

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Гілея

Науковий вісник

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 73 (№ 6)

Київ – 2013

Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно

**Фахове видання з філософських, політичних
та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України
№ 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.**

*Свідectво про державну реєстрацію (переєстрацію) друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 19946–9746 ПР від 31 травня 2013 р.*

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (№ 14 від 31 травня 2013 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 13-05-31 від 31 травня 2013 р.)

Рецензенти:

Панчук М.І., доктор історичних наук, професор
Степико М.Т., доктор філософських наук, професор
Онiщенко І.Г., доктор політичних наук, професор

Шеф – редактор:

Андрущенко В.П., доктор філософських наук, профе-
сор, член–кор. НАН України,
академік НАПН України

Головний редактор:

Вашкевич В.М., доктор філософських наук,
професор, академік УАН

Співредактори:

Кривошея В.В., доктор історичних наук, академік УАН
Предборська І.М., доктор філософських наук, професор

Відповідальний секретар:

Халамендик В.Б., доктор філософських наук

Редакційна колегія:

З історичних наук:

Войцехівська І.Н., доктор історичних наук, професор
Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор
Журба М.А., доктор історичних наук, професор
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член–кор. НАН України
Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор,
академік УАН
Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член–кор. НАН України
Стоян Т.А., доктор історичних наук, професор
Сушко О.О., доктор історичних наук, професор
Чернега Л.М., доктор історичних наук, професор

Гілея: * науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН,
2013. – Випуск 73 (№6). – 392 с.

*Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем
інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі
історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних
та соціально-політичних наук.*

З філософських наук:

Акопян В.Г., доктор філософських наук,
старший науковий співробітник, академік УАН
Базалук О.О., доктор філософських наук, професор
Бех В.П., доктор філософських наук, професор
Бондаренко О.В., доктор філософських наук, професор
Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор
Воронкова В.Г., доктор філософських наук, професор
Герасимова Е.М., доктор філософських наук, доцент
Жадько В.О., доктор філософських наук, професор
Жижко Т.А., доктор філософських наук
Куцупал С.В., доктор філософських наук, професор,
академік УАН
Михальченко М.І., доктор філософських наук, профе-
сор, член–кор. НАН України
Муляр В.І., доктор філософських наук, професор
Онiпко О.Ф., доктор технічних наук, професор,
академік УАН
Уваркіна О.В., доктор філософських наук
Яшанов С.М., доктор педагогічних наук, професор

З політичних наук:

Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор
Бабкіна О.В., доктор політичних наук, професор
Балабанов К.В., доктор політичних наук, професор
Варзар І.М., доктор політичних наук, професор
Євтух В.Б., доктор історичних наук, професор,
член–кор. НАН України
Іванов М.С., доктор політичних наук, професор
Картунов О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук
Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор
Савельєв В.Л., доктор історичних наук, професор
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор

*Гілея – в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2013
© Автори статей, 2013
© Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, 2013
© ВГО Українська академія наук, 2013

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С.Г.**, кандидат політичних наук
svitlana.denyshuk@yandex.ua

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Дніпропетровський національний університет
імені О. Гончара) керівник **Вершина В.А.**,
кандидат філософських наук, доцент
vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний технічний університет) керівник
Бондаренко О.В., доктор філософських наук, доцент
gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Дичковська Г.О.**,
кандидат філософських наук, доцент
go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Луганськ)
керівник **Михайлюк В.П.**, доктор історичних наук, професор
vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет «Львівська політехніка») керівник
Карівець І.В., кандидат філософських наук, доцент
sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний університет)
керівник **Дегтеренко А.М.**, кандидат політичних наук, доцент
degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського) керівник **Макарчук С.С.**,
кандидат історичних наук, доцент
rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К.О.**,
кандидат політичних наук, доцент
sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова) керівник **Барвінська П.І.**,
кандидат історичних наук, доцент
barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Подільський державний аграрно-технічний університет,
м. Кам'янець-Подільський)
керівник **Колосюк І.А.**,
кандидат філософських наук, доцент
ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський факультет Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С.В.**,
доктор філософських наук, професор
svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний університет)
керівник **Фіров П.Т.**, кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СІМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана)
керівник **Попов О.Д.**, кандидат історичних наук, доцент
popalex79@mail.ru

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка) керівник **Кліш А.Б.**,
кандидат історичних наук, доцент
Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини) керівник **Кривошея І.І.**,
кандидат історичних наук, доцент
kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владенова І.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
vladlenova@email.ua

ЧЕРКАСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Черкаський державний бізнес-коледж) керівник **Васильчук
Є.О.**, кандидат політичних наук e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О.В.**, доктор філософських наук
topololga@ukr.net
координатор **Горобець С.М.**,
молодший науковий співробітник
olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94:327(477+485) «16

Наталія Ніколасва, канд. історичних наук, історичний факультет,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна,
м. Київ

Завершальний етап походу козацьких військ під керівництвом Антона Ждановича в Польщу в 1657 р.

Розглядається завершальна частина походу козацьких військ під проводом наказного гетьмана Антона Ждановича в Польщу у 1657 р. спільно з військами Трансильванського князя Юрія (Д'єрдя) II Ракоція та шведського короля Карла Густава X. Проаналізовано події травня–липня 1657 р. Під час походу А.Жданович та Ю.Ракоцій захопили Варшаву та інші міста, але вже у липні того ж року вимушені були відступити з території Польщі.

Ключові слова: Раднотський договір, Польща, козаки.

Наталья Николаева. Заключительный этап похода казацких войск под руководством Антона Ждановича в Польшу в 1657 г.

Рассматривается заключительная часть похода казацких войск под руководством наказного гетьмана Антона Ждановича в Польшу в 1657 г. совместно с войсками Трансильванского князя Юрия (Георгия) II Ракоция и шведского короля Карла Густава X. Проанализированы события мая–июля 1657 г. Во время похода А.Жданович и Ю.Ракоций захватили Варшаву и другие города, но уже в июле вынуждены были отступить с территории Польши.

Ключевые слова: Раднотский договор, Польша, казаки.

Nataliya Nikolaieva. The final part of the Cossack troops' campaign under the leadership of the Anton Zhdanovich in Poland in 1657

The final part of the Cossack troops' campaign under the leadership of the Acting Hetman Anton Zhdanovich in Poland in 1657 in conjunction with the forces of Transylvanian Prince Yuri (George) the Second Rakoczy and Swedish King Carl Gustaf the Tenth are investigated. The events of May–July in 1657 are analyzed. During the campaign A.Zhdanovich and J.Rakoczy captured Warsaw and other towns, but in July they were forced to retreat from the territory of Poland.

Keywords: Radnot treaties, Poland, Cossacks.

Похід козацького війська А.Ждановича в Польщу і його роль у зовнішній політиці гетьмана Б.Хмельницького досліджується істориками ще з XIX століття. На сьогодні вийшло друком чимало наукових праць російських (в т.ч. радянських), українських, польських, угорських, шведських істориків з цієї тематики.

Серед українських авторів чи не найбільший внесок у вивчення теми зробив М.Грушевський, який зібрав, систематизував та проаналізував маловідомі документи про події 1656–1657 рр. [23] Значний внесок у вивчення дипломатії Б. Хмельницького зробив його учень – І.Крип'якевич [32;39]. За останні роки великий внесок у вивчення дипломатичної діяльності Б.Хмельницького зробили у своїх книгах дослідники В.Смолій та В.Степанков [53–59]. Питання вивчали дослідники Д.Оляничин [46], В.Липинський [41], Н.Полонська-Василенко [50], В.Голобуцький [18], В.Горбач [19–21], Ю.Джеджула [31], Б.Сушинський [60], Я.Федорук [62], Т.Чухліб [64], В.Шевчук [65], Н.Яковенко [68] та інші. Серед сучасних українських істориків подробиці походу козаків під керівництвом А.Ждановича у Польщу найбільш ретельно вивчено у нових працях дослідника А.Гурбика [24–30].

Значну увагу вивченню походу А.Ждановича та Ю.Ракоція було приділено в російській (як до 1917 р., так і після 1991 р.) і радянській (1922–1991 рр.) історіографії. Це пов'язано з тим, що зазначений похід значною мірою впливав на події російсько-польської війни 1654–1667 рр. Слід окремо сказати про фундаментальну публікацію збережених документів 1656–57 рр. в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России» [13]. Важливим є радянське видання збережених документів Б. Хмельницького [32], публікації віцеліх козацьких літописів (а особливо – «Літопису Самовидця») [40]. У XIX–XX століттях активну участь у виявленні і систематизації матеріалів до документальних збірників про добу Б.Хмельницького брали українські вчені М.Грушевський, Д.Антонович, І.Крип'якевич і інші.

Серед російських і радянських дослідників (в т.ч. українського походження) у різні роки питання вивчали М.Костомаров [38], Н.Павліщев [48], П.Буцинський [15], О.Вайнштейн [16], Л.Олейник [45], А.Савич [52], І.Бутич [14], Б.Поршнев [17], А.Мальцев [43], І.Греков [22], Л.Заборовський [34;35] та інші. З найбільш нових праць російської іс-

торіографії про дану тематику слід зазначити дослідження А.Малова [42] і Б.Флорі [51].

Чимало наукових праць про похід А.Ждановича 1657 р. було написано польськими істориками. Ці події досі викликають значний інтерес в польській науковій спільноті і громадськості, адже період т.зв. «Шведського потопу» став одним з важливих і переломних моментів в історії Польщі. Про ці події писали дослідники А.Борщ [1], Я.Качмарчик [4;37], Л.Кубала [6], С.Пульцьвартек [7], Х.Самсонавіч [8], Й.Вегнер [9], П.Войтович [11], З.Вуйцик [10] та інші. В цілому польські історики зазначають, що українське козацтво було одним з найбільш небезпечних ворогів тодішньої Речі Посполитої.

Серед угорських істориків зазначену тему вивчав С.Гебей [3]. Крім того, історію Угорщини зазначеного періоду досліджував російський історик В.Шушарін [66;67].

Про події шведсько-польських війн середини XVII століття згадано у книзі з історії Швеції, виданої в Москві в 1951 р., автором якого є Н.Андерссон [12]. У 1974 р. було опубліковано оновлений варіант історії Швеції, де також є згадки про воєнні події 1655–57 рр. [36]. Більше детально політику шведського короля Карла X Густава вивчали у своїх працях дослідники Б.Кентршинський [5] та С.Далгрєн [2].

Метою публікації є висвітлення маловідомих фактів з історії українсько-польських воєн XVII–го століття та оцінка значення походу козацьких військ під проводом наказного гетьмана Антона Ждановича у Польщу в 1657 р. у історії дипломатії, проваджуваної гетьманом Б.Хмельницьким в кінці його життя.

У січні–травні 1657 р. Ю.Ракоцій та А.Жданович досить успішно провели похід територією Польщі, завдали полякам сильного удару, опанували Краків, Брест [25,с.35–47;28,с.315–334;23,с.1318–1364,1397–1400]. Під час облоги (і після захоплення) м. Бреста в травні 1657 р. О.Жданович не витрачав даремно часу, і реалізовував важливі завдання Б.Хмельницького. Вже 4 (14) травня 1657 р. він розіслав свій охоронний універсал до всіх жителів Пінського повіту. Скоріше за все, він поставив перед місцевою шляхтою завдання негайного оформлення підданства Війську Запорозькому (тобто українській державі), даючи зрозуміти, що лише таким чином можна було уникнути розорення в роки війни. Вже 8 (18) травня 1657 р. маршалок Пінського повіту скликав місцеву шляхту на раду, яка відбулася 13 (23) травня. Пінська шляхта і раніше була озайомлена з універсалом Б.Хмельницького від грудня 1656 р., де він оголошував про похід війська на чолі з А.Ждановичем і гарантував всім шляхтичам, які прихильно ставитимуться до козаків, повну безпеку. Цей універсал навіть був переписаний у Пінській гродській книзі, що свідчить про прихильність частини пінської знаті до козацької української держави. Як і слід було очікувати, 13 травня Пінська шляхта на своєму зібранні ухвалила рішення про встановлення союзу з Військом Запорозьким і затвердила текст відповідної присяги. Згодом 20 червня 1657 р. повний текст цієї присяги був виголошений представниками Пінщини в Чигирині перед гетьманом Б.Хмельницьким. 28 червня гетьман надав Пінській шляхті «Забезпечення» їх прав та свобод, і згодом прислав козацьку залого [23,с.1398–1406].

Також є всі підстави вважати, що під час перебування під Брестом А.Жданович спробував налагодити дипломатичні контакти з представниками інших етнічних українських земель, які Б.Хмельницький прагнув з дозволу шведського короля долучити до козацької держави – Волині, Мозирщини, Турівщини тощо. Спустошення Польщі внаслідок «шведського потопу» підштовхувало знать цих регіонів до переговорів з Б.Хмельницьким та його представниками. Зокрема, надійшло прохання князя Четвертинського і інших представників знаті про забезпечення козаками охорони міст Луцька, Володимир, Олики і інших, які сильно страждали від грабунків під час війни. Таким чином, під час перебування під Брестом (4–15 травня) А.Жданович досяг певних дипломатичних успіхів у справі налагодження тісних контактів між козацькою державою та місцевими українськими і польськими шляхтичами [28,с.326–327].

Між тим, у таборі шведсько-трансильвансько-українських військ під Брестом назрівали серйозні проблеми. Відсутність генерального бою з польськими силами дезорганізує впливало на вояків. Здобичництво, яке стало основним зайняттям вояків коаліції, і значне розорення та пограбування Берестейщини сильно послабило дисципліну у війську. Траплялися і конфлікти з приводу розподілу військових трофеїв. Ю.Ракоцій, побачивши, що його підтримка в Польщі є значно меншою від того, що він очікував, боявся розпорощення сил і не погодився на пропозицію Карла X Густава розділити сили коаліції і переслідувати польських воєначальників Сапегу та Потоцького, адже шансів наздогнати їх і дати бій було не так вже й багато. До того ж за свідченнями сучасників,

Ю.Ракоцій, на відміну від шведського короля, невисоко оцінював бойовий потенціал козаків і ставився до них зневажливо, про що А.Жданович писав в Чигирині. Траплялися випадки грабунків і вбивств трансільванцями козаків, що зовсім не можна було вважати виявленням союзницьких стосунків. Давалася взнаки і відсутність точно розробленого плану кампанії. Шведи і трансільванці так і не визнали остаточно фактичних територіальних надбань козаків (в Галичині, на Волині, Пінщині, Берестейщині), чим дали підстави підозрювати себе в нещирості щодо територіальних претензій Б.Хмельницького. За таких умов в Чигирині наростало невдоволення поведінкою союзників, і ні про яке відправлення додаткових козацьких полків в Польщу вже не йшлося [23, с. 1406–1410; 28, с. 327–331].

Невдовзі після зайняття Бреста шведський король не лише не викликав підмоги з Пруссії, а ще й став відводити більшу частину своїх сил з Берестейщини за Віслу. Це було пов'язано з тим, що в цей час Данія, скориставшись утягнутістю Швеції у війну з Польщею, розпочала воєнні дії проти шведів, і король хотів бути ближче до цього театру бойових дій. Данія намагалася повернути собі панування на Балтиці і добути скасування Бремсербського миру 1645 р. Разом з королем з-під Бресту вирушила частина завербованих ним трансільванців та козаків, що послабило сили антипольської коаліції та вплинуло на моральний стан військ [23, с. 1406–1410; 28, с. 327–331].

За таких умов Ю.Ракоцій та А.Жданович опинилися у важкій ситуації. Відхід військ шведів був серйозним ударом щодо планів коаліції. Щоб не допустити розброду у військах, Ю.Ракоцій з усіх сил намагався не допустити розпаду коаліції, звертався до шведського короля з проханням прислати додаткові війська. Врешті, залишивши у Бресті гарнізон приблизно в 600 чол., союзники прийняли рішення вирушити на Варшаву (тобто фактично слідом за шведським королем, в надії на подальше з'єднання з його військами). Перед виходом з-під Бреста А.Ждановичу та іншим полковникам з труднощами вдалося заспокоїти сильні невдоволення (а фактично – бунт) в таборі серед козаків і вмовити їх вирушити у похід. Судячи з усього, козакам, вимученим не надто вдало сплануванням кількомісячним походом Польщею, хотілося повернутися в Україну зі здобиччю і вони не бачили смислу в тому, щоб далі допомагати боротися за Польську корону Ю.Ракоцію, який до того ж не надто добре до них ставився. Треба сказати, що частина козаків разом з обозом з награбованим майном поляків з дозволу Ю.Ракоція таки повернулися в Україну, хоча дорозом потрапили не всі. Польський воєначальник Сапега дізнався про розділ сил козаків, організував напади на обози, внаслідок чого частина козаків загинула (точної інформації в джерелах про ці події не збереглося) [28, с. 329–331].

Основні ж сили козаків на чолі з А.Ждановичем разом з трансільванцями 15 травня 1657 р. рушили з з-під Бреста на Варшаву через м. Тілесне, Бубелі (де пробули кілька днів), після чого 20 травня вирушили на Семятич, де з'єдналися з корпусом шведів під керівництвом генерала Стенбока. Війська союзників, подолавши за 21 день понад 300 км. від Бреста (з них 13 днів припало на похід, а 8 – на постої), пройшли через міста Городок, Брок, Солохвен, Пнев, Пултуск, Насельск, Цекшин, форсували р. Віслу під Закрочимом, і 4 червня 1657 р. взяли в облогу столицю Польщі – Варшаву. Значних польських підрозділів в дорозі їм не траплялося, були лише невеликі бої. Між тим, шведський король з своїми військами рухався ще швидше, і на початку червня був Торуні, звідки вирушив в Помор'я. Опинившись без шведської допомоги посеред Польщі, Ю.Ракоцій та А.Жданович все ж вирішили здобути Варшаву, сподіваючись умовити залозу міста здатися. Для цього Ю.Немирич написав листи до каштеляна Варшави Я.Оборського з пропозицією здати місто без бою, щоб уникнути значних жертв, наголошував на перевазі збройних сил коаліції. Тим не менше, Я.Оборський відповів відмовою, і вже з 4 червня розпочався штурм. Мешканці Варшави, і дорослі, і підлітки, стали до оборони міста, але протистояти переважачим силам шведсько-трансільвансько-української коаліції не змогли. Хоча перші атаки були відбиті, але 7 червня під час штурму союзниками було захоплено палац Казановських та Бернардинський монастир, де зберігалися продуктові запаси варшав'ян, тому місто вимушене було капітулювати. Від міста Ю.Ракоцій отримав викуп у розмірі 3642 польських злотих, і Варшава перейшла до рук союзників. Ю.Ракоцій гарантував безпеку жителям, але наказав зруйнувати всі оборонні споруди (що не було виконано до кінця): місто все ж було пограбоване, але й всі оборонні споруди не були знищені. Союзники пограбували королівський палац, монастирі тощо, причому особливо відзначилися шведи Стенбока, які до того вже двічі здобували Варшаву, і були невдоволені опором поляків [27, с. 282–286; 23, с. 1406–1410].

Між тим, в цей час поляки, які постали під загрозою втрати державності, мобілізувалися і також не втрачали часу. Щоб помститися за розорення Польщі, захоплення Кракова, Бреста і Варшави Ю.Ракоцієм польський маршалок Ю.Любомірський організував похід у відповідь на Семигороддя. Охочих помститися серед поляків не бракувало. Його армія за кілька тижнів спустошила володіння Ю.Ракоція (замки Семигороддя та приблизно 300 сіл) [27, с. 286].

Ю.Ракоцій і А.Жданович з запізненням дізналися про дії поляків, але тривога їх наростала. Вони усвідомили, що шведський король, заклопотаний війною з Данією, не буде швидко надавати допомогу у війні з поляками, і тому весь тягар падав на українські і трансільванські

війська, які знаходилися посеред Польщі, і якими було невдоволено як населення, так і знать. Після того, як 11 червня 1657 р. було оголошено про відхід з Варшави трьохтисячний шведський корпус Стенбока до основних сил шведів, Ю.Ракоцій став більше міркувати не про нові завоювання в Польщі і польську корону, а про те, як безпечно повернутися додому. Побачивши безперспективність перебування у Варшаві, війська А.Ждановича та Ю.Ракоція 11 червня 1657 р. вирушили на Краків. Йдучи швидким маршем, союзники пройшли міста Ричивіл, Меджиляс, Яновець, Солець і 19 червня опинилися у Сандомирі. Під час відступу Ю.Ракоцій неодноразово шукав способів увійти в дипломатичні відносини з поляками, писав листи і направляв гінців до Яна Казимира, Стефана Чернецького та інших польських можновладців, шукаючи способу примиритися і висловлював готовність компенсувати завдані збитки. Коли ж стало відомо про напад війська Ю.Любомірського на Семигороддя, про виступ кримських татар проти козаків і про отримання поляками підмоги від австрійців у вигляді 17-ти тисячного війська, яке йшло на Краків, то настрої в українсько-трансільванському союзі стали зовсім невеселими. Трансільванці радили Ю.Ракоцію повернутися додому і обороняти власні землі. В свою чергу А.Жданович пропонував відступати в Україну, де можна було отримати допомогу, і спробувати відбити наступ татар. Однак Ю.Ракоцій схоже більше думав про те, як замиритися з поляками і йти додому [23, с. 1455–1460; 27, с. 287–288, 299–301].

У кінці червня 1657 р. козаки і трансільванці, яких все ще було десь 30 тис. чол., перейшли р. Віслу, пройшли повз Замость, Гребенне і дійшли до Магерова. Саме тут розпочалися першу серйозні сутички військ союзників з польським загонами С.Чернецького, який їх переслідував. Скориставшись безпечністю відступаючих, поляки в одному з нападів вбили понад 1000 чол. і захопили значну частину возів з награбованим в Польщі майном. Сутички з поляками тривали і в наступні дні, але союзники відбивали їх напади, відступаючи через Галичину (йшли різними маршрутами, через Гологори, Зборів, Озерну, мимо Тернополя, а також через Залізці і Збараж). Далі з-під Скалата українські і трансільванські війська рушили в напрямку Кам'янець-Подільського [23, с. 1459–1463; 27, с. 287–293].

11 липня 1657 р. союзницькі війська стали табором в полі біля Меджибожу. З час відходу з Варшави вони за 30 днів (з них було лише 6 днів відпочинку) пройшли маршем близько 600 км. За деякими даними, їх чисельність все ще була більше ніж у поляків (20 тисяч проти 6 тисяч), але загальний настрій у військах був дуже напруженим, песимістичним. Частина козаків, не бажаючи далі воювати за інтереси Ю.Ракоція, бунтувала і вимагала негайного повернення в Україну. Слід зазначити, що козаків вміло підбурювали спеціально заслані Москвою досвідчені агітатори (зокрема, дипломат І.Желябузький). Зважаючи на це, а також знаючи про наміри Ю.Ракоція замиритися з поляками, 12 липня 1657 р. А.Жданович вимушений був погодитися на відступ козацького війська через р. Південний Буг на з'єднання з військами Юрія Хмельницького, і залишив табір Ю.Ракоція. Принаймні він, на відміну від Ю.Ракоція, не став панікувати і куди більш достойно вийшов з непростой ситуації під Меджибожем [27, с. 302–303; 23, с. 1462–1466].

В свою чергу, Ю.Ракоцій, не бажаючи продовжувати бойові дії і прагнучи домовитися з поляками 11 липня запропонував останнім свою повну капітуляцію і погодився на дуже ганебні умови миру. Вже 12 (22) липня 1657 р. основні пункти угоди між поляками та трансільванцями було узгоджено, і наступного дня підписано мирний договір. Згідно з ним, Ю.Ракоцій зобов'язувався вислати посольство до Польського короля, розірвати стосунки з усіма його ворогами, в разі потреби надати військову допомогу Польщі, виплатити 1.200.000 злотих на польське військо, випустити всіх полонених, повернути награбоване і лише тоді піти польським конвоєм відправитися додому. Але це був ще не кінець. Невдовзі під Скалатом Ю.Ракоцій разом з військом був оточений татарською ордою під керівництвом Мухаммед-Гірея, спробував вступити в мирні переговори, але його посланець був затриманий. 21 (31) липня 1657 р. Ю.Ракоцій з загonom в 400 чол. вирвався з оточення і повернувся в Трансільванію. Після його втечі військом трансільванців керував Янош Кемені, у постійних боях з татарами військо дійшло до Вишневчика біля Теревовлі (тепер – Тернопільська область), де татари розбили обоз, вбили понад 500 трансільванців і майже 11 тисяч взяли в полон. Так невдало закінчився спільний козаків і трансільванців похід проти Польщі, який починався цілком успішно [27, с. 302–304; 23, с. 1464–1466].

Для козацької України участь у Раднотській системі 1656–57 рр. мала велике політичне значення. Внаслідок військового походу Польщі було завдано удару на її території, який значно послабив її військовий потенціал. Похід військ А.Ждановича і Ю.Ракоція в Польщу фактично зрівняв ратифікацію польським сеймом Віленських угод 1656 р., невідданих Україні. Дипломатичні переговори 1656–57 рр. і укладені угоди з Швецією, Трансільванією, Бранденбургом як мінімум сприяли легітимізації української козацької держави в політичній системі Східної Європи. Цей похід був прекрасним шансом для того, щоб остаточно закріпити незалежність козацької держави, але, на жаль, цього не сталося. Хоча нічого нереального в такому розвитку подій не було б, адже один з учасників Раднотської коаліції – Бранденбург – таки зумів добитися незалежності від Польщі, закріпленої угодами у Веляві і Бидгощі 1657 р.

Треба сказати, що в результаті походу А.Ждановича 1656–57 рр. в Польщу вистачало і негативних наслідків. Перш за все, Оттоманська імперія, Кримське ханство і Габсбургська імперія бажали не допустити посилення «повсталих васалів» – козацької держави, Бранденбургу і Трансильванії, прагнули зберегти існуючий стан справ, тому у вирішальний момент надали військову допомогу Польщі. Крім того, похід А.Ждановича призвів до посилення конфлікту Б.Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем, який вкрай підозріло ставився до дипломатичних ініціатив українського гетьмана. Не дивно, що невдовзі після смерті Б.Хмельницького московський уряд зробить все можливе, щоб обмежити права гетьманів на дипломатичну діяльність.

Список використаних джерел

1. Borc A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657 / Borc A. – Przemyśl, 1999. – 144 s.
2. Dahlgren St. Karl X Gustav och reduktionen / Dahlgren St. – Stockholm, 1964.
3. Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Feloszlatási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata) / Gebei S. – 2000. – No 134. – S.801–848.
4. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki / Kaczmarczyk J. – Wrocław – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 2007.
5. Kentschynskyj B. Karl X Gustav inför krisen i öster 1654–1655 / Kentschynskyj B. – Stockholm, 1956.
6. Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657 / Kubala L. – Lwów, 1918.
7. Półciwiariek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistosc // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів / Пółciwiariek S. – Львів–Люблін, 1996.
8. Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie / Samsonawicz H. – Warszawa, 1995.
9. Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655–1657 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660 / Wegner J. – Т. II. – Warszawa, 1957.
10. Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza / Wójcik Z. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997.
11. Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego / Wojtowicz P. // Teki historyczne. – Т. XI. – Londyn, 1960–61.
12. Андерссон И. История Швеции / Андерссон И. – М., 1951. – 408 с.
13. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.3. – С–пб, 1861. – 763 с.
14. Бутич І. До історії українсько–трансильванських взаємин (1648–1656) / Бутич І. // Архіви України. – 1966. – №3. – С.62–71.
15. Буцинский П. О Богдане Хмельницком / Буцинский П. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1882. – 240 с.
16. Вайнштейн О. Русско–шведская война 1655–1660 г. / Вайнштейн О. // Вопросы истории. – 1947. – №3. – С.70–72.
17. Поршнев Б. Франция, Английская революция и европейская внешняя политика середины XVII в. / Поршнев Б. – М., 1970. – С.239–242.
18. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994. – 544 с.
19. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько–російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / Горобець В. – К., 1995.
20. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. / Горобець В. – К., 2001.
21. Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.) / Горобець В. // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т.2. Наукові студії. – К., 2004. – С.233–275.
22. Греков И. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской рады (1657–1659 гг.) / Греков И. // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сб. статей. – М., 1954. – С.307–356.
23. Грушевський М. Історія України–Руси / Грушевський М. – Т.9. – Ч.2. – К., 1997.
24. Гурбик А. Київський полковник Антон Жданович / Гурбик А. // Український історичний журнал. – 1998. – №3–4.
25. Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) / Гурбик А. // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Ч.1. – К., 2001. – С.34–47.
26. Гурбик А. Україна і Трансильванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657 рр.) / Гурбик А. // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення / Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16.04. 2005 р.). – К., 2006. – С.134–154.
27. Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) / А.Гурбик // Україна в Центрально–Східній Європі. – №6. – К., 2006. – С.281–307.
28. Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста / Гурбик А. // Україна в Центрально – Східній Європі. – Вип.5. – К., 2005. – С.315–334.
29. Гурбик А. Український гетьманат в умовах Віленсько–Раднотської системи міжнародних відносин 50–х рр. 17 століття: історіографічний аспект проблеми / Гурбик А. // Україна в центрально–Східній Європі. – Вип.5. – 2008. – С.195–219.
30. Гурбик А. Українсько–російські військово–політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) / Гурбик А. // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т.2. Наукові студії. – К., 2004. – С.205–232.
31. Джеджула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького / Джеджула Ю. – Київ: Молодь, 1995. – 224 с.

32. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І.Крип'якевич і ін. – К., 1961.
33. Заборовский Л. Великое княжество Литовское и Россия во время Польского Потопа (1655–1656 гг.) / Заборовский Л.; Ин-т славяноведения и балканистики РАН – М. «Наука» 1994.
34. Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго–Восточной Европе / Заборовский Л. – М., 1981.
35. Заборовский Л. Россия Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века / Заборовский Л. – М., 1981.
36. История Швеции. – М., 1974.
37. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Качмарчик Я. – Перемишль; Львів, 1996.
38. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / Костомаров Н. – СПб. 1904.
39. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Крип'якевич І. – Львів, 1990.
40. Летопись самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти / Под ред. О.М. Бодянского. – 1–е изд. – М.: В Унив. Тип., 1846.
41. Липинський В. Україна на переломі / Липинський В. – Київ, 1995. – 200 с.
42. Малов А. Русско–польская война 1654–1667 гг. / Малов А. – М., 2006.
43. Мальцев А. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654–1655) / Мальцев А. // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сб. статей. – М., 1954. – С.264–306.
44. Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.151–153.
45. Олейник Л. Совместная борьба украинского и русского народов против польско–шляхетской агрессии (1654–1667 гг.): Автореф... канд. ист. наук. – К., 1964.
46. Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. / Оляничин Д. // ЗНТШ. – Т.154. – Львів, 1937. – С.44–47.
47. Очерки истории СССР. XVII век. – М., 1955.
48. Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину / Павлищев Н. – Т.2. – С–пб., 1887.
49. Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003.
50. Полонська–Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2 / Полонська–Василенко Н. – Київ: Либідь, 1992. – 608 с.
51. Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. / Отв. ред. Б.Н. Флоря. – М., 2007.
52. Савич А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654–1667 гг. / Савич А. // Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В.П. Потемкина. М., 1947. – Т.2. – С.113–115.
53. Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький / Смолий В., Степанков В. – К., Альтернативи, 2003.
54. Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально–політичний портрет / Смолий В., Степанков В. – К., 1995.
55. Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності / Смолий В., Степанков В. – Київ: Наукова думка, 1994. – 264 с.
56. Смолий В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення / Смолий В., Степанков В. – К., 1993.
57. Смолий В., Степанков В. Україна кризь віки: В 15 т. / НАН України; Інститут археології / В.А. Смолий (ред.). – К., Альтернативи, 1997. – Т.7: Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – 351 с.
58. Смолий В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / Смолий В., Степанков В. – К., 1999.
59. Смолий В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Смолий В., Степанков В. – К., 1999.
60. Сушинський Б. Козацькі вожді України / Сушинський Б. – Одеса: Альфа–Омега, 1998. – 682 с.
61. Українсько–російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково–теоретичного семінару). – К., 1995.
62. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 / Федорук Я. – Ч.1. – Львів, 1996.
63. Флоря Б. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) / Флоря Б. – М.: Индик, 2010.
64. Чухліб Т. Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Чухліб Т. – К.–Нью–Йорк, 2003.
65. Шевчук В. Козацька держава. Етюд до історії українського державотворення / Шевчук В. – Київ: Абрис, 1995. – 392 с.
66. Шушарин В. Между Портой и венским двором (1608–1699 гг.) / Шушарин В. // Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней. – М., 1991.
67. Шушарин В. Трансильванское княжество в 1604–1690 гг. / Шушарин В. // История Венгрии: В 3 т. – Т.1. – М., 1971.
68. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Яковенко Н. – Генеа, 1997. – 380 с.

* * *

УДК 281.9(477.74)»1734–1775»

Микола Єременко, аспірант кафедри історії України, Бердянський державний педагогічний університет, Україна, м. Бердянськ

Склад запорозького духовенства часів Нової Січі

Викоремлюються та аналізуються категорії осіб, які задовольняли духовні потреби Запорозького Війська в період 1734–1775 рр.

Ключові слова: духовні особи, козацтво, Військо Запорозьке, Нова Січ.

Николай Еременко. Состав запорожского духовенства времен Новой Сечи

Выделяются и анализируются категории лиц, удовлетворявших духовные потребности Запорозького Вояска в период 1734–1775 гг.

Ключевые слова: духовные лица, казачество, Войско Запорозькое, Новая Сечь.

Mykola Eremenko. Composition of Zaporizhzhya Clergy during the period of New Sich

Categories of persons who met the spiritual needs of the Cossack troops during 1734–1775 years are identified and analyzed.

Keywords: clergy, Cossacks, Zaporizhzhya troops, New Sich.

Вольності Війська Запорозького становили ядро південноукраїнських земель, що за часів Нової Січі знаходились у складі Російської імперії. Специфіка церковного життя регіону великою мірою визначалась характером складу духовенства Вольностей. Історіографія історії Церкви на козацьких землях на сьогодні є вельми розлогою, починаючи з праць дослідників XIX ст. (А.Скальковський, Д.Яворницький) і закінчуючи розвідками сучасних істориків (О.Кузьмук, І.Лиман). Разом із тим ця історіографія є доволі контрверсійною, у тому числі – в питанні оцінки характеру управління церковною справою на Запорозжжі. Важливо, що реалізації прагнень козацького керівництва Вольностей відігравати провідну роль у вирішенні церковних питань значною мірою відповідала специфіка складу осіб, що задовольняли релігійні потреби запорозьців. Тож дослідження цієї специфіки і є головним завданням нашої розвідки.

Аналіз джерел дозволяє виокремити наступні категорії осіб, які задовольняли духовні потреби Запорозького Війська:

- духовні особи, що направлялись до Запорозжжя з Києво-Межигірського ставропігійного монастиря;
- ставленики, висвячені до запорозьких храмів київськими єпархіальними архієреями;
- духовні особи, що тимчасово перебували на території Вольностей з метою збирання пожертв на свої монастирі та церкви;
- чорне духовенство монастирів, до яких запорозжці ходили «на прощу»;
- духовенство прилеглих до Запорозьких Вольностей непідконтрольних Кошу територій;
- священники, що висвячувались у волоських чи уніатських ієреїв;
- «мандрівні дяки»;
- представники самого військового товариства, які, в разі відсутності духовних осіб, на певний час перебирали на себе частину їхніх функцій.

Приймаючи до себе духовенство з Києво-Межигірського монастиря, козацтво обмежувало термін їхнього перебування на Запорозжжі, практикуючи, переміну складу ченців. Причому кошове керівництво зберігало за собою право дострокового відсилання ченців до Межигір'я або ж, навпаки, залишення їх у себе на більш тривалий період (згадаймо, що Володимир Сокальський був начальником січових церков принаймні у 1760–1762 і 1767–1774 рр., і далі залишившись на Січі, але вже у більш високому статусі).

Кількість межигірців на Запорозжжі не залишалась незмінною. Майбутній архимандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський), який в середині XVIII ст. кілька разів їздив до Січі, у 1750 р. писав, що з Межигір'я туди прислали «один соборний старець – начальником церковних служителів, два ієромонахи, з яких першого йменували підначальним, а останнього третяком; два ієродиякони, яких звали першого уставником, а другого безіменним дякуном, і один простий чернець для виготовлення на продаж воскових свічок» [1, с.22]. Вже наступного, 1751, року ця чисельність була іншою: у фонді «Київська духовна консисторія» за цей рік збереглася справа «Про заміну ієромонахів та ієродияконів, що відбули термін служби в церквах Запорозької Січі», де архимандрит Києво-Межигірського монастиря Іоасаф звертається за архієпископським благословінням для намісника Феодорита Рудкевича, трьох ієромонахів і трьох ієродияконів, які направлялись на Січ як зміна, що посилаєся «по завершенні двохрічного часу за давнім звичаєм» [10, арк.1–4]. За підрахунками О.Кузьмука, на початку 1762 р. кількість межигірських ченців у Запорозькій Січі становила 8 осіб (начальник січових церков, 4 ієромонахи, 2 ієродиякони, 1 чернець), у середині 1768 р. – 23 (начальник січових церков, 16 ієромонахів, 5 ієродияконів, 1 чернець), на початку 1770, 1771 і 1772 рр. – 13 (начальник січових церков, 8 (8; 7) ієромонахів, 3 (3; 4) ієродиякони, 1 чернець), на початку 1773 р. – 16 (начальник січових церков, 10 ієромонахів, 4 ієродиякони, 1 чернець), і, нарешті, на початку 1775 р. – також 16 (але тепер же начальника січових церков, підпорядкованого Межигір'ю, не було, а діяли 10 ієромонахів, 4 ієродиякони і 2 ченця) [2, с.568].

Не слід забувати, що із Межигір'я чернецтво направлялось не лише безпосередньо до Січової Покровської церкви, але і до низки інших храмів Війська та до Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря.

В умовах збільшення чисельності населення Вольностей і пожег храмів будівництва на розлогіх підконтрольній Кошу території запорозжці, як вже згадувалось, почали приймати і представників білого духовенства, висвячених до їхніх храмів київською єпархіальною владою. При цьому запорозжці зберігали за собою право не тільки пропонувати духовній владі бажаних ними кандидатів на зайняття посад при храмах, але і усувати священно– та церковнослужителів від парафій. Показово в цьому контексті була справа ієреїв села Кам'янського Дем'яна та Власія, які у 1761 р. рішенням Коша були усунуті, а на їхнє місце парафіяни обрали запорозького козака Опанаса Шелеста. Причому у Дем'яна та Власія запорозжцями було відібране і рухоме, і нерухоме майно, а самі вони примушені залишити територію Вольностей. Попри скарги усунутих священників і припущене Кошом перебирання на себе права суду над представниками духовного відомства, митрополичий консисторії не вдалося відстояти права своїх підлеглих [3, с.66].

Тоді як причиною усунення Дем'яна та Власія були дії останніх, що суперечили інтересам Війська [7, с.66], Кош залишав за собою і право змінювати членів причтів і в порядку «перезміни». Причому остання стосувалась не лише ченців, але і представників білого духовенства, церковнослужителів, титарів. Показово, що тут застосовувався той самий підхід, що і при заповненні світських посад у Війську. Вельми промовистим у цьому контексті є формулювання промеморії Коша Київській консисторії, датованої 26 жовтня 1771 р.: «Здавна у Війську Запорозькому як по заслугах, і тим більше на розсуд кожного до його здатності у всі місяці володіння цього Війська визначаються і відправляються з Кошу щорічно, а в деякі місяці і двічі на рік чесні, поважні і заслужені ґрунтовні люди на кондиції, а саме в паланки полковниками, писарями та осавулами, а до перевозів шафарями та писарями ж, також до церков дяками та паламарями, а до деяких титарями» [11, с.31]. Зрозуміло, що тут вже не спрацьовує аргументація О.Кузьмука, яка пояснює перезміну духовенства виконанням чернечого послушання [2, с.571].

«Окормленням» Війська займалися і духовні особи з монастирів і храмів як Російської імперії, так і інших країн, що у великій кількості приходили задля збирання пожертв [5, с.11–13]. Знаючи щедрість членів військового товариства до храмів Божих і перебуваючи тут, як правило, доволі тривалий проміжок часу, вони встигали відвідати не лише багатолюдні слободи, але і козацькі зимівники. Завдяки цьому створювались додаткові можливості для задоволення духовних потреб запорозьців, чим ті широко користувались.

З іншого боку, мала місце практика ходіння запорозьців «на прощу» до київських та інших монастирів.

Можливості для задоволення духовних потреб козаків давало і сусідство Вольностей із іншими адміністративно–територіальними складовими Російської імперії, частина яких свого часу була виведена з-під контролю Кошу. Зокрема, відомо, що запорозжці користувались послугами духовенства Нової Дніпровської лінії, що на початку 1770–х років почала влаштовуватись від гирла Берди до Мокрої Московки.

Задовольняли духовні потреби запорозьців і священники, що висвячувались у волоських чи уніатських ієреїв. Приймаючи їх, Кош взагалі не зносився з київською єпархіальною владою. І це не дивлячись на підтвердження в 1759 р. суворой заборони приймати і тримати в себе священно– та церковнослужителів, «крім указно визначених від єпархіального свого архієрея» [7, с.61–62].

Не влаштовувало єпархіальну владу, яка намагалась вести з цим боротьбу, і служіння на Запорозжжі так званих «мандрівних дяків» – студентів, які під час канікул йшли на землі Вольностей «за прохарчуванням». «Мандрівними» їх йменували, оскільки вони «вештались», часто навіть не маючи відповідного дозволу в «пашпорті», «дяками» ж – за їхній подібний до дяківського одяг, а також тому, що вони часто влаштовувались до храмів для тимчасового виконання дяківських обов'язків [8, с.99–108].

На території Вольностей мало місце і явище «дикого попівства», коли окремі запорозжці, прийнявши рішення присвятити себе Богові, зводили скити, ставили ікони і, не маючи сану, служили Господу «в силу власного розуміння». Зокрема, доволі відомим серед козаків став колишній запорозький осавул Дорош, який переселився до лісу, влаштувавшись каплицю з іконою Миколи. Там він читав для зимівчан, що приходили до нього «на бесіди», Святе Письмо, а по суботах за допомогою ієромонахів Самарського монастиря служив відкриті панахида [4, с.164]. Разом із тим, слід обмовитися, що під «дикими попами» інколи розуміли і представників духовенства, які свого часу були висвяченими єпархіальним архієреєм, але потім «мандрували». Саме до таких осіб належав «дикий піп» Кирило Тарловський, який користувався великою повагою серед запорозького козацтва [6, с.561].

Яценко-Зеленський, вступивши в заочну полеміку із козаками, що часто доволі зневажливо ставились до духовенства, записав у свої подорожні записки так: «запорозькі козаки, що живуть по степах, по зимівниках, постриглись у дураки, самі собою робляться нелюдьми, часто бувають і попами. На дику попівство їх я, якби не був сам сам трьох куренів козак, не забарився б одразу ж надрукувати патент, гідний їхньої не превелебності самочинства». Далі ж майбутній архимандрит Леонтій подав

вельми колоритну характеристику релігійних практик «наших пересмішників», описуючи, зокрема, як вони на Водохреща старою святою водою кропили козацькі хати; читали «очинаші» над горілкою, рибною, щербобою, тетерею і галушками; лазили на верби виглядати Великодня; «цалувалися» на Великодень вареними раками тощо [1, с. 51].

В багатьох ситуаціях не маючи поряд духовних осіб, козаки були змушені самі виконувати їхні функції. Йдеться, зокрема, про поховання померлих від епідемій або ж вбитих козаках. З цього приводу Яценко–Зеленський писав про козаків: «вони бувають, щоправда, по нужді, однак понами» [1, с. 51]. Д. Яворницький наводить слова козацької думи про те, що запорожці, яких під час морських походів застигла буря, не маючи поруч духовної особи, «сповідувались богу, Чорному морю і своєму отаману кошовому» [12, с. 262].

При висвітленні питання складу запорозького духовенства важливо звернути увагу на соціальне походження членів причтів Вольностей.

Як зазначає В. Мільчев, у традиційній уяві запорожців тогочасне суспільство було стратифікованим на духовний, лицарський і посполитий стани (із віднесенням самого козацтва, звісно ж, до стану лицарського) [9, с. 294]. Але ці стани не були закритими, і існувало чимало можливостей для соціальної мобільності. У тому числі – із козацтва в духовенство.

Вельми важливо, що серед запорозького духовенства були доволі широко представлені вихідці із самого запорозького козацтва. За підрахунками І. Лимана, із 51 духовної особи, відомості про яких увійшли до складеної в 1772 р. «Відомості хрестової Старокозацької Запорозької наместії про священно– та церковнослужителів, що дійсно служать при дев'яти парафіяльних церквах нині в наявності перебуваючих», 33 вийшли із запорозьких козаків, тоді як лише 10 були синами духовних осіб із Лівобережжя та самого Запорозжя, 6 були вихідцями з посполитих і 1 прийшов з Чернігівського полку (походження ще однієї духовної особи не зазначено) [7, с. 127–128]. На превеликий жаль, ми не маємо можливості встановити відсоток вихідців із запорозького козацтва серед всього духовенства Вольностей, оскільки, як вже зазначалося, під владою Старокозацького духовного намісного правління, стосовно якого і зроблені подані вище підрахунки, знаходилося лише близько 1/6 запорозьких релігійних споруд.

Цікаво, що в джерелах зафіксовані і випадки, коли військовими священниками згодом ставали родичі колишніх запорозьких козаків, що прийняли сан. Зокрема, Роман Порохня, який доводився сином або ж племінником колишньому запорозькому старшині, а згодом – очільнику Старокозацького духовного намісного правління Григорію Порохні, став священником Чорноморського козацького війська.

Таким чином, склад осіб, що задовольняли духовні потреби Війська за часів Нової Січі, був доволі строкатим, включаючи як духовенство, що офіційно направлялось сюди ставропогігійним монастирем і київським спархальним архієпископом саме з метою «окоормлення» запорожців, так і цілу низку категорій духовних і навіть світських осіб, відповідна діяльність яких на Запорозжі не була санкціонована духовною владою. Це, в сукупності із задоволенням духовних потреб за допомогою перебуваючих на запорозьких землях «прошаків» подавань і духовенства суміжних із Вольностями територій, забезпечувало козацтво широким спектром можливостей здійснення релігійних практик.

Список використаних джерел

1. Архимандрит Леонтий. Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упорядники: В. Гривовський, В. Мільчев. – К., 2012. – 100 с.
2. Кузьмук О. Начальники січових церков (До історії церковного устрою Нової Січі) / О. Кузьмук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 8/9. – Т. 11/12. – К. – Нью-Йорк, 2004. – С. 566–596.
3. Левицький О. Церковна справа на Запорозжі у XVIII в. / О. Левицький // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1912. – Т. X. – С. 49–75.
4. Лиман І. І. Дорош / І. Лиман // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 164.
5. Лиман І. І. Збирання милостині на Запорозжі / І. Лиман // Історичний Агитпроп: Тези доповідей аспірантів і студентів кафедри історії України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – С. 11–13.
6. Лиман І. І. Тарловський Кирило / І. Лиман // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 561.
7. Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775) / І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 1998. – С. 66.
8. Микитась В. Ваганти та мандрівні дяки / В. Микитась // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 99–108.
9. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с.
10. Централн. держ. історичний архів у м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 1871. – 4 арк. – 1751 р.
11. Яворницький Д. І. До історії Степової України / Д. Яворницький. – Дніпропетровське: друкарня пам'яті «Перекопу», 1929. – 536 с.
12. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.

* * *

УДК 330.341:726

Оксана Бегей, канд. історичних наук, доцент кафедри соціально–гуманітарних дисциплін, Львівський інститут економіки і туризму, Україна, м. Львів

Господарська діяльність Добромильського монастиря св. Онуфрія у XVIII–XX ст.

Досліджується економічний розвиток Добромильського монастиря: стан будівель, ґрунтів, прибутків та видатків монастиря, основних напрямів його господарської діяльності. Висвітлюється роль монастирських маєтків, зокрема, у Букові та Журавині в економічному розвитку обителі XVIII–XX ст.

Ключові слова: Добромильський монастир, історія, господарська діяльність.

Оксана Бегей. Хозяйственная деятельность Добромильского монастыря св. Онуфрия в XVIII–XX ст.

Исследуется экономическое развитие Добромильского монастыря: состояние зданий, почв, прибылей и расходов монастыря, основных направлений его хозяйственной деятельности. Освещается роль монастырских имений, в частности в Букове и Журавине в экономическом развитии обители XVIII–XX ст.

Ключевые слова: Добромильский монастырь, история, хозяйственная деятельность.

Oksana Behei. Business activity of Dobromyl' monastery of st. Onuphrius in the XVIII–XX centuries

The economic development of Dobromyl' monastery is investigated: state of buildings, soil, income and expenses of the monastery, the main areas of its business activity. The role of the monastic estates, particularly in Bukiv and Zhuravyna, in the economic development of the monastery of the XVIII–XX centuries is highlighted.

Keywords: Dobromyl' monastery, history, business activity.

Добромильський монастир св. Онуфрія належить до найбільш відомих обителі Львівщини. Він відіграв важливу роль у розвитку чернецтва, духовної культури краю. Серед дослідників насамперед варто виокремити В. Площанського [4], який у 60–х рр. XIX ст. був у монастирі та ознайомившись з наявними там документами, висвітлив основні події історичного розвитку обителі від її виникнення до середини XIX ст. Також історію монастиря досліджували М. Гец [2], М. Мацієвський [3], М. Ваврик [1]. Водночас Добромильський монастир залишається недостатньо вивченим, у науковій літературі відсутні праці, присвячені вивченню різноманітних аспектів його історичного розвитку. До таких досліджень тем належить вивчення господарської діяльності обителі, що сприятиме цілісному відтворенню її історії.

Метою статті є дослідження економічного розвитку Добромильського монастиря: з'ясувати стан будівель, ґрунтів, податків монастиря, висвітлити основні напрямки його господарської діяльності, роль монастирських маєтків, зокрема у Букові та Журавині в економічному розвитку обителі.

Історія обителі розпочинається на початку XVII ст. – за різними версіями перші монахи сюди могли прийти з Закарпаття, Лаврова, що монастир та церкву св. Іллі заснував В. Устрицький ще у 1600 р. Проте, найбільш поширеною версією, Добромильський монастир заснував І. Щ. Гербурт на прохання о. Анастасія «та його братії», що у 1612 р. через татарські напади втекли з одного з львівських монастирів. Про це вказує його грамота 1613 р., у якій визначені межі монастирських володінь та зазначено, що їм вільно «будувати церкву і монастир, як найліпше розуміють... і набожества старожитнього як за предків наших здавна свої відправляли. В тому місці город сад саджавки та інші пожитки вільно їм множити і ставити» [9, арк. 16].

Розвиток монастиря відбувався за підтримки інших меценатів. Зокрема, у 1655 р. С. Концепольський на прохання ігумена Добромильського монастиря Т. Устрицького надав монахам землю. У 1663 р. «на гаряче прохання отця Г. Хитровича ігумена на той час з усіма ченцями монастиря Добромильського» подібну грамоту видав А. Красінський [9, арк. 163в]. Серед доброчинців монастиря був православний молдавський господар М. Могила, грошові внески робили Кречковські, Устрицькі, Вислоцькі, Комарницькі, Попелі, Яворські, Стопницькі, Любомирські, Бялогорські, Шершони, Чернецькі, Погорельські, гр. Калиновський та інші [4, с. 25].

Дерев'яний монастир та церква св. Миколая проіснувала до початку XIX ст. При ній до 1845 р. знаходилося монастирське кладовище, яке згодом було перенесене на інше місце, де у XVIII ст. стояла інша дерев'яна церква св. Іллі, котру у 1772 р. продали до Перекопаня під Перемишлем [4, с. 11]. У 1705 р. почали будувати муровану церкву св. Онуфрія. Точно невідомо коли вона була побудована, як і те, коли точно розпочато будівництво мурованого монастиря, завершене у 1731 р. Особлива заслуга у його зведенні належить о. Ієрониму Кузьмичу, котрий пожертвував 2000 зол на будівництво обителі. Пожертви на зведення мурованого монастиря робили Устрицькі, Яворські, Братковські, Височанські та інші родини, що приходили сюди на богомилля [4, с. 12].

На добудову дзвіниці у 1784 р. А. Бялогорська, посідателька Тарнави, дозволила брати камінь із замку Гербурта, який стояв неподалік [3, с. 19]. Невідомо наскільки монахи скористалися цим дозволом та долучилися

до руйнування замку своїх перших доброчинців. Відомо, що австрійська влада указами 1802 та 1828 рр. забороняла розоряти древні стіни замку під грошовим покаранням, а у середині XIX ст. його відібрала [4,с.21].

XVIII ст. було часом найбільшого розквіту Добромильського монастиря. У 1693 р. тут запроваджуються новіціат, який з невеликою перервою в другій половині XVIII ст. проіснував до початку XX ст. У XVIII ст. тут проживала значна кількість монахів та новаків, – у 1775 р. в обителі було 26 осіб, з яких 14 монахів. Внаслідок релігійних реформ австрійської влади у XIX ст. кількість монахів у монастирях Галичини зменшилася – у 1806 р. в Добромилі їх було 11 [4,с.26].

У XVIII ст. Добромильський монастир набув низку мастностей – зокрема, у 1745 р. (за іншою версією у 1743 р. [3,с.19]) до нього було прилучено Перемишльський монастир при катедрі св. Івана Хрестителя, ліквідований у 1746 р. [1,с.25]. Також у XVIII ст. до обителі перейшло рухоме майно після знесених монастирів у Бруховиці, Улучі та Колоденці [3,с.19]. Про те, що Добромильський монастир належав до багатших свідчить, зокрема, його пожертва на будівництво монастиря у Варшаві 30 тис. зол. [3,с.67].

При описі майна Добромильського монастиря у 1803 р. церкву св. Онуфрія було оцінено в 4000, а монастир у 7500 флоринів. Зліва від нього стояла давня дерев'яна церква св. Миколая вартістю 50 флоринів. Поруч стояла дзвіниця висотою 40 ліктів. На території монастиря знаходилася дерев'яна резиденція, т.зв. «братковщина», у якій часто гостювали церковні достойники. Від неї тягнулося «грубе і високе під гонтовим покриттям обмурування навколо обійстя аж до лівого кінця монастиря». У ньому було дві брами з дерев'яними дверима, які замикалися. За дровитнею та кухнею стояла монастирська столярня, відокремлена від монастиря дерев'яним парканом. Неподаль монастиря стояло два шпихліри, дерев'яний фільварок, де була спіжарня, три стайні, криниця, паркан, нова стодола під солом'яним дахом, броварня. Вартість усіх перелічених монастирських будівель становила до 13 тис. флоринів, усі вони утримувалися коштом монастиря [9,арк.5–6].

Крім господарських будівель розташованих біля обителі, багато будівель було у монастирських мастностях – насамперед, Букові та Журавині, які потрібно було коштом монастиря будувати та ремонтувати.

Особливу роль в економічному розвитку обителі кінця XVIII – 30-х рр. XX ст. мало село Букова, посідаелем якого монастир став у 1792 р. У першій половині XIX ст. монастир платив відсотки римо-католицькій капітулі у Перемишлі та римо-католицькій парафії у Фельштині [4,с.22].

У Букові на початку XIX ст. знаходилися: дерев'яний палац, у якому тоді вже ніхто не жив оцінений у 200 флоринів, фільварок, стайня для коней і корів, стайня на воли, возівня, шпихлір, чотири дерев'яні стодоли, корчма, млинок з одним каменем загальною вартістю понад 600 флоринів [9,арк.7–8].

Село Журавину з присілком Полонинське Добромильський монастир отримав у 1791 р. [4,с.22]. На початку XIX ст. тут знаходився дерев'яний будинок, стодола, обора на худобу, шопи, кінська стайня, шпихлір, фільварок, дві броварні, млинок з одним каменем на потоку, при якому був тартак, другий фільварок, з невеликим дерев'яним шпихліром, стодола на зерно, обора для худоби, дві корчми вартістю понад 430 флоринів [9,арк.6].

Згідно інвентарного опису 1803 р. в Журавині було 33, а у Букові 97 підданих. Ті, хто мали чверть ґрунту, повинні були від 1 вересня до 30 квітня 2, а від 1 травня до кінця серпня відробляти 3 дні тяглої панщини в тиждень, також дати 2 корці вівса, 16 гарців хмелю, 4 зол. 18 гр. чиншу, 1 гуску, 1 півня, 2 курки, 15 яєць, випрясти штуку мотків з прядива панського, або заплатити 2 зол., хто мав половину чверті ґрунту, відробляв половину панщини, віддавав данину в натурі або платив. За 1 тяглий день панщини здатні до роботи люди повинні відробляти 2 піших дні. Приписувалося, зокрема, молотити за день озимини 1 копу, а ярини 1 копу та 10 снопів, привезти з лісу до двору три вози дерева, дві хрсту, по дві підводи сіна з стирти за 1 день панщини. Також кожен повинен протягом року 12 днів споряджати дороги та мости, брати, мочити, молоти, чесати коноплі, давати розсад, садити капусту, щоночі двоє чоловік повинні були виходити на сторожу. За користування пасовиськом на двірських ґрунтах від кожної корови потрібно було дати 2 курки, а від ялівки 1 курку. Халупники з городу мали відробляти панщини половину дня на тиждень, випрясти штуку мотків прядива з панського та заплатити річного чиншу 6 зол [9,арк.8]. Відомо також, що у 1814 р. було укладено домовленість між монастирем та громадою Букови про користування нею половиною пасовиська [4,с.32].

Монастир мав також посідання у містечку Угневі Жовківського повіту з 1790 (за іншими даними 1795 р. [3,с.19]), отримуючи тут прибутки з оренди корчми та млина 1492 зол. 25 ½ гр. чиншу [9,арк.35зв], у середині XIX ст. монастир щорічно отримував звідси 950 гульденів прибутків [4,с.24].

На публічному продажі від місцевого магістрату монастир купив розташовану неподалік землю «Радеч». Право власності на неї надано монастирю 1792 року [4,с.20]. Також з 1720 р. він посідав 2 ½ м. орної землі на Перемишльському передмісті Перекопані, здаючи її в оренду. У 1880 р. ґрунт було продано, за отримані гроші монастир купив облігації [8,арк.25]. Відомо також, що у середині 1860-х рр. монастир мав цінні

папери вартістю до 88 000 гульд., іпотеки на суму 1 207 гульд. 50 кр., з яких отримував відсотки [4,с.25].

Обитель також володіла низкою інших невеликих ділянок землі, набутих через купівлю та заповіти, зокрема, поле «Цегольня», лаз «Босаків», поле «св.Спаське», земля «за Винницями», лаз над Потоком Тернавським та ін. Усе нерухоме майно, що належало монастиреві у середині XIX ст. становило 161 м. 821 с. орної землі, пасовиська та лісу [4,с.20].

Крім земельних ділянок, Добромильський монастир також отримував від своїх покровителів та жертводавців різні грошові суми, з яких щороку нараховувалися відсотки. У середині XVIII ст. монастир мав суми на мастах Білина, Боберка, Бориславичі, Верхрати, Довгомостиська, Комарники, Накло, Попелі, Турка, Преворськ, Челятичі та ін. У 1780 р. прибутки з них становили 15 180 зол. [4,с.24].

Монастир віддавна мав право вільного вирубу в Добромильських лісах, яке царська адміністрація замінила на виділення монастиреві дві підводи дерева на тиждень влітку і чотири зимою [9,арк.8]. У 1868 р. монастиреві призначено брати на паливо 32 сагів дерева щорічно, за котрі він повинен платити 1 флорин від сага [8,арк.4]. Також обитель мала право шинкування напоя на своєму ґрунті у час відпустів, які тут припадають «чи через себе, чи віддання в найм того права обивателям Добромильським, які мають право шинкування» [9,арк.9].

Період 1822–1831 був несприятливим для обителі, що було зумовлено збільшенням податків та неврожайними роками. Тоді монастир мав багато боргів та був змушений брати грошову допомогу від протоігумена. У 1829 р. Добромильський монастир допомагав жителям Букови, які приходили сюди за допомогою, купуючи для них ячмінь та овес [4,с.32]. У 40-х рр. XIX ст. щорічні прибутки монастиря зросли приблизно на 5 000 флоринів [4,с.35].

Монастир значні суми коштів витрачав на реставрацію церкви та монастиря. У 1834 р. у церкві зроблено новий поміст, у 1835 р. церкву та дзвіницю було покрито новим покриттям, а також дано нові підпори та стовпи при церкві [4,с.34]. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. було відреставровано церкву, що коштувало до 14 000 флоринів. У 1872 р. дано новий дах на монастир [8,арк.18].

У XIX ст. матеріальне становище добромильських монахів погіршилося, як і василіанського чину взагалі – воно не дозволяло їм навіть утримувати резиденцію генерального прокуратора чину в Римі, костел св. муч. Сергія і Вакха, що його дав у 1641 р. папа Урбан VIII [7,арк.74]. Ігумен та троє монахів Крехівського монастиря підкреслювали, що монастирі внаслідок «заперечення наданих прав, то стягненням капіталів на облігації с найнижчим опроцентуванням, то уніфікацією тих же, за законом з 1868 р. на нові облігації с великим ущербом, на послідок податків, котрі майже що не половину річного приходу по менших монастирів забирають» – ледве своїх небагатьох монахів можуть утримати [7,арк.76].

У XIX ст. ренти з Букової та Журавина становили головний дохід монастиря, приносячи щорічно 1288 флоринів 91 кр., з яких він платив 200 флоринів прибуткового податку. Наприкінці 1873 р. ренти було вимінано на облігації [8,арк.19–21]. У 1878 р. на монастир накладено новий релігійний податок 1029 золрин. 60 кр. [8,арк.24зв].

Монастир з 1868 р. належав до гміни села Гучка, куди платив податки, зокрема, на будівництво греко-католицької парафії [8,арк.4]. Добромильський монастир хотів відлучитися від гміни Гучка та приєднатися до гміни Добромиля через те, що він, платячи податки, не користувався гмінним лісом, пасовиськом, проте, уряд Гучка не дозволив цього [16,арк.4].

Добромильський монастир був патроном церкви у Букові. Влітку 1875 р. він дав на церкву та парафіяльні будинки в Букові 450 флоринів, ще 400 повинен дати у 1875–76 рр. [8,арк.23].

Монастир мав з багато клопотів з орендарями Букови. Так, у 1870 р. ним став М.Козловський, котрий почав «відразу ж в монастирі на свою користь газдувати й тим чином... продовжувати вже розпочате спустошення Букови, особливо взявся до лісу й господарив так зі своїм не взявши ще контракту від монастиря й не давши до каси найменшого шеляга» [8,арк.11]. У 1871 р. орендарем Букови на 12 років було прийнято Ф.Зембу, після чого М.Козловський почав виснажливий для монастиря судовий процес, який завершився на користь монастиря [8,арк.12–13].

Відомо, що у 70-х рр. XIX ст. були непорозуміння з посесором Журавина Голковським, який не виплачував належне монастирю, не давав про будівлі тощо [8,арк.18]. У 1880 р. Журавину продали через те, що воно приносило мало прибутку та складно було ним управляти [8,арк.25].

Саме Добромильський монастир св. Онуфрія відіграв основну роль у відродженні василіанського чину та релігійного життя народом у XX ст. Оновлення чину, яке увійшло до історії під назвою «Добромильська реформа», розпочалося згідно історичного листа папи Лева XIII «Особливою охороною» від 12 травня 1882 р., коли обитель з усім майном у 1882 р. вийшла з-під юрисдикції провінціала оо. василіян та перейшла під управління єзуїтів в особі ректора Добромильського новіціату [5,арк.1].

1885 р. у Добромилі було вже понад 50 молодих василіан. Із збільшенням кількості монахів та новаків постала проблема їх розміщення та матеріального забезпечення. Однією з головних турбот єзуїтів було пошук коштів, щоб оплатити видатки на утримання новіціату. За матеріальною допомогою для Добромильської обителі для побудови ще одного повер-

ху звертався до ігуменів інших монастирів протоігумен К.Сарницький [6,арк.2].

У 1886 р. у зв'язку з епідемією тифу на кілька місяців новіціят з Добромиля було перенесено до Львова у монастир св. Онуфрія. У 1902 р. новіціят перемістився до Крехова [20,арк.17]. Коли стали очевидними позитивні результати реформи, єзуїти у 1904 р. залишили монастир. Через вологість, невдалий ремонт у цьому ж році були змушені покинути обитель і ценці. У 1905 р. монастир було закрито [20,арк.17]. Деякий час його майбутнє було невизначеним. У 1910 р. стало відомо, що купити Добромильський монастир мав намір митрополит А.Шептицький, що, як зауважив монах-василіанин Павло Демчик, «дуже се красно з його сторони, а й для нас мило, що наша колиська перейде не в цілком чужі руки» [18,арк.193в].

Під час Першої світової війни в мурах монастиря перебували різні війська, які дуже понижили приміщення, до руйнування долучилися також місцеві жителі. Війна негативно вплинула на розвиток василіанського чину в цілому, різко зменшилася кількість монахів. Після її закінчення почався розвиток василіанського чину. У 1920 р. василіани повернулися в Добромильський монастир. Згодом його було відремонтовано, на що витратили більше 15 тисяч дол. [15,арк.21].

У 1930 р. в Добромильському монастирі було близько 50-ти монахів, біля 30-ти з них були вихованці школи філософії [15,арк.21]. Приблизно така ж кількість була і в наступних роках. На початку 1938 р. тут проживало 52 братів [17,арк.6].

В той час функціонував монастир у Букові – відомо, що у 1918 р. він належав до малих обителей, в якій жило декілька монахів. Їм було складно дотримуватися правдивого монастирського життя, оскільки занадто багато часу забирало ведення господарства [19,арк.13в].

Після відновлення Добромильського монастиря у Букові продовжував існувати монастир-філярарок, який матеріально суттєво допомагав Добромильському. У ньому було менше монахів, ніж у Добромильському, зокрема, у 1934 р. тут було 13 монахів [11,арк.24], у 1937 р. їх було 12 [12,арк.1]. Буківський монастир-філярарок мав досить значну площу лісів, наприкінці 20-х рр. побудований новий млин, був також тартак. Усього орної землі монастир мав 465 морги, з яких 350 була власна земля, а решта винаймалася [11,арк.15].

Господарська діяльність Букової монастиря була успішною, зокрема, у 1928 р. вона принесла 57 262 зол. прибутку, витрати становили 26.616 зол. [11,арк.4]. У 1932 р. господарська діяльність принесла Буківському монастирю-філярарку 37.459.35 зол., млин і тартак – 30.883.72 зол., ліс – 3.089.14 зол. [10,арк.84–85]. У 1931–32 рр. у Буківському монастирі-філярарку працювало 14 робітників, які доглядали 36 корів, біля 30 коней та 40 свиней [11,арк.7].

Крім Добромильського, Буківський монастир-філярарок допомагав також Лаврівському, Крехівському, Львівському, Кристиніпольському монастирям. У 1932 р. Букова витратила на Добромильську обитель 12.718 зол. готівкою, 6.983.зол. натураліями [11,арк.14]. До кінця 30-х років Букова продовжувала залишатися важливим джерелом прибутків Добромильського монастиря. У 1938 р. з 45976 зол. видатків Буківського монастиря-філярарка на Добромильський монастир припадало 10322 зол. [12,арк.4].

Хоча в Добромильському монастирі було більше монахів, порівняно з Буківським, він володів меншою кількістю землі і вів значно скромнішу господарську діяльність – у 1932 р. тут було 9 корів, 2 телят та 3 пари коней [14,арк.10].

Незважаючи на підтримку Букової добромильським василіанам не вистарчало дерева, а прохання ігумена о. Йосифа Лаба щодо закупівлі дерева у камеральних лісах було не задоволене [13,арк.14]. Нестача деревини спонукала монахів просити протоігумена замовити для них вугілля [13,арк.22]. Потрібно було також перекрити церкву, коштів потребував і монастир, оскільки при реставрації використовували сире дерево, яке потім псувалося [13,арк.25–29].

В радянські часи в приміщенні монастиря діяв психоневрологічний диспансер, у 1992 р. його знову передано василіанам. На даний час приміщення обителі потребують невідкладної реставрації. Свого повноцінного відтворення потребує і історія монастиря, який відіграв значну роль в розвитку духовно-релігійної традиції чернечого життя та духовної культури краю. Важливо підкреслити, що крім висвітлення основних релігійних подій добромильського монастиря, важливими є подальші наукові дослідження його економічного розвитку, оскільки господарська діяльність добромильських монахів була важливою частиною їхнього життя, нерозривно пов'язана з духовною, культурно-просвітницькою працею.

Список використаних джерел

1. Ваврик М. Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична довідка / М.Ваврик. – Рим, 1979. – 217 с.
2. Гец М. Столиця Гербуртів (Нариси з минулого й сучасного Добромиля) / М.Гец. Добромиль: Рідна школа, 1937. – 68 с.
3. Мацієвський М. Шематизм провинции св. Спасителя чина Св. Василия Великого в Галиции и короткій погляд на монастири и монашество руске, отъ заведеня на Руси вры Христовой ажъ по нынѣшное время / М.Мацієвський. Львовъ: Типографія Інститута Ставропігійського, 1867. – 352 с.

4. Плоцанський В. Добромиль. Монастирь Чина Св. Василия Великого и несколько слов об отношениях города. Львов: В типографіи Ставропігійского Института под зарядом Стефана Гучковского, 1867. – 48 с.

5. Відділ рукописів Львів. нац. бібл. ім. В.Стефаника. – Ф.3(МВ). – Спр.1375/5. – 2 арк.

6. Там само. – Спр.1250/ 20. – 2 арк.

7. Там само. – Спр. 1251. – 192 арк.

8. Там само. – Оп.1. – Спр.405. – 28 арк.

9. Центральний держ. істор. архів у м. Львові. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.3593. – 125 арк.

10. Там само. – Ф.684. – Оп.2. – Спр.2. – 88 арк.

11. Там само. – Спр.1. – 35 арк.

12. Там само. – Спр.3. – 5 арк.

13. Там само. – Спр.15. – 36 арк.

14. Там само. – Спр.16. – 25 арк.

15. Там само. – Ф.364. – Оп.1. – Спр.182. – 46 арк.

16. Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1341 – 4 арк.

17. Там само. – Спр.17. – 7 арк.

18. Там само. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.170. – 36 арк.

19. Там само. – Спр.1032. – 2 арк.

20. Там само. – Ф.364. – Оп.1. – Спр.20. – 245 арк.

* * *

УДК 94(477.41):316.4(09)(470+571) «18/19»

Марія Казьмирчук, д-р історичних наук, доцент, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Німецькі поселенці у Київській губернії 1861–1917 рр.

Проаналізовано становище, умови проживання, етнічні особливості та участь у суспільному та економічному житті німецьких поселенців у Київській губернії пореформеного періоду. Автор висвітлює обставини формування німецького етносу в ракурсі розкриття національного складу населення Київської губернії.

Ключові слова: німецькі поселенці, етнос, соціально-економічне життя, Київська губернія, пореформений період, національний склад.

Мария Казьмирчук. Немецкие поселенцы в Киевской губернии в конце XIX – в начале XX ст.

Проанализированы позиции, условия проживания, этнические особенности и участие в общественной и экономической жизни немецких поселенцев в Киевской губернии пореформенного периода. Автор показывает условия формирования немецкого этноса в ракурсе раскрытия национального состава населения Киевской губернии.

Ключевые слова: немецкие поселенцы, этнос, социально-экономическая жизнь, Киевская губерния, пореформенный период, национальный состав.

Mariya Kazmirchuk. German colonists at the Kyiv guberniya at the end of the XIX and the beginning of the XX century

The article analyses the position, life's condition, ethnic specifics and activity in social and economic life of German colonists of Kyiv guberniya at the after reformation period. The author of the article elucidates the reasons of the creation of German colonists in discovers a lot of problems about national complement of the people in Kyiv guberniya.

Key words: German colonists, ethnos, social and economic life, Kyiv guberniya, after reformation period, national complement.

Етнічно-релігійний склад Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. є важливим фактором дослідження соціального розвитку, оскільки від нього залежить стабільність та напруженість суспільства, його розвиток, консолідація суспільного і активного соціально-політичного, економічного та культурного життя. Урядова політика щодо проживання в Російській імперії різних національностей та їхніх вірувань була доволі жорсткою, особливо щодо великих етнічних груп – євреїв і поляків, які складали конкуренцію її російській меншині. Проте актуальною залишалася проблема становища мало чисельних етнічних груп в різних губерніях Російської імперії, зокрема німців. У Київській губернії існував конгломерат різних етно-релігійних спільнот, при чому кожне село, містечко, місто мало свої етнічні особливості, що створювали неповторність етнічного розвитку Київської губернії. Крім того, певну специфіку мали й релігійні відносини у пореформену добу.

Історіографія німецьких поселенців у Київській губернії залишається маловивченою. Знаковою подією для дослідження аграрних проблем став вихід двотомної «Історії Українського селянства», що, ґрунтуючись на широкому матеріалі, висвітлювала соціальну диференціацію, кількість, національний склад, матеріальні умови селянства у різні періоди історії України, перший том якої був присвячений XIX – початку XX ст., зокрема згадувалася німецька община і Київської губернії [6]. Так, із сучасних загальних праць щодо переселенського руху в Україні слід відзначити внесок М.А. Якименка, Д.Ф. Розовика та О.Д. Розовик [21;38]. Хоча їхні праці присвячені процесу переселення тільки українського населення,

дослідники висвітлюють проблеми циганського козівництва, молдаван, а також і німецьких поселенців, щоправда вже в УРСР у другій половині XX ст. [21, с. 218].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Київська губернія складалася з 12 повітів [1, с. 70–71], кожен з яких налічував понад сотню сіл, селищ, містечок, слобід та хуторів. Серед них – 12 великих повітових міст. Особливістю Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. була етнічна строкатість її населення, або, як писав сенатор А. Половцов, «разноплеменность состава» [4, с. 3]. Історично склалося так, що українці, росіяни та євреї становили на середину XIX ст. разом понад 97% всього населення Київської губернії [35, с. 12]. Менш значними були групи поляків (1,93%), німців (0,41%), білорусів (0,18%), чехів (0,09%) і татар (0,05%), які за переписом 1897 р. складали разом 2,66%. Також зовсім нечисленними етнічними групами проживали у Київській губернії цигани (884 особи), молдавани (250 осіб), турки (153), болгары (123), греки (118), вірмени (100) [35, с. 12, 13, 36, 37].

Особливо строкатим був етнічний склад міського населення Київської губернії наприкінці XIX та на початку XX ст. У містах проживало багато євреїв, поляків, німців, а також незначна кількість вірмен, білорусів, чехів, молдаван, греків [3, с. 81–84]. Так, у Києві завдяки динамічній етнічній структурі населення за переписом 1874 р. місцеві уродженці становили лише 28,3%, а вихідці із різних регіонів України – 58,7% та Росії – 11,1% [3, с. 84]. У 1897 р. понад 100 тис. осіб, які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталів, нерухомого майна та займалися торгівлею [8, с. 172, 173].

Німців, на відміну від поляків і євреїв, влада Російської імперії не обмежувала ні в чому, адже родина російського імператора мала тісні родинні зв'язки з цією меншиною, навіть на початку XX ст. зарубіжні мандрівники відзначали, що російські імператори більше схожі на німців, ніж на росіян. Німецькі колоністи ще за часів Катерини II селилися в Російській імперії. Під час Першої світової війни царська адміністрація припинила наплив їх в імперію. 2 лютого і 13 грудня 1915 р. були видані царські укази, які істотно урізали права іноземців в Росії. 1 червня 1916 р. цар Микола II підписав положення «Про Особливий Комітет у справах боротьби з німецьким засиллям», де обмежувалися права «ворожих підданих і вихідців, а також для вироблення пропозицій щодо заходів для звільнення країни від німецького впливу...» [25, арк. 206].

У містах Київщини наприкінці XIX – на початку XX ст. проживали компактні групи німців та вірмен. Представники німецької та вірменської меншини та русифіковані німці в Російській імперії займали високі посади: М. Бунге – міністр фінансів (1881–1887), німець за походженням, Михайло Лоріс-Меліков – міністр внутрішніх справ (1880–1881) – вірменин, дипломатами, військовослужбовцями та управителями маєтків дворян, службовцями у буржуазії – директорами заводів і фабрик, наглядачами тощо.

У 12 повітах Київщини німецьким колоністам належало 33 552 дес. землі, тобто 0,72% усіх земель [2, с. 48]. Серед орендарів поміщицької землі були німецькі колоністи, які погоджувалися навіть на завищені ціни аби придбати землю. В основному німецькі колоністи були головними постачальниками молочних продуктів на ринки [38, с. 17]. Так, у Києві та Вінниці діяв торговий дім «Раббетте і Гізеке», що реалізовував насіння цукрового буряку. Щороку фірма вишувала в Україні понад 1 млн. пудів насіння цукрового буряку [2, с. 48].

Серед німців було багато управителів дворянських маєтків, на них часто скаржилися селяни. Так, 1881 р. була написана анонімна доповідна на «німецьку адміністрацію» Юзефівського маєтку графів Бобринських у Чигиринському повіті. Дописувач відзначає ментально-етнічну проблему, не розв'язану вихідцями із дворянських кіл після скасування кріпацтва: «німці не визнають ані свят, ані державних днів, примушують працювати і у свята, і у царські дні, чим хвилюють народ, порушують його моральні принципи та звичай» [31, арк. 24, 25 зб]. У Радомисельському повіті німцю купцю Фрідріху Густавовичу Міхельсону належав значний маєток, куди управляючими запрошувалися або німці або поляки. Селяни доколичнісіх сіл скаржилися, що він «людей русского происхождения держат не желал» [33, арк. 1, 3].

Німецькі колоністи почали переселятися в Україну ще 1791 р. на орендовані землі Київської губернії, утворивши на 1897 р. общину у 147 07 осіб [23, с. 21, 24, 29, 30]. Ще наприкінці першої половини XVIII ст., коли вартість будівельного лісу дуже зросла, почалося інтенсивне вирубування лісів, виникла потреба у перетворенні звільнених площ на сільськогосподарські угіддя, що й сприяло появі колоністів [7, с. 24, 36].

Німецькі колоністи переселилися до Київської губернії із Царства Польського. Серед них були поширені володіння хутірського типу. Так, у 1862 р. 10 німецьких родин із Польщі переселилися до маєтку генеральші Кудрявської у Павлинівці Київського повіту. У власності вони придбали 223 дес. землі та отримали привілей, що діяв для переселенців, – тимчасове звільнення від рекрутської повинності [27, арк. 1–1 зб]. У 1867 р. існували колонії Михалин (285 колоністів) Бердичівського повіту, Єлінівка (61 колоніст), Заліси (63 колоністи), Романдорф (214 колоністів) Радомисельського повіту [28, арк. 14]. У Радомисельському повіті також існувала колонія німців-лютеран Маліндорф (148 колоністів), де 1871 р. на орендованій землі було створено училище для німців (учнів – близько 40). Вчителем туди було запрошено міщанина Мачинського товари-

ства Фрідріха Віхерта, який прийняв російське підданство [30, арк. 563 зб]. У 1870 р. виникають нові німецькі колонії як приватні маєтки Небраті, Пашківці Київського повіту та Казимирівці, Папірні та Малині Радомисельського повіту [34, арк. 1].

Складність при дослідженні німецьких громад полягає у тому, що вони майже не підлягають етнічно-конфесійній ідентичності, серед німців були католики, лютерани та меноніти [22], але оскільки серед німців Київщини значної популярності набув штундизм [36] (цьому наприкінці XIX ст. сприяв релігійний і моральний занепад православ'я), слід зосередитися саме на ньому. Вважається, що штундизм з'явився в Україні у 1867 р. з появою чергової хвилі німецьких колоністів [13], саме серед німців Київської губернії за релігією було багато штундистів (баптистів). Ця релігійна група відома під багатьма назвами: євангелісти, баптистське братство, штундисти, віруючі, сектанти, протестанти. Баптизм відкидає обрядову сторону релігії, вважається, що сутність Бога не можна пізнати людським розумом, а тому залишається лише спиратися на Святе Письмо (Біблію) як єдине достовірне джерело, яке залишив Бог людям. Саме тому інколи штундистів називали «Людьми однієї Книги». Найбільшим біблійним консерватизмом відзначалися штундисти Російської імперії, які використовували Біблію як основні правила і критерії богослов'я, церковної організації та практичного життя. Общинами керували пресвітери (старійшини), їм допомагали диякони, служителі та вчителі. Віруючі проводили, окрім церковного богослужіння, збиралися вдома на молитви, які тривали майже годину [20].

На відміну від решти замкнутих сект [5] на українських землях (менонітів), штундисти представлялися реальною загрозою, бо їхня кількість зростала з кожним роком. Віровчення штундистів було орієнтоване в першу чергу на селян. Загалом у 1890 р. було 20 тис. штундистів, а з 1905 по 1911 рр. вже 50 тис. Урядовці вважали, що секти штундистів уперше в Київській губернії з'явилися у Таращанському повіті. У 1873 р. в селі Косяківка Таращанського повіту з'явилася община штундистів [15, арк. 1–4]. У Таращанському повіті 1879 р. налічувалося 1 096 штундистів, а у 1881 р. їх стало 1 676 осіб. У 1886 р. київська община штундистів таємно створила церкву, а у 1907 р. штундисти офіційно з'явилися в Києві [19, арк. 24, 25]. У 1892 р. секта штундистів з'явилася у селі Рейментарівка Чигиринського повіту [16, арк. 1–6], а у 1893 р. – у селі Мудрівка того самого повіту [17, арк. 1, 6]. Так, у 1904 р. священником 7-го благочинного округу Канівського повіту Миколою Масевським було визнано, що у селі Дешек «крайне бедственное положение в силу малодоходности прихода, что объясняется обилием сектантов-штундистов в приходе, которые числятся 82 человека», що сякотно «полному разложению» причту. Сектанти з'явилися у селі 1869 р. і відразу сильно вплинули на парафіян, хоча місцевий священник робив усе можливе для настановлення їх на шлях православ'я [24, арк. 2].

Ставлення російського уряду до штундистів було негативним, так само як і до решти конфесій, католиків та іудеїв, адже існував офіційний союз самодержавства та православ'я за славновісною «уваровською» формулою «православие – самодержавие – народность» [20]. Штундистів переслідували, а їхні діти позбавлялися права на освіту. У 1879 р. Міністерство внутрішніх справ видало «Мнение Государственного Совета о духовных делах баптистов», тобто російська влада визнала законними шлюб, народження, смерть, похорони, які здійснювалися за баптистськими обрядами, але у 1882 р. уточнено, що визнання не стосується українців та росіян, вони не мали права бути баптистами. Сенатор Половцов, подаючи результати ревізії Київської губернії у 1882 р., закликав до боротьби із сектою штундистів засобами підвищення моральності серед православного духовенства [19, арк. 24 зб, 25]. У 1894 р. секта штундистів була заборонена [14, арк. 1, 3]. У 1915–1916 рр. штундизм також перебував під заборонаю, а самих представників цього релігійного напрямку вважали шпигунами німецької розвідки [26, арк. 32]. Крім того, у деяких селах штундистам забороняли будувати храми, реєструвати шлюб, народження дітей. У 1904 р. було визнано такі віросповідання: римо-католицьке, вірмено-католицьке, вірмено-григоріанське, євангелічно-лютеранське, менонітське, баптистське, євангелічне, тоді ж дозволявся перехід в іншу віру за згодою губернатора, коли на його ім'я подається прохання [18, арк. 1–5]. Ситуація дещо змінилася, коли у 1905 р. Микола II видав указ «Об укреплении веротерпимости». Справді, православне духовництво поганою поведінкою змушувало людей шукати нової віри. Про це свідчить скарга селянина Н. Кача на священника Янишівки Таращанського повіту про «різні непристойні дії Данила Демущького та про присвоєння ним церковних грошей, а також про крадіжку виключенням із духовного сану Матвієм Бережницьким у нічний час із церкви грошей» [29, арк. 1–9]. Сільські священники були частими гостями у шинках й полюбили гарні вина. У місцевих хроніках по Київській губернії було багато повідомлень про пияцтво священників. У 1897 р. в селі Миколаївці Канівського повіту 30 місцевих селян після богослужіння вдерлися до священника Іоанна Варгулевича і забрали в нього ключі від церкви за пияцтво і невчасні богослужіння. Того ж року у селі Насташка Васильківського повіту, коли священник у проповіді сказав, що Трійцю треба святкувати два дні, а не три, а на третій не пиячити, селяни обурилися: «А що, коли самі батюшки ночами шляються та пиячать, то нічого?». Після цього селяни вийшли із церкви, не чекаючи закінчення проповіді [32, арк. 210 зб, 222].

Німецькі громади Київської губернії надавали школі й освіті великого значення. У пореформений період за національним принципом можна було здобути приватну освіту. В Російській імперії школи для іноземців називалися «іновірними», тобто такими, де працювали з дітьми не православної віросповідання. Такі школи з 80-х рр. XIX ст. підпорядковувалися Міністерству освіти і держава брала на себе частку їхнього фінансового утримання. Від «іновірних» шкіл вимагали відповідні навчальні плани та відповідність змісту освіти загальнодержавним стандартам. Ці заходи не стосувалися заборонених німецьких-штундистсько-баптистських шкіл. У Київській губернії у 1893 р. працювало 17 «іновірних» шкіл, тобто 4,7% від загальної кількості шкіл Київського навчального округу. Найбільше таких шкіл працювало в Радомисельському повіті (12), були також вони й у Київському повіті (5) [10, с. 3, 4]. У 1899 р. «іновірних» шкіл у Київській губернії налічувалося 14 [11, с. 3], а 1902 р. – 13, у тих самих повітах [12, с. 3]. Польська та єврейська громади мали власну систему шкільництва, яку зобов'язані були всіляко підтримувати, тому про них збереглося значно більше відомостей. Німецька та інші громади, які вели значно замкнутіший спосіб життя, висвітлювалися у звітах Київського учбового округу мало.

Німці, оселившись у Київській губернії, перенесли зразки власної школи, які побутували в їхньому середовищі на батьківщині. Шкільна справа організовувалася в умовах матеріальної скрути, бо більшість переселенців не могли виділяти кошти на громадські потреби [2, с. 54]. Згодом, коли налагодилося досить прибуткове господарство німецьких колоністів, школи почали переміщатися у власні будинки й отримувати неабияку фінансову підтримку громади. Німецькі навчальні заклади користувалися також добродійною допомогою Товариства взаємного кредиту [22]. Колоністи не надавали школам чітко встановленої фінансової підтримки. Як правило, «іновірні» школи влаштовувалися при «молельнях», де гірша кімната відводилася під клас та кімнату вчителя, які часто «не відповідали своєму призначенню», партами слугували лавки та столи. До викладання російською мовою та «російських порядків» колоністи ставилися вороже. До того ж серед учителів у 1893 р. 82% не мали прав на викладання. Часто вони сумішали посаду вчителя й кістера (проповідника) [10, с. 4, 8]. У звіті попечителя Київського учбового округу у 1902 р. відзначалося: «Большенство учителей исполняет обязанности кистеров и в общем состав их не может быть признан удовлетворительным, как вследствие малого знакомства их с русской литературной речью, так и вообще вследствие малообразованности и неподготовленности их к педагогической деятельности» [12, с. 5]. Бібліотеки «іновірних» шкіл склалися тільки із книг довідкового характеру, не було книжок для учителів [12, с. 5].

Київська губернія мала значну кількість німецьких шкіл. Станом на 1892 р. тут існувало 19 німецьких шкіл: жіноча і чоловіча при лютеранській церкві м. Києва, 3 – у Київському і 14 у Радомисельському повітах [9, с. 7]. Існували таємні приватні польські школи [10, с. 16]. Так, у 1909–1910 рр. було виявлено і закрито 20 таємних шкіл у Південно-Західному краї. Київський генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов видав постанову, яка передбачала покарання за це тих, хто відкривав і допомагав у відкритті польських таємних шкіл [37, с. 196].

Отже, соціально-етнічна структура багатонаціональної Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. змінювалася повільно, але впевнено. Етнічний склад Київської губернії був досить різним. Найбільш численними були національні групи українців, євреїв, росіян і поляків. Але і німецькі колоністи починають відігравати значну роль з поширенням у релігійній сфері Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. штундизму. У соціально-економічному житті краю їхня частка залишається незначною, а німецька етнічна громада Київської губернії малочисельною.

Проблема німецьких колоністів через її маловивченість заслуговує на подальші пошуки нових архівних джерел. Корисним для глибшого розкриття теми буде економічна та політична діяльність німецьких поселенців у Київській губернії в пореформений період.

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год / Сост. В.Г. Мозговой. – К., 1888. – 136 с.
2. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
3. Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А.О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С. 77–85.
4. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Ч.1. – Б. м., б. г. – 460 с.
5. Історично сектантами називали релігійні групи, які відокремилися від існуючої державної церкви. Правомірним буде використання цього терміну тільки для означення початкової історичної фази існування євангелічно-баптистського руху часів існування самодержавства.
6. Історія українського селянства: нариси у 2-х томах / ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
7. Кофод А.А. Крестьянские хутора на надельной земле. – Т.1. – СПб.: Тип. Ф.Вайсберга и П.Гершунина, 1905. – 283 с.

8. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.

9. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии немецких школ в Юго-Западном крае за 1891 год. – К.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1892. – 16 с.

10. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1893 год. – К.: Высоч. утв. Товар. печ. дела и торговли И.Н. Кушнерев и К°, 1894. – 12 с.

11. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1899 год. – К.: Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1900. – 7 с.

12. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1902 год. – К.: Лито-типогр. Т-ва И.Н. Кушнерева и К°, 1903. – 7 с.

13. Пушкар С. Баптистское пробуждение на Украине в конце 19 – начале 20 веков / Сергей Пушкар. – Режим доступу: <http://www.foru.ru/slovo.13850.1.html>

14. РДІА. – Ф.796. – Оп.175. – Спр.1936. – 8 арк.

15. Там само. – Оп.43, 2 отд., 3 ст. – Спр.143. – 4 арк.

16. Там само. – Оп.62, 2 отд., 3 ст. – Спр.139. – 6 арк.

17. Там само. – Ф.797. – Оп.63, 2 отд., 3 ст. – Спр.49. – 80 арк.

18. Там само. – Ф.828. – Оп.3. – Спр.202. – 5 арк.

19. Там само. – Ф.1604. – Оп.1. – Спр.267. – 30 арк.

20. Решетников Ю. Обзор истории евангелистско-баптистского братства в Украине / Юрий Решетников, Сергей Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с. – Режим доступу: http://krotov.info/history/20/iz_istorii/reshe.htm

21. Розовик Д.Ф. Переселенский рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки / Розовик Дмитро Федорович, Розовик Олеся Дмитрівна. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с.

22. Сейко Н.А. Етнічні громади київського учбового округу та їх добродійна діяльність (на прикладі німецької національної меншини) / Сейко Н.А. // Електронна бібліотека Житомирського державного університету. – Режим доступу: eprints.zu.edu.ua/995/

23. Хуторские хозяйства Киевской губернии. Результаты обследования, произведенного в 1908–1909 годах. – Т.1. – К., 1911. – 408 с.

24. ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1056. – Спр.239. – 8 арк.

25. Там само. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.463. Ч.2. – 290 арк.

26. Там само. – Спр.546. – 32 арк.

27. Там само. – Ф.442 – Оп.44. – Спр.82. – 417 арк.

28. Там само. – Оп.46. – Спр.420. – 16 арк.

29. Там само. – Оп.54. – Спр.371. – 9 арк.

30. Там само. – Оп.615. – Спр.268. – 450 арк.

31. Там само. – Оп.617. – Спр.238. – 28 арк.

32. Там само. – Оп.627. – Спр.2. – 305 арк.

33. Там само. – Оп.846. – Спр.393. – 5 арк.

34. Там само. – Ф.707. – Оп.35. – Спр.383. – 14 арк.

35. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник / Сергій Чорний – К.: ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.

36. Штундизм від нім. «Stunde» – час.

37. Щербак Н.О. Національні питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Щербак Н.О. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

38. Якименко М.А. Переселенский рух у Наддніпрянській Україні в роки століпінської реформи (1908–1913 рр.) / Якименко М.А. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 148 с.

39. Ярошевич А.И. Производительность сельского хозяйства и производственные районы Киевской губернии. – К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 54 с.

* * *

УДК 334.73

Ірина Гавліч, канд. історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства, Тернопільський національний економічний університет, Україна, м. Тернопіль

Діяльність «Земельного банку гіпотечного» у Східній Галичині в 1910–1914 рр.

Проаналізовано діяльність Земельного банку гіпотечного, як важливого чинника у кредитному забезпеченні кооперативного руху Східної Галичини на початку XX ст.

Ключові слова: Східна Галичина, кооперація, кредитна кооперація, кредитні товариства, «Земельний банк гіпотечний».

Ірина Гавліч. Деятельность «Земельного банка ипотечного» в Восточной Галиции в 1910–1914 гг.

Проанализировано деятельность Земельного банка ипотечного, как важного фактора в кредитном обеспечении кооперативного движения Восточной Галиции в начале XX в.

Ключевые слова: Восточная Галиция, кооперація, кредитная кооперація, кредитные общества, «Земельный банк ипотечный».

Irina Havlich. Activity Zemelny Bank hipotechno Eastern Galicia in the 1910–1914

Analyzed of the «Zemelny Bank hipotechno» as an important factor in securing the credit union movement in Eastern Galicia at the beginning of the twentieth century.

Keywords: Eastern Galicia, cooperatives, credit cooperatives, credit unions, «Zemelny bank hipotechny».

Дослідження фінансово-кредитних організацій Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст., їх методів роботи, досягнень і недоліків – справа вельми актуальна, бо дає можливість, з одного боку, висвітлити одну з важливих, цікавих і малодосліджених сторінок історії Східної Галичини, а з другого – на основі історичного досвіду та критичного переосмислення розвитку фінансово-кредитних організацій в минулому сприятиме подоланню можливих помилок та упущень у майбутньому.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі ґрунтовного, об'єктивного і комплексного аналізу дослідити роль «Земельного банку гіпотечного» у кредитному забезпеченні кооперативного руху Східної Галичини на початку XX ст.

Об'єктом дослідження є система українського кооперативного кредитування у Східній Галичині на початку XX ст.

Предмет дослідження – діяльність «Земельного банку гіпотечного» (1910–1914 рр.).

Завданнями статті є: дослідити історію становлення та розвитку «Земельного банку гіпотечного», його зв'язки з іншими фінансовими установами, роль у соціально-економічному та національному житті краю.

Обрана нами тема дотепер не була предметом спеціального дослідження. Її окремі положення відображено у праці І.Витановича «Історія українського кооперативного руху» [2], І.Хоткевича «Кооперація в Галичині» [13], Л.Олесевича «Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939)» [7], Я.Хонігсмана «Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.)» [10]. Важливі аспекти діяльності містять публікації сучасних науковців М.Вербоного [1], С.Гелея, Р.Пастушенка [8]. Також цінними при дослідженні обраної теми виявилися матеріали тогочасної преси, фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Важливе значення для розвитку українського кооперативного руху мала одна з найстаріших українських фінансово-кредитних інституцій – «Земельний банк гіпотечний», який відкрився у квітні 1910 р. Це був єдиний український банк акційного типу. Українські банкіри зуміли добре налагодити справу короткотермінового та довготермінового іпотечного кредиту і таким чином змогли позбавити українців залежності від іноземних лихварів та примножити їхній добробут.

На межі XIX–XX століть у Східній Галичині розпочинається велика організаційна робота з метою утворення широкої мережі української кредитної кооперації. Але така мережа, що була створена в східногалицьких містах і селах, не могла задовольнити потреб населення у кредитах. Це було під силу лише банку, що спирався б на поважних акційних фондах і на праві емісії заставних листів (акцій), забезпечених на нерухомому майні боржників і на власних фондах. Водночас, цей банк дав би можливість

українцям вигідно вкладати свої готівкові запаси в заставні листи і на поточні рахунки. Сконцентровані таким чином готівкові фонди повинні були служити економічному відродженню галицького українства.

Ідея створення такого банку належала провідному громадському та кооперативному діячу Костеві Левицькому. Виконання цього завдання було нелегким, бо потрібно було «послугуватися переважно власними організованими фінансовими засобами та власними фаховими силами» [9, с.21]. У 1908 р. утворюється комітет засновників банку, до складу якого ввійшли представники української галицької еліти: Кость Левицький, митрополит Андрей Шептицький, фінансовий радник митрополита Тит Войнаровський, станіславський єпископ Г.Хомишин, землевласник М.Василько, посол австрійського парламенту Ю.Романчук, д-р Т.Кормош директор «Руської Шадниці» в Перемишлі, д-р Я.Кулачковський, директор страхового товариства «Дністер» у Львові, д-р С.Федак, директор товариства в «Дністер», д-р Є.Олесницький, адвокат і депутат Державної Ради та Крайового Сейму, д-р С.Смаль-Стоцький – професор університету і крайовий віцемаршалок у Чернівцях, адвокати Т.Дембицький, Т.Соловій, М.Шухевич [9, с.23]. Засновники обрали виконавчий комітет, до якого увійшли ініціатор ідеї д-р К.Левицький, д-р С.Федак, д-р Я.Кулачковський і д-р Т.Соловій.

Комітет виготовив проект статуту, а засновники запропонували його міністерству скарбу у Відні для надання вступної концесії. Цим питанням зайнялась парламентська репрезентація, зокрема депутат із Буковини М.Василько і д-р К.Левицький. 17 жовтня 1907 р. на нараді Віденського парламенту К.Левицький з групою депутатів вимагали від уряду Австро-Угорщини дозволу та виділення коштів на заснування українського акціонерного банку для підтримки українства кредитами у формі іпотечних позик – Акційного іпотечного банку. Завдяки зусиллям української фракції в 1909 р. дозвіл було отримано.

Наприкінці 1908 року засновники у спеціальній відозві закликали українців до передплати основного капіталу в сумі одного мільйона крон і купівлі акцій, яких було випущено 2500 штук (по 400 крон) [9, с.23]. Поява на міжнародному грошовому ринку українських акцій означала вихід українського підприємництва на європейську фінансову арену.

І трапилося те, чого не очікували навіть найбільш оптимісти. За неповних два місяці від дня оголошення відозви передплата акцій була здійснена. Свої кошти в банк вклали 636 осіб. Значну фінансову допомогу отримав банк від греко-католицького духовенства в особі митрополита А.Шептицького (100 акцій) та єпископа Г.Хомишина (100 акцій), Краєвого союзу кредитового, Народної торгівлі (по 25 акцій), а також від фізичних осіб (три особи по 15, 10 – по 10, а інші – по 5 акцій) [12, с.152]. Важливо, що у фінансуванні «Земельного банку гіпотечного» взяли участь як представники української інтелігенції, державні і приватні урядовці, велика кількість військових старшин, так і селяни, робітники та купці. Це пояснюється тим, що ця акція була не лише важливою економічною, але й національною справою.

26 серпня 1909 р. галицький намісник від імені міністерства внутрішніх справ дав остаточний дозвіл на відкриття банку. А 8 грудня 1909 р. в будинку «Дністра» у Львові відбулися установчі загальні збори акційної спілки «Земельний банк гіпотечний» з акційним капіталом в 1 млн. австрійських крон. На збори з'явилося 180 осіб.

Збори відкрив найстарший посол Ю.Романчук. Свою промову він закінчив словами: «Нині вже всі перешкоди усунено. Коли 17 років тому при закладанні «Дністра» ми змогли роздобути невелику квоту, то тепер при заснуванні банку ми далеко меншими труднощами зібрали вдєсятеро більше» [9, с.30].

Збори ухвалили заснування банку, прийняли його статут та обрали Першу наглядову раду. За статутом «Земельний банк гіпотечний» повинен був служити «земельним» інтересам українського народу Галичини і Буковини через надання дешевих позичок. Згідно рішень Наглядової ради, це мали бути низьковідсоткові позики, розділені на зручні частини, які можна було б виплачувати навіть впродовж 50 років.

Банк повинен був також виділяти позики на закупівлю ґрунтів (малося на увазі в першу чергу парцеляцію ґрунтів), і на сплату високовідсоткових боргів. При позиках на будівництво міських будинків виплата боргу могла бути продовжена на 40 років [11, арк.20].

Особливу увагу управа «Земельного банку гіпотечного» звернула на парцеляцію ґрунтів, оскільки через брак доступного кредиту в краї і труднощі його отримання, а з другої сторони з причин «голоду на землю», ціни на неї перевищували межі рентовності ґрунту.

Табл. Характеристика діяльності «Земельного банку гіпотечного» у 1910–1914 рр. [9, с.49]

Рік	Акційний капітал	Резервний фонд	Загальний оборот	Векселі	Виділені іпотечні позики	Чистий зиск	Дивіденда в %
1910-1911	1000000	–	7382986	2732530	3938724	100220	6%
1912	1000000	52200	9703809	3639616	5377962	111072	6%
1913	1000000	11303	12513643	4343453	6479061	127010	6%
1914	1330400	243506	15342190	6176169	6973068	48808	3%

Зазначимо, що самої парцеляції банк не мав права проводити, оскільки за законом 1906 р. це належало до компетенції окремих парцеляційних установ.

Банк отримав назву гіпотечного, тому що його завданням було виділяти позики під заставу нерухомого майна. Видача заставних листів, цінних паперів, за сплату яких банк поручався своїм майном та ґрунтами позичаючих, давав йому можливість отримувати великі суми коштів, необхідних для обігу. Одночасно «Земельний банк гіпотечний» мав право виділяти вексельні позики, переховувати складені в депозит цінності, вести торгівлю цінними паперами та ін. [3, с.97].

Коло діяльності банку, призначеного головним чином для потреб села, був досить широкий, такий, якого не мала досі жодна українська установа. Коли взяти до уваги, що банк міг на основі надання іпотечних позик видавати заставні листи до 15-тикратної висоти свого основного капіталу, а крім того, міг в міру розвитку збільшити свій основний капітал до 3 млн. крон, то стає зрозуміло, що він мав усі підстави недовзі стати дійсно «серцем для кращого обігу крові – гроша в господарському організмі українського народу» – як сказав про нього один з засновників [6, с.15].

24 січня 1910 р. банк зареєстрували в крайовому суді торговельному у Львові, а 1 квітня 1910 р. він зміг розпочати свою роботу. В перші роки діяльності розвиток банку був досить хорошим. Але це тривало недовго. Вже в 1912 р., в передчутті війни австро-угорський уряд почав вилучати з обігу золоті і срібні монети, що в господарському житті краю відбилося нестачею обігових коштів, а в результаті подорожчанням продукції.

Головну увагу «Земельний банк гіпотечний» звертав на виділення довготривалих позик. Вже 2 квітня банк виділив 28 перших іпотечних позик на суму 178000 крон. А в 1910 і 1911 рр. він виділив 1094 іпотечних позик на суму 4 006 600 К. (у 1910 р. – 230 іпотечних позик на суму 1 047 700 К., у 1911 р. – 864 позик на суму 2 958 900 К.). За весь передвоєнний час банк виділив 1846 іпотечних позик на суму 7 355 500 00 крон [5, с.47]. Всі ці позики банк виділяв на основі ухвал Надзірної ради, якої в цих питаннях до Першої світової війни відбулося 35 засідань.

У порівнянні до іпотечних позик інших банків, були це досить незначні суми. Але іноземні банки служили майже виключно великій земельній власності. Навіть банк Красвий, заснований у 1883 р. і фінансований крайовими фондами, з великим акційним капіталом та призначений головним чином для фінансової допомоги селянам іпотечними позиками, не виконував в повній мірі цього завдання. Не раз банкова комісія галицького сейму підносила скарги на «фаворитування» великої земельної власності, на надто низькі оцінки селянських іпотек і низьку межу позик у порівнянні до позик великих посіlostей. Тому акція «Земельного банку гіпотечного», розпочата лише власними фондами, стала позитивним чинником для вирішення земельних проблем краю. Його керівництво доклало всіх зусиль, щоб банк став дійсним джерелом добробуту українського народу, адже головним чином банк надавав позики дрібній селянській власності.

При цьому потрібно зазначити, що аналізуючи усі позики, лише 7 були надані власникам великих земельних посіlostей, в тому числі одна господарській школі в Миловані і 115 на нерухомість у містах.

Крім іпотечних позик банк надавав вексельні позики. В 1912 р. їх було надано на суму 363961656 К., в тому числі позики товариствам, які знаходилися в складі КСР на суму 250233428 К. [3, с.98].

Дуже важливою була робота банківського відділу т.зв. короткотермінового кредиту, який значно зміцнював діяльність банку і полегшував можливість реалізації іпотечних позик. Продаж власних заставних листів був найважливішим джерелом отримання оборотної готівки, а регулювання їхнього продажу й попиту дозволяло утримувати їх на належній курсовій висоті на ринку. Це вимагало хороших знань у банківській діяльності, вміння працювати з іншими установами і ринками цінних паперів. В цій сфері керівництво банку також справлялося з своїми завданнями, оскільки курс був стабільний.

Така політика сприяла довірі до банку, тому вклади на його рахунок зростали з року в рік. В 1912–1913 рр. вклади населення в Земельний банк іпотечний збільшилися до 1 674 299 крон. Одночасно із зростанням оборотів і збільшенням власних сил зростав обсяг інтересів банку, які вимагали значного зміцнення основного капіталу для природного розвитку установи. Тому на пропозицію Надзірної ради Загальні збори Земельного банку гіпотечного 12 квітня 1913 р. одноголосно прийняли таку постанову: «Загальний Збір поручає Надзірній раді банку, щоб вона в порозумінні з Дирекцією в часі, який вважатиме відповідним, приступила до підвищення акційного капіталу, або поступово, або нараз, на дальших 2 млн., то є до квоти 3 млн. крон, шляхом емісії нових, в повній готівкою вилачених акцій по 400 крон» [9, с.33]. Таким чином основний капітал підвищили до суми 3,4 млн. крон.

Мабуть, ця ухвала була доцільною, оскільки викликала позитивний відгук. Не дивлячись на проблеми 1914 р. вклади зростали. Цьому сприяло і те, що банк виплачував акціонерам дивіденду 6% (досить значну у порівнянні з іншими банками). Вже 31 березня 1914 р. банк отримав 30000000 К. внесків на подальше підвищення акційного капіталу. У 1914 р. вклади збільшилися до суми 481192625 К. [10, с.130].

Таке постійне збільшення вкладів дозволяло зміцнити репутацію банку серед іноземних фінансових установ, що сприяло тіснішим зв'язкам з ними, а також можливість отримувати від них кредити. Ними банк міг об-

слуговувати українців короткотерміновими дешевими позиками, в першу чергу господарську кооперацію у вигляді кредитів.

З року в рік зростало й власне майно банку. Резервні фонди дорівнювали наприкінці 1914 р. 24350600 К., майже чверть млн. крон. Щороку зростали потреби української суспільності в отриманні кредиту. Тому не дивно, що коли в кінці 1911 р. рахунок боржників дорівнював 674247700 К., то в кінці 1912 р. – 908011627 К., 1913 р. – 11001067 К., а в 1914 р. (серпень) зріс до 1381425108 К. [9, с.27].

Потрібно підкреслити, що 1913 р. був роком стихійних лих, особливо неврожаю, тому уряд змушений був допомогти і виділив «Земельному банку гіпотечному» навесні 1914 р. з Баденкредитанштальт кредит у сумі 2 млн. крон, які банк надав у дешевих позиках українському населенню. Ці позики мали бути повернені до осені 1914 р. Саме 1914 рік був дуже врожайним, тому хлібороби могли легко виплатити банкові цю дешеву позику, що не могли зробити восени 1913 р. Та через вибух Першої світової війни цього не сталося. Ці факти були доказом того, що фінансова та господарська політика банку була правильною.

Українське громадянство прихильно ставилося до «Земельного банку гіпотечного», підтримуючи його в важких ситуаціях купівлею акцій, щоб зміцнити акційним капіталом і дати можливість працювати. Акціонерами банку стали багато представників української інтелігенції, землевласники, торговці і промисловці. Банк розгорнув широку діяльність по проведеною кредитних операцій під заставу землі та нерухомого майна. Він опублікував векселі, організував інвестиції у різні торговельно-промислові кооперативні підприємства. «Земельний іпотечний банк» був основним джерелом кредиту для західно-українських торговельних і виробничих «сфер» – писала газета «Діло» [3, с.97].

Банк фінансував також Крайовий союз кредитовий, Крайовий союз ревізійний, Народну торгівлю, українські кредитні спілки, Крайовий союз по збуту худоби, Крайову спілку господарства і торгівлі, Українські товариства по страхуванню худоби, Львівське українське облікове товариство, та ін.

З нагоди 25-ліття «Земельного банку гіпотечного» часопис українських приватників відзначав: «Цілу чверть століття Банк засиловав кредитом не лише підставу й основу нашої нації – хліборобство, але також нашу кооперацію, нашу парцеляцію, наш промисл і торгівлю, наше ремесло, зокрема, служив кредитом нашої духовній та світській інтелігенції. Кожний, хто тільки довірив йому свої гроші чи доручив свої фінансові інтереси, пізнав непохитну солідність і певність цієї інституції навіть у найтяжчих часах» [9, с.34].

«Земельний банк гіпотечний» мобілізували вільні капітали українського населення, спрямовуючи їх у кооперативне виробництво і приватне підприємництво.

Таким чином, кредитна кооперація на чолі з «Земельним банком гіпотечним» інтегрувала різні види кооперативів, створювала можливість вирівнювати попит і пропозицію капіталів. Загалом у розглядуваний період кредитна кооперація стала найпотужнішою складовою українського кооперативного руху в Східній Галичині, що дозволило навіть в умовах світової війни та визвольних змагань зберегти здобутки національного господарського руху останньої третини XIX – початку XX століття.

Список використаних джерел

1. Вербовий М. Фінансово-кредитні інституції національного господарського руху в Західній Україні впродовж 1848–1939 років: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.01.04. / Вербовий М. – К., 2005. – 22 с.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: вид. ТУК, 1964. – 624 с.
3. Земельний Банк гіпотечний спілка акційна у Львові // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: 3 друкарні «Діла», 1912. – Ч.4. – С.96–97.
4. Земельний Банк Гіпотечний в 1912 р. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: 3 друкарні «Діла», 1913. – Ч.5. – С.97–99.
5. Земельний банк гіпотечний в 1913 р. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного у Львові. – Львів: 3 друкарні «Діла», 1914. – Ч.3. – С.46–47.
6. Новинки. Земельний банк гіпотечний // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного. / Ред. О.Сасевич, А.Жук. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. 3 друкарні «Діла», 1908. – Ч.9. – С.15–16.
7. Олесевич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / Олесевич Л. – К.: Наукова думка, 1974. – 167 с.
8. Пастушенко Р. Українська кредитна кооперація в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століття / Пастушенко Р. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. 36. Статей. Т.П. За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. С.Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С.84–96.
9. Творидло М. Земельний Банк Гіпотечний. У 25-ліття його діяльності / Творидло М. – Львів: Накладом Земельного Банку Гіпотечного. 3 друкарні видавничої спілки «Діло», 1935. – 87 с.
10. Хонігсман Я. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Хонігсман Я. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 254 с.
11. Централн. держ. істор. архів України у м. Львові. – Ф.146. – Оп.25. – Спр.1603.
12. Хоткевич І. Кооперація в Галичині / Хоткевич І. – Харків: Издательство «Союз» Харьковского Кредитного Союза Кооперативов, 1918. – 212 с.

УДК 94(477)+323.111 «18–19»

Викторія Венгерська, канд. історичних наук, доцент кафедри історії України, Житомирський державний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Житомир

Розвиток російського та українського національних проектів в умовах Російської імперії

Націотворчий процес є порядком культурних та політичних взаємодій, концепцій, ідей та практик. Розвиток українського проекту загрожував руйнацією імперської національної ієрархії. «Українське питання», разом із іншими стало для Російської імперії складним випробуванням яке вона так і не змогла пройти. Поява «українського питання» руйнувала образ руської єдності та засади концепції «офіційного націоналізму».

Ключові слова: націотворчий процес, «офіційний» націоналізм, династична лояльність, ліберальні та консервативні проекти.

Викторія Венгерская. Развитие российского и украинского национальных проектов в условиях Российской империи

Процесс создания наций – это порядок культурных и политических взаимодействий, концепций, идей и практик. Развитие украинского проекта угрожал разрушению имперской национальной иерархии.

«Украинский вопрос» стал для Российской империи сложным испытанием, которое она так и не смогла пройти. Появление «украинского вопроса» разрушало образ русского единства, и соответственно, основы концепции «официального национализма».

Ключевые слова: процесс создания наций, «официальный» национализм, династическая лояльность, либеральные и консервативные проекты.

Viktoriia Vengerska. The development of Russian and Ukrainian national projects in the terms of Russian Empire

Nation creation process is the order of cultural and political interactions, concepts, ideas and practices. The development of Ukrainian project threatened the existence of imperial national hierarchy. «Ukrainian question» along with other was for the empire complex challenge, which it was unable to go through. The emergence of «Ukrainian question» was destroying the image of Russian Unity and principles of the concept of «official nationalism».

Keywords: nation building, «official» nationalism, dynasty loyalty, liberal and conservative projects.

Процес націотворення став визначальною рисою XIX ст. В період з кінця XVIII до середини XIX ст. були окреслені та артикульовані нові ідеї, що визначили зміст суспільних та політичних течій, концепцій, які мали безпосередній вплив на формування національних «проектів». Дослідження особливостей національного феномену неможливе поза межами імперського. На думку відомого британського історика, фахівця з порівняльної історії імперій Д.Лівена [1, с.71–94], імперія, по-перше, мала та має величезне значення для сучасного світового порядку, а по-друге – імперія як концептуальна категорія може стати у нагоді для розуміння природи сучасної міжнародної політики. Він характеризує всі сухопутні (континентальні) імперії XIX ст. як «аристократичні», оскільки в них панував та експлуатував клас, а не співтовариство, тим більше, не нація. На підтвердження цієї думки Д.Лівен наводить приклад Росії, яка до 1860 р. була союзом різноманітних груп землевласників довкола російського помісного дворянства, який виступав центром системи. «Еліта цього суспільства доволі часто краще говорила французькою, ніж російською, та сприймала себе не лише як членів правлячої класу Росії, але також як частину європейської космополітичної аристократії» [1, с.75].

Перші зрушення в сенсі зміни акцентів в дослідженнях імперій пов'язуються із монографією А.Капеллера [2]. Вчений наголошує, що ідеал етнічно монолітної національної держави виник лише в XIX ст. та приніс багато згубного для історії людства. Вивчення поліетнічних імперій може поновити в пам'яті альтернативні принципи конструювання держави і суспільства та виявити неадекватність національно-державного (етнічно звуженого) принципу. Для цих цілей ідеально підходить поліетнічна Російська імперія з її широким розмаїттям, яке охоплює Європу та Азію, чотири світові релігії та широку школу спільного проживання та економічних занять. На думку А.Капеллера, малороси перестали сприйматися російським центром як самостійна етнічна група, а виключно (хоч і специфічний), але варіант росіян. Вибудована схема російсько-слов'янської єдності у складі великоросів, малоросів та білорусів повинна була обслуговувати цю ідею. Формування нації та національний рух українців, найбільшою за кількістю після росіян етнічної групи імперії, безпосередньо загрожувало існуванню цілісності російської нації [2, с.49]. Характерним для російських інтелектуалів, власне і частини політичної еліти Російської імперії в XIX ст. була спроба осмислення та визнання рівня дотичності категорій імперії та модерної нації. На думку О.Міллера, поняття «нація» починає наповнюватися модерним політичним змістом з 90-х рр. XVIII ст. Протягом перших двох десятиріч XIX ст., як стверджує О.Міллер, через проблеми пов'язані з перекладом терміна російською мовою, починають використовувати в якості аналогів слова «народ» та «народність». Одночасно, зі збільшенням усвідомленості етнокультурної гетерогенності імперії, поняття нація та народність почали використовувати і для обговорення проблем асиміляції та акультурації [3, с.60].

Завданням запропонованого матеріалу є визначення рівня взаємовпливів концепцій, ідей та практик спрямованих на формування російського (як «офіційного») так і «не офіційного») та українського національних проектів в імперських умовах.

Починаючи із 60-х рр. XIX ст. царат здійснював кроки у напрямку націоналізації. Цьому сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники. Адаже такі тенденції відповідали тій моделі, яку вже апробували в Європі. Європейські еліти, вступаючи в епоху масової політики, намагалися обґрунтувати своє право на владу в категоріях націоналізму. Головним пріоритетом стратегії царату у збереженні імперії було забезпечення того, щоб українці та білоруси – з мірою перетворення їх в грамотних модерних «громадян» – не отримали при цьому своєї власної високої культури та незалежної політичної лояльності [3, с.50]. Водночас, існували значні проблеми у взаєминах між династичною державою та російською модерною нацією, яка формувалася паралельно із іншими. Широко кола російського суспільства не довіряли цій державі. Більше того, освічені громадяни, які традиційно складали групу лідерів думок, відверто негативно ставилися до царату та не поділяли варіант російського патріотизму, який їм пропонувався.

У середині XIX ст. зустрічалися підходи, в яких знайшли відображення як традиційна відданість монархізму як основі імперії, так і елементи модернізаційних віянь. Одне із визначень знаходимо у виданні, яке датується 1853 р. Його автором є етнограф, етнічний німець, який навчався в Берлінському університеті, Г.Паулі [4]: «Російська нація в корені своєму слов'янська, але формування її відбулося під потужним впливом сторонніх впливів. Це видатна, однак досить широка релігійна, політична та національна спільнота, яку неможливо розглядати поза контекстом стержневої державної ідеї, яка виражена в слові «цар». Росіяни (русские), тобто мешканці губерній Великоросії...» [4, с.4]. Запропоноване сприйняття «русских» як мешканців губерній «Великоросії» закріплюється в середині століття та зберігається в майбутньому. Для конкретизації «племінної» (етнічної) ознаки використовували поняття «великорос».

Особливе місце в трансформації свідомості та сприйняття «русскості» і політичних реалій нового часу належали цілому ряду чинників. Серед яких першість закріплена за селянською реформою 1861 р. та низкою наступних реформ і суспільній реакції на особливості їх реалізації. Селянська реформа викликала значне розчарування не лише в селянському середовищі. Не менш обділеними та ображеними вважала себе переважна частина російського дворянства. Молодий імператор Олександр II змушений був докласти зусиль для примирення дворян із урядом та собою. В цих умовах спостерігався спалах інтелектуальної активності, представники різних світоглядних таборів намагалися запропонувати власне бачення майбутнього політичного розвитку імперії. «Одночасно реформи посилювали протиріччя між принципами супранациональної станово-династичної імперії та модерної нацією поза залежністю від громадянсько-державного або етнічного типу» [5, с.35].

Відомий у дореформний період своїми ліберальними поглядами, впливовий російський публіцист та видавець, М.Катков став на виразно консервативні позиції. Про еволюцію його поглядів свідчить наступний вислів: «Авторитарне правління та вміння ефективно і жорстко користуватися силою було головною рисою, яку нація хотіла бачити у своєму монарху»... «Багато племен, але всі ці різні племена, які перебували на околицях великого «русского миру», складають його живі частини та відчують свою єдність з ним в єдності держави, в єдності верховної влади – царя, у живому... втіленні цієї єдності» [6, с.100]. В 60-ті рр. Катков бачив у державі втілення етнічного духу, слов'янофілі та панславіти в 70-ті рр. шукали джерело національного духу в релігії та культурі народу [7, с.619]. Лише у 80–90-х рр. XIX ст. відбуваються кардинальні свідомісні «зсуви», які і призводять до наповнення «русскості» новим змістом із політичним підтекстом. Сучасні російські дослідники висловлюють думку, що поняття «русскості» набуває нового сенсу після царевбивства Олександра II. Йдеться про використання терміну в характеристиці графа Ігнат'єва, який мав заступити на посаді голови Міністра внутрішніх справ ліберального М.Лоріс-Мелікова. «Граф Ігнат'єв – людина не із чистого металу, навпаки, весь із лігатури, але в ньому дзвенить срібло руського інстинкту». Поняття «русскості» ще не раціоналізоване, і сутність його усвідомлюється інстинктивно» [1, с.61]. Одночасно, як стверджує О.Міллер, з 80-х рр. відбувається утвердження поняття «нація» в ролі ключового політичного символу, який властивий для нього в європейському політичному житті XIX ст. У цей же час династія Романових переважно спрямована схилитися до націоналістичних методів легітимації власної влади.

Вже в нових умовах, пов'язаних із наслідками першої російської революції та запровадження парламентаризму, М.Грушевський висловлює таку думку щодо розвитку російського націоналізму: «Цілком несподівано своє національне обличчя виявив великоруський націоналізм, існування якого і навіть саму можливість існування так часто заперечували. Промайнула теорія «російської нації», як останнє слово ліберального централізму, що досить виразно можна було відчутти у колах, які старанно відмежовувалися від нового великоросійського націоналізму й імперіалізму» [8, с.146].

Під час революції 1905 р. з'являється гасло «Росія для руських». Його поява продемонструвала наявність кардинальних протиріч між представ-

никами ліберальних та консервативних сил. Вперше озвучив гасло радикальних правих лідер Руської монархічної партії В.Грінгмут (етнічний німець). Особливе символічне значення у сприйнятті та трансформації понять «руськості» та нації мало спорудження пам'ятника у Новгороді, присвяченого тисячоліттю Росії [9,с.118]. «Історія пам'ятника демонструє, що вони прагнули репрезентувати важко вловиме поняття «нації», яке спроможне включити в себе соціальні групи поза зв'язком із державою та об'єднати монархію із народом» [9,с.119]. Судячи з відгуків з боку представників ліберального табору, імператор разом із авторами проекту, як не дивно, але наблизилися до модерного розуміння поняття нації – «він описує прогрес Росії не в термінах героїчної самопожертви вітчизни, а як результат еволюції національного «саморозуміння» [9,с.125]. На думку Р.Уортмана, парадокс консервативного націоналізму полягав у тому, що для привласнення пануючого західноєвропейської націоналістичної доктрини російська монархія повинна була демонструвати себе як монархію неєвропейську, таку, що народилася в руслі вірувань та традицій, які вкорінені в руському народі [9,с.226].

Загалом у реалізації ліберального, так само як і консервативного «проекту» російські націоналісти не занадто просунулися вперед. Хоча українська національна ідентичність формувалася повільно, український націоналізм виник, стимулюючи формування української нації. О.Міллер відзначав, що «ще до 1917 р. стає зрозумілим, що попередити виникнення малоросійської версії ідентичності, української, тобто такої, яка заперечує загальнооруську, виявилось неможливим» [7]. Навіть вже згадуваний Г.Паулі, радше інтуїтивно, кажучи про єдність, одночасно не усвідомлено її заперечує, віддаляє малоросів від великоруського «племіння». Згадуючи давні часи, автор етнографічного трактату стверджує що українці (малороси) «...до відділення від Росії жили разом єдиновірною та братською нацією», оцінюючи ж сучасність (як вже зазначалося, робота датується 1853 р.), він називає українців «...народом стародавніх часів, який перебував в постійних мріях про минуле та заперечує теперішнє разом із прогресом... Малороси залишилися вільними від зовнішніх впливів та зберегли чистоту нації» [4].

Чому ж процеси акультурації, та значно більшою мірою асиміляції в Україні складно назвати успішними? Існує ціла низка чинників, які унеможливили асиміляцію. По-перше, польське культурне домінування, зменшити вплив якого влада так і не спромоглася. Воно було настільки впливовим, що протистояло російському протягом тривалого часу, стимулюючи тим самим формування національної ідентичності українців. Традиційно, цей вплив іменували «польською інтригою». Другим чинником, на думку окремих консервативних діячів, зокрема, відомого в першій половині ХХ ст. публіциста Д.Скринченка, стало розташування центру українського руху за кордоном. На його думку, саме це зумовило «живучість» руху та значно більшу впливовість в порівнянні з білоруським. «Якби Галичина належала Росії, український рух залишився б таким же периферійним, як білоруський. Ну і, звичайно, не варто забувати про слабкість тих об'єктивних факторів, які заставляють людину, яка мешкає в Росії, говорити російською: відсутність обов'язкової початкової освіти, запізнє введення земств, слабка урбанізація та низький рівень соціальної мобільності» [10,с.147].

О.Міллер переконаний, що Росія запізнювалася із процесом модернізації, який зміг би «розмити» український рух, замість цього влада звернулася до заборон, що призвело до неминучої протидії. Нарешті, варто додати, що ліберальна преса, ліберальні російські діячі підтримували український рух апіорі, прогресивна інтелігенція переконала суспільство в нікчемності та шкідливості монархії. Не варто не враховувати і того, що напередодні війни певної популярності в суспільстві набули ліві, радикальні настрої, що в сумі створювало вибухонебезпечну (по відношенню до монархії та імперії) суміш. Щодо сприйняття представниками різних громадських та політичних груп факту посилення уваги з боку влади до закріплення позицій «офіційного націоналізму», то у більшості випадків спостерігався збіг із позицією, яку висловив відомий російський вчений, громадський та політичний діяч, один із ідеологів ліберального націоналізму та, одночасно лідер кадетської партії П.Струве, наголосивши на тому, що він «не лише не зміцнює великодержавне положення Росії, а навпаки, послаблює його» [11,с.241].

Значну частину роботи з підготовки українського успіху в Наддніпрянській Україні зробили організації, відверто консервативно-монархічного, та, відповідно, антиукраїнського характеру. Як вже зазначалося в цьому випадку в дію вступало правило «від супротивного». Одна з подібних організацій – монархічний, консервативний і антисемітський Союз російського народу, членів якого також називали чорносотенцями або Чорною сотнею. Союз російського народу і весь чорносотенний рух були спробою монархії Романових повторити досвід національної політики династії Габсбургів, який базувався на макіавеллініському принципові «розділяй та володарюй». Йшлося про спробу використовувати національні рухи підвладних народів на користь монархії.

Союз російського народу був створений у 1905 р. за схвалення царя Миколи II та фінансової підтримки Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі. Метою Союзу, як і всього чорносотенного руху, була мобілізація підданих на захист самодержавства і православ'я від революції і «ворожих» національних рухів. Як аргументовано доводить К.Федевич [12], через Союз російського народу царська влада поступово долучила

ся до розвитку національного загальнооросійського імперського проекту. Одним із завдань організації був захист православ'я від католицизму й протестантизму, протидія католицькому та польському впливам, а також русифікація і християнізація переважно єврейських міст та економіки краю. Союз відіграв парадоксальну роль у поширенні знань про українську історію і героїчну міфологізацію пам'яті про українське козацтво. Посилення національної самосвідомості українських селян також сприяли дії Союзу щодо захисту їх економічних інтересів. Між революцією 1905–1907 рр. і початком Великої війни чорносотенці були одними з найактивніших організаторів кооперативного руху. У 1912 р. з 204 наявних у Волинської губернії кооперативів 24 були організовані безпосередньо Почаївським Союзом російського народу [12]. Таким чином, опосередковано, члени Союзу долучилися до масової пропаганди малоросійської ідентичності серед українських селян.

Значний відсоток малоросів у середовищі російських монархістів в українських губерніях засвідчував успішність пропагандистських заходів, а також збереження прихильності малоросійській ідентичності протягом століття. Прагнення бути більш руськими ніж великороси, підкреслено вірнопідданська позиція руськими організаціями, які діяли у великих українських губерньських містах. Особливо виділялися у цьому сенсі Київські монархічні структури. Після вбивства М.Багровим російського прем'єр-міністра П.Столипіна, їх представники зайшлися у націоналістичних істериках [13,с.66–68].

До міністерства внутрішніх справ надійшло звернення від членів всеросійського національного союзу про так звану «мазепинську загрозу». В документі наголошувалося, що цей рух переслідує виключно політичну мету – «відторгнення від Росії найбільш багаті області» [14,арк.12]. Представники руху, як зазначалося «працюють над знищенням в широких народних прошарках російського національного почуття» [14,арк.12–14]. Члени київського товариства «Клуб російських націоналістів» підготували розгорнуту записку, яка була результатом узагальнення всього матеріалу що виходив друком протягом декількох років напередодні війни. На думку дописувачів, влада припустилася декількох фатальних помилок, а саме: надання дозволів на відкриття українських клубів, читалень, типографій, видання української літератури, газет, розвиток українського театру. Критикувалася також відсутність протидії з боку влади спробі організувати в державній думі українську фракцію. Дозвіл на переїзд зі Львова до Петербургу М.Грушевського, можливість його співпраці з польськими під час функціонування другої думи, разом з іншими причинами, віднесли до значних владних прорахунків. Київські націоналісти особливо наголошували на тісній взаємодії між українськими та польськими діячами. Найбільше обурення членів клубу викликали публікації матеріалів в польській пресі, в яких наголошувалося, що без відторгнення в національному сенсі автономної України, автономія Польщі в Російській державі є неминучою утопією. Підсумовуючи, автори записки наголосили, що частина суспільства, «яка підтримувала ідею неподільності та єдності Росії, передбачаючи активні виступи з боку сепаратистів у дні ювілею Шевченка, звернулися до Міністерства внутрішніх справ з телеграмою, вимагаючи захисту в більш реальній формі» [15,арк.50–53]. Завершувався документ такою фразою: «спостереження за українським рухом триватиме й далі» [15,арк.50–53].

Загальні настрої, які владні так і суспільні, знайшли відображення в офіційних документах та донесеннях представників жандармських управлінь, інших офіційних установ Російської імперії. Сприйняття «українства як прагнення до автономії» [16,арк.5] стає досить популярним, та таким, що могло гіпотетично загрожувати цілісності імперії. У зв'язку із цим директор департаменту поліції розіслав в усі регіони записки з вимогою надати максимально загальну та широкую характеристику українського руху [16,арк.7]. У відповідь керівник Полтавського жандармського управління, доносив: «Зобов'язаний доложити, що подальшому вихованню молодого покоління у дусі сепаратизму та в переконанні, що малороси складають якийсь особливий народ, варто покласти край» [16,арк.10]. Жандармський чиновник запропонував власні рекомендації для розв'язання проблеми «малоросійського сепаратизму»: особливу увагу приділяти взаємодії духовного відомства та Міністерства освіти. Невідкладним заходом називалося «привлечение» в українські губернії народних вчителів із великоросів, в жодному разі не місцевих. Особливої уваги, на думку автора записки, потребували духовні заклади та сільське духовництво, якому, як зазначалося необхідно було надавати «енергійні» інструкції від єпархіального керівництва для «постановки вірного навчання» в народних школах історії Росії. Йшлося про те, що Малоросія частина єдиної Росії тому ніякої України не існує, так само як і не існує української (малоросійської) мови, яка, за твердженням жандармів, лише *наріччя*, а українське «вчення» – штучне явище. Нарешті, рекомендувалося знищити саму назву «Україна» як і слово «український» та замінити їх на Малоросія та малоросійський [16,арк.12]. Разом із цим, в документі містилися і інші, не менш промовисті рекомендації, які не випадково із контексту існуючої в імперії системи лояльності. У категоричній формі вимагалось знання та розуміння українського руху. Ця необхідність аргументувалася тим, що бездумні дії призведуть до того, що «постраждають ті малороси, які залишаються вірнопідданими, але люблять свою мову, культуру, старовину, усвідомлюючи нерозривний зв'язок з «великим руським народом. Необережне переслідування таких

осіб може штучно створити табір незадоволених. А от щодо «мазепинців», то за ними варто встановити спостереження» [16, арк. 14].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що націотворчий процес в окреслений період характеризувався культурними та політичними взаємодіями. Специфіка Російської імперії XIX – початку XX ст. визначалася завданнями її модернізації, де найважливішими складовими були проблеми лібералізації та демократизації монархічної політичної моделі. Однак розвиток українського проекту загрожував руйнації імперської національної ієрархії. «Українське питання», разом із «польським» та «єврейським» стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти. Поява «українського питання», в першу чергу, руйнувала образ руської єдності, та відповідно, засади концепції «офіційного націоналізму». Формування концепцій офіційних націоналізмів, які серед іншого, передбачали і фінансову підтримку сепаратистських рухів на території сусідів, стали своєрідним «камнем спотикання», початком кінця світової системи XIX ст. та переходом до «глобальної дезінтеграції 1914–1945 рр.». Особливості розвитку національних проектів в нових умовах, спричинених руйнаціями «старих» імперій та появою «нових», разом із різними політичними режимами складають проблеми, які потребують подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Ливен Д. Империя на периферии Европы: сравнение России и Запада / Ливен Д. // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей / Под. ред. А.Миллера. – 2004. – С.71–94.
2. Каппелер А. Центри элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) / А.Каппелер // Ab Imperio. – 2007. – №2. – С.17–57.
3. Миллер А. Приобретение необходимое, но не вполне удобное: трансфер понятия нация в Россию (начало XVIII – середина XIX в.) / Imperium inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917): Сб. ст. / Ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение. – 2010. – С.42–62.
4. Паули Г.–Т. Этнографическое описание народов России. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/189399/read>.
5. Костянтинович М. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае / Костянтинович М. – К., 1874. – 57 с.
6. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги. Мифы и заблуждения в изучении империй и национализма / Ред.–составители: И.Герасимов, М.Могильнер, А.Семенов. – М.: Новое издательство, 2010. – С.265–281.
7. Миллер А. Формирование наций у восточных славян в XIX в. – проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://lib.znate.ru/docs/index-109957.html?page=2>
8. Грушевський М.С. Українське питання. – К.: Наук. думка, 1997. – 218 с.
9. Уортман Р.С. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии / Р.С. Уортман. В 2-х т. – Т.2. От Александра II до отречения Николая II. – М.: ОГИ, 2004. – 794 с.
10. Миллер А.И. Россия и русификация Украины в XIX в. / Россия–Украина: история взаимоотношений / А.Миллер. Электронный ресурс. Режим доступа: www.litopys.org.ua
11. Струве П.Б. Интеллигенция и революция // Вехи. Интеллигенция в России: Сборник статей. 1909–1910 гг. / Сост., коммент. Н.Казаковой / М.: Молодая гвардия, 1991. – 462 с.
12. Федевич К. Українізація через Чорну сотню. Електронний ресурс. Режим доступу до статті: www.zaxid.net/ 14.10.2011 р.
13. Народный жизненный календарь на 1912 год. – К.: Издание газеты «Двуглавый орел». – 78 с.
14. ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.5. – Спр.26.
15. Там само. – Ф.274. – Оп.5. – Спр.26. – 189 арк.
16. Там само. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.1326. – ч. 2.

* * *

УДК 908

Тетяна Єрич, пошукач кафедри всесвітньої історії, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна, м. Ізмаїл

Кишинівська духовна семінарія: до історії створення (1813–1823 рр.)

Розглядаються питання умов виникнення та існування на початковому етапі (з 1813 по 1823 рр.) Кишинівської духовної семінарії, яка відігравала не лише роль релігійного навчального закладу, а й стала фактично школою підготовки освічених кадрів для державної служби та місцевих органів влади в Бессарабії.

Ключові слова: освіта, Бессарабія, митрополит Гавриїл, семінарія.

Татьяна Ерич. Кишиневская духовная семинария: к истории создания (1813–1823 гг.)

Рассматриваются вопросы условий возникновения та существования на начальном этапе (с 1813 по 1823 гг.) Кишиневской духовной семинарии, которая играла не только роль религиозного учебного заведения, а и стала фактической школой подготовки образованных кадров для государственной службы и местных органов власти в Бессарабии.

Ключевые слова: образование, Бессарабия, митрополит Гавриил, семинария.

Tatyana Yerich. Kishinevskaia Theological Seminary: to the story of creation (1813–1823)

We are dealing with the questions of the appearance conditions and existence in the initial phase (from 1813 to 1823) of the Kishinevskaia Theological Seminary, which played the role of not only a religious institution, but also became the actual training school and educated persons for the civil service and local authorities in Bessarabia.

Keywords: education, Bessarabia, Metropolitan Gabriel, the seminary.

В історії Бессарабії початок XIX ст. є надзвичайно важливим етапом, під час якого відбулись відчутні трансформації у житті місцевого населення, зміни в рівні і напрямках господарського розвитку. Ці зміни були суттєво відчутні й в діяльності Російської Православної Церкви в цьому регіоні. Домінування тривалий час класового підходу практично у всіх аспектах існування церкви в краї, обумовили не лише наявність багатьох фактологічних помилок, але і існування чисельних кліше, які не завжди адекватно відбивають реальність. Тому дослідження окремих аспектів церковного минулого Бессарабії сприятиме більш тісній взаємодії духовних і світських інституцій.

Серед робіт з історії православ'я в південноукраїнських губерніях Російської імперії XIX ст. значний відсоток становлять красномовні публікації у місцевій пресі та в красномовних збірках. Крім того, на початку XXI ст. вийшло з друку декілька наукових праць, які стосуються церковної історії Півдня. Це публікації І.Гуменного [3], дисертаційні дослідження Г.Степаненко [12], О.Федорчук [13], К.Гладковой [2]. Однак поза увагою дослідників залишилося ще широкі коло питань з історії діяльності РПЦ у Бессарабії.

На початку XIX ст. у Бессарабії не існувало навчальних закладів, які б сприяли підвищенню освітнього рівня місцевих священників або постачали кадри до органів єпархіальної влади в регіоні.

Приєднання Бессарабії до Росії (16 травня 1812 р.) та перетворення цього регіону в прикордонну зону, підняло перед російською адміністрацією ряд проблем не лише економічного та адміністративного, а й конфесійного характеру. Одним з перших кроків царської влади було включення території Бессарабії до складу конфесійних структур Російської імперії: 21 серпня 1813 р. Олександр I підписав декрет про створення Кишинівської та Хотинської єпархії, на чолі якої став Гавриїл Бенулеску-Бодоні, отримавши посаду «Екзарху і Митрополиту». Саме митрополит Гавриїл був одним з перших, хто звернувся до влади з проханням про відкриття духовної семінарії в краї.

Ще до офіційного створення єпархії, в своєму листі до головнокомандуючого Дунайської армії генерала Павла Васильовича Чичагова митрополит висловлював сподівання на допомогу з боку бессарабського губернатора Скарлата Дмитровича Стурдзи у питаннях допомоги облаштування при архієрейському будинку духовної семінарії [10, с.151].

У проекті щодо утворення єпархії екзарх писав Св. Синоду, що для «навчання дітей священників ... потрібно відкрити семінарію, в якій навчатимуть всім тим предметам, що вивчають в інших духовних семінаріях... Мовами навчання повинні стати: російська та молдавська, латинська та грецька» [8, с.443].

Крім того, прибувши 24 вересня 1812 р. до Кишинева митрополит Гавриїл відразу ж приступив до підготовчих робіт з облаштування в місті семінарії – сформував педагогічний персонал проектованої семінарії з колишніх працівників молдавського екзархату, запрошених викладачів з Росії та Молдавії. Серед запрошених були: протоієрей Петро Куницький, Іван Несторович (з вчителів Київської академії, який пізніше прийняв чернецтво під ім'ям Іриней), Ісидор Гербановський – студент Київської академії. Вони повинні були, за дорученням митрополита Гавриїла, зайнятися детальною розробкою справи з облаштування Кишинівської семінарії.

Не зважаючи на те, що на той час вже існував новий статут духовно-навчальних закладів (затверджений 26 червня 1808 р. імператором Олександром I), Кишинівську семінарію збиралися облаштувати за зразком старих семінарій, прототипом яких була Києво-Могилянська академія. Семінарії цього типу являли собою навчальні заклади, в яких зосереджувалася початкова, середня та вища освіта. Повний курс навчання становив 8 (вісім) класів, які мали наступні назви: фара, або аналогія; інфіма, або підготовчий; граматика; синтаксема (синтаксис); пітика (поезія); риторика; філософія; богослов'я. Перші чотири класи вважалися нижчими (початковими), п'ятий та шостий – середніми, сьомий та восьмий – вищими [11, с. 18].

За проектом, складеним протоієреєм П. Куницьким, спочатку в Кишинівській семінарії необхідно було відкрити лише два нижчих (початкових) класи з двома відділеннями в кожному: підготовчий (фара та інфіма) та граматичний (граматика та синтаксема).

У своєму поданні до Священного Синоду митрополит Гавриїл зазначав, що у семінарії повинні викладатися граматика, поезія, риторика, логіка, філософія, теологія, історія, географія, математика та мови: грецька, латина, російська, молдавська – обов'язково, а французька та німецька – за вибором.

Згідно з цим проектом у першому класі повинні були навчати читання та письмо російським, латинським, грецьким, молдавським, а також писати цифри та навчати першим правилам арифметики. У другому класі навчали російській, грецькій, латинській, молдавській граматиці та арифметиці.

Проектом передбачалась й потужна кількість уроків з кожного предмету. Класні заняття повинні були проходити з 8 до 12 години та з 16 до 17 години. У суботу класні заняття не передбачалися тому, що учні повинні були в цей час бути присутніми у церкві на вечірньому богослужінні [1, с. 297].

Особлива увага зверталася на релігійно-моральний аспект виховання учнів семінарії. П'ятий пункт проекту наголошував: «Обов'язок вчителя ... не пропускати жодної можливості нагадати учням про страх Божий, про любов до ближнього та особливо до вітчизни, цнотливості, чесності та благопристойності у всіх життєвих ситуаціях» [7, с. 292].

Проект щодо відкриття семінарії було розглянуто вікарним преосвященим Димитром (Сулимою), який вніс деякі доповнення та виправлення у документ. На утримання семінарії кожний священнослужитель зобов'язаний був вносити щорічно по 4 лева (2 крб. 40 коп.), що в загальній кількості повинно було скласти 5 тис. левів [6, с. 31]. Крім того, на потреби семінарії виділялася частина прибутків з вотчин Кишинівського монастиря. Згідно статуту плату за навчання в семінарії з учнів не брали.

Коли всі підготовчі роботи з відкриття в Кишиневі семінарії були закінчені, через місцеву консисторію у повітах Бессарабської області було оголошено, що всі бажаючі навчатися в семінарії можуть звернутися до навчального закладу. До того ж, навчання в семінарії дітей церковнослужителів було обов'язковим! В оголошенні зазначалося, що діти із заможних родин мають утримуватися на кошти батьків, а сироти (до 30 учнів) будуть мати одяг та харчі безкоштовно, за рахунок семінарії.

Таким чином, Кишинівська семінарія з самого початку стала загальнонавчальним закладом Бессарабії. Навчатися в ній мали змогу не лише діти церковнослужителів, а й представники інших станів. Це знайшло офіційне підтвердження в документах.

На підставі звернення бессарабського губернатора С. Стурдзи з'явився наказ Олександра I (від 30 травня 1813 р.), в якому зазначалося, що навчатися в духовній семінарії «... має можливість світське юнацтво до часу облаштування цивільного училища в краї» [4, с. 556].

Офіційне відкриття духовної семінарії у складі двох класів відбулося 31 січня 1813 р. Цілком зрозуміло, що дуже важливе місце в житті семінарії відігравали її викладачі. До викладацького складу на початковому етапі входили наступні особи: ректор – протоієрей Петро Куницький, префект Іван Нестерович (викладав російську та латинську граматику в 2-му класі), Ісидор Гербановський (вчитель російської та латинської мов у 1-му класі), Микола Докимос (вчитель грецької мови в обох класах), священник Іоанн (прізвище не відоме, викладав молдавську мову в тих самих класах) [5, с. 17].

Голова місцевої комісії полковник Грабовський погодився передати під класи дві вільні кімнати на верхньому поверсі «комісійної» квартири. Але семінаристам не довелося скористатися цими кімнатами – на початку лютого 1813 р. семінарія перейшла до церковного будинку.

Митрополит Гавриїл у листі (від 18 листопада 1814 р.) до обер-прокурора Священного Синоду, князя Олександра Миколайовича Голіцина зазначав, що семінарія на той час розміщувалася «у церковному будинку при кафедральному соборі» [7, с. 294], яким була Архангело-Михайлівська церква, відома серед місцевих мешканців під ім'ям старого собору.

Це приміщення не могло задовольнити потреб семінарії, тому що з кожним роком кількість класів мала збільшуватися. Окрім цього, митрополит Гавриїл висловлював бажання, щоби семінарія зайняла вагоме положення в краї. «Семінарія ця, – писав він у 1815 р. – знаходячись недалеко від Молдавії, Болгарії, Австрії, повинна мати вигляд привабливий, який підкреслить славу російського уряду, що

підкупється про стан освіти в краї» [5, с. 17]. Тому вся увага митрополита була приділена питанню будівництва власного приміщення для семінарії.

У пошуках коштів на будівництво митрополит Гавриїл звернувся до бессарабського губернатора Івана Марковича Гартинга з проханням виділити з місцевого бюджету в кредит 6 000 левів. Крім того, з державної скарбниці митрополиту вдалося отримати 30 000 левів кредиту терміном на 6 років. Решту коштів, що знадобилися ще для будівництва семінарії, митрополит Гавриїл вирішив віддати з власних пожертвувань, та добровільних внесків від благодійників.

26 вересня 1817 р. семінарія перейшла у власне приміщення. Поряд з навчальним корпусом семінарії були розташовані цегляні флігелі, в яких мали жити ректор, інспектори, учителі, семінаристи (які навчалися державним коштом). На території семінарії була побудована лікарня для учнів. Поряд з названими будівлями було розбито сад. У цей час семінарія складалася з наступних класів: інфімічного, граматичного, синтаксичного, пітико-риторичного та філософського. У 1819 р. тут було відкрито богословський клас. У 1817 р. в семінарії навчалось 152 учня, в тому числі дітей духовництва – 69 осіб, світських – 83 особи [9, с. 80]. Як бачимо, світські особи відносилися до семінарії з більшою довірою та охочіше віддавали до неї на навчання своїх дітей, ніж духовництво. Це спонукало єпархіальне керівництво переконувати та навіть наказувати місцевому духовництву віддавати своїх дітей на навчання до семінарії.

Щодо викладацького складу, окрім ректора та префекта, в семінарії у 1819 р. працювало вісім учителів. Деякі з них викладали по два, і навіть по три предмети. Важливою складовою семінарії стала бібліотека. На 1822 р. у ній нараховувалося 548 книжок, більша частина яких була подарована митрополитом Гавриїлом та архієпископом Димитром (Сулимою) [14, с. 121].

У 1821 р. семінарія святкувала перший випуск вихованців, які закінчили повний курс наук. Невдовзі після першого випуску семінаристів закінчився й перший етап в житті навчального закладу, який можна назвати періодом підпорядкування місцевому єпархіальному архієрею. З 1823 р. семінарія переходить під юрисдикцію окружного правління, що свідчить про початок наступного етапу в житті навчального закладу.

Будучи центром освіти в регіоні семінарія набула довіри й поваги з боку цивільної влади. Так, повноважний намісник Бессарабії Олексій Миколайович Бахметєв ще у 1816 р. надав семінарії право, підтвержене імператором Олександром I, спостерігати за іноземними вихователями та приватними вчителями в краї. Таким чином, семінарія стояла на сторожі охорони православ'я та освіти.

Згідно з новим статутом духовно-навчальних закладів (1808 р.) Кишинівська семінарія підлягала реформуванню. За статутом семінарія була підпорядкована Київській духовній академії та входила до складу відповідного навчального округу. Однак, конкретно до цього питання звернулися лише у листопаді 1820 р. Майже три роки пішло на погодження, й нарешті 23 жовтня 1823 р. Кишинівська семінарія була реструктурована.

Таким чином, перший період в житті Кишинівської семінарії тривав з 1813 р. до 1823 рр. (з часу відкриття й до реформування за статутом 1808–1814 рр.). З перших років свого існування Кишинівська семінарія відігравала роль не лише релігійного закладу: при ній було відкрито шляхетний пансіон, який готував юнаків для державної служби у місцевих органах влади.

Список використаних джерел

1. Арсений (Стадницкий) Авксентий Георгиевич. Гавриил Банулеско-Бодони, экзарх Молдо-Влахийский (1808–12 гг.) и митрополит Кишиневский (1813–21 гг.): С фототип. изображением и автогр. м. Гавриила: Исследование преподавателя Кишиневской духовной семинарии Авксентия Стадницкого. – Кишинев: тип. Э.Шлиомовича, 1894. – 455 с.
2. Голдакова К.А. Правовое та соціальне положення православного духовництва в Російській імперії у XIX ст. в контексті правових відносин державної влади з церквою: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Голдакова Катерина Анатоліївна. – Харків, 2011. – 20 с.
3. Гуменный И. Конфессиональная политика Российской империи в Бессарабии (первая половина XIX века) / И.Гуменный // Дриновский сборник. – 2011. – Т.IV. – С.82–91.
4. Зыков Г. Очерк деятельности митрополита Гавриила по улучшению положения Церкви и православного духовенства в княжествах Молдавии, Валахии и Бессарабии с 1808 по 1812 гг. // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1879. – №14. – С.530–581.
5. Историческое сведение о Кишиневской духовной семинарии // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1878. – №1. – С.15–19.
6. Красовский П.М. К вопросу о содержании православного духовенства. – Харьков, 1865. – 148 с.
7. Материалы для истории Кишиневской семинарии // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1892. – №12. – С.292–299.
8. Очерк истории Кишиневской духовной семинарии // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1871. – №19. – С.431–446.
9. Пархомович И. Духовно-учебные заведения Кишиневской епархии / Иван Пархомович // Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества. – 1914. – Вып.9. – С.60–130.

10. Письмо митрополита и епископа Гавриила к адмиралу Чичагову, главнокомандующему дунайской армией (06.08.1812 г.) // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1871. – №19. – С.446–448.

11. Полетаев Н.К. К истории духовно-учебной реформы 1808–1814 гг. Проект митрополита Евгения Болховитинова, его записки о духовных школах и значение его проекта по отношению к Уставу духовных академий, семинарий, училищ 1814 г. – Б.м., б.г. – 38 с.

12. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. – К., 2002. – 225 арк.

13. Федорчук О.О. Православ'я в становленні культури півдня України (кінець XVIII – початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Федорчук Оксана Олександрівна. – Донецьк, 2005. – 18 с.

14. Халиппа И. Очерк истории народного образования в Бессарабии в первой половине XIX века / Иван Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1902. – Т.2. – С.119–180.

* * *

УДК 316.4.063.34:94(477.25)«1913»

Федір Ленченко, здобувач кафедри історії та культури України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Україна, м. Переяслав-Хмельницький

Кооперація на Всеросійській виставці промисловості та сільського господарства (Київ, 1913 р.)

Розглядається питання організації та проведення Всеросійської виставки промисловості та сільського господарства й участі в ній кооперативних організацій, діячів кооперативного руху Київської губернії (Київ, 29 травня – 15 вересня 1913 року). Стаття присвячується 100-річчю проведення Всеросійської виставки в Києві.

Ключові слова: Всеросійська виставка, кооперація, кооперативний комітет, кооперативна секція, експонати.

Федор Ленченко. Кооперація на Всероссийской выставке промышленности и сельского хозяйства (Киев, 1913 г.)

Рассматривается вопрос организации и проведения Всероссийской выставки промышленности и сельского хозяйства и участия в ней кооперативных организаций, деятелей кооперативного движения Киевской губернии (Киев, 29 мая–15 сентября 1913 г.). Статья посвящается 100-летию проведения Всероссийской выставки в Киеве.

Ключевые слова: Всероссийская выставка, кооперация, кооперативный комитет, кооперативная секция, экспонаты.

Fedir Lenchenko. Cooperation at the National Exhibition Industry and Agriculture (Kyiv, 1913)

We consider the issue of holding All-Exhibition Industry and Agriculture and the participation of cooperatives, including leaders from the province of Kiev (Kyiv, May 29 – September 15, 1913). The article is dedicated to the 100th anniversary of the All-Russian Exhibition in Kiev.

Key words: All-Russian Exhibition, cooperation, cooperative committee co-operative section, exhibits.

Перша Всеросійська сільськогосподарська і промислова виставка була проведена в Києві в 1897 році. Дерев'яні павільйони розміщувалися на Великій Васильківській вулиці біля церкви св. Трійці. У ній брали участь, в основному, підприємства Києва та українських губерній. Тоді вперше для обслуговування виставки був використаний трамвай (у Києві, другому місті в Європі, трамвай почав ходити в 1892 році).

Ідея знову провести у Києві виставку виникла в 1908 р. серед представників сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Почався тривалий процес збору фінансів і узгодження з міською владою.

Питання організації та проведення Всеросійської виставки промисловості та сільського господарства в Києві в 1913 році зацікавили теоретиків і дослідників кооперативного руху відразу ж, ще на початку XX ст., про що йдеться в працях В.Височанського [3], І.Витановича [5] та ін. [2;6]. Однак після проголошення незалежності України поживався інтерес до дослідження історії і традицій минулих у розвитку кооперації, як наприклад, у монографіях І.А. Фаренія [11], В.М. Половця [10], у працях С.Г. Бабенка, Я.А. Гончарука, С.Д. Гелея [4], розвідках М.В.Алімана [1], Ф.І. Ленченка [9] та інших.

Всеросійська промислова та сільськогосподарська виставка в Києві зіграла значну роль у справі розвитку української кооперації.

У січні 1909 р. відбулися збори представників громадських і урядових кіл Південно-Західного краю, які висловилися за відкриття у Києві Всеросійської виставки промисловості та сільського господарства. 4 вересня 1912 року затверджено її офіційну назву «Фабрично-заводская, сельскохозяйственная, торгово-промышленная и научно-художественная выставка».

Були створені комітет з п'яти осіб, правління на чолі з графом О.М. Тишкевичем, комісаріат.

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»

З дозволу губернатора графа П.М. Ігнатієва кооперативні установи теж отримали право брати участь у виставці. Відповідно, теж були створені кооперативна секція виставки та її виконавчий орган – Бюро.

Перші організаційні збори відбулися 5 жовтня 1912 року під головуванням «картільного батька» Миколи Васильовича Левитського. Очолив президію секції кооперативний діяч Подільської губернії граф Дмитро Федорович Гейден. Вирішено було організувати 4 підсекції: кредитну, споживчу, змішану сільськогосподарську і виробничу, кооперативно-допоміжну. У цих підсекціях працювали відомі українські кооператори – Христофор Антонович Барановський, Петро Ничипорович Пожарський, Дмитро Васильович Коліух, Валентин Олександрович Галевич та інші.

На початку жовтня і в листопаді того ж року кредитна секція розіслала 26000 примірників звернення до кооператорів:

- безкоштовно висилати кращі експонати на виставку;
- надати секції можливу матеріальну допомогу.

Перші збори кредитної підсекції та ощадно-позичкових товариств відбулися 9 жовтня. Головою обрано Х.А. Барановського, котрий мав великий досвід роботи як голова правління Київської спілки кредитних установ.

Діловоди секції розіслали 12 000 анкет, відповіді на які дозволили б отримати уявлення про стан і розвиток кредитової кооперації. Але на анкети відповіло тільки 15,5% усіх товариств. Це ж сталося і з 6692 опитувальними листами. О.О. Беретті направив у секцію діаграми розвитку кредитової кооперації з 1870 р. Було виготовлено 16 картограм і 16 діаграм по всіх районах Росії і 10 діаграм про розвиток кредитної кооперації в 9 українських губерніях на 1 січня 1906 і на 1 січня 1912 р.

29 січня 1912 року представник Львівського Крайового ревізійного союзу В.Шухевич виступив на засіданні кредитної підсекції і висловив бажання галицьких кооперативів узяти участь у виставці. Він попросив надати ділянку і розмістити експонати їхнього союзу в окремому місці. Всі побажання, які висловив В.Шухевич, були виконані.

Після відкриття виставки у відділі кредитної кооперації взяли участь близько 80 установ дрібного кредиту, в 300 діаграмах і фотографіях розкривали картину своєї діяльності.

Виставка відкрилася 1 червня 1913 року, а 2 червня відбувся огляд експонатів кредитної підсекції, «При вході в залу, з правого боку на стіні був розміщений портрет князя Васильовича – видатного російського діяча кооперативного руху. Під ним був розміщений його вислів: «Відмовляти народним масам у кредиті означає здійснювати таке ж злочинство, як відмовляти народу в правосудді» [9,с.72].

На задній стіні красувався лавровий вінок, всередині якого зображено руки в потиску, а під ним розміщено девіз кооператорів: «В єднанні – сила!».

На 1 січня 1913 р. у Київській губернії один кредитний кооператив припадав на 20 тис. населення. В одному кооперативі було 930 членів. Грошей одне товариство мало 70630 руб.

У виставці брала участь Київська спілка установ дрібного кредиту (почала діяти з 5 лютого 1907 р.), яка обслуговувала кооперативи Київської та Чернігівської губерній – усього 271 товариство, або 68 спілок, у яких перебувало 87308 осіб [9,с.72].

Кредитні товариства характеризувалися такими даними:

- вступний внесок – 1 руб.;
- пайовий внесок з кожного члена – 50 руб.;
- загальний внесок – 866241 руб.;
- до однієї тисячі було 339 вкладів,
- до п'яти тисяч – 125,
- до десяти тисяч – 14,
- понад десяти тисяч – 19.

Київська спілка мала кредити в Московському народному банку – 100 тис. руб., у приватних банках – 200 тис. руб. Ця спілка постачала гроши-ма 48,9% товариств.

Підсекцією споживчої кооперації керувала президія у складі голови Іоакима Августовича Волошиновського, голови Бюро Київської спілки Олександра Івановича Гдешинського, членів Бюро Ігоря Михайловича Тихомирова і Валентина Олександровича Галевича. Перше засідання відбулося 17 жовтня 1912 р. За участю інструктора Московської спілки споживчих товариств (МССТ) Д.В. Коліуха. Президія підготувала анкету, яку розіслали всім споживчим товариствам (усього 7857 екземплярів). Дані анкет необхідні були для виготовлення таких експонатів:

- карти Європейської Росії з позначенням на ній діючих споживчих товариств;
- наочних картин кількісного зростання товариств по роках, зростання числа членів споживчих товариств, оборотів, пайових капіталів;
- графічного зображення власного виробництва споживчих кооперативів;
- 16 діаграм, які б демонстрували історичний розвиток споживчої кооперації в Росії;
- даних про діяльність споживчої кооперації в Київській губернії.

Була виготовлена карта розміщення споживчих товариств Російської імперії, зроблені фотографічні знімки окремих споживчих товариств, виставлено кооперативну літературу та предмети власного виробництва споживчих товариств. Секція отримала 1200 відповідей від споживчих

товариств та їхні звіти. 53 споживчих товариства доставили свої експонати і взяли участь у виставці.

Як писали автори книги «Кооперація на Всеросійській виставці 1913 р. у Києві»: «Величезні маси відвідувачів відділу, переважно селянського населення південних губерній, мали можливість отримати відомості про сутність і розвиток споживчої кооперації» [6].

Виробнича підсекція вирішила не розсилати анкети виробничо-трудовим артілям, а провести експедиції до Києва, Харкова, Одеси, Москви та Петербурга. Вони обстежили наявні артілі, привезли анкети та експонати.

У підсекції сільськогосподарської кооперації працювали панотець Т.М. Добрянський, П.Н. Пожарський і М.В. Стасюк (у майбутньому діячі української кооперації 1917–1920 рр.). П.Н. Пожарський також працював у кооперативно-допоміжній підсекції, яка збирала відомості про співпрацю кооперації із земством, про кооперативну пресу та літературу, про культурно-освітню діяльність кооперації. Підсекція зробила велику виставку кооперативної літератури.

Всеросійська виставка відкрилася 29 травня (11 червня) в Києві на Троїцькій площі біля Черепанової гори. Свої експонати демонстрували українські, російські, зарубіжні фірми й акціонерні товариства. 34 відділи розмістилися не тільки на площі, а й в інших місцях Києва: у Педагогічному музеї, в Царському саду, на Петровській алеї, на першому стадіоні, на Дикому полі і в 163 павільйонах.

Виставку відвідали багато киян, гостей з 29 губерній Росії, а також англійці, американці, чехи, німці. Приїхала і делегація промисловців і кооператорів з Галичини.

Для експонатів кооперативної секції Комітет виставки безкоштовно надав чотири великих кімнати на першому та другому поверхах і в підвалі Троїцького народного дому й одну кімнату в приміщенні фабрики гілз Дувана на верхній території виставки. У цій кімнаті розміщувалися експонати виробничої підсекції і виробничо-трудових артілей.

Троїцький народний будинок побудований (за проектом Г.М. Антоновського) з ініціативи Товариства грамотності, завдяки ентузіазму видатних українських педагогів Володимира Павловича Науменка та Івана Васильовича Лучинського на кошти міської думи, меценатів, які жертвували не тільки гроші, але і цеглу. Будинок був освячений у 1902 р. Його фасад прикрасили бюсти Тараса Шевченка та Миколи Гоголя. Будинок стояв поруч з Троїцькою площею, на якій київські архітектори на чолі з Ф.Е. Вишинським побудували 162 павільйони для експонатів виставки. Тепер на цьому місці Олімпійський стадіон, а замість Троїцького народного дому – театр оперети (ріг Великої Васильківської та Жиланської вулиць).

Кооперативний комітет зробив усе для того, щоб якомога більше народу відвідало виставку. Були вироблені пільгові умови для екскурсій селян та учнів народних училищ.

Розпорошеність приміщень кооперативної секції ускладнювала роботу екскурсоводів. Споживча секція запросила як екскурсоводів земських інструкторів з кооперації, а також інструкторів МССТ. Вона також поширювала листівки, брошури та пакуночки з кавою.

Журнал «Наша кооперація» інформував про склад експертної комісії, яка повинна оцінити експонати першої Всеросійської кооперативної виставки. Головою комісії було обрано директора Київської контори Державного банку професора Єгора Омеляновича Афанасьєва, заступником голови – професора Петра Романовича Сльозкіна, секретарем комісії – Іоакима Августовича Волошиновського, членами комісії – професора Михайла Івановича Туган-Барановського, графа Дмитра Федоровича Гейдена, члена правління МССТ Сергія Миколайовича Прокоповича, відомого кооперативного діяча Петра Никифоровича Пожарського і банкіра Юлія Абрамовича Доброго [7].

Виставка закрилася 15 вересня 1913 року.

Перед закриттям виставки спеціальна комісія нагородила кращі експонати. Багато матеріалів про роботу виставки друкував український журнал «Наша кооперація» [7]. Він був нагороджений Малою золотою медаллю. Нагороди виставки отримали:

кооперативні організації:

1. Велику золоту медаль:

– Єнакіївське споживче товариство Катеринославської губернії (10 балів).

– Муровано – Курилевецьке Подільської губернії (9 балів).

2. Малу золоту медаль:

– Луб'янське споживче товариство Київської губернії (8 балів).

3. Велику срібну медаль:

– Макіївське заводське споживче товариство Катеринославської губернії (6 балів).

4. Малу срібну медаль:

– Товариство службовців Катеринославської залізниці (4 бали).

– Ровенське споживче товариство Волинської губернії (4 бали).

– Суцанське споживче товариство Київської губернії (4 бали).

5. Бронзову медаль (2 бали):

– Баківське споживче товариство Подільської губернії.

– Білоцерківське споживче товариство Полтавської губернії.

– Житомирське споживче товариство Волинської губернії.

Кустарні артілі:

1. Велику срібну медаль (6 балів):

– Київська 2-га артіль столичних ювелірів.

– Трудова артіль шевців села Літки Чернігівської губернії.

2. Малу срібну медаль (4 бали):

– Київська 1-ша футлярно-палітурна артіль.

3. Похвальний лист:

– артіль гончарів села Дибинці Київської губернії;

сільськогосподарські товариства та артілі:

1. Велику срібну медаль (6 балів):

– Костянтиноградське товариство Полтавської губернії.

2. Малу срібну медаль:

– Перещепинське сільськогосподарське товариство Катеринославської губернії.

– Мглінське сільськогосподарське товариство Чернігівської губернії.

– Рогинське сільськогосподарське товариство Полтавської губернії.

– Козинська молочарська спілка Київської губернії.

3. Похвальний лист:

– товариський млин села Яблунівка Київської губернії.

Всеросійська виставка, що відбулася у 1913 році в Києві, була знаковою подією. Адже стрімкий розвиток різних галузей господарства, налагодження міжрегіональних економічних зв'язків, широка ринкова конкуренція вимагали від виробників активної демонстрації своїх виробів перед широким колом потенційних клієнтів. Важливо й те, що активну участь у виставці взяли й кооперативні організації. Тоді найбільш поширеними формами кооперації були кредитна, споживча у місті і на селі, промислова та сільськогосподарська.

Характерно, що цей період бурхливого розвитку кооперативної форми господарювання в Росії припадав на 1908–1917 рр. Саме в ці роки держава заохочувала розвиток кооперації.

За підсумками проведення Всеросійської виставки у 1913 р. у м. Києві кооперативний рух зробив ще один крок уперед. Українська кооперація, йдучи за прикладом європейських народів, стає самобутнім виразником соціальної справедливості.

Список використаних джерел

1. Аліман М.В. З'їзди початку XX століття: сторінки історії кооперативного руху / М.В. Аліман // Вісті ЦССТУ, 2003. – 7 серпня.
2. Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – №7.
3. Височанський П.Ф. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П.Ф. Височанський. – Харків: Друкарня-літографія «Червоний шлях», 1925. – 52 с.
4. Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху / С.Г. Бабенко, Я.А. Гончарук, С.Д. Гелей. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 409 с.
5. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць історично-філософичної секції НТШ / І.Витанович. – Нью-Йорк: Поліграфічний відділ ТУК-у, 1964. – 624 с.
6. Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. – К.: Издательство бюро кооперативной секции выставки, 1914. – С.1–11.
7. Наша кооперація. – 1913. – №6–8.
8. Наше дело. – 1910. – №11. – С.2–3.
9. Пак В.П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини (1866–2003 рр.) / В.П. Пак, Ф.І. Ленченко. – К.: Ірідіум, 2003. – 200 с.
10. Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.
11. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / І.А. Фареній. – Черкаси: Відлуння–Плюс, 2003. – 160 с.

* * *

УДК 726:27–523.4(477.85/.87)

Ярослав Тарас, д-р історичних наук, доцент, завідувач відділу етнології
сучасності, Інститут народознавства НАН України, Україна, м. Львів**Національна ідентичність в сакральній архітектурі українців Карпат**

Дерев'яні церкви українців Карпат вирізняються на фоні іноетнічних архітектурних форм, стали одним з істотних етновизначальних чинників. Вони дають можливість простежити характерні елементи регіональної та локальної специфіки народної культури, вказують рівень збереження українського середовища, впливи сусідніх народів. З'ясовано чинники, які утримували архітектуру церков у межах певного кола об'ємно-планувальних вирішень етноїдентифікуючого характеру.

Ключові слова: сакральна архітектура українців Карпат, ідентичність, церква, єпархія, парафія.

Ярослав Тарас. Национальная идентичность в сакральной архитектуре украинцев Карпат

Деревянные церкви украинцев Карпат выделяются на фоне иноэтнических архитектурных форм, стали одним из существенных этноопределяющих факторов. Они дают возможность проследить характерные элементы региональной и локальной специфики народной культуры, указывают уровень сохранения украинской языковой среды, влияние соседних народов. Выявлены факторы, которые удерживали архитектуру церквей в границах определенного круга объемно-планировочных решений выразительного этноидентификационного характера.

Ключевые слова: сакральная архитектура украинцев Карпат, идентичность, церковь, епархия, приход.

Yaroslav Taras. On national identity in Carpathian Ukrainians' temple architecture

Carpathian Ukrainians' wooden church buildings standing out against the background of alien nations' architectural forms have become quite substantial factors in national definition. By means of those one might trace some characteristic elements in regional and local specificity of folk culture, to conceive the level in conservation of Ukrainian-speaking community as well as influences of neighbouring nations. In the article have been defined several factors that held the church architecture within a certain circle of volume-planning findings of natio-identifying approaches.

Keywords: Temple architecture of Carpathian Ukrainians, identity, church, eparchy, parish.

Дерев'яна церковна архітектура України – вагома складова традиційної народної культури, у якій упродовж багатьох століть український етнос будівельними і художньо-естетичними засобами демонстрував і утверджував свої духовні цінності та високий мистецький талант. Вивчення народного храмобудівництва є вкрай важливим для глибинного пізнання національних традицій, будівельної і мистецької культури народу та пошуку її історичних витоків. Ключем до розв'язання генези сакральної архітектури українців та сусідніх народів є оригінальна архітектурно-мистецька традиція українських горян (бойків, гуцулів, лемків). Саме в Карпатах, що є регіоном доброго збереження культурно-побутової архітектури, зведено найбільше самотніх дерев'яних церков, що не мають аналогів у будівельному мистецтві жителів інших регіонів України. Наукове дослідження дерев'яного храмового будівництва як етноархітектурного та етнокультурного феномена є особливо назрілим і актуальним.

Церква відігравала велику роль в житті українців Карпат. Від початку прийняття християнства «число монастирів і парафій зростає неухально протягом всього часу, чи то з ініціативи самих громад вірних, чи то фундаціями людей значних і заможних, чи заходами самого духовенства. Навіть у Галичині, де обставини для православної церкви були найбільш неприхильні, в актах XV–XVII в. в принагідних згадках виступає велике число монастирів і монастирищ...» [6, с. 261–262]. Ця тенденція особливо простежується в Карпатах, де «церкви фундується не тільки самими вірними, але й польськими властями в інтересах успішної колонізації, не вважаючи на те, що правительством польське в принципі було противне закладанню нових церков» [6, с. 262].

Важливе значення у вивченні генези сакрального будівництва в Галичині та, зокрема, у Карпатах має аналіз показників, що характеризували структуру, площу, кількість деканатів, вірних у єпархіях, деканатах і парафіях. Такий аналіз зроблений нами на основі дослідження структури адміністративного поділу Східної церкви в межах Речі Посполитої станом на 1772 рік у праці В. Колбука та праці М. Грушевського.

За дослідженням В. Колбука, 1772 р. у Речі Посполитій було вісім греко-католицьких єпархій (Києво-Віленська, Львівська, Перемишльська, Луцька, Полоцька, Холмська, Володимирська, Пінська), у складі яких було 9 452 церкви, 152 каплиці та 4 653 379 вірних [45, с. 50, таб. II, XII]. Станом на 1772 р. найбільше деканатів було у Львівській (71) та Перемишльській (31) єпархіях, що складало 36% від усіх деканатів греко-католицької церкви, які функціонували в межах тогочасної Речі Посполитої. На один деканат у Львівській єпархії в середньому припадало 35, а в Перемишльській – 40 парафій, що в 1,5–2 рази більше, ніж у інших єпархіях. Для порівняння вкажемо, що в Полоцькій і Холмській єпархіях на один деканат припадало відповідно 22 і 24 парафії.

У Львівській і Перемишльській єпархіях була найменша площа деканату. Середня площа деканату складала відповідно 700 і 800 км², водночас у Полоцькій, Володимирській єпархії деканат обіймав відповідно площу 3000 і 1600 км², а в Києво-Віленській єпархії – 4800 км².

Структура Львівської та Перемишльської єпархій сформувалася на основі геоморфологічної будови Карпат і Прикарпаття [32], наявності сильної місцевої традиції та прикордонного розташування єпархій [44, с. 120–121].

За даними 1772 року найбільше церков у Перемишльській єпархії було в деканатах Дрогобицькому (64), Добромильському (45), Перемишльському (77), Самбірському (42), Старо-Сільському (54), Старосамбірському (53), Стрийському (53), Висоцькому (54); у Львівській єпархії – в деканатах Роздільському (50), Янівському (48), Тернопільському (46), Зарваницькому (46), Городенському (65), Перегінському (54), Станіславському (56), Тлумачському (45). Середня кількість церков у деканатах Перемишльській та Львівській єпархій складала відповідно 40 і 35. Незважаючи на те, що Львівська та Перемишльська єпархії були малі за площею, вони мали найбільше церков. У Львівській було 2194 дерев'яних, 60 мурованих і 252 не визначених за матеріалом церков, а у Перемишльській – відповідно 1189, 26 і 36. Для порівняння вкажемо, що в Луцькій було всього 1143 церкви, Холмській – 542, Володимирській – 489.

Менше двох відсотків усіх греко-католицьких храмів, у межах Речі Посполитої, складали муровані церкви, що будувалися в містах і містечках. Це мізерна частка порівняно з дерев'яними церквами та польськими мурованими костелами, яких на той час було 50% [46, с. 70–77]. Щодо поділу парафій між селом і містом, то основна їх кількість належала селу: у Львівській – 2179 (86,9%), у Перемишльській – 1160 (92,7%) [45, таб. XIII].

На одну міську церкву у Львівській єпархії припадало 24,0 сільських, а у Перемишльській – 12,5. У Карпатах і Прикарпатті на одну міську церкву припадало 40–50 сільських церков. Для порівняння вкажемо, що в Холмській та Володимирській єпархіях, у містах і містечках, було відповідно 91 (16,8%) і 87 (17,8%) церков. Загалом, сакральна архітектура в Галичині та Україні мала селянський характер [46, с. 67–70; 45, с. 51]. На користь цього висновку свідчить те, що «80 відсотків містечок на Русі... були дуже малими осередками, заняттями жителів були сільські професії, а міщанами там були жиди» [42], які будували дерев'яні синагоги.

Львівська та Перемишльська єпархії мали також велику кількість парафій. У Львівській єпархії було 800 000, у Перемишльській – 300 220 вірних. На одну парафію припадало відповідно 320 та 240 вірних – це найнижча середня кількість вірних на одну церкву серед усіх греко-католицьких єпархій на той час. Цей показник був досягнутий за рахунок великої кількості збудованих церков. Для порівняння вкажемо, що Полоцька єпархія нараховувала 765 154 вірних, 601 церкву й каплицю, у середньому на одну церкву припадало 1273 вірних.

На зламі XVII–XVIII ст. почалася стабілізація в розбудові структури греко-католицької церкви. Майже кожне село в Галичині мало свою церкву. Велика кількість церков у Львівській, Перемишльській єпархіях і їхня щільність вказують, що тут упродовж століть велось інтенсивне сакральне будівництво, що дало можливість відпрацювати архітектурно-конструктивні вирішення, що стали основою української сакральної архітектури. «В Перемишлі в XIV–XVII вв. звісно тринадцять церков», у Галичці згідно лострацій 1575 р. – «сім церков і попів, восьмий монастир» [6, с. 269]. Село Княже «на Снятинщині, що має сорок три (півдворичних) господарств, має в 1564 р. дві парохії: двох попів і двох прокурниць...» [6, с. 269], на Самбірщині в «с. Черхаві засновується в 1529 р. друга парохія за прошенням людей, «тому що один піп не вистарчав для потреб людей», «у с. Головецьку фундується за друга парохія в 1561 «з причини множества людей», а було їх 44 господарства» [6, с. 269].

«Багатокіткова традиція жвавого господарського руху на Русі галицькій і поблизу... сприяла густому заселенню, і як наслідок тут розвинулася широка мережа парафій Східного християнства» [45, с. 47].

Сприяло створенню значної кількості деканатів і будівництву церков те, що «у східній Церкві існувало неформальне правило, що кожна святиня, при якій є духівник, має права парафіяльної, зобов'язана мати проборство, в якому живе духівник» [45, с. 47]. Це правило також пояснює і те, що в цих єпархіях не було філійних (дочірніх) церков і каплиць.

До цього необхідно додати, що в другій половині XVI – на початку XVII ст. «духовенство сьвітське розмірно до числа людности було також численнішим ніж тепер» [6, с. 268].

За дослідженням М. Грушевського, у Галичині «малі розміри православних парафій стали також звичайною річчю, що здавалося неможливим, як би міг один священник дати собі раду в такій селі, де може знайтися більше господарств: треба дві церкви селу dokonче» [6, с. 269].

Пояснити таку ситуацію можна тим, що «фундація церков і парохій» в українців Карпат пов'язана «з колонізаційними потребами: вони потрібні, щоб також і тим способом легше звабити туди численних осадників», «аби зробити більшу вигоду підданам, аби вони легше й вигідніше осідали». Тому тут «парахії часто фундують ся при самим закладанню села, або слідом за заложенням... Сю практику дуже добре ілюструють самбірські грамоти, з часів колонізації Самбірщини (в середині XVI в.)» [6, с. 270].

Наведено окремі грамоти, пов'язані з заснуванням і будівництвом церков. «Королівські ревізори затверджують збудування нової церкви в с. Черхаві й її дотацію. 6 січня 1529 р.»; «Староста Станіслав Одровонж надає в формі продажі лан ґрунту на церкву в с. Ясинці, забезпечуючи довічне володіння парафією священику Вальку. 23 червня 1534 р.»; «Селяни з Лімна Іван Бучко з синами відступають на церкву своє поле. 7 мая 1550 р.»; «Староста Станіслав Одровонж надає в формі продажі лан ґрунту в с. Мокранах священику Яцьку в сумі 10 злотих, забезпечуючи йому парафію на два доживоття і звільняючи від різних повинностей. 10 січня 1533 р.»; «Королева Бона надає парафію в новозаснованім селі Пłosким Матвію і записує на ній 10 гривень. 15 жовтня 1546 р.»; «Король Жигимонт Август дозволяє збудувати руську церкву в новім селі Ломницькій Волі (Хашові) і парафію... дозволяючи йому розробити лан ґрунту. 25 лютого 1553 р.»; «Королева Бона дозволяє священику Григорію Пłosкиничу поставити церкву в новозаснованім селі Дністрику. 16 січня 1554 р.»; «Самбірський староста Ян Старжеховський надає вийтвство в с. Новім Березі Яцьку і Федіні, а один лан призначає на церкву. 22 квітня 1566 р.»; «Староста Ян Старжеховський, за проханням громади, дозволяє збудувати церкву в селі Горній Лужок і надає цю парафію священику Андрію. 23 червня 1567 р.» [7, т. 7, с. 17, 26–27, 31, 34, 41, 70].

На будівництво церков також впливало те, що вони в XVI ст. були «джерелом доходів, часом навіть досить значних і заснованні нової парафії нерозривно пов'язані з тим, чи досить поважну суму до скринки дідища», «коштувало дуже мало, або й зовсім нічого», і «з усіх тих причин церкви множилися часом навіть надмірно» [6, с. 270].

Про масовий характер сакрального будівництва в XVI ст. у Галичині свідчить те, що «в трох спархіях нинішньої Галичини маємо тепер (на кінець XIX ст. – Я.Т.) несповна 2200 священиків парафіяльних (парохів, завідателів і сотрудикив, при несповна 3400 церквах), тарифи XVI в. дають для сеї території около 1600 священиків–парохів. Тим часом число вірних за сей час зросло принаймні о яких 7–8 разів», так що число світського духовенства (без монахів) в другій половині XVI в. було що найменше о 5 до 6 разів більше супроти загального числа людности, а пізніше, в XVII в., коли церковні справи так сильно займала суспільність – і ще більше, і я (М.Грушевський. – Я.Т.) мабуть не помилю сь, прийнявши, що в тодішній Галичині люде зв'язані безпосередно з церквою (духовні й кандидати в духовні посади, що практикували ся при церквах, церковники, їх родина, монахи) становили не менше 10% всієї української людности» [6, с. 271–272].

Слід погодитися з М.Грушевським, що таку пов'язаність галичан з церквою «не треба спускати з очей для розуміння важности церковних справ для тодішньої суспільности» [6, с. 272]. У XVI–XVII ст. власним коштом будували церкви громади, вийти–осадчі, священики, будівництво церков сприяло зростанню духовних родин, наявність при одній церкві кількох священиків, «менших членів церковного персоналу» та священичої родини, які «повнили різні функції при церкві, яко діакони, дяки, паламарі, просткурнічі» [6, с. 273–274]. Усе це вказує на широку народну побожність [9, с. 128–133] та існування релігійного фактора в історії України та особливо в українців Карпат, що вплинуло на формування та регіоналізацію певних типів церков, їх поділ на архітектурно–мистецькі кола.

На формування сакральної архітектури українців Карпат вплинули зовнішні сили. Упродовж багатьох століть слов'янське будівництво велося в дереві на основі зрубної кліт [34, с. 406–418]. Ще до офіційного прийняття християнства виробилися свої принципи побудови сакральної споруди, що спостерігаються в язичницьких святинях [47, с. 280–283].

Після прийняття слов'янськими державами християнства як державної релігії будівництво «схилиється перед новим ярмом, яке їм накладають єпископи та монастирі щодо визначення типу сакральної споруди» [48, с. 255]. Західні слов'яни під тиском Римської Церкви відмовляються від власного сакрального будівництва на основі квадратних зрубних планувальних структур на користь латинських прямокутних мурованих взірців, що виникли на інших теренах, в інших умовах та в іншому матеріалі. У Центральній Європі перемагають вольові сили щодо запровадження «будівельних форм, створених у в багатолюдних містах Середземномор'я для великих зібрань людей. Це призвело до запровадження базилики в західних слов'ян» [48, с. 55]. Вольові зусилля Католицької Церкви: змінюють попередню панівну традицію слов'ян щодо будівництва малих сакральних споруд на планові вирішення, що розроблялися для зібрання великої кількості людей. Ці зусилля призвели до відмови від квадратно–купольних споруд і власних будівельних традицій, що формувалися на основі дерев'яної архітектури.

За дослідженнями Й.Стрижовського, перенесення римської базилики на дерев'яне будівництво було фатальною помилкою розвитку сакральної архітектури Європи [48, с. 218–222]. Яскравим прикладом цього силового рішення є перенесення римської базилики на палеве будівництво Англії, Ісландії, Норвегії [41]. Таке перенесення не кореспондується із суттю палевої системи, що призначена для отримання круглих у плані будівель – ротонд. Вольовий чинник, що діяв у Європі протягом багатьох століть, спричинився до заміни традиційної сакральної архітектури на принесену ззовні.

У результаті цих вольових акцій не тільки припинилося традиційне сакральне будівництво, а й до середини XIX ст. йшло «планомірне ни-

щення дерев'яної сакральної архітектури Західної Європи», у багатьох країнах і не було оцінене у свій час [48, с. 255].

«У Богемії із сотень дерев'яних церков у 1830 р. залишилося всього 25, які на початку XX ст. розібрали. У Моравії в 1911 р. дерев'яних церков XVIII ст. залишилося всього вісім. Велику кількість церков тут розібрали, зніщили пожежі» [48, с. 230].

У 1920–х рр. австрійський учений Й.Стрижовський писав, що «на Заході перемиг запроваджений іззовні церковний стиль будови, і сьогодні кожен сільський священик дивиться на старі дерев'яні церкви зверхньо та з презирством. Наслідком такого ставлення є те, що їх починають соромитися селяни. І сьогодні можна передбачити, що далі не буде будуватися жодної дерев'яної церкви, збережені презирливо знищуються... зникають звичаї та традиції цього будівництва» [48, с. 216]. Пророцтво Й.Стрижовського відбулося. У Західній Європі майже не залишилося дерев'яних сакральних об'єктів.

В Україні–Русі, після прийняття християнства з Візантії, релігія також стає державною. Вольовими актами князів почали будувати муровані церкви на зразок візантійських і нищити язичницьку сакральну архітектуру. Приклади будівництва князями та ієрархами Церкви сакральних споруд із залученням візантійських майстрів і знищення дохристиянських святинь зафіксовані в літописах. «І коли [Володимир] прибув, повелів він посидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати... І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де оті стояли кумири... надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши (послів), привів майстрів із Греків, [і] почав зводити» [17, с. 66–67].

Церковна влада запозичувала певні типи мурованих церков у Візантії [26, с. 145–162] і на Заході намагалася їх реалізувати на підпорядкованій їй території. Так, на основі вольового рішення князів і церкви, на всій території України–Русі реалізовувалася тринефна хрестово–банна церква з шістьма або чотирма стовпами [37, с. 88–89]. Про це говориться у дослідженнях Л.Чачковського, згідно з якими в княжих столицях «більше церков побудовано князями та визначними боярами» [38, с. 22].

На західних українських етнічних територіях, на Закарпатті та Прикарпатті, що входили у сферу релігійно–політичних інтересів Великоморавської держави, поширюються храми–ротонди (ротонда св. Миколая в Горях під Ужгородом, квадрифолій «Полігон» у м. Галич, ротонда св. Пророка Іллі в м. Галич, ротонда на Замковій горі у м. Перемишль, ротонда св. Миколая у м. Перемишль, церква Воскресіння у м. Галич, церква св. Юрія в м. Галич, ротонда в с. Олешків Івано–Франківської області, церква та дитинець м. Звенигород, церква в с. Буківна Івано–Франківської області).

Принципи візантійського та західного сакрального будівництва намагаються реалізувати також у дереві. За зразками візантійських мурованих церков була споруджена дерев'яна церква св. Івана Хрестителя на Подолі княжого Галича (середина XII – початок XIII ст.) [22, с. 559–593]. Більшість археологічно відкритих дерев'яних церков мають аналоги в мурованому будівництві X–XIII ст. [25, 31].

Впроваджували й насаджували певні типи церков також монастирі. Так, як зазначав академік В.Суслов, бенедиктинський чернечий чин, утверджуючи християнство в Німеччині, Моравії, поширив трибаний тип церкви, вплинув на утворення архітектурного типу церков галицької, а згодом наддніпрянської України [30, с. 39, рис. 64–65]. Не будемо вдаватися до аналізу ролі бенедиктинського, єзуїтського чи інших чернечих чинів на наших землях [8, с. 4–5, 10], лише вкажемо, що монастирі суворо дотримувалися літургійних вимог у будівництві церков: на сході три апсиди, які разом займають всю ширину нави; на заході – нартекс, емпора, хори та відповідний зв'язок між ними. Незважаючи на труднощі виконання апсид, емпор, хор у дереві, усі ці та інші елементи присутні не тільки в мурованих, а й у дерев'яних монастирських церквах [14, ч. 1, с. 52–53].

Вплив монастирів на будівництво церков був суттєвий, враховуючи те, що «згідно актів у XV–XVII ст. у Галичині виступає велике число монастирів і монастирищ...» [8, с. 1–80]. Вони були розсіяні по всій території України та переймали взірці сакрального будівництва з Атону, Вірменії, Заходу [43]. Прикладом цих впроваджень є церкви в м. Кам'янець–Подільський (церкви Св. Трійці, Предтечі, Петра і Павла), містах Львів (Св. П'ятниці), Тернопіль (Різдва Христового), Могилів, Гусятин, та с. Підгайці [20, с. 367–369, 389, 406–407, світл. 59, 219, 220]. Найдавніша у Львові церква св. Миколая (кінець XIII ст.), згідно з дослідженнями І.Шараневича, була монастирською [49].

У княжі часи на основі запозиченого ззовні мурованого взірця в центрах княжої та духовної влади намагалися сформувати державний елітарний тип церкви. Вольові акти держави, церкви щодо впровадження відповідних типів споруд не були повністю реалізовані. За дослідженнями багатьох учених, наші церкви мають особливості, які їх відрізняють від подібних візантійських чи західних, не мають прямих аналогів навіть збудовані грецькими майстрами [15, с. 77, 21]. Уже на межі XI–XII ст. у давньоруській архітектурі відходять від взірців, що прийшли до нас із прийняттям християнства [37, с. 90]. Це пов'язано з багатьма чинниками.

Процес реалізації зразка сакрального споруди, принесеного ззовні, в Україні–Русі був нелегким. По–перше, влада не могла забезпечити достатньої кількості майстрів–греків, які би реалізовували масово муровані взірці на всій території України–Русі, тому впровадження мурованих

церков було можливим лише в містах і в монастирях. По-друге, грецькі майстри не мали досвіду дерев'яного будівництва, а громада не мала коштів на будівництво мурованих церков. Така ситуація гальмувала масове будівництво мурованих церков, призвела до того, що їхні взірці від самого початку реалізовували в дереві за участю вже місцевих майстрів. Наслідкування мурованих зразків за вимогами Церкви натрапило на низку конструктивно-технічних проблем, які неможливо було вирішити в дереві через різну природу матеріалу (муру та дерева). Усе це вимагало нових планувально-конструктивних вирішень, які би найкраще відповідали фізико-механічним властивостям дерева.

Важливо також наголосити, що «в тих країнах, де християнство стало державною релігією, швидше, ніж у Римі, з довгими будівлями й базиліками, незалежні форми церков мали успіх і могли тривалий час утверджуватися» [48, s.220]. Місцева будівельна школа, що мала тисячолітню історію, виробила власні планувальні та конструктивні вирішення, була внутрішньою силою, що корегувала принесені взірці та відпрацьовувала власні на основі вимог до християнських святинь. Вона вступила у протистояння з вольовими вимогами Церкви мати храми за зразками сакрального будівництва Сходу чи Заходу. У цьому протистоянні наше сакральне будівництво було в кращому становищі, ніж західнослов'янське. (далі буде)

Список використаних джерел

- Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991–1998. – Т.5: XIV–XVII віки. – 689 с.
- Грушевський М. Твори: В 50 т. / Михайло Грушевський. – Львів: Світ, 2005. – Т.7. – 776 с.
- Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні–Руси XVI–XVIII вв. / Михайло Грушевський, Орест Левицький. – Львів: Меморіал, 1991. – 154 с. [Репринтно відтворене видання 1900 р.].
- Драган М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форми: В 2 ч. / Михайло Драган. – Львів, 1937. – Ч.І. – XVI + 159 с.
- Красовский М. Планы древнерусских храмов / Михаил Красовский. – Петроград, 1914. – 303 с.
- Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.С.Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI + 159 с.
- Логвин Г. Украина и Молдавия: Справочник–путеводитель / Григорий Логвин. – М. – Лейпциг: Искусство, Эдицион, 1982. – 454 с.
- Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича / Юрій Лукомський // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. CCXXXV. – С.559–593.
- Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. / Іван Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1997. – Ч.8. – С.10–13.
- Павлуцій Г. Эволюция византийских формъ въ Кіево–Черниговской Руси / Григорій Павлуцій // Грабаръ И. История русского искусства. – М.: Изд. I Кнебель, 1909. – Т.1. – С.145–162.
- Сусловъ В. Памятники деревянной архитектуры въ Южной Россіи / В.Сусловъ // Очерки по истории древне–русского зодчества. – СПб., 1889. – 124 с.
- Тарас Я. Геоморфологічні чинники у формуванні сакральної архітектури українців Карпат / Ярослав Тарас // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: В 4 т. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2006. – Т.2: Етнологія та мистецтво. – С.162–177.
- Тарас Я. Квадрат і кліть у планувальній структурі церков українців Карпат / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити. – 1999. – Зош.3. – С.406–418.
- Флиер А.Я. Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по середину XVII в. / А.Я. Флиер // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1988. – Вып.35: Проблемы композиции и мастерства. – С.88–89.
- Чачковский Л. Княжий Белз / Л.Чачковский // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С.15–31.
- Ahrens C. Die frühen Holzkirchen Europas / Claus Ahrens. – Stuttgart, 2001. – Bd. I. – 403 s.
- Bogucka H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbirowej / H.Bogucka, H.Samsonowicz. – Wrocław, 1986. – S.393–410.
- Bals G. Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines / G.Bals // L'art byzantin chez les Slaves. – Paris, 1930. – S.277–294.
- Kolbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914 / Witold Kolbuk. – Lublin, 1992.
- Kolbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne / Witold Kolbuk. – Lublin, 1998. – 458 s.
- Litak S. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku / S.Litak. – Lublin, 1996.
- Mokłowski K. Sztuka Ludowa w Polsce / Kazimierz Mokłowski. – Łwów, 1903.
- Strykowski J. Die Altslavische Kunst / Jozef Strykowski. – Augsburg, 1929. – 296 s.
- Szaraniec J. Materiały historyczne podane przez dr. J.Szaraniec z roku 1524, 1543 i 1544 dotyczące cerkwi pod wezw. Św. Mikołaja we Lwowie / J.Szaraniec // Przegląd Archeologiczny. – Łwów, 1883. – Zesz. III. – S.101–108.

* * *

УДК 94(447.34) «1917»

Олександр Рыбко, аспірант кафедри новітньої історії України, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Львів

Громадські організації Волинської губернії, як складова частина владної системи краю (березень–жовтень 1917 р.)

На основі аналізу джерел та наукової літератури, здійснено спробу з'ясувати особливості становлення та діяльності системи громадських організацій на території Волинської губернії в умовах революційних перетворень першої половини 1917 року. Та їх участь у формуванні управлінської системи.

Ключові слова: Волинська губернія, громадські організації, Рада об'єднаних громадських організацій, національно-визвольний рух, система громадських рад.

Александр Рыбко. Общественные организации Волынской губернии, как составная часть системы власти края (март–октябрь 1917 г.)

На основе анализа источников и научной литературы, предпринята попытка выяснить особенности становления и деятельности системы общественных организаций на территории Волынской губернии в условиях революционных преобразований первой половины 1917 года. Но их участие в формировании управленческой системы.

Ключевые слова: Волынская губерния, общественные организации, Совет объединенных общественных организаций, национально-освободительное движение, система общественных советов.

Oleksandr Rybko. Public organizations Volyn province, as part of the power system region (March–October 1917)

In the present article, on the grounds of analysis of the sources and publications, an attempt is made to analyze the peculiarities of formation and functioning of the system of the public organizations in the territory of the Volyn province under the conditions of revolutionary transformations in the first half of the year 1917.

Keywords: Volyn province, public organizations, the Council joined public organizations, the national liberation movement, the system of community councils.

Масштабність і глибина суспільних перетворень, завжди були характерними рисами подій спричинених явищами революційного характеру. Яскравим прикладом тому є події Української революції 1917–1921 років та їх прояви на території такого українського регіону, як Волинь. Саме в цей короткий період, було зрушено, віками формований, пануючий лад та розмірене життя за стандартами Російської імперії. Однією зі складових частин цього процесу змін, була зростаюча суспільно-політична активність населення регіону. Помножена на соціокультурні та національні особливості краю вона творила характерну картину руху за побудову нового суспільства. Одним із проявів якого був рух громадських організацій, під діяльності яких, на території Волинської губернії, припав саме на період весни–осені бурхливого 1917 року. Саме тоді організована громадська активність стала частиною новостворюваної управлінської системи.

Питання ролі громадських організацій Волині у процесі революційних перетворень, починаючи від Лютневої революції, в тій чи іншій мірі була предметом наукових розвідок. Однак не здобула достатньої уваги як тема окремих, конкретно спрямованих досліджень. Так у радянській історичній літературі дана тема представлена лише опосередковано та виключно тенденційно. Автори Л.Дещинський [1], О.Михайлюк [2], І.Кичій [3], Д.Огарін [4] висвітлюють суспільно-політичні зміни 1917 р. виключно крізь призму діяльності партії більшовиків та створюваних ними інституцій віддаючи їм безумовну першість, як рушійної сили подій. Для Волинської губернії, де станом на весну–осінь більшовики не були впливовою потугою, такий підхід не є виправданим і веде до неадекватної оцінки подій дослідниками.

Стосовно учасників подій революції, фрагментарні відомості можна знайти у Д.Дорошенка [5]. В даному випадку фігурує інформація про організаційне становлення українського руху на Волині та діяльність деяких політичних партій.

Розглядаючи історичні розвідки сучасності, слід зауважити, що даній темі, в усій її повноті, не приділено достатньої уваги. Доробок науковців, що містить необхідні до розуміння теми відомості складається переважно з досліджень присвячених українського національного руху. Сюди належать узагальнюючі праці з історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. [6], дослідженнях доби Центральної Ради [7], українського національного руху 1917 р. [8] та ін. Стосовно подій безпосередньо на території Волині. Слід виділити ряд праць присвячених аспектам революційно-демократичних перетворень у регіоні. Сюди належать розвідки таких авторів, як: С.Блашкевич [9], О.Власюк [10], А.Рацілевич [11], В.Гайналії [12], А.Седляр [13] та ін. Характерною ознакою таких досліджень є тенденція до висвітлення подій за національним принципом.

Таким чином слід зазначити, що спираючись на доробок напрацьований попередниками, та залучивши документи архівосховищ Державного архіву Житомирської області й інформацію отриману із тогочасної регі-

ональної періодики. В даній статті здійснено спробу, встановити послідовність подій пов'язаних зі становленням руху громадських організацій на території Волинської губернії. Встановити особливості громадсько-політичних процесів в краї за умов революційних перетворень перших місяців 1917 року та їх вплив на діяльність громадських організацій та їх об'єднань.

Події, що сколихнули Російську імперію в лютому 1917 року хоч і дісталися Волинської губернії з певним запізненням, про те викликаний ними резонанс був не менш відчутний. Захоплені революційними подіями зненацька, політичні партії краю, несподівано для себе, втратили першість, як визначального фактора суспільно-політичного життя. Слід зазначити, що така ситуація стала наслідком не достатньо активної діяльності партійних організацій краю. На Волині діяли осередки загальноросійських політичних партій (меншовики, конституційні демократи, соціалісти революціонери, більшовики та ін.) [14,с.100], українських (УПСР, соціал-демократи, федералісти-автономісти) [14,с.100], польські [14,с.100], єврейські («Бунд», Єврейська соціал-демократична партія «ЮАЛЕЙ ЦІОНЪ», Єврейська робітничка партія соціалістів-територіалістів) [15,арк.459]. У більшості назв даних організацій було зазначено, що вони є «Волинский комитет партии социалистов-революционеров» або «Волинський отъезд партии народной свободы» чи «Житомирская группа Р.С.Д.Р.П.» [16, арк.130]. Вказуючи так би мовити на свій дочірній статус та залежність у діях від головного партійного осередку у Петрограді чи Києві. Такий статус відіграв свою роль у підготовці та швидкості реакцій партійних осередків Волині до динамічних подій згаданого періоду.

Ситуація вимагала рішучих рішень і втрачена політичними партіями ініціатива опинилася у руках громадських організацій, котрі під впливом ліквідації встановлених на їх діяльність заборон розгорнули активну роботу. Найважливішим питанням яке постало, було формування нової системи влади на місцях. Влади, яка б формувалася на нових (демократичних) засадах, принципах колегіальності та делегування владних повноважень.

Після отримання не певних звісток із центрів (Петрограда та Києва) у краї, на певний час, запанувала тиша. Певних розпоряджень, крім загальних постанов Тимчасового уряду про створення Комітетів громадських організацій, що до механізм організації нової влади у губернії не було. Однак політичного та владного вакууму не утворилося.

Вже 4-го березня 1917 року було проведено збори представників громадських організацій міста Житомира. Слід відзначити оперативність адже про ліквідацію царської влади Волинь дізналася за день до того, 3-го березня. Губернатор зібравши представників місцевих установ, сповістив про це офіційно. Того ж дня відбулося термінове засідання міської думи, на якому із промовою про значення останніх подій виступив міський голова А.Ф. Півовський [9,с.3]. На тому ж засіданні було ухвалено телеграму на ім'я голови Виконавчого Комітету Державної Думи М.В. Родзянкі в якій житомирські думці привітали новий уряд чим висловили свою лояльність. Для запобігання можливим ексцесам у зв'язку зі змінами 5 березня 1917 р. було опубліковано відозву від Житомирської міської управи, Житомирської міщанської управи, Волинського губернського Комітету Всеросійського Союзу Міст та інших установ «До населення Волинської губернії», в якій роз'яснено маніфести про зречення престолу, висловлювалася впевненість, що війна наближається до переможного кінця та заклик до спокійної роботи [17,с.1].

Створена в Житомирі ініціативна група по формуванню Комітету громадських організацій, головою якого був обраний вищезгаданий А.Ф. Півовський, постановила: «Комітет створюється для забезпечення швидкої та планомірної організації населення в умовах даного моменту та для виконання завдань, поставлених останніми двома маніфестами, а також з метою попередження окремих виступів з боку окремих осіб, можливих за відсутності такої організації» [17,с.1]. Усе вище наведене свідчить про високу активність та соціальну стурбованість волинян, стосовно питання зміни державного ладу, що викликало їх високу залученість до нових трансформаційних процесів.

Ініціативна група зі створення комітету громадських організацій м. Житомира проіснувала недовго. Беручи до уваги те, що міська дума також приступила до організації Комітету громадських організацій міста, вона постановила приєднатися до міського самоврядування і сприяти йому у формуванні Комітету [18,с.2]. Рациональність даного рішення базувалася перш за все на тому, що центром громадсько-політичної діяльності краю був губернський центр Житомир. Оскільки саме тут містилися осередки, як загальнодержавних так і місцево спрямованих партій та громадських організацій, яким підпорядковувались решта не чисельних осередків по губернії. Так спільними зусиллями, постала Рада об'єднаних громадських організацій Волинського губернського комісара Тимчасового уряду (надалі Рада громадських організацій). Загальною ідеєю даного утворення була консолідація громадських організацій з метою сприяння побудові нового ладу. Задля подальшої організації роботи Ради було вирішено сформувати в її складі постійний орган. Так від 4-го березня 1917 року, розпочав свою роботу Житомирський міський виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій Волинського губернського комісара Тимчасового уряду (на далі Комітет) [11,с.22]. Тоді ж було намічено першочергові завдання які покладались на Комітет задля налагодження його продуктивної роботи:

– Встановити зв'язок з найближчими державними установами влади;

– Розгорнути кампанію з розповсюдження серед населення відомостей про події в державі шляхом народних зібрань та агітації;

– Організувати видання щоденного комітетського інформаційного видання [19,с.1].

В подальшому було сформульовано більш чіткі засадничі положення, що до діяльності Комітету у відповідності до завдань, які ставила тогочасна реальність. Так у першому ж пункті «Основних положень роботи комітету» наголошено на тому, що серед першочергових завдань стоїть забезпечення впровадження нового ладу та здійснення його наріжного каменя яким визначено демократичну республіку. Також Рада покладає на себе обов'язки з участі в справі підтримки громадського порядку та спокою. Окрім того наголошено на ключову її роль у справі організації широких мас населення та підготовки його (населення) до сприйняття нового ладу. Як оперативну реакцію на перебіг подій у державі, слід відзначити згадку серед завдань підготовки громадян до правильного здійснення виборів до місцевих органів влади та установчих зборів [20,арк.29]. Стосовно ж безпосередньо Комітету то його функції, окрім забезпечення діяльності Ради, полягали у керівництві всіма питаннями відносно життєдіяльності міста Житомира, на рівні та у тісній співпраці із міською думою. Розуміння цієї сфери впливу дає список комісій створених при Комітеті. Задля забезпечення функцій при Комітеті діяли такі комісії: Адміністративна, Громадської безпеки, Народної освіти, Фінансова, Судова, Організаційна, Контрольна [20,арк.29]. В подальшому діяльність комісій не була сталою але уже такий їх перелік свідчить про широке коло проблем якими Рада об'єднаних громадських організацій планувала опікуватись. Про те слід відзначити той факт, що при здавалось би всеосяжності сфер на які планувала розповсюдити свій вплив Рада вона на документальному рівні відмежовувалася від такої важливої для прифронтового краю сфери, як питання війська. У тому ж таки документі декларується позиція невтручання у справи, що стосуються військового контингенту на користь Ради солдатських депутатів [20,арк.29].

Значні труднощі та неясності виникли уже на початковому етапі функціонування нової формації. Весна 1917 року відзначилася, у громадському житті, сплеском громадської активності, що став наслідком скасування обмежень на громадську та політичну діяльність. З не баченою до того інтенсивністю, у краї, розгорнула свою діяльність значна кількість новостворених громадських організацій. Практично щодня, на сторінках регіональної преси фіксуються повідомлення про створення чергового об'єднання громадян чи професійної спілки. Стосовно об'єднань за професійною ознакою то зростання їх чисельності було викликане перш за все зняттям обмежень на їх діяльність, котрі було встановлено царським урядом після подій 1905 р. [21,с.45]. Серед таких утворень були «Союз рабочих табачных и гильзовых фабрик города Житомира» чи «Волинский союз педагогов духовных школ» [22,арк.317]. Іншою стороною скасування попередніх обмежень стало інституційне оформлення проявів національних рухів на території Волині. Поява таких організацій як «Українська Волинська Рада», «Демократический – христіанский союз польских рабочих» [22,арк.140] є свідченням таких змін.

Невдовзі виникла потреба у більш складних організаційних формах, почали з'являтися об'єднання громадських організацій. Утворення які б слугували координаційними центрами діяльності громадських організацій подібного напрямку чи національної спрямованості. «Временный комитет по делам житомирской еврейской общины» [22,арк.459] чи вищезгадана «Українська Волинська Рада» були саме такими об'єднано-координаційними утвореннями.

За нашими підрахунками на піку активності чисельність громадських організацій, що отримали належну ресстрацію, у Житомирі та губернії загалом становила близько 120. Це в свою чергу, окрім ознаки пожвавлення громадсько-політичного життя, стало серйозною проблемою при створенні Комітету. Різноманітність організаційних форм та почасти не значна чисельність членів окремих організацій, кожна з яких претендувала на членство у Раді об'єднаних громадських організацій, створювали проблеми в її роботі. Значна кількість заявок на участь, відсутність у переважній більшості організацій уставів та взагалі установчих документів значно ускладнювали та уповільнювали процес. Окрім того не врегульованими були такі аспекти, як вік, стать чи територіальна приналежність членів об'єднань громадян. Кожна з організацій визначала критерії членства виходячи з попередньо напрацьованих норм (якщо об'єднання громадян діяло до лютого 1917 р.) чи залежно від волі осіб які займалися організацією. Такий підхід створював прецеденти порушення демократичних принципів котрі постулювались як фундаментальні у даній галузі.

Задля виходу із ситуації, що склалася, на Комітет було покладено завдання впорядкувати процес формування системи Рад. Адже саме вони мали стати базовими одиницями нового громадського ладу. Потрібно було створити та утвердити основні принципи та положення, яким би мали відповідати усі організації. Таким зводом положень стала напрацьована Комітетом: «Схема організації рад/волосних, містечкових, міських, повітових і губернської/об'єднаних громадських організацій» [23,арк.3]. Серед наведених в документі слід виділити такі:

– Громадські ради формуються на виборній основі.

– Брати участь у виборах та бути обраними мають право всі особи, що проживають в даній місцевості, без розрізнення за статтю та, що досягли 21 року.

– Всі вибори мають бути проведені таємним голосуванням.
 – Кожна рада має виділити виконком з доволіною кількістю членів.
 – Повітові громадські ради складаються з осіб вибраних від усіх населених пунктів та різноманітних громадських організацій та груп населення, що існують в межах волості [23,арк.3].

Наявність таких вимог свідчить про позицію членів Комітету на дотримання засад демократичності та подолання суспільної нерівності при створенні нової системи.

Не в повній мірі подолавши організаційні труднощі Рада та Комітет зіткнулись із проблемами іншого порядку. Так досить швидко на роботі утворення негативно позначилось залучення до керівництва Об'єднаного радою функціонерів котрі займали керівні пости за часів існування імперії. Зокрема міський голова Житомира А.Ф. Півовський очоливши громадський рух на створення системи рад на його початках, невдовзі позбувся повноважень. «Старий підхід» до ведення справ, не бажання враховувати нові реалії побудови громадсько-політичної діяльності, перекурення та гальмування демократичних процесів. Врешті решт викликали невдоволення громадськості та призвели до усунення його від виконання обов'язків голови Комітету.

Досить швидко проблемою для Ради та Комітету стало навіть коло визначених сфер діяльності перелік яких наведений вище. Не зважаючи на те, що на початку своєї діяльності Рада об'єднаних громадських організацій вирішувала такі важливі питання, як припинення на території Волинської губернії архієпископа Євлогія [23,арк.16]. Але надалі Рада все сильніше відчувала брак ресурсів для провадження декларованої діяльності. Слабкість державних структур на ряду із посиленням інституту губернських комісарів та Ради робітничих і солдатських депутатів міста Житомира також не сприяли укріпленню даного утворення. Діяльність все більше зводилась до зібрань на яких приймалися рішення виконати які Комітет змоги не мав.

Фінальну крапку в діяльності Ради об'єднаних громадських організацій та її Виконавчого комітету поставило засідання 24 вересня 1917 року на якому було прийнято рішення про згорання роботи. Причиною стало те, що станом на вищезазначену дату у її складі залишилось 36 членів. Також учасники зібрання постановили організувати президіум із трьох осіб на яких покладалось завдання відновити роботу в майбутньому за умов сприятливої ситуації [23,арк.47].

Таким чином не зважаючи на сприятливі умови пов'язані зі зняттям законодавчих обмежень на громадсько-політичну діяльність, старання громадських активістів, відсутність протидії з боку діючої влади та нагальну потребу активного залучення сил громадськості в розбудову нового ладу. Дієва системи громадсько-політичного руху на чолі із Радою об'єднаних громадських організацій, яка мала б стати потужним підґрунтям та опорою нового демократичного устрою на території Волині, до кінця вибудована не була. Затримка руху на стадії організаційного впорядкування, внутрішньо організаційна боротьба, відсутність єдиного розуміння завдань руху громадських організацій з боку безпосередніх учасників та громадськості призвели до втрати авторитету та зацікавленості у суспільства проблемою громадського руху. Стрімкість перебігу революційних змін у державі та вихід на перший план питань матеріального благополуччя та самозбереження усунули громадську активність зі списку першочергових потреб. Це позбавило громадський рух Волині соціальної бази, а отже ресурсів для подальшої діяльності. Проте не зважаючи на такий фінал існування та діяльність Ради об'єднаних громадських організацій, вона стала яскравим прикладом соціального піднесення та революційних нововведень на території Волині початкового етапу революційних подій 1917 року.

Список використаних джерел

1. Дещинський Л.С. Великий Жовтень на Волині / Л.С. Дещинський. – Львів: Вища школа. Видавництво при ЛДУ, 1977. – 184 с.
2. Історія Волині. 3 найдавніших часів до наших днів / [відп. ред. О.Г. Михайлюк]. – Львів: Вища школа, 1988. – 238 с.
3. Кичий І. Боротьба за владу Советов на Правобережній Україні / Иван Васильевич Кичий. – Львів: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1986. – 151 с.
4. Огарін Д. 1917 рік на Волині: дис... канд. іст. наук / Д.Огарін. – Київ, 1964. – 258 с.
5. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917–1923: в 2-х т.: [документально-наукове видання] / Дмитро Іванович Дорошенко / [упоряд. К.Ю. Галушко]. – К.: Темпора, 2002. – Т.1: Доба Центральної Ради. – 320 с.
6. Рубльов О.С., Ресент О.П. Український визвольний змагання 1917–1921 рр. / Олександр Сергійович Рубльов, Олександр Петрович Ресент // Україна крізь віки: в 15 т. / [ред. В.А. Смолій]. – К.: НАН України, ін-т історії України, 1998. – Т.10. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.
7. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.23–46.
8. Верстюк В. Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 р.) / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2003. – №3. – С.63–81.
9. Блашкевич С. Українська національно-демократична революція на Волині / С.Е. Блашкевич, Р.Ю. Кондратюк // Українська національна ідея: історія і сучасність: наук. збірник / [відп. ред. М.Костриця]. – Житомир: Журфонд, 1997. – С.3–5.
10. Власюк О.В., Цятко В.М. Волині в добу Центральної Ради (1917–1918) / В.Цятко. – Рівне: Волинські береги, 2009. – 96 с.
11. Рацілевич А. Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень–червень 1917 р.) / Андрій Рацілевич // Волинські історичні записки. – Житомир, 2010. – Т.4. – С.20–29.

12. Седляр А.В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / А.В. Седляр. – К., 2009. – 20 с. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2009/09savvpr.zip>

13. Гайналії В.М. Селянський рух на Волині в період національно-визвольних змагань 1917–1919 рр. / В.М. Гайналії // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Л.Українки. – Луцьк, 2005. – Вип.10. – С.35–41.

14. Івашенко О.М. Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки / О.М. Івашенко, Ю.М. Поліщук. – Житомир: «Полісся», 1997. – 146 с.

15. Держархів Житомирської обл. (далі – ДАЖО). – Ф.Р-405. – Оп.1. – Спр.7.

16. Там само. – Спр.2.

17. Газета «Волинь» №67, 8 березня 1917 р.

18. Газета «Волинь» №76, 17 березня 1917 р.

19. Газета «Волинь» №66, 7 березня 1917 р.

20. ДАЖО. – Ф.Р-405. – Оп.1. – Спр.6.

21. Шемяков О.Д. Роль профспілок в досягненні соціального миру в умовах ринково-трудових відносин / О.Д. Шемяков // Бюлетень національної служби посередництва і примирення. – Київ, 2005. – №8. – С.43–51.

22. ДАЖО. – Ф.Р-405. – Оп.1. – Спр.7.

23. ДАЖО. – Ф.Р-405. – Оп.1. – Спр.6.

* * *

УДК 94(477.8) «1918–1919»

Богуслав Прах, д-р гуманітарних наук в галузі церковної історії (Ph.D.), проректор із зовнішніх зв'язків, Український католицький університет. Україна, м. Львів

Участь греко-католицьких священників Лемківщини у політичних подіях 1918–1919 рр.

Висвітлюються події національно-визвольних змагань на Лемківщині у 1918–1919 рр., доводиться активна участь у них греко-католицьких священників. Основна увага зосереджена на діяльності голови Повітової Національної Ради Команчанської Республіки о. Пантелеймона Шпильки.

Ключові слова: Західна Україна, ЗУНР, Лемківщина, Команчанська Республіка, Греко-Католицька Церква.

Богуслав Прах. Участие греко-католических священников Лемковщины в политических событиях 1918–1919 гг.

Освещены события национально-освободительной борьбы на Лемковщине в 1918–1919 гг., доказано активное участие в ней греко-католических священников. Основное внимание сосредоточено на деятельности главы Уездного национального совета Команчанской Республіки о. Пантелеймона Шпильки.

Ключевые слова: Западная Украина, ЗУНР, Лемковщина, Команчанская Республіка, Греко-Католическая Церковь.

Boguslav Prach. Participation of the Greek Catholic priests of Lemko Region in the political events of 1918–1919

The article discusses the national liberation struggle in Lemko Region in 1918–1919 and argues for an active participation of the Greek-Catholic clergy in these events. The main focus is on the activity of rev. Panteleimon Shpylka, the head of the District National Council of the Komancha Rепublic.

Keywords: Western Ukraine, ZUNR, Lemko Region, the Komancha Republic, the Greek-Catholic Church.

Листопадовий чин і Лемківщина. Перша світова війна і розпад Австро-Угорської імперії зумовили піднесення політичної активності населення Західної України, його боротьбу за державну незалежність. 18 жовтня 1918 р. у Львові відбулись Установчі збори представників українських політичних сил, що заявили про право українців на самовизначення, проголосивши Українську Національну Раду з повноваженнями парламенту. До Ради увійшли 33 українських послів австрійського парламенту, 34 депутати Галицького і 16 – Буковинського крайових сеймів, а також по 3 представники від кількох національно зорієнтованих партій. 19 жовтня виголошено про утворення з українських земель Австро-Угорської імперії Української Держави. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада, підтримувана загонами Українських січових стрільців, установила контроль над Львовом. У ході Листопадового чину закладено правові і політичні підвалини Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та сформовано її уряд – Державний Секретаріат. Польща задля придушення ЗУНР і захоплення Галичини розв'язала польсько-українську війну 1918–1919 рр.

За подіями у Львові пильно стежила громадськість Лемківщини, насамперед її проукраїнські сили – національно свідомі інтелігенція на чолі з греко-католицьким духовенством. Особливу увагу привертала ситуація, котра склалась цими днями у Лиському і Сяніцькому повітах Львівського воєводства, де визвольний рух мав проукраїнський характер, а також Горлицькому і Новосончівському повітах Краківського воєводства – тут провід вели лемки-русофіли, що виявляли як антипольські, так і антиукраїнські настрої. Через ці повіти проходила лінія польсько-українського фронту, яка, водночас, стала своєрідною межею, котра ще раз виявила глибину розділення Лемківщини на два ідейно-політичні табори: русофільський та український. Повіти Львівського воєводства активно

включилися у військові події, ставши на бік Української Галицької Армії (УГА). Повіти Краківського воєводства, натомість, не надали їй жодної підтримки.

Звернімось до низки документальних свідчень, що розкривають характер ставлення населення Лемківщини до листопадових подій у Львові, показують його участь у польсько-українському військовому протистоянні. Збереглося чимало документальних спогадів, які доводять активну підтримку греко-католицькими священниками українського національного руху.

Слід зазначити: українці Засяння, котрі як і інші народи, загарбані Австро-Угорською імперією, вже на початку XX ст. були піднесені ідеєю Соборної Української Держави. Тож у перші дні Листопадового чину у відповідь на Львівські події по західній окраїні Прикарпаття прокотилася хвиля народного зриву: 2 листопада піднялись Рудки і Старий Самбір, 3 – Перемишль, Турка, Лісько, 5 листопада – Самбір, Балигород, Команча. Українське населення цих міст, на підтримку Української Національної Ради, створювало повітові національні ради і комісаріати. У Ліському повіті першим спробою підняти населення зробив 3 листопада 1918 р. греко-католицький парох села Ванькова о. Василь Мисик. Разом зі своїм сином-семінаристом Любомиром священник скликав народне віче, яке проголосило утворення Української повітової народної влади. Однак майже одночасно поляки перебрали владу у самому Ліську, створивши тут свою міліцію і, правдоподібно, 10 листопада збройним виступом зупинили поширення на місто українського руху [10, с.2].

У містечку Балигород Ліського повіту провід української інтелігенції 5 листопада скликав віче мешканців навколишніх сіл, на якому було проголошено приналежність повіту (йшлося, мабуть, про так званий судовий повіт) до Української Держави. Водночас прийнято рішення про створення міліції, організацію і командування якої доручено підпоручнику Хруповичу. Балигород на той час налічував майже 1,5 тис. населення, 315 міщан були українцями, 400 – поляками; останні, однак, не виявляли помітної політичної активності. Віче ухвалило також рішення про фінансову підтримку нової повітової влади і загону міліції: кошти для цього мали збирати мешканці Балигорода і найближчих до нього сіл у формі так званого «подимного» податку. Призов до міліції був добровільний.

Того ж дня у розташованому на 16 км. від Балигорода селі Тісна поляки зібрали своє віче, проголосивши приналежність села та його околиці до Польської держави. Утворену в Тісній польську міліцію в другій половині грудня 1918 р. заборонив (правдоподібно без військової сутички) загін балигородської української міліції зі 150 осіб. І, водночас, тут був сформований військовий загін «Лютовиська», який став частиною УГА, увійшовши до складу обласної команди «Південь», що діяла у Стрию. Групою військ у Тісній командував сотник кінноти О.Вільчинський, який із загоном вершників прибув з Єлисаветраду; пізніше командування перебрав на себе сотник М.Пилипенко-Богун. Таким чином, Тісна стала важливим пограничним пунктом польсько-українського фронту, який простягався через галицькі містечка Лютовиська і Хирів на Львів, звідти – ще далі через Яворів у напрям Рави-Руської. Військовий загін у Тісній неодноразово відбивав атаки поляків: наприклад, 7 квітня 1919 р. тут повністю розбито обласний батальйон, який, обійшовши Тісну через словацьку територію, вчинив несподіваний напад. Однак за польської офензиви, що почалась 15 травня 1919 р., частини УГА перейшли на територію Чехословаччини, де були роззброєні та інтерновані.

Команчанська Республіка. 3 листопада 1918 р. у селі Вислок Вишній, віддаленому на 40 км. від Тісної, почався народний рух, зорганізований у державне об'єднання, відоме в історіографії як Команчанська, або Східнолемківська Республіка. Тут ініціатором зриву став греко-католицький священник, адміністратор Вислока Вишнього о. Пантелеймон Шпилюк, який за підтримки греко-католицького пароха сусіднього села Вислока Нижнього о. Михайла Тесля скликав збори мешканців обох сіл. Учасникам зборів було запропоновано підтримати Листопадовий чин у Львові й пристати до бік Української Національної Ради. 4 листопада 1918 р. на народне віче до Вислока Вишнього прибуло більше 70-ти делегатів – серед них і греко-католицькі священники – з 30-ти сіл, на якому проголошено приєднання Команчанської Республіки до ЗУНР. До цієї маніфестації пристали мешканці таких сіл: два Вислоки, Команча, Полави, Поляни Суворичні, Дарів, Щавне, Прибишів, Репель, Лупків, Должиця, Чистогорб, Явірник, Радошиці, Ославиця, Лукове, Зубенське, Смільник, Миків, Душатин, Прелуки, Тісна та ін. Делегати прийняли ухвалу, якою запропонували:

1. Утворити Повітову Українську Національну Раду та Повітовий Комісаріат з осідком у селі Вислок Вишній (оскільки у Сяніку було розташоване польське військо).
2. Членами Повітової Української Національної Ради визнати всіх присутніх делегатів.
3. Сформувати Головну Управу Повітової Української Національної Ради, призначивши її головою о. Пантелеймона Шпилюка.
4. Головою Повітового Комісаріату призначити Григорія Судомира, вчителя з Вислоку Вишнього.
5. Зобов'язати голову Повітового Комісаріату у стислий термін створити суд, фінансово-податковий, митну, освітню та ін. управи, їх майбутніх працівників записати на вірність Українській Державі.
6. Для збереження спокою, належного ладу і безпеки у всіх селах створити загони озброєної міліції.

7. Повітовим командантом міліції призначити колишнього австрійського фельдфебеля Андрія Кира, господаря і купця з Команчі.

8. Повітова Національна Рада скликає обов'язкові щотижневі збори.

9. У всіх селах навчання в школах здійснювати українською мовою.

10. Визначити вигляд і зміст печатки.

11. Всі судові і побутові справи полагатимуться тільки в своїх новостворених урядах [14, с.23–24].

Того ж 4 листопада 1918 р. о. Пантелеймон Шпилюк сформував Головну Управу Ради. До її складу увійшли теолог Теодор Шпилюк, брат о. Пантелеймона; голова Повітового Комісаріату Григорій Судомир; суддя з Коломиї Володимир Куціль. У Сяніці виготовлено круглу печатку без гербу з надписом: «Комісаріат повіта Сяницького у Вислоці Великій». Через кілька днів розпочав свою діяльність судовий уряд, більшість справ якого розглядав і впроваджував суддя Володимир Куціль, виголошуючи вироки від імені «Української Республіки». Канцелярія суду і зал судових засідань знаходились у Вислоці Вишньому. Всі інші урядові справи вирішувались у будинку плебанії, в якому мешкав о. Пантелеймон Шпилюк. Встановлено також податкові і митні збори, а в'їзд на територію Республіки, утвореної 30-ма згаданими селами, був можливий тільки після отримання перепустки. Осіб, до яких виникала підозра у шпигунстві або скоєнні злочинів, міліція піддавала арешту; після допитів і склядання протоколу їх під охороною вислали до Тісної або Лютовиськ.

Збори Повітової Національної Ради проводились доволі регулярно і найчастіше у Вислоці Вишньому та Команчі. На них, окрім о. Пантелеймона Шпилюка, провід вели греко-католицькі священники, між ними: парох у селі Пулави о. Іван Ковальчин, парох у селі Вислок Нижній о. Михайло Тесля, парох у селі Прелуки о. Михайло Криль та ін.

Спроби формування військових загонів. Досить непростим стало питання оборони території Команчанської Республіки від нападів польських військових загонів, адже останні все частіше з'являлися в українських селах, попервах невеликими групами і недостатньо озброєні. Однак і новостворені українські міліцейські пости не були беззастатні: міліціанти не мали форми і жодних відзнак, ще гірше – достатньої кількості зброї і належного вишколу (хвіба що кілька колишніх вояків з австрійського війська – фельдфебелі Андрій Кир, цугсфірер, тобто командир чети Конрад, пілот Лукасевич зі Сяніки). Тому нагальною потребою постало створення добре вишколеної та озброєної жандармерії як справжнього різновиду військової поліції. З цією метою на зборах Повітової Національної Ради в Команчі у грудні 1918 р. прийнято рішення скерувати кількох делегатів для вербування підготовлених у цій справі вояків до Будапешту, де у збірних демобілізаційних пунктах перебувало чимало українських старшин і підстаршин. За делегатів у далекий путь обрано о. Пантелеймона Шпилюка і студента університету Назаревича (його сестра Юлія була вчителькою у селі Чистогорб). 20 грудня посланці Команчанської Республіки виїхали до Будапешту, де зустрілись з українським консулом Ярославом Бібровичем, отримавши від нього цінні поради, і провели перемовини з демобілізованими українськими старшинами, схилиючи їх до військової служби на Лемківщині.

Під час поїздки до Будапешта вдалось домовитися з 12-ма підстаршинами, однак ще треба було вирішити питання їхнього утримання. У цьому знову ж таки допоміг Ярослав Бібрович, який передав о. Пантелеймону Шпилюку 10 тис. австрійських крон, пообіцявши через місяць надіслати зі своїм посланцем додаткові кошти. І ось в кінці 1918 р. у церкві Вислока Вишнього о. Пантелеймон Шпилюк прийняв від прибулих з Угорщини підстаршин урочисту присягу на вірну службу Українській Державі. Шістьох із них було найменовано командантами новоутворених станиць жандармерії у Вислоці Вишньому, Команчі, Куляшному, Прелуках, Суворичі і Щавному. Кожному командантові було надано по двоє чи троє помічників та право добирати стільки міліціантів, скільки потрібно було кожній станиці.

Однак цей перший невеликий успіх був лише початком розбудови українських жандармерії та війська. Для створення цілком беззастатних і вишколених військових загонів, які б у перспективі могли стати фронтовими бригадами, потрібні були старшини і досвідчені командири. Тому о. Пантелеймон Шпилюк на початку 1919 р. звернувся до Ядика Остапчука – члена Української Національної Ради у Станіславові, колишнього посла австрійського парламенту, що мешкав у Горбку Радванським на Словаччині. За його порадою о. Пантелеймон зустрівся з четарем Пилипенко-Байдою, родом з Волині, який радо погодився обійняти посаду командувача військової частини. Втім, приїхавши до Вислока, новий командир висунув низку вимог: офіційне призначення його військовою владою УГА та підвищення до звання сотника, відповідна висока платя та ін. У вирішенні цих питань о. Пантелеймон Шпилюк та четар Пилипенко-Байда виїхали до Лютовиськ, потім – до Стрия, але і там військово командування нічого не знало про четара. Тож Пилипенко-Байда вирушив до Станіслава, де, врешті, і отримав бажане підвищення, однак, діставши інше призначення, на Лемківщину не повернувся. Тоді Окружне Військове Командування в Стрию у січні 1919 р. на прохання о. Пантелеймона призначило старшину Котиса, але і той з приїздом до Вислока Вишнього не кваліфікувався, так і встигнувши прислужитися Команчанській Республіці. Такими ж безрезультатними у справі військової служби виявилися перемовини з угорським старшиною Яроміром Піштою, який у січні 1919 р. на коротко зупинився у Вислоці Вишньому. Натомість він не знав ні німецької, ні жодної зі слов'янських мов і не міг спілкуватися з місцевими мешканцями.

Відомо також, що у грудні 1918 р. о. Пантелеймон Шпилька за згодою командантів місцевих жандармерій надіслав одного з підстаршин, прибулих з Будапешта, до Стрия за зброєю та амуніцією. Після важкої дороги і складних переговорів за сприянням полковника Григорія Козака Окружне Військове Командування виділило для потреб новоствореної жандармерії Команчанської Республіки 100 рушниць з патронами та інше бойове обладнання. Та на зворотному шляху командант Дякунчак у Лютовиських відібрав транспорт зі зброєю, використавши її для потреб власних добровольців.

Таким чином, Повітовій Національній Раді до кінця її повноважень так і не вдалося створити справжньої військової сили для оборони Команчанської Республіки.

Фінансове забезпечення. Ще одна проблема потребувала нагального вирішення у справі розвитку українського національного руху на Лемківщині – його фінансове забезпечення. Розбудова Республіки була неможливою без відповідного інституційного і кадрового ресурсу. Йдеться не лише про витрати на створення жандармерії, забезпечення зброєю та амуніцією загонів міліції, на формування війська, а також на платню і пенсію службовцям, міжнародні зв'язки та закордонні поїздки тощо. Вирішення цих проблем вимагало чималих коштів та організаційних зусиль голови Повітової Національної Ради о. Пантелеймона Шпильки. Бідне населення Лемківщини було неспроможне на значні грошові внески, а щойно створені податковий і митний уряди майже не приносили прибутків, окрім, можливо, судової влади, та вона могла утримувати лише себе, стягуючи платню за судові розправи. Зрештою, Рада на початку 1919 р. ще навіть не встигла ухвалити закони, необхідні для повноцінного функціонування Республіки.

Готовність до її фінансової підтримки виявила місцева єврейська громада, та Управа Ради, мабуть з політичними міркувань, не поспішала скористатися з цієї пропозиції. І все ж у середині січня 1919 р. члени Управи у складі о. Пантелеймона Шпильки, Григорія Судомира та Андрія Кира зустрілися з представниками єврейської громади. Останні зобов'язалися у стилі строки надати списки оподаткованих єврейських родин, визначивши кожній з них грошову квоту і графік виплати грошей. Такі списки Управа Повітової Національної Ради отримала 20 січня, натомість отримати гроші вже не встигла.

Таким чином, фактично, єдиною фінансовою допомогою, що була надана Команчанській Республіці, виявилася пожертва українського консула у Будапешті Ярослава Біберовича у 10 тис. австрійських крон на утримання підстаршин. Наступну обіцяну ним суму о. Пантелеймон Шпилька також не встиг отримати.

Бойові дії та остання атака польського війська. Народний зрив українців на Лемківщині і спроба приєднання цих теренів до Західноукраїнської Народної Республіки стали для польської влади великою несподіванкою. Тим більше, що самі поляки виявилися до цих подій неготовими, навіть у більших містах, де польське населення становило абсолютну більшість. Перебравши від австрійців владу, поляки також ще не мали ні свого війська, ні достатнього забезпечення зброєю, тому на час встановлення польсько-українського фронту та піднесення антипольських настроїв серед місцевого українства змушені були терміново озброюватися.

Допоки українське військо впродовж двох місяців утримувало за собою лінію фронту Тісна – Хирів – Судова Вишня, українці сподівались на успіх у своїй збройній боротьбі. Польські сили, натомість, гуртувались, накопичуючи воєнний потенціал. Невдовзі польським воякам вдалося придушити українське повстання в околицях Ліська і Загір'я; від того часу вони почали здійснювати збройні наступи на інші села Команчанської Республіки. З другої половини листопада 1918 р. озброєні польські легіонери з Сянкіка ще невеликими групами підходили до українських сіл, і ті, завдяки організованій самообороні та міліцейським постам, упродовж майже трьох місяців вдало захищалися. Вістка про цей успіх підносила бойовий дух оборонців і швидко поширювалась на ті села, які ще не приєдналися до Команчанської Республіки. Лемки у віддалених на захід від Вислока Вижнього селах – Жидівське, Крампна, Свідкова та ін. виявили готовність підтримати «команчанців», надіславши до Управи Повітової Національної Ради кілька груп добровольців [7, с.19].

Серйозну силу представляв загін польської залізничної поліції у Загір'ї, який за підтримки поліцаїв зі Сянкіка провів кілька успішних наступів на українські села. Ці загопи були вже добре озброєні і мали у розпорядженні броньований поїзд. Найбільші бої між ними та українською міліцією відбулись 17–19 грудня 1918 р. у селах Височани, Щавне, Куляшне. Біля останнього українцям вдалося розібрати залізничні рейки, тож даліше просування броньованого поїзду було вдало зупинено. Відтак, польські вояки змушені були відступити. Маємо приклад значного успіху міліцейських загонів Команчанської Республіки. Адже залізнична лінія Сянкік – Лупків, єдина у межах 200 км. на захід від лінії фронту, була стратегічною для Польської держави в її збройному протистоянні з українським військом, бо відкривала транспортне сполучення з півднем Європи.

У січні 1919 р. польське командування підготувало масштабну збройну операцію по захопленню залізничної колії вздовж лінії фронту аж до угорського кордону. Успіх операції мало забезпечити добре озброєне регулярне військо у кількості понад 300 вояків за підтримки польської місцевої та залізничної поліції. Об'єднані польські сили вирушили від Сянкіка у бік Команчанської Республіки. 23 січня 1919 р. вони вийшли у напрямку до Вислока Вижнього, 24 січня – до сіл Щавне і Команча,

далі – на лінію Прелук і Балигорода. Найзапекліші бої, що тривали три дні, велися у напрямку Щавного, Команчі і Прелук [6, с.24].

Тут оборонці понесли значні втрати. Одні міліціанти загинули в бою. Інші взяті у полон і розстріляні, приміром у Щавному розстріляно міліціантів Курку і Лютера, в Команчі – Щуровського, Фущетя і Теодора Чуру (родом з Прелук), в Прелуках – Івана Корнафеля і ще щонайменше п'ятьох осіб, імена яких не вдалося встановити [13, с.225]. Кільканадцять оборонців, серед яких був парох з Прелук о. Михайло Кріль, піддано арешту і відправлено до концтабору в Домб'ю неподалік Кракова. Після півторарічного ув'язнення їм вдалося повернутися додому. Під час цих воєнних дій було спалено 24 українських господарства. Після пацифікації деякі члени проводу Повітової Національної Ради і міліціанти перейшли чехословацький кордон, частина з них приєдналася до УГА. Під час цих трагічних для Команчанської Республіки подій о. Пантелеймон Шпилька перебував у справах на території Словаччини. Звідти він на Лемківщину вже не повернувся.

Український народний зрив активізував політичну діяльність московфільських кіл, переважно у західному регіоні Лемківщини. Вони також виступили проти польської влади, але у своєму неприйнятті українсько-го національного руху шукали союзництва з Росією. 5 грудня 1918 р. ці кола оголосили створення власного державного утворення, що мало виразну проросійську орієнтацію, – Руську Народну Республіку лемків (відома ще як Західнолемківська Республіка) з центром у селі Флоринка Новосончівського повіту. 20 березня 1920 р. у Флоринці провід цієї державно-політичної структури створив Верховний Лемківський Союз Русі у складі 26 осіб, очолюваний парохом села Чорне о. Михайлом Юрчакевичем, і обрав його уряд – Виконавчий комітет з п'яти осіб під керівництвом президента Ярослава Качмарчика. З огляду на зміну політичної ситуації в Росії, уряд Західнолемківської Республіки змінив концепцію, визначивши своєю новою метою об'єднання північної Лемківщини разом з Пряшівщиною в єдину автономну республіку (Карпатурську Народну Рад) та, зрештою, входження останньої до складу Чехословаччини. Натхненником цієї ідеї був московфільський діяч, доктор Антоній Бескид. Задля її реалізації у Празі проведено низку заходів, заплановано зустріч з першим президентом Чехословацької Республіки Томашем Масариком. Ці плани спричинили негативну реакцію польської влади. На початку 1921 р. члени уряду Руської Народної Республіки Ярослав Качмарчик, Дмитро Хиллак і Миколай Громосак були заарештовані та ув'язнені за «антипольську агітацію». Вказані події, які також знайшли відображення в історіографії [1;3, с.149–211;4, с.145–154;8, с.279–284;16], стали ще одним прикладом участі лемків у політичній боротьбі.

Список використаних джерел

1. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини 1918–1948 / Іван Ванат. – Пряшів, 1979. – Кн.1: 1918–1938.
2. Ганкевич Л. «Лемківська Республіка». Один забутий історичний процес / Лев Ганкевич // Життя і право. – Львів, 1934. – Ч.2.
3. Гвань І. Історія північної Лемківщини до вигнання лемків / Іван Гвань // Лемківщина. Земля – люди – історія – культура. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. – Т.1.
4. Гловацький І. Судовий процес над членами уряду Руської Лемківської Республіки – джерело вивчення українських державотворчих процесів на Лемківщині (1918–1921 рр.) / Іван Гловацький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2004. – Вип.39.
5. Західно-Українська Народна Республіка.1918–1923: Історія / Відп. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001.
6. Коковський Ф. Із записника Лемка / Франц Коковський // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – Ч.7–8.
7. Лопата П. Події на Лемківщині шістдесят п'ять літ тому / Павло Лопата // Лемківщина. – Торонто, 1984. – Ч.3.
8. Любчик І. Лемківщина в національно-визвольних змаганнях українського народу 1918–1919 рр. / Ігор Любчик // Україна Соборна. Збірник наукових статей. – Київ, 2005. – Вип.2. – Ч.3: Історична регіоналістика в контексті соборності України.
9. Німець О. Про забуті і довго замовчувані сторінки з історії Лемківщини / Омелян Німець. – Вишніця, 1994.
10. Ольшанський Т.А. Команчанська Республіка / Тадеуш Анджей Ольшанський // Наша Культура. – Варшава, 1988. – №3 (309), травень. (Див. також перевидання статті в: *Аннали Лемківщини*. – Нью-Йорк, 1993. – Ч.5. – С.58–69).
11. Стерчо П. Карпато-Українська держава До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 рр. / Петро Стерчо. – Львів, 1994.
12. Тарнович Ю. Люстрована історія Лемківщини / Юліан Тарнович. – Львів, 1936 (перевидання: Львів, 1998).
13. Трагедія Галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919 і 1920 / Упор. О.Мегас. – Вінніпег, 1920.
14. Шпилька П. Визвольні змагання східної Лемківщини в 1918 році / о. Пантелеймон Шпилька // Лемківський Календар на 1967 рік. – Торонто; Пассейк, 1967. (Перевидання в: *Аннали Лемківщини*. – С.70–93).
15. Horbak B. Działalność polityczna Lęmków na Łemkowszczyźnie 1918–1921 / Bogdan Horbak. – Wrocław, 1997.
16. Kwilecki A. Lęmkowie: zagadnienie migracji i asymilacji / Andrzej Kwilecki. – Warszawa, 1974.
17. Moklak J. Lęmkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej: zagadnienia polityczne i wyznaniowe / Jarosław Moklak. – Kraków, 1997.

* * *

УДК 947.084.5(477)

Павло Стегній, канд. історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Кременчуцький інститут Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля, Україна, м. Кременчук

План організації повстання на теренах УСРР Державного Центру УНР у 1921 році

Досліджується план Державного Центру УНР по організації антибільшовицького повстання на теренах УСРР у 1921 р. та робиться спроба здійснити аналіз його особливостей і внутрішніх протиріч, що вплинули на загальний результат повстанської дії.

Ключові слова: Державний Центр УНР, Партизансько-Повстанський Штаб, антибільшовицький партизансько-повстанський рух, С.Петлюра, Й.Пілсудський, Ю.Тютюнник, Варшавський договір, отаманщина.

**Павел Стегний. План организации восстания на территории
УССР Государственного Центра УНР в 1921 году**

Исследуется план Государственного Центра УНР по организации антибольшевистского восстания на территории УССР в 1921 г. и делается попытка проанализировать его особенности и внутренние противоречия, которые повлияли на конечный результат повстанческих действий.

Ключевые слова: Государственный Центр УНР, Партизанско-Повстанческий Штаб, антибольшевистское партизанско-повстанческое движение, С.Петлюра, Й.Пилсудский, Ю.Тютюнник, Варшавский договор, отаманщина.

**Pavlo Stegnyy. The plan of uprising organization in USSR of State
Centre of Ukrainian People's Republic**

The author studies the plan of State Centre of UPR on organization of anti-bilshovyk (rebel) uprising on the territory of USSR in 1921 and makes an attempt to analyze its peculiarities and internal contradictions that influenced on general result of rebellious action.

Keywords: State Centre of UPR, partisan and uprising headquarters, anti-bilshovyk partisan and uprising movement, S.Petliura, Y.Pilsudskiy, Yu.Tiutunnyk, Warsaw Pact, otamanshchyna.

Розбудова української держави вимагає критичного аналізу історичного досвіду українського національно-визвольного руху, одним з найяскравіших та найтрагічніших епізодів якого був антибільшовицький партизансько-повстанський рух 1921 р. Сучасні, переважно українські історики, активно досліджують цей рух. З'ясована майже вся сукупність ключових історичних фактів. Проте, на нашу думку, окремі аспекти потребують додаткового аналітичного вивчення. Так, особливу увагу привертають обставини, чинники та загальні принципи побудови плану організації антибільшовицького повстання на теренах Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі УСРР), створеного та здійснюваного Державним Центром УНР (далі ДЦ УНР) у 1921 р. На нашу думку, цей план, перш за все, цікавий тим, що відображає погляди очільників ДЦ УНР на питання опанування державними органами УНР повстанської, переважно селянської стихії, ставлення до отаманщини.

Антибільшовицький партизансько-повстанський рух 1921 року у кінець ХХ на початку ХХІ в тому чи іншому контексті досліджували І.Білас, С.Боган, В.Василенко, В.Верига, Т.Веронська, О.Ганжа, П.Ісаков, Г.Кримчук, Р.Коваль, Ю.Кульчицький, Т.Плазова, В.Попік, В.Сідак, І.Срібняк, П.Стегній, Я.Файзулін, Ю.Щур та ін. Проте, майже всі дослідження, проведені з 1991 по 2012 роки, розглядали питання лише в контексті більш масштабних процесів, подій або діяльності повстанських організацій: селянського повстанського руху, петлюрівського повстанського руху, історії Другого Зимового походу, діяльності Українського Партизансько-Повстанського Штабу при Головній команді військ УНР Ю.Тютюнника (далі ППШтаб), історії української або польської розвідки (контррозвідки) тощо. План організації повстання у 1921 р. поки що не став темою жодного окремого дослідження.

Таким чином, незважаючи на досить ґрунтовну розробку історії партизансько-повстанського руху 1921 р., аналітичне дослідження плану ДЦ УНР по організації антибільшовицького повстання у 1921 р. не здійснено. А це питання, на нашу думку, потребує окремого розгляду. В своїй статті ми зосередимо свою увагу на наступних моментах плану: 1) авторство та генеза плану, зв'язок планів повстання 1920 р. та 1921 р.; 2) взаємозалежність планів організації повстання та Варшавського договору 1920 р.; 3) роль та співвідношення у загальному плані трьох повстанських центрів ДЦ УНР: С.Петлюри-М.Чеботарева, ППШтабу Ю.Тютюнника та Штабу Південної групи А.Гулий-Гулого; 4) вплив Ризького договору 1921 р. та внутрішньополітичної ситуації в Польщі на зміни у плані повстання, зокрема терміну початку повстання; 5) внутрішні протиріччя плану; 6) вплив існування загального плану та діяльності з його реалізації на партизансько-повстанський повстанський рух, його результати і наслідки.

План, як специфічна форма політичної та військової теорії, пройшов свою перевірку практикою, тому аналіз плану, на нашу думку, повинен опіратися на результати його втілення.

С.Петлюра розумів перехід Уряду та Армії УНР на територію Польщі у листопаді 1920 р. як тимчасовий стан, після якого почнеться новий етап збройної боротьби за Україну. Наказом від 23 листопада 1920 р. він заборонив розпускати військові відділи і наголошував, що відтепер головне

завдання – готуватися до повернення в Україну [6,с.189–190]. В нових умовах партизансько-повстанська боротьба почала відігравати у діяльності ДЦ УНР вирішальну роль. Фундаментом успішної дії повинен був стати план підготовки та проведення повстання.

На нашу думку, при розробці плану загального повстання в УСРР в 1921 р. ДЦ УНР опирався на розроблений у 1920 р. план повстання на Правобережній Україні, затверджений Головним отаманом Війська УНР С.Петлюрою, підписаний Начальником Генерального Штабу Генштабу генерал-хорунжим В.Сінклером та Генштабу сотником О.Кузьмінським 27 вересня 1920 р. Головні принципи плану 1920 р. були викладені в «Положенні про організацію повстання на Правобережній Україні» [12,арк.52–56], окремі аспекти в додатках до нього: «Додаток 1. Інструкція начальникам груп» [12,арк.57–58]; «Додаток 2. Інструкція начальникам районів» [12,арк.59–60]; «Додаток 3. Штат командуючого повстанческою групою» [12,арк.61]; «Додаток 4. Коротка інструкція для розвідки в повстанчеських районах» [12,арк.62].

Спадкоємність плану 1920 р. вочевидь забезпечував Начальник Розвідувальної управи Першого генерал-квартирмейстерства Генерального штабу армії УНР підполковник О.Кузьмінський, який у лютому 1921 р. при створенні ППШтабу став заступником Ю.Тютюнника. Він же, скоріш за все, був автором плану повстання 1920 р. Логічно припустити, що саме О.Кузьмінський був першим командуючим або першим претендентом на пост командуючого особливим Відділом Генерального Штабу при Ставці, який керував підготовкою повстання у 1920 р. Проте, з невідомих причин на початку грудня 1920 р. Відділ повстанських організацій очолював не О.Кузьмінський, а колишній начальник штабу Першого корпусу Української Галицької Армії підполковник В.Зесгорш.

Політичним підґрунтям планів повстання, як у 1920 р., так і у 1921 р. був Варшавський договір, що суттєво впливало на їх зміст. Для розуміння цього впливу треба, перш за все, враховувати те, що Варшавський договір для Ю.Пісудського був кроком у напрямку реалізації його мети – створення у Східній Європі конфедеративної держави – Міжмор'я у складі, в першу чергу, Польщі, Литви, України і Білорусії, а згодом Латвії, Естонії, Молдови, Угорщини, Румунії, Югославії, Чехословаччини і, можливо, Фінляндії. Таким чином, Варшавський договір був кроком до встановлення союзницьких, а в перспективі конфедеративних або й федеративних стосунків між Польщею та Україною. При цьому важливо, що за Варшавським договором за Україною визнавалося право лише на Правобережжя. Це чітко сформульовано у 3-му пункті конвенції: «Уряд польський визнає за Україною територію на схід від кордону, зазначеного в статті 2-ій цієї угоди, до кордонів Польщі 1772 року (передрозб'юваних), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним або дипломатичним» [14,с.14]. Тобто, за Варшавським договором для поляків Україна (УНР) – це лише та частина українських територій, що до 1772 р. належала Речі Посполитій, а отже, яка розглядалась як українська частина Міжмор'я. Саме ця обставина добре пояснює чому повстанський план 1920 р. був розрахований лише на Правобережжя України. Таким чином, важко однозначно визначити, заради інтересів якої сторони, польської чи української повинні були діяти українські повстанці, як у 1920 р., так і в 1921 р. «Українським головною філією С.Петлюри» назвав цю позицію Ю.Тютюнник у своїй книзі «З поляками проти України» [8,с.9].

Замирення з Радянською Росією у 1920 р. та Ризький договір нічого суттєво не змінювали в планах Ю.Пісудського та С.Петлюри, адже повстанські плани 1920 та 1921 років розроблялися вже після початку польсько-радянських переговорів.

Перший крок у напрямку нової повстанської дії ДЦ УНР зробив 21 січня 1921 р., коли С.Петлюра на засіданні Ради Міністрів «порушив справу про необхідність всебічної праці Уряду у справі організації повстання на Україні проти Московської окупаційної влади». Всі ці справи він запропонував віднести до компетенції спеціального урядового апарату – повстанського штабу. Планувалося, що «в міру дальшого ходу подій організація цього апарату певно буде змінена з передачею функцій останнього Головної Команди Військ УНР» [9,арк.21].

16 лютого 1921 р. в Тарнові на нараді військового командування УНР були визначені план і стратегія повстанської боротьби. Головними їх елементами повинні були стати: 1) підготовка до загального одночасного повстання в Україні; 2) виступ Армії УНР як сигнал до початку повстання; 3) підтримка українського наступу силами армії Польщі і Румунії. Одне з центральних місць займало питання щодо керівника повстання, яке мало не тільки військовий, а й політичний контекст. С.Петлюра бачив себе керівником повстання, але генерали обрали Ю.Тютюнника, що з самого початку внесло певну дезорганізацію у повстанський дію [8,с.37–38].

Таким чином, наступ Армії УНР у союзі з арміями Польщі і Румунії були ключовим елементом плану повстання 1921 р. Зважаючи на те, що Армія УНР була беззбройною та інтернованою, майже все залежало від Польщі, в якій на той час йшла гостра внутрішньополітична боротьба. З одного боку, Ю.Пісудський та й його однодумці розуміли перемир'я, а згодом і Ризький договір, як перехідну стадію, котра в кожну хвилину може перерости у нову війну. Вони прагнули допомогати українцям у здійсненні повстанської акції [4,с.37]. Політичні опоненти Ю.Пісудського вважали, що Ризький договір вже дав Польщі все, чого вона бажала. Відтепер головний ворог – український національний рух. Тому створення могутньої України, ще більш суперечило їх бажанням,

ніж існування ослабленої більшовицької Росії. Вони хотіли використати справу українського повстанства лише для боротьби з російською еміграцією, галичанами та більшовиками [1, с. 9; 2, с. 50].

Таким чином, план повстання 1921 р. мав внутрішнє протиріччя. Повстанський рух, з одного боку, планували стимулювати і підтримувати, з іншого, стримувати до часу виступу Армії УНР с союзниками. На нашу думку, це був один з головних недоліків плану, що став причиною поразки повстанського руху 1921 р.

Ситуацію ускладнювало те, що в ДЦ УНР, як і в Польщі, не було повної єдності. С.Петлюра тиждень розмірковував над рішенням генеральського з'їзду, що призначив керівником повстанської справи не його, а Ю.Тютюнника і лише 23 лютого дав останньому доручення сформувати апарат ППШтабу та організувати його роботу [8, с. 38–39, 48; 11, арк. 23].

Зважаючи на певну опозиційність Ю.Тютюнника, С.Петлюра створив ще два центри повстанської дії. Один очолював сам особисто, використовуючи як помічників начальника розвідки та своєї особистої охорони полковника М.Чеботаріва, якого «поза очі, а часом і в очі звали «Малютою Скуратовим», свого ад'ютанта О.Даценко та начальника військово-похідної канцелярії О.Вигovskyго. Другий центр очолював командувач Південної групи Військ УНР, що перебувала в Румунії, генерал-хорунжий А.Гулий-Гуленко. Щоправда, останній формально був підпорядкований Ю.Тютюннику і його ППШтабу, як командуючий Південною повстанською групою. Проте, реально, співпраця між Ю.Тютюнником і А.Гулий-Гуленком була менш активною, ніж між останнім та М.Чеботарієм. Дії трьох центрів організації повстання ДЦ УНР не узгоджувались, що шкодило загальній справі [8, с. 26, 58, 66; 3, с. 114].

Серед вказаних очільників повстанської дії ДЦ УНР Ю.Тютюнник поступово приходив до думки, що орієнтація на наступ армій Польщі і Румунії – найпроблемніший компонент плану повстання. Але ППШтаб був реально підконтрольним, не українському (уєнерівському), а польському Генеральному Штабу, від якого отримував технічну та фінансову допомогу. Свої звіти ППШтаб надсилав С.Петлюрі, Генеральному штабу УНР і Польському Генеральному штабу [8, с. 55]. Контроль поляків над ППШтабом посилювався після його реорганізації у червні 1921 р., коли польські спецслужби влаштували до його канцелярії, розвідувального, контролзувального й пресового підрозділів своїх співробітників [1, с. 23; 8, с. 55–61].

Центральну роль у плані організації повстання 1921 р. відігравав термін його початку, який цілком залежав не від повстанців, а від позиції поляків. Перший запланований ППШтабом термін – травень–червень. 12 березня 1921 р. наказ №1 «По повстанським військам Української Народної Республіки», підписаний С.Петлюрою та Ю.Тютюнником, закликав український народ готуватися «до останнього рішучого бою», що після почне після закінчення всіх приготувань. В квітні 1921 р. почалась підготовка до створення загону кількістю 5 тис. чоловік [2, с. 52], у червні, як і сподівалося, повстанський рух в Україні досяг апогею, але С.Петлюра і поляки відмовилися від виступу [8, с. 57–58].

Як згодом з'ясувалося, травень–червень був періодом найбільшого піднесення партизансько-повстанської дії у 1921 р. З плином часу шанси на успіх повстання постійно зменшувались. Ю.Тютюнник добре розумів це, тому регулярно звертався до Польського Генштабу, зауважуючи, що чим далі, тим більше пропадає в українців віра польсько-український союз, що «перебування даліше нашої справи на мертвій точці без скорих і радикальних рішень приведе до того, що тільки той, хто не любить Україну, буде орієнтуватися на Польщу» [10, арк. 1–4зв; 5, с. 99–103]. Проте, поляки не поспішали. Так поступово розвивався польсько-український союз, визначений Варшавським договором. А тим часом більшовицька влада в Україні винищувала партизансько-повстанські сили.

З приводу перенесення термінів повстання, треба зазначити, що основною плану організації повстання 1921 р. були кілька елементів, які офіційно не проголошувалися, але доволі чітко прослідковуються в повстанській діяльності ДЦ УНР, особливо центру С.Петлюри. Так, одним з неофіційних елементів плану була демонстрація могутності українського антибільшовицького партизансько-повстанського руху, його зорієнтованості на ДЦ УНР і особисто С.Петлюру. Ця «демонстрація» виправдовувала саме існування ДЦ УНР, збільшувала політичну вагу та статус С.Петлюри, слугувала обґрунтуванням звернень ДЦ УНР до Польщі та Франції за матеріальною підтримкою, була чинником впливу на внутрішньополітичну ситуацію в Польщі і підсилення позицій угруповання Й.Пілсудського. В такій ситуації певне перебільшення щодо масштабу повстанського руху було, як здавалося, лише на користь ДЦ УНР та Й.Пілсудського. Зворотна сторона перебільшення стала помітна тільки згодом. Мало хто на початку 1921 р. розумів, що повстанський рух буде яскравим, але короткотривалим і останнім потужним спалахом, що цей момент треба будь за що використати, бо іншого шансу вже не буде. Певним українським та польським політикам здавалося, що вони мають можливість марнувати час та відкладати термін виступу Армії УНР. А з іншого боку, не маючи об'єктивної картини повстанського руху, розуміючи, що більшість свідчень про масштаби руху були непевними, С.Петлюра міг побоюватися повного провалу, бо після цього матеріальна підтримка з боку союзників припинилася б назавжди.

Використовуючи план організації повстання 1920 р. як основу, ППШтаб вніс суттєві корективи. Так, значно збільшилася територія,

охоплена повстанською працею. Якщо раніше вона розповсюджувалася тільки на Правобережжя, то тепер охоплювала і Лівобережжя. Як і раніше, територія поділялась на повстанські групи, райони, які складались з полкових, сотенних та курінних ділянок. Вся Україна була розділена на 5 повстанських груп та 22 повстанських райони Армії УНР. Організація групи була подібна до організації дивізії, організація району – до організації бригади. В складі однієї повстанської групи було від 3 до 5 повстанських районів. Перші десять повстанських районів і дві групи – північна та південна – так і залишилися на Правобережжі, правда, межі районів та їх нумерація дещо змінилися. Як і в плані 1920 р., на Правобережжі зосереджувалися головні повстанські сили [9, арк. 3–4].

Організаційні засади та структура повстанських сил в цілому збереглися з плану 1920 р. Командири груп підлягали безпосередньо Ю.Тютюннику, начальники районів – командирам груп. Командири груп та начальники районів призначалися Головним Отаманом за поданням ППШтабу. На жаль, на практиці, могло бути інакше, і С.Петлюра міг надавати призначення, не узгоджуючи їх з ППШтабом [8, с. 66].

Все командування аж до сотенних командирів було покладено виключно на старшин армії УНР. Як командир групи, так і начальник району мав всю повноту військової і цивільної влади на дорученій йому території. Для досягнення своїх завдань вони створювали відповідні штаби, більшість з яких знаходилась на терені УСРР [16, арк. 3–4]. Всі повстанські керівники і активні повстанці, знаходилися на обліку як на дійсній службі УНР. Всі вони були відповідальними перед законами УНР за свої вчинки [13, арк. 58–59].

Як і в попередньому плані, єдині повстанські сили мали два головних елементи: повстанський і партизанський. Повстанками повинні були виконувати функції цивільної повстанської влади, а партизанські загони – підпорядкованої їй військової. Керівниками повстанських організацій були переважно політичні лідери, а партизанських загонів – військові. У ППШтабі такий поділ відображався наявністю Цивільного та Військового Керівництв.

Об'єднувала їх в єдине ціле централізована система командуючих повстанськими групами та районами, верхівкою якої були вже згадувані три повстанських центри ДЦ УНР: ППШтаб, центр С.Петлюри, Штаб А.Гулий-Гуленка. Офіційно у всій системі повинна була домінувати політична, цивільна влада, але фактично повстанською справою керували військові. Така ситуація склалася як за кордоном, на найвищому рівні, так і у на терені УСРР, де в багатьох випадках партизанський отаман і його штаб перебирали на себе функції повстанком.

На першому етапі повстанці повинні були вести активну підготовчу роботу: проводити агітацію; створювати нові повстанські організації та зміцнювати вже існуючі; налагоджувати зв'язок між організаціями всіх рівнів; руйнувати господарські і радянські органи: Ради різних рівнів, Чека, міліцію, комнезами, комсомол, військово-адміністративну систему стягнення продрозкладки і продподатку, залізницю, телеграф, телефон тощо. Але реальність була трохи іншою. Спочатку все йшло по плану, але влада відповіла на такі дії каральними заходами і почала брати заручників, винищувати селян, розстрілювати цілі села їх з гармат, вирубувати ліси. А на півдні почався голод. Для партизансько-повстанських сил село було опорою, своєрідним тилом, який влада активно придушувала [7, с. 82].

Планувалося, що під час підготовки та самого повстання Армія УНР стане керівною ланкою партизансько-повстанських сил, її кадровим ядром. На підготовчому етапі в УСРР висилилися групи старшин та невеликі відділи, які повинні були організовувати повстанську роботу на місцях та формувати з місцевого населення партизанські загони. ППШтаб намагався опанувати партизанську стихію, перетворити її на регулярні військові сили. Але, на нашу думку, в цьому елементі плану повстання було приховане протиріччя, пов'язане з недостатнім розумінням сутності такого явища як отаманщина.

З одного боку, отаманщина – це народна анархічна стихія, практичний прояв соціалістичного гасла загального озброєння народу і народної міліції, мілітарний прояв волі народу, мілітарна форма організації місцевого самоврядування у вигляді численних «повстанських республік». Народжена самою революційною дійсністю, отаманщина була найкращою формою організації партизансько-повстанських сил типу «народної міліції».

З іншого боку, отаманщина не могла замінити централізованої армії та централізованої влади, бо вона була організована принципово інакше і важко поєднувалась з централізованим керівництвом як цивільного, так і армійського типу. Повстанських отаманів та керованих ними партизанські загони надзвичайно важко було перетворити на регулярну армію або підпорядкувати політично.

Силою та, водночас, слабкістю отаманщини, були повна автономність, непередбачуваність, мінімальність зв'язків між окремими загонами. Лише так вони могли вижити. Не враховуючи сутності партизансько-повстанських сил та особливостей повстанської дії, повстанські центри ДЦ УНР намагалися встановити постійно діючий зв'язок з повстанськими організаціями і партизанськими загонами. Але значна кількість зв'язкових ДЦ УНР потрапила до рук чекістів, що привело до ліквідації великої кількості повстанських організацій і партизанських загонів. Крім того, план не враховував небезпеки потрапляння до штату повстанських

центрів ДЦ УНР чекістів, як це сталося з ППШтабом. Тому, план ДЦ УНР, як це виявилось на практиці, більше сприяв не посиленню повстанства, а його руйнації.

Взагалі, ідея використання повстанського центру як засобу боротьби з повстанством настільки сподобалась чекістам, що вони у 1922–1923 рр. створили кілька псевдоповстанських організацій: Повстанська Волинська Армія, Чорноморська повстанська група та ін.

Таким чином, план по організації повстання на теренах УСРР, що в основних своїх моментах сформувався в кінці вересня 1920 р. зусиллями О.Кузьмінського, у 1921 р. перетворився на основний елемент політики ДЦ УНР, який забезпечував сам сенс його існування. Головною вадою цього плану була зорієнтованість на польсько-український союз і Варшавський договір, як особистий союз С.Петлюри і Й.Пілсудського. Останній бачив українське повстанство як засіб для відлення своєї доволі примарної ідеї створення Міжмор'я. При цьому ідея організації повстанського руху та сам факт його існування в УСРР використовувались як чинники боротьби між різними політичними угрупованнями Польщі. Така зорієнтованість плану обумовила його суперечливість. Майже повна залежність від польської сторони привела до організаційного безсилля ППШтабу, що не міг діяти самостійно і повинен був чекати від поляків дозволу на початок повстання і виступ Армії УНР. Це нівелювало саму сутність плану, ефективність якого насправді залежала не від сили повстанської дії та ступеня організованості повстанських сил, а від внутрішньополітичної ситуації в Польщі.

Крім того, прив'язаність до польської сторони обумовила ще одне протиріччя. Так, план, з одного боку, стимулював і підтримував повстанський рух, з іншого, стримував його до часу виступу Армії УНР з союзниками. На практиці цей елемент плану привів до руйнації повстанських сил.

Інше протиріччя, що яскраво виявилось вже під час реалізації плану, – зорієнтованість на особу С.Петлюри як незаперечного повстанського лідера. Як наслідок – виникнення трьох повстанських центрів ДЦ УНР, що замість централізації повстанських сил, розбивали їх принаймні на дві «ланки»: ППШтаб Ю.Тютюнника та центр С.Петлюри–М.Чечотаріва. Цей «фрозол» відображав ще одне протиріччя плану – прагнення цивільної влади домінувати у тих діях, успіх яких цілком залежав від дій військових. Приховане протиріччя було і в прагненні повстанських центрів ДЦ УНР нав'язати повстанським силам організаційні форми властиві для централізованої політичної та військової влади. Живучість партизанських загонів трималась на децентралізації та автономності. Спроби створити централізувати повстанські сили, створити систему зв'язку принесла більше шкоди, ніж користі.

Таким чином, план Державного Центру УНР по організації антибільшовицького повстання на теренах УСРР у 1921 р. мав низку внутрішніх протиріч, які негативно вплинули на повстанську дію, що в свою чергу, привело до поступового згасання антибільшовицького партизансько-повстанського руху початку 20-х років ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Верига В. Листопадовий рейд / В.Верига. – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 1995. – 192 с.
2. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю.Тютюнника. Публікація О.Божка // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1–2. – С.24–56.
3. Козельський Б.В. Шлях зрадинства і авантур (Петлюрівське повстанство) / Б.В.Козельський. – Х.: Державне видавництво України, 1927. – 148 с.
4. Ольшанський П.Н. Рижський договір і розвиток соєтсько-польських відношень. 1921–1924 / П.Н. Ольшанський. – М.: Наука, 1974. – 285 с.
5. Розвідка і контррозвідка України 1917–1921 рр. Збірник документів і матеріалів / Д.В. Веденєєв, О.А. Стадник (упоряд.), В.С. Сідак (ред.). – К.: Ін-т СБУ, 1995. – 167 с.
6. Срібняк І. Польська доба Симона Петлюри. 1920–1923 роки // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри / В.Михальчук, Д.Степовик (уклад.). – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 1997. – С.187–199.
7. Стегній П. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Кременчук: Кременчуцький державний політехнічний інститут, 2000. – 187 с.
8. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. З передмовою і примітками М.Любченка / Ю.Тютюнник. – Х.: Державне видавництво України, 1924. – 104 с.
9. ЦДАВОВУ України. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.113.
10. Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.189.
11. Там само. – Ф.3361. – Оп.1. – Спр.15.
12. Там само. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.425.
13. Там само. – Спр.571.
14. Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С.Петлюрою 21 квітня 1920 р./ С.Шелухін. – Прага: «Нова Україна», 1926. – 40 с.

* * *

УДК 94(477.75)(=1.4/9)

Рустем Хаялі, д-р історичних наук, професор кафедри загальноправових дисциплін економіко-правового факультету, Національний університет «Одеська юридична академія», Україна, м. Сімферополь

Кримськотатарське театральне мистецтво в Кримській АРСР (1923–1941 рр.)

Актуальність дослідження в тому, що кримськотатарське сценічне мистецтво розглядається в науково-історичному ракурсі, через призму соціально-економічних відносин у суспільстві. Охоплюється період розвитку і становлення національної сценічної традиції у Кримській АРСР, виділені тенденції, що домінували в театральному мистецтві.

Ключові слова: сценічне мистецтво, драматичні твори, постановка, п'єса.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Рустем Хаяли. Кримскотатарское театральное искусство в Крымской АССР (1923–1941 гг.)

Актуальность исследования заключается в том, что крымскотатарское сценическое искусство рассматривается в научно-историческом ракурсе, через призму социально-экономических отношений в обществе. Охватывается период развития и становления национальной сценической традиции в Крымской АССР, выделены основные тенденции, доминировавшие в театральном искусстве.

Ключевые слова: сценическое искусство, драматические произведения, постановка, пьеса.

Rustem Hayali. Crimean Tatar theater at the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic (1923–1941)

The relevance of the study is that for the first Crimean Tatar theatrics seen in the scientific and historical perspective through the lens of social and economic relations in society. Covers the period of development and establishment of the national theatrical traditions of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, and the main trends that dominated the theater arts.

Keywords: performing arts, dramas, plays, play.

Театральное искусство крымских татар в Украине на современном этапе переживает свое возрождение. В Крыму функционирует Крымскотатарский академический музыкально-драматический театр. Вместе с тем одним из наиболее неизученных периодов истории крымскотатарского театра приходится на 1920–1930-е годы. Первые небольшие публикации, посвященные истории крымскотатарского театра в Крымской АССР, появились в 1970–1980-е гг. в крымскотатарской периодической печати. Автором статей был актер и драматург Гани Мурад, издавший в 1990 г. книгу на родном языке «Театр санъаатмызынын саифелеринден («Страницы театрального искусства»)», которая послужила основой для дальнейшего изучения проблематики. Вместе с тем страницы истории театрального искусства крымских татар написаны на основе личных воспоминаний автора. Не нашли освещения создание в Крымской АССР театра оперы и балета, политика репрессий против театральных деятелей.

В последующем были предприняты попытки обобщить историю крымскотатарского сценического искусства. Среди них работы И.Заатова, С.Керимовой и коллективное исследование С.Керимовой, И.Заатова и А.Велиева [1]. Эти работы написаны на основе периодической печати, личных воспоминаний и архивов артистов, не всегда хронологически последовательны, без широкого использования ценных архивных документов. Все это значительно снижает научную ценность, не дает общую картину и основные тенденции развития крымскотатарского сценического искусства в Крымской АССР в 1920–1930-е годы.

Один из важных этапов в истории развития крымскотатарского сценического искусства связан с государственным строительством в Крымской АССР. В связи с этим представляется актуальным анализ развития крымскотатарского театрального искусства в новых социально-политических условиях.

В процессе национально-государственного строительства в республике важное внимание уделялось поддержке театрального искусства. Сложной задачей в возрождении национального театра после продолжительной гражданской войны, разрухи было выделение подходящего здания и формирование профессионального коллектива. Вопрос о создании профессионального театра был рассмотрен на заседании Президиума Крым ЦИК 8 ноября 1923 г., где было принято положительное решение. С этой целью под руководством Умёра Дивеева была создана комиссия, которой ставилась задача в течение 3 дней выяснить вопрос о помещении для театра и выделении необходимой мебели [2, л.2].

На заседании комиссии по татаризации советского аппарата осенью 1923 г. было принято решение – «признать самым подходящим зданием для крымскотатарского театра здание гостиницы «Метрополь» [3, л.380]. Театр получил официальное название – Крымский государственный татарский драматический театр. Многие исследователи до сих пор искажают этот важный исторический факт, пытаются назвать театр крымскотатарским.

В течение последующего времени принимается иное решение. Так, решением пленума СНК Крымской АССР (протокол №10) 11–15 апреля 1924 г. предполагалось слияние государственного драматического театра и КГТДТ [4, л.3об]. Фактического слияния не произошло. Крымский государственный татарский драматический театр получил право проводить репетиции на сцене русского драматического театра.

В исследуемый период, в связи с развитием театрального искусства, его массовостью серьезной проблемой оставался вопрос подготовки профессиональных кадров. Решением СНК республики 2 октября 1928 г. (протокол №089) театр был реорганизован в театр-студию. В соответствии с принятым решением, Наркомфину и Наркомпросу предлагалось при составлении сметы учесть возможность отпуска денежных средств на содержание студии в размере 30 тысяч рублей [5, л.4,73].

В конце 1920 – начале 1930 гг. сформировался профессиональный коллектив театра, представленный артистами Э.Челебиевой, С.Джетере, Л.Чалбашем, О.Девিশевым, С.Байкиной, А.Ногаевым, Н.Джетере, И.Абдурамановым, М.Ишниязовой, З.Бияловой, А.Теминдаровым, Г.Мурадом, Н.Джелиловой, С.Мустафаевым, Б.Париковым, Я.Дигагом, С.Эмировой, А.Мукаддесовой, всего 21 актер [6, с.130]. И это несмотря на те трудности, которые испытывал коллектив. Репетиции национальной труппой проводились не на сцене, а в фойе театра. Бывали случаи, когда одежда для артистов не была готова вовремя перед выступлением. В театре, – писала газета «Янлы донья» 12 октября 1931 г., – не встретишь ни плаката, ни лозунга на крымскотатарском языке. Создавалось впечатление, что национальный театр в государственном театре был гостем [7, с.56].

В 1933 г. состав театра вырос до 23 актеров. Однако ввиду своей малочисленности, актеры играли по 3–4 роли в каждом спектакле. Несмотря на это на сцене театра выросли признанные мастера театрального искусства [6, с.130].

Тематика театральных постановок соответствовала потребностям времени – классовой и революционной борьбе пролетариата и крестьянства. Под руководством главного режиссера О.Девешева зрителю были представлены спектакли «Суд», «Мятеж», «Чапаев», «Наступление» [8, с.151], а также К.Тренева «Любовь Яровая», А.Корнейчука «Гибель эскадры», Киршона «Шумят рельсы» [6, с.130]. Для улучшения качества подготовки кадров студия при театре в 1933 г. была преобразована в техникум, задачи которого были существенно расширены – подготовка актеров, музыкантов и танцоров [9, с.76].

Главной проблемой коллектива театра было отсутствие стационарного помещения. В связи с этим Постановлением Президиума ВЦИК 20 мая 1933 г. (протокол №9) было определено место постройки здания театра в г. Симферополе. Открытие театра предполагалось приурочить к годовщине освобождения Крыма 14 ноября 1934 г. Стройка театра была объявлена ударной [10, л.4].

Одновременно необходимо отметить, что вопрос о стационарном помещении театра не был решен в установленные сроки. В связи с этим в докладной записке заместителя председателя СНК Крымской АССР на имя председателя СНК СССР (1935 г.) подчеркивалось, что Крым не имеет стационарного национального театра, в связи с чем труппа вынуждена была работать не более двух недель в декаду в здании русского театра. В документе подчеркивалось, что при таких условиях чрезвычайно трудно поставить дело культурного обслуживания населения Крыма [11, л.7]. В это время фактически большую часть спектаклей артисты играли на выезде в сельских клубах. Помимо этого, сезонные полевые работы стали обыденной реальностью крымских артистов.

В 1935 г. в Крымской АССР для проведения конкурса на лучшую пьесу было учреждено жюри в составе председателя Р.Александровича и членов А.Камилева, А.Асанова, С.Х. Сейдаметова, Э.Шемьи-заде, В.Аббалева, О.Девешева. На конкурс поступили пьесы «Мотор» и «Враг» У.Ипчи, «Кто кого?», «Тяжкие дни» Джетере, «Решад» А.Алима, «Наступление» И.Тархана, «Победа наша» А.Алтанлы, «Освобождение» С.Бекира, «К борьбе» Ильясова, «Энтузиасты» Аблямитова, «Ударные дни» Ислямова, «Къара кызы» («Смуглянка») Асанова, «В волнах революции» Дагджи. По итогам работы жюри было принято решение: первой премии никому не присуждать. Вторая премия была присуждена пьесе И.Тархана «Наступление», третья – У.Ипчи за пьесу «Враг». Жюри рекомендовало для постановки в колхозно-совхозных театрах пьесы «Кто – кого?» и «Къара кызы». Все эти произведения были написаны в духе новой идеологии и легли в основу репертуара театра. На смену зарубежным, русским и национальным классическим пьесам, отображающим общечеловеческие ценности, пришли произведения, носящие на себе отпечаток классовой нетерпимости.

Проблема строительства здания для КГТДТ так и не была решена. В 1937 г. коллектив театра по прежнему репетировал и показывал зрителю стационарные спектакли на сцене государственного драматического театра в течение 9 дней в месяц. Это привело к тому, что КГТДТ был убыточным. По мнению начальника Управления по делам искусств при СНК Крымской АССР Чуркина, нерентабельность была связана с деятельностью буржуазных националистов, засевших во главе Крымского правительства и театра. В связи с этим в течение января–сентября 1937 г. из репертуара были сняты четыре пьесы и взят курс на постановку пьес советских и классических авторов. Дополнительно намечалось увеличение

кадрового состава, в том числе предполагалось пригласить заведующего по музыке, концертмейстера и руководителя художественной подготовки. В связи с имевшимися проблемами коллектив остался без репертуара и приступил к работе в октябре 1937 г., существенно перестроив свою программу [12, л.9.об].

О творческой свободе в это время не могло быть и речи. Крымскотатарские писатели в основном были привлечены для перевода пьес советских авторов на крымскотатарский язык с последующей постановкой в театре [13, л.47–48].

Финансирование театра на протяжении длительного времени осуществлялось по остаточному принципу, при постоянном администрировании, строгой цензуре и идеологическом давлении. Так, в течение 1937 г. переподготовка кадров театра проходила в рамках изучения родного языка и литературы, постановки голоса, сценического мастерства и политической учебы. Посещаемость театра составила 36,0%. Эта тенденция объяснялась слабой массовой работой со зрителем. К этому времени из театра выбыло четыре ведущих артиста – «врагов народа» и три человека изгнаны за «моральное разложение», что повлекло смену репертуара [14, л.49–50].

Проектом постановления СНК Крымской АССР 28 сентября 1938 г. в который раз было принято решение «О строительстве крымского государственного татарского театра». В последующие годы, несмотря на то, что по программе предполагалось построить здание театра за два года, финансирование стройки было очень слабым. Все это порождало бюрократическую переписку между различными инстанциями и видимость решения проблемы. В 1938 г., из-за отсутствия цемента для производства каменных и бетонных работ, решением комиссии строительство здания театра было приостановлено. В результате стройка остановилась на уровне фундамента, а основные работы были законсервированы [15, л.71–72, 186].

Репрессии против ведущих артистов КГТДТ наложили отпечаток на репертуар коллектива. Из объяснительной записки к годовому отчету за 1938 г. начальника Управления по делам искусств при СНК Крымской АССР Г.Чучкалова видно, что творческая линия театра определялась социалистическим реализмом, а в отношении содержания спектаклей – поворотом к советской тематике. Советская пьеса занимает ведущее место в постановках театра. В основу построения репертуара было положено указание И.Сталина о необходимости держать советский народ в состоянии постоянной мобилизационной готовности. Спектакли имели большую политическую насыщенность [16, л.3].

Всего в 1938 г. КГТДТ было подготовлено 14 пьес, из них советских авторов – 11, русских классиков – 1 и 2 национальные. Зрителю было представлен 151 спектакль, в том числе 67 советских авторов, 48 русских классиков и 36 зарубежных драматургов. План посещаемости зрителем театр не выполнил [17, л.235].

Широко были представлены пьесы драматургов Татарской АССР и Азербайджанской ССР. Особое внимание уделялось пьесам, раскрывающим революционное движение в Крыму и колхозное строительство, а также произведениям, показывающим «социалистическое строительство братских народов». Среди них Г.Мдивани «Честь», «Алказар», Кочаряна «Слепой музыкант», азербайджанского драматурга М.Ибрагимова «Хаят», Е.Пермяка «Лес шумит», поволжско-татарских драматургов Аблеева «Шамсикамар», Гиззатова «Ташкыннар», А.Дюма «Тропа шпиона», Островского «Лес», Гольдони «Новая квартира», а из крымскотатарских – Ю.Болат «Арзы кызы».

Характерной особенностью крымскотатарского театрального искусства в Крымской АССР был неустанный цензурный и идеологический контроль со стороны высших исполнительно-распорядительных органов власти республики. Например, в компетенцию Управления по делам искусств входило установление репертуара, увольнение директора, его заместителей, помощников и главного режиссера. Таким образом, все основные права принадлежали Управлению, а СНК республики имел полномочия по ликвидации театра [18, л.2об].

Несмотря на имевшиеся трудности, только в 1937 г. артистами КГТДТ 54 тысячам зрителям было представлено 138 спектаклей. Однако это было меньше, чем у всех других национальных театров. За три квартала 1938 г. труппой КГТДТ было сыграно 128 спектаклей, которые посетили 57200 зрителей. В сложившихся условиях не могло быть и речи о полноценном развитии национального сценического искусства и драматургии, подготовке профессиональных кадров, артистов, режиссеров, музыкантов.

Бюрократические решения, которые очень часто не учитывали особенности, пагубно отражались на профессиональном росте театрального коллектива. Постановлением СНК Крымской АССР №016 4 мая 1938 г. «О работе Татарского драматического театра» художественный состав театра был уменьшен с 57 артистов до 44. При этом художественный персонал был разделен на три бригады и с 5 мая направлен в колхозы для обслуживания населения [19, л.34]. А в октябре принимается очередное Постановление СНК о работе Управления по делам искусств, которому было предложено перестроить деятельность КГТДТ, перенести центр тяжести работы в колхозы и совхозы, создав соответствующий репертуар, развернув таким путем работу по выращиванию крымских драматургов. Одновременно было возбуждено ходатайство об открытии татарской

группы из 30 человек при государственном институте театрального искусства в г. Москве. При этом существующую при КГТДТ студию, уже наладившую подготовку кадров, было решено ликвидировать с 1 января 1939 г. [18, л. 122].

КГТДТ выступал пропагандистом новых социалистических ценностей на культурном фронте. К концу десятилетия, несмотря на то, что сценическая сцена театра вмещала 1068 мест, фактическая посещаемость составила 57,0% [20, л. 14–15]. Это какой-то степени показывает отношение крымскотатарского социума к советской театральной культуре.

В деле развития национального театрального искусства чиновникам очень хотелось показать участие и значимость социалистической системы. Поэтому в качестве аргумента приводится довод о том, что «до революции крымские татары не имели совершенно никакого театра, а сейчас они имеют вполне зрелый и профессиональный театр». В связи с этим приказом Всесоюзного комитета искусств театр был отнесен ко второй категории. Таких театров в Крыму было всего два. В это время с учетом вспомогательного состава театр имел 38 актеров, тогда как театр такого уровня должен был иметь 42 основных артиста и 12 актеров вспомогательного плана. В докладной записке в вышестоящие партийные органы директор театра Витко, художественный руководитель Славянова, секретарь партийной организации Муртазаев, жалуясь на Управление искусств Крыма, отмечали, что оно не учитывало местных и национальных особенностей КГТДТ, совершенно не интересуясь существом дела, не считаясь с реальной возможностью, дополнительно предлагает сократить объем работ, при повышении стоимости билетов, с целью уложиться в дотацию в 300 тысяч рублей. Более того, театр не имел своего оркестра, пользуясь услугами оркестра русского театра. Отсутствие концертмейстера и заведующего музыкальной частью ставило иногда театр в безысходное положение [8, с. 156]. И, естественно, необходимо отметить постоянную кадровую чехарду.

Фактически, в межвоенный период творческий коллектив КГТДТ так и не получил стационарного помещения. Таковы были реалии крымскотатарского театрального искусства на советском культурном фронте.

В период социалистического строительства в Крымской АССР были предприняты попытки по созданию национального театра оперы и балета. Крымская АССР была единственной из всех автономных образований в СССР, где была возможность создания и развития театра оперы и балета. Постановлением СНК Крымской АССР 20 июня 1937 г. было принято решение «Об организации в Крыму Государственного татарского театра оперы и балета» [17, л. 52–53]. На основе документа предполагалось крымское татарское театральное училище к концу учебного года реорганизовать, подчинив учебные планы созданию ГТТОБ. При училище предполагалось открыть театральное и балетное отделение. К созданию театра были привлечены местные творческие кадры. Дополнительно постановлением СНК Крымской АССР 8 августа 1937 г. театру было передано здание бывшей технической станции, для переоборудования последнего в общежитие для артистов. На эти цели было выделено более 75 тысяч рублей [21, л. 41].

Как свидетельствует объяснительная записка к годовому отчету театра оперы и балета за 1937 г., коллектив организован 1 июля 1937 г. постановлением СНК Крымской АССР от 20 июня 1937 г. за №1029. В соответствии с принятым решением в течение летних месяцев в творческих коллективах подбирали кадры. Перед театром была поставлена задача создания подлинного национального по форме и социалистического по содержанию искусства. Для создания театра оперы и балета были подключены лучшие писатели, поэты и композиторы. С артистами были организованы занятия. Для решения социально-культурных проблем коллективу театра было отпущено более 450 тысяч рублей [17, л. 52–53]. Поиск классовых врагов на пути создания театра оперы и балета была составляющей советских органов власти республики. В объяснительной записке отмечается, что националисты стремились удержать крымское искусство в первобытном состоянии, тем самым сдерживая рост художественной интеллигенции.

К этому времени, путем организации олимпиад, конкурсов в населенных пунктах республики, из 90 предполагаемых к набору артистов, в театр было набрано 66 человек, из них 42 певца и 24 танцора [18, л. 26].

5 сентября 1937 г. можно считать днем рождения ГТТОБ. Именно в этот день артисты приступили к репетициям. На первых порах работа театра проводилась на студийных началах с приглашением ведущих педагогов из г. Москвы. Коллектив артистов состоял из вчерашних молодых колхозников и рабочих, любителей театрального искусства. К январю 1938 г. в театре было создано два отделения: оперное, включавшее 37 артистов, и балетное отделение – 24 исполнителя, итого 61 артист. К этому времени вакантными оставались 29 должностей [15, л. 106].

Постановка первой премьерной национальной оперы было делом сложным. Поэтому для начала осенью 1937 г. на открытых концертах в городах Крыма состоялись публичные выступления хора, артистов балета, в том числе с представлением сольных номеров [22, л. 2].

Одной из первых опер, предполагаемых к постановке, была опера «Арзы кыз» [19, л. 15]. К этому времени из г. Москвы в коллектив театра были приглашены вокалисты, режиссер и концертмейстер, а учеба с артистами была построена по системе техникума, где кроме специальных

предметов преподавался вокал, хоровое пение, актерское мастерство, балетное искусство.

Однако в следующем году наметились существенные трудности. Ввиду массовых политических репрессий, в ходе которых был «разоблачен» буржуазный националист – автор либретто к первой опере драматург У.Ипчи, дело приостановилось. К этому времени, из-за отсутствия жилья, художественный руководитель и композитор театра Т.Книппер, выехал в г. Москву, в связи с чем постановка оперы была сорвана [23, л. 26].

Уже 28 февраля 1938 г. за подписью председателя СНК Крымской АССР М.Ибраимова и управделами СНК М.Лоссовского было принято постановление СНК Крымской АССР, где подчеркивалось, что в Крымском татарском театре оперы и балета отсутствует производственно-финансовая база, в связи с чем он подлежит ликвидации с 1 марта 1938 г. Для этого была создана ликвидационная комиссия в составе директора театра Томского и других лиц. Срок окончания работы ликвидационной комиссии определялся 15 марта 1938 г. [18, л. 83]. На заседании Президиума Крымского областного комитета Союза работников искусств 9 марта 1938 г. было принято решение: СНК Крымской АССР от 28 февраля 1938 г. «О ликвидации татарского театра оперы и балета» принять к сведению. Часть актеров были переведены в театр, часть выехала или уволилась [24, л. 28]. Совершенно очевидно, что первый театр оперы и балета в Крыму загубили своими волюнтаристскими решениями бездарные временщики – чиновники и бюрократы.

В условиях тоталитарного государства и командно-административной системы не могло быть и речи о творческой свободе. На сайте современного крымскотатарского академического музыкально-драматического театра исследуемое время истории театра обозначено как «период ренессанса», с чем очень трудно согласиться. Этот миф уже перекочевал в отдельные исследования и публикации. В чем же проявлялся ренессанс? В отсутствии творческой и художественной свободы, в советизации театрального искусства, в постоянном администрировании и вмешательстве в творческий процесс, в репрессиях против артистов, драматургов. Коллектив театра за 20 лет своей деятельности так и не получил стационарного помещения. Четыре директора, писавшие пьесы, игравшие различные роли, в разные годы возглавлявшие театр – Джедьял Меинов, Умёр Ипчи, Омёр Девшиев, Абибулла Баккал были репрессированы, как и их коллеги артисты и режиссеры театра И.Грабов, Э.Мустафаев и многие другие [25, с. 269]. Каков был «ренессанс» театрального искусства крымских татар в Крымской АССР подробно описывает в своих публикациях И.Грабов [26].

Список использованных источников

1. Заатов И. История формирования и развития крымскотатарского сценического и театрального искусства. – Уфа: Туганлык. – 2001. – 80 с.; С.Керимова «Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии». – Симферополь: Доля, 2002. – 190 с.; С.Керимова, И.Заатов, А.Велиев Крымскотатарский национальный театр (Сторінки історії). – Симферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво. – 2003. – 263 с.
2. ГААРК. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Д.114.
3. Там же. – Д.71.
4. Там же. – Ф.Р.652. – Оп.1. – Д.477.
5. Там же. – Д.1407.
6. Мурад Г. Сахна усталары / Г.Мурад // Йылдыз. – 1981. – №4. – С.126–131.
7. Змерзлий Б. «Сни дюнья» – провідна крымськотатарська газета в Крымській АРСР (1920–1938 рр.) / Б.Змерзлий // Актуальні питання історії кримських татар. II наукові читання 15–18 вересня 2003 г. – Алушта, 2003. – С.52–56.
8. Айричская Р. Незавершённый альбом (хроника архивных данных о крымскотатарских культурных учреждениях 1923–1944 гг.). Материалы Международной конференции 28–29 мая 1999 года. – Симферополь: Крымское учебно-методическое государственное издательство. 2001. – С.150–160.
9. Мурад Г. Джошкун образлар / Г.Мурад // Йылдыз. – 1988. – №2. – С.76–82.
10. ГААРК. – Ф.Р.663. – Оп.5. – Д.9.
11. Там же. – Оп.7. – Д.123.
12. Там же. – Ф.Р.652. – Оп.8. – Д.125.
13. Там же. – Ф.Р.663. – Оп.8. – Д.6.
14. Там же. – Д.264.
15. Там же. – Ф.Р.3076. – Оп.1. – Д.14.
16. Там же. – Ф.Р.663. – Оп.7. – Д.108.
17. Там же. – Ф.Р.3076. – Оп.1. – Д.13. По другим архивным данным решение было принято 20 апреля 1937 г.
18. Там же. – Ф.Р.652. – Оп.11. – Д.282.
19. Там же. – Ф.Р.3076. – Оп.1. – Д.20.
20. Там же. – Ф.Р.652. – Оп.11. – Д.643.
21. Там же. – Д.43.
22. Там же. – Д.33.
23. Там же. – Оп.11. – Д.9.
24. Там же. – Д.11.
25. Хаяли Р.И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX в. / Хаяли Р.И. / Монография. – Симферополь: ДОЛЯ, 2008. – 512 с.
26. Грабов И. Крымтатар театросынын тарихына аит базы бир саифелер // Азат Кърым (Свободный Крым). – март 10 марта. – 1942 сенеси; И.Грабов Татар театро акъкъында // Азат Кърым (Свободный Крым). – март 20. – 1942 сенеси; И.Грабов Бинден бири // Азат Кърым (Свободный Крым). – 11 июль. – 1942 сенеси.

* * *

УДК 94 (477)»1925–1929»:631

Валентин Лазуренко, д-р історичних наук, професор кафедри історії України, Черкаський державний технологічний університет, Україна, м. Черкаси

Форми проявів громадянської активності українського фермерства в роки розквіту НЕПу

Розкрито особливості участі молодого українського фермерства у формуванні сільського самоврядування в другій половині ХХ ст.

Ключові слова: селянство, фермерство, господарство, заможне селянство, агітація, перевибори, сільради.

Валентин Лазуренко. Формы проявления гражданской активности украинского фермерства в годы расцвета НЭПа

Раскрыты особенности участия молодого украинского фермерства в формировании сельского самоуправления во второй половине ХХ в.

Ключевые слова: крестьянство, фермерство, хозяйство, зажиточное крестьянство, агитация, перевыборы, сельсоветы.

Valentin Lazurenko. Civil activity manifestations of Ukrainian farmers during the peak time of NEP

The participation of young Ukrainian farmers in the formation of the self-governing force in the second half of XX century is analyzed.

Keywords: farmers, farming, prosperous peasantry, pre-election campaign, elections, village council.

В роки нової економічної політики, паралельно із зміцненням економічного становища селянства, зростала і його суспільно-політична активність. Відповідно, посилювалося і прагнення всіх верств селянства брати участь в органах сільського самоврядування, передусім, в радах, та в розпорядчих органах сільськогосподарської та споживчої кооперації, які в умовах непу мали міцні позиції на селі. Більш того, протягом 1920–х років більшовицьке керівництво країни продовжувало свої зусилля направляти на перетворення органів сільського самоврядування в знаряддя проведення політики партії на селі, спрямованої, в перспективі, спочатку на обмеження, а потім і витіснення із сільського господарства товарно-грошових, а отже, «капіталістичних відносин».

Виходячи з цього, місцеві органи радянської влади – комосередки, робили все можливе, щоб провести до складу сільських рад, не кажучи вже про комнезами, якомога більше бідняків і незаможних середняків. Натомість, чинилися всілякі перешкоди обранню до органів сільського самоврядування та сільськогосподарської кооперації представників заможних верств села, а надто тих селян, які вже стали на шлях фермерства. Влада була змушена рахуватися з тим, що тогочасна практика виборів рад робітничих, а особливо селянських депутатів, в силу революційної інерції вела до того, що нерідко до їх складу обиралися представники з різними політичними поглядами та устремліннями. Наявність у виборчих органах радянської влади певного політичного плюралізму заважала більшовиками формувати тоталітарне суспільство. Перш за все, це стосувалося сільських рад, де своєю громадянською позицією нерідко досить активно проявляли саме заможні селяни, які представники самодостатньої соціальної страти, яка мала неабиякий авторитет у своїй громаді, добившись шанованого становища оточуючих не пустими закликами, а реальними економічними досягненнями. Не дивно, що більшовизм розглядав це як пряму загрозу для зміцнення свого режиму [1, с.35].

Зважаючи на це, залучення селян до громадської діяльності в радах проходило шляхом присклипливого добору з боку влади кандидатів, насамперед, за ознакою їх класової «надійності». Це забезпечувалося маніпулюванням нормами представництва, позбавленням виборчих прав, чи загрозою такого для чисельних членів місцевих громад, демонстративним висуванням партійних кандидатур та суто волюнтаристським відведенням небажаних кандидатів в ході підготовки до виборів у сільські ради.

Метою статті є висвітлення участі селянських фермерських господарств України другої половини ХХ ст. в діяльності органів сільського самоврядування.

У свій час до окремих аспектів порушеної нами проблеми зверталися Н.Рогаліна, О.Ганжа, Г.Капустян, В.Смирнов [2,6]. Водночас сучасні можливості дослідників у доступі до архівних джерел дозволяють висвітлити раніше маловідомі сюжети піднятої нами проблеми.

Як засвідчують наявні у нашому розпорядженні матеріали, фермерська група українського селянства особливо проявляла зростаючу громадську активність та організованість у другій половині ХХ ст. У 1925 р. саме завдяки цьому в деяких місцях представників цієї групи селянства було обрано до сільських рад, а в деяких навіть очолили їх керівні органи. Внаслідок часткових перевиборів взимку 1925 р. деяких змін зазнав навіть соціальний склад районних з'їздів Рад. За даними Центрвиборчкому, в районних з'їздах 15 округ України взяли участь 65 представників селянських господарств фермерського типу. При цьому, відносно найбільша питома вага – 3%, мала місце в Мелітопольській округі, найменша – 0,1% – в Лубенській та Полтавській округах. На районні з'їзди у 8 округах селяни-фермери не потрапили, проте в 5 округах вони, незважаючи на жорстку протидію партійно-радянського апарату, навіть були обрані до складу районних виконавчих комітетів [3, с.20].

Усвідомлення загрози, нехай і в перспективі, втратити свій вплив у радах, змусило державну партію шукати шляхи вирішення проблеми. Тому Л.Каганович, який на початку квітня 1925 р. був обраний генеральним секретарем ЦК КП(б)У і користувався цілковитою підтримкою московського центру, вирішив покласти край існуванню такої, на думку союзного керівництва, «аномалії» у системі органів сільського самоврядування. Для вивчення даного питання в червні 1925 р. був проведений спеціальне вибіркове обстеження комнезамів на місцях. В матеріалах обстеження, що існували на правах рукопису лише для членів ЦК КП(б)У, про взаємовідносини організацій КНС та сільських рад зазначалося: «Свій вплив на роботу сільських рад комнезами здійснюють шляхом проведення своїх членів на посади голів та секретарів сільських рад, що фактично означало перетворення рад в органи, що захищають інтереси виключно членів КНС» [4, арк.8].

Лише невпевненість у міцності своїх позицій на селі та загроза втратити підтримку більшості сільської бідноти не дозволяли більшовицькій партії вдатися до широких адміністративних заходів. З цього приводу нарком освіти О.Шумський зазначав: «Я не виключаю можливості, що через деякий час нам доведеться розмовляти з куркулем більш серйозною мовою, а для цього нам потрібна організованість бідноти» [5, с.109].

Подальший розвиток ситуації засвідчив, що наступні перевибори сільських Рад, які проходили в 1926 р., підтвердили зацікавленість заможних груп селянства щодо участі в роботі місцевих рад. В інформаціях про політичне становище, що надходила до ЦК КП(б)У від окружних партійних комітетів спеціально зазначалося, що «Активність куркульства повсюдно була значною, особливо куркуль активно бореться за сільради та кооперацію» [5, с.211].

Основною формою передвиборчої роботи серед односельців, якою користувалися в цей період (як і в попередні роки) заможні селяни, залишалася дозволена навіть радянським законодавством відкрита публічна агітація. Мали місце факти їх підтримки і церковними радами.

Разом з тим, слід зазначити, що зіткнувшись з тогочасними політичними реаліями, заможні селяни, беручи участь у виборчій кампанії, не завжди чітко дотримувалися вимог виборчого законодавства. Так, дійсно, досить часто заможних кандидатів підтримували і незаможні селяни. Проте нерідко їх голоси заможні односельчани залучали на свій бік завдяки різного роду пригостам та роздачі безповоротних позичок [6, с.105]. Порушення, що фіксувалися під час виборчих кампаній з боку груп заможного селянства проявлялися також у поширенні різного роду не завжди обгрунтованих чуток, дискредитації політичних суперників, протиставлення центральної влади місцевим органам, зривами передвиборчих зборів, включення до списків «мертвих душ».

Та все ж основним засобом їх впливу на односельців було використання власного господарського авторитету, – авторитету завойованого, насамперед, наполегливою працею в полі і на подвір'ї, вміння вести справу до ладу, добиватися відчутного економічного результату в самих різних галузях сільськогосподарського виробництва. Спираючись на нього, заможні групи селянства змогли привернути на свій бік найбільш численний прошарок селянства – середняків, які в ті роки прагнучи далі розбудувати свої господарства, логічно звертали свою увагу на економічну практику заможних селян, пропозиції і вимоги яких, що оприлюднювалися під час виборчих кампаній, часто збігалися з їх інтересами [3, с.23].

Проте механізм недопуску представників заможного селянства до участі в радах продовжував працювати. Більш того, посилюлася його всеосяжність. Внаслідок цього, в жодній округі України заможні селяни так і не змогли досягти помітних результатів. В направлених з цього приводу таємним відділом ОДПУ інформації секретареві ЦК КП(б)У В.Затонському про попередні підсумки результатів перевиборів сільрад в 1926 р., в якій було проаналізовано матеріали представлених окружними виборчими на 9 квітня 1926 р. зазначалося, що «Заможних по даних 4 357 сільських рад із загальної кількості обраних – тобто 98 747 осіб, обрано – 903 особи, що складає лише 0,9%» [7, арк.89]. Найбільша кількість представників заможного селянства, які потрапили до складу сільрад було зафіксовано в Запоріжжі – 3,3%. А в двох районах цього регіону до сільських рад потрапило навіть понад 8% заможних селян. Водночас тут були зафіксовані й райони, де ця категорія селяни в радах зовсім не була представлена. Найменша ж кількість заможних селян в радах – менше 1% на квітень 1926 р., була зафіксована на Вінниччині (0,2%) та на Київщині (0,3%). Більш того, а в Бердичівському, Глухівському, Криворізькому та Уманському виборчих округах заможних селян до рад не було обрано зовсім [8, арк.89].

Слід також мати на увазі, що в цей період питома вага жителів села, що були позбавленні виборчих прав була значно меншою, ніж у попередні роки і становила лише близько 2,1%. До того ж, з числа позбавлених виборчих прав лише 7,5% припадало на тих, хто жив на «нетрудові доходи» і 4,2% – на підприємців [9, арк.63]. В доповіді Статистичної підкомісії ЦК КП(б)У «Про результати виборів у Ради» (1926 р.), щодо цього зазначалося, що позбавлених прав представників заможних селянських груп слід шукати «серед 4,2% позбавлених прав, що по відношенню до всього числа занесених у виборчі списки складе біля 0,06%». Найбільш вірогідним є те, що заможні селяни «могли потрапити в групи підприємців, але останніх лише тільки 4,2% від усього числа позбавлених прав, або 6 осіб на 10 000 виборців» [9, арк.63].

Щоб не допустити до участі у виборах селян, які хоч в якійсь мірі були критично налаштовані щодо соціально-економічної програми радянської влади на селі, радянські чиновники на місцях під різними приводами виключали їх із списків виборців і, навіть не зупинялися перед таким свідомо упередженим кроком, як навішування ярлика «контрреволюційності». Штучне позбавлення виборчих прав небажаних представників селянства стало поширеним явищем. Яксравним прикладом цього можуть бути дії органів влади Яблунівського району Катеринославської губернії, де виконавчий комітет села Капітанівки позбавив права голосу не мало і не багато, а75% жителів села! Про такі протиправні дії представників комосередку, сільради та комнезаму, селяни змушені були навіть скажитися голові РНК УСРР Х.Раковському [3,с.23].

В цілому, за підсумками виборчої кампанії 1926 р. соціальний склад депутатів сільських рад майже не змінився. Економічно міцна група селянства становила в них лише 1,2% (незаможники – 57,2%; середняки – 41,6%) [3,с.21].

Спостерігаючи під час перевиборів до Рад в 1925 – 1926 рр. таке відношення до себе, в середовищі економічно міцного селянства та в значній мірі і середнього селянства все активніше починає обговорюватися ідея доцільності створення в Україні суто селянських громадських організацій «селянських союзів» («спілок»). Як свідчать дані місцевих партійно-радянських органів ще в 1924 р. в Україні було зафіксовано 139 випадків агітації представниками заможного селянства за створення таких об'єднань. Пропозиції про це відкрито висувалися і на ряді селянських конференцій. Так, у звіті Волинського губвиконкому КП(б)У про роботу таких конференцій у першій половині 1925 р. зазначалося, що «бажання створити «свої» селянські організації у вигляді селянських спілок, вимога поставити в привілейоване становище хорошого господаря – висловлюються досить часто і майже повсюдно» [10,с.87].

Слід, однак, зазначити, що справедливо вказуючи на повсюдність вимог представників активно господарюючого селянства, партійні працівники одночасно грубо перекручували дійсність, вказуючи, будімо заможне селянство вимагає для себе яких-то особливих привілеїв. Навпаки, вони вимагали звичайного, нормального, відповідаючого радянському ж законодавству відношенню до себе, тобто до умов ведення належних їм господарств.

У зведенні Державного політичного управління УСРР за 1926 р. було зафіксовано понад 100 випадків проведення агітацій та виступів за організацію селянських союзів. У таємній інформації ОДПУ УСРР на адресу ЦК КП(б)У «Про селянські союзи на Україні» зазначалося, що першою утвореною групою «Селянський союз» була Кременчуцька, «котра виникла в передвиборну кампанію 1925 р.». Випадки виступів, агітацій і розмов серед українського селянства мали індивідуальний, груповий і масовий характер, «але у всіх цих випадках, – констатувалося в згаданій інформації, – головним елементом по своїй соціальній суті, котрий поширює ці ідеї, висуває їх, і серед якого вони зустрічають співчуття, є куркулі, заможні і частина середняків» [7,арк.1–2].

За інформацією ОДПУ утворені під час передвиборних кампаній, селянські союзи (спілки) висували ряд як соціально-економічних так і політичних вимог. Серед них: «1) скасування прямих і другорядних податків із підприємств, котрі обслуговують село та сільське господарство – млини, механічні майстерні, кузні тощо; 2) скасування договорів Всербземлісу на батраків; 3) повне утримання шкіл та вчителів за державний рахунок; 4) звільнення від збору за довідки, які видаються сільрадами; 5) безкоштовне землевпорядкування; 6) зменшення до голодної норми плати робітникам і службовцям у містах; 7) широка участь у владі в містах безпартійного селянства; 8) скликання безпартійної загальнореспубліканської конференції селян, з прямим і таємним голосуванням при виборах» [7,арк.2].

Аналіз цього документу переконливо свідчить, що його укладачі доволі відверто фальсифікували сутність селянських вимог. Бажаючи довести свою «потребність» владі, працівники місцевих органів навіть без понукань «згори», а такі також були нормою, дуже часто свідомо нагнітали атмосферу «ворожого оточення», а отже – потребу у вірних охоронцях радянської влади від її чисельних «ворогів».

Проголошений в грудні 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б) курс на індустріалізацію країни, яка повинна була здійснюватися, головним чином, за рахунок перекачування коштів із сільського господарства: спочатку завдяки новому розведенню «ножиць цін» на промислову і сільськогосподарську продукцію, а після рішень XVI партконференції ВКП(б) (квітень 1929 р.) на форсування індустріалізації – і шляхом нового введення продрозкладки, – викликала серед найбільш свідомої частини селян (а це, передусім, були представники фермерської групи селянства) надзвичайний супротив таким змінам економічної політики радянської влади. Чисельні, незважаючи на їх зовнішню «приглаженість» негативні для селянства партійно-урядові рішення, спричинили хвилю невдоволення на селі та спонукали селян до відстоювання своїх інтересів через об'єднання в селянські союзи.

В багатьох об'єднаннях ЦК КП(б)У зазначалося, що «Перші розмови, із яких логічно витікає необхідність організації особливих селянських союзів, були роздуми селян на тему про життя робітників та життя селян. В даному питанні селяни висловлюють задрість до робітничого класу, мовляв, робітничий клас живе в кращих матеріальних умовах ніж селян-

ство, працює по 8 годин, має безкоштовне лікування, пільги при навчанні, соціальному страхуванні, звільнені від податків тощо, в той час як селянство працює по 16 годин на добу і більше, не має тих привілеїв, чисто економічних, котрі мають робітники і повинно платити більші податки» [7,арк.18].

Доцільність створення селянських союзів нерідко аргументувалася селянами прикладом існування різних міських союзів лікарів, робітників, письменників, художників, музикантів, до яких держава ставилася цілком прихильно. Слідуючи цьому прикладу селянські союзи задумувалися їх ініціаторами як «легальні організації, котрі будуть діяти через відповідні клопотання перед вищими радянськими органами» [7,арк.3].

Однак, обговорюючи в сільському середовищі питання створення селянських союзів, представники заможного селянства постійно піддавали різкій критиці, згадувану вже вище, державну політику «ножиць цін». Необхідно відмітити, що саме це питання було основним лейтмотивом усієї агітації за створення селянських союзів. Це давало «реальну можливість об'єднати навколо питання про селянські союзи значну частину середняків та всю масу заможних і куркулів, які мали хлібні надлишки» [11,арк.4]. Так, серед заможних селян села Парутино Миколаївської округи в 1926 р. постійно велися розмови про те, що «Ціни на хліб значно знизилися, а ціни на фабричні вироби піднялися. Селяни говорять, що про зниження ведуться лише одні розмови, а насправді із селянством не рахуються і якщо навіть урожай буде хороший, вони залишаться голодними» [7,арк.4].

Таким чином, в середовищі ініціаторів створення селянських союзів, з огляду на вище перелічені чинники формувалося і пропагувалося власне бачення шляхів регулювання цін, як на сільськогосподарську, так і промислову продукцію. Один із них, щоправда, менш поширений серед селянства, – полягав в тому, щоб наблизити сільськогосподарську продукцію до споживача-робітника і фабричну продукцію від робітника до споживача-селянина, минаючи існуючі товаропровідні мережі, тобто налагодити безпосередній обмін селян з фабриками й заводами, що, звичайно, мало б зниження роздрібних цін як на промислові, так і сільськогосподарські вироби.

Щоправда, в запалі дискусій, інколи пропонувався й інший, більш ніж радикальний і небезпечний не лише для партії, а й для держави шлях впливу на владу – це тимчасове недопущення на ринки сільськогосподарської продукції, щоб, таким чином, місто і весь робітничий клас відчув свою пряму залежність від селянства і були змушені рахуватися з ним і його нагальними інтересами. Тобто висувалися вимоги диктувати ціни на сільськогосподарську продукцію і в такий радикальний спосіб добитися зниження ціни на продукцію промислову.

В деяких випадках такі розмови «доходили до найвищої точки», тобто питання ставилося не тільки про деяке пониження цін, а згадувалися 1920–1921 рр., коли страждаючи від нестачі продовольства жителі міст, робітники «сами приносили фабрикати в село і за пуд хліба можна було за безцінь обміняти велику кількість фабрикатів» [7,арк.5]. Саме політикою недопуску хлібних лишків на ринок, заможні селянські групи вважали можливим продемонструвати радянській владі протест проти її антиселянської політики.

Заможне селянство, агітуючи за створення селянських союзів, прагнуло гуртувати навколо себе широке коло прибічників, постійно, і безпідставно, вказуючи про те, що найбільш від створення селянської класової організації вииграють саме незаможники. У підготовленій під грифом «Цілком таємно» спеціальній доповіді «Про характерні моменти в політичних настроях селянства УСРР за час з 1-го по 15. X. 1926 р.» міститься інформація про те, що заможні селяни закликали не підтримувати радянську владу, посилюючи, насамперед, на загальну антиселянську спрямованість багатьох її політичних кроків.

Іноки селянські лідери агітували не сплачувати страхових платежів та сільськогосподарського податку, мотивуючи це тим «що недалекий той час коли радянської влади не стане і тоді селянство стане жити набагато легше». Так, заможний селянин Олексій Олексенко із села Карпилівка Плужанського району Шепетівської округи, роз'яснюючи односельчанам доцільність створення селянських союзів, зазначав: «Радянська влада дере із селянина, а нічого йому не дає і тому в нас нічого немає. Коли була петлюрівська влада, тоді було краще» [11,арк.13] (щодо «петлюрівської» влади, то цей епітет більш ніж вірогідно є плід уяви авторів ОДПУ. Це був їх стандартний прийом, – де лиш можна заміновувати синоніми «селянський», «селянський» на «петлюрівський», «петлюрівська» – В.Л.). Аналогічні вислови фіксувалися майже по всій території України.

Несприйняття радянської моделі трансформації аграрного сектора економіки і радянської влади загальною дедалі посилювалося в середовищі не лише заможного, а й в середовищі інших верств селянства. Вищезгаданий селянин Олексій Олексенко з села Карпилівка наголошував: «Не слухайте комуністів, котрі не вірять у бога» [11,арк.13]. Інший міщій господар Олександр Гречановський із села Городище Пирятинського району Прилукської округи, агітуючи за створення селянських союзів, говорив: «Паразити вся радянська влада, влада арештантів, котрі намагаються задушити селянина чим тільки можна. Я намолотив 18 кіп жита і його приходиться відвезти за податок, а сам сиди голий і босий, так як чобітки коштують 20 рублів. Це робиться для того, аби тільки за-

душити селянина. Але це буде не довго, селянство у відчаї і скоро його терпінню прийде край» [11, арк. 13].

Про посилення антирадянських настроїв у середовищі заможних груп селянства йшлося в багатьох документах, які під грифом «Таємно» надходили до ЦК КП(б)У з усієї України. В них фіксувалися численні факти пожевання сусільно-політичної активності на селі. Зокрема, заможний селянин Ананій Білик із села Мала Михайлівка Васильківського району Дніпропетровської округи заявляв: «До яких пір радянська влада буде сидіти на нашій шні і видавлювати із нас останні соки. Потрібно з нею вже покінути і створити засновницьке зібрання і вибрати такий уряд, котрий дійсно захищав би наші інтереси» [11, арк. 13].

Вище партійно-державне керівництво як РСРП, так і УСРР, розуміло неможливість остаточного утвердження більшовицького режиму без остаточного упокорення селян, які становили не просто основну, а значно переважуючу частину населення держави. А в разі відторгнення селянських спілок, за які агітувало, насамперед, заможне та середняцьке селянство, і які, безумовно, дотримувалися б проселянських, тобто, власне народних позицій, це було б не реальним. На пропозицію заступника наркома землеробства РСФСР В.Оболенського створити альтернативну «селянську радянську спілку» негайно гостро відреагував голова ЦВК РСРП М.Калінін: «Створення селянського союзу під будь-яким прапором дає змогу куркулству та прошарку, що до нього примикає, об'єднати свою політичну лінію, зробити її загальною, що йде у розріз з інтересами комунізму» (тобто правлячої радянської верхівки – В.Л.) [3, с. 37].

Під час виборчої кампанії 1928–1929 років тактика ведення передвиборної боротьби заможних селян залишалася, в цілому, аналогічною минулим рокам. Однією з основних вимог, що висувалася ними, було припинення більшовицької політики розколу селянського середовища на бідняків, середняків, заможників («куркулів»). У виступах селянських активістів, які обстоювали необхідність створення селянської громадської організації звучав один лейтмотив, що «Всі селяни рівні, всьому селянству важко живеться, привілеями користуються лише городяни» [12, арк. 21]. В різних кутках України, як відгомін виступів «правої опозиції» в політбюро та ЦК ВКП(б) знову і знову висувалася ідея доцільності створення «селянського союзу». «Селянство матиме можливість жити і господарювати лише тоді, – зазначалося у виступі селянина-середняка в Яблунівському районі, – коли перевагу візьме правий ухил. Нині ж наше господарство руйнується» [12, арк. 22].

Найбільшу кількість голосів за всі роки непу заможні селяни набрали на виборах до сільських рад в 1927 р. За офіційними даними їх представництво в сільських радах збільшилося до 3,3% (натомість, кількість незможників зменшилася до 16,1%) [3, с. 25].

Показово, що виборчі кампанії з обрання до сільських Рад відбувалися в умовах постійного наростання протестних настроїв і відкритих виступів та агітації представників не лише заможного, а й дедалі все ширших верств селян-середняків, – основної верстви тогочасного села, проти аграрної політики радянської держави. Це свідчить про те, що навіть в умовах не лише жорсткої пропагандистсько-агітаційної, але й суто адміністративної протидії влади, (протидія на місцях не рідко межувала з прямим терором), ідея створення громадських об'єднань селянства, які б були незалежними від диктату монополю правлячої партії, знаходила все більше прихильників. Виходячи з цього, надзвичайні заходи під час хлібозаготівель 1928 р. та наступна хвиля всеохоплюючої насильницької колективізації окрім вирішення інших пекучих для правлячої верхівки проблем, мала на меті запобігти поширенню дедалі міцніючої сусільно-політичної єдності селянства.

Список використаних джерел

1. Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920–1925 роках: Сільські ради проти комнезамів / Мельничук О. // Нова політика. – 1998. – №2. – С. 35–36.
2. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / Ганжа О.І. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.; Капустян Г.Т. Дослідження соціально-економічних та сусільно-політичних процесів в українському селі 1920–х років / Капустян Г.Т. // Український селянин / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 229–234; Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцять років двадцятого століття / Капустян Г.Т. – Кременчук [б.в.], 2003. – 324 с.; Смирнов В.М. Соціальна політика в Україні в період НЕПУ. Взаємодії влади і сусільства в сільській місцевості: монографія / Смирнов В.М. – Х.: Харків юридичний, 2010. – 294 с.
3. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Ганжа О.І. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 42 с.
4. Центральн. держ. архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. ЦК КПУ. 1917–1991 рр. – Оп. 20. – Спр. 2066. Закрите письмо ЦК КП(б) У партійним ячеекам о Комитетга незможних селян (КНС). Краткий обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б) У об исследовании и состоянии КНС. Июль – сентябрь 1925 г. – 52 л.
5. Пленум ЦК КП(б) У 10–13 січня 1925. Стенографічний відчит. – Х.: 1925. – 209 с.
6. Роголина Н.Л. Социальная динамика советского крестьянства 1920–х годов / Роголина Н.Л. // История СССР. – 1987. – №1. – С. 136–151.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК КПУ. 1917–1991 рр. – Оп. 20. – Спр. 2317. Доклад Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б) У о крестьянских союзах на Украине. 03 июня – 03 сентября 1926 г. – 24 л.

8. Там само. – Спр. 2223. Сводки Всероссийской центральной избирательной комиссии при ВУЦИКе в ЦК КП(б)У об итогах перевыборов сельских советов по РСРП и УССР. 01 января – 01 сентября 1926 г. – 90 л.

9. Там само. – Спр. 2221. Протоколы заседаний Комиссии ЦК КП(б)У о ходе перевыборов сельсоветов в округах Украины и Молдавской АССР. Протоколы заседаний Президиума ЦИК при ВУЦИКе. 01 января – декабрь 1926 г. – 126 л.

10. Капустян Г.Т. Сусільно-політична активність селянства (1924–1925 рр.) / Капустян Г.Т. // Український історичний журнал. – 1985. – №10. – С. 87–92.

11. ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК КПУ. 1917–1991 рр. – Оп. 20. – Спр. 2316. Спецдоклады информационно-осведомительного отдела, учетно-осведомленного управления Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о настроении крестьянства Украины. 01 сентября – 15 декабря 1926 г. – 194 л.

12. Там само. – Спр. 3012. Обзоры информационного отдела ЦК КП(б)У об итогах перевыборов сельских советов, профсоюзных органов. 19 января – 04 июня 1929 г. – 55 л.

* * *

УДК 001.8+62(091)+101

Михайло Орешкін, д-р сільськогосподарських наук, доцент, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна, м. Луганськ
Віталій Снегірьов, пошукувач кафедри архівознавства та сусільно-правових наук, Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля, Україна, м. Луганськ

Битви еліт або пролог репресій

Розглядаються соціальні, політичні і економічні процеси, які потім привели до репресій 20–х і 30–х років двадцятого століття.

Ключові слова: еліта, архетип, капіталізм, революція, соціалізм, репресії.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Михаил Орешкин, Виталий Снегирев. Битвы элит или пролог репрессий

Рассматриваются социальные, политические, экономические процессы в обществе, которые затем привели к репрессиям 20–х и 30–х годов двадцатого века.

Ключевые слова: элита, архетип, капитализм, революция, социализм, репрессии.

Mihalo Oreshkin, Vitaliy Snegiryov. Battle of the elite or the prologue of repression

We consider the social, political and economic processes in society, which then led to the repression of the 20s and 30s of the twentieth century.

Keywords: elite, archetype, capitalism, revolution, socialism, repression.

Любой исторический процесс минувшего или сегодняшнего дня всегда имеет глубокие корни в развитии общества в прошлом. Исходя из этого для понимания репрессий 20–х – 50–х гг. XX века в СССР и в Украине в частности необходимо исследовать их истоки и выявить их смысловое содержание. Корни же этих процессов по нашему мнению уходят в процессы, происходившие на территории Российской Империи в XIX – начале XX веков. И во многом определялись элитами общества, их борьбой или сотрудничеством, а также взаимодействием с властными структурами государства.

Нужно отметить, что всегда существовала дуальность: власть – элита. В Российской Империи это было дворянство. Служба была не просто и не столько инструментом политики, она реорганизовывала и само служилое сословие, что в свою очередь производило воздействие на государственные институты. Господствующий класс консолидировался, что позволяло достичь компромиссов с правительством, которое реализовывало многие требования дворянства, связанные со службой и награждением за нее, сумело существенно перестроить саму службу не в ущерб ее интенсивности [1]. С другой стороны власть не всегда искала компромиссные варианты. Так Павел I после Екатерины II стремился предотвратить дальнейший рост дворянских вольностей, лишить аристократию всех атрибутов свободы, опустить ее до положения зависимых сословий [2], что порождало недовольство и сопротивление, окончившееся физическим устранением императора. В основном же интересы самодержавия и его социальной опоры – дворянства – совпадали. Заметим, что крепостное право, крепостной режим, сословный строй – это звенья одной цепи российского общества [3]. А архетип крепостничества без особого труда дал ростки после всеобщей коллективизации 20–30–х гг. XX века. Но как бы там ни было, но консервативные «функции» дворянства укрепляли государство, порождали его стабильность [4], а представители элиты России часто объединялись, чтобы отстаивать свои интересы [5]. Это тем более было важным для стабильности в государстве, поскольку достаточно часто возникало разногласие между правящей верхушкой «суперэлиты» России и элитой местной – дворянами и аристократами по вопросам войны, мира, хозяйствования [6]. Помогало решать эти противоречия сословно-статусное мышление. Хотя примат чина разделял государственные сословия, препятствовал исполнению официальной роли дворянства и формированию горизонтальной общности этого сословия [7].

Таким образом, в обществе существовали как центробежные, так и центростремительные тенденции, что отражалось как на процессе формирования дворянства, так и на эффективности его функционирования. Но единение, как общества, так и его элитного слоя во многом обуславливалось природно-климатическими особенностями территории Российского государства. Именно общность климатического и географического плана порождала многие особенности социального быта и структуры общества и его функционирования [8]. Говоря же о геополитике, отметим, что не было ни одного события в мире, которое не влияло бы на Империю и наоборот. А слабость имперской элиты в начале XX века привела и к ослаблению элиты в мире и к другим негативным последствиям [9] общемирового порядка. Породило в конечном итоге тот репрессивный строй, который существовал в СССР несколько десятилетий. И открыло дорогу для возникновения тоталитарных режимов по всему миру.

Анализируя публикации ряда авторов, которые работали в данном направлении и среди которых отметим Г.К. Ашина [10] и В.П. Мохова [11], рассматривающие элиты, их образование и функционирование с точки зрения политологии, А.Полякова [12] и О.Калугина [13], исследовавшие в первую очередь методологию изучения элит. И Н.Бердяева с его работой «Философия неравенства» [14, с.19–303], где этим известным философом исследованы некоторые философские аспекты жизни и назначения элит; приходим к выводу, что исторический аспект функционирования элит, приводящий затем к многочисленным репрессиям и репрессивной политики в целом, исследован недостаточно.

Исходя из этого, целью данной статьи является исследование элито-образующих процессов, политической и экономической деятельности элит, которые явились прологом к многочисленным репрессиям, приведшим к неисчислимым жертвам, как среди элит, так и среди рядовых обывателей.

Поскольку в XIX веке преобладающей элитной группой являлось дворянство, перейдем к рассмотрению данного класса. Прежде всего, отметим, что дворянство не было единым, но весьма разнородным. И, безусловно, оно нуждалось в укреплении и единении. И такие попытки делались аристократией, как суперэлитной прослойкой дворянства в лице помещиков: М.А. Безобразова, Н.А. Безобразова, В.П. Орлова-Давыдова, С.И. Мальцева, П.Б. Планка, Г.Б. Бланка, В.В. Апраксина, А.П. Платонова, Д.Н. Шидловского в 1850–1860 гг. XIX века при поддержке графа П.П. Шувалова, князя И.В. Гагарина, Ф.И. Паскевича, графа А.П. Бобринского, М.П. Позена и других. Которые старались осуществлять укрепление дворянского сословия через призывы его к единению и служению государству и через некоторые конституционные нововведения в России. По их замыслу исполнительная власть на местах должна была принадлежать дворянству, причем преобладавать в этих властных структурах должны крупные землевладельцы, как основа государства. Они хотели остановить развитие бюрократической монархии, в которой сам монарх ограничивался неконституционной бюрократией.

Сословный же строй можно рассматривать с разных позиций. Так если взглянуть на дворянство, как на сословную категорию, но не как на инструмент социальной стратификации (подобие «слоеного пирога»), а основываясь на многоуровневой взаимосвязи между властью и подданными, то картина выглядит иначе. Сословный строй в середине XIX века обнаруживает гораздо большую жизнеспособность, динамизм и гибкость, чем кажется, когда его пытаешься оценить и понять в понятиях классовообразования и классового самосознания. [Что само по себе идеализм чистой воды – идеализм материалистов]. Именно то, что дворянское звание являлось для столь многих и столь непохожих между собой людей важнейшим залогом успеха в борьбе за социальное преуспеяние, свидетельствует о все еще значительной степени соответствия данной сословной парадигмы потребностям общественного развития того времени. Аристократическая группировка, говоря о социальном статусе дворянина, хорошо понимала историческую обусловленность и естественность пестроты состава и размытости границ дворянства, откуда и вытекала необходимость оструктурирования, следовательно, проверенные временем принципы должны были в видоизмененной форме служить новым целям. Она утверждала, что средние сословия в России было всегда, в его составе: небогатое дворянство, чиновники, врачи, ученые, высшее купечество.

Возникла мысль и о перегруженности сословия «балластом». Откуда следовал вывод о введении имущественного ценза. Но самым главным было избавиться от дискредитирующих и раздробляющих дворянство социальных ролей и идентификаций. [Это и есть принципы создания элиты]. Население должно было осознать, что бюрократия вовсе не тождественна дворянству. Таким образом, ставилась задача не изолированно-политическая, но социальная: преобразовать разрозненные сословия в сплоченную корпорацию, охватив по возможности все пригодные для этого элементы. Аристократии было свойственно обостренное предчувствие заката дворянства, страх упустить свой шанс на спасение. Однако в первой половине 1860-х годов предложения аристократов не вызвали доверия у самих дворян. Призывы к коллективному исполнению своего исторического долга не нашли отклика. Цель аристократов – создание клана крупных землевладельцев, опережала время. Это стало возможным лишь на рубеже XIX–XX веков [15]. Собственно говоря, речь шла о создании своего рода корпорации, которая могла бы структурировать элитные сословия, отделив так сказать, зерна от плевел, и которая могла

усилить государство небюрократическим путем. Идея такой корпорации жила в России и сегодня [16].

Однако в тот период времени в России возобладали центробежные тенденции. С точки зрения аристократа П.П. Шувалова причина в том, что у дворян было отвращение ко всякому коллективизму, которое изначально присуще консерваторам, как сторонникам личной собственности [17]. Однако здесь могут просматриваться и биологически-генетические особенности землевладельческой элиты [18]. Усугублялось это и разобщенностью аристократической оппозиции, и тем, что в среде имперского дворянства отсутствовала традиция устойчивых корпоративных связей, а положить начало этим традициям не удалось. Само же мнение о том, что лишь поместное дворянство может руководить народом и вразумлять его, а, следовательно, должно первенствовать в дворянских собраниях и назначаться на должности, разделялась практически всеми помещиками [17]. Ведь именно земля, поместья – истинная власть аристократии.

Следующая серьезная попытка сплотить дворянство Империи в одно целое была предпринята в 1906 году. На январь 1906 года в России было 49 дворянских обществ. Дворянские собрания Курской и Тамбовской губерний приняли решение об организации всероссийского съезда дворян. В своем письме, обращаясь к дворянству, они писали: «Тяжелое время, переживаемое Россией вообще, а дворянским сословием в особенности, дало повод к возникновению в среде отдельных дворянских обществ мысли о необходимости для дворянства сблизиться и, независимо от разделения на отдельные дворянские общества по губерниям, объединиться в один общий всероссийский съезд дворянства». С 21 по 28 мая 1906 года в Петербурге на съезде уполномоченных 29 губернских дворянских обществ была учреждена общероссийская организация объединенного русского дворянства. Съезд утвердил Устав организации. Параграф 1 Устава гласил: «Съезд уполномоченных дворянских губернских собраний имеют целью объединить дворянские общества, сплотить дворянство в одно целое для обсуждения и проведения в жизнь вопросов интереса общегосударственного, а равно и сословного». Между съездами действовал Постоянный Совет, обладавший широкими распорядительными правами. Всего прошло одиннадцать съездов. В мае 1917 года Совет принял решение о самоликвидации в связи с отменой сословного деления [19]. Однако, учитывая то огромное интеллектуальное, духовное и культурное наследие элит империи [20;21], а так же учитывая хозяйственное значение, особенно в сельскохозяйственной отрасли [22], такое решение вряд ли можно считать достаточно обдуманным. Так в 1900 году удельный вес сельскохозяйственной отрасли в доле национального дохода России составлял 54,9%, и это было в основном усадебное производство, производство помещиков и купцов (к сельскохозяйственному производству относились собственно сельскохозяйственное производство, пчеловодство, рыбоводство и рыболовство) [23].

Особо отметим, что важной отличительной особенностью Российской империи было усадебное хозяйство, где усадьба выступала как единый производственный и культурный комплекс. Это особый вид восприятия действительности [и сама особая действительность] и особый вид ведения хозяйства [24]. Динамика роста усадеб в России такова: в середине XVI века – 16 тысяч усадеб; в 1700 году – 23 тысячи; в 1800 году – 35 тысяч; конец XIX века 61 тысяча усадеб. К 1917 году сохранилось около 40 тысяч усадеб. Преимущественно усадьбы принадлежали дворянам, но с 1861 года произошло становление и купеческой усадьбы. Изменения в количестве усадеб произошло в 1905–1907 годах. [Однако нет данных о динамике укрупнения усадеб, то есть объединении нескольких хозяйственных единиц в одну, происходившее в силу скупки земельных угодий купцами]. Уничтожение после 1917 года 40 тысяч усадебных поселений способствовало резкой деградации сельской жизни [25] и попросту её обнищанием. Удар, безусловно, был направлен против аристократии, ибо владение землей во многом определяло и статус. То, что разрушалась сама основа жизни общества для «экспериментаторов» было не в счет. Это можно рассматривать и как репрессии, но репрессии подрывающие жизнеспособность всего государства в целом. Что революционной элите в период захвата власти было в целом безразлично. Причем агрессивно безразлично, всё, что не вписывалось в парадигмы революционеров, уничтожалось ими безжалостно, будь то люди, хозяйственные единицы или организации.

По мнению С.Ю. Витте, председателя Совета министров Российской империи того времени, дворянство должно было обуржуазиться, заняться банками, торговлей, промышленным производством, чтобы выжить. Он говорил: «В России происходит то же, что и на Западе: она переходит к капиталистическому строю. Это мировой непреложный закон» [26, с.524–546]. Однако не учитывать национальной специфики было нельзя, тем более что само по себе усадьба могла стать основой формирования новых форм хозяйствования, хорошо учитывающих климатические и географические особенности России и к которым в значительной мере были приспособлены наличествующие хозяйственно-организационные механизмы [8]. К таким механизмам можно отнести и земства, как своеобразную форму общественной собственности. Именно через земства шел научно-технический прогресс в науке, технике, в сельском хозяйстве, велась подготовка квалифицированных кадров. Таким образом, земства являлись эффективной формой местного самоуправления [27, с.338–340]. Земства же преимущественно занимались дворняге, хотя в этом процес-

се активное участие принимала и младшая сестра дворянства – русская интеллигенция.

Активное участие в создании новой инфраструктуры государства: строительстве водных путей, железных дорог, дорог, мостов, что требовало обширных строительных программ, больших инженерных изысканий и громадного государственного финансирования, принимала на руководящих постах дворянская интеллектуальная элита – инженеры [28, с. 134–139]. Надо заметить, что русская элита – офицерство, предприниматели – эмигрировавшие на Запад в 1917–1918 гг. активно работали в различных сферах промышленности, торговли, а также особо успешно в страховом бизнесе. Практически все были трудоустроены, хотя уровень безработицы вокруг них достигал в 20-е годы 10% [29]. Факт, не требующий комментария, об уровне подготовки российских специалистов.

(далі буде)

Список использованных источников

1. Андреев И.Л. Дворянство и служба в XVII веке / И.Л. Андреев // Отечественная история. – 1998. – С. 164–175.
2. Овцын А.Н. Народная диссертация о перемене правительства в империи нашей (1798 год) / А.Н. Овцын // Вопросы истории. – 2000. – №11–12. – С. 78–95.
3. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа / А.Б. Каменский. – М.: РГГУ, 1999. – 576 с.
4. Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция реформам и проблема организации местного управления в России в 50–70-е годы XIX века / И.А. Христофоров // Отечественная история. – 2000. – №1. – С. 3–18.
5. Мионов Б.Н. Новое видение России XVIII – первой половины XIX века / Б.Н. Мионов // Вопросы истории. – 2001. – №11–12. – С. 152–159.
6. Рэгсдейл Х. Просвещенный абсолютизм и внешняя политика России в 1762–1815 годах // Отечественная история. – 2001. – №3. – С. 3–25.
7. Марасинова Е.Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века / Е.Н. Марасинова. – М.: РОСПЭН, 1999. – 300 с.
8. Паршев А.П. Почему Россия не Америка / А.П. Паршев. – М.: Крымский мост – 9Д, Форум, 2000. – 410 с.
9. Уткин А.И. Место и роль российской цивилизации в истории человечества. Россия и Запад в XX в.: пути развития России / А.И. Уткин, А.И. Степанов // Новая и новейшая история. – 1999. – №4. – С. 88–91.
10. Ашин Г.К. Формы рекрутирования политических элит / Г.К. Ашин // Общественные науки и современность. – 1998. – №3. – С. 85–96.
11. Мохов В.П. Циркуляция элит как социальный процесс / В.П. Мохов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота. – 2012. – №10(24): в 2-х ч. – Ч. II. – С. 139–142.
12. Поляков А. К вопросу методологии исследования политической элиты / А.Поляков. – Власть. – 2011. – №2. – С. 110–114.
13. Калугин О. Механизмы элитообразования (На историческом опыте формирования калужских политико-административных групп) / О.Калугин // Полис. – 1999. – №1. – С. 71–72.
14. Бердяев Н. Философия неравенства / Н.Бердяев / Сост. и отв. ред. О.А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2012.
15. Долбилов М.Д. Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850–1860-х годах / М.Д. Долбилов // Вопросы истории. – 2000. – №6. – С. 32–52.
16. Калашников М. Орден новых меченосцев / М.Калашников. – М.: ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Изд-во Астрем»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 318 с.
17. Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция великим реформам (конец 1850 – середина 1870 гг.) / И.А. Христофоров. – М.: Русское слово, 2002. – 432 с.
18. Диденко Б.А. Цивилизация канибалов. Человечество как оно есть / Б.А. Диденко. Изд. второе, доп. М.: ТОО «Поматур», 1999. – 176 с.
19. Миндлин А.Б. Проекты Объединенного дворянства России по «европейскому вопросу» / А.Б. Миндлин // Вопросы истории. – 2002. – №4. – С. 13–26.
20. «Око всей великой России». Об истории русской дипломатической службы XVI–XVII веков / Под. ред. Е.В. Чистяковой, сост. Н.М. Рогожин. – М.: Международные отношения, 1989. – 240 с.
21. Яковина Н.И. Русское дворянство первой половины XIX века. Быт и традиции / Н.И. Яковина. – СПб.: Изд-во «Лань», 2002. – 160 с.
22. Куреньшев А.А. На пути к частной собственности на землю. Союз земельных собственников России / А.А. Куреньшев // Вопросы истории. – 2002. – №6. – С. 36–57.
23. Смирнов В.С. Экономика предреволюционной России в цифрах и фактах / В.С. Смирнов // Отечественная история. – 1999. – №2. – С. 3–12.
24. Буровский А.М. Евреи, которых не было. Курс неизвестной истории / Буровский А.М. – В 2 кн. – Кн. II. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; Красноярск: ООО «Издательские проекты», 2004. – 429 с.; Русская усадьба и ее судьба / И.М. Пушкарева, Ю.А. Тихонов, И.А. Христофоров. «Круглый стол» // Вопросы истории. – 2002. – №5. – С. 133–159.
25. Дворянская и купеческая усадьба в России XVI–XX вв. Исторические очерки. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 784 с.
26. Корелин А.П. С.Ю. Витте и аграрный вопрос в России в конце XIX – начале XX века / А.П. Корелин // Экономическая история России XIX–XX вв.: Современный взгляд. – Отв. ред. В.А. Виноградов. – М.: Росспэн, 2001.
27. Кошин В.Н. Российское земство в 1864–1918 гг. и его социально-экономическое значение и нерелигиозный потенциал / В.Н. Кошин // Экономическая история России XIX–XX вв.: Современный взгляд. – Отв. ред. В.А. Виноградов. – М.: Росспэн, 2001.
28. Киштымов А.Н. Экономика Белоруссии XIX – начала XX вв.: государственная политика и частная инициатива / А.Н. Киштымов // Экономическая история России XIX–XX вв.: Современный взгляд. – Отв. ред. В.А. Виноградов. – М.: Росспэн, 2001.
29. Вайль Борис. Книга о русской эмиграции в Дании / Борис Вайль // Отечественная история. – 1998. – №4. – С. 201–203.

* * *

УДК 94:355.014(477) «1941»

Оксана Салата, д-р історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

Карикатура як механізм інформаційно-психологічного впливу на населення в роки Другої світової війни

Висвітлюється інформаційна політика Німеччини та Радянського Союзу в роки Другої світової війни 1939–1945 рр., розглядається феномен мистецтва карикатури як один із механізмів пропаганди, здатних впливати на свідомість людини, розкриваються способи використання карикатурного мистецтва як зброї в інформаційній війні між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом. Показано діяльність пропагандистських структур обох держав спрямовану на активне використання карикатур як засобу впливу на особовий склад армій противника та населення окупованих територій.

Ключові слова: інформаційна політика, пропаганда, карикатура, механізми впливу, свідомість людини.

Оксана Салата. Карикатура как механизм информационно-психологического влияния на население в годы Второй мировой войны

Освещается информационная политика Германии и Советского Союза в годы Второй мировой войны 1939–1945 гг., рассматривается феномен искусства карикатуры как один из механизмов пропаганды, способных влиять на сознание человека, раскрываются способы использования карикатурного искусства как оружия в информационной войне между нацистской Германией и Советским Союзом. Показана деятельность пропагандистских структур обеих государств направленная на активное использование карикатур как средства влияния на личный состав армий противника и населения оккупированных территорий.

Ключевые слова: информационная политика, пропаганда, карикатура, механизмы влияния, сознание человека.

Oksana Salata. Caricature as mechanism informatively psychological influence on a population in the years of Second World War

In the article the informative policy of Germany and Soviet Union lights up in the years of Second world war 1939–1945, the phenomenon of art of caricature is examined as one of mechanisms of propaganda, able to influence on consciousness of man, the methods of the use of ludicrous art open up as a weapon in informative war between nazi Germany and Soviet Union. Activity of propagandist structures of both states is retined directed on the active use of caricatures as facilities of influence on the personnel of armies of opponent and population of the occupied territories.

Keywords: informative policy, propaganda, caricature, mechanisms of influence, consciousness of man.

Двадцять століття стало часом, коли людство вперше зіткнулося з новими технологіями політичного та військового протистояння, здатними справляти великий вплив на значні маси населення. Перша половина XX ст. стала періодом формування досвіду ведення не лише збройної боротьби, а й боротьби засобами інформації. Володіння інформацією та використання її як засобу впливу на війська та населення противника стало основною перевагою в Другій світовій війні. Військові вчені одногласно визнали, що інформаційна війна є складовою частиною військового мистецтва. Підтвердженням є слова відомого англійського вченого П.Г. Уорбертона: «Сьогодні основним завданням у війні є не знищення збройних сил противника, як це було раніше, а підірв морального стану населення ворожої країни в цілому і до рівня, щоб воно змусило свій уряд піти на мир. Збройні зіткнення армій – це лише один із засобів до досягнення цієї мети» [1, с. 61].

Кожна зі сторін, і нацистська Німеччина і Радянський Союз мали свою власну військову політику, яка, вочевидь, була складовою політики СРСР та Німеччини загалом. Беззаперечно, військова політика виражала основні цілі і завдання військової безпеки обох держав. Німеччина проводила політику, спрямовану на підтримку вже встановленого нацистського режиму і зриву спроб його зміни. СРСР же прагнув укріпити свою обороноздатність та ідеологічний фронт, зокрема серед сільського населення. У напрямку зовнішньої – політики націонал-соціалісти під девізом «розширення життєвого простору для націй» фактично прагнули встановити панування в східних країнах і досягти своїх агресивних завойовницьких амбіцій. СРСР же прагнув розширити межі соціалістичного світу та поширити ідеї комунізму за межі власної держави. Внаслідок такої політики обох держав найбільшим полігоном використання інформаційних засобів впливу стала територія Центральної та Східної Європи, яку охопила Друга світова війна. У цьому зв'язку, 1939–1945 рр. стали періодом, коли нацистська Німеччина та Радянський Союз активно розробляли і використовували інформаційні засоби та механізми впливу на населення противника.

Протягом останнього двадцятиліття вітчизняними істориками вивчалися діяльність засобів масової інформації, радіо, кінематограф у контексті німецької та радянської пропаганди, але практично ніхто з істориків та журналістів не приділив достатньої уваги такій, здавалося б на перший

погляд, незначній темі як роль карикатури у пропагандистській діяльності обох держав та її впливу на бійців та населення противника.

У європейській історіографії ця тема також малодосліджена. Серед істориків, які присвятили свої праці пропаганді під час Другої світової війни особливо виокремлюється відомий англійський воєнний історик Ентоні Родс. Його праця присвячена всім видам пропаганди, яку вели основні держави – учасники найграндіознішої війни в історії людства: плакати, кінофільми, газетні смуги з карикатурами, що створювали у населення своєї країни образ ворога, і психологічні способи ведення бойових дій, призначені для справлення безпосереднього впливу на війська і цивільне населення противника. Дослідник показує використання і складання плакатів, кінофільмів, газетних заміток з карикатурами, які допомагали уряду формувати у широких мас образ ворога. Він розкриває психологічні методи реалізації бойових дій, які орієнтовані на безпосередній вплив на військових і цивільне населення ворога. Його праця дає можливість порівняти засоби та механізми впливу, що застосовувалися воюючими сторонами [2].

Пропаганду засобом мистецтва карикатури розглядали у своїх працях також відомі російські історики О.Гогун та О.Окороків. Розкриваючи методи пропаганди нацистської Німеччини та політтехнології її інформаційної політики О.Гогун показує і роль карикатури, яка постійно використовувалася у періодичних виданнях та на плакатах. Особливо яскраво він представив зображення нацистською пропагандою радянського керівництва у карикатурах. Автор показав як нацистське керівництво вміло використовувало усі прорахунки та невдачі Радянського керівництва [3].

О.Окороків у своїх дослідженнях показує специфічні матеріали, створені німецькими пропагандистськими службами з метою нанести удар по морально-психологічному стану бійців Червоної армії. Він розкрив методи нацистської пропаганди, які були спрямовані на психологічну обробку громадян СРСР, що опинилися в окупації та тих, що були вивезені на роботи до Німеччини [4].

Праці присвячені мистецтву політичної карикатури періоду Другої світової війни були створені також і в Україні. Відома праця Дмитра Хмельницького «Нацистська пропаганда проти СРСР. Матеріали і коментарі», присвячена показу антирадянських карикатур проти керівництва та військового командування країни. Праця містить багато статей і карикатур про Сталіна і СРСР, опублікованих до осені 1941 р. не тільки в німецькій, але і, насамперед, світовій пресі, у тому числі й нацистській Німеччині. Карикатури, що містяться в цій роботі присвячені наступним темам: «Сталін – світовий злочинець», «Погляд в радянський рай», «Більшовицька небезпека світу», «Перші спроби завоювання світу», «Німецька відповідь» [5].

З огляду на це, мета нашої статті: дослідити використання карикатури як зброї в інформаційній війні між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом. Відповідно, завдання: показати види карикатурного мистецтва, що застосовувалося нацистською Німеччиною та СРСР; розкрити діяльність пропагандистських структур обох держав спрямовану на активне використання карикатур як засобу впливу на особовий склад армій противника та населення окупованих територій.

Передусім, необхідно розглянути сам феномен мистецтва карикатури, його історію та його здатність впливати на свідомість людини. Карикатура як вид соціального живопису завжди мала значний вплив на свідомість людей. У демократичних державах карикатура показує рівень свідомості населення та сприйняття ним оточуючого світу, у державах з тоталітарним режимом найбільшого розвитку карикатурний живопис набуває саме у переломні періоди життя країни: соціальні конфлікти, політична активність, війни та ін.

Першочерговим призначенням карикатури була боротьба з соціальними проблемами, але з часом вона почала відображати найгостріші проблеми у суспільстві, в тому числі й політичні.

Карикатура – це свого роду образотворча сатира, за допомогою якої художник привертає увагу глядача до важливих проблем суспільного життя, змушуючи замислитись над найгострішими з них. Для цього художники-карикатуристи використовують створення художніх образів через гротескне перебільшення, алегоричне переосмислення, метафори та незвичні висловлювання. Неочікуваний кут зору, зміна звичного сприйняття явища дозволяє глядачу яскравіше і гостріше побачити й усвідомити проблему.

Зазвичай карикатуристи – це люди з особливим гострим баченням, вони завжди відгукуються на актуальні наболілі теми, подаючи їх в неординарному і новому ракурсі. Карикатури разом із публікаціями у періодиці, на плакатах, листівках потрапляють практично до кожного будинку, у кожному сім'ю, що дає можливість швидко впливати на маси.

Вперше карикатура з'являється в епоху Ренесансу – малюнок декількома швидкими розчерками пера на аркуші паперу. Саме слово «каркаатура» – італійського походження, воно означає перебільшення, гротеск. Перші карикатури, що належать перу таких італійських майстрів як Агостіно Карраче або Лоренцо Берніні, зображають смішні великі голови на маленьких тілцях. Проте, мистецтво це швидко розвивається в Голландії і Германії – першою темою карикатур там стає боротьба між папстами і прихильниками Реформи, тобто протестантами. Зрозуміло, дієвість цієї пропаганди пов'язана з винаходом книгодрукування і освоєнням техніки гравюри. Найбільш частим прийомом виявляється прини-

ження об'єкту, що зображується, і насмішка над владою, яку він утілює. Так, за часів Французької революції король Людовик XVI зображувався як жирна свиня, яку час зарізати, а його дружина Марія Антуанета – як пантера або вовчиха, що підкреслювало її звірячу природу. Найбільшого розвитку карикатура набуває у Франції під час Французької революції.

У XIX ст. карикатуристи користуються найбільшою свободою в Англії, де корольська влада пильно стежить за театром і літературою, залишаючи мистецтво нижчих прошарків – карикатуру, практично без нагляду. Втім, розквіт карикатури припадає там на період антинаполеонівської пропаганди, яку підтримує уряд Великобританії. Два блискучі карикатуристи, Джеймс Гілрей і Томас Роулндсон, піднімають там в цей час мистецтво карикатури на небачений рівень. Якщо в Англії на початку XIX ст. до карикатури ставилися лояльно, то у Франції Наполеон дозволяє розповсюдження сатиричних малюнків тільки тих, які зображують його у вигідному світлі. Незважаючи на це, підпільна карикатура продовжує процвітати.

Карикатура використовувалася і в Росії за часів війни з Наполеоном. Тоді російська фронтова типографія розповсюджувала листівки з карикатурами, що піднімали моральний дух військ.

У середині XIX століття в Росії на сторінках журналів «Срлаш» і «Будильник» часто друкувалися карикатури на суспільних і політичних діячів того часу. На початку XX століття, напередодні революції карикатури зображували політичні проблеми. Темати, які висвітлювалися у цей період карикатурами були проблеми внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії. У своїх карикатурах художники усе частіше зображували імперіалізм, пияцтво, туніяцтво, зловживання владою.

Відомі тоді «Окна РОСТА» у своїх плакатах закликали до праці і творчості. Найбільшого розвитку мистецтво карикатури набуло саме у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни. Зокрема в мистецтві нацистської Німеччини та Радянського Союзу, карикатура стала складовою частиною різного виду агітаційно-масового мистецтва. В обох державах склалися ідейно-художні принципи і стилістика карикатури – її політична активність, безпосереднє звернення до широких народних мас, соціальна визначеність критичного пафосу, спрямованого проти внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Під час Другої світової війни потужною моральною зброєю у боротьбі з нацистською Німеччиною стали саме карикатури Кукриніксів. Вони сильно впливали на морально-психологічний стан населення та Червоної Армії, піднімаючи дух і знімаючи втому [6].

Так, у 1933 р. як тільки до влади в Німеччині прийшла націонал-соціалістична партія, було створено Міністерство народної освіти і пропаганди, яке очолив Йозеф Геббельс. Міністерство об'єднало існуючі пропагандистські організації Рейху, ставши фактично монополістом у сфері інформаційно-пропагандистської діяльності. Його метою була консолідація дій щодо ведення пропаганди, а також вплив на населення Німеччини через газети, радіо, театр, кінематограф і т.п. Відповідно до урядового декрету від 30 червня 1933 р. у підпорядкування Міністерства передавалася загальна політична пропаганда, вища політична школа, державні свята, преса, радіо, книгодрукування, мистецтво, музика, театр, кіно, контроль за морально-психологічним станом суспільства [7, с.181]. Найбільше уваги приділялося, звісно, друкованим засобам інформації, які крім текстів (закликів, протестів та інших матеріалів) містили ще й карикатури. Головними героями карикатур були лідери країн Антигітлерівської коаліції. Інші популярні герої – це, звичайно ж, євреї, які стояли за спиною лідерів антигітлерівської коаліції.

На початок Другої світової війни вже існувало два види політичних карикатур: карикатури активного сприйняття і карикатури пасивного сприйняття. Карикатури активного сприйняття передбачають багату уяву підготовленого читача і надання йому свободи інтерпретації через деперсоніфікацію героїв. Але населення окупованих територій перебувало в особливих умовах, спочатку під тиском більшовицької пропаганди, а потім гітлерівської інформаційної атаки. Німецька окупаційна адміністрація використовувала карикатури пасивного сприйняття, які не вимагали особливої рефлексії над зображенням. Можливості інтерпретувати карикатуру по-своєму практично не було, тому що вона супроводжувалася завжди певним написом, який заздалегідь нав'язував чужу думку. Карикатура посіла важливе місце не лише в газетах, а й у листівках, брошурах [8, с.274–295].

Карикатура стала невід'ємною частиною окупаційної преси. На окупованій території України протягом усього періоду окупації в газетах, що виходили щотижня, а інколи й декілька разів на тиждень, на 2-й, 3-й сторінці часто друкувалися карикатури. Активно карикатуру використовували нацистські та українські художники, що працювали в редакціях цих газет. Карикатура з'являлася також і на листівках, які постійно розповсюджували радянські партизани, нацисти та національні угруповання, що боролися проти обох політичних сил.

Для того щоб посилити негативне враження про діяльність радянського уряду, гітлерівське керівництво розповсюджувало карикатурні зображення по всій території Рейхскомісаріату «Україна». Вони були і в місцевих газетах, і на листівках. Прикладом можуть слугувати газети, що виходили в різних районах Рейхскомісаріату. Так у часописі «Волинь» красномовна карикатура, де більшовиків показано як голодного вовка,

який дивиться вгору на корзинку (Україну, яка піднімає німецький хрест) [9, с. 2].

Карикатура стала одним із найпоширеніших засобів впливу на населення окупованих територій, навіть якщо з першого погляду людина не переймалася побаченим і прочитаним на зображенні, з часом ця картинка вже спливала в пам'яті на рівні підсвідомості. Карикатури були в більшості номерів будь-якої газети, що видавалися на окупованій території України. Про це також свідчать випуски газети «Вінницькі вісті», що видавалися на Вінниччині з квітня по липень 1941 р. [10, с. 3; 11, с. 3; 12, с. 4; 13, с. 2, 4; 14, с. 2; 15, с. 4].

Незважаючи на те що на кінець 1943 р. на окупованій території України видавалося близько 300 газет та часописів, структура кожного з цих видань була характерною і типовою. Так, якщо ми переглянемо декілька газет таких, як «Українське слово», «Нове Українське Слово», «Волинь», «Вінницькі вісті», «Костопільські вісті», видані протягом 1941–1943 рр., то ми побачимо, що перша сторінка цих видань мала характерну тематику. На першій сторінці друкувалися повідомлення з фронтів, які подавалися у пафосній формі від імені переможців. На цій же сторінці – огляд міжнародних подій, причому завжди розмежовувалося, де свої – Італія та Японія, а де чужі – Англія, Франція, США та Радянський Союз. Якщо мова йшла про Англію чи США, то автори повідомлень критикували практично всі дії керівництва цих держав. Якщо мова йшла про Італію чи Японію, то говорилося переважно про їх здобутки. Досить рідко на першій сторінці подавалася інформація про важливі події в Рейхскомісаріаті «Україна» чи в зоні військової адміністрації, в основному така інформація друкувалася на 3–й, 4–й сторінках поряд із звичайними оголошеннями і наказами місцевої влади.

Друга сторінка кожного друкованого видання, як правило, присвячувалася боротьбі німецько-фашистської армії з більшовиками або військовим діям союзників Німеччини на Півдні чи Далекому Сході проти Англії, Франції та США. Тут також часто публікувалися статті про міжнародні події у світі та карикатури на Черчилля, Рузвельта, Сталіна. Четверта сторінка була присвячена повсякденному життю населення міст та сіл. Тут робилися повідомлення гетітскомісаріатів та різного характеру оголошення, повідомлялося про роботу театрів, кінотеатрів, культурна хроніка, про набір дітей до школи та їх навчання, статті, присвячені спортивній тематиці. З огляду на інформативність 4–ї сторінки, складалося враження, що в окупованій Україні життя вирує повним ходом, а люди щасливі та радісні, немає ні розстрілів, ні конфіскації житла та майна, примусового вивезення молоді до Німеччини та ін.

Як уже зазначалося вище, карикатури часто поміщали на сторінках обласних газет «Вільна Україна», «Волинь», «Голос Волині», «Горлівська газета», «Донецький вісник» та інших.

Так, наприклад, у газеті «Вінницькі вісті» за 1941–1942 рр. майже в кожному номері була політична карикатура на Сталіна та його керівництво. У газеті №43 від 31 травня 1942 р. політична карикатура, на ній зображено Сталіна і Черчилля, які в упряжці везуть Рузвельта, а під зображенням – текст «Із шабля на шабелі. Лорд брехні Черчилль до батька Сталіна: «Дорогий мій Сталіне, ще рік тому я сам сидів на козлах та запрошував тебе сідати» [16, с. 3]. Автори карикатури намагаються викрити відносини між трьома президентами і показати населенню окупованих територій, що ці три лідери, які складають між собою угоду, не варті навіть уваги.

У вересні 1942 р. пропаганда з допомогою карикатур посилюється, на сторінках окупаційних газет з'являється ще одна цікава карикатура «Брехуни біля мікрофона»: зображено трьох президентів біля мікрофона з текстом «Президент США Рузвельт: «Наша мета – свобода». Англіський прем'єр Черчилль: «... і вічний мир!». Батько Сталін: «... і советський рай!» [17, с. 2]. Карикатури завжди супроводжували коментарі або ж ціла стаття. Автори намагалися впливати на свідомість людей не лише через карикатуру а й коментарями спрямовувати думки населення у потрібному руслі.

У жовтні 1943 р., коли армія вермахту змушена була вести оборонні бої і відступати на захід, намагаючись забрати з України промислове й сільськогосподарське майно та вивезти людей, у газетах з'явилися карикатури зовсім іншого характеру. Тепер вони показували привабливу для більшовиків Україну, яку рятує німецька армія [18, с. 2].

Дійсно, зміст карикатури направляли на населення окупованих територій і на кожного українця велике враження, зображення раз по раз спливало в пам'яті і змушувало думати над ситуацією, яка склалася на той час. Часто, щоб поділитися враженням, українські громадяни знову й знову звертали свою увагу на ту чи іншу карикатуру, обговорюючи її, надаючи їй нового змісту.

Карикатурний жанр дуже часто використовувався і в листівках. Переважно з карикатурою легкого сатиричного змісту поєднували прості гумористичні вірші, які дуже легко запам'ятовувалися і передавалися однією людиною іншій.

Необхідно зазначити, що зі своїм пропагандистським завданням сатиричні жанри справлялися не гірше раціонально вивірених пропагандистських матеріалів. Сила їх полягала в тому, що вони впливали на морально-психологічний стан читача особливо емоційно. Наприклад, у газеті «Вінницькі вісті» міститься карикатура «Правдиве обличчя більшовизму: зображено єврея, який знімає маску з обличчям Сталіна. Далі, під

каркатурою, міститься текст: «Батькові Сталіну легко правити своїми численними народами, бо цей хоч і тяжкий, але прибутковий обов'язок виконують за нього жида, «Батько» Сталін це тільки їх маска!» [19, с. 2].

Аналогічні карикатури містились в інших газетах. Їх зміст – це переважно гумористичне висвітлення більшовицько-єврейського керівництва СРСР [3, с. 363], відносин між лідерами трьох країн – Радянського Союзу, США і Англії – політична карикатура (Сталін і Черчилль в упряжці везуть Рузвельта) [20, с. 3].

Не відставали від нацистських пропагандистів і радянські карикатуристи. Авторами найпоширеніших карикатур часів Другої світової війни, як уже зазначалося, була група Кукриніків. Свою першу роботу – плакат «Нещадно розгромимо і знищимо ворога!» – Кукриніки виконали в перший же день війни – 22 червня 1941 року. 24 червня плакат став невід'ємною частиною зовнішності Москви. Зображаючи фашистських загарбників, художники не тільки підкреслювали в їх зовнішності риси злості, жорстокості і підступності, але і показували їх внутрішню спустошеність і приреченість.

Декількома штрихами Кукриніки вміли передати портретну схожість, в якій би зовнішність не був представлений ними персонаж. Гітлера, наприклад, можна впізнати і в корові з книгою «Майн кампф» на спині (каркатура «Дійна корова»), і в надтріснутому казані («Два казани»), і в похмурому воронові («Варшавський удар») та ін.

Кукринікам вдалося не тільки відтворити своєю творчою фантазією обстановку реальної події, але і чудово яскраво і правдиво показати її історичний сенс. Це досягнуто свідомим перебільшенням, загостренням типового в зображеній ситуації, в образах. Тут позначилися і сатиричний талант художників і їх майстерність реалістичного зображення [21].

Кукриніки у своїх карикатурах створили образи, здатні впливати на морально-психологічний настрій населення та особового складу Червоної армії, а це давало позитивні результати у ході самих боїв і змінювало настрої населення до оптимізму. Їхні карикатури «воювали» у повному розумінні цього слова. Художники вдавалися до різних жанрів, як до різних родів зброї. Вони били по ворогові залпами своїх карикатур, закидали в їх тили велику кількість надзвичайно гострих сатиричних листівок [22].

Таким, чином, образи зображені художниками-каркатуристами в період Другої світової війни активно використовувалися як керівництвом нацистської Німеччини, так і радянським керівництвом. Мистецтво каркатури у цей період стало ефективним засобом впливу на свідомість значної частини німецького та і радянського народів. Каркатура відіграла важливу роль в інформаційному протистоянні двох держав – нацистської Німеччини та СРСР.

Вивчення каркатури як джерела з історії інформаційного протистояння нацистської Німеччини та СРСР дає можливість розкрити мистецтво каркатури як особливого джерела з дослідження даної теми і потребує подальшого глибокого його дослідження.

Список використаних джерел

1. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). Монографія / О.О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 361 с.
2. Родс Э. Пропаганда. Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны 1939–1945 / Энтони Родс; [пер. Ю.К. Бардина]. – М.: Эксмо, 2008. – 312 с.
3. Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
4. Окорков А. Особый фронт. Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны / А. Окорков. – М., Русский путь. – 2007. – 288 с.
5. Хмельницкий Д. Нацистская пропаганда против СССР. Материалы и комментарии. 1939–1945 / Д. Хмельницкий. – Вид-во: Центрполиграф, 2010. 384 с.
6. Кукриниксы: Собрание произведений (Том 2: Годы войны), 254 с.
7. Аникеев А.А. НСДАП: идеология, структура и функции / А.А. Аникеев, Г.И. Кольга, Н.С. Пуховская. – Ставрополь, 2000. – 307 с.
8. Стернин Г.Ю. Каркатура / Г.Ю. Стернин // Большая советская энциклопедия. – Т. 11. – М., 1970. – С. 428.
9. Газета «Волинь». – 1943. 7 жовтня.
10. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №30.
11. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №33.
12. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №39.
13. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №43.
14. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №44.
15. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №47.
16. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №43.
17. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №81.
18. Часопис «Волинь». – 1943. 7 жовтня.
19. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №63.
20. Газета «Вінницькі вісті». – 1942. – №42.
21. Кукриниксы в военное время. <http://art.sovfarfor.com/izobrazitelnoe-iskusstvo/kukrinyksy-v-voennoe-vremya>.
22. Каменский А. Из альбома «Кукриниксы Политическая Сатира 1929–1946», «Советский художник», 1973 г.

* * *

УДК 94(477.42)

Сергій Стельникович, канд. історичних наук, докторант кафедри історії та етнополітики, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Соціальний захист населення на Житомирщині у період нацистської окупації

Проаналізовано соціальний захист населення Житомирщини в другій половині 1941 – на початку 1944 рр. Підтверджено, що він реалізовувався місцевою українською адміністрацією та добровільними громадськими організаціями.

Ключові слова: соціальний захист, місцева українська адміністрація, Український Червоний Хрест, комітет самопомощи.

Сергей Стельникович. Социальная защита населения на Житомирщине в период нацистской оккупации

Проанализировано социальную защиту населения Житомирщины во второй половине 1941 – начале 1944 гг. Подтверждено, что она реализовывалась местной украинской администрацией и добровольными общественными организациями.

Ключевые слова: социальная защита, местная украинская администрация, Украинский Красный Крест, комитет самопомощи.

Sergey Stelnikovych. Social Protection in the Zhytomyr Region During the Nazi Occupation

It has been analyzed the social protection in the Zhytomyr region during the second half of 1941 – in early 1944. Confirmed that it was implemented by the local Ukrainian administration and voluntary community organizations.

Keywords: social protection, local Ukrainian administration, the Ukrainian Red Cross, committee of self-help.

Друга світова війна та нацистська окупація України призвели до глобальної соціальної кризи, яка, зокрема, проявилася у поширенні сирітства, жебрацтва, появи біженців, поставила на межу виживання інвалідів та осіб літнього віку. Ці категорії населення виявилися найбільш незахищеними у соціальному відношенні суспільними групами. Складну гуманітарну ситуацію доповнювала наявність великої кількості радянських військовополонених, які часто гинули у німецьких концтаборах від недоїдання та через поширення різного роду захворювань. Не дивлячись на це, у структурі органів окупаційної влади не передбачалася наявність навіть формальних інституцій соціального захисту місцевого населення на території України (за винятком фольксдойче). Соціальний захист, таким чином, значною мірою залежав від позицій місцевих українських (допоміжних) органів влади та діяльності добровільних громадських об'єднань, що констатується у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних учених [1, с.8; 2, р.167]. Усі ці процеси протягом другої половини 1941 – початку 1944 рр. повною мірою були відображені у регіоні Житомирщини.

Питання соціального захисту населення на Житомирщині періоду нацистської окупації практично не досліджувалося. У радянській історіографії, де пріоритетом виступали висвітлення всенародної боротьби проти окупантів та прояви експлуатаційно-колонізаторської політики нацистів, через ідеологічні моменти не наголошувалося на будь-яких фактах самоорганізації місцевого населення для допомоги нужденним. У подоланнях роботах сучасних учених, зокрема В.Жилок [3; 4], І.Ковальчука [5; 6], В.Яковенка [7] лише констатуються загальні напрямки роботи українських допоміжних органів влади та деяких громадських організацій у контексті соціального забезпечення, стверджено про наявність окремих соціальних закладів регіону в період Другої світової війни.

Метою пропонованої статті є аналіз соціального захисту населення на Житомирщині протягом другої половини 1941 – початку 1944 рр.

На території Житомирської області з часу адміністрації вермахту соціальний захист малозабезпечених був серед важливих напрямків діяльності українських допоміжних органів влади. Як правило, він реалізовувався загальними відділами або ж спеціально створеними відділами гуманітарного спрямування. Першочергово зазначимо, що виявлена джерельна база дозволяє стверджувати про широку соціальну підтримку місцевого населення до середини листопада 1941 р. Житомирським обласним управлінням на чолі з О.Яценюком. Разом із організацією матеріальної допомоги престарілим та інвалідам у перші місяці німецької окупації облуправління відновило роботу ряду спеціалізованих закладів для дітей-сиріт, інвалідів та осіб літнього віку [8].

17 жовтня 1941 р. Житомирське обласне управління прийняло постанову, яка передбачала створення з 1 жовтня 1941 р. спеціального фонду при міських та районних управліннях області для одноразової або систематичної фінансової допомоги інвалідам, пенсіонерам та, в окремих випадках, іншим особам, які мали гостру потребу в матеріальній допомозі. Фонд складався зі щомісячних відрахувань із заробітної плати службовців і робітників усіх установ, організацій та підприємств області, внесків власників торговельно-промислових підприємств та осіб, які займалися особистим промислом. Розмір щомісячних внесків для службовців і робітників при заробітній платі на місяць до 600 крб. становив 1% від зарплати, при заробітній платі від 600 до 1500 крб. – 1,5%, а при зарплаті понад 1500 крб. – 2%. Власники приватних торговельно-промислових підприємств та особи, які мали власні промисли, щомісячно з 1 жовтня

1941 р. мали сплачувати до фонду одноразової допомоги пенсіонерам та інвалідам 25% від вартості патенту на приватну діяльність [9; 10; 11].

Із приходом до влади у регіоні німецької цивільної адміністрації була переглянута політика Житомирського облуправління щодо забезпечення нужденних. Саме ж облуправління згодом було ліквідоване, а його структури перейшли в підпорядкування Українського бюро при генеральному комісаріаті. 10 грудня 1941 р. міський комісар Житомира Магас скасував відрахування до фонду пенсіонерів та інвалідів. Цей фонд ліквідовувався «заднім числом», з 1 листопада 1941 р. [12].

На рівні регіонів, у районах, містах та селах Житомирщини, соціальний захист населення також ініціювався та реалізовувався місцевими українськими адміністраціями [13; 14, арк.7, 27; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21]. Показовою, зокрема, є діяльність відділу опіки Житомирського міського управління, створеного уже в липні 1941 р. Певний час відділ, не маючи у своєму розпорядженні фінансових ресурсів, надавав нужденним допомогу натурою (продуктами харчування, одягом, паливом тощо). Із листопада 1941 р. він почав надавати фінансову підтримку [22; 23]. У 1942 р. відділ опіки міського управління Житомира надав грошову допомогу інвалідам I і II груп по 100 та 75 крб. відповідно. Одноразову допомогу також отримували престарілі, хворі та багатодітні матері [22]. Із січня 1943 р. приблизно на 540 бідняків міста щомісячно виділялося 35 тис. крб. (що складало у середньому по 65 крб. на одну особу) [23].

При міському управлінні Бердичева було організовано пенсійний відділ, який до початку 1943 р. систематично виплачував пенсії понад 800 громадянам, частина з яких була оформлена пенсіонерами уже за часів німецької окупації. На усіх пенсіонерів з місцевого бюджету щомісячно виділялося 70 тис. крб. (у середньому близько 85 крб. на одну особу) [24; 25]. Із ліквідацією на початку 1943 р. пенсійного відділу при Бердичівському міському управлінні пенсіонери міста перейшли на утримання місцевого комітету самопомощі [26].

Восени 1941 р. на території області з ініціативи українських органів влади було створено кілька громадських організацій соціального спрямування. Одним із таких об'єднань, яке водночас виступало і структурною частиною Житомирського міського управління, був жіночий відділ біржі праці на чолі з Ю.Мережинською. Окрім іншого, відділ протягом вересня – листопада 1941 р. підтримував дітей-сиріт, жебраків та полонених червоноармійців богунського концтабору (Шталаг-358) [6, с.39]. У газеті «Голос Волині» жіночий відділ у рамках його допомоги військовополоненим був названий обласним [27]. 31 жовтня 1941 р. при міському управлінні Бердичева було утворено комітет громадської допомоги для організації підтримки «громадянам на зимовий час, які потерпіли від наслідків військових подій» [28]. У листопаді 1941 р. з ініціативи голови м. Житомира Д.Павловського колишній керівник жіночого відділу біржі праці міського управління Ю.Мережинська створила та очолила Комітет допомоги радянським військовополоненим. В основному його діяльність зводилася до практичної матеріальної та медичної підтримки радянських військовополонених табору на Богуні. Певна допомога Комітетом була також надана німецьким солдатам [3, с.58; 4, с.117; 6, с.40; 29, арк.150–154], що, на думку В.Жилок, було необхідною умовою його функціонування [3, с.58; 4, с.117]. Комітет допомоги військовополоненим червоноармійцям функціонував до січня 1942 р. і припинив роботу через брак фінансування.

Для надання систематичної матеріальної й медичної допомоги радянським військовополоненим та незаможному місцевому населенню на початку листопада 1941 р. на спеціальному нараді Житомирського обласного управління було прийнято рішення про створення обласної організації Українського Червоного Хреста (УЧХ) [27]. Аргументом для її визнання німецькою владою стала заява про допомогу нужденним родинам фольксдойче.

Керівником Житомирської обласної організації УЧХ став голова облуправління О.Яценюк. До складу її керівного органу – президії – увійшли архієпископ Олексій, місцева активістка Ю.Мережинська, хірург обласної лікарні О.Гербачевський та завідуючий облвідділом здоров'я М.Коберницький. У складі 17 осіб був сформований комітет організації. Серед його членів були: голова м. Житомира Д.Павловський, секретар обласного управління М.Ясинський, директор житомирської поліклініки М.Лозицький, редактор газети «Голос Волині» Д.Маслій та інші. Із 3 осіб складалася ревізійна комісія УЧХ Житомирщини [30].

Для реалізації своїх завдань президія та комітет обласного УЧХ оголосили прийом членів до організації та закликали населення регіону широко підтримати акцію допомоги полоненим та бідним українським родинам [10; 31]. З метою організації добровільного збору продуктів харчування та коштів, зокрема для військовополонених, по районах обласний комітет напередодні висловив пропозицію створити районні комітети УЧХ [32].

Однак через перспективу широкого поширення діяльності обласної організації УЧХ, а також можливість її перетворення на осередок українського національного руху поза німецьким контролем окупаційні органи заборонили її функціонування. На початку 1942 р. на території Райхскомісаріату «Україна» була заборонена діяльність усіх гуманітарних організацій, у тому числі й Червоного Хреста [33, с.144]. Було також заборонено вживати назву «Український Червоний Хрест» у місцевій пресі, зокрема в центральній газеті житомирського регіону «Голос Волині».

Офіційно дозволеною на позначення громадських організацій соціально-господарського спрямування була назва «українська самодопомога» [34,арк.102].

Взагалі, німецька влада намагалася контролювати сферу соціальної допомоги, не допустивши розростання різного роду організацій підтримки за межі регіонального масштабу. Адже це могло б стати передумовою консолідації українського населення та його переорієнтації поза сферу питань соціального захисту. У розпорядженні вермахту щодо українського питання від 11 липня 1941 р. відзначалося, що створення будь-яких комітетів соціальної допомоги необхідно обмежувати локально і не допустити їх переростання в організації загальноукраїнського характеру. Створення органів соціальної допомоги для німців було також необхідне для нейтралізації політичної діяльності українського населення [35,с.166]. Подібної позиції дотримувалася не лише адміністрація вермахту, а й німецьке цивільне управління.

Натомість, не давши дозволу на діяльність обласної організації УЧХ, цивільна влада оголосила про можливість заснування на місцях підконтрольних німцям місцевих комітетів самодопомоги, які мали діяти регіонально без загального керівного центру. Порядок формування українських комітетів самодопомоги, які мали перейняти завдання УЧХ, були визначені розпорядженням райхсміністра А.Розенберга. Коло завдань комітетів самодопомоги було окреслено райхскомісаром Е.Кохом. З одного боку – вони повинні були надавати матеріальну допомогу нужденним грошми, одягом, взуттям, харчуванням тощо; з іншого – мали виконувати завдання опікування закладами охорони здоров'я [36].

Одними із перших на території Житомирщини восени 1942 р. були створені українські комітети самодопомоги у Звягельському гебітс-комісаріаті [37;38] та у м. Бердичеві [26;39]. У березні 1943 р. німці дозволили створити український комітет самодопомоги у Житомирському гебітс-комісаріаті [40]; наприкінці серпня 1943 р. сформувався комітет самодопомоги Коростишівського району [41]. Маємо інформацію також про функціонування у другій половині 1943 р. українського комітету самодопомоги на Овруччині [42]. Не виключено, що, окрім вищезазначених, протягом кінця 1942 – у 1943 рр. були сформовані українські комітети самодопомоги і на території інших гебітс-комісаріатів Житомирської області.

Основа матеріальної бази місцевих комітетів самодопомоги формувалася із членських внесків та пожертв населення. У комітеті Житомира, наприклад, членські внески становили 10 крб. на місяць, Звягеля – 5 крб. на місяць. Водночас житомирський комітет самодопомоги поповнював бюджет від прибутків з організації лотерей, концертів, вистав, комерційних проєктів [43]. Частково грошова допомога надавалася і німецькою владою. Проте вона більше сприймається як пропагандистський захід, аніж реальне бажання підтримки нужденних. На відміну від комітету самодопомоги Житомирського гебітс-комісаріату, інші комітети самодопомоги регіону мали проблеми із надходженням матеріальних ресурсів [44].

Найбільш активно діяв житомирський комітет самодопомоги на чолі з представником відділу освіти Українського бюро при генеральному окрузі «Житомир» О.Мережинським. Комітет, розпочавши роботу з 1 квітня 1943 р., надавав індивідуальну матеріальну й медичну допомогу бідному населенню. Матеріальна підтримка надавалася як коштами, так і продуктами харчування. Також для малозабезпечених були відкриті їдальня та дві майстерні по ремонту взуття [43;45]. Для пенсіонерів-інвалідів у Житомирі було створено пункти продажу газети «Голос Волині» за фіксованою ціною в 1 крб., яка через спекуляцію продавалася у місті за значно завищеною ціною [46,арк.44]. Медична допомога малозабезпеченим з ініціативи комітету Житомира надавалася у місцевих поліклініці та лікарні, у відкритих при будинку інвалідів зуболікарському кабінеті й водо-електро-світлокувальному кабінеті [43]. Завдяки позиції лікаря, директора поліклініки М.Лозицького, у поліклініці Житомира інваліди, престарілі, як і військовополонені, мали можливість обслуговуватися безкоштовно ще задовго до утворення комітету самодопомоги [47]. Разом з індивідуальною допомогою нужденним із 1 квітня 1943 р. український комітет Житомира прийняв на утримання будинок немовляти (грудної дитини) та будинок інвалідів [43;45].

Наприкінці літа – восени 1941 р. заходами Житомирського обласного управління було відновлено діяльність частини соціальних закладів, які функціонували ще за радянських часів. Особлива увага у системі соціального захисту відводилася дитячим спеціалізованим установам. До початку осені 1941 р. у Житомирі відновили роботу дитячий будинок кістково-туберкульозних хвороб, будинок розумово-відсталих дітей, та, за словами голови облуправління О.Яценюка, 7 дитячих будинків [8;48], зокрема у Житомирі, на хуторі Затишок (Затиштя) поблизу Житомира, у с. Дмитрівка біля Бердичева, у с. Ходорків Корнинського району.

Серед перших розпочав роботу житомирський будинок немовляти. У ньому діти перебували до досягнення 5-ти річного віку, після чого переводилися до дитячого (сирітського) будинку. Станом на початок липня 1942 р. у будинку немовляти перебувало 75 малюків, більшість із яких – до трьох років [49]. У серпні 1943 р. тут нараховувалося 56 дітей [43]. Наприкінці липня 1941 р. також почав працювати Житомирський дитячий будинок. Перші 14 дітей сюди були переведені міським управлінням із будинку немовляти. Станом на кінець серпня 1941 р. у дитячому будинку Житомира перебувало до 45 дітей [50,арк.24;51].

Через труднощі утримання дитбудинків згодом відбулося їх укрупнення. На базі дитячого будинку на хуторі Затишок, відповідно до наказу облуправління від 7 жовтня 1941 р., було створено Житомирський обласний дитячий будинок. До нього були переведені утриманці ліквідованих дитбудинків Житомира та с. Ходорків Корнинського району. Дитбудинки підпорядковувалися безпосередньо облуправлінню, а шефство над ним взяв О.Яценюк [52]. Водночас у згаданому наказі Житомирського облуправління від 7 жовтня 1941 р. піднімалося питання про зменшення кількості дітей у дитбудинках регіону. Голови міських та районних управлінь мали вжити заходів для передачі на утримання дітей-сиріт виявленим родичам. Діти віком понад 16 (згодом з 17) років вилучалися з дитбудинків із наданням допомоги у працевлаштуванні та самостійному житті. Також через організацію опіки передбачалося створення належних умов для життя сиріт, які перебували поза дитбудинками [52].

У середині 1942 р. у Житомирському обласному дитячому будинку перебувало 220 сиріт [53]. Уже до кінця листопада – початку грудня 1942 р. їх кількість зменшилася до 168 осіб [54]. У травні 1943 р. зафіксована наявність 170 дітей віком від 5 до 17 років, серед яких 40 дівчат та 130 хлопців [55]. Найбільшим за кількістю дітей на Житомирщині був дитячий будинок у с. Дмитрівка. У травні 1942 р. тут перебувало 378 сиріт [56], через рік їх кількість зменшилася до 220 осіб [26].

Вкрай непростою було питання з організацією харчування дітей у дитбудинках, забезпеченням їх одягом, взуттям, предметами першої необхідності. Разом з відповідними заходами українських допоміжних органів влади значною мірою вирішенню проблеми допомагали власні господарства [8]. Так, у господарстві будинку на хуторі Затишок, за яким також була закріплена значна земельна ділянка для вирощування сільськогосподарських культур, утримувалися корови, коні, свині, вівці, птиця. Для забезпечення власних потреб у господарстві дитбудинку були створені шевська, кравецька, столярна, ткацька майстерні, у яких працювали самі діти [49;51;53;54;55]. Власне господарство було також організоване у Дмитрівському дитячому будинку, тут же працювали шевська, кравецька та столярна майстерні [56]. Посильну допомогу дитячим будинкам надавало і місцеве населення [57;58] та громадські організації. А з 1 лютого 1943 р. дитбудинки с. Дмитрівка повністю перейшли на утримання українського комітету самодопомоги Бердичева [26]; із 1 квітня 1943 р. комітет самодопомоги Житомира прийняв на баланс будинок немовляти [45]. Наприкінці літа – на початку осені 1943 р. у Звягелі дитячий будинок для дітей віком від 6 до 12 років відкрив місцевий комітет самодопомоги [59].

Німецька окупаційна влада фактично не надавала дитбудинкам жодної допомоги, у тому числі й харчуванням [50,арк.24]. Поодинокі факти їх підтримки німцями, зокрема на хуторі Затишок, як і комітетів самодопомоги у Житомирі та інших регіонах, сприймаються виключно як пропагандистські.

Кілька дитячих будинків, створених на Житомирщині у другій половині 1941 р., не відповідали масштабам поширення сирітства. Тим більше, що до початку війни на території області функціонувало 24 дитбудинки, у яких перебувало 4654 дитини. Лише у Житомирі нараховувалося 5 дитячих будинків, у яких було 967 дітей [60,арк.61]. Проте в умовах нацистської окупації ця проблема априорі була нерозв'язною, незважаючи на будь-які зусилля українських органів влади чи благодійних організацій.

За часів Другої світової війни у Житомирі та Бердичеві продовжували функціонувати будинки інвалідів. У житомирському спецзакладі для інвалідів спочатку нараховувалося 278 осіб. Але через значні труднощі та відсутність будь-якої підтримки з боку німців директор будинку інвалідів запропонував хворим по можливості залишити заклад [50,арк.25]. Станом на 21 серпня 1941 р. тут перебувало 183 особи [48]. У серпні ж 1943 р. їх кількість становила 148 чоловік [43]. У будинку інвалідів для осіб літнього віку в Бердичеві станом на кінець 1941 – початок 1942 рр. перебувало 80 [17], а на початок червня 1943 р. – 88 осіб [26]. Із 1943 р. Житомирський та Бердичівський будинки інвалідів перейшли на утримання місцевих комітетів самодопомоги [26;45].

Постановою обласного управління від 7 жовтня 1941 р. «для ліквідації безпритульності і жебрацтва та забезпечення престарілих притулком» у Житомирі було створено будинок престарілих [61]. Він мав статус обласного і перебував на утриманні відділу опіки Житомирського міського управління. Станом на березень 1942 р. у будинку престарілих перебувало 200 осіб [22].

Зуважимо, що нацистська політика цілковитого знищення єврейського населення поширювалася і на утриманців спеціалізованих соціальних закладів. Так, за час окупації німцями було знищено від 40 до 50 осіб Житомирського дитячого будинку [50,арк.24–24зв;62,арк.259;63,с.47]; на початку 1942 р. вони ліквідували 70 єврейських дітей Дмитрівського дитбудинку [64,с.2]. Окрім того, 11 жовтня 1941 р. окупанти знищили 25 євреїв будинку інвалідів у Житомирі [50,арк.25].

Таким чином, соціальний захист населення на Житомирщині займав важливу складову діяльності українських допоміжних органів влади як у період адміністрації вермахту, так і під час цивільного німецького правління. Допомогу нужденним також надавали гуманітарні організації, які почали створюватися з другої половини 1941 р., серед яких, зокрема, обласна організація УЧХ. Натомість, з метою недопущення розростання таких об'єднань, окупаційні органи заборонили їх діяльність, дозволивши

формування розрізнених місцевих українських комітетів самопомогі. Такі благодійні організації, незважаючи на значні труднощі, стали важливими осередками матеріальної і медичної підтримки малозабезпеченого населення регіону Житомирщини.

Список використаних джерел

- Лисенко О. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми / О.Лисенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К., 2008. – Вип.11. – С.3–9.
- Armstrong J.A. Ukrainian nationalism / John A. Armstrong. – [3rd ed.]. – Colorado: Ukrainian academic Press, 1990. – 271 p.
- Жилік В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: [монографія] / В.М. Жилік. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
- Жилік В. Українські органи влади на Житомирщині в перші місяці німецько-фашистської окупації / Вікторія Жилік // Пам'ять століть. – 2004. – №2. – С.109–118.
- Ковальчук І.В. Поширення впливу ОУН на Житомирщину в 1941 р. / І.В. Ковальчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць / [за заг. ред. П.С. Григорчука]. – Вінниця, 2009. – Вип.17. – С.84–90.
- Ковальчук І.В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А.Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І.В. Ковальчук, С.В. Стельникович. – Житомир: Рута, 2011. – 188 с.
- Яковенко В.Ю. Життя та побут житомир'ян під час нацистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.) / В.Ю. Яковенко // Сторінки історії. – К.: НТУУ «КПІ», 2012. – №33. – С.179–189.
- Голос Волині (Житомир). – 1941. – 12 жовтня.
- Голос Волині (Житомир). – 1941. – 26 жовтня.
- Голос Волині (Житомир). – 1941. – 20 листопада.
- Нова доба (Бердичів). – 1941. – 30 жовтня.
- Голос Волині (Житомир). – 1941. – 14 грудня.
- Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.Р-1168. – Оп.1. – Спр.1. – 304 арк.
- Там само. – Спр.2. – 38 арк.
- Нова доба (Бердичів). – 1941. – 19 жовтня.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 5 січня.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 3 січня.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 11 січня.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 22 січня.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 3 лютого.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 17 лютого.
- Голос Волині (Житомир). – 1942. – 21 березня.
- Голос Волині (Житомир). – 1943. – 9 липня.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 19 лютого.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 5 грудня.
- Нова доба (Бердичів). – 1943. – 2 червня.
- Голос Волині (Житомир). – 1941. – 9 листопада.
- Нова доба (Бердичів). – 1941. – 2 листопада.
- Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області. Архівно-слідчі справи припиненого фонду. – Спр.30338. – 259 арк.
- Голос Волині (Житомир). – 1941. – 13 листопада.
- Голос Волині (Житомир). – 1941. – 27 листопада.
- Голос Волині (Житомир). – 1941. – 6 листопада.
- Беркоф К. Житва розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
- ДАЖО. – Ф.Р-1156. – Оп.1. – Спр.35. – 266 арк.
- Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів. Т.1 / [упоряд. В.Косик]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1997. – 384 с.
- Голос Волині (Житомир). – 1942. – 9 вересня.
- Звягельське слово (Звягель). – 1942. – 14 жовтня.
- Звягельське слово (Звягель). – 1943. – 3 лютого.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 7 листопада.
- Голос Волині (Житомир). – 1943. – 6 березня.
- Коростишівські вісті (Коростишів). – 1943. – 28 серпня
- Овручські вісті (Овруч). – 1943. – 11 вересня.
- Голос Волині (Житомир). – 1943. – 5 серпня.
- Коростишівські вісті (Коростишів). – 1943. – 3 листопада.
- Голос Волині (Житомир). – 1943. – 10 квітня.
- ДАЖО. – Ф.Р-1156. – Оп.1. – Спр.55. – 194 арк.
- Голос Волині (Житомир). – 1942. – 18 липня.
- Українське слово (Житомир). – 1941. – 21 серпня.
- Голос Волині (Житомир). – 1942. – 9 липня.
- ДАЖО. – Ф.Р-2636. – Оп.1. – Спр.10. – 74 арк.
- Українське слово (Житомир). – 1941. – 31 серпня.
- Голос Волині (Житомир). – 1941. – 16 жовтня.
- Голос Волині (Житомир). – 1942. – 6 червня.
- Голос Волині (Житомир). – 1942. – 3 грудня.
- Голос Волині (Житомир). – 1943. – 29 травня.
- Нова доба (Бердичів). – 1942. – 20 травня.
- Голос Волині (Житомир). – 1942. – 9 травня.
- Голос Волині (Житомир). – 1943. – 19 червня.
- Звягельське слово (Звягель). – 1943. – 28 серпня.
- ДАЖО. – Ф.Р-2636. – Оп.1. – Спр.83. – 77 арк.
- Перемога (Житомир). – 1941. – 9 жовтня.
- ДАЖО. – Ф.Р-2636. – Оп.1. – Спр.52. – 277 арк.
- Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.: [зб. документів] / [відп. ред. П.М. Степанов]. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 220 с.
- Іващенко О.М. Пам'ятки і пам'ятні місця Голокосту на Житомирщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) / О.М. Іващенко. – Житомир: Полісся, 2008. – 144 с. – (Вип.12).

УДК 94(477.46)1941/1945»

Євген Стрижак, канд. історичних наук, доцент кафедри історії України, Черкаський державний технологічний університет, Україна, м. Черкаси

Героїзм і трагедія Черкаського краю в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Показано наслідки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. для Черкащини. Розкрито особливості партизанського руху в краї. Показані відомі вихідці з Черкащини, які стали помітними постатями в роки війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, німецько-фашистські окупанти, черкаський край, уродженці, визволення.

Евгений Стрижак. Героизм и трагедия Черкасского края в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Показано последствия Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. для Черкасщины. Раскрыты особенности партизанского движения в крае. Показаны известные выходцы из Черкасщины, которые стали заметными фигурами в годы войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, немецко-фашистские оккупанты, черкасский край, уроженцы, освобождение.

Evgen Strizhak. Heroism and tragedy of Cherkasy region during the Great Patriotic War 1941–1945

The consequences of the Great Patriotic War 1941–1945 for Cherkasy region are shown in the paper. The specific features of the partisan movement in the region are highlighted in the article. Famous people from Cherkasy region, who have become prominent figures in the war, are shown in the paper.

Keywords: the Great Patriotic War, the Nazi occupiers, Cherkasy region, natives, liberation.

Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. – це не лише наше минуле, її подих ще і сьогодні холодить кров в жилах тих, хто був свідком жорстоких звірств фашистських загарбників. Вона круто повернула життя всієї країни, прийшла в кожен дім, в кожен сід'ю. Вона знищила в своєму полум'ї мільйони людських долей, принесла страждання і горе, які і понині гостро і скорботно хвилюють народну пам'ять.

Сьогодні, коли наша держава напередодні відзначення 70-річчя Перемоги у тій жорстокій і кровопролитній війні, особливо гострим є усвідомлення, що усім нам, а особливо молоді, як ніколи раніше, потрібна правда і пам'ять про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр. Про покоління тих людей, які чесно і до кінця виконали свій громадянський обов'язок, захищаючи рідну землю від загарбників, винесли на своїх плечах увесь тягар повсюдної відбудови, виростили дітей і внуків – громадян незалежної Української держави. Попри різні, нерідко полярні оцінки витоків війни, перебігу і значення її основних подій, незаперечним історичним фактом є те, що це була визвольна і справедлива війна, в якій український народ разом з іншими народами СРСР відстоював своє право на існування.

Метою статті є розкриття наслідків Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. для Черкащини.

Черкаський край став ареною запеклих кровопролитних боїв як на початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., так і в період визволення від німецько-фашистських загарбників. Перші підрозділи німецьких окупаційних військ з'явилися на теренах Черкащини в середині липня 1941 р., тобто менше ніж через місяць після початку агресії. 19 липня вони захопили м. Жашків. Їх напад від самого кордону стримували в жорстоких боях війни 6-ї та 12-ї армій Південно-Західного фронту. У районі м. Умані ці армії опинилися в оточенні. Із ста тисяч оточенців вивалося з кільця дуже мало. Більшість загинула в нерівних поєдинках, ціною свого життя надовго затримавши просування гітлерівців до Києва. Всі вони, війни-герої, перших та згодом всіх подальших воєнних років, які, визволяючи від агресора Черкащину, полягли на цій землі не доживши до світлого Дня Перемоги, поховані у братських могилах [2, с.394].

Шевченків край волею долі став ареною жорстоких боїв, як на початку війни, так і в період визволення від гітлерівців. Саме ціною свого життя, гіркою оточення, стражданнями полону війни 12-ї і 6-ї армій Південно-Західного фронту зірвали в липні-серпні 1941 р. плани гітлерівців, які прагнули навальним наступом оволодіти Києвом. А взимку 1944 р. саме тут була здійснена одна з блискучих військових операцій періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – оточення і знищення крупного угруповання німецько-фашистських військ – Корсунь-Шевченківська битва [4, с.23; 6, с.5; 12, с.10–11; 13, с.211–216].

Фашистським агресором на теренах Черкащини спалено 20 сіл разом з їх мешканцями. Зокрема, 18 червня 1943 р. було повністю спалено хутір Буда Чигиринського району і знищено 82 його жителів, у жовтні-листопаді в цьому ж районі спалено у с. Мельники 352 двори і знищено 300 мешканців, а у с. Вдовичин Хутір – 140 дворів і 409 жителів. 10 січня 1944 р. у селі Острівці Уманського району було спалено 200 дворів і розстріляно 156 жителів [7, с.145–154; 12, с.8].

Фашисти зруйнували на Черкащині велику кількість підприємств, електростанцій, історичних пам'яток.

На території Черкаської області під час німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) діяло три підпільних райкомів партії: Черкаський (керівник – С.Пальоха), Звенигородський (секретар – М.Сергєєв), Монастирищенський (секретар – П.О. Саморуха), двадцять шість партійних, п'ять комсомольсько-молодіжних, шістьдесят дев'ять підпільних патріотичних організацій і груп, 2-га Українська партизанська бригада

да, двадцять чотири партизанських загони, очолювані такими ватажками як І.Калашник, Ф.Савченко, П.Марценюк, П.Дубовий, А.Куценко, М.Савран, В.Щедров, Д.Горячий, Д.Кожанко та інші [1, с.26; 7, с.70].

Підпільні організації активно діяли в с. Лебедині Шполянського району (керівник – П.Осовський), в с. Суботіві Чигиринського району (керівник – М.Кривенко), у м. Смілі (керівник – Ю.Канарський), у м. Кам'янці (керівник – П.Харченко), у м. Умань (керівник – А.Романчук), у м. Городищі (керівник – О.Коваль) та інших містах і селах Черкащини [7, с.70].

На Черкащині в партійно-комсомольському підпіллі і партизанському русі брало участь близько 13 тисяч чоловік. Вони зробили вагомий внесок у розгром німецько-фашистських загарбників. У сутичках з партизанами на черкаських землях карателі втратили 12 099 солдатів та офіцерів. Було пущено під укіс 72 німецькі залізничні ешелони з військами та бойовою технікою, висаджено в повітря 56 мостів на їхньому шляху, знищено 664 автомашини ворога. Партизани взяли активну участь в боях за визволення від німецько-фашистських загарбників 5 міст і 38 сіл Черкащини [5, с.25; 7, с.86].

Пам'ять про мужність та героїзм радянських воїнів-визволителів, які подолали оборонну лінію фашистів на берегах Дніпра і звільнили від ворога черкаську землю, відчуті нащадки увіковічили в численних пам'ятниках, обелісках та величких меморіалах, які були побудовані і відкриті після війни.

В історії Черкаського краю є дуже багато людей, життєвий шлях яких примножив її славу. З їхніми іменами пов'язані стародавні часи і слава козаччина, становлення молодого Української республіки і сучасні непрості турботи. Та прославилася черкаська земля іменами своїх земляків чи не найбільше у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Немає такої країни в Європі, де б у роки Другої світової війни не билася з ненависним ворогом черкащани, як немає такого міста колишнього СРСР, яке б не звільняли чи не захищали вихідці із черкаського краю. Понад 160 уродженців сіл та міст Черкащини у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. були удостоєні високого звання – Героя Радянського Союзу. Двом із них – генералу армії Івану Даниловичу Черняховському (уродженець с. Оксанино Уманського району) і генерал-лейтенанту Івану Никифоровичу Степаненку (уродженець с. Нехайки Драбівського району) це високе звання присвоєно двічі [12, с.11].

Їх небагато в нашій державі, людей, які були б одночасно повними кавалерами ордена Слави і Героями Радянського Союзу. До славної когорти цих богатирів належить і житель Черкащини – уродженець с. Велика Севастіанівка Христинівського району – льотчик Іван Григорович Драченко [7, с.193].

В історію Перемоги над фашизмом записано ім'я легендарного жителя Черкащини, першого команданта рейхстагу Федора Матвійовича Зінченка. Саме бійці його полку Михайло Єгоров, Мелітон Кантарія і Олексій Берест встановили у 1945 р. на куполі німецького рейхстагу прапор Перемоги [7, с.193].

Гордиться Черкащина своїм легендарним земляком, генерал-лейтенантом Кузьмою Миколайовичем Дерев'янком (уродженець с. Косенівка Уманського району). Історія розпорядилася так, що саме він поставив останню крапку у Другій світовій війні (1939–1945 рр.), підписавши 2 вересня 1945 р. Акт про капітуляцію Японії на борту американського лінійного корабля «Міссурі» [3, с.23].

68 років від часу закінчення Другої світової війни (1939–1945 рр.) світове співтовариство відзначило 2 вересня 2013 р. Саме з цією подією ХХ ст. тісно пов'язане ім'я ще одного уродженця Черкащини, а саме с. Буда-Орловецька Городищенського району Івана Тимофійовича Артеменка. У серпні 1945 р. він – особливо уповноважений радянського командування, який вручив ультиматум про беззастережну капітуляцію Квантунської армії генералу Ямаді Отодзо [9; 10, с.13].

Черкащина дала армії не одного видатного воєначальника, які стали відомими постатями у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Серед них – уродженець с. Степанці, що на Канівщині, Лев Соломонович Сквирський. В період з травня 1943 р. по січень 1945 р. Лев Соломонович командував 26-ю армією [7, с.202]. Черкаський край гордиться і уродженцем с. Велика Бурімка Чорнобайського району Василем Пилиповичем Герасименком, людиною, яка з грудня 1941 р. була командуючим військами Сталінградського військового округу, а з вересня 1942 р. по листопад 1943 р. – командуючим 28-ю армією на Сталінградському, Південному та 4-му Українському фронтах. З березня 1944 р. по жовтень 1945 р. Василь Пилипович – нарком оборони Української РСР і водночас командуючий військами Київського військового округу [7, с.200].

Серед тих відважних, хто ще в передвоєнні роки вступив у боротьбу з фашизмом, було й багато уродженців Черкащини, Героїв Радянського Союзу. Це, зокрема, уродженець м. Сміла, головний військовий радник в республіканській Іспанії (1937–1938 рр.), командуючий 1-ю Далекосхідною армією Григорій Михайлович Штерн та льотчик-капітан корсунчанин Микола Костянтинів Ляонченко (загинув у битві за Москву 20 грудня 1941 р.) [7, с.205].

Навічно застиг на постаменті в Карантинній Слободі у Севастополі легендарний торпедний катер №52, яким командував Герой Радянського Союзу, уманчанин Афанасій Йович Кудерський. На кримській землі при штурмі Сапун-гори загинув син колгоспного конюха із села Цибулева Монастирищенського району лейтенант Михайло Якович Дзигунський, закривши своїм тілом ворожу амбразуру. Сам він загинув, а його взвод виконав завдання – захопив вершину цієї гори. М.Я. Дзигунському Президія Верховної Ради СРСР присвоїла звання Героя

Радянського Союзу посмертно. Пам'ять і подвиг його увічнені на діорами у Севастополі. Кримчани за свої кошти виготовили з білого мармуру погруддя, котрі стоять біля школи селища, яка носить його ім'я [10, с.10].

Також встановлено пам'ятники Героям Радянського Союзу – мужнім уродженцям Черкащини в Одесі – старшому політруку Семену Андрійовичу Куніці (уродженець с. Великий Хутір Драбівського району); під Санкт-Петербургом – льотчику Володимирі Андрійовичу Гончаруку (уродженець с. Чемериське Звенигородського району) [7, с.207]. У м. Миколаєві на могилі десантників-чорноморців постійно горить Вічний вогонь. У складі учасників цього десанту до останнього подиху билася з ворогом і черкащани, Герої Радянського Союзу: заступник командира відділення протитанкових рушниць, уродженець с. Мехедівки Драбівського району Іван Михайлович Удод та санітар-матрос, уродженець с. Вільшана-Слобідка Уманського району Гаврило Єлизарович Тищенко [7, с.207; 11, с.15].

Серед 28 героїв-панфіловців, які стояли насмерть у листопаді 1941 р. під Москвою, був і уродженець с. Черниші Канівського району, Герой Радянського Союзу Григорій Олександрович Петренко [7, с.207; 11, с.15].

Великою ціною було заплачено за перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Багато черкащан віддали своє життя у цьому пекельному двобойі за мирне майбутнє для нашого народу (див.: додаток до статті).

Черкащина була повністю звільнена від німецько-фашистських окупантів 12 березня 1944 р. Всього на території Черкаської області загинуло 210 668 людей різних національностей [8, с.66].

На Черкащині знайшли вічний спочинок у братських могилах 196806 воїнів [2, с.394]. За далеко не повними відомостями, від кривавих дій окупантів за роки війни загинуло 16 тисяч 450 мирних жителів Черкащини, в тому числі майже все єврейське населення.

Окрім братських могил, на Черкащині є чимало індивідуальних військових поховань часів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (як засвідчує сучасна статистика, таких могил на Черкащині 158). Це, в основному, поховання воїнів-фронтовиків, які полягли на нашій землі визволяючи її. Серед похованих і відомі люди тих часів. Так, наприклад, на Черкащині загинув і похований відомий письменник-воїн Аркадій Петрович Гайдар. Письменник загинув біля с. Ліпняве Канівського району 26 жовтня 1941 р. На місці його загибелі поставлено гранітну брилу. Похований у м. Каневі, де встановлено пам'ятник письменнику [7, с.64–65].

Під час героїчного прориву на Черкащині загинув і похований відомий російський письменник Юрій Соломонович Кримов. Могила і гранітний пам'ятник російському письменнику знаходяться з центрі с. Богодухівка Чорнобайського району [2, с.397].

В березневі дні 2013 р. черкащани відзначили 69-ту річницю визволення краю від німецького агресора. За цей час повністю відбудовано народногосподарський комплекс, залічено рани війни. Та і сама Черкащина виросла і по праву посіла чільне місце серед потужної когорти областей нашої незалежної України.

Сьогодні без перебільшення та з впевненістю можемо говорити, що, незважаючи на пройдені роки, жителі Черкащини сповнені почуття глибокої вдячності фронтовикам, які стали на захист Вітчизни, відстояли її свободу і незалежність, дали змогу жити і діяти сьогодні.

Час і доля по-різному перегортають сторінки історії, політики вносять до них свої корективи. Розпався Радянський Союз, на його місці поставили нові суверенні держави. Але ніколи не зникне пам'ять про людей, які вивели випробування найжорстокішою війною, про нашу спільну перемогу. Минуле не можна забути і замовчати, продати з молотка, не продавши і самих себе, і державу.

Складний нині час. В Україні сьогодні з потужною силою утверджуються підвалини сучасної державності, йде непростий процес реформування усіх сфер суспільного життя, формуються нові засади міжнародних відносин. Все це вимагає терпіння, згуртування суспільства, громадянської злагоди і миру. Це можливе лише на ґрунті історичної правди і народної пам'яті.

Справа честі кожного українця не лише берегти світлу пам'ять про тих, хто віддав своє життя за мир на землі, а й популяризувати знання про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр., виховувати у молодого покоління повагу до нашої історії, шанобливе ставлення до ветеранів та дітей війни.

Додаток

Черкащина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. (інформаційна довідка).

Окупована фашистськими агресорами – середина липня 1941 р.

Завершення визволення радянськими військами – 12 березня 1944 р.

Загальна кількість черкащан, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – 168481 осіб (в тому числі 151031 – безпосередні учасники бойових дій – військовослужбовці, партизани, бійці народного ополчення та винищувальних батальйонів).

Загальна кількість жителів Черкащини, які брали участь у партизанському русі, антифашистському підпіллі на території колишнього СРСР, русі Опору в інших країнах – 4779 чол.

Загальна кількість мирних жителів Черкащини, примусово вивезених німецько-фашистськими загарбниками на каторжні роботи в період окупації України – 60453 особи (дані на 2000 р.).

За визволення Черкащини 22 з'єднаннями і частинами на знак їх видатних перемог у боях було присвоєно найменування Черкаських, 23 – Корсунських, 20 – Уманських, 6 – Звенигородських.

Звання Героя Радянського Союзу у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. були удостоєні – понад 160 черкашан.

За визволення Черкаського краю високе звання Героя Радянського Союзу одержали – 456 воїнів 22 національностей.

Загальна кількість братських могил на території Черкаської області – 763, з них поховано 196806 осіб (з них відомо імен – 27199; з яких увіковічено – 16931 особа).

На території Черкащини в таборах для військовополонених загинуло – 95 тисяч радянських військовополонених [7, с.267–268].

Список використаних джерел

1. Бушин М.І. Історія Шевченкового краю: 1939–2002 рр. / М.І. Бушин, Н.В. Гудачкова, В.М. Лазуренко, А.І. Лисенко. – Черкаси, 2003. – 233 с.
2. Бушин М.І. Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років та Черкащина. Братські могили. Книга друга / М.І. Бушин, Г.І. Березняк, А.І. Лисенко. – Черкаси, 2005. – 400 с.
3. Бушин М.І. Черкаський край в особах: 1941–2001. Книга третя. Чигиринщина / М.І. Бушин, В.М. Лазуренко. – Черкаси, 2003. – 304 с.
4. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941–2001. Корсунщина. Книга шоста / М.І. Бушин, В.М. Лазуренко, С.М. Стрижак. – Черкаси, 2003. – 400 с.
5. Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.). – Черкаси, 1995. – 174 с.
6. Голиш Г.М. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Г.М. Голиш, М.Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2000. – 240 с.
7. Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Без права на забуття. Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / В.М. Лазуренко, Ю.М. Вовкотруб. – Черкаси, 2005. – 372 с.
8. Невідома Черкащина (історичні сторінки «Нової Доби»). Альманах. – Черкаси, 2002. – 120 с.
9. Федорова Т. Як наш земляк японцям ультиматум вручав / Т.Федорова, О.Кукса // Історичні сторінки «Нової доби». – «Нова Доба». – 2000. – 5 вересня.
10. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Експозиція «Черкащина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Путівник. – Черкаси, 1988. – 15 с.
11. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Черкаси, 2000. – 208 с.
12. Шамрай О.Г. Їхній подвиг житиме у віках. Книга перша / Шамрай О.Г. – Черкаси, 2000. – 464 с.
13. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина / Щербатюк В.М. – К., 2002. – 428 с.

* * *

УДК 322(477.42):271.222(470+571)–86БЕЗП «1945/1962»

Антон Сичевський, асистент кафедри історії України, Житомирський державний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Житомир

Анклав старообрядницьких безпопівських поселень у Базарському районі Житомирщини в 1945–1962 рр.

Розглянуто особливості діяльності зареєстрованих громад старообрядців Базарського району Житомирської області у 1945–1962 рр., досліджено характер внутрішньої організації та відтворення основ релігійного життя старовірами у контексті антирелігійних акцій, ініційованих представниками державних органів влади. Розкрито причини, що призвели до скорочення мережі релігійних громад.

Ключові слова: безпопівці, Житомирщина, молитовний будинок, радянська влада, релігійна община, старообрядці.

Антон Сичевський. Анклав старообрядческих беспоповских поселений в Базарском районе Житомирщины в 1945–1962 гг.

Рассмотрены особенности деятельности зарегистрированных общин старообрядцев Базарского района Житомирской области в 1945–1962 гг., исследован характер внутренней организации и воспроизведения основ религиозной жизни старовеерами в контексте антирелигиозных акций, инициированных представителями государственных органов власти. Раскрыты причины, которые привели к сокращению сети религиозных общин.

Ключевые слова: беспоповцы, Житомирщина, молитвенный дом, советская власть, религиозная община, старообрядцы.

Anton Sychevsky. Enclave of old believers settlements in Bazar district of Zhytomyr province in 1945–1962

The features of activity of the registered old believers communities in Bazar district of Zhytomyr province in 1945–1962 are considered, character of internals and recreation bases on religious life by old believers is investigational in the context of anti-religious actions, initiated by representatives of state organs. Reasons which resulted in reduction of network of religious communities are exposed.

Keywords: bespopovtsy, Zhytomyr province, meetinghouse, soviet power, religious community, old believers.

Проголошення державної незалежності України супроводжуване демократизацією державно-суспільних відносин створило комфортні умови для відродження духовності народу, звернення до релігійних витоків і традицій. У нових умовах вітчизняні історики отримали можливість плюралістично переосмислити історію функціонування релігійних об'єднань крізь призму атеїстичної політики, що проводилася владою УРСР.

Разом з тим, не зважаючи на популярність наукових студій з повенно-го минулого УРСР та значний історіографічний доробок з релігійної тематики цього періоду, маловивченою залишається тема етноконфесійної спільноти росіян–старообрядців, общини яких були широко представлені в межах багатьох регіонів Радянської України.

На сьогодні історіографія з повенного минулого старообрядництва представлена науковими працями Т.В. Арзуманової, яка з використанням методів усної історії дослідила особливості релігійної повсякденності старообрядців Харківщини у тоталітарну добу [1, с.6–9], П.М. Бондарчука, який аналізує релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст., коротко описав богослужбні практики у старообрядницьких общинах [2, с.225–226, 249–250, 279–281, 293], С.І. Жилока та Л.А. Паніної, які при вивченні релігійного життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр. розглянули деякі аспекти функціонування старообрядницької общини м. Житомира та в загальному оцінили становище старовірів області [3, с.103–105].

Проте, старообрядницькі громади Базарського району Житомирської області досі не були об'єктом історичних досліджень.

У пропонованій статті автор розглядає особливості становища старообрядницьких громад Базарського району Житомирської області у 1945–1962 рр. на основі раніше невідомих документів Державного архіву Житомирської області.

Анклав старообрядницьких поселень на території Базарського району Житомирської області утворився ще у ХІХ ст. внаслідок міграційного руху російських старовірів–безпопівців з Латвії, Литви і Польщі [4]. До складу анклаву входили сільські поселення Бродник, Малинка, Дерманівка (з 1952 р. – Трудолюбівка [5, с.57]), П'ятидуб. Документально відомо, що с. Дерманівка було засноване у 1817 р., с. П'ятидуб – у 1874 р. [6, с.76], а с. Малинка у 1880-х рр. [5, с.39]. У 1893 р. в с. Бродник проживало 90 родин старовірів, у с. Малинка – 24 родини, у с. Дерманівка – 106, у с. П'ятидуб – 35 [6, с.82]. З 1945 р. до складу П'ятидубської старообрядницької громади входили старовіри сусіднього с. Рахвалівка, яке знаходилося на межі Житомирської і Київської областей, та з територіально-адміністративним поділом відносилось до Розважівського району Київщини [7, арк.2]. Жителі анклаву належали до безпопівської гілки старообрядництва, а за відношенням до згод поділялися на поморців (с. Бродник і с. Малинка) [8, арк.11] та фелосівців (с. Дерманівка, с. П'ятидуб і с. Рахвалівка) [9, арк.17–18; 7, арк.14]. У поселеннях старовірів зберігалася міцна система ідентичностей, що складалася з поліетнічної та поліконфесійної компонент. Так, у 20–30-х рр. ХХ ст. у с. Дерманівці та с. П'ятидубі діяли російські національні сільські ради [5, с.50, 57]. Конфесійна однорідність населення анклаву підтримувалася за рахунок високого рівня набожності та укладання шлюбів переважно з представниками громад анклаву. Таким чином п'ять старовірських поселень, утворювали самодостатню етноконфесійну спільноту, відмежовану від зовнішніх проникнень. Однак, духовне життя населення анклаву протягом всієї історії його існування опинялося в умовах періодичних змін релігійних політик, що корегувалися в залежності від позиції владного керівництва.

На початковому етапі аналізованого нами періоду старообрядницькі громади отримали змогу безперешкодного функціонування.

У 1945 р. старообрядницькі громади анклаву проходили державну реєстрацію. Процедура реєстрації полягала у тому, що старовіри кожного населеного пункту мали надати обласному уповноваженому Раді у справах релігійних культів наступний пакет документів: список т.зв. «релігійної двадцятки», характеристики на 8 членів громади, список «п'ятірки» керівництва, список членів ревізійної комісії громади («трійки») та договір на оренду громадською культовою будівлі.

У липні 1945 р. засновники релігійної общини старообрядців–безпопівців поморської згоди с. Бродник Базарського району звернулись до уповноваженого Раді с правах релігійних культів (далі – РСРК) при Раді Народних Комісарів (далі – РНК) РСРР по Житомирській області Щербакова Є.Ф. з проханням зареєструвати їхню общину [8, арк.1].

До «двадцятки» засновників старообрядницької общини с. Бродник входили: Вавілова В.С. (1905 року народження – далі р.н.), Вавілова М.Я. (1926 р.н.), Горкова Д.С. (1907 р.н.), Готавська А.В. (1914 р.н.), Готавська К.Я. (1912 р.н.), Готавська Н.А. (1915 р.н.), Готавська У.А. (1895 р.н.), Готавський Є.С. (1913 р.н.), Готавський М.А. (1910 р.н.), Іванов А.А. (1889 р.н.), Кірілов Р.Ф. (1896 р.н.), Кірілова Є.А. (1919 р.н.), Міронова І.М. (1903 р.н.), Міронова Н.А. (1918 р.н.), Наумова К.Я. (1903 р.н.), Наумова Н.І. (1907 р.н.), Скороходова П.К. (1885 р.н.), Тимофєєв А.І. (1917 р.н.), Тимофєєва Л.С. (1907 р.н.), Тимофєєва Р.І. (1920 р.н.). За соціальним походженням всі члени «двадцятки» були «середняками», не мали судимостей і володіли виборчим правом. Більшість з них працювала у колгоспі «Зірка», а Готавський М.А. у Базарській МТС №2 [8, арк.2].

«П'ятірку» правління общини представляли Кірілов Р.Ф., Скороходов К.Ф. (1880 р.н.), Тимофєєв А.І., Тимофєєва Л.С. та Тимофєєва Р.І. Скороходов К.Ф. працював будівельником доріг. Близькі та рідні представники правління общини на момент реєстрації общини служили у лавах Червоної Армії (у Кірілова Р.Ф. – дочка, у Скороходова К.Ф. – син, у Тимофєєвої Л.С. – чоловік, у Тимофєєвої Р.І. – чоловік), а син Тимофєєвої Л.С. знаходився на примусових роботах у Німеччині [8, арк.3].

До складу ревізійної комісії общини входили: Міронова Н.А., Готавська А.С. (1918 р.н., за соціпоходженням «біднячка») і Вавілова М.Я. Близькі та рідні представників ревкомісії общини на момент реєстрації общини також служили у лавах Червоної Армії (у Міронової Н.А. – чоловік, у Вавілової М.Я. – 2 брати), сестра Вавілової М.Я. знаходилася на примусових роботах у Німеччині [8,арк.4].

10 липня 1945 р. виконком Базарської районної ради депутатів трудящих передав общині с. Бродник у безстрокове і безкоштовне користування одноповерхове молитовне приміщення (молільно) [8,арк.9] площею 180 кв. м [10,арк.1].

Одержане від виконкому Базарської райради приміщення молільні з давніх часів належало общині і було побудоване у 1914 р. Воно займало площу 3,84 сот. землі. Молитовний будинок був дерев'яний, критий залізним дахом, а навколо нього була огорожа. У молільні було таке церковне майно: 11 ікон, 2 столи, 3 лавки, наложі, 3 скатерки, 2 хустини, 2 утеральники [8,арк.10;11].

14 липня 1945 р. обласний уповноважений РСРК Щербаков С.Ф. зареєстрував релігійну общину старообрядців–безпопівців у с. Бродник, їхні виконавчий орган і ревізійну комісію [8,арк.11]. На час реєстрації членами общини були 140 осіб [10,арк.1].

Старообрядницьке населення с. Бродник жило у 30 будинках. Окрім того старообрядці сусіднього с. Малинка (40 дворів) не мали офіційно зареєстрованої громади і були прихожанами молитовного будинку у с. Бродник [11].

14 липня 1945 р. обласний уповноважений РСРК Щербаков С.Ф. зареєстрував служителем культури старовірів с. Бродник Яковлева П.Ф. [12,арк.1]. В своїй анкеті (датованій 29 листопада 1945 р.) Яковлев Петро Федорович писав: «Час і місце народження: 1871 р., с. Бродник. Соціальне походження: середняк. У сім'ї мого батька проходив науку старообрядницької релігійної безпопівської школи. Коли я закінчив термін мого навчання, я став працювати в сім'ї батька хліборобом. Після смерті батька я зі своєю сім'єю працював тяж хліборобом до революції. Коли стали організовувати колгоспи, я вступив у колгосп і працював до німецької окупації. При німцях я служив духовним наставником старообрядницької церкви. Після німецької окупації також був духовним служителем. Не судимий, користується виборчим правом, працюю в колгоспі» [12,арк.2].

4 серпня 1945 р. старообрядницька община с. Дерманівка Базарського району звернулася до обласного уповноваженого РСРК з проханням про реєстрацію [9,арк.1].

До «двадцятки» засновників старообрядницької общини с. Дерманівка входили Авакумова І.Є. (1858 р.н.), Афанасьєва А.П. (1920 р.н.), Афанасьєва М.Г. (1902 р.н.), Грігорьев Є.З. (1891 р.н.), Дроздова Є.А. (1914 р.н.), Калінова П.В. (1918 р.н.), Карпельов І.А. (1907 р.н.), Кірілова У.С. (1912 р.н.), Кузьмін М.Є. (1879 р.н.), Купресв К.І. (1860 р.н.), Купресв П.К. (1894 р.н.), Наумова А.Д. (1889 р.н.), Нікітін Р.Є. (1886 р.н.), Нікітіна Р.С. (1920 р.н.), Прокофьєва Є.Є. (1873 р.н.), Прокофьєва М.Ф. (1919 р.н.), Скороходов Я.А. (1885 р.н.), Тимофеев Ф.Т. (1891 р.н.), Феодорова П.Т. (1912 р.н.), Яковлева П.І. (1887 р.н.) [9,арк.16]. За соціальним походженням більшість представників «двадцятки» були «бідняками», лише 8 з них – «середняками». Всі вони не мали судимостей та не були позбавлені виборчого права, працювали в колгоспі ім. М.Горького [9,арк.16].

До «п'ятірки» керівного складу общини входили Феодорова П.Т., Карпельов І.А., Скороходов Я.А. (голова общини), Дроздова Є.А., Нікітіна Р.С. (секретар общини) [9,арк.15].

Ревізійну комісію общини представляли Купресв П.К. (голова), Афанасьєва А.П. (секретар), Нікітін Р.Є. [9,арк.14].

31 липня 1945 р. община с. Дерманівка прийняла від виконкому Базарської райради у безстрокове і безкоштовне користування одноповерхове приміщення для молитовного будинку [9,арк.11–12]. Молитовний будинок був дерев'яним з залізною крівлею, ветхого стану. У будинку було 2 столи, 4 лавки, 1 стілець, наложі, предмети культу: Престольне Євангеліє, мідна кадильниця, хрест–розп'яття, 5 ікон [9,арк.13]. Площа молільні складала 48 кв. м. [9,арк.19].

6 серпня 1945 р. обласний уповноважений РСРК Щербаков С.Ф. зареєстрував релігійну общину старообрядців–безпопівців фєдосіївської згоди у с. Дерманівка та їхні виконавчий орган і ревізійну комісію [9,арк.17–18]. Кількість представників общини у с. Дерманівка станом на 1945 р. становила 100 чол. (у 1956 р. – 90 чол., 1958 р. – 60 чол.) [9,арк.19].

Того ж дня уповноважений зареєстрував Потапова К.І. духовним наставником старообрядницької общини безпопівців с. Дерманівка [9,арк.20]. Потапов К.І. народився у 1872 р. в Дерманівці у сім'ї селянина–середняка. З дитячих років займався сільським господарством. З 1933 до 1940 р. працював у колгоспі. З 1940 до 1945 р. працював духовним наставником Дерманівської старообрядницької безпопівської релігійної общини [9,арк.21]. Потапов К.І. був малограмотним, духовної освіти не мав [9,арк.19зв.].

Більшість представників Дерманівської общини були звичайними селянами, які вели власні господарства, а зі створенням колгоспу вступили у нього. Проте частина старообрядців, як і інше населення українських земель, була втягнута у військові конфлікти ХХ ст. Так, відомо, що Нікітін Р.Є. з 1915 до 1918 р. брав участь у Першій світовій війні [9,арк.6]. Цікавою є доля дерманівського старовіра Карпельова І.А. До 1929 р. він працював наймитом. У 1929 р. вступив у колгосп, де пропрацював до

1934 р. У 1934 р. у зв'язку з вербуванням виїхав на Далекий Схід, працював на підприємствах у м. Владивосток, до Великої Вітчизняної війни (далі – ВВВ) – на заводі «Металіст». 5 травня 1942 р. зарахований у ряди РККА. В армії пробув до 1944 р. В бойових діях під Сталінградом був тяжко поранений. Був інвалідом ВВВ ІІІ групи. Після 1944 р. повернувся в с. Дерманівку [9,арк.3]. На завершальній стадії лихоліття Другої світової війни, весною 1945 р., у ряди РККА був призваний Купресв П.К., але вже 26 червня того ж року був демобілізований [9,арк.8].

У 1945 р. представники старообрядницької общини с. П'ятидуб Базарського району звернулися до уповноваженого РСРК при РНК СРСР по Житомирській області з проханням провести їхню реєстрацію [7,арк.1].

До складу «двадцятки» П'ятидубської общини входили жителі с. П'ятидуб Базарського району Житомирської області: Ануфрієв А.В. (1883 р.н.), Афанасьєв М.С. (1885 р.н.), Блохін К.Р. (1869 р.н.), Ващенко Т.Д. (1885 р.н.), Герасімов Н.Ф. (1861 р.н.), Костенко Т.Н. (1885 р.н.), Михайлов Т.І. (1909 р.н.), Сергеев Д.К. (1891 р.н.), Сергеев Д.Т. (1872 р.н.), Сергеев І.К. (1886 р.н.), Сергеев Ф.К. (1886 р.н.), Тимофеев А.Л. (1861 р.н.), Тимофеев Л.А. (1870 р.н.), Філатєв С.М. (1893 р.н.), Філатєв Ф.А. (1891 р.н.) та жителі с. Рахваловка Розважівського району Київської області: Блохін М.Н. (1861 р.н.), Воробйов А.Ф. (1861 р.н.), Карабанов А.С. (1885 р.н.), Карапузов А.Г. (1891 р.н.), Карапузов С.Ф. (1870 р.н.). Всі представники «двадцятки» працювали у колгоспах (у с. П'ятидуб – колгосп «Червоний жовтень», у с. Рахваловка – колгосп ім. Ворошилова), не були судимими і володіли виборчим правом. За соціальним походженням члени «двадцятки» з с. П'ятидуба розподілялися: 8 «бідняків» і 7 «середняків», з с. Рахваловка – всі «середняки» [7,арк.2].

«П'ятірку» общини представляли Тимофеев Л.А., Ващенко Т.Д., Михайлов Т.І., Блохін К.Р. та житель с. Рахваловка, секретар общини Слєпченко Ф.В. (1902 р.н.), який в роки Другої світової війни служив в Радянській армії [7,арк.3].

В склад ревізійної комісії общини входили жителі с. Рахваловка: Карапузов А.Г. (2 його синів служили в Радянській армії), Карабанов А.С., Карапузов С.Ф. [7,арк.4].

Головами П'ятидубської общини були Карапузов А.Г. та Карабанов А.С. [7,арк.4]. До речі, Карапузов А.Г. у 1943 р. був мобілізований у трудову армію, а потім повернувся у с. Рахваловку [7,арк.7].

20 липня 1945 р. П'ятидубська старообрядницька община уклала типовий договір з виконкомом Базарської райради про те, що остання передає общині у безстрокове і безкоштовне користування одноповерхове приміщення у с. П'ятидуб для облаштування молільні [7,арк.11–12зв]. Молитовний будинок був дерев'яним з крівлею із черепиці. Будинок займав площу у 3 сотки. В Успенському молитовному будинку старообрядців–безпопівців було 11 ікон, 3 утеральники, 3 скатерки, 2 хустини, 1 наложі, 2 столи, 2 лавки [7,арк.13].

13 серпня 1945 р. обласний уповноважений РСРК зареєстрував релігійну общину старообрядців–безпопівців фєдосіївської згоди в с. П'ятидуб Базарського району, а також виконавчий орган і ревізійну комісію общини [7,арк.14].

Того ж дня уповноважений зареєстрував духовним наставником П'ятидубської старообрядницької общини Філатєва М.К. [13,арк.1]. В своїй анкеті наставник писав: «Філатєв Міна Карпович народився 10 листопада 1860 р. в с. П'ятидубі. Середняк. З малоліття до 1941 р. займався хліборобством. У 1941 р. наставили мене наставником духовного сану. Знаходився на німецькій окупованій території та був наставником духовного сану» [13,арк.2].

9 червня 1946 р. в Успенській старообрядницькій общині с. П'ятидуба відбулися загальні збори, в яких взяло участь 215 осіб (61 чол., 154 жін.). На зборах було вирішено переобрати наставником Філатєва М.К., оскільки він був одним з небагатьох представників общини, хто був грамотний і поважного віку [14,арк.1–1зв].

30 червня 1946 р. на загальних зборах общини с. Дерманівка, в яких взяло участь 42 особи, Потапова К.І. було переобрано духовним наставником общини [15,арк.1–1зв].

20 липня 1946 р. община с. П'ятидуб перезаклонила договір з виконкомом Базарської райради депутатів трудящих на молитовний будинок у с. П'ятидуб. Умови договору збіглися з попереднім [14,арк.2–3зв].

14 червня 1950 р. уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області Захаров Г. перереєстрував Філатєва М.К. духовним наставником общини с. П'ятидуб [16,арк.2]. Також було проведено переєстрацію виконавчого органу і ревкомісії общини у попередньому складі. Пізніше обласний уповноважений РСРК на довідці про переєстрацію викреслив зі списку членів виконавчого органу Слєпченко Ф.В. та власноруч дописав: «Зарештований за дачу хабаря уповноваженому ради 26 липня 1950 р.». Деталі цієї справи документально відстежити не вдалося [16,арк.3].

23 березня 1952 р. духовний наставник з с. Дерманівка Потапов К.І. незаконно провів релігійний обряд похорон Новікова П.С. у с. П'ятидубі. Наставник, який казав, що діє в «чині попа», не мав відповідних документів від сільради на похоронну процесію та порушив радянське законодавство про поховання. Цей факт було зафіксовано головою П'ятидубської сільради Шевченко В.Ф., секретарем сільради Аборським Ф.І. та секретарем первинної парторганізації Молєвановою С.Я., які склали акт про порушення і планували звернутися до органів райпрокуратури, щоб ті

притягнули до відповідальності Потапова К.І. Однак Потапова К.І. так і не позбавили реєстрації, як духовного наставника, і він продовжував своє релігійне служіння [17].

17 квітня 1952 р. комісія у складі секретаря П'ятидубської сільської ради Аборського Ф.І., члена виконавчого органу релігійної общини Ващенко Т.Д., представника виконкому Базарської райради Прокопчука В.І. завідувачого Базарським райвідділом будівництва Моргуня Р.Ф. провела технічний огляд молитовного будинку старообрядницької общини у с. П'ятидуб. Було встановлено ряд проблем, які вимагали негайного ремонту приміщення. Комісія постановила, що до проведення ремонтних робіт будівля вважається аварійною і непридатною для експлуатації. Проведення молитовних зібрань заборонили [18, арк. 2–23в].

19 серпня 1952 р. було проведено черговий технічний огляд моліліні у с. П'ятидубі та встановлено, що община провела значні ремонтні роботи, окремі з них мали бути здійснені до 1 вересня. Було дозволено проводити релігійні зібрання у молитовному будинку [18, арк. 1].

У листопаді 1952 р. відбулися збори П'ятидубської старообрядницької общини, у яких взяли участь 120 осіб. На засіданні обговорювалося питання про обрання духовного наставника у зв'язку з тим, що попередній – Філатєв М.К. – помер у січні 1952 р. Духовний староста общини Тимофєєв Л.А. запропонував вибрати наставником Сергєєва Д.Т. Питання виносили на голосування. Кандидатура Сергєєва Д.Т. набрала 115 голосів «за», а 5 учасників зборів утримались. Таким чином Сергєєва Д.Т. було обрано наставником [19, арк. 1].

10 листопада 1952 р. уповноважений РСРК при РМ СРСР по Житомирській області Завернін П. зареєстрував Сергєєва Д.Т. духовним наставником старообрядницької общини с. П'ятидуб [19, арк. 2]. У своїй анкеті наставник писав: «Сергєєв Дмитро Тітовіч. Духовний сан з 10 листопада 1952 р. Час і місце народження: с. П'ятидуб, 1872 р. Соціальне походження: росіянин–селянин. Я народився в с. П'ятидубі Базарського району Житомирської області в сім'ї середняка. До колективізації я разом зі своїми рідними займався хліборобством, а під час колективізації вступив в колгосп, де працював і по сьогодні. Я і мої рідні не були репресовані, а також не були засуджені з позбавленням права голосу й не були вислані за кордон. З моїх дітей ніхто не був на окупованій території, а були сини в рядах Червоної Армії і знищували німців, за що мають нагороди, а я, старик, і зараз працюю в колгоспі на благо нашої Батьківщини» [19, арк. 3].

З 1952 р. громаду старовірів с. П'ятидуб в офіційних документах за належністю до безпопівських згод почали зазначати як поморську, хоча раніше органи влади відносили вірян села до представників фєдосіївської згоди [19, арк. 2].

13 жовтня 1953 р. обласний уповноважений РСРК Завернін П. зареєстрував виконавчий орган общини с. П'ятидуб, до якого входили Тимофєєв Л.А., Ващенко Т.Д., Михайлов Т.І., Прокофєєва Л.Т., Філатєв С.М. та ревізійну комісію (Сучков Я.У., Карабанов А.С., Карапузов А.Г.) [20, арк. 1].

В 1953 р. у с. Бродник молитовний будинок в звичайні дні відвідували 10–20 чол., а на свята, на Пасху у моліліню приходили всі жителі села, в тому числі діти. Школа у селі не діяла, хоча було пустуюче шкільне приміщення. У селі були комсомольці. На свята вони теж відвідували моліліний будинок [11].

У 1953 р. моліліня Трудолюбівської общини знаходилась у колишній конторі колгоспу. До переходу в цей будинок, до 1951 р., община займала кімнату в школі. В цей час 1 кімнату приміщення займала лавка сільпо, а в другій кімнаті був молитовний будинок (площа кімнати 48 кв. м.). У 1953 р. в селі було 50 дворів віруючих, все населення села. Діяла початкова школа, в якій працював 1 учитель, навчалося до 20 дітей. В селі не було клубу та громадських організацій. Все населення села у вихідні дні та свята ходило у молитовний будинок. Бригадир колгоспу Купресєв П.К. був головою ревкомісії общини. У селі були комсомольці, які на Пасху та інші свята ходили до моліліні. Молитовний будинок відвідували і школярі. Атеїстичні доповіді і лекції ніким і ніколи не читалися [21].

У 1955 р. відбулися загальні збори П'ятидубської старообрядницької общини, у яких взяли участь 98 осіб. Розглядалося питання про обрання духовного наставника, оскільки попередній – Сергєєв Д.Т. – помер 23 січня 1955 р. Новим наставником обрали Ануфрієва А.В. [22, арк. 1]. З проханням про офіційну реєстрацію нового служителя культу община звернулася до обласного уповноваженого РСРК [22, арк. 2]. 1 лютого 1955 р. Ануфрієва А.В. було зареєстровано духовним наставником [22, арк. 3].

26 січня 1955 р. ревкомісія общини с. П'ятидуба проаналізувала кількісний склад общини і встановила, що за попередній рік в общині померло 18 чол., а охрестили 22 новонароджених [22, арк. 5].

Станом на 1 серпня 1958 р. до складу «двадцятки» П'ятидубської общини входили жителі с. П'ятидуб: Ануфрієв А.В. (1888 р.н.), Афанасьєв М.С. (1886 р.н.), Блохін М.Н. (1870 р.н.), Гаврілов Я.І. (1900 р.н.), Герасімов Н.Ф. (1860 р.н.), Карабанов А.С. (1885 р.н.), Карабанов А.С. (1891 р.н.), Карапузов В.С. (1905 р.н.), Максименко Ф.М. (1923 р.н.), Михайлов Т.І. (1909 р.н.), Прокофєєва Л.Т. (1930 р.н.), Сергєєв Д.К. (1891 р.н.), Сергєєв Ф.К. (1906 р.н.), Старнаков Ф.А. (1901 р.н.), Сучков Я.У. (1900 р.н.), Тимофєєв Л.А. (1888 р.н.), Філатєв С.М. (1891 р.н.), жителі с. Рахваловка: Зябкін А.М. (1930 р.н.) і Карапузов А.Г. (1891 р.н.), житель с. Лісна–Колонка Базарського району Філатєв Ф.А. (1898 р.н., працював у колгоспі «За комунізм») [23, арк. 1–13в].

21 січня 1959 р. Указом Президії ВР УРСР було ліквідовано Базарський район, а сільради поділено між Малинським і Народицьким районами [24, с. 35]. До Малинського району відійшло с. Трудолюбівка, до Народицького – с. Бродник і с. П'ятидуб.

У 1959 р. Житомирське обласне проектно–кошторисне бюро при облкомунгоспі склало зведений кошторис вартості будівлі старообрядницького молитовного будинку у с. П'ятидубі. Дійсна вартість будинку з огороженою становила 10507 руб., а відновлювальна вартість – 17866 руб. Загальна земельна площа молитовного будинку займала 240 кв. м, сама ж будівля – 23,5 кв. м. [25, арк. 2].

18 липня 1959 р. духовний наставник старообрядницької общини с. Трудолюбівки Малинського району Потапов К.І. звернувся з заявою до уповноваженого РСРК при Житомирському облвиконкомі Мангушева А. В ній зазначалося: «З 1945 р. я є духовним наставником старообрядницької безпопівської церкви с. Трудолюбівки. У 1945 р. за типовим договором від 31 липня община користувалась половиною колгоспного будинку (колишній молочний пункт) приблизно до 1948–1949 року, а потім цей будинок, який знаходився в аварійному стані, був знесений і з того часу наша община, не маючи молитовного будинку, збиралася на моліліню у річні релігійні свята по хатах не більше 3 разів на рік. Останні декілька років такі богослужіння проводилися в моєму будинку, також тільки на Пасху, Різдво і в день Покрова. Від здійснення релігійних обрядів ніяких прибутків не маю, а община мені нічим не допомагає і ніякої участі в церковних справах не бере, мені ж доводиться платити податок на прибуток. В останні роки (1957–1958) декілька чоловік із складу двадцятки померло або виїхало на інші місця проживання, а замість них ніхто не вступив. Таким чином нині із складу колишньої двадцятки залишилося тільки 12 чол. Я прошу мене зняти з реєстрації, оскільки община фактично не існує і я не в змозі нести за неї витрати. Про зняття мене з реєстрації прошу повідомити органи фінвідділу для звільнення мене в майбутньому від податку на прибуток» [26, арк. 2].

18 липня 1959 р. обласний уповноважений РСРК зняв з реєстрації служителя культу релігійної общини Потапова К.І. [26, арк. 1].

23 листопада 1959 р. уповноважений РСРК при Житомирському облвиконкомі Мангушев А. підготував свої висновки з приводу необхідності зняття з реєстрації релігійної общини с. Трудолюбівки. В основу своїх аргументів він поклав заяву колишнього наставника Потапова К.І. Окрім того, Мангушев А. вказував, що деяка частина віруючих з с. Трудолюбівка відвідувала зареєстровані старообрядницькі молитовні будинки у с. П'ятидубі і с. Бродник [26, арк. 8–9].

23 листопада 1959 р. виконком Житомирської облради депутатів трудящих прийняв рішення №1099 «Про зняття з реєстрації старообрядницького (безпопівського) релігійного товариства с. Трудолюбівки, Малинського району, Житомирської області». Після цього Житомирський облвиконком звернувся до РСРК при Раді Міністрів (далі – РМ) СРСР з прохання санкціонувати приведення у дію рішення №1099 [26, арк. 7].

1 грудня 1959 р. заступник уповноваженого РСРК при РМ УРСР Швайко Р. у листі до голови РСРК при РМ СРСР Пузіна А.А. підтримав клопотання Житомирського облвиконкому [26, арк. 5].

19 січня 1960 р. РСРК при РМ СРСР погодилася з рішенням облвиконкому від 23 листопада 1959 р. і зняла з реєстрації старообрядницьку релігійну общину с. Трудолюбівка у зв'язку з розпадом [27, арк. 1].

9 листопада 1960 р. обласний уповноважений РСРК Терещенко В.Ф. зареєстрував служителем культу в с. П'ятидуб Михайлова Т.І. [28, арк. 2]. У своїй автобіографії наставник писав: «Михайлов Тімофєй Ілларионовіч народився в с. П'ятидубі Базарського району Житомирської області в сім'ї бідняка. Батько працював хліборобом, не був підсудний. Сам працював хліборобом до 1931 р. В 1931 р. виїхав на виробництво, до війни працював в м. Смоленську. Під час війни приїхав у с. П'ятидуб. Під час німецької окупації працював хліборобом і в 1943 р. був призваний в армію. Зараз інвалід Вітчизняної війни і працюю в колгоспі «Червоний жовтень» [28, арк. 1].

11 січня 1962 р. виконком Народицької райради депутатів трудящих прийняв рішення №16 про розірвання типового договору із старообрядницьким релігійним товариством с. Бродник Народицького району на право користування ним приміщенням під молитовний будинок [10, арк. 3].

22 лютого 1962 р. у своєму висновку стосовно ситуації в с. Бродник обласний уповноважений РСРК Терещенко В.Ф. писав: «Під впливом радянської дійсності і в результаті того, що в останні роки посилюється науково–атеїстична і виховна робота, релігійність серед населення значно знизилася. Падала активність і старообрядницького товариства. Відвідуваність молитовного будинку за словами духовного наставника вже у 1953 р. в недільні дні складала 10–20 чол. Встановлено, що нині молитовний будинок в звичайні недільні дні відвідує не більше 7–8 чол., а в дні великих релігійних свят їх буває не більше 15 чол., тобто воно фактично розпалося. Приміщення, використовуване общиною під молитовну будівлю, фактично порожнє, тривалий період не ремонтується і може прийти у непридатність. В той же час, у с. Бродник, через відсутність приміщення, абсолютно немає культурно–освітніх установ (клубу, бібліотеки та інших). Враховуючи слабкість релігійного товариства, і ту обставину, що в цьому ж районі, в с. П'ятидуб, яке у 10 км від с. Бродник, діє таке ж зареєстроване релігійне товариство, де віряни можуть задовольни-

ти свої духовні потреби, вважав би, що релігійне товариство в с. Бродник, звважаючи на його розпад, доцільно з реєстрації зняти» [10, арк. 1–2].

26 лютого 1962 р. на засіданні виконкому Житомирської облради депутатів трудящих, під головуванням Кременицького В., було схвалено рішення Народицької райради №16 від 11 січня 1962 р. Виконком райради зобов'язали провести вилучення приміщення у общини с. Бродник та передати його Базарській сільраді для облаштування під сільський клуб. Також на засіданні виконкому облради вирішили зняти з реєстрації старообрядницьку общину у зв'язку з розпадом. Щоб остаточно ствердити це рішення виконком облради звернувся до Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР з проханням погодитися з його рішенням [10, арк. 3].

3 квітня 1962 р. РСРК при РМ СРСР прийняла постанову, в якій погодилася з рішенням облвиконкому про зняття з реєстрації старообрядницької общини с. Бродник і про використання молитовного приміщення для інших цілей [10, арк. 4].

Отже, старообрядницькі громади поствоєнного часу виявили значний потенціал у розбудові власної структури релігійного життя. Проте трудова міграція у міста та інші регіони СРСР, поступове збайдужіння частини старообрядців до участі в релігійних відродах і їхня пасивна позиція щодо збереження культових споруд призводили до поступового занепаду громад. Так, у 1959 р. наставник з с. Трудолюбівка, позбавлений будь-якої допомоги зі сторони членів громади, не міг самостійно нести матеріальні витрати громаді і був вимушений залишити посаду духівника. Бездіяльність громади дала законні підстави РСРК при РМ СРСР зняти її з реєстрації. Схожа ситуація склалася у с. Бродник. З 140 осіб, які сформували общину у 1945 р., станом на 1962 р. залишалися її активними прихожанами тільки 8 осіб, а молитовна громада зовсім не ремонтувалася і мала неогрядний вигляд. Незадовільний стан релігійності у с. Бродник призвів до закриття молитовного будинку і зняття громади з реєстрації.

Таким чином серед усіх поселень анклав у 1962 р. молитовний будинок діяв лише у с. П'ятидуб, яке стало єдиним духовним центром для вірян сіл Бродник, Малинка, Трудолюбівка, П'ятидуб та Рахваловка.

Список використаних джерел

1. Арзуманова Т. Усна історія як джерело дослідження повсякдення релігійних общин в тоталітарному суспільстві (на прикладі старообрядців Харківщини) / Т. Арзуманова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – Вип. 111: Історія. – С. 6–9.
2. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
3. Жилюк С. І., Паніна Л. А. Релігійне життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр.: Монографія / С. І. Жилюк, Л. І. Паніна. – Остерг: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 272 с.
4. Заварина А. Русское население восточной Латвии во второй половине XIX – начале XX века / А. Заварина. – Электронный ресурс: http://www.russkije.lv/ru/journalism/read/rnvl/rnvl_glava_1.html
5. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю., Тимошенко В. І. Історико-географічний словник Малинщини / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк, В. І. Тимошенко. – Малин, 2005. – 72 с.
6. Таранець С. В. Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині в XIX – на початку ХХ ст. / С. В. Таранець // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С. 75–86.
7. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. Р. – 6630. – Оп. 1. – Спр. 8.
8. Там само. – Спр. 5.
9. Там само. – Спр. 7.
10. Там само. – Спр. 125.
11. Документи з історії старовірів Житомирщини. – Село Бродник, 1953 р. // Особистий архів Сичевського А. О.
12. ДАЖО. – Ф. Р. – 6630. – Оп. 1. – Спр. 6.
13. Там само. – Спр. 9.
14. Там само. – Спр. 30.
15. Там само. – Спр. 29.
16. Там само. – Спр. 54.
17. Документи з історії старовірів Житомирщини. – Село П'ятидуб, 1952 р. // Особистий архів Сичевського А. О.
18. ДАЖО. – Ф. Р. – 6630. – Оп. 1. – Спр. 66.
19. Там само. – Спр. 65.
20. Там само. – Спр. 70.
21. Документи з історії старовірів Житомирщини. – Село Дерманівка, 1953 р. // Особистий архів Сичевського А. О.
22. ДАЖО. – Ф. Р. – 6630. – Оп. 1. – Спр. 76.
23. Там само. – Спр. 92.
24. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006: Довідник: Офіційне видання / Упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк, Б. Ш. Табачник. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. – 620 с.
25. ДАЖО. – Ф. Р. – 6630. – Оп. 1. – Спр. 101.
26. Там само. – Спр. 100.
27. Там само. – Спр. 109.
28. Там само. – Спр. 110.

* * *

УДК 364:369»71»(045)

Г. Красницька, канд. історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ, Україна, м. Вінниця

Н. Чернышук, канд. історичних наук, доцент кафедри правознавства, Вінницький національний аграрний університет, Україна, м. Вінниця

Історичний розвиток соціального захисту населення в Україні

Виділено етапи становлення соціального захисту в Україні залежно від цілей соціального захисту, методів та інституційного забезпечення. Розглянуто сучасний стан соціального захисту в Україні.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, еволюція, формування, розвиток, соціальне страхування.

A. Krasnitska, N. Chernyschuk. The historical development of social protection of the population in Ukraine

Выделены этапы становления социальной защиты в Украине в зависимости от целей социальной защиты, методов и институционального обеспечения. Рассмотрено современное состояние социальной защиты в Украине.

Ключевые слова: социальная защита, социальное обеспечение, эволюция, формирование, развитие, социальное страхование.

G. Krasnitska, N. Chernyschuk. The historical development of social protection

Allocated stages of development of social protection in Ukraine according to the objectives of social protection, methods and institutional support. The current status of social protection in Ukraine.

Keywords: social protection, social security, evolution, formation, development, social insurance.

Одним із природних бажань практично будь-якої людини є довге, щасливе і забезпечене життя. Оскільки перші дві категорії носять суто суб'єктивний характер, тому на особливу увагу заслуговує рівень і якість життя населення, який залежить від особистісних, родинних та зовнішніх чинників [1], тобто людина має поклатися не лише на себе, а отримувати матеріальну чи моральну допомогу з боку родини, держави та інших небайдужих осіб. Це питання набуває особливої актуальності для осіб, які неспроможні самотужки упоратися з поточними життєвими труднощами, а відтак потребують соціального захисту. Для того, щоб зможти покращити соціальний захист населення в Україні, необхідно перш за все з'ясувати історію його розвитку.

Проблемам становлення та розвитку соціального забезпечення присвячено велику кількість праць вітчизняних та зарубіжних авторів. Зокрема, історичні аспекти виникнення та розвитку соціального захисту досліджували такі вітчизняні вчені, як Е. Лібанова, Н. Болотна, та інших. Трансформацію ролі держави у забезпеченні добробуту громадян відображено у працях Й. Радецького, О. Іванової, О. Макарова, С. Злупко, які також у своїх дослідженнях приділяли увагу дослідженню теоретичних засад та історичним витокам соціального захисту населення. Натомість недостатньо висвітленими залишаються питання щодо становлення та розвитку соціального забезпечення на теренах України, яким і присвячена дана стаття.

Основними цілями написання статті є дослідження процесу формування та розвитку соціального захисту в Україні залежно від ступеню охоплення соціальним захистом населення, інструментів, які використовуються, діючих інституцій та виділення окремих етапів цього процесу.

Тепер важко визначити, якими були перші спроби надання соціальної допомоги, але з'явилися вони давно. Історія соціального захисту сягає особистої доброчинності, яка була притаманна людському суспільству ще з доісторичних часів. З перших кроків цивілізації, коли сім'я, домогосподарство були основним виробничим осередком у суспільстві, цілком логічним було поклати турботу про непрацездатних на інших членів сім'ї. Ті, хто залишилися безпомічними поза сім'єю, або ціла сім'я, яка опинилася у скрутному становищі, могли розраховувати на допомогу громади. Захист нужденних здійснювався у формі особистої та громадської доброчинності тоді, коли йшлося про виживання людини і сім'ї [5, с. 95].

Еволюція соціального захисту проходила протягом тривалого часу від неорганізованих заходів до сучасних налагоджених систем на рівні держави. Вважається, що один з перших документів, який спрямований на захист вдов та сиріт, був виданий Вавилонським царем Хаммурапі ще у 8 сторіччі до н. е. система соціального захисту, яка існує в Україні, виникла не одразу і не у такому вигляді, як в теперішній час. Процес формування та розвитку системи соціального захисту розпочався ще у II сторіччі до н. е., коли на території України проживали племена Сарматів, та триває й досі. На нашу думку, цей процес залежно від ступеня розвитку об'єктів, інституцій, заходів соціального захисту можна умовно поділити на ряд етапів, які обмежені певними часовими рамками (табл. 1).

I етап. Фахівці стверджують, що історія соціального захисту розпочиналась з доброчинності окремих громадян, проявів співчуття. Довгий час утримання непрацездатних членів сім'ї було моральним обов'язком її працездатної частини. Сироти та інші особи, які не мали сім'ї, або нужденні сім'ї могли отримати підтримку з боку громади, яка, як правило, не носила системного характеру. В Україні одними з перших «законодавчих

Табл. 1. Етапи розвитку системи соціального захисту населення в Україні

№	Часові рамки	Коротка характеристика стану соціального захисту населення
I	II ст. до н.е. –до кінця X ст.	Характеризується відсутністю законодавчо оформлених механізмів та форм надання соціального забезпечення. Утримання непрацездатних членів сім'ї здійснювалось за рахунок інших членів. Особам без сім'ї громадою могла надаватись допомога у натуральній формі, яка не носила системного характеру.
II	кінець X ст. – XVII ст.	Об'єктами соціального захисту були сироти, жебраки, інваліди. Ініціаторами соціальних заходів були князі. Посилення ролі церкви як благодійної організації. Створення на базі церков і монастирів благодійних закладів для немічних та сиріт. У Запорізькій республіці створені благодійні заклади для поранених і старих воїнів. Посилилась організаційна діяльність різних установ та організацій щодо вдосконалення форм підтримки соціально вразливих верств населення. Допомога (милостиня) надавалась здебільшого у натуральній формі.
III	Друга половина XVII ст. – початок XVIII ст.	Розвиток грошового обігу спричиняє виникнення професійного жебрацтва. Петром I законодавчо закріплюються допустимі заходи соціальної допомоги. Замість милостинь пропонуються благодійні внески. Зростає роль держави у регулюванні зайнятості працездатних жебраків (робітничі будинки), медичного обслуговування та утримання сиріт та безпритульних. Закладено основи державного регулювання соціальної безпеки.
IV	друга половина XVIII – початок XIX ст.	Сформувалась державна структура соціальної допомоги населенню. За рахунок державних коштів та благодійних внесків засновуються сирітські виховні заклади, народні школи, аптеки, лікарні, богадільні, лепрозорії, божевільні, робітничі будинки. Вперше було введено норми забезпечення богадільень ліжками. Вперше запроваджується пенсійне забезпечення деяких категорій державних службовців, яке носить характер привілею.
V	XIX ст. – 1917 р	Розвиток промислового виробництва став передумовою для виникнення принципово нової концепції соціального захисту, основою якої є колективна відповідальність суспільства за утримання безробітних, удів, сиріт та престарілих. Запроваджені пенсії (допомога) у зв'язку з каліцтвом спочатку працівникам державних гірничих заводів та рудників, а згодом й всім робітникам. Пізніше зароджується державне соціальне страхування у вигляді страхування робітників від нещасних випадків на виробництві, забезпечення на випадок хвороби, та з'являється інституційне забезпечення соціального страхування.
VI	1917 р. – 1990 р.	Фінансування заходів соціального забезпечення повністю закріплено за державою. Пізніше джерелом фінансування державного соціального забезпечення стали внески роботодавців. Соціальними гарантіями держави були мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія, норми споживання в інтернатах для дітей і дорослих. Заходи соціального захисту того часу носили пасивний характер. Внаслідок того, що соціальним захистом було охоплене все населення країни, незалежно від потреби в ньому і доходів, а обрані методи виявились неефективними та високовартісними, система соціального захисту СРСР не досягла мети, заради якої була створена.
VII	з 1990	Зі здобуттям Україною незалежності процес демократизації соціального захисту набув значного розвитку. Створено законодавчу базу, яка визначає соціальні гарантії та нормативи, забезпечує отримання певного рівня доходів окремими категоріями громадян. Подальший розвиток системи соціального захисту проявляється через реформи (наприклад, системи пенсійного забезпечення) та нововведення. Система соціального захисту України поступово наближається до Європейських країн. Ратифіковано Європейську соціальну хартію. Розглядається можливість прийняття законів: «Про загальнообов'язкове соціальне медичне страхування», «Про ратифікацію Європейської конвенції та про правовий статус трудящих–мігрантів від 24.11.77 р.».

актив», які запроваджували соціальну допомогу полоненим, були договори з греками, укладені у 911 і 945 роках князями київськими Олегом та Ігорем «Про порятунок полонених», де передбачалось зобов'язання сторін про викуп полонених та повернення їх на батьківщину [2].

II етап. Соціальний захист набуває чіткіших форм, формується специфічна організаційна структура, основою якої можна вважати церкву. У 996 році князь Володимир видав Устав, яким доручив церковним структурам та духовенству здійснювати опікування і нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких та встановив для благодійних закладів «десятину». Володимиром засновано училища для навчання убогих, богадільні, запроваджено народні свята, на яких годували нужденних та подавали їм милостиню.

Князь Ярослав Володимирович заснував сирітське училище, у якому навчалось та утримувалось близько 300 юнаків. Першим соціальним законом, в якому пропонувалась соціальна програма, була «Руська Правда», що датується IX – поч. X століття. Однак більшість дослідників пов'язують «Найдавнішу правду» з ім'ям Ярослава Мудрого (роки правління 1019–1054).

Володимир Мономах (роки правління 1113–1125) заповідав турбуватися про убогих та надавати їм посильну допомогу. У Запорізькій вольній республіці у цей період були створені благодійні заклади для поранених і старих воїнів. При монастирях (Печерському, Чернігівському, Лебединському (Чигирин) та ін.) засновувались благодійні заклади для немічних та сиріт. Посилилась організаційна діяльність різних установ та організацій щодо вдосконалення форм підтримки соціально вразливих верств населення. У XIV столітті відкрито 4 лікарні у передмістях Львова, Київське братство опікувалось школою та шпиталем для убогих. У Кам'янці-Подільському був створений вірменський шпиталь, який функціонував за кошти місцевої громади.

На цьому етапі допомога (милостиня) надавалась здебільшого у натуральній формі. Незважаючи на те, що жебраків не розпитували про нужду, мета допомоги, як правило, досягалась.

III етап. У середині XVII ст. значна частина території України входить до складу Росії. На цей час грошовий обіг набув розвитку, що сприяло перетворенню жебрацтва на професійну справу. Крім того, внаслідок посилення тиску поміщиків, збільшилась кількість біглих кріпаків. З метою зменшення таких явищ Петро I у 1712 році видав указ, яким заборонив надавати милостинню жебракам. Невиконання цього указу каралось штрафом до 5 крб. Натомість Петро I закликав робити благодійні внески у шпиталі та інших благодійних закладах. На Священний Синод та державні адміністрації покладено обов'язки щодо облаштування шпиталів, богадільень, притулків для сиріт та безпритульних. Здорових працездат-

них жебраків відправляли або в робітничі будинки, або до господарів. Для хворих та старих функціонували богадільні.

Покинутих немовлят виховували у богадільнях та потім віддавали у солдати. Вважається, що саме за Петра I закладено основи державного регулювання соціальної безпеки.

IV етап. У другій половині XVIII сторіччя сформувалась державна структура соціальної допомоги населенню. Катерина II у вересні 1763 р. видала Маніфест про заснування виховних будинків для сиріт, а у 1775 році видала наказ «Приказ общественного призрения», яким створено народні школи, аптеки, лікарні, богадільні, лепрозорії, божевільні, робітничі будинки. Для цього виділялися кошти та приймалися благодійні внески. Особиста пожертва Катерини II складала 150 тис. крб, крім того, вельможі додали ще близько 350 тис. крб. У цей період створювалась велика кількість благодійних закладів по всій території Російської держави. В Україні у 1812 році створено Харківське товариство благодійництва. Вперше було запроваджено норми забезпечення богадільень ліжками.

Протиріччям, притаманним даному етапу, було те, що на той час кріпаки були позбавлені соціального захисту в будь-яких формах.

В цілому соціальний захист до появи капіталізму існував у формах:

- 1) благодійності через опіку та піклування;
- 2) утримання непрацездатних сім'єю;
- 3) державної допомоги для найвразливіших верств населення;
- 4) взаємодопомоги громади;
- 5) пенсії державним чиновникам за бездоганну службу;
- 6) утримання військових чинів при виході на пенсію за віком або з каліцтвом, отриманим на війні.

V етап розпочався у XIX ст. з розвитком промислового виробництва, коли у зв'язку з виїздом сільського населення у місто руйнувалась сім'я, яка включала три покоління, з появою підприємств, де використовувалась наймана праця, змінилась економічна роль сім'ї. Саме тоді зародилась нова концепція соціального захисту, яка базувалась на колективній відповідальності суспільства за утримання безробітних, удів, сиріт та престарілих.

Принципи соціального захисту працівників гірничих заводів закріплені законом 1861 року щодо створення «допоміжних товариств» та положенням 1901 року, яке стосувалось правил надання (призначення) пенсій працівникам державних гірничих заводів та рудників, які втратили працездатність на виробництві.

Законом про винагороду потерпілих робітників на всіх промислових підприємствах внаслідок нещасних випадків, прийнятим у 1903 році у Росії, призначалась компенсація у зв'язку із каліцтвом, яка називалась пенсією. Але на той час ще не встановлювались пенсії за віком, у разі

втрата годувальника, у разі інвалідності за загальним захворюванням. Законом здебільшого встановлювалось не право робітника на матеріальне утримання, а відповідальність роботодавців (роботодавців звільнявся від виплат, якщо робітник отримував травму навмисне або з причини власної небачності, необережності). Пізніше з'явилося державне соціальне страхування, законодавче забезпечення якого реалізовувалося через низку законів, прийнятих Третьою Державною Думою у 1912 році. Ці закони передбачали страхування робітників від нещасних випадків на виробництві, забезпечення на випадок хвороби, появу інституційного забезпечення (Ради та заклади у справах страхування робітників).

VI етап. «Радянський» етап розвитку соціального забезпечення розпочався у 1917 році з Великої Жовтневої Революції. У листопаді опубліковано «Урядове повідомлення про соціальне страхування», після чого видано низку декретів про повне соціальне страхування як найманих робітників, так і малозабезпечених верств міського та сільського населення (СУ РСФСР ст. 17). Прийняте у 1918 р. положення про соціальне забезпечення трудящих стосувалося матеріального забезпечення тимчасово непрацездатних, безробітних, інвалідів, допомоги по вагітності і пологах, у зв'язку з народженням дитини, на поховання, медичної допомоги тощо. Держава перебрала на себе зобов'язання щодо фінансування соціального забезпечення (крім приватних роботодавців) у 1919 р., а у 1921 р. державне соціальне забезпечення здійснювалось вже за рахунок внесків роботодавців.

Така соціальна підтримка обходилася державі дуже дорого і врешті-решт виявилася їй просто не по кишені. Бажання дбати про всіх і кожного, незалежно від рівня забезпеченості, прискорило фінансове банкрутство уряду. Над чисті над чисті призвів до небаченого дефіциту, а продовольчі субсидії – до жорсткої інфляції. Надмірна щедрість радянської «загальної» системи соціального забезпечення призвела до прямо протилежних результатів в порівнянні з первісним задумом.

VII етап. «Сучасний» етап розпочався з 1990 року з набуття Україною незалежності. Хоча демократизація соціального захисту розпочалася ще у 80-і роки, тобто за часів Радянського Союзу (матерям гарантувалась відпустка по догляду за дитиною до двох років, пізніше – закон про пенсійне забезпечення, яким впроваджувався єдиний порядок нарахування пенсій усім громадянам, запроваджувались соціальні пенсії), цей процес набув розвитку лише після отримання Україною статусу незалежної держави. На даний час існує значна кількість законів, які визначають соціальні гарантії та нормативи, забезпечують певний рівень доходів окремим категоріям громадян.

Сьогодні на території України діє Закон «Про підвищення рівня соціального захисту найбільш вразливих верств населення» від 28 грудня 2011 р. №1381.

Згідно цього закону, встановлено, що розміри пенсій інвалідам війни, обчислені відповідно до статті 27 та частини другої статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», статей 13 і 21 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», збільшуються на 25 відсотків, у разі втрати годувальника не може бути нижче розміру прожиткового мінімуму, встановленого законом, для осіб, які втратили працездатність, дружинам (чоловікам) померлих учасників війни і бойових дій, партизанів і підпільників, визнаних за життя інвалідами від загального захворювання, трудового каліцтва та з інших причин, які не одружилися вдруге, для того, щоб розмір зазначеного підвищення становив 12 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого законом, для осіб, які втратили працездатність [3].

Також діє Закон України від 23 квітня 2012 №355 «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб».

Відповідно до цього закону, крім пенсій, призначених військовослужбовцям строкової служби та членам їх сімей, у розмірі 11 відсотків пенсій, обчислених відповідно до статей 13, 21 і 36 Закону, збільшивши його з 1 вересня 2012 р. до 23 відсотків та з 1 січня 2013 р. до 35 відсотків. Підвищення до пенсії у разі втрати годувальника встановлюється незалежно від дати її призначення, якщо такому годувальнику призначено пенсію відповідно до Закону до 1 липня 2012 року [4].

Соціальний захист населення як система, діюча в ринкових умовах, є комплексом нормативних актів, форм, методів та дій, що мають забезпечити:

- установа передбаченого законом України періодично оновлюваного гарантованого прожиткового мінімуму. На його основі визначається нижня межа заробітної плати, формується система пенсій та допомоги, гарантується обслуговування в житлово-комунальній та соціально-культурній сферах;
- диференційний підхід до різних соціально-демографічних верств населення залежно від ступеня їх економічної самостійності, працездатності та можливості отримання доходів;
- реалізацію прав кожного громадянина на працю і отримання гарантованого мінімуму доходів, достатнього для нормальної життєдіяльності працюючого та його сім'ї;
- державні гарантії по оплаті найманої праці, встановленням її мінімального рівня, незалежно від об'єкта прикладання праці: у власному виробництві, кооперативі, асоціації, акціонерному товаристві або державному підприємстві;

– надання різних форм допомоги безробітним: виплати по безробіттю, організація громадських робіт, перепідготовка та отримання нової спеціальності, з якої є вільні робочі місця, створення умов для започаткування власної справи;

– державні гарантії щодо підтримки необхідного рівня життя мало-забезпеченим категоріям населення;

– індексування грошових вкладів населення у випадку зростання цін на товари та послуги;

– грошову компенсацію населенню при здійсненні реформ цін;

– розробку та законодавче врегулювання (затвердження) всього комплексу заходів, що представляють у всій повноті систему соціального захисту всього населення (працюючих, непрацюючих у працездатному стані, непрацездатних, пенсіонерів, інвалідів підростаючого покоління, багатодітних матерів, неповні та малозабезпечені сім'ї).

Сьогодні соціальний захист повинен включати такі основні взаємоузгоджені блоки, а саме: забезпечення зайнятості, професійної підготовки, підвищення кваліфікації незайнятого населення при необхідності та перепідготовки вивільнених працівників, надання матеріальної допомоги безробітним і членам їх сімей, організація громадських робіт. Вони знаходять своє відображення в основних напрямках державної соціально-економічної політики, а особливо державної політики зайнятості населення.

Проаналізувавши історичний розвиток соціального регулювання, можна стверджувати, що кожний період відзначився знаним покращенням соціального захисту населення. Тому, наразі в основу розвитку соціального захисту необхідно покласти соціальну справедливість, яка дасть змогу покращити життя найменш захищених верств населення.

Список використаних джерел

1. Бідак В.Я. Соціальний захист населення та вдосконалення державних механізмів його регулювання: [монографія] / В.Я. Бідак. – Львів: Вид-во ІРД НАНУ, 2004. – 250 с.
2. Злупко С.М., Радецький Й.І. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 192 с.
3. Про підвищення рівня соціального захисту найбільш вразливих верств населення: Закон України від 28 грудня 2011 р. №1381. [Електронний ресурс] – Доступний з <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1381-2011-%D0%BF>
4. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 23 квітня 2012 р. №355. [Електронний ресурс] – Доступний з <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/355-2012-%D0%BF>
5. Скуратівський В.А. Основи соціальної політики: навч. посіб. / В.А. Скуратівський, О.М. Палій. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.

* * *

УДК 330.341:332.12

Олександр Шевченко, кандидат історичних наук, доцент кафедри фінансів, Донбаська державна машинобудівна академія, Україна, м. Краматорськ

Кластеризація як засіб інноваційного розвитку України й бар'єри її реалізації

Розглянута стратегія інноваційного розвитку регіону, змістом якої є формування регіональної інноваційної системи на основі кластерного підходу. Виявлено інституційні теоретико-методологічні бар'єри реалізації цього підходу.

Ключові слова: командно-адміністративна система, регіональна інноваційна система, стратегія інноваційного розвитку регіону, кластерний підхід, рекомбінована власність.

Александр Шевченко. Кластеризация как способ инновационного развития Украины и барьеры ее реализации

Рассмотрена стратегия инновационного развития региона, содержанием которой является формирование региональной инновационной системы на основе кластерного подхода. Выявлены институциональные и теоретико-методологические барьеры реализации данного подхода.

Ключевые слова: командно-административная система, региональная инновационная система, стратегия инновационного развития региона, кластерный подход, рекомбинированная собственность.

Oleksandr Shevchenko. The cluster approach as the means for region's innovation development as well as for overcoming the barriers to it

The author describes the barriers to innovation development of the Ukrainian economy that exist nowadays. He also finds that the means for overcoming these barriers are a strategy for region's innovation development that is based on the cluster approach.

Keywords: command-administrative system, innovation development, regional innovation system, region's innovation strategies, cluster, recombinant property, cluster approach.

В умовах посилення інтеграції України в систему міжнародного розподілу праці ключовою проблемою для неї є вибір ефективної стратегії інноваційного розвитку економіки як умови забезпечення її міжнародної конкурентоспроможності. Такою стратегією нині є стратегія інноваційного розвитку регіону.

Це обумовлено необхідністю здійснення структурних змін з метою подолання застарілої спеціалізації і структури виробництва у ряді регіонів, подолання міжрегіональних відмінностей у рівні соціально-економічного розвитку, забезпечення гармонізації інтересів і партнерських стосунків між наукою, бізнесом і владою.

При цьому Україна стоїть перед необхідністю вдосконалення управління інноваційним розвитком регіонів на основі реалізації кластерного підходу, який нині є найважливішою складовою регіональної економічної політики провідних індустріальних країн.

Проблеми використання кластерного підходу до структуризації регіональної економіки, обґрунтування стратегій розвитку, підвищення конкурентоспроможності регіону знайшла віддзеркалення як в роботах вітчизняних, так і зарубіжних дослідників Л.І. Федулової [2], Л.М. Матросової [5], В.М. Гейця [3], М.Портера [1]). Проблема мережної економіки як основи нових технологічних укладів розроблялася у працях Д.Старка [4], Р.Вайбера [8]. Проте роль кластерного підходу в створенні регіональних інноваційних систем в умовах панування застарілих технологічних укладів вимагає свого подальшого дослідження.

Мега дослідження – з'ясувати суть стратегії інноваційного розвитку регіону в умовах панування застарілих індустріальних структур, а також причин, що обумовлюють слабку сприйнятливості вітчизняним економічним середовищем інститутів розвитку, імпортованих ззовні.

Ідея підвищення конкурентоспроможності національної економіки на основі реалізації кластерних стратегій не нова, але на сучасному етапі, коли традиційні методи диверсифікації вже не можуть дати належної віддачі, використання кластерної моделі організації бізнесу як адекватного інструмента модернізації економіки не має альтернативи. Взаємообумовленість і взаємозв'язок між процесами кластеризації, посилення конкурентоспроможності та прискорення інноваційної діяльності – це новий економічний феномен, який дозволяє протистояти натиску глобальної конкуренції і належним чином відповідати вимогам національного й регіонального розвитку.

У науковій літературі стратегія інноваційного розвитку регіону трактується як узгоджена концепція, програмні напрями, основні механізми і заходи органів влади, значної частини великих регіональних компаній, середнього і малого бізнесу, наукових, проектних і освітніх організацій, організацій інфраструктури інновацій, спрямовані, за підтримки населення, на середньостроковий і довгостроковий стійкий економічний розвиток регіону шляхом масштабного системного розвитку конкурентоздатних наукомістких виробництв і формування інноваційного середовища, заснованого на нових знаннях і технологіях [6].

Результатом такого розвитку є формування регіональної інноваційної системи, яка є сукупністю економічних агентів і видів діяльності, ресурс-

ного забезпечення й інститутів, а також зв'язками між ними, важливими для підвищення ефективності інноваційного процесу в регіоні [2].

Отже, під інноваційним розвитком регіону розуміється розвиток комплексу інституціональних, виробничих, кадрових, чинників і об'єктів, які визначають здатність регіону продукувати й сприймати нововведення [2].

В основу теорії кластерного підходу покладено поняття «кластер» – зосередження найбільш ефективних і взаємозалежних видів економічної діяльності, тобто сукупність взаємозалежних груп, успішно конкуруючих фірм, які забезпечують конкурентні позиції на галузевому, національному і світовому ринках [1].

Нині усе більш широке визнання знаходить точка зору, що регіони, на території яких складаються кластери, стають лідерами економічного розвитку. Такі регіони-лідери визначають конкурентоспроможність національних економік.

Виділяють ряд переваг наявності кластера в регіоні та перебування підприємств у кластері:

- спостерігається підвищення продуктивності завдяки найбільш ефективній комбінації чинників виробництва, доступу до інформації, кращій координації діяльності, створенню громадських благ (кваліфікована робоча сила, спеціалізована інфраструктура, що знижує витрати і так далі), стимулюванню суперництва, обмеженню впливу недобросовісної конкуренції;

- відбувається виникнення нових ділових структур усередині кластера завдяки інформованості про наявні ніші у виробництві продукції і послуг, способах реалізації, концентрації і доступності будь-яких необхідних для утворення підприємства ресурсів, у тому числі інформаційних;

- йде широке поширення інновацій завдяки швидкому реагуванню на мінливі потреби покупців, наявності інформації про нові методики, технології, можливості здійснення постачань або експериментування з меншими витратами;

- створення кластера сприяє поширенню нових технологій, узгодженню рівнів і стандартів технології й організації виробництва у рамках «вертикалі дій». Розвиваються не лише взаємозв'язки між фірмами, але й ефективна взаємодія профільованої галузі з наукою, освітою, що впливає і на стратегію регіональної влади;

- доступність фірм і місцевих організацій усередині кластера до інформації про мар-кетинг, технології, поточні потреби покупців, яка може бути краще організована і вимагає менших витрат, що дозволяє компаніям працювати більш продуктивно і виходити на передовий рівень продуктивності;

- розподіл високих витрат і ризиків інновацій між учасниками мережі, які не під силу ізолюваній фірмі. Зниження витрат на придбання й поширення знань і технологій є можливим завдяки включенню до складу об'єднання виробників знань, кадровій міграції між учасниками кластера і безперервному навчанню в результаті реалізації формальних і неформальних зв'язків;

- можливість цілеспрямованої переорієнтації збиткових підприємств регіону, надання адресних пільг певним групам компаній, що мають важливе значення для економіки;

- кластер позитивно впливає на підвищення конкурентоспроможності [2].

Проте незважаючи на збільшуваний інтерес до нових виробничих систем і здійснену низку заходів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності України й її окремих регіонів, кількість кластерів в Україні зростає повільно. Вітчизняними дослідниками виділяються такі чинники, які перешкоджають швидкому розвитку кластерів:

- недостатнє нормативне забезпечення комплексу заходів щодо створення кластерів в Україні;

- недосконале програмно-цільове забезпечення реалізації кластерних стратегій;

- відсутність достатнього інформаційного забезпечення створення і функціонування кластерів в Україні;

- недостатня зацікавленість малих і середніх підприємств об'єднуватися у великі виробничі системи;

- невеликий досвід функціонування кластерів в Україні;

- нерозвиненість інституціонального середовища підтримки бізнесу й підтримки впровадження інновацій;

- відсутність інвесторів у зв'язку з інвестиційною недостатньою привабливістю регіонів;

- відсутність належної взаємодії між владою, бізнесом і наукою [6].

Необхідно погодитися з тим, що ці чинники є бар'єрами на шляху впровадження кластерів. Проте слід також виділити такий найважливіший чинник, як теоретико-методологічний. Йдеться про те, що як у зарубіжній, так і вітчизняній літературі, поняття «кластер» продовжує залишатися досить невизначеним. На наш погляд, до кінця ще не проведена його специфікація; немає досить чітких критеріїв для типологізації кластерів. А це відбивається і на розумінні суті кластерних стратегій.

При розгляді кластера, а також кластерних стратегій розвитку регіональних інноваційних систем, важливим є співвідношення цього поняття з точки зору приналежності до певного технологічного укладу й урахування відносин власності. На основі вказаних критеріїв можна виділити два основні типи кластерів – це індустріально (промислово) – ієрархічний та інноваційно-мережний кластери.

Вони відрізняються як організаційно економічною формою, так і економічною основою. Для індустріально (промислово)–ієрархічного кластера характерна приватна власність і вертикально–ієрархічна організація його структурних елементів. Для інноваційно–мережного кластера властива плоска мережна структура організації суб'єктів кластера й рекомбінована власність.

Слід зазначити, що в нашій країні через специфіку її розвитку, яка полягала в тому, що два основних панівних нині технологічних уклади, третій і четвертий, сформувалися в умовах командно–адміністративної системи, у зв'язку з чим не склалися кластери індустріально (промислово)–ієрархічного типу.

Командно–адміністративна система стала інституціональною основою прискореного мобілізаційного характеру індустріальної модернізації як у Росії, так і в Україні. Суттю цієї системи є механізм позаекономічного перерозподілу ресурсів з галузей зі швидким обігом капіталу (сільське господарство) в галузі з його повільним обігом (промисловість, особливо її базові галузі).

У результаті склалася галузева система розподілу ресурсів. Ця система була досить ефективною для вирішення проблем мобілізаційного розвитку. Вона могла відносно ефективно впроваджувати технології, які були запозичені у країн–лідерів. Але у неї було слабе «самонастроювання» на випередження з точки зору інноваційного розвитку.

Результатом такого розвитку є незавершеність структурного розвитку нижчих технологічних укладів, яка не дає можливості ефективно перейти до побудови структури сучасної економіки, заснованої на технологіях, здатних кардинально змінити народногосподарський механізм, зокрема: незавершеність розвитку мережі автомобільних доріг у національних масштабах, які відповідають сучасним стандартам якості; велика частка аграрного й гірничопромислового секторів у економіці регіону; незавершеність розвитку муніципального і міжміського транспорту в національних масштабах; незавершеність газифікації населених пунктів; слабкість сфери нематеріального виробництва – сфери послуг.

Небажане об'єднання одночасного функціонування вищих і нижчих технологічних укладів є причиною неефективного використання ресурсів і відбивається на архітектурі фінансових схем, де домінують нижчі устрої, зокрема: нині в Україні домінує відтворення 3–го технологічного укладу; частково присутній 4–й уклад, що вичерпав себе в розвинених економіках у середині 1970–х років. Що стосується 5–го технологічного укладу, то на його частку доводиться тільки близько 3–5% у загальній структурі національної економіки. Цей устрій сьогодні визначає власне постіндустріальний тип виробництва (тобто розвиток складної обчислювальної техніки, сучасного вигляду озброєнь, програмного забезпечення, авіаційної промисловості, телекомунікацій, роботобудування і нових матеріалів).

Згідно з даними Інституту економічного прогнозування Академії наук України, майже 60% об'єму промислової продукції доводиться на 3–й технологічний уклад, 38% – на 4–й.

За випуском продукції вищі технологічні устрої – 5–й і 6–й – складають близько 4%, причому 6–й технологічний уклад, який визначає перспективи високотехнологічного розвитку країн у майбутньому, в Україні майже відсутній (менше 0,1%). Близько 58% промислової продукції доводиться на 3–й технологічний уклад (технології промисловості будівельних матеріалів, чорної металургії, суднобудування, оброблення металу, легкої, деревообробної, целюлозно–паперової промисловості) і 38% – на 4–й.

Фінансування науково–технічних розробок майже на 70% доводиться сьогодні на 4–й і тільки 23% – на 5–й технологічні уклади. 60% і 30% інноваційних витрат розподіляються між 4–м і 3–м технологічними устроями, а 5–й устрій в інноваційних витратах займає лише 8,6%.

Що стосується інвестицій, які, по суті, визначають майбутнє на найближчих 10–15 років, то 95% усіх інвестицій спрямовуються на 3–й і 4–й технологічні устрої (75% і 20%, відповідно), і тільки 4,5% інвестицій – на 5–й технологічний устрій. У технологічній частині капітальних вкладень (технічне переозброєння і модернізація) на 83% домінує 3–й технологічний устрій і лише 10% доводиться на 4–й [3].

Інноваційна стратегія структурної перебудови економіки передбачає пріоритет інновації як системного процесу у визначенні напрямів розвитку нових секторів економіки й вивід з обороту застарілих традиційних економічних структур третього і другого технологічних укладів на початках еволюційної економіки, яка передбачає найвищу пошану до гуманітарних цінностей, ставить особу в епіцентрі інноваційних процесів.

Ключовим змістом економічної політики відносно структурної перебудови відповідно до інноваційної моделі є створення інноваційних секторів економіки, які складаються з інноваційних і традиційних виробництв і формують цілісні науково–виробничі комплекси, інноваційні кластери, вертикально інтегровані структури і тому подібне, у процесі створення інновації–товару або інновації–технології та їх виводу на національні й міжнародні ринки.

Для успішного подолання негативних наслідків цього інституціонального середовища найбільш сприятливим інструментом для формування основ структурного розвитку є формування сучасної регіональної інноваційної системи як цілісного науково–інноваційно–виробничого комплексу – основи нового технологічного укладу.

Основу п'ятого технологічного укладу складає інноваційно–мережевий кластер. Для інноваційно–мережевого кластера властива плоска мережева структура організації суб'єктів кластера і рекомбінована власність. Структурним ядром цього укладу є постіндустріальна корпорація, яка відрізняється від традиційної індустріальної корпорації, що виникла і затвердилася у рамках другого і третього технологічних укладів. Базою постіндустріальної корпорації є рекомбінована власність. Вона є перехресною власністю підприємства. Для неї властива складна взаємозалежність активів, нечітке визначення прав власності, при цьому економічні агенти не розділяють свої права на активи [4].

Рекомбінована власність покликана до життя рядом чинників, що чітко позначилися останнім часом. До них слід віднести, передусім, мінливі якості самого працівника, нові характеристики діяльності, організаційні принципи, що визначають внутрішню структуру компанії і супідрядні складові її елементи. Вона є економічною основою мережної структури, притаманної цьому укладу. В умовах мережної економіки починає діяти закон збільшуваної граничної прибутковості й ефективно працювати позитивний зворотний зв'язок [8].

На основі проведеного аналізу суті поняття «стратегія інноваційного розвитку регіону» слід зазначити, що його змістом є створення регіональної інноваційної системи на основі кластерного підходу.

При цьому основну увагу слід приділяти створенню організаційно–економічного механізму п'ятого і шостого технологічних укладів. Його основу складають інноваційно–мережні кластери, яким властива плоска мережна структура й рекомбінована власність.

Несприйнятність економіки України до нових інститутів, покликаних її трансформувати, обумовлена тим, що ці інститути ефективно функціонують у «своєму» мережному середовищі як елемент цілісної системи. Будучи фрагментарно використані у рамках більш низьких укладів, що мають принципово іншу організаційно–економічну форму, ці інститути розвитку перетворюються на інституційні бар'єри інноваційного розвитку.

Список використаних джерел

1. Портер М. Международная конкуренция / Портер М. – М.: Вильямс, 2005. – 608 с.
2. Федулова Л.І. Організаційні механізми формування результативної регіональної інноваційної системи / Федулова Л.І. // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №13. – С.157–165.
3. Гесць В. Наука і виробництво: партнери чи конкуренти? Деякі аспекти сучасної інноваційної політики України / Гесць В. // Президентський вісник, 7 квітня 2004 р. – 2004. – №3.
4. Старк Д. Рекомбинированная собственность и рождение восточноевропейского капитализма / Старк Д. // Вопросы экономики. – 1996. – №6. – С.4–26.
5. Матросова Л.М. Проблеми розвитку регіональних кластерних структур в Україні / Матросова Л.М., Ященко О.В. // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – №3. – С.42–46.
6. Ленчук Е.Б. Кластерный подход в стратегии инновационного развития зарубежных стран [Электронный ресурс] / Ленчук Е.Б., Власкин Г.А. – Режим доступа: <http://institutions.com/>.
7. Цукерман В.А. Эффективная региональная бюджетная политика в стимулировании инноваций [Электронный ресурс] / Цукерман В.А., Хамидулина Т.В. Режим доступа: <http://localbudget.karelia.ru/conf3/d24.htm>.
8. Вайбер Р. Эмпирические законы сетевой экономики / Вайбер Р. // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – №4. – С.82–88.

* * *

УДК 94(477)

Василь Гарагонич, д-р історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та країнознавства, Закарпатська філія Київського славістичного університету, Україна, м. Мукачево

Співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи (друга половина 50-х – початок 90-х рр. XX ст.): постановка наукової проблеми

Висвітлюється співпраця молоді прикордонних областей України та сусідніх країн Східної Європи як наукова проблема. Акцентовується увага на здобутках та невирішених питаннях дослідження прикордонної молодіжної взаємодії як невід'ємної складової вивчення євроінтеграційної стратегії України.

Ключові слова: незалежність України, прикордонне молодіжне співробітництво, наукова проблема, євроінтеграція.

Василий Гарагонич. Сотрудничество молодежи западных приграничных областей Украины и стран Восточной Европы (вторая половина 50-х – начало 90-х гг. XX в.): постановка научной проблемы

Освещается сотрудничество молодежи приграничных областей Украины и соседних стран Восточной Европы как научная проблема. Акцентируется внимание на достижениях и нерешенных вопросах исследования пограничного молодежного взаимодействия как неотъемлемой составляющей изучения евроинтеграционной стратегии Украины.

Ключевые слова: независимость Украины, приграничное молодежное сотрудничество, научная проблема, евроинтеграция.

Vasiliy Garahonich. Cooperation young western border regions of Ukraine and Eastern Europe (the second floor. 50th – early. 90s of the twentieth century): Formulation of scientific problems

Highlights youth co border regions of Ukraine and neighboring countries in Eastern Europe as a scientific problem. Attention is focused on the achievements and outstanding research questions of border youth interaction as an integral part of the study of European integration strategy of Ukraine.

Keywords: Independence of Ukraine, pykordonne youth cooperation, scientific problem, European integration.

Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р., проголошує суверенність республіки та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. наповнює Декларацію реальним змістом, проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України. На референдумі 1 грудня того ж року народ України підтвердив історичний Акт проголошення незалежності України. Українська держава як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Республіка виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Згідно із Загальною Декларацією прав людини всі люди повинні діяти стосовно один одного в дусі братерства. Кожна людина має право залишати будь-яку країну, в тому числі й власну, і повертатися до своєї країни, одержати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів, брати участь у міжнародному співробітництві. Сприяти взаєморозумінню, терпимості та дружбі між усіма народами покликана й освіта.

Таким чином, незалежна Україна, проголосивши пріоритет реальних загальнолюдських цінностей над примарними класово-ідеологічними, прагне увійти в цивілізований світ як повноправний партнер. А тому Українська держава із свого історичного минулого, далекого й близького, повинна взяти у нову Європу все раціональне, що було здобуто навіть в умовах командно-адміністративної системи. У сфері міжнародних відносин таким набутком, на нашу думку, є система прикордонного співробітництва України зі своїми східноєвропейськими сусідами, яка попри всі деформації, викривлення, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, довела свою життєздатність і, після тимчасового спаду, відроджується на якісно нових засадах.

Прикордонне співробітництво – це явище світового масштабу. Глибокий аналіз цієї великої проблеми може дати найближчим часом вражаючі результати. Європейський досвід недалекого минулого і сучасності доводить, що спочатку повинен бути досягнутий національний суверенітет кожного народу і лише на цій основі може бути здійснений другий крок – до міжнародного і міжрегіонального співробітництва.

Європейський досвід також переконує, що прикордонні області, якщо вони стають областями-мостами, здатні значно зміцнити державу в цілому. Прикордонна область в умовах тоталітаризму служить для демон-

страції військової сили, область-міст демонструє досягнення цивілізації. Найбільш багаті на сьогодні регіони Європи – це колишні прикордонні області [1, с.107].

Будучи важливою складовою частиною міжнародних відносин, прикордонні стосунки у Східній Європі за останні десятиліття перетворилися у комплекс заходів, що охоплює практично всі сфери суспільного життя – політику, економіку, науку, культуру, спорт, туризм. У нинішніх умовах така взаємодія об'єктивно закономірна і життєво необхідна.

Одним із визначальних факторів, що стимулюють прикордонні молодіжні взаємини, було і є проживання на Україні, і зокрема в західних областях, представників різних національностей: поляків (219 тис.), угорців (163 тис.), румунів (134 тис.) та інших. У свою чергу в країнах Східної Європи живуть представники української діаспори. Всі вони підтримують стосунки із своєю історичною батьківщиною. Виходячи із усвідомлення етнічно-історичної і політичної спорідненості сусідніх європейських народів і дбаючи про збереження позитивної спадщини їхніх багатовікових взаємин, Україна і суміжні з нею країни всебічно заохочують людські взаємини, створюють необхідні умови для розвитку безпосередніх контактів громадських і політичних організацій, державних установ і органів місцевої влади, культурних і наукових центрів, творчих і професійних спілок, інших форм взаємодії. З метою активізації прикордонного співробітництва сторони вживають заходів, необхідних для нормального функціонування прикордонних пунктів і спрощеного порядку переходу через кордон.

Молодь, як одна з найактивніших і специфічних груп населення, бере посильну участь у розвитку прикордонного співробітництва на всіх його етапах, відіграє особливу роль у формуванні відносин взаєморозуміння та добросусідства між народами.

Стратегія соціально-економічного розвитку республіки на сучасному етапі гостро ставить питання докорінного оновлення і пошуків великомасштабного співробітництва України із суміжними країнами Східної Європи. Цього, насамперед, вимагають національні інтереси народів цих країн, що у кінцевому підсумку повинні сприяти матеріалізації ідеї побудови загальноєвропейського дому і початку нової ери в європейських взаєминах. А на сьогодні вся гама взаємовідносин між державами оновлюється. Це продиктовано не емоціями, а об'єктивними потребами внутрішнього розвитку і міжнародної ситуації у цілому.

Інтернаціоналізм у його звичайному людському, а не колишньому заідеологізованому розумінні, є провідною тенденцією сучасного світового розвитку. Життєвість цієї ідеї доводиться сьогодні і європейським, і всім світовим досвідом. Адже людство, хоч і через етапи, переборюючи різні перепони, неухильно рухається в напрямку все більш широкого розвитку економічних, культурних, політичних і просто людських зв'язків. Вільні нації, залишаючись самі собою, все більше з'єднуються в єдину людську сім'ю.

У колишньому Радянському Союзі, а до прийняття Акту проголошення незалежності України і його підтвердження, мова про молодіжні взаємини може йти лише у цьому контексті, контакти молоді протягом багатьох років здійснювались практично по всіх лініях – партійній, державній, профспілковій, науковій, культурній та інших. Та найповніше молодіжні зв'язки розвивались по лінії співробітництва спілок молоді сусідніх країн.

Події рубежу 90-х років в Україні та в сусідніх з нею європейських державах, крах тоталітарних режимів підтвердили нежиттєздатність систем, які тримались на військовій силі, диктаті, утопічних теоріях і не враховують життєвих реалій, не сповідають пріоритет загальнолюдських цінностей. Стає очевидним, що процеси, які відбуваються у тій чи іншій країні, не ізольовані від явищ, характерних для молодіжного руху в сусідніх країнах.

Порівняння тенденцій у розвитку молодіжного руху на Україні і країнах Східної Європи, вивчення досвіду розв'язання схожих проблем, а також різнопланової взаємодії молоді сусідніх держав має велику цінність, дозволяє шукати найбільш прийнятні підходи до вирішення актуальних проблем.

У нинішніх непростих умовах, коли на перший план висуваються завдання консолідації всіх молодіжних сил, що стоять на позиціях прогресу і демократії, особливу важливість має обмін думками, життєвим і виробничим досвідом між молодими людьми різних країн. Саме шляхом посилення взаємодії молодіжних організацій можна домогтися оздоровлення обстановки у молодіжному середовищі в самих східноєвропейських державах [2, с.86].

Дослідження історії розвитку молодіжних прикордонних зв'язків, їх еволюції, сучасного стану має важливе теоретичне і практичне значення, так як допомагає визначити основні напрями і форми міжнародної взаємодії молоді, а також на цій основі зробити спробу їх прогнозу на майбутнє.

Тривалий час монополістом у молодіжній сфері була колишня ВЛКСМ. І хоча існував Комітет молодіжних організацій, комсомол колишнього Радянського Союзу брав на себе місію єдиного виразника молодіжних інтересів. В останні роки свого існування ВЛКСМ робила декілька спроб перебудуватись, самовдосконалюватись. Це стосується і сфери міжнародного молодіжного співробітництва. Так, зокрема, була визначена лінія на розвиток широких зв'язків, контактів з молодіжними, студент-

ськими, дитячими організаціями різної ідеологічної, світоглядної і політичної орієнтації для досягнення високих цілей побудови без'ядерного, ненасильницького світу, демократизації і гуманізації міжнародних відносин, захисту прав, свобод і інтересів молоді і дітей [3, с.29].

Відмовляючись від диктату партії, комсомол в особі його керівних структур намагався визначити нові підходи до розвитку міжнародних зв'язків. Головним з них була спроба проведення самостійної лінії у міжнародній сфері, відмова від монополії на міжнародні контакти і прагнення налагодити партнерські відносини в цій галузі практично з усіма лівими силами у молодіжному русі колишнього Союзу.

Втрачаючи позиції, соціальну базу на місцях, лідери комсомолу пішли навіть на розширення самостійності республіканських і місцевих організацій у веденні міжнародних справ.

Кризові явища кінця 80-х років у суспільстві і молодіжному середовищі, пробудження громадянського патріотизму і національної самосвідомості у республіках колишнього СРСР і країнах Східної Європи, привели до ліквідації відкинутих бюрократичних структур комуністичної орієнтації і виникнення натомість цілої палітри організацій, у тому числі й молодіжних [4, с.20]. Сформувавшись, чимало з них зробили спроби встановити контакти із ровесниками за кордоном і, звичайно, у першу чергу з найближчими сусідами. Тому дослідження різноманітної практики співробітництва молоді, вивчення і узагальнення його найважливіших напрямків і форм як у двосторонніх, так і в багатосторонніх зв'язках, виявлення нових можливостей і «вузьких місць» набуває в сучасних умовах особливої актуальності. Вирішення цих питань є одним з важливіших завдань української історичної науки, що має не лише велике науково-теоретичне, а й практичне значення.

Предметом дослідження є співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи. Досліджуються молодіжні взаємини Волинської, Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей з суміжними територіями Республіки Польща, Чехо-Словацької Федеративної Республіки, Угорської Республіки, Румунської Республіки. Принагідно відзначимо, що протягом досліджуваного періоду мали місце зміни географічних назв і трансформації суспільних структур як у колишньому СРСР, так і в сусідніх країнах Східної Європи [5, с.72]. Тому, виходячи із принципу історизму, подаються власні назви, що відповідають хронології подій.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період другої половини 50-х – початок 90-х років. Протягом 1956–1959 рр. були встановлені зв'язки між молоддю прикордонних областей України і сусідніх країн Східної Європи. У цей період був здійснений цілий комплекс заходів, які сприяли становленню і розвитку співробітництва молоді, залученню в його орбіту все більшої кількості молодіжних організацій, юнаків і дівчат по обидва боки кордонів. Досліджуваний період характеризується рядом кількісних і якісних змін у відносинах між сусідніми державами, що визначали, в свою чергу, стратегію і тактику прикордонних молодіжних обмінів. У ці роки з активною участю молоді сталися події, які суттєво вплинули на весь подальший хід міждержавних взаємин.

Верхня межа досліджуваного періоду позначена хвилею революційних перетворень як у колишньому СРСР і в Україні, так і в країнах Східної Європи, які спричинили докорінні зміни в системі дво- і багатосторонніх відносин між сусідніми державами, у тому числі й на молодіжному рівні. Здійснювані заходи, у першу чергу, були спрямовані на ліквідацію залишків командно-адміністративної системи, а також на усунення факторів, що гальмували і знижували ефективність міждержавного співробітництва.

Таким чином, хронологічні рамки дослідження охоплюють фактично всі основні етапи у розвитку прикордонного співробітництва України з країнами Східної Європи, дають можливість показати їх характерні риси і особливості, що має важливе значення не тільки для з'ясування і правильної оцінки історичного досвіду, але й для науково обгрунтованого показу тенденцій і перспектив дальшого розвитку цього типу взаємозв'язків між сусідніми країнами і міжнародного співробітництва в цілому.

Характеризуючи міру наукової розробки теми дослідження, вважаємо за доцільне висловити попередньо кілька загальних зауважень. Від культу особи Сталіна, бюрократичних методів керівництва, догматизму і некомпетентного втручання страждали не тільки міжнародні відносини, а й історичні дослідження, помітне поживлення яких спостерігаємо після XX з'їзду КПРС. Але незабаром знову стали реанімуватися вольові підходи до формування завдань суспільствознавчої думки, догматичні методи їх вирішення.

Цим, у першу чергу, пояснюється відсутність у дослідженнях 60-х – першої половини 80-х років критичного аналізу стану і перспектив співробітництва сусідніх європейських країн у цілому і прикордонного молодіжного співробітництва зокрема. Лише в роботах суспільствознавців, що з'явилися в перебудовний і післяперебудовний період, робляться спроби надолужити прогайне за попередні десятиліття. А ще слід відзначити, що наукові дослідження часто не встигають за динамікою суспільного розвитку.

Проблеми взаємодії молоді, у тому числі на прикордонному рівні, привертають все більшу увагу спеціалістів-суспільствознавців як у нас в країні, так і за рубежом. Вивчена нами література може бути умовно розділена на кілька груп [6, с.3–19].

До першої з них слід віднести роботи, автори яких розробляли проблематику так званої соціалістичної співдружності в цілому та її складових ланок. Насамперед, це монографії і статті А.П. Тупікіна, І.М. Гранчака і А.І. Кізченка, Л.С. Заборського, М.М. Іноземцева і Ю.А. Синякова, І.М. Мельникової, С.В. Віднянського, І.М. Кулінича, колективні роботи. Їх практична значимість полягає в тому, що на широкому історичному фоні досліджуються процеси і події у колишніх соціалістичних країнах, а також міждержавні стосунки. Роботи названих авторів дають багатий фактичний матеріал, вводять у науковий обіг значну кількість архівних матеріалів. Разом з тим для цих наукових досліджень характерна надмірна заідеологованість, окремі їх теоретичні положення не витримали перевірки часом. А як відомо, критерієм істинності будь-якої теорії є суспільна практика.

Другу групу робіт склали наукові дослідження, в яких висвітлюються різні аспекти участі України у взаємодії з країнами Східної Європи. Ці роботи, як правило, належать колективам авторів, які на багатому фактичному матеріалі розкривають роль і місце республіки в співробітництві з сусідніми європейськими державами. Проте молодіжні прикордонні зв'язки згадуються в цих публікаціях лише побіжно, хоча і робиться спроба показати їх крізь призму взаємозв'язків областей, міст і районів. Це такі роботи, як «Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві 1945–1970 рр.», «Ленинська дружба народів – велике досягнення Октябрю», «Єдністю мети сильні», «Породненні соціалістическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма», «Украина во взаимосвязях славянских народов» та інші.

Переважає більшість цих публікацій з'явилася друком до початку 80-х років. А саме в цей період дія гальмуючих суспільний прогрес сил набирає максимального розмаху і призводить до революційних вибухів у європейських країнах.

До наступної групи робіт можна віднести праці, в яких розкриваються зв'язки колишнього комсомолу і його місцевих організацій з відповідними молодіжними структурами країн Східної Європи.

Серед цієї категорії публікацій виділимо дослідження В.П. Мошняги, В.А. Лукова, Р.М. Постоловського, М.В. Куцкіра, Е.С. Ярмусика та інших. Роботи названих авторів в основному охоплюють глобальні проблеми молодіжних взаємозв'язків і лише містять окремі згадки по темі нашого дослідження. Переважна кількість цих публікацій хвибує безпроблемністю, надмірним вихвалянням переваг соціалізму і мудрої ролі партії, увага, здебільшого, акцентується на позитивних моментах молодіжних взаємовідносин.

Для теми нашого дослідження особливий інтерес становлять монографії, статті, брошури, що містять аналіз різних аспектів молодіжного прикордонного співробітництва.

Це, насамперед, роботи П.М. Калениченка, В.П. Колесника, Г.І. Шманицького, П.Ю. Студеняка, І.М. Сюська, І.М. Гранчака, В.О. Приходька, Ю.М. Бисаги, В.І. Галаса, М.П. Матювки, П.А. Петрища, Т.Г. Рендюка та інших. Згадані автори, оперуючи значним фактичним матеріалом, а також базуючись на власному досвіді, роблять спробу показати прикордонне співробітництво на різних його етапах. Більше уваги звертається на так званий застійний період і менше на другу половину 80-х років. Окремі публікації поряд з позитивними сторонами мають і недоліки. У першу чергу, це замовчування промахів у роботі молодіжних організацій прикордонних областей, а також відсутність реально обгрунтованих прогнозів на перспективу. В цій групі робіт виділимо колективні збірники, присвячені безпосередньо аналізу різних аспектів прикордонної взаємодії. Їх значимість ще й у тому, що тут представлені позиції як українських, так і зарубіжних фахівців.

Певне висвітлення досліджувана проблема знайшла в публікаціях В.В. Павленко, Л.В. Кравченко, М.І. Чоломбитька та інших, що займаються вивченням зв'язків молоді України і країн Східної Європи. Чимало цікавої інформації почерпнуто із науково-популярної літератури крайнознавчого ухилу. Із цієї групи виділимо публікації М.І. Бухаріна, В.М. Данишиної, В.В. Фролова, В.І. Потапова, Н.В. Фейт, Д.С. Макарова, а також довідкові видання. Дана література дає багатий історичний матеріал про різні сфери життя сусідніх країн і народів, до певної міри висвітлює також і питання молодіжних взаємозв'язків.

Неабиякий інтерес для розробки теми нашого дослідження мають роботи колишніх керівників і активістів молодіжних спілок і їх місцевих ланок країн Східної Європи, а також інша література молодіжної тематики, видрукована в колишньому СРСР і за кордоном.

Практичну цінність цих видань вбачаємо, насамперед, у тому, що вони дають можливість співставлення й аналізу різних поглядів на проблеми міжнародної молодіжної взаємодії. А погляди ці, на жаль, часто не тільки співпадають, а й часом є ідентичними, що було характерно для відносин типу «метрополія» (СРСР) – «колонії» (Східна Європа). І таке становище – це, скоріше, не вина, а наша спільна біда, один із проявів командно-адміністративного соціалізму.

Заради об'єктивності слід відзначити, що на рубежі 90-х років з'явилися публікації, автори яких роблять спроби осмислити суть геополітичних змін, які сталися у Східній Європі та колишньому СРСР, їх вплив на становлення незалежної України, проблеми сучасної взаємодії республіки на всіх рівнях із найближчими європейськими сусідами. Це

роботи А.М. Зленка, К.В. Балабанова, В.Г. Сіроштана, Ф.М. Рудича, Є.Н. Мошелкова, В.Л. Мусатова та інших.

Таким чином, огляд вітчизняної і зарубіжної літератури свідчить про те, що окремі аспекти теми нашого дослідження знайшли побіжне відображення на сторінках різного роду видань. Проте проблема співробітництва молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи другої половини 50–х – 90–х років в українській та зарубіжній історіографії ще не дістала належного висвітлення.

Виходячи з вищенаведеного, у науковому дослідженні на тему «Співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи: історія, проблеми, тенденції» [6] зроблено спробу всебічно проаналізувати й узагальнити процес становлення і розвитку взаємодії молоді прикордоння, визначити пріоритетні форми і напрями співробітництва, причини і характер негативних проявів, а також на основі характеристики сучасних напрямів і тенденцій молодіжних взаємин визначити їх перспективи і місце в міждержавних взаємозв'язках.

Серед завдань роботи є:

- показати становлення прикордонного молодіжного співробітництва і його значення як перспективного напрямку міждержавних відносин;
- вивчити процес зміцнення і розширення прикордонних молодіжних зв'язків в економічній, науково-технічній і культурній сферах;
- проаналізувати причини виникнення і розвитку в співробітництві молоді прикордоння негативних явищ, елементів парадності і формалізму;
- на основі наукового аналізу сучасних тенденцій в молодіжних взаємозв'язках зробити спробу визначити перспективи молодіжної взаємодії;
- узагальнити досвід співробітництва, виявити механізм гальмування, висловити поради і рекомендації по вдосконаленню молодіжних взаємозв'язків.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній чи не вперше в українській історіографії зроблена спроба комплексного конкретно-історичного дослідження процесів становлення, розвитку, вдосконалення як двостороннього, так і багатостороннього прикордонного співробітництва молоді кількох сусідніх держав. Звертається велика увага на революційні перетворення в Україні і в країнах Східної Європи, що створили передумови сучасному рівноправному, конструктивному і взаємовигідному співробітництву молоді. У дослідженні робиться спроба вивчення механізму гальмування, як фактора, що знижує ефективність молодіжних взаємозв'язків.

У джерелознавчому плані новизна роботи полягає у введенні в науковий обіг цілого ряду неопублікованих документів і матеріалів.

Теоретична основа дослідження включає документи Верховної Ради України та інших урядових структур з питань міжнародного співробітництва республіки, молодіжної політики, розвитку народної дипломатії; міжнародні правові акти, що регламентують міждержавні взаємини, права людини, зокрема, молоді; фундаментальні положення праць визначних вітчизняних і зарубіжних суспільствознавців, що дають змогу застосувати принципи об'єктивності, науковості та історизму в аналізі проблем міжнародних відносин.

У роботі використано значну кількість джерел. Насамперед, це опубліковані документи і матеріали колишніх ВЛКСМ, ЛКСМ України, спілок молоді сусідніх держав, Комітету молодіжних організацій СРСР, а також різні довідкові публікації молодіжної тематики.

Важливим джерелом для вивчення і висвітлення прикордонного молодіжного співробітництва України з східноєвропейськими країнами стали документи і матеріали архівів. У роботі використані матеріали Центрального архіву ВЛКСМ, що характеризують міжнародну діяльність різнорангових комсомольських структур і молоді. Інформацію про стосунки учнівської і студентської молоді використано нами з фондів архіву Академії педагогічних наук СРСР.

Багатий матеріал про міжнародне співробітництво комсомолу України і його структурних ланок на місцях вдалося зібрати, працюючи з фондами колишнього Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Документальні матеріали партійного архіву Закарпатського обкому Компартії України дозволили вивчити динаміку молодіжних стосунків по лінії місцевих зв'язків. А Закарпатська область в силу свого геополітичного становища має в цьому плані повчальні можливості.

Крім вищеназваних, використано матеріали поточних архівів Закарпатського обкому ЛКСМУ, Східно-Словацького крайкому ССМ ЧССР, БММТ «Супутник» Закарпатського обкому комсомолу, редакції газети «Молодь Закарпаття» та інших установ. Це дозволило збагатити зміст роботи новими цікавими фактами. Одним із джерел інформації, використаної при написанні наукової роботи, послужили особисті враження автора від перебування практично у всіх регіонах Східної Європи, про які йде мова у дослідженні, а також зустрічі і спілкування як з молоддю, так і з функціонерами різних рангів. Доброю підмогою в дослідженні згаданих проблем було перебування автора в Центральному Комітеті ССМ ЧССР у Празі, зокрема у його міжнародному відділі.

У дослідженні використані різноманітні матеріали із досвіду роботи комітетів спілок молоді сусідніх країн, рекомендації і узагальнення,

що містяться в працях вчених науково-дослідного центру ВКШ при ЦК ВЛКСМ у Москві, трансформованого згодом в Інститут молоді, де автор проходив стажування.

При написанні роботи використані публікації центральної і місцевої преси України, колишнього СРСР і зарубіжних країн, матеріали інформаційних бюлетенів ЦК ВЛКСМ і ЛКСМУ, КМО СРСР, а також відповідних структур країн Східної Європи.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що положення і висновки, а також аналіз співробітництва молоді сусідніх областей європейських країн, що містяться у роботі, використовуються державними органами, громадськими організаціями з метою удосконалення міжнародної молодіжної взаємодії, а також при формуванні сучасного типу співробітництва сусідніх держав.

Матеріали роботи можуть знадобитись при підготовці узагальнюючих досліджень з історії України, в працях з проблем міжнародного молодіжного руху, а також у комплексних роботах з питань прикордонного співробітництва.

Наукові результати дослідження допоможуть у подоланні «вузьких місць» молодіжних взаємозв'язків, збагачують інформаційно-джерельну базу для вивчення окремих тем співробітництва України з країнами Східної Європи в навчальних закладах.

Таким чином, у плані дослідження і вивчення наукової проблеми співробітництва молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи у згаданий період є певні набутки. Однак реалізація нашої країною євроінтеграційної стратегії, спрямованої на долучення України до європейських демократичних цінностей і у перспективі вступ до Європейського Союзу [7, с.28], спонукають до продовження розробки означеної проблематики і надалі, оскільки вона є невід'ємною складовою частиною з'ясування українського зовнішньополітичного поступу загалом.

Список використаних джерел

1. Болдыт Ф. Движение «EUREGIO» в новой единой Европе, руководствующейся принципами сотрудничества // Советское славяноведение. – 1991. – №5. – С.104–108.
2. Балабанов К. Молодіжний рух у Східній Європі // Під прапором лєнінізму. – 1990. – №11. – С.83–86.
3. Резолюция VIII пленума ЦК ВЛКСМ «О перестройке международной деятельности ВЛКСМ» // Вестник КМО СССР. – 1989. – №5–6. – С.29–32.
4. Мусатов В.Л. Восточная Европа: процесс перемен // Новая и новейшая история. – 1991. – №2. – С.19–31.
5. Мошелков Е.Н. Трансформация общественных структур в СССР и странах Восточной Европы как объект научного анализа // Вестник Московского университета. – 1990. – №5. – С.72–78.
6. Гарагонич В.В. Співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи: історія, проблеми, тенденції (друга пол. 50–х – поч. 90–х років): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Гарагонич Василь Васильович. – Ужгород, 1992. – 215 с.
7. Гарагонич В.В. Транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України 1991–2011 рр.: автореф. дис. ... д-ра істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Гарагонич. – К., 2012. – 35 с.

* * *

УДК 94(477):329.71 «1989/2010»

Микола Зеркаль, канд. історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, Навчально-науковий інститут історії та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, Україна, м. Миколаїв

Історичний нарис: полікультурність як чинник етнічної освіти України (1990–2000-і роки)

На основі різнопланових джерел досліджено історичні особливості змін в освітньому потенціалі етноменшин України. З'ясовані рівні етнічної ідентифікації, та ступінь освітнього ренесансу, розкрито умови які сприяли чи стримували здобуття освіти.

Ключові слова: освіта, етноси, політика, школа, регіони.

Николай Зеркаль. Поликультурность как фактор этнического образования Украины (1990–2000-е годы)

На основе разноплановых источников исследованы исторические особенности изменений в образовательном потенциале этнических меньшинств Украины. Определены уровни этнической идентификации, и степень образовательного ренессанса, раскрыты условия, которые способствовали или сдерживали получения образования.

Ключевые слова: образование, этносы, политика, школа, регионы.

Mykola Zerkal. Multicultural education as a factor of ethnic Ukraine (1990–2000-s)

Based on diverse sources the historical features of the changes in the educational potential of ethnic minorities in Ukraine. Elucidated the level of ethnic identification, and the degree of educational renaissance, reveals conditions that facilitated or hindered education.

Keywords: education, ethnos, politics, school, regions.

Українське суспільство підійшло до визначення значення питання концепції розвитку шкіл етноменшин. Безумовно, що розробники її варіантів вивчали і враховували російський, угорський, австрійський та інших країн досвід. На початку 1990-х років школи етноменшин ними уявлялись як симбіоз варіанту української школи і зарубіжного досвіду. Адаптація радянська система освіти страждала культурною односторонністю. В Україні у процесі визначення підходів до концепції розвитку освіти етноменшин аналізувалися історичні надбання, сучасні умови та тенденції, враховувалися аспекти розвитку напрямків задоволення освітніх запитів.

Метою і завданням даної розвідки є здійснити на основі різнопланових джерел дослідження історичних особливостей змін в освітньому потенціалі етноменшин України, з'ясувати рівні етнічної ідентифікації, та ступінь освітнього ренесансу, розкрити умови які сприяли чи стримували здобуття освіти.

Зазначена проблема залишалася малодослідженою в українській історіографії. Окремі її сюжети розглядалися в роботах філософів, політологів, соціологів, педагогів: М.Шульги, В.Євтуха, Т.Рудницької. В дослідженнях В.Трошинського, І.Кураса, О.Майбороди присвяченим теоретичним проблемам етнонаціональної політики, історії етносів, лише фрагментарно аналізувалися питання освіти та її регіональні особливості.

Україна належала до держав з полікультурним середовищем, що формувалося на її теренах протягом віків. Одне покоління залишало після себе культурні традиції, інше, удосконалюючи їх, передавало наступним. Співіснування різних етнічних груп в однакових соціальних умовах сприяло напрацюванню соціального досвіду, певних норм взаємин.

Таким чином, полікультуралізм як освітня стратегія допомагає забезпечити швидку адаптацію людини до умов існування, що постійно змінюються, сприяє формуванню в індивіда багатогранної картини світу.

Вітчизняні розробники теоретичних основ освіти етноменшин виробили ідею, яка поєднувала громадську освіту та полікультурність. Остання розглядалася як широке поняття, що знаходило своє застосування в площині саморозвитку та консолідації під час визначення напрямків та особливостей культурного, духовного, політичного розвитку особистості, колективів, політичних та соціальних груп. Обрана концепція багатокультурної освіти зумовлювалася необхідністю організації системи навчання етнокультури та різноманітності культур, виховання на основі їх значної самобутності та різноманітності громадян держави та громадянської відповідальності, пріоритетності формування поваги та почуття гідності у представників усіх культур, незалежно від расового або етнічного походження, віросповідання; сприяння діалогу культур, взаємозв'язку загальнолюдського та національного компонентів культури.

Крім того, необхідність утвердження принципів гуманізму потребувала створення навчально-виховних систем, які б передбачали формування громадянського менталітету, громадянської відповідальності, тобто виховання людини з гуманістичним світоглядом і такими властивостями, як цілісність особистості, миролюбність, добросердечність, самостійність мислення, здатність до вибору в соціальних і вчинках, толерантність до іншої думки, вміння вести діалог на основі рівних прав, взаєморозуміння і взаємоповаги.

На полікультурну освіту покладалася завдання:

– формування багатрівневої суспільної свідомості громадян України, усвідомлення взаємозалежності, національної гідності і громадянської лояльності; толерантності до іншої думки, поваги до інших культур, традицій, релігій, віросповідань за принципом – «інший – не значить поганий, він просто інший і має право бути таким», що допомагало уникнути між групових та етнічних конфліктів, культивувавши етноцентризму, а тим самим попередити або при необхідності зняти політичну і національну напруженість;

– проповідання полікультурної свідомості, під якою розумівся не тільки діалог культур, а й сприймання етнопсихологічних відмінностей і менталітету протилежної сторони [1, с.11].

Концепція полікультуралізму передбачала також, аби кожна людина отримувала ту освіту, яка потрібна їй саме в цій країні.

Вивчалася міжнародна практика, особливо її демократичні принципи побудови та розвитку суспільства, задоволення освітніх запитів національних меншин забезпечувалося поєднанням теорій, концепцій громадянської освіти із теоріями та концепціями багатокультурності, інтеркультурності, кроскультурності.

Досвід напрацьований в Європі і світі по визнанню прав і свобод етноменшин виявився особливо цінним. Підходи і шляхи вирішення проблем у країнах залишалися різними. Це залежало від національного складу та історичного минулого. З 1994 р. в Європі почав реалізовуватись проект «Демократія, права людини, меншини: освітня та культурні аспекти», який передбачав систему заходів по забезпеченні прав людини в середовищі етноменшин: лінгвістичних прав, права на громадянство, права відзнятися від більшості, права на освіту. В 1997 р. в рамках цього проекту у Європейському центрі сучасних мов (Австрія) був проведений семінар «Національні меншини, навчання мов та підвищення кваліфікації вчителів: між культурний обмін досвідом», на якому обговорювалися питання, що торкалися:

- а) зв'язку між вивченням рідної та національної (державної) мов;
- б) різноманіття ситуацій у школах, які обслуговують лінгвістичні меншини (мови корінних народів, мови іммігрантів);
- в) педагогічних цінностей білінгвізму;
- г) методики навчання та оцінювання у таких школах;
- д) шляхів для подолання ізоляції та поліпшення якості навчання мов у школах національних меншин [7, с.18].

В основі інтеркультурної освіти, яка культивувалася в Європі були права людини. В європейській педагогіці розроблено низку концепцій, які орієнтовані на виховання людини з гуманістичним мисленням, наприклад: освіта в ім'я миру та розвитку, виховання в дусі прав людини; освіта в ім'я плюралізму; глобальна освіта; двокультурна освіта; полікультурне виховання. Інтеркультурна освіта передбачала навчання різноманітності культур, визнання і повагу до різних культур, мов, релігій (за принципом «інший – не значить поганий, він просто інший і має право бути іншим»), формування крос-культурної свідомості, толерантності, створення позитивної атмосфери міжособистісних стосунків, навчання цінностей світової культури і усвідомлення внеску своєї культури до загальнолюдської культурної скарбниці, розуміння процесу захисту прав людини на локальному, регіональному та національному рівнях.

Доцільність функціонування двомовних і трьомовних шкіл підтверджували і положення Гаазьких рекомендацій ОБСЄ 1999 р. Міжнародні документи не обговорювали міри доступу чи рівня освіти на рідній мові, які потрібно зробити доступними для етноменшин. Водночас вони фіксували, що школи, в яких освіта відбувалася на рідній мові меншини протягом всього процесу навчання і де мова більшості не викладалася зовсім або викладалася в незначній мірі, не відповідало міжнародним стандартам. Такі школи протирічили Концепції полікультурного суспільства і являлися прикладами національної самоізоляції.

В Україні полікультурність як частина освіти і культури була відображена у нормативно-правових документах. Зокрема, в Конституції України містився такий аспект, який визначав, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації її історичної свідомості традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст.11). Концепція національного виховання передбачала, що національне виховання стосувалося як українців, так і представників інших народів, що проживали в Україні. Принцип етнізації виховного процесу передбачав надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності. Державний стандарт базової і повної середньої освіти містив положення про те, що засвоєння культурних і духовних цінностей свого та інших народів, норм, які регулювали стосунки між поколіннями, статтями, націями, сприяли естетичному і матеріально-етичному розвитку. У національній доктрині розвитку освіти було зафіксовано, що збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови, а також до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживали в Україні, формування культури міжетнічних і міжособистісних відносин [5, с.51].

Проблеми освіти в мультикультурних суспільствах ставали предметом все більшого обговорення та аналізу науковців, громадськості, освітан. До вироблення рекомендацій органам влади долучалися різного роду аналітичні групи, недержавні громадські організації. В 2001 р. Український центр культурних досліджень підготував аналітичний огляд та рекомендації «Багатокультурність та освіта: Перспективи запровадження засад полікультурності в системі середньої освіти України», у якому зроблена спроба обґрунтування терміну полікультурності, а також окреслити рівні його функціонування, окреслені цілі полікультурної освіти. Робоча група вивчила напрацювання в цьому плані американських, російських, європейських, мальтійських фахівців. З рекомендації випливало, що реалізація основ мультикультуралізму в освіті не зводиться до викладання рідної мови дітям меншин (або навіть створення для них шкіл з рідною мовою навчання), і не введення у всіх школах країни такого предмету як «мультикультуралізм». Вона передбачала перспективу перегляду всієї системи організації освіти і характеру викладання багатьох предметів, від мов і історії – до природничих дисциплін. А звідси і виникали проблеми написання підручників з позицій мультикультуралізму, перепідготовки вчителів, впровадження нових навчальних методик [1, с.8].

Науковці Кримського індустріально-педагогічного інституту запропонували варіант багатоваріативної школи рідною мовою, що складалася з чотирьох моделей:

Модель 1. Школа з вивченням усіх предметів рідною мовою з першого до одинадцятого класу. Російська мова і література вивчалися як предмет.

Модель 2. Школа з вивченням предметів рідною мовою до 5 або 9 класів, потім навчання переводилося на російську мову. Рідна мова вивчалася з 5 чи 9 класу як предмет з кількістю годин не менш ніж 4 на тиждень або по 2 години у старших класах.

Модель 3. З 2 до 11 класу навчання здійснювалося російською мовою. Рідною мовою навчалися лише в 1 класі, а далі вона вивчалася як предмет. Ця модель також мала право на існування, якщо клас сформовано з учнів інших етносів. Якщо ж їхня кількість була достатня для комплектування самостійних паралельних класів, така школа могла переходити до наступної моделі.

Модель 4. Змішана російсько-українсько-кримськотатарська школа, тобто школа, де паралельно функціонували класи з російською, українською і кримськотатарською мовами навчання. Вивчення предметів здійснювалося рідною мовою і за моделями 1 і 2, перехід учнів з етнічних класів до російських і українських могла відбуватися за моделями 2 та 4 після отримання початкової освіти, закінчення 9-ти класів, а також після 10-го класу. Готовність школярів вивчати предмети російською чи українською мовою визначали вчителі [6, с.26–27].

Реалії початку 1990-х років засвідчили, що в Україні було вкрай мало вчителів, які б могли працювати в школах етнорізношкі (були обізнані з принципами і методами полікультурної освіти). Фахівець, котрий здійснював свою професійну діяльність в умовах полікультурного простору, що склався в Україні і контактував з дітьми – представниками різних етносів, повинен був мати установки до етнічної толерантності. Підготовка таких фахівців розпочиналася, як кажуть, «по мірі питання потреби», педагогічними інститутами (університетами), класичними навчальними закладами, педучилищами. Переорієнтація навчальних закладів на новий напрям підготовки фахівців потребувала певного наукового підґрунтя (напрацювання в царині як педагогічних технологій, так і теорії освіти та виховання). З цією метою виокремились окремі наукові напрямки – етнопедагогіка, етнопсихологія, на які покладалось вироблення відповідно педагогічних і психологічних принципів як основоположних засад полі культурної освіти, а також взірців організації навчально-виховного процесу в школі. До цієї справи (вироблення методологічних основ полі культурної освіти) також долучалися філософи, культурологи, етнологи, соціологи, історики тощо.

Вітчизняними науковцями-педагогами Р.Агадулліним, К.Антиповим, Л.Голіком, Є.Голобородько, О.Дубовиком, Т.Клименко, М.Красовицьким, Т.Шевченко, І.Лощеновою, А.Солодкою, О.Сухомлинською та ін. розпочалися дослідження, які загалом стосувалися полі культурної освіти й виховання: історії становлення, важливості запровадження, методології та теорії тощо. Особливо актуальними у вітчизняній науці та практиці постали питання пов'язані з вивченням багато культурності за такими напрями: теоретико-методологічні основи полікультурної освіти; підготовка вчителів до здійснення полікультурної освіти школярів; реалізації ідей полікультуралізму у школі.

Протягом 1990-х років вітчизняна педагогічна наука, опираючись на зарубіжний досвід та власні дослідження напрацювання теоретичну модель фахівця (вчителя), який би займався полі культурною освітою школярів. Науковці переконані, що аби вчитель зміг працювати в межах полі культурної освіти і формувати в учнів відповідну (полікультурну) картину світу, він сам мав мати розуміння світу, тобто мати полікультурну освіченість. Полікультурна освіченість за напрацюваннями О.Тройнікової – це інтегративна якість особистості, котра володіла певними способами взаємодії з представниками різних культур, зокрема й рідної. Вона також вказувала на те, що полі культурна освіченість – це не просто оволодіння певним набором між культурної взаємодії й культурна поінформованість,

це й певний стиль мислення, світогляду, що в кінцевому результаті формувало активну життєву позицію, котра в освітньому просторі реалізовувалася в пізнавальній та комунікативній активності, «емоційному інтелекті», тобто здатності особистості конструктивно вирішувати проблеми, що виникали у багатонаціональному колективі, й створювати в такому суспільстві комфортну емоційну обстановку. Все це свідчило про готовність педагога успішно здійснювати міжкультурну взаємодію.

У структурно-змістовному плані полікультурна освіченість як психолого-педагогічна категорія, на думку дослідниці, мала такі складові:

- інтерес та бажання особистості вивчати культурні й мовні системи (мотиваційний компонент);
- уміння визначати універсальне та специфічне в мовах та культурах (когнітивний компонент);
- розуміння та прийняття рідної/нерідної та іншомовної культур (емоційний компонент);
- уміння взаємодіяти відповідно до культурного контексту міжкультурної взаємодії (поведінковий компонент) [4, с.113–114].

О.Тройнікова переконана, що розвиток даної інтегративної якості особистості відбувався за такою послідовністю: знайомство – розуміння – осмислення – прийняття різних культур та мов. Перший етап розвитку полікультурної освіченості передбачав вивчення нової культурознавчої значимої інформації із залученням знань та способів діяльності, які наявні. Цей етап орієнтував тих, хто навчався на процес спільного вивчення культур та мов, ініціювання їх інтелектуальної, емоційної та соціальної активності. Другий полягав у тому, що розуміння інформації відбувалося шляхом виокремлення культурних особливостей, виділення національних цінностей та орієнтирів культур, котрі взаємодіяли. В основу такої діяльності покладено пошук та знаходження специфічного та універсального, загальнолюдського в різних культурах. Третій етап здійснювався у процесі контрактивного аналізу цінностей та орієнтирів, моделей поведінки, що були прийняті у рідній/нерідній та іншомовній культурах. Четвертий етап – прийняття різних культур та мов – означав розміщення осмисленої інформації у процес опосередкованої та безпосередньої міжкультурної взаємодії, тобто особистість починала виступати посередником між рідною та іншомовною культурами, вирішувати між культурні проблеми, вона здатна адекватно інтерпретувати інший образ життя, ставитися до нього толерантно.

Таким чином, полікультурна освіченість педагога допомагала йому усвідомити необхідність пошуку особливих форм, технологій навчання, котрі б формували в учнів актуальні способи діяльності в багатокультурному середовищі.

Педагогічною наукою обґрунтовано, що полі культурна освіта давала можливість розвивати об'єктивну полі культурну картину світу, оскільки у ньому школярі стикалися з диференційованими поєднаннями культури минулого, теперішнього й майбутнього, котрі могли бути усвідомлені лише через історичну наступність та взаємозв'язок. Однією з глобальних цілей такої освіти було досягнення розуміння між представниками різних культур у широкому значенні, відповідно, досягнення її можливого за умови розвинутої полі культурної картини світу, котра давала особистості цілісне уявлення про культурне розмаїття регіону, країни, світу.

Полікультурна освіта допомагає школярам подолати національні упередження, на яких могла базуватися картина світу, й сприяти між культурному взаєморозумінню між різними народами. Також вона давала змогу запозичити деякі культурні зразки діяльності й селективно їх використовувати.

Саме така освіта сприяла розвитку в школярів етнічної та мовної картини світу, адже полікультуралізм не заперечував етнорізношкі цінностей, а навпаки пропагував їх збереження. Відповідно такі картини світу допомагала учню через власну культуру досягнути полікультурний образ світу.

Етнічна картина світу передбачала, що кожен етнос мав власне бачення навколишнього світу й свого місця в ньому. Вона розкривалася через рефлексуючі образи культурного простору. Розвиток її сприяв молоді у кращому пізнанні як рідної культури, так і залученню до процесу усвідомлення полікультурного простору. Етнічна картина світу формувалася за допомогою мови, яка накладала відбиток на свідомість її носіїв. Будь-яка мова, будучи засобом комунікації, виступала й у ролі показника приналежності носіїв до тієї чи іншої етнічної групи. Отже, володіння мовою свого народу допомагало людині пізнати власну культуру, а знання мови інших етнічних груп сприяло прилученню індивідів до культурних зразків «чужого» народу. У мові й через мову відбувається злиття культур, проявляється їх самоідентичність. Це підтверджувалося наявністю в будь-якій мові іншомовних слів, які збагачували її, разом з тим, кожна мова мало власні лексико-граматичні конструкції. Таким чином, виявлення механізмів формування в мові етнічної картини світу допомагало особистості наблизитися до розуміння іншої культури, а звідси й побудувати позитивний процес взаємодії на основі діалогу [4, с.115–116].

Концепція полікультуралізму була закладена в основу Програми «Інтеграція в українське суспільство кримськотатарського народу, вірмен, болгар, греків, німців, які зазнали депортацій», яка координувалася Міжнародним фондом «Відродження» та реалізовувалася спільно

з Інститутом освітньої політики (Будапешт). Міжнародний семінар з проблем мультикультурної освіти і освіти для національних меншин (1997 р.), який передував першим конкурсам по Програмі і проводився за підтримки Фонду по міжнародним відносинам виробив рекомендації, що включали такі завдання:

- створення центру мультикультурної освіти в Криму;
- розробку (культурно-сенситивних (чуттєвих) підручників і посібників (з точки зору мультикультурного підходу) для початкової і середньої школи;
- розробку і впровадження полі культурних толерантних навчальних програм;
- організацію серії семінарів по толерантності для шкільних вчителів;
- розробку мовної політики в регіоні;
- публікацію підручників з прав людини для початкової школи [10, с.20].

У рамках даної Програми на науково-практичній конференції «Кримськотатарська школа в полікультурному освітньому просторі» для Міністерства освіти АР Крим були вироблені спеціальні рекомендації.

В Україні ідея багатокультурності поверхово реалізовувалася в навчальній літературі та у заходах виховної роботи в загальноосвітній школі.

Вітчизняний стандарт базової і повної середньої освіти передбачав у звуженому вигляді вивчення культур етноменшин. Воно відбувалося у таких освітніх галузях як «Мова і література», «Суспільствознавство», «Естетична культура», «Іноземні мови». Причому найбільше «полікультурне навантаження» припадало на іноземні мови з так званого далекого зарубіжжя. Мало уваги приділялось вивченню мов і культур етноменшин [8, с.136].

Педагогічні колективи шкіл, вчителі поступово набували досвіду організації роботи по формуванню у школярів культури добросусідства. Розробились авторські курси: новогорьцької мови (О.Лазаріди), народознавства (Г.Сейтмететова, М.Сейтмететов).

У процесі реалізації принципів полікультурності в нових навчальних програмах і підручниках для загальноосвітніх навчальних закладів України (незалежно від мови навчання) відбувалося в основному через предмети гуманітарного циклу (мову, літературу, історію тощо). Так, в підручниках з української мови і літератури, рідних мов і літератур через відповідний добір вправ, переказів, аналіз відповідних літературних текстів, дослідження біографії та творчості письменників учням надавалась можливість засвоювати культурні і духовні цінності як українського, так і інших народів. При створенні підручників з гуманітарних дисциплін акцент робився на те, що об'єднує людей, незалежно від етнічного походження; зверталась увага на уникнення образливого чи двозначного тлумачення певних історичних подій для представників інших етносів.

Окрім того, з метою формування в учнівської молоді високоморальних цінностей та орієнтирів, патріотичної і громадянської свідомості, пошанування національних традицій та культур народів України та світу Міністерство освіти і науки України, починаючи з 1998 р. розпочало впровадження курсів з громадянської освіти в системі загальної середньої освіти; а з вересня 2007 р. впроваджувався курс за вибором «Розмаїття релігій і культур світу» для учнів 1–11 класів.

Надзвичайно важливим є також допомога з боку Верховного комісара ОБСЄ у впровадженні в загальноосвітніх навчальних закладах АР Крим курсу «Культура добросусідства».

Етнічна ідентифікація учнів становила підґрунтя для розвитку наступного рівня ідентифікації – національної. Національна ідентичність – це розуміння демократичних ідеалів і відданості їм. Ідеться, насамперед, про людську гідність, справедливість, рівність.

Концепція полі культурності реалізовувалась позашкільними установами: студіями, гуртками, центрами. В Наученській ЗОШ Бахчисарайського району АР Крим працювала студія «Народних ремесел» [2, с.53].

В двомовних і мішаних школах налагоджувалась робота по запобіганню порушень рівноправності громадян залежно від їх етнічного походження. У 2008 р. Міністерство освіти і науки України ініціювало роботу по профілактиці поширення ксенофобських і расистських проявів серед дітей, учнівської та студентської молоді. З метою поліпшення інформаційно-освітньої роботи із зазначеного напрямку в районних (міських) освітніх системах обласними науково-методичними Центрами практичної психології та соціальної роботи були розроблені науково-методичні рекомендації «Сутність конфліктів на основі міжнаціональної неприязні: можливості їх профілактики та вирішення» та проведені науково-методичні семінари «Проблема профілактики поширення ксенофобських і расистських проявів серед дітей та учнівської молоді» для керівників районних (міських) психологічних служб, методистів методичних кабінетів, які відповідали за психологічну службу та методистів районних (міських) методичних кабінетів з виховної роботи [9].

У 2008 р. загальноосвітніх, професійно-технічних та позашкільних навчальних закладах освіти проводилися ряд тематичних інформаційно-просвітницьких заходів:

– прес-конференції «Ми висловлюємо свою рішучість проти всіх форм расової ненависті, ксенофобії та дискримінації», «Етносоціальні процеси в незалежній Україні», «Демократичні традиції в Україні»;

– диспути «Неформальні угруповання: як до цього ставитись?», «Чому виникає расова дискримінація?», «Чи вправі я зневажати людину іншої раси?», «Мій улюблений світ без насильства», «Від неповаги до ненависті один крок. Як це подолати?»;

– засідання правових центрів (клубів) «Молодь проти ксенофобії та расизму в Україні», «Комунікабельність і толерантність – основа відносин у сучасному суспільстві», «Суд над расизмом»;

– конкурси ораторів «Промова на захист прав людини», «Гуманізм – майбутнє людства», «Спілкуємось толерантно»;

– виховні години «Життя людини – найвища цінність, її не визначає мова і колір шкіри», «Жити в дружбі з усіма людьми», «Я, ти, він, вона – разом дружна ми сім'я», «Хочеш мати друга – навчись другом бути», «Милосердя і любов до ближнього»;

– батьківські збори «Виховання національної самосвідомості учнів та правосвідомості», «Молодіжні та підліткові негативні прояви у суспільстві», «Кожна людина планети має рівні права, якої б нації вона не була», «Профілактика поширення ксенофобських і расистських проявів серед дітей та молоді в сім'ї»;

– конкурси малюнків та стіннівок «Україна – гостинна земля», «Я хочу мати друзів різних національностей», «У дружбі немає кордонів», «Дружать діти на планеті»;

– фестивалі культур національних меншин [9].

Вузи не всі одночасно могли розв'язати традиційну практику і швидко пере структурувати навчальні плани і розробити навчальні програми, які б окреслювали цілі та зміст полі культурної освіти.

Педвузи, крім внесення доповнень до навчальних дисциплін, намагалися надати цілеспрямованого процесу підготовки майбутніх вчителів початкової школи до полі культурного виховання учнів. Навчально-виховний процес у педвузах організовувався так, коли змінювалася комунікативна взаємодія викладача і студента. Викладач ставав референтним, тобто не лише забезпечував інформацією студентів, але й надавав оцінку виховному процесу з позиції полі культурності. Часто використовувалися активні методи: діалог, дискусія, моделювання, рольові ігри. Проводилися нестандартні заняття: лекції-діалоги, лекції-диспути, практикуми, перегляд на відеозапис авторських занять, програвання ділових педагогічних ігор, організація майстер-класів у формі корекції.

В 2000–і роки у педвузах Києва, Полтави, Черкаса, Житомира читався спецкурс «Теорія і практика полі культурного виховання майбутніх педагогів початкової ланки освіти», який дозволяв компенсувати відсутність у вузівських програмах теоретичного матеріалу з питань полікультурної освіти та виховання і виступав доповнення змісту різних предметів. Його завдання: ознайомити майбутнього педагога з концептуальними засадами полікультурної освіти та виховання; сформувати уявлення у студентів про міжетнічні комунікації, етнічну картину світу, про етнічну, традиційну культуру, про природу етнічних конфліктів та способи їх вирішення; поглибити знання з основ етнічної психології, етнопедagogіки та лінгвокраїнознавства; удосконалити основні та допоміжні уміння. Спецкурс передбачав форму лекційних, семінарських, практичних та лабораторних занять, а також самостійну роботу студентів. Теоретично спрямовані лекційні заняття (6 академічних годин), де студенти ознайомилися з такою тематикою: «Основи етнічної психології»; «Українство як етноментальний феномен»; «Полікультурна освіта: ретроспективний та операційний аспект». Вони складали основу ґрунтовної теоретичної підготовки майбутніх педагогів початкової ланки освіти.

На лекціях використовувалась проблемно-пошуковий метод викладання теоретичного матеріалу. На лекційних заняттях розглядалися питання: етнічна свідомість та самосвідомість, сутність етнічної ідентичності та її особистісно-психологічний рівень; вивчалися види етнічної ідентичності; давалась оцінка таким явищам: етнічний фанатизм, індиферентність; етніонігілізм; амбівалентна особистість. Пожвавлений інтерес у студентів викликало питання психологічного складу етносу, етнічного характеру та темпераменту, етнічного смаку. Даний напрямок роботи передбачав ознайомлення з історією та теорією становлення полікультурної освіти і виховання.

Важливою формою проведення занять із спецкурсу були семінари (14 ак. годин), основне призначення яких – навчити студентів самостійно оволодівати знаннями, працювати з підручником, різними інформаційними джерелами, формувати в них навички діалогічного та монологічного мовлення. На таких заняттях викладач не лише вів, але й був рівноправним його учасником, під час семінару пропонував цікавий матеріал, завдання, доповнював виступи, якщо в цьому була потреба. Проведення семінарських занять відіграло важливу роль у формуванні емпіричного критерію розробленої моделі підготовки майбутніх учителів початкової школи до полікультурного виховання учнів. Пропонувалися теми: «Етнічна картина світу»; «Етнічна культура»; «Традиційна культура і сучасність»; «Міжетнічні комунікації»; «Природа етнічних конфліктів та способи їх вирішення».

Студенти вивчали такі питання: культура і її етнічні функції, фактори її формування, де давалась оцінка стереотипам, етнічним образам, враховуючи специфіку стереотипізації групи, соціально-політичні й економічні умови. Вивчалось співвідношення понять «традиційна культура», «архаїчна культура», «модернізована культура», «асиміляція», «міжетнічна інтеграція»; «геноцид»; «апартеїд»; «сегрегація»; «дискримінація». Аналізувалась специфіка етнічних конфліктів, їх причини, динаміка, форми та способи регулювання конфліктів.

Лекційне заняття «Полікультурна освіта та виховання: ретроспективний погляд та операційний аспекти» показало, що більшість студентів не могли назвати, а ні шляхи становлення, а ні шляхи реалізації полікультурного виховання. Здебільшого, не названо персоналії педагогів та сучасних дослідників у даній галузі педагогіки.

В ході лекційного заняття студенти одержали знання з теорії та історії виникнення полікультурної освіти, усвідомили необхідність врахування засад етнічної психології в практичній діяльності і поглибили знання з погляду власного народу та його етноментальних характеристик.

Під час проведення семінарських занять використовувалися як дидактичні, так і виховні методи, на яких розглядалися теми: «Етнічна картина світу», «Етнічна культура», «Традиційна культура і сучасність», «Міжетнічні комунікації», «Природа етнічних конфліктів, способи їх вирішення». Не менш значущим було їх формування у ході самостійної роботи студентів. Опанування запропонованих тем у даному спецкурсі віднесено до інформаційно-оглядової варіативної складової, яка якісно доповнювала теоретичні знання студентів.

Під час практичних занять розглядалися питання: «Міфи та казки: національний колорит», «Вплив пісенної культури на особистість», «Дитячий фольклор», «Полікультурне виховання в грі та культурі». Практичне заняття «Міфи та казки: національний колорит», яке відбувалось у формі проведення свята за сценарієм «Казки приходять до нас», студентами експериментальної групи були продемонстровані схожість та відмінність у сюжетах казок, характерах персонажів та одязі. Як один із варіантів, були поставлені казки «Червоний капелюшок», «Золотий гусак», «Колобок» за розробленими сценаріями, в яких герої трьох казок, мандруючи, знайомляться з іншими країнами [3, с. 79–82].

У 2009 р. Міністерство освіти і науки України провело Всеукраїнські семінари для фахівців обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти (в Ужгороді, Києві, Луцьку, Сімферополі), де учасники знайомилися зі змістом проекту Євросоюзу «релігійне розмаїття та між культурна освіта» та підходами до забезпечення полікультурної освіти в умовах України; міжнародні семінари в Чернігові та Форосі (АР Крим). Українські педагоги взяли участь у міжнародних семінарах «Культурна та релігійна різноманітність через освіту» (в Грузії та Франції).

Узагальнюючи вищесказане, можемо констатувати, що полікультурність поступово займає своє місце в системі освіти, навчання і виховання в середніх і вищих навчальних закладах України. Вона стала об'єктом вивчення багатьох наук і потребує подальшого глибокого дослідження.

Список використаних джерел

1. Багато культурність та освіта: Перспективи запровадження засад полікультурності в системі середньої освіти України. Аналітичний огляд та рекомендації / за ред. О.Гриценка. – К.: УЦКД, 2001. – 56 с.
2. Быкова Е.В. Из опыта работы педагогических коллективов Крыма по воспитанию у школьников культуры добрососедства в условиях поликультурного образовательного пространства / Е.В. Быкова // Формирование межкультурной и межкультурной толерантности в Крыму... – С.48–54.
3. Волик Л. Полікультурність особистості майбутнього вчителя / Л.Волик. – Київ–Полтава, 2005. – 176 с.
4. Гончаренко Л.А., Зубко А.М., Кузьменко В.В. Підготовка вчителів до формування в учнів полікультурної картини світу: навч. посібник / за ред. В.В. Кузьменко. – 2-е видання. – Херсон: РІПО, 2010. – 196 с.
5. Гончаренко Л.А. Полікультурна освіченість педагога: теорія і практика / Л.А. Гончаренко; за ред. В.В. Кузьменка. – Херсон: РІПО, 2009. – 136 с.
6. Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство: Матеріали «круглого столу» 5 травня 1999 р. – К., 1999. – 115 с.
7. Іванюк І.В. Освітняські проблеми національних меншин у багатокультурній Європі: мовний аспект / І.В. Іванюк // Відродження. Часопис. – 1997. – №3. – С.16–20.
8. Мілютіна О.К. Полікультурна освіта школярів у Великій Британії: [монографія] / О.К. Мілютіна. – Житомир: Вид-во Житомирського державного університету імені І.Франка, 2008. – 192 с.
9. ПА МОНМіС Укр. – Ф.166. Листування з міністерствами та відомствами. – Спр.1/2, Т.7, 2009.
10. Смирнов О.К. Проблема образования в мультикультурных сообществах / О.К. Смирнов // Формирование межкультурной и межкультурной толерантности в Крыму: мониторинг существующей системы обучения и воспитания, рекомендации по развитию межкультурного образования и этнического просвещения населения. Материалы «круглых столов». – Симферополь, 2003. – С.14–22.
11. Чижевський Б. Полі культурна освіта і практика, право, тенденції / Б.Чижевський // Відродження. Часопис. – 1997. – №3. – С.8–12.

УДК 94(477):378:37.014.24

Тетяна Антонюк, канд. історичних наук, докторант кафедри української історії та етнополітики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Міжнародна співпраця НУБіП: напрями і значення для модернізації аграрної освіти України

Проаналізовано міжнародну співпрацю НУБіП України та акцентовано увагу на важливості її активізації як механізму модернізації та входження української системи вищої освіти в міжнародний освітній простір.

Ключові слова: вища аграрна освіта, інтеграція, міжнародна співпраця, освітні програми і проекти.

Татьяна Антонюк. Международное сотрудничество НУБіП: направления и значение для модернизации аграрного образования Украины

Проанализировано международное сотрудничество НУБіП Украины и акцентировано внимание на важности его активизации как механизма модернизации и вхождения украинской системы высшего образования в международное образовательное пространство.

Ключевые слова: высшее аграрное образование, интеграция, международное сотрудничество, образовательные программы и проекты.

Tatyana Antonyuk. International cooperation of National university of bioresources and ecosystem exploitation: directions and values for modernization of agrarian education of Ukraine

It is analysed international cooperation of BEENU of Ukraine and it's accented attention on importance of its activation as a mechanism of modernization and entering of the higher education Ukrainian system into the international educational space.

Keywords: higher agrarian education, integration, international cooperation, educational programs and projects.

Міжнародна складова життєдіяльності університету є невід'ємною умовою реформування вищої аграрної освіти України та її інтеграції у світовий освітній простір. Без розвитку міжнародних зв'язків не можливо структурно і змістовно оновити вищу школу, впровадити в навчально-виховний і науковий процес новітні технології та забезпечити конкурентоспроможність випускників українських вишів. Міжнародні зв'язки з закордонними вищими школами, міжнародними організаціями дозволяють спільно координувати наукові дослідження, забезпечують інформаційний обмін, навчання та стажування, консультативну підтримку з питань розвитку аграрної освіти та сприяють впровадженню в українську систему освіти кращого світового досвіду, інтеграції української системи освіти у світову.

Окремі аспекти міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів України цікавлять багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Велика кількість матеріалів про співпрацю з закордонними вищими школами публікується в періодичній освітній пресі, газетах українських університетів та містяться на сайтах вишів. Проте є потреба у цілісному дослідженні даної проблеми як дієвого механізму підвищення якості освітніх послуг та інтеграції у світову освітню систему.

Мета і завдання статті – проаналізувати міжнародні зв'язки НУБіП та з'ясувати роль міжнародного співробітництва для активізації процесів модернізації сучасної вищої аграрної освіти.

Національний університет біоресурсів і природокористування серед аграрних вищих навчальних закладів України вирізняє досить високий показник міжнародної активності, چه поряд з іншими критеріями забезпечує помітне місце вишу в рейтингах ВНЗ України [10;9].

Університет входить до складу консорціумів, які активно реалізують Проекти Рамкових Програм. Зокрема, бере участь у «http://nubip.edu.ua/sites/default/files/u72/poster_GESAPU.pdf» Проекти 7-ї Рамкової Програми (FP7–Marie Curie Actions) «Геоінформаційні технології, просторово-часові підходи та забезпечення повного обліку вуглецю для покращення точності інвентаризації парникових газів» (GESAPU). Тривалість проекту: 2010–2014 рр. Програма здійснюється силами Консорціуму, до складу якого входять Дослідний інститут систем Польської академії наук (Координатор); Міжнародний інститут прикладного системного аналізу, Австрія; Національний Університет «Львівська політехніка», Україна та Національний університет біоресурсів і природокористування України.

Університет був учасником Проекту 7-ї Рамкової Програми (FP7) «Біоенергетика Європи» (БЕЕ). Тривалість проекту: 2008–2011 рр. Проект «Біоенергетика Європи» спрямований на гармонізацію оцінок ресурсів біомаси в Європі та сусідніх країнах. У вересні 2010 року відбулася 5-та міжнародна нарада проекту FP-7 «Енергія біомаси Європи», в якій університет взяв активну участь.

Активно співпрацював НУБіП у проекті 7-ї Рамкової Програми (FP7) BIO CIRCLE, який спрямований на розширення участі вчених з неєвропейських країн у науково-дослідних проектах з продовольства, сільськогосподарства, рибальства і біотехнологій (FAFB) в рамках 7-ї Рамкової програми. Проект тривав з 2011 по 2012 рр. BIO CIRCLE партнери є на-

ціональні контактні точки в 18 різних країнах за межами Європи і 5 в Європі.

Університет співпрацював у проєкті 6-ї Рамкової програми (FP6) «Зменшення впливу виробництва біопалива на продукцію харчування». Даний проєкт тривав три роки, стартував у 02.01.2009. Координатором проєкту виступав Литовський сільськогосподарський університет. Партнером по реалізації був Інститут палива та відновлювальної енергії (IFRE), Польща.

НУБіП України учасник проєкту «InJoy&Train» Східно-європейська мережа співпраці для міжнародного спільного навчання в рамках проєкту FP6/FP7 «Харчова продукція, сільське господарство і біотехнологія» з країнами ЄС–Казахстан–Росія–Україна–Вірменія–Білорусь. InJoy&Train – це 24-місячний проєкт спеціальної підтримки, який має за мету покращити у якісному і кількісному відношенні участь дослідників, організацій (під організаціями слід розуміти промислові асоціації, проєктні і грантові офіси, комерційні палати та ін.) і малих і середніх підприємств з Казахстану, Росії, України, Вірменії та Білорусі у секторі «Харчова продукція, сільське господарство і біотехнологія» в рамках 7-ї Рамкової Програми (FP7) Європейських досліджень. Координатор: APRE – Агентство з підтримки досліджень в Європі (Італія).

Партнерами НУБіП в цьому проєкті стали Центр інновацій та технологій біологічно-активних речовин, Російська Академія наук та Національний координатор проєкту з продовольства в Росії (Росія), Національний аграрний університет України (Україна), Білоруський інститут системного аналізу (Білорусія), Єреванський державний університет (Вірменія), Угорська фундація науки та технологій (Угорщина), Компанія з промислових досліджень та технологічного розвитку продовольства (Греція), Консалтингова група SenterNovem (Нідерланди), Незалежна експертна консалтингова Рада (Казахстан). Проєкт стартував 9–10 листопада 2006 року у м. Київ [3].

Університет активно бере участь у Міжнародних магістерських програмах, які дають можливість отримати «подвійний диплом»: університету–партнера та НУБіП України. Міжнародна програма MBA in Agriculture в НУБіП України акредитована Міжнародною Радою AGRIMBA та затверджена Європейською Асоціацією Університетів наук про життя (ICA). Дати акредитації – 2002 р. і 2010 р. До складу AGRIMBA входять: Чеський Університет наук про життя, м. Прага, Факультет сільського господарства Белградського Університету, Факультет сільського господарства Загребського Університету, Національний університет біоресурсів та природокористування України, Університет м. Дебрецен, Варшавський університет наук про життя. Мережа має власний журнал Abstract.

Університет співпрацює з Вишеградським Фондом. Міжнародний стратегічний проєкт Вишеградського фонду «Сталий розвиток в аграрному секторі країн Вишеградської четвірки та співпрацюючих регіонів». Мета проєкту – заснування Вишеградської асоціації університетів як спільної дослідницької та освітньої платформи, що дозволить вивчити та реалізовувати питання сталого розвитку в аграрному секторі країн Вишеградської групи та співпрацюючих регіонів (Словенія, Україна, Болгарія, Австрія, Киргизька Республіка, Російська Федерація, Хорватія).

Університет активно працював в спільному проєкті ENAGRA «Навчальний план за спеціальністю «Охорона навколишнього середовища» в аграрних університетах» 159188–TEMPUS–1–2009–1–PL–TEMPUS–JPCR. Метою проєкту є введення трирівневої структури навчальних програм і методів навчання в університетах–партнерах проєкту в пріоритетних дисциплінах з охорони навколишнього середовища, відповідно до вимог Болонського договору до червня 2011 року. Тривалість проєкту: 15.01.2010–14.01.2013.

Серед партнерів проєкту Варшавський університет наук про життя (SGGW) – Польща; Асоціація Європейських університетів наук про життя (IROICA); Європейська мережа співробітників міжнародних відносин у ВНЗ аграрних та суміжних наук (ICA); Університет м. Гент (UG) – Бельгія; Інститут EDUTER Національної школи Вищої освіти (EDUTER) – Франція; Університет Lleida (Udl) – Іспанія; Університет природних ресурсів та прикладних наук про життя (BOKU) – Австрія; Саратовський державний аграрний університет ім. Н.І. Вавилова (SSAU) – РФ; Бурятська державна академія сільського господарства ім. В.Р. Філіппова (BSAA) – Російська Федерація; Міністерство освіти і науки республіки Бурятія (MESRB) – Російська Федерація; Міністерство природних ресурсів республіки Бурятія (MNRRB) – Російська Федерація; Національний університет біоресурсів і природокористування України (NUBIP) – Україна; Львівський національний аграрний університет (LNAU) – Україна; Міністерство аграрної політики України (MAPU) – Україна; Міністерство освіти і науки України (MESU) – Україна [3].

6–9 листопада 2012 року на базі Львівського національного аграрного університету відбулась заключна конференція за спільним міжнародним проєктом ЄС: TEMPUS «Навчальний план за спеціальністю «Охорона навколишнього середовища» в аграрних університетах (ENAGRA)». Метою фінальної конференції було підвести підсумки трирічного проєкту, який розпочався в січні 2010 року.

НУБіП бере участь у проєкті General Assembly of ENAGRA Tempus: SSAU. 17–18 жовтня 2011 року у Саратовському державному аграрному

університеті ім. Н.І. Вавилова (Росія) відбулась міжнародна навчально-методична конференція «Актуальні проблеми процесу навчання» в рамках роботи над проєктом Tempus IV ENAGRA.

З основною пленарною доповіддю на тему «Вплив міжнародних асоціацій аграрних університетів світу на зміни у аграрній освіті та науці» виступив Саймон Б. Хіт – генеральний секретар міжнародної асоціації аграрних університетів. Особливу увагу головуючий звернув на те, що при роботі над новими та модернізованими навчальними програмами необхідно враховувати думку підприємств та організацій – роботодавців [3].

НУБіП був учасником Tempus Mobility: ENAGRA–UdL. 3 4 до 11 червня 2011 р. Університет міста Льєйда (Іспанія) приймав представників університетів–партнерів в рамках проєкту. Чотири кампуси Університету міста Льєйда (UdL) об'єднують 7 шкіл: Ректорат–Кампус (факультет мистецтв), Carront–Кампус (факультет права та економіки, політехнічна школа, факультет педагогічних наук), Медичний Кампус (медичний факультет, факультет сестринської справи), Кампус інженерної школи сільського господарства (інженерна школа сільського господарства, ETSEA). В університеті навчаються понад 8560 студентів.

У рамках спільного міжнародного проєкту за програмою TEMPUS «Навчальний план за спеціальністю «Охорона навколишнього середовища» – ENAGRA» з 31 травня по 3 червня 2011 року на базі Українського ННІ інформаційного і телекомунікаційного забезпечення агропромислової та природоохоронної галузей економіки відбувся міжнародний семінар «Методологія дистанційного і електронного навчання». Лектором вищевказаного семінару виступила професор Інституту EDUTER національної школи вищої освіти з агрономічних, продовольчих та екологічних наук AgroSup (Франція), Жаклін Муенс.

Учасниками семінару були представники консорціуму університетів за проєктом, зокрема з Саратовського державного аграрного університету ім. Н.І. Вавилова, Бурятської державної академії сільського господарства ім. В.Р. Філіппова (Російська Федерація), Львівського національного аграрного університету та НУБіП України.

У рамках проєкту ENAGRA з 11 до 14 травня 2011 р. гостями НУБіП України були професори Варшавського університету наук про життя Хойніцкі Йозеф, Подласкі Славомір, Войняковські Мірослав. Спільно з співробітниками НУБіП України було організовано відкриті лекції та «круглі столи» на теми «Новітні методи дистанційного навчання в аграрній освіті», «Екологічна складова в підготовці фахівців у рослинництві».

З 27 березня по 02 квітня 2011 р. у Варшавському університеті наук про життя (SGGW) відбувся наступний тренінговий курс згідно з метою та завданнями спільного проєкту ENAGRA, учасниками якого були і працівники НУБіП України. Програма перебування передбачала ряд цікавих зустрічей та презентацій, у ході яких присутні ознайомилися з особливостями навчального процесу на бакалаврських та магістерських програмах, їх екологічними компонентами, а також з базою для проведення навчальних занять, у якій особливе враження на присутніх справили сучасний тепличний комплекс.

НУБіП брав участь у програмі Tempus Mobility: ENAGRA – AgroSup DIGON. У рамках спільного проєкту ENAGRA в AgroSup Dijon, Національний інститут вищої школи з агрономічних наук, харчування та навколишнього середовища (Франція), з 7 по 11 березня 2011 року відбувся міжнародний воркшоп та тренінговий курс для представників консорціуму університетів–партнерів з Росії та України.

Відповідно до програми перебування були презентовані навчальні програми освітньо-кваліфікаційних рівнів «Інженер» та «Магістр» університету AgroSup DIGON (Франція).

Університет був також активним учасником тренінгового курсу Tempus Mobility: ENAGRA–Gent. У рамках проєкту Tempus ENAGRA в Університеті м. Гент, Королівство Бельгія у період з 20 до 27 лютого 2011 року було проведено тренінговий курс для представників консорціуму з України (Національний університет біоресурсів і природокористування України, Львівський національний аграрний університет) та Російської Федерації (Міністерство природних ресурсів республіки Бурятія, Бурятська державна аграрна академія, Саратовський державний аграрний університет).

Зустрічали учасників проєкту ЕНАГРА ректор університету м. Гент проф. Поль Ван Кавенберг та декан факультету біоінженерії проф. Гвідо Хуленбрук. Учасники проєкту ознайомилися з бакалаврськими і магістерськими національними та міжнародними програмами факультету біоінженерії. У програму також входило ознайомлення з роботою компанії «Електравінде» (Electrawinds), що займається виробництвом електроенергії з відновлювальних джерел, та відвідування одного з її заводів в м. Остенде, на якому виробляють електроенергію з міського сміття, здійснили екскурсію по біоелектростанції компанії «Електравінде» в Остенде.

У рамках спільного проєкту ENAGRA в Університеті природних ресурсів та наук про життя Відня (BOKU), Австрія з 23 до 29 січня 2011 року було організовано міжнародний воркшоп та тренінговий курс для представників консорціуму університетів–партнерів з Росії та України (Саратовський державний аграрний університет ім. Н.І. Вавилова,

Бурятська Державна Академія Сільського Господарства ім. В.Р. Філіппова, Міністерство Освіти і Науки Республіки Бурятія, Національний університет біоресурсів і природокористування України, Львівський національний аграрний університет).

НУБіП організовує і проводить на своїй базі міжнародні заходи. З 12 по 16 вересня 2010 року на базі НУБіП України в Ялтинському навчально-науковому центрі біології і екології субтропічних рослин та ландшафтознавства відбувся Міжнародний семінар в рамках спільного проекту. Стартова організаційна зустріч в рамках спільного проекту відбувалася на базі Варшавського університету наук про життя з 29 по 30 березня 2010 року [3].

Одним із напрямів міжнародного співробітництва є членство НУБіП України в міжнародних організаціях. Серед основних міжнародних організацій, у яких НУБіП України бере активну участь такі: Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО) ООН; Всесвітній консорціум установ вищої аграрної освіти і науки (GCHERA); Національна комісія України з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера»; Європейська асоціація EUROSCIENCE; Європейська асоціація ветеринарних анатомів EAVA та багато інших [3].

Важливим напрямком міжнародного співробітництва університету є організація і проведення виробничих практик за кордоном, які здійснюються на основі Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 8 квітня 1993 року №93 (зарєєстровано в Міністерстві юстиції України 30 квітня 1993 р. за №35) [4]. Метою практичного навчання за кордоном є сприяння інтеграції національної аграрної освіти до світового освітнього простору на основі закріплення теоретичних знань студентів та вивчення практичного досвіду ведення сучасного сільського господарства за новітніми технологіями в країнах з розвиненим аграрним сектором економіки.

Порядок участі студентів у програмах практичного навчання за кордоном регламентується Положенням про проведення практики студентів аграрних вищих навчальних закладів України за кордоном [5], та відповідним Положенням про участь студентів НУБіП України у міжнародних програмах навчально-виробничих практик та виробничого стажування за кордоном, затвердженим ректором НУБіП України.

Між Українською лабораторією якості і безпеки продукції АПК, кафедрою державного управління НУБіП України та Асоціацією АПК «Дружба без кордонів» підписано додаткову угоду щодо розширення співпраці [2].

У рамках освітньої програми федерації обміну «Франція – Україна» в період з 1 березня по 6 квітня 2013 року в Національному університеті біоресурсів і природокористування України перебував викладач із Франції Анаель Мартен (Париж), який навчав студентів, а також проводив тренінги серед викладачів [8].

Важливою складовою міжнародної компоненти життєдіяльності університету є навчання іноземних громадян у НУБіП України. Навчання у Національному університеті біоресурсів і природокористування України здійснюється на підставі: міжнародних договорів України; загальнодержавних програм; договорів, укладених з юридичними та фізичними особами.

Підготовка іноземців та осіб без громадянства здійснюється в університеті, як і в усіх вишах України, згідно із Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [1], Указами Президента України «Про заходи щодо розвитку економічного співробітництва областей України з суміжними прикордонними областями Російської Федерації» [11] та «Про заходи щодо розвитку економічного співробітництва областей України з суміжними областями Республіки Білорусь і адміністративно-територіальними одиницями Республіки Молдова» [12], постановами Кабінету Міністрів України «Про навчання іноземних громадян в Україні» [6] та «Про затвердження Положення про прийом іноземців та осіб без громадянства на навчання до вищих навчальних закладів» [7].

В університеті іноземні громадяни мають можливість навчатися трьома мовами: українською, російською, англійською [3].

Роль міжнародного співробітництва НУБіП є визначальною для успішного реформування і модернізації освітньо-виховної, наукової системи та аграрної галузі в цілому. Активна співпраця з міжнародними організаціями і фондами, конкретними вищими школами зарубіжжя здатна забезпечувати знайомство з кращим світовим досвідом організації функціонування вищої школи, творчо використовувати досвід зарубіжних університетів, відкривати ширші горизонти для викладачів, студентів, всіх суб'єктів освітньої діяльності. Співпраця сприяє професійному становленню, набуттю і вдосконаленню професійних компетентностей, дозволяє використання новітніх освітніх і наукових технологій у вирішенні нагальних проблем українських вищих шкіл, розвитку науки та активного входження в європейський і світовий простір вищої освіти. Необхідність розширення співробітництва українських вишів є потребою часу, адже обмін досвідом щодо новітніх методик викладання, втілення інноваційних технологій, проведення спільних тематичних «круглих столів», семінарів, конференцій, видання спільних наукових праць, налагод-

ження системи підвищення кваліфікації за рахунок приймаючої сторони і інші спільні заходи в сучасних умовах здатні забезпечити високу якість освітніх послуг і сприяти вирішенню проблем як системи вищої освіти, так і аграрної сфери.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (із змінами): Електронний ресурс. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/3773–17
2. На стажування до Франції // Університетський кур'єр. – №3 (1947), 27 березня 2013 року.
3. Національний університет біоресурсів і природокористування України: Детальніше: Міжнародна діяльність: Електронний ресурс. – Режим доступу: http://pubip.edu.ua/node/13
4. Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України: Електронний ресурс. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/z0035–93
5. Положення про проведення практики студентів аграрних вищих навчальних закладів України за кордоном затвердженого наказом №264 Міністерства аграрної політики України від 15.06.2005 р.: Електронний ресурс. – Режим доступу: www.osvita.org.ua/student/.../pravo/2005nak_264.html]
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про навчання іноземних громадян в Україні» (із змінами): Електронний ресурс. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/136–93–n
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про прийом іноземців та осіб без громадянства на навчання до вищих навчальних закладів»: Електронний ресурс. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1238–98–n
8. Співкування без кордонів або Французька весна в Україні: Електронний ресурс. – Режим доступу: http://nubip.edu.ua/node/13
9. Ткаченко О. За рейтингом Webometrics університет посів почесне 7–ме місце серед вітчизняних вишів // Університетський кур'єр. – №3 (1947). – 27 березня 2013 року.
10. Удод О. Який ВНЗ найкращий // Освіта України. – №26. – 25 червня 2012 року.
11. Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку економічного співробітництва областей України з суміжними прикордонними областями Російської Федерації»: Електронний ресурс. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/112/94
12. Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку економічного співробітництва областей України з суміжними областями Республіки Білорусь і адміністративно-територіальними одиницями Республіки Молдова»: Електронний ресурс. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/271/94

* * *

УДК 379(852)

Людмила Фрей, канд. історичних наук, викладач кафедри туризму і готельно-ресторанної справи, Черкаський державний технологічний університет, Україна, м. Черкаси

Сімейний туризм як засіб додаткової освіти для підростаючого покоління

Проаналізовано одне з основних завдань держави у сфері освіти – всебічна турбота про збереження життя і здоров'я, фізичний розвиток і виховання молоді за допомогою одного із засобів додаткової освіти – сімейного туризму.

Ключові слова: сімейний туризм, девіантна поведінка, додаткова освіта, виховання.

Людмила Фрей. Семейный туризм как средство дополнительного образования для подрастающего поколения

Проанализирована одна из основных задач государства в сфере образования – всесторонняя забота о сохранении жизни и здоровья, физическое развитие и воспитание молодежи с помощью одного из средств дополнительного образования – семейного туризма.

Ключевые слова: семейный туризм, девиантное поведение, дополнительное образование, воспитание.

Lyudmila Frey. Family tourism as a means of additional education for teenagers

Analyzed one of the main tasks of the state in education – a comprehensive concern for the preservation of life and health, physical development and education of youth through a means of further education – family tourism

Keywords: family tourism, further education, education.

В сучасному світі важко ростити дітей в умовах катастрофічного зростання числа розлучень, економічних проблем більшості наших сімей, погіршення якості навчання, потужного потенціалу ЗМІ та домашнього відеопрокату, в непростих умовах соціальних змін. Проблема виховання підростаючого покоління, духовного і фізичного їх оздоровлення вийшла на перший план і стоїть особливо гостро. Це усвідомлюють як батьки, так і прогресивні політики, громадські діячі науки і мистецтва, педагоги і психологи, підприємці.

Генеральна Асамблея ООН у конвенції з прав дитини (1989 рік), проголосила, що для повного і гармонійного розвитку особистості дитина

має рости в сімейній обстановці, в атмосфері щастя, любові і розуміння. Стаття 29 особливо підкреслила, що «виховання має бути спрямоване на підготовку дитини до відповідального життя у вільному суспільстві, в дусі розуміння, миру, терпимості, рівності статей і дружби між усіма людьми» [1].

Сьогоднішня освіта мало впливає на підвищення культурного і морального рівня особистості, не формує у неї ціннісних орієнтацій які відповідали б справжнім інтересам людини і суспільства.

«По обидві сторони океану повинен йти невинний пошук мудрих рішень, які можуть бути використані на благо. Головне зло – масове відчуження людей і зниження почуття власної цінності у підлітків... Сьогодні більшість молодих людей песимістично дивиться в майбутнє, передбачаючи глобальні катастрофи і безплідність пошуку сенсу життя. Можливо, щось важливе було нами втрачено в системі виховання...», – так охарактеризував ситуацію професор університету Сіетл Пасіфік Р.Шейерман, кажучи про настрої молоді в США [2, с.11].

Освіта в цілому представляється своєрідною соціальною методологією, сприяє оптимальному використанню здібностей людини на благо суспільства, виробленню у нього вміння рахуватися з інтересами інших. «Головна мета освіти – готувати зрілу, цілісну особистість, – заявив Л.Кольберг і в цьому його підтримують найбільш далекоглядних західних методологів виховання – Г.Массон, Е.Боуер, Т.Парсонс (США), Д.Райт, Дж.Більсон, Б.Шугармен, М.Уорнок (Великобританія), О.Ф. Больнов, Е.Шютц (ФРН), В.Альтхоф (Швейцарія), Х.Брауерс (Нідерланди) і багато інших [2, с.14].

В Україні, у зв'язку з відсутністю стабільної соціальної системи, визначився один з орієнтирів формування особистості – різноманітний, багатограний, не завжди позитивний вплив з боку засобів масової інформації.

Сьогодні, можливо, як ніколи раніше, особливо важливо шукати кращі шляхи до дитячого серця і розуму. У педагогічній науці сформувався погляд на освіту як механізм трансляції з покоління в покоління людської культури – знань, норм і цінностей, та на виховання як органічну частину його, що забезпечує формування у дітей ціннісних орієнтацій як основи їх подальшої життєдіяльності.

Основа виховання в демократичному суспільстві – сім'я. Криза яка спостерігається сьогодні у вихованні підростаючого покоління, зниження загальнокультурного рівня населення, розпад культурно-дозвілєвих центрів, масова повсюдна тотальна бездоглядність підлітків, деформація сім'ї, зростаючий дефіцит гуманності, катастрофічне погіршення здоров'я дітей, і на цьому тлі, – зубожіння особистості людини, що ведуть до його деградації та виродження, – сприятливе середовище для дитячої злочинності, – може бути подоланий спільними зусиллями педагогів і батьків за підтримки сім'ї та церкви в їх зусиллях по вихованню людини. Це може бути спільнота дітей і дорослих, доросло-дитяче «дружнє середовище». Одним з них, на наш погляд, і є сімейний туризм в системі додаткової освіти, здійснюваний центрами туризму і краєзнавства в співдружності з загальноосвітньою школою, центрами дитячо-юнацької творчості з їх відділами туризму і краєзнавства, гуртками та секціями; туристськими клубами та іншими туристськими творчими об'єднаннями, самодійними організаціями, туристськими сімейними таборами і т.п.

Сімейний туризм найбільш адекватно відповідає реаліям сьогодення, якого дня як освітньо-розвиваючий, оздоровчий та виховний комплекс.

Дослідженнями останніх років переконливо доведено, що туристсько-краєзнавча діяльність є ефективнішим комплексним засобом гармонійного розвитку особистості, особливо підліткового віку і старшокласників.

Недостатнє використання сімейного туризму у вихованні підростаючого покоління, може бути пояснено слабкою науково-методичною та педагогічною розробленістю даної проблеми. Спеціального дослідження сімейного туризму в системі додаткової освіти нами не виявлено. Так само як не виявлені і спроби вирішення проблем виховання підростаючого покоління в системі додаткової освіти засобами сімейного туризму в доступній нам літературі. Все це зумовило вибір теми даної статті.

Як показує практика, парадигма сучасної освіти на державному рівні не сприяє формуванню здорового в соціальному, психологічному та фізичному плані молодого покоління. Адже на сьогодні ми маємо такі результати: число наркоманів досягло в Україні 144 тис., 2 тис. із яких виявились неповнолітніми [3]. Настільки невесела статистика диктує необхідність в об'єднанні сил освітян та батьків у досягненні головної соціально-педагогічної задачі, а саме, виховання соціально, психологічно і фізично здорової особистості.

На сучасному етапі розвитку педагогіки важливо підібрати універсальний засіб або комплекс засобів, які допомогли б подолати труднощі у взаєминах з батьками, із педагогами, а також орієнтувати дітей і підлітків на вибір позитивної моделі поведінки. Отже, для вирішення перерахованих вище проблем ефективним засобом може виступати сімейний туризм. Вибір сімейного туризму як засобу профілактики девіантної поведінки у підлітковому середовищі не випадковий, з одного боку він продиктований психологічними особливостями підліткового віку, які зводяться до прагнення володіти найбільшою кількістю знань, але в той же час відсутністю умінь і навичок систематизувати свою діяльність. З іншого боку, сімейний туризм вирішує наступні важливі виховні завдання:

1. Згуртованість сім'ї – туризм сприяє справжньому взаєморозумінню і встановленню відносин співробітництва між батьками і дітьми.

2. Фізична активність – туризм чудово підходить для залучення дітей та підлітків до занять спортивним туризмом, щоб дати їм можливість самим зрозуміти переваги регулярних занять.

3. Підтримка здорового способу життя – одна з основних завдань усіх організацій, що займаються спортом. Вона полягає в тому, щоб заохочувати бажання дітей і підлітків займатися спортивним туризмом для збереження здоров'я. Гарне фізичне здоров'я досягається за рахунок активного способу життя. Спортивний туризм створює для цього унікальні можливості.

4. Соціальна активність – створення команди і соціальна активність в ході виконання програми походу. Це програма, в якій кожен член команди має велику цінність. Пропаганда туризму як командного виду спорту стимулює дітей для спільної роботи і для розуміння важливості співпраці. Туризм посилює виховні можливості школи.

5. Характер пригоди – очікування результату туристського походу підвищує інтерес до нього, стимулює підлітка до всебічної підготовки до походу. Основною ознакою туристичного походу є невідомість кінцевого результату, який і робить його привабливим.

При цьому сімейний туризм виступатиме ефективним засобом профілактики девіантної поведінки у підлітковому середовищі, якщо:

– При організації сімейного туризму необхідні враховувати, що він повинен виступати не як однонаправлена трансляція цінностей і зводитися лише до передачі досвіду від старшого покоління до молодшого, а як взаємодія і співпраця дорослих і дітей, причому не тільки в туристсько-краєзнавчій діяльності, а й у інших сферах буття;

– Виховання в сімейному туризмі не може бути закритим. Воно повинно відкривати нові світи, сприяти подив світом, формувати бажання самостійно жити і творити в світі; враховувати вікові особливості, інтереси підлітків і дорослих;

– У процесі виховно-освітньої роботи будуть створюватися мотивовані ситуації, що сприяють подоланню негативних явищ; враховувати прагнення дитини піти від опіки батьків;

– Виховання в сімейному туризмі не може бути зведене тільки до окремих, нехай яскравих, але епізодичних заходів; необхідний системно-діяльний, комплексний та особистісно-орієнтований підхід;

– Ключовою фігурою в організації сімейного туризму є педагог, який реалізує одночасно функції організатора, власне педагога, діагноста, психолога, методиста; підвищені вимоги до педагога, керуючого групою так, що для кожного є можливість самоствердження; самоврядування і підпорядкованість у групі;

– Сімейний туризм успішніше може розвиватися в системі додаткової освіти – головному полі батьківських інвестицій і вкладень, в найближчі роки стає пріоритетною сферою забезпечення добробуту і розвитку дитинства.

Таким чином, сімейний туризм слід розглядати як ефективний засіб профілактики девіантної поведінки підлітків, оскільки саме даний вид туризму, активно наближає батьків до життя дітей, закріплює позитивний емоційний фон в ході спільної діяльності, удосконалюються моделі спілкування між батьками і підлітком і т.д.

Чим сильніше взаємозв'язок і спадкоємність між сімейним вихованням і вихованням громадським, що якраз і передбачає сімейний туризм в системі додаткової освіти, тим значніше результат виховання як єдиного цілеспрямованого процесу.

Досліджуючи проблему сім'ї, як свідчить досвід, досить складну і суперечливу, ми спробували з'ясувати насамперед її роль у вихованні дитини в сучасних умовах.

«У сучасних умовах існують сім'ї різних типів: патріархально-авторитарні, і так звані «нуклеарно-демократичні», коли так звана нуклеарна сім'я об'єднує лише подружжя та їхніх неповнолітніх дітей. Звичайним явищем стали неповні сім'ї, що складаються лише з одного з батьків з дітьми. У таких сім'ях велика, порівняно з патріархальною, економічна і психологічна незалежність, але і більше проблем, пов'язаних з втратою наступності поколінь. У той же час відсутність вікової ієрархії декількох поколінь призвело до демократизації внутрішньосімейних відносин і стилю виховання. Є сім'ї змішаних форм, де, наприклад, проживає кілька поколінь, не пов'язаних з суворого сімейної ієрархією» [4, с.319].

В результаті багаторічних спостережень ми переконалися в тому, що сім'я як спрямовуюча сила і зразок для наслідування грає ні з чим не порівнянну роль у вихованні підростаючого покоління. «Виховання, – стверджував А.С. Макаренко, – є процес соціальний в найширшому сенсі слова. Виховує все: люди, речі, явища, але насамперед і найбільше люди. З них на першому місці – батьки і педагоги» [5, с.14].

Батьківщина і дитинство починаються в сім'ї, саме тут відбувається, або не відбувається, зав'язування дитинства зі старшими поколіннями, утворюються міжпоколінні зв'язки.

«Сім'я – перший колектив, що дає юному громадянину уявлення про життєві цілі і цінності, про те, що потрібно знати і як треба себе вести ..., отримує перші практичні навички застосування цих уявлень у взаєминах з іншими людьми, засвоює норми, які регулюють поведінку в різних ситуаціях повсякденного спілкування. Пояснення і повчання батьків, їх приклад, весь уклад в будинку, сімейна атмосфера виробляють у дітей

звички поведінки і критерії оцінки добра і зла, допустимого і проникуючого, справедливого і несправедливого» [6, с. 69].

Сучасну сім'ю вразила важка недуга. Катастрофічне зростання розлучень і повторні шлюби (найчастіше, ще більш невдалі, ніж перші) стали нормою. У моді сьогодні обопільні претензії обох статей з приводу деградації чоловічих і жіночих якостей, що впливають на сімейні стосунки, а отже і на виховання дитини.

Сімейний туризм – важливий засіб виховання підростаючого покоління, з надзвичайною багатолітністю, багатогатістю педагогічних потенцій, з дедалі більшим «резонуючим» взаємовпливом, взаємодією дітей і дорослих [7, с. 245].

Провідним компонентом виховного потенціалу сімейного туризму в системі додаткової освіти, як показало наше дослідження, є внутрішньосімейні стосунки, виведені на нову «орбіту» міжособистісних, міжсімейних відносин у рамках виховного простору – «дружнього середовища», «справедливого співтовариства» дітей і дорослих, як певної соціальної спільності.

Досліджуючи роль сімейного туризму у вихованні підростаючого покоління, ми спробували розглянути цю проблему саме через призму відносин, приділивши їм у нашій роботі основну увагу.

Наше дослідження показало, що гармонійний розвиток дитини найбільш повно здійснюється в тісному поєднанні сімейного та суспільного виховання, а не при їх протиставленні. Сімейний туризм – ідеальна інтеграційна виховна модель.

Природну основу сімейного туризму складають шлюбні та родинні зв'язки, які на наш погляд, є первинними. Крім них сімейний туризм включає в себе зв'язки і взаємодії між членами того чи іншого об'єднання, що виникають у зв'язку із задоволенням їх різноманітних потреб: єдність цілей та інтересів, наприклад, емоційно-психологічні зв'язки, пізнавальні (відвідування унікального природного об'єкту – вершини, печери, каньйону і т.д.), національні, побутові та ін. Як ми бачимо, в перетвореному вигляді сімейний туризм акумулює в собі всю їх сукупність. Значення різних форм сімейного туризму неочінені.

У радянській педагогічній науці, аж до 60-х рр. існувала думка про те, що держава повинна взяти на себе виховання дітей «від коліски до університету». Сьогодні, не принижуючи ролі суспільного виховання, ми не можемо прийняти цю точку зору. Наш багаторічний досвід доводить оптимальність у справі гармонійного розвитку дитини, саме засобами сімейного туристського об'єднання в системі додаткової освіти.

Спостереження над складними відносинами в тій чи іншій дитячо-дорослій туристській громаді, показують унікальність таких відносин з тими їм притаманними, відносно самостійними характеристиками, що робить сімейний туризм адекватною формою виховання особливо, як помічено нами, з раннього віку, найбільш повно відповідає саме цьому відповідальному періоду розвитку особистості.

Список використаних джерел

1. Конвенція про права дитини // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – №5.
2. Поклебін Владислав Петрович Педагогічні основи сімейного туризму в системі додаткової освіти: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08: Східної, 1999. – 126 с.
3. В Україні нарахували 144 тис. наркоманів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua>.
4. Дворецька Г.В. Соціологія. Навчальний посібник / К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
5. Макаренко А.С. Мета виховання: Навчальний посібник / А.С. Макаренко – М.: Педагогіка 1984. – 380 с.
6. Сячина С.Л. Найважливіші функції сучасної сім'ї / Соц. педагогіка: нові дослідні. Вип. 1 – М.: Изд-во Ін-ту педагогіки соц. роботи. – 2002. – С. 68–73.
7. Туристично-красознавчі дослідження. – Вип. 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм в Україні: економіка та культура»: У 2 ч. – К.: КМ–Трейдінг, 1998. – Ч. I. – 424 с.; Ч. II. – 360 с.
8. Шапар В.Б. Новітній Психологічний словник / В.Б. Шапар, В.С. Россоха, О.В. Шапар; під заг. ред. В.Б. Шапара. – Ростов н / Д, 2005. – 808 с.

* * *

УДК 94(477.46)

Оксана Спіркіна, старший викладач кафедри іноземних мов та гуманітарних наук, Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, Україна, м. Черкаси

Вшанування пам'яті почесного земляка Богдана Хмельницького в Черкаській області: формування національної самосвідомості та патріотичне виховання (1991–2001 рр.)

Життя та діяльність історичних постатей безпосередньо впливає на формування національної самосвідомості і патріотичне виховання їх нащадків. Вшанування пам'яті Богдана Хмельницького на його батьківщині в 1991–2001 рр. є важливим чинником відродження національної гідності українського народу. Традиція увіковічення пам'яті почесних земляків стає особливо актуальною на сьогодні в регіональній історії.

Ключові слова: історична постать, національна самосвідомість, патріотичне виховання, вшанування пам'яті, регіональна історія.

Оксана Спіркіна. Увековечивание памяти почетного земляка Богдана Хмельницкого в Черкасской области: формирование национальной самосознания и патриотическое воспитание (1991–2001 гг.)

Жизнь и деятельность исторических личностей непосредственно влияют на формирование национального самосознания и патриотическое воспитание их потомков. Увековечивание памяти Богдана Хмельницкого на его родине в 1991–2001 гг. является важным фактором возрождения национального достоинства украинского народа. Традиция увековечивания памяти почетных земляков становится особенно актуальной на сегодняшний день в региональной истории.

Ключевые слова: историческая личность, национальное самосознание, патриотическое воспитание, увековечивание памяти, региональная история.

Oksana Spirkina. Honoring the memory of the honorary countryman Bohdan Khmelnytsky in Cherkasy region: the formation of national identity and patriotic education (1991–2001 years)

Historical figures' lives and activities influence directly their progeny's formation of national identity and patriotic education. Honoring the memory of Bohdan Khmelnytsky in his homeland in 1991–2001 years is an important factor of the national dignity of the Ukrainian people's revival. The tradition of honoring honorary countrymen becomes the most urgent today in the regional history.

Keywords: historical figure, national identity, patriotic identity, honoring the memory, regional history.

Черкащину називають серцем України: і це не лише через її територіальне розташування, а більше через те, що вона стала батьківщиною для багатьох всесвітньовідомих постатей, які залишили помітний слід в історії нашої держави. Одним із найвідоміших і найшановніших поміж них є Богдан Хмельницький.

Серед проблем, пов'язаних з дослідженням регіональної історії, особливої актуальності наразі набуває розкриття ролі такого важливого фактору формування національної самосвідомості та патріотичного виховання, як традиція вшанування пам'яті видатних земляків, зокрема Богдана Хмельницького, і, насамперед, на його батьківщині – в Черкаській області.

Життя та діяльність Богдана Хмельницького описані в наукових монографіях С.Горошка [1], М.Костомарова [2], в статтях В.Горака [3], Г.Ігнатченка [4], А.Пінчука [5] та багатьох інших науковців. Взагалі, жоден з історичних діячів України давніх століть не може зрівнятися з Богданом Хмельницьким за кількістю створених про нього праць. Важко навіть перелічити види наукових розвідок і творів художньої літератури й мистецтва, в яких описується, досліджується, замальовується, згадується постать гетьмана. Крім того, про нього написані романи, повісті, оповідання, драми, поеми, створено кінострічки, картини та скульптури. Проте, як вшановують пам'ять фундатора Української козацької держави середини XVII ст. в Україні та на його батьківщині – Черкащині, досліджень ще не було зроблено. В зв'язку з цим, автор вважає за доцільне провести наукову розвідку того, як увіковічували пам'ять почесного земляка на Черкащині в 1991–2001 рр., враховуючи той факт, що вшанування пам'яті відомих особистостей безпосередньо впливає на формування національної самосвідомості та гідності українського народу.

В 1995 р. Україна святкувала 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, розпорядження про відзначення якого було підписане Президентом України Л.М. Кравчуком в 1993 р. До цієї знаменної дати українська інтелігенція, зокрема черкаські митці, приурочили ряд широкомасштабних дій, про що йшлося в документі «Заходи по підготовці та відзначенню 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького» [6, арк. 8–12]. Взагалі, підготовка до відзначення ювілею великого гетьмана розпочалася задовго до знаменної дати і перебувала під контролем українського уряду та Президента України особисто, про що свідчив ряд документів, пов'язаних з ходом підготовки та планами основних заходів стосовно відзначення в Черкаській області 400-річчя від дня на-

родження Богдана Хмельницького, впорядкуванню пам'ятних місць, пов'язаних з життям та діяльністю гетьмана, а також щодо соціального розвитку і впорядкуванню пам'ятних та історичних місць міста Чигирин і Чигиринського району [6,арк.13–18;7,арк.8–12;8,арк.5–6;9,арк.34–35зв;10,арк.3–20;11,арк.45–45зв]. Варто відмітити, що левова частка всіх заходів, пов'язаних з вшановуванням Богдана Хмельницького, припала саме на 1995 р.

Так, 19–20 травня 1995 р. в м. Чигирин відбувся Всеукраїнський фестиваль народної творчості «Слава Хмельницькому», присвячений цій знаменній події [12,с.272]. Крім того, в м. Чигирин в цьому ж році пройшло Всеукраїнське свято «Гей, літа орел» та проведено заключний тур традиційного обласного фольклорно-етнографічного фестивалю «З глибин народних», у перегляді програми якого брали участь Президент України Л.Д. Кучма і Голова Верховної Ради О.О. Мороз [13,арк.18] та VIII Обласне свято кобзарського мистецтва [Там само, арк.17]. Також пройшли святкові концерти в містах Чигирин і Черкаси, а в Черкаському обласному краєзнавчому музеї та інших музейних закладах регіону були створені тематичні виставки, присвячені Богдану Хмельницькому та українському козацтву. Наприклад, в Черкаському обласному художньому музеї була відкрита ретроспективна виставка «Козацтво, гетьманство, Богдан Хмельницький в образотворчому мистецтві». Принагідно відмітити, що в березні 1994 р. на базі Черкаського обласного краєзнавчого музею була проведена науково-краєзнавча конференція «Богдан Хмельницький і Черкащина» [10,арк.93], а в 1995 р. – науково-практична конференція «Богдан Хмельницький – роль і місце в історії» (м. Черкаси).

Крім того, черкаська художньо-мистецька інтелігенція внесла свій особистий вклад у вшанування пам'яті Богдана Хмельницького: художник В.І. Клименко провів персональну виставку «Уклін Богдану» в Українському Фонді культури (м. Київ), знаменитий Черкаський народний хор присвятив йому свою нову програму, а майстер художнього слова, заслужена артистка України Т.Т. Власенко підготувала три нові програми: «Козацька тверджа древній Чигирине», «Пам'ять землі Чигиринської», «Крізь плин років» [14,арк.23в–3] тощо.

Варто вказати, що до ювілейної дати було приурочене урочисте перепоховання з міського цвинтаря XVI–XVII ст. в м. Чигирин, а в Корсунь-Шевченківському історичному музеї було відкрито діораму «Корсунська битва 1648 року», авторами якої були С.І. Гончаренко, Ю.О. Саницький та О.І. Сіренко [6,арк.13;13,арк.17;14,арк.5;15,арк.46зв]. Біля пам'ятного знака «Чигиринщина» на автотрасі Черкаси–Чигирин обабіч шляху, який у давнину називали Чорним, було насипано земляний пагорб у вигляді козацької могили [16]. В зв'язку з ювілеєм гетьмана в Іллінській церкві–усипальниці Богдана Хмельницького в с. Суботів Чигиринського району були проведені ремонтно-реставраційні роботи. Ремонт і реставрацію планувалося провести також на спорудах Чигиринської фортеці на Богдановій горі в м. Чигирин [6,арк.8].

Крім того, в різних населених пунктах Черкаської області було споруджено декілька пам'ятників гетьману. 23 вересня 1995 р. у с. Суботів Чигиринського району відбулося відкриття пам'ятника–погруддя Богдану Хмельницькому. Автори – скульптор Е.М. Кунцевич, архітектор С.К. Кілессо [17,арк.67]. В урочистостях взяли участь Президент України Л.Д. Кучма, голова Верховної Ради О.О. Мороз, члени уряду, народні депутати та іноземні дипломати [13,арк.17–18]. А вже 30 вересня пройшло урочисте відкриття пам'ятника Богдану у м. Черкаси, який композиційно завершив площу, перейменовану з площі «Дружба народів» на майдан Богдана Хмельницького згідно рішення виконавчого комітету Черкаської міської ради народних депутатів за №526 від 27 вересня 1995 р. [18,арк.345–345зв]. Бронзова скульптура Богдана Хмельницького (висота 5 м) виготовлена в художніх майстернях художнього фонду України та встановлена на постаменті із стилізовано оброблених гранітних блоків з написом: «Гетьман України Зиновій Богдан Хмельницький. 1595–1657». По обидва боки постаменту була розміщена стела із гранітних блоків, в яку вмонтовано вісім плит з написами: «Битва під Жовтими водами. 5–6.05.1648», «Битва під Корсунем. 15–16.05.1648», «Перемога під Пилявцями. 13.09.1648», «Урочистий в'їзд у Київ. 23.12.1648», «Перемога під Збаражем і Зборовом. 30.06., 5.08.1649», «Битва під Берестечком. 18–30.06.1651», «Перемога під Батогом. 22–23.05.1652», «Взяття Кракова і Варшави. 18.03., 9.06.1657». З обох сторін на постаменті встановлено дві бронзові скульптурні композиції, що символізували перемоги козаків на чолі з Б.Хмельницьким на суші і на морі. Їх основою служили подіуми, оздоблені рослинним орнаментом. Одна композиція – це козацька чайка зі зброєю та клейнодами, інша – козацька гармата з ядрами, бочкою з порохом, хоругвами. Автори пам'ятника – черкаські скульптори А.С. Штаталов та А.С. Фуженко, архітектори – Т.Г. Довженко та В.І. Дмитренко [13,арк.17;17,арк.68–68зв;19,арк.48;20,арк.136;21,с.18–19]. Варто вказати, що солідну частку коштів на встановлення пам'ятника внесло Українське товариство охорони пам'яток історії та культури [22,арк.10]. В цьому ж році в м. Черкаси біля майдану Богдана Хмельницького було встановлено пам'ятний знак Майдану Богдана Хмельницького на честь найменування площі іменем гетьмана [23]. Слід відмітити, що раніше в 1993 р., в зв'язку з будівництвом церкви в Першотравневому парку (нині

Соборний сквер) в м. Черкаси за ініціативою адміністрації «Водоканалу» демонтовано пам'ятник Богдану Хмельницькому, який був встановлений там в 1954 р. [24], та перенесено його на територію підприємства, де він і знаходиться до тепер [23,с.22].

25 грудня 1995 р. в м. Чигирин відбулося відкриття єдиного в Україні музею гетьмана Богдана Хмельницького, що стало подією державного значення, але оформлення постійної експозиції було ще в майбутньому, хоча Черкаська обласна адміністрація й створила авторську групу, яку очолив Голова обласної організації Товариства охорони пам'яток О.М. Дубовий, яка повинна була зайнятися її розробкою [6,арк.19–20]. До речі, ідея створення такого музею виникла вже в ході підготовки до святкування [Там само, арк.8]. У зв'язку з економічними негараздами в країні, виїшла урядова постанова про заборону нового будівництва і дозволялася лише реконструкція та реставрація архітектурних пам'яток, тому керівництво заповідника разом з працівниками Науково-дослідного інституту теорії історії архітектури та містобудування (НДІТІАМ) зважилися на нестандартний крок. У Петербурзьких архівах були виявлені креслення Повітової управи початку XIX ст. російського архітектора Івана Кедріна. Науковці НДІТІАМ на чолі з академіком архітектури С.К. Кілессо вивчили ці матеріали і склали проект відтворення цього комплексу. Восени 1995 р. його будівництво завершилося, в якому і були розміщені експозиції, присвячені Б.Хмельницькому. Важливо, що в тяжкий період існування закладу (в 1996–1999 рр. він, практично, не фінансувався) ідея створення музею Б.Хмельницького не була відкинута, і він не став черговим краєзнавчим музеєм місцевого значення. В одному із протоколів наради Правління Черкаської обласної організації ВСКУ з обговорення питань щодо подальшого впорядкування історичних і пам'ятних місць та розвитку НІКЗ «Чигирин» від 8 квітня 1997 р., говорилося про те, що «з урахуванням складної фінансово-економічної ситуації, кошти, які виділяються на розвиток заповідника. Та благодійні надходження направляти у першу чергу на створення експозиції музею Б. Хмельницького...» [9,арк.106–106зв]. Істотні зміни в житті закладу сталися в 2000 р., коли відновилося фінансування НІКЗ «Чигирин» згідно зі статтями бюджету [25–26].

Гордість музею – це серія картин «Гетьмани України» (двадцять сім робіт) народного художника України Д.Г. Нарбута, які він написав як подарунком до знаменної дати. До речі, це був не єдиний його дарунок Чигиринщині: в 1996 р. він разом з М.М. Теліженком створив прапор м. Чигирин, який також прикрасив експозицію музею [27–28].

Крім цього, згідно Постанови КМУ за №789 від 6 жовтня 1995 р. на базі Черкаського державного педагогічного інституту ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією було створено Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького. Потрібно вказати, що пропозиція про перейменування навчального закладу була висунута черкаськими краєзнавцями ще в 1993 р. [10,арк.76–78], але втілилася в життя з нагоди знаменної дати.

Фактично святкування ювілейної дати на Черкащині було зосереджено в містах Черкаси та Чигирин і с. Суботів Чигиринського району, але деякі населені пункти регіону по-своєму вшановували гетьмана: в м. Сміла було проведено свято вулиці Богдана Хмельницького [9,арк.117].

Принагідно вказати, що після ювілейної річниці з дня народження Богдана Хмельницького, ніяких грандіозних заходів, приурочених гетьману України, в Черкаській області більше не відбувалося. Хоча, час від часу до м. Чигирин приїжджали високі гості з м. Київ, але це не покращило фінансовий стан НІКЗ «Чигирин», музею Богдана Хмельницького та й саму інфраструктуру козацького міста, а тим більше соціальний та економічний стан навколишніх сіл Чигиринського району.

Таким чином, вшанування пам'яті Богдана Хмельницького в Черкаському регіоні є запорукою формування національної самосвідомості, патріотичного виховання та відродження національної гідності в українського народу. В подальшому, автор вважає за доцільне провести порівняльний аналіз того, як увіковічували пам'ять гетьмана в радянський час та в період незалежності України в Черкаській області.

Список використаних джерел

1. Горошко С.І. Богдан Хмельницький. Дискусійні питання. Проблемні судження: Монографія / С.Горошко. – Жашків: Видавець С.І. Горошко, 2008. – 216 с.
2. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький: історична монографія / М.І. Костомаров. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 843 с.
3. Горак В. Гетьман Богдан Хмельницький: правління залізною рукою / В.Горак // Політика і культура. – 2001. – №6. – С.33–39.
4. Ігнатченко Г. Богдан Хмельницький: козацький ватажок чи соціальний політик? / Г.Ігнатченко // Історичний журнал. – 2008. – №4. – С.81–94.
5. Пінчук А.С. Богдан Хмельницький – історія духовного скарбу (до проблеми висвітлення історичної постаті) / А.С. Пінчук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – №1. – С.73–76.
6. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-4468. – Оп.1. – Спр.647а.
7. Там само. – Ф.Р-4468. – Оп.1. – Спр.648.
8. Там само. – Спр.672а.
9. Там само. – Ф.Р-6001. – Оп.1. – Спр.2.
10. Там само. – Спр.3.

11. Там само. – Спр.23.
12. Литвин В.М. Україна: хроніка поступу (1991–2001) / В.М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2001. – 732 с.
13. ДАЧО. – Ф.Р–5791. – Оп.3. – Спр.38.
14. Там само. – Спр.59.
15. Там само. – Ф.Р–6001. – Оп.1. – Спр.42.
16. Чигиринськими шляхами [Електронний ресурс] // Всеукраїнська громадська організація «Українське реєстрове козацтво» [Сайт]. – Режим доступу: http://www.kozatstvo.org.ua/publications/uk_r.php?d=a&i=3055.
17. ДАЧО. – Ф.Р–5791. – Оп.3. – Спр.60.
18. Архівний відділ департаменту управління справами Черкаської міської ради. – Ф.Р–159. – Оп.4. – Спр.1051.
19. Там само. – Спр.1049.
20. Там само. – Спр.1045.
21. Пам'ятки Черкас / авт.–упоряд. П.П. Соса, Г.І. Березняк, В.М. Мельниченко. – Черкаси: «Сіяч», 1998. – 112 с.
22. ДАЧО. – Ф.Р–4468. – Оп.1. – Спр.656.
23. Пам'ятники Черкас [Електронний ресурс] // Вікіпедія: Вільна енциклопедія [Сайт].
24. Добролюбов А. Без Богдана ... / А.Добролюбов // Черкаський край. – 1993. – 21 квітня.
25. Пискун О. До історії створення музею Богдана Хмельницького в місті Чигирин / Ольга Пискун // Чигиринщина: історія і сьогодення: матеріали науково–практичної конференції, 17–18 травня 2006 р. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2006. – С.236–240.
26. Пискун О. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: історія та сьогодення [Електронний ресурс] // Музеї України. – 2010. – 20 жовтня. – Режим доступу: [Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..](#)
27. Теліженко О. Він був стовпом, що тримав небо нашої черкаської інтелігенції / Олександра Теліженко // Мій дім – Черкаси. – 2000. – Лютий. – №2 (21). – С.12–15.
28. Теліженко О. Данило Нарбут: невідомі сторінки з життя майстра / О.Теліженко // Народне мистецтво. – 1999. – №3–4. – С.38–41.

* * *

УДК 379.85

Олена Дутчак, канд. історичних наук, викладач кафедри туризму і рекреації, Інститут туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна, м. Івано–Франківськ
Іван Калущий, д–р сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри туризму і рекреації, Інститут туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна, м. Івано–Франківськ

Теоретико–методологічні проблеми українського етнотуризму в контроверсійному баченні науковців

Виокремлено та проаналізовано основні підходи сучасних українських та зарубіжних вчених до визначення поняття «етнотуризм», «етнічна культура», окреслено етнічні туристичні ресурси.

Ключові слова: етнотуризм, дефініція, ностальгічний туризм, аборигенний туризм, етнічні туристичні ресурси, етнокультура.

Елена Дутчак, Иван Калущий. Теоретические проблемы украинского этнотуризма в противоречивых видениях ученых

Выделены и проанализированы основные подходы современных украинских и зарубежных ученых к определению понятия «этнотуризм», обозначены этнические туристические ресурсы.

Ключевые слова: этнотуризм, дефиниция, ностальгический туризм, аборигенный туризм, этнические туристические ресурсы, этнокультура.

Helena Dutchak, Ivan Kalutsky. Theoretical and methodological problems of Ukrainian etnotourism controversial vision of scientists

The main approaches of contemporary Ukrainian and foreign scientists to the definition of «etnotourism» is outlined and analyzed, ethnic tourist resources is outlined.

Keywords: etnotourism, definition, nostalgic tourism, aboriginal tourism, ethnic tourist resources, ethnic culture.

Кожен соціокультурний феномен проходить традиційні стадії свого розвитку: зародження, розвиток, стає існування та занепад. На сучасному етапі розвитку суспільства, інформаційного за своєю суттю, науковий простір динамічно «всмоктує» та інтерпретує явища реальної дійсності. Характерною та закономірною рисою сучасної науки виступає звернення до вивчення суспільних явищ, зародження яких в українських реаліях відбулося не так давно. Однією із таких проблем виступає наукове дослідження українського етнотуризму.

Надзвичайно важливим постає завдання вивчення теоретико–методологічних проблем українського етнотуризму – окреслення його сутнісних характеристик, вироблення максимально адекватної їм дефініції; окреслення специфіки етнографічних туристичних ресурсів тощо. Аналіз наукових здобутків українських та зарубіжних вчених допоможе максимально об'єктивно вирішити окреслену вище проблематику.

Не дивлячись на те, що теоретико–методологічні проблеми знайшла своє відображення на сторінках наукових праць низки зарубіжних та українських вчених, не існує єдиного підходу навіть до визначення поняття «етнічний туризм».

Як слушно зауважує львівська дослідниця С.Муравська, передусім варто звернутися до напрацювань європейської та американської науки, де в середині 70–х рр. піднімалися питання про необхідність дослідження такого нового явища в розвитку туризму, як етнічний туризм. Розвиток етнотуризму був спричинений особливостями розвитку суспільства, урбаністичними процесами, з їх позитивними та негативними наслідками і бажанням окремих представників цивілізації повернутися принаймні на короткий час у середовище тих громад, діяльність яких ще не була спотворена мінусами життя в мегаполісах [7, с.70].

Одним із перших визначень цього поняття запропонував американський дослідник В.Сміт у 1977 р., який окреслив етнічний туризм, як туризм, основною метою якого є пізнання глибинних традицій екзотичних народностей та вклучає відвідування їхніх домівок та поселень, спостереження за обрядами... [13]. Інші американські вчені Р.Макінтош та С.Гольднер, переглянувши запропоноване ним визначення, окреслили етнотурзм як подорож з метою спостереження за культурою і способом життя по–справжньому екзотичних народів [13].

Дослідник з Вашингтонського університету П. Ван ден Берг у 1992 р. описав етнічний туризм, як форму туризму, де культурна екзотика тубільців є основою «приманки» для туристів [13].

Науковці з Великобританії С.Харроон і В.Вайдер визначили етнічний туризм як поїздку, вмотивовану передусім як пошуком тісного контакту з людьми, етнічна приналежність і культурна специфіка яких відрізняється від подібних ознак туристів [7]. Туристи насамперед шукають можливості проникнутися первісною культурою, не спотвореною війнами цивілізації, саме тому об'єктами етнічного туризму стають сільські громади, які проживають у віддалених районах та поводять себе «екзотично» [7].

За висновками С.Муравської, більшість існуючих досліджень етнічного туризму в Європі та Америці концентрує увагу на окресленні етнотуризму як мандрівок до екзотичних і часто ізольованих етнічних груп [7, с.71]. Деякі вчені вважають, що етнічний туризм має включати подорожі друзів та родичів на батьківщину предків з метою вивчення власної

етнічної приналежності (ностальгічний туризм. – авт.). Австралійський вчений Б.Кінг, етнічний туризм відноситься до подорожей, основною мотивацією до яких є «етнічне возз'яднання», тобто відвідування людей, близьких за етнічною приналежністю (аборигенний – авт.) [7, с. 72].

Узагальнивши попередні напрацювання вчених, китайський дослідник Лі Юнь визначив етнічний туризм, як туризм, основною метою якого є пошук екзотичного культурного досвіду через взаємодію з відмінними етнічними групами. Він включає в себе туристичні поїздки, упродовж яких споглядаються артефакти, ритуали тощо, пов'язані з конкретною етнічною групою. Процес споглядання таких речей, на думку вченого, є важливою частиною мотивації до поїздки [13, с. 3]. В даному випадку етнічна група виступає як окрема в соціально-культурному аспекті група людей, які поділяють спільну історію, культуру, мову релігію та спосіб життя.

Варто зауважити, що в світі поряд з терміном «етнічний туризм» широко використовується поняття «аборигенський» туризм, який запропонували Д.Мерпер, Д.Гетц та В.Джеймісон, і «корінний» туризм, хоча насправді мається на увазі те саме явище [13]. Дослідники із туманного Альбіону Р.Батлер і Т.Хинчей (1996) окреслили «корінний туризм» як туристичну діяльність, у якій беруть безпосередню участь корінні етнічні групи з метою дослідження або споглядання атрактивних ознак власної культури, від якої вони відійшли з огляду на ті або інші обставини [14]. Вони вважають, що корінний туризм передбачає участь в ньому представників корінних народів, у той час як в етнічному туризмі можуть бути задіяні не обов'язково представники етнічних груп, культура яких в даному конкретному випадку виявилася атрактивною.

Стосовно думки українських науковців щодо окреслення терміну «етнічний туризм», то в тут також немає однастайності. Великою мірою це викликано тією обставиною, що у Законі України «Про туризм» не виділено його як одного із видів туризму [3]. Серед 17 запропонованих видів туризму найбільше близьке відношення до етнічного туризму мають культурно-пізнавальний та сільський. У законі запропоновано виділити за метою поїздки 13 видів туризму, зокрема пізнавальний відпочинок та ностальгічний туризм [3].

Аналіз термінологічних проблем етнотуризму знайшов відображення на сторінках підручника В.Кицяка. Він наводить ряд міркувань українських науковців. Зокрема, Л.Кирилюк, вказуючи на швидкі темпи розвитку в Україні ностальгічного туризму, виділяє одним з його видів етнічний і пропонує визначити основні райони його масового розвитку на території нашої держави – прикордонне Закарпаття, Львівщина, Волинь. Він пов'язує цей вид туризму передусім із відвідуванням родичів, які опинилися по різні сторони кордону [4].

Схожої думки дотримується київська дослідниця Т.Пархоменко. На її думку, «іноді ностальгічний туризм може накладатися на туризм етнічний, наприклад, коли емігранти відвідують свою етнічну батьківщину». Етнічний туризм задовольняє потребу у підкріпленні національної ідентичності людини, тобто включеності в певну соціальну спільноту на підставі спільного походження, ототожнення з певною культурою. Відвідування своєї етнічної батьківщини людиною, яка народилася і виховувалася в іншому соціокультурному середовищі, є своєрідним генетичним покликанням – «покликом предків». Ностальгічний же туризм виключно індивідуальний, він камерний порівняно з етнічним, це не поклик національної ідентичності, це – відтворення власного життєвого шляху, намагання подолати незворотність часу просторовим поверненням [4].

В.Кицяк під етнотуризмом розуміє поїздки з метою побачень з рідними та близькими [4]. Таке твердження є дискусійним, оскільки науковець у власному тлумаченні сутності етнотуризму ідентифікує останній як ностальгічний туризм.

Н.Малова стверджує, що «ностальгічний чи етнічний туризм – це вид відпочинку, під час якого туристи вивчають визначену етнічну групу населення, її життя, особливості культури, побуту і т.д.» [6]. Науковець дає визначення етнічного туризму, але трактує його як ностальгічний.

Загалом російські науковці оперують поняттям «етнографічний туризм» та «етнічний туризм». При чому, у перше поняття вони вкладають широкий зміст, відносячи сюди аборигенний та корінний види туризму [2]. Під етнічним туризмом вони розуміють ностальгічний туризм, тобто «...відвідування місць свого історичного проживання» [2].

Одеська дослідниця М.Орлова розглядає етнічний туризм як підвид пізнавального туризму, метою якого є ознайомлення з матеріальною та духовною культурою певного етносу. Очевидно, таке визначення найбільш адекватно відображає специфіку етнотуризму, основним спонукальним мотивом якого виступає бажання поринути у культуру певного етносу, незалежно від того, в яких генеалогічних зв'язках з цією спільнотою він знаходиться [8].

У контексті з'ясування вузлових засад етнотуризму особливе місце займає проблема окреслення поняття «етнокультура», що у нашому випадку виступає як об'єкт основного об'єкту туристичного зацікавлення. У науковій літературі зустрічаємо широкий спектр трактувань поняття етнічна культура, що зумовлюється сферою наукової спеціалізації вчених (історія, географія, культурологія, соціологія, тощо).

Івано-франківський науковець Б.Савчук окреслює етнічну культуру як надзвичайно складне та багатогранне явище, яке формується у процесі адаптації спільноти людей до екологічного середовища та під час історичного розвитку нагромаджує специфічний культурний досвід, який відрізняє її від інших спільнот. Унікальність феномену етнічної культури становлять не окремі специфічні елементи, а неповторність їх переплетення [10, с. 347–348].

Відповідно до типів етнонаціональних суспільностей він виокремлює поняття «традиційна (народна) культура», яка відображає самобутність і окремішність певної спільноти та «етнографічна культура», яка засвідчує регіональні особливості культури [9, с. 44]. Тобто друга виступає структурною складовою першої.

Волинські науковці Л.Черчик та Н.Коленда розглядають це поняття у широкому ракурсі культурної спадщини загалом [12]. На основі аналізу праць вітчизняних та зарубіжних вчених та, підтримуючи думку про неподільність культурного надбання з природою, виводять поняття «культурний ландшафт» – природно-культурний територіальний комплекс, сформований внаслідок еволюційної взаємодії природи та людини, її соціокультурної та господарської діяльності [12, с. 209].

Широковживаним визначенням поняття етнічної культури виступає дещо схематизовано дефініція, розміщена на одному з доступних електронних ресурсів. Під етнокультурою автори статті розуміють сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених певним етносом впродовж його історії на його власній території засобами етнічного самовираження (рідна мова, рідна релігія) [1]. Недосконалість наведеного визначення є очевидною з тих позицій, що в ньому не враховано етно-регіональну репрезентативність автентичності та не враховуються відмінності між сучасною (масовою) та традиційною народною культурою.

При розгляді проблеми формування дефініції основних понять етнотуризму виникає потреба окреслити його ресурсну базу як специфічний тип туристичних ресурсів – етнічні туристичні ресурси.

Відомі київські науковці О.Любіцева, Є.Панкова, В.Стафійчук виокремлюють окрему групу етнічних туристичних ресурсів, під якими розуміють сукупність матеріальних та нематеріальних явищ, що репрезентують етнорегіональну мозаїчність України [5].

Загалом можна виокремити два основні підходи до розуміння сутності етнічних туристичних ресурсів. Їх можна умовно охарактеризувати як географічний та історико-культурологічний. Перший напрямок розглядає етноісторичну специфіку окремої територіальної одиниці у нерозривному зв'язку з природними ресурсами. Другий – акцентує увагу на духовних та матеріальних складниках етнокультури краю.

На такому науковому тлі особливо продуктивно виступає позиція Б.Чаплинського та А.Кібіча [11], яким вдалося виробити напевне максимально адекватний підхід. Згідно з їхнім баченням природне середовище безпосередньо впливає на стан матеріальної та духовної культури, ілюструючи свої твердження етнокультурною специфікою Гуцульщини.

Єдність природних та культурних чинників вони окреслюють поняттям «етнокультурні ландшафти», важливими складовими яких виступають промисли та ремесла, традиції обряди та звичаї. Вони виділяють окремі їх типи:

1. Етнокультурні ландшафти, виділені на підставі поєднання господарської діяльності і природних умов.
2. Ландшафти, виділені на підставі поєднання природних умов, розселення, традицій і побуту.
3. Ландшафти, виділені на підставі поєднання матеріальності і духовної культури (напр. архітектура).
4. Сучасні ландшафти з елементами туристичної інфраструктури (готелі, туристичні комплекси, садиби).

Розвиток етнотуризму науковці розглядають як шлях збереження етнокультурних ландшафтів та відродження традицій, обрядів та звичаїв та дозволяє місцевому населенню, особливо молодому поколінню, отримувати матеріальні вигоди [11, с. 263].

З вище окресленого можна зробити ряд наступних висновків. На сьогодні існує ряд різновекторних підходів до визначення поняття етнотуризму, як в українській, так і в американській, європейській та російській науці. Спостерігається відсутність розуміння переважної більшості науковців кардинальних відмінностей між поняттями «етнотуризм» та «ностальгічний туризм». Така термінологічна неузгодженість зумовлена відсутністю закріплення на законодавчому рівні визначення даних понять, а також широким науковим дискурсом термінологічних проблем видової класифікації туризму.

Відсутність єдиного підходу до окреслення поняття етнокультура зумовлено багатогранністю самого явища та широким спектром наукових напрямків, спрямованих на її вивчення. Не дивлячись на це, на сьогодні майже немає спеціальних узагальнюючих досліджень, присвячених різносторонньому вивченню цього явища.

Широке поле для розгортання наукової діяльності відкривається перед науковцями з позицій вивчення теоретичних проблем етнографічних туристичних ресурсів. На нашу думку, під етнічними туристичними ресурсами варто розглядати не всю культурну спадщину певної територіальної одиниці, а лише ту її складову, що репрезентує її етнічну специфі-

ку, автентичну складову. Варто зауважити, що на абсолютну адекватність відображення сутності етнографічних туристичних ресурсів претендує поняття етнокультурні ландшафти як нерозривна та взаємозалежна сукупність природних умов, духовної та матеріальної культури.

Список використаних джерел

1. Етнічна культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://uk.wikipedia.org/wiki/Етнічна_культура
2. Этнотуризм – что это? [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.mede.su/content/78/read246.html>
3. Закон України «Про туризм» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №31. – Режим доступу до джерела: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>
4. Кияк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні / В.Ф. Кияк. – Чернівці: Книги–XXI, 2003. – 300 с.
5. Любіцева О.О. Туристичні ресурси України. Навч. посіб. / О.О. Любіцева, Є.В. Панкова, В.І. Стафійчук. – К.: Альтерпрес, 2007. – 369 с.
6. Малова Н.А. Туризм и культурное наследие / Н.А. Малова // Межвузовский сборник научных трудов. – Вып. I. – М., 2009.
7. Муравська С.В. Етнічний туризм: до проблеми визначення терміну / С.В. Муравська // Матер. Всеукр. наук.–практ. конф. молодих вчених та студентів «Розвиток українського етнотуризму: проблеми та перспективи» (Львів, 2011 р.). – Львів, 2011. – С.70–74.
8. Орлова М.І. Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області): автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. «економіка та спеціальна географія» / М.І. Орлова. – Одеса, 2009. – 19 с.
9. Савчук Б.П. Туристичне краєзнавство: Європа. навч. посіб. / Б.П. Савчук – Івано-Франківськ, 2010. – 241 с.
10. Савчук Б. Українська етнологія / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2004. – 560 с.
11. Чаплінський Б. Проблематика етнокультурного ландшафту Гуцульщини: риси, поділ, збереження / Б.Чаплінський, А.Кібич // Наукові записки Вінницького педуніверситету. Сер. Географія. – 2010. – Вип.21. – С.259–265.
12. Черчик Л.М. Культурна спадщина як складова туристично-економічного співробітництва / Л.М. Черчик, Н.В. Колєнда // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. – Спецвип. 3. – Ч.3. – С.208–2011.
13. Bulter R. Tourism and Indigenous Peoples / R.Bulter, T.Hinch. – London: ITBP, 1996. – 134 p.
14. Malinowski G. Etnoturistika – touristika etnizna w Polsce [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://artelis.pl/artykuly/9521/etnoturistika-touristika-etnizna-w-polsce>

* * *

УДК 94(477)

Ірина Автушенко, канд. історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національний транспортний університет, Україна, м. Київ

Нормативно-правова база соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України

Аналізуються законодавчі акти щодо соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України та членів їх сімей на сучасному етапі.

Ключові слова: нормативно-правова база, соціальний захист, військовослужбовці, Збройні сили України, пільги.

Ирина Автушенко. Нормативно-правовая база социальной защиты военнослужащих Вооружённых сил Украины

Анализируются законодательные акты относительно социальной защиты военнослужащих Вооружённых сил Украины и членов их семей на современном этапе.

Ключевые слова: нормативно-правовая база, социальная защита, военнослужащие, Вооружённые силы Украины, льготы.

Irina Avtushenko. Legal framework of social security Armed forces of Ukraine

The legislative acts concerning social defence of servicemen of Armed forces of Ukraine and members of their families are analysed on the modern stage.

Keywords: normatively-legal base, social defence, servicemen, Armed forces of Ukraine, perks.

Збройні сили України – це військове формування, на яке, відповідно до Конституції України, покладаються оборона держави, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Концепція оборони та будівництва Збройних сил України, схвалена Верховною Радою України 11 жовтня 1991 року, підкреслювала: «Права і свободи військовослужбовців визначаються Конституцією України, іншими законодавчими актами, де передбачаються заходи щодо створення надійного механізму їх правового захисту. Зберігаються усі пільги для військовослужбовців та їх сімей, передбачені законодавством СРСР, не допускаються обмеження їх прав незалежно від національної приналежності, рідної мови, релігійних і політичних переконань» [7, с.8–13].

Удосконалення нормативно-правової бази соціального захисту військовослужбовців, створення ефективної системи забезпечення їх конституційних прав і свобод має актуальне значення на сучасному етапі реформування Збройних сил України. Це обумовлено тим, що першочерговими факторами, які мотивують виконання обов'язків військової служби, залишається соціальний захист, реалізація соціальних потреб, впевненість у тому, що держава забезпечить належні умови життєдіяльності. Саме тому особливої актуальності набуває розробка нормативно-правової бази військової сфери, яка здійснюється у відповідності до особливого статусу військовослужбовців.

Метою нашого дослідження стало вивчення, на основі аналізу наявних джерел та літератури, питання соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України на сучасному етапі.

Проблема соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України висвітлювалися у працях таких дослідників, як В.І. Кириленка [5], Л.М. Новак–Каляєвої [8], С.Ф. Орлова [9], А.Л. Папікяна [10], І.С. Печенюка [12]. Окремі питання правового статусу військовослужбовців досліджувалися І.І. Качаном [4, с.3] та В.Й. Пашинським [11]. Що стосується комплексного дослідження нормативно-правової бази соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України, особливо, шляхів оптимізації діяльності держави у цій галузі, то таких праць бракує.

В умовах трансформації економіки України питання соціального захисту військовослужбовців є надзвичайно актуальним. Це пов'язано зі стрімкими змінами в економіці, у суспільних відносинах, а також у законодавстві, яке регламентує соціальний захист населення і зокрема військовослужбовців, реформуванням Збройних сил України та необхідністю наближення їх до європейських стандартів.

Вирішення цього питання, крім усього іншого, вимагає глибокого, системного, наукового вивчення проблеми правового статусу військовослужбовців, правових механізмів реалізації їх прав і свобод.

Зміст військової служби зумовлює низку істотних обмежень прав, звичних для інших громадян. Людина, яка йде на військову службу, автоматично стає соціально менш захищеною, ніж громадянин, спокій яких вона охороняє. Таке положення справ суперечило б Конституції, у 43 та 48 статтях [6, с.11, 12] якої зазначено: «...кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується; кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло».

Конституція України суттєву увагу приділяє соціальному захисту осіб, що проходять військову службу в військових підрозділах. Так, у ч. 5 ст. 17 Конституції України [6, с.5] встановлено, що держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей. Крім цього, Конституція України, проголосивши у ст. 24 принцип рівноправності, поширює практично всі свої приписи, в яких закріплено конституційні права і свободи, на військовослужбовців, у тому числі положення ст. 3 про те, що: «Людина, її життя і здоров'я... визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [6, с.3–4].

Конституційні засади соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей також мають важливе значення у реалізації вимог статей 1, 3 та 17 Конституції України. Необхідність додаткових гарантій соціального захисту, з боку держави, для військових як під час проходження служби, так і після її закінчення зумовлена також тим, що служба в Збройних силах України пов'язана з ризиком для життя і здоров'я, підвищеними вимогами до дисципліни, фахових та волевих якостей.

Досліджуючи проблему соціального захисту військовослужбовців в Україні, не можна залишити поза увагою той факт, що реальність їх забезпечення залежить від їх правового статусу. Зокрема, внаслідок дефіциту державного бюджету, економічної кризи в Україні та світі призупинено на невизначений термін виконання державою основних соціальних гарантій та виплат відповідних компенсацій військовослужбовцям, у зв'язку з чим проблеми соціального блоку Збройних сил не тільки не вирішуються, але й поглиблюються.

Сьогоднішні реалії обумовлюють той факт, що сучасні Збройні сили України потребують формування нової генерації військовослужбовців, що, своєю чергою, вимагає удосконалення системи захисту їх прав, зокрема соціальних. Законодавство про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей складає близько ста нормативно-правових актів. Насамперед, це Закон України від 20 грудня 1991 року №2011–ХІІ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (далі – Закон №2011), який відповідно до Конституції України визначає основні засади державної політики у сфері соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей в економічній, соціальній, політичній сферах створює сприятливі умови для реалізації їх конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни та регулює відносини у цій галузі.

Виходячи зі змісту ст. 1 Закону №2011, соціальний захист військовослужбовців – діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію

конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у випадку повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом [2].

Згідно зі ст. 4 Закону №2011, соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей покладається на органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

У зв'язку з особливим характером військової служби, яка пов'язана з захистом Вітчизни, військовослужбовцям надаються визначені законом пільги, гарантії та компенсації.

Відповідно до частини 1 ст. 18 Закону №2011, члени сімей військовослужбовців строкової служби мають переважне право при прийнятті на роботу і на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату працівників, а також на першочергове направлення для професійної підготовки, підвищення кваліфікації і перепідготовки з відривом від виробництва та на виплату на період навчання середньої заробітної плати.

Дружинам (чоловікам) військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, до загального стажу роботи, необхідного для призначення пенсії за віком, зараховується період проживання разом з чоловіком (дружиною) в місцевостях, де не було можливості працевлаштування, але не більше 10 років [2].

Пенсійне забезпечення військовослужбовців, після звільнення їх з військової служби, провадиться відповідно до Закону України від 9 квітня 1992 року №2262–XII «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб».

Військовослужбовці та члени їх сімей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, мають право користуватися пільгами, передбаченими Законом України від 28 лютого 1991 року №796–XII «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи».

Таким чином, гарантована соціальна захищеність військовослужбовців створює і забезпечує престиж військової служби та комплектування Збройних сил України високопрофесійними кадрами. Від вирішення цієї проблеми залежатиме успіх і доля військової реформи, подальший розвиток армії, її боєздатність та виконання завдань щодо захисту Вітчизни. Забезпечення соціальної захищеності військовослужбовців та членів їх сімей є багатоплановою проблемою, її вирішення полягає в законодавчому закріпленні прав, пільг, гарантії та компенсацій і створенні функціонального правового механізму їх реалізації.

Але, незважаючи на те, що Конституція України (ст. 17) [6], Закон України Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей визначає систему і зміст соціального захисту військовослужбовців [2], проте на тлі хронічного недофінансування української армії, держава не може забезпечити ефективний і реальний соціальний захист військовослужбовців та членів їх сімей. Зокрема, призупинено дію раніше прийнятих Законів щодо пільг і компенсацій військовослужбовцям, що порушує ст. 22 Конституції України та завдає тяжкого удару по них. А саме Законом України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» №1459–III від 17 лютого 2000 року призупинено дію частини другої ст. 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» в частині одержання військовослужбовцями продовольчих пайків або за їх бажанням грошової компенсації за них. Також була відмінена видача військовослужбовцям та членам їх сімей документів на проїзд у відпустку або оплата вартості проїзду по пред'явленню документів. Незважаючи на рішення Конституційного Суду в 2004 та 2007 роках, про невідповідність чинному законодавству подібних державних заходів, ці соціальні гарантії і дотепер не відновлено. У законах про Державний бюджет містяться норми, які суперечать Конституції України та позбавляють військовослужбовців їх основних соціальних гарантії. До того ж компенсація за їх втрату не передбачена.

Додаткові пільги щодо проїзду мають військовослужбовці строкової служби, військовослужбовці, які стали інвалідами внаслідок бойових дій, та прирівняні до них особи, а також батьки військовослужбовців, які загинули чи померли або пропали безвісти під час проходження служби. Усі категорії військовослужбовців, а також військовозобов'язані, призвані на збори, підлягають державному обов'язковому особистому страхуванню на випадок загибелі або смерті. Військовослужбовці також мають право на грошову допомогу на лікування, при народженні дитини, малозабезпеченим сім'ям, грошову допомогу на дітей військовослужбовців строкової служби. Ці питання регулюються законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та іншими законодавчими актами [1].

Отже, така політика уряду України, призводить до економії грошей в державі, але ця економія отримується за рахунок зниження соціального захисту військовослужбовців.

На цей час у Збройних силах України тривають процеси, пов'язані з оптимізацією чисельності особового складу. Тільки при достатньому соціальному захисті можливо підготувати сучасного військовослужбовця–професіонала, що й повинно стати результатом воєнної реформи. Значна кількість особового складу має бути звільнена в запас і забезпечена належними соціальними гарантіями. В цьому аспекті надзвичайно

актуальним є розгляд питань удосконалення як самої системи соціального захисту військовослужбовців, так і нормативно–правової бази, яка забезпечувала б належний соціальний захист військовослужбовців.

Конституцією України (ст. 24) визначено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом і не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного, соціального та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [6,с.6]. Водночас Конституцією встановлені й деякі обмеження для військовослужбовців, зокрема такі, як заборона створення і діяльності політичних партій у військових формуваннях (ст. 37) [6,с.9]. На законодавчому рівні визначено, що військовослужбовцям заборонено займатися будь-якою комерційною діяльністю. Це унеможливило отримання ними будь-яких додаткових надходжень для утримання сім'ї. Разом з тим, у процесі опрацювання програм економічного розвитку країни та проєктів нормативно–правових актів щодо матеріального забезпечення військовослужбовців не завжди враховується те, що для них грошове забезпечення – єдине законне джерело всієї життєдіяльності. Усі інші права та свободи, визначені Конституцією, можуть реалізовуватися військовими.

Однак, враховуючи специфіку військової служби, можна стверджувати, що на практиці обмежуються інші конституційні права військовослужбовців, зокрема:

- право на вибір місця служби та проживання (ст. 33 Конституції України);
- право на відпочинок (ст. 45);
- право бути вільним і рівним у своїй гідності та правах (ст. 21);
- право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23);
- право на правову допомогу (ст.59), яке у військових статутах Збройних сил України не передбачено.

Ці обмеження, на жаль, не сприяють забезпеченню в повному обсязі прав і свобод військовослужбовців, наданих їм Конституцією як громадянам України. Але такі обмеження щодо них зумовлені сукупністю обставин, перш за все поставленими завданнями, що проголошені на конституційному рівні і стоять перед Воєнною організацією України та спрямовані на створення необхідних передумов для їх належної та всебічної реалізації. Наявність проблеми забезпечення національної безпеки і оборони України вимагають від Воєнної організації держави й окремо взятого військовослужбовця згуртованої та чіткої роботи, ефективного функціонування, безумовного виконання накреслених завдань і передбачених функціональних обов'язків. Для цього і запроваджується система встановлення у законодавстві, на підставі норм Конституції України, обмежень та надання певних переваг щодо реалізації конституційних прав і свобод військовослужбовців.

Отже, військова служба у Збройних силах – це дуже важливий вид діяльності, покликаний гарантувати національну безпеку України. За своєю сутністю службова діяльність і побут цієї категорії громадян детально регламентовані, часто пов'язані з підвищеним ризиком для здоров'я та життя, на них покладається підвищена юридична відповідальність. Історичний досвід і сучасні проблеми вказують на те, що військова справа є специфічною соціально небезпечною сферою людської діяльності. Саме через певну специфічність військової діяльності необхідна турбота держави про соціальний захист цієї категорії громадян.

Так В.Пашинський зазначає, що «грошове забезпечення має повною мірою компенсувати всі навантаження військової служби, ризик для життя і здоров'я, гарантувати військовослужбовцям відтворення їх фізичних, моральних і психологічних витрат та забезпечувати належне утримання сімей» [11,с.29].

Законною підставою військовослужбовців на соціальний захист з боку держави є соціальний ризик, пов'язаний з їх професійною діяльністю, та суспільно значуща мета військової служби як особливого виду державної служби [3,с.16–18].

У сучасних умовах розвитку української державності, в умовах перетворень, що відбуваються в економіці, права військовослужбовців не завжди реалізуються в повному обсязі, що унеможливило врівноважувати обмеження їх прав і свобод, а це створює додаткові проблеми розвитку армії, забезпечення національної безпеки. Так, право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання та деякі інші, що мають особливості реалізації для військовослужбовців, повинні бути компенсовані, у тому числі правом на житло.

Але таке право майже не реалізується через постійне недофінансування зазначеної сфери. Так, на січень 2013 року на квартирному обліку перебували 44 тис. 536 військовослужбовців, 1510 з яких очікують на житло більше 20 років [13].

Згідно зі ст. 1 п. 8 Закону України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних сил України, та членів їхніх сімей», особи, які звільнилися з військової служби і потребують поліпшення житлових умов, протягом трьох років після звільнення забезпечуються житловими приміщеннями у порядку, передбаченому законодавством, але мають право на одержання кредитів на індивідуальне будівництво чи придбання житла з погашенням їх за рахунок коштів Державного бюджету України. Але в дію цього закону вже не вірить жоден військовослужбовець.

Отже, виходить держава тільки замановала своїх громадян на військову службу, приймаючи закони про пільги. Насправді вийшло так, що військовослужбовців обмежили у правах, не давши нічого взамін, перевівши їх у розряд громадян другого сорту. Останнім часом склалася ситуація, коли держава, законодавчо наділивши військовослужбовців особливим соціальним статусом з усіма правами, що випливають із нього, пільгами, компенсаціями та гарантіями, фактично не може забезпечити їхню повну реалізацію відносно військовослужбовців і членів їх родин через відсутність необхідної економічної бази, достатнього обсягу фінансових ресурсів, чіткого механізму реалізації декларованих гарантій і пільг, вимагаючи при цьому неухильного та якісного виконання військовослужбовцями своїх службових обов'язків.

Хронічне недофінансування потреб Збройних сил, недостатньо високі темпи їх реформування, швидке моральне і фізичне старіння військової техніки, недостатній рівень навченості особового складу, свідчить про невідповідність Збройних сил України вимогам часу.

Зберігається незадоволеність військовослужбовців житловим, медичним і речовим забезпеченням та ефективністю функціонування системи адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або у відставку. За таких умов потрібно переглянути законодавчо-правову базу, в першу чергу її здатність діяти безпосередньо в сфері соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей. Необхідно підвищити відповідальність осіб, які готують проекти цих важливих керівних документів, тому що саме ними регламентуються ті чи інші заходи в області соціального захисту військовослужбовців. Нажаль, через відсутність коштів багато вимог керівних документів залишаються без реалізації.

Таким чином, на сьогоднішній день, залишаються не реалізованими багато законів та нормативно-правових актів щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, у зв'язку з економічними проблемами у державі, результатом чого є недофінансування цих соціальних програм.

Список використаних джерел

1. Довідник з питань соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, ветеранів Великої Вітчизняної війни, військової служби і військових пенсіонерів та інших громадян похилого віку в Україні / Під ред. генерал-полковника В.І. Собкова. – К., 2006. – 540 с.
2. Закон України Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей від 20.12.1991 р., №2011. – XII // Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та ін. нормативно-правових актів. – К.: Азимут-Україна. – 2003. – 1008 с.
3. Качан І.І. До питання про соціальний захист військовослужбовців // Право військової сфери. – 2005. – №3-4. – С.16-18.
4. Качан І.І. Права і свободи людини в умовах військової служби / Народна армія. – 15 січня 2003.
5. Кириленко В.І. Соціальний захист військовослужбовців як засіб запобігання конфлікту між армією і суспільством // Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика. – К.: Чернівці, 1995. – С.308-313.
6. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України, 28 черв. 1996 р.; із змінами, внесеними Законом України від 8 груд. 2004 р. №2222-IV. – К.: Скіф, 2008. – 44 с.
7. Концепція оборони та будівництва Збройних Сил України // Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. – К.: Верховна Рада України, 1992. – С.8-13.
8. Новак-Каляєва Л.М. Нормативно-правові основи захисту прав військовослужбовців в Україні: соціальний аспект // Вісник. – Львів, 2007. – №584: Держава та армія. – С.158-166.
9. Орлов С.Ф. Становлення і розвиток системи соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України // Військово-науковий вісник. – Львів, 2004. – Вип.6. – С.183-196.
10. Папікян А.Л. Соціальний захист військовослужбовців як складова соціальної політики у Збройних силах України // Військово-науковий вісник. – Львів, 2004. – Вип.6. – С.197-208.
11. Пашинський В. Й. Нормативно-правові гарантії забезпечення прав військовослужбовців в Україні // Право України. – 2007. – №12. – С.27-31.
12. Печенюк І.С. Соціальний захист інституту військовослужбовців у період економічної кризи суспільства // Людина і соціум в умовах глобальної кризи: погляд крізь призму суспільствознавства та богослов'я. – К., 2010. – С.333-336.
13. Списки військовослужбовців гарнізонів які потребують поліпшення житлових умов [Електронний ресурс] / Режим доступу до списків: <http://www.mil.gov.ua/index.php?part=turn&lang=ua&sub=spiski>

* * *

УДК 94(477.75) «178/187»:911.375:35.078

Ольга Анисимова, аспірантка кафедри історії України, Таврійський національний університет, Україна, м. Сімферополь

Становлення пожежної служби в кримських містах

У XIX столітті у містах Криму була реалізована державна ініціатива по створенню пожежних служб. Була підготовлена відповідна нормативно-правова база, що регулювала порядок їх установи та роботи. У кримських містах виявився ряд специфічних рис, на тлі яких здійснювалося становлення пожежних служб.

Ключові слова: пожежна служба, муніципалітет, міста Криму.
(стаття друкується мовою оригіналу)

Ольга Анисимова. Становление пожарной службы в крымских городах

В XIX веке в городах Крыма была реализована государственная инициатива по созданию пожарных служб. Была проанализирована соответствующая нормативно-правовая база, регулирующая порядок их учреждения и работы. В крымских городах выявился ряд специфических черт, на фоне которых осуществлялось становление пожарных служб.

Ключевые слова: пожарная служба, муниципалитет, города Крыма.

Olga Anisimova. Becoming a fire service in the Crimean cities

In the XIX century in the cities of the Crimea was implemented state initiative to establish a fire department. Was prepared by appropriate legal and regulatory framework governing the order of their establishment and operation. In the Crimean cities revealed a number of specific features, which was carried out against the background of the formation of the fire services.

Keywords: fire service, the municipality, the city of Crimea.

Вопросы пожарной безопасности жителей населенных пунктов всегда являлись одним из первоочередных в деятельности органов управления. Особое место здесь занимает комплекс проблем, связанных с предупреждением и борьбой с пожарами. В разные времена с ними справлялись по-своему. Однако системный подход на государственном уровне появился только после вхождения полуострова в состав Российской империи. На сегодняшний день изучения становления пожарной службы в городах практически не осуществлялось, специального исследования об этой стороне городской жизни пока не существует. Учитывая это, необходимость изучения процесса становления пожарной службы в городах Крыма является актуальной. Исходя из этого, целью данной публикации стало изучение процесса создания комплекса мер по обеспечению пожарной безопасности в городах Крыма.

В фундаментальных исследованиях по истории Крыма авторами, как правило, не ставилась задача изучить мероприятия по созданию комплекса мер противопожарной безопасности [2-8]. Поэтому интересующих сведений или нет, или крайне мало. Поскольку в литературе достаточного количества сведений по интересующей тематике нет, особую роль в изучении проблемы становления пожарной службы в Крыму сыграли источники. В самом общем виде их можно условно разделить на две группы: узаконения, содержащиеся в Полном собрании законов Российской империи и архивные документы [9-30]. Для реализации цели исследования следует решить две задачи: проследить законодательное сопровождение становления пожарной службы и реализацию правительственных инициатив на местах.

Особый интерес к первой группе источников связан с тем, что благодаря им становится очевидным процесс создания правового поля для деятельности пожарных служб. Изначально особое внимание противодействию пожаров в городах уделялось с позиций обеспечения сохранности разного рода складов продукции. Так, особые указания об устройстве городских амбаров публиковались несколько раз [9]. Затем, с ростом городов остро стала проблема обеспечения сохранности не только складов, но и городских строений. Традиционно, все новшества начинались с главных городов Российской империи. Точно также в случае с созданием механизма по выработке принципов функционирования пожарных служб за основу был взят столичный опыт. Его, как образец, планировали использовать для организации противопожарной деятельности во всех городах империи. И уже в 1797 году Сенат обратился к городовым управлениям с инициативой выразить пожелания относительно возможных источников финансирования на случай пожара [10]. А особый указ, регламентирующий устройство полицейских частей в городах и в особенности пожарной части, появился лишь в 1818 году [11]. Тогда же было четко сформулирована правительственная позиция относительно источников финансирования. То есть особо указывалось, что расходы на пожарную часть следует отнести на городские доходы. Однако, дело с мертвой точки сдвигалось крайне слабо. Через 2 года, в 1820 году, был издан указ о необходимости создания пожарных команд «по крайней мере хотя бы в губернских городах» [12]. Причем формировать службы предлагалось из числа отставных военных чинов.

Несмотря на распоряжения правительства о необходимости изыскивать средства на пожарную безопасность, их все же катастрофически не хватало. Тогда была предпринята попытка собирать средства для предотвращения возгораний с владельцев недвижимости. Так, в 1827 году по-

явилось первое страховое акционерное общество от пожаров. Однако, его полномочия на крымские города не распространялись. Но уже в 1835 году было создано второе страховое общество, сфера деятельности которого включила и крымский регион [13–14.]. Кроме этого, правительство подготовило нормативный документ – особую инструкцию о том, кого и как обучать искусству брандмейстерскому [15]. С 1831 года законодательно ответственность за пожары стали нести городские архитекторы [16–17]. Кроме этого, в 1832 году вышло особое распоряжение, в котором оговаривались условия построения новых зданий с учетом правил пожарной безопасности [18].

Нужно отметить, что юг Украины в это время также активно включился в процесс создания системы противопожарной безопасности. Так, генерал-губернатор граф М.С. Воронцов Новороссийского края и Бессарабии предложил в 1835 году особую структуру формирования и финансирования пожарной части по Бессарабской области. Аргументируя крайне сложным материальным положением, в порядке исключения он добился разрешения иметь «пожарных служителей» при городской полиции [19]. В то время как в других местах расходы шли исключительно из городской казны.

В 1848 году было издано специальное распоряжение о том, что во всех уездных городах положено иметь «предохранительный» инвентарь на случай пожара [20]. Такое же требование было выдвинуто к заштатным городам и местечкам в 1854 году [21]. В 1850 году был издан указ «Об улучшении городских полиций за счет застрахованного имущества» [22]. В 1854 году специальным указом было разрешено брать на работу брандмейстеров из числа «благонадежных» отставных военных офицеров [23]. То, что работа пожарников опасна и крайне важна для общества, стало основанием для принятия правительством решения об особом чествовании брандмейстеров. Впервые награждения медалями за особые заслуги, усердную и продолжительную службу в пожарной части были введены в 1876 году [24]. Процесс становления имел затяжной характер, реализация соответствующих правительственных распоряжений, наряду с другими, традиционно затягивалась. Однако, работа в этом направлении потихоньку набирала обороты. Обнаружились некоторые неудобства, обусловленные несовершенством законодательной базы. Об этом свидетельствуют изменения, которые были осуществлены. Первые поправки в узаконениях появились в 1877 году [25].

Нужно отметить, что в крымских городах эта проблема имела ряд специфических особенностей. Здесь ситуация осложнялась тем, что на первых порах после присоединения полуострова к России внедрение законодательства усложнялось отсутствием надежной системы взаимодействия с управлениями городов. Причиной тому были языковой барьер и местная специфика. С другой стороны оставление городов на особом положении также создало ряд особенностей [1]. Например, то, что относилось к законодательной сфере. Так, основная часть узаконений о пожарной безопасности касалась казенных поселений, а для городов чаще всего давалась только регламентация деятельности.

Составить общую картину становления пожарной службы в крымских городах стало возможным, лишь основываясь на архивных материалах. Исходя из них, стало очевидно, что в соответствии с рамками российского законодательства работа велась в двух основных направлениях: по предотвращению причин и последствий пожаров и борьба непосредственно с возгораниями. Особо следует отметить специфическую черту, которая здесь доминировала и являлась серьезной проблемой. В крымских городах была своеобразная планировка улиц, представляющая из себя близкое расположение домов друг к другу, узкие улочки. Это не только увеличивало шансы огня при возгорании завладеть большим пространством, но и делало невозможным проезд к пожару из-за узости улочек. К сожалению, на тот момент путей решения этой проблемы так и не было найдено. Хотя были рекомендации правительства о перепланировке старых улиц. Но, учитывая, что таких построек много и там проживало достаточное количество людей, по ходатайству генерал-губернатора Новороссийского и Бессарабского края М.С. Воронцова было принято решение сносить дома только в случае их ветхости. Понятно, что по срокам это было длительным процессом. Тем не менее, приводить внешний облик города в соответствие с требованиями норм пожарной безопасности все же было нужно. Поэтому городским архитекторам приходилось внимательно следить за тем, чтобы новые постройки возводились исключительно под их надзором.

Помимо мероприятий по предотвращению пожаров, городские власти при мощи центральных внедряли новшество для ликвидации его последствий – страхование. Так, одним из вариантов ликвидации убытков, нанесенных бедствием, стало предложение Департамента хозяйства о «Взаимном страховании сооружений, принадлежащих городу, приказа и земству». В нем шла речь о том, что в 1840 году МВД признало необходимость застраховать свои строения от пожара. В этой связи было предложено руководству губерний определить: все ли сооружения можно застраховать. Таврический губернатор действительный статский советник М.М. Муромцев посчитал страхование чрезвычайно необходимым мероприятием. Тем не менее, просил не страховать деревянные и ветхие сооружения. Одновременно был поднят вопрос о необходимости страхования городского имущества. Хотя, особых указаний на этот счет не было, предполагалось, что вопрос о необходимости страхования того или

иного здания, будут решать городские Думы. Причем, они должны были рассматривать самостоятельно: какие объекты страховать, а какие – нет. Местные городские управления ходатайствовали о дозволении брать деньги на страховые взносы из городских доходов, на что получили разрешение. Страховщиками были сделаны расчеты, которые позволили им уменьшить свои убытки, предложив взаимное страхование зданий [26]. Уже в 1862 году в Керчи было введено взаимное страхование имущества от пожара [27]. Однако, этими мерами была частично решена проблема компенсации последствий пожара, а не борьбы с этой стихией.

Активно решать проблему в городах Крыма непосредственно с пожарами начали в 60-х годах XIX века. Известно, например, что городским Думам было предписано довести до сведения общины всю пользу от создания пожарных частей в городе. Поскольку необходимость создания подобных подразделений в принципе ни у кого не вызывала сомнений, теперь нужно было актуализировать проблему таким образом, чтобы горожане были готовы взять на себя финансовые расходы и лично участвовать в тушениях пожаров. Отмечалось, что решения обязательно должны были быть закреплены общественным приговором. Согласно императорскому указу от 22 февраля 1861 года, устройство пожарных частей следовало заниматься не полиции, а именно городским Думам. Более того, со стороны государства было предложено осуществлять заказ пожарного инвентаря централизованно. Приказом от 31 мая 1861 года было сообщалось о приеме заказов на машины, производства Англии, Франции, Германии, Америки по приемлемой цене [27].

По поводу создания такого нового явления для города, как пожарные команды, у городских руководителей возникли вопросы. Некоторые из них были озвучены городским головой Ф.Савиным [28]. Например, он интересовался, по какому принципу обыватели должны служить в пожарной команде. То есть должны ли они получать за это жалование. Непонятным оказался вопрос о сроках, на которые горожане должны были заступать на службу. Кроме того, требовались разъяснения насчет того, кто несет ответственность за имущество, и за чей счет должно было приобретаться обмундирование. Дополнительные разъяснения требовались и относительно того, где должна была дислоцироваться пожарная команда. Неясными были вопросы о том, кем должны были доставляться лошади и должна ли быть платной доставка воды на пожар. Кроме того, требовались разъяснения на счет возможности взимания особого сбора с домовладельцев на покрытие вышеуказанных расходов. Поскольку пожарная служба была новым элементом в жизни города, не было понимания того, должны ли были пожарники быть заняты только здесь. Или можно было совмещать с другим промыслом. Безусловно, одним из важнейших вопросов выявился тот, что касался назначения руководства пожарными частями и заведования расходами по пожарной части. Кроме того, требовались дополнительные разъяснения насчет необходимости наличия караулов и каланчи. Городским властям требовались пояснения насчет того, какие категории горожан должны непосредственно тушить пожар. Было непонятным, должны ли состоять в пожарной команде дворяне, разночинцы и духовные лица.

Со временем выяснилось, что однозначных ответов на все вышеперечисленные вопросы нет. Оказалось, что в разных городах проблемы решали по-разному. Где-то пожар тушили всем населением города, а уклонение от участия в тушении порицалось общественностью и считалось позорным. Иногда в правилах прописывали, что в первых рядах спасателей должны были быть городской голова и члены городской Думы. Обычно, служба в команде осуществлялось по выбору общины без оплаты, но давала определенные преимущества. Например, купцы избавлялись от военного постоя, мещане – от платежа податей лично за себя. Единого обмундирования, как правило, не было. На пожар каждый появлялся в повседневной одежде. Поэтому, для отличия, иногда использовали фуражку с золотыми или серебряными кокардами на околышах. Как правило, определенной очередности для выполнения службы не было. На каждый пожар появлялись все пожарные. Инвентарь хранился в специальном помещении в центре города. Кроме того, независимо от него в некоторых частях города располагался дополнительный противопожарный пункт. Лошади, как правило, доставляли воду без уплаты. Особого сбора с домовладельцев на пожарные расходы обычно не производилось. Пожарники жили в собственных домах, специального места для совместного проживания или дежурства не существовало. Но при первом ударе колокола на одной из колоколен они должны были мгновенно прибыть на место пожара. Пожарная часть управлялась двумя браммастерами. Они были из тех же граждан. На тушение пожара непременно являлся лично городской голова и членов городской Думы. Последние, кроме прочего, заведовали расходами по пожарной части. Любопытно, что полиция не вмешивалась в пожарные дела, а лишь осуществляла надзор за порядком в городе. Сигнализировали о месте пожара в светлое время суток с помощью флага, а ночью – фонаря. Часто городской голова и члены городской Думы личным примером призывали горожан тушить пожаром. Как отмечалось выше, обычным делом было присутствие на пожарах в качестве ликвидаторов первых лиц города. Таким способом они мотивировали обывателей к активному участию в тушении пожара.

Отметим, что не во всех крымских городах создание пожарной команды прошло без шероховатостей. Камнем преткновения стал извечный вопрос: откуда брать средства на её содержание. Если остальным крым-

ским городам пришлось выделять на это городские деньги, то жители Керчь–Еникальского градоначальства решили вопрос иначе. Городовая Дума тянула с решением вопроса об учреждении пожарной команды, не желая брать на себя затраты. После долгих споров было решено брать средства из страхового сбора. Поэтому страховой компании было предложено приобрести необходимый пожарный инвентарь из тех средств, которые оплачивались как страховые взносы [28].

С помощью архивных документов стали известными точные даты создания пожарных команд в некоторых городах. Тогда основанием для их учреждения являлись общественные приговоры – решения, принятые городской громадой. Согласно отчету Таврического губернатора от 24 сентября 1860 года, штабы пожарных команд были сформированы в Симферополе. По городам Евпатория, Феодосия, Карасубазар на тот момент были готовы лишь проекты. Уже 22 июня 1867 был составлен общественный приговор, которым объявлялась воля горожан на создание пожарной команды в Евпатории [29]. Бахчисарайская городская Дума 8 января 1868 решила создать пожарную часть, хотя в приговоре 1862 года – было решено ее не создавать [30].

Как видим, пожарная безопасность городов оказалась в руках городского общественного управления: получив правительственное распоряжение, на местах были произведены соответствующие юридические процедуры по созданию пожарных команд, изысканы средства на их содержание. Кроме того, по той же правительственной инициативе на местах было введено страхование от пожаров, что позволяло быстро ликвидировать последствия пожаров. Таким образом, пожарная служба в крымских городах сыграла одну из решающих ролей в деле жизнеобеспечения городов. А ряд особенностей, на фоне которых происходило формирование и становление пожарной службы, в очередной раз доказывает особое положение крымского региона в структуре Российской империи и наглядно демонстрирует его уникальность.

Список использованных источников

1. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства от 21 апреля 1785 г. // ПСЗРИ. [Собр. I]. Т. XXII: С 1784 по 1788. – СПб., 1830. – Ст. 16187. – С.358–384.
2. Бабенко Г.А. Таврическая губерния. История в очерках / Г.А. Бабенко, В.П. Дюличев. – Симферополь: ГП «Таврия», 2009. – 580 с.
3. История городов и сел Украинской ССР в двадцати шести томах. Крымская область. – К.: Глав. ред. Украинской Советской Энциклопедии Академии Наук УССР, 1974. – 624 с.
4. Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма. Часть 14 / В.Х. Кондараки. – СПб.: б/м, 1875. – 145 с.
5. Кутайсов В.А. Евпатория: древний мир. Средние века. Новое время / В.А. Кутайсов, М.В. Кутайсова. – Киев: ИД «Стилос», 2007. – 284 с.
6. Петрова Э.Б. Феодосия: очерк–путеводитель. Новый крымский путеводитель / Э.Б. Петрова, Е.А. Катюшин, А.А. Евсеева. – Симферополь: СОНАТ, 2006. – 192 с.
7. Потенко А. Старый Крым. Историко–краеведческие очерки / А.Потенко. – Симферополь: ОО «Фирма «Салта «ЛТД», 2007. – 156 с.
8. Рыбицкий В.А. Пятидесятилетие Ялты. 1837–1887 / В.А. Рыбицкий. – Ялта: типография Н.Р. Петрова, 1887. – 76 с.
9. Полное собрание Законов Российской империи, Собрание первое. – СПб., 1781–1783. – Т.21. – С.445–461.
10. Там само. – Собрание первое. – СПб., 1796–1797. – Т.24. – С.662.
11. Там само. – СПб., 1818. – Т.35. – С.58–59.
12. Там само. – СПб., 1820–1821. – Т.37. – С.141.
13. Там само. – Собрание второе. – СПб., 1827. – Т.2. – С.551–570.
14. Там само. – СПб., 1835. – Т.10. – Ч.1. – С.200–210.
15. Там само. – СПб., 1830. – Т.5. – Ч.2. – С.547–549.
16. Там само. – СПб., 1831. – Т.6. – Ч.1. – С.136–137.
17. Там само. – СПб., 1832. – Т.7. – С.11.
18. Там само. – СПб., 1832. – Т.7. – С.802.
19. Там само. – СПб., 1835. – Т.10. – Ч.2. – С.1127–1128.
20. Там само. – СПб., 1848. – Т.23. – Ч.2. – С.124–128.
21. Там само. – СПб., 1854. – Т.29. – Ч.1. – С.736–737.
22. Там само. – СПб., 1850. – Т.25. – Ч.1. – С.647.
23. Там само. – СПб., 1854. – Т.29. – Ч.1. – С.721.
24. Там само. – СПб., 1876. – Т.51. – Ч.2. – С.526.
25. Там само. – СПб., 1877. – Т.52. – Ч.1. – С.97–98.
26. Государственный архив в Автономной Республике Крым. – Ф.348. – Оп.1. – Д.5.
27. Там само. – Ф.348. – Оп.1. – Д.1815.
28. Там само. – Ф.348. – Оп.1. – Д.301.
29. Там само. – Ф.518. – Оп.1. – Д.609.
30. Там само. – Ф.489. – Оп.1. – Д.2764.

* * *

УДК 655(477) «16/17»(045)

Анастасія Дегтеренко, канд. політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, Маріупольський державний університет, Україна, м. Маріуполь
Юзеф Нікольченко, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності, Маріупольський державний університет, Україна, м. Маріуполь

Документознавчий аспект друкарської діяльності Івана Федорова в Україні

Здійснена класифікація документальних джерел з історії друкарської діяльності Івана Федорова в Україні.

Ключові слова: витoki українського друкарства, Іван Федоров, Львів, адміністративно–судова система, документ, документознавство, класифікація.

Анастасія Дегтеренко, Юзеф Нікольченко.
Документоведческий аспект книгопечатной деятельности Ивана Федорова в Украине

Осуществлена классификация документальных источников по истории книгопечатной деятельности Ивана Федорова в Украине.

Ключевые слова: истоки украинского книгопечатания, Иван Федоров, Львов, административно–судебная система, документ, документоведение, классификация.

Anastasiya Degterenko, Yuzef Nikolchenko. The aspect of Record Managing in book printing activity of Ivan Fedorov in Ukraine

The classification of document sources as for the book printing activity of Ivan Fedorov in Ukraine was made.

Keywords: sources of Ukrainian book printing, Ivan Fedorov, Lvov, administrative and juridical system, document, record managing, classification.

Розвиток українського кириличного друкарства тісно пов'язаний з іменем Івана Федорова, який працював в Україні останні десять років свого життя (1573–1583), а з двадцяти відомих його друкарських праць сім побачили світ в Україні – у Львові й Острозі.

Після видання у 1564 р. у Москві «Апостола» Іван Федоров та його помічник Петро Мстиславець були змушені залишити Росію. У 1569–1570 рр., виконуючи замовлення православного магната Великого князівства Литовського, князя Григорія Ходкевича, вони надрукували у білоруському містечку Заблудові дві книжки: «Учительное евангелие» і «Псалтир з Часословцем». Зауважимо, що «Учительное Евангелие», друк якого був завершений у березні 1569 р., – це остання спільна праця І.Федорова з П.Мстиславцем, який незабаром після їхав до Вільно, де розпочав підготовку до створення власної друкарні.

Завершивши ділові стосунки з Г.Хоткевичем, ймовірно восени 1572 р., І.Федоров прибув до Львова і, не зважаючи на великі труднощі, організував друкарню, в якій протягом року, з початку лютого 1572 р. до 15 лютого 1573 р., видрукував «Апостол», що за текстом повторював московське видання [2, с.52–60]. У 1574 р. Іван Федоров видав у Львові ще одну книжку – перший у східнослов'янських народів друкований «Буквар», який став зразком для пізніших посібників початкового навчання не тільки в Україні, а й у Росії та Білорусі [2, с.61–65].

З 1576 по 1582 рр. Іван Федоров перебував спочатку в Дермані, а потім – в Острозі на службі у православного магната князя Костянтина–Василя Острозького. В острозькій друкарні, що належала князю, він продовжив друкарську справу на українських теренах, здійснивши наступні видання [2, с.66–105]:

- 1578 р. – «Буквар» (Острозький) із короткою хрестоматією церковнослов'янських і грецьких текстів;
- 1580 р. – «Книга Нового завіта»;
- 1580 р. – «Книжка» – предметно–тематичний покажчик до «Книги Нового завіта» острозького вченого–богослова Тимофія Михайловича;
- 5 травня 1581 р. – «Хронологія» білоруського поета–кальвініста Андрія Римши. Видання здійснене тогочасною українсько–білоруською літературною мовою.

– 12 серпня 1581 р. – «Біблія» (Острозька) – перше у східнослов'янських і південнослов'янських народів видання повного тексту біблійних книг церковнослов'янською мовою.

У березні 1582 р. Іван Федоров повернувся до Львова і розпочав підготовку до відновлення кириличного друкарства у місті. Але тяжка хвороба не дозволила йому завершити розпочату справу. Він помер 15 грудня 1583 р. і був похований у Львові на території Онуфріївського монастиря.

До нашого часу головними джерелами щодо друкарської діяльності Івана Федорова в Україні залишаються не тільки примірники надрукованих ним книг, а й розпорошені по архівах України, Польщі, Німеччини документи, які репрезентують український період його життя і діяльності [2, с.6]. Вони були опубліковані у збірнику «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники в Україні (XVI – перша половина XVII ст.)», присвяченому 400–річчю книгодрукування в Україні [6].

На високу оцінку заслуговує діяльність його упорядників: Я.Д. Ісаєвича, О.А. Купчинського, О.Я. Мацюка, Є.Й. Ружицького та інших учасників видання, які не тільки виконали титанічну роботу з перекладу документів з латинської та польської мов, а й додали до нього фундамен-

тальну передмову, примітки, допоміжні покажчики і переліки документів, резюме.

Документальні джерела, пов'язані з книгодрукуванням Івана Федорова в Україні, вже багато років не залишаються поза увагою вітчизняних і зарубіжних дослідників: Я.Д. Ісасевича, Я.П. Запасака, О.Я. Мацюка, О.А. Купчинського, Є.Й. Ружицького, М.П. Ковальського, Г.І. Коляди, Є.Л. Немировського, О.О. Сидорова, Т.Н. Каменської, О.О. Гусевої, А.С. Зернової (Росія), Г.Я. Голєнченка, М.Б. Ботвінника (Беларусь), П.Атанасова (Болгарія) та інших.

Разом з цим, важливим, на нашу думку, є також їхнє вивчення у ширшому форматі, який вміщує дослідження не тільки змісту, а й видових ознак, що, по суті, означає проведення документознавчої класифікації. У цьому контексті актуальною залишається думка вітчизняних документознавців (С.Г. Кулешов, Н.М. Кушнарєнко, Ю.І. Палєха, Н.О. Лєміш, Г.М. Швецова–Водка) щодо необхідності всебічного дослідження історичних документів в Україні як складової національної документної традиції, а в нашому випадку – процесу формування українського національного книгодрукування [1].

Виходячи з вищезазначеного, метою статті є дослідження документів, пов'язаних з життям і діяльністю друкаря Івана Федорова в Україні за методикою, усталеною в українському документознавстві. Об'єктом вивчення є документальні джерела за період з 26 січня 1573 р. по 13 травня 1587 р., опубліковані у збірнику «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники в Україні (XVI–перша половина XVII ст.)» [6, с.17–89], предметом – їхня класифікація.

Для здійснення поставленої мети джерела були розподілені на дві групи: офіційну документацію і документацію інформаційного характеру. Офіційні документи, а саме – «урядові і нормативно-правові акти, рішення судів різної юрисдикції, службові та особисті документи офіційного походження (посвідчення особи, документи, що засвідчують громадський стан, рівень освіти, виконання обов'язків; що засвідчують майнові права; документи на право виготовлення обладнання, продукції, товарів; інші види діяльності)» [5, с.70–71], представлені урядовими та судовими рішеннями Львова і Луцька.

Документи інформаційного характеру – це листування посадових осіб щодо подальшої долі друкарні, яка належала Івану Федорову. Професор Г.М. Швецова–Водка вважає листи за класифікаційною ознакою інформаційним свідченням про певну діяльність людини або групи людей «як матеріальний об'єкт, що був спеціально призначений для передачі зафіксованої на ньому інформації» [8, с.21].

Перед тим, як здійснити документознавчий аналіз вказаних груп джерел, пов'язаних з діяльністю Івана Федорова в Україні, вважаємо за доцільне представити розгорнуту характеристику офіційних установ міста Львова, з якими друкар, його поручителі, душоприказники або інші особи мали документально-інформаційні відносини.

Магдебурзьке право, якого набули деякі українські міста у складі Польського королівства (пізніше – Речі Посполитої), відрізнялося від існуючого руського чи польського права в судовій та адміністративній незалежності міської громади від місцевих державних, судових урядовців та установ [9, с.85–87].

На думку відомого вітчизняного дослідника історії самоврядування міст України XIII–XVIII ст. М.М. Капралє, із запровадженням магдебурзького у Львові сформувалася міська рада – орган управління містом. Перша згадка про неї датується 1353 р. [4, с.12]. Магістрат міста поділявся на чотири уряди: бурмістра, расцький (власне, уряд міської ради), вїтївський, лавничий.

Уряд бурмістра був головним. Його юрисдикція стосувалася всіх справ, що не вимагали судового процесу або присяги. Міська рада керувала фінансами та податками міста. Расцький уряд, який збирався під керівництвом бурмістра, був найважливішим адміністративно-судовим органом. Він розглядав справи щодо міських фінансів, заборгованості місту, про порядок у місті, а також апеляції від бурмістерського та вїтївського урядів.

Райці схвалювали чи уточнювали поділ мастків між спадкоємцями, мали право видавати й уточнювати статuti ремісничих цехів, контролювати їхню діяльність, дбали про встановлення справедливих цін і точних мір та якості товарів, забороняли самостійну ремісничу діяльність.

М.М. Капраль стверджує, що спочатку за магдебурзьким правом вїтївський уряд у Львові був найважливішим. І вїтї виконував не тільки судові, а й найголовніші адміністративні функції у місті. Проте після викупу вїтївства містом у 1378 р. цей уряд переходить до рук расцької колегії, що зі свого складу або з лавників обирала щорічно вїтїа [3, с.115–116].

Уряд вїтїа розглядав усі справи (малі і великі) щодо боргів, поранень, образи словами і діями, що вимагали виступів свідків та складання присяги. Від його уряду апеляція йшла до расцького уряду.

Поряд із радою, другою складовою влади, у місті була судова лава. Лавники разом із райцями утворювали магістрат, являючи собою верхівку влади у місті. Уряд лавників був залежний від райців, котрі мали прерогативу обирати їх.

Для забезпечення потреб населення у судочинстві, у Львові останньої чверті XVI–початку XVII ст. існував гродський (міський) уряд, гайні (термінові, невідкладні) міські суди, вірменський та єврейський суди.

Розглянемо вище вказані групи документів щодо діяльності Івана Федорова в Україні за інформаційною складовою та їхньою видовою ознакою, як системних об'єктів у зовнішньому середовищі. Групу офіційної документації становлять:

– розпорядчі акти адміністративного характеру, представлені двома ухвалами расцького уряду Львова (від 26 січня 1573 р. з дозволом друкарєві Івану Федорову наймати підмайстрів для виконання тєслєрських робіт у друкарні; від 7 грудня 1573 р. у справі спору між цехом тєслєв та Іваном Федоровим з дозволом друкарєві найняти підмайстра поза Львовом для виконання тєслєрських робіт у друкарні) та однією ухвалою єврейського суду Львова від 4 грудня 1584 р. про передачу у власність Ізраїлю Якубовичу зі Львова книг та обладнання друкарні, заставлених у нього друкарєм Іваном Федоровим ще у 1579 р.;

– заяви особисто Івана Федорова чи інших осіб до урядів різних інстанцій Львова складають найбільшу кількість документів – 27, у т.ч.: до расцького уряду – 7, вїтївського – 8, лавничного – 5, гродського – 7. Одна заява надійшла від І.Федорова 5 березня 1578 р. до гродського уряду Луцька (російською мовою) про видане ним повноваження слугі пана Михайла Гарабурди – Тимофію Михайловичу – на право стягнення боргу від міщанина Якова Максимовича у Вільно.

– скарга від 13 серпня 1575 р. до львівського вїтївського уряду міщанина Івана Шпака з Коломиї на поручителя Івана Федорова Касіяна Приймича з Коломиї у зв'язку з неприбуттям друкаря у призначений день до львівського вїтївського уряду з метою врегулювання свого боргу Шпакові. Зустрічна скарга вже від Івана Федорова розглядалася відповідно 16 серпня 1575 р. у вїтївському уряді Львова на міщанина Івана Шпака з Коломиї у зв'язку з неприбуттям його в призначений день до львівського вїтївського уряду для отримання боргу від друкаря.

Заслуговує на увагу своєю оригінальністю скарга (російською мовою), що надійшла до гродського уряду Луцька 7 березня 1575 р. від Михайла Джуси на князя Костянтина–Василя Острозького за звільнення його з посади управителя монастиря у Дермані та призначення на це місце Івана Федорова.

– шість свідчень з різних фінансових справ розглядалися у расцькому (4) та вїтївському (2) урядах Львова;

– підтвердження щодо виконання різних фінансових зобов'язань були представлені Іваном Федоровим або іншими особами до расцького (4) та гродського (2) урядів Львова.

Офіційну документацію складають також два списки мешканців Львова від 11 березня 1573 р. та 28 січня 1574 р. «Йдеться про записи в книзі, де реєструвався збір податків з міського населення – королівського шосу (податку, що стягувався на підставі ухвал сейму і провінційних сеймиків) і міського шосу (податку, який накладався за постановою магістрату). У записях про сплату королівського подвійного шосу, який розпочали збирати 11 березня 1573 р., засвідчено, що в цей час у Кулганівському будинку винаймав приміщення «руський друкар» (impressor Ruthenus), який сплатив 1 золотий і 1 гріш» [2, с.48]. Вдруге Іван Федоров сплатив королівський шос у сумі 22,5 гроша [6, с.21].

Останній документ, складений за життя друкаря, датований 26 лютого 1583 р. Це угода «між славетними друкарєм Іваном Хведоровичем і художником Гринєм Івановичем за посередництвом приятелів славетних Михайла Дашковича, художника Лавриша, Івана Яцьковича Моруховського і шевця–сап'янника Яцька з львівського передмістя, про те, що Іван Хведорович, друкар його милості князя Костянтина Костянтиновича, князя Острозького, київського воєводи, маршалка Волинської землі, пан того Гриня, в минулому в острозькому замку, в друкарні, перед добрими людьми, а саме – перед протопопом Терентієм Івановським, і перед острозьким писарєм паном Василєм, і перед острозьким лимарєм Антоськом Семашковичем» про відлиття шрифтів для друкарні, яка була вписана до книги львівського гродського уряду [6, с.47–52].

Проведена нами класифікація інформаційної складової офіційної документації, пов'язаної з діяльністю Івана Федорова, дала наступні результати:

– за характером знакових засобів вони є текстовими документами;

– за характером запису інформації вони є двовимірними: інформація фіксувалася буквами та мала свій формат і об'єм;

– за призначенням для сприйняття офіційна документація є такою, що призначена для виконання певними категоріями населення не тільки Львова, а й інших міст українських земель у складі Речі Посполитої. Переважна більшість документів була написана латиною;

– за каналом сприйняття ці документи можна віднести до візуальних, коли людина особисто їх читала, та аудіальних, коли інформація передавалася посередником (відповідними чиновниками урядів і судів або перекладачами);

– за способом документування – рукописні;

– за класифікацією фізичної (матеріальної) складової документа – ухвали, заяви, скарги, свідчення та інші – були паперовими, а за матеріальною конструкцією – аркушеви.

Якщо розглядати офіційну документацію, яка була пов'язана з діяльністю Івана Федорова в Україні, за обставинами її існування, то за регулярністю виходу вона була неперіодичною, а готувалася лише у зв'язку з певними подіями.

За умовами використання і появою у часі офіційні документи, як системні об'єкти у зовнішньому середовищі, були оригінальними, а за походженням – місцевими.

Наступна класифікація є результатом практичного поділу документів на класи (види, роди, типи, жанри) відповідно до їхніх головних ознак за фасетно-блочною системою [8, с. 142].

Види документа, що виокремлюються за певною ознакою, становлять окремий фасет класифікації. Таких фасетів може бути багато, залежно від того, скільки ознак має документ. Фасети, в яких використовуються ознаки спорідненості за походженням, можна об'єднати у блок, тобто у сукупність фасетів. Розглянемо докладніше знакову систему запису інформації офіційної адміністративно-судової документації Львова і Луцька.

Перший блок – це види документів за особливостями знакових засобів фіксації та передачі інформації:

- за способом запису інформації (способом створення документа) – ухвали, заяви та скарги – рукописні (рукописні);
- за характером знакових засобів передачі інформації – символічні;
- за належністю знаків запису – текстові (писемні, літературні);
- за характером мовної знакової системи, в якій виконано інформацію – документи офіційної групи – вербальні;
- за формою запису інформації – офіційна документація – двовимірна (при написанні документів застосовувались надрядкові знаки);
- за призначенням до сприйняття інформації – для поінформованої людини;

Другий блок – це види документів, виконані за особливостями носія інформації:

- за матеріалом носія інформації – паперові;
- за формою (матеріальною конструкцією) носія інформації – аркушеві;
- за зовнішньою структурою документа – однотомні;
- за внутрішньою структурою документа – моно документи.

Третій блок – це види документів за їхньою інформаційною складовою:

- за сферою виникнення інформації та об'єктом відображення ухвали мали управлінський характер, решта документів – адміністративний характер;

- за рівнем узагальнення інформації – першоджерельні.

Четвертий блок – це види документів за обставинами їхнього побутування у зовнішньому середовищі:

- за характером аудиторії, на яку розрахований документ – неопубліковані;
- за часом появи у зовнішньому середовищі та правовим характером – оригінали;
- за ступенем достовірності та юридичною силою – автентичні.

Наведена схема класифікації офіційних документів, пов'язаних з діяльністю Івана Федорова, враховує переважно ознаки, що характеризують способи запису інформації та матеріальну форму документа, тобто особливості носія інформації. Ця класифікація є засобом пізнання документа як явища.

Групу документів інформаційного характеру складають джерела, що несуть безпосередню інформацію про подальшу долю друкарні, яка належала Івану Федорову у Львові. Це послання ієрархів православної церкви до українського населення Львова, лист Львівського Успенського братства до константинопольського патріарха Феодіпта та одне письмове підтвердження повноважень на збирання пожертв [6, с. 80–89]:

- від 18 листопада 1585 р. (російською мовою) – із закликом львівського єпископа Гедеона Балабана до українського населення здійснювати пожертви на викуп друкарні Івана Федорова для братства у Львові;
- від 25 січня 1586 р. (російською мовою) – послання антіохійського патріарха Йоакима до українського населення із закликом допомогти в будівництві у Львові братської церкви, школи, друкарні і шпиталю;
- від 7 червня 1586 р. – лист Львівського Успенського братства до константинопольського патріарха Феодіпта про діяльність у справі відкриття у Львові школи і друкарні та прохання підтвердити грамоту про заснування братства;
- від 20 грудня 1586 р. (російською мовою) – послання львівського єпископа Гедеона Балабана до українського населення із закликом здійснювати пожертви на відновлення друкарні у Львові;
- від 10 травня 1587 р. (російською мовою) – послання львівського єпископа Гедеона Балабана до українського населення із закликом надати допомогу Львівському Успенському братству у відбудові церкви, школи, друкарні і шпиталю;
- від 13 травня 1587 р. (російською мовою) – повноваження, видане львівським єпископом Гедеоном Балабаном збирачеві пожертв на львівську братську школу і друкарню.

У вказаних документах інформаційного характеру присутній текст на матеріальному носії та необхідні реквізити: кому, від кого, дата, місце і час події. За класифікацією вони мають усі ознаки текстових:

- за вимірністю запису інформації вони є двовимірними, адже інформація, як і у випадку з офіційною документацією, записувалася буквами та мала свій формат і об'єм;
- за належністю для сприйняття – вони були призначені для прочитання;
- за каналом сприйняття – ці документи віднесені до візуальних;

- за ступенем свого розповсюдження вони були неопублікованими;
- за способом документування – мали рукописний вигляд;
- за класифікацією фізичної (матеріальної) складової – були паперовими, а за матеріальною конструкцією – аркушевіми.

Якщо розглядати їх за обставинами свого існування у зовнішньому середовищі, то за регулярністю виходу вони є неперіодичними. За умовами використання і часом появи на світ ці документи, як системні об'єкти у зовнішньому середовищі, були оригіналами, а за місцем походження вони є регіональними або місцевими.

Лагиномовні тексти документів написані письмом, близьким до чеської бастарди, яке широко застосовувалося в канцеляріях різних установ на території Речі Посполитої в останній чверті XVI ст. [7, с. 46–47].

Всі російськомовні документи написані побіжним напівуставом – прискореним письмом з лігатурами. Різник М.Г. вважає, що «коли писар, використовуючи напівустав починає вживати методи властиві скоропису (наприклад збільшує кількість виносних літер над рядком), то таке письмо умовно називається напівуставом, що переходить у скоропис» [7, с. 88–89].

Практичне значення результатів документознавчого аналізу першоджерел, пов'язаних з діяльністю друкаря Івана Федорова в Україні полягає у можливості використання його методів та інструментів для наступних наукових пошуків у трьох напрямках: в історії України, в історії української культури та історії українського діловодства і документування.

Список використаних джерел

1. Дегтеренко А.М. До питання про витoki українського кириличного друкарства / А.М. Дегтеренко, Ю.М. Нікольченко // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць: Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Випуск 69 (№2). – Київ – 2013. – С. 11–16.
2. Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Видання друге, перероблене і доповнене / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1983. – 155 с.
3. Капраль М. Привілей 1356 р. як повторне надання магдебурзького права для міста Львова / Мирон Капраль // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць / за ред. М.Мудрого. – Львів, 1999. – Т.3. – С. 11–21.
4. Капраль М.М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права) / М.М. Капраль // Український історичний журнал. – К., 2006. – №5. – С. 111–129.
5. Кулешов С.Г. Загальне документознавство: навч. посібник / Укрдержархів; УНДІАСД / С.Г. Кулешов. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 123 с.
6. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні / XVI–перша половина XVII ст. / Збірник документів / Упорядн. Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський та ін. – К.: Наукова думка, 1975. – 341 с.
7. Різник М.Г. Письмо і шрифт: Навчальний посібник / М.Г. Різник. – «Вища школа», 1978. – 150 с.
8. Швецова-Водка Г. М. Документознавство: Навч. посіб. / Г.М. Швецова-Водка. – К.: Знання. 2007. – 398 с.
9. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів., вчителів] / Н.М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

* * *

УДК 94(477)»18»

Максим Гедін, старший викладач кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства, Київський національний лінгвістичний університет, Україна, м. Київ

Погляди Михайла Максимовича на проблему витоків Старокиївської держави в контексті зародження наукової полеміки XIX століття

Проаналізовані погляди М.О. Максимовича на проблему витоків Старокиївської національно-культурної і державно-політичної спадщини в контексті зародження наукової полеміки XIX століття.

Ключові слова: Старокиївська держава, історіографія, історичне значення, полеміка.

Максим Гедин. Взгляды Михаила Максимовича на проблему истоков Старокиевского государства в контексте зарождения научной полемики XIX века

Проанализированы взгляды М.А. Максимовича на проблему истоков Старокиевского государства. В частности, показано отношение украинского ученого к концепции норманизма, которая была популярной в научных кругах в XIX веке.

Ключевые слова: Старокиевское государство, историография, историческое значение, полемика.

Maksim Gedin. The views of Michail Maksimovich on the problem of the origins of Old Kiev State in a context of the birth in scientific controversy of the XIX century

Analyzed the views of Michail Maksimovich about problem of the origins of Old Kiev State. In particular shows the relationship of the Ukrainian scientist to the concept of normanism that was the popular in the scientific circles in the XIX century.

Key words: Old Kiev State, historiography, historical meanings, controversy.

Кардинальні зміни, які відбулися в житті українського народу після проголошення 24 серпня 1991 року державної незалежності України, створили сприятливі умови і відкрили широкі можливості для вивчення національної історичної спадщини та підвищення наукового рівня історіографічних досліджень. На сучасному етапі розвитку історичної науки зростає суспільний інтерес до надбань національної історіографії, інтенсивно заповнюються так звані «білі плями» в історичній науці, переосмислюються оцінки та значення вузлових історичних подій, долаються догми та стереотипи, нав'язані українському суспільству радянським тоталітарним режимом. Тому, сьогодні перед українськими науковцями постають завдання не лише простежити процес формування історичної та країнознавчої науки, але також і вивчити життєвий шлях тих людей, які перебували біля її витоків. Як зазначають провідні сучасні історіографи, – лише через вивчення життєвого шляху та наукової спадщини видатних історичних особистостей, стає можливим відтворення загального контексту історичного періоду, в якому ця особистість творила [7, с. 10].

Для сучасного етапу розвитку української історичної науки характерна персоналізація історичного та історіографічного процесу. Історію творить народ, а його провідне ядро складають непересічні особистості, призначення яких своїм інтелектом, ідеями, словами і діями осмислювати історичне минуле й залишати повчальний досвід для майбутніх поколінь. Особистість історика, його світогляд та внесок в історичну науку – це найбільший скарб історіографії. Аксиоматичним у цьому контексті постає необхідність ґрунтовного вивчення історичних поглядів одного із зачинателів української історіографії та країнознавства, визначного українського науковця і культурного діяча, одного із засновників української академічної та науково-гуманітарної традиції – Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873 рр.), життєвий шлях та наукова діяльність якого складає цілу епоху в інтелектуальному та національно-культурному розвитку України.

Слід зазначити, що навчання та професорство М.О. Максимовича в Московському університеті, а тому, перебування в російському інтелектуальному середовищі, не перешкодили вченому стати «хрещеним батьком» українського національного відродження, ідейним натхненником соборності українських земель. В цьому контексті важливим досягненням М.О. Максимовича є те, що в період русифікації національної культури та духовності українства перший ректор Київського університету св. Володимира сформулював своє бачення українського історичного процесу, розробив власну схему історії українського народу і закрив теоретичні основи української національної ідеї [15, с. 24].

В українській історіографії погляди першого ректора Київського університету ім. Св. Володимира М.О. Максимовича неодноразово були предметом досліджень – наукову спадщину вченого вивчали історики XIX–XX століття В.Б. Антонович [20], В.П. Іконников [2, с. 385], М.П. Драгоманов [6, с. 172], М.С. Грушевський [4]. Історичну концепцію М.О. Максимовича висвітлювали у своїх історіографічних студіях Д.І. Дорошенко [5, с. 83–86], М.І. Марченко [16], Л.А. Коваленко [9, с. 19], П.Г. Марков [15], В.П. Коцур [12] та А.П. Коцур [11]. В різні історичні періоди, в залежності від впливу політичної та ідеологічної кон'юнктури, в працях зазначених дослідників робилася спроба проаналізувати історичні погляди М.О. Максимовича крізь призму української національної

ідеї. В той же час, праці вказаних науковців лише побіжно торкаються вивчення поглядів М.О. Максимовича на проблему витоків Старокиївської держави, а тому не дають змоги визначити роль українського вченого в розробці зазначеної проблеми.

Пропонована стаття має на меті систематизувати і проаналізувати погляди видатного українського історика М.О. Максимовича на проблему зародження Старокиївської держави, і в цьому контексті показати відношення вченого до поширеної в першій половині XIX століття норманської теорії походження Старокиївської держави.

Слід зазначити, що колосальний вплив на формування світогляду та історичних поглядів М.О. Максимовича, становлення його як людини та прищеплення вченому інтересу до української історії справило виховання в родині, адже М.О. Максимович належав до старовинного роду козацьких старшин і церковних ієрархів.

Народився М.О. Максимович 3 вересня 1804 року на Згарському хуторі Тимківщині (тепер с. Богуславець Черкаської області), де знаходився будинок його бабусі – Ганни Савіни Тимківської [10, с. 21]. На хуторі мешкав Іван Назарович Тимківський, який після смерті свого брата виховував п'ятьох племінників, троє з яких згодом стали письменниками, а двоє – професорами Московського і Харківського університетів. Молодша їхня сестра Гликерія Федорівна, яка народилася в 1788 році, була матір'ю М.О. Максимовича. Батько Михайла – Олександр Іванович, залишивши в 1803 р. військову службу в Києві, одружився і жив під Переяславом на хуторі Старосілля, де М.О. Максимович й перебував до трирічного віку. Потім родина мешкала у придніпровському селі Прохорівці Золотоніського повіту в діда по батьківській лінії – Івана Івановича Максимовича [1, с. 27].

Навчаючись в період з 1812 по 1819 рік в Новгород-Сіверській гімназії, М.О. Максимович цікавився українською історією періоду Старокиївської держави та національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Тобто, вже з дитинства майбутній вчений почав захоплюватися історією українського народу, боротьбою за його самовизначення.

В 1823 році М.О. Максимович закінчив словесне та природниче відділення філософського факультету, а згодом також і медичний факультет Московського університету. Після навчання в Московському університеті працював директором ботанічного саду, викладачем, професором і завідувачем кафедри ботаніки Московського університету. Протягом 1834–1835 рр. М.О. Максимович обіймав посади професора російської словесності, першого ректора, а також декана філософського факультету Київського університету св. Володимира. Проте, невдовзі, через хворобу змушений був покинути роботу в Київському університеті. Після 1845 року М.О. Максимович постійно проживав на власному хуторі Михайлово Гора на Чернігівщині. В цей час найбільшою проблемою для вченого стала відсутність можливості займатися науковою діяльністю, адже російське міністерство освіти, зважаючи на українофільські погляди вченого, намагалось відсторонити його від улюбленої справи [18, с. 13–14].

Незважаючи на те, що М.О. Максимович не був фаховим істориком, це не завадило вченому здійснити вагомий вклад в українську історичну науку. Пріоритети вітчизняної історії в історико-філологічній спадщині вченого визначали проблеми дослідження історії Києва, історія козацтва та Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття, історичний портрет Б.Хмельницького тощо. Знаковою проблемою, що цікавила М.О. Максимовича, була історія Старокиївської держави.

Історія зародження Старокиївської держави, а також її місця і ролі в історичному процесі є актуальною науковою проблемою, незважаючи на те, що вона достатньо розроблена в науковій літературі. Сьогодні ця тема привертає увагу науковців, оскільки зачіпає важливі питання взаємин українців і росіян в контексті приналежності Старокиївської національно-культурної і державно-політичної спадщини.

Ще російський історик М.М. Карамзін почав упроваджувати в свідомість жителів Російської імперії думку про єдину давньоруську спільноту. Ця ідея поширювалася паралельно з теорією єдиної Росії та Москви – «третього Риму» – державної ідеології, яка бере свій початок з другої половини XIV століття [8, с. 101]. У XIX столітті вона модифікувалася у теорію «трьох Русей», з міфом про єдиний давньоруський народ, що складався з трьох племінних гілок: великоруського (російського), білоруського і малоруського (українського) народів. До монголо-татарської навали середини XIII століття існував єдиний давньоруський народ, а після завоювання, під впливом іноземних культур утворилися малоруська та білоруська народності. Російська народність найбільше перебрала в себе давньоруських рис, тому, на думку М.М. Карамзіна, саме вона є спадкоємницею давньоруської народності [8, с. 103].

Міф про єдиний давньоруський народ був основою для іншого аспекту імперської ідеології – існування спільного для всіх трьох складових частин східного слов'янства історичного процесу. Ті дві гілки, які в результаті монголо-татарського завоювання відпали від процесу історичного розвитку великоросійського народу, прагнули до єдності і, коли це стало можливим у середині XVII століття, знову об'єдналися з великоруським народом в одній державі [19, с. 7]. Таким чином, ключовим аспектом імперської ідеології стало твердження, що великоруська народність – лідер культурного, політичного й економічного життя східного слов'янства, а також основа його історичного розвитку. Досліджуючи цю проблему,

М.О. Максимович виступив проти імперської історіографії, яка розглядала українську історію лише як ділянку загальноросійського історичного процесу, заперечуючи автохтонність українців Наддніпрянщини (які, на думку російських вчених, прийшли сюди з Прикарпаття, коли росіяни після монголо-татарської навали перекочували на північний схід).

Важливе значення у формуванні історичних поглядів М.О. Максимовича на роль Старокиївської держави в історії України відіграла праця М.П. Погодіна «Происхождение Руси», підготовлена в 1825 році, де були запропоновані декілька сумнівних гіпотез щодо витоків та розвитку Старокиївської держави. Проаналізувавши працю М.П. Погодіна, М.О. Максимович підготував працю «Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским» [13], яка стала своєрідним викликом російському історичному чини, між російським та українським вченими в середині XIX століття зав'язалася масштабна наукова полеміка, що зачіпала важливі питання взаємин українців і росіян в проблемі приналежності Старокиївської національно-культурної і державно-політичної спадщини.

Проблема витоків Старокиївської держави цікавила М.О. Максимовича в контексті так званої норманської теорії, яка у XIX столітті здобула актуальне наукове і політичне значення. В своїх наукових дослідженнях М.О. Максимович заперечував норманську теорію, відстоюючи тезу про автохтонність східних слов'ян, їхню господарську (переважно землеробську) діяльність, що ставила слов'янську народність на вищий щабель розвитку порівняно із завойовниками.

Норманська теорія (норманізм) – один з найважливіших дискусійних аспектів історії Старокиївської держави. Вона являє собою напрям в історіографії, який розвивав концепцію про те, що східнослов'янська державність, в тому числі й Русь, бере свій початок із Скандинавії періоду завоювання вікінгів, яких в Західній Європі називали норманами [21, с.14]. Фактично ця концепція була наслідком історіографічної концепції «Повісті минулих літ», але доповнена ідентифікацією літописних варягів як скандинавів-норманів. Сама по собі Норманська теорія є варварською по відношенню до нашої історії і до її витоків зокрема. На основі цієї теорії українській нації приписувалася неспроможність створити власну державність. Прикро, що впродовж десятиків років норманська теорія походження Русі займала в історичній науці провідні позиції. Причому, серед прихильників норманської теорії, крім зарубіжних істориків, етнографів, була значна кількість вітчизняних вчених.

Вперше тезу про походження варягів зі Швеції висунув король Юхан III в дипломатичному листуванні з Іваном Грозним [17, с.34]. Розвинути цю думку спробував в 1615 році шведський дипломат Петро Петрей де Ерлезунда в своїй книзі «Regin Muschowitici Sciographia». Його почин підтримав у 1671 році королівський історіограф Юхан Відекінд в «Thet svenska i Ryssland tijo hrs krijgs historie». Великий вплив на наступних норманістів надала «Історія шведського держави» Олафа Далина [17, с.35–36].

Популярність в Російській Імперії норманська теорія походження Старокиївської держави здобула в першій половині XVIII століття завдяки науковим розробкам німецького історика Готліба Зігфріда Байєра (1694–1738 рр.). Пізніше, погляди цього дослідника, який працював в рамках діяльності Петербурзької Академії наук почали розділяти і інші німецькі вчені – Герард Фрідріх Міллер, Штрубе-де-Пірмонт та Август Людвіг Шльоцер, які, через прорубане Петром I «вікно в Європу», потрапили в Петербурзьку Академію Наук і зайнялися дослідженням різних аспектів російської історії [17, с.36–37].

Слід зазначити, що робота, яку задумували німецькі вчені, була надзвичайно відповідальним процесом. З точки зору наукового дослідника, вченим необхідно було спочатку зібрати, вивчити та систематизувати джерельну базу дослідження: літописи, хроніки сусідніх народів, свідчення стародавніх авторів, які писали про Русь, а також безліч інших документів. Натомість, німецькі академіки на підставі сумнівних і неперевіраних даних, ігноруючи одні руські літописи і неправильно витлумачивши інші, оголосили князя Рюрика скандинавським німцем і основоположником російської державності [17, с.38]. Такі висновки були зроблені німецькими вченими незважаючи на те, що вже на той час існувала достатня кількість вітчизняних та іноземних історичних джерел, які явно суперечили цьому твердженню і проливали світло на більш давні періоди і події російської історії.

Так, наприклад, найдавніший новгородський літопис єпископа Іоакима, знайдений російським істориком В.М. Татищевим, чітко вказує, що Рюрик був онуком новгородського князя Гостомисла, а київський літопис Нестора, на якому фактично базувалися дослідження академіків, з приводу покликання варягів зазначає, що нормани не були скандинавами і що варягами на Русі в той час називалися багато народів найрізноманітнішого походження [17, с.39]. Однак, незважаючи на ці свідчення, німецькі вчені зробили Рюрика норманом, а Іоакимівський літопис оголосили фальшивим.

Згодом, норманську теорію «німецько-російських» академіків розробляли історики Готфільд Шріттер, Еріх Тунман, Йоганн Коло, Фрідріх Крузе, Християн Шльоцер, Мартін фон Френ та ін. Більш того, норманська теорія походження Старокиївської держави отримала визнання та підтримку президентів і віце-президентів Російської Академії Наук, а в подальшому самої Катерини II Великої, яка народилася в Німеччині, і за

таких історичних обставин почувалася на російському престолі більш затишно [21, с.18].

Відзначимо, що у XIX столітті, яке стало періодом становлення російської історичної науки, варязький чинник в утворенні Старокиївської держави підтримувала більшість учених, у тому числі російських.

Прихильником норманської теорії в XIX столітті був визначний російський вчений М.М. Карамзін. Проаналізувавши свідчення Нестора, російський вчений прийшов до висновку, що під назвою «варяги» необхідно розуміти скандинавів. Головним аргументом такого висновку для М.М. Карамзіна стали повідомлення в літописі про скандинавські імена варязьких князів. Крім того, російський вчений ототожнював варягів з Руссю і відносив їх до Шведського Королівства, де, на його думку, одна з приморських областей здавна називалася роски, або Ros-lagen, а фіні донині називають всіх її жителів Ротси (Руотси) [8, с.134]. Початок Російської історії уявлявся М.М. Карамзіну як унікальний випадок в історії – слов'яни добровільно знищили свою стародавню форму правління, і тому самі запросили на Русь варягів, які фактично були їх ворогами.

В пошуках пояснення такого історичного феномену, М.М. Карамзін розробив теорію, що варяги з'явилися на землях Русі ще до IX століття і певний період часу правили слов'янами без насильства, просто стягуючи з них данину. Також вчений зазначав, що варяги в IX столітті були розвиненим народом і мали значні зовнішньополітичні контакти з Південною і Західною Європою [8, с.135]. Таке твердження привело М.М. Карамзіна до висновків, що варяги в політичному і культурному розвитку стояли вище за слов'ян, тому мали вплив на соціально-політичний, економічний і культурний розвиток слов'янських народів. В той же час, М.М. Карамзін стверджував, що слов'янські бояри, незадоволені владою варягів, яка зменшувала їх власний політичний вплив на Русі, спробували вигнати варягів із слов'янських земель [8, с.136]. Проте, на думку вченого, здійснити цей задум слов'янським боярам завадили міжусобиці, що, зрештою, призвели до політичного і культурного занепаду Русі. Розвиваючи свою теорію, М.М. Карамзін прийшов до висновку, що спостерігаючи за занепадом своєї держави, слов'яни радою Новгородського старійшини Гостомисла запросили варягів правити на Русі [8, с.138]. Таким чином, заснування Старокиївської держави російський вчений пов'язував не із завоюванням Русі варягами, а з добровільним їх запрошенням на слов'янські землі.

Слід зазначити, що теорія М.М. Карамзіна заперечувалася багатьма істориками за моменту її опублікування [3, с.221]. М.О. Максимович також критикував теорію російського вченого. В проблемі ролі варягів у виникненні державності на українських землях, аргументація М.О. Максимовича зводилася до заперечення факту запрошення варягів та їх позитивної ролі в історії Старокиївської держави. Зокрема, в «Історії давньої руської словесності» [14] український вчений писав про те, що в давні часи, до утворення Старокиївської держави, слов'яни називали варягами не якесь одне плем'я Скандинавії, а різні прибалтійські племена. В XII столітті в середовищі слов'ян, з іменем варягів було пов'язано поняття про людину з Прибалтики, або взагалі чужинця, іноземця. Варяги в Західній Європі були відомі під іменем норманів не як окремі племена, а як північні розбійники [14, с.356]. М.О. Максимович припускав: «Якщо у Нестора, або в іноземних сказаннях говориться, що руси були норманами, то це варто розуміти що руси – північний, прибалтійський народ, і не більше того» [14, с.358]. Таким чином, на думку М.О. Максимовича, руси, будучи варягами чи норманами, могли бути слов'янами і не бути скандинавськими німцями. Вчений зауважував, що у Нестора в трьох місцях Русь зарахована до варягів у широкому розумінні слова і пропонував звернути увагу на текст літопису, де руси і варяги представлені як два окремих народи. На переконання М.О. Максимовича, поява і розселення русів відбулися в Київській землі та біля Чорного моря, і тому Київська земля перша стала називатися Руссю, або руською землею, а Чорне море – Руським. Коли ж Олег із Новгорода перейшов у Київ, тоді, за словами Нестора, і варяги, що були з ним, і словени (тобто новгородці), і інші народи почали називатися Руссю. З того часу ім'я це стало загальнодержавним [14, с.361].

Протягом своєї наукової діяльності М.О. Максимович доводив, що Старокиївська держава заснована на основі злиття слов'янських побутів: «мореходно-воєнного или Поморского и домовито-земледельческого или Полянського». А щоб не почуватися чужими, варяги «должны были принять его славянско-русскую народность и утратить свою немецкую – еще более, чем теряли ее норманны у народов западно-европейских» [14, с.364].

Таким чином, досліджуючи проблему витоків Старокиївської держави, М.О. Максимович не заперечував присутності варягів, але стверджував їх абсолютну меншість і незначний вплив на суспільно-політичний і культурний розвиток східних слов'ян. На переконання вченого, мандруючи у складі невеликих загонів воїнів-купців, варяги швидко засвоювали східнослов'янські мови та культуру, але внаслідок своєї нечисленності, навряд чи могли серйозно впливати на спосіб життя місцевого населення. З іншого боку, М.О. Максимович відзначав участь, навіть провідну роль, варягів у політичному житті з огляду на те, що всі правителі Києва аж до Святослава, а також їхні дружинники мали скандинавські імена.

В той же час, М.О. Максимович прийшов до висновку, що варяги відігравали роль каталізатора політичного розвитку слов'янських земель. Ці

процеси відбувалися тому, що варяги або підкоряли і політично організовували слов'ян, або ж створювали для них загрозу, що змушувала слов'ян краще організовуватися самим. Проте, на думку М.О. Максимовича, у ряді випадків інтереси східних слов'ян і варягів співпадали. Це, зокрема, стосувалося обмеження впливу хозарів, протистояння нападам кочовиків, забезпечення й охорони дніпровського торгового шляху на Візантію. Тому, М.О. Максимович вважав виникнення Старокиївської держави досягненням не якоїсь окремої етнічної групи, а результатом складної слов'яно-скандинавської взаємодії.

Список використаних джерел

1. Автобіографія М.А. Максимовича // Киевская старина. – 1904. – Т. XXXVI. Сентябрь. – 326 с.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Святого Владимира (1834–1884) / Составлен и издан под редакцией профессора В.С. Иконникова. – К., 1884.
3. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т.1: Українські проекти в російській імперії / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2004. – 504 с.
4. Грушевський М.С. Історія України–Руси: До 125-річчя з дня народження Михайла Грушевського: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991.
5. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право – К: Українознавство, 1996.
6. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
7. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
8. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношении / Примечания Ю.С. Пивоварова – М.: Наука, 1991. – 273 с.
9. Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. – Кам'янець–Подільський, 1964.
10. Короткий В.А., Біленький С.Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття [Текст] / В.А. Короткий, С.Г. Біленький; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ВЦ «Київський університет», 1999. – 387 с.
11. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX століття / А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 84 с.
12. Коцур В.П. М.О. Максимович – великий будівничий історичної науки / В.Коцур // «Я син свого народу». Наукова спадщина М.Максимовича (до 200-річчя з дня народження вченого). – К., 2005. – 412 с.
13. Максимович М.А. Откуда идёт русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским / М.А. Максимович // Максимович М. Выбранные творения / упоряд. и вст. ст. В.Короткого. – К.: Либідь, 2004. – С.46–90.
14. Максимович М.А. История древней русской словесности / М.А. Максимович // Максимович М.А. Собр. соч.: в 3 т. – К., 1880. – Т.3. – 1880. – С.346–471.
15. Марков П.Г. М.О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К: Вид-во КДУ, 1973. – 115 с.
16. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С.195.
17. Меркулов В.И. Откуда родом варяжские гости? (генеалогическая реконструкция по немецким источникам). – М., 2005.
18. Ольхіна Н.І. Михайло Максимович – фундатор наукового дискурсу XIX ст. та родоначальник історіософської концепції українського козацтва / Н.І. Ольхіна // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2009. – №2 (5). – С.13–19.
19. Почивалова А.В. Историческая концепция М.П. Погодина: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.В. Почивалова; Пензенский государственный педагогический университет им. В.Г. Белинского. – Пенза, 2010.
20. Речь В.Б. Антоновича (промова на засіданні, пам'яті М.Максимовича) // Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. – Т.1. за 1873. – К., 1874. – С.78–79.
21. Фроянов І.Я. Історичні реалії в літописному оповіді про покликання варягів // Питання історії. – 1991. – №6. – С.12–21.

* * *

УДК 001.89:378.2:63.001:929

Тетяна Грищенко, канд. історичних наук, завідувач сектору наукознавства центру історії аграрної науки, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України, Україна, м. Київ

Видатні організатори вітчизняної аграрної науки: академік М.І. Вавилов та М.М. Вольф

На основі маловідомих біографічних відомостей розглянуто діяльність визначних діячів в історії аграрної науки – академіка М.І. Вавилова та М.М. Вольфа. Зазначено їх внесок у розвиток сільськогосподарської дослідної справи. Визначено роль вчених у становленні та перших роках діяльності Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна. Показано їхню громадянську позицію під час репресій 30-х років XX століття.

Ключові слова: історія аграрної науки, сільськогосподарська дослідна справа, біографічні відомості.

Татьяна Грищенко. выдающиеся организаторы отечественной аграрной науки: академик Н.И. Вавилов и М.М. Вольф

На основе малоизвестных биографических сведений рассмотрена деятельность выдающихся деятелей в истории аграрной науки – академика Н.И. Вавилова и М.М. Вольфа. Отмечено их вклад в развитие сельскохозяйственного опытного дела. Определена роль ученых в становлении и первых годах деятельности Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук им. В.И. Ленина. Показано их гражданскую позицию во времена репрессий 30-х годов XX века.

Ключевые слова: история аграрной науки, сельскохозяйственное опытное дело, биографические сведения.

Tatyana Hryshchenko. Prominent organizers of national agricultural science: Acad. N.I. Vavilov and M.M. Wolf

The activities of prominent figures in the history of agricultural science – Academician N.I. Vavilov and M.M. Wolf based on a little-known biographical information are observed. Their contribution to the development of the agricultural experimental deed is noted. The scientists' role in the formation and first years of the All-Union Academy of Agricultural Sciences nd. a. V.I. Lenin is described. Their citizenship at the time of repression 30 years of the twentieth century is shown.

Keywords: history of agricultural science, agricultural experimental deed, prominent figures.

Микола Іванович Вавилов (1887–1943) увійшов в історію світової науки як видатний ботанік і генетик, агроном та селекціонер, географ й історик, відомий організатор науки, державний і громадський діяч. Ідеї академіка підкорювали його сучасників. Однак і зараз продовжують захоплювати, впливати на розвиток аграрної науки. Минуло вже понад 125 років з дня народження М.І. Вавилова, але історико-наукові дослідження його творчості та біографії в контексті розвитку вітчизняної аграрної науки показують, що, незважаючи на величезну кількість робіт, багато сторінок біографії академіка залишаються маловідомими.

При комплексному вивченні біографії і творчої спадщини видатного організатора сільськогосподарської дослідної справи Росії та України, громадського та державного діяча Мойсея Михайловича Вольфа (1880–1933) [1] виявилось, що він разом з Миколою Івановичем спільними зусиллями розбудовували вітчизняне сільське господарство, але, на превеликий жаль, стали заручниками політичної системи країни.

Зустріч двох неординарних особистостей – М.І. Вавилова та М.М. Вольфа, спільна діяльність яких з часом мала вагомe значення зі становлення й перших років діяльності Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна, сталася під час роботи Південноросійської обласної промислової і кустарної виставки в 1910 р. До речі, факт знайомства з М.М. Вольфом підтверджує і сам М.І. Вавилов [2, с.281].

Слід зауважити, що яскравим епізодом в житті академіка М.І. Вавилова, пов'язаним з Україною, була студентська практика на Полтавській дослідній станції в 1910 р. Він неодноразово зазначав, що наукові колективи та окремі особистості України сприяли його становленню як ученого. За словами академіка, саме на Полтавщині він отримав «...імпульс для всієї подальшої роботи, ... віру в агрономічну роботу». Цьому сприяла не тільки природна обдарованість молодого дослідника, а й коло тих учених, з якими він спілкувався [3, с.157]. Через п'ятнадцять років, в 1925 р. М.І. Вавилов писав: «Хай сонце України нескінченно світить над Полтавським Досвідним Полем... Нехай велика низка діячів, подібних Черепакіну, Дякову, Соколовському, Третьякову, Курдюмову, Сазанову, високо тримає прапор агрономічної науки» [4]. Саме ці вчені стали засновниками галузевого дослідництва в Росії, організаторами і фундаторами першої в Україні сільськогосподарської дослідної станції, яку за заслуги перед вітчизняною аграрною наукою Микола Іванович назвав «нашим російським РОТАМСТЕДОМ» [3, с.158].

Під час проходження виробничої практики на Полтавському сільськогосподарському дослідному полі упродовж 18 березня – 1 жовтня 1910 р. студент Московського сільськогосподарського інституту М.І. Вавилов зарекомендував себе прекрасним фахівцем. Від директора однієї з найстаріших й успішних галузевих дослідних станцій країни С.Ф. Третьякова він отримав доручення представляти цей заклад на Південноросійській обласній промисловій і кустарній виставці.

Журнал «Хуторянин» у №51 за 1909 р. містить відомості, які підтверджують, що М.М. Вольф став не тільки одним із духовних ініціаторів проведення цього заходу, але і виступив генератором ідеї створення короткострокових курсів із кооперації під час його роботи. Катеринославська губерньська нарада земельних агрономів на своїх зборах у листопаді 1909 р. ініціювала проведення вищезазначеної події. За доповіддю М.М. Вольфа прийняли спеціальну постанову, згідно з якою, поряд з агрономічним, вирішено було скликати й південноросійський з'їзд представників кооперативних установ. У свою чергу, губерньським земствам доручили взяти участь у витратах щодо дрібного кредитування [5].

Південноросійська обласна промислова та кустарна виставка відбулася в м. Катеринославі (нині – м. Дніпропетровськ) з 1 липня по 25 вересня 1910 р. На виставці було задіяно 14 відділів – від сільського господарства до медицини, де були представлені 7 губерньї і 10 підвідділів сільського господарства.

Участь М.І. Вавилова у такому заході стала надзвичайно корисним досвідом для молодого вченого. Це не тільки підвищило рівень знань Миколи Івановича, а й сприяло виявленню його організаторських навичок, зміцнило вміння самостійно працювати. До цього він ніколи не виступав у такій відповідальній ролі. Не дивно, що практикант дуже пишався довірою, наданою йому керівництвом станції. Таким чином, М.І. Вавилов став екскурсоводом з експонатів Полтавської дослідної станції, виступав з лекціями й доповідями. Протягом роботи виставки проводилося безліч конкурсів, на одному з яких були представлені різні сільськогосподарські журнали. Завдяки широкій ерудиції М.І. Вавилова, експозицію, підготовлену редакцією журналу «Хуторянин», було визнано найкращою і нагороджено Золотою медаллю. Слід зазначити, що часопис видавався в Полтаві і передплачувався 56 губерньїями й областями Росії. Свої перші три експериментальні статті Микола Іванович надрукував на сторінках саме цього видання [6–8].

За допомогою архівних документів встановлено, що М.М. Вольф першим у вітчизняній науковій практиці запровадив елементи математичного моделювання для оцінки агробіопроцесів у 1910 р., які він узагальнив у своїй першій фундаментальній роботі «Праці мережі колективних дослідів з мінеральними добривами в Катеринославській губерньї» [9]. Вчений стояв біля витоків розробки теоретичних і практичних основ організації обласної побудови дослідних станцій. Новаторські розробки методологічного характеру М.М. Вольфа знаходять своє застосування і сьогодні. Як свідомим прикладом є «сніп Вольфа» – стандарт при оцінці одиниці врожаю зернових культур в польовому досвіді. М.М. Вольф – засновник, теоретик і практик запровадження плановості в розвиток сільського господарства УСРР. Під його науковим керівництвом вперше були проведені дослідження з визначення норм якості насіння для вітчизняної Контрольно-насінищської станції. Вони стали піонерськими не тільки в Україні, але і в Росії [10]. Крім того, вчений є розробником кон'юнктурної сільськогосподарської статистики (1926) [11]. Він обіймав керівні посади в системі Народного комісаріату земельних справ України: заступник міністра земельних справ УРСР (1920); член Колегії Наркомзему УРСР (1921–1926), завідувач Сільськогосподарського відділу (управління) НКЗ УРСР (1921–1922), голова Планової комісії НКЗ УРСР (1922–1925), голова Сільськогосподарського наукового комітету України (1924–1925), Центрального статистичного управління УСРР (1926–1928), член Науково-консультаційної ради при НКЗ УСРР (1927–1929) та ін. Мойсей Михайлович, свреї за національністю, ні за яких умов не зміг би стати «ученим чоловіком» за царської доби. Його породила радянська система, вона ж його і знищила. Однак простежується сильне в постулатах віри й роботи цих видатних діячів вітчизняної аграрної науки – М.І. Вавилова та М.М. Вольфа.

М.М. Вольф всіляко сприяв рішенням різних питань, з якими до нього безпосередньо звертався М.І. Вавилов. Наприклад, для створення опорного пункту українського відділення Всесоюзного інституту прикладної ботаніки, «...в якому мають бути зосереджені світові матеріали з різних рослинам... Час від часу в ньому будуть випробовуватися повні колекції тих чи інших рослин», потрібна була «...х гарна ділянка з родючими ґрунтовими умовами в районі, за можливістю, забезпеченому урожаєм, зручним для сполучення з Москвою, з наявністю достатньої кількості житлових і господарських будівель; розмір ділянки – десятин 200...». І Микола Іванович відзначає, що «...Мойсей Михайлович обіцяв ... знайти кращу ділянку...» для цих цілей [12, с.223]. Як наслідок, згодом М.І. Вавилов дав оцінку, що Українське відділення справило на нього найкраще враження і з підбору співробітників, і за вибором місця. Не останню роль у цьому відіграв і М.М. Вольф. Зауважимо, що подібних випадків взаємодопомоги зустрічалося чимало.

У 1928 р. у зв'язку з призначенням на посаду заступника наркома Народного комісаріату радгоспів СРСР М.М. Вольф переїхав до Москви [13]. З цього часу відзначаємо його тісну співпрацю з М.І. Вавиловим. У 1929 р. М.М. Вольфа призначають головою Сільськогосподарської секції Держплану СРСР одночасно і членом Колегії Наркомзему РРФСР.

Нашими дослідженнями встановлено, що М.М. Вольф разом з М.І. Вавиловим брав безпосередню участь у створенні Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (ВАСГНІЛ) – нині Російська академія сільськогосподарських наук (РАСГН). Ця вища наукова установа з сільського, водного і лісового господарства СРСР заснована 25 червня

1929 р. в Москві та підпорядковувалася Міністерству сільського господарства СРСР. До складу Академії входили видатні вчені, які займалися розробкою найважливіших проблем з усіх галузей сільськогосподарської науки, що сприяло піднесенню галузевого виробництва відповідно до завдань комуністичного будівництва в СРСР [14, с.200]. Це була унікальна система, якої не мала жодна країна світу, в основному, завдяки широкій ерудиції її першого президента М.І. Вавилова (1929–1935).

Із моменту створення й до самого арешту у 1933 р. М.М. Вольф обіймав посаду другого віце-президента ВАСГНІЛ. Мойсей Михайлович багато в чому був послідовником ідей і соратником М.І. Вавилова. За рекомендаціями Миколи Івановича, влітку та восени 1929 р. М.М. Вольф відвідав США. Як свідчить листування М.І. Вавилова з американськими вченими, Мойсей Михайлович був одним з кращих знавців сільського господарства, керівником та ідеологом сільськогосподарської політики в країні [15, с.88]. Підтвердженням цього, деякою мірою, може служити той факт, що в 1930 р. М.М. Вольф виступив основним доповідачем від СРСР на II Міжнародному конгресі ґрунтознавців в Ленінграді з фундаментальною доповіддю «Планове розміщення галузей сільського господарства у зв'язку з ґрунтами» [16]. Відразу після повернення з відрядження 20–27 грудня 1929 р. вчений підготував звіт про стан сільського господарства в США і представив його на Першій Всесоюзній конференції аграрників–марксистів у Москві, запропонувавши найкраще з отриманого досвіду для впровадження у вітчизняному сільському господарстві, зокрема в питаннях наукового забезпечення галузі. І якщо не сумні події 1933 р., у М.М. Вольфа були всі підстави увійти до числа перших 42 академіків ВАСГНІЛ, призначених РНК СРСР від 4 червня 1935 р.

Перехід до політики прискореної індустріалізації та колективізації наприкінці 20-х рр. минулого століття зумовив посилений тиск на науково-дослідну та науково-організаційну діяльність у соціальному і персональному аспектах. На пленумі ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 р. був проголошений курс на суцільну колективізацію в СРСР. Уряд держави вирішив докорінно змінити систему управління сільським господарством і постачання продовольством й сировиною. Запропоновані Й.В. Сталіним темпи обмежувалися одним роком.

Розгалужена агентурна мережа виявила, що окремі представники наукової еліти, інженерно-технічні фахівці, авторитетні вчені, художники критично оцінювали здатність економіки СРСР до форсованої модернізації. Авторитет освіченої людини, фахівця–практика й інтелектуала завжди був визначальним серед широкої громадськості. Лідеру ЦК ВКП(б) необхідно було за короткий проміжок часу присікти всі критичні зауваження з цього приводу. Єдиний вихід він бачив у репресії інтелігенції та масових судових процесах [17, с.6–7]. Нав'язувалася ще й думка, що сільськогосподарські спеціалісти та вчені, що отримали освіту і сформувалися як фахівці за часи Російської імперії, або нездатні до виконання програми «соціалістичної реконструкції сільського господарства», або є «контрреволюціонерами», «шкідниками» [17, с.10].

Як наслідок, в 1930 р. відбувся гучний процес так званої «Трудової селянської партії» за арештом видатних діячів з оточення відомих вчених–економістів О.В. Чаянова і Н.Д. Кондратьєва, реабілітованих лише в 1987 р. У цей період виділяємо громадянську позицію М.М. Вольфа разом з М.І. Вавиловим. Вони виступали з клопотаннями про звільнення з-під варті сотні людей, обвинувачених компетентними органами у шкідництві, шпигунстві згідно зі сфабрикованим політичним процесом [2, с.23, 150]. На жаль, надалі це послужило приводом для звинувачень М.М. Вольфа «...в організації контрреволюційної діяльності в сільському господарстві, шпигунстві, навмисному псуванні державного майна...» (1933) [18], а М.І. Вавилова – у «...керівництві антирадянської шпигунської організації «Трудова селянська партія» (1941) [19, с.173–177].

12 березня 1933р. М.М. Вольфа було розстріляно [20]. 26 січня 1943 р. після двох років знущань і тортур у в'язниці від голодної дистрофії помер його соратник – М.І. Вавилов. Роль організатора наукової діяльності є одним з ключових чинників для успіху науки. І в 20–30-і рр. XX століття одними з найвідоміших організаторів вітчизняної науки були М.І. Вавилов і М.М. Вольф. Період тісної співпраці яскравих особистостей аграрної науки, творчої дружби протягом багатьох років, наукового пошуку, звершення, подолань та боротьби був дуже насиченим, різноманітним і тому заслуговує на більш детальне дослідження. І хоча ці вчені жили і діяли за принципом М.І. Вавилова: «Життя коротке. Треба поспішати!», вони проявляли високий професіоналізм, державне бачення нагальних проблем і є кращим зразком служіння науці і своїй Вітчизні.

Жорстокому знищенню піддавався золотий фонд нації в 30–40 рр. минулого століття. Але пам'ять про трагедію так само священна, як і про перемоги. За словами відомого російського письменника В.Солоухіна (1924–1997): «...Можна відновити храми і палаци, виростити ліси, очистити річки, можна не шкодувати навіть про спустошені... надра, але неможливо відновити знищений генетичний фонд народу, який тільки ще приходив в рух, тільки ще розпочинав розкривати свої резерви, тільки ще розквітав. Ніхто і ніколи не поверне народowi його знищеного генетичного фонду, який пішов у хлюпаючі брудом, поспішно вириті рови, куди поклали десятки мільйонів кращих за вибором, за генетичним саме відбором... вони загублені навіть не в зародках, а в поколіннях... ..бо вбиті, розстріляні, заморені голодом, закопані в землю... Генетична втрата не-

поправна, і це є найсумнішим наслідком того явища, яке ми... Іменуюмо Великої Жовтневої Соціалістичної революцією...» [21].

Список використаних джерел

1. Грищенко Т.Р. Вольф М.М. (1880–1933) – державний діяч, учений і один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Т.Р. Грищенко. – К., 2011. – 20 с.
2. Суд палача. Николай Вавилов в застенках НКВД. Биографический очерк. Документ / сост.: Я.Г. Рокитянский, Ю.И. Вавилов и В.А. Гончаров. – М.: Academia, 1999. – 552 с.
3. Академік Микола Іванович Вавилов і розвиток аграрної науки в Україні: зб. іст.-наук. нарисів, документів, бібліограф. матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад.: М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.М. Самородов, Т.Ф. Дерлеменко; наук. ред.: В.А. Вергунов, В.М. Самородов. – К.: Аграр. наука, 2005. – 581 с., порт. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн.9).
4. Вавилов Н.И. Приветствие // 40-летний юбилей Полтавской С.-Х. Опытной Станции. – 1925. – Вып.44.
5. Шевченко Е. Письма из Екатеринославской губернии. Губернское совещание агрономов // Е.Шевченко. – 1909. – №51. – С.1740–1742.
6. Вавилов Н.И. Опрыскивание как средство борьбы с осотом (*Cirsium arvense* Scop.) / Н.И. Вавилов // Хуторянин. – Полтава, 1910. – №37. – С.1492–1494: рис.
7. Вавилов Н.И. Опыт протравливания семян, зараженных головней / Н.И. Вавилов // Хуторянин. – Полтава, 1910. – №38. – С.1543–1545.
8. Вавилов Н.И. Протравливание семян перед посевом: (О борьбе с головней) / Н.И. Вавилов // Хуторянин. – Полтава, 1910. – №15. – С.558–560.
9. Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской губернии. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1910. – Вып.1, ч.1: Программа, методы организации и техника опытов / сост. Б.Н. Рождественский, М.М. Вольф; Екат. Губ. Земство. – 149 с.; Вольф М. Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской губернии / М.Вольф. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1910. – Вып.1, ч.2: Цифровой материал. – 306 с.; Вольф М. Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской губернии / М.Вольф. – Х., 1911. – Ч.3: Результаты коллективных опытов. – 170 с.
10. Вольф Мойсей Михайлович (1880–1933): бібліограф. покажч. наук. праць за 1910–1930 роки / уклад.: В.А. Вергунов, Т.Р. Грищенко; наук. ред. В.А. Вергунов. – К., 2011. – 150 с. – (Сер. «Бібліографія вчених-аграріїв України»; кн.43).
11. Централн. держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.582. – Оп.1 (1926). – Спр.1272. – 115 арк.
12. Николай Иванович Вавилов: Из эпистолярного наследия. 1911–1928 гг. / сост. В.Д. Есаков; отв. ред. С.Р. Микулинский. – М.: Наука, 1980. – (Сер. «Науч. наследство» / АН СССР; т.5).
13. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.17 л. – Спр.807. – 37 арк.
14. Никонов А.А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII–XX вв.) / А.А. Никонов. – М.: Энцикл. рус. деревень, 1995.
15. Вавилов Н.И. Научное наследие в письмах: (междунар. переписка) / Н.И. Вавилов. – М.: Наука, 1997. – Т.2: 1927–1930.
16. Вольф М.М. Плановое размещение отраслей сельского хозяйства в связи с почвами: доклад / М.М. Вольф / II Международный конгресс в г. Ленинграде 25–31.07.1930 г. // Бюллетени почвоведов. – М.: Главнаука, 1930. – №1–4. – С.167–170.
17. Справа «Української філії Трудової селянської партії» / упоряд.: Т.Ф. Григор'єва, В.І. Очерятенко. – К.: Голов. редкол. «Реабілітовані історією», 2010. – 368 с.
18. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.13. – Оп.32. – Спр.131. – Т.1. – 144 арк.
19. Просим освободить из тюремного заключения. Письма в защиту репрессированных / сост.: В.Гончаров, В.Нехотин. – М.: Современный писатель, 1998.
20. Сообщение ОГПУ // Правда. – 1933. – 5 марта; Вісті. – 1933. – 12 березня.
21. Солоухин В. Читая Ленина / В.Солоухин. – М.: Лига, 1990. – 10 с.

* * *

УДК 32/33+631/635](092)(477/53)

Ольга Боровик, директор бібліотеки, Українська медична стоматологічна академія, Україна, м. Полтава

Суспільно–політична та екологічна діяльність Ф.Т. Моргуна (1973–1988 рр.)

Проаналізовано суспільно–політичну та екологічну діяльність Федора Трохимовича Моргуна на посаді першого секретаря Полтавського обкому партії протягом 1973–1988 років. Доведено, що він займав небайдужу позицію у захисті довкілля, популяризує способи уникнення екологічної катастрофи на сторінках своїх науково–публіцистичних праць. З'ясовано, що Ф.Т. Моргун брав активну участь у громадському, культурному, суспільно–політичному житті країни.

Ключові слова: Федір Трохимович Моргун, суспільно–політична діяльність, екологічна катастрофа, безполіцейвий метод обробітки ґрунту, ґрунтозахисна система землеробства.

Ольга Боровик. Общественно–политическая и экологическая деятельность Ф.Т. Моргуна (1973–1988 гг.)

Проанализирована общественно–политическая и экологическая деятельность Федора Трохимовича Моргуна на должности первого секретаря Полтавского обкома партии в течении 1973–1988 годов. Доказано, что он занимал безразличную позицию в защите окружающей среды, популяризуя способы избежания экологической катастрофы на страницах своих научно–публицистических трудов. Выяснено, что Ф.Т. Моргун активно участвовал в общественной, культурной, общественно–политической жизни.

Ключевые слова: Федор Трохимович Моргун, общественно–политическая деятельность, экологическая катастрофа, безотвалный метод возделывания почвы, почвозащитная система земледелия.

Olga Borovyk. Socio–political and ecological activity of F.T. Morgun (1973–1988)

It has been analyzed a socio–political and ecological activity of Fedir Trokhymovych Morgun when he obtained the position of the First Secretary of Poltava Party Regional Committee during the period from 1973 to 1988. It has been proved that he not indifferently stood up for environmental protection, popularizing ways of avoiding of ecological disaster on the pages of his scientific–and–journalistic publications. It has been ascertained that F.T. Morgun took an active part in the social, cultural, socio–political life of the country.

Keywords: Fedir Trokhymovych Morgun, socio–political activity, ecological disaster, a boardless method of soil cultivation, soil–protective system in farming agriculture.

Серед відомих учених–аграріїв, таких як В.Докучасв, П.Костичев, І.Овсинський, О.Ізмаїльський, М.Вавілов, В.Вільямс, Т.Мальцев, О.Барасв, В.Ремесло, П.Лук'яненко, які зробили вагомий внесок у розвиток сільськогосподарської науки почесне місце належить Ф.Т. Моргуну.

Ім'я провідного еколога, вченого–агронома, державного діяча, публіциста, доктора сільськогосподарських наук, почесного академіка УААН, автора полтавського варіанту безполіцейового ґрунтозахисного землеробства і науково–популярних праць із цієї проблематики Федора Трохимовича Моргуна добре відоме не тільки спеціалістам, а й широкій громадськості.

Талановитий експериментатор, автор низки оригінальних праць, сміливий пропагандист, організатор, блискучий полеміст. Для нас цікавою є його активна громадська позиція щодо проблем суспільно–політичного життя, і пошуки шляхів уникнення екологічної катастрофи, забезпечення активної та нормальної життєдіяльності людини.

Окрім того, що Федір Моргун займав високі пости у колишньому СРСР, він був і літератором, полум'яним публіцистом, неперевершеним оратором, котрий своїми гострим розумом, переконливим словом і наполегливістю у досягненні поставленої мети міг підкорити багатьох людей. Постать Федора Трохимовича вражає колоритністю, енциклопедичністю інтелекту, всепоглинаючим прагненням до знань, бажанням змінити життя людей на краще.

Ім'я і справа Федора Трохимовича Моргуна є доленосними не лише для Росії і України. У науковому світі знають про нього, як про мудрого державного діяча, який проводив широку пропаганду з впровадження ґрунтозахисних технологій, перехід на екологічно чисте землеробство, послідовно й аргументовано відстоював позицію щодо захисту довкілля.

Зважаючи на це, актуальності набувають студії, пов'язані з дослідженням наукового, творчого, політичного шляху відомого управлінця Федора Трохимовича Моргуна.

Суспільно–політична та екологічна діяльність професора Ф.Т. Моргуна не була предметом спеціального історико–наукового аналізу, а має, здебільшого, фрагментарний характер.

Нав'язи історіографічні джерела або стисло окреслюють перебіг подій його творчого життя, або змальовують окремі його моменти, не даючи цілісної картини. Предметом даного дослідження є внесок Ф.Т. Моргуна у розвиток аграрного сектору економіки, екології і соціальної сфери України.

Метою даної статті є проаналізувати суспільно–політичну та екологічну діяльність Федора Моргуна протягом 1973–1988 рр., з'ясувати активну громадську позицію.

Джерелом для підготовки даної статті послугували праці, написані Федором Моргуном, в яких учений застерігав людство від невідворотності екологічної катастрофи й закликав керівництво держави схаменитися і вжити заходів для охорони навколишнього довкілля [1].

Грунтовні відомості про суспільно-політичну діяльність Федора Моргуна містять колективна праця «Історія комсомолу на Полтавщині» [2], де йде мова про його політику підтримки молоді, розбудову українського села, розвиток приватної ініціативи людей тощо.

У роботі «Полтава. Історичний нарис» показано становище Полтавщини в період кризи радянського ладу (1965–1985 рр.), чільне місце у ній відведено й висвітленню громадсько-політичної та екологічної діяльності Федора Моргуна. У роботі акцентовано увагу на пошуках виходу з кризи, увазі до відродження на селі приватного сектора тощо.

Колега й однодумець Федора Моргуна Іван Бокий свої науково-публіцистичні праці присвятив розкриттю внеску Федора Моргуна у розвиток суспільно-політичної й екологічної ситуації на Полтавщині [4].

Високу оцінку дав публіцист І.Бокий праці Ф.Т. Моргуна «Конец света? Или...», де проаналізував екологічні погляди вченого. Він наголосив на її актуальності, особливо у наш тривожний час, зауважив, що вона будить свідомість людей і розум для порятунку найдорожчого на землі – життя [5].

Ф.Т. Моргуна знали як чесного, принципового, самовідданого роботи керівника, для якого над усе не ідеологічні штампи, а інтереси робітників і селян. За це його поважали. До нього приїжджали письменники і поети: Олесь Гончар, Павло Загребельний, Борис Олійник, академіки Терентій Мальцев, Василь Ремесло, Олександр Каштанов, Олександр Барасв, Віктор Шевелуха.

Особливо довірливими були стосунки із видатним письменником Олесем Гончаром. Микола Селецький, аналізуючи щоденники та епістолярну спадщину письменника Олеса Гончара, з'ясував, що у багатьох із них йдеться про Федора Моргуна. Вони переписувалися, багато спілкувалися, часом Олесь Гончар звертався до Федора Трохимовича і просив вирішити деякі справи – допомогти мешканцям села поліпшити умови проживання, підтримати талановиту людину, захистити когось тощо [6]. Письменник глибоко цінував і поважав Федора Трохимовича, як громадського діяча, художника слова, талановиту людину.

Олесь Гончар у своєму щоденнику, який сьогодні є безцінним джерелом для вивчення суспільно-політичної ситуації в Україні в 70–90-х роках ХХ ст., залишив багато свідчень про дружбу з Федором Моргуном. Зі щоденника Олеса Гончара дізнаємося, що у жовтні 1980 р. у Колонному залі відбувся вечір, присвячений 275-літтю від дня народження Давида Гурамішвілі. Доповідачі з України, а серед них і Федір Моргун, доречно згадували про знайомство грузинського поета з Капністом, родиною Муравйова–Апостала [6, с.221].

Щоденники, листи Олеса Гончара засвідчують, що для їх автора Федір Моргун був не лише мудрим партійним керівником, самобутнім письменником, а й близькою людиною, якій можна було довірити таємниці. Обидва мали багато спільного в поглядах на тодішнє життя, їм обом боліла несправедливість, вони могли відверто говорити між собою про те, про що небезпечно вести мову.

Товаришував Федір Трохимович із відомим українським письменником Павлом Загребельним, котрий цікавився ґрунтозахисною технологією обробітку ґрунту. А ознайомившись із нею, зрозумівши її переваги, називав Федора Моргуна «апостолом чорнозему».

У 1980 р. Федору Моргуну випала нагода прочитати твір Ліни Костенко «Маруся Чурай». Він був просто захоплений твором, назвав поетесу геніальною і великою, відкидав будь-які звинувачення її в націоналізмі.

Протягом 1973–1988 рр. Ф.Т. Моргун обіймав посаду першого секретаря Полтавського обкому партії. На Полтавщину з циліни Казахстану і Сибіру Ф.Т. Моргун повернувся не тільки грамотним і досвідченим агрономом і організатором, а й далекоглядним господарем і управлінцем, якому боліло за долю села і демографічну кризу в Україні.

Федір Моргун, виявляючи свою принциповість і безкомпромісність у розбудові українського села, за яким, за його переконанням, майбутнє України та її народу, фактично проігнорував в області урядову програму укрупнення населених пунктів за рахунок ліквідації так званих «неперспективних сіл і хуторів», яких в області налічувалося близько 800 (майже половина всіх сільських поселень). З його ініціативи в цих селах розміщувалися різні виробництва, комплексно-приймальні центри, збережено магазини, фельдшерські пункти. У 1980–х рр. Полтавщина зайняла перше місце в Україні з уведення житла, лікарень, шкіл та інших об'єктів у сільській місцевості [3, с.250]. Федір Моргун на Полтавщині почав упроваджувати ефективні заходи для перебудови і благоустрою сіл і хуторів, а також подбав про те, щоб у них було створено сприятливі умови для розвитку гордітництва.

Ф.Т. Моргун в умовах політики «перебудови» піклувався про розвиток приватної ініціативи людей, заохочував такі форми господарських об'єднань, як артілі і кооператив. У своїй доповіді на пленумі Полтавського обкому партії у січні 1988 р. Федір Трохимович наголосив, що в агропромисловому секторі не сказала ще свого слова така мобільна форма організації людей на початках підряду, як артілі у колгоспі і радгоспі. В оренду і на підряд артілям або окремим особам повинно

бути дозволено брати все: польові і будівельні роботи, утримання доріг, ремонт техніки, експлуатація споруд і систем (теплиць, зрошувальних каналів), житлових будинків комунального господарства, об'єкти культури і спорту, складського господарства, струмових мереж, заготівельних пунктів і сховищ, доставка вантажів, реалізація будь-якої продукції, проектування об'єктів, розробка технологічних рекомендацій і допомога в їх виконанні. Необхідно сприяти тому, щоб трудові колективи артілі або союз (корпорація) артілей існували із кінцевих результатів праці, отримуючи кошти для існування не з казни, а, безпосередньо, від споживачів своїх товарів і послуг – від інших артілей. Відносини з казною мають бути найпростіші: від казни отримують кредит, в казну повертають відсоток і податок. Ф.Т. Моргун вважав, що такі форми виробництва і відносин на селі відкривають умови для найбільшого сприяння розвитку ініціативності [7, арк.2–24].

Федір Трохимович активно пропагував новітні технології у галузі сільського господарства. В індустріальному ХХ ст. учений і управлінець мислив екологічними категоріями, закликав не руйнувати природу, не розорювати ґрунти, не нівечити ліси, не забруднювати ріки.

Перша серйозна розмова Ф.Т. Моргуна з представниками молоді відбулася 27 січня 1974 р. на ХІХ Полтавській обласній конференції ЛКСМУ. Замість офіційного привітання, які традиційно виголошували секретарі обкому, делегати конференції почули живе звернення мудрого агронома до молоді, як до однодумців, соратників.

Федір Трохимович Моргун, переконавшись у безперспективності зусиль щодо подальшого нарощення суспільним сектором виробництва м'яса та інших продуктів харчування, більшу увагу приділяв відродженню на селі приватного сектора. На 1 січня 1981 р. на Полтавщині було створено 143 підсобних господарств, за ними закріплювалося 5177 гектарів сільгоспугідь. У 1980 р. в області нараховувалося 377298 особистих підсобних господарств, які мали у своєму розпорядженні 119200 гектарів землі. Ще 35,4 тис. га займали пасовища, 19,6 тис. га – сінокоси. Селяни тримали 106, 2 тис. корів і 188,7 тис. свиней [3, с.334–335].

Проте втрати попередніх десятиліть були досить значними, щоб швидко змінити ситуацію щодо забезпечення населення продуктами харчування.

При перебуванні Федора Моргуна на посаді першого секретаря Полтавського обкому партії деяке полегшення відчули віруючі люди. Він толерантно ставився до церкви. Всі спроби відділяв пропаганди поставити на бюро обкому питання атеїстичної роботи закінчувалися такими питаннями першого секретаря: а що, віруючі в нас працюють гірше, ніж невіруючі? [5, с.3].

Мешканці Полтавщини з вдячністю згадують Федора Моргуна, коли йде мова про порятунок старовинної козацької церкви у Глобинському районі Полтавської області. На початку 80-х років ХХ ст. до нього звернулися студенти і викладачі історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка з проханням урятувати від знищення культову споруду, хоча в Москві вже були підписані документи про її знищення, і навіть закладена вибухівка у фундамент споруди. Тільки своєчасне втручання в справу Федора Трохимовича врятувало церкву від руйнації.

Центральні органи партії час від часу вимагали від обласного комітету інформації про хід виконання постанови ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Протистоячи політиці русифікації в переслідування дисидентів у роки «застою», Ф.Т. Моргуну вдалося захистити кількох порядних людей, котрих він знав особисто, від звинувачення у недовольності до радянської влади. Також Федір Трохимович допомагав багатьом звичайним людям вирішити побутові проблеми, поліпшити матеріальне становище, отримати соціальне забезпечення.

У 80-ті роки минулого століття В.В. Щербиський не дозволив встановити пам'ятник геніальному вченому, академіку В.І. Вернадському в Полтаві, мотивуючи це його причетністю до уряду гетьмана П.П. Скоропадського. Федір Моргун удруге це питання порушив уже в 90-ті роки ХХ ст. 19 березня 1999 р. полтавська газета «Молода громада» оприлюднила відкритого листа Ф.Т. Моргуна «Увічимо пам'ять велетнів науки і духу», який закінчувався такою пропозицією: «Переконаний, що вже настав час коли необхідно споруджувати пам'ятники не політичним ідолам, а найдостойнішим громадянам, кращим синам і дочкам народу, які заслужили вічну пам'ять і шану за свої промисли й діяння» [8, с.60].

Багато зробив Ф.Моргун для перетворення Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка (нині – Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка) на один із найкращих вузів країни, відродження шкіл, передусім сільських, піднесення авторитету і поліпшення матеріального становища вчителів на Полтавщині, створення музею–заповідника А.С. Макаренка, музею–садиби М.В. Гоголя, музею космонавтики Ю.В. Кондратюка (Олександра Шаргея), відродження Сорочинського ярмарку у с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області, який сьогодні має статус національного.

Повернувшись на Полтавщину в 1973 р., збагачений екологічним досвідом роботи у Казахстані, Киргизії, Росії, Федір Моргун зіткнувся з екологічними проблемами у сільському господарстві і промисловості. Як аграрія, його в першу чергу непокоїли проблеми саме в сільському гос-

подарстві. Таке господарювання було неприпустимим на всесвітньо відомих чорноземах. Ґрунти були занедбані, вміст гумусу на орних землях наближався до критичної точки. Мільйони тон найродючішого поверхнього шару землі змивалися з полів і осідали у ставках, ярах, вимивалася через річки в море. Рятувати ґрунти Полтавщини Федір Моргун вирішив, застосувавши безполіцейвий метод обробітку ґрунту. Особливої підтримки він не мав, адже серед сільськогосподарських колективів, науковців Полтавщини, керівників різних рівнів управлінського апарату, практично не було активних прихильників безполіцейвої технології обробітку землі.

Використання недосконалої техніки, будівництво нових підприємств призводило і до погіршення екологічної ситуації на Полтавщині, яка тривалий час належала до найменш забрудненої промисловими відходами території України.

Федір Моргун неодноразово наголошував, що проблеми у сільському господарстві були надзвичайно загострені. Це, на його думку, було результатом індустріалізації даної галузі економіки, його хімізації і нарошення обсягів виробництва будь-якими засобами. Вихід із такої ситуації вчений вбачав у спільному розробленні вченими, спеціалістами і практиками концептуальних основ вирішення екологічних проблем у сільському господарстві і практичних заходів щодо їх реалізації [9, с. 100].

Завдяки своєму публіцистичному таланту, Федір Моргун, не зважаючи на опозицію вчених і практиків, наполегливо впроваджував екозахисну систему обробітку землі й популяризував цей метод на сторінках своїх наукових та гостро публіцистичних праць: «Думи про ціліну», «Хліб і люди» (переведено на декілька європейських мов) [10, с. 10], «Поле без плуга», «Обробіток ґрунту і врожай», «Розкажи, поле...», «Борозна», «Плугом по долах дітні», «Селянин – Світова Душа», «Затяжна війна агрономів». Ці, визнані за межі України, праці стали настільними книгами агрономів України, Росії й Казахстану, зробивши переворот у землеробстві цих держав.

З позиції нашого часу, очима сучасних вчених-аграріїв добре видно далекоглядність Ф.Т. Моргуна як агронома-еколога, як державного діяча-реформатора, який розумів необхідність збереження і підвищення родючості ґрунтів. Нині вчені усвідомили багато помилок. А в 70–80-х роках ХХ ст. Федір Моргун був одним із перших, хто вдарив на сполох.

Професор був глибоко стурбований тим, що на території України знаходяться боєприпаси, ракетне паливо, що є жахливою екологічною і життєвою загрозою для людей.

Ще до Чорнобильської катастрофи Федір Моргун усвідомлював, що робота атомних електростанцій губить природу і людей. Будучи переконаним у недоцільності масового будівництва атомних електростанцій на родючих землях України, він виявив громадянську сміливість і у 1978 р. не допустив будівництва атомної електростанції біля м. Кобеляки Полтавської області і його серйозні аргументи змусили перенести АЕС до Чигирини. Цей вчинок можна оцінити як зразок мужності державного керівника.

Безкомпромісну позицію зайняв перший секретар обкому й у питанні будівництва Кременчуцького заводу з виробництва штучного білка, визнаного сьогодні в усьому світі шкідливою кормовою добавкою.

Змінити ситуацію тоді могла лише зміна соціально-економічної і політичної системи, тоталітарної за характером і антигуманної за суттю. Оголошена ще за хрущовських часів електрифікація, хімізація, меліорація та механізація магістральними напрямками розвитку сільського господарства було головним підґрунтям тяжких соціально-економічних та екологічних наслідків. На найродючіших у світі наддніпрянських заплавах чорноземах створювалися штучні моря, меліоровані ґрунти засолонувалися, насичені хімікатами сільськогосподарські продукти становили реальну загрозу для здоров'я людей.

Добиваючись будь-якою ціною збільшення сільськогосподарського виробництва, державні органи наполягали на постійному розширенні посівних площ. Наслідком такої необачної політики була розораність земель Полтавщини, прямим результатом якої стало порушення водного балансу. Надмірна розораність мала ще один негативний наслідок – ерозію ґрунтів, а значить, і втрату унікального чорнозему. Спроби використати у боротьбі з ерозією безполіцейвий метод ґрунту, викликали серед теоретиків і практиків неоднозначну реакцію.

Народившись у Донбасі і добре знаючи його географічні особливості, Федір Моргун застерігав, що його територія вкрита незліченими териконами, покинутими кар'єрами, занедбаними урвищами, звалищами сміття, безкраїми степовими пустками, вкритими бур'янами. А ще на початку ХХ ст. багаточисленні річки і ставки цього величезного регіону мали чисту воду, де водилося багато риби. У більшості ж областей Донбасу вода отруєна промисловими викидами. Крім водного забруднення, у регіоні було знищено величезні лісові масиви. Ф.Т. Моргун закликав владу схаменитися, врятувати землю, повітря, гідросферу від забруднення, адже це основа життя.

Учений і політичний діяч особливо застерігав керівництво Донецької і Луганської областей від небезпеки екологічної катастрофи. Федір Моргун пояснював, щоб оздоровити людей і природу в цих двох областях, треба негайно вкрити лісами їх територію.

Федір Трохимович не забував і про ліквідацію шкідливих викидів усіх промислових підприємств. Як приклад для наслідування приводив концерн «Стірол» (м. Горлівка), на якому вода після виробничого циклу

повертається чистою за водопровідну. Вчений був переконаний, що майбутнє саме за такими підприємствами.

Ф.Т. Моргун вважав, що шляхи вирішення екологічних проблем повинні бути закладені в конструкцію підприємств усіх промислових галузей і сільського господарства. Настав час виробити новий тип тісного і безперервного співробітництва між наукою, міністерськими управліннями і захисниками навколишнього середовища. Вони зобов'язані разом виступити противниками застарілих технологій і методів управління. На міжнародному рівні, за переконаннями Федора Трохимовича, знадобиться «організоване новаторство для прискорення процесів досягнення договорів і спільних дій» [9, с. 101]. Світовому співтовариству знадобляться оновлені міжнародні управління з охорони навколишнього середовища, нові договори і міждержавні економічні відносини. Федір Моргун уважав, щоб уникнути світової екологічної катастрофи, потрібно негайно і різко зменшити викиди в повітря і воду, посадити сотні мільйонів гектарів лісу на оголених площах в Америці, Африці, Сибірі, Середньої Азії тощо.

Отже, проаналізувавши суспільно-політичну та екологічну діяльність Федора Моргуна, ми дійшли висновку, що його погляди і переконання не втратили актуальності й сьогодні. Учений і державний діяч займав активну громадську позицію, піклувався про людей, підтримував село, сільських мешканців, намагався вирішувати їх побутові проблеми, розвивав приватну ініціативу. Федір Трохимович застерігав людство від невідворотності екологічної катастрофи, закликав першочергово вирішувати нагальні екологічні проблеми, пропонував свої шляхи їх розв'язання на сторінках своїх науково-публіцистичних праць.

Перспективою подальших розробок даної теми може бути дослідження управлінської і науково-організаційної діяльності Федора Моргуна, а також його досягнення на посаді першого голови державного комітету СРСР з охорони природи.

Список використаних джерел

1. Моргун Ф.Т. Господарі хлібних ланів / Ф.Т. Моргун. – К.: Політвидав України, 1980. – 278 с.; Моргун Ф.Т. Расскази, поле ... / Ф.Т. Моргун. – М.: Политиздат, 1981. – 352 с.; Моргун Ф.Т. Зависит от каждого / Ф.Т. Моргун. – Х.: Прапор, 1985. – 255 с.; Моргун Ф.Т. Конец света? Или... / Ф.Т. Моргун. – К.: Радянський письменник, 1991. – 238 с.
2. Історія комсомолу Полтавщини. – Полтава: АСМІ, 2008. – 488 с.: іл.
3. Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 280 с.: іл.
4. Бокий І. Зерну – проростати / І.Бокий // Сільські вісті. – 1994. – 12 травня (№53).
5. Бокий І. Нас порятують тільки розум. Про книгу Федора Моргуна «Кінець світу? Чи...» / І.Бокий // Сільські вісті. – 1991. – 18 червня (№117).
6. Селецький М. Слово письменника про державного діяча: Олесь Гончар про Федора Моргуна / М.Селецький // Рідний край. – 2011. – №1. – С.221–227.
7. Центр держархів громад. об'єдн. України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2437. – Арк.2–24.
8. Моргун Ф. Незатребуваний геній Вернадського / Ф.Моргун // Рідний край. – 1999. – №1. – С.57–60.
9. Моргун Ф.Т. Конец света? Или... / Ф.Т. Моргун. – К.: Рад. письменник, 1991. – 240 с.
10. Грибов Ю. Свой хлеб / Ю.Грибов [о Ф.Т. Моргуна] // Литературная газета. – 1988. – 6 апреля.

* * *

УДК 94(477).930.3.281.9.

Денис Козлов, аспірант історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

«Я всегда объявлял жестокою брань миру сему»: перша промова митрополита Київського Володимира (Богоявленського) в Києво–Печерській Лаврі

Розглядаються акценти, розставлені митрополитом Володимиром (Богоявленським), у першій промові перед братією Києво–Печерської Лаври. Аналізуються розуміння митрополитом монашого чину.

Ключові слова: Києво–Печерська Лавра, митрополит Володимир (Богоявленський), промова, монашество.

Денис Козлов. «Я всегда объявлял жестокою брань мира сему»: первая речь митрополита Киевского Владимира (Богоявленского) в Киево–Печерской Лавре

Рассматриваются акценты, расставленные митрополитом Владимиром (Богоявленским), в первой проповеди перед братией Киево–Печерской Лавры. Анализируются понимание митрополитом монашеского чина.

Ключевые слова: Киево–Печерская Лавра, митрополит Владимир (Богоявленский), речь, монашество.

Denis Kozlov. «I have always declared the brutal struggle to this world»: the first sermon of Metropolitan of Kiev Volodymyr (Bogoyavlensky) in Kiev–Pechersk Lavra

The article discusses accents laid by Metropolitan Volodymyr (Bogoyavlensky) in the first sermon to brotherhood of the Kiev–Pechersk Lavra. Analyzes the understanding of the Metropolitan of the monastic rank.

Keywords: Kiev–Pechersk Lavra, Metropolitan Volodymyr (Bogoyavlensky), sermon, monastic rank.

Митрополит Київський Володимир (Богоявленський) належить до знакових осіб в історії Церкви й історії України періоду соціальних потрясінь початку ХХ ст. Проте, його діяльність на Київській кафедрі майже не привертала уваги дослідникам за винятком проблеми протистояння українзації Церкви та трагедії вбивства митрополита. Це дозволяє нам не акцентувати уваги на переліку праць дослідників та їх аналізі.

В цій роботі ми спробуємо проаналізувати одну з найважливіших акцій першого дня перебування митрополита на Київській кафедрі (він був призначений указом Св. Синоду 23 листопада і прибув до Києва 22 грудня 1915 р.). У перший же день приїзду в кафедральне місто Владика Володимир виголосив дві знакові для його правління промови – одну в Св. Софії, іншу – в Успенському соборі Києво–Печерської Лаври, священноархимандритом якої він був за традицією підпорядкування Лаври митрополиту Київському. Якщо промова в Св. Софії була звернута до всіх присутніх прихожан (вживаємо цей суто слов'янський термін замість латинізованого «парафіяни») різних соціальних станів, тобто до світсько-го сегменту своєї нової пастви, то в Лаврі він звертався до монашества (знову таки, вживаємо термін, який відбиває суть подвигу, бо походить від грецького «монос» – самотник, одинак, а не термін «чернець», який позначає лише один із кольорів одягу монахів й відображає лише їх візуальне сприйняття світським населенням).

Саме першу промову митрополита в Лаврі, звернену до монашества, ми й проаналізуємо в цій публікації. Ця промова, окрім усього іншого, про що власне йтиметься далі, засвідчує унікальне вміння Владика Володимира «пристосовувати» в словесній формі глибокі ідеї до різної аудиторії [1, с. 15–17].

Зазначимо, що в Успенському соборі митрополит спочатку здійснив «молитовний жест», який містив у собі фундаментальні ідеї «святого Києва» та «Святої Лаври». Він приклався до чудотворної Успенської ікони собору, з тим – до мощів легендарного митрополита Михаїла та глави вел. кн. Володимира. Ця вишановування Богородиці й її Успіння через знамениту чудотворну ікону та хрестителя Русі вказували на шанування новим Київським митрополитом безперервного ланцюга священної традиції Лаври, Києва і всієї Русі. Підкреслимо, що цей «сакральний жест» був здійснений саме в Лаврі, в якій зберігався старовинний устрій обителі від часів її засновників преп. Антонія і Феодосія, від часів початків християнства на Русі. Всі ці символи, підкреслені молитовно, можливо, не були настільки явно усвідомлені присутніми, але містично означали саме таку глибоку історичну й духовну єдність з початками київського християнства та Києвом як першопрестольним містом глави Руської Церкви.

Промова митрополита в сакральному осерді Лаври, як вже зазначалося, була звернена до братії монастиря. Це відразу накладало на її зміст спеціальний акцент. Проте і в цій промові, як в софійській кафедрі, митрополит врешті змінив її акценти до реалій сучасного життя й конкретного політичного моменту. Чи проявився в цьому його попередній досвід стосунків з братією підмосковної Троїце–Сергіївої та петербурзької Олександрівської Лавр – невідомо, оскільки ні наші попередники, ні ми не вивчали відносини владики Володимира з монашеством Москви та Петербургу.

Насамперед, митрополит звернувся до власного «лаврського досвіду» й пам'яті, згадавши про свою студентську (В.М. Богоявленський був випускником КДА) молитовну практику та відвідини КПЛ в якості владики

інших єпархій. Чи було це звернення до автобіографічних спогадів прийомом риторики – нав'язування близького особистого контакту з аудиторією, чи реальною інтенцією–спогадом владики, однозначно судити важко, однак видається, що митрополит менше думав про риторику, й більше говорив емоціями. Отже на початку він сказав: «Св. Лавра давно близька моему сердцу. Еще учась в здешней Академии, я не раз и не два хаживал сюда наслаждаться духовною радостью, насытиться глубокими религиозно–нравственными переживаниями. И в последние десять лет не раз и не два приходилось мне здесь бывать... Но то я бывал здесь гостем, а теперь неожиданно для меня и, быть может, еще неожиданной для вас, Господь привел мне прибить к вам, братие, не гостем, а начальником, войти сюда с пастырским жезлом» [1, с. 15]. Серед лаврської братії були ті, хто пам'ятав Василя Богоявленського студентом КДА, хто був свідком його молитви в лаврі як світської особи, а з тим прощі до святині в спископському сані. Митрополит Володимир, згадавши про все це, відразу розмежував минуле і сучасне через зміну власного статусу, однозначно ствердивши, що віднині всі мають сприймати його лише як свого архієпископа й відповідно ставитися. Історія та спогади в минулому – тепер він не просто молитвеник, а провідник, «начальствующий».

І цей акцент «начальствія» був розвинутий далі через вказівку–настанову. Митрополит утвердив свою практику бути наставником монахам в усі попередні періоди пастырського служіння: «Всюду, где Господь указывал мне служить, я старался назидать своих пасомых словом церковным. Что же я вам, братие, скажу ныне?» [1, с. 15].

Настанова нового архієпископа населенням КПЛ була центральною частиною його промови, в якій митрополит пропонував своє розуміння монашого подвигу, його складності та обов'язків у конкретний момент життя Церкви і країни. Цілком несподівано в цьому сенсі була ввідана заява митрополита: «Я всегда стараюсь взоры своих слушателей устремлять туда, к небесам, так как главное зло нашей жизни в том, что многие живут так, как будто они не должны и не думают умирать. Я поэтому всегда объявлял жестокою брань миру сему. Я срывал с него маску лжи и предести, коей он обольщает и увлекает на свои пути легкомысленных людей, не понимающих, что скрывает мир за этой обольстительной маской» [1, с. 15]. Таке звернення до тих, хто залишив світ після постригу, було незвичним. Однак воно все ж, як нам видається, не було випадковим. Попередній досвід показав митрополиту Володимирі, що й в середовищі монахів трапляються різні люди, зокрема й такі, які порушують установлені рамки монашого життя й послушання (в практиці діяльності митр. Володимира був приклад ієромонаха Іліодора Труфанова). Тож цими словами владики ніби давав зрозуміти, що всі «маски» лукавства він буде зривати й викривати.

І от після такого завальованого попередження митрополит звертався власне до печерської братії, нагадуючи про її службу та обіти, а також про високу місію й необхідність бути відповідними святому місцю, в якому перебувають печерські монахи. В цьому сенсі владики Володимира вдавася до протиставлення життя світських вірян і монахів, до вивчення монашого подвигу й особливої честі для монашого чину, особливої можливості для спасіння душі. В його словах було і нагадування про це, й застереження від порушення приписів та обітів монашого життя, й заклики до головного в житті монаха – молитви. В кількох реченнях митрополит зміг вмістити всі ці ідеї: «Но не вам, братие, иноки, давно оставившим мир с его прелестями, говорит об этом. Вы сами давно порвали связи с миром. А потому я обращаюсь к вам с другим назиданием: я призываю вас, братие, возблагодарить Господа Бога за то, что Он помог вам уйти из мира. Ведь, сколько людей искренно завидуют вам. Они изымают в тяжелой брани с миром, они всю жизнь рвутся из оков суеты; но никак не могут разорвать крепкие цепи мира, никак не могут уйти из мира; они так стремятся в горний Иерусалим, но вот и поныне остаются в Вавилоне. И, подобно евреям, они плачут, горько плачут, повесивши арфы свои на ивы... Действительно, братие, как не завидовать здесь живущим. Чего вам недостает? Мир не грозит вам ежеминутной гибелью, как живущим за этими степенями св. обители. Если мир и врывается временами за эти стены, то как кратковременный гость, пришедший отдохнуть душею, утешиться теми духовными радостями, которыми живущие здесь наслаждаются день и ночь. И сколько радости, сколько наслаждения в дивных сонмах св. угодников Божиих, почивающих в здешних пещерах!» [1, с. 15–16]. Цитований фрагмент промови митрополита, як бачимо, завершувався констатацією особливої святості місця. Акцент з монашого подвигу та благодаті врешті з «людського фактору» зміщувався до святої обителі та її преподобних чудотворців.

Особливе слово митрополит звертав до ієромонахів, котрі отримали дар Св. Духа під час таїнства священства. Нагадаємо, цей дар отримали і всі інші священники не монахи, так зване «біле духовенство», яке вітало митрополита в Софійському соборі, але до них з нагадуванням про дар Св. Духа митрополит не звертався. А в Лаврі він виділив ієромонахів з поміж інших населеників, вочевидь, не випадково. Ось слова митрополита: «некоторых из Вас Господь сподобил величайшего своего благоволения: Он приблизил вас к св. жертвеннику Своему, Он дал вам благодать Св. Духа Своего совершать величайшую Тайну, разумею Евхаристию, коей не могут совершать даже св. ангелы, пред коей трепещут небесные силы. Дух Святой, нисшедший на вас в таинстве священства, дал вам

такіе чрезвычайныя полномочія!» [1, с.16]. Гадаємо, цим зверненням митрополит вказував на особливу відповідальність ієромонахів перед Престолом Божим, перед монашою громадою та самим Владикою.

Останньою і дуже сильною крапкою в промові митрополита перед лаврською братією був заклик до молитви – основного монашого обов'язку, «умного делания» і самого сенсу монашої служби Господові. Ця частина промови митрополита наповнена образами, сакральним сенсом і поряд з тим – закликом уберегтися від впливу сьогодення, світських хвиль за мурами монастиря, соціальних та політичних рухів. Слова митрополита втілювали найкращі прояви гомілетики, підкреслюючи його неймовірний проповідницький дар та володіння словом: «А потому, призывая вас к благодарению Господу Богу за чрезвычайные его милости к вам, напоминаю вам, братие, и то, что усердною молитвою возгревается и умножается благодать Божия в нас. Как ни крепки, как ни высоки стены обители, но они не спасут нас от мирского соблазна и искушения, если мы не будем пребывать в постоянной молитве. Никакие самые длинные службы церковные не освятят нас, если мы не будем очищать свое сердце слезами покаянной молитвы. А потому будем же, братия, горячо и единодушно молиться Господу Богу и Его Пречистой Матери, так возлюбившей сие место, да укрепляются стопы наши на путях правды и истины. Будем припадать с горячей молитвою к св. мощам угодников Божиих здесь, на сем св. месте подвизавшимся и почившим, да помогут они и нам сохранить себя от мирского мятежа и соблазна. Будем усердно взывать к Св. Духу: «Царю Небесный, Утешителю, Душе истины, приди и вселися в ны и очисти ны от всякия скверны и спаси, блаже, души наша! Аминь» [1, с.16–17].

Офіційні публічні урочистості зустрічі нового архієпископа в Лаврі закінчилися, але продовжилася непублічна частина. В митрополичих покоях після молитви в Успенському соборі Владика приймав старшу братію Лаври та старше духовенство Києва з метою особистого знайомства. На цій зустрічі митрополит власне почав реальне входження в справи єпархії: «Владыка живо интересовался состоянием различных сторон епархиальной жизни. Присутствующими были даваемы подробные разъяснения и доклады по возбуждавшимся вопросам» [1, с.17].

Всі акції першого дня перебування митрополита Володимира в Києві були, так би мовити, офіційним введенням його на Київську кафедру та першим «словом» митрополита до своїх вірних різних станів та ієрархічного положення. Тут проявилася особа, її інтенції управлінської моделі, його бачення своїх обов'язків перед вірними. А в Лаврі він виступав «монахоначалником», тому саме тут звертався до містичної сторони Церкви, до особливого призначення насельників усавленної обителі, молитви якої мали містити в собі всю історичну традицію Лаври від перших її часів.

Список використаних джерел

1. Из епархиальной хроники: Прибытие в Киев Высокопреосвященного Владимира, митрополита Киевского и Галицкого // КЕВ. – 1916. – №1. – Часть неофициальная. – С.15–17.

* * *

УДК 929Ардашев:378.4(477–25)КУ

Наталія Цьомка, аспірантка кафедри історії Росії історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Науково-педагогічна діяльність П.М. Ардашева в Київському університеті

На основі документальних та історіографічних матеріалів висвітлюється науково-педагогічна діяльність П.М. Ардашева в період його роботи в Київському університеті св. Володимира.

Ключові слова: Київський університет, науково-педагогічна діяльність, історико-філологічний факультет, дисертаційне дослідження.

Наталья Цёмка. Научно-педагогическая деятельность П.М. Ардашева в Киевском университете

На основе документальных и историографических материалов освещается научно-педагогическая деятельность П.М. Ардашева в период его работы в Киевском университете св. Владимира.

Ключевые слова: Киевский университет, научно-педагогическая деятельность, историко-филологический факультет, диссертационное исследование.

Nataliya Tsomka. Research and teaching activities P.Ardashev at Kiev University

Based on documentary and historiographic materials is covered scientific and pedagogical activity P.Ardashev during his work at the University of Kiev St. Vladimir.

Keywords: Kiev University, scientific and pedagogical activity, faculty of history and philology, dissertation research.

Останнім часом відроджується інтерес до життя, наукових здобутків та теоретико-методологічних поглядів видатних істориків XIX – початку XX ст. До них належить і П.М. Ардашев – видатний історик нового часу, знатний спеціаліст з історії Франції XVIII ст., професор Університету

св. Володимира. Крім наукової діяльності він активно співпрацював із зарубіжними вченими, брав участь у міжнародних конгресах, займав активну громадську позицію і був членом численних громадських організацій Києва. Ґрунтовна оцінка творчості П.Ардашева представлена в роботі А.Зарубіна [13]. Також сучасна історіографія представлена роботами С.Степаша, Г.Баженової, Л.Дуб'євої [7;8;12;33]. Як учня В.І. Гер'є творчість П.Ардашева характеризують в своїх роботах Т.Іванова, Н.Федорова та Д.Циганков [15;34;35]. Слід відмітити, що дослідники не приділяли достатньої уваги діяльності П.М. Ардашева саме в Київському університеті.

У даній статті на основі архівних джерел та історіографічних праць робиться спроба проаналізувати, висвітлити сторінки його науко-педагогічної діяльності, зосередивши увагу на роботі в Київському університеті, з яким були пов'язані плідні роки життя вченого.

Павло Михайлович Ардашев (1865–1924 рр.) – уродженець с. Біляр Слабужького повіту Вятської губернії. Навчався в Слабужькому духовному училищі, Уфимській духовній семінарії та класичній гімназії в м. Уфа. В 1885 р. вступає на історико-філологічний факультет Московського університету, де вчиться у таких відомих вчених як В.І. Гер'є, П.Г. Виноградов, М.С. Корелін та ін. Вже в студентські роки він проявив свій хист до науки, написавши твір за який був нагороджений золотою медаллю [2]. По закінченню університету П.М. Ардашева залишили на кафедрі на два роки для підготовки до професорського звання. Московським університетом було складено інструкцію «Досліджувати, на основі листування інтендантів, у французьких архівах провінційну адміністрацію і економічний стан Франції за Людовіка XVI» [18, арк.27]. Для досягнення мети протягом 1896–1898 рр. перебував у закордонному від'їзді, працював в архівах і бібліотеках Франції та Англії, наслідком чого стало дослідження «Провінциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка. 1774–1789. Провинциальные интенданты», яке в жовтні 1900 р. було удостоєне Московським університетом повної премії ім. С.М. Соловйова [3]. 19 лютого 1901 р. після публічного диспуту П.М. Ардашеву було присуджено ступінь магістра [13, с.400–401]. У 1906 р. в м. Києві вийшов друком другий том його дослідження [4], за який автор отримав ступінь доктора загальної історії. Згодом світ побачив третій том, що містив 600 документів мовою оригіналу. Трилогія вченого зустріла схвальні відгуки в Росії, Франції та Англії, було опубліковано близько 30 рецензій.

Деякі роки П.М. Ардашев працював приватним вчителем в Курляндській та Тульській губерніях, в Санкт-Петербурзі, Москві та за кордоном [1;22;23;29;30;32].

З грудня 1898 приват-доцент в Санкт-Петербурзькому, а з лютого 1899 р. в Новоросійському університетах. В період з 1901 до 1903 рр. очолював кафедру загальної історії в Юр'ївському (Дерптському) університеті. Однією з причин звільнення з останнього місця роботи мабуть можна назвати те, що довгий час викладання в університеті велося німецькою мовою і відповідно до цього комплектувалася і місцева бібліотека. Вченому не вистачало французької літератури, він неодноразова замовляв книги з бібліотек різних міст, в тому числі з Києва.

Навесні 1902 р. в університеті св. Володимира в Києві було оголошено конкурс на заміщення посади на кафедрі загальної історії. Дізнавшись про це П.М. Ардашев одразу надіслав заяву про бажання взяти участь у конкурсі. Його конкурентами були ординарний професор Ніжинського історико-філологічного інституту В.Пікорський та приват-доцент Московського університету І.Іванова. Особлива комісія під головуванням ординарного професора кафедри загальної історії І.Луцицького, розглядала наукові роботи кандидатів [10, арк.101–101зв]. Слід сказати, що на той час особисті відносини між І.Луцицьким і П.Ардашевим були досить складними.

Справа в тому, що роком раніше, коли П.М. Ардашев висував свою кандидатуру на заміщення посади за конкурсом на кафедру загальної історії Юр'ївського університету, І.Луцицький намагався зашкодити позитивному результату, поширюючи серед співробітників приватні листи, в яких давав негативну характеристику йому, як вченому. А саме, звинувачував П.Ардашева в тому, що в багатьох з тих архівів, на які він посилався у своїй дисертації, вчений насправді не працював. А документи цитував, користуючись лише наявними описами останніх [17, арк.3]. Щоб зняти з себе обвинувачення П.М. Ардашев відправив запити до всіх архівів в яких був, з проханням надати інформацію, протягом якого проміжку часу він там працював. Відомо, що І.Луцицький під час свого перебування у Франції на початку 1903 р. особисто цікавився, де працював П.Ардашев [18;19]. Можна припустити, що така поведінка І.Луцицького була викликана прагненням вченого бачити на кафедрі наступником свого учня В.Пікорського. Однак все це не завадило представникам Ради факультету обрати П.Ардашева. Треба згадати, що 13 лютого 1903 р. на засіданні деканату факультету за захист П.Ардашева виступив Т.Флоринський [10, арк.104–111].

Голосування показало, що саме П.М. Ардашева підтримала більшість (11 з 14 осіб) [10]. Через певний час у листі до свого друга М.М. Гутьєра П.М. Ардашев розповів, що за словами нового колеги деякі з чорних шарів, отриманих на засіданні були лише через те, що він «Юр'ївський професор», а також зізнається «особливо порадувала здобута блискуча академічна перемога на останньому факультетському засіданні над за-

служеним фахівцем» [31, л.24] (маючи на увазі В.Піскорського). Слід згадати, що восени 1898 р. обидва вчені одночасно претендували на посаду в Ніжинському університеті, проте того разу перемогу отримав В.Піскорський [23, л.20зв]. Щодо повсякденного життя, у листі до М.М. Гутяра вчений розповідав про те, що разом з дружиною та батьком «влаштувався за містом, в чарівному дачному містечку Святошин в дев'яти верстах від міста в чудовому сосновому лісі. Добираюся до міста електричним трамваєм. 45 хвилин до Хрещатика. За 4-х кімн[атну] квартиру плачу 200 р. на рік» [31, л.24]. Згодом він навіть стане членом товариства сприяння благоустрою дачної місцевості в урочищі «Святошин».

Отже, згідно наказу №65 від 29 серпня 1903 р. П.М. Ардашева було зараховано до викладацького складу університету на кафедру загальної історії (нової) на посаду в.о. екстраординарного професора з окладом в 2000 руб. А з 16 червня 1907 – ординарний професор на тій же кафедрі з окладом в 3000 руб. [21, с.10] Вже на першому році діяльності можна відмітити його активну наукову роботу [14, с.46–51].

В цей час на історико-філологічному факультеті всі кафедри (за винятком географії та етнографії, які згодом було віднесено до фізико-математичного факультету) були замінені штатними професорами. На факультеті студенти старших курсів мали дві тижневі години практичних занять з спеціальних предметів обраного ними відділу. Заняття ці полягали в розборі джерел, складанні і обговоренні рефератів на задані теми. Керівником таких занять по загальній історії разом з проф. І.Д. Бубновим і став П.М. Ардашев [27, с.11].

Загалом в університеті вчений читав лекції і спецкурс з нової історії, веде практичні заняття з загальної історії, на яких студенти вивчали джерела з історії італійського і німецького гуманізму та реформації, епоху зростання французького абсолютизму, читали в оригіналі джерела з історії Франції XVII–XVIII ст. з коментарями викладача, обговорювали письмові доповіді [26, с.5–6, 14].

Уявлення про хід семінарських занять дають звіти Київського університету. У 1906–1907 навчальному році почав викладати курс про видатних дослідників з історії Франції в XVII–XVIII ст. За прикладом своїх вчителів П.Ардашев розробив семінарські заняття, на яких студенти вивчали накази у Генеральні штати 1789 р. Він давав студентам теми для робіт з історії «старого порядку» у Франції та з історії Французької революції. Особливо багато робіт писали у нього студенти, використовуючи накази депутатам Національних Зборів. Протягом 1907–1909 рр. під керівництвом вченого студенти займалися вивченням наказів «Арасского бальжа». П.М. Ардашев навчав студентів методології та методики дослідження історичних джерел на прикладі «порівняльно-аналітичного вивчення» наказів 1789 р. Під його керівництвом видається низка робіт з даної теми [9; 24; 25]. Його студенти залишили спогади про те, як проводилися семінарські заняття. Наприклад, В.О. Романовський писав: «На заняттях читався текст джерела і давався широкий коментар. Текст читав студент, якому і надавалося слово пояснити прочитане місце джерела. Професор ставив питання, які повинні були роз'яснити власне розуміння студентами прочитаного місця. Якщо студент не був підготовлений до розбору тексту, професор звертався до інших учасників занять. Після цього професор давав відомості про розуміння цього місця і терміну різними вченими, які працювали по цьому джерелу» [13].

В першому семестрі 1909–1910 навчального року на практичних заняттях у П.М. Ардашева студенти вивчали в оригіналі «Представлення», відіслані Людовіку XVI Паризькою Палатою зборів в 1775 р. В заняттях приймали участь 10 студентів, з них найбільш успішними виявилися М.Никифоров, В.Євстаф'єв, М.Руткевич, Б.Зарудський. В другому семестрі практичні заняття полягали в читанні і поясненні джерела з історії гуманізму і реформації XVI в. Прийняли участь 16 студентів, з них найбільш активними були знову ж таки М.Никифоров, М.Руткевич, Б.Зарудський та ін.

Найталановитіші учні, які потім були залишені при університеті, допомагали П.М. Ардашеву в перекладі джерел з історії нового часу Західної Європи, в результаті чого була складена «Хрестоматія по всеобщей истории» [5; 6] у двох частинах, яка охоплювала період з епохи гуманізму і реформації до епохи абсолютизму і революції у Франції кінця XVIII ст.

П.М. Ардашев підтримував прагнення жінок здобути освіту. Він викладав на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві. А протягом 1915–1917 рр. обіймав посаду декана. Як в університеті так і на курсах вчений читав спецкурси, проводив семінарські заняття, захоплював студентів до самостійної дослідницької роботи. Під його керівництвом слухачки втілюли ідею вченого створити систематичне зведення рецензій, які відносяться до учбової історичної літератури, що розміщені в головних педагогічних і загальнолітературних журналах за останні два десятиріччя. Згодом зібраний матеріал було відредаговано і видано окремою книгою [20].

Київський період роботи був найбільш творчим в житті П.М. Ардашева, про це свідчать його праці, що виходили в цей час [14, с.46–63]. Крім того, великою активністю відрізняється і суспільно-політичне життя вченого. Він є членом Київського клубу російських націоналістів. Гідно представляв Київський університет на конгресах істориків в Берліні (1909 р.) та Лондоні (1913 р.). Був членом Київського Комітету Російського Товариства Туристів, Київського Повітового Комітету пі-

клування про народну тверезість, товариства сприяння благоустрою дачної місцевості в урочищі «Святошин», головою історичної комісії при Київському навчальному окрузі, членом «Історичного товариства Нестора-літописця» при Університеті Св. Володимира.

В 1920 р. обраний професором кафедри загальної історії Тавричного (Кримського) університету. В 1921–1923 рр. викладав в Соціально-економічному та Педагогічному інститутах при Кримському університеті. В грудні 1923 р. переходить на роботу в Вітебський педагогічний інститут, в якому працює до кінця життя. Помер П.М. Ардашев в червні 1924 р. Підсумовуючи, слід сказати, що дослідження київського періоду творчості вченого показало, що Ардашев займав чільне місце в науковому співтоваристві початку XX ст. Після від'їзду з Києва Є.Тарле (1901 р.) та І.Луцицького (1910 р.), П.Ардашев залишився єдиним вченим, який проводив значну педагогічну і науково-дослідну роботу з історії нового часу. В основному сферою його наукових інтересів були дослідження з історії Франції XVIII ст. Він був одним із представників «російської історичної школи», в дусі якої саме в Києві ним була вихована ціла плеяда учнів, майбутніх науковців [28, с.92–93]. Саме Київському університету П.Ардашев залишив свою бібліотеку.

Загалом, його наукову роботу відзначено преміями ім. С.М. Соловйова від Московського університету, за французький переклад другого тому «Провинциальные интенданты при Людовике XIV» Міністерством освіти, мистецтва та релігії Франції присуджено звання почесного діяча народної освіти («Officier de l'instruction publique»). Був нагороджений орденом Св. Анни 3-го та 2-го ступенів, орденом Святого Станіслава 2-го ступеня. У 1910 р. отримав премію митрополита Макарія від Імператорської Академії наук.

Список використаних джерел

1. А.П.Н. Принц Чакрабон // Киевлянин. – 1906. – №68. – С.1; №70. – С.2; №71. – С.2–3.
2. Ардашев П.Н. Переписка Цицерона как источник для истории Юлия Цезаря от начала столкновения последнего с Сенатом до его смерти / П.Н. Ардашев. – М.: Университетская тип., 1890. – 468, 34[2] с.
3. Ардашев П.Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка. 1774–1789. Провинциальные интенданты. Историческое исследование преимущественно по архивным данным: [в 2 т.]. Т.1. / П.Н. Ардашев. – СПб.: Тип. В.С. Балашов и К°, 1900. – XVI, 658 с.
4. Ардашев П.Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка: 1774–1789. Провинциальные интенданты / Павел Ардашев. – К.: Тип. И.И. Чоклова. – Т.2. – 1906. – XXII, 734 с.
5. Ардашев П.Н. Хрестоматия по всеобщей истории: новая история в отрывках из источников / Ардашев П.Н. – К.: Типография 2-й Артели. Ч.1.: Эпоха гуманизма и реформации. – 1914. – 228 с.
6. Ардашев П.Н. Хрестоматия по всеобщей истории: новая история в отрывках из источников / сост. Ардашев П.Н., Н.И. Никифоров, В.Н. Евстафьев, Б.Л. Зарудский, Н.П. Руткевич – К.: Типография 2-й Артели. Ч.2.: Эпоха абсолютизма и революции. – 1915. – VIII, 255 с.
7. Баженова Г.Ю. Взаимосвязки российских и европейских историков на прикладе научовой біографії Павла Ардашева // Шевченківська весна: матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917–1920 рр. / Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка, Історичний ф-т, Наукове товариство студентів і аспірантів. 2007 / за заг. ред. В.Ф. Колесника. – К., 2007. Вип.5. Ч.2: Історія. – С.125–127.
8. Баженова Г.Ю. Павло Ардашев як представник «російської школи» істориків нового часу Західної Європи / Г.Ю. Баженова // Література та культура Полісся. Вип.39: Історія та культура Полісся й України в сучасному науковому сприйнятті / відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2007. – С.141–148.
9. Григорьева П.К. Суд во Франции при старом порядке по наказам Санского бальжа: соч. слушательницы Высших женских курсов в Киеве И.К. Григорьевой / под ред. и с предисл. проф. П.Н. Ардашева // Minerva. Вип.3. – К.: Тип. Т.Г. Мейнандера, 1914. VI, 115 с.
10. Державний архів Києва. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.1110.
11. Диспут П.Н. Ардашева. О защите магистерской диссертации «Провинциальная администрация во Франции...» // Исторический вестник. – 1901. – №4. – С.400–401.
12. Дубьева Л. П.Н. Ардашев – профессор всеобщей истории Юрьевского университета в 1901–1903 гг. / Л.Дубьева // Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. / Л.Дубьева. – Тарту: Tartu Ulikooli Kirjastus, 2006. – 350 с.
13. Зарубин А.Н. Проблемы истории Старого порядка и революции конца XVIII века во Франции в творчестве П.Н. Ардашева: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Зарубин Андрей Николаевич. – Казань, 2012. – 338 с.
14. Зарубин А.Н. Павел Николаевич Ардашев: библиогр. указатель (1890–2010) / А.Н. Зарубин. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2010. – 84 с.
15. Иванова Т.Н. Владимир Иванович Герье и формирование науки всеобщей истории в России (30-е XIX – начало XX века). / Т.Н. Иванова. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2010. – С.314, 316.
16. Институт Рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського. – Ф.1. – Спр.9410.
17. Там само. – Ф.1. – Спр.10428.
18. Там само. – Спр.50359.
19. Там само. – Спр.50360.

20. Критико-библиографический обзор учебной литературы по истории на русском языке с 1890–1912 г.: учебники по русской литературе / составлено группой слушателей Историко-филологического отделения Высших Женских Курсов в Киеве под ред. П.Н. Ардашева. – К.: Тип. Т.Г. Мейнандера, 1913. – XII, 165 с.

21. Личный состав Императорского Университета Св. Владимира к 1 мая 1907 года. – [К., 1907]. – 124 с.

22. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф.70. – К.36. – Ед.хр.47. – Л.35 об., 42 об.

23. Там само. – Ф.70. – К.36. – Ед.хр.48.

24. Никифоров Н.И. Наказы третьего сословия Аррасского бальяжа в 1789 г. / Соч. студ. Имп. Ун-та Св. Владимира Н.И. Никифорова, Н.П. Руткевича и В.Н. Евстафьева; Под ред. проф. П.Н. Ардашева. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, Акц. О-ва печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1911. – VIII, 176 с.

25. Никифоров Н.И. Сенеральные повинности по наказам третьего сословия Штампского бальяжа в 1789 году / Н.И. Никифоров. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, Акц. О-ва печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1912. – VIII, 73 с.

26. Обзор преподавания в университете св. Владимира по историко-филологическому факультету на 1904–1905 учебный год: с прил. расписания лекций. К.: Тип. ун-та Акционер. о-ва Н.Т. Корчак-Новицкого, 1904. – [2] 18 с., 1 л. табл.

27. Отчёт о состоянии и деятельности императорского университета Св. Владимира в 1903 году. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира Акцион. о-ва печ. и издат. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1905. – 51 с.

28. Погодин С.Н. «Русская школа» историков: Н.И. Кареев, И.П. Лучицкий, М.М. Ковалевский. / С.Н. Погодин – СПб.: СПб. ГТУ, 1997. – 377 с.

29. Российский государственный исторический архив. – Ф.889. – Оп.1 – Ед.хр.122.

30. Там само. – Ед.хр.127.

31. Там само. – Ед.хр.121.

32. Там само – Ед.хр.70..

33. Стельмах С.П. Исторична думка і методологія історії в Україні (19 – початок 20 ст.): Дис. ... док. істор. наук: 07.00.06 / С.П. Стельмах. К., 2005. – 424 с.

34. Федорова Н.Г. Педагогические идеи В.И. Герье и учебная литература по всеобщей истории: (вторая половина XIX – начало XX вв.) // История идей и воспитания истории: Владимир Иванович Герье. М., 2008. – С.205–208.

35. Цыганков Д.А. Профессор В.И. Герье и его ученики: [монография] / Д.А. Цыганков. – М.: Росспэн, 2010. – 501, [2] с., [8] л. ил.

* * *

УДК 94(4):930.2

Наталья Адамович, канд. історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Д.М. Петрушевський і дослідження англійського парламентаризму

Аналізується праця Д.М. Петрушевського «Велика хартія вольностей і конституційна боротьба в англійському суспільстві у другій половині XIII століття», в якій висвітлюється історія виникнення та розвитку англійського парламенту.

Ключові слова: Дмитро Петрушевський, Велика Хартія Вольностей, права і свободи, конституція, парламент.

Наталья Адамович. Д.М. Петрушевский и исследование английского парламентаризма

Анализируется работа Д.М. Петрушевского «Большая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века», в которой освещается история возникновения и развития английского парламента.

Ключевые слова: Дмитрий Петрушевский, Большая Хартия Вольностей, права и свободы, конституция, парламент.

Nataliya Adamovich. Dmitry Petrushevsky and the study of English parliamentary

The article analyzes the work of Dmitry Petrushevsky «Old Magna Carta and constitutional struggle in English society in the second half of the XIII century», which covers the origins and development of the English Parliament.

Keywords: Dmitry Petrushevsky, Magna Carta, rights and freedoms, constitution, parliament.

Сфера наукових інтересів видатного вітчизняного історика-медієвіста, першого радянського академіка-медієвіста, випускника історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, професора Варшавського, Петроградського та Московського університетів, викладача Дмитра Мойсейовича Петрушевського включала широке коло питань західноєвропейської середньовічної історії і все його життя було тісно пов'язано з історією середньовічної Англії.

У 1889 році у віці 27 років Д.М. Петрушевський опублікував свою першу працю «Робітниче законодавство Едуарда III. Досвід історичного дослідження» [16]. У 1897 році – захистив магістерську дисертацію «Повстання Уота Тайлера», яка стала першою частиною його двотомної праці, присвяченої історії розкладу феодального ладу в Англії [14]. У цьому творі повстання англійського селянства вперше було розглянуто

автором як закономірний результат розкладу феодального суспільства та виникнення нових економічних відносин у англійському селі, а висновки Д.М. Петрушевського про стихійний характер повстання, соціальний склад його учасників та причини поразки увійшли в усі підручники історії. Дослідники творчості Д.М. Петрушевського називають «Повстання Уота Тайлера» головною працею автора, в якій найбільш яскраво відбилися його риси, як вченого-дослідника, та однією з самих фундаментальних робіт з всесвітньої історії [17,с.222]. Як би там не було, Д.М. Петрушевський впродовж усього життя продовжував працювати над «Повстанням Уота Тайлера», безперервно доповнюючи, переробляючи та удосконалюючи свій твір.

Його подальші праці «Нарис з історії англійської держави і суспільства в середні віки» (1903), «Велика хартія вольностей» (1904–1905) та «Нариси з історії середньовічного суспільства і держави» (1907) були присвячені вивченню політичної історії Англії, особливостям розвитку феодалізму і феодальної держави в Англії та генезису феодалізму в Західній Європі.

Слід зауважити, що досліджуючи політичну історію Англії, Д.М. Петрушевський дотримувався думки, що по-справжньому науковим може вважатися лише таке вивчення політичної історії, яке приймає до уваги соціальну основу політичного розвитку. «Сам політичний розвиток, який нас тут переважно цікавить, для нас всього лише одна з функцій соціального ладу, і лише в термінах соціального розвитку і можна його скільки-небудь реально трактувати, не ризикуючи впасти в абсолютно словесну гру політичними поняттями», – наголошував він [15,с.232].

До цього циклу робіт слід віднести і опубліковану в 1915 році працю «Велика хартія вольностей і конституційна боротьба в англійському суспільстві у другій половині XIII століття», яка, за словами Д.М. Петрушевського, мала на меті дослідити конституційну історію середньовічної Англії [14].

Необхідно зазначити, що дослідженням творчості Д.М. Петрушевського у різні роки присвячено ряд наукових статей радянських та російських істориків С.В. Бахрушина, Р.Ю. Віппера, А.І. Данилова, Ю.Ф. Іванова, Є.А. Космінського, В.М. Лавровського, М.В. Мандрика, Н.А. Машкіна, Л.Т. Мільської, Б.Г. Могильницького, А.І. Неусихіна, В.Ф. Семенова, В.В. Стоклицької-Терешкович та інших [1;2;3;4;5;6;7;8;9;10;11;17;18]. Водночас, на сьогодні в Україні вивченню наукової спадщини вченого не присвячено жодної окремої публікації. З огляду на це здійснене дослідження набуває особливої актуальності.

Праця «Велика хартія вольностей і конституційна боротьба в англійському суспільстві у другій половині XIII століття» складається з двох частин, перша з яких являє собою перероблений та доопрацьований твір Д.М. Петрушевського «Велика хартія вольностей», виданий ним у 1904 році [13], і додатків, в яких розміщені джерела для поглибленого вивчення теми російською та латинською мовами, причому переклад з латинської на російську мову було здійснено самим автором.

Досліджуючи політичну історію середньовічної Англії, Д.М. Петрушевський розцінював нормандське завоювання країни, як подію, котра мала вирішальне значення для всієї подальшої історії англійського суспільства та нагадувала швидше династичний переворот, ніж підкорення одного народу іншим [12,с.3]. Вчений наголошував на його глибоко консервативному характері та стверджував, що саме в цій консервативності знаходиться ключ до розуміння його надзвичайного значення в політичній та соціальній еволюції середньовічної Англії.

Д.М. Петрушевський підкреслював, що вже до середини XI ст. саксонська Англія здійснила певні успіхи на шляху до феодалізації. Відносно широкі форми політичного життя, до яких перейшли германські племена, що утвердилися на теренах Римської імперії, були наслідком їх взаємодії з римським суспільством. Вони загострили невідповідності з господарським ладом германців, котрий знаходився на стадії натурального господарства, – виділяв він [12,с.4]. Як наслідок цього, державі довелося переглянути податкову політику у бік заможних германців, що призвело до подальшої диференціації суспільства. Таким чином, завдяки зовнішнім причинам державність германських племен значно випередила їх господарську еволюцію, що спричинило необхідність пристосувати існуючу політичну систему до елементарних господарських умов суспільства, – наголошував вчений.

На його думку, внутрішня політика нормандського короля Вільгельма I Завойовника призвела до того, що досить швидко Англія стала взірцем нової централізованої держави з гарною урядовою, фінансовою та судовою організацією. Змальовуючи державницьку політику королів нормандської династії, вчений підкреслював, що хоча вони й розглядали свою владу виключно як джерело доходів, однак, не ігнорували права та вольності народу.

Згадуючи першу хартію вольностей, видану Генріхом I Боклерком у 1100 році, Д.М. Петрушевський зазначав, що за її допомогою англійський король прагнув перетягти на свій бік феодалів, церкву і народ, проте вважав її лише «одностороннім актом королівської волі, розрахованим на певний тимчасовий ефект, що не давав ніяких гарантій суспільству» [12,с.18]. Не додавало цих гарантій і урочисте підтвердження хартії Стефаном Блуаським та Генріхом II Плантагенетом. Водночас сам факт урочистого признання королівською владою відомих прав за суспільством та обіцянка не порушувати їх, – як вважав вчений, – мали певне

значення, заклавши моральну та юридичну основу для боротьби за політичні гарантії за сприятливих для цього умов.

Розглядаючи обставини прийняття у 1215 році «Великої хартії вольностей», Д.М. Петрушевський приділив значну увагу дослідженню державницької політики короля Іоанна Безземельного, стверджуючи, що саме деспотизм останнього викликав справжній суспільний рух, який і дав Англії цей визначний документ. Вчений неодноразово підкреслював, що прийняттю хартії в значній мірі посприяло те, що в особі Іоанна Безземельного англійське суспільство отримало такого короля, який «навіть марокканського еміра здивував своїми діями» [12,с.19].

Досліджуючи «Велику хартію вольностей», Д.М. Петрушевський, порівнював документ з «мирним договором між воюючими сторонами» та категорично відкидав твердження Іоанна Безземельного про те, що цей «акт монаршої волі був нав'язаний королю, за його словами, виключно внутрішніми мотивами – містичним шляхом, який виник у його душі», підтверджуючи свої слова 61 та 63 параграфами хартії [12,с.31].

Аналізуючи зміст хартії, вчений неодноразово наголошував на її феодальному характері. Зокрема, положення документа, зафіксовані параграфами 2–8, 16, 29, 32, 37, 43, 46, за словами вченого, були простою констатацією основних пунктів феодального права, необхідною по причині їх постійного порушення Іоанном Безземельним, однак такою, що навряд чи вносила у їх зміст щось нове [12,с.33]. Такого ж плану, на його думку, були й 15 та 60 параграфи хартії, що гарантували другорядним тримачам недоторканність їх прав з боку безпосередніх сеньйорів.

Натомість Д.М. Петрушевський акцентував увагу на важливості 34 параграфу хартії про перенесення позову про власність, яким барони не лише захищали себе від беззаконня короля, а й намагалися зупинити планомерну об'єднаних діяльність центральної влади у сфері юрисдикції, розпочату за часів Генріха II Плантагенета. Це була спроба баронів зупинити той шлях, яким рухався політичний розвиток Англії з часів нормандського завоювання, – наголошував він.

Підкреслюючи значення 12 параграфу хартії, котрий обмежував право короля на збір податків рішенням загальної ради королівства, вчений доводив його феодальний характер, мотивуючи тим, що, згадуючи про феодальний податок (щитові гроші) і феодальні допомоги (auxilium), хартія обходила інші податки – так звані tallagium, від яких особливо страждали міста. Аналізуючи 14 параграф, в якому йшлося про склад майбутньої загальної ради королівства, Д.М. Петрушевський називав її справжнім феодальним сеймом, а сам період – справжньою феодальною реакцією, часом, коли барони, здобувши перемогу над королівською владою, отримали можливість надати власним політичним тенденціям форму основного закону королівства [12,с.37].

Оскільки, барони, які переслідували передусім власні інтереси, повинні були рахуватися з основною масою, забезпечивши їй, зокрема, стабільну діяльність судових установ, чимало положень документа (зокрема, параграфи 17–23, 26, 38–40, 45) стосувалося питань правосуддя, – наголошував Д.М. Петрушевський. Водночас, аналізуючи 39 параграф хартії, в якому йшла мова про вирок перів вільній людині, вчений дійшов висновку, що під терміном «вільна людина» барони мали на увазі перш за все самих себе, а не вільну масу населення Англії [12,с.41].

Д.М. Петрушевський підкреслював, що, ставлячи за мету залучитися підтримкою міщан, барони обіцяли їм солідні гарантії, про що свідчили баронські статті, зокрема, параграф 32, проте, отримавши перемогу над королем, барони замінили їх загальними малозмістовними обіцянками. Й хоча в хартії були представлені інтереси міщан, що підтверджував, скажімо, параграф 13 документу, який надавав права вольності і вільних звичаїв місту Лондону та усім іншим міським громадам, бургам, містам та портам, барони, за словами вченого, аж ніяк не претендували на роль безкорисливих політичних ентузіастів [12,с.43]. Так, параграф 41 явно суперечив інтересам міст, бо надавав право вільного в'їзду на територію Англії та вільного пересування країною всім іноземним купцям. Таке право вільної конкуренції іноземних купців з англійськими було вигідним баронам, проте різко порушувало інтереси англійських купців, – зауважував Д.М. Петрушевський.

Автор наголошував, що програма баронів, основні положення якої лягли в основу «Великої хартії вольностей», віддзеркалювала в собі всю широту і складність оточуючої їх політичної та соціальної дійсності. Піднімаючи суспільний рух, барони мали намір не лише захистити свої інтереси від насильства короля, але й хотіли поставити королівську владу в певні феодальні рамки, чим, безперечно, робили крок назад від тієї державності, яка склалася в Англії з часів нормандського завоювання. Водночас вони ігнорували існуючу практику щодо обов'язку короля при вирішенні фінансових питань рахуватися з місцевими народними зборами графств. Отже, загальна рада королівства, утворена лише з числа феодалів, без представництва графств, перетворювалася в абсолютно ефемерний продукт політичної творчості баронів, – підкреслював Д.М. Петрушевський [12,с.47].

Таким чином, оскільки барони ігнорували місцеві організації і намагалися побудувати інституцію, обмежуючу королівську сваволлю, на феодальній основі, успіх їх боротьби був недовговічним, – признавав вчений. Водночас, їх спробу він вважав національною, оскільки вона рахувалася з реальними інтересами всього англійського суспільства та його окремих елементів.

Наводячи загальну оцінку «Великої хартії вольностей», Д.М. Петрушевський називав її конституційною грамотою, яка виходила далеко за межі феодальних форм і ідей, прапором, котрий об'єднав англійців у критичні моменти їх історії, першим і надзвичайно важливим кроком англійського суспільства на шляху до свободи, а також важливим реальним чинником подальшого розвитку в якості абсолютно конкретної програми, яка здатна була замінити невизначені тумани мрії про закони короля Едуарда I виразним юридичним документом, котрий чітко визначить права суспільства і його окремих груп, та обов'язки короля, і створить міцну юридичну основу для подальшої боротьби за політичну свободу [12,с.49].

Змальовуючи склад та повноваження комітету 25 баронів, головним завданням якого було обмежувати волю короля, вчений різко критикував цей орган, називаючи його повністю феодальною гарантією дотримання королем положень хартії. На думку Д.М. Петрушевського, з метою забезпечення недоторканності «Великої хартії вольностей» англійське суспільство мало утворити іншу гарантію, більш відповідну тогочасному політичному устрою країни і тому більш придатну охороняти та зміцнювати санкціонований хартією правовий порядок. Сам документ цього завдання не вирішив, проте зробив його вирішення вкрай необхідним.

Друга частина праці мала на меті репрезентувати складний процес, який довелося пройти англійському суспільству на шляху конституціоналізму. «Це була жорстка та кривава епоха боротьби, водночас це була і епоха конституційних дослідів», – так характеризував Д.М. Петрушевський XIII ст., – «кожна сторона намагалася втілити в життя власні розуміння основних політичних завдань та створити таку політичну форму, яка б забезпечила торжество її інтересів і ідеалів» [12,с.56].

Д.М. Петрушевський наголошував, що, підписавши хартію, ні король Іоанн, ні його син Генріх III не вважали себе зобов'язаними виконувати її положення. Таким чином, питання створення правової держави та її захисту від свавілля королівської влади не втратили своєї актуальності для англійського суспільства.

За словами вченого політична боротьба епохи Генріха III сконцентрувалася навколо двох питань: чи бути Англії правовою державою і кому повинна належати керівна роль за нового ладу – тісній групі могутніх феодалів чи більш широким суспільним колам? Ображене національне почуття і стало тією сполучною ланкою, яка об'єднала елементи англійського суспільства на захист права та зробила можливою перемогу над владою короля, – підкреслював Д.М. Петрушевський [12,с.60].

Аналізуючи подальшу боротьбу баронів за обмеження королівської влади, вчений констатував, що внаслідок перевороту 1258 року вершителями долі в країні виявилася тісна група великих феодалів, яка не мала наміру ділитися здобутою владою навіть з представниками свого стану – іншими великими феодалами короля, не кажучи вже про представників інших станів.

У цьому відношенні конституція, вироблена Шаленим парламентом у 1258 році, залишала далеко за собою навіть ту суто феодальну форму обмеження королівської влади, яку закріплювали 12 і 14 параграфи «Великої хартії вольностей», – зауважував він. Мало того вона стала значним кроком назад навіть порівняно з тим ладом, який утвердився в Англії з часів нормандського завоювання та підвів королівську владу на недосяжну висоту. Таким чином, швидко виявилось зрозумілим, що конституція, в якій знайшли виявлення лише інтереси дуже вузької соціальної групи, не могла забезпечити інтереси всього суспільства, в свою чергу абсолютно олігархічна політика нового уряду відштовхнула від нього масу та створила підґрунтя для монархічної реакції [12,с.72–74].

Досліджуючи політичну боротьбу другої половини XIII ст., Д.М. Петрушевський неодноразово наголошував на прогресивності ідей конституційної партії Симона де Монфора, суть політичної теорії якої зводилася до існування закону, як вияву суспільної свідомості, та правлячого на благо суспільства короля, обмеженого законом і оточеного радниками, призначеними йому суспільством, який мав систематично скликати представників суспільства – носія вищої влади в державі [12,с.80]. А залучення «общини всієї землі» до активного політичного життя шляхом запровадження практики призиву в парламент вільно обраних представників від графств і міст, на думку вченого, виявилось найбільш визначним явищем тогочасної англійської політичної історії.

Водночас Д.М. Петрушевський дійшов висновку, що цей визначний крок не став особистою заслугою Симона де Монфора, а був вкрай необхідним та єдино можливим за існуючих реалій життя. «Вільна організована маса вже давно стукала в двері парламенту і відкриття цих дверей було лише справою часу», – акцентував він [12,с.86]. Вирішувати все більш складні державні завдання за допомогою одного лише бюрократичного механізму уряд більше не мав змоги і тому був змушений відкрито ставати на шлях офіційного залучення народних представників до участі в обговоренні та вирішенні важливих державних справ. А Симон де Монфор лише дав супровідний політичний вияв співвідношенню суспільних сил Англії, які сформувалися на той час.

Змальовуючи намагання Едуарда I Довгоногого повернути собі право на збір податків та скликання війська без згоди парламенту, яке закінчилося цілковитою поразкою короля та видання ним у 1297 році «Підтвердження Хартії», вчений констатував, що з тих часів, здобувши право цілком самостійно розпоряджатися власним статком для задово-

лення державних потреб та поставивши збір податків в необхідну залежність від певним чином вираженої згоди суспільства, англійський народ набув стійку основу для розвитку власного політичного самовизначення у тих формах, які були продиктовані всім своєрідним ходом його історії, а парламентський режим в Англії можна вважати таким, що повністю утвердився [12, с.99].

Досліджуючи генезу головного представницького органу англійської влади – парламенту, Д.М. Петрушевський стверджував, що на його організації повністю відобразилося те своєрідне поєднання феодалізму та широкої державності, яке було характерною прикметою англійської політичної організації, починаючи з часів нормандського завоювання.

На думку вченого, англійський парламент, який вже остаточно утвердився на кінець XIII ст., вів початок з Великої Ради (Magnum Consilium), котра в свою чергу була прямим продовженням уїтангемоту – головного політичного органу англо-саксонської влади та являла собою збори духовних і світських магнатів королівства. З плином часу Велика Рада трансформувалася у верхню палату (The House of Lords) парламенту, котра стала яскравим виразником тогочасного англійського феодалізму. Відносно ж нижньої палати (The House of Commons), то вона, як вважав Д.М. Петрушевський, представляла інтереси «всієї вільної маси населення Англії за виключенням відносно невеликої групи світських та духовних феодалів» [12, с.103].

Таким чином, з точки зору Д.М. Петрушевського, процес виникнення та розвитку англійського парламенту являв собою ліквідацію феодальної організації держави та її заміну новими за своїм характером політичними органами влади.

Підводячи підсумки, потрібно зазначити, що в праці «Велика хартія вольностей і конституційна боротьба в англійському суспільстві у другій половині XIII століття», яка була написана Д.М. Петрушевським на основі ретельного вивчення історичних джерел та наукової літератури, піддається систематичному дослідженню політична історія середньовічної Англії, висвітлюється і ґрунтовно аналізується коло найбільш важливих питань досліджуваного історичного періоду – нормандське завоювання, реформи англійських королів, «Велика хартія вольностей», політична боротьба другої половини XIII ст., виникнення англійського парламенту тощо. З чого можна зробити висновок, що своїм дослідженням Д.М. Петрушевський цілком усвідомлено прагнув осмислити історичний досвід середньовічної Англії з позицій актуальних завдань тогочасної дійсності.

Список використаних джерел

- Бахрушин С.В. Д.М. Петрушевский и русские историки // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.41–45.
- Виппер Р.Ю. Пятьдесят лет дружбы с Д.М. Петрушевским // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.29–32.
- Данилов А.И. Эволюция идейно-методологических взглядов Д.М. Петрушевского и некоторые вопросы историографии средних веков // Средние века. Вып. 6. – М., 1955. – С.297–323.
- Иванов Ю.Ф. Академик Д.М. Петрушевский – исследователь и педагог // Вопросы истории. – 2003. – №7. – С.150–160.
- Косминский Е.А. Дмитрий Моисеевич Петрушевский // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.5–11.
- Лавровский В.М. Д.М. Петрушевский и его перевод поэмы Лэнгленда // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.46–50.
- Мандрик М.В. Д.М. Петрушевский и его учителя: к вопросу о личных и научных взаимоотношениях // Признание – история: Сб. науч. статей. К 55-летию профессора Ю.В. Кривошеева / Ред.-сост. А.А. Мещенина, Р.А. Соколов. – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского университета, 2010. – С.63–70.
- Машкин Н.А. Д.М. Петрушевский как историк Римской империи // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.33–40.
- Мильская Л.Т. Дмитрий Моисеевич Петрушевский // Портреты историков: время и судьбы. Т.2: Всеобщая история / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов. М.; Иерусалим, 2000. – С.133–142.
- Могильницкий Б.Г. Академик Д.М. Петрушевский // Средние века. Вып. 38. – М., 1975. – С.186–194.
- Неусыхин А.И. Дмитрий Моисеевич Петрушевский (Опыт характеристики) // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.12–28.
- Петрушевский Д.М. Великая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века: С прил. лат. и рус. текста Великой хартии и др. документов. М.: М. и С. Сабашниковы, 1915. [2-е изд.]. – 178 с.
- Петрушевский Д.М. Великая хартия вольностей: [Ист. очерк]. Ростов-на-Дону: Донская речь Парамонова, 1904; [2-е изд.]. 1905. – 55 с.
- Петрушевский Д.М. Восстание Уота Тайлера (Очерки из истории разложения феодального строя в Англии). В 2-х ч. Ч.1. М.: Тип. В.С. Балашова и К°, 1897. – 384 с. Ч.2. М.: Типолит. И.Н. Кушнерев и К°, 1901. – 367 с.
- Петрушевский Д.М. Очерки из истории английского государства и общества в средние века. М.: Государственное Социально-Экономическое издательство, 1937. – 232 с.
- Петрушевский Д.М. Рабочее законодательство Эдуарда III: Опыт историч. исслед. [Київ]: Тип. Им. Ун-та св. Владимира, 1889 – 43 с.
- Семенов В.Ф. Восстание Уота Тайлера в исторической литературе и концепция Д.М. Петрушевского // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.222–241.
- Столницкая-Терешкович В.В. Д.М. Петрушевский как историк средневекового города // Средние века. Вып. 2. – М., 1946. – С.51–58.

* * *

УДК 94(438):1989/2004»:061.2

Аліна Беззубенко, викладач кафедри всесвітньої історії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Україна, м. Харків

Загальний контекст та становище польського третього сектору в 1989–2004 рр.

Досліджуються загальний розвиток та становище третього сектору в Польщі протягом 1989–2004 рр. Аналізуються умови співпраці з державною адміністрацією, сфери діяльності, показники динаміки розвитку та джерела фінансування.

Ключові слова: неурядова організація (НУО), третій сектор, громадянське суспільство, західний досвід, законодавчі ініціативи.

Аліна Беззубенко. Общий контекст и положение польского третьего сектора в 1989–2004 гг.

Исследуются общее развитие и положение третьего сектора в Польше в течение 1989–2004 гг. Анализируются условия сотрудничества с государственной администрацией, сферы деятельности, показатели динамики развития и источники финансирования.

Ключевые слова: неправительственная организация (НПО), третий сектор, гражданское общество, западный опыт, законодательные инициативы.

Alina Bezzubenko. The context and situation of the Polish third sector in 1989–2004 years

We study the overall development and the position of the third sector in Poland for 1989–2004 years. The conditions of cooperation with the public administration, sphere of activity, performance indicators and sources of funding.

Keywords: non-governmental organization (NGO), third sector, civil Society, western experience, legislative initiatives.

Лібералізація політичного життя після краху реального соціалізму створила політичні і законодавчі умови для самоорганізації суспільства в країнах Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ). На початку 1990-х рр. в країнах даного регіону стали виникати, як гриби після дощу, неурядові організації (далі – НУО). Важливу роль в зародженні громадянського суспільства в країнах ЦСЄ, і Польщі зокрема, відіграли західні фонди і міжнародні громадянські організації, що з великим оптимізмом концентрували свою увагу на неурядових організаціях, які виникали в країнах ЦСЄ. Підтримувалися, перш за все, правозахисні, екологічні організації, групи, які займалися моніторингом виборів, правовою освітою громадян. Велика увага також приділялась незалежним засобам масової інформації. Основна ідея полягала в наданні підтримки особам і організаціям, які відстоювали нові свободи, тобто політично переконаним прибічникам громадянського суспільства, яке у свою чергу повинно було стати «інкубатором» демократії.

Дослідженню згаданої проблематики присвячено достатню кількість наукових праць. Польські неурядові організації та фонди стали предметом дослідження ряду польських [3;4;8;12], російських [10] та українських дослідників [1;2;11]. Джерельну базу дослідження склали офіційні документи, а саме законодавчі акти Республіки Польща [5;6;7;13;14], та рапорт Товариства Klon/Jawor, що являє собою звіт про діяльність польських НУО станом на 2004 рік [9].

Метою статті є вивчення становлення та розвитку третього сектору в Польщі протягом 1989–2004 рр., а саме аналіз причин активізації діяльності НУО в країні після 1989 р., шляхи налагодження співпраці з державною владою, характеристика кількісних показників динаміки розвитку третього сектору, найбільш пріоритетних сфер впливу та джерел фінансування.

Широке створення та поширення неурядових організацій у Польщі наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. було пов'язано з використанням, і, до певної міри, «копіюванням» діяльності неурядових організацій на Заході [1, с.62]. До Польщі приїздили представники найвідоміших міжнародних неурядових організацій та профспілкових союзів. Вони ділилися досвідом своєї діяльності, а саме: організаційною структурою, можливими джерелами фінансування, новітніми формами роботи тощо. Але життєздатність польських НУО виявилася саме у поєднанні існуючих основ громадянської ініціативи в самому суспільстві та у використанні позитивного західного досвіду. Ініціаторами неурядової діяльності в країні стали інституції, що доти або були заборонені або мали напівлегальний статус. Активну міжнародну діяльність започаткувала ще «Солідарність» у 1980-х рр. Багато тодішніх ініціатив висувалося структурами демократичної опозиції. Діяльність у такому напрямі сприяла кристалізації третього сектору в самій країні та налагодженню тісних контактів між демократично спрямованою елітою сусідніх країн Східної Європи. Такі організації, як Карта, Хельсінський комітет, Товариство Помост, Польсько-Чесько-Словацька Солідарність легалізувати свою роботу, стаючи в такий спосіб першою платформою, на котрій безпосередньо вирішувалися завдання щодо взаємодії людей, які проживали у прикордонних областях [2, с.60].

Швидке відновлення «третього сектору» в країні вимагало коригування польського законодавства. Зокрема, чіткого визначення вимагали

питання, пов'язані з фінансовим забезпеченням діяльності НУО, форм участі громадян в об'єднаннях такого типу, питанням зовнішнього і внутрішнього контролю, масштабів діяльності представників третього сектору тощо [3, с.50].

Аналізуючи еволюцію польської політики по відношенню до третього сектору Марек Римша виділяє три етапи. Перший етап тривав з 1989 р. до 1993 р. і характеризувався створенням формальних умов для діяльності НУО в країні. У цей період спостерігається різке зростання кількості неурядових організацій, діяльність яких часто фінансувалася зарубіжними донорами (в основному із США), держава ж залишає за собою контроль над більшістю сфер життя польського суспільства [4, с.3]. Але, потенціал третього сектору буде використаний при реалізації Пакту на підтримку соціальної економіки, опіку над яким здійснював Тадеуш Мазовецький (польський прем'єр-міністр в 1989–1991 рр. – від авт.). Цей Пакт об'єднуватиме органи місцевого самоуправління, приватні фірми і неурядові організації, які допомагали розпочати активну професійну діяльність тим, хто не міг пристосуватися до реалій ринкової економіки. 7 квітня 1989 р. був прийнятий закон «Право на громадські об'єднання» [5], що став початком правових змін системи і врегулював процес стіхійного створення і реєстрації польських НУО. До цього неурядові організації керувалися прийнятим 6 квітня 1984 р. Законом «Про фонди» [6], прийняття якого вважалося в післявоєнні роки у польській історії та історії країн ЦСЄ важливою подією. Справді, закон став кроком на шляху активізації діяльності НУО після тривалого періоду гальмування ініціативи польських громадян.

Другий етап налагодження діалогу між неурядовими організаціями і державною владою (тривав з 1993 р. до 2001 р.) характеризувався тим, що фактичні дії держави показували, що третій сектор не був бажаним партнером в реалізації суспільно-політичних чи соціальних програм уряду. Про це свідчать події, пов'язані з проведенням реформ урядом Єжи Бузека у сфері державного управління, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення другої половини 1990-х рр., участі в реалізації яких неурядові організації були позбавлені. Такий брак можливостей для розвитку третього сектору в країні призвів до зменшення кількості новостворених НУО [4, с.4].

Третій період розвитку співпраці між НУО і польською владою (розпочався з 2001 р.) характеризується налагодженням діалогу між третім сектором і державною владою, результатом чого стало прийняття 24 квітня 2003 р. Закону «Про суспільно-корисну діяльність і волонтерство» [7]. У той же час стали проявлятися тенденції до обмеження компетенцій органів місцевого самоврядування, які (незважаючи на певні недоліки у своїй діяльності, або навіть відчуття загрози з боку неурядових організацій) завжди були союзниками третього сектору [4, с.4].

Польський третій сектор розвивався нерівномірно останні 20 років. Можемо спостерігати чималі стрибки динаміки виникнення нових неурядових організацій. Різкий темп зростання кількості НУО фіксуємо в 1989 р., який зберігається до 1992 р. Соціолог Марек Римша назвав це «ефектом зняття кришки» – як пар виривається із котла, так і неурядові організації неочікувано виникали в польському суспільному житті [8]. У цьому ж 1992 р. спостерігаємо спад громадянської активності польського суспільства (тобто створювалося все менше нових неурядових організацій та фондів). У 1993 р. розпочалося наступне зростання, а від 2000 р. до 2001 р. можемо спостерігати різкий спад кількості новостворюваних організацій, за яким наступає знову деяке збільшення їх кількості. У 2003 р. знову розпочинається спад у створенні нових НУО. За даними Банку Інформації про неурядові організації KŁON/JAWOR наприкінці 1989 р. в цілому зареєстровано 289 фондів, у 1990 р. – 862 нових фондів, 1991 р. – 998, 1992 р. – 1115, 1993 р. – 740, 1994 р. – 425, 1995 р. – 310 [3, с.53–54]. Як бачимо, 1992 рік був найбільш динамічним роком у цій галузі. З тих пір кількість НУО в польському третьому секторі неухильно знижується.

У територіальному аспекті кондиція третього сектору в Польщі станом на 2004 р. виглядає наступним чином: у Поморському воєводстві було зареєстровано 3587 НУО, у Вармінсько-Мазурському – 2128, у Західно-Поморському – 2270, Куявсько-Поморському – 2453, Підляському – 1620, Мазовецькому – 9620, Великопольському – 4496, Любуському – 1495, Лодзькому – 3084, Люблінському – 2632, Свентокшинському – 1335, Сілезькому – 5566, Опольському – 1135, Нижньосілезькому – 4384, Малопольському – 4727, Підкарпатському – 2571 [9, с.4–5]. Як бачимо, найбільше зареєстрованих неурядових організацій та фондів у Мазовецькому воєводстві – майже 10 тис. товариств і фондів. Другим з точки зору кількості зареєстрованих організацій є воєводство Сілезьке – понад 5,5 тис. Більшість дослідників пояснюють таку ситуацію тим, що ці воєводства є густонаселеними, в результаті чого стають природними центрами активності неурядових організацій, в цілому, та населення в них, зокрема. Крім того, Мазовецьке воєводство посідає перше місце і за рахунок столиці Варшави, в якій знаходиться майже 65% від усіх організацій цього регіону. На останньому місці за кількістю зареєстрованих організацій і фондів станом на 2004 р. перебуває Опольське воєводство – понад 1 тис. НУО.

У яких сферах діяли неурядові організації в Польщі? Найкоротша відповідь на це питання – це відповідь «практично у всіх сферах суспільного життя». Наприклад, в Польщі дослідники виділяють 22 сфери їх діяльності [10, с.34]. Результати досліджень показують, що з точки зору

популярності визначених сфер діяльності, польський неурядовий сектор протягом 1989–2004 рр. практично не змінювався. Головним полем діяльності більшості організацій (38%) є спорт, туризм, відпочинок. Освіту, виховання або культуру і мистецтво – в якості основної сфери своєї діяльності – вказують приблизно 13% організацій; соціальні послуги, соціальна праця – 11%, охорона здоров'я – 8%. Менше ніж 1% організацій заявили про те, що здійснюють свою діяльність в таких сферах, як міжнародна діяльність, наукові дослідження та релігія [4, с.23].

Після 1989 р. в Польщі спостерігається значна активізація суспільства, яке, зокрема, розпочинає брати участь у роботі НУО. Дослідники пояснюють це явище, насамперед, розчаруванням, яке спіткало суспільство у вільній Польщі. Перш за все, воно спричинене невиконанням багатьох обіцянок новою елітою, пов'язаною з Лехом Валенсою і табором партії «Солідарності», яка прийшла до влади після 1989 р. Зневіру громадськості зумовив також конфлікт у середині політиків «Солідарності», який увійшов до історії під назвою «війни у верхах». Причиною цього конфлікту був розподіл членів «Солідарності» на лівих та правих, а також боротьба за владу і політичний вплив. Слід також підкреслити, що після 1989 р. економічна ситуація в Польщі була дуже скрутною. Надзвичайно важка шокотерапія економічних реформ в рамках плану Бальцеровича негативно позначилася на житті великої частини суспільства. А вже в перші роки введення змін спостерігалось різке зростання рівня безробіття, яке торкнулося сотень тисяч польських сімей [11, с.34]. Саме полегшити становище польського суспільства у першій половині 1990-х рр. і намагалися НУО через залучення населення до їх роботи. Щодо участі поляків в діяльності неурядових організацій або фондів, то за даними CBOS цей показник є достатньо стабільним і коливається в межах 20% від загальної кількості польського населення [12, с.12–13]. Більшість людей беруть участь у вузькоспеціалізованій діяльності НУО, тобто в одній якійсь сфері.

Одна із важливих проблем – це фінансова база діяльності третього сектору в Польщі. Щодо фінансової діяльності НУО Польщі, то вона контролювалася двома основними законами: Законом про податок з прибутку фізичних осіб від 26 липня 1991 р. [13] та Законом про податок з прибутку юридичних осіб від 15 лютого 1992 р. [14]. Назвемо основні джерела фінансування діяльності неурядових організацій в Польщі – це: 1) кошти з державного бюджету; 2) кошти з бюджету муніципалітету; 3) кошти закордонних фондів; 4) кошти від економічної діяльності, що повинна бути незаборонена і дозволена законом; 5) кошти від організованих масових заходів, аукціонів, ярмарок тощо; 6) членські внески і кошти, отримані від так званих клубів друзів; 7) активи, статутний капітал організації; 8) пожертвування, заповіти або спадщина [3, с.127–128].

На основі даних з реєстра REGON важко оцінити зміни в кількості та становищі НУО в Польщі протягом 1989–2004 рр. Не дивлячись на те, що ці дослідження підлягають певній верифікації, вони представляють собою лише список новостворених організацій, і суб'єкти, що припинили свою діяльність, як правило, не виключаються з цього списку (оскільки після завершення своєї діяльності НУО не зобов'язані подавати заяву про виключення з реєстру). У зв'язку з цим наведені вище дані варто сприймати не тільки як інформацію про дійсні розміри польського третього сектору, але і як інформацію про динаміку виникнення нових організацій. Це зауваження спрямоване на те, щоб не настільки оптимістично інтерпретувати дані відносно кількості неурядових організацій в Польщі, щоб не зробити висновок, що польський неурядовий сектор знаходиться в стані неперервного динамічного зростання. Більш того, дані, які висвітлюють динаміку виникнення нових організацій наприкінці 1990-х рр., навпаки, вказують на його постійне зменшення. Крім того, потрібно підкреслити, що рівень громадянської та суспільної активності поляків після 1989 р. є також доволі низьким.

Однак, важливим представляється те, що неурядові організації це законно закріплений партнер польської державної адміністрації в діяльності, спрямованій на місцевий і державний розвиток. Про покращення такої співпраці свідчить те, що окрім того, що деякі соціальні функції держави протягом 1990-х рр. третій сектор перейняв на себе, після ряду вище проаналізованих законодавчих ініціатив у більшості центральних і воєводських державних установах були створені спеціальні департаменти та штатні одиниці, які відповідають за співпрацю з НУО. Введення чітких правових принципів функціонування третього сектору в Польщі (може в дечому недосконало) було одним із важливих факторів нормалізації діяльності неурядових організацій. Це збільшило діапазон впливу третього сектору. Зміни, які були введені в польському законодавстві, дозволили співпрацювати НУО з державною адміністрацією та місцевою владою.

Список використаних джерел

- Білецький В. «Третій сектор» як основа громадянського суспільства / В.Білецький // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії «Громадянське суспільство як здійснення свободи» / За ред. Анатолія Карася. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С.62–83.
- Клименко О. Демократизація міжнародного співробітництва в діяльності польських неурядових організацій / О.Клименко // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України, 2003. – Ч.2. – С.59–69.

3. Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim / Pod red. Małgorzaty Żalutkiej i Jerzego Boczonias. – Katowice: «Śląsk», 1998. – 178 s.
4. Rymasz M. Polityka państwa w obec trzeciego sektora obywatelskiego w Polsce w latach 1989 – 2006 / M. Rymasz // Trzeci Sektor. – 2006. – Nr 8. – S.2–10.
5. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 roku (z późn. zmianami). Prawo o stowarzyszeniach // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr 20. – Poz. 104. – 1989.
6. Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 roku o fundacjach // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr 46. – Poz. 203. – 1991.
7. Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2003. – №96. – P.873.
8. Мицнер М. Центр гражданского образования [Электронный ресурс] / М.Мицнер // Новая Польша. – 2012. – №1. – Режим доступа: <http://www.novopol.ru/index.php?id=1598>
9. Gumkowska M. Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych – Raport z badania 2004 / Marta Gumkowska, Jan Herbst. – Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor, 2005. – 44 s.
10. Бухарин Н.И. Строительство гражданского общества в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 90-е годы XX века – начало XXI века / Н.И. Бухарин // Новая и новейшая история. – 2005. – №1. – С.26–49.
11. Тищенко Ю. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю.Тищенко, П.Байор, М.Товт, С.Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ.дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2010. – 148 с.
12. Nowy model świadczenia usług publicznych – współpraca administracji publicznej z trzecim sektorem: wyzwania, przeszkody, dobre praktyki: jubileusz dziesięciolecia WSAP: międzynarodowa konferencja, Łódź, 20 maja 2005 / Pod red. Tomasza Mordela. – Łódź: Wyższa Szkoła Administracji Publicznej, 2005. – 147 s.
13. Ustawa z dnia 26 lipca 1991 roku o podatku dochodowym od osób fizycznych (z późn. zmianami) // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1991. – Nr. 90. – Poz. 416.
14. Ustawa z dnia 15 lutego 1992 roku o podatku dochodowym od osób prawnych (z późniejszymi zmianami) // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1993. – Nr. 106.

* * *

УДК 94(479.24)

Лейла Вагіф гизи, дисертант кафедри новітньої історії Європи та Америки, Бакинський державний університет, Азербайджан, м. Баку

TEMPUS/TACIS та Азербайджан

У зв'язках Європейського Союзу з країнами колишнього соціалістичного блоку найзначніше місце займає співпраця в галузі науки та освіти. У період реалізації програми TEMPUS–а в Азербайджані 25 університетами республіки були здійснені 41 проєктів. Виділені фінанси Європейським Союзом для програми «Erasmus Mundus» на наступні 5 років – 2009–2013 рр., призначені для більш інтенсивного здійснення політики Європейського добросусідства.

Ключові слова: Європейський Союз, програма TEMPUS, Грант, Болонська система, співпраця.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Лейла Вагіф гизи. TEMPUS/TACIS и Азербайджан

В связях Европейского Союза со странами бывшего социалистического блока самое значительное место занимает сотрудничество в области науки и образования. В период реализации программы TEMPUS–а в Азербайджане 25 университетами республики были осуществлены 41 проектов. Выделенные финансы Европейским Союзом для программы «Erasmus Mundus» на последующие 5 лет – 2009–2013 гг., предназначены для более интенсивного осуществления политики Европейского добрососедства.

Ключевые слова: Европейский Союз, программа TEMPUS, Грант, Болонская система, сотрудничество.

Leyla Vaghifgizi. TEMPUS/TACIS and Azerbaijan

In collaboration by European Union to with former socialist countries blocks is significant field consist of collaborating in site of education and sciences. In the core of attention's TEMPUS program – sophisticated of the system's higher education in partner–countries by the way of mutual relation and collaboration in appropriate of organization European Council members. Duration of TEMPUS program activity in Azerbaijan there were 25 Universities of Republic were realized about 41 projects. For financing to these projects European Council gifted 6 million €, and 1 milliard € evolved by European Union for «Erasmus Mundus» for farther 5 years – 2009–2013 years it was destination for intensively realizing politics of European neighborhoods.

Key words: European Union, TEMPUS program, Grant, Bologna system, Cooperation.

За последние десятилетия в мире активизировались интеграционные процессы, развивающиеся в разных регионах и охватывающие различные сферы отношений государств. Важную роль в развитии этих процессов играют международные организации, которые содействуют сотрудничеству государств в сфере осуществления ими суверенных прав. Одной из таких международных организаций является Европейский Союз.

Программа TACIS (Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States – Техническая Помощь новым независимым государ-

ствам) является инициативой Европейского Союза для новых независимых государств, которая направлена на поддержку развития рыночной экономики и демократии в этих странах. Она обеспечивает финансирование грантов для передачи ноу–хау и некоторые инвестиционные проекты [6]. Одной из подпрограмм TACIS–а является TEMPUS TACIS.

TEMPUS TACIS (European Training Foundation) является программой сотрудничества между Европейским Союзом и странами СНГ [7].

В связях Европейского Союза со странами бывшего социалистического блока самое значительное место занимает сотрудничество в области науки и образования. Программа сотрудничества в области высшего образования Европейского Союза TEMPUS (A Cooperation Programs in Higher Education Managed by the European Commission, Directorate General for Education and Culture) начала свою деятельность в 1990 году с учетом необходимости преобразования высшего образования в странах Центральной и Восточной Европы [6].

Программа была обновлена четыре раза: первая программа была реализована с 1990 по 1994 год (I TEMPUS). В 1994–1998 гг. программа была обновлена (II TEMPUS), с 1998 года по 2000 год продолжила работу в форме II TEMPUS– бис. Третий этап – III TEMPUS начал работу в 2000 и был завершен в 2006 году. Наконец с 2008 года начался четвертый этап (IV TEMPUS) программы [4].

В центре внимания программы TEMPUS – усовершенствование системы высшего образования стран–партнеров путем взаимосвязи и сотрудничества с соответствующими организациями стран–членов Европейского Союза. Основу программы составляет положение о главной роли высших учебных заведений в процессе социального и экономического переходов, а также в культурном развитии стран. Будучи неиссякаемым резервом глубоких знаний и высококвалифицированных специалистов, эти учреждения обеспечивают воспитание нового поколения лидеров [5].

Следует отметить, что программа TEMPUS имеет разные отделения соответствующие географической среде Европы и Азии. Это следующие отделения: CARDS, MEDA, TACIS [6].

CARDS является основным каналом финансового и технического сотрудничества Европейского Союза на Западных Балканах. В это отделение входят Албания, Босния и Герцеговина, Хорватия, Сербия, Черногория, Македония.

Программа MEDA охватывает стран Средиземноморья – Марокко, Алжир, Тунис, Египет, Иорданию, Ливан, Сирию и Палестину [5].

В TEMPUS/TACIS, куда входит и Азербайджан, относятся страны Восточной Европы, две другие республики Южного Кавказа, новые государства Средней Азии. Такое распределение соответствует международным связям Европейского Союза. Так, программа CARDS направлена на развитие стран, собирающихся вступать (или недавно вступивших) в Европейский Союз. Программа MEDA предназначена для добрососедских отношений и сотрудничества Средиземноморских стран. А TEMPUS/TACIS предусматривает развитие связей и сотрудничества с бывшими советскими республиками [6].

Программа TEMPUS управляется Европейской Комиссией, Директоратом Главного Управления по Образованию и Культуре; а техническая помощь обеспечивается Европейским Фондом Образования, резиденция фонда находится в Турине (Италия). Соответствующая деятельность Европейской Комиссии осуществляется в странах–членах Европейского Союза и странами–партнерами и сетью референтов:

– Каждая страна Европейского Союза определяет пункт Национального контакта и в его обязанности входит оказание помощи в сотрудничестве со странами–партнерами и обеспечение информации.

– Для выполнения аналогичной обязанности местное руководство Европейской Комиссии учредило национальные бюро TEMPUS на Западных Балканах, в Восточной Европе, на Южном Кавказе и Средней Азии.

В разработке общих норм и их применения оказывает помощь комитет TEMPUS, состоящий из представителей членов–стран Европейского союза. Необходимые средства для программы TEMPUS выделяются соответствующими органами Европейского Парламента и бюджетного управления Совета Европейского Союза.

Как действует TEMPUS?

Программа осуществляется тремя разными, но взаимосвязанными друг с другом средствами:

1. Финансирование проектов с помощью грантов;
2. Учреждения и поощрение сотрудничества между учреждениями и странами;
3. Обмен опытом работы между членами и партнерами Европейского Союза, а также между самими партнерами.

TEMPUS/TACIS имеет так же академические приоритеты:

1. Правоведение: международное право, национальное право. Направления: гражданское право сравнительное право, (например гражданское право одной из стран Европейского союза и Азербайджанской Республики), законодательство области в области охраны окружающей среды, прав человека, налоговое законодательство [6].
2. Экономика: финансы, банковское дело, страховка, сельское хозяйство, производство продуктов питания, коммерческий и промышленный менеджмент, статистика.

3. Исследование Европейского Союза и его политики.
 4. Управление природными запасами (богатствами): охраны окружающей среды; энергетическое обеспечение.
 5. Здравоохранение и медицина: профилактика болезней, менеджмент. Бюджет TEMPUS/TACIS составляет для совместных проектов – 500.000 евро, для компактных проектов – 200.000 евро [6].
 Для Азербайджанской Республики программа TEMPUS представляет три вида гранта:

– Гранты, выделенные на совместные структурные проекты для достижения конкретно определенных целей в течение двух или трех лет.
 – Мобильные гранты, выделенные для индивидуальных командировок отдельным лицам – профессорам, лекторам, штатным сотрудникам министерств, занимающихся проведением определенных реформ.
 – Краткосрочные гранты, поддерживающие национальные реформы (от нескольких недель до одного года).

Следует отметить, что во всех траншах TEMPUS-а большие гранты для Азербайджана были выделены именно в этих трех направлениях. Взявший старт с 2008 года IV TEMPUS также преследует цель интеграции системы образования Азербайджана в систему образования Европы [1;8].

В период деятельности программы TEMPUS-а в Азербайджане (в том числе IV транш) 25 университетами республики были осуществлены 41 проектов. Для финансирования этих проектов Европейский Союз выделил 6 млн. евро. 1 млрд. евро, выделенные Европейским Союзом для программы «Erasmus Mundus» на последующие пять лет – 2009–2013 гг., предназначены для более интенсивного осуществления политики Европейского добрососедства [8].

В рамках 41 проекта TEMPUS-а, осуществленных в Азербайджане, во многих университетах, в том числе в Бакинском Государственном Университете, Техническом Университете, Архитектурно-строительном Университете, Гянджинской Академии Сельского Хозяйства были открыты новые факультеты и специальности, улучшилось качество обучения, расширился обмен студентами европейских университетов.

Главным проектом TEMPUS-а, безусловно, является Болонская система, в которую вовлечены страны члены и партнеры Европейского Союза. Болонская Декларация, подписанная 29 странами 19 июня 1999 года, предусматривает реформу, целью которой является достижение общеевропейского уровня в системе высшего образования [1;6]. В целом, суть Болонского процесса заключается в интеграции университетов Европы, а это в свою очередь предусматривает формирование системы единого кредитования и взаимное признание дипломов в мировом масштабе. Значение этого процесса для Азербайджанской Республики заключается в претворении в жизнь реформ образования в условиях развивающейся рыночной экономики. Это, в первую очередь, обеспечивает творческий и аналитический подход молодежи к мировым процессам. Включение азербайджанской системы образования в Болонский процесс является главным фактором усовершенствования этой системы и соответствия ее мировым стандартам.

Включение Азербайджанской Республики в Болонский процесс связан с Бергенской конференцией (Норвегия) 2005 года. Так, в мае 2005 года на IV конференции министров образования стран-участниц Болонского процесса министр высшего образования Азербайджана М.Марданов подписал конвенцию о вхождении республики в эту систему [2]. На основе подписанного Берлинского коммюнике, до 2010 года все страны-участницы обязались реформировать свои системы образования в соответствии с общеевропейской системой.

В 2007 году, на очередной конференции, проведенной в Лондоне, было подписано совместное коммюнике – «Европейское пространство: отзовемся на призыв глобализирующегося мира», и для осуществления задач было решено полностью использовать все необходимые ресурсы. Эти задачи состоят от нижеследующих моментов:

– подготовка студентов как активных граждан демократического общества;
 – подготовка студентов к профессиональной деятельности и обеспечение их личностного развития;
 – создание широкой и современной базы знаний;
 – стимулирование исследовательской и инновационной деятельности.

Ясно, что эти документы и Бергенское и Лондонское коммюнике, подписанные и Азербайджаном под которыми свою подпись поставил и Азербайджан ставят перед республиками очень серьезные задачи, для осуществления (претворения в жизнь) которых необходима дополнительная материально – техническая база. В этом отношении на TEMPUS/TACIS так же возлагаются дополнительные обязательства. С другой стороны, второй серьезной проблемой для Азербайджанской Республики вступившей в Болонской процесс является образовательной системе так называемой «Нагорно-Карабахский Республике». Армянские сепаратисты осуществили несколько мероприятий, связанных с переводом школ края на Болонскую систему. Ясно, что этот шаг носит чисто политический характер и является ничем иным, как очередным актом сепаратизма против единой системы образования Азербайджана.

Документы Болонского процесса, рассмотренные нами, не должно создавать впечатления, что они ограничивают в каких-либо рамках какое-либо из стран – участников. Так в Болонском процессе центрального

органа не существует; каждая страна, в том числе и Азербайджанская Республика, имеет право самостоятельно определить систему высшего образования [19].

Безусловно, присоединение Азербайджана к Болонскому движению сделало необходимым строить систему образования более последовательно и содержательно. Однако эта необходимость, в том числе средства и гранты, выделенные TEMPUS/TACIS, без учета реалий Азербайджана, автоматически не сможет «европеизировать» науку и образование страны. Болонский процесс для Азербайджана – возможность перестроить национальную систему высшего образования и привести в соответствие с новым обществом. С этой точки зрения важную роль сыграло постановление президента Азербайджанской Республики «О некоторых мерах интеграции высших учебных заведений Азербайджана в Европейское пространство высшего образования» (2000 года).

Тем не менее, включение Азербайджана в Болонскую систему создало необходимость реформы системы образования, но в то же время, открыло возможность соответствия этой системы европейским стандартам. Сегодня, когда высшие учебные заведения Азербайджана включаются в Болонскую систему, происходят кардинальные изменения в научно-исследовательской сфере, в том числе на ступенях магистратуры и докторантуры. Это, с одной стороны, происходит в условиях сближения азербайджанской системы образования к европейской, а с другой стороны, сохраняются фундаментальные ценности и своеобразие.

Список использованных источников

1. Байрамалибекова Ф. Азербайджан и европейская политика соседства // «Наш век», 16.07–22.07.2004, №27.
2. Манафлы Р., Мурсалова Л., Алиев Н. С 2007 года в школах будут учиться 12 лет // «Эхо», 05.09.2006, №163 (1403).
3. Пирмамедов И., Мустафаев И. Динамика Болонского процесса и задачи вхождения вузов Азербайджана в Европейское пространство высшего образования // «Зеркало», 09.05.2009.
4. Официальный сайт ЕС – <http://europa.eu>
5. Европейский Центр Развития образования – <http://www.cedefop.eu.int>
6. Официальный сайт TEMPUS – <http://ec.europa.eu/education/externalrelation-programmes/doc70-eu.htm>
7. www.tempus-russia.ru
8. Азербайджан: Связи с ЕС – www.polpred.com/az/free.html?book=532&country=7&id=166&act=text

* * *

УДК 94:368.86

Андрій Кириленко, аспірант кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет, Україна, м. Вінниця

Етапи розвитку інститутів цивільного страхування у світовій історії

Подается стислий огляд історії страхування, відкривається роль страхової діяльності в соціально-історичному контексті процесу організації захисту суспільства. Висвітлюється походження і хронологічні рамки основних історичних етапів розвитку цивільного страхування у світі від давнини до другої половини XX ст.

Ключові слова: історія страхування, страхова діяльність, цивільне страхування, історичні етапи розвитку страхування.

Андрій Кириленко. Етапи розвитку інститутів цивільного страхування в мировій історії

Дается общий обзор истории страхования, открывается роль страховой деятельности в социально-историческом контексте процесса организации защиты общества. Отображается происхождение и хронологические рамки основных исторических этапов развития гражданского страхования в мире с древности до второй половины XX ст.

Ключевые слова: история страхования, страховая деятельность, гражданское страхование, исторические этапы развития страхования.

Andriy Kirilenko. Stages of development of institutions of civil insurance in world history

Provides a brief overview of the history of insurance, called the role of insurance in the socio-historical context of the process of protecting society. Highlights the origin and chronological main historical stages of development of civil insurance in the world from antiquity until the second half of the twentieth century.

Key words: history of insurance, insurance activities, civilian clothes insurance, historical stages of insurance.

Діяльність людини як у сфері приватногогосподарської, так і народногосподарської знаходиться постійно під загрозою різних небезпек. Пожежа, градобій, буря, нещасний випадок, хвороба, смерть і т.д. загрожують на кожному кроці зруйнувати благополуччя тієї чи іншої господарської діяльності.

Боротьба із загрозливими людині та її господарству небезпеками здавна ведеться або шляхом попередження небезпек (будинки будуються

з вогнетривких матеріалів тощо), або шляхом придушення виникли небезпек (організація пожежної справи).

Крім цих засобів боротьби з небезпеками людство виробило ще один засіб – страхування.

Метою даної статті є висвітлення основних історичних етапів розвитку, що пройшло цивільне страхування в країнах світу з моменту виникнення до другої половини XX ст.

Проблеми цивільного страхування і впливаючі з нього правові відносини досліджувалися у працях відомих істориків, правознавців, соціологів, філософів: К.Воблого [2], В.Ідельсона [5], А.Манеса [6], В.Райхера [7], В.Серебровського [9;10], В.Шершеневича [12].

Сутність страхування полягає в тому, що збиток, який дане господарство або людина може понести від відомої небезпеки, розподіляється між кількома господарствами або групами людей, що знаходяться в більш-менш однакових умовах по відношенню до наступу тієї ж небезпеки. Цей результат досягається тим, що ті особи, яким загрожує якась небезпека, роблять на випадок настання певної небезпеки (пожежі, хвороби тощо) відомі грошові відрахування (внески), з яких поступово складається той фонд, з якого згодом виплачується винагороду потерпілому.

Одне з визначень страхування можна сформулювати як різновид господарської діяльності на засадах солідарності та відшкодування, метою якого буде покриття майбутньої нужди або потреби, що спричинялася наступом випадкових і разом з тим статистично уловимої події [2,с.20].

У літературі висловлюються різні точки зору з приводу давності існування страхування. Одні вчені вважають, що страхування застосовувалося у стародавніх римлян (тексти Тита Лівія, Цицерона і Светонія), а в Давній Греції в епоху Олександра Македонського створювалися взаємні та акціонерні страхові товариства [7,с.30]. Інші – що в докapiталістичних формаціях страхування відсутнє і виникло лише в XIII ст. [12,с.35].

Ідея страхування йде далеко вглиб століть. Перші зачатки страхування зустрічаються ще в законах вавилонського царя Хаммурапі (більше 2000 років до нашої ери, що встановлювали щось на зразок взаємного страхування караванів вавилонських мандрівників від шкоди, завданої їм нападами розбійників. У Єгипті існували на засадах взаємного страхування товариства релігійного характеру, що мали на меті надавати допомогу родичам своїх померлих членів. Як свідчать першоджерела, страхові відносини між різними учасниками, що забезпечують збереження власності на майно, можна вже виявити на початку першого тисячоліття до Р.Х. [3,с.8]. Одна з зареєстрованих історією перших спроб здійснити розподіл, розосередження ризику в законодавчому порядку мало місце в 916 р. на острові Родос. У прийнятому ордонансі була описана система розподілу збитку при загальній аварії, принципи якої збереглися до наших днів [3,с.32].

Найбільш яскравий прообраз сучасного страхування можна виявити в період Римської імперії. Соціально-економічні потреби Риму задовольнялися за рахунок державної скарбниці через спеціально створені колегії. Колегії створювалися за необхідності залежно від виконання певних соціально-політичних функцій державою. Особливо важливими були військова, релігійна колегії, *collegia tenuiorum*, а також колегія для взаємодопомоги. Однією з основних функцій названих колегій було заощадження коштів для боротьби з усякого роду небезпеками. Заощадження здійснювалися через спеціально створені каси, які збирали внески. Внески носили як разовий, так і регулярний характер [9,с.278].

Вчений-правознавець професор Н.С. Суворов писав, що членами цих колегій могли бути навіть раби за згодою своїх панів. Вони збиралися раз на місяць для внесення членських внесків, з яких складалася загальна каса колегій. Із загальної каси в разі смерті одного з членів видавалася грошова сума для покриття витрат поховання [4,с.6].

Стосовно до даного історичного періоду можна говорити про перший етап розвитку страхування. Один з найбільших дослідників страхування початку XX в. професор В.Ідельсон, вважав, що саме на цьому етапі виникла ідея розподілу відповідних втрат окремих людей серед цілих груп. Але другий основний елемент страхування – спеціально створена організація – на думку вченого, в цей період ще була відсутня [5,с.31].

Подібної точки зору дотримувалися А.Манес, французькі юристи В.Еренберг, І.Емар, О.Гаген, бельгійський юрист У.Еку, відомий російський правознавець професор Г.Шершеневич. Однак інші дослідники страхової справи займали іншу позицію. Зокрема, найбільший французький знавець страхової справи Б.Емерігон вважав існувавше в давнину страхування справжнім. Дотримуючись поглядів Емерігона, найвизначніший дослідник страхової справи другої половини XX ст. В.Райхер зазначав, що страхування існувало і у феодальному, і навіть у рабовласницькому суспільстві [7,с.33]. Але, незважаючи на дане міркування, В.Райхер вважав несуттєвими протиріччя між обома поглядами, вважаючи, що їх зближує загальна методологічна основа [7,с.34].

Слід зазначити, що в ранньому періоді окрім відсутності правових передумов, без яких неможливо встановити і визначити форму страхових відносин, був відсутній також принцип поділу страхування за видами і ризиками, який властивий сучасному – новітньому страхуванню [6,с.15].

Ця обставина свідчить про те, що на ранньому етапі розвитку страхування практично не враховувалися особисті інтереси громадян, не застосовувалися методи оцінки страхових ризиків, виявлення та угруповання певних небезпек за видами ризиків. Практично не існувало і поняття

принципу визначення тарифної ставки і багатьох інших суттєвих ознак, властивих сучасному страхуванню. Нарешті, раннє страхування не розглядалося як джерело отримання доходу або прибутку від страхової діяльності [1,с.7].

Перші ознаки справжнього страхування стали проявлятися в середні віки, коли почали створюватися спеціальні товариства для формування грошових фондів, кошти яких витрачалися у разі настання заздалегідь визначених небезпечних подій [3,с.22].

У середні віки, вже в X сторіччі існувала англосаксонська гільдія (спілка), що заснувала особливу касу для відшкодування своїм учасникам вартості вкраденої у них худоби. В XI столітті в Данії утворилися союзи, що видавали своїм членам винагороду, якщо хто-небудь з них потрапляв у полон або терпів аварію корабля [4,с.9]. У XII столітті в Ісландії селяни утворювали союзи для спільного несення збитків від пожеж та падежу худоби. Подібного роду організацію ми зустрічаємо в XII столітті і на півдні Франції у вигляді товариства з обов'язковою в нім участю, яке отримує від своїх членів тверді внески і відшкодовує їм повну вартість збитків від грабежу або крадіжки, ця організація існувала до 1789 р. (до Великої Французької Революції) [9,с.279].

Становленню страхової справи мимоволі сприяли стихійні лиха, які час від часу обрушувалися на середньовічні спільноти. Прообразом сучасних страхових організацій стали в той час співтовариства власників, майна, основна мета яких – групове подолання фінансових наслідків стихійних лих. Професійні страховики ще були відсутні, та передумови для їх виділення в самостійну комерційну структуру, що обслуговує страховальників вже виникли. Фактично ці утворення власників представляли собою товариства взаємного страхування (ТВС). Вони дозволяли розподілити збиток на багатьох осіб, внаслідок чого він переносився більш легко, не доводячи до краху окремого підприємця.

Найпростіша форма такого страхування, яка мала місце в середні віки і збереглася в примітивних формах до наших днів – це стягування коштів у формі зборів на надання допомоги «погорільцям». Це є одна з форм створення локального страхового фонду [11,с.284].

У XIV столітті в Португалії організовуються на засадах обов'язковості участі товариства мореплавців, що відшкодовують збитки від морських небезпек. Саме в цей період з'являються перші самостійні організації, які за результатами своєї діяльності на основі статистичних даних класифікували ризики і розробляли методику справжнього страхування. У 1310 р. була заснована «Страхова палата» в місті Брюгге. Остання забезпечувала майновий захист купецтва і ремісничих гільдій. Особливістю створених в той час спільнот для взаємного страхування було те, що вони не переслідували мети одержання прибутку. Основне їх завдання – зменшити тяжкість шкоди, який випав на одного з членів спільноти взаємного страхування. Втрати від страхового випадку відшкодовувалися частиною майна тих членів спільноти, які не постраждали, або постраждали у меншій мірі. Ця ідея виявилася дуже продуктивною. За цією формою і зараз здійснюється страхування морських суден. За умовами загальноприйнятого морського страхування до теперішнього часу страховики приймають на свою відповідальність тільки основні ризики пошкодження суден і не приймали, або брали не повністю, супутні ризики [1,с.8].

Всі перераховані зародкові форми страхування були побудовані на засадах спільності інтересів учасників і були прийняті духом товариського єднання. Але не з цих первинних форм отримало свій розвиток сучасне страхування. Своім виникненням і розвитком сучасне страхування зобов'язане побудованому на комерційних засадах, тобто з метою отримання прибутку, морського страхування, що зародився ще в XII столітті на Середземному морі [3,с.25].

Вихідним пунктом для морського страхування послужила так звана морська позика (*foenus nauticum*), яка представляла собою щось середнє між звичайною позикою і товариством. Позичальник видавав судовласнику під товари відому суму грошей, причому ця сума грошей спочатку поверталася займодавцю тільки в разі благополучного прибуття корабля в призначений порт. У разі загибелі товарів в дорозі позичальник втрачав свої гроші. Несучи підприємницький ризик, займодавець, природно, хотів отримати за це відповідну винагороду, яку і отримував спочатку у формі відсотків на позичений капітал. З плином часу позичальник став виплачувати обіцяну їм суму грошей тільки у разі загибелі товарів, тобто ні при укладенні договору, а по настанні передбаченої договором події, відсотки ж, одержувані ним з судовласника, перетворилися на страхові премії. До середини XIV століття морська позика перетворилася на чисте страхування [9,с.280].

У нотаріальних архівах Генуї самостійний договір страхування зустрічається вже в половині XIV століття. У XIV столітті ж виникає і так званий поліс – приватний документ, що видається страховиком, який змінює собою складну форму нотаріального засвідчення морського страхування. Перший зареєстрований і такий, що дійшов до теперішнього часу морський поліс був виданий в 1347р. на перевезення вантажу з Генуї на о. Майорку на судні «Санта Клара» [1,с.17]. З Італії морське страхування проникає в Іспанію, Голландію і потім до Англії. У Франції та Німеччині морське страхування розвивається дещо пізніше.

Таким чином, перший історичний етап – етап виникнення та становлення страхування – відноситься до XIII–XIV ст. На даному етапі сформувалися і визначилися основні принципи і ознаки організації та ве-

дення страхової справи, що сприяли подальшому розвитку страхування [7,с.133].

Саме з цих передумов почався другий історичний етап розвитку страхування – етап правової регламентації основ організації страхової справи. З'являються перші страхові статuti, що регламентували морське страхування в Барселоні (1435), Венеції (1468). У 1549 р. з'явився страховий статут у Голландії, в 1601 р. – в Англії, в 1681 р. – у Франції, в 1727 р. – в Пруссії і в 1734 р. – у Гамбурзі [1,с.18]. Всі вони передбачали і визначали умови здійснення страхування, в основному морського, бо в Середні віки найпоширенішим способом торгівлі була морська торгівля. Однак вона ставилася до найбільш небезпечного виду торгівлі в силу природних явищ (бура, шторм), недосконалості суднобудування, постійних нападів і грабежів з боку піратів.

Поняття «страховий договір» вперше з'явилося саме в цей час – час зародження морського страхування. Страховий договір не повинен стимулювати парі, а страховальник повинен переслідувати інтерес у відданій на страхування речі. Таким чином, страховий договір став способом забезпечення всякого інтересу,можливих ризиків. Виникнення страхового договору визначало формування страхування і його подальший розвиток [8,с.435].

На створенні перших страхових установ, перших статутів страхових товариств і, нарешті, страхового договору та страхового полісу завершується другий етап розвитку страхування.

Третій історичний етап характеризується розвитком страхової справи і виникненням відмінних від морського видів страхування. Даний етап охоплює XVIII–XIX ст. [11,с.268].

Слідом за морським страхуванням виникло і страхування від вогню. Величезна пожежа в Лондоні в 1666 р. дала сильний поштовх до розвитку на комерційних засадах цього виду страхування. «Велика лондонська пожежа» фактично знищила весь середньовічний Лондон. Район сучасного Сіті вигорів дотла. Все це спонукало людей вживати заходів не лише технічного плану, а й фінансового для подолання негативних наслідків стихійних лих [3,с.42].

У XVII столітті з'являються професійні страхові компанії. Так, в 1666 р., в Лондоні був заснований («Вогневий офіс» (перше страхове товариство від вогню Friendly Society Fire Office), який забезпечував страхування будинків, майна та інших споруд, а також знане товариство морського страхування Lloyd's. В цей же час у Франції за указом Людовика XIV створюється Генеральне страхове товариство. У Німеччині (Гамбург) в 1765 р. було створено перше морське страхове акціонерне товариство [1,с.13].

У 1677 р. в Німеччині була відкрита перша велика генеральна каса страхування від вогню. Надалі страхування від вогню набуло публічний характер і фактично стало одним з найбільш значних видів страхування, що послужили створенню в 1821 р. на базі Готського страхового банку першого товариства взаємного страхування від вогню [11,с.273].

У XVII ст. в Голландії отримав розвиток й інший вид страхування – транспортне страхування, організоване на акціонерних засадах. У даний період переважала акціонерна форма страхування над індивідуальною, так як мала перевагу об'єднання капіталів. Спочатку акціонерні товариства страхування від вогню формувалися на принципах взаємного страхування. Пізніше стали з'являтися елементи комерційного страхування як самостійного підприємницького виду діяльності. Надалі отримувє своє виникнення і розвиток страхування від граду, падежу худоби, сухопутне транспортне та інші види майнового страхування [3,с.15].

Так як підприємництво завжди пов'язане з часткою ризику, то ідеї страхування швидко поширилися на всі сфери суспільного відтворення, включаючи сферу людського співжиття. Пізніше багатьох видів майнового страхування виникає страхування життя.

Перше страхове товариство зі страхування життя було відкрито в Англії в 1765 р. На континенті Європи та в Америці страхові товариства життя виникли тільки в XIX столітті [1,с.9].

У виникненні страхування життя відому роль зіграли парі, ренти та тонтіни – інститути, що на перший погляд нічого спільного зі страхуванням не мають. Наприкінці середніх віків великий розвиток отримали парі щодо життя окремих осіб (імператорів, пап, політичних діячів і т.п.). При панівних в ті часи звичаях досить часто зацікавлені особи не зупинялися перед вбивством особи, на життя якої укладалось таке страхове парі, вдаючись до допомоги найманого вбивці або до отрути. Боротьба уряду з такими страховими парі призвела до відмежування угод дозволених, в основі яких лежав страховий інтерес (страхових договорів), від угод недозволених, в основі яких такого страхового інтересу не було (страхових парі) [11,с.275].

Велике поширення ще в XVI столітті отримали ренти, що склалися з того, що окремі особи передавали якійсь установі, наприклад, монастирю, відому суму грошей, отримуючи натомість від цієї установи довічно певний щорічний дохід [4,с.8].

Відоме значення у виникненні страхування життя мали і тонтіни, зобов'язані своїм походженням і ім'ям італійцеві Лоренцо Тонті (XVII століття). З одного боку тонтіна представляла собою особливу форму державної позики з розподілом передплатників на кілька вікових груп і з виплатою кожній групі щорічно певної суми відсотків. Ця сума відсотків не підлягала зміні при вибутті (смерті) окремих передплатників. Таким

чином, при вибуванні окремих учасників тонтіни дохід лишившихся в живих збільшувався. По смерті останнього учасника позика гасилася. З іншої ж сторони тонтіна представляла собою щорічно зростаючу довічну ренту [9,с.280].

Страхове парі, ренти, і тонтіни, безсумнівно, зробили свій вплив на розвиток страхування життя. Але тільки з часу виробітку на наукових засадах англійським математиком і астрономом Галісєм таблиць смертності людини, що дозволили з великою часткою правдоподібності встановлювати смертність людей однакового віку при більш–менш однакових умовах, страхування життя змогло отримати свій справжній розвиток [1,с.13].

У XVIII–XIX століттях виникають нові види страхування – сільсько-господарських тварин, від крадіжок зі зломом, боргів (прообраз кредитного страхування), фінансових втрат, недоотримання доходу при втраті голосу професійним співаком, рук, пальців професійним музикантом, ніг балерин, естрадних виконавців.

З другої половини XIX століття розвивається державне страхування життя (Франція, Бельгія, Англія, Японія та ін.). Виникає так зване народне страхування, що ставить за мету поширення страхування серед широких кіл неможливого населення на спрощених та пільгових підставах (Англія, Сполучені Штати, Німеччина та ін.). Вже до 1830 р. Англія налічувала 30 великих страхових установ зі страхування життя. У Німеччині в цей період найбільший розвиток отримало промислове страхування життя [9,с.278].

Бурхливе зростання промисловості і транспорту, такий характерний для другої половини XIX століття, породив ряд постійних вогнищ підвищеної небезпеки (заводи, залізничі тощо) і викликав слідом за цим новий вид страхування – страхування від нещасних випадків.

Четвертий етап охоплює період XIX – середина XX ст. У даний період відбувається перетворення приватних банків в акціонерні, їх злиття з акціонерними товариствами взаємного страхування. Зростає тенденція злиття капіталів страхових товариств з іншими і розширення діяльності таких підприємств. Відбувається «картелювання» промислових і страхових підприємств, яке призводить до створення «Союзу страховальників». Страхові товариства приступають до створення мережі філій. Страхова справа поступово набуває сильну інтернаціоналізацію, з'являється державне страхування [8,с.28]. Передумовою для інтеграції капіталів у великі фінансово-промислові об'єднання послужила необхідність в узгодженні процесів одночасного розвитку страхової справи і промисловості. А.Манес стверджував, що як у промисловості, так і в страховій справі підприємці з'єднуються для укладення союзу з метою загального визначення умов договору та встановлення цін у страхових операціях. Подібного роду об'єднання підприємств, на думку А.Манеса, викликає, у свою чергу, створення спілок страховальників [6,с.22].

Подальший розвиток страхової справи характеризується появою великих галузевих страхових компаній, виникненням державних видів страхування, накопиченням великого страхового капіталу і створенням спеціальних страхових фондів. Перехід від індивідуально-приватного до великого підприємництва відбувається в середині XIX ст. При цьому акціонерна форма зберігається, а також удосконалюються централізовані страхові об'єднання, такі як спілки, картелі і концерни [8,с.32].

В.Райхер зазначав, що один з перших великих страхових картелів був створений у Берліні в 1874 р. і складався з 16 страхових товариств (німецьких, австрійських, російських і шведських) [7,с.106]. Найбільш активно утворення картелів страхових підприємств велось на початку XX ст. в європейських державах. За картелями послідували концерни, серед яких можна виділити створене в 1880 р. Мюнхенське товариство пере-страхування, що перетворилося з часом в один з найбільших страхових концернів Європи. До XIX ж століття відноситься розвиток і перестрахування, що представляє собою передачу страховиком страхових ризиків іншій страховій установі [3,с.35].

Слід відзначити також, що вказаний історичний період рясніє прийняттям спеціальних законів, що регулюють страхові відносини. Так, зокрема, у Франції в 1868 р. був прийнятий спеціальний закон про страхові товариства, у Німеччині в 1908 р. – закон про страховий договір. Морське страхування в Німеччині регулювалося Торговим кодексом 1897 і загальнонімецькими правилами морського страхування 1867 р. у Австрії в 1917 р. прийнятий спеціальний закон, що регулює всі види страхових операцій, крім морського страхування і перестрахування. У Швейцарії в 1908 р. був прийнятий закон про страховий договір. В Англії морське страхування отримало регламентацію завдяки закону 1906 р. [1,с.16].

Даний історичний етап розвитку страхової справи по праву можна назвати перехідним до сучасного етапу: у той час зароджувалася страхова наука, з'явилося міжнародне страхування, придбало свою істинно економічну сутність, що виразилася в організації страхового фонду, причому як приватнопідприємницького, так і державного [11,с.277].

П'ятий етап розвитку страхування – це період з середини XX ст. по теперішній час. Він пов'язаний з досягненнями науково-технічної, технологічної та інформаційної революції. Найбільшими страховими монополіями на кінець XX ст. – початок XXI ст. є American International Group (США), AXA Sa (Франція), Allianz Se–Reg (Німеччина) [1,с.26].

Нове, XXI століття, являє з себе високотехнологічний період глобальних світових змін, як от перерозподіл геополітичних зон впли-

ву з метою тотального контролю світових запасів енергоносіїв і, відповідно, грошових фондів.

Страховання постає як один з суттєвих фінансових сегментів системи світової економіки. В наш час в Україні відбуваються глибокі економічні перетворення тому особливо важливе значення набуває вітчизняний та зарубіжний досвід накопичений у галузі теорії та практики страхування.

Список використаних джерел

1. Абрамов В.Ю. Страхование: теория и практика. – М.: «Волтерс Клувер», 2007. – 759 с.
2. Воблий К.Г. Основы экономики страхования / Репринтное издание. – М.: «Анkil», 1995. – 232 с.
3. Гвозденко А.А. Страхование: учебник. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 464 с.
4. Журавкин С.Г. Краткий курс истории страхования. – М.: Анkil, 2005. – 112 с.
5. Страховое право: лекции, читанные преп. В.Р. Идельсоном в С.-Петербургском Политехническом Институте на Экономическом Отделении. Страховом подотделе в 1907 г. / В.Р. Идельсон, репринт. с изд-я 1907 г. – М.: Изд-е Студ. кассы взаимопомощи, 1993 [2000]. – 96 с.
6. Манс А. Основы страхового дела (Сокр. пер. с нем). – М.: Анkil, 1992. – 114 с.
7. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. – М.: ЮКИС, 1992. – 284 с.
8. Серебровский В.И. Страхование // Избранные труды по наследственному и страховому праву – М.: Статут, 2003. – 558 с.
9. Серебровский В.Н. Очерки советского страхового права // Избранные труды по наследственному и страховому праву. – М.: Статут, 2003. – 558 с.
10. Суворов Н.С. Об юридических лицах по римскому праву. М., 2000. – 300 с.
11. Шахов В.В. Страхование: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 2003. – 311 с.
12. Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права. – М.: Статут, 2003. Т.2. – 544 с.

* * *

УДК 9.94

Вікторія Суслова, аспірант кафедри всесвітньої історії і міжнародного права, Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Дала, Україна, м. Луганськ

Адаптація палестинських біженців за сприяння іорданського уряду

На сьогоднішній день проблема палестинських біженців як і раніше залишається актуальною. Палестинське питання є предметом незліченних суперечок, обговорень, проте залишається невирішеним і як і раніше вимагає уваги світової спільноти. Арабо-ізраїльські війни 1948 р. і 1967 р. дали миру величезну кількість біженців. Палестинські біженці є унікальним політичним і соціальним феноменом. Роботу за поданням допомоги палестинським біженцям з 1949 року веде Близькосхідне агентство Організації Об'єднаних Націй для допомоги палестинським біженцям і організації робіт (БАПОР). Сьогодні Агентство надає основні послуги в області охорони здоров'я, освіти, надзвичайної допомоги і соціального обслуговування більш ніж 4 мільйонам палестинських біженців. У Йорданії знайшла притулок найбільша кількість біженців. Йорданська держава – одна з небагатьох арабських держав, яка приклала максимум зусиль для реабілітації палестинських біженців.

Ключові слова: Палестинські біженці, Організація Об'єднаних Націй, БАПОР.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Викторія Суслова. Адаптация палестинских беженцев при содействии иорданского правительства

На сегодняшний день проблема палестинских беженцев по-прежнему остается актуальной. Палестинский вопрос является предметом бесчисленных споров, обсуждений, однако остается нерешенным и по-прежнему требует внимания мирового сообщества. Арабо-израильские войны 1948 г. и 1967 г. дали миру огромное количество беженцев. Палестинские беженцы представляют собой уникальный политический и социальный феномен. Работу по предоставлению помощи палестинским беженцам с 1949 года ведет Близневосточное агентство Организации Объединенных Наций для помощи палестинским беженцам и организации работ (БАПОР). Сегодня Агентство предоставляет основные услуги в области здравоохранения, образования, чрезвычайной помощи и социального обслуживания более чем 4 миллионам палестинских беженцев. В Иордании нашли убежище наибольшее количество беженцев. Иорданское государство – одно из немногих арабских государств, которое приложило максимум усилий для реабилитации палестинских беженцев.

Ключевые слова: Палестинские беженцы, Организация Объединенных Наций, БАПОР.

Viktoriya Suslova. Adaptation of Palestinian refugees with the assistance of the Jordanian government

For today the problem of the Palestinian refugees is still relevant. The Palestinian issue is the subject of countless disputes, discussions, however,

remains unresolved and still needs attention of the world community. Arab-Israeli wars in 1948 and 1967 gave the world a huge number of refugees. Palestinian refugees are unique political and social phenomenon. Efforts to provide assistance to Palestinian refugees since 1949, leads the United Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East (UNRWA). Today, the Agency provides basic services in health, education, relief and social services for more than 4 million Palestinian refugees. In territory of Jordan there is the greatest number of refugees. Jordan – one of the few Arab states which made every effort for the rehabilitation of Palestinian refugees.

Keywords: Palestinian refugees, the United Nations, UNRWA.

За последние более чем пятьдесят лет ни одна проблема не привлекала к себе столь пристального внимания международного сообщества, как вопрос о Палестине. С самого начала деятельности Организации Объединенных Наций эта проблема в той или иной форме присутствовала в ее повестке дня. Она была предметом бесчисленных споров, обсуждений и переговоров. Однако, несмотря на активные и разносторонние усилия в этой области, палестинский вопрос все еще остается нерешенным и по-прежнему требует неотложного внимания международного сообщества [1].

Боевые действия, которыми сопровождалось создание государства Израиль в 1948 году, привели к тому, что из Палестины бежали почти 750 тыс. человек. Большинство из них направилось в сторону Западного берега, который в ту пору удерживала Иордания, в сектор Газа, удерживаемый Египтом, а так же в Ливан, Сирию, Иорданию и даже в более отдаленные места. Арабо-израильская война 1967 года привела к новому перемещению населения; на этот раз в него было вовлечено свыше 500 тыс. палестинцев, почти половина, из которых оказалась в положении беженцев вторично [1].

В ноябре 1948 года Генеральная Ассамблея приняла первую резолюцию о предоставлении помощи палестинским беженцам, она создала орган Организации Объединенных Наций по оказанию помощи палестинским беженцам (ЮНРПР). В период своего короткого существования этот орган направлял экстренную помощь беженцам Палестины через международные добровольные агентства [1].

11 декабря 1948 года Генеральная Ассамблея в своей резолюции 194 (III) заявила, что беженцам, желающим вернуться к своим очагам, такая возможность должна быть предоставлена в кратчайший срок, с уплатой компенсации за имущество тех, кто предпочтет не возвращаться. В соответствии с этой резолюцией была учреждена Согласительная комиссия по Палестине, которой было предложено, среди прочего, содействовать репатриации, переселению и экономической и социальной реабилитации беженцев. Усилия Комиссии по обеспечению возвращения палестинцев оказались безуспешными [1].

По мере того как надежды на немедленное возвращение беженцев к своим очагам ослабевали, Генеральная Ассамблея стала предпринимать меры более длительного характера. В декабре 1949 года она учредила в качестве преемника ЮНРПР Близневосточное агентство Организации Объединенных Наций для помощи палестинским беженцам и организации работ (БАПОР) в целях осуществления деятельности связанной с беженцами, в сотрудничестве с местными органами [1].

Конституция Иордании 1946 г. начала свое действие в условиях существенных изменений политической обстановки на Ближнем Востоке. Это, прежде всего окончание британского мандата 15 мая 1948 г. и принятие резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 1947 г. «О разделении Палестины между арабами и евреями», в которой было объявлено о создании еврейского государства. Весной 1948 г. арабские войска вступили в Палестину и заняли ее значительную центральную часть, впоследствии ставшую известной как «западный берег реки Иордан». В отличие от восточного берега или собственно Иордании, эта территория была передана под управление военного губернатора, подчинявшегося лично королю Абдалле. В Палестинском конгрессе, собравшемся 1 декабря 1948 г. в г. Иерихон (Ариха), приняло участие около 2 тыс. человек, главным образом представители палестинской родовой знати, крупных торговцев, служащих, земледельцев, буржуазии т.д. Конгресс высказался за объединение Палестины с Иорданией и провозгласил Абдаллу «королем всей Палестины». В этом направлении был принят целый ряд заявлений Конгресса: 1) Конгресс благодарил арабские государства за бескорыстную помощь и просил их продолжать борьбу за спасение Палестины; 2) Рассмотрев вопрос об иордано-палестинском единстве, конгресс объявил Палестину единой и неделимой, а любое решение, которое противоречит этому, не должно рассматриваться как окончательное; 3) Конгресс призвал противостоять угрозам, стоящим перед арабской нацией, безопасность которой достижима только путем арабского объединения, начиная с объединения Палестины и Иордании; 4) Конгресс посчитал необходимым немедленное возвращение беженцев с выплатой им компенсаций; 5) Конгресс предлагал его величеству королю Абдалле Бен Хусейну принять новый закон о выборах с признанием избирательных прав за арабами-палестинцами. В апреле 1950 г. состоялись выборы в иорданский парламент уже с участием жителей западного берега реки Иордан. За счет палестинцев состав обеих палат парламента увеличился почти вдвое. В сформированный 13 апреля 1950 г. Совет Министров были введены представители палестинской верхушки. 24 апреля 1950 г. Парламент принял

историческую резолюцию о присоединении западного берега к Иордании с оговоркой, что оно «является временным и не будет влиять на окончательный статус арабской Палестины». Также в решении Законодательного совета, представлявшего оба побережья, говорилось о необходимости «поддержать объединение в одно государство двух побережий Иордана во главе с королем Абдуллой на основе конституционного парламента и равноправия граждан». Этим решением палестинцы были привлечены в своих правах к иорданцам и получили иорданское подданство [2, с.48–49].

Сегодня около 18% беженцев живут в 10 лагерях в Иордании. Четыре из них были основаны в 1948 году. Остальные были открыты в 1967 году. Большинство палестинских беженцев появились в Иордании до 1948 года. Лагерь Альхусейн, Альвахадат, Альбака находятся в Аммане. Эти три лагеря стали прибежищем более чем 150 тыс. палестинским беженцам и это 10% от общего числа живущих в Иордании. Иорданское правительство не предоставляло гражданство палестинцам, которые приехали в Иорданию после 16.02.1954 года, соответственно они не могли участвовать в выборах [3].

Палестинскими дела с 1998 года занимается Министерство иностранных дел, которое и представляет интересы палестинцев. Позже внутри министерства был создан специальный Комитет по делам палестинцев. Связь между Комитетом и палестинцами осуществляется через комиссию, созданную из представителей лагеря. Члены комиссии назначаются правительством в количестве от 7 до 13 человек.

Основная задача комиссии – продолжить развитие инфраструктуры в лагерях (ремонт дорог, тротуаров, домов, водопроводов, канализации и т.д.), а также комиссия осуществляет административный надзор и мониторинг молодежных центров, спортивных клубов. Этот комитет несет также ответственность за регулирование коммерческих вопросов (открытие и закрытие магазинов). Однако до сих пор не существует независимой организации по поддержке беженцев на иорданской территории [4].

Основной вид трудовой деятельности в лагерях – работа в сельскохозяйственной отрасли. Многие арендовали землю, которую через время имели возможность выкупить. В лагере Альбака и в лагере Альсахид Азли Альмуфтий 99% территории были в собственности палестинцев.

Рождаемость в лагерях палестинских беженцев в среднем 30–40 тыс. человек в год, в процентном соотношении это 3%. Снизилась смертность среди младенцев, смертность среди детей до 5 лет снизилась до 25 на 1000 человек. 42,6% населения в возрасте до 15 лет [3].

Палестинцы осознали необходимость в воспитании сознательного и просвещенного поколения, которое верит в себя и в свою нацию. Несмотря на их бедственное положение из них вышли учителя, врачи, инженеры, которые внесли свой вклад в создание инфраструктуры в некоторых арабских странах, особенно в странах Персидского залива.

Иорданское правительство в свою очередь предоставляет стипендии одаренным студентам ВУЗов, дает возможность детям беженцев в Аммане учиться в институте Вади-асир. В Иордании есть большое количество начальных и средних школ предназначенных для детей палестинских беженцев, которые находятся в ведении БАПОР. Количество учащихся в этих школах более 139.000 человек. Количество учителей 4.500 человек.

Следует отметить, что медицинскими услугами могут воспользоваться только беженцы, зарегистрированные в БАПОР. На территории Иордании БАПОР создало примерно 23 медицинские клиники. Каждый медицинский центр имеет пять отделений, в которых есть свои руководители: лечебный отдел, профилактический отдел, отдел медсестер, экологический отдел, отдел дополнительного питания. В лагерях проводятся профилактические меры, такие как эпидемиологический надзор, профилактика инфекционных заболеваний (предоставляется сыроворотка против туберкулеза, дифтерии, столбняка, полиомиелита, кори и т.д.), предоставляются медицинские услуги беременным. Предоставляется дополнительное питание 6 дней в неделю детям до 6 лет, а также питание получают пожилые люди, младенцы получают питание в виде сухого молока. Однако, несмотря на положительную оценку оказания медицинских услуг, следует подчеркнуть, что эти услуги не покрывают все потребности населения [4].

По итогам можно сказать, что с точки зрения количества и качества предоставляемых медицинских услуг, требуется строительство дополнительных клиник, современных больниц, а также требуются врачи и младший медицинский персонал. Больше внимания следует уделять профилактике психического здоровья, контролю над распространением инфекционных заболеваний. Следует разрабатывать программы по оказанию реальной медико-санитарной помощи здоровью матери и ребенка.

Палестинские беженцы представляют собой уникальный политический и социальный феномен. Проблема давно вышла за рамки обустройства и расселения людей, лишенных своих домов в ходе военных действий, сейчас речь идет об их потомках. В действительности проблема затрагивает большую этническую общность, чьи члены являются потомками беженцев, целый народ, не имеющий государства.

Список использованных источников

1. Вопрос о Палестине и Организация Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hghltd.yandex.net/>

2. Аль – Шабатат Мухаммед Али Становление и развитие независимого государства Иордании в XX веке [Текст]: дис.... канд. юрид. наук / Аль – Шабатат М.А. – М., 2004. – 153 с.

3. Яссин А. Палестинские беженцы [Текст] / А.Яссин // Адустур. – 2012. – 5 июня. (на арабском языке).

4. Абасс С. Условия жизни палестинских беженцев в лагерях [Текст] / С.Абасс // Альгадаи – 2013 – 14 апреля. (на арабском языке).

* * *

УДК 902

Рамиль Нахмед оглы Рустамов, дисертант відділу археології раннього середньовіччя, Інститут археології та етнографії НАН Азербайджану, Азербайджан, м. Баку

Археологічний пам'ятник Мухуртепе

Розглядається один із центрів ранньоземлеробної культури Азербайджану – Мильсько–Муганська рівнина. Реконструється життя середньовічних поселень Муганської зони на основі археологічних та палеогеографічних досліджень.

Ключові слова: Мухуртепе, пам'ятник, цегла, скло, Пайтарахан.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Рамиль Нахмед оглы Рустамов. Археологический памятник Мухуртепе

Рассматривается один из центров раннеземледельческой культуры Азербайджана – Мильско–Муганская равнина. Реконструируется жизнь средневековых поселений Муганской зоны на основе археологических и палеогеографических исследований.

Ключевые слова: Мухуртепе, памятник, кирпич, стекло, Пайтарахан.

Ramil Rustamov. The Mukhurtepe archaeological monument

One of the centres of the early landowning culture of the Azerbaijan is the Mil–Mughan plain. The end of the article reviews the life of middle age settlements of the Mughan zone on the base is archeological and paleogeographical studies.

Key words: Mukhurtepe, monument, brick, glass, Paytakharan.

Жилое место Мухуртепе одно из важных памятников в изучении истории Имишлинского района. С июня 2008 года, Муганская археологическая экспедиция, командированные в Имишлинский район, вели разведочные работы в районе, приступили к раскопным работам в многослойном местожительстве – Мухуртепе.

Жилое место Мухуртепе располагается в селе Нурулу Имишлинского района, в правой части реки Араз в расстоянии 2,5 км. Общая площадь памятника составляет 4 га. Высота жилого места Мухуртепе на 12 метров. Но, по словам местного населения, высота памятника до 1970 года достигала 20 метров. Во время разведочных работ встретили фаянсовые образцы и костровые места [1, с.103].

По внешнему виду, Мухуртепе с обеих сторон окружен окопами, а также в памятнике можно встретить залежные места реки Араз. В юго–западной части 4–6 км Мухуртепе выявлено жилое место Карадонлу, на территории села Кызылкент выявлены курганные местожительства Кызылтепе и Едди кургань. Эти памятники в свое время тоже привлекали внимание исследователей. Еще в середине 1960–х годов Г.Касаманли, приходя в территорию, отмечая указанные памятники, получал необходимые сведения [2, с.68–69].

Начиная с 2008 года во время археологических раскопок на территории, получены археологические образцы различного вида. Здесь обнаружены керамические образцы, относящиеся к раннему или среднему веку. Археолог М.Мустафаев ведущий археологические раскопки встретил фаянсовые сведения, относящиеся к раннему средневековью и муравленные фаянсовые сведения, относящиеся к средним векам. Согласно выводу археолога, жизнь в этом памятнике продолжалась с первых средних веков до средних веков XIV века.

Местонахождение Мухуртепе в античных и ранних средних веках включалось в провинцию Ути Кавказской Албании. Эта провинция, расположенная на левом берегу реки Араз, простиралась до Иберии на западе, а на юге и востоке граничила с другими провинциями Албании Арсахом и Пайтараханом. Античный греческий географ Страбон также давал информацию об исследуемой территории.

В книге «античные источники об истории Азербайджана» исследователя античного периода Азербайджана К.Алиев дается информация о Муганской территории [5, с.27–30].

Арабские авторы IX–X века (Ибн Хордадбех, Аль–Истахри, Аль–Мугаддаси, Ибн Хавгаль) в своих произведениях дали информации о местожительствах на территории Имишли. Итак, Аль–Истахри и Ибн Хавгаль в своих произведениях дали информации о городе Бальхаб и существующих караван–сараях на территории района [8, с.126].

Рисунок 1. Могили в археологічному пам'ятнику Мухуртепе

В 50–60-х годах XX века археолог И. Джафарзаде получал интересные информации об археологическом искусстве Муганской территории. Согласно этим сведениям, можно получать определенные выводы (результаты) об Имишлинских археологических памятниках [3, с. 78].

К раскопным работам в Мухуртепе начинали с восточной части памятника, отсюда можно достаточно хорошо наблюдать окрестные территории. Для раскопки, начинали работы на территории площадью 10 м x 5 м в северо-восточном направлении. Слой сооружения на верхнем слое 1-ой раскопной территории Мухуртепе составлял 0,8 м. Здесь в основном встречались строительные материалы, изготовленные из необожженного кирпича, кости крупных и мелких рогатых скот, каменные части. Во время проведенной раскопки глубиной 80–90 см на 2-ой раскопной территории, встретили следующие материальные остатки: встретили остатки не муравленных фаянсовых посуды, шлаки – множественные отходы производства, некоторые человеческие скелеты, две могилы покойных в сторону Киблы глубиной 1 метра. Эти мусульманские могилы, не имеющие никаких надземных признаков, можно полагать, что они относятся к последним средним векам после замирания жизни в Мухуртепе. В северо-восточной части местожительства Мухуртепе обнаружен слой стены, построенный из необожженного кирпича высотой 6–7 м. Размер этих необожженных кирпичей составлял 20x10x5 см. Эти материальные образцы приобретены также в местожительствах Полутепе, Конеди, Джанахыр [6, с. 64].

Рисунок 2. Верхняя часть керамических посуды

В следующем исследовательском году предусмотрено определить общую высоту части нижнего слоя этой стены. Эта стена бесспорно является крепостной стеной. Крепостная стена, будучи толщиной 60–70 см дает основу для обоснования нашего мнения. Подобные образцы установлены также во время исследования в Кабале и Бейлакане [7, с. 60].

Из культурного слоя раскопной территории глубиной от 1 м до 3,7 м, встречены кости домашних животных, остатки жженого и необожженного кирпича, производственные отходы. Здесь привлекали внимание остатки глиняного кирпича в составе с саманной смесью. Встречены многие материальные образцы приблизительно глубиной 3 м. Два образца относятся к информации камня. Показывается, что это плоское орудие длиной 8 см используется теркой. Эти информации о камнях получены в результате проведенных раскопок в жилищных местах Кабалы [7, с. 44]. Пока, что получены несколько образцов, помогающих определить период культурного слоя на раскопной территории. Два из них – остатки губо-

Рисунок 3. Материалы глазурованной керамики

видной ротовой части сосудов сероватого цвета. На одном из них имеется глаз, обделанный лепным методом [3, с. 81]. Такой тип относится к античному и раннему среднему веку. Две штуки глиняные чистые и хорошо жженные образцы красного цвета относятся к материальной культуре периода эллинизма. Во время исследования собраны множественные надземные керамические образцы, относящиеся к началу средних веков и IX–XII веков. Среди них отличаются фрагменты красного цвета, крепкой стеной, разнообразными узорами в ротовой части. Эта особенность выявлена в памятниках Гянджабасара и составляла сходство с местожительствами Мухуртепе [4, с. 63].

Выявлены множественные фаянсовые образцы в культурном слое, где обнаружены указанные строительные остатки. На некоторых из фаянсов использованы отдельные формы волнообразных линий в качестве элемента украшения. В восточной части строительного остатка выявлен постамент высотой 70–80 см, со всех сторон был наполнен мягким грунтом. В верхнем слое от 50–60 см выявлены земляные могилы. Три из них расположены на раскопной территории. Расстояние между могилами, будучи 30–50 см, состоит из скелетов длиной 50–70 см, похороненными в согнутом положении в юго-западном направлении. Они земляные могилы. По размерам скелетов, можно предполагать наличие детских могил [3, с. 88].

Здесь также выявлены очень интересные и маленькие фигуры, как амулет или ювелирные изделия, изготовленные методом литья глины серого цвета. С объединением животных с фантастическим характером, двойственной особенностью, прекрасно изготовленная эта фигура состоит с соединением образов водных животных, относящихся к классу и млекопитающих, и птиц.

Выявлена одна часть железного налобника, изготовленного методом литья одинакового культурного слоя, или же поясных украшений. Выявлен остаток стеклянного сосуда возле остатков ломаного большого кувшина в той же глубине с первым раскопным местом [6, с. 78]. Высота флакона, изготовленного из тонкого стекла голубого, зеленого цвета, составляет 4,2 см. Тут также выявлены бисерные образцы, изготовленные из отдельных материалов, железные инструменты круглой формы, изготовленные из глины.

Итак, семь из десяти могил, выявленных в этом культурном слое, найдены в третьей раскопной территории, две во второй раскопной территории, а одна на высоком постаменте. Эти могилы по своим особенностям, составляют сходство с могилами, выявленными в раскопках Бейлакана. В третьей раскопной территории выявлены остатки очаговых мест–30–35 см. стороны очага состоят из круглого слоя, изготовленного из жженой глины красного цвета [4, с. 83]. Гончарные образцы, выявленные во втором культурном слое, в основном, состоят из фаянсовых изделий, изготовленные из красной глины. Среди них кухонные сосуды составляют превосходство. Вместе с фаянсовыми образцами, найдены остеологические остатки, относящиеся к костям крупных и мелких рогатых скот вблизи стенных остатков. Среди остатков костей следует особо отметить кости нижней челюсти, имеющие множественные большие зубы, рога (олень, джейран, коза и т.д.). Эти образцы встречены также в Бейлакане, Кабалою, Гяндже [3, с. 60]. В первом раскопном месте в сторону востока в расстоянии 8 м глубиной 2,25 м, найден слой пепла толщиной 20–40 см.

Итак, верхняя часть гончарной печи составляет приблизительно 70 см, диаметр 1,50 см, в основном состоит из слоя пепла и фаянсовых образцов. В этой части печи найдены три штуки жженных сосудов, изготовленных из нежженных глин [4, с. 70]. Здесь также, найдена передняя часть тонкого пояса, изготовленного из железа. Остатки нижней камеры гончарной печи определены в глубине 4,10 см. в этой глубине найдено аналогическое сходство маленькой фигуры, найденной в первой культурном слое. Этот фигур отличается от первого по составу глины, цвету, яркости внешнего вида. Вторая отличительная сторона – не полная

подготовка фигура. Схожие производственные образцы можно сказать, что встречены в большинстве жилищных местах Азербайджана [2, с. 72].

Итак, первоначальное исследование в Мухуртепе показывает, что некоторые фрагменты этого памятника относятся к античным, первым средним и средним векам.

Список использованных источников

1. Азербайджанская археология. – Баку, 2008.
2. Бабаев И., Ахмедов Г. Кабала. – Баку, 1981.
3. Ахмедов Г. Город Бейлакан в среднем веке. – Баку, 1979.
4. Алиев К. Античные источники, относящиеся к Азербайджанской истории. – Баку, 1962.
5. Алекперов А. Археологические исследования на юго-восточном Азербайджане 2002 года. – Баку, 2003.
6. Мамедов А. Гянджабасар в IV–XIII веках. – Баку, 1993.
7. Вахидов Р. Мингечаур в III–VIII веках. – Баку, 1961.
8. Велиханлы Н. Арабские географы–путешественники IX–XII века об Азербайджане. – Баку, 1974.

* * *

УДК 902

Хасрат Шихалиев, дисертант, Институт археології та етнографії НАН Азербайджана, Азербайджан, м. Баку

Абдулабадинські археологічні пам'ятники

Говоритися про Абдулабадинських (територія Азербайджану) археологічних пам'ятників. Тут, в основному досліджуються похоронні глечики, їх вік і мета використання. Дається висновок про віру албанців у загробне життя.

Ключові слова: археологічні пам'ятники, поселення, територія, похоронні глечики, гончарний посуд.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Хасрат Шихалиев. Абдулабадинские археологические памятники

Говорится об Абдулабадинских (территория Азербайджана) археологических памятниках. Здесь, в основном исследуются погребальные кувшины, их возраст и цель использования. Дается вывод о вере албанцев в загробную жизнь.

Ключевые слова: археологические памятники, поселение, территория, погребальные кувшины, гончарная посуда.

Hasrat Shikhaliyev. Abdulabad archaeological sites

The article refers to the archaeological sites studied of Abdulabad.

There is funerary jars, their age and purpose of use. In the end of the article concludes that the faith of Albanians in the afterlife.

Keywords: archaeological sites, settlements, territory, burial jars, pottery.

Выявление и исследование поселений, сыгравших большую роль в формировании, укреплении общественно-экономического, политического и культурного наследия нашего народа, имеет большое научное значение. В этом смысле археологические памятники территории Суговушан представляют особое значение.

Так как, территорию Суговушан в основном составляли равнины, его земли всегда были плодородны и пригодны для посева. Еще с древнейших времен слияние Куры и Аракса на этой территории создало благоприятное условие для развития различных отраслей сельского хозяйства [14].

Поселения на территории Суговушан с природно-географической и военно-стратегической точки зрения находились в благоприятных местах. Расположение региона на пути, представляющем местное и международное значение, повлияло на быстрое развитие поселений.

Поселения территории Суговушан, которые относятся к раннему средневековью, сохранились также в 30–и километрах к западу от Гаджигабульского районного центра на левом побережье Куры на территории села Абдулабад, расположенного на Ширванской равнине.

Поселение «Шехергях» находилось на побережье Куры, на высоком холме. Большинство поселений раннего средневековья на территории Суговушан находились на грунтовых холмах, что связано с засоленностью почвы, разливом Куры, облегчением обороны и сохранением контроля над торговыми путями.

В поселении городского типа Шехергях на территории села Абдулабад мало встречаются остатки общественных сооружений, что в свою очередь связано с песчанностью и засоленностью почвы и сооружением домов из глины и сырого кирпича. С другой стороны уничтожение старых зданий ново сооружёнными, также является фактором, обуславливающим малочисленность строительных останков.

На основании обнаруженной гнили деревьев и кусков штукатурки можно сказать, что сооружения покрывались тростниками и камышами.

В поселении «Шехергях» во втором культурном слое в основном были обнаружены большие хозяйственные кувшины толщиной в 1 метр и от-

носящихся к IX–XIII вв., остатки костра и тендеров (глиняных кувшинообразных печей для выпечки чурека), останки животных, хозяйственные скважины. Эти конусообразные и цилиндрические скважины использовались для хранения муки, злаков, воды и прочих продуктов питания.

Проведенные нами археологические исследования разведывательного характера в поселении «Шехергях» еще раз доказали, что хозяйственными кувшинами невозможно было пользоваться без захоронения, так как их поддон по сравнению с горловиной был узким. Кувшины закрывались большими круглыми крышками и мельничным камнем.

Можно также встретить поврежденные, вследствие раскопок, остатки гончарного горна. От мелких находок, до крупных хозяйственных кувшинов, в том числе гончарная посуда и остатки костров также являются доказательством вышесказанного. Изобилие глиняных месторождений, горючих материалов и воды создало условие для развития гончарного ремесла [7, с. 87].

В двух культурных слоях поселения «Шехергях» также были обнаружены производственные орудия, изготовленные из железа и камня. Среди железных орудий более часто встречаются серп, коса, кончик стрелы, терки из каменного орудия, мельничные камни. По остаткам больших хозяйственных кувшинов и производственных орудий можно сказать, что в экономике жителей «Шехергях» земледелие занимало важное место [5, с. 15].

Для снабжения водой жителей Шехергях использовались проведенные из Куры каналы, остатки которых по сей день сохранились в восточно-западном направлении. На основе подобных каналов можно сказать, что создание поселения Шехергях было связано с оросительной сетью и сыграло важную роль в обороне близлежащих поселений сельского типа и земледельцев, а также явилось контролем для торговых путей.

В связи с непригодным состоянием Караванных торговых путей, изменением Курой своего русла и превращением каналов в непригодное состояние в Шехергяхе жизнь прекратилась и не смогла подняться до уровня развитого города средних веков.

В 2–х км к северо-востоку от села Абдулабад зарегистрировано поселение сельского типа №1 и в 1 км к северу поселение сельского типа №2. Площадь поселения №1 вместе с площадью, окруженной разброшенными по земле материально-культурными останками, составляет более 4,3 гектаров, а площадь поселения №2 составляет 3,8 гектаров. Наземные материалы – гончарные изделия, собранные в этих поселениях дают основание сказать, что в этих поселениях жизнь прекратилась в VI–VII вв. т.е. в период арабского ига.

В 2005 году во время разведывательных раскопок проводимыми А.Мамедовым на посевном участке размером 5х5, расположенном на территории, называемой рытвиной «Афлан» с правой стороны дороги Абдулабад–Гарасу, находящегося в 1 км к северо-западу от поселения Шехергях, был установлен слой толщиной 0,8 метров. Здесь были найдены остатки глиняной посуды различного назначения, в том числе одна солонка и одна миска. Материалы, обнаруженные на слое, указывают на принадлежность поселения к VII–IX вв. При разведывательных раскопках, занимающих 5х4 метровый участок территории рытвины «Мемеш» к западу от рытвины «Афлан» были получены такие же результаты. Образованный на раскопке участке во время ливневого потока глиняный слой, дает основание сказать, что оба поселения вышли из строя в связи разливом Куры. Площадь каждого из поселений в отдельности составляет 0,7–0,8 гектаров.

Было бы целесообразным высказывание некоторых гипотез для истолкования места и позиции, обнаруженных на территории «Баш тепе» в центре села Абдулабад кувшинных погребений среди других идентичных памятников на территории Азербайджана.

Исследования показывают, что в кувшинных погребениях мертвые погребены согнутыми коленями, приподнятыми руками, на правом или же на левом боку. Чтобы поместить мертвеца в кувшин, разбивалась его горловина или же поддон. Подобное размещение мертвеца в кувшине напоминает его положение в утробе матери. Иными словами, по их мнению, кувшин это материнский утроб, а мертвец, не родившийся ребенок [1, с. 91–101]. На территории Азербайджана, хотя и подобные могилы относят к античному периоду, археологические раскопки, проведенные А.Б.Нуриевым в кувшинных погребениях Шергяхна территории Шемахинского района, показали, что эти погребальные обычаи продолжались до 7 века [2, с. 24; 3, с. 31–33].

Длина занимаемого памятником участка, который назывался среди местного населения «Баш тепе», составляет 90 метров, а ширина 60 метров. При проведении хозяйственных работ на территории «Баштепе» верхняя часть холма в юго-восточной части разрушена. Следует указать, что кувшинные погребения богаты инвентарем. Человеческие кости, остатки кувшинных погребений и инвентарь дают основание на высказывание подобного мнения. В двух местах кладбища проведены разведывательные раскопки размером 5х4 м и изучены 5 кувшинных погребений. На юго-западе кладбища, во время проведенных при помощи трактора хозяйственных работ, разбита верхняя часть кувшина №2. Кувшинное погребение погребено немного боком в северо-западную сторону. Возле скелета обнаружен медный черпак. В могилу положено большое количество бисера (бусы) и возле скелета размещен большой хозяйственный кувшин с единственной ручкой. На основании, обнаруженных в кувшин-

ной могиле образцов и пометок скелетных костей, было установлено его принадлежность пожилой женщине. Диаметр кувшина 118 см, а длина 173 см.

На северо-востоке кладбищного участка была обнаружена кувшинная могила №4. Погребальные обычаи здесь также являются повторением предыдущих, голова скелета находится у входной части могилы. Скелет находится в полусогнутом положении, на шее мелкие бусинки, чуть ниже на левой стороне маленький сосуд в виде браслета и глиняный сосуд чашечного типа. У ног скелета находится серповидный инструмент, маленький кувшин и медная миска. Длина кувшина составляет 182 см, а диаметр 114 см.

В центральной части кладбища кувшинный погреб №3 захоронен на боку. Внутри кувшина скелет находится в полусогнутом виде на левом боку. По основным признакам скелета можно определить его принадлежность пожилому человеку. Возле скелета обнаружен железный предмет, подвергнутый коррозии. У ног скелета торчком поставлен хозяйственный кувшин. Горловина кувшина окаймлена кругом. После очищения могилы было установлено, что скелет захоронен в таком положении, что его голова находится недалеко от входа могилы, а его руки приподняты к лицу. По объему эта могила не отличается от других. Кувшинное погребение захоронено на левом боку. Длина погребения составляет 165 см.

Кувшинная могила №1 находится в восточной части кувшинной могилы №3 и захоронена на боку, кувшин захоронен на северо-восточном направлении. Длина кувшинного погребения 175 см, а диаметр 110 см.

Матеріально-культурні образці всередині могили і деякі ознаки скелета вказують на його належність жінці. Після очищення могили було встановлено, що поруч скелета поховані жінчина і маленький дитина. Кістки були дуже маленькими і тому змішались з землею. Зазвичай всередині кожного кувшина можна знайти всього лише один скелет. Поруч скелета розміщені дві маленькі пахтачки (маслобійки), один кувшин, маленькі бусинки, один предмет прикраси. Це, напевне, пов'язано з загробною життям [4, с. 252–257]. Албанці, які вивчали Зороастризм, сильно вірили в загробну життя. Розміщення в кувшин мертвеця в полусогнутому положенні пов'язано з його життям в материнському чреві і його знаходженням в загробному світі до судного дня, і щоб при воскресінні людей в судний день, померлий міг користуватися положеними поруч предметами. Це також доводить воїнство албанців. В час воскресіння в судний день цим інструментом вони виконували свій обов'язок перед Аллахом.

Во время раскопок в Абдулабадинских кувшинных могилах обнаружен ряд особенностей погребальных инструментов. Во время исследований в могилах обнаружены материально-культурные образцы, состоящие из различной глиняной посуды, бусинок, изготовленных из агата и прочих материалов орудия и предметы украшения, изготовленные из металла.

Необходимо отметить, что если даже эти могилы по своей структуре отличаются от других погребальных памятников того периода, то с точки зрения особенностей археологических материалов они совсем отличия не имеют.

Некоторые материально-культурные образцы, обнаруженные во время проводимых в Абдулабаде в Баш тепе археологических раскопок, дают нам сведения об отношениях жителей территории с другими странами. Подобные находки получены как в поселениях, так и посредством погребальных памятников.

Список использованных источников

1. Вахидов Р.М. О некоторых вопросах культуры кувшинных погребений. САН, том VI. – Баку, 1965.
2. Нуриев А.Б. Первоначальные сведения о кувшинных погребениях «Шергях». САН, том VII. – Баку, 1973.
3. Нуриев А.Б. «Шехергях» и «Шергях» памятники Кавказской Албании. Материалы научно-практической конференции молодых ученых (книга V, часть I). – Баку, 1967.
4. Алиев В.Х. Средневековое поселение старого Вайхира. САН, том V. – Баку, 1965.
5. Газиев С.М. Альбом Миячевирских кувшинных погребений. – Баку, 1960.
6. Османов Ф.Л. Новый археологический объект Мугани. Материалы научно-практической конференции молодых ученых (книга V, часть I). – Баку, 1967.
7. Мамедов А.М. Гянджабасар в IV–XIII веках. – Баку, 1992.
8. Геюшев Р. Археология Азербайджана. – Баку, 1996.
9. Буниядов Т. Очерки археологии Азербайджана. – Баку, 1960.
10. История албан Муссы Каланкутлы. – Баку.
11. Бабаев И.А. Ахмедов Г.М. Габала. – Баку, 1981.

* * *

УДК 396:94(420) «1939/1945»

Наталія Залеток, аспірантка кафедри всесвітньої історії, Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Британські жінки у складі допоміжних служб в роки Другої світової війни

Досліджено участь британських жінок у Другій світовій війні у складі допоміжних жіночих формувань. Висвітлено значення діяльності жінок у воєнній кампанії 1939–1945 рр. щодо забезпечення гендерної рівності у британському суспільстві.

Ключові слова: Друга світова війна, жіночі допоміжні служби, «гендерна історія».

Наталья Залеток. Британские женщины в составе вспомогательных служб в годы Второй мировой войны

Исследовано участие британских женщин во Второй мировой войне в составе вспомогательных женских формирований. Освещено значение деятельности женщин в военной кампании 1939–1945 гг. относительно обеспечения гендерного равенства в британском обществе.

Ключевые слова: Вторая мировая война, женские вспомогательные службы, «гендерная история».

Nataliia Zaliotok. British women in the auxiliary services during the Second World War

The participation of British women in World War II in the women's auxiliary services are studied. The value of women's activities in the military campaign of 1939–1945 for gender equality in the British society had been highlighted.

Keywords: World War II, women's auxiliary services, «gender history».

На хвилі активізації жіночих рухів у країнах Заходу (друга половина XX ст.) в суспільних дисциплінах з'являється новий науковий напрям, який отримав назву «жіночі дослідження». 60–70-ті рр. XX ст. стали початком активного розвитку «жіночої історії». У центрі цих студій знаходилися питання, пов'язані з роллю жіноцтва в історії, яке протягом багатьох століть невинуватно залишалося поза увагою дослідників. У 80-х рр. XX ст. вказаний напрям трансформувалася у більш об'єктивну гендерну історію, яка включає у себе вивчення взаємозв'язків обох статей у світі минулих часів. Відтоді значно збільшилась кількість досліджень з даної проблематики, що знайшло своє відображення у низці робіт зарубіжних та вітчизняних істориків. Саме ж питання гендерної нерівності було визнане як на державних, так і на міжнародному рівнях. На сьогоднішній день відбуваються суттєві зрушення, спрямовані на усунення вказаної проблеми. Зокрема, продовжується модернізація національних законодавств з урахуванням гендерного чинника; активна робота міжнародних організацій, спрямована на встановлення гендерної рівності; пропаганда рівності статей на національному та міжнародному рівнях; розробка нових освітніх програм з урахуванням результатів гендерних досліджень тощо. Україна також прилучається до подібної світової практики. Але, не зважаючи на зростаючу популярність гендерних студій та наявність позитивних змін у цій сфері, в українській історичній науці бракує фундаментальних досліджень з гендерної проблематики. Особливо це стосується вивчення наукового доробку зарубіжної історіографії проблеми та здійснення наукових розвідок гендерної історії в країнах Заходу. Одним з наслідків браку наукових досліджень з означеної тематики є те, що значна частина робіт з соціальної історії базується на дослідженнях, які не враховують гендерний компонент. Цей факт в певній мірі шкодить їхній повноті та об'єктивності.

Попри велику кількість досліджень з історії Другої світової війни (наймасштабнішої війни за всю історію людства), у ній все ще залишаються малодосліджені аспекти. Одним з них є участь британських жінок у воєнній кампанії 1939–1945 рр.

Особливості діяльності англійських жінок у роки Другої світової війни, їхньої участі у складі допоміжних служб та військових формувань висвітлено в загальноюючій праці з історії фемінізму Л. Сігал [18], довідково-статистичних роботах М.Брайлі та Р.Буджеро [1], Дж.Кассін-Скотт [4], Дж.Форті [11], статтях П.Фелтуса [9], К.Гарріс [13], Б.Кук [6], П.Доерр [8], С.Калкінс [3]. Вчені Т.Клонан [5], М.ван Кревельд [7], Р.Хууз [14], Д.Кемпбелл [2] акцентують увагу на дослідженні морально-психологічних аспектів участі жінок у збройних конфліктах та їхньої присутності у збройних силах загалом. Дослідник Дж.Гольдштейн [12] аналізує особливості трансформації гендерних ролей у воєнних умовах. Окремі дослідження, присвячені діяльності жінок-спецагентів британської армії, представлені в монографії М.Фута [10], статтях Б.Р'Льюїс [15], [16], Дж.Паттісон [17].

Матеріали, що висвітлюють факти біографії королеви Великої Британії Єлизавети II (на той час – принцеси Єлизавети), представлено на офіційному сайті Британської Монархії у вигляді інформаційних повідомлень, фотографій та відеозаписів [19]. Відомості щодо життя та діяльності, а також фотоматеріали і спогади про британського агента Відділу спецоперацій Віолетту Жабо містяться на офіційному сайті, присвяченому її пам'яті [23].

Метою даної статті є спроба висвітлення участі британських жінок у воєнній кампанії 1939-1945 рр. та її значення для досягнення гендерної рівності у британському суспільстві.

Зростання військової могутності Німеччини у 30-х рр. XX ст., загострення політичної ситуації у світі та «провал політики умиротворення», ініційованої британськими політичними колами, викликали занепокоєння уряду країни, який, все більше переконуючись у невідворотності війни, починає вживати заходів щодо модернізації власних військових сил.

Для Великої Британії Друга світова війна розпочалась 3 вересня 1939 р., коли вона, разом із Францією, виконуючи союзницькі зобов'язання перед Польщею (яка двома днями раніше стала жертвою німецької агресії), оголосила війну Німеччині.

У перший день війни, прийнятий у травні 1939 р. «Закон про військове навчання», відповідно до якого чоловіки 20-21 років мали проходити обов'язкову 6-місячну військову підготовку, було замінено «Законом про національну службу (Збройні сили)», за яким до лав армії мали бути призвані всі придатні до військової служби чоловіки 18-41 років.

Жінки ж Великої Британії були закликані сприяти виконанню воєнних потреб, спрямованих на захист нації від військового вторгнення, а також «підтримувати вогонь у домашньому вогнищі» [3, с.246]. Більша частина жіночого населення Британії була залучена до робіт у тилу – це могла бути праця у військовій індустрії, організаціях цивільної оборони, інших сферах, де вони мали змінити призивних до лав армії чоловіків. Паралельно із вищевказаними заходами при різних підрозділах британської армії ще у довоєнні часи почали функціонувати допоміжні жіночі організації, діяльність яких мала важливе значення для підтримки країни у війні. Частина таких служб, що діяла ще у часи Першої світової війни, була відновлена, інші ж були створені вперше. Формування або відновлення переважної більшості допоміжних служб відбувалося у період з 1938 по 1941 рр.

Зокрема, 9 вересня 1938 р. було сформовано Допоміжну територіальну службу (ДТС), наступницю Жіночого армійського допоміжного корпусу, який існував протягом 1917-1921 рр. У 1939 р. організація вже діяла у Франції разом з Британським експедиційним корпусом. Спочатку ДТС очолювала леді Хелен Гвін-Вауган [4, с.4], а з червня 1941 р. – Джин Кнокс.

ДТС була найчисельнішим жіночим формуванням. Спочатку це була допоміжна організація (1938-1941 рр.), з 1941 р. вона отримала військовий статус. Для залучення жінок ДТС випускав різноманітні агітаційні плакати; деякі з них виглядали занадто привабливо і не відображали реальних особливостей роботи в організації. Внаслідок цього багато молодих жінок, керуючись змістом плакатів, вступали до ДТС, сподіваючись таким чином прилучитися до «світу чарівності». Але дуже швидко до них приходило розчарування, оскільки праця у ДТС не була пов'язана з «гламурним» образом життя. Тому, невдовзі такі плакати були заборонені [1, с.9].

Розквіт організації припадає на середину 1943 р., коли у ній перебувало 210 тис. 308 осіб [1, с.9]. Жінки-члени ДТС працювали водіями, зв'язківцями, поштарями, інспекторами з постачання боєприпасів тощо (всього налічувалося близько 80 професій) і отримували заробітну плату у розмірі 2/3 від платні рівного за званням чоловіка [2, с.306].

Більшість членів ДТС знаходилася на службі у складі зенітних дивізій. Так, прожекторна бригада № 93 була повністю жіночою за своїм складом, хоча більшість жінок працювала у змішаних зенітних дивізіях [13]. Змішані дивізії перебували під керівництвом командира-чоловіка. Також була введена посада «гендерного комісара», офіційним завданням якого був нагляд за дотриманням дисципліни серед жінок. На цю посаду призначалася жінка. [2, с.307].

Жінки заряджали зброю, прикріплювали запали до артилерійських снарядів і стежили за ворожою авіацією. Але необхідно зауважити, що однією з особливостей служби жінок було те, що вони, за наказом прем'єр-міністра Вінстона Черчілля, не мали права стріляти у ворожі літаки. Причиною цієї заборони було переконання, що жінки не зможуть жити далі, усвідомивши, що вони стали причиною смерті іншої людини. Американська вчена Д.Кемпбелл зазначає, що рішення було прийняте з метою заспокоєння громадськості і мало формальний характер. Насправді ж змішаний екіпаж протиповітряної оборони (ППО) у повному складі брав участь у боях [2, с.311]. Фредерік Пайл, генеральний командувач команди ППО, зазначав, що «дівчата жили в тих же умовах, що й чоловіки, захищали свої прожектори, як і чоловіки, і, на жаль, деякі з них помирали, так само як чоловіки» [2, с. 309].

Із Допоміжною територіальною службою пов'язана постать принцеси Єлизавети (нині Королеви Сполученого Королівства Єлизавети II), перший досвід публічної діяльності якої припадає на роки Другої світової війни. Ще у жовтні 1940 р. у прямому ефірі, в межах дитячої програми Бі Бі Сі, принцеса Єлизавета разом зі своєю сестрою принцесою Маргарет звернулася з промовою до всіх дітей Великої Британії та країн Співдружності, особливо до тих, які, з причин безпеки, були евакуйовані. В цій промові вона наголосила на тому, що саме вони є майбутнім Британії [19].

На початку 1942 р. принцеса Єлизавета була призначена командиром Гренадерської гвардії. У 1944 р. вона стала одним з п'яти державних радників, які мали право на виконання королівських повноважень у разі від-

сутності короля або його недієздатності. На початку 1945 р. принцеса стала молодшим офіцером Допоміжної територіальної служби. Завершення війни вона зустріла у ранзі молодшого командувача і була вже кваліфікованим водієм, завершивши курс навчання у Механічному навчальному центрі №1 Допоміжної територіальної служби [19].

Значна кількість членів ДТС служила поза межами Великої Британії. Переважно це були добровольці, оскільки наказ про переведення всіх самотніх жінок ДТС на службу за кордон було видано лише у січні 1945 р. Якщо у серпні 1941 р. лише 37 членів ДТС служили на Середньому Сході, то у червні 1945 р. їхня чисельність становила вже 4 196 осіб; у Північно-Східній Європі у цей час їх налічувалося 9 543. Також вони служили в Африці, США, Канаді, на Карибах, в Індії тощо [1, с.9].

У 1939 р. розпочали свою діяльність й інші жіночі організації. Так, у лютому 1939 р. Королівський військово-морський флот відновив Жіночу Королівську військово-морську службу (ЖКВМС), вперше організовану у 1917 р. і розформовану по завершенню Першої світової війни. У березні 1939 р. ЖКВМС очолила Віра Лауттон Метьюз. Її представником була Е.М.Гуденаф, яка на той час була головною жіночого представництва в Адміралтействі. Спочатку до складу організації приймали жінок (англійок за походженням) у віці 18-45 років, але згодом віковий ценз було розширено: до ЖКВМС мали право вступити англійки від 17,5 до 50 років [6, с.248].

Члени ЖКВМС виконували різноманітну роботу на суші, звільняючи колег-чоловіків для проходження служби на морі. Жінки працювали телефонними операторами, кур'єрами, метеорологами, поварами, на телеграфі, радіо, а також операторами на радіолокаційних установках, цензорами, зв'язківцями тощо. Наприкінці 1942 р. 1801 офіцер і 36554 службовці ЖКВМС проходили службу в межах Британських островів, ще 952 офіцери та службовці перебували поза межами Батьківщини [6, с.248].

Кадровий склад Королівського військово-морського флоту у 1944 р. налічував 863 тис. 500 осіб, з них 73 тис. 500 становили жінки з ЖКВМС (тобто 8,5 %) [8, с.241]. Станом на 1945 р. члени ЖКВМС працювали більше ніж за 90 різними спеціальностями, включаючи роботу авіа - та радіомеханіками у Повітряному флоті. Термін «допоміжний» не вживався щодо ЖКВМС, оскільки ця організація була невід'ємною частиною Королівського військово-морського флоту. З іншого боку, офіцери ЖКВМС не були прирівняні до колег-чоловіків в отриманні звання, не віддавали честь [4, с.9].

Робота жінок-членів ЖКВМС у воєнній кампанії 1939-1945 рр. була високо оцінена британським Адміралтейством. 8 травня 1945 р. його керівництвом було направлено наступне повідомлення всім підлеглим постам як на території Англії, так і поза її межами: «Рада Адміралтейства бажає висловити велику вдячність членам Жіночої Королівської військово-морської служби за їхню важливу роль у діяльності флоту та активну роботу у складі військово-морських сил під час війни проти Німеччини та її європейських союзників. Відданість, старанність та дієвість, з якою офіцери й службовці Жіночої Королівської військово-морської служби несли тягар службового обов'язку та підтримували традиції військово-морської служби впродовж більш ніж 5,5 воєнних років, заслуговують на високу оцінку з боку Королівських військово-морських сил» [4, с.8-9].

Окрім ЖКВМС, до Королівського військово-морського флоту входила і інша жіноча організація – Королівська військово-морська медсестринська служба імені королеви Олександри. Британські медсестри працювали в госпіталях, що знаходилися поблизу лінії фронту, а також за кордоном. Багато з них співпрацювало з військими союзниками, зокрема, з Верховним штабом союзних експедиційних сил [13].

Того ж 1939 р. Королівські повітряні сили заснували Жіночі допоміжні повітряні сили (ЖДПС). Ця організація стала наступницею Жіночих Королівських повітряних сил, що існували впродовж 1918-1920 рр. На початку 1943 р. жінки-члени ЖДПС складали 16% від загальної кількості Королівських повітряних сил [4, с.11]. Станом на липень 1943 р. ЖДПС мали у своїх лавах 181 тис. 835 осіб [8, с.242]. Члени формування, в основному, працювали авіамеханіками і проходили службу на всіх театрах бойових дій Другої світової війни. Окрім цього, члени організації поповнювали ряди Королівського спостережницького корпусу. Медсестри Королівських повітряних сил були членами Медсестринської служби Королівських повітряних сил імені принцеси Мері.

Жінки ЖДПС також виконували специфічні завдання для потреб повітряних сил. Зокрема, вони займалися розшифровкою фотознімків та перехопленням телефонних і радіоповідомлень противника. Вони виконували й роботу, подібну до тієї, якою займалися члени ДТС, але у ЖДПС жінки мали змогу працювати і з вогнеметами та новими радіолокаційними установками. Ці установки були першою мішенню бомбардувальників, тому будь-яка робота з ними сама по собі була пов'язана з небезпекою. Під час «Битви за Лондон» жінки цієї організації стали «вухами і очима» Королівських повітряних сил.

Ще однією особливістю служби британських жінок було те, що їм не дозволяли бути бойовими пілотами. Деякі з жінок були членами організації Повітряно-транспортної допомоги (ПТД), яка займалася транспортуванням літаків Королівських повітряних сил з заводів до бази бойового ескадрону. Організована Пауліною Говер, на початку свого існування ПТД мала у своєму складі всього вісім жінок, які у 1940 р. займалися транспортуванням по території Англії одномоторних навчально-тре-

нувальних літаків «Тайгер Моз». Незважаючи на непопулярність серед колег-чоловіків, жінки цієї організації зарекомендували себе здібними пілотами [9]. Згодом, в організації ПТД, загальна кількість якої складала 820 працівників, частка жінок становила 120 осіб.

У 1941 р. члени ДТС і ЖДПС отримали повний військовий статус. Таке рішення було вмотивовано необхідністю встановлення серед членів ДТС і ЖДПС військової дисципліни з поширенням дії військового суду задля запобігання випадків дезертирства. До 1941 р. для членів ДТС і ЖДПС не існувало перешкод для звільнення з роботи за власним бажанням. А це могло призвести до серйозних наслідків, якщо від роботи відмовлявся висококваліфікований працівник [8, с.242-243].

Набір до жіночих допоміжних організацій протягом перших двох років війни здійснювався на добровільній основі. Але через нестачу добровольців 18 грудня 1941 р. було прийнято «Акт про національну службу» (№2). Відповідно до цього Акту, неодружені жінки, віком 20-30 років призивалися на військову службу, але вони мали право обирати роботу або у складі допоміжних організацій, або у військовій індустрії. Відповідно до «Акту про національну службу» до складу британського війська було прийнято 125 000 жінок, в той же час кількість жінок-добровольців складала близько 430 000 [5, с.130]. Жінок, що обрали допоміжні служби (близько ¼ від загальної кількості), без їхньої згоди не відправляли у зону бойових дій.

Оскільки чисельність жінок, яких можна було призвати на допоміжні служби за Актом №2, була все-таки недостатньою, у 1942 р. урядом було прийнято рішення про призов всіх придатних до служби жінок, народжених у 1920 – 1921 рр., за винятком тих, що вже працювали на потреби війни [8, с.242].

(далі буде)

Список використаних джерел

1. Brayley M. World War II Allied Women's Services [Text] / M. Brayley, R. Bujero. – Osprey Publishing Ltd, 2001. – 48 p.
2. Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union [Text] // Journal of Military History 57, no. 2 (April 1993). – P. 301-323.
3. Calkins S. Women on the Home Front during World War II [Text] // Women and War. A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present, Vol.1. – ABC-CLIO, 2006. – P. 246-247.
4. Cassin-Scott J. Women at War 1939-45 [Text]. – London: Osprey Publishing Ltd, 1980. – 40 p.
5. Clonan T. A history of women in combat. In A History of the Irish Artillery Corps [Text]. – Dublin: Defence Forces Printing Press, 1998. – P. 117-162.
6. Cook B. Women's Royal Naval Service (WRNS), Reorganization before World War II [Text] // Women and War. A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present, Vol.1. – ABC-CLIO, 2006. – P. 248-249.
7. Creveland M. van. The Great Illusion: Women in the Military [Text] // Millennium, vol.29, no.2. –2000. – P. 429-442.
8. Doerr P. W. Women in Service during World War II [Text] // Women and War. A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present, Vol.1. – ABC-CLIO, 2006. – P. 241-244.
9. Feltus P. Women in the Military in World War II [Electronic resource] / P. Feltus // U.S. Centennial of flight commission [site]. – Electronic data. – 2003. – Mode of access: http://www.centennialofflight.gov/essay/Air_Power/Women/AP31.htm (20.03.2012). – Title from the screen.
10. Foot M.R.D. S.O.E.: An outline history of the Special Operations Executive 1940-46. – Random House, 1999. – 416 p.
11. Forty G. British Army Handbook 1939-1945 [Text]. – Sutton Publishing, 1998. – 380 p.
12. Goldstein J.S. War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa [Electronic resource] / J. S. Goldstein. – Cambridge University Press, 2001. – 523 p. – Mode of access: <http://www.warandgender.com/wgwomwwi.htm> (12.01.2013). – Title from the screen.
13. Harris C. Women under fire in World War Two [Electronic resource] / C. Harris // BBC. History [site]. – Electronic data. – 2011. – Mode of access: http://www.bbc.co.uk/history/britain/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml (20.12.2012). – Title from the screen.
14. Howes R. H. Women and the Use of Military Force [Text] / R. H. Howes, M. R. Stevenson // Lynne Rienner Pub, 1993 – 247 p.
15. Lewis B. R. Special Operations Executive: A Secret Army in World War Two [Electronic resource] / B. R. Lewis // Suite101. MilitaryHistory [site]. – Mode of access: <http://brenda-ralph-lewis.suite101.com/special-operations-executive-a-secret-army-in-world-war-two-a281985> (09.01.2012). – Title from the screen.
16. Lewis B.R. World War Two: Women as Secret Agents [Electronic resource] / B. R. Lewis // Suite101. MilitaryHistory [site]. – Mode of access: <http://brenda-ralph-lewis.suite101.com/world-war-two-women-as-secret-agents-a202005> (09.01.2013). – Title from the screen.
17. Pattinson J. «Turning a Pretty Girl into a Killer»: Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War [Text] // Gender and interpersonal violence. – Palgrave Macmillan, 2008. – P. 11-28.
18. Segal L. Is the Future Female? Troubled Thoughts on Contemporary Feminism [Text]. – London: Virago Press, 1987. – 272 p.

9. The Queen. Early public life [Electronic resource] // The official website of the British Monarchy [site]. – Mode of access: <http://www.royal.gov.uk/HMTheQueen/PublicLife/EarlyPublicLife/Earlypubliclife.aspx> (09.01.2013). – Title from the screen.

20. Trueman C. The role of British women in the Twentieth century [Electronic resource] / C. Trueman // History Learning Site [site]. – Mode of access: <http://www.historylearningsite.co.uk/> (09.01.2012). – Title from the screen.

21. Women's courage in Second World War commemorated [Electronic resource] // The Telegraph, 09 Jul 2005 [site]. – Mode of access: <http://www.telegraph.co.uk/news/1493698/Womens-courage-in-Second-World-War-commemorated.html> (09.01.2013). – Title from the screen.

22. World War II memorial campaigner from Selby dies [Electronic resource] // BBC. News [site]. – Mode of access: <http://www.bbc.co.uk/news/uk-england-york-north-yorkshire-13211497> (10.03.2012). – Title from the screen.

23. Young Brave and Beautiful –SOE Secret Agent [Electronic resource] // The Official Violette Szabo GC Site [site]. – Mode of access: <http://www.violetteszabo.org/eventsandnews.html> (09.01.2013). – Title from the screen.

* * *

УДК 930.1(477)

Геннадій Махорін, канд. історичних наук, доцент кафедри історії і політології, Житомирський національний агроєкологічний університет, Україна, м. Житомир

Розвиток історичної науки у XIX–XX ст.

Розкривається еволюція історичних знань та історії як науки в період XIX–XX століть. Окрему увагу приділено історичній думці в Україні.

Ключові слова: історична наука, письмові джерела, історична герменевтика, культурно-історичний тип, історична механіка, історична школа, «народницька», «державницька» історичні школи.

Геннадий Махорин. Развитие исторической науки в XIX–XX веках

Раскрывается эволюция исторических знаний и истории как науки в период XIX–XX веков. Отдельное внимание уделено исторической мысли в Украине.

Ключевые слова: историческая наука, письменные источники, историческая герменевтика, культурно-исторический тип, историческая механика, историческая школа, «народническая», «государственническая» исторические школы.

Gennadiy Makhorin. Developing of a historical science in XIX – the XX-th centuries

In the article reveals the evolution of historical knowledge and history as sciences opens up in the period of XIX–XX of centuries. The separate attention is spared to the historical idea in Ukraine.

Keywords: historical science, writing sources, historical hermeneutics, cultural-historical phylum, historical mechanics, historical school, «populist», «state» historical schools.

Процес формування історичних знань є важливим об'єктом наукових досліджень. Кожен етап цього процесу є поступальним у творенні історичної науки. У зв'язку з цим є потреба вивчення особливостей поетапного вироблення методологічної основи історії як наукової дисципліни. Піднім у цьому відношенні був період XI–XX століть.

До вивчення процесу розвитку історичної науки даного періоду зверталися М.Барг [1], Г.Малинецький [2], Л.Репіна [3], С.Степанах [4] та ін. Однак у полі їхньої уваги були певні аспекти досліджуваної проблеми. Тому на даний час бракує праць, у яких би комплексно і системно розкривався процес розвитку історичної науки.

На зламі XVIII–XIX ст. розпочинається новий етап розвитку історичної науки (до речі, тоді вона ще називалася історіографією). Він знайшов свій вияв у якісно вищому рівні історичних досліджень. Більш критично і уважно підходять при використанні давніх письмових джерел. Ще А.Л. Шлецер (1735–1809) виділив три напрямки дослідження джерел: критичний, граматичний та історичний. А французькі історики Ш.Сеньобас і В.Ланглюа виділяли критику зовнішню і критику внутрішню. В подальшому М.Каченовський розробив теоретичні основи наукового вивчення джерел. З вітчизняних вчених послідовником А.Л. Шлецера був київський історик В.Іконников. Також наприкінці XVIII ст. нового піднесення набуває історична герменевтика як наука про тлумачення історичних текстів, вияснення умов їх написання тощо.

В XIX ст. з виникненням академічної історичної науки у її сучасному вигляді використання усних джерел було практично припинено. На думку Л.П. Репіної, в даний час усна традиція використовується істориками не в якості носія історичної інформації, а як засіб для розкриття культурного контексту [3, с.42].

Тоді ж у науковий обіг входить слово «етнос, яке спочатку мало кілька значень: а) рання стадія в історії людства (Л.Г. Морган); б) історико-культурна провінція (А.Бастіан); в) просто культурна одиниця (Ж.В. Ляпунж) [5, с.137] і виникає така галузь як етнологія. Цей термін запровадив ще 1784 р. О.Шаванн, а набув поширення він завдяки працям А.–М. Ампера у перші десятиліття XIX ст.

З активним розвитком економічних і культурних міжнародних зв'язків виникає у XIX ст. таке поняття як «діалог культур». Наповнюється новим значенням термін «цивілізація». З першої половини XIX і до XX ст. слово «цивілізація» вживалося для характеристики певного соціального процесу (В.Мірабо, А.Фергюсон, А.Сміт). Пізніше, з першої половини XIX і до XX ст. цей термін позначає не процес змін, а певний стан суспільства. М.Я. Данилевський, О.Шпенглер (1880–1936) трактували значення «цивілізація» як завершальний етап існування і розвитку людської спільноти. М.Я. Данилевський у зв'язку з цим увів в обіг поняття «культурно-історичний тип» для позначення локалізованих в історичному часі і просторі великих соціокультурних формувань, які у своїй сукупності утворюють всесвітню історію. На думку вченого, кожен культурно-історичний тип проходить три етапи: етнографічний, державотворчий, цивілізаційний [5, с.221,407].

В середині XIX ст. О.Конт висунув концепцію трьох стадій розвитку людського суспільства: 1) стадія теологічного мислення; 2) стадія метафізичного (абстрактного) мислення; 3) стадія позитивного (наукового) мислення. Тоді ж відбувається нове відродження ідеї циклічності розвитку, яка знайшла своє подальше обґрунтування у працях О.Шпенглера і А.Тойнбі (1889–1975), які розглядали всесвітню історію як ряд циклів, культур, кожна з яких проходить одні й ті ж етапи від народження і до загибелі. Послідовником їхніх поглядів у другій половині XX ст. був Л.Мінк, який твердив: «Замість переконання в тому, що існує єдина історія, яка охоплює сукупність світових подій, ми відстоюємо погляд, що існує багато історій... Сама ідея всесвітньої історії зійшла зі сцени усвідомлених переконань» [1, с.34].

Ще однією із прикметних тенденцій в історичній думці XIX–XX ст. стало передчуття завершеності історії. Одним з перших це висловив О.Шпенглер, який вважав, що західна культура пройшла вже період розквіту і перебуває в стані занепаду. Це було пов'язане з кризою техногенної західної цивілізації. З початку XX ст. ця ідея набуває все більшого звучання. Разом з тим висувуються різні трактування кінця історії. Зокрема, ще Гегель, Маркс, Енгельс і сучасні вчені О.Кожен, Ф.Фукуяма вважають, що це досягнення суспільством вершини можливих якісних змін, досягнення суспільного ідеалу в масштабах всесвітньої історії. Більш песимістичне трактування визначає кінець історії як припинення існування людства в результаті планетарної катастрофи, або внаслідок неможливості вирішити глобальні проблеми (продовольча, сировинна, водна і т.д.). Такий погляд висловлюють члени Римського клубу[□]*, Франкфуртської школи, прихильники технофобського напрямку сучасної філософії. Ще одне трактування подає кінець історії людства і перехід до божественної теократичної історії. Виразниками такої думки були М.Бердяєв, Л.Карсавін, В.Соловйов.

Із сучасних українських вчених про це говорить С.Кримський, наголошуючи, що «наприкінці II тисячоліття (а точніше, у другій половині XX століття) світова історія, справді, почала набувати рис фінальності. Адже в цей час гамлетівське «бути чи не бути?» вперше виходить за межі індивідуального життя й адресується всій цивілізації. Це дилема «бути чи не бути майбутньому?»» [6, с.9]. А якщо бути, то яким шляхом іти? Ф.Фукуяма дає на це таку відповідь. Оскільки історія є прогресом свободи, а розвинені країни Європи вже досягли її розумного апогею, то мета подальшого історичного розвитку у поширенні цінностей лібералізму і демократії в інших регіонах Землі [7, с.3].

Проблема подальшого шляху історичного розвитку людства співзвучна з проблемою подальшого розвитку культури. Постмодернізм, характерний для нашого часу, є переосмисленням нашої культурної спадщини, творчим її використанням, але концептуально нового напрямку у літературі та мистецтві ще не сформульовано. Так і проблема кінця історії, на думку І.Бойченка, – це передусім свідчення вияву межі лінійного розуміння історичного процесу і, відповідно, необхідності якісно іншого, нелінійного підходу до вивчення історії та розгляду її як поліцентричного й нелінійного утворення [5, с.193].

У зв'язку з цим в середині XX ст. виникла окрема галузь – футурологія як наука про майбутнє або «історія майбутнього». Прогнозуванню подальшого розвитку людства, окремих держав і народів, як вважає Г.Г. Малінецький, може допомогти історична механіка. Ще Л.Гумільов вважав, що існує віковий ритм етногенезу і виділяв такі фази: 1,5 – 2 – 2,5 – 3 століття, а також великий, чотирих-столітній цикл. На думку Л.Гумільова, етногенез можна порівняти з хвилювим процесом, при якому причинно обумовлені події відбуваються з певним часовим інтервалом. Г.Г. Малінецький наголошує на врахуванні цілого ряду факторів при здійсненні історичного прогнозу: «глибину історичної пам'яті», економічну і соціальну динаміку та ін. Разом з тим вчений погоджується з тим, що розробка історичної механіки є складним завданням, тому що традиційні підходи у цій сфері застосувати неможливо [2, с.100,104].

Якщо давати загальну характеристику розвитку історичної науки у XX ст., то слід відмітити, що вона розвивалася, за висловом С. Стельмаха, «на ґрунті теоретичного плюралізму, альтернативних концепцій і синтезу філософсько-історичної думки» [4, с.159].

Свідченням якісно нового етапу світової історичної науки стала поява історичних шкіл наприкінці XIX ст., які відрізнялися своїми дослідницькими напрямками. Американська історична школа зосередила зусилля на створення цілісного уявлення про історію, культуру наро-

дів. Засновником цієї школи був Ф.Боас, тому її ще називають «школою Боаса». Представники її (Д.Робінзон, Ф.Тернер) підкреслювали міждисциплінарний характер історії. Вони оптимістично оцінювали перспективи людства і роль прогресу, тому їх називали також «прогресивними істориками». Сучасними прихильниками цих поглядів є З.Бжезінський, Тофлер.

Німецька історична школа пов'язана з іменами Леопольда фон Ранке та його послідовників, які ставили у центр уваги історії державу, політичну владу. Карл Лампрехт намагався переорієнтувати увагу науковців на людину, суспільство, однак його погляди набули поширення тільки по закінченні Другої світової війни. Також прихильниками соціальної історії були Отто Хінтце і Макс Вебер.

Французька історична школа раніше підійшла до вивчення соціальної історії, і її внесок у цьому напрямку вагомий. Дослідження пов'язані з такими іменами як Еміль Дюрнгейм, Анрі Бер, Франсуа Сміадан, Марк Блок. Праці даного напрямку публікувалися, зокрема, у журналі «Анали економічної і соціальної історії». Так само, як і представники американської школи, французькі вчені також відстоювали необхідність міждисциплінарного підходу. Близькість американської і французької шкіл підкреслює і С.Стельмах: «Орієнтація на «тотальну історію» і реконструкція суспільства минулого в цілісності й багатоаспектності розширила предметні рамки дослідження політичної, економічної і культурної історії на такі комплекси як «час», «простір», «шлюб», «сім'я», «дитинство», «сексуальність», «народна культура». Вчений підкреслює також різницю між французькою і німецькою історичними школами: «якщо французька історіографія соціальної історії дала могутній поштовх для досліджень доіндустріальних суспільств, то німецькі історики зосередилися переважно на періодах промислового розвитку... Відмінним було також і поняття «соціальної історії», яке ґрунтувалося на спадщині німецької історичної думки і доробку Макса Вебера – з більшою увагою до проблем зв'язку «цінностей» і життєвих досвідів» [4, с.161,164].

Українська історична думка також пройшла ряд еволюційних змін, характерних загалом для історичної науки Старого світу. Ще на початку XIX ст. продовжував відчуватися благотворний вплив ідей Просвітництва. Це виявлялося у роздумах Розумника Гонорського (1791–1819): «Що таке дух часу? Думка найосвіченішої частини суспільства, результат усіх попередніх дослідів і спостережень, виявлені на даний момент. Розум людський, від відродження наук, мистецтв швидкими кроками прямує до свого вдосконалення» [8, с.183].

Василь Каразін (1773–1842) теж був прихильником і провідником ідей Просвітництва: свободи, рівності, культу знань і т.д. Разом з тим ще тоді В.Каразін звертав увагу і на об'єктивність висвітлення минулого, необхідність дотримання принципу історизму: «...вигуки письменників на похвалу своєї вітчизни, безперервне винищування її у книжках і періодичних виданнях, протиставлення чеснот свого народу людським вадкам, замовчування невдач, перебільшення успіхів – все це не є освіченою любов'ю до Вітчизни! Любов наша до Вітчизни нехай почнеться з любові до істини та благородства» [8, с.186,187].

Відомий письменник і магістр історії Петро Гулак-Артемівський (1790–1865) вважав себе послідовником поглядів Ж.Руссо, Ж.Расіна. Філософське осмислення просвітницької ідеології ми бачимо також у працях Петра Лодія (1764–1829), а дещо пізніше – Володимира Лесевича (1837–1905).

Останній зробив великий внесок у розвиток філософії історії, наукові основи якої виклав у своїй праці «Ідеї до філософії історії» Й.Гердер. В.Лесевич стояв на позиціях позитивізму, і саме цьому напрямку присвячені його дослідження «Нариси розвитку ідеї прогресу», «Позитивізм після Конта», «Філософія історії на науковому ґрунті» та ін. Вчений відзначав, що під філософією історії ми розуміємо вироблене в науці усвідомлення законів життя й розвитку людства... Наше століття передусім є століттям боротьби за вільний, самобутній розвиток людського суспільства і людини як окремої особистості. Погляди В.Лесевича були співзвучні з ідеологією громадського руху і, навіть, цілком, закономірно, що він став активним його діячем, підтримував також зв'язки з народниками. Вже тоді закладалися основи народницького напрямку в українській історіографії, і в цьому – помітний внесок В.Лесевича, М.Костомарова, С.Подолінського та ін. Останній у листі до В.Смирнова писав: «Україні – здебільшого нарід селянський; немає на світі народу, де був би такий малий відсоток вищих станів, і тому жодний український рух у своїй вихідній точці не має сенсу, якщо він не чисто селянський» [9, с.151]. До подальшої розробки цього напрямку долучився і ряд відомих вчених-істориків (Антонович, Грушевський), створивши цілу школу послідовників. Н.Яковенко так пояснює сутність поглядів народницької школи істориків: «Плин історії уявлявся реалізацією народних змагань у боротьбі за одну й ту ж головну ідею, котра переходить через увесь ряд віків, в таких одмінних політичних і культурних обставинах. Визначальна ж риса головної ідеї, котра виявляла собою жадання українського народу – це пріоритет громадського початку і тяжіння до соціальної справедливості та рівноправності. Природно, логічним елементом такої схеми було негативне ставлення до держави та її інституцій як апарату насильства, а також до політичної еліти – носія влади, і навпаки – симпатизування стихійним народним рухам, в яких реалізовувалося право народу на по-

встання в ім'я ідеалів «свободи» чи «кращого майбутнього». Звідси випливає висновок, що «народ – єдиний герой історії» [10, с.3].

На початку XX ст. зароджується державницька школа української історіографії. Основоположником цієї школи був В.Липинський, який надавав головного значення ролі еліти, аристократії. Його погляди співзвучні з концепцією італійського вченого В.Парето, згідно з якою суспільство поділяється на меншість – еліту і більшість – масу, якою керує еліта завдяки високому інтелекту. В.Парето вважав, що наявність еліти – обов'язкова умова поступального розвитку суспільства, держави. А український історик І.Лисяк-Рудницький висловлював думку, що тільки еліта формує націю, а це, в свою чергу, є необхідною умовою утворення та існування держави. Д.Донцов також стояв на позиції, що спочатку створюється нація, яка потім розбудовує державу. В.Липинський же, навпаки, був переконаний, що не нація будує державу, а етнос завдяки існуванню держави перетворюється у націю.

З встановленням радянської влади більшість українських земель опинилася під владою Радянської Росії. Утвердився тоталітарний режим, під контролем влади було все: і література, і мистецтво, і наука. Зміст і характер наукових праць регламентувався чітко визначеними ідеологічними вимогами. Наприкінці 1920-х рр. марксизм був оголошений як єдина наукова методологія історичної науки. У той же час світова історична наука розвивалася на засадах позитивізму і неокантіанства. Радянське керівництво змушувало методологічну базу наукових досліджень і взагалі поле діяльності вчених. За відхід від установлених владою ідеологічних вимог ученому загрожувало, по крайній мірі, забуття, він змушений був писати як кажуть «в стіл», а часто він ставав жертвою репресій, особливо у сумнозвісних 1930-ті роки.

В останні десятиліття набувають поширення «мікроісторія», історія повсякденності. Ця тенденція відбилася у появі фундаментальної праці «Історія приватного життя», написаної колективом французьких учених 1989 р., а також цілого ряду досліджень в інших країнах.

У статті «Парадигми історичної думки у XX столітті» зауважується зміна акцентів, констатується, що нині «під сумнів поставлені основи традиційної історичної науки – орієнтація на історію політики і висвітлення подій; положення про те, що держава та економіка є становим хребтом історичної науки, що саме вони визначають когерентний хід історії; «етноцентричність» історії тощо. Постмодерністські теорії розробили багатоаспектне, багатопланове бачення історії, окремої людини в суспільстві, надаючи велику роль життєвому досвіду, структурам поведінки. Тим самим була створена основа для розширення поля історичних досліджень. Історичне пізнання має стати більш комплексним, включати досягнення соціальної герменевтики, структурної лінгвістики, антропології тощо» [4, с.165].

Отже, у XIX–XX століттях відбуваються важливі зміни у розвитку історичної науки: виробляється методологія дослідження і використання історичних джерел, активізується процес інтеграції культур і співпраці учених різних країн, виникають історичні школи. І нині історична наука знаходиться у процесі постійного якісного розвитку.

Список використаних джерел

1. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. – М., 1984. – 342 с.
2. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика и «историческая механика» // Общественные науки и современность. – 1997. – №2.
3. Репина Л.П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – 2004. – №5.
4. Стельмах С. Парадигми історичної думки у XX столітті // Політична думка. – 1997. – №4.
5. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – 430 с.
6. Кримський С. Межа тисячоліть – зміна вимірів історії // Вісник НАН України. – 1999. – №7.
7. Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. – 1990. – №3.
8. Федченко П.М. Матеріали до історії української журналістики. Випуск I. Перша половина XIX століття. – К., 1959.
9. Грушевський М. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922.
10. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2003.

* * *

УДК 930.2(477.7)«17/19»

Анна Гедьо, д-р історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Антон Кухлев, пошукувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Аналізуються матеріали особового походження, до яких належать мандрівні записки, матеріали експедицій, мемуари, спогади, автобіографічні записки, матеріали листування, як джерел з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. Вони містять багатий, а в ряді випадків і унікальний матеріал, однак вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів та методів.

Ключові слова: матеріали особового походження, мандрівні записки, мемуари, спогади, матеріали листування, Південна Україна, міста.

Анна Гедьо, Антон Кухлев. Материалы личного происхождения как источник по истории городов Южной Украины конца XVIII – начала XX вв.

Анализируются материалы личного происхождения, к которым относятся записки путешественников, материалы экспедиций, мемуары, воспоминания, автобиографические записки, письма, как источников по истории населенных пунктов Южной Украины конца XVIII – начала XX вв. Они содержат богатый, а в ряде случаев и уникальный материал, однако требуют критического анализа с применением широкого комплекса источниковедческих приемов.

Ключевые слова: материалы личного происхождения, записки путешественников, мемуары, воспоминания, письма, Южная Украина, город.

Anna Gedo, Anton Kuhlev. The materials of a personal origin as a source on the history of cities of the South of Ukraine at the end of XVIII – beginning of XX centuries

The article is devoted to the analysis of materials of a personal origin, which include notes of travellers, the expedition materials, memoirs, reminiscences, autobiographical notes, letters, as sources of the history of human settlements in South Ukraine at the end of XVIII – early XX centuries. They contain a rich and, in some cases, unique material, but they require a critical analysis with the use of a wide range of source devices.

Keywords: materials of personal origin, notes of travellers, memoirs, reminiscences, letters, the South Ukraine, the city.

Процес виокремлення людини як особистості створив умови для виокремлення в історичних джерелах нового типу – матеріалів особового походження, в яких поєднуються відбиток епохи та індивідуальності, презентуючи факти, що знайшли відображення в офіційних документах. Вони зберігають «дух часу», містять емоційно-психологічний рівень учасника або свідка історичних подій. Німецький дослідник В.Шульце об'єднує ці джерела поняттям «его-документи». Вони здатні передати не тільки фактичні свідчення сучасників, а й оціночні судження, емоційну атмосферу, дух епохи. У центрі зазначених творів передували люди. Через їх сприйняття, через оцінки оточуючих їх людей, ми маємо можливість всебічно досліджувати повсякденність. Дж.Томпкінс вважав, що саме знайомство з неперевершеними «анналами» минулого – з листами і щоденниками, допомагає висвітлити безпосередні, повсякденні думки і дії людей [21, с.61–62]. Справді, джерело, не призначене для майбутніх читачів, найкраще висвітлює дійсність. Невипадково М.Блок називав авторів цих джерел «мимовільними очевидцями», визнаючи, що вони заворюють наче зненацька підслухана розмова [21, с.62].

Значення матеріалів особового походження обумовлюється наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, насиченістю спостереженнями та роздумами авторів про описувані події, яскравим відображенням колориту, духу часу, настроїв та подробиць життя пересічних громадян.

Зазвичай матеріали особового походження поділяються дослідниками на три основні групи. До першої належать мандрівні записки та матеріали експедицій. Друга представлена мемуарами, спогадами, автобіографічними записками, щоденниками. Третя група складається з матеріалів листування.

Важливим джерелом з вивчення історії населених пунктів Півдня України є матеріали експедицій та подорожні записки мандрівників, що відвідували південноукраїнські землі в XVIII–XIX ст. Досить часто свої твори мандрівники будували за принципом дорожніх карт: розділи часто мають назви населених пунктів, що траплялися на шляху. Більшості мандрівних записок притаманна спільна сюжетна лінія – опис історії населеного пункту, причини його виникнення, досягнення та невдачі, знайомство з архітектурою міста, опис визначних пам'яток, складу населення, його занять, господарчої діяльності, розповідь про розвиток культурно-освітньої сфери тощо.

Метою даної розвідки є аналіз матеріалів особового походження як джерел з історії як губернських, так і повітових міст Південної України та визначенні їх інформативної цінності.

Проблема вивчення та використання в історичній науці матеріалів особового походження знайшла своє відображення у працях історичного, краєзнавчого, джерелознавчого спрямування. Серед праць, присвячених їхньому вивченню та аналізу, можна виділити роботи М.Казьмірчук [12], А.Непомнящего [16], Н.Шушлянікової [23], В.Константиної [14], А.Гедьо [6], С.Арабаджі [1] та ін.

Цікаво, що для окремо взятого історичного періоду був характерний певний тип мандрівника. Так, більшість авторів мандрівних записок кінця XVIII ст. належали до мандрівників-вчених, що описували землі, які увійшли до складу Російської імперії, з науковою метою та за дорученням уряду. У 1781–1782 рр. академік Санкт-Петербурзької Академії наук В.Зуєв за дорученням Академії наук здійснив подорож на південь Росії і в районі Буга і Нижнього Дністра, до Херсона і до Криму. Свої спостереження від цієї подорожі В.Зуєв висловив в книзі «Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.», що була опублікована у 1787 р. Він виїхав з Петербурга до Москви у травні 1781 р., а 7 жовтня 1781 р. прибув до Херсона. Це повітове місто та фортеця, як пише В.Зуєв, було збудоване за дуже короткий строк. Великою проблемою під час його зведення стала нестача лісу як будівельного матеріалу. Мандрівник називає Херсон купецьким містом [20, с.237].

До подібного типу мандрівників-вчених належав академік Санкт-Петербурзької Академії наук Й.А. Гільденштедт, який у 1773–1774 рр. побував на території Новоросійської губернії, залишивши унікальні за змістом спостереження про поселення, природні та економічні умови регіону. У щоденнику дослідника крім відомостей про населені пункти зустрічаються також дані про час їх заснування, основні види занять жителів, привернуто увагу до природних багатств краю та напрямів їх раціонального використання [7, с.226].

Цінний матеріал про міста Півдня України міститься у свідченнях німецького натураліста П.Палласа. Херсон в описі П.С. Палласа показаний як місто, що складалося з фортеці та військового форштадта. У фортеці був розташований собор, всередині якого знаходилося тіло князя Г.Потьомкіна. Особливу увагу академік П.Паллас приділив опису економічного життя Херсона. Зокрема, він розглядав питання розвитку торгівлі та природних факторів, які заважають її поліпшенню [17, с.211–212]. Звернемо увагу на те, що ще у 1795 р. він вказував на можливість розведення тут овець, що пізніше було реалізовано Ф.Фальц-Фейном. Далі П.Паллас повідомляє, що м. Миколаїв засноване у 1791 р. на порожньому місці. У 1792 р. М.Фалесевим за наказом Г.Потьомкіна побудовано близько 450 будинків, а у 1794 р. за сприяння адмірала М.Мордінова кількість дворів збільшилася до 700. Миколаїв розрісся після перенесення в місто адміралтейства з Херсона [17, с.212].

У 1828 р. і 1830 р. ректор Катеринославської духовної семінарії, архимандрит Яків Вечерков супроводжував архієпископа Гавриїла Розанова під час його поїздок по Катеринославській єпархії. Під час своєї подорожі півднем України, Я.Вечерков склав дорожні нотатки. В них наводяться свідчення про діяльність архієпископа Гавриїла, описи населених пунктів єпархії та їхніх церков [19].

Цікаві свідчення про Одесу, Миколаїв та Херсон середини XIX ст. залишила О.П. Шишкіна в спогадах «Записки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году» [8;9]. Цей твір до цього часу не втратив свого яскравого колориту і знайомить читачів з людьми, архітектурними пам'ятниками, господарством, побутом городян крупних міст Півдня. О.П. Шишкіна надає цілий комплекс відомостей про їхню історію та соціально-економічний розвиток і робить це з неприхованою метою – прагненням показати велич Росії, намаганням змусити читачів широко полюбити свою батьківщину, більше вивчати її. Кожне місто залишило в мандрівниці різні враження. Наприклад, їй сподобався Миколаїв, але розчарував Херсон [15].

З другої половини XIX ст. починає формуватися тип автора мандрівних записок, представлений інтелігентом-різночинцем, дрібним службовцем, який займався журналістикою, літературою та науковою діяльністю.

З огляду на це особливий інтерес становить діяльність О.С. Афанасьєва-Чужбинського, відомого поета, прозаїка, етнографа, мандрівника. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. він здійснив низку етнографічних експедицій, результатом яких стало видання книги «Подорож у Південну Росію» [2].

Окрім опису побуту та звичаїв українського народу дане джерело яскраво передає особливості життя російської провінції середини XIX ст., зокрема Херсона. У своїх записках О.С. Афанасьєв-Чужбинський описує здебільшого непривабливий вигляд цього міста. Автор показує байдужість та лінощі херсонських властей, які через свою невдачу діяльність та внутрішню політику ставили Херсон у ряд другорядних губернських міст. Утім песимістичний висновок автора про те, що місто не має економічної перспективи у майбутньому, на щастя, не виправдалася.

Цінний матеріал про Маріупольський повіт містяться в подорожніх нотатках І.Христофоровича-Лобка, опублікованих у 1871 р. [22]. Мандрівник приділив значну увагу м. Маріуполі. Місто своїми красивими будівлями і рівними вулицями на перший погляд справило на мандрівника приємне враження, але подальше знайомство розчарувало його немоцними брудними вулицями, гіршими навіть за бахмутські. Автор звернув увагу на відсутність у місті легких візників – на все місто було

тільки два візники. Будинки в місті хоч і були гарні на вигляд, але всі були обідрані [22, с.218].

Автор відзначив, що в Маріуполі, як у торговельному місті, помітна була відмінність між багатим і бідним населенням. Багатий стан складався виключно з гільдійського купецтва, які виділялися дорогими будинками, рисаками і сукнями з жакливіми шлейфами. До цього стану намагалися прикнути і торгівці середньої руки, але вони дослужили цього тільки в нарядах. Бідне населення гніздилося на околицях міста, в їх будинках, одязі та їжі «проглядывается большая нищета» [22, с.223].

Як вже зазначалось, до другої групи матеріалів особового походження належать мемуари, спогади, автобіографічні записки, щоденники. Найбільш цікавим, а подекуди й унікальним документом, яскравим свідченням про час і про людину в ньому є саме мемуари та спогади, які з особливою виразністю відтворюють живі картини та неповторні деталі різних подій. Утім мемуарні твори мають певні особливості та різкий ступінь достовірності інформації, але водночас вони краще передають духовну атмосферу часу і дають можливість висвітлити неповторні деталі минулого.

Інформативним джерелом з історії міст Південної України є щоденник В.К. Крижанівського, чие життя та професійна діяльність були пов'язані з Бердянськом [3]. Зі сторінок щоденника можна спостерігати широку картину розвитку міста протягом 1840–1883 рр. В.К. Крижанівський залишив цінну інформацію про розвиток суднобудівництва та морського порту, торгівлі, хліборобства та садівництва, міського будівництва, освіти та охорони здоров'я. Крім того, в ньому відображені визначні події, що сталися в Бердянську протягом століття і учасником або свідком яких довелося бути автору щоденника.

Надзвичайно цінним джерелом з історії м. Херсона кінця XIX – початку XX ст. є мемуари «Херсон и его жители» Й.Н. Векслера [5]. В житті міста він виділяє два періоди: перший – тихий, спокійний та другий – наповнений подіями. Автор тепло згадує роки, проведені ним в Херсоні до 1917 р. Йому притаманна певна ідеалізація дореволюційного минулого. В своїх спогадах Й.Н. Векслер описує зовнішній вигляд міста, аналізує взаємовідносини між різними націями, при цьому, будучи євреєм за походженням, не обходить стороною болочу для всього єврейства проблеми антисемітизму, який особливо яскраво проявився під час російської революції 1905 р. [5, с.517].

Також автор мемуарів надає цікаву інформацію про розвиток промисловості, торгівлі, освіти, охорони здоров'я, культури міста тощо. Він розповідає про звички та побут херсонців, поміж іншого вказує на масове розповсюдження пияцтва серед простого люду. Алкоголь мав відволікати робітників від революції, при цьому держава отримувала мільйонні прибутки, розмірковує Й.Н. Векслер. Загалом його мемуари, побудовані на особистому досвіді та пам'яті автора, дозволяють сучасним історикам почути голос тої частини культури південноукраїнського міста, яка майже зникла, але залишила свій глибокий слід в історії Півдня України.

Про економічний розвиток Херсона та розвиток підприємництва в місті в другій половині XIX ст. можна дізнатися зі спогадів Б.С. Вадона – нащадка відомої родини французьких промисловців. У Херсоні Вадонам належали чавуноливарний завод та судноверф. Їхній бізнес був успішним, а родина користувалася великою повагою та авторитетом серед городян. Цінність мемуарів Б.С. Вадона полягає також в тому, що в них містяться відомості про повсякденне життя населення м. Херсона, сімейні та національні традиції [4].

Для вивчення життя міст Південної України певний інтерес мають матеріали листування, які належать до третьої групи матеріалів особового походження. Саме в листах, «епістолах», як їх називали раніше, можна знайти неабайдужу, живу оцінку подій, що сталися, їхню образну характеристику, відчуті особистісні сприйняття автором того чи іншого явища.

Серед матеріалів листування, зокрема, можна назвати лист видатного російського літературного критика та громадського діяча В.Г. Бєлінського від 24 червня 1846 р., в якому він описує своє перебування в Катеринославі. Це оригінальне, на думку автора листа, місто, мало прямих та широких вулиць і поєднувало в собі риси як розкоші, так і запустіння. Свідченням того були величний собор, який стояв на недобудованій центральній площі, недоведені до кінця реставраційні роботи палацу Г.О. Потьомкіна, наявність великої кількості мазанок, худоба на вулицях тощо. Утім В.Г. Бєлінському дуже сподобалися місцеві сади. Милуючись природою, він із захопленням розповідає про дерева, що росли в них [11].

Цікавим також виявляється лист одного із свідків святкування 55-річного ювілею Одеси у 1849 р., адресований предводителю дворянства Катеринославського повіту Катеринославської губернії Г.В. Нечаєву. Таким свідком був А.Й. Зеньковський – керуючий справами Г.В. Нечаєва в Одесі. В листі від 23 серпня 1849 р., на другий день після свята, йдеться про пишні урочистості з приводу заснування міста. Особливо детально автор відтворює картину хресної ходи, участь у якій взяло все духовенство, чиновництво, військові та поліція, вихованці навчальних закладів, маса городян та глядачів. Подібне святкування планувалося проводити щороку, сповіщає автор [18, с.329].

Таким чином, матеріали особового походження відрізняються індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були. Вони дають різноманітний, багатий матеріал для подальшого дослідження історії населених пунктів Південної

України. Мандрівники, мемуаристи, автори записок та листів залишили цінні відомості про розвиток господарства, особливості релігійного, соціального та культурного життя населених пунктів Півдня. Разом з тим, в роботі з матеріалами особового походження слід враховувати фактор суб'єктивності. З іншого боку вони краще, ніж інші джерела, передають духовну атмосферу часу їх створення.

Список використаних джерел

1. Арабаджи С.С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С.С. Арабаджи. – Донецьк, 2012. – 262 с.
2. Афанасьєв-Чужбинський О. Подорож у Південну Росію. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 469 с.
3. «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / Упор. І.І. Лиман, В.М. Константинова. – Бердянськ – Київ – Едмонтон: РА «Тандем-У», 2007. – 300 с.
4. Вадон Б.Е. Гибель французов в советской России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.krai.lib.kherson.ua/b_vadon.htm.
5. Векслер І.Н. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Т.9: Мемуари та щоденники. Ч.2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – С.510–550.
6. Гедько А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 399 с.
7. Дневник путешествия в южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в 1773–1774 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1879. – Т.11. – С.180–228.
8. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России, в 1845 году. – Ч.1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.knigafund.ru/books/55067>.
9. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России, в 1845 году. – Ч.2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.my-shop.ru/_files/product/pdf/126/1258330.pdf.
10. Из книги Г. Титова «Письма из Екатеринослава» // Весь Мариуполь. – Мариуполь: РА «Витязь», 2003. – С.38.
11. Из письма В.Г. Белинского О пребывании в Екатеринославе в 1846 г. 24 июня 1846 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=19.
12. Казьмірчук М.Г. Джерела особового походження / М.Г. Казьмірчук. – К.: Логос, 2010. – 242 с.
13. Колястук О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf>.
14. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.
15. Летопись Причерноморья. – 1999. – №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mycity.kherson.ua/journal/letopis1/putshest.html>.
16. Непомнящий А.А. Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII – на початку XX століть: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.08 / А.А. Непомнящий. – Сімферополь, 2001. – 706 с.
17. Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах / Пер. с нем. – Москва: Наука, 1999. – 246 с.
18. Письмо А.О. Зеньковского Г.В. Нечаеву от 23 августа 1849 г. // Джерела з історії Південної України. – Т.3. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – С.329–330.
19. Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии, архимандрита Иакова Вечеркова // Летопись Екатеринославской архивной комиссии. – Екатеринослав, 1910. – Вып.6. – С.38–88.
20. Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.knigafund.ru/books/39531/read>.
21. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д.Тош. – М.: Изд-во «Весь мир», 2000. – 296 с.
22. Христофорович–Лобко И. Очерки Мариупольского округа / И.Христофорович–Лобко // Ведомости Таганрогского градоначальства. – 1871. – №36. – С.218; №38. – С.223; №48. – С.253–254.
23. Шушлянікова Н.В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.В. Шушлянікова. – Херсон, 2002. – 203 с.

* * *

УДК 930(477):39:061.22 «1898/1906»

Ростислав Конта, канд. історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Збирання етнографічних матеріалів в Науковому товаристві ім. Шевченка у світлі матеріалів «Літературно-наукового вісника» (1898–1906 рр.)

На основі аналізу «Літературно-наукового вісника» за 1898–1906 рр. розглядається питання збирання етнографічних матеріалів членами Наукового товариства ім. Шевченка.

Ключові слова: Наукове товариство ім. Шевченка, етнологія, етнографія, історіографія, Товариство, НТШ, ЛНВ, «Літературно-науковий вісник».

Ростислав Конта. Сбор этнографических материалов в Научном обществе им. Шевченко на основании данных «Литературно-научного вестника» (1898–1906 гг.)

На основании анализа «Литературно-научного вестника» за 1898–1906 гг. рассматривается вопрос собирания этнографических материалов членами Научного общества им. Шевченко.

Ключевые слова: Научное общество им. Шевченко, этнология, этнография, историография, Общество, НТШ, ЛНВ, «Литературно-научный вестник».

Rostislav Konta. The collection of ethnographic materials in Shevchenko Scientific Society on the basis of information of «Literary-science herald» (1898–1906)

In the article on the basis of analysis of «Literary-science herald» (for 1898–1906) discusses a problem of collecting ethnographic materials by the members of Shevchenko Scientific Society.

Key words: Shevchenko Scientific Society, ethnology, ethnography, historiography, Society, NTSh, LNV, «Literary-science herald».

На сьогодні актуальною проблемою історіографічних пошуків є дослідження розвитку української етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (далі – НТШ, Товариство). Наявна література з даної проблеми потребує системного узагальнення з виділення окремих підходів різних авторів представників різних історіографічних шкіл, які подекуди висловлюють діаметрально протилежні погляди щодо внеску членів НТШ у розвиток та становлення етнологічної науки в Україні.

У даному контексті варто виділити «Літературно-науковий вісник» (далі – ЛНВ) як видання, що відіграло важливу роль у висвітленні проблеми етнографічних досліджень в Товаристві. На особливу увагу заслуговують матеріали, розміщені у вищезазначеному журналі у першій львівській період його існування (січень 1898 – грудень 1906 рр.), оскільки на цей час припадає діяльність ЛНВ як друкованого органу НТШ (січень 1898 – травень 1905 рр.). Саме ці матеріали і є предметом аналізу нашого дослідження.

Серед великого масиву матеріалів, розміщених у ЛНВ, що торкаються етнологічних досліджень в НТШ, у даному дослідженні ми виділяємо лише ті, що стосуються проблеми збирання етнографічного матеріалу та етнографічних досліджень, які проводилися в Товаристві.

Аналізуючи інформацію, що знаходиться в ЛНВ можна зробити висновок про те, що перед початком збирання етнографічних даних члені Товариства вивчали вже накопичений матеріал та відповідні етнологічні праці на визначену тематику не лише українських, але й зарубіжних вчених, які у своїх розвідках торкалися проблем української етнології.

Так, подаючи огляд часопису угорського народознавчого товариства «Ethnographia», С.Томашівський зупиняється на праці М.Немеша, який зібрав «вісім угро-руських колядок», забезпечивши їх вступною частиною, у якій виклав свої думки щодо цього жанру народної творчості, відзначивши при цьому, що окремі сюжети українських та угорських колядок відрізняються [7, с.72]. Вивчаючи зібрані колядки та їхній зміст, рецензент вказав на те, що «деякі з тих мотивів, знайдені у нас, деякі нові». Звертаємо увагу наших етнографів на обрядові пісні Угорської Русії. Отже, подібного роду узагальнення етнографічної інформації, що розміщалися на сторінках ЛНВ, надавали професійним вченим та аматорам-дослідникам можливість простежити, як розвивалася етнологічна наука в Україні та закордоном, а також з'ясувати, яке місце у цьому процесі займало НТШ.

Про масштаби етнографічної роботи в НТШ свідчать регулярні протокольні рішення Виділу (Президії) про виділення коштів на фінансування етнологічних досліджень і видань. Ці матеріали постійно друкувалися в різних підрозділах бібліографічного розділу. Прикладом може бути інформація про рішення Виділу, що знаходиться в підрозділі «Із суспільного життя» за 1900 р., де були розміщені дані про виділення коштів на етнографічні наукові подорожі В.Шухевича та В.Гнатюка, а також вказувалася сума видатків на друковані органи Етнографічної комісії та проведення етнографічних експедицій.

Аналіз фінансової звітності Товариства, розміщеної на сторінках ЛНВ, дозволяє стверджувати, що етнологічна діяльність в НТШ посідала важливе місце, оскільки, крім постійних видатків на індивідуальні етнографічні дослідження, Товариство в 1900 р. виділило Етнографічній комісії 3000 злотих на видавничу діяльність та 500 злотих на етнографічну експедицій.

педицію. Для порівняння – за цей період Правнична та Археографічна комісії разом отримали фінансування у сумі 2800 злотих [8,с.79].

Крім того, у підрозділі ЛНВ під назвою «3 науки і штуки» подавалися останні рішення Етнографічної комісії, які дозволяють з'ясувати, як організовувалася робота зі збирання, редагування та видання етнографічних матеріалів у виданнях комісії. Тут не тільки повідомлялося, які праці вже надруковано чи рекомендовано до друку, але й які матеріали рецензуються, які збираються та які плануються зібрати в результаті етнографічних експедицій. Читач міг для себе з'ясувати, де і коли можна очікувати вихід тих чи інших праць, а також оцінити наукові здобутки кожного конкретного вченого-етнографа члена Етнографічної комісії.

На сторінках ЛНВ можна було дізнатися, яким чином формувалися етнографічні збірки та накопичувався етнологічний та фольклорний матеріал в Етнографічній комісії. Крім проведення колективних та індивідуальних етнографічних експедицій, разом з окремими науковими дослідженнями, були і інші методи залучення до наукової роботи нових матеріалів та досліджень. Зокрема, як зазначається на сторінках ЛНВ, рішенням від 24 березня 1900 р. було заплановано «увійти в обмін з різними фольклорними творами» [8,с.143]. Така співпраця планувалася з метою взаємного обміну етнографічними матеріалами, що мало покращити джерельну базу для етнологічних досліджень.

Про масштабність запланованого етнографічного дослідження українських земель свідчить також наступне рішення Етнографічної комісії: «удати ся до Виділу, аби виставар ся від союму підмогу на етнографічну експедицію в ріжні сторони нашого краю» [8,с.143].

Окремим джерелом до висвітлення етнографічної діяльності членів НТШ, що знаходяться на сторінках ЛНВ, є посмертні статті про життєвий та творчий шлях вчених. Серед даного типу інформації варто виділити статтю О.Кониського про М.Дикарева [4]. Крім інформації біографічного характеру автор статті наводить відомості про етнографічну діяльність вченого та, що особливо важливо для історіографічного дослідження, оцінки цієї діяльності разом з етнографічними працями М.Дикарева, як тогочасними українськими вченими, так і російськими та європейськими науковцями.

Причому О.Кониський наводить вихідні дані відповідних публікацій про вченого в тогочасних журналах, в тому числі й закордонних, та зазначає, що відгуки про М.Дикарева були позитивні та заохочували його до подальшої етнологічної роботи [4,с.25–26]. Автор статі наголосив на всіх труднощах, які спіткали вченого в його науковій діяльності – це і відсутність коштів на придбання необхідної літератури та проведення польових етнографічних досліджень.

О.Кониський виділив і особливий талант вченого, який полягав у тому, що він мав «добрий хист вибирати собі кореспондентів» [4,с.27]. Подібного роду дослідження заклади підвалини теоретичного осмислення розвитку етнологічної науки в НТШ, оскільки через призму наукової діяльності окремих її членів формувалося загальне бачення цієї проблеми в науці.

Важливим аспектом формування наукового авторитету Товариства за кордоном було інформування європейської спільноти про наукові досягнення його членів шляхом виступу на міжнародних конгресах та конференціях. Так, відповідно до рішення засідання Виділу від 5 вересня 1900 р. зазначалося: «Прийнято до відомості, що президія уповноважила д. Ф.Вовка заступати Товариство на археологічним і фольклорним конгресом в Парижі» [8,с.58]. Таким чином, відповідно до матеріалів ЛНВ, таку функцію в НТШ виконував Ф.Вовк, який періодично виступав із доповідями на закордонних конференціях, де подавав інформацію про останні етнологічні дослідження членів Товариства.

Редактори ЛНВ проводили велику систематичну роботу по огляду тогочасних газет і журналів, відстежуючи рецензії і на етнографічні праці членів НТШ. Зокрема, при огляді журналу «Живая старина» були передруковані уривки з рецензії Г.Лінського на праці В.Шухевича «Гуцульщина» та В.Гнатюка «Галицько-Руські анекдоти». Що стосується першої праці, то рецензент визнав її актуальність і високу наукову цінність зазначивши, що вона: «Оперта на зверх 20-ти літніх самостійних дослідів і спостережень, дає вона нам у перве картину фізичної організації і побуту всіх галицьких Гуцулів, не вдаючись в описуване дрібних і льокальних властивостей того побуту» [8,с.61].

Оцінки праці В.Гнатюка також були позитивними: «І по богатстві матеріалу і по научности його виданя не лишаєт ся нічого більше бажати» [8,с.61]. Разом з тим, Г.Лінський наголосив на ґрунтовній теоретичній підготовці автора, що дозволила узагальнити весь наявний матеріал з предмету дослідження, та вилилось у «богаті бібліографічні вказівки на видані вже иншими дослідниками паралелі до оповідань, надрукованих малоруським етнографом» [8,с.61].

Особливістю першого львівського періоду існування ЛНВ було те, що тут містилася велика кількість матеріалу про діяльність НТШ. Це пояснюється в першу чергу тим, що в цей період даний друкований орган був виданням Товариства, а наступні етапи його існування були пов'язані «Українсько-руською видавничою спілкою». Тому на сторінках ЛНВ за вказаний період можна знайти окремі статті присвячені НТШ, де містилися відомості про етнологічний напрямок наукової роботи членів даної організації.

Зокрема, в XII-ому томі за 1901 р. була надрукована стаття під назвою «Діяльність Наук. Тов. ім. Шевченка за 1900 рік» [2]. Про розгортання етнографічної роботи за вказаний звітний період свідчать фінансова звітність Товариства, у якій вказується, що «Бюджет наукових видань за 1900 р. значно вищий, як у попереднім році...» [2,с.57]. Крім того, дані фінансової звітності за цей рік демонструють тенденцію виявлену в подібного роду документах за попередній період, а саме: постійне збільшення фінансування на етнологічні дослідження, що свідчить про те, що етнологічний напрямок роботи в НТШ займав одне з пріоритетних положень. Відповідно до наведених даних, у 1900 р. на видання Етнографічної Комісії було виділено 6000 крон та 1000 крон на етнографічну експедицію, в той час як на Археографічні та Правничу комісію за вказаний період разом було виділено 5600 крон [2,с.57].

Окремо було подано інформацію про виділення Товариством коштів на stipendii, індивідуальні етнографічні експедиції та наукові подорожі, серед яких також перше місце за фінансуванням належало етнографам. Крім stipendii В.Гнатюку (400 крон), компенсації наукової подорожі В.Шухевича на Гуцульщину (200 крон) зазначалося, що «Учасникам етнографічної експедиції виплатило Товариство отсі квоти: д. Вол. Шухевичови – 100 кор. (Гуцульщина); д. Олек. Колессі – 100 корон (Угорська Русь); д. Мих. Павликови – 200 корон (перегляд монастирських бібліотек) і д. Осип. Роздольському – 200 кор. (Лемківщина)» [2,с.57].

У XXVII-ому томі ЛНВ вийшло чергове звернення етнографів НТШ до збирачів етнографічного матеріалу, яке містило матеріал, який можна дослідити з позиції історіографічного дослідження розвитку етнології в Товаристві [5]. Автори статті, І.Франко та В.Гнатюк, зазначили, що «дуже часто звертають ся до нас ріжні люди, особливо молоді, з запитом, як і що належить записувати від народа, аби опісля воно могло бути надруковане» [5,с.214]. Наведені дані свідчать про те, що широкі народні маси були обізнані з активною етнографічною роботою НТШ та намагалися до неї всіляко долучатися.

Відповідно, етнографи Товариства поряд з чіткими рекомендаціями, як потрібно проводити етнографічні записи, вміщали відомості про етнографічні видання Етнографічної комісії, в яких був зібраний матеріал з тієї чи іншої проблематики. Це робилося для того, щоб дописувачі не збирали матеріал, який вже був надрукований. Крім того, рекомендація збирачам етнографічних даних придбати той чи інший том «Етнографічного збірника» виконувала, з одного боку, функцію популяризації етнологічних досліджень в НТШ, а з іншого, давала у розпорядження майбутніх дослідників впорядковані етнографічні збірки, які були фактично зразком для роботи етнографів.

Наведемо окремий приклад надрукований у вищевказаній статті І.Франка та В.Гнатюка, де відповідно до огляду окремих тем для етнографічних досліджень даються відповідні рекомендації, а саме: «Найбільшу увагу просимо звернути тут на демонольгічні матеріали; оповідання про чортів, ріжних страхів, хованців (домовиків), блуд, смерть і персоніфіковані короби, мерців, покутників (душі на покуті), висильників і топельників, упирів, вовкулаків, відьом і чарівниць та знахарів і чарівників, хмарників (градобурів), інклюзників, закопані скарби. Для ліпшої орієнтації найліпше справити собі «Етногр. Збірник» т. XV, де вже такі матеріали надруковані (кошт. 4 кор.)» [5,с.215].

Про особливості роботи зі збирання етнографічного матеріалу членами НТШ свідчить також і рецензія І.Франка на другий том «Коломийок» В.Гнатюка, який був надрукований в XVI-ому томі «Етнографічного збірника» [1,с.502]. Цю рецензію, на нашу думку, варто проаналізувати детально, оскільки її автор досить яскраво характеризує В.Гнатюка як етнографа. І.Франко, зокрема, відзначив, що перший том «Коломийок» не отримав відгуків у пресі, оскільки остання зайнята переважно політикою, але при цьому «на поклик д. Гнатюка відозвала ся ціла фаланга молодих збирачів і збирочок...», які надсилали свої матеріали до Етнографічної комісії НТШ, члени якої, зокрема, В.Шухевич, Ф.Колесса та ін. ухвалили рішення надрукувати цю збірку та допомогли власними матеріалами.

Сам В.Гнатюк був охарактеризований як «феноменально-щасливий збирач усякого етнографічного матеріалу, якому з наших давніших збирачів мабуть не дорівняв ні один» [1,с.502–503]. На підтвердження своїх слів І.Франко зазначив, що автор вказаної праці паралельно зі збиранням різного роду етнографічних матеріалів особисто записав близько 10 тис. коломишок. Рецензент також зауважив, що зібраний матеріал у подальшому повинен стати предметом вже більш глибоких етнологічних студій. Такі оцінки характеризують В.Гнатюка як невтомного збирача етнографічного матеріалу, який став одним із активних фундаторів «золотого фонду» української етнології.

На сторінках ЛНВ з'являлися статті, які обґрунтовували необхідність збирання етнографічного матеріалу з вказівкою на важливе значення цієї роботи не лише для розвитку української науки, але й для розвитку самосвідомості українського народу. Це, зокрема, стаття М.Зубрицького «Становище руської журналістики супротив наукової роботи в «Наук. Товаристві ім. Шевченка» [3].

Особливо важливе місце серед наукової роботи в НТШ, на думку автора, займає саме етнологічна робота, зокрема збирання етнографічних матеріалів, оскільки «така робота робить ся під теперішню йору у всіх цивілізованих народів і на основі зібраного матеріалу вчені мають спроможність слідити умови життя та побуту людства в минувшині. Де нема

писаних жерел до історії, там багато матеріалу дають етнографічні записки» [3, с.74].

М.Зубрицький говорить про необхідність залучення до етнографічної діяльності більшої кількості людей: «Навіть не один чоловік, запханий десь у якийсь глухий кут, маючи який такий наклін і хист до наукової праці, намагався—б і сам узяти участь у тій роботі, а се певно не принесло би нам ніякої шкоди» [3, с.74].

На думку вченого, етнографічні дослідження виконують ще одну важливу суспільну функцію — об'єднання українського народу: «Збиране, записуване етнографічного матеріалу зближає записувачів з народними масами, заприяє їх, а при тій нагоді подає їм спромуго обговорити інші пекучі справи. Такі записувачі, зробивши одну роботу, можуть легше взяти ся і до другої, і не так дуже тяжко було би їм знайти помічників і прихильників». Особливо це важливо для об'єднання народних мас з інтелігенцією, оскільки, як зазначає автор, «всі здорові знаємо, який китайський мур відділює так звану інтелігенцію від народних мас; нема між ними нічого спільного ні в поняттях, ні в стремліннях» [3, с.74–75].

Підсумовуючи важливе значення етнографічної досліджень українського народу, М.Зубрицький зазначив: «Зібраний і оброблений матеріал етнографічний дав би нам повний образ життя нашого народу. Се була би невичерпана криниця і для людей науки і політиків, економістів і т. д, а навіть і для духовних проповідників» [3, с.75].

Деякі праці етнографів НТШ, які вміщалися на сторінках ЛНВ, подавали огляд окремих малодосліджених або зовсім недосліджених проблем пов'язаних з українською етнологією та заохочували читачів до збирання відповідного матеріалу з наступним надсиланням їх до редакції ЛНВ для подальшої їх публікації. Крім того, заохочувалося і наукове дослідження винесених на розгляд проблем, результати якого також можна було надрукувати на сторінках даного видання.

Цікавою у даному плані є замітка В.Гнатюка, який після видання першого тому «Коломийок» в 1905 р. надрукував у ЛНВ витяг із передмови до вказаної праці, де подавалася коротка історія дослідження цього жанру народної творчості разом із думками інших вчених щодо цієї проблеми та зі згадкою збірок на цю тематику. Підсумовуючи свій огляд поставленої проблеми, автор зазначив: «я прошу кожного, хто мав би причинки до сеї теми, опублікувати їх або надіслати до ЛНВ—а» [9, с.235–236].

Як помітно з аналізу ЛНВ, етнографами Товариства велася системна робота по заохоченню до проведення етнографічних досліджень місцевої сільської інтелігенції, до якої можна віднести переважно вчителів та священників, а також багатьох освічених молодих людей, які захоплювалися народознавчими пошуками. Відповідно саме на цю цільову аудиторію переважно були розраховані регулярні заклики збирати етнографічні матеріали, що друкувалися на сторінках ЛНВ. Найбільше таких матеріалів на сторінках ЛНВ вміщено під авторством В.Гнатюка та І.Франка [5, с.214–215; 6]. Як зазначає В.Шаповал, «інтелектуально—організаційними зусиллями І.Франка та В.Гнатюка в журналі розпочато кампанію зі збирання народної творчості широким загалом людей» [10, с.35].

Етнологи НТШ розробили низку програм зі збирання етнографічного матеріалу, які регулярного друкувалися в тогочасних періодичних виданнях паралельно із закликами долучитися до справи збирання етнографічних даних. Відповідно в таких зверненнях подавалася не лише тематика досліджень, але й їх методика, яка відповідала тогочасним європейським стандартам. Причому ця інформація була досить розгорнутою та дозволяла виділити широке коло недосліджених проблеми та деталізувати прийоми фіксації етнографічного матеріалу.

Таким чином, ЛНВ є важливим історіографічним джерелом до вивчення етнографічної діяльності членів НТШ. Аналіз вміщених у даному виданні матеріалів дозволяє зробити висновок про те, що ЛНВ не лише надавав широкому загалу читачів інформацію про етнографічний напрям роботи в Товаристві, але й сприяв залученню до етнографічної роботи всіх бажаних. Крім того, цей літературно—науковий журнал популяризував результати етнографічних досліджень членів НТШ, що мало важливе значення не лише для висвітлення перебігу формування української етнології як науки, але й для створення сприятливих умов для розвитку національної самосвідомості українців, землі яких за відсутності власної державності знаходились у складі іноземних держав.

Список використаних джерел

1. Бібліографія // ЛНВ. — 1906. — Т. XXXV. — Кн.7–9. — С.172–184, 341–344, 502–508.
2. Діяльність Наук. Тов. ім. Шевченка за 1900 рік // ЛНВ. — Львів, 1901. — Т. XII. — Кн.4–6. — С.56–60.
3. Зубрицький М. Становище руської журналістики супротив наукової роботи в Наук. Товаристві ім. Шевченка // ЛНВ. — Львів, 1905. — Т. XXXI. — Кн.7–9. — С.71–81.
4. Кониський О. До життя М.О. Дикарева / О.Кониський // ЛНВ. — 1900. — Т.12. — Кн.10–12. — С.10–29.
5. Франко І., Гнатюк В. До збирання етнографічних матеріалів // ЛНВ. — Львів, 1904. — Т. XXVIII. — Кн.10–12. — С.214–217.
6. Франко І., Гнатюк В. Збирайте етнографічні матеріали! // ЛНВ. — Львів. — 1902. — Т. XVII. — Кн.1. — С.77–78.
7. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. — Львів, 1899. — Т. XI. — Кн.7–9 — С.59–75, 115–136, 197–206.

8. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. — Львів, 1900. — Т. XI. — Кн.7–9 — С.61–80, 129–144, 204–216.

9. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. — Львів, 1905. — Т. XXXII. — Кн.10–12. — С.66–80, 160–176, 235–252.

10. Шаповал Ю.Г. «Літературно—науковий вісник» (1898–1932 pp.): Творення державницької ідеології українства / Юрій Григорович Шаповал, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. — Львів: Б.в., 2000. — 352 с.

* * *

УДК 930.272 «1870/1897»:94(4) «17/18»

Павло Мацюта, аспірант навчально-наукового інституту історії та права, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна, м. Миколаїв

П.І. Бартенев і «Архів князя Воронцова»: укладання та наповнення архіву

Розглянуто участь П.І. Бартенева у створенні «Архіву князя Воронцова». Звернуто увагу на композиційні особливості структури та наповнення даного видання. У загальних рисах проаналізовано археографічну та власне історичну цінність джерел, вміщених у архівній публікації.

Ключові слова: археографія, «Архів князя Воронцова», Петро Іванович Бартенев.

Павел Мацюта. П.И. Бартенев и «Архив князя Воронцова»: составление и наполнения архива

Рассмотрено участие П.И. Бартенева в создании «Архива князя Воронцова». Обращено внимание на композиционные особенности структуры и наполнения данного издания. В общих чертах проанализировано археографическую и собственно историческую ценность источников, помещенных в архивной публикации.

Ключевые слова: археография, «Архив князя Воронцова», Петр Иванович Бартенев.

Pavlo Matsiuta. P.I. Bartenev and «Prince Vorontsov's Archive»: Arranging and Composing

The article covers P.I. Bartenev's participation in composing «Prince Vorontsov's Archive». It pays attention to structural features of the edition and shows archaeographic and historical value of the sources published in the Archive.

Keywords: archaeography, «Prince Vorontsov's Archive», Pyotr Ivanovich Bartenev.

З кінця ХХ ст. історична наука на пострадянському просторі, звільнившись від диктату марксистської методології, стала по-іншому переосмислювати розуміння історичних процесів як радянської, так і дореволюційної доби. По-новому почала звертати увагу на існуючу джерельну базу та історіографічні напрацювання дослідників попередніх поколінь, зокрема на опубліковані в імперський період архіву. Серед останніх заслуговує на увагу «Архів князя Воронцова», укладений П.Бартеневим. З огляду на це беззаперечно є актуальність вивчення цього архіву та діяльність його укладача.

Перша біографія Петра Бартенева була написана в некролозі «Русского архива» його онуком П.Бартеневим (молодшим) [8]. Вона містила опис лише головних віх життя. Після з'явилися різноманітні публікації, які, втім не давали повної картини життєпису діяльності Петра Івановича. Ситуацію змінив «першовідкривач» бартеневської біографії А.Зайцев, який свої дослідження підсумував 1989 року у монографії «Петр Иванович Бартенев» [13]. Це дослідження було перевидане після смерті автора 2001 року [14] та лишалося єдиною повною біографією до появи 2004 року дисертації І.Ковалюк [15]. Незважаючи на велику кількість робіт, останніх авторів, вони не змогли повністю розкрити грані життя та творчості П.Бартенева. У них та публікаціях інших авторів (Т.Двуреченської, С.Фоміна, А.Шикмана) [11;16;17], Бартенев позиціонує перш за все як пушкініст, приділяється увага головному дитини його життя — «Русскому архиву». Бартенев—історик не розкритий повністю.

2005 року з'явилася стаття А.Ануфрієвої [1], у якій піднімалося питання про історію створення та зміст «Архіву князя Воронцова» (далі — АКВ). Досі це єдина публікація, що розкриває роль Бартенева у створенні АКВ. Якщо говорити про українську історіографію, то нею дана проблема не розроблялася. У нашій статті розглянемо АКВ у контексті укладання його Петром Бартеневим і особливостей вміщених матеріалів.

Народився Петро Іванович Бартенев 1 жовтня 1829 року в селі Королівщина Тамбовської губернії, у небагатій дворянській сім'ї. Отримав чудову гуманітарну освіту, навчаючись у рязанській гімназії (1841–1847). Після її закінчення вступає до історико—філологічного факультету Московського університету. По завершенню навчання, за рекомендаціями М.П. Погодіна переїздить до Петербургу та вчителює в знатних родинах [12, с.321]. Свого часу, ще будучи студентом, Петру Івановичу доводилось давати уроки та робити переклади, щоб покращити свій фінансовий стан. Перекладацької діяльності сприяло те, що він добре знав французьку, німецьку, англійську, польську, латинську, грецьку мови та вільно читав на санскриті [11, с.13]. Йому вдалося швидко стати своїм серед своїх у середовищі столичної інтелігенції. Саме на цей час припадає початок збирання колекції пушкінських матеріалів. Ця

пристрасть у майбутньому зробила молодого інтелігента видатним пушкіністом [12, с. 321–322].

Протягом 1853–1858 років працює в Московському архіві іноземних справ. Це стало першим і останнім перебуванням Бартенєва на державній службі, яку він облюбував, щоб поїхати за кордон для продовження власної освіти. Перебуваючи у великих містах (Берлін, Париж, Лондон, Прага), вивчає організацію європейських бібліотек. Після повернення, за запрошенням О.Д. Чорткова, Бартенєв протягом 1859–1872 років стає завідувачем Чортківської бібліотеки. Його стараннями тут наведений ідеальний порядок, складені першокласні каталоги. Книги були розміщені за способом, прийнятому в бібліотеці Британського музею. Петру Івановичу вдалося вивести бібліотеку, яка починалася з приватного зібрання Чорткова, в ряд європейських столичних аналогів. Зараз це Державна публічна історична бібліотека Росії, яка має велику науково-бібліографічну цінність для істориків і літературознавців.

При Чортківській бібліотеці П. Бартенєв починає видавати «Русский архив» (1863–1917), який став справою всього його життя. «Русский архив» спочатку був задуманий як розширена бібліографічна газета з вміщенням у ній документальних матеріалів. Але швидко перетворився на історико-літературний журнал, що входив у трійку популярних російських видань історичної тематики II половини XIX – початку XX ст. поряд з «Историческим вестником» і «Русской стариной».

Окрім «Русского архива», з іменем Петра Івановича пов'язані ряд інших примітних видань: «Собрание писем царя Алексея Михайловича» (1856), «Восемнадцатый век» (кн. 1–4, 1868–1869); «Девятнадцатый век» (кн. 1–2, 1872), «Архив князя Воронцова» (т. 1–40, 1870–1895); видання творів класиків російської літератури: О.С. Пушкіна, Ф.І. Тютчева, В.А. Жуковського, віршів О.С. Хомякова тощо.

Завдяки надзвичайній ерудиції, великому кругозору, високій працездатності втілювалося в реальність широке коло редакторської та видавничої роботи Бартенєва. Тому він у своїй діяльності зумів позиціонувати як бібліотекар і бібліограф, історик і архівіст, археограф і видавець, перекладач і журналіст, літератор.

Зарекомендувавши себе з такої сторони, П. Бартенєв отримав від князя Семена Михайловича Воронцова (1823–1882) пропозицію упорядкувати та видати родинний архів. Гадасмо, що тут варто вказати на відмінність понять «Архів князя Воронцова» та «Воронцовський фонд» в Одесі, оскільки нерідко їх можуть плутати. АКВ є публікацією службових і приватних, здебільшого рукописних матеріалів, що накопичувалися в родинному архіві протягом майже півтора столітньої державницької діяльності Воронцових. До Воронцовського фонду належить колекція переважно книг і періодики, зібрана кількома поколіннями династії та передана Семеном Михайловичем Одеському університету [10].

Дані Воронцови – представники давнього російського дворянського роду, які у XVIII ст. отримали графський титул, а з 1845 року стали князями. Відомими представниками цієї фамілії є графи Михайло Іларіонович (1714–1767), Роман Іларіонович (1707–1783), Олександр Романович (1741–1805), Семен Романович (1744–1832), князь Михайло Семенович (1782–1856). Вони свого часу займали важливі державні посади. Так, Михайло Іларіонович був канцлером за Єлизавети Петрівни, Петра III, Катерини II. Роман Іларіонович за цих же монархів служив сенатором, генерал-аншефом, намісником Володимирівської, Пензенської та Тамбовської губерній.

Племінник канцлера Воронцова Олександр Романович став дипломатом у ряді європейських країн на початку 1760–х років, при Катерині II займав низку посад: сенатора, президента комерц-колегії, члена Державної Ради. Олександр I призначив його канцлером та головою Комісії зі складання законів. Його брат Семен Романович ввійшов в історію як видатний дипломат. Він деякий час був послом в Італії, а 1784 року став послом у Лондоні, яким лишився до 1806 року. Після цього до 1832 року жив у Великій Британії.

Син останнього, Михайло Семенович, зумів себе проявити як в державному будівництві, так і у військовій справі. Він був генерал-фельдмаршалом, почесним членом Петербурзької Академії наук, новоросійським і бессарабським генерал-губернатором (1823–1844). Військова діяльність передусім пов'язана з участю у Вітчизняній війні 1812 року, командуванням окупаційним корпусом російських військ у Франції (1815–1818) та намісництвом на неспокоїному Кавказі (1844–1854). Будучи генерал-губернатором Новоросії та Бессарабії (нинішніх Південної та Південно-Східної України, Молдови), Михайло Семенович сприяв економічному розвитку краю, краю ще нещодавно приєднаного до Російської імперії. Документи цих діячів і стали основою майбутнього бартенєвського видання.

АКВ, який складається з 40 книг, видавався 25 років протягом 1870–1895 років. 1897 року вийшла в світ «Роспись сорока книгам Архива князя Воронцова с азбучным указателем личных имен» [7], що стала своєрідним підсумком і завершенням роботи Бартенєва над князівським зібранням документів. Примітно, що укладач виділяв роль Семена Михайловича, який не був таким відомим в історії як його попередники з династії, але саме завдяки ньому виник АКВ. Про це Петро Іванович влучно зазначив: «В течение 25 лет воздвигся незыблемый памятник его имени» [7, с. I]. Князь не шкодував коштів, сам особисто приймав участь у виборі документів і розподілі їх для друку. У всьому підтримував редак-

тора. Смерть замовника 1882 року не завадила виданню АКВ, а Бартенєв продовжив публікації, за що справно отримував плату в 5 тис. царських карбованців за книгу [13, с. 46].

Слід сказати, що створення АКВ приносило укладачу надзвичайне моральне задоволення. По-перше, у Петра Івановича склався своєрідний культ факту. Він віддавав перевагу безпосереднім джерелам тієї епохи, яка його цікавила, перед тими історичними дослідженнями, в яких інформація розбавлена власними міркуваннями та «перекручуваннями» історика. Узагалі для всієї видавничої практики Бартенєва була характерною публікація тексту з супроводом найнеобхідніших коментарів, без широких узагальнень [12, с. 334–335]. Тобто, погляди укладача наближалися до позитивістських, що цілком відповідало історичній науці XIX ст. Тому природною була його зацікавленість історією Росії переважно XVIII–XIX століть, адже лише в цьому періоді, не раніше, з певністю можна говорити про «позитивні знання», які містилися в тогочасних документах.

По-друге, для Петра Бартенєва було характерним персоніфіковане відношення до історії, яке знайшло відображення в тому, що переважна більшість його праць носила біографічний характер, і в тому, що в бібліографічних оглядах, у рецензіях на книги з історії основну та головну увагу приділяв перш за все конкретним людям. Значення особистості в російській історії, на думку Петра Івановича, було особливо значним у XVIII ст. [13, с. 64]. У Бартенєва спостерігається певне «тремтливе» ставлення до особистих паперів різних діячів, передусім до їх епістолярної та мемуарної спадщини.

Робота в архіві Воронцових повністю відповідала цим бартенєвським уподобанням. Тут широко представлена як офіційна (реляції, доповіді, міркування, дипломатичні листи тощо) так і приватна (особисті листи, мемуари тощо) документація. Для археографа це виявилось неоціненним і навіть неосажним багатством: «Трудно указать, даже в чужих краях, на другой более богатый частный архив. Полный порядок при подобном обилии и разнообразии может быть достигнут лишь приблизительно» [5, с. I]. Бартенєв приступив активно розбирати воронцовські матеріали. Однак, треба визнати, що незважаючи на його бажання та величезний досвід аналогічної роботи, не вдалося досягти строгої систематизації в публікаціях документів.

Так, спочатку він намагався упорядкувати видання архіву по максимуму наближено до хронології, але не зумів цього дотриматися. В результаті часто маємо папери, які стосуються однієї особи, розкидані по різних томах. Наприклад, у випадку з М.І. Воронцовим це бачимо в таких книгах: 1–4, 6–7, 24, 32–34. У своїх стиліх передмовах укладач старався пояснювати ці та подібні випадки. Ось у вступі до 33 тому читаємо: «Большая часть ниже напечатанного найдена в том отделении Воронцовского архива, в котором хранятся бумаги князя М.С. Воронцова и который лишь в недавнее время сделался доступен издателю» [6, с. 5].

Також не дотриманий і тематичний принцип. Це об'єктивно, оскільки в іншому разі була б порушена та хронологія, яку Бартенєву вдалося структурувати. Адже тоді, наприклад, довелося б розбивати деяку кореспонденцію, що тривала десятиліттями, також не б можливим вищелювання мемуарів К.Р. Дашкової, вміщених у 21 книзі. А в цих спогадах і опис перевороту Катерини II 1762 року, і управління Російською академією тощо. Єдиним так би мовити системним виключенням стали томи, присвячені Михайлу Іларіоновичу. Укладачу пощастило виокремити ряд тематичних зібрань, що припали на роки правління Єлизавети Петрівни. Насамперед це пласт документів з Семилітньої війни, також матеріали у справах Шетарді та Боти, доповіді Воронцова, щоденники доповідей колегії іноземних справ за різні роки тощо. Така обставина пояснюється особливостями біографії «канцлера Воронцова». Його активна діяльність відбулася в часи Єлизавети Петрівни, Петра III та частково Катерини II. Важливим для Воронцова, безумовно, було царювання доньки Петра Великого.

Немаловажну роль відігравав характер особистості того чи іншого представника династії. Михайло Іларіонович виробив у себе звичку регулярно замовляти копії документів з різних державних установ, у першу чергу з колегії іноземних справ. Також у домашньому архіві лишилися чернеткові доповіді, записки, підготовлені в якості віце-канцлера та канцлера. Його кореспонденція, відносно не дуже багата, носила передусім офіційний або напівофіційний характер, а потім уже дружній. Тому в АКВ найбільш різносторонньо представлена саме єлизаветинська епоха (середина XVIII ст.), на відміну від пізніших.

Матеріали, які стосуються наступних Воронцових, складаються головним чином з численної кореспонденції (як приватної, так і дипломатичної). Кількість офіційних документів мінімальна. Також характерною особливістю є наявність воронцовської мемуарної літератури. О.Брікнер відмічав 1887 року, що представники старшого покоління (М.І. Воронцов, П.І. Воронцов) не мали схильності до літературної діяльності та не відчували необхідності писати мемуари. Проте діти Романа Іларіоновича, Олександр, Семен та княгиня Катерина Дашкова стали авторами чудових спогадів [9, с. 638]. Те саме можемо сказати про Михайла Семеновича, якого науковець не згадав, оскільки на той момент ще не вийшли у світ відповідні томи АКВ. Кореспонденція молодших Воронцових менш офіційна та носить більш дружній тон.

Таке епістолярне «розмовляння» книг, які стосуються другої половини XVIII – середини XIX ст. аж ніяк не применшує історичного значення

АКВ, бо представлене листування є унікальним (по суті в одному екземплярі, на відміну від офіційних паперів) джерелом історії. При цьому респондентами Воронцових були як їх друзі, хоч вони нехай і займали «звичайні» посади (наприклад, перекладачі, офіцери), так і перші особи держави (імператори, канцлери, міністри) [1, с.304]. Одним із зразків такого «антагонізму» є 15 том, де зосереджено листування відомого князя А.Є. Чарторийського (1770–1861), соратника Олександра I, та О.Я. Протасова (1742–1799), який хоч і був сенатором, але нині персона маловідомо. На цьому прикладі ми можемо побачити як опрацьовував П. Барте́нев тексти джерел і готував їх до публікації. Він уступі до книги повідомляв, що листи Протасова друкуються не повністю: «в них удержані лише черты и показания исторические и все что относится к изображению известных исторических лиц и событий; опущены повторения, излишества личных чувств и подробности частного значения». До важливих подій і персон укладач зарахував біографію Олександра Павловича, опис скатерининського двору останніх років і подій правління Павла I. Натомість кореспонденція С.Р. Воронцова з А.Є. Чарторийським друкується без пропусків, «так как она вся касается дел государственных и важна для истории не только Русской, но и общеевропейской» [4, с.1].

Переважає більшість документів друкувалася «с современных, большею частью собственноручных рукописей» [2, с.11] і саме листи представляли найбільшу складність для їх опрацювання. Адже в кореспонденції найменше витримана каліграфія, в той час виконання офіційних документів, зняття з них копій традиційно здійснювалося секретарями або писцями для яких чистописання було обов'язковим. Крім того доводилося не лише вичитувати, сортувати, а й редагувати, скорочувати листи. Укладач з епістолярних матеріалів брав найбільш характерні для часу творення відомості, а також біографічні риси адресатів і адресантів, які розкривалися в повідомленнях. Для усунення нагромадження тексту намагався ввідну та завершальну частини листів не публікувати. Кореспонденція виходила у світ зі збереженням стилю та характерних особливостей орфографії. Правопис Барте́нев міг привести до мовних норм свого часу, особливо це стосувалося франкомовного листування [3, с.X]. Зрозуміло, що офіційних паперів такі трансформації не стосувалися. Джерела публікувалися мовою оригіналу. Найчастіше це була французька. При цьому за наявності в родинному архіві перекладів таких документів, Петро Іванович зупинявся на первинних текстах і повідомляв у своїх коментарях про існування перекладних списків.

Аналіз змісту 40-томного видання, навіть на рівні найменувань документів (яких за словами укладача – «912 статей» [7]), потребує окремої публікації, тому на цьому ми не зупиняємося. Короткий виклад основних (найбільших) джерел з коментарями можна знайти в статті А.Ануфрієвої [1, с.294–304].

Завдяки коментарям, біографічним довідкам, стислим вступам, іменним покажчикам (останні с у всіх книгах за винятком 2–3 і 5), відміткам про помилки в друці ми бачимо на сторінках АКВ незриме присутність Барте́нева в якості редактора, видавця, археографа та історика. Втручання укладача є настільки мінімальним, що майже через півтора століття після публікації АКВ сучасним дослідникам не вдасться «з ходу» повністю зрозуміти зміст певного документу без попереднього додаткового ознайомлення з історичною ситуацією та персоналіями описуваного часу.

До ускладнюючого фактору потрібно згадувати мови: тодішню російську та європейські. Не тільки історики, а й філологи знайдуть для себе захопливі об'єкти для спостереження. Так, ми на власному досвіді переконалися, що тогочасні французькі тексти дуже подібні до сучасних. Натомість цього не можна сказати про російські та німецькі (англійськими ми не займалися). Українському читачеві, безумовно, стане цікаво порівняти російськомовні джерела на предмет наявності слів слов'янського та іншомовного походження, які не ввійшли до сучасної російської мови, але присутні в українській.

Однак не лише такими археографічними особливостями АКВ цінний сучасним дослідникам. Його першочергова цінність полягає в тому змісті документів, які репрезентують державницьку діяльність воронцовської плеяди. Досить згадати про біографію означених Воронцових, щоб мати уявлення про не тільки цікаве, а й інформаційне наповнення АКВ, яке все ще чекає на не одне покоління істориків.

Таким чином, ми переконалися, що діяльність Петра Барте́нева, як і його творіння – «Архива князя Воронцова», заслуговують на увагу сучасної історичної науки. Незважаючи на теперішню доступність опублікованих барте́невських матеріалів, завдяки їх різноманіттю, позитивістської «сирості» та відсутності відповідних ґрунтовних вітчизняних досліджень, довгий час вони становитимуть великий інтерес. Вивчення АКВ дозволить прояснити різні питання не лише російської чи європейської, а й української історії. З приводу останнього досить згадати про спільну російсько-українську історію в імперську добу та численних воронцовських респондентів родом із нинішньої України: починаючи від «рядових» А.Я. Італінського, В.С. Томари та завершуючи «сановними» діячами – О.А. Безбородьком, братами Розумовськими.

Список використаних джерел

1. Ануфрієва А.Ю. Архив князя Воронцова: История и состав публикации / Анастасия Юрьевна Ануфрієва // Документ. Архив. История. Современность: Сб. науч. тр. Вып.5 – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – С.292–305.

2. Архив князя Воронцова. Книга 1: Бумаги графа Михаила Илларионовича Воронцова / [сост. Барте́нев П.И.]. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1870. – 656 + III с.
3. Архив князя Воронцова. Книга 8: Бумаги графа Семена Романовича Воронцова / [сост. Барте́нев П.И.]. – М.: Типография Грачева и К., 1876. – 582 с.
4. Архив князя Воронцова. Книга 15: Бумаги графов Александра и Семена Романовичей Воронцовых / [сост. Барте́нев П.И.]. – М.: Типография П.Лебедева, 1880. – 517 с.
5. Архив князя Воронцова. Книга 24: Бумаги разного содержания / [сост. Барте́нев П.И.]. – М.: В университетской типографии (М.Катков), 1880. – 424 с.
6. Архив князя Воронцова. Книга 33: Бумаги государственного канцлера графа Михаила Илларионовича Воронцова. 1744–1758 / [сост. Барте́нев П.И.]. – М.: В университетской типографии (М.Катков), 1887. – 480 + 40 с.
7. Барте́нев П.И. Роспись сорока книгам «Архива князя Воронцова» с азбучным указателем личных имен / Петр Иванович Барте́нев. – М.: Университетская типография, 1897. – 240 с.
8. Барте́нев П. (младший). Петр Иванович Барте́нев. Некролог / Петр Барте́нев (младший) // Русский архив, 1912. – книга 12. – С.568–574.
9. Брикнер А. Семейная хроника Воронцовых / Александр Густавович Брикнер // Вестник Европы: журнал истории, политики, литературы. – 1887. – №8. – С.637–672.
10. Воронцовский фонд наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова [електронний ресурс]: каталог на сайті «Електронні Архіви України». – Режим доступу до каталогу: http://elau.org/cards_o.php?letter=3
11. Двуреченская Т. Прославил Отечество и русскую культуру / Т.Двуреченская // Библиотечное дело. – 2009. – №23 (113). – С.12–14.
12. Зайцев А.Д. «Архивный рудокоп» (Фонд П.И. Барте́нева) / Андрей Дмитриевич Зайцев // Встречи с прошлым: сб. материалов Центр. гос. архива литературы и искусства СССР. – М., 1982. – Вып.4. – С.319–347.
13. Зайцев А.Д. Петр Иванович Барте́нев / Андрей Дмитриевич Зайцев. – М.: Моск. рабочий, 1989. – 172 с. – (История Москвы: портреты и судьбы). – ISBN 5–239–00167–7
14. Каменский А.Б. Зайцев А.Д. Петр Иванович Барте́нев и журнал «Русский архив» [Электронный ресурс]: рецензия / Александр Борисович Каменский // Отечественные архивы. – 2003. – №6. – С.93–94. – Режим доступа к журн. <http://www.rusarchives.ru/publication/bartenev.shtml>
15. Ковалюк И.Н. Творческое наследие П.И. Барте́нева в историко-литературном и культурном процессе России второй половины XIX – начала XX веков: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Ковалюк Ирина Николаевна. – Елец, 2004. – 243 с.
16. Фомин С. Нерукотворный образ поэта / С.Фомин // В мире книг. – 1987. – №12.
17. Шикман А. ... Ему не было равного среди пушкинистов / Анатолий Шикман // Библиотекарь. – 1984. – №6. – С.24–26.

* * *

УДК [001+37](477)

Ірина Ткаченко, канд. історичних наук, доцент кафедри культурології, Інститут філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Україна, м. Київ

Внесок товариства «Просвіта» у розвиток вітчизняної культури

Досліджуються культурні зв'язки між Галичиною й Наддніпрянською Україною. Висвітлюються форми співпраці громадських діячів цих регіонів. Показано роль товариства «Просвіта» у розвитку їх творчих взаємин.

Ключові слова: культурні зв'язки, «Просвіта», Галичина, Наддніпрянська Україна.

Ірина Ткаченко. Вклад общества «Просвита» в развитие отечественной культуры

Исследуются культурные связи между Галицией и Надднепрнской Украиной. Освещаются формы сотрудничества общественных деятелей этих регионов. Показана роль общества «Просвита» в развитии их творческих взаимоотношений.

Ключевые слова: культурные связи, «Просвита», Галиция, Надднепрнская Украина.

Irina Tkachenko. A contribution of an association «Prosvita» in development of domestic culture

Cultural links between Galicia and Naddnepryanskaya Ukraine are investigated. Forms of cooperation between public figures of these regions are found out. The role of «Prosvita» in development of their creative mutual relations is demonstrated.

Keywords: cultural communications, «Prosvita», Galicia, Naddnepryanskaya Ukraine.

Культурні надбання кожної нації – це безцінний скарб всієї людської цивілізації. Збережена та примножена протягом багатьох тисячоліть культура становить унікальну історичну пам'ять кожної сучасної держави, забезпечує духовний зв'язок минулих, сьогодишніх та майбутніх поколінь. Захопиви та трагічні сторінки національної історії, неповторні звичаї, обряди та традиції являють собою культурне багатство українського народу.

Розвиваючись в умовах постійних спроб асиміляції з боку іноземних держав, українська культура не лише зміцніла, але й подарувати світу багато шедеврів мистецтва та кінематографу, неповторні літературні твори та пам'ятки архітектури. Тепер матеріальні та духовні скарби, що були створені нашими предками й крізь століття дійшли до нас, мають бути не лише збережені, але й примножені та передані нащадкам [7].

Культура другої половини XIX ст. розвивалася в умовах колонізаторських режимів, що панували в Україні. Вони намагалися тримати український народ у неуптві, докладали зусиль, щоб позбавити його національних особливостей та уподібнити своїм народам.

Проте, навіть плекаючи імперські ідеали, російська та австрійська влада не могла цілком ігнорувати культурно-освітні потреби українського суспільства, яке протягом другої половини XIX ст. зазнавало все глибших модернізаційних змін. Перетворення в сільському господарстві, промисловості й торгівлі збільшили потребу в професійно підготовлених робітниках, службовцях, чиновниках. Завершення промислового перевороту зміщило матеріальну базу культури, стимулювало розвиток науки та освіти.

Нові верстви інтелігенції, кваліфікованих робітників, фабрикантів і заводчиків прагнули дати освіту своїм дітям. Значно поживався інтерес широкої громадськості до своєї історії, мови, культури.

За таких умов українська інтелігенція поступово перетворювалася на впливову інтелектуальну й духовну силу, здатну спрямовувати культурний розвиток української нації, вести її за собою. Вона стала творцем нової української культури й використовувала всі можливості, найменші послаблення колоніальних режимів для утвердження нових позицій української культури. Такі можливості створювали буржуазні реформи. Завдяки їм інтелігенція у своїй культурно-просвітницькій діяльності могла спертися на земське самоврядування, на правовий захист прав людини, гласність, на університети, що ставали осередками вільномовства.

Новою визначною особливістю тогочасної культури було виникнення громадсько-культурних об'єднань. За відсутності державних національних установ вони перебирали на себе функції розвитку культури, наукових знань, ліквідації масової неписьменності, піднесення національної самосвідомості, згуртування українства [3].

За часів становлення української державності актуальним завданням вітчизняної історичної науки стало дослідження культурних зв'язків Галичини й Наддніпрянської України та ролі в їх розвитку товариства «Просвіта». Започаткували вивчення цієї проблеми безпосередні учасники подій – В. Дорошенко, К. Студинський, В. Гнатюк, М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін. На противагу заангажованій історіографії радянського періоду, що вперто замовчувала окремі етапи розвитку національної культури, українські вчені в еміграції (І. Винар, В. Дорошенко, В. Кубійович, О. Оглоблин, О. Прицак, М. Семчишин активно досліджували певні аспекти цієї теми. Серед сучасних вітчизняних дослідників до вивчення означеної проблеми активно долучилися П. Арсенич, В. Грабовецький, Я. Дашкевич, Г. Касьянов, Р. Кучер та ін.

Розвиток культури в Галичині у досліджуваній період відбувався у тісних взаєминах з культурним життям Наддніпрянської України, що були започатковані раніше. Зокрема, активні діячі «Руської трійці» І. Вагилевич та Я. Головацький підтримували тісні контакти з М. Максимовичем, О. Бодянським та І. Срезневським. Галицьких вчених А. Петрушевича та І. Шараневича було обрано почесними докторами Київського університету. Підтримували зв'язки з наддніпрянцями й інші галичани, але ці контакти носили епізодичний характер [2, 117].

«Весна народів», як назвали революцію 1848 р. в Європі, не принесла свободи поневоленому українському народові, хоча й полегшила життя західним українцям – скасувала панщину і сприяла пробудженню їх національної свідомості. Україна, поділена й обкраяна сусідніми могутніми імперіями, – Російською та Австро-Угорською – залишилася підневільною, що полегшувало послідовне знищення всього національного – мови, історичної пам'яті, національної гідності, церкви, народних звичаїв.

Російська деспотія намагалася позбутися навіть самої назви «Україна», повсюдно підмінюючи її на «Малоросія». Але й цього царського сапрапам було замало. Вже були написані й надруковані геніальні твори Тараса Шевченка, коли з'явився дикувський за своєю суттю Валувський циркуляр (1863 р.), у якому зазначалося, що «никакого особого малоросійського мови не було, нет і быть не может». Так переіменувалося майбутнє нації й природне право кожного народу на самовизначення [1].

Валувський циркуляр 1863 р. та Емським указом 1876 р. у Наддніпрянській Україні фактично було припинено будь-яку наукову, освітню й літературну діяльність рідною мовою. В умовах тотальних репресій царського режиму перед українською громадськістю постала невідкладна проблема – знайти можливість обійти нечувані в Європі перешкоди, збудовані царським урядом для запобігання розвитку вітчизняної культури.

Австро-Угорська монархія після революції 1848 р. стала значно ліберальнішою. Конституційно проголошена рівноправність народів імперії дозволила їм розвивати власні національні культури, а «Закон про товариства», прийнятий у 1867 р., надав можливість створювати громадські інституції, базовані на національних принципах. Ось чому саме на західноукраїнських землях виникла громадська організація, що поставила своїм завданням масове поширення освіти й національної свідомості серед

пригнобленого трудового народу. У такий спосіб знесилена нація обрала нову форму боротьби за незалежність, змінивши зброю на освіту.

Поштовхом до створення товариства стали публікації священника Степана Качали, який активно пропагував потребу заснування нової просвітницької організації на противагу тим, яким українська національна ідея була ворожою.

Заклик С. Качали підтримала народовецька й студентська молодь. На початку 1868 р. було створено організаційний комітет, до якого увійшли професори гімназії й учительської семінарії Анатоль Вахнянин, Омелян Партицький, Олександр Борковський, державні службовці Корнило Сушкевич, Михайло Косак, студенти Адрій Січинський, Олександр Огоновський.

Галицьке намісництво, в якому домінували поляки, відкинуло статут організації, але 2 вересня 1868 р. його все ж таки було затверджено віденським міністерством внутрішніх справ. Установчі збори товариства «Просвіта» відбулися 8 грудня 1868 р. у залі міської стрільниці на вул. Курковій (тепер вул. М. Лисенка) у Львові. У зборах взяло участь 65 осіб, з яких 64 були львів'янами і лише один представник з провінції – греко-католицький священник Йосип Заячківський з Івано-Франківщини, який і зробив перший добродійний внесок на видавництво щорічного календаря для народу.

Заснування «Просвіти» було сприйнято як велику перемогу народовського руху в політичному житті Галичини чеськими, сербськими та словацькими організаціями. Лише московфільська газета «Слово» назвала цю подію польською інтригою [8, 304–305].

Діяльність Товариства регламентувалася статутом, до якого дозволялося в разі необхідності вносити зміни. За першим статутом «Просвіта» була одноступеневою науково-просвітницькою організацією, членство у якій ускладнювалося досить високим вступним (4 крони) та щомісячним (1,04 крони) внеском, у той час як вітця коштувала 2 крони. Отже, засновники Товариства розраховували лише на представників заможної інтелігенції, а не на широкі верстви трудового народу.

Ось чому через два роки було прийнято новий статут, за яким «Просвіта» поширила свою діяльність на райони й знизила вступні внески до 2 крон, а щомісячні – до 0,5 крони. Крім того, члени Товариства мали право отримувати два примірники кожного видання «Просвіти» за половину номінальної вартості. Великою матеріальною підтримкою для Товариства стала щорічна допомога від держави (2 тис. крон) на видання книжок, що почала надходити завдяки віце-маршалу Галицького сейму Юліану Лаврівському [4].

У 1869 р. О. Партицький уклав у 1869 р. «Читанку для сільських людей» під назвою «Зоря» (2000 примірників), що була розпродана упродовж двох тижнів. Великий успіх мала книжка С. Качали «Що нас губить, а що допомоги може?», яку перевидували тричі загальним накладом 9 тисяч примірників, у якій автор розмірковував про згубний вплив пияцтва, потребу організації громадського життя, створення кас взаємодопомоги й громадських комор (зернохосовищ). Оскільки на початку своєї діяльності «Просвіта» не мала власної книгарні, продаж книжок здійснювали самі члени Товариства, що й було головною формою розповсюдження друкованої продукції до 1914 р. Крім того, власні видання «Просвіта» розсилали поштою своїм членам та за межі Галичини, передусім у Велику Україну, Буковину, Закарпаття й інші регіони компактного проживання етнічних українців [5].

Слід згадати значні заслуги «Просвіти» у виданні підручників, чим згодом почало займатися Наукове товариство ім. Т. Шевченка, у розв'язанні шкільних та педагогічних проблем, вирішення яких з часом перебрало на себе «Руське педагогічне товариство» (пізніше «Українське педагогічне товариство»), у відкритті українських гімназій, у запровадженні української мови як мови навчання.

Зі вступом у дію четвертого статуту Товариство стало триступеневою організацією: Головний Виділ (Централа) у Львові – районні відділи (філії) – читальні. До 1891 р. було створено лише 5 філій, у 1900 р. їх було вже 23, у 1910 р. – 61, а у 1930 – 87. Ось чому після схвалення статуту 1891 р. «Просвіта» отримала змогу займатися не тільки просвітництвом селянства та робітників, а й економічними проблемами. При читальнях було засновано чимало крамниць, ощадно-позичкових кас, кооперативів, молочарень, громадських комор, через які селяни отримували насіння й навіть щепи дерев за зниженими цінами. Клич «Свій – до свого, по своє!» зробив свою корисну справу [4].

Вже у 1895 р. «Просвіта» придбала за 260 тис. крон власний будинок на площі Ринок, 10 у Львові, в якому знайшли притулок й інші українські організації. Купівлю фінансово підтримали кияни, передавши 3000 крон через професора Михайла Грушевського.

За порівняно короткий час діяльність Товариства «Просвіта» набула всеукраїнського характеру. За прикладом галицької організації було створено «Руську Бесіду» на Буковині. Уряд царської Росії настільки боявся проникнення національно-демократичних ідей з Галичини, що департамент поліції у 1892 р. видав таємний циркуляр, яким заборонив в'їзд до імперії І. Франку, М. Павлику, І. Білею, а у 1898 р. – В. Гнатюку та його друзям, щоб запобігти «встановленню стосунків з київськими студентами в справі як соціальної, так і української пропаганди». Внаслідок цього справжні регіональні освітні організації «Просвіти» через утиски і заборони виникли на інших територіях лише після революції 1905 р.

Перше таке товариство було засноване в Катеринославі (8 жовтня 1905 р.), згодом в Одесі, Києві, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Миколаєві, на Кубані, Далекому Сході, Кавказі (Баку). Керівництво «Просвіти» очолювали видатні письменники, вчені, громадські діячі. Так, головою київської «Просвіти» було обрано Бориса Грінченка, заступником – Лесю Українку, членами С. Єфремова, В. Винниченка, Л. Яновську, С. Русову, головою чернігівської – Михайла Коцюбинського, головою миколаївської – Миколу Аркаса. На жаль, проіснували ці товариства недовго, оскільки царський уряд швидко заборонив їхню діяльність [6].

При читальнях «Просвіти» у 1912 р. працювало 540 крамниць, 339 позичкових кас і 121 громадська комора. За 1869–1918 рр. Товариство видало 348 популярних книжок накладом близько 3 млн. примірників. Окремими серіями виходили «Руська письменність», «Господарська бібліотека», «Науково-популярна бібліотека», а також періодичні видання «Просвітні листки» й «Письма з «Просвіти».

Редакторами різних видань «Просвіти» були видатні особистості: О. Партицький, В. Шашкевич, Ю. Целевич, Ю. Федькович, І. Франко, А. Вахнянин, В. Лукич-Левицький, П. Огоновський, К. Паньківський, які чимало зробили для їх популяризації серед населення.

Джерелами прибутків Товариства були членські внески (близько 30%), пожертви громадян, крайові та державні дотації, прибутки від власних інституцій. У 1936–1939 рр. воно нараховувало у своїх лавах 360 тис. членів, що складало 15 відсотків усього дорослого українського населення. Бібліотеками «Просвіти» користувалися 3 млн. 500 тис. читачів. Середньорічні прибутки Товариства становили 56 тисяч злотих, 15 тисяч з яких приносили Народний дім у Львові. Напередодні Другої світової війни мережею філій та читальень було охоплено 85 % західноукраїнських земель [9].

Головами львівської «Просвіти» були видатні галицькі політичні, громадські та культурні діячі, вчені, господарники: Анатоль Вахнянин, Юліан Лаврівський, Володимир Федорович, Юліан Огоновський, Юліан Романчук, Євген Олесницький, Петро Огоновський, Іван Кивелюк, Михайло Галушинський, Іван Брик, Юліан Дзерович.

До розбудови «Просвіти» активно долучилися й меценати: С. Качала, В. Федорович (24 тис. крон), граф М. Тишкевич, С. Новосад (120 тис. крон на стипендії для молоді середніх шкіл), І. Залуцький, С. Дубровський, М. Малицький (передав власний маєток в Угорцях Винявських).

Важкий матеріальний стан українців призвів до їх масової еміграції з другої половини XIX ст. до Америки й Канади, а згодом до Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю, країн Центральної Європи, де також виникли Товариства «Просвіта». Коли внаслідок більшовицьких погромів діяльність «Просвіти» в радянській Україні унеможливилася, увесь тягар просвітницької праці та книгодрукування ліг на плечі представників української діаспори, значними здобутками діяльності яких ми користуємося й сьогодні.

Більшовицький режим, що запанував у Західній Україні внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа, не міг дозволити виховання національно свідомих громадян, що призвело восени 1939 р. до ліквідації товариства «Просвіта», тисячі активістів якої було ув'язнено в тюрмах, заслано до концтаборів вєлєтєнського ГУЛАГу, вислано до сибірської тайги та степів Казахстану, розстріляно влітку 1941 р. у катівнях НКВС. Репресії щодо просвітян продовжилися й у наступні роки, що стало величезною втратою для української культури [8, 307–308].

13 червня 1988 р. діяльність товариства «Просвіта» в Україні було відновлено. Понад 20 років тому перший голова відродженого львівського Товариства Роман Іваничук виголосив: «Просвіта» має жити вічно. Україні ніколи не буде забагато світла цивілізації: в нових умовах нашого буття – в центрі просвіченої Європи – той смолоскип і та зоря хай запалають новим могутнім світлом – не для засліплення сусідів, а для того, щоб вони побачили нас, зацікавилися нами і визнали собі рівними [1].

Список використаних джерел

1. Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнське_товариство_»Просвіта»_імені_Тараса_Шевченка
2. Онопрієнко В.І., Ткаченко В.В. Історія української науки: курс лекцій. – К., 2010. – 652 с.
3. Особливості розвитку української культури. Освіта. Вищі навчальні заклади // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://school.xvatit.com/index.php?title=Особливості_розвитку_української_культури_Освіта_Вищі_навчальні_заклади
4. Пашук В. Статут «Просвіти» // «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): 36. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. – К., 1998.
5. Пашук Ярослав. Товариство «Просвіта» у Львові // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/pashuk.html>
6. Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові // Сторіччя Матері «Просвіти». Нарис історії Матірнього Товариства «Просвіта» і огляд просвітніх товариств у Канаді. – Вінніпег, 1968.
7. Проблеми та перспективи розвитку української культури // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://h.ua/story/306255>

8. Ткаченко В.В. Роль товариства «Просвіта» й наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у розвитку вітчизняної науки та освіти // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – № 19 (206). – Луганськ, 2010. – Жовтень. – С. 304–317.

9. Янів В. «Просвіта» як вияв соціальних прямивань українського народу // Янів В. Студії та матеріали до нової української історії. – Мюнхен, 1970.

* * *

УДК 94(477.8)»1920/1930»:330.341.42

Данило Кравець, аспірант кафедри новітньої історії України, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Львів

Модернізаційні процеси в УСРР (індустріалізація, колективізація) у західноукраїнській громадсько-політичній думці

Аналізується ставлення західноукраїнської громадськості міжвоєнної Польщі до модернізаційних процесів (індустріалізації та колективізації) в СРСР та у радянській Україні 20–х – 30–х рр. XX ст. Розглянуто погляди провідних західноукраїнських діячів та опінієтворчих груп щодо більшовицької економічної політики – індустріалізації та колективізації. На основі аналізу газетних публікацій, епістолярної спадщини, резолюцій з'їздів політичних партій та архівних матеріалів розглянуто відношення західноукраїнської громадськості до сталінської модернізації УСРР.

Ключові слова: радянська Україна, модернізація, суспільно-політична думка, Західна Україна.

Данило Кравець. Модернизационные процессы в УСРР (индустриализация и коллективизация) в западно-украинском общественно-политическом мнении

Анализируются отношения западно-украинской общественности между-военной Польши к модернизационным процессам (индустриализации и коллективизации) в СССР и советской Украины в частности. Рассмотрено отношение западно-украинских деятелей и политических групп к большевицкой экономической политике – индустриализации и коллективизации. Сквозь призму газетных публикаций, эпистолярных материалов, резолюций съездов политических партий рассмотрено отношение западно-украинской общественности к сталинской модернизации.

Ключевые слова: советская Украина, модернизация, Западная Украина, общественно-политическая мысль.

Danilo Kravets. Modernization processes in USSR (collectivization and industrialization) in Western Ukrainian public and political opinion

This article based on archival sources, press, diaries and scientific literature analyzes Western-Ukrainian public opinion about Stalin's modernization – industrialization and collectivization of USSR and Soviet Ukraine. On one hand this policy has been criticized by all liberal press of Galicia and by all local Ukrainian national leaders but on the other hand many viewers underlined a lot of positive moments in this communist's economic policy. There were no doubt in Western Ukrainian public opinion, that Ukraine and ukrainian village were the main sources of soviet industrialization.

Keywords: Soviet Ukraine, modernization, public and political opinion, Western Ukraine.

Сталінська модернізація радянської України є однією з епохальних подій в історії нашої держави. Актуальність теми обумовлена потребою дослідження ставлення українського населення міжвоєнної Польщі до індустріалізації та колективізації УСРР.

Метою наукової статті є висвітлення на основі джерельної та історіографічної бази поглядів українського населення міжвоєнної Польщі на економічну політику більшовиків 20–х – 30–х рр. XX ст. у радянській Україні.

Основними завданнями статті є: аналіз джерельної та історіографічної бази, присвяченої цій проблематиці, характеристика ставлення українців міжвоєнної Польщі до індустріалізації та колективізації УСРР.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні погляди українського населення Польщі 1920–1930–х рр.

Предмет дослідження – ставлення західноукраїнської суспільності до сталінської модернізації СРСР загалом та УСРР зокрема.

Хронологічні рамки статті охоплюють період від 1928 р., року появи в українській пресі перших відомостей про перебіг політики індустріалізації та колективізації СРСР, до початку 1930–х рр., коли в результаті більшовицької економічної політики у радянській Україні почався великий голод.

Основа джерельної бази є складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, публікації в українській та польській пресі 1920–1930–х рр., мемуари сучасників.

В історіографії питання ставлення західноукраїнської суспільності до радянської модернізації України та СРСР залишається малодослідженим. Щодо джерельних матеріалів, то варто звернути увагу на публікації, в найпопулярнішій на території Галичини газеті «Діло», яка безперечно мала неабиякий вплив на формування західноукраїнської суспільно-по-

літичної думки, а також матеріали вміщені у «Літературно-науковому віснику», що виходив під редакцією Д.Донцова та інших західноукраїнських пресових видань. Використані архівні матеріали представлені фондами Центрального державного історичного архіву України у м. Львові.

Наприкінці 1920-х років у внутрішній політиці мали місце великі зміни. Розгромивши суперників у боротьбі за владу, Й.Сталін утвердив одноосібну диктатуру в партії і державі. В СРСР утвердилася тоталітарна система, яка характеризувалася повним (тотальним) контролем держави і партії над усіма сферами суспільного життя і над особою. Поворот у економічній політиці виявився насамперед у прискоренні темпів індустріалізації. В.Ленін ще на початку встановлення більшовицької влади писав, що фундаментом соціалізму може бути лише велика індустрія. Проте на кінець 1920-х років СРСР, включаючи Україну, залишався аграрною селянською державою. Більшовицька верхівка проголосила курс на індустріалізацію, який передбачав перетворити СРСР з країни аграрної в індустріальну. Цю грандіозну трансформацію планували здійснити у стислі строки, для цього складалися п'ятирічні плани економічної політики [3,с.56]. Курс на індустріалізацію був узятий на XIV з'їзді ВКП(б) (1925 р.), який затвердив директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928/29 – 1932/33 роки. XI з'їзд більшовиків України пройшов під знаком повної підтримки сталінського курсу на форсовану індустріалізацію. З'їзд затвердив п'ятирічний план для України. Україна визначалася як «основний плацдарм» проведення індустріалізації в СРСР, оскільки саме в Україні містилися основні вугільні родовища і підприємства металургії. Індустріалізацію країни більшовики здійснювали задля вдосконалення воєнно-промислового комплексу та галузей, що його обслуговували.

Одноразово планували колективізувати сільське господарство, що разом узяті мало на меті побудову економічного фундаменту під радянський тоталітарний режим. Стало звичним твердження про те, що колективізація селянських господарств виявилася потрібною для того, щоб індустрілізувати країну. Справді, індустріалізація здійснювалася передусім на кошти найбільш численного та безправного класу радянського суспільства – примусово загнаного в колгоспи селянства. Проте індустріалізація не була для компартійно-радянського керівництва самоціллю. Воно прагнуло позбавити сільських виробників приватної власності, яка забезпечувала їхню економічну незалежність від держави, взяти під свій цілковитий контроль виробництво і розподіл продовольства. Без колективізації вожді партії не могли здійснювати в повному обсязі диктатуру [2,с.147]. Більшовицька колективізація сільського господарства була однією з причин найбільшого злочину комуністичної влади проти України – голодомору 1932–1933 рр.

Західноукраїнська громадськість у складі Польщі уважно стежила за подіями, що відбувалися у радянській Україні, зокрема і за економічною політикою більшовицького уряду. Події в УСРР пов'язані з індустріалізацією, колективізацією активно обговорювалися на сторінках, як українських так і польських часописів, отож, українці мали можливість детально ознайомитися з модернізаційними процесами, що мали місце за Збручем. Так-як мешканці західноукраїнських земель не мали можливості безпосередньо спостерігати за ходом подій в УСРР єдиним засобом для ознайомлення з тамтешніми справами було вивчення друкованих видань, та тих матеріалів, що надходили з радянської України.

З кінця 1920-х рр. в західноукраїнській пресі почали з'являтися критичні та аналітичні публікації присвячені політиці індустріалізації в УСРР. Ліберальна преса Галичини одразу скептично поставилася до п'ятирічного плану індустріалізації радянської України. Оглядач газети «Діло» О.Ковалевський писав: «П'ятилітка – це здвигнення гір. Це в умовах радянської дійсності – чудо» [4,с.2]. Переглянувши офіційні радянські видання, проаналізувавши постанови з'їздів КП(б)У публіцист виокремив те, що на його думку, було основою радянського п'ятирічного плану індустріалізації: 1) Ідея електрифікації країни, що вводиться в життя конкретним планом побудови великих електростанцій; 2) Ідея хімізації країни та особливо мінералізації сільського господарства; 3) ідея механізації праці «себто озброєння людської живої праці механічною енергією, що виробляють машини» [4,с.2]; 4) Ідея механізації сільського господарства (в першу чергу тракторизація) та його колективізація. Все вищевикладене стосується розуміння цілей всерадянської індустріалізації, щодо завдань «української п'ятилітки» то автор зазначає, що головним завданням УСРР це «...знайти місце й визначити свою роллю в соціалістичному будівництві Радянського Союзу» [4,с.2]. Інше важливе завдання індустріалізації УСРР на думку О.Ковалевського це: проведення промислового районування України «їхнє виявлення (промислових районів – Д.К.) й знайдення повинно прискорити процес господарського росту» [4,с.2]. Далі автор зупиняється на суто теоретичних аспектах політики індустріалізації, а саме на пошуку шляхів для технічної, економічної та соціальної перебудови УСРР. В усіх статтях та публікаціях, що були присвячені політиці індустріалізації, проходила теза про те, що Україна є центром індустрії Радянського Союзу.

Західноукраїнська громадськість досить скептично ставилася до повної реалізації п'ятирічного плану індустріалізації УСРР. В чому ж українська суспільність Польщі бачала основні проблеми та перешкоди для індустріалізації? Основною перешкодою для досягнення цілей індустріалізації були бюрократизм та марнотратство, які на думку оглядачів,

характеризували всю радянську систему. Ще однією особливістю у практиці радянського капітального будівництва був розрив між технічним персоналом, який проектував будівництво нових підприємств і тими хто працював на них. Журналіст «Діла» відзначав: «Той хто буде не цікавиться тим, як працюватимуть ті підприємства. Той хто повинен працювати, не знає як будувалися ці підприємства. Коротко кажучи, висновок той самий – комуністична господарка ніяк не може дати собі ради з тією системою...» [5,с.1]. Деякі публіцисти вважали, що головною причиною кризи радянського господарства є сама суть більшовизму. У статті «Два роки п'ятилітки» автор робить порівняння між тим як проводиться індустріалізація в СРСР та у інших державах: «Більшовицька індустріалізація в порівнянні з подібними заходами в інших країнах різниться тим, що для неї уживають не надлишки вільних капіталів, але саму основу майна населення, тобто те, що в інших державах зветься національним майном і належить державі лише стільки, скільки їй можна стягати його у формі податків. З цієї точки погляду занепад більшовицької господарки мусить відбуватися прогресивно у кожному дальшому році п'ятилітки» [6,с.3].

Ідеолог українського націоналістичного руху міжвоєнного періоду Д.Донцов, у своїх статтях, на сторінках редагованого ним журналу «Літературно-науковий вісник» піддавав жорсткій критиці політику Росії щодо України. Критикував Д.Донцов і економічну політику більшовицького уряду. Д.Донцов не вірив у можливість модернізації СРСР та індустріалізації України зокрема. Серед причин невдачі більшовицької економічної політики він відзначив наступні: «непродуктивність розладеного радянської системою міста, неможливість акумулювати капіталів у країні, де нема певності посідання ані правових норм, нарешті відсутність кредиту – коротко «соціалізм»» [7,с.70]. На конгресі Організації Українських Націоналістів, який проходив у Празі 1929 р. один з референтів, а саме В.Богущ, звертав увагу аудиторії на проблеми індустріалізації УСРР. Він відзначив, що основна перешкода для проведення належним чином політики індустріалізації УСРР полягає у тому, що російські чиновники найбільше дбають про розвиток господарства в Росії. Для ілюстрації цього В.Богущ наводить такий приклад: «Так за останні роки в С.С.С.Р. збудовано десять великих електростанцій (7 будеться) та 25 комунальних. З того на Україні збудовано тільки одну Штерівку...» [8,с.216]. Ще однією причиною помірних успіхів індустріалізації на думку референта був «ненчуваний господарський централізм, який радянські економісти намагаються пояснити системою плянового господарства» [8,с.218]. Серед об'єктивних причин «кульгання» індустріалізації УСРР була жалюва ситуація у транспортній системі країни: «Бо що ж варте збільшення продукції на тім чи іншим заводі, коли випродукованого матеріалу не можна своєчасно вивезти куди слід для ужитку?» [9,с.2] – запитує журналіст. «Залізниця виглядають, як старе лахміття» [4,с.2] – відзначає вже згаданий вище О.Ковалевський.

Західноукраїнська преса відзначала і ряд здобутків індустріалізації. Особливо роль донецької вугільної та криворізької рудовидобувної промисловості, а також машинобудування. Ще одним «стовпом» індустріалізації вважалася розбудова дніпровського промислового району «навколо величезної гідро-електричної станції (Дніпрельстан)...» [4,с.2]. Також, як позитивна, підкреслювалася і урбанізаційна роль політики індустріалізації адже розвиток міст та міської культури має велике значення для кожної держави.

Безперечно польські видання були одним з джерел формування західноукраїнської громадської думки про радянську Україну. Польські публіцисти приділяли багато уваги політиці індустріалізації УСРР. Журналісти визнавали, однак, що Україна займає особливо важливе місце у радянській федерації. Акцентували насамперед на економічному значенні УСРР. Ф.Потоцький журналіст і політик консерватор стверджував, що вона була єдиною економічною потугою у радянській державі. На Україні було зерно, цукор, залізо вугілля та довга лінія морського узбережжя [10,с.1]. У Польщі поширеним був погляд, що Україна годувала весь СРСР. У ліберальному виданні «Kurier Czerwony» відзначалося, що надлишки української економіки покривали дефіцити інших радянських республік та йшли на закупівлю товарів з-за кордону для радянської промисловості [11,с.1].

Така політика Москви призвела, на думку польських журналістів, до економічного занепаду України. Підкреслювалося, що центральна Росія була бідною територією, позбавленою природних багатств і не могла витримати жодного порівняння з Україною. Тому остання стала об'єктом економічного визиску. Згідно з М.Ковалевським, журналістом видання «Kurier Wileński» політика радянської влади стосовно України нічим не відрізнялася від політики царської Росії [12,с.2]. Не краще оцінювалася ситуація з промисловістю. Щоправда тут польські публіцисти признавали, що в порівнянні з ситуацією до 1917 р. українська промисловість почала розвиватися, проте якби не Москва, індустрія УСРР розвивалася б значно краще. Інженер А.Рінгман писав, що радянський уряд за рахунок української металургії розвивав російську промисловість і залізницю. На його думку українська металургія: «хворіла на загальнорадянську хворобу – нагнітання економічного життя до ідеології та доктрини партії, а також ігнорування технічної інтелігенції» [13,с.2]. На думку А.Рінгмана в українській промисловості панувало величезне безробіття, некомпетентність керівництва, погана організація праці, а багато приладів та машин не використовувалися [13,с.2].

А.Рінгман у своїй праці присвяченій економічному становищу радянської Росії відзначає, що за рахунок української гірничо-металургійної промисловості центральний радянський уряд фінансує насамперед промисловість у Росії та важку промисловість на Уралі. «Україна, а після неї Кавказ, Середня Азія та Сибір платять непомірні кошти задля експерименту з індустріалізації РСР» [14,с.116] – пише польський фахівець.

На думку деяких польських оглядачів Україна займала особливе місце в РСР, адже була вона велетенською більшовицькою лабораторією для експериментів над економікою та національною політикою.

Щодо наслідків індустріалізації УСРР то західноукраїнські публіцисти більше зупинялися на негативних її аспектах, особливо відзначалося зниження рівня життя населення радянської України. Опираючись на статтю з авторитетного німецького часопису «Berliner Tageblatt» та австрійського видання «Neue Freie Presse» кореспондент «Діла» відзначав величезну харчову кризу, недостачу промислових продуктів першої необхідності для міста і села, брак помешкань у містах, «потопання найпримітивніших вимог гігієни» [15,с.1].

Якщо у ставленні до індустріалізації західноукраїнська суспільність все ж виділяла певні її здобутки, навіть відзначаючи необхідність такої політики, то політика колективізації висвітлювалась виключно у негативному ключі. Українські і польські публіцисти слушно відзначали, що колективізація буда лише інструментом для індустріалізації.

Грунтовно розмірковувало «Діло» над радянською політикою на селі, де під гучними гаслами розпочиналася примусова колективізація: «Політика, що має два кінці. Одним кінцем нібито працюється для піднесення відбудови сільського господарства при допомозі куркулів, а другим кінцем б'ється тих куркулів та виповідається їм боротьбу на життя і смерть в інтересах соціального розверстання українського села...інша річ чи таку політику можна буде далеко продовжувати» [16,с.178].

Колективізація на своїх початкових стадіях більше нагадувала нищення сільського господарства УСРР, аніж його реформування. О.Ковалевський вважав, що індустріалізація досягала б значно більших успіхів якби її супроводжував розвиток аграрного сектору. Вже сколективізовані господарства вимагають значного фінансування, а одноосібники, як вважає автор: «звели свої потреби до мінімуму й консументом промислових виробів бути не можуть» [4,с.1]. Індивідуальне господарство, – як вважали галицькі автори, – є тим фундаментом на якому зросла українська нація, тому: «Колективізація... без сумніву є актом направленим на розпорощення української нації – і через те його приймають однаково болісно всі українці і в межах Радянського Союзу, і поза ним» [4,с.1]. Вже перший рік індустріалізації згідно з п'ятирічним планом довів до руїни індивідуальних селянських господарств, а колективні господарства не виправдовували покладених на них надій. «Але незважаючи на те, головний контингент податків на реалізацію п'ятилітнього плану індустріалізації мусить доставити таки село і то село незколективізоване, а те, що веде індивідуальну господарку, дарма, що зруйноване» [15,с.1].

Оглядач журналу «Літературно-науковий вістник» Я.Дуб пояснював факт занепаду сільського господарства тим, що радянська влада заради зміцнення військової могутності та зростання чисельності пролетаріату не піклується належним чином про аграрний сектор УСРР: «сільське господарство, яке й досі не досягло передвоєнного рівня... Тому СССР не може експортувати збіжжя, а крім того в країні відчувається голод бо селяни неохоче продають збіжжя радянським агентам по дуже низьким державним цінам, або споживають його самі, або годують збіжжям свою худобу, бо ціни на м'ясо та скотину значно вищі ніж на збіжжя» [17,с.234]. Я.Дуб вважає, що однією з головних причин занепаду сільського господарства в УСРР є масштабний брак технічного забезпечення села: «Радянська влада чваниться, що вона дбає про машинізацію сільського господарства, а тим часом машинами нині забезпечено село навіть менше, як перед війною» [17,с.234]. Проблема машинізації аграрного сектору, на думку автора, полягає в тому, що техніка із закордону майже не довозиться, а місцеві фабрики виробляють її у недостатній кількості. Сумнівається Я.Дуб в тому чи анонсований радянською владою п'ятирічний план відбудови сільського господарства матиме успіх, адже «більшу половину державних коштів отримають радгоспи і колгоспи» [17,с.234]. На думку автора держава все ж мала б підтримати одноосібника та виділити більше коштів на технічну модернізацію села.

Українське населення Польщі було глибоко зворушене повідомленнями про масові репресії, пов'язані із примусовою колективізацією. В краї вона сприймалась, як боротьба проти інтересів усього народу, оскільки найважливішим носієм ознак української національності було селянство. «Цього року комуністи почали генеральний похід не тільки проти українських наукових, культурних і освітніх діячів на Україні, але й проти свідомих національно українських селян, – писала галицька газета. – Цих останніх підганяють вони все під поняття т.зв. глитаїв (куркулів), що по своїй природі мусять бути, на думку комуністів, контрреволюціонерами і винищують їх під замітом саботування хлібозаготівель або докопування терористичних актів на сільських комуністів. Ріками проливана кров українських селян мусить найти своїх месників». Тотальне винищення українського селянства, розпочате колективізацією, довершувалось голодом [18,с.23].

Вже у перший рік колективізації на західноукраїнські землі доходили тривожні повідомлення про голод у радянській Україні. «Вдруге після

страшного 1921/22 року на Україні лютує голод...» [19,с.351] – писали галицькі часописи. С.Титаренко із «Літературно-наукового вістника» відзначав, що радянські часописи уникають згадки про голод в УСРР, або ж подають суперечливі відомості. Центральне радянське керівництво у Москві не поспішає допомагати голодній Україні, а навіть: «вимагає, щоб Україна і собі допомагала й давала збіжжя на Московщину» [19,с.352].

Публіцист «Діла» С.Чехович у своїй аналітичній статті присвяченій колективізації сільського господарства УСРР виділяє наступні причини «заломлення» більшовицької політики на селі: примусове впровадження колективних господарств, що, як вважає автор, могло закінчитися для більшовиків ліквідацією радянської влади; штучність, бездіяльність та непродуктивність колективних господарств в Україні («колективи не представляють ніякої сили в народному господарстві» [20,с.3]); відсутність сільськогосподарської техніки. Окрім іншого С.Чехович відзначає, що колективізація може призвести до проблеми перенаселення: «Держава, що стає власником землі не має можливості зайняти при управі землі всього населення, яке досі працювало у рілльництві і тому створює нові кадри безробітних, що йдуть у пошуку праці до міста. Але треба рахуватись ще з тим, що та маса нових безробітних буде все збільшуватись, з огляду на те, що ситуація в рілльництві стає все більше катастрофальною...» [20,с.3]. Розмірковує автор і над наслідками перших років політики колективізації виділяючи три основні проблеми: 1) масове безробіття 2) руїна сільського господарства 3) повний занепад продукції. Писали галицькі публіцисти і про те, чому колгоспи на які більшовицька влада покладала великі надії не принесли бажаного їй результату. «Причину цього з'ясувати дуже легко, члени колгоспів почувають себе безпечніше від переслідувань радянської влади ніж поодинокі господарі... кержаниці колгоспів є основою більшовицької влади на селі, отже нищити їх так безоглядно, як звичайних селян...» [20,с.3]. Інший автор, також зауважував: «Висувані проти них (індивідуальних господарств – Д.К.) колективні господарства цілковито підвели» [15,с.1].

Головний редактор газети «Діло», активний учасник західноукраїнського політичного руху В.Мудрий у своїй праці «Лихоліття України» присвятив особливу увагу економічній політиці більшовиків і колективізації зокрема. На відміну від інших авторів В.Мудрий звертається більше до проблеми боротьби радянської влади проти т.зв. «куркулів». На початку автор намагається визначити те, що радянська влада вклдала у слово «куркуль»: «до куркулів зараховували незаможники всіх селян, що що-небудь мали, чи що-небудь придбали. Отже й середньо-заможні селяни опинилися завдяки такій політиці в лавах кулаків» [21,с.58]. Далі В.Мудрий відзначає, що ліквідація «куркулів» не призвела до покращення становища на селі, а навпаки лише погіршила ситуацію. Зупиняється автор і на проблемі форсованої колективізації: «Але комуністам почало спішитися з тим щоби селянство спролетаризувати, тобто скасувати його індивідуальні господарства та потворити великі колективи, в яких селянин працював би на таких самих правах як робітник у фабриці. Таким чином комуністи хотіли зрівняти на селі всіх при допомозі господарської колективізації та машинізації оброботку землі, зіндустріалізувати, як вони кажуть, сільське господарство. Вони з тим спішилися, бо хотіли таким чином створити сильну підставу для дальшої розбудови великого промислу. Не дарма втягнули справу колективізації у свій п'ятилітній план розбудови промислу» [21,с.59].

У галицькій пресі часто друкувалися враження «очевидців-утікачів» з радянської України. Лист від одного з таких утікачів розмістила на своїх шпальтах газета «Діло». Цей лист, окрім всього іншого, показує те, як селяни УСРР дивилися на колективізацію та, зокрема, машинізацію сільського господарства: «Якже ж виповнили большевики свої обіцянки? Земель панських і державних большевики не тільки не роздали, але й відібрали і той клаптик, який селянин мав. Дали в село машини і трактори, що є для селян бичем, бо машина підганяє селянина до інтенсивної роботи. Нещасливий той хто є т.зв. «спецом». Він мусить весь день бігати за причепленими до трактора плугами, дивитись, щоби один з не відірвався, бо тракторист дивиться тільки вперед, мусить плуги чистити і зважати щоби не було огріхів. Коли трактор справно працює то який чоловік бігає весь день бігцем» [22,с.2]. Зупиняється, також автор листа і на становищі жінок і дітей в часи колективізації: «...Жінка мусить ту саму роботу робити, що і мужчина і таку саму норму виробляти... Відірані діти цілими тижнями не бачать своїх матерів, через те, що матері часто мусять у ночі залишатися на полі, і коли приходять з полів додому то пізно, діти вже сплять і довго матері мусять відшукувати своїх дітей, поки десь у хабах, або за городами в якій небудь мерві їх не найдуть. Несе мати сонну дитину додому, а на другий день досвіта знову сплячу відносить» [22,с.2]. Завдяки подібним повідомленням українська громадськість Польщі мала змогу побачити колективізацію не лише під оглядом статистики та її аналізу, але і крізь соціальну призму.

Польська преса 20-х – 30-х рр. особливу вагу звертала на матеріальне становище мешканців радянської України. Польський дослідник І.Пьонтковский відзначає, що «В цьому випадку польські публіцисти старалися пробудити в читачів уяву та емоції. Важко інакше оцінювати донесення про те, що мешканці багатой України помирили з голоду в роках відносного спокою (1922–1928). Були роки голоду, але були й роки врожаїв та процвітання, проте польська публіцистика подавала інформацію про УСРР лиш в одному тоні. У 1922 р. польська преса інформувала

про «вмираню України» і в цьому була частина правди. Три роки по тому в «Dzienniku Wileńskim» можна було знову прочитати про голод в радянській Україні [23, с.2]. Нічого не змінилось і в наступних роках. Надалі заголовки кричали про те, що «Україна вмирає з голоду». Тільки деякі публіцисти доповнювали ці донесення інформацією про те, що радянська влада пробує надати допомогу республіці [24, с.154]. Зверталась увага на занепад українського землеробства, причини якого вбачались у податковому тиску з боку радянського уряду, який у такий спосіб намагався рятувати центральний бюджет. Іншою причиною були низькі ціни на продукти сільського господарства, а також недовіра українського селянина, який не був зацікавлений у виробленні більшої кількості продукції [24, с.164].

Одним з джерел від яких західноукраїнська суспільність довідувалася про події в УСРР були закордонні пресові видання, статті з яких часто передруковувались в українських часописах. Дуже влучно характеризує важке положення сільського господарства у Радянському Союзі московський кореспондент щоденника «Prague Presse» І.В. Шоом: «Колективізація села, яка була далеко не плановою, але радше диким змаганням між поодинками округами під гаслом хто більше сколективізує?» [25, с.2].

Боротьба радянської влади проти українського села методом колективізації не змогла залишитись непоміченою серед західноукраїнського політикуму. Саме українські селяни вважалися не тільки фундаментом нації, але і опорою майбутньої держави. На пленумі клубу Української Парламентської Репрезентації у Польському сеймі посол О.Назарук відзначив: «...на Радянщині ми маємо зародки селянської української держави» [26, арк.4]. Інший український представник у парламенті Польщі І.Васильчук зауважив, що політика СРСР (в тому числі індустріалізація та колективізація) «...не має нічого спільного з Україною» [26, арк.4].

Орган найвпливовішої західноукраїнської політичної партії УНДО газета «Діло» з 1924 по 1928 рр. регулярно друкувала повідомлення про «успіхи радянської влади» в УСРР, українізацію, здобутки української науки, культури, промисловості та сільського господарства. Показовим є і те, що Ф.Федорців у 1929 р., будучи редактором «Діла», одночасно був політичним редактором радянськомовного журналу «Нові Шляхи». Отож можемо ствердити, що публікації в «Ділі» які стосувалися радянської України відбивали офіційну позицію УНДО. Проте починаючи з кінця 1920-х рр. редакція «Діла» важко було знайти публікацію яка б з пієтетом розповідала про будь-які досягнення радянської влади, а особливо у царині сільськогосподарської політики.

Лідери західноукраїнського націоналістичного руху, також уважно стежили за проведенням колективізації УСРР. На конгресі українських націоналістів у Празі 1929 р. доповідач В.Богущ відзначив плачевне становище сільського господарства радянської України: «Що господарське становище України в межах С.С.С.Р. занедбане й навіть погіршало в порівнянні з ролю України в колишній Російській Імперії видно також з того, що її загальна продукція народного господарства не виноситься навіть 20% союзної...» [8, с.218].

Якщо ж оцінювати ставлення західноукраїнської громадськості до більшовицької економічної політики загалом, то тут можна відзначити, що практично усі, як українські, так і польські видання наголошували на тому, що модернізація СРСР ведеться коштом України, як колись коштом України вважала на ноги економіка царської Росії, проте, якщо раніше Росія індустріалізувалася за рахунок у більшій мірі іноземних інвестицій, то тепер «Росія хоче відбудуватися коштом українських трудящих мас» [17, с.253]. До подібного висновку доходить і член ОУН В.Богущ: «господарські взаємовідносини поміж У.Р.С.Р. і Р.С.Ф.С.Р. мало чим змінилися в порівнянні з царськими часами» [8, с.153].

Отож, сталінська модернізація СРСР активно обговорювалась українцями Польщі. Незважаючи на масштабність більшовицької економічної політики все ж серед західноукраїнської суспільності панував погляд, що Україна є лише колонією Росії і за її рахунок Росія піднімає на ноги власну важку промисловість, значно менше приділяючи уваги інтересам «братньої республіки».

Список використаних джерел

- Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації / Ярослав Грицак. – Київ: Генеза, 2000. – 360 с.
- Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). / Кульчицький Станіслав. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – Т.11. – 336 с.
- Кондратюк К., Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.) / Кондратюк К., Сухий О. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 262 с.
- Ковалевський О. «Індустріалізація» і «колективізація» (увага з приводу української п'ятилітки) / Олександр Ковалевський // Діло. – 1930. – 6 серпня.
- Капітальне будівництво на Радянській Україні // Діло. – 1928. – 10 травня.
- Два роки п'ятилітки // Діло. – 1930. – 17 жовтня.
- Донцов Д. Кінець Великого Інквізитора і партія / Д.Донцов // Літературно-науковий вістник. – 1926. – №9. – С.68–83.
- Конгрес Українських націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали [Упоряд. В.Муравський] – Львів: НАН України. ЛНБ ім. В.Стефаніка; Центр досліджень визвольного руху, 2006. – 420 с.
- Україна в СРСР. Українські льокальні й загальносоюзні болячки п'ятирічки за з'їзді КП(Б)У // Діло. – 1930. – 15 липня.

- Potocki P. Dzieściolecie Ukrainy / Potocki P. // Czas. – 1927. – 14 lutego.
- Co się dzieje na Ukrainie sowieckiej // Kurier Cerwony. – 1927. – 25 maja.
- Kowalewski M. Walka o niepodległość Ukrainy / Kowalewski M. // Kurier Wileński. – 1928. – 22 maja.
- Ringman A. Wyzysk gospodarczy Kaukazu i Ukrainy przez Rosję / Ringman A. // Czas. – 1928. – 25 października.
- Ringman A. Stan gospodarczy Rosji Sowieckiej / Aleksander Ringman. – Warszawa: Skład Główny, 1930. – 195 s.
- Сумерк російського комунізму // Діло. – 1929. – 7 грудня.
- Шаповал Ю. «Діло» (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки / Юрій Шаповал. – Львів, 1999. – 384 с.
- Дуб Я. Большевицька революція та визволення України / Ярослав Дуб // Літературно-науковий вістник. – 1929. – №3. – С.238–250.
- Кугутяк М. Голодомор 1933–го і Західна Україна: (трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років) / Кугутяк М. – Івано-Франківськ, 1994. – 67 с.
- Титаренко С. Голод на Україні / С.Титаренко // Літературно-науковий вістник. – 1929. – №3. – С.351–356.
- Чехович С. Чому колективізація заломилася? / С.Чехович // Діло. – 1930. – 3 травня.
- Мудрий В. Лихоліття України / Мудрий В. – Львів: Накладом Українського громадського комітету рятунку України, 1933. – 131 с.
- Земля, машини і діти. З вражень очевидців-утікачів з Радянської України // Діло. – 1934. – 18 липня.
- Na Ukrainie sowieckiej // Dziennik Wileński. – 1925. – 9 stycznia.
- Piątkowski L. Związek Radziecki w publicystyce polskiej 1922–1928. Społeczeństwo, polityka, gospodarka / Piątkowski Leszek – Lublin: wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. – 371 s.
- Від колективізації до хаосу // Діло. – 1930. – 11 квітня.
- Центральн. держ. історичний архів України у м. Львові. – Ф.392. – Оп.1.

* * *

УДК 94(477):261.8»19»XX ст.

Любов Шаповська, канд. історичних наук, викладач кафедри дипломатичної та консульської служби, Дипломатична академія України при МЗС України, Україна, м. Київ

Становлення і розвиток православних конфесій в Україні в 90–ті роки XX ст. Історіографія проблеми

Проаналізовано праці сучасних українських дослідників щодо становлення і розвитку православних конфесій в Україні в 90–ті роки XX ст. Визначено основні напрями наукових досліджень, присвячених цьому періоду, зазначено перспективи подальшої спільної роботи спеціалістів різних галузей знань щодо розв'язання православного міжконфесійного конфлікту в Україні.

Ключові слова: релігія, православні конфесії, міжконфесійні відносини, Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква Московського патріархату.

Любов Шаповська. Становление и развитие православных конфессий в Украине в 90-е годы XX в. Историография проблемы

Проанализированы работы современных украинских ученых относительно становления и развития православных конфессий в Украине в 90-е годы XX в. Определены основные направления научных исследований, посвященные этому периоду, обозначены перспективы дальнейшей совместной работы специалистов разных отраслей знаний относительно разрешения православного межконфессионального конфликта в Украине.

Ключевые слова: религия, православные конфессии, межконфессиональные отношения, Украинская православная церковь Киевского патриархата, Украинская автокефальная православная церковь, Украинская православная церковь Московского патриархата.

Lyubov Shpakovskyi. Generation and Development of Ukrainian Orthodox Confessions in the 90s of the 20th Century. Historiography of the Issue

The study overviews Ukrainian modern researchers' review of the generation and development of orthodox confessions in the 90s of the 20th century in Ukraine. It outlines basic scientific research areas for that period, and lists areas of multiple experts' future joint work to solve the inter-confession orthodox conflict in Ukraine.

Keywords: religion, orthodox confessions, inter-confession relations, Ukrainian Orthodox Church of the Kyivan Patriarchate, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate

Демократизація суспільно-політичного та культурного життя в кінці 1980-х років посилила інтерес до релігійної тематики. Релігійне життя стає важливою сферою наукових досліджень і в незалежній Україні. Українські дослідники намагались відтворити всю палітру релігійної історії. Значне місце в наукових дослідженнях посідало питання відродження релігійного життя, а саме трансформація православних конфесій в Україні та їхня діяльність в нових політичних умовах.

Актуальність цієї теми зумовлена нагальним завданням систематизувати та проаналізувати літературну базу, присвячену православним конфесіям в Україні в 90-ті роки ХХ ст. Адже саме кін. 80-х – 90-ті роки стали активною фазою міжцерковного конфлікту, що мав не лише релігійне, але й політичне забарвлення. Опрацювання історіографічної бази дозволить об'єктивно поглянути на цю проблему і виявити прогалини у висвітленні суттєвих питань, пов'язаних з розбудовою громадянського суспільства в Україні.

Однією з перших праць, в якій досить кваліфіковано аналізувалась релігійна ситуація кінця 1980-х – початку 1990-х років в Україні у контексті соціальних і духовних процесів була монографія «Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози» [39]. Серед проблем, які підняли автори книги, були питання релігійної ситуації у контексті нової світоглядної парадигми, місце релігії у системі ціннісних орієнтацій особи, основні риси релігійної духовності українців, релігійно-інституційні процеси і розвиток політичної ситуації в Україні на рубежі 80–90-х років, функціонування інституційованої релігії у посттоталітарному суспільстві, політико-правові проблеми діяльності релігійних інституцій, Церкви України у координатах нової Європи, головні тенденції змін у тодішній релігійній ситуації, соціологічні виміри релігійності особи, основні тенденції розвитку православ'я. На середину 1990-х років це була одна з найкращих праць присвячених релігійному життю в Україні.

Стан і розвиток релігії в Україні в кінці 1980-х – першій половині 1990-х років також висвітлено у праці В.Сленського і В.Перебенесюка «Релігія. Церква. Молодь» [9]. Базуючись на великому фактичному і конкретно-соціологічному матеріалі автори простежили релігійно-інституційні процеси у взаємозв'язку з розвитком політичної ситуації в Україні, проаналізували стан релігійності та секулярні процеси, висвітлили рівень релігійності молоді, місце релігії у системі ціннісних орієнтацій молодого покоління. Окрема увага також приділена питанням соціально-політичних переваг та релігійно-соціальної зорієнтованості віруючої молоді. Не обійшли увагою дослідники і нетрадиційні релігійні рухи і течії.

Досліджуючи проблеми взаємин між православними конфесіями і міжрелігійне напруження кінця 1980-х – початку 1990-х років в Україні В.Перебенесюк здійснив соціологічне опитування у листопаді – грудні 1991 року, результати якого знайшли своє місце у праці: «Межконфессиональные отношения и межцерковный конфликт на Украине. (Результаты социологического исследования)» [23]. Збір інформації про стан міжконфесійних взаємин й оцінка віруючими актуальних проблем релігійно-церковного життя був здійснений в областях України, де було опитано 1202 віруючих – представників провідних конфесій України. У Херсонській області за допомогою інтерв'ю було проведено експертне опитування священнослужителів, керівників релігійних об'єднань, церковного активу і спеціалістів у сфері державно-церковних стосунків.

Міжконфесійні відносини періоду незалежності України розглянуто в монографії Л.Волової [3]. Автор аналізує суть і зміст поняття «міжконфесійні відносини», розглядає взаємозв'язок традицій і новаторства на різних етапах їх історичного розвитку, визначає детермінанти оптимізації розвитку міжконфесійних відносин у період становлення суверенної України. Л. Валою вважає, що визначення конфесії як віросповідання, яке подають багато словників, не чітке, а соціально-філософський та загально-політичний контекст сучасного використання цього поняття потребує уточнення. На думку дослідниці нинішньому значенню цього слова відповідає поняття «*ekklesia*» в сучасному католицизмі, що означає «спільноту, групу людей, які збираються в певний час у певному місці для здійснення певних дій... визначаючою ознакою належності до неї є не походження, раса чи посада людей, а те, як вони живуть в дусі істинної релігії» [3, с.23]. Таким чином, виявляючи закономірності розвитку міжконфесійних відносин, автор визначила детермінанти їх оптимізації в умовах сучасної України.

Актуальні проблеми національно-релігійного відродження в кінці 1980-х – першій половині 1990-х років висвітлено в монографії М.Рибачука, О.Уткіна, М.Кириюшка «Національне відродження і релігія» [29], де головну увагу зосереджено на історичних витоках національно-релігійного відродження, ролі релігії та Церкви у державотворчому процесі.

Автори вважають, що релігійні об'єднання своєю подвижницькою діяльністю здатні вплинути на оздоровлення форм національного буття нації, культуру, традиції, спосіб життя українських громадян. Таким чином, релігія може бути фундаментом для інтегруючої національної ідеї. Однак ці структури повинні виходити з того, що відродження не означає повернення до певної вихідної точки, а воно відкриває шлях до національного розвитку [29, с.205].

У дослідженні відчутті авторські симпатії щодо певної конфесії, а саме УПЦ КП. Так, створення Київського патріархату, на думку авторів, стало «логічним завершенням історичної архітектури та еволюції української національної ідеї, національної ідеології» [29, с.17], а відновлення діяльності УАПЦ в 1993 році ускладнило міжцерковну ситуацію [29, с.18]. Дещо упереджені автори й щодо діяльності УПЦ.

Національне відродження і процес становлення автокефальної церкви в Україні в кінці 1980-х – початку 1990-х років проаналізовано в колективній монографії «Історія релігій в Україні» [12]. Досліджено в ній також проблеми функціонування Православних церков в Україні в контексті міжцерковного конфлікту і мінімізації міжправославних суперечностей.

Значний інтерес для дослідників діяльності православних конфесій в окреслений період являє праця випускника Київської духовної академії УПЦ О.Драбинка «Православ'я в посттоталітарній Україні (вихи історії)» [7].

Досліджуючи реалії того періоду, автор значну увагу приділив розколам у православ'ї України, досить детально висвітлив процеси унезалежнення УПЦ, що мали місце у 1990-і роки. О.Драбинко підняв проблему автокефалії і єдності православ'я в Україні. Працюючи над дослідженням, автор використав значний масив мало відомих документів, в тому числі і свідчень (іноді не зовсім об'єктивних – прим. авт.) очевидців досліджуваних подій. Науковець дещо упереджено ставиться до діяльності УПЦ КП та УАПЦ, вважаючи, що Українська православна церква в єдності з Московським патріархатом є суттєвим фактором стабільності для українського суспільства, сприяє зміцненню цілісності країни, а тому, на думку дослідника, є закономірним результатом не лише її канонічності, але й конструктивної ролі в історії сучасної України [7, с.227]. В той же час історія й ідеологія автокефальних рухів в Україні, на думку автора, наочно свідчать про їх антицерковну й антиправославну сутність.

Діяльність релігійних конфесій в незалежній Українській державі розглядає праця П.Панченка [20]. Автор вивчає питання відродження Української автокефальної православної церкви, особливу увагу приділяє проблемі розколу в українському православ'ї й утворенню Української православної церкви Київського патріархату. У монографії розглядаються проблеми взаємовідносин Церкви з владою, міжконфесійні стосунки тощо. Серед історичних праць, в яких аналізуються проблеми українського православ'я 1990-х років, монографія П.Панченка є безумовно одним з найбільш ґрунтовніших досліджень.

Проблеми церковно-релігійного відродження України в 1990-і роки відображено в останньому розділі монографії П.Слободянюка «Українська церква: історія руїни і відродження» [37]. Автор висвітлює духовно-релігійну ситуацію в Україні, діяльність зарубіжних місіонерів, роль Церкви в політичному житті країни, діяльність носіїв релігійної культури, питання об'єднання українських Церков.

Окремі питання релігійного життя в Україні розглянуто у книзі Л.Шевчук «Сакральна географія» [48]. Автор висвітлює проблеми взаємозв'язку особистості, суспільства, держави і релігії; матеріальну базу релігії, зокрема стан і використання культових споруд; фактори формування сучасної міжконфесійної ситуації; регіональні особливості міжконфесійної ситуації в Україні, територіальну організацію релігійних конфесій.

Питання функціонування релігії в сучасній Україні, і зокрема в контексті духовного відродження України, проблеми духовно-релігійної та культурно-цивілізаційної ідентичності активно вивчаються А.Колодним [14;15], О.Саганом [33;34;35] П.Яроцьким [50] В.Сленським [8] В.Шевченко [46].

Так, зокрема, О.Н. Саган на основі опрацювання значної кількості бібліографічної бази дає глибокий аналіз процесу взаємодії православ'я та місцевих релігійних й культурних традицій в Україні. Автор звертає увагу на процеси «онаціоналення» православ'я в умовах його розвитку, дає пояснення таким поняттям як «Грецьке православ'я», «Московське православ'я», «Українське православ'я» [33].

Серед окремих проблем, що розроблялись українськими науковцями, було питання ролі Церкви в етнонаціональному розвитку України. Зокрема, дану проблему було проаналізовано в монографії О.Шуби «Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз)» [49]. Автор дослідив проблеми взаємодії етносу і релігії у процесі їх історичної трансформації та в умовах сучасних суспільно-політичних реалій України. Окрему увагу дослідник приділив зв'язку національного й релігійного в контексті сучасного українського державотворення, тенденції розвитку сучасних етнонаціональних та релігійних процесів, причини та сутність міжцерковного конфлікту, рівень його загрози суспільно-політичній стабільності українського суспільства.

О.Шуба вважає, що міжцерковне протистояння в Україні було спричинене не лише суто релігійними, але й історичними, політичними, етнонаціональними чинниками, і виступає одним із джерел суспільно-політичної нестабільності, гальмує процес утвердження державності, суперечить національним інтересам і заважає цивілізованому входженню України у світове співтовариство. Автор дотримується думки, що орієнтація церковних структур на різні політичні сили, які протистоять одна одній, призводить до дезінтеграції українського суспільства. І оскільки міжконфесійний конфлікт перетворився на загальнонаціональну, загальнодержавну проблему, то його розв'язання має стати справою не лише релігійних організацій, але й однією із стратегічних цілей української держави. Проблема полягає лише у визначенні межі – перехід за неї перетворюється у втручання у внутрішні справи релігійних організацій.

В монографії піднято проблеми національно-державних інтересів України в релігійній сфері, гармонізації відносин армії і Церкви. Автор також розглянув ідею створення єдиної національної Церкви та проблеми її реалізації в Україні.

Етноконфесійна ситуація та міжконфесійний конфлікт вивчаються С.Здіорук [11]. Автор досліджує вплив релігії на духовні та державотворчі потенціали нації, на процес етноконфесійного розшарування, розбирає поняття національної Церкви, висвітлює українсько-російські церковні колізії у реаліях політики, показує геоконфесійні інтереси України, дає типологію взаємин етнічних і релігійних чинників.

Щодо питання взаємовідносин між державою і Церквою, то в 1990-і роки ці проблеми активно розглядаються в науковому збірнику «Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні» [1]. У збірнику вміщено матеріали виступів учасників конференцій «Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні», «Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження» та «Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні». Висвітлено питання державно-церковної політики, міжконфесійних відносин, процеси і тенденції, які відбувалися в релігійно-церковному середовищі, розвиток інституційної релігійної мережі, діяльність засобів масової інформації щодо висвітлення проблем духовності тощо.

Значна увага дослідниками була приділена проблемі взаємовпливу релігії і політики. Так, у 2000 році вийшла друком монографія І.Кураса, М.Рибачука, М.Кириюшка, П.Фещенка «Релігія і політика в сучасній Україні» [16]. Серед проблем, які розглядалися авторами даної праці, були питання релігійного фактору в українському політичному просторі. Автори проаналізували соціальні та особистісні умови взаємодії політики і релігії, проблеми політизації церковно-конфесійного життя та простежили християнське відродження в контексті релігійно-ідеологічної ситуації в Україні.

Окрема увага в монографії була приділена розгляду функціонування Церкви і політичної практики релігійно зорієнтованих осіб в пострадянській Україні. Висвітлено релігійну детермінанту політичної поведінки релігійно зорієнтованої особи, роль Церкви як настановчого органу, соціальної поведінки релігійної частини населення та тенденції інституалізації релігійно-політичного життя. Серед проблем, які розглянуто у монографії були питання геополітичного контексту релігійно-політичних процесів в сучасній Україні.

Так, зокрема, М.Рибачук вивчає актуальні на сьогоднішній день проблеми колізій міжконфесійних ускладнень в Україні як відображення геополітичних процесів сучасності, багатоконфесійності України у світі глобалізації [28].

Релігійний чинник відіграє важливу роль у процесах націє-і державотворення в сучасній Україні. Але, як стверджують В.Войналович В.Сленський, М.Кириюшко, Н.Кочан, Н.Рубльова важливо розуміти можливості та обмеження використання релігії у процесах формування української політичної нації [27]. Беручи до уваги той факт, що Україна є багатонаціональною та поліконфесійною країною, необхідно приділити увагу мінімізації рівня інструменталізації релігії та спроб перетворення її на чинник етнічної та політичної мобілізації, недопущенню спроб клерикалізації суспільно-політичного простору. Науковці розвіяли деякі поширені в Україні міфи щодо ролі релігії у процесах націє-і державотворення, показали механізм дії дезінтегративної функції релігії в суспільстві та її обмежені можливості консолідації суспільства у випадку, коли релігійний чинник переплітається з етнічним або підпорядковується етнічному. Заслугує на увагу аналіз українського феномену «національних»/«традиційних» церков. Вперше з наукової точки зору були чітко виявлені механізми використання релігійно-церковних каналів для поширення в Україні зовнішніх політичних впливів (ісламських, російсько-православних), що входять у суперечність із завданнями українського націє- і державотворення або створюють перешкоди на шляху реалізації цих завдань [27, с.268].

Суспільно-політична діяльність українських Церков кризь призму їхнього соціального вчення розглядається у праці С.Филипчук [44].

Релігійні аспекти соціально-політичної ситуації у прикордонних регіонах України, їхній вплив на стабільний розвиток територій, на удосконалення державно-церковної та державно-національної політики, на подолання міжконфесійних конфліктів висвітлено в монографії О.Уткіна «Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та міжконфесійні чинники» [40]. Монографія містить додатки, присвячені динаміці збільшення кількості релігійних організацій в Україні, співвідношенню чисельності населення регіонів України та кількості діючих у них релігійних організацій у 1997 році, зведені дані про кількість релігійних організацій у регіонах України на 1 січня 1997 року.

Теоретико-методологічні засади і практичні аспекти формування системи державно-церковних відносин в Україні розглядаються в колективній праці «Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз)» [5]. Так, на прикладах розвинених демократичних країн автори порівняли механізми політичного, організаційного і правового регулювання в основних типах сучасних систем державно-церковних відносин. Визначено також місце і роль Церкви в українському державотворчому процесі, в історичному ракурсі й на сучасному етапі.

В.М. Петрих, В.В. Остроухов вказують, що духовно-релігійна складова безпосередньо впливає й на безпеку нашої країни, а саме може суттєво підвищувати небезпеку можливих основних загроз національній безпеці України у найважливіших сферах життєдіяльності суспільства: політичній, економічній, соціальній, інформаційній [22].

Одним з головних кроків правового регулювання релігійних відносин була розробка законодавства, що регулювало б релігійну сферу життя суспільства. Праці, присвячені розвитку релігійного законодавства в 90-х роках, як правило, належать філософам, релігієзнавцям та історикам. Значна частина їх була опублікована в різних випусках наукової ініціативи «Релігійна свобода». Серед авторів публікацій – В.Бондаренко, А.Колодний, В.Сленський, С.Здіорук, О.Здіорук, М.Бабій, М.Закович, Л.Коваленко та ін.

Сучасні реалії правового забезпечення релігійно-церковного життя в Україні також вивчає О.Шевченко [47]. Автор окреслила пріоритетні напрямки вдосконалення чинного національного законодавства.

Досить ґрунтовний аналіз законодавчих актів України у релігійній сфері 90-х років подає Л.Прокопчук [24]. Так, авторка зазначає, що законодавчі ініціативи 90-х років були досить демократичними, але не завжди вчасними і вдалими. Інша справа, міжконфесійні взаємини набували все більше і більше конфліктного характеру, що було зумовлено, в першу чергу, історичними чинниками. Таким чином, як зазначає дослідниця, на відміну від більшості європейських релігійних законодавств, що враховували традиційність і вкоріненість релігій у своїх країнах, українське законодавство, подібно до американського, базувалося на формальній свободі совісті [25]. Все це додавало негараздів в етноконфесійну структуру українського суспільства.

Важливим для вивчення зазначеної проблематики з правової точки зору є дисертаційне дослідження Г.Сергієнко, в якому авторка визначає теоретичні і практичні проблеми конституційно-правового регулювання відносин української держави з релігійними організаціями, виявляє прогалини у науці конституційного права [36].

Цікаві матеріали присвячені проблемам свободи совісті подає щорічник «Релігійна свобода». Збірник «Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення» виданий у 1998 році містить публікації, присвячені теоретичним проблемам свободи совісті, питанням функціонування релігії в контексті нинішніх реалій України, української моделі державно-церковних відносин, документи присвячені міжнародним правовим гарантіям свободи совісті і віровизнань та ін.

Збірник «Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії» (1999 рік) містить статті, в яких розглядаються способи захисту релігійної свободи в сучасному світі, релігійні зміни й релігійні свободи в тому числі моделі державно-церковних відносин країн Європи й Америки, релігійні процеси, свобода совісті та державно-церковні відносини в Україні, соціально-психологічний та політико-правовий аспекти, документи, присвячені розумінню релігійної свободи наприкінці ХХ століття.

Існує ряд праць присвячених історії релігії в окремих регіонах України. Особливе місце займає науково-популярний довідник «Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність» [26]. В другій частині довідника висвітлено сучасні проблеми релігійного життя на Миколаївщині, розглянуто розвиток та інституалізацію конфесійної мережі в незалежній Україні, окреслено конфесійну карту Миколаївщини 90-х років. Окремі статті довідника присвячені діяльності в Миколаївській області УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ та інших релігійних конфесій. Книгу характеризує релігійна незаангажованість, безпристрасність в оцінці діяльності різних конфесій і досить серйозний рівень її підготовки як науково-популярного видання.

Серед інших праць, присвячених діяльності православних конфесій в регіонах України, є, насамперед, «Нарис історії Православної Церкви на Волині» В.Рожка [30], «Прилуцьке Благочиння: історія, трагедія, відродження» М.Куриленка [17], «Сумщина християнська» О.Сотника [36].

Так, В.Рожко розглядає «третє відродження УАПЦ». Автор зупиняється на її ієрархії, духовенстві, церковному будівництві. Окремо розглядаються ним проблеми взаємовідносин УПЦ КП та УПЦ МП, хоча до останнього автор ставиться досить упереджено. Значну увагу науковець присвячує вивченню історії українського православного церковного мистецтва, діяльності церковних братств [31].

Серед публіцистичних праць, присвячених досліджуваній тематиці, слід відзначити книгу В.Чемериса «Голгофа українського православ'я» [45], у якій на основі документів, свідчень очевидців розгортається картина подій у православному житті України. Автором висвітлюється питання створення Української православної церкви Київського патріархату, аналізуються взаємовідносини різних православних конфесій і міжправославний конфлікт, визначаються шляхи пошуку компромісів у православному житті України. Як більшість публіцистичних праць, книзі В.Чемериса притаманна емоційність, а оцінка подій носить відбиток авторських симпатій щодо УПЦ КП.

Серед інших публіцистичних видань певний інтерес для дослідників несе книга В.Карпенка «Час каміння збирати» [13]. На тлі розповіді про поїздку патріарха УПЦ КП восени 1998 року по православних парафіях Америки, розглядаються гострі проблеми сучасного українського православ'я, його складна історія. Досить промовисто про зміст

книги і погляди висловлені в ній говорить і сама її назва, автор вважає, що «настав час каміння громадити. Не для війни, а для миру... Каміння треба громадити, щоб закласти надійний підмурок єдності, щоб звести спільний і надійний для українства дім – незалежну, міцну, квітучу державу» [13, с.250].

До числа праць, які мають публіцистичний характер, також належить брошура О.Новака «Тернистий шлях українського православ'я у добу сучасності» [18]. Події, що висвітлюються в даній брошурі, переважно мали місце в Україні в кінці 1980–х – першій половині 1990–х років. Автор розглянув відродження УАПЦ, процеси унезалеження в УПЦ та утворення Української православної церкви Київського патріархату, діяльність УПЦ та УПЦ КП. Водночас він підняв питання правочинності акту 25–26 червня 1994 року, коли було утворено УПЦ КП. Автор вважає, що внаслідок даного акту постала «державно–нардєпівська Церква», оскільки серед її «творців» були і колишній президент України, і ряд народних депутатів [18, с.25]. Серед інших проблем, які піднімає автор, є проблема об'єднання споріднених українських Церков.

Публіцистичною є також праця С.Боруцького «Держава. Церква. Людина: державно–церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності 1992–2002 рр.» [2]. До неї увійшли авторські інтерв'ю, статті, нариси, інформаційні повідомлення, рецензії, вперше опубліковані матеріали та окремі документи. Публікації відбивають різноманітні аспекти названої проблеми. Автор, на відміну від більшості авторів публіцистичних праць на релігійну тематику, намагався уникнути спроб подавати релігійні події з точки зору тієї чи іншої конфесії.

Серед публіцистичних праць присвячених окремим церковним діячам, особливе місце займає праця О.Зарічного «Митрополит Філарет» [10]. В біографічному нарисі автор розповів про життєвий шлях, багаторічну пастирську та громадську діяльність одного з останніх екзархів Московської патріархії РПЦ в Україні митрополита Філарета. В книзі охоплено також події початку 1990–х років – період становлення УПЦ КП та перебування митрополита Філарета на посаді заступника патріарха УПЦ КП. Слід відзначити, що вона має апологетичний характер, її метою є висвітлення головного героя книги як активного учасника руху за автокефалію УПЦ, визначного громадського діяча, миротворця. Книга містить фактичний матеріал з біографії предстоятеля УПЦ.

Існує ряд брошур апологетичного та критичного характеру, які належать перу представників духовенства та прибічників окремих православних конфесій. В них, як правило, робиться спроба піднести свою конфесію чи її керівника вище за інші. Серед видань подібного типу: «Крути митрополита Філарета» А.Губара [4], «Відповідь митрополиту Полтавському і Кременецькому Феодосію, або від кого ж дійсно плаче Україна» ігумена Димитрія (Рудюка) [6], «На захист Православної Церкви від філаретівського розколу» митрополита Полтавського і Кременчуцького Феодосія [41], «Як вас тепер називати» О.Нежного [19] та інші.

До праць, присвячених окремим церковним діячам, однак мемуарного характеру належить книга Т.Романюка «Патріарх Володимир або спогади про батька» [32]. Автор описав перипетії національно–релігійного відродження в Україні, участь в релігійному житті свого батька – патріарха УПЦ КП Володимира.

Таким чином, історіографічний аналіз стану вивчення проблеми становлення та розвитку православних конфесій в Україні у зазначений період свідчить про посилення наукового інтересу українських дослідників до даної тематики. Попри різнобічне висвітлення подій і фактів релігійного життя в Україні в 90–ті роки ХХ ст. цілий ряд питань все ще залишається поза увагою наукових розвідок. Так, дослідники, залишаючись прихильниками тієї чи іншої православної конфесії, визначають причини міжцерковних конфліктів на основі особистісного фактору, що іноді має емоційний і заангажований характер. Крім того, у вказаних працях зазначені проблемні питання міжконфесійних відносин не завжди поєднувалися з формулюванням конкретних пропозицій щодо їх вирішення. Разом з тим необхідно зазначити, що питання подолання кризи в сучасному українському православ'ї актуальне сьогодні як ніколи. Адже соціально–політична стабільність у країні в значній мірі залежить від релігійного фактору, а саме від якості державно–церковних та міжконфесійних відносин. Наявність нерозв'язаних проблем у цій сфері суспільного життя обумовлює необхідність їх подальшого комплексного дослідження спеціалістів різних галузей знань.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми державно–церковних відносин в Україні: Наук. зб. / ред. кол. В.Д. Бондаренко, А.М. Колодний (гол. ред.) та ін. – К.: «ВіП», 2001. – 206 с.
2. Боруцький С. Держава. Церква. Людина: Державно–церковні відносини у дзеркалі сучасності 1992–2002 рр. / Боруцький С. – Львів: Афіша, 2003. – 552 с.
3. Волова Л. Межконфессиональные отношения как феномен современной культуры / Волова Л. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 180 с.
4. Губар А. Крути митрополита Філарета / Губар А. – К.: Просвіта, 1995. – 16 с.
5. Державно–церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико–політичний аналіз) / С.В. Сьомін, Ю.Г. Калниш, В.М. Петрик, В.В. Остроухов; За ред. І.І. Тимошенка. – К.: Вид–во Європ. ун–ту, 2002. – 136 с.

6. Димитрій (Рудюк), ігумен. Відповідь митрополиту Полтавському і Кременецькому Феодосію, або від кого ж дійсно плаче Україна / Димитрій (Рудюк), ігумен. – К., 1997. – 15 с.

7. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (веки истории) / Драбинко А. – К.: Изд. Свято–Успенской Киево–Печерской Лавры, 2002. – 288 с.

8. Єленський В. Католицизм як цивілізація: зміни початку ХХІ ст. / Єленський В. // Україна і Ватикан в контексті культурно–цивілізаційного діалогу: історія і сучасність. Серія наукових збірників. 36. №3. За заг. ред. д.філос.н. П.Яроцького, д.філос.н. С.Кияка. – К., 2009. – С.34–38.

9. Єленський В. Релігія. Церква. Молодь / В.Єленський, В.Перебенесенко. – К.: Вид–во А.Л.Д., 1996. – 160 с.

10. Зарічний О. Митрополит Філарет / О.Зарічний – Львів: Логос, 1995. – 176 с.

11. Здіорук С.І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти // С.І. Здіорук / Нац. ін–т стратег. досліджень. – К., 1993. (Наукові доповіді. – Вип.9).

12. Історія релігій в Україні у 10–ти т. Релігія і Церква років незалежності України / за ред. А.Колодного. – Дрогобич: Коло, 2003. – 615 с.

13. Карпенко В. Час каміння збирати / В.Карпенко. – К., 1999. – 256 с.

14. Колодний А. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції / А.Колодний. – К.: Світ знань, 1999. – 52 с.

15. Колодний А. Церква в процесі національного самовизначення українців // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. Колективна монографія. Відп. ред. – д.філос.н. Л.Філіпович. – К., 2009. – Українське релігієзнавство. – 2009. №50. – С.175–182.

16. Курас І.Ф. Релігія і політика в сучасній Україні (Кесарево – кесарю, а Боже – Богу) / І.Ф. Курас, М.Ф. Рибачук, М.І. Кірюшко, П.І. Фещенко // Ін–т політ. і етнонац. досл. НАН України. – К.: 2000. – 272 с.

17. Куриленко М.І. Прилуцьке Благодичня: історія, трагедія, відродження / М.І. Куриленко. – Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2001. – 428 с.

18. Новак О. Тернистий шлях українського православ'я у добу сучасності / О.Новак. – Рівне, 1995. – 36 с.

19. Нежний О. Як вас тепер називати / О.Нежний. – Б.М., б.р. – 28 с.

20. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в Контексті історизму / П.П. Панченко. – К.: Укр. Центр Духовної культури, 2003. – 97 с.

21. Пашенко В. Релігія в системі чинників формування та розвитку етносу // Етнос і релігія: теорія і контекст сьогодення / Ред. кол.: А.Колодний, П.Яроцький, О.Саган. – К.: 1998. – С.7–8.

22. Петрик В.М. Сутність духовно–релігійної складової національної безпеки України / В.М. Петрик, В.В. Остроухов // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки і оборони. – Київ 2008. №1 (1). – С.91–96.

23. Перебенесюк В.П. Межконфессиональные отношения и межцерковный конфликт на Украине. (Результаты социологического исследования) / В.П. Перебенесюк // Укр. науч. исслед. ин–т проблем молодежи – К., 1992. – 109 с.

24. Прокопчук Л.В. Розвиток релігійного законодавства в Україні (1990–ті роки) / Л.В. Прокопчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. [За заг. ред. проф., П.С. Григорчука]. – Вінниця, 2003. – 312 с.

25. Прокопчук Л.В. Трансформаційні процеси в православних конфесіях України в 90–роки ХХ ст. / Любов Володимирівна Прокопчук: 07.00.01 / дис. ... к.і.н. – К., 2005. – 240 с.

26. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: Науково–популярний довідник. – Миколаїв: Вид–во МФ НАУКМА, 2001. – 248 с.

27. Релігійний чинник у процесах нації–та державотворення: досвід сучасної України [Монографія.] / Кол. авт.: В.Войналович (кер.), В.Єленський, М.Кірюшко, Н.Кочан, Н.Рубльова // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, – К., 2012. – 272 с.

28. Рибачук М.Ф. Геополітичний контекст релігійно–політичних процесів в сучасній Україні / Ред. кол.: А.М. Колодний, П.Л. Яроцький (гол. ред.) та ін. // Християнство: контекст світової історії і культури. Науковий збірник. – К., 2000. – С.218–220.

29. Рибачук М.Ф. Національне відродження і релігія / М.Ф. Рибачук, О.І. Уткін, М.І. Кірюшко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 208 с.

30. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000) / В.Рожко. – Луцьк: Media, 2001. – 672 с.

31. Рожко В. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX – XX ст.) Історично–краєзнавчий нарис / В.Рожко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 400 с.

32. Романюк В. Патріарх Володимир або спогади про батька: Документальний нарис / В.Романюк. – К.: Просвіта, 2000. – 142 с.

33. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія сучасний стан / О.Саган. – К.: Світ Знань, 2004. – 912 с.

34. Саган О. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні / О.Саган // Українське релігієзнавство. – 1999. – №12. – С.94–105.

35. Саган О. Основні проблеми європейського розвитку православ'я / Ред. Кол.: А.М. Колодний, П.Л. Яроцький (гол. ред.) та ін. // Християнство: контекст світової історії і культури. Науковий збірник. – К., 2000. – С.41–44.

36. Сергієнко Г. Роль конституційно–правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Г.Сергієнко – Харків, 2004. – 21 с.

37. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження / П.Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.

38. Сотник О.М. Сумщина християнська (Нариси із історії релігійного життя) / О.М. Сотник. – Суми: Козацький вал, 1999. – 140 с.

39. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози / НАН України. Ін-т філософії. Відділення релігієзнавства; Ред. кол.: П.І. Косуха (відп. ред.), В.С. Єленський, А.М. Колодний. – Ч.1. – К., 1994. – 175 с.
40. Уткін О.І. Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та міжконфесійні чинники / О.І. Уткін. – К.: НІСД, 1998. – 132 с.
41. Феодосій, митрополит Полтавський і Кременчуцький. На захист Православної Церкви від філаретівського розколу. – Полтава, 1997. – 16 с.
42. Филипович Л. Функції і роль релігії в етнічних процесах // Релігія і нація в суспільному житті України й світу (Проект «Наукова книга») / Ред. кол.: А.М. Колодний, Л.О. Филипович, П.Л. Яроцький. – К., 2006. – С.57–72.
43. Филипович Л. Християнство в контексті національного самовизначення // Християнство і національна ідея. Науковий збірник. Ред. кол.: А.Колодний, П.Яроцький, М.Братасюк та ін. – Тернопіль, 1999. – С.43–48.
44. Филипчук С. Суспільно-політична діяльність українських християнських конфесій у 2006 р. через призму їх соціального вчення // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник / Ред. кол.: З.Білик, Я.Дашкевич, Л.Моравська. – Львів, 2007. – С.435–445.
45. Чемерис В. Голгофа українського православ'я / В.Чемерис. – К.: Поліграфіка, 1998. – 504 с.
46. Шевченко В.В. Україна духовна: постаті, події, явища / В.В. Шевченко. – К. 2008. – С.355–382.
47. Шевченко О.М. Правові засади оптимізації державно-церковних відносин в Україні: історичні досвід і сучасний стан / О.М. Шевченко. – К.: НДІ приватного права і підприємництва АПР України, 2003. – 32 с.
48. Шевчук Л.Т. Сакральна географія / Л.Т. Шевчук. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 160 с.
49. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України / О.Шуба. – К.: Криниця, 1999. – 324 с.
50. Яроцький П. Культура й інкультурація в контексті міжрелігійного і міжкультурного діалогу // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. [Кол. Монографія]. Відп. ред. – д.філос.н. Л.Филипович. – К., 2009.

* * *

УДК 908:94(477.41)(092)

Людмила Науменко, аспірантка, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Україна, м. Переяслав-Хмельницький

Дослідники історичної минувшини Переяслава

Висвітлено та проаналізовано наймасштабніші краєзнавчі розвідки, проведені на Переяславщині видатними археологами, зокрема, Переяслав-Хмельницького історико-етнографічного заповідника.

Ключові слова: заповідник, історія, музей, археологи, історичне місто, Переяслав-Хмельницький.

Людмила Науменко. Исследователи исторического прошлого Переяслава

Освещены и проанализированы самые масштабные краеведческие исследования, проведенные на Переяславщине выдающимися археологами, в частности, Переяслав-Хмельницкого историко-этнографического заповедника.

Ключевые слова: заповедник, история, музей, археологи, исторический город, Переяслав-Хмельницкий.

Ludmila Naumenko. The researchers of the historical past of Pereyaslav

The article describes and analyzes the most extensive natural history research, conducted at the Pereyaslav prominent archaeologists, in particular, Pereyaslav-Khmelnytsky historical-ethnographic nature reserve.

Keywords: nature reserve, history, museum, archaeologists, the historic town, Pereyaslav-Khmelnytsky.

Переяслав-Хмельницький – одне з найдавніших слов'янських міст. Початки історії міста губляться у глибині XI ст. Поряд із Києвом Переяслав був одним із визначних центрів давньоруської культури. Тут і понині збереглися чудові архітектурні пам'ятки XI–XII ст. Матеріальні пам'ятки – це невтомна праця видатних учених, істориків, археологів та музейників, які впроваджували всього життя відкривали та досліджували історію рідного краю, передаючи скарби історії прийдешнім поколінням.

На жаль, матеріали краєзнавчих розвідок друкуються зрідка, а відтак виховний потенціал історії рідного краю спрацьовує недостатньо. Отже, у даному огляді зроблена спроба розкрити внесок вітчизняних істориків, краєзнавців у дослідження перлини вітчизняної культури – древнього Переяслава. Аналізуючи археологічні дослідження, проведені видатними археологами, Б.О. Рибаківим, М.К. Каргером, В.Й. Довженком, Р.О. Юрою, П.В. Алексєєвим, Ю.С. Асєєвим, П.П. Толочком, М.П. Кучерою, М.І. Сікорським та іншими вченими можна простежити поступальний розвиток усіх земель, на які розпалася Київська Русь, спростовуючи твердження деяких істориків про те, що феодальна роздробленість Русі була виключно часом її занепаду і регресу продуктивних сил. Сільське господарство, ремесла, торгівля і містобудування в другій половині XI – першій половині XIII ст. досягали більш високої організації, ніж за великокнязівської доби [1]. Це підтверджують, зокрема, знайдені тут

рештки склоробної майстерні та скарб високохудожніх золотих і срібних прикрас, виготовлених місцевими майстрами. Стародавнє місто під назвою Переяслав-Руський вперше згадується в договорі князя Олега з Візантією 907 як одне з чотирьох найбільших міст Київської Русі [2, с.73]. Саме тут від 907 і 945 років згадуються переяславські купці, що їздили торгувати до Константинополя, а визначну роль ремісничої частини міста підтверджує і назва одних із трьох проїзних воріт – Кузнечі [3, с.497].

В економічному і культурному піднесенні Переяславської землі відігравали розвинуті шляхи, зростаюча продуктивність праці в землеробстві, що позитивно впливало на розвиток ремесел, торгівлі, зростання кількості міст. В тогочасному князівстві засновувалася власна єпископія (до 1039 року в Переяславі перебувала руська митрополія), зводились численні цивільні і культові споруди, оборонні укріплення, вівся літопис, поширювалася освіта, особливо в середовищі торгово-ремісничого людю міст. До Переяслава запрошувались висококваліфіковані будівничі, каменотеси, художники, інші майстри, в тому числі й з європейських країн, споруджувались оздоблювались архітектурні ансамблі з каменю та мармуру, що не поступалися величчю київським, чернігівським, новгородським. Новобудови поставали переважно в давньому дитинці площею 12 га, який ще в кінці X століття був обнесений валами висотою до 12 м, в конструкцію яких входили сирцева цегляна кладка та дерев'яні зруби. З трьох воріт дитинця – Кузнечих, Княжих та Єпископських вели шляхи до Києва та Чернігова, на Кавказ, Причорномор'я, Поволжжя. Всі ці будівлі були зруйновані під час численних ворожих навал. Проте, археологами, архітекторами, мистецтвознавцями, краєзнавцями, зокрема, працівниками Переяслав-Хмельницького державного історичного музею було відкрито та досліджено залишки численних пам'яток переяславської архітектури та монументального мистецтва, більшість яких належить до кінця XI–XII століть.

Плани досліджених переяславських культових споруд кінця XI – початку XII століття типологічно відрізняються від планів давньоруських споруд в інших землях. Переяславська архітектура характерна для споруд константинопольської школи та нових віянь романського стилю, що тільки торував собі шлях у країнах Західної Європи. Зовнішні впливи помітні в системі перекриттів, формі внутрішніх стовпів і ряді інших архітектурних деталей [1].

Після запровадження християнства на Русі Переяслав став центром переяславської єпархії. Тут почалося велике будівництво кам'яних споруд. З ініціативи місцевого єпископа Єфрема збудували три церкви – Михайлівську соборну, Андріївську та Федорівську надбрамну. 1098 року Володимир Мономах на княжому дворі спорудив Успенську церкву. Археологічними розкопками встановлено розташування князівського та єпископського дворів, виявлено фундаменти семи церков, у тому числі Успенської, рештки кам'яної стіни, яка оточувала єпископський двір, залишки єпископських воріт (за типом Київських золотих воріт), над якими стояла церква св. Федора [3, с.497].

Перша давньоруська цивільна споруда – єпископський палац, віднайдений у Переяславі 1967 року Асєєвим, Сікорським, Юрою, був багатопверховий, мав водогін (під шиферними плитами підлоги знайдено керамічні труби), в інтер'єрі – настінні мозаїчні композиції, панелі з різнокольорових мармурових плит. Обидва входили прикрашали мармурові колони. Єпископська брама (залишки знайдені 1955 року Ю.С. Асєєвим, О.К. Козіним, М.І. Сікорським, Р.О. Юрою) мала дві масивні, з цегли й каменю стіни, що утворювали проїзд шириною близько 4 м. До брами прилягала вкрита свинцевими листами чотирикутна вежа оборонного призначення зі сходами до церкви і, напевне, на бойову площадку.

Поблизу князівських хоромів у північній частині дитинця 1098 року Володимир Мономах заклав кам'яну церкву святої Богородиці. Рештки її досліджені Ю.С. Асєєвим. За своїм типом вона відповідала придворній князівській церкві. Будова характерна для переяславської архітектури XI століття. Система перекриття храму базилікальна. Розмірами вона значно поступалася Михайлівському собору, але могла суперничати з ним внутрішнім оздобленням [1].

Крім дитинця, кам'яними спорудами в Переяславі забудовувався й окольний град. У 1953 році М.К. Каргером досліджено надзвичайно цікавий невеликого розміру храм Спаса, що правив за усипальню якомусь боярському роду. Це одноапсидна, базилікальна споруда. Стіни зберегли значні фрагменти фресок. На відмілі підлозі, вистелені зеленими та жовтими плитами полив'яної кераміки, знайдено уламки високохудожньої люстри-хороса і оригінальний підсвічник, орнаментований зображеннями звірів [4, с.33].

На землях Переяславського князівства відомі ще дві будівлі XI – початку XII століття, які за типом, будівельною технікою і формами безперечно належать до переяславської архітектури. Це Юр'єва божниця в Острії Чернігівської області – єдина з пам'яток переяславської культової архітектури, що найбільше збереглася, та Летська божниця Володимира Мономаха в Борисполі на Київщині [1].

Розвивалася на Переяславській землі й ужиткова кераміка, про це, зокрема свідчать розкопки проведені у 1963 році в м. Переяслав-Хмельницькому. Дослідниками встановлено, що околиці міста, як і вся лівобережна смуга, не мають добрих гончарних глин, і все ж у XVI–XVIII ст. тут існувало місцеве виробництво простого посуду – горщиків, мисок, кувалів, чарок, свічників, які мали черепок сірого, рідше природного жов-

тувато-рожевого кольору. Під сірою керамікою розуміємо таку, що випалена у безкисневому полум'ї, у так званому відновлюючому вогні, де окис заліза стає металом, забарвлюючи черепок у сіро-сталевий колір, – такі вироби в народі називають сірими, сивими, чорними, обкуреними, обдмленими. Однак певна частина знахідок, особливо полив'яні та мальовані миски й полушки періоду XVII–XVIII ст., – це вироби, привезені з Правобережжя, частково з Чернігівщини та Полтавщини. В XIX та XX ст. мешканці Переяслава користувалися мисками виготовленими в Каневі або в селі Постав–Муці на Лубенщині.

Найдавнішим серед переяславських знахідок є посуд, що відноситься до періоду Київської Русі. Це здебільшого горщики, які своєю формою, розписом та технологією виробництва аналогічні з виробами Києва та інших місцевостей Наддніпрянщини XI–XIII ст. Виявлено також багато уламків великих амфор з товстими ручками та рубцьованими шийками. Колір черепка цих імпортованих предметів жовто-рожевий, але знайдено ще й верх сірої амфори так званого київського типу – невеликої з широким горлом та двома маленькими вушками.

Серед полив'яного посуду, знайденого в Переяславі, значний інтерес становить розпис великого горщика, вкритого зеленою свинцевою поливою. Плетінковий мотив його декору аналогічний з орнаментом графіки та різьби по каменю XII–XIII ст. Також, живучість давньослов'янських традицій в кераміці Наддніпрянщини підтверджують знайдені в Переяславі глибокі миски періоду XV–XIX ст. Всі вони виконані на швидкообертвовому ножному гончарському крузі і дуже близькі до мисок черняхівського та зарубинецького типів поховань.

Крім ужиткового посуду, під час розкопок знайдено багато пічних кахлів. Кахлі XVI–XVII ст. неполив'яні, мають невисокі рельєфи, прикрашені різноманітними візерунками – квітами, картушами, плетінками, мотивами народної вишивки і різьби по дереву тощо. Кахлі XVIII ст. характеризуються зовсім низьким рельєфом або гладкі, часто вкриті темно-зеленою поливою. Орнамент не обмежується площиною однієї кахлі, а будується так, щоб пов'язуватися з орнаментом сусідньої, що взагалі властиве українським бароковим кахлям [5].

В 1955 році житель міста Переяслав–Хмельницького, копаючи погріб на своїй садибі поблизу Михайлівської церкви, натрапив на масивну кам'яну стіну. Даний об'єкт чудово зберігся. Науковими працівниками Переяслав–Хмельницького державного історичного музею було встановлено, що знахідка мала церковний характер та безсумнівно належала до XI ст. [6].

В 1956 році дослідження стародавньої споруди продовжували учасники Галицько–Волинської археологічної експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР на чолі з М.К. Каргером. Розкоп, закладений у північно–західній частині бастиону, показав, що насип бастиону складався з сірої землі з незначною домішкою щебеню, переважно у вигляді незначних уламків будівельних матеріалів XI ст. В результаті цих розкопок вдалося відкрити північну частину невеликої прямокутної споруди з вхідним отвором в північній стіні, визначити її розміри, а також виявити кам'яну стіну, що примикала до північно–східного кутка приміщення. На західній стороні стіни збереглися три прямокутні виступи–лопатки, з східної сторони, на місці повороту, знайдено рештки гончарської печі XVII ст. В східній частині бастиону було розкопано торцеву частину другої стіни, яку вдалося простежити на протязі 3,5 м.

В 1958 році під час розкопок храму XI ст. на площі Возз'єднання було знято частину валу бастиону, і це дало можливість розпочати дослідження споруди на більш широкій площі. Проте в 1958 році дані роботи не були завершені. В 1959 році після повного знесення бастиону далші розкопки проводили співробітники Переяслав–Хмельницького державного історичного музею. Було виявлено чотирикутну в плані будову, що найкраще збереглася і була лише частиною комплексу кам'яних споруд. В серпні 1960 року розкопки комплексу споруд продовжила експедиція Інституту археології АН УРСР за участю Інституту теорії і історії архітектури і будівельної техніки. Відділу вивчення народної творчості та історії українського мистецтва АБіА УРСР та співробітників Переяслав–Хмельницького державного історичного музею.

Як пізніше було з'ясовано, дана знахідка являлася комплексом споруд кам'яних воріт, над якими була надбрамна церква. Це були лише припущення, проте аналогічні ворота з надбрамними церквами відомі нам і в інших давньоруських містах: Золоті ворота в Києві (1037 р.) і Володимирі–на–Клязьмі (1164 р.), Троїцька надбрамна церква в Києво–Печерській лаврі (1106 р.) та ін. Наявність такого комплексу саме в Переяславі підтверджує літопис [7].

У 1994–95 рр. археологічною експедицією Переяслав–Хмельницького державного історико–культурного заповідника здійснені дослідження на поселенні трипільської культури, розміщеному на західній околиці м. Переяслава–Хмельницького, поблизу хут. Комуна, в урочищі Крутуха–Жолоб. Поселення відкрите у 1969 році експедицією «Славутич» Інституту археології АН УРСР, якою досліджено невелике наземне житло. Детальним обстеженням уточнена його площа, яка складає більше 10 га (450–500х250м), та виявлено декілька залишків наземних жител. Проте планіграфія поселення залишається не визначеною, а стратиграфічна ситуація ускладнена наявністю культурних нашарувань черняхівської культури [8].

Велику роботу по виявленню, вивченню та охороні пам'яток культури Переяславської землі доби Київської Русі проводили організації українського товариства охорони пам'яток історії та культури Київської, Сумської, Харківської, Полтавської та Чернігівської областей, на території яких в XI–XIII століттях були володіння переяславських князів. Завершилась паспортизація пам'яток археології та культури за єдиною уніфікованою формою. У Київській та Харківській областях видано підготовлені за участю Товариства довідники з археології, карти–схеми розташування пам'яток історії та культури. Підготовлені відповідні видання в Полтавській і готуються в Чернігівській та Сумській областях.

Особливо слід відзначити внесок у справу збереження, наукового дослідження та популяризації тогочасних пам'яток краєзнавців та інших активістів Переяслав–Хмельницької міської та районної організації Товариства Київщини. Працюючи в тісному контакті з науковими співробітниками Переяслав–Хмельницького державного історичного музею, де директором був відомий краєзнавець, член Республіканського правління українського товариства охорони пам'яток історії та культури М.І. Сікорський, організації багато зробили для виявлення та всебічного вивчення неповторних пам'яток Переяславської землі. Також, членами секції пам'яток археології районної організації, яку очолював науковий працівник історичного музею Г.М. Бузян, було повністю обстежено не тільки Переяславський, а також Яготинський, Обухівський і частину Бариського районів, підготовано та передано Інституту археології АН УРСР і правлінню обласної організації Товариства кваліфіковані наукові звіти, креслення, фотоальбоми тощо. В проведеній роботі певна заслуга належала юним охоронцям пам'яток Переяслав–Хмельницького профтехучилища №2, середньої школи №1, середніх шкіл сіл Дем'яніч та Вінниці. Було зроблено спробу дослідження підземних ходів XI століття, що ведуть від Михайлівської до Успенської та Богородицької церков у районі Переяславського дитинця [1].

Наукові секції, які діяли при правлінні Переяслав–Хмельницької районної організації, не тільки виявляли численні пам'ятки історії та культури, а й дбайливо їх охороняли, пропагували, ефективно використовували в патріотичному вихованні трудящих.

Отже, історичний вклад дослідників Переяславської землі та місцевих краєзнавців неоціненний, під кутом зору дослідження історичної минушини і потребує подальшого вивчення. Окрім того, Переяслав–Хмельницький може слугувати прикладом, як слід охороняти, зберігати і популяризувати пам'ятки історії та культури. Матеріали Переяславських експедицій дають багато нових цінних даних про те, як упродовж віків змінювалося соціально–економічне життя одного із древніх міст, Київської Русі, якими були побут та звичай міського і сільського населення краю.

Список використаних джерел

1. Корінний М. Спадщина переяславської землі / М.Корінний // Пам'ятники України: (інформаційно методический бюллетень на українском языке). – 1979. – №1. – С.30–32.
2. Переяслав–Хмельницький / Укр. рад. енцикл.: Т.11. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1963.
3. Демидюк В.І. Переяслав–Хмельницький / В.І. Демидюк, М.І. Сікорський // Історія міст і сіл УРСР: В 26 т.: Київ. обл. – К., 1971. – С.496–515.
4. Ференцева Ю.В. Переяслав–Хмельницький: Путівник / Ю.В. Ференцева – К.: Балтія Друк, 2004. – 72 с.
5. Лашук Ю.П. Ужиткова кераміка з Переяслава / Ю.П. Лашук // Народна творчість та етнографія: (етнографічний відділ Переяслав–Хмельницького історичного музею). – 1965. – С.66–69.
6. Асеев Ю.С. Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславле–Хмельницком: [Київ. обл.] / Ю.С. Асеев, М.И. Сикорский, Р.А. Юра // СА. – 1967. – №1. – С.199–214.
7. Асеев Ю.С. Дослідження кам'яної споруди XI ст. в Переяслав–Хмельницькому дитинці / Ю.С. Асеев, О.К. Козін, М.І. Сікорський, Р.О. Юра // Вісн. Акад. буд–ва і архітектури УРСР. – 1962. – №4. – С.57–61.
8. Бузян Г. Дослідження пізньотрипільського поселення Крутуха–Жолоб поблизу Переяслава / Г.Бузян // Переяславська земля і духовний світ людини. Збірник наукових праць. – К.: Переяслав–Хм.: Пальміра, 1998. – С.4–7.

* * *

УДК 930.1(477) «1920/1939»

Роман Русін, здобувач кафедри історії України, Навчально-науковий інститут історії та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, Україна, м. Миколаїв

Проблема державного терору на Україні в працях істориків української діаспори та західних дослідників

Висвітлюється закордонна історіографія масових політичних репресій на теренах України. Основний акцент зроблений на розробці проблеми в період активного впровадження терору – 1920–1950-ті рр., коли в СРСР об'єктивно писати про репресії було неможливо.

Ключові слова: діаспора, дослідники заходу, терор, репресії, історіографія проблеми.

Roman Rusin. Проблема государственного террора на Украине в работах историков украинской диаспоры и зарубежных исследователей

Освещается зарубежная историография массовых политических репрессий в Украине. Главный акцент сделан на разработке проблемы в период активного внедрения террора – 1920–1950-е гг., когда в СССР объективно писать про репрессии было невозможно.

Ключевые слова: диаспора, исследователи запада, террор, репрессии, историография проблемы.

Roman Rusin. Problem of state terror on Ukraine in works of historians of the Ukrainian diaspora and foreign researchers

Investigated foreign historiography of mass political repressions is illumined in Ukraine. A main accent is done on development of problem in the period of active introduction of terror – 1920–1950th, when in the USSR objectively to write it was impossible about repressions.

Keywords: diaspora, researchers of west, terror, repressions, historiography of problem.

Виклик часу та позначена системна різноплановість світоглядних орієнтацій новітнього періоду історії вимагає, в свою чергу, поглибленого аналізу природи орієнтацій та ґносеологічних складових, динаміки подальших змін, а також методів генерування найбільш перспективних тенденцій. «Репресивний» образ радянської історіографії потребує свідомої переорієнтації на духовно-культурний чи соціально-політичний вимір дослідження суспільства, який ставить у центр ваги ціннісно-якісні характеристики та гуманітарні аспекти людського життя.

Метою даної статті автор вбачає в потребі дати сучасну історіографічну оцінку наявного масиву наукової літератури з такої важливої проблеми як масові політичні репресії на Україні в міжвоєнний період, з метою виокремлення різних концептуальних підходів, суджень та переконань, що сприяють акумулюванню і подальшому розвитку історичних знань з різних аспектів репресивної політики (як держави в цілому, так і її представників – численних можновладців різного рангу) в УСРР 1920–30-х рр. З цього погляду важливою науковою та суспільно-політичною значущістю набуває проблема вивчення зародження, становлення та розвитку основних напрямів досліджень зарубіжними та, особливо, науковцями української діаспори історії масових політичних репресій в Україні зазначеного періоду. Звернення до окресленої проблеми є вкрай важливим задля уточнення джерел інформації, ціннісних орієнтирів та оцінних критеріїв історіографії проблеми, з'ясування форм та проявів зовнішніх впливів на неї, перегляду характеристик історичної думки на окремих етапах її розвитку.

Зарубіжна україністика XX ст. нараховує на сьогоднішній момент сотні позицій, серед яких переважна частка припадає на роботи представників української діаспори. І лише не велика кількість праць написана не етнічними українцями.

По закінченні Другої світової війни на Заході розпочалось видання узагальнюючих праць з тлумаченням подій, пов'язаних виключно з економікою Української РСР. Про репресії в країні зазначають, але лише суто формально, не приділяючи їм окремої уваги. Зазначену тематику представляли головним чином англomовні книги професора Колумбійського університету К.Меннінга [3;4].

В 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. з'являються докторські дисертації і спеціальні монографії, в яких відбивається історія України від 1917 до 1957 рр. Провідне місце серед них займають опубліковані на базі докторських досліджень книги Б.Дмитрішина і Р.Салліванта, де відображені різні етапи перехідного періоду УРСР і робляться спроби дати роз'яснення його головним проблемам. Масові політичні репресії в них спеціально не виділяються, є лише певні згадки та роздуми щодо цієї проблеми [2;5].

Віддаючи належне увазі західних дослідників становищу України в 20–30-х рр. XX ст., треба сказати, що лише історики української діаспори та невелика кількість західних радянологів могли зрушити розробку проблеми з місця. За умов ленінсько-сталінського тоталітаризму в республіках прозоро й правдиво писати про державний терор було неможливо й заборонено. Документальні джерела, що відкладались в архівосховищах, протягом десятиріч для незалежних від системи дослідників та істориків були цілком недоступні. Єдиним недоліком закордонних досліджень стає неможливість залучення архівного матеріалу та детального вивчення нормативної бази, діловодства органів державної безпеки та інших органів влади республіки. Необхідно зазначити, що не всі й вітчизняні

дослідники могли зробити теж саме. Таким чином чимало праць українських авторів з'являється за межами України. Це зрозуміло, адже історична думка могла рухатись в тому напрямку, де мала змогу розвиватись. Дійсно, лише спогади деяких сучасників та колишніх політв'язнів могли дати змогу розвиватись репресієзнавству за кордоном. Треба сказати, більшість дослідників визнають, що наукові бібліографічні огляди міжвоєнних видань базуються, в основному, на єдиному каталозі Російського закордонного історичного архіву в Празі за авторства С.Постнікова (1938 р.) [20].

Найбільшу цінність становлять діаспорні дослідження, присвячені безпосередньо проблемній темі. Дослідження цього періоду з історії ВНК та НКВС, витвореного цими органами терору мають невеликий обсяг. Тим не менш їх джерельна база формувалась за кордоном, без цензури, тому ці праці стоять на порядок вище заангажованих радянських. Показовою є книга, опублікована в 1922 р. в Філадельфії. Це своєрідний «альбом» на 47 сторінок із 30-ма портретами [13]. До катів народу України зараховано Троцького, Леніна, Зінов'єва, Урицького та ін.

Віховими є опубліковані в Берліні та Парижі російськомовні праці С.Мельгунова про ленінсько-сталінський період масового терору [17;18], які за методом викладу здійснили вплив на наукові пошуки багатьох дослідників. Серед них В.Свистун, Е.Бей та ін., в працях яких вказано на прямий зв'язок на початку 20-х рр. XX ст. між терором в країні та діяльністю ДПУ на місцях [11;24]. Своєрідним же підсумком напрацювань, присвячених встановленню терору в Україні на початку 20-х рр. XX ст., стала ґрунтовна монографія М.Ковалевського «Україна під червоним ярмом: Документи, факти». Саме в ній найбільш чітко розвинута концепція розуміння більшовизму як окупантської влади із репресивною політикою від початку її встановлення на Україні [14]. В контексті останнього стає зрозумілим стійкий інтерес та поява тієї кількості чергових праць, які вийшли в світ в пізніші роки. Вони висвітлюють трагічні долі творчої інтелігенції, взагалі української культури 30-х. О.Андрієнко в серії спеціальних досліджень, які вийшли друком в Празі в 1942 р., 30-ті рр. на Україні називає «Великою Руїною», адже окрім всього, активно руйнувались храми, особливо в Києві [7].

Треба зауважити, за кордоном можливість оприлюднення будь-якої інформації, особливо з досліджуваної нами проблеми, була на порядок більша. Повсюдно історіографію масового терору інспірували, не в останню чергу, заходи американської адміністрації, які проводились в контексті проголошеної саме тоді холодної війни. За кордоном навіть створили для цього нову науку – советологію [6]. В контексті останнього доречно буде згадати про книгу І.Багрянного [8], в якій описана власна трагічна доля, розкриті причини ненависті до більшовиків та СРСР. Хронологічно події визначені рамками 1920–39 рр. Зазначено, що в 1933 р. більшовики організували штучно голод в Україні, в 1932–39 рр. більшовизм знищив усю українську інтелігенцію [8,с.25]. З'явилися книги спогадів В.Кравченка, М.Приходька та А.Бабенка, які в ключі антирадянської пропаганди також здобули великої популярності за кордоном [1;16;21].

Визначились кілька вужчих тем, які особливо розвинулись на Заході ще на початку 30-х рр., а в післявоєнні роки набули величезної ваги. Одна з них – Соловки. Цей напрямок в історіографії з'явився після появи на теренах величезної країни цілого ряду таборів для утримання (знищення) репресованих громадян. Відтоді в міжвоєнний та післявоєнний період в світ починають виходити поодинокі праці, в яких вустами колишніх в'язнів розповідається про їх поневіряння в неволі. Найбільше в цьому напрямку досягли результатів С.Підгайний та Л.Чикаленко [22;27] та багато інших. Відомий український археолог Л.Чикаленко зібрав багато розповідей колишніх соловчан [27]. Цей збірник спогадів, опублікований в Варшаві в 1931 р., є важливим джерелом. Листи датовані 1929–31 рр. Необхідно зазначити – редактор зібрав листи та свідчення втікачів з табору до Фінляндії. Вказано, що оригінали документів передані в музей при Бібліотеці ім. С.Петлери в Парижі [27,с.69].

Дійсно, багато праць ґрунтувались на в'язничному досвіді колишніх політв'язнів. В Новому Ульмі (Німеччина) 1947 р. вийшли спогади колишнього соловчанина С.Підгайного, які набули особливої популярності як серед професійних істориків, так і простих читачів [22]. Автор визначає та характеризує в історії советської каторги: 1922–27 рр. – період НЕПу, 1927–32 рр. – період першої п'ятирічки, 1932–37 рр. – друга п'ятирічка, 1937–38 рр. – період «сжовчин». Методично доводиться, що починаючи з 30-х рр., ДПУ–НКВС стає організацією не тільки політичного нагляду й терору, а й установою, до компетенції якої належать усі сторони життя Радянського Союзу. Характерно те, що 1933 і на початку 1934 р. на острів прибули нові в'язні – члени партії, радянські письменники, підрадянська інтелігенція. Підкреслюється, що після вбивства Кірова режим на Соловках різко погіршив. Багатьох в'язнів посаджено до ізоляторів, багатьом продовжено термін ув'язнення, і то – не менш, як до десяти років. В праці підсумовується, що середини 1937 р. на Соловках зібрано весь цвіт української підрадянської інтелігенції та українських комуністичних кіл [22,с.9–93].

Певним підсумком цієї проблематики на певному етапі розвитку історіографії проблеми стали напрацювання колишнього політв'язня Г.Костюка, який зробив важливу справу – після особистих зустрічей зібрав восени спогади українських письменників і вчених, які сиділи по різних радянських таборах та в'язницях. 1960 року англійською мовою

опублікована його узагальнююча праця. Дослідник історію сталінізму розпочинає ще від 1917 р. В дефініцію «сталінізм» об'єднується «комунізм», «більшовизм», «совєцький режим» тощо [15].

Окремо слід виділити праці, присвячені масовим розстрілам ув'язнених. Характерно, що широкі дослідження місць поховань жертв НКВС наприкінці 30–х рр. (в Биківні, Вінниці та ін.) розпочались ще в роки німецько-фашистського окупаційного режиму (1941–44 рр.). Це пояснюється намаганнями окупаційної влади прихилити місцеве населення на свій бік, показавши усю ганебність більшовицького режиму. Тому йшло й активне сприяння оприлюдненню інформації про злочини більшовиків. Необхідно згадати, що саме в вересні 1943 р. вийшло в світ українське видання дослідника А.Трембовецького [28], підготовлене до друку вчителем із Підзамчого на Поділлі, а в цей час за сумісництвом співробітника редакції місцевої газети «Вінницькі вісті» [9, с.18]. Окрім нього, досліджував «вінницьку» тему Г.Гулевич, який працював на вінницькій гідробіологічній станції [9, с.21; 10].

В 1951 р. Спілка української молоді Америки видала українську книжку про злочини в Вінниці в 1937–38 рр. [12]. Окремі видання й публікації періодичної преси опубліковані в Аргентині, США та Канаді, де в місячнику «Нові дні» український вчений І.Розгін, свідок та учасник вінницької ексгумації, надрукував вичерпну статтю про ці події [23].

В дослідженнях істориків української діаспори простежується концепція представлення радянської влади в Україні як окупаційної. Як ми пам'ятаємо, вже в 30–х рр. ця концепція прослідковувалась в праці М.Ковалевського [14]. Стрімкий розвиток зазначеної концепції відбувся завдяки науковій діяльності наступних науковців. Ґрунтовну систему наукових поглядів стосовно політичної системи й масового терору в СРСР та республіках, а також діяльності «московко-більшовицького окупаційного терору в УРСР» в міжвоєнний період розробив Д.Соловей, який жив та працював в Німеччині [25; 26]. Концепції та деякі погляди Д.Соловея тісно переплітаються із основними положеннями Ф.Пігідо, який також обрав для себе країною проживання та наукової діяльності Німеччину. Він вже більш в поверхневій та «конспективній» формі висвітлює терор на Україні в міжвоєнний період [19].

Таким чином, набагато ширшою й яскравішою виявилась історіографія діаспори та заходу з досліджуваної нами проблеми. В 1920–1950–ті рр., один з етапів періоду панування радянської влади на теренах України, розробляються різні аспекти проблемної теми. Істориками діаспори в чисельних працях з'ясовано, що керівництво КП(б)У поставило твердо і цілеспрямовано на порядок денний питання про обезголовлення та наступної денационалізації українських мас на користь російського народу та його культури. Це обезголовлення проявилось в поголовному винищуванні українських партійних кадрів та культурних робітників.

Список використаних джерел

1. Babenko A. Is an underground possible in Russia? / A.Babenko // The New International. – 1949. – December.
2. Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine, 1918–1953 / B.Dmytryshyn. – New York, 1956.
3. Manning C. The Story of The Ukraine / C.Manning. – New–York, 1947.
4. Manning C. Twentieth Century Ukraine / C.Manning. – New York, 1951.

5. Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957 / R.Sullivant. – New York, 1962.

6. Адамович А. Задачи изучения СССР в области идеологии и культуры / А.Адамович // VI конференция Института по изучению СССР. – Мюнхен, 1955. – С.32–40.

7. Андриєнко О. Велика Руїна: [Про руйнування храмів у Києві в 1930–ті роки] / О.Андриєнко // Наступ. – Прага, 1942. – 22 лютого. – Ч.8 (133). – С.4–5; 1 березня. – Ч.9. – С.3–4.

8. Багрянний І. Чому я не хочу вертатись до СССР? / Іван Багрянний. – Лондон, 1946. – 40 с.

9. Биківнянські жертви, або як працювала «Вища двійка» на Київщині: Док. та матеріали / Авт.–уклад. А.І. Амонс; С.І. Білокінь, передм.; О.С. Кавуненко, передм. – К.: МАУП, 2007. – 608 с.

10. Гулевич Г. Що мені довелося бачити: Спогади про більшовицький терор у м. Вінниці / Г.Гулевич // Вінницькі вісті. – 1943. – 6 червня. – Ч.46 (191). – С.4.

11. Ессад Б. (Noussimbaum Leo). Змова проти світу: Г.П.У. / Бей Ессад. – Львів: Хортиця, 1936. – 180 с.

12. Злочин Москви у Вінниці. – Нью-Йорк: СУМ, 1951. – 56 с.

13. Каті України: Альбум з 30 фотографіями (sic) бол[ь]шевицьких комісарів. – Philadelphia, Pa., 1922. – 47 с.

14. Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: Документи, факти / Микола Ковалевський. – Варшава; Львів: Схід, 1936. – 204 с.

15. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: [монографія] / Григорій Костюк. – К.: Смолоскип. – 1995. – 508 с.

16. Кравченко В. Я вибрав волю: Особисте й політичне життя советського урядовця / Віктор Кравченко. – Торонто: Укр. Робітник, 1948. – 497 с.

17. Мельгунов С.П. «Красный терор» в России, 1918–1923 / С.П. Мельгунов. – Берлин: Ватага, 1924. – XXIV, 208 с.

18. Мельгунов С. Чекистский Олимп / С.Мельгунов // Борьба за Россию. – Париж.: 1931. – №212.

19. Пігідо Ф.П. Україна під більшовицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–30 роках) / Федір Петрович Пігідо. – Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1956. – 140 с.

20. Постников С.П. Библиография русской революции и гражданской войны (1917–1921) / С.П. Постников. – Прага, 1938. – 448 с.

21. Приходько М.[Ф.] На роздоріжжях смерті / М.Приходько. – Вінніпег: Тризуб, 1949. – 158 с.

22. Підгайний С.О. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1939–41 / Семен Олександрович Підгайний. – Новий Ульм: Прометей, 1947. – 93 с.

23. Розгін І. Вінниця / Іван Розгін // Нові дні. Ч.27. – Торонто, 1952. – Квітень. – С.13–16.

24. Свистун В. Нова хвиля червоного терору на Україні / Василь Свистун. – Вінніпег: Союз українців–самостійників, 1930. – 30 с.

25. Соловей Д. Московко-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Дмитро Соловей. – Ч.1. – Голгота України. – Вінніпег: Укр. голос, 1953. – 288 с.

26. Соловей Д. Україна в системі советського колоніалізму / Дмитро Соловей. – Мюнхен, 1959. – 205 с.

27. Соловєвська каторга: Документи / Ред. Левко Чиколенко. – Варшава, 1931. – 72 с.

28. Трємбовецький А. Злочин у Вінниці / Аполон Трємбовецький. – Вінниця: Вінницькі вісті, 1943.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 1(091):15+111.32

Людмила Сторіжко, д-р філософських наук, професор, Національний технічний університет «КПІ», Україна, м. Київ

Гносеологічні пошуки в філософії ірраціоналізму

У А. Шопенгауера несвідоме вихідним чином є онтологічним, оскільки «світова воля» – першопричина всього сущого. Ф. Ніцше певною мірою поділяє цю точку зору, але більше уваги наголошує на розгляді несвідомого в його функціонуванні в глибинах людської істоти, а також розглядає існування несвідомого як необхідну умову досконалості і довершеності. У результаті симбіозу філософії А. Шопенгауера і Г. Гегеля з'являється гартманівська концепція несвідомого як первинного «абсолютного духу». Саме у цьому «абсолютному дусі» спостерігається єдність волі та уявлення. У кінцевому підсумку Е. Гартман визначає несвідоме як «трансцендентно-абсолютне». Структуру свідомості Е. Гуссерль подає як поєднання реальних гилетично-ноетичних компонентів та ідеальних ноетатичних. А «інтенційність» він розглядає як спрямованість на зовнішній предмет і визначальну рису свідомості. Е. Гуссерль намагається вивести сутність наукового пізнання із структури свідомості, що пізнає. Е. Гуссерль по-новому розв'язує поняття розуму. Якщо раніше структуру «чистої свідомості» виводили на підставі «споглядання сутності свідомості», то тепер на місце цієї абстракції ставлять «життєвий світ» конкретного «Я».

Ключові слова: світова воля, абсолютний дух, несвідоме, свідомість, інтенційність, пізнання, життєвий світ.

Людмила Сторіжко. Гносеологические поиски философии иррационализма

А. Шопенгауэр рассматривает бессознательное в онтологическом аспекте, поскольку мировая воля является первопричиной всего сущего. Ф. Ницше полностью разделяет эту точку зрения, но больше внимания уделяет функционированию бессознательного в глубинах человеческого существа, а также рассматривает существование бессознательного как необходимое условие совершенства. В результате симбиоза философии А. Шопенгауэра и Г. Гегеля появляется концепция бессознательного Э. Гартмана как первичного «абсолютного духа». Именно в этом «абсолютном духе» наблюдается единство воли и представления. В конечном итоге Э. Гартман определяет бессознательное как «трансцендентно-абсолютное». Структуру сознания Э. Гуссерль рассматривает как единство реальных гилетически-ноетических компонентов и идеальной ноетатических. А «интенциональность» он рассматривает как направленность на внешний предмет и определяющую черту сознания. Э. Гуссерль пытается вывести сущность научного познания из структуры познающего сознания. Если раньше структуру «чистого сознания» выводили на основе «созерцания сущности сознания», то сейчас на место этой абстракции ставится «жизненный мир» конкретного «Я».

Ключевые слова: мировая воля, абсолютный дух, бессознательное, сознание, интенциональность, познание, жизненный мир.

Lyudmila Storizhko. The gnosiological searches of philosophy irrationalism

The Schopenhauer A. considers unconscious in ontological aspect as the world will is an original cause of all life. The Nietzsche F. completely divides this point of view, but more attention gives functioning of the unconscious human being in depths, and also considers existence unconscious as a necessary condition of perfection. As a result of symbiosis of philosophy of A. Schopenhauer and G. Hegel there is unconscious E. Gartman's concept as primary « absolute spirit ». In it « absolute spirit » the unity of will and representation is observed. The finally E. Gartman defines unconscious as «transcendental –absolute». The structure of consciousness of E. Gusserl considers as unity real gileticheski-noeticheskich components and it is ideal noeticheskikh. And «intentionality» it considers as an orientation on an external subject and determining feature of consciousness. The Gusserl E. tries to deduce essence of scientific knowledge from structure of learning consciousness. If earlier structure « pure consciousness » deduced on a basis « contemplation essence of consciousness » now on a place of this abstraction « the vital world » concrete «I» is put.

Keywords: world will, absolute spirit, unconscious, consciousness, intentionality, knowledge, the vital world

Одним із центральних питань сучасного філософського знання є пізнавальні можливості людини і їх структура. Підходи, які були сформульовані, зокрема, в філософії ірраціоналізму дали новий теоретичний поштовх для вирішення цього питання, оскільки проблема пізнавальних можливостей людського розуму стала однією з центральних у багатьох філософських працях XIX сторіччя. Саме у цей період окреслюється та здійснюється поворот від раціоналізму доби Просвітництва та німецької

класичної філософії до ірраціоналістичного розуміння буття людини у світі.

Ці проблеми були розглянуті в наукових розробках таких філософів: В. Асмуса, І. Бичко, К. Долгова, І. Ільїна, С. Кошарного, А. Лосева, В. Ляха.

Об'єктом дослідження є гносеологічні пошуки в рамках філософії ірраціоналізму. Предметом даного дослідження є визначення ролі свідомості і несвідомого в осмисленні пізнавальних можливостей людського розуму з позицій ірраціоналізму. Метою дослідження є виявлення основних тенденцій розвитку пізнання в рамках ірраціоналізму.

Одним з перших філософів, які розвивали ірраціоналістичну лінію у західній філософській думці, був А. Шопенгауер. У своєму головному творі – «Світ як воля та уявлення» – він сформулював вчення, згідно з яким началом усього сущого є несвідоме «світова воля», а першим фактом свідомості – уявлення з точки зору А. Шопенгауера, «воля – це щось несвідоме» [8, с. 297]. А. Шопенгауер розглядає волю як абсолютний першопочаток і вихідний принцип творення власне людського буття. Саме ця сліпа, неприборкана та некерована сила дає поштовх до створення всіх реалій життя. Весь перебіг світової історії – від виникнення природи до появи розумних істот, наділених свідомістю та самосвідомістю – здійснюється завдяки несвідомій волі. Людське ж пізнання здійснюється за допомогою уявлення.

Таким чином, у філософії А. Шопенгауера розум здатний досягнути тільки явища, а не саму суть того, що відбувається. Все виявляється детермінованим несвідомою волею. «Несвідомість – це вихідний і природний стан усіх речей; отже, вона є тим підґрунтям, на якому, в окремих родах істот, як вищий здобуток її, виростає свідомість: ось чому несвідоме навіть і на цьому високому шаблі все ще переважає» [8, с. 138]. Звідси висновок А. Шопенгауера про примат несвідомого над свідомістю.

Ролі волі у світовому процесі та значенню несвідомого у життєдіяльності людей приділив величезну увагу у своїй творчості Ф. Ніцше. Як і А. Шопенгауер, він виходив з того, що засадовою для світу є воля, яка дає начало всьому сущому. Ф. Ніцше вважає, що підставою пізнавальної діяльності є несвідоме начало, яке також є першоосновою і всієї людської життєдіяльності загалом. Він вважає, що «ця несвідомість є необхідною умовою будь-якої досконалості та довершеності» [7, с. 189]. Для пояснення всіх проявів життєдіяльності людей він уводив поняття «воля до влади», витлумачуючи її як природно даний, несвідомий інстинкт кожної людської істоти. При розгляді відносин між свідомістю та несвідомим Ф. Ніцше віддає пріоритет несвідомому: «Свідомість відіграє другу роль, вона майже індиферентна, зайва, засуджена, можливо, зникнути її поступитися місцем цілковитому автоматизмові» [7, с. 242 – 243].

Таким чином, у А. Шопенгауера несвідоме вихідним чином є онтологічним: «світова воля» – першопричина всього сущого. Ф. Ніцше певною мірою поділяє цю точку зору, але більше уваги наголошує на розгляді несвідомого в його функціонуванні в глибинах людської істоти.

Дослідженню несвідомого присвячена фундаментальна праця німецького філософа Е. фон Гартмана. Його книга «Філософія несвідомого» являє собою спробу узагальнення уявлень про цей феномен, які існували раніше, і подальшого його дослідження на підставі синтезу раціоналістичного та ірраціоналістичного напрямків. Йдеться про осмислення філософії І. Канта, Й. Фіхте, В. Шеллінга та Г. Гегеля, з одного боку, та філософії А. Шопенгауера та його послідовників – з іншого. Е. Гартман підходить до розгляду несвідомого з точки зору його безперечної цінності: «горе тій людині, яка, перебільшуючи ціну свідомо-розумного і бажаючи абсолютно підтримати його значення, насильно придушує Несвідоме» [1, с. 288].

Е. Гартман таким чином визначає неперебутню цінність несвідомого. По-перше, несвідоме формує організм і підтримує його життя. По-друге, як інстинкт несвідоме слугує меті самозбереження людської істоти. По-третє, завдяки ставовому потягу та материнській любові несвідоме є не тільки засобом збереження людської природи, а й засобом ушляхетнення її. По-четверте, як передчуття несвідоме керує людиною у тих випадках, коли її свідомість не в змозі дати корисну пораду. По-п'яте, будучи невід'ємним елементом натхнення, воно сприяє процесові пізнання й веде людей до одкровення. Нарешті, по-шосте, несвідоме є стимулом для художньої творчості.

Проте, визнаючи цінність несвідомого, Е. Гартман указує і на його недоліки: керуючись ним, людина приречена завжди блукати у сутінках, не знаючи, куди воно заведе; завжди залежати від випадку, оскільки задалегідь невідомо, чи прийде до тебе натхнення, чи ні; не існує ніяких критеріїв для виявлення натхнення, крім результатів людської діяльності; на відміну від свідомості, несвідоме уявляється чимось невідомим, туманим та чужим; свідомість є відданим слугою людини, натомість несвідоме містить у собі щось жахливе, демонічне; свідомою роботою мож-

на гордитися, а несвідомо діяльність – дарунок богів; несвідомо завжди наперед задане, свідомість же можна змінювати залежно від здобутих знань та соціальних умов; несвідомо діяльність призводить до готових результатів, які не підлягають удосконаленню, натомість над результатами свідомої діяльності можна продовжувати працювати, покращуючи їх, що стосується і власне людського життя; перша діяльність залежить виключно від афектів, пристрасей та інтересів людей, а друга – від свідомої волі. «З цього порівняння, – робить висновок Е.Гартман, – безперечно випливає, що для нас свідомість є важливою» [1, с.287].

У зв'язку з цим Е.Гартман говорить про оволодіння несвідомим та розширення свідомості. Разом з тим він висуває постулат про марність людських діянь і віддає перевагу небуттю перед буттям. У зв'язку з цим кожний крок на шляху до перемоги свідомості над несвідомим Е.Гартман розцінює не як торжество людського розуму, а як подальше просування від життя до ніщо, коли «безумний карнавал буття» перетворюється на «світову скорботу». В остаточному підсумку виявляється, що страждання є іманентними людській істоті, а «скорбота буття» полягає в самому бутті. «Отже, – робить висновок Е.Гартман, – повна перемога логічного елемента над алогічним повинна збігатися з кінцем світового процесу в часі, з останнім днем його» [1, с.373]. Таким є загальний висновок філософії Е.Гартмана, який цілком збігається з його тезою про те, що мета несвідомого полягає у прагненні зробити загальнолюдську свідомість песимістичною.

Це – світоглядний аспект гартманівської філософії. Що стосується природи несвідомого, то Е.Гартман, як і А.Шопенгауер, готовий прийняти несвідомий характер волі, розглядаючи її як те передусєе начало, яке має творчу, продуктивну енергію. Розходження з А.Шопенгауером полягає в іншому. Якщо у А.Шопенгауера уявлення є фактом свідомості, то для Е.Гартмана уявлення так само вихідним чином є несвідомим, як і воля: «У Несвідомому воля та уявлення пов'язані у нерозривну єдність» [1, с.299].

Щоб уникнути крайнощів раціоналізму та ірраціоналізму, Е.Гартман звертається до філософії Г.Гегеля, прагнучи об'єднати її зі світоглядом А.Шопенгауера. У результаті такого симбіозу з'являється гартманівська концепція несвідомого як первинного «абсолютного духу». Саме у цьому «абсолютному дусі» спостерігається єдність волі та уявлення. Якщо у своїй теоретичній конструкції Г.Гегель увів поняття «чуттєвої свідомості», то Е.Гартман говорить про «несвідоме мислення». Тим самим гартманівська філософія немовби зберігає в собі раціоналістичну тенденцію, але водночас поєднує її з ірраціоналізмом. У кінцевому підсумку Е.Гартман визначає несвідоме як «трансцендентно-абсолютне». Таким, по суті, є граничне метафізичне значення несвідомого у гартманівській філософії. Проте найбільш важливим є те, що Е.Гартман висунув поняття психічного несвідомого, яке стало головним концептом психоаналітичного вчення. Стосовно цього теоретичні постулати та твердження Е.Гартмана про несвідоме можуть бути розглянуті як один з важливих філософських вистоків виникнення психоаналітичних ідей.

Нові теоретичні засади для тлумачення несвідомого сформулювали представники ірраціоналістичної філософії. Перш за все необхідно зупинитися на аналізі феноменології Едмунда Гуссерля. Центральним в його концепції є вчення про феномен, яке тісно пов'язане зі вченням про свідомість та її структуру.

Поняття феноменології означає «вчення про феномени», у першу чергу про явища свідомості. Е.Гуссерль по суті надає цій попередній науці статус центральної філософської дисципліни. Він перетворює її на «чисту науку про сутність». Поставши як захисник строгої науковості, Е.Гуссерль став одним з предтеч сучасного ірраціоналізму.

Схилиючись до формалізму у витлумаченні логіки та математики, засуджуючи «філософів-логіків», які боролися проти «математизуючих» теорій, Е.Гуссерль вважав, що філософське обґрунтування науки не можна зводити до логічного аналізу її структури. Передусім це антипсихологізм. Уже у першому томі «Логічних досліджень» (1900) Е.Гуссерль формулює головні заперечення на адресу психологів. Психологізм спливає чужою однією сферою пізнання: сферу фактів психічного життя, сферу смислу пізнавальних актів. Якщо психологія має своїм предметом реальний психічний процес, то логіка – ідеальний. У Е.Гуссерля завдання «чистої логіки» зводиться до встановлення та з'ясування: а) «чистих категорій знання», «чистих предметних теорій»; б) законів та теорій, що вкорінені у цих первинних поняттях; в) теорії можливих форм або чистого вчення про багатоманітність, до «чистої логіки» уводиться вчення про ймовірності як теорія дослідного знання.

Особливий інтерес становить дослідження Е.Гуссерлем проблеми «інтенційних переживань». Слідом за Ф.Бrentано Е.Гуссерль характеризує акти свідомості як інтенційні, тобто спрямовані на предмет. Згідно з Е.Гуссерлем, будь-яке переживання характеризується певною «налаштованістю», певне емоційне ставлення до предмета. Це вже особлива «структура» предмета. Е.Гуссерль поставив за мету здійснити феноменологічний аналіз «чистої свідомості» як останньої підстави та виправдання «об'єктивного» знання.

Тільки шляхом феноменологічного аналізу свідомості філософія може досягти «строкої науки» – такою є центральна думка статті Е.Гуссерля «Філософія як строга наука». Наука, згідно з Е.Гуссерлем, – це зібрання абсолютних та позачасових істин, не обмежених ніяким відношенням до «духу часу»; навпаки, світоспоглядальна філософія зумовлена цим духом, слугуючи виключно нашому власному самовдосконаленню.

Філософія повинна мати справу з «чистою свідомістю», з тим, щоб у ній знайти смисл пізнавальної діяльності, а точніше – пізнавальних переживань. «Феноменологічне» дослідження свідомості має, згідно з Е.Гуссерлем, істотну відмінність від природничо-наукового (психологічного). «Сутність (ейдос) є предмет нового типу. Так само, як дані індивідуального або досвідного споглядання є індивідуальний предмет, певне споглядання сутності є чиста сутність» [2, с.26].

Структура чистої свідомості має таку структуру: феноменологія свідомості є «описове сутнісне вчення про чисті переживання». Головною властивістю «чистого переживання» є його «інтенційність», спрямованість на предмет.

Свідомість як сукупність «переживань» має, з одного боку, «первинні змісти», тобто первинний матеріал, що відповідає відчуттям. З іншого – моменти, які відіграють спрямованість на предмет. Так, виявляється притаманні свідомості «примітні» подвійність та єдність чуттєвої гіле та інтенційної морфе (давньогрецьк. hile – матерія та morphe – форма). Їх взаємовідношення є таким, що інтенційні переживання постають як єдність через осмислення у дуже широкому розумінні. Чуттєві дані є матеріалами для інтенційних оформлень або осмислень різних рівнів. Що стосується явно допущених вище можливостей, то їх слід було б також назвати безформними матеріалами та позбавленими матеріалу формами.

Будучи усвідомленням певних «інтенційних» утворень, свідомість містить смислові моменти. З одного боку, це момент смислу взагалі, «те, що оформлює матеріал в інтенційне переживання» – ноєза (давньогрецьк. noesis – мислення, умогляд). З іншого – це момент предметного смислу, пов'язаний з інтенційним предметом переживання – ноєма (давньогрецьк. noema – задум, намір).

У свою чергу, аналізуючи свідомість в іншому розрізі, з точки зору поєднання у ній «реальних» та «нереальних» компонентів, Е.Гуссерль розрізняє у потоці переживань «гілетичний» (матеріальний) та «ноетичний» (смисловий) прошарки як її реальні компоненти, а також «ноематичний» (предметно-смисловий) прошарок, або «ноематичне ядро», як неревальний компонент переживання. У зв'язку з цим структуру свідомості подано як поєднання реальних гілетично-ноетичних компонентів та ідеальних ноематичних. На відміну від І.Канта, Е.Гуссерль зводить до суб'єкта, свідомості не тільки формальний елемент думки (форма, ноєза), але й змістовий (гіле, ноєма). На відміну від Й.Фіхте, Е.Гуссерль, який не сумнівається в існуванні зовнішнього світу, розглядає «інтенційність», спрямованість на зовнішній предмет як визначальну рису свідомості. Разом з тим він значно послідовніше, ніж І.Кант та Й.Фіхте, проводить установку трансцендентальної філософії: «предметність свідомості» конституційована свідомістю й «доцільна свідомості». Тут не йдеться про об'єктивний світ: його «редуковано», «взято у дужки». Не йдеться й про творення світу суб'єктом. Залишається суто «наукова», «без будь-якої метафізики» концепція структури свідомості, що пізнає, визначає самою свідомістю, яка (концепція), в свою чергу, визначає структуру пізнання, а отже, й структуру пізаного об'єкта. Е.Гуссерль виражає свої думки в тезі, що будь-яка свідомість актуально або потенційно покладає свій об'єкти: «Всі акти (свідомості. – Авт.) взагалі – також і моральнісні або вольові – це акти, які «об'єктивують» первинно «констатуючі» предмети, тобто необхідні джерела різної царини буття та відповідних онтологій» [4, с.33]. Розгорнута в «Ідеях чистої феноменології» теоретико-пізнавальна установка Е.Гуссерля має суб'єктивно-ідеалістичний характер. Е.Гуссерль намагається вивести сутність наукового пізнання із структури свідомості, що пізнає, потлумаченої ним як «свідомість узагалі». Проте це зумовлює його перехід до об'єктивного ідеалізму. У «Картезіанських роздумах» Е.Гуссерль спробував по-новому розв'язати завдання, яке ставив перед собою Р.Декарт, – перетворити філософію на науку, яка має абсолютну підставу. Е.Гуссерлю це не вдалося, як і Р.Декарту.

Про кризу наук можна говорити, відзначає Е.Гуссерль, але тоді стає під знак запитання сама науковість постановки тих чи тих завдань. Проте за цією «строгою науковістю» приховане інше – наука намагається виключити із своєї сфери все, що стосується людини, її життєвих потреб. «Ця наука... нічого не може сказати нам про наші життєві потреби. Вона принципово виключає саме питання, найягучіші для людини, полишеної на свавілья долі у наші злі часи фатальних переворотів: питання про сенс життя, про безглуздість людського буття» [5, с.45]. Криза сучасної науки означає кризу й ґрунтованої в ній філософії; остання означає «кризу всіх наук нового часу як складових частин усезагальної філософії». Втрачаючи віру в науку, людина втрачає віру в розум, а отже, й у саму себе, у своє «істинне буття». Отже, Е.Гуссерль опинився перед лицем «кризи європейського людства», що занурило філософа у скептицизм та ірраціональні сумніви, поставило перед лицем «екзистенційного протиріччя» між неможливістю відмовитися від віри у філософію як універсальне знання та немислимістю далі триматися за цю віру. Це – ідейна криза, і засіб для її подолання полягає у філософії, у «розумі».

Е.Гуссерль по-новому розв'язує поняття розуму, тобто філософського знання. Якщо раніше структуру «чистої свідомості» виводили на підставі «споглядання сутності свідомості», то тепер на місце цієї абстракції ставлять «життєвий світ» конкретного «Я», «конкретне життя взагалі». У результаті маємо картину, яка надзвичайно нагадує ірраціоналістичне зображення процесу пізнання. Е.Гуссерль вважав, що наука та «життєвий світ» мають один і той самий категорійний склад, загальну структуру. Саме Е.Гуссерль утворював шлях екзистенціалізму та психоаналізу, проголосивши «первинність суб'єктивного», «життєвого шляху».

Постановка питання Е.Гуссерлем зводиться у цьому разі до того, що необхідно відшукати підставу всього наукового знання вже не в чистому «Я», але у «життєвому світі». Для Е.Гуссерля «життєвий світ» залишається «суб'єктивним світом», він має власну, докорінно відмінну від логічно-математичної, апріорну структуру. По-друге, Е.Гуссерль вимагає розглядати «життєвий світ» як «об'єктивовану суб'єктивність». У зв'язку з цим «будь-який об'єктивний розгляд світу є розгляд його у «зовнішньому», й осягає він лише «зовнішнє», об'єктивність. Радикальний же розгляд світу є систематичний і суто внутрішній розгляд суб'єктивності, яка «відчуває» себе у зовнішнє. Інакше кажучи, природничо-наукова установка об'єктивної науки не може осягнути «життєвий світ», так само, як зовнішній розгляд та розселення живої істоти не дадуть осягнення її «органічної єдності». Якщо раніше структуру «чистої свідомості» виводили на підставі «споглядання сутності свідомості», то тепер на місце цієї абстракції ставлять «життєвий світ» конкретного «Я», «конкретне життя взагалі». «Контраст між суб'єктивним життєвим світом та «об'єктивним», «істинним» світом полягає в тому, що останній є логічна конструкція, принципово не сприймана, принципово не доступна досвідові у своєму специфічному самобутті, натомість суб'єктивне життєве світу в усьому характеризується своєю доступністю досвідові» [4, с. 45].

Е.Гуссерль не створив такої «онтології» – це завдання розв'язував екзистенціалізм. Також, «виходячи з чистої очевидності», останній звів онтологію до «екзистенційної аналітики людського буття» – аналітики у першу чергу його не пізнавальної, а соціально-емоційної структури. Саме Е.Гуссерль утворював шлях екзистенціалізму та психоаналізу, проголосивши первинність суб'єктивного, «життєвого світу». І саме ці ідеї стали підставою для виникнення німецького екзистенціалізму.

Список використаних джерел

1. Гартман Э. Сущность мирового процесса, или Философия бессознательного. – М., 1873. – Вып.1. – 632 с.
2. Гуссерль Э. Картезианские размышления. – СПб.: Наука, Ювента, 1998. – 315 с.
3. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия // Вопросы философии. – М., 1986. – №3. С. 101-115.
4. Гуссерль Э. Логические исследования. – Киев: Вентури, 1995. – 255 с. 9. 5. Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени. Собрание сочинений. – М.: Мысль, 1994. – 220 с.
6. Ницше Ф. Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – 832 с.
7. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.238 – 4
8. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. – М.: Изд-во «Московский клуб», 1992. – 380 с.
9. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М.: Прогресс, 1976. – 608 с.

* * *

УДК 124.2:101.1

Ольга Казакова, аспірант кафедри філософії, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Символ і смисл в інтелектуальному просторі сучасного філософського дискурсу

Розглядається проблема статусу «смыслу» в контексті становлення феномену «символа» в модусах раціонального та ірраціонального підходів. Визначається нова роль мислення в становленні символічних форм буття, досліджується «символ» як точка дотику між світом реальним та світом ірреальним, дійсним і віртуальним, нижчим і вищим.

Ключові слова: символ, смисл, мислення, мова, буття, слово, світ.

Ольга Казакова. Символ и смысл в интеллектуальном пространстве современного философского дискурса

Рассматривается проблема статуса «смысла» в контексте становления феномена «символа» в модусах рационального и иррационального подходов. Определяется новая роль мышления в становлении символических форм бытия, исследуется «символ» как точка прикосновения между миром реальным и миром ирреальным, действительным и виртуальным, низшим и высшим.

Ключевые слова: символ, смысл, мышление, язык, бытие, слово, мир.

Olga Kazakova. A Symbol and a Sense in the Intellectual Space of Contemporary Philosophical Discourse

The paper is devoted to the problem of the status of «sense» in the context of the formation of the phenomenon of a symbol in the mode of rational and irrational approaches. New role of thinking in the development of symbolic forms of being is revealed, «symbol» as a point of contact between a real world and a world of surreal, a real and a virtual, lower and higher is investigated.

Keywords: symbol, sense, thinking, language, life, word, world.

Інтелектуальний простір сучасної філософії являє собою поліфонову різнопланових проблем, які в процесі їх вирішення визначили нові стратегії філософського пошуку. Це приводить до появи альтернативних способів філософської розвідки, яка виходить із заперечення модерних традицій. Постмодерна філософія зосереджує увагу на тексті, дискур-

сі, мові. За мовою стоїть традиція та влада над тим, хто говорить; вона веде його певним шляхом, відхиляючи при цьому від об'єктів дискурсу. Відсутність «великих наративів» констатується як ознака постмодерного світу, на зміну їм приходять множинність гетерогенних мовних ігор – форм життя та активності. Разом із тим, представники постмодерністської філософії піднімають нагальні для сучасності питання – статусу і сутності філософії, можливості подальшого існування метафізики, людини як самостійного об'єкту філософії, співвідношення буття та існування тощо. Особливе місце в даному контексті займає дослідження проблеми «смыслу», буття якого необхідно вивчати не в «глибині» (де мова виникає та існує як субстанція людського мислення), а на її «поверхні», у демонстрації та наративах (описах) проявів життя та функціонування мови. У результаті чого виникають нові смислові означення буття.

Проблема символу і смислу та їх співвідношення актуальна у філософії постмодернізму, де вона розкривалася Ж.Дельозом, Р.Бартом, Ж.Бодріаром та ін. З іншого боку, зазначена тематика вітчизняним дослідникам відома за працями представника тартусько-московської семіотичної школи Ю.Лотмана. Порівнянню цих та інших підходів, а також визначенню проблеми символу та смислу присвячено праці С.Куцепал, М.Савельєвої, С.Сичова та ін.

Незважаючи на численні дослідження теоретичних аспектів зазначеної проблематики, важливим філософським питанням залишається відношення мислення до буття мови та її значення, смислу та символу в процесі становлення людської свідомості.

У статті поставлено за мету узагальнити, систематизувати та поглибити розуміння сутності смислу та підходи до його методології, а також трансформацію смислів у символи.

Кожне філософське поняття є смисловим зародком символу. У своїй праці «Логика смислу» [1] Ж.Дельоз змальовує сучасний соціокультурний світ, який не має суб'єкт-об'єктного відношення. Це світ, де зникає «центр», навколо якого ієрархічно зорганізувався весь категоріальний апарат традиційної філософії, а тому втрачає сенс традиційний поділ філософії на онтологію, логіку і теорію пізнання. У цьому світі виникають свої смисли, які стають символами і визначають нову логіку життя, нову онтологію.

Статус смислу надзвичайно складний, адже, з одного боку, смисл не існує ззовні речення, що виражає його, але, з іншого боку, не «зливається» повністю з реченням, оскільки в ньому є щось «об'єктивне», цілком відмінне від речення. Смисл – це атрибут речі або стану речей, але не атрибут речення. Атрибутом речення виступає предикат, приписуваний суб'єкту, а атрибутом речі слугує дієслово, яке приписується в якості атрибута тієї речі, на яку вказує суб'єкт або тому стану речей, який означається реченням. Логічний атрибут не зливається ні з фізичним станом речей, ні з якістю, ні з відношенням. Отже, атрибут не існує ззовні речення, яке виражає його, «позначаючи річ» [3, с.83]. Здається, що ми знову потрапляємо у вже знайоме нам коло, але для Ж.Дельоза «смысл – це і те, що виражене реченням, і атрибут положення речей. Він розгорнутий одним боком до речей, а другим – до речень. Але він не зливається ні з реченням, ні з положенням речей або якістю, яку дане речення означає. Він є саме межею між реченнями і речами» [1, с.38].

Речення містить у собі й виражає собою смисл. Він і є безтілесна «чиста подія» речення, яке «живе» в ньому. Смисл не є ні відношенням речей до зовнішніх речей (денотацією), ні відношенням між суб'єктом і реченням, коли суб'єкт висловлює себе (маніфестацією), ні взаємопов'язаністю слів із загальними поняттями (сигніфікацією). Смисл не редукується ні до положення речей, ні до переживань суб'єкта, ні до універсалій [6, с.49]. Смисл індиферентний. Він не властивий ні речам, ні мисленню. Він «не приносить ні користі, ні шкоди, він не діє і не страждає». Це чисте «явище», «чиста» подія, яка не сприймається почуттями, уявою, думкою. Смисл – це смисл висловлювання, це «висловлюване» [6, с.49]. Загальне значення речення, таким чином, відповідає вже встановленим раніше законам цього «плоского» світу. Для розуміння його смислу, потрібно, як і у випадку з суб'єктом, шукати смисл для «двійника», яким стає «подія», що не «змішується» зі своїм просторово-часовим здійсненням у предметній сталості.

Ідея Ж.Дельоза про «подію» як «двійника» смислу віднайшла своєрідне продовження у творчості іншого відомого французького філософа – Ж.-Ф. Ліотара. Аналізуючи різні «мовні ігри», він уводить поняття «режим речення», розуміючи під ним набір правил, згідно з якими знаходять смисл речення тієї або іншої функціональної орієнтації. Палітра функцій досить різноманітна – від функції «міркувати» до функції «приписувати», при цьому кожне речення визначається своєю функцією і нередукованістю в інший функціональний режим: не можна, наприклад, речення «режиму пізнання» перевести в «режим міркування». З «режимом речення» пов'язаний «жанр дискурсу» – це якість і сукупність правил, завдяки яким «нередуковані одне до одного» речення різного функціонального режиму можна узгоджувати одне з одним, щоб мати нагоду досягнення певної мети (виправдати, оцінити, контролювати). Речення, з погляду Ж.-Ф. Ліотара, є унікальною подією, зв'язок якої з певним станом відбувається через «функціональний режим». Це такі ж ефекти поверхні, як і в Ж.Дельоза, відокремлені один від одного за допомогою «ніщо»; і коли відбувається «забуття ніщо», виникає можливість поєднання речення в межах конкретного жанру дискурсу: одне речення одержує статус «попереднього», інше – «подальшого». Кожне речення оточене розривами «ніщо», які маскуються системами пов'язаних один з одним «випадкових

речень різних функціональних режимів, смисл яких розкривається завдяки наявності подій» [3, с. 84].

У контексті тлумачення символу даний підхід Ж. Дельоза можна проілюструвати «семантичним підходом», репрезентованим Ю. Лотманом. У роботі «Символ у культурі» автор визнає можливість двох підходів – раціонального та ірраціонального. В одному випадку символ виступає як знак, в другому – як накопичувач пам'яті культури. Специфіка такого підходу полягає в тому, що символ накопичує значення, в яких коли-небудь виступав, – «пронизуючи» культуру по вертикалі. Із однієї історичної епохи символ із властивим для нього набором значень переходить в іншу, де здобуває нові смислові значення, не втративши попередніх. Символ виступає як механізм «пам'яті культури», як «послання інших культурних епох (інших культур), як нагадування про стародавні (вічні) основи культури» [4, с. 67]. У структурі символу наявний момент поєднання різних знакових систем семіосфери, що охоплює різні коди, мови, культурні світи, напрямки і види людської діяльності.

Раціональний та ірраціональний підходи в тлумаченні символу, запропоновані Ю. Лотманом, у Ж. Дельоза виступають як дві серії «дуальностей подій». Але не як традиційні бінарні опозиції класичної метафізики (матерія–свідомість, природа–дух), не як бінарні опозиції неklasичної філософії (раціональне–іраціональне), а як характеристики такого світу, котрий складається з речей і того, що виражене цими реченнями (смислів). У такому прочитанні «дуальності» не протистоять одна одній, а є двома компонентами одного цілого. Вони розділені лише «поверхнею», на якій можливі як їх зіткнення, так і взаємні переходи. У світі «поверхні» важливим є компонент «говорити», що постає як рух «поверхні», ідеальних атрибутів і «безтілесних» подій [3, с. 85]. Останні й є умовою формування символів (символічного світу).

Ствердження символів, таким чином, обумовлюють дві дуальності – «причини» і «ефектів», «тілесних речей» і «безтілесних подій» (у світі «глибини»), та «речей» і «речень», «тіл» і «мови» (у світі «поверхні»), оскільки смисл не існує зовні речення, що виражає його. Разом з тим, смисл є атрибутом не самого речення, а «стану речей», відображеного в ньому. «Подія» фіксується в мові, але «оживає» тільки в речах, що знаходяться на двох сторонах межі, репрезентованої смислом, яка ні змишує, ні поєднує їх. Другий тип «дуальності» проявляє себе за допомогою смислу, оскільки речення, будучи одним і тим же, може мати декілька смислів одночасно. Як зазначає Ю. Лотман, символ являє собою децю «виокремлене» із оточуючого семіотичного контексту; являючи «закінчений текст, символ може не включатися в який-небудь синтагматичний текст, а якщо і включається в нього, то зберігає при цьому смислову і структурну самостійність» [4, с. 148].

На відміну від Ж. Дельоза, Ю. Лотман підкреслює момент «архаїчності» й «кусталеності», що дозволяє символу виступати «згорнутим» генератором «культурної пам'яті». У Ю. Лотмана символ – не тільки «міст» від одного рівня буття до іншого, але певна точка дотику між світом дійсним і віртуальним, реальним і надреальним, раціональним та ірраціональним, земним і вищим. Крім того, цей «міст» поєднує епохи.

У Ж. Дельоза момент «зсуву» (зрушення) дуальності «всередина речення» обумовлює подвійність становища смислу, що викликає до життя серію його парадоксів – регресу, роздвоєння, нейтральності. Власне, вони також є символічними «мостами» в дуальному роздвоєнні. Так, суть парадоксу «невизначеного розмноження» або «регресу» полягає в тому, що кожен, хто говорить, уже «поміщений» у смисл, інакше він не лише не може говорити, але й думати. Виходить нескінченний регрес того, що мається на увазі при розмові, котрий засвідчує як безсилля того, хто говорить, так і всеsilля мови. Парадокс «стерильного роздвоєння» або «сухого повторення» означає, що тільки тіла діють і зазнають дії, але не безтілесні сутності, які є всього лише результатами дії та зазнавання дії тілами.

Ще одним парадоксом, визначеним Ж. Дельозом, є парадокс «абсурду», названий ним «парадоксом Мейнонга». У ньому речення, які позначають несумісні об'єкти, мають смисл, хоча самі об'єкти існують без значення. Класична логіка називає ці абсурдні об'єкти «порожніми поняттями», тоді як для Ж. Дельоза вони – «об'єкти без місця», що перебувають зовні буття, мають чітке і визначене розташування в ньому «зовні», адже вони «з «над-буття» – чисті, ідеальні події, що не реалізуються в стані речей». Онтологічним висновком зі всього сказаного стає твердження про існування буття реального, яке і представляє матеріал денотації, буття можливого, виступаючого формою смислу, і над-буття, що є загальним у реальному, можливому і неможливому, і на що не розповсюджується дія логічного закону несуперечності [3, с. 87]. Якщо повернутися до Ю. Лотмана, то смисли у нього – знаки мов культури – утворюють семантичну мережу, завдяки якій вони підтримують сутність речі, від глибинних її смислів до сучасних значень. Причому в множинності інтерпретації, які досягаються різними засобами, в тому числі й мовою.

Дана ситуація обумовлює становлення вимоги суто функціональної єдності. Саме від цієї ідеї започатковується нова філософська критика пізнання. Ця ж ідея є основою і нового розуміння «природи мови», роблячи можливим не лише множинну його (розуміння) оприявленість, але й їх єдність в одному принципі єдиної творчої функції. Саме завдяки цій функції можна здійснити «ототожнення нетотожного» через мову, або слова. Вони є символами, тобто певні «пробні, гіпотетичні єдності, які у формі схематичних моделей концептуалізують той зміст, котрий фіксується в словах як певних умовних знаках цього змісту, через що тільки ці слова й одержують смисл і стають термінами» [7, с. 156].

Смисловий зміст слів укорінюється, таким чином, як «для кожного окремого слова, так і для їх зв'язку в цілісності людського спілкування, і мови, яка прогресивно розвивається, не в готовому предметі або речі, але винятково тільки у функціональній єдності мислення, яке здобуває і пов'язує в одне розсіянні і розкиданні в різних місцях і моментах часу зміст, – тому й аморфне, оскільки функціонально ще не об'єднане і не визначене» [7, с. 156]. Функціональна єдність визначення ще не визначеного «дечого», котре умовно називається змістом, – ось що складає «корінь» і принципову умову можливості тим символами, котрі «фіксуючим їх словам дають зміст і смисл, перетворюючи їх в терміни» [7, с. 156].

У даному контексті підкреслимо значення мислення, за допомогою якого і відбувається проникнення в смисл і наповнення його символічним значенням. Мислення реалізується через слова (мову), і у своїй єдності являє собою «символі єдності, які наповнюють зміст, які укорінені у верховній єдності функції думки, єдності, яка робить можливим будь-який взагалі смисл і будь-який зміст» [7, с. 157]. Іншими словами, ця функціональна єдність має творчий характер і є джерелом виникнення окремих антиципацій специфічних видів єдностей – тих «моделей–схем», тих «символів, котрі, фіксуючись в словах, повідомляють цим останнім зміст і смисл, немовби наповнюючи їх значенням і зводячи в роль термінів» [7, с. 157]. Таким чином, об'єднуюча функція мислення є в той же час і сила єдності «внутрішньої форми» мови, у всій її універсальності, як вразу пізнання предмету і буття.

Зазначимо, що для всіх форм соціокультурного буття (мистецтва, релігії, моралі тощо) і тим самим для всіх видів і форм мови, як їх виразу, залишається в якості основного те ж відношення, – усі вони передбачають ту ж саму творчу силу функції мислення, хоч би і відмінної так чи інакше від функції пізнання. Адже всі ці формули культурного буття являють собою постійно виникаючі світи, які розвиваються, і в них не просто знаходиться відображення щось емпірично дане, але які, навпаки, викликаються до життя кожного з них завдяки особливому, достатньому принципу. У силу чого в кожному з цих світів «відповідна йому основна духовна функція повинна мати можливість утворити і своєрідний тип символічних оформлень, хоча і не однорідних з інтелектуальними символами, але все ж рівноцінних з ними по їх врешті решт спільному з ними духовному першоджерелу, – по тій «первісній–основній» функції, котра повинна домінувати над всіма видами відкриттів і основних функцій, які підлягають відкриттю» [7, с. 158], – переконаний Б. А. Фохт.

У свою чергу «інтелектуальні символи» мисляться як «репрезентації не предметів і подій, а свідомих посилянь і результатів свідомості» [5], – зазначають М. К. Мамардашвілі і А. М. П'ятигорський. При цьому символи можуть виступати і в якості безпосереднього «означення» свідомості, й «означувати» щось «предметно подібне», що побічно репрезентує свідомість. Тобто за символом в аспекті конкретності свідомості насправді нічого немає. Символи співмірні з розумінням, і тому оперування символом як «знаком» передбачає «не реконструкцію денотата цього знаку, а реконструкцію суб'єктивної ситуації породження, як денотата, так і знаку, тобто ситуацію розуміння. Отже, символ передбачає необхідність дуже тонкого і непростого спілкування з собою» [5]. Власне, як інтелектуальний процес, оскільки мова йде про мислення («Я мислю, отже існую – Р. Декарт), це «спілкування з собою» й обумовлює формування інтелектуальних символів, які породжують певні смисли.

Дана ситуація, на наш погляд, є результатом нової постановки проблеми буття, перенесення його в сферу мислимого. І саме мислення тепер одержало зовсім новий смисл і цінність. Воно перестало бути «простим супроводжуючим моментом буття, його зворотною стороною, простою рефлексією про нього, але відкрившись в своєму новому аспекті, одержало тепер значення тієї своєрідної внутрішньої форми (свідомості), котра визначає собою і внутрішню форму буття» [7, с. 152].

Лише по-новому зрозуміле мислення в його новій, більш глибокій кореляції до реальності може відкрити шлях до розуміння і тієї специфічної форми буття, яка відкривається в мові. Завдяки їй виникає можливість розуміння смислу того, що відбувається, а також смисл символічних форм буття – соціального, культурного, духовного. Без філософського аналізу і переходу від внутрішньої форми буття, обґрунтованій у внутрішній формі мислення, до мови, як виявленню того й іншого, як до маніфестації буття через начало мислення, – без цієї принципово нової методологічної установки проблема «символу» не може бути вирішена.

Список використаних джерел

1. Делёз Ж. Логика смысла / Ж. Делёз. – М.: Издательский Центр «Академия», 1995. – 266 с.
2. Загороднюк В. П. Бачення знання та людини у філософії модерну та постмодерну / Загороднюк В. П. // Філософська думка. – 2006. – №4. – С. 3–21.
3. Куцупал С. В. Французька філософія другої половини XX століття: дискурс із префіксом «пост»: Монографія / Куцупал С. В. – К.: ПАРАПАН, 2004. – 324 с.
4. Лотман Ю. М. Внутрішні світи мов. Человек – текст – семіосфера – історія. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
5. Мамардашвили М. К. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символизме и языке / Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. // Электронный ресурс: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/mampgor/index.htm>.
6. Сычева С. Г. Проблема символа в философии / Сычева С. Г. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2000 – 197 с.
7. Фохт Б. А. Понятие символической формы и проблема значения в философии языка Э. Кассирера / Б. А. Фохт // Вопросы философии. – 1998. – №8. – С. 150–174.

УДК 168.141.3.539

Тетяна Кичирук, асистент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природокористування України, Україна, м. Київ

Поняття «нелінійне мислення» у науковому дискурсі філософської науки*Досліджується зв'язок між ідеями та вченнями філософів класичної та неklasичної доби історії філософії та положеннями концепції нелінійного мислення.***Ключові слова:** нелінійне мислення, самоорганізація, система, діалектика.**Татьяна Кичирук. Понятие «нелинейное мышление» в научном дискурсе философской науки***Исследуется связь между идеями и учениями философов классической и неклассической эпохи истории философии и положениями концепции нелинейного мышления.***Ключевые слова:** нелинейное мышление, самоорганизация, система, диалектика.**Tetyana Kichiruk. The term «non-linear thinking» in the scientific discourse of philosophy of science***Deals with the link between ideas and teachings of the philosophers of classical and non-classical periods of the history of philosophy and the provisions of the concept of non-linear thinking.***Keywords:** nonlinear thinking, self-organization, system, dialectic.

Поняття «нелінійне мислення» в останні роки набуло широкої популярності в філософському світі. «Нелінійне мислення» в науці та техніці протиставлялось «лінійному мисленню». Зокрема це поняття стало одним з головних об'єктів галузі міждисциплінарних досліджень – синергетики. Проте, його історико-філософський аспект тривалий час залишався поза увагою. Прискорення розвитку науки та техніки останнього десятиріччя та його наслідок на буття людини зумовило необхідність детального дослідження збоку всіх філософських напрямків. Предметом філософської рефлексії воно стало вже після того, як увійшло в категоріальний апарат фундаментальної науки. І.С. Добронравова, один з перших філософів, хто почав досліджувати дане поняття, вважає, що нелінійне мислення виникло та затвердилось як стиль наукового мислення в другій половині ХХ століття через усвідомлення «нелінійності фізичних взаємодій, біологічних і соціальних процесів, що висуває на перший план нестійкість і неоднозначність ситуації вибору і його безповоротність, невимовність процесів формування нових структур з елементів» [10, с.127].

Проблемі філософської інтерпретації поняття нелінійного мислення протягом останніх років було присвячено ряд публікацій, серед яких слід виділити найпершу та найгрунтовнішу працю І.Пригожина та І.Стенгерс «Порядок з хаосу. Новий діалог людини з природою» [13], праці Е.Ласло «Століття біфуркацій» [12], О.Тофлер [14], праці вітчизняних та російських філософів І.С. Добронравова [10], В.С. Лук'янець, Г.Г. Малинецкого, В.І. Аршинова, В.Г. Буданова, О.Н. Князевої, М.С. Кагана, А.П. Назаретяна, В.С. Стьопіна та інших. В перелічених працях досліджуються переважно світоглядні, наукові, антропологічні та соціальні аспекти. Разом з тим моменти історико-філософського дослідження поняття нелінійного мислення ми можемо знайти лише у деяких авторів (І.Пригожина та І.Стенгерс, І.С. Добронравова, О.Н. Князевої).

Виходячи з необхідності цілісного історико-філософського дослідження поняття «нелінійне мислення», дана стаття ставить за мету розглянути ідеї та концепції філософів класичної доби, що за змістом перетинаються з основними принципами та рисами нелінійного мислення; розглянути основні етапи становлення «не-лінійного» світогляду в історії філософії.

Незважаючи на те, що усвідомлення нелінійності й самоорганізації як засадничих принципів онтологічної картини світу, відбулося у другій половині ХХ ст., а термін «нелінійне мислення» був введений Л.І. Мандельштамом в 30–ті рр. ХХ століття, генетичне коріння цих ідей сягає творчої спадщини давньогрецького мислителя Геракліта, який, формуючи власну онтологічну концепцію, заклав теоретичні засади філософії становлення. Зокрема, широко відомими сьогодні є такі зафіксовані Платоном положення концепції Геракліта як: «усе рухається й ніщо не знаходиться в спокої... і, уподібнюючи суще течії ріки, він говорить, що неможливо двічі ввійти в ту ж саму ріку» [5]. Незважаючи на обґрунтовані В.Ф. Асмусом видозміни, висловлювань Геракліта, все ж засадничою для усіх тез давньогрецького мислителя залишається думка про те, що рух – це найзагальніша характеристика процесу світового життя, він поширюється на всю природу, на всі її предмети та явища. Суттєво, що, за Гераклітом, універсальність руху відноситься як до речей, що існують вічно, так і речей, що знаходяться у постійній зміні, тобто обумовлені тимчасовим рухом. З цього приводу він стверджує, що «Не тільки щодня нове сонце, але сонце, безупинно обновляється» [5, с.34]. На думку російського дослідника Д.М. Бозарова, саме ці гераклітівські ідеї розвитку та динаміки світу «стали основою філософії становлення, відкривши нову тему в історії людської культури» [6].

Звернемо увагу, що діалектична концепція Геракліта, яка зосередила свою увагу на рухливості та мінливості світу, стала новим «акордом» (Б.Кузнецов) в історії філософської думки, оскільки, як стверджує

К.Поппер, «Відкриття Геракліта на довгий час визначило шляхи розвитку грецької філософії. Філософські вчення Парменіда, Демокрита, Платона й Аристотеля можна справедливо характеризувати як спробу розв'язати проблеми постійно змінного світу, який відкрив Геракліт» [11].

Аналізуючи вплив ідей Геракліта на подальший розвиток філософської думки, не можна обійти увагою Аристотеля, який активно полемізував з Гераклітом, заперечуючи його твердження про універсальність руху, оскільки воно передбачає одночасне існування буття і небуття. Разом з тим, саме аристотелівська полеміка з Гераклітом, повідомляє важливу для сучасної нелінійної парадигми, зокрема, ідеї цілісності системи, думку Геракліта про взаємозв'язок цілого та його частин. Ця думка Геракліта, на наш погляд, досить близька античного атомізму, представленого Левкієм, Демокритом та Епікуром. Загалом ідейна спорідненість матеріалістичної діалектики Геракліта та атомізму Левкія і Демокрита є цілком очевидною. Зокрема, обидві концепції підкреслюють динамічність, недетермінованість, а відтак і неоднозначність інтерпретації світу.

Ці підліди для античного світогляду ідеї, які позбавляли людину від страху надприродного, не змогли задовольнити вимоги новоєвропейської науки. Остання, спрямована на активне перетворення світу, проорокування можливих варіантів розвитку майбутнього, а відтак вимагає від природи покірності та законслухняності. І.Ньютон описував світ, де діють детерміновані закони. Картина світу була логічною та цілісною, вся кількість руху пояснювалась через потягу сили. Доповнюючи І.Ньютона, П.Лаплас запропонував свою модель, що пізніше набула назви «демон Лапласа»: «Інтелект, наділений точними і докладними відомостями про місцезнаходження всіх речей, з яких складається світ, і дії всіх природних сил і здатний піддати аналізу цю величезну кількість даних, зміг би виразити в одній і тій самій формулі рух найбільших тіл у Всесвіті і найдрібніших атомів: для нього не залишалося б незрозуміlostей, і майбутнє, як і минуле, було б перед його очима» [2, с.122].

Перші обмеження класичної науки та механізму, як її головної ідеї мислителі помітили ще у ХVIII – початку ХІХ ст. Зокрема, в цьому контексті варто пригадати Б.Паскаля та С.К'єркегора, які говорили про ізолюваність та самотність людини у сучасному їй світі, й приходили до антинаукових висновків. З іншого боку, Д.Дідро, Г.Гегель, А.Уайтхед, А.Бергсон тощо, обґрунтовували межі сучасної їм науки.

В цьому контексті досить цікавими є думки Д.Дідро. Властиво, що саме проблема організації живої матерії, не була вирішеною в межах сучасної йому науки. Саме тому він звернув увагу на проблему «життя» в момент найбільшого триумфу ньютонівської науки. Зокрема, в уявній розмові з Д'Аламбером, Д.Дідро доводить неадекватність механістичного тлумачення природи й наводить приклад з яйцем: «Гляньте на це яйце. – пише він. – <...> Байдужа маса до того, як у нього попадає зародок... За допомогою чого ця маса знаходить нову організацію, чутливість, життя? За допомогою тепла. Що народжує в ній тепло? Рух. <...> Вона рухається, потім з'являється нитка. Вона росте й здобуває колір, формується плоть <...> і перед вами жива істота... І ось стінка яйця зруйнована, і виникає птах. <...> Чи станете ви стверджувати разом з Декартом, що це всього лише не більш ніж імітаційна машина? ...» [3, с.166].

Як бачимо, на противагу раціональній механіці, яка розглядає матеріальну природу як сукупність інертної маси та руху, Д.Дідро апелює до одного із найстаріших джерел нахнення фізиків, а саме: до росту, диференціації й організації ембріона. Цей приклад є надзвичайно цікавим, оскільки підкреслює самоорганізацію, методологію якої було розроблено вченими ХХ століття. Наприклад, І.Р. Пригожин коментував його як «поступову організацію, що відбувається в біологічному «просторі»; форми, диференційовані із зовні однорідного середовища, виникають у потрібний час і в потрібному місці в результаті дії складних і погоджених між собою процесів» [13, с.130]. Суперечність класичної науки, на думку Д.Дідро, може бути вирішена в рамках сучасної йому хімії та медицини, оскільки матерія тут постає активною, здатною самоорганізовуватися й породжувати живі організми. Загалом, Д.Дідро прагне відродити розірвану Р.Декартом цілісність світу і тим самим пояснити існування людини.

Характерно, що недоліки класичної науки помічали не лише представники експериментального природознавства, але й німецької класичної філософії. В цьому контексті доречно пригадати філософську систему Г.Гегеля, в рамках якої природа має космічні масштаби. Суттєвим, у контексті даної статті, є положення філософа про зростаючі рівні складності в організації й самоорганізації природи. Зокрема, за Г.Гегелем, мета природи полягає в самореалізації її духовного початку. Гегелівська філософія природи послідовно включає в себе все, що заперечувалося ньютонівською наукою. Зокрема, в основі її лежить якісна відмінність між простою поведінкою, яка описується механікою, і поведінкою таких складних систем як живі істоти. Властиво, що гегелівська філософія природи заперечує можливість зведення цих рівнів один до другого, тобто мислитель не погоджується з думкою класичної науки про те, що відмінності між структурними рівнями буття не суттєві, а відтак природа в своїй основі проста і однорідна. Г.Гегель переконаний, що в природі існує ієрархія, в якій кожен рівень передбачає попередній.

Цілком очевидно, що Г.Гегель добре усвідомлював той факт, що введені ним структурні рівні буття, які, на думку І.Пригожина та І.Стенгерс «ми незалежно від власної інтерпретації Гегеля можемо вважати відповідними ідеї зростаючої складності в природі і поняттю часу, збагачують

зміст з кожним переходом на більш високий рівень» [13, с. 140], йшли в розріз з основними принципами тогочасного природознавства. Саме тому, мислитель був змушений обмежити межі та значимість останнього, показавши, що математичний опис обмежується лише тривіальними ситуаціями.

Властиво, що вплив Г.Гегеля на становлення сучасного нелінійного мислення не обмежився введенням ієрархічної системи природи, а відтак і формуванням ідей про якісну відмінність рівнів буття. Поряд з іншим, у вченні про сутність із «Науки логіки», знаходимо співзвучність ідей вченого з аналізом причинності у сучасній синергетиці. Зокрема, Г.Гегель пише: «Реальна необхідність, містить випадковість, вона повертається в себе з указаного неспокійного інобуття дійсності й можливості щодо один до одного...» [9, с. 197]. Ця характеристика прекрасно змальовує ситуацію самоорганізації, коли в проміжках між біфуркаціями система підпорядковується макроскопічним законам хімічної кінетики, а в околицях біфуркації опиняється у стані «неспокійного інобуття дійсності й можливості», коли дійсність містить у собі різні можливості, і вони рівноймовірні. Здійснивши випадковий вибір, система знову виходить на шлях необхідності, де діє вже виникла причина.

Як бачимо, натурфілософська система Г.Гегеля стала цілком послідовним філософським відгуком на ключові питання й проблеми часу. Однак, як в період її формування так і ще для ряду поколінь природодослідників вона стала предметом нерозуміння та неприязні. В себе основні положення сучасної концепції нелінійного мислення.

Інша спроба розвинути ідеї Д.Дідро та Г.Гегеля була здійснена в рамках інтуїтивної філософії А.Бергсона. На його думку, всі обмеження, сучасної йому, наукової раціональності можуть бути зведені до одного: нездатність зрозуміти тривалість, оскільки наукова раціональність зводиться до послідовності миттєвих станів, пов'язаних причинно-наслідковими зв'язками. В свою чергу, А.Бергсон визначає час, як «створення нового або взагалі нічого» [1, с. 361]. В свою чергу, природа, розглядається вченим як зміна, невинне створення нового, цілісність, створювана у відкритому за самою своєю суттю процесі розвитку без попередньої встановленої моделі. Єдина частина цього розвитку, яку може досягнути розум, – це те, що йому вдається зафіксувати у вигляді маніпульованих і вичислених елементів у співвідношенні з часом. Вони розглядаються просто як послідовність окремих моментів.

Загалом, інтуїтивістська філософія А.Бергсона, як і натурфілософська система Г.Гегеля, не прагнула підірвати засади класичної науки. Обидва дослідники, розуміючи обмеженість класичної картини світу намагалися сформувати в її рамках нові підходи до реальності. Аналогічні проблеми ставить перед собою й А.Уайтхед. Сучасна філософія, на його думку, стала здійснювати складні коливання між трьома крайніми точками зору: дуалістів і двох різновидів моністів, з яких одна поміщає розум всередину матерії, а інша – матерію всередину розуму. На відміну від І.Канта, А.Уайтхед не вважав, що між наукою і філософією існує принципова відмінність й прагнув сформулювати принципи, які дали б можливість охарактеризувати всі форми існування – від каміння до існування людини. Завдання філософії А.Уайтхеда вбачав у тому, щоб поєднати перманентність і зміну, мислити речі як процеси, показати, як «виникаюче» формує окремі сутності, як народжуються і вмирають індивідуальні тотожності. У процесі генезису, все суше уніфікує різноманіття світу, оскільки додає до цього різноманіття безліч відносин. При створенні кожної нової сутності «множинне знаходить єдність і росте як єдине ціле» [4, с. 26]. Примітно, що поставлена А.Уайтхедом проблема перманентності і зміни знайшла відображення у сучасній фізиці.

Важливий внесок у розуміння нелінійності світу та необхідності відповідного мислення зробив відомий вчений та філософ, батько вітчизняної науки В.І. Вернадський у вченні про біо– та ноосферу. За ним біосфера є цілісною системою й має високий ступінь самоорганізації. Вона є результатом «досить тривалої еволюції у взаємозв'язку з неорганічними умовами» і може бути розглянута як закономірний етап у розвитку матерії. Біосфера з'являється в якості особливого геологічного тіла, структура й функції якого визначаються специфічними особливостями Землі й Космосу. Разом з тим, аналізуючи специфіку біосфери, В.І. Вернадський зазначав, що її функціонування обумовлене «існуванням в ній живої речовини – сукупності живих організмів, що її населяють» [8, с. 14].

Властиво, що біосфера як відкрита (жива – Т.К.) система для підтримки свого існування повинна мати динамічну рівновагу. Але це особливий тип рівноваги. Система, що перебуває в абсолютно рівноважному стані не може розвиватися. Відтак, біосфера, за В.І. Вернадським, є динамічною системою, що перебуває в постійному розвитку. Результатом такого саморозвитку, який, з одного боку, залежить від внутрішніх взаємин структурних компонентів біосфери, а з іншого – знаходиться під впливом антропогенного фактору, може стати формування якісно нових компонентів системи.

Аналізуючи вплив антропогенних факторів, В.Вернадський відзначає, що зміни у структурі біосфери досить часто є результатом діяльності людини [7, с. 47]. В цьому контексті, варто наголосити, що з біосферою тісно пов'язана і сама людина, а відтак, еволюційний процес живих речовин, що охопив біосферу, позначається, з одного боку, на її примітивних природних тілах, а з іншого – одержує особливе геологічне значення завдяки тому, що формує нову геологічну силу – наукову думку соціального

людства [8, с. 18–19]. Саме під впливом останньої, біосфера переходить у новий стан — ноосферу [8, с. 15].

Як бачимо, у В.Вернадського, еволюційна теорія отримала принципово новий зміст. З одного боку, вона позбулася обмежень дарвінівської концепції, а з іншого – сформувала принципово нове розуміння власного об'єкта: біосфера розглядається як цілісна (включає фізичний, геохімічний, біологічний зріз), динамічна система, що розвивається під впливом, з одного боку, внутрішніх чинників, а з іншого – біфуркаційних, вони пов'язані із внутрішньою перебудовою системи. Властиво, що усвідомлення цієї цілісності має неминущу евристичну цінність, оскільки багато в чому визначає стратегію подальшого розвитку людства. Від того, як людина буде будувати свої взаємини з навколишнім світом, залежить саме його існування.

Важливий крок у розробці концептуальних засад нелінійного мислення, що сформувалися на основі експериментальних досліджень, був здійснений школою І.Пригожина. Її представники, на основі термодинаміки, показали, що відкриті динамічні системи, віддаляючись від рівноваги, здобувають принципово нові властивості й починають підкорятися особливим законам. При сильному відхиленні від рівноважної термодинамічної ситуації виникає принципово новий тип динамічного стану матерії. І.Пригожин назвав його дисипативною структурою, специфіка якої значною мірою залежить від умов її утворення. Суттєвий вплив у такому процесі самоорганізації можуть, на думку вченого, відігравати зовнішні фактори [13, с. 54–55]. Цей висновок є досить важливим, оскільки він стосується усіх відкритих систем, що мають незворотний характер. Незворотність – це те, що характеризує усі невідновлені стани. Вони «несуть у собі стрілу часу» і є джерелом порядку, породжуючи високі рівні організації [13, с. 54–55].

Особливе значення має розвинена І.Пригожином та його колегами ідея про те, що «стріла часу» проявляється в комбінації з випадковістю, тобто тоді, коли випадкові процеси здатні породити перехід від одного рівня самоорганізації до іншого, якісно змінюючи систему. Варто наголосити, що описуючи цей механізм, І.Пригожин підкреслює визначальне значення внутрішніх станів системи в процесі саморозвитку, оскільки, на його думку, для дисипативних структур властиве формування порядку через флуктуації, які є випадковими відхиленням величин від їхнього середнього значення. Іноді ці флуктуації можуть підсилюватися, і тоді існуюча організація не витримає й руйнується. У такі переломні моменти (точки біфуркації) виявляється принципово неможливим передбачити, у якому напрямку буде відбуватися подальший розвиток, чи стане система хаотичною або перейде на більш високий рівень упорядкованості [13, с. 17–18]. Випадковість у цей момент як би підштовхує те, що залишилося від системи, на новий шлях розвитку, а після вибору шляху знову в силу вступає детермінізм, і так до наступної біфуркації [13, с. 28–29]. При цьому, чим складнішою є система, тим більшу чутливість вона має стосовно флуктуацій, а це значить, що навіть незначні флуктуації, підсилюючись, можуть змінити структуру, і в цьому змісті наш світ постає позбавленим стабільності [13, с. 386].

Підводячи підсумки зазначимо, що теорія самоорганізації, що описана в термінах термодинаміки невідновлених процесів, виявляє важливі закономірності розвитку світу. Уперше виникає науково обґрунтована можливість подолати існуючий тривалий час розрив між вченнями про живу й неживу природу. Відтак, цілком слушним з цього приводу видається висновок О.Тофлера, який зазначає, що І.Пригожин перевіривши час, відкриває новий діалог людини й природи [14, с. 17].

Проведене дослідження свідчить про те, що основні положення нелінійного мислення, такі як: емерджентність, біфуркаційність, складність системи, динамічність, взаємопов'язаність причини та наслідку – були відігравані в класичній філософії в рамках діалектичного вчення Геракліта, Г.Гегеля ідеї розвитку значною мірою присутні в філософії Д.Дідро, вченні В.І. Вернадського про біосферу та філософії життя А.Бергсона та А.Уайтхеда. Проте засновники концепції нелінійного мислення І.Пригожина, І.Стенгерс не повною мірою використали методологічний апарат, розроблений діалектиком в своєму вченні. Отже звернення синергетики та концепції нелінійного мислення може значною мірою розширити та вдосконалити дані філософсько-наукові вчення.

Список використаних джерел

1. Bergson H. L'evolution creatrice. – In: Bergson H. Oeuvres. – Paris: Editions du Centenaire, PUF, 1970. – p. 784. Английський переклад: Bergson H Creative Evolutio. – L.: Macmillan, 1911.
2. Capek M. The Philosophical Impact of Contemporary Physics. – Princeton, 1961. – сr. 122.
3. Diderot D. d'Alembert's Dream. – Harmondworth: Penguin Books, 1976. – P.166–167.
4. Whitehead A.N. Process and Reality: An Essay in Cosmology. – N. Y.: The Free Press, 1969. – p. 26.
5. Асму В.Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 2005. – 408 с.
6. Бозаров Д.М. Концептуальные основания нелинейного мышления // Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/977/65/>
7. Вернадский В.И. Биогеохимические очерки. – М.–Л., 1940.
8. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетное явление. – М., 1977.

9. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.1. Наука логики. – М.: Мысль, 1974. – 452 с.
10. Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И.С. Добронравова. – К.: Либідь, 1990. – 152 с.
11. Кузнецов Б. Цит. За Бозаров Д.М. Концептуальные основания нелинейного мышления // Режим доступу: <http://credonew.ru/content/view/977/65/>
12. Ласло Э. Век бифуркации. Постигание изменяющегося мира [Электронный ресурс] / Эрвин Ласло // Путь. – 1995. – №7. – С.3–129. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/laslo77.htm>
13. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И.Пригожин, И.Стенгерс; [пер. с англ. Ю.А. Данилова]. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
14. Тоффлер О. Наука и изменение (Предисловие) / Олвин Тоффлер // Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – С.11–33.

* * *

УДК 141.7(091)

Наталія Зінченко, канд. філософських наук, викладач кафедри філософії та суспільних наук, Українська медична стоматологічна академія, Україна, м. Полтава

Симулякр: походження та значення поняття

Здійснюється історико-філософський аналіз поняття симулякр, його інтерпретація французькими філософами Ж.Бодрийяром, П.Клоссовськи, виявлено моменти схожості та відмінності у тлумаченні даного поняття представниками класичної та некласичної філософії.

Ключові слова: постмодерна філософія, симулякр, порядок симулякрів, симуляція.

Наталія Зинченко. Симулякр: происхождение и значение понятия

Предлагается историко-философский анализ понятия симулякр, рассматривается его интерпретация французскими философами Ж.Бодрийяром, П.Клоссовски, определены моменты схожести и различия в толковании данного понятия представителями классической и неклассической философии.

Ключевые слова: постмодерная философия, симулякр, порядок симулякров, симуляция.

Nataliya Zinchenko. Simulacrum: the origin and meaning of the term

It is proposed historical and philosophical analysis of the concept of the simulacrum, is considered his interpretation of the French philosophers Jean Baudrillard, P.Klossowski, identified points of similarity and differences in the interpretation of the concept of representatives of classical and non-classical philosophy.

Keywords: postmodern philosophy, simulacrum, the order of simulacra, simulation.

Кінець минулого та початок нинішнього століття позначені постійними експериментами у сфері штучної реальності та різноманітних засобів її формування і моделювання (особливо у цьому сенсі значимим створення та розповсюдження інтерактивних комп'ютерних ігор, де стає можливою і необхідною комунікація з самим персонажем гри), а також заміна реальних речей та відношень на їхні аналоги-симулякри, позбавлені онтоко-онтологічних характеристик, призвели до змін у моделях та способах комунікації, яка тепер відбувається у межах симулятивної сфери, функціонування якої скеровується законами «холодного зваблення». Тому ми повсюди живемо у світі, навидовижу схожому на оригінальний – речі в ньому продубльовані за своїм власним сценарієм, але це світ симулякрів, ерзаців.

Поняття симулякр не було об'єктом спеціального дослідження, проте дотично, про нього йшлося у роботах російських авторів – О.Печьонкіної, В.Косихіна, А.Д'якова, Н.Маньковської, а також українських – С.Куцепал, В.Лук'янця, В.Ляха, В.Огорокова, О.Соболь, О.Хоми, В.Ярошовця та ін.

Мета представленої статті – здійснення історико-філософського аналізу поняття «симулякр», визначення сутності цього поняття у творчих доробках французького мислителя Ж.Бодрийяра.

Поняття «симулякр» виникає ще у втрачених античних філософів для позначення певної подоби, копії дійсності, яка є результатом імітації цієї дійсності. В теорії античної естетики симулякр виступав синонімом поняття «художній образ», а Лукрецій перекладав словом *simulacrum* те, що Епікур називав *eicon*, тобто пізнавальний образ.

Семантичне навантаження цього поняття кардинально змінюється у період Нового часу, який характеризується нав'язливим домінуванням значної кількості підробок, імітацій дійсності, особливо в архітектурі. Просвітництво та романтизм лише посилили плінність поняття «симулякр» в напрямку підміни реальності її симулятивними копіями. Найбільш вдалий час для триумфу симулякру – друга половина минулого століття та ХХІ століття, коли, за влучним виразом Н.Маньковської, симулякр символізує кінець референціальності та імітації. Це вже – «муляж, ерзац дійсності, чиста тілесність, правдоподібна подоба, пуста фор-

ма – видимість, що витіснила з естетики художній образ і зайняла його місце» [1].

С.Зенкін у вступній статті до книги Ж.Бодрийяра «Символічний обмін і смерть» зауважує: «Поняття симулякр («видимість», «подоба») – дуже давнє, в європейській філософії воно існувало починаючи з античності, причому звичай включалося у теологічну схему репрезентації, сформульовану Платоном: існує ідеальна модель-оригінал (ейдос), відносно якої можливі вірні або невірні подоби. Вірні подоби-копії характеризуються своєю схожістю з моделлю, а невірні подоби-симулякри – своєю відмінністю (від моделі і один від одного), але спільною для тих і інших є їхня співвіднесеність, позитивна або негативна, з трансцендентальним зразком» [2,с.8].

Саме у такому ключі симулякр розглядається представниками постмодерної філософії, які відмовляються від референції на користь інтерпретації, оголошуючи симулякр («точну копію, оригінал якої ніколи не існував», за словами П.Клоссовськи) специфічним засобом спілкування, сучасною моделлю комунікації, яка заснована на тому, що співрозмовники повинні реконструювати конотативні сенси висловлювань одне одного, здійснюючи тим самим «відкритість існування», ототожнюючи ідентичність зразка і подібність копії. За оцінкою П.Клоссовськи, якщо поняття і понятійна мова передбачають те, що Ж.Батай визначає як «замкнене існування», то відкритість, що реалізується у процесах комунікації, це «відкритість існування або досягнення інтегральності існувань... можуть бути розвинені лише як симулякри понять» [3,с.900]. Важливе методологічне значення поняття симулякра полягає в тому, що воно утверджує примат одиничного по відношенню до загального. Його постмодернізм розглядає як «систему, – в якій відмінне співвідноситься з відмінним засобом самого відмінного» [4,с.334].

Ж.Батай уводять дихотомію «відкритість існування» – «замкнене існування», наслідком чого стає поява «понятійної мови». Традиційно поняття оголошується носієм константного значення, знання про індивідуальний суб'єкт, на протиположності цьому актуалізація значення симулякру здійснюється лише у комунікативних процедурах, тобто «симулякр – це векторне явище, спрямоване у процесі комунікації від адресанта до адресата» [3,с.900].

Таким чином, симулякр наділяється сенсом лише тоді, коли окремі асоціативні і конотативні його аспекти актуалізуються, розшифровуються адресатом і створюють у його уяві єдиний образ.

««Выговаривая симулякр», человек фактически освобождает и свои ассоциативные поля, и возможные коннотативные значения произнесенного, «избавляясь от себя как субъекта, обращающегося к другим субъектам, с тем, чтобы оставить в цене лишь содержание опыта» (Клоссовски), открытое для любых конфигураций. Этот схватываемый симулякром опыт может быть интерпретирован Другим (находящимся со мной в отношениях «сообщества») не посредством моего (экспрессивного и суггестивного) или его (герменевтического) усилия, но лишь посредством самодвижения ассоциативных полей и коннотативных смыслов» [3,с.900].

Варто також використати дефініцію, яка наводиться у мінському виданні «Постмодернізм. Енциклопедія»: «Симулякр – термін філософії постмодернізму, який в онтологічній проекції фіксує спосіб здійснення подійності (событийности), котрий реалізується в акті семіозису і не має іншої форми буття, окрім перцептивно-символічної; у своїй гносеологічній проекції використовується для позначення позапонятійного засобу фіксації трансгресивного досвіду» [5,с.726].

У «Новітньому філософському словнику» читаємо: «Термін «симулякр» введений в оборот постмодернізма Батаєм, інтерпретировався Клоссовськи, Кожевим, Бодрийяром і др. В контексте общего отказа от идеи референции постмодернизм радикализирует интерпретацию симулякра: постмодернистская философия задает мыслительное пространство, где «идентичность образца и подобие копии будут заблуждением» (Делез). Симулякр в этом контексте определяется в качестве «точной копии, оригинал которой никогда не существовал» (Джеймисон)» [3,с.900].

Н.Маньковська так визначає поняття «симулякр»: «Симулякр – образ отсутствующей действительности, правдоподобное подобие, лишённое подлинника, поверхностный, гиперреалистический объект, за которым не стоит никакая-либо реальность. Это пустая форма, самореференциальный знак, артефакт, основанный лишь на собственной реальности» [1,с.165].

Заслуга Ж.Бодрийяра полягає в тому, що він наділив цей концепт прозорістю та зробив його наочним. Як зауважує Дьяков: «Бодрийяр часто понимают весьма превратно – то в том смысле, что симулякр скрывает от нас некую «подлинную» реальность (то есть в платоническом духе), то утверждая, что Бодрийяр объявил реальность несуществующей (то есть в духе какого-то примитивного поп-берклианства), и то, и другое неверно» [6,с.68].

Початок створення Ж.Бодрийяром власного тлумачення симулякра – робота «Система речей», де він приходить до висновку, що не існує жодної сфери буття, вільної від симуляції, основним предметом симуляції мислитель оголошує «природність», конотациями якої є свобода та відповідальність. При цьому принцип реальності стосовно будь-якої речі виноситься за дужки, усі речі виявляються моделями, і моделей більше не залишається [7,с.154].

У роботі «Система речей» вчений ще допускає існування «непорожніх» знаків, тобто таких, що відсилають до певної реальності, пізніше він буде переконаний у тому, що існують лише «порожні» знаки, які відсилають вже не до реальності, а один до одного. У роботі «Паролі» автор доводить, що всі речі здатні вислизати у царину знаку, а «знак есть постоянное стирание вещи» [8, с. 12].

Подальший розвиток концепт симулякра отримує у Ж.Бодрийяра в роботах «До критики політичної економії знаку», «Прозорість зла», «Симулякри та симуляція» та ін.

У декількох своїх працях Ж.Бодрийяр визначає певний порядок симулякрів. У даному випадку зупинимось на тій версії, яку мислитель пропонує у праці «Симулякри і симуляція». Отже, він визначає:

- симулякри природні. Натуралістичні, які засновуються на зображенні, імітації, підробці. Вони гармонійні, оптимістичні, спрямовані на зображення природи за тим образом, що був задуманий Богом;
- симулякри виробничі, спрямовані на підвищення продуктивності, основою яких постає енергія, сила, машинерія різного ґатунку, а також уся система виробництва – це «прометейське прагнення до мондіалізації та неперервної експансії, до вивільнення безмежної енергії»;
- симулякри симуляції, засновані на інформації, моделі, кібернетичній грі, – тотальна операційність, гіперреальність, прагнення до тотального контролю [9, с. 175].

Кожний з порядків симулякрів корелюється з певним різновидом уявного: для першого порядку – це уявне утопії, для другого – наукова фантастика, а для третього – імпульсивна модель.

«В симулякре первого порядка отличие никогда не отменяется: в нем всегда предполагается возможность спора между симулякром и реальностью (их игра достигает особой тонкости в иллюзионистской живописи, но и вообще все искусство живет благодаря залогу между ними). В симулякре же второго порядка проблема упрощена путем поглощения видимостей – или же, если угодно, ликвидации реальности; так или иначе, в нем встает реальность без образа, без эха, без отражения, без видимости; именно таков труд, такова машина, такова вся система промышленного производства в целом, поскольку она принципиально противостоит театральной иллюзии» [2, с. 120].

Перехід від одного порядку симулякрів до іншого характеризує відстань, що встановлюється між реальним та уявним, – вона максимальна в утопії, де «вимальовується сфера трансцендентного, докорінно відмінний світ», значно скорочується у науковій фантастиці, бо «остання є лише диспропорційною, але якісно не відмінною проекцією реального світу виробництва» [9, с. 176].

«Избавленный от всех понятий как содержащих интенцию на идентификацию своего значения с действительностью, язык упраздняет «себя вместе с идентичностями», в то время как субъект, «изрекая» пережитый опыт, «в тот самый миг, когда он выговаривает его, избавляется от себя как субъекта, обращающегося к другим субъектам» (Клоссовски). Смыслорождение предстает в этом контексте как самоорганизация освобожденного от субъекта и выраженного в симулякре опыта, причем место устойчивого (референциально гарантированного) смысла в данном случае занимает множество коннотативных смыслов, оформляющихся на основе кооперации сюминутных ассоциаций. Таким образом, симулякр как форма фиксации нефиксируемых состояний открывает «горизонт события», по одну сторону которого – мертвящая и жесткая определенность якобы объективного и имманентного события смысла, а по другую – «ослепленность, являющаяся результатом... импозии смысла» [3, с. 900].

Проте відстань між реальним та уявним повністю поглинається в імпульсивну епоху моделей. «Моделі більше не є трансцендентністю чи проекцією. Вони більше не є уявним відносно реального, вони самі – антиципація реального і, отже, не лишають місця для жодного виду фантастичної антиципації – вони іманентні, тож не лишають місця для жодного виду уявної трансцендентності. Поле, що відкривається, – це поле симуляції в кібернетичному сенсі, тобто поле всебічної маніпуляції моделями (сценарії, інсценування симульованих ситуацій і т. ін.), але тоді ніщо не відрізняє це дійство від управління і самого дійства реального: фантастики більше не існує» [9, с. 177].

Однією з основних характеристик сьогодення, на думку Ж.Бодрийяра, можна вважати «метафізичну красу зруйнованої абстракції», оскільки остання вже не є абстракцією карти, копії, дзеркала, концепту. Абстракція тотожна симуляції. Тому наступне поняття – симуляція, яку Ж.Бодрийяр визначає як «породження моделей реальності без першопричин: гіперреальності» [9, с. 6].

Новітній філософський словник пропонує таке визначення симуляції: «Симуляція – поняття постмодерністської філософії, фіксує феномен тотальної семіотизації бытия в цілому до обретення знакової сфери статусу єдиної та самодостаточної реальності» [3, с. 901].

У процесі симуляції реальне співпадає з моделями симуляції, зникає відмінність між симуляцією та реальним, між сутністю та явищем, «залишки реального стали пустелею самого реального». Реальне втрачає властивість бути раціональним, а залишається лише операційним, а разом із ним зникає ціла метафізика, заперечується уявна рівноб'ємність, єдиним виміром симуляції стає генетична мініатюризація.

Якщо раніше для отримання статусу реальності необхідною умовою була раціональність, тепер це втрачає сенс, адже реальне більше не вимірюється жодною інстанцією. «Фактично це вже не реальне, оскільки жодне уявне не покриває його своєю оболонкою. Це гіперреальне, вироблене в результаті променистого синтезу комбінаторних моделей у гіперпросторі без атмосфери» [9, с. 7].

Руйнується традиційна дихотомія «реальне–уявне», замість неї утворюється новий симбіоз «гіперреальне–уявне», єдине, що залишається у спадок – «орбітальне циркулювання моделей та симульоване породження відмінностей». Недаремно, постнекласичний тип філософування, до якого належить і філософія постмодерну, прийнято називати «філософією відмінності», де поняття «відмінність» набуває статусу парадигми, визначається як «автентичне філософське начало» (Ж.Дельоз), а усі тотожності лише симульовані внаслідок оптичного ефекту гри розрізнення та повторення.

Більше не можна вийти з реальності і створити щось нереальне, зауважує Ж.Бодрийяр, оскільки тепер процес протікатиме у зворотному напрямку і полягатиме у створенні ситуацій «із зміщенням зображення, моделей, побудованих на симуляції, у винахідливих спробах надати їм барв реального, банального, пережитого». Симуляцію неможливо подолати, проникнути за її межі не дано нікому, вона «матова, вона не має зовнішнього вияву», втрачено дзеркало, а разом з ним і можливість зазирнути «по інший бік дзеркала». «Драматизм ситуації у тому, що якість реальності, яку ми отримуємо, дійсно вища, але, на жаль, це реальність іншого. Якість власне людського, такого, що не опосередковано технікою буття – нижча, вторинна, відчужена. Отже, наша цивілізація «як би живе». Там, де виявляється нестача реальності, з'являються інформаційні та смислові сурогати, відтворюються не стільки первинний смисл дії, скільки її ритуальне навантаження» [10, с. 86].

«Рассматривая современность как эру тотальную симуляцию, Бодрийяр трактует в этом ключе широкий спектр социальных феноменов, демонстрируя их симуляционный характер в современных условиях: если власть выступает как симуляция власти, то и сопротивление ей не может не быть столь же симулятивным; информация не производит смысла, а «разыгрывает» его, подменяя коммуникацию симуляцией общения («пожирает коммуникацию»), – симуляция, таким образом, располагается «по ту сторону истинного и ложного, по ту сторону эквивалентного, по ту сторону рациональных отличий, на которых функционирует любое социальное» [3, с. 901].

Ж.Бодрийяр переконаний, що симуляція завжди була іманентною сутністю всього того, що відбувалося у світі, а тепер настав час її явної появи, тому симуляція буде присутньою у світі до самого його скінчення.

«Симуляционность наиболее адекватно выражает амбивалентность постмодернистских артефактов, соответствует их игровой природе как иронической «копии тени» [11].

При аналізі Бодрийярівського теоретичного спадку досить часто доводиться зустрічати поняття «споживання», яке трактується автором безвідносно до матеріальної практики, не визначається ніяким речовим або візуальним змістом образів чи повідомлень, має значення лише те, яким чином все це організовується у знакову субстанцію. «Потребление, в той мере, в какой это слово вообще имеет смысл, есть деятельность систематического манипулирования знаками» [7, с. 213].

Причиною такого стану речей є те, що в сучасних умовах виробництво перетворюється на семіотичну сферу, оскільки вироблені товари артикулюються, не у контексті своєї споживчої або мінової вартості, а у вимірі знакової вартості. Окрім Ж.Бодрийяра, на це звертали увагу С.Леш, З.Бауман, Дж.Ваттімо, Б.Смарт та ін. Так, наприклад, Ф.Джеймсон, вказує на феномен семіотизації зрінок кіно на штаті Мерлін Монро, які вже трансформувалися в товар і перетворилися на свої власні образи. Суб'єкт–об'єктне відношення, яке було домінантним в епоху класичної філософії, втрачає будь-який сенс і розчиняється у вирі дискурсивних кодів.

«Бодрийяр постулирует своего рода победу спекулятивного образа реальности над реальностью как таковой («Злой демон образов»): образ «навязывает реальности свою имманентную эфемерную логику, эту аморальную логику по ту сторону добра и зла, истины и лжи, логику уничтожения сущностного референта, логику поглощения значения», он «выступает проводником не знания и не благих намерений, а наоборот, размывания, уничтожения значения (события, истории, памяти и так далее)», в силу чего современная культура утрачивает живое ощущение жизни, реальное ощущение реальности. Все это заменяется симуляцией реальности, с одной стороны, и симуляцией ее переживания («прохладное» осуществление наслаждения) – с другой» [3, с. 901].

Світове суспільство загалом та українське зокрема набувають нових рис та характеристик, нових життєвих стандартів, породжених вимогами часу. Через розмивання кордонів між економікою, політикою і суспільством починається нова боротьба за владу і протистояння владі. Змінюються також потреби та цінності суспільства, форми та механізми участі країн та громадян у світовому цивілізаційному процесі.

Сьогодення подарувало людству не лише значні досягнення техніки та найсучасніші технології, а й змінило сам соціальний простір існування людини, трансформувало його в інфосферу, перетворивши інформацію на рушійну силу розвитку та наділивши її здатністю оцінювати відно-

шення людини до дійсності. Завдяки уніфікуючій діяльності інформації людина отримує певний набір загальних понять, які замінюють, а подекуди і взагалі витісняють реальний смисл.

«Заміна індустріального виробництва на постмодерне суспільство послуг і постмодерної активності, економічна переорієнтація від глобальних концептів на стратегії диверсифікації, структурні зміни комунікації через нові технології, новий науковий інтерес до недерміністських процесів, до структур самоорганізації, до хаосу і фрактального виміру, філософське розставання із суворим раціоналізмом і есциентизмом та перехід до множинності конкуруючих парадигм, – усе це є процесами, які демонструють важливі зрушення порівняно з позицією модерну» [12, с.24].

Інформаційне суспільство XXI століття характеризується постмодерним типом світогляду, заснованого на фрагментарності, мінливості, плюральності, децентралізації, тому описати соціальну реальність та проаналізувати її можна лише за допомогою неklasичної методології, використовуючи неklasичну модель репрезентації, враховуючи стимуляційні трансформації сучасного гетерогенного суспільства.

Домінування класичної моделі репрезентації закінчилося разом з епохою Модерну, актуальною зараз стає неklasична модель, відповідно до якої першочергова увага приділяється неповноті буття, суперечностям істинного пізнання, перетворенням симулякра на реальність.

Симулякр у Бодрійя виконує функцію нового тлумачення часу, репрезентує нову темпоральність, яка характерна для ситуації, коли час вже не характеризується лінійністю, а починає трансформуватися – згортатися у петлі, збиратися складками, пропонувати людині вже відпрацьовані і відкинуті копії замість справжніх речей. Це атрибут такого стану речей. який позбавлений не лише реального, а й взагалі матеріального.

У роботі «Символічний обмін і смерть» Ж.Бодрійя наголошує на тому, що сучасна людина існує «у режимі референдуму», оскільки більше не існує референції. Будь-яка річ, будь-який знак, будь-яке повідомлення – постають перед людиною у проекції «питання-відповідь». Це надає змогу мислителю зробити висновок, що сучасна система комунікації позбавилася складної синтаксичної структури мови для того, щоб використовувати бінарно-сигнальну систему «питання-відповідь». Тому ми живемо у системі безперервного тестування, а тест та референдум – це ідеальні форми симуляції, тому що відповідь уже завжди підказується самим питанням, моделюється ще при постановці питання.

Симулякр оголошується деградуючою копією, стає репрезентацією того, що не існує, перетворюється на знак без референта. Більш не існує семантичної відповідності знаку і референта, адже, перетворившись на самодостатній знак, симулякр вже більше не потребує відсилання до референта.

Можливо саме ці сентенції Ж.Бодрійя роблять його філософом «покоління Інтернету», якому віртуально-гіпертрофовані конструкції мислителя зрозумілі і близькі.

Список використаних джерел

1. Маньковская Н.Б. Эстетика постмодернизма / Н.Маньковская. – СПб.: Алетейя, 2000. – 347 с.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж.Бодрийяр. – М.: Добросвет, 2000. – 387с.
3. Новейший философский словарь. Текстовый анализ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://enc-dic.com/history_of_philosophy/Tekstovoj-Analiz-526.html.
4. Делез Ж. Различение и повторение / Ж.Делез. – СПб.: Петрополис, 1998. – 384 с.
5. Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис, 2001. – 1040 с.
6. Дьяков А.В. Жан Бодрийяр: Стратегии «радикального мышления» / Под ред. А.С. Колесникова / А.Дьяков. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2008. – 357 с.
7. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж.Бодрийяр. – М.: Рудомино, 2001. – 168 с.
8. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Ж.Бодрийяр. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 200 с.
9. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж.Бодрийяр. – К.: Вид-во Соломии Павличко «Основы», 2004. – 230 с.
10. Бойко О. Процеси симуляції та роль симулякрів у сучасному житті / О.Бойко // Філософські обрії, 2009. – №22. – С.85–96.
11. Маньковская Н.Б. Парик со змеями (Введение в эстетику постмодернизма) / Н.Маньковская. – М., 1994. – 220 с.
12. Вельш В. Наш постмодерный модерн / В.Вельш. – К.: Альтерпрес, 2004. – 328 с.

* * *

УДК 130.1

Олег Родний, канд. філологічних наук, доцент кафедри зарубіжної літератури, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна м. Дніпропетровськ

Сміхові витоки ренесансного філософського діалогізму

Визначається значення діалогу гуманітарної думки Відродження зі сміховою культурою. У результаті такої взаємодії сміховий діалогізм, породжений карнавалом пізнього Середньовіччя, перетворюється на діалогізм мислення, який відкрив перспективу формування ментальності посттрадиціоналізму.

Ключові слова: сміх, діалог, карнавал, Відродження, гуманізм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Олег Родный. Смеховые истоки ренессансного философского диалогизма

Определяется значение диалога гуманитарной мысли Возрождения со смеховой культурой. В результате такого взаимодействия смехопорождающий диалогизм, порожденный карнавалом позднего Средневековья, преобразуется в диалогизм мышления, открывший перспективу формирования ментальности посттрадиционализма.

Ключевые слова: смех, диалог, карнавал, Возрождение, гуманизм.

Oleg Rodnyi. Renaissance philosophy dialogism comic sources

The article defines the meaning of a dialogue with the humanitarian idea of the laugh Renaissance culture. As a result of this interaction laugh-birthing dialogism generated by late Middle Ages carnival, converted to a thinking dialog that opens the prospect of forming posttraditional forming.

Keywords: laughter, dialogue, carnival, Renaissance, humanism.

Смех – это эстетико-философский феномен, входящий в культурную парадигму и выполняющий в ней важнейшие социальные функции. Более того, изучение смеха позволяет в определенной степени решить проблему философского обоснования существования человека. Известное изречение Аристотеля «Из всех живых существ смех присущ только человеку» дополняет фундаментальное определение человека как «homo sapiens».

Смех обнажает тонкие грани социальных отношений, обновляет мироощущение и в то же время разрушает установленные правила, вскрывая пороки и демонстрируя несостоятельность прежнего социального устройства. Смех одновременно «и разрушительное, и созидательное начало... смех показывает бессмысленность и нелепость существующих в социальном мире отношений: отношений причинно-следственных, отношений, осмысляющих существующие явления, условностей человеческого поведения и жизни общества» [6, с.3].

Изучением комического, его видов и форм проявления занимались крупнейшие философы, начиная с античности. Основополагающими работами по теории смеха являются труды Т.Гоббса, И.Канта, Г.Гегеля, Ж.-П.Рихтера, А.Бергсона. В отечественной науке исследования смеха опираются на фундаментальную монографию М.Бахтина «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса», работы Д.С. Лихачева, А.М. Панченко, С.С. Аверинцева, Л.М. Баткина. Современные исследователи комического А.А. Сычев, А.В. Дмитриев, Л.В. Карасев, М.Т. Рюмина и др. дополняют философское определение комического, раскрывают значение смеха в современном обществе, его социальные функции и т.д. Тем не менее, приходится констатировать, что проблема смеха до сих пор остается малоизученной.

И вместе с тем, изучение комического как эстетической категории делает актуальным его осмысление в качестве уникального культурного и культуропорождающего феномена, которому присущ универсальный мировоззренческий характер. «Все подлинно великое должно включать в себя смеховой элемент. В противном случае оно становится грозным, страшным или ходульным; во всяком случае, ограниченным» [2, с.339].

Смеху свойственны важнейшие онтологические характеристики: его природа социальна и диалогична, кроме того, смех несет этические начала, он способствует переосмыслению реальности, вскрывая общественные пороки. В этом своем качестве он оказался созвучным философии Ренессанса, проложившей новый вектор в осмыслении бытия человека. Определение значения диалога гуманитарной мысли Возрождения со смеховой культурой и является целью данной статьи. Ее актуальность обусловлена тем, что в отечественной науке взаимосвязь смеховой культуры Возрождения с философской мыслью эпохи изучена в недостаточной мере.

Одной из важнейших особенностей смеха является его диалогическая природа, опосредующая отношение «Я – Ты». Диалогический контекст культуры смеха предполагает анализ системы отношений, в которой учитываются возможные реакции на смех в субъект-субъектных отношениях. Диалог рассматривается в науке как классическая форма речевого общения, как литературный жанр, как метод философствования, как особый способ научного мышления, противоположный монологизму.

Диалогизм как форма философствования опирается на учения, возникшие в противовес монологичному мышлению и подготовившие почву для рассмотрения взаимоотношений категорий «Я» и «Другой»: филосо-

фию И.Канта, антропологию Л.Фейербаха, феноменологию Э.Гуссерля, экзистенциализм (Ж.–П. Сартр, Г.Марсель), герменевтику (Г.–Г. Гадамер, П.Рикер).

Согласно В.С. Библеру (1918–2000), «культура есть постоянно возобновляемый диалог различных культур» [3, с.23]. Различных – в данном случае это критически важно. Без различия говорящих субъектов не может быть диалога.

Как известно, культурологические концепции Ренессанса, созданные в Новое и Новейшее время в русле осмысления «осени средневековья» (Й.Хейзинга) как «переходной» историко–культурной эпохи (Я.Бурхарт, Э.Кассирер, А.Ф. Лосев, Л.М. Баткин и др.), подчеркивают учено–гуманистический характер и самого движения за возрождение античной древности, и соотносённых с ним в мировоззренческом и эстетическом аспектах художественных феноменов XIV–XVI вв. В таких «прочтениях» структурообразующих кодов ренессансно–гуманистической культуры ее смеховое начало сводится к поэтике комического (регламентированной «под знаком» античных императивов искусства слова), а сам смех, выступающий исторически универсальной формой самообновления сознания, обретает «позицию» на маргине ментальности позднего традиционализма, которая оформляется в своей целостности сдвигом центра самоопределения индивида с аксиологической вертикали на ценностную горизонталь. Тем самым задается восприятие смеховой сферы генезиса мироощущения Возрождения как своеобразной антиномии той «гармонизации духовного и телесного» (Л.М. Баткин), которая составляет первооснову мировоззрения Ренессанса, сформированную его теоретическим ядром – философией той эпохи.

Тип философствования, сложившийся в эпоху Возрождения, отличается диалогичностью, которая формируется на основе установления культурной «многомерности» самого диалога, предстающего в ренессансном пространстве философской рефлексии и конститутивным принципом мышления, и способом общения, и автономным литературно–философским жанром. И немаловажное место в этой многосоставной модели соотношения «Я» с «Другим» принадлежит диалогу «смеховой мир – философия». Именно в нем мировоззренческий диалогизм, который является формообразующим началом традиционной смеховой культуры, соотносимой с карнавалом, становится – в ходе универсализации ценностной горизонтали, утверждаемой ею, – одним из основных истоков формирования философского ядра мировоззрения.

Взаимодействие ренессансной философской мысли со смеховой культурой Возрождения составляет одну из «ключевых» проблем современной гуманитаристики, постановка и междисциплинарная разработка которых происходит «на коммуникативном повороте» (М.А. Можейко), определяющем состояние гуманитарного познания на рубеже XX–XXI вв. Актуализация историко–философской проблематики, сопрягающей мировоззренческие и культурные «полюса» Ренессанса, акцентирует необходимость соотношения эпистемологических «параметров» диалога (приравненных постклассической философией к универсальному «измерению» познавательной деятельности человека) с эстетическими «координатами» отношения «Я – Другой».

В гуманистической культуре Возрождения диалог предстает и универсальным способом мышления, и принципом философствования, и его формообразующим началом. Диалогичностью и формы, и содержания характеризуются трактаты Николая Кузанского «Диалог о сновидении», «Книги простец» и др. Эти же грани диалогического мировосприятия просматриваются в рассуждениях Джордано Бруно – «О Причинах, Начале и Едином», «О бесконечности Вселенной и мирах» и др. Основополагающий труд Галилея называется «Диалог о двух главнейших системах мира – птолемеевской и коперниковской». А так как смех – это форма самообновления сознания, свойство человеческой природы, располагающее к общению, диалогу, то именно в философской мысли Ренессанса он обретает «диалогически настроенного собеседника» (С. С. Аверинцев), в свою очередь формирующего благодатную почву для ведения не только научного (как в античности), но и межкультурного (возрожденческий гуманизм и средневековая схоластика, официальная и народная культура и т.д.) диалога. По мнению К.Гарднера, «философия диалога есть самая последовательная и решительная апология человеческой культуры и призвана способствовать осознанию людьми полноты человеческой бытийственности. Она должна стать залогом бесконечности человека» [4, с.4].

Из ренессансной идеи о диалогической сущности природы и человека развивается мысль о диалоге как принципе построения общества, как принципе познания, о диалоге как способе культурной и межкультурной коммуникации. Каждая культура в общении с иными культурными образами актуализирует свои новые смыслы, формы, устремленные к этому новому иному образу, – такое понимание и сводит воедино все определения диалога как всеобщей «матрицы» мышления.

«Локальная культурная замкнутость может быть разомкнута через диалог с другой культурой через философию. Через философию общечеловеческое проникает в диалог культур, создавая шанс каждой культуре делегировать свои лучшие достижения в общечеловеческий фонд» [3, с.48].

Философия Ренессанса, ставшая «пробуждением» диалогической «стихии» философской рефлексии, расшатала традиционную парадигму философствования, не ознаменовав, однако, ее смены. Ренессансный

философский диалог (в широком смысле) не воплотился, да и не мог воплотиться – в силу своей «открытости» – в новую картину мира. Однако утверждение – в эпоху Возрождения – «диалогичности» в качестве первоосновы философствования обернулось радикальным обновлением концепции мироздания, определяющей для традиционализма. Она обрела внутреннюю динамичность, чреватую разрушением бытийной иерархии, в ходе обоснования множественности путей, ведущих к единой Истине. Именно такое уравнивание различных мировоззренческих «позиций» сформировало «почву» для коммуникативных установок, в ходе реализации которых и выявилась сущность эпохи, емко обозначенная Л.М. Баткиным: «Ренессанс – это культура общения культур» [1, с.187].

В этом поле коммуникации и осуществилась та историческая миссия диалога философской мысли (философия Данте, Ф.Петрарки, Лоренцо Валлы, Л.Альберти, М.Фичино, Н.Кузанского, Пико делла Мирандолы и др.) со смеховой культурой, которая заключалась в преобразовании смехопорождающего диалогизма, выявленного карнавалом, в диалогизм мышления, открывший перспективу становления философии субъекта и формирования ментальности посттрадиционализма (и практически всех парадигм философствования Нового и Новейшего времени). Здесь открываются широкие возможности изучения механизма взаимовлияния, посредством диалога, смехового мира и философии Ренессанса. Смеховая картина мира, сформировавшаяся в эпоху Возрождения, с одной стороны, уходит корнями в античность и средневековье, формируя особую сферу ренессансной рецепции их культурных реалий, а с другой, – образует «активный фон» для становления философского сознания Ренессанса. Смеховая культура, составляя особую сферу художественно–эстетической деятельности, оказывает влияние на все системы и подсистемы культуры. Ее можно представить как культурный феномен, в котором выражается способность человека к комической, а стало быть, критической оценке действительности, которая осуществлялась в русле философского осмысления ренессансного гуманизма.

Список использованных источников

1. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение: проблемы и люди [Текст] / Л.М. Баткин. – М.: РГГУ, 1995. – 448 с.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 445 с.
3. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век [Текст] / В.С. Библер. – М.: Политиздат, 1990. – 413 с.
4. Гарднер К. Между Востоком и Западом. Возрождение даров русской души [Текст] / К.Гарднер. – М.: Наука, 1993. – 125 с.
5. Кокшаров Н.В. Взаимодействие культур: диалог культур / Н.В. Кокшаров // «Credo new»: теоретический журнал. – 2003. – №3. – С.47–63.
6. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения [Текст] / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль. 1978. – 623 с.

* * *

УДК 165.614:114

Лілія Шигімагіна, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Донецький юридичний інститут МВС України, Україна, м. Донецьк

Просторово–часовий континуум любові

Зроблена спроба розглянути атрибути буття – час і простір, як екзистенціальну проблему крізь призму феномену любові. Актуалізується розуміння любові як творчого процесу, як онтологічна можливість безсмертя людини.

Ключові слова: час, простір, любов, людина, безсмертя.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Лілія Шигімагіна. Пространственно–временной континуум любви

Предпринята попытка рассмотреть атрибуты бытия – время и пространство, как экзистенциальную проблему сквозь призму феномена любви. Актуализируется понимание любви как творческого процесса, как бытийственная возможность бессмертия человека.

Ключевые слова: время, пространство, любовь, человек, бессмертие.

Liliya Shigimagina. Spatio–temporal continuum of love

This article attempts to examine the attributes of life – time and space as the existential problem in the light of the phenomenon of love. Actualized understanding of love as a creative process, as the existential possibility of human immortality.

Keywords: spacetime, time, love, man, immortality.

Научные открытия XIX–XX столетий (закона сохранения и превращения энергии, создание квантовой теории, теории относительности, квантовой механики, теории электромагнетизма и т.д.) побудили философскую мысль вернуться к теме онтологии. Общий философский результат этих научных достижений состоял в коренном изменении «картины мира», в котором прослеживается переход от метафизической к диалектической

онтології, сутність якої состоит в розумінні всесвітньої як взаємозв'язаного, єдиного матеріального світу, володіючого різними тенденціями саморозвитку, внутрішньо детермінованими імманентними протиріччями. Синтез фундаментальних, прикладних наук розкриває тему буття не просто як універсальну форму теоретичного знання, а як фундаментально-міровоззренческу форму самосвідомості людини як суб'єкта діяльності. Структурними складовими «картини світу» є наступні атрибути буття: простір-час, маса і енергія, інформаційна функція (відображення).

Таким чином, філософська картина світу задає напрямленість розвитку культури, формуючи цінності, ціннісні орієнтири соціального буття, як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях проявленості.

Згідно сучасним фізичним уявленням немає розділених форм буття простору-часу, а існує єдине простір-час – час, зображуване як чотиримерний універсальний континуум. «Тільки для логічного зручності представляємо окремо простір і окремо час. Нерозривність часу від простору встановлює положення: час, як і простір, є цінністю, ціннісний час, може бути тільки один», – писав В.Вернадський [3, с. 173]. Наявність у простору і часу одного змісту – рухомої матерії – вказує на взаємозв'язок між самим простором і часом, на неможливість їх існування абсолютно незалежно одне від одного. Однак питання до сутності часу набуває особливого значення тільки тоді, коли ставиться в контексті проблеми людини. Саме тут феномен часу виявляє свою значимість і вагу. Всі численні проблеми, які передбачає дослідження феномена часу, сходяться в одній точці – в загадковому людському існуванні. Отже, зміст понять простору і часу має реальний зміст тоді, коли вказується точка відліку і система координат, до яких вони відносяться. В такому випадку системою координат буде виступати любов. Спробуємо прослідкувати взаємозв'язок атрибутів буття і місце любові в системі цих атрибутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтересуючий нас онтологічний аспект проблеми любові отримав розвиток в працях таких видатних мислителів ХХ століття як М.Бахтін, Н.Бердяєв, А.Лосєв, Ю.Лотман, В.Розанов, І.Ільїн, Е.Фромм, Е.Левінас. Традицію розгляду любові продовжили в ХХІ столітті такі філософи як Ю.Юріков, В.Кутирев, А.Корольков, В.Розін, Г.Гачев, Е.Шапінська, В.Шестопалов, Х.Яннарас і інші. Найбільш глибокий аналіз феномена любові представлений в філософських працях українських філософів В.Малахова, Н.Хамітова, С.Пролєєва, С.Кримського, С.Кривонової.

Мета даної статті – показати, що в просторово-часовому континуумі любов є визначальним дійсним вектором формування життєвого світу людини.

Визначення основного матеріалу. Ітак, час є атрибут буття. Наскільки само існування є реалізацією вищого упорядкованого єдності, вічності, то вічності повинен визначатися і характер часу, т.є. час – спосіб здійснення вічності. Одночасно виступає момент визначення часу вічністю: час – «подвижний образ вічності», по точному визначенню Платона.

Існують дві міри вічності: фізична міра часу і метафізична міра вічності. Виникає важливе питання людського буття: який з цих двох мір ми можемо виміряти любов? Яку з них ми прикладемо до тривалості нашого власного буття – міру фізичного течення годин і міру вічності? Що виберемо в якості критерію і міри цінностей нашої власної життя – час або вічність?

Це питання життя ставить кожному, навіть коли ми не задумуємося над ним і не відмовляємося слухати. Але, так чи інакше, ми відповідаємо на нього діями нашої життя, і від цього відповіди не тільки і зміст життя кожного з нас, але і зміст самого часу: йти чи ні в фізичну скоротечність хвилин і перейти в вічність? «Кожному повинно залишити після себе. <> Що-то, чого при житті касались твої пальці, в час після смерті знайдеш прибіжжя твоєї душі. Люди будуть поглядати на повернуте тобою дерево або квітку, і в цю хвилину ти будеш жив...» – так відповів герой Рея Бредбері на питання про час як о творчій силі людини [2, с. 88].

Творча природа людини в її відношенні до часу розкривається також в своєрідній можливості реалізувати вічність в реальному, в наявному, через єдиничне, кінцеве – оволодіти нескінченним. Вічність – це не тільки фон, на якому проходить час нашої життя, але й сама даль, розкриваючись через наше час, вона – в часі нашої в той же мірі, як і наше час – в ній. І творчість допомагає виявити цю діалектику часу і вічності. «Перед лицем фізичного, кількісного часу людина – чисте ніщо. Менше, ніж ніщо, чим частини пилу на бархані всесвітньої. Перед лицем вічності він – ніщо. І навіть більше, ніж ніщо, тому що вона, ця вічність, – його вічність. Її міра – це його власна міра. Вона належить йому. Єсть визначене його існування, його страждання і подолання цього страждання, його пошук і відкриття себе в світі, його творчість і створення і вимірювання мірою цього створення час. Вона єсть наповнена тривалість, єсть час вічності, вийняте з хаосу безмежного. А тому і сам людина, як майстер своєму творінню, належить цій

вічності, кінцевій мірі історичної тривалості його діла» [12, с. 88–89]. Між любов'ю і творчістю існує тісна зв'язь, більше того, вони опосередковують одне одного. Можливо сказати так: любов – це творчість живої, животворчість, а творчість – це любов до істини, краси, добра. Творчість без любові безглуздо. В єдності любові і творчості людина йде в майбутнє, він сам створює це майбутнє, відкриваючи горизонти вічного:

В моїх віршах твій образ зобразив –

В них вічно будеш ти і вічно юна, і жив! [17, с. 164].

В ряду робіт німецьких філософів другої половини ХІХ століття (В.Дільтей, Г.Зіммель, М.Хайдеггер) [5; 6; 14] ми зустрічаємо цікаву інтерпретацію розуміння історичного процесу, що призводить до поглибленого розуміння часу. Г.Зіммель вважав, що час – це життя, якщо залишити в стороні його зміст. Для М.Хайдеггера тривалість є, в визначеному значенні, «існування» буття, головна характеристика Dasein, досягаючого власного буття. Згідно даним уявленням, тривалість в екзистенціальному значенні ставить проблему часу центральною для всієї онтології.

Тривалість в екзистенціальному значенні не тотожне «буттю в часі»: «тривалість» і «сверхтривалість» теж «тривалі», якщо мова йде про буття. «Темпоральність» є універсальною онтологічною характеристикою, яка розкривається в суб'єктивності, а суб'єктивно то, що буває з людиною (Dasein) [7, с. 278]. Життя людини, т.є. це власна історичність особистості, вона складається з повторень екзистенціальних ситуацій, в яких робиться вільний вибір. Людина вибирає майбутнє і, створюючи його, будує себе як самостійну особистість. Це нове відчуття часу ще не ставить йому мету, бо воно вимагає необхідним умовою становлення відповідальності за свою долю особистості.

Любов є предтея і як характеристика можливої напрямленості подій (со-буття) в світі людини, і як забезпечувана і регульована міровоззренческою свідомістю, прийняття одних і неприйняття інших причинних залежностей, виражаючи пропорційність людської вільності і відповідальності. Отже, любов є виконання постійної відкритості можливостей нашої життєдіяльності. В кожному конкретному моменті існування ми в якості суб'єктів здійснюємо вибір якої-то можливості з множини наявних, то є, кожен раз ми як би знову вибираємо спосіб існування. Загальна схема передбачає, що зустріч людини з любов'ю проходить в певному просторово-часовому центрі, де любов в антропологічній перспективі сильніше виявляє себе, коли зустрічає людину в кризовій ситуації. Ці ситуації і є вирішальними подіями всього життя людини. В кінцевому підсумку, любов – це головний вузол життя людини, це зважування його останньої суті, яке визначає його справжню ціну в світлі вищих критеріїв. В цьому вузлі просторово-часової зв'язки з людським і долісудним, і, ймовірно, в момент зустрічі людини з любов'ю відкривається зміст парадоксу смерті і безсмертя, оборотності і необоротності часу і причинно-наслідковості, детермінізму світових сил і власної вільності вибору.

Любов розширює межі кінцевої життя людини, вона виводить людину за межі його брехного земного існування і бросить виклик нескінченності. Прав був Г.Марсель, який сказав: «Сказати людині: «Я тебе люблю» – це означає сказати їй: «Ти будеш жити вічно». Як фактор продовження роду любов розширює межі окремої людської життя в часовому аспекті, означає вихід за межі кінцевого існування до часового значення. В якості фактора спілкування любов розширює межі окремої людської життя в просторовому аспекті, означає вихід за межі обмеженого просторового існування. Коли людина любить і любима, любов отримує нову силу і ця сила з'єднує протилежності: його «я» переходить в «альтер» і навпаки; він як би розчиняється в іншому, віддає себе іншому і одночасно отримує в іншому самого себе, самоутверджується. «Всяке безпосереднє самобуття стає «я», т.є. здійснює само себе, лише виходячи за межі самого себе, трансцендуючи в «ти». Буття є царство духів, а царство духів існує саме в тому, що одне існує завжди для другого, в іншому, – виходячи за свої межі, – утверджує себе, лише покидаючи себе заради другого» [13, с. 373].

Крім того, часи любові реально розширюють часові межі, якщо мати на увазі не «вихід за межі», а глибину, інтенсивність поточного моменту. Григор'євське «щасливі години не спостерігають» дуже точно по суті. Для любові часу як би не існує. «В апогеї близькості, – пише Ю.Юріков, – людина переживає повністю особливий стан – коли раптово пропадає час, і все навколо зникає, і нічого не залишається. Людина виходить з усієї ланки простору і часу, з усіх своїх зв'язей з світом. В ній залишається тільки безмежне відчуття, одне – не такої сліпучої сили, що затмює мільйони її думок, понять, звичок, почуттів, спогадів» [10, с. 55–56]. «Пропускаючи» любов через себе, час для людини як би зникає «І разом з тим кожна секунда насичена такими безмежними переживаннями, що час як би зупиняється, і від одного удару пульсу до другого проходить вічність. Час любові як би складається з нескінченних всередині себе миттєвостей – не ці нескінченності миттєвості, вічності миттєвості. І ця вічність секунди, і ця мимолетність годин сливаються одна з другою,

превращаются друг в друга и порождают друг друга» [10,с.96]. Напротив, время тянется бесконечно долго, когда любить нельзя. Джульетта при своем последнем свидании с Ромео говорит: «Смотри же, шли мне вести каждый час. В одной минуте – много, много дней» [16,с.103]. Как видим из вышеизложенного, любовь превращает временного в вечное.

В напряженной кризисной ситуации человек сам подобен времени – тому максимально конкретному и до предела обостренному моменту, где прошлое с его опытом и будущее с его надеждой на мгновение встречаются друг с другом, обмениваясь чем-то главным, но не до конца понятным. Подтверждение этому мы находим у Августина в его «Исповеди»: «Ни будущего, ни прошлого нет, и неправильно говорить о существовании трех времен: прошедшего, настоящего и будущего. Правильнее было бы, пожалуй, говорить так: есть три времени – настоящее прошедшего, настоящее настоящего и настоящее будущего. Некие три времени эти существуют в нашей душе и нигде в другом месте я их не вижу: настоящее прошедшего это память; настоящее настоящего – его непосредственное созерцание; настоящее будущего – его ожидание» [1,с.297].

Обобщив вышесказанное, скорее можно было бы говорить о некоем пресуществлении в духе, составляющем тайну жизни бытия. Величие человека – в Духе Любви, в интенсивном творчестве этого «потока», в овладении «стрелой времени», в стремлении к вечному (трансцендентному). Преобразование материи в дух и есть утверждение бессмертия человека и человечества. И наоборот, «духовная неразвитость приводит к уменьшению стрелы времени, и соответственно срока жизни» [15,с.30]. Поэтому можно говорить о любви как об интегрирующем процессе, как о базовой интегральной категории, описывающей время и социальное бытие в целом.

По Хайдеггеру, временность всегда конечна, избирательна и индивидуальна, она всегда «привязана» к особенному человеческому существованию, которое «озабоченно» относится и общается с вещами, явлениями и феноменами мира. Озабоченно входя в мир, общаясь с миром, человек двигается внутри своей временности. Из «заботы» (озабоченного) человеческого бытия открываются смысл и значимость временных модусов. Что же является причиной такой заботы? В предельном случае это – сам способ отношения человека к бытию. С точки зрения интересующего нас среза содержания «заботы» можно говорить о постепенном наполнении упомянутого экзистенциала онтологическим содержанием. Онтологическая структура человеческого существования – «забота» – есть, по Хайдеггеру, единство трех модусов (экстазов) времени, а именно: «бытия – всегда – уже – в – мире» (модус прошедшего), «бытия – при – внутри – мировом – сущем» (модус настоящего) и «устремленности – бытия – впереди – себя» (модус будущего). Это значит, что до тех пор, пока человеческое бытие длится во времени, точнее, само есть живая подлинная временность – прошлое не уходит в небытие и оно живет не только усилиями сознания, памяти, прошлое – это действующее бывшее, бывшее, которое уходит в небытие лишь со смертью конкретного человека [14,с.192]. Именно будущее составляет смысл временности человека, и только в свете будущего, по Хайдеггеру, все остальные временные модусы обретают свою подлинную значимость, подлинность, способность объединять процессы и события человеческой жизни: «Изначальная и подлинная временность, – по мысли Хайдеггера, – временится из подлинного будущего, но так, что она как будущее «сбылось» будит настоящее» [там же, с.199]. Как видим, временность столь фундаментальна для человеческого существования, для самореализации человека в мире, что без нее не может быть никакого осмысленного мироотношения, никакого исторически масштабного отношения к сущему. Временность входит в саму суть уникального человеческого бытия, в тайну человеческой самости.

Временность, таким образом, есть предпосылка открытости существования, во временности бытия следует искать ответ на вопрос о его смысле. В качестве временного человеческого существование исторично; определение времени как историчности – его важнейшее, то есть онтологическое определение: само бытие есть время.

Следовательно, феномен любви выражает также индивидуальность общения субъекта жизнедеятельности с бытием: «живя среди людей, разделяя с ними нелегкий труд по ежедневному воссозданию этой жизни (сохранение того, что было даровано как бытие), человек учится любить людей, всем существом своим понимая не только «необходимость», «неизбежность» другого человека, но и глубокую осмысленность, благодатность этого факта: бытия другого человека» [4,с.58]. Характерная особенность такого общения – то, что именуют степенью укорененности в бытии. Наличие последней помогает человеку не только выдерживать жизненные удары, но и противостоять им. И здесь мы уже имеем дело с человеческой свободой, выбором.

Неспособность к подобному противостоянию свойственна маргиналу, который предпочитает «плыть по течению», не ставя перед собой целей, задач, ориентиров, не заботясь о формировании своего внутреннего мира, не являющегося исключительно временным, а скорее пространственно-временным. Ведь создание, формирование такого внутреннего мира равнозначно обретению своего места в мире. Не создать же такое внутреннее пространство – тоже самое, что не почувствовать своего времени – места, утратить его, следовательно, потерять себя.

Как видно из вышеизложенного, претерпеваемое каждым человеком испытание временем – это и испытание пространством. Если же попытаться универсализировать данное понимание времени как пространства человеческого существования до какого-либо существования, то, видимо, допустимо утверждать, что время является испытанием пространства любого индивида.

С этим сопряжена одна примечательная взаимосвязь человеческой «заботы», постепенно выходящей за сугубо личностные координаты. Ведь признавая индивидуальность моего контакта со временем и бытием, я тем самым не могу не признать особую форму такого контакта другого/других. Следовательно, надлежит заботиться не только о собственной индивидуальности, но и об индивидуальности любого из проявлений бытия, о «множественности миров» – вплоть до «неантропных миров» не только за пределами, но и внутри собственного человеческого мира. Такова предельная мировоззренческая «забота» человека.

На вопрос И.Канта «Что есть человек?», философия истории Х.Ортеги-и-Гассета отвечает: ни тело, ни душа, ни субстанция, ни дух, а жизненная драма, происходящая в определенных обстоятельствах и проявляющаяся во времени. В этом плане история, по мнению Ортеги, является наилучшим способом для самоопределения нашего бытия в мире. Ведь онтологическое прошлое сохраняется в самой жизни человека как настоящее, определяя его выбор в каждый данный момент времени [9,с.78–103]. «Жизненный опыт» есть знание того, какими мы были в той или иной ситуации. Это знание сохраняет наша память, и мы всегда обнаруживаем его накопленным в нашем «сегодня». Но дело в том, что жизненный опыт состоит не только из лично испытанных мною ситуаций, событий, не только из моего собственного прошлого, он состоит также из прошлого моих предков, предшественников, передаваемого мне обществом, в котором я живу. И это не только мое прошлое, эта память является так же и нашим прошлым. Это прошлое выступает как настоящее и воздействует на нас сейчас, оно не где-то там, а здесь во мне. Прошлое – это я, это моя жизнь [9,с.99]. Прошлое обеспечивает непрерывность жизненного пути. Именно потому, что мы помним прошлое, жизнь является непрерывной, идущей к сегодняшнему дню, а осознание человеком своего жизненного пути и есть фактическая оценка прошлого вплоть до настоящего мгновения. «...История присутствует в каждом сегодняшнем дне, в каждой человеческой судьбе. Она залегает широкими невидимыми, иногда довольно отчетливо видимыми пластами во всем том, что формирует современность. ... Прошлое присутствует как в настоящем, так и в будущем [11,с.389]. Восприятие времени есть фактически восприятие своей длительности сквозь призму времени. «Наполнение времени, планомерно усиливающегося деятельностью, которая имеет своим результатом великую, заранее намеченную цель ... это единственно верное средство быть довольным жизнью» – писал И.Кант [8,с.477]. Если говорить о психическом восприятии времени, то психическое восприятие времени в духовном мире личности – это индивидуальное моделирование социального времени: ведь оно опосредовано практической деятельностью и социальным опытом личности. Психическое время индивида зависит от его образа жизни, от характера и содержания его деятельности. И тогда центральное место в психическом восприятии времени занимают моменты принятия (выбора) решения. Испытывая в течение жизни и радость, и горькое сожаление от сделанного/несделанного, только через глубокую рефлексию человек поймет, что любовь – основной источник связи человека с миром и людьми. Жизнь человеку будет казаться монотонной, бесплодной, если она не освещена любовью, и жизнь будет интересной, когда свет любви будет постоянно сопровождать ее. «Стоит только «отмыслить» от моего бытия всех других людей, как тут же исчезнет и мое собственное бытие» [4,с.60]. По этой причине любовь к бытию, которая непосредственно раскрывается в человеке, столь же непосредственно раскрывается мною как любовь к другим людям, участвующим в «моем» бытии точно так же, как я участвую в «их» бытии, а это еще один способ постижения «всеединства» бытия. Более того, «амплитуда» проявленности этой любви в бытии должна возрастать как количественно, так и качественно в течение всей жизни человека.

Таким образом, образуется особый потенциальный мир: «сегодня – из вчера – в завтра». И человеческая жизнь предстает в этом мире в виде социального проекта или процесса, мотивированного собственными целями. Следовательно, любовь во временно-пространственном контексте высвечивается не только как феноменологическая данность, но и как основополагающая стрела времени. Существует диалектическое единство: человек похож на свое время, но одновременно он является творцом своего времени и это двусторонний процесс.

Выводы. Вследствие предпринятого нами анализа пространственно-временного аспекта любви можно утверждать, что человек рожден для общения, он живет не только в себе и для себя, но и в других людях, через них и для них – в любви, в их памяти, уважении. Его наиболее существенные мысли и действия не исчезают бесследно, а преломляются, так или иначе (благодаря гипотетически возможному закону сохранения и трансформации духовной энергии) в сложной системе социокультурных связей. Истинное бессмертие, определяется не столько числом прожитых лет, сколько их духовно-нравственным содержанием, полнотой личной самореализации, самореализации в любви. Из творческого самоосуществления и возвышения человеческой жизни вытекает ее виртуально-энер-

гійная неизбытность. Сущность жизни – в ее наполненности любовью, полноценности и в этом смысле – в бессмертии, как и сущность бессмертия – в жизни.

Список использованных источников

1. Августин А. Исповедь / Пер. с лат. М.Е. Сергиенко. – М.: Ренессанс, 1991. – 448 с.
2. Брэдбери Р. 451° по Фаренгейту // Брэдбери Р. О скитаниях вечных и о Земле / Пер. с англ. В. Скурлатовой. – М.: Правда, 1988. – С.7–154.
3. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. В 2-х томах. Т.1: Пространство и время в живой и в неживой природе. – М.: Наука, 1975. – 173 с.
4. Давыдов Ю.Н. Этика любви и метафизика своеволия. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 317 с.
5. Дильтей В. Наброски к критике исторического разума // Вопросы философии. – 1988. – №4. – С.135–152.
6. Зиммель Г. Избранное. Том 2. Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – 607 с.
7. Зотов А.Ф., Мельвил Ю.К. Западная философия XX века. – М.: Проспект, 1998. – 432 с.
8. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Кант И. Сочинения в шести томах. Т.6. – М.: Мысль, 1996. – С.349–588.
9. Ортега – и – Гассет Х. История как система // Вопросы философии. – 1996. – №6. – С.78–103.
10. Рюриков Ю.Б. Три влечения. Любовь, ее вчера, сегодня и завтра. – М.: Искусство, 1968. – 240 с.
11. Трифонов Ю.В. Как наше слово отзовется... / Трифонов Ю.В. Собр. сочинений: в 4 т. – М.: Худ. лит., 1985. – 574 с.
12. Трубинов Н.Н. О смысле жизни и смерти. – М.: РОССПЕН, 1996. – 383 с.
13. Франк С.Л. Непостижимое // Сочинения. – М.: Правда, 1990. – 607 с.
14. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. В.Бибихина. – М.: «Ad Marginem» Москва, 1997. – 452 с.
15. Чебанов В.К. Введение в духовный материализм. – Ставрополь, 1995. – 185 с.
16. Шекспир В. Пьесы; Сонеты / Пер. Б.Пастернака. – К.: Мистецтво, 1986. – 447 с.
17. Шекспир В. Сонеты / Пер. М.Чайковского. – СПб.: «Терция», 1999. – 448 с.

* * *

УДК 18.008

Юлія Охмимик, д-р філософських наук, доцент, професор кафедри дизайну та реклами, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Гламур: симулятивна сутність феномену

Аналізується явище гламуру – одного з провідних принципів естетичного формотворення сучасного культурного простору – у його намаганні підміняти класичний принцип краси на різних рівнях людської життєдіяльності. Аналіз доводить симулятивний характер гламуру, його прагнення нівелювати базові духовні цінності людського буття, однією з яких є краса.

Ключові слова: гламур, краса, симуляція, креативність, духовність, катарсис.

Юлія Охмимик. Гламур: симулятивна сутність феномена

Анализируется явление гламура – одного из главных принципов эстетического формотворчества современного культурного пространства – в его стремлении подменить классический принцип красоты на различных уровнях человеческой жизнедеятельности. Анализ доказывает симулятивный характер гламура, его желание нивелировать базовые духовные ценности человеческого бытия, одной из которых является красота.

Ключевые слова: гламур, красота, симуляция, креативность, духовность, катарсис.

Julia Yukhymyk. Glamour: simulative nature of the phenomenon

The article analyses the glamour phenomenon – one of the main principles of esthetic formation of modern cultural area in its aspiration to change a classical principle of beauty at various levels of human activity. The analysis proves simulative character of glamour, its tendency to level basic intellectual and spiritual values of the human life one of which is the beauty.

Keywords: glamour, beauty, simulation, creativity, spirituality, catharsis.

Краса – одна з трьох фундаментальних цінностей людського буття, які, разом з істиною і добром, творять базис шкали духовних вартостей, визначаючи дійсну якість усіх видів культурної діяльності людини. Дослідження специфіки людської духовності в цілому та особливостей функціонування окремих її елементів як засадничих принципів людського буття виявляється вкрай актуальною у сучасній ситуації кризи духовності – людства в цілому та вітчизняного суспільства зокрема. Однією з модернокультурних варіацій краси виявляється гламур. Визначаючи вагомий внесок у дослідження гламуру як сучасного культурного феномену ряду науковців – філософів, естетиків, культурологів О.Белякової, В.Вольфа, В.Звереві, Д.Іванова, Ю.Ідліса, Т.Кузнецової, Б.Ловицького, Г.Почепцова, О.Русакової, Р.Шульги та ряду інших, оберемо власний ас-

пект його дослідження, здійснюючи порівняльний аналіз краси та гламуру – духовно вартісного оригіналу та симулятивної його модифікації.

Усвідомлення абсолютної цінності краси є безсумнівним протягом усього періоду функціонування класичної естетичної парадигми. Новітня доба, натомість, робить спроби піддати сумніву об'єктивність визначеної аксіологічної тріади, посилаючись на кардинальні зміни у модерному культурно-духовному контексті, одна з яких і виявляється у намаганні витіснити красу на периферію ціннісної шкали буття, декларуючи її «застарілість» та пропонуючи на її місце інші естетичні характеристики, що визначають якісно новий характер нинішньої культурно-мистецької ситуації (іронічне, шокує, збуджує, креативне тощо).

Як відомо, кожна культурно-історична доба продукує своє уявлення щодо бажаної досконалості форми всесвіту та людини як центральної його елементу. Ідеал краси певної доби стає цілком логічним духовним підсумком світоглядних чинників, сформованих, виявлених та активно функціонуючих саме у даний історичний проміжок культурної історії. Культурну динаміку, таким чином, можна уявляти як вияв та об'єктивацію на різних культуротворчих рівнях послідовно змінюваних ідеалів естетичної досконалості, які, в підсумку, і визначають формально-чуттєву – насамперед, візуальну – специфіку культурного середовища відповідного періоду. Разом з тим, відома відмінність різночасових ідеалів прекрасної досконалості, представлених, передусім, мистецтвом різних стилів та напрямків, не заперечує незмінності існування непорушного спільного знаменника усіх цих, досить, наголосимо, різномірних за кінцевим результатом, явищ – об'єктивності самого феномену краси. Зазначимо при цьому, що, живаючи у даному контексті термін «краса», ми трактуємо його цілковитим синонімом «прекрасного» як однієї з основних діалектичних категорій естетики. У класичному естетичному контексті обумовлена нами тотожність краса–прекрасне визнається вищим ступенем досконалості форми, що максимально адекватно репрезентує деяку духовно ціннісну ідею людського буття. Важливість присутності краси у людському житті визначається тим незаперечним фактом, що саме краса функціонує як один з найбільш потужних факторів гармонізації і конкретної особистості зокрема, і буття в цілому. Цілком не випадковим є, зокрема, факт визнання краси природного світу беззаперечним християнським доказом існування Бога. Картина світу, що формується у свідомості людини від її народження, у значній мірі залежить від активності та результативності естетичного споглядання, а, відтак, далеко не в останню чергу якісно позитивно чи негативно визначена саме естетичними характеристиками явищ безпосереднього оточення. Відповідний рівень естетичного позитиву – як, однак, і негативу – напружує впливає на якісну визначеність кінцевого результату. Краса ж як безумовний естетично-ціннісний позитив виявляється неодмінним фактором творення гармонійно–привабливої, духовно комфортної картини світу, дружнього та відкритого для позитивної самореалізації особистості.

Новітня ситуація радикальних соціокультурних трансформацій призвела до позірної втрати красою своєї духовної позитивно–фундаментальної статусності. Однак у дійсності нівелювання присутності краси у її класичному трактуванні у модерному культурному контексті зумовлене відомими соціально–політичними та економічними чинниками суспільного трансформування від початку XX ст. Сама ж наполегливо здійснювана спроба задекларувати – більше того, наполегливо та безапеляційно ствердити неактуальність краси для сучасної людини індустріального, постіндустріального та, нарешті, інформаційного суспільства є, скоріше, спробою видати бажане за дійсне. Реальність свідчить, що духовне ядро людини й у XXI столітті так само інтенсивно й гармонійно резонує при контакті з позитивом прекрасного як і століття тому, а відсутність цього позитиву, чи, тим паче, перебування у ситуації сталого домінування модних нині його антиподів (жахливого, шокуючого, потворного, брутального тощо) руйнує гармонійну цілісність особистості, нищить відчуття загальної гармонії всесвіту, призводячи до появи цілої низки вкрай деструктивних проблем особистісного та глобального порядку.

У сучасній – відчутно кризовій – соціокультурній ситуації початку третього тисячоліття проблема аналізу сутності краси як важливого духовного чинника буття набуває додаткової актуальності. Загальна «гламуризація» життя, виявлена з кінця XX ст. як одна з тенденцій культуротворення, поступово органічно перетворилась на його магістральну лінію. «Віртуалізація» культурного контексту сучасного життя стала поживним ґрунтом для проростання концепції гламуру, який, ностальгічно мімікруючи під красу як необхідний, однак часто так легкокажово ігнорований атрибут людського буття, за короткий період укorenився у різних його сферах. Удавання з себе, симуляція важливої духовної цінності людського існування цілком органічно вписалась у сформований контекст симуляції загальнокультурної, контекст, у якому відбулась підступна різновидова та різнорівнева – від фізіологічної до духовної – підміна життєдайного позитиву руйнівним негативом: якісні органічні продукти харчування замінені на генетично модифіковані та штучно синтезовані, безпосередньо–жива людська комунікація – на сидіння у чаті та віртуальне у ньому спілкування, природна щира харизма особистості – на сформований соціальними та політехнологіями імідж, краса – на гламурну «красивість».

На перший погляд може видатися, що гламур є сучасно–новітнім варіантом історично змінюваного ідеалу краси. Однак при детальнішому аналізі виявляється очевидно симулятивний характер пропонованої та майже здійсненої підміни, адже обидва явища – попри зовнішнє уподібнення – принципово різняться за своєю внутрішньою сутністю. Гламур являє со-

бою насамперед візуальну привабливість зовнішньої форми, звільненої від неодмінного для істинної краси важливого духовного змісту і, тим самим, перетворену на гіпертрофовану, позбавлену почуття міри матеріально-тілесну «красивість». «Гламуризація» форми творить зовнішню підкреслено привабливу візуальну картинку, здатну природно привертнути увагу акцентованою яскравістю й перебільшеною бездоганністю окремих елементів та забезпечити глядачеві бажану й легко засвоювану чуттєву насолоду. Гламур – при всій своїй позірній невинності, начебто цілковитій нешкідливості, нерідко навіть зворушливій лляковості та начебто милій кумедності – активно спрямований проти власне краси як засобу духовного розвитку особистості, досить жорстко та наполегливо використовуючи у цій боротьбі найбільш ефективні у сучасному культурному просторі канали та засоби популяризації та насадження власної ідеології: різноманітні ЗМІ (модні «глянцеві журнали», телебачення, інтернет), вуличну рекламу, попкультуру, естраду тощо. Не просто активне, а відчутно агресивне нав'язування гламурних образів та самої ідеї значущості гламуру як важливого принципу творення власного особистісного образу та загального образу світу через згадані й відкриті найширшому загалу інформаційні канали формує стійке враження особливості та важливості соціальної статусності подібних форм. Вони починають сприйматися як ознака модної та вкрай бажаної «шикарності» життєвих проявів людини, як неодмінний атрибут соціальної успішності, бажану мету особистісного буття. Гламурні ідеали намагаються взяти у полон з самого дитинства, виявляючись, приміром, у бажаній ляльці типу Barbie, у численних популярних мультперсонажах, з юного віку заохочуючи до участі у модних дефіле та різноманітних розрекламованих шоу з неодмінними гламурними атрибутами у вигляді відповідного одягу, макіяжу, манери поведінки, мовлення тощо. Саме на цій базі починає вибудовуватися ціннісна система маленької людини – спотворена від самого початку, оскільки не є вкоріненою у реаліях природного існування, яка не визнає та не усвідомлює важливості духовного збагачення, пропонуючи та стверджуючи, натомість, легко засвоюваний синтетичний сурогат, що принципово занижує та деформує духовну планку людського буття.

У класичну добу безумовним зразком для явищ рукотворної краси, якими людина наповнювала свій культурний простір, стало залишалась природа; наслідування саме природи у її найбільш довершених формах та способах дії – важлива теза і мистецтва зокрема, і всього культуротворення в цілому, теза, яка, починаючи від античності, пронизує усю доновітню історію. Ідеали краси різних культурних періодів незмінно формувались як органічний наслідок цілісного світоглядного комплексу, як результат природної співдії системи культуротворчих чинників відповідної доби. Гламурний же ідеал постає як досить штучне – насамперед, візуальне – утворення, цілеспрямовано сформоване іміджмейкерами, стилістами, дизайнерами, нав'язливо розрекламоване та розтиражоване ЗМІ, представлене у «розкрученому» бренді чергової «ікони стилю» і, нарешті, сприйняте суспільством як еталон, який необхідно досягти та наслідувати.

Краса, надаючи людині можливість пережити катарсис, максимально задовольняє її родову естетичну потребу і, одночасно, стимулює її. Краса діє у площині, позбавленій утилітарної зацікавленості; це – феномен, який одухотворює людську сутність, підносячи її над буденність, прагматизм, фізіологічність. Гламур же, стаючи органічним породженням «глем–капіталізму» (Д.Іванов) та однією з форм прагматично стимульованої ним тотальної естетизації сучасного життя, діє на підміну цінностей гуманістичних псевдощасттями симулятивними. Разом з тим, він підкреслено активно експлуатує естетичну потребу людини, спрямовуючи увагу та духовний інтерес у сферу споживання, примушуючи вступати в економічні відносини, купувати речі, послуги, здатні створити образ, наблизити до рекламованого гламурного ідеалу. Сам же гламурний ідеал нерідко заміняє дійсну вартісну мету життя, а особиста невідповідність йому здатна розцінюватись певною частиною сучасного суспільства як очевидний життєвий неуспіх, особистісна поразка.

Вже сам спосіб існування та популяризації гламуру підкреслює сутнісну його відмінність від власне краси. Адже дійсна краса не потребує нав'язливої агітації за себе, дія її миттєва та позитивно-переконуюча, вона не вимагає додаткових чинників для ствердження важливості власного виняткового духовного статусу, пряму звертаючись до духовної сутності людини. У ситуації з гламуром сама по собі зовнішня форма, при всій її уявній привабливості, позбавлена належного внутрішнього сенсу; тому, не будучи підкріплена додатковими внутрішніми емоційними чинниками, швидко набридає, викликаючи психологічну втому. Протидіючи цьому, гламур активно використовує безпрограшні засоби посилення та пролонгування інтересу до себе, стимулювання бажання споживати та наслідувати його «еталони».

Одним із подібних шляхів активної стимуляції уваги споживачкої аудиторії є залучення найширшого спектру ЗМІ до формування, представлення, популяризації так званих «ікон стилю», збереження сталого інтересу до них шляхом постійного, часом відверто нав'язливого нагадування, максимально вигідної їх фото– та відеопрезентації (як позитивно–респектабельної, так і епатажно–скандальної). Більше того, можна констатувати наявність цілком сформованих та активно діючих видів «гламурної журналістики» та «гламурної режисури», що виявляють себе у численних різноманітних жанрах «світських хронік», «світських новин», «світських репортажів», телевізійних ток–шоу, церемоній нагородження лауреатів найхімерніших премій тощо.

Наступним чинником привернення та підтримання сталої активної глядацької уваги є підкреслена, цілеспрямована орієнтованість гламуру на домінуючу тілесність та сексуальну привабливість, що черговий раз виявляє його антиподний стосовно краси статус. Краса – феномен, винятково позитивна якість якого спонукає милуватись і захоплюватись ним на духовному рівні, без жодної утилітарно – а тим паче фізіологічно – забарвленої причини; гламур же, натомість, активно експлуатує фізіологічні потреби людської істоти, відверто грає на природних струнах її біологічних інстинктів. Цілком, відтак, закономірно найвищим виявом гламурного схвалення й захоплення бажаними якостями людської зовнішності стає визнання специфічної тілесної привабливості – «сексуальності» об'єкту – фактично біологічної його характеристики, що має надто мало спільного з власне духовним виміром особистості. Гламурна антропоморфна форма демонструє підкреслено акцентовані елементи подібної привабливості, виявляючи їх у звабливих лініях, об'ємах та пропорціях обличчя й тіла, інтонаціях мовлення, жестах, рухах, фасонах одягу та взуття, зачісках, різноманітних супутніх аксесуарах тощо. Одним із наслідків подібної очевидної тенденції стала приголомшуюча, незважаючи на відому травматичність, популярність пластичної хірургії, різноманітних імплантатів, модифікуючих ін'єкцій тощо. «Гламурний ідеал» вічно молодий, сяючий, усміхнений, безпроблемний людини з глянцемих сторінок модних журналів вступає у протиріччя з природними біологічними законами людського життя. Рекламована гламурна красивість співвідноситься лише з молодістю – саме тому сучасний культурний контекст фактично знищує вікову естетику, примушуючи все нових жертв численних пластично–хірургічних втручань практично повністю втрачати власну тілесну індивідуальність та вікову визначеність, нерідко при цьому перетворюючись на шокуючих гламурних монстрів та карикатурних клоунів.

Ще однією важливою характеристикою гламурної форми стає «креативність». Маючи початково на меті прагнення підкреслити творчий імпульс конструювання незвичної оригінальної форми, поняття гламурної формотворення у руслі власної ідеології, здатність справити на аудиторію вражаючий ефект супервинятковості, а одночасно – симулювати деякий начебто прихований від «непосвячених» глибинний сенс багатьох епатуючих «знахідок», популяризуючи на цій базі широке коло модних «креативних» дизайнерів, стилістів, модельєрів, перукарів.

Варто зазначити, що саме через відсутність стійкої позитивно осмисленої духовної основи, – адже гламур цікавиться передусім зовнішньо–формальними аспектами, гіпертрофуючи та максимально акцентуючи їх, порушуючи тим самим міру здорового глузду, – гламурна красивість, часто і не бажаючи цього, легко перетікає за межі власної естетичної якості, потрапляючи на територію дії якості протилежної. Результатом подібної негативної пластичності стає, наприклад, гламуризація гла і повторності (фільми, відеокліпи, комікси тощо) та демонізація гламурних персонажів (численні гламурні потвори на естраді, у різноманітних телешоу, у повсякденному житті). Очевидна увага насамперед до власної тілесної форми, прагнення максимально посилити свій довершений за модними мірками або ж, навпаки, підкреслено епатажний чи жахаючий вигляд за рахунок відомих гламурних прийомів (перебільшений макіяж, екстравагантні зачіски та одяг, яскравість та блиск аксесуарів, надмірна кількість модних елементів – приміром, тату, пірсінгу тощо) доволі часто призводить до цілком протилежного ефекту – омріяна краса чи демонстративне зло відповідно стають не вражаюче прекрасною чи лякаюче жахливим, а однаково кумедним чи, більше того, відверто смішним. Гламурне зло не здатне налякати – як і ляльково–карикатурна зовнішність не може стати об'єктом щироного захоплення, милування, духовної насолоди.

Різноплощинність сутності краси та гламуру конкретизується й аналізом особливостей безпосереднього сприйняття обох явищ. Переживання краси – процес надзвичайно камерний, духовно інтимний, суто особистісний, він практично не залежить від здатності та бажання оточення розділити насолоду від прекрасного. Головними чинниками у цьому процесі стають механізми власної естетичної свідомості, зокрема, дія власного естетичного смаку, якісний рівень сформованої естетичної потреби та духовної емоційності. Дійсне, щире сприйняття та переживання краси не вимагає ані жодного посередника між глядачем та об'єктом прекрасного, ані жодного схвалення оточення. Гламурне враження, навпаки, максимально реалізується саме у відповідному культурному контексті, однією з найпопулярніших форм якого стає «гламурна тусовка», яка точно дотримується встановлених правил гри та у своїх оцінках представлених на огляд форм керується не безпосередністю широкого естетичного враження, а їх відповідністю – чи невідповідністю – параметрам відзначеної гламурної «креативності». Головним підтвердженням наявності гламурності стає не стільки власне відчуття естетичної значущості чи, навпаки, недоречності, комічності чи навіть абсурдності представленого явища, як схвальна реакція оточення, що стверджує сам бажаний факт приналежності до модної та соціально престижної гламурної спільноти – цієї, як видається широкому загалу, «субкультури успішних та багатих» (Р.Шульга). Цілком, однак, очевидно, що тривалий досвід перебування у гламурному контексті, міцне засвоєння й ретельне дотримання норм його функціонування призводить до очевидного нівелювання здатності адекватного естетичного оцінювання з позиції дійсної краси та заміщення безпосередньої емоційної реакції й наступної адекватної естетичної оцінки на здатність переконати себе у цінності та важливості «гламурного креативу». Таким чином, гламурна форма, мімікуючи під красу,

провокує наступний рівень симуляції – симуляцію «справжності» естетичного почуття. У дійсності ж при цьому виникає деякий сурогатний емоційний комплекс, позбавлений сучасної естетичної духовно-емоційної однорідності, у формуванні якого беруть участь чинники: а) соціально-утилітарні (відповідність модній тенденції, наявність ознаки бажаної соціальної статусності), усвідомлення яких викликає відчуття задоволення; б) фізіологічно-біологічні, виявлені в ознаках еротично-сексуальної привабливості, реакція на які носить неминучий інстинктивний характер; в) власне естетичні – ймовірно задоволення від виявлених ознак формального позитиву – колористики, окремих елементів композиції, можливої пропорційної досконалості тощо.

Гламур функціонує у сучасному культурному контексті як спроба без особливих духовних зусиль задовольнити естетичну потребу – однак потребу якісно нижчого гатунку порівняно з внутрішньою необхідністю контактувати з істинною красою. За відсутності сформованої необхідності сприймати естетично досконалу форму, насичену безумовним сенсом вищого духовного значення, смак призвичаюється задовольнятися формою з попередньо нав'язаними та в даному випадку очевидно виявленими соціально модними характеристиками – аж до цілковитого схвалення банальної гламурної красоти та кічу. Саме тому емоційна реакція на гламур не здатна дорівнювати емоційній реакції на красу за духовною інтенсивністю та катартичною якістю переживання.

Гламур активно проникає й у сферу мистецтва, перетворюючись на впливовий фактор художнього творення у різноманітних сучасних арт-практиках – зокрема, у контексті «актуального мистецтва». Однак у дійсності гламуризація найчастіше перетворює потенційний художній твір на пересічне явище масової культури, виводячи його з площини духовно-мистецької у площину видовищно-розважальну чи скандально-епатажну.

Безумовно, у вигляді певного доповнення, доречного для певних – насамперед, розважальних – ситуацій людського життя, гламур має безумовне право на існування. Більше того, судячи із збережених артефактів, творів мистецтва, писемних свідчень, це явище як таке присутнє у багатьох періодах людської історії – приміром, у культурах Стародавнього Єгипту, доби еллінізму, пізньої готики, маньєризму, рококо, романтизму, модернізму тощо. Однак, коли маргінальне за суттю явище починає претендувати на статус засадничого чинника формування культурного простору, маскуючись під істинну цінність людського буття, одночасно витісняючи останню з зони життєвих інтересів сучасної людини, виникає ситуація реальної загрози духовним вимірам життя, результатом чого стає незворотня втрата особистісного сенсу, перетворення його лише на симуляцію осмисленого життя людини, а її самої – лише на симулякр особистості.

Аналіз процесів та феноменів сучасної культури, одним з яких є гламур, виявляють, таким чином, очевидну симулятивну її тенденцію, що полягає у намаганні нівелювати базові цінності людського існування, замінивши їх на псевдодуховний сурогат, штучно змодельовані та досить агресивно нав'язані стереотипи буття. Зовнішню привабливість послідовно здійснюваної підміни підступно маскує небезпека її вкорінення у свідомість сучасного людства, наслідком чого стає поступова втрата позитивного духовного підґрунтя буття. З огляду на це особливо актуальною видається необхідність подальшого фахового – естетичного, культурологічного, мистецтвознавчого тощо – аналізу сутності новітніх культурних трансформацій.

* * *

УДК(091):165.742

Віктор Половников, здобувач кафедри історії філософії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Контамінантний аспект історико-філософського дешифрування

Історико-філософське дешифрування виводиться з контамінантної взаємодії структурних одиниць філософських систем, що перебувають за межами конкретно визначеної філософської концепції.

Ключові слова: «контамінація», дешифрування, постмодерн, дискурс.

Віктор Половников. Контаминационный аспект историко-философской дешифровки

Историко-философская дешифровка строится на контаминационном взаимодействии структурных единиц философских систем, что находится за пределами конкретной философской концепции.

Ключевые слова: «контаминация», дешифровка, постмодерн, дискурс.

Viktor Polovnikov. Contamination aspect of the history of philosophy decryption

Deciphering the history of philosophy is based on the aspect of contamination and the interaction of the structural units of philosophical systems that are outside of a particular philosophical concept.

Key words: "contamination", decipher, postmodern, discourse.

Питання визначення поняття «контамінації» є живими у філософському просторі і вимагають певного уточнення та з'ясування поля його

дії. Це питання стосується, в першу чергу, мовного поля. Об'єднуючою ланкою, мовного горизонту, що породжує контамінантність виступає характеристика і принцип взаємодії. «Взаимодействие – философская категория, отражающая процессы воздействия объектов друг на друга, их взаимную обусловленность и порождение одним объектом другого. Взаимодействие – объективная и универсальная форма движения, развития, определяет существование и структурную организацию любой материальной системы [5, с.207]. З даного визначення слідує те, що одиниці, будь-якого мовного рівня мають схильність до синкретичного взаємодіювання, оскільки мова є матеріальною, багаторівневою системою, що знаходиться у синтагматичному та парадигматичному відношенні одиниць кожного її, окремого, рівня. Під «синкретизмом» мається на увазі («... явление совмещения (синтез) дифференциальных структурных и семантических признаков единиц языка, противопоставленных друг другу в системе языка» [7, с.113]. Дане «явище» не виводиться за межі мови, оскільки їх належність до системи мовлення породженістю (воно породжене даною системою). Функціонування цих одиниць в мові, в тих фактах мови, що є синкретичними утвореннями і потребують більш детального вивчення.

Дана специфіка схильна до поєднання деяких диференціальних ознак чи породження нових одиниць. Сіліна В.Б. [7], говорить, що А.А. Потебня в «Теоретической поэтике» звертаючись до дослідження «тропів» і акцентує увагу на контамінантному механізмі їх взаємодії.

Не дивлячись на визнання багатьма дослідниками тієї особливості, що сумісне використання мовних одиниць, на сьогоднішній день є синкретичним явищем але розкрито не в повному обсязі. Окрім того, не існує й цілісної єдності в визначенні поняття «контамінація».

Ще в Античності, філософи стверджували, що використання фігур мови в їх переконливості та яскравості. Вище згадувана дослідниця питання «контамінації» Сіліна В.Б. [7], зазначає, що С. Яворський в праці «Риторическая рука» відмічає, що риторичні фігури схильні до «поєднання» та «змішання» в одному місці, а отже, вони навіть будучи використані в різних місцях тексту возвеличують «слово» і воночас знаючи власну схильність до злиття та змішання, надають вагомості тому слову, поняттю чи виразу, який вони підкріплюють власним загалом.

Традиційно вважалося, що джерелом історико-філософського дослідження є філософський текст. Тобто за такої думки, ми можемо сказати, що процес історико-філософського пізнання знаходиться у підпорядкуванні до інформаційних джерел, до яких звертається історик філософії. Мати справу з текстами – це основне завдання історико-філософського дослідження, як і будь-якого дослідження гуманітарного характеру, що намагається побудувати теорію, за якими науковці реконструюють як культуру так і бачення епохи в цілому. Тексти стають тими дороговказами, за якими «поєднуються» віддалені в часі і просторі культурні, історичні артефакти. Саме текст, таким чином, обумовлює предмет історико-філософського дослідження, і з іншого боку, визначаючи предмет будь-якої дисципліни – ми звертаємось до визначеного, придатного для цього визначення – кола текстів.

Трансформація предмета, визначення кола питань певної науки, зокрема і історії філософії – неминуча разом із культурними і конкретно-історичними змінами. Таким чином історія «обумовлює» методологію, а разом з нею і коло текстів, що постають як поле історико-філософської розвідки. Як в історії філософії так і в філософії проблемне поле постійно змінюється, відбувається трансформація, постійний плин, течія філософських проблем, питань, що потребують вирішення, викликають нагальну стурбованість. Якщо говорити про епохи в історії філософії, то ми можемо визначати не тільки парадигмальні особливості глобально але і виділяти внутрішньопарадигмальні відмінності в рамках певної філософської парадигми. Наприклад, ренесансна філософія – це та філософська традиція, яку можна визначити як «всепоглинаючу» та «безвідмовну», в тому сенсі, що вона не відмовлялася від жодних пропозицій щодо розширення свого предметного поля.

Звернімо увагу, в класичній новочасній філософії започаткувалося «відпочковування» та від'єднання природничої і філософської сфери пізнання, ще не виявлялося та не формувалося, тай зараз не можна сказати, які філософські проблеми не зазнають трансформації із розвитком науки і перестануть бути «вічними». І взагалі терміном «філософія», зокрема французькі мислителі проекту «Просвітництва» обмежили таке коло проблем, що виходили далеко за рамки філософської, в сучасному розумінні, проблематики і охоплювали всі можливі знання, що тепер для філософії і для розуму людини здається неосягнним, оскільки знання зростає в геометричній прогресії, а здатності людини залишаються незмінними.

Історія філософії, пов'язана з вибіркоким підходом до історико-філософського матеріалу, яким є філософські тексти, пов'язані з конкретно-історичною епохою, культурною традицією та специфічним філософським середовищем шкіл і течій, відчуттям філософом своєї «вписаності» в епоху, з всією багатогранністю історичної і сучасної структури, потоків думки.

Ми маємо справу, як історики філософії з текстами як джерелами філософського дослідження. Але відтворення історико-філософське не лише передбачає звернення до текстів, не лише звернення, в даному разі, до класичної новочасної філософії, але й звернення до епохи, епохальних, культурних особливостей, без яких неможливим буде проникнення до суті філософського вчення, розкриття його специфіки. Крім того необ-

хідне звернення і до сучасних досліджень, які перевертають наше бачення тексту через свою альтернативність і осучаснення тексту, що корелює із сучасними культурно-філософськими запитами.

Філософія хоч і не є хімічним синтезом, але всотує в себе специфіку епохи, культурні особливості і історичні настрої, але водночас народжується самостійний продукт, який є пам'ятником культури і філософії і не завжди вказує на історичні епістемі, для з'ясування їх особливостей краще звернутись до історичних документів задля становлення повноцінної археології знання.

Обмеження певними типами раціональності щодо відтворення історико-філософського процесу жодним чином не створюють повноцінної палітри філософського процесу та відповідного його осягнення. Тут будь-яке обмеження, зокрема історіографічне в сучасних формах історико-філософського пізнання вже виглядає скоріше як певні забобони, ніж звернення до точності і чесності. Тобто, як ми вже з'ясували неможливо в історико-філософській науці рухатися шляхом, який вже сам є історичним і потребує власної критичної філософської рефлексії.

Джерела філософського переосмислення дійсності можуть бути найнесподіванішими і для розуміння філософського тексту, його повноцінного осягнення необхідний сторонній погляд, неупереджене і часто «нефілософське» споглядання, яке і забезпечить нову, неупереджену філософську рефлексію, забезпечить перетворення історії філософії з прикладної дисципліни на самостійну і першорядну.

Так, аматорський погляд на проблему також може бути «свіжим поглядом» для філософа і філософії, коли на сучасному етапі її розвитку йдеться або про її кінець або про її трансформацію. Філософія, таким чином, як і історія філософії шукає джерела для свого оновлення в найрізноманітніших сферах – сферах культури, мистецтва, літератури, шукає натхнення в буденності та в її критиці.

Навіть самі «філософські трактати» перестали бути строго філософськими утвореннями перетворюючись часом разом із своїм філософським змістом на літературні шедеври, як от наприклад «Нудота» Ж.-П. Сартра. Визнаними стають саме ті філософські твори, які мають широкий резонанс, доступні читачській і медійній публіці, адже філософським твором тепер може називатись і відеолекція – не обов'язковим стало викладати і засвоювати думки з паперу. Також можна назвати основним джерелом набуття інформації сучасною людиною «всесвітню мережу».

Історико-філософське дослідження неначе дешифрує не тільки текст але й культурно-історичну реальність перебування цього тексту, і тут не завжди потрібна обережність, оскільки істина і справедливості вимагають адекватної оцінки і розокремлення суто філософських і історичних, історико-культурних нашарувань, що маскуються під філософію і вимагають часто некритичного засвоєння. Історик філософії як образ є також не обмеженим лише текстом, він має ще й певний світогляд, навіть політичну позицію – і це також може впливати на результати історико-філософського дослідження. Історія філософії через свою світоглядну зорієнтованість всотує в себе всі галузі філософського знання, стаючи також і джерелом появи галузей філософського знання.

Філософія, як і історія філософії, таким чином, постають як необмежені, в порівнянні з природничими науками, в плані джерел набуття знання та джерел натхнення щодо появи філософських ідей, де життєвий досвід філософа і історика філософії є тісно вплетеним в канву їх філософських та історико-філософських концептів. Для природничиків досвід експериментів може мати досить опосередковане відношення щодо їх світоглядних переконань.

Всі вище перераховані особливості дозволяють зазирнути за занавіс філософського тексту як артефакту в історико-філософській науці, хоча основним джерелом для історико-філософського дослідження є першоджерело, філософський текст, але «допоміжним» засобом для історико-філософського дослідження постають і інші джерела (зокрема, про це веде мову Ж. Багатай в роботі «Література та Зло» [1]).

Однак на сьогоднішній день ситуація дещо змінилася. Адже на арену філософської думки вийшов постмодерний тип філософування з його специфікою та особливостями. Теорію, яка до цього мала місце та виявилася, змінює «дискурс» (сучасними дослідниками даної царини постають Ж. Дерріда, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дельоз та ін.). Сутнісна ознака філософування, що мала на меті зміну світу, тепер втрачається. Філософування більше не зазіхає на зміну світу як і не претендує на будь-яке його розуміння. Філософ, історик філософії зокрема, не пропонує вирішення якихось проблем та не ставить завдань. Світ більше не є об'єктом дослідження та розуміння, натомість філософія пропонує поговорити про нього. Наратив, дискурс чи будь-який інший вияв розмови передбачає ті особливості, що вже не містить в собі узагальнень, певної тоталізації (тобто він нічого не пояснює і не намагається це зробити). В даному ході розмірковувань, варто зазначити критичні зауваги Ж. Дерріда [4]. стосовно філософського спадщини доби модерну, яка з точки зору сучасності не лише втрачає зв'язок з філософією, але й може не претендувати на філософічність взагалі, оскільки дана традиція є «закритою» системою: поставивши запитання, мислителі того часу самостійно відповідають на них не залишаючи місця та простору для під'єднання до «енергетичного блоку» сформованого колом проблем [4]. Таким чином, виходячи лише з даної точки зору можна було б зауважити, що філософія модерну претендує на статус «гуру» з-поміж іншої філософської спадщини.

Полишимо однобічність, оскільки це може ввести в оману та створити хибне уявлення про наратив чи то дискурс, оскільки вони можуть поставати у вигляді витонченого конструкту заповненого літературними алюзіями, посиланнями на наративи та дискурси минулого, жонглюванням термінами, поняттями, комбінуванням образів, ідей та цитат. І все «без» урахування джерела, автора: «без» урахування глибинних рушійних сил (зокрема, це стосується постмодерного проекту, запропонованого М. Фуко [8]).

Поряд з цим текст з яким має справу історик філософії більше не постає в якості суцільної, однорідної маси. В якій прихований один єдиний зміст. Джерело історико-філософського дослідження по-новому визначає саме себе. Будь-який текст містить в собі багатоманіття маршрутів, якими можна слугувати для того аби прочитати його. Так Ж. Дельоз [11], пропонує текстуальне поле сприймати у вигляді мапи, що змінює власні позначки-сенси в залежності від обраного маршруту.

На сучасному етапі розвитку історико-філософського знання особливості значущості набувають нові підходи до розв'язання класичних питань. Серед українських дослідників дедалі більше уваги звертається на питання мережовості чи так званого «горизонтального зрізу», який демонструє історико-філософський процес у всій його багатоманітності та розгалуженості. Саме тому актуальність запропонованої концепції зумовлена оригінальним методологічним підходом.

Аналітичне порівняння та системне узагальнення спільного і відмінного у концептах пізнання та розуміння, запропонованих у філософських системах британських мислителів (зокрема таких як, Дж. Локк, Д. Юм та Дж. Берклі) цілком можуть слугувати підґрунтям для подальших теоретичних розвідок в даній царині. Оскільки унаочнюють новий підхід до розуміння історії філософії, відмінний від історії ідей, персоналій чи проблем. Історико-філософський поступ бачиться як самобутнє середовище побутування думки. А залучені до розгляду концепти британських мислителів можуть вважатися «дороговказами» на шляху опанування цього середовища.

Критичний аналіз філософських концепцій не має за мету осягнення історії філософії в цілому, але дає змогу розуміння історії філософії як власне нової філософії в формі методу пізнання чи підходу до пізнання світу. Основною метою даної статті є викриття та унаочнення спільних і відмінних рис у трактуванні пізнавального процесу та стану розуміння у філософських системах як класичних так і сучасних мислителів, що дозволить предметно окреслити безпосереднє середовище дослідження даної проблематики з можливістю подальшого більш глибокого опрацювання.

Ніклас Капальді в праці «The Dogmatic slumber of Hume scholarship» [10, с.1-18], аналізуючи філософську концепцію Д. Юма доходить висновку, що сучасність знаходиться в стані «догматичного сну» по відношенню до юмознавства. А також звинувачує сучасних філософів аналітичного спрямування у навмисному спотворенні та збоченому трактуванні філософських ідей мислителя.

Класик британської філософської думки Альфред Айер [9], називає Д. Юма одним з найвидатніших філософів британської традиції, з-поміж якої він виокремлюється міццю власної концепції та осідає провідно місце в «пантеоні» британських мислителів (витіснивши звідти Дж. Локка). Дослідник вважає, що в першу чергу це пов'язано з тим, що історико-філософський «бум», який можна відстежити в 70-х рр. XX ст., припадає на період постаналітичного поступу англоамериканської філософської традиції. До цього часу, головною опорною точкою філософування, слугували ключові проблеми в класичних текстах. А так як Д. Юма, можна причислити (виходячи з проблем, які в сучасності приймаються до аналізу Ван Дейк Т.А. [3]), до тих хто «не вписується» в коло стандартних класичних філософів, то й увага, яка приділяється йому є цілком зрозумілою та обґрунтованою.

Поряд з англоамериканським «мейнстрімом» уваги по відношенню до британської філософської думки та її дешифрування – В.В. Васильєв [2, с.107-116] підмічає дещо подібне (а саме подібну позицію в історії філософії), що він характеризує «філософською психологією». Він вважає, що поряд з переосмисленням філософської спадщини Д. Юма в наш час почало виникати чимало досліджень, які присвячувалися як модерну так і епосі Просвітництва. До таких ґрунтовних досліджень, як вважає В.В. Васильєв [2], можна віднести дослідження Т. Ріда [6], який аналізує шотландське Просвітництво за зразками англоамериканської традиції. Зокрема, він вбачає і використовує саму зміну в підході до історико-філософського матеріалу, що дало змогу «згладити» виникаючий дисбаланс, оскільки історико-філософський поступ повернув в бік проблемних реконструкцій.

Як бачимо, методологія застосування історико-філософської деконструкції вказує, і в разі дослідження «класичної новочасної філософії», зокрема таких персоналій як Дж. Локк, Дж. Берклі і Д. Юм, на те, що для повноцінного не репрезентативного історико-філософського «відтворення» недостатньо класичної методології ставлення до тексту із застосуванням філологічного, історичного, генетичного та інших підходів, а також недостатніми є і класичні герменевтичні, інтерпретаційні підходи, як недостатньо і простої заявки на використання новітніх, сучасних історико-філософських методологій. Лише створення власних методологічних підходів в комплексі з конкретно-текстуальним аналізом створює

ту неповторну оригінальність, новизну, які можуть бути названі як щось по відношенню до чогось, але водночас і як самостійний доробок, який, звичайно, мав щось як джерело, поштовх для становлення самобутньої концепції, самостійного концепту.

Список використаних джерел

1. Батай Ж. Теория религии. Литература и Зло. – Мн.: Современный литератор, 2000. – 352с.
2. Васильев В.В. Кант, Юм и проблемы дедукции категорий // Вопросы философии – 1995. – № 4. – С.107-116.
3. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 510 с.
4. Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 832с.
5. Пекарская И.В. Контаминация в контексте проблемы системности стилистических ресурсов. – Абакан, 2000. – С. 207
6. Рид Т. Исследование человеческого ума на принципах здравого смысла. – СПб., 2000. – С. 90.
7. Силина В.Б. Контаминация // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энци., 1990. – С. 113.
8. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М.: Касталь, 1996. – 448с.
9. Ayers M. Locke: Epistemology and Ontology. – London, Routledge. 2 volumes, 1991. – 305 p.
10. Capaldi N. The Dogmatic slumber of Hume scholarship // Hume Studies, №18, vol.2, 1992. – p. 1-18.
11. Deleuze Gilles et Felix Guattari. Qu'est-ce que la philosophie? – Paris, «Les Editions de Minuit», 1991. – 206 p.

* * *

УДК 316.37

Вадим Палагута, д-р філософських наук, професор, завідувач кафедри інженерної педагогіки, Національна металургійна академія України, Україна, м. Дніпропетровськ

Чи можливо створити сучасну соціальну теорію без суб'єкта: частина 2

На основі аналізу різних точок зору в соціальному пізнанні, досліджуються можливості розробки суб'єктивно орієнтованої соціальної теорії. Чи потрібна взагалі така теорія і якою є онтологічна база для її створення, що таке полісуб'єктивність та як вона співвідноситься з соціальним виміром, які рівні соціального вона спроможна досліджувати? Ці питання, в тій або іншій мірі, розкриваються у даній статті.

Ключові слова: полісуб'єктивність, суб'єктно-орієнтована соціальна теорія, конструктивно-топологічний підхід, дискурсивні простори.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Вадим Палагута. Можно ли создать современную социальную теорию без субъекта: часть 2

На основе анализа различных точек зрения в социальном познании исследуются возможности разработки субъективно ориентированной социальной теории. Нужна ли вообще такая теория и какова онтологическая база для её создания, что такое полисубъективность и как она соотносится с социальными измерениями, какие уровни социального она может исследовать? Эти вопросы в той или иной мере затрагивает настоящая статья.

Ключевые слова: полисубъективность, субъектно-ориентированная социальная теория, конструктивно – топологический подход, дискурсивные пространства.

Vadim Palaguta. Is it possible to create a contemporary social theory without a subject: part 2

The possibility of production of the subject oriented social theory is studied on the basis of analysis of the different points of view in social cognition. Do we need such a theory at all and what is the ontological basis for its creation, what is poly-subjectivity and how is it related to the social dimensions, what levels of social may it explore? All these questions are raised in some extent in the article.

Keywords: poly-subjectivity, subject oriented social theory, constructive and topological approach, discursive spaces.

Продолжим рассмотрение вопроса возможности построения субъективно ориентированной социальной теории, к чему мы обращались в предыдущем номере вестника (см. Гілея №5 за 2013 год). В данной теории человек рассматривается не как среднее – статистическая, «атомарная» единица социума, не как функция социальной системы, а как динамичный и деятельный субъект, конструирующий новые типы социальности и свою идентичность. Такой тип субъекта в последнее время получил своё концептуальное оформление в понятии «полисубъективность» [1].

В дальнейшем нашем рассмотрении необходимо прояснить следующие вопросы: возможно ли построение социальной теории любого уровня – и микросоциального, и макросоциального с полисубъективным пониманием человека? Осуществимо ли в принципе построение универсальной социальной теории с таким пониманием субъекта? Необходимо

ли вообще такая универсальная теория в эпоху глобализации, когда постоянно возникают и множатся принципиально новые типы социальности?

Сложность исследования современного типа субъекта как полисубъективности определяется тем неустрашимым разрывом социального и индивидуального, преодолеть который составляет существенную проблему. Известный словенский философ и психоаналитик С.Жижек предлагает рассматривать социальность как «встроенную» характеристику субъективности: «Разрыв между индивидом и «безличным» социальным измерением должен быть вписан в самого индивида: этот «объективный» порядок социальной Субстанции существует лишь постольку, поскольку индивиды считают его таковым» [2, с.14].

Если отталкиваться от такого понимания субъективности, изначально предусматривающую «глубинную» социальность в самом индивиде, то какую тогда можно выделить основную характеристику такой социальности? Здесь предполагается, что субъект аккумулирует в себе социальную целостность как «объективный» порядок, добровольно им принимаемым. Тогда актуальной проблемой современной социальной теории становится проблема воспроизведения целостности как порядка при наличии множественной субъективности или полисубъективности, при этом, не упрощая проблему до исследования синтеза единства и множественности, и оставляя приоритет за множественностью субъекта.

В этом отношении очень тонко «прочувствовал» проблему полисубъективности как «отсутствующего присутствия» один из наиболее влиятельных представителей социального конструктивизма К.Герген (Джерджен). «В существенной степени обладание некоторым идентифицируемым я (self) требует наличия сообщества людей, которые признают нас именно такими, поддерживают это представление на протяжении длительного времени и в различных ситуациях, и даже требуют от человека, чтобы он продолжал соответствовать впечатлению о нём», – пишет К.Герген, – «однако по мере того, как поле отсутствующего присутствия расширяется, опоры узнаваемого я слабеют. В каждом новом анклаве смыслов, созданном в непосредственном взаимодействии или отчужденно, порождаются новые я» [3, с.15].

Итак, рассматривая новые подходы к исследованию проблемы субъективности, можно отметить, что возвращение понятия «субъект» в сферу социально-философского анализа после постмодернистской ситуации «смерти субъекта» возможно только на принципиально иной основе, чем это было в классической парадигме субъективности. Субъект более не может рассматриваться в современной философии и социальной теории как обособленная и самодостаточная ментальная или психофизическая данность, бытийствующая сама по себе и пребывающая в «антропологической пустоте». Как раз наоборот, субъект всегда «включен» как и другие субъекты во множество позиций социальной реальности, поэтому он может рассматриваться только в определенной, фиксированной на данный момент социальной позиции или месте (топосе) социальных пространств. Или, как выразилась одна из современных российских исследовательниц Н.Гоноцкая «социальное пространство есть пространство коммуникации, или социокоммуникативное пространство» [4, с.104]. Это одной стороны.

Но, с другой стороны, существуют лакуны и места для субъекта, где он конструирует самого себя. Поэтому, давая определение субъекта, можно его представить следующим образом: это характеристика индивида, соотносимая с его местом или позицией в дискурсивном социальном пространстве. Субъективность же рассматривается как свойство субъекта, одновременно характеризующее и самого субъекта, и опосредованным образом реально занимаемую им позицию или место в данном дискурсивном социальном пространстве. Более того, сама субъективность распространяется и на возможные, потенциальные свойства, приобретаемые субъектом в других социальных позициях и местах, которые он может занимать в различных по своему характеру социальных пространствах. Но это уже конструирование своего места и положения по своему усмотрению и выбору, что немаловажно для понимания современной субъективности. Очень точную характеристику современной конструктивно – топологической субъективности дал известный американский теоретик архитектуры и дизайна У.Митчелл: «Я уже не витрувианский человек, заключенный в единственный идеальный круг, смотрящий на мир из своей системы координат и, в тоже время, являющийся собой меру всех вещей. Не являюсь я и существующим в представлении феноменологии автономным и самодостаточным биологическим субъектом, сталкивающимся с непосредственно окружающей меня средой, объективирующим её и реагирующим на неё. Я творю и являюсь творением взаимно рекурсивного процесса, в который постоянно вовлечены мои подвижные, проницаемые рамки и мои разветвленные сети. Я – рассредоточенный в пространстве киборг» [5, с.56].

Если предельно обобщенно характеризовать специфику субъективности, то это способность субъекта занимать множество различных позиций, его преобразующих (порой весьма существенно) при переходе из одной в другую, от одного дискурсивного социального пространства к другому. А полисубъективность понимается как неотъемлемый онтологический атрибут субъекта, свидетельствующий о множестве положений и мест, которые субъект занимает или способен занимать в дискурсивно – социальных пространствах, т.е. предусматривает несколько иную темпорализацию, иной хронотоп. Дискурсивно – социальные пространства

пересекают, пронизывают друг друга, создавая эффект многомерности и полисубъективности.

Поэтому, анализ проблемы субъективности в подобном ракурсе открывает новые возможности для изучения субъекта в онтологическом измерении. Речь здесь идёт об установлении того трудноуловимого и постоянно «ускользающего» онтологического измерения субъективности, которое конституируется имманентным образом в структурах социальной реальности. Подобный исследовательский ракурс позволяет более детально и всесторонне анализировать изначальное – онтологическое измерение субъекта, а именно – процесса самоидентификации социального субъекта в дискурсивных пространствах. В свою очередь, получив посредством изучения процесса самоидентификации операционально – практические определения полисубъективности, имеет смысл переопределить ряд принципиальных положений современной социальной теории. Иначе говоря, с точки зрения субъективно-ориентированного подхода возникает необходимость в пересмотре не только онтологических оснований субъективности, но и самой социальной теории, т.е. тема «воскресения» субъекта и его «возвращения» в поле социально-философского анализа актуализирует критическую рефлексию над ключевыми положениями традиционной социальной теории.

Речь здесь идет о радикальном пересмотре предпосылок и онтологических оснований традиционной социальной теории, которая опирается на гипотезы и реификационистские навыки мышления. Устойчиво придерживаясь данных мыслительных навыков, традиционная социальная теория неизбежно сталкивалась с проблемой референта социального дискурса, поскольку любая социальная теория является дискурсом или дискурсивной практикой субъекта-теоретика, поэтому всегда существенно – кто говорит и откуда? С какого места произойдет высказывание? Анализ предпосылок традиционной социальной теории заставляет предположить, что говорящий всегда занимает позицию трансцендентного наблюдателя вне и поверх социальной реальности, он говорит за другого, выдавая себя за субъекта, который якобы знает, что фактически блокирует адекватное рассмотрение самого субъекта социального действия. Известно, что трансцендентная позиция наблюдения активно задействует гипотезу о существовании метаязыка социальных наук или, выражаясь несколько упрощённо, наблюдения социальной реальности «из окна кабинета». А занятие трансцендентной позиции наблюдения за социальной реальностью неизбежно приводит к парадоксу бесконечного регресса или неопределенного размножения метаязыков, что отдаляет наблюдателя от адекватного понимания социальной реальности. Кроме того, использование метаязыковой гипотезы не учитывает того факта, что любой язык социальных наук всегда отсылает к языку как к условию собственной возможности, ибо не существует позиции внеадекватности трансцендентного наблюдателя, у него всегда есть конкретное место, а метаязыковая гипотеза в лучшем случае этот факт не замечает.

К тому же, в трансцендентной позиции наблюдения всегда существует вероятность ложных обобщений и выводов при переходе от рассмотрения локальных, социальных порядков микросоциального (им, как правило, традиционная теория отказывала в статусе автономных целостностей социальной реальности) к макросоциальным структурам и образованиям.

Вот почему, в рамках разработки микроуровневой социальной теории требуется более углубленный анализ взаимосвязи процессов самоидентификации с социальными позициями и местами субъекта и способности субъекта постоянно их изменять и трансформировать, т.е. при её построении необходимо сделать акцент на социальных измерениях и уровнях дискурса.

И здесь не может не возникнуть вполне резонный вопрос, – какой вид примет при включении множественного типа субъективности социальная теория, исследующая, в первую очередь, «объективные» социальные образования – структуры, отношения, уровни и т.д. и совершенно не затрагивая вопрос о «глубинной» социальности субъекта?

Вместе с тем, социальность субъекта многообразна и её уже нельзя игнорировать в социальной теории. Так, во введении к работе известного антрополога К.Вульфа «К генезису социального» В.Савчук пишет: «Социальность находится повсюду, и не потому, что она всё охватывает, а потому, что идёт отовсюду. <> Социальность формируется, сводя воедино, – перформативное тело, язык как действие, поступок как телесное исполнение, ритуал как перформативное действие, миметическое приобретение перформативного знания» [6, с.12].

Вот почему, в качестве альтернативы позитивистскому подходу в традиционной социальной теории сейчас утверждаются принципиально новые подходы, предусматривающие и полисубъективность и «глубинную» социальность. Весьма перспективен в этом контексте междисциплинарный синтез социально-топологического и социально-конструктивистского подходов с современным дискурсом-анализом и современным теоретическим психоанализом. Данный междисциплинарный подход актуализирует такой способ рассуждения о социальном, в котором социальная реальность фундируется не совокупностью социальных вещей, подобно их физическим аналогам, а рассматриваются как реляционные пространства «говорения» субъекта. Не случайно, одна из ведущих российских социологов Е.Рожественская пишет, что «важнейший медиум идентификационных усилий – язык. Лингво – символическая сфера культуры даёт возможности для социализации и риторической компетенции,

доступ к нарративным формам, а через них – к образцам толкований и смысловым горизонтам» [7, с.86]. При этом, правда, автор замечает, что «перспектива эмпирического исследования нарративной идентичности оформляется в виде «тройственного» междисциплинарного союза социологии, лингвистики и литературоведения, хотя такая перспектива и пугает некоторых теоретиков» [7, с.89]. Но это и не удивительно, потому что современные социологи, за редким исключением, не могут отрешиться от своих догматических схем и стереотипов профессионального мышления.

В качестве вывода, можно утверждать, что преодоление субстанционалистской парадигмы в социальной теории возможно только на том условии, что в её центре будет помещен субъект, самоопределяющийся в символических конструктах «пространств говорения» как перформативного действия. Субъект определяется и другими формами перформативной – самоидентификации – пространственной – телесной, миметической и т.д. Включённость субъекта в социальное является наиболее сложной и мало разработанной проблемой современной социальной теории. Действительно, изучение характера взаимосвязей между субъектом и социумом на микросоциальных уровнях, где происходит конституирование субъективности, фактически ставит перед социальной теорией проблему выбора – или прежняя социальная теория, но без субъекта, или – с субъектом, но совершенно иным – полисубъективным, у которого «глубинная» социальность. Но такая теория возможна только на микросоциальных уровнях.

Данные микросоциальные уровни предполагают, поэтому, изучение важнейшего конститутивного для субъекта и социальной реальности, так называемых особых речевых образований – дискурса и нарратива и многочисленных речевых практик на их основе, далеко выходящего за рамки чисто лингвистического их понимания. На этих дискурсивных уровнях социального проблема субъекта одновременно является и проблемой его социальной самоидентификации. Данные микроуровни и предопределяют тот принцип, согласно которому современного субъекта невозможно определить как одномерное существо, он множественен или полисубъективен и самоопределяется, переопределяется и доопределяется в социальных измерениях «живой» речи.

Если придерживаться понимания социальной реальности в «фарватере» изучения механизмов, форм и характеристик процессов самоидентификации, то социальная позиция в дискурсивных пространствах оказывается тождественна месту – имению, или «месту существования», которое «занимает» и способен сам конструировать как субъект. Понятие «позиция» акцентирует не статичный, а, напротив, реляционный и динамичный характер субъекта. Размещение и самоконструирование субъекта в дискурсивных пространствах одновременно является установлением индивидом себя в качестве субъекта. Субъект обнаруживает себя существующим в социальной реальности опосредованно, через множество связей, существующими между различными символическими по своей сути областями, «местами» или «позициями» дискурсивных пространств, а они всегда включают в себя самоидентификационные матрицы субъективности.

Вместе с тем, для макроуровневой социальной теории, изучающей структуры, функции, уровни и нормы социального, и претендующей на статус универсальной теории, субъект с его притязаниями на полисубъективность и «глубинную» социальность излишен. Наверное, в этом смысле, следует отказаться от попыток создания самой универсальной социальной теории.

Сейчас, как никогда необходим дальнейший поиск новых моделей и метафор для создания современной микроуровневой социальной теории, что и делается на примере использования в её построении образов сетей, потоков и других образов, и в которые органично «встраивается» новый тип субъективности.

Список использованных источников

1. Кемеров В. Общество, социальность, полисубъектность / В.Кемеров. – М.: Академический Проект; Фонд «мир», 2012. – 252 с.
2. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / С.Жижек; пер. с англ. – М.: Издательство «Европа», 2008. – 516 с.
3. Джерджен К.Дж. Сотовый телефон и отсутствующее присутствие / К.Дж. Джерджен; пер. с англ. // Постнеклассическая психология. – 2005. – №1(2). – С.11–18.
4. Гогоцкая Н. Связи: Философское исследование взаимопонимания / Н.Гогоцкая. – М.: Издательство ЛКИ, 2013. – 160 с.
5. Митчелл У. Я плюс плюс: Человек, город, сети / У.Митчелл; пер. с англ. – М.: StrelkaPress, 2012. – 328 с.
6. Савчук В. Проблема генезиса социального // Вульф К. К генезису социально-го. Мимезис, перформативность, ритуал / К.Вульф; пер. с нем. – СПб.: Интерсоцис, 2009. – 164 с.
7. Рожественская Е. Биографический метод в социологии / Е.Рожественская – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. – 382 с.

* * *

УДК 167.7:001.895

Іван Дутковський, аспірант кафедри філософії, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Україна, м. Чернівці

Взаємодія традицій і новацій у науці

Досліджується евристичний ефект процесу взаємодії традицій та новацій у науці. Традиція характеризується як механізм накопичення і спадкоємності наукових знань. Демонструються властивості традиції як відкритої системи. Традиції і новації розглядаються як складові єдиного цілісного процесу трансформації та розвитку наукового знання.

Ключові слова: традиція, новація, інновація, наука, система.

Іван Дутковський. Взаимодействие традиций и новаций в науке

Исследуется эвристический эффект процесса взаимодействия традиций и новаций в науке. Традиция характеризуется как механизм накопления и преемственности научных знаний. Демонстрируются свойства традиции как открытой системы. Традиция и новация рассматриваются как составляющие единого целостного процесса трансформации и развития научного знания.

Ключевые слова: традиция, новация, инновация, наука, система.

Ivan Dutkovsky. Interaction of Traditions and Innovations in the Science

This article researches the heuristic potential of the interaction between traditions and innovations in the science. The tradition is characterized as a mechanism of accumulation and continuity of scientific knowledge. The properties of tradition as an open system are demonstrated. Tradition and innovation are considered as elements of a single holistic process of transformation and development of scientific knowledge.

Key words: tradition, innovation, science, system.

Вивчення науки на певному етапі її розвитку охоплює також дослідження її традицій, що склалися в результаті фіксації і трансляції наукового досвіду. Актуальним є аналіз цих традицій для пояснення поточних процесів в розвитку науки, що допомагає глибше зрозуміти їх закономірності, виявити особливості свідомості та поведінки вчених, визначити напрями і механізми політики держави у цій сфері. Динаміку науки неможливо пояснити тільки сучасним станом і функціонуванням наукових інститутів, наявним співвідношенням параметрів наукового пошуку, вона також визначається історично накопиченими і уявленими про світ, пізнавальними цінностями, зразками мислення, що входять в систему соціокультурної спадщини суспільства і передаються від покоління до покоління вчених.

Інтелектуальний досвід, результати практичної діяльності, духовного життя минулого саме й утворюють наукову спадщину. Якщо в цю спадщину входять різні напрацювання історичного минулого, включаючи й те, чим знехтували, що було переглянуто, трансформоване в процесі наукового розвитку, то традиція в науці утримує ті досягнення минулого, які завдяки своєму стійкому, загальнозначущому характеру здатні задовольняти потреби нових поколінь учених. Такі евристично значущі явища колективного наукового досвіду зберігаються в традиціях у концентрованому вигляді, будучи сукупністю певних програм досліджень і способів мислення, що впливають на образ науки. Науково-історичний досвід передається від покоління до покоління в результаті процесу наукової спадкоємності – найважливішого механізму, що підтримує існування та забезпечує розвиток науки. Цей процес збереження, наступництва і оволодіння спадщиною минулого знаходить вираження в традиції як формі та механізмі здійснення спадкоємності. На цій підставі традицію можна зарахувати до ключових, базових категорій розвитку науки.

У науковій літературі поняття «традиція» давно стало предметом обговорення широкого кола дослідників. До питання про роль традиції в процесі розвитку наукового знання зверталися свого часу відомі вчені Н.Бор і В.Гайзенберг, представники західної (К.Р. Поппер, Т.Кун, П.Фейєрабенд, Ст. Тулмін) і російської філософії (А.Н. Антонов, П.П. Гайденко, В.П. Візгін, І.Т. Касавін, Є.М. Молодцова, М.А. Розов, В.С. Черняк та ін.), а також історики і соціологи науки (Дж.Басалла, Дж.Бен-Девід, П.Беркер, Ж.Голдберг, Я.Гоцковські, Ф.А. Йейтс, Дж.Е. МакІвайр, М.Е. Марті, Ш.Накаяма, Дж.Нідем, Р.Олсон, М.К. Салхаб, Н.Сівін, Дж.Холтон, Е.Шилз та ін.). Упродовж останніх десятиліть поняття «традиція» плучається як спеціальний об'єкт теоретичного аналізу в межах різних напрямів, які вивчають проблеми розвитку науки, спадкоємності та зв'язку теперішнього знання з минулим.

Метою цього дослідження є виявлення евристичного потенціалу взаємодії традицій та новацій в науці. Реалізація мети передбачає: по-перше, з'ясування ролі феномена традиції як механізму спадкоємності наукових знань і цінностей; по-друге, аналіз самої структури традиції, її рівнів; по-третє, встановлення специфіки взаємодії між традиціями і новаціями в науці.

Об'єктом дослідження є традиції та новації в науці, а предметом – їхня взаємодія у процесі розвитку науки.

Отже, традиція може досліджуватися як загальнофілософське поняття, універсальне утворення, яке пронизує всі етапи розвитку, всі сфери науки. У цій якості поняття «традиція» не піддається однозначній інтерпретації. Сама етимологія терміна веде походження від латинського *traditio* – передача, передання. Традиція є продуктом історичного розви-

тку науки, своєрідним результатом накопичення знань, досвіду, що передається від покоління до покоління.

Традиція – невід'ємна характеристика динаміки науки, її інституційних форм. Вона є складним багатовимірним явищем, яке має універсальний характер і функціонує в усіх її сферах. Традиції постають неодмінною умовою історичного розвитку науки, становлять важливий аспект її руху від минулого знання до майбутнього. Багатовимірність способів виникнення, існування й розвитку, форм вираження та вияву наукових традицій, виконуваних ними ролей і функцій у розвитку науки, не дозволяє однозначно окреслити це поняття. Орієнтуючись на багатопланове розуміння цього феномена, традицію можна характеризувати з погляду її властивостей і механізму розвитку.

Гене́за і динаміка традиції в науці, з одного боку, залежить від системи цінностей, соціокультурних настанов, які функціонують у суспільстві, а з іншого боку, формування традицій зумовлене новими потребами в науковому освоєнні реальності. Сутнісні риси традиції – тривалість у часі та відносна стійкість. Говорячи про традиції в науці, ми маємо на увазі передусім ідеї, методи, поняття, моделі мислення, наукові проблеми, які формуються та видозмінюються в ході історії та є найбільш стабільними, відтворюваними упродовж тривалого періоду часу елементами інтелектуального досвіду [див.: 1, с.226].

Кожне покоління вчених, сприймаючи ряд традицій, разом з тим, до певної міри, здійснює вибір тих або тих, і в цьому розумінні воно обирає не лише своє майбутнє, а й минуле. Тривалість існування традиції в науці сама собою не визначає її сучасний зміст. Життєздатність традиції виявляється в її подальшому розвитку наступними поколіннями в нових історичних умовах. Наукове співтовариство чи окрема група вчених, сприймаючи одні елементи наукової спадщини, водночас відкидають інші. Тому традиції в науці можуть бути як позитивними, так і негативними, і внаслідок цього відкидатися. У зв'язку з цим слід говорити про важливість диференційованої оцінки ролі традиції.

Зневажливе або недобросовісне ставлення до наукової спадщини, досвіду різних поколінь учених призводить до порушення спадкоємності в розвитку науки, до втрати цінних досягнень людства. Стосовно науки слід розрізняти два аспекти спадкоємності: по-перше, передачу інтелектуальних цінностей від покоління до покоління, і по-друге, засвоєння цих цінностей кожною новою генерацією вчених. Спадкоємність – особливий механізм, який здійснює накопичення та збереження наукової інформації минулого, на підставі якої створюються нові знання. Спадкоємність може бути безперервною, коли попередні досягнення постійно функціонують у структурі природничих або інших наук, і перервною, коли які-небудь знання втрачають свою актуальність і вилучаються з наукового вжитку.

У зв'язку з цим слід особливо уточнити, що розуміння традиції є розумінням особливого зв'язку старого і нового знання, коли елементи старої системи входять складником у нову та реально функціонують, розвиваються в ній. Вона забезпечує спадкоємний зв'язок між минулими, теперішніми і майбутніми станами науки як особливого типу знання і соціокультурного інституту. Минуле знання, віддзеркалюючись у досвіді, входить у сьогодення та забезпечує основу для майбутнього. Характерно, що традиція виявляється в детермінуючій дії минулого знання на сьогодення та майбутнє науки. Минуле знання зберігається в сьогоденні, справляючи певний вплив на діяльність. Ці досягнення минулого, акумульовані в традиції, завжди перебувають у реальному обігу в актуальній діяльності наукового співтовариства.

Але в актуальну діяльність нових поколінь учених входять лише ті знання минулого, які потрібні для реалізації важливих на сучасному етапі когнітивних і методологічних функцій науки, і які здатні задовольнити нові соціокультурні запити. У традиції зосереджено те, що у процесі розвитку науки виявилось як найбільш важливе, закономірне, загальнозначуще. Отже, традиція є продуктом попереднього селективного добору, який був здійснений як уподобаннями вчених, так і суспільно-історичною практикою людей в цілому. У цьому розумінні традиція оцінює знання минулого крізь призму сьогодення, виокремлюючи те, без чого неможлива поява нових об'єктів і форм наукового пошуку. Вона не лише зберігає знання, а й синтезує його з науковими досягненнями сьогодення, даючи цим самим можливість заглянути у майбутнє. Отже, традицію можна віднести до категорій наукового розвитку, оскільки вона репрезентує загальнозначущий зміст інтелектуального досвіду і забезпечує механізм його відтворення та зміни в еволюції науки.

Спадкоємність знань забезпечується традицією як особливим сховищем і механізмом передачі наукової інформації [див.: 3, с.88]. Традиція здійснює важливу комунікативну функцію, за допомогою якої когнітивно значущий досвід добирається, акумулюється, фіксується і транслюється в процесі розвитку науки. Цей процес спрямований на підвищення рівня самоорганізації наукової цілісності, регуляцію існуючих стосунків усередині наукового співтовариства. Оскільки окрема людина не може опанувати всю сукупність наукового досвіду людства, то наслідуючи потрібну для успішної наукової діяльності інформацію, що зберігається в традиції, індивід засвоює інтелектуальні досягнення в узагальненому, систематизованому вигляді. Через розшифрування програм діяльності тих або тих традицій відбувається залучення індивідів до знання і досвіду попередніх поколінь.

Разом із розумінням традицій як механізму спадкоємності в науці формуються таке їх бачення, в якому домінує нормативне підґрунтя. У традиції, яка розуміється як норма, крім характеристик інформаційної

моделі, міститься імперативна вимога. Специфічна функція норми – її регулятивна спрямованість. «Регулятивний потенціал, який притаманний нормі, зумовлює наявність у ній, разом із стереотипністю, також і ознаки імперативності» [6, с.102]. Визначаючи межі прийнятних, соціально схвалюваних і етично допустимих наукових проектів і результатів, традиції–норми упорядковують, контролюють, регулюють розвиток науки та її інституційних форм. Функціонуючи в науковій діяльності людей, норми роблять її загальнозначущою, взаємнопередбачуваною і взаємноконтрольованою, виводять її на горизонт суспільної доцільності.

Традиції завжди активні. Вони постають засобом не лише орієнтації, а й активного управління науковою діяльністю. Вони детермінують способи мислення і дослідження, примушуючи людину сприймати навколишню дійсність в уніфікованій системі понять і відношень. Неписані закони, приписи, норми, які транслюються традицією мають величезну психологічну дію, нав'язуючи вченому обов'язкові стандарти і шаблони поведінки.

Отже, традиція в науці є цілісною комплексною системою, яка складається з різних компонентів і має певну внутрішню організацію і структуру. Можна виокремити два основні структурні рівні в системі традиції. По-перше, це внутрішній ментальний рівень, який репрезентується стійкими формами світосприйняття, способами мислення і поведінки. На цьому рівні традиція виражена відносно цілісною системою уявлень, яка містить різноманітні елементи сприйняття дійсності, її оцінки. Внутрішній шар наукової традиції пов'язаний з рівнем свідомості та підсвідомості. Його утворюють певні знання, ідеї, уявлення, вірування, цінності, способи мислення, настрої, які домінують у дослідницькій групі. По-друге, в структуру традиції входить зовнішній поведінковий рівень, який віддзеркалює практичну взаємодію суб'єкта наукової діяльності з навколишньою дійсністю. На цьому рівні традиція характеризується стандартизованими методами, моделями, зразками дій, способами діяльності. Структура традиції в науці має високу пластичність, що забезпечує величезну варіативність дослідницької, соціокультурної і технічної реалізації багатьох наукових ідей і теорій.

Традиція в науці, забезпечуючи спадкоємність певних знань, виражає тенденцію до збереження та відтворення сформованих наукових норм і цінностей. Проте збереження і передача накопиченого інтелектуального досвіду не вичерпують історичний розвиток науки. Динамічні процеси в науці неможливі без подолання стереотипів, перетворення старого знання, зміни, розвитку, творення нових наукових інститутів, пізнавальних інструментів і форм. У процесі освоєння та відтворення наукового досвіду людина постійно перетворює цей досвід, змінює та збагачує його, розв'язуючи суперечності, що склалися між раніше накопиченими знаннями і новими соціокультурними умовами. Традиція приховує в собі передумови подальшого розвитку, можливості еволюції науки. За метафоричним виразом Е.Шилза, «традиція – це не мертва рука минулого, вона швидше подібна до руки садівника, яка живить і виявляє духовні прагнення, які самі собою не могли б з'явитися» [цит. за: 4, с.78].

Разом з тим, слід встановити співвідношення традиції і тієї категорії, що розкриває зміст феномену, який протиставляється їй. Як релевантне сприймається науковим співтовариством поєднання «традиції» та «новації» при дослідженні динаміки науки. Очевидно, вимагає чіткого розв'язання неясності, яка склалася з паралелізмом використання термінів «новація» і «інновація», які частенько використовуються як синоніми. Проте, це явно помилково. Зокрема, в педагогічних і психологічних науках надається перевага терміну «новація», в економіці – «інновація». У філософських дослідженнях немає ні пріоритету, ні ясності в цьому питанні.

Варто зазначити, що, власне, термін «інновація» увійшов у науку в XIX столітті через антропологію і етнографію, де він використовувався як антонім до терміна «традиція» при дослідженні процесів змін у культурі; особливо увага при цьому була привернута до дифузії культурних новоутворень у відповідному середовищі, включаючи їх перенесення в інші культури. У першій половині XX століття під впливом функціоналізму процеси змін виявилися на периферії уваги соціальних наук на Заході, а інновації тлумачилися як вияв нерівноважності, напруги в системі, або ж як відхилення від норми, що слугує джерелом нової напруги.

Тепер інноваційний процес у науковій літературі здебільшого трактується як процес створення, поширення та використання нововведення, а його структура визначається внутрішньою, предметною логікою інноваційної діяльності. Розрізняються дві основні форми відтворення інноваційних процесів. У випадку простого відтворення нововведення продовжує створюватися лише в тій організації, в якій воно виникло, а інноваційний процес ділиться на такі стадії: виникнення передумов, нові потреби, ідеї, наукові відкриття, їх розподіл серед користувачів, використання нововведення. У випадку розширеного відтворення додаються такі стадії: поширення методів отримання нововведення в інших організаціях і широке його відтворення для насичення потреби в ньому. Інноваційний процес взаємодіє з соціальним і природним середовищем, що його оточує. Динаміка цієї взаємодії виявляється у життєвому циклі нововведення, в якому розрізняють такі стадії: початок, швидке зростання, зрілість, насичення потреби у нововведенні, реалізація. Ефективність нововведення багато в чому визначається темпами його зростання. Нерідко вони пов'язані з успішністю переходу від простого до розширеного відтворення інноваційного процесу, своєчасністю його припинення при насиченні

потреби у нововведенні. Узяті в єдності, інноваційний процес і життєвий цикл характеризують нововведення як цілісну динамічну систему.

Водночас, звертаючись до дослідження проблематики новацій в науково-філософській літературі, ми бачимо, що як під ім'ям «новація», так і під ім'ям «інновація», яка розуміється як новація, що «імплантується на рівень наукового співтовариства і приймається ним» [7, с.42], приховується саме широке поняття «новація».

Традиція і новація нерозривно взаємопов'язані. Вони впливають одна на одну. Це складники єдиного процесу, що забезпечує існування, функціонування та розвиток науки. Традиція і новація взаємозумовлюють і взаємопроникають одна в одну. З одного боку, традиція забезпечує невідмінну передумову креативних процесів, а з іншого, новація стає потенційним джерелом утворення нових традицій в науці. Новації постають закономірним доповненням традицій, які, зі свого боку, впливають на зміст і характер новацій, визначають напрям новаційного процесу і тривалість його здійснення.

Особливо велика роль традицій у упорядковуванні новаційного процесу, що часто супроводжується непередбачуваними наслідками, порушеннями функціональної рівноваги. Інерційний характер традиції допомагає подолати деструктивні ефекти поширення уявних нововведень, впорядкувати процес новаційних змін.

Взаємодія традицій і новацій розпочинається з опору змінам з боку традиційних настанов. Наукове співтовариство як система володіє певними інерційними властивостями, тому більшість нововведень, особливо фундаментальних, зазвичай зустрічають протидію. Очевидно, цей опір породжується інертністю свідомості в певних сферах наукових досліджень. Тому новаційний процес пов'язаний з подоланням психологічного бар'єру на шляху визнання нестандартних способів мислення і розв'язання наукових проблем, появи нових моделей вивчення реальності. Опір змінам може свідчити про реальну неготовність членів традиційного наукового співтовариства до змін, їх нездатності сприймати і інтегрувати новації.

Варіанти розв'язання протиріч між традиціями і новаціями в науці можуть бути різними. Перший варіант – перемога традиційної моделі, що руйнує інноваційну. Під тиском традиції нововведення, що не володіє достатньою мірою стійкості, може відступити на певний час, або зовсім зникнути. У цьому випадку знову утверджується традиція, яка відтворюватиметься у відносно незмінному вигляді. Не виключається також можливість посилення консервативної ідеології, примусового припинення будь-яких незвичних спроб зміни старих форм і способів наукового пошуку. Така доля особливо характерна для інновацій, пов'язаних з привнесенням у наукове середовище принципово нових орієнтацій, норм і цінностей. Спроба вкорінення цих інновацій неминує вступати в конфлікт з певним сегментом старих знань і уявлень. Деякі вчені, як правило, не можуть прийняти нові, чужі для їхнього менталітету настанови, орієнтації, взірці мислення. У цьому випадку виникає неминує питання про те, чи є достатня кількість її носіїв і прихильників у самому науковому співтоваристві, або чи вагомий їх вплив на процес реалізації. Якщо все ж таки він вагомий, то набуває чинності другий варіант розв'язання конфлікту між традицією і новацією в науці – перемога інноваційної моделі, яка долає опір традиції, вступаючи у взаємодію з нею. Темпи подолання опору традиції залежать від ряду чинників: від рівня новизни і характеру здійснюваних змін, від внутрішнього або зовнішнього походження новації, від міри готовності вчених сприймати нововведення.

Протистояння та співіснування традицій і новацій в науці відбувається по-різному, в різних формах і поєднаннях, оскільки сама традиція структурно неоднорідна й складна. Взаємодія старого знання з новим, сьогодення з минулим відбувається неоднаково на практичному і ментальному рівнях. У кожен цей конкретно-історичний момент і в кожному суспільстві, в певній соціально-економічній і політичній ситуації можуть бути зафіксовані найскладніші та найрізноманітніші варіанти поєднання, протистояння та співіснування наукових традицій і новацій.

Зрештою характер взаємодії традицій і новацій залежить від темпу розвитку науки, що прискорюється в результаті зростання динаміки соціокультурних змін. Е.Дюркгейм зазначає, що «так само, в міру того як соціальне середовище стає складнішим і рухливішим, традиції і вірування, що склалися, розхитуються, набувають більш невизначеної і гнучкої форми, а розумові здібності розвиваються; але ці ж здібності потрібні суспільствам і індивідам для адаптації до рухливішого й складнішого середовища» [2, с.488].

Перетворення традицій в науці проходить декілька етапів. Спочатку виникнення окремих наукових нововведень змінює характер взаємодії між когнітивними елементами традиційної системи знання. На наступному етапі розвитку з'являються перехідні елементи, які виконують роль посередників між старими і новими знаннями. Перехідні форми динаміки наукових досліджень характерні лише для окремих стадій розвитку новації у межах традиційної структури, вони з'являються і зникають з її перетворенням. Перехідний період закінчується, коли нове знання починає домінувати над старим, а стара парадигма перетворюється на передумову існування нової. Передусім новація впливає на ті елементи науки, які безпосередньо взаємодіють з нею. Проте, зміни в одній галузі науки впливають і на перетворення тих сфер, які побічно пов'язані з новаційним процесом.

Закріплення новації відбувається тоді, коли нові результати досліджень знаходять повноцінне технологічне втілення чи адекватне віддзер-

калення в системі наукового знання, що об'єднує нове і все актуальне, що міститься в старому. Сама структурно-функціональна зміна системи наукових знань відбувається, коли процес поширення новачки каналами комунікацій до членів цієї системи – дифузія – перетворює новачку на інтегровану частину нормативних зразків [див.: 5, с.81].

Результати інноваційного процесу нерідко виявляються через певний проміжок часу після утвердження нових форм наукового дослідження. Наслідки новачки можуть виявлятися в різних сферах науки, причому ефект в одній галузі може бути протилежний до ефекту в іншій. Певні наукові групи і співтовариства можуть по-різному оцінювати результат інноваційного розвитку. Одне й те ж нововведення може задовольняти пошуки однієї групи і вести до когнітивних втрат інших.

Наукова новачка не виникає сама собою, вона є частиною організаційної та культурної єдності, частинною творчого процесу, а він є такою формою діяльності суб'єкта, яка охоплює всі типи людських стосунків. Характерно, що не лише культура здійснює вплив на новачку, існує і зворотний процес, який отримав назву «індустриалізація культури», і який подає нам приклад того, які масштабні сфери суспільного життя можуть кардинально змінюватися в результаті появи наукових новачок. Вони охоплюють не лише сферу виробництва і пов'язані з нею управлінську, економічну, правову діяльність, а й зачіпають соціально-побутові умови, сфери освіти, охорони здоров'я, організацію відпочинку, проведення дозвілля, культурну діяльність, і духовну культуру в цілому.

Отже, як соціокультурне явище новачка є перехід традиційної системи в якісно новий стан, або виникнення такого системного утворення, якого не існувало в минулому. Розуміння сутності новачки вимагає виявлення її об'єктивних підстав, встановлення її залежності від попередньої традиційної основи. Нове знання виникає або на основі попереднього і зумовлюється ним, або всупереч йому. Саме тому є неможливою поява абсолютно нового, тобто стану, не пов'язаного з попереднім. Говорячи про цілковито нове, мають на увазі тільки одну якісну особливість багатопланового об'єкта чи явища.

Особливістю нового є збереження чи повторюваність у ньому рис або властивостей, які є спільними з попередніми. Новачка може характеризуватися появою властивостей, фаз, етапів розвитку, нових саме для цього процесу, коли в межах вже існуючої системи окремі структурні елементи набувають нових якостей. Така новачка має модифікуючий характер, вона покликана модернізувати вже наявні засоби і способи задоволення суспільних та інших потреб, частково змінюючи якісний стан системи. Якщо зміни, що здійснюються в межах модифікуючої новачки, мають зворотний ефект і відбуваються відповідно до заздалегідь заданого набору властивостей, то радикальна новачка, навпаки, припускає глибші зміни змісту соціокультурної інформації, не передбачені в заданих варіантах її модифікації. Радикальні новачки змінюють не окремі елементи структурної цілісності, а перетворюють її основи, порушуючи структурні зв'язки, що склалися, переводячи всю систему в якісно новий стан. Вони створюють принципово нові форми і способи життєдіяльності, що відкривають якісно нові шляхи розв'язання загальнозначущих проблем.

Від міри зміни, яку передбачають новачки, залежить швидкість їх поширення і повнота здійснення. Початковим джерелом наукових трансформацій постає сама людина, її творча активність, що порушує загальноприйняті традиції, норми, ідеали та цінності. Створюючи нові способи взаємодії, нові шляхи розв'язання нагальних проблем, які дисонують із закріпленими формами мислення та поведінки, тобто накопичуючи новачинний потенціал, людина сприяє змінам в існуючому ціннісно-нормативному порядку та інституційних структурах.

Висновки. Довготривалість буття наукових традицій, їхня здатність еволюціонувати і трансформуватися, різноманіття форм вираження та вияву традицій у різних сферах науки, надає цій категорії універсального характеру. Традиція як форма і механізм здійснення спадкоємності наукового знання репрезентує стійкість, стабільність, відтворюваність елементів інтелектуального досвіду впродовж тривалих часових періодів. За допомогою традиції минуле знання пов'язується з сьогоденням і впливає на нього як реальна системотворча сила. Отже, традицію можна віднести до категорій наукового розвитку, оскільки вона виражає загальнозначущий зміст інтелектуального досвіду і забезпечує механізм його відтворення та зміни в еволюції науки.

Традиція і новачка є взаємопов'язаними і взаємозумовленими складниками єдиного процесу, що забезпечує існування, функціонування і розвиток науки як комплексної системи. Зародження, виникнення новачки віддзеркалює нагальну потребу в здійсненні тих когнітивних функцій, які неможливо реалізувати традиційними способами. Взаємодія традицій і новачки проходить різні етапи. Відповідно до етапів формування й становлення новачки, від її прихованого існування до інституціоналізації, відбувається перетворення також і традиції впродовж того періоду, доки новий зміст не знаходить адекватної форми для свого вираження.

Список використаних джерел

1. Гейзенберг В. Традиция в науке // В. Гейзенберг / Гейзенберг В. Шаги за горизонт: Пер. с нем. / Сост. А.В. Ахутин. – М.: Прогресс, 1987. – С.226–240.
2. Дюркгейм Э. Метод социологии // Э. Дюркгейм / Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. – М.: Наука, 1990. – 575 с.
3. Касавин И.Т. Традиции в науке // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М.: Мысль, 2010. – Т.4. – С.88.

4. Осипова О.А. Американская социология о традициях в странах Востока / О.А. Осипова. – М.: Наука, 1985. – 128 с.

5. Роджерс Е.М. Диффузия инноваций / Пер. с англ. В.Старка / Е.М. Роджерс. – К.: Вид. д-м «Києво-Могилянська академія», 2009. – 591 с.

6. Сарингулян К.С. Культура и регуляция деятельности / К.С. Сарингулян. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1986. – 158 с.

7. Яковлев В.А. Инновации в науке / В.А. Яковлев. – М.: ИНИОН РАН, 1997. – 161 с.

* * *

УДК 133(075)

Лариса Осипенко, здобувач кафедри менеджменту організацій, Запорізька державна інженерна академія, Україна, м. Запоріжжя

Становлення і розвиток інформаційно-комунікативного процесу та його вплив на управлінську діяльність: постнекласична методологія

Розкриваються шляхи і напрями формування інформаційно-комунікативного простору як невід'ємного фактору розвитку теорії інформаційно-комунікативного соціуму, що являє собою відкриту самоорганізуючу систему.

Ключові слова: інформаційно-комунікативний простір, комунікація, постнекласична методологія, нелінійна динаміка, комунікативна ентропія, комунікативний діалог, партнерство.

Лариса Осипенко. Становление и развитие информационно-коммуникативного процесса и его влияние на управленческую деятельность: постнеклассическая методология

Раскрываются пути и направления формирования информационно-коммуникативного пространства как неотъемлемого фактора развития теории информационно-коммуникативного социума, которое представляет собой открытую самоорганизующуюся систему.

Ключевые слова: информационно-коммуникативное пространство, коммуникация, постнеклассическая методология, нелинейная динамика, коммуникативная энтропия, коммуникативный диалог, партнерство.

Larisa Osipenko. Development of information and communication process and its impact on administrative activity: postnonclassical methodology

Ways and directions of forming of informationno-kommunikativnogo space open up as an inalienable factor of development of theory of informationno-kommunikativnogo sociuma, which is the open selfgetting organized system.

Keywords: informationno-kommunikativnoe space, communication, postneklassicheskaya methodology, nonlinear dynamics, communicative entropy, communicative dialog, partnership.

В сучасних умовах глобалізації формується інформаційно-комунікативний простір як невід'ємний фактор розвитку інформаційно-комунікативного соціуму, що являє собою відкриту самоорганізуючу систему, при вивченні якої слід звернутися до постнекласичної методології, яка відкриває можливість дослідження нелінійної динаміки складних нелінійних відкритих систем. Механізмами самоорганізації складних систем являються інформаційні процеси, в основі яких інформаційні впливи на масову свідомість. Інформаційно-комунікативні технології, зокрема, глобальна мережа Інтернет, являючись невід'ємним атрибутом взаємодії як на побутовому, так і на офіційному рівнях, спонукають вчених переосмислювати підходи до моделювання простору як інформаційного, так і комунікативного з врахуванням появи функціонування віртуального простору. Сучасні концепції управління, у тому числі і в інформаційно-комунікативній сфері, нерозривно пов'язані з підвищенням ролі у суспільстві соціальної комунікації як такої і, зокрема, засобів масової комунікації. Комунікативні процеси, що об'єднують суспільство на всіх рівнях, пронизують соціальне середовище, розподіляють і транслують соціально значиму інформацію, здійснюють істотний вплив на життя суспільства. Поняття «комунікативної реальності» складається з різноманітного кола явищ, багато з яких традиційно розглядалися в рамках різних дисциплін – таких, як естетика, стилістика, теорія тексту і дискурсу, лінгвістична прагматика, психолінгвістика. Становленню і розвитку інформаційно-комунікативного простору сприяли: супутниковий зв'язок, створення оптоволоконних кабельних мереж, цифрових електронних пристроїв з застосуванням мікропроцесорів та інтегральних схем для швидкісного прийому і передачі інформації. Аналогічні інтелектуально-технологічні схеми ведуть до принципу нового стану цивілізації і культури – до глобального гіперінтелекту (індустрії даних і знань). Комп'ютеризація створює сучасну технологічну основу інформатизації суспільства, у якому інформатика і володіння ЕОМ являється сучасною грамотністю, яка сприяє підвищенню інтелектуальних і творчих здібностей людини в умовах само розгортання соціального світу [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на яку спирається автор. В контексті постне-

класичної методології істотною проблемою в сучасній комунікативній реальності і функціонуванні її структур являється комунікаційна ентропія. Сучасний інформаційно-комунікативний простір репрезентує собою нестабільний, плинний феномен, у якому здійснюються і звернені один до одного суб'єкти і об'єкти з їх процесуальністю, динамікою, незавершеністю, відмовою від жорстких причинно-наслідкових зв'язків.

Значення комунікації як однієї з основ управління як складного соціального феномена осмислювалося уже в класичних теоріях управління і теоріях організації А.Файоля, А.Богданова, А.Гастева, Е.Мейо. Аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел свідчить, що в останні десятиріччя з'явилось чимало робіт, у яких розробляється проблематика комунікацій на різних рівнях соціальності (від міжособистісного до міждержавного). Частково ці дослідження пересікаються, в яких розглядаються актуальні питання громадянського суспільства, місцевого самоврядування, державного і муніципального управління, влади і громадянського суспільства [2]. На формування філософії комунікацій здійснили немалий вплив дослідження психологів (А.Леонтьєв, Л.Виготський), лінгвістів (Дж.Серль, М.Бахтін), досягнення у сфері кібернетики і теорії інформації (Н.Вінер, К.Шеннон, Ст. Бір). Прихильники використання ідей кібернетики при аналізі соціальних систем (К.Дейч) і структурно-функціонального підходу (Г.Алмонд, Дж.Коулмен) сприяли розвитку істотних філософських аспектів становлення і розвитку інформаційно-комунікативного простору. Послідовний розвиток теорії міжособистісних, культурних, соціальних, політичних, масових комунікацій отримали свій розвиток у працях – Х.Арендт, Ж.Дюран, Ж.М. Коттр, П.Лазарсфельда, М.Маклюєна, Р.Мертон, Н.Лумана, Т.Парсонса, Ю.Габермаса, Т.Шибутані, А.Шюца та інших. Важливе місце мають дослідження Ю.Габермаса з теорії комунікативної дії, який дав трактування такої дії як мегатипу всіх видів соціальної дії, а також висновки Н.Лумана про вирішальну залежність поняття суспільства – від поняття комунікації при визначенні меж їх загального соціального смислу. Серед віртуалістики значну роль відіграють праці – Е.Барноу, Дж.Гербнера, Н.Лумана, А.Моля, У.Шрама. Особливе значення відіграла логічна модель соціальної комунікації. За своїм призначенням вона цілком співвідноситься з загально визнаною лінійною моделлю комунікації Г.Ласуелла і інтеракціоністською моделлю Т.Ньюкомба. Діалогічна модель соціальної комунікації співзвучна з концепцією соціального, управлінського і державного партнерства, яка відповідає цілям формування в інтересах громадян комунікативної взаємодії, діалогу структур суспільства і публічної влади. Велику роль відіграли концептуальні положення Е.Гідденса, П.Штомпки, П.Бурдьє, які обґрунтували концептуальні основи і закономірності соціальної взаємодії на макрорівні Т.Парсонса, який обґрунтував теорію соціальних систем, і особливо Ю.Габермаса – автора теорії комунікативної дії. Теорія комунікації як основа формування інформаційно-комунікативного простору формувалась історично, на ґрунті різних світоглядних уявлень і наукових підходів, особистих уподобань багатьох представників як суспільних, так і природничих і технічних галузей знання. Вона визрівала у руслі філософії (Аристотель, Дж.Локк, Т.Гоббс та ін.), соціології та психології (Р.Тард, Г.Лебон, Л.Виготський, Т.Адорно, Р.Лассвелл, Г.Маркузе, М.Горкхаймер, П.Лазарсфельд, Р.Мертон, Ю.Габермас, С.Московичі, А.Менегетті та ін.), досліджень у сфері теорії інформації та нової науки – кібернетики (М.Вінер, К.Шеннон, С.Бір та ін.), культурології та естетики сприйняття (М.Бахтін, А.Міль, Ю.Лотман). У науковій літературі, як українській, так і зарубіжній, дається велика кількість визначень поняття «комунікація», що позначає феномен, який перебуває у фокусі вивчення процесів як у сфері фундаментальних, так і соціальних наук, вітчизняної школи дослідження (В.Бех, Ю.Бех, В.Воронкова, О.Гасвська, І.Шавкун) [3, с.8–19].

Гіпотеза дослідження. Управління державними справами з застосуванням комунікацій управлінського партнерства громадянського суспільства і структур публічної влади стає ефективним, якщо сформований ефективний інформаційно-комунікаційний процес, що впливає на діяльність всіх гілок влади, які сприяють формуванню ефективної управлінської діяльності. Ефективна управлінська діяльність може бути сформована в умовах, якщо структури громадянського суспільства та управління будуть діяти в сукупності, формуючи комунікативний діалог, який може бути здійснений шляхом розробки і прийняття цільових програм і соціальних проектів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Проблема ситуації. Поняття штучної реальності, під якою розуміється віртуальна реальність, було створено Майроном Крюгером (Myron Krueger) у кінці 1960-х рр. У 1989 р. Ярон Ланьєр вводить термін «віртуальна реальність». Філософський підхід, який використовується для вивчення віртуальних реальностей, отримав назву «віртуалістика». Це поліонтологічний підхід, який передбачає множинну реальностей, на відміну від моноонтологічного, який передбачає лише одну реальність – природну. Він може бути використаний у будь-якій науковій дисципліні, а також для опису і розуміння різноманітного світу культури і мистецтва. Виділяють наступні специфічні властивості віртуальної реальності, незалежно від її «природи (фізичної, психологічної, соціальної, технічної та інших): 1) породжуваність – віртуальна реальність продукується активністю будь-якої іншої реальності, зовнішньої по відношенню до неї; 2) віртуальна реальність існує актуально, тільки «тут і тепер», тільки як активна породжувана реальність; 3) автономність – у віртуальній реальності свій час, простір і закони існування; 4) інтерак-

тивність – віртуальна реальність може взаємодіяти зі всіма іншими реальностями, у тому числі з породжуваною, як онтологічно незалежною від неї. Завдяки віртуальній реальності людина може явно відтворювати різні ситуації минулого, теперішнього і майбутнього. Поняття «віртуальної реальності» є характеристикою сучасного інформаційно-комунікативного простору.

Мета статті – сформувати теоретичні підстави становлення і розвитку інформаційно-комунікативного простору в контексті постнекласичної методології.

Дана мета реалізується в наступних задачах:

- обґрунтувати сутність і значення формування інформаційно-комунікативного процесу як невід'ємного фактору ефективного розвитку управлінської діяльності, що являє собою відкриту самоорганізуючу систему;
- пояснити понятійно-категоріальний апарат становлення і розвитку інформаційно-комунікативного процесу в умовах глобалізації;
- показати еволюцію теорій інформаційно-комунікативного процесу в контексті нелінійної динаміки;
- розкрити, що в контексті становлення і розвитку інформаційно-комунікативного процесу та його впливу на управлінську діяльність, велику значущість має діалогова форма комунікації громадянського суспільства і структур публічної влади.

Обговорення проблеми. Філософія повинна осмислювати природу становлення і розвитку інформаційно-комунікативного процесу та його впливу на управлінську діяльність, який створює особливий тип буття, пов'язаний з розповсюдженням нових форм комунікації та інформаційних технологій. І тільки індивід, що прагне жити в дійсній реальності, може вплинути на врятування світу від можливих криз та катастроф. Актуальність концептуального осмислення становлення і розвитку інформаційно-комунікативного процесу як особливого феномена, що впливає на управлінську діяльність, зростає в умовах глобалізації, постільки процес глобалізації посилює потребу в діалозі між державами і народами; розширює сучасні уявлення про суть і моделі комунікації в суспільстві; Інтернет як нову нелінійну комунікативну систему; дозволяє глибоко пізнати соціальні наслідки комунікативного процесу; потребу в діалозі культур і цивілізацій. У новій ситуації більш багатоманітними виступають «точки перетину» культурних полів, так як глобалізація як фактор цивілізованого розвитку сучасного соціуму спирається на якісно новий рівень інформаційних технологій, який відкриває нові можливості для комунікації. В сучасних умовах, як відмічає М.Кастельс, рівень розвитку людини, його здібності розкодувати тексти все більше визначається його залученістю до інформаційно-комунікативного простору [4].

Тим самим комунікабельність, рівно як і інтерактивність, виступають залежними від рівня оволодіння сучасними інформаційними технологіями. Іншим важливим фактором, який актуалізує питання про специфіку комунікативного процесу в умовах глобалізації, являється необхідність адекватного розуміння соціальних наслідків розвитку нових інформаційних мереж та інформаційно-комунікативних потоків. Сутність проблем становлення і розвитку інформаційно-комунікативного простору в умовах глобалізації заключається в тому, що використання глобалізованих інформаційно-комунікативних медіа-засобів тягне за собою появу нових форм взаємодії в управлінському світі, що потребує формування якісно інших видів управлінських відносин. Фундаментальна значущість глобалізованих комунікативних медіа пов'язана з тим, що вони трансформують не тільки просторову, але й часову організацію соціального буття, викликають до життя нові форми взаємодії індивідів. Конкретний досвід індивіда у просторово-часовому контексті управлінського буття здійснюється паралельно з опосередкованим, віртуальним світом, так як формується принципово новий соціокультурний простір, у якому людина має доступ до всіх часів і просторів [5].

Даний фактор у значній мірі детермінує універсалізацію та уніфікацію комунікативного простору, що сприяє впливу на сприйняття загальних культурних кодів, символів і цінностей, що забезпечують доступ індивіда до глобальної комунікації. Культура Інтернету і віртуальних технологій, які представляють собою нову інформаційно-комунікативну систему глобального світу, виступають невід'ємною частиною життя сучасної людини. Ці нові реалії потребують концептуального осмислення «паралельного» існування людини в реальному і віртуальному світах, що серйозно трансформує світосприйняття і соціальні аспекти буття людини і суспільства і свідчить про один з найважливіших показників «розвинутості» і «багатовимірності» людини. Пояснення сутності цих феноменів в умовах глобалізації набуває важливого онтологічного і носеологічного значення, так як новий комунікативний простір знаходиться на стадії формування і до кінця не є проясненими можливі наслідки даних процесів. Разом з тим, безперечно, є те, що Інтернет і віртуальна реальність, як нові базові конструкції нового світу комунікації, представляють собою концептуальний зсув парадигми не тільки сприйняття, але й розуміння світу. Принципово соціокультурною значущістю цивілізаційних трансформацій на основі нових інформаційних технологій є те, що трансформації змінюють не тільки соціальну структуру суспільства, але й менталітет людей. Цей новий істотний фактор, який, можна передбачити, якісно змінить у недалекому майбутньому соціальну структуру суспільства, його базові цінності і моральні норми. На думку А.Барда і Я.Зодерквіста, сьогодні формується нова правляча еліта, яку вони називають нетократами, сила і вплив яких базується на вмінні «створювати зв'язки», контролювати інформаційні мережі, управляти новими формами комунікації.

Стрімке розповсюдження інформації, глобалізація комунікативного простору, перехід до нової електронної культури впливають на специфіку спілкування, форми зв'язку, характер ціннісно-світоглядних установок. Зміна комунікативної парадигми, яка відбувається в сучасній культурі, – явище загальноцивілізаційного масштабу, так як нові комунікаційні форми створюють якісно інше соціокультурне середовище, яке пред'являє нові вимоги для людини. Головне в цій ситуації – бути частиною мережевого суспільства, мати доступ до інформації, вміти розкодувати інформацію найбільш адекватним чином, приймати участь у виробництві інформації. Значний інтерес представляє те, як і настільки устремління до глобальності сполучається з формуванням цілісної особистості, постільки одна з причин системної кризи цивілізації – розрив знання і моральних цінностей, технологічної, інформаційної міцності і моральних принципів. Разом з тим формування глобального інформаційно-комунікативного простору ставить нові проблеми перед сучасною управлінською діяльністю. Розвиток інформаційно-комунікативного простору в епоху глобалізації створює нові умови для нової диференціації суспільства; з розвитком комунікацій і комунікативних засобів управлінська діяльність стикається з новим характером соціальної стратифікації, яка визначається залученням країни у глобальні комунікації і рівнем розвитку технологій. Складність ситуації заключається в тому, що процес глобалізації являється відкритим і незавершеним, комунікації і технології удосконалюються з великою швидкістю, що утруднює розуміння фундаментальної значущості інформаційно-комунікативних процесів та їх зв'язок з глобалізацією. Наслідки фундаментальних зсувів не усвідомлюються у повній мірі зразу після того, як людина починає користуватися новими технологіями, практикувати нові види взаємодії у глобальній комунікативній мережі. Тому використання нових комунікативних засобів випереджає концептуальне осмислення структури соціальної дії [6, с. 415–462].

Між тим не можна зрозуміти суть глибоких трансформацій у сучасній культурі без врахування нових комунікативних технологій. Тому для становлення і розвитку комунікативного простору в умовах глобалізації має важливе значення функціонування управлінської діяльності: 1) пояснення природи комунікації; 2) особливостей суб'єкт-об'єктних відносин в комунікативному процесі; 3) комунікації як процесу передачі соціальної та індивідуально значущої інформації за допомогою різних комунікативних засобів; 4) характеру трансформації комунікативних відносин під впливом процесу глобалізації і розвитку інформаційних технологій; 5) розширення змісту понять «простір», «час», «реальність» під впливом нових комп'ютерних технологій та Інтернет; 6) розуміння сприйняття часу і реальності («віртуальна реальність»); 7) специфіки функціонування моделей комунікації, смислоутворення, інтерпретації і розуміння текстів; 8) ускладнення як тексту, так і контексту комунікації під впливом глобалізації і появи нових комунікативних технологій; 9) етапів становлення і розвитку комунікативних медіа-засобів, причин появи нових якісно нових форм комунікації і способів взаємодії; 10) нелінійності передачі смислів, сценаріїв, інтерпретації і тлумачення інформації, що передається у процесі комунікативної взаємодії [7]. В результаті цих процесів розвиток комунікативних медіа-засобів трансформує не тільки просторову, але й часову організацію управлінського життя, що здійснює істотний вплив як на контекст сприйняття, так і на інтерпретацію і розуміння змісту комунікації. Інтернет не тільки якісно перетворив характер комунікативного впливу, але й характер і контекст цієї взаємодії, що має рішучий вплив на формування відкритого глобального комунікативного процесу, який потребує нових підходів до управлінських моделей. Тому Інтернет сьогодні представляє собою нелінійну комунікативну систему, що дозволяє управлінцю формувати культуру, яка базується на цінностях техногенної та інформаційної цивілізації. Головна мета даного впливу заключається в тому, щоб сформувати комунікативний діалог суспільства і влади, у тому числі виявити характерні залежності соціальної дії і комунікативних можливостей середовища, виявити проблеми соціального і комунікативного простору, потенціал зворотного зв'язку у системах управління, наприклад, управління територіальними спільнотами, оцінити контекст комунікативних дій і взаємодій, спираючись на теоретичні погляди М.Вебера, Н.Лумана, Ю.Габермаса.

Особливо важливими, на нашу думку, уявляються перш за все соціальне навантаження і соціальний смисл процесів, які відбуваються в інформаційно-комунікативному просторі, так як інформація має різну кваліфікацію і потребує виявлення своєї функціональної цінності. Як свідчить аналіз, від сформованих у соціумі моделей комунікації залежить якість інформаційного середовища, що здійснює свій вплив на людину, а з іншої – якість інформаційного середовища впливає на складові якості життя. В управлінському аспекті це означає зняття комунікативних бар'єрів між структурами влади і суспільством. Як свідчить аналіз, з однієї сторони, влада – з врахуванням точок напруги налагоджує через відповідні інформаційні канали використання засобів організації соціального (і комунікативного) простору, а з іншої, – ця сумісна дія передбачає певне співвідношення між владою, яка існує де-факто, та її легітимністю з точки зору суспільства. Сьогодні влада асоціюється з двома рівнями повноважень від особи держави. Перший рівень – це владні інституції держави, другий – виборні органи місцевого самоуправління, муніципального утворення, що уособлюють основні ознаки громадянського суспільства – незалежні від прямого державного управління і широкого соціального контролю за діяльністю структур публічної влади у країні. Аналіз свідчить, що у ситуації, яка склалася в адміністративному управлінні,

населення не є повноцінним учасником процесів управління. Основною складністю у цьому процесі виступають процедури «суб'єктивації», набуття людьми необхідних ресурсів для управлінської діяльності в контексті саморегуляції соціального організму країни [8].

Тому головна увага у наукових дослідженнях останнього часу приділяється ролі сучасних інформаційно-комунікативних технологій – і як інструмента суб'єктивації, і як простору для партнерства влади і населення, що сприяє формуванню комунікативного діалогу (полілогу). До комунікативного діалогу владу і суспільство наближають, з однієї сторони, особливості економічних і соціальних відносин людей, що склалися, з іншої, – організацій, спільнот, які сформувалися в умовах кризових ситуацій. Саме в цих ситуаціях активізуються як конфлікти, так і імпульси до співпраці структур держави, бізнес-спільнот і громадянських союзів, тому слід шукати напрями управління на основі усвідомленого громадянського компромісу як «нового суспільного договору».

Як засвідчив аналіз, комунікативний простір, що стрімко розвивається, радикально змінює суспільні зв'язки, інформаційний обмін, ступінь відкритості, якість і кількість діалогових форм спілкування людей, соціальних груп, структур. У свою чергу навіть потенційне розширення можливостей суспільного контролю змінює стан урядових, регіональних структур влади, примушує широко застосовувати форми соціального контролю та управлінського партнерства для зняття напруги і сумісного вирішення конфліктів. Комунікації самого різного роду, набуваючи мережевий характер, істотно видозмінюють зворотний зв'язок інститутів влади з населенням, місцевими спільнотами. Система територіального управління все більше стає двохстороннім процесом. З'являється можливість для більш повного політичного моніторингу і проведення ефективних електоральних компаній на тому рівні, який забезпечував би формування дійсно ефективного легітимної влади. Питання заключається в тому, щоб комунікативний діалог був не формальним, а давав очікуваний реальний соціальний результат [9, с. 189–199].

У нашому розумінні комунікації розуміються як системний процес пізнання і дії, що пов'язує засобами спілкування і обміну інформацією всі структури суспільства з метою відтворення життєдіяльності людей, управління соціальним порядком, ретрансляції соціокультурного досвіду, підтримки і розвитку гуманістичних начал співпраці, партнерства, широкого суспільного і громадянського діалогу. Тому виходячи з цього розуміння, ми акцентуємо увагу на тому, що комунікація виступає необхідною передумовою функціонування і розвитку всіх соціальних систем і суспільства в цілому. Вона забезпечує зв'язок і спілкування людей, дозволяє їм спадковим чином відтворювати сукупний суспільний досвід, транслювати культурні зразки і цінності, координують інститутів влади і управління. Саме в силу цього стає можливим і актуальним комунікативний діалог громадянського суспільства і публічної влади як реальної передумови створення нової концептуальної моделі соціально-управлінських відносин, яка може знайти своє втілення на різних рівнях системи управління – загальнодержавному, регіональному і місцевому у системі інформаційно-комунікативного процесу.

В контексті становлення і розвитку інформаційно-комунікативного простору та його впливу на управлінську діяльність велику значущість має діалогова форма комунікації громадянського суспільства і структур публічної влади, тобто їх побудови як партнерських, а не ієрархічних відносин. Істотним тут являється ще й той факт, що громадянське суспільство в Україні ще тільки формується, не є окріпленим у такій мірі, щоб на рівних виступати на рівні з державою. Тобто забезпечення партнерства таких учасників діалогу являється великою управлінською задачею. Партнерство на першому етапі повинно будуватися як сприяння формуванню структур громадянського суспільства і спонукання його до діалогу, проте учасники діалогу повинні виходити з того, що нерівність є непростійним явищем, і тому поки що обмежується і за природою, і за формами участі при прийнятті управлінських рішень [10, с. 251–260].

Побудова реального комунікативного діалогу громадянського суспільства і структур публічної влади, а відповідно і комунікацій управлінського партнерства передбачає опору на певні організаційні принципи: 1) єдність всіх ланок управлінської вертикалі незалежно від їх інституційної належності; 2) субординацію і координацію компетенцій суб'єктів управлінського партнерства; 3) паритет інтересів центральних, регіональних і територіальних органів влади; 4) баланс управлінських сил в умовах координаційної міжорганізаційної взаємодії; 4) єдність інформаційного простору у рамках управлінського партнерства. У контексті комунікативної взаємодії влади акцент робиться на діалозі і співпраці, узгодженні дій, досягненні партнерства, що базується на договорі. Комунікації у системі влади прямо чи опосередковано відображають об'єктивний характер суспільно-політичних сил в країні і суспільстві [11, с. 202–204]. Обмін думками, інформація за принципом зворотного зв'язку з населенням, моніторинг суспільних настроїв і суспільно-економічної обстановки – сприяють створенню комунікативної форми до відповідних кроків влади, корекції програм розвитку на самих різних рівнях державної системи управління. Комунікативно налаштована влада – це взаємодія з суспільством, по-громадянському орієнтований курс, збереження за сферою права нормативних функцій держави, за владою – інструментальних, що обмежують насилля, за сферою суспільства – саморегулюючих і контрольних функцій. Діалог – форма комунікативного впливу, освоєна людьми у процесі антропогенезу при формуванні людської мови і мовлення. Учасники діалогу відносять один до одного як до рівноправних суб'єктів, які

володіють певними смислами, між ними формується суб'єкт-суб'єктне відношення, а взаємодія їх носить творчий характер у тому сенсі, що досягається соціально-психологічна спільність, яку можна назвати словом «ми». Діалогова комунікація уявляється як послідовність висловлювань учасників, які змінюють один одного в ролі комуніканта і реципієнта. Учасники діалогу сумісно створюють «текст», який має відносно завершену осмисленість. Незавершений діалог переростає у комунікативний дискурс, що охоплює більшість суб'єктів і продовжує [12, с.87–91].

Висновки. Наше суспільство протягом багатьох років мало характер принципово антикомунікативний. Воно будувалося згідно з принципами раціонально діючої машини, де кожному призначалася роль гвинтика, замінити який на інший було зовсім не важко, головне, щоб працювала машина в цілому. Навпаки, в суспільстві, побудованому на принципах комунікації, людина є головною фігурою у продукуванні та використанні інформації. Таке суспільство є не механічною, а гнучкою системою різноманітних і багатомірних комунікативних структур. Очевидно, що цінність людської особистості в цьому суспільстві значно виростає і тим вона вища, чим людина багатша духовно й інтелектуально. Ефективно працюючими керівниками є ті, які ефективні в комунікаціях і представляють суть комунікативного процесу, володіють добре розвинутим умінням усного і письмового спілкування, розуміють, що середовище впливає на обмін інформацією. Комунікації у нашому швидкоплинному світі являються основним компонентом успішної роботи керівника. 2. Специфіку комунікативних зв'язків громадянського суспільства і структур публічної влади в сучасних умовах України складають: фрагментарність структур громадянського суспільства, високий рівень очікувань від держави при одночасно низькому рівні довіри до структур публічної влади, нерозвинутість форм участі населення у контролі державної влади і управлінських рішень, що приймаються. 3. Забезпечення ефективності комунікації розглядається як висхідна позиція при поставці цілі і вирішенні управлінських задач взаємодії громадянського суспільства і структур публічної влади. Така взаємодія має не ієрархічний, а партнерський характер. Стратегічно значимим поняттям є здійснення «комунікативної влади як необхідного доповнення до «адміністративної влади».

Список використаних джерел

- Бех Ю.В. Саморозгортання соціального світу: [Монографія] / Ю.В. Бех. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 248 с.
- Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії: [Монографія] / М.А. Бойчук. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМС», 2007. – 207 с.
- Воронкова В.Г. Управління як єдиний соціальний організм / В.Г. Воронкова // Нова парадигма: [Альманах наукових праць]. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 10.
- Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. №1035-р.
- Особистість у дискурсі саморозгортання інформаційної цивілізації: монографія / [колектив авторів; редкол.: В.П. Бех (голова), Г.О. Нестеренко (заступник голови)]; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 786 с.
- Парсонс Т. О структурі соціального дійства / Т.Парсонс. – [Изд. 2-е.] – М.: Академический проект, 2002.
- Принципы самоорганизации социальных систем: теория и практика / под ред. М.И. Сетрова. – К.: Одесса: Вища школа, 1988. – 242 с.
- Саморегуляція соціального організму країни: [Монографія] / [за наук. ред. В.П. Бека; В.П. Бех (голова), Н.В. Крохмаль, Г.О. Нестеренко]; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 652 с.
- Осипенко Л.О. Філософія управління як нова парадигма керування складними соціально-економічними системами / Л.О. Осипенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб.наук.пр.] – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2013. – №52.
- Осипенко Л.О. Управління інформаційно-комунікативним процесом в умовах глобалізації: теоретико-методологічні засади / Л.О. Осипенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб.наук.пр.] – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2013. – №53.
- Осипенко Л.О. Філософія управління як нова парадигма суб'єкт-суб'єктного управління в умовах глобалізації / Л.О. Осипенко // Концептуальні засади стратегії розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації та євроінтеграції: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 22–23 листопада 2012 року / за ред. д.ф.н., проф. Воронкової В.Г. – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2012. – 268 с.
- Осипенко Л.О. Становлення і розвиток комунікативного процесу в умовах глобалізації / Л.О. Осипенко // Проблеми інформаційного суспільства: соціально-правовий аналіз // Круглий стіл (Полтава, 2013) // Наукові статті та тези наукових повідомлень за матеріалами Круглого столу, 28 лютого 2013 р. [Текст]. – Полтава: ТОВ «Фірма» «Техсервіс», 2013.

* * *

УДК 13/13.6.422

Ольга Смирнова, аспірант кафедри філософії, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Ідентифікаційні трансформації в сучасній політиці

В умовах трансформацій сучасного суспільства особистість стає перед вибором своєї ідентичності. Умовою соціалізації людини є її політична ідентифікація. Аналізуються особливості процесу ідентифікації та змін політичної ідентичності в інформаційному суспільстві. Виникає поліідентичність, яка дозволяє людині частково ототожнювати себе з деякими об'єктами, але ідентичність стає фрагментованою, це говорить про кризу ідентичності, проте саме це є можливістю прояву своєї індивідуальності у сучасному світі. За таких умов класичному «осілому» мисленню протиставляється «номадичне мислення».

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, поліідентичність, кризова ідентичність, номадичне мислення.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Ольга Смирнова. Идентификационные трансформации в современной политике

В условиях трансформации современного общества личность становится перед выбором своей идентичности. Условием социализации человека является его политическая идентификация. Анализируются особенности процесса идентификации и изменений политической идентичности в информационном обществе. Возникает полиидентичность, которая позволяет человеку частично отождествлять себя с некоторыми объектами, но идентичность становится фрагментированной, это говорит о кризисе идентичности, однако именно это есть возможностью проявления своей индивидуальности в современном мире. При таких условиях классическому «оседлому» мышлению противопоставляется «номадическое мышление».

Ключевые слова: идентичность, идентификация, полиидентичность, кризисная идентичность, номадическое мышление.

Olga Smirnova. Identification of transformation in contemporary politics

The person is faced with a choice of its own identity in the conditions of transformation of the modern society. The condition of the socialization of humans is a political identity. Presented article analyses the peculiarities of the process of identification and changes of political identity in the information society. Occurs multidenticity, which allows a person to partially identify yourself with some of the objects but the identity becomes fragmented, it speaks about the crisis of identity, however, is the possibility of the manifestations of his individuality in the modern world. In such conditions the classical «settled» thinking is opposed to «nomadic thinking».

Keywords: identity, identification, multidenticity, the crisis of identity, nomadic thinking.

Современное общество характеризуется крайне сложной дифференцированной структурой. Политическая система государства также претерпела кардинальные изменения в течение последних десятилетий. В подобные кризисные, переломные периоды проблемы идентификации становятся наиболее актуальными как в научной, так и в государственной практике. Поиски личностью своей идентичности в многополярном и мультикультурном мире становятся условием выживания и адаптации к сложным и стремительным трансформациям, определяющим складывающуюся систему ценностей.

Проблема политической идентификации связана с выявлением механизмов формирования политической идентичности, поиском универсальных закономерностей развития идентичности и выделением особенностей ее формирования в различных системах общества и в различных социальных группах.

Категория идентичности применяется для описания индивидов и групп в качестве относительно устойчивых, «тождественных самим себе» целостностей. Идентичность формируется, закрепляется или перепределяется только в ходе социального взаимодействия [4, с.78].

Социальная идентичность – результат идентификации индивида с ожиданиями и нормами его социальной среды. Одним из типов социальной идентичности является политическая [4, с.80]. Целью данной статьи является рассмотрение политической идентичности и векторы ее трансформации в современной политике.

Процесс, в ходе которого индивид причисляет себя к определенной группе, цели и интересам, которые воспринимаются им как свои собственные, называется идентификацией. Нам важно рассмотреть идентификацию как один из механизмов социализации личности, посредством которого приобретаются или усваиваются нормы, идеалы, ценности, роли представителей тех социальных групп, к которым принадлежит данный индивид.

В современном мире человек сталкивается с проблемой выбора идентичности, он сознательно выбирает определенный стиль, формирует свою тождественность с определенной группой, ценностями. До формирования индустриальных обществ идентичность человека задавалась его происхождением, а на данном этапе имеет множественный характер.

На протяжении нескольких столетий философское осмысление идентичности проходит в рамках проблемы тождества как основной характеристики бытия, как сведение множества к единому. В классическое

традиции разработкой данного вопроса занимались античные философы Парменид, Платон, Аристотель, Плотин, неоплатонисты, представители средневековой философии Августин Блаженный, Фома Аквинский, Николай Кузанский, мыслители Нового времени Р.Декарт, Б.Спиноза, Г.В. Лейбниц, представители немецкой классической философии И.Кант, И.Г. Фихте, Ф.В.Й. Шеллинг, Г.В.Ф. Гегель. В советской науке проблеме идентичности подробно исследовал И.С. Кон. В Украине исследованием проблематики занимаются В.В. Кизима, В.Додонов, В.Ю. Попов.

Неклассическая философия, начиная главным образом с М.Хайдеггера, подвергает деструкции всю классическую европейскую философию тождества. Ю.Хабермас предлагает использовать термин «Я-идентичность» как совокупность личностной и социальной идентичностей, которые постоянно находятся во взаимодействии и взаимоопределении. В.Хесле и Э.Гуссерль рассматривают идентичность через призму общечеловеческой и нормативной сущности. Э.Эриксон, изучая идентичность, использовал междисциплинарный подход. Им подробно рассмотрены формирование, изменчивость идентичности с течением времени, а основным фактором идентификации названа идеология. Что касается политической идентичности, закономерно, что она является предметом изучения политологов. Поскольку нас интересуют трансформации идентичности, при написании статьи были использованы работы О.В. Поповой и И.Н. Тимофеева, которые посвящены именно кризисной идентичности.

На рубеже XIX–XX веков в ведущих западных державах утвердились либеральные ценности. Возникла острая необходимость научного подхода к изучению социальной и политической практики для более эффективного и ненасильственного государственного управления. Используя рефлексию, общество может осмысливать проблемы своего функционирования, реформироваться и изменяться. В эпоху модерна, в т. ч. и государственной практике, господствовали принципы рационализма и четкой иерархии. Однако на данном этапе социальная структура становится слишком сложной для поддержания единства, т.к. теряется общее национально-основание. Постмодерн диктует принципы плюрализма, разнообразия, иронии, которые являются положительными для творческой деятельности, но сложны для человеческой психики. Однако государственная сфера не может функционировать без определенных правил и законов, которые ограничивают свободу человека. Для осуществления своих функций, государству необходимо иметь властные структуры, которые обладают силой принуждения.

Классический философский дискурс определяет идентичность как тождественность [10]. Однако, еще одним сценарием постмодерна, по мнению некоторых авторов, может стать отказ от идентификации и отсутствие ее как таковой. Отрицание классических позиций уже является целью постмодерна. Далее представители постнеклассической философии сравнивают идентичность с тотальностью, которая проявляется в обществе в виде системы, властвует над единичным и над субъектом. Данная позиция полностью соответствует иррациональному восприятию окружающего мира в эпохе постмодерна.

Т.Адорно, используя логические приемы, выдвигает неподвластную единству «негативную диалектику». Путь осознания нетождественного лежит через разложение целого. В «негативной диалектике» усматривается «образ надежды», не сводящий все тотальности, освободившийся от господства принципа тождества [10]. Ж.Деррида в основе стратегии деконструкции видит недоверие к классическим предметностям, категориям и требованиям. Подвергнутое деконструкции тождество не остается тождественным себе, становясь подчеркнутым тождеством, результатом различия, нетождественности [10].

Идентичность индивида может быть атрибутирована только им, поскольку только индивиды обладают качеством субъектности и, соответственно, способны относиться или не относиться к себе определенным значениям [4, с.80]. Однако, говоря о политической идентичности, следует отметить, что она является коллективной. Как только человек становится субъектом политического, он учится осознавать себя через коллективную идентификацию, таким образом, определяя коллективную принадлежность себя к совершенно специфической реальности. В политическом человек расширяет границы своего индивидуального «я» до общественного. То есть политическая идентичность проявляется в осознании принадлежности к какой-либо группе, например, партии, идеологическому течению, идеям и программе лидера и т.д. Политическая идентичность также тесно связана с явлениями легитимности и легитимации, т.к. предполагает признание правомочности занятия той или иной позиции со стороны других субъектов политических отношений.

Политические проекты могут служить основанием для единства общества как интеллектуальные конструкты, в которые органично вписываются традиции и обычаи. Однако они должны постоянно поддерживаться обществом либо правящей структуре необходимо обеспечить их прочность. В данном случае речь не идет о легитимном основании, оно само собой разумеется, а о постоянном функционировании таких политических проектов.

Обоснованную идею создания всеобщего государства народов мы находим еще в трудах И.Канта. Но обратим внимание, что через некоторое время он разделяет понятия государство народов и союз народов. Противоречивые оценки такой международной республики и ее функционирования показывают, что Кант не смог полностью представить и предложить подобное образование. И действительно, единое государство, живущее без военных конфликтов, но сохраняющее внутренний су-

веренитет отдельных ее частей, кажется утопией. Однако, существующие тенденции к глобализации дают основания предполагать возможность существования такого союза народов с отсутствием национальной идентичности. Ведь если политика государств, их интересы еще сохраняют свою уникальность, то общественные трансформации информационного общества, как правило, одинаковы для стран, стоящих на одной ступени экономического развития. Следовательно, стремление к процветанию своей нации начинает заменяться универсальными общечеловеческими ценностями. Одновременно с этим усложняется социальная структура общества, которое становится более дифференцированным. И такое общество лишается общего основания – национальной идентификации, которая ранее выполняла интегративную функцию, создавая плотную и надежную основу государства. Значит, структура общества усложняется, а общая основа исчезает. Функции осуществления перехода к глобальной интеграции в данном случае относятся к политическим лидерам и управляющей властной верхушке, однако этот процесс отражается на каждом индивиде.

Успешное развитие и функционирование демократии может происходить только с развитием коммуникации. Именно в такой ситуации гражданские права гарантируются в наиболее полном объеме. Однако в условиях поливариантности и начинается полиидентичность.

В эпоху модерна практикой государств была насильственная унификация жизни во имя рационального порядка. Постмодерн отрицает эти тенденции, призывая к плюрализму и множественности мнений. Однако ряд авторов говорит о том, что в условиях глобализации тенденции универсальности просто перенесли на уровень мировых тенденций, где существование в дальнейшем национальной идентичности как таковой ставится под сомнение. На вопрос: является ли подобный универсализм тем самым справедливым и в тоже время рациональным основанием, ответить пока не представляется возможным. Вероятнее всего, деконструктивизм постмодерна полностью разрушить историческую память не сможет. Так же, как стремление к толерантности в европейских странах показывает свою несостоятельность. На данный момент эти тенденции проявляются среди граждан на бытовом уровне, однако перенос этих идей на правительственные структуры уже зафиксирован, как и увеличение рейтинга националистических партий.

На данный момент мы можем говорить о переходе к обществу знания или риска, постиндустриальной цивилизации или эпохе постмодерна. Отсутствие четкого понятийного аппарата и определения главных детерминантов говорит о переходности момента или кризисном этапе. Закономерно, что все социальные трансформации отражаются на сознании человека и его идентичности. Появляется множественная идентичность, полиидентичность или мультиидентичность, которая позволяет человеку, развивая самосознание, частично отождествлять себя с несколькими объектами. Вместе с тем идентичность становится фрагментированной, индивид полностью не относит себя одновременно к нескольким объектам, он воспринимает все частично.

Пытаясь приспособиться к трансформациям современного мира, индивид чувствует потребность постоянно выстраивать свою идентичность. Особенностью современного мира является, как отмечает З.Бауман, уязвимость и ненадежность современных условий жизни [1, с.173]. Это приводит к восприятию идентичности как неустойчивого явления, и даже отрицанию ее как таковой.

Эриксон отмечал, что нельзя отделять «кризис идентичности отдельного человека от современных ему исторических кризисов, поскольку они помогают понять друг друга и действительно взаимосвязаны» [11, с.72].

Проблема идентификации чаще возникает тогда, когда разрушаются социальные структуры. Человек становится более автономным в своей социальной среде [11, с.134]. В процессе идентификации человек может воспринять часть атрибутов нескольких групп, и если с этими же группами будет себя соотносить другой индивид, скорее всего они не смогут между своими идентичностями установить тождество, т.к. каждый может выбрать абсолютно разные признаки причисления себя к той или иной общности.

Однако человек может конструировать, либо трансформировать свою идентичность, но не может создавать ее. Идентификация индивида происходит через СМИ, через систему образования и воспитания и контроля. Поэтому человек оказывается в ситуации, когда принципы уже установлены, и вынужден принять какие-либо из них [8, с.57]. В такой ситуации идентификация человека зависит от степени доступности ему информации о политической системе государства. Человек редко способен составить реальную картину мира, в котором ему необходимо ориентироваться по следующим причинам. Во-первых, охватить все многообразие отношений и возможных моделей идентификации в современной политике чрезвычайно сложно из-за слишком большого потока информации. Поэтому индивид вынужден реконструировать, создавать в своем сознании упрощенную модель политической реальности, осуществлять «редукцию сложности» политической сферы. Во-вторых, основную часть информации о политической системе человек получает через СМИ, которые транслируют главное по своему усмотрению. Таким образом, мы получаем уже субъективную информацию. А такую ситуацию выгодно использовать определенным политическим силам. Значит, для политической идентификации мы используем сложную и искаженную цепочку

передачі інформації, яка перешкоджає нашому вибору і відкриває можливість для спекуляції політичної інформації.

Найбільш точно картину поліідентичності в сучасному світі описує поняття «номадического мислення», яке вводить Ж.Делез і Ф.Гваттарі. Воно протистоїть «осёдлому» або класическому мисленню.

«Оседлая» західна культура рухається по осевому вектору, її рух лійній. Номадическе розуміння руху розглядає його як дисперсію, розсієння. Номадическі сингулярності є рухомими і спроможними до зв'язування. Так в неограниченному і неструктурованому просторі у людини є безкінечне мноство варіантів для частинного отождествлення себе з одним або декількома об'єктами і тим самим проявлення своєї унікальності.

Ю.Хабермас, використовуючи концепцію Ж.Дерриди, пише про крах антропоцентричного мислення. Розслідуючи цей момент, може бути з точки зору комунікативного дієвства в умовах, коли втрачають значення якісь-то общечеловеческі універсали, але зберігаються претензії на значимість свого.

В сучасних політичних процесах залучені без виключення всі громадяни, які є суб'єктами існуючої політичної системи і спроможні її змінити. «Номадическе мислення» прагне зберегти різницю і різноманітність понять там, де «государственное мислення» виставляє ієрархію і зводить все до єдиного центру-суб'єкту. Поняття, звільнене від структури репрезентації, представляє собою точку впливу різних сил, які протистоять одна одній.

Однією з ключових проблем ідентичності в сучасних трансформаціях общества є ризоматичність. Системи, через які людина ідентифікує себе, інформація, яку він отримує, відрізняється децентрованою і диференційованістю. Міжнародним правом декларовано право на самовираження кожного людини, утвердилась ідея про унікальність кожної людини. Одночасно з цим ризоматичний тип обществених зв'язів відмовляється людині в персональній ідентичності і зводить його до сукупності розділюваних ім дискурсів [3, с.186].

Перехідний період сприяє персоніфікації політичної ідентифікації і в цілому політичній системі. Це перешкоджає становленню нових моделей політичних установок. Для будь-яких змін у існуючому порядку, навіть необхідних, необхідно теоретичне осмислення і обґрунтування. А персоніфікація політики піднімає теоретичний рівень свідомості на побутовий.

Бауман пише, що основними силами, організуючими життя споживача в обществі ризику, є споживчі слабкості. Ціннісно-нормативне споживчеське прагнення постійно змінюється під впливом моди і общественного мислення [7, с.186]. В цьому випадку общественне мислення керує напрямом бажань і прагнень індивіда, відповідно, речі йдуть до потреби людини в колективній ідентичності. Індивід символічно ідентифікує себе з обществом через придбані їм речі. Оскільки общественна ідентичність є однією з найважливіших складових для політичного режиму і національної ідентичності, політичний лідер політичний лідер має можливість завдяки маркетинговим і елементарним товарам споживання впливати на громадянську ідентичність людини, а значить і на підтримку існуючого політичного ладу кожним окремим індивідом-громадянином.

Ітак, сучасне общество постійно ускладнює і диференціює свою структуру, позбавляючи її загального раціонального основи. При цьому дані процеси мають глобалізаційний характер. Відповідно, зміни в обществі походять по вертикальній стратифікації, але розширюються і стають універсальними для географічного простору.

Сучасні трансформації общества і соціокультурні проблеми призводять до формування нових явищ в політичній ідентичності. На перший план виходить значення функціональності людини. Формується поліідентичність або мультиідентичність найбільш точно, яку відображає номадическе мислення сучасної людини, протистоящее «осёдлому» або класическому мисленню.

Кризисне стан общества в цілому передбачає, в першу чергу, кризи колективних ідентичностей. На даний момент мультиідентичність носить внутрішній характер в просторі національних ідентичностей і чітко показує, що домінуюча система розвивається, поки общество не переходить в стан хаосу. Але негативні тенденції залишаються предметом занепокоєння для дослідників і державних діячів. Для відновлення стійкості перед обществом стоїть проблема вибору шляху подальшого розвитку, де єдиним правильним рішенням буде пошук всеобщего раціонального основи. Однак необхідно не втратити в новому обществе перемоги лібералізму, завдяки якому для людини відкриваються можливості для гармонічного розвитку.

Список использованных источников

1. Бауман З. Текучая современность / Зигмунд Бауман. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.

2. Заковоротная М.В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / М.В. Заковоротная. – Ростов-на-Дону: Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. – 200 с.

3. Кокшарова Е.И., Никифоров О.Ю. Полиидентичность личности в виртуальном коммуникативном пространстве сети Интернет / Е.И. Кокшарова, О.Ю. Никифоров [Электронный ресурс]. // Гуманитарные научные исследования. – Режим доступа: <http://human.snauka.ru/2013/01/2263>. – Загл. с экрана.

4. Новая философская энциклопедия: в 4 т. – М.: «Мысль», 2010. – Т.2. – 744 с.

5. Попов В.Ю. Антична ідеологія та патристична ексгега та патристична ексгега з тожності / Володимир Юрійович Попов. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 321 с.

6. Попова О.В. Политическая идентификация в условиях стабильности и трансформации общества: Автореф. дис. ... док. полит. наук: 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Ольга Валентиновна Попова. – СПб, 2002 – 20 с.

7. Русакова О.П. Концепт «мягкой» силы (soft power) в современной политической философии / О.П. Русакова // Научный ежегодник Ин-та философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – Екатеринбург, 2010. – Вып.10. – С.173–193.

8. Смит Э. Национализм и модернизм / Э.Смит. – М.: Праксис, 2004. – 237 с.

9. Тимофеев И.Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции / И.Н. Тимофеев. – М.: «МГИМО-Университет», 2008. – 176 с.

10. Хамнаева А.Ю. Идентичность как социально-философская проблема: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 «Социальная философия» / Анна Юрьевна Хамнаева. – Улан-Уде, 2007. – 23 с.

11. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. Пер. с англ. / Эрик Эрикссон – М.: Флинта, 2006. – 342 с.

* * *

УДК 009(477)

Оксана Романюк, викладач кафедри філософії та соціології,
Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця, Україна,
м.Київ

Убіквітарний характер гуманітарного знання на теренах України

Доводиться, що гуманітарне знання людини, яка проживала на теренах сучасної України, носило убіквітарний характер (повсемісний, всюдишній), тобто з перших етапів еволюції людини поступово проникало у всі сфери її життєдіяльності.

Ключові слова: людина, гуманітарне знання, убіквітарність.

Оксана Романюк. Убіквітарний характер гуманітарного знання на території України

Доказується, що гуманітарне знання людини, який проживав на території України, носило убіквітарний характер (повсемісний, всюдишній), тобто з перших етапів еволюції людини поступово проникало у всі сфери його життєдіяльності.

Ключевые слова: человек, гуманитарное знание, убиквитарность.

Oksana Romanuk. Ubiquitous character of humanitarian knowledge on the territory of Ukraine

It is proved, that humanitarian knowledge of person, who lived on the territory of modern Ukraine, had an ubiquitous character (universal, ubiquitous), that is from the first levels of evolution step by step penetrated to all branches of environment of vital functions.

Keywords: people, humanitarian knowledge, ubiquitous.

Інтеграція до європейського освітнього простору ставить перед сучасними українськими науковцями складне завдання пошуку як відмінного, так і спільного у характері, рисах, ознаках розвитку людини на теренах Європи та України. Особливе значення має дослідження гуманітарних вимірів цих процесів оскільки, як відомо, саме гуманітарне знання має ціннісний світоглядний характер і регулює поведінку людини в різних сферах її життєдіяльності. Як показує хід історії в цілому і, зокрема, розвиток України, саме в ті періоди, коли ігнорувалося гуманітарне знання, а людина переставала бути людиною, саме тоді відбувалися кризи в суспільстві, війни та екологічні катастрофи. Але, чи розвивалась людина на нинішніх українських землях від самого початку за гуманітарним спрямуванням і якщо так, то чи просякало гуманітарне знання всі сфери її життєдіяльності, тобто чи носило убіквітарний характер?

Метою статті є дослідження убіквітарного характеру гуманітарних знань людини, яка проживала на землях, що згодом стали належати до українських, передусім в контексті вертикального (часового, історичного) виміру.

Поступом розвитку людини переймаються науковці різних галузей знань: історики, антропологі, філософи, психологи, педагоги, соціологи, тощо. Серед зарубіжних філософів ґрунтовні дослідження проблем гуманітарного знання і гуманітарної освіти представлені в роботах: Ю.Габермаса, П.Дракера, П.Козловського, М.Моїсєєва, Л.Стросса, М.Хайдеггера. У своєму дослідженні автор буде спиратись на праці

вітчизняних дослідників даної теми: В.Андрущенко, І.Васильєвої, Г.Волинки, Л.Губерського, В.Кременя, М.Михальченка, Н.Мозгової та ін.

Людський розвиток та виживання людської цивілізації залежали і залежатимуть від перетворення внутрішнього світу кожної особистості відповідно до гуманістичних ідей, цінностей та отримання нею якісної гуманітарної освіти. Тож, оскільки гуманітарна освіта є формою, що допомагає гуманітарному знанню впливати на життя, доречно розглянути поняття «гуманітарне знання».

Необхідно, передусім, визначити саме значення гуманітарного (від лат. *humanitas* – людська природа, освіченість) знання. В широкому розумінні гуманітарне знання охоплює все, що належить до людського суспільства, людини, її культури, права та інтересів. За словником С.І. Ожогова гуманітарний (про науку) – відноситься до вивчення культури та історії народу на відміну від наук про природу [1, с.134]. До сфери гуманітарного знання традиційно відносять суспільні науки, а саме філософію, історію, філологію та ін. Однак, з розвитком гуманітарних наук, диференціацією наукового знання постало питання про розподіл, власне, гуманітарних (ціннісних) та соціальних (поведінкових) дисциплін. Ця проблема потребує спеціального філософського і наукового дискурсу, що не входить безпосередньо до завдань даного дослідження. Проте, на погляд автора, саме з розвитком гуманітарного знання (в широкому значенні) пов'язана така характеристика, як убіквітарність (*ubiquitarius*; лат. *ubique* усюди) – повсемісність, всюдисущість, зустрічається усюди. Тобто, гуманітарне знання, проникаючи у всі сфери життєдіяльності з перших кроків еволюції людства, задавало вектор і суспільного історичного, і особистісного розвитку людини. Саме його убіквітарна властивість створила людство людяним, а штучні перепони убіквітарності гуманітарного знання, тобто його всепроникненості, як показує історія, призводить до утилітарного ставлення як людини до природи, так і людей між собою.

По відношенню до історичних етапів поступу людського розвитку та еволюції людини як розумної і відповідальної істоти гуманітарне знання зазнавало певних змін у ставленні до себе, а відповідно й до навчання гуманітарного напрямку. Можна виділити наступні етапи, що пов'язані зі специфікою сприйняття людською спільнотою гуманітарного знання:

- присутність зародків первісних гуманітарних знань у синкретичному вигляді в поєднанні з іншими елементами міфологічної культури (період архаїчної культури);
- відчуття, ніби людина здатна змінити своє життя завдяки гуманітарному знанню і відповідним вихованню та освіті (період античної культури);
- розуміння людиною недостатності лише світського гуманітарного знання, що призводить до сакралізації культури та освіти (період Середньовіччя);
- набуття гуманітарним знанням безпосередньо антропоцентричних вимірів (доба Ренесансу);
- становлення й відокремлення, власне, гуманітарного знання в системі знань накопичених людством, актуалізація проблем культури, духовності (період Нового часу);
- загострення протиріч та кризових явищ в гуманітарній сфері, трансформація проблем збереження гуманітарного змісту культури та освіти на глобальний рівень (сучасний період).

Гуманітарна складова кожного народу має специфічні риси і форми. Як і в європейських народів, так і в українського можна знайти окремі явища антигуманітарного характеру, але на території України вони ніколи не були домінуючими. Переважна більшість духовних цінностей, створених українським народом, засвідчують його гуманістичний світогляд. Свідченням цього є те, що людям, які проживали на українських землях, доводилось досить часто відвоюовувати власну свободу, але вони майже не виступали в ролі поневолювачів інших (мова йде про весь український літопис, а не про окремі сторінки історії, коли уривався терпець і люди певної місцевості у визначений період вдавались до крайніх заходів не через нічиї інстинкти, а через загрозу життю завдяки агресивній соціальній політиці). Саме ця невоєвничість, до якої схилиються згодом всі, хто прийшов на ці землі, любов до ближнього, співчуття до бідного, жертвність заради іншого, які мають глибинні традиції, саме вони стверджують автора у думці щодо убіквітарності гуманітарного знання на теренах України ще з періоду архаїчної культури.

Археологи та історики вважають, що Україна не входить до ареалу антропогенезу – місцевості, де відбувався процес олюднення мавпи. Вони схилились до думки, що перші люди на території сучасної України були пришлі, називають їх архантропами (на території України знайдено 30 стоянок), їх соціальна організація базувалась на основі кровнородинних стосунків. Вже в них знаходять однорідні кам'яні знаряддя праці [2, с.16].

Таким чином, історично людина постійно мала здібності спрямовувати свою уяву за межі природи, оволодівати нею, творити штучне природне середовище, де кожна деталь містила у собі відбиток духу людського. Еманції гуманістичних проявів знаходимо ще у неандертальців (на території України знайдено 200 мустьєрських стоянок), поховання родичів яких свідчать про піклування щодо їх подальшого перебування в іншому світі (такий собі прояв людяності, що, нажал, сучасним людям не всім і притаманний). В.Щелинський вважає, що цей ритуал, не інтегрований у виробничий процес, є підтвердженням і аспекту розвитку творчої уяви, і фактору еволюції духовного світу неандертальців [3, с.72–133].

Поява зародків, а точніше виокремлення культури саме духовного спрямування пов'язана з зародженням духовного виробництва, як продукування особливих духовних цінностей. Саме воно і стало фундаментом, основною засадою гуманітарної складової подальшого людського існування, яка поступово пронизала всі сфери життєдіяльності народів, що колись проживали на теренах сучасної України і, як ми побачимо далі, стала носити всюдисущий, тобто убіквітарний характер.

Так, 20–14 тис. років тому на землях, які сьогодні належать Україні кроманьйонці еволюціонували не лише до двох типів ведення господарства (вполювання бізонів на південно-східній території і мисливство на мамонтів у північно-західній), а й створили родову общину, кистяком якої стає кровне родство за материнською лінією. Невпорядковані ендогамні статеві стосунки поступаються екзогамним. Формується повага до жінки, як берегині сімейного вогнища, яка не лише його охороняла, а й віддала харчовими продуктами, даючи початок зрівняльному розподілу здобутків праці, а отже, дбайливому відношенню до кожного члену їх соціальної групи тощо. Цей стрибок еволюції людини і його забарвлення, на нашу думку, має суттєво гуманістичне спрямування [4, с.15].

Майже тисячі відомих нині пам'яток мезоліту, знайдених на території України, свідчать про розпад колективів мисливців та появу парної сім'ї з індивідуальним виробництвом та споживанням (цей процес відбувався тисячоліттями). П'ятсот осередків життя доби неоліту представляють понад десятьок неолітичних культур, але загалом південно-західна Україна характеризується як землеробсько-скотарська, а північно-східна, як мисливсько-риболовецька. Як зауважує О.Бойко: «перехід до землеробства і скотарства сприяв помітним змінам в організації суспільного життя: зростання ролі парної сім'ї, розвитку племенної організації суспільства, зародженню інститутів родової влади» [5, с.9–50]. Вчений зазначає, що цей період вплинув і на світобачення людини, її духовний світ: «землеробський цикл, сезонне розмноження домашніх тварин вимагали розширення традиційного інформаційного кола, виникла необхідність накопичення нових знань (необхідність не лише враховувати кліматичні зміни та природний кругообіг явищ, а й передбачати їх)» [6, с.23]. Тогочасна примітивна мисливська магія поступово і багаторічно поступалася місцем розвинутим хліборобським та скотарським культам під впливом нових знань про навколишній світ.

На наш погляд, убіквітарність гуманітарної складової знання стала можливою завдяки появі передачі досвіду. Сама трансляція досвіду почала відбуватись лише в Людині Розумної, через міф та предмети для підтримання міфосемантичної основи культури, які, у свою чергу, можна вважати гуманістичним проявом завдяки оживленню–одушевленню всього існуючого (анімізм). У змісті всіх предметів велика кількість можливостей стати безліччю інших предметів, які не втрачають з патерними своєї духовної спорідненості. Далі предмети почали отримувати ім'я або назву, що вкрай важливо оскільки слово зберігає сакральну значущість предмету і має властивість зберігатись у часі.

Г.Волинка та Н.Мозгова зауважують, що «міф жорстко захищав традицію, зоборював шкідливі стосунки між близькими родичами, жорстко карав за шкоду, завдану природі та общині». А чи не нагадує це вимоги до сучасної «людини космологічної»? «Міф справді становив собою витончену педагогіку освоєння людиною людської природи, окультурювання афективності і приборкання агресивності щодо членів родової спільноти. Він втілював вражаючу пізнавальну орієнтацію. І пізнавальна, і педагогічна складова міфу виявляються органічно поєднаними, оскільки його педагогіка була як своєрідною дидактикою, змішаною з пізнанням та знаннями, так і технікою виховання, що теж ґрунтувалась на багатотисячолітньому досвіді взаємостосунків з навколишнім світом та між людьми» [7, с.22].

Духовний розвиток первинної людини спрямовувався переважно на світ природи і лише іноді та досить умовно на трансцендентний щодо природного оточення світ. Міфологічне світобачення періоду 30–40 тис. років до н.е. спиралося на знаково-символічну діяльність від позначення природного оточення до надавання сенсів, змістовності певним природним явищам. Первісна людина мала великі запаси знань «на кожен випадок», які не можна пояснити практичною потребою [8, с.290–291]. Завдяки предметно-ритуальній та словесно-заклинальній магії видобувались великі масиви усвідомленої інформації з індивідуальної пам'яті Людини Розумної. Асоціативне пригадування включало розмаїття амулетів, магичних формул, що, власне, використовувались при виконанні ритуалів [9, с.398]. Для людини магія була засобом впливу і на духовний світ, і на світ природи за ради підкорення, приборкання душ стихій, душ тварин, людей–чужаків тощо. Як засіб збереження і метод передачі інформації магичні ритуали давніх людей у даному випадку можна сприймати як протошколу з засадами гуманітарного спрямування, оскільки міф як світогляд трансформував анімістичний фетишизм, а розігруваний групою магично-ритуальний акт був матеріальною формою, в якій у більшості своїй існувала міфосвідомість та міфоосвіта. Міфічна школа тотожна самому життю.

Знання та навички носили особистісний характер, злитий з суб'єктивним світом окремої людини і носили гуманістичну спрямованість, передавались завдяки магично-ритуальним актам, а транслятором–вчителем були батьки та родичі в міжіндивідуальних стосунках особливого типу. Зміст магично-ритуального акту формувался відповідно архітектоніки міфу в

його сакральних і прагматичних вимірах. Ритуал заключає в собі побудову навколо домінуючого символу (набір фундаментальних тем) контексту символічних об'єктів, дій, жестів, словесно-звукової поведінки і соціальних взаємовідносин між учасниками ритуальних актів. Проявляється символ може у багатьох ритуалах, а його суть відбивається незалежно одне від одного у багатьох епізодах. У зв'язку з тим, що обставини, за яких теми зображені ритуально, могли бути різноманітними і оскільки теми складали різні комбінації у кожній окремій ситуації, представники культури, включені у повну ритуальну схему, багатоступово оволодівали завдяки повторенням, варіаціям і контрасту символів та тем, якими є цінності, образчики чи стереотипи поведінки, пізнавальні постулати їхньої культури. Міф став ефективним засобом структуризації відомостей про навколишню природу й інструментом пізнання природи відповідно. Саме він допомагав створювати, накопичувати, зберігати, відтворювати і класифікувати досвід первісних людей. Однією з проблем цього часу було передачі інформації і досвіду, як ми вже згадували раніше, була необхідність пошуку імен для всіх предметів і явищ. Саме ця неустаткованість семантики робила слово стрижнем і суттю будь-якого ритуалу, який, у свою чергу, був транслятором слова.

У зв'язку з тим, що на території України знайдено понад 1000 трипільських пам'яток, деякі наукові джерела зазначають серед наших предків і трипільців [10, с.8]. Не дивлячись на те, що в добу неоліту земля, яка в наш час знаходиться в межах кордонів України стала ареною протидії/взаємодії трьох етнічних потужних потоків: трипільців, скотарів-землеробів з Північно-Західної Європи, євразійських скотарських степових племен, автор пропонує виокремити основні розгалуження знання гуманітарного спрямування у всі сфери життєдіяльності людини, а саме: у сфері суспільних відносин – перехід до патріархату, появу племенних об'єднань, збереження великої сім'ї, створення ієрархічної структури родів, що дозволяло піклуватись і про малих, і про старих; в економічній сфері – приселищний характер ґрунтознавства, який демонструє задатки піклування та шанобливого ставлення до живих істот природи; у сфері побуту – глиняні будівлі, а не вирубування дерев, що є відображенням практичності праукраїнців у повазі до рослинного світу; власне у духовній сфері – примат символів родючості, добробуту (жіночі статуетки, зображення сонця, води, місяця, фігурки тварин) і жодних войовничих атрибутів чи зображень жорстоких істот тощо. «Для наших предків не потрібні були докази про живий взаємозв'язок і активну взаємодію всіх предметів, речей світу. Все було всюдю, і людина взаємодіяла, спілкувалася з усім. Але реальною людиною міфологія ще не знала» [11, с.59]. «Початкові вірування були найтісніше зв'язані з життям – з природою свого довкілля, бо це вимагалось своїм господарським побутом, – це були вірування натуралістичні, на природі побудовані. Людина хотіла бути зі своєю природою в найкращих стосунках, бо ясно бачила, що в усьому залежить від неї...» [12, с.20–28].

Диференціація суспільства на класи, а саме поява ієрархічно структурованої військової еліти, – основна характеристика бронзового століття в еволюції людини на території України. Виокремлення класу воїнів на теренах сучасних українських земель, на відміну від європейських, пов'язана не з прагненням завойовувати, а бажанням захистити нові утворення організованих військово-політичних об'єднань та союзів, що були фундаментом зародження державності. Саме по собі прагнення мирного співіснування людей бронзового віку є, на думку автора, показником усвідомленого бережливого ставлення до природних і людських ресурсів, а також до ресурсів, створених людиною. А це є безпосереднім показником убиквітартності тогочасного гуманітарного знання, власне, всебічної гуманітарної спрямованості розвитку людини на території України.

Кімерійці, скіфи, сармати – зачатки етнічних утворень на землях сучасної України про які залишилися згадки в писемних джерелах. Кімерійців можна вважати першим войовничим скотарським плем'ям, що завойовували сусідів та їх землі, але і вони дбали про худобу, тобто мали певний гуманітарний напрям світогляду. Щодо скіфів (мали дві гілки: кочову – агресивну та осідлу, яку деякі вчені і вважають праслав'янським корінням), то еволюція у бік рабовласницьких відносин, які характеризуються як «варварська демократія» та жорстокі традиції (воїн пив кров першого вбитого ним ворога, знімав скальп, кожен сотий полонений приносився в жертву богам війни тощо) демонструють вкорінення антигуманної складової розвитку людини на цих землях. Не дивлячись на те, що сарматські чоловіки часто керувались жінками, плем'я залишалось агресивним та войовничим. Отже, Скіфо-сарматську добу можна вважати віхою відходу від гуманістичних засад розвитку людини на землях України.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я поклали край етапу антигуманної віхи розвитку наших предків. У ході колонізації в місцевий фундамент було закладено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державницької традиції; грецькі переселенці передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла і залучили до мирних, а не загарбницьких товарно-грошових відносин; почав відбуватись природний, а не насильницький процес урбанізації Причорномор'я; поглиблювався обмін місцевої та античної культур.

Іншою значною віхою розвитку гуманізму людини та гуманітарного знання можна вважати первісну монотеїстичну релігію, яка до наших земель дійде лише в Київській Русі, коли світ духу почне перетворюва-

тися, набуваючи здатності раціонально-філософського самоосмислення. Наявність безлічі міфів та більш стійких і впорядкованих релігійних систем, що оспівували велику кількість Богів і Божеств підірвали єдність не лише світогляду але і нових молодих утворень, знаних нами як поліси. Період антаганізму між різними релігійними течіями та агресії родів – послідовників різних міфів в межах одного полісу та між полісами однієї території потребував знань гуманітарного напрямку, оскільки була загальною потреба в порозумінні та пошуці між ними поля для діалогу щодо подальшого розвитку та існування.

На відміну від міфу, релігійна складова розвитку людини дозволяла бачити більш широкий спектр її духовного заборонення. В ній відкривалось і більше ліній, і більше відтінків спектру вищої духовної реальності – головного об'єкту релігійного світобачення та культу («култус» – шанування як різновид практично-духовного освоєння світу, завдяки якому визначались найважливіші сфери реальності – духовні). З'являються перші джерела знання, що відчужені від людини-носія інформації, а саме релігійні тексти теогонічного і прагматичного характеру, які необхідно було вчитись не лише читати, трактувати, переказувати, але й писати чи переписувати. Так, організовуються перші школи з жорсткою муштрою, примусовістю шанувати і однозначно тлумачити сакральну букву. В релігійній освіті учневі протистояв відчужений сакральний текст, яким треба було оволодівати: зрозуміти, розшифрувати глибинні масиви значень, прихованих за матеріальними знаками смислів і словосполучень.

Одночасно відбувається розширення сакрально-світоглядних і утилітарно-прагматичних знаневих складових, тобто відбувається відмежування від релігії позитивного знання. Пронизуються через призму первісної релігії, світ духу трансформуються, оволодіваючи властивістю раціонально-філософського самоосмислення. Але спочатку він спричиняє школу і освіту як безпосередні передумови філософування, а теогонічні та прагматичні писемні тексти стають предметами організованого вивчення. Перші школи були переважно релігійними, а сама ідея трансляції інформації у такий спосіб, на погляд автора, є ознакою гуманітарного спрямування подальшого розвитку людини на території, що належить сучасній Україні, оскільки духовність можна було вживлювати у більшу кількість членів спільноти.

Висновки. В даному дослідженні автор спробував визначити основні моменти, з яких видно, що початково, з перших етапів еволюції людини на теренах України, гуманітарне знання накопичувалось і розвивалось, проникаючи у всі сфери її життєдіяльності. Більш того, гуманітарне знання було фундаментом розвитку людини, що проживала на українських землях. Виходячи з цього, автор стверджує, що гуманітарне знання дійсно носило убиквітартний характер. Гуманітарні засади розвитку людини на території Європи та на території України мають як відміни так і подібні ознаки, отож подальшого дослідження потребує тема убиквітартності гуманітарного знання народів, що проживали у давнину в Європі.

Список використаних джерел

- Ожогов С.І. Словник російської мови / С.І. Ожогов. – М., 1957–61. – Т.1–4.
- Винокур І.С. Історія лісостепового Подністр'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя / І.С. Винокур. – Київ–Одеса, 1985 – 124 с.
- Щелінський В.Е. К изучению техники, технологии изготовления и функции орудий мустьерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита / В.Е. Щелінський. – Л., 1983. – С.72–133.
- Серебряный Н.В. Первобытные культуры и история четвертичного периода // Древнее оледенение и жизнь / Н.В. Серебряный. – М.: Наука, 1980. – 125 с.
- Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. / О.Д. Бойко. – 3-е вид., виправл., доповн. – К.: Академія, 2002. – 688 с. – (Серія «Альма-матер»).
- Бойко О.Д. Історія України: Запитання і відповіді / О.Д. Бойко. – К.: Академія, 1997. – (Серія «Альма-матер»).
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник // За ред. Г.І. Волинка. – К.: Каравела, 2006. – 480 с.
- Лобок А.М. Антропология мифа / Александр Лобок – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 688 с. – (Библиотека философа: Философский андеграунд Урала).
- Леві-Брюль Л. Сверх естественное в первобытном мышлении / Л.Леві-Брюль. – Москва, 1994.
- Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Вреблевская на Днестре / С.Н. Бибиков // МИА, №38. – М., 1953. – 410 с.
- Федів Ю.О. Історія Української філософії: Навчальний посібник / Ю.О. Федів, Н.Г. Мозгова. – К.: Україна, 2001. – 512 с.
- Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви / І.І. Огієнко. – у 2 т. – К.: Україна, 1993. – Т.1–2. – 284 с.

* * *

УДК 1082.008

Ольга Гашутіна, аспірантка, Донецький державний університет управління, Україна, м. Донецьк
 Ніна Діденко, д-р державного управління, професор, Донецький державний університет управління, Україна, м. Донецьк
 Н. Новоградська-Морська, старший викладач з англійської мови, Донецький державний університет управління, Україна, м. Донецьк

Модельний підхід розвитку науково-технічної сфери в рамках національної інноваційної системи

Розглянуто концепцію розвитку національної інноваційної системи; проаналізовано різні наукові підходи в розвитку науково-технічної сфери в рамках національної інноваційної системи; досліджено основні напрями розвитку науково-технічної сфери України; запропоновано модельний підхід в розвитку науково-технічної сфери в рамках національної інноваційної системи.

Ключові слова: модельний підхід; науково-технічна сфера; національна інноваційна система; модель національної інноваційної системи; патентний режим; фінансові заходи; людський капітал; синергія.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Olga Gashutina, Nina Didenko, N. Novogradska-Morska. Modelling approach in development of the scientific and technological sphere within the national innovation system

The concept of the national innovation systems' development is examined; different scientific approaches to the development of scientific and technological sphere within the national innovation system are analyzed; main directions in the development of scientific and technological sphere in Ukraine are investigated; modelling approach to the development of scientific and technological sphere within the national innovation system is offered.

Keywords: modeling approach; sphere of science and technology; national innovation system; the model of the national innovation system; patent regime; fiscal measures; human capital; synergy.

Ольга Гашутіна, Ніна Діденко, Н. Новоградська-Морська. Модельний підхід розвитку науково-технічної сфери в рамках національної інноваційної системи

Рассмотрена концепция развития национальной инновационной системы; проанализированы различные научные подходы в развитии научно-технической сферы в рамках национальной инновационной системы; исследованы основные направления развития научно-технической сферы Украины; предложено модельный подход в научно-технической сфере в рамках национальной инновационной системы.

Ключевые слова: модельный подход, научно-техническая сфера; национальная инновационная система; модель национальной инновационной системы; патентный режим; фискальные меры; человеческий капитал; синергия.

Nowadays the use of the national innovation systems modelling approach to information flow among people, enterprises and institutions is a key to the improvement of the governance mechanisms of scientific and technological sphere. Innovation and technology development is the result of a complex set of relationships among main components in the system, which includes enterprises, universities and government research institutes. Improvement by this modelling approach to the national innovation system can help identify leverage points for enhancing innovative performance and overall competitiveness in our country.

Analysis of recent research and publications

The governance problem of the scientific and technological sphere within the national innovation system was investigated in the works by different researchers and scientists such as R. Ayres, N. Compidis, R. Devol and P. Wong, A. Grubler, M. Middleton, S. Negro, Stine, R. Suurs and so on. R. Ayres [1], N. Compidis [2] and A. Grubler [4] in their works explore the concept of national innovation system in different countries. R. Devol and P. Wong [3] study the institutional approach to the development of scientific and technological sphere within the national innovation system. M. Middleton [5] and S. Negro [6] analyze different directions in the development of scientific and technological sphere. Stine [7] and R. Suurs [8] investigate modern approaches to the development of national innovation system. However, the problem is not solved completely, which causes urgency topics in further studies.

The purpose of the article

A main goal of the article is to offer directions of the scientific and technological sphere' development.

The main material

The concept of national innovation systems' development states that understanding of the linkages among the actors involved in innovation is a key to improving of scientific and technological sphere.

The national system of innovation has been defined as follows:

- the network of institutions in the public and private sectors that interact [2];

- the elements and relationships that interact in the production, diffusion and use of new useful knowledge [3];
- the set of institutions whose interactions determine the innovative performance of national firms [4];
- the national institutions, their incentive structures and their competencies, that determine the rate and direction of technological learning in a country [5];
- the set of institutions which jointly and individually contribute to the development and diffusion of new technologies and which provides the framework within which governments form and implement policies to influence the innovation process [6];
- the system of interconnected institutions to create, store and transfer the knowledge, skills and artifacts that define new technologies [7].

The concept of the national innovation systems' development should be carried out as follows [6–8]:

- 1) interaction among enterprises;
- 2) interaction among enterprises, universities and public research laboratories;
- 3) diffusion of knowledge and technology among firms;
- 4) mobility of personnel.

Nowadays national innovation system also suffers from a lack of comparable approaches. The cluster approach is increasingly popular among innovation system theorists, who see value in identifying and evaluating the interactions among a smaller system or group of innovative firms. Systems of interaction and innovation exist to some extent at all these levels.

Predictive modelling transfer of innovation in the national innovation system is a complex problem, and without the use of modern mathematical methods, software-oriented expert-analytical systems do not, given the tight timing and competition [3].

Different scientists and researches tested all known scientific approaches – linear, functional, matrix, divisional, multiple – connecting with the traditional technology management: business planning, project management, personnel management, quality management, etc. These attempts didn't lead to the success. Exploring the final materials for the implementation of the innovation project, the researchers came to the conclusion that a variety of known and proven management systems inadequate diversity of existing innovation system, i.e. the law of necessary variety R. Ayres [1].

The difficulty of keeping heterogeneous factors in modelling of the innovation transfer, according to R. Devol and P. Wong, makes a choice institutional approach to the implementation of the modeling process [3].

To date, various research directions in the field of national innovation systems are developed in different countries. To summarize all researched information we suggest the following level model of the innovation system which can be applied for Ukrainian economy (fig. 1):

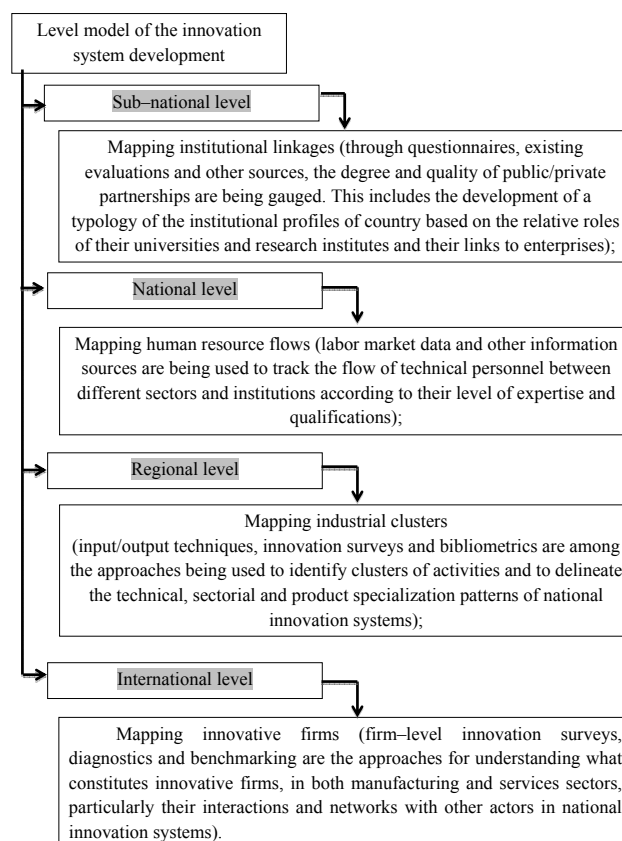

Fig. 1. Level model of the innovation system development' in Ukraine

Thus, according to the above, we offer the following directions of the scientific and technological sphere' development which can be used on the sub-national and national level of the innovation system in Ukraine:

- patent regimes play an increasingly complex role in encouraging innovation, diffusing scientific and technical knowledge, and enhancing market entry and firm creation. As such, they should be subject to closer scrutiny by science, technology and innovation policy makers;
- human resource development: the number of scientists and technologists, while being large in absolute numbers, is not commensurate with the requirements in quality and when measured on a per capita basis. The demand is bound to increase in the coming years with more intensive activities involving science and technology;
- fiscal measures: innovative fiscal measures are critical to ensure successful implementation of the policy objectives. New methods are required for incentivizing R&D activities, particularly in industry. New strategies have to be formulated for attracting higher levels of public and private investments in scientific and technological development.

The achievement of synergy between industry and scientific research and also generation and management of intellectual property is the main directions of the scientific and technological sphere' development which can be applied on the regional level of the innovation system.

The following directions of the scientific and technological sphere' development can be used on the international level of the innovation system in Ukraine:

- a closer interaction of those involved in the natural sciences and technology, social sciences, humanities and other scholarly pursuits will be facilitated to bring about mutual reinforcement, added value and impact;
- harmonization action plan to strengthen the intellectual capital;
- international cooperation in science and technology is vital to meet a broad range of global challenges related to economic growth, better health, sustainable development, and enhanced safety, as well as for implementing large science projects in a growing range of disciplines.

Co-ordinated efforts at national and international levels are needed to broaden access to data research and contribute to the advancement of scientific research and innovation.

Conclusions. Therefore, future research will focus on improving the government of the scientific and technological sphere used to map interactions in the national innovation systems as well as the linkages to the innovative performance of firms and countries. This approach is at an early stage of development and includes recommendations for using cluster method, economic justification of venture funding as the component of scientific and technological sphere' governance and creating the model and the main directions of the national innovation system's development. Thus, considering and analysis all these above mentioned approaches leads to improvement of the governance mechanisms of scientific and technological spheres within the national innovation system.

References

1. Ayres R.U. Technological transformations and long waves / R.U. Ayres. – International Institute for Applied Systems Analysis. – Austria, 2010. – 80 p. – Available on: <http://web.archive.iiasa.ac.at/Admin/PUB/Documents/XB-90-704.pdf>
2. Compridis N. Technology's challenge to democracy: what of the human? / Nicolas Compridis. – Parrhesia. – 2009. – №8. – 38 p. – Available on: <http://en.wikipedia.org/wiki/Technologies>
3. Devol R., Wong P. Investments and policies for economic growth and competitiveness / Ross Devol, Perry Wong. – Milken Institution. – 2010. – 65 p. – Available on: <http://en.wikipedia.org/wiki/Innovation>
4. Grubler A. The rise and fall of infrastructures / Arnulf Grubler. – Contributions to Economics, 2010. – 310 p. – Available on: <http://web.archive.iiasa.ac.at/Admin/PUB/Documents/XB-90-704.pdf>
5. Middleton M. Discipline formation in information management: case study of scientific and technological information services / M. Middleton. – QUT School of Information Systems, Brisbane, Australia, 2010. – 557 p. – Available on: <http://informatics.org/proceedings/InSITE2005/145f78Mid.pdf>
6. Negro S.O. Dynamics of technological innovation system / Simona O. Negro. – Netherlands Geographical System, 2009. – 68 p. – Available on: <http://igitur-archive.library.uu.nl/dissertations/2007-0219-200257/full.pdf>
7. Stine D.D. Science and Technology Policymaking: A Primer / Deborah D. Stine. Congressional Research Service, 2009. – 38 p. – Available on: <http://www.fas.org/sgp/crs/misc/RL34454.pdf>
8. Suurs R.A. Towards the theory on the dynamics of technological innovation system / Roald A.A. Suurs. – The Netherlands Organization for Scientific Research, 2009. – 300 p. – Available on: <http://igitur-archive.library.uu.nl/dissertations/2009-0318-201903/suurs.pdf>

* * *

УДК 159.99

Тетяна Андрущенко, д-р політичних наук, завідувач кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Глобалізація та перспективи людського розвитку: політико-психологічний вимір

Розглядаються психологічні тенденції в контексті сучасних глобалізаційних процесів зумовлена посиленням невпевненості людства у власному майбутньому.

Ключові слова: глобалізація, розвиток особистості, футурологічні прогнози, політична свідомість, тенденції розвитку людства, демократія.

Татьяна Андрущенко. Глобализация и перспективы человеческого развития: политико-психологический измерение

Рассматриваются психологические тенденции в контексте современных глобализационных процессов предопределенная усилением неуверенности человечества в собственном будущем.

Ключевые слова: глобализация, развитие личности, футурологические прогнозы, политическое сознание, тенденции развития человечества, демократия.

Tetyana Andruschenko. Globalization and prospects of human development: politiko-psikholohichnyi measuring

Examined psychological a tendency in the context of modern globalizaciynikh processes predefined strengthening of uncertainty of humanity in the own future.

Keywords: globalization, development of osbistosti, futurology prognoses, political consciousness, progress of humanity trends, democracy.

Актуальність дослідження психологічних тенденцій в контексті сучасних глобалізаційних процесів зумовлена посиленням невпевненості людства у власному майбутньому. Negativні очікування, переживання, стурбованість, страх призводить до втрати стабільних основ прогресивного розвитку суспільства, створюють тривожний настрій у масовій свідомості. Між тим потреба у безпеці є однією з ключових потреб людини. Адже йдеться про відчуття захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, а у широкому сенсі – про систему відносин між суб'єктами суспільного життя і відносин «суспільство – природа», які забезпечують сприятливі умови для їх (суб'єктів) функціонування і розвитку. Загроза безпеці призводить до бажання суб'єкта протидіяти джерелу загрози, тобто створюється перед конфліктна ситуація [1, с.45].

Загострення міжнародних, міждержавних суперечностей, поведінки авторитарних режимів (як-то «арабська весна») – усі ці міжнародні проблеми посилюють актуальність стратегій виживання, гармонізації існуючих відносин і суперечностей через формування й впровадження толерантності як психологічної установки і моделі поведінки людей по відношенню до представників інших народів і культур.

Прагнення подолати невизначеність майбутнього спонукає сучасних вчених – філософів, політологів, економістів, психологів, соціологів – створювати різноманітні програми розвитку суспільства, його перетворення та модернізації.

«Футурологічний бум», який набрав обертів ще із середини ХХ століття сприяв появі низки урядових і громадських організацій, які займаються моделюванням і прогнозуванням майбутнього, виникненню наукових центрів під егідою ООН та ЮНЕСКО. Над створенням моделей і прогнозів майбутнього працюють наукові центри при університетах, міжнародних концертах, банках. Учені намагаються осмислити економічні, екологічні, енергетичні, демографічні та інші проблеми, які постали перед людством на глобальному і регіональному рівнях [2, с.416].

У найбільш загальному вигляді прогноз як атрибут суспільного розвитку фокусується у ключових моментах життєдіяльності людини та суспільства: у формуванні системи інтересів, плануванні дій, прийнятті рішень, у заходах управлінського характеру.

За науковою зумовленістю можна виділити дві групи прогнозів: зумовлені прогнози і псевдо прогнози. Сучасні автори [3, с.464] відрізняють наступні принципи прогнозів та псевдо прогнозів: основними методологічними прогностичними принципами є: принцип оптимізму, принцип майбутнього, принцип актуальності. Псевдопрогнози базуються на принципах: безвихідного песимізму, зберігання сучасного, футурошоку. Оптимізм і песимізм постають як поняття, що відображають негативну або позитивну систему поглядів людини на навколишній світ, як загальна тональність, спрямованість, якої ми дотримуємося прогнозуючи своє майбутнє. Відповідно до принципів оптимізму – переважають очікування хорошого. Послідовні оптимісти легко переживають невдачі і не пов'язують їх із своїми особистісними якостями. Песимісти – обережні і критичні, невдачі і негаразди сприймають природно, мають занижене самооцінку, виключають будь-який ризик.

Більшість відомих прогнозів виходять із наявності певних загроз існування людства. Саме з їх урахуванням сформовано сценарії розвитку, які всі по суті більшою або меншою мірою є песимістичними й ведуть або до «неофеодалізму», або до кінця західної цивілізації («хаос», «спіраль страху») і зрештою – зупинення прогресу й згасання життя на Землі.

Серед прогнозів варто виділити наступні схожі сценарії. Перший стосується подальших можливостей існування самої людини. Антропологічний вплив на біосферу Землі різко зростає, сили людини, що озброєна сучасною технологією, можна навіть порівняти з силами природи. В результаті під загрозою катастрофи знаходяться механізми природної саморегуляції біосфери, що існували мільйони років. Антибіосферна поведінка людини загрожує розпаду програми її геному, а це важливий аспект екологічного виклику. Погіршення становища навколишнього середовища, розвиток наукових технологій можуть призвести до технobiологічної революції. В соціально-філософській літературі зустрічається думка, що біологічна революція закінчилась та настає ера технobiологічної революції, головним діючим актором якої буде кіборг – синтез технічних пристроїв з живим організмом. Поки ця ідея розробляється, причому підкреслюється, що саме кіборг – еволюційний ланцюг щодо Homo sapiens, після чого людська цивілізація поступиться цивілізації кіборгів.

Іншу альтернативу пропонує наука «неосвєгеніка». Збільшення рівня радіації, екологічні отрути, мутагени та канцерогени у навколишньому середовищі – всі ці фактори призводять до погіршення здоров'я, психічних розладів, патологій у людини. У медицині виникає спокуса свєгенікою: чи можна уникнути народження хворих та неповноцінних людей, поліпшити людську природу за допомогою новітніх технологій біомедицини науки. За останні 10–15 років даний напрям упевнено набирає сили у лабораторіях та клініках; переважна більшість вчених занепокоєна дослідженнями з цієї галузі тому, що існує реальна можливість використання свєгеніки на шкоду людству, перетворення людей у клонів, що порушує закони природи [4, с.132].

Всі загрози подальшому існуванню людської цивілізації доцільно розділити на дві групи.

I. Загрози природного характеру (об'єктивні). Ресурсний та енергетичний дефіцит, глобальні зміни клімату, пов'язані з руйнуванням озонового шару атмосфери, дією «парникового ефекту», перегрівом планети й іншими факторами.

II. Конфлікти світового масштабу (суб'єктивні з позицій цивілізації). Цивілізаційне протистояння (згідно Хантінгтона між християнським і мусульманським світом, які можуть призвести до масштабного конфлікту, а в подальшому – до деградації цивілізації). Глобальна терористична мережа. Розповсюдження ядерних технологій і зброї масової ураження. Формування нових центрів сили й боротьба між ними за лідерство. Бідність у країнах «третього світу» [5, с.189].

Усю сукупність сценаріїв глобального розвитку можна поділити на такі основні групи: оптимістичні та песимістичні. Прогнози-провокації носять здебільшого песимістичний характер, призивають людство негайно щось змінити. Для таких прогнозів характерно також маніпулювання цифрами задля привертання емоційної уваги.

Симптоми розвитку багатьох процесів за катастрофічним сценарієм є достатньо очевидними. Розвинуті країни, сформувавши власний колосальний військово-економічний потенціал, утворили асиметричний, нічим не компенсований осередок напруги, вільна енергія якого є експансивною і «розриває» світову систему за лініями і шарами соціально-культурної нерівності і різноманітності. Саме по кордонах цих соціально-культурних розломів накопичується напруга. Навіть у лідерів сучасного світу, як відмітив У.Бек, «економічний розвиток стає невідконтрольним національно-державній політиці, тоді як її соціальні проблеми в результаті накопичуються у збиральних мережах національної держави» [6, с.266].

Дослідники пропонують схожі сценарії світового розвитку і сходяться на думці, що або до 2025–2030 років основні інститути міжнародної безпеки кардинально змінять «обличчя», або на зміну їм прийдуть нові організації. В умовах глобальних змін зростає роль силової політики. Провідні світові гравці вже сьогодні беруть на озброєння концепцію «випереджальної оборони», планують діяти поза національними кордонами, використовувати силові структури для захисту економічних інтересів, постконфліктного врегулювання і боротьби з міжнародним тероризмом. При цьому підвищується значення комплексних, системних підходів до вирішення питань розвитку і реформування сектора безпеки XXI століття [7].

З таких позицій єдине майбутнє світу – демократія, свобода, солідарність.

Солідарність – вимога, яка випливає із сценарію зіткнення цивілізацій Хантінгтона [8]. Проте вести розмову про глобальне зіткнення цивілізацій ще зарано, оскільки західна цивілізація володіє можливостями не допустити переростання локальних конфліктів на глобальні. Однак через два-три десятиріччя співвідношення сил зміниться, і в середині століття вкрай реальною стане загроза зіткнення цивілізацій – перш за все мусульманської і північно-американської, а також мусульманської та індійської, але до нього можуть бути втягнені й інші цивілізації. До того ж, майже усі цивілізації будуть володіти ядерною або іншою зброєю масового знищення. Усвідомлення цього буде стимулювати правлячу еліту конфліктуючих цивілізацій. Погроза прямих зіткнень буде пом'якшуватися «тихою експансією» перенаселених цивілізацій: масовою міграцією мусульман до Західної Європи, китайців – на Далекий Схід, латиноамериканців – до Північної Америки тощо. Процес «перемішування», гібридизації цивілізацій породжує нові проблеми [9, с.118].

Іншим сценарієм є партнерство цивілізацій; воно вельми перспективне, але і найбільш складне для реалізації. Цей сценарій передбачає роз-

виток конструктивного діалогу і співробітництва локальних цивілізацій як частин глобальної спільноти націй і держав, вироблення ефективного механізму розв'язання виникаючих міжцивілізаційних суперечок, взаємодопомогу, підтримку менш розвинутим народам і цивілізаціям за умов їхнього політичного рівноправ'я, відсутності диктату, насильства, розвитку глобальної демократії. Створення механізму міжцивілізаційного партнерства є процесом достатньо тривалим і непростим, він охопить все XXI століття і буде розвиватися з різною швидкістю в різних частинах планети, проходячи через послідовні стадії і форми.

Крім названих вище двох сценаріїв політичних взаємовідносин цивілізацій у XXI ст. можливо є реалізація деяких проміжних сценаріїв. Один з них – збереження сьогодишньої нестійкої рівноваги, балансування між співробітництвом і зіткненням, з періодично виникаючими джерелами конфліктів. Інший – встановлення глобального диктату однієї цивілізації за умов обмеження незалежності всіх інших.

Зрозуміло, що майбутнє суспільство в характеристиці футурологів має «мозаїчний» характер. Фактично йдеться тільки про створення в уяві футурологів окремих «картин майбутнього», про своєрідне «винайдення майбутнього». Важко з цим не погодитись, якщо виходити з узагальненого розуміння плюралістичної картини пошуків майбутнього. Якщо ж присвяtimo себе розробці конкретного проекту чи програми політичної діяльності у чітко визначеному сегменті політичного життя, тоді мусимо дотримуватися наявних методологій і практики забезпечення науково достовірних розробок, планів, проектів, програм. Поряд з цим, ті, хто прагне прогнозувати розвиток науки, на думку А.Ракітова [10, с.6], на початку XXI століття мають чітко усвідомлювати, що це не стихійний ринковий процес, і що він залежатиме, передусім, від політики держави, поза-як комерційні структури ще не скоро стануть головними споживачами й покупцями наукової продукції». Державні діяти повинні враховувати, що людство мусить стати на шлях сталого розвитку, а це, в свою чергу, означає, що механізми ринкової економіки доведеться істотно обмежити, оскільки попит на товари й послуги, який постійно зростає, потребує їх надлишкового виробництва з величезною затратою невідновлюваних природних ресурсів. А отже названі механізми несумісні з екологічно й соціально безпечним, самопідтримуваним розвитком.

Головною цінністю для суспільства в майбутньому має стати не дохід, а гармонійний розвиток людини, її права, соціальна свобода, висока культура й освіченість. Майбутнє суспільство – це творча спільнота, в якій кожна людина має виконувати свої обов'язки високопрофесійно, з усвідомленням власної місії – забезпечення прагнення суспільства та окремих індивідів до конструктивних змін, формування впевненості в майбутньому, органічне поєднання світових здобутків та національної культурно-історичної традиції. Мусимо повсякчас пам'ятати: хоча майбутнє і не визначає нашого сучасного буття, однак уявлення про нього, поза сумнівом, впливає на дії людей в рамках сучасності.

Сучасні прогностичні концепції враховують різну динаміку розвитку людини як індивіда, і культури в цілому як її сучасного світу, пронизаного цінностями та антицінностями «машинної» або «технотронної» цивілізації. Культура людства у своєму намаганні підкорити природу загнала себе у глухий кут, коли стала самовідтворюваною, рівною або навіть тожодною природі, силою. Дана умова транслюється людині, яка захоплена безконтрольним підкоренням природи, і як результат виникає величезний розрив, певна цивілізаційна невідповідність між вимірюваними параметрами соціоекономічного простору, характером локальних культур і загально негативними наслідками підкорення природи. Внаслідок цього сучасна цивілізаційна свідомість, по-перше, позаекологічна, по-друге, локалізована рамками національних культур, по-третє, в індивідуальній поведінці людина сучасного типу зовсім не намагається втримувати пріоритети глобальних загальнолюдських проблем [11, с.83].

У різноманітті глобальних проектів і рекомендацій виділяються дві стратегії мислення, які умовно і унікаючи яких–небудь оцінних суджень, можна назвати «романтичною» і «прогресистською» [12, с.119].

Перша стратегія заснована на постулаті людської провини. Згідно цього постулату, кризи обумовлені тим, що людство порушило закони природи (або в іншій версії, божественні встановлення) і стикається з неминучими наслідками. Відповідно, вихід – в поверненні до загублених цінностей і станів. Зрозуміло, будь-який розсудливий аналітичний розуміє, що буквальне повернення в минуле неможливе (біосфера втратила більше 50% видової різноманітності, багато біоценотів зникли безповоротно і так далі) і йдеться лише про орієнтації. Є також істотної розбіжності з приводу того, коли саме суспільство перебувало в оптимальному, гармонійному стані і яка епоха повинна служити зразком.

У романтичній парадигмі будуться також рекомендації екологів, що об'єднуються популярними закликами типа «назад, – до Природи», «жити за законами природи» або «у згоді із законами Природи» і так далі. На практиці це виливається перш за все у вимогу скоротити населення Землі до біосферно-прийнятної рівня, тобто, по різних оцінках, в 6, в 10, в 60 і навіть в 600 разів.

Опонентами такого проекту сформульовано два основні заперечення. По-перше, він передбачає відхід від ліберальних цінностей у бік планетарного тоталітаризму, призначеного для увічнення панування багатих країн над бідними і експлуатації їх ресурсів (тобто тут концепція «золотого мільярда» виступає в новому вигляді). По-друге, це приведе до придушення культурної різноманітності [13]. Те і інше неминуче обернулося б зниженням життєздатності світової спільноти.

Глобалізаційні процеси, що стали провідною тенденцією сучасного світу викликають неоднозначні та суперечливі оцінки вітчизняних та зарубіжних дослідників. Глобалізація часто трактується як «поступове зміцнення взаємодії між націями, цивілізаціями і культурами, що веде до набуття взаємозв'язку і утворення структур глобального управління, які інтегрують раніше роз'єднані фрагменти світу, і тим самим дозволяють брати участь у цьому управлінні» [14].

Таким чином, глобалізація може призводити з одного боку до єднання людства у єдину постіндустріальну цивілізацію, з іншого, змінює життєвий простір кожної людини таким чином, що приналежність до певної групи, цивілізації стає проблемою особистого вибору та психологічною необхідністю, що призводить до поглиблення культурно-ідентичносних розбіжностей. Проте окрім позитивних аспектів нівелювання відстаней, технологічного розвитку, розширення культурних взаємодій тощо, сучасний розвиток людства супроводжується ризиками та проблемами. Як і також за своїми масштабами стають глобальними.

Якщо існування демократії як суто теоретичного конструкту налічує не одну сотню років, то її практичне втілення за мірками історії відбулося не так уже й давно. Не в останню чергу це пов'язано з тим, що «для становлення демократії необхідне виконання низки умов, а саме: наявність матеріально забезпеченого та освіченого населення, засобів масової інформації для вільної циркуляції ідей, відрегульована законодавча система, повага людей до закону тощо» [15, с.17]. До недавнього минулого цих умов не існувало. Більше того, вони не могли з'явитися за один день. Загальновизнаним є твердження, що людство підійшло до тієї межі, коли «майбутнєтворне планування» повинне стати керівництвом до дії, витіснивши пасивні футурологічні пророцтва. Сьогодні необхідна розробка сценарію «збереження цивілізації» і стратегії та програми втілення його в реальність. Передумовою цьому є визнання у футурології підхід – психологічний ефект інформаційного зворотного зв'язку в соціальному середовищі. Одне з його формулювань відоме як «теорема Томаса»: якщо людина визначає обставини як дійсні, вони стають дійсними у своїх наслідках [16, с.190]. Тобто відбувається психологічна візуалізація бажаного майбутнього, формується відповідна установка як передумова цілеутворення й розвитку. Отже, якщо у свідомості людства майбутнє виглядатиме як солідарне, демократичне та рівноправне, то це стане дійсністю.

Список використаних джерел

1. Анцупов А.Я. Словарь конфликтолога / Анцупов А.Я., Шипилов А.И. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Эксмо, 2010. – 656 с.
2. Корнійчук Л.Я. Історія економічних учень: підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник [та ін.]; за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. – К.: КНЕУ, 1999. – 564 с.
3. Соціальна філософія: підручник для вищ. шк. / кер. авт. кол-ву Є.М. Мануйлов. – Х.: Прапор, 2007. – 688 с.
4. Сидоренко С.В. Філософія виживання людства у глобалізованому світі / С.В. Сидоренко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2006. – №55. – С.130–136.
5. Шевцов А.І. Майбутнє людства необхідно спланувати: глобальні загрози і довгострокова стратегія розвитку України / А.І. Шевцов // Стратег. Пріоритети: наук.-аналіт. щокв. зб. – К., 2007. – №1(2). – С.187–193.
6. Бек У. Что такое глобализация? (Ошибки глобализма – ответы на глобализацию) / Ульрих Бек; пер. с нем. А.Григорьева, В.Седельника. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
7. Горбулін В. «Безпека–2010» / В.Горбулін // Дзеркало тижня. – 2006. – №48 (627). – 16 грудня.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
9. Кальченко Т.В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень: монографія / Т.В. Кальченко. – К.: КНЕУ, 2006. – 248 с.
10. Ракитов А.І. Наука XXI століття: глобальні трансформації і перспектива / А.І. Ракитов // Науковий світ. – 2002. – №5. – С.2–6.
11. Стратегія розвитку України: теорія і практика / за ред. О.С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.
12. Назаретян А.П. В зеркале двух веков. Предварительные оценки и сценарии / А.П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 2001. – №1. – С.115–124.
13. Коппель Е.А. Глобалистика як нова інтегральна наука про сучасний світ [Електронний ресурс] / Е.А. Коппель // Личный сайт Коппель Е.А. – Режим доступу: helen-koppel.narod.ru/030.htm. – Назва з екрана.
14. Ильин М. Политическая глобализация: институциональные изменения / М.Ильин // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития: сб. науч. работ. – М.: Логос, 2003. – С.195–196.
15. Андрущенко Т.В. Зближення цивілізацій в епоху глобалізації: можливості реальної і абстрактної / Т.В. Андрущенко // Гілея. – 2009. – Вип.27. – С.314–321.
16. Шевцов А.І. Майбутнє людства необхідно спланувати: глобальні загрози і довгострокова стратегія розвитку України / А.І. Шевцов // Стратег. Пріоритети: наук.-аналіт. щокв. зб. – К., 2007. – №1 (2). – С.187–193.

* * *

УДК 316

Валентина Кивлюк, Україна, м. Київ

Роль комунікативного ресурсу в контексті глобалізаційних процесів

Розглядаються виклики сучасної епохи в контексті світових глобалізаційних процесів та роль комунікативних ресурсів, які забезпечують високі темпи розвитку культурних цінностей, освіти, економічних і технологічних прогрес.

Ключові слова: глобалізація, комунікативний ресурс, культурні цінності, освіта, технологічний прогрес.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Валентина Кивлюк. Роль коммуникативного ресурса в контексте глобализационных процессов

Рассматриваются вызовы современной эпохи в контексте мировых глобализационных процессов и роль коммуникативных ресурсов, обеспечивающих высокие темпы развития культурных ценностей, образования, экономических и технологических прогресс.

Ключевые слова: глобализация, коммуникативный ресурс, культурные ценности, образование, технологический прогресс.

Valentina Kyvlyuk. Role of communication resource in the context of globalization processes

Challenges of the modern epoch in the context of world globalization processes and role of communication resources that ensure high rates of development of cultural values, education, economic and technological progress, were reviewed.

Keywords: globalization, communication resource, cultural values, education, technological progress.

World of the XXI century – a world of formation of a new global civilization, in which, at first glance, features of different national traditions, social structures, cultural, moral and ethical values are eclectically combined.

«Globalization – is overcoming and even elimination of traditional boundaries between states by creating a single technological, commercial, economic and information space» [1, p.85].

Globalization aims at formation and development of an interdependent, integrated, unified world – holistic not only by the general outlines, but also by the internal components of existence of civilization. In such unified world all geographical and political boundaries of socio-cultural systems are being erased and it is mankind that becomes more aware of disappearance of such borders.

Global changes in the society provide their implementation in three stages:

- 1) awareness of finality of changes and determination of transformations direction;
- 2) awareness of responsibility and training of those who carry out these changes;
- 3) gradual transformation of society by those who are ready to join the new society and consolidates the others around themselves [3, p.95].

Globalization encourages development of science (economics, computer science, sociology, political science, philosophy, ecology, medicine, demography, etc.) and it collects and classifies achievements of scientific knowledge in its theory and practice.

Identification of priorities for socio-cultural sphere of the XXI century is extremely difficult, if it is possible at all. Therefore, it is generally accepted that the modern epoch is characterized by aggravation of global problems and deployment of controversial process of becoming of multidimensional and holistic world.

Apparently, in civilization relay of sociocultural systems communicative resource still plays a significant role, because it provides higher rates of production of cultural (in the broad sense of the word) values and technological progress.

Global processes that occur in social systems, as in any natural systems, interact with each other, resonate or neutralize each other.

In recent decades global problems were supplemented with those, which not long ago were considered as local or regional. It's about global issues related to strengthening, systemization of cross-cultural contacts between peoples, countries, regions, continents, as well as the expansion of the negative trends of socio-cultural process. They became being realized by the world community as global problems only since the late 80's – early 90's. General concern in the world today cause such problems as uncontrolled criminal spread of drugs, international terrorism, proliferation of weapons in areas of ethnic conflicts, violence against the person, violation of human rights and freedoms, etc. [4 s.210].

In today's civilization process two opposing trends are clearly delineated: on the one hand, economic, social, political, and cultural integration between whole regions is increasing, economic, information, scientific, political technologies through their replication in mass production and communication are being unified, and on the other hand – desire to preserve the existing lifestyle and homogeneity of social reality by preventing unfamiliar for a particular country or region, socio-cultural values, is being formed.

Realities of today are quite contradictory. Dozens and hundreds of peoples and cultures live as their parents, grandparents, great-grandparents lived, with-

out changing the way of life for centuries, and in some cases even thousands of years. However, maintaining their own uniqueness, they are interested in the changes taking place in the world and try to catch their meaning, involve them in their own experience. Initiators of progressive innovations, as a rule, are so-called civilization nations. They alter the overall context of the epoch, not only in their own countries, but also overcoming passive or active resistance of conservative nations in the global context.

One of the leading communication resources and factor of accelerating and spread of globalization processes is promoting information communication technologies, among which a special place is occupied by global computer networks (search, information, social, etc.).

Features of introduction of interpersonal network computer communications system can be characterized as follows:

- quantitative growth of interpersonal and intergroup communications;
- change of direction of these communications, able to really influence the social structure of the society's worldview;
- reduce of communications cost and simplification of formation of organizations of any size and orientation.

Few people today can afford to live without Internet – a convenient means of communication and obtaining information.

Along with the Internet, a new communicative environment have been created that gradually ropes into (due to its own characteristics and advantages) numerous fragments of society. Communication in this socium can not be limited to traditional texts, the need for broad public dissemination of hypertext inevitably arises. In this sense, oral, written and electronic communication types can be viewed as separate and successive stages of development of communicative discourse. Emergence of modern electronic means of storage and dissemination of information allowed to overcome some significant limitations of previous forms of communicative interaction (fragility, slow distribution, limited access).

Computer today has become an important means of communication, and in the future it may become one of the main means of interactive communication. If it really happens, and bearing in mind that «The medium is the message» (means of communication is the very message) [5, p.133], logic of computer networks will inevitably start turning into a logic of communication of modern human being. Thus, Internet as a «network of networks», that is a modern technological base of information and communication flows becomes an epicenter of development of the modern organization of socium.

Through plurality of described features of internet-communication and their diversity, worldwide distribution of virtual communication is very ambiguous in its aftermath. Expansion of cognitive practices we can relate, for example, to positive effects of deployment of Internet. Thus, many researchers point out that proliferation of Internet dramatically increases importance of visual thinking. The latter – is a mental activity, which is based on operation with visual schedules, spatially structured schemes. Internet is likely to comprehensively facilitate the interpenetration and mutual reinforcement of rational and extrarational way of mastering reality [2]. In addition, Internet, bringing all the vital areas to the virtual plane, incomparably increases the number of interactions and the number of social spheres in which these interactions occur, through which the combined action is being collectivized and intensified.

But, first of all, it should be noted that the use of modern information and communication technologies is associated with difficult challenges. The first one concerns a person who does not know how to work with a computer or does not have a computer or the village where she lives, has no access to global computer networks. Hence, such person remains bereft of possibilities and advantages of electronic communication resource, becomes pariah.

Second, experience shows that information and communication technologies, which, on the one hand very quickly become obsolete and, on the other hand, excessively change their configuration and capabilities, do not meet the readiness of physical and mental state of the average person to obtain, perceive, process the received information or data. Inability to use information and communication technologies, lack of access to global networks and computers, ignorance of foreign languages creates inferiority and functional illiteracy complex in a human being. To live and function in today's world, to be integrated into it in the presence of psychological and functional problems is extremely difficult.

Thirdly, there is another, equally important problem associated with the knowledge of foreign languages. Most computer sites and international information search networks are English, at best, only part of them is in Russian. Such web-resources as electronic dictionaries, search engines, interactive curricula allow you to keep pace with the times and implement the opportunities of communicative resource.

We can state that lack of English language puts another obstacle for a human being on the way to a global computer network Internet, enhances its functional illiteracy.

Thus, based on this imbalance, a number of issues arise that impede development of this component of communication resource in the regional as well as global dimension.

With the development of globalization processes, expansion of the sphere of international communication, intensification of cross-cultural exchanges, international tourism development, intensification of business relations with foreign partners, knowledge of foreign languages in the early XXI century is a vital necessity for professionals in any branch.

In the context of globalization processes, knowledge of at least one foreign language involves primarily development of communicative skills and abilities of the individual with the purpose to use language means in various activities to achieve his goals. It should be noted that development of communicative approach in learning foreign languages, implementation of innovative learning technologies should be carried out based on historical experience and traditions that take into account ethnic specificity and socio-cultural aspect. In addition, modern world globalization processes and trends of development of countries require lifelong learning and guide to self-education. Therefore, learning and use of foreign languages goes beyond compulsory education, and require learning throughout life.

It should be noted that communicative system-activity approach must necessarily be carried out in the context of cultural interaction. There is a need to introduce a value approach to the learning of foreign languages. Thus, any language in the process of learning is perceived not as a set of phonetic and lexical items, grammatical structures and rules, but as a unique way of thinking and perception of reality. Because language is the best way to get to know and understanding the culture of its speakers.

Due to globalization, foreign language is not something abstract, distant and immense anymore. In conditions, when «the world decreased almost to the size of the globe,» when visiting another country, you don't get the feeling of visiting another planet, learning foreign languages becomes absolutely applied, practical and commonplace. But global processes not only push to learning a foreign language, but also affect the perception of the world.

Single «global language» as a communicative resource, opens powerful information features and becomes an effective way to influence the world, consciousness, and hence political, economic and cultural processes in the context of world globalization.

List of references

1. Buryak V. Actual problems of philosophy. Methodological base of economic knowledge, postindustrial society, globalization / V. Buryak. – Simferopol: Atika, 2006. – 182 p.
2. Vasilieva T.V. Characteristic features of new communicative practices and their impact on contemporary socio-cultural situation / T.V. Vasilieva // DAKKK bulletin. – 2008. – № 3. – P. 30–32.
3. Guberskiy L.V. Philosophy: teach. handb. / L. V. Guberskiy, I.F. Nadolny, V.P. Andrushchenko [Et al.] / Ed. I.F. Nadolny. – 6th ed., changed and add. – K.: Znannya, 2006. – 534 p.
4. Modern philosophical dictionary. – London, Frankfurt am Main, Paris, Luxembourg, Moscow, Minsk: PANPRINT, 1998. – 1064 p.
5. Sokolov A.V. General theory of social communication / A.V. Sokolov. – SPb.: Publ. of Mykhailov V.A., 2002. – 461 p.

* * *

УДК 577.3:612.14

Оксана Майдебур, кандидат біологічних наук, завідувач кафедри охорони довкілля, Херсонський державний аграрний університет, Україна, м. Херсон

Ігор Гудков, доктор біологічних наук, академік НААН України, професор, Національний університет біоресурсів та природокористування, Україна, м. Київ

Перший центр радіобіологічних та радіоекологічних досліджень в Україні

Показано формування радіологічного дослідного центру в Одесі та його вплив на розвиток радіобіології й радіоекології в Україні. Визначено внесок наукових робіт Новоросійського університету і робіт Є.С. Бурксеру в розвиток цих напрямів науки.

Ключові слова: радіологія, радіобіологія, радіоекологія, Новоросійський університет, Є.С. Бурксер, радіоактивність, X–промені, Одеська радіологічна лабораторія

Оксана Майдебур, Игорь Гудков. Первый центр радиобиологических и радиоэкологических исследований в Украине

Показано формирование радиологического исследовательского центра в Одессе и его влияние на развитие радиобиологии и радиоэкологии в Украине. Определен вклад научных работ Новороссийского университета, Е.С. Бурксеру в развитии этих направлений в науке.

Ключевые слова: радиология, радиобиология, радиоэкология, Новороссийский университет, Е.С. Бурксер, радиоактивность, X–лучи, Одесская радиологическая лаборатория.

Oksana Maydebura, Igor Gydkov. The first center of the radiobiological and the radioecological investigations in Ukraine

The formation of the radiological research center in Odessa and its influence on radiobiology and radi ecology development in Ukraine is shown. The contribution of scientific works of Novorosiysky university, E.S. Burkser in the development of these directions in science is defined.

Keywords: radiology, radiobiology, radioecology, Novorosiysky university, E.S. Burkser, radio–activity, X–rays, Odessa radiological laboratory.

Більш ніж сторічна історія науки радіобіології зробила яскравий шлях в історії людства. Однак, досягнення українських вчених і наукових установ не були належним чином розглянуті з позиції розвитку сучасної науки. Яскравим прикладом є історія першого центру радіологічних досліджень в Російській Імперії – Одеської радіобіологічної лабораторії, діяльність якої та її внесок в розвиток радіобіології та радіоекології в літературі висвітлено не достатньо.

Досліджувана проблема не знайшла системного висвітлення в історії радіобіології. Наукова діяльність Одеської радіологічної лабораторії лише вибірково представлена в статтях В.І. Вернадського [16], Є.С. Бурксеру [12;13;17;15], Л.Л. Зайцева [6], Е.И. Таубман [16]. Однак ці публікації розкривають геологічний та хімічний напрямки діяльності лабораторії і не дають цілісної картини становлення та розвитку першого центру радіобіологічних та радіоекологічних досліджень в Україні.

Мета дослідження – показати як сформувався радіологічний дослідницький центр в Одесі та його значення у розвитку радіобіології й радіоекології в Україні.

У XIX столітті в м. Одесі склалася сприятлива ситуація для розвитку науки і культури, епіцентром яких на півдні України вважався Рішельєвський ліцей. Він здавна славився видатними вченими–педагогами та високим рівнем підготовки своїх випускників. У 1865 р. ліцей трансформувався в Новоросійський університет, який став престижним вищим навчальним закладом Російської імперії. Під керівництвом іменитих професорів університету велася науково–дослідна робота та готувались кваліфіковані кадри різних галузей знань. Наукові традиції природничих наук в тут закладалися такими великими вченими, як І.І. Мечников, І.М. Сеченов, О.О. Ковалевський, М.П. Бучинський, М.Д. Зелінський, С.М. Танатар, Л.В. Писаржевський [1]. Передові наукові дослідження з хімії та фізики в університеті становили фундамент для розвитку радіологічних наук. Серед перших дослідників X–променів, які дістали назву рентгенівських, у Росії був професор Новоросійського університету М.Д. Пильчиков (1857–1908 pp.) [2,с.1–20]. В своїх наукових працях він близько підійшов до радіологічних досліджень. Саме тому, коли з'явилися повідомлення про рентгенівські промені, Микола Дмитрович із співробітниками І.Тоділовим і В.Гернет долучив до їхнього вивчення. Для отримання рентгенівських променів М.Д. Пильчиков удосконалив трубку Крукса, в результаті чого йому вдалося одержати потужніший пучок рентгенівських променів. Результати досліджень були опубліковані в «Доповідах Паризької академії наук» в 1896 р. і у «Віснику дослідної фізики та елементарної математики» в 1896 р. [3]. У подальшому Микола Дмитрович вивчав природу X–променів та вплив на них фізичних чинників, досліджував природну радіоактивність солей радію і торію, показавши їхнє іонізаційні, флуоресцентні й фотографічні властивості. Він був основоположником рентгенографії й рентгенології в Україні, під його керівництвом у 1896 р. почалося практичне застосування рентгенодіагностики в Одеських лікарнях [2,с.1–20].

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»

Перші радіологічні наукові роботи в Україні з 1896 по 1910 р. присвячувалися вивченню фізичної природи радіоактивності, хімічні ж дослідження радіоактивних речовин мали поодинокий характер, що пояснюється дорожчею закордонних радіоактивних препаратів.

Дослідженням хімічних властивостей уранових і торієвих сполук та вивченням можливості виділення вільних радіоактивних елементів займалися в Новоросійському університеті ще за довго до відкриття радіоактивності під керівництвом професора хімії П.Г. Мелікова приват–доцент Л.В. Писаржевський та ін. [7]. У хімічній лабораторії університету з 1900 р. професор С.Лордкіпанідзе проводив хімічні дослідження уранових і торієвих сполук [8].

Новоросійський університет залишив слід в історії радіобіології та радіоекології не тільки першими дослідними роботами з радіології, але й підготовленими висококваліфікованими науковцями, роботи яких сприяли подальшому розвитку нового напрямку науки. Серед них були такі відомі постаті, як Г.Г. Де–Метц та Є.С. Бурксер.

Відкриття природної радіоактивності спонукало до вивчення радіоактивності природних об'єктів в усьому світі. У кінці XIX та на початку XX століття в Європі і Америці розпочалися інтенсивні пошуки покладів радіоактивних руд, дослідження природної радіоактивності у різних регіонах Землі. Проте в Росії роботи у цьому напрямі не проводилися. Царська влада, на відміну від європейських країн, не побачила перспектив розвитку нової науки і не надавала їй матеріальний підтримки. Всі ранні радіологічні дослідження тут велися виключно з особистої ініціативи окремих науковців за їхні власні кошти та за рахунок благодійних внесків.

Перша радіологічна лабораторія в Росії була створена 10 березня 1910 р. в м. Одесі при Російському технічному товаристві за ініціативою і під керівництвом випускника Новоросійського університету Є.С. Бурксеру [9;10]. На початку своєї наукової діяльності лабораторія займала одну кімнату в будинку №1 по вулиці Баранова (тепер вулиця Княгининська) і не мала ні коштів, ні необхідного обладнання. У штат лабораторії входила одна людина – її завідувач і лаборант в одній особі, активний талановитий молодий учений Є.С. Бурксер. Великий багаж знань, одержаних у Новоросійському університеті та в Сорбоні, захоплення радіологією, прищеплене М.Склодовською–Кіюрі, прагнення створити сучасний центр із вивчення радіоактивності й негаснуче бажання втілити свої творчі ідеї в життя спонукали Євген Самійловича до активних дій. І у 1910 р. він відправився переймати досвід до передових країн – до Франції опанувати методологію науки в лабораторії Кіюрі, до Німеччини – для вивчення приладів, у Бельгії на Всесвітню виставку в Брюсселі із метою ознайомлення з радіоактивними експонатами.

Для популяризації радіологічних досліджень Одеська лабораторія брала участь у Народногогосподарській виставці в Одесі у 1910р. та 1911 р., на яких експонувала колекцію радіоактивних руд, мінералів, речовин, радіоавтографів. Російське технічне товариство поставило перед лабораторією такі завдання:

1. дослідження явища радіоактивності з наукового і практичного поглядів;
 2. вивчення хімічного, фізичного та біологічного впливів радіоактивних речовин;
 3. дослідження радіоактивності джерел мінеральних вод і ґрунтів та лікувальних грязей Росії;
 4. конструювання, еталонування й перевірка радіологічних приладів;
 5. виготовлення та перевірка радіоактивних препаратів;
 6. підготовка радіологічних кадрів і популяризація молоді науки [11].
- Проте вказаними завданнями лабораторія не обмежувалася й з 1911 р. стала вивчати радіоактивність різних природних об'єктів, у тому числі водоростей, риби, планктону, рослин та інших живих об'єктів. У цьому ж році вона почала перші масштабні дослідження радіоактивності Одеських лиманів.

У 1897 р. професор М.Д. Сидоренко, а в 1905 р. професор А.П. Соколов досліджували радіоактивність лиманів Одеси й дійшли висновку, про те, що лікувальна якість грязі залежить від її радіоактивності, але Куяльбський і Хаджибейський лимани не були вивчені в повній мірі. Тому перед Одеською лабораторією, одним із завдань якої було дослідження радіоактивності природних покладів Росії, постало завдання вивчити радіоактивність цих лиманів. Зібрані зразки ропи, лікувальної грязі, гірських порід одеських лиманів досліджували на радіоактивність фонтантоскопом та електрометром професора Шмідта. За результатами дослідження Є.С. Бурксер зробив такі висновки: 1) з осадочних порід найбільш радіоактивною є глина; 2) радіоактивність грязі одеських лиманів залежить від наявності у них глини; 3) мул і пісок виявляють низьку радіоактивність; 4) радіоактивність води залежить від наявності в ній радію.

У грудні 1911 р. результати дослідження були представлені на Другому меценатському з'їзді й опубліковані в статтях «Исследования радиоактивности одесских лиманов» і «Радиоактивность одесской водопроводной воды» [12].

Для розвитку радіобіологічних досліджень потрібно було встановити знаходження природних радіоактивних елементів на території Росії. Тому на прохання Є.С. Бурксеру з усіх кутків країни у лабораторію надсилали зразки мінеральних руд і мінеральних гірських порід для безплатного аналізу їхньої радіоактивності. Проаналізувавши одержані результати й

керуючись порадами та підтримкою досвідченого геохіміка і радіогеолога В.І. Вернадського, в 1912 р. Є.С. Бурксер організував першу експедицію на Кавказ. Перед експедицією стояло завдання дослідити радіоактивність мінеральних джерел і природних об'єктів Кавказу та з'ясувати причини радіоактивності. До складу першої експедиції входили: професор Новоросійського університету, директор хімічної лабораторії С.М. Танатар, завідувач радіологічної лабораторії Є.С. Бурксер, гірський інженер, викладач Гірничого інституту Катеринослава Й.І. Танатар і два студенти Новоросійського університету Г.К. Савченко–Бельський та Г.А. Скальський. Через декілька місяців В.І. Вернадський відрядив експедицію Академії наук для вивчення мінералів Кавказу. В 1912 р. за результатами обох експедицій Володимир Іванович виступив з доповіддю на засіданні фізико–математичного відділу Академії наук, у якій наголосив, що дані обох експедицій про поклади радієвих руд збігаються, відзначив велику плідоворну роботу Одеської лабораторії, особливо її керівника Є.С. Бурксера.

Одеською лабораторією широко проводилася експериментальна й аналітична наукова робота, і за короткий термін нагромадився багатий експериментальний матеріал. Із метою ознайомлення з ним наукової громадськості в 1911 р. на базі лабораторії почав виходити перший у Росії періодичний радіологічний журнал за редакцією Є.С. Бурксера «Труды химической радиологической лаборатории». У ньому висвітлювалися здобутки лабораторії та нові досягнення світових радіологічних центрів [13].

В 1913 р. на «XIII з'їзді російських природодослідників і лікарів» Є.С. Бурксер виступив із доповідями: «Исследование радиоактивности минеральных источников в Тбилисской губернии в июне – августе 1912 г.» та «Задачи и очерк радиологической лаборатории в Одессе». Проаналізувавши досягнення Одеської лабораторії, на з'їзді ухвалили рішення: визнати важливість наукової діяльності радіологічної лабораторії одеського відділка Російського технічного товариства і необхідності підтримки урядом та іншими організаціями діяльності Одеської лабораторії [14;15].

Після з'їзду лабораторія розгорнула ще інтенсивніше свою. В 1914 р. почалися багаторічні дослідження природних об'єктів південних губерній Росії та Криму. В 1915 р. була відряджена експедиція на Кубань для вивчення радіоактивності природних вод. З 1915 р. лабораторія досліджувала вміст радію у гірничих породах Пермської області.

За ініціативою Є.С. Бурксера в 1914 р. при лабораторії був відкритий методичний центр, де навчали радіологічних методів та методик дослідження. За передовим досвідом із радіології приїжджали вчені й студенти з усіх куточків великої держави і з-закордону [16].

У 1912 р. в лабораторії був побудований еманатор для приготування радіоактивної води, яку використовували у проведенні дослідів. Її постачали в медичні установи, де застосовували для лікування та профілактики онкологічних захворювань. На той час Одеська лабораторія мала 300 мг радію, придбаного за кордоном, й у 1915 р. почали самостійно його вилучати з відходів ферганської уранової руди, а в 1917 р. вже мали 20 мг солей радію власного виробництва [17].

Із 1915 р. лабораторія почала масштабні дослідження радіоактивності атмосфери в різних кутках Росії та вивчати залежність радіоактивності повітря від різних метеорологічних факторів. Результати досліджень були опубліковані у статті «Исследование радиоактивности воздуха в лечебных местностях побережья Черного и Азовского морей» й в монографії та доповідальні на конференціях [18].

З 1916 р. лабораторія розпочала нову серію досліджень із визначення вмісту радону у воді й залежності його концентрації від глибини водного горизонту. Результати досліджень були висвітлені в роботі «Исследование воды буровой скважины в г. Миргороде» та ін. [19].

У 1921 р. на базі Одеської радіологічної лабораторії було організовано Інститут прикладної хімії і радіології, який у 1925 р. трансформувався в Хіміко–радіологічний інститут під керівництвом Є.С. Бурксера. Це була друга в державі і перша в Україні велика науково–дослідна установа, що вивчала радіоактивні елементи та пов'язані з ними дослідження, після Державного радієвого інституту, створеного В.І. Вернадським у Петрограді в січні 1922 р.

Вагомий внесок Одеська радіологічна лабораторія зробила у вивчення нагромадження радіоактивних елементів рослинами та іншими живими організмами. З того часу, як були відкриті природні радіоактивні елементи, та їхня наявність у ґрунті, повітрі, воді, припускалося, що й клітини рослин і тварин повинні мати природну радіоактивність. Проте робіт у цьому напрямі було мало. Суперечливі результати досліджень Г.Томмазіна (1904 р.), П.Беккереля (1905 р.), А.Нодона (1924 р.) та інших учених не вносили ясності в питання природної радіоактивності. Природною радіоактивністю і впливом рентгенівських променів на рослини і тварин в Одеському центрі почали займатися з часу його заснування.

У 1914 р. була опублікована стаття Є.С. Бурксера «Действие радиоэлементов на растения» [20], в якій він наводив серію експериментів із вивчення радіоактивності у насінні рослин різних видів – моху, гороху, самшиту, жита, радіоактивності золи рослин в порівнянні з радіоактивністю гірських порід. У цій статті Євген Самійлович описав дію випромінювання радію на бактерії й гриби, показавши стимулюючий ефект малих доз випромінювання. В роботі також висвітлено різні умови впли-

ву іонізуючого випромінювання на проростання і ріст насінних рослин. За результатами експериментів зроблено висновок про стимулюючий ефект малих доз радіації на проростання і розвиток рослин.

У 1927 р. Є.С. Бурксер з співробітниками Одеського хіміко–радіологічного інституту І.Бруном і К.Бронштейном досліджували радіоактивність рослин в іонізаційній камері. Досліди показали, що радіоактивність рослин дуже низька, в сухих рослинах її не було зафіксовано, а між свіжими та зів'язаними рослинами спостерігалися незначні її коливання. Вчені допускали, що радіоактивність пов'язана з хімічними процесами живого організму, при яких виділяються радіоактивні гази. Одержані результати не задовольнили експериментаторів, тому вони змінили методику дослідження і спробували вивчити радіоактивність рослин фотографічним методом. Для цього листя вербени, гвоздики, тютаню, троянди та герані досліджували за допомогою дуже чутливої фотографічної плівки, змінюючи тривалість експозиції, доводячи її до шестидіб. Але вказаним методом не було виявлено радіоактивності в жодній із дослідних рослин, і вчені припустились висновку, що досліджувані рослини не радіоактивні.

Незадоволений результатом, Є.С. Бурксер та його співробітники спробували визначити вміст радію у деяких рослинах. Для цього вони спалювали рослини, далі обвуглювали до повного видалення вуглецю, залишок стоплювали 50 г їдкою натру, промивали у воді й вилучали розчинні речовини, а нерозчинний залишок розчиняли в соляній кислоті. Розчини заливали в посудини Кюрі й залишали на 30 діб, потім установлювали концентрацію радію у золі. За одержаними результатами вчені зробили висновок, про те, що рослини мають незначну кількість цього елемента.

Після вдалого визначення концентрації радію була проведена серія дослідів щодо виявлення вмісту торію у рослинах, на підставі чого дослідники прийшли до висновку що торію у рослинах немає, в межах чутливості застосованого методу.

За оцінкою В.І. Вернадського, Одеський хіміко–радіологічний інститут незалежно від робіт Всесоюзної Академії Наук у 1927 р. першим визначив кількісний склад радію у рослинах та інших живих організмах. Результати досліджень були опубліковані в 1927 р. у статтях «Содержание радия в растениях», і «До питання про існування радіоактивності».

У 1929 р. вчені Одеського радіологічного центру виявляли вміст радію у пшениці, картоплі, яблуках, м'ясі, коров'ячому молоці, морських бичках та раках, після чого зробили висновок про те, що перелічені продукти харчування містять сліди радіоактивності, концентрація радію в них така низька, що не перевищує його рівня у морській воді [20].

У 1932 р. Одеський інститут трансформувався в Українську філію інституту рідкісних металів, яка виросла в Науково–дослідний інститут АН України ім. А.В. Богатського. Наукові інтереси інституту поступово змінювалися і тепер ця поважна установа займається дослідженням і створенням препаратів та матеріалів малотоннажної хімії – лікарських препаратів, реактивів, каталізаторів, матеріалів для оптики і оптоелектроніки. Хоча діяльність сучасного наукового інституту не пов'язана з первинною науковою темою, але в історії Одеська радіологічна лабораторія залишила слід як перша наукова установа у Російській Імперії з системного вивчення природної радіоактивності, в тому числі рослин різних таксонометричних груп, і впливу іонізуючого випромінювання на живі організми, що в нинішній час є предметом вивчення радіобіології та окремого її напрямку – радіоекології.

Проаналізувавши передумови створення й розвитку, методологію та науково–дослідні роботи Одеської радіологічної лабораторії на початку ХХ століття, можна констатувати, що це був перший центр радіобіологічних і радіоекологічних досліджень, який своєю науково–дослідною та методичною роботою вніс вагомий внесок у розвиток радіобіології в Україні. Лабораторією було проведено перші радіобіологічні дослідження рослин, тварин й інших природних об'єктів, запропоновано нову ефективну методику досліджень радію у рослинах, створено методологічний центр для підготовки спеціалістів – радіологів, що сприяло розвитку радіобіології в Україні.

Список використаних джерел

1. Історія Одеського університету (1865–2000) / [Л.О. Ануфрієв, С.О. Апкатов, Ю.О. Амброз та ін.] / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Астро Принт, 2000. – 226 с.
2. Роговский Е.А. Профессор Н.Д. Пильчиков и его труды / Е.А. Роговский. – Х., 1909.
3. Пильчиков Н.Д. Радий и его лучи / Н.Д. Пильчиков // Вісник дослідної фізики та елементарної математики. – Одеса, 1900. – №286. – С.217–223.
4. Пильчиков Н.Д. Ионизационное поле радия / Н.Д. Пильчиков // Дневник XI съезда русских естествоиспытателей и врачей: сб. публикаций. – М., 1902. – С.64–69.
5. Зайцева Л.Л. Исследования явлений радиоактивности в дореволюционной России / Л.Л. Зайцева, Н.А. Фигуровский. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 222 с.
6. Писаржевский Л.В. Надурановая кислота и ее соли / Л.В. Писаржевский // Журнал Русского физико–химического общества. – 1900. – Т.32. – С.155–169.
7. Лордкипанидзе С. Химическое исследование урановых и ториевых соединений / С.Лордкипанидзе // Журнал Русского физико–химического общества. – 1900. – Т.32. – С.283–287.
8. Держархів Одеської обл. – Ф.333. – Оп.1. – Спр.3. – 83 арк.
9. Там само. – Оп.3. – Спр.2. – 8 арк.

11. Там само. – Оп.1. – Спр.581. – 12 арк.
12. Отчет радиологической лаборатории за 1910 г. // Труды химической и радиологической лаборатории. – 1911. – №1. – С.24–26.
13. Бурксер Е.С. Обзор деятельности Радиологической лаборатории Одесского отделения Императорского Русского технического общества / Е.С. Бурксер // Труды химической и радиологической лаборатории. – 1911. – Т.1. – №2. – С.40–54.
14. Дневник XIII Съезда русских естествоиспытателей и врачей. – Тбилиси: Изд-во Распорядительный комитет съезда, 1913. – Вып.9. – 258 с.
15. Дневник XIII Съезда русских естествоиспытателей и врачей. Тбилиси: Изд-во Распорядительный комитет съезда, 1913. – Вып.10. – 516 с.
16. Таубман Е.И. Первый центр по изучению радиоактивности в России / Е.И. Таубман // Научное и социальное значение деятельности В.И. Вернадского. – Л., 1989. – С.11–17.
17. Бурксер Е.С. Цель и задачи радиологической лаборатории Одесского отделения РТО / Е.С. Бурксер // Труды радиологической экспедиции АН. – 1915. – №7. – С.9–13.
18. Бурксер Е.С. Аэрохимические исследования на Украине / Е.С. Бурксер. – Л., 1951. – 284 с.
19. Бурксер Е.С. Исследование воды буровой скважины в г. Миргороде / Е.С. Бурксер. – Одесса, 1916. – Т.2. – С.21–31.
20. Бурксер Е.С. Действие радиоэлементов на растения / Е.С. Бурксер // Записки общества сельского хозяйства Южной России. – 1914. – №10. – С.1–15.

* * *

УДК 164.031

Олена Щербина, канд. філософських наук, доцент кафедри логіки філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Специфіка використання аналогії як способу обґрунтування в юридичній аргументації

Акцентовані увагу на специфіці використання аналогії як способу обґрунтування у правовій аргументації, розглянуто випадок некоректності наведення прикладу аналогії у процесуальному праві. При аналізі зазначеного прикладу визначено структурні елементи аргументації, репрезентованої у ньому.

Ключові слова: аргументація за аналогією, аналогія права, аналогія закону, міркування, спосіб обґрунтування, юридична аргументація.

Елена Щербина. Специфика использования аналогии как способа обоснования в юридической аргументации

Акцентирован внимание на специфике использования аналогии как способа обоснования в правовой аргументации, рассмотрен случай некорректности приведения примера аналогии в процессуальном праве. При анализе данного примера определены структурные элементы аргументации, представляемой в нем.

Ключевые слова: аргументация по аналогии, аналогия права, аналогия закона, рассуждение, способ обоснования, юридическая аргументация.

Olena Shcherbyna. The specific use of analogy as a means of justification in legal argumentation

Focusing on the specific use of analogy as a way to justify in legal argumentation, the case of incorrect analogy to the example shown in the procedural law is shown. In the analysis of this sample identified the structural elements of the argumentation within it.

Keywords: argumentation by analogy, the analogy of law, reasoning, justification way, the legal argumentation.

Аргументація за аналогією є невід'ємною частиною юридичного міркування. Аналогія може ефективно використовуватись як у теоретичній юриспруденції, так і в правозастосовній практиці. Значення аналогії в юридичній діяльності визначається тим, що вона розширює царину застосування існуючих норм, чим слугує зміцненню правопорядку.

Питанням аналізу можливостей використання міркувань за аналогією у правовій теорії та практиці присвячують свої дослідження логіки, теоретики аргументації, теоретики права. У межах аналітичного компоненту досліджень в галузі юридичної аргументації досліджується важлива проблема, що стосується реконструкції аргументів, яка полягає у знаходженні найбільш ефективних методів аналізу та оцінки умовиводів, які ґрунтуються на аналогії. Цьому присвячені роботи Х.Каптейн, У.Клюг, М.Хенкет. Працюючи у межах праґма-діалектичного підходу, Х.Клоостерхаус виділив різні форми аналогії, описав їхні експліцитні та імпліцитні елементи та запропонував способи раціональної оцінки розглядуваної аргументації.

Проблемам визначення сутності аналогії права та аналогії закону приділялося багато уваги у працях таких науковців, як С.М. Братусь, А.Б. Венгеров, В.В. Лазарєв, П.О. Недбайло, М.С. Строгович, Г.Ф. Шершеневич та багатьох інших.

Мета цієї статті – акцентувати увагу на специфіці використання аналогії як способу обґрунтування у правовій аргументації, розглянути випадок некоректності наведення прикладу аналогії у процесуальному праві, визначаючи структурні елементи аргументації, репрезентованої у цьому прикладі.

Ключову роль в аргументації відіграє спосіб обґрунтування. Він зв'язує структурні елементи аргументації – аргументи, точку зору та тезу. Подібно до видів умовиводів, спосіб обґрунтування буває: дедуктивний (від загального до часткового), індуктивний (від часткового до загального), традуктивний (аргументи та теза однакового ступеня загальності). У більшості випадків спосіб обґрунтування повторює відомі у логіці правильні способи міркувань. Проте способи обґрунтування не зводяться до логічних правил побудови умовиводів. Головна відмінність способу обґрунтування в аргументації від правильних форм міркувань у логіці полягає у статусі аргументів та у способі зв'язку між аргументами та точкою зору з приводу тези. В аргументації достатньо, щоб аргументи були правдоподібними судженнями, а також, щоб аргументи і точка зору разом являли собою несуперечливе положення справ.

Традуктивний спосіб обґрунтування може бути репрезентований міркуваннями за аналогією. Застосування зазначених міркувань в юридичній діяльності може відбуватися при проведенні правової оцінки, у процесі розслідування, при проведенні криміналістичних експертиз.

Міркування за аналогією – це міркування, в якому робиться висновок про наявність певної ознаки (властивості чи відношення) у предмета (явища, дії), що досліджується, на підставі його подібності в суттєвих рисах з іншим предметом (явищем, дією).

За характером ознаки, що переноситься, міркування за аналогією поділяють на два види: аналогію властивостей та аналогію відношень.

Аналогія властивостей – це міркування, в якому об'єктом уподібнювання є два схожі предмети, а ознакою, що переноситься, – властивості цих предметів. Логічною основою перенесення ознак у таких аналогіях виступає схожість предметів, що уподібнюються, в суттєвих ознаках. Схема міркування за аналогією предметів є такою:

Предмет А володіє властивостями а, в, с, е, р.

Предмет В володіє властивостями а, в, с, е.

Цілком ймовірно, що предмет В володіє й властивістю р.

Аналогія відношень – це міркування, в якому об'єктом уподібнювання є схожі відношення між предметами, а переносною ознакою – властивості цих відношень. Схема міркування за аналогією відношень є такою:

Предмет А знаходиться у відношенні R до предмета В.

Предмет М знаходиться у відношенні R1 до предмета Т.

Цілком ймовірно, що властивості, які лежать в основі відношень А до В і М до Т, також схожі.

Для того, щоб підвищити ступінь ймовірності висновків у міркуваннях за аналогією при побудові аргументації треба дотримуватись основних правил побудови таких міркувань: 1) повинно бути встановлено якомога більше спільних ознак у предметів, які порівнюються; 2) ознаки, що є основою аналогії, повинні бути суттєвими для предметів, які порівнюються; 3) необхідно, щоб спільні ознаки предметів, що порівнюються, були різноманітними; 4) необхідно, щоб спільні ознаки предметів, які порівнюються, і ознаки, що переносяться з одного предмета на інший, були однотипними. Головною метою цих правил є підвищення рівня ймовірності точки зору, яку захищають за допомогою аргументації за аналогією.

В юридичній мові поняття «аналогія» використовується не тільки у своєму звичайному сенсі, але й як спеціальний термін, вірніше терміни. Йдеться про аналогію як спосіб вирішення справи, що має юридичну значущість на підставі: 1) загальних принципів права та загальних засад законодавства (аналогія права); 2) закону, що регламентує аналогічні відносини (аналогія закону). Відображенням суперечності між наявністю конкретних суспільних відносин, що вимагають правового регулювання, та відсутністю відповідних прямих норм, є поняття прогалін. Аналогія є способом вирішення такої суперечності.

Отже, міркування за аналогією в юридичній аргументації можуть виступати способом обґрунтування судових рішень. Основними умовами застосування аналогії у праві є: 1) суспільні відносини, до яких застосовується рішення, обов'язково мають знаходитись в сфері правового впливу; 2) повна або часткова відсутність врегулювання конкретного випадку нормою права та відсутність всіх інших можливостей для його вирішення, наданих законом (наявність прогалін у праві); 3) юридична компетентність правозастосовного органу щодо застосування аналогії у праві; 4) в будь-якому випадку застосування закону за аналогією не повинно суперечити принципам положенням цієї галузі права. Ці умови є основоположними, їх наявність дає змогу вирішувати спірні питання за аналогією. Вони є спільними як для застосування аналогії закону, так і для застосування аналогії права [1].

Аналізуючи зазначені види аналогії у праві з точки зору логіки, хотілося б підкреслити, що, за своєю логічною формою, аналогія права є висновком за аналогією та дедуктивним міркуванням. При вирішенні справи за аналогією права правозастосувач аргументує позицію таким чином. Якщо немає норми права, що регулює суспільні відносини, наявні у конкретному випадку, що розглядається судом, то треба шукати принцип права, здатний регулювати схожі за суттєвими ознаками відносини. Відбувається аналіз цих відносин з метою визначення потреби в їх правовій регламентації та вирішення справи по суті. Під час дослідження принципів права, правозастосувач повинен знайти принцип, здатний регулювати не просто схожі суспільні відносини, але ті, що найбільшою мірою подібні до тих відносин, до яких має застосовуватись аналогія. Тобто йдеться про те, що схожість повинна бути відносно ознак, що мають

принципове значення. Отже, «справжнє» міркування за аналогією у випадку аналогії права застосовується на етапі відшукування необхідного і єдиного принципу, що відрізняється від інших подібних більшістю ознак, охоплених ним відносин. Такий принцип може повніше описати ознаки розгляданого випадку. Це дасть можливість конструювати на основі принципів права конкретне правило, на підставі якого можливо вирішити відповідну юридичну справу. Отже, при застосуванні такого способу вирішення справи як аналогія права, створюється нове правило поведінки на підставі принципів права. Точка зору суду щодо регулювання спірних відносин, прямо нерегламентованих правом, на підставі принципів права чи нових нормативно-правових приписів та приписів права, створених у процесі правозастосування обґрунтовується шляхом дедуктивного міркування з виведенням висновку за аналогією.

Аналогія закону, у логічному сенсі, є міркуванням за аналогією. Аналізуючи закон, переносять ознаку з одного випадку, що передбачений законом, на інший, що непередбачений законом. Зазначене відбувається на підставі схожості цих випадків у низці інших суттєвих ознак.

Кожна правова традиція використовує певний варіант аналогії для обґрунтування правових рішень. Досліджуючи аргументацію за аналогією у європейському праві, Катя Лангенбухер акцентує увагу на тому, що суддями загального та континентального права при використанні терміна «аналогія» розуміються різні методи обґрунтування рішень відповідно до своїх традицій [2]. Міркування за аналогією у континентальному праві виступає інструментом для заповнення прогалин у законі. У загальному праві зазначене міркування розглядається як технологія застосування *ratio decidendi* прецедента у новій справі.

Аналізуючи хід міркування судді континентального права та судді загального права, Катя Лангенбухер зазначає, на якому кроці ці міркування схожі. «Коли суддя континентального права виявив прогалину у законі та встановив відсутність конституційних обмежень на застосування аналогії, наступний крок полягає у встановленні схожості між новою справою та тією, яка безпосередньо регулюється законом. Міркування на цьому етапі – центральне міркування за аналогією у логічному сенсі. Тут суддя континентального права ближче за все до свого колеги загального права; перший встановлює схожість між справою, що регулюється законом та новим випадком, останній – між серією прецедентів та новою справою» [2].

Аргумент за аналогією у праві має схожу структуру з логічною формою зазначеного аргумента в інших науках. Проте, оскільки такий аргумент у праві використовується з метою обґрунтування обов'язкового рішення, він має свою специфіку. Робиться висновок проте, що два об'єкти повинні розглядатися однаково, оскільки вони мають певні загальні якості. Йдеться про суттєву схожість. Застосовність певної норми до об'єкта обґрунтована його деонтичними ознаками. Отже, аргументи за аналогією у праві носять не описовий, а нормативний характер. Лангенбухер, посилаючись на Коха та Руссмана, репрезентує логічну структуру правового аргументу за аналогією в узагальненому вигляді таким чином:

1. Ox
2. Sxy
3. $(Ox \wedge Sxy) \rightarrow Oy$
4. Oy

У такій структурі x розглядається як елемент, що відображає деонтичності якості O , тобто елемент, що регулюється певною нормою; y – це нова справа, до якої ми хотіли б застосувати деонтичності якості O . Це встановлює висновок. Він ґрунтується на 2 та 3 засновках. У засновку 2 встановлюється, що y може бути замінений на x . Засновок 3 показує, що якщо висновок стосується також x та якщо x можна замінити на y , то O стосується і y [2].

У континентальному праві елемент x є абстрактним законодавчим описуванням справи, до якої застосовується ця норма. O є правовим наслідком такого застосування. У засновку 2 необхідно показати, що факти x суттєво схожі на факти у новій справі, яка не врегульована законом. Засновок 3 стосується принципу рівного правового ставлення. Закон приписує, що кожного разу, коли виникають факти x , повинні слідувати правові наслідки O . Факти x аналогічні фактам у нового випадку. З цього випливає, що правові наслідки O можуть бути застосовані до фактів y [2].

Розглядаючи використання аналогії у загальному праві, Катя Лангенбухер зазначає, що у цій традиції прецедент та нова справа мають два пункти, які порівнюються. У засновку 1 x – це прецедент або серія прецедентів, O є частиною *ratio decidendi*, яка приписує, що певний юридичний наслідок випливає з фактів x . Засновок 2 встановлює схожість між фактами прецеденту та фактами нової справи. Засновок 3 показує, що якщо прецедент встановлює, що факти x приводять до наслідків O , та якщо факти x аналогічні фактам y , то правові наслідки O повинні слідувати за фактами y [2].

Лангенбухер підкреслює, що аналогії, які використовуються у континентальному та загальному праві, схожі за загальною логічною формою, в якій можна сформулювати аргументацію. Проте міркування загального права спирається на *ratio* серії прецедентів, а міркування континентального права – на *ratio legis*. Виділяючи характерні особливості, що властиві одній правовій традиції та далекі іншій, ця дослідниця зазначає, що стандартна справа для аналогії у континентальному праві полягає у поширенні статутної норми на іншу справу, яка спочатку не була урегу-

льована (аналогія закону). Стандартна справа загального права полягає у розвитку загального принципу в кожній конкретній справі за методом *case-by-case* (аналогія права) [2].

Розглядаючи на прикладах аргументацію за аналогією в європейському праві, Лангенбухер зазначає, що вона має дві різні форми, виходячи з традицій континентального та загального права. Йдеться про аналогію закону та аналогію права. Мета аналогії закону – поширення царини дії норми на випадок прогалини. Таке поширення судом царини застосування закону повинно бути ретельно обґрунтовано, щоб не порушувати баланс судової та законодавчої влади. Аналогія права в європейському праві проявляється не у контексті слідування обов'язковим прецедентам (доктрина *stare decisis* в європейському праві не визнається), а у досягненні правової визначеності у застосуванні загальних правових принципів до окремих випадків. Аналогія права не може застосовуватись, якщо вона порушує конституційні обмеження європейського права [2].

Аналіз досліджень і публікацій українських правників з приводу застосування аналогії процесуального закону свідчить про те, що навколо цього питання триває дискусія. Не вдаючись до розгляду глибинних засад зазначеної дискусії, зупинимось на питанні невідомого застосування прикладу аналогії на підтвердження тези про можливість застосування аналогії в процесуальному праві, зокрема при здійсненні адміністративного судочинства.

Розглядаючи допустимість використання міркувань за аналогією при здійсненні адміністративного судочинства в Україні, В.М. Соколов, на підставі аналізу судової практики, робить висновок про існування у зазначеній галузі судочинства двох видів процесуальних аналогій: зовнішньої та внутрішньої. Перша, міжгалузева аналогія, передбачає застосування у процесі здійснення адміністративного судочинства норм інших процесуальних кодексів, зокрема ЦПК України. Друга передбачає застосування у зазначеному процесі норм КАСУ, які регламентують провадження в іншій інстанції [3, с.37].

Як приклад зовнішньої аналогії В.М. Соколов репрезентує Постанову Верховного Суду України від 04.06.2006 [3, с.38]. Цей приклад наводиться автором на підтримку власної точки зору щодо існування в адміністративному судочинстві такого виду процесуальної аналогії як зовнішня. На мою думку, зазначена Постанова не є прикладом зовнішньої аналогії, а містить вказівку на можливість її застосування судом касаційної інстанції. Розглянемо зазначений приклад.

Колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України, розглянувши у порядку письмового провадження справу за позовом Державного комунального підприємства «КАТП-273901» до ДПА у м. Києві, ДП у Голосіївському районі м. Києва (далі – ДПП) про визнання недійсним рішення, перегляд за винятковими обставинами ухвали Вищого адміністративного суду України від 22 березня 2006 р. у якій здійснюється за скаргою ДПП, встановила, що ухвалою Вищого адміністративного суду України від 27 лютого 2006 р. відкрито касаційне провадження за касаційною скаргою ДПП на рішення господарського суду м. Києва від 29 червня 2005 р. та ухвалу Київського апеляційного господарського суду від 1 листопада 2005 р.

Ухвалою Вищого адміністративного суду України від 22 березня 2006 р. касаційне провадження, порушене за касаційною скаргою ДПП, закрито на підставі п. 4 ст. 157 КАСУ з посиланням на те, що цей спір вже був предметом розгляду Вищого адміністративного суду України. (Аргументи Вищого адміністративного суду України. – Курсив мій. – О.Щ.). У скаргі ДПП до Верховного Суду України порушено питання про перегляд за виняткових обставин та скасування ухвали Вищого адміністративного суду України від 22 березня 2006 р.

Скарга підлягає задоволенню на наступних підставах. (Аргументи суду. – О.Щ.).

1) Відповідно до пунктів 7, 8 ч. 1 ст. 223 КАСУ суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги має право, зокрема, скасувати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій і залишити позовну заяву без розгляду або закрити провадження; визнати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій такими, що втратили законну силу і закрити провадження. Підстави для залишення позовної заяви без розгляду або закриття провадження у справі встановлені у ст. 228 КАСУ. Так, згідно з ч. 1 ст. 228 КАСУ суд касаційної інстанції скасовує судові рішення в касаційному порядку і залишає позовну заяву без розгляду або закриває провадження у справі на підставах, встановлених статтями 155 і 157 цього Кодексу.

2) Частина 2 ст. 228 КАСУ містить правило, за яким суд касаційної інстанції визнає законні судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій такими, що втратили законну силу, і закриває провадження у справі, якщо після їх ухвалення виникли обставини, які є підставами для закриття провадження у справі, та ці судові рішення ще не виконані. Проте у цій справі Вищим адміністративним судом України на порушення вимог статей 223, 228 КАСУ закрито провадження у справі без прийняття рішення щодо судових рішень судів першої та апеляційної інстанцій.

3) Вичерпний перелік підстав для закриття провадження у справі встановлений ст. 157 КАСУ. При цьому п. 4 ч. 1 ст. 157 КАСУ, на який помилково посилався касаційний суд на обґрунтування своєї правової позиції, не передбачає закриття провадження у справі на тих підставах, що цей спір вже був предметом розгляду суду касаційної інстанції.

Отже, (точка зору Суду – О.Щ.) Вищим адміністративним судом України при постановленні ухвали від 22 березня 2006 р. допущено неправильне застосування норм процесуального права, що призвело до порушення права ДПІ на касаційне оскарження рішення адміністративного суду. Враховуючи викладене, ухвала Вищого адміністративного суду України підлягає скасуванню, а справа – направленню на розгляд до суду касаційної інстанції в іншому складі.

При цьому суду слід звернути увагу на те, що порядок розгляду касаційної скарги, що надійшла до суду касаційної інстанції після закінчення касаційного розгляду справи, не врегульований КАСУ. Такий порядок встановлений ст. 348 ЦПК України і може бути застосований адміністративним судом відповідно до правил ч. 7 ст. 9 КАСУ.

Виділимо структурні елементи аргументації, вираженої у розглядуваній постанові.

Теза (пропозиція): питання про перегляд за виняткових обставин та скасування ухвали Вищого адміністративного суду України від 22 березня 2006 р.

Точка зору ДПІ ясна, зрозуміла, позитивна. Вона викладена у скарзі до Верховного Суду України.

Точка зору Вищого адміністративного суду України негативна. Вона виражена в ухвалі Вищого адміністративного суду України від 22 березня 2006 р. Аргументи визначені вище.

Точка зору та аргументи Верховного Суду України визначені вище (у тексті Постанови). Спосіб обґрунтування Верховним Судом України своєї позиції викладений у формі дедуктивного міркування. Проте, треба зазначити, що при формулюванні точки зору щодо розглядуваного питання, Верховний Суд України визнає за необхідне застосування аналогії закону, вказавши, що суд касаційної інстанції, який буде розглядати досліджувану вище справу, повинен використовувати для вирішення питань, не врегульованих нормами КАСУ, норми ЦПК України, які регламентують подібні відносини. Отже, міркування за аналогією (зовнішньою), виходячи із розглядуваної Постанови, повинно бути способом обґрунтування рішення суду касаційної інстанції, де буде розглядатися відповідна справа.

Пропонуючи приклад використання внутрішньої аналогії, В.М. Соколов зазначає, що ним «можуть бути обставини, викладені у Постанові Київського апеляційного адміністративного суду від 08.05.2009 по справі №22–а–4344/09» [3, с.39]. Позиція автора висловлена незрозуміло. Що мається на увазі під обставинами, які є, на думку автора, прикладом використання аналогії? Вважаю, що у зазначеному прикладі йде мова про використання міркування за аналогією у формі аналогії закону як способу обґрунтування судового рішення. Розглянемо зазначену Постанову.

До Київського апеляційного адміністративного суду надійшла справа за апеляційними скаргами позивача – Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Всеукраїнської асоціації роботодавців, Всеукраїнського об'єднання обласних організацій роботодавців у сфері телекомунікаційних та інформаційних технологій на постанову Окружного адміністративного суду м. Києва від 24 грудня 2008 року у справі за адміністративним позовом Федерації роботодавців України до Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, за участю третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, про визнання протиправними та часткове скасування постанов, зобов'язання вчинити певні дії.

Далі викладаються аргументи суду.

1) 21.04.2009, до відкриття апеляційного провадження Київським апеляційним адміністративним судом, Всеукраїнською асоціацією роботодавців подано заяву про відмову від апеляційної скарги.

2) 05.05.2009, до відкриття апеляційного провадження Київським апеляційним адміністративним судом, Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності подано заяву про відмову від апеляційної скарги.

3) Відповідно до положень ст. 193 КАС України особа, що подала апеляційну скаргу, може відмовитися від апеляційної скарги або змінити її до закінчення апеляційного розгляду. Якщо постанова або ухвала суду першої інстанції не були оскаржені іншими особами або в разі відсутності заперечень інших осіб, які подали апеляційну скаргу чи приєдналися до неї, проти закриття провадження у зв'язку з відмовою від апеляційної скарги, суд апеляційної інстанції своєю ухвалою закриває апеляційне провадження.

4) Разом з тим правовий аналіз зазначеної норми процесуального законодавства дозволяє зробити висновок, що постановлення ухвали про закриття апеляційного провадження у зв'язку з відмовою від апеляційної скарги можливе лише у випадку, коли таке провадження на момент подання заяви було відкрито.

5) Відповідно до п. 7 ст. 9 КАС України у разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права).

Таким чином, (точка зору суду – О.Щ.) необхідно застосувати аналогію закону, а саме п. 2 ч. 3 ст. 108 КАС України, відповідно до якого позовна заява повертається позивачеві, якщо позивач до відкриття провадження в адміністративній справі подав заяву про її відкликання, та повернути апеляційні скарги апелянтам на підставі заяв про їх відкликання.

Відповідно до ч. 1 ст. 193 КАС України особа, яка подала апеляційну скаргу, може відмовитися від апеляційної скарги або змінити її до закінчення апеляційного розгляду. Оскільки заяви про відмову від апеляційних скарг від Всеукраїнської асоціації роботодавців, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності надійшли до відкриття апеляційного провадження, апеляційні скарги разом з усіма доданими до них матеріалами підлягають поверненню апелянтам.

Застосування аналогії як способу обґрунтування рішення суддею передбачало три етапи. По–перше, правовий аналіз зазначеної норми процесуального законодавства дозволив зробити висновок про неможливість її застосування до розглядуваного випадку. По–друге, визначено відсутність обмежень на застосування аналогії, тобто були зазначені законні підстави застосування аналогії у такому випадку. По–третє, була встановлена суттєва схожість між справою та сферою дії норм КАСУ, які регламентують провадження в іншій інстанції. «У цьому випадку суд застосував правила, встановлені КАСУ для провадження у першій інстанції для вирішення проблеми, яка виникла при провадженні в апеляційній інстанції» [3, с.39].

Отже, вищевикладене дає змогу стверджувати, що випадки некоректного застосування прикладу аналогії на підтвердження тези про можливість застосування аналогії в процесуальному праві, зокрема при здійсненні адміністративного судочинства, свідчать про специфіку процесуальної аналогії, що тягне за собою труднощі у розумінні її застосування.

Список використаних джерел

1. Закурін М.К. Аналогія закону при розгляді скарг на дії, бездіяльність та рішення органів Державної виконавчої служби в межах Господарського процесуального кодексу України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/sud5024/9/21/>
2. Лангенбухер К. Аргументация по аналогии в европейском праве / Cambridge Law Journal, November 1998. – 57 (3). – Р.481–521. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.law.institute.sfu-kras.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=1792:2011-10-17-12-36-18&catid=1:science&Itemid=100119
3. Соколов В.М. Застосування процесуальної аналогії при здійсненні адміністративного судочинства / Правовий вісник Української академії банківської справи: Науково–практичний журнал, 2012. – №2 (7). – С.37–41.

* * *

УДК 87.613:87.224.2

Наталія Фролова, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Горлівський інститут іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету, Україна, м. Горловка

Сучасна соціальність і мовні процеси

Акцентується увага на важливості мовних процесів у контексті соціальності. Доведено, що мова в певному суспільстві є основним індикатором суспільних норм, цінностей, соціальної структури, соціальної самобутності та групової ідентичності.

Ключові слова: соціальність, мова, суспільство, соціальна реальність, мовні процеси.

Наталія Фролова. Современная социальность и языковые процессы

Акцентируется внимание на важности языковых процессов в контексте социальности. Доказано, что язык в данном обществе является основным индикатором общественных норм, ценностей, социальной структуры, социальной самобытности и групповой идентичности.

Ключевые слова: социальность, язык, общество, социальная реальность, языковые процессы.

Nataliya Frolova. Modern sociality and language processes

The attention is paid to the importance of language processes in the context of sociality. It is proved that language in the society is the main indicator of social norms, values, social structure, social originality and group identity.

Key words: sociality, language, society, social reality, language processes.

Розгляд мови в контексті соціальності базується на важливості мови в сучасному суспільстві й на взаємовідношенні мови й суспільства. Особливого значення набуває поняття соціальності для розуміння людини як суспільної істоти в контексті сучасних тенденцій інформаційного суспільства, де цінність мови кваліфікується з точки зору її значимості в суспільстві, а відповідний розгляд здійснюється в зв'язку з трьома нероздільними елементами: людиною, суспільством і мовою.

Людина, будучи соціальною істотою, завжди потребує допомоги інших. Вона не уявляє собі, що здатна жити одна, без будь-якого супроводу. Насправді, вона живе в оточенні інших людей і взаємодіє з ними. Таким чином, ми можемо погодитися, що людина – це соціальна істота, тому що вона повинна жити в суспільстві. Задля виконання своїх повсяк-

денних обов'язків людина має працювати разом з іншими. Така співпраця може здійснюватися тільки в певній спільноті, коли всі члени об'єднання допомагають один одному. Люди не можуть жити самоті й виконувати свої щоденні завдання самотужки. Це означає, що вони повинні працювати разом.

Окрім цього, розвиток соціальності особистості розглядається як процес спрямованої зміни, вдосконалення її соціально значущих та соціальних якостей, засвоєння соціальних емоційних реакцій, осмислення людиною себе як члена суспільства, своїх позицій у ньому, яке детерміноване системою людських цінностей, що формується в індивіда, системою форм самовиявлення в різних видах соціальної поведінки, в певних соціальних діях. І тому при соціалізації людини необхідно брати до уваги той факт, що використання мови пов'язане з організацією соціальної групи, яка, ймовірно, враховує відмінності у віці, статі та соціальному статусі, а також відмінності у відносинах між мовцями, метою їх взаємодії та відповідним оточенням. Комунікативний репертуар (мовний репертуар) також може включати в себе різні професійні коди, спеціальну релігійну мову, секретні коди та наслідувальні мовні моделі, які використовуються при спілкуванні з іноземцями, маленькими дітьми і домашніми тваринами. Таким чином, можна говорити про те, що оскільки в сучасних умовах мова, будучи найважливішим засобом спілкування і формою національної культури, тісно пов'язана з суспільством, його категоріями та інститутами, то актуальні дослідження, спрямованого на виявлення особливого суспільного призначення та особливої будови мови, що її робить самостійною соціальною категорією, не викликає сумніву.

Серед останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, слід згадати праці І.Балашенко, Т.Васильєва, В.Кемеров, О.Кочухової [2], О.Круглова, М.Лазаревої [3], І.Мавриної [4], О.Мантурова [6], В.Нікітіна, В.Орлова. Але всі ці автори не розглядають означену проблему комплексно, що не дозволяє зробити узагальнювальні висновки про сучасний стан досліджуваного питання.

Метою даної статті є аналіз сучасної соціальності і мовних процесів.

Цікавим є той факт, що багато сучасних філософів воліють у своїх конкретних дослідженнях спиратися на так звані теорії середнього рівня, що не претендують на глобальне охоплення сфери наукового знання. Така позиція сприяє не тільки створенню працюючих теорій, але й встановленню зв'язків між протилежними дослідницькими програмами та їх прихильниками, інтеграції соціально-філософського співтовариства. Час, мабуть, змиритися з тим, що світ існує об'єктивно, незалежно від нас, але ми не можемо буквально й точно відобразити ті проблеми, в нашому випадку соціально-філософські, що в цьому світі існують. Єдиним критерієм наукового знання сьогодні може виступати множинність пояснень одного й того ж спостережуваного процесу, події, явища не просто з різних точок зору, а саме під кутом різних теорій. Досить часто вони не суперечать одна іншій, а взаємодоповнюють одна одну, тому що в одній теорії картина постає зримою, наприклад, загалом, а інша теорія висвітлює якісь її часткові особливості. Тобто, якщо ми даємо декілька пояснень одному процесу, це є більш надійно й достовірно.

Знову постає вкрай актуальною потреба звернути увагу на єдність життя суспільства і його мови, подолання розрізненості філософського, лінгвістичного, соціологічного, культурологічного, педагогічного підходів до аналізу усвідомлюваних і висловлюваних суспільних відносин.

У сучасному постмодерному суспільстві не виникає нових горизонтальних соціальних зв'язків, а саме вони створюють зміст повсякденного життя, яке формує певний тип свідомості. А інколи навіть горизонтальні зв'язки прямо формують певний тип свідомості в суспільстві (середній, пересічний). Якщо дотримуватися положення про взаємозалежність мовних процесів і нових соціальностей, то багатоаспектність сучасних мов в повній мірі відповідає спробам будувати сучасну соціальність без жорсткого центру, без єдиної домінуючої волі, заснованої на взаємних компромісах, тонких зв'язках, нестійких ідентичностях, ситуативних сплетіннях і т.і. Сучасна соціально-філософська думка основи соціальності шукає не в глибинах і висотах метафізики, а в повсякденній комунікації, спілкуванні, діалозі, мові, що здійснюються за допомогою слів.

Використання мови в певному суспільстві є основним індикатором суспільних норм, цінностей і соціальної структури. Мова може передавати соціальну інформацію відкрито, через пряму мову, і делікатно, через елімінацію або інтонацію. Ця інформація також може передаватися з використанням граматики і вибору слів. Мова може регулярно відображати й допомагати визначати природу соціальних уявлень осіб, а також їх міжособистісні та міжгрупові стосунки.

Вивчення мови, яка використовується в соціальних контекстах, пропонує розуміння прихованих очікувань суспільства і його стереотипи щодо конкретних соціальних груп, а також явної поведінки і ставлення до певних соціальних груп. Окрім цього, за умови розуміння мови, яка використовується в суспільному контексті, можна виявити зміни очікувань, стереотипів і негативного ставлення до соціальних груп за рахунок використання певних лексичних одиниць. Отже, мова відіграє важливу роль у соціальному контексті в усьому світі.

Суспільство можна розглядати з точки зору його фізичного середовища. Наші уявлення про фізичне середовище можуть бути обумовлені нашою мовою. В цьому відношенні можна припустити, що фізичне серед-

овище, в якому суспільство живе, відображене в його мові, як правило, в структурі його лексичної системи. Наприклад, в англійській мові є лише одне слово для позначення снігу, але в ескімосів їх декілька. Для англійського народу не існує необхідності в виявленні відмінностей снігу, тому що фізичне середовище їх суспільства не допускає цього; а, отже, існує тільки один вид снігу в суспільстві. Для ескімосів же важливо відрізнити один вид снігу від іншого окремими словами. Їх насколишне фізичне середовище змушує їх створити декілька назв снігу.

Окрім фізичного середовища, соціальне середовище також може бути відображене в мові і часто впливає на словниковий склад мови. Наприклад, система родинних зв'язків, як правило, відбивається в його відповідному словниковому запасі. Можна сказати, що сімейні стосунки в суспільстві є досить важливими для того, щоб створити лексичні одиниці для опису родинних зв'язків.

Мова використовується людиною як засіб комунікації в її намаганнях взаємодіяти одне з одним. Насправді, людина підпорядковується правилам користування мовою, прийнятим у певній мовній спільноті, в якій вона живе і взаємодіє з іншими членами відповідно до цінностей та інших культурних аспектів. Значення суспільства, наприклад, може позначатися на його мові. Найбільш цікавий спосіб реалізації цього факту полягає в формуванні та закріпленні такого явища, відомого як «табу». Табу можна охарактеризувати як щось пов'язане з поведінкою, яке вважається надприродним чином забороненою або аморальною як неналежне.

Виявлення відносин між соціальністю і мовними процесами пояснює, чому люди говорять по-різному в різних соціальних контекстах, якими є соціальні функції мови і як вона здатна передавати соціальне значення. Окрім цього, дані дослідження містять інформацію про те, як мова працює в соціальних відносинах у суспільстві, і про те, як люди співають про деякі аспекти своєї соціальної самотності за допомогою мови.

Наступний чинник, який визначає роль мови в соціальних контекстах, це те, що в міжгрупових відносинах мова служить для збереження групової ідентичності. Відповідно до соціально-філософського мислення мова сприймається як найважливіший атрибут членства в групі, ознака для групової класифікації, емоційний вимір ідентичності групи та її внесок у групову цілісність. Серед критеріїв, які людина повинна мати, щоб вважатися членом певної етнічної групи (наприклад, походження, релігія, колір шкіри), є вільне володіння мовою чи наріччям окремої групи, що є неодмінним атрибутом для повного й законного членства в групі. Часто людей, які не говорять базовою мовою своєї етнічної групи, не розглядають як повноправних членів і їм приписується неповна групова ідентичність. Навіть якщо чіткий критерій для членства в групі, такий, як колір шкіри, може бути дотриманий, але мовний критерій не дотримується, то представники групи можуть не розглядати людину як повноправного члена групи.

Мова використовується не тільки як засіб формування соціальної ідентичності та групової культури, вона також використовується як засіб досягнення позитивних відмінностей від інших груп. Лінгвістичні відмінності між групами постають підказками для порівняння та засобом для позитивної визначеності. Оскільки соціальна ідентичність становить важливу частину індивідуальної самотійної концепції, то особи є мотивованими необхідністю належати до груп, які дають їм позитивні відмінності від інших груп, підвищуючи, таким чином, їх особисту самооцінку. По суті, соціальна ідентичність визначається за результатами соціального порівняння, здійсненого між групою, до якої вона належить, та групами населення, з яких особа була виключена. Коли ідентичність етнічної групи стає важливою, особи можуть використовувати мову як засіб підкреслення вигідних розбіжностей.

Особи висвітлюють себе з точки зору їх соціальної категорії, а не окремих особистостей. У соціальних ситуаціях особи, які вміють відтворювати комунікативні моделі своєї спільноти, вважаються прототипом певної групи. Підкреслюючи власний соціально-комунікативний стиль, члени групи акцентують відмінності між собою і членами інших груп і цінують свій вимір соціальної ідентичності.

Важливою є роль мови у створенні соціальних групових кордонів і відмінностей між спільнотами. Мова є найкращим та привілейованим засобом спілкування, а соціальна ідентичність й лінгвістичні кордони, як правило, постають посередниками для такого спілкування. Лінгвістичні кордони можуть містити жорсткі й м'які лінгвістичні й нелінгвістичні елементи. Жорсткі елементи включають помітні акценти, тоді як м'які елементи включають м'які акценти. Вважається, що групи людей підкреслюють свої комунікативні маркери як спосіб зміцнення кордонів в міжгрупових зіткненнях, коли вони вважають, що їх соціальна ідентичність є ослабленою або слабшає під впливом інших спільнот. Наприклад, людина говорить з виразним акцентом, якщо вона вважає, що її етнічна ідентичність перебуває під загрозою в певній ситуації. У цих випадках особа використовує лінгвістичні кордони, щоб зробити її соціальну ідентичність ясною.

Жорсткі мовні елементи також можуть бути використані для виключення членів зі спільноти. Жорсткі мовні кордони перешкоджають приєднанню людини до певної групи як її члена. Наприклад, якщо група французьких канадців буде говорити по-французьки, то неканадському французові буде важко зламати мовні кордони і, відповідно, сприймати представником цієї мовної спільноти. Наявність жорстких групових

кордонів є бажаною, тому що вони дозволяють членам групи диференціювати себе більш чітко в межах, які є важливими для їх соціальної ідентичності, і вони допомагають виключати сторонніх осіб зі своєї групи.

Самобутні комунікативні відмінності також дозволяють представникам конкретної спільноти демонструвати силу своєї соціальної ідентифікації іншим групам. Коли один член групи відрізняє себе, використовуючи мову своєї групи, це дозволяє представникам інших спільностей класифікувати людей залежно від типового членства в групі і забезпечує основу для висновків сторонніх щодо особистісних рис і поведінкових диспозицій особистості. Таким чином, мова може також активувати стереотипи й керувати сприйняттям висновків і оцінок конкретними особами.

Оскільки мова є досить важливою для створення групової самобутності, а групова самобутність є важливим компонентом стереотипів, то мова відіграє важливу роль у формуванні, активізації й збереженні стереотипів. Відносини між мовою і стереотипами є багатоаспектними, тому що використання кожного з них впливає на застосування іншого. В той час як мова використовується для активації наявних стереотипів в соціальному контексті і передає добре засвоєні стереотипи, стереотипи можуть потребувати використання специфічної мови, призводячи до підтвердження стереотипів і подальшого їх функціонування.

Мова використовується не тільки для активації суспільних стереотипів, але й для передачі стереотипів. Так само, як термінологія з'являється, щоб охопити фундаментальні аспекти стереотипних уявлень виразника мови, вона також використовується для передачі культурних та соціальних стереотипів. Особливі найменування передають великий обсяг інформації, в тому числі: ментальні уявлення конкретної особи; фізичні особливості, професійні й соціально-економічні характеристики і, напевно, зразки поведінки представників різних спільнот. Хоча стереотипні риси не завжди схвалюються, особливо рядом упереджених осіб, вони добре засвоюються і можуть ставати автоматичними. Засвоївши стереотипи одного разу (з різних соціальних процесів, в тому числі і спілкування), вони можуть бути використані як орієнтир для обробки інформації і сприйняття в процесі подальшої соціальної взаємодії, навіть у міжособистісних взаємодіях. Цікаво, що мова відіграє важливу роль у підтвердженні стереотипів під час взаємодії, а потім у підтримці соціальних стереотипів.

Для дослідження відносин між соціальними процесами та мовою необхідно також розглянути зв'язок між користувачами мови і соціальними структурами, в яких проживають носії мови. Вивчення мови в контексті соціальності набуває ще більш важливого значення в сучасну епоху. Однією з найбільш доказових можливостей для вивчення мовної соціалізації є ситуація, коли діти ростуть в умовах двомовності. Основним фактором у цьому випадку постає зв'язок між структурами, словниками і способами використання конкретних мов і соціальних ролей осіб, які говорять цими мовами.

Ми можемо також знайти відображення гендерних відмінностей в мові, оскільки в більшості суспільств у різний спосіб представлені відмінності між чоловіками й жінками. Показовим є той факт, що замість вивчення відмінностей і встановлення їх основних характеристик у мовних моделях чоловіків і жінок, гендерні дослідження зараз більше цікавляться соціальним аспектом, а не мовними або біологічними категоріями.

Мабуть, зі всіх соціальних причин гендерної відмінності в стилі мовлення однією з найбільш критичних є рівень освіти. Чим більше відмінностей спостерігається між освітніми можливостями хлопчиків і дівчаток, тим більше відмінностей існує між чоловічою та жіночою мовою. Якщо запропонувати рівні можливості отримання освіти, то в сучасних суспільствах існує тенденція, що жінки є більш чутливими, ніж чоловіки, до статусних норм мови. Отже, вивчення взаємозв'язків між гендерними мовними відмінностями й соціальними відмінностями між чоловіками та жінками є ще одним способом побачити, як тісно пов'язані мовні й соціальні особливості.

Сучасні дослідження в соціально-філософській теорії вивчають роль мови у виявленні, обслуговуванні й зміні влади. Тому зараз існує тенденція відведення центральної ролі дискурсу в розвитку сучасних форм влади. Особливо помітним є той факт, що мова, уявлення і значення, цінності й погляди являють собою дискурс, а поняття дискурсу дозволяє нам говорити про важливість мови як способу відображення реальності й формування себе та навколишнього світу. В процесах соціальної взаємодії формується мова, за її допомогою будуються, визнаються, спростовуються, реалізуються і реконструюються мовні значення. Оскільки значення знаходяться в соціальних практиках і дискурсах, а не лише у формальних властивостях мови, стає зрозумілим, що мова є основним джерелом ідеології і тому має велике значення у відношенні до влади, адже влада є важливим засобом впливу на мову в більшості соціальних об'єднань.

Крім того, слід враховувати, що мова, суспільство й культура проникають одна в одного в багатьох відношеннях. Більшість мовних елементів міститься в культурі, а мова суспільства є важливим аспектом її культури. Таким чином, дослідження нових аспектів взаємозв'язку мови й суспільства підтверджує важливу роль суспільних процесів у підтримці соціального контексту мови.

Вивчення мови – це більше не абстрактне вивчення граматичних правил, адже в сучасну епоху мова є більш важливою в соціальному контексті. Мова – це інструмент спілкування і джерело підтримки соціальних відносин. Наприклад, мати й дитина розмовляють одне з одним для того, щоб пізнавати соціальні зв'язки між ними і розвивати почуття спорідненості. Так само, коли ми зустрічаємося з незнайомими людьми, те, як вони говорять, повідомляє нам про їх соціальні й культурні особливості.

Узагальнюючи, слід підкреслити, що мова являє собою екран або фільтр соціальної реальності; вона визначає, як мовці сприймають і впорядковують світ навколо себе, як природний, так і соціальний. Отже, мова, якою ми говоримо, допомагає сформувати власний світогляд. Вона визначає наш досвід для нас, а ми не просто використовуємо її для передачі досвіду. Мова не є нейтральною, вона вказує шлях набуття звичок споглядання й мислення.

Сучасні філософи виступають за критичну важливість соціальних функцій мови для її еволюції. Іншими словами, потрібно проводити пряме спостереження динаміки мови як форми соціальної поведінки не просто для того, щоб краще зрозуміти мову в зв'язку з ключовими питаннями її ролі в еволюції людини (наприклад, як мова пов'язана з нашою спеціальною формою людської соціальності). Більше того, такі спостереження пропонують надійну емпіричну основу для розуміння того, що ми маємо на увазі, коли ми говоримо про мову. У зв'язку з можливостями використання мови як необхідної ознаки сучасного суспільного життя виникає необхідність подальшого ретельного теоретичного вивчення даної проблематики.

Список використаних джерел

1. Калуст'янц Ж.С. Трансформации мировоззренческих ориентиров личности в условиях нового типа социальности / Ж.С. Калуст'янц // Вестник Северо-осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова. – 2011. – №2. – С.36–40.
2. Кочухова Е.С. Проблема конструирования социальности в исследованиях / Е.С. Кочухова // Известия Уральского федеративного университета. – 2011. – Серия 3. Общественные науки. – Т.94. – С.53–61.
3. Лазарева М.Ю. Язык как «круг» социальности» / М.Ю. Лазарева // Ученые записки Казанского государственного университета. – 2007. – Т.149. Гуманитарные науки. – С.139–145.
4. Маврина И.А. Социальность современного образования / И.А. Маврина. – Омск: ОмГПУ, 2000. – 182 с.
5. Максакова В.И. Педагогическая антропология / В.И. Максакова. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.
6. Мантуров О.С. Альтернативные модели структурирования социальности / О.С. Мантуров // Известия Уральского федеративного университета. – 2011. – Серия 3. Общественные науки. – Т.91. – С.11–27.
7. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Л.Т. Масенко. – К.: Видавничий дім «КМА», 2004. – 163 с.
8. Downes William. Language and Society (Cambridge Approaches to Linguistics) / William Downes. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 516 p.

* * *

УДК 140.8:21

Костянтин Бублик, аспірант, Національний університету біоресурсів і природокористування України, Україна, м. Київ

Тема людської особистості в богословських працях Володимира Лоського

Розглянуто погляди православного богослова В.Лоського на людську особистість. Актуальність теми полягає в інтересі до поняття особистості в сучасній філософії. В.Лоський – один з перших православних богословів, хто дав богословське обґрунтування людської особистості. До богослов'я особистості В.Лоського звертались А.Ведерников, Є.Зайцев, К.Преображенська та інші дослідники. Мета статті – проаналізувати богословські погляди В.Лоського щодо людської особистості. До завдань статті відноситься дослідження богословських поглядів В.Лоського на поняття людської особистості, аналіз проблеми особистості у В.Лоського, визначення вкладу В.Лоського у вивчення православного розуміння особистості.

Ключові слова: особистість, іпостась, богослов'я, філософія.

Константин Бублик. Тема человеческой личности в богословских трудах Владимира Лосского

Рассмотрены взгляды православного богослова В.Лосского на человеческую личность. Актуальность темы заключается в интересе к понятию личности в современной философии. В.Лосский – один из первых православных богословов, кто дал богословское обоснование человеческой личности. К богословию личности В.Лосского обращались А.Ведерников, Е.Зайцев, К.Преображенская и прочие исследователи. Цель статьи – проанализировать богословские взгляды В.Лосского относительно человеческой личности. К задачам статьи относится исследование богословских взглядов В.Лосского на понятие человеческой личности, анализ проблемы личности у В.Лосского, определение вклада В.Лосского в изучение православного понимания личности.

Ключевые слова: личность, ипостась, богословие, философия.

Kostyantyn Bublik. Theme of the human person in the theological works of Vladimir Lossky

Views of orthodox theologian V.Lossky of the human person are considered. Relevance of a subject consists in interest to concept of the personality in modern philosophy. V.Lossky – one of the first orthodox theologians who gave theological justification of the human person. A. Vedernikov, E. Zaytsev, K. Preobrazhenskay and other researchers addressed to divinity of the personality of V.Lossky. Article purpose – to analyse V.Lossky's theological views of rather human person. The objectives of the study include Article V.Lossky theological views on the concept of the human person, the analysis of the problem of personality in V.Lossky. V.Lossky define the contribution to the study of the Orthodox understanding of the personality.

Key words: person, hypostasis, theology, philosophy.

Тема персоналізму стала однією з ключових у філософії XX століття, і інтерес до неї не згасає і понині. Вперше в історії філософської думки до поняття «особистість» звернулось християнське богослов'я. Самобуття й оригінальне вчення про особистість створила східна патристика, однак з падінням Візантії почався процес відходу православного Сходу від вчення святих отців, на зміну якому прийшла західна схоластика. Повернення до східної патристичної думки почалося лише в XIX ст., а в XX ст. завдяки богослов'ю «неопатристичного синтезу» відбулось справжнє розкриття богословського вчення східних отців Церкви. Одним з помітних представників даного напрямку був богослов Володимир Лоський. Серед тем, до яких звертався В.Лоський, було дослідження православного поняття особистості, його відмінності від католицького розуміння, а також вироблення богословського визначення людської особистості.

Творчу спадщину В.Лоського досліджували А.Ведерников, Є.Гришаєва, Є.Зайцев, К.Преображенська, М.Реутін. До праць В.Лоського звертались С.Буфе, Калліст, єпископ Діоклійський, А.Кураєв, І.Непомнящих, Л.Успенський, І.Цветков та інші філософи і богослови.

Метою статті є аналіз поглядів В.Лоського в питанні богословського розуміння людської особистості.

В.Лоський – один з перших православних мислителів, хто зробив спробу розвинути вчення про людську особистість. Як богослов православної традиції, В.Лоський у дослідженні питання про розуміння особистості спирається на отців Церкви, зауважуючи при цьому: «Я ж особисто повинен зізнатися в тому, що до цих пір не зустрічав в богослов'ї святих отців того, що можна було б назвати розробленим вченням про особистість людську, тоді як вчення про Особи, або Іпостасі, Божественні викладено надзвичайно чітко» [1, с.645].

Незважаючи на дане твердження, В.Лоський у своїй богословській творчості обґрунтовує поняття людської особистості, звертаючись до традиційного вчення Східної церкви. Він акцентує увагу на тому, що ключем до розуміння людської особистості є християнська догматика, зокрема вчення про Бога–Трійцю. «Тринітарне богослов'я», – пише В.Лоський, – відкриває перед нами новий аспект людської реальності – аспект особистості. Антична філософія не знала поняття особистості. Мислення грецьке не змогло вийти за рамки «атомарної» концепції індивідуума, мислення римське йшло шляхом від маски до ролі й визначало «особистість» її юридичними відносинами. І тільки одкровення Трійці,

єдине обґрунтування християнської антропології, принесло з собою абсолютне твердження особистості» [1, с.150].

Тринітарне богослов'я виходить з двох понять – «природи» (сутності) і «іпостасі» (особистості). Під природою (сутністю) розумілась загальна природа, яка осягається в думці, як сукупність істотних ознак відомого класу – предметів або індивідуумів, але реальне своє вираження знаходить лише в окремому, і там, де немає окремих видів, не може бути мови і про загальну природу [2, с.396–397]. Слово «іпостась» (особистість) служило для позначення неповторності, особистого характеру Осіб Трійці. Троїчна термінологія дозволила В.Лоському стверджувати: «Розрізнення між особистостями і природою відтворює в людині лад Божественного життя, виражений трічним догматом. Це – основа всякої християнської антропології» [3, с.95].

Згідно з православним вченням, Особи (Особистості) Трійці не зводяться до своєї природи, а підносяться над нею, володіють нею. Це розуміння В.Лоський переносить і в площину християнської антропології. «Отже, – пише він, – як створена за образом Божим, людина є істотою особистісною. Вона – особистість, яка не повинна визначатися своєю природою, але сама може визначати природу, уподібнюючи її своєму Божественному Першообразу. Людська особистість – не частина істоти людської, подібно до того як Особи Пресвятої Трійці – не частини істоти Божественної. Тому відповідність Богу не відноситься до якогось одного елементу людського складу, але до всієї людської природи в її цілому» [3, с.91].

Розглядаючи людину як образ Божий, В.Лоський наполягає на неможливості пізнати, що є людина. З цього приводу він писав наступне: «Образ Божий в людині оскільки він – образ досконалий, остільки він, по святому Григорію Ниському, і образ непізнаний, бо, відображаючи повноту свого Першообразу, він повинен також володіти і його непізнаністю. Тому ми і не можемо визначити, в чому полягає в людині образ Божий» [1, с.201].

Непізнаність людини в якості образу Божого, за думкою В.Лоського, не дає можливості визначити і її особистість. Згідно поглядам богослова, «людська особистість не може бути виражена поняттями. Вона не піддається будь-якому раціональному визначенню і навіть не піддається опису, так як всі властивості, якими ми намагалися б її охарактеризувати, можна знайти і в інших. «Особисте» може сприйматися в житті тільки безпосередньо інтуїцією або ж передаватися яким-небудь витвором мистецтва. Коли ми говоримо: «Це – Моцарт» або «це – Рембрандт», то кожен раз опиняємося в тій «сфері особистого», якій ніде не знайти еквівалента» [1, с.150]. В іншому місці він стверджує: «Особистісна ж неповторність є те, що перебуває навіть тоді, коли вилучений будь-який контекст, космічний, соціальний або індивідуальний – все, що може бути виражено. Особистість незрівнянна, вона «зовсім інше» [3, с.214–215]. При цьому В.Лоський намагався позначити особистість через категорію «природа». Наведемо характерне місце з його праць: «сформулювати поняття особистості людини ми не можемо і повинні задовольнитись наступним: особистість є незвідність людини до природи. Саме незвідність, а не «щось незвідне» або «щось таке, що змушує людину бути до своєї природи незвідним», тому що не може бути тут мови про щось відмінне, про «іншу природу», але тільки про когось, хто різниться від власної своєї природи, про когось, хто, утримуючи в собі свою природу, природу перевершує, хто цією перевагою дає існування їй як природі людської і проте не існує сам по собі, поза своєї природи, яку він «воіпостазує «і над якою невинно сходиться, їй передує» [4, с.114].

Аналізуючи тексти східної патристики, В.Лоський зазначає, що одні отці церкви вважали, що людська природа складається з духу, душі і тіла, інші говорили про поєднання душі і тіла. На думку богослова, єдину різницю між прихильниками трихотомізму і дихотомізму слід шукати в термінології. Так, дихотомісти розглядали «дух» в якості вищої здатності розумної душі, тобто здатності, завдяки якій людина може спілкуватися з Богом. «Особистість, або людська іпостась, – пише В.Лоський, – охоплює всі частини цього природного складу, виражається у всій людині, яка існує в ній і через неї. Будучи образом Божим, вона – непорушний початок динамічної і схильної до змін людської природи, завжди прагне по своїй волі до зовнішньої мети. Можна сказати, що відповідність образу є тієї Божественною печаткою, що відмічає природу і створює особисте ставлення до Бога, ставлення для кожної людської істоти «унікальне». Це відношення стає реальним, здійснюється за допомогою волі, що направляє природу до Бога, в Якому людина повинна знайти повноту свого буття» [1, с.209].

Крім того, варто згадати ще один аргумент В.Лоського на користь застосування до людини терміну «особистість» – догматичні визначення IV Вселенського собору, що проходив у Халкідоні. Вони свідчили, що Христос досконалий як в Божестві, так і в людстві, є істинним Богом і істинною людиною, тобто має душу і тіло, єдиносущий Богу–Отцю по Божеству, і людям – по людству. При цьому зберігаючи властивості як божественного, так і людського ества, які з'єднуються в одній Особі (Іпостасі), тобто Особистості. Якби особистість була атрибутом природи, то і в Христі було б дві особистості: божественна і людська. Так вчив єресіарх Несторій, засуджений на III Вселенському соборі в Ефесі. Таким чином, ця обставина дала право В.Лоському стверджувати: «В обох випадках ми маємо на увазі ту ж незвідність особистості до природи, тому й ми скажемо: одна Іпостась, або Особистість, у Христі. І ця відмова від визнання в Христі двох особистісних і різних істот буде в той же час озна-

чати, що в людських істотах ми також повинні розрізняти особистість, або іпостась, і природу» [1, с.652].

Незважаючи на наявність особистості, образу Божого, як зазначає В.Лосський, людина покликана до повного розкриття свого особистісного начала, до богоспількування. І тут ми торкаємося вже християнської сотеріології, тобто вчення про спасіння. За В.Лосським, «людська особистість не може досягти повноти, до якої вона покликана, не може стати досконалим образом Божим, якщо вона привласнює собі частину природи, вважає її своїм особистим надбанням. Бо образ Божий досягає своєї досконалості тільки тоді, коли людська природа стає подібною до природи Божої, коли вона здобуде повну причетність до нетварних благ» [1, с.203].

При цьому, за словами В.Лосського, людина завжди залишається особистістю, незважаючи на наближення чи віддалення від Бога. «Як істота особистісна, – зауважує богослов, – людина може прийняти або відкинути волю Богу. Вона залишається особистістю навіть тоді, коли далеко йде від Бога, навіть тоді, коли стає по природі своїй Йому не подібною: це означає, що образ Божий незнищений в людині. Людина також залишається істотою особистісною, коли вона виконує волю Богу, коли робиться абсолютно подібною Йому у своїй природі» [1, с.206].

Одна з головних дій особистості, згідно В.Лосського, – здійснення вибору, в цьому виражається її свобода. «Природа хоче і діє, – вказує богослов, – особистість – обирає; вона приймає або відкидає те, що хоче природа. Затемнена гріхом, що не знає більше істинного добра, природа ця спрямовується найчастіше до того, що «неприродне», і людська особистість завжди знаходить перед необхідністю вибору; вона йде вперед навпомацки. Особистість, покликана до поєднання з Богом, до повного уподібнення – по благодаті, – своєї природи природі Божественній, пов'язана з природою урізаною, спотвореною гріхом, що розривається суперечливими бажаннями. Пізнаючи і бажаючи за своєю недосконалою природою, особистість практично сліпа і безсила; вона більше не вміє вибирати і занадто часто поступається спонуканням природи, що стала рабюю гріха. Таким чином те, що в нас відповідає Богу, втягується в безодню, залишаючись у той же час вільним у своєму виборі, вільним знову звернутися до Бога» [1, с.205–207].

Крім категорій «природа» і «особистість», В.Лосський використовує ще й поняття «індивідуум». За власним визнанням богослова, у своїх дослідженнях отців церкви він дійшов висновку, що «мовою богословів – і східних, і західних – термін «людська особистість» збігається з терміном «людський індивідуум» [1, с.650]. Останній термін вказує лише на нумеричну відмінність конкретної людини від інших представників людського роду, але не передає особистісного буття, яке існує у Осіб Трійці. Однак при цьому в іншій роботі В.Лосський зауважує, що «в образі думок східних отців очищене від аристотелізму богословське поняття іпостасі означає швидше не індивід, а особистість в сучасному розумінні цього слова. Дійсно, наше уявлення про людську особистість як про щось «особистісне», що робить з кожного людського індивіда істоту «унікальну», зовсім ні з ким не зрівняну і до інших індивідуальностей не звідну, дало нам саме християнське богослов'я» [1, с.150].

Для порівняння понять «особи» і «індивіда» В.Лосський вдається до вже згаданої категорії «природа». «Те, що ми звичайно називаємо «особистістю», «особистісне», – пише богослов, – позначає швидше індивіди, індивідуальне. Ми звикли вважати ці два вирази – особистість та індивід – майже що синонімами; ми однаково користуємося і тим, і іншим, щоб висловити одне і те ж. Однак у відомому сенсі індивід і особистість мають протилежні значення; індивід означає споконвічне змішання особистості з елементами, що належать до загальної природи, тоді як особистість, навпаки, означає те, що від природи відмінно. У нашому нинішньому стані, самі будучи індивідами, ми сприймаємо особистість тільки через індивід. Коли ми хочемо визначити, «охарактеризувати» якусь особистість, ми підбираємо індивідуальні властивості, «риси характеру», які зустрічаються у інших індивідів і ніколи не можуть бути абсолютно «особистими», так як вони належать до загальної природи. І ми, зрештою, розуміємо: те, що є для нас найдорожчим у людині, те, що робить її «особою» – визначити неможливо, тому що в її природі немає нічого такого, що відносилось б власне до особистості, завжди єдиної, незрівнянної і неподібної до будь-кого. Людина, яка визначається своєю природою, що діє в силу своїх природних властивостей, в силу свого «характеру» – найменш «особистісна». Вона стверджує себе як індивід, як власник власної природи, яку вона протиставляє природам інших як своє «я», – і це і є змішання особистості і природи. Це властиве людству після грехопадіння змішання позначається в аскетичній літературі Східної Церкви особливим терміном «самість», причому істинний зміст цього терміна слово «егоїзм» не передає» [1, с.203–204].

Для В.Лосського індивідуальність пов'язана з природою, обмеженістю. «Індивідуальне, що самостверджується, в якому особистість змішується з природою і втрачає свою справжню свободу, повинно бути подолане, – пише він. – У цьому – основний принцип аскези: вільна відмова від власної своєї волі, від видимості індивідуальної свободи, щоб знову знайти справжню свободу – свободу особистості, яка є образ Божий, властивий кожній людині ... Особистість «іншого» постає образом Божим тому, хто зуміє відмовитися від своєї індивідуальної обмеженості, щоб знову знайти спільну природу і тим самим «реалізувати» власну свою особистість [1, с.204–205].

Разом з тим відмітимо, що у пошуках позначення особистості В.Лосський звернувся до імені. Посилаючись на західного богослова

Рішара Сен-Вікторського, він стверджує, що особистість завжди відповідає на питання хто (quis). «На запитання ж хто ми відповідаємо ім'ям власним, яке тільки і може позначати дану особу» [1, с.653].

Зазначимо, що незважаючи на визнання за В.Лосським значного внеску у розкритті православної богословської традиції, в тому числі і в питанні вчення про особистість, існує й певна критика на його адресу. Так, сучасний православний богослов протоієрей Ігор Цветков пише: «Важлива спроба підходу до проблеми іпостасності в межах православного богослов'я була зроблена В.Н. Лосським, який хотів подолати як невизначеність розуміння особистості у святих отців, так і обмеженість католицьку. Виходячи виключно з Халкидонського догмату і негативно відштовхуючись від есенціальних схем Томи Аквінського і неомізму (Жильсон, Бальтазар), Лосський досяг, на жаль, дуже обмеженого успіху. Йому вдалося сформулювати лише негативне визначення особистості як «незвідності людини до природи (людської)» [5].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що В.Лосський – один з перших православних богословів, хто розвинув і обґрунтував християнське поняття особистості людини. Свою аргументацію він будує на догматі про Трійцю і догматичних визначеннях Халкидонського собору. У людині як особистості В.Лосський бачає образ Божий і наповняє на непізнаваності, неможливості визначення людської особистості. Разом з поняттям «особистість» він розглядає такі категорії, як «природа» і «індивідуальність». При цьому богослов помічає, що людська особистість включає як природу, так і індивідуальність, але принципово відмінна від них. Слідуючи східним отцям Церкви, В.Лосський відмовляється від визначення особистості, акцентуючи увагу лише на тому, чим вона не є.

Список використаних джерел

1. Лосский В.Н. Боговидение / В.Н. Лосский – М.: АСТ, 2006. – 759 с.
2. Поснов М.Э. История христианской Церкви / М.Э. Поснов – М.: Высшая школа, 2005. – 648 с.
3. Лосский В.Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие / В.Н. Лосский – М.: Центр «СЭИ», 1991. – 288 с.
4. Лосский В.Н. По образу и подобию / В.Н. Лосский – М.: Свято-Владимирское братство, 1995. – 195 с.
5. Цветков И. Богословское и философское понимание ипостасности // Материалы Казанской юбилейной историко-богословской конференции «Современный мир и богословские науки» [Електронний ресурс]. – 1999. – С.10. – Режим доступу: <http://kds.eparhia.ru/bibliot/konfer1/cvetkov/>

* * *

УДК 141.131(Філон)

Богдан Завидняк, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Український католицький університет, Україна, м. Львів

Антропо-психологічний вимір алегоризму у Філона Олександрійського

Досліджується концептуальне окреслення Філоном антропологічного виміру алегоризму. Проводиться інтерпретація дискурсу про людину і здійснюється реконструкція філоновського тлумачення етичної тематики. Простежується еволюція цієї тематики згідно з метафізичним ученням у давньогрецькій філософії.

Ключові слова: трансцендентальний, трансцендентний, трансцендент, Єдине, Істина, Благо, контемпліяція, Олександрійська школа, творення.

Богдан Завидняк. Антропо-психологическое измерение аллегоризма у Филона Александрийского

Рассматривается концептуальное осмысление Филоном антропологического измерения аллегоризма. Осуществляется интерпретация дискурса о человеке и производится реконструкция филоновского толкования тематики этики. Прослеживается эволюция этой тематики согласно с метафизическими учениями древнегреческой философии.

Ключевые слова: трансцендентальный, трансцендентный, Единное, Истина, Благо, созерцание, Александрийская школа, творение.

Bogdan Zavidniak. The Anthropological-psychological measuring of the allegoresy in Philo of Alexandria

This research examines Philo's conceptual understanding of the anthropological sphere of allegoresy. The article interprets the discussion about man and reconstructs Philo's interpretation of ethic. It traces the evolution of this theme pursuant to the metaphysical studies of ancient Greeks Philosophy.

Keywords: transcendentality, transcendence, the One, the Truth, the Good, contemplation, Alexandrine School, creation.

Зуважуючи різні підходи до інтерпретації алегоричної екзегези у Філона Олександрійського чимало дослідників погоджуються з її змістовним наповненням і динамізмом. Так, згідно Ж.Даньєлу [5, с.129–142], Р.Радіче і Джовані Реале [7, с.LVII–LVIII] у алегоризмах Філона можна виділити чотири рівні: 1) Космологічний (фізичний) або матеріальний (природничий); 2) Метафізичний або духовний (частково теологічний);

3) Антропо-психологічний; 4) Моральний або етичний (містично-богословський) рівні. По суті Даньєлу розрізняє у Філона три рівні: антропологічний, космологічний і містичний. Тут спробуємо обґрунтувати антропо-психологічний вимір філонівської екзегези.

У Біблії Вічний Бог усвідомлюється як всемогутній, справедливий і прославлений, і щасливо є людина, яка сотворена і люблена Богом. Вже від свого сотворення щоденні досвід людини привчав її до страждання. Згідно з описом Філона, чудесно є сотворена людина на Божу подобу. Вона утворена з чотирьох елементів так само, як і Всесвіт. Людина подостатком володіє необхідною матерією. Вона – непосидючий мешканець землі, здатна поринати у водойми і плавати хвилями моря на суднах, які вона конструює. Хоч вона тримається на ногах, однак здатна долати й повітряні простори. Проте її зір сягає у вищі космічні простори. Так людина є володарем і царем сотворених речей. Вона надає влучні назви сотвореним істотам згідно з бажанням Бога, і в цьому здатна наслідувати Його як Творця усього сущого [6, Orif. 148].

Щодо антропологічного рівня біблійної екзегези у Філона зустрічається чимало змістовних думок [6, LA.115]. «– Що той чоловік, що згадує про нього, або людська істота, що про неї дбаєш. Мало чим зменшив єси його від ангелів, славою й честю увінчав його. Поставив його володарем над творами рук твоїх, усе підбив йому під ноги...?» – подивляє псалмопівець Божественний задум по відношенню до людини (Пс. 8, 5–9).

Чудесною поміж усіма живими істотами є людина. Вона наділена плоттю, а ще більше – розумом. Філон називає «сотворену» людину ідеальною моделлю. Так, Бог говорить у множині: «Сотворімо людину». Тричі у Біблії повторюється, що людина сотворена Богом на Його подобу (Бут. 1, 26–27). Український філософ і богослов В.Маланчук прокоментував ці біблійні строфи з думкою про те, що Бог підозрював, «людина готова колись призабути свою властиву істоту» – це звучить немов прохання, пересторога і тривога: «Пам'ятай, людино, що ти сотворена на подобу Всевишнього!» [3, с.396].

Філон роздумує над вживанням цієї множини і натхнений «Тімеєм» Платона, робить висновок, яке враження справляє оця цінність множини Божих слів. На його думку, це означає, що Бог не тільки від себе одного сотворює людину. Не тому, що його можна було б запідозрити у неспроможності, коли він послуговується другорядними Силами під час сотворення, а тому, що в людині, поряд з добром, зауважується й зло. А тому Бог не міг би від свого імені творити таке ство, яке брало б участь у злі. Тільки одну людину не дано було творити виключно Богом. І це дуже важливе зауваження, що потребує для свого обґрунтування творчий потенціал людини. Вона народжується у смертному тілі в якому є розум, і є розумною істотою, в той час коли її розум творить у смертній плоті [6, Orif. 73].

Однак не тільки для одного Філона проблема людини є дилемною. Для Аристотеля людина теж становила проблему, бо, на його думку, людина хоч має божественний розум, але володіє й матерією, що підлягає руйнації. Це своєрідна дилема й для Філона, і уся двозначність цієї проблеми полягала в тому, що людина має безсмертну душу і смертну плоть. Такої думки дотримувався й Платон. Як відомо, стоїки вважали, що людина утворена з матеріальних елементів, дотримуючись форми пантеїстичного матеріалізму. На їхню думку, буття є тільки таким, що здатне діяти і страждати, а тому воно є тільки тіло. Отож вони ототожнювали буття з тілом. Стоїки відштовхувались від двох принципів буття: пасивного і активного. Тож пасивний принцип залишали за матерією, а активний – за формою. Причому ці принципи були невіддільні один від другого. Стоїки йшли ще далі. Під формою вони розуміли Божественний розум, Логос і Бога. Під пасивним принципом мали на увазі матерію, безякісну субстанцію. Філон усвідомлював усю вагу цієї проблематики антропосу з якою зіткнулася давньогрецька думка, проте обґрунтовує цю проблему по іншому. Він переконаний, що в людині немає жодного позитиву. Коли Бог є виключно трансцендентний, то надихає людину, яка по собі є крихкою і піддатливою, неспроможною власними силами опікуватися своїм буттям. Тож Філон знову опирається на біблійні оповідання про сотворення людини. Він тлумачить проблему сотворення людини поруч із сотворенням умовидного і фізичного космосу. Керманічем йому служить його ж метафізична концепція про Логос і умовидний світ – Ідеї. Книга Буття 2, 7 давала поживу для такого міркування: «Слід думати, що людина зіплена з землі». Вона є розум, що відмінний від плоті. Такий розум, що не надається його порівняти із сучасним, земним розумом, який перебуває в дії. Насправді такий розум був би земний і підлягав смерті. Тож Бог, міркує Філон, вдихає в нього дієве начало правдивого життя. В цю важливу мить «вдихання» розум стає душею і перестає бути «випілляним». Ця душа не є пасивна і обділена формою, а є розуміюча і починає проживати правдиве життя. В цьому й полягає зміст біблійних слів: «чоловік став живою істотою [душею]» [6, LA.132. Пор.: Бут. 2, 7].

Тут доречно підкреслити, який зміст у сотворення людини вкладав сам Філон. На його думку, у цій алегоричній інтерпретації слід послуговуватися двома типами людини: як образ і як сотворена людина. Зрозуміло, що напрошується платонівське порівняння: людина небесна і земна. Тож у Філона «створінням» можна назвати людину небесну. Другий тип заслугує назви людини як «витвір» безпосередньо Богом. Як тоді вирішити проблему «розуму» людини, адже напрошується паралель – розум теж мав би бути або небесним, або земним? Небесний розум є земний з

тією різницею, що він наділений божественною пневмою. Коли в Книзі Буття до уваги береться «людина, яка створена по образу Божому» (1, 26), то у Філона зустрічається вираз «небесний чоловік» [6, LA]. Він нагадує Логос, будучи його копією. Він невидимий, осяяний і простий по природі. Такий розум є безсмертний і не тільки він не вмирає, а й його складові, навіть коли наражаються на смерть. Філон вважає, що земний розум наتمість присвячується земному тілу до того моменту, коли Бог вдихнув у нього своє дихання. Тут починається життя душі, її біологічний і ноетичний стан. Тут вона наражена на смерть плоті.

На думку Філона, душа людини є образ Логоса і його наслідок [6, Orif. 135]. Отож, душа – розум, хоч по собі смертні, стають безсмертними постільки, оскільки Бог дарує свого Духа. Тож душа сповнюється Ним і живе згідно з Духом.

Життя по духу – це правдиве щастя для людини. Коли Філон веде мову про щастя Адама та Земний Рай, дерева і плоди на ньому, то він не має на увазі радощі земного блага, а задумується над розумним щастям міркування. Проте це не остаточне щастя. Є більш вище щастя – навернення до Божого синівства. Виникає питання: як тоді бути з земними благами? Для Філона земля – це мудра подруга, а не просто «приятелька». Він думає не так про поживу для тіла, як про чесноти, що є поживою душевною. Хоч давньогрецькі мудреці пропонували свою дорогу до щастя (Сократ, Аристотель, Епікур, стоїки та ін.), Філон знову таки відштовхується від Біблії. І на це він знаходить достатні підстави. Так, у раю для Адама земні блага були щастям, а саме таке щастя було земне і провіщене нащадкам Адама. Проте, коли греки вірили в те, що мудрість і щастя завойовуються наполегливою працею людини («людина є ковалем свого щастя»), то Філон підкреслює абсолютну неспроможність з боку людини власними силами досягти щастя. Саме такою була б, на думку олександрійського філософа, правдива молитва – визнавати власну неспроможність. Філон був переконаний, що у навчанні Біблії щастя є дароване Богом людині, яка, усвідомлюючи власну крихкість і беззахисність, змагає під обставинами, і їй назустріч приходить сам Бог. Його прихід дає змогу не применшити віру в справедливого і милосердного Бога з боку людини, яка схильна до зла. Тут не уникнути допомоги Божої, яку милосердно надає людині Бог. Особиста дорога до Бога ознаменована даром Божим, тоді коли щаслива дорога юдейського народу як вибраного – була нагородою за благочестя. На думку В.Фолькера, Філон опирався й на давньогрецькі обґрунтування з метою підкреслити любов до Бога, успадковану від старозавітних патріархів [9, с.57]. Критерієм істини для нього є віра в Бога. Бог сприяє духовному очищенню людини і відкуплює її.

Ще німецький дослідник Едмонд Штайн підкреслював, що між філонівською і елліністичною алегорією існує суттєва відмінність. Вона полягає в тому, що у Філона переважає етично-богословська алегорія. Алегоричні персонажі у нього можна прочитувати не тільки як символи чеснот, а й як «пропедевтичні, навчаючі чесноти». Таким чином біблійна історія розвивається як історія «прогресуюча у моральному зростанні» [8, с.6], а цього не знала давньогрецька алегореза [8, с.3]. У греків чітко фіксується тільки намагання людини здійснитися до божественного світу. Натомість у Філона потяг до Божества пов'язується з алегорією. Проте у юдаїстичному, раввинівському релігійно-екзегетичному світі алегорія випереджувала греко-римську алегористичну традицію. У юдеїв алегорична інтерпретація існувала у філософському вимірі, де Божество розцінювалося як таке, що об'являє людині її посланництво. Бог пояснюється як живий, і той, що промовляє до людини, прагнучи сповістити її життєво-важливу вістку.

Однак, звідки беруть початок самі чесноти? Як відомо, для Філона символом Божої Мудрості виступає Едем, а чотири ріки, які витікають з нього – символи чотирьох чеснот: втрощеність, кріпкість, повздержність і справедливість. Отож усі чесноти починаються з Божої Премудрості. Таким народженням чеснот від Мудрості Філон в дечому слідує за Платоном. Для засновника Академії неповздержний чоловік – немудрий, і є неправдивий у своїй неповздержності. Так само й той сміливий чоловік, що позбавлений мудрості – неправдиво сміливий. Такий ряд нечеснотливих мужів триватиме доти, доки в голові не матиме місце розсудливість або втрощеність, у грудях – мужність, а в животі – повздержність [6, LA.170, LA.IV115; 4Timeй.61]. Як для Філона, так і для Платона царицею чеснот вважається *phrónesis*. У Платона – це теоретична мудрість, а в Аристотеля – практична розсудливість. Тож Філон раз по раз інтерпретує то в одному, то в другому значенні.

У книзі Філона «Про насадження» підкреслюються три шаблі життя людини: загальної, аскета і обранця. Ця наростаюча поетичність від темряви до духовного світла проходить через очищення [6, Plant.88].

Виятковим змістом користується поняття «аскет». Ним Філон пробує вказати, що аскетична людина сповнена Божої мудрості. Тобто мудрість є аскетичною, оскільки «аскет є мудрий». У широкому значенні слова *asketés* – це той чоловік, що практикує чеснотливе життя. Дорога аскетичної людини направлена до вдосконалення. Отож Філон виділяє окремий тип аскетизму – *théleios* – той, хто більше не потребує вправлятися у аскетизмі, бо досягнув завершального етапу вдосконалення, припинив пошук і більше не обтяжений ігом земних турбот. Він може бути провидцем, вибраним або сповідником віри. Аскетична людина отримала від Бога дар духовності, споглядання контурів вічності, проте й вона ще не

досагнула шабля досконалої мудрості і не втішається щастям правдивої радості. Аскетична людина ще потребує тільки свободи.

Біблійна історія свідчить про творчий шлях великих подвижників і свідків віри, які, мов різнобарвним світлом веселкової арки просвічують шлях до Бога у містичному мороці земного життя. Існує чимала різниця між родоначальниками юдейської традиції, між тим, хто вже сповнив свій шлях у Богові, і тим, хто щойно вдосконалюється. На прикладі символічних постатей біблійної історії – Арона і Мойсея – ця різниця доволі відчутна. Арон прославляє Бога, його дух живе ритуальним священним служінням, проте йому дано подвизатися і наполегливо працювати [6, LA.III135]. Богослужіння Арона не порівняється з легкістю Богослужіння Мойсея, якому Бог об'явився і до якого неодноразово промовляв, згідно з Біблією, то у Неопалимій Купині, то на Синайській горі. Мойсеєві не дорікнути завзятою боротьбою, протистоянням, не висловити підозру, начебто він помилявся і йшов за оманливим відчуттям.

Відомо, що Платон користувався образною уявою. Уся його творчість навіяна мріями, поетичною фантазією без якої, за свідченням Ж. Ле Гоффа, загалом не постала б світова художня література [2, с.8]. «Уява живить людину, змушує її діяти... Історія без уявлень – це скалічена, фальшива історія» – зазначає автор. Про «вигадницьку функцію» як здатність створювати персонажів творів вів мову А.Бергсон. Він посприяв у розкритті суті і джерела натхнення таких творів як: Епос про Гільгамеша, Одиссея і Іліада (Гомер, Божественна комедія (Данте), Людська комедія (Бальзак) тощо [1, с.19]. Платонові необхідно було вжити троякий образ душі, порівнюючи її з візком, який тягнуть двійко коней, а кучер керує ними. У діалозі «Федр» Платон зображує душу мудреця, що зноситься не просто до неба, а до «Гіперуранії» – «розумного неба». Розум виступає в ролі візничого, що поганяє двійку коней запальної і пристрасної душі, намагаючись їх присмирити. Можна зазначити, що Філон коректно відтворює думку Платона, користуючись його лінгвістичним апаратом. Він говорить про тіло, як «в'язницю» так само, як і Платон, що закликав чимдуж «втікати з в'язниці, якою є нечиста плоть» [6, Migrat.9]. Проте є й відмінності. Філон розглядає тіло як в'язницю тільки тоді, коли сама людина себе ув'язнює. Тілесна смерть, згідно з Платоном, є необхідна, бо без неї не відбудеться звільнення душі з в'язниці плоти. Натомість для Філона така смерть буде необхідним елементом цілкового відходу душі, що назавжди покидає тіло, линути у трансцендентні простори.

Філон наводить й інший образ – образ душі Арона, крокуючого невпинно вперед, і, як ми вже зауважили, ще не досконалого і напів шляху до мети [6, LA.III128].

На думку Філона, душа шукача істини сповнена саявом [6, Her.290], натомість душа невихованої людини нагадує присмерк і тусклый промінь відображеного світла [6, LA.I43]. Як наслідок, у вибраній людині аскеті клекоє вогнище того самого Божого Духа, чути голос Того, що все переображує і приводить до ладу і гармонії [6, Her.264–266].

Отож, понад діалектичним пізнанням існування Бога (людською мудрістю) здійснюється більша мудрість до якої тягнеться обранець. Так само, над мудрою людиною здійснюється ореол земної святості, тоді коли вона й не підозрює, що над нею є ще вища мудрість. Тож земна мудрість – це тільки далеко незавершена її подоба. Так, євреї в пустелі наситилися манною небесною. Проте тільки вибрана людина знала, що ж означає ця манна. Сам Філон вбачає під образом манти Божє Слово [6, LA.III169]. Так само як манна вгамовує земний голод, так легкий іній Божого Слова втихомирює вихори пристрасей. Яка ж то була радість для спраглих Бога людей. Філон пригадує біблійне оповідання: «Запитували одне одного – Що це?», – пояснюючи: «Як часто ми не знаємо смаки трав, які куштуємо і пахощі, що вдихаємо, так часто й душа, будучи звеселеною, не підозрює, що ж це її звеселяє. Проте Мойсей, об'явлений пророк Божого Слова навчає: «Це є хліб, страва, яку Бог дарує душі, пожертва Його слова і повчання» [6, LA.III173]. До Мойсея промовляв Дух Мудрості, що сходив з небес.

Чимало людей здатні забувати про Бога. Це забуття можна вважати провинною, яка розцінюється по різному. Однак не таке життя аскета, оскільки в ньому поєднані мудрість і духовна чистота, мудрість і справедливість. Цей вибраний праведник переможно крокує вперед, бо світло, що просвічує його розум – всемогутнє Світло Бога. Воно його переображує в духовне світло. Філон схильний вважати, що Мойсей і є тим, хто сповнений святым Божественним трепетом, хто любить Бога всім серцем, а його любов стирає з душі ознаки цього страху [6, Plant.88]. Так, у книзі «Про втечу» Філон веде мову про тих, хто вже померли при житті і тих, хто живуть, не дивлячись на те, що вони померли: «Так само й люди, що ще не досягнули досконалості є померлими, бо покинули чеснотливе життя, і навпаки – люди мужні житимуть завжди, хоч би й покинули тіло, бо вони отримали безсмертя» [6, Fug.55]. Подібну думку зустрічаємо у творі Філона *Questions in Genesim* («Питання на Книгу Буття»): «Чеснотливий чоловік у мирі проживає своє життя, як тілесне, так і безтілесне» (QG III 11); «чеснота...запевнює безсмертя душі» (QG I 51). Проте «милосердя є безсумнівний і найправдивіший вид безсмертя» (QG I 55).

У антропо-психологічному рівні алегоричної екзегези Філона філософська антропологічна складова дає змогу заохочувати олександрійського мислителя до послідовників еллінізму. Хоча філонівська теза про чесноти піддається порівнянню з платонівсько-аристотелівською («Федр» Платона). Однак застосування методу алегорії дає змогу розгля-

дати антропологічну концепцію ще й на фоні вчення про чесноти і проводити компаративістичний аналіз, зокрема образу аскета, до якого вдається сам Філон, залучуючи біблійні образи Арона і Мойсея. Антропо-психологічний рівень у Філона тісно поєднаний з морально-теологічним та етично-містичним рівнями алегоричної екзегези, бо його застосування дозволяє Філонові порівнювати різні типи людей, зокрема, які прямують до Бога: просвітлені і вибрані, в яких бринить голос Бога, та нерозумних, які далекі від Бога. Важливим моментом антропо-психологічного рівня є кульмінативний – розкриття Філоном розуміння образу людської святості. Наведені паралелі з біблійним мисленням і інтерпретацією образів «загальної людини», аскета і вибраної людини на основі твору олександрійця «Про насадження Ноя» дають змогу говорити про чималі впливи платонізму у його творчості і звернути увагу на «коректний» платонізм Філона у розгляді проблеми смерті плоти і звільнення душі.

Список використаних джерел

1. Курціус Е.Р. Европейська література і латинське середньовіччя / Е.Р. Курціус; [пер. з нім. Анатолій Онішко]. – Львів: Літопис, 2007. – 752 с.
2. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Есеї / Ж. Ле Гофф; [пер. з франц. Ярема Кравець]. – Львів: Літопис, 2007. – 350 с.
3. Маланчук В. Духове положення сучасної людини / В.Маланчук // Життя і слово. Квартальник для релігії й культури. Canada. – 1948–1949. – №3–4. – С.394–401.
4. Платон. Тимей / Платон // Платон. Собрание сочинений в 4-х томах. – М.: Мысль, 1994. – Т.3. – 654, [2] с. – (Философское наследие. Т.117).
5. Daniélou J. Philon d'Alexandrie / J.Daniélou. – Paris: Librairie Arthème Fayard, 1958. – 220 p.
6. Filone di Alessandria. Tutti i trattati del commentario allegorico alla Bibbia. Testo greco a fronte; [A cura di Roberto Radice, con la collaborazione di Clara Kraus Reggiani e Claudio Mazzarelli. Monografia introduttiva di G.Reale e R.Radice. Presentazione di G.Reale] / Filone di Alessandria. – Milano: Bompiani, 2011, [2]. – 1946 p. – (Il pensiero occidentale).
7. Reale G., Radice R. La genesi e la natura della filosofia mosaica, Monografia introduttiva ai diciannove trattati del «Commentario allegorico alla Bibbia» / G.Reale, R.Radice. – Milano, 1994. – P.XVII–CLIII.
8. Stein E. Die allegorische Exegese des Philon von Alexandria / E.Stein. – Giessen, 1929. – 61 s. – (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 51).
9. Völker W. Fortschritt und Vollendung bei Philo von Alexandrien. Eine Studie zur Geschichte der Frömmigkeit / Walther Völker. – Leipzig, 1938. – XIV. – 350 s. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 49, Hft. 1).

* * *

УДК 130.2+159.943.64

Олександр Шаталович, канд. філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

Програма соціалізації інстинктів та проблема культурогенезу в ученні З.Фрейда

Експліковані основні положення програми соціалізації інстинктів в контексті проблеми культурогенезу в ученні З.Фрейда.

Ключові слова: фрейдизм, інстинкти, культурогенез.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Александр Шаталович. Программа социализации инстинктов и проблема культурогенеза в учении З.Фрейда

Эксплицированы основные положения программы социализации инстинктов в контексте проблемы культурогенеза в учении З.Фрейда.

Ключевые слова: фрейдизм, инстинкты, культурогенез.

Oleksandr Shatalovich. The program of socialization instincts and the problem of the genesis of culture in the teachings of Sigmund Freud

Explicated the basic provisions of the program of socialization instincts in the context of the genesis of culture in the teaching of Freud.

Keywords: Freudianism, instincts, cultural genesis.

З.Фрейд – знаковая фигура мировоззренческого переворота XX столетия. Подобно Колумбу он открыл для науки неведомую страну бессознательного. Не случайно, Лондонский университет еще в 1922 году чествовал его как одного из великих гениев человечества наряду с Филоном, М.Маймонидом, Б.Спинозой и А.Эйнштейном. И даже через столетие влияние его идей имеет существенный вес, несмотря на критику психоанализа со стороны К.Ясперса, М.Шелера, Л.Витгенштейна, Ж.Сартра, Э.Мунье, К.Поппера.

Одной из ключевых социально-философских проблем, затрагиваемых в учении З.Фрейда, является проблема культурогенеза. Так, уже в одной из своих ранних работ «Тотем и табу» он предпринимает попытку раскрыть культурогенез через феномен первобытной культуры и разгадать первоначальный смысл тотемизма, показывая, что для истолкования феномена культуры огромное значение имеет система запретов (то есть

табу). К проблеме культурогенеза З.Фрейд снова и снова возвращается в своих дальнейших работах («По ту сторону принципа удовольствия», «Будущее одной иллюзии», «Недовольство культурой»). И хотя психоаналитическая гипотеза происхождения культуры подвергалась критике за «мифологичность» и абсолютизацию биологических влечений как со стороны этнологов (Ф.Боас, А.Кребер, Б.Малиновский), так и со стороны нефрейдистов (К.Хорни, Э.Фромм), тем не менее, оценка элементов фрейдовской программы социализации инстинктов неоднозначна. Так, с точки зрения Б.Вышеславцева, З.Фрейд неправильно толкует сублимацию, так как объясняет «высшее» при помощи «низшего». Это, по мнению русского мыслителя, приводит к профанации (статуя в таком случае – только сублимированный мрамор, любовь и религия, только сублимированная сексуальность, а культура – только сублимированное хозяйство) [1, с.109–111]. Г.Маркузе напротив полагает, что фрейдовское понятие эроса в свете идеи нерепрессивной сублимации получает дополнительное значение: биологический импульс превращается в культурный [4, с.219]. С точки же зрения А.Руткевича, понятие сублимации вообще является самым загадочным в психоанализе [5, с.311]. М.Шелер даже сравнивал концепцию сублимации З.Фрейда с алхимиком, который из «свинца» инстинктивных побуждений желает получить «золото» высших творений человеческой души. В то же время, по мнению В.Лейбина, несмотря на критическое отношение М.Шелера к отдельным психоаналитическим положениям о человеке, шелеровская философская антропология не только вобрала в себя фрейдовскую концепцию сублимации, но и довела ее до крайности, предельно расширив зону действия процессов сублимирования [3, с.217].

Таким образом, следуя в русле исследовательской полемики, акцентируем внимание на фрейдовской программе социализации инстинктов и эксплицируем ее основные положения, что и будет являться целью данной статьи.

Изложение основного материала. Углубившись в анализ морали, религии, общества, З.Фрейд, в конечном итоге, переходит от терапии своих пациентов к «терапии» культуры и человечества в целом. «Диагноз», установленный основателем психоанализа был следующим: «Если развитие культуры имеет столь далеко идущее сходство с развитием отдельного человека и применяет те же средства, не вправе ли мы поставить диагноз, что многие культуры, или культурные эпохи, – возможно, и все человечество – стали под влиянием культурных устремлений невротическими?» [7, с.988].

Проблема невроза человечества исходит из проблемы обретения счастья, которая напрямую связана с проблемой социализации инстинктов. Согласно З.Фрейду вся наша душевная деятельность направлена на то, чтобы получать удовольствие и избегать неудовольствия, то есть она автоматически регулируется «принципом удовольствия». С данным принципом З.Фрейд неразрывно связывал инстинкт Эроса, который стремится «объединить сначала отдельных людей, затем семьи, затем племена, народы, нации в одно большое целое – человечество» [7, с.966]. Инстинкту Эроса противостоит также требующее удовлетворения агрессивное стремление (инстинкт Танатоса), которое является у человека изначальной, самостоятельной инстинктивной предрасположенностью [7, с.966]. По мнению З.Фрейда эротические влечения стремятся привести живую субстанцию в большее единство, а влечения к смерти, противостоят этому стремлению и приводят живое к неорганическому состоянию. Из взаимодействия и борьбы обоих возникают явления жизни, которым смерть кладет конец [6, с.366]. Этот дуализм любви и ненависти основатель психоанализа еще уподоблял физической полярности притяжения и отталкивания.

Счастье, к которому мы бессознательно стремимся, связано с удовлетворением обоих инстинктов. Так, по слову З.Фрейда, половая (генитальная) любовь как сильнейшее переживание удовольствия дает человеку прообраз всякого счастья [7, с.928]. Что касается агрессии, то З.Фрейд считал, что человек обладает врожденной потребностью во зле, жестокости, которую наше «Я» само охотно пустило бы в ход против других. Направленность этого инстинкта, вовне выступает, например, в форме садизма, вандализма, а направленность вовнутрь – в виде мазохизма, самоубийства. Но беспрепятственное удовлетворение обоих влечений угрожает цивилизации, поэтому обществу приходится их социализировать. Как подчеркивает Х.Касафонт, прогресс и комфорт не предполагают наличия счастья. Счастье же идентифицируется с немедленным удовлетворением влечений, что наша культура не позволяет и, более того, запрещает [2, с.194].

Относительно способов традиционной социализации инстинктов З.Фрейд пишет: «Даже при всей гордости за наши культурные достижения мы признаем, что нам нелегко выполнять требования этой культуры, хорошо чувствовать себя в ней, потому что наложенные на наши влечения ограничения тяжким бременем ложатся на психику» [6, с.368]. Анализируя данные способы, З.Фрейд предлагает их новое понимание, выраженное в концепциях подавления (вытеснения) и сублимации, которые по своей сути составляют сердцевину механизмов культурогенеза.

В основании первого (наиболее распространенного) механизма культурогенеза кроется подавление. Оно носит репрессивный (запрещающий) характер, так как всякая культура базируется на запретах. Он заключается в насилии над естественными влечениями, что заставляет индивида чувствовать себя несчастным, но в то же время оказывается трагической

необходимостью ради сохранения человечества. Цивилизация связывает нас правилами и запрещает осуществление наших желаний, вынуждает подавлять их.

Конфликт, который имеет место между человеком и цивилизацией, требует своего разрешения. Данный конфликт, как отмечает Х.Касафонт, происходит, прежде всего, в человеческом разуме между бессознательными идеями и желаниями, стремящимися пробиться на сознательный уровень, но не способными на это, поскольку сознание устанавливает цензуру и вытесняет такие идеи, расценивая их как неприятные или травмирующие [2, с.145]. То есть вытеснение, напрямую связанное с подавлением – это психический процесс, посредством которого сознание («Я» человека) отвергает неприемлемые мысли, образы или чувства. Но эти идеи не могут быть просто забыты, а остаются за пределами сознания, то есть в бессознательном. Сохраняя свою активность, они оказывают косвенное влияние на поведение индивида в виде неврозов (фобий, расстройств движений, страхов) или неадекватных выплесков агрессивности. Подобные методы, выработанные человечеством во благо существования культуры, и вызывают у З.Фрейда неудовлетворенность, выраженную в одноименной работе [7].

В основании второго (менее распространенного) механизма культурогенеза находится сублимация – процесс преобразования энергии полового влечения (энергии либидо) в другие виды энергии. Суть сублимации в замене сексуальной цели на цель более отдаленную и ценную в социальном отношении, переклечение энергии либидо на процесс творчества. И хотя сублимация имеет созидательный характер, но, как подчеркивает Х.Касафонт, такая подмена желаний доставляет нам меньше удовольствия, меньше счастья, чем их прямое удовлетворение, в результате чего проявляется недовольство, часто вызывающее чувство вины у индивида – посредством «Сверх-Я» – в отношении своих мыслей, слов и желаний, объявленных обществом аморальными [2, с.194]. Кроме того и сам З.Фрейд довольно скептически оценивал универсальность данного метода социализации инстинктов. По его мнению, хотя способность к сублимации обладают и все люди, но многие в незначительной степени, а женщины еще меньше чем мужчины [6, с.220–221]. Слабость этого метода состоит в том, что он предполагает наличие особых, не слишком часто встречающихся способностей и дарований. Но даже и способным избранным, по мнению основателя психоанализа, сублимация не обеспечивает совершенной защиты от страданий: «не дает им брони, непроницаемой для стрел судьбы, и обычно перестает помогать, когда источником страдания становится собственная плоть» [7, с.925–926].

Обратим внимание, что оба рассмотренных элемента фрейдовской программы социализации инстинктов вызывают пессимистическую оценку. Возможность разрешения конфликта между человеком и обществом представляется весьма проблематичной. Как резюмирует Х.Касафонт, первое решение губительно для человека: не сумев удовлетворить свои желания, он вытесняет их, что впоследствии оборачивается каким-нибудь психосоматическим заболеванием. Второе решение, при котором человек сублимирует эти желания, то есть заменяет их другими, способными принести удовлетворение или некое утешение, быть может, не столь болезненно, но тоже недостаточно [2, с.187].

Наряду с подавлением и сублимацией З.Фрейд рассматривает и другие методы социализации инстинктов. Во-первых, по его мнению, излишек агрессии смягчается за счет эроса. По мнению основателя психоанализа, агрессивные влечения никогда не существуют сами по себе, но всегда сопряжены с эротическими, которые в условиях созданной человеком культуры могут многое смягчить и предотвратить. Разрушающие силы Танатоса отклоняются Эросом, как это видно на примере садизма, в глубине которого лежит позыв к смерти, который под влиянием сексуального влечения отклоняется от работы самоуничтожения. З.Фрейд пишет: «вопрос судьбы рода человеческого зависит от того, удастся ли развитию культуры, и в какой мере, обуздать человеческий первичный позыв агрессии и самоуничтожения, нарушающий сосуществование людей. ... Следует, однако, надеяться, что другая из двух «небесных сил» – вечный Эрос – сделает усилие, чтобы отстоять себя в борьбе со столь же бессмертным противником. Но кто может предвидеть исход борьбы и предсказать, на чьей стороне будет победа?» [7, с.990]. В связи с этим основатель психоанализа заявляет, что он не осмеливается предстать перед своими близкими в роли пророка, и принимает их упрек в том, что не может им принести никакого утешения.

Во-вторых, в терапевтических целях З.Фрейд советует бороться со «Сверх-Я» и ослаблять его требования [7, с.987]. Чтобы человек смог достигнуть счастья (удовлетворения желаний, происходящих из «Оно»), он должен прийти к соглашению со «Сверх-Я» (совестью). Данная инстанция нашей психики содержит социальные нормы и помимо всего прочего, является цензором, который препятствует реализации влечений «Оно». В этом отношении «Сверх-Я», с точки зрения З.Фрейда, подобна «окупиционным войскам», так как данная инстанция отдает приказы, не задаваясь вопросом об их исполнимости. В результате платой за культурный прогресс является убыток счастья вследствие роста чувства вины. Это, по мнению основателя психоанализа, разрушает психически человека, так как часть агрессии, которая ушла вовнутрь направляется против него самого.

В-третьих, З.Фрейд высказывается о необходимости большей степени сексуальной удовлетворенности. Во избежание невроза, он рекомендует приучать пациентов «к свободному от предрассудков обсуждению сексуальных вопросов», благодаря чему они после завершения лечения «решаются по собственному разумению занять какую-то среднюю позицию между полным наслаждением жизнью и обязательным аскетизмом» [6, с.277]. В то же время З.Фрейд подчеркивал, что нормальная половая жизнь является спасением только от актуальных неврозов, причины которых кроются в обстоятельствах, непосредственно воздействующих на личность, а не в прошлых переживаниях пациента [6, с.246–249]. А ведь, как полагает З.Фрейд, у каждого из нас существует глубочайшая психическая рана с самого детства – запрет инцеста, поэтому «... все мы больны, т.е. невротичны, так как условия для образования симптомов можно обнаружить и у нормальных людей» [6, с.229].

В-четвертых, в тесной связи с сексуальным удовлетворением стоит вопрос переосмысления инверзии (гомогенуальности и лесбиянства). По мнению З.Фрейда, интерес мужчины к женщине нужно еще объяснить, так как это проблема, а не что-то разумеющееся [8, с.15]. Основатель психоанализа обращает внимание на наличие гомосексуальных побуждений у каждого невротика и полагает, что извращенные действия включаются в совершение нормального полового акта как подготовительные или усиливающие. Поэтому, с его точки зрения, пропасть между нормальной и извращенной сексуальностью сильно уменьшается, что вынуждает рассматривать выбор объекта из своего пола именно как закономерное отвлечение любовной жизни [6, с.195].

В-пятых, в сфере воспитания З.Фрейд указывает на проблему недостатка сексуального просвещения. «Так совесть делает из нас трусов» – повторяет З.Фрейд за В.Шекспиром. И далее добавляет: «Упрек, который мы должны бросить современному воспитанию, в том, что оно утаивает от молодежи роль, которую в их жизни будет играть сексуальность, – не единственный упрек. Воспитание повинно в том, что оно не подготавливает молодежь к агрессии, жертвою которой она обречена будет стать. Выпуская юношество в жизнь со столь неправильной психологической ориентацией, воспитание поступает так, как если бы оно людей, направляющихся в полярную экспедицию, снабжало летней одеждой и картами верхнеитальянских озер. При этом обнаруживается известное злоупотребление этическими требованиями» [7, с.978].

Выводы. В учении З.Фрейда культура выступает как репрессивный организм, который подавляет биологическую сущность человека и приводит к неврозам. Цивилизация требует от нас либо отказаться от наших влечений (подавление, вытеснение) либо заменить их социально приемлемой деятельностью (сублимация). З.Фрейд в целом пессимистически оценивает данную программу социализации инстинктов. Взаимный антагонизм между культурой и либидо, к сожалению, неизбежен, так как человечество не в состоянии отречься ни от своей животной основы, ни от культуры, ему надлежит отказаться от удовольствия и приспособляться. Единственное, что остается, по мнению основателя психоанализа, – это примириться с этим.

Несмотря на скептическую оценку социализации инстинктов со стороны самого З.Фрейда, обратим внимание на то, что развитие западной культуры XX–XXI столетия связано с реализацией многих элементов фрейдовской программы. В числе которых укажем: уменьшение притязаний «Сверх-Я» (иммортизм постмодерна); стремление к большей степени сексуальной удовлетворенности (сексуальная революция), пересмотр традиционных взглядов на сексуальные извращения (легализация однополых браков), активная пропаганда сексуального просвещения юношества.

Эффективность указанных методов социализации инстинктов в контексте проблемы культурогенеза требует дальнейшего более подробного социально-философского и историко-культурологического анализа.

Список использованных источников

1. Вышеславцев Б.П. Этика преобразованного зрела / Б.П. Вышеславцев; Сост. В.В. Сапов. – М.: Республика, 1994. – 368 с.
2. Касафонт Х.Р. Зигмунд Фрейд: пер. с исп. / Хосеп Рамон Касафонт. – М.: АСТ, 2006. – 253 с. – (Биография и творчество).
3. Лейбин В.М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия / Валерий Лейбин. – М.: Политиздат, 1990. – 397 с.
4. Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Герберт Маркузе; пер. с англ. А.Юдина. – К.: ИСА, 1995. – 352 с.
5. Руткевич А.М. Психоанализ. Истоки и первые этапы развития: Курс лекций / А.М. Руткевич. – М.: Инфра-М; Форум, 1997. – 352 с.
6. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Зигмунд Фрейд; Подг. изд. М.Г. Ярошевский. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Наука, 1991. – 456 с. – (Классики науки).
7. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой // Малое собрание сочинений / Зигмунд Фрейд. – СПб.: Азбука-классика, 2010. – С.907–990.
8. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности // «Я» и «Оно». Труды разных лет. Кн.2: пер. с нем. / Зигмунд Фрейд. – Тбилиси: Мерани, 1991. – С.5–174.

* * *

УДК 1(47)(091)

Анатолій Мелешук, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна, м. Дніпропетровськ

Роль православ'я і католицизму у здійсненні релігійного синтезу в історіософії Володимира Соловйова

Розглядається відношення Володимира Соловйова до проблеми протиріч між православ'ям і католицизмом та можливості їх об'єднання у Вселенську християнську релігію. А також, кореляція пріоритетів між Східним та Західним християнством на шляху до їх об'єднання.

Ключові слова: православ'я, католицизм, церква, історіософія.

Анатолій Мелешук. Роль православ'я і католицизму в здійсненні релігійного синтезу в історіософії Володимира Соловйова

Рассматривается отношение Владимира Соловьёва к проблеме противоречий между православием и католицизмом, и возможности их объединения во Вселенскую христианскую религию. А также, корреляция приоритетов между Восточным и Западным христианством на пути их объединения.

Ключевые слова: православие, католицизм, церковь, историософия.

Anatoliy Meleshchuk. The role of Orthodoxy and Catholicism in the religious synthesis in the historiosophy of Vladimir Solov'yov

The relationship of Vladimir Solov'yov to the problem of contradiction between Orthodoxy and Catholicism is explored, and the possibility of consolidation in the Universal Christian religion. And also, the correlation of priorities between Eastern and Western Christianity in the way of their association.

Keywords: Orthodoxy, Catholicism, Church, historiosophy.

Проблема протиріч між православ'ям та католицизмом є безперечно актуальною як на світовому рівні, так і для України зокрема. Починаючи з другої половини XIV ст. значна частина українського населення, яке традиційно сповідувало Східне християнство, потрапила до складу Польського королівства для якого традиційним було католицизм. Так були закладені протиріччя, що призвели до дискримінації українського – православного населення, до численних повстань та воєн за право на вільне виявлення релігійних переконань.

Історія демонструє також і спроби вирішення релігійних протиріч, прикладом чого може бути унія 1596 року в Бресті, але всі вони не мали успіху. Більш того, Берестейська унія призвела до виникнення ще однієї церкви – Української греко-католицької, або уніатської. І на сьогоднішній день значна частина населення України, здебільшого західних областей сповідує як католицизм, так і православ'я. Тож, проблема співвідношення Східного і Західного християнства є актуальною для України.

Об'єктом дослідження даної статті є історіософія російського філософа Володимира Соловйова.

Предметом дослідження буде аспект історіософської моделі Соловйова який стосується ролі релігії в історичному процесі, а зокрема відношення до протиріч між Східним і Західним напрямками християнства.

Метою статті є з'ясування відношення Володимира Соловйова до проблеми розколу християнства на католицизм і православ'я, та його бачення подальших шляхів існування цих напрямків. Зазначена мета обумовила постановку наступних завдань:

- 1) дати оцінку релігії в історіософії В.Соловйова;
- 2) з'ясувати бачення сутності розколу 1054 р. та історичної ролі Східного і Західного християнства;
- 3) проаналізувати кореляцію схильності Соловйова від православ'я до католицизму, її причини та сутність.

Базою для написання даної статті слугують філософські праці В.Соловйова «Читання про Боголюбовство» [9], «Три сили» [7], «Філософські начала цілісного знання» [8] та «Історія і майбуття теократії» [5] написаних на різних етапах еволюції його творчості.

Серед найбільш ґрунтовних досліджень по даній проблематиці слід відзначити праці В.Ф. Марцинковського [2], А.Меня [3] та Л.Мюллера [4]. Останній дуже влучно охарактеризував відношення В. Соловйова до трьох напрямків християнства, наголошуючи на поєднанні в його світогляді елементів як православ'я, католицизму так і протестантизму. Проте, існуючі дослідження не висчерпують всієї складності проблеми.

Важливе місце проблема протиріч між католицизмом і західництвом посідає в історіософії російського філософа Володимира Соловйова, чий досвід може бути використаний в умовах нашого сьогодення для знаходження компромісного і толерантного способу вирішення міжконфесійних непорозумінь.

Для Соловйова релігія була активним і чи не найголовнішим чинником історичного поступу, метою якого є досягнення загальної єдності людства у всіх сферах його буття і перш за все – релігійні. Процес активної взаємодії між історією і релігією яскраво відображений в одній з головних робіт Соловйова «Читання про Боголюбовство» [9]. В ній автор зв'язує воедино різні сфери філософського знання, проектує вчення про Софію на історичний процес. Згадаємо, що відповідно до концепції

історіософії Соловйова, джерелом історичного поступу є не закони матеріального світу, а надприродне, абсолютне начало – Бог, адже відправною точкою філософії Соловйова є православний ідеалізм. Соловйов називає три іпостасі Бога – дух як абсолютна потенція, ідея (Логос, або Слово) і душа (Софія). Відповідно до цього розуміється і християнський символ Трійці: Бог–отець – безособова божественна воля, Бог–син – її прояв і Святий Дух – світова душа, або ж «Софія» [8, с.255].

Поява християнства не тільки сполучає людину і Бога, воно підводить людство близько до здійснення всесвітнього історичного ідеалу – єдності людства в єдиному Богові. Тепер людство є Церква, тобто живе Боголюдське тіло, а Церква може бути встановленою тільки на основі повного синтезу західної і східної культур (що і відбувається в перші століття християнства). Проте, єдність християнського людства була недовгою. Передумови церковного розколу, що відбувся в 1054 р. проявилися вже в IX столітті, і носили характер не догматичний, а швидше політичний. Але головна причина – суперечність між релігійними підвалинами Сходу і Заходу, що були згладжені першими століттями християнства, але згодом знову дали про себе знати.

На думку Соловйова, «Софія є ідеальне, здійснене людство, вічне, що проявляється в цільній божественній істоті, або Христі» [9, с.149]. Людство бачиться тут Соловйову не просто єдиним, а єдиним організмом: «як божественні сили утворюють один цільний, безумовно універсальний і безумовно індивідуальний організм живого Логосу, так всі людські елементи утворюють такий же цільний, разом універсальний і індивідуальний організм – необхідне здійснення і вмістилище першого – організм вселюдський, як вічне тіло Боже і вічна душа світу» [9, с.149].

В результаті боговтілення людство з'єдналося з божественним началом і утворило Церкву, але це не стало кінцевим пунктом історії. В поняття Церкви, як і в поняття Царства Божого, Соловйов вкладає ідею безперервного внутрішнього розвитку, прогресу, і для досягнення ідеалу зробити належить ще немало: «теперішнє земне існування Церкви відповідає тілу Ісуса під час Його земного життя (до воскресіння), – тілу, хоча воно і виявляє в окремих випадках чудові властивості (які і Церква тепер властиві), але взагалі тілу смертному, матеріальному, не вільному від всієї немочі і страждань плоті, – бо вся неміч і страждання людської природи сприйняті Христом; але як в Христі все немічне і земне поєднане у воскресінні духовного тіла, так повинно бути і в Церкві, Його вселюдському тілі, коли вона досягне своєї повноти» [9, с.193]. Шлях до усунення «всього немічного і земного» лежить через вільне підкорення людської волі Богу. Соловйов вважає, що Церква, як і Христос, піддалася троякій спокусі:

1. Спокуса духу, коли заповіді Христа розуміються лише як зовнішній закон і не можуть перетворити душу людську. Перед цією спокусою не змогла встояти Римсько–Католицька Церква, що поставила собі в обов'язок насильницьке привернення в християнство, адже визнання необхідності застосування насильства і обману в ім'я Христа є фактично визнання недієвості істини в світі.

2. Спокуса розуму, результатом якої стало виникнення протестантизму. Спочатку для протестантів особистий розум був лише критерієм правильності розуміння Священного Писання, а потім став джерелом релігійної істини. Рационалізм привів людину до нового типу світогляду: «...сутність його полягала у визнанні, що розум людський не тільки самозаконний, але що він дає закони і всьому існуючому в області практичній і суспільній» [9, с.193].

3. Спокуса матеріальним началом. Людина не змогла подолати низьке, природне в самій собі і тому припустила, що саме матеріальне начало лежить в основі всього. Так на зміну рационалізму приходять матеріалізм і емпіризм.

Соловйов вважає, що Схід зумів встояти перед трьома спокусами (на відміну від Заходу). Та на відміну від слов'янофілів, до числа яких його інколи відносять, Соловйов не зупиняється на схваленні православ'я і знаходить його недоліки. Схід «зберіг істину Христову; але, зберігаючи її в душі своїх народів, Східна церква не здійснила її в зовнішній дійсності, не дала їй реального виразу, не створила християнської культури, як Захід створив культуру антихристиянську» [9, с.199]. Причину цього Соловйов бачить у нерозвиненості в православ'ї людського начала, і головне: «ця недосконалість, залежна від слабкості людського начала (розуму і особи), могла бути усунена тільки з повним розвитком цього останнього, що і випало на долю Заходу». Таким чином, Схід і Захід покликані, на даному етапі заповнювати недосконалість один одного, паралельно шукаючи шлях для майбутнього зближення.

Ідея єдності всесвітньої історії, під яку в «Читаннях про Боголюдство» була підведена онтологічна база, ставила Соловйова перед необхідністю відповісти на практичне питання: які сили в сучасному йому світі реально сприяють справі загальнолюдського єднання? Звичайно, філософ насамперед звернув свій погляд на Росію – країну, в якій жив і якій відводив в «Трьох силах» [7] велику істотну роль у втіленні в життя історичного ідеалу. Проте, всі надії на національне самозречення дуже скоро завалилися: Росія не поспішала стати на шлях, вказаний Соловйовим. Філософ стає ще й публіцистом, що критикує російську дійсність і що бачить в історії своєї країни по суті лише два світлі моменти: покликання варягів і петровські реформи.

Так відбувається значний перелом в оцінці Східного та Західного християнства, від захопленості чистотою православного напрямку, яку можемо ясно побачити в ранніх творах Соловйова (і що сильно зближувало його позицію в філософії історії з позиціями ранніх слов'янофілів) філософ поступово переходить до критики православ'я і навіть перегляду неспхального відношення до католицизму. Тут буде доречно привести вислів А.Ф. Лосева про особливості еволюції філософії Соловйова: «стрункий філософський світогляд, майже цілком знищений їм самим в результаті нещадного викриття візантійсько–московської практики, не міг утриматися навіть із зверненням до католицизму. І хоча воно все ще залишалося у філософа до останніх днів в його теоретичній філософії, але в області соціально–історичних і церковно–політичних переконань загинуло раз і назавжди» [1, с.145]. Зазначимо, що звернення до католицизму стало швидше не причиною, а слідством описаних вище змін в світогляді Соловйова. Філософ намагається тепер в католицизмі знайти зачатки майбутньої вселенської єдності. Він навіть починає частково виправдовувати те, в чому раніше дорікав римській церкві, – не в останню чергу саме апології Рима присвячена робота «Історія і майбуття теократії» [5].

Зокрема, Соловйов виправдовує ухвалення католиками догмату «filioque». Філософ стверджує, що константинопольський символ, до якого було додане «filioque», у той час ще не був текстом, який би остаточно склався, і ряснів величезним числом різних тлумачень. Тому іспанська церква, яка першою узаконила «filioque», зовсім не вважала його доповненням або зміною первинного символу. Соловйов змальовує ті історичні умови, які зробили введення нового догмату бажаним для іспанської церкви, і додає, що положення про «filioque» не було оголошено ересною ні на одному з Вселенських соборів.

Соловйов встає також на захист догмату про непогіршеність папського авторитету, посилаючись на те, що він не був офіційно засуджений вселенською церквою. На думку Соловйова, «коли справа йде про відомі вчення католицької церкви, то ... потрібно вирішувати питання по суті і засуджувати ці вчення не по мірі їх новизни, а у міру їх незгоди з істинною християнством, вічною в своїй суті, а в окремих частях такою, що поступово розкривається і стверджується повчальними актами вселенської церкви» [6, с.1–27].

Соловйов вимагає від людини активної історичної творчості, взаємодії, співпраці з Богом. Для того, щоб з'єднатися з Божеством, людина повинна пройти три ступені:

- 1) добровільне підкорення Богу як верховному джерелу влади;
- 2) свідоме визнання дії Божої як істинного авторитету;
- 3) самостійна участь у дії Божій, «жива порада з Богом».

Завдання кожної людини – шлях вгору по цих сходинках, безперервна боротьба зі злом в собі, постійне самовдосконалення.

Ідеальна людина, людина майбутнього повторить шлях Христа і сумістить в собі три сутності – священницьку, царську і пророчу: «як вмістилище реальної божественної основи світу, як носій святині і великої тасмниці Божої (богонароджуючого або богоматеріального начал – тіла Божого) людина є священник Всевишнього; як володар єдиної свідомості, яка дає йому силу, владу всім низьким творінням, він є цар світу; нарешті, має в собі духовну свободу самовизначення і через те покликаний до внутрішнього етичного спілкування з Божеством, він є пророк грядущої досконалості» [6, с.1–27]. В сучасному християнському суспільстві священницька влада найбільш розвинена в римському католицизмі. Зразком царської влади Соловйов вважає російську державність, а їх об'єднання повинне привести до відновлення пророчого дару, який, втім, співвідноситься у Соловйова з протестантизмом.

Філософ говорить про необхідність синтезу трьох начал, причому під синтезом розуміється, перш за все, об'єднання перших двох під егідою римського Папи. Даний аспект надзвичайно важливий, оскільки подібне об'єднання має на меті добровільне підкорення православного Сходу папській владі. Але, реалії тогочасної Росії не давали надії на будь-яке зближення між Сходом та Заходом, а тому, в 90–ті роки Соловйов відмовляється від свого теократичного ідеалу, переконавшись в його штучності і явному розходженні з історичним поступом.

Отже, в історіософії Володимира Соловйова релігія є важливою складовою історичного процесу яка проходить власний шлях становлення задля привнесення до вселюдського духовного начала Софії божественного Логосу. Але цей процес не є миттєвим і потребує часу та зусиль з боку людства. Спочатку Соловйов був переконаний, що провідною силою в відновленні первинної, органічної єдності релігії стане Православна Церква, і ця позиція наблизила філософа з представниками слов'янофільського напрямку. Та життєві обставини й розчарування через бездіяльність і залежність православ'я від самодержавства, призвели до переходу Соловйова на позиції католицизму (за деякими свідченнями Соловйов перед смертю перехрестився в католицизм). В Західному християнстві мислитель побачив могутню силу, що здатна до дій і попри свої недоліки вона зможе стати провідником у здійсненні ідеї вселенського об'єднання християнства. В цьому, зокрема, проявляється універсалізм філософії Соловйова попри ситуативне наближення до позицій західницького чи слов'янофільського напрямків.

Ця стаття розкриває фрагмент складної моделі історіософії Володимира Соловйова і може бути використана в подальшому, ба-

гаторанному її дослідженні, а також з'ясуванні співвідношення ідей Соловйова зі слов'янофільством та західництвом.

Список використаних джерел

1. Лосев А.Ф. Владимир Соловьев и его время / А.Ф. Лосев. – М.: Прогресс, 1990. – 720 с.
2. Марцинковский В.Ф. Владимир Соловьев и Евангелие / В.Ф. Марцинковский. – М.: Протестант, 1991. – 63 с.
3. Мень А. Русская религиозная философия: Владимир Сергеевич Соловьев / А.Мень // Мировая духовная культура. Христианство. Церковь. – М., 1997. – С.411–426.
4. Мюллер Л. Владимир Соловьев и католицизм / Л.Мюллер // Славяноведение. – 1996. – №2. – С.48–53.
5. Соловьев В.С. История и будущее теократии (исследование всемирно-исторического пути к истинной жизни) / Соловьев В.С. Собрание сочинений / под ред. С.М. Соловьёва, Э.Л. Радлова. Фототипич. / В.С. Соловьев. – Брюссель, 1966. – Т.4. – С.243–639.
6. Соловьев В.С. Мифологический процесс в древнем язычестве / В.С. Соловьев // Собрание сочинений в 12 т. – Брюссель, 1966. – Т.1–2. – С.1–27.
7. Соловьев В.С. Три силы / В.С. Соловьев // Собрание сочинений в 12 т. – Брюссель, 1966. – Т.1. – С.227–240.
8. Соловьев В.С. Философские начала цельного знания / В.С. Соловьев // Собрание сочинений в 12 т. – Брюссель, 1966. – Т.1. – С.250–406.
9. Соловьев В.С. Чтения о Богочеловечестве / В.С. Соловьев // Собрание сочинений в 12 т. – Брюссель, 1966. – Т.3. – С.3–181.

* * *

УДК 168.522 Камю

Катерина Река, аспірант кафедри історії філософії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Філософське осмислення людини у спадщині А.Камю

Досліджено питання філософського розуміння людини у спадщині А.Камю. З'ясовано смисложиттєві проблеми людського буття, його достеменність та сенс.

Ключові слова: абсурдна людина, бунт, свобода, сенс життя, філософське самогубство.

Катерина Река. Філософское осмысление человека в философии А.Камю

Проанализированы вопросы философского осмысления человека в наследии А.Камю. Рассмотрены смысловые проблемы человеческого бытия, его подлинность и сущность.

Ключевые слова: абсурдный человек, бунт, свобода, смысл жизни, философское самоубийство.

Katerina Reeka. Philosophical understanding of man in philosophy A.Camus

The article is about the question of philosophical reflection on human heritage A.Camus. In this work was found life purport problems of human existence, its authenticity and meaning.

Keywords: absurd person, revolt, freedom, meaning of life, philosophical suicide.

Актуальність теми даного дослідження аргументовано цілою низкою аспектів. У сучасний період, позначений складністю і неоднозначністю політичних та економічних процесів у країні та світі, нагромадженням суперечностей, що не дістають пояснення традиційним раціональним способом, особливої актуальності набуває проблема смислу буття людини. Виникає багато конфліктних ситуацій як у житті суспільства загалом, так і в житті окремої людини, які неможливо збагнути, спираючись винятково на раціоналістичні концепції. Людина прагне до осмисленого існування, вона має не втратити себе, а мусить шукати і віднаходити власну суб'єктивну позицію, наповнювати сенсом її унікальність. Увесь комплекс проблем, пов'язаних із людським існуванням, потребує історичного, культурологічного й літературного, безперечно, докладного аналізу, бо життя людини досить часто проходить непомітно, і за весь період свого існування вона навіть не встигає зрозуміти чому і для чого жила. Один із шляхів, що дає можливість компенсувати стан занепокоєності свідомості, пропонує європейська «філософія абсурду» – напрям філософії, що розглядає людину в контексті її неминучих стосунків зі світом, глухим до її запитів щодо смислу буття і ворожим її індивідуальності. Осмислення цього становища породжує «абсурдну свідомість» – нетипову форму мислення, яка фіксує абсурд існування через розуміння і відчуття особистістю втрати або незнаходження себе. Необхідно розмірковувати над цими питаннями, адже вони надто важливі і для самої людини, і для соціуму загалом.

Значний внесок в дослідженні проблеми абсурду належить російським і українським філософам. Різні аспекти постановки проблеми абсурду в сучасній західній думці, пов'язані з відчуженням людини, не-реалізованістю її призначення, феноменом смисловтрати, розглянуто у

філософських працях І.Бичка, К.Долгова, З.Какабадзе, Є.Коссака, Д.Кука, Н.Маньковської, Б.Маркова, Б.Парахонського, М.Поповича, А.Саті, В.Табачковського, Т.Тульчинського, Н.Хамітова, С.Фокина. Теоретичною основою даної проблеми є дослідження філософського доробку праць про спадщину А.Камю Дмитра Наливайка «Метафізика абсурду й етика гуманізму», який визначає головним і єдиним об'єктом роздумів у спадщині А.Камю – людину, її свідомість, місце і долю у світі, поведінку у різних життєвих ситуаціях, тим самим визначаючи форму мислення філософа, як есеїстичну [8]. Самарій Великовський у вступній статті «Проклятые вопросы Камю» досліджує безпосередньо всю спадщину філософа і визначає її як «трагедію метафізичного прозріння» [1,с.10], де вихідним принципом постає модель призначення людини як особистості у світі [1]. Особливо предметними є праці філософів, які займалися дослідженням філософії абсурду – Ю.Давидова, Р.Москвіної, К.Райди, де різнобічно окреслюється їхній зв'язок з європейською гуманістичною традицією та кризою її основоположних цінностей.

Мета дослідження полягає в тому, щоб всебічно осмислити розуміння моделі людини у спадщині А.Камю.

Письменницька доля Камю склалася щасливо, тобто його творчість досить швидко знайшла розуміння у сучасників, спершу на батьківщині, а потім і далеко за її межами. Порівняно невелика за обсягом, творча спадщина філософа неоднорідна за складом: в одній своїй частині вона належить філософії, в іншій – літературі. Втім, хоч автор «Міфу про Сізіфа» був філософом і письменником, провести чітку демаркаційну лінію між його філософськими й літературними творами неможливо, бо вони складають внутрішню цілісність, про яку слушніше сказати, що вона належить і до філософії, і до літератури [2,с.5].

Однак, Альбера Камю прийнято зараховувати до екзистенціалістів і вважати його, разом із Сартром, одним із найвизначніших представників західної літератури. Правда, сам Камю цю приналежність відкидав і навіть заявляв, що його творчість є скоріше запереченням екзистенціалізму. Одним з основних положень у філософії Камю є поняття абсурду, докладний аналіз якого представлено в «Міфі про Сізіфа».

Філософські ідеї Альбера Камю в основному зосереджувалися навколо проблеми людини та її місця в світі, духовної витримки людини, що потрапила у вир подій та обставин і втратила контроль. Саме тому проблема людини посідає чільне місце у спадщині мислителя, а світоглядні позиції тісно пов'язані з громадсько-політичною та літературно-філософською діяльністю.

Філософія Камю, принципово орієнтована на людину, намагається вирішити завдання пошуку гідних умов існування людини в природному і соціальному світі з урахуванням реалій ХХ століття. Його моральні цінності базуються на солідарності, покликані стати еквівалентною заміною християнським цінностям, сформованих на любові до ближнього. Камю намагався показати, що в світі, без Бога, можлива гуманістична мораль, позбавлена безмірності релігійних догматів і покликана зменшувати, по можливості, кількість зла у світі. Так як однією з головних вимог автора до власного філософування була вимога не випускати з поля зору реалії конкретного життя, а також скромність і ясність, можна зробити висновок, що це завдання актуальне й досі.

Визначаючи призначення людини та її місце у світі, абсурдність її буття, для Камю головним залишилось розуміння самоцінності та неповторності кожної людини приреченої на непорозуміння та самотність. Проголошуючи абсурдність дійсності в «Міфі про Сізіфа», А.Камю осмислює людину, котра не змиряється з такою дійсністю і кидає виклик абсурдові, при цьому усвідомлюючи, що подолати його зможе, адже «для людини без шор немає видовища прекраснішого, ніж свідомість у двобої з дійсністю [5,с.53]. Тобто, сенс людського життя, а точніше відсутність сенсу людського життя в А.Камю, осмислюється через відчуженість людини у світі. Мислитель стверджує, що абсурд (що до відсутності сенсу життя) повинен сприйматися людиною, але таке сприйняття абсурдності зовсім не означає підкорення – воно, навпаки, змушує людину вдаватися до бунту. А.Камю у своєму вченні про відчуженість людини у світі вбачав своє гуманістичне покликання в тому, щоб допомогти людині, яка перебуває у розпачі та відчаї, зберегти життя. Осмислюючи проблематику людини у А.Камю, слід наголосити на наступних моментах: по-перше, багаторазові спроби людини у пошуках сенсу життя у різні історичні епохи не дали на це відповіді, тому А.Камю осмислює абсурд як поняття всеохоплююче і таке, що повинно сприйматися людиною без пояснення. По-друге, бунт як позитивне вираження абсурду для А.Камю, в якому людина, усвідомлюючи абсурдність сенсу свого існування, залишається сама собою, не втрачаючи своєї гідності, любові та щедрості.

Абсурд – це одночасно і прокляття людини, яке вона повинна постійно долати, і фундаментальна умова її існування, яке належить невинно підтримувати, щоб бути постійно у формі, і активний протест перед обличчям самого абсурду. Спираючись на ці три значення слова «абсурд», людина засуджує самогубство, – це свідчить про примирення зі своєю проклятою долею, але в той же час самогубство, як і бунт, є ігноруванням людиною ворожих богів [7,с.88].

Питання про сенс життя постає, як правило, несподівано, і якщо не знаходиш на нього позитивної відповіді, то мимохіть приходить думка про «безглуздість повсякденної метушні», і тоді з'являється почуття абсурду. «Почуття абсурду може вдарити в обличчя будь-кого на закруті

байдуже якій вулиці» і те, що здавалося нам досі ясним і саме собою зрозумілим, породжує тепер сумнів (адже я й раніше питав себе: навіщо я живу? але одразу відповідає: – щоб вирости дорослою людиною, мати хорошу роботу, сім'ю, дітей, потім онуків, бути від того щасливим і померти у глибокій старості), – тепер думки мої, розбуджені почуттям абсурду, йдуть у іншому напрямі: «Буває так, що лаштунки завалюються. Встаючи щоранку, трамвай, чотири години роботи в конторі або на заводі, харчування, сон і так майже щодня – в понеділок, вівторок, середу, четвер, п'ятницю, суботу – в одному й тому ж ритмі стелеться цей шлях, який долається частіше за все без особливих труднощів. Але одного разу постає питання: «навіщо...» [3, с. 79–80].

Усвідомивши абсурдність життя, людина повинна прожити не як можна краще, а пережити як можна більше, тобто, важливим є досвід, який накопичила людина. Камю в гротескній формі, вдаючись до іронії, зображує людину-авантюриста, яка за кількістю власного досвіду б'є всі рекорди і здобуває приз у вигляді власної моралі. Правила гри для людини, на думку Камю, зводяться до одного – протистояти світу, як можна частіше. Єдиною перешкодою в цьому мислитель вбачає передчасну смерть.

Людина абсурду сміливо дивиться в обличчя смерті, ясно уявляючи її невідворотність, сповнена бадьорості грає свою роль в світовій драмі, сценарій якої невідомий, насолоджуючись безперервним потоком «теперішніх моментів» і в цьому, власне, і вбачає, свій ідеал. І, навпаки – духовний світ середньовічної людини, пронизаний страхом тління. Вона свідомо відмовляється від краси і щастя, через те, що з ними пов'язані біль і страждання. Дух людини, і, це дуже важливо, скутий постійним очікуванням смерті, огидними картинами тління, та ідеєю всезагальної рівності перед смертю [9, с. 88]. Камю проголошує: «Поза людським розумом немає абсурду. Отже, разом зі смертю зникає й абсурд, як і все інше. Але абсурду немає і поза світом. «Абсурд існує лише в людському всесвіті», і, виникає він із протистояння людської свідомості нерозумному й та недовісному світові, із усвідомлення закинутості в цей світ її минулості. «Якби я був деревом чи твариною, – пише Камю, – проблема сенсу зникла б зовсім, бо я став би частиною цього світу» [3, с. 105].

У своєму знаменитому «Міфі про Сізіфа» Камю пристрасно аналізує людське життя, заперечує можливість його сенсу. Сама можливість продовження абсурду для Камю є бунтом проти нього. З трепетною повагою він описує долю Сізіфа, котрий раз за разом безкінечно викочує камінь на безжалісно-слизьку вершину: «В результаті довгих і розмірених зусиль у просторі без неба, у часі без початку і кінця, мета досягнута. Сізіф дивиться, як за лічені мить камінь скочується до підніжжя гори, звідки його знову доведеться піднімати на вершину. Він спускається вниз. І кожної миті, спускаючись із вершини, він вищий за свою долю» [11, с. 306].

Отже, відповівши на питання про сенс життя визнанням загальності абсурду, Камю вибирає не самогубство, а життя в абсурдному світі. Тому що «самогубство – це погодженість із власними межами» [4, с. 260]. Камю не бажає бути обмеженим межами; бо погодитися з цим – значить, підкоритися долі, а це для нього категорично неприйнятно.

Є ще одна причина, яка руйнує волю до самогубства – інстинкт самозбереження. «У прихильності людини до світу є щось сильніше, ніж усі біди світу. Тіло бере участь у рішенні не менше за розум, і воно відступає перед небуттям. Ми звикаємо жити задовго до того, як звикаємо мислити» [4, с. 226].

Філософське самогубство – філософія абсурдності людського буття – є для Камю подоланням проблеми – можливість поєднувати повстання проти абсурдного життя і примирення з життям. Але філософське самогубство виводить людину за межі філософії. Зміна свідомості призводить до зміни буття. Більше того, зміна буття відбувається одночасно зі зміною свідомості [11, с. 217].

У «Міфі про Сізіфа» Камю розглядає і проблему абсурдної творчості. Ця проблема в його світогляді та філософії має особливе значення. Жити в абсурдному світі без віри і надії, без життєвих перспектив, без історичного оптимізму не тільки важко, безрадісно, але і майже неможливо. Якщо не знайти чогось такого, щоб з лишком компенсувало всі витрати абсурдного життя, тоді єдиним виходом буде припинення життя. Саме завдяки творчості, думка може впоратися зі смертю духу. Французький мислитель, виявляє серйозний інтерес до питань естетики абсурду, розм'якує про можливість створення абсурдного роману. При цьому Камю доходить думки, що «щастя і абсурд – діти однієї і тієї ж матері – землі. Вони нерозлучні» [6, с. 108]. Альбер Камю розглядає абсурд не як висновок, а як початок попередніх дій. Він прагне не просто констатувати сам факт абсурду, акцентує увагу на тих наслідках до яких він призводить. Для Альбера Камю естетична категорія «творчість» є «абсурдною радістю», а трагедія, що «починається з моменту пізнання», переростає і визначається феноменом щастя.

В «Людині абсурду» філософ ставить перед дослідниками питання: «Ким же є насправді людина абсурду?» [3, с. 115]. І сам відповідає на нього: «Це та, яка нічого не робить для вічності й не заперечує її» [3, с. 115]. Спершу людина абсурду віддає перевагу відвазі і здоровому глуздові, її свідомість «тіліна», в бунті для неї немає майбутнього, людина абсурду продовжує творити свої діяння в «часовому просторі свого життя». Саме в цьому її суть, її місце в суспільстві. Для того, щоб проілюструвати свою теорію, Камю присвячує цілий нарис трьом типам людини абсурду. На основі персонажів Дон-Жуана, актора та завойовника, які відображають

три типи метафізичної поведінки, ставлячи під сумнів основи всіх моральних цінностей і всіх речей. Камю робить висновок, що людина, яка усвідомлює абсурд, віднині прив'язана до нього назавжди. У розумінні А. Камю, абсурдна людина, це людина, яка знаходиться в конфлікті зі світом, з оточуючими і з самою собою. Абсурд світу виявлявся у ганебній бідності людини, що змушувала жити на межі людяного і нелюдяного, в беззахисності людини перед судовою владою і суспільством загалом (як у романі «Сторонній»), у відсутності будь-якого осмислення життя і тієї справи, яку робить людина (як в есе «Міф про Сізіфа»), а також в повній безглуздісті життя, підсумком якої в будь-якому випадку з'явиться смерть (як у п'єсі «Калігула»). Автор у своїх творах розглядає всі ці лики абсурдного існування людства, показує, як кожен з героїв сприймає своє становище в цьому світі, який знаходить вихід і чи знаходить взагалі.

Таким чином, на переконання Камю, єдиний шлях подолання абсурду – активний спротив йому, який допомагає людині повернути гармонію буття, подолати його відчуженість і абсурдність. У протилежному випадку абсурд затягує людину у безвихідь, знищує сенс її існування.

Також проблема абсурдного світу й абсурдної людини знаходить глибоке й неоднозначне тлумачення в романі Камю «Сторонній», який є центральним твором першого етапу творчості письменника, «етапу абсурду», за його визначенням. Наріжним каменем концепції буття, яку автор розгортає в романі, є поняття відчуженості (що підтверджується й назвою твору) та абсурдності, які у Камю взаємопов'язуються і взаємозумовлюються. Саме відчуженість людини від світу й людей породжує відчуженість абсурдності життя, котре, виникнувши, в свою чергу дедалі більше поглиблює і загострює відчуженість, доводячи особистість до духовного й морального виснаження і змертвіння [2, с. 16].

«Роби, що належить, і хай буде, що буде». Це відоме прислів'я насправді відображає суть філософської творчості Камю, яке досить чітко і зрозуміло було сформульоване ним під час виголошення Нобелівської промови восени 1957 року. Як відомо, видатну нагороду і широке визнання автор отримав, коли йому було всього 44 роки. Ця промова була присвячена не проблемам літератури, не турботам і бідам творчої інтелігенції, і не ядерній чи якійсь іншій загрози. Головна його увага, якою він хотів залучити весь освічений світ, була зосереджена і присвячена принципам поведінки кожної людини в світі. Це була не урочиста промова, доречна при врученні такої високої відзнаки – Нобелівської премії. Його виступ – це тривога, адресована всьому людству, звернена водночас до Заходу і Сходу, до віруючих і невіруючих, до бідних і багатих. Цей виступ по суті став підсумком його філософського розуміння місця і ролі людини у світі, який він сам собі підбив (в січні 1960 р. А. Камю загинув в автокатастрофі).

Свобода особистості є однією з основних цінностей моралі філософа. Вона виступає як внутрішня духовна свобода, яка виражається зовні в діяльності щодо подолання неабсолютності та утвердження солідарності з іншими людьми. Свобода, в розумінні Камю, ніколи не була савіллям: це розумна свобода, пошуки людиною можливого поля дій в задалегідь даних умовах, обумовлених зовнішніми чинниками. В абсурдному циклі свободи – це насамперед різна ступінь звільнення людини від затмарюваних його свідомість ілюзій. Можна бачити, що свобода Мерсо практично дорівнює нулю, він до самої смерті не робить спроб свідомих дій, та й робота свідомості у нього починається тільки у в'язниці. Калігула, що переплутав свободу зі савіллям, використовує її лише для руйнування, яке, врешті-решт, губить і його самого. Сізіф, що мінє свою «установку свідомості» від відчаю до радості, проходить величезний шлях створення внутрішньої свободи, яку можна кваліфікувати як крок до подолання неабсолютності, на підставі якої можна рухатися далі, до виходу з абсурду.

Отже, моральні цінності у філософії Альбера Камю являють собою традиційні гуманістичні постулати, що групуються навколо солідарності як еквівалента християнської любові до ближнього, позбавленої безмірності останньої, і об'єднані поняттям «опосередковані заходи» і сполучають їх в якусь «горизонтальну» єдність, позбавлену ієрархії і підпорядкування. Відтак, світська гуманістична мораль Камю здатна виконувати регулятивні функції в суспільстві для людей, які не беруть основних положень тієї чи іншої релігії.

Людина, згідно Камю, не повинна боятися абсурду, не повинна прагнути його позбутися, тим більше, що це просто неможливо, оскільки абсурдний світ пронизує все людське буття. Швидше навпаки, людина повинна діяти і жити так, щоб відчувати себе щасливою в цьому абсурдному світі.

Абсурд є вираження крайньої напруги абсурдної людини, яка проголошує єдину істину – виклик. Саме абсурд доводить до свідомості людини, що сфера її життя і діяльності – це справжнє, а не минуле і не майбутнє, що стає підставою повної свободи людини: смерть і абсурд є тут принципами єдиного обґрунтованої свободи. У цьому сенсі абсурдна людина є протилежністю людині, яка змирилася зі своїм становищем. Людина не повинна ніколи ні з чим миритися, вона повинна вести постійну боротьбу за себе, за свою свободу, за те, щоб залишатися такою, якою вона є в даний час. Вона повинна жити вільним і повноцінним життям зараз, тут, а не в якомусь примарному та ілюзорному далекому і ніколи не виправдовуватися майбутнім. Камю підсумовує, що найбільша радість – почувати себе живим на цій грішній, але прекрасній землі.

Абсурд, за А. Камю, вчить людину дивитися на світ з відкритими очима, не скоряючись долі. Щоб робити життя яскравим, треба, перш за все, його бачити. Бачити, що в світі немає і не може бути ніякої надії. Людина повинна усвідомлювати, що вона живе тільки сьогодні і ніякого завтра, ніякого майбутнього в неї немає. Якщо воно і буде, то вже не у неї, а у тих, хто приїде після неї, але й для них це майбутнє стане лише теперішнім. Тому треба жити сьогодні, в теперішньому часі, діяти в цьому світі сьогодні.

Людське життя постає в творчості А. Камю в абсурдному вимірі, що пов'язано з констатацією невідворотної втрати сенсу людського існування, взятого щодо матеріального, нескінченного світу. «Від долі не можна втекти і сховатися, але гідність справді мужньої і відповідальної особи в тому, що вона не відвертається від нестримної правди, але кидає виклик хаосу... і наперекір всьому продовжує жити» – зазначає С. Великовський [1, с. 80]. Стверджуючи безперспективність пошуку сенсу у світі як такому, А. Камю знаходить цей сенс у людині, яка є особисто відповідальною за власні дії: «я продовжую вважати, що на цьому світі немає вищого сенсу. Але я знаю, що дещо в ньому все ж має певний сенс, і це – людина, тому що вона – єдина істота, яка шукає цей сенс».

Розглядаючи проблему людини у філософії А. Камю, ми визначили, що він відстоював філософські принципи, де головна увага зосереджувалася на концепції людини, її свідомості і знаходженні свого місця в світі. Також ми визначили, що сенс людського життя, а точніше його відсутність у А. Камю, осмислюється через відчуженість людини у світі, тому мислитель й стверджує, що абсурд повинен бути сприйнятий людиною, але таке сприйняття абсурдності не означає підкорення, воно навпаки змушує людину вдатися до бунту. Камю належить до тих явищ історії світової культури, яких ми потребуємо і будемо потребувати, завжди щоб зрозуміти самих себе [10, с. 130].

Список використаних джерел

1. Великовський С. «Проклятые вопросы Камю» // Камю А. Избранное. – М.: Правда, 1990. – С. 5–37.
2. Камю А. Вибрані твори: Сторонній: Повість; Чума: Роман; Падіння: Повість / А. Камю. – Київ: Дніпро, 1991.
3. Камю А. Миф про Сізіфа / А. Камю // Вибрані твори: у 3 т. / упоряд. О. Жупанський; автор післямови Д. Наливайко; пер. з фр. – Харків: Фоліо, 1997. – Т. 3: Есе.
4. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Сумерки богов. – М., 1989. – 398 с.
5. Камю А. Миф о Сизифе. Философия. Политика. Искусство. – М., 1990.
6. Камю Альбер Творчество и свобода: Статьи, эссе, записные книжки / Камю Альбер. – Москва, 1990.
7. Мунье Э. Надежда отчаявшихся: Мальро. Камю. Сартр. Бернонос / Пер. с фр. и примеч. И. С. Вдовиной. – М.: Искусство, 1995.
8. Наливайко Д. С. Метафізика абсурду й етика гуманізму // Камю А. Чума. – Харків: Фоліо, 2006. – С. 3–26.
9. Паскаль Б. Мысли // Максими / Ф. де Ларошфуко. – Москва: Художественная литература, 1974. – С. 111–186. – (Библиотека всемирной литературы; Т. 42; Серия первая).
10. Попович Мирослав. Альбер Камю / Мирослав Попович // Вікно в світ. – 2000. – № 1. – С. 130–138.
11. Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини та її меж: Навчальний посібник зі словником / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова; Під ред. Н. Хамітова; НАНУ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – 2-ге вид., перероб. та доповн. – Київ: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.

* * *

УДК 141:130.2

Татьяна Чернигова, Україна, м. Харків

Велика перевага любові у філософії життя М. Метерлінка

У філософських есе художника можна відчутти та побачити етико-естетичну еволюцію у світлі християнського світовідчуття, а саме, з точки зору присутності у його творах християнської символіки, інтерпретації ним заповідей Божих та бачення Бога. В основі філософії життя М. Метерлінка, його етичних та естетичних поглядів в концепції людини та природи ми знаходимо зв'язаність з християнськими принципами та цінностями.

Ключові слова: М. Метерлінк, філософія життя, любов, душа, Бог, християнські заповіді любові, духовне життя.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Татьяна Чернигова. Великое преимущество любви в философии жизни М. Метерлинка

В философских эссе художника можно ощутить и узреть этико-эстетическую эволюцию в свете христианского мироощущения, а именно, с точки зрения присутствия в его произведениях христианской символики, интерпретации им заповедей Божьих и видения Бога. В основе философии жизни Метерлинка, его этических и эстетических взглядов в концепции человека и природы мы находим сопряженность с христианскими принципами и ценностями.

Ключевые слова: М. Метерлинк, философия жизни, любовь, душа, Бог, христианские заповеди любви, духовная жизнь.

Tetyana Chernigova. Big advantage of love in philosophy of M. Maeterlinck

In philosophic essays of M. Maeterlinck we see his philosophy of life, where the main place takes soul and love to God and to people. In essays of Maeterlinck we see the ethical and aesthetical evolution of the Belgian philosopher's worldview and his entire heritage was in line with basic ideas of Christianity. Ethical and aesthetical ideas of M. Maeterlinck and his mystic ethics were relevant at his time.

Keywords: M. Maeterlinck, philosophy of life, love, soul, God, christian laws of love, spiritual life.

Цель статьи: показать, как Метерлинк изображает человеческую душу в период духовного кризиса и как он пытается найти выход из этого кризиса, показать, как он изображает высшую христианскую добродетель – любовь и какое место занимает понятие любви в христианстве и в творчестве М. Метерлинка.

Для этого необходимо решить следующие задачи: раскрыть, какие мотивы являются составляющими понятия любовь в творчестве М. Метерлинка и показать место понятия любви в его философии.

Творчество Мориса Метерлинка (1862–1949) – самого яркого представителя символизма в драматургии, создателя суггестивной драмы, мистика-идеалиста, лауреата Нобелевской премии по литературе (1911) – предстаёт сегодня как классика эпохи XIX–XX вв.

Главным для Метерлинка всегда была человеческая душа. То, как меняются его персонажи, указывает на эволюционное развитие духовного мира самого Метерлинка и позволяет признать ведущей тенденцией этой эволюции усиление значимости оптимистически-нравственного компонента, с одной стороны, и «наращивание» (или высвобождение) аксиологического потенциала религиозности, – с другой.

Н. Минский, переводчик произведений М. Метерлинка, говорит, что многие знают его как автора трагедий, но немногие знают как философа. Минский не считает его пессимистом, а наоборот даёт ему прозвище «Счастливый». Метерлинк действительно, был счастливым человеком и прославлял счастье, как В. Соловьёв – добро, он хотел поделиться с миром своими секретами счастья и сказать, что счастливый человек достоин почёта и уважения и счастье доступно всем.

В наследии Мориса Метерлинка, через его поразительно цельную, яркую, уникальную символически-образную систему, проступают две грандиозные концепции – философия смерти (как антагониста жизни), которая раскрывается через категорию трагического и философия жизни, которая раскрывается через категорию прекрасного.

Философия жизни М. Метерлинка построена на философии любви, ибо любовь – это Бог, а Бог – это любовь, без Бога нет жизни на земле.

В 1986 году М. Метерлинк написал эссе «Сокровище смиренных», заглавие которого критик Ансельма Гейне считает признанием христианского догмата «блаженны нищие духом» [5, с. 27]. Метерлинк призывает отойти от пассивного молчания, которое является отражением «сна, смерти или небытия» [3, с. 11] и вступить на путь деятельного молчания, когда душа способна познать себя и услышать другую душу. Метерлинк черпает свет из глубин мистического ужаса, из фатализма, отрицающего смысл жизни, призывая человека стать на путь добра и любви, который поможет очистить душу от страстей и пороков. В этом эссе Метерлинк говорит, что душа, которая никогда не молчала, не имеет лица. Он вспоминает пословицу: «Слово – серебро, молчание – золото, или, вернее было бы сказать: слово принадлежит времени, молчание – вечности» [3, с. 9]. В «Сокровище смиренных» Метерлинк говорит о мистической морали души, о том, что душа должна видеть внутренний мир другого,

быть снисходительным к поступкам другого, уметь прощать и делать добро. Надо не ждать, пока смерть «великая примирительница» придет, и мы тогда упадём на колени и подадим знак прощения «освобожденной душе» [3,с.32]. Метерлинк призывает нас сначала найти божественное в себе, чтобы затем увидеть божественное в других. Философ пишет, что Иисус Христос, читая низкие мысли фарисеев, окружавших расслабленного из Копернаума, сумел увидеть за их низкими мыслями свет: «Разве Бог может удержаться от улыбки, глядя на самые важные наши проступки, – как улыбаются при виде играющих на ковре щенят? И чем был бы Бог, если бы Он не улыбался?» [3,с.33].

Каждая душа должна будет дать отчёт Судье, которого нельзя подкупить. Метерлинк считает, что глубокая внутренняя жизнь души делает душу прекрасной и способной любить: «Любить так, – это быть перед другим таким, каким быёшь перед Богом. Любить так, – это приблизиться так близко к Богу, что ангелы завладеют вами. Любить так, – это украшать вдвоём одну и ту же душу, которая становится, наконец, единственным ангелом, о котором говорит Сведенборг. Но истинная любовь делает ненужным прошлое и создаёт при своём приближении неистощимое будущее доброты без несчастья и слёз. Любить так, это – освободить свою душу и стать таким же прекрасным, как освобождённая душа» [3,с.125].

З.Венгерова пишет, что в этом эссе мы видим пробуждение религиозного сознания, приближение к постижению божественной цели мира. Она полагает, что здесь сделан поворот от позитивизма к религии, но считает, что Метерлинк не доходит до религиозной истины, «а останавливается на мистической морали» [4,с.38], заключающейся в первооснове души, которая не удаляет нас от жизни, а помогает понять смысл бытия, идя тропой любви и добра.

Н.Минский говорит, что каждый художник – судья мира, и все его произведения – ответ на вопрос, каким он видит Творца и творение, а Метерлинку мир казался «цветущим садом, земным эдемом» [6,с.2]; Метерлинк – адвокат Вселенной и он выносит хвалебно-восторженный, благословляющий «приговор» Творцу и творению.

В дальнейших произведениях Метерлинка происходит эволюция в его мировоззрении, он ищет ответ на вопрос о смысле жизни и смерти. В «Сокровище смиренных», философ читает нам проповедь о деятельном молчании, в котором умирают страсти, душа очищается прощением обид и рождается любовь, которая дарит освобождение и делает нас богоподобными. Это учение можно сравнить с посланием Апостола Павла к Филиппийцам, где он призывает всех к смирению и кротости и говорит о том, отрада любви – пример Христа – величие через смирение: «...имейте одни мысли, имейте ту же любовь, будьте единомышленны; ничего не делайте по любопытствию или по тщеславию, но по смиреноумию почитайте один другого высшим себя. Не о себе только каждый заботься, но каждый и о других» [1,Флп.2:2–4]. О любви Апостол Павел говорит: «Если я говорю языками человеческими, а любви не имею, то я – медь звячущая или кимвал звучащий. Если имею дар пророчества, и знаю все тайны, и имею всякое познание и всю веру, так что могу и горы переставлять, а не имею любви, – то я ничто. И если я раздам всё имение мое и отдам тело мое на сожжение, а любви не имею, нет мне в том никакой пользы» [1,1Кор.13].

В эссе «Мудрости и Судьбе» (1898) Метерлинк считал, что человечество должно быть счастливым, и каждый человек должен выработать свою собственную идею о счастье. Метерлинк призывает не к самопожертвованию, а к самопознанию. Все проблемы справедливости, морали и любви разрешаются по мере роста души человека, если он будет жить постоянно накануне открытия великой истины.

Метерлинк призывает бороться с низшими страстями и говорит, что по мере восхождения души на некоторую высоту, человек сможет видеть свет: «Свет, как он ни нежен по своей природе, единственное в мире, что почти не теряет силу перед лицом бесконечности. То же самое происходит с нашим душевным светом, когда мы созерцаем жизнь с некоторой высоты» [3,IV,с.5].

Добрая воля способна победить Рок. Даже смерть будет плакать в доме добрых иначе, чем в доме злых. Вспомним, как плакал Иисус, когда фило Лазарь, которого Он воскресил силой своей любви. По мнению философа, мудрость помогает человеку перенести страдание и легко и превратить его «в нежность, в снисходительность, в улыбку терпения» [3,гл.XII,с.138].

Девиз Метерлинка: «Доброта и прощение властвуют над будущим» [3,гл.XIII,с.140]. Метерлинк говорит, что «те, которые знают, в сущности ничего не знают, если они не обладают силою любви, ибо истинный мудрец не тот, кто видит, а тот, кто видя как можно дальше, любит людей как можно глубже. Видеть и не любить, значит смотреть в темноту» [3,гл.XIII,с.140]. Евангелие от Луки говорит: «Но вам, слушающим, говорю: любите врагов ваших, благотворите ненавидящим вас, благословляйте проклинаящих вас и молитесь за обижающих вас» [1,Лк.6:27–28].

Метерлинк сравнивает мудрость Сократа и Христа (при встрече с прелюбодейной женщиной) и говорит, что это разная мудрость, и движения она будет делать разные. Разум, по его мнению, порождает справедливость, а мудрость порождает доброту, которая ценится ещё больше. В разуме нет любви, а мудрость – это и есть любовь. Так рассуждает Метерлинк. «А любовь – самая божественная форма бесконеч-

ного». И вместе с тем, он считает её наиболее человеческой. И Метерлинк задаёт себе вопрос: «Быть может, следует поэтому сказать, что мудрость есть победа разума божественного над разумом человеческим?» [3,гл.XXIX,с.157]. И не разум, а любовь он называет тем сосудом, в котором хранится истинная мудрость. Он приводит нам в пример разум Христа, который умел подчиняться и потому совершил героический акт. Писатель предлагает такую схему мудрости: в кругу мудрости – разум и любовь, пришедшие, после длительной борьбы, к соглашению. Любовь помогает человеку совершенствоваться с той минуты, когда он полюбил другого человека: «Любовь питает мудрость, а мудрость питает любовь: они образуют круг света, в центре которого любящие обнимаются с мудрыми» [3,гл.XXXI,с.158].

Иов, которому Бог сначала всё дал, а потом всё забрал по просьбе сатаны, показал нам пример настоящей веры: он только поблагодарил Бога за всё и сказал: «Бог дал, Бог отобрал – да будет благословенно Его святое имя, а Марк Аврелий, быть может, сказал бы: «Если мне не дано более любить тех, кого я любил больше всего, то это, без сомнения, для того, чтобы научить меня любить тех, кого я до сих пор любил недостаточно» [3,гл.XLII,с.171].

Кто же для Метерлинка Бог? «Душа, без сомнения, не что иное, как наиболее прекрасное желание нашего интеллекта, а Бог, быть может, в свою очередь, не что иное, как самое прекрасное желание нашей души» [3,гл.XXXIII,с.160]. Самым полезным он считает познание самого себя, а главной задачей – нравственное спасение. Метерлинк приводит пример из Евангелия: «Разве раскаявшийся разбойник не был спасён не только в смысле христианства, но в самом совершенном смысле этого слова? Однако он в тот же час должен был умереть; но он умер вечно счастливым, потому что в последние минуты жизни был любим, и потому что существо беспредельно-мудрое сумело показать ему, что душа его не была бесполезна, что она также была добра и не прошла по земле незамеченной...» [3,гл.XXXIV,с.163]. Метерлинк говорит, что Бог спас нравственно этого разбойника и его очищенная душа ушла в Царство Небесное.

По мнению Метерлинка, человек должен подчинять своё сознание и разум божественному инстинкту, инстинкту души, «которая всегда есть судья очищения и света» [3,гл.XXVI,с.155].

Счастье же Метерлинка заключалось в его внутреннем «я». Метерлинк трактует евангельскую заповедь любви к Богу и к ближнему по-своему: «Есть нечто ещё лучшее, чем любить ближнего, как самого себя, это любить самого себя в ближнем» [3,LXX,с.204].

«Праведник может обещать себе лишь одно, – то, что рок настигнет его при совершении поступка любви или справедливости» [3,гл.LXXVI,с.214]; и ещё: «Наше счастье в итоге зависит от нашей внутренней свободы. Свобода эта растёт, когда мы делаем добро, и умаляется, когда мы делаем зло» [3,гл.LXXVI,с.214]. Метерлинк полагает, что самими щедрыми являются не те, которые всегда дают.

Он различает два вида добродетели: 1) шумная, 2) тихая и молчаливая, но заботящаяся о своём очаге. Метерлинк советует быть менее гордым, но верным, обращать внимание на тех, кому хуже, и помогать им. Счастье он находит в молчании и полагает, что только духовно бедная душа жалуется на Рок. Человек гордый, тщеславный, претенциозный, испытывающий страх, не может любить. Эпиктет, Марк Аврелий, Антонин Благочестивый никому не высказывали жалоб, потому что «им не казалось, что они таят в себе нечто неслыханное и непостижимое» [3,гл.CX,с.272]. Только любящая душа идёт к цели» [3,гл.CX,с.272].

И свою мысль о том, что любовь – это не что иное, как любовь, он подтверждает: «Только любя, мы научаемся любить» [3,гл.CXII,с.277]. Философ советует начать с себя, – и тогда мы сможем открыть в том, кого мы полюбили то, что есть в нас самих. Он советует не придавать значения суеи и несовершенствам, «ибо то зло, которое в нас, с особой терпимостью относится к чужому злу» [3,гл.CXIV,с.280].

Итак, главное, – это любовь. Метерлинк постоянно говорит о ней в «Мудрости и судьбе» и пишет, что многие разбитые жизни обязаны своими несчастьями тщеславной любовью к развалинам. Он пишет: «В глубине блаженства любви, как на дне смиренной жизни праведника, которому случай не хотел улыбнуться, неизменны и неподвижны только справедливость, доверие, благожелательство, искренность и великодушие. Любовь придаёт этим светлым точкам несколько более блеска, и вот почему надо искать любви. Великое преимущество любви заключается в том, что она открывает наши глаза на многие и кроткие истины. Великое преимущество любви заключается в том, что она даёт нам случай любить и боготворить в одном существе то, чего мы не подумали бы и не смогли бы любить и боготворить в тысяче существ, – в том, что она таким образом расширяет наше сердце на будущее время» [3,гл.CXVII,с.283].

Метерлинк приходит к выводу, что достаточно самому любить, чтобы познать все радости прекрасной любви. Если два человека любят друг друга, то более счастлив тот, кто больше любит, ибо он никогда не бывает жертвой ошибок. Но даже, если вы не познали любви, достаточно вести благородную жизнь без зависти, без злопамятства, без ненужной печали. Можно быть счастливым в радости окружающих вас людей. Этот гимн о любви тоже подобен гимну о любви Иоанна Богослова, где Господь даёт ему Заповеди о любви к Богу и к ближнему. «Бог – есть любовь, и пребывающий в любви пребывает в Боге, и Бог в Нём» [1,1Ин.4:16], и

дальше: «В любви нет страха, но совершенная любовь изгоняет страх, потому что в страхе есть мучение. Боящийся несовершен в любви» [1, Ин. 4:18–19]. Бог дал нам заповедь Свою: «Да любите друг друга» [1, Ин. 13:34].

Ми же хотим підвести итог под сказанным Метерлинком и сказать, что себя человек начнет познавать, когда он начнет познавать Бога, а Бога он начнет познавать, когда с каждым ближним будет поступать так, как поступил бы Бог, а Бог никого не наказывает, он всех любит, ибо Ему дорого каждое его творение и поэтому, только отдавая мы приобретаем. Истина – в Боге, а Бог – это любовь.

В эссе «Сокровище смиренных» и «Мудрость и Судьба» Метерлинк возводит на пьедестал главную христианскую добродетель – любовь, как якорь к спасению, поет гимн любви, который очень близок гимну о любви Апостола Павла. Считая себя атеистом, Метерлинк, тем не менее, призывал человека вести духовную жизнь, воспитывать в своей душе христианские добродетели, и мы видим эволюцию в его творчестве. Главными мотивами, составляющими суть его мистической морали и понятие – любовь являются:

1) различать судьбу внешнюю и внутреннюю, вести внутреннюю жизнь; 2) деятельное молчание к страстям мира, созвучное православному учению «исихизм», но в первом случае, молчание – диалог душ, а во втором – диалог с Богом. 3) самопознание через прощение врагов и любовь к ним, мудрость, которая поможет понять, что врагов нет; 4) покориться судьбе (хотя у Метерлинка здесь имеется в виду не только покорность – как смирение, но и идея счастья, что в явном виде не присуще христианскому мироощущению); 5) простоту, кротость и смирение 6) мудрость и доброту; 7) отсутствие зависти; 8) отсутствие печали; 9) покаяние в грехах; 10) мудрость души ставит выше разума; 11) уравновешенность духа; 12) верить в науку и прогресс (это, пожалуй, самый «гуманистически-светский» принцип); 13) бескорыстие; 14) святость, которую можно стяжать не только в пустыне, но и в соприкосновении с людьми; справедливость, доверие, благожелательность, искренность и великодушие 15) подражать святым: видеть всех святыми; 16) всегда помнить о Боге, который всегда тебя видит и слышит; 17) воспитывать в себе безусловную любовь – высшую добродетель, которая принесет душе долгожданную свободу и сделает её красивой и здоровой.

Таким образом, у нас есть основания увидеть в Метерлинке христианского мыслителя. «Мудрость и судьба» содержит духовно-философскую глубину, представляя определённую ценность и может служить значительным вкладом в учение о заповедях любви и добра, оказав существенное влияние на духовное развитие, как поколения своего времени, так и нашего.

Глубочайшая философичность пьес Метерлинка, искреннее личностное содержание прозаических произведений – размышлений свидетельствуют о масштабности и оригинальности его многогранного таланта. Наследие Метерлинка не охватить «единым взором», о нем хочется сказать, что оно бездонно и необъятно, и каждое поколение находит в нем что-то созвучное своему времени, а это значит, что вышедшее из-под пера Метерлинка – лирика, драматурга, мистика, философа, моралиста, психолога, провидца – актуально всегда.

Бельгиец Морис Метерлинк принадлежит всему миру, всему человечеству – его творчество обращено к каждому, не потерявшему способность чувствовать, сопереживать, рассказывать.

Список использованных источников

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – М.: Российское библейское общество, 2002.
2. Метерлинк Морис. Полное собрание сочинений: в 6 т. / Морис Метерлинк; [пер. А.Кайранского, В.Ореховой; 2-е изд.]. – М.: Изд. В.М. Саблина, 1903–1911, 1907. – Т.1: Драммы. – 312 с.
3. Метерлинк Морис. Полное собрание сочинений: в 6 т. / Морис Метерлинк; [пер. А.Кайранского, В.Ореховой; 2-е изд.]. – М.: Изд. В.М. Саблина, 1903–1911, 1911. – Т.3: Сокровище смиренных. Мудрость и судьба. – 285 с.
4. Венгерова З. Литературные характеристики / Метерлинк как художник и мыслитель. – С-Петербург, 1905.
5. Гейне А. Биография-характеристика. – С-Петербург: Изд-во С-Петербург, 1912.
6. Минский Н. Морис Метерлинк. Биографический очерк // Метерлинк М. Полное собрание сочинений: в 4-х т. – Пб.: Маркс, 1915.

* * *

УДК 141.1(315) «652»+92 9Конфуций

Михайло Новак, аспірант кафедри культурології та кіно–телемистецтва, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Луганськ

Ши Цзин та Шу Цзин як авторитетні джерела у вченні Конфуція

«Конфуцій наставляв у «Каноні співів», у «Каноні історії», у ритуалах і музиці». Розглядаються трактування Ши Цзин та Шу Цзин у вченні Конфуція. Розглядаючи це Конфуцій спирається до давніх джерел перетворюючи їх в основу знань, дотримання ритуалу пов'язаний с традиціями доконфуціанської доби. Автор розглядає Ши Цзин та Шу Цзин як авторитетне джерела на які спирається Конфуцій в своїх вченнях. А також перетворення давніх китайських вчень у класичну Китайську філософію.

Ключові слова: Ши Цзин, Шу Цзин, ритуал, музика, учитель, вірш.

(Продовження. Початок у вип.72)

Михайло Новак. Ши Цзин и Шу Цзин как авторитетные источники в учении Конфуция

«Конфуций наставлял в «Каноне песнопений» в «Каноне истории» в ритуалах и музыке». Рассматривается толкование Ши Цзин в учении Конфуция. Рассматривая это, Конфуций опирается на древние источники, превращая их в основу знаний, соблюдение ритуала связан с традициями доконфуцианского времени. Автор рассматривает ши цзин как авторитетный источник на которое опирается Конфуций в своих учениях. А также преобразование древнекитайских учений в классической Китайской философии.

Ключевые слова: Ши Цзин, Шу Цзин, ритуал, музыка, учитель, стихи.

Mihaylo Novak. Shi Jing and Xu Jing as authoritative sources in the teachings of Confucius

«Confucius taught in «Canon chants» in «Canon of History» in rituals and music». In the article sensitive Shi Jing in the teachings Konfutsyya. Looking at it that Confucius relies to ancient sources ix transforming the basis of knowledge, observance of ritual associated with traditions dokunfotsianskoyi day. Author of this Article Think of Shih Ching as the authoritative source on which relies Confucius in his teachings. As well as converting ancient Chinese scientists in classic Chinese philosophy.

Keywords: Shi Jing, Xu Jing, ritual, music, teacher, poem.

Розділ 3, вірш 20

子曰、關雎樂而不淫、哀而不傷。

Учитель сказал:

– [Гімн] «Зустріч нареченої», будучи радісною, непристойна, будучи сумною, не ранила.

Це мова йде про першу пісню з «Ши цзин».

Розділ 3, вірш 23

子語魯大師樂、曰、樂其可知也、始作、翕如也、從之、純如也、繼如也、舞如也、以成。

Учитель говорил лускому «старшому наставникові» (тайши) про музику так:

– Музыка – її можна знати! Коли починають грати, то нібито злито. Коли дають музиці свободу, то вона стає єдиною, світлою, тягучою. І так закінчують.

Розділ 7, вірш 5

子曰、甚矣吾衰也、久矣吾不復夢見周公。

Учитель сказал:

– О, як я ослаб: я вже давно не бачу уві сні Чжоу–гуна Чжоу–гун – Мав величезний авторитет у Конфуція і його учнів, у їх уявленні він був людиною високих моральних і розумових якостей.

Розділ 7, вірш 15

子曰、飯疏食、飲水、曲肱而枕之、樂亦在其中矣、不義而富且貴、於我如浮雲。

Учитель звертався до загальнонародної мови, коли розповідав про «[Книгу] віршів» і «[Книгу] історії», і виконував обряди завжди загальнонародною мовою.

Розділ 8, вірш 3

曾子有疾、吾門弟子曰、啓予足、啓予手、詩云、戰戰兢兢、如臨深淵、如履薄冰、而今而後、吾知免夫、小子。

Коли Цзен–цзи захворів, він покликав своїх учнів і сказав їм:

– Подивіться на мої ноги, подивіться на мої руки! У «[Книзі] Віршів» сказано: «Будь обережний! Ніби ти на краю безодні, ніби йдеш ти після тонкого льоду». Віднині я тільки зрозумів, як уникнути напастей, мої учні!

Розділ 8, вірш 8

子曰、興於詩、立於禮、成於樂。

Учитель сказав:

– Надихайся «[Книгою] віршів», спирайся на Правила, удосконалюйся музикою.

Розділ 9, вірш 26

子曰、衣敝緼袍、與衣狐貉者立、而不恥者、其由也與、不佞不求、何用不臧、子路終身誦之、子曰、是道也、何足以臧。

Учитель сказав:

– У рваному халаті на старій ваті може не соромитися стояти поряд з одягненим у лисячу або снотову шубу, мабуть, тільки Чжун Ю! У «[Книзі] віршів» сказано: «Не заздрить, не підлабузнюється, хіба не може бути добрим?»

Цзи Лу постійно повторював цей вірш, і Учитель сказав:

– Це нормально, чи варто за це хвалити?

Розділ 13, вірш 5

子曰、誦詩三百、授之以政、不達、使於四方、不能專對、雖多、亦奚以為。

Учитель сказав:

– Хоча він і прочитав триста віршів «Ши цзин», якщо йому передати [справи] управління державою, він не впорається з ними. Якщо його посли в сусідні країни, він не зможе самостійно відповідати на питання. Яка користь від того, що він стільки прочитав?

Конфуціанство розглядало «Ши цзин», правдиві збори китайської поезії, не як твір художньої творчості, а передусім як втілення ідей про моральну поведінку й управління державою.

Розділ 14, вірш 43

子張曰、書云、高宗諒陰、三年不言、何謂也、子曰、何必高宗、古之人皆然、君薨、百官總已以聽於冢宰三年。

Цзи Чжан сказав:

– У «[Книзі] історії» сказано, що Гао-цзун

Учитель сказав:

– Чому тільки Гао-цзун? Так поступали всі довні. Коли помирав правитель, то всі чиновники впродовж трьох років слухали накази першого радника.

Гао-цзун – один з правителів династії Ін.

Розділ 16, вірш 13

陳亢問於伯魚曰、子亦有異聞乎、對曰、未也、嘗獨立、鯉趨而過庭、曰、學詩乎、對曰、未也、不學詩、無以言、鯉退而學詩、他日、又獨立、鯉趨而過庭、曰、學禮乎、對曰、未也、不學禮、無以立、鯉退而學禮、聞斯二者、陳亢退而喜曰、問一得三、聞詩、聞禮、又聞君子之遠其子也。

Чень Кан запитав у Бо Юя (сина Конфуція):

– Чи є що-небудь особливе, про що ти чув (від батька)?

Той відповів:

– Ні.

Якось раз Учитель був один.

Я пробігав у цей час по двору, і він запитав мене: «Ти вже учив Вірші («Ши цзин»)»?

Я відповів: «Ще немає».

Тоді він сказав: «Якщо ти не учитимеш Вірші, у тебе не буде нічого, про що говорити».

Тоді я пішов і став учить Вірші.

Іншим разом Учитель знову був один.

Я пробігав у цей час по двору.

Він запитав мене: «Ти вже учив Правила («Ли»)»?

Я відповів: «Ще немає».

Тоді він сказав: «Якщо ти не учитимеш Правила, у тебе не буде нічого, на чому затвердитися».

Тоді я пішов і став учить Правила.

Ось про ці дві речі я і чув від нього.

Чень Кан вийшов і радісно сказав:

– Я запитував про одне, а дізнався відразу три: про Вірші, про Правила і про те, як благородний чоловік відноситься до свого сина.

Переклад Н.И. Конрада (див. [Конрад, 1977, с.414]) до слів: «Чень Кан вийшов «Можливий дослівний переклад кінця фрази: «...дізнався, як благородний чоловік далекий від сина».

Розділ 17, вірш 9

子曰、小子何莫學夫詩、詩可以興、可以觀、可以羣、可以怨、邇之事父、遠之事君、多識於鳥獸草木之名。

Учитель сказав:

– Молоді люди, чому ви не вивчаєте «Ши цзин»? «Ши цзин» може надихнути, розширити світогляд, зблизити з іншими людьми, навчити, як стримувати своє невдоволення. [З нього дізнаєшся], як потрібно в дома служити батьку, а поза домом – государеві, а також назви тварин, птахів, трав і дерев.

Крім прямих посилань, у тексті Лунь Юй можна виділити опосередковані посилання на Ши цзин.

Розділ 7, вірш 19

子曰、我非生而知之者、好古敏以求之者也。

Учитель сказав: «Я не народився зі знаннями. Я отримав їх завдяки любові до старовини і наполегливості в навчанні».

Розділ 8, вірш 15

子曰、師華之始、闢雎之亂、洋洋乎盈耳哉。

Учитель сказав:

– Коли головний придворний музикант [царства Лу] Чжи починає виконувати пісню і коли закінчується ода «Крики чайок», як пестять слух приємні звуки!

Розділ 9, вірш 8

子曰、鳳鳥不至、河不出圖、吾已矣夫。

Учитель сказав:

– Фенікс не прилітає, кінг – дракон з малюнком на спині з річки не з'являється, боюся, що все закінчено.

Фенікс – міфічний птах, втілював благоденство і високий рівень моралі в державі. За переказами, фенікс з'являвся в правління Шуня, його спів чули також при чжоуском У-вані. Кінг – дракон з малюнком на спині – міфічна істота, що нібито жила у воді, також втілювала благоденство і високий рівень моралі в державі. За переказами, кінг-дракон з'явився в Хуанхе при Фе-сі. На спині цього коня – дракона знаходився малюнок, який був відтворений Фе-сі і дістав назву ба-гуа (вісім триграм). Згідно традицією, вони були використані Фе-сі для створення «І цзин».

Неповага юнікса або коня – дракона означала, що державою править людина з низьким рівнем моралі. Тому Конфуцій і говорить, що він втратив надію здійснити свої задуми.

Розділ 9, вірш 14

子曰、甚矣學道、難於正、難於得也。

Учитель сказав:

– Лише після того, як я повернувся в Лу з Вей, музика була виправлена, оди і гімни були впорядковані.

Конфуцій повернувся в Лу в 484 р. до н.е., коли йому було вже 69 років, і саме тоді, навчений досвідом і знаннями, він, як свідчить традиція, зайнявся редагуванням канонів («Юе цзи» і «Ши цзина»).

Розділ 10, вірш 10

鄉人飲酒、杖者出、斯出矣、鄉人儻、朝服而立於阼階。

Коли жителі [його] громади збиралися на церемонію розпивання вина, він вставав лише після того, як вийдуть люди похилого віку. Коли жителі [його] громади виганяли злих духів, то він у парадному одязі стояв на східній частині ганку.

«Жителі общини» – в тексті: сян жень, досл. «жителі сяна», сян – найменування одного з типів общини. Хуан Цичун трактує сян в його сучасному значенні «повіт», звідси сян жень – «правитель повіту»: «When the prefecture minister was hosting the drinking ceremony». [Хуан]. Церемонія розпивання вина здійснювалася у зв'язку з повноліттям членів общини і одночасно найбільш шанованих її членів. Зазвичай відрізнялася щедрим уживанням.

«Виганяли злих духів» – П.С. Попов переклав цей обряд як «обряд отогнання пошесті»: «Обряд відігнення пошесті здійснювався волхвом, який накидав на себе ведмежачу шкуру з чотирма золотими очима, одягнений був у чорний камзол і червону спідницю із списом в одній і щитом в іншій руці і в цьому наряді, у супроводі народу, вирушав по кімнатах шукати духів зарази і виганяв їх. Незважаючи на те що цей давній звичай близький до забави, проте при здійсненні його були присутніми в парадному одязі з поваги, а по інших, тому, що, побоюючись потривожити духів предків і демонів, хотіли, щоб вони, завдяки заступництву своїх нащадків, залишалися покійними» [Попів]. Обряд здійснювався в третьому місячному місяці кожного року [Хуан].

Розділ 11, вірш 1

子曰、先進於禮樂、野人也、後進於禮樂、君子也、如用之、則吾從先進。

Учитель сказав:

– Відносно ритуалу і музики наші предки були недосвідченими людьми, нащадки ж є благородними мужами. Якщо я застосовуватиму їх, я піду за предками.

Ці слова Конфуція коментатори тлумачать по-різному. Мабуть, Конфуцій, говорять, що предки відносно ритуалу і музики були недосвідченими людьми, такому визначенню надавав позитивний сенс. Це означало, що предки суворо наслідували одвічні, первинні принципи стосунків між людьми. «Тому Конфуцій заявляє, що він іде за предками в застосуванні ритуалу і музики.

Розділ 11, вірш 5

南容三復白圭、孔子以其兄之子妻之。

Нань Жун постійно повторював слова про білу яшму.

Учитель віддав йому в дружини дочку старшого брата.

«Слова про білу яшму» – це уривок з гімну «Повчання правителів» розділу «Великі оди» в «Ши цзині»: Якщо з вадою біла яшма жезла, Тут би шліфівка виправити ваду допомогла; Якщо ж в слові твоєму виявилася вада, Щоб ти не робив, але слова виправити не міг [Ши цзин, с.380].

Розділ 14, вірш 13

子路問成人、子曰、若臧武仲之知、公綽之不欲、卞莊子之勇、冉求之藝、文之以禮樂、亦可以為成人矣、曰、今之成人者何必然、見利思義、見危授命、久要不忘平生之言、亦可以為成人矣。

Цзи Лу запитав, кого можна назвати досконалою людиною.

Учитель відповів:

– Якщо [з'єднати] розум Цзан Учжуна, безкорисливість Гунчо, хоробрість Чжуан-цзю з Бянь, майстерність Жань Цю, додати [знання] Правил і музики, то може вийти досконала людина.

[Подумав небагато] і додав:

– Але навряд чи такою має бути людина. Досконалою людиною можна назвати того, хто віддає перевагу боргу над вигодою, ризикує життям, зіткнувшись з небезпекою, пам'ятає про свою обіцянку, навіть у скрутні часи.

Розділ 14, вірш 42

子華磬於衛、有荷蕢而過孔氏之門者、曰、有心哉、華磬乎、既而曰、鄙哉、硤硤乎、莫己知也、斯已而已矣、孫則厲、撻則揭、子曰、果哉、末之難矣。

Учитель якось під час перебування його в [царстві] Вей бив у кам'яний гонг.

Одна людина, що несла на плечі кошик з травою, проходила якраз повз ворота. Він сказав:

– Як тяжко на серці в того, хто б'є в кам'яний гонг!

Ще трохи [послухавши], сказав:

– Ці удари, як стук каменів, що падають, народжують тривогу: ах, нікому не зрозуміти мене.

Ну, і нехай нікому не зрозуміти тебе! [Як мовиться]:

«...глибокий – я в одязі пройду по ньому, а крейда – край сукні тоді підніму».

Учитель сказав [про цю людину]:

– Вона така рішуча! Його не страхують труднощі.

Вірші з «Ши цзина», розділ «Пісні царства Вей» (цит. за [Ши цзин, с.45]).

Розділ 17, вірш 10

子謂伯魚曰、女為周南召南矣乎、人而不為周南召南、其猶正牆面而立也與。

Звертаючись до Бо-юю, учитель запитав:

– Ви читали «Пісні царства Чжоу» і «Пісні царства Шао»? Хто не читав їх, подібний до того, хто коштує мовчки, обернувшись лицем до стіни. Конфуцій називає перші вірші, що входять у «Ши цзин».

Розділ 17, вірш 11

子曰、禮云、禮云、玉帛云乎哉、樂云、樂云、鐘鼓云乎哉。

Учитель сказав:

– Коли ми говоримо про ритуал, чи маємо ми на увазі лише підношення яшми і парчі? Коли ми говоримо про музику, чи маємо ми на увазі удари в дзвони і барабани?

Цими словами Конфуцій підкреслює, що ритуал і музика не можуть бути зведених лише до формальних проявів, в зразок підношення подарунків і ударів в дзвони і барабани.

Розділ 18, вірш 9

大師聿遯齊、亞飯干遯楚、三飯鯨遯蔡、四飯缺遯秦、鼓方叔入於河、播鼗武入於淇、少師陽華碧裘入於海。

Головний музикант Чжи біг у Ци, музикант при сніданку Гань біг у Чу, музикант при обіді Ляо біг у Цай, музикант при вечері Цюе біг у Цинь, барабанщик Фан Шу віддалився на берег Хуанхе, музикант У, що грає на ручному барабані, переправився на інший берег річки Хань, помічник головного музиканта Ян і Сян, що грає на кам'яному гонгу бігли, за море.

Згідно з палацовим ритуалом, що існував у давньому Китаї, під час кожної трапези повинна була виконуватися певна музика. Музиканти іменувалися відповідно до чергової їди: «при сніданку», «при обіді», «при вечері». Три могутні патроніми царства Лу розповсюдили це «царське право» і на свої долі, і музиканти на знак протесту бігли в інші царства. А оскільки розпорядники ритуальної музики цінувалися високо, то їм не загрожувало безробіття.

Вище вказане дає підстави стверджувати, що еволюція світоглядних систем архаїчного східного суспільства в сучасній філософській системі продовжується. Конфуціанство взагалі та Лунь Юй зокрема фактично піднімається до рівня трансформації виражальних практик доконфуціанської доби в струнку філософську систему, на якій побудовано класичне східне суспільство аж до сьогодення. Викладені у «Ши цзин» замовляння у Лунь Юй піднімаються до архетипічних образів світової культури.

Список використаних джерел

1. Алексеев В.М. Китайская литература / В.М. Алексеев. – М.: Наука, 1978.
2. Алексеев В.М. Наука о Китае / В.М. Алексеев. – М.: Наука, 1982.
3. Головачева Л.И. Беседы и суждения Конфуция / Л.И. Головачева // Рубеж. – 1992. – №1.
4. Конфуций. Я верю в древность / сост и коммент. И.И. Семененко. – М., 1995.
5. Лунь Юй. Древнекитайская философия: собр. текстов в 2 т. / Юй Лунь; пер. В.А. Кривцова. 1972. – Т.1.
6. Маслов А.А. Укрощение драконов. Духовные поиски и сакральный экстаз в Китае / А.А. Маслов. – М.: «Алетейя», 2003.
7. Маслов А.А. Тайный смысл и разгадка кодов Лао-цзы / А.А. Маслов. – Ростов-н/Д.: «Феникс», 2005.
8. Парфенова Ю.В. Конфуцианство, даосизм от А до Я / Ю.В. Парфенова. – М.: Изд-во АСТ, Восток-Запад, 2007. – 320 с.
9. Переломов Л.С. Конфуций. Лунь Юй / Л.С. Переломов. – М.: Вост. лит., 1998.
10. Попов П.С. Изречения Конфуция, учеников его и других лиц: пер. с кит. с коммент. / П.С. Попов. – СПб., 1910.
11. Попов П.С. Китайский философ Мэн-цзы: пер. с кит., снабженный прим. / П.С. Попов. – СПб, 1904.
12. Рубель В.А. История средневекового Востока: темат. хрестоматия: навч. посіб. / В.А. Рубель. – 2-ге вид., стер. – К.: Либідь, 2002. – 624 с.
13. Сыма Цянь. Ши цзи (Исторические записки) / Цянь Сыма. – Шанхай, 1993.
14. Цзочжуань («Хроники Цзо с комментариями»). – Пекин: Жэньминь чубаньшэ, 1998.
15. Цзочжуань («Хроники Цзо с комментариями»). – Шанхай, 1998.
16. Цзя Жуго. Чжунго жуцзяо шихуа (Рассказы по истории китайского конфуцианства) / Жуго Цзя. – Баодин: Хэбэй дасюэ чубаньшэ, 1999.
17. Чжу Си. Сы шу чжан цзюй цзичжу («Четверокнижие» с собранием комментариев Чжу Си) / Си Чжу. – Пекин, 1989. – Т.2.
18. Chen Jinpan. Confucius as a Teacher – Philosophy of Confucius with Special Reference to Its Educational Implication / Chen Jinpan. – Beijing: Foreign Language press, 1990.
19. Creel H. Chinese Thought from Confucius to Mao Tse-tung / H.Creel. – New York: New American Library, 1960.
20. Creel H. Chinese Thought from Confucius to Mao-tsetung / H.Creel. – London: Eyre amp; Spottiswoode, 1954.
21. Fingarette H. Confucius – The Secular As Sacred / H.Fingarette. – New York: Harper and Row, 1972.
22. Hall D. Thinking Through Confucius / Hall D. and Ames, Roger T. – Albany: SUNY press, 1987.
23. Lau D.C. (translation and introduction). Confucius / D.C. Lau. – The Analects N.Y., 1979.
24. Legg J. The Chinese classics with the translation, critical and exegetical notes, prolegomena, and copious indexes / Legg J. – V.1. Confucian Analects. – L., 1893.
24. Tang Yi-jie. Confucianism, Buddhism, Daoism, Christianity and Chinese culture / Tang Yi-jie. – Washington and The University of Peking, 1991.
25. Walley A (translated and annotated). The Analects of Confucius/ A. Walley. – N.Y., 1938.

* * *

УДК 94(4УК)+211

Валентина Патерікіна, канд. філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Донбаський державний технічний університет, Україна, м. Алчевськ

Григорій Сковорода про сакральне і профане бачення світобудови

Сакральне та профане виступають двома бінарними опозиціями у рефлексії світобудови. Українське Просвітництво не залишило без уваги ці метакатегорії, зокрема Г.С. Сковорода у творах відбив протиставлення хаосу та космосу. Теорія двох натур та трьох світів є своєрідним відходом від хаосу й своєрідною спробою систематизації світоустрою.

Ключові слова: сакральне, профане, Просвітництво, дві натури, три світи.

Валентина Патерікіна. Григорій Сковорода о сакральном и профанном видении мироздания

Сакральное и профанное выступают двумя бинарными оппозициями в рефлексии мироустройства. Украинское Просветительство не оставило без внимания эти метакатегории, в частности Г.С. Сковорода в произведениях отразил противопоставление хаоса и космоса. Теория двух натур и трёх миров является своеобразным уходом от хаоса и попыткой систематизации мироздания

Ключевые слова: сакральное, профанное, Просвещение, две натуры, три мира.

Valentina Paterukina. G. Scovoroda about sacral and profane sight of the worldview

Sacral and profane are showed as a two binary oppositions in the reflexion of the world. Ukrainian Enlightenment pays attention to these metacategories. Scovoroda's writings are reflected the contrast of Chaos and space. The two natures and three worlds theory is the original leaving from Chaos and attempt of the world systematization.

Keywords: sacral, profane, Enlightenment, two natures, three worlds.

Бажання систематизувати світ притаманне «філософу без системи», як називали Григорія Савовича Сковороду. Безсистемний філософ не може вважатися таким, бо вчення Г.С. Сковорода про «три світи» і «дві натури» вже само по собі має намір упорядкувати уявлення про світоустрій. Сакральне та профане як два полюси, що утримують людське буття, втілюють упорядкування Космосу та подолання Хаосу. Григорій Сковорода через власну філософію долав хаотичність та визначення його як філософа без системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду проблеми поняття сакрального та профаного присвячені праці Мірчи Еліаде, Роже Кайноа, Патріка Труссона, В.І. Гараджи, О.В. Медведєва, В.К. Суханцевої. В цих дослідженнях визначається протиставлення сакрального та профаного, їх загальна характеристика. Період українського Просвітництва, у якому працював Григорій Сковорода, та відбиття ним спроб упорядкування всесвіту розглянутий у аналітичних розвідках М.М. Сулими, Л.В. Ушкалова.

Формулювання цілей статті. Довести, що філософські розробки Г.С. Сковорода мали на меті відійти від Хаосу. Його поділ на видиму та невидиму натуру є само по собі угамування стихії, тобто сакралізація. Виокремлення трьох світів – макрокосму, мікрокосму та Біблії свідчать про системний підхід до світобудови.

Виклад основного матеріалу. У прагненні гармонізувати життя й викристалізовується вчення про «дві натури» та «три світи». Втілюючи один з принципів сакрального – гармонізацію, Г.С. Сковорода через символи, які набувають вигляду християнського містицизму, осмислює відносини між людиною та Богом. Емоційно-вольове начало «серце» теж є своєрідним сакральним підґрунтям, яке охоплює думку, почуття, мораль, пізнання себе.

Дві натури – зовнішня (видима) та внутрішня (невидима) – як засади філософії Г.С. Сковорода теж вгамовують світ. Ця концепція двонатурності повторюється філософом неодноразово у трактатах «Начальная Дверь ко Християнскому Добронравію», «Икона Алквіадская», діалозі «Потопі Зміїноу». Невидима натура – Бог, видима натура – твар – поєднані при первинності невидимої натури. При цьому невидима натура просякає видиму й знаходиться в ній. Трактат «Икона Алквіадская» ще раз підтверджує цю думку, що світ у світі – це вічність у тлінні, життя у смерті, бадьорість уві сні, світло в пітьмі, у неправді – істина, у плачі – радість, у відчаї – надія.

Аналогічним угамуванням хаосу є теорія «трьох світів», яка повинна дати відповідь на питання: «світ – що ти є?». Макрокосм, мікрокосм і Біблія, в свою чергу, складаються із обох натур – видимої і невидимої.

У «Потопі Зміїноу» філософ досить чітко систематизує вчення про три світи. Перший з них – всезагальний, де живе все народжене, і є великий світ. Інші два – часткові й малі світи. Перший – мікрокосм, тобто світик, малий світ, або людина. Другий світ символічний, тобто Біблія. У населеному будь-якому світі сонце є його око і око це є сонце. А як сонце є голова світу, то не дивно, що людина названа – мікрокосм, тобто маленький світ. А Біблія є символічний світ, тому що у ній зібрані небесних, земних і глибинних створінь фігури, щоб вони були монументами,

які ведуть нашу думку у поняття вічної природи, прихованої у тлінній так, як малюнок у фарбах своїх [1, с.944]. Систематизуючи три світи, Г.С. Сковорода виділяє два ества – тлінне і вічне. Філософ порівнює їх із фарбою й малюнком, де перша – є тінь в образі, а друга – сила й серце, тобто нематеріальна думка і таємні начерки, фарби є наче плоть, а малюнок – як кість у тілі. Через це той, хто не розуміє малюнка, не накладе фарбу [1, с.944].

Під цими міркуваннями Г.С. Сковорода надає образам безсмертність, бо вони завжди були у свідомості художника, вони не народилися, й тому не загинуть. Вічне буття образу – нематеріальне – погоджується з матеріальним – фарбою – і тоді народжується справжнє мистецтво. Ці приклади у філософа виникають не випадково, бо він хоче класифікувати два ества: Боже і речовинне. Все світське минає, здирається як фарба. А залишається вічним невидима Божа сила.

У макрокосмі та мікрокосмі вічні образи сховані під речовиною. В символічному, або в біблійному світі зібрання створінь становить матерію [2, с.215]. Філософ систематично поділяє в цьому світі матерію і форму, плоть і дух, видимість і істину, смерть і життя, тлінне й нетлінне, чисте й нечисте. У «Баснях Харьковскія» цей розподіл розповсюджується на «Город и Село, Юность и Старость, Болъзнь и Здорова, Смерть и Жизнь, Ночь и День, Зиму и Лѣто» [3, с.170].

Бог, начало, вічність, світло є те ж саме: вони тотожні і є водночас систематичним розподілом існуючого. Плоть від природи ворожа духові – це теж розмежування філософом начала тілесного/видимого й ідеального / невидимого. «Весь Мър состоит из Двоих НАТУР. Одна Видимая, другая невидима. Видима называется Тварь, а невидимая – Бог. Сія невидимая НАТУРА, или Бог, всю Тварь пронизает и содержит» [4, с.253]. Якщо виходити з тези про сакральне як гармонію та впорядкування світу, то висновок розуміється наступний: вчення Г.С. Сковорода про три світи і дві натури є сакральним, оскільки впорядковує все існуюче.

Діалог Душі й Духа просякнутий невірою у процес творіння світу, а утвердження: «Спершу сотворив Бог небо і землю» філософ вважає брехнею [1, с.953]. Устрій Всесвіту, тобто його упорядкування, в діалозі представлений скептично. «Хай буде світло!» – але звідки світло, коли всі небесні світила з'явилися на четвертий день? І як день може бути без сонця? [1, с.953]. Філософ називає «Божою фабрикою» творіння Всесвіту, яка була запечатана й Бог відправився спочивати [1, с.953].

Зовсім радикальний вислів робить мислитель: «Біблію читати й брехню рахувати – це одне й те ж» [1, с.954]. Від імені Духа, що полемізує із Душею, Г.С. Сковорода вишукує протиріччя у Біблії. У «Потопі Зміїноу» філософ викриває їх безліч, починаючи із творіння світу, який є «сплетена із загадок і запечатана таємницями книга». Змій-спокусник плумачиться в трактаті як хитре зображення науки про Бога. Змій ховає свою сутність, як і вічність: вона є всюди і ніде її немає, тому що невидима, закриваючи свій прояв. В перекладі з грецької «дракон» означає бачити, бути прозорливим, тобто дракон/змій прозріває вічність [1, с.952]. Г.С. Сковорода надає й Біблії таку могутність видіння вічного, а відтак вона сама стає Богом.

Знак рівності філософ ставить між Біблією, Богом та змієм [1, с.952]. Хоча це змій нашіптує побрехеньки, які щоб «порахувати, потрібно чи не півроку»: і про створення світла, і про насадження саду в Едемі, який з єврейської мови перекладається як сад («сад насадив у саду»), і про те, що «Пізнав Каїн жінку свою», хоча не було на світі нікого, крім чотирьох чоловік, і про перетворення людей на соляні стовпи, і про зупинку сонця, і про звуки труб, які розвалюють мурі міста, і про дружбу вовків з віцями, і про падіння з яблунь небесних світил, і про хмари, з яких падають круп'яна каша з перепілками і протч[ая], і протч[ая] ... [1, с.954]. Під потопом, який змиває все з землі, розуміється не вода у її фізичному прояві, а ересі, чвари, марновірства, багатовір'я й різновір'я, що були виблудовані пекельною зміною пачею.

Поділення світу на добро та зло те ж є своєрідною класифікацією та спробою впорядкувати світ й знайти в ньому причину та носіїв цих протилежних засад. У Г.С. Сковорода така сакралізація відбувається через Бога, Біблію та змія.

У главі «Продолжается Суд над Змієм» цей розподіл артикулюється радикально: «Знаешь видь, что Змій есть, Знай же, что Он же и Бог есть. Лжив, но и Истинен. Юрод, но и Премудр. Зол, но Он же и благ» [1, с.958]. Всі ці антиномії належать водночас й злому, й доброму началам. Продовжуючи упорядкування світу, філософ дістається висновку, що «всяка стихія є п'ятьма», а гармонія – світло.

Тобто, не ставлячи за мету дослідження сакрального, Г.С. Сковорода логікою розвитку свого вчення приходить до узагальнень протилежності стихії й гармонії, які пов'язує із темрявою та світлом, профанним та сакральним. «Три світи» й «дві натури» гармонізують світ, а значить сакралізують й впорядковують, залишаючи темряву, стихію як прояв профаного.

Творчість Г.С. Сковорода охопила другу половину XVIII століття, коли культура бароко підходить впритул до українського романтизму. Як вся література українського бароко являє різноманітність жанрових та стильових регістрів, так і твори філософа спрямовані на релігійні, етичні, космологічні артикуляції. Бажання систематизувати, а відтак сакралізувати, світ виводить Г.С. Сковорода на вчення про «дві натури» та «три світи». Не дати світові загинути в хаосі та темряві – ось прагнен-

ня мислителя, який досліджував буття на фоні контрастів, хаотичності курйозів, напруженості, афектації бароко. Під жанровим оглядом поезія Сковороди, як відзначає Леонід Ушкалов, так само доволі барвиста. Тут є різдвяні та великодні пісні–канти, епіграми, панегірики, привітальні вірші, зокрема генетліакони (вірші на день народження), духовні та світські оди, емблематичні поезії, віршовані фабули, байки, діалоги тощо [5, с. 17]. Ця жанрова різноманітність витримана у стилі бароко, а сама характеристика бароко – рух, афектація, скасування традицій як забобонів, показ мінливості та багатогранності світу, контрастність, динаміка, антитези, бурлескність, курйозність тощо – не налаштовують на системність та угамування хаосу.

Однак, вивчаючи твори представників цього стилю, можна виокремити поділ на «Я» – особу, яка гостро сприймає світ, й на не матеріалізовані поняття, які протиставлені герою. Тобто проглядається певне упорядкування на відміну від тих творів, в яких обраний реєстр зорієнтований на профаний світ зі стихією плоті.

Варто навести приклади теми духовних кантів Дмитрія Ростовського, Єпифанія Славинецького, Тимофія Щербацького, в яких є спроба виокремити світ небесний та світ земний, у першому – кротість та смирення, а у другому – швидкоплинність життя, руйнування та смерть.

Універсальність ідей, які обговорював Климентій Зіновієв, повторює риси бароко: добро–зло, життя–смерть, молодість–старість, вади–доброчинність. В цьому проявлені контрастність та антитезисність, в яких теж визначилась структура світу.

Трактати Семена Климовського, Ісаїї Копинського акцентують виокремлення Творця – глибини чудес – від тлінної людини.

Ісаїя Копинський у дусі бароко використовує протиставлення земного й небесного, тимчасового й тлінного, віддаючи перевагу пошуку вітхи духовної у Господа.

Завершує XVIII століття, яке виносило стиль бароко, роздуми Г.С. Сковороди, з його чіткою сакралізацією світу, що втілилась у вченні про «три світи» та «дві натури».

Українське бароко, виправдовуючи назву «дивовижної перлини», залишило чудернацькі уявлення про людину, Бога, совість, життя, смерть тощо. Сакралізація проявилась у тому, що були спроби відмежування від хаосу та повернення до упорядкованості. Це вдалося у авторських творах, а народна думка виплескувала невгамований профаний світ почуттів.

Висновок. Переплетення сакрального й профаного продовжує традиції попередніх культурних епох, які підхопила доба Просвітництва. Низка мислителів сконцентрувала свої роздуми на упорядкуванні всесвіту, спробах знайти систему у хаотичності. Підтвердженням тому є філософські роздуми Г.С. Сковороди про «дві натури» і «три світи».

Список використаних джерел

1. Сковорода Г.С. Діалог. Ім'я Ему: Потоп Зміин / Григорій Сковорода // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.
2. Сковорода Г.С. Начальная Дверь ко Християнскому Добронравію / Григорій Сковорода // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.
3. Сковорода Г.С. Басни Харьковскія / Григорій Сковорода // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.
4. Сковорода Г.С. Наркисс. Разглагол о том: Узнай Себе / Григорій Сковорода // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.
5. Ушкалов Л. Григорій Сковорода / Леонід Ушкалов // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.

* * *

УДК 141.5(477) «18/19»

Олег Поцюрко, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Львівський державний університет внутрішніх справ, Україна, м. Львів

Національна ідея як фундаментальний чинник державотворчого процесу у спадщині Т.Г. Шевченка

Стверджується положення про те, що витоки світогляду Шевченка слід шукати в сутності умов його життя і творчості. Обґрунтовано, що в основі його бачення національної ідеї лежить: мова, єдність зі спільнотою, релігія, антеїзм і національна пам'ять. Завдяки своєму (Богом даному) месіанізму Шевченко виступає сакральним носієм ідеї української державності.

Ключові слова: національна ідея, антеїзм, державотворення, національна пам'ять, Тарас Шевченко.

Олег Поцюрко. Национальная идея как фундаментальный фактор процесса государственного в наследстве Т. Шевченко

Утверждается положение о том, что истоки мировоззрения Шевченко следует искать в сущности условий его жизни и творчества. Обосновано, что в основе его видения национальной идеи лежит: язык, единство с сообществом, религия, антеизм и национальная память. Благодаря своему (Богом данному) мессианизму Шевченко выступает сакральным носителем идеи украинской государственности.

Ключевые слова: национальная идея, антеизм, государство, национальная память, Тарас Шевченко.

Oleg Potsyurko. The national idea as a fundamental factor state building in the heritage T. Shevchenko

Alleged position that the world Shevchenko origins lie in the nature of the conditions of his life and work. Proved that through his vision of the national idea is: the language, the unity of the community, religion, and national anteyizm memory. With his (God given) messianism Shevchenko is the sacred bearer of the idea of Ukrainian statehood.

Keywords: national idea, anteyizm, state, national memory, Taras Shevchenko.

Українська філософська думка початку XIX ст. актуалізує проблеми «людина – нація», «нація – світ», започатковує філософію національної ідеї, яка охоплює всі форми рефлексії над ідеєю нації, сутністю і сенсом існування українського народу, усвідомлення ним своєї «самості», належності до конкретної етнічної єдності.

Метою статті є дослідження національної ідеї Т.Шевченка, передумов її виникнення та подальшого впливу на процес державотворення в Україні.

Об'єктом нашого дослідження є спадщина Т.Шевченка в якій порушується проблема національної ідеї.

Серед дослідників, котрі займалися вивченням проблеми свободи в поезії Т.Шевченка можна виділити: Ю.Барабаш [1], Є.Безродний [2], В.Борodin [3], О.Забужко [6], П.Приходько [10], М.Юрій [12]. Проте, усе ще бракує досліджень, у яких національна ідея в розумінні Т.Шевченка розглядалася б насамперед як чинник кристалізації державотворчих процесів.

Серед київських інтелектуалів, що об'єдналися у Кирило–Мефодіївському товаристві, особливе місце посідав Тарас Шевченко. За життєвими орієнтаціями й уподобаннями, рівнем культури й освіти він органічно вписувався в коло своїх ідейних спільників.

Напевно, значним виявом служіння національній ідеї є участь Т.Шевченка в Кирило–Мефодіївському товаристві, яке було першою українською політичною організацією з яскраво вираженою визвольною програмою. Він був першим, Шевченко був представником революційно–демократичного напрямку, виступав за ідею національної революції, яка призведе до встановлення демократичної республіки.

Микола Костомаров у своїх спогадах зазначав, що своєю справжньою поезією Т.Шевченко воскресив народ, наче Прометей, що він і є уособленням народу, який прагне нового життя. Поет в своїх віршах виразив те, що народ довго не наважувався сказати, але був готовий заговорити та чекав, щоб «із його середовища знайшовся творець, який оволодів би його мовою і його тоном» [3, с.135]. Т.Шевченко був обранцем народу в прямому значенні цього слова; народ немовби обрав його співати замість себе.

«Т.Шевченко змусив своїх колег бачити в народі не лише барвисті звичаї, а й його страждання. В історії козацтва він шукає не романтичних героїв, а уроків, що ведуть до кращого майбутнього. Україна для нього не просто мальовничий регіон Російської імперії, а край, що може й має стати незалежним» [12, с.408].

Якщо Т.Шевченко разом з О.Навроцьким, М.Гулаком та І.Посядою відстоювали революційні, повстанські методи намічених цілей, то більша частина членів Кирило–Мефодіївського товариства виступали за реформи, за поступове досягнення своїх цілей, поступове відхилення від режиму московської деспотії до західних демократій. Хоча і Шевченко також прагнув Україні майбутнього, яке було б побудоване на зразок демократії США.

Поширеною в тогочасному суспільстві була думка про те, що Шевченко формально не був учасником товариства, а тільки співчував

деяким ідеям членів цього товариства, які не ознайомлювали поета–борця зі своїми справами.

Так, відомий радянський дослідник П.Зайончковський зауважує, що непрямым підтвердженням належності Т.Шевченка до товариства слугує той факт, що він цілком розділяв ті основні завдання, що ставили перед собою кирило–мефодіївці, а саме: ліквідація кріпосного права і царату та об'єднання слов'ян на демократичній основі. Однак революціонер Шевченко не міг прийняти тактичних положень товариства, заснованих на принципах мирної пропаганди. Тому членство Т.Шевченка можна розглядати лише умовно, оскільки програмні положення братчиків він не поділяв.

Водночас О.Павелко, досліджуючи спогади сучасників про діяльність Т.Шевченка та його зв'язки з Кирило–Мефодіївським товариством, звертає увагу на те, що «в спогадах одного з тодішніх студентів Київського університету, активного діяча польського революційно–визвольного руху, Ю.Канджинського чітко вказується, що Т.Шевченко був ознайомлений з програмними документами та пропагував ідеї братчиків» [9, с.86].

Погляди Т.Шевченка будувались на основі природних потреб людини, на захисті пригніченого населення. Велику увагу Шевченко приділяв умовам забезпечення прав і свобод людини. Він хотів наділити селян землею, звільнивши їх від кріпосництва.

«Т.Шевченко гостро виступав проти будь–яких форм деспотизму і поневолення народу; осуджував системи імперського законодавства і судочинства покликани захищати інтереси панівних класів; закликав до боротьби за національне і соціальне визволення, соціальну рівність, політичні свободи, що ґрунтуються на вселюдській справедливості; до самоуправління народу й колегіальної форми реалізації влади, ліквідації національного гніту і утвердження державної самостійності українського народу; до встановлення рівноправності слов'янських народів, справедливого життя всіх людей на Землі» [8, с.320].

Право в розумінні Шевченка було залежним від інтересів правлячої верхівки та мало вигляд мінливого історичного явища. Шевченко виступав за рівність прав і свобод людини і справедливості, за утвердження громадського самоврядування, за самоуправління народу, основою якого повинна бути «суспільна власність: кораблі і плуги, всі багатства землі належать не царям – божествам, а трудящим» [2, с.256].

Як підкреслює дослідник державотворчих процесів О.Мироненко: «Важливою передумовою справді людяного суспільства Шевченко вважав наявність «праведного закону», який би відповідав поняттям «права», «істина», «справедливість» [8, с.32].

Змагання українського народу до національної волі протягом усієї його історії, поневолене становище його в державному співжитті з тим чи іншим сусідом логічно приводило думку поета до ідеї незалежності України, як єдиної гарантії інтересів нації. «Чи діждемось ми Вашингтона з новим і праведним законом?» – питає він, і сам відповідає: «а діждемось таки колись!».

В повному корпусі Шевченкової поезії «слова Україна і український вжито 269 разів... Але слова Бог, божий, Господь, господній, Ісус, Христос та Христів – 1281 раз!.. У російських текстах Шевченка слів Україна й український ужито 38 разів, а слів «божеських» – 1398» [6].

Очевидним є той факт, що до Шевченкового розуміння національної ідеї входять: мова (українська), єдність зі спільнотою (громадою), релігія (православ'я), антеїзм, національна пам'ять.

В одному з листів до брата Микити Шевченко висловлює тугу за українською мовою: «А сам, як тільки получивши моє оце письмо, зараз до мене напиши, щоб я знав. Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по–московському, а по–нашому,

Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити» [13, Т.5, с.409].

Шевченко інтуїтивно бездоганно точно розумів символічний тип співвідношення між собою та «уявною спільнотою» (Українською спільнотою), свідчить хоч би його часто цитована автохарактеристика передсмертного року з листа до редактора журналу «Народное чтение»: «Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини» [6], – причім, уточнимо вже з позиції нашого часу, таку частину, котра в «знятому», мисле– й чуттєво–свідомому вигляді репрезентує ціле, він поручається за ціле.

Визнаючи Шевченка державником, усе–таки годі заперечити його глибинний потяг до «ідеальної спільності». Шевченко приймав ідею національної держави, але не абсолютизував її. За його логікою в умовах існування національних держав Україні, ясна річ, теж потрібна національна державність. Але сама по собі держава не є ідеальним станом порівняно з догромадянським суспільством. Тим–то в ідеалі поет волів би, щоб людство взагалі обходилося без державної організації, яка через бюрократичний апарат і силові структури завжди чинить насильство над особою.

У пошуках уселюдських ідеалів та цінностей не тільки Шевченко виходив за межі інституту держави. Можна сказати, що такий алгоритм – прикметна риса романтичного світосприйняття, в якому пріоритет надавався духовним цінностям над політичними. «І А. Пушкін, і польські «три пророки» (А.Міцкевич, Ю.Словацький, З.Красінський), і Т.Шевченко,

безперечно культивували ідею власної (національної) держави. Проте жоден із них не абсолютизував цінностей держави як такої, а вивисував над ними цінності духовні» [10, с.306].

Поет не залишає без відповіді питання про можливість кардинальних політичних змін і встановлення в майбутньому справедливого соціального ладу: «Чи буде правда меж людьми? Повинна бути» («О люди! Люди неборакі!»). І тут для Шевченка важливіше не пізнання правди (про світ, Бога, людину), а утвердження правди (соціальної справедливості): «святая на землю правда прилетить» («Ісаїа. Глава 35»), «правда оживе» («Осія. Глава XIV»).

Жодної автономії церковно–релігійного життя в Україні за Шевченкових часів не залишалося й сліду, а одним із головних завдань російської православної церкви на українських землях було, перефразовуючи відомий афоризм Катерини II, «искоренять в малороссах развратное мнение, по коему представляють себя народом от здешнего совсем отличным» [6], і насаджувати той тип тожсамости.

У цілому здійснена Шевченком «українізація» духовно виокремлювала українство з православ'я, стверджуючи сакральність українського світу «в обхід» офіційній російській церкві. Інакше кажучи, Шевченко «розколов» своїм міфом транснаціональну «уявну спільноту», послідовно витворювану російською теократією впродовж майже двох століть.

Оскільки категорія «національна ідея» є психосоціальною і залежною від менталітету нації, то, характеризуючи її єство, в першу чергу, називають почуття любові до рідної Землі. У Шевченка антеїзм є великою духовною силою, яка сформувалася в тому середовищі, що тісно пов'язане з землею, яку шанують і ця пошана до землі, народу передається від покоління до покоління як еталон доброчесності, як виразник людської гідності – і в цілому української шляхетності. Аналізуючи цей бік творчості Шевченка, слід відзначити велику питому вагу фольклорних образів рідної природи: степ, поле, сонце, калина, тополя, верба. Ці рослинні образи стають символом певних людських якостей чи стосунків (барвінок – символ молодості і щасливого шлюбу, явір – символ краси і кохання, тополя – символ жіночої долі). Такі природні символи сформували ментальні структури [4, с.197].

Сучасні дослідники виявили певні константи у процесі формування українського ментального типу: «Степи викликали широту почуттів, відчуття свободи, ліси – схилили до самопізнання і роздумів, чорноземи – зумовлювали агрокультурну творчість, ріки давали відчуття вічності та глибини існування, потяг до змін тощо. Наприклад, степ, як один із головних образів знаково–символічної системи української етнокультури, зумовлює певну систему ментальних уявлень українців, передусім таких, як простір, воля і шлях» [1, с.31]. Образ степу у творчості Шевченка постає як духовна домінація. Земля, родючий чорнозем сприяють формуванню відчуття єдності з природою. Звідси м'якість, сердечність, романтична емоційність, становлення матриархального стилю родинного життя, ідея рівності «дітей» неньки–України. Жінка–матір шанується, поважається, вважається берегиною – хранителькою домашнього вогнища і злагоди. Творчість Шевченка ґрунтується на етнокультурній інформації. Поет розумів важливість тягlosti історико–духовного історичного руху суспільства.

В своєму щоденнику засуджений Шевченко з ностальгією порівнює російське та українське село: «Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарочно, вырубилась на большую дорогу из–под тени этого непроходимого сада. Растянулась в два ряда около большой дороги, выстроила постоянные дворы, а на отлете часовню и кабачок, и ей ничего больше не нужно. Непонятная антипатия к прелестям природы.

В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов. Там бедный не улыбающийся мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поет свою унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование. О моя бедная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом? Милосердый Бог – моя нетленная надежда» [13, Т.5, с.62].

«Петербург» у Шевченка виступає земним відповідником Аду, сумнівів не лишається: він–бо – не тільки «світова ніч», а й «світвий низ», діл, вагота, до– і під–земність:

У долині, мов у ямі,
На багниць город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий...

Порівняймо це з образом Києва, який відкрився грішному варнакові (з однойменної поеми) в мить, коли він важив на самогубство:

Мов на небі висить
Святий Київ наш великий,
Святим дивом сяють Храми Божі...» [13, Т.2, с.67].

«Провінція» (Малоросія) протиставлялася, чи радше, самопротиставлялася «Центрові» (Петербургу) як «низьке» (комічне) – «високому» (піднесеному), сама себе мислила, у стосунку до нього, комічною.

Така «Україна» – країна дитинства і, водночас, потойбічного, поза–світнього блаженства, тобто, в обох випадках, без–свідомого: до–свідомого

мого і після-свідомого стану, – країна, де душа «у себе вдома», у вічній теперішності – цілком вичерпно описується образом «садка вишневого коло хати».

Розмірковуючи про витoki світогляду Шевченка Є.Маланюк наполягає на тому, що: своїм «селянським» національним здоров'ям він зумів оформити свою розумну національну суть, в темряві ночі бездержавності висвітлити орієнтири державності, акумулювати національний дух – дух козацької доби, «козацької шаблі», передати його не тільки живим, а й поколінням ненароджених, синтезувати єдність душі й тіла, духу України.

І.Крип'якевич шукає витoki світогляду Шевченка в сутності умов його життя і творчості. Глибоке знання життя, прагнення до волі дали йому змогу інстинктивно зрозуміти минуле, виробити свій погляд на світ, давні часи й події, викласти це все полум'яним словом поезії, сягаючи самих основ національного буття.

Д.Чижевський характеризував світогляд Шевченка як «антропоцентризм», сутність якого полягає в зведенні людини в центр усього буття, всього світу (як природи, так і історії), усіх сфер людської культури. Природа постає в нього як резонатор, дзеркало прислуховуючись до яких і вдихаючись у які людина чує й бачить само себе. Природа відгукується на все, що коїться в серці людини, відбиває її внутрішнє життя в наочних образах і символах» [7, с.302–303].

Як стверджує Г.Грабович, в центрі світогляду Шевченка стоїть передусім відчуття самого себе, власної долі, свого «Я», чітко структурованих через інтенсивний автобіографізм самого митця як поета, носія слова. Шевченко став великим поетом, генієм та пророком саме тому, що духовні колізії свого часу зробив драмою власного життя, а патріотизм – мірою справжньої любові людини до людини. «Саме через символізм автобіографізму витворюється модель усього творчого світу Шевченка з чітким поділом на добро й зло, без жодного компромісу як щодо самого себе, так і стосовно інших. Тому в сфері його творчості перебуває все, оскільки воно людське» [7, с.303].

Подібно до сковородиновських, писання Шевченка не є ані «чисто» художніми, ані «чисто» філософськими, ані «чисто» релігійними (і вже найменше – «чисто» ідеологічними), – і водночас воно є і художніми, і філософськими, і релігійними, і, нікуди не дінешся, таки ж ідеологічним, у цілком новачасно-секулярному розумінні, – а на додачу ще, либонь, і історичним» [5, с.13–14].

Специфічною рисою проблемно-тематичного наповнення творів Шевченка виступає моноцентризм, який базується на домінантному і підставовому образі України. Обґрунтовуючи визначальний для Шевченкової поезії дискурс України, Ю.Барабаш так характеризує його глибинний зміст і структуру: «Це комплексна, полісемантична і багатоаспектна філософсько-естетична, історико-екзистенційна проблема» [1, с.46].

Визначивши місце самого автора в творі, можемо простежити спосіб взаємопроникнення авторської дійсності в реальність, що є нині. Для прикладу розглянемо поему «І мертвим, і живим, і не народженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє». Не лише назва поеми, а й слова: ««Нема на світі України, Немає другого Дніпра», доводять: автор звертається не лише до своїх сучасників, а й до нащадків. Авторська свідомість перетинає часові та просторові межі, проектується на єдиний сакральний точці і по той, і по цей бік буття – на Україні, а відтак, – спільними стають пошуки «сонць-правд», які повинні «дозрівати» і «гріти» не чужі краї, а «чисту», «вольну» – рідну землю [11, с.24].

Отож, як стверджує О.Забужко, «конкретно-чуттєвим символом духовної єдності «і мертвих, і живих, і ненароджених земляків в Україні і не в Україні»: саме Шевченкові належить в українській інтелектуальній історії честь відкриття цього синтетичного погляду на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний, розгорнутий в універсально «відкритому» часі й просторі континуум, саме в лоні Шевченкового міфа відбулося зародження того, що можемо з повним правом визначити як українську національну» [6].

Нарешті, стосовно національної пам'яті, треба наголосити на тому, що у тодішньому середовищі національної еліти «Україна розумілася як славне рідне минуле, проте ніяк не пов'язувалася з теперішнім». Т.Г. Шевченко переконує – його світосприймання нерозривно пов'язане з долею свого народу, з його минулим, сьогоденням і майбутнім, тому він упевнено може заявити:

«І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, не вечірній
Тихо засіє» [13, Т.4, с.288].

Визволення України як колективного індивіда має відбутися насамперед через очищення – «освячення» її «душі», піднесення останньої на височині, у принципі недосяжну для зла, де головним життєвим підсумком буде вже «не плач, не вопль, не скрежет зубів», а «любов безвічная, сугуба», – якраз у цьому й полягає космічна місія Слова, котре буде поставлене Богом «на сторожі» рабів.

Майбутнє в поетичних візіях Шевченка передбачало певний ідеальний стан, більшість інтерпретаторів переважно не виводить його за межі соціальної структури.

Природа, життя, праця на благо народу й України були для Шевченка невичерпним джерелом самовдосконалення. Все до чого торкалася

рука Майстра оживало, оновлювалося, наповнювалося красою і значущістю. Водночас активізував усі ці складові частини, давав змогу їм самотвердитися, створював одухотворене ціле Бог.

І хоч, як справедливо зауважував Євген Маланюк, – генія трудно убагати в стисло окреслені рамки, – простеживши етапи духовного розвитку Шевченка можна зробити висновок: основою становлення світоглядної концепції Шевченка став романтизм. Останній дає змогу осмислити національну природу «живого сумління народу», досліджувати «своєрідний романтичний націоналізм», що простежується у всіх творах Кобзаря. Феномен Шевченка відображає нашу національну природу, наше світосприймання, наше минуле і нашу надію на майбутнє. Він символізує душу українського народу, втілює його гідність, дух і пам'ять.

Список використаних джерел

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історія – й націософська парадигма / Ю.Барабаш. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 181 с.
2. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право / Є.Ф. Безродний, Г.К. Ковальчук, О.С. Масний. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
3. Бородин В.С., Павлюк М.М. Спогади про Тараса Шевченка / В.С. Бородин, М.М. Павлюк. – К.: Дніпро, 1982.
4. Горський В.С. Історія української філософії. Навчальний посібник / В.С. Горський. – Київ: Видавництво «Наукова думка», 2001. – 376 с.
5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О.Забужко. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
6. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу [Електронний ресурс] / О.Забужко. – Режим доступу: <http://www.lib.rus.ec/b/397356/read>. – Заголовок з екрану.
7. Лотоцький О. Державницький світогляд Т.Шевченка / Олександр Лотоцький. – Львів, 1937. – 24 с.
8. Мироненко О.М., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право / О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2010.
9. Морозов В.В. Історія української суспільно-політичної думки / В.В. Морозов. – К.: КНЕУ, 2006.
10. Приходько П.Р. Шевченко й український романтизм 30–50 років XIX ст. / П.Р. Приходько. – Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – 315 с.
11. Сидоріна Л. Філософське підґрунтя романтизму Т.Г. Шевченка / Л.Сидоріна // Вісник Львівського університету. Сер. – філософські науки. – 2000. – Вип.2. – С.24–30.
12. Юрій М.Ф. Історія світової та вітчизняної культури / М.Ф. Юрій. – К.: Дакор, 2007. – 408 с.
13. Шевченко Тарас. Зібрання творів: у 5 т. / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1985.
14. Шевченко Т.Г. Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1989. – 541 с.
15. Шевченко Т.Г. Вибрані поезії / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1977. – 335 с.

* * *

УДК 340.12

В'ячеслав Кузьменко, д-р філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Україна, м. Дніпропетровськ

Онтологія філософсько-правової концепції Ф.М. Достоевського

Розкрито, що основоположенням онтології філософсько-правової концепції Ф.М. Достоевського є почвеннічство. Онтологія філософсько-правової концепції Ф.М. Достоевського будується на православних етичних нормах, що заміщають юридичні категорії. Поза лоном православної культури право не одержує духовного виправдання. У цьому полягає національна самобутність істинно народних початків права, відбитих Ф.М. Достоевським в його філософсько-правовій концепції.

Ключові слова: онтологія філософсько-правової концепції Ф.М. Достоевського, почвеннічство, православна культура.

(стаття друкується мовою оригіналу)
(Продовження. Початок у вип.72)

Вячеслав Кузьменко. Онтология философско-правовой концепции Ф.М. Достоевского

Раскрыто, что основоположением онтологии философско-правовой концепции Ф.М. Достоевского является почвенничество. Онтология философско-правовой концепции Ф.М. Достоевского строится на православных этических нормах, замещающие юридические категории. Вне лопа православной культуры право не получает духовного оправдания. В этом заключается национальная самобытность истинно народных начал права, отраженных Ф.М. Достоевским в его философско-правовой концепции.

Ключевые слова: онтология философско-правовой концепции Ф.М. Достоевского, почвенничество, православная культура.

Vyacheslav Kuzmenko. Life of the legal concept F.M. Dostoevsky

The basis of life of the legal concept F.M. Dostoevsky is the idea of common agriculture is opened. Life of the legal concept F.M. Dostoevsky is under construction on orthodox ethical norms replacing legal categories. Outside of a bosom of orthodox culture the right does not receive the spiritual justification. The national originality consists in it is true of the national beginnings of the right reflected F.M. Dostoevsky in his legal concept.

Keywords: life of the legal concept F.M. Dostoevsky, idea of common agriculture, orthodox culture.

Большое внимание Ф.М. Достоевский уделял вопросам отношения собственности и государства и складывающемуся на этой основе политическому устройству. Корень благоприятного, гармоничного развития этих отношений он видел в общинном землевладении и наделении непосредственного производителя земель.

Вера в развитие русской общины роднила Ф.М. Достоевского с идеалами народничества, которые связывали социально-политическую организацию общества с характером землевладения. Исходя из подобных взглядов, он писал: «...земля – все... Весь порядок в каждой стране – политический, гражданский – всегда связан с почвой и с характером землевладения в стране... кто в стране владеет землей, те и хозяева той страны, во всех отношениях... В каком характере сложилось землевладение, в таком характере сложилось и все остальное... и свобода, и жизнь, и честь, и семья, и церковь... весь характер нации» [8, с.137]. Развитию буржуазных отношений в России, по мнению Ф.М. Достоевского, нет места ни в настоящем, ни будущем. Социально-экономическая и духовная самобытность жизни русского народа не совместима с «отрицательными», «разрушительными» явлениями капитализма. Буржуазия уже сказала «свое слово»: она «сделала все для того, чтобы погубить нравственность народа фабричным развратом, туля им перед подлой машиной, которой молится буржуа» [8, с.138]. Поэтому «новое слово», полагал Ф.М. Достоевский, за народом. Он был уверен, что время буржуазии кончится как в России, так и на Западе, и идеалы общинного владения землей, союза человека и земли, природы и человека восторжествуют во всем мире. «Кончится буржуазия, – писал он, – и настанет Обновленное Человечество. Оно поделит землю по общинам и начнет жить в Саду. В Саду обновится и Садом исправится. Если хотите переродить человечество к лучшему, почти что из зверей поделайте людей, то наделите их землей – и достигните целей» [8, с.138].

Среди главных болезненных явлений русского общества 70-х гг. Ф.М. Достоевский, как в свое время и А.С. Пушкин, считал оторванность русской интеллигенции от общества и от духа народного. Интеллигенция не чувствовала себя органической частью народа даже тогда, когда она оформилась в народническое движение и верила в народ. Она всегда возмущалась над народом, считая его нищей, безграмотной, косной массой, не имеющей ни лица, ни идеи. Единственный выход русские интеллигенты видели в приобщении народа к грамоте и европейскому устройству жизни.

Критикуя различные взгляды на проблему «интеллигенция и народ», которой посвящено все русское мышление второй половины XIX в., Ф.М. Достоевский ключ к решению этой проблемы находит у А.С. Пушкина. Почвеннические идеалы Ф.М. Достоевского во многом исходят от вели-

кого поэта. А.С. Пушкин первый, по его мнению, отметил «главнейшее и болезненное явление нашего интеллигентного, исторически оторванного от почвы общества, возвышающегося над народом». Именно А.С. Пушкин «нашел свои идеалы в родной земле», в русском народе и, несмотря на все его пороки, сумел различить великую суть его духа. Он первый дал художественные типы красоты, вышедшие прямо из духа русского, показал высокое чувство собственного достоинства народа, засвидетельствовал всечеловечность, всеобъемлемость русского духа и тем как бы провозвестил и «о будущем предназначении гения России во всем человечестве». А.С. Пушкин первый объявил, что русский человек не раб и никогда им не был, несмотря на многовековое рабство. Было рабство, но не было рабов [9, с.115]. Согласно почвенническому воззрению Ф.М. Достоевского, народ не объект, не приложение сил отдельных «сильных личностей», гениев, а является сам деятельным субъектом, органической силой. Одаренный умом и высокой нравственностью, он сумел сохранить «красоту своего образа». Чтобы понять это, необходимо уметь отвлекать красоту его от наносного варварства. В связи с этим он подчеркивал важность понимания народа не только с теоретической, но и с практической точки зрения, то есть каким он есть на самом деле.

Подчеркнем, что в христианском миропонимании почвенников государство и право не были самодовлеющими и абсолютными ценностями, как в западноевропейской мысли, где с идеей правового государства и концепцией прав человека связывали будущее идеальное устройство общества. Более того, для почвенников, как и большинства консервативных мыслителей России, был чужд взгляд на государство и право как великие достижения европейской культуры. Для почвенников государственно-правовые институты подчинены религиозным ценностям общества и должны служить охране нравственности, но не превращаться в самостоятельные ценности общественной жизни. Ф.М. Достоевский о духовных ценностях писал следующее: «Чтоб сохранить полученную духовную драгоценность, тотчас же и влекутся друг к другу люди, и тогда только, ревностно и тревожно «работают друг подле друга, друг для друга и друг с другом» – тогда только и начинают отыскивать люди: как бы им так устроиться, чтоб сохранить полученную драгоценность, не потеряв из ней ничего, как бы отыскать такую гражданскую формулу совместного жития, которая именно помогла бы им выдвинуть на весь мир, в самой полной ее славе, ту нравственную драгоценность, которую они получили. И заметьте, как только после времен и веков начинал расшатываться и ослабевать в данной национальности ее идеал духовный, так тотчас же начинала падать и национальность, а вместе падал и весь ее гражданский устав, померкли все те гражданские идеалы, которые успевали в ней сложиться. В каком характере слагалась в народе религия, в таком характере зарождались и формулировались и гражданские формы этого народа. Стало быть, гражданские идеалы всегда прямо и органически связаны с идеалами нравственными, а главное то, что, несомненно, из них только одних и выходят. Сами же по себе никогда не являются, ибо, являясь, имеют лишь целью утоление нравственного стремления данной национальности, как и поскольку то нравственное стремление в ней сложилось. А стало быть, «самосовершенствование в духе религиозном» в жизни народов есть основание всему, ибо самосовершенствование и есть исповедание полученной религии, а «гражданские идеалы» сами, без этого стремления к самосовершенствованию, никогда не приходят, да и зародиться не могут» [11, с.166]. Можно утверждать, что Ф.М. Достоевский сформулировал закон о том, как возникают и развиваются общественные и государственные формы. Именно религия, которую исповедует народ, предполагает его государственный уклад, обеспечивает эффективность и силу государственного организма. Оскудение и разложение религиозных идеалов неизбежно приводит к разрушению и гибели общественных и государственных форм. Поэтому первойшая задача общественного целого – сохранение религиозных ценностей народа и нравственное самосовершенствование общества. В этом случае и государственное устройство будет устойчивым, нравственно оправданным в глазах общества. При сохранении религиозных ценностей государство справится с охраной общественных интересов и борьбой со злом.

Идеалом государственного развития почвенники считали перерождение государства в церковь – единство в свободной общине верующих христиан. В «Братьях Карамазовых» отец Паисий говорит: «Христос именно приходил установить церковь на земле, царство небесное, разумеется, в небе, но в него входят не иначе, как через церковь, а потому недостойно игры слов и каламбуров тут невозможны, потому что каламбур ваш основан на величайшем слове Христове. Церковь же есть воистину царство, и должна быть царством, и явится на земле как царство, на что имеются обетования» [6, с.209]. Государственная организация общества всего лишь ступенька в развитии человечества. Задачи государства в насильственном поддержании порядка и сдерживании внешнего зла. Но по своей природе государство не способно преобразовать человека и искоренить зло в его душе. Поборовший же в себе грех человек более не нуждается в государственной машине, которая сохраняется до тех пор, пока есть пороки и злые души. В нравственно совершенном обществе отпадает необходимость в существовании государства. В несовершенном же обществе функции государства весьма ограничены и сводятся, во-первых, к поддержанию общественного порядка и внешней справедливости в человеческих отношениях, во-вторых, к противостоянию внешнему врагу. Государство требует порядка, тогда как церковная община, основоположением которой является нравственность, живёт проявлением духа.

В «Братьях Карамазовых», описывая беседу Ивана Карамазова с отцом Паисием, Ф.М. Достоевский последовательно и аргументировано раскрывает христианский идеал не только общественного, но и государственного устройства. «Вся мысль моей статьи, говорит Иван Федорович, – в том, что в древние времена, первых трех веков христианства, христианство на земле являлось лишь церковью и было лишь церковью. Когда же римское языческое государство возжелало стать христианским, то непременно случилось так, что, став христианским, оно лишь включило в себя церковь, но само продолжало оставаться государством языческим по-прежнему, в чрезвычайном многих своих отправлениях. В сущности, так, несомненно, и должно было произойти. Но в Риме, как в государстве, слишком многое осталось от цивилизации и мудрости языческой, как например самые даже цели и основы государства. Христова же церковь, вступив в государство, без сомнения не могла уступить ничего из своих основ от того камня, на котором стояла она, и могла лишь преследовать не иначе как свои цели, раз твердо поставленные и указанные ей самим господом, между прочим: обратить весь мир, а стало быть, и всё древнее языческое государство в церковь. Таким образом (то есть в целях будущего), не церковь должна искать себе определенного места в государстве, как «всякий общественный союз» или как «союз людей для религиозных целей» (как выражается о церкви автор, которому возражаю), а, напротив, всякое земное государство должно бы впоследствии обратиться в церковь вполне и стать не чем иным, как лишь церковью, и уже отклонив всякие несходные с церковными свои цели. Всё же это ничем не унизило его, не отнимет ни чести, ни славы его как великого государства, ни славы властителей его, а лишь поставит его с ложной, еще языческой и ошибочной дороги на правильную и истинную дорогу, единственно ведущую к вечным целям. Вот почему автор книги об «Основах церковно-общественного суда» судил бы правильно, если бы, изыскивая и предлагая эти основы, смотрел бы на них как на временный, необходимый еще в наше грешное и незавершенное время компромисс, но не более. ... То есть в двух словах, – упирая на каждое слово, проговорил опять отец Паисий, – по иным теориям, слишком выяснившимся в наш девятнадцатый век, церковь должна переродиться в государство, так как бы из низшего в высший вид, чтобы затем в нем исчезнуть, уступив науке, духу времени и цивилизации. Если же не хочет того и сопротивляется, то отводится ей в государстве за то как бы некоторый лишь угол, да и то под надзором, – и это повсеместно в наше время в современных европейских землях. По русскому же пониманию и упованию надо, чтобы не церковь перерождалась в государство, как из низшего в высший тип, а, напротив, государство должно кончить тем, чтобы сподобиться стать единственно лишь церковью и ничем иным более. Сие и буди, буди!» [7, с.57–58]. Государственная организация общества хотя и необходима в земной грешной жизни, но не может быть пределом общественного совершенства. Интерпретируя Ф.М. Достоевского, можно утверждать о том, что государство необходимо лишь до тех пор, пока общество не стало церковью. В своей земной жизни человек должен стремиться к соборному единству, которое возможно в своём завершении лишь на небесах – в конце земной истории. Земной град должен преобразоваться к своему идеалу – общине верующих без государства и закона. Церковь не должна использовать в достижении любви, добра и милосердия государственных средств – насилия, армии, суровых законов. Принудительные механизмы и институты бессильны в воздействии на душу человека, на его духовную свободу. Внешне человек может и покориться, но внутри таит злые и греховные помыслы, которые при ослаблении контроля государства выливаются в агрессивные преступления против других людей.

Необходимо подчеркнуть тот факт, что философско-правовая концепция Ф.М. Достоевского формируется уже в его раннем творчестве (1846–1862 гг.) и отражена в произведениях: «Бедные люди», «Неточка Незванова», «Хозяйка», «Униженные и оскорбленные», «Записки из Мертвого дома», «Честный вор». Она не совместима с законодательными системами, не основывается и на римском праве. Как правило, персонажи произведений Ф.М. Достоевского не являются законопослушными гражданами и оказываются в оппозиции государственным правовым институтам. Следует отметить тот факт, что персонажи произведений раннего творчества Ф.М. Достоевского беззащитны, именно поэтому являются потенциальными преступниками.

Ещё раз обратим внимание на то важное обстоятельство, что Ф.М. Достоевский не опирается на традиции буржуазной демократической правовой системы. В правовом дискурсе писателя материальное имущество не имеет большой ценности, деньги не являются эквивалентом личности и не могут быть мерилом её ценности. Вышесказанное особенно ярко отражено в произведениях «Бедные люди», «Честный вор», «Униженные и оскорбленные».

Ф.М. Достоевский создал оригинальную самобытную философско-правовую концепцию, учитывающую традиции лишь естественного права. Писатель отказывается от норм позитивного права, разоблачая бессилие российской чиновничье-правовой системы предреформенного периода как в защите чести и достоинства личности – субъекта права, так и наказании и исправлении преступников. Его философско-правовая концепция в своей онтологии предполагает, во-первых, изначальное равенство людей, во-вторых, право, утверждающее принципы совестного, мирового суда, оправдывающего недонесение о чужом преступлении. В основе онтологии правовой концепции Ф.М. Достоевского лежат православные этические нормы, замещающие юридические категории. Вне

лона православной культуры право не получает духовного оправдания. В этом заключается национальная самобытность истинно народных начал права, отражённых Ф.М. Достоевским в его правовой концепции.

Особо подчеркнём, что антиномии правового сознания Ф.М. Достоевского находят соответствующее выражение в антиномиях картины бытия. Основоположающими оппозициями правовой концепции Ф.М. Достоевского являются:

- милосердие – наказание по закону,
- сострадание к ближнему – передача преступника в руки властей,
- суд по совести – официальный суд,
- святость – грех,
- гордыня – смирение,
- челоуеческий суд – Небесный суд.

Из горизонталей быта преступление переводится в сферу бытия и становится призмой, которая определяет нравственную сущность и духовный потенциал личности. Сопряжение бытового и сакрального планов, как, например, в произведениях «Неточка Незванова», «Хозяйка», «Честный вор», «Записки из Мертвого дома», «Униженные и оскорбленные», объясняет, почему криминальная ситуация обычно разрешается без суда. Она разрешается вне государственных чиновничье-правовых инстанций. В метафизическом контексте и в контексте эстетического последнего решение – высший суд – принадлежит Богу.

Подчеркнём, что онтология философско-правовой концепции Ф.М. Достоевского основывается на субъективных смысловых структурах:

- на преобладании нравственно-психологического осмысления преступления над юридическим осмыслением,
- на описании преступления как греха,
- на принципе дублирования криминальных историй,
- на принципе рефлексии сознания преступников и их жертв.

Указанные онтологические смысловые структуры предопределили характер персонажей правового дискурса в творчестве Ф.М. Достоевского. Это, во-первых, повествователь-экспериментатор – интеллигент, исследователь истины в ситуации «соблазна». Во-вторых, его антипод – представитель государственного правопорядка, полицейский чиновник. В-третьих, герой-сладострастник и злодей, воплощающий онтологическое зло. В-четвёртых, «честный вор». В-пятых, красавица, в образе которой соединяются роковая власть и «слабое сердце». В раннем творчестве Ф.М. Достоевского сложились главные элементы психологического плана правового дискурса: «сон», «исповедь», «гоголизм страдания», амбивалентность вины в преступлении преступника и потерпевшего.

Обратим внимание читателя на то, что схема криминального события в произведениях Ф.М. Достоевского всегда одна и та же. Она содержит следующие элементы: во-первых, искушение – создание криминогенной ситуации, во-вторых, падение – совершение преступления, в-третьих, покаяние – суд, в-четвёртых, искупление вины – наказание. Ф.М. Достоевский неукоснительно следует традициям русской литературы, где преступление рассматривается как этическая проблема. Именно поэтому для писателя важно выяснение не следственно-юридической истины, всех обстоятельств и деталей преступного деяния, а нравственно-религиозный план противозаконного поступка. Ф.М. Достоевский постоянно указывает на тот факт, что в узких рамках чиновничье-правовой системы невозможно исправление человека, преступившего нравственные нормы и, как следствие, восстановление справедливости.

Отметим, что в раннем творчестве писатель сознательно не раскрывает подробности криминального события и не демонстрирует в тексте механизмы его функционирования. Детали криминального события возможно интерпретировать только путем реконструкции, анализируя сюжетный параллелизм – две кражи в рассказе «Честный вор», совершённые Ефимовым, два убийства в повести «Неточка Незванова», две криминальные истории в романе «Униженные и оскорбленные». При этом наблюдается тенденция к вытеснению официального суда на периферию сюжета и смещению акцента на внутренний суд совести человека. Вышеуказанная тенденция формируется в произведениях «Неточка Незванова», «Бедные люди», «Хозяйка», «Униженные и оскорбленные». Пытаясь проникнуть в тайны мотивации преступления, писатель осмысливает «жизнь души» на четырёх уровнях:

- подсознательные, деструктивные импульсы,
- архетип поведенческой модели,
- экзистенция индивида, остающегося наедине с Богом и самим собой,
- социальное самосознание личности, проявляющееся в следовании социальным стереотипам поведения.

В философско-правовой концепции Ф.М. Достоевского проблема преступления и наказания раскрывается в социальном, этическом, психологическом контекстах. Занимая свою неповторимую позицию в отношении культурного, правового сознания личности, Ф.М. Достоевский ставит и оригинально решает актуальные правовые проблемы: порочной организации официальной юстиции, взяточничества, судебных ошибок, отсутствия презумпции невиновности, практики доносов. При этом писатель рассматривает как одну из главных проблем право человека на суд другого, утверждая приоритет Высшего божьего суда. В раннем творчестве Ф.М. Достоевского прослеживается художественная национальная концепция права, опирающаяся на пласт биографических источников.

Можно смело утверждать о том, что вопрос права преломлён Ф.М. Достоевским в антропологическом контексте, он превращён в вопрос о человеческой сущности. В критических ситуациях проявляется нрав-

ственный потенциал личности его героев. Поэтому, критикуя чиновничье–правовую систему, писатель выводит персонажей из правового пространства закона в сферу поиска и обретения духовных ценностей, ставя евангельские истины выше авторитета канонического права. Взамен правозащитного процесса он предлагает нравственное следствие, когда наедине остаются преступник и его жертва. Ф.М. Достоевский постоянно, и в раннем, и в позднем творчестве, ставит проблему соотношения юридической и нравственной ответственности. В онтологии философско–правовой концепции Ф.М. Достоевского в центре внимания субъективная сторона преступления, личность правонарушителя и смягчающие обстоятельства. Правовые обязанности граждан заменяются нравственными отношениями в духе христианской православной этики.

Исследовав антропологический и аксиологический базисы в онтологии философско–правовой концепции Ф.М. Достоевского, в качестве вывода отметим, что основоположением онтологии философско–правовой концепции Ф.М. Достоевского является почвенничество. Ф.М. Достоевский создал оригинальную самобытную философско–правовую концепцию, учитывающую традиции лишь естественного права. Его философско–правовая концепция в своей онтологии предполагает, во-первых, изначальное равенство людей, во-вторых, право, утверждающее принципы совестного, мирового суда. В основе онтологии правовой концепции Ф.М. Достоевского лежат православные этические нормы, замещающие юридические категории. Вне лона православной культуры право не получает духовного оправдания. В этом заключается национальная самобытность истинно народных начал права, отраженных Ф.М. Достоевским в его философско–правовой концепции.

Список использованных источников

6. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы / Ф.М. Достоевский. Полное собрание сочинений в 30–и т. – Л.: Наука, 1976. – Т.15. – 624 с.
7. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы / Ф.М. Достоевский. Полное собрание сочинений в 30–и т. – Л.: Наука, 1976. – Т.14. – 512 с.
8. Достоевский Ф.М. Дневник писателя за 1877 год. Январь–август / Ф.М. Достоевский. Полное собрание сочинений в 30–и т. – Л.: Наука, 1978. – Т.25. – 472 с.
11. Достоевский Ф.М. Публицистика и письма / Ф.М. Достоевский. Полное собрание сочинений в 30–и т. – Л.: Наука, 1984. – Т.26. – 520 с.
20. Криничин А.Б. Исповедь подпольного человека: К антропологии Ф.М. Достоевского / А.Б. Криничин. – М.: Диалог МГУ: МАКС Пресс, 2001. – 370 с.

* * *

УДК 130.1:316.012

Євген Іванов, канд. історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій, Україна, м. Одеса

Соціально–філософський аналіз управлінської концепції А.Файоля

Досліджується управлінська концепція одного з фундаторів теорії управління суспільством А.Файоля. Вивчено філософське підґрунтя, на якому вона була побудована, її основні принципи. Обґрунтовано думку, що ідеї французького вченого справили великий вплив на розвиток системи соціального управління, у великій мірі обумовили його практику в XX і на початку XXI ст.

Ключові слова: соціальне управління, А.Файоль, адміністрування, раціоналізація.

Евгений Иванов. Социально–философский анализ управленческой концепции А.Файоля

Исследуется управленческая концепция одного из основателей теории управления обществом А.Файоля. Изучен философский базис, на котором она была построена. Обоснована мысль, что идеи французского ученого оказали сильное влияние на развитие системы социального управления, в большой мере детерминировали его практику в XX–XXI ст.

Ключевые слова: социальное управление, А.Файоль, администрирование, рационализация.

Yevgen Ivanov. Socio–philosophical analysis of H.Fayol's concept of management

The author explores the concept of management of one of the founders of the theory of social control H.Fayol. Studied philosophical basis on which it was built. Substantiates the idea that the ideas of the French scientist had a strong influence on the development of a system of social management, to a large extent by deterministic practice of social control in the XX–XXI centuries.

Keywords: social management, H.Fayol, administrating, rationalization.

Управління є найважливішим із соціальних інститутів, на які спирається раціонально організоване суспільство. Воно застосовується на різних рівнях діяльності людей, з різними цілями. Людство давно знало про надзвичайну важливість управлінських процесів, однак лише в кінці XIX – на початку XX ст. почалося їх наукове вивчення, з'явилася ціла плеяда вчених, які займалися проблемами управління. Зараз їх об'єднують в один науковий напрям і називають «класиками менеджменту». Не дивлячись на те, що їх погляди та ідеї добре відомі і досліджуються вже

друге століття поспіль, все ж філософське підґрунтя, на якому були побудовані класичні концепції управління, залишаються дещо поза фокусом дослідників в той час як дана проблема уявляється досить актуальною сьогодні, коли філософія соціального управління виступає на передній край наукових досліджень, розпочинає ґрунтовне переосмислення наукового доробку, створеного в рамках соціології і менеджменту.

Одним з найбільш яскравих класиків наукової школи менеджменту є Анрі Файоль. Метою даної статті є соціально–філософське дослідження його управлінської концепції.

Вчення А.Файоля є об'єктом стабільного інтересу на теренах пострадянського простору, хоча й розглядається в основному не філософами, а економістами, соціологами і дослідниками менеджменту. Серед українських вчених певні аспекти концепції А.Файоля були вивчені В.М. Чаус, В.І. Питулюго, І.В. Сіменко, Л.О. Сухаревою, О.Ю. Гусевою. Варто згадати і сучасних російських дослідників доробку французького вченого: Н.С. Серкіну та Н.Г. Нурмагомедова. В Республіці Беларусь даною проблемою займаються Є.Г. Кобзін, К.В. Мітрофанова, С.Н. Уголев, С.Г. Каминская.

Ключ до філософського розуміння класичної школи менеджменту може бути знайдений у праці видатного німецького філософа М.Гайдеггера «Історія буття». В ній він послідовно та аргументовано доводить, що історія філософії в Західній Європі мала свій початок, сенс розвитку і власне кінець. Вона у великій мірі детермінувала виникнення і еволюцію різноманітних соціальних вчень як осмислення «сутності сущого». Зміст розвитку західноєвропейської філософії можна звести до проблеми обмірковування буття, яке кожне покоління філософів все більше і більше деконструвало і «дезонтологізувало» за висловом самого М.Гайдеггера. «Буття залишило суще, воно було замінено причинно–наслідковими залежностями, а також різноманітними можливостями в технічно–економічній сфері» [1, с.36–37].

Яким же чином розвиток філософії в Західній Європі визначив виникнення школи наукового менеджменту, в тому числі, і вчення А.Файоля? Відповідь можна сформулювати так: 1) ще від Платона з його уявленням про управління суспільством як гармонізацію онтологічних механізмів можна простежити у філософії лінію на декскаралізацію управління, його переосмислення на основі раціональних установок; 2) в індустріальну епоху модерн як закономірний період розвитку філософії та культури Західної Європи поступово проник в усі сфери суспільного життя піддаючи всі найбільш значимі явища глибокому раціональному аналізу і раціоналізації; 3) парадоксально, але управління як один з найважливіших суспільних феноменів досить пізно опинилося у фокусі цієї раціоналізації, яка проводилася на базі «більш просунутих» природничих наук.

А.Файоль спочатку займався геологією та технікою безпеки при здійсненні вуглевидобутку, однак на початку XX ст. науковий інтерес вченого переключився на управлінські проблеми. У 1910 р. він прийняв участь у роботі Першого міжнародного з'їзду з управління, де французький вчений запропонував розширити трактування терміну «адміністрування». На думку російського дослідника О.О. Семенова, А.Файоль відштовхнувся від ідеї про відносну важливість професійних установок для господарських агентів різного рівня, а також концепції раціональної організації виробництва, що спиралась на його бачення управлінського процесу. Головуючи на Другому міжнародному з'їзду з управління дослідник висунув думку про створення при кожній крупній державній організації особливої ради з раціоналізації, що була покликана боротися з рутинною, підвищувати ефективність роботи. Вчений активно пропагував свої ідеї, домагався їх врахування під час здійснення державних програм [2].

А.Файоль в 1908 р. зосередився на важливому питанні, відповіді на яке визначило розбудову всієї його теорії: чи є шлях вивчення управлінської науки кращим за її осягання на власному досвіді. Давши собі ствердну відповідь, вчений дійшов висновку, що будь–хто може бути навченим цій дисципліні. Адміністрування не є, на його думку, вродженим вмінням, менеджери не народжуються, вони виховуються, «створюються» [3].

Французький мислитель розглядав своє вчення без відрипу від освіти та інших соціальних сфер. Він висунув положення, згідно до якого, у професійних школах необхідно було розпочати викладання загальновизнаної адміністративної доктрини, виробленої на основі широкі дискусії. Вона мала уявляти собою сукупність перевірених суспільним досвідом принципів, правил і прийомів управління [4, с.18]. Вчений відкидав голосливе декларування принципів єдності керівництва, координування зусиль і т.п., вважаючи таке декларування нічого не вартим «голими принципами без засобів їх здійснення». Навчання управлінню повинно стати загальним: елементарним в початковій школі, більш солідним в середній і поглибленим в вищій школі. Адміністративні пізнання необхідно було розповсюджувати серед усіх верств населення [4, с.19–20]. А.Файоль вважав, що його принципи дозволять отримати вигоди і на національному рівні. Наприклад, він розмірковуючи про функцію передбачення вказує на те, що «французький народ є передбачливим, але не передбачливим є його уряд» [4, с.48].

А.Файоль побачив в центрі своєї доктрини основний принцип організації підприємства як єдиного цілого [5, с.141]. Крім усього іншого він визначив обов'язки керівника: 1) глибоко знати свій персонал; 2) усунути нездібних; 3) вивчати і добре знати умови договорів між організацією і службовцями; 4) періодично здійснювати огляди організації; 5) для досягнення єдності управління і узгодження зусиль керівників середнього рівня та провідних спеціалістів проводити відповідні наради; 6) подавати

добрий приклад всьому колективу; 7) досягати створення серед персоналу атмосфери дієвості і ініціативи; 8) розвивати у співробітників відчуття боргу перед організацією. Основними рисами методології підходу А.Файоля були диференціація персоналу і визначення потреб змісту праці для кожної структурної категорії. [5, с.141–142].

Цей класик менеджменту ненаве вбудовував свою концепцію в тогочасну соціальну систему. Він звернув увагу, що до головних функцій управління відносяться передбачення, організація, координування і контроль. Управління, в розумінні вченого, не є виключним привілеєм, чи виключним обов'язком начальника чи директора підприємства. Це функція, що розподіляється між головою і членами соціального тіла, подібно іншим соціальним функціям. Серед установок, що утворюють базис для розвитку організації А.Файоль виділив і моральні якості: енергійність, стійкість, відповідальність, ініціативу, сумління, тактовність, достоїнство [4, с.12].

Багато з принципів, що розробив А.Файоль, були пов'язані з розумінням соціуму як великої системи. Наприклад, вчений вказав, що метою одної з найважливіших функцій управління (адміністративної) є утворення соціального порядку [4, с.20]. До основних принципів управління вчений відносив: 1) розподіл праці; 2) владу; 3) дисципліну; 4) єдність командування; 5) єдність розпорядження; 6) підкорення приватних інтересів загальним; 7) винагороду; 8) централізацію; 9) ієрархію; 10) порядок; 11) справедливість; 12) постійний склад персоналу; 13) ініціативність; 14) постійний склад персоналу [4, с.21]. Цікавим є також сюжет про побудову соціального організму. За А.Файолем, його зародок – це невелика організація типу підприємства. Чим воно є більшим, тим більшим є число ієрархічних ступенів [4, с.51]. Вчений порівнював соціальний організм з машинами, рослинами і тваринами. Так, молода гілка дерева породжує інші гілки, які в свою чергу відгалужуються і покриваються листям. Рослинний сік несе життя в усі гілки, до найбільш тонких, подібно до того, як вищий порядок несе активність всім частинам соціального організму. Людина відіграє в цій системі роль, яку відіграють клітини у тваринному організмі. Його розвиток відбувається шляхом групування елементарних одиниць – людей, чи клітин. Далі з'являються органи, які диференціюються, вдосконалюються по мірі того, як збільшується число об'єднаних елементів. У соціального, так само як в тваринної істоти невелике число суттєвих функцій виконується за рахунок великої кількості різноманітних операцій. Нервова система тварин і людей має багато аналогій з адміністративною службою [4, с.55–56].

Принципи управління А.Файоля побудовані таким чином, що дозволяють утворити в організації два види порядку: матеріальний і соціальний. Для утворення першого необхідно, щоб для будь-якої речі було відведено певне місце. В результаті цього зменшуються втрати матеріалу і часу [4, с.36]. Для того, щоб утворився соціальний порядок, необхідно, щоб кожен співробітник займав визначене йому місце, щоб кожен знаходився на цьому місці і воно відповідало здібностям співробітника («The right man in the right place» – з англ. «Правильна людина на правильному місці») [4, с.36–37].

Велику увагу вчений приділяв ролі керівника в організації. На його думку, керівництво ґрунтується на владі, яка є правом віддавати розпорядження і силі, що примушує їм підкорюватись [4, с.22]. Програма дій дозволяє керівнику побудувати картину майбутнього. Вона включає в себе кінцеву ціль; керівну лінію поведінки; етапи шляху, що необхідно пройти; засоби, що будуть задіяні [4, с.42].

Спробуємо дати характеристику вченню А.Файоля. І.В. Шпекторенко відносить його до так званого процесного підходу, який передбачає розуміння управління як універсального процесу, що складається з певних функцій: планування, організації, координації, розпорядження і контролю [6, с.5]. На думку російського дослідника О.О. Максименко, А.Файоль зробив акцент на необхідності підтримки гармонії в організації за рахунок встановлення такої атмосфери, яка б сприяла встановленню єдності, ініціативи та лояльності робітників [7, с.5].

Фактично А.Файоль побудував свою концепцію управління в рамках сфери, яку зараз ми називаємо соціальним управлінням. При чому в обох його сенсах: вузькому і широкому. В широкому сенсі воно може бути інтерпретоване як програма для підвищення ефективності управління процесами і явищами соціальної сфери. У вузькому сенсі адміністрування мало стати ключем до раціоналізації управління всіма суспільними процесами. Останнє передбачало наявність спеціальних органів для регулювання суспільних відносин. При цьому управлінська діяльність сприяла б такій, що пов'язана із соціальними відносинами починаючи від розробки державної політики, прийняття відповідних рішень і закінчуючи здійсненням необхідних заходів.

Таким чином, можна вважати що проаналізована управлінська концепція є закономірним кроком раціонального осмислення буття. Вона виникла саме в той час, коли десаєралізовані управлінські процеси мали бути піддані ревізії з точки зору секуляризованої свідомості вчених Західної Європи. А.Файоля справедливо називають батьком менеджменту, оскільки він одним з перших визначив управління як самостійну функцію, його основні елементи і принципи. Його вчення слугувало відповіддю на необхідність узагальнення накопичених знань та навичок в сфері управління, успіх якого був доведений часом і практикою [8, с.5]. Доробок А.Файоля справив велику роль на розвиток системи соціального управління в багатьох країнах світу, його ідеї були в тій чи іншій мірі використані при побудові бюрократичного апарату.

Вчення А.Файоля дуже важко критикувати, тому що воно побудоване на суворій раціоналізації управлінської практики; принципи, які він висунув, фактично неможливо піддати сумніву, але з філософської точки зору вони виступають інструментом для раціоналізації управлінських відносин у класичній схемі «суб'єкт–об'єкт». Одним з головних недоліків концепції А.Файоля було применшення ролі ірраціональних, випадкових і психологічних факторів, які в реальності справляють велику роль на всі сторони соціального управління. Якщо послідовники Ф.У. Тейлора перетворювали людей на «придатки машин», то послідовники А.Файоля перетворювали їх на «бюрократичні машини», мислення яких можна підкорити певним законам, а волю контролювати застосовуючи необхідні принципи. В подальших дослідженнях спадщини А.Файоля доцільно звернути увагу на те, яким чином впровадження раціональних принципів, закладених в його концепції, впливало на свідомість керівників та їх взаємовідносини з колективом.

Список використаних джерел

1. Heidegger M. Die Geschichte des Seyns / Martin Heidegger. – Frankfurt am Mein: Hubert & Co, 1998. – 229 s.
2. Семенов А.А. Создание Анри Файоля теории административного управления [Электронный ресурс] / А.А. Семенов. – Режим доступа к журн.: <http://www.science-education.ru/pdf/2012/2/181.pdf>.
3. Wren D.A., Bedeian G.A. The foundations of Henri Fayols administrative theory // D.A. Wren, G.A. Bedeian // Management Decision. – 2002. – №40 (9). – P.906–918.
4. Файоль А. Общее и промышленное управление / А.Файоль // Управление – это наука и искусство. – М.: Республика, 1992. – С.9–61.
5. Ткач А. Основні етапи становлення теорії управління людськими ресурсами / Ткач А. // Збірник наукових праць «Ефективність державного управління». – 2009. – №21. – С.140–144.
6. Шпекторенко І.В. Процесний підхід до формалізації управлінських функцій та завдань державних службовців [Електронний ресурс] / І.В. Шпекторенко. – Режим доступа к журн.: [http://www.dridu.dp.ua/zbornik/2012-02\(8\)/12sivzds.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbornik/2012-02(8)/12sivzds.pdf).
7. Максименко А.А. Ценностный подход к анализу теории управления: ревизия теории школы научного менеджмента / Максименко А.А. // Ярославский педагогический вестник. Гуманитарные науки. – 2011. – №3. – С.142–146.
8. Вергилес Э.В. Анализ принципов управления Анри Файоля / Э.В. Вергилес. – Московский государственный университет экономики, статистики, информатики. – М., 2001. – 28 с.

* * *

УДК 165.62:(177.61+17.023.34)

Тарас Добко, канд. філософських наук, доктор філософії (Ph.D.), перший проректор, Український католицький університет, Україна, м. Львів

Любов і щастя у філософії Дітріха фон Гільдебранда

Розглянуто взаємозв'язок між досвідом любові і щастя. На основі творів Дітріха фон Гільдебранда, представлено основні компоненти досвіду любові й того, які чинники у ньому ведуть до переживання людиною щастя, а які спонукають до зацікавлення щастям улюбленої особи. Обґрунтовано погляд, що зацікавлення власним щастям у любові не обов'язково применшує самовідданий характер любові, а може поглиблювати і вдосконалювати ставлення людини до улюбленої особи.

Ключові слова: любов, щастя, людина, особа, цінність особи, самовідданість.

Тарас Добко. Любовь и счастье в философии Дитриха фон Гильдебранда

Исследуется взаимосвязь опыта любви и счастья. На основе сочинений Дитриха фон Гильдебранда представлены главные компоненты опыта любви и факторы, обуславливающие переживание счастья любящим человеком и побуждающие заботиться о счастье любимого. Обосновано мнение о том, что в любви заинтересованность в личном счастье не обязательно уменьшает самоотдачу любящего, а наоборот, может углублять и совершенствовать его отношение к любимому человеку.

Ключевые слова: любовь, счастье, человек, личность, ценность личности, самоотдача.

Taras Dobko. Love and happiness in the philosophy of Dietrich von Hildebrand's

The article discusses the fundamental relationship between love and happiness. Based on the philosophical writings of Dietrich von Hildebrand, it examines the principal components of the experience of love and the factors that lead to one's own experience of happiness as well as those that prompt the human person to take interest in the happiness of the loved one. It is argued that the interest in one's own happiness does not necessarily diminish the power of transcendence in love but, on the contrary, can deepen and perfect the human person's attitude towards the loved one.

Keywords: love, happiness, human being, person, value—essence, self-transcendence.

«Ubi caritas gaudet, ibi est festivitas» («Де радіє любов, там і свято»). Цими словами Іван Золотоустий вказує на тісний зв'язок між досвідом любові і досвідом щастя. Любов займає визначне місце у людському

житті. Вона спонукає людей долати внутрішні мури, що їх вони зводять під впливом болісного досвіду недовіри, зради, ворожості, заздрості, життєвських негараздів. Любов визволяє людину навіть від панічного страху смерті, що змушує її змагатися з іншими за власне самозбереження і обирати самоствердження як стиль власного життя і взаємодії зі світом. У своїй книзі «Переступити поріг надії» Іван Павло II так описує тісний зв'язок між природою людини і любов'ю: «Людина не спроможна жити без любові. Вона стає сама для себе незрозумілою істотою, її життя стає без значення, якщо їй не виявляють любові, не зустрічають з любов'ю, якщо вона не переживає її, не бере в ній безпосередньої участі» [3, с.20].

Людина прагне також бути щасливою. Здавалося б, що на світі може бути самоочевиднішим. А проте поняття «щастя» і «прагнення до щастя» не належать до тих «щасливих» лінгвістичних засобів, референти яких визначені чітко й недвозначно, навіть попри те, що мовна практика демонструє завидну стабільність у вживанні цих понять. Щастя перебуває в центрі уваги етичної та моральної рефлексії, яка у своїх різних історичних проявах демонструє усвідомлення як привабливості щастя в значенні остаточної мети практичного життя, так і проблем, що виникають внаслідок перетворення його у головний принцип моральної поведінки.

Для ясності подальших міркувань зазначимо, що поняттям щастя у цій статті окреслено глибокий позитивний афективний «стан» людської свідомості, який має понадактуальний характер і не може бути зведений до актуалізації окремих радісних моментів, чи навіть їхньої суми. Щастя у цьому значенні має характер диспозиційної настанови, яка демонструє динаміку забарвлення кожного моменту життя людини особливими позитивними якістю. У цьому розумінні щастя є досвідним пережиттям, а не об'єктивною конфігурацією чи формою людського життя, відомою філософії під назвою «евдемонія». У такому разі «бути щасливим» буде відрізнятися від «мати щасливе життя».

Під впливом відухової реакції на різні форми гедонізму виникали теорії, які мали труднощі з інтеграцією любові і щастя у практичному житті людини. Виглядало так, що у парі любов–щастя немовби йдеться про ситуацію «гри з нульовою сумою» (*zero-sum game*). Якщо досконалість життя людської особи залежить від рівня його наповненості справжньою любов'ю, в ньому має залишатися все менше місця для зацікавлення власним щастям. Чим більше любові, тим менше зацікавлення власним щастям, і тим більше – щастям інших людей. За такою логікою, агапе, як найчистіша, позбавлена будь-якого сліду егоїзму, любов має бути цілковито вільна від думки про власне щастя, а повністю і без залишку перейматися долею і щастям іншої особи. Принаймні так думав французький мислитель і богослов XVII ст. Франсуа Фенелон [9]. І тут постає парадокс. Невже найбільш щасливим може стати той, хто взагалі байдужий до свого щастя і не допускає навіть найменшої думки про нього? У це важко повірити. Навряд чи є що–небудь більш очевидне, ніж усвідомлення, що любов є джерелом найглибшого людського щастя.

На ці та інші питання ми спробуємо відповісти з допомогою німецького феноменолога Дітріха фон Гільдебранда, якого можна вважати одним з найкращих теоретиків любові у XX ст. Гільдебранд присвятив декілька творів філософському дослідженню сутності любові: «Про сутність любові», «Серце: аналіз людської і божественної афективності», «Подружжя: таємниця відданої любові», «Етика».

Нас цікавитиме досвід любові, що у ньому відбувається, які чинники у ньому ведуть до переживання людиною щастя, як зацікавлення власним щастям у любові поглиблює і вдосконалює її ставлення до любленої особи. З методологічної точки зору, рівня підхід буде феноменологічним і ґрунтуватися на живому досвіді любові, в якому реальність цього акту стає даною не через символ чи знак, не через понятійні конструкції, а у безпосередній «тілесній» присутності.

Любов, як ціннісна відповідь. Що таке любов? Що означає любити? Філософське осмислення любові та її інших феноменів, щодо яких людям, а тим більше людським культурам, не бракує опіній, кодифікованих у їхніх мовних практиках, не може залишатися байдужим до мовного ужитку слів «любов» та «любити». Одрядж можна зауважити багатозначність їхнього вживання в українській та інших мовах. Найчастіше йдеться про любов до особи – це може бути любов матері до дитини, любов дитини до батьків, дружба, подружжя любов, або любов до Бога й ближнього. Вже певною мірою в аналогічному сенсі, але ще цілком змістовно, говоримо про любов до неособових «речей», як нація, батьківщина, домівка, природа чи спорт. Однак, мовна практика допускає вживання терміну «любов» навіть щодо їжі, грошей, міцних напоїв, сну. Це, однак, не повинно вводити нас в оману, про що тут йдеться насправді. Неправильно говорити про одне і те ж значення слова «любити», коли йдеться про любов до людини і «любов» до їжі чи алкоголю. У такому разі треба радше говорити про «пристрасть» чи «прив'язаність», причому розуміти останнє слід майже у буквальному значенні. Привабливість іншої особи, яку зауважуємо у справжній любові до неї, докорінно відрізняється від привабливості алкогольного напою для узятої від нього людини. Найважливіша відмінність полягає у тому, що любов не нав'язується люблячій особі, не накладає себе їй, а приходить як дар, залишає її духовний простір для вільного потвердження й прийняття цієї любові через її свободну волю. Щодо алкоголю, можна сказати, що він впливає на людину методом «приника», немовби «схиляючи» її до споживання. З феноменологічної пер-

спективи досвідного переживання, людина не приймає цієї «любові» як дару, а радше поступається їй, піддається привабливості об'єкта.

Тому з усією повагою, але й не меншою критичністю до повсякденної мовної практики, варто ствердити, що правдива любов, будь-якого виду, є *відповіддю на цінність особи*. Про яку цінність йде мова? Відомо, наприклад, що людина може бути святою, носієм релігійних цінностей. Вона може бути смиренною, чистосердечною, щедрою, а отже втілювати у своєму житті моральні цінності. Людина може володіти естетичними цінностями, завдяки чому виявляє свою красу, чарівність чи дотепність. Вона може вирізнятися проникливістю, розсудливістю, второпністю, що належать до сфери інтелектуальних цінностей. Зрештою, людина може бути носієм вітальних цінностей, таких як статевість, жвавість та інші. Як і з цих цінностей викликають любов матері до дитини чи хлопця до дівчини? Відповідь треба шукати в досвіді любові.

Цей досвід свідчить, що любов до іншої людини виникає не з огляду на якісь поодинокі цінності, щодо яких вона є лише носієм. Ми не любимо когось за його смирення чи розум. Таку людину можна шанувати, нею захоплюватися, але це ще не любов. Розбудити любов у серці може лише особливий вид цінності, а саме така цінність, яка надає блиску людині *в цілому*, яка стосується її як *особи*. Кароль Войтила називає таку цінність просто «цінністю особи» [10]; Дітріх фон Гільдебранд говорить про «загальну красу» людської особи [6]; Макс Шелер вживає термін «ціннісне ество» людської особи [4].

Ця особлива цінність, як предметний корелят акту любові, живиться, вирає в себе всі справжні цінності, носієм яких є дана особа [6]. Проте, вона не розпадається на них без остачі. Якщо все було так просто, наша любов невинно змінювала б свій об'єкт, шойно нам би траплялася людина, яка перевершувала особу, яку ми раніше любили, у своїх моральних, естетичних чи вітальних цінностях. Але так не стається. Часто одна людина дарує подружню любов іншій, повністю усвідомлюючи, що та не є найдосконалішою у своїх цінностях серед всіх людей, що траплялися чи ще трапляться на її життєвому шляху.

Часто людина також просто не спроможна пояснити сторонній особі, чому вона полюбила саме цю особу, а не інакшу, і за що вона любить її. Так вона усвідомлює, що цінність людської особи, яка викликає її любов, є в якійсь сенсі невимовною, її неможливо класифікувати, а, отже, й порівнювати з відповідною цінністю інших людей. В чому тут справа? Що це за цінність?

Любов вмотивована передусім тим, *ким* людина є, а тим, *чим* вона є, настільки, наскільки воно вбудоване в те, *ким* людина є. Не якісь абстрактні інтелектуальні, моральні чи вітальні цінності, носієм яких є інша людина, будять нашу любов саме до неї, як щасливого носія цих цінностей. «Звичайні» цінності можуть давати додаткову поживу для любові до іншої людини тому, що вони виявилися саме в *ній*. Якщо ми не любимо *самої* особи, будь-які цінності будуть безсилі, щоб викликати нашу любов до неї. Самі по собі вони можуть викликати лише пошану чи захоплення.

Неподільна *самість* людської особи, її незвідимість як окремої людини просто до *екземпляру* виду «людина» [8], є підґрунтям для особливої цінності людини. Джон Кросбі виділяє два аспекти цієї цінності: (1) те, що ми називаємо *гідністю* особи, належною відповіддю на яку є пошана до неї, зокрема потвердження її непорушних і невід'ємних прав; (2) те, що можна назвати неповторною «красою» людської особи, яка, будучи зазначеною і пережитою, може розбудити любов до неї. Відмінність між цими двома аспектами особової цінності Кросбі окреслює так: «Усвідомлюючи гідність якоїсь людини й виявляючи їй пошану, утримуючись від будь-якого примусу й використання щодо неї, я немов визнаю цю людину саме як *особу*. Та коли я знаю її як свого друга чи супруга, я визнаю цю людину саме як *цю конкретну й особливу особу*» [5]. Іншими словами, тільки в любові до іншої особи можна зустрітися з нею не просто як з *особою*, а як з *цією*, а не *іншакою* особою. В любові відкривається *неповторна індивідуальність* іншої особи.

Це найбільш чітко відчувається у подружній любові, яка виростає поступово в процесі знайомства й спілкування з іншою особою. З перспективи досвіду подружньої любові, в якій одна людина пізнає найособистішіше з буття іншої, час знайомства, в якому цієї любові ще не було, виглядає як час, в якому вона була знайома немовби з кимось іншим. А радше, правильніше було б сказати, що порівняно з її знанням, що виростає на ґрунті любові, в той попередній період вона немовби і не знала любленої особи. Ця людина дуже чітко переживає, що це любов відкрила їй очі на внутрішній світ любленої нею особистості. Як правило, важко знайти слова, щоб виразити цю неповторну красу іншої людини, що розбудила любов до неї. Марно очікувати на вичерпне пояснення, чому одна людина полюбила іншу. Адже в досвіді любові до іншої особи вона торкається чогось невимовного і неказаного у її естві. Іншими словами, в любові та через любов може відбуватися повноцінне особове спілкування між людьми, тобто спілкування, яке відповідає особовій гідності людини.

Що більше, тільки в досвіді любові людина сама відкривається іншій у своїй внутрішній і неподільній особистості. Від людини, котра любить, люблена особа очікує не лише дарунку прихильності чи доброзичливості, допомоги чи доброго слова в скрутку хвилину. Вона розуміє, що інша людина дарує їй своє «серце», дарує *саму себе*. Звідси походить «тягар» любові, коли одна людина з якихось причин не може відповісти взаємністю на почуття іншої, які мають потенціал подружньої любові. Вона

відчуває, що в любові ця інша особа відкриває щось дуже інтимне зі своєї особистості, щось, що вона має право *прийняти*, навіть у знанні, лише тоді, якщо сама сподівається на можливість зародження у своєму серці любові до цієї особи. Іншими словами, вона не має права «заволодіти» чимсь з того, що хоче подарувати їй інша особа в досвіді любові до неї, якщо твердо знає, що з якихось причин не зможе відповісти їй взаємністю. Людина переживає цей «тягар» любові, бо відчуває, що в ній інша особа хоче подарувати їй щось неподільно своє і що прийняти цей дарунок має право лише той, хто полюбить чи сподівається з часом полюбити цю особу.

Любов: сердечність і «сердечна зворушеність» любові. У сфері духовних проявів людського серця любові належить особливе місце. Почасти його можна окреслити, коли разом з Гільдебрандом звернути увагу, що любов є *найсердечнішим* ставленням до іншої особи. В царині сердечних ціннісних відповідей є градація щодо рівня їхньої «сердечності». Так можна виділити серед них такі, що мають відверто *оцінюючий* характер. Гільдебранд подає приклад поваги, де бачимо найнижчий рівень «сердечності», найнижчий рівень залучення людського серця у ставлення до іншого [6, s.95]. Ця сердечна «скромність» чи навіть «убогість» поваги, на відміну від сердечного багатства пошани, а ще більше благоговіння, нерідко є причиною того, що повагу зараховують до вольового чи теоретичного визнання якоїсь цінності іншої особи. Справа в тому, що цьому визнанню притаманна певна «діловитість», сердечна «безсторонність», так що в ньому людина немовби залишається на певній дистанції від іншої особи. Як наслідок, можна говорити про більшу чи меншу повагу, тоді як про захоплення іншим чи благоговіння перед ним так не скажеш. Ці ставлення бувають більш або менш палкими, бо передбачають вагомішу участь людського серця.

У досвіді любові знаходимо найсердечніше ставлення. На відміну від інших афективних ставлень, які передбачають *участь* людського серця, сердечний внесок суб'єкта у його стосунк до об'єкта у досвіді любові має характер *сердечного дару*. Наразі важливо відзначити, що любов є найменш «оцінююча». Її передумовою не є відверто об'єктивне ціннісне судження, де людина немовби визначає справжню «квартість» об'єкта, прицинюється до нього, щоб не дати за нього ні більше, ні менше від того, що він вартує. Любові не знайома діловитість поваги. Той, хто любить, відводить любленій особі особливе місце у своєму серці, «коронує» її. Про це свідчать знаменні слова, що він любить іншу особу «понад усе» на світі. Коли людина шанує одну особу більше, ніж іншу, в основі цього мусить бути її переконання, що ця особа об'єктивно стоїть вище від іншої [6, s.95]. Коли ж любов підштовхує чоловіка сказати про свою дружину: «Ти є для мене всім», про ніяке подібне оцінювання не може бути й мови. «Так, можуть бути жінки й кращі від тебе, але такої як Ти більше не може бути» – це слова любові. Любові притаманна певна «суб'єктивність», яка не тільки не протистоїть її характеру відповіді на цінність, а навіть складає перевагу любові перед іншими «діловими» настановами.

Для виникнення любові недостатньо самого усвідомлення чи то пак пізнання цінності іншої особи, її «загальної краси». Любов може відбутися лише тоді, коли людина «*відчує*» цю цінність у своєму серці, «на своїй власній шкірі». В розмові про любов часто звучать метафори, що інша особа «зранила» наше серце, що її краса «торкнулася» нашої душі, що її цінність стрілою «пройняла» чи «пронизала» наше серце. За цими метафоричними висловами криється усвідомлення, що цінність іншої особи не просто стає знаною і мотивує любов. Неповторна цінність іншої особи входить у сердечний світ того, хто любить, залишаючи у ньому помітний слід у вигляді досвіду «сердечного зворушення». Важливість цього зворушення важко переоцінити. Воно стає тим «каналом», яким цінність іншої особи впливає в того, хто любить, досвід глибокого щастя. Людина наповнюється щастям, яке їй дарує люблена особа саме на шляхах сердечного зворушення.

Що це за досвід зворушення? В житті людини трапляються ситуації, коли вона чується ображеною іншою особою, зворушеною красою якоїсь музики, спокушеною якимсь суб'єктивним задоволенням. Тут йдеться про певний досвід, в якому людина ще не виражає своєї власної позиції стосовно об'єкта, ще не каже свого слова до нього, ще не займає щодо нього визначеного становища [1]. Досвід зворушення, на відміну від спонтанних відповідей, має сприймаючий, доцентровий характер. Саме тому досвід спокушеності це не є гріхом.

Можна сказати, що зворушення цінністю є відлунням цієї цінності у душі людини. Воно свідчить про своєрідну «спорідненість» між її душею та цінністю, що викликає це зворушення. Кажуть, що бувають люди, яким нелегко полюбити серцем, і що люблять вони волею, тобто з усією серйозністю підтверджують цінність іншої особи, яка відкрилася перед ними у пізнанні. Вони не є достатньо сприйнятливими та вразливими на цінність іншої особи. Для любленої людини дуже важливо, щоб той, хто її любить, пережив саме сердечне зворушення цінністю її особи, бо вона чудово розуміє, що тільки такий досвід є свідченням про духовну спорідненість і близькість їхніх душ. Іншими словами, досвід сердечного зворушення в любові свідчить про те, що людина впускає цінність іншої особи не лише у свій розум, а передусім у своє серце. Не тільки її розум, а й серце стає чутливим до неповторної цінності любленої особи.

Любов: прагнення до єдності в любові. Правдивий любові притаманне прагнення до єдності з тим, кого любиш [6, s.169]. Той, хто любить, шу-

кає не лише знайомства з іншою особою, не лише її присутності у своєму житті, не лише знання про неї. Передусім він шукає єдності сердець, як плоду взаємної любові.

З особливо помітною силою це прагнення до єдності проявляється в подружній любові між людьми. Сам акт одруження й тілесної єдності, як його сповнення, стають вираженням і втіленням зустрічного руху людських душ, характерного для глибокої подружньої любові [2]. В подружжі ця єдність стає настільки глибокою і всеохопною, що йдеться вже не про два паралельні життя подругів, що розгортаються поруч чи пліч-о-пліч. Два життя зливаються в одне-єдине життя двох людських осіб, що часто проявляється у тому, що подружжя обирає для себе одне прізвище.

Важливо усвідомити, що в справжній, незапям'ятований егізмом любові прагнення до єднання в жодному разі не є проявом бажання посідати іншу особу чи привласнити її як річ. Трапляються, щоправда, випадки, коли під видом любові хлопець прагне завоювати дівчину як мисливський чи спортивний трофей, прагне єдності з нею як нагоди розпорядитися нею на свій розсуд, для свого суб'єктивного задоволення. Те, що подібні прояви егоцентричного бажання володіти іншою особою як засобом для свого щастя можуть видавати себе за любов, ще не означає, що притаманне справжній любові прагнення до єднання з іншою людиною є ніщо інше, як бажання привласнити її. В досвіді любові зацікавлення цінністю іншої особи, нею самою є настільки глибоке й всеохопне, що той, хто любить, не лише бажає їй добра, а й єднання з нею. Він прагне розділити з нею своє життя, прагне з її боку взаємності, обопільного бажання розділити з ним її життя і серце.

Жодне інше ставлення до людей не демонструє подібної об'єднаної сили, що лучить людей в одну спільноту життя. Жодна інша відповідь не ангажує аж настільки одну людину у внутрішнє життя іншої. Той, хто любить, прагне не лише визнавати цінність іншої особи чи підтверджувати її всіма можливими способами, а й зануритися в неї. Іншими словами, він прагне віднайти гостинну домівку в серці любленої особи. Не останню роль в цьому прагненні взаємного єднання відіграє усвідомлення, що подібна єдність є могутнім джерелом спільного і взаємного щастя.

На думку Честертона, досвід прагнення до єднання в любові, а особливо любові подружній, веде до усвідомлення, що поняття «вільної любові» містить внутрішнє протиріччя, щось на зразок «квадратного кола» чи «зеленої радості». Той, хто любить, прагне себе зв'язати, причому не на день чи два, а на життя. Не можна не відчувати протиріччя у словах «Ми будемо друзями лише до завтра» або «Я кохатиму тебе рівно два місяці від сьогодні». У взаємній любові люди прагнуть бути учасниками й бажаними гостями життя один одного.

Любов і щастя: доброзичливість любові. Характерною ознакою любові є також прагнення люблячого ошасливлувати любленого [6, s.199]. Любов прагне щастя, благополуччя, добробуту для іншого. Прагнення щастя для себе не обов'язково є результатом якогось егоїзму, а радше неминучою прикметою людської природи. Так людина влаштована. А те, що їй може залежати на щасті іншої особи, є не самозрозумілою і неминучою долею людської природи, а одним з найважливіших дарів любові.

Прагнення до щастя іншого в любові має кілька вимірів [6]. По-перше, йому притаманне зацікавлення в правдивому, а не просто суб'єктивному щасті любленої особи, незалежно від того, чи це ми спричинили до цього щастя, чи хтось інший. Той, хто любить, хоче, щоб люблена особа була щасливою, незалежно від того, де є джерело її правдивого щастя. Його хвилює доля іншої особи, її злети і падіння. Її життя стає справою його життя. По-друге, людина не просто бажає любленій особі, щоб їй, як то кажуть, велося у житті, щоб зустрічала на своєму шляху лише добро, лише привітні до неї людей, щоб її життя було наповнене лише радісними подіями. Той, хто любить, сам прагне зробити свій особистий внесок у щасливу долю любленої особи. Він прагне сам стати джерелом її щастя, обдаровувати її ніжністю, теплотою, прихильністю. Він робитиме все від нього залежне, щоб люблена особа була справді щасливою і шукатиме нагод закласти не одну цеглину в будівлю її благополуччя. По-третє, в прагненні до щастя іншої особи присутній подих доброти, скерованої до цієї особи. В досвіді любові людина «стає доброю» супроти іншої особи. Любов немовби мобілізує в ній всі сили добра, яким наповнена її душа, й скеровує їх до іншої особи. Любов завжди веде до перемоги добра в серці того, хто любить, принаймні стосовно тієї людини, яку він любить. Любов і ненависть щодо однієї і тієї ж людини несумісні між собою.

Прагнення до щастя іншого є особливим дарунком любові і складає особливої досконалість самовіддання людини в любові. Це самовіддання й дар полягають у тому, що людина входить у внутрішній світ іншої особи так, що починає дивитися на дійсність, сприймати навколишній світ немовби очима іншої людини, з перспективи її суб'єктності. Цей вхід у внутрішній світ іншого вона виражає у словах, що радість та біль іншого стають її радістю та болем.

Любов і щастя: любов як джерело щастя. Любов є джерелом надзвичайного щастя у житті людини, що його неможливо замінити нічим іншим [6, s.295]. Недарма часто людина відчуває тугу за любов'ю, прагне зазнати цього досвіду хоч коли-небудь у житті. Часом це навіть приводить до необґрунтованої ідеалізації іншого, що виражається у приписуванні йому цінностей, якими він не вітається. А все для того, щоб мати підставу для досвіду любові.

Нерідко в літературі й приватних дискусіях звучить думка, що досконалість ставлення однієї особи до іншої обернено пропорційна до зацікавлення іншим як джерелом свого щастя. Вважають, що сам факт зацікавлення своїм щастям у стосунку до іншого зводить нанівещь само-віддання. Адаже, як кажуть, розглядаючи іншого як джерело свого щастя, людина з необхідністю зводить його до рівня знаряддя для свого щастя і таким чином порушує засадничий персоналістичну норму, що інша особа не повинна бути предметом вжитку і ставати засобом у людських взаєминах.

За такою логікою, чим менше думаєш про своє щастя у любові до іншої особи і про цю особу, як його джерело, тим досконалішою є любов до неї. Ідеальним взірцем стає тоді так звана «чиста» любов, в якій той, хто любить, цілковито абстрагується від питання свого власного щастя і має на своєму порядку денному лише щастя коханої особи. Виникає питання, чи дійсно байдуже до власного щастя у любові до іншої особи є свідченням найдосконалішого ставлення до неї?

У цій статті ми не можемо детально зупинитися на одній з класичних проблем філософської етики та антропології, а саме щодо ролі щастя у ставленні людини до добра, а також щодо місця, яке може чи навіть повинно займати питання власного щастя у практичній мотивації. Безперечно є, що питання власного щастя у стосунку до добра не може бути головною темою відношення людини до цього добра, якщо вона не хоче при цьому звести цей стосунок до використання цього добра як засобу до свого «щастя». Більше того, справжнє щастя не може бути безпосередньою ціллю практичної поведінки, оскільки має характер надбудови над ціннісними ставленнями людини до чогось важливого самого по собі. Справжнє щастя приходить як дар, є наслідком трансцендентної людини у напрямку до добра, наділеного цінністю [1]. Та чи значить це, що власне щастя і зацікавлення ним не повинно відігравати жодної ролі у мотивації стосунку людської особи до добра? Зовсім ні.

У стосунку людини до добра питання її власного щастя може і навіть повинно бути темою її стосунку, проте темою *вторинною* [1]. Первинною темою її стосунку має залишатися добро і цінність іншої особи. Більше того, досвід щастя у стосунку до якогось добра, наприклад, коли людину очисливлює можливість спілкування з якоюсь шляхетною особистістю, чи коли її зворушує краса гірського красиву, свідчить про те, що відповідна цінність проникла в саму глибину її особистості. Досвід щастя вдосконалює її стосунок до добра.

Уявімо собі мужчину, який заявляє якійсь жінці, що він її кохає, і «підкріплює» це зізнання словами: «Я кохаю тебе так палко й самовіддано, що мені байдуже, чи я буду щасливий з нашого зв'язку, чи ні. Головне, щоб ти була щаслива» [6]. В цих словах розумна жінка одразу ж відчує всю фальш і неправду. Вони не можуть бути сказані під впливом кохання. Поставимо себе на місце цієї жінки. Чи не вбачатиме вона у тому, що стає для людини, яка її кохає, джерелом щастя, унікальний крок цієї людини їй назустріч? Чи не буде надзвичайним дарунком однієї людини іншій той факт, що у любові до неї ця перша вручає їй ключі від свого щастя? Чи не усвідомлює вона, що ставши джерелом щастя для того, хто її любить, вона зовсім по-новому входить в життя цієї людини і що їй у цьому житті відведене особливе й визначне місце?

Це по-своєму розуміли стоїки, які з цієї причини ставилися до любові у житті людини з певною підозрою. Для них не лише любов, а й ціле сердечне життя може наразити гідність людини на небезпеку, адже воно виводить людську особу зі стану самодостатності й порушує її моральний спокій. Іншими словами, узалежнює людину від чогось, чим вона не є, над чим не має безпосередньої влади і контролю. А, отже, немов робить людську істоту заручником чогось зовнішнього щодо неї, позбавляючи її можливості бути ковалем свого власного щастя і немов примушуючи її випустити свою долю з власних рук. Їхній ідеал *apatia* виявився прямим наслідком їхнього екзистенційного ідеалу *автаркії*, або *самодостатності*.

Насправді, досвід щастя, повнота якого відчувається саме в любові, поглиблює самовіддання однієї людини іншій. Інша особа стає дорогою, дорогіною в оптиці любові. Щось може стати джерелом *мого* щастя лише за умови, що воно *апелює* до особливого центру в моєму естві, який притаманний лише мені і нікому іншому. Наявності цього центру людина завдячує своєму унікальному онтологічному статусу – вона є *особою*. Любов загострює як усвідомлення особового ества іншої особи, так і самоусвідомлення свого власного особового ества. Щастя стає виявом усвідомлення цієї спільноти унікальних і неповторних осіб, що дарують себе один одному у любові.

Глибокий і багатий досвід правдивого щастя, невід'ємного від досвіду любові, є ще одним свідченням *любовної* природи людини, її призначення для любові. Саме досвід щастя свідчить про своєрідну спорідненість того, що очисливлює людину, з її особовим світом і еством. Людська особа і любов є «сродни» один одному. До властивої природи людини належить *любити*.

Особливий внесок Дітріха фон Гільдебранда у філософію любові полягає у тому, що йому вдалося на основі ретельного феноменологічного аналізу людського досвіду унаочити істотний взаємозв'язок між любов'ю і щастям без впадання у крайнощі ригоризму і гедонізму. Він зумів висвітлити основні рушійні сили досвіду щастя у любові – досвід сердечного зворушення цінністю іншої особи і прагнення до взаємного

єднання між людьми. Більше того, любов є доброзичливою, а отже щастя іншої особи є ключовою темою ставлення до іншої особи у любові. З іншого боку, на думку Гільдебранда, хоч власне щастя й не повинно виступати першочерговою темою людських взаємин у любові, щоб не наразити її на ризик перетворення в егоїстичне прагнення володіти іншою особою, навіть власне щастя *мусить* залишатися однією з тем любові. Адаже з боку люблячої особи досвід її власного щастя у любові до іншого є її унікальним дарунком відкритості до нього у її найсокровеннішому естві.

Список використаних джерел

1. Гільдебранд Д. фон. Етика. – Львів: Видавництво УКУ, 2002. – 445 с.
2. Гільдебранд Д. фон. Подружжя: таємниця відданої любові. – Львів: Львівська Богословська Академія, 1999. – 47 с.
3. Іван Павло II. Відкупитель людини. – Львів: Місіонер, 2008. – 78 с.
4. Шелер М. Ordo amoris // Избранные произведения / под ред. Денежкина А.В. – Москва: Гнозис, 1994. – С.341–377.
5. Crosby J. The Selfhood of the Human Person – Washington, D. C.: The Catholic University of America Press, 1996. – 313 p.
6. Hildebrand D. von. Das Wesen der Liebe. – Regensburg: Verlag Josef Habbel, 1971. – 532 p.
7. Hildebrand D. von. The Heart: an Analysis of Human and Divine Affectivity. – South Bend, Ind.: St. Augustine's Press, 2007. – 140 p.
8. Spaemann R. Personen: Versuche über den Unterschied zwischen «Etwas» und «Jemand». – Stuttgart: Klett-Cotta, 1996. – 275 s.
9. Spaemann R. Reflexion und Spontaneität. Studien über Fénelon. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1998. – 366 s.
10. Wojtyła K. Miłość i odpowiedzialność. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1986. – 255 s.

* * *

УДК 141.32

Людмила Шелюх, старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук, Донбаський державний педагогічний університет, Україна, м. Слов'янск

Можливості та межі структуралістської філософії мови у контексті діалогізму М.Бахтіна

У контексті вивчення діалогічної філософії М.Бахтіна проаналізовані дискусійні положення класичного структуралізму. Діалогізм М.Бахтіна дає змогу критично розглядати ряд ключових положень класичного структуралізму, перш за все співвідношення соціального/індивідуального, яке екстрапольоване на лінгвістичне розуміння мови/мовлення та код/повідомлення. Показано, що обмеженість лінгвістичних побудов класичного структуралізму, в яких немає місця людині з її онтологією, не могли не привести до його кризи.

Ключові слова: мова, мовлення, текст, діалогізм, структура, суб'єкт.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Людмила Шелюх. Возможности и границы структуралістской философии языка в контексте диалогизма М.Бахтина

В свете изучения диалогической философии М.Бахтина проанализированы дискуссионные положения классического структуралізма. Диалогизм М.Бахтина позволяет критически рассматривать ряд ключевых положений классического структуралізма, прежде всего отношение социальное/индивидуальное, экстраполированное на лингвистические понятия языка/речи и код/сообщение. Показано, что ограниченность лингвистических построений классического структуралізма, где нет места человеку с его онтологией, не могли не привести к его кризису.

Ключевые слова: язык, речь, текст, диалогизм, структура, субъект.

Lyudmila Sheluh. Potential and limits of the structuralist philosophy of language in the context of Bakhtin's dialogism

The controversial positions of classical structuralism are analyzed in the light of Bakhtin's dialogic philosophy. Bakhtin's dialogism allows studying some of the key positions of the classical structuralism, first of all the social / individual relation extrapolated to the linguistic concepts of language / speech and code / message. It is shown that the limitations of linguistic constructions of classical structuralism, with no place for a man with his ontology, led to its crisis.

Keywords: language, speech, text, dialogism, structure, subject.

В свете изучения принципов диалогизма М.Бахтина, предпринятого в нашей предыдущей публикации (см. «Гілея: научный вестник», вып. 72, с.690–694), имеет смысл проанализировать некоторые лингвистические положения классического структуралізма. Диалогическая философия М.Бахтина в её трактовке роли речевых высказываний и текста в целом позволяет критически рассмотреть ряд ключевых положений лингвистического структуралізма. Представляет интерес сравнительный анализ

опозиції – язык/речь и её производной – код/сообщение в лингвистическом структурализме и дуализма высказывание/язык философии языка саранского мыслителя. Так, понятия «языка», «речи», «высказывания», «текста», являясь главными понятиями философии языка у М.Бахтина, в свою очередь, активно разрабатывались и в рамках классического лингвистического структурализма Ф. де Соссюра и его последователей в 1920–1940 гг. В дальнейшем концептуализация «текстуальности», «речи», «дискурса» приобретёт междисциплинарный характер, затрагивая со второй половины XX в. всё более широкий спектр гуманитарных наук. В центре внимания исследователей философии языка оказались проблемы раскрытия возможностей смыслопорождения, трансформации значения знаковых макрообразований, изучение метафоры и метонимии, означающего и означаемого при конституировании смысла высказывания и другие проблемы. В конечном счёте, исследование данных проблем в рамках философии языка привело к образованию и развитию новых междисциплинарных направлений философского анализа – семиотики, семантики, постструктурализма и других. Здесь достаточно упомянуть текстовый анализ Р.Барта, грамматологию Ж.Дерриды, теорию семантики и интертекстуальности Ю.Кристевої, теорию диалога и теорию символа Ц.Тодорова, философский психоанализ Ж.Лакана, теоретический психоанализ С.Жижека и его словенской школы.

Главной целью настоящей статьи станет рассмотрение ряда проблемных вопросов философии языка классического структурализма, в свете философии диалогизма М.Бахтина. Наверное, глубоко был прав известный российский философ В.Библер, который полагал, что М.Бахтин – был, прежде всего, – философом, а не литературоведом, и изучавший философию «через игольное ушко литературы». Для саранского мыслителя литература как, впрочем, и лингвистика, и культура – лишь материал и подходящий способ для переосмысления актуальных философских проблем начала и середины 20 века. Через них М.Бахтин критически рассматривает доминировавший тогда в философии абстрактный теоретизм с его субъект – объектным расчленением действительности. А одной из ключевых категорий его философского анализа являлась «внутренняя» социальность (выражение В. Махлина) или «глубинная» социальность, предполагавшая, во-первых, антропоцентристскую направленность всех его работ, и, во-вторых, «схождение» социального и индивидуального в онтологии человеческого. Второй особенностью его философии является неизбывный интерес к «живому» слову – голосу, высказыванию, речи, тексту в целом, где всегда обозначена смысловая позиция, говорящая о том, кто, откуда и зачем говорит, какой смысл вкладывает говорящий в произносимое или написанное. Как отмечает в этой связи российский бахтинист А.Бочаров: «Высказывание в речи отличается от предложения в языке тем, что первое всегда лично, ценностно. Оно результат вменения ему смысла. Иными словами, для Бахтина автор первичен по отношению к речи, он представляет собой не просто персонифицированный источник речи, не только субъект речи, он тот, кто задает речи, слову, тексту социальное и коммуникативное пространство смысла. Речь в таком случае – это результирующая смыслов» [1].

Классическая структуралистская философия языка, опираясь на традицию соссюровской лингвистики, формализует и обособляет язык в систему, существующую «в себе и для себя», т.е. замкнутую на саму себя. Такие дуалистические оппозиции как знак и его денотат, код и сообщение, означающее и означаемое, метафора и метонимия, виртуальное и актуальное, потенциальное и реальное, парадигма и синтагма становятся «визитной карточкой» классического лингвистического структурализма. Более того, в классическом лингвистическом структурализме, который напрямую связан со структурной антропологией К.Леви–Строса, текст обозначен в виде задачи – как искомая совокупность культурных кодов, в соответствии с которыми организуется знаковое многообразие культуры и мир человеческого бытия.

В диалогизме М.Бахтина бытие человека исключительно *социально и вариативно*, носит реляционный или изменчивый характер, то есть задаётся на глубинном социальном уровне диалогической речью или текстом, который является «органом» манифестации человеческих представлений, ожиданий, чаяний, установок посредством диалога. Бахтиновская «глубинная» социальность позволяет рассматривать речевое высказывание или текст как ключевую категорию языкового анализа. Главная характеристика смысла для него – «глубинная» социальность.

Проанализируем лингвистический механизм «вхождения» человеческой индивидуальности в социальные измерения в классическом структурализме, то есть рассмотрим, какое значение отводится индивидуальному в языке и каким образом осуществляется речевое «вхождение» человека как субъекта высказывания в своё социальное бытие в контексте диалогической философии М.Бахтина.

Так, общеизвестно, что одним из достижений структурализма было распространение методов теории коммуникации на представления об обществе. Но речь, однако, шла не о буквальной экстраполяции принципов кибернетической по своей сути науки на области социально–гуманитарных исследований. Нам представляется глубоко ошибочным тезис о том, что структурализм возник в результате применения метода, зарекомендовавшего себя при изучении одного объекта социальной реальности (в нашем случае – языка) на другие объекты социальной реальности (мифы, ритуалы, системы родства, психические заболевания, литературу, искус-

ство, моду и т.д.). Парадокс заключается в том, что как очень точно выразился в отношении структуралистской модели языка как культурного текста философ – постмодернист Ж.Делёз: «В действительности существуют *только* языковые структуры, будь то эзотерический язык или даже невербальный» [2, с.134]. Иначе говоря, структуралистский анализ общества, подразумевает первостепенное его истолкование через язык. Как таковой, он базируется не на банальной аналогии, а на глубинном сходстве структур языка и социального. Такова была интенция мышления К.Леви–Строса, когда он, выделяя действующие в каждом обществе уровни коммуникации, (брачный обмен, обмен имуществом, и обмен сообщениями), отметил, что язык выступает посредником на всех уровнях, так что возникает возможность изучения преобразований, позволяющих переходить от одного уровня к другому: «Вполне естественно пытаться установить между ними соответствия, а также выяснить формальные характеристики каждого взятого отдельного типа и преобразования, позволяющие переходить от одного типа к другому» [3, с.78]. Но при этом, как заметил социальный философ и социолог П.Бурдьё, любая социальная практика по отношению к обществу в целом в структуралистской интерпретации оказывается тем же, чем является речь по отношению к языку – не более чем серией знаков. Они «раскрывают свой смысл полностью только при чтении, вооруженном культурным шифром, превосходящим свои актуализации. ...Сделать речь продуктом языка можно, если и только если мы следуем *логике интеллектуального порядка*» [4, с.59], – резюмирует свою критическую позицию в отношении классического структурализма французский ученый. Тем самым, уже здесь на уровне понимания культурного текста обозначается разрыв между языком и речью.

Вместе с тем, и это обстоятельство мы не можем не учитывать, – важнейшим вкладом лингвистического структурализма в развитие философии языка является открытие структуры как топологического образования, то есть структуры языка обретают в структурализме *топологический* характер. Так, согласно Ж.Делёзу [2] и Ж.Женнету [5], лингвистическому структурализму принадлежит открытие и признание *структуры как автономного топологического порядка*. Ж.Женнет пишет, что Ф. де Соссюр и его последователи, определив язык как систему чисто дифференциальных отношений, «сделали акцент на пространственной форме существования языка, хотя в данном случае речь идет о таком типе пространства, понять которые не позволяет ни обычное геометрическое пространство, ни пространство практической жизни» [5, с.280].

Тем самым, медиумом социальности выступили языковые, по своей сути *пространственно–символические* структуры. А специфика знаково–символического устройства языка/речи как текста определяется реляционной природой составляющих его элементов. Его конфигурация такова, что его элементы не существуют в отдельности. Сами по себе они не имеют определенных характеристик и взаимопределяются только *в отношении и через отношение*. В силу этого, символическая природа языка как текста не может быть гипостазирована, сведена к реальной действительности и материализована. Символизм языка не является наблюдаемым и представимым, он может быть только *построен или сконструирован*. Именно этот аспект выделяют в языке как тексте в лингвистическом структурализме Л.Альтюссер и Р.Барт, когда определяют структуру как исходный теоретический объект, а структурализм – как деятельность по конструированию этого объекта. «Структурализм как деятельность» (таково название программной статьи Р.Барта [6, с.253–261]) представляет собой упорядоченную последовательность мыслительных операций по конструированию и воссозданию символического строя языка как текста, цель которых – создание топологической модели, делающей интеллибельным то, что не является и не может являться видимым и слышимым.

Исходя из главного положения структурных лингвистов – Ф. де Соссюра, Н.Трубецкого, Р.Якобсона и других, связь основных единиц лингвистического анализа – означающего и означаемого не может быть выведена из данных, доступных непосредственному наблюдению, т.е. из позитивных характеристик акустического образа или *концепта*. Какой бы язык, какую бы символическую систему мы бы не брали, мы всегда сталкиваемся с произвольностью или немотивированностью отношений между означающим и означаемым. Поэтому для того, чтобы понять связь означающего и означаемого необходимо создать такую модель, в которой отношения между означающим и означаемым регулировались бы чем-то иным, нежели их чисто лингвистический «природой». Как утверждал Ф. де Соссюр [7], единицы языка, существуют только благодаря системе оппозиций и отношений, соотносящих каждую единицу с прочими единицами данной системы. Всякий «атом» языковой, символической структуры, таким образом, наделяется позиционным смыслом, или относительной ценностью. Позиционный или ценностный смысл языкового элемента реализуется на двух осях языка – *оси метафоры и оси метонимии*, что детально было исследовано Р.Якобсоном [8]. Метафора и метонимия здесь несут не столько риторический, сколько топологический смысл: речь идёт о том, что каждая языковая единица принадлежит двум типам множеств и, как таковая, конституирована отношениями, которые она поддерживает с элементами этих множеств.

Так, первый тип множеств, в которых реализуется языковая ценность – горизонтальные множества. Горизонтальные множества наиболее очевидным образом реализуются в письме; если голос в каждую единицу времени манифестирует только один элемент языка, то «на

бумаге» все элементы сосуществуют одновременно и актуально, в едином пространственном срезе. Поэтому письмо, являясь, по выражению Ж. Женнета, – *символом глубинной пространственности* самого языка [5, с. 280], позволяет говорить о том, что языковая единица является элементом, принадлежащим множеству (единствам более высокого порядка, чем она сама) или о том, что она является множеством (по отношению к единицам более низкого порядка). «Любой знак», – пишет Р. Якобсон, – «состоит из составляющих знаков и/или встречается только в комбинациях с другими знаками. Это значит, что любая языковая единица одновременно выступает и в качестве контекста для более простых единиц и/или находит свой контекст в составе более сложной языковой единицы» [8, с. 114]. Поэтому, любая реальная группировка языковых единиц связывает их в единицу высшего порядка: комбинация и контекстная композиция являются сторонами одной и той же операции.

Языковая ценность здесь тождественна возможности для единицы входить в множества и занимать внутри этого множества ту или иную позицию. Топологические отношения в пределах горизонтального множества, в свою очередь, распределяются по двум типам – это отношения множества как целостности к составляющим его элементам (отношение «включающее/включаемое») и порядковые отношения между элементами внутри самого множества (отношения соседства: «до», «после», «между»). Эти два типа горизонтальных множеств конституируют синтагматическое отношение между актуальными элементами языковой цепи. Необходимо здесь отметить, что количественные отношения между элементами, входящими в горизонтальные множества – отношения *протяженности* или *длительности* – не играют определяющей роли. Поэтому, горизонтальное множество языковых единиц представляет собой своего рода «резинное» множество: подобно топологическим объектам математической топологии его можно стягивать и растягивать, без изменения его смысла. Единственное ограничение состоит в том, что нельзя изменять порядок между элементами множества, поскольку изменение порядка (перестановка, разъединение соединенных и соединение разъединенных элементов множества) приводит к трансформации или исчезновению смысла самого множества. Вот почему, исходя из этой ключевой характеристики, Ж. Делёз утверждал, что структурное пространство языка представляет собой «пространство непротяженное, предсуществующее, чистый *spatium*, постепенно конституируемый в качестве порядка соседства, где понятие соседства имеет, прежде всего, порядковый смысл, а не значение протяженности» [2, с. 139]. Тем самым, данное топологическое пространство ничего не имеет общего ни с физическим, ни с геометрическим пространством, где главной характеристикой и является протяженность элементов.

Вертикальные множества представляют собой второй тип множеств, конституирующих языковые ценности. Если горизонтальное множество определяется не только тем, какие элементы и в какой последовательности оно содержит, то вертикальное определено тем, какие элементы оно исключает (топологическое отношение «включения/исключения»). Соответственно каждый элемент горизонтального множества, соотносится с вертикальным множеством рядом виртуально присутствующих элементов. Такое соотношение Ф. де Соссюр называл ассоциативным (или *парадигмальным*) и противопоставляет его синтагматическому отношению между актуальными элементами языковой цепи. Внутри данного множества языковая единица наделяется ценностью лишь в противопоставлении другим единицам, которые могут её замещать, изменяя при этом смысл горизонтального множества.

Одновременное присутствие в языке двух типов множеств конституирует для всякой языковой деятельности её минимальное условие, а именно артикуляцию, (со)членение языковых единиц. Данное условие входит в языковую деятельность в качестве её *социальной компоненты*. «Языковая деятельность субъекта, – пишет Ф. де Соссюр, – многоформенна и разносистемна; вторгаясь в несколько областей, в области физики, физиологии и психики, она, кроме того, относится и к индивидуальной и к социальной сфере; её нельзя отнести ни к одной из категорий явлений человеческой жизни, так как она сама по себе не представляет ничего единого» [6, с. 15].

Поэтому, языковая деятельность, по замыслу структурной лингвистики, не может быть отождествлена с языком как таковым – она включает в себя язык в качестве социального момента, одновременно содержа в себе индивидуальный компонент – речь. Тем самым, структурная лингвистика конституирует две дихотомии: язык/речь и код/сообщение. Более того, дихотомия язык/речь изоморфна дихотомии код/сообщение. Социальное равное языку, как системе дифференциальных элементов и их отношений, отождествляется с тем, что в языковой деятельности, носит характер надиндивидуального кода, к которому прибегает индивидуализированный субъект, производящий или понимающий сообщение. Гипотеза классического структурализма о том, что «социальная жизнь структурирована как язык», дополняется утверждением о том, что «язык в данном случае означает код коммуникации» [9, с. 93]. Тождество социального бытия и языка разворачивается как тождество социального и кода. Между языком–кодом и речью–сообщением устанавливается иерархия – индивидуальный аспект языковой деятельности рассматривается как вариативный и *второстепенный*. Как выразился Ф. де Соссюр: «Разделяя язык и речь, мы тем самым отделяем: 1) социальное от индиви-

дуального; 2) существенное от побочного и более или менее случайного» [7, с. 19]. Здесь имеет место инверсия тезиса «здорового смысла», о том, что индивидуальная речь закладывает фундамент языка как социального института. В теоретической перспективе, предложенной лингвистическим структурализмом, отношения между речью и языком становятся прямо противоположными: язык оказывается необходимым условием производства и понимания всякой речи.

Логика данной инверсии в общих чертах такова. Для того чтобы коммуникация была возможной, говорящие должны с одной стороны, – придавать одинаковые значения одним и тем же означающим (процесс понимания сообщения), с другой стороны, – сообщать одни и те же значения с помощью одних и тех же означающих (процесс производства сообщения). Соответственно, «код никогда не может быть создан пользователем в процессе самой коммуникации» [9, с. 91], т.е. он всегда должен быть дан «до» неё и быть независимым от сообщений коммуникации. Таким образом, понятие субъекта, *создающего свой язык* (т.е. концепт индивидуального языка) оказывается в рамках структурализма излишним, если вообще не абсурдным.

Итак, язык, как социальное, согласно структуралистской парадигме, есть нечто «всегда–уже» существующее. В силу этого «всегда–уже–существования», он является общим для всех входящих в него субъектов. Субъекты всегда застают его «уже» сложившимся. Язык оказывается автономной системой, потенциальной существующей по мысли Ф. де Соссюра «в каждом мозгу или, лучше сказать, в мозгах целой совокупности индивидуумов, ибо язык не существует полностью ни в одном из них, он существует в полной мере лишь в массе» [7, с. 19]. Здесь возникает особый способ трактовки социального. Социальное понимается в качестве той характеристики субъекта, благодаря которой он становится универсальным, т.е. неотличимым от любого другого субъекта, говорящего на том же языке, или использующего тот же код, что и он. Тот факт, что язык не существует целиком и полностью в сознании каждого структуралистом пренебрегается, по крайней мере, в теории. Если воспользоваться словарём самого Ф. де Соссюра, то можно сказать, что важным является именно «потенциальное», а не «актуальное» существование языка в говорящем субъекте. В пределе можно констатировать, что действительным социальным субъектом оказывается сам язык, взятый как топологическая структура, в которой, как в определенном целом, взаимосвязано сосуществуют все дифференциальные отношения и элементы. Данная структура–субъект полностью виртуальна, поскольку она берётся вне зависимости от её индивидуальных актуализаций в эмпирических субъективностях, т.е. в актах коммуникаций субъекта. Тем самым, говорящий субъект оказывается расщепленным на *абсолютного субъекта* означающего, существующего виртуально, и *относительного субъекта* означаемого, существующего актуально. На долю последнего выпадает временное «разворачивание» того, что в свернутой форме «уже» существует в первом. Еще до того, как нечто оказывается высказанным (означенным) тем или иным говорящим субъектом, сама возможность высказывания содержится в языке–коде. Из этого следует, что совокупность того, что может быть высказано (означено) представляется конечной. Здесь, обозначена проблема соотношения между двумя субъектами: субъектом означающего (виртуальным или *идеальным* субъектом) и субъектом означаемого (актуальным или *реальным* субъектом). Данная проблема порождает целый ряд вопросов, затрагивающих всю сетку структуралистских оппозиций: какова логика актуализации виртуального? Подчиняется ли эта логика структурному порядку языка–кода, или она следует собственным имманентным законам, предполагающим автономии речи–сообщения? Ограничены ли условия возможности того или иного сообщения структурами языка и т.д.?

Представляется, что данные вопросы являются своего рода «слепым пятном» классического лингвистического структурализма. Они не могут быть решены внутри него, поскольку, как это не парадоксально звучит, именно невозможность их решения делает возможным все прочие теоретические операции структурализма. Его гомогенный объект конституируется через оппозицию и в оппозиции «язык/речь». Именно эта оппозиция очерчивает специфичную объектную область, задаёт круг возможных описаний фонологических, морфологических и синтаксических структур языка–в–себе, т.е. языка, оторванного от ситуации говорения. Так как язык изначально оказывается оторванным от «живой» речи, вопрос относительно их связи оказывается внешним по отношению к той проблематике, с которой имеет дело структурный анализ. Единственным способом помыслить отношение между членами оппозиции является рассмотрение первого из них в качестве модели (поскольку именно ему принадлежит теоретический приоритет), а второго – в качестве примера этой модели. Или, что – то же самое, – описать отношение между членами оппозиции в аристотелевских терминах – как отношение между бытием–в–возможности (компетенция) и бытием–в–действительности (употребление), оставив при этом открытым вопрос о переводе одного бытия в другое или сделав их непроницаемыми, независимыми друг от друга.

Напротив, речь не является простой суммой элементов, выстроенных в соответствии с универсальной логикой языка, и что его анализ требует иного уровня рассмотрения. И здесь мы обращаемся к диалогизму М. Бахтина. В качестве основополагающего принципа диалогической концепции текста выступает не оппозиция язык/речь, а дуализм выска-

зв'язування/ язык, в якій висловлювання говорячого протиставляється мові як диалогічній структурі, насиченій мовою і голосами Другого. В мові «упаковані» чужі думки, представлення, очікування і т.д. Більше того, мову виконує роль віртуального Другого, який со всіх сторін обступає людину і змушує його говорити. Тому, діалог – це єдиний спосіб людського існування. А в мові завжди виявляються сліди соціального суб'єкта попередніх висловлювань, т.е. елементи, що вказують на постійне *присвоєння* мови говорящим суб'єктом всередині певних соціальних умов. Якщо ж слідувати внутрішній логіці бахтинського діалогізму, то можна з повним правом стверджувати, що в мові, в якій висловлювання немає людини, бо як висловився М.Бахтин з однієї з своїх ключових методологічних робіт: «У людини немає внутрішньої суверенної території» [10, с.313]. Тим самим, тут робиться спроба подолати мовний релятивізм мови. В самому діалозі, мовне висловлювання фактично у М.Бахтина отримує статус онтологічної характеристики людського буття, а мову, навпаки, зводиться до корелята діалогічності, дружності, що виникають в момент мовних висловлювань, являючись уже переміною останньої характеристики і процесу комунікації в цілому.

Тим не менше, особливий тип просторовості або топологічної структури мови, відкриття якого по праву належить лінгвістичному структуралізму фактично залишилося не поміченим М.Бахтином. І, тому, видимо, не випадково, в його трактуванні хронотопа – час/ простір пріоритет віддається виключно часу со-буття, простір лише форма проявлення часу. Як пише в цій зв'язі Л.Микешіна: «Бахтин повністю визначено вважає, що симетрія цих форм (при їх єдинстві) необхідна для художньої реальності, так як час – «ведуче початок в хронотопі» і головний для нього як дослідника була саме проблема часу» [11]. Данна проблема – нерівність часу і простору залишається, і по сьогодні, мало вивченою в бахтиністиці.

В якості **висновків** можна стверджувати, що класичний структуралізм виходить з того, що всі повідомлення і їх суб'єкти є нерозличимими. Структурний закон мови розглядається як універсальний і загальний, т.е. розповсюджуючись на всі мовні висловлювання. Будь-яке повідомлення може бути замінене будь-яким іншим повідомленням, т.е. може бути висловлено і зрозуміто ким завгодно – будь-яким суб'єктом, говорящим на даній мові. Всяка мовна форма стає приміром серед інших примірів. В цьому структуралізм ідентичний будь-яким варіаціям «граматизма» як вульгарного «гносеологізму».

Виходячи з цього, нам представляється, що спосіб топологізації соціальної реальності, запропонований в класичному структуралізмі є кількома обмеженим, на що і натолкнуло нас вивчення принципів мовного висловлювання у М.Бахтина. Структуралістський конструкт гомогенної мови-кода, відірваного від мови, ігнорує варіативність мовних і, як прийнято їх сьогодні іменувати, – дискурсивних процесів. Мовні або дискурсивні практики виявляються «викинутими» за межі розгляду, а разом з ними за межі розгляду виявляється викинутий соціальний суб'єкт мовлення, визначаючий і самоопределяючий всередині своєї мови. Свого роду єдиним соціальним суб'єктом виявляється універсальна структура, що існує незалежно від її мовних актуалізацій.

Розв'язання проблем, що виникають при такому розумінні соціального цілого, можливо тільки при урахуванні реляційного характеру способів застосування символічних систем – як набору текстів, то є при введенні в аналіз *варіативності висловлювань мови і говорячого суб'єкта* (суб'єкта мови). Іншими словами, необхідно топологічно осмислити не тільки (і не стільки) універсальні символічні системи, як це було в класичному структуралізмі, але також і суб'єктивні позиції, що виражаються в конструюванні різних форм комунікації або, по М.Бахтину, – мовних жанрів. Очевидно, що розв'язання цієї задачі вимагає відмови від отождествлення *універсального і соціального* – операції загальної для структуралізму – поскільки таке отождествлення перешкоджає концептуалізації варіативності як *соціальної варіативності* і призводить до редукції різноманітності мовних практик до індивідуальної, або, точніше, психофізіологічної компоненти мовної діяльності. Представляється, що при концептуалізації соціальності мови суб'єкта слід виходити не з відношень суб'єкта з кодом, а з відношень суб'єкта з певними умовами висловлювання (мовними можливостями), то є з того смислового взаємодіяння між різними формами комунікації *на перетині* яких знаходиться людина і всередині яких він займає ту або іншу позицію. Тим, що говорить людиною буде мати різний зміст в залежності від займаемого ним місця всередині цих смислових взаємодій, в які він занурений, о чому постійно говорив своєю діалогічною філософією М.Бахтин.

Іменно об індивідуальних можливостях мовного висловлювання, які по своїй суті «вікно» в світ для людського буття, говорить відомий сучасний італійський філософ Джорджо Агамбен: «Наша епоха – це – це час, коли у людей вперше відкривається можливість отримати досвід власної лінгвістичної сутності – не того або іншого висловленого в мові, а *досвід самої мови*, де важливі не ті або інші

ствердження, а важливий сам факт – сама можливість мови» [12, с.144]. Не на це ли неодноразово робив акцент М.Бахтин майже 90 років тому назад в своїй ранній роботі «К філософії поступка?» [13, с.80–160].

Сучасна філософія отримала в формі діалогічної філософії М.Бахтина дійсний методологічний гуманітарних наук і сьогодні виникає обнадійлива перспектива міждисциплінарного синтезу філософської онтології і епістемології як з гуманітарними напрямками філософського знання – антропологією, етикою, естетикою, так і з широким спектром соціально – гуманітарних наук.

Список использованных источников

1. Бочаров А. М. М. Бахтин: от филологии к философии, от металингвистики (метариторики) к философии языка [Электронный ресурс] / А.Бочаров. http://anthropology.ru/ru/texts/bocharov/ruseur_07.html
2. Делёз Ж. По каким критериям узнают структурализм? / Ж.Делёз; [пер. с фр.]. // Делёз Ж. Марсель Пруст и знаки. – СПб.: Алетейя, 1999. – С.133–174.
3. Леви-Строс К. Структурная антропология / К.Леви-Строс; [пер. с фр.]. – М.: Наука, 1985. – 536 с.
4. Бурдьё П. Практический смысл / П.Бурдьё; [пер. с фр.]. – СПб.: Алетейя, 2001. – 562 с.
5. Женетт Ж. Фигуры: [в 2 т.] / Ж.Женетт; [пер. с фр.]. – М.: Изд-во им. Сахарникова, 1998. – Т.1. – 472 с.
6. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р.Барт; [пер. с фр.]. – М.: Прогресс, 1994. – 616 с.
7. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр; [пер. с фр.]. – М.: Логос, 1998. – 296 с.
8. Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений / Р.Якобсон; пер. с англ. // Теория метафоры [сборник]. – М.: Прогресс, 1990. – С.110–132.
9. Декомб В. Современная французская философия: [сборник] / В.Декомб; [пер. с фр.]. – М.: Весь мир, 2000. – 344 с.
10. Бахтин М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / М.Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – С.297–325.
11. Микешина Л. Значение идей Бахтина для современной эпистемологии / Л.Микешина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/iphra/library/phnauk5/mic.htm>
12. Агамбен Дж. Грядущее сообщество / Дж.Агамбен; [пер. с итал.]. – М.: Три квадрата, 2008. – 144 с.
13. Бахтин М. Философия поступка / М.Бахтин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984–1985. – М.: Наука, 1986. – С.80–160.

* * *

УДК 316.3+316.454.3(045)

Олександр Поліщук, канд. філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна, м. Хмельницький

Особливості колективної дії у традиційних суспільствах

Розглянуто суть традиційного суспільства. З'ясовано, що традиційне суспільство регулюється традицією. Традиція – це виражений в соціально організованих стереотипах груповий досвід, який шляхом просторово-часової трансмісії акумулюється і відтворюється в різних людських колективах. Колективна дія у таких суспільствах також регламентується традицією і не лише регламентується, а й зберігає її. Людина у колективній дії соціальних утворень традиційного суспільства розглядається як частина цілого. Встановлено, що людина у такому суспільстві знає насилля традиції. Вона перетворюється на «гвинтик» і «соціальний ресурс» великої соціальної машини. Доведено, що відповідальність за колективну дію соціальних утворень у традиційних суспільствах несуть колективні суб'єкти, оскільки індивідуальність у таких суспільствах не визнається.

Ключові слова: людина, суспільство, традиційне суспільство, колективна дія, відповідальність.

Александр Полищук. Особенности коллективного действия в традиционных обществах

Рассмотрено сущность традиционного общества. Выяснено, что традиционное общество регулируется традицией. Традиция – это выраженный в социально организованных стереотипах групповой опыт, который путем пространственно-временной трансмиссии аккумулируется и воспроизводится в разных людских коллективах. Коллективное действие в таких обществах также регламентируется традицией и не только регламентируется, но и сохраняет ее. Человек в коллективном действии социальных образований традиционного общества рассматривается как часть целого. Установлено, что человек в таком обществе испытывает насилие традиции. Он преобразуется в «винт» и «социальный ресурс» большой социальной машины. Доведено, что ответственность за коллективное действие социальных образований в традиционных обществах несут коллективные субъекты, так как индивидуальность в таких обществах не признается.

Ключевые слова: человек, общество, традиционное общество, коллективное действие, ответственность.

Oleksandr Polishchuk. Peculiarity of collective activity in traditional societies

The essence of traditional society is studied. It is clarified that traditional society is regulated by tradition. The tradition is expressed in socially organized stereotypes group experience, which by means of dimensional-time transmission is accumulated and reproduced in different people's collective bodies. Collective activity in such societies is also regulated by the tradition, and it is not only regulated, but it preserves it. A person in collective activity of social formations of traditional society is examined as a part of total. It is determined that a person in such a society influences violence of tradition. The person is changed into a «small screw» and «social resource» of the big social machine. It is proved that responsibility for collective activity of social formations in traditional societies lies on the collective subjects, because individuality isn't recognized in such societies.

Keywords: person, society, traditional society, collective activity, responsibility.

Традиційним предметом філософії є людське суспільство. Це пояснюється тим, що сьогодні, як і раніше, чимало науковців звертають свою увагу на суспільство як середовище, у якому розвивається людина і відбувається як особистість, індивід. Саме суспільство постає як відносно відокремлена від природи частина, що являє собою форми життєдіяльності людей, які історично розвиваються. З цього можна припустити, що суспільство – це люди та їх діяльність. Іншими словами, суспільство є не що інше, як процес виробництва і відтворення людьми свого соціального життя.

З'ясування сутності соціального дозволяє нам стверджувати, що суспільство не можна зводити до співіснування великої кількості людей, адже можуть існувати суто тваринні форми колективного виживання: зграї, табуні, популяції та ін. Суспільство є лише там, де спільна життєдіяльність людей виведена за межі суто біологічного, тобто пристосувального способу функціонування, де вона орієнтована у відповідності із виявленими всезагальними межами буття як людини, так і природи. Але незважаючи на те, чи будуть це колективні форми існування людей, чи вийдуть вони за межі біологічного, колективна дія таких утворень існуватиме незалежно від організації самого суспільства. Організація суспільства, і не лише вона, вказує нам на те, є воно традиційним чи модерним. І вже в залежності від цього визначатиметься колективна дія.

Вищевикладене свідчить про те, що суспільство постає формою життєдіяльності людей, яка організована на засадах соціальних норм, структур і стандартів та у відповідності з потребами людини.

Все це спонукає нас до розгляду колективної дії традиційних суспільств.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Суспільство, як щось самодостатнє і що розвивається само собою як поняття, з'явилося в Нові часи, в кінці XVIII – на початку XIX ст. Для Гоббса, Локка, Руссо – це результат дії окремих людей, який повертається в суспільство у вигляді відчуженої дії. Для Вольтера і Гельвеція – це сума ізольованих індивідів, свідомість і пристрасті яких – головна рушійна сила розвитку. Але загалом для XIX ст. характерне синтезування знань про суспільство, яке вивчалось попередниками в різних своїх проявах.

На сучасному етапі загальні питання відношення людини і суспільства зустрічаються у працях І.Андрєєва [2], Д.Белла [4], Б.Дорофєєва [6], В.Кучевського [9], Г.Почепцова [14], Я.Яскевича [17] та інших.

Серед вітчизняних дослідників вивченням даної проблеми займалися В.Андрущенко, Л.Губерський, С.Кримський та М.Михальченко, які у своїх колективних працях «Культура, ідеологія, особистість» [5] та «Соціальна філософія: історія, теорія, методологія» [3] розглядають традицію як «згусток соціального досвіду» і пропонують функціональну модель поняття «традиція». М.Попович, розглядаючи традиційне суспільство, розкрив роль обрядів та звичаїв у цьому суспільстві [13].

Такий інтерес науки до цієї проблематики однозначно свідчить про наукову перспективність і практичну значимість проблеми. Але незважаючи на такий інтерес до традиційного суспільства, поза увагою дослідників залишилися питання, пов'язані з діяльністю соціальних утворень таких суспільств, зокрема колективною дією та її особливістю.

Саме актуальність проблеми зумовлює мету статті: розкрити особливості колективної дії у традиційних суспільствах.

Відповідно до мети формулюються наступні завдання: з'ясувати суть поняття «традиційне суспільство» і показати колективну дію соціальних утворень таких суспільств.

Виклад основного матеріалу. Під суспільством, зазначає В.Камаралі, розуміється певна сукупність, об'єднання або коло людей, що мають однакове положення чи походження, або мету й інтереси [7, с.20–26]. Більш широке розуміння суспільства подав Е.Дюркгейм. На його думку, суспільство – це не просто упорядкована емпірична система, яка безперервно веде боротьбу за своє самозбереження з різноманітними деструктивними силами, а й осереддя «внутрішнього морального життя», «джерело і вмістилище усіх цінностей». Це своєрідне божество, яке «ззовні» впливає на індивідів, робить з них розумних і моральних істот. Зрештою, суспільство може існувати «тільки в нас і завдяки нам». З одного боку, індивід зобов'язаний суспільству тим, що в ньому є доброго, що забезпечує йому виняткове місце серед інших індивідів, своєю інтелектуальною і моральною культурою. Якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моральних вірувань, вона деградує до рівня тварини. Характерні атрибути людської природи походять від суспільства. Проте, з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як в індивідах і завдяки індивідам. Якщо колективні вірування, традиції та домагання перестануть відчуватися і сприйматися окремими індивідами, суспільство загине, – підкреслює дослідник.

Отже, далі мова йтиме про з'ясування суті поняття «традиційне суспільство». Дане поняття вимагає вкрай обережного застосування через свою надмірну абстрактність. В ньому міститься надто широке узагальнення різноманітних, глибоко відмінних між собою суспільних форм. В цьому сенсі воно нагадує поняття Сходу, яким охоплюються і зводяться до вельми сумнівної єдності цивілізації, посутньо різні як в історичному, так і культурному плані. «Традиційне» у соціально-філософському дискурсі зазвичай вживається як синонім «домодерного». І лише в цьому вузькому застосуванні воно набуває певного теоретичного виправдання. Адже модерні перетворення суспільства дійсно створюють принципово нову ситуацію людського існування, радикально відмінну від усіх історичних попередників.

«Традиційним» суспільствам, хоч би як вони не відрізнялися між собою, властиве органічне відтворення людини. Людина, конкретний людський індивід завжди був і залишається предметом всебічної суспільної дії. Бо, зрештою, саме в конкретному індивіді суспільство отримує своє продовження, має засновок власного розвитку і єдину живу силу, яка підтримує його існування. Однак сказане не означає, по-перше, що суспільство завжди формує індивіда як особистість, а по-друге – що його дія є усвідомленою практикою. Традиція має на увазі не конкретну особу, а спосіб існування. Її цікавить не окремий індивід, а рід людський, і навіть не сам по собі, а вписаний у певний порядок світоустрою. Будь-який елемент світоустрою підпорядкований йому як цілому і лише в цій цілісності та її взаємозв'язках отримує свій особливий сенс. Людина не є винятком з цього загального правила.

Силою традиції кожен отримує наперед визначену матрицю свого існування та діяльності. Образно кажучи, традиція визначає не тільки спосіб дії, а й її смисловий горизонт – її підвалини та перспективи. В результаті маємо світ, в якому працюють розмаїті і потужні культурні механізми відтворення та формування людини, але вони існують в режимі онтологічних самоочевидностей. Вони постають невід'ємними від індивіда, єдиними можливими формами його буття.

В певному відношенні суспільство існує як надлюдська сила. Це пояснюється проявом принципу, який академік М.Моїсєєв назвав «ефектом складання», тобто безліч діючих індивідів – різноманітних за своїми властивостями породжують у своїй взаємодії принципово новий якісний

стан сумісної буттєвості, яка не може бути зведена до суми багатоманітних індивідуальних дій: їх багаточисленна кількість переростає в суттєво нову якість – життєдіяльність суспільства [11, с. 11–13].

У традиційному суспільстві діяльність також обумовлена приматом належного, а не лише безпосередньо даного. Однак «належне» тут – це те, що усталилося часом: форми життя, виправдані тривалим існуванням. Не випадково посилалися на давність певного артефакту чи сенсу в системі традиційної свідомості є першим аргументом на користь його достовірності і достовірності. Водночас в легітимуючому механізмі традиції має силу не голий час, не абстрактна тривалість існування. Належне завжди в основі своєї передбачає посилання на ідеальний порядок, який надає значення та вимозі безумовний характер. Онтологічна достовірність отождоюється з незмінністю. Достоту має буття те, що незмінно і зрештою вічно перебуває. За відомим визначенням Аристотеля, «ми називаємо природою кожного об'єкта... той його стан, що утворюється при завершенні його розвитку» [1]. Якщо буття не випадкове, а має певний сенс, то завершення розвитку є телеологічно наперед даним: те, що історично маємо «наприкінці», сутнісно покладене «від початку». Час тут не стільки створює, скільки виявляє та оприявнює.

Отже, традиційне суспільство – суспільство, яке регулюється традицією. Традиція, на думку Е.Маркаряна, – це виражений в соціально організованих стереотипах груповий досвід, який шляхом просторово-часової трансмісії акумулюється і відтворюється в різних людських колективах [10].

Постає запитання: якою може бути колективна дія у суспільствах даного типу?

Збереження традицій у суспільстві є більш високою цінністю, ніж розвиток. І тому стає зрозумілим, що колективна дія у таких суспільствах «живе» завдяки традиції і спрямована на її підтримку. Таке бачення колективної дії у традиційному суспільстві є не випадковим, оскільки «традиції складаються не самі собою; їх створюють, заперечують, змінюють люди», зауважує А.Токвіль [15, с. 14–15]. З цього стає зрозумілим, що традиція не виступає «табу», вона є процесом реконструкції або реінтерпретації минулого, «уявне минуле». «Історична пам'ять, згідно з паратоксальним твердженням П.Нора, – завжди теперішнє» [18, с. 289].

Суспільний уклад у такому суспільстві характеризується жорсткою становою ієрархією, існуванням стійких соціальних спільнот (особливо в країнах Сходу), особливим способом регуляції життя суспільства, заснованому на традиціях, звичаях. Дана організація суспільства прагне зберегти в незмінному вигляді соціокультурні підвалини життя. Варто зауважити, що до традиційних суспільств належать аграрні суспільства. Для них характерними є традиційна економіка, переважання аграрного укладу, стабільність структури, станово організація, низька мобільність, висока смертність, низька очікуваність тривалості життя.

Відомо, що людина традиційного суспільства сприймає світ і заведений порядок життя як щось цілістичне, нерозривно-цілісне, священне і не підлягає зміні. Місце людини у такому суспільстві та її статус визначаються традицією і соціальним походженням. Таке жорстке відведення місця людини у суспільстві засвідчує, з синергетичної точки зору, лінійність, непохитність і чітка визначеність колективної дії.

Людина, на думку Б.Капустіна, внаслідок випадковості свого народження, потрапивши в певне соціальне середовище, засвоює традицію як певну природну даність без певних зусиль. Традиція для неї є вмістилищем усіх накопичених знань, життєвого досвіду, звичаїв групи, які можна зберегти у часі і передати наступним поколінням. З цього виникає уявлення про природу приналежності носія традиції до спільноти «ми». Оскільки традиція формується незалежно від нашого розуміння, «вона спонукає нас до чогось попри нашу волю. І вже тому є насильством. Але на цій її примусовій силі тримається будь-який суспільний порядок. Порядок як певна субординація ролей, повноважень, функцій» [8, с. 48].

Стосунки і зв'язки у традиційному суспільстві були пронизані особистою відданістю і залежністю, а це в свою чергу сприяло плановірності і впорядкованості колективної дії.

У цьому контексті доцільно зазначити, що у суспільстві даного типу переважають колективістські установки, що породжують колективну дію соціальних груп та інститутів, індивідуалізм не вітається (так як свобода індивідуальних дій може призводити до порушення заведеного порядку, перевіреного часом). В цілому для традиційних суспільств характерне переважання колективних інтересів над приватними, в тому числі примат інтересів наявних ієрархічних структур. Цінуються не стільки індивідуальна дієздатність, скільки те місце в ієрархії, яке займає людина.

Вищенаведене підводить нас до думки, що суспільства, у яких нівелюється індивідуалізм, характеризуються повільністю або екзистенційною дрімотою. І це справді так, адже усі зусилля неодмінно вигинаються в коло, обертаються повторенням, відсутні різкі зрушення і радикальні поштовхи. Тобто колективна дія у такому суспільстві оберігається традицією, яка нав'язується індивідуі через соціальну групу чи інше соціальне утворення.

З цього стає зрозумілим, що колективна дія у таких суспільствах розглядається як результат діяльності тої чи іншої соціальної групи, спільноти. Таке бачення колективної дії традиційного суспільства зумовлене тим, що суб'єктом дій у даному випадку виступає не окрема людина, індивід, а їх сукупність – соціальна група, рух, колектив тощо. В одному відношенні така сукупність є механічною: індивід, який вибуває, легко замінюється іншим – така заміна відбувається без відчутних втрат для цілого. А в іншому – органічна: несамоостійні, часткові індивіди зливаються в єдине ціле, і тільки його існування вважається по-справжньому значущим для колективної дії. У цьому контексті варто погодитися з думкою О.Удода і М.Юрія, які зазначають, що таке органічне об'єднання індивідів неможливе без внутрішньої потреби людини. Все це спонукає нас до думки, що дію таких утворень ми можемо назвати колективною дією органічних утворень. В останніх індивід представляє частковість, але поза ними він – ніщо або щось безхарактерне і безвольне [16, с. 269–275].

Отже, говорячи про традиційне суспільство, варто відзначити, що вони, як правило, авторитарні і не плюралістичні. Авторитаризм необхідний, зокрема, для припинення спроб недотримання традицій або їх зміни. У традиційному суспільстві, у більшості випадків, переважають відносини перерозподілу результатів колективної дії, а не ринкового обміну, а елементи ринкової економіки жорстко регулюються. Це пов'язано з тим, що вільні ринкові відносини підвищують соціальну мобільність і змінюють соціальну структуру суспільства (зокрема, руйнують становище); система перерозподілу може регулюватися традицією, а ринкові ціни – ні; примусовий перерозподіл перешкоджає «несанкціонованому» збагаченню/збідненню як окремих людей, так і станів. Переслідування економічної вигоди в традиційному суспільстві найчастіше морально засуджується, протиставляється безкорисливій допомозі.

Традиційні суспільства за своєю природою є суспільствами закритого типу. Це дає підставу стверджувати, що колективна дія у них розподіляється між індивідами даного суспільства і не потребує стороннього залучення соціального ресурсу. Дана ситуація свідчить про те, що колективна дія у них протікає рівномірно, а дія індивіда як часткового суб'єкта колективної дії чітко визначена. На підтвердження такої позиції наведемо бачення О.Удода і М.Юрія, які зазначають, що у таких суспільствах відсутня соціальна мобільність – найяскравіша форма традиційної закритості суспільства. Людина в такому суспільстві не має змоги активно переміщуватися в межах соціальної структури, що склалася, піднімається щаблями соціальної драбини, змінювати (підвищувати) свій соціальний статус, рости залежно від особистих успіхів і досягнень [16, с. 269–275].

Крім цього, людина в таких умовах перетворюється на «ресурс», на «гвинтик», на «матеріал».

Про колективну дію таких суспільств та буття людей у них наголошує і Н.Петрук: у традиційному суспільстві більшість людей все життя живе в локальному співтоваристві (наприклад селі), зв'язку з «великим суспільством» досить слабкі. При цьому родинні зв'язки, навпаки, дуже сильні. Такі взаємовідносини дають підстави стверджувати, що колективна дія цього суспільства є стабільною, чітко визначеною і регламентується й контролюється авторитетом окремої особи. Про це свідчить і світогляд такого суспільства, що обумовлений традицією і авторитетом [12, с. 13–25].

Варто зауважити, що коли ми аналізуємо діяльність будь-якого суб'єкта, а в даному випадку говоримо про колективну дію, суб'єктами якої є соціальні групи, рухи, колективи тощо – ми повинні говорити і про відповідальність. У традиційних суспільствах за результати колективної діяльності відповідають колективні суб'єкти. Прикладом цього є висновок Н.Петрука, яка зазначає, що суб'єктом і творцем колективної відповідальності має бути спільнота у вигляді різноманітних зібрань, конференцій, з'їздів [12, с. 13–25].

З наведеного стає зрозумілим, що у традиційних суспільствах за результати колективної дії відповідальність повинні нести колективні суб'єкти: соціальні групи, інститути, рухи, колективи тощо.

Загальні висновки. Підсумовуючи, слід підкреслити, що традиційне суспільство ґрунтується на традиціях. Традиція є феноменом суспільної реальності і орієнтована на усвідомлення людини у світі і міра його відповідальності в історичному протекті. Крім цього, традиційні суспільства у діяльнісному відношенні характеризуються колективною дією відповідних суб'єктів. У суспільствах даного типу індивідуалізм не визнається, а людина розглядається як частинка цілого, виступає як «гвинтиком», так і «ресурсом» соціальної машини. Колективна дія у таких суспільствах є чітко спланованою, плановірною, лінійною, не допускає стороннього соціального ресурсу. Зв'язки у таких суспільствах існують в межах певної спільноти, у більшості випадків мають локальний характер, відносини, що виникають з іншими колективними суб'єктами є слабкими і хиткими. Саме цим пояснюється небажаність залучення «іншого» соціального ресурсу до реалізації колективної дії.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Політика / Пер. з давньогрецької, авт. передм. О.Кислюк. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
2. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества / И.Л. Андреев. – М.: Мысль, 1982. – 278 с.
3. Андрущенко В. Соціальна філософія: історія, теорія, методологія / Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко. – М. – К., 2006. – 654 с.
4. Белл Д. Эпоха Разобщенности: Размышления о мире XXI века / Д.Белл, В.Иноземцев. – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 304 с.

5. Губерський Л. Культура, особистість, ідеологія / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко. – М. – К., 2000. – 577 с.
6. Дорофеев Б.Ф. Размышления о человеческом обществе / Б.Ф. Дорофеев. – Донецк: Юго-Восток, Лтд, 2003. – 530 с.
7. Камаралі Г.В. Людина і суспільство / Ганна Володимирівна Камаралі // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського. – 2012. – №1 (54). – С.20–26.
8. Капустин Б. Что такое консерватизм? / Б.Капустин // Свободная мысль – XXI. – М., 2004. – С.48.
9. Кучевский В.Б. Социальная философия: общество и сферы его жизнедеятельности / В.Б. Кучевский. – М.: МЗ Пресс, 2003. – 152 с.
10. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука: Логико-методологический анализ / Э.С. Маркарян. – М.: Мысль, 1983. – 284 с.
11. Моисеев Н.Н. Сохранить человечество на земле / Н.Н. Моисеев // Экология и жизнь, 2000. – №1. – С.11–13.
12. Петрук Н.К. Організація як соціальний феномен: засади соціально-філософського аналізу / Наталія Кирилівна Петрук // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2004. – №43. – С.13–25.
13. Попович М. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. – К., 1999. – 727 с.
14. Почепцов Г. Глобальні проекти: конструювання майбутнього / Г.Почепцов. – К.: Укр. центр політ. менедж., 2009. – 212 с.
15. Токвиль А. Старый порядок и Революция / А.Токвиль. – М., 1997.
16. Удод О. Традиційне суспільство: його сутність та особливості / О.Удод, М.Юрій // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. – 2010. – Вип.10. – С.269–275.
17. Яскевич Я.С. Человек и общество. Вопросы и ответы: справ. пособие / Я.С. Яскевич. – Мн.: ТетраСистемс, 2001. – 160 с.
18. Nora R. Between Memory and History: Les Lieux de Memoire / R.Nore // History and Memory in African – American Culture / Ed.G. Farbe, R.O'Meally. N.–Y. Jxford, 1994. – P.289.

* * *

УДК 111:130.2:165

Світлана Киселица, старший викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін, Чернігівський державний технологічний університет, Україна, м. Чернігів

Інтеграція віри у людському бутті

Досліджується віра не лише як релігійне явище, а феномен культури загалом. Це є неспростовним доказом присутності віри у кожній із форм суспільної свідомості та галузей знань, незалежно від їх світоглядної спрямованості.

Ключові слова: віра, духовність, світогляд, комунікація, самоідентифікація, людське буття, екзистенціал.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Светлана Киселица. Интеграция веры в человеческом бытии

Вера исследуется не только как религиозное явление, но и феномен культуры вообще. Это является неопровержимым доказательством присутствия веры в каждой из форм общественного сознания и сфер знания, независимо от их мировоззренческой направленности.

Ключевые слова: вера, духовность, мировоззрение, коммуникация, самоидентификация, человеческое бытие, экзистенциал.

Svitlana Kyselytsia. Integration of belief in human existence

Belief studied not only as a religious phenomenon, but also a cultural phenomenon at all. It is an irrefutable proof of the presence of belief in each of the forms of social consciousness and spheres of knowledge, regardless of their ideological orientation.

Keywords: belief, spirituality, personal world outlook, communication, self-identification, the human being, ekzistentsial.

Самосознание современного человека все чаще демонстрирует антропологическую неуверенность, социальную апатию, культурную неопределенность, морально-правовой нигилизм. Очевидно, преодоление этих деструктивных состояний невозможно вне экзистенциального потенциала веры. Актуальность исследования её феномена в человеческом мире на пороге тысячелетий обусловлена необходимостью определения её сущностных характеристик, способов проникновения в глубочайшие прослойки сознания и подсознания с целью гуманизации культурно-антропологического пространства. Экзистенциальный взгляд на эту проблематику предполагает переосмысление фундаментальных принципов бытия-в-вере, среди которых: обоснование веры как основания специфического человеческого существования, актуализация мировоззренческой культуры в стремлении человека гармонизировать трансцендентный и экзистентный мир.

В соответствии с экзистенциально-персоналистическим подходом к вере, последняя является результатом творческой деятельности личности, обуславливающая открытость личности и толерантность к носителям других проектов веры. Этот подход развивается экзистенциализмом (Н.Аббаджано, Ф.Достоевский, А.Каю, С.Кьеркегор, Г.Марсель, Ж.-П. Сартр, Л.Толстой, М.Хайдеггер, Л.Шестов, К.Ясперс) и персонализмом

(Н.Бердяев, А.Кульчицкий, Э.Мунье, П.Тейяр де Шарден). Интересно, что в русле экзистенциально-персоналистического подхода еще за сотню лет до западноевропейских и российских мыслителей вопросы веры как фундаментальной ценности человеческого бытия поднимали представители украинской «Философии сердца» (Г.Сковорода, Н.Гоголь, П.Юркевич и другие). К экзистенциально-персоналистическому подходу имеет отношение и коммуникативная философия (К.-О.Апель, М.Бахтин, О.-Ф.Больнов, М.Бубер, Э.Левинас, П.Рикер, Ю.Хабермас).

Трудности исследования феномена веры в современном мире обусловлены неоднозначным её толкованием, категорической неопределенностью, стремлением придать вере статус узко применяемой формы человеческого существования, а её место ограничить религиозной областью или трактовать как мифологический продукт ничем не «заангажированного» сознания. В связи с этим попытаемся зафиксировать интегративный и атрибутивный характер веры, её присутствие в каждой форме общественного сознания, мировоззренческого знания и человеческого бытия вообще.

Формирование национальной идентичности – чрезвычайно сложный процесс в социальной жизни, особенно для восточнославянских народов с их геополитическим положением, где соединились разнообразные политические и религиозные тенденции. Разновекторность интересов – это всегда испытание на прочность внутринатийской духовной культуры, принятой в качестве мировоззренческой парадигмы. Взаимодействие с соседним (очень часто чужим или чуждым) миром приводит к волевому, интеллектуальному и эмоциональному напряжению, связанному с самоидентификацией и выработкой цивилизованной формы межнационального общения.

Актуальной проблемой во все времена и для всех народов является ассимиляция человека в общественное пространство, возврат к Себе через Другого. Видимо, ментальность всегда формируется через преодоление противоречия между Личностью и Сообществом. Одним из таких действенных способов постичь основы сообщества считаем веру. Исходя из этого, целью настоящего дискурса является признание консолидирующей роли веры, определяющей приоритет общечеловеческих ценностей над групповыми, являющихся основанием для гармонизации отношений между различными политическими и религиозными группами населения.

Культурно-антропологическое пространство, соответствующее территории древней Киевской Руси, требует особого внимания в условиях центробежных тенденций последних десятилетий, связанных с распадом конгломерата под названием советский народ. В условиях глобализации процесс самоидентификации украинцев, россиян и белорусов находится в состоянии теоретико-методологической неопределенности относительно межнациональных и национальных приоритетов.

Оптимизм нашего основного тезиса состоит в том, что люди, осваивающие указанную территорию, издревле отличались высоким уровнем цивилизованности в отношениях к природе и социуму: рассудительностью, трудолюбием, миролюбием, осторожностью, сдержанностью, терпимостью. Эти характерные индивидуальные качества, очевидно, трансформировались в уникальное мировоззрение, которое определяется в славянской историософии как умиротворенное толерантное бытие человека в мире, которое оформилось, преимущественно, в антеизм, диалогизм, кордоцентризм [7, с.6-33].

В поисках веры в человеческом бытии обратимся к мнению авторитетного исследователя загадочной славянской души Д.Лихачёва, отмечавшего, что русская культура «всегда была по своему типу европейской культурой и несла в себе три отличительные особенности, связанные с христианством: личностное начало, восприимчивость к другим культурам (универсализм) и стремление к свободе» [4, с.16]. В постсоветской белоруской культурологии встречаем, однозначно солидарную предыдущей, сентенцию об идентичности доминирующих черт национального характера восточнославянской духовности: «Белорусская ментальность строится на толерантности, взвешенности, мере» – утверждает известный исследователь художественного постижения мира чувствующим и мыслящим человеком В.Салеев [5, с.12].

Действительно, успешная самоидентификация предполагает анализ истоков формирования этноса: естественной среды обитания в виде физических, биологических или генетических особенностей её носителей; культурного наследия; исторических тенденций и историософского опыта; дипломатических взаимоотношений с соседями, внешнего закономерного и случайного влияния; профессионального исследования ментальности, онтологическими разнovidностями которой является политическая и религиозная деятельность её носителей. История восточнославянских государств испещрена доказательствами доминирования религиозной веры в качестве идеологической доктрины. К примеру, Рюриковичам пришлось предпочесть христианскую парадигму с её консолидирующей силой в виду компенсации недостаточной военно-политической мощи.

Мифологические представления древних славян о мире и собственном предназначении также указывают на «несекularность» веры. Свидетельством истинности этого утверждения являются Мезенская стоянка, Каменная могила, Трипольская культура, содержание «Велесовой книги», гениальной памятки духовной жизни восточных славян, что формировалась на протяжении V–IX столетий и переписывалась, вероятно, в XVI или XVII столетиях. Киевская Русь – первое восточнославянское государство, которое зафиксировало взаимовлияние религии и политики в

управлении жизнедеятельностью этноса, воплотившееся в официальное введение христианства на Руси в 988 году. Все последующие социально-политические и религиозные события в государстве, несомненно, были связаны с предшествующей этнокультурой, «вступившей в реакцию» с веяниями Северо-Западной и Юго-Восточной Европы.

Духовная среда сообщества выявляет народный характер, глубоко укорененный в человеческом бытии, граничащем с массовой культурой. Взаимодействие религиозных и политических пристрастий оформилось в оригинальное древнеславянское мировосприятие, ярко представленное в летописях, проповедях, поучениях и других сочинениях церковно-бogosловского характера, устанавливающего хрупкую грань между культурой преимущественно унитарного европейского Запада (Римская империя) и полифонного евроазиатского Востока (Византия). Поиск политического и религиозного консенсуса в решении целого ряда насущных вопросов придаёт вере признаки симбиоза различных мировоззренческих ценностей.

В духовной традиции Киевской Руси превалировала не идеологическая, а морально-этическая проблематика: картина мира формировалась князьями, книжниками, монахами через оппозицию Добра и Зла, в которой чётко просматриваются как религиозные настроения, так и патриотические идеи единства всех русских земель, укрепления и централизации государства для отпора чужим, оккупантам, завоевателям, нежданным гостям, праздно шатающимся, авантюристам и так далее.

Илларион в «Слове о Законе и Благодати», почитая светскую власть в лице князя Владимира, подчеркивает воссияние разума в его сердце, которое в то время и до бароккового периода считается единственным надёжным органом веры. В связи этим возникает примечательная тенденция, изложенная известным украинским историком философии В.Горским: «В Поучении» Владимира Мономаха и множестве других памятков киево-русской письменности читается призыв верить «всем сердцем и всей душой». Сердце выступает центром, благодаря которому осуществляется связь с трансцендентным, сакральным, внеземным» [2, с.35].

И это только начало кордоцентризма и диалогизма, создающих предпосылки к средосплетению человека XVIII века (в классическом Сковородиновском понимании микро-, макро- и символического миров): «А что ж есть вера, если не обличение или изяснение сердцем понимаемой невидимой натуры?..» [6, с.188-189]. Именно сердце в восточнославянском мировоззрении постепенно завоёвывает статус центра событий и в религиозно-философском, и в социально-политическом истолковании. В нём рождается решительность, намерения и желания. Сторонник кордоцентризма XIX века, сын священника, рождённый на Полтавщине, преподающий философию в Москве П.Юркевич также призывает к одухотворённости через объединение учения о сердце, согласно которому последнее является латентным, но животворящим средоточием духа, с христианской нравственностью, выступающей «за гармоничное соотношение между знанием и верой» [10, с.70]. Это обстоятельство указывает на основополагающее значение веры в силу духа и единения, как в религиозном мировоззрении, так и светской жизни.

Совокупность консолидирующих признаков веры в политике и религии необходимо оценивать как полученное в наследство от предков состояние: одна разновидность веры происходит от книжников времен Киевской Руси, а другая – от переживаний простого человека в виде почитаний, страхов, радостей, тревог, успокоений и так далее. В славянском культурно-антропологическом пространстве «уживаются» пестрые религиозные верования и богатая эмоциональная палитра. По геополитическому положению здесь человек обречен на экстравертированность. Восточнославянские народности с молоком матери впитывают уважение к пограничным этносам, которыми щедро одарена наша среда обитания, имеющая все природные признаки земли обетованной.

В архетипах народной памяти и артефактах этноса закодированы особенности ментальности, являющиеся важнейшими факторами самоидентификации. Духовная культура восточных славян содержит общечеловеческие ценности, возникших из мифологии и народных традиций, освящённых христианской верой. Максимального понимания национальной души можно достичь, глубоко изучив сущностное духовное наследие этноса в виде политеистических, монотеистических, пантеистических и деистических сенчений. В результате этого определяется уникальный феномен так называемого двоеверия, причудливым образом объединившего архаическое мировоззрение с христианской парадигмой. На Руси оно существует более тысячи лет, а один из самых древних культов – поклонение духам умерших – частично сохранился и в современном мире.

Длительное время в связи с распространением христианства на древнерусских землях язычники сопротивлялись проповеди как форме повествования о жизни духов и воздействия на сознание верующих. Народ с трудом и нежеланием воспринимал чужую веру, ведь имел свои, привычные, традиционные религии и доступных, родных, любимых, с детства знакомых духов и божеств. Поддав политически, победить прамировоззрение не получалось фактически, так как оно было привлекательным в своем разнообразии, демократичности культовых отправлений и эклектической смеси верований, удовлетворяющих любое духовное притязание.

Разнообразный мифопоэтический мир древних славян олицетворял природные силы, с которыми человек взаимодействовал в повседневной жизни. Ритуальность, символика были стремлением к активному вмешательству человека в естественные процессы, проявлением веры в собственные силы [5]. Кажется, отсюда в культурах – элементы общения с

Богом (богами), природой и человеком одновременно, в которых содержится психологическая готовность верующего адаптироваться к соседним культурным, идеологическим и религиозным традициям. Тем самым осознаётся необходимость, как минимум, знать основополагающие морально-этические принципы обитания этноса, а как максимум, считаться с ними на социально-политическом уровне.

Истинны веры, исходящие из глубин исторической памяти и загадочной славянской души, вне конфессионально-корпоративной направленности являются общечеловеческим культурным достоянием, значит, имеют непреходящую ценность, универсальную предназначенность и неограниченную сферу влияния. Мы солидарны с позицией А.Черныша, указывающего на факт укоренения в сознании восточных славян неразрывности теократической и светской власти: «Государство использует всю свою власть для поддержки решений церкви... Православие отождествлялось с мировоззрением, с системой готовых ответов на все вопросы человеческого существования» [9, с.62]. Веру в доброту, красоту, любовь, честь, справедливость, достоинство, искренность, мудрость, благородство, равенство всех перед Богом, Природой и Законом равносильно должны приносить в социальную практику идеологии и религии.

Как и ранее, так и сейчас, основной составляющей цивилизации является семья. История становления этой ячейки общества отражается в народном календаре, охватывающем важнейшие этапы становления каждого её члена, где верят Каждому и в то, что Все Свои. Здесь огромное внимание уделяется не столь религиозным или политическим интересам, сколь интимно-личностным, налагающим смысловой отпечаток на всю жизнь человека, ибо их влияние связано с эмоциональными переживаниями при взаимодействии с миром. Поэтому часто наблюдаем удивительное сочетание народных и религиозных ритуалов, канонизированных православной, католической, протестантской церковью с элементами языческих верований. Таким образом, в социальной и бытовой жизни народа возникают новые замечательные даты, связанные как с религиозными праздниками, так и выдающимися политическими событиями.

Представляется, что содержанием духовности славян является не создание системы знаний о мире, а поиск самого себя, потребность в вечной жизни, спасение, позволяющие не только адаптироваться, но и преобразовать его адекватно собственному пониманию истинного блага. Как экстатическое состояние следует рассматривать её проявления в форме обители духов в культурно-антропологическом пространстве славян, способных через определенную ментальность материализоваться в реальность.

Акцентируя внимание мыслящей гуманитарной общечеловечности на интересе к личностной самоидентификации, всё же напрашивается вывод о доминировании общенациональной идентификации, поскольку состоявшаяся личность – это всегда результат коллективного социального творчества. Понятие «общество», как вытекает из этимологии слов в большинстве европейских языков, производно от понятия «общее», «общение». Значит, особо остро перед современными политологами, культурологами, историками, религиоведами, антропологами, социологами встаёт проблема веры – поиск возможности человеческого разума и души создать условия для развития каждого, являющееся, как это принято считать в цивилизованных сообществах, условием свободного развития всех.

Ситуация, когда Другой остаётся Чужим (непознанным, неинтересным, не приметным, не услышанным, неприятным, неприемлемым, недалёким и так далее) рано или поздно приводит к психологическому дискомфорту, отсюда – к маргинальному несоответствию и, в конце концов, к комплексу неполноценности как в личностном, так и национальном измерении. Желание пассионарного преодоления отчуждённости может, в свою очередь, создать трагический прецедент, а дальше ментальную коллизию самоидентификации, приводящую к гуманитарной катастрофе, для остротки и в назидание периодически «выныривающую» из глубин исторической памяти. Такими мировоззренческими «осколками» в войне с верой за духовность являются эгоизм, цинизм, нигилизм, фанатизм, коллаборационизм, экспансионизм, колониализм, национализм, шовинизм, фашизм, тоталитаризм, то есть агрессия в разнообразии её политических и религиозных модификаций.

Любая из них предупреждает, что отрыв от духовных корней этноса превращает человека в слепца. А официальная доктрина, основанная не на вере, а фанатизме, превращается в презренную служанку идеологии, разрушительницу души. К примеру, коммунизм. «Если мы сравним Декалог с моральным кодексом строителя коммунизма, то заметим, прежде всего, сохранение общей структуры. Первыми идут те заповеди, которые касаются сферы взаимоотношения абсолютного, божественного и человеческого. Несмотря на многочисленные примеры культа самообожествления в советской цивилизации, человек рассматривается как божественное существо только на уровне идеологем», – небезосновательно полагает М.Столяр, парадоксально, на первый взгляд, соединившая религию и политику в советской цивилизации [7, с.27]. Вероятно, источником и критерием истинной духовности можно считать внепартийное и внеконфессиональное усилие духа, основанное на вере в осуществимость идеалов; не эфемерную, а реальную возможность их воплощения, что формирует абсолютную убеждённость в собственной силе, атараксии, уверенности в завтрашнем дне, оптимизме, составляющих мировоззренческое основание, как идеологии, так и теологии.

«Хотя мы можем обнаружить феномен пассионарности и на отдельных людях (ярких и тусклых), но нагляднее она на примерах этнической истории. Когда прочие факторы взаимно компенсируются, выявляется статистическая закономерность, отличающая этногенез от социогенеза и культурогенеза. При всем различии эпох и стран модель пассионарности в этногенезе одна и та же» – утверждает автор концепции «длинной воли» Л.Н.Гумилев [3]. По нашему убеждению эти разнообразные проявления политической и религиозной самоидентификации являются не чем иным, как формами мировоззренческой безрассудности, психологической замкнутости, когнитивной неадекватности, онтологической абсурдности и, в конце концов, национальной ограниченности. К счастью, жизнедеятельность восточнославянских сообществ свидетельствует, что они – сторонники веры в воссоединение с возвышенным в Природе и Социуме, то есть мировым разумом и гармонией.

Не хотелось бы «наступать на одни и те же грабли» в болезненном осознании факта, что история нас учит тому, что ничему не учит. Незнание или нежелание знать о человеческих переживаниях, пристрастиях, ценностях в соседнем регионе свидетельствует, выражаясь религиозным языком о гордыне и зависти (в христианской парадигме – смертный грех) или, пользуясь политологической терминологией, о маргинальности и пассионарности (в социально-философской парадигме – неправомерность разума в притязаниях на властвование над душами верующих и снобизм или волюнтаризм).

Солидарным доказательством истинности нашего вывода является не столько буква, сколько дух мировоззренческих истин Велесовой книги: «Зри, русич, Ум: ведь Ум великий божий един с нами. И ему творите требы и воспевайте с богами воедино» [1, с.28]. Божий Ум (нам представляется – вера) рассматривается как основа мира: удивительным образом сочетает народные обычаи и религиозные ритуалы, каноны православной, католической, протестантской церкви и личные убеждения в современном социуме.

Представляется, именно поэтому необходимо воспринимать веру не как некий религиозный символ или идеологему, а, скорее, как культурный феномен, не абстрактно-логический процесс осознания Мира и Себя, а конкретно-ощутимый комфорт Души и Тела, социально-историческое по содержанию и интимно-личностное по форме укоренение человека в бытии, оптимизирующее отношения между Своим, Другим и Чужим мирами.

Таким образом, в человеческом бытии вера выступает не только религиозным явлением, но и феноменом культуры вообще, экзистенциалом, социокультурной установкой, идеологическим стереотипом, политической сентенцией, философской категорией и т.д. Это является неопровержимым доказательством присутствия веры в каждой из форм общественного сознания и сфер знания, независимо от их мировоззренческой направленности.

Более глубокое проникновение в структуры человеческого существования показывает, что вера не только эмоционально-психологическое состояние, обусловленное процессом адаптации человека во всё более стремительно меняющемся и, тем самым, усложняющемся мире, но и экзистенциал человеческого бытия, предполагающий целостность и полноту познания человеком самого себя и мира.

Список использованных источников

1. Велесова книга. Славянские Веды. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 400 с.
2. Горьский В.С. История української філософії. Курс лекцій. / В.Горьский. – К.: Наукова думка, 1997. – 286 с.
3. Гумилев Л.Н. Пассионарии [Электронный ресурс] / Л.Гумилев. Аналы. / Режим доступа – <http://gumilevica.kulichki.net/EAB/eab02.htm>.
4. Лихачев Д.С. Три основы европейской культуры и русский исторический опыт // Наше наследие. – 1991. – №6. – С.16-29.
5. Попович М.В. Мировоззрение древних славян. / М.Попович. – К.: Наукова думка, 1985. – 257 с.
6. Салеев В. Белорусское мировосприятие и культура / В.Салеев // Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадянського самовизначення: Збірник наукових статей. – Чернівці: ЦНТІ, 2006. – С.10-13.
7. Сковорода Г.С. Разговор пяти путников о истинном счастьи в жизни / Г.Сковорода. Сад божественных п'єсей. Вірші, байки, діалоги, притчі. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1988. – 319 с.
8. Столяр М.Б. Религия советской цивилизации. / М.Столяр. – К.: Стило, 2010. – 178 с.
9. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії. / Ю.Федів, Н.Мозгова. – К.: Видавництво «Україна», 2001. – 510 с.
10. Черныш А.М. Войти в душу народную: Отечественная мысль XIX–XX веков о характере русского народа: Научное издание / А.М.Черныш. – М.: Аспект Пресс, 2011. – 172 с.
11. Юркевич П.Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия / П.Д.Юркевич. Философские произведения. – М.: Издательство «Правда», 1990. – 669 с.

* * *

УДК 130.1

Олександр Войнов, здобувач кафедри філософської антропології, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Зв'язок феномена честі з цілісністю і централізованістю мислення

Культура честі виникає в середовищі військово-кочових племен, які володіють особливими властивостями хижого мислення і організації мозку. Висока координація дій людини та групи, а також рішення бойових задач вимагають високо централізованої організації не тільки групи, але і мозку окремої людини. Саме ця централізація мозку є передумовою виникнення станів честі, пов'язаних з концентрацією сутності, виникненням цілісності і внутрішньої несуперечності. Централізація мозку служить джерелом наукового мислення і цілісного сприйняття природи універсуму.

Ключові слова: честь, кочові, осілі, мислення, хижий, травоядний, інтелект, централізація.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Александр Войнов. Связь феномена чести с цельностью и централизованностью мышления

Культура чести возникает в среде военно-кочевых племен, которые обладают особыми свойствами хищного мышления и организации мозга. Высокая координация действий человека и группы, а также решение боевых задач требуют высоко централизованной организации не только группы, но и мозга отдельного человека. Именно эта централизация мозга является предпосылкой возникновения состояний чести, связанных с концентрацией сущности, возникновением цельности и внутренней непротиворечивости. Централизация мозга служит истоком научного мышления и цельного восприятия природы универсума.

Ключевые слова: честь, кочевые, оседлые, мышление, хищный, травоядный, интеллект, централизация.

Oleksandr Voynov. Connection the phenomenon of honor with integrity and the centralized of mindset

Culture of honor appears in the military–nomadic tribes that have special properties of predatory thinking and organization of the brain. High coordination of human actions and groups, as well as combat missions require highly centralized organization, not only themselves but also the brain of the individual. It is this centralization of the brain is a prerequisite of state honor, connected with the concentration essence the appearance of integrity and the internal consistency. Centralization of the brain is the source of scientific thinking and the whole perception of the nature of the universe.

Keywords: honor, nomadic, sedentary, thinking, predatory, herbivorous, intelligence, centralization.

Несмотря на то, что тема чести не является новой для исследования, она не является и достаточно хорошо исследованной. Честь как феномен человеческого культурного бытия, в силу своей многозначности, довольно трудно поддавался четкому определению и описанию. Многокомпонентность понятия чести обуславливает необходимость междисциплинарного подхода к анализу данного феномена.

Исследование проблем чести может способствовать возрождению этичности, корпоративности, чувства национального достоинства, и государственности в современной Украине, формированию современной государственной элиты и ее эффективному взаимодействию с народом Украины на основе чувства чести, долга и национальной гордости. Результаты исследования могут оказаться полезными для теоретических и практических курсов по философской антропологии и культурологии.

Среди последних исследований на тему чести следует отметить работы М.Оссовской [10], которая рассматривала феномен чести в ракурсе проявления метаэтики, психологии морали и социологии морали. В то же время, Й.Хейзинга, полагает, что честь является во многом вымышленным этическим идеалом, которым историки неудачно пытаются объяснить общественное развитие [12]. Ю.М. Лотман, исследуя значение терминов «честь» и «слава» в светских текстах киевского периода, указывает на их различное значение [8, с.111–126], а также рассматривает дуэль как институт корпоративной чести. Лотман полагает, что «дуэль (поединок) – происходящий по определенным правилам парный бой, имеющий целью восстановление чести, снятие с обиженного позорного пятна, нанесенного оскорблением. Таким образом, роль дуэли – социально-знаковая» [7, с.222]. Вместе с тем, А.А. Гусейнов отмечает, что отношение человека к своим действиям с точки зрения чести не является высшей формой проявления сознательности и нравственности мотивов [5]. Ричард Нисбетт полагает, что культура чести возникает при трех условиях: 1) отсутствие ресурсов, 2) где благо кражи и преступления перевешивает риски, и 3) отсутствие достаточного правоохранительного влияния (например, в географически удаленных регионах). Исторически культура чести существует в местах, где экономически доминирует выпас животных. Здесь польза от кражи животных из других стад сравнительно высока по отношению к риску. Однако культура чести может появиться и в таких местах, как трущобы современных городов. Здесь также существуют три названных условия: Нехватка ресурсов (нищета); относительно высокая доходность преступности в сравнении с альтернативами; а также слабая или коррумпированная деятельность правоохранительных органов [15]. Фрэнсис

Фукуяма полагает понятие чести основой социальных отношений и одной из основных движущих сил человека и общества, определяя культуру чести как источник гражданских добродетелей и социальных проблем [11]. Проводя анализ социальных преобразований в истории, Фукуяма приходит к выводу, что стремление изгнать чувство чести, или игнорировать его в стремлении построить идеальное общество, приводит к социальной и индивидуальной неудовлетворенности и дистгармонии.

Разносторонность и разноплановость трактовки понятия честь свидетельствует о том, что проблема чести оставляет достаточный простор для дальнейших исследований. С точки зрения автора, комплексное рассмотрение чести способно дать более содержательное представление об исследуемом объекте, сделает его более объемным и содержательным. С целью решения проблемы многокомпонентности, данная статья ставит своей целью провести анализ феномена чести с точки зрения особенностей мышления различных социальных групп.

В рамках данной работы честь рассматривается как особое состояние ума и духа, централизующее все элементы и стимулы организма. Такая централизация обеспечивает согласованность всех стимулов и элементов организма, обеспечивая непротиворечивость мышления, особую силу и скорость реакций, силу духа и защищенность в бою, или других сложных жизненных ситуациях. Подобная централизация способна возникать в предельных ситуациях, на грани жизни и смерти. Предельность способна провоцировать консолидацию всех сил организма в виде централизации. Предельная концентрация и централизация, в свою очередь, способны приносить экзистенциальное единство с природой универсума, океаничность и сверхчувственность, которые помогают в сложных жизненных условиях. Исследование природы чести можно провести особым путем, изучая возникновение мира чести в ходе биологической антропологии и возникновение особых качеств мышления в результате возникновения и разделения различных человеческих популяций, с последующим их пересечением, в ходе естественного селективного процесса.

Как известно, отношения чести возникают в мире кочевых – кочующих племен, ведущих животноводческий, охотничий и военный образ жизни [15]. Но наибольшего расцвета проявления чести достигают в социальной среде военной элиты, в период развития средневекового общества [10]. Понимание этого факта вызывает особый интерес к социальным и биологическим истокам зарождения феномена чести в среде кочующих племен. Рассматривая роль чести в процессе возникновения развитого интеллекта и государства, интересно проследить специализацию человеческих популяций на военно-кочевые, которые мы будем полагать более хищными, а также земледельческие оседлые, которые следует считать преимущественно травоядными. Подобная специализация наиболее ярко продемонстрирована разделением племен американских индейцев на военно-кочевые и оседлых при появлении лошадей [1]. В соответствии с подобным разделением человеческих популяций происходила специализация на различных видах ресурсов и вместе с этим, специализация различных качеств поведения и мышления.

Следует предположить, что различия в мышлении военно-кочевых и оседлых земледельческих популяций людей, сходны с подобными различиями в мышлении хищных и травоядных животных. Особенности качеств мышления более хищных и более травоядных животных заключаются в том, что наиболее выраженные хищные, например, кошацы и куньи, обладая совершенной способностью решать ситуационные задачи во время охоты, очень сложно поддаются дрессировке. Они просто не помнят прежних своих решений, решая каждую задачу заново, благодаря развитому ситуативному мышлению. Благодаря такой короткой памяти, они сложно вырабатывают рефлексы. В отличие от этого, более травоядные животные, медленно вырабатывая навыки, надолго запоминают их [4].

Антропологи и биологи, наблюдают миграцию степных хищных животных и кочевых популяций людей в зоны лесной или лесостепной оседлости в засушливые, и соответственно, голодные периоды в степи, которые происходят с определенной периодичностью, раз в определенное количество лет. Подобный процесс рассматривается в теории заселения евреями Ханаана [14]. Эти миграционные процессы более хищных кочевых популяций людей, необходимо приводят к кроссам – пересечению качеств кочевых и оседлых племен.

Подобные кроссы приводят к сочетанию качеств хищного и травоядного мышления. Лучшие из сочетаний наследовали травоядную способность к запоминанию (формированию устойчивых образов) и хищную способность к развитому мышлению. Следует полагать, что именно подобные сочетания привели к оперированию запомненными образами, того, что мы называем развитым абстрактным мышлением. Эта способность дала огромное преимущество человеку в виде большого времени, в течение которого человек мог решать поставленные перед ним природой задачи. Для животных время решения задачи ограничивалось временной длительностью ситуационной задачи. Время для решения отдельных задач, отпущенное человеку, при развитии абстрактного мышления, увеличивалось до продолжительности его активной, осознанной жизни. Именно благодаря такому качеству мышления, создаются и совершенствуются орудия труда и другие культурные достижения. Возникновение абстрактного мышления, то есть оперирование запомненными образами, определило возникновение культуры и цивилизаций в зонах оседлости. Подробно этот вопрос исследовался в работе Досмухамеда Кшибекова: «...оседлые люди обогащали свою культуру за счет кочевников. Вдоль

границ с кочевыми людьми, как уже сказано, возникали пункты обмена товаров, города с шумными базарами, караван-сарай, очаги культуры» [6, с.138]. Развитие абстрактного мышления обуславливает возможность возникновения феномена и развитой культуры чести.

Интересно отметить, что хищные стаи имеют также коллективную организацию, отличную от организации травоядных стад. Ввиду того, что стаи хищников вынуждены охотиться и бороться с другими хищными стадами в защите своего ареала охоты, хищная организация обладает высокой мерой централизации действий, и, следовательно, высокой четкостью иерархического подчинения. Скажем, в волчьей стае всегда лишь один вождь, и существует вполне определенная и четкая иерархическая подчиненность среди членов стаи, которая выделена в иерархию различных уровней: «Социальная организация. Наличие информационных связей обуславливает определенность положения каждой особи среди волков-сородичей. Эта упорядоченность является основой социальной организации вида» [3, с.307]. Благодаря этому свойству, стая может быстро и слаженно менять направление движения, разделять функции на, скажем, загонщиков и засадных животных, или на постовых и отдыхающих. В отличие от хищных стад, травоядные стада обладают большей аморфностью организации. И хотя в большинстве случаев, как например, среди коров, или бизонов, существует вождь стаи, остальные члены стаи не имеют иерархического подчинения по отношению друг к другу, и действуют во многом хаотично и разрозненно в периоды волнений или резкой смены событий [2]. Вот как описывает поведение стада архаров в нестандартной ситуации Л.Баскин: «Архары устремлялись было за одной из овец, но та, испугавшись собственной смелости, остановилась, возвращалась в общую массу, и тогда следовал рывок за другой овцой. Собравшись в плотную массу, животные теряли самостоятельность, больше наделись на соседей, чем на себя, предпочитали подражать, а не принимать решение» [2, с.86]. Все это обуславливает отсутствие высокой координированности и цельности группы, а также возможность паники и хаоса внутри популяции в периоды волнений и опасности.

Размышляя над качествами мышления хищных и травоядных животных, а также представителей более хищных и предпочтительно травоядных этносов, можно рассмотреть аналогию деятельности мозга соответствующих животных и людей с организацией их популяций. Мозг хищных животных требует высокой централизации, так как их поведение и движения требуют высочайшей координации во время охоты и боя. Одно движение не должно противоречить другому, мышцы антагонисты не должны препятствовать друг другу, так как это влияет не только на выносливость и силу, но прежде всего и в наибольшей степени, на точность и координацию движений. Такая безупречная точность достигается безупречной последовательностью посылаемых мозгом нервных стимулов. А безупречная последовательность посылаемых мозгом нервных стимулов, в свою очередь, способна обеспечиваться лишь высокой степенью централизации деятельности нейронов головного мозга. Такая мысль подтверждается научными исследованиями: «...жизненный опыт может вызывать в структурах мозга физические изменения, а они в свою очередь могут видоизменять последующее поведение» [4, с.151]. Речь идет о формировании такой организации головного мозга, при которой все нервные импульсы, как и движения стаи, проходят через один центральный элемент мозга, обеспечивая максимальную последовательность, непротиворечивость и синхроничность нервных стимулов. Описанная централизация нервных стимулов мозга аналогична централизации достигаемой в состоянии чести, которая характеризуется предельной непротиворечивостью и внутренней согласованностью, обеспечивая координацию, выносливость, силу и выживание в боевых условиях.

Хаос, который возникает в травоядных стадах в период волнений, опасности или резкой смены событий, демонстрирует, прежде всего, хаотическое состояние мозга стадных животных, оказавшихся в состоянии опасности или чрезмерно нетривиальной ситуативной задачи [2]. Склонность приходить в хаотичное состояние, может являться следствием децентрализованной организации мозга, то есть такой организации, при которой отдельные части мозга могут работать и посылать стимулы, не согласованные определенным центром, и поэтому, не слишком согласующиеся друг с другом. Именно эта особенность может служить причиной хаоса в системе нейронов мозга в период их перевозбуждения и причиной панического страха, и неспособности решать новые ситуационные задачи. Следует отметить, что мозг, который не является четко централизованным, не только допускает противоречия в нервных стимулах. Такая организация мозга делает сложным исключение противоречий, которые возникают в мозгу. И именно эта сложность не позволяет достаточно хорошо решать ситуационные задачи, которые, в частности, постоянно возникают в периоды охоты и боя [4, с.116]. Это делает также понятным, что состояние чести является истоком быстрого решения ситуационных задач и логических свойств развитого интеллекта.

Вместе со свойствами централизованного мозга хищных племен, в зоны оседлости попадала и культура чести. Вместе с тем, особая централизация мозга становилась частью свойств мышления и восприятия оседлых людей. Приносимая вместе с тем внутренняя непротиворечивость рождала этикет и этику. Честь вместе с некоторыми лучшими качествами хищных племен становится отличительной чертой военной элиты. Эта отличительная черта становится духовным путем военной элиты, превращая ее в наследственную аристократию. Деление по свойствам внутренней цельности остается, проводя черту между черной и

аристократами, между миром земли и миром порядка, отваги и этики. Так, период начала формирования человеческого мышления и государства связан со слиянием различных специализированных свойств мозга хищных кочевых и преимущественно оседлых травоядных племен.

Отсутствие внутренней цельности в невоенном мире приводит к практикам поклонения и воплощения. Поклонение и воплощение представляют собой подчинение порядку внешней сущности. Это обусловлено подчинением сначала захватчикам, затем рабовладельцам и королям. Эти практики также возникают в результате того, что, определенные этносы, не обладавшие внутренней цельностью, претерпевали состояния внутреннего хаоса, которое является дискомфортным. В отличие от кочевых монголоидов, которые как военные племена, имеют высокую степень централизации и практикуют медитацию как способ постижения внешних явлений и централизации собственной сущности, многие оседлые невоенные народы практикуют поклонение и воплощение как духовные практики [9]. Состояние внутреннего хаоса, внутренней противоречивости, ослабляет влиятельность, силу и резистентность данного человека, впрочем, как и целого племени. Поклонения отдельным устойчивым сущностям, приносит большую устойчивость внутренне противоречивым личностям и племенам. Подобное поклонение внешним устойчивым сущностям приносит внутренне противоречивым людям и племенам ощущение силы, в том числе силы духа [13]. Таким образом, рождается две ветви духовных практик, одна из которых связана с внутренней концентрацией и централизацией для познания сущности внешнего мира как цельного явления, а другая – с концентрацией на внешних персонализированных сущностях для получения силы или знания. Внутренняя централизация порождает резистентность, способность противостоять внешнему влиянию и защитить свое достоинство, свою сущность. Поэтому вместе с резистентностью рождается автономность, независимость и истоки неприкосновенности личности, уважение к ней, которые в свою очередь, служили истоком равного достоинства среди участников военных образований и военной демократии. В отличие от этого, свойство оседлого интеллекта и духовного опыта порождали раболепие и самоуничижение вместе со стремлением унижать других, которое служило истоком психологии типа «я начальник – ты дурак, ты начальник – я дурак».

Подводя итог, следует отметить, что феномен чести зарождается в мире номадов – кочевых охотничьих и военных этносов. Его развитие и превращение в развитую культуру чести связано с пересечением культур номадов и исконно оседлых этносов. Каждая из названных сред формирует характерные для нее особенности мышления. Среди наиболее важных комбинаций качеств мышления, возникающих в результате кроссов номадов и оседлых племен, следует назвать централизованный и рекомбинативный интеллект, унаследованный от военных номадов, но обладающий способностью создавать образы и сохранять их в памяти, характерной оседлым этносам. Такой интеллект наделяет человека способностью исчислять противоречия и формирует основу для правдивости и этичности.

Люди, обладающие централизованным и рекомбинативным интеллектом, подобно аристократам, людям чести, не склонны к поклонению отдельным внешним явлениям, сохраняя внутреннюю независимость, автономность, которая в свою очередь, является источником внешней независимости, свободы. Интеллект такого рода демонстрирует способность к целостному восприятию природы бытия, формируя поклонение лишь логике бытия, которое характерно для аристократов и ученых. Высокая рекомбинативность и цельность мозга обеспечивает проникновение в сущность явлений, в том числе наиболее общих, двигая людей такого типа к постижению смысла бытия. Такое устройство интеллекта служит причиной высокой креативности, причиной выдающихся открытий, и созидательного интеллекта вообще.

Во многом противоположными качествами обладает нецельный и высокореконбинативный интеллект. Нецельным и высокореконбинативным людям свойственна эгоистичность, возникающая вследствие отсутствия честности и чести, а также непонимание общего смысла мироздания и общности социальных интересов. Взамен подобные люди обладают повышенной адаптивностью и высокой приспособляемостью. Совокупность эгоистичности и приспособляемости порождает эффект паразитизма в социальных образованиях, особенно в среде более упорядоченных социальных организмов.

Таким образом, феномен чести имеет генетические и исторические предпосылки, которые определяют меру сложности или легкости достижения и сохранения индивидом или социумом состояния внутренней цельности и непротиворечивости. Будучи унаследованным от военно-кочевых этносов, феномен чести привносит в более развитые социальные образования централизованность, этику, и резистентность, способность защищать общество от внешних посягательств и зависимости. Таким образом, феномен чести, который может рассматриваться в том числе, как социальный, является катализатором развития этики, самоопределения и автономности, как отдельного человека, так и социума.

Список использованных источников

1. Аверкиев Ю.П. Индейцы Северной Америки. От родового общества к классовому. – М.: Наука, 1974. – 350 с.
2. Баскин Л.М. Этология стадных животных. – М.: Знание, 1986. – 192 с.
3. Бибинов Д.И. Волк. Происхождение, систематика, морфология, экология. – М.: Наука, 1985. – 606 с.

4. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум и поведение: Пер. с англ. – М.: Мир, 1988. – 248 с.
5. Гусейнов А.А. Введение в этику. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – 208 с.
6. Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 236 с.
7. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. – СПб, 1994. – 561 с.
8. Лотман Ю.М. Избранные статьи. В 3-х тт. – Таллинн, 1992. – Т. II. – 478 с.
9. Медоуз К. Шаманский опыт. Практическое руководство по современному шаманизму. М.: фанр-пресс, 1999. – 320 с.
10. Осовская М. Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. – М.: Прогресс, 1987. – 528 с.
11. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Пер. с англ. М.Б. Левина, – М.: АСТ, 2004. – 592 с.
12. Хейзинга Й. Осень средневековья. – М.: Прогресс, 1995. – 416 с.
13. Элиаде М. Тайные общества. Обряды инициации и посвящения. Пер. с фр. Г.А. Гельфанд. – М.: СПб.: Университетская книга, 1999. – 356 с.
14. Finkelstein I. The Archaeology of the Israelite Settlement. Jerusalem, 1988. – 380 p.
15. Nisbett R.E., Cohen D. Culture of Honor: The Psychology of Violence in the South. Westview, 1996. – 144 p.

* * *

УДК 130.2

Валентин Дупак, аспірант кафедри філософії, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна, м. Житомир

Вплив віртуальної реальності на особистість людини: соціально-філософський аналіз

Питання взаємозв'язку віртуальної реальності з повсякденною реальністю людини, а відтак і здатності віртуальності впливати на її життя та психічну організацію, постає як актуальна проблема сьогодення. Одним із аспектів даної проблеми є характеристика підсистем віртуальної реальності за такими особливостями, як «вхід», «вихід», «елементи», «зв'язки», «мета». Аналіз рис негативного впливу віртуальної реальності на особистість людини; на прикладі комп'ютерної залежності, сприяє поглибленому теоретичному та практичному дослідженню феномену віртуальної реальності.

Ключові слова: віртуальна реальність, Інтернет, віртуалізація, інтерактивне спілкування, комп'ютерна залежність, комп'ютерні ігри, сучасні інформаційні технології.

Валентин Дупак. Влияние виртуальной реальности на личность человека: социально-философский анализ

Вопрос взаимосвязи виртуальной реальности с повседневной реальностью человека, а затем и способность виртуальности влиять на ее жизнь и психическую организацию, возникает как актуальная проблема современности. Одним из аспектов данной проблемы является характеристика подсистем виртуальной реальности по таким особенностям, как «вход», «выход», «элементы», «связи», «цель». Анализ черт отрицательного влияния виртуальной реальности на личность человека, на примере компьютерной зависимости, способствует углубленному теоретическому и практическому исследованию феномена виртуальной реальности.

Ключевые слова: виртуальная реальность, Интернет, виртуализация, интерактивное общение, компьютерная зависимость, компьютерные игры, современные информационные технологии.

Valentyn Dupak. The influence of virtual reality on the human personality: the socio-philosophical analysis

Question the relationship of virtual reality with the daily reality of a person, and then the ability to influence the virtuality of her life and mental organization, there is a pressing problem of our time. One aspect of this problem is the characterization of sub-systems of virtual reality on features such as the «entrance», «exit», «elements», «communication», «goal». Analysis of the characteristics of the negative effects of virtual reality on the identity of the person, for example, computer addiction, facilitate in-depth theoretical and practical study of the phenomenon of virtual reality.

Keywords: virtual reality, the Internet, virtualization, chat, computer addiction, computer games, modern information technology.

Вивчення віртуальної реальності Інтернет як одного з видів психічної реальності людини та як середовища, що створюється людьми з певною метою (пізнавальною, комунікативною, розважальною) є одним з перспективних напрямів різних галузей сучасної науки – соціології, психології, філософії, культурології тощо. Важливим аспектом вивчення явища віртуальної реальності є фактор маніпуляції свідомістю й підсвідомістю людини в системі віртуальної реальності. З урахуванням проблеми Інтернет й ігрової залежності, можливість маніпулювання свідомістю в системі віртуальної реальності – це факт, що уже мало у кого може викликати сумнів.

Актуальними, проте недостатньо вивченими постають питання взаємозв'язку віртуальної реальності з повсякденною реальністю люди-

ни, здатності віртуальності впливати на її життя та психічну організацію. Чимало науковців (О.С. Войсунський, С.А. Дацюк, А.В. Мінаков, G.Barbatsis, J.Suler й ін.) впроваджують, що Інтернет-середовище являє собою реальність, яка має свої специфічні риси і підсистеми. Зокрема, це стосується віртуальної реальності. Система Інтернет-реальності складається з великої кількості підсистем. У психологічному аспекті ми виокремлюємо наступні підсистеми: соціальну, культурну, інформаційну та віртуальну.

Темі маніпулювання свідомістю у віртуальній реальності присвячено небагато наукових праць, статей, але цій проблемі, безсумнівно, уже почали приділяти належну увагу. Наприклад, О.Войсунський піднімає питання психологічного статусу віртуальної реальності й можливого зв'язку її, наприклад, із проблематикою змінених станів свідомості й психоделітного досвіду [1]. М.Іванов підкреслює можливість використання віртуальної реальності в практиці психотерапії, але тільки під наглядом фахівців, за допомогою спеціально розроблених методик і комп'ютерних програм. Більше того, він стверджує, що є сенс посилено працювати в цьому напрямі, оскільки можливість моделювання реальності, що надається сучасними інформаційними технологіями цілком може бути використана з метою психологічної допомоги й профілактики різних розладів [5].

Отже, метою даної статті є всебічна характеристика віртуальної реальності з точки зору взаємозв'язку з повсякденною реальністю людини, для чого необхідно дослідити як саме віртуальність впливає на життя та психічну організацію людини через механізм інтерактивного спілкування.

Охарактеризуємо підсистему віртуальної реальності за такими характеристиками, як «вхід», «вихід», «елементи», «зв'язки», «мета». Віртуальна реальність як підсистема використовує в якості «входу» навколишню дійсність. Маючи свої закони існування та логіку, віртуальна реальність Інтернет та навколишня дійсність знаходяться у щільних зв'язках та взаємному впливі. Це виявляється у тому, що віртуальна реальність Інтернет відображає загальну тенденцію людини до віртуалізації життя, яка сформувалася у ХХ ст. та посилюється у ХІ ст. Д.В. Іванов зазначає, що «людина епохи постмодерну, що занурена в віртуальну реальність, захоплена «живе» в ній, усвідомлюючи її умовність, керованість її параметрів та можливість виходу з неї» [4, с.171]. Покидані задовольнити вимоги різних верств суспільства, віртуальні реальності, створюються з різними цілями: політичними, комерційними, науковими, культурними тощо. Ці окремі реальності збагачують повсякденні психічні реальності людей новими знаннями та уявленнями, досвідом, образами, життєвою філософією.

Віртуальні реальності актуалізуються завдяки схильності людської психіки до віртуалізації – актуалізації у психіці людини певних самообразів, на відміну від звичайної реальності, яка несе у собі образи, що відображають навколишній світ. Метою віртуальної реальності як підсистеми є створення нових світів. У якості елементів цієї підсистеми ми розглядаємо уявні світи, що створені користувачами та авторами ресурсів. Кожен з таких світів (назвемо їх малими) складається з певних персонажів та набору дій з ними, фрагментів віртуального середовища, правил існування в ньому. Малі світи зазвичай об'єднуються у так звані «великий світ» (який проектується авторами ресурсів). Великий світ є вищим по відношенню до малих світів за рівнем ієрархії та задає для них закони функціонування.

Віртуальна реальність діє у тісному взаємозв'язку з іншими Інтернет-реальностями. Наведемо декілька прикладів такої взаємодії. Разом з інформаційною реальністю відбувається моделювання інформації за допомогою систем штучного інтелекту. Завдяки спільній дії з соціальною реальністю стає можливим створення ілюзії віртуальної аудиторії екрану, формуються віртуальні соціальні спільноти, надається психологічна підтримка. У сукупності з системою культурної реальності формуються нові зразки кіберкультури, яка є передумовою зміни пізнавальної та емоційної сфери сучасної людини [2].

Віртуальні реальності Інтернет можна класифікувати за декількома критеріями. Одним з варіантів класифікації є цілі, з якими вони створюються: фінансові, наукові, культурні, комунікативні, політичні, сексуальні тощо. Запропоновано розподіл віртуальних реальностей на ті, що моделюються, та інтерактивні. Сутність тих, що моделюються – створити відірваний, незалежний від реальності образ, завдання якого – представити зануреній в нього людині, особливий, інший світ. Завдання інтерактивних – надати можливість співвіднести цей образ з реальністю, змінювати цей образ шляхом метаморфоз та брати участь у цій зміні так, щоб залучати саме цю віртуальну реальність до повсякденного життя [1].

Занурення у віртуальну реальність зазвичай вважається таким, що шкодить якості реального життя людини. Разом з цим віртуальна реальність виконує низку важливих функцій, саме обслуговуючи звичайну реальність людини. Отже, розглянемо ці функції. Перш за все, віртуальна реальність допомагає людині у здійсненні нереалізованих бажань. За В.М. Розини, в результаті цього відбувається поступове згасання мотивів тієї діяльності, яку людина не може реалізувати у реальному житті і зняття пов'язаної з цим напруги [8]. Друга функція віртуальної реальності – проєктивна – пов'язана з тим, що в незвичайній реальності актуалізуються наявні в людини, але неусвідомлювані нею нові знання, потреби чи мотиви. Рефлексія та аналіз цих компонентів може допомагати людині

у розвитку самосвідомості. По-третє, незвичайна реальність несе образно-конструктивне навантаження, адже вона містить образи, що не базуються на реальному житті, проте є для людини уособленням певних ідей чи цінностей. І, по-четверте, незвичайна реальність допомагає людині відновитись, оскільки звільняє її від обмежень реального життя. Саме у незвичайній реальності людина трансцендентується, отримує ресурси для творчості, зазнає почуття екстазу та злиття [8]. Усі ці функції справедливі й для системи віртуальної реальності як виду незвичайної реальності.

М.Крюгер висловлює гіпотезу про те, що віртуальна реальність за умов вмілого маніпулювання нею, може стати провідником в галузь професійного знання [7]. О.О. Зенкін описує технологію, що створена мовою когнітивної комп'ютерної графіки. Занурюючись у такий віртуальний світ, людина отримує можливість прямого спілкування з семантичною аурую певної предметної області. Таке спілкування активізує, навчаче, підсилює інтуїцію та образне мислення людини; сприяє породженню нових знань в галузі фундаментальних наук: математиці, логіці, психології [3].

С.В. Суботський зазначає також те, що незвичайна реальність відкриває для людини потенціал розвитку її суб'єктності, який повною мірою не може забезпечити звичайна реальність [9, с.72]. Це цілком стосується віртуальної реальності Інтернет, де людина має широкі можливості у встановленні довільних зв'язків, наприклад при пошуковій активності.

З розвитком технологій систем віртуальної реальності, зростає й кількість людей, що надто захоплюються цим явищем. «Спілкування» з віртуальною реальністю для більшості людей відбувається на рівні віртуальних комп'ютерних ігор. Однак поширення систем віртуальної реальності набирає оберти й у виробничій сфері діяльності людини. Зазначимо, що факт зростання кількості людей, які долучаються до спілкування з віртуальним середовищем, породжує тенденцію до віртуальної аддикції (нехімічної психологічної залежності людини від систем віртуальної реальності). Передумовами для цієї аддикції, приміром, може слугувати існуюча залежність від комп'ютерних ігор, що впевнено оволодіває свідомістю «геймерів».

Білл Гейтс, комп'ютерний магнат й автор книг, присвячених інформаційним технологіям, підкреслює, що коли віртуальна реальність стане доступною для всіх, може виникнути серйозна проблема, оскільки деякі люди будуть користуватися системою занадто багато, на шкоду усьому іншому. Аналізуючи цей аспект у главі «Основні проблеми» своєї книги «Шлях у майбутнє» [2], Гейтс переконує нас в тому, що віртуальна реальність сильніша за будь-яку відеогру, і що потрапити в залежність від неї дуже легко. Допомогти тим, хто потрапив у серйозну залежність від перебування в системі віртуальної реальності, в означеному випадку, можуть групи самопомогі, приблизно ті ж, що сьогодні допомагають наркоманам й алкоголікам.

Важко прогнозувати ступінь залежності і відповідно, вплив ВР на зміну свідомості людини. Тема залежності від віртуальної реальності заслуговує на окреме наукове дослідження.

За прогнозами американських учених, конвергенція (об'єднання, злиття) віртуальної реальності й свідомості людини відбувається набагато швидшими темпами, ніж це можна навіть собі уявити. У теперішній час, прояви конвергенції свідомості людини й віртуального інформаційного комп'ютерного середовища можна простежити на прикладі функціонування цілих віртуальних корпорацій, що організовують свою роботу у комп'ютерній мережі. Окремі ділянки (від декількох одиниць до десятка тисяч) можуть перебувати в різних кінцях світу, разом з тим це ніяк не може вплинути на чітку й налагоджену роботу корпоративних елементів з інформаційними потоками. Відображені в електронному вигляді, величезні обсяги інформації стають доступними в будь-якій місцевості нашої планети. Існує думка, що саме та держава або компанія, що недостатньо інтегрована у світову інформаційну комп'ютерну мережу і є найменш захищеною у випадку «інформаційної війни».

Важливим аспектом вивчення явища віртуальної реальності є фактор маніпуляції свідомістю й підсвідомістю людини в системі віртуальної реальності. З урахуванням проблеми Інтернет й ігрової залежності, можливість маніпулювання свідомістю в системі віртуальної реальності – це факт, що вже не викликає сумнів.

Термін «комп'ютерна залежність» з'явився порівняно недавно – у 1990 році. Його психологи класифікують як різновид емоційної «наркоманії», спричиненої технічними засобами. Для залежного підлітка стає важливим не результат гри, а процес, у якому він втрачає контроль над часом.

Всі публікації про вплив на людину комп'ютерних ігор містять дві протилежні точки зору. Одна частина дослідників вважає, що комп'ютерні ігри приносять шкоду, інша визнає користь, адже найкраще засвоюється нова інформація саме під час ігор. Але є ще третя група людей – яка грає в ці ігри. Їх мало хвилюють думки з цього приводу, це самі користувачі.

Отже, розглянемо думку психологів щодо впливу комп'ютерних ігор на людину. М.Іванов у статті: «Психологічні аспекти негативного впливу ігрової комп'ютерної залежності на особистість людини» аналізує кореляції залежностей і віку користувачів [6]. Він. провів анкетне опитування, за результатами якого виявилось, що 80% учнів 5–7 класів загальноосвітніх шкіл захоплюються комп'ютерними іграми, до того ж для більшості це дуже серйозно: діти віком 10–12 років мають «ігровий досвід» 4–6 років. Однак серед опитуваних не було виявлено дітей із підозрою на

комп'ютерну залежність (аддикцію), бо в цьому віці гра на комп'ютері має характер захоплення. У більш пізньому віці з'являється комп'ютерна аддикція, хоча вона не є такою небезпечною, як алкоголізм чи наркоманія, однак все ж негативно впливає на особистість людини. Бесіди з родичами людей, які потерпають від комп'ютерної залежності, свідчать, що останні «надмірно дратівливі», «запальні», емоційно нестійкі. У процесі гри аддиктив, їхній настрій суттєво покращується, і спостереження відзначають емоційне піднесення. Але після гри, після виходу з віртуального світу, настрої знову погіршуються. Для ігрового аддикта реальний світ нудний, нецікавий і повний небезпеки, бо більшість аддиктив – люди, які погано адаптуються у соціумі. Внаслідок цього людина намагається жити в іншому світі – віртуальному, де все дозволено, де вона встановлює правила гри.

М.Іванов визначає три основних причини депресивних відхилень у сфері емоційних психічних станів у ігрових комп'ютерних аддиктив:

1. Наявність постійної потреби в комп'ютерній грі, водночас неможливість повного задоволення цієї потреби.

2. Суб'єктивне переживання аддиктами на свідомому рівні практичної марності комп'ютерних ігор і внаслідок цього – марності власного існування.

3. Неадекватне ставлення до себе в результаті невідповідності «Я реального» і «Я віртуального» [6].

Безсумнівно, занурення в середовище віртуальної реальності ставить низку питань, що стосуються фізичного й психічного здоров'я людини. Дотепер цілком не з'ясовано, яким впливам піддається людина (у першу чергу її око й мозок) при тривалому зануренні у віртуальну реальність. Побойовання щодо психічного здоров'я при зануренні у віртуальну реальність висловлюються найчастіше її супротивниками. В якості аргументу апелюють схильністю людської психіки до впливу в разі, коли людина на чомусь зосереджена (і її підсвідомість може бути відкритою для впливу прямого навіювання), що й відбувається під час сеансу віртуальної реальності. У такому стані, близькому до гіпнотичного, на людину можна впливати будь-якими методами – у тому числі за допомогою світлових, кольорових, звукових й ін. комбінацій. Отже, зазначимо, що наразі існує тенденція цілеспрямованого впливу на свідомість людини через Інтернет. Перспективним для подальших досліджень є аспект можливого використання Інтернету як концентрованого інформаційного поля, здатного конденсувати прояви волі, передаючи їх без обмежень на великі відстані.

Список використаних джерел

1. Войскунский А.Е. Метафоры интернета / А.Е. Войскунский // Вопросы философии. – 2001. – №11. – С.70–91.
2. Гейтс Б. Дорога в будущее. – М.: Изд. отд. «Рус. ред.» ТОО «Channel Trading Ltd.», 1996. – 312 с.
3. Зенкин А.А. Знание–порождающие технологии когнитивной реальности / А.А. Зенкин // Новости Искусственного Интеллекта. – 1996. – №2. – С.72–78.
4. Иванов Д.В. Виртуализация общества / Д.В. Иванов // Социология и социальная антропология. – СПб.: Алетейя, 1997. – 423 с.
5. Иванов М.С. Влияние ролевых компьютерных игр на формирование психологической зависимости человека от компьютера [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://flogiston.ru/projects/articles/gameaddict.shtml>.
6. Иванов М.С. Психологические аспекты негативного влияния игровой компьютерной зависимости на личность человека [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/gameaddict2>.
7. Крюгер М. Искусственная реальность: прошлое и будущее [Электронный ресурс] / М.Крюгер. – Режим доступа: <http://lib.webmatina.com/getbook.php>.
8. Розин В.М. Культура и психическое развитие человека / В.М. Розин // Вопросы психологии. – 1988. – №3. – С.123–131.
9. Субботский Е.В. Индивидуальное сознание как система реальностей. Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии / Е.В. Субботский; под ред. А.Е. Войскунского, А.Н. Ждан, О.К. Тихомирова. М. – 1999. – 306 с.

* * *

УДК 140.8:159.923.2

Лідія Ткаченко, канд. педагогічних наук, провідний науковий співробітник Відділу філософсько-методологічних проблем інноваційного розвитку людини, Інститут обдарованої дитини НАПН України, Україна, м. Київ

Синергетичний підхід до розвитку особистості: *modus vivendi*

Розглядається невідповідність методологічних засад освітньої системи індустріальної епохи викликам інформаційного суспільства щодо розвитку особистості. Зазначено, що розвиток особистості не можна пов'язувати лише з інституціональною освітою, а також потрібно розуміти розвиток особистості як єдність когнітивного і некогнітивного його аспектів. Зроблено висновок про необхідність використання синергетичного підходу до розв'язання проблеми розвитку особистості в освітньому просторі сучасності.

Ключові слова: виклики інформаційного суспільства, розвиток особистості, когнітивний і некогнітивний розвиток, синергетичний підхід.

Лідія Ткаченко. Синергетический подход к развитию личности: *modus vivendi*

Рассматривается несоответствие методологических основ образовательной системы индустриальной эпохи вызовам информационного общества к развитию личности обуславливает необходимость поиска новой методологической парадигмы. Развитие личности нельзя связывать лишь с институциональным образованием, а также следует понимать развитие личности как единство когнитивного и некогнитивного его аспектов. Сделан вывод о необходимости использования синергетического подхода к решению проблемы развития личности в образовательном пространстве.

Ключевые слова: вызовы информационного общества, развитие личности, когнитивное и некогнитивное развитие, синергетический подход.

Lidiya Tkachenko. The synergetic approach to personal development: *modus vivendi*

Author speaks about non-compliance of methodological basis of the educational system of industrial age and the challenges facing education in the development of the individual. The author shows that personal development can not be attributed only to the institutional education, and personal development must be understood as the unity of cognitive and non-cognitive aspects of it. The author argues the need for the use of the synergetic approach to the development of a person.

Keywords: the challengers of the information society, personal development, cognitive and non-cognitive personal development, the synergetic campaign.

Інформаційне суспільство як наявний етап суспільного розвитку з необхідністю увиразнює проблеми освіти, пов'язані із розвитком людини. Функції надання знань і когнітивного розвитку все більше перебирає ІТ-середовище: переважна більшість знань може бути отриманою через Інтернет та інші ІКТ-засоби, розповсюдженості й популярності набирає дистанційна освіта. Це вповні забезпечує ефективний доступ до світових інформаційних ресурсів, задовольняє потребу в інформаційних продуктах та послугах, покриває потребу в інформаційній взаємодії та обміні. Перед освітою постає проблема завдань і мети освіти щодо розвитку особистості.

Традиційна система освіти індустріальної епохи вже відійшла в минуле. Неможливо й непотрібно в сучасному суспільстві, з його розгалуженістю наукової й економічної сфери, зі швидким багатократним примноженням знань, з технологіями, що постійно оновлюються, навчати за просвітницьким принципом. Шкідливим є збереження авторитарної системи навчання, в якому вчитель виступає суб'єктом, а учень – об'єктом. «Зусилля традиційної педагогічної теорії зосереджувалися переважно на дидактиці, не приділяючи уваги способам і вигляду тих форм активності, які ведуть до творчого перебудовування світу, передусім соціокультурного», зауважує В.Г. Кремень [7, с.57], характеризуючи базові принципи освіти недавнього минулого. Натомість у національних освітніх документах сформульовано вимоги формування компетентності особистості в основних галузях знань [3], а перед учителем поставлено завдання впровадження демократичних суб'єкт-суб'єктних відносин у системі «учитель – учень» [10]. По-новому у сучасній філософії людиноцентризм осмислюється розвиток людини, який визначається як самореалізація особистості [6].

Нинішній розвиток українського суспільства і необхідність відповідей на цивілізаційні виклики сучасності змушує до переосмислення теорій у зв'язку з новими життєвими реаліями. Слушною є заувага В.П. Андрушенка про потреби гуманітарної науки – «систематизувати наявне знання про суспільство і людину, уточнити принципи і підходи до його структури, домовитись щодо методів пізнання та методології» [1, с.211].

Сучасні вимоги до особистості можна сформулювати як сформованість умінь, необхідних для аналізу інформаційних потоків, розпізнавання й відокремлення істинного знання від хибного; екстреного реагування на події швидкозмінюваного світу; динамічного пошуку й ухвалення

оптимальних рішень (щодо більш нестандартних); продуктивної комунікації; проектною діяльністю (пов'язаної із толерантністю, взаємодією, результативністю, самоорганізацією) тощо. Риси особистості, на основі яких формується відповідна компетентність, і які можна характеризувати як інноваційні, неможливо сформувати, продовжуючи застосовувати не інноваційні методи. Отже нині потрібні нові методологічні основи, які забезпечували б розвиток особистості, що відповідав би викликам сучасного цивілізаційного поступу.

Обґрунтування закономірностей використання синергетичного підходу як основи філософського аналізу проблеми розвитку особистості в сучасній освіті є метою даної статті.

Зосередженість на проблемі людини в гуманістичному аспекті є притаманною філософській думці різних епох. За висловом В.П. Андрушенка, Л.В. Губерського «не співвідношення мислення і буття, не проблема методу, не герменевтика, а саме проблема людини є тим головним тінтством, проникнення в яке складало сенс і зміст філософствування як такого» [2, с.545]. Це міркування продовжує теза В.Г. Кременя про те, що проблема особистості – центральна не лише в усій філософії, але й в усіх сферах гуманітарного знання, зокрема, в освіті та педагогіці, тому «необхідно всебічно виявляти реальний рівень і потенційний ресурс життєзабезпечення особистості як сферу багатомірних діяльних і міжособистісних стосунків» [10, с.139]. Сама ж сучасна особистість опинилася у ситуації, коли місією для неї стає лише самоствердження, а її творення [10, с.151]. В останню третину XX ст. посилюється розвиток холистичних наукових напрямів, у яких людина і світ постають цілісно, розробляються спільні наукові основи штучно відокремлених сфер. Виявлені універсальні закономірності, характерні для складних систем, що самоорганізуються й еволюціонують – від фізичних до соціальних – узагальнені синергетикою.

Усе більше в гуманітарних дослідженнях застосовуються синергетичний, системно-синергетичний підходи. У роботах В.І. Аршинова, О.Г. Бермуса, В.Г. Буданова, В.С. Лутая, О.М. Князєвої, С.П. Курдюмова, В.А. Медведєва та ін. закладаються основи синергетичного підходу до розв'язання широкого кола наукових проблем, який базується на закономірностях нелінійності – виростання складних структур з хаосу, вибудовування складного еволюційного цілого з частин, направленості перебігу процесів тощо. Справедливо зазначає В.Г. Кремень, що «нелінійні системи функціонують у багатьох ситуаціях набагато гнучкіше, збільшують можливість пристосування та здатність реагувати на непередбачувані, змінні умови і впливати на них» [7, с.168].

Поширюється застосування синергетичного підходу й до проблем освіти і педагогіки. Синергетична парадигма розглядається як «відносно жорсткий каркас методологічних принципів», що дедалі більше застосовуються у реформованих освітніх системах [8]. Цілісний синергетичний підхід до осягнення перебігу процесів освітньо-педагогічної галузі пропонують В.П. Андрущенко, О.В. Вознюк, І.А. Зязюн, В.В. Ільїн, О.М. Князєва, В.Г. Кремень, С.П. Курдюмов, В.С. Лутай, О.С. Пономарьов та ін. Синергетичний та системно-синергетичний підходи до розв'язання окремих проблем освіти й педагогіки застосовують М.В. Богуславський, В.Г. Віненко, А.А. Ворожбитова, С.У. Гончаренко, Е.Ф. Зєсєр, Л.Я. Зоріна, В.О. Ігнатова, О.М. Іонова, С.В. Кульневич, В.В. Маткин, Т.С. Назарова, Т.А. Челікова, В.С. Шаповаленко та ін.

Виходячи з викладеного, логічно стверджувати, що й проблема розвитку особистості може бути розглянутою з позицій синергетичного підходу.

Розгляд зазначеної проблеми розпочнемо двома тезами лауреата Нобелівської премії 2000 р. Дж. Хекмана, який, аналізуючи освітню політику та її результати у США, приходить до цікавих висновків, про які наголошує, що вони мають узагальнюючий характер, а їх врахування демонструє намір далекоглядності. Дослідник спирається на положення, що навиками, затребуваними у розвитку економіки, іншою стороною якої є успішність особистості, є не лише когнітивні, а й некогнітивні навиками. Він зазначає, що традиційно найбільше увага концентрується на когнітивних навиках, що вимірюються освітніми досягненнями, або тестами IQ, але виключає соціальні навиками, самодисципліну та різноманітні некогнітивні навиками, які насправді є визначальними факторами життєвого успіху. Така прихильність до пізнання й академічного «розуму», що вимірюється балами у тестах, й виключення соціальної пристосованості й мотивації призводять до суттєвого викривлення оцінок людського капіталу.

Нинішня політика у сфері освіти, як пише Дж. Хекман, базується на фундаментальній помилці щодо того, яким чином формуються в особистості навиками життя й функціонування у соціумі. Дослідник зазначає, що загальноприйнята думка, якої дотримуються більшість політиків, освічених неспеціалістів і навіть чимало вчених, полягає в тому, що основні навиками, затребувані в житті людини, утворюються у формальних навчальних закладах, тому саме їм належить у процесі розвитку особистості центральне місце. Ця думка хибна [12, с.4]. Американський дослідник підкреслює роль неформальних організацій у якості джерел здобуття освіти в широкому сенсі, оскільки саме некогнітивні навиками й мотивація є тими факторами успіху, які більше сприяють останньому і в старшому віці, ніж когнітивні.

В нинішніх умовах, і це вже є загальним місцем усіх досліджень і освітніх документів, людина має навчатися усе життя. Але це не має розумітися таким чином, що навчання, а отже і розвиток дитини, починається у школі, і потім, після отримання професійної освіти, особистість має підтримувати свій професійний рівень, загальнокультурний рівень тощо, постійно навчаючись. Філософсько-освітнє розуміння цього питання дає В.П. Андрущенко: «Початковим етапом соціалізації особистості, першою ланкою, з якої розпочинається інституалізований суспільний освітньо-виховний вплив на дитину, є дошкільна освіта... Основи, закладені цією ланкою, нерідко залишаються незмінними і навіть визначальними протягом всього життя особистості» [1, с.107].

Навчання як пізнання життя, як отримання найнеобхідніших і основних навиків опанування життєвими ситуаціями починається з народженням. У розвитку дитини в першу чергу беруть участь батьки (або ті, хто найближчі до дитини), а також інші особи, інституції, які на початку з етапів розвитку дитини виступають неформальними носіями освіти в широкому розумінні. Методологічні засновки освоєння світу – стиль мислення, спосіб отримання знань, шляхи розв'язування проблемних завдань та ін., що засвоюються дитиною на цьому етапі, складають патерні її наступного розвитку. На підтвердження думки наведемо результати останніх досліджень з психології учіння. Базуючись на генетико-моделювальному підході до учіння, С.Д. Максименко пише, що розвиток дитини в навчальній діяльності є процес двосторонній. Способи рішення навчальних задач дитиною привласнюються як засоби і тим самим розвивають. Академік акцентує два моменти: перший – засвоєні засоби стають структурною частиною свідомості і впливають на подальше навчання дитини, другий – дитина завжди здатна привласнити засіб. «Власне двосторонній характер розвитку полягає саме в тому, що не навчальна діяльність розвиває щось у дитині, а вона сама, за допомогою навчальної діяльності, розвиває себе. Це і є саморозвиток», – підсумовує С.Д. Максименко [9, с.262]. Немає сумніву, що до учіння можна віднести практично всю діяльність дитини з пізнання світу й себе в ньому, отже розвиток особистості в будь-якій сфері діяльності потрібно розуміти як саморозвиток. Чим адекватніші патерні будуть засвоєні дитиною в ранньому віці, тим швидшим і більш системним буде її наступний розвиток.

Схожу думку знаходимо в Дж. Хекмана. Він зазначає про важливість раннього розвитку дитини для формування некогнітивних навиків і мотивації, які значною мірою впливають на подальший, в тому числі й когнітивний, розвиток особистості. Останні дослідження в галузі психології пізнання, пише вчений, підтверджують, що життєво важливу роль у формуванні навиків відіграє період раннього дошкільня, коли здібності й мотивація людини формуються сім'єю та неінституціональним середовищем. Успіх чи неуспіх на цьому етапі зумовлюють успіх чи неуспіх у школі, а ці, у свою чергу – успішність післяшкільної освіти. Отже, формальна, чи інституціональна освіта, є лише одним, хоч і суттєвим, аспектом процесу отримання освіти, й останні дослідження доводять, що це не обов'язково найважливіший аспект [12, с.5].

Із викладеного випливає наступний висновок. У ранньому віці, не очікуючи формальної шкільної освіти, потрібно забезпечити можливість розвитку особистості. Враховуючи обмежені резерви дитини – фізичну, психічно-емоційну, когнітивну сферу, що лише активно формуються, створювати можливість (ситуації) для їх розвитку і давати максимум матеріалу для предметно-перетворювальної діяльності, в яких дитина розвиває сама себе. Роль дорослого на даному етапі саморозвитку дитини зводиться до демонстрації засобу, який в наступному стані патерном дій дитини. Чим адекватніший засіб до умов і потреб суспільно-історичного часу, в який житиме дитина, вона отримає, тим краще вона буде підготовленою до життя. Таке розуміння виводить на передній план дошкільні й позашкільні інституції розвитку дитини.

Отже основним завданням формальної освіти, яка має продовжувати процес розвитку дитини, постає наступне: навчити, як досягти бажаного результату, тобто озброїти особистість метайнструментарієм осягнення навколишньої дійсності, деяким загальним методом міждисциплінарного пізнання. Для особистості основним стає розуміння, а не знання.

Як зазначають О.В. Долженко і О.М. Тарасова, розуміння – творча діяльність, пов'язана із розширенням її внутрішньої реальності та збільшенням усвідомленості. За розумінням постає рух трансцендування й вивищення [4, с.25]. Спираючись на М.К. Мамардашвілі та О.М. Пятигорського, які стверджують, що в основі знання закладено символічне відношення, яке виникає при особливому стані свідомості, О.В. Долженко й О.М. Тарасова зауважують: потрапити в цей стан свідомості можливо лише за умов свободи й добровільності. Навчити такому «попаданню», залишаючись у межах раціональної традиції й технічного обчислення неможливо. Сам цей стан неможливо підконтрольно відтворювати всередині системи освіти, що функціонує у режимі мас-медіа: воно не транслюється. Вочевидь такі стани свідомості відкриваються лише в живій співбуттєвості, в умовах діалогу співсвідомостей, у системі антропологічної спадкоємності та наслідування буття. З цього випливає, що не може бути визначених правил, рецептів, формальних технологій навчання творчості. Проте є особливі, «неписані правила», сфера творчої грамотності, що не формалізується, які притаманні будь-якому виду діяльності, що складають сутність антропологічного наслідування досвіду буття [4, с.28]. Твердження дослідників переконують

не лише в нелінійності розвитку особистості, але й у необхідності наявності особливих умов цього розвитку, найближчим аналогом до яких є системно-синергетичні.

Цікаве зауваження, яке має безпосереднє відношення до вищезазначеного, а також демонструє нелінійність, спонтанність розвитку особистості, робить В.М. Розін. За його спостереженнями, людина, яка є особистістю, не може діяти як усі, за традицією чи звичаєм. Вона шукає опертя у самій собі й у світі, який відповідає її переконанням. Якщо ж її особистісне «Я» і світ перестають відповідати її сподіванням, людина рано чи пізно переживає кризу й змушена міняти її те й інше. Необхідною умовою такої трансформації виступає вчинок і творчість. Вчинок дозволяє розійтися з минулим й зробити крок у майбутнє. Але, щоб це могло статися, особистість має здобути нове бачення, осмислити нову реальність, відчувати себе іншою, що обов'язково передбачає творчість [11, с.19]. Ця теза містить кілька пунктів, що безпосередньо свідчать про відхід від лінійного мислення, легалізують «синергетичне бачення» людини як складної системи, що самоорганізується й саморозвивається, а також утворюють творчість як засіб самотворення й творення буття.

Викладене переконує в необхідності застосування інших, відмінних від застосовуваних у попередню епоху, регламентованих в освітній діяльності, підходів до розвитку особистості.

У відстоюванні прав синергетичного підходу можна керуватися методологічною тезою відомих дослідників синергетики О.М. Князевої, С.П. Курдюмова: якщо встановлені загальні закономірності сомоорганізації й нелінійного синтезу складних систем і формоутворень природи, то на основі цього знання можливо вибудовувати очікування й прогнози щодо характеру перебігу процесів побудови структур та еволюції структур у досліджуваних сферах природничої та людської реальності [5, с.283].

Дослідники О.М. Князева й С.П. Курдюмов зауважують, що в синергетиці часто використовують дефініції «міждисциплінарність», «полідисциплінарність», «трансдисциплінарність», проте їх потрібно розрізняти. Першою з дефініцій іменують кооперацію різних наукових сфер, застосування спільних понять для розуміння деякого явища. Другу використовують для позначення явища, коли якийсь феномен або об'єкт вивчається одночасно і з різних боків кількома науковими дисциплінами. Третій характеризує такі дослідження, які здійснюють «крізь», «наскрізь», долаючи дисциплінарні кордони, виходячи «за межі» певних дисциплін. Трансдисциплінарні дослідження визначаються переносом когнітивних схем з однієї дисциплінарної області в іншу, розробленням спільних проектів дослідження. Розводячи ці поняття, є доцільним говорити про міждисциплінарні дослідження, полідисциплінарні дослідницькі поля і трансдисциплінарні стратегії дослідження [5, с.281]. Повертаючись до зазначеної нами проблеми, потрібно зауважити, що дитина є об'єктом міждисциплінарних досліджень, як от педагогіки і медицини, соціології і лінгвістики тощо. З іншого боку особистість виступає полідисциплінарним полем досліджень педагогіки, психології, філософії. Щодо проблеми розвитку особистості, то проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки.

Відповідно до сучасного розуміння нелінійності розгортання процесів, що відбуваються у складних самоорганізованих системах, необхідності врахування відкритості й нерівноважності складних систем як умови їхнього саморозвитку постає необхідність використання синергетичного підходу у такій суто антропологічній сфері як освіта і застосування аналогічних засад до розв'язання проблеми розвитку особистості. На сьогодні немає підходу, альтернативного до синергетичного, тому його використання може позиціюватися як *modus vivendi* – згода сторін з різними поглядами на певний об'єкт.

Синергетика має використовуватись саме як трансдисциплінарна стратегія дослідження, як методологічний каркас для визначення методів і шляхів впливу на особистість в сучасних умовах розвитку постнекласичної науки. Саме в синергетичному підході закладені можливості діалогу, творчості, індивідуального шляху розвитку. Якраз синергетичний підхід дозволяє зрозуміти й передбачити зростання особистості в творчості як набуття нової системної якості індивіда.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Роздуми про освіту: філософія та методологія / В. Андрущенко. – К.: «МП Леся», 2012. – 784 с. – (Філософія освіти: пошук пріоритетів: у 7 кн.; кн. 1).
2. Андрущенко В., Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти / В. Андрущенко, Л. Губерський. – К.: «МП Леся», 2012. – 568 с. – (Філософія освіти: пошук пріоритетів: у 7 кн.; кн. 3).
3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/>
4. Долженко О.В., Тарасова О.М. Система contra образования? // Философские науки. – 2011. – № 3. – С. 17–32.
5. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомыры. – СПб.: Алтейя, 2002. – 414 с.
6. Кремень В.Г. Людиноцентризм в стратегиях освітнього простору / В.Г. Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с.

7. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В.Г. Кремень. – 2-ге вид. – К.: Т-во «Знання» України, 2010. – 520 с. – Бібліогр.: с. 504–511.

8. Кремень В.Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму // В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 368 с.

9. Максименко С.Д. Психологія учіння людини: генетико-модельний підхід: монографія / С.Д. Максименко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. – 592 с.

10. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки // Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>

11. Розін В.М. Можем ли мы проектировать себя сами? // Философские науки. – 2009. – № 12. – С. 8–26.

12. Heckman James J. Policies to foster human capital // Research in Economics. 2000. – Vol. 54. – P. 3–56.

* * *

УДК 111.32;130.123.4

Світлана Крилова, д-р філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціології, Академія муніципального управління, Україна, м. Київ

Феномен відчуження в соціальному бутті людини

Відчуження в соціальному бутті людини розглядається в контексті категорії «потворність». Аналізується феномен шоу як симптом несправжності та потворності відносин в сучасному світі. Досліджується діалектика відчуження і солідарності.

Ключові слова: відчуження, соціальне буття людини, потворність, солідарність.

Светлана Крылова. Феномен отчуждения в социальном бытии человека

Отчуждение в социальном бытии человека рассматривается в контексте категории «безобразие». Анализируется симптом неискренности и безобразия отношений в современном мире. Исследуется диалектика отчуждения и солидарности.

Ключевые слова: отчуждение, социальное бытие человека, безобразие, солидарность.

Svitlana Krylova. Phenomenon of alienation in social being of a human

Alienation in the social being of a human is considered in the context of «ugliness». «Show» phenomenon is analyzed as a sign of insincerity and ugliness of relationships in the modern world. Dialectics of alienation and solidarity is investigated.

Keywords: alienation, social being of a human, ugliness, solidarity.

Дослідження феномену відчуження людини та суспільства найбільш розгорнутому вигляді зустрічаємо в роботах К.Маркса та Е.Фромма. Тому аналіз відчуження як першооснови соціальної потворності ми розпочнемо з критичного аналізу вчень цих мислителів.

В праці «Економічно-філософські рукописи 1844 року» К.Маркс ставить проблему саме соціального відчуження і виокремлює наступні його вияви: відчуження людини від продукту праці; відчуження людини від процесу праці; відчуження людини від її сутності як духовної життєдіяльності; відчуження людини від природи; відчуження людини від роду; відчуження людини від людини.

Проаналізуємо ці вияви і в результаті спробуємо прояснити, який з них є найбільш яскравим проявом соціальної потворності.

Аналізуючи відчуження людини від продукту своєї праці, К.Маркс пише: «Предмет, вироблений працею, її продукт, протистоїть праці як якась стороння істота... Продукт праці є праця, закріплена в якомусь предметі... опредмечування праці... Опредмечування виступає як втрата предмета і закабалення предметом, освоєння предмета – як відчуження, як самовідчуження» [3, с.560–561].

Механізм відчуження людини від процесу праці за К.Марксом, полягає в тому, що праця є лише «засіб для задоволення інших потреб... Відчуження від праці ясно позначається в тому, що як тільки припиняється фізичний або інший примус до праці, від праці тікають, як від чуми» [3, с.563]. Процес праці, за Марксом, стає джерелом глибоких страждань: «Зовнішня праця, в процесі якої людина себе відчужує, є принесення себе у жертву, самокатування» [3, с.563].

Відчуження людини від процесу праці відчужує її від природи, адже процес праці може з'єднувати, або, навпаки, відсторонювати від неї. Людина, відчужена від процесу праці, все більше перетворює природу лише на засіб досягнення своїх цілей, бажань та пристрастей. У результаті для людини зникає краса природи і краса відносин з природою, вона «втрачає для людини свою цілісність, виступаючи сукупністю речей, які потрібно обробити» [3, с.563]. Це з необхідністю приводить до занепаду як особистості, так і суспільства, адже «фізичне і духовне життя людини нерозривно пов'язані з природою» [3, с.565].

Відчуження людини від природи поєднується з відчуженням людини від роду, яке К.Маркс розуміє і як відчуження від суспільства, і як відчуження від родової сутності. Остання, в свою чергу є, «на думку Маркса, єдністю природного і духовно-діяльного начал у людини» [3, с.563]. Для означення цієї проблеми К.Маркс використовує концепт «чужа сутність»:

«Родова сутність людини – як природа, так і її духовний родовий набуток – перетворюється на чужу для нього сутність» [3, с.564]. Таке надзвичайне спотворення людської сутності змішує її із природою тварини. «Людина почуває себе вільно діючою тільки при виконанні своїх тваринних функцій, – пише К.Маркс, – під час їжі, коли п'є, під час статевих відносин, у крайньому випадку, перебуваючи в себе дома, прикрашаючи себе і т.д., – а в своїх людських функціях вона почуває себе лише твариною. Те, що властиве тварині, стає властивим людині, а людське перетворюється на те, що властиве тварині» [3, с.564].

Ще одним виявом відчуження, для К.Маркса є відчуження людини від своєї сутності як духовної життєдіяльності. Воно полягає в тому, що відбувається відсторонення особистості від свого призначення як творця. В результаті людина «перетворює... свою сутність лише як засіб для підтримки свого існування» [3, с.566], що не може не призводити до відчуження у суспільних відносинах – відчуження людини від людини.

Говорячи про відчуження людини від людини, не можна не погодитися, «що цей аспект відчуження завершує, за Марксом, попередні і є їхнім закономірним результатом» [3, с.564]. «Безпосереднім наслідком того, що людина відчужена від продукту своєї праці, від своєї життєдіяльності, від своєї родової сутності, є відчуження людини від людини» [3, с.567].

Отже, за К.Марксом відчуження є зло й потворність, які треба подолати. Проте яка з форм відчуження є причиною й основою інших? Цілоком можна погодитися з Н.Хамітовим, що «для Маркса такою основою є передусім відчуження людини від продукту праці, зумовлене приватною власністю на засоби виробництва. Звідси витікає закономірний висновок: ліквідація приватної власності на засоби виробництва повинна відкрити шлях до подолання всіх аспектів відчуження людини» [8, с.163]. Можна погодитися і з тим, що «практика побудови суспільства з ліквідованою приватною власністю показала неправомірність такого припущення. Відчуження людини не тільки не зникло, а й зросло» [8, с.163]. Звідси автор задає закономірне питання: «Чи не є відчуження людини від духовної життєдіяльності центральною ланкою в ланцюзі відчуження?» [8, с.163], залишаючи його відкритим.

Це питання є дуже важливим, адже тут ми виходимо на можливість знайти інваріантну причину і соціального відчуження, і соціальної потворності, яка охоплює, висловлюючись мовою К.Маркса та його послідовників, і «антагоністичні», і «неантагоністичні» суспільно-економічні формації». Спробуємо відповісти на нього. В координатах соціальної метаантропології, заявленої на початку нашого дослідження в якості авторської методології дослідження краси та потворності в соціальному бутті людини, можна зробити висновок, що передусім відчуження людини від духовної життєдіяльності породжує інші форми відчуження, адже духовна життєдіяльність або творчість є фундаментальною основою природи людини.

Лише подолавши даний вияв відчуження, можна вийти на реальне подолання потворності в соціальному бутті людини. Інша справа, що перемога над відчуженням від духовної життєдіяльності повинна стосуватися також і душевної життєдіяльності, а творчість слід розуміти не лише як породження об'єктів культури чи суспільних структур, а й вчинків і відносин між людьми в суспільстві, які відбуваються за законами краси.

Отже, з позицій соціальної метаантропології, можна зробити висновок, що лише гармонійне поєднання духовної та душевної життєдіяльності може подолати різноманітні прояви відчуження як першооснову потворності в соціальному бутті людини. Якщо виходити з того, що відчуження людини від духовної життєдіяльності відбувається в буденному бутті людини, а в граничному бутті при його подоланні маємо наростання відчуження від душевної життєдіяльності, то лише в метаграничному бутті людини, де можливе з'єднання духовної й душевної творчості, відбувається дійсне подолання ключових компонентів відчуження.

Теорію відчуження ми зустрічаємо і у Еріха Фромма. Її аналіз показує, що ця теорія укорінена у вченні про соціальне відчуження у молодого Маркса, однак є й суттєві відмінності. Досліджуючи вияви відчуження та можливості його подолання, Е.Фромм робить акцент на особистості, для нього «джерело відчуження – не лише в соціальних умовах, а й у самій особистості» [6, с.163]. При цьому він на відміну від таких персоналістів як М.Бердяєв та М.Мун'є залишається матеріалістом. Тому закономірним уявляється висновок, згідно з яким «теорію відчуження у Е.Фромма можна вважати персоналістично орієнтованим марксизмом» [6, с.163].

Е.Фромм пояснює відчуження людини тим, що вона «перейшла межу природи – хоча вона при цьому ніколи її не залишає: вона – частина природи, але все ж така, колись відривавшись від неї, вже не може не повернутися; якби вона, вигнана колись із раю – стану початкової єдності з природою, – спробувала туди повернутися, їй би стали на перешкоді херувими з вогненними мечами» [6, с.163].

На відміну від К.Маркса, Е.Фромм вважає, що людину приводять до соціального відчуження не суспільно-економічні, а екзистенціальні, точніше, суспільно-екзистенціальні причини. Це «усвідомлення себе як окремої сутності, усвідомлення обмеженості свого життєвого шляху, усвідомлення того, що вона не від своєї волі народилася і проти своєї волі помре, що вона помре раніш за тих, кого любить, або вони помруть раніше за неї...» [6, с.114]. Саме тому категорія «відчуження» у Е.Фромма корелює з екзистенціалом «самотність». «Людина будь-якої епохи і будь-

якої культури, – пише він, – стикається з одним і тим же питанням: як подолати самотність, як досягти єднання...» [6, с.115].

На думку Е.Фромма, звільнитися від відчуження і самотності можливо тільки в любові. Адже «любов допомагає людині подолати почуття самотності і відчуження і водночас дає змогу їй залишатися самою собою, зберегти свою цілісність. Парадокс любові в тому, що дві істоти складають одне ціле і все ж залишаються двома істотами» [6, с.114].

Любов до однієї людини обов'язково повинна переростати в любов до всього суцього, до Всесвіту. «Якщо я кажу комусь: «Я тебе люблю», то це справді так, якщо я можу цим сказати: «В тобі я люблю всіх; люблячи тебе, я люблю весь світ, в тобі я люблю і самого себе» [6, с.134].

У XX ст. низка мислителів виходить на проблему відчуження як протилежності краси в суспільному бутті на ґрунті протиставлення відкритості та замкненості людського буття, яка породжується егоїзмом та втрачає сенсу існування.

Так, П.Тейяр де Шарден актуалізує проблематику відчуження на основі аналізу глибинної відмінності індивідуальності і особистості. Бути особистістю – означає бути здатним до спілкування і взаємодії, а не до відстороненості й агресії, які породжують різноманітні вияви егоїзму. «Егоїзм, індивідуальний чи расовий, – говорить П.Тейяр де Шарден, – надихається образом індивіда, який піднімається вгору відповідно до принципів життя, розвиваючи власний, унікальний і неперевершений зміст... Єдина помилка, що від початку веде його неправильним шляхом, полягає в змішуванні індивідуальності й особистості. Прагнучи якнайбільше відокремитися від інших елементів, він індивідуалізується, але, індивідуалізуючись, він падає... і хоче затягти світ назад, до множинності, до матерії. Насправді, він зменшується і губиться. Щоб бути повністю самими собою, нам потрібно йти у зворотному напрямі – в напрямі конвергенції з усім іншим, до іншого. Вершина нас самих, вінець нашої оригінальності – не наша індивідуальність, а наша особистість...» [4, с.207].

Дотичним до цих міркувань є протиставлення М.Бубером особистісного відношення «Я – Ти» індивідуалістично-егоїстичному «Я – Воно» [1], яке постає екзистенціальною та соціально-психологічною основою відчуження як фундаменту соціальної потворності. Подолання відчуження можливе лише через «вихід із замкненого в собі буття людини в безмежну відкритість особистісного спілкування» [1, с.231].

В.Франкл розмірковує про «екзистенціальний вакуум» [5, с.201] сучасної людини, який, по суті, породжує і індивідуальний, і груповий егоїзм як замкненість буття людини й соціальної групи, і ґрунтує можливість теорії та практики «логотерапії» – терапії сенсом.

Розвиваючи вказані ідеї в координатах соціальної метаантропології, можна зробити висновок, що відчуження як актуальний максимум потворності в соціальному бутті людини постає феноменом і буденності, і граничного буття, – двох виявів замкненості людського буття, які народжуються передусім волею до самозбереження й продовження роду та волею до влади. Можливість подолання відчуження виникає шляхом виходу в метаграничне буття, яке характеризується фундаментальною особистісною відкритістю при збереженні ідентичності та своєрідності. Ця відкритість зумовлюється волею до свободи, любові й толерантності. В метаграничному бутті людина наповнює життя сенсом, створеним в результаті власного творчого зусилля, і саме на цій основі приходить до зрілого спілкування з Іншим та актуалізує суспільство, в якому є місце для краси і стосунків, і вчинків.

В сучасній культурі ми зустрічаємо дві фундаментальні форми відчуження, що протистоять красі в соціальному бутті людини: експлуатацію та маніпуляцію. В більшості випадків вони переплітаються і переходять одна в одну. Проте ми повинні і розділити ті сфери, які виражають поняття «експлуатація» та «маніпуляція». Під експлуатацією можна розуміти системне й відкрите використання іншої людини, під маніпуляцією – приховане використання, яке подеколи буває не менш системним. (В контексті дослідження ми використовуємо поняття «маніпуляція» в вузькому сенсі – як непрямий вплив на людину, вплив зазвичай на позасвідомому рівні. Зрозуміло, якщо ж брати це поняття в широкому сенсі, то експлуатація стає лише формою маніпуляції).

Яскравим прикладом маніпуляції є політична й економічна реклама. Але така реклама в чистому вигляді вже не сприймається споживачем, більше того, вона викликає відторгнення. Щоб мати можливість впливати через рекламу на глибинні структури свідомості та позасвідомого людини, рекламу «причеплюють» до різноманітних сегментів масової культури, дуже часто – до телевізійних шоу. В демократичному суспільстві такі шоу стають особливо розповсюдженими, адже заповнюють «екзистенціальний вакуум» мільйонів споживачів.

Шоу як комерційне розважальне видовище – це домінанта форми над змістом, неістинного над справжнім, віртуальних стосунків над справжніми. Телевізійні шоу пропонують позбавитися від самотності, яку породило ринкове суспільство з його індивідуалізмом та прагненням до успіху будь-якою ціною, але це позбавлення є ілюзорним і неістинним. На сьогоднішній день в західному світі і у пострадянських суспільствах, які увійшли в його ціннісний простір, маємо складну демографічну ситуацію: родини стають маленькими, народжується по одній – дві дитини. Людині не вистачає тієї душевності, яку колись давали великі сім'ї, де було по вісім-десять дітей і декілька генерацій. Для пострадянської людини шоу несуть ще й відчуття єдності та соборності, які раніше давали

комсомольські та партійні збори, демонстрації, свята, що об'єднували і позбавляли від відчуження.

Тому, дивлячись шоу, людина свідомо чи позасвідомо прагне компенсувати недолік екзистенційної єдності та соборності. Телевізійні шоу не просто провокують синдром підглядання за іншими долями, іншими характерами й поведінкою. Учасники шоу стають для самотньої людини віртуальними рідними – сестрами, братами, коханими. Якщо ж у глядача є близькі люди, тобто її самотність є лише внутрішньою, то занурення у світ телевізійних шоу відчужує від них – зближення глядача та учасників шоу, створення віртуальних соціальних зв'язків з ними, в більшості випадків відсторонює від реального соціального середовища. При цьому «близькі» стосунки глядача та учасника шоу насправді є відчуженими – один любить, інший дозволяє себе любити, один на п'єдесталі, інший внизу, один в славі – інший без неї.

Отже, споживання телевізійних шоу є не просто витратою часу, воно може бути духовно і душевно небезпечним. Розважальні шоу–програми відволікають людину від духовного самовдосконалення та самозаглиблення, що відчужує її від самої себе, прив'язуючи до віртуальних, «зроблених» героїв, наповнених емоційними стероїдами. Замість роботи над собою – пізнання та творчості – людина споживає готовий продукт, картинку шоу спокушають сприймати життя як безкінечну розвагу. Це розбещує людину – націлює на насолоду, яку можна отримати без праці та зусиль, в результаті в реальному світі вона стає ще більш самотньою. Це призводить до спотворення вчинків і відносин і з близькими людьми і, взагалі, зі світом.

Людина, що дивиться телевізійні шоу, зазвичай отожднює себе з головними героями, які є успішними та знаменитими. Переможці шоу стають для глядачів кумирами, зірки перетворюються в богів. Вживаючись в їх долю, більшість глядачів в результаті екзистенційного переносу розслабляється і розчиняється в цій долі, не намагаючись створити свій власний життєвий проект.

Це робить хронічних глядачів шоу хронічними маргіналами. Закономірним результатом цього стає ресентимент – заздрість та ревності до більш успішної реалізації інших людей. В коло цих людей попадають і телезірки, виникає ненависть і навіть презирство до тих, кого раніше любили до нестями і сприймали як кумирів. Такий ресентимент стає катализатором ще більшої потворності в житті людей і цілих соціальних груп, а тому гальмує розвиток всього суспільства, деформує красу відносин в ньому.

Шоу нав'язує стереотипи щодо насолоди, їх організатори наполягають на тому, що сенс життя – в задоволенні своїх матеріальних потреб та радості від ситого й заможного існування. В багатьох телевізійних шоу важливим є еротичний, навіть сексуальний елемент. Сучасна українська дослідниця Л.Газнюк зазначає: «привічають очі до зовнішнього споглядання вигляду і рухів оголеного тіла, що є проривом в еротичну зону, яка є чи не найважливішою в переживаннях екзистенціалів соматичного буття, зокрема переживання насолоди, задоволення» [2, с.329].

Значною частиною багатомільйонної аудиторії глядачів шоу є молодь. З кожним новим випуском телевізійних шоу вона все більше приймає у індивідуальне і колективне позасвідомо стереотип про те, що «життя повинно бути красивим, як у шоу», що гламурність є нормою існування. І коли молоді люди зустрічаються з реальним життям, яке вимагає праці, пізнання, творчості і волі до конструктивного спілкування, вони розчаровуються і глибоко страждають від того, що не можуть отримати «краси життя» просто так, легко, як у героїв шоу.

Негативно впливають шоу навіть на творчих людей – замість роботи в майстернях та за письмовими столами, вони починають «піаритися» на шоу–програмах. Магія слави через посередництво шоу настільки поглинає деяких творців, що вони відмовляються від творчості, обираючи шоу, які забирають їх час. Спочатку вони беруть участь в ньому, а потім нарцисично споглядають його. Чим гучніше їх вихід, тим більше насолоди вони отримують і тим менше прагнуть до креативу та самозаглиблення. Це призводить до подальшого наростання відчуження між інтелектуалами країни та її народом, руйнує можливість справжньої солідарності між ними.

В контексті аналізу відчуження в сучасному світі, доцільно б було співвіднести поняття «відчуження» та «солідарність». На перший погляд здається, що солідарність є протилежністю відчуження. Проте при більш глибокому міркуванні виявляється, що солідарність може бути корелятом відчуження і, відповідно, соціальною потворністю. Як таке є можливим?

Солідарність є об'єднанням людей, які націлені на досягнення спільної мети у боротьбі зі спільним ворогом. Тому в процесі солідарності одна соціальна група з необхідністю протистоїть іншій. Таке протистояння і зумовлює усвідомлення солідарності як вияву не лише єднання, а й відчуження.

Прикладом солідарності, яка веде не лише до єднання, а й до відчуження і соціальної потворності є солідарність в умовах революційних змін, яка на основі граничного ресентименту породжує насильство та жорстокість, руйнуючи красу відносин в суспільстві заради «високої мети». Тут важливо усвідомити, що революційна солідарність рідко буває стихійною, в більшості випадків вона організується і модерується лідерами, для яких вона є вигідною. Зазвичай це люди граничного буття, яких рухає воля до влади. Вони організують солідарність людей буденного бут-

тя з буденною свідомістю і буденним світоглядом, і маніпулюють ними, ховаючи свої наміри за красивими словами та популістичними гаслами.

Псевдокраса стосунків таких лідерів та «солідарних» мас протистоїть реальній красі відносин лідера і солідарної соціальної групи, який вийшов з глибин такої соціальної групи і є її органічним елементом.

Солідарності, в якій краса вчинків та відносин може бути відносною, протистоїть соборності, в якій краса і вчинків, і відносин стає всеохоплюючою. Солідарність, на відміну від соборності, є основою таких стосунків людей, що об'єднуються в горі та відчаї, виступаючи проти ворога чи ворогів; соборність – це екзистенційно–психологічний стан єднання з іншими людьми, який переживається в спільній творчій справі, а не боротьбі. Саме тому будь–яка солідарність має сенс лише тоді, коли веде до соборності, інакше вона породжує все більше соціальну потворність і соціальне відчуження, що наростає. Інша справа, що в сучасному соціальному бутті людини соборність породжується лише з солідарності. Процес руху від солідарності до соборності є набуттям реальної краси відносин в суспільстві, і він може бути осмислений як соціальне партнерство.

Ми звернемося до цього концепту пізніше, а зараз розглянемо ту ілюзорну форму краси, яка в сучасному суспільстві називається гламурністю.

Список використаних джерел

1. Бубер М. Я і Ты // Два образа веры. – М., 1995. – 464 с.
2. Газнюк Л. Філософські етюди екзистенційно–соматичного буття. – К.: Парапан, 2008. – 368 с.
3. Маркс К. Экономическо–философские рукописи 1844 г. // Из ранних произведений. – М., 1956. – 565 с.
4. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987. – 253 с.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990. – 368 с.
6. Фромм Э. Искусство любить // Душа человека. – М., 1992. – С.110–178.
7. Фромм Е. Человек для себя. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.
8. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: проблема людини. – К.: КНТ, 2006. – 296 с.

* * *

УДК 314.335.044

Тетяна Андреева, д–р філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Станіслав Стасенко, канд. філософських наук, доцент кафедри історії і філософії, Донбаський національна академія будівництва і архітектури, Україна, м. Макіївка

Моральний вимір демографічної політики: світові тенденції та український контекст

Основні тенденції демографічної динаміки України викликають необхідність у проведенні послідовної демографічної політики. Але при реалізації основних принципів демографічної політики постає низка питань морального характеру. Проте, незважаючи на можливі негативні наслідки цієї політики, що стосуються, передусім, трансформації шлюбних відносин, демографічна політика для українського суспільства є необхідною у ситуації сучасної демографічної кризи.

Ключові слова: демографічна політика, моральна оцінка, населення, демографічна динаміка, народжуваність, шлюб.

Татьяна Андреева, Станислав Стасенко. Моральное измерение демографической политики: мировые тенденции и украинский контекст

Основные тенденции демографической динамики Украины вызывают необходимость в проведении последовательной демографической политики. Но при реализации основных принципов демографической политики возникает ряд вопросов морального характера. Однако, несмотря на возможные негативные последствия этой политики, касающиеся, прежде всего, трансформации брачных отношений, демографическая политика для украинского общества является необходимостью в ситуации современного демографического кризиса.

Ключевые слова: демографическая политика, моральная оценка, население, демографическая динамика, рождаемость, брак.

Tatyana Andreyeva, Stanislav Stasenko. The moral aspect of the demographic policy: global trends and Ukrainian context

Main trends of demographic dynamics approach Ukraine caused a need for coherent population policy. But the implementation of the basic principles of population policy raises a number of moral questions. However, despite the possible negative consequences of this policy with regard, first of all, the transformation of marriage, population policy for the Ukrainian society is a necessity in modern demographic crisis situation.

Keywords: population policy, moral evaluation, population, demographic dynamics, birthrate, marriage.

Процеси соціальної трансформації, що характеризують українське суспільство періоду 90–хх рр. XX ст. – початку 2000–х рр. мали негативний вплив на демографічну ситуацію в країні. На сьогоднішній день Україна займає одне з перших місць у світі за швидкістю зменшення населення і низької тривалості життя. Згідно з оцінкою експертів ООН про

стан розвитку міст в 2012–2013 рр., українське місто Дніпропетровськ було назване містом, в якому чисельність населення скорочується найшвидшими темпами. Тому виникає необхідність комплексного дослідження причин демографічної кризи в Україні, характеристики основних тенденцій розвитку процесів соціально-демографічної динаміки, а також розробки теоретико-методологічних і емпіричних рекомендацій для подолання негативних демографічних тенденцій у розвитку українського суспільства.

Дослідження, присвячені аналізу процесів впливу демографічної динаміки можна умовно розділити на кілька груп: теоретичні дослідження процесів демографічної динаміки та загальної теорії зростання людства (С.П. Капіца [5], М.Клупта [7] та ін.), оцінки і характеристики основних тенденцій демографічної та сімейної політики (А.Карлсон [6], П.Бюкенен [4] та ін.), теоретико-практичні дослідження демографічної ситуації в сучасному українському суспільстві в контексті проблем модернізації, соціальної відповідальності та регенерації населення України (М.Лібанова, О.В. Макарова, Т.М. Калашнікова [9], І.О. Курило [8], М.М. Шутів, В.В. Бурега, С.М. Вовк [13] та ін.); емпіричні дослідження демографічних проблем українських міст (Є.Силенко, Г.Ларін, Є.Пивнев [11], В.Бережний, А.Панченко, А.Харченко [3] та ін.). При цьому проблема співвідношення демографічної динаміки та розвитку суспільства залишається актуальною в соціально-економічній та демографічній ситуації сучасної України. Особливу увагу заслуговує характеристика сучасної сімейної політики та оцінки перспектив розвитку населення України в контексті реалізації основних положень демографічної політики.

Характеризуючи процеси демографічної динаміки в сучасній Україні, необхідно враховувати загальносвітові та регіональні демографічні тенденції. Згідно з даними, які наводяться в оглядовому дослідженні С.В. Мельник, Н.С. Гасвської, Ю.С. Сімакова «Україна і світ: соціально-економічні зіставлення», якщо в 2005 р. населення світу становило 6,454 млрд. чоловік, то в 2010 р. воно становить 6,788 млрд. чоловік [10,с.5]. При цьому якщо в 2005 р. Україна входила в першу двадцятку країн світу за чисельністю населення (20-е місце), то в 2010 р. вона займає вже 27-е місце за чисельністю населення.

Згідно з даними Державної служби статистики України, загальна чисельність населення України на 1 січня 2012 р. становила 45,633 637 млн. чоловік [12,с.8]. У період 2000–2012 спостерігається зростання коефіцієнта народжуваності з 7,8% до 11%, що пояснюється тим, що на цей період припадає набрання дітородний вік покоління, народженого в 1980-і рр.. Після 2012 р. очікується значний спад народжуваності, оскільки у дітородний вік вступить покоління, народжене в період т.зв. «демографічної ями» 1990-х рр.

Серед основних тенденцій демографічної ситуації в Україні слід назвати старіння населення: якщо в 2000 р. загальна кількість людей у віці понад 65 років у порівнянні з кількістю людей у віці 15–64 рр. (65 ≤ 15–64) становила 20,3%, то в 2005 р. цей показник становив 23%, а в 2008 р. – 23,7%. Тоді як, згідно з нормами ООН, якщо більше 7% населення країни складають люди у віці від 65 років і старше, то населення вважається «старим» [10,с.14].

На відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, коефіцієнт смертності в Україні залишається досить високим і на 6,3% перевищує аналогічний показник у Польщі, на 4,5% – в Румунії, на 2,5% – в Білорусії, на 1,7% – у Росії.

У процесі подолання демографічної кризи основна роль традиційно відводиться демографічній політиці, яка являє собою систему економічних, адміністративних і пропагандистських інструментів впливу на чисельність народжуваності. До основних інструментів демографічної політики належать оплачувані відпустки і допомога при народженні дитини та наступних дітей, податкові пільги і житлові кредити для багатодітних сімей, формування певної громадської думки для стимулювання народжуваності.

Демографічна політика, як система насамперед адміністративно-економічних заходів, викликає певну моральну реакцію з боку різних суспільних груп і політичних сил. Стосовно країн Західної Європи та США одними з найбільш послідовних критиків демографічної політики є А.Карлсон та П.Бюкенен.

Основні аргументи критики демографічної політики зводяться до наступних пунктів.

По-перше, в результаті демографічної політики відбувається девальвація традиційної нуклеарної сім'ї та шлюбу, набувають поширення альтернативні види сімейно-шлюбних відносин. Як зазначає А.Карлсон, на прикладі Швеції, яка одна з перших європейських країн стала проводити демографічну політику, «ми бачимо класичний випадок бюрократичного маніпулювання, спрямованого на руйнування інституту, що є головним суперником держави в ролі об'єкту лояльності – сім'ї» [6,с.265].

Оскільки в традиційній сім'ї існувала система колективної відповідальності членів один перед одним, і люди, які не мають можливості самостійно забезпечувати своє існування – немовлята, люди похилого віку, люди з фізичними вадами, – отримували від сім'ї підтримку, то в результаті демографічної політики функцію з підтримки цих суб'єктів бере на себе держава. У результаті держава отримує право контролювати

певні аспекти життя сім'ї: залежність старших членів сім'ї від молодших зменшується, і при цьому збільшується їх залежність від держави. Система пенсійного забезпечення та законодавство про заборону дитячої праці руйнує, на думку А.Карлсона, природну економіку сім'ї, надаючи державі функції підтримки людей похилого віку та виховання підростаючого покоління.

Другий аргумент проти демографічної політики пов'язаний з тим, що ця політика є безпосереднім плодом неомарксистської ідеології, яку П.Бюкенен вважає одним з чинників процесу «дехристиянізації» Заходу [4,с.246]. Будучи одним з ідеологів Республіканської партії США, П.Бюкенен стверджує, що втрата християнських цінностей призвела до деградації населення західних суспільств, які обрали «суспільство споживання», відмовившись мати дітей [4,с.22]. Культурний песимізм неомарксизму призвів до того, що жертвність поступилася місцем прагненню до комфорту, віра в історичне призначення своїх народів до скепсису щодо фундаментальних засад Західної цивілізації.

В якості альтернативи демографічній політиці, яка змогла б змінити ситуацію, висуваються такі аргументи.

По-перше, закриття кордонів для мігрантів, певний міграційний «ізоляціонізм». Однак, як зазначає С.П. Капіца, аналіз регіонів, які вимушено чи добровільно вибрали шлях ізоляціонізму, показує, що ці регіони виявлялися безпорадними перед обличчям зовнішніх загроз або контакту із зовнішнім оточенням: зокрема, в результаті колонізації Тасманії, близько 300 тис. чоловік населення було знищено, так само як і населення доколумбової Америки або Далекої Півночі, яке довгий час перебувало в ізоляції та було фактично знищено в результаті контакту з зовнішнім оточенням [5,с.88].

По-друге, підтримка консервативних релігійних християнських груп, які підтримують високий рівень народжуваності. Зокрема, А.Карлсон наводить приклад з в амішами – релігійній групі, чисельність яких збільшилася з приблизно 5 тис. осіб в 1920 р. до 261,5 тис. осіб у 2011 р. Середня сім'я амішів налічує 6–8 дітей. Аміші відрізняються замкнутістю, майже не користуються технікою, займаються фермерським господарством з використанням дитячої праці. При цьому в США вони звільнені від податків, оскільки вони не користуються послугами соціального страхування, пенсійного забезпечення та медичного обслуговування.

Тут необхідно зазначити, що даний приклад є нетиповим, оскільки більшість населення західних суспільств не готові відкинути сучасний спосіб життя та ті блага, що надаються сучасною цивілізацією, в ім'я слідування релігійним ідеалам. Як зазначає П.Бюкенен, посилаючись на висновки Відділу народонаселення ООН, важко повірити в те, що сучасну європейську жінку можна перекопати мати чотирьох або більше дітей, оскільки саме така кількість дітей, яких має народжувати в середньому одна жінка, здатне вивести Європу із стану демографічної кризи.

Як зазначає російський демограф М.Клупт, між демографічною політикою і рівнем народжуваності існує позитивна, але слабка кореляція [7,с.45]. Зокрема, у Франції та Швеції народжуваність вище, ніж ряді інших країн Північної та Західної Європи. При цьому Швеція, яка одна з перших європейських країн стала застосовувати методи демографічної політики в перші десятиліття ХХ ст., з 1990-х рр. має рівень, який лише незначним чином перевершує рівень простого заміщення населення [7,с.45].

При цьому в більшості європейських країн після своєрідного демографічного перелому що відноситься до кінця 1960-х рр., спостерігається зниження динаміки народжуваності, зростає вік, в який подружжя заводить дітей, збільшується кількість пар без дітей і число дітей, народжених поза шлюбом.

У цілому, можна констатувати, що подібні процеси характерні і для України. Однак, доводиться констатувати, що в Україні реалізуються скоріше негативні аспекти демографічної політики, а не позитивні. Зокрема, це проявляється у ставленні до дітей. За словами С.Белової, серед українських жінок поширюється образ успішної, впевненої, матеріально забезпеченої жінки, яка приймає рішення завести дитину з метою закріпити свій успішний статус [2,с.9]. Це переконання супроводжується сприйняттям українськими жінками чоловіків як суб'єктів, що нездатні приймати рішення і брати на себе відповідальність. Іншими словами, в суспільній думці відбувається своєрідна елімінація самого поняття шлюбу. Цю тенденцію підтверджують статистичні дані: якщо в 1991 р. частка дітей, народжених жінками, які не перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі, становила 11,9%, то в 2011 р. він становив уже 21,9%. При цьому Україна, як зазначає в одному з інтерв'ю Л.Слюсар, є лідером серед європейських країн за кількістю розлучень [1,с.26].

Ситуація демографічної кризи, яку переживає Україна, посилюється цілим рядом соціально-економічних причин, які негативно впливають на демографічну динаміку. До них відносяться, перш за все, бідність населення, відсутність відповідних житлових умов та освіти.

Отже, можна констатувати, що стосовно України, відсутність державної демографічної політики означає поглиблення демографічної кризи. І хоча демографічна політика забезпечує тільки короточасне зростання чисельності населення, але її відсутність матиме згубні для розвитку країни наслідки. Проте справжньою альтернативою демографічній

політиці і єдиною умовою подолання демографічної кризи є відродження розуміння сім'ї та шлюбу як фундаментальної цінності людського життя, що має пріоритет у порівнянні з іншими цінностями. І саме таке розуміння є достатньою підставою для стійкого зростання населення та подолання демографічної кризи, ідеалом, який, на жаль, є майже недосяжним в даний час.

Список використаних джерел

1. Абрамов В. Особенности национальных разводов / В.Абрамов // Сегодня. – 2012. – №96 (4108). – С.26–27.
2. Белова С. Безотцовщина не выходит из моды / С.Белова // Комментарии. – 2013. – №6 (344). – С.9.
3. Бережной В. Украинец: беден и счастлив / В.Бережной, А.Панченко, А.Харченко // Сегодня. – 2010. – №214 (3638). – С.12–13.
4. Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада / П.Бьюкенен; [пер. с англ. А.Башкирова]. – М.: АСТ, 2003. – 444, [4]. – (Philosophy).
5. Капица С.П. Общая теория роста человечества / С.П. Капица. – М.: Наука, 1999. – 190 с.: илл. – («Кибернетика: неограниченные возможности и возможные ограничения»).
6. Карлсон А. Шведский эксперимент в демографической политике: Гуннар и Альва Мюрдали и межвоенный кризис народонаселения / А.Карлсон; [пер. с англ. Б.Пинскера] – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2009. – 312 с. – («Социология»).
7. Клупт М. Демография регионов Земли / М.Клупт. – СПб.: Питер, 2008. – 347 с.: илл.
8. Куріло І.О. Старіння населення в Україні у дзеркалі соціально-демографічної політики / І.О. Куріло // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – №2 (18). – С.23–32.
9. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: [монографія] / Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.; [за ред. Е.М. Лібанової]. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 320 с.
10. Мельник С.В. Україна і світ: соціально-економічні зіставлення / С.В. Мельник, Н.С. Гавська, Ю.С. Сімакова. – 2-ге видання. – Луганськ: ДУ НДІ СТВ. – 98 с.
11. Силенко Е. Рейтинг развития 45 крупнейших городов Украины / Е.Силенко, Е.Ларин, Е.Пивнев // Комментарии. – 2011. – №11 (256). – С.20–25.
12. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2012 року / Державна служба статистики України / [Відповідальна за випуск Тимошенко Г.М.]. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 112 с.
13. Шутов М.М.. Регенерация населения Украины: Украинский сценарий будущего: [монография] / М.М. Шутов, В.В. Бурга, С.М. Вовк. – Донецк: ВИК, 2009. – 205 с.

* * *

УДК 141.7:316.77

Ольга Висоцька, д-р філософських наук, декан факультету відкритої освіти, завідувач кафедри філософії випереджаючої освіти та управління інноваційною діяльністю, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Україна, м. Дніпропетровськ

Етика відповідальності у контексті відносин «людина – природа»

Розкрито основні характеристики етики відповідальності у контексті відносин у системі «людина–природа», визначено особливості розуміння поняття відповідальності в різних її концепціях. Описано діалогічний та монологічний типи відповідальності, що визначають роль людини у природному бутті.

Ключові слова: відповідальність, етика відповідальності, людина, природа, відносини.

Ольга Висоцькая. Этика ответственности в контексте отношений «человек–природа»

Раскрыты основные характеристики этики ответственности в контексте отношений в системе «человек–природа», определены особенности понимания понятия ответственности в различных её концепциях. Описаны диалогический и монологический типы ответственности, которые определяют роль человека в природном бытии.

Ключевые слова: ответственность, этика ответственности, человек, природа, отношения.

Olga Vysotska. Ethics of responsibility in the context of the «man–nature» relations

Basic characteristics for ethics of responsibility are described in the context of the «man–nature» relations. The concept of responsibility is specified in its various versions. Dialogical and monological types of responsibilities that define the role of man in the natural existence, are described.

Keywords: responsibility, ethics, responsibility, people, nature, relationships.

У сучасній етиці можна виділити декілька типів тлумачення поняття відповідальності, особливо в контексті відносин «людина–природа», що пов'язано із особливостями розуміння людського чи природного буття.

Важливість розгляду етики відповідальності у різних її інтерпретаціях обумовлена тим, що саме завдяки її положенням особистість здатна будувати певні моделі поведінки у соціальному чи природному оточенні, спрямовані на гармонізацію стосунків між людьми та по відношенню до природи.

Мета статті – розкрити основні характеристики етики відповідальності в контексті відносин у системі «людина–природа», специфіку прочитання поняття відповідальності в межах різних її концепцій.

Е.Фромм указує на антропологічну природу почуття відповідальності, звертаючись до ідеалів християнської любові, яка і є відповідальністю перед іншими, «не нав'язаний ззовні обов'язок, але моя відповідь на звернене до мене прохання, яке я відчуваю як свою турботу» [8,с.87]. Також, відповідно до гуманістичної традиції, він відокремлює поняття відповідальності від поняття обов'язку. Якщо обов'язок – вираз авторитарної совісті, що полягає в готовності підпорядковуватися різноманітним авторитетам в особі держави, Бога, церкви, то відповідальність впливає з гуманістичної совісті, яка прислухається «до голосу власної людяності, незалежно від чийось переживань» [7,с.281].

У цілому, гуманістичне прочитання відповідальності переносить акцент на Іншого – на сферу міжособистісних відносин і відносин у системі «людина–світ». У цьому випадку відповідальність є мудрим і дбайливим обходженням з навколишнім середовищем, делікатність і обережність у діях, врахування всіх можливих побічних наслідків діяльності і, нарешті, визнання власного буття природних об'єктів.

Традиція включення поняття відповідальності у соціальне буття людини пов'язана, насамперед, з ім'ям М.Вебера, проте до нього проблема відповідальності як проблема свободи розглядалася найбільш ґрунтовно І.Кантом та А.Шопенгауером, які ототожнюють відповідальність із «розумністю», «свободою» людських вчинків [12,с.116]. На відміну від них, М.Вебер визначає відповідальність як соціально–політичний регулятор діяльності. З його точки зору, будь–яка моральна дія може бути орієнтована «або на «етику переконання», або на «етику відповідальності». Якщо етика переконання звертається до людини мовою релігії та віри, то етика відповідальності – мовою розуму. Якщо «сповідуючий етику переконання відчуває себе «відповідальним» лише за те, щоб не гаснуло полум'я чистого переконання» [4,с.697], то той, хто додержується етики відповідальності, ставить себе самого у центр відповідальності за ті або інші вчинки.

М.Шелер, у свою чергу, вважав, що поняття відповідальності засноване на саморефлексії особистості через усвідомлення самопричинності будь–якого внутрішнього акту. Тобто до будь–якої відповідальності перед кимось існує «самовідповідальність» як абсолютне переживання. Саме тому філософ відносив почуття відповідальності до атрибутів зрілої особистості, яка «є лише самоздійснюючою постійно в собі самій (сутнісно визначеною) упорядкованою споруною актів» [11,с.61], тобто відповідальність виступає в ролі однієї з структуруючих особистість якостей.

Аналізуючи основні сучасні концепції етики відповідальності, умовно можна виділити монологічну та діалогічну (солідарну) типи відповідальності. Солідарна відповідальність як почуття тожості між людьми вперше виникає, з точки зору Ю.Габермаса, із моменту появи таких феноменів як «національна свідомість» або «народний дух». З іншого боку, із введенням поняття автономії під відповідальністю починає розумітися «особливий випадок осудності», коли «дія орієнтується на вбачає в якості універсальної і раціонально мотивованої згоди: морально діє той, хто діє на основі розгляду суті справи» [9,с.169]. У постконвенціональному світі, в якому має місце роз'єднання моралі і моральності, часто виникає розлад між моральними судженнями і моральними діями. Цьоб усунути це протиріччя, як вважає Ю.Габермас, необхідна відповідна система внутрішніх механізмів контролю за поведінкою, яка лежить в основі будь–якої дії і у ході прийняття якогось рішення виступає моральною точкою зору, «позбавленою від контроверз» у силу того, що вона апріорно містить у собі ті структури, у котрих «завжди вже виявляють себе всі учасники інтеракції» [9,с.245].

К.–О. Апель, на відміну від Ю.Габермаса, до проблематики солідарної відповідальності підходить не тільки з точки зору відповідальності перед Іншим, але і відповідальності за наслідки самих дій «у планетарному масштабі». Будь–якому прагматичному рішення, як вважає дослідник, має передувати моральна відповідальність. Тільки в цьому випадку можна уникнути негативних наслідків технічного розвитку. Формування «публічної волі» здійснюється за допомогою «конвенції» («домовленості») як в політиці, так і в сфері позитивного права, коли «зводяться воедино суб'єктивні рішення совісті, а опосередковано через останні – і суб'єктивні потреби індивідів, котрі потрапляють у ситуації, де треба приймати вольові рішення з колективною відповідальністю» [2,с.276].

Ця модель, однак, не є достатньою, оскільки підстави подібної домовленості далеко не завжди можуть бути встановлені. К.–О. Апель вважає можливим знаходити їх у рамках комунікативного співтовариства, члени якого зобов'язуються «враховувати всі можливі вимоги всіх можливих його членів – тобто всі людські потреби» [2,с.324]. В результаті, моральна аргументація набуває статусу певного зобов'язування внаслідок свого фактичного визнання. Основною метою стає загальна угода на засадах формування солідарної волі.

У комунікативній етиці поняття відповідальності обґрунтовується також відносно живої природи. Проте К.–О. Апел підкреслює, що підстава формулювання етики взаємовідносин суспільства і природи повинно бути не право або беззахисність природних істот, а право і тендітність людського існування в умовах зростання загрози екологічної катастрофи. Подібний антропоцентризм можна вважати виправданим, оскільки К.–О. Апел хоче розв'язати міф про те, що екологічна катастрофа може зачепити сутність природи як такої. Цей міф заснований на «абсурдному перебільшенні руйнівної сили людини» [1, с.429]. Більш ефективним дослідник вважає зосередження уваги не на самій природі, а на тій частині біосфери, що є умовою виживання людства і пов'язана з ним загальною долею.

Розглядаючи біологічну еволюцію лише як «передісторію людської історії» припускає гіпотезу про те, що загроза екологічної кризи обумовлена не стільки руйнівною діяльністю людства, скільки зреченням від нього самої природи. Це – своєрідний «виклик» природи людству, що втратило почуття міри й інстинкт самозбереження у своєму невтримному прагненні до саморуйнування. К.–О. Апел зміщає акцент у бік формулювання адекватної «відповіді» на екологічну кризу. Такою «відповіддю», з його точки зору, може бути тільки етика дискурсу й етика «солідарної відповідальності», завдяки яким людське співтовариство здатне знайти спільні смисли і досягти певного компромісу між учасниками комунікації у прийнятті тих або інших рішень.

Незважаючи на спроби представників комунікативної етики зберегти центрованість певних ціннісних принципів хоча б у межах комунікативного співтовариства, реальні ціннісні орієнтації позбавлені подібної єдності. Тому усе більше значення одержує не раціонально аргументовані форми відповідальності, а несвідомо мотивовані морально–ціннісні настанови. На цю особливість, зокрема, звернув увагу Г.Йонас. На противагу кантівському принципу відповідальності суб'єкта перед власним моральним законом (суб'єктна позиція) і комунікативному принципу «справедливості» і відповідальності «перед» необмеженим комунікативним співтовариством (інтерсуб'єктивна або діалогічна позиція) він висуває принцип відповідальності «за» людське буття і відповідальність «перед» буттям як таким (об'єктна або монологічна позиція). Однією зі складових етики відповідальності Г.Йонаса є так звана «веристика страху», оскільки, як він вважає, передчуття спотворення образу людини веде до розуміння її кінцевої сутності і до необхідності її збереження.

Відповідальність формулюється Г.Йонасом як відповідальність за наслідки колективної діяльності. Новий характер діяльності, обумовлений зростанням технічної потужності, відповідно до його позиції, передбачає такий вид етики, в основі якої ставиться своєрідний вид покірливості – «не тому що ми такі маленькі, як були колись, а внаслідок надмірної величчї нашої могутності» [5, с.44]. Збільшення могутності цивілізації в уявленні Г.Йонаса повинно бути зворотньо–пропорційним людській свободі і прямо–пропорційним ступені відповідальності людини.

Відповідальність у розумінні Г.Йонаса, є загальною, онтологічно властивою людським істотам здібністю. Саме буття при цьому також наділяється ціннісним значенням, оскільки воно виступає в якості певного суб'єкта запитування. Буття набуває статусу вищої цінності через його конфронтацію з небуттям, між цим розмежування добра і зла виявляється вторинною процедурою. Життя, за Г.Йонасом, є постійною конфронтацією буття з небуттям, коли «самоствердження буття стає специфічним зусиллям сущого», коли «У своєму волінні людина мусить перейнятися «Так» буттю й у своїй спроможності покладати «Ні» небуттю» [5, с.128].

Етика відповідальності, як вважає філософ, не потребує обґрунтування, оскільки кожна жива істота є метою для самої себе. З цієї точки зору, людина нічим не відрізняється від інших живих істот за винятком того факту, що тільки вона спроможна відчувати відповідальність за них, тобто дбати про збереження закладеної в них мети. На цій підставі Г.Йонас виводить своєрідний примат спорідненості суб'єкта й об'єкта стосовно відповідальності, яка присутня у самій природі речей.

Поняття відповідальності (на відміну від позиції Е.Фромма) наближується (а в деяких випадках – й отожднюється) Г.Йонасом із поняттям обов'язку. Також він критикує властиву комунікативній філософії ідею «взаємної» або «солідарної» відповідальності, вважаючи, що вона сама по собі недостатня, оскільки первинною є саме «невзасматна», «одностороння» відповідальність або відповідальність батьків перед дітьми, що являє собою архетип і підставу для всіх інших видів відповідальності. Звідси – характерна для етики відповідальності Г.Йонаса градація на відповідальність за «тут–буття» (Dasein), що є першочерговою і являє собою родову відповідальність, відповідальність за родову майбутню людства, і відповідальність за «так–буття» (Sosein), що припускає збереження якісної складової людського життя (принцип так званої «якості життя») [5, с.136].

Родова відповідальність – це відповідальність за схемою «Батьки–діти», вона не потребує додаткового обґрунтування, оскільки є «найбільш простим людським архетипом» [5, с.137]. Граничним типом відповідальності тут стає самопричинність існуючого, до якого необхідно виявляти турботу. При цьому умовою відповідальності є активність суб'єкта як причина дії, що може мати несприятливі наслідки для майбутнього. З'єднання «батьківської» відповідальності з «правовою» відповідальністю здійснюється Г.Йонасом у понятті «громадянина», що є «іманентною

метою виховання», тобто складовою частиною батьківської відповідальності. З іншого боку, сама держава бере участь у вихованні дітей і, таким чином, філософ наполягає на тому, що між ними не існує протиріччя.

Своєрідним є підхід Г.Йонаса до проблеми «залучення Іншого». Якщо Ю.Габермас вводить формальний принцип ототожнення Іншого з «одним із нас», то Йонас вважає, що за Іншим повинно залишатися його право бути «тільки–ним–самим», оскільки «Саме інакшістю переймається моя відповідальність, і жодне оволодіння тут недоречно» [5, с.135].

Одночасно слід зауважити, що турбота про майбутнє «загальне благо», що розуміється Г.Йонасом як збереження автентичності людського, містить у собі ті ж протиріччя, що властиві комунікативній філософії, коли недооцінюється особистісний чинник у морально–ціннісному виборі. Якщо у випадку комунікативної моделі людина підпорядкована апріорним постулатам ідеального комунікативного співтовариства, то монологічний тип етики відповідальності припускає імперативний вимог предмета або роду, що, хоча і мають онтологічно обумовлений характер, але не перехреснюються з екзистенціальними вимірами людського буття.

Доповнює зазначені типи розуміння відповідальності, на наш погляд, етика Е.Левінаса та М.Бахтіна, що зосереджують увагу на трансцендентально–особистісному моменті відповідальності. М.Бахтін розглядає відповідальність як складову частину особистісного «вчинку». Самий акт будь–якої дії являє собою «єдність двосторонньої відповідальності і за свій зміст (спеціальна відповідальність), і за своє буття (моральна)» [3, с.22]. При цьому «спеціальна відповідальність» завжди повинна виникати з «моральної відповідальності», бути її «залученим моментом». Тільки в цьому випадку, як вважає М.Бахтін, можна уникнути розриву між «життям» і «культурою».

З іншого боку, момент визнання якоїсь цінності починається не з виявлення її інтерсуб'єктивної значимості (Ю.Габермас) і не продиктований «волінням» природи або «вимогою» предмету (Г.Йонас), а є результатом внутрішнього відповідального акта суб'єкта, що, однак, не замкнутий на самому собі. «Залучення Іншого» в інтерпретації М.Бахтіна є налаштуванням на «відповідальну учасність» по відношенню до Іншого, на спів–буття з ним. При цьому «тільки зсередини моєї учасності може бути зрозуміле буття як співбуття» [3, с.32]. М.Бахтін стверджує єдиничність, унікальність кожної людини, кожного факту життя або явища. Тому немає і не може бути універсальних рішень або універсальних цінностей – «культурні цінності суть самоцінності» [3, с.42], кожна людина індивідуально стверджує їх для себе.

Світ у своїй єдиничності відкривається людській свідомості тільки з її «єдиного місця», через особистісну активність. Пасивна «одержимість буттям», не призводить до спів–буттєвості зі світом, але веде до втрати себе в ньому, «до відмови від своєї зобов'язувальності єдиничності» [3, с.50]. Відповідальність, з точки зору М.Бахтіна, не співвідносна з обов'язком, вона може бути усвідомлена лише в конкретно–індивідуальній участі, яка носить двосторонній характер, тобто є спів–участю зі світом.

Е.Левінас, у свою чергу, вважає, що свобода як тимчасовий акт є одночасно й умовою, і межею відповідальності. «Парадокс поняття свободи полягає в його загальному зв'язку з власним запереченням» [6, с.48], і тому відповідальності може бути тільки істота вільна, тобто та, що приймає добровільно на себе несвободу. Ця точка зору дуже близька М.Бахтіну, котрий, однак, вважає, що несвобода – це тільки відповідальний момент акта вільного «вчинку».

Одночасно, Е.Левінас звертає увагу на парадоксальність, діалектичність свободи. Свобода – це не тільки самозаперечення, скільки «отримання пробачення свого буття за допомогою самої інакшості іншого» [6, с.58]. Це означає, що відповідальність переймається людиною через Іншого, через його «інакшість» у діалозі. Ці слова Е.Левінаса співзвучні думці М.Гайдеггера про те, що «самоствердження є відмовою від себе, яка передається прихованій первісності витоку свого буття» [6, с.51]. Проте при цьому Е.Левінас протиставляє спільності самотніх «Я» у гайдеггерівському смислі спільність «Я – Інший», у котрій немає будь–яких посередників. Це не «людина–посередник, істина, догма, твір, професія, інтерес, житло, їжа, тобто не причетність. Це небезпечне перебування віч–на–віч у зв'язку без посередника, опосередкування». Саме «інакшість» Іншого уможливорює подібний зв'язок, тобто «інтерсуб'єктивний простір первинно асиметричний» [6, с.59], тобто не можна додержуватися ілюзії рівноважності між двома членами діалогу. Будь–який діалог породжений такою нівривноважністю, яка створює динаміку спілкування, що дозволяє залишатися самим собою і, одночасно, – трансцендувати за власні межі, «не повертатися фатально до себе самого» [6, с.60].

Інший – це не тільки шлях до трансценденталізації «Я», він і є трансцендентністю реальності. Якщо для К.–О. Апеля абсолютною передумовою етики є ідеальне комунікативне співтовариство, а для Г.Йонаса – буття–благо, то для Е.Левінаса – це сама трансцендентальна явленість Іншого. Таким чином, первісна асиметричність Іншого одержує статус морального абсолюту.

Здатність моральної свідомості «виходити за власні межі», тобто бути трансцендентною будь–якому концептуальному досвіду, обумовлена, за Е.Левінасом, тим, що вона не належить цілком самій особистості. Моральні відносини є відносинами «віч–на–віч», в яких саме за допомогою відповідальності переноситься центр тяжіння з «Я» на Іншого.

Так встановлюється зв'язок між етичною наповненістю мови і відповідальністю, завдяки чому сама мова як сутність комунікації визволяється від передуманого розуму. У такому ракурсі пошуки універсальних основ людської інтеракції, які характерні для німецької трансцендентальної прагматики, втрачають свою значимість, тому що для розуміння Іншого достатньо перейти у світ відповідальності.

Також як і М.Бахтін, Е.Левінас вважає, що первинним є «залучення Іншого» через відповідальність по відношенню до нього, яке для самої особистості означає прорив в «інобуття» через трансценденцію. Суб'єктивність є буттям, що породжене відповідальним зв'язком із «абсолютно іншим або Інакшим». Завдяки цьому Е.Левінас намагається перебороти протиріччя між суб'єкт-об'єктом та суб'єкт-суб'єктом підходами до навколишньої реальності.

Відповідальність одержує в етиці Е.Левінаса безкінечний характер тільки тоді, коли людська суб'єктивність стає моментом буття. Також, зробивши інше буття більш значимим, ніж власне «Я», відбувається своєрідне «збільшення буття, що здійснюється завдяки відповідальності. Орієнтація «Я» на «Іншого» дозволяє ототожнити саму моральність з онтологічним вибором «Я» у зоні її власної відповідальності. Звідси – властивий Е.Левінасу відхід від онтологічних питань, переміщення їх у сферу етичного. Трансценденція, як єдиний визначений Е.Левінасом тип світовідношення, виключає природне з культурного контексту самоздійснення людини. «Інший» залишається трансцендентним людському еству і самій природі. Проте введення відповідальності у ранг основи, що конститує людську особистість, робить неможливими будь-які дії, спрямовані на руйнацію природної реальності, тому що тим самим обривається зв'язок зі світом Іншого, тобто зі світом свободи, що «означає» будь-яке людське «Я».

Підсумовуючи, можна констатувати, що етика відповідальності у системі відносин «людина–природа» може мати реальний вплив тільки при наявності стійкої свідомої самоконтролюючої поведінки по відношенню до інших людей або природних об'єктів. Діалогічний тип обґрунтування етики відповідальності відрізняється залученням членів суспільства в комунікативну взаємодію один з одним і природною реальністю, носить двосторонній симетричний «солідарний» (К.–О. Апелль та Ю.Габермас) або асиметричний «участний» (Е.Левінас, М.Бахтін) характер. Симетричність досягається шляхом формального надання всім членам комунікативного співтовариства рівних прав і тому рівної відповідальності. Асиметричність виникає із залученості в буття іншого й охоплює близьку сферу комунікації. Монологічна відповідальність співрозмірна поняттю обов'язку і тому завжди асиметрична (одностороння). Вона будується за принципом батьківської турботи (родова відповідальність) або відповідальності за акт самого буття (буттєва відповідальність) як засобів стримування і контролю людських дій.

Список використаних джерел

1. Апелль К.–О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці / К.–О. Апелль // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С.413–454.
2. Апелль К.–О. Трансформація філософії / К.–О. Апелль: Пер. с нем. – М.: Логос, 2001. – 344 с.
3. Бахтін М.М. К философии поступка / М.М. Бахтін // Бахтін М.М. Человек в мире слова. – М.: Изд-во Российского открытого университета, 1995. – С.22–54.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М.Вебер // Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С.644–706.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г.Йонас: Пер з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
6. Левинас Э. От существования к существующему / Э.Левинас // Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное. – М.: СПб.: Университетская книга, 2000. – С.5–64.
7. Фромм Э. Революция надежды / Э.Фромм // Фромм Э. Психианализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С.218–357.
8. Фромм Э. Человек для самого себя / Э.Фромм // Фромм Э. Психианализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С.19–190.
9. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю.Хабермас – СПб.: Наука, 2000. – 377 с.
10. Хайдеггер М. Исток художественного творения / М.Хайдеггер // Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. – М.: Гнозис, 1993. – С.50–54.
11. Шелер М. Положение человека в космосе / М.Шелер // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С.31–95.
12. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики / А.Шопенгауэр // Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М.: Республика, 1992. – С.20–259.

* * *

УДК 612+3012+128

Володимир Закревський, канд. філософських наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи, Південний науковий центр НАПН України, Україна, м. Одеса

Досконала людина: релігійна та світська складові

Визначено сутнісні особливості релігійного і світського розуміння і тлумачення природи, генезису і функцій людської досконалості. Особливу увагу приділено динамічному аспекту досягнення досконалості атеїстами і віруючими. Представлені результати критичного огляду механізмів інтерпретації смислового конструкту «досконала людина» в езотеризмі. Проаналізовано світовий соціокультурний простір (інформаційна мережа Інтернет) на предмет представленості в ньому феномена досконалості. Зроблено висновок про актуальність розвитку принципів нового напрямку філософської антропології – соціальної нормології.

Ключові слова: досконала людина, християнство, іслам, суфізм, езотеризм.

Владимир Закревский. Совершенный человек: религиозные и светские составляющие

Определены сущностные особенности религиозного и светского понимания и толкования природы, генезиса и функций человеческого совершенства. Особое внимание уделено динамичному аспекту достижения совершенства атеистами и верующими. Представлены результаты критического обзора интерпретации смыслового конструкта «совершенный человек» в мировом езотеризме. Проанализировано социокультурное пространство (мировая информационная сеть Интернет) на предмет представленности в нем феномена совершенства. Сделан вывод об актуальности развития принципиально нового направления философской антропологии – социальной нормологии.

Ключевые слова: совершенный человек, христианство, ислам, суфизм, эзотеризм.

Volodymyr Zakrevsky. Perfect man: religious and secular components

In the work defined the essential features of religious and secular understanding and interpretation of nature, genesis and functions of human perfection. Special attention is given to the author of the dynamic aspect of achievement of perfection atheists and believers. Presents the results of a critical review of interpretation of semantic concept of «perfect man» in the world esoteric character. The sociocultural space (world information network Internet) on the subject of having in it the phenomenon of perfection. The conclusion on the relevance of the development of principally new direction of philosophical anthropology – social normology.

Key words: a perfect man, christianity, islam, sufism, esoterism.

Різним складовим проблемного поля «досконала людина» присвячені роботи В.Косенкова, К.Додонової, В.Бранського, С.Пожарського, А.Фідельмана, Г.Волкова, Б.Фалікова, М.Бердяєва, С.Хоружого, А.Хисматуліна, В.Булгакова, Муттахарі, А.Селлса, Х.Яннара, А.Джоунса, К.Кримсона, А.Безант та багатьох інших. В умовах «розвиненого постмодерну і переможного постмодернізму» – зникнення суб'єкта і автора, делегітимізації рацію, атомізації локальних людських спільнот, суб'єктивації істини, втрати значення загальних смислових конструктів, люмпенізації і уніфікації культури, естетизації зла, звернення до проблеми людської досконалості виглядає недоречним, не актуальним і навіть теоретично безплідним. Завданням цієї роботи є визначення двох провідних (релігійної та світської) ментальних стратегій розуміння природи, генезису та функцій загальнолюдського соціокультурного феномену досконалості людини.

Православний релігійний філософ, директор інституту синергетичної антропології. С.С. Хоружий вважає, що ідея досконалості людини ніколи не була чужа християнській культурі і зокрема ісихазму. Дійсно сутнісні ознаки досконалості, будучи похідними від таких смислових конструктів як гармонійність, злагода, а також інших предикатів позитивного етичного та естетичного ступенів, закономірно представлені в християнській догматиці і прагматиці. С.С. Хоружий робить чітке розподілення між мирським і православним тлумаченням сутності досконалості людини. Для цього даний автор звертається до текстів Старого і Нового Завітів, щоб скрупульозно прокоментувати контекстуально-змістову наповнення уживаного у них поняття «досконалість». Цілком справедливо принципову відмінність між атеїстичним і християнським розумінням досконалості С.С. Хоружий вбачає в наступному: у першому випадку це деяка бажана сукупність якостей і властивостей, у іншому – лише містичне прозріння, спонукальний поштовх до духовного становлення на неосяжний шлях «...зближення з Божественним початком, вищим буттєвим принципом» [6, с.17].

Істотно різняться в даному відношенні світські і християнські цільові установки щодо розуміння досконалості. Для мирянина досягнення досконалості пов'язане нібито з «озброєнням» сукупністю переваг і прерогатив, які дозволяють панувати людьми, завдячуючи успішному вирішенню тих чи інших егоїстичних завдань негативного етичного плану. Внутрішній стимул християнина до початку роботи душі в «горизонті обожнення» миттєво стає «...самою вершиною духовного шляху» [6, с.48]. Теоретично максимально можлива ступінь християнської до-

сконалості – повне злиття з Божою Досконалістю. Оскільки зазначений результат християнського самовдосконалення для гріховної за визначенням людини неможливий, то слід лише утихомирено рухатися в напрямку мінімізації гріхів. У зв'язку з цим з'являються всі підстави стверджувати, що християнській етиці властива негативна діалектика. Дійсно, необхідним і достатнім завданням людини, яка народжена гріховною і яка живе у злі, може бути не стільки самовдосконалення, скільки очищення (позбавлення) від всіляких вад та недоліків.

Християнське розуміння досконалої людини відрізняється від Божої Досконалості так само як копія від оригіналу: «...в християнському розумінні досконалість нам відкривається своєрідна містична діалектика: досконалість християнина в тому, щоб не вважати себе таким, що досягнув досконалості» [6, с.121]. Виникає закономірне питання: «Якщо людину створено за образом Божим, то чому вона вже при народженні грішна?». Нажаль, не вважаємо гріхопадіння Адама і Єви переконливою відповіддю на це важливе питання. Згідно з вище визначеним методологічним імперативом християнської антропології, досягнення людиною максимальної релігійної досконалості рівноцінно осягненню самої Божої сутності. Це святотатство, оскільки Боголюдина, а тим більше Боголюдство – це не реальні завдання соціального буття християнина, а лише духовні орієнтири (ідеали). Згідно з М.О. Бердяєвим тільки Боголюдина (Абсолютна Особистість) здатна бути, як і її Творець, Сонячним Логосом творіння Боголюдства [5]. У зазначеному контексті С.С. Хоружий певною мірою суперечить собі, проводячи демаркаційну лінію між християнським та світським розумінням досконалості. Хіба І.Христос не стверджував мирську цінність щедрості, закликаючи багатого юнака, який запитав Його про шлях досягнення досконалості, роздати своє майно вбогим?

Ставлячись чомусь упереджено до самого терміну «досконалий», С.С. Хоружий аналогічними даному поняттю християнськими антропологічними категоріями вважає «обранець» і «праведник». Зразком Старозавітної Досконалості є Ной, який ретельно виконав вказівки Бога Саваофа перед прийдешнім потопом. Інститут обранства взагалі справа Божа. С.С. Хоружий досить переконливо аргументує позицію, згідно з якою вибір І.Христом апостолів жодним чином не був обумовлений їхніми людськими якостями. Мудрість, знання багатьох мов, інтелект, ораторське і писемне мистецтво до даних обранців прийшло вже після визначення їхніх життєвих завдань. Очевидно, що вибір саме цих людей за для здійснення загальновідомих акцій, мабуть, був не випадковим, а певною мірою пов'язаним з досягнутим ними рівнем мирської досконалості та потенційними можливостями, про які вони і самі гадки не мали. Слід зауважити, що праведні Старого Завіту це ще й законослухняні люди, які сумлінно дотримувалися правових норм. Отже, лояльність до будь-якої влади також можна вважати особистісною якістю, яка цінувалася Богом. Хоча, згідно з С.С. Хоружим «...праведність є старозавітна досконалість... праведний, ...ще не є досконалим» [6, с.246].

Наші спроби текстуально визначити предикати Бога Саваофа (Старий Заповіт) та І.Христа (Новий Заповіт) призвели лише до виділення сумативної безлічі ознак. Швидше за все, для істинного християнина не припустимо суто раціональне пізнання Божественної Досконалості, спираючись на певну низку позитивних характеристик. Згадаймо у зв'язку з цим, що І.Христос, проповідуючи принципово нове духовне вчення, все ж таки був змушений вдаватися для підкріплення його авторитету до демонстрації загальновідомих «чудес» – очищення прокажених, воскресіння з мертвих і тому подібне. У зв'язку з даною соціально-етичною особливістю християнства, його послідовникам зручніше любити серцем і приймати душею І.Христа як цілковитий та безумовний духовний ідеал.

Торкаючись динамічних аспектів феномену людської досконалості, вважаємо за необхідне відмітити радикальну відміну процесуально-діяльнісних стратегій її досягнення: світська – рацію, релігійна – (серце, почуття): «Любов до досконалості, ...в її повноті – до горизонту Божественного буття» [6, с.345]. Такого роду трансцендентальна комунікація «Богоспілкування» з Божественною Досконалістю виправдана ще й тому, що «Бог є любов» – по суті, тільки у такий спосіб можлива його еманация для людини. Справді Бог і Син Божий люблять людей такими, які вони є, грішними і недосконалими. Природно рабам Божим відповідати Їм тим же самим. В цьому контексті напрошується світська аналогія харизматичної любові громадян до політичних керівників, що перетворює останніх у соціальних пастирів. Пересічні люди, зазвичай будують відносини з соціальним і духовним «Олімпом», спираючись не на раціональні чинники, а переважним чином, виходячи з власних чуттєво-емоційних уподобань. Саме тому вимірювання і оцінка змісту подібної комунікації має відбуватися здебільшого у соціально-психологічній царині. Радикальна відміна зазначених способів комунікації полягає в тому, що Любов до Божественної Досконалості стає взаємною з моменту появи її в серці віруючого. З точністю до навпаки відбувається з любов'ю, якою громадяни «люблять» соціальних керівників. Як правило, подібна любов в кращому випадку залишається не розділеною, а в поганому взагалі рівноцінна добровільному соціальному самогубству (Нерон, Наполеон, Ленін, Сталін, Гітлер). С.С. Хоружий пояснює суттєву відмінність динаміки вдосконалення людини віруючої в істинного І.Христа і атеїста. Для першої це «нескінченний» процес духовного зростання (наодинці з І.Христом), а для другої лише якийсь тезаурус якостей і властивостей, опанувавши якими можна успішно вирішувати соціально-практичні про-

грами (наодинці з усіма). Досконалість, як генералізована особистісна властивість відразу стає притаманною віруючому, якщо він потрапив на шлях («...досконалої з'єднаності з Богом» [6, с.405]). Певною мірою можуть сприяти успішному вирішенню християнином даного завдання, так звані С.С. Хоружим «...приватні або технічні, досконалість», серед яких провідною є «...універсальна метаперцепція... прозорість для благодаті» [6, с.429]. Негативне ставлення С.С. Хоружого до світської модифікації феномена «досконала людина» визначається історично не аргументованою вказівкою на те, що, нібито, останній – виплодок пекла («надлюдина» Ф.Ніцше): за «...досконалим, наділеним Божественною харизмою, вірні охоче визнають і абсолютну владу» [6, с.442].

І.Христос, будучи Досконалою Боголюдиною був розп'ятий прокуратором П.Пилатом за те, що, нібито, претендував на престол Юдеї. Священнослужителі, не вдаючись до тривалих теологічних дискусій, із завзятістю до слави і авторитету І.Христа, обрехали його перед римським намісником, приписавши йому намір стати царем євреїв. А ні учні, а ні, нехай і нечисленна, але віруюча браття не спромоглися стати на захист Вчителя (на варварській екезекуції, як відомо, були присутні тільки мати Марія і майбутній апостол Іоанн). Парадокс полягає в тому, що Досконалий І.Христос був позбавлений життя за нібито прагнення до влади, а численні «недосконалі» можновладці всіх часів і народів, відкрито демонструючи дану патологічну схильність, ще й примудряються зайовувати шанування і повагу поданих. У зв'язку з вищевизначеним є всі підстави сумніватися у правильності твердження С.С. Хоружого щодо не цільового (прагнення до абсолютної влади) використання «досконалою людиною» власних переваг. Сучасна соціальна практика переконливо свідчить про зворотнє: спочатку зайовується влада, а потім вже як з рогу достатку на номінанта проливається «щедрий дощ» всіляких благ залежно від особистих уподобань і рівня порядності. Петро І, який очолював майже всі переможні баталії, пройшов військовий шлях від бомбардира лише до генерал-лейтенанта, а Л.І. Брежнєв, будучи лише політпрацівником, не засоромився в мирний час «осінити» себе маршальським званням і начепити купу орденів і медалей, зокрема і тих (Орден Перемоги), які йому за визначенням не поклалися.

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне зазначити нерозривний зв'язок соціально-етичних і економічних складових прогресу націй. Лідери не демократичних країн з жорсткими ідеологічними системами (колишній СРСР, гітлерівська Німеччина) перетворюються або в головних героїв анекдотичних серіалів, або стають незминою плямою ганьби і національного сорому. Глобальна соціально-етична діалектика є такою, що неминуче усуває з історичного театру країни, які принесли незліченні лиха і страждання власним та іншим народам. Таким чином, твердження С.С. Хоружого щодо способів генерування вищого ешелону керівників жодною мірою не відповідають сучасній соціально-політичній практиці. Загальновідомо, що національні політичні Олімпи не «окуповані» розумними, благородними, чесними, а скоріше навпаки. Рідкісними, і тому ще більш шасливими винятками в 20 столітті були, на наш погляд, такі «батьки нації» як Атаюрк (Туреччина), Ден Сяо-Пін (Китай), королівська династія Бутану. Для вибору подібних лідерів націй нами використані два критерії: безмежна любов народу (не тільки сучасників, а й прийдешніх поколінь) і/або положення даних країн у світовій економіці. Хвиля визвольних революцій в країнах Північної Африки в 2011 році продемонструвала світові, на які людоджерні тортури здатні диктатори заради збереження влади. Отже, немає аж ніяких підстав для екстраполяції метафорично-алегоричних тверджень про прихід замаскованого під досконалу людину антихриста на соціально-політичну практику сучасності. Видається, що після закінчення двох тисяч років від Різдва Христового негативний смисловий конструкт «антихрист» цілком можна вживати у множині. Політичні керівники, які відкрито нехтують соціально-етичними цінностями релігій власних народів і є маніфестаціями анти-Христа, анти-Будди, анти-Аллаха, анти-Крішні.

У догматичі іудаїзму смисловий конструкт «ідеальна людина» не вживається. Розуміння досконалості в буддизмі певним чином замикається з християнським – стверджується пріоритет духовного пробудження, тобто вибору правильного шляху. У зв'язку з цим слід зазначити, що поняття «шлях» вживається в Біблії досить часто. Східні медитативно-духовні практики самовдосконалення також побудовані, виходячи з важливості духовного просвітлення. В практиці дзен Вчитель не майстер, що передає свої вміння учням, а лише більш досвідчений мандрівник, який вказує людям вірну дорогу духовного просвітлення. Психологічна техніка цигун орієнтована на вироблення здібностей до концентрації в організмі механізму управління життєвими енергіями Землі і Неба. Згідно з ідеологією містичної гілки ісламу суфізму, вище призначення суфія покладається в знаходженні недиференційованої життєвої Правди і Досконалості. Духовним шляхом (тарікатом) просування до опанування вищезазначеними благодатями є Божественна етика «Божественні якості», системоутворюючим ядром яких є Любов. Містично-медитативні практики моління дозволяють досконалий людині осягнути безмежну Досконалість Абсолюту. Таким чином, в суфізмі досягнення досконалості не кінцевий пункт довгого шляху, а лише необхідна умова пізнання Істини. Відповідно однією з провідних рис суфія є відданість справі знаходження Істини. Філософи, як повноважні представники світського раціоналізму, можуть пізнати лише деякі шматочки Істини і Правди. Реальними мані-

фесталями Аллаха стають пророки, тобто кваліфіковані Вчителі духовної мудрості, а опосередковано також святі (валі). В ісламі, у тому числі і в суфізмі, немає інституту чернецтва, і тому правовірний суфій повинен реалізовувати власні духовні цінності в повсякденному житті в ім'я втілення в суспільстві Божої благодаті. Абсолютна Святість і Досконала Любов – засоби досягнення людської досконалості в суфізмі: «...досконала людина – Любов» [2, с.189]. Шаріат – текст, тарікат – стратегія життя, хакікат – стан вірного просування до абсолютної досконалості. Вважаємо доречним додати, що великий іранський поет і філософ Омар Хайям був суфієм. Серед ісламських теологів дванадцятого століття Омар Хайям користувався незаперечним авторитетом як один з кращих знавців Корану. Досить навести лише один біографічний епізод. Один з чинів вищого духовного керівництва Ірану попросив Омара Хяма зробити копію корану в Бухарі, (духовна академія), що була вже в той час, та залишається і понині, духовним центром мусульман Середньої Азії. Внаслідок формальних обставин Омару Хайяму не вистачило часу для того, щоб переписати Коран. Володіючи феноменальною пам'яттю, філософ просто прочитав текст і буквально з фотографічною точністю відтворив його через два тижні [7].

У сучасному профанічному езотеризмі поняття «досконала людина» є одним з провідних. Так В.Булгаковим стверджується, що якийсь міфічний постать Барбело створив Адамона – досконалу людину (у жодному разі не плутати з недосконалим Адамом). Мабути володіючи «чарівною паличкою» Єдина Матриця вище згаданого псевдодуха, нібито здатна штампувати досконалих людей, як деталі на конвеєрі, хоча в цьому їй і заважають підступи ворожих сил, на зразок Диявола. Тим не менше, на тлі найгірших традицій езотеричних дискурсів, бездоказово і голослівно В.Булгаков стверджує, що Всесвіт еволюціонує у напрямку до якоїсь аморфної людської спільноти – Досконалої Монадичної Родини. Всупереч інколи вдалим зусиллям негативних духовних постатей, на людство чекає тривалий шлях реалізації латентної Досконалості. Прагнення до більшої переконливості подібних наративів спонукало адептів-езотериків до смислового паразитування на християнській догматиці, а також до вживання несумісних за обсягами понять з досить широким предметним полем, наприклад Світобудова, Досконала Монадична Сім'я, або ж «розкручених» в суспільній свідомості гламурних брендів – матриця. Досконала людина «Аутогенний Образ Абсолюту, виражений за допомогою Людини» – це лише бліда тінь Абсолютної Людини, матрицю якого, виявляється, до недавнього часу було не створено [4, с.38]. В.Булгаков гучно проголосив, що 19 серпня 2008 року І.Христос і все той же горезвісний Барбело на сакральній горі Чатир-Даг (Крим) вдихнули в нього монаду досконалої людини. Відтепер, нібито даний медіум є антропологічним втіленням духовного удосконалення людства. Новоявлена «матрично-монадична» копія-зразок досконалої людини переконалий, що на місці цього чудового «акта творіння» буде зведено Храм Абсолютної Людини. Попри загальновідомий ненауковий вчесь езотериків 20 століття (Е.Блаватська, Б.Олкот, Р.Гюрджієв та інші) вони не долучалися до манії величчя, відводячи собі скромні ролі провідників таємного знання від вищих ієрархів духовного універсуму до людства. Щодо намірів увічнення настільки знакової події, вважаємо за необхідне нагадати, що історія відома тільки одна людина, на честь якої зводилися храми – Конфуцій. Мабути немеркнуча слава китайського мудреця не дає спокою В.Булгакову.

Езотерик першої половини 20 століття А.Безант, перебуваючи в традиційному предметному полі космополітизму, висувала таке положення: «Великі релігії привласнюють досконалій людині різні імена, але яким би не було це ім'я, за ним міститься та ж сама ідея – він Мітра, Крішна, Осиріс, Будда, Христос – але це просто символізує досконалу людину. Він не належить до якоїсь однієї релігії, нації, людської спільноти, він не обмежений однією вірою – всюди це найбільш благородний, досконалий ідеал» [6, с.58]. Не вдаючись до визначення характеристик досконалої людини, А.Безант наполягає на тому, що досягнення досконалості є завершенням «людської кар'єри». Сутнісною основою людської досконалості є засновники світових релігій. Не наводячи імен реальних досконалих людей, А.Безант конструює трансрелігійний антропологічний дискурс неприпустимо абстрактно. Якщо не існує історичних досконалих людей, то зникає і предмет розгляду. Викликає недовіру те, що А.Безант безпідставно абстрагує засновників світових релігій у якийсь синтетичний загальнолюдський ідеал, довільно відриваючи їх від «рідинних» соціокультурних просторів, сповнених оригінальним духовно-моральним змістом. Сучасна світова релігійна культура наочно демонструє, що, наприклад І.Христос не є духовним ідеалом буддистів, а українці масово не шанують Будду. Поява в Україні останнім часом локальних громад кришнаїтів, до яких долучаються етнічні слов'яни, дійсно свідчить про космополітизацію релігійної свідомості, однак жодним чином не підтверджує зазначене твердження А.Безанта. Більш переконливим аргументом у контексті даного проблемного поля була б вказівка на синтетичну релігію Бахаї, в основу догматики і прагматики якої покладено смислові конструкції всіх світових релігій. Більш того, А.Безант заперечує трансцендентальну природу засновників релігій і вважає, що пересічні люди здатні досягти Божу Досконалість: «...людям дуже приємно чути, що сам Бог приходив рятувати їх і зовсім погано чути, що в той час як вони віддавалися гріхам, один з них піднісся до Бога» [1, с.70]. Щодо способів досягнення досконалості А.Безант вказує нібито на загальний для всіх релігій шлях

«посвячення». Хоча даний автор і не розкриває суть зазначеної духовної метаморфози, тим не менш, це твердження просто не відповідає дійсності. Розглянуті вище погляди представників езотеричних вчесь, між якими лежить часовий проміжок у сто років, дає підстави стверджувати, що їх звернення до проблематики досконалості не збагатили сучасне людство. Представники антропологічного езотеризму, «паразитуючи» на смислових полях світових релігій, дозволяють собі довільно інтерпретувати їх досить стабільні соціально-етичні догмати. З іншого боку, звернення представників ненаукових вчесь і численних духовних практик до проблеми досконалої людини непрямым чином свідчить про те, що сучасному суспільству в епоху «розвиненого постмодернізму» вкрай необхідно розвивати нормологію, як вельми важливий напрямок філософської антропології.

Дещо інше розуміння природи ідеалу представлено у новітньому міждисциплінарному (психологія, соціологія, культурологія, філософська антропологія, філософія історії) напрямку соціогуманітарного знання – синергетичній акмеології. Досягнення людиною найвищого рівня досконалості зв'язується останньою з досконалістю соціуму. Вічна соціогуманітарна проблема «курки (соціум) і яйця (людина)» в синергетичній акмеології практично не отримала адекватного наукового вирішення. Тим не менше за наслідками порівняльного аналізу синергетичної акмеології з універсальним еволюціонізмом, іраціональним персоналізмом і глобальним гуманізмом, здійсненого В.П. Бранським і С.Д. Пожарським, отримали новий ракурс розуміння такі поняття як сутність ідеології, духовності, «сенсу» історії і «сенсу» індивідуального життя, а також співвідношення ідеології і науки. Сподіваємося, що в монографії «Соціальна синергетика й акмеологія. Теорія самоорганізації індивідуума і соціуму» дійсно знайдено адекватні наукові механізми комплексування смислових конструкцій сучасної філософської та релігійної антропології [7].

Двома найбільш гідними відповідями в Інтернеті на запит «досконала людина» є короткометражна документальна стрічка «Досконала людина», знята Е.Летом в 1967 році, хоча загальна кількість повідомлень становить два мільйони дев'яносто тисяч. У повній відповідності з естетикою постмодерну? протягом 12 хвилин розгортається містичний театр тіней між чоловіком і жінкою, який супроводжується дикторським текстом. Диктор повідомляє, що глядачам належить побачити як функціонує досконала людина. Крім цього «шедевра» світової кіноіндустрії, існує також блог «Надлюдина або досконала людина?» з 1666 наративами, з яких зв'язних текстів набирається не більше десяти. Мізерна представленість у світовій інформаційній мережі проблематики антропологічної досконалості побічно свідчить про те, що остання знаходиться на периферії як наукових інтересів суспільствознавців, так і сучасної соціокультурної динаміки.

Висновки: Феномену «досконала людина» в релігійній свідомості притаманний широкий екзистенціальний діапазон, оскільки останній зорієнтований на Божу Досконалість. Світське розуміння людської досконалості більш предметно наповнене. Але людство, яке органічно вміщує як віруючих так і атеїстів й досі не спромоглося побудувати царство Боже на землі. Завданням великого гуманістичного значення є інтеграція кращих соціальних здобутків світових релігій і світської соціальної культури. Визначним завданням сучасного суспільствознавства є розвиток антропологічної нормології. Саме Норма Людини може бути тим соціально-практичним осередком, на якому можуть дійти згоди і порозуміння релігійна і світська людські спільноти.

Список використаних джерел

1. Безант А. Путь к посвящению и совершенствование человека. Совершенный человек / Безант А. – М.: Амрита-Русь, 2004. – 144 с.
2. Хисматуллин А. Суфизм / Хисматуллин А.А. – М.: Азбука, 2003. – 224 с.
3. Бранский В. Социальная синергетика и акмеология. Теория самоорганизации индивидуума и социума / В.П. Бранский, С.Д. Пожарский. – Санкт Петербург: Политехника, 2002. – 476 с.
4. Булгаков В. Неизвестная история. По следам забытых цивилизаций / Булгаков В. – М.: Амрита-Русь, 2008. – 240 с.
5. Бердяев Н. Смысл творчества: Опыт оправдания человека / Бердяев Н.А. – М.: АСТ, 2009. – 688 с.
6. Хоружий С. Опыты из русской духовной традиции / Хоружий С.С. – М.: Парад, 2005. – 448 с.
7. Sells A. Early Islamic Mysticism: Sufi, Qur'an, Mi'raj, Poetic and Theological Writings / Sells A. – Paulist Press; 1st. Printing edition, 1995. – 416 p. (75).

* * *

УДК 166.12:930.1:147.7

Віктор Вашкевич, д-р філософських наук, професор кафедри соціальних та публічних комунікацій, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Ціннісно-світоглядні настанови молоді в сучасних умовах

Розглядається духовний світ сучасної молоді, як світ суперечливої єдності класичного, традиційно народного, модерного і постмодерного відтворення світу, сонм почуттів і переживань, раціонального та ірраціонального мислення, суперечливих оцінок минулого і творчих пошуків, спрямованих у майбутнє. Зроблено висновок, що держава і громадянське суспільство повинні піклуватися про те, щоб у індивідів виникли ідеальні уявлення про необхідність існування держави, суспільства, моралі та інших форм соціальності.

Ключові слова: ціннісно-світоглядні настанови, історія, молодь, сьогодення, майбутнє.

Віктор Вашкевич. Ценностно-мировоззренческие установки молодежи в современных условиях

Рассматривается духовный мир современной молодежи, как мир противоречивого единства классического, традиционного народного, современного и постмодерного воссоздания мира, сонм чувств и переживаний, рационального и иррационального мышления, противоречивых оценок прошлого и творческих поисков, направленных в будущее. Сделан вывод, что государство и гражданское общество должны заботиться о том, чтобы у индивидов возникли идеальные представления о необходимости существования государства, общества, морали и других форм социальности.

Ключевые слова: ценностно-мировоззренческие наставления, история, молодежь, нынешнее время, будущее.

Viktor Vashkevich. Value-worldview of young people in today's

Examined the spiritual world of modern youth, as the world of contradictory unity of classic, traditionally folk, modern and postmodern recreation of the world, сонм of feelings and experiencing, rational and irrational thinking, contradictory estimations of the past and creative searches directed in the future. Drawn conclusion, that the state and civil society must care of that individuals had ideal ideas about the necessity of existence of the state, society, moral and other forms of sociality.

Keywords: world valued-view discipling, history, young people, present time, future.

Духовний світ сучасної молоді – це світ суперечливої єдності класичного, традиційно народного, модерного і постмодерного відтворення світу, сонм почуттів і переживань, раціонального та ірраціонального мислення, суперечливих оцінок минулого і творчих пошуків, спрямованих у майбутнє. Закономірно постає питання: що належить до цього світу, за якими критеріями визначається його наявність, а тим більше, розвиток? Чи вичерпується культурою мислення, рівнем та якістю знань, розумністю і раціональністю зміст поняття «духовність», а освітою – шлях її набуття? Мабуть, ні. Втім, без усього названого духовності не існує.

Як пише відомий український філософ Сергій Кримський, «духовність – це завжди ціннісне домобудівництво особистості. Це шлях формування свого внутрішнього світу, що дозволяє людині не залежати повністю від контексту, зовнішнього життя, тобто залишатися собі тотожним» [1, с.54].

Духовність має формуватися на основах високої культури, моралі, і тому завданням держави є забезпечення розвитку всіх сфер культури, освіти, науки.

Але реалії дещо відрізняються від задекларованих гасел, соціологи характеризують рівень культурного життя української молоді (10-22 років) як дуже низький. Втрата молоддю інтересу до книг, класичної і народної музики, народної творчості викликає занепокоєння. В цей же час, свідомість молодих людей усе більше знає впливу масової культури через ЗМІ, перш за все телебачення. Духовне життя суспільства, так само, як і духовний світ особистості, ґрунтується на духовній діяльності, спрямованій на створення духовних цінностей та їх засвоєння індивідами. З огляду на це можна сказати, що люди народжуються двічі: спочатку фізично – в акті народження, а потім духовно – в процесі навчання, здобуття освіти, виховання, формування духовних якостей, засвоєння всіх цінностей, створених людством. Тому в духовній діяльності, спрямованій на осягнення минулого, необхідно розрізняти дві основні форми.

Перша з них – духовно-творча, або духовно-продуктивна діяльність, тобто діяльність з виробництва духовних цінностей. Її істотною ознакою є переважно творчий, конструктивний характер, пізнання молоддю закономірностей розвитку соціуму в процесі засвоєння історичних знань. Водночас така духовно-творча діяльність молоді містить не тільки раціональне освоєння світу, але й виробництво (на підставі використання чуттєвих і раціональних форм мислення) різних духовних цінностей – моральних, естетичних, релігійних та інших. Під цим оглядом духовно-творча діяльність є виробництвом свідомості загалом, і в такому розумінні виявляється синонімом духовного виробництва. Розглянута в часі, така діяльність постає як історична діяльність, в процесі якої створюються різні ідеї, знання, теорії, художні образи та інші духовні цінності.

Другою формою діяльності, на якій ґрунтується духовний світ молоді, є духовно-практична діяльність. Її сутність полягає в освоєнні молоддю соціального досвіду, духовних цінностей, накопичених людством. Їй підпорядковані такі важливі процеси, як виховання, навчання, просвіта тощо. Духовно-практична діяльність спрямована на практичне втілення, функціонування наявних у молоді духовних цінностей, впровадження у життя вироблених людством протягом усієї історії його існування знань, смаків, моральних норм, естетичних ідеалів тощо.

Якщо під час духовно-продуктивної діяльності виробляються різні ідеальні утворення (думки, ідеї, теорії тощо), то в процесі духовно-практичної діяльності створюються самі люди як духовні істоти, носії знань, відчуттів, образів, смаків, а духовні цінності ними засвоюються і використовуються. Якщо в першій змінюється і розвивається фонд духовних цінностей, свідомості, то в другій – власне носії цієї свідомості.

Отже, на відміну від духовно-творчої діяльності, яка продукує знання, образи, ідеї, теорії, результатом духовно-практичної діяльності є людина як духовна істота. У цьому аспекті вона тісно пов'язана з духовним виробництвом і споживанням духовних цінностей.

Зуважимо, що виробництво історичних ідей, поглядів, теорій тощо поряд з іншими видами духовного виробництва є вузькоспеціалізованим. Воно потребує особливої підготовки, тривалого навчання, розвитку творчих здібностей і здійснюється групою професіоналів: учених-істориків, педагогів, учителів. Існують специфічні суспільні інститути – школа, вищі навчальні заклади, наукові інститути, – які сприяють виробництву історичних ідей, поглядів, теорій. Водночас їх виробництво відбувається в усіх сферах діяльності – у виробничій, освітній, науково-теоретичній, морально-виховній та інших.

Звичайно, молодь меншою мірою, ніж історики-професіонали, причетна до виробництва історичних знань. Більшою мірою вона є їх споживачем. Проте не слід забувати, що споживання історичних ідей, поглядів, теорій опосередковує їх виробництво, адже без виробництва немає споживання, так само, як і без споживання немає виробництва, оскільки останнє у такому випадку було б недоцільним.

Молодіжному сприйняттю життя притаманна така особливість, як зміна аксіологічних параметрів оцінки не тільки суспільного, але й власного життя. Молодь усе більше усвідомлює сьогодені, що частіше полягає не в постійних перемогах над собою подібними, а в приборканні тваринних інстинктів і ліквідації тих соціальних негараздів, які розвивають межі між біологічним і соціальним. Потрібна також відмова від психології жертвності, яка десятиліттями насаджувалася ідеологією тоталітарної держави. Адже там, де є готовність пожертвувати собою, з'являється спокуса зробити жертвами й інших. Проповідь жертвності є знецінюванням історії, відмовою їй у наявності сенсу і значущості. Ось чому такою необхідною виявляється реабілітація цінностей повсякденного життя. Адже саме з них складається дійсна історія, саме вони утворюють менталітет людини.

Створення молоддю адекватної картини світу неможливе поза ціннісною орієнтацією у ньому. Тому ціннісна орієнтація історичної свідомості є функціональною умовою самореалізації молоді людини як особистості. А оцінка минулого в усьому його розмаїтті виявляється реалізацією потенціалу, закладеного в системі соціальних якостей молоді, а також діяльного втілення цих якостей. Власне акт оцінки є виявом об'єктивно зумовлених потреб та інтересів молоді людини. Історичні знання, факти, привертуючи до себе увагу, рано чи пізно «змушують» усвідомити їх як цінність. Однак таке усвідомлення є досить складним і суперечливим процесом, на який впливають різні чинники, що можуть викликати різні ціннісні аберації (від лат. aberratio < aberrare – відхилятися). Тому звернення до історії має допомогти молоді пережити й осмислити великі звершення минулих часів, використати все позитивне, що було в минулому.

«Минуле стає все актуальнішим, і це з особливою силою розкривають процеси національного ренесансу, що проходять зараз у багатьох країнах світу. Адже національне відродження потребує ціннісного засвоєння всього того, що зберігається в часі, пробудження сталих цінностей, інваріантного змісту досвіду нації», – пише С.Кримський у статті «Кінець історії» чи метаісторія?» [1, с.83].

Останнім часом значно посилюється інтерес молоді до вивчення національної історії, традицій, побуту і звичаїв, витоків матеріальної і духовної культури. Молодь знає і високо цінує внесок Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Михайла Грушевського в становлення та розвиток української держави. Своєю діяльністю ці та інші особистості сприяли утвердженню незалежної української держави, збереженню та формуванню її національної культури та свідомості. Молодь висловлює бажання глибше знати історію власної країни у всій її повноті та складності, у всіх суперечностях, знати всю правду, а не вибірково факти.

Одвічним бажанням кожного здорового суспільства було таке виховання молоді, яке б дозволило їй успадковувати й примножувати створені людством духовні цінності. Історія українського народу є унікальним духовним досвідом, в якому присутні інтелектуальні, морально-етичні сили, а також енергія творчого розуму. Наше суспільство повинно прагнути до того, щоби нащадки не тільки зберегли а й збагачили безцінний досвід попередніх поколінь. Суспільству потрібна людина з чіткою громадянською позицією, з широким історичним і сучасним світоглядом,

здатна мислити самобутньо й в масштабах країни, сприймати події, що відбуваються у світі, вміти мобілізувати свої духовні й фізичні сили на щоденну самовіддану й творчу працю і, головне, бути відповідальною за все, що відбувається як в її особистому житті, так і в житті суспільства.

Мислити не по-державницькому, а в масштабах країни – лише такий шлях допоможе Україні поступово підвищитися над Державою Україна. Принаймні, у морально-етичному плані. «Сьогодні стає зрозуміло, чому у 1919 році Махна підтримало більше – у чисельному відношенні – українців, ніж Симона Петлюру. За першим був країнний проект, за другим – державний. Прошло 90 років. Практично нічого не змінилося. За тим винятком, що сьогодні у народі немає свого лідера. Здатного організовувати і втілювати країнний проект. Натомість у нас безліч державотворців. Що й не дивно. Творення держави приносить дивіденди – політичні, моральні, матеріальні, місце в історії, посаду, гроші. Творення країни не дає, а вимагає – насамперед самовіддачі» [2].

Отже, основним завданням суспільства загалом та педагога зокрема є формування у молоді таких рис характеру, поведінки, які є цінними з позиції суспільства. Подібне виховання може здійснюватися різними засобами і в різних формах, однак воно обов'язково містить також історичний аспект.

Як наголошував творець філософії освіти Джон Д'юї, «педагог, як ніхто інший, повинен зазірати в майбутнє. Лікар може вважати, що його обов'язок виконаний, після того, як він викував пацієнта. Звичайно, він повинен дати йому поради, яких той повинен дотримуватися для того, щоб уникнути подібної хвороби в майбутньому. Але зрештою, особа сама визначає своє майбутнє, і що важливо для нас зараз, коли лікар дає їй поради стосовно майбутнього життя, він виконує обов'язки вчителя. Юрист працює над тим, щоб виграти справу свого клієнта, захистити його інтереси. Виходячи за рамки справи, він також стає педагогом. Педагог, виходячи з самої природи своєї діяльності, повинен думати про свою теперішню роботу в світлі того, що вона принесе в майбутньому, чи чого не принесе, він повинен думати про майбутнє, яке пов'язане із сьогоденням» [3, с.69].

Свого часу Артур Шопенгауер виділяв три найважливіші цінності в житті людини – здоров'я, молодість і свободу. Серед життєвих цінностей молоді сучасної України перше місце посідає сім'я. Соціолог О.Балакірева вважає цей вибір закономірним, оскільки це справді найважливіша проблема молодіжної когорти населення, саме її рішення є стрижневим завданням цього періоду людського життя. Наступні цінності характеризують сферу дозвілля (друзі, вільний час, улюблені заняття тощо), що теж є зрозумілим і закономірним для молоді. Як свідчать результати міжнародного порівняльного соціологічного опитування «Дослідження європейських цінностей», проведеного наприкінці 2008 року, на ціннісні орієнтації молоді істотно впливають суспільні трансформації. Сучасна молодь віддає перевагу сімейним цінностям (84,5% опитаних у віці від 18 до 24 років, 91,2% – від 25 до 34 років). Одночасно політика дуже важлива лише для 5% й 7,5% опитаних відповідних вікових категорій при помітному наростанні протестних настроїв і правового нігілізму молоді [4].

Слід також звернути увагу й на те, що серед соціальних інститутів сучасна молодь надає перевагу не лише сім'ї, але й освіті. Адже остання, з одного боку, сама є універсальною цінністю, а з другого – формує ієрархію цінностей, котра визначає духовність сучасної молоді. Більшість респондентів (64,5%) планують мати у своїй родині по двоє дітей. 32,2% школярів вважають найважливішою у своєму житті успішну кар'єру. Кожен четвертий респондент хоче отримати гарну освіту і створити міцну сім'ю. Просто бути щасливими хотіли би у майбутньому 21% респондентів. І ця дитяча безпосередність вражає і вселяє оптимізм. Діти менше налаштовані на конфронтацію. Для них не існує поділу на Захід і Схід. І для маленьких донечок, і для львів'ян Україна є єдиною і неподільною. Тому ми впевнені у тому, що Україна не лише відбулася як країна. Вона буде й надалі розвиватися – незважаючи на те, що нинішнім керівникам держави та опозиціонерам хотілося б іншого сценарію розвитку. Принаймні, вони це всіляко демонструють [2].

Ще одним викликом для випробування сучасної системи цінностей стає деградація мови як засобу спілкування, як носія національної культури. Про «культуру казки»* пише Володимир Моренець, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», доктор філософських наук:

«Під кінець ХХ століття в люмпенізованому просторі вже мало чим російської мови народжується слівце казки. Пишеться, як чується, одним залпом, сполучник – не сполучник, частка не частка – клин між особистістю і писаним/мовленим нею словом. «Я казки вчуся», «ти казки працюєш», «він казки співчуває», «вона казки піклується», «вона казки легально», «ми казки зібралися», «ви казки горді», а «вони казки керують». Я його не перекладаю, бо воно ідіоматичне, неперекладне. Народжена як жарт на розвалинах ортодоксальних ідеологій, ця мислеформа від початку містила в собі вельми серйозний смисл, а саме: публічне відречення від сказаного далі. Відречення, відсторонення, дистанціювання, складання з себе всякої відповідальності за думки й судження, висловлені після сполучної частки казки. <...> Під кінець ХХ століття казки почало множитися, ширитися, розповзатися по всій малоросійськомовній площі мільйонами і мільярдами черв'яків-вірусів, виїдаючи мовця зі слова

і слово із мовця навіть в інших мовах. Тепер землею нипають мільйонні череди знелюднених слів і німі, безсловесні тіні, неначе тумани різних років, які ніколи не зійдуться і нікому нічого не повідають, бо що вони насправді можуть сказати казки? «Я казки вас люблю», «Ти єсть народ, якого казки сила», «Вставай, хто серцем казки кучерявий», «Коливалосся флейтами там, де казки зайшло» <...> Боязнь правд, острах суджень, свербіг самозвеличчєнь: тільки так можна розцінити добровільну відмову автора бути ідентичним власному слову...» [5, с.11–16].

Подання історії поза певною системою цінностей неможливе. Перед педагогами, які працюють зі старшими дітьми, – наголошував Д.Д'юї, – постає завдання встановити джерела досвіду й визначити, яким чином треба спрямовувати вже набуті знання, щоб отримати нові – більші та кращі. Важливо, щоб нові предмети та події були інтелектуально пов'язані із попередньо набутими знаннями, і це означає, що в ході відображення фактів та ідей у свідомості повинні відбутися певні зрушення. Тому педагог повинен серед усього масиву набутих учнем знань відібрати ті, що ставлять перед ним нові питання, вирішення яких розширять його кругозір. Він повинен постійно звертати увагу не на ті знання, які вже закріпилися в свідомості особи, а на ті, які виступають знаряддями й засобами відкриття нових сфер, що ставлять нові вимоги до існуючих здібностей до спостереження і розумової пам'яті [3, с.69].

Система цінностей, прихована в тексті підручника історії, виявляється важливим елементом структури, яка впорядковує інформаційний хаос, надаючи йому виховної потенції. Ціннісні орієнтації виражаються не стільки в прямих оціночних або модальних висловлюваннях, скільки у виокремленні головних «сюжетів» історії; в характері переважаних пояснень; в тому, які факти автори вважають за необхідне пояснити, а які – констатувати; в текстових повторях; в кількісному співвідношенні гуманітарного (зверненого до унікального, випадкового, особистісно-людського) і соціологічного (що розглядає загальні закономірності, явища, процеси) аспектів історії; нарешті, в самій мові підручника, його лексичній й граматичній.

У вимірі історичного часу проблема подальшого розвитку країн різного походження полягає у створенні історичного фундаменту для відтворення суспільного життя, тобто такого, що вже має розвинені людські, технологічні, науково-освітні й організаційні ресурси, і побудові інформаційного, відкритого та самодостатнього для подальшого розвитку суспільства.

Саме тут своє слово має сказати фундаментальна історична наука. Практика довела, що науковці на Сході і Заході мають вступити у діалог і переосмислити минуле у вимірі інформаційної фази розвитку світової спільноти і тим самим внести певні корективи у наше бачення вагомості його окремих подій і їх впливу на сьогодення, скорегувавши світоглядну основу взаємодієносин між народами світу, створити усі необхідні умови для формування розвинутої історичної свідомості у молоді.

Історична свідомість молоді має атрибутивні властивості, притаманні взагалі свідомості людини як іманентному явищу природи. Її специфіка полягає в тому, що вона формується під впливом культурно-історичного процесу і є його закономірним результатом, і тому стало утримує його головні просторові та часові характеристики. Цим самим минуле тисне на сучасне життя людей.

Є два підходи до вивчення історичного явища взагалі і до історичної свідомості, зокрема. Один з них пов'язаний з теоретичним опануванням законів та закономірностей історичного, а інший – з маніпуляцією є явищем історичного в угоду політичної або ідеологічної кон'юнктури. В Україні та за її межами використовуються обидва підходи впливу на свідомість.

Розглянемо спочатку науковий підхід до явища історичного, оскільки він потенційно багатший за змістом і більш вагомий для життєдіяльності людей. Наука наповнює знаннями як буденно-практичну форму історичної свідомості (відчуття, сприйняття, уявлення, емоції, традиції тощо), так і суто наукову її форму (ідеї, концепції, погляди, сформовані історичною наукою і освітою). Однак наука – це все ж таки теорія, тобто знання доведені, обгрунтовані, вивірені. Тому наукова історична свідомість має більш легітимний характер.

Історична свідомість особистості є продуктом підстави й умов. Тому перш, ніж звернутись до аналізу даного явища, треба зупинитись на понятті історичного процесу, оскільки саме він виступає у якості умов формування історичної свідомості молоді. При цьому умови суттєво доповнюють підставу, тобто те, що іманентно утримується, з одного боку, у структурі особистості, а з іншого – зафіксовано у колективному підсвідомому і спонтанно виходить назовні через психологію назовні.

Історичний процес, як об'єкт теоретичного аналізу відкритий для спостереження і вивчення, тому саме його закономірностям присвячена (від лат. *processus* – проходження, просування) є сукупність подій, станів, змін, що має певну цілісність та спрямованість. Будучи взаємопов'язаними один з одним, складові процесу виконують різні функції; одні з них відіграють роль тригерного механізму, тобто виступають у якості вихідного пункту процесу саморуку або його наслідків; інші – умов, що забезпечують перетворення вихідного пункту у наслідки.

Таким чином, історичний процес є низкою станів індивідуального життя людини та спільноти, що послідовно змінюючи один одного, утво-

рюють родове життя спільноти в усьому багатстві його взаємозв'язків, взаємопереходів минулого в майбутнє. При цьому подія, що матеріалізувалась у ході історичного процесу, стає історичним фактом. Саме він фіксується, утримується і стало використовується історичною свідомістю людини.

Як будь-який інший процес, процес історичний, є низкою станів, що послідовно змінюють один одного. Незалежність становлення, існування й розвиток соціальних об'єктів від волі й свідомості людей, що їх утворюють, обумовлюють об'єктивність історичного процесу. Аналізуючи зміст та форми історичного процесу, необхідно визначити специфіку його детермінованості. Серед соціальних процесів можна виділити іманентні (джерело знаходиться в самому об'єкті – спільноті, суспільстві) й такі, що визначаються дією зовнішніх сил (приміром, нав'язані ззовні конфлікти, що стали важкою історичною спадщиною для всього людства у колишній Югославії, Афганістані та Іраку).

Історичний процес обумовлюється головним чином дією причин внутрішнього порядку, що відіграють провідну роль у розвитку соціуму. Зовнішні фактори, хоча інколи й здається, що обумовлюють якісні зміни в ньому, мають випадковий характер, тобто відіграють роль допоміжних. Це перша особливість історичного процесу. З першого погляду здається, що глобалізація є зовнішнім тиском на окрему країну. Насправді ж, глобалізація – це прояв внутрішніх чинників, що вимагають принципово нових умов для виявлення та функціонування розвиненого змісту соціального, що продукує сучасно розвинена країна світу.

Властивість бути інтегратором усіх соціальних процесів, що притаманні етносам, класам, спільнотам, континентам, епосі в цілому – друга із найважливіших особливостей історичного процесу. Оволодіваючи історичним процесом, активна особистість концентровано «вдихає» зміст усіх подій, що відбулися на цей момент у житті спільноти. Більш того, вона стає їх носієм.

Якщо вищевикладена властивість історичного процесу пов'язана зі специфікою його системоутворюючих елементів, то наступна, третя, – із наслідком їх дії – історичних станів. Під історичним станом слід розуміти не всю сукупність властивостей й відносин, що притаманні даному соціальному об'єктові в конкретний момент його саморуху, а лише ту частину, в якій знаходить своє віддзеркалення стан його сутності. Приміром, сьогодні для України сутність розкривається через творення національної держави на шляху до Об'єднаної Європи.

Історичний процес та його продукти, з точки зору умов формування свідомості особистості, забезпечують її засобами життєдіяльності і тому мають вирішальне значення для відтворення її сутнісних сил. Картина змінюється, коли соціалізована та професійно добре освічена особистість починає творити нове, тим самим зберігаючи культурно-історичний процес, виводить назовні потенціал підстави, тобто сутнісні сили, що до цього дрімали у її внутрішньому світі. Через таку особистість здійснюється біфуркація історичного процесу, а сама вона стає атрактором історичного процесу.

Не принижуючи ролі історичного процесу у формуванні свідомості особистості, зауважимо, що підстава відіграє потужнішу роль, оскільки є більш складною за змістом та формою впливу на формування особистості. При цьому як аксіома постає такий погляд на культурно-історичний світ, коли все, доступне раціональному мисленню і ірраціональному спостереженню, постає як соціальне, що перебуває в процесуальній формі.

Водночас відзначимо, що підстава (соціальний світ), з огляду на викладене вище, складається немов би з двох частин: суб'єктивованої і об'єктивованої, які зароджуються на мікрорівні, розташовуються на макрорівні і переходять на мегарівень. Тобто, історичний процес має два прояви – суб'єктивовану та об'єктивовану форму. При цьому уточнюємо значення таких понять як «суб'єктивоване» і «об'єктивоване» і з'ясуємо їхній зв'язок з такими поняттями як «об'єктивне» і «суб'єктивне».

Під «об'єктивним» в даному випадку розуміється все, що існує поза індивідуальною свідомістю і не залежить від неї, а під «суб'єктивним» – все, що пройшло через свідомість і існує в ній як суб'єктивований зміст об'єктивного. При цьому, якщо поняття «об'єктивне» і «суб'єктивне» є найбільш загальними рівнями людської природи, то категорії «об'єктивоване» і «суб'єктивоване» описують процеси взаємопроникнення цих рівнів. І суб'єктивоване, і об'єктивоване мають загальний об'єктивний зміст, фундаментальну субстанцію соціального світу, першу природу.

Є всі підстави вважати, що суб'єктивована частина цієї суперечливої єдності знаходиться в структурі людської особистості і перебуває в потенційній формі. Об'єктивована частина знаходиться на боці суспільства і складає його так зване культурологічне ядро, що є сукупністю уявлень про світ і людину, про добро і зло, прекрасне й потворне, множини символів та образів, традицій і вірувань, знань і досвіду багатьох століть. Ядром суспільства є «колективна воля», що спрямована на збереження існуючого порядку. Піддрив цього «культурного ядра» й руйнація цієї колективної волі – умова будь-якої революції. Проаналізуємо суб'єктивовану складову підстави.

Справа в тому, що в даному випадку аналізується, як правило, історична свідомість особистості та шляхи її формування. У той же час, це надто спрощений підхід до даного явища. Культурологи та історики, що вивчають історичну свідомість, досліджують кінцевий результат історич-

ного процесу або артефакти. Філософський же підхід вимагає більш глибокого аналізу складових історичного у структурі особистості. Тут треба дослідити низку елементів, що мають до цього пряме відношення.

Саме вони, ці елементи, відтворені у системному вигляді дають уявлення про детермінованість поведінки суб'єкта історичним матеріалом. Серед таких складових, що утворюють патерн історичного в структурі особистості, слід назвати: почуття, настрої, потреби, ставлення, знання, цінності, ідеали, переконання, уявлення, стереотипи, інтереси, пам'ять, рефлексію, мислення, свідомість, самосвідомість, культуру та ін.

Елементи історичного поступово формуються в структурі особистості і з набуттям системного характеру стають такими, що забезпечують суб'єкт історичного процесу певними властивостями. Зрозуміло, що витoki історичної свідомості людини сягають глибин її емоційної сфери. На відміну від сприймання, яке завжди пов'язане з образом, що відбиває предмети або явища предметного світу, почуття, хоча і є чуттєвими за своєю основою, але не наочними, виражають не властивості історичного об'єкта, факту, а стан суб'єкта, тобто модифікації внутрішнього стану індивіда і його ставлення до світу. Зазвичай вони виникають у свідомості у зв'язку з якими-сь образами, що виступають їхніми носіями.

Стан індивіда, що набуває емоційного виразу, завжди обумовлений його взаємодією з оточуючими. У випадках, коли індивід є пасивним до навколишнього світу, його почуття виражають саме стан. Ставлення людини до світу з'являється лише за умови її активної ролі в цих відносинах; саме ж почуття історичного у цьому випадку виражає активну спрямованість людини.

Ставлення до світу може виражатися не лише через почуття, але й через абстрактне мислення, світогляд, ідеологію, правила поведінки, які людиною теоретично сприймає і наслідкує, переживаючи емоційно. Специфіка впливу історичного на почуття людини полягає, як відомо, в тому, що воно подає зразок поведінки, а це надто сильний подразник для особистості і тому будь-який артефакт вона супроводжує переживаннями.

Особливо важливим для формування історичної свідомості є, за спостереженнями психологів (приміром, Ж.Піаже), підлітковий вік, оскільки з 12 років починається розвиток рефлексивного мислення – здатність суб'єкта до гіпотетико-дедуктивних розмірковувань на основі лише загальних посилок, без необхідного зв'язку з реальністю або власними переконаннями. Завдяки розвитку мислення стає можливим якісний стрибок у сфері самосвідомості. В особистісному становленні підлітка зростає роль рефлексії, яка робить його здатним до усвідомлення можливості різних точок зору на будь-який об'єкт чи історичну подію і на себе самого, подолання дитячого егоцентризму, можливості категоризації та об'єктивації життєвих спостережень.

Формування людської свідомості відбувається двома шляхами: під час повсякденної діяльності, на основі так званого здорового глузду та під час вивчення історії або засвоєння сукупності історичних знань. Перший шлях – це шлях спроб та власних помилок індивіда, другий – оволодіння особистістю скарбниці історичних знань, законів та закономірностей, який, одночасно, не виключає «пересмикування» фактів та маніпуляцій з боку як недобросовісних істориків, так і з боку представників владних структур, які завжди зацікавлені у тому, щоб виглядати краще, ніж є насправді.

Історичні знання є запорукою сталого розвитку світової спільноти. Тоді в чому ж полягає сила історичного знання і як нею можна скористатися молодій людині? Для відповіді на це питання треба визначити зміст історичного знання, його форму і функції, уточнити механізми впровадження у практику повсякденного буття людини.

Природа історичного знання викликає багато запитань. У тлумаченні історичної свідомості дослідниками можна виділити дві характерні точки зору. Перша з них визначає історичне знання як усвідомлення суспільством, класом, соціальною групою свого положення у часі, зв'язку свого сьогодення з минулим і майбутнім. Друга розглядає історичну свідомість як невід'ємну складову суспільної свідомості чи сукупність уявлень про своє минуле і минуле всього людства, що притаманні суспільству. Такий підхід взагалі є таким, що більше наближує нас до розуміння феномену історичної свідомості, але все ж таки не розкриває достатньою мірою ні сутності, ні змісту поняття, що його віддзеркалює.

Наука логіка виходить з того, що сутність як категорія філософського знання розуміє внутрішній зміст історичного процесу як єдність всіх багатоманітних і суперечливих форм культурологічного буття людини або спільноти. При цьому соціальне явище – це те або інше виявлення (вираз) життєдіяльності людини, зовнішні, безпосередньо дані культурні форми її існування.

Якщо ж підійти більш прискіпливо до обґрунтування іманентної основи історичної свідомості або її сутності, треба визнати, що вона полягає у відборі, накопиченні, зберіганні та повсякденному використанні історичного знання, здобутого шляхом теоретичного аналізу, а також з досвіду практичного життя людей у минулому з метою гармонійного відтворення родового життя людської спільноти.

По-іншому, історичні знання потрібні нинішньому поколінню для того, щоб на їх основі можна було зробити крок уперед. Історична свідомість виступає механізмом, що всебічно переосмислює події минулого і подає історичні знання у потрібному для сьогодення ракурсі. З цієї позиції не кожне знання можна визнати історично цінним, а лише те, що

обслуговує процес відтворення системи суспільних відносин на основі якого є можливим творення нових суспільних відносин, що спрямовують у Майбутнє будь-яку соціальну систему.

Це означає, що на практиці ми маємо великі обсяги так званого інформаційного шуму, тобто історичних фактів, які не впливають на наше подальше життя. Такими історичними знаннями частково можна знехтувати.

У мисленні ж категорії сутності і соціального явища висловлюють перехід від розмаїття наявних культурологічних форм соціального буття до його внутрішнього змісту і єдності, – поняття, яким оперує свідомість людини. Специфічний сегмент інтелекту людини, що оперує історичними знаннями, слід називати історичною свідомістю людини – усталене знання людини та її особисте ставлення до певної системи цінностей, що накопичені світовою спільнотою за попередній етап розвитку. Історична самосвідомість – це усвідомлення людиною себе як носія загальнолюдських цінностей та ставлення до себе як до суб'єкта цих цінностей. Саме ці дві компоненти є генетично первинними і саме на їх основі формуються ціннісні орієнтації, і відповідно, мотиваційні утворення, які детермінують поведінку особистості.

Продуктом історичної трансформації суспільної, громадянської свідомості в суб'єктивно значущу систему ціннісних орієнтирів індивіда є індивідуальна громадянська свідомість. Отже, окремі складові громадянської свідомості та самосвідомості особистості, наприклад, оцінка або цінності певним чином залежать від загального рівня та особливостей суспільної громадянської свідомості. Це означає, що сутність історичного проявляється й на рівні колективного суб'єкту, що являє собою добре відомо нам об'єктивовану реальність – «суспільство». Тут і далі «громадянське» виступає синонімом історичного. Історичними для особистості є знання та цінності, що обумовлюють її відтворення як представника етносу, народу, нації.

Громадянин – це соціальний тип особистості, що історично виник в певних умовах існування етносу, який характеризується наявністю таких суспільно-значущих якостей, як правослунність, вміння поєднувати власні і суспільні інтереси, почуття обов'язку щодо Батьківщини. Громадянство визначається насамперед як правовий зв'язок особи з державою, що знаходить свій вияв у їх історично обумовлених взаємних правах та обов'язках. Виходячи з цього, суспільну громадянську свідомість можна визначити як опосередковане відображення суспільного життя, зокрема стосунків між державою і суспільством й окремими громадянами, в історичних образах, уявленнях та ідеях.

Наступним кроком гносеологічного аналізу історичного процесу (після визначення його сутності), є виявлення його змісту. Під змістом культурно-історичного процесу розуміємо не сам субстрат історичного, а його внутрішній стан, сукупність часом протилежно спрямованих і взаємовиключних культурологічних процесів, що характеризують взаємодію утворюючих соціальний світ елементів між собою і з середовищем, і зумовлюють їхнє існування, розвиток і зміну; в цьому сенсі самий зміст історичного виступає як процес.

Це означає, що змістом історичного можна опанувати тільки шляхом вивчення взаємодії його суб'єктивованої і об'єктивованої форм, тобто поглиблени теоретичний аналіз треба шляхом вивчення процесу їх взаємопереходу. Принципово це можливо, оскільки історичне перебуває у різних формах, то перехід їх між собою – річ не тільки допустима, але й необхідна.

Для реалізації цієї мети треба обґрунтувати механізм такого переходу. На нашу думку, особистість і суспільство мають специфічні механізми входження в свою протилежність і засоби опосередкування своєї взаємодії, а отже, і утримання одне одного в складі даного протиріччя. Тут ми маємо на увазі наявність таких явищ як хронотоп в структурі особистості і *habitus* в структурі суспільства.

Хронотоп важко уявити через те, що простір і час зазнали в ньому діяльнісно-семіотичної переробки. Вони виступають в ньому в перетвореній формі аж до того, що реальний рух в просторі трансформується в зупинений час, а останній, в свою чергу, трансформується в простір, що рухається. Отже, особистість володіє атрибутивною спроможністю за своєю ініціативою вступати у взаємодію із суспільством. Суспільство, в свою чергу, має механізм впливу на особистість. Адже суспільство є організацією, що певним чином впливає на своїх членів. Розмірковуючи за аналогією, можна стверджувати, що це свого роду соціальний хронотоп, за яким функціонує ціннісно-сміслова інформація, в тому числі – і цінності моральної свідомості, відтіснені імперативом «вижити».

Завдяки хронотопу особистості і традиції (соціальному хронотопу), межі між суб'єктивованим об'єктивним і об'єктивованим суб'єктивним не існує. Вони вільно переходять одне в одне за допомогою спеціальних засобів, так званих медіаторів. Виходячи з наявності в суспільстві двох опосередкованих систем матеріального і духовного походження, є сенс говорити і про два типи медіаторів: духовний і фізичний.

Психологія такі продукти опосередкування відобразила в понятті «предмети-посередники» або медіатори духовного спілкування. До них належать Знак, Слово, Символ і Міф. Психологи пропонують їх розглядати як акумулятори живої енергії, свого роду енергетичні згустки. Вони можуть розглядатися і як резонатори, на частоту яких налаштовуються живі істоти. Останні не тільки засвоюють ці частоти, але й генерують

нові, підзаряжають своєю енергією медіатор. Згідно з Олексієм Лосевим (класиком філософських досліджень міфу), особистість – міф. Ісус Христос теж в певному сенсі може бути ідентифікований як Міф.

Теоретичний аналіз взаємодії суб'єктивованої і об'єктивованої частин між собою у філософській літературі має й інші аргументи на користь їх взаємодії. Інші варіанти – це немовби варіації першого. Один з них – це «зведення» до органічної системи функціональних продуктів людини і соціуму. Тут ми маємо на увазі, звичайно ж, індивідуальну людську особистість як похідну від людини і колективну особистість як похідну від соціуму. Агентами діалектичної взаємодії є суб'єктивовані (або потенційні) та об'єктивовані (або актуалізовані) соціальні світи.

Є ще один підхід до вирішення даної проблеми: звернутися до наявних наукових джерел і подивитися на це питання через призму досвіду людської історії, оскільки таке глобальне протиріччя не могло залишитися в історії непоміченим науковцями.

Аналіз показує, що протилежностями такого протиріччя дослідники вважають особистість і суспільство. Причому, людство давно «помітило» це протиріччя і протягом тривалого історичного періоду намагається його пояснити. Перші згадки про нього знаходимо вже в працях філософів і вчених Давньої Греції, які звернули увагу на зміну ролі особистості в суспільному розвитку. Але злиття людини з суспільством, на яку вказували Платон і Арістотель, в їхню епоху було ілюзорним. Вже у філософії софістів, Сократа і в грецькій трагедії (Софокл) відбивається факт розщеплення індивідуальної самосвідомості. Формула софіста Протагора «людина є мірою всіх речей» кидала виклик не тільки давнім богам, але і традиціям общинного життя.

Значну роль у піднесенні почуття особистості, а через неї і в становлення соціуму, відіграло християнство. Зародження капіталізму і розрив старих соціальних зв'язків викликали серйозні зміни у взаємовідносинах особистості і суспільства. Приватне підприємництво було неможливе без особистої ініціативи. Протест проти феодального типу взаємовідносин між особистістю і суспільством набував форми вимоги свободи особистості.

Просвітники розглядали суспільство і державу як продукт договору між індивідами. Капіталізм додав до цього ще вимогу свободи приватної власності і майна. Наявність в структурі суспільства двох видів цінностей – матеріальних і духовних – вустами німецьких ідеалістів поставила питання про несумісність буржуазних суспільних відносин зі свободою особистості. Кант слідом за Руссо показав, що в буржуазному суспільстві людина не може бути моральною і в той же час бути щасливою, моральністю і благополуччя – взаємовиключні одне щодо одного поняття.

Спираючись на емпіричну дійсність буржуазного суспільства з його індивідуалізмом і утилітаризмом, І.Кант визнавав суспільство як світ досвіду, в якому особистість є лише засіб. Г.Гегель розглядав особистість не як ізольовану монаду, а як момент загального, роду. Особистість реалізує не суб'єктивні, а об'єктивні цілі: вона єдина не тільки з родом, але і з усім світом, бо сутність всього світу та ж, що і сутність особистості – дух. Але і Гегель не зміг пояснити зв'язок між особистістю і суспільством. І якщо на той час гегелівський панлогізм мав консервативний політичний сенс, то в науковому плані він був геніальний, оскільки дійсність, яку ми спостерігаємо, являє собою саморозгортання Людського Розуму, або, говорячи гегелівською мовою, постає як «здійснення божественного розуму».

Проблема інтеграції індивіда в соціальну групу – головне питання соціологічної концепції Е.Дюркгайма. З розвитком діяльності як явища в часі відбувся розподіл суспільної праці на окремі функції, відчужені від особистості. На цій основі суспільна мета діяльності індивіда відмежовується від самої його діяльності і навіть протиставляється їй в якості зовнішньої сили, що змушує людину виконувати функції, значення яких для неї втрачене.

У результаті індивід не може ототожнити себе з жодною зі своїх ролей, які сприймаються ним як нав'язані ззовні, і його самоствердження набуває форми конфлікту особистості і суспільства, в основі якого – протиріччя самого соціального життя. Індивіди і суспільство пов'язані спільними інтересами і відомим співвідношенням. Вони мають щось «загальне», що їх споріднює більше, ніж те, що їх роз'єднує. По суті проблема «загального» і «одичного» є предметом тривалої суперечки між «номіналістами», які заперечують реальність «загального», і «реалістами», які його утверджують ще з часів Платона. Питання про онтологічні основи особистості і суспільства перебуває під пильною увагою двох течій у світовій філософській думці – «індивідуалізму» і «колективізму», що в суспільній науці приховані шляхом чисто абстрактно-філософських термінів «сінгулярізму» («сінгулярного атомізму») і «універсалізму».

Вони намагаються відповісти, – як писав С.Франк, – на запитання про те «чи є суспільство не що інше, як назва для сукупності і взаємодії між собою окремих людей, не що інше, як нами створений штучний, тобто суб'єктивний, підсумок реальності окремих людей, чи суспільство є деяка справді об'єктивна реальність, невичерпна сукупність індивідів, які входять до її складу?» [6, с.38].

Ці два напрями постійно борються і змінюють один одного в історії соціально-філософської думки. Вирішуючи дане питання в суто теоретичному значенні, С.Франк, дійшов висновку про те, що суспільство є справжньою цілісною реальністю, більш того, воно є єдиною реальністю, в якій нам конкретно дана людина. Ізольовано мислимий індивід – лише

абстракція; лише в соборному бутті, в єдності суспільства справді реально те, що ми називаємо людиною.

Як би не ретушувалася історія, молодь завжди прагнула і прагнучиме до її реалістичного сприйняття, до адекватного відтворення фактів. Цей реалізм потрібен молодому поколінню не тільки для правдивого бачення минулого, але й для створення реалістичних прогнозів щодо майбутнього. Створенню реалістичних поглядів на майбутнє повинні сприяти і наявні у суспільстві прогнози розвитку соціуму. Поки що подібні прогнози запропоновані, переважно, іноземними вченими, а відтак, вони мають бути критично сприйнятими, а не просто адаптованими до розвитку українського суспільства. Як відомо, в концепціях М.Голанського, Д.Несбіта, П.Ебурдіна та інших західних вчених розкриваються обмеження розвитку виробництва екологічним ресурсом планети, стагнація виробництва і стабілізація його на визначеному усередненому рівні. У цих концепціях проявляється детермінація майбутнього, коли щось екстраполюється в майбутнє, а прогноз стає засобом нездорового ажіотажу навколо певної проблеми. Як наслідок виникає футуризм, який негативно впливає на соціалізацію підлітків. На них починає тиснути не облаштованість майбутнього світу, оскільки вони починають переживати той факт, що вже будуть жити в інших, таких, що істотно відрізняються від наявних, екологічних та економічних умов.

І виявляється, що просте майбутнє, задане нами як екстраполяція існуючих тенденцій, яка не припускає якісної зміни буття, породжує відповідний тип соціалізаторської діяльності – адаптаційний. А складне майбутнє, котре припускає якісну зміну теперішніх характеристик у майбутньому бутті, змушує нас до інноваційної соціалізаторської діяльності. Тому що воно припускає використання інформації про таке майбутнє, яке є якісно відмінним від сьогодення. Водночас пов'язуючи час з молоддю, по-перше, можна констатувати, що майбутнє суспільство можна побачити в тому новому поколінні, що вже актуально існує в дійсному часі у формі дитячого і молодіжного співтовариства. По-друге, актуально існуюча молодь є потенційно «дорослим» суспільством. Таким чином, неординарність і специфіка вирішення питання про майбутнє в цьому випадку полягає в тому, що в особі молоді майбутнє існує в сьогоденні (що є нетиповим для багатьох об'єктів), а вже потім сьогодення потенційно проєктується в майбутнє.

Молодь – це актуалізоване майбутнє, тобто, вона не тільки майбутнє, але і сьогодення. Нею необхідно опікуватися сьогодні, не відкладаючи що проблему на майбутнє. На жаль, в історії можна знайти чимало прикладів того, що суспільство не завжди переймалося питанням, якою молоддю стане завтра.

Як зазначила Ліна Костенко, «ніхто з нас, нині живущих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити» [7, с.17].

В сучасних історичних умовах у розвинутих країнах чи не основною проблемою соціалізації молоді є питання формування у неї відповідальності. За себе, суспільство, країну, людство. Ця проблема має безліч аспектів і рівнів, різних за масштабами наслідків і значень. Пам'ятаємо слова Мольєра: «Ми повинні бути відповідальними не тільки за те, що робимо, а й за те, чого не робимо».

Сьогодні не можна не погодитися з тим, що актуальною стала необхідність адаптувати молодь до нових інтелектуальних засобів виробництва. Вона була на порядку денному й у попередню епоху, але зараз у цієї проблеми з'явився новий ракурс. Раніше становлення індивіда не було основним чинником виробництва, у кращому разі він виявлявся скарбничкою знань на майбутнє. А нині кожна молода людина має завдяки персональному комп'ютеру і сучасним засобам зв'язку доступ як до реальних засобів виробництва, так і до зовсім реальних засобів знищення. Тому цілком природно постає питання не тільки про забезпечення підростаючого покоління знаннями, але й у зазначеному зв'язку – про обмеження його знань. Виникають суперечки і роздуми, чи треба, а якщо треба, то в яких формах і масштабах, у якому віці і за яких попередніх умов ті або інші знання давати.

З огляду на це виявляється доречним упровадження консерватизму в гегелівському розумінні, оскільки саме у Г.Гегеля консерватизм – це те, що зберігає і є підставою стабільності й стійкості. А інновація – це те, що розвиває, тобто, змінює, адаптує, пристосовує. Але якщо інноваційна адаптивність відірвється від консерватизму, то вона втрачає свою функцію забезпечення виживання, пристосування, відривається від ідеї утримання на плаву, збереження в умовах, що змінилися. Гегель увесь час акцентував увагу на позитивному змісті консервативності, і очевидно, тепер ми також самим природним процесом розвитку суспільства підведені до такої необхідності.

Ступінь готовності молоді жити в новій країні значною мірою залежить від здобуття нею історичної освіти. Адже ще Цицерон підкреслював, що історія є наставницею життя. Історичне знання виконує не тільки пізнавальну, але й світоглядно-виховну функцію, забезпечує ідеологічну і політичну орієнтацію особистості в соціумі, формує соціальну самосвідомість молодих людей, що є основою їх соціально значущої поведінки. Від того, які історичні знання і в якому обсязі засвоюватиме сучасна молодь залежить не тільки її теперішнє, але й майбутнє. На жаль, та криза, яку переживає сучасна історична наука і освіта, певною мірою позначається і на молодіжному сприйнятті історії. Це насамперед проявляється у

незможності молоді самостійно і об'єктивно відтворити історичну істину, позбутися стереотипів і догм, котрі довгі роки були підставою ідеологічного обґрунтування антинаукових соціально-політичних концепцій.

Що повинна була відразу зробити Україна після проголошення незалежності? «Насамперед, – пише Ліна Костенко, – об'єктивно оцінити ситуацію... Розробити свою гуманітарну політику, її стратегію та пріоритети. Зафіксувати себе у свідомості людства парадоксом молодої держави з тисячолітньою культурою, що була досі заблокована в силу історичних причин. Бути відкриттям для світу, а не морально ущербним народом в абераціях чужих віддзеркалень... Історія діло давнє, вона вже минула... Та й чим, власне, наша історія гірша, ніж в інших народів? <...> Кожній нації є за що посипати собі голову попелом. Тільки не треба тим попелом запаровувати очі наступних поколінь» [7, с.13–17].

Молодіжне сприйняття історії буде неповноцінним доти, поки в Україні не буде сформоване громадянське суспільство. Тому вся сучасна освіта має бути спрямована на виховання у молоді громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною. Виховувати особистість чутливою до свого оточення, залучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними. Громадянськість – це реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадських прав особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства. У формуванні й становленні громадянськості визначальну роль відіграє світогляд особистості, на основі якого формується система її ціннісних орієнтацій, поглядів, переконань, усвідомлюється місце в суспільстві, визначаються обов'язок і відповідальність перед іншими людьми, суспільством.

Усе це пояснює важливість формування у молоді й чітко визначених ментальних конструкцій. Дорослі ніколи не повинні забувати про те, що навіть тоді, коли вони, начебто піклуючись про молоді, насправді піклуються тільки про своє сьогодення, тим самим формують свій завтрашній день. І те, що молоде покоління вже засвоїло і привласнило із сьогодення, тобто, з «дорослого» буття, певним чином з ним розділеного і спільно прожитого, і буде його майбутнім. Зокрема, якщо суспільство заклало в сьогодення тільки установку піклуватися про власне виживання, і молодь, переживши це, сприйняла адекватно як визначене співвідношення цінностей, то далі все це буде транслюватися як принцип її життєдіяльності. Сьогодні в українському суспільстві спостерігаємо взаємину трьох поколінь – турботу сьогодення («дорослого» покоління) лише про себе і власні інтереси, зневагу до покоління батьків («минулого») та покоління дітей («майбутнього») – мізерні пенсії, низький рівень освіти, культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Водночас треба мати на увазі, що усвідомлення молоддю того, що батьки піклуються тільки про себе, призведе до ситуації, коли виростаючи, вони теж будуть піклуватися тільки про себе. Вони не думатимуть ні про своїх батьків, ні про своїх дітей. Але це – пряма дорога у небуття. Отже, ніхто так не відповідає перед майбутнім за збереження соціальності, як сучасна молодь. Бо в протилежному випадку залишаються тільки наявні інституції. Тобто, держава і громадянське суспільство. Це їхній об'єктивний інтерес, вони повинні піклуватися про те, щоб у індивідів виникли ідеальні уявлення про необхідність існування держави, суспільства, моралі та інших форм соціальності.

Список використаних джерел

1. Кримський С. Ранкові роздуми [Зб. ст.] / Худож. оформ. О. Білецького / Сергій Кримський. – К.: Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
2. Бондаренко К. Проект країни [Електронний ресурс] / Кость Бондаренко; Українська правда. – 01.04.2009. – Режим доступу: <http://t-rp.ua/novosti-i-analitika/proekt-krayini.html>
3. Д'юї Дж. Досвід і освіта / Джон Д'юї; [пер. з англ. М. Василечко]. – Львів: Кальварія, 2003. – 83 с.
4. Балакірева О. Результати міжнародного порівняльного соціологічного опитування «Дослідження європейських цінностей» (2008 рік). [Електронний ресурс] / Матеріали круглого столу НДІМ «Какіе ценності у молодіж?». – 13.05.2009. – Режим доступу: <http://www.job5.com.ua>
5. Моренець В. Культура как би // Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Матеріали круглого столу / [Ред.-упоряд. Т.В. Шаповаленко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 105 с.
6. Франк С. Л. Реальность и человек / Семен Людвигович Франк; [П. В. Алексеев (сост.)]. – М.: Республика, 1997. – 479 с. – (Мыслители XX века).
7. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала: Лекція, прочит. в Нац. ун-ті «Києво-Могилянська акад.», 1 верес. 1999 р. / Ліна Василівна Костенко. – [2-е вид.] – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 31 с.

* * *

УДК 159.923.2:316.32

Микола Козловець, д-р філософських наук, професор кафедри філософії, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна, м. Житомир

Юрій Ковтун, канд. філософських наук, старший викладач кафедри філософії, Житомирський національний агроекологічний університет, Україна, м. Житомир

Національна ідея як рефлексія національно-культурної ідентичності

Розкривається необхідність формування української національної ідеї як обов'язкова умова становлення національно-культурної ідентичності. Особлива увага присвячена не тільки аналізу перешкод на шляху формування української національної ідеї, а й з'ясуванню чинників її вироблення.

Ключові слова: національна ідея, ідентичність, самоідентифікація, національна ідентичність, національно-культурна ідентичність.

Николай Козловец, Юрий Ковтун. Национальная идея как рефлексия национально-культурной идентичности

Раскрывается необходимость формирования украинской национальной идеи как обязательное условие становления национально-культурной идентичности. Особенное внимание посвящено не только анализу препятствий в процессе формирования украинской национальной идеи, но и выяснению факторов ее становления.

Ключевые слова: национальная идея, идентичность, самоидентификация, национальная идентичность, национально-культурная идентичность.

Mykola Kozlovets', Yuriy Kovtun. National Idea as National and Cultural Identity Reflection

In the article the necessity of the Ukrainian national idea formation as the necessary condition of the national and cultural identity statement is revealed. Special attention is devoted to not only analysis of the obstacles on the way of the Ukrainian national idea formation, but also to determination of its' factors formation.

Keywords: national idea, identity, self identification, national identity, national and cultural identity.

Становлення новітньої української нації у контексті формування модерної конкурентоспроможної національної ідентичності неможливе без належного рівня консолідації суспільства, якого можна досягти через формування ефективної національної ідеї як найактуальнішої сутності, яка формує систему знань, переконань, ідеалів, цінностей, практичних настанов кожного народу. Національна ідея постає однією з форм як індивідуальної самоідентифікації особистості в суспільстві, так і формою колективного усвідомлення єдності етносу, духовних (сакральних) основ буття нації – її автентичності, цілісності, історичної спрямованості, сенсу буття та місія з-поміж інших народів.

Національна самосвідомість актуалізує сенсожиттєві питання, які торкаються не лише сфери інтелекту, а й людської сутності в цілому. Відтак, вони є насущними для буття національної спільноти. У цій реальності – ключ до розуміння, чому будь-яка національна ідея завжди прагне до перетікання у практично-політичну площину: споконвічно-людське «Хто я?», чи, стосовно спільноти, «Хто ми?», з необхідністю творить з себе і «Що я повинен робити?», і «Що ми повинні робити?». Пройшовши в загальноцивілізаційному дискурсі кілька етапів рефлексивного опанування, національна ідея постала в найбільш актуальному на сьогодні понятті національної ідентичності.

Україна у ХХІ ст. вступила за важким тягарем минулого, рисами якого є і деморалізований народ, схильний водночас і до анархії, і до безмежного конформізму, і інтелігенція, яка втрачає роль духовного стрижня нації, а стає посередником між народом і номенклатурою, і сама номенклатура на чолі з вищими державними посадовцями, значна частина якої в радянські роки не мала «розуму, честі й совісті», а нині позбулася ще й страху. З огляду на це, держава і народ потребують термінової соціальної реабілітації, що є необхідною передумовою зустрічного руху народу і влади, а також і вироблення потужної національної ідеї, яка органічно поєднувала б жорсткий прагматизм з національним романтизмом.

За визначенням Я.Яцківа, С.Бублика і Ю.Канигіна, «національна ідея існує у підсвідомості («в крові») народу – як незнищенна мрія, суб'єктивне прагнення, вона живе навіть тоді, коли народ позбавлений власної мови, держави та території. За певних умов національна ідея стає основою відродження всього втраченого на шляхах історії. Національна ідея єднає архетип та свідомість нації» [15, с.224]. Свого часу ця проблема знайшла ґрунтовне відображення у напрацюваннях відомого філософа ХХ ст. М.Бубера: «Ми говоримо про національну ідею, коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі» [1, с.259].

Аналізуючи цінності та інтереси Європи і України, сміливо можемо говорити про їх спорідненість. «Вони близькі й Україні. Основним інтересом Європи є розвиток через стабільність. Для цього їй постійно треба розширюватися, інакше звужуються її потенціал і конкурентоспроможність на світовому ринку. Основний інтерес нашої країни – збереження

наявних позитивних чинників, їх збільшення. Вхідження до Європи відкриває нові ринки, дає нові можливості» [8, с.4]. Отже, нам потрібно знати європейські цінності й поділяти їх, а це означає: привести законодавство, суспільну мораль, громадські програми у відповідність із цими критеріями. Після здобуття незалежності Україна проголосила відданість європейським демократичним цінностям і заявила про прагнення стати рівноправною частиною об'єднаної Європи, але ще не сформулювала своєї унікальної пропозиції, а без цього не можна розраховувати на взаємність. Сформульована національна ідея має виконати функцію своєрідного меморандуму, в якому ми повідомляємо наші цілі, обумовлюємо механізми їх досягнення під час інтеграційного процесу.

На відміну від європейців, провідним чинником у національній ідеї українців був і залишається політичний. Подібний ухил, як слушно зазначає О.Забужко, неминучий для нації, котра на певному історичному витку випала з європейської історії саме тому, що не спромоглася вбезпечити свій суверенітет державно, і в чий свідомості, відтак, ідея державності перетворилася на своєрідний ultima Thule – крайню межу, до якої асимптотично збігає будь-яка масштабніша рефлексія [2, с.12]. Не випадково, українська національна ідея до нашого часу перебувала під впливом інерції суто політизованого вжитку, що асоціюється швидше з інтегральними націоналізмом Д.Донцова, з його «всеобіймаючою» ідеєю національного самовладдя, ніж із філософською рефлексією. Тому є потреба наповнення поняття національної ідеї новим змістом, з наступною його реабілітацією і використанням, як важеля мобілізації суспільної самосвідомості.

Національна ідея формується шляхом осмислення і аналізу минулого і сьогодення нації, найважливіших подій її життя й актуальних завдань, які поставили перед нею. Кожне нове покоління вносить нові риси в її образ, «підживлюючи» існування цієї ідеї. До того ж контури національної ідеї змінюються у контексті інтелектуалізованого міфу, раціоналістичних суспільно-політичних теорій, художньої творчості тощо. Національна ідея є своєрідною візитівкою, оскільки саме за її принципами держава сприймається іншими, привертаючи увагу до цінностей, на які зорієнтоване суспільство.

Національна ідея в індивідуальній і колективній національній самосвідомості органічно пов'язана з поняттями «Вітчизна» і «Батьківщина». Уявлення, які лежать в основі цих понять, генетично виходять з образів рідної землі, іманентно присутніх в етнічній самосвідомості. Ці образи постають через усвідомлення належності людини до певної місцевості, вони мають локальний, особистісний, інтимний характер [11, с.48]. Оскільки процес глобалізації зумовлює значні особистісні трансформації, зокрема, у системі уявлень, ідентифікаційних інтенцій, ціннісних настанов особистості, то у розвиненій формі це може втілюватися у глобально зорієнтованому світогляді й світопереживанні, а на початкових стадіях засвідчувати формування глобальної або антиглобальної свідомості.

Сьогодні соціально-філософська думка накопичила багато трактувань української національної ідеї, нерідко спрощених, з претензією на істинну і часто суперечливих. Так, Л.Лук'яненко у монографії «Національна ідея і національна воля» нарахував до двох десятків варіантів визначення української національної ідеї [4, с.41–54]. Сам автор пропонує таке визначення: «Національна ідея – це свідоме утвердження нації у всіх проявах її етнічної сутності» [4, с.51]. Зазначимо, що національна ідея не може ґрунтуватися на початку ХХІ ст. виключно на етнічній основі, хоча часто саме етнічна складова визначає її історичну спрямованість.

Професор Ю.Римаренко, який започаткував такий напрям наукових досліджень як етнодержавознавство, у книзі «Національний розвій України» розглядає цю проблему у трьох аспектах: детермінанти національного поступу, реалізація природного права народу на гідне існування, основа національного розвитку. Національна ідея, на його думку, «пов'язана, перш за все, з духовним світом; відстоєє українство як націю; передбачає вагомість національної самоцінності, життєздатність національної сфери і суспільно-політичних процесів, суверенність націй» [6, с.15–19].

Інший вітчизняний дослідник М.Розумний виокремлює три групи чинників, що визначають динамічність і конструктивність розвитку модернізації національної ідеї. Перша група – це дія когнітивних чинників суспільної свідомості, котрі сфокусовані в самому понятті ідеї. Повноцінний розвиток національної ідеї можливий як відновлення здатності оформлювати свій досвід, своє сприйняття дійсності в певній оптимізованій стратегії поведінки, у смислі, в понятті і, зрештою, в системі суспільних мотивувань. Модернізована національна ідея – це новий суспільний орієнтир української нації. В ній мають знайти своє узагальнене вираження корінні проблеми буття спільноти, в якій вони знайдуть своє обличчя, логіко-понятійне та практично-вольове розв'язання. Нація у цьому випадку виступає суб'єктом, наділеним невід'ємними властивостями кожного суб'єкта – свободою і творчістю. Друга група чинників умовно може бути об'єднана під назвою національної генетики. Для людини природним є бачити себе чужими очима. Ідентичність звично розглядати як сукупність основних аспектів суспільного самоусвідомлення людини, аж до рис характеру і будови черепа, але лише в такому разі, якщо ці характеристики є типовими для групи людей, з якими дана людина, власне, ідентифікується. Ідентичність дорівнює належності до спільноти. Нарешті, третя група чинників – цивілізаційна динаміка, адже живемо в час, коли величезні маси людей перейшли від стану спокою до стану руху [7, с.401–404].

Национальна ідея є одним з найважливіших елементів структури національної самосвідомості, що допускає різні підходи до її теоретичного осмислення. Основою національної ідеї як теоретично оформленої національної самосвідомості є, на думку А.Уледова, «система філософських, соціологічних, соціально-психологічних, етичних, релігійних та інших поглядів, які виражають головним чином уявлення про майбутнє нації, шляхи розвитку, подальшу долю, про взаємовідносини з іншими націями» [12, с.54].

Українське суспільство відчуває гостру потребу в національній самоорганізації, але, на жаль, за роки існування незалежної України і обговорення української національної ідеї так і не досягнуто якихось певних результатів. «Річ у тому, – слушно зазначає відомий український філософ С.Кримський, – що українська національна ідея дуже часто розуміється як та чи інша ідеологічна концепція, тобто трактується в дусі певних абстракцій. Тут дається ознака уявлення про національну ідею як чисто філософський концепт, який може втілювати різні думки, пропозиції та уявлення. Насправді ж... національна ідея – це культурний екстракт історії нації, це проблема національної соціальності, яка характеризує не просто концептуальні побудови, а імперативи, що визначаються історичним досвідом. Национальна ідея – це насамперед соціальний проект, про який можна говорити в міру його реалізації, в міру його відповідності суспільного розвитку того чи іншого етносу, певному типу соціальності» [10, с.5].

Із такою соціальністю лідера індустріального світу була пов'язана, наприклад, національна стратегія Англії. У свою чергу національну стратегію Німеччини визначалася геополітичним утвердженням Германської імперії, історичною підґрунтям якої вважалася імперія Карла Великого. Французька нація проектувала себе як культурного лідера європейської цивілізації. Ідеали російської нації характеризувалися соціальними претензіями євразійства з його візантійською спадкоємністю «Третього Риму». Щодо розвитку української нації, то її імперативи ще з часів Григорія Сковороди пов'язувалися, за його власним висловом, з «Республікою Духу» – проектом, який історично поповнювався цивілізаційним змістом у ході прилучення України до соціального та наукового прогресу.

Щоб об'єднатися навколо національної ідеї, потрібно, щоб люди визнали цю ідею. «Змушуючи» себе визнати, національна ідея тим самим стає «імперативною істиною». В історії людства чимало прикладів, коли національна ідея спрацювала як на демократію, так і на тоталітаризм, на розвиток нації або ж на її руйнацію. А відтак, можливі два варіанти державного устрою, який виконує функції механізму «примусу» до національної ідеї: перший – демократичний устрій, коли за змістом істина – ідея збігається з реальністю життя, в якому кожна людина реалізується без обмежень власних особистісних можливостей, а єдиним чинником «примусу» є обрана індивідом екзистенція, що експліцитно чи імпліцитно наявна в національній ідеї як спосіб або стиль існування в суспільстві, у світі; другий – тоталітарний устрій, коли істина – ідея постає у формі ідеологічного фальшування, яка змушує людей зрікатися власної екзистенції задля ілюзії спільної мети, а чинники примусу – моральні й фізичні – набувають тотального значення, придушуючи можливість самовиявлення особистості й ставлячи державне, національне понад усе, в тому числі і над людиною.

У сучасному вітчизняному суспільно-політичному дискурсі, який оперує поняттям «національна ідея», йдеться скоріше про ідею державності. Зрозуміло, що протиставлення «національне – державне» не є абсолютним, причому не лише в Україні, а й в Європі, де утвердився, нехай в різний час і з відомими відхиленнями, історичний тип держави-нації. Проте в історії України діалектика «національне-державне» проявляла себе зовсім по-іншому, ніж в Європі. Від цього співвіднесення двох ідей – національної і державної, тлумачення їх як майже тотожних, – набувало в нашому суспільстві особливої актуальності, зумовленої ще й тим, що процес суспільних перетворень, розпочатий в останні десятиліття XX ст., з самого початку був спрямований на утвердження новітньої української державності.

Однією з найважливіших рис української національної ідеї має бути не просто укоріненість в історичному минулому, вона повинна бути стратегічною метою національного поступу. Націю консолідують не стільки кордони (незалежно від того, відкриті вони чи закриті «залізною завісою»), не прапор, не гімн і не громадянство, а, насамперед, спільність історії, культури, традиції і, найголовніше, звернення у спільне (для всієї нації) майбутнє, яке спочатку існує тільки, як ідея.

Розуміння української національної ідеї на сучасному історичному етапі спотворюється профанними твердженнями на кшталт скандальної тези Л.Кучми про те, що «національна ідея в Україні не спрацювала», що вкрай негативно впливає на державотворчі процеси, формування національної ідентичності. Реалізація ідеї має певний механізм, який в Україні не був наявним у вирішальний момент націостворення, а національна ідея видається чимось штучним, чимось відділеним від ества нації-етносу. Наявність подібних суджень український політолог В.Фесенко тлумачить, як наслідок інерції функціонування заідеологізованого суспільства під назвою СРСР. На його думку, насправді «концепт національної ідеї (ідеології) є інтелектуальним і політичним реліктом епохи модерну, еклектичним відлунням соціальних утопій і романтичних націоналістичних теорій XIX ст. і сучасних концепцій соціальної інженерії з конструю-

вання соціальної реальності» [13, с.138]. Таке твердження видається дуже сумнівним.

Национальна ідея народжується з історичних потреб нації. Вона не є незмінною на десятки чи сотні років, а стає найвищою метою на кожному етапі розвитку нації, держави. Змінюються потреби нації, змінюються тактичні завдання, видозмінюється, доповнюється національна ідея. Вона має бути конкретизованою, зрозумілою людям, аби об'єднувати їх.

Однак, важливо пам'ятати, що жодна країна не виходила з кризових ситуацій тільки завдяки матеріальним чинникам. Тут головну роль відігравали соціальні потреби державотворення та духовного розвитку. Национальну ідею не можна розглядати як набір «зручних» історичних символів, привабливих гасел і соціальних благ у національній упаковці, вона має стати спільною метою і довгостроковою стратегією розвитку суспільства. Щоб мета справді стала спільною, а готовність йти до неї, незважаючи на можливі жертви, передавалася з покоління на покоління, необхідні кілька обов'язкових умов. Национальна ідея стане об'єднуючою, якщо буде: по-перше, транснаціональною, транссоціальною і транстериторіальною, тобто однаково привабливою для абсолютної більшості населення країни, незважаючи на національність, соціальний статус і місце проживання; по-друге, базуватися на системі національних цінностей і пріоритетів, історичному досвіді перемог і звершень, а не поразок та національного приниження; по-третє, відповідати духовним і матеріальним інтересам сучасного суспільства [10, с.4].

Україна сьогодні як ніколи потребує саме стратегії як осмисленого і довгострокового цілепокладання у стійкому векторі розвитку суспільства і держави. Однак, стратегічний проект рідко виникає на рівному місці, із «нічого». Він ініціюється, осмислюється, втілюється не за короткий час і зовсім не довільним способом – за ним, як правило, стоїть певна думка, «ідея», метафізична позиція. Як наголошує А.Неклес, маючи глибоке культурне коріння, подібний проект поступово відокремлюється від колообігу стереотипів так само як і від екзотичних новачків, щоб в якийсь момент бути сприйнятим суспільством як реальна перспектива [5, с.389].

Серцевиною національної ідеї є ідея самостійного політичного життя народу, ідея державності, яку Іван Франко у статті «Поза межами можливого» окреслював як «національний ідеал», «ідеал національної самостійності», «ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного... життя і розвою нації». Без національної ідеї жоден народ не може нормально жити й розвиватись. Без неї він не може самостійно існувати, а тому є загрозою, що опиниться у черговій неволі, під чоботом чергового колонізатора. Не у космополітичній «державі України», а лише у власній національній державі український народ має шанс перетворитися із зневаженого чужинцями «паралітика на роздорозжж», на гідного сусіда у «народів вольних колі» [14, с.284].

Формуючи національну ідею, закладаючи в її основу прогресивну національно-державну ідеологію, не враховується те, що в сучасних умовах непродуктивно вкладати в зміст національної ідеї, з одного боку, можливість концептуально-психологічної експлуатації низки архаїчних символів і консервативних ідей, а з іншого – односторонню орієнтацію на вестернізований лібералізм і культ безнаціональних цінностей «горизонтального світогляду». Подолання зазначеної проблеми може повноцінно відбутися лише в напрямку «третього шляху», згідно з яким необхідно враховувати як культурну своєрідність України, так і глобальні тенденції сучасного світу.

Так, на думку відомого львівського філософа, культуролога Р.Кіся, настав час переглянути чи навіть відкинути цілу низку застарілих рис, характерних для теперішньої української ідеї, які не дозволяють українцям побачити відповідний сучасним вимогам обрій цілей та цінностей. Р.Кісь стверджує, що подальша доля українства й України прямо залежить від того, чи зможуть українці відновити процес створення й розповсюдження українських смислів. Мислитель переконаний, що сьогочасна Україна у культурному плані становить периферію Азії (цим терміном, запозиченим у російського поета Й.Бродського, позначається російській цивілізації-культурний простір), причому розчиняється в ньому українських сенсів відбувається швидше, ніж за радянських часів [3, с.289–295].

Сутність національної ідеї має відбивати загальний інтерес, потреби всієї нації, а в такій поліетнічній державі, як Україна, йдеться про інтереси усіх етносів, які мають вільно розвиватися й самореалізовуватися. Основою сучасної національної ідеї має стати концепція створення спільноти самодостатніх, здатних до самореалізації індивідумів, які обєднують свої цінності, цілі і свободи. Подібна національна ідея об'єднує різні за характером і ментальністю регіони, оскільки вона не суперечить їх внутрішнім потребам, а навпаки – визнає їх. Держава, у свою чергу, повинна захищати загальнолюдські права і свободи, а не втручатися в міжнаціональні, міжрелігійні відносини. Реалізація національної ідеї буде успішною лише у випадку забезпечення її активної підтримки абсолютною більшістю населення і лояльного ставлення з боку основних національних груп, соціальних верств і регіонів країни.

Национальна ідея – це концентрація національної свідомості. «Оживлення», введення в систему ціннісних орієнтацій суспільства норм і цінностей культури – за цієї умови відбувається самоідентифікація нації, цивілізаційне інтегрування у певну культурну та політичну єдність та цілість. На першому етапі – це пробудження і піднесення національної самосвідомості (народні звичаї, традиції, мова, базові культурні цінності загалом). Йде відтворення основ буття нації чи їх формування через самоусвідомлення. На другому – вироблення механізмів реалізації системи

інституцій громадянського суспільства. Але пріоритет маємо віддати в цьому процесі не державі, а формуванню громадянського суспільства і вільної особистості.

На думку А.Ростовського і Ю.Штепи, можна виокремити дві основні конструкції загальноукраїнської національної ідеї і способи їх вияву в житті. Перша конструкція виходить з потужної мети, навколо якої концентруються ресурси. Це своєрідна основа для штурвалу корабля – держави адміністративного типу. Національна ідея дозволяє тримати фіксований курс держави – корабля незалежно від обставин, проте у критичних ситуаціях, за перевищення рівня стійкості вона може зламатися. Друга конструкція є осью. У цьому разі загальнонаціональна ідея нагадує вісь годинникового механізму (держави демократичного типу), навколо якої обертаються цінності й інтереси різних етнічних груп, які проживають на території країни. Ця система дозволяє знаходити власний інтерес, можливості для розвитку і реалізації усім – від індивіда до групи і, зрештою, до національної спільноти. Така система не статична, вона здатна розростатися, а під час виникнення внутрішньої напруги – легко перебудовуватися [8, с.4].

Національна ідея має спиратися на національний капітал, адже під українську національну ідею слід підвести вітчизняні фінансові потоки, щоб гроші наших олігархів набули «української патріотичності», якої їм так сьогодні бракує. Зазначимо, що за роки незалежності України, національний капітал був сформований і цей капітал слід зберегти. Не олігархів, а зберегти українські активи, які живлять економіку. У світі є багато бідних мультинаціональних держав, але в кожній багатій країні неозброєним оком простежується своя національна гордість. Перше – багатство, виникає з другого – національної гордості й самоідентифікації, а не навпаки.

Одним із головних національних капіталів є земля. Вона вже давно не є винятково економічною категорією – це суспільно-політична категорія. Земля – це єдиний ресурс у світі, який не відновлюється. Збереження цього «капіталу» – це виклик для української держави. Єдність національної ідеї і національного капіталу – це майбутнє, без чого не може бути сформована політична нація. І тільки свідомо політична нація сприймає Україну не як територію, а як сильну державу. У неї має бути сформований світогляд, який відображає інтереси всього суспільства, а не його невеликої частини. Політична нація – це і правова держава, і громадянське суспільство.

Українська національна ідея, незважаючи на несприятливі національно-культурні, економічні та політичні обставини, все ж виражалася у формах усвідомлення відмінності власної території, мови, релігії, права, національної приналежності. Принципово іншою є ситуація, коли йдеться про українську мову. В ній інша сила – потенційно не обмежена і не залежна від політичної кон'юнктури. А отже, головна роль у процесі становлення нової, державницької свідомості нації належить мові, культурі. Оскільки наше суспільство знаходиться нині на історично визначальному етапі свого розвитку, то нові соціально-економічні та етнокультурні фактори повинні забезпечувати розвиток значно вищого, ніж було досі, рівня мовної спільноти. Мова повсякчас пристосовується до суспільного устрою і розвитку, функції її соціально обумовлені. Адже національно-культурна ідея тісно пов'язана з проблемою культурної ідентичності українського суспільства, а культурна національна традиція безпосередньо впливає на формування нової суспільної солідарності. Слід мати на увазі, що кожна культура формує свою форму соціально-культурного спілкування. Недаремно ж комуністична система так цілеспрямовано проводила жорстоку репресивну селекцію духовно-інтелектуальних сил України, руйнувала людину шляхом витончених деформацій норм та ідеалів національної культури, в результаті чого й було перервано духовну традицію народу.

Якщо найближчими роками Україна не виробить загальної національної ідеї, її доля і далі залежатиме від волі світових геополітичних гравців. Роль України у світовій історії визначена географічно – Україна перебуває на стику трьох цивілізацій (європейської, євразійської та ісламської). І якщо українцям вдасться знайти спільну мову між собою, то це буде прикладом конструктивного міжцивілізаційного співіснування. Регіони України поступово зростаються в одне ціле, зокрема, в одному з головних для України питань – проблемах її суверенітету й незалежності. Поряд з цим кожен регіон зберігає лише йому властиві політичні й економічні особливості.

Тому є всі підстави дивитися на майбутнє української держави та української нації під кутом зору позитивної динаміки ідентифікаційних процесів в українському суспільстві. Міцність національної ідеї стає надзвичайно важливою конкурентною перевагою, яка буде визначати майбутнє становище і статус держави і нації у світі. Національна ідея, як і будь-яка інша ідеологія, має відповідати таким головним вимогам: бути оптимістичною, надихаючою; бути диференційованою за різними цивілізаційними складовими; мати основу у повсякденні, а коріння у минулому.

Україна зможе стати успішною тільки у тому випадку, якщо наш національний проект стане привабливим і для наших сусідів, не говорячи вже про етноси і національні меншини всередині країни. Для цього слід переконати українських «не українців» в їх українськості, а також наповнити гуманітарний простір наших сусідів якщо не любов'ю, то шанобливим ставленням до України. На часі актуалізація українцями гуманістичної мотиваційної тенденції до інтеграції в європейському домі на правах свідомого своєї історичної місії суб'єкта-суверена. Сьогодні є можливість

досягти ситуації, коли ми всі зможемо ідентифікувати себе на основі спільності культури, історії, релігії, мови, коли не просто вважатимемо, а справді відчуватимемо себе великою й непересічною нацією.

Список використаних джерел

1. Бубер М. Народ и его земля // Избр. произведения. – Без м.и., 1979. – С.257–345. – (Б–ка Алия).
2. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К.: Факт, 2006. – 156 с.
3. Кісь Р. Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору). – Львів: Літопис, 2005. – 300 с.
4. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. – К.: МАУП, 2003. – 296 с.
5. Неклеса А.И. «Российский проект» в новой системе координат XXI века // Глобальное сообщество: Картография современного митра. – М.: Восточная литература, 2002. – С.385–416.
6. Римаренко Ю.І. Національний розвій України. – К.: Юрінком, 1995. – 270 с.
7. Розумний М. Національна ідея: відкритість новому і світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства // Україна на шляху до Європи / Упоряд.: В.І. Шкляр, А.В. Юричко. – К.: Етнос, 2006. – С.395–409.
8. Ростовський А., Штепа Ю. Українська національна ідея: від плачу до конструктивного діалогу. Навіщо потрібна загальнонаціональна ідея Україні // Дзеркало тижня. – 2006. – №34 (613). – 9–15 вересня. – С.4.
9. Свідзинський А. Українська національна ідея та шляхи її втілення // Універсум. – 1996. – №11–12. – С.14–19.
10. Синдюков І. Національна абстракція чи соціальний проект? Професор Сергій Кримський про українську ідею в контексті вітчизняного та європейського історичного досвіду // День. – 2009. – 24 квітня. – С.5.
11. Тульчинская Т.В. Идея нации в политической культуре // Вестник МГУ. – Сер.12: Политические науки. – 1996. – №3. – С.48.
12. Уледов А.К. Русская идея как феномен национального самосознания // Alma mater. – 1992. – №7–9. – С.54.
13. Фесенко В. Від політичного роз'єднання до стратегії інтеграції українського суспільства // Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку: Зб. матеріалів експертів Всеукр. експерт. Мережі / Упоряд. О.Судакова. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С.134–143.
14. Франко І. Поза межами можливого // Зібрання творів у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.45. – С.276–285.
15. Яцків Я., Бублик С., Канигін Ю. Розвиток науки в Україні в контексті української національної ідеї // Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку: Зб. матеріалів експертів Всеукр. експерт. Мережі / Упоряд. О.Судакова. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С.222–233.

* * *

УДК 211 «12»:111.1

Володимир Попов, д-р філософських наук, доцент кафедри філософії, Донецький національний університет, Україна, м. Макіївка

Концепт «турботи» в західній філософії

Проводиться реконструкція концепту «турбота» у західній метафізиці. Вказується, що цей концепт, маючи міфологічне підґрунтя, розпадається на три головні мовно-культурні іпостасі: Cura, Sorge та Ετιμείλεια. Обґрунтовується теза про те, що «турбота про себе» грала провідну роль у в античній філософії та обговорюються перспективи її втілення в сучасну епоху.

Ключові слова: турбота, піклування, етика турботи, cura, Sorge, ετιμείλεια, турбота про себе, християнство, стоїцизм, Dasein, турбота про себе (ετιμείλεια εαυτου).

Владимир Попов. Концепт «заботы» в западной философии

Проводится реконструкция концепта «забота» в западной метафизике. Указывается, что этот концепт, имея мифологическую основу, распадается на три главные языково-культурные ипостаси: Cura, Sorge и Ετιμείλεια. Обосновывается тезис о том, что «забота о себе» играла ведущую роль в античной философии и обсуждаются перспективы ее реализации в настоящее время.

Ключевые слова: забота, попечение, этика заботы, cura, Sorge, ετιμείλεια, забота о себе, христианство, стоицизм, Dasein, забота о себе (ετιμείλεια εαυτου).

Volodymyr Popov. The concept of «Care» in western philosophy

There is reconstruction of the concept of «Care» in the Western metaphysics. Indicates that this concept, having mythological basis, falls into three main linguo-cultural forms, Whitefish, Sorge and Ετιμείλεια. The thesis that «taking care of themselves» played a leading role in ancient philosophy and discussed the prospects of its realization in the modern era.

Key words: care, custody, the ethics of care, whitefish, Sorge, ετιμείλεια, care about herself, Christianity, stoicism, Dasein, caring for yourself (ετιμείλεια εαυτου).

Мотив турботи є досить відчутним у сучасній філософії. Починаючи з Керол Гілліган «ethics of care (етика турботи)» стає провідним напрямком у феміністичних рефлексіях. Протиставлення «етики турботи (піклування)» з наданням їй більшої цінності «етиці справедливості» стає провідним лейтмотивом у працях Сари Раддек, Нел Ноддінгс, Вірджинії Хелд.

Своєрідною рецепцією «турботи» є специфічна «пролетарська епімелія», що стала основою «революційної сотеріології» анархістського руху вуличних університетів. Поняття «Турбота» (причому в двох його варіаціях – англословний «Cage» і німецькомовний «Sorge») присвячені дві статті у третьому томі українського «Європейського словника філософій». Втім, у цих статтях автори як більшість сучасних дослідників тлумачать «турботу» спираючись лише на філософські експлікації цього концепту у працях М.Гайдеггера та М.Фуко, хоча сам концепт має більш давню генеалогію, аналізу якої й присвячена наша стаття.

Турбота (Cura, Sorge, Епїμελεια) є взагалі одним з найбільш загадкових персонажів філософської драми ідей. В латинському вигляді вона вперше з'являється в книзі Fabulae римського міфографа колишнього раба Гая Юлія Гігіна який жив в епоху Октавіана Августа. В 220-й байці під назвою Сига (Турбота) наводиться досить оригінальний міф про створення людини:

«Коли Турбота (Cura) переходила якусь річку, вона побачила білу глину, підбрала її, задумавшись, і стала ліпити людину. Поки вона обміркувала в самоті, що це вона зробила, з'явився Юпітер. Турбота попросила його дати йому душу, і Юпітер легко погодився. Коли Турбота хотіла дати йому своє ім'я, Юпітер заборонив і сказав, що їй потрібно дати йому ім'я. Поки Турбота і Юпітер міркували про ім'я, піднялася Земля і також сказала, що йому потрібно дати їй ім'я, якщо вже вона дала йому тіло. Вони взяли собі в судді Сатурна. Сатурн так розсудив їх: ти, Юпітер, оскільки дав душу ... отримаєш тіло. Оскільки Турбота першим зіпнула його, вона буде володіти ним, поки він живе. А оскільки з-за його імені почався розбрат, нехай він називається людиною, тому що зроблений з землі» [1].

Латинська Сига, яка є міфологічною персоніфікацією турботи, є римською богинею-дублером давньогрецької Епімелії, що вважалася дочкою Епіменея (брата-антипода Прометея) та сумнозвісної Пандори, дії якої (відчинення з цікавості скриньки, подареної Зевсом) вважалися джерелом всіх лих, горя та страждань людей. Один сучасний поет, що був відомим під псевдонімом Яніса Грімса, присвятив Епімелії такі рядки:

«Епімелейя одна
к демосу неравнодушна –
знаєт все нужды его
лучше всех прочих богинь.
Любит особо она
бедных, болезных и старых,
тихо страдая втайне
от безответной любви» [2].

Слово «επιμελεια» в давньогрецькій мові мало три головних значення: турбота-хлопотання, піклування; суспільне доручення, політична посада; справа, сфера діяльності. Особливе філософське значення має це слово у виразі «επιμελεια εαυτου» (турбота про себе). У письмовій філософській традиції вперше цей вислів з'являється у діалозі Платона «Алківіад I». Проблема турботи про самого себе становить центральну тему діалогу. Сократ пояснює молодому честолюбцю Алківіаду, який готовий покласти на себе турботу про міській громаді та керувати нею, подібно царям Спарти або Персії, що з його боку надто самовпевнено братися за владу, не зрозумівши головного: насамперед йому належить зайнятися собою, подбати про самого себе. Принцип «επιμελεια εαυτου» зводиться Платоном насамперед до його психологічної складової, тобто піклуванню про свою душу [3].

В діалозі того ж Платона «Протагор» турбота про душу зв'язується, в основному, з пізнанням і самопізнанням, в ході якого відбувається трансформація душі, а в «Лаксесі» – з педагогікою, яка трактується як навчання мистецтву життя. В «Театеті» і «Федоні» вона трактується як важка ноша, навантаження. В «Бенкеті» мова йде про порятунок душі для вічного життя. В «Апології» Сократ постає перед своїми суддями саме як «учитель турботи про себе»: бог доручив йому нагадувати людям, що вони повинні піклуватися про себе, не про багатства і почесні, але про самих себе, про свою душу.

Сократівська турбота про душу настільки просякла у різні стилі життя афінського поліса, що оформилася в численні практики і розпорядження, які осмислювали, розвивали, удосконалювали і викладали як в сократичних школах, так і в Академії Платона, Лікеї Аристотеля й у «Саду» Епікура. Воно конструювало соціальну практику і породило певний спосіб життя. В період еллінізму відбувається сплеск елліністичного індивідуалізму. Саме у зв'язку з цим в історії «турботи про себе» виявляється якийсь значний зсув убик більш тілесно-індивідуалістичного сприйняття практик «турботи про себе» і відходу від платонівської психологічної орієнтації. Під «επιμελεια εαυτου» починають розуміти цілий комплекс самовдосконалення що включає в себе і догляд за тілом, і режим, який допомагає підтримувати здоров'я, і постійні фізичні вправи і по можливості помірне задоволення потреб.

Втім слово «επιμελεια» було не єдиним для позначення турботи як такої. Як відомо, давньогрецька мова вирізнялася великим лексичним розмаїттям. В її тезаурусі існувала велика кількість синонімів, що виражали різноманітні відтінки думки. У Давньогрецько-російському словнику І.Х. Дворецького знаходимо 15 слів, які перекладаються як «турбота», передаючи різні нюанси конотацій. Наведемо їх, в дужках зазначаючи інші значення ніж «турбота»: ἄχος (важкість, скорбота), ἔργον (справа,

праця), θέραινεα (шанування, культ, догляд, піклування), κῆδος (горе, тривога), κοῖδις (догляд, постачання, доставка), μελεδώνη (тривога, неспокій), μελέτη (тривога, неспокій, вправа, навчання), μέριμνα (тривога, засмучення, думка, настрій), μῆδος (думка, намір, задум), πόνος (праця, зусилля, тягар), πράσις (справа, заняття), σπουδή (старанність, завзяття), φροντίς (міркування, неспокій), χρεός (обов'язок, справа), ὥρα (увага) [4].

Цікаво, що в Біблії (зокрема у Новому Заповіті, написаному грецькою) слово «επιμελεια» зустрічається лише одного разу (Діяння 27:3) й зовсім не має жодного відношення до «турботи про себе» та перекладається українською «допомога» («користуватися їхньою допомогою» – переклад І.Хоменка) [5] або «опіка» («їхньої опіки зазнати» – переклад І.Огієнка) [6]. Досить симптоматично, що в російському Синодальному перекладі Біблії в цьому місті використано слово «усердие» [7].

Втім, слово «турбота (забота)» достатньо узвичаєне в цьому перекладі (на відміну від українських). Принаймні у «Новому заповіті» воно використано у чотирьох випадках, а разом з дієслівними формами («заботитися, заботитесь, заботилась») – у п'ятнадцяти. Найбільш відомими є Притча про сіяча («А посеянное в тернии означает то, кто слышит слово, но забота века сего и обольщение богатства заглушает слово, и оно бывает бесплодно» (Мт. 13:22) і паралельно у Євангелії від Луки (Лк 8:4)), варіант Нагорної проповіді в Євангелії від Матфея, де викладається ціла концепція «анти-турботи» (Мт. 6:25–34) та епізод зустрічі з сестрами Марією та Марфою (Лк. 10:40), де Марфа немов уособлює турботу як зайве клопотання.

У всіх цих випадках грецький оригінал використовує слово «μέριμνα» та похідні від нього дієслівні форми («μεριμνᾷτε», «μεριμνήσητε» та т. ін.). у них відбиваються насамперед психологічні аспекти концепту «Турбота», тобто тривожність, засмучення, подвійність думок. У Вульгаті йому відповідає поняття «sollicitudo». Слова «μέριμνα» та «sollicitudo» є перекладом старозаповідного «deage яггон», що використовується у Псалмах (12:3), притчаз (12:25) та Книзі Єзекіїля (12:18) та позначає неспокійний і гнітючий стан, пов'язаний з обдумуванням майбутнього вчинку або події, тобто те що сучасні психологи називають «тривожністю» або «стресом». Таким чином, наприкінці Нагорної проповіді Ісус Христос (що говорив зрозуміло арамейською мовою) надає «психологічний рецепт» подолання депресій та стресів. Цікаво, що в сучасному івриті є вислів: «Не турбуйся про майбутній день; хто знає, що відбудеться з тобою сьогодні?» Можливо він був запозиченим з Нового заповіту, та потім став народною приказкою, а може Ісус використав вже тоді відому приказку.

Сучасний російський філософ В.О. Кожевников, що публікується під псевдонімом Андрій Незванов, знаходячи багато паралельних місць у Євангелії та стоїчних текстах, вважає Нагорну проповідь «перифразою стоїчної філософії» [8]. В той же час, Мартін Гайдеггер у своїх «Прологоменах до історії поняття часу», довірившись до праці К.Бурдаха, вважав, що «новозаповітне слово для «заботы» (sollicitudo, Vulgata) – мєриμνα (або, як воно, мабуть, звучало спочатку, φροντίς) – було терміном уже в стоїчній моральній філософії» [9]. В той же час, римські стоїки майже не використовували грецькі терміни, а слово «sollicitudo» з'являється лише в пізній латині, а Сенека, Епіктет та Марк Аврелій користувалися словом «cura», враховуючи його багатозначність. «Cura» розглядалася ними у позитивному сенсі, як необхідна складова достойного людського існування. Так Сенека пише в своєму останньому листі: «З чотирьох існуючих природ (дерево, тварина, людина, Бог) дві останні, які одні наділені розумом, відрізняються тим, що Бог безсмертний, людина смертна. З них же благо одного, саме Бога, здійснює його природа, іншої, людини, – турбота (cura): unius bonum natura perficit, dei scilicet, alterius cura, hominis» [10].

Тобто, якщо й можна казати про певні паралелі між стоїчними та євангельськими текстами, то це є певна полеміка християнства з розповсюдженими тоді філософськими поглядами на життя. Втім, проблема розуміння «турботи» у християнстві занадто широка й потребує нового самостійного дослідження, яким займемося іншого разу, а поки, що повернемо до наших етимологічно-герменевтичних студій.

Дійсно, латинська Турбота–Cura багатоліка: латино-російський словник налічує 15 значень цього слова, включаючи сюди і допитливість, і любов як пристрасть. Але основними конотаціями «cura» стають медичні: «cura colendi» – дбайливий догляд, «saucios sustentare cura» – систематичне лікування, аж до «Medice, cura te ipsum» – Лікар, зціли себе самого. У теж час, Турбота–Cura має значення і керівництва і нагляду (звідси – куратор, прокурор), завідування і управління, опіки, занепокоєння і тривоги, пізніше в церковній латині – піклування (у французькому cure – священник, тобто піклувальник душ парафії).

У німецькій філософії «Турбота» (der Sorge) набуває більш зловісних рис, яких надає їй Йоганн Вольфганг Гете. У п'ятому акті «Фауста» саме Турбота виявляється переможницею в боротьбі з доктором-чорнокнижником. На подарованому за величезні послуги цісарем клаптику землі біля моря Фауст при допомозі Мефістофеля організує осушувальні роботи. Тут до палацу Фауста приходять чотири сиві старі жінки – Тіснота, Злидні, Біда і Турбота. У перекладі Миколи Лукаша звернення Турботи до Фауста так виявляє її сутність:

«Під моїм страшливим гнітом
Хто б не був, той нудить світом,

Той не бачить за п'ятою
Навіть сонця над собою;
Хоч, дивись, притаманий –
Дух охмарюють тумани;
Хоч скарбами володіє –
Користати з них не вміє;
В щасті, в горі він страждає,
У достатку голодає;
Всім утихам і скорботам
Безпорадно каже: «Потім»,
Завше завтрашнього жде він
І в сьогоднішнім не певен» [11, с.404].

Тіснота, Злидні, Біда відступають від Фауста. Але саме Турбота–Sorge як голос сумління за все гріховне життя дме йому в очі та осліплює Майстра. Під кінець життя Фауст залишився у повній розрявці, сліпим і немичним... Таким чином, Турбота–Sorge у пізнього Гете виступає уособленням останнього поклику совісті.

У 1923 році молодий екстраординарний професор Марбурзького університету Мартін Гайдеггер випадково натрапляє на статтю відомого німецького філолога Конрада Бурдаха «Фауст і турбота». В цей час тридцяти чотирирічний мислитель знаходився у пошуку свого власного шляху у феноменології й персоніфікації Турботи–Sorge, яка розкривалася Бурдахом починаючи з байки Гігіна «Cuge» та її подальшу інтерпретацію Гердером і Гете, була настільки вдалою, що молодий Гайдеггер захоплюється єю, перетворюючи саме Турботу у фундаментальну засаду Dasein («тут буття»), «ось–буття», «чиста присутність до речових визначень»). Найбільш цільне місце Турбота–Sorge зайняла в класичній роботі Мартіна Гайдеггера «Буття й час» [12]. Саме в ній відтворюється вищенаведена байка Гігіна, і на її основі вказується, що саме в турботі людина здійснює своє буття. Дбайливість, за Гайдеггером, одна з форм турботи, вона виражає відношення до сущого, яке розглядається як спів–буття. Вона може здійснюватися як позитивними («бути один за одного»), так і дефективними, індивідуальними способами («бути один проти одного, без одного, проходити повз один одного, не мати справи один до одного»). «Невідкладність» турботи як соціального встановлення мотивована саме тим, що для повсякденного буття характерні дефективні і індивідуальні способи дбайливості. В позитивному прояві дбайливість має дві дуже різні форми. Перша («замінює–порядковує») передбачає, що підключається повністю бере на себе турботу іншого. Така дбайливість спрямована на проблеми, тягари й клопоти іншого, але не на самого іншого. При цьому інший може стати залежним, вразливим, навіть якщо підвладність виявиться для нього прихованою. Друга форма дбайливості («заступницько–звільнююча») стосується екзистенції іншого, робить його вільним для його власної турботи, тобто для його власного буття.

Турбота являє собою єдність трьох моментів: буття–в–світі, забігу вперед і буття–при–внутрішньому–сущому. Найважливішою стороною Dasein, завдяки якій воно взагалі виявляється доступним для сприйняття, є буття–в–світі (In–der–Welt–sein). По–світі–буття означає приналежність внутрішньосвітowego змісту людському суб'єкту, тобто нерозривність людського буття і світу, суб'єктивного і об'єктивного. Німецьке слово «Sein» означає не тільки, «буття», але й приналежність якомусь предмету або властивості. Відповідно, In–der–Welt–sein означає розкриття світу, як щось, що існує при Dasein, а не поряд з ним. Гайдеггер проголошує буття–в–світі внутрішнім, апріорним визначенням людини.

Другий момент турботи як забігу вперед (Vorweg–sein), означає, що людське буття, постійно тікає від себе і вислизає вперед, завжди є буття, які проєктують саме себе в щось більше, ніж є вданий момент. Тим самим він не перебуває в тій точці простору і часу, в якому знаходиться фізичне тіло людини, бо сфера буття людини – це історичність, де час є цілісністю трьох його моментів.

Визначаючи турботу як буття–при–сущому (Sein–bei–innerweltlichem–Seiendem), Гайдеггер підкреслює тим самим специфічний спосіб ставлення до речей як до супутників людини в її життя, як до чогось того, що є близьким, зогрітим людським теплом і тому віддає це тепло людині. Інтимне ставлення до речей як до «підручним (Zuhandene)», Гайдеггер протиставляє сучасному способу орудування речами, при якому речовий початок розуміється як сировина і техніка. Таким чином, турбота є цілісною структурою, яка означає «бути–завжди–вже–попереду–себе–в–світі–в–якості–буття–при–внутрішньо–світowego–сущому». Кожен момент турботи – це певний модус часу: буття–в–світі – модус минулого (у Гайдеггера він виступає як фактичність, або занедбаність), забіг–вперед – модус майбутнього (проєкт, постійно турбує), а буття–при–внутрішньосвітowego–сущому – модус сучасного (приреченість речей, сущого). Таким чином, турбота зсередини повністю визначається тимчасовими структурами, які суттєво відрізняються від трьох вимірювань об'єктивного часу.

Націленість на сьогоднішнє анонімна, у ній розкривається не самість, а лише невластиве Я, здійснюється прагнення втриматися в наявному й уникнути майбутнього (смерті). Навпроти, націленість на майбутнє, де в з'єднанні з минулим досягається справжнє сьогоднішнє, не ухиляється від смерті (протистояння кінцю) і вивільняє власне «буття–до–смерті», усвідомлення справжньої тимчасовості. Така структура турботи – можливість повороту до буття. Основою цього повороту виступає совість, що

викликає Dasein з анонімності, закликаючи його бути відкритим буттю, досягти своєї самості [12].

Якщо Мартін Гайдеггер вказує на тотожність дбайливості як турботи про інших і «турботи про себе» в онтологічній значенні, помічаючи, що при порівнянні даних виразів може вийти лише тавтологія, то Мішель Фуко вимогу турботи про інших вважав необхідною складовою принципу «Етіцієліа еаутов» – Турботи про себе». Тема «турботи про себе» стає домінуючою в 3–му томі його «Історії сексуальності» [13], в невеликому курсі лекцій, названому «Герменевтика суб'єкта» (1982) [14]. Мішель Фуко, на відміну від Гайдеггера звертається не до латинської, а давньогрецької традиції, в якій Турбота–Етіцієліа займала важливе місце починаючи з епохи ятромантів найвідомішим з яких був Піфагор. В той же час Турбота–Етіцієліа є повага до єдиною і неповторною реальності кожної речі й, перш за все, кожної особистості. Це сприяння здійсненню її внутрішнього накреслення без нав'язаних доповнень і змін. Це повага до таємниці прихованої в кожному з істот. Турбота–Етіцієліа є щирість і довіру до реальності глибина мислення здатність до споглядання.

Мішель Фуко, на підставі праць П.Адо, пов'язує філософську практику стародавніх греків не з виробництвом текстів, а з життям у аскезисі, піклуючись про себе. Приписуючи розквіт практик «турботи про себе» пізній античності, він діагностував їх занепад в період приходу і торжества християнського Заходу. Але Фуко сподівався, що в європейській культурі кінця XX століття Турбота–Етіцієліа здатна знайти новий історичний шанс і практики турботи про себе пережити певний ренесанс.

Сучасний російський мислитель Михайло Маяцький у своєму збірнику есе «Курорт Європа», прогнозує майбутнє цієї частини світу, пише про те, що Європа «...буде, скоріше, тим, ніж у тенденції є вже сьогодні, – природно–культурним курортом. Шлях Європи окреслений: від Прометея» через «Фауста» до «Курортника»» [15, с.48]. Залишивши індустріальне виробництво, передавши естафету панування на суші і на морі, в економіці й політиці, європейці повертаються до заняття, яке, на думку стародавніх греків, повинно було вважатися головним для людини – до турботи про себе, етіцієліа еаутов. Античні філософи Піфагор, Сократ, Платон, Зенон, Епікур та Сенека розглядали свою справу, філософію, як вправу в турботі про себе. Подальша історія філософії стала спочатку історією видалення від «етіцієліа еаутов» – потім історією повернення до цього проєкту. Після подолання християнського себе, після титанічних праць системобудівництва, витончених спроб пояснення світу в цілому, аналізу пізнання, аналізу і критики соціальної практики європейська філософія знову все більше стає тим, чим вона була у стародавніх греків – практикою турботи про самого себе.

Список використаних джерел

1. Гигин. Мифы / Гигин; Перевод с латинского Д.О. Торшилова. Под общей ред. А.А. Тахо–Годи. 2–е изд., испр. – СПб.: «Алетейя», 2000. – 360 с.
2. Гримме Янис. Эпимелейя, или Забота // [Електронний ресурс] / Янис Гримме – Режим доступу: <http://www.stihi.ru/2011/08/21/2521>
3. Дворецкий И.Х. Древнегреческо–русский словарь / И.Х. Дворецкий. – М.: Гос. изд–во иностр. и нац. словарей, 1958. – 2948 с.
4. Платон. Алкивиад I // Платон. Диалоги / Платон; [пер. с древнегреч.; сост., ред. и авт. вступит. статьи А.Ф. Лосев; Авт. примеч. А.А. Тахо–Годи]. – М.: «Мысль», 1986. – (Философское наследие).
5. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – Ukrainian Bible 63DC: United Bible Societies, 1991. – 1416 с.
6. Біблія Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. – 1416 с.
7. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические. – М.: Российское библейское общество, 2011. – 1247 с.
8. Незванов Андрей. Нагорная проповедь – перифраз стоической философии? // [Електронний ресурс] / Андрей Незванов – Режим доступу: <http://filosofia.ru/76690/>
9. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени / Пер. Е.В. Борисова. – Томск: Водолей, 1997.
10. Сенека. Моральні листи до Луцілія / Сенека; [пер.: А.Содомора]. – Київ: Основи, 1999. – 603 с.
11. Гете Й.–В. Фауст / Й.–В. Гете; пер. М.Лукаша. – К.: Дніпро, 1981. – 540 с.
12. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В.В. Бибихина. – СПб.: Наука, 2002.
13. Фуко М. История сексуальности III: Забота о себе / М.Фуко; Пер. с фр. Т.Н. Титова, О.И. Хома. – К.: Дух і літера; Грунт, 1998. – 288 с.
14. Фуко М. Герменевтика субъекта. Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1981–1982. / М.Фуко; Пер. с фр. А.В. Дьяков – СПб.: Наука, 2007. – 680 с.
15. Маяцкий М.А. Курорт Европа / М.А. Маяцкий. – М.: Ад Маргинем, 2009. – 176 с.

* * *

УДК 316

Юлія Ярчук, здобувач, Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, Україна, м. Київ

Здоровий спосіб життя: реальний стан та державна політика

Аналізується реальний стан та державна політика у сфері охорони здоров'я, формування та розвитку здорового способу життя; головною метою останньої має стати сприяння формуванню у людей цінностей здоров'я та гармонійного розвитку, здорового способу життя в широкому розумінні, яке включає не тільки санітарно-гігієнічні норми та практики, а й передбачає відповідну культуру праці, відпочинку, харчування, спілкування.

Ключові слова: людина, здоров'я, культура, освіта, виховання.

Юлія Ярчук. Здоровий образ жизни: реальное положение и государственная политика

Анализируется реальное положение и государственная политика в области здравоохранения, формирования и развития здорового образа жизни; главной целью последней должно стать содействие формированию у людей ценностей здоровья и гармоничного развития, здорового образа жизни в широком понимании, которое включает не только санитарно-гигиенические нормы и практики, но и предусматривает соответствующую культуру труда, отдыха, питания, общения.

Ключевые слова: человек, здоровье, культура, образование, воспитание.

Julija Yarchuk. Healthy lifestyle: current state and public policy

Real state and public policy in the health sector, the formation and development of a healthy lifestyle is being analysed; the main purpose of the latter should be assistance of fostering health values of people and harmonious development of healthy lifestyles in the broadest sense, which includes not only hygiene regulations and practices, but provides appropriate work culture, recreation, food, communication.

Keywords: people, health, culture, education, education.

Величезне значення у формуванні культури здоров'я мають засоби масової інформації. Саме здоров'я, на нашу думку, сьогодні є однією з найбільш спекулятивних тем, яка активно обговорюється у вітчизняних засобах масової інформації і, безумовно, входить до переліку соціально значущих для пересічного українця. Сьогодні бурхливий розвиток фармакологічної індустрії та широка реклама ліків формує суспільну думку про те, що за гроші можна придбати все, у тому числі й здоров'я, не докладаючи при цьому особливих зусиль. Постійно надходить інформація про успіхи мікрохірургії, протезування, трансплантації тощо. Натомість перевірена багатовіковим досвідом народна мудрість говорить, що здоров'я за гроші не купиш. Таблетки, якими б чудодійними вони не були, здоров'я не додадуть. Не випадково Всесвітня організація охорони здоров'я вважає, що здоров'я і лікування людини офіційною медициною і фармакологією в кінці XX століття надто дороге коштує та малоефективне. Значно дешевші й корисніші профілактика і саногенез, пов'язані з покращанням харчування, побуту і відпочинку кожної людини. Іншими словами, здоровий спосіб життя є найкращими ліками [1].

Загальновідомо, що в наш час ЗМІ чинять найвагоміший вплив на громадську свідомість. Здатність швидко і майже тотально охоплювати найширші аудиторії дає їм можливість трансформувати традиційну систему духовного виробництва, і зараз у розвинутих суспільно-політичних системах панує теза, що ті, хто володіє ЗМІ, володіють громадською думкою [2].

Проблеми взаємозв'язку між засобами масової комунікації і здоровим способом життя привертати і привертають увагу багатьох фахівців. Важливим значенням для дослідження мають вивчення та аналіз робіт науковців у галузі пропаганди фізичної культури і спорту П.О. Виноградов. Особливого значення набули роботи, щодо питань ролі та впливу ЗМІ на розвиток та висвітлення спорту Ю.А. Фомін [1].

Більшість людей навіть не замислюється над тим, що реклама нав'язує нам не просто певні товари чи послуги, а формує певний стереотип мислення, певний світогляд і спосіб поведінки. Одним із чинників, що перешкоджає адекватному ставленню до власного здоров'я, є так званий феномен «нереалістичного оптимізму», який характеризується безпідставною впевненістю, що у випадку виникнення хвороби з нею можна буде легко впоратися без будь-яких власних зусиль, лише шляхом застосування лікарських засобів. Усі фармакологічні засоби штучного походження мають побічні ефекти, тому виробництво і застосування ліків має бути під суворим контролем фахівців. Медичні препарати не можуть бути віднесені до розряду продуктів повсякденного вжитку і не повинні рекламуватися як звичайний товар, слугуючи засобом збагачення купки людей, як це спостерігається нині [1].

На сьогодні в Україні однією з найактуальніших проблем є проблема достойного забезпечення населення якісними медичними послугами та підтримка його на достатньому для функціонування рівні. Розвиток системи охорони здоров'я є надзвичайно важливим явищем. Зниження рівня надання медичної допомоги загрожувало зростанням соціального напруження та виникнення різноманітних соціальних конфліктів [3].

За роки незалежності в Україні не змогли створити медицину, яка відповідала б сучасним вимогам кваліфікованої, чуйної, відповідальної лікарської допомоги. Часто лікарі стають заручниками політичних ігор, коли держава використовує гострі питання у відносинах «лікар – пацієнт» або недоліки вітчизняної медичної галузі, тяжке фінансове становище її працівників для самопіару. У січні–березні 2007 р. АЦ «Соціо-консалтинг» провів соціологічне дослідження «Вивчення громадської думки як інструмент моніторингу дотримання прав пацієнтів в Україні» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» [4].

Дослідження мало на меті сприяти покращенню захисту прав та безпеки пацієнтів у системі охорони здоров'я України шляхом створення механізму громадського контролю через моніторинг дотримання прав пацієнтів.

Результати опитування показали, що респонденти здебільшого незадовільно оцінюють сучасний стан системи охорони здоров'я. Більшість опитаних вважає систему охорони здоров'я небезпечною (63%). Понад чверть населення не задоволена якістю медичного обслуговування в державних медичних закладах, 80% респондентів вважають, що за останні п'ять років ситуація в системі охорони здоров'я не змінилася або погіршилася.

За результатами соціологічного дослідження інформаційного бюлетеня «Громадянські права пацієнта в Україні» Лікарської асоціації Миколаївського регіону: на кожні десять пацієнтів шість мають досвід порушення їх прав у лікарняних установах; дев'ять вимагають посилення свого правового захисту; стільки ж заявляють про недостатню поінформованість про свої права як пацієнта; зрештою, кожний другий українець взагалі дізнався про ці права під час соціологічного опитування [4].

Лікарський досвід сучасного медпрацівника не є достатнім для ефективної оздоровчої-просвітницької діяльності, оскільки лікар не володіє глибокими знаннями про фізичну культуру, харчування, загартування, подолання шкідливих звичок тощо. Медицина не досліджує хворого на предмет здоров'я і тому не може дати конкретних порад і рекомендацій. На цьому факті наголошував наш видатний співвітчизник, мудрий, досвідчений лікар М.М. Амосов: «Лікарі та професори, які навчають лікарів, часто просто некваліфіковані у питаннях здоров'я. Спеціалістів практично немає» [5, с.212].

За сучасних умов орієнтації сфери охорони здоров'я в Україні здебільшого на лікувальну медицину переважна більшість коштів, матеріально-технічних і кадрових ресурсів витрачається на те, що становить лише 8–10% від усього спектра чинників, які визначають здоров'я людей. Неправильно обрана стратегія забезпечення здоров'я населення країни надто дороге коштує нашим громадянам і державі в цілому. Байдуже ставлення до здоров'я неприйнятне. У цьому переконується кожен, коли захворіє. Не маючи здоров'я, людина не зможе повноцінно реалізувати себе в будь-яких сферах життя. Люди, які вважають неетичним займатися питаннями щодо зміцнення власного здоров'я, не усвідомлюють, що в майбутньому вони можуть стати важким тягарем для своїх близьких і суспільства в цілому. Крім того, в сучасних умовах ринкової економіки здоров'я є важливим економічним важелем і дуже дороге коштує. У високорозвинених країнах уже давно не в моді гладкий бізнесмен з цигаркою у роті та келихом спиртного за обідом. Куріння відходить у розряд задоволенень для бідних. Жорстка конкуренція сучасного ділового світу вимагає постійної напруженої фізичної й інтелектуальної праці. За таких умов успіху досягнуть лише ті, хто тримає себе у гарній формі. Дедалі більше розумних ділових людей прагнуть цього [1].

Але з іншого боку, використання засобів медицини може бути виправдане, якщо йдеться про відновлення здоров'я у випадках критичного стану, реанімації, загострення хвороби, отруєння, травми тощо. У цих ситуаціях подальше життя та здоров'я людини часто залежать від майстерності лікаря. Саме лікарська допомога в екстремальних ситуаціях дає медицині 8–10% від загальної кількості чинників, що визначають здоров'я людини. Справляючи потужний вплив, такі засоби максимально активізують організм на боротьбу за виживання. Однак подібна мобілізація повинна мати лише тимчасовий характер із наступним відновленням функціонального потенціалу, приведенням власної біоенергетики в гармонійний стан, налаштуванням на саморегуляцію. У протилежному разі ліки, підміняючи функції імунної системи, пригнічують і ослаблюють її. У більшості випадків ліки діють лише на симптоми, усуваючи біль як наслідок розладу. Якщо людина продовжує вести звичний спосіб життя, не змінює своїх звичок (не змінюється як особистість), хвороба повертається знову. Подібна практика «лікування» робить людей залежними від аптеки і призводить до деградації людства. Однак було б несправедливо звинувачувати лише лікарів у тій ситуації, що склалася. Сьогодні досить часто лікар змушений виконувати роль пожежника, якому доводиться «гасити вогонь», тобто ліквідувати наслідки безвідповідального, а іноді навіть злочинного ставлення людини як до власного здоров'я, так і здоров'я тих, хто її оточує. Багато людей хворіє не від того, що лікарі й медицина погані, а від того, що мало цінують життя і здоров'я, особливо коли вони є. Кожна людина від народження має певний запас здоров'я, який можна швидко використати, а потім витратити енергію і час на пошук ліків і лікаря, а можна жити за законами природи і спрямовувати свої зусилля на вирішення інших життєвих завдань [1].

При дослідженні системи чинників здоров'я людини особливу тригоу викликають соціально залежні і професійно зумовлені дефекти

здоров'я населення (туберкульоз, психічні і венеричні захворювання, соціально та екологічно зумовлена втома, неврози). Значній частині населення притаманна дезадаптація, хронічна перевтома, зниження розумової і фізичної працездатності, що зумовлені тривалою дією негативних фізичних і соціальних чинників та призводять до загострення психосоматичних захворювань хронічного перебігу. Показники стану здоров'я населення України, свідчать, що хронічні неінфекційні хвороби є визначальними в структурі захворюваності і смертності населення нашої країни і залежать, в першу чергу, від способу життя (поширеності шкідливих звичок, зміні традицій харчування, підвищенні рівня психоемоційних навантажень, зниженні фізичної активності населення тощо) [6].

За останні роки майже повністю зруйнована досить ефективна система медико-санітарного обслуговування працюючих. Скоротилася кількість медико-санітарних частин і оздоровчих пунктів на підприємствах, які повинні здійснювати профілактику, діагностику, виявлення і лікування профзахворювань. Зменшилася кількість лікарів-гігієністів у санепідстанціях. Лікувально-профілактична допомога здебільшого віддалена від робочого місця. Професійна захворюваність акумулює категорію хвороб, які виникають внаслідок впливу на організм людини несприятливих факторів виробничого середовища, а також самого трудового процесу. Стан професійної захворюваності – невід'ємна частина показника соціально-економічного, технічного, культурного, етичного розвитку держави, її трудового потенціалу [7].

За останні десять років в Україні сформована правова основа, яка створює умови для запобігання професійним і виробничим зумовленим захворюванням шляхом ідентифікації і контролю, зниження або ліквідації факторів ризику їх розвитку, а також сприяє виявленню і лікуванню ранніх проявів захворювання.

Однак прийняття вагомих нормативно-правових документів поки що недостатньо позначається на розв'язанні проблеми професійної патології у країні. Причина – в економічній неспроможності більшості підприємств і цілих галузей, руйнуванні системи медичного забезпечення працюючого населення. Для роботодавців і представників виконавчої влади всіх рівнів не стало обов'язковою умовою створення безпечних умов праці, які гарантували б збереження життя і здоров'я працівника [7].

Рівень травматизму і професійної захворюваності прямо пов'язаний з умовами праці на виробництві. Нині абсолютної безпеки праці досягти майже неможливо. Тому у контексті нової ідеології профілактичної медицини безпека на виробництві має розглядатись як прогнозування й оцінка ризиків та управління ними. Дані щодо професійних ризиків повинні стати органічною складовою системи гігієнічної регламентації шкідливих виробничих факторів і використовуватись як основні критерії при обґрунтуванні гранично допустимих ризиків (ГДР) і гранично допустимих концентрацій (ГДК) шкідливих чинників. Важливо, щоб стосунки між роботодавцем і робітником також базувалися на об'єктивних кількісних критеріях професійних ризиків. А це передбачає розробку системи пільг і компенсацій, заходів щодо «захисту часом» тих, хто працює у шкідливих і небезпечних умовах [8]. Причому масо враховувати той факт, що, за даними Держкомстату України, в країні кожен четвертий (24,7%) працює в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормативам за параметрами вмісту пилу і хімічних полутантів у повітрі робочої зони, вібрації, шуму, інфра- і ультразвуку, іонізуючого та неіонізуючого випромінювання, важкості і напруженості праці тощо. Найнебезпечніші умови праці у вугільній промисловості (74,1%), металургії (59,6%), газовій (55,6%), нафтодобувній (50,6%), хімічній і нафтохімічній галузях (43,2%). Залишається проблемою для країни зайнятість у шкідливих умовах виробництва 430,6 тис. жінок (16,4% від загальної кількості працюючих). За даними Центральної санепідемслужби МОЗ України, лише на 15–18% підприємств країни не виявлено серйозних порушень санітарних норм і не реструєвалися профзахворювання [7].

Найбільша небезпека формування профпатології існує у вугільній і металургійній промисловості. Тут її рівень протягом багатьох років значно перевищував показники всіх інших галузей економіки. Втім, у цих, «інших» галузях спостерігаються явища, які потребують пильної уваги і спеціального аналізу. Скажімо, у системі охорони здоров'я, у комунальному господарстві за останні роки випадків уперше виявленої профпатології було більше, ніж у таких галузях, як промисловість будматеріалів, будівництво, хімічна, легка промисловість. Це, мабуть, пов'язано з процесом скорочення тих чи інших підприємств і переміщенням працюючих з традиційно шкідливих в інші виробничі структури, де, однак, умови праці теж несприятливі через недостатній контроль з боку санепідемслужби за додержанням вимог охорони праці і проведенням медичних оглядів [79].

Регіональна поширеність профзахворювань залежить від розташування підприємств основних сфер економіки. А їх, як відомо, найбільше в областях Центрального і Західного Донбасу з великим гірничодобувним комплексом (Донецька, Луганська), на Дніпропетровщині та Львівщині.

Істотні зрушення у цій справі може принести політика заміни морально та фізично застарілого устаткування, приведення основних фондів підприємств у відповідність до нормативних актів, відновлення державної системи підготовки і перепідготовки робітників та інженерно-технічних працівників, впровадження і дотримання правил безпеки на виробництві, забезпечення працівників засобами індивідуального і колективного захисту [7].

Досить актуальною для України є і проблема забезпечення сільськогосподарського населення кваліфікованою медичною допомогою. Визначається вона особливостями розвитку села та національної системи охорони здоров'я. Організація медико-санітарної допомоги сільському населенню має суттєві особливості, які обумовлені низкою чинників: порівняно низькі щільності і компактність розселення сільського населення, особливий характер умов праці в процесі сільськогосподарського виробництва, соціально-економічні умови життя, демографічні процеси та стан здоров'я (Понюмаренко В.М., Вороненко Ю.В., 2000, Ціборовський О.М., Польшченко В.І., 2003) [9].

У зв'язку з цим демографічні процеси серед сільського населення характеризуються значним поглибленням старіння населення, падінням народжуваності, зростанням смертності, перевищенням смертності над народжуваністю, що призводить до депопуляції, значним демографічним навантаженням працездатного населення. Рівень захворюваності сільського населення значно нижчий, ніж міського, а смертність – вища у 1,5 рази, що свідчить про несвочасність виявлення захворювань і низьку якість медичного обслуговування [10, с.15].

Про важливість та складність охорони здоров'я на селі свідчать чисельні директивні документи, прийняті останніми роками. Це Указ Президента України від 3 січня 2002 року №8/2002 «Про комплексні заходи щодо поліпшення медичного обслуговування сільського населення на 2002–2005 роки», Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації», затверджена Постановою Кабінету Міністрів від 10.01.2002 р. та ін. [9].

В умовах трансформації економіки в системі охорони здоров'я загострилася низка проблем, які потребують нових наукових підходів до розв'язання та прийняття принципових рішень на рівні як держави, так і регіонів. Наслідками цих проблем є погіршення демографічної ситуації, зростання захворюваності населення та збільшення питомої ваги тяжких хвороб, лікування яких вимагає значних витрат. Найважливішими з них, на наше переконання, є організаційно-економічні проблеми, серед яких слід відзначити такі: формування оптимального ресурсного потенціалу системи охорони здоров'я суспільно необхідної структури кадрів; визначення та пошук можливих і необхідних обсягів фінансування, інновацій та інвестицій; територіальну організацію медичних закладів управління якістю медичної допомоги; поліпшення профілактики захворювань і формування здорового способу життя [9].

Варто зазначити, що існує проблема і з кадровим складом органів охорони здоров'я. Розвиток та ефективне використання саме кадрового потенціалу охорони здоров'я на регіональному рівні потребує вирішення низки методологічних, методичних і практичних питань з метою максимального врахування регіональних особливостей формування професійно-кваліфікаційної структури медичних кадрів. Основними завданнями з погляду підвищення ефективності використання кадрового потенціалу охорони здоров'я є забезпечення відповідності фактичної чисельності основних категорій медперсоналу нормативній чисельності, виходячи з потреб населення; формування суспільно необхідної професійно-кваліфікаційної структури кадрів; розробка основних вимог до медіапрцівників в умовах ринку медичних послуг; обґрунтування напрямків удосконалення професійно-кваліфікаційної структури медперсоналу [11, с.9].

Таким чином, окрім загальної дидактичних принципів (системності, наступності, неперервності) існують і спеціальні, що відбивають специфіку формування здорового способу життя, а саме: міждисциплінарності, інтеграції екологічного й валеологічного знання; урахування глобальних, національних і регіональних аспектів; єдності та гармонійного співіснування людини та природи [9].

На думку Стражнікової І.В., на сьогодні у вивченні здоров'я української нації переважає хибний методологічний підхід, що ґрунтується на дослідженнях сучасного природознавства та суспільствознавства, який не дає можливості виявити стан, основні тенденції та перспективи розвитку здоров'я української нації. Сьогодні серед істориків, політологів, філософів, етнологів, соціологів, культурологів, медиків та інших фахівців, що аналізують стан і проблеми розвитку української нації, існує розбіжність у дослідницьких підходах, яка полягає в тому, що з одного боку дається статистичний аналіз фізичного здоров'я українців у вузькому розумінні, а з іншого – розвиток духовного здоров'я нації, що базується на відродженні державності, культури, мови, традицій тощо. На нашу думку, такий підхід у науково-дослідницькій роботі є однобічним, і саме тому на сьогодні не існує інтегративного наукового поняття «здоров'я нації». Тільки поєднавши ці два аспекти можна дослідити та проаналізувати стан здоров'я української нації [9].

Стан як фізичного, так і психічного здоров'я нації – сьогодні питання національної безпеки держави, від вирішення якого залежить те, яким буде результат реформи, а в подальшій перспективі – якими буде українська нація та її державні інтереси в третьому тисячолітті [12].

В Україні декларується важливе значення здоров'я як суспільної цінності. Згідно із ст. 3 Конституції України здоров'я людини є однією з найвищих соціальних цінностей держави [13]. А відповідно до ст. 4 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [14] першим з основних принципів охорони здоров'я в Україні є визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави, одним із головних чинників виживання та розвитку народу України [15].

Однак на практиці органам державного управління не завжди вдається досягнути цілей, що декларуються. Хоча здоров'я для людини

об'єктивно є природною життєвою цінністю та передумовою реалізації більшості своїх потреб та інтересів, у сучасному суспільстві суб'єктивне ставлення індивідів до свого здоров'я в більшості випадків є вкрай безвідповідальним. Згідно з даними соціологічних досліджень, в Україні культура здорового способу життя все ще залишається недостатньо розвинутою. Зокрема, дані всеукраїнського соціологічного моніторингу за 2008 р., який проводився Інститутом соціології НАНУ, свідчать, що тільки 13,8% респондентів принаймні один раз впродовж останніх 7 днів перед опитуванням займалися ранковою гімнастикою і фізкультурою, 5,5% з числа опитаних практикували біг чи оздоровчі прогулянки і 3,4% – відвідували плавальний басейн або займалися у спортивній залі, на стадіоні чи спортивному майданчику [16,с.51].

На тлі низького рівня занять фізичною культурою та спортом в Україні широко розповсюджені шкідливі звички (надмірне вживання алкоголю, тютюнопаління, наркоманія), незбалансоване чи взагалі недостатнє харчування, зловживання лікарськими засобами. Крім соціально-економічних умов, підґрунтям такої ситуації є норми та цінності, що глибоко укорінені в повсякденних практиках українського суспільства. Так, виробництво та споживання алкогольних напоїв розглядається як важливий фактор соціально-економічного, політичного, культурного та духовного розвитку України. Враховуючи фізіологічні наслідки вживання міцних напоїв на людський організм, можна без перебільшення стверджувати, що протягом тисячолітнього періоду вони вагомо впливали на формування укладу життя, світобачення, менталітету і, врешті, генофонду українського народу [17,с.37].

Мало приділяється уваги громадському здоров'ю, освіті, яка спрямована на правильний спосіб життя, харчування, відмову від паління, алкоголю, заняття фізкультурою та спортом. У нас ще залишається високий рівень споживання алкоголю порівняно із міжнародними нормами. Показники захворювання серцево-судинної системи, новоутворення, травми в Україні є найвищими серед країн Європи. Високий рівень захворюваності веде до збільшення кількості інвалідів, що становить 2,5 млн. осіб. Це знижує потенціал здоров'я нації, який вираховують за методом ВООЗ. Суспільство, що перебуває у стані прогресуючої кризи, спричинює зростання душевних розладів, нещастя, невпевненості та серйозних психічних захворювань. Існує теорія «соціальної дезорганізації», яка широко поширена в США [12].

Реформування системи охорони здоров'я в сучасній Україні передбачає комплексну цілеспрямовану діяльність держави щодо реалізації прав громадян на захист свого здоров'я, що становить основу державної політики в галузі охорони здоров'я [15].

Державна політика в галузі охорони здоров'я визначається як сукупність рішень чи обов'язків держави щодо проведення органами влади узгодженого курсу дій у системі надання медичної допомоги, спрямованих на досягнення поставлених завдань з метою покращення здоров'я населення держави [18].

На думку З.Гладуна, державна політика в галузі охорони здоров'я має включати три основних напрями:

1) забезпечення конституційних прав громадян на медичну допомогу, охорону здоров'я і медичне страхування, захист прав та свобод людини у сфері охорони здоров'я;

2) організація надання медико-санітарної допомоги населенню, формування єдиного національного медичного простору та ринку медичних послуг;

3) проведення організаційних, фінансових, правових та інших заходів щодо підтримання здоров'я населення та його охорони і зміцнення [13,с.194].

Реалізація державної політики у сфері охорони здоров'я передбачає управління процесом трансформації цінностей та формування відповідної культури здорового способу життя.

Стан здоров'я людини залежить від багатьох чинників. При цьому багато з них обумовлюються способом життя людини. Відповідно до методики, що розроблена ВООЗ, стан здоров'я людини на 60% залежить від умов життя, на 30% – від стану навколишнього середовища, на 10% – від рівня розвитку системи охорони здоров'я [19,с.72].

Отже, здоров'я передусім має розглядатися як результат діяльності самого індивіда. Воно обумовлюється способом життя людини, а тому відповідальність за стан здоров'я насамперед лягає на саму людину. Жодні зусилля медичних працівників або керівників системи охорони здоров'я не матимуть належного результату, якщо громадяни країни не усвідомлять високу цінність здоров'я та здорового способу життя та свою відповідальність за підтримку здорового стану свого організму [15].

Одним з головних інструментів реалізації державної політики в галузі охорони здоров'я є державне програмування, що являє собою довготривале цільове регулювання системи охорони здоров'я в цілому або її окремих сфер. Державне програмування системи охорони здоров'я передбачає розробку та реалізацію відповідних цільових державних програм, що можуть поширюватись на територію всієї країни, на окремі регіони, на конкретні групи населення [15].

Звідси маємо констатувати необхідність трансформації цінностей. Державна політика у сфері охорони здоров'я має сприяти формуванню у людей цінностей здоров'я та гармонійного розвитку, здорового способу життя в широкому розумінні, яке включає не тільки санітарно-гігієнічні

норми та практики, а й передбачає відповідну культуру праці, відпочинку, харчування, спілкування.

Прикладом ефективної реалізації подібного підходу до трансформації цінностей є досвід США, де з 1970–х рр. здоров'я американців стало національною ідеєю. Затвердження здорового способу життя як найбільш високої цінності дало змогу розподіляти ресурси національного прибутку на користь системи охорони здоров'я та значно підвищити рівень очікуваної тривалості життя американців [15].

Таким чином, державна політика в галузі охорони здоров'я як одне з пріоритетних завдань повинна розглядати формування та поширення здорового способу життя серед населення країни. Це поняття, на думку Г.Івахненко, включає дотримання фізіологічно оптимального режиму праці і відпочинку, раціональне харчування, достатній рівень фізичної активності, дотримання правил особистої і суспільної гігієни, охорону довкілля, корисні для особи форми дозвілля, дотримання правил психогігієни [20,с.79].

Отже, здоровий спосіб життя – це не одноразова процедура. Шлях до здоров'я передбачає неквапливу, вдумливу і систематичну працю протягом усього життя людини. Залежно від способу життя можна постійно підвищувати (знижувати) потенціал функціонування організму (рівень здоров'я), відмовляючись насамперед від шкідливих звичок, змінюючи режим та якість харчування, доводячи фізичне навантаження до оптимального рівня, розширюючи елементи загартовування, застосовуючи процедури очищення організму, контролюючи свою психоемоційну активність тощо. Усе це поєднується із наявністю внутрішньої, усвідомленої потреби, що й реалізується на практиці.

З давніх–давен лікарям усього світу відома істина: будь–який хворобі легше запобігти, ніж лікувати. Ще за часів Гіппократа, Авіценни було очевидно, що найважливішим є вміння підтримувати здоров'я, тобто створювати такі умови, за яких організм здатен сам впоратися з певним патологічним процесом. Здоровий спосіб життя в поєднанні з використанням природних оздоровчих засобів здатен зробити те, що не під силу надсучасним медичним технологіям. Пріоритетність оздоровчого підходу, яка була притаманна видатним лікарям далекого минулого, сьогодні залишається ідеалом, до якого повинна прийти сучасна система охорони здоров'я населення. Держава, яка дає про здоров'я своїх громадян, мусить опікуватися підвищенням рівня культури здоров'я своїх громадян, створювати умови для занять фізичною культурою, запроваджувати соціальну рекламу головних чинників, що є визначальними для здоров'я людини, а не щодня рекламувати лікарські препарати [1].

У сучасних дослідженнях ставлення до здоров'я розглядається як важливий чинник самооцінки здоров'я, поведінки стосовно нього, та, як результат, – самого здоров'я. Аналіз наукових досліджень дозволяє зробити висновок про існування і специфіку впливу демографічних (стать, вік), психосоціальних (рівень освіти і доходів, соціально-економічний статус, віросповідання, характер зайнятості) та психологічних (групові цінності, самооцінка, відчуття психологічного благополуччя, здатність людини до передбачення проблем, персональні цілі, почуття самоефективності, locus контролю, глибина віри, психоемоційна напруга) детермінант на ставлення до здоров'я та культуру ЗСЖ. Ставлення до здоров'я і ЗСЖ є багатограним і ще недостатньо дослідженим [6].

Створення умов для здорового способу життя, активізація профілактичної діяльності у системі охорони здоров'я передбачає запровадження системи соціально-економічного стимулювання здорового способу життя, трансформування гігієнічного виховання населення у державну систему безперервного навчання, що здійснюватиметься на всіх етапах соціалізації особистості. Збереження здоров'я дітей та підлітків є пріоритетним напрямком цієї політики [9].

Звичайно, розмаїття чинників ЗСЖ, які вивчає наука про здоров'я, не обмежується тільки окресленими вище напрямками впливу на організм. На загальний стан здоров'я у певній системі причинно-наслідкових взаємозв'язків впливають найрізноманітніші чинники, серед яких – умови праці та відпочинку індивіда, дотримання певного ритму сну і неспанья; коло спілкування (наявність чи відсутність прикладу ЗСЖ), сімейні та сексуальні відносини, якість житла, побутові умови; дотримання біоритмологічних факторів; вплив соціально-економічної й екологічної ситуації; рівень сформованості загальної культури та розвитку інтелектуальних здібностей та багато інших чинників, які постійно вивчаються й уточнюються дослідним шляхом паралельно з розвитком наук про людину. Однак найбільш суттєвими, можливо навіть стратегічними, чинниками впливу на життєдіяльність організму, його психофізіологічні функції, що визначають здоров'я (нездоров'я) людини, слід уважати розглянуті вище напрями оздоровлення. Дані наукових досліджень свідчать про те, що саме їх ігнорування найчастіше стає причиною розладів психофізіологічної сфери, які спричиняють розвиток різноманітних вад [1].

Список використаних джерел

1. Міхєєнко О.І. Формування культури здоров'я населення як нагальна потреба сучасності // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2010. – №1 (3). – С.82–92.
2. Багдикян Б. Монополія средств информации / Б.Багдикян. – М.: Прогресс, 1987. – 320 с.

3. Кондрат І.Ю. Проблеми запровадження та перспективи розвитку обов'язкового медичного страхування в Україні / І.Ю. Кондрат // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.3. – С.247–252.
4. Нечасва Н.В. Українські ЗМІ про сучасний стан медичного обслуговування та відносини «Лікар–Пацієнт» // Держава та регіони: Серія: Соціальні комунікації. – 2010 р. – №2. – С.147–152.
5. Амосов Н.М. Энциклопедия Амосова. Алгоритм здоровья. Человек и общество / Н.М. Амосов. – Донецк: Сталкер, 2002. – 464 с.
6. Волошко Н.І. Детермінанти ставлення до здоров'я і здорового способу життя // Проблеми сучасної психології. – 2011. – Вип. 11. – С.115–124.
7. Кундієв Ю.І., Нагорна А.М. Професійна захворюваність в Україні // Вісник НАН України. – 2002. – №6. – С.5–7.
8. Кундієв Ю.І., Чернюк В.І., Витте П.Н. Изучение профессионального риска на Украине // Медицина труда и промышленная экология. – 1999. – №4. – С.6–9.
9. Стражнікова І. В. Здоровий спосіб життя – один із напрямків сучасних досліджень західного регіону України // Офіційний сайт бібліотеки ім. В.І. Вернадського / [Електронний ресурс] // http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pedalm/texts/2011_9/005.pdf
10. Шимон В.М. Особливості стану здоров'я та удосконалення організації надання медичної допомоги сільському населенню Закарпаття: автореф. дис... канд. мед. наук 14.02.03 – соціальна медицина / В.М. Шимон. – К., 2003. – 24 с.
11. Трілленберг Г.І. Організаційно-економічний механізм формування і використання ресурсного потенціалу системи охорони здоров'я регіону (на прикладі Тернопільської області): автореф. дис... канд. економічних наук 08.10.01 – Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка / Г.І. Трілленберг. – Львів, 2004. – 24 с.
12. Кризина Н.П., Радиш Я.Ф. Державна політика галузі охорони здоров'я населення України // Офіційний сайт бібліотеки ім. В.І. Вернадського / [Електронний ресурс] // <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/dutp/2005-2/txts/galuz/05knpznu.pdf>
13. Гладун З.С. Державна політика охорони здоров'я в Україні (адміністративно-правові проблеми формування і реалізації): монографія / З.С. Гладун. – Тернопіль: Екон. думка, 2005. – 460 с.
14. Гуліч М.П. Рациональное харчевание та здоровий спосіб життя – основні чинники збереження здоров'я населення // Пробл. старения и долголетия. – 2011. – № 2. – С.128–132.
15. Федько О.А. Здоров'я як предмет державної політики: проблеми управління // Офіційний сайт бібліотеки ім. В.І. Вернадського / [Електронний ресурс] // http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2009_2/doc_pdf/Fedko.pdf
16. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Є.Головаха, Н.Паніна. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2008. – 85 с.
17. Головачук В. Сучасні стратегії навчання у сфері профілактики та формування здорового способу життя в умовах сучасної школи / В.Головачук, О.Левицька // Молода спортивна наука України. – 2008. – Т.4. – С.35–39.
18. Щепин О.П. О государственных механизмах реформы здравоохранения / О.П. Щепин, С.Нечаев // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 1997. – №1. – С.34–38.
19. Якість життя населення пострадянських країн у соціологічному вимірі: кол. монографія / за ред. В.С. Бакірова. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – 216 с.
20. Иващенко Г.А. Здоровье московских студентов: анализ самосохранительного поведения / Г.А. Иващенко // Социологические исследования. – 2006. – №5. – С.78–81.
21. Reddy K.S. Глобальна перспектива серцево-судинних захворювань // Медицина світу. – 2001. – №2. – С.87–94.
22. Taylor S.E. Health Psychology. – 3rd edition. – N.Y.: McGraw. Hill, Inc., 1995. – 781 p.
23. Васильева О.С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / О.С. Васильева, Ф.Р. Филатов. – М.: Прогресс, 2001. – 352 с.
24. Возіанов О.Ф. Харчування та здоров'я населення України // Журнал Академії медичних наук України. – 2002. – Т.8, №4. – С.645–657.
25. Глобальная стратегия ВОЗ по питанию, физической активности и здоровью: Руководство для стран по мониторингу и оценке осуществления. – Женева: ВОЗ, 2009. – 47 с.
26. Гурвич И.Н. Социальная психология здоровья / И.Н. Гурвич. – СПб.: Ювента, 1999. – С.54–102.
27. Кондратюк С.М. Інтегративний підхід до виховання у молодших школярів здорового способу життя: Дис. канд. пед. наук. – Суми, 2003. – 201 с.
28. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н.И. Лапин // Социолог. исслед. – 1996. – №5. – С.3–23.
29. Назарова И.Б. Субъективные и объективные оценки здоровья населения / И.Б. Назарова // Бюллетень российской социологической сети. – 2001. – №3. – С.46–53.
30. Омеляченко С.О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків: монографія / С.О. Омеляченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – 352 с.
31. Паніна Н.В. Спосіб життя і психологічний стан населення за умов переходу від тоталітаризму до демократії: Автореф. дис. ... док. соціол. наук / Н.В. Паніна. – К., 1993. – 28 с.
32. Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич. – Мн.: Современное слово, 2005. – 720 с.
33. Питание и здоровье в Европе. Резюме. – Копенгаген: Европейское региональное бюро ВОЗ, 2003. – 38 с.
34. Платонов В.Н. Сохранение и укрепление здоровья здоровых людей – приоритетное направление современного здравоохранения / В.Н. Платонов // Спортивная медицина. – 2006. – №2. – С.3–14.
35. Прозоров Ю.А. Состояние здравоохранения в Украине и его реформа: взгляды и оценки населения, врачей и экспертов / Ю.А. Прозоров. – Симферополь: Здравреформ, 1996. – 184 с.
36. Психология здоровья / Под. ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Питер, 2003. – 607 с.
37. Решетников А.В. Методология исследований в социологии медицины / А.В. Решетников. – М.: МГ им. И.М. Сеченова, 2000. – 238 с.
38. Сердюк А.М., Гуліч М.П. Політика в галузі харчування населення – головний пріоритет держави // Довідник та здоров'я. – 2002. – №3. – С.8–11.
39. Статистичний щорічник України за 2007 рік (Державний комітет статистики України). – К.: Консультант, 2008. – 572 с.
40. Стоянова Л.В. Социальное здоровье как жизненный ресурс украинского общества / [Електронний ресурс] // http://www.sociology.kharkov.ua/rus/ chten_01.php

* * *

УДК 316.356.2

Ірина Дорожко, канд. психологічних наук, завідувач кафедри психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, Україна, м. Харків

Сім'я рефлексивного модерну: філософські інтенції

Сім'я рефлексивного модерну набуває нових форм утворення та реального існування. Реальність змінюється, перехід від кризи культури, антропологічної кризи, кризи сім'ї до політичної, технологічної впливає на свідомість та на рефлексивні дії особистості. Трансформація традиційної сім'ї є об'єктивним процесом, який прискорюється внаслідок глобалізаційних процесів.

Ключові слова: сім'я, рефлексія, глобалізація.

Ірина Дорожко. Семья рефлексивного модерна: философские интенции

Семья рефлексивного модерна приобретает новые формы организации и реального существования. Реальность меняется, переход от кризиса культуры, антропологического кризиса, кризиса семьи к политической, технологической влияет на сознание и на рефлексивные действия личности. Трансформация традиционной семьи является объективным процессом, который ускоряется вследствие глобализационных процессов.

Ключевые слова: семья, рефлексия, глобализация.

Irina Dorozhko. Family reflexive modernism: philosophical intentions

Family reflexive modern takes on new forms of education and real existence. Reality is changing, moving from crisis cultural anthropological crisis, family crisis with political, technological influences consciousness and reflective of personality. Transforming the traditional family is an objective process that is accelerated as a result of globalization.

Keywords: family, reflection, globalization.

У сучасному світі постають активні, напружені дискусії з таких питань, як: народження в епоху СНІДУ, міжнародний фемінізм, репродуктивна життєздатність та держава, біотехнології, глобалізація та гамети (статеві клітини), гендерні відносини, в деяких країнах – проблематизація полігамії. Безумовно, проблематика зазначених питань впливає на рефлексивні дії особистості, змінює не тільки світогляд людства, а і світ у цілому.

У своїй роботі «Проблема людини» М. Бубер вказує на те, що у якості самостійної теми – тема особистості стала предметом дискусії лише у філософії ХХ століття. М.Бубер пояснює даний аспект у двох напрямках.

Перший полягає у трансформації міжособистісних відносин, у зміні органічних форм спільного людського життя. Втрачають якісного значення стосунки, невеликі людські спільності, приналежність до яких визначається продовженням роду, народженням дитини, а не мимовільним існуванням міжособистісних зв'язків. Дискурс відбувається стосовно питань сім'ї, релігійних союзів, міських громад. Становлення сучасного індустріального суспільства веде до індивідуалізації особистості, безперечно зміна ролі поведінки у сімейних стосунках, їх трансформація – висока плата за свободу особистості. Людина сучасного суспільства втрачає спосіб існування у прямих і особистісних зв'язках. Не відчуваети соціальної атмосфери, яка захищає її від самотності та занедбаності.

По-друге, особливість сучасної кризової ситуації полягає у зміні людини до речей та по відношенню до соціальних зв'язків, що вибувають у процесі діяльності. Ця особливість проявляється у відторгненні та відчуженні особистості від результатів свого створіння. Людина не має ресурсів та потенційних можливостей зберегти світ, який сама створила. Як результат, людина опинилась у зовсім іншій реальності. Постає питання про сутність особистості, про суперечливість таких субстанцій як сила та безсилля [6, с.138].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що поширення глобалізаційних процесів відбувається на макро- і мікрорівнях, а

саме на рівні родинних відносин. Розв'язанням даної проблематики займалися У.Бек, Г.Арендт, У.Бек, Е.Гіденс, З.Бауман.

Коли ми зіставляємо принципи, пише Е.Гіденс, «як ідеали – з особистими стосунками, то мовимо тут про щось дуже важливе – ймовірно з'явлення того, що я назвав би демократією почуттів у повсякденному житті. Демократія почуттів, як мені видається, є такою ж важливою, як і демократія у поліпшенні якості нашого життя» [2, с.49].

Е.Гіденс поширює думку про сприяння розвитку почуттєвої демократії, але це не означає врахування прогалин, слабкості у сфері обов'язків, у сфері сімейної політики. Демократія почуттів передбачає визнання зобов'язань і прав, захист психічного здоров'я дітей. Законодавча діяльність та політичні інститути мають піклуватися про захист дітей. Батьки повинні піклуватися про своїх дітей до досягнення ними повноліття. Якщо це годиться для гетеросексуальних стосунків, пише Е.Гіденс, то має стати в пригоді для гомосексуальних, оскільки шлюб та родинні стосунки набули нових форм існування.

Теоретичний аналіз Е.Гіденса про появу «пластичної сексуальності» і «чистих відносин» також допомагає осмислити глобальне зближення індивідуалізації та неформальні, слабкі традиційні сімейні структури. Хоча витоки пластичної сексуальності простежуються на користь ідеї контролю за народжуваністю, він стверджує, що основний стимул для цього явища – поширення складних контрацепцій і репродуктивних технологій з 1960 року. Цей термін «пластичної сексуальності» пов'язаний з сексуальністю і сприяє самовираженню і самореалізації, які в значній мірі звільнені від відтворення. Термін з'явився у відповідь на зниження інституційного, нормативного та патріархального контролю.

На відміну від традиційної сексуальності, яка визначається і регулюється сукупністю норм, законів, релігійних заборон та інститутів, таких, як шлюб – пластична сексуальність податлива і може бути сформована і визначена як риса особистості.

За словами Е. Гіденса, поява пластичної сексуальності важлива, тому що вона є головною причиною недавніх драматичних змін у шлюбі та сім'ї в західних суспільствах. Вона також є потужним каталізатором для глибокої трансформації людської близькості і строків, характеру, що стосується переходу до дорослого життя. Зокрема, Гіденс стверджує, що пластична сексуальність – це зміна форм сімейних відносин – те, що він називає «чистими відносинами». Цей термін означає, що інтимні відносини організовані і підтримуються перш за все по відношенню до себе. Замість того, щоб розвиватися або консервуватися, зовнішні соціальні критерії, такі як норми, традиції або формальні інститути, добровільні прозорі відносини формуються і розвиваються особами як майданчик для власної деактуалізації. Значні наслідки зростання чистих відносин являють собою те, що «традиційні» форми поведінки, такі як офіційний шлюб і дітонародження (особливо в молодому віці) не сприймаються як «зовнішня» або потенційна загроза для чистих відносин, якщо така поведінка безпосередньо сприяє самореалізації особистості. Таким чином, у разі формування інтимних партнерських відносин, за умови, що пластична сексуальність може бути повністю реалізована, стабільність і довготривалість чистих відносин не можуть бути прийняті як такі, що виходять від партнерів. Це тому, що з'являється можливість для будь-кого з них бути відторгнутим одним із партнерів в будь-який момент. У сценарії підвищення індивідуалізації, такі зміни очікуються в зв'язку з переходом до дорослого життя і відносинами між поколіннями. Хоча середній вік (першої спроби) відходу з будинку суттєво не змінюється. Молоді люди будуть все частіше йти з дому, щоб жити в сім'ях нетрадиційних параметрів (наприклад, як «переважно індивідуали» або сингли) або в співжитті з позашлюбним партнером для досягнення окремих цілей. Повернення в батьківський дім, також стає все більш поширеним у зв'язку з економічними перевагами, яке воно дає молодим людям в перехідні періоди. Незаміжне співжиття переважає над традиційним партнерством. Крім того, молоді люди, чії батьки в розлученні, продемонструють подальше небажання вступити в законний шлюб без будь-якого попереднього досвіду спільного проживання з партнером. Крім того, в якості опозиції до традиційних гендерних ролей традиційні очікування продовжують рости. Правові відмінності між шлюбом і співжиттям змінюються. Співжиття стане альтернативою законному шлюбу для більшого числа людей.

Ціль статті. Кожна реальність має своє творчі можливості, необхідні досліджувати її, відчувати та контактувати з нею. Мова сьогодні значно змінилась, вона відзначається невизначеністю та нестабільністю. Маємо на меті розглянути тенденції розвитку сім'ї рефлексивного модерну, адаптивні та мотиваційні механізми особистості.

Ставки на законний шлюб продовжуватимуть знижуватися, так як все більше молодих людей будуть ставити під сумнів соціальну значимість законного шлюбу, як обряду переходу в статус дорослої людини. Сценарій підвищення індивідуалізму також прогнозує, що середній вік вступу в шлюб і (перший) батьківський буде як і раніше затримуватись, все більше дітей буде народжуватись поза шлюбом. Народжуваність буде залишатися низькою, оскільки діти все частіше розглядаються як загроза «чистим відносинам», і як «споживачі», а не «виробники». Великий коефіцієнт осіб стане бездітними за власним вибором. Темпи мимовільної бездітності можуть рости, оскільки молоді жінки відкладають терміни батьківства. Багато хто звик до «чайлдфрі» способу життя і вирішують залишатися з ним назавжди. Велика кількість шлюбів чайлдфрі може при-

вести до збільшення числа розлучень, тому що розрив стосунків значно спрощується, зникає необхідність займатися опікою над дітьми, доглядом та їх підтримкою. Відносини між поколіннями будуть як і раніше характеризуватися на рівні взаємного співробітництва і взаємної фінансової допомоги. Молоді люди будуть, як і раніше, високо цінувати свої відносини з батьками. Люди середнього віку та похилого, старі батьки, як і раніше будуть відчувати економічну відповідальність за своїх дітей і в їх 20 (і навіть в їх 30 років). Слід зазначити, що відносини між поколіннями будуть в першу чергу охарактеризовані як незалежні і автономні. Члени сім'ї продовжують високо цінувати приватне життя і незалежність. «Інтим на відстані» буде розповсюдженом явищем. Мова йде про те, що члени сім'ї бажають взаємодіяти зі своїми родичами, але в принципі не хочуть жити з ними в одному будинку. Тим не менш, розширюється діапазон умов життя – коли молоді люди залишаються вдома або повертаються на деякий час. Наприклад, розширене співжиття надає можливість для батьків продовжити процес соціалізації і розвинути менш ієрархічну основу і більш індивідуальну для спілкування зі своїми дорослими дітьми. Крім того, для деяких відносин все більш характерною буде «амбівалентність між поколіннями», а сімейне життя буде більш індивідуальним і складним. З'явиться безліч структур і форм, у зв'язку з такими факторами, як незаміжні співжиття, розлучення, повторний шлюб, змішані сім'ї.

Зросте акцент на досягнення індивідуальних цілей і прагнень в межах більш широких родинних структур, що також створить велику географічну мобільність. Це буде сприяти зниженню фізичної та емоційної взаємодії між поколіннями, хоча нові форми спілкування будуть продовжувати розвиватися, щоб задовольнити різноманітні потреби людей у відповідь на зміни цих моделей [7, с.169].

За даними досліджень У.Бека категорії «щасливої» сім'ї у далекі шестидесяті визначались власним будинком, наявністю автомобіля, вищою освітою і т.д. Виникають інші пріоритети, а саме: «само здійснення», «пошук власної ідентичності», «розвиток особистих здібностей», «необхідність рухатись вперед». До зазначених пріоритетів необхідно додати «екологічний» фактор та «медичний». Людство починає усвідомлювати, що екологічна криза набирає обертів, тому необхідно змінювати ставлення до природних аспектів та власного здоров'я.

Загальні символи успіху (кар'єра, статус, заробіток) для багатьох вже не виступають гарантом успішності, не несуть задоволення, не виступають фактом самоствердження. Результатом такого «повноцінного життя» постає невпевненість у своїх силах, постійне самопереконавання. Мозок переважтається питанням сенсу життя, повноцінності життєвих пріоритетів. Ціннісна система індивідуалізації містить у собі початок нових змін у житті особистості, підставою яких виступає принцип «обов'язків по відношенню до самої себе». Традиційна етика зазнає труднощів, оскільки обов'язки мають соціальний характер, вони узгоджують і пов'язують вчинки кожного з життям всього суспільного організму. Тому нові ціннісні орієнтації сприймаються ложно як вираження егоїзму та нарцисизму. Ядро нового не усвідомлюється людством і не знаходить певних шляхів вираження, реалізації. Ядро нового спрямовується на самоз'ясування та самовизволення як діяльний, життєво важливий процес. Цей процес передбачає пошук нових соціальних зв'язків у сімейних стосунках, політичних реаліях і т.д.

Якби мова йшла тільки про сім'ю та шлюб. Ситуація ускладнюється тим, що партнерські відносини не вичерпуються питаннями шлюбу, батьківства, любові, сексуальності, – а включають в себе – політичні, економічні, правові, професійні аспекти. Якщо постають питання пов'язані з сімейними проблемами виникає необхідність говорити про роботу та гроші, питання браку перетинаються з спеціальною освітою, професією, мобільністю. Узагальнюючи, У.Бек висловлює думку про те, що: «Доводиться говорити про нерівномірний розподіл при (у цілому) рівних нині освітніх передумовах» [1, с.147].

Конфлікти епохи пронизують усі форми спільного життя партнерів, а саме приватне життя чоловіка та жінки до шлюбу, у шлюб, паралельно з ним і після нього. Сім'я – це мікросередовище у глобальних змінах макросередовища. Взаємини між партнерами відзначаються багатоаспектністю: кохання, політика, особистісна реалізація, батьківські функції, професійне самовизначення, фінансова самодостатність. Глобалізація розкитує та змінює широкий спектр взаємовідношень між чоловіком та жінкою. Можливість вибору у шлюбних відносинах, – за визначенням У.Бека, – виступає детонатором для усвідомлення конфліктів. Що це за вибір? У.Бек пише про професійну мобільність подружжя, розподіл домашньої праці, запліднення та способи контрацепції, навчання і виховання дітей, сексуальність. Приймаючи рішення, чоловіки та жінки усвідомлюють антагонізми своїх станів, наслідки та ризики [1, с.160].

Трансформація традиційної сім'ї є об'єктивним процесом, який прискорюється внаслідок глобалізаційних процесів. Сім'я рефлексивного модерну набуває нових форм утворення та реального існування. Реальність змінюється, етапи кризи переходять з одного стану в інший, змінюється сприймання подій, що відбуваються. Перехід від кризи культури, антропологічної кризи, кризи сім'ї до політичної, технологічної впливає на свідомість та на рефлексивні дії особистості. Природа кризових ситуацій, їх наслідки набирають обертів, відзначаються мінливістю, весь час трансформуються, як і весь нестримний світ.

Усвідомлення об'єктивних чинників та історичної необхідності, а також незворотності процесу глобалізації змусило теоретиків вийти за межі своїх уявлень про суспільство на планетарний рівень теоретичної рефлексії [5, с.12].

Пріоритетним напрямом модернізаційних процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві, і які спрямовані не тільки на зміни у складі знань та способів дій, але передбачають також якість життя у площині таких понять, як «адаптація», «мотивація», «рефлексія».

Є терміни, які завдяки своїй структурі чи функції відповідають визначенню, але існують інші поняття та слова, при їх обговоренні постає безліч запитань. Характер невизначеності та туманності позначає існування понять, які впливають на реальність сьогодення. Вони є справжніми і реальними, впливовими та визначальними, ми завжди їх відчуємо.

Виступаючи найвищим за ступенем інтегрованості процесом, «рефлексія одночасно є способом і механізмом виходу системи психіки за особистісні межі, що детермінує пластичність і адаптивність особистості» [3, с.283].

За суб'єктною спрямованістю рефлексія може бути інтровертованою та інтroversивною, у першому випадку спрацьовує індивідуальний інтерес, у другому – деонтичний зміст. Тобто, рефлексія у першому випадку спрямована суб'єктом на внутрішній світ, а у другому – на зовнішній план діяльності.

Рефлексивність свідомості – пізнавальна умова вольової дії вибору, тому вона є інструментом мотивації. Реалізація мотивації, як результату рефлексивного вибору під час активності представлена адаптацією.

Активна адаптація як результат свідомої мотивації здійснюється за умов подолання, тобто вона рефлексивна та мотивована за походженням. Слід зазначити, що свідомість може розглядатися як система рефлексивного управління психічною активністю, яка веде особистість до нових рівнів адаптованості.

Актуалізація потреби у вивченні специфіки адаптації особистості до внутрішніх і зовнішніх умов, психологічних проявів її пристосування має об'єктивні підстави. Психологічні прояви для особистості – це адекватна зміна особистості, саморозвиток у відповідності з вимогами суспільних змін. Успішна адаптація забезпечує включеність суб'єкта у діяльність, зміну стереотипів у діяльності, зміну рефлексивних механізмів особистості, що сприяє соціалізації у цілому.

Загальне розуміння адаптивних процесів, реалізуються на психологічному рівні, інтелектуальній мобілізації особистості до вимог зовнішнього середовища. Залежно від того, на якому рівні здійснюється взаємодія особистості із середовищем, можуть відбуватися різноманітні види адаптації: психологічна, соціальна, фізіологічна.

Єдність мотивації, рефлексії і адаптації у свідомості особистості визначається концептуально:

- рефлексія по відношенню до мотивації первинна;
- мотивація первинна по відношенню до адаптації;
- у ході мотивації спостерігається проекція майбутньої адаптації;
- проективна адаптація, яка виникає і існує у свідомості, спонукає адаптацію до реальної та результативної діяльності [4, с.37].

Рефлексія виникає із волі переконати самого себе, а не із доброї віри та посилення у авторитет. Рефлексія висуває питання, щоб одержати упевненість у своїй позиції, вона розчиняє тотальність, в якій сама безпосередньо знаходиться, «ізолює аспекти, точки зору» і разом з тим утримує їх як ізолюване, оскільки вона відмовляється від накопиченого, щоб зробити найважливішими інші аспекти, і так вона розвиває повноту позиції, спочатку, як точку зору, щоб потім досягти значного розуміння.

У безмежній саморефлексії здійснюється перевірка кожної позиції, яка формується у особистості, усвідомлюється проблематика «Я» і діалектика всього суб'єктивного буття.

Профеноменом нашої душі є те, що вона спрямовує свідомість на світ, на речі, які знаходяться поза свідомістю і одночасно повертає його на душу.

У нашій свідомості існує самосвідомість. Предметна інтенція (особливість свідомості бути спрямованою) повертається одночасно назад «рефлектує» душу, і робить її тим, що ми називаємо – я, сам, особистість [5].

У роботах І.Канта простежується тенденція на закріплення філософської природи рефлексії, а свідомості як її джерела. В той же час І.Кант критикує свідомість як предмет рефлексії. Він визначає рефлексію як синтетичне судження і те, що воно не може бути аналогічним органом чистого розуму. І.Кант визначає, що повинна бути сукупність тих принципів, на основі яких можна придбати і здійснити апріорні знання. На його думку, питання має стояти про знання іншого типу, іншого не тільки по методології одержання, але й за призначенням, і як наслідок, за структурою.

І.Кант вказує на існування двох основних стовбурів людського пізнання, які виростають із спільного кореня – це чуттєвість та розум. А саме, за допомогою чуттєвості предмети нам даються, а розумом вони мисляться.

У міркуваннях І.Канта простежується думка про нерозривність процесів адаптації, мотивації та рефлексії. З одного боку, І.Кант звертається до рефлексії, до трансценденції, і паралельно визначає «два стовбури людського пізнання». Особистісне чуттєве пізнання безпосередньо визначається досвідом, який мав місце у діях особистості (продукт проце-

сів адаптації), а мислиме пізнання визначається не стільки способами, скільки спрямованістю мислення (мотиваційні процеси).

С.Кетко, конкретизуючи та спираючись на дослідження І.Канта визначив наявність трьох рівнів рефлексії:

1. Рефлексія над предметним, досвідченим знанням, визначення чуттєвого предмета до рівня уявлень.
2. Рефлексія над способами визначення уявлень (те, що можна назвати семіотичним аналізом: за І.Кантом «критика чистого розуму»).
3. Цілісна «тотальна» рефлексія, яка утворюється внаслідок інтеграції перших двох рівнів [4, с.58].

Особистість можна охарактеризувати як особливий вимір філософії, психології людини, в основі якої знаходиться особливий простір життя.

У.Бек «Суспільство ризику» відтворює життя особистості таким чином: «Космос власного життя» формується та балансується відносно центру, тобто власного «я», його болочих місць, можливостей, сильних та слабких сторін. [1, с.182].

Соціальний вимір є основоположним за умов дослідження процесів глобалізації, основних тенденцій та її проявів. Основні тенденції та прояви глобалізації мають соціальні витoki, що перебувають у тісному взаємозв'язку з процесами адаптації, мотивації, рефлексії. Одним із можливих шляхів подальшої роботи є вивчення мотиваційного компоненту, як фактору детермінації активності і результату рефлексивних механізмів особистості у площині родинних стосунків.

Список використаних джерел

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Гіденс Е. Нестримний світ : як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).
3. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. – М. : Аверс Пресс, 2002. – 304 с.
4. Кетко С. М. Единство рефлексии, мотивации и адаптации в сознании личности / С. М. Кетко. – Челябинск : Филиал МПГУ, 2005. – 232с.
5. Култаева М. Д. «К.Ясперс Техники мышления» / М. Д. Култаева. – Х. : Философская мысль, 2003.
6. Сидорина Т. Ю. Философия кризиса : учебное пособие / Т. Ю. Сидорина. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 456 с.
7. Mitchell B. Ann The boomerang age: transitions to adulthood in families / Mitchell B. Ann. –New Jersey: Transaction Publishers, 2006. – 230 p.

* * *

УДК 141.7:[130.2:796]

Влада Білогур, д-р філософських наук, професор кафедри теорії і методики фізичного виховання і спорту та спортивних дисциплін, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, Україна, м. Мелітополь

Філософія сучасного спорту як сублімативного вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини

Дається аналіз філософії сучасного спорту як сублімативного вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини; показано, що сучасний спорт ідентичний поняттю «гри» та процесам самовиховання, самовдосконалення, самоствердження людини як особистості; розкрито сутність сучасного спорту, який протиставляється утилітарній і практичній діяльності, і в той же час є утилітарною діяльністю; виявляється, що творчість, гра і спорт – це універсальні категорії, які приводять до реалізації різноманітних форм самобутності людського організму; доведено, що спорт являє собою амбівалентну сферу людської життєдіяльності, який, з однієї сторони, стимулює до миролюбності, являючись свого роду способом сублімації агресивних настрів, а, з іншої, в ньому можна побачити джерело агресії і пов'язаної з нею конфліктної поведінки.

Ключові слова: сучасний спорт, сублімація, сублімативне вираження, індивідуальна життєдіяльність, соціальна життєдіяльність, гра, творчість, самореалізація, самоствердження, амбівалентність, соціалізація, самоідентифікація.

Влада Білогур. Философия современного спорта как сублимиативного выражения индивидуальной и социальной жизнедеятельности человека

Дается анализ философии современного спорта как сублимиативного выражения индивидуальной и социальной жизнедеятельности человека; выяснено, что современный спорт идентичен понятию «игры», и процессам самовоспитания, самоусовершенствования, самоутверждения человека как личности; раскрыта сущность современного спорта, который противопоставляется утилитарной деятельности и в то же время есть утилитарная деятельность; выявлено, что творчество, игра и спорт – это универсальные категории, которые приводят к реализации разнообразных форм самобытности человеческого организма; доведено, что спорт представляет собой амбивалентную сферу человеческой жизнедеятельности, который, с одной стороны,

стимулирует к миролюбию, являясь своего рода способом сублимации агрессивных настроений, а, с другой, в нем можно увидеть источник агрессии и связанного с ним конфликтного поведения.

Ключевые слова: современный спорт, сублимация, сублимативное выражение, индивидуальная жизнедеятельность, социальная жизнедеятельность, игра, творчество, самореализация, самоутверждение, амбивалентность, социализация, самоидентификация.

Vlada Bilogur. Philosophy of modern sport as expression sublimativno individual and social human life

The analysis of the philosophy of contemporary sports as sublimativno expression zhyttyedilnosti individual and social rights, it is shown that modern sport is identical to the concept of «game» and the process of self-improvement, self as an individual, the essence of modern sport, which is opposed to utilitarian and practical activities, and at the same time a utilitarian activity, it appears that creativity, play and sports – are universal categories that lead to various forms of identity of the human body, it is proved that the sport is ambivalent sphere of human activity, which, on the one hand, promotes peace, being a kind of sublimation method aggressive mood, and on the other, it is possible to see the source of aggression and related conflict behavior.

Keywords: modern sport, sublimation, sublimativne expression, individual activity, social activity, play, creativity, self, self, ambivalence, socialization, identity.

Актуальність дослідження філософії сучасного спорту як сублимативного вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини заключається в тому, що, по-перше, філософська теорія спорту залишається майже не розробленою; по-друге, важливо не тільки сформулювати концепцію філософії сучасного спорту, але й виробити теоретичну основу філософського аналізу спортивних практик і технологій, у зв'язку з чим необхідно залучати до вивчення спорту багатий філософський досвід вивчення людини як цілісної істоти, її здібностей, потреб, інтенцій; по-третє, необхідно продовжити дослідження напрямів удосконалення практичного застосування теоретичних положень у сфері філософського аналізу спорту, як у сфері державної політики і державного регулювання, так і в сфері PR–технологій спортивних організацій.

Сучасний спорт – це одна із форм буття свободи, один із станів внутрішньої духовної культури людини, форма людської діяльності, в якій людина виходить за рамки своїх звичних функцій чи утилітарного використання чогось. Мета сучасного спорту як фізичного і духовного світу людини у підтримці свого іманентного процесу фізичного і духовного самоствердження, властивих людині інтересів і правил індивідуальної і соціальної взаємодії і комунікації. Сучасний спорт не є утилітарною діяльністю, так як він не зорієнтований на зовнішню вигоду, але в той же час і утилітарний в тому сенсі, що виявляє корисність для людини, що дає їй відчуття «господаря» своїх фізичних сил і можливостей. Сучасний спорт є процесом, в якому людина відкриває можливості подолання своєї одномірності, розірваності, елементарності, «лінійної» взаємодії з предметами і переходу до самоствердження у нелінійному спортивному світі [1]. Сучасний спорт – це словесне поле руху переживань людини, коли розум, свідомість, почуття, мислення, «опосередковані безпосередньо», що направлене на виявлення специфічних буттєвих станів, в якому людина реалізує свої фізичні та інтелектуальні сили і здійснює самостворення свого спортивного іміджу та образу.

Тема даного наукового дослідження є результатом виконання НДР кафедри теорії і методики фізичного виховання і спорту та спортивних дисциплін Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, в контексті якої досліджуються проблеми філософії спорту.

Початок розробки даної проблеми здійснений Ф.Шилером в його «Листах про естетичне виховання людини» і Г.Спенсером в «Основах соціології». Так, Ф.Шиллер розглядав фізичні вправи як важливу характеристику суті людського буття. Спорт, маючи естетичну природу, визначається як насолода, пов'язана з вільним виявом сил. Для Г.Спенсера характерний еволюційний підхід до фізичного стану людини; в марксистській літературі поняття фізичного стану людини як гри розробляв Г.В. Плеханов. Як фактор виховання, спорт розроблявся в роботах таких філософів, як А.Виготський, Д.Льєнков, А.Леонтьєв. Істотний вклад в поняття гри як всезагальної характеристики людської діяльності здійснив нідерландський філософ і культуролог Йоган Хейзінга (1872–1945), автор фундаментального доробку «Homo ludens» (людина граюча). Він вперше здійснив підхід до гри як всезагального принципу і джерела формування і функціонування культури. Особа увага поняттю гри приділялася М.М. Бахтіним (1895–1975), яку він розглядає як особливу форму буття, як спосіб життя широких народних мас на противагу офіційному, соціальному і юридичному закріпленому суспільному порядку. Гра, по Бахтіну, – це святкове буття народу, яке виступає невичерпним джерелом народної мудрості, свободи, фольклору, мистецтва. Значне місце займає гра, як одна з підвалин буття у творчості Є.Фінка (1905–1975), учня і співробітника Є.Гуссерля у його праці «Головні феномени людського буття». Для нього гра являє собою специфічно людський феномен, який в той же час розглядається як загальнолюдська цінність. Е.Фромм утверджує ідею цілісності людини. Людська природа мінлива в історичному плані, її розвиток зале-

жить від соціально-історичних факторів. Якщо для З.Фрейда людина – це лише реалізація біологічно зумовлених прагнень, реакцій, імпульсів або їх фрустрації, то Е.Фромм бачить основну проблему при вивченні особистості в тому, щоб зрозуміти ставлення людини до світу, свого самовизначення в умовах амбивалентності вибору, тому що людина для нього – це споконвічно соціальна істота. Життя людини, згідно з Е.Фроммом, – це не тільки статистична адаптація (набуття звичок, навичок, елементів інформації), але насамперед динамічна адаптація, яка передбачає розвиток духовних інтелектуальних сил і можливостей людини, яка потребує фізичного удосконалення всіх людських якостей. Квінтесенцією наукової пошуку є положення: чим вищий рівень самосвідомості індивіда, тим частіше він звертається до свого «Я», тим частіше він шукає закон для своїх дій у самому собі [2]. І, навпаки, чим менше розвинута людина, тим частіше вона повинна звертатися у пошуках цього закону до інших, переживаючи свої душевно-креативні страждання. «Дух у людині мари!» – говорить С.К'єркегор, – і чим більш духовною є людина, тим більше вона піддається своєму власному виборі. Справжнє існування людини – це подолання свого пригніченого стану, зумовленого залежністю від суспільства; свідомий вибір свого місця в житті є відчуття себе хазяїном своєї долі; справжнє існування людини є вибором [3].

Сучасний спорт як самопроекція розвитку створює передумови для включення індивіда у складні переплетіння його життя і соціальних зв'язків, намагається проектувати таку модель життєдіяльності особистості, в якій акцентується вимога вільного самоздійснення вибору. Сучасний спорт може розглядатися як найважливіша умова природного розвитку людської історії, осмислення всезагального і особливого як фундаментальних вимірів людського способу буття. Сучасний спорт виявляє залежність людського взаємодіявання і взаємодії від розвитку сутнісних сил особистості і здібностей людини. В цьому виявляється онтологічна та аксіологічна функції спорту, які виступають важливим фактором деавтоматизації онтологічних засад спорту та його стандартів і втілення у безпосередній діяльності індивіда як сублимативного вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини. Характерною рисою модусу спортивного буття являється внутрішня активність, продуктивне використання власних людських потенцій. Реалізація цього модусу пов'язана з відмовою від егоцентризму, індивідуалізму й передбачає не відчуження від суб'єкта активності. Історія – це процес роздільнення людини: ідея соціальності повинна бути поєднана з людською природою, людськими потребами. Тому Е.Фромм неухильно розвиває тему людської сутності як тему реалізації продуктивного начала. Людина відкрита для самореалізації, самоудосконалення, у ній прихований ще не розкритий потенціал, основні мотиви поведінки людини слід шукати в соціокультурних факторах та факторах, націлених на самоудосконалення людини [4].

Метою статті є формування концептуальних засад філософії сучасного спорту як сублимативного вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини.

Дана мета реалізується у низці поставлених завдань:

- проаналізувати ідею про те, що основним полем реалізації сучасного спорту виступає духовний світ людини, а сучасний спорт як продукт культурно-історичної екзистенції є одним із способів (шляхів) осмислення людиною свого буття, духовного і матеріального;

- виявити, що сучасний спорт ідентичний поняття «гри», що пов'язано з процесом самовиховання, самовдосконалення, утвердження людини як особистості;

- розкрити сутність сучасного спорту, який позначає широке коло предметної діяльності, яка протиставляється звичайній, утилітарній, практичній, і в той же час є утилітарною діяльністю;

- виявити, що творчість, гра і спорт – це універсальні функції людини, які приводять до реалізації різноманітних форм самобутності ствердження і розвитку людського організму під час виконання спортивних практик;

- обґрунтувати, що спорт являє собою амбивалентну сферу людської життєдіяльності, який, з однієї сторони, стимулює до миролюбності, являючись свого роду способом сублимації агресивних настроїв; а з іншої, в ньому можна побачити джерело агресії і пов'язаної з нею конфліктної поведінки.

Дане наукове дослідження передбачає звернення до соціально-філософського аналізу конкретно-історичних умов становлення і розвитку спортивної практики з метою становлення і розвитку соціально-філософських засад аксіології сучасного тіла в умовах розвитку сучасного спорту та аналіз смислових характеристик (індивідуальних і соціальних) спортивного буття як сублимативного вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини [5].

У спорті людина виходить за межі «відведеної для неї природи», долає необхідність об'єктивних умов життя, виходить за їх межі, розширяє свої можливості, здібності, потенції. Тому сучасний спорт являє собою «царством рафінованої свободи», способом становлення особистості, загальнобуттєвим екзистенційним способом буття, складним соціальним феноменом. Через гру людина «пропускає» все своє життя і навіть смерть, в спорті людина «програє» саму гру, втілену у спорті. Тому Е.Фінк допускає, що спорт є більш суттєвим, чим праця, влада, любов і смерть.

В сучасному спорті як в синкретичній діяльності людина здійснює зв'язок з дійсним і ірреальним, об'єктивним і суб'єктивним, що і є найбільш адекватним визначенням гри. Основним полем реалізації сучасного спорту виступає духовний світ людини. Сучасний спорт як продукт культурно-історичної екзистенції є одним із способів (шляхів) осмислення людиною свого буття, духовного і матеріального. Та чи інша людина «програє» в своїй свідомості будь-який винок, подію, зустріч, розмову. Тільки в сучасному спорті людина може експериментувати з самим собою, із всіма можливими і неможливими варіантами своєї суб'єктивної поведінки, а також з іншими учасниками гри. Сучасний спорт як чуттєве опрацювання певного духовного стану індивіда стає інструментом вільного вибору людини. Граючи, людина може якби відсторонити своє минуле, розпочати з «точки відліку» своє життя, минуле поєднати з сьогоденням і майбутнім, коректувати свої дії та вчинки. Аналогічна позиція можлива і у відношенні до порівняно віддаленого майбутнього. З грою пов'язаний процес самовиховання, самовдосконалення, утвердження людини як особистості, щоб відчувати людиність, привабливість повсякденного буття. Як термін, сучасний спорт позначає широкий круг предметів діяльності, яка протиставляється звичайній, утилітарній, практичній і характеризується переживанням задоволення від самої діяльності, самого процесу гри. Для сучасного спорту важливим є стан духовної активності людини, різноманітні форми її актуалізації, врахування потенційної різноманітності смислів життя, сам факт спортивної гри. Існують різні види гри: 1) предметна; 2) змагальна; 3) рольова. В філософському контексті розглядаються: парадоксальність гри, соціальна цінність та неутілітарність гри; легковажність і серйозне до неї відношення; освоєння людьми різних своїх можливостей, трансцендентність [6].

Феномен сучасного спорту знаходиться в прямій залежності від буттєвих вимірів, досвіду людини, пов'язаних з чуттєвими, інтуїтивними підґрунтям людського буття. Сучасний спорт використовується в якості метафори людського життя: «Що таке життя?». Говорять про економічну, політичну, соціальну, духовну різновидності спорту, спочатку в метафоричному змісті, але потім метафора спорту починає реалізовуватись. Мають місце сьогодні різноманітні ігрові техніки і технології, які сприяють адаптації людини до оточуючого середовища, нестандартної поведінки, до самостійного виконання своїх ролей і статусів. В другій половині XX ст. все більше помітною стає роль, яку вбирає в себе поняття сучасного спорту в онтологічному «повороті», який відбувається в філософії. Спорт виявляється найбільш важливою моделлю функціонування різноманітних зв'язків, стає образом рухових взаємодій, які виходять на якісно нову ступінь свого розвитку. Спорт виступає одним із найважливіших засобів функціонування і оновлення форм людських взаємовідносин. Вона сама виступає фундаментальною основою, яка забезпечує «узгодження буття», стимулює соціальних індивідів до підтримання правил такого узгодження. Спорт виявляється тим процесом, який розкриває структури взаєморозуміння між людьми, реалізуючись в архетипах і стандартах особистісної поведінки. Спорт направлений саме на «розрив» соціального буття, може бути використаний як форма творчого пошуку, «вищощування» відсутніх якостей і зв'язків, відходу від неефективності і пошуки механізмів підвищення ефективності у всіх ланках суспільного життя. Спорт стає фундаментальним сучасним інструментом комунікації між людьми, природними і штучними системами, людиною і суспільством, людиною і владою. Таким чином, поняття спорту надзвичайно багатоманітне, як багатоманітні і сама діяльність людини. Спорт виступає як основне джерело і найвищий прояв людської свободи, потреба в розвитку і своїх сутнісних сил особистості, самопізнання себе як суб'єкта творчого процесу, виявленні самодіяльності індивіда, відтворенні людини у всій її багатоманітності [7].

Таким чином, творчість, гра і спорт – це універсальні функції людини, які приводять до реалізації різноманітних форм самотності ствердження і розвитку людського організму. Творчість і гра – це вияви свободи особистості, які передбачають наявність у людини вольових якостей, здібностей, мотивів, завдяки яким людина створює вільні форми діяльності. Виявлення цих властивостей особистості, виявляє важливу роль інтуїції, без свідомих компонентів розумової діяльності, потреби особистості в її самоактуалізації, розширенні її творчих здібностей. Тому творчість, гра і спорт – це вільні вияви свідомої людини, які є невід'ємною властивістю людини, є її універсальною функцією, яка приводить до різноманітних форм самостворення організму, сприяють самоудосконаленню в тотальному сенсі цього слова. У сучасних умовах світоглядної кризи і духовного відчуження людина намагається актуалізувати пошук смисложиттєвих феноменів, здатних об'єднувати і перетворювати органічну цілісність соціальні та індивідуальні виміри власної життєдіяльності. Безперечно, що одним з таких феноменів, що поглинає і охоплює у всій цілісності особистість, виступає спорт. Потреба у всебічному вивченні філософії сучасного спорту є очевидною, так як залишається нерозкритою концепція смислових особливостей спорту як сублімативного їх вираження в індивідуальній і соціальній формах життєдіяльності індивіда.

Як засвідчує соціально-філософський аналіз даної проблеми, способи буттєвості ігрової практики в окремі періоди європейської культури – в Античності, Середньовіччі, Нового часу – залежали від соціальних умов, але при цьому гра впливала на соціальне та індивідуальне життя європейської людини. Визначено, що гра першочергово існувала як від-

творення традиції, ритуал, що надавали їй священної цінності. Проте самовизначення гри у формі змагання повністю поглинало культурний вимір життя людини (класична Греція), але також і втрачало для нього священну і культурну цінність (пізня Греція і пізній Рим). З іншої сторони, у розвитку ігрової практики (Олімпійські ігри, гладіаторські бої) стала проявлятися тенденція до професіоналізації і спеціалізації у силу нестійкості соціальних норм та інститутів, здатних стримувати чи знизати негативні наслідки даних устремлінь. У Середні віки було закріплено розподіл ігрової практики на дві тенденції – аристократичну і народну, у яких прямо відображалися почуттєві і духовні потреби певних соціальних верств. Аристократична ігрова тенденція розвивалася у формі рицарських турнірів і укріплювала потребу у ритуально-ігровому спрямуванні. Народна традиція в грі (гра у футбол у рамках карнавалу) характеризувалася безпосередністю і спонтанністю у своєму виникненні і розвитку і відрізнялася здатністю відображати світосприймання народного стилю, проте з акцентуацією на збереження античного ритуально-ігрового смислу [8].

На нашу думку, актуалізація змін в ігровій практиці у Новий час виявилася можливою за рахунок розвитку самосвідомості людини, його свободи і потреб, зростання активності людини. Народження спорту було пов'язано зі зміною способу буття соціуму, коли відтворення соціального досвіду через традицію вступило місце зростаючій активності людини у індивідуальній і соціальній життєдіяльності. Становлення спорту як змагальності базувалося на цінностях сурової раціоналізації, спеціалізації та успішності життєдіяльності, а також представляло собою сублімативну практику самореалізації.

Професійний сучасний спорт сьогодні – це найважливіший засіб самореалізації людини, а також можливість для соціальної мобільності, що дозволяє людині оволодівати соціальною роллю і підвищувати свій соціальний статус, а спортивні практики стали розумітися як сублімативна форма виявлення своєї індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини.

Накінець, була реалізована можливість утвердження у спорті соціальної потреби у особистій зверненості, що стало виражатися через практики різних форм легітимізації [9].

Становлення і розвиток сучасного спорту в рамках ігрових практик від архаїчного часу до сучасності знаходилося у прямій залежності від конкретної історичних умов, визначалося соціальними цінностями, нормами і приписами окремих історичних епох. Результатом розвитку стало формування спорту на основі гри як раціоналізованої і упорядкованої діяльності. Смісловий зміст спорту створюється однаково як суспільством, що детермінує нормативний і стандартизований характер розвитку спортивної практики та її учасниками, так і індивідом, який розглядає спорт як смисложиттєву подію, в контексті якої він має перервати узвичаєне протікання повсякденності і формувати власний смисложиттєвий світ. Практика сучасного спорту сформована новосередньовіськими цінностями раціоналізації життєдіяльності і основоположними принципами власної професії як призначення реалізації індивідуальної і соціальної життєдіяльності, трудової діяльності як сурової раціоналізованої діяльності, методично і соціально корисної у рамках своєї професії, досягнення матеріальних успіхів на основі результатів власної спортивної праці. Специфічно спортивною нормою виступала вимога раціоналізації власного тіла [10].

Сучасний спорт як сублімативне вираження індивідуального і соціального життя людини, у рамках якого як для індивіда, так і для соціальної групи відбувається в процесі сублімації трансформація всіх видів енергії людини для досягнення спортивного результату. Сублімація – це центральна матриця З.Фрейда, що розглядається як результат немислимого компромісу між стихійними потягами мій вимогами реальності («Незадоволеність у культурі» 1938). Незадоволений інстинкт, за Фрейдом, переходить у несексуальну духовну психічну енергію, що є будівельним матеріалом цивілізації. Визначення спорту як смисложиттєвого феномена людської життєдіяльності допомагає виявити скритний потенціал спортивної події, який можна використати для удосконалення індивідуального і соціального життя людини (спорт як національна ідея, спорт як спосіб соціальної ідентифікації людини з соціумом) [11].

Філософія спорту як сублімативне вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини направлена на вільний вибір себе у спортивній діяльності, це автентичність свого буття, свого людського існування. Спортивна перемога – це свобода, яку ми отримали над собою, це щось таке, що не можна пізнати і детермінувати. Спортивна перемога – це можливість постійно проєктувати і обирати, що ставить людина поза закономірністю й причинною залежністю. Спортивний проєкт – це свобода, що проєктує себе для досягнення спортивних цілей, досягнення найвищих результатів, формування себе як цілісної істоти у своєму спортивному бутті. Спорт володіє міцною соціалізуючою силою, його вже давно слід розглядати як захоплення, що здатне згуртувати всю націю, а й поповнити своєрідною ідеологією, устремлінням людей до успіху і перемоги. У США, наприклад, після виходу в світ книги Р.Бойла «Спорт – дзеркало американського життя», спорт став національним захопленням і моделлю американського образу життя. Починаючи з 70–80-х рр. XX ст. спорт у США являється «другою релігією», у яку вірять більшість американців. Населення бережливо відноситься до всього здоров'я, розуміючи,

що це – особистий капітал, від якого в житті залежить багато: кар'єра, особисте щастя, успіх в роботі, матеріальний і духовний добробут. Саме цей фактор допоміг здолати так званий «психологічний бар'єр» у відношенні населення до фізичної активності [12].

Таким чином, філософія сучасного спорту як сублімативного вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини направлена на виявлення механізмів функціонування і відтворення спорту в соціально-комунікативному та індивідуальному просторі буття індивіда: 1) він представляє собою механізм соціальної адаптації, при якому спорт виступає як засіб соціалізації, самоідентифікації і самореалізації; 2) механізм регуляції, в контексті якого досліджуються відносини спорту і таких базових соціальних регуляторів, як традиції, цінності, норми, мораль, естетичні характеристики; 3) інтегративний механізм, в контексті якого спорт розглядається на основі принципу гуманізації і реалізації гуманістичних функцій [13]. Із зростанням ролі спорту у сучасному житті як суспільства, так і окремої людини, його висока цінність для цивілізації є очевидною, у тому числі у якості критерію соціально-культурної ідентичності. Адже спорт не являється повністю замкненою і самодостатньою системою, направленою виключно на реалізацію сублімативного начала. Людина, яка попадає у спортивне життя, продовжує залишатися учасником соціально-культурних процесів, що розширюють сукупність критеріїв для самоідентифікації. І одним з таких критеріїв являється сучасний спорт, який здатний виступати не тільки практикою фізичного чи інтелектуального сублімативного процесу, але й виконувати важливу соціальну самоідентифікаційну і комунікативну функцію, що свідчить про його значну роль в сучасній цивілізації [14]. Фізична культура і спорт представляють можливість реалізації внутрішньої природи людини, а вільне самовираження особистості, як правило, пов'язане з діями певних механізмів самоідентифікації в контексті вираження сублімативної спортивної практики індивіда. У спорті мають місце соціальні і психологічні обмеження, але разом з тим, активні заняття спортивною діяльністю являються свого роду способом подолання страху перед неупорядкованим внутрішнім (духовним) життям особистості. Отже, комбінація особистісного і соціального світів, повинна сприяти проголошенню суверенної особистості. Причому, самоідентифікація через виявлення сублімативного механізму відіграє вкрай важливу роль, так як на пряму пов'язана з самооцінкою спортсмена як суб'єкта спортивної діяльності, свої можливостей і перспектив розвитку. Необхідна адекватна самооцінка спортивних успіхів через реалізацію сублімативних механізмів особистості для утвердження ефективного розвитку спортсмена на шляху його подальшого удосконалення [15].

Як свідчить аналіз, у процесі спортивної діяльності та активного залучення до фізичної культури, індивід «само актуалізується», тобто «створює» образ самого себе, проєктуючи себе у майбутнє. Завдяки сублімативних механізмів, які люди на проявляє у спорті і через спорт, людина самостверджується, маючи можливість відчувати почуття власної значущості, отже, індивід змагається не тільки з іншими, собі подібними, але й самим собою. Оскільки, тренування і змагання – це не просто розвага, але й скоріше, протистояння, то воно відбувається як із суперником, так із власними обмеженнями можливостями. Під час заняття спортом людина вчиться оволодівати самим собою, у тому числі через розвиток волі, вміння досягати на межі можливого. Протистояння нерідко пов'язано з ризиком, так що спорт виявляється школою, у якій спортсмен вчиться оцінювати ризик і при необхідності йти на нього, розвивати здатність приймати рішення за допомогою різноманітних сублімативних механізмів [16].

Ми солідарні з думками вчених, які вважають, що спорт являє собою надзвичайно амбівалентну сферу людської життєдіяльності, навіть парадоксальну: з однієї сторони, він стимулює до миролюбності, являючись свого роду способом сублімації агресивних настроїв; а з іншої, в ньому можна побачити джерело агресії і пов'язаної з нею конфліктної поведінки. Тим не менше, спорт був і залишається одним з самих ефективних засобів самоутвердження особистості, володіючи високою соціальною значущістю і привабливістю [17]. Спортсмен виступає образом соціально-культурної ідентифікації, свого роду носієм певних смислів і цінностей, які завжди можуть бути артикульовані. Цінності спорту співвідносяться з загальнокультурними цінностями і можуть розглядатися у контексті таких базових аксіологічних категорій сучасної цивілізації, як якість і рівень життя, активізація людських ресурсів у соціокультурному розвитку, соціальний порядок і добробут. Виконуючи важливі соціально-комунікативні функції і являючись значущим елементом сучасного суспільного облаштування, спорт поступово стає самостійною соціокультурною системою зі своїми внутрішніми сублімативними механізмами регуляції і соціалізації. В умовах тотальної глобалізації, однією з основних задач суспільства стає збереження особистості-спортсмена як першочергової цінності. Для вирішення таких високих задач необхідний деякий універсальний механізм виміру соціально-культурної ідентичності, яким може виступати саме спорт, у якому людина реалізує свої сублімативні устремління, здобуваючи високі результати [18].

Список використаних джерел

1. Бодриар Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж.Бодриар. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2000. – 96 с.
2. Бодриар Ж. Соблазн / Ж.Бодриар. – М.: Ad Marginem, 2000. – 320 с.

3. Боннар А. Греческая цивилизация: в 3-х тт. / А.Боннар. – М.: Искусство, 1992. – Т.1. – 269 с.
4. Бурдые П. Программа к социологии спорта // Бурдые П. Начала / П.Бурдые. – М.: Socio-Logos: Адапт, 1994. – С.257–275.
5. Быховская И.М. Homo somatikos: аксиология человеческого тела / И.М. Быховская. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 208 с.
6. Веблен Т. Теория праздного класса / Т.Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
7. Визитей Н.Н. Социальная природа современного спорта / Н.Н. Визитей. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 84 с.
8. Визитей Н.Н. Физическая культура и спорт как социальное явление / Н.Н. Визитей. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 160 с.
9. Гадамер Х.–Г. Актуальность прекрасного // Гадамер Х.–Г. Актуальность прекрасного / Х.–Г. Гадамер. – М.: Искусство, 1991. – С.266–323.
10. Ленк Х. Отчуждение и манипуляция личностью спортсмена / Х.Ленк // Спорт и образ жизни: сб. ст. / сост. В.И. Столяров, З.Кравчик. – М.: Физкультура и спорт, 1979. – С.112–125.
11. Ленк Х. Спорт как современный миф? / Х.Ленк // Разум и экзистенция: анализ научных и внеучных форм мышления / под ред. И.Т. Касавина и В.Н. Поруца. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999. – С.126–148.
12. Майнберг Э. Основные проблемы педагогики спорта / Э.Майнберг. – М.: Аспект-пресс, 1995. – 317 с.
13. Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений: в 4-х тт. / Платон. – М.: Мысль, 1994. – Т.3. – С.79–420.
14. Платон. Законы // Платон. Собрание сочинений: в 4-х тт. / Платон. – М.: Мысль, 1994. – Т.4. – С.71–437.
15. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Фрейд З. Психология бессознательного / З.Фрейд. – М.: Просвещение, 1990. – С.382–424.
16. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм. – М.: Прогресс, 1995. – 256 с.
17. Фромм Э. Иметь или быть? / Э.Фромм. – М.: Прогресс, 1986. – 238 с.
18. Хейзинга И. Homo ludens / И.Хейзинга. – М.: Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. – 464 с.

* * *

УДК 1:796.01

Павло Запорожченко, аспірант кафедри філософії, Донецький національний університет, Україна, м. Київ

Спортсмен: культ чемпіона та трагедія

Розглянуто образ сучасного спортсмена та вплив цього образу на суспільну свідомість та поведінку вболівальників. Показана привабливість образу спортсмена-переможця, а також розкривається велич і трагізм розвитку, кульмінації та завершення кар'єри спортсмена-чемпіона.

Ключові слова: спортсмен, спортивна кар'єра, спортивна зірка, культ чемпіона.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Павел Запорожченко. Спортсмен: культ чемпиона и трагедия

Рассмотрен образ современного спортсмена и влияние этого образа на общественное сознание и поведение болельщиков. Показана привлекательность образа спортсмена-победителя, а также раскрываются величие и трагизм развития, кульминации и завершения карьеры спортсмена-чемпиона.

Ключевые слова: спортсмен, спортивная карьера, спортивная звезда, культ чемпиона.

Pavlo Zaporozhchenko. Sportsman: cult of champion and tragedy

The image of the modern sportsman and influence of this image on public consciousness and behavior of the fans are considered. The attractiveness of the image of the sportsman-winner is shown, and also greatness and tragic element of the development, the culmination and the finishing of career of the sportsman-champion is revealed.

Keywords: sportsman, sport career, sport star, cult of champion.

В настоящее время спорт как социальный феномен глубоко вошел в нашу повседневность, приобрел значительное влияние и стал знакомым явлением нашей жизни. Миллионы болельщиков по всему миру поклоняются красоте и непредсказуемости спортивных зрелищ. Заниматься спортом сегодня считается престижным и является частью современного образа жизни. То же касается и спортивной информации. Не проходит и дня без соприкосновения с ней даже у людей далеких от спорта. Именно в спорте ярко проявляются такие важные ценности общества как равенство шансов, достижения успеха, стремление быть первым, конкуренция. В то же время огромный интерес вызывают персоны главных героев спортивных событий – собственно спортсменов. Следить за ними не трудно, они всегда на виду и занимают весомое место в информационном пространстве.

Но кто воплощает в себе образ спортсмена? Может быть это тот, кто бежит по утрам трусцой? Или тот, кто демонстрирует определенный уровень мастерства, принимает участие, например, в школьных или университетских соревнованиях? А может спортсмен это тот, кто вовлечен в

профессиональный спорт? Как будто данное понятие применимо ко всем случаям. Но, задумавшись над этим вопросом, в сознании даже далекого от спорта человека возникнет образ не тех людей, которые совершают утренние пробежки в парке, а того, кого ежедневно можно видеть на экране телевизора – известного футболиста, легкоатлета, боксера, – того, для кого спорт является не средством укрепления здоровья или отдыха после монотонного рабочего дня (таких людей назовем любителями спорта), а главным занятием, образом жизни. В современном мире, где существует глубокий разрыв между любительским и профессиональным спортом, спортсменом, скорее всего, следует называть представителей классических спортивных сообществ, клубов, команд. Это атлеты, которые участвуют в первенствах и получают за это награду – лавровые венки, призы, медали, кубки, места в рейтинге. Они ведут дисциплинированный и, в какой-то мере, аскетический образ жизни, полностью ориентированный на тренировки и соревнования. Спорт для них – полностью поглощающая их деятельность, полная препятствий и сложных задач. Эти люди – «спортивные личности» [1, с.3].

Отношение к образу спортсмена может кардинально отличаться в зависимости от отношения к спорту как явлению вообще. Для кого-то он герой – символ силы, ловкости, благородства, борьбы и успеха. Ведь спортсмены преодолевают, достигают, борются, побеждают и, в конце концов, получают за победу совсем не малое вознаграждение. В то же время, например, для итальянского философа Умберто Эко современный спортсмен – это монстр. В своем эссе «Болтовня о спорте» он характеризует образ атлета таким образом: «Появляется выводок человеческих существ, предназначенных для соревнования. Атлет – существо с одним гипертренированным органом, его тело превращено в площадку для непрекращающейся игры и в ее эксклюзивный источник. Атлет – монстр...» [6, с.190].

Но неважно как относиться к образу спортсмена – как к герою, монстру, или везунчику, которого природа наградила, заслужено или нет, талантом. Атлета можно ругать или восхищаться им. Но бесспорно то, что, в любом случае, образ спортсмена привлекает внимание практически каждого. Особенно образ спортсмена-победителя, чемпиона. Ему соперничают и завидуют. Спортсмен, добившийся успеха – символ избранности.

Каждый желает стать звездой или чемпионом, стать особенным, влиться в когорту избранных. Спорт как никакая другая деятельность воплощает в себе такую возможность. Но сколько из таких мечтателей теряют мужество при первых же трудностях? «Каждый солдат может носить в своем ранце маршалский жезл, а достойнейший и впрямь получить его – но все-таки имеется лишь один маршал, командующий целыми колоннами рядовых. Удача, как и заслуга, отмечают своей милостью лишь редких избранных. Большинство остается ни с чем» – это слова французского социолога и философа Роже Кайуа [5, с.141]. Действительно, каждый желает быть первым, но преодолеть трудности, стоящие на пути к вершине, способны далеко не все, только самые способные, сильные и выдержанные или удачливые. Конечно, данное заявление можно отнести и к любой другой профессиональной деятельности, ведь без труда и приложения усилий успеха не добиться ни в чем. Но именно спорт привлекает всеобщее внимание. Практически никто не будет следить за карьерой известного юриста или банкира. Но карьера успешного спортсмена всегда на виду. По степени привлечения общественного внимания спортивная деятельность занимает одно из первых мест. Схожей может показаться разве что карьера кинозвезды. Отсюда – в высшей степени характерный для современного общества культ кинозвезд и спортивных чемпионов. Почему так?

Потому, что, лицезря спортсменов, мы имеем возможность наслаждаться в нашем воображении жизнью, прожить которую у нас нет ни способности, ни времени [3, с.166]. Особенно это касается мужчин, потому, что, несмотря на стремительное увеличение роли женщин в спортивной деятельности, спорт все еще остается занятием маскулинным. Как отметил в своей небезызвестной книге английский писатель Дуги Бримсон: «Все мужчины знают, что если бы жизнь сложилась чуть по другому, они вполне могли бы быть рядом с Райтом и Ширером [известные английские футбольные игроки] на Сент-Джеймс Парк или Уэмбли [футбольные стадионы]. Поэтому мы с таким пылом реагируем на действия игроков на поле. Для женщин игра – одно из ряда событий, для мужчин – воплощение несбывшейся мечты» [2].

Спортивный чемпион для многих являет собой чарующий образ грандиозного успеха, который может выпасть любому, если повезет. Как было уже сказано, все хотят быть первыми, но первым может быть только один. Но спорт дает возможность насладиться мечтой, на мгновение стать победителем без риска неудачи, опережая кому-то другому. Глядя на тех, кто достиг вершин в спорте, мы в превращенном виде переживаем боль поражения и радость победы, получаем критерии для оценки самих себя. Это неосознанное восприятие жизни. Американский философ Ханс Ульрих Гумбрехт по этому поводу пишет: «Почему бы спортсменам, с их грациозностью и изяществом, с их жесткостью и неприспособленностью к обычной жизни, не быть моим «вторым я» – тем моим идеалом, которым я не стал и даже не претендовал стать?» [3, с.165].

Жизнь успешного спортсмена представляется грандиозным праздником. Мало кто задумывается над тем, что карьера спортсмена – это

не сплошное удовольствие, это тяжелый труд, длящийся годами и до последней минуты не дающий гарантии на успех. Спорт – не праздник, а черновая работа, нудная, требующая терпения, огромной выдержки и неимоверных усилий над собой. Да, уровень заработной платы и доходов профессиональных спортсменов высок, иногда непомерно. Для спортсменов из экономически бедных стран (например, большинства стран Африки) спорт зачастую чуть ли не единственная возможность вырваться в большой мир. Но чтобы до этого уровня добраться, необходимо в сравнительно короткий срок пройти тяжелый путь. Профессиональная спортивная карьера неимоверно коротка – в среднем 10–15 лет, это исключая постоянную возможность завершить карьеру из-за травм. Безостановочный рост спортивных результатов во всех видах спорта практически исключает возможность достичь успеха за счет одного лишь природного таланта. Поэтому в наше время добиться выдающихся результатов в спорте можно только путем предельно самоотверженных, длительных, постоянных тренировок, обычно с раннего детства. Жизнь проходит мимо. Спортсмены лишены в течение многих лет обычных жизненных удовольствий, развлечений. Ограничения часто касаются и таких важных потребностей как получение образования, дружеских контактов, создания семьи.

Внешняя привлекательность, блеск медалей, купание в лучах славы – все это достается спортсменам дорогой ценой. Добиться всего этого, по сравнению со всей массой спортсменов, удастся совсем немногим, самым талантливым, трудолюбивым или удачливым. Звездами становятся избранные.

Но рядового обывателя, болельщика, зрителя мало интересуют эти подробности. Он видит то, что на поверхности, что наиболее явно – достижения, признание, славу, скандалы, доходы. Жизнь успешного спортсмена находится под пристальным вниманием масс-медиа, он появляется на страницах журналов и экранах телевизоров, рекламируя различные товары, его мнение престижно и авторитетно. Культ спортивного чемпиона расцветает все более яркими красками. Благодаря рекламным афишам и иллюстрированным еженедельникам лицо звезды становится вездесущим. Поклонникам сообщают о вкусах, пристрастиях, суевериях, о самых незначительных подробностях жизни спортсмена. И те подражают им, копируют их прическу, усваивают их привычки, манеру одеваться. Они живут их жизнью и в их образе.

Сам спортсмен, добившийся успеха и признания, приходит к пониманию того, что многолетние затраты сил и энергии, пережитые ограничения и лишения были напрасными. Положенные на алтарь победы, они проторили ему путь к успеху и славе, к избранности. Статус звезды дает ощущение исключительности, превосходства, величия. Это пик удачной карьеры. Но дело в том, что зенит карьеры спортсмена обычно приходится на возраст 18–25 годов, когда физические возможности молодого организма оптимальны и способны выдавать максимальный результат. Но такие способности даже самого крепкого и ловкого тела не вечны. Рано или поздно наступает спад, который ведет к снижению или застою спортивных результатов. На вершине оказывается кто-то другой. Наступает время уходить, завершать карьеру.

Главный вопрос, сопутствующий завершению карьеры: что делать дальше? Большинство спортсменов испытывают тревогу по этому поводу. Атлетам жаль расставаться с привычным образом жизни, со всеобщим вниманием, материальными стимулами. Кризис завершения спортивной карьеры и перехода к другой деятельности влечет за собой необходимость перестройки образа «Я» спортсмена. Атлета пугает разница между статусом спортсмена в спорте и статуса после завершения спортивной карьеры. Перспектива новой сферы деятельности либо страшит их, либо кажется менее привлекательной, серой, будничной по сравнению с насыщенной эмоциями спортивной деятельностью. Не случайно большинство спортсменов стремятся остаться в сфере спорта, где они чувствуют себя более комфортно и могут использовать накопленный за время спортивной карьеры опыт. Чаще всего выбирается профессия тренера, хотя нет никакой гарантии, что успешный спортсмен может стать и хорошим тренером.

В том и заключается трагедия успешных спортсменов. Завершить карьеру в статусе звезды, вовремя уйти может не каждый. Большинство даже самых великих хватаются за малейшую возможность продлить то ощущение исключительности и превосходства над другими, отодвинуть этап финиша и ухода. Спорт для них не просто профессия, для них он является образом жизни, даже смыслом жизни. Многие завершив карьеру снова возвращаются чтобы быть бледной тенью самих себя прежних, но желая вновь окунуться в привычный мир спортивной жизни и оторваться от того информационного вакуума, недостатка общественного внимания, который окружает их после завершения карьеры. Но в одну реку дважды войти нельзя. Пример американского пловца Пабло Моралеса является скорее исключением – после завершения карьеры он, спустя три года, вернулся в большой спорт и выиграл еще две золотые медали на Олимпиаде в Барселоне. Более показательным скорее будет пример Майкла Джордана, одного из величайших баскетболистов в истории, который, закончив карьеру, затем возвращался в спорт даже не один, а два раза, закрывая глаза на неизбежные негативные последствия для своей репутации и даже для своего благосостояния. Или Марио Лемье, великий хоккеист, возвратившийся в спорт, но игравший уже так, что вызывал

негодование даже тех болельщиков, которые когда-то воспринимали его как полубога и поклонялись ему.

Конечно, печальные варианты не являются аксиомой. Случается, что спортсмен завоевывает расположение, занимаясь какой-нибудь другой деятельностью – бизнесом, спортивным менеджментом, становится успешным журналистом или комментатором. Но все же такие варианты контрастируют с теми бесчеловечными знаменитостями, чья жизнь пошла ко дну или оборвалась вскоре после ухода из спорта. Например, величайший боксер Мохаммед Али страдает от нервных нарушений, которые являются прямым следствием его боксерской карьеры. Человек, «...чье физическое совершенство очаровывало несколько поколений зрителей, теперь расплавляется за свое величие тем, что его тело лишилось своих функций вследствие спортивной карьеры» [3, с. 157].

Еще более типичны примеры из жизни бывших спортсменов, подавших саморазрушительным импульсом. Примеры великих футболистов и не менее великих изгоев – аргентинца Диего Марадоны, с его кокаиновой зависимостью, североирландца Джорджа Беста и бразильца Манэ Гарринчи, умерших из-за злоупотребления алкоголем – показательны. И таких примеров можно привести великое множество.

В своей работе «Похвала красоте спорта» Ханс Ульрих Гумбрехт пишет: «Современное общество не имеет подобающего решения или какой-либо убедительной стратегии для существования великих спортсменов после окончания их карьеры. Большая часть спортсменов мирового класса превращается после этого в своего рода отбросы общества, в психологическом и культурологическом смысле» [3, с. 153]. Даже спортсмены, ставшие тренерами, остаются мало удовлетворенными своим новым положением. «Оставаться «чуть-чуть» игроком в мире, когда-то бывшем им подвластным, – значит с болезненной очевидностью осознавать насколько обычными людьми они стали» [3, с. 153].

Мир спорта изменчив, на смену старым звездам приходят новые, рекорды и достижения обновляются с поразительной быстротой. Жизнь спортсмена полна трудностей и препятствий, тяжелого труда и самоограничений, не дающих никаких гарантий на успех. На пути к пьедесталу всегда может оказаться кто-нибудь лучший. Получение статуса звезды, чемпиона, выдающегося спортсмена требует неимоверных физических и психологических усилий. Но даже если цель достигнута, еще больше усилий понадобится атлету для того, чтобы преодолеть все тяготы существования после окончания карьеры. Зрителю интересен тот, кто является звездой сегодня и сейчас, бывшие заслуги остаются в памяти как приятные воспоминания, вызывающие уважение, восторг или ностальгию. Но исчезнув с вершины славы, жизнь спортсмена более не интересна рядовому обывателю. В том-то и заключается парадокс и трагизм образа великого спортсмена – пройдя через тяготы, приложив максимум труда и усилий, веря в свою исключительность и удачу, добравшись до высшей ступени пьедестала, чтобы в скором времени уступить место более исключительному, а дальше пытаться бороться с забвением. Но все же знать, что хотя бы мгновение был полубогом.

Список использованных источников

1. Айзенберг Кристина. Спортсмен / Кристина Айзенберг // Логос. – 3 (54). – 2006. – С. 3–22.
2. Бримсон Дуги, Бримсон Эдди. Куда бы мы не ехали. За кулисами футбольного насилия / Дуги Бримсон, Эдди Бримсон. – СПб.: Амфора, 2006. – 352 с.
3. Гумбрехт Ханс Ульрих. Похвала красоте спорта / Ханс Ульрих Гумбрехт. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 176 с.
4. Ильин Е.П. Психология спорта / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.
5. Кайуа Роже. Игры и люди. Статьи и эссе по социологии культуры / Роже Кайуа – М.: ОГИ, 2007. – 304 с.
6. Эко Умберто. Болтовня о спорте / Умберто Эко // Логос. – 6 (73). – 2009. – С. 188–193.

* * *

УДК 123.1:316.647.6:17–423.77(47+57)

Юрій Омельченко, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна м. Київ

Правозахисний рух за свободу переконань в СРСР у контексті етики ненасилля

На основі принципів етики ненасилля здійснено спробу аналізу руху на захист свободи переконань і свободи висловлювань як способу ненасильницького опору радянському режиму. На підставі публікацій самвидаву, заяв і творів радянських правозахисників, їхня діяльність розглядається як досвід протидії тоталітаризму шляхом громадянської активності.

Ключові слова: свобода переконань, ненасилля, дисидентство, свобода висловлювань, правозахисний рух, етика ненасилля.

Юрій Омельченко. Правозащитное движение за свободу убеждений в СССР в контексте этики ненасилия

На основании принципов этики ненасилия предпринята попытка анализа движения в защиту свободы убеждений и свободы слова как способа ненасильнического сопротивления советскому режиму. На основе публикаций самиздата, заявлений и сочинений советских правозащитников, их деятельность рассматривается как опыт противодействия тоталитаризму путем гражданской активности.

Ключевые слова: свобода убеждений, ненасилие, этика ненасилия, дисидентство, свобода высказываний, правозащитное движение.

Yuriy Omelchenko. Freedom of opinion human rights movement in the USSR in the non-violence context

Based on the non-violence principles the article gives the attempt to analyze freedom of opinion and liberty of speech protection movements as the way of non-violent resistance to the soviet regime. Grounded on the samizdat publications, manifests and works of soviet human right activists, their activity is considered as experience of resistance to the totalitarianism through the civic activity.

Keywords: freedom of opinion, non-violence, non-violence ethics, dissidence, liberty of speech, human rights movement.

Аналіз боротьби за свободу переконань в СРСР в цілому та в УРСР зокрема тісно пов'язаний із дослідженням ненасильницького руху опору у 60–80-х роках ХХ століття. Поряд із відстоюванням національних і релігійних прав, права на вільне пересування та еміграцію широкого поширення у цей період набув рух на захист свободи переконань і свободи слова.

Етичні та соціально-філософські основи боротьби за власні переконання аналізувалися у наукових дослідженнях радянського дисидентства та, конкретно, самвидаву як феномену невідцензурних ЗМІ. Ця тема знайшла відображення в усіх значних розвідках про правозахисний рух, зокрема, у працях Л.М. Алексєєвої, А.М. Русначенка, Г.В. Касьянова, Ю.О. Каганова, Б.С. Захарова. Утім недостатньо дослідженням залишається аспект боротьби за свободу переконань і свободу слова у контексті етики ненасилля та її практик. То ж на основі публікацій самвидаву, листів, заяв правозахисників, їхніх спогадів, радянських пропагандистських публікацій, спрямованих на боротьбу з дисидентами, метою статті є розкриття ненасильницької суті руху за право на свободу переконань і висловлювань.

Із січня 1970 р. під редакторством В.Чорновола розпочало вихід у самвидаві перше в Україні періодичне видання «Український вісник». Через ескаляцію репресій, друк «Українського вісника» довелося припинити аж до 1987 р. З лютого 1978 р. також виходив «Інформаційний бюлетень», у якому друкувалися документи Української Гельсінкської групи, повідомлення про стан ув'язнених політ'язнів та загальну ситуацію з репресіями в СРСР. У Москві історик і публіцист Рой Медведєв від 1964 року видавав машинописний альманах «Політичний щоденник», починаючи з 1968 р. виходила самвидавна «Хроніка поточних подій». У 60–70-х роках активно у самвидаві поширювалися збірники «Біла книга», «Процес чотирьох» і «Правосуддя чи розправа?», «Чотирнадцять останніх слів», «Суспільні проблеми», «Пошуки» та ін.

Окрім видань, прямо пов'язаних із політичним дисидентством, зокрема, Гельсінкськими групами, у невідцензурному самвидаві ще раніше з'являлися літературні публікації О.Мандельштама, Б.Пастернака, Й.Бродського, Б.Окуджави, В.Висоцького, О.Галича, В.Синявського, Ю.Данієля, В.Шаламова, О.Солженицина та ін. авторів. Зокрема, у Москві журналіст О.Гінзбург з 1959 по 1960 рр. видавав машинописний альманах «Синтаксис», у 1961 р. поет Ю.Галансков видавав альманах «Фенікс», у якому публікувалися поети так званої «Маяковки» – неформального зібрання молодих поетів біля пам'ятника В.Маяковському (випуск альманаху припинено після арешту учасників зібрання), «Сфінкси», редактором якого був перекладач В.Тарсіс та ін. Як висловився російський поет-барт Ю.Кім, «самвидав став імпульсивною реакцією нашого покоління на тотальну несвободу».

Звернемося до тематики політичного самвидаву. Так, «Український вісник» свої завдання бачить у наступному: «Необхідність такого позацензурного видання на Україні давно назріла. Є багато проблем, які викликають загальний інтерес і турбують широкі кола української громадськості, але зовсім не висвітлюються офіційною пресою. Якщо ж

зрідка під тиском обставин преса і згадує ці проблеми, то вдається до свідомої фальсифікації. «Вісник» міститиме без узагальнень інформацію про порушення свободи слова й інших демократичних свобод, гарантованих Конституцією, про судові й позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму й українофобії), про спроби дезінформувати громадськість, про становище українських політичних в'язнів по тюрмах і таборах, про різні акції протесту тощо. «Вісник» дає огляд або повністю наводить публіцистичні статті, документи, художні твори та інші матеріали, які вже набули поширення у Самвидаві. «Український Вісник» – видання в жодному разі не антирадянське і не антикомуністичне. За своїм змістом і завданням воно цілком легальне і конституційне. Критику окремих осіб, органів, установ, аж до найвищих включно, за допущені помилки у вирішенні внутріполітичних проблем, зокрема за порушення демократичних прав особи і нації «Вісник» не розцінює як антирадянську діяльність, а вважає гарантованим принципами соціалістичної демократії і Конституцією правом і почесним обов'язком кожного повноцінного громадянина. Ненормальні умови випуску «Вісника» пояснюються виключно тим, що у нас є частими порушення конституційних гарантій і незаконні переслідування громадськи активних людей. «Вісник» не є органом якоїсь організації чи групи, об'єднаної програмою або організаційною єдністю, і тому допускає друкування самвидавських матеріалів, написаних з різних позицій. Завдання «Вісника» – лише об'єктивна інформація про приховувані процеси і явища в українському громадському житті. «Вісник» тому не містить ніяких матеріалів, які написані спеціально для нього і не були в обігу. «Вісник» не друкує таких документів (як правило, анонімних), які є антирадянськими, тобто заперечують демократичним шляхом обрання Ради як форму участі громадян в керівництві державою, і антикомуністичними, тобто відкидають в цілому комуністичну ідеологію як таку. «Український Вісник» зможе функціонувати лише при активній підтримці громадськості, яка не тільки розповсюджуватиме його, а й не лишатиме без розголосу чи належної реакції жодного антидемократичного чи українофобського вчинку, жодного випадку незаконного переслідування людей за переконання» [9]. Тобто, у програмі журналу були зазначені цілі ненасильницького правозахисного руху: надання гласності інформації про політичні репресії в СРСР, вимоги звільнення в'язнів сумління, допущення легальних форм опозиції та можливостей доносити до громадськості свої суспільно-політичні погляди і переконання.

У своїх перших числах «Український вісник» («УВ») гостро реагує на факти політичних переслідувань інтелігенції за відстоювання права на свободу переконань і висловлювань. У 1-му числі надруковано «Листа творчої молоді Дніпропетровська», в якому викладено факти переслідувань за публічну підтримку роману О.Гончара «Собор». У «Листі» йдеться про антигончарівську кампанію в місцевих ЗМІ, спрямовану як проти роману, так і проти тих, хто обговорював його серед громадськості. «Шановні товариші, – сказано у документі, – поясніть, будь ласка, нам про яку «націоналістическую опасность» базикають свідомі й несвідомі «друзі» українського народу? Хто дав їм право топтатися брудними русифікаторськими чоботами по національній гідності українського народу? Ми, творча молодь Дніпропетровська, вимагаємо притягти до відповідальності їх та всіх тих, хто вчиняє брутальні україножерські кампанії – відьомські шабаші на терені української культури, хто переслідує чесних і відданих народові людей тільки за те, що вони хочуть бути самими собою і ніким іншим, що вони хочуть виховувати своїх дітей в українських дитячих садках, школах, технікумах і вузах» [4].

У 4-у числі «УВ» знаходимо публікації про трагічну долю художниці А.Горської, про закритий судовий процес над публіцистом В.Морозом, про переслідування та політично вмотивовані звільнення з роботи представників інтелігенції за інакodomство, а також про ситуацію з ув'язненими ГУЛАГу. Значне місце посідає і творчість поета В.Симоненка. Зокрема, було надруковано його щоденник «Окрайці думок».

У поновленому 1987 року «Українському віснику» окрім літературного доробку правозахисників друкуються листи і звернення в'язнів, які на той час ще перебували в таборах, окремі шпальти отримують і релігійні питання. 7-е число видання відкриває відкритий лист В.Чорновола до Генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова. Пояснюючи, що відініні «Український вісник» поновлюється легально, він зазначає: «...творча людина, хай сьогодні вона з необхідності коцегарить чи теслярує, завжди буде шукати вихід своїй творчій енергії, своєму інтелектуальному потенціалу. І якщо не виявилось бажання скерувати цей потенціал у спільне русло демократичної перебудови, то вже даруйте, якщо ми зайдемося цим самі і самі ж знайдемо собі читача, глядача і слухача» [10, с.17].

Точкою відліку правозахисного руху в СРСР вважається 5 грудня 1965 р., коли в Москві на площу Пушкіна на захист заарештованих дисидентів Ю.Данієля і В.Синявського вийшло близько 200 осіб. У самвидавному «Громадянському зверненні» до громадян із закликом вийти на «мітинг гласності» його автор, поет О.Єсенін-Вольпін писав: «У минулому беззаконня влади коштували життя і свободи мільйонам радянських громадян. Криваве минуле закликає нас до пильності в сьогодніні. Легше пожертвувати одним днем спокою, аніж роками терпіти наслідки вчасно не зупиненого сваволі. У громадян є засоби боротьби з судовим свавіллям, це – «мітинги гласності» [1]. Тобто, відстоювання права на вільне висловлювання

думок, поглядів, переконань, у тому числі й з приводу політичних процесів, відсампочатку стає для правозахисників однією із головних.

Вже у перших документах українських правозахисників наголошується на недопустимості переслідувань за переконання та їхнє висловлювання. У Декларації Української Гельсінської групи серед інших завдань правозахисники наголошують на обстоюванні ними права на вільний обмін інформацією та ідеями, для чого ставлять за мету домогтися акредитування в Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо [11, с.12]. У Меморандумі ч. 5 («Україна літа 1977–го») члени УГГ вимагають дотримання права на вільне розповсюдження своїх ідей і знайомства з ідеями інших людей, вільного створення творчих, мистецьких, філософських, наукових асоціацій і їх розпуску, відкрити вільний доступ до інформації – наукової, літературної, мистецької, особистої та будь-якої іншої, яка не вражає права людини, назавжди ліквідувати цензуру як реліктовий інститут феодалізму, передавши видавництвам право не допускати на книжковий чи інший ринок мілітарну та порнографічну продукцію [11, с.26–27].

Звертаючись до реального стану зі свободою висловлювань та іншими правами і свободами людини в СРСР в УГГ констатують: «Свобода слова, свобода волевиявлення, свобода виїзду і в'їзду і так далі... Декларуючи ці права, державна структура нічого нового не сказала людині, а лише поблизірює товкачати їй те, що було притаманно кожній мислячій істоті у всі віки... Але якщо стихійна людина запитувала лише себе, «Бога в собі», щоб діяти так чи інакше, то тепер вона повинна питати дозволу на свободу слова чи дії у якогось книжкового черв'яка, у чиновницької душі» [11, с.25].

Вимога ліквідувати цензуру міститься і в «Маніфесті Українського правозахисного руху», автором якого був О.Бердник. У документі він наголошує: «Слід ліквідувати цензуру. Це – страхотливий бюрократичний бар'єр для творчого духу. Цивілізоване суспільство не може мати цензури, якщо воно хоче йти в передніх шеренгах еволюційного походу» [11, с.43].

У своєму останньому слові на суді в липні 1977 р. засновник УГГ М.Руденко особливу увагу звертає на мирний характер відстоювання «гельсінкцями» прав і свобод людини: «Наша діяльність – це висловлювання наших переконань. Наша діяльність – це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною. Щоб бути Людиною, треба не тільки думати, але й висловлювати свої думки, інакше людина не буде відрізнятися від черепашки. Тому власне ст. 19 Загальної Декларації Прав Людини сформульована так: кожна людина має право на свободу переконань і на вільне висловлювання їх. Тут включається право шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів» [11, с.294]. Руденкове останнє слово перекикається з «Паломництвом до ненасильця» Мартіна Лютера Кінга: «Я не міг прийняти приниження індивідуальної свободи. І зараз я впевнений у тому, що людина є метою, бо вона – Боже творіння. Не людина створена для держави, а держава для людини. Відібрати у людини свободу – означає принизити її значною мірою до статусу речі, а не підняти до рівня особистості» [3, с.170].

Утім саме переконання та прагнення до їхнього вільного висловлювання стали підставою для судового вироку М.Руденкові. У зверненні «Процес Руденка – Тихого» члени Московської та Української Гельсінських груп констатують порушення в СРСР людських прав у різних ділянках життя: «Порушення прав на свободу переконань, обміну інформацією та ідеями. Серед заходів придушення – карні переслідування, які включають звинувачення в наклепах на державний лад, у протидержавній пропаганді, а також у невиконаних карних злочинах (хуліганство, крадіж і т.д.)» [11, с.350].

Попри серію арештів і судів над членами УГГ, у документі «Наші завдання», поширеному у самвидаві 1978 р., акцентується на незмінності ненасильницьких способів протидії режиму, зокрема, на ознайомленні української та світової громадськості з фактами порушення прав людини в СРСР, у тому числі і права на свободу думки, слова і поширення інформації [8, с.27]. У той же час правозахисники зазначають, що проти їхньої ненасильницької боротьби влада застосовує сфабриковані і наклепницькі звинувачення у кримінальних злочинах – хуліганстві, спекуляції, дармодійстві. Як зауважує В.Чорновіл, «злочинна практика перетворення інакомислячих у божевільних якщо не припинилася цілком, то значно зменшилася. Однак їй на заміну прийшов нищий середньовічний прийом – оголошення вільнодумців кримінальними злочинцями» [8, с.824].

Окрему увагу правозахисники звертають і на практику публічних наклепів на дисидентів, поширену в підцензурних ЗМІ. Державний терор проти себе у сталінсько-берієвському варіанті вони пояснюють саме ненасильницьким характером своєї діяльності. «Легальні, явні угруповання людей доброї волі, які наслідувалися висвітлювати явища радянської дійсності з позицій справедливості і загальнолюдської правди. Вони сказали і підтвердили своїми іменами те, що раніше можна було почути з закордонних радіопередач і що заперечувало офіційні заяви радянського уряду і твердження радянської пропаганди... Звичайно, радянському урядові хотілося загнати і що течію громадського спротиву на нелегальне становище, в підпілля і перетворити її в антидержавне угруповання, і, нарешті її протидержавною змовою, розправитися з нею. Хотілося б позбавити її імунітету гласності, законності, підтримки світової opinio. Під

благовидним претекстом зробити неприглядну роботу. Благовидного претексту не вийшло», – зауважують вони [8, с.58].

У свою чергу Московська Гельсінкська група щодо масованої пропаганди проти правозахисників констатує: «Влада веде посилену і все більш широку кампанію з дискредитації правозахисного руху в нашій країні, використовуючи в цих цілях брехню і наклеп. Формально відкриті суди над правозахисниками проводилися закрито, і ні про одного з них не з'явилося звітів в офіційній пресі. Але в той же час офіційна пропаганда – ТАРС, преса, радіо, телебачення, партійні пропагандисти, офіцери КДБ і навіть судді – поширюють неправдиві вигадки про правозахисників і правозахисний рух в цілому... У наших руках є десятки листів і заяв, індивідуальних і колективних, що викривають і спростовують ці наклепи. Радянська преса такі документи не публікує. Нам відомо також про десятки заяв, спрямованих в прокуратуру і до судів, зокрема від політ'язнів, з проханнями надати їм можливість виступити на суді в якості свідків – із спростуванням звинувачень, які, очевидно, будуть висунуті проти правозахисників. Жодна з цих заяв не було задоволена» [6].

Члени Московської Гельсінкської Групи привертають особливу увагу до переслідувань за відстоювання права на вільне висловлювання переконань. Ось якою була їхня реакція на порушення карної справи проти члена редакції самвидавного громадсько-політичного журналу «Пошуки» В.Абрамкіна: «Наявність такої постанови (про порушення карної справи) свідчить про те, що готуються нові судові розправи над людьми, «винними» лише у зборі і поширенні інформації, «винними» у відкритому висловлюванні власних роздумів з соціально-економічних і політичних питань. Це розправа над вільним словом» [7]. Обшуки, які проводилися КДБ в редакціях невідцензурних видань, зокрема, «Хронік поточних подій», Московські правозахисники називають спробами «повністю придушити всі громадські засоби інформації про порушення прав людини, присікти будь-які спроби домогтися гласності і свободи збору й поширення інформації, а також зусилля з надання матеріальної допомоги в'язням сумління і засланням, їхнім родинам» [5]. З приводу судового процесу над вже згадуваним В.Абрамкіним члени МГГ зазначають, що редактора журналу «Пошуки» засудили виключно за спробу скористатися правом, формально наданими громадянам радянською конституцією, – правом на свободу друку.

Попри те, що сьогодні в Україні видається багато невідцензурних видань, а за свободу переконань не ув'язнюють, ситуація з інформаційним простором країни бажає кращого. Учасники «Ініціативи 1 грудня», серед яких і колишні в'язні сумління, у зверненні «Інформаційний простір України: що ми здатні зробити?» звертають увагу на «відчутне обмеження свободи слова в Україні, деукраїнізацію масового інформаційного продукту і не менш упевнене поширення його внутрішньої порожнечі» [2]. Обмеження свободи слова виявляється у браку умов для незалежних медіа, зовнішньому тиску і внутрішній самоцензурі редакційних політик, маніпулятивних технологіях, які знищують авторитет ЗМІ. «Несвобода, зовнішня підпорядкованість інформаційного простору, другосортність і смислова порожнеча його продуктів становлять головні загрози розвитку суспільства і національній безпеці держави. Для розвитку якісного медіа-середовища просто немає ґрунту», – констатують «першогруднівці».

На їхнє переконання цивілізований інформаційний простір повинен базуватися на трьох головних опорах: об'єктивній інформації; якісному національному інформаційному продукті, у центрі інтересу якого буде не сфальшована, а жива людина, її реальні проблеми і наше культурне та духовне життя; культурі різноманіття, яка не допускає ані уніфікації мислення, ані монополізації ринку в інтересах інформаційних картелів. Серед шляхів досягнення цієї мети вони називають створення незалежного суспільного мовлення і формування «розумного простору» на принципах внутрішньої доброзичливості комунікації готових до співпраці середовищ; інтелектуальної націленості на майбутнє, що примирює відмінності між українцями; ідейної україноцентричності; налаштованості на приклади особистого успіху і натхнення, на яке здатні люди широкого світогляду й ефективної дії. Своєї пропозиції щодо виходу українського інформаційного простору з духовної і смислової кризи учасники «Ініціативи 1-го грудня» завершують тезою, яка перегукується із засадничими ідеями правозахисного руху: «Наша сила полягає в широкому суспільному порозумінні, що стане передумовою для змін» [2].

Список використаних джерел

1. Гражданское обращение. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://antology.igrunov.ru/authors/volpin/1083933987.html>.
2. «Інформаційний простір України: що ми здатні зробити». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/prohrani-dokumenty/informatsijnnyj-prostrir-ukrajiny-scho-my-zdatni-zrobyty-pozytsiya-initsiatyvnoji-hrupy-pershohohrudnya>.
3. Кинг М.Л. Паломничество к ненасилию / Этическая мысль: научно-публицистические чтения. – М.: Республика, 1991. – 446 с.
4. Лист творчої молоді м. Дніпропетровська. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1205789631>.
5. Новые попытки подавления гласности и милосердия. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mhg.ru/history/1FA4A46>.
6. Пропагандистская кампания дискредитации правозащитного движения в СССР. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mhg.ru/history/1556556>.

7. Угроза новых репрессий за свободное слово. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mhg.ru/history/15D73D4>.

8. Українська Гельсінкська група. 1978–1982. Документи і матеріали. Упорядкував О.Зінкевич. – Торонто–Балтимор: «Смолооскп» ім. В.Симоненка, 1983. – 998 с.

9. Український вісник. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1127256682>.

10. Український вісник. Громадський літературно-художній та суспільно-політичний журнал. – Торонто–Балтимор: «Смолооскп» ім. В.Симоненка, 1988. – Вип. 7,8, 9–10. – 640 с.

11. Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Упорядкував О.Зінкевич. – Торонто–Балтимор: «Смолооскп» ім. В.Симоненка, 1978. – 478 с.

* * *

УДК 13.130.3

Олександр Дзєбань, доктор філософських наук, професор кафедри філософії, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Україна, м. Харків

Природний аспект безпеки: історико-філософська ретроспектива

Проаналізовані основні теоретичні джерела формування сучасних уявлень про проблему безпеки, починаючи з античних філософських надбань. Встановлено, що висловлені мислителями минулого висновки й рекомендації здатні надати значну методологічну допомогу в розробці сучасної філософської теорії безпеки.

Ключові слова: безпека, небезпека, загроза, соціум, природа.

Александр Дзєбань. Природный аспект безопасности: историко-философская ретроспектива

Проанализированы основные теоретические источники формирования современных представлений о проблеме безопасности, начиная с античного философского достояния. Установлено, что выражены мыслителями прошлого выводы и рекомендации способны оказать значительную методологическую помощь в разработке современной философской теории безопасности.

Ключевые слова: безопасность, опасность, угроза, социум, природа.

Oleksandr Dzeban. Natural aspect of safety: historical and philosophical retrospective view

The basic theoretical sources of forming of modern pictures are analyzed of problem of safety, since ancient philosophical property. It is set that expressed by the thinkers of the past conclusions and recommendations are able to give considerable methodological help in development of modern philosophical theory of safety.

Keywords: safety, danger, threat, society, nature.

У сучасну епоху різко зросли загрози життю людей, існуванню самого людства. XX століття увійшло в історію як одне з найдраматичніших і кризових за весь час існування людства: дві світові війни; встановлення тоталітарних режимів; криза ідей прогресу, раціональності й гуманізму, що відрізняли впродовж сторіч європейську культуру і цивілізацію; грандіозні економічні катаклізми; стрімкий розвиток технологій, небачене зростання промислового виробництва і, в той же час, перетворення техніки із знаряддя людського розуму в джерело ядерної загрози, глобальної екологічної кризи, причину порушення екологічного балансу, виснаження природних ресурсів – ці та подібні їм явища породжували і продовжують породжувати кризове світовідчуття.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що подібна ситуація все більше привертає увагу філософів до вивчення проблеми безпеки. В даний час йде процес формування нового напрямку філософських досліджень – теоретичне осмислення феномена безпеки. Цей напрям виник не на «порожньому» місці. У своїх теоретичних основах він спирається на ідеї й пізнавальні підходи, розроблені на попередніх етапах розвитку філософської думки.

Разом з тим, у переважній більшості сучасних наукових праць з проблем безпеки спостерігаються спроби почати розгляд вказаної проблеми на основі сучасних, «модних» методологічних підходів. Філософська ж спадщина в цій царині часто залишається поза увагою дослідників. Тому, метою даної статті є виявлення основних теоретичних джерел формування сучасних уявлень про проблему безпеки, актуалізація теоретичного досвіду, накопиченого в історії філософії, для вирішення сучасних пізнавальних проблем, пов'язаних з феноменом безпеки.

У сучасній науковій літературі утвердилася достатньо чітка диференціація природних і соціальних основ філософії безпеки. Вона виходить з поділу різного роду небезпек і загроз існуванню людини й соціуму на природні катастрофи і небезпеки, що продукуються діяльністю самої людини і соціальними групами [1–4]. Розглянемо власне природні підстави

безпеки, для чого звернемося до досвіду осмислення даної проблеми в історії філософії.

Уже на ранніх етапах античної філософії утвердилося діалектичне сприйняття природних і соціальних явищ, яке витікає із зіставлення їх протилежних характеристик. Ще Геракліт вказував, що все існує по-стійно переходить з одного стану в інший. Йому належать знамениті слова: «Слід знати, що війна всезагальна, що правда є розбрат, і що все виникає через боротьбу і з потреби» [5, с. 48]. Стародавній філософ вважав, що виникнення і зникнення, життя і смерть, народження і загибель, буття й небуття пов'язані між собою, обумовлюючи й переходячи один в одного. Подібна установка уявляється досить плідною для розкриття суті безпеки шляхом її зіставлення з небезпечною.

Небезпека – протилежність безпеки, безпека означає відсутність небезпеки. Отже, для розуміння безпеки потрібно чітко уявляти характер небезпеки, відсутньої у даному випадку. У цьому плані цікавою є думка Аристотеля, який, розробляючи концепцію послідовно об'єктивної телеології, вказував на те, що здатність предметів бути корисними (або шкідливими) для людини випадкова по відношенню до самих предметів. Мета будь-якого предмета в ньому самому – це реалізація «форми» [6–7].

Ця вказівка Аристотеля дозволяє виявити важливу межу, що відрізняє небезпеку, яка витікає з природних чинників, від небезпеки соціального характеру. Йдеться про відсутність цілеспрямованості, злого наміру природних чинників, що представляють небезпеку для людини і соціуму.

У розвитку елліністичної й римської філософії виявилася тенденція інтерпретувати безпеку як внутрішній душевний стан людини, як безтурботність духу, вивільнення від страху перед смертю і природою. Подолання страху смерті повинні були сприяти раціональні міркування на кшталт: «Смерть не має до нас ніякого відношення; коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настає, то нас вже немає».

Для досягнення відчуття безпеки, на думку Епікура, людина повинна «самоусунутися» від тривоги та небезпек і від суспільних і державних справ. Відповідно до цього, Епікур закликав своїх послідовників прожити життя «непомітно».

Подібна увага до психологічного аспекта безпеки є характерною для філософії цього періоду. Філософів стало більше цікавити не стільки питання про те, що є і як існує світ, скільки питання про те, як треба жити в цьому світі, щоб уникнути загрозливих з усіх боків лих. У філософії, за словами В. Асмуса, мудрець став вбачати діяльність і лад думки, що звільняють людину від лих, небезпек, від ненадійності, брехливості, від страху і хвилювань, якими така повне й зіпсоване життя [8].

Ця позиція знайшла своє вираження і у філософії школи скептиків, які вслід за своїм засновником Пірроном вважали, що мудрецем слід назвати тільки таку людину, яка знає і може допомогти зрозуміти, як навчитися жити. Мудрець, на думку скептиків, це той, хто прагне до щастя, а воно полягає у незворушності й у відсутності страху і страждань.

Подібні філософські переконання сприяли формуванню уявлень про психологічні аспекти безпеки, пов'язувалися, перш за все, з ідеєю безтурботності (атараксії).

У період середньовіччя розуміння небезпеки стало зводиться, головним чином, до гріха. Гріх і покарання за нього стали сприйматися як головні небезпеки для людини. На думку Августина Блаженного, все суще (і саме тому, що воно існує) є благо. Зло не є субстанцією, воно є недоліком, псуванням субстанції, пороком і пошкодженням форми, небуттям. У протилежність цьому, благо є субстанцією, «форма» зі всіма її елементами: виглядом, мірою, порядком. Джерелом буття, чистою формою, найвищою красою і джерелом блага виступає Бог.

З цих початкових установок логічно виходять два моменти, пов'язані з осмисленням проблеми безпеки. Перший з них – визначення джерела, походження самої небезпеки. Складність полягає в тому, що якщо світом управляє добрий, справедливий і всемогутній Бог, звідки ж тоді виникає зло, що є проявом небезпеки? Теоретичні спроби знайти відповідь на це питання одержали назву теодицеї, яка не втратила свого значення і в сучасній релігійній філософії.

Другий момент виявляється у вченні Августина про божественне визначення і про божественну благодать в її відношенні до волі людини. Суть цього вчення полягає в тому, що Адам і Єва до гріхопадіння володіли вільною волею. Але вони неправильно скористалися цією свободою і, як наслідок цього, після гріхопадіння втратили її і вже не могли не грішити. Своєю спокутною жертвою Христос надав можливість вибраним людям не грішити. Тим самим, Бог спонукав одних людей до добра, порятунку і блаженства, а інших – до зла, погибелі й мук. Августин вважає, що без зумовленої божественної благодаті людина не може мати доброї волі. Цю позицію він відстоює в запеклій полеміці з одним з церковних письменників – Пелагієм, який стверджує, що порятунок людини залежить від її власних етичних зусиль. Ідеї Августина з цього питання породили широку й гостру дискусію, що тривала багато століть. Для теми, що розглядається нами, вказане коло проблем є цікавим у сенсі постановки питання про ступінь зумовленості природних небезпек.

На підставі вивчення теорій античних і середньовічних філософів можна зробити висновок про те, що питання про суть феномена безпеки не було безпосереднім об'єктом їх безпосередньої й пильної уваги. Значною мірою аналогічне положення збереглося і в Новий час. Це по-

яснювалося не відсутністю небезпек для людини в оточуючому її світі, а лише їх недостатньою теоретичною рефлексією.

Положення змінилися, коли ступінь впливу людини на оточуючу її природу зріс настільки, що став співставним зі зворотним впливом природних процесів на саму людину.

Людина – витвір природи, вона існує в природі, підпорядкована її законам, не може звільнитися від неї, не може вийти з-під її впливу. Як вказував П. Гольбах: «Для істоти, створеної природою і обмеженої нею, не існує нічого, крім того великого цілого, частину якого вона складає, і впливи якого випробовує» [9, с. 59]. Але в процесі розвитку виробництва стала відбуватися зміна тих природних умов, в яких доводилося жити людині, що вело до небаченого раніше множення його сил, розвитку здібностей, засобів і способів праці. Як підкреслює К. Маркс: «Необхідність суспільно контролювати яку-небудь силу природи на користь господарства, необхідність використати або приборкати її за допомогою споруд крупного масштабу, зведених рукою людини, відіграє вирішальну роль в історії промисловості» [10, с. 522]. Одночасно і збільшився ступінь небезпеки для людини з боку природи.

Очевидний парадокс полягає в тому, що чим більшим є людський вплив на перебіг природних процесів, тим вищим є ступінь небезпеки з боку природних чинників. Цей парадокс став очевидним уже в XIX столітті. Ф. Енгельс писав з цього приводу: «Не будемо надто спокушатися нашими перемогами над природою. За кожен таку перемогу вона нам мстить. Кожна з цих перемог має, правда, в першу чергу, ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших» [11, с. 495].

Усвідомлення небезпеки з боку природи є характерним і для російського релігійного мислителя й філософа-футуролога М. Федорова, який прямо пише, що наш загальний ворог, «єдиний, скрізь і завжди властивий, що живе в нас і поза нами... Цей ворог – природа. Вона – сила, поки ми безсилі, поки ми не стали її волею. Сила ця сліпа, поки ми безрозсудні, поки ми не складаємо її розуму. Зайняті постійною ворожнечею і взаємним винищенням, виконуючи ворожу нам волю, ми не помічаємо цього загального ворога і навіть поклоняємося перед ворожою нам силою, прихильність якої так само для нас шкідлива, як і ворожнеча» [12, с. 521].

Але природа, за М. Федоровим, для нас є ворогом тимчасовим, а другим вічним тому, що немає ворожнечі вічної, а усунення тимчасової є нашим завданням, завданням істот, наділених відчуттям і розумом. Він вбачає можливість гармонізації відносин природи і людини на основі розуму, обґрунтовує ідею того, що загальною, найважливішою справою всього людства є досягнення найголовнішої природної складової безпеки – безпеки з боку смерті.

Філософ вважає головним завданням людства, його «загальною справою» перемогу над смертю, досягнення людьми практичного безсмертя і повернення до життя (в буквальному розумінні) всіх поколінь людей, що раніше жили. Ця мета досяжна, на думку Федорова, через всебічний розвиток науки, відкриття таємниць космосу і здійснення, відповідно до одержаних знань, цілеспрямованого перевлаштування людського організму, з тим, щоб він міг існувати вічно. В результаті цього на Землі повинне встановитися суспільство, засноване на загальному братерстві і взаємодопомозі людей. Реалізація цього завдання веде до того, що природа в людині починає не тільки усвідомлювати себе, але й управляти собою; у людині вона досягає досконалості, або такого стану, досягнувши якого, вона вже нічого руйнувати не буде, все зруйноване в епоху сліпоти відновить, воскресить.

Тим самим, М. Федоров теоретично змоделивав можливість досягнення людством стану безпеки, заснованої на подоланні головної небезпеки, загрозливої людям, – небезпеки смерті. У цій моделі особливої уваги заслуговують три теоретичні установки: виділення головного пріоритету в системі небезпек; диференціація небезпек випадкових і закономірних; спроба усвідомлення тимчасових параметрів небезпеки.

Подібний підхід одержав свій подальший розвиток у філософії В. Соловйова, який писав про те, що «...поняття «людина» і «смертний» – синоніми. Вже у Гомера люди постійно протиставляють себе безсмертним богам саме як істоти, схильні смерті. Людина, усвідомлюючи неминучість смерті як істотну особливість свого дійсного стану, рішуче не хоче з нею миритися, аніскільки не заспокоюється на усвідомленні її неминучості. І в цьому, звичайно, вона має рацію. Тварина не бореться (свідомо) із смертю і, отже, не може бути нею переможена, і тому її смертність їй не в докір і не в характеристику; людина ж є, перш за все, і особливо «смертна», в сенсі того, що перемагається, долається смертю. А якщо так, то, це означає, що «надлюдина» повинна бути, перш за все, і особливо переможцем смерті, звільненим визволителем людства від тих істотних умов, які роблять смерть необхідною, і, отже, виконавцем тих умов, за яких можливо і зовсім не вмирати, або, померши, воскреснути для вічного життя» [13].

Дві останні вказані теоретичні установки М. Федорова набули достатньо широкого поширення у філософії російського космізму. К. Ціолковський прямо ставить питання про те, чи є матерія невідповідним явищем в космосі або вона випадкова, тобто, тимчасова і кінцева. Це питання він вважає найголовнішим, він переконаний, що без відповіді на нього відповіді на інші питання будуть невірними. Формулюючи своє розуміння відповіді на питання про тимчасовість матерії, він посиляється

на те, що речовина в космосі займає малий об'єм у порівнянні з об'ємом «порожнього» простору. Це свідчить, на його думку, про випадковість або тимчасовість речовини, оскільки все випадкове або тимчасове має малу величину. З цього виходить, що коли-небудь природна речовина може «зникнути»: або час її життя скінчиться, або, кажучи мовою фізики, вона може перетворитися на променеву енергію (тобто, повинно здійснитися те, що зараз ми називаємо повною анігіляцією матерії)» [14, с. 421–426].

Звичайно, К.Цюлковський не виводить з цього есхатологічних ідей. Він лише розвиває думку, що виникла ще в античний період у філософа мілетської школи Анаксимандра, який вважав, що все відокремилось від апейрона (першооснови світу) і повинне повернутися в нього, тому світ не вічний, але після його руйнування, з безмежного виділяється новий світ і так без кінця. Теоретично моделюючи розвиток подібного процесу К.Цюлковський виділяє чотири основні ери космічного буття людства: 1) ера народження, в яку вступає людство через декілька десятків років і яка продовжиться декілька мільярдів років; 2) ера становлення, ознаменована розселенням людства по всьому космосу (сотні мільярдів років); 3) ера розквіту людства (сотні мільярдів років); 4) ера термінальна займе десять мільярдів років. «Під час цієї ери людство повністю відповість на питання: навіщо? – і визнає за благо включити в дію другий закон термодинаміки в атомі, тобто з корпускулярної речовини перетвориться на променеву. Що таке променева ера космосу – ми нічого не знаємо і нічого припускати не можемо» [14, с. 425–426].

К.Цюлковський, моделюючи майбутнє Всесвіту, припускає, що через мільярди років променева ера космосу знову перетвориться на корпускулярну, але це буде вже вищий рівень розвитку. У більш доконалому виді знов виникнуть сонця, туманності, сузір'я, планети і знову в космос прийде нова, більш довершена людина, щоб пройти через всі ери і нові мільярди років, а потім знов зникнути, перетворившись на променевий стан, але також вищого рівня. Пройдуть мільярди років, і знову з променів виникне матерія вищого порядку і з'явиться, нарешті, найновіша людина, яка буде розумом настільки вище за нас, наскільки ми вище за одноклітинний організм.

По суті справи, ці уявлення передують сучасній науковій гіпотезі розширення Всесвіту і виходять з переконання про те, що людський розум має атрибутивний характер по відношенню до космосу, а, отже, безпеці людини як виду в природному аспекті не існує фатальної загрози.

Підводячи підсумок викладеному, слід зазначити, що питання про природний аспект безпеки людини не одержало свого окремого фундаментального висвітлення в історії філософії. Увагу дослідників було привернуто до розгляду специфіки загрозливих для людини природних небезпек. У роботах, присвячених цій темі, виявлялося прагнення теоретично осмислити суть загрозливих людини природних небезпек і виявити можливості їх подолання. Проте, висловлені мислителями минулого висновки й рекомендації здатні надати значну методологічну допомогу в розробці сучасної філософської теорії безпеки.

Список використаних джерел

1. Волобуев С.В. Философия безопасности социотехнических систем: информационные аспекты. – М.: Вузовская книга, 2004. – 359 с.
2. Горлинский В.В. Философия безопасности и стабильного человеческого развития: ценностный аспект. – К.: ПАПАНА, 2011. – 377 с.
3. Ковалев В.И. Безопасность: социально-биологические аспекты. Монография. – М.: ИИП РАН, 2001. – 316 с.
4. Федуняк С. Национальная безопасность Украины в контексте современных процессов в Европе и на пострадянском пространстве // Национальная безопасность Украины. – К.: Стилюс, 2004. – С. 81–90.
5. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / пер., общ. ред. и вст. статья М.А. Дынина. – М.: Госполитиздат, 1955. – 240 с.
6. Аврамова М.А. Учение Аристотеля о сущности. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 68 с.
7. Печурник Ю.Ю. Телеология Аристотеля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.plato.spbu.ru/CONFERENCES/2005/07.pdf>.
8. Асмус В.Ф. Античная философия: (история философии) / 4-е изд. – М.: Высшая школа, 2009. – 400 с.
9. Гольбах П.А. Д. Избранные произведения в 2-х т. [пер. с фр.] / Под общ. ред. и со вступ. стат. Х.Н. Момджяна. – М.: Соцгиз, 1963. – Т.1. – 720 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – М.: Политиздат, 1962. – Т.23. – 808 с.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – М.: Политиздат, 1961. – Т.20. – 828 с.
12. Федоров Н.Ф. Сочинения / Вступит. статья, примеч. и сост. С.Г. Семенов. – М.: Мысль, 1982. – 711 с.
13. Соловьев В.С. Идея сверхчеловека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/soloviev/verhchel.html>.
14. Циолковский К.Э. Грезы о Земле и небе / Послесл., примеч., сост., подгот. текстов Ю.М. Медведев. – Тула: Приок. кн. изд-во, 1986. – 447 с.

* * *

УДК 291.13:004.738.5

Ольга Добродум, канд. політичних наук, доцент кафедри журналістики, Одеський національний університет ім. І.І.Мечнікова, Україна, м. Одеса

Онлайновая интерпретация дискурсов дзен-буддизма

У сучасному світі дзен-буддизм виступає одним з умонастроїв епохи постмодернізму. В останні десятиріччя деякі поняття дзен-буддизму постали невід'ємною частиною мовного вжитку. Відбувається певна орієнтація релігійної свідомості. У глобальну епоху дзен-буддизм планетаризується та космологізується.

Ключові слова: дзен-буддизм, мультимедіатизація, Інтернет, екобуддизм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Ольга Добродум. Онлайновая интерпретация дискурсов дзен-буддизма

В современном мире дзен-буддизм выступает одним из умонастроений эпохи постмодернизма. В последние десятилетия некоторые понятия дзен-буддизма прочно вошли в речевой обиход. Происходит определенная ориентализация религиозного сознания. В глобальную эпоху дзен-буддизм планетаризуется и космологизуется.

Ключевые слова: дзен-буддизм, мультимедиаизация, Интернет, экобуддизм.

Olga Dobrodum. Online interpretation of Zen Buddhism discourse

In contemporary world Zen Buddhism become one of the postmodern mindset. In recent decades, some of the concepts of Zen Buddhism have become part of linguistic mentality. We can state a certain orientalizing of the Religious Consciousness. In the global age there is a planetarization and cosmologization of Zen Buddhism.

Keywords: Zen Buddhism, multimediatization, Internet, eco-Buddhism.

Дискурсы дзен-буддизма в современном мире учитывают измерения современности, субъективности, компаративности, темпоральные и глобальные контексты, универсалистские и партикуляристские оптики в условиях осмысления радикально меняющегося жизненного мира. В некотором смысле, по отношению к дзен-буддизму может быть применена концепция социальной современности, ведь, согласно выражению социальных антропологов, современная социальность представляет собой ассамбляж гетерогенных социальных институтов, режимов управления, публичных дискурсов и субъективностей.

В современную эпоху медиаглобализации мы являемся свидетелями определенной ориентализации многих сфер социальной жизнедеятельности: классическая формула «восточная мораль + западная техника» является модификацией эпистемы М.Фуко «японский дух + китайская ученость». Дзен-буддизм оказывает влияние и на современное религиозное сознание, в частности, способствуя возникновению неоориенталистских, неомистических, необуддистских и синкретических религиозных движений. Контент-анализ данного явления обнаруживает значительный резонанс, оживленную реакцию и заинтересованные дискуссии в «старых» и «новых» СМИ относительно концептуальных философских положений, обрядовости, кросс-религиозных исследований дзен-буддизма.

Многообразные манифестации дзен-буддизма (например, «экобуддизм») становятся провозвестиями сегодняшнего дня, проявляясь в многообразных сферах социальной жизни – от науки и культуры до кулинарии и спорта. И если индийский и китайский буддизм выступают более как философски ориентированная вера, японская разновидность буддизма более сосредоточена на прагматическом уровне («медитация на жесте»). Дзен-буддизм может восприниматься как учение за гранью философии и религии, как нетеистическая религия и «предел» всего, так сказать, «Конфуций + Ньютон».

Дзен-буддизм выступает именно как японская вера, традиции китайского чань, вьетнамского тхьен и корейского сон развивались во многом самостоятельно и впоследствии, сохраняя единую сущность, приобрели характерные черты. Отголоски дзен-буддизма можно обнаружить в современной литературе, искусстве, кинематографии, мультипликации. Влияние этой религии отчетливо прослеживается в произведениях Г.Гессе, Р.Желязны, В.Пелевина, Дж.Сэлинджера, А.Уотса, О.Хаксли, Т.Элиота, в философии Л.Витгенштейна, Дж.Кришнамурти, М.Хайдеггера, А.Швейцера, Б.Шри Раджниша и др. Приверженцем дзен-буддизма был основатель компании «Apple» С. Джобс. В 60-х XX ст. «дзэнский ренессанс» наблюдался во многих американских университетах, о чем симптоматично свидетельствуют движения битников и хиппи.

Исследовательский интерес дзен-буддизма к восприятию окружающей реальности (например, деятельность философской школы «виджнянавада» или «йогачара») ознаменовался дискуссиями о том, насколько объективна эта действительность, каковы критерии этой объективности, какова роль Я в раннем и позднем буддизме, как возможна деперсонализация как идеал буддизма. Об определенной постмодернизации дзен-буддизма может свидетельствовать его виртуализация и мультимедиаизация, приобретение японской версией буддизма характеристик новых религий, парадоксальный и сатирический характер данной разновидности буддизма в современном мире (например, «христианский» дзен).

Дзэн–буддизм обладает многими свойствами новых религий: он распространен во всем мире, его приверженцами выступает главным образом молодежь, он популяризировался в особенности в середине XX века в основном среди представителей среднего класса. Кроме этого, дзэн–буддизм может восприниматься как новая религия, учитывая его определенную инновационность для мира, для Украины и модификацию доктринальных положений в эпоху глобализации и дигитализации.

Можно отметить, что в современном мире в условиях равнореферентности множественных игровых иллюзионистских реальностей дзэн–буддизм выступает одним из умонстроений эпохи постмодернизма. Существенной характеристикой постмодернизма является Интернет, репрезентирующий себя в качестве феномена, явления и дитица эпохи постмодерна. Деперсоналистическая интенция постмодернизма вполне применима по отношению к киберпространству («смерть автора») как всеобщая анонимизация, авторство любого ресурса или блога), Глобальная паутина обладает и определенными дзэн–буддистскими проявлениями, будь то смешение оффлайновой и онлайн-реальности, виртуальной реальности и реальной виртуальности, воображаемой действительности и объективной реальности, истинной и моделируемой реальности и пр.

Дзэн–буддизм может выступать как характеристика современной действительности в целом и виртуальной реальности в особенности, понятия «дзэн–буддизм», «майя», «коан», «пустота», «все во всем» и «киберпространство» все чаще выступают в едином синонимическом ряду и становятся предметом научных изысканий и концептуальных исследований. Японский буддизм когерентен феномену онлайн–религий (хотя последние могут и пародировать дзэн–буддизм), что также является показателем темпоральной симптоматичности и мировоззренческой востребованности данной религии.

Одним из проявлений американизации религиозной жизни XX–XXI в. может выступать тенденция преобладания в Интернет–пространстве интереса к американскому дзэн–буддизму, американской популяризации дзэн–буддизма посредством глобальных мультимедийных каналов над собственно японскими манифестациями этой религии. Виртуализация дзэн–буддизма выразилась в информационной доступности достопримечательностей, артефактов, святынь японских монастырей в любой точке Земного шара. Терминологическая лаконичность и понятийная насыщенность дзэн–буддизма находит себя и в Интернете, способствуя появлению неологизмов типа «коанность» и «христианский коан», что свидетельствует о дзэн–буддизме как части глобальной масс–культуры.

Особое исследовательское внимание поднятой проблемы вызывает представленность дзэн–буддизма в Интернете и Интернета в дзэн–буддизме, на мультимедийных ресурсах, познавательных порталах, сервисах с дзэн–буддистским искусством и паломническими экскурсиями. В киберпространстве также можно обнаружить дзэн–буддистские аллюзии (например, «перашки» как онлайн-новостной бейллетристический жанр, «статусы» или «нескладушки–неладушки» как лирические упражнения юзеров, «эмоции в словах» социальной сети ВКонтакте или онлайн–коаны).

Интернет может выступать в некотором роде как аллюзия на дзэн–буддизм, что в принципе может способствовать как привлечению потенциальных приверженцев к этой религии, так и их отторжению. В Глобальной паутине содержится множество парадоксальных конструктов, внешне сознательно похожих на дзэн–буддизм (подобно этому, широкая распространенность неожиданных концовок в онлайн-творчестве может выступать аллюзией на стили японской поэзии «Танка» и «Хокку»). Разумеется, не каждый интеллектуальный парадокс связан с дзэн–буддизмом, хотя аллюзию он может выражать достаточно отчетливо.

Следует отметить, что некоторые существующие Интернет–религии носят именно парадоксальный характер: Стальной даодын, Виртуализм, Кибология (наибольшее число апелляций к концептуальному полю дзэн–буддизма), Церковь эвтаназии, а также Церковь джедаев, Пастафарианская церковь, Церковь Летящего Монстра из Спагетти, Церковь Невидимого Розового Единорога, Первая Преслителианская Церковь Элвиса Божественного, Церковь Евгения Вагановича Петросяна, Церковь Гугла в разных социальных сетях («Facebook», «Twitter», «ВКонтакте», «Одноклассники» и др.) и т.п. [1]. Дзэн–буддизм в онлайн-пространстве можно рассматривать также с точки зрения институтов, субъективностей, дискурсов в сравнительной перспективе, анализа интерференций и взаимоналожений различных моделей модерностей, осуществленный через разнообразные исследовательские стратегии на материале кросс–культурных, кросс–темпоральных и кросс–региональных сравнений [2].

Можно констатировать также, что в последние десятилетия некоторые понятия дзэн–буддизма прочно вошли в речевой обиход, свидетельствуя об определенной ориентализации современного глобального религиозного сознания. Специалисты в данной проблематике японского буддизма заинтересованы в широком междисциплинарном подходе к проблеме в мультирегиональном контексте, в исследовании форм религиозной модальности и постмодерности, меняющихся типов религиозной легитимности и референтности, дискурсивных практик и моделей производства современной субъективности. В глобальную эпоху дзэн–буддизм планетаризируется и космологизируется, учитывая распространенность аль-

тернативных психо–практик, литературных и художественных репрезентаций в «новых» масс–медиа, блогосфере, комьюнити и др. [3].

В эпоху постмодерна понятия «дзэн–буддизм и Интернет» предстают все более взаимно когерентными; актуализируются монистические, имперсоналистские и деперсоналистские интенции. Дзэн–буддизм позитивно коррелирует с умонстроениями эпохи постмодерна, продуктом которой, собственно, и является онлайн-новое пространство [4]. Игровые, иллюзионистские, антииерархические модусы (аннигиляция явления авторства) также дают повод констатировать контрэнтуальность дзэн–буддистских концептуальных представлений воображаемой действительности / виртуальной реальности, понятий «майя», «дзэн», «коан» и т.п. киберпространству. В рамках рефлексии о природе истинной и моделируемой реальности дзэн–буддизм, как и онлайн-новое пространство, может представлять одной из моделей такой реальности (поиск мокши в Интернете, попытка по Интернету связаться с Аتماном), гипостазировав оцепеневшую, сновидческую ментальность.

Во Всемирной сети освещается деятельность дзэн–буддистских институтов и центров, организаций и общин, храмов и монастырей, ассоциаций и групп по изучению истории и философии дзэн–буддизма. В киберпространстве содержатся ресурсы по практикам развития осознанности, онлайн-курсы по буддийской медитации, библиотеки текстов о традициях и практике дзэн, справочная информация о буддийском искусстве Танка и иконографии. В открытом доступе находятся аудиозаписи мантр и программы дней буддийской культуры, рассказы и слайд–шоу про паломничества, мероприятия в честь праздников и дни открытых дверей, переводы по культурному наследию дзэн–буддизма и музеи путешествников. Среди трендов дзэн–буддизма можно обозначить блогинг и 3D/4D/5D–кинематографию.

Глобальная паутина предоставляет исчерпывающую информацию благодаря наличию дзэн–буддистских интернет–энциклопедий, оповещает о буддийских этно–рок–фестивалях, предлагаются буддийский софт и виртуальные молитвенные барабаны, скринсерверы и обон, баннеры и Gif–анимация, новостные ленты и форумы, интернет–сообщества и группы в социальных сетях, форумы и онлайн–семинары, сборники тематических фильмов о дзэн–буддизме и великих святых. Можно упомянуть онлайн–календари и интернет–магазины благовоний, статуй и предметов буддийского культа.

Дзэн–буддистские доктринальные положения влияют на мировоззрение современных жителей: осуществляет свою деятельность «виртуальная сангха», став членом которой, можно получать по Сети сообщения о ретритах; мандалы и янтры экспонируются в формате 3D. В киберпространстве присутствуют онлайн–курсы медитации и буддистские поисковые системы, руководства по дзэн и дзэн–буддистские порталы, видеоуроки с мастерами дзэн и видеочтение сутр, интерактивные карты монастырей и дацанов, многочисленные страницы организаций и фондов, посвященные дзэн–буддизму.

В современную эпоху high–tech можно привести множество примеров удивительных и парадоксальных аналогий и сближений самых различных умопостроений, отдаленных друг от друга столетиями и даже тысячелетиями. Так, буддизм, возникший 2,5 тысячелетия назад, находит свое воплощение в современных средствах массовой коммуникации как в своих материальных, так и духовных проявлениях.

Дзэн–буддизм признал реалии Всемирной сети Интернет в целом и некоторые из этих возможностей адекватными дзэн–буддистским представлениям, разлив свое учение в соответствии с возможностями познания окружающего мира с помощью компьютерных технологий. В свою очередь, это способствует актуализации и модернизации положений дзэн–буддизма в современном мире.

Список использованных источников

1. См.: Добродум О.В. Виртуализация и Интернет–религии в Рунете // Наука і релігія: Проблеми діалогу. – Одеса: Наука і техніка, 2005. – Вип.3. – С.39–64.
2. Religion online: finding faith on the Internet / Ed. by Dawson L.L., Cowan D.E. – N.Y. – L.: Routledge, 2004. – 277 p.
3. Freed J.C. Dalai Lama gets top rating in survey on world leaders // The New York Times. – 2008. – May 23.
4. Tibet leader awarded top US medal // BBC News. – 2007. – 18 October.

* * *

УДК 796.01.

Михайло Ібрагімов, канд. філософських наук, професор кафедри філософії, історії та соціології, Національний університет фізичного виховання та спорту України, Україна, м. Київ

Філософсько–релігійна аскеза у фізкультурно–спортивному дискурсі

Для розвитку «філософії спорту» необхідне сучасне теоретичне бачення співвідношення спорту, філософії та релігії, яке традиційно було вкрай суперечливим, але наразі акцентує спорт як світоглядну проблему людства, за допомогою якої ціннісні орієнтації на фізичне виховання і спорт, завдяки філософії і релігії, поглиблюються, закріплюються у суспільній та індивідуальній свідомості як суспільний ідеал, як ціннісні переконання. У такому контексті в основі сучасного фізкультурно–спортивного світогляду лежить звернення до аскези як започаткової і кінцевої форми культивування людяного в людини, що в теперішніх умовах може виступати як заслін проти цивілізаційної всездозволеності.

Ключові слова: аскеза, релігія, теософія, спортософія, фізкультурно–спортивний світогляд, здоров'я, самозбереження.

Михайло Ібрагімов. Філософсько–релігійна аскеза в фізкультурно–спортивному дискурсі

Для развития «философии спорта» необходимо современное теоретическое видение соотношения спорта, философии и религии, которое традиционно было крайне противоречивым, но теперь акцентирует спорт как мировоззренческую проблему человечества, с помощью которой ценностные ориентации на физическое воспитание и спорт, благодаря философии и религии, углубляются, закрепляются в общественном и индивидуальном сознании как общественный идеал, как ценностные убеждения. В таком контексте в основе современного физкультурно–спортивного мировоззрения лежит обращение к аскезе как изначальной и конечной формы культивирования человеческого в человеке, что в нынешних условиях может выступать как заслон против цивилизационной вседозволенности.

Ключевые слова: аскеза, религия, теософия, спортософия, физкультурно–спортивное мировоззрение, здоровье, самосохранение.

Mihaylo Ibragimov. Philosophical–religious askeza in to athletic–sporting diskursi

For development of «sport philosophy» necessity modern theoretical vision of correlation of sport, philosophy and religion, which traditionally was utterly contradictory, but now accents sport as world view problem humanities, which the valued orientations on physical education and sport deepen by, are fastened due to philosophy and religion in public and individual consciousness as a public ideal, as the valued persuasions. In such context in basis athletic–sporting an appeal lies a world view to askezi as zapochatkovoy and eventual form of cultivation humane in a man, that in modern terms can come forward as covering force against civilization permissiveness.

Keywords: askeza, religion, teosofiya, sportosofiya, athletic–sporting world view, health, self–preservation.

В Україні, як і в усьому пострадянському просторі, склалася дещо парадоксальна ситуація. Філософська думка останніми роками в предмет свого дослідження активно включає проблему людської тілесності, її етичну та естетичну культури, соматичний екзистенціалізм, аналіз еротичної природи, але при цьому рідко спирається на експериментальні дані та теоретичні узагальнення у галузі фізкультурно–спортивної науки, безпосереднім об'єктом дослідження якої є тіло. У свою чергу, фахівці, що вивчають психосоматичні якості спортсменів під час їхньої підготовки до змагальної діяльності, а також науковці з фізичного виховання майже не звертаються до існуючих філософських роздумів щодо сенсу, доцільності, соціальної значущості спорту, місця і ролі в системі світоглядних уподобань людей.

Авжеж філософія не може бути мертвою, заикленою у парадигмах власної кон'юнктури і бути осторонь гостросюжетної драми людського буття. Спорт завжди був на його вістрі. Він то вгамовував соціальні пристрасті, то ж їх роз'ястрував. Недивно, що філософи або ж захоплювались ним, або ж піддавали нищівній анафемі, бо «пристрасть – це ідея, а ідея – це пристрасть», як писав А.Ф. Лосєв.

Актуалізуючи наведене положення, зазначимо, що до проблеми тіла, тілесності як понятійного інструментарію «філософії спорту» необхідно звернутися ще й тому, що вчені й практики сучасний стан фізичного виховання і спорту в Україні констатують як критично кризовий. Він виявляється у «щорічному зменшенні кількості молодих людей, що замаються фізичною культурою і спортом» [9, с.471].

Українська інтелігенція стурбована перспективами, котрі прогнозуються соціологами, що сьогодні лише 60% 16–ї річних юнаків нашої країни можуть досягти пенсійного віку. Вражає і те, що кожна п'ята народжена дитина вже має різного ступеню тілесні патологічні порушення, а 80% випускників вишів мають вади зі здоров'ям. Тим більше, кволе, «комп'ютеризоване» людське тіло безпорадне у подоланні перешкод, які неминуче очікують кожну молоду людину на її життєвому шляху [7, с.60–66].

«Криза у фізичному вихованні населення», про яку пишуть вчені Т.Ю. Круцевич і Г.В. Безверхня [8, с.13], гостро виявили і кризу світогляду, адже, філософія постійно змінює свій предмет у процесі історичного

розвитку. Нова епоха, нове покоління вимагають нових ідей, нової філософії. Наразі необхідна сучасна різнобічна соціокультурна інтерпретація тіла людини відповідно до реалій XXI ст., адже ця проблема завжди була вихідною у всіх філософських міркуваннях і стала центральною для фізичного виховання і спорту. Його засновники росіянин П.Ф. Лєсгафт і українець Д.О. Бутовський постійно вживали лише термін «тілесність», а поскільки спорт у ті часи ще не набув значного поширення, то вони додали активну увагу звертали на гру, заняття тілесними вправами на повітрі, атлетичну гімнастику, достатньо часто зверталися до опису грецької агонистики [3, с.87].

Не деталізуючи історичні форми взаємодії тілесних і духовних практик, для розвитку «філософії спорту» необхідне сучасне теоретичне бачення співвідношення спорту, філософії та релігії, яке традиційно було вкрай суперечливим, але наразі акцентує спорт як світоглядну проблему людства, за допомогою якої ціннісні орієнтації на фізичне виховання і спорт поглиблюються, закріплюються завдяки філософії і релігії у суспільній та індивідуальній свідомості як суспільний ідеал, як ціннісні переконання. Мова йде про поєднання знання та віри, адже, бути проінформованим і володіти досягненням наукової думки – не одне й те ж. До того наукова раціональність не є єдиним способом освоєння людиною світу. Вхідження людини в світ відбувається цілісно, з усім комплексом світовідчуття, світосприйняття, світоуявлення і світорозуміння, в яких органічно переплітається розум і почуття, емоції і поняття, вірування та інформативність.

Тобто, людина являє собою не «наукову істоту», котру можна безкінечно насичувати термінами, словами, висновками із досягнень науки, порадами і настановами про «правильне життя» від чого, як свідчить сучасна практика, вона чманіє. Наукова раціональність виокремлює «буденну свідомість» та «теоретичну свідомість», які в життєвому просторі не існують порізно. Повсякчасно у мотивації своїх дій люди розраховують не лише на виважені наукові постулати, а здебільшого приймають рішення спонтанно, керуючись «здоровим глуздом», де переплітаються раціональне з ірраціональним (В.Мельник). А тому віра, в тому числі і релігійна, складають важливий компонент в цілопокладальній діяльності і ціннісних орієнтаціях людини, зокрема, на цінності фізичної культури. Виникає проблема довіри до наукових знань: чи слугують вони на користь чи на шкоду інтересам збереження і продовження життя?

Тривалий час, запеклі вороги філософія і теологія разом, хоча із різних позицій, критично негативно ставилися до спорту, який був точкою перетинання їх цікавості до людини. Зміна історичного часу примусила їх докорінно переглянути філософсько–релігійну культурологічну іпостась спорту як еталонного виду фізичної культури. Спорт, акцентуючи на людській тілесності, привертає увагу до необхідності її постійного фізичного виховання, чим прокладає дорогу до усвідомленого розуміння сенсу життя.

Наукові пошуки істини поєднують філософію та релігію у стремління допомогти людині знайти правильний відповіді на нескінченні виклики життя. З огляду на це, необхідно шукати шляхи єднання теології, філософії і спорту. Президент Папського інституту середньовічних досліджень у Торонто А.С. Пежі заявив: «Ми живемо не у освяченому суспільстві, а у світі не тільки розчленованому, а й позбавленому інтелектуальної єдності: теолог глумиться про спасіння, філософ розмірковує про реальність в його граничних екзистенційних поняттях, а вчені ведуть розмови про природу» [4, с.180].

В цей час зухвалий розум під виглядом глобальних інформаційних технологій продовжує бешкетувати з поглибленням подвоєного світу на «реальний і віртуальний». Внаслідок цього фізичне, природне тіло людини стає відчуженим. Людина перестає дбати про його збереження, опікуватися його силою та красою. Біологи застерігають про можливість її видового виродження, оскільки ушкоджуються умови життєдіяльності людини (Дубровський), а їх інтернетівські опоненти кличуть у світ психотронної ейфорії, де панують «кіберділики» (Тімоті Лірі). Фізкультурно–спортивна дійсність відображає подібні тенденції розвитку «кіберспорту».

Французький філософ М.Фуко реагує на цей феномен дослідження історії божевілля у класичну епоху і наголошує, що воно завжди пов'язане з цивілізацією та її незатишністю [14, с.606]. В такій ситуації релігія змінює своє ставлення до тілесності людини, що дає підстави для формування нового напрямку у світоглядній проблематиці – спортософії, що поєднувала б зусилля вчених, філософів і теологів у створенні його культу.

Отже, спортософія – це фізкультурно–спортивний світогляд, який засновується на основі екзистенційно–феноменологічної філософії, християнської теософії та сучасної фізкультурно–спортивної науки. Центральною категорією спортософії може бути звернення до аскези як започаткової і кінцевої форми виховання, становлення людяного в людини, де поєднуються морально–вольові та соматично–природні практики. В сучасних умовах життєво–правдиво витлумачена аскеза може виступати як заслін проти цивілізаційної всездозволеності, а наразі, і тілесно–інтелектуальної розбещеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростаючий інтерес різнопрофільних гуманітаріїв і представників природознавчих наук до аскези, вже позбавленої політико–ідеологічного смислу, а як норми поведінки людини в сучасному інформаційно–цивілізаційному просторі. В такому сенсі аскеза трактується двоюко: 1) як необхідна умова самооб-

меження в примарі тих благ, які пропонує цивілізаційний комфорт для матеріально забезпечених; 2) як засіб підтримання здорових функцій організму, завдяки заняттям фізичними вправами, як здоровий спосіб життя. Філософ О.С. Соїна зауважує: «Справедливості ради слід зазначити, що при всій значущості свого прикладного інструментарію, аскеза є явище далеко не однозначним, вкрай запутаним і суперечливим» [12, с.9].

Зокрема, виходячи із власних інтересів, церква, з одного боку, пропагувала аскезу як спосіб ганьбити тіло, розглядаючи його похитливим, і жила переважно в проповідях поняття «плоть», яка, на думку священників, заважає сходженню людини до вищої духовної Істини – Бога, а тому переслідувала спорт і будь-яке прославлення тілесності. З іншого – залежно від конкретної історичної ситуації церква використовує спорт і фізичне виховання для привабливості своєї діяльності і залученню до її лав молоді. Католицизм і протестантизм розвиває так званий «церковний спорт». Показовим у цьому плані є дискусія, проведена у 2003 р. ЛДІФК за участю церковних ієрархів, вчених та громадських діячів та оприлюднена у виданні УГКЦ «Українська молодь – Христові» [15, с.3–45]. В такому ж контексті для залучення українських громадян до занять фізичною культурою схвальним можна вважати використання церкви, адже, вона користується авторитетом серед інших соціальних інститутів у майже 70% населення. В чому ж полягає сучасне тлумачення аскези?

Передусім, використовуючи методи аналітичної філософії, проведемо термінологічний аналіз інтерпретації аскези як способу життя, позначеного крайньою стриманістю відповідно до аскетизмом – релігійно-етичним вченням, що проповідь відмову від життєвих благ і робить фізичні вправи заради досягнення моральної досконалості [10, с.67]. Сучасна постмодерністська філософія активно включає аскезу у власний інструментарій як спосіб вгамування особистісної енергетики, сексуальності, всесвідомості. В.І. Ярошець розглядає аскезу в контексті постмодерністського мистецтва існування з використанням свідомих та спонтанних практик, за допомогою яких людина слідує певним критеріям у вибудові власного життя. Він пише: «Людина здійснює свої дії та творить своє життя при доволі широкому розумінні її свободи, можливості зміни, вибору поведінки, боротьби із собою за допомогою «аскези» [16, с.153].

Термін «аскеа» походить із грецького дієслів'я (з грец. *asketes* – той, що робить вправи) і позначає «майстерні й сумлінні вправи, розвиваючі тілесні й душевні сили, а в цілому – «майстерне і старанне оброблення грубого матеріалу». В сучасній науковій комунікації аскеза – це синонім терміна «культування», «культура», в тому числі й «фізична культура». Тобто, якщо брати людське тіло як «грубий матеріал», то його культура, що включає зовнішню охайність, гігієну тіла, підтримання в належному стані фізичної статури, завдяки руховій активності, та розвиток здорових соматичних функцій тілесного організму через обмеження у ласощах та правильному харчуванні, дотриманні добового режиму, означало б збереження упорядкованого життя, надане людині природою чи Богом від народження здоров'я. У такому ракурсі аскеза виступає початковою формою, історичним праобразом сучасної фізичної культури. З останнім поняттям пов'язане те, що апологети церкви, патристи порівнювали грецьких олімпіків зі сподвижниками, що буквально означало «спортсмен», «атлет», «борець» [11].

Якби не хизувалися англійські автори своєю термінологічною знахідкою у назвах «спорт» і «фізична культура» [1, с.84], все-таки ще буддійська легенда говорить, що прозрінню Сиддхартха Гаутами сприяла зустріч з аскетами, тобто відлюдниками – у подальшому основного кістяку його прихильників, котрі активно займалися фізичними вправами і на власній тілесній постаті ілюстрували його вчення про шляхи пульсації дхарм, щоб звільнитися від страждань. Останні походять від хвороб, завданих тілу душею, що відбувається унаслідок розриву, дисгармонії між ними. На їх думку, людське «Я» знаходиться в одному космічному ритмі балансування духовного і матеріального. Невипадково комуністична ідея апелювала до гармонійного розвитку особистості за допомогою фізичного виховання, але поняття «гармонія» – це мрія про прашурну минулість еднання людини з органічною природою. Заклики до гармонії у наш час виглядають утопією, принаймні із саркастичним змістом предвіщування вічної смерті. Лише аскеза наближує нас до суворої природничої даності і певним чином гармонізує з нею, звільняючи від надлишків хизуватого розуму.

Якщо умовно вивести із соціального контексту саму по собі цікаву ідею гармонії, то в сучасних умовах її має продовжити ідея стриманості, самоствердження і самозбереження, бо «дай серцю волю, заведе в неволю» (М.Кропивницький). Завданням людини в процесі земного існування є не досягнення гармонійної завершеності, яка завжди «не(о)досяжно» бентежить душу, а покликання того, щоб відбутися, вибудувати себе, реалізувати закладені в собі потенції. Батьки дають дитині ім'я, а зміст вона наповнює сама протягом життя і лише в його кінці починає усвідомлювати його потаємний смисл. Спорт зухвало протистає такому ходу подій, бо він є суцільною аскезою, поскільки спортсмен завжди намагається виїти за межі своїх тілесних можливостей. Експресивність спорту вищих досягнень створюється відчайдушністю спортсменів, що долають страх смерті й викликають захоплення і несамовиту любов їх прихильників.

Отже, реконструкція поняття «аскетизм» як релігійно-філософське вчення свідчить про його життєво-практичне спрямування, що наповнюється різнобарвним відтінками у різні епохи. Як вчення воно бере витоки у правдивих проявах духовних практик, де весь світ вважався антропоморфним, а тіло знаменувало ідеї живої, свідомої душетілесності людини

у Всесвіті. На рівні буденної свідомості не можна вважати правомірним ставлення до аскетизму як агресивного філософсько-релігійного християнського вчення, яке поміж іншим ставило благородну мету – морально-ідеологічне запобігання аристократичній чванливій розбещеності. Аскетизм у всіх його історичних формах наполягав на ідеї самозбереження людини, на її відповідальному ставленні до самої себе. Хоча конкретно-історичні умови його пропагування, насаджування аскетизму супроводжувались різнобічною як гуманістичною, так і дегуманістичною практикою. Долі ідей уподібнюються долі людей. Як завжди відбувається в історії, привабливі ідеї для одного часу паляються у різний спосіб нащадками при застосуванні їх в іншій життєвій ситуації. І навпаки, ідеї, що ганьбляться під тиском політико-економічних потреб, стають популярними і вшанованими наступними поколіннями.

Відомо, що в історіософії релігійного мислення, поняття «аскеза» трактується у діапазоні від самокатування і навіть доведення до самознищення, смерті (деякі давньоіндійські та старообрядницькі звичаї, окремі мусульманські громади), до помірного фізичного навантаження. У сучасних умовах відбувається як еволюція змісту поняття «аскеза», так і ставлення релігії та церкви до спорту і фізичної культури, а в цілому до тіла людини, котре попередні теологи характеризували як темницю для душі, як похитливе, що заважає духовному вдосконаленню людини у його сходженні до вищого Абсолюту.

Сучасне православне християнське богослів'я намагається обґрунтувати «правильну» аскезу як знаходження «Божої благодаті» в людській душі, вдосконалення її, позбавлення від «тварності»; як перемога над своєю егоїстичною індивідуальною волею; як небажання лише «мати», а здобути свободу волі від тиску матеріального світу; як послух; як вгамування претензійного невігластва; як самообмеження. Один із християнських патристів Іоан Лествічник вважав, що занедбане тіло стає союзником гріха, а виховане і доглянуте – союзником благодаті [2]. Цю тенденцію сучасні богослови більш виразно переводять площину духовних практик, де б тіло допомагало очищенню душі. «Щоб здійснити це в житті, – писав уже католицький понтифік Іоан Павло II, – зроби так, щоб всі цінності, які переживає людина, зайняли в його душі достойне місце, необхідні особливі зусилля. Ці зусилля й називаються аскезою» [5, с.57].

Український філософ О.Гомілко, говорячи про духовно розвинуту тілесність, квінтесенсією релігійних практик вважає аскезу: «Сенс християнського утримання полягає не у приниженні тіла, а у його просвітленні. Аскеза спрямована не на те, щоб губити тіло, а покликана давати вихід вміщеній у ньому благодаті і тим самим очистити шлях до спасіння душі» [6, с.180].

«Правильна» християнська аскеза передбачає не лише тілесну рухову активність, а й душевні вправи: зосередженість, усамітненість, стриманість, концентрацію уваги на самому собі, на приборканні своїх употамсничених нелюдських жадань: жадібності, заздрощів, агресивної тваринної злоби, помсти, потягів несамовитої плоті, що безпосередньо і неоднозначно стосується спортивної та фізкультурно-оздоровчої діяльності.

У наш час філософсько-релігійна пропаганда аскези може допомогти у покращенні здоров'я української нації, завдяки застосуванню системи фізичних вправ і різноманітних способів спілкування з природою (водохрещення, «зелена неділя», пости, обрядові народні забави), запобігати передчасній тілесній руйнації і позбавити душу від нечисті. У вирішенні цього питання є багата традиція і накопичений досвід поколінь. У багатьох філософських вченнях минулого, зокрема в стоїцизмі, кінікві, моралістичній догматиці євдемонізму й гедонізму, звичасвому праві, родинних традиціях, аскезі приділялась значна увага як нормі поведінки людини, котра вберігає її від дикусняських звичок. М.І. Новиков, який перший у Росії увів в науковий обіг педагогіки поняття «фізичне виховання», вважав аскетизм необхідною умовою становлення людини від немовляти до юнацтва, оскільки через гартування, режим, а у дорослішому віці у доповненні з ходьбою, руховими іграми, бігом, боротьбою, народними танцями під музику, відбувається формування вольових і розумових її якостей [13, с.100].

Філософія спорту має повернути людей лицем до власного тіла, як природного витвору богів, його привабливості, унікальності, утаємниченої наснаги, оздобленої яскравою фізичною і душевною творчою силою. Спортсмен – це митець власної тілесної природи і демонструє людям їх безмежні можливості до вдосконалення. Враховуючи численні дискусії щодо сутнісних рис спорту, наразі його можна визначити як змалювано-видовищну гру, в якій інсценується соціальна дійсність, створюються і відтворюються в образах фізичної культури сила та краса людської тілесності.

Устремління до досконалості примушують особу спортсмена боротись із постійно притаманним людям невіглаством, яке приборкується за допомогою всіляких життєвих обмежень. Спорт демонструє екзистенційну тезу, що свобода самовиразу людини досягається завдяки її щоденній втраті. Віра в перемогу надихає спортсмена до творчого злету і підбурює до авантюри, де розумне поєднується з нерозумним, а той з відвертою дурістю, що й викликає захоплення у глядачів, бо спорт є декорцією їх власного життя. Спортсмен – це красивий і сильний аскет, який веде боротьбу з індивідуальною недолугістю. Серед екзистенціалів спорту воля відіграє вирішальну роль у співвідношенні із розумом і почуттями. Воля – це інструментарій аскези.

В той же час спортсмен створює не поодинокий, лише йому притаманний тілесний образ, а конструює на власній фізичній природі той всесвіт, в якому конкретно-історично проживає людина. З філософсько-феноменологічної точки зору фізкультурно-спортивний світогляд розкриває специфіку ситуативно-епохального світовідчуття. При цьому спорт демонструє людям, що їх духовний порив до життя (М.Шеллер) може бути реалізований в поєднанні з аскезою як системою усвідомлених принципів самообмеження, самозбереження, самодостатності, а в цілому – самотворчості.

Як висновок необхідно підкреслити, що аскеза передбачає систематичне заняття фізичними вправами, і в даному випадку може використовуватись як усвідомлений засіб тілесного «лікування» душі, боротьба з такими її вадами як лінощі, блягузтво фізичних навантажень, як засіб розбурхування в ній деліток спортивної душі і вміння «принасилувати» себе до занять фізичними вправами, що підтримують, як говорять вчені, самоорганізуючу систему живого організму (синергетику). Останнє торкає не лише теологію як боговчення, а виходить на більш широкі філософсько-екзистенційні узагальнення, що започатковуються із давніх прийомів медитації, самоспоглядання, інтровертування, які все ширше застосовуються у сучасних фітнес-технологіях і в медико-психологічних аутентичних тренуваннях.

Проте справа полягає здебільшого не в науково обґрунтованих чи нетрадиційних методиках ефективного виконання фізичних вправ, а в зміні суспільної думки навколо «ідеалу здоров'я», який посів би чільне місце у національній ідеї і надавав би фізкультурно-спортивній руховій активності перевагу у державному опікуванні здоров'ям населення не лише через удосконалення системи медичної охорони. Розвиток медикаментозної терапії вже не може вирішити проблеми оздоровлення і лікування людей, оскільки агресуюче фармакологічне посилення токсичності препаратів робить менш захищеною від хвороб їхню ендокринну та імунну системи організму. Фізична культура і спорт мають знайти філософське оздоблення, яке вивело б їх на рівень соціокультурного феномену та дало змогу усвідомити необхідність відповідального ставлення людей до своєї тілесності.

У перспективі дослідження сучасного фізкультурно-спортивного світогляду, що розкриває гуманістичні цінності спорту і фізичного виховання, передбачається висвітлення принципів християнської філософії: віри, надії і любові, які органічно притаманні спорту, де концентровано відображається культурно-цивілізаційна практика застосування аскези від свідомого самообмеження та науково виважених, контрольованих, регламентованих фізичних навантажень (тренування) до крайніх форм виснаженості, самопожертвування, повної віддачі фізичних сил (змагання), чим возвеличується моральний дух спортсмена.

Список використаних джерел

1. Айзенберг К. Открытие спорта современной исторической наукой // К.Айзенберг // Логос. – 2009. – №6.
2. Аскетизм [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Бутковский А.Д. Собрание сочинений: в 4 т. / А.Д. Бутковский. – К.: Олимп. лит., 2009. – Т.1. – 336 с.
4. Быховский Б.Е. Эрозия «вековечной» философии (критика неомизма) / Б.Е. Быховский. – М.: Мысль, 1973. – 277 с.
5. Войтыла К. Основание этики / К.Войтыла // Вопр. философии. – 1991. – №1.
6. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі / О.Гомілко. – К., 2001. – 340 с.
7. Ібрагімов М.М. Сучасна соціально-філософська парадигма фізичного виховання і спорту / М.М. Ібрагімов // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Сер.: Фіз. культура. – 2007. – №5.
8. Круцевич Т.Ю. Рекреція у фізичній культурі різних груп населення: навч. посібник / Т.Ю. Круцевич, Г.В. Безверхня. – К.: Олімп. л-ра, 2010. – 248 с.
9. Круцевич Т.Ю. Значення ціннісних орієнтацій та їх сформованість у галузі фізичної культури у старшокласників / Т.Ю. Круцевич, М.М.Сайчук // Тези доповід. XIV Міжнар. наук. конгр. «Олімпійський спорт і спорт для всіх», Київ. – 2010 р.
10. Новый словарь иностранных слов / за ред. Л.И. Шевченко. – К.: Арий, 2008. – 672 с.
11. Пономарев Ф. Христианские авторы I-IV веков о спорте / Ф.Пonomarev [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://lib.eparhia-saratov.ru/books/15p/ponomarev/sport/3.html>
12. Соина О.С. Этика самосовершенствования: Л.Толстой, Ф.Достоевский, Вл.Соловьев / О.С. Соина. – М.: Знание, 1990. – 62 с.
13. Столбов В.В. История физической культуры / В.В. Столбов. – М.: Просвещение, 1989. – 288 с.
14. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М.Фуко. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. – 698 с.
15. Церква і спорт на шляху до співпраці. – Л.: Галиц. вид. спілка, 2003.
16. Ярошевець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник / В.І. Ярошевець – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 263 с.

* * *

УДК 2.211.2

Ірина Грек, асистент кафедри філософії та політології, Білоцерківський національний університет, Україна, м. Біла Церква

Релігійна віра у структурі релігійних конфліктів

Аналізується функціонально-атрибутивне поле феномена «релігійна віра» та координати її вияву в контекстуальній парадигмі релігійних конфліктів.

Ключові слова: віра, релігія, релігійна віра, релігійний конфлікт, релігійний фанатизм.

Ірина Грек. Религиозная вера в структуре религиозных конфликтов

Анализируется функционально-атрибутивное поле феномена «религиозная вера» и координаты ее проявления в контекстуальной парадигме религиозных конфликтов.

Ключевые слова: вера, религиозная вера, религиозный конфликт, религиозный фанатизм.

Irina Grek. The Religious Faith in the Structure of Religious Conflict

The article deals with functional and attributive sphere of religious faith and its position in the contextual paradigm of the religious conflict

Keywords: faith, religious faith, religious conflict, religious fanaticism.

У сучасному суспільстві питання релігійної віри, формування релігійних почуттів та їхнє акумулювання в структурі релігійних конфліктів є досить актуальним, оскільки ці процеси відіграють значну роль у соціокультурній особистості та її діяльності в суспільстві, а також впливають на міжособистісні відносини. Важливе значення має функціонування емоційно-психологічного аспекту феномену релігійної віри в парадигмі релігійних конфліктів.

Віра як психологічний, ментальний феномен концептуальним стрижнем своїм має гіпотетичні уявлення, образи, поняття, теорії. Емоційно-орієнтованим вектором релігійної віри є надприродне. Таким чином, віра в існування надприродного є суттєвою характеристикою будь-якої релігії. Проблема релігійної віри розглядається у двох теоретичних аспектах. Перший ідентифікує її як інтелектуальний феномен. Тобто у цьому контексті релігія постає як міфологічна система (міфи, легенди, казки, притчі). Ця релігієзнавча теорія координується представниками міфологічної школи (Ш. Дюпюї, К. Вольней). Друга теорія робить акцент на емоційно-вольовому елементі. На думку представників психології релігії З.Фрейда і К.Юнга, релігійна віра – це перш за все релігійні переживання, релігійні почуття.

Релігійна віра ґрунтується на атрибутивності людської психіки, а саме: здатність емоційно ставитися до певних уявлень, переживань, образів тощо. Почуття слугують каталізатором будь-якої діяльності: раціональної, ірраціональної, матеріальної. Тобто вони визначають усі рівні духовного життя і надають їм цілісності і завершеності. Особливу увагу необхідно звернути на актуалізацію у цьому питанні не лише індивідуалістичного чинника, але й колективних форм духовного життя, оскільки почуття значно впливають на взаємодію особистості і суспільства. Таким чином, вони виконують соціальну функцію: беруть участь у формуванні і закріпленні колективних цінностей. «Крім того, вони відіграють і комунікативну роль, тобто допомагають у процесі засвоєння, закріплення і передавання соціального досвіду. Надлишок почуттів обмежує раціональне оцінювання будь-якої інформації і спрямовує свідомість у сферу ірраціонального сприйняття дійсності, зокрема, в релігію» [5, с. 235].

У розвинених релігійних системах виділяють два рівня: буденна релігійна свідомість і концептуальна релігійна свідомість. У другому випадку релігійна свідомість існує у вигляді систематизованого і кодифікованого віровчення. Зміст віровчення сформульовано у священних книгах (Біблія, Коран). А також затверджено релігійними організаціями у вигляді догматів.

Об'єднуючи людей у межах релігійного світогляду, будь-яка релігійна концепція висвітлює норми і порядки та сприяє соціальній, ідейній та політичній інтеграції. Створивши структури, ідейні догмати та практичні методи впливу на мислення і поведінку людей, релігія пристосовує до своїх потреб системи духовних та етичних цінностей. У цій регулюючій функції протягом століть закладалися основи релігійної моралі.

Таким чином, глибоке переконання в істинності тієї чи тієї аксіологічної релігійної парадигми спонукає «віруючих» до розширення кордонів впливу та спонуки своєї концептуальної догматики, кінцевою метою вбачаючи владарювання над масовою свідомістю та абсолютізацію формотворчого ментального чинника. Такий модус «вірувальної» системи провокує виникнення релігійних конфліктів. Цьому якнайкраще сприяє емоційно-психологічний аспект релігійної віри: «Вона має таку заряджувальну силу, що навіть діє й там, де звичайне навіювання безсиле. Віра посилюється святістю місця, предмета, особливо – людини, яка своїм способом життя набрала харизматичних рис» [7, с. 117].

В основі релігійних конфліктів лежать відмінності у світосприйнятті та світорозумінні носіїв релігійних цінностей, якими можуть бути як окремі індивіди так і цілі конфесії: «Релігійні конфлікти виникають у духовній сфері життя поряд з ідеологічними, науковими, моральними та деякими іншими поглядами. Вони відбуваються у духовній діяльності і

стосуються питань, віри та духовних цінностей. Як ідеологічні, моральні, релігійні конфлікти належать до групи конфліктів цінностей і поглядів, тому, коли йдеться про ці конфлікти, об'єктом аналізу стають релігійна свідомість, релігійні уявлення і форми релігійного життя соціокультурних спільнот людей» [4, с. 169].

За дослідженнями Н. Ільницької, можна виокремити такі концептуальні домінуючі поняття релігійного конфлікту:

- зіткнення представників різних релігійних груп на ґрунті врівноваження, релігійної діяльності, догматів, внутрішньогрупової етики, правил та норм поведінки.
- релігійний конфлікт може відбуватися, і здебільшого відбувається, на кількох рівнях: внутрішньоконфесійному та міжконфесійному.
- за сприятливих умов релігійні конфлікти можуть набирати форм міжетнічного та політичного конфлікту
- релігія виступає як один із домінуючих чинників у соціальній боротьбі і нерідко може застосовуватися як фактор її розпалювання та підтримки [3].

Релігійні конфлікти – антагонізм модусів реалізації інтересів і цінностей суб'єктів релігійно-церковної сфери, які активізуються, щоб «досягти або перерозподілити владу, вплив, ресурси, статуси, привілеї тощо, внаслідок чого релігійно-конфесійні розбіжності стають чинником ідейної (а за певних умов політичної та етнічної) мобілізації віруючих» [1]. Відповідно релігійні конфлікти ідентифікуються окремою групою від правових, політичних, економічних конфліктів. Така стратифікація пов'язана не лише хронологічними атрибутами, але й специфікою суб'єктів конфлікту: «Принаймні, один із суб'єктів конфлікту репрезентований групою (спільнотою, організацією) зі стійкою релігійною та/або конфесійною ідентичністю» [1].

Релігійна віра активізує мотивацію особистості відповідно до предмету віри, чим впливає на психічно-вольову сферу і корегує поведінку людини. Тому соціальна поведінка щодо задоволення власних егоїстичних інтересів, боротьба за владу, за привілеї також призводять до релігійних конфліктів. Виникають конфлікти інтересів і домагань особистісної ролі в громаді. Як зазначають Н. Наумова й А. Мердак «людська діяльність та поведінка мають різнопланові сторони, котрим присутні різні специфічні мотиви. Звідси випливає, що релігійність не є винятком і має свої індивідуальні мотиви. Сьогодні більша частина віруючих намагається усвідомити ті причини, що спонукають їх звертатися до віри, тобто мотивувати свою віру в Бога чи будь-які інші трансцендентні явища» [6, с. 38].

Предмет віри не завжди координується реальними просторово-часовими кордонами. Тобто предметом віри часто виступають не реальні явища, а уявлення, поняття, образи, гіпотези, які ґрунтуються на концептуальних номінаціях об'єктивної реальності, але не завжди тотожні їй. Оскільки об'єктом віри є трансцендентне, то в її предметі фіксується його сакральне значення для індивіда, уявлення про вплив божественного на особисте й соціальне життя, про місце надприродного в ієрархії особистісних цінностей: «Особливості релігійної віри зумовлені, власне, її предметом. Релігійна віра за своєю суттю не потребує емпіричного обґрунтування та підтвердження. Вона є індикатором фанатизму, показником психологічного стану людини. Релігійна віра виконує інтегративну роль, уможливорює почуття екзистенційної впевненості» [2].

Будь-яка релігійна група певною мірою відчуває себе обраною, згідно зі своїми переконаннями вона вважає, що відрізняється від основної маси людей. Часто з цього відчуття виростає віра в те, що дана група знаходиться у згоді чи єдності з Богом. Звичайно, що втручання в релігійні уподобання і ритуали віруючих, спроби нав'язати їм несумісні принципи організації суспільного устрою, взаємовиключні культурні стереотипи тощо викликають опір тієї сторони, проти якої спрямовані перелічені дії. Виникає конфлікт як реалізація намірів і разом з тим подолання опору, який неминуче присутній в процесі цієї реалізації. Кожна з протидіючих сторін – суб'єктів відіграє свою роль у релігійному конфлікті, «сценарієм» якого стають його предмет і об'єкт, джерело, причини та умови виникнення, динаміка перебігу та шляхи розв'язання.

В умовах активізації глобалізаційних процесів кількість конфліктогенних факторів, які спричиняють релігійно-політичні та етноконфесійні протиріччя, постійно зростає. Наслідком всеохоплюючих процесів, зокрема («переполітизація» геополітичного простору, конкуренція цивілізацій різного рівня розвитку, ескалація міжнародного тероризму та набуття ним небезпеки глобальності, боротьба за сфери впливу та екоресурси, масова міграція населення тощо» [1], стає остаточне завершення доби моноетнічних, моносвітоглядних, моно-релігійних суспільств і формування гетерогенного соціуму. Оскільки такі глобальні зміни планетарного характеру стимулюють поширення і зростання діаспор, серед них і церковних, що у свою чергу призводить до ескалації міжцерковних відносин.

Таке конфліктогенне середовище стало чутливим для виникнення феномену релігійного фанатизму, підґрунтям якого виступає динамічна атрибутивність релігійної віри. Зокрема так це соціальне явище у парадигматичних відношеннях з психо-емоційним чинником віри характеризує С. Бурлак: «Доведено, що динаміка релігійних почуттів, поєднана з релігійним досвідом, підкріплена глибокою, вірою створює психологічний механізм формування релігійного фанатизму. Віра є невід'ємним атрибутом релігійного життя. Саме вона надає усім компонентам релігії

особливого забарвлення та значущості. Віра, викликаючи релігійні почуття, підсилює та зміцнює їх. Віра дійова лише тоді, коли вплетена в змістовну природу суб'єкта. Проте віра не лише ментальна (когнітивна) похідна, але й феномен, що містить емоційний та вольовий компонент» [2]. Дестабілізаційні процеси, що відбуваються в сучасному планетарному соціумі і охоплюють різні сфери суспільного життя: економічну, політичну, культурну, духовну, – спонукають актантів соціобуття до пошуку сприятливого середовища для стабільності, упевненості, самореалізації, ідентифікації свого «я» та ціннісної екзистенційної парадигми, яка утилізує деструктивні явища в суспільстві. Найбільш сприятливою в цьому індивідуалістичному контексті стає почуттєва сфера, яка безпосередньо пов'язана з релігією. «У цьому контексті релігійний фанатизм призводить до не менш жаклих та небезпечних наслідків не лише на масовому, а й на індивідуальному рівні, коли відбувається процес трансформації життєвих цінностей людини, втрати її особистісних якостей. Використовуючи ці проблеми, численні релігійні місії намагаються заповнити порожнечу в духовному світі людини. Цей процес доволі неоднозначний, часто призводить до ще глибшої антропологічної деструкції» [2].

Серед чинників, які ідентифікують ступінь актуальності релігійної віри в структурі релігійних конфліктів на сучасному етапі розвитку світового суспільства, можна виокремити такі:

- доведена до крайньої міри пристрасна відданість релігійним ідеям та догматам, яка поєднується з високим ступенем ідентифікації людини з цими явищами;
- нездатність до компромісу та діалогу з іншими людьми, неухильне слідування релігійним положенням у практичному житті, а також високий ступінь релігійної мотивації позарелігійної поведінки; крайня нетерпимість до людей з іншими релігійними переконаннями;
- прагнення будь-якими засобами нав'язати іншим свої світоглядні ціннісно-життєві установки [2].

«Очільники» сучасних конфесійно-релігійних інституцій «маскують» свої агресивно-власницькі наміри через прийняття західної системи цінностей, у тому числі цінностей демократії, прав людини, економічної свободи тощо. Таким чином зростає довіра до церкви та надія на те, що вона стане однією з провідних моральних сил, яка буде здатна вирішити багато проблем суспільства, поліпшити його життя. Значні модифікації, що відбуваються у форматних та концептуально-змістових атрибутах релігії, призводять до розширення меж її впливу, а відтак з'являється більша кількість суб'єктів, різномірний психічний, емоційно-вольовий цenz яких каталізує виникнення явища релігійного конфлікту.

Список використаних джерел

1. Арістова А. Конфлікти в Україні: вектори впливу на суспільні процеси / А. Арістова // Мультиверсум : Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, – 2006. – № 52. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Aristova.htm
2. Бурлак С. Релігійний фанатизм: релігієзнавчо-психологічна сутність та форми прояву / Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.11 / С. М. Бурлак; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 16 с.
3. Ільницька Н. Поняття релігійного конфлікту / Н. Ільницька // Мультиверсум : Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2006. – № 56. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_56/Ilnicka.htm
4. Конфліктологія : Підручник для студентів вищ. навч. закл. юрид. спец. / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.; За ред. професорів Л. М. Герасіної та М. І. Панова. – Харків : Право, 2002. – 256 с.
5. Лещенко А. Роль мистецтва в процесі становлення релігійної віри / А. Лещенко // Мультиверсум : Філософський альманах. – К. : Академічний центр «Аналітика», 2008. – № 72. – С. 234–242.
6. Наумова Н. Психологічна структура віри та мотиви її формування / Н. Наумова, А. Мердак // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2003. – № 12. – С. 38–41
7. Предко О. І. Релігійні епідемії: їх історичні вияви та сутність / О. І. Предко // Мультиверсум : Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2005. – Вип. 46. – С. 115–121.

* * *

УДК 1 (091)(510) «-005» Конфуцій

В'ячеслав Мешков, д-р філософських наук, професор кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін, Полтавський національний технічний університет ім. Ю.В. Кондратюка, Україна, м. Полтава

«Апостольський» період розвитку конфуціанської метафізики

Досліджується становлення конфуціанства після смерті Конфуція, розглядаються головні його послідовники в розвитку конфуціанської метафізики Шляху.

Ключові слова: конфуціанець-подвижник, метафізика Шляху, метафізична реальність Дао-Шляху Неба, конфуціанська метафізика.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Вячеслав Мешков. «Апостольский» период развития конфуцианской метафизики

Исследуется становление конфуцианства после смерти Конфуция, рассматриваются основные его последователи в развитии конфуцианской метафизики Пути.

Ключевые слова: конфуцианец-подвижник, метафизика Пути, метафизическая реальность Дао-Пути Неба, конфуцианская метафизика.

Vyacheslav Meshkov. «Apostolic» period of development of Confucian metaphysics

It is studied the genesis of Confucianism after the death of Confucius, the circle of his disciples in development of Confucian metaphysics of the Way.

Keywords: Confucian-ascetic, metaphysics of the Way, metaphysical reality of the Heavenly Way of Tao, Confucian metaphysics.

В статті вивчаються процеси всередині конфуціанського союзу, що виникли після смерті Учителя. Ми спробуємо виявити основних носіїв живого духа конфуціанської метафізики і показати її своєобразие.

67-я глава многотомного труда Сыма Цяня посвящена жизнеописанию учеников Конфуция. Знаменитый древнекитайский историк старательно собрал и систематизировал материал о жизни и деятельности тех, кого можно назвать наследниками учения и дела великого китайского философа. В начале главы он пишет: «Конфуций говорил: «Тех, кто учился у меня и был близок ко мне, насчитывалось 77 человек» [2, VII, с. 66]. Ему удалось собрать весьма скудные сведения о 35 из них. При этом Сыма Цянь, прежде всего, стремился выяснить возраст ученика по отношению к возрасту Учителя. «Что же касается остальных 42 учеников, — пишет Сыма Цянь, — то данных об их возрасте нет, и сведения о них в этих сочинениях отсутствуют» [2, VII, с. 83]. Древнекитайский историк приводит следующую обобщающую характеристику лучших учеников Конфуция, созданную на основе высказываний самого Учителя, которые содержатся преимущественно в «Лунь юй»: «Все они были мужи редких способностей. Благородством поведения отличались среди них Янь Юань, Минь-цзы Цянь, Жань Бо-ю, Чжун Гун; умением в управлении государственных делами — Жань Ю и Цзи Лу; умением вести беседу — Цзай Во и Цзы Гун; [большой] ученостью — Цзы Ю и Цзы Ся. Что же касается других, то [Цзэн] Шэнь был человеком ограниченным, [Чжуань] Сунь Ши — заносчивым, [Гао] Чай — глуповат, [Чжун] Ю — груб и неотесан, а [Янь] Хуэй неоднократно попадал в просак. [Дуаньму] Цы, не следуя величии судьбы, отдался торговой деятельности; его оценки часто были точны» [2, VII, с. 66]. Мы видим, что представленная оценка не таких редких способностей весьма односторонняя и противоречивая. С одной стороны, Янь Юань (лучший ученик Конфуция! — В.М.), по сообщению китайского историка, отличался «благородством поведения», а с другой, — Янь Хуэй (Янь Юань) «неоднократно попадал в просак». С одной стороны, Цзы Лу отличался «умением управления государственными делами», с другой, — Чжун Ю (Цзы Лу) был «груб и неотесан». В вышеуказанном повествовании Сыма Цянь показывает, что ученики Конфуция преимущественно стремились сделать карьеру чиновника, развитием и распространением конфуцианского учения практически не занимались. Лишь один из них Цзы Юй, который был младше Конфуция на 46 лет, написал книгу «Сяо цзин» («Канон о сыновней благодати»). Другой Цзы Юй имел безобразную внешность и был моложе Учителя на 39 лет. Он еще при жизни Конфуция имел до 300 учеников. «Все их деятельность, — пишет Сыма Цянь, — получила добрую славу и известность среди чжихоу» [2, VII, с. 78]. По нашему мнению, Сыма Цянь в работе над 67-й главой подошел несколько формально к имеющемуся материалу, должным образом его не проанализировав и поэтому его жизнеописания учеников Конфуция получились весьма поверхностными.

Если же мы перечитаем «Лунь юй» с целью прояснения образов преемников великого Учителя, то перед нами предстанет существенно иная картина о них и их деятельности. Прежде всего, мы произвели подсчет количества учеников и частоту упоминания их имен, которые приводятся в тексте «Лунь юй». Мы полагаем, что погрешность в наших подсчетах невелика и не имеет принципиального значения. Оказалось, что в тексте упоминается всего 48 имен учеников Конфуция. Частота упоминания того или иного ученика показывает, насколько он был близок к Учителю, насколько часто с ним общался, был участником его поучительных бесед.

Мы получили следующий результат. Имя Цзы Лу упоминается 61 раз, имя Цзы Гуна — 50, имя Цзы Ся — 24, имя Цы Чжана — 22, имя Жань Ю — 19, имя Янь Юаня — 14, имя Цзэн Цзы — 14, имя Ю-Хуэя — 14, имя Фань Чи — 13. Имена остальных учеников упоминаются меньше 10 раз. Получается, что ближе всех к Конфуцию были Цзы Лу и Цзы Гун. По сообщению Сыма Цяня, Чжун Ю по прозвищу Цзы Лу был моложе Конфуция всего на 9 лет. Получается, что среди учеников великого китайского философа он был самым старшим. «Цзы Лу был человеком неотесанным и по характеру дикуват, — пишет древнекитайский историк — ценил отвагу и силу. Был прямолинеен в своих устремлениях, на голове он носил шапку из петушиных перьев (шапку храбреца), на поясе — меч в ножнах из свиной кожи, что было оскорбительно для Конфуция. Обряды, установленные Конфуцием, постепенно привлекли Цзы Лу. Чжун Ю надел конфуцианскую одежду, передал дары и по просьбе людей, близких к Конфуцию, был принят в число его учеников» [2, VII, с. 68]. Примечательно, что он достиг больших успехов в карьере чиновника, чем Конфуций. Он стал управляющим рода Цзи, затем его сделали сановником в Пу, затем служил управляющим поселения вэйского сановника Кун Куя. Когда последний поднял мятеж, Цзы Лу находился вне княжества, однако, сразу же поспешил обратно. Увещевая мятежников, перед смертью он воскликнул: «Благородный муж и умирая не снимает головного убора» [2, VII, с. 69]. Цзы Лу умер в 480 г. до н.э. за год до смерти Учителя. Сыма Цянь приводит следующие высказывания Конфуция о Цзы Лу: «Суметь принять справедливое решение в кругу спорящих, — таков Ю! Ю любовью к доблести превосходит меня, но [в этом] нет того, чем можно пользоваться». «Одегем в распахнутый ветхий халат со старой подкладкой, стоять рядом с людьми, одетыми в лисьи и барсучьи меха, и ничуть не стыдиться — таков Ю». «Он в состоянии управиться с военными делами в государстве, выставляя тысячу боевых колесниц, а вот о его жэнь я не знаю» [2, VII, с. 68–69]. Для нас представляется особенно важной оценка Конфуцием Цзы Лу как конфуцианца-метафизика. В буквальном переводе фраза Учителя звучит так: «Ю поднялся в зал, но не вошел еще во внутреннее покои» [1, с. 197]. Метафизический смысл этого высказывания выражается в следующем. Цзы Лу успешно продвигался по пути самосовершенствования, конфуцианскому Дао-Пути («поднялся в зал»), но высшего состояния цзюнь-цзы он не достиг («не вошел еще во внутреннее покои»). Не успел. Таким образом, можно сказать, что Цзы Лу был одним из выдающихся учеников Конфуция. Несмотря на служебную занятость, его общение с Учителем было настолько содержательным, что оно получило наибольшее отражение в «Лунь юй», больше, чем всех учеников после первой десятки вместе взятых. Надо полагать, он был весьма успешным пропагандистом-практиком конфуцианского учения об управлении, основанном на добродетели, и мужественным подвижником на тернистом пути благородного мужа.

Дуаньму Цы по прозвищу Цзы Гун был моложе Конфуция на 31 год. «Цзы Гун был остер на язык, — пишет Сыма Цянь, — и любил поразглагольствовать, Конфуцию приходилось нередко прерывать его рассуждения. Конфуций спросил Цзы Гуна: «Кто из вас лучше — ты или [Янь] Хуэй?» Цзы Гун ответил: «Как я, Цы, посмею равнять себя с Хуэем! Он, услышав об одном, сообразит на десять [шагов вперед], я же, услышав об одном, соображу лишь о втором [шаге]» [2, VII, с. 70]. Надо полагать, Цзы Гун был вторым после самого любимого ученика Учителя Янь Хуэя. Поэтому в приведенном выше диалоге Конфуций проверял на скромность Цзы Гуна. В «Лунь юй» Цзы Гун задает Учителю самые глубокие вопросы и также дает самую взвешенную оценку самому Конфуцию. Во фрагменте V, 4 Конфуций так характеризует Цзы Гуна: «Цзы Гун спросил: «А как оценивать меня?». Учитель ответил: «Ты — сосуд». — «Что за сосуд?» — спросил Цзы Гун. И услышал: «Жертвенный сосуд в родовом храме» [1, с. 172]. Может быть, Конфуций хотел сказать, что Цзы Гун является носителем сокровенного знания конфуцианства. Из жизнеописания Конфуция китайским историком Сыма Цянем мы видим, что Цзы Гун до конца жизненного пути Учителя и после его смерти был преданным его последователем. Он был среди тех (сведения о других учениках до нас не дошли), кто слышал последние слова Учителя, кто проводил его в последний путь. «Конфуций заболел. Цзы-гун попросил разрешения повидать его. Конфуций как раз вышел из дверей, опираясь на посох, чтобы [немного] побродить. Он сказал ученику: «Сы, почему ты пришел так поздно?». Вздохнув, он запел: «Гора Тайшань рушится, колонны падают, и балки трещат, мудрый человек дряхлеет!». И у него полились слезы из глаз. Обращаясь к Цзы-гуну, он сказал: «Уже давно в Поднебесной не следуют Дао (Великому Пути), и нет никого, кто почитал бы меня за основателя [школы]... Конфуция похоронили к северу от столицы Лу на берегу реки Сышуй. Все его ученики соблюдали трехлетний траур, носили траурную одежду. Когда три года глубокого траура по Учителю закончились, ученики попрощались друг с другом и разошлись. При расставании они плакали, вновь переживая тяжесть утраты. Некоторые из учеников Конфуция возвращались [к гробнице] и селились здесь вновь, а Цзы-гун прожил в шалаше близ усыпальницы Учителя шесть лет и только после этого уехал» [2, VI, с. 149]. Следует отметить, что к этому времени Цзы Гун был высокопоставленным, богатым сановником. Однако, шесть лет (двойной срок траура) он прожил в шалаше у могилы Учителя.

22–25 фрагменты предпоследней 19-й главы «Лунь юй» отображают реальность в раннем конфуцианстве через 10–20 лет после смерти Конфуция, когда Цзы Гуна было 50–60 лет. Надо полагать, в это время авторитет и влияние Цзы Гуна среди конфуцианцев было наибольшим.

В этих фрагментах Цзы Гуна не только сравнивают с самим Чжунни (Конфуцием), но и пытаются поставить его выше Учителя!

Фрагмент XIX, 22: «Гуньсунь Чао из царства Вэй спросил у Цзы Гуна: «У кого учился Чжунни?». И услышал в ответ: Дао–Путь Вэнь–вана и У–вана не погиб на земле, а растворился в людях. Достойные наследовали великое, а недостойные – малое. Не было никого, кто бы не имел в себе Дао–Путь Вэнь–вана и У–вана. Разве не у всех у них мог учиться наш Учитель? И нужен ли был ему для этого лишь один наставник?».

Мифические правители Вэнь–ван и У–ван как образцы конфуцианского идеала были созданы Конфуцием и отнесены к истокам истории Китая. После смерти великого китайского философа они уже воспринимались как объективная реальность исторического прошлого. В рассматриваемых фрагментах Цзы Гун предстает перед нами как метафизик, как сосуд сокровенного знания Учителя. Его ответ можно истолковать следующим образом. Вэнь–ван и У–ван были носителями сокровенного, метафизического знания Дао–Пути. После их кончины это знание продолжало существовать в головах достойных людей («растворилось в людях») как объективированная ментальная реальность. Конфуций собрал и возродил его. Согласно Цзы Гуну, у Конфуция не было наставника, и он не нуждался в нем.

Фрагмент XIX, 23: «Как–то во дворце Шусунь Ушу сказал в беседе сановникам: «Цзы Гун превосходит Чжунни». Цзыфу Цзинбо передал это Цзы Гуну.

Цзы Гун сказал: «Возьмем для сравнения стену, окружающую дом. Стена моего дома не выше плеча, и любой может узреть, что есть в доме внутри стоящего. Стена дома Учителя очень высокая, и если не войти в ворота, то и не увидишь красоту внутреннего храма предков и богатства внутренних покоев. Но лишь немногим суждено войти в эти ворота. Поэтому нет ничего удивительного в словах этого господина!».

Цзы Гун весьма тонко показывает бесконечную глубину метафизического учения Конфуция, которое было уже недоступно даже для большинства конфуцианцев. Цзы Гун и несколько учеников Учителя прошли суровый путь практического делания, и им открылся сокровенный смысл конфуцианского учения («вошли в ворота»), и они увидели метафизическую реальность Дао–Пути Неба («красоту внутреннего храма!»). Сановникам вроде Шуньсунь Ушу это знание было недоступно. Вероятно, успешный сановник Цзы Гун весьма продуктивно поучал о конфуцианской морали и об учении государственного управления, что делало его более популярным в конфуцианской среде. Мудрый Цзы Гун знал, что это знание вторично, поверхностно по сравнению с метафизикой Учителя. Поэтому спокойно относился к мирской славе.

Фрагмент XIX, 24: «Шуньсунь Ушу злословил в отношении Чжунни. Цзы Гун сказал: «Он зря старается! Невозможно оговорить Чжунни. Достоинства других людей подобны холмам и курганам, на них можно взобраться. Достоинства Чжунни подобны солнцу и луне, до них не подняться. Пожелай кто–либо усомниться в них, разве это повредит солнцу и луне? Он лишь проявит незнание своих возможностей».

И в этих суждениях Цзы Гун мыслит глубокими метафизическими образами, надо полагать, непонятными окружающим, суть которых выражается в следующем. Мирские добродетели ограничены. Метафизическая глубина конфуцианских добродетелей открывается по мере продвижения по тернистому Дао–Пути цзюнь–цзы. Конфуций первый прошел по этому непростому пути и провел ближайших своих учеников. Для Шуньсунь Ушу с его мирским восприятием конфуцианства недоступно истинное понимание как учения Учителя, так и его самого.

Большая часть высказываний Учителя и его учеников в «Лунь юй» будет непонятна, если в них не усмотреть глубокий метафизический смысл конфуцианской метафизики Пути, которая имеет две составляющие: описание метафизической реальности и пути для ее достижения благородным мужем. В учении Конфуция метафизическая реальность обозначается термином «Дао–Путь Неба», пространство которой структурируется упорядоченной системой категорий конфуцианских добродетелей (жэнь, сяо, и, ли и др.). Термином «Дао–Путь благородного мужа» обозначается способ нравственного самосовершенствования, духовного очищения конфуцианца–подвижника на пути достижения просветленного состояния цзюнь–цзы. Когда метафизическая реальность Дао–Пути Неба открывается подвижнику, тогда он постигает метафизический смысл конфуцианских добродетелей. Практически все суждения и вопросы к Учителю, которые содержатся в «Лунь юй», связаны с их стремлением прояснить эти две составляющие конфуцианской метафизики Дао–Пути. Если читатель «Лунь юй» не учитывает эти два обстоятельства метафизики Конфуция, то большая часть бесед Учителя будет ему непонятна. Если исходить из мирского понимания конфуцианского учения, то для читателя «Лунь юй» останется непонятным, почему и о каких трудностях постоянно говорит Конфуций и его ученики в ходе осуществления конфуцианской морали. Мирское понимание жэнь, сяо, и, ли и других не вызывает больших трудностей в реализации их в процессе жизнедеятельности. Нужно быть человеколюбивым, справедливым, честным, почтительным к родителям, строго следовать своему долгу и т.д. Мы достаточно часто встречаем таких людей среди друзей и знакомых, которые нас окружают. Таких людей мы называем порядочными. Так было и во времена Конфуция. Но Конфуций и его ученики говорят о чем–то другом, о метафизическом смысле этих добродетелей.

Обратимся к тексту «Лунь юй». Фрагмент V, 13: «Цзы–Гун сказал: «Суждения Учителя о вэнь–культуре можно услышать. Суждения же

Учителя о природе человека и Дао–Пути Неба невозможно услышать» [1, с. 173]. По существу конфуцианское учение о вэнь–культуре выражало устремления конфуцианства в деле распространения в обществе высокой духовности и морали. Эта мирская составляющая конфуцианского учения у Цзы–Гуна затруднений не вызывала. Его внимание привлекало самое главное в учении Конфуция – прояснение метафизических оснований природы человека (цзюнь–цзы) и метафизической реальности Дао–Пути Неба, которые не излагались Учителем в виде целостной системы. Во фрагменте XVII, 4 Цзы Ю приводит слова Конфуция: «Если благородный муж изучает Дао–Путь, то проникает любовью к людям» [1, с. 224]. Нам трудно судить, насколько адекватным был сделан перевод с китайского этой фразы. Смысл этого высказывания Конфуция выражается в следующем. По мере изучения благородным мужем метафизической реальности Дао–Пути ему открывается метафизический смысл «жэнь», подлинная любовь к людям. Он «проникается любовью к людям».

Однако наибольшие трудности у учеников Конфуция вызывает Дао–Путь как система практического делания конфуцианца–подвижника. Поэтому, как мы видим в «Лунь юй», они засыпают вопросами Учителя о различных аспектах непростого Дао–Пути благородного мужа. Фрагмент VI, 12: «Жань Цю сказал: «Не сказать, что Дао–Путь Учителя меня не радует, сил мне не хватает». Учитель сказал: «Те, кому сил не хватает, останавливаются на полпути. Ты же еще не сделал ни шагу» [1, с. 178]. О трудностях Дао–Пути Конфуция читаем во фрагменте XI, 2: «Учитель сказал: «Из сопровождающих меня в Чэнь и Цай никто уже не входит в мои ворота» [1, с. 195]. Подлинной целью конфуцианского подвижничества было достижение сокровенного метафизического знания. Об этом читаем во фрагменте XI, 20: «Чжан спросил, что представляет собой Дао–Путь доброго человека. Учитель ответил: «Он не следует проторенной тропой, но ему трудно достичь знаний высшей степени» [1, с. 197]. Ученик Конфуция Цзы Ю так говорит о своем весьма успешном сподвижнике: «Мой друг Чжан способен достигать трудновыполнимое, но не способен еще достичь истинного человеколюбия» [1, с. 233]. Из этого фрагмента мы видим, что Цзы Чжан прошел значительную часть Дао–Пути благородного мужа, но метафизический смысл жэнь ему еще не открылся. В восточной метафизике Пути (индуистской, буддистской, конфуцианской, православной) метафизический смысл религиозных категорий постигается не в результате напряженной абстрактно–теоретической деятельности, сколько в процессе суровой практики духовного и нравственного очищения. Это не рациональный процесс постижения специфического объекта познания, а мистически–иррациональное движение подвижника к заветной цели просветления. Цзэн–цзы, поддерживая Цзы Ю, воскликнул: «Сколь величественен Чжан! Но находясь рядом с ним, трудно достичь истинного человеколюбия» (ЛЮ, XIX, 16) [1, с. 233]. Цзы Ся уточняет основные требования конфуцианского подвижничества Дао–Пути: «Углублять знания, закалять волю, пытливно расспрашивать, всесторонне обдумывать – все это основа человеколюбия» (ЛЮ, XIX, 6) [1, с. 232].

Во времена Конфуция учиться означало постигать метафизику Дао–Пути. Учитель говорил: «Янь Хуэй больше всех любил учиться. К несчастью, жизнь его была коротка, он скончался. Ныне таких уж нет» (ЛЮ, XI, 7) [1, с. 195]. Читаем фрагмент XIX, 5: «Цзы Ся сказал: «О том, кто ежедневно знает то, что он еще не знает, и ежемесячно восстанавливает то, что уже достиг, можно сказать – любит учиться» [1, с. 232]. «Учитель сказал: «Много не говорить, а лишь запоминать и хранить в сердце; усиленно учиться, не зная пресыщения; наставлять других, не ведая усталости, – что из этого я претворюю?» (ЛЮ, VII, 2) [1, с. 180]. «Кто обустраивает Дао–Путь, про такого можно сказать, что он любит учиться» (ЛЮ, I, 14) [1, с. 160]. «Учитель сказал: «Что касается совершенной мудрости и человеколюбия, то разве смею я обладать ими? Однако учусь и тружусь, не зная пресыщения, обучаю, не ведая усталости, – только это и можно сказать обо мне» (ЛЮ, VII, 34) [1, с. 184]. Во времена Конфуция учиться означало постигать метафизический смысл конфуцианских категорий, учения о Дао, об управлении. В раннем конфуцианстве учиться означало осуществлять весьма сложный путь практического делания благородного мужа.

Таким образом, можно заключить, что после смерти Учителя одним из наиболее влиятельных последователей учителя были Цзы–Гун. В этот период (V–III вв. до н.э.) конфуцианское учение существовало преимущественно в головах его учеников и их приверженцев и поэтому распространялось большей частью в устной традиции от учителя к ученику, священную сердцевину которого составляла конфуцианская метафизика. Во второй части мы покажем, что последовавшая к концу III в. до н.э. эрозия конфуцианского учения утратила свое метафизическое основание. Это обстоятельство означало окончание своеобразного периода, который мы называем ранним конфуцианством.

Список використаних джерел

1. Лунь юй (Суждения и беседы) / Конфуцианское «Четверокнижье» («Сы шу»). – М.: Восточная литература, 2004.
2. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) / Сыма Цянь. – М.: Наука, 1992, 1996. – Т. 6, 7. – 483 с., 464 с.

* * *

УДК 316.42 (045)

Сергій Харченко, канд. філософських наук, старший викладач кафедри філософії та політології, начальник навчально-методичного відділу, Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка, Україна, м. Кіровоград

Місце особистості в контексті зіткнення конфуціанських моральних принципів і масової культури

Проводиться філософсько-історичний аналіз особистості в контексті зіткнення конфуціанських моральних принципів і масової культури. Зроблено висновок про те, що завдяки дотриманню конфуціанських принципів, які залишаються основою національної ідентичності, сучасне китайське суспільство перебуває в стадії прискореного, динамічного розвитку, в пошуку нових стратегій майбутнього.

Ключові слова: особистість, суспільство, конфуціанські принципи, глобалізація, масова культура.

Сергей Харченко. Место личности в контексте столкновения конфуцианских моральных принципов и массовой культуры

Проводится философско-исторический анализ личности в контексте столкновения конфуцианских моральных принципов и массовой культуры. Сделан вывод о том, что благодаря опоре на конфуцианские принципы, которые остаются основой национальной идентичности, современное китайское общество находится в стадии ускоренного, динамического развития, поиска новых стратегий будущего.

Ключевые слова: личность, общество, конфуцианские принципы, глобализация, массовая культура.

Sergiy Kharchenko. The place of the personality in the context of the collision of Confucian moral principles and mass culture

In the article the philosophic-historical analysis of the personality in the context of the collision of Confucian moral principles and mass culture is carried out. It is concluded that due observance of Confucian principles that are the foundation of national identity, the modern Chinese society is in a stage of rapid, dynamic growth, finding new strategies of the future.

Keywords: identity, society, Confucian principles, globalization, mass culture.

Важливою складовою філософської проблематики є феномен особистості. Підвищений інтерес до зазначеної проблеми пояснюється особливостями сучасних глобалізаційних процесів.

Однак, чи не найголовнішим чинником, що ускладнює вирішення питань, пов'язаних з особистістю, є неоднозначність сучасних загальнопланетарних процесів. Останні виступають демонстрацією різноманітних соціальних проектів, що зумовлюють їх зіткнення.

В контексті названого слід зазначити, що не менш важливим постає завдання щодо вивчення ролі особистості в тих суспільствах, до яких раніше ставилися зверхньо. При цьому значна увага приділятиметься автором країнам Сходу, зокрема, Китаю та Індії. Це пояснюється високими темпами їх економічного розвитку, посиленням впливу на світові процеси.

Особливо актуальним тут виступає філософсько-історичний аналіз проблеми особистості, який дасть змогу дослідити історичний поступ людства й встановити місце й роль особистості в сучасному соціокультурному просторі. В умовах посиленого інтересу до історії та культури Китаю вкрай необхідним є здійснення аналізу конфуціанської філософсько-етичної концепції в контексті зіткнення конфуціанських моральних принципів і масової культури, що актуалізує також дослідження феномену конфуціанського ідеалу людини в умовах сучасних соціокультурних трансформацій.

З огляду на це, нагальним постає питання щодо збереження національно-культурної ідентичності цих фундаментальних етнокультурних цивілізацій, що дозволить окреслити їх істинну значимість та самобутність в контексті глобалізаційних процесів.

Об'єктом дослідження виступає феномен особистості в контексті сучасних соціокультурних процесів. Предметом дослідження є аналіз даного феномену в контексті зіткнення конфуціанських моральних принципів і масової культури.

Проблема особистості в контексті соціально-філософської традиції конфуціанства посідає вагомe місце в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних авторів.

В роботі автор спирався на праці В. М. Алексєєва, Л. С. Васильєва, А. М. Карапетянца, Н. І. Конрада, А. І. Кобзева, Ю. Л. Кроль, Л. С. Переломова, С. Л. Тихвинського. В них відтворено особливості життя китайського суспільства в період зародження та становлення конфуціанства, здійснено філософсько-історичний аналіз конфуціанства.

В роботі використано текст праці Конфуція «Луньюй».

Проблема особистості та її ролі в історії – одна з ключових у сучасній соціальній філософії. Особистість – це людина із соціальними властивостями, які були набуті завдяки її взаємодії із суспільством. Відомий філософ М. К. Мамардашвілі зазначав: «Особистість – це форма, спосіб буття, особливий стан життя... це «велика думка природи» [10, с. 173].

У сучасному мінливому світі спостерігається виняткове посилення інтересу до цієї проблеми, що обумовлено рядом чинників. Серед най-

важливіших є ті, що пов'язані з вивченням тенденцій розвитку людства у майбутньому та пошуком шляхів вирішення глобальних проблем людства, які неможливо вирішити, як стверджував А. Печчеї, без революції у самій людині, формуванні у неї таких якостей, як почуття глобальності, справедливості, нетерпимості до насильства [13, с. 183]. Сучасне суспільство прагне повернутися, як зазначав М. Хайдеггер, «до людини та людяності» [18, с. 319].

Окрім того, активні глобалізаційні процеси призвели до виникнення серйозних проблем, пов'язаних із кожним конкретним індивідом, який перебуває у стані незахищеності, невпевненості у майбутньому.

Така ситуація змушує людину звертатися до усталених культурних традицій для пошуку життєвої опори, зміцнення засад духовності.

Культура і людина разом складають цілісну систему. Людина заглиблена у культуру, її цінності. Найбільш загальне сутнісне визначення культури надане у «Філософському енциклопедичному словнику»: «Культура ... – специфічний спосіб організації та розвитку людської життєдіяльності, представлений в продуктах матеріальної й духовної праці, в системі соціальних норм та установ, в духовних цінностях, в сукупності відносин людей до природи, між собою і до самих себе» [17, с. 292].

Глобальні проблеми сучасного світу зумовили посилений інтерес до відомих філософських шкіл минулого, серед яких яскраве місце посідає конфуціанство.

Конфуціанство виникло в Китаї в VI до н.е., в епоху розквіту суспільно-політичної думки. В центрі уваги давньокитайських мислителів був не Всесвіт, а суспільство і людина, етико-політичні проблеми організації держави. Особливо яскраво це простежувалося у творчості видатного китайського філософа Конфуція (551-479 рр. до н.е.), чий погляд крізь призму часу було зведено у ранг державної ідеології. Успішно поєднуючи мистецтво управління та враховуючи характерні особливості менталітету китайського суспільства, конфуціанство забезпечувало гармонійний розвиток як особистості, так і держави в цілому.

Основні засади вчення Конфуція викладені у праці «Луньюй» («Бесіди і настанови»). Твір набув надзвичайної популярності в Китаї. Текст набув особливої цінності практично для кожного китайця. «Луньюй» в Китаї фактично виконував функції Біблії [12, с. 66]. Головною метою, яку він ставить перед собою у суспільному плані, є повернення втраченої рівноваги в державі і сім'ї; шлях до цього лежить через удосконалення людини. І не випадково в Давньому Китаї використовувався термін «го цзя» для позначення держави (дослівно держава-сім'я) [12, с. 82].

Визнання сім'ї як основи, колективного начала суспільства не відкидає визнання особливого статусу особистості, її духовних, моральних засад. У тексті «Луньюя» набагато більше роздумів про людину, ніж про устрій суспільства чи держави.

Основа політичного вчення Конфуція складає принцип доброчесності. Він поширюється на всіх, причетних до управління. Представники правлячої верхівки, названі Конфуцієм як «благородні», мають бути досконалими людьми. Їх діяльність і все життя підпорядковане суворим і чітким правилам – лі, яким необхідно точно слідувати. «Благородних» («цзюнь цзи») вирізняє з-поміж інших почуття відповідальності, справедливості, прагнення до знань, людинолюбство («жень»), яке Конфуцій розуміє як шанобливість, великодушність, скромність, гуманність. Н. І. Конрад вважає, що термін «жень» слід розуміти як людське начало в людині [9, с. 25]. В праці «Луньюй» зазначено: «Людинолюбива людина – це той, хто прагне зміцнити себе, допомагає й іншим, прагнучи досягнути кращого... бажаючи утвердитися самому, утверджує інших, бажаючи піднятися, підносить при тому інших» [2, с. 216-217]; «благородний муж втілює все те, що є в людині прекрасного» [2, с. 429].

Державу Конфуцій дорівнює до великої сім'ї, в якій імператор – батько, а стосунки правителів і підданих дорівнюють сімейним стосункам. В них молодші залежать від старших. Метою держави є загальне благо сім'ї – підданих. В свою чергу, народ зобов'язаний виявляти шану до правителів, підкорятися.

Конфуцій пропонує принцип «чжун» («відданість») – що означає покірність, шанування правителя, старших. Кожен повинен подолати «чотири зла» – жорстокість, грубість, жадібність, крадіяство.

Китайським мислителем пропонується принцип «виправлення імен». Цей принцип передбачав, що соціальний статус кожної людини визначається згідно з його якостями, вчинками. Кожному слід займати своє місце і робити те, що йому призначено згідно правил.

В умовах гострої політичної кризи шлях до повернення стабільності в Китаї Конфуцій вбачав у чіткому дотриманні принципів і ритуалів.

Г. С. Померанец звернув увагу на специфіку історичного процесу в Китаї. Так, на Заході перебіг подій протягом тривалого часу значною мірою залежав від постаті самодержця, тоді як в Китаї – від роду [14, с. 223]. Якщо у Європі слова Людовіка XIV «держава – це я» слугували мірою монаршого індивідуалізму, то в Китаї подібна формула обґрунтовувала залежність окремого правителя від династії в цілому [11, с. 39].

Саме цю епоху в історії людства, яка пов'язана з діяльністю таких видатних мислителів, як Конфуцій, Лао-Цзи в Китаї К. Ясперс називає «осьовим часом». Це той період, коли відбувся різкий поворот в історії, сформувалася людина сучасного типу, закладені основи найвпливовіших релігій, основи нового світобачення.

Згідно з Ясперсом, китайський народ слід віднести до «осьових народів», які послідовно продовжуючи свою історію, здійснили історичний прорив, заклали при тому основи духовної сутності людини та його справжньої історії. Запорукою тому є наявність духовного фундаменту китайського суспільства, заснованого на принципах конфуціанства [19].

Кінець ХХ, початок ХХІ століття став для Китаю періодом економічного та національного відродження й розквіту. «Східне економічне диво» активно привертає увагу світової спільноти, адже стрімкий розвиток економіки КНР вивів державу на передові позиції у світі. Китайські реформатори успішно поєднують завдання модернізації з традиційними духовними цінностями.

Зазначимо, що китайська цивілізація серед несвропейських цивілізацій зуміла створити ефективну економіку західного зразка. Запорукою тому стало запозичення західного досвіду, що не суперечило національним особливостям Китаю та не послабляло національну самоідентичність країни.

Глобалізаційні процеси в сучасному Китаї викликали подвійний ефект. З одного боку вони обумовили прискорений економічний розвиток. З іншого боку, вони посилили залежність від світових фінансово-економічних криз, проблему духовної кризи.

Так, глобалізаційні процеси викликали потужний вплив з боку Заходу на культурно-історичні традиції Китаю. Вестернізація, нав'язування західної масової культури стала певною мірою загрозою для китайської самоідентичності. Не зважаючи на усталену систему духовних цінностей, останні все ж таки зазнають змін.

Ф. Уебстер підкреслює, що сучасна культура є більш інформативною, ніж попередня. Тобто, людина існує у меганасиченому середовищі, де життя суттєво символізується, перетворюється на процеси обміну й отримання або спроби обміну й відмови від повідомлення про саму людину [16, с. 28]. Ф. Уебстер порушує проблему «втрати знаку», поруч із Ж. Бодріаром та ін. Він підкреслює, що думка про те, що знак репрезентує якусь «реальність», окрім власної, втрачає достовірність. Скоріше знаки позначають себе самих: вони є симуляціями [16, с. 29]. Постеучасність відрізняється нестабільністю й відчуттям ненадійності, згоранням ролі держави й перемогою глобального ринку, який обіцяє свободу вибору, але примушує людину борятися за своє майбутнє, підозріло ставитися до всього раціонального [15, с. 356]. Людина в таких умовах стає ніби «пацієнтом» для держави, що може маніпулювати нею й направляти її. Людина отримує лише ілюзорні свободи.

Ж. Бодріяр вказує на «імплізію» смислу в засобах масової інформації. Він говорить: «ми перебуваємо в світі, в якому дедалі більше інформації й дедалі менше смислу» [4, с. 117].

Сильні традиції етнокультурної цивілізації намагаються протистояти перш за все процесам глобалізації, а саме їх деструктивним проявам. «Глобалізація була нав'язана світові разом із обіцянками про спокій і процвітання. Мир був ще однією обіцянкою глобалізації, але замість цього з'явилися тероризм і війна», – зазначає В. Шива [8, с. 81]. Отже, самотні етнокультурні цивілізації виступають протекцією різноманітних економічних систем на всіх рівнях, способом культурного різноманіття, визнанням того, що «інші» постають не «загрозою», а необхідною умовою загальноцивілізаційного процвітання [8, с. 84].

Проте вплив традиційної системи духовних цінностей, в основі якої знаходяться конфуціанські принципи, залишається надзвичайно великою. Цей чинник залишається вагомим в консолідації китайської нації. Ідея «великої китайської нації» продовжує бути домінуючою в суспільній свідомості. С. Бенхабіб вдало назвав цей процес «зворотною глобалізацією», тобто викликом Заходу [1, с. 125]. В. Бех вказує на те, що символічні архетипи є катализаторами процесів в соціумі [3, с. 196].

Можемо стверджувати про те, що конфуціанська парадигма існує як духовний і культурний чинник збереження національної самобутності Китаю в умовах глобалізації. Її унікальність пов'язана з поєднанням природного начала та культури суспільства. Якщо західна парадигма орієнтована та сьогоднішній день, на отримання вигоди, пріоритети в китайському суспільстві орієнтовані на моральні цінності, доброчесність. За висловом Конфуція, «якщо думки спрямовані до людинолюбства, то не буде зла» [2, с. 118].

Слід зазначити, що етнокультурна взаємодія й інтеграція Заходу і Сходу не лише можливі та реальні, а й набувають в сучасному світі різноманітних конфігурацій. Захід і Схід виступають тут не лише як умовні критерії відмінностей змішаних систем культурно-цивілізаційного досвіду ХХ-ХХІ ст. С. Бурмістров зазначає, що представники соціокультурних утворень Сходу пропонують стратегії взаємодії з домінуючими в сучасному світі цивілізаціями Заходу. Вони планують взяти від західних цивілізацій найкращі риси, залишивши осторонь негативні. Однак, при цьому досить важкою є робота по відокремленню «негативного» від «позитивного», що відтворюють різні боки процесів і явищ. Пропонується також програма перекладу й перекодування ідеологічних конструкцій, характерних для мови однієї з цивілізацій на мову іншої [5]. В процесі побудови етнокультурного діалогу, культурно-цивілізаційні утворення, що є учасниками діалогу, сприяють формуванню механізмів, які б дозволили розширити зв'язки з іншими аналогічними утвореннями. Так формуються передумови для створення фундаменту кроскультурної вза-

ємодії між етнокультурними цивілізаціями та іншими соціокультурними утвореннями.

Свого часу Гегель звернув увагу на рух всесвітньої історії зі Сходу на Захід [7]. Сьогодні можемо стверджувати про початок зворотного процесу.

На початку ХХІ ст. китайське суспільство перебуває в стадії прискореного, динамічного розвитку, в пошуку нових стратегій майбутнього. Модернізації зазнає і конфуціанство, яке пристосовується до сучасних реалій. Однак в умовах глобалізації конфуціанські принципи залишаються основою національної ідентичності, продовжують складати основу архетипу китайського народу.

В сучасному світі відбувається кристалізація націй, суспільств, розподіл на «своїх» і «чужих», виокремлення національних культур тощо. Але існування й можливість затвердження в геополітичному просторі етнокультурних цивілізацій сприяє виявленню й закріпленню універсальних правил і норм, що сприятимуть встановленню добросусідських відносин між глобальними етнічними спільнотами, культурами.

Список використаних джерел

1. Бенхабіб С. Притязання культури: Равенство і різноманітність в глобальну еру / С. Бенхабіб. – М.: Логос, 2003. – 289 с.
2. Беседы и суждения Конфуция. – СПб.: ООО «Изд-во «Кристалл», 2011. – 1120.
3. Бех В. П. Фірма в дискурсі організмової ідеї: Монографія / Бех В. П., Гашенко А. В. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 376 с.
4. Бодриар Ж. Насиліе глобального / Ж. Бодриар // Глобальний дискурс: Сборник статей / под. ред. Л. В. Савина. – Суми: ІТД «Університетська книга», 2003. – С. 25-34.
5. Бурмістров С. Л. О концептуальных основаниях диалога культур в условиях глобализации / С. Л. Бурмістров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://anthropology.ru/texts/burmistr/dialogueglob/>.
6. Гегель Г.-В.-Ф. Філософія історії / Г.-В.-Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 1993. – 477 с.
7. Гегель Г.-В.-Ф. Енциклопедія філософських наук: в трьох томах / Г.-В.-Ф. Гегель. – М.: «Мысль», 1975-1977. – (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). – Том 3: Філософія духа / [редкол.: Е. П. Ситковский (отв. ред.) и др.]. – 1974. – 472 с.
8. Глобальный дискурс. – Суми: ІТД «Универсальная книга», 2003. – 142 с.
9. Конрад Н. И. Синология / Н. И. Конрад. М.: «Наука», – 1977. – 624 с.
10. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М., Прогресс, 1990. – 368 с.
11. Общество и государство в Китае / [редкол.: Л. П. Делюсин (отв. редактор) и др.]. – М.: Наука, 1981. – 256 с.
12. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М.: Изд-во «Наука», 1981. – 334 с.
13. Печей А. Человеческие качества / А. Печей. – М., 1980. – 302 с.
14. Померанц Г. Выход из транс / Г. Померанц. – М.: Юрист, 1995. – 575 с.
15. Трелья Э. Историзм и его проблемы / Э. Трелья; [пер. с нем.]. – М.: Юрист, 1994. – 719 с.
16. Уебстер Ф. Теории информационного общества / Фрэнк Уэбстер; [пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной]; под. ред. Е. Л. Вартаковой. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
17. Філософський енциклопедический словарь / [Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др.]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
18. Хайдеггер М. Письма о гуманизме / М. Хайдеггер // Проблема человека в западной философии [Сб. переводов]. – М., Прогресс, 1988. – 356 с.
19. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; [пер. с нем. М. И. Левиной]. – [2-е изд.]. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

* * *

УДК 130.3

Анатолій Сенченко, канд. філософських наук, доцент, Українська інженерно-педагогічна академія, Україна, м. Харків
Андрій Бородай, канд. політичних наук старший викладач кафедри філософії, Донбаська державна машинобудівна академія, Україна, м. Краматорськ

Сенс та призначення світоглядної культури в соціокультурному бутті людини: екзистенційний вимір

Досліджено процес і роль світоглядної культури в соціокультурному бутті людини. Розкривається сутнісні ознаки світоглядної культури, визначаються її критерії, фактори формування цього феномену у сучасному суспільстві. Підкреслено, що саме духовність, культура, світогляд повинні формувати сутність української нації.

Ключові слова: світогляд, буття, екзистенція, духовність, культура.

Анатолій Сенченко, Андрей Бородай. Смысл и назначение мировоззренческой культуры в социокультурном бытии человека: экзистенциальное измерение

Исследован процесс и роль мировоззренческой культуры в социокультурном бытии человека. Раскрываются сущностные признаки мировоззренческой культуры, определяются ее критерии, факторы формирования этого феномена в современном обществе. Подчеркнуто, что именно духовность, культура, мировоззрение должны формировать сущность украинской нации.

Ключевые слова: мировоззрение, бытие, экзистенция, духовность, культура.

Anatoliy Senchenko, Andrey Borodai. The meaning and purpose of ideological culture in social and cultural human existence: yekzistentsionalnyy dimension

The process and the role of culture in social and cultural world view of human existence. Reveals the essential features of ideological culture, defined its criteria, factors of this phenomenon in modern society. It is emphasized that this spirituality, culture, philosophy should form the essence of the Ukrainian nation.

Key words: outlook, life, existence, spirituality, culture.

Якісно нове, гуманне, демократичне, духовне обличчя українського суспільства – головна мета української держави. Насамперед, відзначимо, що «ми не можемо просто чекати подій і втрачати час, який ми негайно не почнемо... проведення необхідних реформ, ми можемо безповоротно втратити свій шанс. Поки що є надія, оскільки існує реальна можливість... зробити суспільство гуманізованим» [1, с.244]. Аби уникнути сповзання нас в прірву історичного небуття необхідно сконцентрувати теоретичні зусилля на формування духовного ідеалу сучасності. В цьому ідеалі розум набуває стійкі уявлення про реальність, які він розкриє в своїй практичній, узгодженій різними суб'єктами культурної творчості в єдину структуру діяльності, дії, яка формулює духовно-матеріальне тіло нової, спільної для всього суспільства культури.

Але головний сенс проблеми полягає в необхідності покінути з принципом «остаточного» підходу до духовності. Це відноситься не тільки до її матеріального забезпечення: сфера духовності повинна стати не якоюсь другорядною, а найважливішою частиною людського життя. Власне, духовності відводиться основна роль в загальнолюдській роботі самовдосконалення.

Творча природа, замість людського духу передбачає її саморозкриття. Людський дух завжди повинен себе трансцендувати, підійматися до того, що вище людини. І лише тоді людина не губиться і не зникає, а реалізує себе. Усвідомлено-сміслові інтенції суб'єкта в даному випадку спрямовані на створення своєрідного особистісно-значущого поля над прагматичного характеру. У такому контексті конструктивні творчі сили особистості будуть залучені до вирішення суспільних проблем лише в тому випадку, якщо найсуттєвішою умовою для реалізації здатності та творчих духовних сил людей стануть суспільні форми їх діяльності.

Є зрозумілим, що в наш час проблема світоглядної культури особистості набула надзвичайно важливого значення. Тому дослідження цієї проблеми є позитивним явищем, оскільки суспільство, яке розглядає людину як мету і самоцінність суспільного прогресу, може бути занепокоєне станом людської духовності взагалі визнавати її наявність як чогось дуже особистого і разом з тим суспільно важливого.

Безумовно проблема світоглядної культури передбачає багатопланові дослідження. Треба відзначити, що існує досить широке коло науковців, які приділяють велику увагу вирішенню цієї проблеми. Найбільш відомими працями, в яких дається глибинний філософський аналіз різноманітних аспектів проблеми світоглядної культури, можна вважати роботи М.Ф. Тарасенко, В.Г. Костенко, В.П. Андрущенко, В.І. Ярошовця, А.Я. Сенченка, В.І. Дуденка та ін. Втім, не зважаючи на інтенсивні дослідження, ще є багато невіршених частин цієї проблеми.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб піддати аналізу сутнісні ознаки світоглядної культури специфіку та особливості її статусу в життєвому світі, визначити її критерії, а також фактори формування її у сучасному суспільстві.

Культура-мета людства. Це очевидність, закономірність. Суть світоглядної культури можна «схопити» тільки синтетично. Дійсно, вона – це

сукупність найрізноманітніших за своєю природою духовних утворень (гносеологічних, аксіологічних, психологічних та ін.). Доцільно виділити у феномені світоглядної культури наступні аспекти: по-перше, раціонально-перспективний аспект, який забезпечує зовнішню пізнавальну функцію цієї культури; по-друге, чуттєво-емоційний, який забезпечує оціночну функцію; їхня взаємодія формулює програми нашої поведінки через волювот готовність діяти. І нарешті, велику роль відіграє інтеграційно-немічний аспект пам'яті, який забезпечує функцію репродукції зразків духовної культури.

Світоглядна культура – «конфігурація засвоєної поведінки людини і її результатів, тісно пов'язана з духом, духовністю. Тому будь-який матеріальний прогрес не відбувається без прогресу культури, духовного» [2, с.237]. Певно, значення світоглядної культури в системі «особистість-суспільство» полягає в тому, що вона істотно розширює горизонти людської свідомості, духовно збагачує культуру, дозволяє заглибитися в осмислення її позитивно розгорнутої сутності, спрямованої на соціокультурну діяльність.

«Людина-малий всесвіт» (М.Бердяєв). Світоглядна культура людини виявляється не тільки у формі сприяння реалізації її духовності, але і в здатності духовної трансформації дійсності, яка ініціює процес реального духовного удосконалення та поширює простір її духовної влади. Дана культура це інтенсивно орієнтована культура, яка спрямовується в глибину людини, до самопізнання і самовдосконалення. Будучи відображення і вираження не тільки способу її життя, а й образу життя.

Світова загальність фокусується у вільному людському дусі. Світоглядна культура – внутрішній імпульс і генерально-чуттєво-вольові сили її в своїй творчо-конструктивній реалізаційній можливості спрямовані на трансформування, зміни і удосконалення як внутрішніх інтенцій особистості, так і зовнішніх обставин. Ця культура створює окремий вимір людського існування, а саме містить в собі життя людини в його смисловій і змістовній орієнтації на свою онтологічну істинність. Набути в конкретному людському існуванні дана культура як духовність має загальнолюдське значення.

Самообумовлення притаманне людині, яка безпосередньо усвідомлює сам факт онтологічного призначення свого буття (І.П'ялін) своєї екзистенції, тобто справжнього «Я». Людина-самостійна особистість, «мікрокосм» за неповторним внутрішнім світом. Світоглядна культура є синтез, «сплав найрізноманітніших «пластів» людської духовності; вона включає до свого складу світоглядне знання, певний кругозір, характер думки, переконання, спосіб мислення, практичні навички, реалізацію набутих знань. Саме тому, згідно з методологічним принципом діалектичної єдності, об'єктивного та суб'єктивного, концептуальний аналіз категоріального статусу світоглядної культури, на нашу думку, можна розгорнути у двох відношеннях: 1) у світі людини не представлено об'єктивно необхідних структур, що не несуть у собі суб'єктивно-діяльного змісту; 2) це зміна субстрату суб'єкту, його діяльно-сутнісних сил, акумуляція та актуалізація цього духовного потенціалу.

Таким чином, світоглядна культура не просто є свідченням і характеристикою онтологічної істинності людського буття, вона скоріше навіть «конструює» його в цій якості. Річ про те, що ця культура не просто вимір людського в людині, а конструюючи начало, бо саме вона створює в людину людяно. Ця культура є особливий, вищий результат матеріального суспільно-історичної практики людства, за словами Ф.Енгельса, «мислячий дух-вищий розквіт матерії».

Звичайно в процесі набуття духовності людина наближається до суті буття, усвідомленню загальної відповідальності перед собою, перед людьми і світом. Завдяки світоглядної культури людина звільняється від примітивних уявлень на своє повсякденне буття і проявляє зацікавленість в правді і красі, в пошуках сенсу життя і свого місця в ньому, визначення критеріїв добра і зла, поведінки в злагоді або протиріччя з загальнолюдським принципом моральності. Слід відзначити, що світогляд на культуру у вищій мірі позитивна і конструктивна. В своїй онтологічній царині вона завжди пов'язана з перетворюючими діями особистості. Ця культура завжди означає позитивну суспільну значимість, її мислення, свідомість саме тому, що вона є способом об'єднання образу світу з моральними законами особистості. Позитивність цієї культури завжди розгортається в конструктивній творчій тенденції, а конструктивність – в абсолютній позитивності [3, с.73].

Як позитивний факт життєвого світу світоглядна культура виражається в чистоті помислів, благородстві думок, шляхетності вчинків (дій), інтелігентності, відкритості і ширості світобачення, в устремлінні до високої мети, здійснення добра, в загальній відповідальності, співпрадальної мотивації і т.п. Власне, все це і є алгоритм світоглядної культури як екзистенційного виміру духовності особистості. Відповідно, конструктивність її є життя в його утворюючій спрямованості.

Отже аналіз співвідношення позитивності і конструктивності дозволяє зробити висновок: світоглядна культура не може бути зведена до чистих ідей, вона по своїй суті являє собою якість життя людини, тобто узгодженням чистоти її думок з її готовністю діяти. Вона є дійсно позитивною характеристикою духовного світу людини в її спрямованості на вищі прояви людського «Я». Зауважимо також, що ця культура – це першість вищих загальнолюдських світоглядних значень. Сутність її полягає в тому, що вона – «вихід людського світу відношення за грані ма-

теріальних нужд, їх подолання (своєрідне знання) в сфері суб'єктивного «для – себе буття», піднесення над ним відносин з світом, контактів з ним, сприйняття, переживання і розуміння» [4, с. 212]. Світоглядна культура передбачає, що цілі смисложиттєві орієнтири особистості укорінені в системі надіндивідуальних цінностей.

Світоглядна культура – це змістовибагата і духовно–творча активність особистості, яка базується на внутрішніх принципах, фундаментом яких є загальнолюдські цінності. Вона є відкриттям системно–структурним духовним створенням, здатним до еволюціонування і розширення «поля» в різноманітних формах свого прояву на чуттєво–раціональному, емпіричному, теоретичному і трансцендентальному рівнях. Світоглядна культура абсолютно не приймає життєвий «здоровий глузд», утилітаризм, гедонізм, життєве облаштування і орієнтацію виключно на матеріальні блага. Саме вона, формуючи особистість людини, і є тим вищим, невидимим духовним центром, навколо якого і в якому вся суть, весь сенс людського існування. І в цьому, напевно, її можна назвати «полем людського змісту і значення». Форми світоглядної культури різноманітні. Вона проявляє себе не як діяльність, а як ставлення людини до неї, як оцінка її і себе в ній. Людина як суб'єкт цієї культури діє як розумний егоїст: взагалі, не дотримуючись зовнішніх приписів, але запевняючи себе та інших, що якщо це корисно і потрібно їй, то корисно і потрібно іншим. Продовжуючи думку, можна стверджувати і так: здійснюючи «духовну переробку», людина в решті–решт обгрунтовує питання про цінності та сенс людського життя і відповідає на нього. Таким чином, світоглядна культура як феномен сучасної суспільної свідомості є не просто узагальненням і оцінюючим процесом «сприйняття – розуміння – орієнтації».

Частіше за все світоглядна культура (духовність) протиставляється надмірній «матеріалізації» життєвих явищ і процесів. Але ця культура – явище автономне, самодіюче і самоцінне. І якщо говорити про якісь порівняння, то вона контрастна і антагоністична бездуховності, бездіяльності, безпам'ятству, егоїзму, злу, безцільності існування, прагматизму. Світоглядна культура – не сторона особистості або її риса, в той же час вона і не реакція на миттєві вимоги соціальної ситуації. Вона являє собою по суті специфічний спосіб концентрації елементарних, матеріально–практичних проявів до висот духовності, творчості і моральності.

Особистість є світоглядно–культураною в тій мірі, в якій здійснює потребу в пізнанні себе, людей, світу. Саме тут вступає в дію функціональний аспект світоглядної культури особистості – засвоєння цінностей буття і культури, і саме тут вона наповнюється по суті предметним змістом. Адже людина може проявити себе тільки через контакти зі світом, а ця культура дає можливість «пам'ятати і зберігати ідею (Г'єре) через ідеальне, духовне відтворення істоти наявного або в принципі можливого».

Без сумніву, людина реалізує себе в суспільстві через своєї кращої якості – людського начала в собі, тобто духовності. М.Хайдеггер підкреслював, «саме в сутності людини зберігається її людяність». Отже людина як суб'єкт духовності, справжня в тій мірі, в якій її спілкування адекватне її сутності. Світоглядна культура, як вищий гуманістичний зміст і «тканина» духовності, культури, їхня «жива душа» і в житті окремої особистості, і в масштабах історичного часу, характеризує себе як універсальність потреб, абсолютний прояв і розвиток усіх людських сил як таких, безвідносно будь–якого встановленого масштабу.

Втім, сутність та зміст цієї культури змінюється не лише за обсягом, але і за ступенем адекватності відображення суб'єктом дійсності. Якщо вважати вищезазначене за основу при виділенні критеріїв світоглядної культури, то їх, на нашу думку, умовно можна визначити таким чином:

- культура не існує в готовому вигляді, вона не дана, а задана, створена, виступає як результат здійсненого зусилля. Вона створює прецедент, при якому внутрішній світ людини постає одночасно як особистісне досягнення, і як об'єктивна реальність, яка має свої закони;
- у феномені світоглядної культури має бути зафіксовано духовний стан людини. Поза цим станом, за межами соціокультурної діяльності ця культура не може бути виявлена;
- світоглядна культура не може бути утворена тільки соціальними відносинами, тому що вона виходить за межі суспільства має тенденцію до безмежності. Будучи спрямованою до трансцендентальних цінностей, вона складає найбільш адекватний простір інтенсивного буття людини;
- особливості конструкції світоглядної культури полягає в тому, що це завжди є смисловою конструкція, пов'язана з її цілями, ідеалами, цінностями. Саме вона визначає міру самостійності людини в суспільстві і надає їй статус індивідуальності;
- світоглядна культура особливості відображається не тільки у формі сприяння реалізації її онтологічної істинності, але й у здатності духовної трансформації дійсності, яка ініціює процес реального духовного становлення та розширяє простір її духовно–практичної діяльності;
- взагалі, ця культура з самого початку пов'язана з людською суб'єктивністю, з внутрішнім світом людини. Це перш за все, внутрішня форма активності суб'єкта, спрямована на створення індивідуального сенсу, виробництво «для себе»;
- рефлексивна домінанта світоглядної культури передбачає здатність безкінечного занурення особистості «по вертикалі», «в її самість». Вона – необхідна передумова для відродження, зміцнення і розвитку тих духовних цінностей, які підносять людину, облагороджують її почуття і думку, очищують її прагнення і вчинки;

– світоглядна культура орієнтує на виявлення ціннісно–смислової регуляції поведінки людини, дозволяє співвіднести дії і вчинки особистості з вибором певної ціннісної домінанти, виходячи з якої людина окреслює лінію власної долі;

– активізуючий характер світоглядної культури вимагає рішучих дій, спрямованих на створення таких регулятивних механізмів, які б забезпечували моральну основу життєдіяльності людини, прорив до створення справді людського суспільства, духовного піднесення особистості;

Глибокі зміни усіх сторін життя суспільства, криза, яка охопила усі сфери життєдіяльності, призвели до розмивання колишніх стереотипів в суспільній свідомості. Застарілі догми руйнуються, нових стереотипів, нових кумирів ще не створено. В суспільстві, в свідомості, світогляду людини це проявляється як туга за втраченими ідеалами і не набутими новими. Процес дуже болючий і займе багато років, якщо не десятиліття. А поки що ми бачимо хаос і в суспільстві, і в індивідуальній свідомості, де в чудернацькому вигляді переплітаються залишки ідеологічних і культурних стереотипів та окремі риси виникаючих модних релігійних і культурних новацій. В цілому, зараз, на жаль, не можна говорити про наявність єдиної духовної, культурної домінанти яка б об'єднувала основну частину народу.

Прагнення людини до свободи, творчості, моральності, поєднаних в світоглядній культурі конститує саме людський сенс. Людина як культурна і моральна істота починається із зусилля, з само заборони, з «зобов'язаного». Якщо є «зобов'язане», то це означає, що в людині чогось не вистачає. Людина завжди відкрита для подальшого розвитку – в цьому її специфіка. Відкритість людини ззовні означає, по–перше, наявність в ній необмежених, нереалізованих до кінця можливостей і по–друге, здатність до трансцендування, тобто спрямованості за своєю межею. Вища цінність світоглядної культури полягає в її здатності, прямує в майбутнє і представляючи при цьому духовну сферу життєдіяльності людини, формувати її свідомість, її сутність так, щоб вже існуючий індивідум був людиною майбутнього дня. Нова людина може з'явитися, за твердженням М.Бердяєва, лише в тому випадку, якщо людину розглядати як вищу цінність, «якщо людина має вимір глибини, якщо вона є духовна істота».

Ми вважаємо, що на формування світоглядної культури як духовної цінності особистості сьогодні будуть впливати багато факторів. Найбільш значимі з них:

- по–перше, політичні, духовні і культурні орієнтири суспільства;
- по–друге, стан і темпи розвитку матеріальної бази духовної сфери;
- по–третє, знання форм, методів і принципів діагностики рівня реальної духовності людини, окремих соціальних груп, їх замученості до духовної творчості, споживання, відтворення духовних якостей, властивостей і цінностей;
- по–четверте, тип, характер і принципи передавання духовності культури в суспільстві, духовного зв'язку поколінь;
- по–п'яте, суб'єкти формування духовних інтересів, управління духовними процесами – їх наявність, характер і особливості взаємодії, якість професійної підготовки, особливості практичної діяльності;
- по–шосте, комплексне і системне використання досягнень науки і практики, які розкривають діалектичний зв'язок матеріального і духовного, суспільного і особистого життя;
- по–сьоме, знання закордонного досвіду відтворення духовних цінностей в суспільстві та принципи його використання в практиці управління духовними процесами в суспільстві;
- по–восьме, зваженість підходів до духовного розвитку суспільства. Саме це повинно стати складовою стратегії духовного відродження України, сприяти примноженню культурного генофонду усіх соціальних груп суспільства;
- по–дев'яте, духовні зміни особистості, різних категорій населення повинні бути синхронними до нових тенденцій розвитку суспільства.

Сьогодні в вищій мірі актуальності слова М.К. Реріха про те, що саме духовність, культуру «необхідно думати у всі часи життя, і в самі тяжкі. За всіх умов треба зберігати те, чим живе дух людський» [5, с. 223]. Відтак, мова, повинна йти не стільки про зміни в духовній сфері суспільства, скільки про духовність самих змін. Перед тим, як відновлюючи суспільство, його треба зрозуміти, виявити мету відновлення, його орієнтованість. Слід зазначити, що поки ми будемо виключати людину як ціль і розглядати її включно як засіб, суспільство буде нівелювати духовне начало, що інтегрує його.

Важливо зрозуміти, що перебудова суспільства потребує перед усім духовної орієнтації, без цього ніякі зміни не можуть бути ефективними. Не применшуючи важливості розв'язання економічних, соціальних, політичних, побутових проблем, ми спробуємо висловити думку про те, що в наш час вирішальною ланкою перебудови є нарощування інтелектуально–морально–етичного, духовного і культурного потенціалу суспільства. Успіхи в справі перебудови досягаються на за рахунок посилення уваги до взятих самих по собі економіки чи соціальної сфери, а за рахунок уваги до душі, серця й розуму людини, її свідомості, світоглядної культури, творчої праці. Безумовно, людина повинна стати критерієм в перетворенні основних сфер суспільства – праці, власності, влади, культурі.

Реформи – це безперечний прогрес людського суспільства, схвалення його на якісно новий, більш високий рівень, тобто, «цивілі-

зоване суспільство». Збереження суспільством свого демократичного статусу, наповнення його новітнім гуманістичним змістом, збільшення в ньому обсягу і якості «цивілізованості» передбачає вихід України на нові рубежі у сфері культурного життя. І тут справедливо відзначати, що для цього не на словах, а на ділі ми повинні бути орієнтовані на створення суспільства, яке б усунуло перешкоди для розвитку духовності.

Перетворення, якщо вони дійсно претендують на істинність, повинні бути орієнтовані на створення суспільства, яке б усунуло перешкоди для розвитку духовності.

Перетворення, якщо вони дійсно претендують на істинність, повинні бути здійснені в «справжнього трансцендентальній» або духовній сфері. Іншими словами, якщо ми не станемо формувати в собі наше «краще Я», то всі перетворення в решті-решт, обернуться в утопію. Вирішення цього завдання виступає не як самоціль, а як необхідна передумова духовного піднесення й гарантованого розвитку особистості. Стосовно світоглядної культури слід сказати, що вона здійснює все те, що є занадто людським. Вона для нас є суттєвим орієнтиром в напрямку до загальнолюдських цінностей, до відродження того унікального заряду духовності, який завжди існував в українській культурі, в національному дусі і характері України.

Список використаних джерел

1. Малишко В.В. Етнічні засади індивідуального діалогічного спілкування як елемент духовної свободи культури українців / В.В. Малишко, В.В. П'ятак // Постучасність: проблеми духовної свободи особистості. Монографія. – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – С.308–324.
2. Чур В.І., Степаненко О.В. Етика цінностей і гуманізація культури / В.І. Чур, О.В. Степаненко // Етика і культура. Актуальні етичні проблеми у сфері культури (Матеріали Міжнародної наукової конференції 21.в. – 22 в.ч.1). – Київ, 2004. – С.112–118.
3. П'ятак В.В. Етнічні засади індивідуального діалогічного спілкування як елемент духовної культури українців / В.В. П'ятак // Мультиверіум. Філософський Альманах. – Київ, 2005. Вип.45. – С.204–213.
4. Юнин Л.Г. Социология культуры / Л.Г. Юнин. – М.: Логос, 2007. – 268 с.
5. Толмачов В.І. Загальноцивілізаційна цінність та специфіка культури в умовах кризи / В.І. Толмачов, В.Г. Воронова // Збірник наукових праць з гуманітарних наук. – Запоріжжя, 2003. – С.152–162.

* * *

УДК 008.42

Галина Гарбар, канд. педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв, Україна, м. Миколаїв

Глобалізація сучасного соціокультурного простору як актуальна проблема культурології

Розглядається глобалізація науки як функціонування розгалуженої мережі різноманітних соціальних, політичних, економічних, духовно-культурних комунікацій, що охоплюють весь світ, перетворюючи його в єдиний соціально-культурний простір.

Ключові слова: глобалізація, культура, соціально культурний простір.

Галина Гарбар. Глобализация современного социокультурного пространства как актуальная проблема культурологии

Рассматривается глобализация науки как функционирование разветвленной сети разнообразных социальных, политических, экономических, духовно-культурных коммуникаций, которые охватывают весь мир, превращая его в единое социально-культурное пространство.

Ключевые слова: глобализация, культура, социально культурное пространство.

Galina Garbar. Globalization of modern sociokul'turnogo space as issue of the day of kul'turologii

Is Examined globalization of science as functioning of the ramified network of various social, political, economic, dukhovno-kul'turnikh communications which engulf the whole world, converting him into single social/no-kul'turniy space.

Keywords: globalization, culture, socially cultural space.

Однією з найяскравіших характеристик розвитку сучасного світу стало поняття глобалізації.

Під глобалізацією наука розуміє функціонування розгалуженої мережі різноманітних соціальних, політичних, економічних, духовно-культурних комунікацій, що охоплюють весь світ, перетворюючи його в єдиний соціально-культурний простір. Відокремлені раніше, ізольовані одне від одного суспільства, культури і люди знаходяться тепер в постійному й практично неминучому контакті. Американський соціолог М.Уотерс стверджує, що глобалізація – це «соціальний процес, в якому обмеження, що їх накладає географія на соціальний і культурний устрій, послаблюються, і люди це розуміють» [10, с.6].

Транспарентність, або «прозорість», державних кордонів та інформаційна «відкритість», тобто доступність інформації, є невід'ємними чинниками суспільства, що перебуває в процесі глобалізації. Загально-

планетарний характер сучасних комунікацій став безпосереднім наслідком електронно-інтернетної революції. Вона принесла з собою карколомний темп обміну інформаційними потоками, зробила можливою майже миттєву передачу інформації з однієї точки земної кулі в іншу, дозволяючи разом з тим, оперувати величезними обсягами інформації, а також адресно розподіляти інформацію великій кількості осіб одночасно. У зв'язку з вище зазначеним часто говорять про безпрецедентне розширення комунікативного простору і навіть про «комунікацію без кордонів» в контексті процесів глобалізації.

Крім «всесвітньої павутини» Internet, найважливішими комунікативними каналами в процесі глобалізації виступають:

- «всесвітнє телебачення» (10 західних телекомунікаційних компаній володіють 86% світового ринку телекомунікацій);
- «всесвітнє радіо»;
- електронні гроші;
- транснаціональні корпорації (ТНК), що забезпечують зайнятість населення й впровадження певних культурних стандартів, незалежно від країни перебування;
- сучасні транспортні засоби;
- діяльність певних релігійних конфесій і організацій (наприклад, протестантського напрямку);
- трудова еміграція;
- міжнародний туризм;
- спортивні змагання, особливо Олімпійські ігри;
- шоу-бізнес, індустрія масової культури і розваг.

В контексті останнього пункту неможливо не відзначити таке знаряддя глобалізації й експансії американського бачення світу як Голлівуд, що своєю продукцією несе всьому світові цінності й міфи, створені в США. Те, що робить Голлівуд, і те, як він це робить, стає способом життя для мільйонів людей в усьому світі. Голлівуд виробляє, розподіляє, експортує дещо більше, ніж фільми. Люди запозичують свою філософію, свій стиль одягу, свої манери, ходу, розмову, своє знання світу з кінострічок, які бачать, і з голлівудських журналів та статей, які читають. Сьогодні в продукції Голлівуду значною мірою присутні фільми в жанрі соціальної фантастики, яка передбачає суворо вибудований образ майбутнього світу: боротьба добра зі злом під егідою та прапором Америки. В цих фільмах постає один й той самий, новий світ, який створюють за допомогою комп'ютерних технологій та ефектних технічних трюків. Саме вони і є головними героями фільмів «Люди Ікс», «Люди Ікс-2», «Гаррі Поттер», «Термінатор», «Матриця», «Володар кілець», «Планета мавп» та багатьох інших, що заповнили останнім часом як в Україні, так і скрізь в світі кіноекрани. Могутність Голлівуду, його діяльність щодо глобального розповсюдження американських ідей і цінностей перетворюють його в ударну силу соціального контролю мас на всій планеті. Тільки в Європі 60% кінопрокату й телемереж належать США. Що ж до економічно нерозвинених або кризових країн, то їм дешевше купляти американські фільми, ніж виробляти свої [1, с.33–35].

Привабливі соціальні міфи, створені Голлівудом – це соціальна терапія для населення більшості країн світу. Проте, це та віртуальна реальність, що розкладає національну ідентичність. В цьому криється могутність американської масової культури, що несе в собі далеко не кращі цінності: крайній індивідуалізм, колективний егоцентризм, примітивізм, насилля й жорстокість. Все це входить в поняття американського культурного імперіалізму, в якому найвагоміша доля належить американському кінематографу.

Міць «світової культурної революції», складовою частиною якої став Голлівуд, настільки велика, що всі декларації ООН та ЮНЕСКО, вироблені світовим співтовариством в 60–80 рр. XX ст., виявилися «замороженими», а спроби спротиву такій «революції» в різних формах неконформістської культурної самоізоляції, росту консервативного націоналізму, оживлення релігій в їх немодернізованих, традиційних формах, виявилися майже приреченими.

Масштабність й глибина трансформацій, викликаних процесом глобалізації, робить цілком зрозумілою необхідність зосередження уваги науковців над тим, до яких наслідків може призвести людство глобалізаційний процес і що відбудеться в майбутньому із соціокультурними утвореннями, які опинилися під його впливом. На сьогоднішній день самостійні наукові теорії і концепції глобалізації створені в межах таких дисциплін як політична економіка, політологія, соціологія і культурологія. В перспективі культурологічного аналізу сучасних глобалізаційних проєктів найбільш продуктивними виявляються ті концепції і теорії глобалізації, які з самого початку формувалися на об'єднанні зусиль соціології і культурології.

В міжнародній науковій дискусії про культурні аспекти глобалізації значного авторитету набула концепція П.Бергера і С.Хантингтона, за якою глобальна культура визначається як «келліністична стадія розвитку англо-американської цивілізації» і розподіляється на два рівні – елітарний та популярний. Останній представлений масовою культурною, яку впроваджують комерційні підприємства західного типу, переважно торгіві, харчові та розважальні (Adidas, McDonald's, MTV тощо). Презентантами масової культури є широкі верстви споживачів з відповідним менталітетом масової людини [8, с.553–554].

В сфері популярної, широко розповсюдженої культури мистецтво, культурно-просвітницька діяльність, естетичне виховання, професійна освіта синтезувалися з рекламою, модою, сферою розваг, включаючи

нічні клуби, еротичні шоу, телевізійні ігри з великими виграшами і т.п. Рушійною силою лібералізації культури є маркетинг, для якого якість товару менш важлива, ніж якість його реклами. Звичка ж до постійного споживання ерца-культури обумовлює зникнення потреби в справжній культурі, в традиційних цінностях народного мистецтва, національної та світової класики.

Соціологічні опитування, проведені на пострадянському просторі, засвідчують, що на перше місце шкали духовних цінностей пострадянської людини найчастіше виходять саме цінності споживання, прагнення до якоїс речі як до головної, іноді єдиної мети в житті. За даними дослідження 1988 р., кількість людей, орієнтованих на споживання як на єдину ціль, становила 8–12% серед всіх опитаних. В 2000–2004 рр. – вже 45–55%, зростання показників здійснюється, головним чином, за рахунок молоді [1, с.42–43].

Досить інтенсивно відбувається процес «розмивання» в свідомості людей таких простих норм моралі як доброта, милосердя, порядність, чесність, відповідальність, ввічливість, тобто того, що можна назвати народним пластом моральності. Характерною особливістю сьогодення є посилення в пострадянському суспільстві тенденції до прагматизму саме в тому виразі, коли не моральними критеріями, а міркуваннями користі визначається поведінка людини в духовній сфері. Так, 30% опитаних молодих людей у віці 24–30 років відповіли, що головне, чим вони керуються, вирішуючи, підтримувати чи не підтримувати дружні стосунки з людьми – це наскільки конкретні люди можуть бути їм корисні. Ще для 15–20% цей критерій є «кважливим, але не першим». І лише близько 40% опитаних будують свої стосунки з людьми за принципом духовної спорідненості. В той же час, близько 40% молоді, за даними опитувань, готові переступити закон і моральні норми для досягнення своєї мети. Вони не соромляться зізнатися, що готові битися за своє місце під сонцем, переступивши норми моралі [1, с.43–44].

Агресивний тиск масової культури у сполученні з величезним незадоволенням своїм життям сприяє посиленню агресивності людей, котра перетворюється на соціальну норму. Дослідники називають це «відкладеними ефектами», котрі формуються роками під впливом вище вказаних факторів.

Осмыслиючи зміст і тенденції процесу глобалізації, соціологи й культурологи порушують питання про те, що може очікувати конкретні культури (українську, зокрема) в результаті процесу глобалізації. Серед можливих результатів передбачаються два варіанти: або отримання слави єдиної, уніфікованої, однакової для всіх «глобальної» («транснаціональної») культури, або окремі конкретні культури не зникнуть, проте якоюсь зміниться спосіб їхнього існування. Отже, питання поставлене руба: єдина «глобальна культура» чи культурний плюралізм? Вирішення даного питання не в останню чергу залежить від ставлення до процесів глобалізації пересічних громадян, які поки що залишаються репрезентантами тих чи інших національних культур, але об'єктивно й часто навіть поза власним бажанням виявляються залученими в глобалізаційні процеси.

В 2002–2003 рр. американська організація «Pew Center Research» проводила всесвітнє дослідження ставлення населення до сучасних глобальних процесів і наслідків цих процесів для життя конкретних країн. Опитування проводилося в 44 країнах й в Україні зокрема. Репрезентативна вибірка по Україні складалася з 500 осіб віком від 18 років та старше. Більшість учасників опитування погодилася з думкою про те, що нашому традиційному способу життя загрожує зникнення. Цю обставину вони розглядали скоріше як негативний аспект сучасних соціальних процесів. З необхідністю захищати традиційний спосіб життя від зовнішніх впливів повністю або частково були згодні 63,2% респондентів, не згодні – 34,4% [3, с.199].

Небажання значної частини населення України позбутися традиційної культури фіксувалося також під час проведення Інститутом соціології НАН України соціологічного моніторингу 2002 та 2003 рр. В опитуванні 2002 р. 72,4% респондентів відзначили, що національно-культурне відродження є для них досить важливою складовою сучасного життя. В 2003 р. доля таких респондентів становила вже 74%. Думки щодо необхідності захищати свій спосіб життя наступним чином розрізнялися за віковими категоріями: 18–29 років – 54,0% 30–54 років – 62,3% 55 років і старше – 72,6% [3, с.199].

Переконаність в необхідності захищати свій спосіб життя від зовнішніх впливів менше виражена серед людей з високим рівнем освіти. Серед осіб з неповною або повною вищою освітою прибічники і супротивники необхідності такого захисту розподілилися майже навпіл (50,3% та 47,6% відповідно), тоді як в категорії з середньою, середньотехнічною та неповною середньою освітою згодні з необхідністю такого захисту складали майже 2/3 [3, с.200].

Соціологічні опитування свідчать також, що більшість респондентів в Україні вважає розповсюдження у нас американських ідей і звичаїв негативним аспектом процесів міжнародної інтеграції. Лише 34,8% відзначили, що це корисна справа. Зрозуміло, тут теж даються в знаки вікові різниці:

- 18–29 років – 42,1% вважали, що американізація – це добре;
- 30–54 роки – 36,8% //
- 55 років і старше – 25,3% //

Більш негативно стосовно перспективи розповсюдження американських звичаїв налаштовані міські мешканці. Серед них 63,2% вважали це не бажаним, тоді як серед сільських жителів таких було 47,2%.

Найбільш рішуче проти американізації налаштовані жителі східних областей. Серед них 73,5% переконані, що розповсюдження в нашій країні американських ідей, звичаїв – це погано. Найбільш поміркованими в цьому питанні виявилися жителі західного регіону – позитивно оцінили розповсюдження американських ідей 33%, а негативно – 47,7%, решта – не змогли визначитися.

Вчені припускаються думки, що наші громадяни пов'язують глобалізацію та американізацію, оскільки у відповідях фіксується зв'язок між оцінками глобалізації в цілому та оцінками розповсюдження американських ідей і звичаїв в нашій країні [3, с.201].

Але, не зважаючи на такі переважно негативні оцінки вторгнення американських цінностей в наше життя, більше половини респондентів відзначили, що власне американська музика, кіно, телебачення їм подобаються – таких було 56,8%, тоді як подобалася американська медіа-продукція 40,4% опитаним. Навіть серед тих, хто вважав, що розповсюдження американських ідей та звичаїв – некорисна справа, 43,4% заявили, що їм подобається американська музика, фільми і програми телебачення. Вірогідно, що значна частина нашого населення готова використовувати американські культурні продукти заради розваг, інформування і т.д., але в тій мірі, в якій це не торкається підвалин нашої власної культури [3, с.202].

В моніторингу 2003 р. була здійснена спроба визначити, як наші співвітчизники в цілому оцінюють вплив західної культури на нашу країну. Були отримані в основному негативні відгуки. В першу п'ятірку щодо частоти згадувань увійшов лише один позитивний наслідок – сприяння молоді в засвоєнні сучасного світу (23% опитаних), тоді як решта наслідків в цій першій п'ятірці мали негативне забарвлення – руйнування моральних засад нашого суспільства (32,4%), підірив коренів нашої національної культури (26,1%), запозичення ідеалів та моральних цінностей, що не є властивими жителям України (22,6%), виховання примітивних смаків (22,1%) [3, с.202].

Крім американізації, вчені часто відносять до числа загроз локальним традиційним культурам, як вже зазначалося вище, розповсюдження й домінування споживацьких настроїв, формування «суспільства споживання», а також проникнення в соціокультурну сферу культу грошей, її комерціалізацію. Проте, як показали соціологічні опитування, рівень стурбованості наших громадян цими процесами виявився не дуже значним. Загрозу для нашої культури в цих процесах бачить менше половини опитаних [3, с.202]. На наш погляд, це є свідченням недостатньо високого рівня культурологічної компетентності наших співвітчизників, показником їхньої вразливості стосовно маніпуляційних впливів ЗМІ та стандартів масової комерційної культури.

В цілому ж слід зауважити, що процес глобалізації є дуже складним, багатоаспектним, суперечливим і недостатньо вивченим в силу своєї новизни та динамізму. Культурні аспекти глобалізації неможливо висвітлити в обсязі однієї статті. Проте й неможливо сьогодні здійснювати теоретичну, світоглядну підготовку молоді поза залученням її до аналізу та осмислення глобалізаційних проблем. Глобалізацію часто оцінюють в термінах «шансів» і «ризиків», тобто в плані того, які шанси й, навпаки, які ризики несе з собою глобалізаційний процес. Завданням культурологічної освіти за таких умов є сприяння такому розвитку особистості, щоб його «відкладеними ефектами» стали не агресія, цинізм, споживацтво і безсмак, втрата власної ідентичності, егоцентрична обмеженість, а наснага творчості на ґрунті кращих світових і національних традицій, добре ставлення до людей, чесність, порядність, справжній, а не кон'юнктурно-декларативний патріотизм, широта мислення і толерантність.

Список використаних джерел

1. Карпунин О.И., Макаревич Э.Ф. Национальная культура – основа национальной идентичности в глобализирующемся мире // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 2. – С.31–56.
2. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / Под ред. П.Бергера, С.Хантингтона. – М., 2004.
3. Парашевин М. Социокультурные изменения в контексте глобальных процессов глазами населения Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №3. – С.194–206.
4. Пахомов Ю. Система ценностей як фактор конкурентноздатності країн у глобальному світі // Світогляд. – 2007. – №2. – С.43–48.
5. Подольская Е.А., Лихвар В.Д., Погорелый Д.Е. Культурология: кредитно-модульный курс. Изд. 6-е, испр. и доп. – К., 2007. – С.238–246.
6. Смирнов В.Н. Украина в свете современных вызовов глобализации // Новая и новейшая история. – 2008. – №4. – С.26–40.
7. Соціогуманітарні проблеми глобалізації: Матеріали засідання Дискусійного клубу української науково-педагогічної інтелігенції 7 листопада 2003 р. – К., 2003.
8. Теория культуры: Учебное пособие / Под ред. С.И. Иконниковой, В.П. Большакова. – СПб., 2008.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
10. Waters M. Globalization. – London–New York, 1995.

* * *

УДК 130.2

Микола Журба, канд. філософських наук, завідувач кафедри філософських та гуманітарних дисциплін, Інститут хімічних технологій Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля, Україна, м. Рубіжне

Сучасна культура та процеси віртуалізації суспільства

Розглянуто і проаналізовано витоки поняття культури, її основні ознаки, функції, основні моделі розвитку та деякі аспекти входження особистості в культуру. Особливу увагу зосереджено на основних парадигмах культури та її можливих трансформаціях в інформаційному просторі.

Ключові слова: культура, парадигми культури, інкультурація, інформація, інформаційне суспільство.

Николай Журба. Современная культура и процессы виртуализации общества

Рассмотрены и проанализированы истоки понятия культуры, ее основные признаки, функции, основные модели развития и основные аспекты вхождения личности в культуру (процесс инкультурации). Сосредоточено особое внимание на основных парадигмах культуры (аксиологическая, антропологическая и информационно-семиотическая) и ее возможных трансформациях в информационном пространстве.

Ключевые слова: культура, парадигмы культуры, инкультурация, информация, информационное общество.

Mykola Zhurba. Modern Culture and Processes of Virtualization of Society

Sources of concept of culture, its main features, functions, the main models of development and some aspects of entry of a personality into culture are considered and analysed. The special attention is paid to the main paradigms of culture and its possible transformations in information space.

Keywords: culture, paradigms of culture, inculturation, information, information society.

Сучасний аналіз соціальних, політичних, економічних трансформацій суспільства неможливий без системних досліджень культурного простору. Звісно, запропоноване дослідження не зводиться тільки до формування нового визначення культури, що відповідало б вимогам сьогодення, – метою даної праці є розширення і поглиблення розуміння феномену сучасної культури, визначення її сенсу в проекції на подальший розвиток людства, а також дослідження можливості її трансформації в інформаційному суспільстві.

У нашому дослідженні ми, насамперед, опираємося на розуміння культури, запропонованого В.Ісасвим, який визначив її як просторово-часовий спосіб життєдіяльності людини з альтруїзм-центром «ми», що обслуговується цивілізацією й розгортається у логіці вічності [1–3]. Безперечно, ми не зможемо уникнути короткого екскурсу у історію формування поняття «культура», а також аналізу існуючих її визначень, категорій і функцій.

Витоки поняття «культура» ми віднаходимо у античності. Саме слово «культура» латинського походження – *colore* (обробляти), ним описували процес оброблення, покращення землі (Марк Порцій Катон, трактат «Землероб»), пізніше під культурою мали на увазі процес змінення людини (Марк Туллій Цицерон, «Тускуланські бесіди» (45 р. до н.е.) [4, с. 23–34].

Дослідники Е.В. Соколов [5, с. 6], Ю.І. Єфімов, І.О. Громов [4, с. 26] розуміють первісний зміст культури як неприродне у відношенні природи і людини, тобто відмінність природного від культурного, як обробленого. Це означає, що природний стан світу змінюється під впливом людини, у нього вноситься те, що спочатку йому не належить і без людини з'явитися не може: навколишній світ окультурюється і створюється те, що починає іменуватися культурою – штучною, створеною реальністю, яка є надбудовою над реальністю природною.

Дослідники відмічають відмінність вищезгаданих реальностей по декільком ознакам:

- джерело походження: природа виникає без участі людини. У свою чергу культурна реальність – продукт діяльності людини;
- штучна реальність є залежною від суб'єкта діяльності, природа ж абсолютно самостійна;
- природа і культура ризяться своїми закономірностями, просторово-часовими відносинами. Для культури людина «є міра всіх речей: існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують» [6, с. 316], бо вона є залежною від діяльності людини, яка надбудовує над існуючою реальністю реальність штучну.

Таким чином, діяльність людини по створенню культури, «добудову» природної реальності можна іменувати конструюванням, яке за своєю суттю є невід'ємною рисою культури.

Цей процес чітко простежується також і в іншій парі понять (крім природної і штучної реальності), а саме «природа» і «друга природа». Існування поняття «друга природа» (культура) доволі тонко й влучно підкреслює відмінність (прикметник «друга» вказує на те, що культура – це дещо штучне) і деяку спорідненість природи і культури («друга природа», як і природа, існують у матеріальній формі). Слід обов'язково під-

креслити, що культура і природа, а точніше кожна з них є цілісністю, яка пов'язана деякими відносинами і володіє своїми закономірностями.

Згадаємо, що під культурою також мався на увазі процес змінення людини і повернемося до ідеї конструювання, яка в деяких підходах до вивчення культури виражається через конструювання людини або природи.

Подібна ідея згадувалася іще у давній Греції через сутність пайдей. М.Гайдеггер писав про розуміння Платоном пайдей, як поштовху до зміни людини: «...Платон хоче одночасно показати, що сутність пайдей не в тому, щоб завантажити невідповідну душу голими знаннями, немов першу–ліпшу порожню посудину» [7, с. 350], тобто людина поступово звикає до нового знання, яке у підсумку повинно змінити, до того ж радикально, її сутність, яка стає освіченою.

Отже саме у цьому полягає сутність конструювання людини, як «надбудови» над її особистістю чогось нового: знань, рис характеру тощо. Отже це «друге народження людини»: «Ми можемо при бажанні дати цьому другому народженню людини, що проходить крізь все її життя, назву, пов'язану або з обробкою землі – «культура», або з образом світла – «просвітництво» [8, с. 244].

Людина народжується на світ з генетично закладеними потенційними можливостями стати саме людиною: новонародженому притаманні анатомічні та фізіологічні особливості тіла і мозку, які належать тільки людині. Вони забезпечують у перспективі оволодіння прямоходінням, розвиток інтелекту, самосвідомості тощо. Але система біологічних, генетичних, анатомічних категорій передбачає становлення людини лише в певних культурних умовах.

Давайте на мить уявимо, що в наслідку якихось драматичних подій зникли створені людиною культура, мистецтво, наука, техніка, а маленькі діти залишилися в цих умовах без дорослих. Зрозуміло, що подальший розвиток індивіда припинився б, став неможливим, а в кращому випадку пішов шляхом, характерним для тваринного світу. Ясно, що про розвиток людини в цих умовах не варто говорити. Про це свідчать факти з життя дітей, які з дитинства потрапляли в вовчі зграї. Такі діти хоч і народилися індивідами, але їхній розвиток був деформований у середовищі тварин. Ці фактори доводять вирішальну роль соціального і культурно-історичного оточення і властивих людині способів входження людини у культуру.

Отже «перше народження» – це народження індивіда, а «друге» – це формування особистості: «Якщо людина залишається серед людей, то вона не може уникнути цієї розвиваючої або спотворюючої культури: традиція опановує нею, формує її мозок і розвиває члени її тіла. Яка ця традиція і наскільки ці останні піддаються впливу, – такою стає людиною...» [8, с. 245].

Безперечно, актуальність проблеми входження людини у простір культури завжди була, є і буде незаперечною, і ми не можемо не торкнутися цієї важливої проблеми.

Дослідження умов і механізмів входження особистості у культуру (яку сучасна наука розглядає як творчу діяльність по перетворенню природи і суспільства, результатами якої є постійне поповнення матеріальних і духовних цінностей) показали, наскільки вагома роль у цих процесах належить інкультурації індивіда, яка є багатогранною і міждисциплінарною у своїй основі.

Як ми уже зазначали, культура – це безперервна людська діяльність, у тому числі і по перетворенню себе: «Повноцінною у культурному відношенні може бути тільки праця над самим собою. Проте, жодна людина не працює досить для досягнення цього ідеалу. Навіть найкультурніша повинна прийти в жах при спогаді про те, як багато існує ще речей, про які вона і не підозрювала» [9, с. 208].

Інкультурація (або навчання культурі (по А.Кравченко [10]) відбувається впродовж усього життя у якості поступового вироблення навичок, зразків, норм поведінки, які характерні для певного типу культури і для певного історичного періоду. Людина засвоює властиві своїй культурі світобачення і поведінку, внаслідок чого формується її схожість з членами даної культури і відмінність від представників інших культур.

Але уже Е.Соколов розуміє інкультурацію значно ширше, а саме як «прилучення особистості до всієї спадщини людства» [11, с. 120]. Ми бачимо, що у наш час уже заклалися і активно розвиваються підвалини процесу інкультурації загальносвітового спрямування. Сьогодні професіоналізм у своїй сфері діяльності, знання англійської мови, уміння користуватися інформаційно-комп'ютерними технологіями тощо дозволяють людині доволі комфортно відчувати себе в будь-якому кутку світу.

Особистість не тільки рушійна сила і творець культури, як своєї, так і загальносвітової, а й головна мета розвитку культури, тому саме інкультурація особистості є першочерговим завданням культури, як «...людинотворчий процес придання людському індивіду необхідної (для її повноцінного розвитку) культурної компетентності, за допомогою засвоєння – інтеріоризації нею наявного культурного надбання і досвіду» [12, с. 370].

М.Херсковиць, розрізняючи два рівні інкультурації людини «дитинство» і «зрілість», зазначає, що на рівні «зрілості» в процесі інкультурації особистість вносить в культуру сприяючи її розвитку зміни. Під час даного періоду в тій чи іншій мірі приймати або відкидати те, що йому пропонується культурою, має можливість творчості, можливість свободи: «інкультурація є процес, що забезпечує відтворення «культурної люди-

ни» і містить механізм здійснення змін у культурі» [13, с.65–66]. Отже, людина в культурі виступає як її творіння і як творець.

Отже, інкультурація – це поступове вироблення людиною навичок, манер, норм поведінки, які характерні для певного типу культури для певного історичного періоду; це тривале і поступове освоєння людиною способів, норм, практичних рекомендацій у повсякденному житті.

Процес інкультурації становить придбання наступних знань і навичок життєзабезпечення (професійна діяльність, домашня праця, придбання і споживання товарів і послуг); особистісного розвитку (придбання загальної та професійної освіти, громадська активність, аматорські заняття); соціальної комунікації (спілкування, подорожі, фізичні пересування; відновлення енергетичних витрат (споживання їжі, дотримання особистої гігієни, пасивний відпочинок, сон).

Науковці виділяють дві стадії інкультурації: первинна (від народження і до закінчення підліткового віку, вона найчастіше відбувається у вигляді гри) і вторинна (інкультурація дорослих людей, яка носить фрагментарний характер і стосується лише окремих елементів культури, які виникли в останній час: відкриття, нові ідеї тощо).

Відомі три способи передачі культурної інформації:

- вертикальна трансмісія (соціокультурна інформація передається від батьків до дітей);
- горизонтальна трансмісія (освоєння культурного досвіду і традицій йде в спілкуванні з однолітками);
- непряма трансмісія (індивід навчається у дорослих родичів, сусідів, вчителів, як на практиці, так і в школах і вузах).

Знаходячись у просторі культури людина навчається виробленню життєвої позиції і стратегії, рефлексії, емпатії, здобуває нові знання і уміння, – говорячи словами М.К. Мамардашвілі «ставити себе під питання», намагається «розібратися, що ж саме тебе більше хвилює, чому ти радий, на що гніваєшся».

Культура є простором цінностей, які спрямовані на створення і збереження суспільного, вона «...чинить опір намаганням цивілізації атомізувати суспільство на індивіди» [1]. Людина у просторі культури живе за формулою: Я (засіб) – інший (мета). Отже чільне місце у культурі займає альтруїзм, як здатність безкорисливо жертвувати собою заради іншого, іноді навіть життям... [1].

У світовій скарбниці філософії найбільш повні та змістовні концепції культури представлені в працях В.Віндельбанда, Г.Гегеля, Г.Гердера, Е.Гуссерля, В.Дільтея, Г.Зіммеля, І.Канта, Е.Кассирера, Ф.Ніцше, Г.Ріккєрта, А.Тойнбі, З.Фройда, А.Шопенгауєра, О.Шпенглера, К.Юнга тощо.

О.С. Кармін стверджує, що сьогодні можна виділити три головні парадигми у розумінні культури, а саме аксіологічну, антропологічну та інформаційно-семіотичну [14]. Розглянемо докладніше.

Аксіологічна парадигма через призму поняття «цінність» визначає сутність культури. Визначальною у даній парадигмі є концепція культури П.О. Сорокіна: «У самому широкому сенсі культуру можна трактувати як певну сукупність, яка створена або модифікована в результаті свідомої або несвідомої діяльності двох або більше індивідів, що взаємодіють один з одним або впливають один на одного своєю поведінкою» [15, с.19]. Він визначає культуру як систему, що зв'язана певною логікою, в якій можна виділити дві сторони: внутрішню і зовнішню. Внутрішня сторона називається «ментальністю культури» і складається з цінностей і смислів. Якщо ця сторона є «сфера розуму», то зовнішня сторона культури – це сфера чуттєво сприйманого, тобто це область об'єктів, явищ і процесів культури. Вирішальною стороною виявляється внутрішня, оскільки вона організовує зовнішню сторону і проявляється через неї [15, с.40].

Безумовно, в аксіологічній парадигмі наявна ідея конструювання, яка виявляється при створенні предметів (як матеріальних, так і духовних). Вона полягає у тому, що об'єкт, який розглядається як цінність, уже не просто природний об'єкт, а отже створені людиною речі володіють смислом: «Позбавлена свого внутрішнього сенсу Венера Мілоська перетворюється на звичайний шматок мармуру, що нічим не відрізняється за своїми фізико-хімічними властивостями від такого ж необробленого шматка мармуру. Симфонія Бетховена перетворюється на просту комбінацію звуків або навіть в коливання повітряних хвиль певної довжини» [15, с.40].

Антропологічна парадигма розглядає культуру як прояв природи людини. Яксравним представником антропологічного розуміння культури є Е.Б. Тайлор [16, с.19–20]: «Культура, або цивілізація, в широкому етнографічному сенсі складається у своєму цілому із знання, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства» [17, с.18].

У цій парадигмі мова йдеться про конструювання у відношенні до людини, яке здійснюється через навчання і виховання, тобто інкультурацію, коли індивід доповнює свої вихідні біологічні характеристики, добуває свою природу, другий раз народжується (І.Х. Гердер).

Деякі науковці розглядають конструювання людини не тільки як культурної істоти, а й як зміну її тіла. Наприклад, О.В. Сухово-Кобилін вважає, що людина повинна набути здатності літати, що дозволить їй вільно пересуватися, тим самим перемагаючи простір: «...воно (людство – М.А.) ... надто ще тілесне, чуттєве, занадто важке, щоб літати, а тому очевидно, що збільшення легенів збільшить і легкість, тобто зменшить питому вагу людини. ... Легені людини могли б легко свій обсяг подвоїти, напо-

внити всі груди і більшу половину черева, тим самим збільшити легкість людини і, отже, вчинити його здатним при малому зусиллі триматися на повітрі» [18, с.55].

Не можна не зауважити, що сьогодні саме цей аспект конструювання людини є доволі затребуваним і актуальним у зв'язку зі лавиноподібним розвитком науки, у тому числі і у галузі біології, бо досягнення саме цієї науки дозволяють змінювати і перетворювати тіло людини.

Цікавим є також і соціально-психологічне конструювання, тобто конструювання людини за рахунок виховання і навчання, що передбачає технологічний підхід [19, с.25–26].

Інформаційно-семіотична парадигма знайшла своє висвітлення у концепції О.Моля, який визначає культуру як інтелектуальну складову середовища, створеного людиною. Науковець виділяє культуру соціуму і культуру особистості, між якими постійно відбувається взаємодія: соціальну культуру створює людина, яка, у свою чергу, формується під її впливом [20]. Ідея конструювання у інформаційно-семіотичній концепції культури присутня, оскільки соціальна культура визначає зміст свідомості особистості і впливає на формування «культурного стану» людини. Це формування відбувається за рахунок постійного поглинання людиною інформації, що визначає її дії. Треба сказати, що О.Моль визначає культуру як «світ знаків» (під знаком він розуміє «...матеріальний об'єкт (артефакт), який виступає в комунікативному або трансляційному процесі аналогом іншого об'єкта (предмета, властивості, явища, поняття, дії), заміщає його» [21, с.125].

Отже, ми розглянули аксіологічну, антропологічну і інформаційно-семіотичну концепції культури, у яких культура розглядається як штучна реальність, яка сконструйована людиною. Але не треба забувати, що мають місце бути інші трактовки культури: наприклад, розуміння культури як гри (І.Хейзінг: «З давніх пір я все більш визначено йшов до переконання, що людська культура виникає і розгортається в грі, як гра» [22, с.19]) тощо.

Розвиток культури характеризується трансформаційними процесами всередині культури й у взаємодіях культур. Її динаміка є відображенням здатності складних соціальних організмів адаптуватися до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов існування. Накопичення протиріч у культурній системі призводить до її розбалансування і створення кризових ситуацій, що знаходить своє вирішення в оновленні культурного досвіду, в культурних інноваціях, отже, динаміка культури може вести як до збагачення ціннісних смислів культури, так і до процесів, які спрощують культурне життя суспільства, ведуть до його занепаду і деградації. Відомі також такі моделі розвитку культури:

1. Циклічна парадигма розвитку культури (І.Гумільов, М.Даниленський, А.Тойнбі, О.Шпенглер тощо). Загальний постулат: повторюваність, зворотність є характерною рисою існування всього живого.

2. Еволюціоністська парадигма розвитку культури (або лінійна модель культурної динаміки) (М.Кондратьєв, Т.Парсонс, П.Сорокін, Г.Спенсер, Е.Тейлор, Дж.Фрезер).

3. Синергетичний підхід до вивчення динаміки культури (найяскравіший представник Ю.Лотман («Культура і вибух»). Цей підхід базується на принципово новому розумінні хаотичних процесів як потенцій впорядкування, готовності культурної системи до самоорганізації.

Сучасні методи дослідження і міждисциплінарна інтеграція визнає значимість і лінійних змін у соціокультурній динаміці, і циклічних, маятникових, хвильових процесів, а також можливість поступового руху і культурних вибухів.

Як бачимо, до цих пір не існує єдиної точки зору з приводу структури культури. Традиційний погляд на це питання визначає наявність матеріальної і духовної культури. Більш новаторський погляд демонструє, наприклад, Е.С. Маркарян, який окрім вищезгаданих підструктур виділяє ще й соціонормативну культуру [23, с.85–87].

М.С. Каган у структурі культури також виділяє три шари: культуру матеріальну, духовну і художню. Виділення останньої він обумовлює тим, що вона являє собою певним чином поєднане матеріальне і духовне: «У ряді робіт я обгрунтовував і захищав останню точку зору, виходячи з того, що саме і тільки в художній творчості матеріальне і духовне взаємно ототожнюються, а не просто з'єднуються і врівноважуються, і вступають в особливий вид зв'язку, в якому властивості обох «партнерів» знищуються і народжуються нові системні якості» [24, с.182].

Ще одним важливим питанням філософії культури є питання про роль культури у суспільстві, про її функції. Тут думки науковців також є доволі різноманітними. Розглянемо.

Е.В. Соколов виділяє такі функції культури (цей перелік вважається найбільш повним): функція соціалізації, функція «інкультурації» і функція індивідуалізації, функція засвоєння і перетворення світу, комунікативна, сигніфікативна, функція накопичення і зберігання інформації, нормативна, захисно-адаптивна функція, функція психологічної розрядки, функція «гомінізації» [5, с.68–78].

О.С. Кармін говорить про інформаційну, адаптивну, реактивну, функцію соціалізації, комунікативну, інтегративну, реактивну функції [25, с.25–30].

В.Є. Носов у свою чергу розглядає шість функцій культури: ціннісну, регулятивну, семіотичну, гуманістичну, інформаційну (або функцію трансляції соціального досвіду), пізнавальну. Отже, питання конструювання

ня, функцій культури і ролі у сучасному житті суспільства є відкритим. Хотілося б і нам внести малу дециду у дане питання.

Сучасні дослідження філософії культури, як українських, так і російських науковців характеризуються великою кількістю нових шляхів, підходів та концепцій (Ю.Л. Афанасьєв, В.В. Бичков, А.Г. Букін, І.М. Дзюба, В.Д. Ісаєв, Т.К. Гумелюк, О.В. Коршунов, С.Б. Кожевников, А.С. Костомаров, В.Г. Кремін, Ю.М. Резнік, В.К. Суханцева, М.О. Шкепу, А.Д. Чаус, З.Д. Яковлева тощо).

Структурний підхід (М.Закович, В.Ісаєв, С.Повторєва, М.Фуко) до аналізу культури надає можливість розкрити специфіку кожної її частини й показати її роль у розвитку суспільства. Ми вважаємо, що такий підхід, особливо в сучасних умовах, якнайкраще зможе прояснити структурні зміни ціннісних орієнтацій культури постмодерну. Але питання щодо структури залишається гостро дискусійним, тим паче на думку Ю.Муравйова: «Не всі автори усвідомлюють те, що вирішення питання про структуру культури невід'ємне від ідеї культури, від розуміння культури як неструктурованого цілого, що передусє часткам» [26].

Таким чином, дослідження структури сучасної культури є актуальним, але воно під силу тільки колективним зусиллям багатьох вчених. Тому наше дослідження ми присвячуємо не розкриттю всієї структури сучасної культури, а її, на наш погляд, основним складовим, котрі суттєво впливають на саму культуру. Точніше кажучи, уже не стільки складовим, скільки автономним простором, сегментам (інформаційному, віртуальному), куди переноситься (проектуються) вся культура.

Розвиток інформаційного суспільства пов'язаний з фундаментальним значенням інформації. Як зазначає В.Сорокіна «Вільна циркуляція інформації в суспільстві дозволяє їй стати важливим чинником економічного, національного та особистого розвитку» [27, с.120].

Саме поняття «інформаційного суспільства» виникло у зв'язку з виходом комп'ютерної революції у 80–ті роки на Заході. Далі це поняття набуло статусу назви загальної назви усіх філософських та футурологічних концепцій, які намагаються здійснити аналіз нової соціальної реальності, а також характеристики сучасного стану суспільно-економічного розвитку. До першопрохідців створення моделей сучасного суспільства (спираючись на віртуальність) можна віднести А.Бюлема, М.Вайнштайна, Д.Л. Іванова, М.Кастельса, М.Пастау.

Узагальнюючи праці учених, що стосуються даного феномену (Д.Белл, З.Бжезинський, М.Кастельс, І.Масуда, А.Турен, Э.Торфлер тощо) та спираючись на змістовні дослідження О.В. Захряпіна [28, с.73] можливо виділити його загальні риси:

– Суспільне життя визначає наукове знання, яке витісняє ручну і механізовану працю. Саме до інформації переходять економічні та соціальні функції капіталу, отже промислова корпорація втрачає головуючу роль, передаючи кермо влади університету як центру виробництва, переробки і накопичення знань.

– У постіндустріальному суспільстві економіка є у більшості своїй обслуговуючою, росте її особобластність інформаційний бізнес.

– Визначальним фактором стає рівень знань, а не власність: саме «непоінформовані» стають «новими бідними». Отже з економічної сфери у сферу культури переміщуються й соціальні конфлікти, а результатом їх вирішення є розвиток нових соціальних інститутів.

– Суспільство переходить до технотронної ери, а інфраструктурою нового інформаційного суспільства стає нова «інтелектуальна», а не «механічна» техніка.

Безперечно, таке інформаційне суспільство у своїй повноті і системі ще не відбулося, але його ознаки присутні у сучасному суспільстві: по-перше, тотальна комп'ютеризація усіх галузей суспільства, по-друге, зниження частки занятих, по-третє, ріст частки теоретичного сектора економіки тощо. Усі інші ознаки поки що себе не проявили. Отже прогнози теоретиків виявилися тільки прогнозами, бо вони ставлять на один щабель інформацію і знання, а інформація хоча і відіграє мегаважливу роль, але вона ще не є знання. Пояснимо, «...тиражування інтелектуального продукту, передача відомостей про нього за допомогою друкованих видань; телеграфу, радіо, телебачення, лекцій і семінарів в рамках системи всезагальної освіти, а тепер ще й мережі Інтернет – ось що докорінно відрізняє сучасне суспільство як інформаційне» [29, с.14]. Тобто під маскою поняття «інформація» ховається саме комунікація, а не знання, як здається попервах. Отже сьогодні поінформована людина – це людина не яка найбільше знає, а людина, що має найбільше число комунікативних зв'язків. Треба зазначити, що у суспільстві побудованому на релігійному або ідеологічному виправданні діяльності, інформація навіть не могла претендувати на ту роль, яку вона відіграє зараз.

Якщо давати сучасне визначення інформації, то це комунікація, що спонукає до дії, і тепер стає зрозумілим, чому головним феноменом сьогодення став Інтернет, а не, наприклад, штучний інтелект. У сітці не створюється знання, але як підвищуються можливості комунікації.

Слід обов'язково зазначити, по-перше, що насправді інформаційний потік не що інше ніж процес створення образу: «дійсним змістом повідомлення є сам повідомлюючий» [29, с.16], отже комунікація – це встановлення відносин інтерпретатора до повідомлювача. А, по-друге, сьогодні пріоритетним є розвиток саме симуляційних технологій (технологій віртуальної реальності), що дає змогу розвиватися не стільки якісно новим формам обробки і передачі інформації, скільки досягненню усе

більшого подібності між роботою на комп'ютері й керуванням реальними об'єктами тощо. Є й інші види віртуальної взаємодії: віртуальні розваги, співтовариства, корпорації, віртуальні злочини й суди; за бажанням ми можемо заробляти у віртуальному просторі гроші, покаятися (віртуально) у гріхах, прослухати проповіді, знайти друзів і кохання.

Усе вищеперераховане має соціальний сенс, а саме – заміщення соціальної реальності комп'ютерними симуляціями, що призводить до того, що філософи, соціологи та футурологи використовують для пояснення суспільних явищ (змін, криз тощо) поняття віртуальної реальності. Не комп'ютеризація життя віртуалізує суспільство, а віртуалізація суспільства комп'ютеризує життя, бо соціальний зміст віртуалізації первинний по відношенню до змісту технічного, отже розповсюдження технологій віртуальної реальності безперечно викликає прагнення компенсувати за допомогою комп'ютерних симуляцій відсутність соціальної реальності. А ця реальність дійсно поступово зникає, бо у наш час будь-який успіх (науковий, політичний, економічний тощо) залежить далеко не від реальних вчинків, а від створених образів. І якщо створений образ більш дієвий, то можна казати, що соціальні інститути припиняють бути соціальною реальністю, перетворюючись у реальність віртуальну, ці інститути віртуалізуються, їх сьогоднішньому існуванню сміливо можна приписати три характеристики реальності віртуальної, а саме – умовність параметрів, нематеріальність впливу, ефемерність. Таким чином інституціональний лад суспільства слугує віртуальним операційним середовищем, відкритим для входу і виходу. Отже інституціональний лад не ліквідується, а симулюється, – суспільство не зникає, а проходить процес перевизначення.

Не можна не торкнутися і питання формування (мабуть, краще сказати, конструювання) особистості в Інтернет, яке передбачає свободу її ідентифікації (віртуальні тіло, ім'я, звички, психіка тощо), а це, у свою чергу дає свободу комунікацій, з усіма витікаючими звідси (як позитивними, так і негативними) наслідками. До речі, негативним наслідком віртуалізації особистості є те, що вона викликає відчуження фізичного тіла, а, іноді, навіть, і самої особистості (Н. Rheingold). Як бачимо, віртуальний простір Інтернет є простором змін і трансформаций особистості. Отже сьогодні є всі підстави говорити про створення інформаційного суспільства, а значить і нової інформаційної культури [30], яка може стати вагомим чинником світоглядних змін сучасної людини.

Список використаних джерел

1. Ісаєв В.Д. Человек в пространстве цивилизации и культуры / Владимир Данилович Исаев. – Луганск: Світлиця, 2003. – 188 с.
2. Ісаєв В.Д. Реальність людини / Володимир Данилович Ісаєв. – Луганськ: Глобус, 2006. – 136 с.
3. Ісаєв В.Д. Естетична імперативність цивілізації та культури / В.Д. Ісаєв, М.А. Журба. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Дала, 2009. – 188 с.
4. Ефимов Ю.И. Человеческий фактор и культура / Ефимов Ю.И., Громов И.А. / Под ред. В.Д. Комарова. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1989. – 192 с.
5. Соколов Э.В. Понятие, сущность и основные функции культуры / Э.В. Соколов – Л.: ЛГИК, 1989. – 186 с.
6. Протагор // Антология мировой философии: в 4 т. / Ред.-сост., авт. вступ. ст. В.В. Соколов и др. с илл. – М.: Мысль, 1969–1973. (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). – Философия древности и средневековья / Ред.-сост., авт. вступ. ст. В.В. Соколов. – М.: Мысль, 1969. – Т.1. – 936 с.
7. Хайдеггер М. Учение Платона об истине / М.Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер., вступ. ст., коммент. и указ. В.В. Библихина. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
8. Гердер И.Г. Идеи о философии истории человечества // Гердер И.Г. Избранные сочинения / Пер. с нем.; Сост., вступ. ст. и примеч. В.М. Жирмунского. – М.-Л.: Гослитиздат, Ленингр. отд-ние, 1959. – 289 с.
9. Вейнингер О. Последние слова / О.Вейнингер. – К.: Наука, 1995. – 255 с.
10. Кравченко А.И. Культурология: учеб. пособ. [для студ. высш. учеб. завед.] / А.И. Кравченко. – М.: Академический проект, 2002. – 496 с.
11. Соколов Э.В. Культурология. Очерки теории культуры / Э.В. Соколов. – М.: Высш. шк., 1994. – 280 с.
12. Сухина И.Г. Про ціннісний зміст людинотворчої ролі культури / Сухина И.Г. // Гілея: наук. вісник. зб. наук. пр. – К.: ВІР УАН. – 2011. – Вип.55 (№12). – 647 с.
13. Столяренко Л.Д. Культурология: учеб. пособ. / Столяренко Л.Д., Самыгин С.И., Сущенко Л.Г. – М.: ИКЦ «МарТ», 2006. – 352 с.
14. Кармин А.С. Парадигмы культурологии // История и философия науки: взаимосвязи – парадигмы и дискурсы: Материалы научной конференции (Санкт-Петербург, 26–27 января 2006 года.) – СПб.: Изд-во СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2006. – С.73–77.
15. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика: Исслед. изм. в больших системах искусства, истины, этики, права и обществ. отношений / Питирим Сорокин; Пер. с англ. В.В. Сапова. – СПб.: Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. Ин-та, 2000. – 1054 с.
16. Гуревич П.С. Философия культуры: учебник для высшей школы / Гуревич П.С. – М.: Издательский дом «Nota Bene», 2001. – 352 с.
17. Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Пер. с англ.; Предисл. и примеч. А.И. Першина. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
18. Русский космизм: Антология философской мысли / Сост. С.Г. Семеновой, А.Г. Гачевой; Вступ. ст. С.Г. Семеновой; Предисл. к текстам С.Г. Семеновой, А.Г. Гачевой; Прим. А.Г. Гачевой. – М.: Педагогика–Пресс, 1993. – 368 с.: ил.

19. Юдин Б.Г. О человеке, его природе и его будущем // Вопросы философии. – 2004. – №2. – С.16–28.
20. Моль А. Социодинамика культуры / Пер. с фр.; Вступ. ст., ред. и примеч. Б.В. Бирюкова]. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.
21. Культурология. XX век: словарь / гл. ред., сост. и авт. проекта А.А. Левит. – СПб.: Унив. кн., 1997. – 630 с.
22. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры. / Пер. с гол. Д.В. Сильвестрова – М.: Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с.
23. Маркарян Э.С. Очерки теории культуры / Э.С. Маркарян. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1969. – 228 с.
24. Каган М.С. Философия культуры. Учебное пособие / М.С. Каган. – Санкт-Петербург, 1996. – 415 с.
25. Кармин А.С. Культурология: Учеб. для студентов вузов / Кармин А.С. – [2-е изд., перераб. и доп.] – СПб.: Изд-во «Лань», 2003. – 928 с.
26. Муравьев Ю.А. Структура культуры // Истина. Культура. Идеал. / Ю.А. Муравьев. – М.: Прометей, 1995. – 194 с.
27. Сорокина В.Н. Культура информационного общества / В.Н. Сорокина // Введение в культурологию. Курс лекций / Под ред. Ю.Н. Соловьиной, Е.Г. Соколовой. – СПб., 2003. – 290 с.
28. Захряпин А.В. Виртуальное мировоззрение как феномен развития современной науки и общества: дис. ... кан. филос. наук: 09.00.11 / Захряпин Алексей Викторович. – Саранск, 2004. – 150 с.
29. Иванов Д.И. Виртуализация общества. Версия 2.0. – СПб.: «Петербургское востоковедение», 2002. – 224 с.
30. Журба М.А. Інформаційна культура у просторі медіафілософії / Журба М.А. // Філософські дослідження: зб. наук. праць / Гол. ред. В.К. Суханцева. – Луганськ: СНУ ім. В.Даля, 2010. – №12. – С.33–40.

* * *

УДК 18 (7.01, 7.06, 130.2, 140.8)

Олег Таганов, канд. мистецтвознавства, доцент кафедри філософії та культурології, Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова, Україна, м. Миколаїв

Особенности структуры творческого акта в искусстве

Структура творческого процесса в искусстве имеет существенные отличия от творческого в науке и технике. Знаниями искусства передаются знания не только в искусстве, но и в онтологическом понимании в целом. Это знание зашифровано в различных символах и характерно для всех типов культур. Задача исследователей – определить инвариант таких символических значений при сопоставлении аналогов в разных видах искусства и типов культур.

Ключевые слова: творчество, искусство, музыка, меандр, эмоциональная экспансия, энтропийная структуризация, структура.

Oleg Taganov. The features of creative act structure in art

The art process structure has important differences with scientific and technical ones. There are knowledge about not only the arts creative act can be expressed with means of arts, but the one in ontological sense also. This knowledge is encrypted in various symbols and typical for all kinds of cultures. The problem for researchers is to define the invariant of such symbols meanings due to comparison of analogs in different kind of arts and culture types.

Keywords: creativity, art, music, meander, emotional expansion, entropy structuring, structure

На протяжении всей истории существования цивилизаций с различными уровнями культуры из поколения в поколение передавались знания о принципах существования окружающего мира. Одну из важнейших ниш этого знания занимает концепция творения, творчества. Запечатленная в разных формах культурного наследия эта концепция наиболее полно и последовательно может быть прослежена на примере произведений искусства. Интересным представляется возможность выявления и фиксации указанной концепции на примерах произведений искусства различных культур и эпох.

Вопросы сущности творчества и соотношения его стадий как процесса рассматривали в различных аспектах многие искусствоведы, философы, психологи, социологи и т.д. Так в начале XX века П. Энгельмейером была предпринята попытка систематизации творческих процессов в работе «Теория творчества», в которой основной акцент сделан на акте технического творчества; А. Лосев в 1927 году издал книгу «Музыка как предмет логики», в которой затронуты общие вопросы творческого процесса; И. Ильин опубликовал ряд работ («Основы художества. О совершенном в искусстве» и др.), вошедших в 10-томное собрание его сочинений, где он также анализирует суть и истоки творчества (6 том), и др.

Обобщая некоторые положения вышеуказанных авторов и произведя экспликацию акта творчества на примерах различных видов искусства, в рамках этой работы мы попытаемся показать наличие в них единого идейного базиса творческого акта как инварианта.

Творчество и любая другая деятельность и процесс не могут существовать без присутствия дуализма. Наличие противопоставляемых элементов позволяет создать движение (изменение) от одного элемента к другому и наоборот. Любое проявление в искусстве и в творчестве имеет свою противоположность. В существовании нашего мира такой дуализм заложен на самом глубоком уровне. Корпускулярно-волновая теория физики элементарных частиц описывает элементарные частицы именно с этих позиций. Они имеют свойства и частицы (феномена), и волны (процесса) в одновременности. При этом они имеют самую динамичную природу и самую устойчивую функциональность.

При отсутствии этого дуализма, всё что нас окружает, было бы изначально статично и мертво. Только движение (внутреннее или внешнее) обеспечивает появление новых сочетаний в бытии материи и духа. И обязательным условием появления всего нового является дуализм, точнее, дихотомия (двойственность в целостности).

1. Линейность – сферичность
2. Континуальность – дискретность
3. Интуитивизм – логика
4. Новаторство – традиционность
5. Форма – содержание
6. Объективность – субъективность
7. Сознательное – бессознательное
8. Накопление – распределение

Развитие мироздания и создание нового произведения искусства происходит по одинаковым принципам. Почему именно в искусстве следует искать общие принципы для творчества в самом широком понимании этого слова? Чем научное или техническое творчество уступают в этом смысле? Ответим словами П. Энгельмейера: «... искусство перед нами обнаруживает то, что недоступно науке в ее теперешней форме» [1, с.28]. В искусстве каналов передачи информации на порядок больше, чем в других сферах. Именно это обуславливает стремление цивилизаций к сохранению самых ценных знаний в виде сообщений, зашифрованных (даже не всегда полностью осознанно) в феноменах, доставляющих определенное наслаждение при восприятии и сопереживании – в произведениях искусства. Как уже говорилось, познание, сопровождаемое нерегулируемым сопереживанием (эмпатией, катарсисом) «...позволяет за более короткий промежуток времени познать больший (и менее искаженный с описательной точки зрения) объем информации об объекте» [2, с.45]. Даже не смотря на то, что сам акт творчества в сфере искусства может развертываться во времени в «противоположных направлениях» – об этом мы поговорим ниже, – сама концепция создания чего-либо нового в своей сути неизменна. В самом общем виде она выражена в трех понятиях (Концепция «Трех Э»): Энергетический импульс – эмоциональная экспансия – Энтропийная структуризация.

Энергетический импульс – основа творческого феномена. Это тот Логос, то изначальное «Слово», та вибрация, которая определяет сотворение нового, не существовавшего ранее. Степень интенсивности (внутренний заряд, энергетическая емкость) этого вибрационного импульса является детерминирующей для потенциального многообразия воплоще-

Рисунок 1 – Общая схема акта творчества

ния замысла и содержащегося в нем смыслового объема. Из него вырастает физическое воплощение начального замысла. Источником импульса может стать абсолютно любое событие или феномен в жизни субъекта творчества (художника).

Эмоциональная экспансия. Для начала физического воплощения замысла необходимо создание «дорожной карты» смыслового и образного содержания творения. Полное отсутствие такового не даст возможности для дальнейшего творческого процесса, как невозможно построение храма без закладки соответствующего фундамента. Эмоции – это питающая субстанция любого творчества. Без них невозможно возникновение стремления передать свои идеи другому, запечатлеть их в материале творчества. «Определяющую роль в лирическом переживании играет эмоция, эмоция, которая может быть совершенно точно отделена от побочных эмоций, возникающих в процессе научного философского творчества» [3, с.47]. Формирование эмоционального образа идеи – процесс очень захватывающий и ограничен только рамками фантазии творца. В идеале, эмоциональная экспансия продолжает действовать и на третьем этапе творения. Но приобретает несколько другой характер. По достижении некоего целостного представления о возможном воплощении образа, творец приступает к третьему этапу – энтропийной структуризации.

Энтропийная структуризация. После максимального захвата в поле творчества потенциальных результатов и путей развития основной идеи начинается детализация воплощения. Именно в этой детализации прорастает окончательная структура художественного произведения и, шире, – творения вообще. Чем больший потенциал заложен в основу идеи творения, тем большее разнообразие структуры и плотность внутренних связей могут быть воплощены. Стремление к большей плотности логических связей внутри структуры создает эффект увеличения смысловой энтропии. Система стремится к расширению. Это касается и расширения элементов и увеличения смыслового наполнения. По мере структуризации увеличивается непредсказуемость дальнейшего воплощения развития идеального образа, созданного при эмоциональной экспансии. Нереализованные пути потенциального воплощения замысла увеличивают «ментальное пространство» произведения и творца. В результате этого наращивания увеличивается внутренняя «энергетическая емкость» творения. Эта емкость (потенциал) становится источником нового энергетического импульса для творца.

Описанный механизм творчества можно рассматривать как пространственно-временную модель и в качестве примера сравнить с морским прибоем. Эмоциональная экспансия – это выплескивание волны на берег, захватывание береговой полосы с максимальным продвижением вглубь суши. Структуризация – это откат волны, увлекающий за собой мелкую гальку, укладываемуюсь в определенном порядке.

Именно такая возвратно-поступательная модель с нашей точки зрения более точно способна описать творческий процесс в его универсальном применении, в отличие от понятия *Трехакта* (Энгельмейер) [1], использующего в качестве модели поступательное последовательное движение в творческом процессе реализации идеи и исключающего, по сути, свободу взаимодействия субъекта и объекта творчества. А в области искусства с явлением «самостоятельной жизни» объекта творчества в процессе его создания помимо воли его автора можно встретиться очень часто. В этом случае автору остается лишь выбирать средства для наиболее точного воплощения «диктуемого» композиционным материалом дальнейшего развития (в литературе, музыке).

В искусстве это проявляется в «возникновении идеи – вызревании замысла – отборе средств воплощения идеи». Иногда идея основывается на техническом новаторстве, а смысл вызревает в процессе работы по воплощению данной идеи. То есть, на первый план выступает логическое, структурное мышление. Эмоциональное наполнение имеет вторичное происхождение. Но это ни в коем случае не значит, что оно второстепенно по значимости.

Вообще, сам процесс творчества может проходить в двух направлениях: индуктивном и дедуктивном [4, с.64]. В индуктивном направлении из минимального элемента развивается (через творческое применение принципов аддитивности) большое произведение. В основу этого типа творчества положен логико-детерминирующий принцип. Он характерен более для научно-технического творчества, поскольку соответствует системе «тезис – антитезис – синтез». Однако в области искусства он несколько видоизменяется. При отсутствии строгой логической детерминанты в процессе творческого акта в искусстве увеличивается влияние стохастических тенденций. Вытекание многовариантного последующего из предыдущего способно в некоторой степени «навязывать» творцу путь реализации *развертывания* идеи. В направлении дедукции все произведение видится с позиции эмоционального целого и творчество призвано структурировать это целое (через творческое применение принципов диминуции). Великий композитор-полифонист С. Танеев, педагог П.И. Чайковского, не устал увещивать своего ученика в том, «чтобы ни одного номера не сочинять окончательно до того, как будет готов набросок целого сочинения. Сочинять <...> концентрически, не слагая целое из отдельных частей, а идя от целого к деталям: от оперы к актам, от актов к сценам, от сцен – к отдельным номерам» [5, с.172]. Этот же принцип ярко проявлен и лежит в основе творчества скульпторов, которые «отсекают лишнее» для проявления красоты в материале своего творчества.

Закон непрерывного сотворения передается в европоцентристской культуре еще со времен Древней Греции. В орнаментальном искусстве этот закон представлен широко распространенным графическим элементом. Это хорошо всем известный *меандр*. Он присутствует также в большинстве других культур Средиземноморья, Малой и Средней Азии, Ближнего Востока. Его символическое значение имеет многозначную трактовку. Однако свойства непрерывности и преемственности являются ключевыми и неизменными. Рассматривая этот символ как волнообразное следование сотворения и исчезновения, не прерываемое и перманентное, сопоставим детально указанные нами фазы творческого акта с очертаниями меандра. Начинаясь снизу, он образует восходящую волну (эмоциональную экспансию), которая в ретроградном движении (энтропийная структуризация) формирует новый цикл (энергетический импульс).

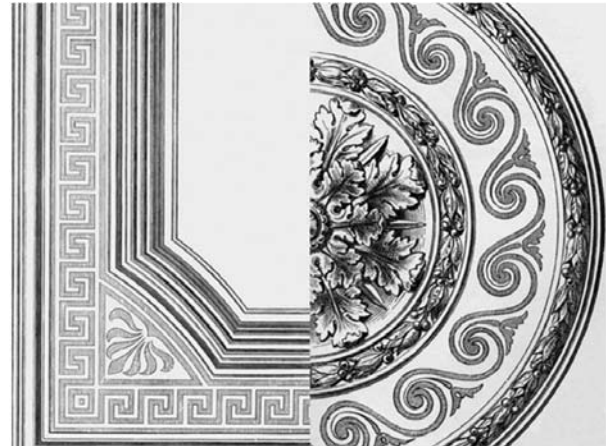

Рис.2.Примеры использования меандра

Меандр – производное от другого символа, широко известного в Малой и Средней Азии, Индии, племен майя в Южной и Центральной Америке как символ солнца, его священного круговорота. Это свастика. Вообще, солнце рассматривалось и рассматривается как основной источник импульса творения нашей системы на всех уровнях.

Интересно еще и то, что меандр включает в себе одновременно символику двух стихий – огня (солнца) и воды (течения в широком смысле).

В современных строительных и дизайнерских проектах эти символы приобретают исключительно декоративную нагрузку, а сущность их символизма для человека, не знакомого с Древними культурами и искусством, вряд ли сможет что-то рассказать. Однако на подсознательном уровне действие символов такого порядка остается неизменным.

В литературе аналогичные формы «меандрового сцепления» (рекурсивного) присутствуют в поэтических циклах Венков сонетов, где последняя строка предшествующего сонета является первоначальной строкой последующего. При этом начальная строка каждого сонета является соответствующей по порядку строкой магистрального (последнего) сонета, построенного только на начальных строках четырнадцати предыдущих сонетов. В качестве примера приведем названия венков сонетов В. Шекспира «Венок сонетов №66», М. Волошина «Lunaria», «Corona astralis» (Звездная корона), В. Брюсов «Роковой ряд», «Светоч мысли» и другие. В средневековой светской поэзии трубадуров присутствует строфическая форма «coblas carpinidas», обязывающая начинать последующую строфу конечной строкой (или полустрокой) из предыдущей строфы. Нельзя сказать, что тип «меандрового сцепления» в литературе характерен только для поэзии. Так, в романе М. Булгакова «Мастер

Рис. 3.

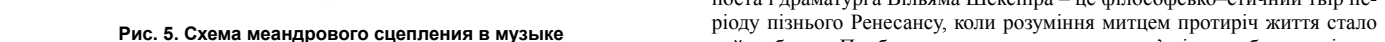

Концовка главы 2-й
«Было около десяти часов утра».

Начало главы 8-й
« — Да, было около десяти часов
утра, досточтимый Иван Ни-
колаевич,— сказал профессор.

Олена Уваркіна, д-р філософських наук, професор кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ
Наталія Бекетова, Україна, м.Київ

В музыке, пример «меандрового сцепления» мы можем наблюдать в различных проявлениях, сочетаниях и на разных уровнях. Рассмотрим в качестве примера такое мотивное сцепление у М. Мусоргского в теме пьесы «Променад» из фортепианного цикла «Картины с выставки». Первые два такта – типичный аналог меандрового узора.

наиглишим. Проблеми, що розкриваються у її есе потребують зрілого філософського сприйняття, є складними для розуміння, непересічними

В итоге мы становимся свидетелями пространственно-звукового воплощения меандра, и шире – символического воплощения закона перманентного сотворения в музыке. На этом же законе основывается и творческое мышление в искусстве в целом. Непреложность и непрерываемость творчества на высшем философско-онтологическом уровне понимания также определяется универсальной пространственно-временной цепной меандровой системой. Путь анализа и поиска, выбранный в этой работе, с нашей точки зрения определяет следующую ступень в решении поставленной проблемы – наличие существования фрактальных систем творчества на основе одиночного меандрового звена. Этот аспект может стать предметом рассмотрения в других научных работах.

Список використаних джерел

1. Энгельмейер П.К. Теория творчества / Инженер П.К. Энгельмейер ; С предисл. проф. Петерб. ун-та, акад. Д.Н. Овсяннико-Куликовского и Эрнста Маха. –СПб. : Образование, 1910. –[2], 208 с.
2. Таганов О. К проблеме художественного и научного творчества // Наукowy вісник НМАУ ім.П.І.Чайковського: Музично-творчий процес: науки рефлексії. – К., 2008. – Вип. 72. – С. 43-49
3. Выготский Л. Психология искусства. – М.: Искусство, 1986. – 573 с.
4. Таганов О. Особенности психологического восприятия звукового пространства музыкальных произведений: Дисс. ... канд. искусствоведения: 17.00.03. – К., 2006. – 239с.
5. Чайковский П., Танеев С. Письма. – М.: Госкультпросветиздат, 1951. – 555с.
6. Галинская И.Л. Загадки известных книг – М.: Наука, 1986 –128 с., ил. – Из истории мировой культуры.

УДК 008.42

Олена Уваркіна, д-р філософських наук, професор кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ
Наталія Бекетова, Україна, м.Київ

Розглядаються філософські аспекти трагедії В.Шекспіра «Гамлет». Запропоноване оновлене розуміння постаті В.Шекспіра та його світоглядні проблеми добра і зла у філософському аспекті.

Ключові слова: В.Шекспір, Гамлет, добро, зло, гуманізм.

Елена Уваркина, Наталья Бекетова. Философские аспекты трагедии В.Шекспира «Гамлет, принц датский»

Рассматриваются философские аспекты трагедии В.Шекспира «Гамлет». Предложено обновленное понимание личности В.Шекспира и его мировосприятия проблем добра и зла в философском аспекте.

Ключевые слова: В. Шекспир, Гамлет, добро, зло, гуманизм.

Olena Uvarkina, Nataliya Beketova, . Philosophical aspects of W.Shakespeare's tragedy «Hamlet, the prince of Denmark»

The article deals with the philosophical aspects of W.Shakespeare's tragedy «Hamlet, the prince of Denmark». Determine the specific understanding of the problem of good and evil, offered is a renewed understanding of the figure of Shakespeare and his attitude.

Keywords: William Shakespeare, «Hamlet», of good and evil, humanism.

Трагедія «Гамлет, принц данський» всесвітньовідомого англійського поета і драматурга Вільяма Шекспіра – це філософсько-етичний твір періоду пізнього Ренесансу, коли розуміння митцем протиріч життя стало найглибшим. Проблеми, що розкриваються у п'єсі потребують зрілого філософського сприйняття, є складними для розуміння, непересічними та актуальними не тільки для далекого XVI століття. Сьогодні вони не втратили свою актуальність, ба більше, вони стають об'єктом усе нових запеклих дискусій, уможливлуючи формування сприятливого середовища для діалогу різних філософських шкіл, різних світоглядних позицій, навіть різних епох.

Сам принц Гамлет є надзвичайно загадковим, глибоким і різноплановим персонажем. Завдяки своєму літературному генію, В.Шекспір зміг окреслити в цьому образі цілу низку складних філософських проблем, кожна з яких потребує детального розгляду. Як філософ він вніс у свій твір сумнів; як драматург – цікаве переплетення ситуацій; як поет – мрію; як актор – індивідуальність, темперамент, теплоту, що пом'якшила сувору дійсність надто глибокого замислу [7, с.19].

За основу твору В.Шекспір взяв історію про принца Амлета з середньовічної легенди, яка була документально зафіксована у XII столітті Саксоном Граматиком у хроніці «Діяння Данців». Під пером В.Шекспіра середньовічна історія набула нового звучання і сенсу. Данські імена не могли приховати факту, що у трагедії малася на увазі саме Англія. Хоча в цьому творі переосмислюється кривавий середньовічний сюжет, сама трагедія проникнута духом гуманізму і є його найвищим проявом та водночас і критикою сучасного авторів життя.

«Бути чи не бути?» [8, III, c. 56] – це питання, що за всіх часів стояло перед людьми: протистояти злу чи змирнитися з ним? Намагатися змінити світ, у якому тріумфує несправедливість, чи спокійно жити в ньому? Але вперше так ясно і виразно воно було поставлено великим В.Шекспіром у

трагедії «Гамлет, принц данський». Для Гамлета це питання неоднозначне. З одного боку – особиста помста, а з другого – обов'язок переробити світ, улаштований так несправедливо. Він розуміє неспосильність цього завдання, і цей розлад між мрією і дійсністю непокоїть його. Для нього немає шляхів до примирення і «бути» означає діяти у відповідності зі своїми переконаннями і вірою.

В.Шекспір в трагедії «Гамлет» говорить про вічні категорії, значимі як для давніх часів, так і сьогодення: смерть і безсмертя, добро і зло, місце та роль людини у світі. І зараз існує величезна кількість наукових робіт шекспірознавців, щодо специфіки осмислення цих питань в трагедії В.Шекспіра. Однак, до цього часу висновки учених є неоднозначними, а деколи і діаметрально протилежними, а отже, філософська проблематика потребує подальшого вивчення. Вказане обумовлює актуальність обраної теми, виходячи з якої визначено мету та задачі наукового дослідження.

Мета статті полягає у розкритті філософських аспектів трагедії В.Шекспіра «Гамлет, принц данський».

В.Шекспір є одним з найвидатніших англійських поетів і драматургів епохи Відродження – періоду, коли в надрах феодального суспільства зароджувалися нові відносини, стрімко росла міста, розвивалися ремесла і ділові зв'язки, здійснювалися мандрівки в далекі землі. Все це розширювало кругозір людини, міняло її світосприйняття. Філософськими константами цієї епохи стали антропоцентризм і гуманізм, який пробивав собі дорогу в умовах монархічного деспотизму, страшних контрастів між багатством можновладців та жалкими злиднями простого люду [1, с.19].

В.Шекспір в трагедії «Гамлет» порушує одвічні проблеми: суперечність між ідеалом і дією, метою і засобами її досягнення, роллю особистості в історії, філософські аспекти кохання, вічності, смерті і безсмертя, сенсу життя кожного.

В трагедії відтворене життя епохи Відродження. Гамлет – людина свого часу, тому не завжди нам зрозумілий. У той же час Гамлет поза часом, бо проблеми, які він вирішує – вічні, вони хвилювали різних людей у різні часи. Одним з них є питання про добро і зло, між якими іде вічна боротьба. Людині ж випало на долю вибирати між добром і злом. Комусь вдається врівноважити їх, знайти «золоту середину», хтось постійно змінює свою позицію, бо ніяк не зрозуміє, що ж насправді є зло, а що – добро [4, с.65]. Так і Гамлет, адже і він казав, що викоринити зло можна тільки злом, і ще: «Щоб заслужити право стати добрим, раніш повинен я жорстоким бути» [8, III, 3, с.104].

Трагедія «Гамлет, принц данський» (1600–1601) – один з найбільш яскравих зразків світової драматургії [2, с.14]. Слід зазначити, що сюжету для своїх п'єс Шекспір, зазвичай, запозичував у інших авторів. Не виключення була і дана трагедія. Джерелом історії стало оповідання, вперше записане данським літописцем XII століття Саксоном Граматиком. Воно розповідає про принца Амлета, що жив в язичницькі часи в Ютландії (Данія). Його батько спільно зі своїм молодшим братом правив країною. Вирішивши повністю захопити владу, дядько Амлета вбивав короля і одружується на його вдові. Принц жадає помститися за смерть батька і, щоб приспати пильність своїх ворогів, прикидається божевільним. Йому вдається розправитися зі вбивцею і придворними, що зрадили батька та довго і щасливо правити Ютландією. Однак, Амлет гине на полі бою від руки іншого свого дядька. Цей літописний переказ переробив у своїх «Трагічних історіях» (1676) французький автор Франсуа де Бельфора. А невідомий англійський драматург написав п'єсу «Гамлет», яка йшла в Лондоні в 80 рр. XVI ст. На основі цих джерел у новому звучанні і створена трагедія В.Шекспіра «Гамлет, принц данський» [5, с.13].

Сюжет і події п'єси розгортаються в місті Ельсінорі, в резиденції данських королів. На території королівського замку з'являється Примара, «точнісінько, як наш король небіжчик» [8, I, 1, с.47]. Про цю новину дізнається принц Гамлет – син правителя, що нещодавно помер. Він зустрічається з Примарою, і та розповідає йому про страшні події: «тож слухай, Гамлете, пішли чутки, що як в саду я спав, мене вжалила змія; всю Данію ввела в оману ця вигадка. Знай, хлопча мій шляхетний: що та змія, вжаливши твого батька, його корону носить» [8, I, 5, с.34]. Так принц дізнається про те, що батька вбив його брат Клавдій, який незабаром одружився на матері Гамлета, позбавивши його корони. Примара просить помститися за злочин. Гамлет, вражений тим, що сталося, вирішує переконатися в достовірності почутого. Щоб не викликати підозру у новоявленого короля і його свити, він прикидається безумним. В цей час в замок приїжджає бродячий театр. Гамлет звертається до акторів з проханням розіграти сцену вбивства, в основі якої – події, розказані Примарою. Він припускає, що під час вистави Клавдій обов'язково видасть себе. Гамлета мучить питання: як бути в цій ситуації, чи має право він позбавляти життя цю людину: «Бути чи не бути – ось в чому питання; що благородніше духом – підкорятися пращам і стрілам лютої долі чи, ополчившись на море смуту, убити їх протиборотством? Померти, заснути і тільки; і сказати, сном кінчаєш тугу і тисячу природних мук плоті, – як такої розв'язки не жадати? Померти, заснути. – Заснути! І бачити сні, можливо? Ось в чому трудність; які сні присняться в смертному сні коли ми скинемо цей тлінний шум, ось що збиває нас; ось де причина» [7, III, 1, с.56].

Німецький вчений і філософ Г.Ліхтенберг, який у 1770–ті роки в Лондоні переглянув виставу «Гамлет» з Д.Гарриком у головній ролі, у своїх спогадах так описав власні враження від великого монологу: «він

справляє безмірно більше враження, ніж можна було б очікувати від розмірковування над проблемами самогубства та смерті у трагедії; і це тому, що велика частина аудиторії не тільки знає його напам'ять так само добре, як і молитву Господню, але слухає його, так би мовити, так, ніби це і є «Отче наш» ... з відчуттям урочистості і побожності, які не будуть зрозумілі тим, хто не знає Англії. На цьому острові В.Шекспір не тільки відомий, він богоподібний; афоризми з його творів можна почути усюди; я сам чув їх на засіданні парламенту. Так його ім'я пов'язане з найбільш серйозними думками; люди співають про нього та запозичують пісні з його творів, і як наслідок, багато хто з англійських дітей дізнаються про нього раніше, аніж вивчає абетку і символі віри» [10, с.26].

В трагедії кульмінаційним пунктом є II сцена III акту:

...Гм, я знаю, що деколи злочинці, в театрі, захопившись грою, Невільно злочин викривали свій. Тасмне вбивство хоч німе, Та мовою чарівною говорить. Тому акторам я накажу зіграти те, у чому б дядько побачив Гамлетову смерть.

Тоді, вдихляючись у вічі вбивці, його зачеплю за живе.

Лиш тільки затремить негідник, свій шлях я знаю... Хай лише...

Дух, що привидився мені, є демоном, можливо. Я був в скорботі та журбі,

А демон, перевтілюючись у образ милий, взяв наді мною владу

і прирік мене на смерть тоді. Мені потрібна допомога.

Видовище – петля, щоб ув'язнити совість короля... (переклад Наталії Бекетової).

Клавдій, не витримує напруги, в сум'ятті почуттів зривається з місця і поспішно виходить під час вистави. Після цього Гамлету залишається тільки перейти від слів до дії. Однак це у нього не виходить – «Чому це я повторюю без ліку, що треба діяти, – адже ж я маю для дії підставу, силу і рішучість?» [8, IV, 4, с.115]. Він більше філософ, аніж воїн і слабість його є відображенням практичного безсилля кращих людей того часу [3, с.102]. Видатний шекспірознавець А.Бредлі пише, що «трагічний світ – це світ дії, а дія – це трансформація думки в реальність». І дійсно – хіба можна назвати бездіяльністю духовні шукання героя? Адже думка також є формою людської активності, і цією здатністю Гамлет наділений у повній мірі. Кожне його зіткнення з іншими особами є поєдинком поглядів, почуттів а також конкретних дій. Він вбиває Полонія і Клавдія, відправляє на вірну смерть Розенкранца і Гільденстерна, перемагає Лаетра. Гамлет вчинив більше вбивств, ніж його ворог Клавдій, проте, як правило, ніхто цього не помічає і не враховує, бо більше цікавить і хвилює те, що думає Гамлет, ніж те, що він робить. Майстерність В.Шекспіра в тому і проявлялася, що він направив нашу увагу не стільки на зовнішні події, скільки на душевні переживання героя, а вони повні трагізму. Гамлет відчуває, що він стоїть один проти всього світу: «Небеса веліли, щоби я став бичом їх і слугою» [8, III, 4, с.104]. І трагедія полягає в Гамлета не лише в тому, що світ жахливий, але і в тому, що він повинен кинути в це зло, для того, щоб боротися із ним. Він усвідомлює, що сам далекий від досконалості, і, дійсно, його поведінка виявляє, що зло, яке панує в житті, плямує і його [3, с.104]. Отже, Вільям Шекспір показує першопричини зла, що коріняться в самому соціумі і за яких зло стає неминувим і закономірним.

Гамлет проходить шлях духовного самопізнання, шлях зростання, внутрішнього змужніння. Йому непросто покинути світ рожевих мрій, у полоні яких він жив, і сприйняти життя таким, яким воно є насправді. У Гамлета була любов'яз сім'я, він отримувач у житті все найкраще. І от наступає кінець казки. Чарівний світ присмних мрій і сюрпризів скінчився – перед Гамлетом постало справжнє життя в усій своїй неприкритій чорноті. Він втрачає рідного батька, замість трону має інший спадок – улесливого дядька – вбивцю; навіть матір тепер він побачив зовсім іншою: здатною на зраду пам'яті батька і честі родини. Гамлетові дуже важко. Як бути? Чи прийняти світ таким, яким він є, чи стати на бій зі злом? Чи жити за загальними правилами і робити вигляд, що все гаразд? Чи назвати все своїми іменами? Гамлет знає, як має бути в ідеалі, він прагне ідеалу. В одному з монологів він каже, що людина – «довершений витвір... взірць усього суцього» [8, II, 2, с.60]. Хто ж, як не людина, має бути найбільш доброчесною, високопорядною, благородною? Гамлет із болем у душі переконується, що більшість людей – не такі вже й високогуманні особистості, тому у розпачі вигукує: «Якщо в людини головні бажання – лиш їсти й спати – це хіба людина? Худоба, й годі» [8, IV, 3, с.115].

На кладовищі, коли Гамлет тримає череп «бідного Йорика» – «...це сама бридота. Мене нудить коли я дивлюся на нього. Отут були губи, які я так часто цілував» [8, V, I, с.143], ми ніби разом із ним прозіраємо: усі ми тлінні – хто був великим і хто був малим – усі станем прахом: «Великий Цезар перетлів на глину. Ним у стіні замазують щілину, – той перед ким весь світ тремтів, рятую від зимових холодів» [8, V, I, с.144]. Ця проблема, знову ж таки, має два аспекти – оптимістичний і песимістичний. Гамлет у печалі, тому в усьому знаходить трагічність. Однак, окрім праху, людина залишає по собі пам'ять, добрі справи, залишає нащадків, які будуть пам'ятати про неї. Бо ж не тільки ж «замазкою для барилла» [8, V, I, с.144] залишилися Олій Цезар, Олександр Македонський, Вільям Шекспір. Нащадки шанують їхні справи, дорожать їхніми іменами. Але слова Гамлета примушують кожного замислитися, чим же залишиться він у пам'яті якщо не нащадків, то хоча б рідних. Це філософське та етичне питання вічне і, в той же час, близьке людині, в які часи вона б не жила.

Гамлет стає свідком і учасником людської трагедії: йому одному відкривається те, чого не помічають інші, – занепадає мораль, руйнується поняття честі й обов'язку, втрачаються ідеали добра і правди: «Як і заради чого жити людині в цьому світі? Що благородніше? Коритись долі й біль від гострих стріл її терпіти. А чи, зіткнувшись в чарці з морем лиха, покласти край йому?» [8, III, I, с. 72]. Тому, «Бути чи не бути» означає: «Як жити?», «В ім'я чого?» і це питання також належить до розряду вічних. А відповідь на нього шукає кожен для себе. Комусь ці питання вирішити простіше, комусь складніше, а комусь вони і в голову не приходять. Вони близькі тільки тим, хто вміє замислюватись.

Протягом трагедії Гамлет пізнає мудрість життя і його непрості закони. Він гине, але не через свою слабкість чи помилки, а через свою інтелігентність і добродієність. Намагаючись вивести на чисту воду зло, гине сам і гинуть навколо нього люди. «Підняло щось у королівстві данським» [8, III, II, с. 78]. Можливо, це засіб виликувати його – знищити долі. Але це навряд чи можливо – влада змінилася, а народ і ті, хто ближчі до влади, залишилися ті самі. Такі як Озрики – «комахи» – завжди будуть плести сіті брехні підслесництва і зради. І це теж вічно актуальна проблема [9, p. 21].

«Важливо підкреслити, принципово новаторський характер трагедії «Гамлет», яка своєю проблематикою і типом героя відкриває далекі перспективи новочасної європейської літератури. Взявши старовинний сюжет про кровну помсту, В.Шекспір наповнив його цілком новим змістом, проблематикою, яка стане стрижневою для самостійності європейської інтелігенції нового часу, особливо XIX–XX ст., чим, на нашу думку, теж неабиякою мірою пояснюється феноменальний резонанс трагедії у віках» [7, с. 646].

Відомо, що добро – це категорія етики, якою позитивно оцінюють певну поведінку, явища чи події, благо, моральне, правильне, стверджуване, позитивний початок, корисне. Зло – погане, руйнівне, що оцінюється негативно.

Проблема добра і зла – одвічна проблема, яка чітко окреслюється у філософсько-етичній трагедії «Гамлет». У ній головний герой, спочатку широко вірить в людину – «найдовершеніше з усіх творін» [8, II, 2, с. 60]. Але невдовзі він розуміє, що його уявлення про світ і реальне життя – різні речі. Повернувшись додому після несподіваної смерті батька, принц дізнається, що мати, королева Гертруда, не встигла збити «черевиків, в яких вона за гробом мужа йшла в сльозах» [8, III, 4, с. 25–29], виходить заміж за дядька Гамлета – нікчемного і хитрого Клавдія, який і отруїв короля. Принц клянеться помститися негіднику, і віднині помста стає змістом його життя – «Одне твоє веління в книзі мозку запишу я без домішок низьких. Клянуся небом!» [8, I, 4, с. 36].

У знаменитому монолозі Гамлета про людину автор показує, що в принцип починається руйнівна боротьба між ідеальними уявленнями та простою реальністю. «Що за майстерний витвір чоловік! Який шляхетний розумом! Який безмежний хистом! Як вражає й дивує доцільністю постаті й рухів! Дією подібний до ангела! Тямою – до божества! Окраса всесвіту! Найдовершеніше з усіх створін!» [8, II, 2, с. 60].

Відчай Гамлета містить у собі бажання докорінної зміни порядку речей, а гуманізм драматурга має елемент примирення з дійсністю, тяжкого, трагічного, і все ж таки примирення. В.Шекспір судить свого героя з висоти своєї мудрості і прозирає через пелену часу те, чого не міг бачити Гамлет. Розум самої геніальної людини не в силах осягнути всі таємниці історії та уловити в її русі невичерпні можливості перемін. Гармонія світового порядку на ґрунті трагедії поновлена, і якщо Гамлет не вірить більше, що існує десь прекрасне, то голос В.Шекспіра заперечує йому: «а все – таки світ прекрасний, вже хоча б тому, що в світі існуєш ти і породила тебе та ж дійсність, яку ти чорниш».

Отже, В.Шекспір перейшов границі свого часу і був предтечею багатьох незадоволених життям, але безсильних його змінити. Тому зрозуміти образ Гамлета можна тільки в нелегкій боротьбі проти сил зла й різноманітних ілюзій з притаманною йому безпощадністю і, в кінцевому результаті, досягати перемоги.

Філософські аспекти твору висвітлені через низку важливих для людства категорій: кохання і ненависті, смерті і безсмертя, добра і зла, місця та ролі людини у світі, дружби і зради, чесності і брехні, порядності й підступності, справедливості і несправедливості, відповідальності та байдужості, ілюзій і знання та відображують пізнавальне, ціннісне, соціальне – політичне, моральне й естетичне ставлення людини до світу.

Сутністю проблеми добра і зла в трагедії В.Шекспіра «Гамлет» є розуміння людиною свого місця у світі, віра у невичерпні можливості для перемін у світі, оптимізм, відповідальність за свої вчинки, свідомість активності, гуманізм, відхід від ілюзій, сміливість і мудрість у вчинках. Саме розуміння сутності проблеми добра і зла обумовлює загальнолюдське значення та актуальність геніальної філософсько-етичної трагедії В.Шекспіра «Гамлет, принц данський» і є запорукою її безсмертя.

Список використаних джерел

1. Аникст А. Трагедия Шекспира «Гамлет». Литературный комментарий. [Книга для учителя]. – М.: Просвещение, 1986. – 224 с.
2. Беляева Н. Шекспир. Гамлет: проблемы героя и жанра // Преподавание литературы. – К.: Альтерпрес, 2002. – С. 14–46.

3. Верцман И. «Гамлет» Шекспира. – М.: Из-во «Художественная литература», 1964. – 142 с.

4. Виспянский С. Студії над «Гамлетом» / [Переклад з польської]. – Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 152 с.

5. Гилилов И. Игра об Уильяме Шекспире, или Тайна Великого Феникса. – М.: ЛИНГВА – М, 1997. – 364 с.

6. Дмитриев А., Евса И. Трагедии. Комедии. Сонеты. Уильям Шекспир. – М.: Эксмо, 2010. – 336 с.

7. Наливайко Д.С. Післямова / Шекспір В. Твори: в 6 т. – К.: Дніпро, 1986. – Т.5.

8. Шекспир В. Гамлет. [Пер. с англ. Г.Кочура]. – К.: «Альтерпрес», 2003. – 170 с. – («Нова шкільна бібліотека»).

9. Chambers, Edmund Kerchever. William Shakespeare: A Study of facts and Problems. – Oxford, 1988.

10. Lichtenberg G.C. On David Garrick as Hamlet in his own adaptation at the theatre Royal, Drury Lane, London Shakespeare in the theatre. An anthology of criticism [ed. by Wells S.]. – Oxford: Clarendon Press, 1997.

* * *

УДК 159.923.2:303.094.4:316.32

Микола Козловець, д-р філософських наук, професор кафедри філософії, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна, м. Житомир

Людмила Горохова, канд. філософських наук, старший викладач кафедри філософії, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна, м. Житомир

Культурні основи націй та ідентичність у добу глобалізації

Розглядаються проблеми культурної ідентичності в глобалізованому суспільстві. Проаналізовано вплив глобалізаційних процесів на становлення сучасного суспільства, висвітлено концепції глобального культурного розвитку, вестернізації, макдональдизації світу. Осмислено взаємозв'язок між кризою ідентичності в епоху глобалізації та проблемами формування національної й культурної ідентичностей.

Ключові слова: ідентичність, національна культура, національна ідентичність, культурна ідентичність, глобалізація, вестернізація, макдональдизація.

Николай Козловец, Людмила Горохова. Культурные основы наций и идентичность в эпоху глобализации

Рассматриваются проблемы культурной идентичности в глобализирующемся обществе. Проанализировано влияние глобализационных процессов на становление современного общества, отражены концепции глобального культурного развития, вестернизации, макдональдизации мира. Осмыслено взаимосвязь между кризисом идентичности в эпоху глобализации и проблемами формирования национальной и культурной идентичности.

Ключевые слова: идентичность, национальная культура, национальная идентичность, культурная идентичность, глобализация, вестернизация, макдональдизация.

Mykola Kozlovets, Lyudmila Gorokhova. Cultural foundations of the nation and identity in the age of globalization

The article studies problems of cultural identity in globalizing society. It analyses the influence of global processes on development of modern society, reveals conceptions of global cultural development, orientation on the west, world mcdonaldsation. Research examines intercommunication between the crisis of identity in the epoch of globalization and problems of forming of national and cultural identities.

Keywords: identity, national culture, national identity, cultural identity, globalization, westernization, mcdonaldsation.

У сучасному філософському і суспільному дискурсі, що відображає широку палітру теорій, концепцій, підходів до пошуку соціокультурної моделі нації у глобалізованому світі, однією з найбільш значущих є теза про те, що розвиток національних суспільств відбуватиметься під знаком мультикультуралізму. Мультикультуралізм, що формується під впливом зростання чисельності населення планети, глобальних інформаційно-комунікаційних потоків, міграційних процесів, посилення ролі транснаціональних компаній та ін., є не стільки однією з можливих альтернатив, скільки реальністю. Перед сучасними націями не стоїть питання: бути чи не бути їм мультикультурними. Множинність, розмаїття культур їм уже «нав'язано». Подальша глобалізація сучасного світу дедалі більше загострює проблему збереження культурної самобутності окремих етнічних спільнот, перспектив із національно-культурною ідентичністю. Глобалізація розмиває традиційні соціокультурні ідентичності, веде до зіткнення ціннісних систем, зумовлює болісні колізії свідомості. Нормою життя стає перехресна взаємодія різних цивілізацій, культурне розмаїття, еклектичне поєднання стилів і смаків.

Проблеми національної ідентичності є предметом всебічної уваги дослідників, які вивчають цю проблему з різних методологічних позицій. Зокрема, це праці зарубіжних вчених Б.Андерсона, Ю.Габермаса, С.Гантінгтона, Е.Гелнера, Е.Гідденса, Л.Грінфелда, Е.Сміта, К.Хюбнера, С.Шульмана; російських – В.Бадмаєва, М.Губогло, Л.Гудкова, В.Тишкова,

В.Федотової; українських – М.Головатого, Л.Губерського, Т.Воропай, А.Колодій, В.Кременя, І.Кресіної, В.Крисаченка, М.Михальченка, Л.Нагорної, М.Поповича, М.Степика, М.Шульги.

В історичному контексті проблема національної ідентичності аналізувалася такими дослідниками, як Я.Грицак, В.Литвин, М.Рябчук, Р.Кісь, З.Когут, Т.Кузьо, Д.Табачник, О.Субтельний, М.Шлемкевич, Р.Шпорлюк та ін. Різні рівні та виміри дискурсу української ідентичності розглядалися і зарубіжними дослідниками, зокрема Б.Гаврилишиним, О.Гнатюк, О.Мотилем, О.Пахльовською, І.Прицелем, І.Рудницьким.

Незважаючи на певні теоретичні здобутки в цій царині, мусимо зауважити, що в українській філософській рефлексії проблема національної ідентичності в контексті глобалізації не одержала належного осмислення, оскільки досліджувана проблема є багатоманітним та багатоаспектним комплексом взаємопов'язаних і взаємозалежних складних політичних, соціально-економічних, духовно-культурних, територіально-географічних елементів національної ідентифікації. Водночас, власне соціально-філософський аналіз концепту «національна ідентичність» за умов соціокультурної динаміки у вітчизняній науці не здійснено з належною повнотою та доказовістю, що і вплинуло на постановку наукового завдання. Метою статті є осмислення проблем формування національної та культурної ідентичності суспільства в глобалізованому світі, а також виявлення взаємозв'язку між мультикультуралізмом та національного ідентифікацією українців.

Досліджуючи соціокультурну модель національного розвитку в умовах глобалізації, слід насамперед визнати, що наприкінці ХХ століття відбулася низка кількісних і якісних змін щодо безпосередності й динаміки культурних взаємодій та комунікацій, ключовими елементами яких є:

- по-перше, у ХХ столітті прокотилася хвиля принципово нових науково-технічних, технологічних відкриттів у галузях комунікації, що разом із вдосконаленням старих технологій уможливило створення діючих глобальних інфраструктур. Ці зміни відкрили шлях до потужної серії каналів зв'язку, що безперешкодно долають державні кордони, підвищують рівень комунікацій, доступних для кожного регіону або місцевості та радикально знижують вартість трансляції й транспортування;
- по-друге, сучасна культурна глобалізація відрізняється від попередніх форм набагато вищою інтенсивністю практик, більшими масштабами та швидкістю поширення культур і культурного обміну, ніж у попередні роки, котрі як на національному, так і на міжнародному рівнях стають інформаційно насиченішими, щільнішими. Таке зростання щільності інформації поєднується з появою іноземних знаків, символів й артефактів у межах національних економік і культур. Різно зросла роль маніпулювання символами й контролювання прикладного та стратегічного знання;
- по-третє, новітні комунікаційні технології широко використовуються не лише в царині підприємництва та комерційних зв'язків, а й у виробництві, передачі та сприйнятті масової культури. Елітарні, університетські й наукові культури, безпосередньо використовуючи ці технології і часом визначаючи їхній зміст, потрапляють у морі бізнесових інформаційних систем та комерціалізованої масової культури;
- по-четверте, стали іншими панівні форми культурної глобалізації. Якщо в колишніх імперських державах мережі осередків інтелектуалів і теократії були головними чинниками поширення культури, то в сучасному світі їхнє місце заступили потужні галузі індустрії разом із значно більшими потоками індивідів і груп. Мультинаціональні корпорації перебувають в епіцентрі цих взаємопов'язаних процесів, що, в свою чергу, неминує призводити до поширення технократичного мислення, речового фетишизму, зменшення цінності особистості як такої, а також падіння авторитету вже сформованих багатовіковою історією людства моральних норм та інститутів (сім'ї, народу, нації тощо);
- по-п'яте, швидко змінюється стратифікація культурної глобалізації. Якщо на початку доби європейського модерну культурні потоки спершу спрямовувалися із Заходу до решти світу згідно з політикою імперського панування, то в сучасному світі географія цих потоків є вельми складною. Нині домінує потік культурної продукції з її образами, жанрами та змістом головним чином із США й деяких західних держав до решти країн Заходу та до країн, що розвиваються. Водночас ці потоки почали рухатися й у зворотному напрямі, переважно в зв'язку з міграцією, а також через переміщення інших культурних форм із Півдня до Півночі, зі Сходу на Захід, проникають у культури Заходу з Півдня та Сходу, утворюючи нові напрями культурних взаємозв'язків. Звісно, міра національного залучення кожної країни до глобальних і регіональних культурних потоків є неоднаковою. Нерідко західні цінності подаються як «природні», «універсальні», «загальнолюдські»;
- по-шосте, у сучасному дискурсі про культурну глобалізацію світ постає як сфера, що постійно обертається у просторі. Домодерна й нинішні форми, в яких культури поставали на тлі всеосяжного космосу – земного й небесного, – дуже відрізняються одна від

одної. До часів європейського Просвітництва небагато культур уявляли світ як єдине ціле, а народи – як єдину спільноту, що стоїть вище будь-яких соціальних, духовних або біологічних відмінностей і поза ними. Саме крізь призму такого дискурсу ми можемо описати особливу форму глобалізації культури – появу й поширення ідей, вірувань про земну кулю та саме людство. Попри те, що більшість людей залишаються укоріненими в місцевій або національній культурі та у певній місцевості, для них стає дедалі важче жити культурно відокремленими від світу, в якому вони існують. Нові світи – це і нові ідентичності, де вже знайомі символи і традиції набувають нового значення й перспективи [1, с.424–430].

Яскраво вираженою тенденцією сучасної культурної глобалізації є певне культурно-ментальне «усереднення», нівелювання національних, мовних, релігійних, гендерних та інших індивідуальних особливостей – створення космополітичного індивіда, своєрідного «громадянина світу». Причому домінантною сферою прояву такого індивіда виступає інформаційне середовище.

Разом із тим сучасні засоби масової комунікації істотно впливають на суспільні традиції як форми функціонування й збереження базових цінностей. Вони здатні надати тим або іншим локальним обрядам і традиціям загальнонаціональний характер. Саме з цією обставиною пов'язаний новий ступінь у розвитку національної культури в епоху рефлексивної модернізації. Національні традиції та обряди значною мірою деритуалізуються, уніфікуються й деперсоналізуються, поступово стають більш загальними й одночасно однаковими, зменшується ступінь їхньої розмаїтості.

Суперечність універсальних глобальних цінностей і вимог на місцях зберегти свою самобутність становить зміст і визначає напрям соціальних змін у сучасному глобалізованому світі. Цю суперечність можна визначити як зіткнення ідентичностей. Зіткнення «давоської культури» (міжнародної бізнес-культури), культури «мак-світу» з культурами національних, локальних спільнот веде до змін соціального ландшафту сучасного світу, до виникнення різних дискурсів, підходів щодо трактування національної ідентичності. Глобалізація зовсім не є тільки покажчиком інтеграції і гармонії. Виявляються також ознаки відмінностей, роз'єднання, розмежувань, дискримінації і розбіжностей. Світ, стислий до меж однієї економічної, фінансової, торгівельної, електронної системи, ніколи не був таким поділеним бар'єрами залежно від сили, добробуту, впливу і доступу до інформації, ресурсів [2, с.59].

Новий виток культурної диференціації, притаманний сучасній епосі, є природною реакцією на загрозу «вирівнювання» у період інтенсивних міжкультурних, міжцивілізаційних контактів. Він також пов'язаний і з необхідністю нового визначення ідентичності людини і національної спільноти у глобалізованому світі, зі встановленням подібностей і розбіжностей між різними культурними ареалами. Чим тіснішими і різноманітнішими стають міжкультурні контакти, тим більше людина переживає за свою ідентичність.

У свою чергу, почуття ідентичності може бути причиною, що дає імпульс новим культурним відмінностям. Розмаїття людських культур, на наш погляд, меншою мірою зумовлене ізолюваністю їх носіїв і більшою – зв'язками, які їх об'єднують. Внесок різних культур у світову цивілізацію полягає не в інвентарному списку їх особливостей і диференціальних відмінностей, а, насамперед, визначається їх творчим потенціалом взаємного діалогу. Засвоєння нових форм – це момент саморозвитку культури, тому навіть традиційні культури не вільні від запозичень, оскільки процеси глобалізації створюють якісно нову ситуацію, в якій розвиваються культури.

Страх перед втратою своєї культурної «ідентичності» не може бути ототожнений лише зі зростаючою вестернізацією (читай: американізацією). Розквіт культури завжди супроводжувався запозиченнями, це було притаманне античності, середньовіччю і сьогодні відбувається те ж саме: проникнення могутнішого культурного середовища у менш потужне. Скажімо, страх перед зовнішніми впливами призвів до крайньої форми ізоляції Бірму (М'янма) в Азії і Албанію (до середини 90-х рр. ХХ ст.) в Європі, що обернулося для декількох поколінь культурною і науковою відсталістю. Навіть спроби таких розвинених країн, як Франція, де ще замкнулися на собі мали для французької культури переважно негативні наслідки. Протистояти впливові вестернізації можна лише створюючи привабливіше культурне оточення, а не шляхом його заперечення чи деякої форми ізоляції [3, с.27–46].

Можливості осягнення «свого» і «чужого» в культурі пов'язані з характером культур, які утворюють національний культурний простір, національну культурну сферу. Національна культура – це символічний світ, створений етносом відповідно до його потреб, цінностей, ідеалів, устрою життя. Все, що було важливим, значущим в історії спільноти, сприяло єдності народу, всі його злети і падіння втілювалися в культурі. Культура нації – це єдина ланка між минулим і сучасністю, гарант національного майбуття. Саме в національній картині світу, за влучним висловом Г.Гачева, відображена «цілісність національного життя: і природа, і стихія, і побут, і фольклор, і мова, і образність поезії, співвідношення простору і часу та їх координат: далечині, широта, верх, низ, отос, шлях

тощо – тобто виявляється начебто вибір, основний фонд національних цінностей, орієнтирів, символів, архетипів» [4, с.21].

Національна культура є найважливішим засобом, за допомогою якого індивіди й національні спільноти організовують і концептуалізують власну ідентичність у глобалізованому просторі й часі. Як механізм людської взаємодії, вона допомагає людям жити у певному середовищі, зберігати єдність і цілісність свого співтовариства у взаємодинах з іншими спільнотами, усвідомлювати свою відмінність та окремішність. Культура виступає способом самовідтворення нації в самоідентифікації, формою прояву національної самосвідомості і світосприйняття. Власне, самодостатність культури є серцевиною ідентичності, а національно-культурне осереддя – оживляючим, стимулюючим струменем її збереження. Саме в культурі концентрується національна енергія, нереалізована у практичних сферах історичної діяльності. Деструкція національної культури та зміна системи цінностей, у свою чергу, породжують таку проблему як криза національної ідентичності.

Розрізняють три політико-філософські моделі організації етносфери – національну державу, мультикультурне суспільство і полікультурне (поліетнічне) суспільство. Мультикультуралізм, на думку науковців, відповідає ліберальним концепціям і розглядає суспільство як таке, що складається з індивідів, які самовизначаються в культурній сфері, а полікультурне суспільство – в соціал-демократичній традиції припускає, що в етнокультурному зрізі суспільство складається з етнічних громад, які виступають носіями колективних прав. Концепт мультикультуралізму, хоч і володіє певною привабливістю в «абстракції», з погляду практичної цінності ще потребує доведення. Для європейського менталітету більш звичним є концепт полікультурності (поліетнічності).

На думку В.Федотової, природне розмаїття культур політикою мультикультуралізму може бути перетворено у роз'єднаний простір культур, в якому інтеграційні тенденції відсутні, і політична спільність (ідентичність на основі громадянства) втрачається [5, с.21–23]. Справа в тому, що мультикультурні суспільства – а до таких, без сумніву, відноситься й Україна, – значною мірою є носіями потенціалу відцентрових тенденцій. Не випадково, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. ми спостерігаємо вибух волі й прагнення жити із собі подібними і за власними установками. Мультикультуралізм партикуляризує приватне життя, а значить, передбачає деполітизацію суспільства, нерідко відсутність турботи приватної особи про країну, її велич, місце у світі тощо. Культивування ідентичності за громадянством, навпаки, спрямовує індивіда на політизацію, на відчуття зв'язку своєї належності до країни і відповідальності за неї, а не тільки на власне процвітання і високий статус.

Глобалізація перевіряє на міцність ті культури, які нехтують новітніми технологіями і науковим прогресом або заперечують їх. Саме для таких культур національна держава слугує єдиною прийнятною формою виживання, а родові, ментальні архетипи виступають своєрідною підтримкою, що дозволяє протистояти натискам глобалізації. Тому особливо гостро постає питання про співвідношення культурних традицій і модернізації.

Відомо, що культура будь-якої спільноти спирається в своєму розвитку на традиції минулого і сьогодення. Відчуження особи від власної культури, культурне забуття становлять дійсну небезпеку для національної ідентичності, внаслідок чого втрачається культурне обличчя не тільки індивіда, а й спільноти людей (народу, нації). Чим сильніше глобалізація відриває культуру, цінності, економічне життя від їх власного історичного ґрунту, тим більше число людей шукають притулку в своєму усталеному світі норм і моделей поведінки, в намаганні зберегти особливості й відмінності своєї культури.

Існує декілька теорій, що описують процес міжкультурної взаємодії в умовах глобалізації. Одна з них – теорія зіткнення цивілізацій С.Гантінгтона, згідно якої глобалізація не має наслідком культурну гомогенізацію, не сприяє взаєморозумінню культур, а, навпаки, може призвести за неадекватної політики до зіткнення цивілізацій. Зіткнення цивілізацій – це зіткнення спроб зберегти ідентичність групою традиційно орієнтованих цивілізацій, таких, як ісламська, православно-християнська, конфуціанська, або змінити її під впливом західно-християнської цивілізації як лідера глобалізації [6, с.185–186].

Другою концепцією міжкультурної взаємодії є теорія гібридизації Я.Пітерса, яка нагадує викладені ще в ХІХ ст. М.Данилевським моделі взаємодії між культурами. Ця теорія характеризує міжкультурну взаємодію у термінах, близьких до садівничої діяльності: пересадка, щеплення, ґрунтові добрива. Ці м'які форми зрощення рис різних культур створюють нові типи ідентичності.

Третя концепція – теорія макдональдизації Дж.Рітцера, який побачив в ресторані Макдональдс не просто форму «швидкого харчування», а спрощену систему раціональності, яка відповідає рівню адаптації і сприяє примітивній раціоналізації цього рівня. На думку Дж.Рітцера, глобалізації легше піддається те, що відповідає спрощеним формам раціональності, насамперед символічний, а не предметний або субстанціональний аспекти. Ці висновки дуже евристичні для розуміння того, чому серед форм культури переважно масова культура по-справжньому глобалізується. Саме вона постає як інструмент руйнування національної ідентичності.

Надзвичайно важливо, щоб сучасна культурна політика змогла напроцювати принципово новий тип національної ідентичності – ідентичність,

що орієнтується не на одну конкретну культуру, а на міжкультурні взаємодії. Необхідно зрозуміти, що вплив культур однієї на іншу не тотожний їх взаємодії, хоча саме із цих «впливів» і виникає взаємодія. Взаємодія завжди багатша суми впливів, подібно до того, як система завжди більша суми її складових. Якщо вплив – це переважно процес одновекторний, суб'єкт-об'єктний, то взаємодія – значно складніший, полісуб'єктний процес.

Ми погоджуємося з позицією А.Флієра, який акцентує увагу на співвідношенні та взаємодії глобального, загальнолюдського й етнічного в культурі. На його думку, треба виходити з того, що людство, будучи єдиним біологічним видом «ніколи не було єдиним соціальним колективом» і саме «комплекси специфічних способів і форм життєдіяльності» називаються культурами відповідних спільнот, зокрема націй. Дослідник зазначає: «нічийної» культури або культури взагалі» у принципі «бути не може». Одна з найважливіших рис культури – «функціонування як підґрунтя для самоідентифікації суспільства і його членів, усвідомлення колективом і його суб'єктами свого групового й індивідуального (у групі) Я, маркування себе самобутніми формами своєї культури, розрізнення «своїх» і «чужих» за ознаками культури і т. ін.» [7, с.336–338].

У культурі особливо важливо враховувати ту спільноту, до якої відносить себе індивід, про яку він може сказати «Ми» на відміну від «Вони», яка виражає притаманні цій спільноті звичай, традиції, пам'ять, історію. Російський філософ С.Франк писав: «Ми» є якесь первинна категорія особистого людського, а тому соціального буття... І навіть те, що є наша власна, індивідуальна творчість, те, в чому виражається остання глибина і своєрідність нашого індивідуального «я» береться не із замкненої і відособленої вузької сфери усамітненого «я», а з духовної глибини, в якій «ми» злиті з іншими в якійсь останній єдності» [8, с.51, 53]. Тут «Ми» є усвідомлення тієї етнічної спільноти, до якої кожний з нас обов'язково належить, а «Вони» – це люди іншої етнічної спільноти, що не відносяться до «Ми». Дистанція між «Ми» і «Вони» і є різницею між культурами.

Чи можна «зближувати» культури в процесі глобалізації і який внутрішній зміст взагалі несе в собі у цьому випадку слово «зближення»? Чи повинні будуть всі народи знайти якусь єдину національно-культурну ідентичність, говорити на одній мові і запровадити єдині символи віри? Або, можливо, якійсь одній культурі буде відведене місце «головної культури»? Чи під пресом глобалізації відбудеться таке змішування народів, націй і рас (в тому числі й чисто біологічне), що врешті-решт усі стануть одного кольору, одного зросту, а то й однієї статі?

Уже задуваючи С.Гантінгтон наводить три концепції культурної асиміляції – плавильного тигля, томатного супу і салату. Концепція плавильного тигля була висунута Ектором Сент-Джонем де Кревекером в 80-х рр. ХVІІІ ст. В Америці, стверджував Кревекер, «представники всіх народів немов би сплавляються в нову расу». При цьому переплавлення і перетворення мали на увазі не просто взаємопроникнення народів і рас, а й створення нової спільної культури, яка об'єднала б всіх жителів країни.

Концепція томатного супу (вона ж «англо-конформістська модель») фокусується на культурній асиміляції. Вона ґрунтується на припущенні, що іммігранти та їх нащадки повинні адаптуватися до культурної історії англо-американського населення країни. Тобто, ця концепція указує на центральне місце культури першопоселенців у структурі суспільства. Кулінарна метафора трактується таким чином: англо-протестантська культура є томатним супом, куди іммігранти додають свої культурні «спеції», поліпшуючи смак цього блюда, які однак вживаємо з тим результатом, що ми всеодно їмо саме суп, а не щось інше.

Концепції плавильного тигля і томатного супу тією чи іншою мірою виражали американський націоналізм і давали відносно точний опис американської ідентичності. В 1915 році Хорас Каллен висунув концепцію салату, яку сам назвав теорією «культурного плюралізму», хоча їй більше підходила назва «етнічного плюралізму». За Х.Калленом, суспільні групи об'єднуються походженням, а не культурою. Люди можуть змінити культуру, але не в силах помінати етнічну приналежність. Біологія – доля, ідентичність «визначаються походженням» і виражають «фундаментальні відмінності груп». Дослідник стверджує, що імміграція розчинила в собі колишню американську національність і перетворила Америку на «федерацію національностей» – чи «демократію національностей». Зазначимо, що підкреслення домінуючої ролі походження у формуванні національної ідентичності абсолютно позбавляє смислу саме словосполучення «культурний плюралізм» [6, с.204–207].

Культурна глобалізація ставить питання про «герметичність», непроникливість національної культури й національної ідентичності. Деяким державам внаслідок ізольованого розташування, урядового контролю, браку ресурсів або досить потужної вітчизняної індустрії культури та глибоких традицій вдається значною мірою залишатися поза цією тенденцією. Наприклад, могутність індійської чи американської кіноіндустрії виявляється в тому, що вони продовжують панувати на більшості власних внутрішніх ринків, а могутність іранської держави та культурна гегемонія ісламу є запорукою того, що внутрішнє споживання продуктів культури передає передусім вітчизняне їх виробництво.

Культурна багатоукладність світу – необхідна умова нормального функціонування сучасної цивілізації. Тому «спроби уніфікації культур, які зустрічаються за спрощеного розуміння процесу глобалізації, як і протиставлення Сходу і Заходу за цивілізаційними підставами, – пише

російський дослідник проблем глобалізації К.Делокаров, – не можуть вважатися продуктивними, оскільки такі інтерпретації виходять із хибної тези – наявність у світі єдиної істинної культурної традиції, що відповідає імперативам глобалізуючого світу. Подібна установка залишає поза увагою той основоположний факт, що розмаїття і діалог культур – джерело розвитку народів, тоді як спроба диктату чи уніфікації на якійсь частковій підставі завжди призводила і сьогодні призводить до загострення напруженості у світі на ґрунті міжцивілізаційних, міжетнічних, міжрелігійних тощо протиріч» [10, с.6–7].

Парадоксом сучасної глобалізації став той факт, що локальні відмінності, насамперед культурні, поступаючись масштабністю, кількістю, стали виразнішими, ніж раніше. Можливо, цією своєю новою якістю вони зобов'язані розвитку уніфікуючих глобалізаційних тенденцій і необхідності протистояння ним, щоб зберегти іманентно притаманні культурі своєрідність, самотність та унікальність духовних традицій.

В процесі глобалізації діють дві взаємодоповнювальні тенденції. Перша – це формування універсальних рис способу життя людей, які живуть у різних країнах (одяг, кухня, засоби зв'язку, спорт, масова культура, наука, ЗМІ, комп'ютеризація, мультимедіа, Інтернет), і друга – одночасно з неминучою уніфікацією відбувається зростання «культурного націоналізму»: чим більше ми стаємо подібними, тим більше підкреслюємо свою унікальність.

Історія суспільного розвитку не підтверджує тези деяких дослідників про рух людства до єдиної культури. Маємо приклади глобалізації насамперед у сфері економіки і технології. Ті країни, які відкрили кордони для глобалізації, в більшості випадків зовсім не відмовляються від своєї національної та духовної культури, а зберігають і розвивають її з урахуванням тих змін, які відбуваються в світі. Навпаки, там, де модернізація набирає обертів, інтенсивність вестернізації падає, і місцева культура починає відроджуватися. Досвід економічного розвитку таких країн Сходу, як Японія, Південна Корея, Тайвань, Китай засвідчує, що ті суспільства, які досягли економічного і соціального прогресу на шляху модернізації (незважаючи на суперечливість цього процесу), водночас зуміли зберегти свою національно-культурну ідентичність.

Незважаючи на те, що на тлі процесів глобальної інтеграції національні держави дедалі більше втрачають свої позиції щодо захисту національної економіки, забезпечення своїми силами екологічної безпеки, а їх внутрішня і зовнішня політика стає залежною від міжнародних наднаціональних структур й інституцій, у політичних кордонах держави, як і раніше, знаходиться місце для співіснування і співпраці різних етнічних і культурних спільнот. Можливо, і в майбутньому їх взаємодія так само буде виконувати найважливішу інтегруючу функцію в економічній, політичній, соціальній і культурній сферах життя національного суспільства. У цьому сенсі можна погодитися з К.Хюбнером, що нація, як форма існування державно-політичної спільноти, з погляду мультикультурної перспективи розвитку, і далі зберігатиме своє значення [11, с.292–298].

Як слушно зазначає вітчизняний дослідник С.Кримський, «у взаємозв'язаному світі ХХІ століття кожна нація виступає як своєрідна, неповторна іпостась людства. Тим більше, що глобалізація ... торкається виробничих, технологічних, комунікаційних та фінансово-економічних сфер і не зачіпає диференціації національних культур. Тож не випадково епоха глобалізації в сучасній історії заявляється періодом національних ренесансів багатьох країн, включаючи організацію їхнього державного буття» [12, с.348].

Справедливість цього положення підтверджується не тільки стрімким розвитком міграційних процесів, взаємним обміном населення між різними національними суспільствами і континентами, які визначають їх сучасну полікультурну палітру, а й внутрішньою динамікою розвитку сучасних націй, національних держав, у межах яких набирають силу як національні, так і субнаціональні тенденції й рухи. Необхідність вивраження мультикультурної ідеології в історичних національних державах зумовлюється, з одного боку, національними меншинами, що вимагають дотримання своїх національних прав, а з другого – етнічними групами іммігрантів, котрі виступають за культурний та етнічний плюралізм суспільства. У першому випадку домінуючою є потенційна небезпека ескалації етнонаціоналізму і сепаратизму, а в другому – ідеї етнокультурної спільноти, що протистоїть соціальній асиміляції етнічних меншин.

Утвердження принципів культурної відмінності виявляються в тому, що в новій соціально-політичній та економічній ситуації, коли держава стала піддаватися могутнім впливам глобалізаційних процесів, активно почали включатися внутрішні механізми інтеграції, котрі базуються на самосвідомості і культурних відмінностях. Можна припустити, що держава, як і раніше, виступатиме найважливішим елементом міждержавної системи відносин, яка базується не тільки на основі національного суверенітету, а й на рівновазі сил. У зв'язку з цим, одне з головних питань сучасності полягає в тому, чи зазнаватиме система міждержавних відносин радикальних змін у бік її фрагментації і збільшення кількості невеликих національних політичних утворень, чи ж майбутнє людства стане визначатися у межах великих національних суспільств, що визнають і підтримують свій мультиетнічний й мультинаціональний характер.

З погляду мультикультуралізму, окремі країни, де імміграційний вплив населення перетинається з процесами конститування нових націй, корінними етнічними групами, можуть виступати одночасно як мульти-

етнічні й мультинаціональні. Їх мультинаціональний характер визначається наявністю історичних, «своїх» національних меншин, а поліетнічність – сучасними міграційними та імміграційними процесами. Взаємний перетин і взаємна зумовленість двох цих важливих соціальних дискурсів визначає, гадаємо, сутність сучасної дискусії з проблеми нації. Вона полягає в тому, що формування національної ідентичності й нації нового типу зумовлює визнання рівності культур національної більшості та національних або етнічних меншин, а також їх подальший розвиток на основі принципів мультикультуралізму. Найважливішим з них є принцип уведення всього різноманіття соціальних відносин і конфліктів у правове поле держави через активізацію її посередницьких, регулятивних функцій. Держава, таким чином, виступає як найважливіша категорія для вирішення проблеми стабільності сучасної нації.

Системне осмислення перспектив і суперечностей мультикультурного розвитку національного суспільства дозволяє розглядати мультикультуралізм, що спирається на ідею співгромадянства як базовий соціально-політичний принцип, як важливу методологію соціального і культурного розвитку країни. Мультикультуралізм припускає не механічне поєднання різних культур, або їх відособлене співіснування на певній території, а поступове формування єдиного культурного простору з домінуванням у його сегментах певної етнокультурної традиції (або комплексу етнокультурних традицій).

Відтак, мультикультуралізм є такою етнонаціональною політикою, яка заохочує і реально підтримує культурний плюралізм різних етносів, етнічних груп, емігрантських родин або окремих осіб, водночас домагаючись їх інтеграції в єдину політичну націю. У постійних пошуках оптимального балансу їх багатоманітних і суперечливих інтересів із національними, мультикультуралізм ґрунтується на визнанні фундаментальних цінностей і принципів демократії.

Варто зазначити, що нові форми взаємодії культур в умовах глобалізації передбачають уже не часткове заглиблення в чужу культуру (добровільний чи вимушений крок), яке змінює обидві культури, руйнуючи «святая святых». У сучасному світі трансформуються і стають частковими такі ідентифікаційні характеристики традиційної культури, як закритість і самоізоляція. Під впливом мас-медіа у цих культурах починає зростати «Інший» і це зростання досить суперечливе, бо одночасно воно деструктивне (руйнує традиції) і креативне (руйнуючи, оновлює).

Не випадково дослідники виділяють множинність проявів культурної самотності в сучасному світі. Це «самотність в умовах відкритості», що пов'язана зі зняттям жорстких кордонів при здійсненні комунікацій, веде до пом'якшення логіки взаємовиключень і створення умов для співіснування різних національних культур у глобальному світі. Носії традиційної культури цього типу відкриваються взаємодії з іншими культурами, створюючи тим самим атмосферу «попередньої готовності» до діалогу. Інші цілі стоять перед носіями «самотності як форми закритості»: захист свого природного і соціокультурного простору, протиставлення своїх цінностей чужим, які поширюються різними каналами. Найбільш перспективний варіант – «самотність, яка спрямована у майбутнє, – project identity», котра створює умови для формування громадянського суспільства і проведення політики культурного плюралізму» [13, с.307–308].

Відповідно, орієнтації на цінності відкритого світу не обов'язково ведуть тільки до уніфікації культури, а й можуть слугувати, з одного боку, підтриманню культурного плюралізму та етнокультурного розмаїття шляхом повноцінної взаємодії, а з другого – сприяти формуванню зразків транснаціональної культури, які міститимуть і нівелюватимуть етнічні цінності, етнокультурну самотність і традиції. Це лише два сценарії із можливих альтернатив майбутнього розвитку культури.

Зупинимось на ризиках втрати базових характеристик національних культур і трансформації моделей національно-культурної ідентичності. Твердження про те, що найбільш виразно вони виявляються у тих країнах, які активно долають свою «закритість» у глобалізованому світі, не надають належної уваги регуляції обсягів і динаміки контактів з іншими культурами, не зовсім правильні. Ці ризики – гранично небезпечні для існування всіх культур, оскільки можуть виявитися у різних варіантах: у розмиванні національної ідентичності, ускладненні ідентифікаційних моделей, маргіналізації тощо. Особливо важливим для людини є процес засвоєння традицій локальної культури, яка зберігає свою продуктивну силу, підтримує національно-культурну ідентичність. Шляхом адаптаційних ресурсів своєї культури усувається надмірна «нестабільність» індивіда в нових умовах, створюються передумови для засвоєння ним інших культурних практик і моделей поведінки. Тим самим знижуються різного роду «антропологічні ризики» глобалізованого світу.

Розминання ідентичності у глобальному світі свідчить про послаблення механізмів упорядкування різних очікувань і узгодженості між світами інших культур, які вступають у взаємодію. Етнокультурну самотність не можна підтримувати без довіри до інших культур, оскільки без контактів вичерпуються механізми її самоорганізації і саморозвитку. Кожна культура відносно іншої культури виконує функції не тільки збереження своєї ідентичності, а й підтримання іншої ідентичності. Відтак ідентичність у сучасному світі є відкритою і мобільною, тобто орієнтованою іншими етнокультурними і національними спільнотами, межі яких не є жорсткими.

Спроби спротиву окремих національних культур проникненню глобальної культури не можуть змінити інтеграційний вектор розвитку, оскільки основне стратегічне завдання культурної політики – створити умови для адаптації нації до зміни зовнішніх умов, причому такої адаптації, яка дозволяє уникнути переходу соціокультурних ризиків із потенційних у розряд реальних. Історія культури засвідчує, що динаміка розвитку нації значною мірою підпорядковується ритмам самовідновлювальної циклічності, яка забезпечує імунним механізмом національні традиційні культури. Але його активізація пов'язана не лише з можливостями самої нації «захистити» свою унікальність, а й значною мірою з культурною політикою як інструментом визначення і реалізації цілей. Так, у смислі інституційного соціально-політичного устрою Японія не дуже різко відрізняється від західних країн і вважається західною. Однак, очевидно, що до своєї національної ідентичності вона ставиться дуже чутливо. У масовій свідомості японців збереглися базові смисложиттєві установки, які мають глибоке соціокультурне й архетипічне коріння, що в сукупності формує ідеальний тип японця, котрий володіє автономністю мислення, значною адаптаційною спроможністю до культурних інтервенцій та історичних поворотів долі, зберігаючи при цьому переважно «неекономічний» характер соціальної взаємодії [Див.: 14, с.59–67].

Глобалізація, як уже зазначалося, охоплює країни, які мають різні культурні установки і які перебувають на різних щаблях історичного розвитку, що відображає своєрідність процесів культурної взаємодії і наслідків їх взаємовпливів, зокрема і на національну ідентичність. Перед наступом глобалізації ідентичність або зазнає змін, або набуває чисельні, не притаманні цій культурі відтінки. При цьому взаємовпливи культур відбуваються як на рівні формування єдиного комунікаційного простору (з відповідним формуванням подібних елементів), так і на рівні поширення елементів «культурних продуктів», які змінюють процеси ідентифікації.

Отже, транспарентні кордони істотно змінюють конфігурацію між-культурної взаємодії, національно-культурні спільноти набувають дедалі більш екстериторіальних ознак, на зміну внутрішній гомогенності приходить культурна гетерогенність. За наростанням глобалізації зберігається етнічний архіпелаг людства у сенсі культурної диференціації. Глобалізаційні процеси охоплюють, головним чином, сферу виробництва, економіки, комунікацій і науки, а в питаннях культури залишається фундаментальна диференціація людства. Глобалізація перетворює насамперед «інструментальні компоненти культури: структуру матеріального споживання, способи інформації, економічні інститути, тип освіти, меншою мірою і далеко не скрізь – політичні інститути – і набагато менше її глибинні, екзистенціальні аспекти, «душу» – релігійну свідомість, структуру самосвідомості особи і міжлюдських відносин, життєві смисли» [15, с.18].

За всієї потужності інтеграційних процесів зберігається і навіть поглиблюється диференціація культур Заходу, Сходу, Півночі та Півдня. Як зазначає С.Кримський, глобалізація «стосується верхніх (за часом появи) поверхів цивілізаційного процесу, тобто нових технологічних сфер соціуму та сучасних форм ринково-фінансових відношень планетарного розмаху комунікацій, норм сервісного обслуговування, розширення впливу владних структур тощо і не ліквідує фундаментальну диференціацію національних культур, не нівелює антропологічні підстави історії, тобто людські якості. Всупереч поширенню процесів глобалізації, такі країни, як, наприклад, Китай, Індія чи Франція та багато інших регіонів планети, не втрачають своєї самобутності. Мапа світових культур не змінюється з часів нової ери світової історії. Середземномор'я та Європа з їх світоглядною домікантою Логосу, частина Євразії з її ідеологією Софії, Південно-Східна Азія та Далекий Схід з їх архетипами Дао та Дхарми утворюють своєрідні материни культури. Ми не кажемо вже про африканське підґрунтя виникнення цивілізації» [12, с.286–287].

Зниження розмаїття світового співтовариства як системи знижує життєздатність суспільства. Адже етнос – важлива культурна, історична, антропологічна конструкція. Нехтування й уніфікація культурної мозаїчності антропосфери приховує загрозу для життя людства. Тому глобалізація має супроводжуватись збереженням етно-культурного розмаїття людей, що є однією з принципових ознак індивідуалізації суспільного прогресу. Більше того, слід уникати глобально-культурологічного імперіалізму, котрий базується на вестернізації й уніфікації. Глобальне суспільство повинне ґрунтуватися не на розмиванні та нівеляції культур, а на їх зближенні на основі саморозвитку й самозбагачення. Натомість у глобалізаційному процесі зростання міжнародних і міжцивілізаційних контактів посилюється критичним ставленням до цінностей і стереотипів дії традиційних цивілізацій, а універсальні ринкові стимули поступово витісняють регіональні. Так, на думку О.Панаріна, у процесі глобалізації етнокультурне знеособлення набуває небувалоного розмаху: «Європоцентричний процес призвів до зниження культурного розмаїття людства» [16, с.165]. Зазначимо, що навіть оптимістично налаштовані науковці щодо стану західної культури, побоюються «правил гри» глобалізації. Г.Кисельов навіть припускає, що ці правила можуть виявитись законами «соціального дарвінізму» [17, с.7]. У той час велика кількість науковців дотримується думки, що ці правила – вже існуючий факт. Модернізація світу постає як агресивна вестернізація, що несе небезпеку незахідному світу. Цивілізаційний тиск, культурні деформації обертають-

ся втратою традиційних цінностей, національної ідентичності та солідарності, руйнацією культурного середовища.

Дійсно, культурна глобалізація сприяє поступовому стиранню етнокультурних розрізень всередині країни та між країнами. Місцеві традиції та національна ідентичність втрачають замкненість і залежать від ідеології й міжнародних інституцій. Відповідно, підвищується вразливість незахідного суспільства щодо зовнішньої інформаційної та інтелектуальної експансії, очевидним є нееквівалентний обмін інформацією між світовим центром та периферією. Оскільки будь-який нееквівалентний обмін є експлуатацією, то можна зробити висновок про інформаційно-інтелектуальну експлуатацію Заходом усього іншого світу.

У процесі інформаційної глобалізації відбувається формування вестернізованих ціннісних орієнтацій особистостей, соціальних груп, суспільства загалом. Населення периферійних країн послідовно відмежовується від місцевих інтересів, норм і традицій. Під інформаційним тиском посилюється аксіологічна криза – у протистоянні перебувають дві системи цінностей, з одного боку – система цінностей ринкової економіки, намагання задовольнити потреби будь-якою ціною, а з другого – соціально орієнтовані загальнолюдські, глобальні цінності.

Інформаційний колоніалізм виявляється і в поширенні інтелектуально спрощених, примітивних зразків масової культури. Остання розрахована на первинний рівень сприйняття й мислення, на примітивну, естетично не розвинену людину, формує специфічні зразки поведінки й стиль життя. Глобалізм атакує свідомість псевдокультурною експансією західної відеоіндустрії та шоу-бізнесу. Некритичне сприйняття творів масової культури чинить деморалізуючий вплив на свідомість та поведінку, породжує людину маси, визначальними характеристиками якої є відсутність глибоких інтересів, нерозвинена емоційна сфера, конформізм, прагнення бути, як всі, агресивність. Така людина легко піддається маніпулюванню.

На думку Ф.К. Кессіді, світовому історичному процесові (в тому числі цивілізаційному) притаманні дві протилежні, але рівноправні тенденції: до всезагального контакту культур, з одного боку, і до їх культурного збереження, з другого. Єдність розмаїття і розмаїття єдності складають діалектику (єдність протилежностей) життя і буття. І тому ідея про утворення єдиної (світової) культури, суперечить чи «мегаауспільства» у найближчому майбутньому, не говорячи про нинішні глобалізаційні процеси (переважно економічні, фінансові), є ілюзією, утопією, виданням бажаного за дійсне, реально існуюче [18, с.79].

Світовий розвиток залишає Україні все менше часу для того, щоб усвідомити, що повноцінне «включення» в євроінтеграційні процеси не має альтернатив. Найближчі роки стануть для українців певним випробуванням: чи зможемо ми посісти належне місце серед інших європейських народів, чи будемо територією, по якій будуть ходити сучасні «кочівники» у вигляді транснаціональних корпорацій, у яких не має батьківщини, а є лише інтереси. Шануючи власну історичну та духовну сутність, відкриваючи для себе, що вона нерозривно пов'язана з європейськістю, плекана з її джерел, та й сама була її джерелом, українці неодмінно прийнуть до осмислення власної української Європи, яка зможе і неодмінно долучиться до Європи польської, французької, німецької, італійської, чеської, естонської.

Включеність у процеси євроінтеграції та глобалізації світу не передбачає відмови від власної сутності, національної самобутності. Зміни мають відбуватися для самоствердження української нації у світі, її подальшого розвитку. Українська держава повинна мати свій вектор розвитку, який відповідав би національним інтересам. У свою чергу, входження України в єдину Європу сприятиме зміцненню її цивілізаційного розвитку.

Список використаних джерел

- Див.: Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Д.Гелд, Е.МакГрю, Д.Голдблатт, Дж.Пerratон; [Пер. з англ. Передне слово Ю.Павленка]. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
- Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / [ред. Л.Бергер, С.Хантингтон; пер. В.В. Сапова]. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 379 с.
- Див.: Мильчин И. Культура как фактор американского глобального влияния / И.Мильчин // Философские науки. – 2003. – №3. – С.27–46.
- Гачев Г. Национальные образы мира / Г.Гачев. – М.: Советский писатель, 1988. – 432 с.
- Федотова В. Россия в глобальном и внутреннем мире // Мир России. – 2000. – №3. – С.21–23.
- Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С.Хантингтон; [пер. с англ. А.Башкирова]. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.
- Флер А. Культура // Культурология. XX век. Энциклопедия / Гл. ред., сост. и авт. проекта С.Я. Левит. – СПб.: Универ. кн., 1998. – Т.1. – С.336–338.
- Франк С. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
- Див.: Садовничий В. Знания и мудрость в глобализирующемся мире // Вопросы философии. – 2006. – №2. – С.3–14.
- Делокаров К. К вопросу о цивилизационном потенциале глобализации // Многогранная глобализация. Сборник статей / Отв. ред. К.Х. Делокаров. – М.: Scientific Press Ltd., 2003. – С.3–16.
- Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению / Курт Хюбнер; [пер. с нем. А.Ю. Антоновского]. – М.: Канон+, 2001. – 400 с.

12. Крымский С. Під сигнатурою Софії. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 718 с.
13. Кастельс М. Могущество самобытности // Новая индустриальная волна на Западе: антология / под ред. В.Л. Изомецева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
14. Див.: Чугров С. Япония: гибридизация и гармонизация // Полис. – 2008. – №3. – С.59–67.
15. Кувалдин В. Глобализация и рождение мегаобщества // Практична філософія. – 2001. – №2. – С.3–23.
16. Панарин А. Двуполушарная система мира: переосмысление дихотомии «Восток–Запад» // Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме). – СПб.: Алетейя, 2000. – 314 с.
17. Киселев Г. Постмодерн и христианство // Вопросы философии. – 2001. – №12. – С.3–15.
18. Кессиди Ф. Глобализация и культурная идентичность // Вопросы философии. – 2003. – №1. – С.76–80.

* * *

УДК 111.132.17

Вікторія Полянська, д-р філософських наук, завідувач кафедри філософської думки та культурології, Миколаївський національний університет ім. В.О.Сухомлинського, Україна, м. Миколаїв

Мистецтво як вища форма опанування світом

Досліджується вплив мистецтва на психоемоційний стан людини в контексті різноманітних естетичних теорій. Виділяються різні рівні катарсису, різні фази впливу витвору мистецтва на людину, визначається важливість мистецтва в процесі формування особистості. Доводиться необхідність використання творів мистецтва в освітньому процесі.

Ключові слова: мистецтво, катарсис, емоція, сприйняття, естетика, твір, творець, глядач.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Виктория Полянская. Искусство как высшая форма освоения действительности

Исследуется воздействие искусства на психоземotionalное состояние человека в контексте разных эстетических теорий. Выделяются разные уровни катарсиса, разные фазы воздействия произведения искусства на человека, определяется важность искусства в процессе формирования личности.

Ключевые слова: искусство, катарсис, эмоция, восприятие, эстетика, произведение, творец, зритель.

Viktoriya Polianska. The art as the search for inner harmony

The impact of art on the psycho-emotional state of the person in the context of the aesthetic theories of Aristotle, L. Vygotskiy, A. Leonteva, N. Rubakina, Sorokin, V. Semionov, P. Gudman and others is investigated. Different levels of catharsis, the impact of different phases of the works of art man are allocated, the importance of art in the process of identity formation is determined. The necessity of the use of works of art in the education process is proved.

Keywords: art, catharsis, emotion, perception, aesthetics, the product, a creator, a spectator.

Влияние искусства на человека изучалось философами всех времен, но истоками классической теории искусства считается, всё же, Античность. На протяжении тысячелетий, прошедших с тех пор, вопрос о влиянии искусства на человека считается неисследованным до конца. Современные украинские философы, теоретики искусства, такие как И.Бондаревская, М.Бровко, Д.Кучерук, Л.Левчук, В.Личковах, Л.Мизина, О.Онищенко, В.Панченко, О.Полищук, В.Суханцева, М.Яковенко и др. посвятили этой проблеме немало интересных исследований, но широта и фундаментальность вопроса интересует мышление человека вновь и вновь.

В вопросе исследования взаимодействия человека и искусства первым планом является человек, поэтому своё исследование начнем с него. От природы человек получает только биологический опыт, но чтобы стать членом человеческого рода, нужно овладеть другим, социально-историческим опытом, что по выражению А.Н. Леонтьева, является вторым и главным опытом человечества. Человек овладевает им в процессе социализации, при помощи других людей. Социально-исторический опыт – опыт двойкий. Профессиональный опыт – это опыт, необходимый для участия в той или иной отрасли общественного труда и выражающийся в совокупности накопленных знаний и умений. Универсальный опыт – это опыт человеческих отношений, необходимый, чтобы жить среди людей и действовать вместе с ними. Первый, профессиональный опыт, можно приобрести путем образования и обучения. Второй приобретается только в ходе собственных жизненных переживаний. Известно, что внешние влияния не могут «войти» в личностный мир человека без посредства эмоционального механизма его психики. Искусство же создает целостную картину мира, создает ее к тому же в единстве мысли и чувства, в системе эмоциональных образов, ибо глубокая и органическая связь его с эмоциональным миром человека несомненна.

Искусство и связанное с ним явление катарсиса представляет собой высшую форму эмоционального освоения действительности. Оно развивает, углубляет, направляет эмоции, будит фантазию, заставляет работать мысль, рождает идеалы. Л.С. Выготский характеризует искусство как «культурную форму разрешения (сублимации) нереализованных поведенческих тенденций, как идеальное средство очищения (катарсис) от нравственных и эмоциональных конфликтов» [1, с.290]. Искусство, по словам Л.С. Выготского, не просто дает выход какой-либо эмоции, но и освобождает психику от отрицательного воздействия эмоции на нее. Психические процессы и состояния людей в силу своей эмоциональной природы могут оказывать огромное воздействие на искусство, которое тяготеет к эмоциональным оценкам. Психические процессы личности в свою очередь сами испытывают большую зависимость от искусства.

В XIX веке Э.Геннекен отмечал, что эмоциональный эффект произведения сообщается только лицам, способным испытывать те эмоции, которые автор пытается внушить. Он сформулировал закон, согласно которому произведение искусства оказывает эстетическое действие лишь на тех, психическая организация которых аналогична организации творца. Позднее эти положения были развиты Н.А. Рубакиным, который сформулировал оригинальную концепцию «библио-психологии». Н.А. Рубакин показывал, что произведения искусства есть не передатчик, а возбудитель переживаний, что человек воспринимает произведения в соответствии со своими психическими возможностями, разными индивидов и социальных групп. Происходящие в мире перемены создают не только материальные трудности, но и порождают психологические проблемы, слишком сложные для многих людей. Такие люди испытывают чувство подавленности, отчаяния и безнадежности, агрессию, которая является разрушительной по отношению к окружающему и самому себе. Целительные возможности и развивающие способности произведений искусства раскрывают огромный психологический и психотерапевтический потенциал духовной культуры человечества. Влияние художественного слова заключается в том, что оно способно выводить человека за пределы эмпирической реальности и помогать ему отыскивать, хранить и напоминать себе и другим о наиболее важных духовных ориентирах.

В Древнем Египте на здании библиотеки было начертано: «Аптека для души». Известно, что все те содержание и чувства, которые мы связываем с объектом изобразительного искусства, заключены не в нем, а привносятся нами, мы как бы чувствуем их в образы искусства. Основная эстетическая деятельность заключается в активности организма человека, реагирующего на внешние раздражения. Например, картину или архитектурное творение мы «читаем» мускулами больше, чем глазами. Эстетическое воздействие проявляется в кончиках пальцев настолько же, насколько и в глазу, так как произведение искусства «говорит» нашему осязательному и двигательному воображению не меньше, чем зрительному. Л.С. Выготский подчеркивал, что «...музыка создает огромную потребность в действиях самым глубоко лежащим силам» [2, с.24]. Музыкальное восприятие – сложный эмоциональный и сенсорно-интеллектуальный процесс. Воздействие искусства на человека заключается в эмоциональных реакциях: высшим проявлением воздействия искусства на эмоциональную сферу человека считается феномен катарсиса.

Понятие катарсиса как некоторого эмоционального очищения появилось в античной эстетике и получило особую известность благодаря «Поэтике» Аристотеля. В античной психологии этому понятию придавалось чисто медицинское и гигиеническое значение: «Болящий дух врачует песнопение». Существует множество интерпретаций и теорий, посвященных феномену катарсиса (Г.Лессинг, И.Гете, И.Бернайс, З.Фрейд, Л.С. Выготский). Среди них выделяют этические (очищение от пороков), эстетико-этические (успокоение аффектов средствами искусства на основе норм нравственности), психофизиологические (органические разрешающие реакции типа слёз), религиозные и мистические (божественное просветление, откровение). Л.С. Выготский в 20-х годах прошедшего столетия, трактуя катарсис как очищение, прояснение, снятие трагического содержания произведения посредством его художественной формы, делал вывод: «Найденная нами противоположность в строении художественной формы и содержания и есть основа катартического действия эстетической реакции» [3, с.260]. Таким образом, он хотел сказать, что во всяком произведении искусства нужно различать «два ряда» эмоций: эмоции, вызываемые материалом, и эмоции, вызываемые формой. Такие эмоции находятся в постоянном антагонизме. Они направлены в разные стороны, ибо закон эстетической реакции, по словам Выготского, заключается в том, что эта реакция заключает в себе аффект, развивающийся в двух противоположных направлениях, и который в «завершительной точке, как бы в коротком замыкании, находит своё уничтожение» [3, с.260]. Этот процесс и определяется Выготским как катарсис. Искусство вызывает в нас аффекты, которые переживаются нами со всей силой, и находят себе разряд в фантазии, возникающей при восприятии искусства. В этот момент мы переживаем сильное эмоциональное потрясение, состоящее из превращений аффектов содержания и формы, их «самосгорания», приводящего к «взрывному» разряду нервной энергии, сводящейся к разряду эмоций, то есть к катарсису, как «сложному превращению чувств». По мнению Выготского, в искусстве наблюдается обратный принцип расхода и траты разряда нервной энергии, заключающийся в том, что чем эти траты и разряд оказываются больше, тем потрясение искусством (то есть

катарсис) оказывается сильнее. При переживании произведения возникающая эстетическая реакция сравнима с «игрой на рояле: каждый элемент, входящий в состав произведения искусства, ударяет как бы по соответствующей чувственной клавише нашего организма, в ответ раздается чувственный тон или звук, и вся эстетическая реакция есть эти встающие в ответ на удары по клавишам эмоциональные впечатления» [3, с.273].

Пережитое произведение искусства (пережитое состояние катарсиса) может расширять наши взгляды на какую-нибудь область явления. Как всякое сильное эмоциональное переживание, оно создает установку для последующих действий, не проходит бесследно для нашего поведения и накапливает энергию для будущих действий. Во всяком решительном эстетическом раздражении, которое вызывает произведение искусства, заложен двигательный импульс. Именно в искусстве реализуется для нас та часть жизни, которая реально возникает в виде возбуждений нервной системы, но остается не осуществленной в деятельности, благодаря тому, что наша нервная система воспринимает большее количество раздражений, чем то, на которое может отреагировать. Для нас важна та эмоциональная реакция, которую пробуждает в нас искусство. В эмоциональном аспекте катарсис выражается в процессе, ведущем к состоянию облегчения, освобождения (включая слезы и смех) от тяжелых, мрачных переживаний к положительным, просветленным чувствам. В эстетическом аспекте катарсис ведет к чувствам гармонии, порядка, красоты. А в этическом плане катарсис вызывает гуманные чувства, переживания вины, благоговения перед жизнью. Таким образом, мы отмечаем многоаспектный подход к изучению переживания катарсиса. Катарсис выступает как интенсивное эмоциональное состояние, объединяющее аудиторию или отдельного человека в сопереживании с трагическим или трагикомическим содержанием художественного произведения, которое просветляет, возвышает, облагораживает внутренний мир человека (его чувства, мысли, волю), проявляя его общечеловеческую сущность. Однако состояния катарсиса не так легко достичь. В произведениях искусства «...должны содержаться мощные суггестивные импульсы, выражающие искреннюю веру и интенции творца» [4, с.17]. В реальной аудитории (в театре, музее, классе) могут наблюдаться еще и механизмы психического заражения и подражания, которые в свою очередь усиливают катартический эффект. Можно говорить не только о характеристиках художественных произведений, влияющих на переживание катарсиса человеком, но и о личностных качествах автора и человека, воспринимающего произведение искусства. То есть возникает проблема совместимости творца и его произведения с аудиторией или отдельным человеком. В.Е. Семенов пишет, что существуют градации воздействия искусства на человека. Он выделяет один полюс, являющийся позитивным эмоциональным состоянием катарсиса, а другой полюс – негативным состоянием, которое называется антикатарсисом. В эмоциональном аспекте антикатарсис – это состояние униженности, страха, либо ненависти, агрессии. Именно состояние антикатарсиса вызывает в людях современное искусство (примитивные фильмы насилия и ужасов, металлический и панк-рок).

Питирим Сорокин писал: «Обобщая, можно сказать, что современное искусство – преимущественно музей социальной и культурной патологии» [5, с.256]. Между состояниями катарсиса и антикатарсиса В.Е. Семенов размещает различные эмоциональные состояния и реакции, а в центре помещает безэмоциональное состояние, означающее, что произведения искусства оставляют человека равнодушным. На наш взгляд, процесс переживания катарсиса, возникающий при восприятии того или иного произведения искусства, можно изучать в системе «цикл–контакт», взятой из Гештальт–терапии. Гештальт – это целостный подход к человеческому существу, охватывающий одновременно его сенсорную, аффективную, интеллектуальную, социальную и духовную составляющие. Такой подход благоприятствует установлению полного контакта между людьми, развитию творческого «приспособления» организма к окружающей его среде и осознанию тех внутренних механизмов, которые слишком часто толкают нас на повторение стереотипов в поведении, полностью восстанавливает в своих правах эмоции и телесные ощущения. Он открыт всем людям, которые стремятся выявить и развить свой скрытый потенциал, перейти от существования к максимальной полноте жизни, к новому качеству бытия. Основатель Гештальта, Фриц Перлз, говорил о Гештальт–терапии как о «терапии для нормальных людей», ибо терапия по Гештальту – это не лечение, а развитие творческого потенциала. Современный Гештальт выступает сейчас как настоящая экзистенциальная философия, как «искусство жизни». Он провозглашает преобладающую ценность синтеза по отношению к анализу, творчеству и оригинальности перед нормативностью. Любое индивидуальное действие, по Гештальту, и коммуникативное взаимодействие состоит из нескольких фаз, образующих систему «цикл–контакт» (или цикл удовлетворения потребностей, или цикл опыта, или цикл Гештальта).

Остановимся на модели Пола Гудмана. Он выделил 4 фазы: преко́нтакт, контактинг, полный контакт, постконтакт. Рассмотрим процесс переживания катарсиса в этой системе, ибо она соответствует тому описанию переживания катарсиса, которое было дано.

Фаза преко́нтакта – осознание своего эмоционального состояния и желания увидеть или услышать произведение искусства.

Фаза контактинга – происходит первый контакт с произведением (целостное, поверхностное восприятие), появление новых эмоций.

Фаза полного контакта – происходит «погружение» в произведение искусства, которое вызывает аффекты, переходящие в фантазии. Форма и содержание произведения «поглощаются» друг другом. Происходит «полное слияние» субъекта и объекта. В этот момент неразрывно связаны восприятие, эмоции и движения. Происходит разряд нервной энергии.

Фаза постконтакта – происходит ассимиляция («присвоение» результатов контакта и «переваривание» опыта), осознание результатов произошедшего восприятия (очень понравилось или не понравилось) и следующие за ним эмоции восторга, радости, возбуждения или тревожности, грусти, нервозности. Отрицательные эмоции свидетельствуют, по Гештальту, о «неудачном» контакте. Гештальт приветствует контакт, который при ассимиляции возбуждает только положительные эмоции (то есть даже в неудачном контакте можно найти что-то положительное). Каждый цикл–контакт представляет собой Гауссову кривую (распределение нервной энергии), которая сначала накапливается, растет, достигает максимума на третьей фазе полного контакта и затем постепенно начинает уменьшаться. Катарсис будет наблюдаться на фазах полного контакта или постконтакта. Катарсис, в нашем понимании – это сильное эмоциональное потрясение, которое ведет к приобретению качества нового знания об объекте своего восприятия и о себе как о субъекте.

К.Д. Ушинский считал, что в материале любой науки «более или менее есть эстетический элемент, передачу которого ученикам должен иметь в виду наставник» [6, с.212]. Тезис великого педагога для нас особенно актуален сегодня. Безусловно, усвоить любой образовательный курс без должного прилежания невозможно, но прилежание идет следом за познавательным интересом, который успешно формируется с помощью эмоциональной сферы учащихся, которая в свою очередь развивается через чувственное (эстетическое) восприятие предмета. Тот положительный эмоциональный эффект, который возникает при использовании произведений изобразительного искусства, связан со свойственным человеческой природе уважением к минувшему, которое, как говорил А.С. Пушкин, отличает образованность от дикости. Глубокие эстетические чувства действительны. Искусство – это «пług на пашне души», который сам по себе «не пашет», но им (искусством) нужно уметь пользоваться. Поэтому необходимо включать в образовательный процесс произведения искусства, так как их восприятие и переживание катарсиса будет способствовать не только эффективности обучения и эмоциональному комфорту при обучении, но и умению видеть и находить в окружающем мире и в изучаемых предметах элементы красоты и эстетической выразительности. Использование системы цикла–контакта, взятой из Гештальт–терапии, при построении занятия способствует развитию эмоциональной сферы студентов и нацеливает их на поиски внутренней гармонии своего бытия, развития своего собственного оригинального жизненного стиля.

Список используемых источников

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Наука, 1991. – 218 с.
2. Даниленко О.И. Душевное здоровье и поэзия. – СПб., 1996. – 206 с.
3. Выготский Л.С. Психология искусства. – М., 1998. – 480 с.
4. Семенов В.Е. Катарсис и антикатарсис: социально–психологический подход к воздействию искусства // Вопросы психологии. – 1994. – №1.
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Академия, 1992. – 543 с.
6. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. – М., 1998. – Т.I. – 528 с.

* * *

УДК 130.1

Олександр Литвиненко, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Ліберальні підвалини мультикультуралізму

Розглянуто формування мультикультурної парадигми в західній та російській філософській думці. Підіймаються проблеми розвитку соціуму під впливом ліберальної теорії, сутність культурної ідентичності, а також зміст та характеристики кризи культури.

Ключові слова: мультикультуралізм, лібералізм, комунітаризм, утилітаризм, культурна ідентичність.

Александр Литвиненко. Либеральные основания мультикультурализма

Рассмотрено формирование мультикультурной парадигмы в западной и российской философской мысли. Поднимаются проблемы развития социума под влиянием либеральной теории, сущность культурной идентичности, а также содержание и характеристики кризиса культуры.

Ключевые слова: мультикультурализм, либерализм, коммунитаризм, утилитаризм, культурная идентичность.

Oleksandr Litvinenko. The Liberal Background of Multiculturalism

The article is devoted to the formation of a multicultural paradigm in the Western and the Russian philosophical thought. It discusses the issues of development of the society under the influence of the liberal theory, the essence of cultural identity, as well as the content and characteristics of the crisis of culture.

Keywords: multiculturalism, liberalism, communitarism, utilitarianism, cultural identity.

Увесь комплекс інтелектуально-духовної конструкції мультикультуралізму у певній мірі базувався на ідеях лібералізму. Відомо, що лібералізм сформувався у Європі у XVII–XVIII ст.ст. як виклик попереднім уявленням про державу як про природне або божє творіння, у якому людина розглядалася лише як його мала частина, позбавлена права вільного вибору. Із лібералізмом виникла система поглядів на державу, як таку, що заснована на ідеї договору між громадянами. Завданням держави стало задоволення потреб та інтересів людини. Подібна концепція держави стала продуктом творчості Дж.Локка. Дж.Локк не тільки розробив оптимальну структуру держави, але й багато уваги присвятив членам цієї держави, тобто громадянам. Він вважав, що щастя необхідне кожній людині, але це щастя може бути здобуто людиною тільки як соціалізованою істотою, тобто тільки в державі. Мало того, Локк поділяє блага на загальноприйнятні та суто індивідуальні, він вважає, що людина може втішатися тільки таким благом, яке викликає у неї бажання [1, с.344].

В той же час філософія Локка, яка робить можливим самостійне буття права, що обмежує державу, ґрунтується на цілком реалістичній засаді заперечення необмеженої свободи людини і визнання лише обмеженої свободи. Це обмеження стосується свободи вбивства себе та інших і свободи завдавати шкоди іншим, яка зачіпала б особистість і власність іншої людини. Згідно Локку, поняття справедливості тотожне із суттю людини [1, с.219]. Локк вважав принцип справедливості соціально-детермінованим явищем, головним фактором якого були закони і обмеження, що їх давала держава. Дж.Локк також вважав поняття справедливості одним із наріжних у теорії та практиці державного управління. Локк вбачає основний сенс існування політичної влади у регулюванні та збереженні власності. На відміну від соціальної не правової, соціально-правова держава ґрунтується на здобутках теорії природного права, громадянського суспільства та демократії [1, с.251]. Відповідні концептуальні зміни відбувалися у двох напрямках: теоретичного обґрунтування та практичного запровадження низки соціально-економічних прав, які склали нову групу у загальних кодифікаціях прав людини, а також розробки ідеї соціальної демократії є логічним розвитком соціальної держави. Саме від Локка ведуть свою історію західні теорії лібералізму. Принципи лібералізму, як то пріоритет індивідуальних думок та вчинків, які визнають не відчуженість прав людини, розглядають свободу як абсолютну цінність, приводять Дж.Локка до розуміння політичної справедливості як конвенціональності. Проте, Дж.Локк у своєму «Есе про людське розуміння» та в «Першому трактаті про уряд» веде мову радше про політичну систему, яка жодним чином не відповідає ліберальним уявленням про «краще життя». Скоріше, локкова модель містить набір процедурних принципів, які дозволяють державі дотримуватися нейтралітету з-поміж розмаїтих уявлень громадян про краще життя. За змістом і формою ці уявлення є похідними від тих різних культур, що їх носіями є ці громадяни. Тому, не помічаючи цих концепцій, а ще гірше – ігноруючи їх – держава порушує принцип рівності, а отже й підвалини громадянського суспільства як такого. Діючи таким чином, вона ризикує вступити в суперечність з поняттями культурної ідентичності й автентичності громадян, образити їхню громадянську гідність. Обов'язок ліберальної держави полягає в наданні рівного визнання – в усіх розуміннях – культурам усіх її громадян. Якщо ж вона відступає від ролі нейтрального арбітра, скажімо, з огляду на потребу захисту певних культурних форм, тоді держава ризикує порушити права ідентичності тих громадян, які до цієї культури не належать, обмежуючи таким чином їх свободу в морально неприйнятний спосіб.

Т.Джефферсон (1743–1826) – видатний американський політик і просвітителі. Він з позиції теорії суспільного договору і природних прав людини критикував монархічну форму держави і відстоював ідею народно-го суверенітету. Спираючись на теорію договірної походження держави, Джефферсон вважав королівську владу похідною від влади народу.

На відміну від європейських просвітителів, які ділили історію людства на життя в природних і суспільних умовах, Джефферсон був упевнений, що жити в суспільстві – це значить жити в неприродних для людини умовах. Інша справа, слід розрізняти три форми суспільного життя: перша – додержавна (без уряду, як це відбувається з індіанцями), друга – народова влада (при урядах, на які воля кожної людини чинить свій справедливий вплив: так відбувається в штатах), третя – деспотична (при урядах сили; так стається у всіх монархіях). Природні права американський просвітителі розумів не як права, які люди отримують за природою свого народження в якості членів суспільства незалежно від форми його існування. Природні права вроджені і незмінні, в той час як цивільні права набуваються людиною в процесі його життя в суспільстві, встановлюються їм і в загальному минулому.

В якості основних природних прав людини він висував право на життя, свободу, рівність, право на повстання. При цьому природні права визнавалися вище законів, що видаються державною владою. Протиріччя між ними завжди вирішується на користь природних прав.

За Гердером, усі народи рівно гідні поваги. Ця ідея використовувалася з метою захисту як слов'янських народів від зазіхань німців, так і захисту німецької культури від гегемоністських претензій французів. Для того, щоб жити мирно та мати гарантовані права, не обов'язково приймати французьку мову як універсальну. Колективна соціокультурна ідентичність може знайти в ідентичності політичної спільноти. Ця теза робить доцільним демократичне обґрунтування.

Позицію Локка розвиває І.Кант, для якого характерний нормативно-раціоналістичний погляд на визнання іншої культури, що засновується на концепції не відчужених індивідуальних прав. Визначені ним закони моралі і, насамперед, категоричний імператив, діють в універсальному світі. Будь-яка моральна норма претендує на загальність, тому будь-які культурні суб'єкти змушені приймати іншого як рівного собі. Можна погодитись з тією думкою, що для Канта засвідчення автономії як внутрішньої етичної вимоги можливо лише за умов незалежного від держави громадянського суспільства [2, с.374]. Це здійснюється на основі інтерсуб'єктивних «можливостей» трансцендентального суб'єкта. Кантівське поняття автономії містить принцип інтерсуб'єктивності, навіть, більше того, можна додати, що воно містить цей принцип із необхідністю, що випливає із внутрішньої логіки кантівської думки.

Поступово на зміну локківському лібералізму приходить утилітаризм Дж.Мілля. Згідно якого, не рівність, а благо (користь) стають мірою справедливості. Джерелом автономної дії, як стверджує Дж.Мілля, постає розум індивіда, важливого значення набуває тема попередньої заданості наших раціональних життєвих проєктів тією партикулярною культурною традицією, що характерна для суспільства, до якого належить індивід, або, іншими словами, соціальних передумов індивідуальної свободи [3, с.96]. Визнання іншого у Мілля – це визнання для користування дуже обмеженим колом вихованих людей. Саме тому його свобода, у основі якої закладена суспільна користь, що виражена у максимізації щастя і мінімізації страждання, в умовах, які змінюються, руйнує сам цей засадничий принцип. Розповсюдження свободи на непрогресивні приватні практики викликало багато суперечок; держава, яка у відповідності з теорією терпимості має забезпечувати, окрім політичних, ще й соціальні права, здатна реально представити їх тільки обмеженій кількості людей.

Дж.Ролз наголошує на сумісності своєї теорії із кантівським розумінням автономії. Більше того, слідуючи німецькому мислителю, він розуміє гетерономні дії як такі, що базуються на принципах, ухвалених особою з огляду на її соціальний статус, або природні таланти, або той історичний тип суспільства, в якому вона живе. У нього виходить більш обґрунтовано, ніж у Канта, показати сумісність поняття автономії як самозаконодавства з політичним життям. Адже індивіди, що діють у «первісній позиції» під «вуаллю невідання», тобто вони «відсторонені» від свого соціального стану, виходять за межі релігійної, філософської або моральної доктрини справедливості. Ця «вуаль невідання», – показує Ролз, – позбавляє осіб у первісній позиції того знання, що зробило для них можливим вибрати гетерономні принципи. Відтак, для американського мислителя автономія виявляється не лише моральною вимогою, але і політичною чеснотою.

Водночас, Ролз виходить за межі кантівського вчення в тому відношенні, що стверджує відсутність будь-якої метафізичної передумови, «яка б стосувалася природи особи», що міститься в завісі незнання або, іншими словами, він не виключає емпіричної обумовленості індивідів у первісній позиції, що, з іншого боку, робить його теорію ще більше гіпотетичною. Заперечуючи метафізичну доктрину особистості, Ролз водночас пише про її політичну концепцію, що є характерною для культури демократичного суспільства. В цьому, власне, і полягає його обмеження (емпіричне) філософії Канта. Заперечуючи «всеосаяжність» морального ідеалу Канта та Дж. С. Мілля [4, с.137], Ролз наголошує, що вони не годяться для політичної концепції справедливості. Іншими словами, Ролз відроджує вчення Канта, показуючи його релевантність для ліберальної теорії справедливості, зокрема, політичного лібералізму. Йому не вдасть-

ся обґрунтувати світоглядну нейтральність свого політичного лібералізму, адже лібералізм є не просто інструментарій для політичного життя, але й певна історична традиція думки, що ставить під сумнів його універсальну значущість. Якщо слідувати ролівській «Теорії справедливості», то, згідно його концепції, в «первісній позиції» політична автономія для свого здійснення вимагає нормативної нейтральності розуму, що, зрештою, має призвести і до реалізації моральної автономії в демократичному суспільстві. Ролз, і в цьому полягає заслуга його теорії, акцентує увагу саме на політичній автономії індивіда, чому до цього не придавали такого значення ані Локк, ані Кант.

Дж.Ролз відразу виступив і проти утилітаризму та антираціоналізму. Утилітаризм з його концепцією блага як збільшення суми статків суспільства, незалежно від рівномірності його розподілу у суспільстві, не влаштовував Ролза. Він виступав і проти антираціоналізму, за відтворення ідей суспільного договору. Згідно Ролзові, справедливість і є самоціль. Дж.Ролз реанімує теорію суспільного договору, висуваючи на передній план його процедурний бік. Суспільний договір Ролза – це вихідна позиція, стан раціонального вибору справедливості. Остання трактується ним як чесність. Принципи справедливості як чесності виробляються у ситуації, коли на її учасників накладається вуаль незнання. Неокантианська концепція Джона Ролза (з елементами утилітаризму) стала закономірним результатом боротьби маргіналізованих груп за свої права, оскільки правовий раціоналізм у меншому ступені сприяє їх виключенню, ніж економічний утилітаризм.

Визнання інших культур, за Ролзом, не виводиться з практичних потреб або інтересів держави, однією підставою для заперечення рівних свобод він вважає усунення ще більшої несправедливості, ще більшої втрати свободи. Категорія терпимості у його концепції майже повністю заміщується нейтральністю держави, рівністю прав. Саме тому толерантність Ролза, що спиралася на стійке моральне узгодження американського суспільства, згодом стає неадекватною політичній реальності: коли США успішно прийняли імміграцію європейців, відчули нову загрозу єдності країни. У сьогоденні іммігрантів відсутнє почуття спільності американців, їх історії, що визначається певними ідеалами. А нейтральність держави і доктрина радикальної правової рівності можлива за умов стійкої моральної згоди між членами американського суспільства.

Теорія справедливості Ролза є сучасним варіантом оновленої теорії суспільного договору і стала першим етапом оновлення ліберальної традиції. Вона стала імпульсом для виникнення широкіх дискусій. Здійснювалася спроба визначити різні концепти справедливості як відповідні ідеологіям модерну. Різниця між ними зумовлювалася фундаментальними цінностями: для лібералізму справедливість зводилася до свободи, для соціалізму – до рівності, для фемінізму – до андрогінності, для комунітаризму – до солідарності у межах спільноти, для лібералізму характерною є суміш цінностей рівності та свободи. Але, якщо виходити з плюралізму ціннісних основ, то неможливо навіть порівнювати, а тим більше критикувати ту чи іншу теорію справедливості. Саме тому ліберали пропонують виходити із ціннісного монізму, оскільки, на їх думку, усі теорії мають єдиний ціннісний сенс, що передбачає наявність нормативного консенсусу у межах загального для всіх цивілізаційного ідеалу рівності життєвих шансів. У розгорнутій дискусії, і з одного, і з іншого боків було висловлено чимало ціннісних ідей про свободу та рівність особистості, про місце людини у суспільстві, про соціальну справедливість. Дж.Ролз вбачає головне завдання філософії у формулюванні основних принципів справедливої побудови суспільства, а вони можуть бути визначені тільки за умов свободи та рівності. На хвилі критики теорії справедливості Дж.Ролза зародився рух комунітаристів, які відстоювали інше бачення свободи, рівності, блага, прав індивіда.

Список використаних джерел

1. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. / Дж.Локк. – М.: Наука, 1960. – Т.1. – 526 с.
2. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И.Кант; подгот. ин-том философии Рос. акад. наук и ин-том философии Филиппс ун-та Марбурга. – М.: Мысль, 1966. – Т.6: Философское наследие. – 743 с.
3. Милль Дж. С. Основы политической экономии: в 3 т. / Дж. С. Милль. – М.: Знание, 1980. – Т.3. – 410 с.
4. Ролз Д. Теория справедливости / Д.Ролз. – Новосибирск, 1995. – 322 с.

* * *

УДК 008.42:778.3.

Юлія Ювковецька, пошукувач кафедри дизайну та реклами, Інститут філософської освіти і науки, Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, Україна, м. Київ

Комунікативно-інформаційні виміри реклами

Надається аналіз комунікативно-інформаційного простору реклами. Визначаються принципи презентації повідомлення в рекламі як образна інформація. Рекламний образ характеризується як комунікативний феномен.

Ключові слова: реклама, образ, комунікація, інформація, рекламне повідомлення.

Юлія Ювковецька. Коммуникативно-информационные измерения рекламы

Предоставляется анализ коммуникативно-информационного пространства рекламы. Определяются принципы презентации сообщения в рекламе как образная информация. Рекламный образ характеризуется как коммуникативный феномен.

Ключевые слова: реклама, образ, коммуникация, информация, рекламное сообщение.

Juliya Yuvkovetska. Communicative and informational dimensions of the advertising

The communicative and informational space analysis of advertising is given in the article. The presentation principles of message are determined in advertising as image information. The advertising image is characterized as the communicative phenomenon.

Keywords: advertising, image, communication, information, advertising message.

Визначення реклами за латинським словником несе в собі контекст комунікації: «*re-clamo* – 1) гучно заперечувати, шумно протестувати, криком викликати незадоволення, різко висказуватися проти; 2) пост. давати відгук, висказуватися, оголошувати; 3) гучно викрикувати, звати» [8, с.652].

Так, ціле гніздо номінацій свідчить про дію всупереч, про експресивний дискурс артикуляції, виголошення, презентацію інформації. Ю.М. Лотман визначав, що найголовнішим в комунікації є перекладання тексту з однієї мови на іншу мову, тобто сама можливість перекладу в умовах неможливості її здійснення [5]. Переклад здійснюється на підставі певного метафорогенного пристрою або вбудованого в текст перекладача, який дає можливість семантичної дотичності, переформатування одного повідомлення в контекст іншого. Тобто текст, контекст, повідомлення, адресант, адресат, коди, що дають можливість передачі інформації – це весь той набір, який складає ту реальність, що визначають як комунікативний простір реклами.

Проблема визначення комунікативно-інформаційного поля реклами досліджувалася переважно у роботах Г.Почепцова, В.Музиканта, В.Учоновой, О.Сальнікової та ін., адже мало визначені культурологічні аспекти трансформації інформації в рекламі.

Мета статті – визначити філософсько-культурологічний контекст комунікативно-інформаційного простору реклами в сучасній культурі.

Дискурси реклами, які здійснюють експресивний комунікативний процес, утворюються як артикуляція повідомлення, донесення інформації і як актуалізація каналу інформації, який можна визначити як рекламний. Рекламний канал комунікації – це своєрідна реальність, яка має своїм центральним виміром рекламний образ. Тобто експресивність і онтологічна вкоріненість дискурсів, повідомлення як соціального явища і повідомлення як інформаційного простору, що стає комунікативним простором, – це ті складові, які визначають комунікацію як інформаційний процес і водночас як цілісність культури.

Як відомо, всі інформаційні процеси структуруються лівою і правою півкулою головного мозку. Так, права півкуля відповідає за зображувальну інформацію, візуальну, а ліва – за вербальну інформацію. Отже, така симетричність і водночас доповнювальність вербального і візуального кодів інформації і свідчить про те, що відбувається безкінечне перекодування образних модальностей комунікативного повідомлення, яке утворюється на підставі синестезії і полімодального читування інформації. Так, екстероцепція, інтероцепція і пропріоцепція як модальності образного повідомлення утворюють симультантний образ, що здійснюється як переклад вербального на візуальне і візуального на вербальне.

Г.Почепцов пише: «Людина отримує інформацію зі всіх каналів, що має, але частина із них має особливий характер для спілкування. Це, в першу чергу, візуальна і вербальна комунікація. Ще Ніцше в своїх афоризмах писав: «Люди вільно брешуть ротом, але пика, котру вони при цьому виказують, все ж таки говорить правду». Ці слова достатньо точно передають як автономний характер передачі інформації по візуальному каналу, так і те, що ми не вміємо в рівному ступені контролювати віртуальний, візуальний канал, як це відбувається з каналом вербальним. За підрахунками дослідників 69% інформації зчитується з екрану телевізора. Те, що зчитується з екрану телевізора приходить на візуальну інформацію. Володіння мовою тіла записується в правила поведінки західних політиків» [9, с.302].

Сама візуальність як презентативність, симультантність зчитування інформації дає можливість рекламному образу утворювати синтетичну реальність, яка поєднує в собі як візуальні, так і вербальні складові і водночас має ту чи іншу домінуючу. Якщо мова візуальності домінує, то слоган лише доповнює її. Якщо мова вербального дискурсу стає центральною, то зображення може лише аранжувальником цієї інформації.

Мова рекламного повідомлення має свою специфіку. Але ця специфіка не є настільки унікальною, щоб не адаптувати мову культури в цілому. Можна стверджувати, що інваріантність мовних ігор, якщо використовувати термінологію Л.Вітгенштейна, в рекламному повідомленні є запорукою його еквівалентності, релевантності, що свідчить про те, що рекламний дискурс і рекламний образ функціонують як знакові системи і водночас як мовні лексеми, мовні реалії культурного здійснення повідомлення.

Поетична функція повідомлення, яку визначає Р.Якобсон, має свої регулятиви. Ці регулятиви визначаються як риторичні засоби трансформації інформації. Вихідні – це метонімія, метафора, синекдоха. Отже, тропи або метаболі стають головними носіями аранжування повідомлення, а також здійснення поетичної функції, яка перетворює текст в дискурс, а дискурс в образ. Тут важливим є саме культурологічний контекст. Так, М.Бугайський пише: «Домінуюча культура охоплює будь-яку поведінку і тексти, котрі учасники цієї культури визнають власними і можливими. Таким чином, ми маємо справу з опозицією «свій – чужий». Домінуюча комунікація – один із важливих факторів, що формує суспільну конвенцію, визначаючи її межі і те, що боронить їх. Боронити конвенцію – це визнавати в комунікативних процесах природність розподілу на адресантів і адресатів, творців і споживачів, виробників і споживачів» [3, с.447].

Конвенційність, домовленість і водночас проблема семантичної сигніфікації, звернення до денотату, а також релевантність та референтність інформації – це вся та зона, яка, з одного боку, тяжіє до автоматизмів, до автоматизованої граматики, а, з іншого боку, розхитує цю граматику, несе в собі поетичну функцію, яка трансформуватиме і створить дискурс як образний ряд візуалізації або вербалізації інформації, виходячи з того, яка мова є домінуючою. Г.Почепцов констатує: «Реклама сьогодні все більше потребує якісних, а не кількісних підходів, вона все більше звертає увагу на семіотику. З точки зору семіотики рекламний текст також представляє собою інтерес, оскільки активно спирається на того, хто отримує інформацію» [9, с.158].

Тобто якщо Ф. де Соссюр визначав знак з суб'єктної точки зору, як єдність понятійного і почуттєвого або поняття і акустичного образу, а згодом більш абстрактно – як єдність означуваного та означального, то це презентує суб'єктний контекст повідомлення. Ч.Пірс відзначав об'єктний контекст семіозу, де є денотат, сигніфікат та інтерпретант. Тобто сигніфікат – це позначник інформації, денотат – це об'єктний рівень цієї інформації, інтерпретант – посередник, який перекладає мову об'єктів на мову позначників [6]. Можна стверджувати, що ці дві складові об'єктної і суб'єктної реальності повідомлення складають процес, який визначається двома моментами – кризою верифікації (референції) і кризою сигніфікації.

Отже, там де знак розуміється як суб'єктний простір, тут референція під загрозою. Там же, де знак розуміється як об'єктний простір, там під загрозою сигніфікація, тобто проблема артикуляції та означального. Ж.Бодрійяр пише: «В ході численного самовиробництва система ліквідує свій міф про перший виток, всі ті референційні цінності, котрі вона сама ж опрацювала по мірі свого розвитку. Ліквідує свій міф про перший виток, вона ліквідує і свої внутрішні протиріччя (немає більше ніякої реальності і референції, з котрою її можна було б співставити), а також свій міф про кінець, тобто про революцію. У революції проявляється перемога родової людської референції, первинного людського потенціалу» [2, с.130].

Тут Ж.Бодрійяр дуже гостро підходить до проблем рекламного дискурсу, бо саме референція на рівні родових інтенцій, на рівні відсилки до денотату, яким стає рід людина, стає запорукою тотальної ідентичності. Тотальна комунікативність рекламного повідомлення і рекламного образу усуває самореференцію. Референція вже стає не потрібною. Вона зазначається на рівні комунікативної інтенції як та тотальна чуттєвість, яку визначають в контексті постмодерної поезії, саме вона утворює дискурс реклами як тотальну симуляцію.

Розглядаючи місто як середовища рекламних повідомлень, Ж.Бодрійяр пише: «Місто, міське середовище – це одночасне і нейтральний народний простір без розрізнення, і простір сегерації, що зростає, простір міських гетто, простір кварталів, що заперечується культурою, расовими стосунками окремих вікових груп, простір, фрагментований різними знаками. Кожна практика кожному мить повсякденного життя віднесена засобами різних кодів до певного простору-часу. Расові гетто на периферії або ж в центрі міста суть лише крайні вираження такої організації міського середовища як гігантського сортувального-концентраційного центру, де система відтворює себе не лише в економічному просторі, а і в глибину – через складну систему знаків і кодів, через символічне руйнування соціальних відносин.

Місто розгортається по горизонталі і по вертикалі, як і вся економічна система. Але у політичній економії є третій вимір – це площина інвестицій, де будь-яка соціальність розбивається і руйнується сіткою

знаків. Проти цього безсила архітектура і міський благоустрій, так як вони самі беруть свій виток у цій новій системі. Вони утворюють її операційну семіологію» [2, с.156].

В цьому пасажі чітко структурується агломерація знакових систем, яка потребує керування. Ці системи мають бути динамічними, керованими системами, які свідчать про те, що символічний обмін і символічні знакові конотації мають бути релевантними, тобто тримаються процесами, які в тій чи в іншій мірі мають засадою референцію, відсилку до денотату. Отже, вісь «денотат – сигніфікат» в рекламі завжди під загрозою. Вона завжди моделюється, трансформується в контексті дискурсів рекламного повідомлення, а також в семіотичному просторі здійснення рекламного образу, має свою поетичну функцію.

Реклама – це складна, сильна конотована система, за Р.Бартом, де фактично денотат усувається, а конотація заміною реальності відношення до денотату, яка втрачає саму вісь верифікації.

Отже, виникає неореальність, тобто знакова реальність, яка фактично заміщає справжню реальність. «Реклама є один зі стратегічних пунктів описаного процесу, – пише Ж.Бодрійяр. Це переважно царство псевдо-співбуття, що робить із об'єкту співбуття. Фактично вона його конструює шляхом виключення об'єктних характеристик, вона його конструює як модель, як видовишне буття. Сучасна реклама з'явилась, коли реклама перестала бути імпровізаційним сповіщенням і стала сфабрикованими новинами (внаслідок чого реклама стала гомогенними новинами, що в свою чергу були піддані міфічній обробці. Реклама і новини, таким чином, складають одну і ту ж візуалізовану знакову і міфічну субстанції, послідовність чергування котрих на рівні всіх ЗМІ нам здаються природними, бо вони побуджують однакову здібність цікавитися і однакове видовище – ігрове поглинання). Журналісти і спеціалісти рекламної справи – це міфічні оператори: вони ставлять на сцені, придумують об'єкт або співбуття. Вони його «переінтерпретовують» – в крайньому випадку вони його обдумано конструюють» [1, с.165].

Ми бачимо, що виникає співставлення 50% на 50%. Це та ж сама проблема, коли половина інформації виглядає симулятивною, брехливою і не доходить до споживача, але ми не знаємо, яка половина. Тобто складність процесів сигніфікації, верифікації і відношення до денотату, взагалі, самої конотації як міжзнакових відносин на рівні комунікативного дискурсу реклами – це, передусім, проблема образу.

Тобто симультантність, можливість одночасного існування в різних суспільствах (мається на увазі – в комунікативних суспільствах) в рекламі є важливою характеристикою рекламного образу. Це комунікативна характеристика, яка визначає симультантність існування символічного, фізичного і соціального рівнів. Хоча за цим стоїть текстуальний рівень, рівень дискурсу, рівень образу. Отже, поетична функція рекламного дискурсу здійснюється риторичними засобами. А сама цілісність рекламного образу розуміється як міф, як міфологічна цілісність. Про це говорить Р.Барт, Ж.Бодрійяр і А.Ульяновський, які сконструювали свою парадигмально вісь верифікації рекламного повідомлення на підставі міфодизайну.

А.Ульяновський пише: «Риторика є репрезентацією міфології в рекламному повідомленні. Під міфологією в даній роботі розуміється як система сталих забобонів, викривляючих шляхів задоволення потреб, властивих членам певної спільноти людей, так і умовна істина виживання. Аргументація може бути орієнтованою або на раціонально-логічну, або на образну складову мислення людини. Міфологія, по-перше, намагається приховати свою історичність і виявити втілену природність, по-друге, використовує в своїх цілях первинні знакові системи і, по-третє, має систему означуваних – риторичну даної міфології» [10, с.189].

Тобто риторика в рекламі – це сукупність формально-риторичних фігур, тропів і ця сукупність як набір прийомів, операцій, метабол, що створюють ту реальність, яку розуміють як відео-риторику, зображувальну риторичну і вербальну риторичну. Тобто всі типи риторичні характеризують два канали комунікації. Можна стверджувати, що перекодування риторичних метаболів з одного рівня на інший в комунікативному просторі міфодизайну реклами створює ту синтетичну поезію, яка стає комунікативним набором тропів як міфологізуючих систем презентації реальності.

Поруч з визначенням механізмів трансформації комунікативних кодів використовується механізм, який в маркетинзі визначається як сегментування. Сегментування – це процес групування споживачів, у котрих є схожі потреби і приблизно однакова реакція на маркетингове зусилля. Тобто можна зазначити, що сегментація – це селекція, визначення пріоритетів на рівні споживачів, які стають адресатами і сприймають інформацію вже в селективно-визначеному полі пріоритетів.

Отже, важливим в контексті селекції інформації і орієнтації на споживача є інтеркультурні знання, які свідчать про культурно-орієнтоване поле споживання. Так, багато глобальних рекламних компаній у міжнародних комунікаціях впали в занепад через те, що ті, хто спілкуються, не знайомі з відповідними культурними моделями. Підручники з інтеркультурної комунікації мають багато таких прикладів.

Отже, реклама, яка має бути універсальною, не може бути не орієнтованою на ту чи іншу ментальність, не може бути не зазначеною в тому чи іншому культурному полі. Все це є прерогативою формування каналів комунікації, селекції комунікації, сегментації комунікації і водночас

утворення певного культурного поля як певної поетики і граматики, що здійснюються засобами риторики, а в кінцевому випадку призводять до певної прагматики функціонування повідомлення.

І зрештою укажемо на такий фактор комунікативної прагматики, як медіа-планування. У Рональда Лейна і Дж. Томаса Рассела пишуть: «Ключ до визначення призначення засобів масової інформації – планування. Оскільки кількість нових засобів масової інформації, новітні кабельні ланцюги, спеціалізовані журнали, інтернет продовжують швидко зростати, функції медіа-планування стають більш комплексними. Традиційно саме спеціаліст з медіа-планування (media planner) у купі з менеджером з роботи з клієнтом і з самим клієнтом вибирають ЗМІ для рекламної кампанії. Адже передусім визначається стратегія агентства, що займається розміщенням реклами в ЗМІ, здійснюють купівлю місця і часу в ЗМІ.

Деякі клієнти визначають медіа-стратегії від медіа-тактики і переміщують функції стратегії всередині компанії. В недалекому майбутньому крупні мультинаціональні рекламодавці можуть організовувати свою діяльність, пов'язану з мас-медіа за наступними напрямками:

1) медіа-стратегія. Маркетинговий штат корпорації буде відповідати за медіа-стратегію і координувати традиційне медіа-зусилля з стимулювання продаж і маркетинг-подій, а також фокусувати увагу на можливості місцевого ринку;

2) оптимізатори. Одна із новітніх особливостей медіа-планування, комп'ютерні програми, які зветься оптимізаторами, що використовують в першу чергу крупні телевізійні рекламодавці. Ці програми організовують медіа-трафік, щоб обрати найбільш дієву комбінацію засобів інформації для забезпечення закупки часу на телебаченні. Головне при цьому постійно відслідковувати використання засобів інформації основними потенційними клієнтами;

3) покупці. Остання стадія процесу стратегії повністю концентрується на фактичній купівлі місця і часу в ЗМІ. Тут приймається рішення про те, в якому журналі, газеті, або телевізійній програмі будуть розміщені конкретні реклами, включаючи дату і час розміщення повідомлення» [4, с. 162–163].

Можна зазначити, що комунікація як програма, як здійснена стратегія, як маркетинг-мікс, як вісь адресант – адресат, як реальність здійснення дискурсу і як реальність визначення образності несе в собі поетичну функцію, яка виникає на підставі трансформації тексту, що можна зазначити як нульовий ступень, за Р. Бартом. Все це створює певні міфології або певний міф рекламного повідомлення, реклами в цілому, що в знаковому контексті визначається сильно конотованими системами. Орієнтація, передусім, на другу мову, яка заміщує первинну мову (мову денотатів), на мову, яка визначається як знакова, як дія знаків, що утворює симіоз (дію знаків), впливає на свідомість людини і примушує до тієї чи іншої поведінки.

Засоби трансформації інформації виглядають як риторика, як медіа-планування, як семантичний код, який утворюється в контексті того чи іншого дискурсу, тих чи інших каналів презентації інформації, тих чи інших програм в мас-медіа і ін. Отже, важливо зазначити, що стратегія комунікацій в рекламі несе в собі давню традицію, яка свідчить не про матеріальний контакт, а символічний, ментальний контакт комунікантів.

Особливий вимір комунікації в рекламі виникає, коли в ній застосовуються персонажі, які не мають смертної форми. Тобто гострота комунікативних відносин людини з персонажами, які не мають смертної форми, кіборгами, утвореними на екрані віртуальними агентами, акторами комунікативних процесів, створює своєрідний медіа світ, який переводить рекламу в ранг досягнення безсмертя тут і зараз, в ранг створення нового етосу, який позбавлений кінцевості, створення нового еросу, який позбавлений індивідуальності, навіть статі.

Все це дає можливість не просто розширення образних імплікацій і образних можливостей презентації інформації, а створення нового всесвіту. Створення тієї бажаної ідентичності планетарної людини і людини споживача – маленького, загнаного в кут домішки мешканця великого мегаполісу, який в рекламному дискурсі швидко долає межі життя і смерті, часу і простору і набуває ознак самодостатньої всесвітньої і водночас тілесної, гармонійної істоти. Ці контр-позиції і ці диспозитиви, якщо використати термін М. Фуко, важливі для осмислення сьогодення, для осмислення дискурсу рекламних повідомлень в контексті сучасних мультимедіа та сценічних презентацій.

Отже, сучасна комунікація – це світ збагненого і незбагненого, а світ реклами в цій комунікації – це провокація, долаття всіх меж і водночас адаптація, застосування агломерації і визначення одного і того ж коду опори на родового суб'єкта, на тотальність ідентичності споживання.

Важливо зазначити комунікативний дискурс реклами як суто людський світ, його радикальний антропоцентризм, його вкоріненість в людському світі, в людському «Я» при будь-якій адаптації світу іншого, в тому числі істот, які не мають смертної форми, що є лише забарвленням, є лише варіюванням того близького людині світу споживання, від якого реклама ніколи не може відмовитися. Але рекламний дискурс у такому вимірі ставить під загрозу ті радикальні проекти комунікаційних суспільств, які утворюються на межі тисячоліть.

Д. Пітерс пише: «Суть проблеми полягає не так у нашій самотності, як у наших занадто суворих вимогах до комунікації. Якби ми вважали комунікацію рідкісним дотиком до іншості, а не поїданням свідомостей,

то, напевно, межі були б менш обмеженими у пошуку неземного розуму. У чому полягає людська правда в світі, у тому, що земне – не тільки маленький острівчик в океані надзвичайного. З мільярдів сонячних систем ми знаємо лише одну, яка здатна підтримувати життя...» [7, с. 268].

Всесвіт реклами є унікально закритим герметичним світом, який орієнтований на близький людині світ, світ задоволення, світ потреби, світ спонук до спілкування і світ самодостатньої естетичної заохоченості людства в своє «Я». Всі інші «Я» в рекламі не цікаві, вони є лише контр-агентами або анти-рекламним простором, який інколи називають контр-рекламою або негативною рекламою, або тим, що лише підживлює її антропоцентризм, здатність бути показником і позначником людини як всім відомого засвоєного світу споживання.

Список використаних джерел

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Бодрийяр Жан; пер. с фр. Е.А. Самарской. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 [3] с. (Мыслители XX века).
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Бодрийяр Жан; пер. с фр. С.Н. Зенкина. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
3. Бугайски М. Язык коммуникации / М. Бугайски; пер. с польск. – Х.: Гуманитарный центр, 2010. – 544 с.
4. Лейн Рональд У. Реклама. Основы. Развитие. Функции / Лейн Рональд У., Рассел Дж. Т.; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2004. – 537 с. – (серия «Маркетинг для профессионалов»).
5. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
6. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения / Чарльз Сандерс Пирс; пер. с англ. К.Голубович. – М.: Логос, 2000. – 412 с. – (Университетская библиотека).
7. Питерс Дж.Д. Слова на вітрі: історія ідей комунікації / Джон Дарем Пітерс; пер. с англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 302 с.
8. Re-clamo // Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / И.Х. Дворецкий. – М.: Русский язык, 1986. – 840 [8] с.
9. Почепцов Г.Г. Семиотика / Георгий Георгиевич Почепцов. – К.: «Рефл-бук», 2002. – 432 с.
10. Ульяновский А. Мифодизайн рекламы / Андрей Ульяновский. – СПб.: Петрополь, 1995. – 300 с.

* * *

УДК 165:569

Л. Васильєва, Б. Мантула, Україна, м. Харків

Краса – гламур як детермінанти феномену реклами

Розглянуто сучасні поняття краси та гламура, як незмінних детермінантів явища реклами в межах соціально-філософського аналізу. Уточнюється сутність понять «краса» та «гламур», виявляються особливості взаємодії та їх характеристик в рекламній діяльності, координується ціннісно-культурний потенціал даних понять в рекламній комунікації і фіксується їх естетична наповненість в якісному рекламному продукті.

Ключові слова: реклама, гламур, красивість, тілесність, суспільство споживання, бренд.

Л. Васильєва, Б. Мантула. Красота – гламур как детерминанты феномена рекламы

Рассмотрено современные понятия красоты и гламура, как неизменных детерминантов явления рекламы в рамках социально-философского анализа. Уточняется сущность понятий «красота» и «гламур», выявляются особенности взаимодействия и их характеристик в рекламной деятельности, координируется ценностно-культурный потенциал данных понятий в рекламной коммуникации и фиксируется их эстетическая наполненность в качественном рекламном продукте.

Ключевые слова: реклама, гламур, красивость, телесность, общество потребления, бренд.

L. Vasilieva, B. Mantula. Beauty – glamour as determinants of advertising phenomenon

In this article the author comprehend a modern concepts of beauty and glamour as immutable determinant phenomenon of advertising. Also author clarified the essence of the concepts of «beauty» and «glamour», identified the characteristics of the interaction with their advertising activities, coordinated the valuable and cultural potential of these concepts in advertising and showed their aesthetic fullness in the quality promotional products.

Key words: advertising, glamour, prettiness, physicality, consumer society, the brand.

Щоразу чергова нав'язлива порція красивої «рекламної картинки» викликає у сучасного обивателя активне обурення, роздратування, а іноді й внутрішню дисгармонію. Однак, як не парадоксально це звучить, однією з характерних рис сучасної людини є інтенсивне культивування «красивих» предметів і речей в життєвому просторі.

Сучасна «предметність» речей й рекламована річ зокрема, як знакова система суспільства споживання, яке повсякчас прагне до підвищення свого рівня комфорту, стилю і якості життя, збереження краси, молодості

й шикі тіла, атрибутів здоров'я й енергійності, формують нову систему міжособистісної й соціальної презентації, що посилюються завдяки рекламній красивості, гламурності й епатажності.

Соціально-філософські дослідження різних аспектів реклами є одним з нових напрямків сучасної вітчизняної науки, але потребують узагальнення, дискусійних рішень й оцінки існуючих результатів. У центрі уваги перебувають соціальні й культурні фактори, які визначають відношення суспільства до реклами, питання, пов'язані з визначенням місця рекламної діяльності в становленні й розвитку інформаційного суспільства, значимості рекламної комунікації в становленні глобальної культури, ціннісно-оціночних пріоритетів рекламних продуктів у кроскультурному просторі.

Метою даної статті є концептуально-аналітичне осмислення феноменів краси й гламура як універсалій сучасної рекламної діяльності.

Перш ніж звернутися до феномену реклами, необхідно ідентифікувати таке поняття як краса, що у науковій літературі нараховує безліч трактувань. Оцінюючи весь науковий досвід і потенціал дослідження феномена краси, слід відзначити, що наукова думка вже багато сторіч намагається розв'язати проблему словесного вираження, опису, презентації даного поняття. Однак ці спроби носять досить суперечливий, дискусійний характер, оскільки абсолютних естетичних цінностей немає. Що до краси – то існує абсолютна загальнолюдська здатність відрізнити гарне від негарного, потворного, що й дозволяє ототожнювати красу із добром (добром) і істиною – найважливішими людськими цінностями [9]. Крім того, необхідно розмежувати такі поняття як «краса» й «прекрасне», відзначивши, що у своєму естетичному сприйнятті поняття краси досить близьке до поняття прекрасного з тією лиш різницею, що останнє є вищим (абсолютним) ступенем краси [8].

Специфікою інтерпретації краси у філософії класичного типу є принципово позаемпіричне її розуміння й віднесення до трансцендентного початку: «якщо прекрасне – одна із сутнісних модифікацій естетичного, тобто характеристика суб'єкт-об'єктних відносин, то краса, як показує досвід історико-естетичного дослідження, – категорія, що входить у сутнісне поле прекрасного і є характеристикою тільки естетичного об'єкту» [4, с.196].

Поняття «краси», яке у філософському науковому середовищі обговорювалося неодноразово [6;8;9;10;13] і здобуває безліч трактувань, у повсякденному розумінні трактується як зовнішня привабливість і сприймається людиною інстинктивно. Існує думка, що така краса закріплюється в пам'яті людини завдяки минулим поколінням з їхнім несвідомим досвідом.

Варто принципово відрізнити поняття краси від красивості. Оскільки, поняття красивості спирається лише на систему поверхневих формальних характеристик об'єкта, детермінованих віяннями смаку й моди, на сприйняття ж краси впливають історичні, соціальні, національні, культурні, релігійні, антропні й інші параметри суб'єкта сприйняття. У даній статті будемо опиратися на визначення «краси», що представлено в новітньому філософському словнику й дає універсально-узагальнене її трактування: «Краса – універсальна культура суб'єкт-об'єктивного ряду, що фіксує зміст і семантико-гештальну основу сенсорно сприйманої досконалості» [11, с.336].

Після того як нами визначено вихідне теоретичне поняття «краси» необхідно перейти, відповідно, до вибраної нами логіки розкриття теми – тобто сутності краси в рекламі, як фактора формуючого культурно-ціннісній орієнтири сучасного соціуму.

Насамперед, слід відзначити, що краса як естетичний критерій рекламного об'єкту є необхідною й достатньою умовою актуалізації прекрасного в модусі якісного рекламного продукту. Однак, у сучасних ринкових відносинах, що орієнтуються на масовий товарообіг і надприбутки, наявність краси аж ніяк не достатня умова для того, щоб подія рекламування успішно відбулася. Найчастіше у більшій мірі краса товару, що рекламується, залежить від суб'єкта сприйняття, його об'єктивних характеристик (наявність досить розвиненого естетичного смаку, художнього чуття) й суб'єктивної установки на естетичне сприйняття об'єкту. Не можна заперечувати й той факт, що рекламний образ нерідко буває привабливим, естетично-виразним і гарним, претендуючи на роль культурного шедевра своєю візуальною наповненістю. Адже рекламною сторінкою в журналі можна захопитися не менше, ніж прекрасним полотном минулого століття, а роботу над високомистецьким рекламним кліпом можна зрівняти зі зйомкою короткометражного фільму, найчастіше з непередбаченим сюжетом і несподіваною кінцівкою – рекламний добуток вже не залежить цілком від автора, а починає жити своїм життям як всесвітньо відомий рекламний бренд. Однак, як відомо, ілюзія краси не може замінити самої краси: «Фетишизація викорінює з мистецтва його парадоксальність, у результаті чого й мистецтво перестає бути самоочевидним... воно вже позбавлено впевненості в тому, що втвір створюється заради нього самого...» [1, с.36].

Реклама сама по собі – один з найбільших «обманів» сучасного життя, вона найчастіше ставить себе поза моральних координат, й моральних устоїв, претендуючи на роль лише сурогату краси. Це підтверджується тим, що в сьогоднішньому масовому обсязі превалює неякісний рекламний продукт з негативними морально-естетичними критеріями: абсурдність співвідношення рекламного слогану й зображення, перенасиченість ре-

кламного простору інформацією подвійного змісту, естетична невідповідність рекламованого товару й рекламного образу, вульгарність, цинізм, зайва сексуальність моделі реклами. Безумовно, сучасне відчуження краси в рекламі від класичних канонів естетики приймає найрадикальніші форми: естетизація потворного («потворність, але чесність»), іронія переосмислень і культ антикраси в полоні неоавангардних експериментів.

Відомий французький філософ сучасності Ж.Бодрийяр у своїй книзі «Суспільство споживання» констатує, що реклама як елемент культури й маніпулятор суспільною свідомістю вводить культ «красивого тіла» в сучасну інформаційно-комунікативну систему, «чим встановлює фетишизацію не тільки світу, але й самої людини» [2]. Автор підкреслює, що «краса не є більше результатом природності або доповненням до моральних якостей. Це основна, немінуча властивість тих, хто дотримується за своєю тілом й за своєю фігурою, як за своєю душею...» [2, с.45].

В теперішній час гарне тіло, що найчастіше обіграється в рекламі, вже не несе в собі лише естетичну компоненту, воно стає символом успішності, здоров'я й благополуччя, будучи по суті «зоровим наркотиком», який обіцяє щастя. «Я просто стояла й дивилася ролик раз п'ять, напевно, аби тільки подивитися подовш на модель... на продукти я й уваги не звертаю. Просто думаю, що переді мною вражаючі люди, які виглядають дуже... ефектно» – так говорить одна з героїнь сучасного американського письменника Теда Чана в фантастичному творі «Тобі подобається, що ти бачиш?», в якому автор обіграє проблему дискримінації по зовнішності, яка нав'язується засобами масової інформації й рекламою як сучасні ціннісні пріоритети. Автор допускає неймовірну думку про так звану калігнозію – механічний пристрій, який здатний «включати-виключити» людську реакцію на красу. «Вважайте калігнозію свого роду прищепленню зрілості. Вона дозволяє вам робити те, що як ви й самі знаєте варто робити: не звертати увагу на зовнішнє, щоб заглянути глибше» [14, с.5].

Особливу увагу при дослідженні феномена краси в рекламі варто приділити дефініції поняття «гламур», оскільки сучасні кроскультурні тенденції претендують на ототожнення «краси» або «красивості» саме з поняттям «гламура».

Гламур як і реклама є елементом комерційної культури, ґрунтується на новітніх технологіях, що активно створюють і транслюють своєрідні образи. Його головною метою є спокуса – образ має спокушати, зачарувати, але не заради самого зачарування, а задля одержання суспільного схвалення й визнання.

Етимологія «гламура» походить від давньофранцузького grimoire – чаклунська книга, а вже у сучасному розумінні «glamour» – це дивне зачарування, ефектна романтичність – збірне позначення розкішного стилю життя. Генезис і еволюцію гламура варто розглядати крізь призму ідеології гедонізму, як одного з своєрідних типів духовно-естетичного освоєння дійсності. Слід зазначити, що основними характерними особливостями гламура є деградація змісту на користь кристалізації всього зовнішнього й вміщення ідеалізованого змісту в гарну (соціально привабливу) форму. Краса, сексапільність, спокусливість, розкіш – риси, якими можна наділити будь-який гламурний об'єкт. Такі «ціннісні» характеристики об'єкту передаються через певні матеріальні й нематеріальні речі: дорогі предмети, що оточують людину, створюючи гламурний образ їхнього власника, крім того, вони створюють і ілюзію значущості носія гламурних значень.

Вивчаючи сутність гламура, викликає особливий інтерес робота Віктора Пелевіна «Empire V», у якій втілюється саркастично-презирливе відношення автора до бездуховності сучасного масового суспільства, а темі гламура відводиться цілий розділ: «...гламур – це дискурс тіла... А дискурс – це гламур духу... дискурс обрамляє гламур і служить для нього начебто вишуканим футляром» [12, с.60]. Автор вважає, що «гламур» – це не тільки наука, це ще й специфічне мистецтво, насамперед – «мистецтво обману, маскування й контролю». Його парадоксальність пов'язана з тим, що, будучи орієнтованим на зовнішню привабливість, модність і шик, він має потребу у власній прикрасі, тому що в дійсності його суть негарна – його сутність становлять сором і зловтіха: «...у гламура є два головних аспекти... по-перше, це печукний, неймовірно болісний сором за злидністність свого побуту й тілесне неподобство... по-друге, це мстива зловтіха, які не вдається приховати іншій людині» [12, с.90]. Для гламура цінність пізнання вимірюється прошовим еквівалентом, що фактично скасовує пізнання його як духовного феномену й спекулятивно зводить в найвищий ранг саме гроші. Російський письменник ототожнює гламур зі злом і констатує: «Люди здавна вірили, що у світі триумфує зло, а добро винагороджується після смерті. Виходило свого роду рівняння, що зв'язувало землю й небо. В наш час рівняння перетворилося в нерівність. Небесна винагорода здається сьогодні явним абсурдом. Але торжества зла в земному світі ніхто не скасовував. Тому будь-яка нормальна людина, що шукає на землі позитив, природно встає на сторону зла: це так само логічно, як вступити в єдину правлячу партію. Зло, на сторону якого встає людина, перебуває в нього в голові, і тільки там. Але коли всі люди таємно встають на сторону зла, якого немає ніде, крім як у них у голові, чи потрібна злу інша перемога?» [12, с.75]. Завдяки гламуру людині доноситься думка, що саме вона має доступ до набагато більш престижного споживання ніж основна маса споживачів, це своєрідно пояснює навколишнім про набагато більш престижний тип споживання.

Проводячи паралелі між рекламою й гламуром, як двома соціально-культурними феноменами, можна помітити їх функціональну спільність,

а точкою перетину являється бренд як феномен сучасної кроскультурної парадигми. Гламур у цьому змісті виступає як стиль, художня форма, створена в результаті конструювання й просування образу (людини, речі, ідеї). Реклам ж в свою чергу є механізмом «престижного споживання» окремого образу, який потрібен не стільки для задоволення насущних потреб, скільки для фіксації певного соціального статусу. Самостійно реклама не може створювати образи, вона їх тільки фіксує, транслює й забезпечує їх поширення, виступаючи однією з форм соціальної регуляції індивідуальної й масової поведінки, що діє завдяки циркуляції модних стандартів. Варто зазначити, що реклама й гламур – поняття різного порядку. Реклама є механізмом соціальної регуляції, вона здатна вихопити гламурний образ із цілої системи інших образів, що пропонуються сучасною плюралістичною культурою. Вона актуалізує «підхоплені» гламурні смисли, фіксує їх цінність значимість для певної соціальної групи, яка є носієм цих смислів.

Відомий британський дослідник Стівен Гандл, автор фундаментальної монографії «Історія гламура», вважає, що гламур – це «образ, що привертає увагу й викликає заздрість завдяки тому, що базується на таких цінностях, як краса, багатство, мобільність, дозвілля, секс... Прямо або побічно, експліцитно або імпліцитно, ці елітні атрибути транслуються як зразки для наслідування» [16, с.389–390], а найбажанішим товаром на ринку в постіндустріальному суспільстві стає не річ, а власний образ зі знаком «плюс», тобто власна позитивна ідентичність.

Згідно австрійському філософу Пфаллеру [15] у сьогодишнього гламурного спектаклю не вистачає двох істотних вмінь. По-перше, це гумор, «здатність подивитися на себе з боку, не приймаючи власне «Я» з таким ступенем серйозності, з якою людина звикла сприймати себе і хоч бути сприйнятою іншими» [15, с.40]. З іншого боку, для одержання задоволення сучасна людина не здатна «провести чіткі межі між сферами гри (спектаклю) й сферою реальності» [15, с.42], що призводить до гіперактуалізації феномену гламура в сучасному суспільстві.

Хотілося б звернутися на твір французького публіциста, літературного критика Фредеріка Бегбедера «99 франків» [3], у якому автор особливу увагу приділяє оцінці феномену гламура як свята «яке завжди з іншими», й яскраво, епатуючи описує внутрішню сутність діяльності рекламного агентства. Головний герой твору – розчарований, утомлений рекламний копірайтер отримує величезну зарплатню саме за продаж «порожнечі»: «я залучаю вас до наркотику, який називається «новинка», а вся краса новинки полягає в тому, що вони дуже недовго залишаються такими... У моєї професії ніхто не бажає вам щастя... адже щасливі люди – не споживають» [3, с.16]. На думку автора, основним девізом сучасної людини, яка весь час споживає, є – «Я витрачаю, отже, я існую!». Але для того, щоб зародити в людині таку спрагу споживання, «потрібно зародити в її душі заздрість, гіркоту, жадібність» [3, с.18].

«Щоб звернути людство в рабство, реклама обрала шлях уїдливого, умілого навіювання. Це перша в історії система панування людини над людиною, проти якої неспроможна навіть воля. Більше того, вона – ця система – зробила з волі свою зброю, і це сама геніальна її знахідка... будь-яка критика тільки лестить їй, будь-який памфлет тільки підсилює ілюзію її солодкуватої терпимості... вона підкорює в більшій мірі елегантно... Вперше в історії планети Земля всі люди у всіх країнах задалися єдиною метою: заробити стільки грошей, щоб уподібнитися героям реклами» [3, с.28].

Таким чином, в сучасному постіндустріальному суспільстві фундаментальними факторами рекламної динаміки стають «краса» (красивість) й гламур, що інтенсивно використовуються в рекламних технологіях, розвиваючи ідентифікаційні програми, якими формуються соціально-культурні системи й фіксуються антропологічні моделі. Сучасне явище реклами активно затверджує типовий для суспільства споживання спектр ціннісно-нормативних пріоритетів, а мотивація споживчої поведінки диктується рекламним продуктом, як прагнення усвідомити й скорегувати свою соціально-статусну роль й знайти особистісну ідентичність. Феномен реклами цілеспрямовано нарощує в системі культурних комунікацій не тільки функціональні, але й символічні ресурси товарів і послуг, підвищуючи суб'єктивну цінність речей і предметів в сучасному соціумі.

Список використаних джерел

1. Адорно В. Теодор. Эстетическая теория / Адорно В. Теодор; [пер. с нем. А.В. Дранова]. – М.: Республика, 2001. – 527 с.
2. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Бодрийяр Ж.; [пер. с франц. Е.Самарская]. – М.: Республика, 2006. – 269 с.
3. Бегбедер Ф. 99 франков / Бегбедер Ф. [перевод: Ирина Яковлевна Волевич]. – М.: Азбука–Аттикус, 2013. – 400 с.
4. Бычков В.В. Эстетика: [учебник] / Бычков В.В. – М.: Гардарики, 2004. – 556 с.
5. Запесоцкий Ю.А. Современная реклама как институт социально-культурной динамики / Ю.А. Запесоцкий // Вопросы философии. – 2013. – №3. – С.33–39.
6. История Красоты / [под ред. У.Эко]; [пер. с итал. А.Сабашниковой]. – М.: Слово, 2006. – 440 с.
7. Клингсайд К. Власть гламура в современном российском обществе. Значение одежды и внешности в городской культуре. Резюме / К.Клингсайд // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2011. – №1. – С.171–177.
8. Крюковский Н.И. Логика красоты / Н.И. Крюковский. – Минск: Наука и техника, 1965. – 464 с.

9. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон / Лосев А.Ф. – М.: Искусство, 1969. – Т.2. – 60 с.

10. Мартынов В.Ф. Философия красоты / Мартынов В.Ф. – Мн.: Тетра Системс, 1999. – 336 с.

11. Новейший философский словарь / [сост. А.А. Грицанов]. – Мн.: В.М. Скакун, 1998. – 896 с.

12. Пелевин В. Амфир «В» / В.Пелевин – М.: Эксмо, 2006. – 416 с.

13. Татаркевич В. История шести понятий / В.Татаркевич [пер. с польского Б.Домбровского]. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2003. – 374 с.

14. Тед Чан. История твоей жизни. Тебе нравится, что ты видишь? / Тед Чан [перевод А.Комаринцев]. – М.: АСТ: Люкс, 2005. – 396 с.

15. Pfaller R. Das schmutzige Heilige und die reine Vernunft / R.Pfaller – Frankfurt am Main: Fischer, 2008. – 336 p.

16. Gundle S. Glamour. A History / Gundle S. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 464 p.

* * *

УДК 101.1:316

Хавер Ахмедова, кандидат філософських наук, доцент, Бакинська музикальна академія ім. У. Гаджибейлі, Азербайджан, м. Баку

Гуманістичні ідеї – основа культурних цінностей людства

Всёобщно розглядається проблема інтелектуального розвитку, яка не завжди призводить до прогресу розвитку, але і руйнування найвищих цінностей, створених людським розумом. Так само відзначається, що все що відбувається формує як культуру мислення, так і культуру практичної діяльності людини. Тобто, все, що відбувається у світі, має свої культурні цінності.

Ключові слова: філософія, наука, теоретичне осмислення, людська думка, феномен, атомна енергетика, інтелектуальний розвиток, тектонічні рухи, історія науки.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Хавер Ахмедова. Гуманистические идеи – основа культурных ценностей человечества

Всесторонне рассматривается проблема интеллектуального развития, которая не всегда приводит к прогрессу развития, но и разрушению высочайших ценностей, созданных человеческим разумом. Так же отмечается, что всё происходящее формирует как культуру мышления, так и культуру практической деятельности человека. То есть, все, что происходит в мире, имеет свои культурные ценности.

Ключевые слова: философия, наука, теоретическое осмысление, человеческая мысль, феномен, атомная энергетика, интеллектуальное развитие, тектонические движения, история науки.

Khaver Akhmedova. Basis for appreciation of the humanity culture – humanist ideas

In this article we deal comprehensively with a problem of intellectual development, which not always leads to the progress of the development but to the destruction of the highest values, created by the human reason. Also in the article it is noted that all event generates a culture of thinking and culture of practical human activity. I.e. all that are arisen in the world have their own cultural values.

Keywords: philosophy, science, theoretical conceptualization, human kind thought, phenomenon, atomic energetic, intellectual development, tectonic movement, history of science.

Философия – наука, которая охватывает не только естественную природу, но и всякую человеческую деятельность. Философия создает, формирует, теоретически осмысливает все необходимое человечеству и наиболее рациональное из этих идей претворяются в жизнь. Без человеческой мысли, интеллектуального развития и достижения культурных ценностей и в том же человеческом мышлении нет развития вообще. А развитие явление перманентное, необходимое, без которого нет бытия.

Развитие как таковое явление естественное. Однако надо различать развитие природы и развитие общества. Эти два феномена при схождении в диалектическом развитии дают высокоинтеллектуальный, как общественный и естественно природный, где не всегда требуется воздействие человеческой мысли. Мы привыкли, что естественные и общественные науки служат прогрессу, интеллектуальному развитию, что в свою очередь при больших качественных влияниях человека на общество происходит изменение физической природы. Это относится к различного рода физико-химическим открытиям, таким как использование атомной энергии, которое, принося людям благо, превращается во зло. Подобного рода примеры показывают парадокс между интеллектуальным развитием человека и естественной природой окружающей все человечество. Но и природные явления выступают не всегда в пользу человечества, такие как таяние северных ледников, различного рода природных явлений, таких как землетрясение, наводнение и многое другое, перед которым человечество бессильно. Философские идеи, творящие человеческий мир, приносящие людям важнейшие блага жизнедеятельности, являются необходимостью в диалектике развития [1]. Конечно, интеллектуальный

мир людей–ученых делает всё необходимое, чтобы оба мира – мир природы и мир общественных изменений превращались в гармонию духовного мира человечества. Как известно, развитие не бывает однозначным, оно многосложно и не всегда зависит от разума гениальных ученых. К примеру, тектонические движения горных цепей, изменяя природу, разрушают человеческие блага. Тем не менее, развитие как таковое явление естественное, поемому стремление философско мыслящего человека в огромном большинстве ведёт к благу, нежели к разрушению [1]. Хотя, из истории науки нам известно о том, что существование определенных философских, идеологических идей, ведущих к большим трагическим явлениям, войнам, гибели огромного количества людей, экономическое опустошение, духовное обнищание. Примером тому являются глобальные и локальные войны, континентальные противостояния, преобладание экономической философии под эгидой глобализации, приводящих к человеческим страданиям и разрушениям целых стран мира. Мы имеем в виду в данный момент безумие и братоубийственную войну в арабских странах, разрушение государственных устоев, гегемонию ведущих в экономическом отношении государств мира в лице США, Англии, Франции, Германии и ряда других меньших государств. Подобного рода война за завоевание экономически выгодных территорий приводит к опустошению и уничтожению отдельных государств. В данном случае существуют философские теории объединенных захватнических государств со своим теоретическим основанием об экономической глобализации в мировом пространстве. Независимость и суверенитет отдельных государств в арабских странах теряет свой смысл в теоретическом и практическом плане [2].

В связи с вышесказанным выходит на передний план проблема мировой культуры. Почему это так. Да потому, что мировая культура складывается из национальных культур разного уровня развития. Вторжение идей мировой гуманистической и разных мастей культурных ценностей с одной стороны дают толчок к высокому развитию культур национальных государств, лучшие шедевры которых становятся частью мировых культурных ценностей. Сюда мы относим не развлекательный, а художественный, научно–теоретический, особенно открытие выдающихся деятелей разных стран мира в различных сферах человеческой деятельности, в том числе открытие и в точных науках. Эти высочайшие ценности человеческой мировой культуры отмечаются различными поощрениями и премиями, особенно это касается Нобелевских премий мира. Высокая культура человеческого мышления, конечно, приводит к гуманистическим ценностям и к диалектике развития общественных процессов. Однако, не все так идеально, как иной раз мы представляем себе это. Всякий прогресс, в какой–то момент в зените своей славы, угасая, ведёт к регрессу [3]. Да, действительно это так. Единичные культурные ценности человеческой мысли зачастую ведут не к благу народам, а к разрушениям достигнутых ценностей. Это относится и к фашистской Германии и к современным войнам США против Вьетнама. Но есть системное развитие культурных ценностей, к примеру, в Китае, который из примитивно – аграрной и малоразвитой страны развитие современной философии, различных областей экономики, культурных ценностей в гуманитарной сфере выдвинули данную страну в одну из ведущих и передовых в различных областях человеческой деятельности. Всё–таки в такой стране как Китай решающую роль по видимому сыграло не столь количество народонаселения, а философия идей общественных идей, экономический скачок, приведший к интеллектуальному развитию общества с выдвиганием этой страны в одну из первых мест среди развитых государств. Опять–таки определяющую роль сыграла философия новой теории общественного развития с акцентом на неожиданный скачок в экономической сфере. Китайская республика может служить в современном мире большим примером для очень многих государств, имеющих сильную сырьевую базу и не достигшем каких либо общественных, экономических и других важных основ государств мира.

При всей специфической характеристике национальных культур в общественном мышлении отдельных государств есть весьма важное общее, которое доминирует в общечеловеческом понимании культуры. Это и есть само содержание прогрессивно мыслящих, художественно ценных, общественно значимых качеств культуры мышления в любом обществе. Помимо необходимости прогресса культуры у него есть основное и направляющее – первооснова исторической организации в конкретной среде определенных знаний, передающихся из поколения в поколение и определяющие национальное мышление. Никакая культура и никакое новаторство как в быту, в художественной сфере без накопленного опыта и исторических знаний, то есть без традиционного мышления невозможно появление новых, абстрагированных знаний [5]. Но когда нарушаются и разрушаются основные постулаты культурных ценностей, новизна в той или иной области оказывается бесплодной и не востребовавшейся. Мировые культурные ценности, востребованные человечеством, являются основными ценностями в культурной сфере человеческого мышления. Человечество не могло развиваться без гениальных идей, к примеру, Гомера, Данте, Эпикура, Лопе де Вега, Низами и Физули, Шекспира и Пушкина в содержании их творений, если бы не существовали философские мысли, идеи. Философ не может и не должен быть словословом или же без смысла в своих творениях [2]. Да, мир держится на смысловых теоретических, философских идеях гениальных творцов каждой эпохи. Следовательно, смысл бытия, художественно–эстетическая идея, если заложены в творениях Аристотеля, Канта, Беркли, Шопенгауэра и так далее,

значит человечество находится в перманентном диалектическом, интеллектуальном развитии, которое ведёт к прогрессу в различных областях человеческой деятельности [2]. Итак, эстетическая природа философской идеи необходимый компонент философской науки. Хотим привести один из необыкновенных и ярчайших примеров существования эстетического в глобальной философской идее. В «9 симфонии» Бетховена величайшая идея борьбы человечества «Судьба стучится в дверь» существует философский смысл творения. Однако эта философская идея передаётся через художественно–эстетическое начало музыкальных звуков, и это гениальное произведение вечно восхищает все человечество. Надеемся, что наша достоверная мысль достаточно убедительна и неопровержима, ибо в прекрасно–эстетическом раскрывается глубокая философская идея. Примеров подобного рода предостаточно, поэтому можно не продолжать смысл наших теоретических положений. Вечная проблема добра и зла – это главная проблема философской науки, в котором определяется духовный мир каждой эпохи [1].

Каждое время у каждого народа выдвигает свои идеи в контексте добра и зла, ищет и находит своих героев в этой борьбе. Стремление в эстетической оболочке передать решение данной проблемы является задачей художников–творцов–созидателей в решении данной философской проблемы [4, с.124].

Считаем необходимым раскрыть понятие эстетической оболочки в философской идее. В понятие эстетическая оболочка мы вкладываем не внешнее раскрытие идеи художественного произведения. В понятие эстетическая оболочка мы вкладываем ту художественную грань, которая определяет суть содержания философско идейного смысла, вложенного творцом произведения. «Оболочка эстетического» определяет ядро художественно–целостного и определенно конкретного понимания смысла данного сочинения. Творение может быть сознательным и бессознательным. Бессознательное творение также может быть сотворенным художником на очень высоком уровне, только в состоянии транса творца, оно также может носить полноценные философские идеи только в основном через внутренние мироощущения. А это и есть духовно–эстетическое состояние человека, где чувственное, осязательное и ряд других компонентов оказываются в бессознательном состоянии композитора, писателя, поэта, человека высокочувствительного, преобладающего над общим нормальным состоянием человека. А что касается нами выдвинутого определения «эстетическая оболочка», то оно существует в любом произведении независимо от создателя–творца [6, с.324].

Наш духовно–эстетический, художественно–целостный мир ощущений волюно или неволю охватывает, обуревают и привлекает нас в мир художественных ощущений творца, исполнителя, писателя, композитора.

Конечно, эстетическое, безусловно, шире, чем только художественное, но и художественное входит в эстетическое. А эстетическое является частью философской идеи. А без философской идеи нет человеческих знаний.

Развивающийся мир не обошел национальную среду азербайджанского народа, и особенно, её динамичную философскую мысль, Азербайджан как государство одно из уникальнейших географически располагающихся между Востоком и Западом. Эта та среда, где, соприкасаясь друг с другом, рациональное и эмоциональное, аккумулируясь, создаёт новый феномен эстетически прекрасное и философскую мысль не только эмоционального восприятия мировых ценностей, но и философскую мысль технических наук [6]. Эта страна, где девять мировых поюсов, складываясь воедино, создают феномен природного блага. И учёные–исследователи по воле судьбы занимаются проблемами земных и подземных недр, где общественная мысль, интенсивно развиваясь в философском понятии, создаёт новые идеи, что даёт возможность заниматься учёным страны и проблемами космоса. Науке давно известно о том, что всё происходящее земное связано с космическими явлениями. О единстве мира науке известно давно. Ещё древнегреческие философы выдвигали идею о единстве мира, связи земных и небесных явлений.

Вышесказанное убеждает нас в том, что национальные идеи являются частью мировой философской науки. Следовательно, каждая географическая среда земного шара вправе использовать мировые философские идеи во благо собственного жизненного пространства. А локальные природные явления являются частью целого мирового глобального пространства. Поэтому нет обособленных философских идей, а есть идеи, приносящие людям благо. Однако не каждая идея может быть благой для той или другой части земного шара. Поэтому, для претворения той или другой философской идеи необходима конкретная среда, как в философии говорится «для всякого действия необходимо условие, место и время». В стране восходящего солнца произошёл величайший скачок научной мысли, который в определённый момент, соприкасаясь с природными явлениями, превратился в жестокою трагедию для всего японского народа. Мы имеем в виду недавние землетрясение и цунами в Японии, что привело к трагическим событиям в связи с японскими атомными станциями, приведшими к ужасной катастрофе. Поэтому, говоря о философской мысли и его связи с природными явлениями, мы прослеживаем большие негативные связи. Ограниченные человеческие возможности, которые ещё не способны управлять природой, иной раз приводят к неопределимым страданиям народов мира. Поэтому, какую бы древнюю историю не имела философская мысль, она всё ещё бессильна в управлении мировым пространством. Исходя из данной логики, теория глобализации, на наш взгляд, должна носить не всеобъемлющий характер, а в конкретной ло-

кальній середі, відносно близьких друг к другу, близьких по розвитку стран мира. Иначе теория и практика глобализации носит агрессивный, захватнический, отрицательный характер. Глобализация может носить как прогрессивный, так и отрицательный характер. Прогрессивные тенденции глобализации для благосостояния народов очевидна и не принадлежит отрицанию, ибо всё интеллектуально развитое, экономически прогрессивное, духовно богатое, интегрирующая из одних жизненных пространств в другие, приблизительные по уровню развития и благосостояния, полезны и необходимы [6, с.243]. Однако, донорство высокоразвитых стран над слабо и примитивно не развитыми странами, не даёт импульса экономического и любого другого развития, ибо в этих странах нет почвы для высокого экономического развития. Поэтому донорство не может быть основой для развития в этих странах. Другое дело, создание необходимых условий, согласно климатических, сырьевых, особенно по уровню развития человеческих ресурсов, только тогда не развитые или слабо развитые страны могут воспарить и заниматься производством материальных благ, которые могут удовлетворять требования внутри страны, а излишки экспортировать в другие страны. Доминанта, какой либо великой державы над другими странами не может войти в стратегическое понятие в «теорию глобализации». Насильственная глобализация – это и есть агрессия и захват экономических ресурсов других стран и политическое переустройство системы управления той или другой страной, что и происходит особенно в восточно-арабских странах мира. А это уже относится к философской идее древнего мира «варварской теории и практики».

По философским понятиям как единая природа, так и един человеческий мир. Разнообразие, разное уровневое общественное и экономическое развитие в различных странах и есть идея многообразия развития мирового пространства. Это можно назвать и гармонией мирового пространства, ибо сказанное – элементы многообразия. Стремление к интеллектуализации, развитию, познанию мирового пространства и окружающей природы проблема вечная и бесконечная.

Список использованных источников

1. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. – Баку, 1949. – 594 с.
2. Гаджиев Т.М. Социальная активность искусства. – Баку: Изд. «Язычы», 1980. – 230 с.
3. Гегель. Эстетика. В 4-х томах. – М.: «Искусство», 1968. – Т.1. – 330 с.
4. Гёте И.В. Избранные философские произведения. – М.: Наука, 1964. – 520 с.
5. Ибн-Сина. Избранные философские произведения. – М.: Наука, 1980. – 554 с.
6. Лессинг. Избранные произведения. – М.: Худож. лит., 1953. – 640 с.

* * *

УДК 130.2:7.036.2(477.83/.86) «18/19»

Соломія Плахта, аспірантка кафедри теорії та історії культури філософського факультету, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Львів

Дискурс імпресіонізму в мистецькому просторі Галичини кінця XIX – першої половини XX ст.

Розкрито соціально-культурні умови зародження імпресіонізму в Галичині та його сприйняття глядацькою аудиторією. На основі аналізу світоглядних та естетичних характеристик імпресіонізму в живописі висвітлено розуміння даних рис художниками, критиками, мистецтвознавцями Галичини кін. XIX – пер. пол. XX ст.

Ключові слова: імпресіонізм, національне мистецтво, художнє світобачення, настрій, цілісність, колористична гармонія.

Solomiya Plakhta. Discourse of Impressionism in the Artistic Space of Galicia at the End of the XIX – the first half of the XX century

Раскрыты социально-культурные условия зарождения импрессионизма в Галичине и его восприятия зрительской аудиторией. На основе анализа мировоззренческих и эстетических характеристик импрессионизма в живописи отражены понимание данных рис художниками, критиками, искусствоведами Галичины к. XIX – н. XX в.

Ключевые слова: импрессионизм, национальное искусство, художественное мировоззрение, настроение, целостность, колористическая гармония.

Solomiya Plakhta. Discourse of Impressionism in East Galicia Art in the End of the XIX – the first half of the XX century

The social and cultural preconditions of the emergence of Impressionism art and its perception by the audience in East Galicia have been elucidated. The article also analyses the discussion on worldview principles and aesthetic features of Impressionism that took place among artists, experts and art critics in East Galicia in the end of the XIX – the first half of the XX century. The role of Impressionism phenomenon in the emergence of the forthcoming modernism styles in East Galicia art has been shown.

Keywords: impressionism, national art, artistic outlook, attitude, integrity, coloristic harmony.

Як відомо, в українському образотворчому мистецтві, літературі, музиці, скульптурі к. XIX – п. XX ст. відбувся сплеск імпресіоністичних тенденцій у різних модифікаціях. Така хвиля не оминула і культу-

ру Галичини, а найбільшою мірою живопис (імпресіонізм мав місце у творчості О.Новаківського, І.Труша, О.Куриласа, І.Северина, інші художників). Процес імплантації нового художнього напрямку в мистецтво Галичини супроводжувався обговоренням в багатьох критичних статтях на шпальтах газет. Однак мистецький дискурс та суспільна реакція, що супроводжували появу нових тенденцій на полотнах вищезгаданих художників, викликали розбіжності у розумінні поняття імпресіонізму та його ролі для культури Галичини.

Зміст цієї дискусії, яка власне і є предметом даної статті, розкривається у цілому ряді статей, які мистецтвознавці, громадські діячі, письменники (М.Голубець, В.Залозецький, М.Вороний, інші) присвячували мистецьким виставкам у Львові. Вони надають цінну інформацію про мистецькі дискусії, виставки, їх учасників та стилістичні переваги художників. Серед них слід виокремити статті І.Свенціцького та С.Гординського, в яких бачимо тенденцію виокремлення імпресіоністичних тенденцій в контексті стилістичного та естетичного аналізу мистецтва Галичини к. XIX – п. XX. Щодо сучасних досліджень, то імпресіонізм як автономний феномен культури Галичини ще не досліджувався окремо, хоч особливості його художньої мови у творах окремих художників (І.Труша, О.Новаківського, І.Северина, О.Куриласа) частково було розкрито В.Овсійчуком, О.Сечишин-Гузнєром та Б.Мисюгою.

Таким чином, метою даної статті є проаналізувати розуміння світоглядних, естетичних та мистецьких характеристик імпресіонізму учасниками культурного життя Галичини к. XIX – п. XX ст.

Зародження імпресіонізму в культурному житті Галичини мало ряд важливих обставин, які власне і визначили вектори його розвитку та міру його необхідності у процесі мистецької еволюції. Перші сплески авангарду, предтечею яких був імпресіонізм, на цих теренах загалом відбувалися на тлі активного створення мистецьких об'єднань та виставок із центром у Львові. Незалежно від стилістичних уподобань, митці спільно прагнули підняти рівень українського мистецтва, вивести його на лінію протікання загальноєвропейських мистецьких процесів і разом з тим привнести до скарбниці європейської культури оригінальний та автентичний феномен – національне українське мистецтво, закорінене в традиціях і духовності. Крім цього виховання молодого покоління художників, музикантів, скульпторів починалося із професійної академічної програми і, що важливо, було оперте на міцний світоглядно-філософський ґрунт творчості. З цієї причини цілий ряд художників початку XX ст. (Ю.Панкевич, М.Сосенко, П.Холодний старший), розвиваючи певні аспекти імпресіонізму разом із тим модернізують релігійний та історичний живопис і творять національне мистецтво, на відміну від своїх французьких попередників.

Формування концепції розвитку нового мистецтва початку XX ст. на Галичині відбувалося у дискусіях та критичних статтях у більш ніж 45 періодичних видань із літературно-мистецьким, кіно-режисерським та музичним спрямуванням, організацією всеукраїнських виставок та залученням актуального європейського мистецтва. Однак наполегливі зусилля, спрямовані мистецькою елітою Галичини на залучення до мистецького дискурсу широкого кола глядачів часто терпіли поразку. Мистецький критик М.Голубець у статті «Проблеми сучасного мистецтва» 1936 року підкреслює світоглядну прірву між світом творців мистецтва та його реципієнтами. Очевидно, що в першу чергу це стосувалося імпресіоністичних інновацій у світобаченні, процесі творення та колористичності. «...Тільки особливо заавансовані у своєму мистецтвознавстві одиниці, – пише М.Голубець, спосібні насолоджуватися творами імпресіоністів, дарма, що не тільки світове, а й наше, українське, малярство давно вже переступило граничні стовпи імпресіоністичного світогляду і світосприймання. Загал цього не завважає й на тлі того наглядного припізнання в темпі слідування за еволюцією мистецьких ідей і форм виникають непорозуміння» [5, с.556].

Отже, на час першої третини XX ст. імпресіонізм залишався все ще незрозумілим для широкого кола глядачів і сприймався інколи навіть як «рафінований стиль капіталістичного суспільства доби довершеної перемоги» [10, с.18], тобто мистецтвом еліти, вивраних. Пересічній людині було важко мислити чисто художньо, пластично, для прикладу – зрозуміти естетичну цінність колористики твору безвідносно до сюжету і змісту. Суто естетичні завдання – пізнавати красу навколишнього світу і радіти їй, сприймалися як пасивність у національно – культурній боротьбі серед глядачів, але не лише серед них.

І.Франко, протиставляючи «чистому мистецтву» «мистецтво для людей» критикував імпресіонізм за бездіяльність і відсутність ідеалу. Проте варто сказати, що після суперечок із І.Трушем щодо заслуг нового напрямку, письменник все таки змінив свою думку і усвідомлює позитивні сторони імпресіонізму, наприклад безпосередність бачення і простоту у вираженні, певною мірою ескізність словесного вислову, фрагментарність форми. «Се навіть ліпше так, – пояснює І.Франко, бо письменник у таких ескізах може передати безпосереднє живе враження дійсності, не потребуючи накручувати, докомпоновувати та фальшувати, щоб натягти твір до рам заокругленої повісті» [3].

Окрім оцінки І.Франка, однією з перших спроб дати загальну характеристику імпресіонізму в українській культурі належить С.Гординському. Автор стверджує, що перші паростки імпресіонізму принесли не лише на Галичину, але і на Україну в цілому в к. XIX ст. саме

випускники Краківської академії. Схожу позицію займає і В.Антонович. За його даними перші тенденції цього феномену після М.Башкірцевої приніс Україну власне Я.Станіславський. Художник не лише походив із Київщини, але став відомий великою мірою завдяки камерним настроєвим пейзажам із своєї Батьківщини.

Крім цього, одним із перших, хто звернувся до імпресіонізму на Західній Україні, був Ю.Панкевич, автор «яскравих, сповнених сонячного світла імпресіоністичних пейзажів» [1, с.155]. Сам же художник приписує імпресіонізму схильність до узагальнення одиничних речей, для якого доводиться примружувати очі, щоб не помічати деталей. І таку властивість Ю.Панкевич оцінює швидше негативно, як скованість, неповноцінність образу.

Але варто роз'яснити, що природа візуального сприйняття, першого не сконцентрованого погляду на певний сюжет (а іншими словами імпресіоністичного враження) буде картинку сильно узагальнених кольорів і форми. І що набагато важливіше – це виявляється об'єктивною стороною імпресіоністичного бачення, в той час, коли його вже класично вважають суб'єктивним і навіть викривленим. У цій ситуації потрібно зазначити також, що імпресіонізм справді уникає деталізації, але натомість шукає у речах неповторність, певну долю асиметрії, закладену Богом у кожне створіння. І в даному випадку звернення до типового, спільного тут є необхідною передумовою, яка застерігає митця від копіювання, а ще гірше дублювання речей.

Але безпосередність у пізнанні природи, свіжість художнього сприйняття, які стали основою нового світобачення не була заслугою лише імпресіоністів, а великою мірою і їх попередників та вчителів – Діаза, Добінь, Коро, Йонкінда, Будена. Всі ці задачі вирішувалися на початках в контексті створення узагальненого образу національної природи у живописі барбізонської школи. Такий еволюційний процес бачимо власне у пейзажному мalarстві Я.Станіславського та Л.Вилучковського, які на літніх пленерах, проведених в Україні, уважно спостерігали за географічними особливостями української природи та її колористичної картини. Це спонукало І.Свеніцького назвати лінію Я.Станіславського «свіжою течією від цілющого Паризького джерела» [9].

Шляхом пізнання природи за допомогою пленеру, що вело до висвітлення палітри, трактування простору як динамічної субстанції, йшли також учні Я.Станіславського та Л.Вилучковського та інші учні, які навчалися у Краківській академії мистецтв. Мається на увазі І.Труш, М.Бурачек, В.Масляников, частково М.Жук, М.Сосенко, І.Северин, О.Курилас та деякі інші. Повернувшись із Кракова, вони продовжували розвивати їх далі у своїй творчості.

Варто зазначити, що у Краківській академії викладання кравиди (у класі Камоцького) навіть було відокремлено від *plen* – аїг, тобто мalarства на свіжому повітрі (під керівництвом Яроцького). Схожий принцип навчання зустрічаємо у школі О.Новаківського, де за сприяння митрополита А.Шептицького організовувалися періодичні пленерні поїздки в Космач.

Безперечно, найбільш відомим громадськості послідовником імпресіонізму серед митців Галичини був І.Труш, який, за словами М.Голубця, швидко знайшов своє власне «мистецьке вірую» у Краківській академії, де Я.Станіславський «проповідував евангеліє імпресіонізму» [4]. Відомо, що в своїх пізніх роботах художник звертається до філософського осмислення дійсності. Крім цього, картини І.Труша вирізняються із класичного імпресіонізму особливою наповненістю змістом, вкладання власних емоцій у твір, що відзначають сучасні дослідники (О.Семчишин–Гузнер, Б.Мисюга).

Варто погодитися із словами В.Хмурого, що І.Труш прагнув українізувати імпресіонізм, наповнити його українською ментальністю, відчуттям, народними темами, відбираючи лише необхідного для тогочасного розвитку галицького мalarства. Адже сам художник висловив тезу, що для ліричної української вдачі настроєвий пейзаж є природним, він дає митцю можливість самовираження.

Таким чином, роль І.Труша як імпресіоніста полягала в першу чергу у прокладанні доріг якісно нового, а саме: пластичного художнього мислення, емоційного оптимістичного сприйняття світу. Цікаво відзначити, що домінування світлого і радісного у баченні реальності В.Хмурий вважає рисою, що зближує імпресіонізм із українським рококо.

Очевидно, що заслуги І.Труша як художника не менш вагомими, ніж його громадська діяльність, однак в контекст даної роботи доцільно зупинитися власне на критичних думках митця стосовно самого феномену імпресіонізму. І.Труш відстоює переваги імпресіонізму і як методу, стилю із широкими виражальними можливостями, так і особливого світобачення. Щодо художньо–виражальних засобів, то в першу чергу І.Труш має на увазі крок вперед в нюансуванні кольорів. Це відкриває можливість передавати тонкощі природних явищ, наприклад блиск сонця, тишу безхмарного неба, а також постійну динаміку життя суспільства, особливості одягу та загальну атмосферу свята, радості. Тому І.Труш сформулював завдання імпресіонізму наступним чином: фіксування на полотні хвилі враження, яке одержуємо, милуючись сценами життя, певними пейзажами, коли художник намагається скопити кмітливим поглядом миттєвості сонячної панорами.

Важливо підкреслити також, як І.Труш розуміє механізм взаємодії «митець–глядач», де художник намагається підштовхнути людину при-

дивитися до простого дерева, рослини, побачити багатство кольору, відтінків, тобто заново відкрити, здавалося, вже відомий, світ. «З часом й звичке пересічна публіка до колористичної незвичності, починає навіть в природі шукати тони, побачені в картинах і знаходити їх. Вже й зараз є люди, які погоджуються з фактом, що сонячного дня сніг у тіні не сірий або чорний, а синій і фіолетовий, як на «картинах художників» [1, с.136].

Важливу роль у входження молодого покоління митців Галичини до модерного мистецтва відіграла школа О.Новаківського. Його особистісний, художній і моральний вплив на студентів, аналогічно до ролі Я.Станіславського, справді важко переоцінити. Як художник О.Новаківський у ранньому періоді своєї творчості переосмислює імпресіонізм і згодом, як педагог, тлумачить суть пленерного живого бачення реальності учням. Імпресіонізм для О.Новаківського – це, в першу чергу, крок до об'єктивного пізнання співвідношень чистих і світлих барв, беручи їх безпосередньо на пленері. Отже, це нова колористика, яка дозволяє художнику знаходити цілісний візуальний образ реальності. Очевидно, що імпресіонізм, який торкається лише пізнання зовнішнього світу в мalarстві, скопував О.Новаківського у його титанічних стильових та змістових пошуках, у його самовираженні. Але дуже важливо, що художник перевів своїх учнів через цю перехідну ланку між класичним академічним мистецтвом та модерном, а отже через процес зміни естетичних вартостей, де головним ставене радісне переживання краси та можливість внести у картину власні емоції.

Як і І.Труш, О.Новаківський довів, що імпресіоністичною художньою мовою можна будувати національне мистецтво. Створюючи патріотичні за тематикою пейзажі, художники зображали свою сучасність (адже мотиви Київщини, емоції та кольори у сценах життя гуцулів для українського суспільства початку ХХ ст. є такою ж сучасністю, як і Бульвар Капуцинів для французького). Процес їх творчості передбачав елемент власного відчуття зображуваного, залучення індивідуального образного мислення. В результаті галицька модель імпресіонізму вибудовувалася таким чином – соціально активне, національне мистецтво, що використовує нові технічні засоби і, розвиваючись в умовах позитивістського мислення, зберігає змістовність, ідейність і національну тематику.

Однією із найширших характеристик вияву імпресіонізму в українському живописі, скульптурі, музиці, літературі належить С.Гордицькому. У мистецькому просторі Галичини автор виділяє художників І.Северина та М.Жука, у творчості яких імпресіоністична естетика має нахил до декоративності. Неоімпресіонізм та постімпресіонізм дослідник виявляє у творчості С.Борачека, М.Радиша, В.Хмелюка.

Проникнення імпресіоністичного бачення світу до традицій реалізму бачення світу у полотнах групи молодих галицьких художників, очолюваних І.Трушом та Я.Пстраком можна спостерігати вже на другій виставці Товариства для розвитку руської штуки, що мала місце у 1900 р. Така тенденція, що розділила два покоління митців, за словами М.Голубця, навіть привела до розламу в Товаристві.

Але це було закономірним процесом. Адже імпресіонізм приніс не лише нові форми і засоби вираження, потреба в яких особливо гостро відчувалася в той час (зокрема в пейзажному жанрі). Нове мистецтво лише відображало нову Європу, яка різко змінила свій облік у к. ХІХ ст. Досягнення у фізиці, дослідження електромагнітних хвиль, оптики, природи світла, винайдення фотографії у науці, позитивізм та інтуїтивізм у філософії, зміна епохи класичного мистецтва на некласичну – все це було передумовами, які спричинили появу імпресіонізму. Однак для нас важливо, що культура Галичини виявилася чутливою до цих змін, прикладом чого став активний розвиток фотомистецтва.

Винайдення фотографії, яка володіла досконалішими засобами точного відтворення дійсності, ніж мистецтво, спонукав художників відійти від копіювання навколишнього світу і привнести у його відображення власні переживання. Але модерн, кубізм, футуризм та інші новітні течії, які на п. ХХ ст. проникають в Україну, конструюють вже нову реальність, заглядаючи вглибину явищ, збільшуючи змістову і формальну дистанцію від традицій класичного мистецтва. На цьому тлі імпресіонізм виявився міцно пов'язаним із реалізмом у баченні і відтворенні світу, а також із романтизмом і навіть певною мірою академічним живописом. Адже навіть за умови часткового викривлення форм у світло–вітрянюму середовищі, імпресіонізм все таки зберігає їх візуальну правдоподібність.

Для втілення такої концепції художники знайшли нові художні засоби вираження, фактурні мазки чистих кольорів, які переплітаються. Це допомогло митцям передати гармонію і цілісність образу, такі важливі для імпресіонізму.

Однак цей складний механізм соціокультурної взаємодії науки, філософії, мистецтва, в яких імпресіонізм є складовим елементом, неоднозначно і не повністю був ясний мистецьким критикам Галичини. Однією із найбільш дискусійних із концепцій імпресіонізму серед них належить М.Голубцю. Він визначає імпресіонізм як малювання й відтворення природи не на основі того, що ми про неї знаємо, але того, що ми перед собою бачимо. Отже, цілком слушно виділена певна доля суб'єктивності у пізнанні світу художником, де є місце для власного відчуття, для враження від предмета, а не лише його відтворення. Однак для М.Голубця така суб'єктивність стає домінуючим фактором імпресіоністичного мистецтва, і отримує негативне забарвлення, ставши своєрідним громофоном зовнішнього світу. Імпресіонізм як образотворчий напрям є виявом

«позитивістичної філософії того часу, оскільки позитивізм не визнає можливості пізнання суті явища (яким воно є), але лише такого, як його бачить людина» [5].

Але принагідно необхідно роз'яснити, що існує й інша, об'єктивна, сутність імпресіоністичного мистецтва, яку не враховував вищезгаданий критик. Це неодмінний процес спостереження за явищами та предметами, за зміною освітлення, деформацією форм, колористичною взаємодією, що є наслідком плернерного методу в живописі. Яскравим прикладом цьому служить серія етюдів Руанського собору К.Моне, зроблених в різний час доби в різному освітленні.

Картина буття в імпресіоністичному творі залежна від моменту дії, що є об'єктивним фактом, суб'єктивна ж сторона – це цінність особистого відчуття митця, що дозволяє передати таку річ як настрій. Але саме в імпресіонізмі між цими елементами існує певний баланс, який визначив свого часу ше К.Пісарро. «Насправді, – пояснює художник, імпресіонізм повинен був бути теорією чистого спостереження, не втрачаючи при цьому ні фантазії, ні свободи, ні достоїнності, тобто всього того, що робить мистецтво великим. Але без надмірності, яке змушує мліти чуттєві душі» [8, с.119].

Більш цілісною та більш об'єктивною, ніж у М.Голубця, видається оцінка художника І.Іванця. Художник, якому імпонувала імпресіоністична художня мова, визначає імпресіонізм як «школу широкого бачення, систему, яка завжди має на меті цілість, а тим самим і велику форму». І навіть більше, він розуміє імпресіонізм як засновок для новітнього малярства [7, с.325].

Широке, світоглядно-естетичне розуміння імпресіонізму зустрічаємо у ще одного мистецького критика В.Залозецького. Він пов'язує імпресіонізм із плернером і відповідно сучасною епохою живопису «дня», на відміну від попередньої епохи живопису «ночі», яка цікавила Рембрандта та весь голландський живопис XVII–XVIII ст.

Оригінальним для свого оточення видається формулювання В.Залозецьким імпресіоністичного світобачення як співзвучності людини (митця) із природою (для прикладу, коли настрої в природі відповідає виразу обличчя особи) а також радісне і тремтливие відчуття самої природи.

Варто сказати, що В.Залозецький демонструє справді глибоке розуміння естетико-світоглядних змін у європейському малярстві на початку XX століття. Імпресіонізм він пов'язує із світобаченням, в якому реальність є живою, динамічною, а її сприйняття безпосереднім. Суть цієї ідеї взята у німецького історика мистецтва Г.Вельфіна, який поділяв малярські стилі на лінійні та мальовничі. Для перших характерним є трактування реальності як визначеної, чіткої, сталої. Натомість мальовничі стилі, до яких власне належить імпресіонізм, є вираженням динамічності, стихійності, непередбачуваності процесів, що відбуваються навколо.

Серед позитивних оцінок феномену імпресіонізму варто згадати критику М.Вороного. Безперечним досягненням нового покоління художників, таких як І.Труш, М.Бурачек та брати Кричевські, А.Маневича письменник вважає свіжість та нестандартність світосприйняття, а також ефект взаємозв'язку між предметами в просторі. Ця риса відрізняє художників нового покоління від академістів. Перші не копіюють природу, але виражають індивідуальне відчуття і, що характерно, мають при цьому міцну базу академічної освіти.

Для початку XX ст. видається свіжою і цілком адекватною позиція М.Вороного оцінювати імпресіонізм як еволюцію мистецтва від академізму до модерну, однією із перших спроб художньо-пластичного, власне естетичного мислення художника. «Все молоде і свіже, що студіює цей напрям (академізм) в академії з обов'язку, нетерпляче чекає моменту, щоб перейти до форми імпресіонізму, який не без труду протискається в академічні мури...» [2, с.281–282].

Для мистецького середовища Галичини періоду 1930–х років бачимо зростання інтересу вже до авангардних художніх течій (фовізм, експресіонізм, кубізм). Однак естетичні ідеї імпресіонізму, елементи художньої мови залишаються все ще актуальними, оскільки мистецькі напрямки модерну більшою чи меншою мірою запозичують його формальні та технічні здобутки. Так на ретроспективній виставці українського мистецтва за останні XX літ 1935 р., серед широкого спектру мистецьких течій В.Залозецький виокремлює в тому числі різні модифікації імпресіонізму:

- «вчасний плернеризм та імпресіонізм: Труш, Сосенко, Кульчицька;
- імпресіонізм: О.Новаківський та учні його школи, О.Грищенко, М.Глушенко, В.Перебийніс, Хмелюк, І.Іванець, краківський гурток «Зарев» та варшавський «Спокій»;
- неоімпресіонізм: С.Борачок, І.Іванцев.

Оскільки кожен із вищезгаданих митців все таки шукав певний особливий стиль, то і використання імпресіоністичної мови та засобів вираження у них відмінне. Для прикладу, мозаїчна дрібна манера письма, що передає вібрацію повітря характерна для деяких творів С.Борачака (зокрема «Прачики»). Колористичну лінію імпресіонізму розвивав М.Глушенко. Його творчість еволюціонувала від реалістичних робіт раннього періоду через імпресіоністичні образи, повні свіжості і гармонії кольорів («Бузок», «Володимирська гірка» інші) до експресії та домінування кольору над лінією та формою.

Світоглядний прорив мистецтва до вирішення формальних проблем, цінність індивідуального (не лише творця, але і певних особливих рис об'єкта зображення), розширення уявлень про виражальні можливості

кольору, центром свого відліку мали також імпресіонізм. І як наслідок вже у 30–х роках XX ст. мистецтво Галичини переходить на той етап розвитку, коли художня форма виразу і колористична мова виявляють вже внутрішню сутність явищ, передають почуття та відчуття.

Отже, в межах культурного простору Галичини імпресіонізм розвивався не автономно, як школа або течія, замкнута в межах своїх канонів, але в симбіозі із реалізмом, сецесією, модерном, експресіонізмом, в залежності від індивідуальної манери окремого митця. Зацікавивши учнів краківської академії І.Труша, О.Новаківського, О.Куриласа, І.Северина, М.Сосенка, імпресіонізм не знайшов розуміння серед широкого кола глядачів. Неоднозначно він був оцінений і критикою. За технікою дрібних мазків, чистими фарбами, пошуками гармонії кольору та власним відчуттям художника одні бачили вияв суб'єктивізму та позитивістське мислення (М.Голубець), інші все таки зрозуміли переломну роль імпресіонізму як нового світобачення (В.Залозецький, І.Іванець, С.Гордінський). Однак незаперечним фактом залишається те, що імпресіонізм розпочав процес переоцінки естетичних цінностей, зміну художнього мислення із літературно-описового і наслідувального до пластичного, наповненого емоційно-духовними якостями митця, що свідчило про європейський вектор розвитку художньої культури Галичини.

Список використаних джерел

1. Асеева Н. Ремінісценції імпресіонізму в українському живописі XX ст. // Нариси з історії образотворчого мистецтва України XX ст.: у 2 кн. / Ін-т пробл. сучас. мистец. АМУ; [редкол.: В.Д. Сидоренко (голова) та ін.]. – К.: Інтертехнологія, 2006. – Кн.1. – 356 с.
2. Вороний М. Пензлем і пером: думки естета / М. Вороний // Українські мистецькі виставки у Львові (1919–1939) / авт.– упорядник Р.М. Яців. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. – 695 с.
3. Голод Р. Поетика імпресіонізму в оповіданні І.Франка «Лесишина челядь» / Р.Голод. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.if.ua/franko/1311838563.html>
4. Голубець М. Мистецтво. Шукачі нових доріг / М.Голубець. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/krypcul/krcult48.htm>
5. Голубець М. Проблеми сучасного мистецтва / М.Голубець // Українські мистецькі виставки у Львові (1919–1939) / авт.– упорядник Р.М. Яців. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. – 695 с.
6. Залозецький В. Посмертна виставка творів Олексі Новаківського / В.Залозецький // Українські мистецькі виставки у Львові (1919–1939) / авт.– упорядник Р.М. Яців. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. – 695 с.
7. Іванець І. Людмила Янська / І.Іванець // Українські мистецькі виставки у Львові (1919–1939) / авт.– упорядник Р.М. Яців. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2011. – 695 с.
8. Писарро К. Письма. Критика. Воспоминания современников / [авт.– упорядник К.Г. Богемская]. – М.: Искусство, 1974. – 352 с.
9. Свенціцький І. Модест Сосенко / Свенціцький І. – Видавництво української молоді Праги, 1927. – 186 с.
10. Хмурий В. Українське малярство. Іван Труш / В.Хмурий. – Харків: Рух, 1931. – 37 с.

* * *

УДК 130.2+930.1

Марина Столяр, канд. філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та культурології, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка, Україна, м. Чернігів

Радянська сміхова культура як форма моральнісного протистояння тоталітаризму

Досліджуються різні рівні контрарних відносин тоталітарної моралі та моральнісних сенсожиттєвих настанов в межах сміхової культури.

Ключові слова: радянська сміхова культура, тоталітарні практики, мораль, моральність, сакральне, профанне.

Марина Столяр. Советская культура смеха как форма нравственного противостояния тоталитаризма

Исследуются различные уровни контрарных отношений советской тоталитарной морали и нравственных смыслообразующих установок в пределах смеховой культуры.

Ключевые слова: советская смеховая культура, тоталитарные практики, мораль, нравственность, сакральное, профанное.

Marina Stolyar. Soviet culture of laughter as a form of moral opposition to totalitarianism

The author analyses the different levels of the contrary relations between the totalitarian moral and the moral commandments of sense of human life in the context of laugh–culture.

Keywords: soviet laugh–culture, totalitarian practices, moral, morality, sacral, profane.

Дослідження радянської сміхової культури в контексті відповідних тоталітарних практик є досить новим напрямком культурологічного дискурсу, в якому наразі переважає аналіз конкретних форм сміхової культури. Зокрема, найбільш вагомим є внесок дослідників радянського

політичного анекдоту. Мова йде про таких авторів, як А.Баканурський, Н.Бардіна, В.Безнісько, Ю.Борев, М.Воробйова, Т.Зінов'єва, М.Каган, О.Краснухіна, В.Левченко, В.Шевченко, Л.Орнатська, О.Соколова, В.Сорокіна, Л.Столович, В.Хімік та ін. [Див.: 4, с.5].

Що ж до цілісного бачення сутності та динаміки радянської сміхової культури, то таке бачення ще тільки формується [Див.: 5]. В статті, що пропонується, авторка намагається проаналізувати сутність цієї культури в етичній площині: як моральнісного протистояння тоталітаризму. Таким чином, об'єктом дослідження виступає радянська сміхова культура, а предметом є контрадикторні відносини сукупності принципів моралі тоталітарного етизму та моральнісних сенсожиттєвих настанов в межах сміхової культури. Сене відповідних контрадикторних відносин можна конкретизувати у наступних опозиціях: гуманізм проти класового підходу, моральнісне заперечення морального, духовно-моральнісне проти матеріально-прагматичного, індивідуалізм проти радянського конформізму та етизму, творчість проти констатції тощо.

Гуманізм проти класового підходу. Класова мораль, яка проповідувалася в межах тоталітарного дискурсу, фактично була засобом відтворення та посилення тоталітарної влади, формою боротьби всіх проти всіх. Для такої моралі не існувало людей порядно, чесних, перевірених життям або, навіть, тією ж класовою боротьбою. До певної історичної межі кожний міг стати «ворогом народу». При цьому прийняття людиною відповідної моралі означало безмежну довіру до державних визначень певної людини як ворога. Також воно вимагало суворого засудження, яке не знає жалю, співчуття. Це засудження розповсюджувалося не тільки на самих ворогів, але й на членів їх родини. Відповідно опозиційний по відношенню до класової моралі гуманізм виявлявся не тільки у вірі в людську порядність та недовірі до справедливості засуджень, але й у допомозі сім'ям засуджених (боротьба за визволення невинних людей була майже неможливою за виключенням окремих особистих прохань видатних діячів культури до Сталіна).

Для людини, яка проповідувала класовий підхід, цілком нормальним вважалося підслуховувати розмови сусідів, доносити на них, писати анонімки. Тільки частина з цих людей переслідувала свої прагматичні цілі, тобто діяла поза мораллю. А досить значна кількість людей у такий спосіб виявляла свою комуністичну свідомість і робила це цілком щиро із сучасних класових позицій так званої пролетарської моралі. Виявити ворога і знешкодити його було проявом тоталітарного романтизму, і таке подання романтичної позиції, що протиставляє особистість натовпу, і тоталітарних практик, які розраховано саме на атомізований натовп [Див.: 1], не є безглуздом. Через «романтику» стеження людини в межах тоталітаризму відчувала себе творчою особистістю. Фактично класова мораль виражалася в формі повного послуху системі, а гуманістична позиція була виявом особистісної моральності, що цій системі протистояла.

Що ж до порядності, інтелігентності, то ці якості за радянських часів вважалися переважно виявом саме того «абстрактного гуманізму», який критикувався з класових позицій. Відповідно, на прикладі відношення громадської думки до інтелігентності та інтелігентності можна прослідкувати зміну у співвідношенні тоталітарної моралі та десакаралізованої християнської моральності. Починаючи з 60-х років це співвідношення було вже не на користь класової моралі.

Змістом наступної опозиції є моральнісне заперечення морального. Сміхова культура створювала умови для протистояння людини ідеологічній моралі та риторичі моралізувань, тому що сміх є принципово не сумісним із моралізуванням, яке проходило червоною стрічкою через увесь тоталітарний спосіб життя. В радянському житті визначальним щодо ідеологічної оцінки людини була її риторична практика, тобто здатність говорити відповідно до певних ідеологічно-моральних понять. Що ж до артефактів сміхової культури, то в них позитивний герой – це не той, хто правильно говорить, а той, хто правильно розуміє і відповідно до цього діє. Сміхова культура знищувала запобігливість людей щодо псевдосакральних риторичних практик та протистояла духу радянського фарисейства, а отже мала моральнісний зміст.

Таке відношення до моралі парадоксальним чином виражено в наступній частинці:

*Цветам разрешено цвести,
Запрещено ругаться матом...
Все это может привести
К весьма печальным результатам.*

Яскраві діалоги відомого дуету українських сатириків Єфима Березіна (Штепселя) та Юрія Тимошенка (Тарапуньки) будувалися на зіткненні сакрального та профанного, офіційної точки зору з її буденним, народним розумінням. Актори намагалися виховувати людей не моралізаторськими засобами, а парадоксальним запереченням моралі, яке давало можливість глядачу зробити власний висновок щодо добра та зла.

В радянській кінокомедії герой, якій моралізує, нібито говорить правильні речі, та залишається неправим по суті. Так, в «Службовому романі» (режисер – Ельдар Рязанов) глядач разом із автором залишаються на боці закоханого Олі, а вмовляння активної Шури з місцевого комітету повернутися до сім'ї, до роботи викликають відразу, не дивлячись на те, що вона займає суто моральну позицію, не дивлячись навіть на те, що вона права.

Виразником моралі тоталітарного суспільства в комедії «Діамантова рука» (режисер – Леонід Гайдай) є жінка-управбуд. Вона піклується про моральне обличчя людей, які належать до її ділянки: ганьбить п'яниць, дебоширів, зрадників шлюбної вірності та веде проти них боротьбу. Але виявляється, що її дії не заважають контрабандистам, та вона псує життя чесній людині – Семену Горбункові, який допомагає міліції.

Унікає моралізаторства Василь Тьоркін – герой Олександра Твардовського. Він просто підбавляє солдат, але не проголошує високі промови. Навпаки, на боці класової моралі знаходяться ті персонажі з роману В.Войновича про солдата Чонкіна, які радять його дівчині відмовитися від Івана. В контексті цієї моралі любові можна тільки з «прогресивних класових позицій», тобто предмет любові має людини показати не її серце, а державні силові структури. Наразі виявлено сутність радянського ідеологічного моралізаторства, яке майже завжди було спрямовано проти найкращих в моральнісному аспекті людей.

Моральна позиція, також, є несумісною з тематикою тілесного низу, з використанням інвектив в анекдоті та в частівці:

*Спутник, спутник, ты можуч,
Ты летаешь выше туч,
Ты прославил до небес
Мать твою – КПСС!*

Одним із проявів антиморалізаторства сміхової культури є те, що етикетна поведінка, як правило, порушується саме позитивними героями, тоді як негативні персонажі підкреслено намагаються дотримуватися етикету.

Духовно-моральнісне проти матеріально-прагматичного. Субстанціальність матерії, матеріального виробництва профанується в сміховій культурі тим, що все матеріальне в ній розглядається як дургорядне або таке, що можна отримати в обмін на жертву повноцінним буттям заради матеріального існування. Якщо ідеологія проголошує метою суспільства більш повне забезпечення матеріальних потреб людини, пов'язуючи щастя із заможним життям, суб'єкт радянської сміхової культури не вірить у такий зв'язок. Щастя і добробут – різні та навіть несумісні речі.

Один із героїв кінокомедії «Службовий роман» Самохвалов ще в молодості жертвує коханням заради вигідного шлюбу та кар'єри. Начальниця статистичного закладу має високий соціальний статус, прекрасні матеріальні можливості та вони не дають їй нічого цінного по суті. В той же час букет квітів, який герой купляє їй за рахунок власного обідку, робить її щасливою. Не складається особисте життя і в Іполита («З легкою пароплю»), хоча весь його вигляд (дорогі костюм, пальто, шапка), машина, французькі парфуми, які за радянські часи неможливо було дістати без «блату», свідчать про його високе соціальне становище і відповідний матеріальний рівень життя. Та героїня обирає не багатшого, а кращого. Аналогічно є ситуація і з одруженням начальника Саахова («Кавказька полонянка»). Міліціонер, якого хочуть відправити на пенсію, продає все своє майно, щоб повернути гроші інкасатору («Старик-розбійник»), і залишається повним жебраком та він знаходить справжнє кохання. Бідним, але щасливим є директор дитячого садочку з кінокомедії «Джентльмени владі» – він є багатим на любов і повагу... І цей ряд можна продовжувати.

Тобто однією із провідних тем сміхової культури, зокрема кінокомедії, є тема протиставлення повноцінного людського буття владштованості людини в структурі відносин, що опосередковують тоталітарні практики. Принцип «хто не працює – той не їсть», запозичений в християнстві, фігурує на рівні ідеологічної риторики, тобто у сучасній абстрактній формі, коли до уваги не береться ані якість праці, ані споживча цінність предметів, що виробляються. Всі примусово працюють і всі щось їдять – ось реальний стан речей. А вже зв'язку між працею і якістю споживання майже не існує. Та існує безпосередній зв'язок між споживанням та місцем людини в системі тоталітарних практик. Рівень життя визначається пристосованістю до цих практик, тобто до реальних відносин, а не ідеалізованих образів життя та комуністичних принципів. Ступінь інкорпорованості людини у систему соціальних зв'язків визначається його здатністю дістати «дефіцит», тобто товар, який розподіляється за межами державної торгівлі. І ця інкорпорованість купляється відповідною ціною – відмовою від моральності та зрадою людиною себе як вільної та творчої особистості. Особливо яскраво ця тема окреслюється в кінокомедії «Білявка за кутом» (режисер Володимир Бортко).

Треба наголосити, що така позиція сміхової культури не була проявом комуністичного аскетизму. Заперечується не багатство, а те, що воно здобувається аморальними засобами. Та опис цих засобів демонструє їх залежність від системи тоталітарних практик.

Ідеологія не могла пропонувати тільки високі цілі. Особливо в другій половині XX ст. Вона змушена була «ставати на бік народу», тобто пропагувати покращення матеріального рівня життя. Сміхова ж культура фактично брала на себе роль ідеології, а, точніше, ідеологія «руками» сміхової культури «загрівала жар» непопулярної агітації за щасливу бідність.

Тобто таке протистояння тоталітарних практик та сміхової культури виражало наявність частково спільних інтересів, однак констатація існування цілком легальних форм нечесного збагачення демонструвала проріхи в соціальній системі.

Індивідуалізм проти радянського конформізму та етатизму. В сміховій культурі 60–80-х рр. позитивний герой певним чином протиставляє себе колективу та шукає цінності життя, пов'язані з особистим, а не соціальним, політичним його виявом. Метою є особисте щастя, а не добробут держави. Етатизм та сміхова культура наразі є несумісними. Остання зосереджується переважно в межах особистого щастя.

Творчість проти косності. Творчий динамізм сміхової культури найяскравіше протистояв косності радянських тоталітарних практик. Останні були зашкарубленими за своєю природою, тому що творче рішення найчастіше тягло за собою відповідальність, а найдурніші розпорядження, що повторювали канонізовані алгоритми наказів вищого керівництва, не каралися навіть тоді, коли призводили до чисельних втрат і трагедій.

А.Бергсон в своїй книзі «Сміх» називає предметом останнього косність, а сміх розглядає, як покарання за косність [Див.: 3]. Та якщо косність була проявом лояльності до влади, формою виживання людини в умовах репресій та переслідувань, то передумови для сміху створювалися на кожному кроці:

*Кто газеты не читает,
Начинает отставать.
Он еще искореняет,
Что уже пора внедрять.*

Наприклад, практики планового керівництва державою постійно демонстрували свою неузгодженість, невідповідність до реальних потреб, до конкретних можливостей людей, техніки, організації тощо. Особливо яскраво це було видно на прикладі сільського господарства. Накази сіяти віддавалися в терміни, що з самого початку прирікали діяльність у цій галузі на невдачу.

Сміхова динаміка є несумісною із статичним інформаційним полем радянської ідеології, в якій всі явища вкладаються в прокрустове ліжко класового підходу. «Нові перемоги трудівників міста та села» виглядають традиційними ритуалами, так само, як інформація про події за кордоном обмежується демонстраціями протесту проти експлуатації, «боротьбою демократичних сил за мир», тощо. Носії тоталітарних практик претендують на те, що ці практики постійно розвиваються, та реально демонструють не дуже вдалі спроби до простого відтворення, яке є ознакою розкладу системи.

Ще один аспект моральнісної опозиції сміхової культури тоталітарній моралі – це протиставлення життя комуністичній мрійливості. Через сміх життя приборкує мрійливість, – вважає А.Бергсон [Див.: там само]. Але ж саме мрійливість була необхідною складовою тоталітарних практик, що компенсувала їхню комуністичну нездійсненність. Мрійливість в радянській ідеології завжди вважалася позитивною рисою, яку намагалися розвивати, особливо в дітей. Мрійливості радянські люди з дитинства повинні були навчатися на прикладі Леніна, пізніше Сталіна.

Сміх, навпаки, вимагає реалістичного бачення життя. Він повертає з «небес» на «землю», якщо під «небесами» мати на увазі віртуальний простір мрії. Наприклад, пов'язаний з мрійливістю вірі в наукове диво, що може створити нову людину, Михайло Булгаков у повісті «Собаче серце» протиставляє реалістичний образ деградації людської особистості за умов тоталітарних практик. Мрійливості ідеологічної частівки протистояла справжня народна частівка з реалістичним зображенням того, що відбувалося в селі під час колективізації. Ідеологічній завзятості Штепселя протистоїть реалізм Тарапуньки. Перший малював ідеалізований образ, другий опускав його на землю; перший говорив про щось, як воно має бути в контексті сакралізованої ідеології, а другий, – в профанній формі, як воно є насправді.

Та реалістичне розуміння закономірностей життя пом'якшується в сміховій культурі елементами сентименталізму, який був однією з реакцій на комуністичну ідеологію. Остання заперечувала сміховим сентименталізмом, який почуття героїв ставить вище за тоталітарні форми раціональності.

Комедія профанує радянський міф про можливість раціонального планування життя у всіх його аспектах: Така профанація відбувається завдяки тому, що комедія будується на основі ефекту непередбаченого. План і комедія – антиподи за своєю сутністю, бо сміх не може бути запланованим. Він є принципово вільним, невимусшеним, непередбаченим. Комедійний сюжет – це низка непередбачених подій. І тільки розв'язка на користь позитивних героїв тут є «запланованою». Комедія демонструє життя як процес, що не підлягає плануванню в найбільш сутнісних своїх вимірах – любов, щастя, творчість... «Не може бути запланованого щастя», – говорить один із героїв кінокомедії «З легкого парю або Іронія долі». І його слова є частиною силлогізму: якщо не може бути індивідуального запланованого щастя, то колективне щастя, щастя суспільства, що складається з індивідуальних, також не можна обіцяти як результат планових дій.

Абсолютна безвідповідальність сміху як виклик системі тоталітарних покарань. Якщо культуру, в тому числі і сміхову, М.М. Бахтін називав бунтівним опором, а яке людина повинна заплатити собою [Див. 2, с.39], то сміх сам по собі є абсолютно безвідповідальним в тому розумінні, що за нього неможливо притягнути людину до відповіді в тоталітарному розумінні останньої. Сміх є навіть альтернативним явищем щодо відповідальності всіх перед «Воно» тоталітаризму. Сміх є позитивний «пофігізм» саме тому, що він є відбитком нікчемності, безпідставності, самозванству ідеології викрадених запозичень. Тому сміхова культура створювала умо-

ви такої безвідповідальності як свободи (хай навіть абстрактної). Творець артефакту сміхової культури брав весь тягар можливих наслідків на себе (якщо він не був анонімним), а щаслива, безтурботна безвідповідальність сміху залишалася тим, хто сприймав цей твір.

Сміх проти страху. Крім того, сміхова культура створювала особливий часопростір, в якому людина могла, залишаючись зовні лояльною, отримати полегшення, «відігравшись» на обставинах, що пригнічували її. Особливо це відноситься до засобів боротьби сміху із страхом, бо сміх і страх є несумісними. Оскільки ж система тоталітарних практик трималася на залякуванні, то сміх руйнував сам фундамент цих практик.

Сміх як вияв щирості та комунікативної відкритості на противагу недовірі. Особливістю тоталітарної свідомості було подвоєння дійсності на таку, якою її бачить ідеологія, і на таку, якою її сприймає окрема людина. Якщо на рівні ідеологічної риторики відбувається та чи інша «переможна хода», то напруження, катастрофи, страждання, біль – все це відбувалося в просторі закритої та утаємниченої свідомості – публічно людина мала демонструвати радість як одну з форм своєї лояльності до влади. Отже, людське страждання ставало ще більш сильним тому, що воно залишалося закритим та виключно особистим. А сміхова культура на певний, короткий час знищувала подвійні стандарти людського існування, ідеологічний дуалізм та повертала людині «свату простоту» буття, щирість почуттів.

Найбільш комунікативна відкритість виявилася в анекдоті. Анекдот мав в собі не просто певну долю смішного, – він був комунікативно зарядженим, тобто викликав сильне бажання поділитися веселою історією. Анекдот в цьому сенсі є така інформація, володіння якою передбачає обов'язкову передачу іншому. При цьому «інший» виступає не як чужий, ворог тощо. Інший у суб'єкт – суб'єктному відношенні, яке опосередковується анекдотом, постає як «свій інший», як ближній.

Якщо тоталітарні практики виховували в людині недовіру до інших, то сміхова культура вчила відкритості, щирості та простоті. Бажання посміятися було сильніше за страх, що на тебе донесуть. Анекдоти інколи розповідали навіть зовсім незнайомим людям в поїзді, в автобусі міжмиського призначення. Тобто анекдоти створювали профанний аналог комуністичної псевдосообщності.

Особливо треба підкреслити внесок сміхової культури у розвиток простору внутрішньої свободи радянської людини. Сміхова культура створювала певну дистанцію між суб'єктом та явищем радянської дійсності – дистанцію на якій певний контраст, протиріччя, несумісність сприймалися як смішні. Тобто сміхова культура вилучала людину із її майже повного розчинення в ідеології, в колективі, в риторичних практиках і ставила на такій відстані від них, де недоречності та контрасти поставали яскраво вираженими, такими, що викликають сміх. Відповідна дистанція визначала простір свободи, вільного мислення людини. Сміх означав віртуальний виїзд за кордон країни Рад і погляд на ту ж країну сторонніми очима. Тобто сміхова культура привчала людей думати самостійно, звільнюючи свідомість від певних штампів та ідеологем мислення. Також, сміх звільняв людину з його покори суворій тоталітарній цензурі. «Семантика сміху» є суто особистісною, внутрішньою, вільною: як хочу, так і розумію; з чого хочу, з того і сміюся. Сміх був поза контролем. Сміх виявлявся сильнішим за владу. Спілкування в межах сміхової культури можна вважати зародком моральних відносин в межах громадянського суспільства.

Комедія, анекдот були найбільш масовими формами сміхової культури, що фактично об'єднувала всіх людей СРСР на ґрунті анти тоталітарних цінностей. Якщо економічна єдність народів СРСР була примусовою: окремі ланки виробничого циклу планово розкидалися по всій країні, що спричиняло чисельних матеріальних затрат, але «єднано» народи. А сміхова єдність була дійсною, вільною єдністю людей.

В жодній країні світу не сміялися так, як в Радянському Союзі, тому що ніде не було такого прекрасного матеріалу для профанації: сакралізованих тоталітарних практик. Також, на якість сміху значно впливала кількість людей в «аудиторії» – такої кількості теж не було ніде. Ця велетенська аудиторія з часом все більше демонструвала байдужість до ідеологічного змісту тоталітарних практик і саме тому все сильніше сміялася над їх сміховими профанаціями.

Таким чином, етичний зріз радянської сміхової культури в контексті відповідних тоталітарних практик демонструє нам опозицію ідеології та культури з елементами конвенційних відносин.

Список використаних джерел

1. Арент Х. Временный союз черни и элиты / Х.Арендт // Иностранная литература. – 1990. – №4. – С.242–248.
2. Бахтин М.М. Из жизни идей / М.М. Бахтин. – М.: Лабиринт, 1995. – 152 с.
3. Бергсон А. Введение в метафизику. Смех [Електронний ресурс] / А.Бергсон – Режим доступу: http://krotov.info/library/02_b/er/gson_sme.htm
4. Воробьева М.В. Анекдот как феномен повседневной культуры советского общества (на материале анекдотов 1960–1980-х годов): автореф. дис. ... канд. культурологи / М.В. Воробьева. – Екатеринбург, 2008. – 24 с.
5. Столяр М. Советская смеховая культура / М.Столяр. – К.: Стило, 2011. – 304 с.

* * *

УДК 111:130

Віктор Шпак, канд. історичних наук, д-р філософії в галузі економіки, професор кафедри журналістики, Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, Україна, м. Київ

Українські газети: вчора, сьогодні, завтра

Висвітлено стан і особливості розвитку газетярської справи України в умовах переходу від директивного до ринкового господарювання, проаналізовано основні причини, що негативно впливають на галузь та запропоновано комплекс заходів щодо їх якнайшвидшого розв'язання.

Ключові слова: видавнича справа, газети, засоби масової інформації, поліграфія.

Віктор Шпак. Украинские газеты: вчера, сегодня, завтра

Освещены состояние и особенности развития газетного дела Украины в условиях перехода от директивного к рыночному хозяйствованию, проанализированы основные причины, негативно влияющие на отрасль и предложен комплекс мероприятий по их скорейшему решению.

Ключевые слова: издательское дело, газеты, средства массовой информации, полиграфия.

Viktor Shpak. Ukrainian newspapers: yesterday, today, tomorrow

The state and features of development of newspapers matter of Ukraine are reflected in the conditions of transition from directive to the market manage, principal reasons which negatively influence on industry and the complex of measures is offered in relation to their most rapid decision are analysed.

Keywords: Publishing business, newspapers, mass medias, polygraphy.

Видавнича продукція – специфічний товар, у якому поєднано не тільки матеріальні, а передусім духовно-мистецькі, інтелектуальні, освітні, культурологічні цінності, завдяки яким вона впливає на соціальні, суспільні, виробничі процеси. Вільні та незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та оприлюднюють громадську думку – один із найважливіших інститутів громадянського суспільства [8, с.54], ознака демократичної держави, яку нині прагне розбудувати Україна. Отже, у сучасному світі ЗМІ є суттєвим фактором створення та розвитку культури демократії. Адже саме мас-медіа забезпечують людей інформацією, яка впливає на процес формування думок і позицій, а також на здійснення політичного вибору (пункт 1 Рекомендації 1407 Парламентської Асамблеї Ради Європи «ЗМІ та культура демократії») [2, с.114]. Для ефективного виконання цього складного соціального завдання ЗМІ мають бути вільними, незалежними, але, водночас, надавати достовірні відомості в нейтральному тлумаченні, бути не заплямовані суб'єктивними оцінками та упередженими коментарями. Однак ситуація в медіапросторі України ще не відповідає демократичним стандартам. Причин тут чимало. Аналізу окремих з них та перспектив розвитку галузі і присвячена ця стаття.

На другу половину 2010 року можна констатувати, що періодичні друковані засоби масової інформації перебувають у складній ситуації. Загальна криза лише посилює негативні явища в газетній сфері. У Європі рік-у-рік знижується інтерес до газет. Сюди ж додаються проблеми з дистрибуцією, низькою платоспроможністю населення та широким наступом інтернет-технологій.

Аналізуючи статистичні дані щодо випуску газет, можна простежити певні поступові тенденції до 2002 року і гальмівні останніми роками (див. діаграму 1) [1, с.10].

Упродовж 2009 року в Книжкову палату України надійшло 2499 назв газет, загальною кількістю номерів 105 054 друк. од., річним тиражем 3 444 551,7 тис. пр., що становить у процентному відношенні 94,4% кількості назв 2008 року, 86,4% кількості номерів і 86,8% тиражу. Загальний річний наклад опустився нижче ніж у 1991 році, коли він складав 3 799 971,0 тис. примірників [1, с.10].

Діаграма 1

Випуск в Україні газет за періодичністю свідчить, що найбільше друкується тих, періодичність яких один раз на тиждень – 1266 друк. од. (50,7% загальної кількості, 34,2% до загального тиражу) і лише 66 видань виходять понад 4 рази. Основну масу складають місцеві видання – 1 289 одиниць. 1 101 газет універсальні, а серед спеціалізованих перед ведуть загальнополітичні – 446 од., далі – педагогічні (119 од.), видання для дорівлі (107 од.) та з питань промисловості та будівництва (100 од.) [1, с.11].

Ці дані достатні для аналізу тенденцій, але є приблизними, оскільки в Україні немає національної тиражної служби.

Основними способами розповсюдження є: для регіональних газет – передплата, для загальнодержавних – роздріб. Викликано це, з одного боку, тим, що загальнодержавна преса надходить у регіони із запізненням. За передплатою доставляється один примірник на чотирьох громадян України. З другого боку, останніми роками стабільно зростає кількість газет, що розповсюджуються безкоштовно.

Тривожним є той факт, що з понад 30 тис. зареєстрованих в Україні друкованих видань насправді видається лише 15%. Це означає, що чимало видань не змогли вижити й існують номінально.

Песимісти пророкують таку саму долю решті газет через наявність на ринку електронних ЗМІ й поширення Інтернет-видань. Автор належить до іншої категорії аналітиків, які поділяють висновки президента Всесвітньої газетної асоціації Тіма О'Рейлі, зроблені у щорічній доповіді «Тенденції світової преси»: «Хоча в деяких регіонах тиражі справді не можна назвати динамічними, газети залишаються глобальним мас-медіа, з яким потрібно рахуватися, охоплюючи в середньому третину населення світу... Попри фінансову кризу, глобальний наклад газет зріс у 2008 році на 1,3%. Кожного дня щоденні газети читають 1,9 млрд. осіб, вони охоплюють на 41% більше дорослих, ніж Інтернет... На багатьох зрілих ринках, де спостерігається спад накладів, зокрема в країнах Європи, тільки платні газети охоплюють понад 70% дорослого населення, стрімко зростає кількість щоденних безплатних видань – у 2008 році 23% щоденних газет були безплатними» [5].

Зрозуміло, що газетам ніколи не виграє в електронних конкурентів змагання в оперативності інформації. На думку експертів, вихід вбачається в поданні у друкованих виданнях більш глибокого аналізу новин або подій, різноманітних думок, оцінок, широкого висвітлення місцевого матеріалу, у залученні молоді читачської аудиторії, створенні привабливого продукту. Як ніколи раніше критично стає здатність видань відповідати на запити свого читача. Газети читатимуть, якщо вони продукуватимуть контент, який більше отримати ніде. Слід зробити ставку на переваги газети порівняно з іншими ЗМІ – її наближеність до аудиторії та аналітичність.

Інтернет слід перетворити з конкурента на союзника. Уже нині провідні видання намагаються надолужити втрачене за рахунок онлайн-бізнесу. Сайт газети має чимало переваг порівняно з друкованою версією, зокрема високий ступінь інтерактивності, більші мультимедійні можливості і, найголовніше, доступність з будь-якої точки планети. Крім того, це додаткове джерело прибутку, і не тільки від реклами, але й від передплати, та можливість багато разів заробити на одному й тому ж контенті. Газета ж надає інтернет-сайту капітал довіри читача.

Усі ці заходи, можливо, і не принесуть газетам додаткових прибутків. Але допоможуть запобігти відтоку доходів і аудиторії.

Слід зауважити, що останнім часом дедалі більше зміщуються акценти рекламодавців, від яких багато в чому залежить благополуччя видань. Нині ж у світовій практиці бюджет друкованих ЗМІ складається на третину з коштів, одержаних за розповсюдження, а на дві третини – за рекламою. Рекламодавці чітко орієнтуються на свою цільову аудиторію і вже не хочуть платити за те, щоб рекламу бачили люди, які навряд чи стануть їхніми споживачами. Отже, випробувана протягом багатьох років бізнес-модель «велика аудиторія – багато реклами» дає збої. За експертними оцінками, найкращі перспективи мають видання, що відповідають таким вимогам: оперативність, ефективність, доступність за ціною, ексклюзивність, чітка адресація. Пастимуть задніх дорогі, іміджеві, стандартні рекламні пропозиції.

За інформацією згаданого Т.О'Рейлі, попри те, що доходи від газетної реклами у світі скоротилися 2008 року на 5%, на друковані медіа припадає 37% глобальних рекламних доходів. Українські аналітики (компанія «Моніторинг ЗМІ») наводять позитивні тенденції: порівняно з 2007 роком у 2008-му обсяг реклами в газетах зріс на 6,64%, у журналах – на 16,7% і становив \$ 495 млн. Криза зупинила це зростання: реалії 2009 року показують падіння реклами на 10–30% [5].

Найпростіший спосіб подолання кризових явищ – це концентрація зусиль. Світова практика – об'єднання або поглинання видань більш конкурентоспроможними. Криза виступає тут певним каталізатором. Зрозуміло, що медіа-холдингам вижити простіше, ніж «районам», чи навіть колись потужним обласним виданням. Практика співпраці та взаємодії активно апробується вже протягом 11 років у рекламно-інформаційному секторі. Утворена Співдружність координує діяльність 38 найбільш рейтингових газет з різних регіонів України. Замість жорсткої конкуренції – розширення сфер діяльності кожного видання, нові можливості для споживачів інформації, цікаві комерційні проекти, обмін кращими надбаннями тощо. На мою думку, на часі створення обласних медіа-центрів з розгалуженою районною структурою, власною полігра-

фією та мережею розповсюдження. Але, безумовно, першим кроком має стати роздержавлення преси. І тут знову своє слово повинна сказати держава на підставі чітко окреслених пріоритетів.

Причини негараздів у галузі полягають не тільки в непередуманому менеджменті або недостатньому професіоналізмі співробітників. Здебільшого проблеми криються в тих фінансово-економічних умовах, у яких видавцям доводиться працювати.

Стаття 2 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» визначила норми державної підтримки ЗМІ, що діють відповідно до Конституції України. Але ця підтримка стосується аж ніяк не всіх друкованих видань – держава підтримує тільки ті, в яких засновником є вона сама, або комунальні органи влади. (Нині зареєстровано 262 державних видання та 885 комунальних) [6].

Іншим виданням з економічними негараздами доводиться боротися самотужки. Звичайно, це не відповідає положенням Конституції України, яка проголошує всі суб'єкти права рівними перед законом (стаття 13).

Державна підтримка засобів масової інформації передусім має здійснюватися у сфері економіки, стосуватися всіх суб'єктів інформаційного простору та полагати у сприянні створенню гідної ХХІ ст. поліграфічної бази, розв'язанні проблеми газетного паперу, забезпеченні помірних тарифів на доставку ЗМІ тощо. Нині ж собівартість вітчизняної друкованої продукції у п'ять разів вища, ніж у Росії, та в 10 разів – порівняно з Польщею і США [3].

Нам теж потрібно перебудовуватися, швидше забувати «ситі» часи і звикати до сучасних реалій. Тепер лідирує той, хто зміг пристосуватися до ринкових умов, своєчасно подбав про власну матеріально-технічну базу, дивився в майбутнє. Виживають ті видання, які потрібні споживачам і враховують їхні інтереси, пишуть про те, що їх найбільше хвилює, подають найактуальнішу інформацію, потрібну в той чи той період часу. Організаторам цієї справи треба мати неабиякий професійний хист, талант, свободу говорити й писати, відстоювати свою позицію, уміння працювати в складних умовах.

Поширенням стає розвиток суміжних напрямів діяльності, зокрема видавничої та комерційної. Вона полягає у випуску додатків до газети чи журналу, що дає можливість збільшити аудиторію свого видання, додаткову площу для реклами, або в організації випуску книжок. Комерційна діяльність багатьох редакцій у різних галузях бізнесу також сприяє зміцненню фінансової бази. Головне, щоб ці допоміжні засоби не заважали реалізації основного завдання – підготовці й випуску періодичних видань. Видання ж, які живуть старими вимірами, сподіваючись на когось, а не на себе, втрачають авторитет у читача, що призводить до зменшення й без того невеликих прибутків.

У структурі редакційних витрат на випуск газет і журналів лівова частка належить видаткам на придбання паперу й оплату поліграфічних послуг. За інформацією асоціації «УкрПапір», загальний річний обсяг споживання газетного паперу в Україні лише за останні п'ять років зріс від 125 тис. т. до 160 тис. т., та задовольняється за рахунок вітчизняного паперу на рівні 25% (до 40 тис. т/рік). Решту доводиться купувати за кордоном, переважно в Росії, яка і диктує цінову політику [3].

На початку 2002 року тонна газетного паперу коштувала понад 3000 грн., у 2009-му – вже понад 5500 грн., а у жовтні 2010 – 6500–6900 грн.

Папір Жидачівського комбінату поступається якістю закордонному, але коштує стільки ж. Становище з офсетним папером ще гірше: за потреби 90 тис. т його річне виробництво не перевищує 15 тис. т. Виручає той самий імпортер. Найбільшими імпортерами картонно-паперової продукції в Україні є Росія і Фінляндія, які разом забезпечують 50% поставок паперу, картону та виготовлених із них виробів [3].

Високі ціни одразу роблять видання нерентабельними. За оцінками фахівців, досягти прибутків у цій ситуації можна, лише маючи й реалізуючи щоденний наклад понад 100 тис. примірників (без урахування інших доходів, зокрема реклами). В Україні ж переважна більшість газет виходить накладом 20–40 тис. [1]. Крім того, видавництва закуповують папір і сплачують поліграфічні послуги за кілька місяців до того, як одержують гроші від продажу газет через роздрібні мережі, утворюючи таким чином великі касові розриви. Доводиться працювати за фактичної відсутності обігових коштів. Надзвичайно вагомою державною підтримкою галузі в період економічної кризи було б тимчасове звільнення від ПДВ хоча б газетного паперу. Не уникнути й питань, пов'язаних з розвитком вітчизняної паперово-целюлозної індустрії, надання певних преференцій для наявних виробників паперової продукції. Без цієї підтримки важко убезпечити видання від економічного тиску, як щодо їх рентабельної роботи, так і щодо забезпечення свободи слова та об'єктивності інформації.

Переважаюча більшість книжкових і газетно-журнальних видань друкується на базі спеціалізованих державних підприємств, бо вони мають великі виробничі й допоміжні площі, достатню інфраструктуру тощо.

Оцінюючи ситуацію в поліграфічній сфері, слід наголосити на тому, що вона залишається складною, неоднозначною та суперечливою. Як і в усьому вітчизняному виробництві, тут не вистачає обігових коштів, тиснуть непомірні податки, високі кредитні ставки, дається взнаки низька платоспроможність населення і юридичних осіб, внаслідок чого падає попит на поліграфічну продукцію і зростає дебіторська заборгованість. Низькою є завантаженість виробничих потужностей.

Більшість друкарень, збудованих ще за Радянського Союзу, застаріла морально і фізично. Обладнання, побудоване на використанні старих

технологій, не може задовольнити потреби видавців у продукції європейського гатунку. Рік-у-рік державний бюджет не передбачає коштів на придбання устаткування й на технічне переоснащення поліграфічних підприємств, а брак обігових коштів не дає змоги їм власними силами вирішити питання технічного, технологічного переоснащення, заміни або відновлення засобів виробництва. Украй зношене обладнання не дає можливості виробляти конкурентоспроможну продукцію ні за якісними, ні за вартісними показниками, через що зменшується кількість замовників, падають обсяги виробництва, підприємства працюють на 30–40% своєї потужності, скорочуються робочі місця. Лише для заміни старих газетних ротативних машин державних газетно-журнальних видавництв потрібно до 100 млн. доларів США.

В останнє десятиліття у поліграфічному секторі економіки окреслилася тенденція до збільшення кількості господарюючих суб'єктів. Нині тут налічується 2 тис. підприємств різних форм власності. Всього ж зменшується доля державних компаній, і це свідчить про те, що поліграфія дедалі більше відходить від монополізму і створює реальне конкурентне середовище.

Але не завжди перетворення державних підприємств і об'єднань на різного роду товариства і, як наслідок, виведення їх із централізованого галузевого принципу управління та зміни форми власності гарантують позитивні наслідки.

Експеримент з ДАК «Укрвидавполіграфія», основні завдання якої – підвищення ефективності державного управління в системі видавничої підготовки, поліграфічного виконання та розповсюдження друкованої продукції, здійснення єдиної технічної політики, організація та координація робіт, пов'язаних з виробництвом і впровадженням нової техніки, розроблення і застосування передових технологій у цій сфері, виявився не зовсім вдалим. Програмну мету на поточний момент компанія не реалізувала. Багато структурних підприємств мають недосконалий менеджмент, перебувають майже на межі розвалу, наявне майно не завжди використовується раціонально, а трудові колективи позбавлені реального впливу на процеси в компанії.

Після приватизації взагалі зникли добре відомі у видавничих колах Київська книжкова фабрика й Київська друкарня наукової книги та деякі інші приватизовані поліграфічні підприємства.

Спад, який переживає видавничо-поліграфічна галузь, пояснюється не тільки загальноекономічними проблемами, а й багатьма факторами, пов'язаними з ігноруванням специфіки цієї важливої сфери економіки і культури з боку владних структур. Вітчизняна промисловість не виробляє не тільки друкарські машини, але й інші потрібні для друку компоненти: плівки, пластини, фарби тощо. Як наслідок, нині поліграфія цілком залежить від імпорту, а отже, для неї принципове значення має розвиток податкового і митного законодавства в напрямі створення законів, що стимулюють розвиток галузі. Висока собівартість і нестабільність економіки породжують невпевненість у завтрашньому дні і, як наслідок, ціни на поліграфічні послуги щороку зростають на 20–30%.

Численні приватні, колективні поліграфічні підприємства та фірми, які здебільшого оснащені сучасною технікою й домінують на ринку етикеточної, пакувальної, рекламної, бланочної та іншої комерційної продукції, останнім часом, заглиблюються й у нішу газетного, журнального та книжкового виробництва. Саме приватники помітно підняли рівень якості поліграфічного виконання друкованої продукції. Але і вони не можуть істотно вплинути на зниження ціни на друкарські послуги, бо часто обтяжені потребою повернення кредитів чи інших запозичень, витрачених на закупівлю обладнання.

Могли б уплинути на ціну поліграфічних послуг, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної друкованої продукції законодавчі рішення про відновлення у переліку товарів критичного імпорту, які при ввезенні на митну територію України не оподатковуються, сучасного технологічного устаткування, запчастин, деяких поліграфічних матеріалів, які в Україні не виробляються, а також зменшення звичного мита на них.

Внутрішнє інвестування підприємств було б кращим, якби не існувало узаконеної системи попереднього кредитування виробником бюджету держави. Нині ж підприємства податки на додану вартість і на прибуток змушені сплачувати авансом – раніше, ніж продукція реалізується. Природно, що аванси можна було б спрямувати на модернізацію виробництва, на нові технології.

Істотно вплинути на зниження ціни друку може створення реальної конкуренції між друкарнями, збільшення їхньої кількості та нарощування потужностей.

Розмірковуючи над складними питаннями технічного розвитку, ми не повинні забувати про вітчизняних виробників поліграфічного устаткування, які також переживають складний період. Їхні маркетингові структури мають відчувати реальну потребу в устаткуванні й передбачати її в планах випуску своїх заводів.

Відчутно впливає на вартість видань система їх доставки та продажу. Інколи посередницька вартість доставки видання від друкарні до споживача коштує більше, ніж вартість виробництва самого видання. Тож великим досягненням вважається ухвалення 07.02.2002 Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», що обмежує тариф за оформлення передплати й доставку друкованих ЗМІ (40% собівартості одного примірника газети чи журналу). Хоча в той самий час,

скажімо, у Німеччині такий тариф становить 20%, у Фінляндії – 18% [3]. Але зрозуміло, що проблема тут в іншому: якщо не подолати цілковитий монополізм у цій сфері двох гігантів – Української дирекції підприємства поштового зв'язку «Укрпошта» і Державного підприємства «Преса», – то сподіватися на поліпшення ситуації не доводиться.

Укрпошта – це державна комерційна структура, дохід якої 2008-го становив понад 4 млрд. гривень, а чистий прибуток подвоївся порівняно з 2007 роком. Можна лише поради́ти за зв'язківців і поспівчувати видавцям та читачам. При цьому Укрпошта щороку доводить нерентабельність співпраці з газетярми. Але ж і видавці, намагаючись врахувати реальні можливості споживачів, продають свою продукцію часто – густо нижче її собівартості, перекриваючи збитки за рахунок інших видів діяльності. Закономірно, що життя в умовах ринкових відносин змушує розглядати будь-які дії підприємств через призму економічної доцільності. Та напрошується логічне запитання: який же тут пріоритет у державі?

Об'єктивності заради, виявляючи турботу про пересічного громадянина, видавцям теж слід звернути дуже серйозну увагу на пропонований товар. Наприклад, чи варто ганяти листиношу в найвіддаленіше село, щоб доставити газету, в якій 90, а іноді більше, відсотків обсягу інформаційної газети віддано телепрограми, гороскопу та портретам хазяїв?

На жаль, кроки української влади досі не стали запорукою позитивних зрушень, не є системними та послідовними.

Підсумовуючи, можна назвати основні причини, що від'ємно впливають на стан видавничої справи й потребують якнайшвидшого розв'язання:

- недосконалість інформаційного законодавства України; брак системних державно-управлінських рішень, спрямованих на забезпечення стратегічних національних інтересів в інформаційній сфері; висока інформаційна залежність України від іноземних держав та медіа-структур;
- недостатній рівень державної підтримки галузі;
- порушення прав журналістів на доступ до інформації, адміністративний тиск та втручання власників ЗМІ в редакційну політику;
- надзвичайно високий рівень витрат на підготовку й виготовлення вітчизняної видавничої продукції, що обмежує наклади та асортимент видань;
- нерівність учасників видавничого ринку;
- загальноекономічна криза, наслідком якої стало падіння купівельної спроможності населення;
- високі поштові й транспортні витрати;
- непомірно висока плата за комунальні послуги й оренду приміщень;
- невеликі обсяги іноземних інвестицій у видавничу галузь;
- поспішний продаж об'єктів видавничої сфери без урахування інтересів трудових колективів;
- тощо.

Переважає більшість фахівців, які переймаються питаннями видавничо-поліграфічної галузі, зазначає, що вона може вийти з кризового стану і стати справді надійною базою розвитку національного інформаційного простору лише за підтримки держави. І найпершими мають бути такі кроки:

- здійснити комплекс протекційних заходів для створення українського інформаційного простору, пріоритетної підтримки вітчизняних засобів масової інформації;
 - урівняти в правах усі суб'єкти господарювання у видавничо-поліграфічній галузі, провести прозоре роздержавлення державних і комунальних видавництв, ЗМІ, поліграфічних підприємств з урахуванням особливостей кожної структури;
 - сприяти розвитку підприємств, здатних виробляти в Україні папір, картон, поліграфічні фарби, офсетні та фотополімерні пластини;
 - звільнити від сплати податку на додану вартість та зменшити ввізне мито на поліграфічне обладнання, запасні частини і матеріали, що не виробляються в Україні;
 - підвищити ввізні податки на ті види поліграфічного обладнання, які виробляються в Україні;
 - модернізувати поліграфічну базу навчальних закладів та збільшити обсяги підготовки фахівців за держзамовленням, особливо друкарів, налаштовувачів, операторів репроцентрів, спеціалістів з верстки та дизайну тощо;
 - встановити обґрунтовані нормативи розрахунку орендної плати незалежно від форми власності орендодавця;
 - змінити порядок сплати податку на прибуток (відповідний платіж проводиться після надходження коштів на розрахунковий рахунок видавця);
 - запровадити пільгове кредитування для вітчизняних видавців тощо.
- Спільні зусилля держави, журналістських і редакційно-видавничих колективів здатні зняти соціальну напругу у сфері інформації, знайти оптимальні способи поліпшення фінансового й матеріального становища всіх учасників видавничого процесу, підвищити їхню роль в утвердженні національної ідеї, національних інтересів Української держави.

Список використаних джерел

1. Заряда Н. Аналітичний огляд газет, виданих в Україні у 2009 році // Вісник Книжкової палати. – 2010. – №4 (165).
2. Інформаційне законодавство: зб. законодав. актів: у 6 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка, І.С. Чижка. – К.: Юрид. думка, 2005. – Т.5: Міжнародно-правові акти в інформаційній сфері. – 328 с.

3. Лубченко І. Слово зброя? – К.: УВПК «ЕксОб», 2009. – 560 с.
4. Максакова А. Сетевые издательства и повышение роли электронной информации // Полиграфист и Издатель. – 2002. – №3.
5. О'Рейли Гэвин, президент Всемирной газетной ассоциации (WAN) и генеральный директор «Independent News and Media», доклад «Тенденции мировой прессы» на международной конференции WAN «Сила печати – Возможности печатных СМИ» в Барселоне.
6. Сівашова І. Роздержавлення друкованих засобів масової інформації в контексті розвитку інформаційного простору України // Вісник Книжкової палати. – 2010. – №7 (168).
7. Україна в цифрах. – К.: Техніка, 1996–2009.
8. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: зб. наук. пр. Укр. акад. держ. упр. при Президенті України / за заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К.: УАДУ, 2001. – 248 с.

* * *

УДК 1.2:141.45.316

Мустафа Тунджер, докторант кафедри соціології, Бакинський державний університет, Азербайджан, м. Баку

Філософське осмислення і соціалізація давньотюркських культів в ісламській культурі

Аналізується культ святих і паломництва до святих святині в контексті турецьких і азербайджанських культур як система релігійних вірувань, ритуалів і символів.

Ключові слова: Іслам, святи, святе, священна могила, древні культури, паломництво (Хадж), інтеграція, процеси асиміляції.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мустафа Тунджер. Философское осмысление и социализация древнетюркских культов в исламской культуре

Анализируется культ святых и паломничества в святые святыни в контексте турецких и азербайджанских культур как система религиозных верований, ритуалов и символов.

Ключевые слова: Ислам, святые, святое, священная могила, древние культы, паломничество (Хадж), интеграция, процессы ассимиляции.

Mustafa Tuncer. The philosophical significance and socialization of the old turkic cults in Islamic culture

The article is devoted to the analysis of the cult of saints and the pilgrimage to the holy shrines in the context of the Turkish and Azerbaijani cultures as a system of religious beliefs, rituals and symbols.

Keywords: Islam, saints, holy, sacred tomb, ancient cults, pilgrimage (Hajj), integration, assimilation processes.

В последнее время при возрождении общетюркской культуры наблюдается некий вакуум в изучении древних культов и символов, церемоний и ритуалов, в процессах трансформации, адаптации и социализации древних культов и посещения святых в контексте исламской культуры. Эта статья отчасти является попыткой заполнить этот вакуум. Несмотря на то, что главными направлениями исследования в этой статье являются древние тюркские культы и святые места, здесь также анализируются вопросы трансформации культов, принадлежащих другим народам в контексте монотеистской исламской культуры, изменения понятия культа поклонения по форме и содержанию, точнее адаптация культа к новой среде, философские, социологические и мистические аспекты культов в контексте Ислама.

Как известно, культ или поклонение содержит восхваление, поклонение, почитание, молитвы и пр. Несмотря на обращенность к сверхъестественным силам, к отдельным святым, предкам племен, личностям, местам захоронения, очаги и пр., они также становятся объектами поклонения. Религиозное поклонение может выполняться как в индивидуальном порядке, так и под руководством лидера в мечети, церкви, синагоге, пире или в очаге, как часть организованной религиозной молитвы. Являясь формами поведения, культ и поклонение имеют свои специфические особенности. Они состоят из таких элементов как молитва, жертвоприношение, ритуал, созерцание и размышления (медитация), праздники и мероприятия, хадж и пр. В этой статье мы будем исследовать адаптацию и интеграцию древнетюркских культов к новой среде, проведем наблюдение за их философскими, социологическими и мистическими аспектами в контексте Ислама.

Ислам, как и другие религии, за свою историю сделал синтез двух факторов: он умело соединил в себе, с одной стороны, принадлежащие ему понятия и концепции, а с другой, влияние древних воззрений и идей, уже существовавших до него. На первый взгляд может показаться, что новая религия с успехом оттесняет и ослабляет влияния других воззрений с исторической арены. Однако Ислам, умело разобрав эти идеи и воззрения, успешно адаптировал их к своей системе. Конечно же, все пожелания и просьбы разных национальных и этнических групп, принявших Ислам, не могли быть полностью приняты во внимание, потому, что тогда ос-

новые принципы и концепции исламской системы верований и культов, подверглись бы большой опасности [1, с.21–22]. Усиление философских, мистических социологических и социализирующих аспектов древних культов, позволило новой религии в рамках новой культурной системы, устоять перед греческой логикой и рациональной философией, которые были относительно развиты, и тем самым обеспечить эту религию новой жизненной силой, которая была в состоянии отвечать пожеланиям и требованиям верующих. В исламском мире хадж, как и во всех культах, является прототипом культа паломничества. Паломничество хадж в исламской культуре имеет синкретическую природу, то есть он умело синтезировал признаки, принадлежащие, и ритуалам и церемониям паломничества в древних культах. Начиная с ранних этапов развития Ислама, на повестку дня вышел целый ряд серьезных философских проблем. Их решение в соответствии с исламскими принципами, косвенным образом, стимулировало адекватное толкование в духе Ислама культов почитания святых, возникших впоследствии и широко распространившихся в Исламе. При дальнейшем развитии Ислама уважение к святым, поклонение и почитание, прощение помощи у них постепенно находят себе дорогу и начинают формироваться концепция святости. Адаптация древних культов была одной из первых попыток устранения «глубокой пропасти» между верующими и Богом через удовлетворение древних политеистских нужд и требований в контексте монотеизма. Эта идея, а также сверхъестественные качества, приписываемые святым, их близость к Богу стали возможными благодаря коренному изменению Исламом концепции о пророке. Такая трансформация дала результаты в скором времени. Во-первых, учение о единстве бытия (вахдат аль-вуджуд (на арабск. прим. пер.) или же ее модификация, подтвердили духовную близость человека и Бога. Во-вторых, изображение личности пророка Мухаммеда как простого человека и как идеала человечества. В третьих, образование в шиизме культа личности, посредничество Али и Хасана, других имамов между людьми и Богом, таким образом его способность заполнить вакуум, существовавший до того времени между Богом и людьми. Думаем, что заключения, к которым мы пришли, явились факторами, стимулирующими развитие древних культов почитания святых в контексте Ислама.

Различия же следует отнести не к целям исламских ученых, а лишь к различным методам, которые они используют. К примеру, единство между Богом и людьми исламские философы толкуют в разных формах на основании логического анализа, мистической интуиции и образного языка поэзии, ортодоксальных сект на Коран и хадисы. Р.Никольсон совершенно справедливо называет это единство «обязательным единством» и связывает его с трансцендентной природой Бога. Сильные межличностные отношения и отношения, тесно связывающие исламских суфиев друг с другом, дойдя до своего зенита в этом единстве, исключают всякие посторонние и отчужденные отношения [2, р.64,70–71]. Это общение и единение между Богом и человеком происходит с помощью посредника: его божественные усилия и желания направляет духовный сторону человека («акли-кудси») к Богу, связывает их друг с другом. Пророк Мухаммед и шиитские имамы, представляют эту посредническую миссию в Исламе. Как посредник пророк Мухаммед является прототипом Совершенного человека в Исламе. Как микрокосм этот образ является отражением естественных и божественных сил. В качестве символа Ислама, это был совершенный человек, как отмечал Ф.Грюнебаум, внешней проявлением сути Мухаммеда, выступал идеальный тип человечества и один экземпляр Бога на земле [3, р.133–141]. Наше древнее доисламское общество внутренне было хорошо организовано, обладало системой самоуправления, оно состояло из общин, имеющих частичную или большую автономии. Члены общества иногда спасались от гнева центральной власти, вождей племен, но становились жертвами репрессий со стороны родственников или строгих ритуалов. Таким образом, несмотря на то, что крайне строгая требовательная система древней культуры, определяемая родственно-племенными связями и управляемая на основании ритуалов, иногда могла уклоняться от деспотизма политической централизации, по современному человеку, эта система является душевной социальной атмосферой. Общая социологическая атмосфера древнего подтверждает, что человек должен подчиниться либо родственникам, либо государям, или же обоим одновременно, то есть он должен оставаться лояльностью. По этой причине романтики идеализировали прошлое, а прагматики наоборот выказывали нетерпимость по отношению к ней. Здесь древние народные культы, церемонии и ритуалы, традиции фольклора играли большую роль в контексте исламской культуры. Итак, в Исламе священная книга, культура чистой, универсальной индивидуальности составляла преимущество в центре.

А теперь давайте разберемся с философскими и мистическими аспектами ностальгии. Согласно древнетюркским, зороастрийским, иудейско-христианским эсхатологическим представлениям, одна личность, имеющая космическую значимость, временно покинула этот мир, но вернувшись заново построит «золотое тысячелетие». По Грюнебауму, в этой трагической смерти, приводящей в трепет сердца, прослеживаются следы трагической смерти пророка Иисуса [3, р.92,141]. Итак, внутри исламской культуры, с одной стороны адаптацию проходили древние культы, а другой возникали новые культы. Этот исторический процесс, проявлял себя как две тесно взаимосвязанные стороны единой философско-теологической проблемы, то есть в форме отношений между Богом

и человеком, и отношений пророка с человеком. Идея божественной личности объективировалась в образе совершенной и святой личности. Божья благодать и милосердие, распространяется среди верующих, благодаря святым личностям, непосредственно с их помощью. Идея святости становилась любимым мифом исламских суфиев. Если исключить концепцию пантеизма и свободной мысли суфиев, то в целом каждый верный Исламу мистик-суфий подтверждал, что самой совершенной святой личностью является пророк Мухаммед. Исламский идеал находит себя в личности Мухаммеда. Поэтому для мусульманских верующих, в особенности для суфийских святых отношения между Богом и пророком, а также между пророком и простыми /верующими имели особое значение. Концепции святости (вилайя) и святой личности (валий) в Исламе возникают на почве этих отношений и по мере распространения Ислама в других регионах мира, древние обычаи и традиции, верования и религиозные чувства глубоко влияют на нее. И как результат этих влияний, для удовлетворения потребностей развивающегося религиозного мышления, концепция пророка также подвергается изменениям в соответствии с духом времени. Во-вторых, являясь посредником божественной благодати, он передавал свои знания о Боге верующим людям, поклонявшимся Ему и таким образом, удовлетворял их моральные потребности. Представление Мухаммеда как «печати пророков», «замыкающего пророческий круг», «друга Бога» (валиуллах) было крайне важным для определения статуса святости и святых в исламе, а также для ассимиляции древних культов, для оправдания их в свете исламских принципов. Как и в другом спорном вопросе, культ святых в Исламе должен опираться на слово Божье. Прежде всего, для выражения культа святых раннего этапа, противоречившим исламскому духу, чувствовалась необходимость в новом техническом термине и эту потребность начал удовлетворять термин «валий» (множеств. число «авлийа»). Некоторых верующих не устраивали эзотерические стороны шариата, в целом, если даже они принимали его, они рассматривали религию в более широком контексте, а не только как «вахй» (откровение), но еще и в качестве тайн и загадок. Для того чтобы идея святости (вилайя) могла прочно занять свое место в Исламе, она, прежде всего, должна была ссылаться на слово Божье и основываться на соответствующие аяты Корана и на цикл хадисов (изречения пророка – прим. переводчика). Следует также подчеркнуть, что глубокие теоретические концепции исламских ученых и теологов, связанные со святостью, часто проходя фильтрацию в сознании простых мусульман, в большинстве случаев искажались. В таких случаях, включалась простая народная фантазия, не имевшая пределов. Авлия были действительным олицетворением народных представлений. Особое состояние, которое внешне отличало святого, они называли «маджзуб» («восхищенный, zachарованный»). Это, прежде всего, был восхищенный, zachарованный перед Богом, человек. По мере развития, Ислам коренным образом трансформировал другие древние обычаи и традиции, сказания, ритуалы и церемонии, адаптировал их к своим светским и моральным принципам. Не уничтожая чужие идеи и обычаи, он давал им новые объяснения в соответствии с духом и сущностью Ислама и тем самым ассимилировал их [3, р.61]. Востоковед Голдсиер пытался истолковать этот процесс как различие между теоретическими основами исламских догматов и их практическими формами, принятыми широкими массами народа [3, с.61]. Он особо подчеркивает течение «народной исламской религии» в Исламе, противопоставляя его концепциям исламских теоретиков, ученых-теологов, мистиков и философов. Такой подход Голдсиера в целом интересен, однако выдвинутые им положения являются ярким примером механического перевода некоторых толкований христианских религиозных процессов на Ислам. В отличие от христианства, исламская религия не была разделена на «секты» (в особом значении термина) и существующая внутри его система сект и течений, оставаясь верным к духу и принципам Ислама, отличались друг от друга всего лишь по методу и образу мышления. С другой стороны, нельзя однозначно негативно оценивать отношение исламских теологов к народным обычаям, традициям и ритуалам, как утверждают некоторые, типа исламские теологи полагались на силу или насилие, как на средства внешнего давления [1, с.61–62]. Наша позиция опровергает это утверждение: древние обычаи, ритуалы, церемонии, в том числе правила или этика культа, подверглись серьезным изменениям в соответствии с правилами ислама, нашли поддержку и у исламских теологов. Культ святых или поклонение им, как пережитки побежденных древних религий, также не составляет исключения. Свою борьбу против древних местных культов и объектов поклонения, ислам раннего периода, в целом, осуществлял в форме борьбы против пережитков идолопоклонничества. В дальнейшем развитии Ислама этот процесс имел двойственный характер: ислам, ассимилируя древние культы, в свою очередь адаптировался к социальной среде, чтобы удовлетворять моральные потребности новой социально-общественной атмосферы. Не случайно, что различные культовые ритуалы и церемонии, оставшиеся в наследство от периода арабского невежества, христианства, древнего зороастризма, от берберских народов Африки, после своей трансформации по форме и по содержанию, получили право на жизнь в исламском мире. Древние культовые ритуалы и церемонии, даже светские праздники, церемонии похорон и паломничества, молитвы, совершаемые на мусульманский лад, по форме и содержанию настроены на Коран, хадисы, на суннитских или шиитских святых, на некоторые примеры, взятые из

жизни и деятельности авлия. В этом процессе древние культы, несоответствующие принципам исламского монотеизма и развивающиеся вне его, постепенно забывались, или же не переносились с одной стороны «цензуры», окончательно исчезали из исторической сцены. Но, справедливости ради следует отметить, что некоторые древние культы, несмотря на свою неприкрытую идолопоклонническую природу, продолжают свое существование даже в наши дни. Такие ритуалы и обычаи, как правило, проявляются в ограниченном порядке в рамках малых общин (в обществах, где иногда бок о бок проживают не больше двух малых общин) и в группах в виде элементов древних свадеб, веселий, торжественных мероприятий.

Список использованных источников

1. Гольдциер И. Культ святых в Исламе. – Москва: ОГИЗ, 1938.
2. Nicholson R. The Idea of Personality. – London, Cambridge University Press, 1923.
3. Grunebaum G. Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation. – Chicago and London, 1967.

* * *

УДК 82

Кенюль Ібрагім гизи Кязимова, аспірантка, Бакинський державний університет, Азербайджан, м. Баку

Кілька слів про стиль

Розглядається поняття стилю. Аналізуються судження і думки різних вчених, літературознавців і лінгвістів про стиль. Основною метою є аналіз сенсу стилю в літературній критиці.

Ключові слова: стиль, Кяміль Алієв, Рашид бей Ефендієв, літературні прийоми.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кенюль Ибрагим гизы Кязимова. Несколько слов о стиле

Рассматривается понятие стиля. Анализируются суждения и мнения различных ученых, литературоведов и лингвистов о стиле. Основной целью является анализ смысла стиля в литературной критике.

Ключевые слова: стиль, Кямиль Алиев, Рашид бей Эфендиев, литературные приемы.

Kenyl Kyzymova. A few words about the style

In this article speaks about the concept of style. In this article is analyzed thoughts of difference scientists, literary critics and linguists about style. The main aim is to analyze meaning of the style in the literary criticism.

Keywords: style, Kamil, Aliyev, Rashid Bey Efendiev, literary devices.

Понятие «стиля» является причиной одних из самых актуальных и полемичных вопросов в теории литературы. Действительно, обладающее очень широким и глубоким значением данное понятие широко используется в качестве термина в науках языкознания и литературоведения. В языкознании стили охватывают более широкую сферу. А поскольку в литературоведении речь идет только лишь о художественном стиле, то внутри этой науки используется понятие «художественного стиля», художественной литературы, вернее появляется понятие собственного термина отличия в литературной теории. Что выражает его свойство, связанное с литературным методом. Стилистика, система стилей, как мы уже отмечали, являясь основным объектом и предметом, как в литературоведении, так и в языкознании, служит причиной осуществляемых время от времени учеными языковедами и литературоведами исследованиями по этим вопросам и проведению дискуссий. Даже по сей день, доподлинно не уточнено к какой науке принадлежит «стиль» как термин или предмет. Поэтому мы обратимся к научной литературе, допускающей в этом плане множество сравнений и противоречивых результатов.

Например, Кямиль Алиев в своей книге «Стилистика и система стилей» (Баку, АГУ, 1985) определяя к какой науке, относится понятие «стиль» систематизирует суждения и ученых в этой области.

«1. Группа исследователей подхода к вопросу с позиций литературоведения, растворяют стилистику в теории литературы. По их мнению, в целом, нет независимой науки стилистики, это всего лишь отделение теории литературы» [4, с.45].

«2. Другие исследователи же, деля научную область изучающую язык художественной литературы на две части, первую именуют «литературной стилистикой», а другую называют «языковой стилистикой»» [4, с.46].

«3. Имеются и такие исследователи, которые определяют стилистику как независимую в филологической науке...».

1) языкознание 2) литературоведение 3) стилистика [4, с.48–49].

Кямиль Алиев в другой своей книге – «Беседа о стиле» более шире подходит к понятию «стиль». Глубже растолковывает философское, экономическое, политическое и другие значения. Отмечает что, стиль литературоведения выражает два понятия, художественный стиль и выражающее большее значение «литературную школу отражающую идеологию класса, прослойки» [3, с.6].

Далее определяет место стиля в науке языкознания следующим образом.

«В языкознании данный термин теоретически сталкивается с функциональной специализацией отражающей обзор литературного языка и охватывает входящий в ту же систему как большой «функциональный стиль» так и же и маленькую единицу (стиль речи)» [3, с.6].

В другом источнике снова встречаем интересное суждение по этому вопросу.

«Понятие стиля более относится к литературному языку, системный вид, и подходить к нему следует именно с методами языкознания» [8, с.32].

Как видно, понятие «стиль» непосредственно увязывают с наукой языкознания. Но, помимо более широкого понятия в науке языкознания, стиль по своему особому положению и смыслу в науке литературоведения носит несколько отличительный и индивидуальное значение.

Являясь предметом науки литературоведения стиль всегда находится в центре внимания изучений и исследований, но и по сей день можно сказать не найдено точное и конкретное его выражение. Естественно, это нельзя отнести к понятию «стиля» в науке языкознания. В ней, уже сформировалось точное объяснение и место стилю, системе стилей, стилистике.

Являясь объектом исследования в теории литературы, что же тогда выражает стиль собственно в науке литературоведения (или же в мире искусства), в чем состоит его смысл и значение?

С этой целью мы занялись поиском, изучением и анализом ряда теоретических изданий, источники. В итоге получили следующие результаты. Таким образом, по нашему мнению, наиболее точное и ясное объяснение и определение стиля оказалось в книге Арифа Абдуллазаде «Новаторство и стиль». В ней Ариф Абдуллазаде информацию о стиле начинает по нашему мнению с наиболее соответствующего и точного объяснения данного термина.

«Стиль прежде всего должен объяснять подход творческой личности к определенному объекту, каким она его видит, и как его выражает. Если говорить в более конкретной форме, стиль – мир образов писателя, его особый подчёрк в общем литературном процессе» [1, с.9].

Однако, после привычных нам традиционных объяснений А.Абдуллазаде показывает различие и связь между стилем, способами индивидуального выражения, как понятие литературных методов.

«Если взять в целом метод стиль индивидуального выражения, то стиль присутствует и как составная частью литературного метода» [1, с.18].

Говоря о «способе индивидуального выражения», то берется проявляющиеся в произведениях писателя именно отчетливая индивидуальная особенность и присущие сугубо ему творческая «интимная» привычность творчества.

А «стиль» особое понятие. В нем литературные приемы используемые творческой личностью, темы к которым она обращается, и проповедуемые ее идеи объединяются определенными особыми принципами...

Таким образом, литературный метод больше имеет характер выражения общего, а стиль больше отражая особенность способа выражения имеет чисто индивидуальный характер» [1, с.18–19].

Данные строки более конкретно выражающие общее и различное в творчестве писателей также привносят и ясность в понятие стиля. Каждый писатель собственно для себя определяет стиль, метод способа выражения в соответствие с мировоззрением. Подобного можно достичь, как указывает А.Абдуллазаде не единожды, а развиваясь соответственно с эпохой.

К сожалению, о стиле во всех научных источниках почему-то вместо точного объяснения, только путанные объяснение, нету конкретного определения, мысли.

Возможно, это связано с тем что в художественной литературе слово стиль само по себе имеет достаточно широкое толкование. Кямиль Алиев объясняет двойственным понятием стиля в литературоведении: «стиль» выражает 2 понятия:

а) творческие манеры настоящего мастера, присущая ему манера одеваться, выдает «авторство». В этом плане, «стиль» незаменимое отличие, не уподобляющее никому.

б) отражающее идеологию конкретного класса, прослойки, в своих произведениях и объединяющие писателей схожими творческими манерами «литературные школы», выражают понятие «литературного течения» [3, с.6].

Полагаем, что все должно иметь свое название. Действительно, в нашем языке имеется множество омонимов и синонимов. Но, выражать одним словом два близких понятия в одной науке не логично. Группируя вместе называя «индивидуальный стиль» и «общий стиль» приводит к противоречию в теории. Именно поэтому, понятие «стиль» затруднительно воспринимается. Поскольку слово еще не получило своего точного выражения, закрепления, названия.

Наши исследователи, учение, «индивидуальный стиль» отличают от стиля «литературной школы». Но и это не прекращает дискуссии и споры в литературоведении.

Говоря об «индивидуальном стиле» в первую очередь сразу же в глаза бросается некоторые спорные моменты отражающие в филологии.

«Живший и творивший в XVIII веке известный французский естествовед Н.З. Буффон некоторое время занимался литературой. В 1753 году он написал свои рассуждения о стиле. Автор в данном произведении приходит к выводу – *style iest de le homme* – стиль тождествен человеку» [3, с.332].

Полагаем, что данное Буффеном обобщение стилю, настолько же запутано как и необъективно и парадоксально. На самом деле в целом правильно выражает стиль.

«Индивидуальный стиль» есть личность автора, «я» автора. Это означает разговор и написание, таким образом, как никто другой не пишет и не говорит» [3, с.35].

Кямил Алиев далее дает различные определения подобным мыслям об индивидуальном стиле. Естественно, что, они, понимая стиль, объясняют его. Отрицать эту достоверность было бы ошибочным предположением.

Или же обратим внимание на другую мысль:

«Рашид бей Эфендиев в «Бэсирэтьоль Этфале» дал первичные сведения о стиле. Из этих сведений можно сделать такой вывод:

1. стиль это индивидуальная способность людей выражения своих мыслей. Каждый обладает собственной способностью выражения «имеет индивидуальный стиль» [4, с.23].

Полагаем, что эти слова про индивидуальный стиль имеют «характер первоначальных сведений». Рашид бей Эфендиев отождествляет «индивидуальный стиль» с способом само выражения, и мы соглашаемся что они одинаковы.

«Конкретные элементы произведения – собственный конкретный стиль писателя, лексика, синтаксис, развитие описываемых событий в соответствии с своим мировоззрением и фантазией, отличает его от прочих писателей, литературная критика стремясь изучить творческий стиль писателя его ощущает, подходит к нему с сочувствием» [7, с.87].

Низами Тагыйсой говоря об «индивидуальном стиле» выражает стиль в общей форме. Именно в этом плане он затрагивает вопросы стиля на фоне творчества Агарагима Рагимова. Расценивая стиль как индивидуальность писателя.

А.Гаджиев, приводя цитаты из различных авторов (Платона, Буффона, Юрия Бовейдина) в своей книге «Теория литературы» именует стиль как чисто индивидуальное литературное явление.

«Стиль – неповторимое индивидуальное явление, сила придающая характер повествованиям, сущность художественного содержания» [5, с.322].

Подобные определения бесконечны, но безрезультатны. Говоря безрезультатны, мы не сводим к нулю литературоведческую науку и безрезультатности труд ученых. Основная цель использования слова «безрезультатность» это то, что в результате исследований не получено окончательное, точное и общее определение стиля.

Эту неэффективность Ахундов Агамуса связывает со слабой позицией в процессе критики при определении стиля литературного произведения.

«С сожалением следует отметить, что время от времени публикуемые в нашей прессе, критические статьи все еще не упоминают о языке и стилистических особенностях произведения. Ученый указывая, что – они поверхностно «анализируются» двумя-тремя строчками лишь в конце статьи [2, с.79], полагает, что язык и стиль являясь составной частью творчества требуют наибольшего труда.

В целом, во множестве научной литературы слова «язык» и «стиль» используются рядом. Отсюда становится ясным, что истинное и художественное проявление стиля происходит посредством художественного языка.

Более того, Низами Худиев идя вперед еще больше, использует общее понятие, термин «язык–стиль». Принимая его как одну из норм литературного языка.

«Конечно, еще некоторые образцы языка–стиля, отличающиеся друг от друга, как в общей степени, так и частично можно привести в качестве примера [6, с.22].

Поскольку стиль охватывает основные отличия и характерную индивидуальность, выступающие на передний план разделяющиеся по общим принципам группы художественных стилей, типы писательской манеры, то он всегда стоит на повестке дня в вопросах литературы.

Как мы уже отмечали ранее, лирико–семантический, лирико–психологический, публицистический, условно–метафорический, символический, фантастический и прочие стили особо отмечаются. Однако оглядываясь на сегодняшнюю литературную панораму, мы видим, что современные писатели не склонны к монотонному рамочному стилю. Стремясь к гармоничному синтезу нескольких стилей в одном произведении. Некоторым писателям удается тем самым вдохнуть жизнь в подобные произведения, добиваются успешных результатов. Например, хотя произведение Э.Гусейнбеги «Дон Жуан» написано в сочетании двух стилей публицистического и лирико–психологического, оно не производит впечатления искусственного наложения, или же роман А.Масуд «Свобода» появился в результате сочетания философско–психологического и условно–метафорического стилей. Иногда этому смешанному произведению придают значение искусственности. Однако успешное произведение не изъясняет смешения стилей. Наоборот, удачной гармонией завоевывает сердце читателя. Хотя по указанным нами причинам панорама современной литературы не предоставляет нам широких возможностей про-

ведения конкретной классификации, тем не менее, условное разделение возможно. Следует отметить условно–метафорический (или символический), философско–психологический, лирико–психологический, лирико–романтический (или эпический), публицистический и пр. стили, как стили, к которым наиболее часто обращались в 1991–2005 годах.

Список использованных источников

1. Абдуллазаде Ариф. Новаторство и стиль. – Баку: Элм, 1976. – 75 с.
2. Ахундов Агамуса. Вопросы языка и стилистики. – Баку: Гянджлик, 1970. – 104 с.
3. Алиев Кямил. Беседа о стиле. – Баку: Билик, 1991.
4. Алиев Кямил. Стилистика и система стилей. – Баку: АГУ, 1985.
5. Гаджиев Аббас. Теория литературы. – Баку: Мотярджим, 1996.
6. Худиев Низами. Дорогами возвышения. – Баку: Тэхсил, 1999. – 166 с.
7. Тагыйсой Низами. Развитие прозы: в контексте времени и пространства. – Баку: издательство БГУ, 2008. – 152 с.
8. Проблемы стилистики. Сборник тем научных произведений. – Баку: БГУ, 1990. – 104 с.

* * *

УДК 821.512.162–161;821.161.1

Закира Алиева, провідний спеціаліст, докторант, Інститут літератури ім. Нізамі НАН Азербайджана, Азербайджан, м. Баку

Творчість народного письменника Азербайджану Анара в історико–літературних зв'язках з Росією і Туреччиною

Дослідницькі спроби, присвячені творчості Анара, показали, що вже настав час, коли можна говорити і про те, як в особі народного письменника пропагується наша література, письменники і літературознавство в зарубіжних країнах, особливо в Росії та Туреччині. В обох країнах про Анара написано чимало – сотні статей, десятки книг. Але, не применшуючи заслуг їх авторів, нагадаємо, що в кожній з них творчість письменника розглядається під тим чи іншим кутом зору, ті чи інші віхи його життя і художніх шукань і втілень. У цій же статті ми постараємося висвітлити деякі паралельні сторінки творчості Анара на стику літературних зв'язків Росії та Туреччини. Звернемо увагу на хронологію літературних подій і думок російських і турецьких критиків творчості Анара.

Ключові слова: Азербайджан, Анар, Росія, Туреччина, літературні зв'язки.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Закира Алиева. Творчество народного писателя Азербайджана Анара в историко–литературных связях с Россией и Турцией

Исследовательские попытки, посвященные творчеству Анара, показали, что уже настало время, когда можно говорить и о том, как в лице народного писателя пропагандируется наша литература, писатели и литературоведение в зарубежных странах, особенно в России и Турции. В обеих странах об Анаре написано немало – сотни статей, десятки книг. Но, не умаляя заслуг их авторов, напомним, что в каждой из них творчество писателя рассматривается под тем или иным углом зрения, те или иные вехи его жизни и художественных исканий и воплощений. В этой же статье мы постараемся осветить некоторые параллельные страницы творчества Анара на стыке литературных связей России и Турции. Обратим внимание на хронологию литературных событий и мыслей российских и турецких критиков творчества Анара.

Ключевые слова: Азербайджан, Анар, Россия, Турция, литературные связи.

Zakira Aliyeva. Creativity national writer of Azerbaijan Anar in historical and literary relations with Russia and Turkey

The investigator who investigates literary–scientific heritage of Anar should be patient and attentive. As there is no any field that the writer whose works translated to more than 30 languages of nations didn't touch upon it, he wrote about literature, culture, history, etc. Genre motley, originality of meaning and style could draw attention a large scale of readers' auditorium independently of language they were published. Any investigator who investigates the materials published about the writer whose works spread widely in Turkey after collapse of The Soviet Union, is obliged to create special searching trajectory in order «to swim in giant information ocean» consisting of various languages. The article deals with the writer's active participation in literary processes in Azerbaijan, as well as in Turkey and in Russia, and the thoughts of famous Russian – L. Aninnski, A. Zemstova, Q. Petrov, A. Tverskoy, etc and Turkish writers – F. Turkmen, A. Atay, F. Ozkan, F. Andach, etc who expressed their attitude to Anar's activity.

Keywords: Azerbaijan–Anar – Russia – Turkey – Literary connections.

Изучение и сбережение культурно–духовного наследия каждого народа как составной части общечеловеческой цивилизации – одна из актуальнейших проблем нашего времени. Особенно это проблема приобретает большое значение в настоящее время, когда мы строим независимое, демократическое государство. В условиях глобального информационного

общества, исследование словесного искусства разных народов, литературные связи народов мира с одной стороны знакомят читателя с творчеством каждого писателя, поэта с другой стороны оказывает особую услугу в деле приобщения будущих поколений к литературно-культурной деятельности автора, активно участвующего в современном литературном процессе.

С этой точки зрения творчества народного писателя Анара требует от своих исследователей особенного внимания, терпеливости, аккуратности, а самое главное – точности, умения предварительно выстраивать исследовательскую траекторию поиска. Ибо нет такой сферы литературы, истории, культуры и искусства, в которую Анар не «окунался». Жанровая многоцветность его творчества, в то же время, проникновение в мир Интернета, кино, театра, побуждают исследователя пускаться в «дальнее плавание» в океане современной печати. Исследователю приходится сталкиваться с океаном прессы за десятилетия.

Объект информации применительно к творчеству народного писателя Анара, одного из самых любимых и читаемых писателей не только в нашей республике, но и в зарубежной читательской аудитории, весьма обширен. Он включает в себя, помимо его многочисленных произведений, научные исследования по теме, также сообщения СМИ, радио и телепередачи, ресурсы Интернета и т.д.

Прошли годы, пришло заслуженное признание, награды, слава. Анар теперь Народный писатель, заслуженный деятель искусств, лауреат Государственной премии, талантливый прозаик и драматург, режиссёр и сценарист. Он проявил свой талант и в поэзии, в художественном переводе, в публицистике, языкознании и литературоведческой науке. Приобрел авторитет общественного деятеля и умелого организатора. Жанровый диапазон творчества писателя универсален.

Своим словесным искусством Анар открыл само присущую страницу в пространстве мирового литературного и культурного процесса. Его произведения известны во многих странах, на различных континентах планеты, его книги читают в более 30-и языках мира. Годы жизни и творчества писателя богато литературными событиями внесший огромный вклад в литературный процесс наших времен. А главная причина международной популярности творчества Анара – это значимое содержание, обремененное в совершенную, оригинальную художественную форму, чуждую длиннот и перепадов.

Независимо от страны, где издаются его произведения – в родном Азербайджане, в России, или в Турции – он смог найти путь к сердцу своих читателей. В писателе умеет воссоздавать реальность жизни и духовного бытия столь убедительно, искренне и проникновенно, в такой притягательной манере и с такой прозрачной чистотой языка и что с первых же аккордов увлекает читателя. Он владеет оригинальной магией искусства, и это впечатляющее воздействие долгое время остается в душе и памяти. Своеобразие и самобытность его творчества и в том, что для живописания героев писатель использует весь спектр изобразительной палитры, умеет передать реальными красками их внутренний мир и психологию.

В советское время впервые в Москве Центральное телевидение по первой программе демонстрировал телеспектакль по лирическому рассказу Анара «Я, ты, он и телефон» (26 октября, 1967-года). Этот рассказ, впервые опубликованный в «Неделе», был переведён на многие языки, издан в США, Канаде, Турции, Японии, Финляндии, Египте, в странах Восточной Европы, в республиках СССР.

Повесть «Круг» и роман «Шестой этаж пятиэтажного дома» так же были переведены на десятки языков, изданы и в Москве общим тиражом свыше полмиллиона экземпляров. Рассказы писателя вошли в Антологию «Рассказов советских писателей» («Художественная литература», том 3, 1982). По объёмности художественных картин, живости и полнотности характеров, идейно-художественной и эстетической значимости, новизне и оригинальности в воплощении драматических перипетий высокого чувства любви между главными героями (Тахмина-Заур) роман «Шестой этаж пятиэтажного дома» стал событием не только в творчестве Анара, но блестящим завоеванием нашей современной прозы.

Позже рассказ «Последняя ночь уходящего года» вместе с «Рассказом гардеробщицы», повесть «Белый лиман» под названием «Круг» были опубликованы в журнале «Дружба народов».

Анар терпеливо вынашивает художественную идею, «вживается» в мир чувств и переживаний будущих, рождающихся в воображении героев, досконально изучает ауру, в которой они живут и действуют. И тогда рождаются полнокровные, живые характеры, такие, как, скажем, герой «Юбилея Данте» (Издан в Москве, «Молодая гвардия», 1969 год) Фейзулла Кебирлинский, простая, чистая натура, скромный истовый служитель искусства, чуждый оборотистости, двоедушия, ловкачества. «Грузинская фамилия» – о несбывшейся любви, «Сказка о добром падишахе», за которой угадывается сатирическая картина «нравов» тоталитарного «царства-государства», пьеса «Лето в городе», вскрывающая негативную подноготную в практике приема в вузы – были своеобразными бунтами против монотонного бездуховного существования.

«Комната в отеле» – горькое эхо перестройки – когда в угаре политических страстей, рыночном ералаше интеллигенция оказалась невостребованной...

Писатель, обобщающий характерные явления в потоке обыденной жизни, умеющий выстраивать живой и интересный сюжет, ищет и на-

ходит конфликтный нерв, характеры, могущие послужить прототипами; конечно, симпатии читателей на стороне тех его героев, которые отличаются высокими нравственными качествами.

Анар также был активным участником литературных процессов происходящих в России и в Турции. За минувшее десятилетие в России были изданы десятки книг автора – «Круг» (1973), «Контакт» (1980), «Деде Коркуд». Повесть по мотивам Азербайджанского эпоса (1980), «Шестой этаж пятиэтажного дома» (1988), «Цейтонт» (1989), «Наваждение» (2007), «Я, ты, он и телефон» (2008) и др. Творчеству писателя были посвящены сотни статей, книг таких авторов, литературных критиков как Л.Аннинский, В.Боборыкин, Н.Богословский, А.Бочаров, А.Земцова, А.Зоркий, Р.Казакова, З.Кедрина, Л.Лаврова, В.Ковский и др.

Сегодня, Анар так же известен и самый любимый писатель и в Турции. Жизненность, реализм, подлинность, современность творчества Анара – отмечают и турецкие литераторы – Ф.Туркмен, И.У. Насреддинолы, В.Эрджиласун, Ф.Озкан, А.Атай и др. Айше Атай посвятил писателю свою исследовательскую работу и издал монографию «Анар. Жизненный путь и творческий путь и рассказы» (Анкара, 2008).

Исследовательские попытки, посвященные творчеству Анара, показали, что уже настало время, когда можно говорить и о том, как в лице народного писателя пропагандируется наша литература, писатели и литературоведение в зарубежных странах, особенно в России и Турции. В обеих странах об Анаре написано немало – сотни статей, десятки книг. Но, не умаляя заслуг их авторов, напомним, что в каждой из них творчество писателя рассматривается под тем или иным углом зрения, те или иные вехи его жизни и художественных исканий и воплощений. В этой же статье мы постараемся осветить некоторые параллельные страницы творчества Анара на стыке литературных связей России и Турции. Обратим внимание на хронологию некоторых литературных событий и мыслей российских и турецких критиков творчества Анара:

1970 – А.Тверской. За строками Анара ощущается большой оптимизм, вера в правду и справедливость, в чуткость не показную, а истинную... Полет его писательской фантазии поэтичен и высок.... [10, с.93].

В 1975-м году Анар совершил поездку в Турцию в составе делегации советских писателей, возглавляемой К.М. Симоновым.

1975 – Факир Байкурт. – Жаль что мы недостаточно хорошо знакомы с творчеством писателя, у которого восемь изданных книг [7].

1980 – Эмма Сергеевна – В мире Анара может случиться все, что угодно, – писатель верит в непредвиденное, предвидит то, что потом обретает вполне реальные черты, все случайности в его мире закономерны, ведь «все зависит от того, как смотреть» [9].

1987 – Анна Земцова – В трудные для всех нас 70-е годы Анар думал и писал о том, как разьедают душу человека ложь, разлад между словами и делом. Сегодня, когда все мы искренне хотим правды и активности, Анар напоминает нам о другом – о том, что самый хрупкий, ломкий материал – это сами люди, и они способны погибнуть от любого неосторожного слова, любой несправедливости [8].

90-е годы горизонты литературных встреч Анара стыкаются активными литературными процессами происходящими азербайджано-русских, азербайджано-турецких, русско-турецких литературных связей того времени – То в Москве, Санкт-Петербурге, то в Стамбуле, Анкаре. Так он в октябре 1991-го выступал на юбилейных торжествах, посвященных 850-летию Низами, в Москве в Большом театре, а также в Санкт-Петербурге, а в ноябре в Турции.

В последующие годы, Анар, был участником и выступал на юбилейных торжествах, посвященных 500-летию Физули, 1300-летию эпоса «Деде Коркут» и в Москве в Колонном зале и в Стамбуле, в Анкаре. Несмотря на границы между государствами дружеские встречи писателей и литераторов продолжались. Об одной из таких встреч вспоминает Чингиз Айтматов: «В то время мы больше встречались в Москве, на писательских собраниях, на заседаниях Верховного Совета СССР, и помню, с какой душевной болью Анар рассказывал мне о самой большой проблеме Азербайджана о Карабахской трагедии. Сейчас мы чаще встречаемся в Турции, в Стамбуле (хотя в июле этого года снова встретились в Москве, на международной конференции «Религии против террора»). Принимая участия на разных симпозиумах, конференциях в Стамбуле, мне приятно видеть каким уважением пользуется Анар в Тюркском мире...» [2, с.5].

В 1996 году Баку с 6 по 8 октября состоялся III съезд писателей тюркского мира. Председатель Союза Писателей Анар, анализируя итоги съезда, сказал следующее: «Государственный министр Турции Н.Кемаль выдвинул предложение создать постоянный орган писателей тюркского мира со штаб-квартирой в Баку. Это облегчит вопрос о координации литературно-культурных связей наших писателей». После этих событий в «Литературной газете» было опубликовано статья Л.Лавровой «Заманчивый берег турецкий... Прозвучит ли голос России в общетюркском культурном диалоге?»

В 2002 году был издан сборник переводов Анара – русских поэтов А.Блока, В.Маяковского, С.Есенина, Б.Пастернака.

Когда в октябре 2004 года в Санкт Петербурге состоялся форум «Русский язык – как фактор сохранения национального наследия и межнационального общения. Блестящее выступление Анара, завершившееся декламацией стихов Мандельштама о Петербурге на русском и азербайджанском языках (в переводе самого докладчика) буквально покорило ау-

диторию. «Анар муаллим сделал лаконичную, но яркую ретроспективу азербайджано-русских литературных связей, характеризовал их современный уровень, обозначил достижения независимого Азербайджана в деле сохранения русского языка» [6].

2006, 5 декабря. – Темой «круглого стола», организованного журналом «Огонек», стали взгляды Азербайджана и России друг на друга. «Народный писатель Анар предложил ставить реальные задачи: издание антологии азербайджанской литературы в России и российской в Азербайджане».

Хронологический список сравнительных и параллельных событий можно продолжить до бесконечности. Одно ясно. Все эти годы – десятилетие, несмотря на существующие «границы» служили интенсивному развитию литературных процессов и связей между представителями разных народов. А в лице Анара через границы государств продолжались встречи, стыкались художественные, литературоведческие мысли, раздвигая, объединяя людей в едином литературном пространстве. И в этом уже продолжающиеся на новом уровне в потоке информации зарисовывается интересная для исследователей картина азербайджано-российско-турецких литературных связей.

Список использованных источников

1. Анар. Пленник века / Составители: Э.Эфендиев, З.Алиева. – Баку: Азернешр, 2010. – 628 с.
2. Айтматов Ч. Современник от судьбы... // Анар. Сочинения. Т.1. Проза. – Баку: Юрд, 2005. – 520 с.
3. Андач Ф. Uzağı yakın eden uzağı (Писатель который делает далекое – близким // Газета «Джумхурийет», 2000, 16 ноября.
4. Аннинский Л. Комментарий к свиданию // Дружба народов, 1996. – №12. – С.209–212.
5. Аннинский Лев. Анар подсчитывающий годы... // Дружба народов, 2008. – №3. – С.119–123.
6. Ахундова Эльмира. «И это все о нем» // Газета «Бакинский рабочий», 2004, 20 октября.
7. Байкурт Факир. Анар haqqında (Об Анаре) // Газета «Йени гюн», 1975, 4 июня.
8. Зейтсова Анна. Есть ли в нашем городе интеллигентный человек? // Журнал «Театр», 1987. – №8. – С.155–162.
9. Сергеева Э. О творчестве Анара // Литературный Азербайджан, 1980. – №3.
10. Тверской А. «Юбилей Данте» // Юность. – 1970. – №5.

* * *

УДК 902

Айбеніз Тельман гизи Пашаева, дисертантка, Бакинский государственный университет, Азербайджан, м. Баку

Роль Мехрибан Алиевой в развитии межкультурного диалога между Востоком и Западом

За широкомасштабну і самовіддану діяльність у різних сферах, включаючи діалог між цивілізаціями, увага до дітей, які потребують піклування, поліпшення їх життєвих умов, велику підтримку освіти і проектам, які втілюються в життя в ісламському світі, 24 листопада 2006 року Мехрибан Алиева була удостоєна почесного звання посла доброї волі ЮНЕСКО і ІСЕСКО.

Ключові слова: Азербайджанська культура, глобалізація, Фонд Гейдара Алиева, загальнолюдські цінності, Мехрибан Алиева.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Айбеніз Тельман гизи Пашаева. Роль Мехрибан Алиевой в развитии межкультурного диалога между Востоком и Западом

За широкомасштабную и самоотверженную деятельность в различных сферах, включая диалог между цивилизациями, внимание к детям, нуждающимся в заботе, улучшение их жизненных условий, большую поддержку образованию и проектам, претворяемым в жизнь в исламском мире, 24 ноября 2006 года Мехрибан Алиева была удостоена почетного звания Посла доброй воли ЮНЕСКО и ИСЕСКО.

Ключевые слова: Азербайджанская культура, глобализация, Фонд Гейдара Алиева, общечеловеческие ценности, Мехрибан Алиева.

Aybaniz Telman Pashayeva. Mehriban Aliyeva's role in the development of the East-West intercultural dialogue

For large-scale and selfless activity in different areas, including the dialogue among civilizations, attention to children in need of care, the improvement of their living conditions, great support in education and in projects that are implemented in the Islamic world, on November 24, 2006 Mehriban Aliyeva was awarded the title Goodwill Ambassador UNESCO and ISESCO.

Keywords: Azerbaijan culture, globalization, Heydar Aliyev Foundation, universal values, Mehriban Aliyeva.

In the globalization period a special model of social development combining the unique and universal values, the Azerbaijan model is gradually scaling up and a unique product of a human spirit – Azerbaijan culture is spreading. President of the Heydar Aliyev Foundation, UNESCO and ISESCO Goodwill

Ambassador, MP Mrs. Mehriban Aliyeva at the event «Azerbaijan in the junction of cultures and civilizations» devoted to 60th anniversary of UNESCO held in Paris within the framework of the week «Intercultural dialogue» said: «Azerbaijan is a rich ancient land known for its cultural heritage and traditions. Azerbaijan has played for centuries an important role in the inter-civilization dialogues. Our country is at the intersection of East and West. In 1918, the first democratic republic was established just in Azerbaijan. This was the first European type parliamentary republic in all the Islamic world. At the same time, in the Islamic countries opera, ballet, theater, women schools, a free press, equal election rights for men and women for the first time was namely formed in Azerbaijan. Today Azerbaijan has become a modern country that adopted the European values, and she is on the right track. One of the most important factors in the successful development is that Azerbaijan is a secular state and is characterized by her high tolerance. «Indeed, the brilliant sample of the intellectual elite Mehriban Aliyeva creates new perspective ties among the different areas of culture and knowledge, between East and West. The First Lady of Azerbaijan in global understanding of the development of modern vector has repeatedly emphasized in her speeches the importance of the preservation of national traditions. The global nature of Mehriban Aliyeva's activities creates the opportunity for our culture to become a leading factor and strategic resource for development».

Mehriban Aliyeva has undeniable services in recognition of Azerbaijan culture in foreign countries. Today all Azerbaijan citizens tell this. People living either in small villages or big cities heartily speaks about her. She did it to prove it. She is already widely known in Europe. Articles on the history, culture and art of Azerbaijan, interesting information, exhibits related to the history of Azerbaijan stored in foreign museums, etc. so far have not been published anywhere yet are published in the pages of the journal «Azerbaijan-Irs (Heritage)» issued in Azerbaijani, English and Russian. The journal that focused on promotion of Azerbaijan culture in foreign countries has gained a wide mass of readers in the international arena. Parallel to the successive activity of the Foundation of Friends of Azerbaijan Culture founded in 1995 Mehriban Aliyeva took the mission of the head of the Azerbaijan Federation of Calisthenics in 2002 and this step introduced her to the Azerbaijan society more closely.

It is not a secret that Heydar Aliyev Foundation was founded in 2004 intended to reflect continuously the great leader's policy, to bring up new generations in the spirit of the ideas of national statehood created by him. This issue was reflected at the opening ceremony of the Foundation by Azerbaijani President Ilham Aliyev. Ilham Aliyev said: «The Foundation will study Heydar Aliyev's political heritage, will analyze, research and promote it. The Foundation has been charged with major tasks. The Foundation is a public institution. I believe that the Foundation will have a big role in the public life of Azerbaijan».

Year by year Heydar Aliyev Foundation is developing cooperation with leading international organizations of the world. The Foundation has close cooperation with the UN Development Programme, the UN Population Fund, UNESCO, ISESCO, the United States' «Vital Voice» non-governmental humanitarian organization, «Save the children» and other influential organizations. Heydar Aliyev Foundation is of particular interest in terms of cooperation with UNESCO. The settlement of universal and global problems depends not only on the activities of a separate or the several states, but on the joint efforts of the world states in this direction, therefore there is no need to emphasize day by day increasing role of interstate organizations in the modern period. The main focus of the United Nations, one of the largest and most influential organizations is to protect international peace and security, guided by the principles of equality and self-determination of the people to develop friendly relations among nations, to implement international cooperation in the settlement of economic, social, cultural and humanitarian problems. The activities of all other organizations involved in United Nations and its system serve namely this purpose. And UNESCO is the United Nations educational, scientific and cultural organization. UNESCO was established on November 16, 1946. The higher goal of UNESCO is to lay the scientific, educational and cultural bridges among the world countries, and in this way to contribute in strengthening peace and security all over the world. At present, UNESCO, including 193 member states providing an opportunity to its members to train a world-class scientists and teaching staff, as well as offers the opportunity to participate in global scientific projects. After gained independence – July 3, 1992, Azerbaijan is a member of UNESCO. The most important step in the development of relations between UNESCO and Azerbaijan was taken in December 1993, during the Azerbaijan President Heydar Aliyev's official visit to the Republic of France while meeting with the Director-General of UNESCO, Federico Mayor. At the meeting the sides discussed the prospects of expanding UNESCO's relations with Azerbaijan, were exchanged views on the ongoing war in Azerbaijan, the problems of refugees, to eliminate difficulties in the field of science, education, culture caused by war. The national leader who considered the indispensable role of UNESCO for the promotion of Azerbaijan's patterns of culture in the world, development of science and education had realized the importance of the further development of relations and wished with all his heart the youth to work in this field. The worthy successor of Heydar Aliyev's moral and political heritage, President of Azerbaijan Ilham

Aliyev who has successfully continued his line during his being on the head of the country, on September 15, 2005, taking into account the level of development of mutual relations between UNESCO and the Republic of Azerbaijan signed a decree on additional measures related to the National Commission of the Republic of Azerbaijan for UNESCO. Under the decree was identified the membership of the National Commission of the Republic of Azerbaijan for UNESCO. Due to First Lady of Azerbaijan, President of Heydar Aliyev Foundation, Mrs. Aliyeva's efforts, Azerbaijan-UNESCO relations have reached the highest level of development. Since 1995, under the auspices Foundation of Friends of Azerbaijan Culture through organizing festivals, exhibitions, cultural events and concerts Mehriban Aliyeva has contributed to popularize her country's cultural heritage, promotion, and preservation of it in the national and regional levels. As a logical result of the work carried out, in September, 2004, for her contributions to the development of traditional music, literature and poetry, for her services in the field of musical education and exchange of world cultures and for devotion to UNESCO's ideas Mehriban Aliyeva was honored with the title of Goodwill Ambassador of this organization in the promotion of oral traditions and music.

In fact, searches to save the world go to the earlier times that we can't imagine. So far, for thousands of years, in every corner of the earth a great deal of principles has been suggested to put an end to bloody wars that destroy humanity, the threats of death step by step following individuals, as well as communities, to eliminate the danger of terror that today twined the whole world as a spider's web, to let the humanity breathe freely. Following the failure of the most political ideologies, doctrines, now such a truth is becoming the public opinion of the majority that the world's salvation will be rather achieved just by mutual understanding and the establishment of dialogue between the various civilizations. As UNESCO's Goodwill Ambassador Mehriban Aliyeva bringing different cultures together today is in the first lines of those who endeavor resolutely to save the planet. She successfully carries out the mission entrusted to her. Today, despite that all the world has stepped to the information century, the fantastic achievements in the field of information technology that almost every day cause changes in our lives is considered a progressive trend, this development does not exclude some dangerous trends to the national historical and cultural heritage. Nowadays, finding of the culture of Azerbaijan and in general of the South Caucasus a reliable protector, a savior in the person of UNESCO's Goodwill Ambassador Mehriban Aliyeva can be considered as a gratifying point. She approaches the mission carried out by her as the most important one standing in front of us in the modern world: «Now, in the conditions when mass stereotypes of culture dominate, the preservation of national traditions, taking care of them, well thought-out treatment is extremely important. One of the several objectives of UNESCO is to protect human's spiritual world. Therefore, the protection of pearls of non-material heritage each of the nations of the planet that reflect more brilliant the national «dignity» is becoming the most urgent task». She has an accurate, purposeful and concrete action plan in order to protect the cultural pearls – the memory of centuries, without any loss to deliver this wealth for future generations. Mehriban Aliyeva's initiative before UNESCO for creation of the organization «the house of Caucasian national traditions» should be considered as a part of this plan. The organization of such a structure promises great benefits in the direction of protection and propagation of the cultural heritage belonging to the Caucasian peoples. At the same time, the initiative is also of a political nature. The creation of «the house of Caucasian national traditions» can contribute significantly to the implementation of the «New Neighborhood Policy» at the initiative of the European Union in the Caucasian region. Though UNESCO is non-political, within the meetings of the organization during the discussions of various problems Mehriban Aliyeva from time to time brings up the Nagorno-Karabakh problem, Azerbaijan realities to the attention of the whole world.

Thanks to Mehriban Aliyeva's toils, the Republic of Azerbaijan has gained great authority in UNESCO. The obvious case to this is the Azerbaijani days at UNESCO on October 20, 2006. It was not an easy task to realize such achievements in a short period of time. Mehriban Aliyeva took part in the event within the framework of the week «The dialogue among the civilizations: Azerbaijan in the crossroads of cultures and civilizations» held under the name «Azerbaijan days» dedicated to the 60th anniversary of UNESCO. Mehriban Aliyeva's speech was greeted heartily at the event. Noting that European values were given preference in Azerbaijan, Mehriban Aliyeva said: «Azerbaijan now has become a modern country that share European values and is on the right track. One of the most important factors for the successful development lies in the fact that Azerbaijan is a secular state and is a country characterized by high tolerance. Historically, Azerbaijan has been a multinational country. Under the constitution all national minorities have equal rights and live as a family. The religious and ethnic tolerance is our wealth and the main elements that we have achieved».

So far the culture of Azerbaijan was known by the peoples of the world. However, it was not so popular. In this sense, Mehriban Aliyeva's services are undeniable. In the popularizing of Azerbaijani mugam in the international level and in the inclusion of it into the list of the UNESCO's world masterpieces of cultural heritage, the Foundation, including its president, Mehriban Aliyeva has an exceptional service. It is no coincidence that the UNESCO heads highly

appreciated Mehriban Aliyeva's activity in this area, and in September 2004 she was given the status of UNESCO's Goodwill Ambassador. Taking into account that only 42 people in the world have such an honorable title and M. Aliyeva is one of the three women from the Muslim world that were awarded the title (Princess of the Kingdom of Morocco Lalla Maryam, and the head of one of the world-famous charity organizations «Hariri Foundation», Bahia Hariri, the sister of Lebanon's former Prime Minister Rafiz Hariri was honored with this title), and the only woman representative of the Turkic-speaking countries, then can be understood how responsible the position is. First Lady of Azerbaijan is not a promoter of the cultural heritage of only Azerbaijan in this prestigious institution, as well as she fulfills this honorable mission for all Turkic peoples.

Goodwill Ambassador, President of Heydar Aliyev Foundation and the Foundation of Friends of Azerbaijan Culture, Mehriban Aliyeva's activity is highly appreciated not only by our society, but also by international organizations. Mrs. Aliyeva's many-branched activity in the preservation and promotion of the rich Azerbaijani culture, important work in the field of caring sick, lonely, deprived of parental children, as well as her services in the development of education and sports has gained the sympathy of the international community. Let us remember that this activity originated from disinterested service to her nation go with the interests of the region countries and the people of the world. In the XXI century, in the period when the processes of globalization and integration accelerated, the mankind is interested in preserving national values and traditions, immaterial heritage, in the healthy growth and perfect education of future generations.

Experts analyzing her last ten years' activity have come to the conclusion that the Foundation headed by her stands on the same level with the world's leading charitable Foundations and sometimes exceeds them. This lady working tirelessly day and night admired a number of organizations around the world that had charged public inquiry. Today, thanks to her activities in the most remote areas of the world know the Azerbaijan culture and respect it.

Literature

1. The protector of our culture and cultural pearls. President of Heydar Aliyev Foundation and the Foundation of Friends of Azerbaijan Culture, UNESCO and ISESCO Goodwill Ambassador, MP, First Lady of Azerbaijan Mehriban Aliyeva's cultural activities (designer and scientific editor: Sevdə Məmmədaliyeva). – Baku: «Nurlan» Publishing–Printing Center, 2007. – P.395–396, 424, etc.
2. Abbasov Namig. Cultural policy and moral values. – Baku: «Teknur», 2009. – P.395, 452.
3. Budagova Sevinj. The door of hope and the address for charity. – Baku: «Elm», 2011. – P.59–60, 260.
4. The protector of our culture and cultural pearls. President of Heydar Aliyev Foundation and the Foundation of Friends of Azerbaijan Culture, Goodwill Ambassador of UNESCO and ISESCO, MP, First Lady of Azerbaijan Mehriban Aliyeva's cultural activities (designer and editor: Sevdə Məmmədaliyeva). – Baku: «Nurlan» Publishing–Printing Center, 2007. – P.6.
5. Budagova Sevinj. The door of hope and the address for charity. – Baku: «Elm», 2011. – P.212–215, 260.
6. The protector of our culture and cultural pearls. Prepared on the basis of periodical press (1995–2007). – Baku, 2007. – P.206–208.
7. Gurbanov A.M., Gurbanov R.A. Mehriban Aliyeva's role in modern Azerbaijan. – Moscow: MSU Publishing House, 2010. – P.355–356, 368.
8. The protector of our culture and cultural pearls. Prepared on the basis of periodical press (1995–2007). – Baku, 2007. – P.216.

* * *

Освіта як чинник формування громадянських якостей особистості

Аналізується освіта та її виховний потенціал, що розглядаються як фактори формування громадянських якостей особистості та нації загалом і являють собою стратегічний ресурс державотворення; при належній організації діяльності навчального закладу педагогічно-виховний процес у ньому реалізується як чинник виховання громадянської позиції та світогляду особистості, що зрештою впливає на активізацію демократичних реформ всієї національно-соціальної системи.

Ключові слова: особистість, освіта, політика, культура, громадянське виховання.

Лілія Куліненко. Образование как фактор формирования гражданских качеств личности

Анализируется образование и его воспитательный потенциал, рассматриваются как факторы формирования гражданских качеств личности и нации в целом и представляют собой стратегический ресурс государства; при надлежащей организации деятельности учебного заведения педагогическо-воспитательный процесс в нем реализуется как фактор воспитания гражданской позиции и мировоззрения личности, что наконец выливается на активизацию демократических реформ всей национально-социальной системы.

Ключевые слова: личность, образование, политика, культура, гражданское воспитание.

Liliya Kulinenko. Education as factor of forming of civil qualities of personality

Analysed education and its educate potential, that examined as factors of forming of civil qualities of personality and nation on the whole and show by itself the strategic resource of creation of the state; during the proper organization of activity of educational establishment a pedagogical-vikhovnyi process in him will be realized as a factor of education of civil position and world view of personality that is in the end outpoured in activation of democratic reforms all national-social systems.

Keywords: personality, education, policy, culture, civil education.

Природа освітньої системи є засадничою для розвитку будь-якого суспільства і держави. Адже саме в її рамках створюється людський капітал, що в подальшому визначатиме соціокультурні та економічні параметри конкурентоспроможності нації на регіональному та глобальному рівнях. Особливою властивістю як освіти є її глибинний виховний потенціал впливу як на особистісно-громадянські якості кожної окремої людини, так і на суспільну свідомість загалом, що, зрештою, і визначає її суспільно-формуючий та державотворчий характер. «Освітньо-виховний процес для будь-якої сучасної держави та суспільства є національним пріоритетом. Сьогодні освіта, виховання важливі не тільки як засоби індивідуального розвитку, але і як фактор якісної зміни громадського життя в цілому» [1, с.375]. Освіта в цьому аспекті виступає сама по собі в якості виховного середовища, заснованого на раціонально-вольових особистісно-суб'єктивних якостях та на інтегративно-структурній природі навчально-виховного процесу. Особливо важливо використати найповніше громадянсько-виховний потенціал освіти саме в трансформаційних суспільствах, які прагнуть до всебічної демократизації та модернізації власного життя, одним з яких є й Україна. «Побудова нового громадянського, демократичного, гуманного та правового суспільства, орієнтованого на високі національні й загальнолюдські цінності, набуває актуальності в стратегії сучасної української освіти» [2, с.16]. Саме на освіту як виховний феномен багато в чому розраховує українська національна спільнота в справі зародження та розвитку демократичної взаємодії між державними структурами та активним громадянським суспільством.

В межах поставленого нами концептуально-теоретичного завдання всебічного аналізу освіти як чинника формування громадянських якостей особистості важливо здійснити вивчення феномену освіти як виховання; дослідити статус виховання в системі педагогічного процесу, виокремити основні функції і напрями виховання в системі освіти. Фундаментальним принципом нашого дослідження є визнання глибинної, смислостворюючої єдності освіти і виховання, що забезпечує гуманістичне спрямування розвитку освітньої системи в цілому, а також людиноцентричні характеристики навчально-виховного процесу в кожному навчальному закладі. «Гуманізація освіти і виховання пов'язана з розвитком активно-творчих можливостей людини, соціально-вольового та морального потенціалу особистості, стимулювання у неї прагнення до реалізації себе в інтересах суспільства, бо розвиток багатства людської природи виступає як самоціль. Така ідеальна гуманістична мета освіти і виховання – виведення кожної людини в її індивідуальному розвитку на передній край людської культури. Перехід людини на новий рівень, оволодіння культурою, зміна її ставлення до світу, інших людей і до себе, підвищення відповідальності за свої дії та їх наслідки – основний результат гуманізації освіти і виховання» [3, с.76–77]. Саме такий результат перетворює освіту на потужний інструмент виховання громадянських якостей кожної особистості, а також загальнодемократичний настрій в національному суспільстві, необхідний для активного впровадження демократично-громадянських реформ та модернізації українського суспільства.

Отже, звернемося до аналізу феномену освіти в аспекті його громадянсько-виховного потенціалу, який визначає можливості тієї чи іншої соціальної системи створювати та відтворювати освітніми засобами людський капітал, якому притаманні розвинуті громадянські почуття та прагнення до самовдосконалення і забезпечення стабільного суспільного розвитку. «Буквальне значення терміну «освіта» – «формування образу». У цьому глумаченні його ввів у педагогіку Йоганн Генріх Песталоцці. Це поняття багато в чому подібне до широкого розуміння виховання, тому термін «освіта» у широкому змісті використовується у деяких роботах останніх років і для позначення навчально-виховного процесу» [4, с.56]. Виховна функція освіти, а особливо культурно-виховна, громадянсько-виховна, гуманістично-виховна, є фундаментальним завданням будь-якої національної освітньої системи, від виконання якого залежить адекватне сприйняття та використання національно-історичного досвіду, а також подальший соціокультурний та політико-економічний прогрес суспільства, адже «метою освіти є відтворення культурного досвіду, гармонійна соціалізація, патріотичне та ціннісне виховання» [там же, с.58]. А саме ці фактори перетворюють людину на свідомого громадянина, який обізнаний та активно аксіологічно використовує національно-культурний досвід, прагне бути активним та корисним у розвитку власної громади, держави, нації, має розвинуте почуття власної гідності та поваги до гідності іншої людини, прагне втілювати свої громадянські переконання та ідеали в суспільній реальності.

Статус виховання в системі педагогічного процесу, таким чином, є фундаментальним фактором, який виконує людинотворчі та громадянсько-формуючі функції. Врахування такого концептуально-теоретичного принципу дозволить гармонійно застосовувати в структурі педагогічного процесу на всіх його рівнях гуманістично-інноваційні технології людинотворчої виховної дії. «Процес виховання є планомірним впливом на розумовий і фізичний розвиток особистості, формування її морального вигляду, прищеплювання необхідних правил поведінки. Освіта як виховання фокусується на таких принципах: єдність національного та загальнолюдського, культуровідповідності виховання, активність, збереження і розвиток мовного різноманіття, демократизація, гуманізація, безперервність і послідовність, єдність навчання і виховання, диференційність та індивідуальність виховного процесу, гармонізація родинного і суспільного виховання» [5, с.245]. Такі орієнтири і принципи освіти як виховання дозволяють розвивати та закріплювати креативно-гуманістичне прагнення громадян до самоздійснення як активного суб'єкта національно-будівничого та державотворчого розвитку. Цілісність як педагогічно-виховного впливу має досягатися за допомогою використання новітніх інноваційно-гуманістичних технологій освіти і виховання молодого покоління, що в подальшому дасть свої результати у вигляді формування критичної маси свідомих громадян та активних членів національного суспільства серед загальної маси населення України.

А це надзвичайно актуальне для нашого сучасного трансформаційного суспільства завдання. Проблеми духовного, морального, громадянсько-феноменологічного та ментального становлення нації сьогодні є найгострішими і найактуальнішими в ситуації перебування України у історично-культурному перехідному періоді, в періоді активного вибору подальшої історичної долі власної нації. «Процеси, які відбуваються в українському суспільстві в останні десятиліття, загострили проблеми ментального характеру, де змінам піддаються ціннісні орієнтації, мотивація діяльності і відношення особистості до оточуючого світу, свого призначення і долі України. Сучасне українське суспільство знаходиться в ситуації перехідного процесу, який включає різні типи суспільної свідомості. В силу цього перед соціальними інститутами суспільства і, особливо, системою освіти постають складні задачі виховання у молоді високої моральності, громадянськості, патріотизму, відчуття відповідальності за долю України» [6, с.46]. Таким чином, статус виховання в системі педагогічного процесу значно підвищується, адже саме морально-виховний вплив освітнього середовища здатен пробуджувати у молоді активне прагнення до самоздійснення в структурі демократично-гуманістичних громадянських ідеалів.

Освіта як виховання в цьому аспекті виконує також функцію теоретично-наукового вироблення та практико-людинотворчого застосування новітніх інноваційних методів прищеплення молоді цінностей громадянськості та прагнення до суспільно-корисної діяльності. Саме освіта як система педагогічно-виховних впливів несе в собі найпотужніший потенціал переконання особистості у її значущості для соціального, громадського, національно-державного розвитку. Тобто освіта як виховання найактивніше здійснює соціалізаційно-феноменологічну адаптацію молодої людини до сучасної соціальної реальності. «Сучасний етап суспільного розвитку потребує нового концептуального підходу до сутності, мети, завдань і змісту виховання взагалі та виховання особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві зокрема. Визначальним у розумінні сутності виховання стає усвідомлення особистістю своєї ролі як суб'єкта діяльності і спілкування, своєї відповідальності перед певним колективом і суспільством, і розвиток особистості в цьому плані розглядається як процес безперервного знаходження нею нових соціальних якостей» [7, с.19]. Тому метою виховання в сучасних умовах стає всебічний розвиток особистості, безперервне формування та задоволення її духовних, соціальних потреб й інтересів, збагачення ціннісних орієнтацій, запитів, розкриття задатків і здібностей, духовного потенціалу при зростанні соціальної ролі самої особистості на основі її вільного самовизначення і

саморегуляції. «Крім того, специфічна сфера суспільної практики, якою є виховання, покликана відігравати активну роль у створенні середовища розвитку особистості в процесі демократизації суспільства» [8, с. 141–142]. Найбільші можливості для реалізації цих завдань є в системі освіти, особливо в сучасній вищій школі. Підґрунтям для такого ствердження є те, що структурно та функціонально освітній простір спрямований як на формування особистісних компетенцій людини, так і на її активну соціалізацію, тобто в ідеалі фактично здійснює повноцінне та гуманістично спрямоване формування громадянських якостей особистості.

Освіта, таким чином, в сучасному українському суспільстві, яке знаходиться на стадії активної трансформації, відіграє системно-формуючу роль, адже здійснює перетворювально-виховну функцію, закладаючи глибинні основи для подальшого демократично-громадянського розвитку людського капіталу нашої нації. А виховну роль освіти в епоху демократичних трансформацій взагалі важко переоцінити. «Виховання особистості в умовах демократизації має важливе теоретичне і практичне значення. Прямий зв'язок виховання особистості з проведеними в Україні реформами – економічними, політичними, соціальними, культурними – ставить особливі завдання перед усіма суб'єктами виховання, і в першу чергу перед навчальними закладами, особливо перед тими, де готують майбутніх фахівців для різних галузей громадського життя. Людина має навчитися жити і працювати в умовах демократизації усіх сфер суспільства, усіх форм ринкових відносин. Значно зростає роль спрямованості виховання (особливо в межах загальноосвітньої школи, вищих навчальних закладів) на підготування творчої особистості, соціально активної, відповідальної, з високою загальною і правовою культурою» [9, с. 17]. Таким чином, освіта та її виховний потенціал як фактори формування громадянських якостей особистості та нації загалом являють собою стратегічний ресурс державотворення, що перетворює педагогічно-виховний процес в кожному навчальному закладі на засіб активізації демократичних реформ всієї національно-соціальної системи.

Світовий досвід доводить, що демократизація та гуманізація освітньої системи, навчально-виховних процесів та механізмів обов'язково здійснюють позитивний вплив і на соціокультурний та громадянсько-демократичний прогрес всього національного суспільства в усіх сферах його функціонування. Саме освіта та її виховний потенціал в розвинуті демократичних країнах є своєрідним «барометром», випереджальним показником тих соціально-політичних, економічних, громадських реформ та змін, що відбуваються в подальшому. «В наш час цілі освіти в більшості країн цивілізованого світу відображають ідеї демократизації та гуманізації в царині педагогіки та філософії освіти. Із зміною українського суспільства змінюються і цілі вищої освіти. Саме тому вищі навчальні заклади України ставлять за мету навчання і виховання нового покоління молодих людей, які стануть лідерами демократичних змін в країні і допоможуть відродити старі традиції демократії і реалізувати нові демократичні та гуманістичні ідеї і цінності в українському суспільстві» [10, с. 147]. Отже, однією з основних функцій та магістральним напрямом виховання в системі освіти є впровадження нових методик та технологій демократично-гуманістичного, особистісно орієнтованого педагогічно-виховного впливу на дітей і молодь з метою прищеплення їм глибоко демократично-громадянського типу мислення. «Демократизація як тенденція розвитку суспільства у XXI столітті поступово охоплює всі сфери суспільного та індивідуального життя особистості, змінює його стиль і ритм, потребує водночас впровадження нових підходів до підготовки та виховання здатності індивіда (і соціальних груп) до життя й творення у демократичному середовищі. Особлива роль у цьому відводиться системі освіти. Підготувати людину демократичного мислення і дії може тільки система, демократизм організації та управління якої відповідає найбільш високим показникам сучасності» [11, с. 3]. Звідси випливає одна з фундаментальних вимог до системи сучасної освіти, а саме: освіта та її виховний потенціал мають випереджати всі інші сфери суспільного функціонування в аспекті формування у населення демократично-громадянських цінностей, якостей, переконань і стимулів до дії.

Отже, визначивши освіту як середовище випереджального виховання морально-громадянських, громадсько-демократичних чеснот окремої особистості та населення країни в цілому, можемо детальніше визначити функціональні параметри освіти як чинника формування громадянських якостей особистості. Насамперед педагогічно-виховний потенціал національної системи освіти має пробуджувати в кожній молодій людині такі прагнення і тип мислення, в яких домінували б такі цінності, як «свобода та ініціативність особистості, що спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди для його загальних інтересів; плюралізм духовного життя суспільства, в основі якого визнання і реальне забезпечення гуманістичних і демократичних загальнолюдських цінностей; активна участь у всіх сферах суспільного життя недержавних самоврядних громадських спільностей» [12, с. 11–12]. Досягнення на масовому рівні таких параметрів громадянської свідомості було б видатним результатом трансформаційних перетворень нашого національного суспільства. Можливість такого досягнення зумовлюється значною мірою саме ефективним використанням виховного потенціалу української системи освіти, яка дедалі більше гуманізується та демократизується.

Таким чином, відзначивши фундаментальну цінність виховання як структурного елементу освіти, а також довівши ключову роль громадянсько-демократичного виховання в педагогічно-виховному процесі, звернемося до проблеми необхідності, потреби у громадянському вихованні,

а також до його визначення та змістовно-сміслових параметрів. Загалом здійснення освітньо-виховного впливу на громадян, прищеплення їм цінностей демократії та поваги до прав людини визнано на міжнародному рівні одним з найголовніших завдань кожної європейської держави. В Декларації та Програмі виховання громадян в дусі демократії, заснованої на усвідомленні ними власних прав і обов'язків, прийнятій Радою Європи 7 травня 1999 року, зафіксовано заклад до всіх держав-членів «зробити виховання громадян в дусі демократії, засноване на усвідомленні ними власних прав і обов'язків, найважливішим компонентом всіх політичних програм і практичних дій, що стосуються сфери освіти, професійної підготовки, культури і молоді» [13]. В подібних документах європейського та глобального міжнародного рівня зафіксовані на сьогодні ключові вимоги до держав світу щодо необхідності постійних зусиль у вихованні у населення, особливо у молоді, глибинних особистісних прагнень до громадянсько-правового самовизначення та самореалізації.

В Україні також на офіційному загальнодержавному та громадському рівнях визнано високий ступінь актуальності потреби у громадянському вихованні, що особливо стосується виховання молоді у навчальних закладах різного рівня. Виховання в молоді громадянськості, відданості справі вітчизняного державотворення, залучення юнаків і дівчат до реального суспільного життя нині визнані проблемами загальнонаціонального масштабу. «У Державних національних програмах «Освіта» (Україна XXI століття), «Національній програмі патріотичного виховання громадян, розвитку духовності», Законі України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти України як стратегічній визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення нею свого громадянського обов'язку, формування культури демократії. Актуальність громадянського виховання особистості зумовлюється процесом становлення України як єдиної політичної нації. В умовах політичної держави воно покликане сприяти цілісності, соборності України, що є серцевиною української національної ідеї» [14, с. 3]. Компетентність й відповідальність молодих громадян сприятиме формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію правової, моральної культур особистості, розвиток національної самосвідомості і ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини. Таке суспільство функціонує на засадах гуманізму, свободи, реальної дії закону – одного для всіх, соціальної справедливості, міжетнічної злагоди, гарантує умови для зростання добробуту народу. Отже, на сьогодні існує надзвичайно висока актуальність теоретичного дослідження і визначення потреби у громадянському вихованні, а також практичного вироблення дієвих інструментів реалізації його основних змістовно-функціональних характеристик.

Найголовнішим результатом ефективного демократично-громадянського виховання молодого покоління є значне зростання якісно-компетентнісних та морально-духовних характеристик людського потенціалу нації, що зумовило відповідні тенденції уважного ставлення до громадянської освіти і виховання у країнах розвинутої демократії. Ставши на шлях демократичного розвитку, Україна не має іншого виходу, окрім формування ефективних структур та засобів громадянського виховання молодого покоління. «На сучасному етапі розвитку українського суспільства визначено найважливіші напрямки громадянського виховання студентської молоді, що передбачають спрямування навчально-виховного процесу вищої школи на формування громадянської свідомості в студентів, збагачення духовної, національної, мовної культури особистості, широке залучення молоді до громадянських цінностей та їх пізнання в процесі професійної освіти, розвитку у студентів свідомого та відповідального ставлення до питань розбудови українського суспільства, реалізації власного духовного і творчого потенціалу, зміцнення зв'язку між особистими та суспільними інтересами» [15, с. 149]. Такі змістовно-функціональні характеристики, як показує досвід країн розвинутої демократії, є досяжними та необхідними для реалізації, але Україні ще необхідно пройти надзвичайно важкий шлях суспільної трансформації, локомотивом на якому має стати саме система освіти як джерело громадянсько-виховної енергії та громадянсько-поведінкових компетентностей для якнайширших верств українського населення.

Список використаних джерел

1. Петрова О.І. Соціально-філософські аспекти формування напрямків полікультурного виховання / О.І. Петрова // Інтелект. Особистість. Цивілізація: Тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем. ... – Донецьк: ДонНУЕТ, 2010. – Вип. 8. ... – С. 375–381.
2. Момоток Л.Б. Громадянське виховання молодших школярів. Автореф. дис. ... канд. педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.07 – теорія і методика виховання / Л.Б. Момоток. – Луганськ, 2007. – 23 с.
3. Водолазька О.М. Ідеї гуманізації освіти та виховання в сучасній педагогічній практиці / О.М. Водолазька // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 978. – Серія: Валеологія: Сучасність і майбутнє. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – Вип. 11. – С. 74–77.
4. Уваркіна О.В. Освіта як соціокультурний феномен / Олена Уваркіна // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 19. – С. 56–61.

5. Дрожжина С.В. Мультикультуралізм як концептуальна модель та праксеологія розуміння сучасного українського соціуму: монографія / С.В. Дрожжина. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2009. – 288 с.
6. Червона Л.М. Практики формування громадянської позиції студентів / Леся Червона // Культура і сучасність: альманах. – 2011. – №1. – С.46–51.
7. Мануйлов С.М. Виховання особистості до виконання соціальної ролі в суспільстві / С.М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Харків: Право, 2011. – Вип.7. – С.16–21.
8. Кривоконь О.Г. Соціальний статус і соціальна роль особи в суспільстві / О.Г. Кривоконь // Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Серія: Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХУПС, 2006. – Вип.1 (25). – С.139–144.
9. Мануйлов С.М. Виховання особистості до виконання соціальної ролі в суспільстві / С.М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Харків: Право, 2011. – Вип.7. – С.16–21.
10. Годлевська В.Ю. Гуманізація освіти як фактор демократизації суспільства. Іспанський досвід / В.Ю. Годлевська // Гуманізм та освіта: Збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції, Вінниця, 19–21 вересня 2006 р. – Видавництво ВНТУ «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 2006. – С.147–149.
11. Яцейко М.Г. Демократизація як закономірність модернізації освіти в контексті глобалізації. Автореф. дис. ... канд. філософських наук. Спеціальність: 09.00.10 – філософія освіти / Марія Яцейко. – К., 2009. – 20 с.
12. Колодій А.М. Деякі проблеми розвитку громадянського суспільства та правової держави в Україні в контексті європейської інтеграції / А.М. Колодій // Формування громадянського суспільства та правової держави в контексті європейської інтеграції. – Ч.1. – К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. – С.9–13.
13. Декларация и Программа воспитания граждан в духе демократии, основоположного на осознании ими своих прав и обязанностей. – Совет Европы, 7 мая 1999 года (страны участницы). – Электронный документ. – Режим доступа: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU99035.html
14. Василенко І.В. Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади. Автореф. дис. ... канд. педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.07 – теорія і методика виховання / Ірина Василенко. – К., 2009. – 21 с.
15. Бутенко В.Г. Громадянське виховання студентів у системі вищої технічної освіти / В.Г. Бутенко // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. Збірник наукових праць. – 2010. – №1 (2). – С.149–158.

* * *

УДК 1:37

Тетяна Жижко, д-р філософських наук, професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ
Дмитро Левіт, здобувач, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Аналіз «сили змін» в університетській освіті на рубежі століть

Зазначається, що певну стурбованість викликає «косметичність» змін систем вищої освіти, які може зумовити Болонський процес; але підстави для неї дають і потенційно хибні політичні рішення, які можуть запровадити у деяких перехідних країнах на основі нерелевантного для цього регіону аналізу й хибних для нього рекомендацій.

Ключові слова: людина, освіта, вища освіта, глобалізація, інформаційна революція, університет, сила змін.

Татьяна Жижко, Дмитрий Левит. Анализ «силы перемен» в университетском образовании на рубеже веков

Отмечается, что определенную обеспокоенность вызывает «косметичность» изменений систем высшего образования, которые может обусловить Болонский процесс; но основания для нее дают и потенциально ошибочные политические решения, которые могут ввести в некоторых переходных странах на основе нерелевантного для этого региона анализа и ложных для него рекомендаций.

Ключевые слова: человек, образование, высшее образование, глобализация, информационная революция, университет, сила изменений.

Tetyana Zhyzhko, Dmytro Levit. Analysis of «force of changes» in university education

The border of ages is Marked, that causes a certain disturbance «kosmetichnist» changes of the systems of higher education, which Bolonskiy can stipulate process; but grounds for it give and potentially erroneous political decisions which can inculcate in some transitional countries on the basis of irrelevant for this region analysis and erroneous for him recommendations.

Keywords: man, education, higher education, globalization, informative revolution, university, force of changes.

Кардинальні зміни у соціальному світі на межі XX і XXI століть, що охопили всі сторони його життєдіяльності і закономірно призвели до актуалізації в свідомості світової спільноти проблем освіти як головної умови прогресивного розвитку країни у третьому тисячолітті, отримали

своє адекватне віддзеркалення в університетській освіті, яка з часу виникнення перших університетів знаходилася на вершині освітньої ієрархії.

Головне призначення університетів у всі часи полягало в збагаченні наукового знання, залученні до культури у виробництві інтелектуальної еліти держави і суспільства, підтримці наукових академічних традицій.

Френк Ньюмен, керівник американського «Проекту майбутнього: політика в галузі вищої освіти мінливому світі» (зі штаб-квартирою в Університеті Брауна) виділяв три атрибути, необхідних для збереження за університетами ролі служителя потребам суспільства: (1) підготовка/соціалізація студентів до їхньої ролі в житті суспільства, (2) забезпечення всім студентам шансів на соціальну мобільність та (3) захист університету як домівок для безкорисної наукової діяльності й розкріпачених дискусій [2] (Newman, 2000b: 3).

Отже, першу функцію університету – підготовка молоді до її ролі в житті суспільства – можна розподілити на три типи: підготовка до життя в спільноті, підготовка до інтелектуального життя та підготовка до професійної діяльності. Соціалізація індивідів до життя в спільноті означає, передусім, підготовку до участі в громадських справах і демократичних процесах, тобто це підготовка до громадянської участі в демократичному житті спільноти. Не зовсім зрозуміло, чи беруть відповідальність за цей тип соціалізації нові комерційні та віртуальні заклади освіти. Крім цього, переорієнтація традиційних університетів на ринок і їхнє залучення до прибуткових видів діяльності можуть применшити значення інших видів діяльності, безпосередньо не пов'язаних з навчанням кваліфікованої робочої сили, а надто якщо простір вищої освіти стане високо конкурентним.

Другий тип соціалізації студентів – підготовка до інтелектуального життя – полягає у їхньому знайомстві з інтелектуальними поняттями й виробленні здатності до критичного мислення (філософія, історія, література тощо). Оскільки нові постачальники університетських освітніх послуг мають дещо спрощене бачення інтелектуальних умінь, спрямоване, переважно, на підготовку студентів до успішного виконання обов'язків на робочому місці, існує небезпека атрофії цього типу соціальної функції.

Нарешті, третій тип соціалізації студентів – підготовка до професійної діяльності – також наражається на небезпеку з боку нових постачальників освітніх послуг. Важко уявити адекватну соціалізацію до професії юриста або викладача у віртуальному просторі онлайн-курсів.

Друга функція університету, за типологією Ф.Ньюмена, – сприяння соціальній мобільності. Вища освіта відіграє стрижневу роль у визначенні шансів індивіда на висхідну мобільність; «сьогодні доступ до вищої освіти, як ніколи раніше, визначає, хто братиме повноцінну участь у житті суспільства» [2] (Newman 2000b: 10). Схоже, за цим критерієм традиційні й нові університети нічим особливим не відрізняються один від одного, крім, хіба що, додаткового престижу, яким наділяють індивідів кращі з першого типу і який досі недоступний представникам іншого.

Зрештою, третя функція університету – слугування домівкою для безкорисної наукової діяльності й розкріпачених дискусій – опиняється під загрозою в новостворених університетах, котрі нехтують підтримкою громадських дебатів і об'єктивної дослідницької діяльності. У той же час, за свідченнями Дженіс Ньюсон та Говарда Бакбайндера, стає зрозумілим, що «університет [дедалі більшою мірою] означає бізнес» [3] (Newson and Buchbinder 1988). Ми вступаємо в епоху «академічного капіталізму» [4] (Slaughter and Leslie 1997), у якій понад усе непокоїть «втрата ваги зі слоговою кісткою» й «корпоративне поглинання академії» [5] (Soley 1995), говорячи мовою заголовка іншої книги; тому дедалі частіше кажуть про «підприємницький університет» [6] (Clark 1998) та «ініціативний університет» [7] (Williams 2003). Ринкові сили визначають поведінку нових постачальників освітніх послуг, але крім цього вони приносять ще один важливий і потенційно загрозливий ефект, переформулюючи місію традиційних вищих навчальних закладів.

Зміни, очевидними яких ми стаємо, можуть мати далекосяжний і довгочасний характер: ринкові сили, не виключено, заступають державу (по-різному в різних країнах) в ролі рушійних сил освіти, науки й інновацій. Ще не відомо, як змагання між державою й приватними закладами вплине на центральну місію вищої освіти загалом. У контексті цього питання Ф.Ньюмен зазначає по мірі зміцнення нових конкурентів багато традиційних закладів будуть змушені перейняти їхній вузький фокус уваги та піти на компроміс із власними історичними функціями. Чи скочуватиметься академія в напрямку усередненого, до універсуму відносною однаковості? Або, можливо, посилення конкуренції розширить множину розмаїтих альтернатив, створить оригінальні навчальні заклади, краще спроможні задовольняти різноманітні запити студентів у різні періоди їхнього життя? [8] (Newman 2000: 15).

Отже, сучасна інтерпретація університетської ідеї як єдності ціннісних орієнтацій – навчання, дослідження і виховання – істотно розширює ці класичні уявлення, розглядаючи розвиток університетів не тільки як центрів освіти, науки і культури, але й комерційності.

Це означає, що сьогодні чималу кількість чинників розвитку університетської мережі треба ретельно проаналізувати, а саме: трансформація ідеалів держави та її соціальної відповідальності в період глобального капіталізму; трансформація державного сектору загалом, включно з реформою пенсійного забезпечення, охорони здоров'я та освіти; поступовий занепад традиційної «гумбольдтівської» ідеї університету; зміна

співвідношення держави й ринкових сил у забезпеченні різних громадських послуг, зокрема вищої освіти; крах «комуністичної» альтернативи услід за мирними революціями в Центральній-Східній Європі 1989 року та його ідеологічний вплив на майбутнє глобального капіталізму; виникнення нових (загальноєвропейських і транснаціональних) дискусій з приводу вищої освіти та її реформ, зокрема конвергенція цих дискусій щодо інституту університету, приклад яких протягом останніх років подавали такі різні формації, як Європейська Комісія, Світовий банк та Організація економічної співпраці та розвитку (ОЕСР); європейська інтеграція вищої освіти та дослідницької діяльності як виклик традиційним моделям вищої освіти в Європі (коли Болонський процес розглядають переважно як паралельний логіці «Лісабонської стратегії» для реформи європейської економіки, соціального забезпечення й освіти на 2010 рік); виникнення «знансвих суспільств» із їхньою нагальною потребою в підтримці з боку освітніх інститутів; нарешті, прямий і непрямої впливи добір відчутних (в культурі, політиці, технології та економіці) ефектів глобалізації.

Можна поставити й кілька проміжних питань у цьому дискурсі: чи призводить натиск глобалізації до зростання примату ринку над державою як основного механізму регуляції суспільства? Освітня політика традиційної європейської держави добробуту трактувала вищу освіту як громадське (або соціальне) благо, і цей погляд спонукав державу збільшувати фінансування національних систем вищої освіти, наукових установ та закладів підвищення кваліфікації.

Нині дещо змінюється світоглядно-ідеологічне сприйняття вищої професійної освіти. Наразі ми є свідками переосмислення вищої освіти як приватного (або індивідуального) блага, тому природно постає питання: чи є це переозначення сигналом зниження фінансової підтримки з боку держави? Але в знансвих суспільствах цьому переозначенню протистоять зростання попиту на вищу освіту, тому здається правдоподібним, що, з погляду «соціального капіталу», університет і надалі може розраховувати виключно або переважно на державні фонди для забезпечення своєї діяльності. Чи так це насправді?

По суті, в основі нинішнього становища вищої освіти лежить виразний парадокс: вищу освіту вважають важливішою, ніж раніше, для конкурентоспроможності держав на міжнародній арені, однак, попри безпрецедентну і дедалі вагомішу роль «знання» в наших суспільствах, спроможність національних урядів фінансувати вищу освіту зараз значно нижча, ніж у попередні десятиріччя. Наскільки це чутливо для України, годі й казати.

Якщо зважити на нагальність реформування нинішніх державних систем соціального забезпечення, державна підтримка вищої освіти у майбутньому, ймовірно, матиме тенденцію до скорочення. Національним урядам бракує простору для маневру при розподілі державних бюджетів між різними галузями, вже не кажучи про чимраз гостріші проблеми ефективного збору податків у новій глобальній економіці.

З огляду на значущість, якою виробництво і поширення знання наділяється в новоявлених «знансвих суспільствах», дещо неймовірними і несподіваними видаються повсюдні наміри реформувати вищу освіту разом з іншими галузями державного сектора, іншими соціальними послугами, але вже після реформ охорони здоров'я та пенсійної системи. Протиріччя між загальною настановою урядів і громадян (які, напевно, вважають освіту найважливішим набутком для індивіда), з одного боку, та неспроможністю або небажанням тих самих урядів підтримувати нинішній рівень фінансування освіти, вже не кажучи про збільшення державного фінансування вищої освіти й дослідницької діяльності в державних університетах, з іншого боку, зараз загострилося як ніколи.

Як наслідок, скрізь у світі бачимо зближення національних освітніх політик, котрі часто вже більше не трактують вищу освіту як щось особливе чи унікальне, а розцінюють її як безпосередній і дедалі більш вимірюваний чинник для розвитку нової знансвої економіки.

Виходячи з пріоритетного розвитку університетської освіти, що найповніше відповідає новим потребам постіндустріальної цивілізації, до основних його завдань віднесемо зміцнення зв'язків між освітою, наукою і культурою, створення умов для повноцінної соціалізації студента, аспіранта шляхом занурення в спеціально спроектоване науково-освітнє культурне середовище, формування високоосвіченого в професійному і культурному відношенні, гармонійно розвиненого фахівця-інтелігента XXI ст.

Аналізуючи основні тенденції і перспективи розвитку вищої школи, сформульовані в різноманітних документах, зокрема в російській Програмі «Університети Росії», можна зробити висновок про суть сучасної концепції вищої освіти, лаконічно сформульованої її авторами, як «університетизація вищої освіти, регіоналізація університетської освіти, розвиток інтеграційних соціокультурних функцій університетів» [9, с.10]. З метою збереження і розвитку інтелектуального і творчого потенціалу будь-якої країни світу університети повинні стати регіональними центрами освіти, науки і культури, здатними здійснювати підготовку і перепідготовку ерудованих і висококваліфікованих фахівців, що адаптуються в умовах ринкової економіки.

Серед актуальних проблем розвитку університетської освіти на сучасному етапі розвитку світової спільноти, що мають фундаментальне значення і отримали останнім часом найбільший суспільний резонанс, найсуттєвішою можна вважати проблему відповідності освітніх систем

потребам розвитку цивілізаційних і культурних процесів, необхідність вирішення якої періодично відчуває не тільки вітчизняна, але і вся світова освітня система.

Принципово нові вимоги до університетів висуває Болонський процес: освітні структури у цьому випадку опинилися між старими й новими викликами [1]. Певну стурбованість викликає «косметичність» змін систем вищої освіти, які може зумовити Болонський процес; але підстави для неї дають і потенційно хибні політичні рішення, які можуть запровадити у деяких перехідних країнах на основі нерелевантного для цього регіону аналізу й хибних для нього рекомендацій.

Джерелом занепокоєння є також різне розуміння «гармонізації» європейських систем вищої освіти, що потенційно призведе до розвитку «спільної категоризації кваліфікацій» або якогось досі неозначеного ядра (європейської) навчальної програми, про що свідчать такі пілотні проекти як «Злагодження освітніх структур у Європі», а також дебати щодо пан'європейських акредитаційних схем і механізмів гарантування якості тощо.

Хоча слово «гармонізація» немає в самій Болонській декларації (у якій згадується тільки «конвергенція»), воно з'являється в Сорбонській декларації 1998 року («Спільна декларація про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти»). Поточні проекти, зосереджені на головних європейських навчальних результатах і компетенції, та можливість «європейських знаків якості», досягнута через якусь форму європейської акредитації, справедливо викликають занепокоєння щодо кінцевого пункту реалізації Болонського процесу в сенсі змісту навчальних програм. Хоча Павел Згага і відповів, що «достаток – мета, а «спільні шляхи» – (тільки) засіб» [10] (Zgaga 2003: 253), тривога з приводу «європеїзації» навчального змісту не видається перебільшеною.

Як тільки скептики щодо Болонського процесу натрапляють на висловлювання на зразок заяви Ерика Фромента (президента ЄАУ, Європейської асоціації університетів), що країни-учасники Болонського процесу «постійно працюють разом над спільними темами, намагаючись скоротити розмаїтість своїх національних систем вищої освіти», або «ми намагаємося дати раду із отриманою нами в спадок великою європейською розмаїтістю, скорочуючи її на структурному рівні», або ж «вища освіта в Європі має бути уніфікована на європейському рівні та відмінна від решти світу» [11] (Froment 2003: 29–31), вони небезпідставно починають непокоїтися.

Отже, проблемою може явно стати традиційна для Європи розмаїтість університетів. Як наголосив задовго до підписання Болонської декларації Зигмунт Бауман, «велике щастя університетів у тому, що попри всі спроби самозваних рятівників, всезнайків та доброзичливців довести протилежне, вони не співставні, не вимірні однією мірою і – найважливіше – не говорять в унісон» [12] (Bauman 1997b: 25).

Таким чином, Болонський процес аж занадто фокусується на нових викликах і нових проблемах (тобто проблемах заможних демократій Західної Європи), а перехідні країни регіону, натомість, досі оточені викликами й проблемами старого типу, що виникли протягом останнього десятиліття внаслідок переходу від елітної до масової вищої освіти за обмежених ресурсів і в контексті грандіозної економічної трансформації від різних форм комуністичної до ринкової економіки [13] (див.: Kwiec 2001a, 2001c).

Навіть попри те, що спосіб розв'язання Західною Європою проблеми переходу від елітної до масової вищої освіти добре задокументований, глобальне середовище, в якому відбувся той процес, назавжди відійшло в минуле. Той процес відбувався за інших політичних, економічних і соціальних умов, коли освіта, наука й інновації орієнтувалися на інші пункти референції; університети досі були національними скарбницями, які фінансувалися дуже щедро націями-державами у період консолідації розширеної кейнсіанської моделі держави добробуту; національне політичне життя досі значило більше ніж економіка, а національний престиж – більше ніж конкретні рішення щодо розміщення ресурсів.

Якісно нові вимоги до університетів називали протягом декількох десятиліть. Виіршальну роль у внесенні змін, на думку Андерса Дж. Гіндела, яку він висловив у праці «Освітня політика та європейське врядування», відіграли два періоди: перший тривав з 1993 до 1996 року (коли Європейська Комісія опублікувала «Білу книгу» Жака Делора про зростання, конкурентоспроможність і зайнятість, а також політичний аналіз «Викладання й навчання – прямуючи до суспільства навчання»), а другий період – з 1997 до 1999 року, котрий вів до нинішнього періоду, що почався з 2000 року: в цей час відбувалося створення Європейського простору наукових досліджень та інновацій (паралельно з Болонським процесом формувалася Європейський простір вищої освіти, започаткований 1999 року).

З огляду на поточні тенденції можна назвати такі основні документи минулого десятиліття: «Зростання, конкурентоспроможність, зайнятість. Виклики й шляхи у XXI столітті» (1993), «Висновки Голови Європейської Ради в Лісабоні» (2000) та «Конкретні завдання на майбутнє для систем освіти і професійного навчання» (2001). Ці документи нещодавно доповнив звіт Віма Кока «Віч-на-віч із викликом. Лісабонська стратегія зростання й зайнятості» (2004).

Європейська Рада в Лісабоні 2000 року різко змінила погляди на співвідношення національного і загальноєвропейського рівнів компе-

тенції у вищій освіті. Саме на лісабонському саміті в березні 2000 року Європейська Рада (голови держав – членів Євросоюзу) визнали, що ЄС опинився перед масштабними змінами, які постали на ґрунті глобалізації та економіки, яку рухає знання. Представники держав-членів Євросоюзу зійшлися на думці щодо стратегічної мети на 2010 рік: створити найбільш конкурентоспроможну та динамічну, оперту на знання економіку у світі, спроможну до стійкого економічного зростання; створити більшу кількість робочих місць і досягти вищої соціальної згуртованості. Досягнення цих орієнтирів вимагає не тільки докорінної трансформації європейської економіки, а й сміливої програми модернізації системи соціального добробуту та освітньої системи [14] (ЕС 2002d: 7).

Нинішні тенденції, зокрема виникнення Європейського простору наукових досліджень, сформувалися на ґрунті цієї зміни інтересу, що сигналізувала про серйозне ставлення до ідеї опертої на знання економіки та опертого на знання суспільства в Європі. Все, що потім сталося із вищою освітою і наукою в Європі, слід розглядати в цьому контексті.

Термін «оперта на знання економіка», мабуть, уперше означили в 1996 році в книзі ОЕСР під цією ж назвою; у поясненні до нього читаємо: «термін «оперта на знання економіка» постав унаслідок повнішого визнання ролі знання й технологій в економічному зростанні. Знання, яким володіють люди (тобто, «людський капітал») і яке втілене в технологіях, завжди було в центрі економічного зростання. Однак лише в останні кілька років визнали його значущість як чинника зростання. Економіки країн ОЕСР залежать від виробництва, розподілу й використання знання більше, ніж будь-коли» [15] (ОЕСР 1996: 9).

Це і є вирішальним моментом для освітньої політики країн, котрі перебувають на стадії переходу: як поєднати освітні реформи, спрямовані на два різні типи викликів – давні й нові, традиційні й пов'язані зі знаннями економікою та глобалізацією? Цю думку влучно висловив Вольдемар Томуск: «Із занепадом держави добробуту та масифікацією вищої освіти на Заході східна візія багатого на ресурси університету перетворилася на нездійсненну мрію.

Проста правда про сучасну реформу вищої освіти полягає в тому, що єдина річ про неї, яку ми знаємо напевно, це те, що ми хотіли б, щоб наші університети мали істотно більше ресурсів. З огляду на ресурси, доступні в певних країнах, можна легко дійти висновку, що це абсолютно не можливо. Це емпіричний факт, який перекреслює багато нереалістичних програм зростання, розроблених, щоб привабити відповідні іноземні кошти» [16] (Tomusk 2000: 55).

Сьогодні можна вирізнити деякі загальні кардинальні відмінності між поглядами на реформи в Західній Європі та перехідових країнах. Заплановані у Західній Європі реформи здебільшого мають функціональний характер (ретельне прилаштування, невеликі зміни тощо), тоді як реформи в деяких країнах Центрально-Східної Європи та Балканського півострова мусять бути більш змістовними (або структурними) [17] (див.: Rado 2001).

Між цими двома типами реформ дуже мало спільного, окрім їхніх технічних деталей, а стосовно Болонського процесу у офіційних документах досі не проведено чіткого розмежування між функціональними та структурними реформами, не визначено відповідних регіонів для подальшого впровадження типів реформ.

Відмінності між становленням систем вищої освіти у цих двох частинах Європи справді – такі дуже істотні; напевно, так само відмінними мають бути відповідні аналізи, описи та політичні рекомендації. Проблеми й виклики, а відтак і належна глибина реформ, різняться у перехідних країнах. А тому будь-яке ретельне прилаштування або дрібні поправки, які запроваджують під егідою Болонського процесу і які ідеально підходять для багатьох західноєвропейських закладів, можуть вилитися у суто косметичні зміни в Центрально-Східній Європі, якщо їх не супроводжуватимуть структурні перетворення. В цьому регіоні потрібна трансформація базових структур у системах вищої освіти – принаймні в деяких країнах регіону.

Вплив глобалізації на національні системи вищої освіти непрямий і різноманітний. Роджер Дейл стверджує, що «механізми, через які глобалізація впливає на національну політику, мають вирішальне значення для обумовлення природи її ефекту. Ці механізми – не просто нейтральні провідники; вони модифікують природу ефекту, який транслюють. Отже, на одному рівні можна доводити, що «механізми передачі» самі мають незалежний вплив на повідомлення, на те, як глобалізація впливає на національну політику, і це важливе джерело розмаїтості по всьому спектру ефектів глобалізації. Потрібно, звичайно ж, також зауважити..., що природа й вплив глобалізаційних ефектів надзвичайно різняться від країни до країни відповідно до їхнього становища у світі та регіональних економіках» [18] (Dale 1999: 2). Так само і серед країн – учасників Болонського процесу їхнє економічне становище в Європі та на глобальній арені інколи просто незрівнянне.

Становище держав має вирішальне значення для будь-якого підходу урядів до реформи освіти, а отже, й до реакції освіти на глобалізацію: об'єктивне фінансове становище, інтерпретація цього становища та ідеологічне ставлення до ролі державного сектора в освіті. Ці три елементи знаходять вираження в тому, як країни «структурно адаптують» свої економіки до нового глобалізованого середовища [19] (Сагпоу 1999: 47).

Навіть за умови того, що глобалізаційний аспект дуже недооцінений у болонських документах, глобалізація є одним із наскрізних чинників ширшої Лісабонської стратегії Європейського Союзу: її роль має вирішальне значення для розуміння всього пакету реформ, зокрема реформ освіти й науково-інноваційного сектора в рамках процесів, передбачених утворенням Європейського простору наукових досліджень.

Тривогу може викликати понятійний апарат, яким послуговується сфера вищої освіти і науки в болонській ініціативі та Європейському просторі наукових досліджень, але разом із тим, особливо щодо останнього, використана лексика й понятійний апарат, стандартні для нинішніх глобальних дискусій про вищу освіту, науку й інновації – від ЮНЕСКО до ОЕСР, Ради Європи і Світового банку. Сьогодні важко користуватися будь-яким іншим словником, щоб при цьому лишатися залученим до значущих поточних дебатів про майбутнє вищої освіти і науки.

Втім, непокоїть і відверто економічне (а часом – економістичне) бачення ролі вищої освіти в дискусіях про Європейський простір наукових досліджень. Хоч ідеали Болонського процесу викладені дещо іншою лексикою, в кінцевому рахунку їхня головна ідея подібна: нам потрібні відчутні й вимірювані результати діяльності наших закладів освіти; університети зміняться, тому повинна змінитися й науково-дослідницька діяльність, якою вони займаються, і навчання, яке вони пропонують; обов'язок університету – не тільки займатися пошуком істини в науці або формуванням моральних і відповідальних студентів-громадян (тобто не «Bildung» традиційної німецької моделі університету) через процес навчання. Сьогодні обов'язок університету здебільшого, а то й виключно, полягає в досягненні високих показників конкурентоспроможності європейської економіки та європейських систем вищої освіти порівняно з іншими економіками.

Мартін Карної справедливо твердить, що «ефекти впливу глобалізації на освіту значною мірою залежать від пристосування країнами структур своїх економік до нового глобалізованого середовища і їхньої інтерпретації ролі державного сектора в реформуванні освіти, щоб задовольнити потреби нового середовища. У більшості розвинених країн освітня реакція на глобалізацію набирає форми фінансово мотивованих реформ» [19] (Сагпоу 1999: 61). Така ж ситуація спостерігається у більшості європейських посткомуністичних перехідних країнах.

Необхідно зосередитися на формуванні нової ролі (або ролей) університету як суспільного інституту в рамках нового дискурсу «Європи знання». Університет відіграє істотну роль у процесах, що відбуваються навколо формування спільних європейських просторів вищої освіти та науково-дослідницької діяльності, але в жодному з них університет не сприймають традиційно.

Інституційно університет змінюється разом із докорінними перетвореннями соціальних лаштунків, в яких він функціонує (виникненням лаштунків «глобалізації», «знанцевої економіки» та «знанцевого суспільства»). Формується новий світ, який набуває різних назв і форм, а відповідні соціальні, культурні й економічні процеси стають об'єктом дебатів, що точаться в науках про суспільство; проте останнім часом на нього все частіше дивляться крізь призму глобалізації.

Ось що пишуть з приводу всюдисущості та корисності цього поняття Колін Гей і Бен Роземонд у праці «Глобалізація, європейська інтеграція та дискурсивне конструювання економічних імперативів»: «Глобалізація стала осьовим пунктом сучасного політичного дискурсу, призвою, крізь яку політики сприймають контекст, в якому опинилися..., глобалізація забезпечила когнітивний фільтр, обрамлення або концептуальний шаблон, або ж парадигму, крізь яку можна зрозуміло впорядковувати й перетворювати соціальні, політичні й економічні процеси» [20] (Hay and Rosamond: 2002: 148, 151).

Спрямований винятково на зиск капіталізм, що не бере до уваги права працівників, державу добробуту та демократію, – це капіталізм, який підриває свою власну легітимність, стверджує У.Бек. Він зазначає: «Неоліберальна утопія – це щось на зразок демократичної безграмотності, адже ринок не може сам себе виправдати. Ринок – лише економічна форма, життєздатна тільки в поєднанні з матеріальною захищеністю, соціальними правами та демократією, а відтак – з демократичною державою. Поставити все на вільний ринок – значить зруйнувати, разом із демократією, увесь цей економічний режим» [21] (Beck 2000b: 4).

У.Бек пропонує реальну протидію трудовому суспільству минулого – суспільство активних громадян, яке «більше не закріплене у вмістилищі національної держави» і діяльність якого здійснюється як на локальному рівні, так і крізь кордони. Воно здатне дати відповіді на нові виклики індивідуалізації, глобалізації, падіння показників зайнятості та екологічної кризи [21] (Beck 2000b: 5). Антитезою трудового суспільства має бути суспільство мультитидальності; самодіяльне, самосвідоме, політичне громадянське суспільство.

У.Бек чітко розрізняє поняття «глобалізація», «глобалізм» і «глобалістичність». Глобалізацією називається процес, в ході якого транснаціональні гравці розхитують суверенні національні держави [22] (Beck 2000a: 11). Глобалізм – це погляд, що світовий ринок «скасовує або витісняє політичну дію», тобто це ідеологія неолібералізму. Глобалізм – це монокаузальна й економістична система поглядів, яка «редукує багатовимірність глобалізації до єдиного – економічного – виміру» [22] (Beck 2000a: 9). Глобалізм – це «світоглядний вірус», головна догма якого в тому, що «всі

і все – політика, наука, культура – має підлягати примату економіки» [22] (Beck 2000a: 122).

Глобальність означає, що віднині й надалі жодна подія, яка відбудеться на нашій планеті, не буде вузькою локальною подією. Всі винаходи, перемоги й катастрофи вражатимуть увесь світ. Нам слід переорієнтувати й реорганізувати своє життя і чинки, свої організації та інституції уздовж осі «локальне–глобальне». У цьому розумінні глобальність позначає нову ситуацію другої модерності [22] (Beck 2000a: 11–12).

Саме завдяки своїй здатності впорядковувати й робити зрозумілим наш світ поняття глобалізації та дискурс глобалізації виявилися такими зручними для політиків. Це найважливіше поняття в основних європейських дискусіях щодо ролі (ролей) вищої освіти, науки й інновацій, яке лежить в основі Лісабонської стратегії, а надто якщо його поєднати з такими супровідними поняттями, як «знанняєва економіка» та «знанняєве суспільство» і пов'язати із традиційним контекстом економічного зростання, національної та загальноєвропейської конкурентоспроможності й боротьби з безробіттям, що були, мабуть, започатковані понад десятиріччя тому (1993 року) «Білою книгою» Жака Делора.

У новому глобальному порядку, що складається зараз, університети прагнуть знайти собі нове місце, оскільки вони все менше здатні та/або схильні дотримуватися традиційних ролей і завдань. Могутній потяг до нової якості вищої освіти у Європі уперше пов'язав із конкретними закладами Бертой Кларк у своїй праці «Творення підприємницьких університетів» [23;6].

В офіційному дискурсі щодо спільного європейського простору у вищій освіті, науці й інноваціях усе більше визнають, що майбутня роль університетів має бути радикально відмінною від традиційної модерної ролі університету в суспільстві.

Це може призвести до відносної маргіналізації наук про суспільство у фінансованій Європейським Союзом науці. Єдиний важливий пріоритет Шостої рамкової програми, стосуючий до наук про суспільство, – «громадяни та врядування в опертих на знання суспільствах» із бюджетом у 225 мільйонів євро із сукупного бюджету в 16 мільярдів євро. Із глобальної перспективи «зростання рівня приватизації та «створення» вищої школи маргіналізує некомерційні галузі досліджень, зокрема в гуманітарних і суспільних науках» [24] (Henry et al. 2001: 169). В Україні саме зараз розгортається дискусія про доцільність згортання гуманітарного блоку у підготовці фахівців у ВНЗ. Отже, університет в Україні, Європі та світі, схоже, дійсно вступає в нову епоху.

Пригадаймо невтішні висновки Біла Рідінгса із книги «Університет у руїнах»: «Визнання того, що університет, яким ми його знаємо, – історично специфічна інституція, дуже важко сприймається членами академічної спільноти. Історія не подарувала незамінної або вічної ролі модерному науково–дослідницькому університету, тож необхідно осмислити горизонт зникнення цього університету. Не прийняти перспективу його зникнення, а серйозно зважити на можливість, що університет у його нинішній будові не має особливого привілею на майбутнє» [25] (Readings 1996: 128–129).

Отже, досліджуючи роль університетів у суспільстві, розбудові держави й професійної освіти як соціального інституту її життєзабезпечення, можна зробити наступні висновки.

По–перше, університет виступає у цьому випадку відносно самостійним суб'єктом суспільних відносин і тому його розвиток термінується двома джерелами соціальних змін, а саме: а) підставою, тобто власним станом і б) зовнішніми умовами.

По–друге, зміни у функціонуванні та розвитку університетів обумовлені, як мінімум, двома видами чинників: внутрішніми і зовнішніми. До внутрішніх вважаємо за доцільне віднести: а) оновлення змісту професійної освіти, б) можливості сучасних інформаційних та педагогічних технологій; в) сталі університетські традиції; г) нову якість викладацького складу, кожен представник якого набуває властивостей науковця–дослідника. До зовнішніх чинників належать: а) новий поділ суспільної праці; б) розвиток фундаментальної і прикладної науки, у тому числі й соціогуманітарної; в) трансформацію загальнолюдських і національних цінностей культури; г) високий розвиток інтелектуальної спроможності сучасного студентства; д) освітню політику конкретної держави чи наддержавних утворень, наприклад Об'єднаної Європи або так званого Болонського процесу і Лісабонської стратегії європейських країн.

По–третє, сьогодні спостерігається докорінна зміна місця і ролі університету у сучасному суспільстві. Він дрейфує від головного чинника формування національної свідомості, національної культури і національної держави до автономної підприємницької структури, що є активним діячем і творцем сучасних ринкових відносин. Держава добробуту лише тимчасово утримувала його «на балансі» державного патерналізму.

По–четверте, більшість університетів не в змозги адекватно реагувати на вимоги сучасного етапу глобалізаційного процесу. Вони здебільшого намагалися виправдати своє існування в поняттях традиційної гумбольдтівської моделі університету: академічна свобода та інституційна автономія; безсторонні дослідження, керовані інтересом дослідника; ідея універсального суспільного інституту, в основі якого лежить спільнота вчених і студентів і т.д. А по суті, на думку Мелоді, відповідь університетів на загальну вимогу вмотивувати свою соціальну роль зводилася до наступного: університет не повинен бути підзвітним комусь іншому, крім само-

го себе. Певна річ, що в цій відповіді уряд і бізнес (спонсори освіти) побачили прагнення університету піклуватися про себе. Сьогодні набирає силу ідея автономності університету.

Список використаних джерел

1. Квієк Марек. Університет і держава: вивч. глобал. трансформацій / М.Квієк; пер. з англ. Т.Цимбала. – К. Таксон, 2009. – 380 с. – Бібліогр.: С.319–371. – Парал. тит. арк. англ.
2. Newman Frank (2000b). «Saving Higher Education's Soul», www. futuresproject.org.
3. Newson Janice and Buchbinder, Howard (1988). The University Means Business: Universities. Corporations and Academic Work. Toronto: Garamond Press.
4. Slaughter Sheila and Leslie, Larry L (1997). Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
5. Soley Lawrence C (1995). Leasing the Ivory Tower: The Corporate Takeover of Academia. New York: South End.
6. Clark Burton (1998). Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation. Oxford: Pergamon–Elsevier Science.
7. Williams Gareth, ed. (2003). The Enterprising University: Reform, Excellence and Equity. Buckingham, UK: Open University Press.
8. Newman Frank (2000a). «Policies for Higher Education in the Competitive World». www.futuresproject.org.
9. Університети як центри образования, науки и культуры в регионе / Ред. кол.: А.Н. Тихонов, В.А. Садовничий и др. – М.: 2000. – Изд-во МГУ – 280 с.
10. Zgaga Pavel (2003a). Bologna Process Between Prague and Berlin. Report to the Ministers of Education of the Signatory Countries. Доступна в Інтернеті за адресою: www.bologna-berlin2003.de/pdf/Zgaga.pdf.
11. Froment Eric (2003). «The European Higher Education Area: A New Framework for the Development of Higher Education». Higher Education in Europe. Vol. XXVIII. No.1.
12. Bauman Zygmunt (1997b). «Universities: Old, New, and Different». У кн.: Smith and Webster (eds.) 1997.
13. Kwiek Marek (2001a). «Internationalization and Globalization in Central and Eastern European Higher Education». Society for Research into Higher Education International News. No. 47. November.; Kwiek Marek (2001c). «Social and Cultural Dimensions of the Transformation of Higher Education in Central and Eastern Europe». Higher Education in Europe. Vol. XXVI. No.3.
14. European Commission (2002d). Education and Training in Europe: Diverse Systems, Shared Goals for 2010. Luxembourg: Office for Official Publications of European Communities.
15. OECF (1996). The Knowledge–Based Economy. Paris: Author.
16. Tomusk Voldemar (2000). The Blinding Darkness of the Enlightenment. Towards the Understanding of Post–Socialist Higher Education in Eastern Europe. Turku: University of Turku.
17. Rado Peter (2001). Transition in Education. Policy Making and the Key Education Policy Areas in the Central European and Baltic Countries. Budapest: Open Society Institute.
18. Dale Roger (1999). «Specifying Globalization Effects on National Policy: a Focus on the Mechanisms». Journal of Education Policy. Vol. 14. No.1.
19. Carnoy Martin (1999). Globalization and Educational Reform: What Planners Need to Know. Paris: UNESCO, International Institute for Educational Planning.
20. Hay Colin and Ben Rosamond (2002). «Globalization, European Integration and the Discursive Construction of Economic Imperatives». Journal of European Public Policy. Vol. 9. No.2. April.
21. Beck Ulrich (2000b). The Brave New World of Work. Transl. by P. Camiller. Cambridge: Polity Press.
22. Beck Ulrich (2000a). What is Globalization Transl. by P. Camiller. Cambridge: Polity Press.
23. Clark Burton R. (1984). The Higher Education System. Academic Organization in Cross–National Perspective. Berkeley: University of California Press. Clark Burton R. (2000). «Collegial Entrepreneurialism in Proactive Universities». Change. January–February.
24. Henry Miriam and Bob Lingard, Fazal Rizvi, Sandra Taylor (2001). The OECF, Globalisation and Education Policy. Amsterdam: Pergamon.
25. Readings Bill (1996). The University in Ruins. Boston: Harvard University Press.

* * *

УДК 13.07

Віталій Матвеев, д-р філософських наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, Університет новітніх технологій, Україна, м. Київ

Актуальність і можливі шляхи інтенсифікації навчального процесу у вищій школі

Аналізується стан підготовки студентів українських вишів після введення Болонської системи. Виявляються недоліки даного процесу. Автор статті пропонує своє бачення покращення якості освіти за рахунок переходу з екстенсивного на інтенсивний метод подачі знань. Автор вважає, що досягти цього можна лише на основі введення курсів розвитку людських можливостей як на філософсько-теоретичному, так і на практичному рівні. Зокрема, він пропонує ввести в навчальний процес для покращення фізичного, морального, інтелектуального та духовного рівня студентів елементи йогичної практики.

Ключові слова: вища школа, Болонська система, гуманітарні дисципліни, ідеологія, йога, світогляд, східна філософія, філософська антропологія.

Віталій Матвеев. Актуальность и возможные пути интенсификации учебного процесса в высшей школе

Анализируется состояние подготовки студентов украинских вузов после введения Болонской системы. Вскрываются недостатки данного процесса. Автор статьи предлагает свое видение улучшения качества образования за счет перехода с экстенсивного на интенсивный метод подачи знаний. Автор считает, что достижение этого возможно лишь на основе введения курсов развития человеческих возможностей как на философско-теоретическом, так и на практическом уровнях. В частности, он предлагает ввести в учебный процесс для улучшения физического, морального, интеллектуального и духовного уровня студентов элементы йогической практики.

Ключевые слова: высшая школа, Болонская система, гуманитарные дисциплины, идеология, йога, мировоззрение, восточная философия, философская антропологія.

Vitaliy Matveev. The topicality and possible ways of intensifying the of educational process at the higher school

In the article analyzes the state of preparation of students of Ukrainian universities after the introduction of the Bologna system. Author of the article offers his vision of improving the quality of education through the transition from extensive to intensive method of the knowledge. Author considers that the achievement of this is possible only on the basis of the introduction of courses of development of human possibilities as in the philosophical and theoretical and practical levels. In particular, he proposes to enter the elements of yoga practice into the learning process to improve the physical, moral, intellectual and spiritual level of students.

Keywords: higher school, the Bologna sistem, humanitarian disciplines, ideology, yoga, world view, east philosophy, philosophical anthropology.

Аналізуючи процес підготовки спеціалістів різного профілю в сучасній вищій школі, можна зазначити, що він характеризується певною суперечливістю і навіть парадоксальністю. Введення Болонської системи, з одного боку, дозволило нашим студентам в певній мірі наблизитися до європейських стандартів навчання, а з іншого ж боку – зменшення кількості аудиторних годин і відповідне збільшення годин, що відводяться на самостійну роботу, погіршило якість освіти, оскільки як відомо – «західний студент вчиться – нашого вчать». Тому сподівання, що вітчизняний студент буде інтенсивно оволодівати знаннями, проявляючи при цьому чудеса свідомості і відповідальності, в більшості випадків є досить утопічними.

Наш сучасний студент також суттєво відрізняється (причому знову ж таки не найкращим чином) і від колишнього радянського, оскільки останній «навчався і підробляв», то наш – «працює і підучується». До речі, якщо у радянського студента все ж формувалися певні ідеологічні засади, чому сприяла система гуманітарних дисциплін, то в дев'яности роках почався процес «деідеологізації навчального процесу», хоча сам термін «ідеологія» не являється якимось негативним чи лайливим і, тим більш, не зводиться до марксистської ідеології, а являє собою «систему поглядів, теорій, концепцій, умонастроїв та відповідних їм інститутів». Логічно припустити, що відсутність державної ідеології ніколи не дозволить нам побудувати процвітаючу державу, а відсутність у молодих людей світогляду, який повинен характеризуватися системністю, науковістю, патріотизмом, гуманістичною спрямованістю та ще багатьма позитивними моментами не дозволить їм стати повноцінними громадянами нашої держави.

Інше важливе протиріччя у викладанні гуманітарних дисциплін полягає у тому, що з одного боку, в навчальному процесі присутні конкретні дисципліни, які стосуються окремих проблем людини (психологія, педагогіка, етика, естетика, соціологія, історія та ін.). А з другого боку, є нагальна потреба в дисциплінах, які давали б змогу репрезентувати людську особистість в аспекті її розвитку, самореалізації та надавали б конкретні рекомендації до застосування теорії на практиці. Необхідно враховувати, що з тих пір як існує наука, різні її галузі так чи інакше торкалися проблеми вивчення людини. Кожна конкретна наука розглядала людину з своєї позиції та пропонувала свої моделі людини. В той же час, людство

завжди мало потребу осягнути людину як багатогранну цілісність і це особливо гостро відчувається саме зараз.

Відомо, що цікавість до людини, зокрема, до розвитку її індивідуальних здібностей значно загострюється в кризові або переломні моменти історії, а саме такий момент і переживає зараз Україна, як врешті й інші країни пострадянського простору. Відсутність цілісної системи самореалізації особистості є одним з чинників, що створюють досить загрозливу демографічну ситуацію в нашій країні. Крім того, стає все більш зрозумілим, що безупинне вдосконалення техніки вимагає такого ж вдосконалення і від сучасної людини. Людська діяльність стає все складнішою і потребує все більш високого інтелектуального і фізичного потенціалу, максимальної адаптивності, здатності швидко оцінювати ситуацію, вміння ефективно оперувати постійно зростаючим обсягом інформації, швидко і відповідально приймати рішення.

В 1990 р., за часів існування Радянського Союзу, трьом вузам, а саме – Московському державному педагогічному інституту ім. В.І. Леніна, Ленінградському державному педагогічному інституту ім. А.І. Герцена та Луцькому державному педагогічному інституту ім. Лесі Українки було доручено розробити навчальні курси з людинознавства. В Луцьку цією проблемою займався доктор філософських наук, професор Р.А. Арцішевський, автор першого підручника «Світ і людина» [1] для школярів 8-го класу. Ним була створена кафедра людинознавства, відкритий факультет перекваліфікації з даної дисципліни, створений Республіканський центр світоглядної освіти молоді, а потім на базі Центру – Інститут соціальних наук. Однак, маючи деякі труднощі фінансово-матеріального характеру та певну віддаленість Луцька від центру, робота в цьому напрямку на даний час ведеться не зовсім успішно. Аналогом підручника Р.А. Арцішевського є підручник для вишів «Людина і світ» [2]. В березні 2005 року в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова була заснована кафедра філософської антропології, на якій читаються такі курси, як: «Філософська антропологія»; «Проблема людини в філософії»; «Людина в контркультурі сучасності»; «Філософська та релігійна антропологія»; «Культурна антропологія»; «Порівняльна антропологія»; «Людина в східній та західній культурі» та ін. Але дана кафедра укомплектована викладачами за мінімумом і не займає, на жаль, пріоритетного стану як, наприклад, кафедри філософії та культурології. Що ж стосується Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, який є, свого роду, флагманом української вищої освіти, то подібна кафедра так і не була створена. Хоча, виходячи з відомої на даний момент тези, що олюднення усього простору соціальних відносин, визнання неповторності, самобутності кожної людини за вищу цінність, визначає як стратегічну мету держави, яка претендує на статус демократичної, можна зробити висновок про необхідність введення не лише створення подібних кафедр, а й відкриття нової спеціальності за назвою «Проблеми розвитку людини» або «Людинознавство».

Логічно також вважати, що читання курсів за даною спеціальністю було б великим корисним для загального розвитку студентів і мало б бути введено на всіх спеціальностях і у всіх вишах так, як обов'язковими є курси з філософії, етики, релігієзнавства та інших дисциплін.

Автор статті вважає, що процес підготовки будь-якого спеціаліста як гуманітарного, так і не гуманітарного профілю повинен починатися з формування у студента найбільш загальних, філософських, інтегративних уявлень про людину, що базуються на таких засадних принципах, як гуманізм, системність, цілісність та ін. (причому бажано, щоб цей процес починався ще в школі). Це повинно створити базу для поглибленого вивчення більш конкретних дисциплін, що розглядають людину в конкретних сферах її життєдіяльності, таких як праця, родина, освіта, культура, політика, екологія та ін. Такий підхід робить можливим здійснення справжньої гуманізації освіти, про яку так багато говорять в останні роки.

Якщо ж зовсім недавно головним показником розвитку людства визнавалось досягнення максимальних обсягів виробництва матеріальних благ та послуг, то вже в 80-ті роки ХХ століття була розроблена концепція людського розвитку, яка висуває зовсім інші пріоритети. Ця концепція стала основою першої Доповіді про світовий людський розвиток 1990 року, зробленої в ООН (ці доповіді нині є щорічними). Людський розвиток визначається як процес зростання людських можливостей – людина має прожити довге життя, не хворіти, бути освіченою, користуватися політичними та економічними свободами, правами людини, суспільною повагою до особистості. Основною метою розвитку визначається стає зростання якості життя всього населення. Пріоритети, закладені в концепції, протидіють невтримній гонці за зростанням виробництва ВВП і споживання, сприяють становленню поміркованого відношення до природи, збереженню та відновленню навколишнього середовища. Людський розвиток, який має на меті забезпечення достойного життя для всіх людей, сприяє подоланню бідності, а отже, зниженню нерівності, становленню і розвитку демократії, збереженню соціальної та політичної стабільності в суспільстві. В той же час, в концепції вказувалося, що високий економічний рівень розвитку не є обов'язковою передумовою демократії, рівності чоловіків та жінок, збереженню та розвитку культурної спадщини. Сам по собі він ще не гарантує правопорядку та соціальної злагоди. З цього логічно випливає, що людство потребує цілісної системи розвитку не лише суспільства, але й індивідуальних здібностей людини. Таким чином, розвиток суспільства та індивідуальний розвиток людини

відносяться один до одного як загальне до конкретного і взаємобумовлюють, взаємовизначають і взаємодоповнюють один одного.

Крім того, треба враховувати той факт, що новітні відкриття, які формують сучасну картину світу, для свого осягнення вимагають зовсім іншого ґносеологічного підходу, ніж в попередні епохи, де б в центрі стояла людина в усій її повноті зв'язків з Природою, Суспільством, Космосом. Таким чином, мова йде про створення національної концепції самореалізації особистості.

Вважається, що при дослідженні даної проблеми, а саме – самореалізації особистості, доцільно використати як базові, праці таких українських вчених, як: В.П. Андрущенко, М.О. Булатов, Л.В. Губерський, А.М. Ермоленко, А.С. Конверський, А.М. Лой, С.Б. Кримський, І.Ф. Надольний, В.Г. Табачковський, Н.В. Хамітов, В.І. Шинкарук та ін. Методологічно плідними можуть бути також роботи таких українських авторів, як: А.М. Єфремов, Є.А. Іваненко, В.І. Коцюбинський, І.О. Мартинюк, М.М. Михайлов, В.І. Муляр, Т.Б. Нечипоренко, Б.Д. Паригін, О.Н. Рубан, Л.В. Сохань, В.О. Тихонович, З.І. Файнбург, А.К. Чаплигін, І.В. Чорноморденко, О.В. Шишкін та ін., які безпосередньо за останні роки торкаються проблеми самореалізації людини.

Підкреслюючи актуальність цієї проблеми, також необхідно вказати на той факт, що, не зважаючи на досить велику кількість літератури, де висвітлюються аспекти самореалізації особистості, до сих пір не існує ні єдиної концепції самореалізації особистості, ні єдиної методологічної бази для визначення даного поняття; більш того, сам термін «самореалізація» до недавнього часу був відсутнім у вітчизняній довідковій літературі, так само як і в довідковій літературі країн СНД. Однею з спроб заповнити цю лаку є стаття автора в співавторстві з Н.Хамітовим «Самореалізація особистості» в словнику з філософської антропології [3].

Відсутність національної системи самореалізації особистості веде до великих втрат в культурному, соціальному, моральному, духовному та інших аспектах нашого життя. Ігнорування ж проблеми самореалізації людини може стати причиною знищення всього людства, практично мова йде про своєрідний духовний Чорнобиль, який проявляється у вигляді зростання психічних захворювань, злочинності, алкоголізму, наркоманії і загальної деморалізації.

Виходячи з цього, можна говорити про те, що назріла нагальна потреба переходу вищої школи від екстенсивного шляху формування знань (який в основному полягає в їх засвоєнні на логічному рівні) до інтенсивного, який полягає в застосуванні передових технологій розвитку здібностей самої людини. Оскільки вища школа на даний момент з цією проблемою не справляється, то ініціативу перехоплюють різноманітні курсам-тренінги, вартість проходження яких буває непомірно високою для пересічних громадян.

Нерідко в програмах подібних курсів застосовуються елементи йогічної практики. Можна зазначити, що подібне застосування є цілком виправданим. Якщо раніше вважалося, що лише матеріалістична наука має право на істину, і підхід до оцінки тих чи інших явищ міг бути або науковим, або ненауковим, тобто невірним, – то у вік демократії і плюралізму не останнє місце відводиться й позанауковим формам знання, які теж мають право на існування. Порівнюючи, наприклад, науку і систему йоги, то можна вказати на те, що наука орієнтується, в більшій мірі, на зовнішній по відношенню до людини світ, намагаючись покращити середовище існування людини. Що стосується системи йоги, то вона має за мету вдосконалення самої людини, беручи за основу розвиток її духовного начала. Виходячи з цього, доцільно вважати, що обидві ці галузі знань можуть доповнювати одна одну і відігравати свою позитивну роль в розвитку людського суспільства.

Тому одним із способів покращення ситуації з навчанням у вищій школі, на думку автора, являється асиміляція духовних цінностей східної культури, зокрема філософії і практики йоги, яка пропонує цілісну систему вдосконалення людини, своєрідний спосіб життя з його орієнтацією на морально-духовні цінності і покращання як здоров'я взагалі, так й інших функцій організму, в тому числі розумових здібностей, регулювати та програмувати власну поведінку, посилювати власну енергетику та будувати гармонійні відносини з самим собою і оточуючими.

Велику роль в системі йоги відіграє вміння керування собою, що означає вміння не лише володіти своїми емоціями, переводячи негативні в позитивні, чи вміння концентрувати увагу на тому або іншому предметі, але й вміння регулювати відношення свідомості й підсвідомості. По суті справи, на Сході вміння володіти собою є своєрідним мистецтвом, культурою, що покликане підвищувати загальний культурний, зокрема, інтелектуальний потенціал. Як відомо, Конфуцій вказував: «Які труднощі людина може зустріти в керуванні державою, якщо вона вміє володіти собою». В ході впливу східної культури на західну, наука володіти собою почала проникати й на Захід. Так, в США вона почала спочатку викладатися у вищих навчальних закладах наприкінці шістдесятих–початку сімдесятих років. Трохи пізніше подібне ж стало здійснюватися й в Англії. На даний час у цих та інших розвинених капіталістичних країнах все більша кількість населення опановує їй. Таким чином, подібне захоплення є істотним чинником, який вносить організацію в розвиток як східного, так і західного суспільства.

Що стосується українського менталітету, то в плані вміння володіти собою ми маємо істотні труднощі. Як вказував автор статті в інших публікаціях [4], християнство, яке було введено на території нашої країни тисячу років тому, в основному апелювало до емоцій, не переводячи їх в переконання. Це, на думку автора, власне, й породило міф про загадковість слов'янської душі, коли людина, яка не вміє керувати собою, демонструвала здатність до несподіваних і навіть непередбачуваних вчинків, а потім дивувалася їх наслідкам.

Часто його неправомірно зводять лише до фізичних вправ, але там виключно фізичних вправ взагалі немає, а є психофізичні вправи, які супроводжуються вольовою уявою, культивуванням позитивних емоцій, релаксацією, концентрацією уваги, яка переходить в медитацію, що, безумовно, розвиває вольові якості у людини. До речі, щоб ефективно трансформувати соціальні цінності (якщо вони дійсно того варті) у внутрішні цінності кожного індивіда, необхідна відповідна система впливу свідомості на підсвідомість, яка досить ефективно застосовується в тій же системі йоги.

Мистецтво володіти собою передбачає вміння входити в стан релаксації. Загальновідомо, що подібний стан являється фундаментом психотехніки йоги для досягнення гармонії тіла і духу. Результатом заняття релаксацією являється покращення відпочинку організму, посилення загального біоенергетичного потенціалу з відповідною його корекцією, тобто наповненням енергією всіх органів, що надає додаткову можливість використання енергетики для розвитку розумових і творчих здібностей в подальшому вдосконаленні людських можливостей.

Отже, можна зробити висновок про те, що чим вище культура керування собою, тим більше позитивного стає в поведінці людини, що в результаті повинно вести як до вдосконалення окремого індивіда, так і всього людства.

Головною ознакою, яка відрізняє людину від тварини, являється її розум, здатність мислити, не дарма людина є Гомо сапієнс – людиною розумною. Але не дивлячись на те, що розум являється основою свідомого цивілізованого життя і має для сучасної людини величезне значення, ми практично ніколи не замислюємося над тим, як він працює і як покращити його роботу.

Йогити йоги вказують, що роботу розуму можна довести до досконалості шляхом концентрації (дгарана), медитації (дг'яна) та входження в стан зміненої свідомості (самаді). Зазвичай, ці три вищі ступені досвідчені раджа-йоги практикуються разом. Практика дгарани, дг'яни і самаді в один прийом позначається терміном «сам'яма».

Йоги вважають, що така психодуховна практика покращує пам'ять, розвиває зосередженість і розумові здібності, дозволяє контролювати емоції, розвиває органи почуттів, знімає зайву нервову напругу, підвищує життєвий тонус і працездатність, що робить більш повним сприйняття навколишнього світу і дає можливість гармонізувати суб'єктно – об'єктні і суб'єктно – суб'єктні відносини. Можна зазначити, що певного позитивного результату в цьому плані уже досягають люди, які практикують лише релаксацію і пранаяму (дихальні вправи), тобто на етапі, що передусе сам'яні.

Людина ж, яка не володіє мистецтвом психотренінгу, нерідко намагається в буденному житті увійти в стан зміненої свідомості за допомогою алкоголю чи наркотиків, але, зазвичай, це веде не до духовного зростання, а в кінцевому результаті, до деградації особистості.

Висновки:

– Формальне слідування Болонській системі веде до серйозних втрат в освітньому процесі.

– Є нагальна потреба у введенні в навчальні плани дисциплін, які давали б змогу репрезентувати людську особистість в аспекті її самореалізації та надавали б конкретні рекомендації до застосування теорії на практиці.

– Відсутність національної системи самореалізації особистості веде до великих втрат в культурному, соціальному, моральному, духовному та інших аспектах нашого життя.

– Назріла нагальна потреба переходу вищої школи від екстенсивного шляху формування знань (який, в основному, полягає в їх засвоєнні на логічному рівні) до інтенсивного, який полягає в застосуванні передових технологій розвитку здібностей самої людини.

– Одним із способів покращення ситуації з навчанням у вищій школі, на думку автора, являється асиміляція духовних цінностей східної культури, зокрема філософії і практики йоги.

Список використаних джерел

1. Арцишевський Р.А. Світ і людина: пробний підруч. для 8 кл. / Р.А. Арцишевський. – К.: Освіта, 1992. – 208 с.
2. Людина і світ: підручник / Л.В. Губерський, А.О. Приятельчук, В.П. Андрущенко та ін.; за ред. Л.В. Губерського, А.О. Приятельчука. – К.: Укр. Центр духов. культури, 1999. – 512 с.
3. Матвеев В.А. Самореализация личности / В.А. Матвеев, Н.В. Хамитов // Философская антропология: словарь / под ред. доктора философских наук, профессора Н.Хамитова. – К.: КНТ, 2011. – С.319–320.
4. Матвеев В.О. Езотеричний потенціал християнства в контексте самореалізації людини / Матвеев В.О. // Практическая философия. – 2001. – №1. – С.226–232.

* * *

УДК 37.013

Володимир Морозов, канд. педагогічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Технології освіти в європейському просторі

Педагогіка – це і наука, і своєрідне мистецтво, оскільки не тільки вивчає суть процесів виховання і навчання, їх закономірності, зміст, форми, методи, але й креативні способи розв'язання педагогічних завдань, прийоми педагогічної майстерності тощо. З огляду на це їй притаманні специфічні функції навчання і виховання. Серед основних функцій навчання особлива увага звертається на освітню, виховну та розвиваючу функції. Щоб навчання забезпечувало реалізацію цих функцій, його мета має обов'язково передбачати їх одночасне впровадження. Останнє своєю чергою ґрунтується на принципах дослідження особистості, що навчається. Водночас у педагогіці велика увага приділяється методиці й педагогічним технологіям викладання предмету дослідження.

Ключові слова: філософія освіти, технології освіти, Болонський процес.

Владимир Морозов. Технологии образования в европейском пространстве

Педагогіка – это и наука, и своеобразное искусство, поскольку не только изучает суть процессов воспитания и обучения, их закономерности, содержание, формы, методы, но и креативные способы решения педагогических задач, приемы педагогического мастерства и т.д. Учитывая это ей присущи специфические функции обучения и воспитания. Среди основных функций обучения особое внимание обращается на образовательную, воспитательную и развивающую функции. Чтобы обучение обеспечивало реализацию этих функций, его цель должна обязательно предусматривать их одновременное внедрение. Последнее в свою очередь основывается на принципах исследования личности обучающегося. Одновременно в педагогике большое внимание уделяется методике и педагогическим технологиям преподавания предмета исследования.

Ключевые слова: философия образования, технологии образования, Болонский процесс.

Volodymyr Morozov. Technologies of education in European space

Pedagogics – it is and science, and original art, as not only studies essence of processes of education and studies, their conformity to law, maintenance, forms, methods, but also kreativni methods of decision of pedagogical tasks, receptions of pedagogical trade and others like that. Taking into account it inherent specific functions of studies and education it. Among the basic functions of studies the special attention applies on educational, educate and developing functions. That studies provided realization of these functions, his purpose must necessarily foresee them simultaneous introduction. Last the turn based on principles of research of personality which studies. At the same time in pedagogics large attention is spared a method and pedagogical technologies of teaching of the article of research.

Keywords: philosophy of education, technology of education, Bolonskiy process.

Загальною філософською платформою міжнародного дискурсу є єдність трьох основних аспектів, що забезпечують сучасні інновації, впровадження яких формуються відповіддю на виклики сучасної епохи, зокрема, глобалізації та інформаційної революції. Головні з них визначені міжнародними домовленостями останніх років, зокрема, Лісабонськими, Болонськими та ін.

Слід зазначити, що межі визначення терміна «дискурс» є досить розмитими. Дане поняття не має однозначного та конкретного трактування, оскільки вживається у різних науках з різним значенням. Недостатньо прозоре і сповнене протиріччя уявлення про зміст поняття «дискурс» часто призводить до різних емпіричних результатів і створює багато їх інтерпретацій. Традиційно дискурс мав значення упорядкованого письмового, але найчастіше мовного, повідомлення окремого суб'єкта. Так, Ю.Габермас під дискурсом розумів особливу комунікацію, метою якої є неупереджений аналіз реальності, спосіб отримання істинного наукового знання, своєрідний інструмент пізнання реальності. У нього дискурс постає як спосіб діалогічно аргументованого обговорення суперечливого положення (явища, теорії і т.п.), яке претендує на значимість або істинність з метою досягнення загальнозначимої згоди [1, с.138]. К.Ясперс розглядав дискурс як спілкування двох свобод. П.Рікер уявляв його як послідовність вибору, шляхом якого виокремлюються одні значення і відкидаються інші. В останні десятиліття термін отримав широке поширення в гуманітаристиці і набув нових відтінків значення. Сучасна філософія найчастіше трактує поняття дискурс як «розмову, бесіду, мовне спілкування, мовленнєву практику будь-якої спільноти, яка опосередкована універсумом лінгвістичних знаків, соціальних інститутів, культурних символів» [2, с.156]. Таким чином, значення терміна «дискурс» у філософії, соціології та політології значною мірою метафоричне; він визначає не міжперсональний діалог як «мовленнєвий акт» (як це прийнято у лінгвістиці), а соціальний діалог, що відбувається через посередництва суспільних інститутів між індивідами, групами і організаціями. Останнє розуміння є достатньо продуктивним для визначення філософської платформи розвитку сучасної освіти, адже вона визначається змістом офіційних міжнародних документів нормативного та рекомендаційного харак-

теру, сукупністю виступів, доповідей, заяв посадових осіб, науковими та аналітичними статтями, публіцистичними матеріалами тощо.

На нашу думку, загальне тло філософського міжнародного дискурсу щодо освіти можна умовно поділити на декілька базових напрямків, серед яких на особливу увагу заслуговує акумуляція загальних правил організації освіти (технології освіти) в європейському просторі. Зупинимось на їх розгляді більш детально.

Освіта, її організація, напрями розвитку, зміст і навчальні технології знаходяться в епіцентрі дискусій, що розгорнулися нині в світовому інтелектуальному середовищі. Мова йде про опрацювання нової філософії освіти – освіти, яка б забезпечила комфортне існування людини у ХХІ ст. Західний світ намагається охопити її Болонськими деклараціями. І хоча головні напрями розвитку освіти в них визначені досить перспективно, на думку В.Андрущенко, запитань все ще залишається більше, ніж відповідей. Проблема загальної філософії освіти поступово утверджується як головна проблема сучасної світової освітньої політики [3, с.5].

Як відомо, фундаментальні цілі освіти століття сформульовані у доповіді Міжнародної комісії під керівництвом Ж.Делора «Освіта для ХХІ століття», підготовані для ЮНЕСКО у 1996 р. «Перед численними викликами, які ставить перед нами майбутнє, – стверджує цей документ, – освіта є необхідною умовою для того, щоб дати людству змогу посуватися вперед до ідеалів миру, свободи і соціальної справедливості». Освіту як абсолютний пріоритет розвитку людства було визначено на конференції Нобелівських лауреатів «На порозі ХХІ століття: небезпека і перспективи», що відбулася в Парижі 1998 року. У підсумкових документах цієї конференції зазначено: «Освіта повинна мати абсолютний пріоритет у бюджеті всіх країн і сприяти розвитку всіх видів творчої діяльності». Це твердження можна сприймати як аксіому, бо сьогодні вирішальним чинником суспільно-економічного розвитку є людський капітал, інтелектуальний ресурс, виражений у знаннях, культурі та духовності всього світового співтовариства, який практично є безмежним, невичерпним і постійно відтворюваним [4, с.29].

У загальному вигляді європейська освіта ХХ століття будується на таких загальних підвалинах: 11–12 річна загальноосвітня підготовка майбутнього абітурієнта; єдність системи «наука–освіта–практика»; рівний доступ до якісної освіти; інформатизація освіти; освіта впродовж життя; академічна мобільність викладачів і студентів; кредитно–модульна технологія навчання; демократизація освіти; єдність національних та загальнонолітодських культурних пріоритетів; державно–громадське управління освітою [5, с.10]. Звичайно, не в кожній країні ці критерії та показники сформовані у повному обсязі. Деякі з країн, у тому числі й Україна, їх лише формують, трансформуючи вищу освіту в контексті Болонських домовленостей [5, с.10].

Розвиток освіти та освітніх технологій відбувається у форматі Болонського процесу, основи якого почали закладатися в Європі вже після Другої світової війни завдяки таким документам: «Європейська конвенція про еквівалентність дипломів» (1953 р.) і Протокол до неї (1964 р.), «Європейська конвенція про еквівалентність періодів університетської освіти» (1956 р.), «Європейська конвенція про академічне визнання університетських кваліфікацій» (1959 р.), «Конвенція про визнання навчальних курсів, дипломів про вищу освіту і вчених ступенів у державах Європейського регіону» (1979 р.), «Європейська конвенція про загальну рівнозначність термінів університетської освіти» (1990 р.) [6, с.80].

Наступні кроки характеризувалися запровадженням різноманітних програм під егідою ЄС, Ради Європи, що сприяли напрацюванню спільних підходів до вирішення транснаціональних проблем вищої освіти. Це, насамперед, програми приведення національного законодавства у сфері освіти до норм, напрацьованих країнами Європи, розширення доступу до вищої освіти і підвищення академічної мобільності студентів та їхньої мобільності на ринку праці, створення системи навчання впродовж усього життя та багатовимірні завдання зі зближення освітніх програм і систем, які вирішувались у рамках численних програм TEMPUS /TACIS [7, с.70].

У 1997 році під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО була розроблена й прийнята Лісабонська конвенція про визнання кваліфікацій, прийнятих в системі вищої освіти Європи. Ця конвенція зафіксувала домовленості відносно ключових термінів, за допомогою яких описуються моделі вищої освіти в європейському просторі. «Вона визначила компетенцію державних органів, головні принципи оцінки кваліфікацій в період навчання, узгодила механізми визнання рівня вищої освіти. Як зазначається в конвенції, велике різноманіття систем освіти в європейському регіоні відображає його культурне, соціальне, політичне, філософське, релігійне та економічне різноманіття, яке складає виключний здобуток кожної країни та вимагає всілякої поваги, оскільки забезпечує можливості використання цього різноманіття, полегшує доступ громадян до освітніх ресурсів інших держав» [8, с.277].

Лісабонська угода декларує наявність і цінність різноманітних освітніх систем та ставить за мету створення умов, за яких велика кількість людей, скориставшись всіма цінностями і досягненнями національних систем освіти і науки, стане більш мобільною на європейському ринку праці. Світоглядні принципи Лісабонських домовленостей, таким чином, мали два надважливих культуротворчих та гуманістичних виміри, а саме: по–перше, визнання полікультурності та різноманітності націо-

нальних систем освіти, що виключало можливість їх надмірної уніфікації за умов взаємного визнання якості та конкурентоспроможності, а по-друге, уможливлення для кожної окремої людини як суб'єкта освітнього простору певної країни, реалізовувати себе або в освітньому, або в професійному плані в будь-якому іншому національно-культурному середовищі, тим самим збагачуючи свої культуротворчі, самоідентифікаційні та компетентнісні вміння та здатності.

Лісабонська конвенція декларувала створення умов, за яких більша кількість людей, скориставшись усіма цінностями національної освіти і науки, може бути мобільними на Європейському ринку праці. Конвенція має юридичну силу, тобто обов'язкова для виконання всіма країнами, які її підписали. Лісабонська конвенція стосувалась також визнання документів про вищу освіту тих країн, які її підписали. Декларація ж на відміну від конвенції є лише заявою про наміри [9, с. 7].

Цю конвенцію підписали 43 країни (у тому числі й Україна) [10, ст. 459], більшість яких пізніше сформулювали принципи Болонської декларації. В історичній перспективі можна говорити про те, що Болонський процес, який зароджувався на зламі тисячоліть, став логічним продовженням Лісабонських домовленостей у галузі визнання освітніх кваліфікацій і водночас розширенням можливостей освітньої та дослідницької мобільності для особистісного саморозвитку.

Через рік, 25 травня 1998 року, чотири країни – Франція, Італія, Велика Британія та Німеччина – підписали Сорбонську декларацію, завдання якої спрямовані на створення відкритого європейського простору вищої освіти, більш конкурентоспроможним на світовому ринку освітніх послуг. Сорбонська декларація або «Спільна декларація про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти» була сфокусована на:

- покращенні міжнародної прозорості навчальних програм (курсів) і визнанні кваліфікацій шляхом поступового узгодження циклів підготовки (навчання) та наблизення до рамки кваліфікацій ЄПВО;
- сприянні мобільності студентів, викладачів та наукових працівників;
- розробленні загальної системи ступенів – першого циклу (ступінь бакалавра) та другого циклу (ступінь магістра).

В означеному документі особливо підкреслювалось, що «Прогресивна гармонізація всіх європейських ступенів і циклів навчання може бути досягнута через зміцнення вже існуючого досвіду, спільні дипломи, експериментальні ініціативи і через діалог із усіма зацікавленими особами» [10, ст. 459].

У матеріалах Всесвітньої конференції ЮНЕСКО, що відбулася у Парижі 5–9 жовтня 1998 р., відзначені десять «аксіоматичних принципів, які утворюють нерозривне ціле» у підґрунті універсальності вищої освіти, що переживає радикальні зміни для відповіді вимогам ХХІ століття [11, с. 3]. Модель «універсального університету», чи універсальність вищої освіти, – це: універсальність усіх, хто має для цього необхідні здібності, мотивацію та відповідну підготовку на всіх етапах життєвого шляху; використання різноманітних форм навчання з тим, щоб задовольнити освітні потреби на усіх етапах життєвого шляху; визнання того, що слід не тільки давати знання, але у першу чергу виховувати (головна місія полягає у підготовці, вихованні, розвитку людини у довгостроковій перспективі, а не для короточасних потреб ринку праці сьогодення) [12, с. 5]. Саме такою була передісторія, яка поступово створювала умови для регіональних інтеграційних процесів у сфері вищої освіти європейських країн. Вони оформились у Спільну декларацію міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» або Болонську декларацію від 19 червня 1999 р.

Болонський процес – це багатограний напрямок поступу європейської спільноти на шляху до всебічного розвитку, уніфікації та гармонізації освіти та освітніх технологій, який не передбачає створення повністю ідентичних систем освіти в різних країнах. Він призначений лише для зміцнення взаємозв'язків та покращення взаєморозуміння між різними освітніми системами. Означений процес характеризується сукупністю кроків європейської спільноти на шляху створення спільного Простору європейської вищої освіти [6, с. 83].

Головна мета Болонської декларації – забезпечення формування загальноєвропейського освітнього простору, зближення освітніх систем всіх країн Європи сприяння перетворенню європейського регіону. В самий конкурентоздатний регіон на планеті. Саме тому підписанти Болонської декларації взяли на себе зобов'язання координувати нашу політику, щоби досягти в найближчій перспективі (і, у будь-якому випадку, – у межах першого десятиліття третього тисячоліття) таких першорядних цілей.

– Прийняття системи легко зрозумілих і сумірних ступенів, зокрема, через упровадження Додатка до диплома для забезпечення можливості працевлаштування європейських громадян і підвищення міжнародної конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти.

– Прийняття системи, що заснована на двох основних циклах – доступового та післяступеневого. Доступ до другого циклу буде вимагати успішного завершення першого циклу навчання тривалістю не менше трьох років. Ступінь, що присуджується після першого циклу, має бути затребуваним на європейському ринку праці як кваліфікація відповідного рівня. Другий цикл спрямований на отримання ступеня магістра і/або доктора, як це прийнято в багатьох європейських країнах.

– Впровадження системи кредитів за типом ECTS – європейської системи перезарахування залікових одиниць трудомісткості, як належного засобу підтримки великомасштабної студентської мобільності. Кредити можуть бути отримані також і в рамках освіти, що не є ще вищою, залучаючи до навчання протягом усього життя, якщо вони визнаються цікавими для приймаючих університетів.

– Сприяння мобільності шляхом подолання перешкод до ефективного здійснення вільного пересування, для цього:

- студентам повинен бути забезпечений доступ до можливості одержання освіти і практичної підготовки, а також до супутніх послуг;
- викладачам, дослідникам і адміністративному персоналові повинні бути забезпечені визнання і зарахування часу, витраченого на провадження досліджень, викладання та стажування в європейському регіоні, без нанесення збитку їхнім правам, установленим законом.

– Сприяння європейському співробітництву в забезпеченні якості освіти для розробки адекватних критеріїв і методологій.

– Сприяння необхідним європейським поглядам у вищій освіті, особливо щодо розвитку навчальних планів, міжінституційного співробітництва, схем мобільності, спільних програм навчання, практичної підготовки і провадження наукових досліджень [13].

Метою Болонського процесу є створення європейського наукового і освітнього простору для підвищення конкурентоздатності європейської вищої школи, головним пріоритетом Лісабонської стратегії – перетворення Європи у динамічну економіку знань [14, с. 9]. Отже, обидві стратегії спрямовані на розвиток інтелектуального потенціалу європейського регіону, на його формування та використання задля стабільності економічного зростання, збільшення кількості нових робочих місць для висококваліфікованих працівників, забезпечення соціальної злагоди європейського суспільства [15].

За перші чотири роки здійснення Болонського процесу було підписано кілька документів в результаті трьох зустрічей міністрів освіти (в Болоньї (1999 р.), Празі (2001 р.) і Берліні (2003 р.)), де відбувалась формування дискурсу з питань диверсифікації, конкретизація поставлених цілей, зміна їх пріоритетів. В Берліні в явному вигляді додалось принаймні три цілі:

- соціальна згуртованість і відповідальність вузів за її підвищення;
- інтеграція інтеграції науки і освіти;
- відкритість Європи світу в цілому [14, с. 86].

У травні 2005 року в Бергені міністрами було обговорено проміжні досягнення Болонського процесу. Групою супроводу підготовлено аналітичний звіт та визначено пріоритети розвитку ЄПВО:

- посилення соціального виміру і зняття перешкод для мобільності;
- запровадження стандартів і рекомендацій із забезпечення якості;
- запровадження національних рамок кваліфікацій;
- присвоєння та визнання спільних ступенів;
- створення можливостей для гнучких траєкторій навчання, включаючи процедури визнання попереднього навчання.

Конференція міністрів європейських країн в Лондоні, яка відбулася 17–18 травня 2007 року, означила віху в створенні першого правового органу Болонського процесу – Європейського реєстру із забезпечення якості (EQAR) відповідно до стандартів і рекомендацій Європейської асоціації із забезпечення якості (ENQA).

Отже, останні роки позначені рядом освітнянських інновацій, спрямованих на збереження досягнень минулого й одночасно на модернізацію системи освіти відповідно до вимог часу, новітніх надбань науки, культури і соціальної практики. У зв'язку зі зміною змістових компонентів освіти відбуваються зміни технологій їх реалізації. На передній план виходять інформаційні технології, дистанційне навчання, які охоплюють мережі університетів та шкіл, систему підготовки кадрів та підвищення кваліфікації, застосовуються в сфері обміну педагогічною інформацією. Всі ці та інші перетворення, що відбуваються в процесі модернізації змісту освіти, мають бути належним чином відображені в освітніх стандартах, які створюються.

Список використаних джерел

1. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас [пер. с нем. под ред. Д.В. Складнева, послесл. Б.В. Маркова]. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
2. Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. В.І. Шинкарук. – К.: «Абрис», 2002. – 742 с.
3. Андрущенко В.П. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів / В.П. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – №2. – С.5–17.
4. Дарійчук Л. Система освіти в Україні: реформування чи оновлення? / Л. Дарійчук // Вища школа. – 2004. – №1. – С.29–41.
5. Андрущенко В. Вища освіта у пост-Болонському просторі: спроба прогностичного аналізу / Віктор Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – №2. – С.6–19.
6. Чабала О. Болонський процес як одна з провідних тенденцій глобалізації сучасної освіти / Олег Чабала // Філософія освіти. – 2007 – №1 (6). – С.79–86.
7. Андрущенко В. Формування єдиних освітніх пріоритетів. Стаття перша: Лісабонські домовленості / В. Андрущенко, У. Науменко // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: [збірн. наук. праць]. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2011. – Вип. 14. – С.68–77.
8. Цикін В. Болонський процес і педагогічне формування / Вениамин Цикін // Філософія освіти. – 2008. – №1–2 (7). – С.277–296.

9. Слєпкань З.І. Болонський процес – європейська інтеграція систем вищої освіти / З.І. Слєпкань // Дидактика математики: проблеми і дослідження. – 2005. – Вип. 23. – С. 4–16.

10. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999. – №51. – ст. 459.

11. Высшее образование в XXI в.: подходы и практические меры (ЮНЕСКО, Париж, 5–9 октября 1998 г.) // Alma mater. – 1998. – №11. – С. 3–9.

12. Майор Ф. Универсальный университет. Изложение выступления Генерального директора ЮНЕСКО на форуме «Европейская программа перемен в высшем образовании в XXI ст.» (Палермо, 24–27 сентября 1997 г.) / Ф. Майор // Alma mater. – 1998. – №7. – С. 3–7.

13. Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» (Болонья, 19 червня 1999 року) [Електронний ресурс]. – Офіс, сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_525

14. Болонский процесс: середина пути [под. ред. В.И. Байденко]. – М.: Исслед. центр проблем качества подгот. спец.; РНУ, 2005. – 379 с.

15. Модернізація освітньої системи України – фундаментальна умова інтеграції до європейського інтелектуального простору [Електронний ресурс] / Доповідь. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Table/Zd190608/Karp.htm>

* * *

УДК 378:165.742

Олена Фатхутдінова, д-р філософських наук, декан юридичного факультету, Київський університет туризму, економіки і права, Україна, м. Київ

Особливості модернізації правової освіти в Україні на початку XXI ст.

Реформа правової освітньої системи є невід'ємною складовою процесу переходу до більш ефективної правової системи, що потребує розробки науково обґрунтованої теоретичної моделі. Разом із тим, на порядок денний висувають потребу реформи вищої правової освіти тенденції щодо суперечності між невинним нарощуванням обсягів наукової і соціальної інформації та обмеженими термінами навчання в вищих навчальних закладах, між зростаючими масштабами освіти і браком індивідуального підходу до навчання і виховання, мета якого забезпечити розвиток потенційних здібностей кожного студента.

Ключові слова: правова освіта, реформи, наукова і соціальна інформація.

Елена Фатхутдинова. Особенности модернизации правового образования в Украине в начале XXI ст.

Реформа правовой образовательной системы является неотъемлемой составляющей процесса перехода к более эффективной правовой системе, которая нуждается в разработке научно обоснованной теоретической модели. Вместе с тем, на повестку дня выдвигают потребность реформы высшего правового образования тенденции относительно противоречия между непрерывным наращиванием объемов научной и социальной информации и ограниченными сроками учебы в высших учебных заведениях, между растущими масштабами образования и нехваткой индивидуального подхода к учебе и воспитанию, цель которого обеспечить развитие потенциальных способностей каждого студента.

Ключевые слова: правовое образование, реформы, научная и социальная информация.

Olena Fatkhutdinova's. Peculiarities of Modernization of Legal Education in Ukraine on the Turn of the XXI Century.

Reforming the legal education system is an integral part of the process of transition to the more effective legal system, and that leads to the need for developing a scientifically substantiated theoretic model. At the same time the present-day agenda is urged to include the need for reforming the higher legal education, which becomes increasingly topical due to intensifying of contradictions between continuous mounting of scientific and social information on one hand and learning course duration at the higher education institutions on the other hand, as well as between expanding the span of education and the lack of personalized approach to teaching and educating that would aim ensuring development of each student's potential abilities.

Keywords: legal education, reforming, scientific and social information.

Людське суспільство існує за принципом, коли правова система виступає важливим організуючим чинником, який сприяє формуванню високої особистісної та суспільної правосвідомості, гуманізації держави та права, підвищенню ефективності правового регулювання діяльності. При цьому, як багатфункціональний процес, модернізація правової системи в цілому, і системи правової освіти зокрема, вимагає здійснення глибокого аналізу правової дійсності, вивчення досвіду правових систем розвинених демократичних держав. Реформа правової освітньої системи є невід'ємною складовою процесу переходу до більш ефективної правової системи, що потребує розробки науково обґрунтованої теоретичної моделі. Разом із тим, на порядок денний висувають потребу реформи вищої

правової освіти тенденції щодо суперечності між невинним нарощуванням обсягів наукової і соціальної інформації та обмеженими термінами навчання в вищих навчальних закладах, між зростаючими масштабами освіти і браком індивідуального підходу до навчання і виховання, мета якого забезпечити розвиток потенційних здібностей кожного студента [3, с. 8].

До того ж, двадцятирічний досвід державотворення беззаперечно свідчить, що проголошений в Україні конституційний принцип «верховенства права» не може бути втілений у життя без існування високоякісної системи юридичної освіти і науки. В сучасному суспільстві існує запит на фахівців-правознавців, які б одночасно мали ґрунтовні знання як із суто правничих наук, так і розвинене уявлення про сучасний стан розвитку суспільства: інформаційні технології, економіку, екологію, політологію, державне управління, соціологію тощо. В.Сушенко наголошує на необхідності впливу на фахівців-правознавців гуманітарного знання, що охоплює «...проблеми загальної медицини, війни та миру, охорони материнства і дитинства, міжнаціональних та міжетнічних стосунків, культури у всіх її вимірах [6, с. 184-185]».

Юридична освіта – це, якщо використовувати порівняння, живий організм, що швидко розвивається. Взаємодіючи із соціальною системою й економічним станом держави, культурними явищами та реагуючи на всі зміни у суспільстві, вона не може бути статичною, а повинна відчувати вплив середовища та, одночасно, впливати на нього, формуючи сучасне юридичне поле. Юридична наука має виконувати просвітницьку функцію, бо без практичного використання закон є мертвим.

Із жалем доводиться констатувати той факт, що усіх вищенаведених умов для сталого розвитку юридична освіта в Україні не має. Внаслідок цього, вона все ще не набула якісних характеристик, які дозволили б поставити її в один ряд із системами юридичної підготовки провідних країн світу, а отже не має шансів приймати активну участь у міжнародній освітянській співпраці та займати конкурентоспроможну позицію на ринку освітянських юридичних та й взагалі – правничих послуг.

Разом із тим, як зазначає Т.Подковенко, вітчизняна юриспруденція, невід'ємною складовою якої є правова освіта, переживає «...процес переходу у стан нової нормативної парадигми побудови відносин в суспільстві, яка формується через вияв сутності і природи права, його змістовних характеристик із врахуванням сучасних концепцій право розуміння [4, с. 26]». Аналізуючи проблеми правової освіти в Росії, дослідник Б.Топорнін заострює увагу на питанні співвідношення загальнокультурного та спеціального змісту освіти. Б.Топоркін пише: «Необхідно враховувати, що юридична освіта не повинна випадати з єдиного поля загальнолюдської культури. Це передбачає, перш за все, деідеологізацію освіти, звільнення її від догматів будь-якого одного, навіть офіційно підтриманого вчення, установку на вивчення знань, накопичених людством. Важливо, однак, аби ми керувалися справді науковим підходом до трактування проблем, що розглядаються, не спускалися до рівня примітивної пропаганди, яка віддзеркалювала б зміни у політичній кон'юктурі. Студентам потрібна правда, вся правда і тільки правда [7, с. 14]». На нашу думку, більшість проблем юридичної освіти в Росії можуть бути екстрапольовані на українську систему освіти, а досвід їх подолання може бути обґрунтовано використаний при здійсненні практичних кроків по їх вирішенню.

Стосовно ж думки Б.Топорніна, вважаємо, що дійсно для юриста-професіонала світ не може обмежуватись тільки своїм предметом, він повинен розбиратись в основах устрою сучасного життя аби бути підготовленим до роботи, пов'язаної з вирішенням різнопланових задач, повинен бути готовим до швидких змін у навколишньому світі. В стінах навчального закладу студент повинен отримати усвідомлення факту, що його майбутня професія вимагатиме від нього займатись правовими аспектами економіки, політики, медицини, науки чи культури, а, отже, потребуватиме від нього якісного усвідомлення різнопланових процесів діяльності суспільства. В той самий час, загальнонаукові та соціально-гуманітарні знання й допомагають створити загальну культурну базу майбутнього юриста.

На нашу думку, вирішенню актуальних проблем модернізації правової освіти України може сприяти звернення до досвіду правової педагогіки як галузі, яка пов'язана із соціологією, соціальною педагогікою, етикою, естетикою, філософією тощо. Підрозуміваючи під правовою педагогікою науку про формування суспільної правосвідомості, правового виховання, правового навчання і правової освіти людей у галузі правового розвитку, науку про дидактичні принципи, умови, форми і засоби правового виховання, правового розвитку в правовій державі, Н.Головко стверджує, що «правова педагогіка дбає про правове виховання, правову культуру, правову освіту, досліджує умови середовища, в якому ця діяльність здійснюється, розробляє нові форми і засоби правового виховання та правової освіти з урахуванням розвитку суспільства та чинного законодавства [2, с. 13-14]».

Спираючись на дослідження Н.Головко, можна стверджувати, що зв'язок з філософією допомагає правовій педагогіці визначити [2, с. 15]:

– мету виховання, з'ясувати вплив загальних закономірностей людського буття та мислення, коригувати спрямованість правового виховання;

– зв'язок з психологією дозволяє озброїти правову педагогіку сучасними знаннями про умови і механізми перебігу процесів мислення, формування особистості;

– соціальна психологія дозволяє розробити методики правового виховання за допомогою колективу;

– соціологія сприяє пізнанню таких інститутів суспільства, як родина, навчальний заклад, трудовий колектив тощо, підвищуючи раціональність організації навчального процесу.

Насправді ж, педагогіка юридичної освіти має велику кількість «білих плям», вимагаючи уваги спеціалістів у дослідженні питань на межі юриспруденції та педагогіки, адже максимальна ефективність освітнього процесу можлива лише при використанні провідних наукових досягнень педагогіки, які б нейтралізували прояви стихійності цього процесу. Адже кінцевою метою правої освіти є не тільки отримання майбутнім юристом суми правових знань, а й засвоєння ним морально-правових знань, навичок та якостей, які б стали основою формування його морально-правової культури.

Алармістські настрої щодо невідповідності правової системи принципам гуманістичного мислення, які ми коротко окреслили, мають глибоке підґрунтя і повинні спонукати до рішучих змін в цій сфері. Зокрема, як один із способів подолання кризової ситуації, вважається «...необхідність повернення філософсько-світоглядного знання про людину, світ її потреб та інтересів до системи права [8, с. 12]». Дійсно, сучасній системі права не вистачає філософського осмислення своєї сутності в сучасних умовах, недостатньою є повнота бачення проблемного поля, а недалекоглядність та відсутність комплексності в правовій реформі підтверджують цінність запропонованої ідеї.

На нашу думку, модернізація правової освіти може принести успіх тільки в тому випадку, якщо вона знайде відповіді на головні питання, які постали перед освітянами-правниками. Тенденція бачити в освітній реформі самоціль, перетворювати її на ідеологічну кампанію призведе до нівелювання її справжнього змісту, а її конструктивний перебіг вимагає здійснення попередньої реальної оцінки сучасного стану проблем, співвідношення її з правовими ідеалами тощо. Також слід взяти до уваги той факт, що сама українська правова система знаходиться у фазі становлення, на відміну від країн, де вона давно вже перебуває у більш-менш сталому вигляді, що ускладнює роботу юристів, які працюють у сфері дослідження і викладання права. Нестабільність правової системи є однією з рис сучасності, тому система освіти повинна спрямувати свої зусилля на підготовку юристів, які зможуть орієнтуватися в ускладненому та, інколи, суперечливому законодавстві, бачити коріння цієї складної ситуації. Тому, на нашу думку, випускник юридичного вищого навчального закладу повинен мати суттєву загальнотеоретичну підготовку, вміння відрізнити головне від вторинного, самостійно критично визначати тенденції правового розвитку.

Не викликає сумнівів, що не тільки випускники юридичних вищих навчальних закладів, але й кожна грамотна людина сьогодні повинна орієнтуватися у системі цінностей нашого суспільства та чітко усвідомлювати призначення, характер та потенціал держави та права. Проте, юрист не може обмежуватись знанням загальних підходів. Завдячуючи своїй професії, він покликаний шукати та знаходити засоби реалізації принципів, на яких ґрунтується держава та право, підвищувати ефективність їх функціонування.

Існує обґрунтована думка, що на шляху подолання актуальних проблем правової освіти, ефективною є ідея перегляду моделі, коли філософії права відводиться допоміжна роль у правознавстві – філософія повинна формулювати основоположні принципи права та його категоріальний апарат. Також деякими вченими пропонується ввести в учбові плани вищих юридичних учбових закладів України обов'язкове викладання дисципліни «Філософія права», що допоможе підвищити науковий рівень філософсько-правової теорії, особливо її світоглядні та прогностичні функції [5, с. 180].

Відомим є факт, що освіта як культурне явище є важливим інститутом відтворення духовних цінностей, тому цільові настанови всієї освітньої системи визначають поширення духовних цінностей в суспільстві. На стан системи освіти в цілому, та правової освіти взагалі, впливає загальна криза духовності, яка спостерігається в нашому суспільстві з кінця XX століття. Перехід на демократичні ринкові форми та принципи розвитку суспільства викликав комерціалізацію освітньої системи, вплинувши на такі соціальні компоненти, як виховання та знання, а запровадження Болонського процесу інколи зводить освітні стандарти до технологічного контролю знань студентів. Приділяючи увагу правовому навчанню, освітні заклади на другий план відводять необхідність формування духовних, моральних цінностей.

Недержавні юридичні навчальні заклади знаходяться під вогнем критики, що йде здебільшого з боку державних навчальних закладів. Існує багато прикладів, які підтверджують правоту цієї критики, коли підготовка юристів не відповідає встановленим вимогам, має місце нестача учбових площ та матеріально-технічної бази тощо. Низка навчальних закладів під час перевороту Міністерства освіти і науки України позбавляються ліцензій. Однак, на нашу думку, існуючі недоліки та навіть провали недержавних юридичних навчальних закладів не можуть слугувати обґрунтуванням висновку щодо їх нездатності надавати освітні послуги.

Такий висновок був би помилковим, адже існує низка недержавних юридичних навчальних закладів, здатних забезпечити необхідний рівень підготовки юристів високої кваліфікації, який досягається за рахунок умілої організації учбового процесу та практики, досвідченого професорсько-викладацького складу. Це дає нам можливість сподіватись, що з часом якість цього сектору освіти буде підвищуватись. Крім того, відбудеться закономірний відбір «міцних» недержавних юридичних вищих навчальних закладів, які по праву увійдуть до складу флагманів юридичної освіти в нашій державі.

Дійсно, критика повинна сприяти здоровій конкуренції юридичних навчальних закладів, як державних, так і комерційних, а єдиним критерієм оцінки може слугувати високий рівень підготовки студентів. При цьому завчасно ставити недержавні юридичні навчальні заклади у нерівноправне положення, відмовляти у рівному освітньому статусі, не допускати їх випускників до роботи в суді, органах внутрішніх справ, держслужбі, означало би порушення задекларованих принципів правової держави.

На нашу думку, правова освіта повинна відродити свою виховну функцію по формуванню в свідомості студентів засад законотворчості та високих ціннісних орієнтацій. Разом із тим, на нашу думку, слід звернути увагу на процеси атестації студентів юридичного профілю, які мають забезпечити перевірку глибини та цілісності знань та навичок, отриманих на заняттях. В реальності ж, навіть державна атестація випускників здебільшого не в змозі забезпечити незалежний характер оцінювання, формуючись не з рядів незалежних експертів (авторитетних викладачів, досвідчених юристів-практиків), а з викладачів «рідного» навчального закладу.

Також з поля зору дослідників не зникає проблема добору кадрів майбутніх правників та організації їх вступу до правничих вищих навчальних закладів. Ця проблема, на думку В.Сущенко, загострилася у зв'язку із «...комерціалізацією цього освітнього напрямку, недостатньою забезпечуючи об'єктивність оцінювання знань і професійної придатності майбутніх правників та певною мірою сприяє зниженню рівня їх фахової підготовки [6, с. 185]». В.Сущенко висуває думку, що враховуючи неможливість швидкого переходу до ефективної тестової системи вступу до вищих навчальних закладів та необхідність значної організаційної роботи для здійснення такого переходу, вважається за необхідне здійснити низку організаційно методичних кроків [6, с. 185]:

1) створити загальноукраїнську громадську Координаційну раду з питань удосконалення організації юридичної освіти і науки в Україні як дорадчо-консультативну інституцію, яка могла б виконувати функцію сприяння обміну досвідом у цій сфері та напрацюванню відповідних експертних рекомендацій для їх подальшого практичного втілення на експериментальній основі в освіті, законопроектній та іншій нормотворчій роботі;

2) розробити довгостроковий (на 10-15 років) та короткостроковий (на 2-3 роки) плани, розгорнути систему науково-дослідних робіт, проведення семінарів, диспутів, конференцій та видання публікацій із проблематики реформування правничої освіти в Україні;

3) підтримати ініціативи, спрямовані на посилення ролі громадських професійних юридичних товариств у процесі підготовки фахівців (організації вступних іспитів до вищих навчальних закладів, ліцензування та акредитації навчальних планів і програм зокрема).

На нашу думку, поза увагою трансформаційних процесів не повинен залишитись досвід Сполучених Штатів Америки щодо концептуалізації змісту юридичної професії та організації юридичної освіти. Знову ж хотілося б наголосити на необхідності ревізії позитивних та негативних рис американської моделі та інтеграції її здобутків на обґрунтованому, науковому рівні з урахуванням української специфіки. На особливу, на нашу думку, увагу претендує система вступу до юридичних навчальних закладів США (так званих правничих шкіл).

На нашу думку, американська система при вступі до правничої школи звертає велику увагу не тільки на «формальний» рівень знань вступника (результати іспитів), але й включає до аналізу можливості зарахування ще низку критеріїв, які б розкривали рівень сформованості особистості в цілому, її потенціал до навчання, комунікативні та інші якості. В.Бігун пише, що вступна комісія в американські вищі навчальні заклади при прийомі бере до уваги більш ніж 15 критеріїв: результати загальнонаціонального обов'язкового іспиту для вступників до юридичних навчальних закладів (LSAT), середній арифметичний бал оцінок (GPA), зміст пройденої базової навчальної освіти в коледжі (університеті), академічна та громадська діяльність, індивідуальні якості особистості, расова та етнічна приналежність, рекомендаційні листи, вміння писати, есе-обґрунтування бажання навчатися, досягнення та лідерство, набутий попередній досвід роботи тощо [1, с. 60].

Аналіз історії юридичної освіти, існуючих освітньо-кваліфікаційних рівнів та навчальних програм, системи атестації та вступу, методик викладання, факту змагальності серед студентів, вимог до професорсько-викладацького складу у вітчизняній та американській системах юридичної освіти, здійснений В.Бігуном, дав змогу йому сформулювати низку рекомендацій щодо інтеграції досягнень американської системи освіти до вітчизняної освітньої моделі. Вважаємо цінними навести сім порад українській правовій освіті, зроблених В.Бігуном на підставі аналізу аме-

риканської та української системи правової освіти, актуалізація яких, на думку дослідника, сприяла б якіснішому розгортанню реформ у вітчизняній правовій освіті:

«1. Опікуймося, передусім, інтересами юридичної професії загалом, а вже згодом – певної її гілки... Утверджуємо традицію цілісності українського правництва.

2. Дотримуймося високих стандартів професійної компетентності, етичності, турбуймося про правовий захист громадськості, функціонування системи правосуддя, оберігаймо позитивний імідж української юридичної професії.

3. Підтримуймо високі вимоги до професіоналізму та компетентності майбутніх правників... Випускник юридичного навчального закладу – лише кандидат на високе звання «правника». Запровадимо дворівневу систему державної атестації правника – навчальним закладом на етапі здобуття юридичної освіти та на етапі набуття статусу «правника» шляхом складання загального правничого кваліфікаційного іспиту.

4. Юридичні навчальні заклади – охоронці правової держави. Підтримуймо високі стандарти правової освіти...

5. Сприяймо право- та державотворенню України... Формуймо українське право й українського правника, яким притаманні гуманізм і людяність, повага до традицій та прагнення до поступу. Вивчаймо і впроваджуємо в Україні кращий іноземний правничий досвід, опановуймо кілька професійних іноземних мов.

6. Зробімо принцип соціальної відповідальності професійним обов'язком правника. Надання правової допомоги тим, хто її потребує, але не може дозволити – професійний обов'язок правника.

7. Розглядаймо право, юридичну діяльність не лише як професію, але й як мистецтво добра і справедливості. Здобути знання і навички спрямовуймо на їх утілення [1, с. 263]».

Визнаємо, що дослідник в своїх рекомендаціях зображує ідеальну, перспективну модель правової освіти, проте вони містять низку конкретних конструктивних ідей, впровадження яких сприятиме подоланню актуальних проблем, які намагається вирішити в процесі модернізації вітчизняної правової освіти.

Дійсно, в системі вищої юридичної освіти відбуваються процеси, які потребують серйозного аналізу. Навчальні заклади своїми потужностями задовольняють кількісні потреби суспільства в юристах, що в принципі сприяє реалізації ідей правової держави. Однак чисельних показників не достатньо для об'єктивної оцінки стану справ, адже більшість некомпетентних юристів може не стільки додати праву авторитету, скільки підірвати його. Отже, одна з головних актуальних проблем модернізації освіти – підвищення якості навчання.

Говорячи про якість освітніх послуг в юридичних навчальних закладах, ми не можемо оминати питання щодо наявності в закладах викладачів високої кваліфікації, які є основою для здійснення навчального процесу на компетентному рівні. Разом із тим, ситуація із викладацькими кадрами залишається проблемною та потребує особливої уваги при здійсненні реформ. Економічна ситуація, низький рівень заробітної платні змушують фахівців-правознавців переорієнтовуватися з надання освітніх послуг на інші форми діяльності, поповнюючи ряди працівників комерційних структур, правоохоронних органів тощо.

До того ж, факт, що освіта в Україні із загрозливим прогресом перетворюється із суспільно-необхідного явища на прибутковий бізнес, призвело до того, що зараз і юридичний ринок перенасичений спеціалістами, що не мають достатнього рівня підготовки. Перш за все через те, що престижну юридичну освіту зараз намагаються пропонувати не тільки занадто широко спеціалізовані, а й взагалі непрофільні (технічні, гуманітарні, творчі тощо) вищі навчальні заклади.

Одним із шляхів подолання проблеми зменшення якості, на нашу думку, може слугувати тенденція щодо відновлення елітарності вищої юридичної освіти у її кращому розумінні. Мається на увазі не обмеження доступності юридичної освіти, а звернення до забутих традицій юридичної школи, яка спрямовувалася на підготовку висококваліфікованих фахівців із розвиненими світоглядними гуманістичними поглядами, високим рівнем правосвідомості та активною життєвою позицією, спрямованою на конструктивні суспільні перетворення.

Трансформація правової освіти, за нашою думкою, також повинна нести потенціал щодо звільнення феномену права від свого «політичного нашарування». Як спадок з радянських часів, в існуючій системі правової освіти ми можемо спостерігати факт того, що учням та студентам право підноситься як владно-державне, політичне явище, залишаючи осторонь необхідність формування в свідомості універсального погляду на право як на цілісний феномен, частина видається за ціле. В науковій літературі та у підручниках ми спостерігаємо тенденцію до підміни поняття «суспільство» поняттям «держави», до перенесення акцентів з громадських інтересів на державні інтереси. З цього приводу, цікавою є наступна думка: «З таких трактувань права неминуче випливає висновок, що лише державна влада, її «компетентні органи» можуть присвоїти право громадянам, інших правотворців нинішня теорія права не бачить. За таких умов права уже не можуть мислитись вродженими, природними і невідчужувальними... З огляду на це, право постає засобом примусу, насильства державної влади над людиною, інструментом, який забезпечує усталеність державного панування певних політичних сил [8, с. 17-18]».

Виходячи з викладеного вище, постає питання щодо відсутності діалогічності в сучасному праві, щодо отождолення права з державно-олігархічними інтересами. За рахунок гіпертрофії державної влади і закону відбувається приниження людини, а саме право нагадує монолог державної влади із деструктивною істотою у вигляді громадянина, яка не здатна до автономного розумного вибору.

Вважаємо за необхідне зауважити, що однією з актуальних проблем модернізації правової освіти є поглиблення зв'язку освіти з наукою, адже теоретичний рівень освіти залежить від її зв'язку з наукою. Для досягнення високої науковості правової освіти, фундаментальності курсів, що читаються, необхідне безпосереднє залучення викладачів до наукового життя. Висококваліфікований викладач повинен вільно орієнтуватись у системі наукових досліджень, які відбуваються в Україні, бути поінформованим про нові ідеї, цікаві книжки, власним прикладом пробуджуючи інтерес до наукової роботи студентів, заохочуючи до опанування знаннями на якісному рівні.

При розгляді актуальних проблем модернізації правової освіти, евристичним вважається звернення до проблеми трансформації науково-методичних засад правової освіти. Склалася ситуація, коли, з одного боку, вища юридична школа має значний досвід по впровадженню в навчальний процес досягнень науки, техніки та передового досвіду, а з іншого, за своєю сутністю ці спроби мають недостатній рівень науково-методичного забезпечення. В цьому контексті, здебільшого, мова йде про впровадження сучасних інформаційних технологій в теоретичну та практичну складову навчального процесу в юридичних вищих навчальних закладах, а також про більше використання ігрових, імітаційних та інших методів правової комунікації.

Стосовно впровадження сучасних досягнень сфери інформаційних технологій, хотілося б відмітити доцільність організації навчальними закладами веб-сайтів, які можуть стати змістовною базою для проведення Інтернет-конференцій з правової тематики, реалізувати доступ до електронних версій наукової та навчально-методичної літератури, спрощувати процеси дистанційної та заочної форм навчання, сприяти міжвузівському співробітництву тощо. Вже на етапі навчання майбутні юристи однією з своїх базових навичок матимуть високу кваліфікацію в питаннях комп'ютерної обробки даних, роботі з електронними нормативно-правовими базами тощо, а для фахівців правоохоронного профілю будуть додатково можливості з освоєння комп'ютерних програмних засобів, що спрощують та автоматизують криміналістичну діяльність (дактилоскопія, фоторобот, судова балістика, бази даних власників зброї тощо).

В контексті нашого дослідження необхідно відмітити, що ці підходи забезпечать повсякденну діяльність юристів більшим арсеналом для актуалізації ними організаційної свідомості. До того ж, для юриста в процесі його повсякденної професійної діяльності з особливою необхідністю постає питання оволодіння актуальною інформацією щодо стану вітчизняного законодавства. А в умовах постійного зростання обсягу та безсистемності внесення змін до законодавчих актів, які регламентують правові відносини, доступ юристів до актуальних законодавчих матеріалів є життєво важливою необхідністю, що значно підвищує актуальність засвоєння студентами навичок роботи із комп'ютерними базами даних українського законодавства.

Наше звернення до таких форм навчання, як дистанційна, виводить нас на необхідність зробити зауваження, що існуючі форми навчання потребують уваги при здійсненні модернізаційних процесів. На нашу думку, необхідно чітко визначити границі «нестационарних» форм навчання, переглянути перелік професій, які можуть отримуватись за допомогою цих форм. Якість «кінцевого продукту» заочної та дистанційної форми освіти також повинна бути максимально наближеною до рівня стаціонарної форми навчання, а критерії оцінювання повинні бути співставними із критеріями, які прийняті на денних відділеннях навчальних закладів. На нашу думку, питання щодо рівня кваліфікації випускників заочних, вечірніх та інших нестационарних форм навчання здебільшого свідчить не про небажання якісно опанувати знання, які пропонує студентам навчальний заклад, а скоріше є маніфестацією недоліків в організації цих форм навчання з боку навчальних закладів.

Вважаємо за необхідне відмітити факт існування потенціалу до підвищення якості правової освіти шляхом більш цілеспрямованого впровадження методів активного навчання (ігрові, імітаційні тощо). Загальновідомий факт, що основу традиційного методу навчання складають лекційні, практичні та семінарські заняття, екскурсії тощо. При цьому, поряд із ними все частіше використовуються активні методи (візні заняття, проведення дискусій, рольові ділові ігри, програмуване навчання тощо).

Список використаних джерел

1. Бігун В.С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі: монографія / В'ячеслав Степанович Бігун. – К.: Юстініан, 2006. – 271 с.
2. Головка Н.І. Правова педагогіка: навч. посіб. / Н.І. Головка. – К.: МАУП, 2007. – 248 с.
3. Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення: 3б. наук. праць / За ред. С.М. Моїсєєва. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 78 с.
4. Подковенко Т.О. Філософія права в системі юридичної освіти / Т.О. Подковенко // Часопис Київського університету права. – 2010. – №3. – С. 26-31.

5. Проблеми вищої юридичної освіти: Тези доп. та наук. повідомл. наук.-метод. конф. (м. Харків, 18-19 грудня 2001 р.) / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / [ред. В.В. Комаров]. – Х., 2002. – 204 с.

6. Сущенко В.М. Сучасні проблеми реформування юридичної освіти і науки в Україні / В.М. Сущенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 69. – Вип. 56. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 184-187.

7. Топорнин Б.Н. Высшее юридическое образование в России: проблемы развития / Б.Н. Топорин; РАН; Институт государства и права. Академический правовой ун-т. – М., 1996. – 32 с.

8. Трансформація правової системи України: євроінтеграційний вимір / В.Д. Гвоздецький, О.Г. Мурашин, М.Г. Патеї-Братасюк [та ін.]; за заг. ред. В.Д. Гвоздецького; МВС України, Акад. упр. МВС. – К., Логос, 2009. – 379 с.

* * *

УДК 001.18+004.735/738.5

Ігор Козубцов, кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії міждисциплінарних досліджень, Науковий центр зв'язку і інформатизації Военного інституту телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України «Київського політехнічного інституту», Україна, м. Київ
Володимир Куцаєв, старший науковий співробітник лабораторії міждисциплінарних досліджень, Науковий центр зв'язку і інформатизації Военного інституту телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України «Київського політехнічного інституту», Україна, м. Київ

Філософія інформаційної безпеки в умовах її кібернетичного розповсюдження в сучасній динамічній науковій картині світу на прикладі надання знань молодим вченим та студентам

Розглянуто сучасну філософію небезпек, які несуть електронна динамічна наукова картина світу знань вчених в умовах інформаційної війни. Запропоновані прості шляхи підвищення достовірності і довіри молоді до циркулюючої в ній інформації.

Ключові слова: філософія, кібернетична небезпека, динамічна наукова картина світу знань, вчені.

Игорь Козубцов, Владимир Куцаев. Философия информационной безопасности в условиях ее кибернетического распространения в современной динамической научной картине мира на примере предоставления знаний молодым ученым и студентам

Рассмотрено современную философию опасностей, которые таит электронная динамическая научная картина мира знаний ученых в условиях информационной войны. Предложены простые пути повышения достоверности и доверия молодежи к циркулирующей в ней информации.

Ключевые слова: философия, кибернетическая опасность, динамическая научная картина мира знаний, ученые.

Igor Kozubtsov, Volodymyr Kutsaev. Philosophy of informative safety in the conditions of its cybernetic distribution in the modern dynamic scientific picture of the world on the example of grant of knowledges youths to the scientists and students

Modern philosophy of dangers which are hidden by the electronic dynamic scientific picture of the world of knowledges of scientists in the conditions of informative war is considered in the advanced study. The simple ways of increase of authenticity and trust young people are offered to circulatory in it information.

Keywords: philosophy, cybernetic danger, dynamic scientific picture of the world of knowledges, scientists.

В лабораторії міждисциплінарних досліджень Наукового центру зв'язку і інформатизації Военного інституту телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України «Київського політехнічного інституту» сформована при розробці філософської ідеї стосовно динамічної наукової картини світу знань. При синтезі цілісної наукової інформації роль кібернетичного захисту постає на першу позицію в зв'язку з тим, що наукова інформація набула яскравої ознаки товару. В такому трактуванні наукової інформації виникають чисельні проблемні зв'язки. Найбільш важливими для наукового суспільству є достовірності та безпечності наукової інформації.

Проблемою синтезу цілісності наукової картини світу переймалися всі вчені в тій чи іншій формі. Істотні зрушення виникли з появою технічних засобів реалізації інформаційного обміну та об'єднання. Так починаючи з кінця минулого століття набула розвитку наукова картина світу знань розміщена в кібернетичному просторі. Питання що пов'язані з кібернетичним захистом інформації є об'єктом і предметом дослідження наукових галузей 01.05.00 Інформатика і кібернетика та 05.13.21 Системи захисту інформації.

Світовий досвід щодо виконання практичних завдань у межах інформаційно-технічної складової інформаційної боротьби свідчить про необхідність упровадження комплексного підходу до підготовки фахівців із протидії в кібернетичному просторі, який ґрунтується на міждисци-

плінарному підході знань та вмінь із різних напрямів, спеціальностей та спеціалізацій підготовки. Аналіз показує, що найбільш характерними напрямками підготовки, які повною мірою відповідають вимогам фахівців у галузі інформаційної боротьби, є: 6.050101 Комп'ютерні науки, 6.050201 Системна інженерія, 6.050903 Телекомунікації та 6.170101 Безпека інформаційних і комунікаційних систем [1;2].

Невирішеним досі є питання забезпечення достовірності наукової інформації розміщеної у кібернетичній динамічній науковій картині світу знань.

Мета статті полягає в розгляді основного результату дисертаційного дослідження – філософії інформаційної безпеки в умовах її кібернетичного розповсюдження в сучасній динамічній науковій картині світу на прикладі надання знань молодим вченим та студентам.

Під поняттям вчений ми будемо розуміти згідно Закону України про наукову та науково-технічну діяльність [3] вчений – фізична особа (громадянин України, іноземець або особа без громадянства), яка має повну вищу освіту та проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження і отримує наукові та (або) науково-технічні результати.

Питанням синтезу цілісної динамічної наукової картини світу знань переймалися всі великі вчені. Концептуальну природничу наукову картину світу синтезував академік Володимир Іванович Вернадський. Однак фантастичне бажання швидкого доступу до наукової інформації залишалося тривалий час без реалізації [4]. Названа на його честь Національна бібліотека реалізовувала в деякій мірі синтез наукової періодики, однак низька швидкість доступу а тим більше дистанційного вона не реалізовувала. Лише з появою сучасних технологій розпочалася ера формування електронної (віртуальної) фрактальної динамічної наукової картини світу знань.

Побудова електронної (віртуальної) фрактальної динамічної наукової картини світу знань навела автора дисертаційного дослідження [4] на необхідності рішення багатofакторної проблеми на яку в такому аспекті досі не звертали увагу та не освітлювали.

Світовий досвід функціонування Інтернет побудован за так званою хмарною технологією притаманні їй кібернетичні проблеми (атаки, спамування, викрадання, перекручування, підміна, дезінформація та навіть фізичне знищення). Застосування просторової серверної схеми розміщення підвищує ступінь живучості складових системи з погляду фізичного знищення. Рівень захисту інформації націлені на збереження інформації з обмеженим доступом. В концепції дисертації [5] ми розглядаємо тільки наукову інформацію, яка не містить обмеження, щодо доступу до її. Наукова інформація з обмеженим доступом зі стратегічного погляду національної безпеки держави циклово лише в замкнутій мережі, що не має зовнішнього виходу до динамічної наукової картини світу знань вчених міждержавного рівня порядку. Перелік відомостей за якими наукова інформація підпадає під обмеження доступу визначається Зводом відомостей що становлять державну таємницю [6]. Отже, вибір філософії побудови комплексної системи захисту наукової інформації що циркулює в кібернетичному просторі динамічної наукової картині світу, має ґрунтуватися на мінімаксомному підході, тобто мінімальних затрат з максимально можливим ефектом захисту.

Зацікавлений стороні достовірно відомо, що в кібернетичному просторі динамічної наукової картини світу знань циркулює наукова інформація з відкритим доступом без обмежень. Такі вимоги висунула Будапештська ініціатива відкритого доступу наукової інформації. За такої умови сформуємо філософію інформаційної безпеки в умовах її кібернетичного розповсюдження в сучасній динамічній науковій картині світу на прикладі надання знань молодим вченим та студентам є:

- перехват, спотворення, підміна наукової інформації;
- нанесення фізичного або електронної атаки (знищення) сервера наукової інформації;
- намагання знищити наукову інформацію на сервері наукової інформації;

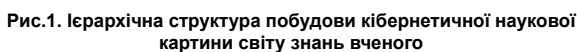
створення віртуальних (міражів) серверів дезінформації.

Наукова інформація є стратегічним ресурсом в інформаційних війнах з погляду кіберзлочинців інструментом маніпуляції знаннями, особливо сучасної молоді. Інформаційна війна полягає в перехваті та обробці відкритої інформації, що передається незахищеними каналами зв'язку, а також опублікованої у засобах масової інформації [7].

Досвід застосування систем захисту інформації (СЗІ) показує, що ефективною може бути лише комплексна система захисту інформації (КСЗІ), що поєднує наступні заходи [8]: законодавчі; морально-етичні; фізичні; адміністративні; технічні; криптографічні; програмні.

Обґрунтований вибір необхідного рівня захисту інформації є системним завданням людства, оскільки як заниження, так і завищення рівня неминує веде до її втрати. Заниження рівня призведе до фізичного знищення, а завищення до припинення дії статусу відкритості.

Розглянемо методологічну структуру синтезованої цілісної динамічної наукової картини світу знань в кібернетичному просторі. Ідеологічна схема побудови наведена на рис. 1. Ієрархічна структура побудови кібернетичної наукової картини світу знань вченого відповідає концептуальній методологічній моделі рівнів порядку розвитку науки [9]. Цілком логічно що при хмарній технології побудови кібернетичного простору фізичне місце розташування серверів (серверів бібліотек) є прихованим. В той же час і відсутня чітка географічна ієрархічна структура розміщення фракта-

Таким чином, головним джерелом перекручування інформації в кібернетичному просторі світове суспільство визнає електронні енциклопедії.

Перспективи подальших досліджень в даному напрямку зорієнтовано на обґрунтуванні необхідності (незалежного авторитетного підтвердження будь якої інформації для молодих вчених) та зберігання на захищених серверах з високою достовірністю наукової інформації, наприклад на електронній енциклопедії Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

7. Поле битви – кіберпростір [Електронний ресурс] // Атлантична панорама №4-5 (23-24), 2009 – Режим доступу URL: <http://www.atp.mil.gov.ua/number/23-24/10.htm>.

8. Ленков С.В. Методы и средства защиты информации. В 2-х томах / С.В. Ленков, Д.А. Перегудов, В.А. Хорошко, Под ред. В.А. Хорошко. – К.: Арий, 2008. – 344 с.

9. Козубцов І.М., Мараховський Л.Ф. Ієрархічна структура рівнів порядку розвитку науки в динамічній науковій картині світу знань: приклад фрактала України / І.М. Козубцов, Л.Ф. Мараховський [Електронний ресурс] // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. – 2013. – №2К; URL: www.es.rae.ru/mino/162-1296 (дата обращения: 24.04.2013).

10. Хурсин Л.А. Начало теории систем общественного типа / Л.А. Хурсин. – К.: «Світ», 2001. – 279 с.

11. Вікіпедія [Електронний ресурс] // Офіційна сторінка. – Режим доступу URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Толовна_сторінка.

12. Указ Президента України №1/2013 Про Велику українську енциклопедію [Електронний ресурс] // Офіційне представництво Президента України – Режим доступу URL: <http://www.president.gov.ua/documents/15296.html>.

13. Янукович наказав створити «Велику енциклопедію» у 30 томах [Електронний ресурс] // Голос Америки – Режим доступу URL: <http://ukrainian.voanews.com/content/ri-ukrainian-encyclopedia/1582258.html>.

14. Енциклопедію «Британіку» віддрукують востаннє [Електронний ресурс] // Радіо Свобода – Режим доступу URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24516897.html>.

15. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу URL: <http://www.nbuv.gov.ua>.

16. Моррісон Вільям. Мішок: Оповідання [Електронний ресурс] / Вільям Моррісон / Пер. з англ. С.Бережкова // Библиотека современной фантастики. – Т.10. OCR & spellcheck by HarryFan, 29 August 2000. – Режим доступу URL: <http://lib.ru/INOFAnt/MORRISON/meshok.txt>.

17. Сенько Ю.В. Формирование научного стиля мышления учащихся / Ю.В. Сенько. – М.: Знание, 1986. – 80 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Педагогика и психология»; №4).

* * *

УДК 1:37

Наталія Семенюк, канд. філософських наук,
доцент, Україна, м. Тернопіль

Компетентнісна модель безперервної освіти та технології її реалізації в Україні

Сучасні держави формують таку освітню політику, яка безпосередньо спрямована на інтеграцію в міжнародні співтовариства. Україна також приєдналася до глобально визнаних цілей суспільного розвитку і разом з іншими країнами світу взяла на себе зобов'язання щодо їх реалізації. Однією з таких цілей є забезпечення якісної освіти впродовж життя. Її здійснення передбачає орієнтацію навчальних програм на компетентнісний підхід та створення ефективних механізмів його запровадження. Верховна Рада й уряд України здійснюють не тільки законотворчі, але й реальні практичні кроки на шляху інтеграції української освіти в світові та європейські освітні процеси.

Ключові слова: людина, освіта, культура, компетентність, компетенція, безперервна освіта.

Наталія Семенюк. Компетентностная модель непрерывного образования и технологии ее реализации в Украине

Современные государства формируют такую образовательную политику, которая непосредственно направлена на интеграцию в международные сообщества. Украина также присоединилась к глобально признанным целям общественного развития и вместе с другими странами мира взяла на себя обязательство по их реализации. Одной из таких целей является обеспечение качественного образования на протяжении жизни. Ее осуществление предполагает ориентацию учебных программ на компетентностный подход и создание эффективных механизмов его внедрения. Верховная Рада и правительство Украины осуществляют не только законодательные, но и реальные практические шаги на пути интеграции украинского образования в мировые и европейские образовательные процессы.

Ключевые слова: человек, образование, культура, компетентность, компетенция, непрерывное образование.

Nataliya Semenyuk. Competentnostnaya model of continuous education and technology of its realization in Ukraine

The Modern states form such educational policy which is directly directed on integration in international associations. Ukraine also joined in with the globally acknowledged aims of community development and together with other countries of the world undertook obligations under their realization. One of such aims is providing of high-quality education during life. Its realization supposes the orientation of on-line tutorials on competentnostny approach and creation of effective mechanisms of his introduction. Verkhovna Rada and government of Ukraine carry out not only zakonotvorcheskie but also real practical steps on the way of integration of Ukrainian education in world and European educational processes.

Keywords: man, education, culture, competence, jurisdiction, continuous education.

Сьогодні формування освітніх цілей відбувається не на рівні держав, а на міждержавному, міжнародному рівнях, коли основні пріоритети

освіти й цілі проголошуються в міжнародних конвенціях та документах і є стратегічними орієнтирами міжнародної спільноти. Зокрема, одним з останніх гасел міжнародної спільноти є спільна для багатьох країн ініціатива «Освіта для всіх». Новим і стратегічним для країн, що перебувають в періоді перетворень, є проголошення рівного доступу до якісної освіти, зокрема до початкової, на саміті тисячоліття Організації Об'єднаних Націй 2000 р., що є одним з основних компонентів прийняття на саміті декларації «Цілі розвитку тисячоліття» [1]. Ці ініціативи наголошують на наданні доступу до базової освіти, що є засобом зниження бідності й поліпшення соціальних та економічних умов окремих націй і держав.

В Декларації було визначено вісім цілей. Україна приєдналась до глобально визнаних цілей разом з іншими 189 країнами світу у 2000 році і взяла на себе політичні зобов'язання щодо досягнення до 2015 року цілей та завдань з їх реалізації. Ціль 2 – забезпечення якісної освіти впродовж життя, яка наголошує на наданні доступу до базової освіти, що є засобом зниження бідності й поліпшення соціальних та економічних умов окремих націй та держав [1, с.43–44].

В Україні процес реалізації цієї цілі є цілком закономірним та відповідає змінам, що відбуваються в інших країнах. Важливим шляхом модернізації освіти у багатьох країнах сьогодні є оновлення змісту освіти та технологій навчання, узгодження їх із сучасними потребами, а саме – орієнтація навчальних програм на компетентнісний підхід та створення ефективних механізмів його запровадження, а саме: оновлення змісту навчання, створення нових програм, оновлення навчально-методичної бази. У більшості освітніх системах економічно розвинених країн з високими освітніми показниками це пов'язано з такими чинниками, як:

– перехід до нової форми сучасного суспільства – інформаційного суспільства, де значущою одиницею є не просто інформація, а вміння оперувати нею, застосовувати її для власного розвитку, для життя, що потребує від громадян нових умінь та знань, що дозволяють швидко, мобільно та ефективно використовувати інформацію для власного добробуту, розвитку та навчання;

– встановлення більш високих стандартів в освіті та в усіх галузях життя. Цього потребує ринок праці, у зв'язку з цим устанавлюються нові вимоги до навчальних дисциплін, до системи оцінювання навчальних досягнень, до якості освітніх послуг узагалі;

– відкриття кордонів між країнами та інтеграція освітніх систем до світового освітнього простору. Важливим чинником перегляду змісту освіти у багатьох країнах є розширення кордонів та тих можливостей, що відкриваються перед молоддю. В умовах сучасної міграції в рамках не тільки країн, а й регіонів виникає необхідність швидкої адаптації для отримання навчання та роботи, що спонукають суспільство до необхідних змін;

– потреба у нових компонентах знань, необхідних для успішного життя в суспільстві. На думку експертів, набуття життєво важливих компетентностей може дати людині можливості орієнтуватись у сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному розвитку ринку праці, подальшому здобутті освіти. Компетентнісно орієнтований підхід до формування змісту освіти став новим концептуальним орієнтиром шкіл зарубіжжя і досі породжує безліч дискусій як на міжнародному, так і на рівні різних країн.

Аналізуючи проблему запровадження компетентнісного підходу, українські педагоги протягом останніх декількох років провадять загальнонаціональну дискусію. Вченими та практиками також вже зроблено вагомі кроки у цьому напрямі на терені оновлення змісту шкільної освіти. Такі кроки, перш за все, відповідають стратегії, окресленої у Законі про освіту, Національній доктрині розвитку освіти, Державних стандартах базової та повної середньої освіти.

У 2003–2006 рр. в Україні також відбувалась дискусія, яка торкалась узгодження поняття компетентності – компетенція і було досягнуто згоди під термінами компетентність та компетенція розуміти різні поняття (Проекти МОН – ПРООН «Інновація та оновлення освіти для покращення добробуту та зниження рівня бідності», «Освітня політика та освіта «Рівний – рівному»).

О.Пометун стверджує: «Більшість українських педагогів погодилась з трактуванням основних понять компетентнісного підходу, визначивши, що під терміном «компетенція» розуміється передусім коло повноважень якої-небудь організації, установи чи особи. В межах своєї компетенції особа може бути компетентною, або некомпетентною в певних питаннях... (але це ніяк не стосується вміння навчатись та діяти для власного розвитку, що зазначено у ЄРК) ...Оскільки йдеться про процес навчання і розвитку особистості, що відбувається в системі освіти, то одним з результатів освіти буде набуття людиною компетентностей, що є необхідними для діяльності в різних сферах суспільства» [2, с.64–65].

Уявлення про зміст понять «компетентність» і «компетенція» можна отримати безпосередньо за допомогою визначень, вказівок, пояснень, описів, характеристик, порівнянь, розрізень, а також опосередковано через контекст, у якому вони зустрічаються в роботах українських науковців.

Компетентний (нім. – kompetent, фр. – competent, лат. – competens (competentis) – що відповідає – здатний) – це знаючий, обізнаний, авторитетний у певній галузі (наприклад, компетентний фахівець, компетентний висновок, компетентна думка).

Компетентність – це досвід людини (теоретичний або практичний), використання якого забезпечує відповідність цієї діяльності необхідним вимогам.

Також компетентність визначається як коло чих–небудь повноважень. Повноваження – офіційно надане кому–небудь право будь–якої діяльності. Ведення справ можна розуміти двояко:

– мати право ще не означає мати відповідну теоретичну або практичну базу. У цьому випадку компетентність більше стосується місця, посади, яку хтось займає, тому може бути розглянута як перелік посадових обов'язків (це ніби мета, на досягнення якої повинна бути спрямована професійна підготовка);

– коло повноважень, які людина виконує, якщо підготовлена до цього, а отже, має необхідні знання, уміння, навички, досвід [3, с. 70].

Радою Європи були названо п'ять ключових компетенцій, серед яких є та, що стосується безперервної освіти:

1. Політична й соціальна: здатність нести відповідальність і брати участь у прийнятті групових рішень, розв'язувати конфлікти ненасильницьким шляхом.

2. Життєдіяльність у багатокультурному суспільстві. Контроль над проявом расизму, ксенофобії, клімату нетолерантності.

3. Володіння усною й письмовою комунікацією. Володіння більш ніж однією мовою.

4. Інформаційна грамотність. Володіння інформаційними технологіями, розуміння суті їх використання, сильних і слабких сторін використання інформаційних технологій.

5. Здатність вчитися протягом усього активного життя [4].

Перелік ключових освітніх компетенцій визначається «на основі головних цілей загальної освіти, структурного виявлення соціального досвіду й досвіду особистості, а також основних видів діяльності учня, що дозволяють йому опановувати соціальним досвідом, одержувати навички життя й практичної діяльності в сучасному суспільстві. З даних позицій ключовими освітніми компетенціями є такі:

1. Ціннісно–значеннєва компетенція.

2. Загальнокультурна компетенція.

3. Учбово–пізнавальна компетенція.

4. Інформаційна компетенція.

5. Комунікативна компетенція.

6. Соціально–трудова компетенція.

7. Компетенція особистісного самовдосконалення [5, с. 196–197].

Протягом 2004–2005 рр. МОНУ, АПН та за участі ПРООН було створено робочі групи, де обговорювалися концептуальні підходи до визначення переліку ключових компетентностей для української школи. Педагогами було визначено такі поняття.

Ключові компетентності – це багатовимірне утворення, що відноситься до загальногалузевого змісту освітніх стандартів та є спеціальним шляхом структурований комплекс якостей особистості, що дають можливість ефективно брати участь у багатьох соціальних сферах і які роблять внесок у розвиток якості суспільства та особистого успіху, що можуть бути застосовані у багатьох життєвих сферах. Ключові компетентності становлять основний набір найбільш загальних понять, які мають бути деталізовані в комплекс знань, умінь, навичок, цінностей та відношень за навчальними галузями та життєвими сферами школярів. Ключові компетентності за своїм характером є наскрізними та мають досягатись у процесі навчання через усі без винятку предмети та виховні заходи.

Компетентність – інтегрована характеристика якості особистості, результативний блок, сформований через досвід, знання, вміння, ставлення, поведінкові реакції. Компетентність побудована на комбінації взаємовідповідних пізнавальних відношень та практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань та вмінь, усього того, що можна мобілізувати для активної дії.

Компетентність – об'єктивна категорія, суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень та ін. у певній сфері діяльності людини як абстрактного носія.

Предметна компетенція – є сумою знань, умінь та характерних рис у межах предмета, що дозволяє особистості виконувати певні дії через власне ставлення.

Таким чином, компетентності є тими індикаторами, що дозволяють визначити готовність до життя, його подальшого особистісного розвитку та до активної участі в житті суспільства.

Результати багаторічної роботи експертів країн Європейського Союзу свідчать, що:

– для будь–якої країни корисно порівнювати міжнародний і національний досвід як розвитку освітньої системи загалом, так і можливостей для запровадження компетентнісного підходу зокрема;

– повне копіювання будь–яких освітніх моделей і феноменів інших країн є непродуктивним;

– національні моделі освіти слід розбудовувати, керуючись національними потребами і особливостями.

Протягом останнього десятиліття розвинені країни Європи та світу, серед яких Австрія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Німеччина, Франція, деякі країни Східної Європи: Угорщина, Румунія, Молдова, Литва, Латвія та ін. – розпочали ґрунтовну дискусію, яка й досі триває на міжнародному рівні, навколо того, як дати людині належні знання, вміння та компетентності для забезпечення її гармонійної взаємодії з технологічним суспільством, що швидко розвивається. Відомі міжнародні організа-

ції, що нині працюють у сфері освіти, останніми десятиліттями вивчають проблеми, пов'язані з появою компетентнісно орієнтованої освіти; серед них – ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, Європейська Комісія, Організація Економічного Співробітництва і розвитку (ОЕСР), Міжнародний департамент стандартів тощо.

На думку сучасних педагогів, саме набуття життєво важливих компетентностей може дати людині можливості орієнтуватись у сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному розвитку ринку праці, подальшому здобутті освіти.

У рамках Федерального статистичного департаменту Швейцарії та Національного центру освітньої статистики США й Канади було започатковано програму «Визначення та відбір компетентностей: теоретичні й концептуальні засади» «DeSeCo» [6] (1997 р.), яку започаткувала група експертів з різних галузей – системи освіти, бізнесу, працевлаштування, здоров'я, представники міжнародних, національних освітніх, державних та недержавних організацій тощо.

Програма («DeSeCo») зробила значну спробу систематизувати й узагальнити досвід багатьох країн. На думку експертів «DeSeCo», компетентність проявляється в діяльності особистості в різних контекстах (наприклад, у соціально–економічному та політичному оточеннях). При цьому не тільки школа є відповідальною за набуття особистістю необхідних компетентностей; на їх формування впливають сім'я, робота, масмедіа, релігійні та культурні організації тощо.

Експерти програми «DeSeCo» визначають поняття компетентності (competency) як здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби, діяти та виконувати поставлені завдання. Кожна компетентність побудована на поєднанні взаємовідповідних пізнавальних ставлень і практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань та вмінь; всього того, що можна мобілізувати для активної дії.

У ЄС триває процес глобалізації та нових викликів. Кожен громадянин потребує володіння широким спектром ключових компетентностей для гнучкої адаптації до швидкозмінного та високовзаємопов'язаного світу.

Освіта відіграє подвійну роль – соціально–економічну та ключову щодо забезпеченні громадян Європи у досягненні ключових компетентностей, які необхідні їм для гнучкої адаптації до таких змін.

Зокрема, побудовані на різноманітних індивідуальних компетентностях, різні потреби тих, хто навчається, мають бути задоволені для забезпечення рівності та доступу тих груп, хто в силу освітніх невідповідностей, спричинених особистісними, соціальними, культурними або економічними обставинами, потребують особливої підтримки для здійснення їх освітнього потенціалу.

Український уряд також здійснив певні кроки до інтеграції української освіти до світових та європейських освітніх процесів. А Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» від 31 травня 2007 р. №1107–V, згідно з яким національні стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності мають розроблятися на основі міжнародних стандартів, якщо вони вже прийняті або перебувають на завершальній стадії розроблення.

Міністерством освіти і науки України видано Наказ «Про затвердження Плану дії щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року» від 13.07.2007 р. №612. Кабінетом Міністрів України у серпні 2010 р. прийнято Концепцію Державної цільової програми впровадження у навчально–виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно–комунікаційних технологій «Сто відсотків» на період до 2015 року.

Інтеграція освіти передбачає також формування в Україні Національної рамки кваліфікацій, в основу якої покладені наступні ключові компетентності:

1) спілкування рідною мовою;

2) спілкування іноземними мовами;

3) математична компетентність та базові компетентності у науках та технологіях;

4) цифрова компетентність;

5) вміння навчатись;

6) соціальна та громадянська компетентність;

7) прояви ініціативи та підприємництва;

8) культурна обізнаність та вираження.

Всі ці ключові компетентності визнаються рівномірно важливими, оскільки кожна з них може забезпечити свій внесок в успішне життя у суспільстві знань. Багато з компетентностей взаємно перетинаються та пов'язані: вони відображають основні аспекти та галузі. Компетентність у фундаментальних базових вміннях мовлення, грамотності, рахування та інформації, ІКТ є основами для навчання та вміння навчатись для підтримки всіх активностей. Існує значна кількість тем, що застосовані в рамці: критичне мислення, креативність, ініціатива, вирішення проблем, оцінювання ризиків, прийняття рішень, конструктивний менеджмент відчуттів у всіх восьми ключових компетенціях.

Ці ключові компетентності складають базу для Національної рамки кваліфікацій, яка, в свою чергу, дозволяє:

1) визначити та окреслити ключові компетентності, необхідні для особистісної реалізації, активного громадянства, соціального включення та отримання роботи у суспільстві знань;

2) підтримати країни-члени (ЄС) у їх роботі з повного забезпечення, щоб у рамках основної освіти та навчання молоді люди розвинули ключові компетентності до такого рівня, щоб бути озброєними для дорослого життя та які формують основу для подальшого навчання та роботи, таких, які дорослі зможуть розвивати та оновлювати свої ключові компетентності впродовж життя;

3) надати відповідні європейські інструменти для тих, хто формує політику, роботодавців та освітян для фасилітації національного та європейського рівня зусиль щодо спільно визначених цілей;

4) надати рамку для подальшої дії на рівні країн-членів для системи освіти та навчання [7, с. 17].

Розвиток підходів до оцінювання рівня функціональної грамотності також відбувається в рамках Міжнародної програми з оцінювання навчальних досягнень учнів у сфері функціональної грамотності – PISA (Programme for International Student Assessment), започаткованої 1997 р. ОЕСР. Основною метою досліджень, які проводяться за Програмою щотири роки, є визначення рівня оволодіння учнями, які здобули обов'язкову освіту (у 15-річному віці), знаннями й уміннями для повноцінного функціонування в суспільстві. Йдеться про вимірювання учнівської успішності з читання, математичної й природничої грамотності та визначення чинників, які впливають на формування цих навичок у школі й родині, а також вимірювання, наскільки добре учні можуть застосовувати набуті компетентності в повсякденному житті.

Список використаних джерел

1. Цілі розвитку тисячоліття. Україна 2010: Національна доповідь. Ціль 2: Забезпечення якісної освіти впродовж життя. – К.: Міністерство економіки України, ПРООН. – 107 с.
2. Пометун О.І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті / Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О.В. Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004.
3. Мадзігон В.М. Якість системи освіти як чинник високого рівня професійних компетенцій маркетологів / В.М. Мадзігон, М.В. Вачевський // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №1 (115). – С.69–76.
4. Hutmacher Walo. Key competencies for Europe: report of the Symposium (Berne, Switzerland, 27–30 March 1996) / Walo Hutmacher; Council for Cultural Co-operation (CDCC): A secondary education for Europe. – Strasbourg, 1997. – 72 p.
5. Клепко С.Ф. Репрезентація знань в освітньому просторі (філософський аспект): дис. ... докт. филос. наук: 09.00.10 / Клепко Сергій Федорович. – Харків, 2009. – 453 с.
6. Salganik Laura H. Projects on Competencies in the OECD Context: Analysis of Theoretical and Conceptual Foundations, SFSO, OECD, ESSI, Neuchatel / Laura H. Salganik, Dominique S. Rychen, Urs Moser, John W. – Konstanz, 1999.
7. Основи стандартизації інформаційно-комунікаційних компетентностей в системі освіти України: метод. рекомендації / [В.Ю. Биков, О.В. Білоус, Ю.М. Богачков та ін.]; за заг. ред. В.Ю. Бикова, О.М. Спіріна, О.В. Овчарук. – К.: Атіка, 2010. – 88 с.

* * *

УДК 101.1:316

Тетяна Матусевич, аспірантка кафедри філософії і соціальних наук, Київський університет туризму, економіки і права, Україна, м. Київ

Аксіологічні аспекти функціонування системи роздільної освіти в сучасному суспільстві

Розглянуто аксіологічний вимір гендерно орієнтованої роздільної освіти. Проаналізовано зміст основних цінностей диференційованого за статтю навчання для особистості, освітньої системи та суспільства загалом.

Ключові слова: роздільна освіта, гендерний підхід в освіті, аксіологія одностатевого навчання.

Тетяна Матусевич. Аксіологические аспекты функционирования системы раздельного образования в современном обществе

Рассмотрено аксиологическое измерение гендерно ориентированного раздельного образования. Проанализировано содержание основных ценностей дифференцированного по полу обучения для личности, образовательной системы и общества в целом.

Ключевые слова: раздельное образование, гендерный подход в образовании, аксиология однополого обучения.

Tetyana Matusevich. Axiological aspects of the system of single-sex education in modern society

The article describes axiological dimension of gender-based single-sex education. The core values of single-sex education for the individual, society and the educational system are analyzed.

Keywords: single-sex education, gender mainstreaming in education, axiology of single-sex education.

В сучасному суспільстві ідеї диференційованого за статтю навчання активно дебатуються в академічних, професійних, політичних колах по всьому світу. В Бельгії, Чилі, Сінгапурі, Англії, Ірландії, Гонконгу, Ізраїлі, Новій Зеландії, Австралії, Кореї і більшості мусульманських країн кіль-

кість шкіл з роздільною освітою перевищує 10% [11]. Останнім часом спостерігається тенденція до збільшення кількості шкіл з диференційованим за статтю навчанням як в державному так і в приватному секторі.

Сучасний етап розвитку педагогічної думки характеризується значним зростанням кількості досліджень з теоретичного осмислення ідей роздільної освіти в контексті гендерного підходу в освіті. Зокрема проблемам гендерної освіти та виховання присвячені праці українських та російських вчених І.Беха, С.Вихор, В.Гайдено, Т.Говорун, Т.Голованової, Т.Дороніної, І.Зверев, І.Іванової, О.Каменської, Л.Ковальчук, І.Кльоциної, С.Коваль, І.Кона, В.Кравця, О.Кікінежді, О.Кізь, Н.Кічука, Я.Кічука, Л.Кобелянської, Г.Лактіонов, О.Луценко, Л.Лушпай, Т.Мельник, Н.Павлушенко, О.Петренко, І.Предборської, С.Рикова, В.Сухомлинського, О.Сухомлинської, Л.Штильової, О.Цокур та ін. Диференційований підхід до навчання і виховання з врахуванням фактора статі, теорія і практика роздільної освіти проаналізовані в працях Р.Айзмана, Т.Абасової, В.Абраменкової, В.Базарного, Г.Бреслава, О.Вашетіної, В.Єремсєвої, Н.Куїнджі, Л.Преснякової, Н.Татаринцевої, Т.Хризман та ін. Генеза проблеми жіночої освіти проаналізована в працях О.Аніщенко, Д.Днепров, В.Добровольської, Л.Єршової, Л.Конєва, О.Литвиненко, В.Лапчинської, Г.Маслій, Т.Сухенко, В.Чумакова, Т.Шушари та ін.

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених питанням роздільної освіти, практично не досліджуваним залишається її філософське підґрунтя, аксіологічний вимір гендерно орієнтованого одностатевого навчання.

Метою даної статті є аналіз аксіологічного виміру роздільної освіти, розгляд її «постшкільних» особистісних переваг та «надшкільної» суспільної цінності.

На нашу думку, філософським підґрунтям, концептуальною основою застосування гендерно орієнтованої роздільної освіти може слугувати неперевершена образна модель «нерівної рівності» Г.Сковороди: «Бог багатому подібен фонтану, що заповнює різні посуду за їх обсягом. Над фонтаном напис: нерівна усім рівність. Ллються із різних руток різні токи в різні посуду, що стоять навколо фонтану. Менший посуд менше має, але в тому є рівний більшому, що однаково є повний» [6, с.345]. Сковородинська ідея нерівної рівності спирається на два основні принципи: природовідповідність (кожна людина має йти за своєю природою) та етичний плюралізм (кожна людина обирає власний індивідуальний шлях) [7]. Аксіологічною основою роздільного навчання є розуміння рівноправності (а не рівності, однаковості) хлопців і дівчат. Біологічно, психологічно, педагогічно НЕ РІВНІ дівчата і хлопці мають РІВНІ освітні права: повноцінно розкрити власний академічний та творчий потенціал в результаті навчально-виховного процесу, набуті високого рівня компетенції по всім навчальним предметам незалежно від їх гендерної типології (чи нетиповості), навчатися в гендерно комфортному середовищі, вільному від тиску стереотипів і упереджень, що сприяє підвищенню самооцінки та академічної Я-концепції. Більш того, кожна особистість незалежно від статі має право отримати повноцінне освітнє підґрунтя, що забезпечить становлення індивідуума як рівноправного члену соціуму, стане основою подальшого індивідуального розвитку. При застосуванні гендерно орієнтованого одностатевого навчального формату зберігається принцип природовідповідності (врахування біологічних, психологічних, педагогічних особливостей статей) та плюралізму (вибір шляху розвитку особистості, вільного від тиску гендерних стереотипів). Отже, провідною цінністю гендерно орієнтованого (на відміну від консервативного статево-рольового) одностатевого навчання є визнання рівноправності хлопців і дівчат у їх прагненні до самореалізації та забезпечення умов цього процесу.

Інша вагома цінність одностатевого формату навчання – надання хлопцям і дівчатам більшої особистісної свободи, свободи вибору напрямку професійного розвитку, не пов'язаного зі статтю. Підвищення рівня суб'єктивної свободи викликане більш високими навчальними успіхами та академічною Я-концепцією учнів з гендерно атипичних навчальних дисциплін, створенням середовища, що мінімізує вплив гендерних стереотипів та соціального тиску. Важливим також є засвоєння гендерно нетипових моделей професійного розвитку. Викладання технічних, природничих дисциплін жінками в школі чи класі для дівчат, а мов та літератури чоловіками в школі чи класі для хлопців дає можливість учням засвоювати різні моделі професійного особистісного розвитку, незалежно від традиційних уявлень стосовно «жіночих» та «чоловічих» професій. Ще однією перевагою для хлопців в гомогенному навчальному середовищі є мінімізація суперечностей поширених в школах спільного навчання між образом «справжнього чоловіка» та «старанного учня». За даними дослідження, проведеного Європейською асоціацією одностатевого навчання (EASSE) відсоток випускників жіночих шкіл, які здобувають освіту в науково-технічній сфері значно перевищує відсоток випускників шкіл спільного навчання. З іншого боку, число студентів чоловічої статі, які вирішили займатися педагогічною діяльністю (сфера з невеликим відсотком чоловічої зайнятості) набагато вище, ніж в середньому.

Наразі світовим мейнстрімом є сприяння залученню жінок до сфери математики, природничих наук та науково-дослідної діяльності. Актуальність даної проблеми викликана гендерним диспаратом, що існує в цих галузях по всьому світу. В Україні також спостерігаються за-

гальюсвітотіві тенденції гендерного розриву у науковій сфері. Питома вага жінок-кандидатів наук складала у 2007 році – 41,5%, у 2008 році – 42,7%, у 2009 році – 44,3%, у 2010 – 45,7%. Хоча кількість жінок-кандидатів наук зростає, вертикальна сегрегація має місце в українському науковому середовищі. Так, питома вага жінок-докторів наук вдвічі менша, ніж жінок-кандидатів наук: у 2007 році – 19,6%, у 2008 році – 20,5%, у 2009 році – 21,6%, у 2010 – 22,6%, у 2011 – 23,8% [2]. Нині у складі академіків НАН України працює чотири жінки, що на 3 особи більше, ніж це було майже 100 років тому. Відсоткова вага жінок у складі дійсних членів НАН України на початок 2012 року становила 2,15%. На початок 2012 року у складі членів-кореспондентів НАН України 22 жінки (6,2%). Проявами горизонтальної сегрегації є низький відсоток участі жінок у інженерних, фізичних, технічних галузях знань, що виявляється вже під час навчання у вищому навчальному закладі. Хлопці у ВНЗ традиційно мають низький рівень представництва у гуманітарних, соціологічних науках, культурі і мистецтві, освіті і медицині, економіці, а дівчата – в архітектурі, сільському господарстві, інженерії, транспорті. Така ж тенденція спостерігається при подальшому переході на наступні наукові рівні.

Зважаючи на маргінальне становище жінок, наявність вертикальної та горизонтальної сегрегації в науково-технічних спеціальностях вчені наголошують на необхідності пошуку нових педагогічних прийомів і методів, трансформації способу викладання математики та природничих наук по всьому світу задля зменшення гендерного розриву в даній галузі знань, сприяння залученню жінок до вибору науково-технічної кар'єри, підвищення їх рівня прибутку. Однією з освітніх опцій, що сприяє залученню дівчат до сфери математики та природничих наук є роздільний формат навчання. Дослідження, проведене 2009 року австралійськими вченими [8] показало, що дівчата з одностатевих класів і шкіл мають вищі здобутки у математиці та природничих науках, особливо коли дані дисципліни є обов'язковими предметами в школі. За даними Британської асоціації шкіл для дівчат (GSA) у порівнянні з усіма дівчатами-випускницями шкіл, дівчата з одностатевих шкіл на А-рівні (рівень підвищеної складності, результати екзамени з якого є одночасно вступними балами у вищих навчальних закладах) на 70% частіше вивчають математику, на 50% – природничі науки, більш ніж на 90% – фізичні науки (фізика або хімія), і більш ніж на 80% – французьку, німецьку або іспанську мови [9]. Д.Тьюлі та Б.Джекобс [12] у дослідженні 2010 року з'ясували, що 40% студенток інженерних спеціальностей Університету технологій Сіднею відвідували одностатеві школи, в той час, коли тільки 22% дівчат Нового Южного Уельсу навчаються в одностатевих школах. Вчені дійшли висновку, що середовище одностатевих шкіл може забезпечити унікальний процес соціалізації, який надає молодим дівчатам свободу виходу за рамки стереотипних кар'єрних очікувань, розширення самосприйняття власних математичних здібностей, що в свою чергу призводить до вибору інженерної кар'єри. Отже, однією з цінностей одностатевого навчання – є надання особистості свободи вибору напрямку професійного розвитку та реалізації свого потенціалу незалежно від впливу гендерних стереотипів.

Окрема цінність для жінок – виховання в ученицях одностатевих шкіл лідерських якостей. В одностатевому освітньому середовищі дівчата виявляють більшу здатність конкурувати та брати на себе ризики, ніж їх ровесниці зі шкіл спільного навчання. Ці навички є дуже важливими для подальшого кар'єрного зростання та формування лідерських якостей. Не дивно, що такі видатні постаті як Голда Меїр, Маргарет Тетчер, Гіллари Клінтон, Маргарет Мід, Мадлен Олбрайт, Кандоліза Райс, Марія Каллас, Ліз Клайборн, Джейн Фонда, Мадонна, Глорія Стайнм навчалися у школах для дівчат. Дослідження, назване «Жінки у владі» показало, що серед жінок – політичних лідерів в США було в десять разів більше тих, хто навчався в школах з роздільною освітою. Відзначено також, що половина всіх жінок-членів Конгресу і чверть всіх жінок, членів правління 500 компаній, включених до списку журналу «Fortune», також були випускницями жіночих шкіл. Відомий американський педагог і письменник Джин Н. Ландрам у книзі «Профілі геніїв. Тринадцять жінок, які змінили світ», аналізуючи життєвий шлях тринадцяти видатних жінок сучасності, чинники, що сприяли їх успішності, звертає увагу на те, що половина з цих жінок відвідувала одностатеві школи, де вони, починаючи з дуже раннього віку, бачили жінок, які стали прикладами для наслідування, впевнилися, що будь-яка жінка може досягти вершини і мати успіх без того, щоб покладатися на таємничу жіночність або чекати схвалення від керівника-чоловіка. Отже, підсумовує автор, одностатева освіта в школі може розглядатися як суттєвий позитивний фактор, що сприяє успіху. Школи «тільки для дівчаток» виявляються істотним чинником розвитку у жінок якостей, необхідних для творчих досягнень в більш пізній період. Одностатевий формат навчання створює можливість в дитинстві випробувати на собі вплив різних жіночих зразків для наслідування для подальшого використання їх у досягненні успіху [1]. Дослідження Л.Кронборг 2009 року [10] присвячене вивченню факторів розвитку таланту десяти видатних жінок Австралії теж виявило, що більшість з них навчалися в одностатевих середніх школах.

Наступна цінність одностатевого навчання – розширення спектру освітніх можливостей суспільства. Як зазначають експерти Європейської асоціації одностатевої освіти, одностатевий формат навчання є досить популярним сьогодні та має значні перспективи розвитку. В даний час велика кількість західних країн визнає той внесок, який роздільне навчан-

ня може зробити для вирішення складних проблем у західних освітніх системах, і юридично забезпечує створення одностатевих шкіл. Деякі з найбільш розвинених країн світу, такі як Німеччина, США та Данія, навіть пропонують диференційовані класи в державній школі, збагачуючи спектр освітніх можливостей суспільства. Стрижневою цінністю гендерно орієнтованої роздільної освіти є її інноваційність, що дозволяє використовувати досвід одностатевих шкіл в рамках модернізації освітньої галузі на гуманістичних, особистісно орієнтованих засадах. При цьому при впровадженні гендерно орієнтованої роздільної освіти інноваційні перетворення торкаються всіх складових освітнього процесу: мети, змісту, організації, форм і методів навчання та виховання.

Отже, аксіологічний вимір функціонування одностатевої освітньої моделі пов'язаний з співвідношенням таких філософських категорій як «вибір» та «свобода». Вибір у філософському розумінні трактується як духовно-практична процедура, в ході якої свідомість особистості здійснює вибіркову перевагу одних цінностей і норм, відкидаючи інші. Онтологічною підставою необхідності вибору є різноманіття форм дійсності, багатогранність буття, об'єктивна суперечливість будь-якої з реалій і неможливість людини охопити все відразу, оволодіти всім сущим. Аксіологічною підставою вибору виступає наявність свободи як соціального простору для інтелектуально-духовних маневрів у ході припущень, зважувань альтернативних можливостей, прогнозування наслідків, прийняття гіпотетичних та остаточних рішень [3]. Як зазначав Х.Ортега-і-Гассет: «Життя розглядається як проблема, яку має вирішувати кожен. Життєвий світ людини в кожний момент складається з можливостей, в силу чого людина завжди стоїть перед вибором, здійснюючи тим самим свою свободу» [4, с.174]. Ідея свободи – одна з основоположних для європейської культури, що відображає таке ставлення суб'єкта до своїх актів, при якому він є їх визначальною причиною і вони безпосередньо не обумовлені природними, соціальними, міжособистісно-комунікативними, індивідуально-внутрішніми або індивідуально-родовими чинниками. У побутовому вживанні слово «свобода» в найзагальнішому сенсі означає відсутність обмежень і примусу, а в співвіднесеності з ідеєю волі – можливість поступати, як самому захочеться [5].

Функціонування одностатевої освітньої моделі забезпечує існування та підтримку альтернативних можливостей, що розширюють свободу вибору як на особистісному рівні, так і на рівні освітньої системи та суспільства загалом. Для особистості – це високі навчальні успіхи, підвищення академічної Я-концепції з гендерно атипових предметів, що згодом надає можливість вибору напрямку професійного розвитку, кар'єрного росту, традиційно не пов'язаного зі статтю. Для освітньої системи – це розширення спектру освітніх опцій. Адже освітня практика яскраво демонструє, що не існує універсальної навчально-виховної моделі, здатної в однаковій мірі забезпечити самореалізацію всіх учнів, максимально розкрити їх особистісний потенціал. Це змушує педагогів, – теоретиків і практиків, – шукати нові (або переосмислювати давно відомі) освітні моделі, методи, прийоми задля реалізації індивідуального, особистісно орієнтованого підходу в навчанні та вихованні. Для суспільства в цілому збільшення участі жінок у науково-технічній, а чоловіків – у гуманітарній сфері, зростання кількості жінок-лідерів у публічних сферах діяльності – це один крок у подоланні гендерної нерівності, створенні суспільства рівних можливостей, вільного від упередженості та стереотипів.

Отже, аксіологічний вимір одностатевого формату навчання представлений наступними цінностями:

- визнання рівноправності хлопців і дівчат у їх прагненні до самореалізації та забезпечення умов цього процесу;
- надання хлопцям і дівчатам більшої особистісної свободи, свободи вибору напрямку професійного розвитку, не пов'язаного зі статтю;
- виховання в ученицях одностатевих класів і шкіл лідерських якостей та здатності конкурувати;
- забезпечення функціонування альтернативних можливостей, що є вирішальними щодо розширення свободи вибору як на особистісному рівні, так і на рівні освітньої системи та суспільства загалом;
- розширення спектру освітніх опцій;
- інноваційне перетворення освітньої системи;
- зменшення гендерного розриву у науково-технічній та гуманітарній галузі знань;

– подолання гендерних стереотипів.

Наведені вище ціннісні орієнтири одностатевого навчання відповідають принципу гуманізації сучасної освіти, що передбачає створення умов, необхідних для повноцінного розвитку кожної особистості.

Список використаних джерел

1. Джин Н. Ландрам. Профіли геніїв. Тринадцять женщин, которые изменили мир / Джин Н. Ландрам // Серия «Исторические силуэты». Перевод с англ. Сажнева Н.Н. – Ростов-на-Дону: издательство «Феникс», 1997. – 640 с.
2. Жінки і чоловіки в Україні. Державна служба статистики України. Статистичний збірник. Київ. – 2011: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/katalog/poslugi/Ginky_ta_chol_2010.zip
3. Зорин В.И. Философский толковый словарь «Евразийская мудрость от А до Я» / В.И. Зорин // Алматы: Создик-Словарь, 2002. – 407 с.
4. Зыкова А.Б. Учение о человеке в философии Хосе Ортеги-и-Гассета / А.Б. Зыкова. – М.: Наука, 1978. – 291 с.

5. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Степин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мысль, 2010.
6. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г.Сковорода. – К., 1973. – Т.1. – 530 с.
7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський // – К.: Вид-во «Обрій» при УКСІП «Кобза», 1992. – 230 с.
8. Bell S., O'Halloran K., Saw J., & Zhao Y. Women in Science in Australia: Maximizing Productivity, Diversity and Innovation / Bell S., O'Halloran K., Saw J., & Zhao Y. // Federation of Australian Scientific and Technological Studies (FASTS). – 2009: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fast.org/images/news2009/fasts%20women%20in%20science%5B1%5D.pdf>
9. 10 Facts about independent girls' schools. The Girls' Schools Association (GSA): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gsa.uk.com/why-a-girls-school/what-girls-schools-differently/>
10. Kronborg L. Passionate engagement in domains contributes to eminent women's talent development / Kronborg L. // The Australasian Journal of Gifted Education. – 2009. – 18 (1). – P.15–24.
11. Riordan C. The Value of Single Sex Education: Twenty Five Years of High Quality Research, Third International Congress of the European Association for Single Sex Education, Warsaw, Poland. – 2011.
12. Tully, D., & Jacobs, B. Effects of single-gender mathematics classroom on self-perception of mathematical ability and post secondary engineering paths: an Australian case study/ Tully, D., & Jacobs, B. // European Journal of Engineering Education – 2010. – 33 (4) – P.455–467.

* * *

УДК 101.17.37

Олександр Черний, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка, Україна, м. Чернігів

Історія філософсько-освітніх ідей в Україні XVII–XVIII ст. та їх антропологічна орієнтація

Висвітлюється антропологічна орієнтація розвитку філософсько-освітніх ідей в Україні XVII–XVIII ст. Виходячи з тогочасних умов державного, релігійного та культурно-освітнього розвитку України, робиться наголос на специфіці антропологізму в філософсько-освітній думці XVII–XVIII ст., що дає нам змогу виявити самодостатність історії української філософії.

Ключові слова: філософія, освіта, антропологія, мораль, культура.

Александр Черный. История философско-образовательных идей в Украине XVII–XVIII вв. и их антропологическая ориентация

Освещается антропологическая ориентация развития философско-образовательных идей в Украине XVII–XVIII вв. Исходя из тогдашних условий государственного, религиозного и культурно-образовательного развития Украины, делается упор на специфике антропологизма в философско-образовательной мысли XVII–XVIII вв. Что дает нам возможность выявить самодостаточность истории украинской философии.

Ключевые слова: философия, образование, антропология, мораль, культура.

Oleksandr Chorniy. The history of philosophical and educational ideas in Ukraine XVII–XVIII centuries and anthropological orientation

Covered anthropological orientation of philosophical and educational ideas in Ukraine XVII–XVIII centuries. Based on the contemporary conditions of national, religious, cultural and educational development of Ukraine, focuses on the specifics anthropologism in philosophical and educational thought XVII–XVIII centuries. Giving us the opportunity to discover the history of Ukrainian self-sufficiency philosophy.

Keywords: philosophy, education, anthropology, ethics, culture.

Історія філософсько-освітніх ідей України актуальна тим, що фундаментальна роль в ній належить антропологічній проблематиці. Адже переважна більшість філософсько-освітніх ідей та вчень мають чітку антропологічну орієнтацію. Тому багато сучасних українських істориків філософії, шукаючи відповіді на людинознавчі питання в навчально-освітньому розвитку, звертаються до періоду XVII–XVIII ст. в історії України. Бо саме в той час філософсько-освітні ідеї рухали українську людину до «освітнього ідеалу» не зменшуючи її індивідуальної мудрості, значущості та величчя.

Українські мислителі-філософи, доля яких була пов'язана з православною вірою, стверджували право кожної людини на індивідуальний навчально-освітній розвиток. Антропологічна орієнтація в історії філософсько-освітньої думки України XVII–XVIII ст. проявлялась через ідею надання можливості людині брати всю відповідальність за свій навчально-освітній розвиток на себе. Кожна людина має природні «дарини» або «задатки» змінювати себе і змінювати світ навколо себе, відчувуючи при цьому потрібність своєї праці для інших. Ці антропологічні ідейно-філософські пошуки в історії філософії освіти України, були раніше і залишаються сьогодні, актуальними в навчально-освітньому процесі.

Тому на нашу думку, звернення до філософсько-освітньої спадщини українських мислителів XVII–XVIII ст., П.Могили, І.Гізеля, Л.Барановича, І.Максимовича та інших, хто належав до Чернігівського філософського гурту вчених. Допоможе зрозуміти антропологічні освітні ідеї того часу, їх направленість, актуальність та значущість в історії української філософсько-освітньої думки.

Переважає більшість українських мислителів XVII–XVIII ст., в тому числі і діячі Чернігівського філософського гурту вчених, хоч і займали високі церковні посади, але освіту отримали в західноєвропейських навчальних закладах. Тому свої філософсько-освітні ідеї пов'язували не лише з християнською філософією, а й з античною філософсько-освітньою думкою. Обстоюючи погляд на природний гуманізм в навчально-освітньому процесі, як на морально умотивовану генеральну лінію існування людини та цілих народів, вчені Чернігівського гурту використовували деякі ідеї розуміння навчального процесу стоїком Сенекою.

Який порівнював навчально-освітній процес з природним розвитком, а найвищу моральність вбачав у максимальному наближенні до природи. Сенека у своїх листах писав: «Того порядку, що у природі речей, не можемо змінити, але можемо виплекати в собі гідну бездоганної людини силу духу, що допоможе нам мужньо переносити все випадкове, перебуваючи у злагоді з природою» [1, с.476]. Українські мислителі XVII–XVIII ст. загалом і вчені Чернігівського гурту зокрема, вдало використали цю стоїчну філософсько-освітню ідею, логічно доповнивши її своїми висновками.

Життя людей, котрі не бажають навчання-розвитку, внаслідок цього, постає як деградація, зумовлена втратою природності. Людина стає обтяжена гріхами, що невблаганно ведуть її до загибелі. Більше того, людина, з погляду українських мислителів XVII–XVIII ст., повинна щонайменше бажати щось робити як для себе, так і для інших людей. Нам відомо, що висловлена Сенекою думка про чистоту дитинства знайшла відгук у християнській тезі, згідно з якою устами дітей промовляє істина. Але українські мислителі XVII–XVIII ст., розвинули цю ідею і перевагу віддають не дитинству, а соціально зрілій людині, сповненій життєвої мудрості. Остання набувається, з їх погляду, завдяки навчанню та життєвому досвіду, коли людина несхибно рухається до обраної мети.

Підстави до освітнього розвитку людини знаходять у такому разі в самій собі, через що все її навчання подібне до обробки льону. Людина, вважав Л.Баранович, є «воїн» на життєвій дорозі і «льон», який стає красивим лише після величезної праці вкладеної в нього щоб він став досконалим.

Українські мислителі XVII–XVIII ст., таким чином доповнюють і розвивають стоїчну філософсько-освітню концепцію природовідповідності людського життя. Останнє мислиться їм насиченим різноманітними несподіванками, тривкими і нетривкими зв'язками людей. Вони визнають, що у кожної людини і всього народу є злеті і падіння, здобутки і втрати. Витримати їх люди можуть лише завдяки освіченості, моральній стійкості і правильно обраній вірі, під якою вони розуміли, звичайно, православно-українську інтерпретацію християнства.

Освіченість людини у такому контексті виражається не у стоїчному розумінні мудрості, як вимоги життя на основі фортуни та природного порядку, а в послідовності життєвої позиції, спертої на освіту, мораль та правильну, раціонально умотивовану віру. Мудрець і героєм той, хто знавками відновлює людську природу, хто просвітлює людей науками, хто проливає світло на все темне і незрозуміле на дорозі життя, і перебудовує цей світ на краще.

Іван Максимович в контексті такого розуміння людини, як моральної істоти, писав: «Не важно отъ добра произвести добро; но весьма удивительно злое обратитъ въ добро, есть общая поговорка: на спокойном море всякъ может быть кормчим» [2, с.20].

Отже, навчально-освітній ідеал, на думку мислителів Чернігівського осередку вчених, не нав'язується людині природною необхідністю. Людина через освіту і навчання здатна сама сформувати себе як особистість, спираючись на моральні та життєві приклади, яким може слугувати їй і обраний освітній взірець. Через це й терпить вона навчально-освітній життєвий процес добровільно, тобто вільно, а не фатально.

Українські мислителі XVII–XVIII ст., відстоюють думку, згідно з якою освічена людина повинна мати якість занять, роботу, пов'язану з її освітою, бажанням і здібностями. Проте це не означає, що людина, виконуючи певну однобічну роботу, розвиває в собі різнобічні моральні чесноти. Навпаки, однобічна людина, на думку Л.Барановича, – «нищетна» здібностями бо вона неспроможна поділитися своїми знаннями з іншими. Сильною і могутньою вона стає у суспільстві, де люди «друг друга тяготы носят» і разом будують свій просвітлений «мир». На цих філософсько-освітніх позиціях стояв і І.Максимович, доводячи в своїх релігійно-філософських працях, що лише освічені люди можуть досягнути згоди в державних та життєвих справах.

Через це навчально-освітній розвиток людського суспільства, як це видно із творів українських мислителів, сприймається ними не як випадковість, а як взаємобмін всім кращим, що створено і напрацьовано людьми. Діячі Чернігівського кола XVII–XVIII ст. наповняли на тому, що завдяки спільному навчально-освітньому прогресу, який допомагає людині взаємодіяти з іншими людьми, кожен набуває всі властиві людям знання, вміння, навички, чесноти, переконання і моральні якості,

хоч вони у кожного свої. Але спираючись на філософсько-освітній ідеал рівності нерівних здібностями людей, з погляду діячів кола, кожна людина спроможна долати будь-які життєві негаразди.

Згуртовані спільним навчально-освітнім ідеалом люди, мають надію на краще і стають вільними вершителями власної долі. «...Хотим себе дороги торной, – писав Л.Баранович, – проторим ее сами; благодарность будет вместо заслуги; лучше давать, нежели принимать» [3,с.93].

Відмітимо, що діячі Чернігівського кола XVII–XVIII ст., в цілому продовжують розробляти і поглиблювати філософсько-освітнє вчення про людину та її моральність, котре було закладене на початку XVII ст. чернігівським архимандритом Кирилом Транквіліоном-Старовцевим. Людина, як він вважав, це дивне творіння Бога, «сокровищница премудрости его неизреченной» («Зерцало богословия»). Мислитель відстоював філософсько-освітню ідею про середнє положення людини між тваринним і божественним світами. Тому людина, якщо в навчанні та отриманні знань, вона буде тільки покладатися на свої чуттєві пристрасті, може опуститися до рівня тварини. Якщо ж вона, маючи свободу волі, займається філософськими науками та самопізнанням, маючи при цьому «чисте серце». Тоді вона може піднятися своєю освіченістю до богоподібної істоти [4,с.175]. Тут ми бачимо, що українські мислителі XVII–XVIII ст., визнавали субстанційну різноманітність світу, а також актуальність навчально-освітнього розвитку людини. Це зумовило в українській філософії появу специфічної інтерпретації співвідношення серця і голови, розуму і чуттєво-емоційних аспектів людської екзистенції. Визнання, зокрема того, що людина складається із чотирьох стихій, ставило філософсько-освітнє питання про спосіб поєднання цих стихій у межах людського тіла.

Твори Л.Барановича, І.Максимовича та інших представників Чернігівського кола, показують, що єдність людському тілу, з їх погляду, надавало серце. Але серце не тілесне, а як осередок, «ядро» зв'язків різноманітних елементів землі, води, повітря і вогню, що утворювали людське тіло, у тому числі і серце, як орган тіла. Голова, вважалось, займає керівне, правительське становище, по відношенню до інших частин та органів тіла людини. Але центром і зосередженням усіх людських властивостей і здібностей вважалось «серце». Через це всякий раціональний задум знаходив адекватний вираз у людській поведінці тоді, коли він узгоджувався із «вєлінням» серця, як єдності органів та властивостей тіла людини. Ось чому джерелом людського прагнення до освіти у філософії Чернігівського кола виступає не розум, а саме людське «невидиме» серце.

Проте це не означало, що таке серце автоматично передвизначає людську філософсько-освітню орієнтацію. Річ у тім, що релігійно-філософська концепція навчання, освіти і виховання людини, у другій половині XVII ст. не могла пояснити чимало явищ людського існування, котрі дезорганізували суспільно-політичне життя Гетьманщини і послаблювали український народ в цілому. Визнання того, що єдності тілу надає серце, а голова (розум) керує всім тілом, узгоджуючись із серцем, не пояснювало очевидні факти різної станова-майнової та політичної диференціації українських людей. Тобто, спільність походження не заважало перетворенню козацької старшини у нове панство, що прийшло на зміну польській шляхті. Очевидними були чвари між козацькою старшиною та козацькими низами. Інакше кажучи, соціально-політичний лад Гетьманщини мало нагадував релігійно-філософське вчення про те, що людина – це образ Божий, а серце кожної людини підказує вибір морально-виправданих дій.

В навчально-освітньому процесі виникла внаслідок цього потреба переосмислити філософсько-освітнє вчення стосовно ролі етики в навчанні та вихованні, що і здійснювалося діячами Чернігівського літературно-філософського кола XVII–XVIII ст. Тут доречно відзначити твір Інокентія Гізеля «Мир з Богом людиною» (1669 р.), який був спрямований на виправлення морально-етичних вад тогочасного суспільства в Україні.

Хоч Гізель і не проживав у Чернігові, але тісно співпрацював із діючим в ньому гуртком вчених. Про це у розвідці про Інокентія Гізеля пише і М.Ф. Сумцов: «Світлим і відрадним виявом суспільного життя в Україні у другій половині XVII ст. була взаємна педагогічна, наукова і літературна діяльність Інокентія Гізеля, Лазара Барановича, Іоанкія Галатювського, Феодосія Софронюка, Дмитра Туптала (Ростовського), Стефана Яворського... Вони мали привід і основу пишати своєю українською наукою і літературою, і кожний з них зобов'язаний був цінувати представників цієї науки, якщо сам причисляв себе до таких; звідси, головним чином, виходила моральна солідарність українських письменників, обмін думками і взаємна підтримка» [5,с.21].

Тому ми маємо достатню підстав вважати І.Гізеля, який родом був із Чернігівщини, одним із тих київських мислителів, який поділяв філософсько-освітні погляди чернігівців. Адже він був ректором Києво-Могилянського колегіуму у буремні 1645–1650 рр., а змінив його на цій посаді у 1650 р. і перебував ректором до 1657 р. провідник Чернігівського кола Лазар Баранович, який шанував І.Гізеля, називаючи його «українським Аристотелем».

Відтак всі філософсько-освітні питання, які Гізель висвітлює у творі «Мир з Богом людиною», можна вважати також філософськими проблемами, над якими працювали і діячі Чернігівського кола. Цей твір Гізеля був заборонений Московським патріархом як єретичний, хоч він був присвячений цареві Олексію Михайловичу, з побажанням, щоб той добре царю-

вав і викоринював зло. Твір тому не сподобався патріарху, що правдиво висвітлював життя простої людини в тогочасному суспільстві з усіма катаклізмами і несправедливістю правителів. І.Гізель з повагою ставився до навчально-освітнього розвитку людини і вірив, що її велич залежить від розуму і любові до справжнього знання, незалежно від кого воно походить. Аналізуючи цей твір В.М. Перетц підкреслював: «Його «Мир...» є ніби керівництвом до розуміння тих моральних підвалів, на яких базувалося тогочасне життя у свідомості представників верхньої верстви суспільства, вже зачепленої новизною, що відображала вторгнення у феодальний світогляд нових понять класу, який почав своє сходження» [6,с.185]. І.Гізель закликає правителів діяти на основі моралі «спільного блага» і осуджує тих «володарів», що обдурюють простих людей, видають закони не для загального блага, а для власного збагачення.

Тут доречно відзначити одну важливу обставину, яка відрізняє певні філософсько-освітні етико-екзистенціальні характеристики людини, які привертала увагу П.Могили і його учнів, до яких належав І.Гізель і діячі Чернігівського кола, позаяк вони були його ідейними послідовниками. В своєму філософсько-освітньому вченні П.Могила акцентує увагу на ключовому значенні етичних засад «освіченого володаря», або «філософа на троні».

Це аргументовано доводить В.М. Нічик у розвідці «Петро Могила в духовній історії України». Спираючись на Платона та його ідеї, відображені в творі Агапіта-діякона, П.Могила мріяв про той час, коли, або філософи будуть царювати, або царі філософствувати. Ідея освіченого володаря, «філософа на троні», започаткована в Україні ще С.Оріховським-Роксоланом і підхоплена П.Могилою, далі розвивається його учнями в Київській академії. Вони, як і П.Могила, розуміли, що в державі не може бути досягнуте загальне благо, коли тільки верховний володар є учений, політик і добродісна людина. Це була морально-філософська орієнтація учнів П.Могили, яка головну підставу суспільного добробуту вбачала в розумі, науці, поширенні освіти [7,с.111].

Проте у другій половині XVII ст. виявилось, що жоден гетьман не узгоджується з образом «філософа на троні», а український загаль нерідко виявляється дезорганізованим. Ось чому Лазар Баранович висловлює думку про те, що хоч українці і «мудрі», але заступаються «темними». Значить, з погляду Барановича, їх треба «просвітити». Тобто, Чернігівськими вченими ставиться проблема своєрідного філософсько-освітнього оновлення української спільноти через навчання, освіту і виховання.

Процес «просвітлення» української «чорноти» внаслідок цього розуміється, як реалізація вимоги навчально-освітнього розвитку людини завдяки добрій волі і прагненню до знань. Подібної думки про навчально-освітній розвиток людини, як здатної до «просвітлення» мудрої істоти, був і І.Гізель. Людина в його втворах виступає як творець свого життя.

Характерно, що діячі Чернігівського кола XVII–XVIII ст. допускали, що людина може тлумачити на свій розсуд певні навчально-освітні вимоги, вибираючи з них ті, котрі актуальні і необхідні на сьогодинішній день. Подібний філософсько-освітній підхід мислителів ми можемо спостерігати і у реалізації церковних настанов і догм. Адже переважну більшість релігійних вчень вони подають своїм учням послідовно і логічно. Все це вказує на те, що мислителі бачили людину як учасника навчально-освітнього процесу не пасивною, бездіяльною, покірливою, а активною, допитливою, сміливою. Вона морально зобов'язана втручатися в світопорядок, виявляючи силу розуму, твердість духу і віру в навчально-освітній прогрес та просвітлення.

Філософсько-освітній світопорядок на основі морального принципу «просвітлений народжує просвітленого», на думку Чернігівських просвітителів, є не тільки ознака найвищої форми існування. Він постає і єдиною надійною умовою нормального буття Гетьманщини, в суспільстві якої повинні панувати філософсько-освітні принципи «обміну знаннями» або «дарми Божими». Під цим терміном розумілись індивідуальні знання та досконалі людські здібності.

Найбагатшим, вважалось, при цьому буває той, хто має талант, щедро роздає свої «Божі дари» людям. Така людина нічого не втрачає, зате багато набуває, бо інші люди також діляться з нею своїми талантами, стають її друзями. Філософсько-освітня етика життя внаслідок цього будується, не на ґрунті родоводу і шляхетності, як і не на основі панування мертвого багатства над життям людей, а на основі того, що люди навчають один одного і цим служать один одному.

Появу освіченої людини з раціональним філософським мисленням в Україні, діячі Чернігівського кола, таким чином, пов'язують із перспективою переходу суспільства від станова-шляхетної ієрархії до раціонально та морально умотивованої співпраці особистостей на основі талантів. Це цілком гуманістична думка, котра проголошувала свободу особи, як найголовнішу філософсько-освітню цінність. На цьому шляху діячі культури українського бароко філософськи утверджували ідеал творчої особистості, але найважливішою умовою втілення цього ідеалу вважали гармонію індивідуального і соціального.

Взагалі можна сказати, що вся філософсько-освітня концепція діячів Чернігівського вченого гурту XVII–XVIII ст. була покликана звеличувати творче раціональне начало в українській людині. Представники гурту надавали особливе значення її вихованню й освіті, вбачаючи в них засіб досягнення земного щастя завдяки особистим зусиллям людей та взаємобміну «Божими дарами», тобто талантами.

Філософські погляди на освіту людини XVII–XVIII ст., які висловлювали діячі кола досить різнобарвні, це завдяки «геополітичному розташуванню» чернігівщини, зіткненню тут різних культур і релігійних напрямків. Але як нам вдалося дослідити: знання, освіта, віра, мораль, поведінка, соціокультурні традиції української людини «пограниччя» ставали для Чернігівського кола основою формування ідеї «людського просвітлення», як самобутньої української політичної і культурної спільноти. Але мрії не завжди здійснюються, це також розуміли діячі Чернігівського кола.

Тому перш за все Чернігівські просвітники турбувалися про освіту української людини і покращення її моралі. Завдяки їхнім зусиллям було відкрито слов'яно-латинську школу в українському місті Новгороді-Сіверському (1636 р.), а згодом і колегіум у місті Чернігові (1700 р.). Все це на їх думку повинно було служити моральному оновленню українського народу. В цьому вони вбачали моральну перспективу.

Завершуючи історико-філософський аналіз філософсько-освітніх ідей в Україні XVII–XVIII ст., можна зробити висновок. Мислителі Чернігівського науково-мистецького осередку переосмислюючи філософські концепції античних та середньовічних філософів прагнули створити своє антропологічно зорієнтоване філософсько-освітнє вчення і в цьому вони досягли певних результатів, про що свідчать їх праці.

Список використаних джерел

1. Сенека Луцій Аней. Моральні листи до Луція / Пер. з латин. А. Содомора. – К.: Основи, 1995. – 603 с.
2. Максимович И. О познании Воли Божией и сообразовании с нею человеческой воли. – Чернигов. Губернская Типография, 1889.
3. Письма преосвященного Лазаря Барановича. – Изд. 2-е. – Чернигов, 1685. – 254 с.
4. Пилявцев Л.Б. Гуманістичні тенденції в поглядах на людину й суспільство Кирила Транквіліона-Старовецького. // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – С. 175–191.
5. Сумцов Н.Ф. Иннокентий Гизель / К истории южно-русской литературы XVII века. – К., 1884. – 45 с.
6. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – Л., 1928. – 234 с.
7. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997. – 328 с.

* * *

УДК 14:17.022.1: 316

Юлія Кислицька, асистент кафедри менеджменту та інноваційних технологій дошкільної освіти Інституту розвитку дитини, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Проблеми формування правосвідомості вчителів у системі їх професійної підготовки в сучасній Україні

Розглядаються необхідність та проблеми формування правосвідомості та правової культури вчителя в системі його професійної підготовки в сучасній Україні з метою подолання правового нігілізму та деформації правосвідомості в суспільстві серед всіх верств населення.

Ключові слова: професійні знання, правосвідомість, правова культура, правові знання, ціннісно-правова орієнтація.

Юлія Кислицька. Проблемы формирования правосознания учителей в системе их профессиональной подготовки в современной Украине

Рассматриваются необходимость и проблемы формирования правосознания и правовой культуры учителя в системе его профессиональной подготовки в современной Украине с целью преодоления правового нигилизма и деформации правосознания в обществе среди всех слоев населения.

Ключевые слова: профессиональные знания, правосознание, правовая культура, правовые знания, ценностно-правовая ориентация.

Julia Kyslytska. Problems of forming of sense of justice of teachers in the system their professional preparation in modern Ukraine

In the article examined a necessity and problems of forming of sense of justice and legal culture of teacher is examined for the system of his professional preparation in modern Ukraine with the purpose of overcoming of legal nihilism and deformation of sense of justice in society among all layers of population.

Keywords: professional knowledge's, sense of justice, legal culture, legal knowledge's, valued-legal orientation.

Становлення України як правової, соціальної держави неможливе без поєднання політичної та правової реформи з формуванням правової культури та правосвідомості українського суспільства, усіх його соціальних груп з подоланням правового нігілізму та деформації правосвідомості.

При переході до будівництва правової держави і громадянського суспільства підвищується необхідність формування правосвідомості та правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо побудувати таку державу і суспільство. Проте в умовах

економічної кризи багато людей залишається безробітними, без засобів до існування, що в значній мірі штовхає їх до правового нігілізму і правопорушень.

У державі, в якій найвищою цінністю визнається людина, її права та свободи, мають бути створені умови для того, щоб громадяни не просто сприймали, а й всебічно брали участь у процесі державно-правового реформування. Тому в сучасній Україні набуває актуальності діяльність, пов'язана з формуванням ціннісно-правових орієнтацій особистості, які дають можливість людині свідомо, а, відповідно, й вільно включатись у суспільно-політичне правове життя держави. Тобто завдання формування особистості як свідомого активного суб'єкта усієї соціальної діяльності визначає інтерес до правової культури як до однієї з важливих характеристик розвитку людини [1, с. 4].

На державному рівні потребують вирішення питання дальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян у одержанні знань про право. Це може бути забезпечено, насамперед, шляхом удосконалення правової освіти населення.

Якщо право визнати об'єктивною реальністю, то слід визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, що називають правосвідомістю. Це зумовлено тим, що право регулює відносини між людьми, що наділені волею та свідомістю.

Правосвідомість — це сукупність поглядів, ідей, які виражають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним і неправомірним.

Деформація правосвідомості — це її перекручування, «руйнування» позитивних ідей, установок, почуттів та переконань.

Види деформації правосвідомості такі.

1. Правовий інфантилізм — несформованість, недостатній рівень правових знань за особистої впевненості у власній високій професійній юридичній підготовці.

2. Правовий дилетантизм — вільне поводження із законами або з оцінками юридичної ситуації не через корисливі мотиви, а через недбалість ставлення до юридичних цінностей.

3. Правовий ідеалізм — гіпертрофоване уявлення про роль юридичних засобів при вирішенні соціально-економічних, політичних та інших завдань.

4. Правовий нігілізм — заперечення соціальної цінності права, свідоме ігнорування вимог закону, різко критичне ставлення до вимог дотримання права та поваги до нього.

Нині причинами (крім економічних, політичних та інших) прояву правового нігілізму в Україні можна вважати:

- невпорядкованість законодавства, його нестабільність та наявність суперечностей;

- низьку правову культуру в суспільстві;

- слабкість механізму приведення в дію прийнятих законів та ін.

Спеціальними засобами, які можуть сприяти подоланню правового нігілізму, можна назвати:

1) якість законів та інших нормативних актів; забезпечення належної ролі законів у системі нормативних актів; наявність стабільності та одностійності в регулюванні суспільних відносин;

2) авторитет державної влади та відпрацьованість механізму її дії; наявність розвиненої державної структури, що здатна забезпечити виконання права; удосконалення системи правоохоронних органів та правозастосовчої діяльності; зміцнення законності; підвищення ролі судів;

3) високий рівень правосвідомості, який би дозволяв працювати закону: збереження самобутності правової культури; поліпшення системи правової інформації, професійного навчання та виховання юристів тощо [2].

За останнє десятиліття з метою підвищення рівня правової освіти населення в Україні було прийнято низку нормативно-програмних документів: Державну національну програму «Освіта» (Україна XXI ст.); Концепцію виховання дітей та молоді у національній системі освіти; Закон України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 р.; Національну програму правової освіти населення; Національну програму патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства; Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні; Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки» тощо.

Зокрема у Законі України «Про вищу освіту» зазначено про його спрямованість на врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України.

На визначення основних завдань щодо набуття правових знань, навичок та вмінь громадянами та посадовими особами державних органів, установ та громадських об'єднань, шляхів їх вирішення, організаційне та методичне забезпечення спрямована «Програма правової освіти населення України» яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. №366. Метою Програми є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права.

Правова освіта — це структурний компонент освіти в Україні, процес набуття правових знань, навичок та вмінь, формування поваги до права, закону, прав та свобод людини, відповідних правових орієнтацій та оці-

нок, правових поведінкових установок та мотивів правомірної поведінки тощо.

Право громадян України на набуття необхідного обсягу правових знань забезпечується мережею загальних та спеціалізованих закладів освіти незалежно від форм власності, правовим інформуванням населення через засоби масової інформації та культурно-освітні установи.

Правова освіта є обов'язковим елементом навчально-виховного процесу в усіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних, вищих навчальних закладах, закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

Саме правова освіта відіграє ключову роль в формуванні правосвідомості та правової культури особистості, громадянина, суспільства в цілому.

Первісні елементи правової культури формуються на ранній стадії соціалізації особистості – в родині, де батьки та старші члени родини роз'ясненням і власним прикладом передають дитині той культурно-правовий досвід, який потрібен їй для повсякденної практичної життєдіяльності. Справу, започатковану родиною, продовжують освітні заклади. Освоєння правової культури тут набуває цілеспрямованого, системного характеру.

Початкова правова освіта здобувається у дошкільних навчальних закладах, де дітям надаються початкові знання про норми поведінки, формуються навички їх дотримання, виховується повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку.

Дошкільні навчальні заклади отримали суттєву законодавчу підтримку, а саме: Національну програму правової освіти населення, затверджену Указом Президента України від 18.10.2001 № 992, Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про охорону дитинства», Базову програму «Я у Світі». Саме питання здобуття дитиною якісної освіти через впровадження Базової програми і є основним для педагогів в ДНЗ. У програмі «Я у Світі» окреслено мету правовиховної роботи (результати, до яких треба прагнути).

В основу системи правового виховання дошкільників необхідно поставити «нероздільну» програму морально-правового виховання, тобто у правовиховній роботі з дошкільниками дуже важливо поєднувати зміст, форми і методи правового та морального виховання. Виділяти тільки правові норми, не пов'язуючи їх з моральними, недоцільно. Адже на практиці дитина не стикається з ситуаціями, які вимагають тільки юридичної оцінки без звертання до моральних уявлень, поглядів, почуттів. У сім'ї, дитячому садочку і тим більше, починаючи з першого року навчання, дитині доводиться стикатися з певними правилами поведінки, вибирати певне ставлення до них: бути чесною, чесною, справедливою, поважати старших, цінити працю інших, не ображати слабших і т.п. Для дітей ці явища виступають і як моральні, і як правові, тому що вони ще не можуть розділити морально допустиме і законне. Ці поняття виступають як єдине ціле. З розвитком таких якостей, як чесність, справедливість, дисциплінованість та інших, у дітей формується і певне морально-правове ставлення до встановленого порядку вдома, в ДНЗ, на вулиці.

У формуванні моральних стимулів і норм поведінки дитина усвідомлює свої права й обов'язки, як члена родини, члена колективу у дошкільному закладі крізь призму уявлень: бажаного і належного, припустимого і небажаного, можливого і забороненого. Дитина приходить у школу з визначеною свідомістю своїх звичок, потреб і обов'язків.

Роботу дошкільного закладу з правового виховання необхідно спрямовувати в трьох напрямках:

- методична та контрольна-аналітична робота з педагогами;
- навчально-виховна робота з правової освіченості дошкільників;
- робота з батьками.

Вихователь ДНЗ постає не тільки носієм правових знань, але й захисником прав дітей. Не завжди вихователі в повній мірі усвідомлюють свою значущість в даному питанні через недостатню обізнаність в галузі права. Далеко не завжди у сім'ях дотримуються права дитини, сприяють вихованню вільної, самостійної, відповідальної і демократично орієнтованої особистості. Опитування серед батьків показало, що більшість з них навіть не знають про існування специфічних прав дитини (право на гру, на всебічний розвиток, на нерозлучення з сім'єю та ін.).

Головне у співпраці з кожною сім'єю – допомогти батькам зрозуміти і сприяти сучасні гуманістичні ідеї та орієнтири, які ґрунтуються на повазі до особистості дитини, турботі про її всебічний розвиток.

Після дошкільних навчальних закладів справу з правового виховання та формування правосвідомості продовжують школи та Вищі навчальні заклади, де головним джерелом формування правосвідомості та правової культури постає вивчення такого предмета, як «Правознавство»; головним суб'єктом цього процесу виступає вчитель, який передає свої знання і культуру учням. Звичайно, в галузі права вчитель має бути достатньо підготовленим. На жаль, у більшості шкіл означений предмет читають переважно випадкові викладачі переважно історики, географи, інші представники гуманітарного профілю, правові знання яких здебільшого формуються на основі особистого правового досвіду, підручника чи наукового посібника з основ права. Нерідко цей предмет намагається викладати директор школи або один з його заступників. Не маючи систематизованої підготовки, вивчення основ права, ширше – формування правової культури особистості вони зводять до розгляду конкретних при-

кладів та залякування учнів мірою відповідальності в разі порушення тієї чи іншої норми права. Про системність вивчення права в такому разі говорити не приходиться. Професійний вчитель-правознавець у школі зустрічається вкрай рідко. Викладання правознавства набуває «лікбезного» характеру, який практично нічого не дає ні душі дитини, ні розуму. Правова культура учнів загальноосвітніх шкіл є величиною, скоріш, виртуальною, ніж реальною.

Виправити ситуацію може лише вчитель, який отримав ґрунтовну правову освіту і виховання. Підготовка такого вчителя покладесться на сучасний педагогічний університет. У вирішенні цього завдання слід розрізняти два аспекти. Перший з них пов'язаний з підготовкою вчителя викладача правових наук; другий – з правовою підготовкою кожного (не залежно від його профілю) майбутнього вчителя. Обидва аспекти слід розглядати як такі, що однаково потрібні сучасній школі. Разом з тим, враховуючи, що вчитель-правник у школу як правило не йде (він швидко знаходить більш опłatну й престижну роботу в юридичній сфері суспільного життя), основне навантаження по формуванню правової культури учнів покладесться на іншопредметних вчителів, для яких правознавство є освітою «другою», точніше, суміщеною. Тому, не знижуючи підготовки вчителів-правознавців, педагогічний університет має зосередити увагу, насамперед, на правничій підготовці і вихованні учителя як такого, незалежно від його предметної спеціалізації. Саме він стане тим основним суб'єктом, який зможе організувати й очолити процес формування правової культури учня на належному рівні.

Реалізація цього завдання нашкодується на ряд труднощів об'єктивно-суб'єктивного плану. Зупинимось на їх розгляді більш детально.

Перша з них пов'язана з обмеженою кількістю годин, що виділяються для вивчення тих чи інших предметів правознавчого спрямування в педагогічному університеті. І хоча кожен з керівників педагогічного закладу розуміє, що в межах цих годин ґрунтовно освоїти курс правознавства неможливо, години не лише не збільшуються, але й, навпаки, нерідко скорочуються з метою збільшення навчального часу, що делегується профільним дисциплінам.

Реальність жорстока, але її не слід замовчувати: в сучасному педагогічному університеті основи правової культури майбутній вчитель засвоює занадто поверхово. Його знання мають приблизний характер. Право ж, як відомо, бездоганно діє лише за умови його чіткого знання суб'єктами правових відносин. В іншому разі воно перетворюється, в механізм маніпулювання свідомістю та поведінкою особистості.

Висновок знаходиться на поверхні: правовою підготовкою майбутніх вчителів не слід нехтувати; вона має бути в центрі уваги такою ж мірою, як і профільні предмети. А це означає, що університет має оптимізувати години, що виділяються для вивчення права, співвіднести їх з годинами, що виділяються на основний предмет, наповнити їх реальним змістом.

Друга проблема виникає у зв'язку з тим, що студенти, які вивчають право за сумісництвом, як правило, не проходять відповідної юридичної практики. Вони не бувають в судах, прокуратурі, інших інститутах права, мало спілкуються з практичними працівниками юридичної сфери, практично не вникають в документи, в результаті чого їх знання мають, здебільшого, абстрактний характер.

Іноколи для читання курсу правознавства до школи запрошують дипломований юрист-практик – суддя, адвокат, слідчий, працівник прокуратури тощо. З одного боку, це вносить до курсу правознавства певну свіжість; з другого – створює низку суперечностей, пов'язаних як з незнанням подібними вчителями основ педагогіки, психології та виховання, так і з їх тимчасовим статусом. Свою присутність у школі більшість з них розглядає через призму «прийшов-прочитав-пішов», тоді як учень, власне, як і студент, потребують постійного спілкування, спільної участі у різноманітних формах виховної діяльності.

Практика – альфа і омега навчально-виховного процесу. Підготовлений в парадигмі «урізаной» практики, викладач втрачає глибину освоєння курсу, його життєву вартість. Педагогічний університет має передбачити практичну підготовку вчителя-правознавця якщо ні не в такому обсязі, як у випадку навчання професійного юриста, то у всякому разі не менше, ніж того потребує повнооб'ємна підготовка викладача правознавчих предметів.

Ще одна проблема виникає в контексті формування самоустановки вчителя на можливість викладання основ правознавства у школі. Дійсно, обираючи педагогічну професію, майбутній вчитель обирає, насамперед, навчальний предмет – математику чи фізику, біологію чи літературу, іноземні мови чи історію. Ще на стадії абітурієнта він мислить себе не інакше, як вчитель, викладач обраного предмету, або ж як майбутній вчений, скажімо, біолог, історик, філолог тощо. Обов'язковість освоєння правознавства як предмета майбутньої викладацької діяльності постає для нього як зовнішня, внутрішньо не вмотивована. Педагогічний університет має переконати його в зворотному, в тому, що правознавча освіта – один з необхідних компонентів життя – як його власного, так і життя його вихованців.

Формування правової культури є важливою складовою підготовки людини до практичного й повсякденного життя. В житті завжди важливо бути «кимось», тобто мати професію, бути фахівцем. Але ще більш важливо в житті бути людиною – жити за нормами і правилами культури, на-

самперед, моральної і правової. Як зазначали древні філософи, «хто знає й поважає закони – той не знає невдачі». Отже потреба формування такої культури у учнів є життєвою потребою, настільки важливою, настільки важлива загальна підготовка людини до життя. Для ефективного ж виконання цього обов'язку вчителем, правова культура має стати елементом його (вчителя) загальної культури.

Одарій В.В. визначив педагогічні умови та методику їх реалізації в підготовці майбутніх педагогів до правового забезпечення професійної діяльності:

1. Правова культура професійної діяльності педагога є формою прояву загальної та правової культури особистості, яку вона послідовно реалізує в умовах освітнього середовища засобами навчання і виховання. Правова культура професійної діяльності педагога є певною системою свобод, вимог і обмежень, якими він усвідомлено керується, встановлюючи відносини зі своїми вихованцями; це основа його професійної діяльності, що складається з визнання і врахування прав і свобод кожної дитини, учня як людини і майбутнього громадянина. Правова культура педагога, закріплюючись у свідомості, навичках поведінки, способах діяльності і спілкування, виступає моральним регулятивом його професійної діяльності, чинником, що забезпечує її правомірність.

2. Складовими підготовки педагога щодо правового забезпечення професійної діяльності є імперативно-когнітивний компонент, що утворюється з системи правових знань та знань про норми їх застосування в межах взаємодії учасників навчально-виховного процесу; діяльнісно-поведінковий компонент, що утворюється з системи правоправних дій, правового поведіння, вмінь і навичок правового регулювання дій і вчинків усіх учасників педагогічного процесу; ціннісно-орієнтаційний компонент як система моральних орієнтирів, настанов і мотивів, що визначають спрямованість дій педагога на ствердження в освітньому середовищі природних прав і свобод кожної дитини та інших учасників педагогічного процесу в просторі чинних норм права.

3. Підготовка майбутніх педагогів до правового забезпечення професійної діяльності визначається рівнем розвитку їхньої правової культури, формування якої залежить від наявності в навчальному процесі низки педагогічних умов, а саме: відображення у змісті навчального предмета правових норм взаємодії учасників педагогічного процесу; створення в навчальному процесі ситуацій, що спонукають майбутніх педагогів до самостійного усвідомлення змісту і засобів відтворення професійної діяльності крізь призму норм права; використання інтерактивних форм навчання, що сприяють набуттю майбутніми педагогами особистого досвіду регулювання відносин з партнерами в освітньому середовищі на основі норм права [3].

Сучасні процеси демократизації суспільного розвитку вимагають іншого, зваженого й абсолютно реального погляду на основні напрями та складові освітньо-виховної діяльності. На одне з перших місць виходить проблема правової освіти молоді, від якої залежить майбутнє нашої держави. І саме тут постать вчителя з високою правовою культурою та правосвідомістю відіграє ключову роль в забезпеченні гармонійного входження підростаючих і дорослих поколінь демократичної держави у правове поле своєї країни і міжнародного співтовариства, а також в забезпеченні злагоди, миру та взаєморозуміння між різними соціальними, етнічними, віковими спільнотами людей і галузями народного господарства.

Список використаних джерел

1. Коваленко Н.Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: автореф. дис... канд.юр.н. / Н.Ю. Коваленко. – Київ, 2009.
2. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права: Навч. посіб. / Ю.А. Ведерніков, В. С. Грегул. — 4-те вид., доп. і переробл. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 224 с.
3. Одарій Валерій Васильович. Підготовка майбутніх педагогів до правового забезпечення професійної діяльності. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. – УДК 378. 035: 78 – Одеса, 2005.

* * *

УДК 37.013

Катерина Дребницька, аспірантка, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Українська мова в стратегії реалізації мовних практик сучасної освіти

Обґрунтовано, що вживання та престиж української мови безпосередньо залежить від рівня розвитку освіти, науки і культури, загалом – від суспільного інтелекту, розвиток якого є завданням стратегічного значення; необхідно послідовно, на основі найновіших наукових досліджень вибудовувати інфраструктуру інформаційно-культурного середовища – розвивати україномовну освіту, мережу продюсерських центрів, національну систему поширення культурної продукції, впроваджувати ефективні механізми захисту національної інтелектуальної власності, нову систему книговидавання й книго розповсюдження; розширення сфери українського мовлення потребує створення розгалуженої системи курсів для оволодіння українською, видання якісних словників, здійснити не менш якісні переклади класичних та найновіших видань зарубіжних авторів, постійно підтримувати високий інтелектуальний рівень і конкурентоспроможність українського інтелектуального продукту.

Ключові слова: людина, культура, мова, освіта, виховання.

Екатерина Дребницкая. Украинский язык в стратегии реализации языковых практик современного образования

Обосновано, что употребление и престиж украинского языка напрямую зависит от уровня развития образования, науки и культуры, в целом – от общественного интеллекта, развитие которого является задачей стратегического значения; необходимо последовательно, на основе новейших научных разработок выстраивать инфраструктуру информационно-культурной среды – развивать русскоязычную образование, сеть продюсерских центров, национальную систему распространения культурной продукции, внедрять эффективные механизмы защиты национальной интеллектуальной собственности, новая система книгоиздания и книгораспространения, расширение сферы украинской речи требует создания разветвленной системы курсов для овладения украинским, издание качественных словарей, осуществлять не менее качественные переводы классических и новых изданий зарубежных авторов, постоянно поддерживать высокий интеллектуальный уровень и конкурентоспособность украинского интеллектуального продукта.

Ключевые слова: человек, культура, язык, образование, воспитание.

Katerina Drebnicka. Ukrainian in strategy of realization of linguistic practices of modern education

Grounded, that the use and prestige of Ukrainian directly depends on the level of development of education, science, culture, on the whole – from a public intellect development of which is the task of strategic value; it is necessary consistently, on the basis of the newest scientific revisions to line up the infrastructure of informaciyno-kul'turnogo environment – to develop Ukrainian-language education, network producer centers, national system of distribution new system of knigovidannya and knigo distribution; in expansion of sphere of the Ukrainian broadcasting creation of the ramified system of courses needs for a capture Ukrainian, edition of high-quality dictionaries, to carry out no less high-quality translations of classic and newest editions of foreign authors, constantly to support a high intellectual level and competitiveness of the Ukrainian intellectual product.

Keywords: man, culture, language, education, education.

Стратегічний вектор розвитку нової парадигми філософії мови передбачає розширення сфери вживання впливу державної (української) мови в структурі освітньої політики та системи українського державотворення. На думку Р.Лозинського, оптимізації мовних відносин в Україні, посиленню ролі української мови, подоланню наслідків мовної русифікації значно перешкоджає незнання значною частиною населення держави української мови [1, с.409].

Мовна ситуація, що склалася в сучасній Україні має глибоке історичне коріння. Як зазначає М.Степико, в Україні проблема національної ідентичності має свої особливості, зумовлені передусім тривалим періодом бездержавності, перебуванням територій сучасної України під контролем різних імперій і державних утворень, тривалою мовно-культурною асиміляцією українського населення [2, с.172–173].

В результаті для українського суспільства все ще вкрай актуальними залишаються питання розширення сфери вживання української мови як пріоритету мовної політики української держави, на що вказують багато дослідників.

Зокрема, С.Єрмоленко, задаючи питання, чи виконує українська мова сьогодні всі суспільні функції, що притаманні державній мові, у підсумку приходять до негативної відповіді. На її думку, насамперед для цього не створена матеріально-технічна, матеріально-виробнича база, не виконуються прогностичні рекомендації про розширення соціального ґрунту для оволодіння державною мовою. Українська мова в масовій свідомості залишається або мовою офіційною, книжною, яку можна чути тільки в радіопередачах, читати нею (рідко) газети, часописи, або мовою сільською, побутовою, яка приречена в умовах міста на зникнення. У сучасному суспільстві не створено ґрунту для формування соціального престижу української мови. Ми й далі живемо в інформаційному просторі (газети,

журнали, книжки) сусідньої держави. Цілеспрямованої мовної політики в незалежній Україні немає. Україномовний державний службовець, який мав би грамотно скласти офіційний папір, ввічливо й коректно спілкуватися усною українською мовою, причому за її літературними стандартами, нормами, – це, очевидно, той ідеал, до якого треба прагнути, коли говорити про поширення державної мови на всій території України. Тобто для розширення суспільних функцій мови важливо об'єднати два основні процеси: процес створення україномовного державного апарату і процес реального перетворення освіти в Україні в національно орієнтовану освіту, чого не можна досягти без функціонування української мови в усіх ланках освіти – від дошкільного, родинного виховання до середньої, середньої спеціальної і вищої освіти [3, с. 105–106].

Б.Ажнюк вважає повноцінне функціонування української мови в усіх сферах публічного життя на всій території держави гарантією збереження ідентичності української нації, політичної та державної єдності України. З огляду на це українська держава має забезпечувати відродження й захист української мови, якісну розбудову українського мовно-інформаційного простору. Потреба в розширенні сфери застосування української мови зумовлена насамперед тим, що незалежна Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію – потенційне джерело конфліктів у соціолінгвістичній сфері. Вона спричинена насильницькою асиміляцією українців протягом тривалих періодів бездержавності української нації та внаслідок поділів українських земель. Оскільки процес витіснення української мови в минулому мав цілеспрямований і системний характер, українська держава має вжити системних заходів для запобігання подальшому витісненню мови з суспільного вжитку та розширення сфери її застосування [4, с. 343].

На думку Г.Євсєєвої, державність української мови є ключовим чинником консолідації українського суспільства на всій території України, формування сучасної української політичної нації, символічним уособленням української державності, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу і державної єдності України. З огляду на це українська нація і держава мають забезпечувати відродження і захист української мови, якісну розбудову українського мовного простору. На превеликий жаль, українське суспільство попри, хоч і незначні, державницькі спроби консолідації суспільства на мовному просторі, і сьогодні перебуває у процесі пошуку її орієнтирів, з чим уже затрималися неоправно. Тому нинішню ситуацію можна схарактеризувати як конструктивне об'єктивне усвідомлення на вищих щаблях влади необхідності коригування державної мовної політики в Україні. Адже в суспільстві ще належно не доведена безумовна потреба для громадян України, практична необхідність знати та вільно і повсюдно спілкуватися українською мовою як мовою основної маси населення, як справді державною, належно не підкріплена і не заохочена, не піднесена до рівня престижності. Очевидно, основна причина такого стану речей у відсутності дієвого державного механізму регулювання мовним питанням [5, с. 63].

Л.Нагорна пропонує розглядати проблему розширення сфери впливу української мови у більш широкому контексті на основі теорії раціонального вибору. На її думку, проблема звуженого україномовного простору взагалі не стільки мовна, скільки політична, соціальна, екзистенційна. Якщо виходити з теорії раціонального вибору, не можна не бачити більш широкий, ніж ціннісний, спектр ціле покладань, що зумовлюють мовний вибір особи. При всій важливості морально-етичних і гуманістичних критеріїв такого вибору, індивід зазвичай віддає перевагу тій мові, яка краще забезпечить йому успіхи в кар'єрі, бізнесі, більш широкий доступ до інформаційних ресурсів, більш престижний, з його погляду, статус. Отже, згідно з висновками Л.Нагорної, ефективність мовної політики прямо залежить від здатності влади забезпечити державній мові й національному інтелектуальному продукту високу конкурентоздатність у світі ринкових відносин й інформаційних технологій. В цілому ж мовні процеси розвиваються за своїми законами, відображаючи не стільки міру державного втручання, скільки ступінь відповідності тим реальним ідентифікаційним кодам, які превалюють у даному суспільстві [6, с. 142].

З точки зору Л.Заблоцької, у справі залучення до опанування українською мовою необхідно робити акцент не на дорослих громадян, а на молодшу категорію мовців – дітей. На її переконання, майбутнє української мови в Україні визначається вихованням мовної поведінки саме у наймолодших членів суспільства, оскільки: 1) діти – така група мовців, що не обтяжена соціальним, політичним, мовленнєвим досвідом, яка легко адаптується до мовних трансформацій і для якої зміна мовленнєвих звичок не є таким важким і болісним процесом, як для дорослих; 2) набуті в шкільному віці особистісні якості, зокрема ті, що пов'язані з мовленням, не тільки служать основою для подальшого навчання, виховання, розвитку, а й значною мірою зумовлюють практичну, професійну та громадську діяльність дорослої особистості; 3) згідно з твердженнями відомих психолінгвістів перша стадія формування логічного, пізнавального інтелекту людини відбувається саме в молодшому шкільному віці [7, с. 349].

Звідси випливає актуальність проблеми поширення української мови саме в галузі освіти. Згідно з Л.Лопушинським, нові умови суспільного розвитку потребують змін і в підготовці до реалізації можливостей професійної діяльності фахівців-філологів, підвищують вимоги до якості

мовної освіти, її інформативності, професійної підготовки та управління якістю навчальних програм з мови, методики її викладання, нового покоління підручників тощо. Адже інститут освіти виступає основним суб'єктом української національно-мовної політики, спрямованої на утвердження національної ідеї і патріотизму задля кінцевої мети – формування в Україні громадянського суспільства та забезпечення процесів євроінтеграції [8].

С.Каленюк робить акцент на особливій потребі поширення української мови серед молодого покоління. З її точки зору, ситуація потребує активних дій, спрямованих на розширення сфери функціонування української мови, піднесення її престижності, особливо в молодіжному середовищі. Серед доступних можливостей поліпшення мовної ситуації на рівні навчального закладу – це постійне привертання уваги до проблем української мови, надання можливості ефективно і якісно вивчати мову тим, хто цього бажає, постійне і наполегливе виховання поваги й любові до української мови, адже людину навчити можна лише того, що вона любить [9, с. 90].

На тісний зв'язок якісної освіти та мовної політики вказує В.Кремень, згідно з яким, українська мова у галузі освіти повинна реалізовуватися: як навчальний предмет, як основний засіб комунікації і здобуття знань з інших (не мовних) сфер пізнання, як засіб розвитку і саморозвитку школяра і студента, творчого самовираження і утвердження особистості в суспільстві. При цьому володіння українською мовою треба вважати одним із основних критеріїв оцінки професійної придатності викладачів, керівників навчальних закладів [10, с. 31].

На шляху реалізації завдання поширення сфери вживання української мови в освітній галузі виникає низка нагальних проблем. В першу чергу фахівці ведуть мову про навчально-методичне забезпечення освітнього процесу. Як зазначає М.Карпенко, мовна проблема в освітній сфері найгостріше виявляється в створенні якісних підручників та посібників українською мовою. Причому проблема є актуальною для усіх рівнів освіти: від початкової до вищої. Її вирішення можливе через створення спеціальної урядової програми виділення певних коштів на написання підручників та обов'язкове проведення прозорих конкурсів із залученням незалежних експертів [11, с. 180].

Р.Лопушинський також вважає, що на сьогодні, як і раніше, залишається особливо актуальним питання забезпечення державних навчальних закладів України українськомовною навчальною літературою, відео- та аудіовізуальними навчальними посібниками, комп'ютеризації, створення веб-сторінок навчальних закладів та підключення їх до мережі Інтернет. За умов переходу до інформаційного суспільства, включення України до глобалізаційних світових процесів особливо гостро постає питання використання в навчальному процесі електронних технологій на українськомовній основі. Водночас поєднання інтересу учнів і студентів до високотехнологічних видів діяльності з українськомовною основою спонукає їх до глибокого оволодіння українською мовою, створення належного мовленнєвого середовища як в освітніх закладах, зокрема, так і в українському суспільстві в цілому [8].

Б.Ажнюк звертає увагу на незадовільну якість української мови підручників, навчальних посібників, навчальних радіо- і телепрограм, відеоматеріалів, електронних продуктів тощо. Звідси випливає пропозиція до Міністерства освіти і науки України запровадити лінгвістичний моніторинг якості дидактичних і навчально-методичних матеріалів із оприлюдненням його наслідків у ЗМІ [4, с. 358].

Інша проблема, що створює суттєві перешкоди у розвитку сучасної української мови та її поширенню у галузі освіти, пов'язана з розробкою україномовної термінології, що здатна відобразити всі реалії сучасного життя. Як відзначає М.Степико, сьогодні українська мова, на жаль, не повністю виконує пізнавальну функцію в науці, техніці, на виробництві, у ділових стосунках, в освіті й інших сферах суспільного життя, бо не охоплює номенклатури всіх понять, вироблених за останні десятиріччя. Тому конче необхідно зосередити першочергову увагу на необхідності суттєвих напрацювань у «переведенні» цілих сфер науки, культури, виробництва, багатьох сфер суспільного життя на україномовні смисли. Це необхідно зробити для формування національно свідомої технічної еліти [2, с. 124].

Л.Нагорна також акцентує увагу на проблемах, що супроводжують процес українізації у галузі науки та освіти. На її думку, проблеми мовного суверенітету увійшли у суперечність із потребами забезпечення достатньо широкого простору наукової і технологічно-інформаційної взаємодії. Для багатьох галузей науки, особливо гуманітарних, звуження російськомовного наукового простору і недосить швидкі темпи розширення англійського означають замикання у вузьких локальних рамках. Надзвичайно гострою є проблема формування україномовних державних стандартів, комп'ютерної «українізації», термінологічного забезпечення інформаційних технологій [6, с. 246].

В свою чергу Б.Ажнюк пропонує налагодити проведення щорічних науково-практичних конференцій, присвячених практиці викладання української мови та використання її в навчальному процесі в проблемних регіонах. Узагальнивши досвід, отриманий у ході таких конференцій, слід розробити рекомендації для відділів освіти на місцях, передбачити

організаційні й фінансові можливості налагодження прямих контактів між учителями різних районів і областей для обміну досвідом та навчально-методичними матеріалами. Спільно з НАН України Міністерству освіти і науки України слід провести конкурс експериментальних новітніх концепцій викладання української мови з використанням інноваційних технологій у проблемних регіонах [4, с.356–357].

Вирішення проблеми поширення української мови в освітній галузі безпосередньо пов'язане з вдосконаленням державної мовної політики та застосуванням української мови в сфері державного управління. Зокрема, М.Степико, аналізуючи недоліки державної мовної політики в Україні, звертає увагу на відсутність комплексної програми розширення соціальної бази державної мови, що має передбачати реальний термін адаптації населення до вживання української мови в різних сферах життя; створення окремих навчальних програм і втілення їх у життя; стимулювання вивчення української мови; забезпечення процесу вивчення української мови необхідною матеріальною базою; вивчення і використання міжнародного досвіду з цього питання; підготовка педагогічних кадрів; поліпшення видавничої справи тощо [2, с.125].

Для вирішення означених проблем Б.Ажнюк пропонує у сфері офіційного та публічного життя, де визначальну роль відіграють принципи соціального контракту, щодо посадовців і публічних осіб легітимно застосовувати елементи директивного регулювання. Вимоги до посадових осіб щодо володіння державною мовою, а в регіонах з переважанням мов національних меншин – іншими мовами України, можуть бути складовою частиною юридично оформлених контрактів працівника і працедавця, а також частиною посадових кваліфікаційних вимог [4, с.345]. Згідно ж з Л.Нагорною, слід наполегливо шукати способи реального підвищення авторитету державної мови: вона має усвідомлюватися як конче необхідна для службової кар'єри, інформаційного обміну, культурного росту. Обов'язкове користування українською мовою має стати умовою зайняття посад державних службовців, освітян [6, с.296].

Водночас досвід українізації освітньої галузі у роки незалежності свідчить про низьку ефективність суто адміністративних заходів. Як слушно зауважує Л.Заболоцька, у створених за часів незалежності українських школах із російськомовних здебільшого панує штучна одномовність: і для школярів, і для вчителів україномовним є лише урок. Підставою для такого твердження є брак кваліфікованих педагогів – реальних носіїв української мови, особливо з точних і природничих предметів, вчителів початкових класів. Якщо україномовний досвід, набутий учнями, не має практичного продовження в позашкільний час (бо соціум, що оточує школяра, залишається російськомовним), то мовні навички й вміння не переростуть у стійкі мовленнєві звички [7, с.349].

Все це вимагає пошуку нових форм та методів навчання, які б сприяли поширенню сфери вживання української мови. Особливу роль у цій справі може зіграти позашкільна освіта.

За словами І.Лопушинського, на сучасному етапі розвитку української школи триває пошук нових форм позакласної роботи. З року в рік в Україні та за її межами набуває популярності Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика, заснований 2000 року. Упродовж останніх років у столиці України проходить щорічна науково-практична конференція «Молодь і державна мова», мета якої – дослідити сучасний стан української мови та привернути увагу суспільства й влади до шляхів і засобів утвердження української мови як державної на засадах Конституції України в усіх сферах життя нашого суспільства. З метою підготовки учнівської молоді до активної діяльності в галузі науки й техніки, якісного оновлення змісту, форм і методів позашкільної освіти, пошуку і створення умов для підтримки талановитої молоді, задоволення потреб дітей і підлітків у професійному та суспільному самовизначенні, залучення учнівської молоді до систематичної науково-дослідницької, експериментальної діяльності в Україні організована діяльність територіальних відділень Малої академії наук України (МАН), метою яких є органічне доповнення мовної освіти учнів та вироблення загальнонаукових і окремих (мовних, мовленнєвих) умінь і навичок. Однією із форм позакласної й позашкільної роботи учнів, що проводиться з метою розвитку пізнавальних інтересів і творчих здібностей, є Всеукраїнська олімпіада з української мови та літератури [8].

Розмірковуючи над шляхами і методами розширення сфери застосування української мови, Б.Ажнюк невідкладним завданням вважає розробку сценаріїв і літературно-музичного супроводу найрізноманітніших учнівських і студентських свят і забезпечення максимального ознайомлення з ними через управління освіти на місцях та Інтернет. Потрібно також сформувати доступну для користувачів Інтернету відеотеку, де наочно відобразилися б варіанти реалізації відповідних сценаріїв для різних вікових груп, створити електронну базу сценаріїв, відеоматеріалів, музичних записів тощо для проведення заходів з відзначення Дня рідної мови, Дня української мови та писемності тощо [4, с.359].

Престиж української мови безпосередньо залежить від рівня розвитку освіти, науки і культури, загалом – від суспільного інтелекту, розвитку якого є завданням стратегічного значення. Отже, необхідно крок за кроком вибудовувати інфраструктуру інформаційно-культурного середовища – мережу продюсерських центрів, національну систему дистри-

буції культурної продукції, ефективні механізми захисту інтелектуальної власності, нову систему книговидавання й книго розповсюдження. І паралельно розширювати сферу українського мовлення – створювати широку систему курсів для оволодіння українською, якісні словники і не менш якісні переклади, постійно підтримувати високий інтелектуальний рівень і конкурентоспроможність українського інтелектуального продукту.

Список використаних джерел

1. Лозинський Р.М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) [монографія] / Р.М. Лозинський. – Львів, 2008. – 502 с.
2. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М.Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.
3. Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд: Монографія / С.Я. Єрмоленко. – К.: НДІУ, 2007. – 444 с.
4. Ажнюк Б.М. Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови: концептуальні й практичні аспекти / Б.М. Ажнюк // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С.343–366.
5. Євсєєва Г.П. Реалізації державної мовної політики в Україні: тенденції та перспективи / Г.П. Євсєєва // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2011. – №4. – С.63–67.
6. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л.П. Нагорна. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.
7. Заболоцька Л. Українська мова в контексті сучасної мовної ситуації України (до питання про її роль в умовах глобалізації) / Л.Заболоцька // Українознавчий альманах. – К., 2012. – Вип.9. – С.347–350.
8. Лопушинський І.П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: Автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02 / І.П. Лопушинський. – К., 2008. – 36 с.
9. Каленюк С. Мова як складова національної культури / С.Каленюк // Українознавчий альманах. – К., 2012. – Вип.9. – С.87–90.
10. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В.Г. Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
11. Карпенко М.М. Пошук ефективних парадигм мовної політики для сучасної України / М.М. Карпенко // Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: [Монографія] / За ред. С.І. Здіюрка. – К.: НІСД, 2006. – С.171–188.

* * *

УДК 159.9:316.48

Анна Галкіна, докторант кафедри загальної психології, Міжрегіональна академія управління персоналом, Україна, м. Київ

Теоретичні основи психологічної готовності студентів до сімейного життя

Молодих людей неможливо вважати підготовленими до шлюбу, якщо в них не сформовані чіткі уявлення про те, для чого вони одружуються, чого чекають від майбутньої сім'ї, які сімейні відносини хотіли б побудувати, які обов'язки покладає на них шлюб. Підготовка молоді до вступу в шлюб, до майбутнього сімейного життя – невід'ємна складова частина загальної системи виховання підростаючого покоління.

Ключові слова: сімейне життя, психологічна готовність до сімейного життя, підготовка до шлюбу, формування психологічної готовності молоді до сімейного життя, критерії готовності молоді до сімейного життя.

Анна Галкіна. Теоретические основы психологической готовности студентов к семейной жизни

Молодых людей невозможно считать подготовленными к браку, если в них не сформированы четкие представления о том, для чего они вступают в брак, чего ожидают от будущей семьи, какие семейные отношения хотели бы построить, какие обязанности возлагает на них брак. Подготовка молодежи к вступлению в брак, к будущей семейной жизни – неотъемлемая составная часть общей системы воспитания подрастающего поколения.

Ключевые слова: семейная жизнь, психологическая готовность к семейной жизни, подготовка к браку, формирование психологической готовности молодежи к семейной жизни, критерии готовности молодежи к семейной жизни.

Anna Galkina. Theoretical bases of psychological readiness of students to domestic life

Of the young people it is impossible to consider prepared to marriage, if in them clear ideas are not formed about what they marry for, what is expected from future family, what domestic relations would like to build, what duties are laid on them by marriage. Preparation of young people is to entering into marriage, to future domestic life is inalienable component part of the general system of education of rising generation.

Keywords: domestic life, psychological readiness to domestic life, preparation to marriage, forming of psychological readiness of young people to domestic life, criteria of readiness of young people to domestic life.

Більшу частину свого життя людина росте і виховується в родині, спостерігає за поведінкою своїх батьків. Яким буде сімейне життя в майбутньому у багатьох випадках залежить, від уявлень, які склалися про сім'ю у дитячі і юнацькі роки до моменту створення своєї власної сім'ї. Молодих людей неможливо вважати підготовленими до шлюбу, якщо в них не сформовані чіткі уявлення про те, для чого вони одружуються,

чого чекають від майбутньої сім'ї, які сімейні відносини хотіли б побудувати, які обов'язки покладає на них шлюб.

Високий рівень розлучень, особливо серед молодих сімей, підвищив інтерес до дослідження орієнтації молоді відносно шлюбу і сім'ї, а в зв'язку з цим і до проблем підготовки до шлюбно-сімейних відносин. Вирішення таких проблем залежить від багатьох факторів, серед яких особливе місце займають психологічні. Психологічна готовність до шлюбу і сімейного життя – багатоаспектна проблема, яка включає в себе питання формування психологічної статі особистості, її розвиток, оволодіння стереотипами чоловічої і жіночої поведінки. Благополуччя сім'ї залежить від специфіки засвоєних ролей чоловіка і дружини, батька і матері. Знання і уявлення про себе як людину певної статі з специфічними для чоловіка і жінки потребами, ціннісними орієнтаціями, мотивами, інтересами і формами поведінки, а також уявленнями про сімейне життя служать психологічним фоном шлюбу і впливають на міжособистісні відносини подружжя.

На позицію молоді по відношенню до шлюбу і сімейного життя впливають:

- 1) особливості структури сімейного життя в батьківському домі, розподіл сімейних ролей і їх виконання;
- 2) якості особистості подружжя (характер, ціннісні орієнтації, смаки, звички, особливості потребно-мотиваційної сфери і ін.);
- 3) уявлення про ідеал дружини чи чоловіка (очікування, пов'язана з шлюбом, вимоги до сімейного життя);
- 4) просімейна мотивація.

Формування в молоді психологічної готовності до подружнього життя – складний процес якому притаманні цілісність, сталість, динамізм. Велику складність являє собою проблема контролю та обліку результатів формування готовності [3].

Підготовка молоді до вступу в шлюб, до майбутнього сімейного життя – невід'ємна складова частина загальної системи виховання підростаючого покоління.

До питань формування у молоді готовності до створення сім'ї звертався А.Макаренко. У багатьох його творах висловлюється ідея про необхідність ознайомлення учнів з шкільних років і до подальшого особистісного розвитку з особливостями ставатево-рольових і шлюбно-сімейних відносин. Автор обґрунтовує думку про те, що готуючи молодь до майбутнього самостійного життя, ця проблема має розв'язуватися тільки в процесі спільної виховної роботи школи, сім'ї та суспільства [4].

Розкриваючи особливості формування культури почуттів, підготовки майбутнього сім'янина, А.Макаренко розглядає питання про вплив структури сім'ї, взаємин між батьками і дітьми на виховання молодого покоління і пропонує використовувати різні методи виховання. Дослідник наголошував, що тільки застосовуючи комплекс заходів, можна досягти належного рівня готовності молоді до створення сім'ї. Становлення людини як майбутнього сім'янина, полягає «в доборі та вихованні людських потреб, у доведенні їх до тієї моральної висоти, яка тільки й може спонукати людину до боротьби за подальше вдосконалення» [4]. На переконання автора, першочергова увага у цьому процесі, має надаватися таким якостям, як єдність суспільних і сімейних інтересів, громадянська честь, гідність, а головними засобами їх формування повинні стати моральне та ставатево виховання, приклад батьків, організація життя і діяльності вихованців.

Виховання майбутнього сім'янина, згідно з поглядами А.Макаренка, неможливе без прикладу батьків, впливу їхнього авторитету. Педагог наголошував, що справжня любов між батьком і матір'ю, допомога та піклування, прояви ніжності й ласки, їх повага одне одного викликають у дітей увагу до серйозних взаємин між чоловіком і жінкою, слугують могутнім виховним чинником [4].

До питань готовності молоді до сімейного життя звертається З.Зайцева, праці якої справили значний вплив на актуалізацію цієї проблеми. На переконання дослідниці, підготовка до сімейного життя не може бути відірваною від усього процесу виховання. Проте вона має свою специфіку, яку слід враховувати. За З.Зайцевою, готовність до сімейного життя – це частина загального процесу формування особистості, її соціальної адаптації (це трудове, моральне виховання, формування ціннісних орієнтацій особистості, а також і специфічна виховна робота, спрямована на придбання молоддю знань і вмінь, необхідних для щасливого сімейного життя). За результатами дослідження З.Зайцевої, молодь потребує значної допомоги у формуванні своїх уявлень про майбутню сім'ю, виконання нею основних функцій [2].

З.Зайцева, основними критеріями цих функцій визначає:

- морально-психологічна готовність до сімейного життя (сформованість чітких уявлень про систему сімейних цінностей, основними компонентами якої є наявність дітей у сім'ї, упевненість у міцності шлюбу, взаєморозуміння між чоловіком і жінкою; сформованість знань та практичних навичок щодо створення позитивного стилю спілкування в сім'ї; доброзичливі стосунки з батьківськими сім'ями);

- психологічна та практична готовність до виконання соціальної ролі «дружини» (адекватна самооцінка; розвиток емпатійних здібностей; від-

сутність тенденції до суперництва з чоловіком; спокійне ставлення до порад інших; уміння розв'язувати конфлікти на основі толерантності);

- морально-психологічна готовність до виконання місії материнства (розуміння суті материнської любові; наявність знань про вікові особливості дітей у різні періоди їхнього розвитку, про типові помилки сімейного виховання; оволодіння елементарними практичними навичками та вміннями доглядати за дітьми);

- сексуальна вихованість (сформованість сексуальної свідомості в контексті психосексуальної культури та морально-етичних вимог суспільства; наявність знань про негативні наслідки випадкових інтимних зв'язків) [2].

На думку, Л.Шнейдера, важливим елементом формування готовності молоді до сімейного життя є розвиток культури інтимних стосунків, настанови на збереження подружньої вірності в шлюбі, цілісності й мудрості, фізіологічної та моральної єдності чоловіка і жінки. Автор вбачає мету цього процесу у забезпеченні зрілості особистості, її готовності до сімейних відносин. Дослідник наголошує, що володіння психотехнікою спілкування й саморегуляцією поведінки, уміння переборювати конфліктні ситуації, розуміння важливості наявності дітей у сім'ї, тобто комплекс комунікативних умінь, з якого складається зрілість особистості [6].

На думку ж Л.Шнейдера серед багатьох аспектів проблеми формування психологічної готовності молоді до сімейного життя в якості одного з найважливіших можна виділити правильне розуміння молоддю ролі сім'ї і шлюбу в сучасному суспільстві, що у свою чергу зв'язано з особливостями формування в них установок, орієнтації на вступ у шлюб.

В унікальності людського буття, Л.Шнейдер у неповторності його особистісних якостей є дві сторони:

- 1) страх утратитися, залишитися непоміченим;
- 2) бажання перебороти самотність, стати цінним, «потрібним», улюбленим і незамінним. Чим більш затребуваною, потрібною і цінною відчуває себе людина, тим більше в неї шансів і сил перебороти самотність. Усі хочуть бути улюбленими [6]. К.Юнг писав про те, що серйозною причиною щиросердечних розладів і захворювань є «блокування психічної енергії»; це відбувається, коли людина, ідучи від труднощів, не здійснює своє життєве покликання. Любов у родині рятує від самотності, дає можливість повного (не тільки тілесного, сексуального) прийняття людини. Саме родина надає людині всі ресурси для самоактуалізації [2].

Усвідомлення студентами соціальної суті сім'ї полягає в усвідомленні того, що будучи по суті своїй суспільним явищем, вона сповна підкоряється законам суспільного життя. Це добре виражено у визначенні за яким «ніхто не примушується до укладення шлюбу, але всякий повинен бути примушений підкорятися законам шлюбу, раз він одружився. Той, хто укладає брак, не творець шлюбу, не винаходить його, він так само мало творить і винаходить шлюб, як плавець – природу і закони води і тяжкості. Шлюб тому не може підкорятися свавілля тих, що одружилися, а навпаки, свавілля тих, хто вступив в шлюб повинен підкорятися суті шлюбу».

Річ у тому, що початковим моментом готовності людини до шлюбу і сім'ї є діяльне розуміння ним суспільної значущості своїх дій, певних зобов'язань один перед одним, відповідальності за сім'ю і дітей, добровільне ухвалення неминучого в сімейному житті клопоту і обмеження особистої свободи. На жаль, розуміння цього далеко не завжди властиве сучасним хлопцям і дівчатам, чому часто–густо перехід від неформальних, заснованих виключно на емоціях взаємин любові і передшлюбного залицяння до формалізованих, достатньо регламентованих і, головне, обов'язкових відносин подружжя як шлюбно-сімейних партнерів виявляється для них зв'язаним із значними, перш за все чисто психологічними, труднощами – усвідомленням новизни і складності ситуації, хворобливої перебудовою своєї і чужої поведінки, а також непримирним відчуттям зумовленості і заданості [2].

Як результат в зв'язку з цим, хлопці і дівчата повинні знати, що сім'я є історично–конкретною системою взаємин між подружжям, батьками і дітьми; малою групою, члени якої пов'язані між собою шлюбними або спорідненими відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність в якій обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення і трудових ресурсів. І розуміти, що історична конкретність сім'ї полягає в тому, що вона міняється з часом, пристосовуючись до суспільних відносин, що змінюються (хоч і є при цьому одним з найбільш стійких суспільних інститутів); що про систему взаємин згадується постільки, поскільки в сім'ї їх досить багато; що малою групою сім'ю можна назвати у зв'язку з тим, що вона цілком потрапляє під визначення цього результатного для будь-якого суспільства елементу соціуму, відрізняючись, правда, характером об'єднання (дуже особистим); і, нарешті, чи не головне, що соціальна необхідність в сім'ї дійсно в наявності, бо зникни вона, само існування людства опиниться під загрозою. У зв'язку з цим слід постійно звертати їх увагу на нескороминуще суспільне значення двох основних функцій сім'ї – репродуктивної і виховної (тобто фізичного і духовного відтворення населення), невинно підкреслюючи, що тільки в сім'ї вони здатні виконуватися повноцінно і природно.

Є тут і ще одне – глибоко особисте для будь-якого з нас. Хлопці і дівчата повинні достатньо чітко усвідомити непросту, таку, що до кінця розуміється тільки в зрілі роки істину – те, що шлюбно-сімейне визначення вдає із себе усвідомлене самообмеження. Незліченна множина відкритих перед вступаючими в доросле життя доріг може, на жаль, породити в них ейфорійну самозаспокоєність і нерозуміння того, що закладений в кожному з нас потенціал може бути реалізований не «взагалі і скрізь», а в чомусь одному і строго певним чином, і вибір якогось одного супутника життя завжди означає одночасно відмову від багатьох інших, деколи дуже привабливих людей, бо воістину не «можна обійняти неосяжне». А це означає, що до вибору цього хлопці і дівчата повинні підходити з усією відповідальністю і розумінням можливих наслідків [2].

Є в проблемі самовизначення і інше важливе, але не завжди доступне хлопцям і дівчатам. Це критерій засобу досягнення. Слід довести до свідомості студентів, що життєві плани осмислюються не тільки в категоріях результату, далекого орієнтиру, бажаної мрії, але ще і з погляду процесу досягнення цього результату. Потреба бачити себе таким, що в майбутньому самореалізувався, улюбленим і щасливим природна і закономірна для тих, що стоять на порозі дорослого життя, але будь-яка мрія корисна і досяжна тільки в тих випадках, коли підкріплюється реальним планом дій, що включає крім бажаних цілей ще і шляхи і способи їх досягнень.

Отже, формування готовності до створення сім'ї має передбачати прийняття нової системи обов'язків і відповідальності за сім'ю, набуття на-

вичок міжособистісного спілкування, вмінь пристосуватися до звичок та якостей характеру іншої людини. Тому для нормального існування сім'ї необхідні чітка визначеність і несуперечність прав і обов'язків подружжя і облік очікувань інших членів сім'ї. Сімейні відносини і засновані на об'єднанні єдиних і неповторних людей, і роль не повинна тьмарити людину, що грає її, унікальність його особи.

Список використаних джерел

1. Вовчик-Блакитна М.В. Підготовка молоді до сімейного життя / Майя Василівна Вовчик-Блакитна. – К.: Знання, 1984. – 48 с.
2. Карасевич А.П. Особливості підготовки студентської молоді до створення сім'ї у сучасних соціокультурних умовах // Національні загальнолюдські цінності освіти в полікультурному суспільстві: матеріали пед. читань / Кримський інженерний педагогічний ун-т. – Сімф., 2007. – С.183–186.
3. Левицька Т.Л. Розвиток психологічної готовності студентської молоді до створення сім'ї: дис. канд. наук: 19.00.07 – 2009. – 237 с.
4. Макаренко А.С. О воспитании в семье / состав. И.С. Петрухин; науч. ред. Е.Н. Медниский. – М.: Педагогика, 1955. – 320 с.
5. Тарасенко Н.В. Готовність до шлюбно-сімейних стосунків – складова успішності сучасної студентської молоді / Н.В. Тарасенко // Успішність особистості: потенціал та обмеження. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – С.237–239.
6. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений: курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.01

Галина Куц, д-р політичних наук, доцент кафедри політології
філософського факультету, Харківський національний університет ім.
В.Н. Каразіна, Україна, м. Харків

Ідентичність бренду: політико-регіональний вимір

Розглянуто базові характеристики ідентичності бренду в політико-регіональному контексті. Зазначено, що формування бренду території сприяє суттєвому зміцненню регіональної ідентичності, відсуваючи різноманітні протиріччя між соціальними групами (релігійного чи національного тощо характеру) на задній план. Здійснено концептуальну демаркацію між поняттями іміджу та бренду: іміджеві характеристики можуть змінюватися, тоді як радикальна зміна самого бренду (його ідентичності) здатна призводити до руйнування та зникнення бренду.

Ключові слова: бренд, ідентичність бренду, брендинг території, імідж, політико-регіональний вимір брендингу.

Галина Куц. Идентичность бренда: политико-региональное измерение

Рассмотрены базовые характеристики идентичности бренда в политико-региональном контексте. Указывается, что формирование бренда территории способствует существенному усилению региональной идентичности, отодвигая различные противоречия между социальными группами (религиозного либо национального и т.д. характера) на задний план. Осуществлена концептуальная демаркация между понятиями имиджа и бренда: имиджевые характеристики могут меняться, тогда как радикальное изменение самого бренда (его идентичности) может привести к разрушению и исчезновению бренда.

Ключевые слова: бренд, идентичность бренда, брендинг территории, имидж, политико-региональное измерение брендинга.

Galina Kuts. Identity of a brand: political and regional dimension

Basic characteristics of brand identity are examined in the political and regional context. It is indicated that the formation of the territory brand contributes to a significant strengthening of regional identity, pushing the various contradictions between social groups (religious or national character, etc.) to the background. A conceptual demarcation between the concepts of an image and a brand is carried out: image characteristics may change, while the radical change of the brand (its identity) can lead to the destruction and disappearance of the brand.

Keywords: brand, brand identity, territory branding, image, political and regional dimension of branding.

Одним із перспективних напрямів наукових досліджень у наш час є брендинг територій. Ця проблематика достатньо широко висвітлюється у контексті маркетингу територій. Разом з тим, виявлення специфіки формування брендингу територій є великим евристичним для політичної науки, що актуалізує осмислення ідентичності бренду у політико-регіональному вимірі.

Концепція ідентичності бренду, будучи вперше запропонованою Ж.-Н. Капферером у 1986 р. в теорії менеджменту, набула подальшого наукового висвітлення в різних наукових контекстах у працях багатьох теоретиків (Д.Аакер, Т.Амблер, С.Анхольт, Ю.Бічун, П.Дойль, В.М. Домнін, Я.Еллвуд, Е.Йохімштайлер, Ф.Котлер, А.Уілдер, Б.Шміт та ін.). Окремі аспекти означеної проблематики піддавалися аналізу в українському політичному дискурсі (А.В. Баровська, В.М. Бебик, Н.М. Волвенко, О.В. Зернецька, Л.Д. Климанська, Л.О. Кочубей, Т.Л. Нагорняк, І.О. Поліщук, Г.Г. Почепцов, С.Б. Тихомирова, Г.В. Шевченко та ін.).

Мета статті полягає у виявленні базових характеристик ідентичності бренду в політико-регіональному контексті задля визначення специфіки формування брендингу територій.

Поняття бренду (brand (англ.) – клеймо) набуло сьогодні активного поширення в різних наукових дискурсах: економічному, філософському, політичному, соціологічному тощо. Бренд – це певне враження чи уявлення про товар, організацію, подію, послугу тощо. Бренди виступають у ролі глобальних комунікаторів між тими, хто їх формує і поширює, та їхніми реципієнтами. Бренд – це «емоційний індивідуальний образ продукту або компанії, що відображає його унікальні риси й характеристики» [6,с.8]. Бренди поєднують у собі як матеріальні, так і нематеріальні активи (логотип, символ, мелодія та ін.), «виплілюючи» цілісний образ продукту, організації чи події [3,с.9]. Процеси формування брендів та управління ними означають поняттям брендинг.

Слід зазначити, що вплив бренду на поведінку реципієнта є найвагомішою метою управління брендами [7,с.266]. Саме тому брендинг сьогодні активно використовується у політичному просторі, зокрема, в електоральних процесах, при позиціонуванні політичних партій, формуванні іміджу політичних лідерів, створенні міжнародного іміджу держави тощо. Це зумовлено тим, що в сучасних умовах бренд – це тривала унікальна конкурентна перевага. За допомогою брендів встановлюються довірливі зв'язки між електоратом та політичним класом. Адже бренди надають певні гарантії не лише щодо очікувань реципієнтів, але й щодо передбачуваності поведінки тієї чи іншої політичної сили або політичного лідера.

Цікавою видається еволюція розуміння брендингової комунікації [6,с.9]. Так, у 80–ті роки ХХ ст. вважалося, що «бренд говорить». Тобто, фокусувалася увага на односторонній спрямованості брендингової комунікації: від бренду – до реципієнта. Згодом, у 90–х роках ХХ ст. у розумінні брендингової комунікації акценти зміщуються на двохсторонню взаємодію: «бренд веде діалог». Починаючи з 2000–х років стало вважатися, що «бренд допомагає людям спілкуватися між собою». На наш погляд, у сучасних політичних реаліях усі означені стратегії розуміння брендингових комунікацій, будучи взаємопов'язаними між собою, доповнюють одна одну.

Звернемось до проблематики брендингу територій, яка сьогодні перетворюється на один із перспективних напрямів наукових досліджень не лише у сфері маркетингу, але й у суспільно-політичному дискурсі, оскільки успішний бренд здатний виступати у ролі детермінанти ефективного політичного розвитку регіону. За умови оптимального брендингу території окремі регіони можуть набути додаткової привабливості в плані залучення інвестицій, розвитку різноманітних бізнес-проектів, формування туристичної інфраструктури тощо. Крім того, територіальний брендинг найчастіше призводить до підвищення самоорієнтації населення того чи іншого регіону, що, у свою чергу, сприяє зниженню конфліктного потенціалу місцевих жителів. Також гордість за місце проживання здатна обумовлювати самоорганізацію індивідів на місцевому рівні, сприяючи появі різноманітних самоврядних ініціатив.

Важливість осмислення категорії брендингу території саме в політологічному контексті обумовлюється, на нашу думку, ще й тим, що формування бренду території сприяє суттєвому зміцненню регіональної ідентичності. Адже за умови існування сильної регіональної ідентичності різноманітні протиріччя (релігійного, національного тощо характеру) здатні відступати на задній план, знімаючи з порядку денного проблемні питання співіснування різних соціальних груп в межах одного регіону.

Бренд територій не формується сам собою природним чином. Найчастіше – це продукт спланованої діяльності. Задля ефективного формування бренду території слід насамперед акцентувати увагу на проблематиці ідентичності бренду, оскільки «зв'язок між формуванням бренду території та розкриттям його ідентичності – це європейський стандарт брендингу територій» [6,с.10]. Адже бренд території, як зазначав С.Анхольт – це відображення «сутності місця» [3].

На думку Т.Л. Нагорняк, брендинг території – це «цілеспрямований процес формування, презентації і просування певної території на світовому ринку як його конкурентоздатної і ліквідної одиниці» [9,с.283].

У формуванні стратегії брендингу певного регіону набувають важливості наступні положення [6,с.14]. По-перше, слід чітко визначити основних реципієнтів бренду території, тобто, основну цільову групу споживачів бренду. Також постає необхідність визначення тих суб'єктів, що зацікавлені у формуванні брендингу території та тих, які здатні здійснювати вплив на його розвиток. По-друге, ініціаторами створення бренду території мають виступати органи місцевої влади, що, власне, актуалізує політичне підґрунтя означеної проблематики. По-третє, до формування бренду території слід активно залучати юридичних та фізичних осіб, які відносяться до конкретного регіону чи проживають на означеній території.

При формуванні стратегії брендингу території варто використовувати у сукупності наступні елементи брендингу: розробка ідеї регіонального лідерства території з огляду на конкурентні переваги регіону; вибір певного сегменту лідерства території; формування лідерського бренду на основі обраного сегменту лідерства території; просування та розвиток лідерського бренду території; формування відносин лідерського бренду території із брендами інших регіонів (зокрема, кооперація).

Зміст бренду фактично можна охопити концептом ідентичності (brand identity), оскільки однією із важливих функцій бренду є ідентифікація певного товару, послуги, події, явища тощо. Під ідентичністю бренду

Д.Аакер розуміє певну ідею, те сприйняття бренду, якого прагнуть досягнути його розробники. На його думку, ідентичність бренду – це унікальний набір асоціацій, які одночасно співвідносяться із значеннями бренду та обіцянками, що надаються його споживачам [2,с.94]. Саме ідентичність бренду спрямовує стратегію його розвитку, рельєфно виокремлюючи його цілі та призначення. Ідентичність бренду тісно корелює з його неповторністю, встановлюючи «грані його унікальності та цінності» [8,с.93].

На думку В.М. Домніна, зважаючи на засилля та перенасиченість сучасних інформаційних потоків, ідентичності бренду (задля більш чіткого позиціонування) мають бути притаманні такі ознаки: унікальність, актуальність та зрозумілість [7,с.268]. Основною небезпекою для власника бренду є зміна його ідентичності в угоду тенденціям ринку. Адже унікальна, актуальна і зрозуміла система основних характеристик бренду вимагає певної сталості у своєму розвитку.

Слід зазначити, що поняття бренду відрізняється від поняття іміджу. Якщо концепт бренду співвідноситься з певним ідеальним змістом, то під поняттям іміджу мається на увазі сприйняття та оцінка бренду реципієнтами. «Імідж – це те, як сприймається бренд, а ідентичність – те, як він повинен сприйматися» [7,с.270].

Аналізуючи взаємозв'язок між поняттями бренду та іміджу, А.В. Баровська зазначає, що бренд формується на основі іміджу. З брендом (територією чи країною) асоціюється сукупність цінностей, які відображають своєрідність та неповторні оригінальні характеристики певного регіону або спільноти, що вже отримали суспільне визнання [4,с.6].

І, дійсно, результатом і метою конструювання іміджу є створення та підтримання брендів – стійких політичних образів чи символів, які здатні формувати емоційні зв'язки між об'єктом брендингу та його реципієнтами [10,с.290–291].

Проводячи концептуальну демаркацію між термінами «бренд держави» та «імідж держави», Г.В. Шевченко, вказує, що «бренд держави» є «комплексним поняттям, що включає матеріальні і нематеріальні атрибути, відрізняється за своїми функціональними та емоційними перевагами, ґрунтується на чітко визначених цінностях і політичних пріоритетах і позиціонується в політичному середовищі як знаковий політичний символ» [14,с.9]. Для іміджу держави, на відміну від державного бренду, характерні такі властивості як специфічність образу, обмеженість набору символів, динамічність та мінливість, адаптованість до реальної ситуації тощо.

Таким чином, іміджеві характеристики виступають у ролі периферійних ознак бренду, надаючи йому певної цілісності у сприйнятті. Причому, формування іміджу найчастіше зводиться до створення певного стереотипу. Так, імідж території найчастіше формують: а) візуальні символи; б) події; в) персонажі [13,с.184]. Приміром, формуючи бренд території Києва, можна виділити такі іміджеві характеристики бренду: візуальний символ – Софіївський собор у Києві; визначна подія – Хрещення Київської Русі; визначний персонаж – князь Володимир.

Іміджеві характеристики можуть змінюватися, сприяючи більш вигідному позиціонуванню бренду в тих чи інших умовах. Натомість, радикальна зміна самого бренду (його ідентичності) здатна призводити до руйнування та зникнення бренду.

Д.Аакером була запропонована модель ідентичності бренду, в контексті якої означена ідентичність аналізується на двох взаємопов'язаних рівнях [1,с.54]:

- 1) Стержнева ідентичність бренду;
- 2) Розширена ідентичність бренду.

Стержнева ідентичність бренду – це його сутність, певна ключова ідея. Ця ідентичність є доволі стійкою та не залежить від миттєвих змін ринку. Розширена ідентичність бренду включає окремі елементи ідентичності бренду, надаючи йому завершеності. Розширена ідентичність бренду позиціонується в чотирьох контекстах:

- бренд як товар (межі товару; властивості товару; якість/ціна; сфери використання; споживачі; країна, де виготовлений товар);
- бренд як організація (атрибути організації: інноваційність, забезпеченість довіри тощо; локалізація/глобалізація);
- бренд як особистість (індивідуальність; взаємовідносини між брендом і споживачем);
- бренд як символ (візуальні образи та метафори; спадщина бренду).

Якщо, наприклад, формувати брендинг країни (України, зокрема), слід зважати на певні особливості соціокультурного характеру. Здійснення брендингу передбачає активізацію просвітницьких стратегій, спрямованих на позитивне позиціонування власної культурної самобутності задля самоствердження у глобальному просторі. На думку З.Бжезинського, динаміці економічного зростання США перед Першою світовою війною сприяла культура, в якій віталися експерименти та новаторство. Національна культура приваблювала амбіційних та талановитих людей з усього світу, надаючи безпрецедентні можливості для самореалізації. Вже після Холодної війни Америка сприймалася як представник майбутнього, як суспільство, якому варто наслідувати. Отже, в геополітичному плані лише тим країнам відведена важлива місія, які усвідомлюють власні культурні переваги. Так, приміром, у Римській імперії високий статус римського громадянина у порівнянні з особами неримського походження був наслідком культурної переваги, яка сприймалася як даність. Концепція культурної переваги надихала Британську імперію в XIX ст.

(аж до Першої світової війни) [5,с.32]. Відповідно, ті народи, які за основу поведінки беруть концепцію культурної переваги (не цураючись національних здобутків власної культури), здатні більш ефективно позиціонувати себе у світовому просторі.

В окресленому контексті постає необхідність введення заходів, спрямованих на позитивне позиціонування власної культурної самобутності українського народу з метою утвердження на міжнародній арені [12]. Тобто, в Україні – на нашу думку – формування культурної переваги має супроводжуватися формуванням культурної самоповаги.

Задля позиціонування власної культурної самобутності необхідно вести активну роботу по створенню позитивного іміджу окремих регіонів України, що у подальшому сприятиме формуванню їхніх брендів. Наступним кроком має стати «наповнення» новим змістом брендів окремих територій (Слобожанщини, Буковини, Галичини та ін.), тобто, формування ідентичності брендів територій.

В якості методологічної передумови для формування бренду території в Україні варто, на нашу думку, використати концепцію П.Сміт, К.Беррі та А.Пулфорд. У цій концепції запропонована методика конструювання бренду, в якому слід виділяти чотири групи компонентів брендингу [11,с.371–372]:

- 1) зрозумілість (цінності бренду легко розуміються; торгові марки легко упізнаються і відрізняються від інших; цінності бренду наглядно відображають споживачькі вигоди; платформа для бренду і його персоналізованість унікальні та чітко виражені);
- 2) точність (брендингові повідомлення прості; цінності бренду значимі для конкретних цільових груп; цінності бренду представлені у вигляді єдиної чітко вираженої персоналізованості; цінності бренду забезпечують унікальне позиціонування у порівнянні з брендами конкурентів);
- 3) збалансованість (емоційні вигоди бренду збалансовані з раціональними; комунікаційні стратегії, що застосовуються, скоординовані між собою; повторна реклама та інші види комунікації узгоджені у часі їх застосування; сприйняття бренду постійно збільшується);
- 4) конкурентність (бренд чітко позиціонований; цінності бренду унікальні; цінності бренду розробляються таким чином, щоб ускладнити його імітацію; дизайн бренду юридично захищений на всіх нинішніх та всіх потенційних ринках).

Власне кажучи, цінність бренду полягає не лише в його упізнаванні, але й у позитивних асоціаціях, що пов'язані з ним. Так, наприклад, щодо України можна сміливо виділити ряд іміджевих ідей, які варті стати основою брендингу (приміром: «Україна – країна двох морів»; «Україна – країна транзитних перехрестів»; «Україна – країна чорноземів»; «Україна – житниця світу» тощо). Тобто, слід позбавлятися від стереотипів радянського минулого, витісняючи їх іншими – більш продуктивними – стереотипами.

Таким чином, проблематика брендингу територій – один із перспективних напрямів сучасних суспільно-політичних досліджень, оскільки успішні бренди здатні певним чином сприяти ефективному політичному розвитку регіонів. Територіальний брендинг найчастіше призводить до підвищення самооцінки населення того чи іншого регіону, що, у свою чергу, сприяє зниженню конфліктного потенціалу місцевих жителів. Крім того, формування бренду території сприяє суттєвому зміцненню регіональної ідентичності. Адже за умови існування сильної регіональної ідентичності різноманітні протиріччя (приміром, релігійного чи національного характеру) здатні відступати на задній план, знімаючи з порядку денного проблемні питання співіснування різних соціальних груп в межах одного регіону. У цілому, формування бренду території тісно корелює із проблематикою ідентичності бренду.

На основі здійсненої концептуальної демаркації поняття імідж та бренд аргументовано, що іміджеві характеристики виступають у ролі периферійних ознак бренду, надаючи йому певної цілісності у сприйнятті. Іміджеві характеристики можуть змінюватися, сприяючи більш вигідному позиціонуванню бренду в тих чи інших умовах. Натомість, радикальна зміна самого бренду (його ідентичності) здатна призводити до руйнування та зникнення бренду.

Список використаних джерел

1. Аакер Д. Бренд-лидерство. Новая концепция брендинга / Д.Аакер, Э.Йохимштайлер; [пер. с англ.]. – М.: Издательский дом Гребенникова, 2003. – 380 с.
2. Аакер Д. Создание сильных брендов / Дэвид Аакер; [пер. с англ.]. – М.: Издательский дом Гребенникова, 2003. – 440 с.
3. Анхолт С. Брендинг: дорога к мировому рынку / Саймон Анхолт; [пер. с англ. Ю.В. Алабина; науч. ред. Е.А. Осипова]. – М.: КУДИЦ-ОБРАЗ, 2004. – 272 с.
4. Баровська А. Брендинг держави в контексті Євро-2012: виклики та перспективи: [аналітична доповідь] / А.Баровська. – К.: НІСД, 2011. – 13 с.
5. Бжезинський З. Велика шахматна дошка. Господство Америки і його геостратегічні імперативи / Збігнев Бжезинський; [пер. с англ. О.Ю. Уральской]. – М.: Международные отношения, 2005. – 256 с.
6. Брендинг міст: досвід країн Вишеградської групи для України / [за заг. ред. О.І. Соскіна]. – К.: Вид-во «Інститут трансформації суспільства», 2011. – 80 с.
7. Домнин В.Н. Идентичность бренда – ключевое понятие бренд-менеджмента [Електронний ресурс] / В.Н. Домнин // Бренд-менеджмент. – 2009. – №5(48). – С.266–282. – Режим доступу: http://www.ihbm.ru/upload/article/identichnost_brenda_klyuchevoe_ponyatie_brend_menedzhmenta.pdf.

8. Капферер Ж.-Н. Бренд навсегда: создание, развитие, поддержка ценности бренда / Ж.-Н. Капферер; [пер. с англ.]. – М.: Вершина, 2006. – [3-е изд.]. – 448 с.
9. Нагорняк Т.Л. Брендинг территорий: попытка анализа засад дослідження / Т.Л. Нагорняк, С.В. Бондаренко // Историчні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк: Донецький національний університет, 2012. – №2(50). – С.282–288.
10. Политическая имиджология: [ред. А.А. Деркача и др.]. – М.: АспектПресс, 2006. – 400 с.
11. Смит П. Коммуникации стратегического маркетинга: [учеб. пособ.] / Смит П., Бэрри К., Пулфорд А.; пер. с англ., ред. проф. Л.Ф. Никулин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 415 с.
12. Тихомирова Е.Б. Паблік релейшнз у глобалізованому світі: [моногр.] / Е.Б. Тихомирова. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 489 с.
13. Троч О.Ю. Імідж, бренд та репутація: їх взаємозв'язок і вплив на розвиток територій, організацій та окремих осіб [Електронний ресурс] / О.Ю. Троч, О.І. Карий. – С.182–187. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Logistyka/2011_706/24.pdf.
14. Шевченко Г.В. Політико-інформаційний вимір державного брендингу України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Г.В. Шевченко. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – 21 с.

* * *

УДК 324+342.8

Ярина Турчин, д-р політичних наук, завідувач кафедри політології, Національний університет «Львівська політехніка», Україна, м. Львів

Світовий досвід у реалізації концептуальних засад електронного голосування

Розглянуто сутність електронного голосування як складової е-демократії. На основі світового досвіду виокремлено як переваги, так і недоліки запровадження системи е-виборів. Визначено перспективи запровадження і розвитку електронного голосування в Україні.

Ключові слова: е-демократія, е-урядування, е-вибори, е-голосування, перспективи, доцільність, світовий досвід, Україна.

Ярина Турчин. Мировой опыт в реализации концептуальных положений электронного голосования

Рассмотрена сущность электронного голосования как составляющей электронной демократии. На основе мирового опыта выделены как преимущества, так и недостатки внедрения системы электронных выборов. Определены перспективы внедрения и развития электронного голосования в Украине.

Ключевые слова: э-демократия, э-управление, э-выборы, э-голосование, перспективы, целесообразность, мировой опыт, Украина.

Yaryna Turchyn. Realization of Conceptual Basis of Electronic Voting: World's Experience

The nature of electronic voting as a part of e-democracy is examined. The advantages and shortcomings of introducing an e-voting system are revealed on the basis of world's experience. Prospects of introducing and development of electronic voting in Ukraine are defined.

Keywords: e-democracy, e-government, e-elections, e-voting, prospects, expedience, world's experience, Ukraine.

Результативним способом підтримки і розвитку демократичних цінностей, їхнього безпосереднього відображення в політичній практиці держави є запровадження механізмів електронної демократії як важливої компоненти політичної комунікації в сучасних інформаційних суспільствах. Такий тип суспільства зорієнтований на формування політично активного громадянина, максимальну реалізацію його прав і свобод, посилення соціальної позиції, розвитку прямої форми демократії [8]. Термін «електронна демократія» (англ. electronic democracy) вперше з'явився в США і досить швидко став загальноживим у багатьох країнах світу [11]. У широкому значенні електронну демократію (e-democracy) трактують як інструмент зміцнення демократичного політичного режиму, демократичних інститутів та процесів за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; фактично, це одна з форм прямої демократії. Її головним завданням є електронна підтримка демократичних принципів, а структурними елементами – електронне законодавство, електронні вибори, електронний парламент, електронний суд, електронний референдум, електронні опитування, електронне голосування тощо.

Розвиток е-демократії є надзвичайно важливим процесом для так званих транзитивних держав, у тому числі й України, адже завдяки запровадженню інструментарію електронної демократії підвищується рівень прозорості в діяльності органів державної влади, посилюється відповідальність політиків перед електоратом, нагромаджується соціальний капітал, підтримується соціальна солідарність, формується певний тип громадянства, характерними рисами якого є відповідальність, компетентність та політична активність [12]. Тут доцільно розмежувати такі поняття як «електронна демократія» й «електронний уряд» (e-government). Якщо останнє, на думку американського аналітика С.Кліфта, означає підвищення оперативності та зручності доступу до послуг держави з будь-якого місця й в будь-який час, то перше – стосується використання

інформаційних технологій для розширення можливостей кожного громадянина [8].

Важливим компонентом е-демократії є електронне голосування, впровадження якого передбачає використання електронних скриньок, обробку виборчих бюлетенів, підведення підсумків електронного голосування тощо. З наукового погляду, електронне голосування (англ. e-voting) – є терміном, який використовують для різних типів голосування, охоплюючи ним як процес здійснення голосування за допомогою електронних засобів, так і процес автоматичного підрахунку голосів за допомогою електронних пристроїв та спеціального програмного забезпечення [13, с.19]. Сьогодні система е-голосування вже функціонує в багатьох країнах світу, зокрема, в США, Канаді, Бразилії, Естонії, Південній Кореї, а в інших – проводять інтенсивні експерименти з її використання, наприклад, у Великобританії, Німеччині, Франції, Іспанії, Італії, Росії, Казахстані, Японії та Китаї. Позаяк для України досвід використання основних складових е-демократії є незначним, то й спостерігається недостатня кількість теоретичних розробок, що стосуються зазначеної тематики, особливо концептуальних засад е-голосування. Такі українські дослідники як О.Дубас, Л.Малишенко, В.Мещеряков, І.Сало, К.Саркісова, В.Трухманов та інші здебільшого розглядають шляхи реалізації е-демократії та е-урядування в українському політико-інформаційному просторі, і лише окремі автори (А.Готун, І.Сіденко) з'ясовують можливості використання нових інформаційних технологій у виборчому процесі. Мета статті – на основі аналізу світового досвіду висвітлити основні форми е-голосування, його переваги і недоліки, а також доцільність і перспективи впровадження в Україні.

У політичному середовищі української держави дедалі частіше обговорюється можливість і обґрунтованість впровадження електронного голосування під час виборів і референдумів. Зокрема, ініціатор законопроект «Про Концепцію введення електронного голосування в Україні» О.Тищенко, переконаний у тому, що національна виборча система потребує суттєвих змін шляхом впровадження новітніх технологій для голосування, які повинні гармонійно поєднуватися із традиційними [13]. Насамперед, обґрунтовується доцільність тих нововведень, які забезпечать виборчі права громадян, зроблять процедуру виборів гнучкою для виборців, швидкою у підрахунку голосів, створять надійний захист від зовнішніх втручань, зафіксують багаторазове використання виборчої системи із залученням мінімальної кількості людей, що надасть можливість суттєво заощадити бюджетні витрати [10]. Пропонується технічно використати унікальний код у вигляді біометричного параметра або електронний підпис, які, фактично, уможливають доступ до електронного бюлетеня на сайті ЦВК і здійснення голосування через комп'ютер, телефон або інший телефонний пристрій віддаленого доступу. Слід зазначити, що Україна вже має певний досвід у використанні комп'ютерних технологій у виборчому процесі, до прикладу, створення Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Вибори», а також Автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної системи «Державний реєстр виборців». Водночас, слід констатувати цілковиту відсутність навиків, спрямованих на безпосереднє наближення інформаційних технологій до виборця, так званої електронної подачі голосів.

Прихильники системи е-голосування виокремлюють низку позитивних наслідків від модернізації національного виборчого процесу, здебільшого акцентуючи увагу на зменшенні видатків бюджету, пов'язаних з утворенням територіальних виборчих округів, виборчих дільниць, формуванням складу виборчих комісій, виготовленням бюлетенів, підготовкою приміщень для голосування, тривалим підрахунком голосів тощо. Побуває думка, що за умови дистанційного голосування мінімізується можливість тиску на волевиявлення громадян, а відтак підвищиться достовірність вибору, технічно можливим стане надійний захист виборчої системи від несанкціонованого втручання ззовні, зникнуть такі явища як підробка бюлетенів, їх свідоме пошкодження з метою зміни результатів волевиявлення населення тощо. Крім переваг, як доводить досвід окремих країн, електронне голосування містить у собі і певні ризики. Варто зважити й на те, що е-голосування є новою технологією, яка тільки починає формуватися, а отже потребує і додаткового вивчення, і локальної апробації. Тому доцільно розглянути особливості системи е-голосування на прикладах конкретних держав, виокремити її переваги і недоліки та можливості застосування в політичній практиці України.

Особливості та шляхи застосування системи електронного голосування, її інституційного оформлення неодноразово обговорювали у Парламентській Асамблеї ЄС та були викладені у низці доповідей Венеціанської комісії Ради Європи, присвячених проблемам відповідності віддалених форм голосування стандартам Ради. Комісія визначила п'ять принципів гармонійних до концепту свепрейської демократії, що мають бути враховані як під час проведення виборчих кампаній, так і референдумів, а саме: універсальне право голосу, рівні права голосу, свобода права голосу, таємність права голосу та пряме право голосу. Для їх забезпечення Венеціанська комісія РЄ рекомендує впроваджувати е-голосування лише за умови наявності добре захищеної, надійної і прозорої е-системи, а також можливостей для перевірки її функціонування; насамперед, вона має бути відкритою з позиції методів та рішень, які в ній застосовуються. Одночасно виборці повинні володіти можливістю підтвердження свого вибору і його виправлення у разі допущення помилки із збереженням принципу таємності голосування. У випадку перерахунку голосів через ймовірні конфліктні ситуації, передбачається процедура

роздруку голосів у спеціальні бюлетені і їх подальше зберігання у відповідних контейнерах [10]. Отже, система е-голосування повинна відповідати правовим, процедурним і технологічним стандартам, які використовують в процесі голосування і гарантують виконання зазначених вимог.

Загалом виокремлюють кілька форм е-голосування, як-от: голосування на виборчих дільницях за допомогою спеціально встановленого обладнання; голосування за допомогою пересувних електронних скриньок; дистанційне голосування за допомогою мобільного телефону, комунікатора або мережі інтернет [2, с.52]. Однак розробка і впровадження системи е-голосування мають відбуватися із врахуванням особливостей виборчої системи кожної окремої країни, їх адаптації до вимог сучасного інформаційного суспільства.

Наприклад, європейська система е-голосування є складовою е-демократії, яка базується на балансі між державним контролем і ринком, а її особливостями є наявність наддержавних інститутів (Європарламент, Єврокомісія, Європейський суд), високий ступінь інтеграції європейських народів і країн, у тому числі і в єдиному загальноєвропейському інформаційному просторі, чіткість законодавства та забезпеченість універсальним обслуговуванням громадянських прав і свобод [6]. Державний контроль здійснюють у сфері інформаційного законодавства, а також доступу до нього громадян. В європейському варіанті виокремлюють дві форми е-демократії, а саме: шведську та французьку. Якщо шведська орієнтована на надання соціальних послуг, то друга – на технічне забезпечення [6]. До слова, і перший референдум з використанням системи е-голосування був проведений у Швеції у 2004 р. Усі виборці отримали карту, яка містила різні способи голосування, 16-значний особистий ідентифікатор та 4-значний код безпеки. Вони отримали можливість відвідати спеціальний веб-сайт, ввести персональний код і одержати бюлетень для голосування, що здійснювалося шляхом його заповнення, введення коду безпеки та відправки бюлетеня [10].

Європейським лідером у створенні системи е-демократії та е-урядування є Естонія. Важливо, що побудова новітньої демократичної державності та впровадження новітніх електронних засобів тут відбувалися паралельно [4]. Особливістю естонської системи е-демократії є те, що вона активно розбудовується як владними, так і громадянськими інститутами. Держава проводить моніторинг та адаптацію законодавства, пов'язаного з розвитком інформаційного суспільства, а також вирішує проблему доступу громадян до інформаційних ресурсів. Сьогодні тут практично немає державних послуг, де не було б використано елементів інформаційно-комунікаційних технологій, а на підтримку і розвиток системи е-урядування щорічно витрачається близько 1% ВВП, що складає близько 20–30 млн. євро. Обов'язковою умовою розвитку структурних елементів е-демократії в країні є доступ населення до інтернету. В Естонії цей показник сягає 75%, коли, наприклад, у Росії – лише 40%. Окрім того естонський уряд реалізує проєкт комп'ютерної грамотності «Будемо разом», завдяки якому впродовж кількох років відбуватимуться безоплатні курси для всіх охочих.

У 2005 р. в Естонії, за допомогою використання особистої електронної ідентифікаційної картки, було реалізовано е-голосування спочатку до місцевих органів влади, а згодом – до загальнонаціонального парламенту (2007 р.). Електронним способом тут можна голосувати декілька разів, однак враховується останній голос. Якщо 2005 р. електронним голосуванням скористалось близько 3% громадян, то у 2011 р. – уже 25% [4]. Електронна система голосування була розроблена приватною компанією, а її вартість складала близько 300 тис. євро. Наступним кроком у застосуванні технології є вираження волевиявлення за допомогою мобільних телефонів. Унікальність естонської системи е-голосування полягає в тому, що тут вдалося суттєво підвищити електоральну активність громадян. Подібні, але менш масштабні експерименти вже відбулись у Великобританії, Франції, Голландії та інших країнах. До прикладу, у 2002–2003 рр. громадяни міст Шеффілді та Сент-Олбанс (Велика Британія) отримали можливість голосувати через інтернет. Зі загальної кількості тамтешніх виборців цим правом скористалось майже 40% населення, а явка зросла на 10% у порівнянні з останніми виборами [14].

Сучасні технології голосування набули практичного застосування і в Сполучених Штатах Америки, де у 2000 р. (штат Орегон) уперше був проведений експеримент з волевиявлення через Інтернет. Американська система е-голосування отримала поштовх для розвитку у 2002 р., коли Конгрес США прийняв Закон «Допоможи Америці голосувати» задля поліпшення організації і проведення виборів, уникнення розбіжностей у підрахунку голосів. На його реалізацію було виділено суму майже 4 млрд. дол. Особливості американської системи е-голосування полягають у тому, що у різних виборчих округах навіть одного штату може застосовуватися індивідуальна окрема технологія голосування. Разом з тим, найбільш популярними у США є системи оптичного сканування бюлетенів та безпосереднього запису. За першої, виборець вручну або за допомогою спеціального пристрою заповнює бюлетень, який потім зчитується скануючою частинною машиною для голосування. З-поміж переваг цієї системи слід виокремити автоматизацію процесу підрахунку голосів, унеможливлення підлоги бюлетенів після проведення голосування, а також довгострокове зберігання електронних копій бюлетенів у пам'яті комп'ютера. Менш уживаною є система попереднього запису, яка виключає застосування будь-яких паперових бюлетенів, а ті, хто голосує, вносять свій вибір до пам'яті комп'ютера за допомогою сенсорного екрана або спеціального кнопкового пристрою. Подекуди використовують й таку

систему голосування, коли виборці пробивають на паперовому бюлетені отвір навпроти обраного ними кандидата за допомогою спеціального пристрою. Далі бюлетень зчитується комп'ютером за принципом перфокарт [2, с.53]. З огляду на різноманітність механізмів е-голосування, американські фахівці обґрунтовують доцільність розвитку саме інтернет-технології голосування, що є технічно і соціально доречним. Водночас, науковці та громадські організації США значну увагу приділяють захисту прав виборців, а тому нерідко е-голосування зазнає критики. Найбільш часто обговорюють питання, пов'язані із неможливістю громадян перевірити свій вибір, а також незадовільним рівнем безпеки е-виборів.

Сучасні технології е-голосування отримали широке застосування і в Бразилії, населення якої налічує близько 115 млн. чол. Тут поступово було запроваджено систему так званих електронних скриньок, які можуть працювати за принципом використання магнітних карток без підключення до енергомережі й комунікаційної інфраструктури. Електронна виборча система Бразилії обладнана контрольним принтером за «методом Меркюрі», коли в захищеному боксі за склом виводиться квитанція, яка засвідчує, що голос виборця врахований і залучається до контрольного архіву [10]. У 1996 р. вона пройшла апробацію на окремих муніципальних округах, згодом застосовувалася на виборах муніципалітетів по всій території країни, а з 2002 р. – на перших у світі електронних загальнонаціональних виборах глави держави і отримала схвальні відгуки міжнародних спостерігачів [2, с.53]. Система «електронних скриньок» дозволила оперативно провести підрахунок голосів виборців, уникнути підтасувань і зловживань. Слід зазначити, що запровадження цієї системи потребує значних затрат із державного бюджету, адже вартість однієї скриньки для голосування складає близько 400 у.о. Тому можемо констатувати доцільність і можливість впровадження такої системи електронного голосування, але поетапно (упродовж кількох електоральних циклів) на місцевому, регіональному та загальнонаціональному рівнях.

Варто зазначити, що використання системи е-голосування має як своїх прихильників, так і опонентів. Значна частина спеціалістів стверджує, що е-голосування більш безпечне, адже унеможлиблює маніпуляції з паперовими бюлетенями, підвищує електоральну активність, насамперед з-поміж молоді. Одночасно розширюються можливості для голосування людей із обмеженими можливостями, а використані на виборах новітні технології можуть успішно застосовуватися і в інших сферах суспільних послуг.

На думку окремих аналітиків, існує й низка проблем, які пов'язані з ризиками електронного голосування. З-поміж них: можливість маніпулювання результатами голосувань та виборів через недостатній рівень захисту даних, загроза цифрового поділу суспільства на тих, хто володіє достатнім обсягом інформації, і тих, хто ним не володіє і внаслідок цього обмежений у своїх правах [11]. Викликають застереження й типово уразливі місця комп'ютерної системи, зокрема, віруси, хакерські атаки на сервіси голосування тощо. «Зацікавлені особи» у різний спосіб можуть впливати на результати народного волевиявлення, до прикладу, втручаючись у процес розробки самого обладнання чи програмного забезпечення, а при наявності претензій до роботи системи інтернет-голосування або «електронної скриньки» державні контрольні органи можуть піддати аналізу програмне забезпечення чи її внутрішнє обладнання і у такий спосіб забезпечити різного роду підтасування і фальсифікацію волевиявлення [2, с.54]. Варто взяти до уваги й той факт, що витрати на запровадження е-голосування значно перевищують обсяги фінансування традиційних (паперових) технологій.

Застосування новітніх методик під час голосування породжує іншу проблему, пов'язану із політичною пасивністю громадянства. Так, е-демократія загалом потребує активної політичної позиції від більшості громадян, що насправді суперечить основній тенденції сучасності – падінню політичної активності серед населення. Доступність отримання інформації, а також вираження своєї думки за допомогою нових інформаційних технологій аж ніяк не стимулює громадян до інтенсифікації політичного життя, що, фактично, призводить до «розмивання» легітимності державної влади. На думку американського політолога В.Ноймана, покращення інформованості громадян прямо не впливає на зростання політичної участі. Головно, така тенденція пояснюється стилем роботи сучасної журналістики, яка, насамперед, висвітлює негативні сторони політичної діяльності [1]. Схожу думку висловлює і англійський вчений Дж.Стріт, стверджуючи, що демократія не зводиться виключно до підрахунку голосів чи запровадженню більш модерних способів голосування. У цьому контексті існує велика загроза того, що виборці просто «замкнуться» у своєму приватному однобічному світі політичних уявлень, які будуть формуватися електронними засобами масової інформації [1]. Більше того, «мережеві» форми політичної участі, як правило, не здатні на ініціювання та забезпечення радикальних перетворень.

Варто констатувати і той факт, що впровадження структурних елементів е-демократії не завжди відбувається виключно в державах із усталеними демократичними принципами. У багатьох країнах світу спостерігається контраст між рівнем соціального і технологічного розвитку, за якого далекі від демократичних стандартів держави (Бруней, Саудівська Аравія, Сінгапур) демонструють доволі високий рівень розвитку ІТ. За таких обставин суспільство стає все більш інформаційно відкритим, вразливим, а отже більшою мірою контролюється органами державної влади. Відтак, слабо розвинуте в політичному сенсі суспільство не трансформується з посттоталітарного в демократичне виключно через те, що значна

частка населення отримала доступ до інформаційних ресурсів [11]. Як бачимо, авторитарні режими також намагаються контролювати інтернет, обмежуючи громадян доступ до нього і створюючи свій варіант електронної демократії. Така ситуація аж ніяк не гарантує достовірність результатів голосування, здійсненого за допомогою електронних засобів.

Безперечно, досвід, накопичений під час проведення е-виборів у низці країн, може бути запозичений і впроваджений в Україні. Адже процес демократизації українського суспільства не стане повноцінним без системної реформи виборчого процесу із використанням сучасних інформаційних технологій під час його проведення. Тут слід зважити на реальні обставини суспільно-економічного та політичного розвитку української держави, паралельно впроваджувати і систему е-голосування, і систему е-підрахунку голосів, починаючи з невеликих виборчих дільниць.

Питання запровадження е-голосування слід розглядати паралельно з процесом розвитку е-демократії в цілому, головню, через виокремлення її перспектив, основних проблем та національних особливостей. Так, складними моментами у забезпеченні електронної демократії в Україні є: недостатня нормативно-правова база, що регламентує розвиток інформаційного суспільства; слабка інфраструктура інформаційного суспільства (позаяк Україна й досі зберігає один із найнижчих у Європі показників доступу населення до Інтернет) та регіональна нерівність його використання. За прогнозами експертів до 2015 р. як мінімум 50% вітчизняних домогосподарств зможуть користуватися інформаційними ресурсами в мережі Інтернет, а у великих містах цей показник сягатиме 70–80% [8]. Спостерігаються такі явища, як невідповідність складових е-демократії своїм аналогам у розвинених демократичних країнах; наявність міждержавної «цифрової нерівності» в інформатизованості суспільства; високий рівень недовіри серед населення до органів державної влади; відсутність концептуальної єдності у процесах національного, регіонального і місцевого інноваційного розвитку України; низький рівень політичної активності населення та сповільнення темпів формування громадянського суспільства в Україні. Якщо вітчизняний досвід у впровадженні концептуальних засад електронної демократії, у тому числі і е-голосування, є недостатнім, то слід взяти до уваги аналогічну практику європейських країн, де е-демократія базується на балансі між державним контролем і ринком, а також динамічному поєднанні державних і ринкових сил. Однозначно, що наближення до світових демократичних стандартів та застосування новітніх технологій у соціальному середовищі країни посилять інтеграцію України до європейських країн. Демократичні інститути влади і структури громадянського суспільства повинні не лише пасивно адаптуватися до нових інформаційних технологій, але й намагатися контролювати їх запровадження з метою посилення демократичних характеристик політичної системи.

Список використаних джерел

1. Быков И.А. «Электронная демократия» vs «электронное правительство»: концептуальное противостояние? / И.А. Быков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/171/>
2. Готун А.М. Використання нових інформаційних технологій у виборчому процесі: світовий досвід і практика застосування в Україні / А.М. Готун // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – Вип. 89–90. – С. 52–57.
3. Дубас О.П. Електронна демократія: сутність і перспективи розвитку в Україні / О.П. Дубас // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал / М-во культури і туризму України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К.: Міленіум, 2011. – №1/2011. – С. 187–190.
4. Електронна демократія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/25977>
5. Лившиш В. Тенденции развития электронной демократии / В.Лившиш [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.proza.ru/2009/03/07/182>
6. Малишенко Л. Вплив електронної демократії на політичні процеси в європейських країнах / Л.Малишенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>
7. Марченко В. Перспектива електронного голосування / В.Марченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polpravozhit.ho.ua/?p=1308>
8. Мещеряков В. Електронна демократія / В.Мещеряков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kds.org.ua/blog/elektronna-demokratiya>
9. Почепцов Г.Г. Інформаційна політика / Г.Г. Почепцов, С.А. Чукот. – К.: Знання, 2006. – С. 497–512.
10. Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про схвалення Концепції запровадження системи електронного голосування в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com>
11. Саркісова К. Електронна демократія як форма політичної комунікації в сучасному суспільстві / К.Саркісова // Політичний менеджмент [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/>
12. Сало І. Розвиток електронної демократії в Україні / І.Сало [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/January2010/01.htm>
13. Сіденко І.Г. Перспективи впровадження електронного голосування в Україні / І.Г. Сіденко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/conf/2012-2/doc/1/12.pdf>
14. Трухманов В. Світовий досвід електронної демократії / В.Трухманов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cisp.org.ua/cisp/news.nsf>

* * *

УДК 32.019.51

Олександра Пустоловська, аспірантка, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Поняття еліти: політологічний дискурс

Аналізується зміст та логіко-гносеологічне значення поняття «еліта». Зроблено висновок щодо необхідності визнання елітарності будь-якого суспільства, його поділу на привілейовану правлячу меншість та пасивну більшість, наявності особливих психологічних якостей еліти.

Ключові слова: людина, суспільство, еліта, політика, культура, освіта, виховання.

Александра Пустоловська. Понятие элиты: политологический дискурс

Анализируется содержание и логико-гносеологичное значение понятия «элита». Сделан вывод относительно необходимости признания элитарности любого общества, его разделения, на привилегированное правящее меньшинство и пассивное большинство, наличия особенных психологических качеств элиты.

Ключевые слова: человек, общество, элита, политика, культура, образование, воспитание.

Oleksandra Pustolovska. Concept of elite: political science diskurs

Is Analysed maintenance and логико-гносеологичне value of concept «elite». A conclusion is done in relation to the necessity of confession of eliteness of any society, his division, on the privileged ruling minority and passive majority, to the presence of the special psychological qualities of elite.

Keywords: man, society, elite, policy, culture, education, education.

Сучасна політична наука термін «еліта» вважає загальноприйнятою категорією, яку використовують, досліджуючи правлячий клас і привілейовані верстви суспільства. Визначаючи зміст поняття, доречно обґрунтувати етимологію слова еліта (від франц. elite – краще, добірне, вибране). Починаючи з XVII ст. цей термін вживається для виокремлення у структурі суспільства «обраних людей», передусім вищої знаті. Політичний енциклопедичний словник дає таке визначення: політичний еліти – вибрана частина суспільства, меншість, що керує суспільством в цілому або різними сферами життєдіяльності (економічною, ідеологічною, культурною і т. ін.) [1, с.117]. Взагалі під поняттям «еліта» розуміють меншість суспільства, яка є достатньо самостійною, відносно привілейованою групою, наділеною певними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь в утвердженні та виконанні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї [2, с.18]. У філософській літературі подано дещо інше визначення еліти: будь-яке суспільство поділяється на «вибрану» меншість, що керує суспільством, і «неорганізовану» більшість, що є об'єктом управління [3, с.97].

Поняття «еліта» має багато інших трактувань. Елітою називаються особи, що отримали найвищий індекс у сфері своєї діяльності (В.Парето); найактивніші в політичних відносинах люди, орієнтовані на владу, – організована меншість суспільства (Г.Моска); люди, які займають високе становище в суспільстві і завдяки цьому впливають на соціальний процес (О.Дюпре); особи, що користуються в суспільстві найбільшим престижем, багатством, статусом (Г.Лассуелл); особи, що мають інтелектуальну й моральну перевагу над масою безвідносно до свого статусу (Ж.Боден); особи, які характеризуються найвищим почуттям відповідальності (Х.Ортега-і-Гассет); особи, що займають владні позиції (А.Етціоні); особи, наділені формальною владою в організаціях та інститутах, що визначають соціальне життя (Т.Дай); меншість, що здійснює найважливіші функції в суспільстві та має найбільшу значущість і вплив (С.Келлео); «богом натхненні» особистості, що відгукувалися на «вищий поклик» (Л.Фройнд); харизматичні особистості (М.Вебер); творча меншість, що протистоїть нетворчій більшості (А.Тойнбі); порівняно невеликі групи, що складаються з осіб, які займають провідні позиції в політичній, економічній, культурній сфері життя суспільства (В. Геттсмен); особи, які мають певні привілеї і наближені до недосяжної владної сили, від якої залежить більшість (В.Франклін).

Наразі в сучасній політології та соціології, соціальній філософії та психології термін «еліта» є одним з базових та займає лідируючі позиції щодо вживання, використання та дослідження. Хоча ми можемо знайти роздуми щодо людей, що займають панівне становище у суспільстві, їх якостей та функцій ще в роботах мислителів Стародавнього Сходу, Античності та Середньовіччя. Так, у теологічних доктринах Середньовіччя з'являється феномен «цезарепапізму», як поєднання влади світської та церковної у особі імператора та ідея про «два мечі» влади (автором якої є Геласій), які знаходяться в руках Папи Римського [4, с.241]. На наступному історичному відрізку розвитку елітаризму, Н.Макиавеллі, як перший модерний політичний теоретик дав поради щодо «техніки здобуття та утримання влади груп державних мужів, яка відірвалася від середньовічних феодальних та релігійних клів», він виходив з необхідності застосування насильства для вирішення конфліктів [5, с.350].

Найбільший інтерес до феномену еліт виявляють мислителі епохи Модерну, в якій питання панування, логіки й механізмів потрапляння до панівних верств, правил та основ управління відсторонюються від релігійно-аристократичних обґрунтувань та стають дискусійними на практи-

ці та в науковому відображенні. Витоки наукового інтересу до феноменів масового і елітарного в їх протиставленні містяться і в консервативно-романтичній критиці буржуазно-демократичних перетворень в Європі та Америці в XVIII–XIX століть, де спостерігався активний розпад середньовічних суспільних груп, який перетворював суспільство в масу ізольованих індивідів. В працях видатних мислителів того часу – Ж. де Местра, Л.Г.А. Бональда, Е.Берка, А. де Токвіля ідея «омасовлення» розглядається в ракурсі проблеми свободи, до придушення якої, до своєрідної «збоченої рівності» або «рівності в рабстві» призводить прагнення звести всіх до рівня маси [6,с.213].

О.Романюк намагається побачити зворотній зв'язок між делегативною демократією та теорією еліт. На його думку: «виникнення теорії політичної еліти спричинило становлення сучасної демократії. На відміну від античної (полісної) демократії, де усі найважливіші рішення ухвалювалися народом (демосом) на народних зборах (агорі), у сучасній (модерновій) демократії абсолютна більшість рішень стала ухвалюватися не народом, а представниками, яких народ обрав до владних структур. Оскільки рішення представників народу далеко не завжди відповідали сподіванням народу (виборців), увага науковців зосередилася на аналізі осіб, що одержали компетенцію ухвалювати політичні рішення. Їх сукупність стала розглядатися як окрема соціальна верства – політична еліта [7,с.99–100].

У модерних теоріях еліту переважно протиставляли поняттю маси і підносили її як порятунок від виродження знівельованого масового суспільства. На рубежі XIX–XX століть з'являються теоретичні концепції, які прагнуть обґрунтувати або пояснити соціально-культурну нерівність. Тут можна назвати таких авторів, як Т.Адорно, Д.Белл, М.Бердяєв, Л.Гумільов, Ч.Р. Мілс, Р.Міхельс, Г.Моска, Ф.Ніцше, Х.Ортега-і-Гассет, В.Парето, Д.Скотт, П.Сорокін, А.Тойнбі, А.Шопенгауер та інші.

Незважаючи на всю розгалуженість підходів та визначень, перші спроби концептуально відобразити сутність, функції та критерії еліти на рівні політичної науки традиційно пов'язують з теоріями В.Парето, Г.Моска та Р.Міхельса. В.Парето відзначає неминучість розподілу суспільства на керованих та керуючих, пояснюючи це, насамперед, нерівністю індивідуальних, психологічних здатностей людей, що проявляється в усіх сферах суспільного життя. «Подобається це деяким теоретикам чи ні, але суспільство неоднорідне, – відзначав він у «Трактаті із загальної соціології», – а індивіди різняться фізично, морально й інтелектуально. Сукупність індивідів, які діють із високими показниками в будь-якій сфері, і називається елітою» [8,с.60].

Саме Парето вводить у науковий обіг термін «еліта» як синонім термінів «правлячий клас», «аристократія» або «вищий прошарок суспільства». Під «елітою» італійський мислитель розумів тих, хто має найвищі показники в своїй сфері діяльності. Він поділяв еліту на тих, «хто безпосередньо чи побіжно відіграє помітну роль в управлінні суспільством і складає правлячу еліту та іншу частину даного класу, який утворює неуправлінську еліту» [9,с.455]. Останню він розглядає як контрольну, що має характерні для еліти якості, але не має доступу до керівництва через свій соціальний (природжений) статус та через різноманітні бар'єри, що існують в суспільстві стосовно його нижчих верств, але має велике прагнення «замінити» керуючу еліту собою. Базуючись на теорії деривації та резидуів (інстинктів, що є базовими або залишковими в людській поведінці) В.Парето виділяє базові типи еліти, адже кожна еліта, зазначав він, має свій стиль панування. Інстинкт комбінацій зумовлює використання насамперед переконань, компромісів – це і є тип еліти «лисици». Еліти, де панівними є резидуї «постійних агрегатів», притаманний авторитарний стиль, насильство. Вони становлять тип еліти «левів». Тому згода і сила є інструментом правління протягом усієї історії, вказував В.Парето.

Для пояснення соціальної динаміки Парето формулює свою відому теорію «циркуляції еліт»: соціальна система прагне до рівноваги й при виході її з рівноваги із часом повертається до неї; процес коливання системи й приходу її до «нормального стану» рівноваги утворюють соціальний цикл; цикл залежить від характеру циркуляції еліт. Парето прагне представити історичний процес у вигляді вічної циркуляції основних типів еліт. Схема цієї циркуляції має мало спільного з історичним підходом до суспільного розвитку, досить спекулятивна у своїх претензіях на універсальність: «Еліти виникають із нижчих шарів суспільства й у ході боротьби піднімаються у вищі, там розквітають і зрештою вироджуються, знищуються й зникають... Цей кругообіг еліт є універсальним законом історії». Історія для Парето – це історія наступності привілейованих меншостей, які формуються, борються, досягають влади, насолоджуються владою, занепадають, замінюються іншими привілейованими меншостями [8,с.59].

Визначення правлячої еліти В.Парето наближене до розуміння правлячого класу Г.Моска. Вчений визначав еліту як людей, які посідають високе становище відповідно до ступеню свого впливу і політичної та соціальної могутності. Розглядаючи питання соціальної нерівності, у праці «Елементи політичної науки» Г.Моска вперше вказує на загальну для всіх соціальних систем рису – наявність певного прошарку людей, які здійснюють панування над іншими: «Неминуче, що там, де є люди, буде й суспільство, а там, де є суспільство, буде також і держава, тобто правляча меншість і керована нею більшість...» [10,с.138]. На його думку, перший прошарок, «завжди менш чисельний, виконує усі політичні функції, монополізує владу та насолоджується тими перевагами, що дає

влада, у той час як інший, більш чисельний, керується та контролюється першим» [11,с.187].

Меншість, за Москою, завжди має перевагу саме завдяки тому, що вона – меншість. Невеликій групі легше бути організованою, її члени можуть швидше здійснювати необхідні контакти між собою. Моска формулює це так: «Влада (панування) будь-якої меншості є непереборною для будь-якого індивіда з більшістю, який є самотнім перед тотальністю організованої меншості» [12,с.98]. У роботі «Правлячий клас» Г.Моска уточнив загальні родові поняття меншості/більшості за допомогою поняття політичного класу, наголосивши на функціональності даної групи та використовуючи такі похідні від нього поняття і визначення, як «панівний клас», «вищі класи», «клас правлячих», «організована меншість», «неорганізована більшість, що управляється». На думку Г.Моска, «політичний клас подібний колективу, члени якого об'єднані політичним покликанням. Основою солідарності є політична свідомість, спільна для кожного члена класу» [12,с.99].

Відповідно до його теорії, правлячий клас зберігає владу завдяки наявності організації, структури. Неоднорідний за своїм складом, він складається з вищої, досить малочисельної верстви («вищого начальства» (ядро еліти) і нижчої верстви («середній клас»), що відіграє роль посередника між правлячим і класом, що управляється. До обов'язків останнього входить проводити у життя рішення правлячого класу. Стабільність політичної системи багато в чому визначається саме якостями цієї верстви. Концепція політичного класу Моски піддавалася критиці за деяку абсолютизацію політичного фактора у соціальному структуруванні суспільства за недооцінку ролі економіки, що робить неправомірним такий підхід до сучасного суспільства [13,с.184]. Але цікавим є те, що ця теорія знайшла своє несподіване підтвердження в тоталітарних державах, через процес набуття політикою переважаної ролі над економікою і іншими сферами суспільства, в особі номенклатурної бюрократії. Зміст поняття «політична еліта», у концептуальному підході Моски, сучасними дослідниками визначається як позиційний (структурний, організаційний), в рамках якого належність чи неналежність індивіда або групи до еліти визначається за їх станом в офіційній соціально-політичній структурі суспільства, за наявності особливих соціальних якостей.

Інше обґрунтування поділу суспільства на пасивну більшість і правлячу меншість запропонував Р.Міхельс у праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» [14]. Причини неможливості демократії він пояснював трьома наступними тенденціями, вони закладені в сутності людини, особливості політичної боротьби і в специфіці розвитку організації. На думку вченого, «цивілізоване людство не може існувати без «панів» чи політичного класу. Більшість людства буде змушена визнати правління вищого із власного середовища меншості та змиритися з роллю її «десталу для величчя олігархії» [15,с.17]. Сама політична еліта, на думку вченого є продуктом національної психіки. Теорія вченого не визнає самостійної ролі особистості в політиці, здатності мас впливати на владу. «...Організація породжує панування обраних над тими, хто їх обирає, панування уповноважених над тими, хто дає ці повноваження...» [16,с.91].

Поняття маси у Міхельса інтерпретується як «...сукупність психічних властивостей масового обивателя: політична індиферентність, некомпетентність, потреба в керівництві, почуття подяки вождям, створення культу особистості вождів...» [16,с.90]. Ці маси не можуть самі керувати справами суспільства, тому необхідна організація, яка неминуче поділить будь-яку групу на пануючих і підвладних.

Р.Міхельс формулює соціальний закон, названий ним «залізним законом олігархії», який можна сформулювати наступним чином: будь-який демократичний лад для досягнення стабільності змушений створювати бюрократичну організацію чи обирати лідерів, які володіють високими повноваженнями. У будь-якому випадку результатом буде узурпація влади лідерами чи бюрократією і перетворення демократії в олігархію. Увесь перебіг світової історії демонструє, що «будь-яка система лідерства несутісна з головними постулатами демократії»; «більшість, таким чином, зовсім нездатна до самоуправління... Завжди із мас виділяється нова організована меншість, яка возвеличить себе до стану правлячого класу» [14,с.189]. «Хто говорить організація, той насправді говорить олігархія – писав Р.Міхельс – ...організація породжує панування обраних над тими, хто їх обирає». Також він переконував, що чим масовішою є політична партія, тим вірогідніше те, що в її рамках сформується партійна еліта [14,с.190].

У результаті аналізу концепції еліт Г.Моски, В.Парето та Р.Міхельса, можна вийти на загальні поняття, які полягають у наступному: визнання елітарності будь-якого суспільства, його поділ на привілейовану правлячу меншість та пасивну більшість; високу згуртованість; особливі психологічні якості еліти (належність до неї визначається, в першу чергу, природними талантами і вихованням); взаємовідносини еліти з масами є взаємовідносинами панування та підлеглості. Зміна елітних угруповувань нерідко приводить до зміни загального вектора розвитку країни. Вивчення проблеми соціальної динаміки еліт належить до першочергових завдань сучасної політичної теорії.

Список використаних джерел

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

2. Крюков О.І. Політико-управлінська еліта як чинник державотворення [монограф.] / О.І. Крюков. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
3. Гаман-Голутвина О. Определение основных понятий элитологии / О.Гаман-Голутвина // Полис. – 2002. – №3. – С.97–103.
4. Залисова О.М. Принципи та механізми ротації політичних еліт в умовах паритетної демократії / О.М. Залисова // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип.47. – С.240–247.
5. Байме К. Політичні теорії сучасності / К.Байме; пер. з нім. – К.: Стилюс, 2008. – 396 с.
6. Токвиль А. де. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль; [пер. с франц. М.Федоровой] / Предисл. Гарольда Дж.Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
7. Романюк О.І. Циркуляція політичних еліт в умовах демократії та її особливості на посткомуністичному просторі / О.І. Романюк // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. №912: Серія: Питання політології. – 2010. – Вип.17. – С.99–107.
8. Парето В. Компендиум по общей социологии / В.Парето // Антология политической мысли в 5-и т. Зарубежная политическая мысль. – М.: Мысль, 1997. – Т.2. – С.59–79.
9. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р.Арон; [пер. с фр.]. – М.: Изд. группа «Прогресс-Политика», 1992. – 608 с.
10. Моска Г. Элементы политической науки / Гаэтано Моска // Социологические исследования. – 1995. – №4. – С.138–146.
11. Моска Г. Правящий класс / Гаэтано Моска // Социологические исследования. – 1994. – №10. – С.187–198.
12. Моска Г. Правящий класс (продолжение) / Гаэтано Моска // Социологические исследования. – 1994. – №12. – С.97–118.
13. Самсонова Т.Н. Концепция «правящего класса» Г.Моски / Т.Н. Самсонова // Социологические исследования. – 1994. – №10. – С.176–187.
14. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Роберт Михельс // Антология политической мысли в 5-и т. Зарубежная политическая мысль. – М.: Мысль, 1997. – Т.2. – С.186–197.
15. Пугачёв В.П. Субъекты политики: личность, элиты, лидерство. – М.: Знание, 1991. – 56 с.
16. Михельс Р. Принципиальное в проблеме демократии / Роберт Михельс // Социологический журнал. – 1994. – №3. – С.89–94.

* * *

УДК 81:323.15(477) «20»

Марія Ярмоленко, канд. історичних наук, доцент, декан, Ізмаїльський факультет Одеської національної морської академії, Україна, м. Ізмаїл

Етнополітичні особливості функціонування російської мови в незалежній Україні

Досліджено етнополітичні особливості функціонування російської мови після проголошення незалежності України. Показано також соціокультурні аспекти українсько-російської двомовності, здобутки та проблеми життєдіяльності російського шкільництва в останнє двадцятиріччя.

Ключові слова: російська мова, Україна, регіони, суспільно-культурні товариства, школи.

Марія Ярмоленко. Етнополітичні особливості функціонування російського мови в незалежній Україні

Исследованы этнополитические особенности функционирования русского языка после провозглашения независимости Украины. Показаны также социокультурные аспекты украинско-русского двуязычия, достижения и проблемы жизнедеятельности русскоязычных школ в последнее десятилетие.

Ключевые слова: русский язык, Украина, регионы, общественно-культурные объединения, школы.

Mariya Yarmolenko. Ethnic political peculiarities of functioning of the Russian language in independent Ukraine

In article were examined the peculiarities of functioning of the Russian language after the proclamation of independence of Ukraine, also were shown sociocultural aspects of Ukrainian-Russian bilingualism, achievements and problems of functioning of the Russian schools in the last two decades.

Keywords: Russian language, Ukraine, regions, social cultural societies, schools.

З часу проголошення незалежності України головним пріоритетом національної політики держави стало відновлення духовного життя етнічних спільнот на принципах врахування їхніх інтересів у сфері мови, культури, народних традицій. З розмаїття етнічних культур формується єдиний загальнодержавний етнокультурний простір, який забезпечує подальше зміцнення історично-традиційної атмосфери міжетнічної злагоди, толерантності, високий рівень взаєморозуміння між представниками різних етнічних груп та збереження їхньої національної ідентичності. Враховуючи наукову актуальність і суспільно-практичну значимість проблеми автора поставила за мету показати етнополітичні особливості функціонування російської мови після проголошення незалежності України, актуалізувати здобутки та проблеми життєдіяльності російського шкільництва в останнє десятиліття. Вказане повідомлення здійснено

на основі критичного аналізу праць вітчизняних етнологів та істориків [1;2;5;8;11;13], документів центральних і місцевих органів влади та управління України [3;4;6;7;16].

Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. в Україні проживають представники понад 130 національностей. За офіційними статистичними даними, основним етнічним населенням України в усіх її регіонах, за винятком Автономної республіки Крим, є українці (37,5 млн. осіб – 77,8%). Частка росіян – 8,3 млн. осіб (17,3% від загальної кількості населення України). Всі інші значні за чисельністю етнологістичні меншини налічують разом менш ніж 2,4 млн. осіб (4,9% всього українського населення) [11,с.83].

Науковці стверджують, що у 80-і рр. процеси в етнічній структурі населення України стали набувати стрибкоподібного характеру. Так, чисельність одних етнічних груп стрімко зростає (в основному стихійно або через механічний приріст), інших (євреїв, поляків, чехів, караймів та інших) помітно зменшується. Якщо взяти до уваги, що українці становлять 86,9% сільського населення, а показники природного приросту серед українців у 80-х рр. були доволі низькими й поступалися за своїм рівнем багатьом іншим національностям, то можна сподіватися, що західні області, за винятком Закарпаття, стануть за складом населення більш українськими, а центральні, південні і східні – поліетнічними [14,с.555].

Як відомо, протягом довгого часу російська мова в Україні була в привілейованому становищі. Зі здобуттям Україною незалежності її статус змінюється. Російська мова перестає бути в центрі національно-державних інтересів, змінюється історично сформований стереотип поведінки колись державної нації на роль національної меншини, що знижує, на думку дослідників, відчуття психологічного комфорту життя росіян [25,с.288]. Порівняльний аналіз соціально-психологічного самопочуття 12 найчисельніших національностей України засвідчив, що росіяни виявилися найбільш незадоволеними соціальними умовами та станом міжетнічних відносин в Україні. Причому, якщо вживання росіян у нову для себе роль у західному регіоні країни відбувається в основному спокійно, то у південних та східних областях, особливо в Криму, цей процес фактично лише почався [5,с.152]. Академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу загальнослов'янської проблематики та східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України Г.Півторак переконаний, що духовне прозріння російськомовних земляків відбувається дуже повільно й болісно. Закономірний процес відродження мови корінної нації в умовах відновлення української державності вони сприймають як особисту образу, насильство над тими, хто вважає своєю рідною російську мову. Цей процес видається їм шкідливим і недоречним, бо багато з них і досі переконані в штучності й меншвартості української мови, утвердження якої в різних сферах суспільного життя нібито збіднить їхню духовність і взагалі здається їм актом несправедливості [17]. Однак, за висновками науковців, у цілому росіяни як етнічна група мають найкращі з усіх національностей умови для розвитку і задоволення своїх національно-культурних потреб. Дослідження показують, що 33% росіян вважають ці умови сприятливими для розвитку своєї етнічної групи, лише 10% дотримуються протилежної думки [5,с.151]. Тому важливо, щоб темою двомовності не спекулювали політики, особливо у час виборчих кампаній.

За даними Першого Всеукраїнського перепису 2001 р. в Україні проживало 8 млн. 332 тис. росіян, тобто 17,3% від усього населення України (48,4 млн. жителів), а російську мову назвали рідною 14 млн. 273 тис. громадян України, тобто 29,6% населення держави. Порівняння з даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. в Українській РСР показує, що більш ніж за 10 років кількість росіян зменшилася на 4,8%, тобто у 1989 р. в Україні проживало понад 11 млн. 356 тис. осіб (22,1% від усього складу населення), а рідною вважали російську мову 33%. Різницю 11,1% тих, хто визнав російську мову рідною, склали представники інших націй і народностей, що проживали в Україні, зокрема значна частина українців (1 млн.). Результати опитування громадської думки у 1994–2001 рр. показали: відсоток тих, хто вважає російську мову рідною, коливається в межах 35–38%. Це при тому, що відсоток українців коливається в середньому від 72% до 78%, а росіян від 18% до 23%. З іншого боку, близько 10–12% громадян, які вважали себе українцями, не назвали українську мову рідною [23]. У Донецьку, де за останнім переписом проживає 493 тис. росіян і 478 тис. українців (разом 96% від 1 025 тис. мешканців), мову своєї національності визнали рідною 99,3% росіян і лише 23% українців, тоді як українську назвало рідною лише 0,7% росіян, а російську – 76,9% українців [19,с.148].

Історично так склалося, що етнічні росіяни проживають на всій території України. Більшість населення становлять росіяни в АР Крим та м. Севастополь (58,3% і 71,6%), а носіїв російської мови проживає в АР Крим більше ніж мільйон, зокрема російськомовними себе вважає 90,6% мешканців Севастополя, що є важливою базою для Військово-морського флоту Росії. Велике число російського та російськомовного населення сконцентровано також у східних регіонах України. За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., в Донецькій області мешкає 38,2%, в Луганській – 39% росіян, а українців відповідно – 56,9% та 58% [3]. У таких містах, як Миколаїв, Суми, Полтава, Київ число росіян перевищує 100 тис. осіб. В усіх областях західного регіону України, зокрема Волинській, Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій,

росіяни становлять від 1% до 4% [20]. Дещо вищою є частка росіян у Центральному регіоні держави, зокрема на території Київської області проживає 6% росіян [20, с. 155].

Взагалі в етномовному середовищі, де домінує російська мова, живе понад 40% від загальної кількості жителів України. Головні етномовні регіони, в яких у міжетнічних відносинах майже цілковито панує російська мова, – це Донецький, Придніпровський, Кримський, Київський, Сіверський, Харківський, Північно-Причорноморський, Приазовський, Південно-Бессарабський [12, с. 453]. Регіони, в яких перевагу має населення, яке вважає рідною мовою російську, – це Кримський, Східний. З іншого боку, у західних областях російською мовою користується лише близько 2% населення [2, с. 145].

Як свідчать опитування Київського міжнародного інституту соціології за сприяння Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (лютий 2012 р.) лише 14,4% респондентів на заході України вважають за необхідне, щоби українська мова була державною, а російська вживалася як місцева офіційна мова в тих місцевостях, де більшість населення цього бажає; натомість на півдні і сході України таких 36,0%, а в Донбасі та Криму 60,2% [10].

На думку науковців, російська мова в Україні має більшу «міць», є «сильною мовою», тобто мовою вищих функцій соціального життя (мова адміністрації, культури, інформації) [25, с. 290]. Зважаючи на таке розповсюдження російської мови в Україні, Комісія експертів від Ради Європи, яка проводила у травні 2008 р. моніторинг застосування Хартії регіональних мов або мов меншин, рекомендувала українським органам влади «враховувати цей факт під час вживання заходів, спрямованих на застосування Хартії» та «російській мові має бути надано особливе місце» [4]. З іншого боку, відзначено, що регіональна мова або мова меншин не може загрожувати існуванню державної мови.

Вказана Хартія була взята за основу Харківського міського радою, Луганського обласною радою, Севастопольською міською радою та Донецькою обласною радою з метою визнати російську мову регіональною мовою відповідно до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Утім ці рішення були оскаржені Прокуратурою. Суди скасували ухвали місцевих / регіональних органів влади про надання російській мові спеціального статусу або захисту [13].

На думку експертів, усі зобов'язання стосовно освіти національними мовами, зокрема російською, є загалом виконаними. Надання освіти російською мовою забезпечується в усіх областях України [1]. Так, у 1991–1992 н.р. в Україні українськомовні загальноосвітні школи становили 74% від загальної кількості шкіл (15538 шкіл), а 16% (3364 школи) були російськомовними, тобто частка учнів, яка навчалася у цих школах відповідно становила 51% (3516065 учнів навчалася українською мовою) і 47,8% (3267950 учнів навчалася російською мовою) [26, с. 56–57].

На середину 90-х рр. для російськомовного населення діяло більше 3 тис. дошкільних закладів, близько 5 тис. державних шкіл, російською мовою навчалось близько півмільйона студентів (56,2%), та 379 300 учнів середньої ланки спеціалістів (55,7%). Працювало 25 тис. громадських та університетських бібліотек, в яких література російською мовою становила 62% [18, с. 125].

У 2006–2007 н.р. співвідношення помітно змінилось, оскільки у державі функціонувало 83,74% загальноосвітніх закладів українською мовою (16958 шкіл) і 9,46% російськомовних (1253 школи). Відповідно частка учнів, які навчалися українською мовою, становила 72,55% (3 387 758 учнів), а російською мовою – 9,46% (442 038 учнів) [7]. Щодо окремих регіонів, то не відбулося збільшення українськомовних шкіл в АР Крим, де майже 91% школярів навчається російською мовою, 3% кримськотатарською і лише 6% – українською [9]. У 2008 р. в м. Севастополі із 67 загальноосвітніх шкіл 57 навчальних закладів з російською мовою навчання, 9 з українською та російською [6].

У 2008–2009 н.р. в Україні функціонувало 1199 загальноосвітніх шкіл з навчанням російською мовою (403719 учнів), а також 1628 двомовних українсько-російських шкіл, в яких російською мовою навчалось 368594 учні. Загалом у загальноосвітніх навчальних закладах України російською мовою навчалось 779 423 учні. Крім того, в усіх областях України російську мову як предмет вивчало 1292518 учнів і 165544 учні факультативно або в гуртках.

У 2010–2011 н.р. відбулося зменшення загальної кількості загальноосвітніх державних та комунальних навчальних закладів з російською мовою навчання (1149 шкіл) та загальної кількості учнів до 685 806 учнів, а також тих, хто вивчав російську мову як предмет (1 242 184 учні), факультативно або в гуртках (131 471 учень). Однак існує мережа загальноосвітніх відомчих навчальних закладів з російською мовою навчання, яка охоплює 464 учні та 1169 учнів вивчають російську мову як предмет, а також 87 приватних загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчається 9 769 учнів та 2 232 учні вивчають російську мову як предмет, факультативно або в гуртках – 877 учнів. У вечірніх школах російською мовою навчалось 26 070 осіб [6].

Із 919 державних професійно-технічних закладів, які функціонували в 2008–2009 н.р. в Україні, у 35 державних закладах викладання всіх предметів здійснюють російською мовою, зокрема у Дніпропетровській (3), Донецькій (19), Запорізькій (11), Одеській (13), Луганській (63), Харківській (4), АР Крим (29) та м. Севастополі (6). У 100 професійно-

технічних закладах навчання здійснюють російською та українською мовами. Загальна кількість учнів, які навчалися російською мовою у системі професійно-технічних навчальних закладів, у 2010–2011 н.р. складала 51400 осіб, тобто 12,5% від усіх учнів професійно-технічних навчальних закладів, а українською та російською – 37599 учнів [6].

Вищі навчальні заклади, які проводять навчання російською мовою, розташовані у Луганській, Донецькій, Харківській, Дніпропетровській, Одеській областях та АР Крим. У 2007–2008 н.р. російською мовою навчалось 59656 студентів, тобто близько 13,5% від загальної кількості студентів вишів України I–II рівнів акредитації, і 395186 студентів, тобто 16,7% від загальної кількості студентів вишів III–IV рівнів акредитації. У 2010–2011 н.р. кількість студентів, які здобували вищу освіту російською мовою у вишах України різного рівня акредитації, скоротилася відповідно до 34 755 студентів ВНЗ I–II рівнів акредитації та 235 611 студентів – закладів III–IV рівнів акредитації [6].

Для роботи у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською мовою проводять підготовку педагогічних кадрів 12 вишів I–II рівнів акредитації та 34 виші III–IV рівнів акредитації в усіх регіонах України, щоправда з різною наповнюваністю академічних груп. Так, у 2011–2012 н.р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка за спеціальністю «Російська мова та література» навчається всього 30 студентів на першому – четвертому курсах та 4 в магістратурі.

Отже, за роки незалежності російська мова звузила межі у сфері державних освітніх закладів і поступово її вивчення наближається до реальних потреб населення у регіонах і місцях компактного проживання росіян та потреб осіб, для яких російська мова стала рідною.

Результати соціологічних опитувань, проведених протягом 1989–2004 рр., дають змогу оцінити розповсюдження російської мови, ступінь її вживаності та рівень володіння, ставлення населення до особливостей функціонування російської мови в Україні. Відповідаючи на питання Київського соціологічного центру «Coic Gallup International» у 1996 р. «Якщо російську мову буде витіснено з більшості сфер суспільного життя, то що Ви оберете?» 60% росіян були впевнені, що цього не станеться; 23% відповіли, що добре знають українську і це їх не лякає; 9% запевнили, що вивчатимуть українську мову; і лише 3% заявили, що відуть з України; 5% не змогли відповісти на запитання.

Водночас керівництво Росії намагається утримувати сучасне становище російської мови, окрема в Україні, через двосторонні угоди [22]. Прагнучи зберегти за російською мовою попередні обсяги функціонування на пострадянському просторі, уряд Російської Федерації у липні 1996 р. ухвалив Федеральну цільову програму «Російська мова», яка містить таке положення: «У зв'язку з розвитком процесів міжнародної та міждержавної інтеграції тепер необхідно забезпечити на загальнодержавному рівні підтримку російської мови як потужного соціального чинника консолідації країн СНД та за їх межами» [8, с. 152]. Російські політики та науковці підтримують тезу про підлість «національно-російської двомовності» і вважають, що найреальнішим варіантом розв'язання мовних проблем є державна двомовність [15, с. 179; 21, с. 12].

Особливо широкого резонансу в українському суспільстві набув лист Президента Російської Федерації Д.Медведева, надісланий на адресу Президента України В.Ющенка у 2009 р., у якому було висловлено застерезення новому керівництву української держави щодо належного вирішення мовних проблем, зокрема стосовно російськомовних громадян. Результати соціологічних досліджень, однак, показують, що носії російської мови почувалися доволі комфортно в незалежній Україні. За даними опитувань у Києві за мовною ознакою дискримінації зазнали лише 11,9% опитаних носіїв російської мови, в той час як дискримінації на мовному ґрунті зазнало 54,8% носіїв української мови [4].

Відзначимо також, що велику роль у збереженні та розвитку російської мови на території України відіграють російські національно-культурні товариства, які плідно працюють в усіх регіонах, наприклад: Українське товариство російської культури «Русь», «Киевская Русь», «Русское собрание», культурно-просвітницьке товариство російської культури імені М.Некрасова та ін. В Україні діє 14 державних російських театри, музей російського мистецтва в м. Києві. За даними Міністерства юстиції України, станом на червень – серпень 2009 р. в країні було видано російською мовою 2 460 книжок загальним накладом 8 млн. 341 тис. примірників, зареєстровано 3 659 російськомовних та 17 690 українсько-російських газет і журналів. Нині у разовому тиражі газет, що виходять в Україні, на російськомовні припадає 64 % (на українськомовні – 31%), серед яких за тиражами переважають газети «Аргументы и факты», «Комсомольская газета в Украине», «Известия в Украине» та ін. Упродовж 11 років з 1995 до 2006 р. річний тираж цих видань у загальній кількості друкованих ЗМІ в Україні зріс із 18% до 72% (за цей же час відсоток українськомовних журналів та періодики зменшився з 70% до 17%) [24].

За даними Держтелерадіо України, у 2005 р. обласні телерадіокомпанії у східних та південних регіонах країни зберігали високу частоту мовлення російською мовою: в Севастополі частка російськомовних програм становила 72,3%, в Криму – 53,8%, на Донеччині – 32,3%, на Луганщині – 30%, на Одещині – 28,6% [8, с. 150].

На заході України, зокрема у Львові, діють товариство ім. А.С. Пушкіна, «Русский дом», асоціація вчителів шкіл з російською мовою

викладання, які проводять різноманітні культурні заходи за сприяння Генерального консульства Російської Федерації у Львові.

Для вчителів російської мови та літератури видаються журнали «Русская словесность в школах Украины», «Русское просвещение», а також журнал «Всесвітня література в середніх навчальних закладах України» (українською та російською мовами).

Отже, як свідчать результати вказаного дослідження, в Україні є всі соціально-політичні передумови для толерантної інтеграції російського населення в українське суспільство, що не виключає збереження росіянами своєї етнічності. Власне двомовна освіта певний час може стати одним із засобів адаптації росіян до нових умов.

Список використаних джерел

1. Бухальська М. Проблеми мовної інтеграції в Україні на засадах української мови як державної [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1830/116>.
2. Вишняк О. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі / О.Вишняк // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С.144–156.
3. Державний комітет статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Доповідь Комітету експертів про застосування Хартії Україною // Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Застосування Хартії в Україні. Перший цикл моніторингу (7 липня 2010 року, Страсбург) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.coe.int/t/education/minlang/.../UkraineECRML1_ukr.pdf.
5. Євтух В. Етнічна структура українського суспільства: довідник / В.Євтух, В.Трошинський, К.Галушко, К.Чернова. – К., 2004. – 328 с.
6. Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2011/19_01/1.
7. Інформація про стан імплементації положень Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=52713.
8. Ковач Л. Мовна ситуація та мовна політика в Україні / Леся Ковач // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип.2 (46). – Березень–квітень. – С.138–158.
9. Крим вимагає скасувати наказ про навчання українською мовою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita-ua.net/news/929/>.
10. Кулик В. Мовна карта і громадська думка / В.Кулик // Дзеркало тижня. – 2012. – 17 березня.
11. Куць О.М. Мовна політика в державотворчих процесах України: Навч. посібн. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2004. – 275 с.
12. Лозинський Р.М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд): монографія / М.Лозинський. – Львів, 2008. – С.453.
13. Луганський окружний адміністративний суд. Постанова 20.07.2011 р. Справа №2а–5406/11/1270 // Поточний архів Луганського окружного адміністративного суду.
14. Мала енциклопедія етнології / [відп. ред. Ю.Римаренко]. – Київ: Генеза, 1996. – 942 с.
15. Михальченко В. Языковые проблемы новой Российской Федерации / В.Михальченко // Язык, культура, этнос. – М.: Наука, 1994. – С.179–182.
16. Мови в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki.
17. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Походження української та російської мов: міфи та історична правда / Григорій Півторак // День. – 2011. – 20–21 травня.
18. Пірожков С.І. Стратегія розвитку України: Теорія і практика / С.І. Пірожков, О.Ф. Белов, О.С. Власик. – К.: Нац. ун-т стратег. дослідж., 2002. – 864 с.
19. Радчук В. Параметри і взаємодія мов / Віталій Радчук // Українсько-російська двомовність. Лінгвокультурні аспекти: зб. наук. пр. / Ін-т укр. мови НАН України. Відділ соціолінгвістики; за заг. ред. Л.Ставицької. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – С.121–158.
20. Регіональний портрет України / [за заг. ред. Ю.Тищенко]. – К.: УНЦПД, 2003. – 336 с.
21. Солнцев В. Языковые проблемы в Российской Федерации и мировой опыт решения языковых проблем / В.Солнцев, В.Михальченко // Социолінгвістическіе проблемы в разных регионах мира: материалы междунар. конф. – М., 1996. – С.12–15.
22. Україна – Росія. 1990–2000 рр.: документи і матеріали / [ред. кол. О.О. Чалий, Г.В. Беденніков та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 774 с.
23. Українське суспільство 1994–2001. Результати опитування громадської думки. – К.: МІА «Подія», 2001. – 128 с.
24. Уряд схвалив за основу проект Концепції реалізації державної мовної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=128.
25. Чаплик М. Культурне життя росіян України 1989–2001 рр.: мовний аспект / М.Чаплик // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал. – Донецьк: Вид-во Донецького нац. ун-ту. Історичний ф-т, 2005. – №3/4 (25/26). – С.286–290.
26. Чілачава Р. Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин / Р.Чілачава, Т.Пилипенко // Сприяння поширенню толерантності у полі етнічному суспільстві. – К., 2002. – С.56–57.

* * *

УДК 339.92:332.1

Марина Багликова, канд. історичних наук, доцент кафедри політології історичного факультету, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Єврорегіон Донбас як інструмент транскордонної співпраці України та Росії

Проаналізовано діяльність єврорегіону «Донбас» у якості інструменту розвитку транскордонного співробітництва України та Росії. Зроблено висновок про те, що єврорегіон наразі є більш формальною інституцією обох держав, ніж реальним інструментом розвитку та поглиблення добросусідських відносин між країнами в політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, транскордонний орган, єврорегіон, Рада, Секретаріат, робоча група, ефективність.

Марина Багликова. Еврорегион Донбасс как инструмент трансграничного сотрудничества Украины и России

Проанализирована деятельность еврорегиона Донбасс как инструмента развития трансграничного сотрудничества Украины и России. Сделан вывод о том, что еврорегион на данный момент является более формальным институтом, нежели реальным инструментом развития и углубления добрососедских отношений между странами в политической, экономической, социальной, культурной и других сферах.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, трансграничный орган, еврорегион, Совет, Секретариат, рабочие группы, эффективность.

Marina Baglikova. Euroregion Donbass as a tool for cross-border cooperation between Ukraine and Russia

Analyzed the activity of the Euro region Donbass as a tool for development of cross-border cooperation between Ukraine and Russia. The conclusion is that the Euro region is currently a formal institution, rather than a real tool for development and deepening good-neighborly relations between the two countries in political, economic, social, cultural and other fields.

Keywords: cross-border cooperation, cross-border organ, the Euro region, the Council, the Secretariat, working groups, effectiveness.

У сучасних умовах транскордонне співробітництво України та Росії є потребою, обумовленою часом. Розпад СРСР супроводжувався розпадом єдиного радянського господарського комплексу, ослабленням економічних, соціальних та культурних зв'язків колишніх союзних республік. Перед Україною та Росією, на відміну від інших країн Європи, постало завдання не стільки створення нового простору взаємодії, скільки реінтеграції – відновлення розірваних господарських та соціально-культурно зв'язків, а також їх якісного оновлення у зв'язку з актуальними викликами сучасності.

Однією з таких спроб і є створення транскордонного органу – єврорегіону «Донбас», який інтегрує суміжні, однак вже прикордонні території двох держав – Донецької та Луганської області України з одного боку та Ростовської та Воронежської області РФ з іншої. Їх спільне історичне минуле, географічна близькість, подібність галузевих структур, культурна близькість, інтенсивність гуманітарних контактів та соціальних зв'язків потенційно уможливають вигідну та плідну співпрацю, спрямовану на підвищення якості життя мешканців нового прикордоння та вирішення їх нагальних спільних проблем. Саме, перспективним створення нових об'єднань з обґрунтуванням їх доцільності на східному кордоні України і присвятили свої роботи М.Долішній, Ю.Макогон, В.Ляшенко, Є.Рябінін, Л.Михайлова, Б.Адамов та інші. А, відігравши в житті проекту – єврорегіону «Донбас» спонукає до подальших розвідок.

Метою статті є з'ясування ефективності діяльності єврорегіону як інструменту транскордонного співробітництва між Україною та Росією, шляхом виокремлення структури, напрямків діяльності та аналізу його досягнень.

Єврорегіон як форма транскордонної співпраці має певні особливості притаманні як процесу його утворення так і функціонування. Про це яскраво свідчить ціла низка європейських документів, частина з яких була ратифікована як Україною так і Росією. В першу чергу, це «Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами» (м. Мадрид, 1980 р.) [1] та два додаткових протоколи до неї (Страсбург, листопад 1995 р. та травень 1998 р.) [2]. Під транскордонною співпрацею розуміються «будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних сторін та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей» [1, с.1]. Основними інституційними формами, окрім єврорегіонів, були зазначені робочі спільноти та установчі договори, що слугують для виконання певних програм на урядово-регіональному та регіонально-локальному рівнях.

В документах, наголошується, що єврорегіон, як форма співробітництва застосовується лише за наявності певних умов, характерних для суміжних прикордонних територій. Це – історичне минуле, багатонаціональний склад населення, периферійність щодо адміністративних національних центрів, існування спільних соціально-економічних проблем, існування чітких спільних інтересів членів єврорегіону.

Асоціація європейських прикордонних регіонів в «Практичному керівництві щодо транскордонного співробітництва» визначає євrorегіон, як організацію: 1) об'єднання регіональних та локальних громад з обох сторін кордону між державами, іноді з парламентською асамблеєю; 2) транскордонна організація з постійним секретаріатом, спеціалістами (фахівцями), управлінським персоналом (адміністрацією) та власними фінансовими коштами [3, с.91]. Основними принципами їх формування є:

- добровільність участі, що забезпечується можливістю виходу із структури;
- рівні права партнерів, консенсус у прийнятті остаточних рішень;
- паритетне представництво та участь у фінансуванні [4, с.446].

Створені євrorегіони не є наднаціональним утворенням чи новою адміністративно-територіальною одиницею із статусом юридичної особи, вони не діють проти національних інтересів своїх держав і функціонують згідно чинного законодавства власних країн. Керівні органи євrorегіону виконують лише координаційні функції і не мають владних повноважень, а також не можуть підмінювати органи влади, що діють на території кожного з його членів. Метою таких утворень є обмін досвідом і інформацією; вирівнювання і постійне покращення життєвих умов; розвиток економіки, торгівлі і туризму; розвиток інфраструктури; покращення прикордонного руху; охорона і покращення стану навколишнього середовища; співробітництво в запобіганні і подоланні стихійних лих і катастроф; співробітництво в області гуманітарної і соціальної діяльності, культурний обмін і турбота про культурне надбання [2].

Отже, євrorегіон – це форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами та місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію їх взаємних зусиль і здійснення узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності, у відповідності до національних законодавств і норм міжнародного права, для вирішення спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по обидві боки державного кордону.

Створення євrorегіону Донбас відповідає цілям та принципам Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р., Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про співробітництво прикордонних областей України і Російської Федерації від 27 січня 1995 р., Програми міжрегіонального й прикордонного співробітництва України та Російської Федерації на 2002–2010 рр. [5], Державними програми розвитку транскордонного співробітництва та євrorегіонів (2007–2010 рр., 2011–2015 рр.) [6] та Законом України «Про транскордонне співробітництво» №861–IV від 24 червня 2004 р. [7].

Угода про його створення була підписана 29 жовтня 2010 р. керівниками Луганської та Ростовської областей. 19 жовтня 2011 р. до об'єднання долучилась Донецька область України, а у грудні 2012 р. запрошення отримала і Воронежська область Російської Федерації [8]. Наразі євrorегіон є одним з найбільших утворень в Європі з населенням близько 14 млн. чол. та територією 200 тис. км², з певним соціально-економічним профілем та відповідною інфраструктурою. Основними учасниками співпраці є муніципальні утворення та органи місцевого самоврядування двох держав. Статут євrorегіону, прийнятий у 2010 р., наголошує що учасниками можуть бути як дійсні, так і асоційовані члени, тобто – будь-які адміністративно-територіальні одиниці, які представлені місцевими органами державної влади та місцевого самоврядування відповідних країн, у тому числі і ті, що не мають спільного географічного кордону з євrorегіоном. При цьому зазначається, що всі члени євrorегіону є рівноправними між собою, незалежно від розмірів території й кількості населення та можуть встановлювати дво – або багатосторонні зв'язки, укладати угоди з іншими структурами. Більш того, кожен з учасників має право вільного виходу з євrorегіону, повідомивши про це відповідні органи, не пізніше, ніж за шість місяців до виходу [9].

Основною метою діяльності євrorегіону Донбас визначено – всебічний розвиток економіки, комунікації, транспорту та зв'язку; науки, нових технологій, освіти, культури, спорту, охорони здоров'я; поліпшення стану навколишнього середовища; реалізації державної молодіжної політики; ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та стихійних лих; сприяння розширенню контактів між мешканцями прикордонних територій, між установами й організаціями та суб'єктами господарської діяльності; оптимізація інфраструктури прикордонних районів; спрощення прикордонних та митних процедур, перетинання кордону між Україною та Росією.

Відповідно до статутних документів євrorегіон має власну організаційну структуру, до якої входить Рада, Секретаріат, регіональні відділення та робочі групи з окремих напрямків співпраці, міжвідомчі робочі групи прикордонних міст та районів. Вищим координаційним органом є Рада євrorегіону, яка не має право суб'єктності. До складу Ради входять 15 чоловік (по п'ять представників кожної із сторін). Засідання Ради проводяться за необхідності, але не менш ніж один раз в рік. За ініціатиивою кожної з сторін Рада може зібратися позачергово. Всі засідання є відкритими. Більш того, на них можуть запрошуватися представники органів влади сторін-учасниць, недержавних національних чи міжнародних організацій, експерти. Однак права голосу вони не мають. Засідання Ради проводить спікер, який обирається з членів Ради на час проведення засідань. Кожна зі сторін обирає Співголови Ради. Засідання Ради є правомочним, якщо на ньому присутні не менше як по три члени від кожної

із сторін-учасниць. Всі рішення ради приймаються шляхом консенсусу, підписуються спікером та співголовами Ради. До компетенції Ради належить: обрання спікера; затвердження символіки; визначення регламентів Ради й Секретаріату; здійснення контролю за діяльністю Секретаріату та затвердження його річних звітів; рішення питань про прийняття нових членів та припинення їх участі в євrorегіоні; бюджет об'єднання та питання щодо співфінансування спільних проєктів.

Координуючим та виконавчим органом євrorегіону є Секретаріат, який працює на постійній основі і має власні регіональні відділення. Його склад налічує 9 чоловік і формується згідно принципу трьох представників від регіональних відділень сторін-учасниць, які беруть участь у засіданнях Ради. До повноважень Секретаріату віднесено: інформаційно-аналітичне забезпечення співпраці; координація діяльності робочих груп; вивчення досвіду співробітництва транскордонних об'єднань інших країн загалом, та їх співпраця з міжнародними фінансовими організаціями зокрема; прийняття участі в організації та проведенні міжнародних виставок, ярмарок, презентацій тощо [9].

Для виконання конкретних проєктів, програм чи окремих завдань за рішеннями Ради євrorегіону Секретаріат створює постійні або тимчасові робочі групи, які діють до завершення конкретної роботи, програми чи проєкту. Наразі – це вісім робочих груп з напрямків:

- економічної співпраці, промислової кооперації та співробітництва в сфері стандартизації, метрології та сертифікації;
- агропромислового комплексу;
- планування та розвитку прикордонної інфраструктури, логістики та транспорту;
- охорони навколишнього середовища;
- соціального захисту, медичного обслуговування, зайнятості населення та трудової міграції;
- науки та освіти, культури та туризму, спорту та молодіжної політики;
- гармонізації нормативно-правової бази співробітництва України та Росії з питань транскордонної співпраці;
- використання Інтернет – технологій та засобів масової інформації [8].

Діяльність євrorегіону фінансується за рахунок власних коштів його учасників, що беруть участь у акціях. Бюджет євrorегіону може складатися із зовнішніх джерел, при чому засоби й матеріальні цінності розподіляються між сторонами відповідно до рішення Ради. Для фінансування спільних проєктів передбачено створення спеціальних фондів, які поповнюються за рахунок надходжень кожної із сторін та пожертвувань юридичних і фізичних осіб, програм Європейського Союзу та інших міжнародних організацій.

Статутна діяльність євrorегіону виявляється у постійних, двічі на рік засіданнях Ради та Секретаріату, на яких були затверджені плани роботи об'єднання, Стратегія соціально-економічного розвитку євrorегіону до 2020 р., презентаційні проєкти євrorегіону тощо. Були визначені і пріоритетні напрямки діяльності, а саме: оздоровлення та очистка басейну ріки Сіверський Донець та його включення в проєкт «Міждержавної екологічної програми охорони та використання вод басейну р. Сіверський Донець», пілотні проєкти з очищення шахтних вод в м. Антрацит та облаштуванні місцевих пунктів пропуску на кордоні; будівництво українсько-російського залізнично-автомобільного терміналу «Мілове – Чертков»; створення прикордонно-митної території сервісного обслуговування логіпарків «Довжанський» та «Червонопартизанськ» та будівництво автентичного історико-культурного комплексу «Козачий хутір», створення соціально-дільної мережі «e-Donbass», із розміщенням в ній Інтернет – сторінок центрів субконтрактації трьох областей [8].

На окрему увагу заслуговує співпраця з Асоціацією Європейських Прикордонних регіонів (далі – АЄПР) щодо набуття членства. Це представницька організація прикордонних регіонів та транскордонних структур, створена ще у 1971 р., яка відстоює інтереси своїх членів перед державними структурами. До складу членів АЄПР входить 94 члени, які представляють інтереси понад 200 прикордонних регіонів з усієї Європи. Нині АЄПР є дорадчим органом Ради Європи та ЄС. Її головною метою є організація конференцій та форумів, де відбуваються консультації з питань транскордонного співробітництва, розвитку об'єднаних транскордонних програм та проєктів з проблем регіональної політики, економічних програм, транспорту, туризму, науки та інновацій, соціальних та культурних аспектів. Співпрацюючи з Асоціацією євrorегіону «Донбас» здобув підтримку проєкту створення Міжнародної молодіжної екологічної школи. А вже у листопаді 2012 р. на Генеральній Асамблеї АЄПР, яка відбулась в м. Берлін (ФРН), євrorегіон отримав запрошення на вступ в Асоціацію, без проходження статусу спостерігача, який згідно уставу організації триває два роки. Під час перебування у м. Берліні були проведені зустрічі з представниками євrorегіонів «Ярославна», «Буг», «Тракія». Відбулися переговори з президентом і генеральним секретарем АЄПР К.-Х. Ламбертом і М.Гильермо Раміресом, керівником Цільової групи із зовнішніх кордонів АЄПР Й.Мойзіо. Як наслідок, євrorегіон Донбас був прийнятий і до складу Цільової групи АЄПР із зовнішніх кордонів, яка займається питаннями екології та облаштування прикордоння [10]. Таким чином, можемо констатувати що з приєднанням до євrorегіону Воронежської області Росії, він став одним з найбільших членів Асоціації відповідно до кількості населення та протяжності кордонів.

Наразі, здобутками євrorегіону, окрім його організаційно-інституційного впорядкування та створення інфо-порталу, є: прийняття Стратегії

соціально-економічного розвитку євровеєрїону до 2020 р. (квітень 2012 р., м. Луганськ) та Програми соціально-економічного розвитку прикордонних територій і Атласу прикордонного субреєвїону Ростовської області; проведення семінарів, конвентів, круглих столів та універсальної виставки – ярмарки у м. Маріуполь, де 200 товаровиробників представили свою сільськогосподарську продукцію; моніторингу соціально-економічного розвитку регіону, щорічних міжнародних інвестиційних форумів (м. Луганськ та м. Донецьк); обмін студентами Луганського національного університету ім. Т.Шевченка та Південного федерального університету РФ; проведення Міжнародного конкурсу професійної майстерності серед учнів учбових закладів професійної освіти Росії та України «Тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва» на базі аграрного ліцею Краснодонського району Луганської області; заходи пов'язані із оздоровленням басейну річки Кундрюч'я Ростовської та Луганської області; укладання 7 угод про встановлення побратимських зв'язків між прикордонними містами та районами Луганської, Донецької та Ростовської областей; спрощення перетину кордону у будь-яких пунктах пропуску без міграційної карти протягом 90 днів та тимчасове вирішення питання щодо спрощеної процедури перетину кордону на пунктах «Можайка – Гарасимівка» та «Маноцький – Юганівка» в період державних і релігійних свят [10].

Підсумовуючи можемо констатувати наступне. По-перше, сама ідея створення євровеєрїону Донбас є цілком виправданою як з точки зору реінтеграції розірваних господарських та соціально-культурних зв'язків, так і з точки зору прискорення процесів вирівнювання якості життя прикордонних територій, що цілком відповідає національним інтересам обох держав. А, по-друге, спостерігається суттєва різниця між задекларованими намірами в межах євровеєрїону та їх реальним втіленням в дійсності. Всі його досягнення мають переважно більш формальний ніж реальний характер, навіть зважаючи на короткий строк функціонування. Про це яскраво свідчать, як визначені повноваження суб'єктів співпраці, її форми, які загалом зводяться до спільних засідань, зустрічей, круглих столів, ярмарок так і механізми фінансового забезпечення проєктів. Отже, наразі євровеєрїон Донбас є радше певним паперовим утворенням ніж дієвим інструментом транскордонної співпраці України та Росії. Його ефективне функціонування в майбутньому потребує реального переходу від політичних намірів та риторики самопрезентації до дійсної кооперації локальних спільнот. А це можливо за умов зацікавленості з боку влади обох країн у формуванні автономного механізму розвитку транскордонного співробітництва, коли його суб'єкти мають відповідні повноваження на місцевому та регіональному рівні, фінансову самостійність та прозорі правила гри, які прискорять процеси вирівнювання якості життя населення прикордонних територій, вирішенню спільних для обох держав проблем та вільному переміщенню товарів, капіталів і людей через кордон.

Список використаних джерел

1. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). Текст українською мовою. – Рада Європи. – 35 с.
2. Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами та органами влади від 9.11.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://coe.kiev.ua/doks/est159htm> – назва з титул. екрану; Протокол №2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, який стосується міжтериторіального співробітництва 5.05.1998. Страсбург // Україна на міжнародній арені. 36. док. і мат. (1991–1995 pp.): У 2–х кн. – Кн.2. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 450 с.
3. Мікула Н.А. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво / Н.А. Мікула. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
4. Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі XX–XXI століть: нові пріоритети / М.І. Долішній – К.: Наукова думка, 2006 – 512 с.
5. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.rada.kiev.ua>. – Назва з титул. екрану.
6. Постанова КМУ «Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2007–2010 pp.» від 27. 12. 2006 р., №1819 [Електронний ресурс]. – http://ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T041861.html – Назва з титул. екрану; Постанова КМУ «Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2011–2015 pp.», від 01.12.2010 р., №1088 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.kiev.ua> – Назва з титул. екрану.
7. Закон України «Про транскордонне співробітництво» від 24 червня 2004 р., №1861–IV із змінами та доповненнями, внесеними Законом України від 21.01.2010 р., №1833–VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T041861.html – Назва з титул. екрану.
8. Інформація Луганської ОГА о работе трансграничного объединения Еврорегион «Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.loga.gov.ua/>. – Название с титул. экрана.
9. Устав еврорегиона Донбасс [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://euroregion-donbass.ru/documents.php>. – Название с титул. экрана.
10. Інформація о работе трансграничного объединения Еврорегион «Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.loga.gov.ua/>. – Название с титул. экрана.

* * *

УДК 327.39:323.15:316.273

Наталія Горло, канд. історичних наук, доцент кафедри політології, Запорізький національний університет, Україна, м. Запоріжжя

Роль етнічної ідеології в обґрунтуванні політики іредентизму

Етнічна ідеологія розглядається як сукупність ідей, концепцій, доктрин, які обґрунтовують іредентистську політику держави. Особливістю висвітлення історичного минулого етносу в етнічній ідеології виступає його міфологізація. Важливою складовою етнічної ідеології іредентизму є ідея «Великої держави», яка передбачає включення до держави усіх територій, на яких проживають групи «розділеного» народу.

Ключові слова: етнічна група, етнічна ідеологія, іредентизм, «Велика держава», міф.

Наталія Горло. Роль этнической идеологии в обосновании политики иредентизма

Этническая идеология рассматривается как совокупность идей, концепций, доктрин, обосновывающих иредентистскую политику государства. Особенностью освещения исторического прошлого этноса в этнической идеологии выступает его мифологизация. Важной составляющей этнической идеологии иредентизма является мифологизированная идея «Великого государства», которая предусматривает включение в состав государства всех территорий, на которых проживают группы «разделенного» народа.

Ключевые слова: этническая группа, этническая идеология, иредентизм, «Великое государство», миф.

Natalya Gorlo. The role of ethnic ideology in justifying the policy of irredentism

The article is investigated the ethnic ideology as a set of ideas, concepts and doctrines that justify the irredentist policy of the state. The feature of explaining the ethnic group's historical past in the ethnic ideology favored by his mythologization. An important component of the ethnic ideology of irredentism is the idea of the «Great State» which provides the inclusion in the state of all territories with a population of the «separated» folk.

Keywords: ethnic group, ethnic ideology, irredentism, «Great State», myth.

На світовій політичній арені у сьогоденні відбуваються складні динамічні процеси, учасниками багатьох з яких є етнічні групи. Врахування етнонаціонального фактору у внутрішній політиці держави є важливим чинником легітимності державної влади. Прагнення етнічної групи до реалізації своїх інтересів часто пов'язане з визначенням політичного статусу, що призводить до зіткнення суб'єктів політики і появи етнополітичних конфліктів. Отримання політичних прав може гарантувати етносу більш успішний розвиток не тільки у політичній, але й у економічній, соціальній, духовній сферах суспільства. Важливу роль у успішному досягненні поставлених цілей відіграє ідеологічне обґрунтування вимог етнічної групи.

Етнічність є важливим маркером ідентифікації індивідів і груп, тож у ряді випадків вона може бути застосована в якості інструментального ресурсу політичної боротьби. Це стає можливим у випадку її політизації, що досягається шляхом етнополітичної мобілізації. Провідну роль у процесі етнополітичної мобілізації відіграє етнічна ідеологія, яку розробляють політичні лідери – ідеологи національних рухів, а також представники інтелігенції. Феномен етнічної ідеології залишається малодослідженою проблемою етнополітології: окремі напрацювання з цього питання мають А.Аклаєв, М.Езман. Зміст етнічної ідеології значно відрізняється в залежності від того, який національний рух вона обґрунтовує – сепаратистський чи уніоністський. Різновидом об'єднувальних етнічних рухів є іредентизм, і, хоч іредентистські наміри притаманні багатьом етнічним спільнотам, вдалих прикладів їх реалізації небагато. Іредентизм як різновид національного руху і форма етнополітичного поведінки відображений у роботах П.Альтера, Е.Гелнера, А.Садохіна, Е.Сміта, В.Тураєва, Ю.Шабаєва. Однак етнічна ідеологія, яка обґрунтовує іредентистські наміри етнічних груп, ще не стала предметом спеціальних наукових пошуків. Метою даного дослідження є аналіз ролі етнічної ідеології в обґрунтуванні політики іредентизму і її значення для етнополітичної мобілізації населення на підтримку іредентистських вимог.

Етнос є соціальним організмом, наділеним свідомістю, яка складається з сукупності установок, стереотипів, переконань, уявлень даної етнічної групи про себе і своє місце у світі. На основі етнічної свідомості формується етнічна ідентичність як почуття належності індивіда до етносу, що базується на спільних уявленнях представників етнічної групи про минуле, сьогодення етносу та його історичну місію. Як і будь-який інший вид суспільної свідомості, етнічна свідомість функціонує на двох рівнях: буденному і теоретичному. Буденна етнічна свідомість характеризується несистематичністю уявлень, ірраціональністю, наявністю стереотипів. На відміну від буденної свідомості, теоретична свідомість раціональна і структурована, одним з її проявів є етнічна ідеологія. А.Аклаєв визначає етнічну ідеологію як теоретичну форму етнічної свідомості, яка пояснює сучасне становище групи і визначає цілі етнополітичного руху [1, с.465]. Етнічна ідеологія функціонує як сукупність доктрин, концепцій і програм, які певним чином тлумачать історію етнічної групи, її ментальні характеристики, позначають перспективи розвитку даного етносу, наприклад, у процесі пошуку шляхів його самовизначення, тобто етнічна

ідеологія обґрунтовує націоналістичні домагання народу і виступає інструментом досягнення поставлених цілей.

Важливе місце в етнічній ідеології посідають знання, наприклад, про історичне минуле етносу, однак знання стають елементом ідеології тільки у випадку відображення ними інтересів етносу, коли вони «пропущені» через політичну свідомість етнічної групи, яка прагне змінити свій статус. Формування етнічної ідеології найчастіше розпочинається у кризові часи буття етносу, в умовах активізації національно-визвольних змагань. У період відсутності міжетнічного напруження етнічна ідеологія не виникає (або зникає), тому що у свідомості етносу перестають домінувати політичні аспекти [3].

Етнічна ідеологія як невід'ємний елемент усіх національних рухів виконує низку функцій. На нашу думку, до основних функцій етнічної ідеології можна віднести наступні: 1) світоглядна – формування у представників етносу певного уявлення про місце етносу в соціумі, його історичне минуле, статус у сьогоденні, історичну місію; 2) інтеграційна – об'єднання представників етносу в єдину спільноту, що стає можливим на основі притаманної представникам етносу етнічної ідентичності; 3) програмно-концептуальна – етнічна ідеологія є концептуальним обґрунтуванням етнічних рухів за самовизначення, чому сприяє розробка політичних доктрин, ідей, основні принципи яких втілюються у програмах політичних партій або громадських організацій; 4) прагматична – втілення цілей і задач, викладених у програмних документах, в політичні дії; 5) мобілізаційна – залучення представників етносу до підтримки націоналістичних гасел, заохочення до різних форм політичної діяльності (членство в націоналістичних організаціях, участь у демонстраціях тощо).

У суспільно-політичній практиці склалося декілька шляхів самовизначення етносу: від прагнення отримати автономію у складі держави до сепаратизму і іредентизму. Усі способи самовизначення поєднують прагнення етнічної групи підвищити свій політичний статус, що викликає неефективну національну політику з боку держави, у якій проживає етнічна група, що відчуває себе ущемленою в правах. Іредентизм і сепаратизм передбачають вихід території зі складу держави. Однак кінцева мета сепаратизму і іредентизму відмінна, адже, на відміну від сепаратистів, які прагнуть створити власну державу, іредентисти декларують мету об'єднання в одній державі груп так званого «розділеного» народу, які перебувають у межах різних держав. А.Аклаєв зазначає, що «під етнічним іредентизмом розуміються об'єднувальні або возз'єднувальні рухи етнічних груп, які розділені державними кордонами між двома або кількома державами» [1, с.159]. Р.Коршук розглядає іредентизм як форму етнополітичної поведінки, яка представляє собою прагнення до об'єднання в єдину державу етнічної спільноти, представники якої проживають на територіях, що перебувають під контролем інших держав [5, с.94].

Вперше іредентизм як суспільно-політичне явище виник в Італії у кінці XIX ст. і був пов'язаний з діяльністю політичної партії «Italia irredenta» – «незвільнена Італія». Метою партії було приєднання до Італії всіх земель, які перебували під владою іноземних поневолювачів і населення яких розмовляло італійською мовою, і проведення державних кордонів згідно з лінгвістичними. Під гаслами іредентизму також відбувалося об'єднання Німеччини у XIX ст.

Іредентизм найчастіше виникає тоді, коли одна частина «розділеного» народу вже створила національну державу, і тому політичні лідери саме цієї держави проголошують іредентистські гасла. Вони закликають відновити історичну справедливість, повернувши до складу держави етнічних родичів, які компактно проживають на сусідніх суміжних територіях. Цілеспрямовані і послідовні дії політиків дають підстави визначати іредентизм як політику, тобто курс, напрям діяльності з метою об'єднання етнічно однорідного населення в одній державі. Іредентистські заклики підвищують рейтинг політичних діячів, тож політика іредентизму активізується в період передвиборчої боротьби. Значно рідше іредентистські наміри ініціює та частина групи, яка проживає на правах етнічної меншини в іншій державі.

Реалізація самовизначення етносу у вигляді іредентизму супроводжується певними ризиками. Іредентизм означає прагнення до уніонізму, що може оцінюватися досить позитивно з точки зору реалізації права етносу на самовизначення, однак негативно з позиції збереження цілісності державних кордонів поліетнічної держави, у якій проживає іредента (етнічна група, яка прагне приєднатися до своєї етнічної більшості). З огляду на це у політологічній літературі іредентизм розглядається як різновид етнічного радикалізму, в якому проявляється феномен етнічної деструктивності. На думку С.Рибаківа, «глибинне джерело етнічного радикалізму пов'язане з виникненням на певному історичному етапі протиріччя між етнічними і політичними принципами структурування соціосфер» [8, с.7].

Зачіпаючи політико-територіальні інтереси різних держав, іредентизм може стати джерелом міждержавного конфлікту. Усі етнополітичні конфлікти характеризуються складністю розв'язання, а невирішеність територіальних суперечок зумовлює запекле протистояння держав, які відстоюють цілісність своїх кордонів. Оскільки іредентизм передбачає приєднання до держави території, на якій споконвічно проживає етнічна меншина, яскраво виражений територіальний аспект іредентизму робить його зручним інструментом для обґрунтування агресивної загарбницької політики держави. Щоб надати загарбницьким намірам обґрунтування, їх замасковують прагненням захистити інтереси національних меншин, які проживають у сусідніх державах. Р.Осборн проаналізував природу само-

визначення і слушно зауважив, що «філософія самовизначення націй несе у собі і більш віддалену небезпеку: етнічна спільнота як першоорганізуючий принцип у подальшому породжує принцип відповідальності за представників цієї етнічної групи в інших країнах» [6, с.123, 124]. Прикладом є нацистський режим, який під приводом захисту німецьких меншин здійснив приєднання чеських і австрійських територій, компактної населених етнічними німцями (анексія області Судет від Чехословаччини за Мюнхенським договором і аншлюс Австрії у 1938 р.). Така політика держави характеризується як агресивний іредентизм.

Виникнення етнічної ідеології іредентизму стає можливим на базі націоналізму як колективної ідеї. Націоналізм є багатостороннім феноменом суспільного життя, що проявляється як ідеологія, національний рух чи форма суспільної свідомості. В.Тураєв визначає націоналізм як своєрідну колективістську ідею, засновану на визнанні пріоритетності спільних інтересів нації по відношенню до прав людини, етнічних цінностей, класових особливостей і т.п. [10, с.82]. Іредентизм є одним із практичних втілень націоналізму і діяльності, заснованою на його ідеях, адже прагнення до об'єднання «розділеного» народу вдало сполучається з ідеєю соціальної інтеграції, яку пропонує націоналізм. Оскільки іредентистські рухи прагнуть сумістити політичний і етнічний принципи структурування суспільства, можна зробити висновок, що саме етнічний націоналізм, який передбачає інтеграцію народу на основі спільної історії, мови, культури, виступає ідейним підґрунтям іредентизму. Етнічну ідеологію у такому випадку слід розглядати як форму етнічного самоусвідомлення і програму дій, яка формується в руслі націоналізму, чітко визначає шляхи розвитку етносу, обґрунтовує цілі і завдання національно-визвольних змагань певної етнічної групи.

Провідники національно-визвольних змагань втілюють іредентистські гасла у політичних доктринах, на основі яких відбувається формування програмних настанов політичних партій. Невід'ємною складовою етнічної ідеології іредентистів є доктрина «Великої держави», сформована тими народами, які тривалий час перебували під владою різних держав, але вступили на шлях національного визволення. Доктрина спирається на факти з історичного минулого, у якому етнос мав вагомі здобутки і високий рівень розвитку, однак втрата державності зумовила початок боротьби за відновлення державності в колишніх кордонах. Усі доктрини «Великої держави» наголошують на важливому значенні територіального фактору у національно-визвольному русі, який підтверджує високий територіальний статус народу.

Позитивному ставленню населення до іредентистських гасел сприяє проведення правлячими групами політика актуалізації історичної пам'яті. Звернення до історичного минулого має як пізнавальні, так і цілком прагматичні цілі, тому що посилює колективну солідарність індивідів. Однак в етнічній ідеології минуле висвітлюється селективно, тобто значення окремих історичних подій і роль окремих політичних лідерів гіперболізуються, інших – применшуються. Постаті і події, що мають формотворче значення в національній історії, за висловом М.Стриха – це «актуалізовані «місця пам'яті», які обґрунтовують, роз'яснюють і підтримують моральні принципи та суспільні інституції, що на них тримається кожне суспільство; вони забезпечують членам суспільства (щонайменше, переважній їх більшості) екзистенційну, онтологічну орієнтацію в житті; нарешті, вони слугують каркасом для колективної національної ідентичності» [9, с.21].

Особливістю висвітлення історичного минулого етносу в етнічній ідеології виступає його міфологізація, що є закономірним явищем, адже історична міфологія виникає найчастіше на ранніх етапах націотворення і відіграє позитивну роль. Міфом є ілюзорне уявлення, яке впливає на суспільну свідомість. На думку Г.Касьянова, «міф є обов'язковим, невід'ємним елементом націоналістичного світогляду, він виконує цілу низку важливих ідеологічних функцій, передусім, функцію об'єднання, інтеграції етнічної групи чи нації» [4, с.151]. Національні міфи несуть позитивне навантаження і свідчать про давність історії етносу і сталість традицій державотворення. Виникають міфи про минулий «золотий вік» та про особливу історичну місію етносу. Результатом політики актуалізації історичної пам'яті є закріплення у суспільній свідомості міфологізованих уявлень про історичне минуле народу.

Політичні лідери, які проголошують іредентистські гасла, намагаються шляхом міфологізації історичної пам'яті мобілізувати етнічну групу на підтримку свого курсу. На прагматичній функції міфів наголошує В.Шнірельман: «люди вибудовують і конструюють минуле, по-перше, виходячи з очікуваної їх соціополітичної дійсності, а по-друге, для того, щоб, спираючись на це інтерпретоване відповідним чином минуле, висувати проекти на майбутнє» [11, с.161]. Таким чином конструювання образу минулого у формі історичних міфів стає дієвим інструментом етнополітичної мобілізації.

Міфологізація етнічної ідеології виступає як унікальне явище. З одного боку, будь-яка ідеологія тяжіє до раціональності, що притаманне й етнічній ідеології; з іншого боку, міфологізація, яка відбувається в процесі конструювання ідеї «Великої держави», посилює її ірраціональний характер.

Доктрина «Великої держави» у XIX – на початку XXI ст. виступила концептуальним обґрунтуванням багатьох іредентистських рухів, про що яскраво свідчить історія Центральноєвропейських і Балканських країн.

У Греції доктрина «Великої держави» була сформована на початку XX ст. і існувала як «Велика ідея». Грецька держава утворилася у 1830 р. внаслідок звільнення з-під влади Османської імперії, однак споконвічні

грецькі землі виявилися розпорошеними у межах кількох держав. Захист національних інтересів став одним з пріоритетних напрямів зовнішньої політики держави. Доктрина передбачала приєднання до складу Греції усіх земель, на яких проживав грецький народ, і апелювала до славних сторінок минулого, зокрема, великих територіальних завоювань, культурного розквіту і розвитку демократії. «Велика ідея» передбачала об'єднання грецького народу у такій державі, яка б повторювала кордони Візантійської імперії, до якої свого часу входили Македонія, Фессалія, Фракія, Епір, Крит, Кіпр, острови Егейського моря і частина турецьких земель. Рух за приєднання до Греції територій, які перебували під владою Туреччини, отримав назву «єнозіс». На початку XX ст. послідовну іредентистську політику проводив прем'єр-міністр Греції Е.Венізелос. В результаті Балканських війн 1912–1913 рр. відбулося приєднання до Греції значних територій, заселених переважно греками.

Аналогічну доктрину «Великої держави» розробили сербські політики. Ідея «Великої Сербії» зародилася ще у XIX ст. і передбачала об'єднання всіх південних слов'ян. Нового дихання великодержавна ідея набула у кінці XX ст., коли план створення «Великої Сербії» передбачав об'єднання всіх сербів, які проживали за межами республіки. На думку А.Аклава, однією з причин розпаду Югославії стала ідеологія ряду сербських політиків, які стверджували необхідність утворення Великої Сербії за рахунок територій суміжних слов'янських держав, щоб «звільнити» етнічних братів від «гніту» з боку хорватів, словенців і боснійських мусульман [1, с.161]. Націоналістичні погляди мав перший президент Сербії і Чорногорії С.Мілошевич, для якого ідея «Великої Сербії» була провідною в політичній діяльності. Він підтримував сепаратистські наміри сербів в Хорватії і Боснії. Хорватія і Словенія мали право на незалежність, але тільки на споконвічних територіях; в жодному випадку не допускалося включення етнічних сербських територій. Чорногорія і Македонія повинні були увійти до складу Сербії без права на відокремлення. Боснію і Герцеговину, де проживали серби, передбачалося включити до складу Сербії, у іншому ж випадку боснійські серби мали право на створення незалежної республіки на території Боснії і Герцеговини. Але жорстокі дії С.Мілошевича в Косово, де проживало багато сербів, призвели до дискредитації його політики, адже в очах світового співтовариства серби стали головними винуватцями балканської трагедії: «фактично боротьба сербських націоналістів за створення «Великої Сербії» стала національною катастрофою» [2, с.354].

Ідея «Великої Хорватії» передбачала приєднання до Хорватії всіх земель, на яких проживав хорватський народ і де раніше існувала хорватська держава. Великохорватська ідеологія була спрямована на об'єднання усіх південнослов'янських земель, адже вважалося, що склад цих земель – хорватський. Ідеологія хорватського націонал-радикалізму, яка оформилася на рубежі XIX–XX століть, стала, за висловом С.Романенка, вираженням крайнього хорватського етнічного націоналізму, перш за все по відношенню до сербів [7, с.24]. Хорватська радикальна «Чиста партія права», очолювана Й.Франком, на початку XX ст. однією з центральних задач називала політичне об'єднання хорватських етнічних територій, до яких включали Далмацію, Рієку, Боснію і Герцеговину, Славонію, Крайну, Істрію, Штірію, Карінтію, що зумовило б утворення моноетнічної держави хорватів на територіях, де фактично проживали різні народи. У роки Другої світової війни ідею «Великої Хорватії» підтримали хорватські усташі на чолі з лідером А.Павеличем.

Партія Хорватських незалежних демократів, утворена у середині 1990-х років, закликала дотримуватися таких принципів національного руху: утворення Хорватії в історичних кордонах; здійснення гасла «Хорватія – держава тільки хорватського народу»; визнання того, що Боснія і Герцеговина територіально, етнічно і економічно складає з Хорватією єдине ціле [12, с.771]. Послідовним прихильником ідеї «Великої Хорватії» став лідер націоналістичного руху, президент країни Ф.Туджман, який у 1993 р. намагався відколотися від Боснії і Герцеговини територію, населену хорватами (самопроголошену республіку Герцог-Босну).

В Угорщині виникнення ідеї «Великої держави» пов'язане з наявністю територіальних претензій до Румунії з приводу Трансильванії, більшість населення якої складають угорці. У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. ідею «Великої Угорщини» намагалися використати у передвиборчій боротьбі націоналістичні сили. Лідер правоцентристської коаліції ФІДЕС (Союз молодих демократів – Угорський демократичний форум) В.Орбан на парламентських виборах 2002 р. сформував образ «батька нації», який піклується про відродження духу «Великої Угорщини» [2, с.311].

Ідея «Великої Румунії» передбачає приєднання до Румунії Молдови і Буковини. У період соціальної кризи кінця 1990-х рр. у країні посилюлися націоналістичні настрої, внаслідок чого виникла партія «Велика Румунія». У листопаді 2000 р. у другий тур президентських виборів вийшов лідер ультранационалістичної партії «Велика Румунія» К.В. Тудор, а на парламентських виборах того ж року партія отримала частину мандатів. І хоч у 2000 р. міністри зовнішніх справ Румунії і Молдови підписали Договір про привілейоване партнерство і добросусідство, «проте помітно зміцніли в останні роки румунські націоналісти все ще не втрачають надії на возз'єднання так званих «румунських територій» і утворення Великої Румунії, в склад якої, на їхню думку, повинні увійти Румунія, Молдова і Північна Буковина» [2, с.333].

Націоналістична ідея «Великої держави» існує в Албанії. Берлінський конгрес 1878 р. затвердив підсумки російсько-турецької війни і закріпив рішення про передачу територій, заселених албанцями, до Греції і

Чорногорії. З того часу почав формуватися албанський національний рух, осередки якого існували за кордоном. У 1897 р. у Стамбулі була видана брошура «Чого хочуть албанці?», у якій викладена програма національного руху. На першому етапі передбачалося об'єднання земель в єдину адміністративно-територіальну одиницю, на другому – створення національної держави [12, с.8]. Зараз чимало албанців проживають в Косово і Македонії, тож ідея «Великої Албанії» залишається актуальною. Як зазначає В.Заболотний, «в кінці 90-х років албанці воліли не говорити про неї відкрито, але при цьому постійно підкреслювали, що необхідно об'єднати всіх громадян, які проживають в Албанії, Косово, Македонії і інших країнах, в єдине етнічне співтовариство» [2, с.296]. І хоч албанці у Македонії отримали статус «державоутворюючої нації», вони не полишають мрій про створення «Великої Албанії».

Отже, ідея «Великої держави» як складова етнічної ідеології іредентизму передбачає включення до держави усіх територій, на яких проживають групи «розділеного» народу. Однак розглядати ідею «Великої держави» виключно в контексті іредентизму невірно, адже ця ідея виходить за рамки суто іредентистських прагнень, оскільки передбачає на основі «історичного права» повернення до складу держави також тих історичних територій, які були втрачені в минулому і з часом заселені представниками інших етносів.

Експурс в історію слов'янських і балканських народів свідчить про потужний конфліктогенний потенціал етнічної ідеології іредентизму, яка може втілювати в масову свідомість почуття непримирності до інших народів, сформувати етнофобію. Іредентизм неминує спричиняє появу етнотериторіальних міждержавних конфліктів. Наприклад, сучасні відносини між Грецією і Македонією значно ускладнюються внаслідок територіальних претензій Греції до Македонії, що зумовлені саме іредентистським вектором зовнішньої політики Греції у вирішенні так званого «македонського» питання.

Таким чином, етнічна ідеологія є важливим компонентом свідомості етнічної групи, яка висуває іредентистські вимоги. Її роль полягає у системному оформленні іредентистських вимог, які в рамках етнічної ідеології втілюються у положення політичних доктрин і програм. В історії «розділених» народів роль програмної доктрини іредентистського руху виконувала ідея «Великої держави», яка надавала іредентистським прагненням політиків логічної завершеності. Доктрини «Великої держави», безумовно, містять ознаки міфу, адже спираються на гіперболізовані факти з історії народу. Доктрини виконують інструментальну функцію, тому що конструюються для досягнення прагматичної мети – об'єднання «розділеного» народу в межах однієї держави, і мобілізаційну, оскільки виступають дієвим чинником етнополітичної мобілізації. У цілому етнічна ідеологія формує єдність етносу як цілісного утворення і забезпечує постійний зв'язок між його минулим, сьогоденням і майбутнім. В історичному аспекті значення етнічної ідеології полягає також у тому, що іредентистські гасла, які спираються на доктрину «Великої держави», у XX столітті часто використовували для обґрунтування агресивної загарбницької політики держави. З огляду на це предметом подальших наукових розвідок може стати феномен агресивного іредентизму.

Список використаних джерел

1. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент / А.Р. Аклаев. – М.: Дело, 2005. – 472 с.
2. Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки: Конец XX – начало XXI века: Учеб. пособие для студентов / В.М. Заболотный. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2004. – 494 с.
3. Ідеологія етнічна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://etno.uaweb.org/glossary/i.html>
4. Касьянов Г.В. Теорії націй та націоналізму: монографія / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
5. Коршук Р.М. Етнополітологія: Навч. посібник / Р.М. Коршук. – К.: Алерта, 2011. – 200 с.
6. Осборн Р. Национальное самоопределение и целостность государства / Р.Осборн // Общественные науки и современность. – 1993. – №5. – С.122–126.
7. Романенко С.А. Великая хорватская национальная идеология в начале XX века / С.А. Романенко // Славяноведение. – 1998. – №5. – С.24–27.
8. Рыбаков С.Е. Анатомия этнической деструктивности. II. Этнический радикализм / С.Е. Рыбаков // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2001. – №4. – С.3–39.
9. Стріха М. Як сконструювати національну пам'ять / М.Стріха // Сучасність. – 2008. – №1–2. – С.20–26.
10. Тураев В.А. Этнополитология: учебное пособие / В.А. Тураев. – М.: Логос, 2004. – 388 с.
11. Шнирельман В.А. Ценности прошлого: этноцентрические исторические мифы, идентичность и этнополитика / В.А. Шнирельман // Collegium. – 2005. – №19. – С.160–186.
12. Яровий В.Ф. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття: Підруч. для вищих навч. закладів / В.Ф. Яровий. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

* * *

УДК 396

Вікторія Загурська-Антонюк, канд. політичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук, Житомирський державний технологічний університет України, м. Житомир

Проблеми гендерної рівності у соціологічно-політичному вимірі

Здійснюється соціологічно-політичний аналіз проблем гендерної рівності як у світі, так і в Україні. Розглядаються можливості подолання гендерної нерівності в українському суспільстві.

Ключові слова: гендер, гендерна культура, гендерна рівність, політична гендерність, право.

Виктория Загурская-Антонюк. Проблема гендерного равенства в социологическо-политическом измерении

Проводится социологическо-политический анализ проблем гендерного равенства как в мире, так и в Украине. Рассматриваются возможности преодоления гендерного неравенства в украинском обществе.

Ключевые слова: гендер, гендерная культура, гендерное равенство, политическая гендерность, право.

Viktoriya Zagurska-Antoniuk. The problem of gender equality in the sociological and political field

The sociological and political analyses of the gender equality problem in the world as well as in Ukraine in made in the paper. The possibilities of overcoming the gender inequality in the Ukrainian society are described.

Keywords: gender, gender culture, gender equality, political gender, right.

Протягом історії людства ми спостерігаємо неодноразову зміну суспільних устроїв. У сучасних демократичних системах скасовано середньовічну суспільну ієрархічну систему та привілеї, пов'язані з суспільним становищем та ставовою належністю та проголошено принцип рівності усіх перед законом. В англо-американських та європейсько-континентальних системах такі явища, як пригнічення та дискримінація щодо будь-якої людини, в тому числі жінки, – жорстко караються законом. Окрім того, в останні роки велику силу набув емансипаційний рух – процес здобуття жіноцтва рівних прав і можливостей у суспільстві поряд з чоловіками.

Сьогодні вивчення гендерних аспектів історії українського народу переживає нове піднесення, однак цей напрям ще не здобув належного визнання в науковій площині. Про становище жінки в суспільстві загалом та в політичному житті держави зокрема йдеться у дослідженнях таких зарубіжних вчених як: Г.Рабіна, А.Річа, Р. Столпера та інших. Аналізували традиційну чоловічу культуру та місце жінки в ній С. де Бовта, С.Волбі, К.Мілет, С.Файерстоун Н.Ходоров. Психологічні відмінності між чоловіком і жінкою досліджували В.Вулф, Ж.Грієр, Ж.Левєр, Д.Мітчел, К.Хорні. Проблема ролі жінки в суспільно-політичному житті вивчали К.Гіліган, А.Графф, М.Масов, Д.Нейджел, К. де Пізан [1, с.6].

На основі досліджень західних вчених, українські науковці направили теоретичну базу для вирішення таких проблем: жінка і суспільство, жінка і політика. Різні аспекти даної проблематики досліджували М.Богацька, О.Забужко, Б.Кравченко, С.Павличко, М.Рубчак, Л.Смоляр, О.Стяжкіна, Г.Ткаченко [3, с.21].

З огляду на широкую зацікавленість, актуальність дослідження даної теми не викликає сумніву. Адже жінки, як члени соціуму, своєю активною життєвою позицією покликані долучитися до державотворчих процесів, а історичний досвід показує, що українське жіноцтво завжди відігравало конструктивну роль в історії свого народу [2, с.128].

Гендер визначають як соціально сконструйовані ролі та обов'язки жінок та чоловіків. Концепція гендера також включає можливі характеристики, здібності та типову поведінку, притаманну жінкам та чоловікам (жіночому та чоловічому роду). Ці ролі та обов'язки змінюються з плином часу, а також у різних культурних системах. Гендер – соціокультурна категорія та колективні уявлення, завдяки яким біологічні відмінності статей переводяться на мову соціальної та культурної диференціації. Поняття гендера походить від грецького «генос» – походження, матеріальний носій спадковості, той, що народжує. Термін «гендер» введено в науковий обіг Енном Оклейом в 70–ті роки XX століття. Гендер має соціальний та правовий аспект. Основою правового статусу особистості є її фактичний соціальний статус, тобто реальний стан людини в суспільстві. Право вводить цей стан в законодавчі рамки. В соціальному відношенні статус являє собою певну систему соціальних можливостей людини [8, с.49].

Становлення громадянського суспільства – процес складний і багатоманітний, який разом з іншими демократичними перетвореннями, передбачає утвердження рівних можливостей для самореалізації як жінок, так і чоловіків, тобто гендерної рівності. Як свідчать останні дослідження загальноєвропейських організацій, на сьогодні більше 60% європейців вважають, що в Європі ще й досі поширена дискримінація за ознакою статі. Понад половину громадян Європейського Союзу вважають недостатніми заходи, що вживаються для забезпечення рівних можливостей для жінок та чоловіків в їхніх країнах, та вважають необхідним продовження роботи щодо подолання проявів дискримінації, в тому числі й за ознакою

статі. Що вже казати про Україну, де процес побудови демократичної, правової держави і громадянського суспільства лише набирає обертів.

Протягом кількох останніх десятиліть світова і національна правотворча практика поповнилася помітною кількістю нових документів стосовно прав людини. Значна частина цих документів стосується регулювання правового статусу жінки, адже права жінок потребують особливого захисту з боку держави.

Концепція і практичне застосування гендерної рівності є центральними поняттями сталого розвитку суспільства. У гендерній рівності не йдеться про питання жінок, а про рівну участь чоловіків та жінок у покращенні умов як їхнього власного життя, так і життя громади, так і політичного клімату в суспільстві.

Метою політики гендерної рівності і її практичного застосування є:

- підтримка рівноправної участі жінок поряд з чоловіками у прийнятті рішень для забезпечення стабільного розвитку суспільства;
- підтримка жінок та дівчат у реалізації своїх людських прав;
- зменшення гендерної нерівності у доступі до ресурсів та результатів розвитку, а також у здійсненні контролю над ними.

Гендерна рівність посідає важливе місце у забезпеченні розвитку здорового суспільства та знаходиться в центрі економічного і соціального прогресу. Результати розвитку не можна максимізувати та підтвердити не приділивши належної уваги потребам та інтересам жінок і чоловіків [1, с.36]. Мета щодо зниження рівня малозабезпеченості та досягнення гендерної рівності є глибоко взаємопов'язаними. Гендерна нерівність сприяє посиленню малозабезпеченості, збереженню її від покоління до покоління, і послаблює спроможність жінок та дівчат подолати її. Нерівність не дає можливості жінкам та дівчатам скористатися можливостями, які роблять їх більш стійкими у кризових ситуаціях. Щоб зменшити показники малозабезпеченості, нерівності необхідно знищити обмеження, з якими зустрічаються дівчата та жінки. Такі обмеження включають низьку мобільність, низьку самооцінку, поганий доступ до ресурсів та контроль над ними, недостатній доступ до основних соціальних послуг, до навчання й загального розвитку особистості, до інформації та технології, до прийняття рішень у державі, юридичних організаціях та організаціях приватного сектору, а також недостатню роль у громадах та родині.

Так склалося, що жінка у суспільному та громадському житті обмежена певними рамками дому, сім'ї та родини, тому будь-яка інша діяльність для неї є важкодоступною. Тому формування гендерної політики має свою історію. У 80–х роках XX століття жінки з усього світу започаткували активний міжнародний рух за права жінок, який виявився продуктивним, оскільки держави вперше в історії виявили підтримку захисту прав жінок і визнали його своїм «високопріоритетним завданням». Попри це багато жінок не знають про жіночий рух або сприймають його як щось абстрактне, що їх не стосується. Проте активна діяльність різноманітних жіночих об'єднань та організацій протягом останнього десятиліття зробила права жінок більш окресленими, тому завдання світового жіноцтва полягає у тому, щоб зробити їх більш досяжними.

Питання гендерної рівності стали в багатьох країнах темою різноманітних досліджень у політичній сфері, сфері освіти, громадської думки, зайнятості та міграції (Україна, Російська Федерація, Киргизстан), здійснена розробка гендерних індикаторів, підготовлені методичні матеріали для розробки гендерно врівноважених бюджетів (Республіка Комі, Російська Федерація), розроблені концепції гендерної політики (Казахстан) тощо.

Водночас у всіх країнах здійснюється демонстрування маргіналізації цих питань, формальний підхід до їх занесення у порядок денний вищих органів державної влади. Вони стають частиною політичного порядку денного під впливом та тиском міжнародних організацій, окремих жіночих груп, залишаючись певним «реверансом» у бік міжнародного співтовариства. Вважаємо, що це відбувається тому, що творці та адепти гендерної теорії та політики не завжди можуть знайти переконливі аргументи на користь просування власних ідей, наражаються на труднощі у пристосуванні теоретичних положень до сучасного стану суспільного розвитку. Дискусії розгортаються й навколо категорії «гендерна рівність».

Кінець другого тисячоліття став знаменним для України щодо вибору гендерного вектору розвитку. У відповідності з зобов'язаннями, вона підтримує гендерні стратегії ООН, Ради Європи і світового співтовариства. Верховна Рада України, керуючись «Загальною декларацією прав людини», «Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», ратифікованими Україною, міжнародними договорами про права та свободи особистості, підсумковими документами IV Всесвітньої конференції із становища жінок «Дії в інтересах рівності, розвитку та миру» (Пекін, 1995) і постановою Верховної Ради України від 12 липня 1995 року «Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок»» [6, с.33], визнала ці документи, які підкреслюють особливе значення ролі сім'ї та жінок у політичному, економічному, соціальному, історичному і культурному розвитку України. В результаті чого відбулося поліпшення демографічної ситуації, краще забезпечено реалізацію функцій сім'ї, а також створено правові та суспільно-економічні умови для поліпшення становища жінок, підвищення їх ролі у суспільстві, найповнішого розкриття їх інтелектуальних, духовних і творчих можливостей. 5 берез-

ня 1999 року постановою №475–XVI прийнято «Декларацію про загальні засади державної політики України щодо сім'ї та жінок» [7, с.11], в якій держава взяла на себе зобов'язання перш за все забезпечити рівні права і можливості жінкам і чоловікам відповідно до основних прав та свобод людини, вирішити інші принципові проблеми, пов'язані з ліквідацією всіх форм дискримінації щодо жінок [9, с.55].

Яким же є становище жінок в Україні на сьогоднішній день? Основною проблемою є декларативний характер гендерної рівності та формальність прав жінок. Реальна ситуація багато в чому є прямо протилежною правовим нормам. Основними жіночими проблемами є домашнє насильство, проституція та торгівля жінками, наркоманія, безробіття, відсутність послідовної державної політики в цій сфері. Особливою гостроти набула проблема сексуальних зазіхань, які вважаються нормою у відносинах між керівниками–чоловіками та підлеглими–жінками.

Принцип гендерної рівності закріплений в Конституції України. Статті 3, 21, 23, 24 Конституції закріплюють рівність чоловіків та жінок в усіх сферах життя. Частина третя ст. 24 Конституції України, безпосередньо присвячена подоланню дискримінації стосовно жінок в Україні та наголошує на тому, що рівність прав жінок і чоловіків забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько–політичній та культурній діяльності, у здобутті освіти та професійній підготовці, у праці та винагороді за неї і так далі. Йдеться також про те, що створюються умови, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством. Мова йде про правовий захист, матеріальну і моральну підтримку материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам та матерям. Законодавчо чоловіки позбавлені такої можливості. Саме такий підхід є характерною ілюстрацією формального розуміння принципу гендерної рівності.

Україною ратифікована ціла низка міжнародних документів, зокрема базава з цих питань – «Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок». Наскільки ці нормативні акти вплинули на розвиток гендерної рівності в нашій країні? По–перше, вони значною мірою носять декларативний характер та не забезпечені механізмами реалізації, тобто фінансовими та організаційними ресурсами для забезпечення даних зобов'язань. По–друге, громадянське суспільство в Україні, на жаль, не є силою, яка здатна вплинути на гендерну ситуацію в країні. Отже, законодавче закріплення гендерної рівності не допомогло жінкам добитися реального рівноправ'я. Та найбільш відчутна гендерна нерівність у декількох сферах – праці та зайнятості, в сфері політики, у сімейному та повсякденному житті.

Жіночий бізнес орієнтований здебільшого на роздрібну торгівлю, медицину, культуру та науку. Майже в усіх галузях народного господарства жінки займають низькооплачувані посади. Всі ці роки на ринку праці простежується ще одна закономірність: чоловіки витісняють жінок з перспективних і добре оплачуваних посад. При працевлаштуванні у жінок менше шансів, ніж у чоловіків, отримати вакантне місце. Нерідко роботодавці зазначає, що конкурс оголошується виключно для чоловіків. Чи є така позиція роботодавців виправданою? Так, жінка може раптом піти у декретну відпустку, у відпустку по догляду за дитиною, але чоловіки частіше вживають спиртне, що впливає на якість у виконанні їх службових обов'язків. Така очевидна нерівність позицій жінок та чоловіків на ринку праці призвела до фемінізації бідності. Сьогодні кожна третя жінка має рівень доходів, що дорівнює прожитковому мінімуму. Жінки складають більшість у найбільш соціально незахищених категоріях громадян: пенсіонери, безробітні, працюючих у бюджетній сфері. Скрутне матеріальне становище нерідко штовхає жінок на заробітчання, вони їдуть в основному нелегально, залишаючи малолітніх дітей на своїх родичів. Окрім того, статі співвітчизниці змушені перебувати за кордоном у нелегальному статусі, що нерідко призводить до негативних наслідків, часто такі жінки стають об'єктом продажу та подальшої сексуальної експлуатації.

Ще однією з латентних проблем нашого суспільства є домашнє насильство. За неофіційними даними кожна 5 жінка в Україні була жертвою домашнього насильства. Куди звернутися жертві? Було б доцільним посилити відповідальність за домашнє насильство та привернути увагу органів внутрішніх справ на необхідність вжиття виховних та запобіжних заходів проти домашнього насильства [4, с.13].

Проте важливою проблемою гальмування даного процесу є також стереотипи, які склалися в суспільстві про те, що жінка і високі професійні або державно–владні повноваження поняття несумісні. Попри це у розбудові громадянського суспільства в Україні вагома роль належить жінкам, які становлять більше половини сукупної робочої сили в державі. Чотири п'ятих жінок у працездатному віці належать до економічно активного населення, майже половина з них мають вищу та середню–спеціальну освіту (серед чоловіків цей показник становить 35%). У 2012 р. майже 70% жінок належало до представників малого і середнього бізнесу, дві третини – у складі фермерів, майже 75% – спеціалістів середньої ланки управління, фінансистів та менеджерів. Жінки роблять значні кроки у зміцненні своїх позицій у державному житті. В Україні існують об'єктивні умови для розвитку демократії саме через активізацію жіночого руху, жіночої самосвідомості. За короткий час виникла чимала кількість жіночих неурядових організацій, що діють у різноманітних сферах громадського життя країни, хоча більшість із них найчастіше за все працює в соціальній сфері та у добровільності і майже не впливають на

політичне життя держави. Це ще раз доводить, що місце жінки у владі в сучасному українському суспільстві ще досить незначне.

«Жіноче питання» у державній політиці досить неоднозначне і викликає багато дискусій, особливо серед чоловіків, які висувають тезу: «політика – не жіноча справа» [5, с.5]. У такому випадку варто поставити питання: яким повинен бути політик прийнятним для українського електорату, якщо цим політиком є жінка? Потрібно зазначити, що дослідження українських психологів щодо сприйняття політиків, показали дискримінаційне відношення, яке затвердилося в суспільстві до жінки–політика. У поєднанні понять «жінка і політика» пересічний виборець акцентує увагу саме на статевих характеристиках, а отже жінка асоціюється із сім'єю в ролі матері, дружини, господині. Тому образ жінки–політика позбавлений виразних рис і не отримує належної підтримки. Відомо, що успіх політика залежить у певній мірі від симпатій виборців до особи кандидата [8, с.11].

З середини 90–х років ХХ століття жінка упевнено проявляє себе як лідер і активно просувається кар'єрними і професійними сходами. Однак, щоб зайняти відповідне місце у владній структурі українські жінки повинні самі прокласти собі шлях у чоловічому середовищі та опанувати чоловічі професії, адже у сучасних реаліях жінка–політик може покладатися тільки на власні сили та вольовий характер [10, с.157].

Узагальнюючи, слід зауважити, що на шляху до встановлення гендерної рівності у нашому суспільстві стоять наступні чинники:

- Стереотипи масової свідомості, які й досі розглядають жінку як слабку у порівнянні з чоловіком істоту, яка є другорядною в суспільному, політичному та економічному житті, чоловіча ідеологія є породженням тоталітарної системи, але виховання спроможне змінити гендерну ментальність.

- Кризова економічна ситуація (і особливо безробіття, яке часто штовхає жінок на заробітчання, що нерідко призводить до продажу жінок та подальшої сексуальної експлуатації) та переважаючий на ринку праці попит на працівників–чоловіків, а не жінок.

- Слаборозвинуте громадянське суспільство, у тому числі пасивність жіночих організацій та окремих жінок у відстоюванні своїх законних прав та свобод.

- Відсутність національного механізму щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в усіх сферах суспільного життя.

Ситуація в сучасній Україні потребує створення і реалізації державної програми подолання гендерної нерівності, адже зміни у становищі жінок в Україні можливі лише за умови не декларативної, а послідовної державної гендерної політики.

Список використаних джерел

1. Власенко Н.С., Виноградова Л.Д., Калачова І.В. Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків. – К., 2005. – 187 с.
2. Женщина и власть. Материалы круглого стола Второго Всероссийского конгресса политологов / под ред. С.Г. Айвазовой, Л.Т. Шинелевой. – М., 2000. – 342 с.
3. Жеребкіна І. Фемінізм і сучасна філософія // Новий Образ. – К., 1997. – 237 с.
4. Запобігання домашньому насильству і торгівлі жінками. Підручник з проведення тренінгів. – К., 2001. – 208 с.
5. Іващенко О. Участь жінок у політиці України // Слово і час. – 1997.
6. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок // Права людини. Міжнародні договори України. – К., 1992. – 152 с.
7. Конвенція щодо дискримінації в галузі праці і занять // Права людини. Міжнародні договори України. – К., 1992. – 152 с.
8. Матвієнкі С. Гендерна політика: суть, проблеми та українські реалії // Науковий вісник: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип.272. – Чернівці: «Рута», 2005. – 359 с.
9. Права жінок. Міжнародні та національні правові документи. Організація жінок Молдови «Громадські ініціативи». – Кишинів, 2001.
10. Титова Т. Гендер криз призму буденності (жіночий аспект) // Соціальна політика і соціальна робота. – 1999. – №3–4 (11–12). – С.157.

* * *

УДК 32.019.51

Тетяна Кремень, канд. політичних наук, Україна, м. Київ

Мас–медіа як фактор симуляції політичних процесів

Висвітлюється провокаційна роль мас-медіа у політичних процесах. Зроблено висновок, що фактично мас-медіа, як канал комунікації, виступають інструментом мінус-мобілізації, знижуючи рівень політичної участі суспільства та імплементуючи в громадське суспільство систему стереотипів, які сприяють політичній апатії суспільства.

Ключові слова: мас-медіа, політичні процеси, комунікації, мінус-мобілізація.

Татьяна Кремень. Масс-медиа как фактор симуляции политических процессов

Освещает провокационная роль масс-медиа в политических процессах. Сделан вывод, что фактически масс-медиа, как канал коммуникации, выступают инструментом минус-мобилизации, снижая уровень политического участия общества и имплементируя в общественное общество систему стереотипов, которые способствуют политической апатии общества.

Ключевые слова: масс-медиа, политические процессы, коммуникации, минус-мобилизация.

Tetyana Kremen. Mass-media as a factor of simulation of political processes

Lights up provocative role of mass-media in political processes. A conclusion is done, that actually the mass-media, as a channel of communication, come forward the instrument of mobilization of minus, reducing the level of political participation of society and implementuyuchi in public society the system of stereotypes which are instrumental in political apathy of society.

Keywords: mass-media, political processes, communications, minus-mobilization.

Споживання новин, безумовно, росте. За останні тридцять років порція європейців, які щодня читають газету, зросла вдвічі, а пропорція тих, хто дивиться щодня телевізійні новини, зросла з половини в 1970 році до трьох чвертей в 1999-му. Але це спричиняє так званий інформаційний розрив. Споживачі політичних новин залишаються обізнаними в політичних процесах. Ті, яких приваблює скандальна сторона медіа, отримує те, що шукає.

До того ж обізнаність в політичних процесах є дещо відносним питанням. Завдяки широкому висвітленню політичних подій, стверджують прихильники теорії мобілізації, мас-медіа мають позитивно впливати на політичну активність громадян. Але насправді сучасні мас-медіа, як правило, лише імітують висвітлення політичних подій, натомість створюючи власну політичну реальність. Фактично, політична обізнаність громадянина за суттю є обізнаністю в подробицях особистого життя політика або публічної особи.

Балкні виокремлює три виміри політичної прозорості, або прозорості, під якою він розуміє політичні цінності відкритості та демократичної підзвітності. По-перше, це інформаційна прозорість: знання про урядових акторів та їхні рішення, доступ до урядової інформації. Інформаційній прозорості сприяють вимоги громадськості до уряду пояснити свої дії. По-друге, це прозорість участі, тобто здатність брати участь у політичних рішеннях або шляхом передачі своїх повноважень представникам, або шляхом прямої участі. По-третє, це прозорість підзвітності, тобто можливість змушувати урядовців звітуватися – чи перед законом, чи перед громадською думкою.

Теоретично, мас-медіа мають сприяти політичній участі та політично мобілізувати громадян шляхом підвищення прозорості політичної системи. Мас-медіа мають допомагати громадянам розуміти дії уряду, брати участь в політичних рішеннях та змушувати політичних діячів звітуватися перед громадянами. Мас-медіа мають відігравати роль публічного простору, ставати форумом для дискусій тощо.

Однак на практиці ефект від діяльності мас-медіа є прямо протилежним. Завдяки мас-медіа демократичні уряди та політики симулюють політичну прозорість шляхом риторики та маніпуляції. Ця прозорість не має нічого спільного з ключовими політичними цінностями демократії – ця прозорість слугує своєрідним відволікаючим фактором, який розпорошує суспільну увагу від насправді важливих питань. Ця прозорість є важливою частиною процесу мінус-мобілізації.

Мас-медіа нівежить цінності політичної прозорості, водночас претендуючи на те, що їх охороняє.

Часто прозорість, або прозорість, обирають анонімом секретності. Але уряди та політики можуть маніпулювати інформаційними потоками, формами їх подачі тощо з тим, щоб досягти тієї самої мети, що і політика секретності та замороки. Існує дві базові стратегії: відволікати суспільну увагу та конструювати нову політичну реальність, яка поступово витісняє та замінює іншу політичну реальність та політичні питання.

Сама метафора політичної прозорості передбачає наявність певного посередника, через якого спостерігають за процесами. Відповідно, посередник має бути прозорим, відокремленим від об'єктів з обох боків та не спотворювати природу процесів, за якими спостерігають. Все це не працює, коли цим посередником стає телебачення, а процеси стосуються державного управління. Телебачення створює власну політичну реаль-

ність, власний громадський простір. Ця реальність сама себе продукує та відображає – телевізійне висвітлення політичних процесів є частиною політичних процесів, і таким чином медійний дискурс щодо політики поступово замінює політику, яку він власно має описувати.

Політична мінус-мобілізація шляхом маніпулювання інформаційними потоками не зводиться лише до цензурування чи приховування інформації – інколи набагато ефективнішою стратегією є не приховування інформації, а формування іншого для неї контексту. Замість того, щоб приховувати факти, ефективніше підмінювати їхнє підґрунтя, формулювати для них інше середовище.

Юридичні фірми в США досить давно взяли цей метод на озброєння – так, з тим, щоб відволікти увагу опонента від небезпечної інформації, вони завалюють його величезним масивом побічної інформації та документів, завдяки чому у опонента нема ні часу, ні можливості опрацювати весь цей масив та знайти потрібну інформацію. Інколи юристи вдаються і до технічних заперечень, затягуючи процес у часі. Таким чином вони деморалізують опонентів, роблять судовий процес дорожчим, отримують перевагу у часі та відволікають увагу від найважливіших питань, заради яких і розпочався процес. Головною метою є не привертати увагу та час опонента, паралельно створюючи для нього іншу реальність з іншим контентом.

Звісно, політики та мас-медіа як правило не ставляться до громадськості як до опонентів. Політики, скоріше, намагаються вплинути на формування суспільної думки та отримати від цього свої прибутки; мас-медіа намагається розважити громадськість, утримуючи її увагу та зберігаючи свій вплив на неї. Але в процесі досягнення цих цілей вони непомітно відволікають громадську увагу, замінюючи політику новою альтернативною реальністю.

Телебачення сфокусоване на розважальному аспекті. Висвітлення будь-яких подій, в тому числі політичних, має бути таким, щоб увага глядачів не розпорошувалась, а простіше за все це досягнути, якщо зробити з новинної передачі розважальне шоу.

Телебачення заохочує таку подачу матеріалу, що фокусується на персональній відомості учасників політичних процесів та на спортивних елементах політичного конфлікту [1]. Висвітлення політичних подій більш зосереджено не на сутності політичних процесів, що відбуваються, а на тактичних моментах політичної боротьби, політичних переваг та перемог [2]. Питання, хто переможе, та те, як він досягне цієї перемоги, є ключовим, що висвітлює телебачення. В якомусь сенсі історії про закулісні політичні маневри, про політичних технологів та спеціалістів з піару пропонують певну долю прозорості, оскільки вони претендують на те, що надають глядачам інсайдерський погляд на стратегічні міркування політиків та можновладців. Але в іншому сенсі вони відволікають увагу від сутності політичних процесів. З врахуванням того, що у телебачення є певні часові обмеження щодо віщання та уваги аудиторії, інсайдерські історії про стратегії політичної боротьби та хід політичних перегонів витісняють сюжети про сутність політичних процесів, що відбуваються.

Телебаченню належить найбільш суттєвий внесок до медіатизації політики. На виборах скоріш переможе не партія, яка запропонує найкращу програму – її все одно ніхто не читає, а партія, чий лідер найкраще виглядає на телевізійному екрані. Передвиборчі кампанії перетворились на медійні шоу. Вибірці роблять свій вибір не на основі раціональних уявлень, а під впливом телевізійних образів.

Це призводить до серйозних змін у сутності політичних інститутів. Різко зростає роль першої особи партії, лідерство якої набуває харизматичний характер, без чого неможливо виграти вибори. Барак Обама багато в чому зобов'язаний своєю перемогою власній харизмі та привабливості.

Більш того, оскільки політики усвідомлюють, наскільки важливі мас-медіа в тому, щоб отримувати владу та чинити вплив на громадян, телебачення допомагає створити нову реальність, населену спеціалістами з політичного маніпулювання, опитувачами громадської думки, експертами та медіа-консультантами. Поступово політичне життя приходить у відповідність до того образу політики, який малює телебачення. Телебачення зображає світ, яким керують спеціалісти з політичного піару та маніпулювання, світ, який позбавлений конкретних дебатів або обґрунтованого аналізу. Оскільки телебачення знаходиться у центрі масової політики, воно поступово допомагає відтворювати ті самі елементи, які воно зображає.

Таким чином, телебачення конвертує політику в форму розваги, яка може бути спожита аудиторією [3].

До появи соціальних медіа-Інтернет – так званий Web 1.0 – в чомусь підняв телебачення, посилюючи існуючі тенденції. Оскільки Інтернет сприяв скороченню новинного циклу, це спричинило більш об'єми новинних передач на телебаченні. Оскільки Інтернет зробив масове розповсюдження інформації відносно дешевим, телебачення освоїло нові типи інформації з нових джерел – включаючи плітки та використання чийось репортажів, таким чином понижуючи стандарти телевізійної журналістики. Інтернет посилює тенденцію телебачення робити наголос на знаменитостях, інсайдерських стратегіях та чутках та конвертацію політики в певний тип розваги [4].

Медійні події – відомий метод маніпулювання політичною прозорістю. Політики влаштовують та організовують події, які продумані спеціально з метою бути висвітленими мас-медіа. Як правило, сюжети

зводяться до того, що політик показується в процесі управління або обговорення нагальних політичних справ. Інший вид сюжетів присвячується політиці з його родинною, під час звичайних щоденних дій, без охорони, начебто просто. Так, під час скандалу з Монікою Левінські президента Біла Клінтона показали в сюжеті танцюючим зі своєю дружиною Хіларі під час їх відпустки на Virgin Islands. Виявляло це як випадковий інсайд в приватне життя президента, але спеціалісти запевняли, що цей приватний момент було сплановано для медійного висвітлення [5].

Сюжети про політика в роботі подаються в дещо урочистій, відверто спланованій манері, сюжети про політика в персональному оточенні мають мати дещо спонтанний ефект. Так, коли президент Клінтон втратив здатність впроваджувати широкомасштабні реформи, оскільки Конгрес його ігнорував, він поступово взяв на озброєння тактику невеликих ініціатив, на кшталт заохочення прийняття шкільної форми. Ці ініціативи широко освітлювалися в мас медіа, що створювало враження активного президентства.

Таким чином, медійні події – своєрідна форма політичного експібіціонізму, яка симулює ефективне управління та персональну відвертість. Завдання медійної події – залучити глядачів. Вимагаючи уваги глядачів, медійні події надають їм політичну беззмислову картинку, підміняючи політичний аналіз.

Справа ще й в обмеженості часу у більшості аудиторії. Коли інформації забагато, відбувається фільтрування – того, що мас-медіа висвітлюють, та того, що аудиторія споживає. Мас-медіа мають обрати серед сотень можливих сюжетів, що саме їм обговорити та висвітлити. Індивіди мають обирати серед тисяч часів політичного вітання, що саме їм дивитися.

Потреба у фільтрах посилює владу медійних подій. Наводнюючи мас-медіа готовими прес-релізами та театралізованими постановками, політики забезпечують мас-медіа готовим матеріалом, який легко відрегувати. Увага мас-медіа відволікається від того, що могло б бути кориснішим в досягненні політичної мети участі, інформації, підзвітності. Створюючи готову для споживання політичну розвагу, політики ефективно стримують аудиторію від того, щоб дивитися щось інше. До того ж мас-медіа простіше висвітлювати готові події, ніж самим шукати матеріал, який до того ж мас розважить аудиторію. Журналісти надають перевагу знайомим джерелам інформації.

Таким чином, медійні події водночас відволікають політичну увагу та підмінюють політичну реальність.

Мас-медіа поступово все більше висвітлюють приватне життя публічних осіб, доходячи до обговорення дуже інтимних подробиць – так саме, як би вони були поп-зірками або відомими спортсменами. Скандал навколо Левінські зробив можливим обговорення приватної сексуальної поведінки в серйозних мас-медіа – те, що було повністю неможливим ще кілька років тому. Мас-медіа зробили приватне життя публічних фігур прозорим для аудиторії. Звісно, це відволікає увагу від сутності політичних процесів, але, окрім того, це створює новий публічний дискурс, нову політичну реальність. Фокус на приватному поступово розвиває кордони між приватним та публічним, змінює природу того, що приховують від публіки. Досягність інформації про приватне життя публічних осіб формують ідею про те, що їхня приватна поведінка вже не є приватною – оскільки вона складає питання, які хвилюють громадськість. Журналісти прийняли на озброєння риторику політичної транспарентності для того, щоб пояснити та раціоналізувати все більшу відвертість їхніх репортажів, присвячених приватному життю публічних осіб, їхнім сексуальним орієнтаціям тощо. Вони використовують аргумент: громадськість має право знати, та подають інформацію про приватне життя політика разом із сюжетами про більш-менш серйозні політичні питання.

Таким чином, суспільне знання про сексуальні звички президента дорівнюється знанням про деталі закордонної чи внутрішньої політики. Змінюється контур публічного дискурсу та визначення публічних питань як таких. Питання особистого життя політиків конкурує за увагу аудиторії з іншими, набагато серйознішими політичними питаннями – причому в одному медійному полі. Звісно, що історії про сексуальні скандали чи просто приватні справи пригортають значно більшу увагу аудиторії, поступово витісняючи інші питання з поля зору. Відбувається наступне – аудиторія споживає історії з приватного життя політиків, начебто це частини політичних процесів. Створюється ілюзія політичної участі, ілюзія спостереження за політичним життям країни – особисте життя політиків дорівнюється політичним процесам в державі.

Розповсюдження приватної інформації під слогом «громадськість має право знати» ефективно трансформує публічний дискурс, оскільки час у аудиторії обмежений. Інформація про сексуальні скандали або інші подробиці приватного життя займає місце інформації, яка потенційно могла б сформулювати інший публічний дискурс.

Звісно, зміщення кордонів між особистим та публічним, зміна дискурсу пояснюється не лише діями мас-медіа – фактично, політики багато роблять для того, щоб змінити контури суспільного обговорення. В світі, сформованому телебаченням, надзвичайно важливо розповсюджувати не лише інформацію, а і етичні засади, ідеали, моральні принципи. Публічні фігури діють на свою аудиторію, презентуючи себе як тих, хто вартий довіри, як людей близьких до цієї аудиторії, чому сприяє телебачення. Схожа схема діє з зірками – завдяки тому, що їхнє життя знаходиться

під постійним фокусом мас-медіа, аудиторія сприймає їх як членів свого ближнього кола. Телебачення надає публічним персонам персонального виміру, олюднює їх образи в очах аудиторії.

Демонструючи свої особистості перед телевізійною аудиторією, розкриваючи подробиці свого приватного життя, публічні фігури симулюють ще одну форму транспарентності – транспарентність етичних ідеалів. Політики продукують власний імідж як людей близьких до народу, відкритих, чуйних, щирих, зі своїми слабкостями.

З тим, щоб симулювати транспарентність моралі, політики та публічні особи часто самі знищують дистанцію між публічною особою та його особистістю. Завдяки інструменту телебачення зв'язок з глядачами та виборцями створюється шляхом підкреслення емоційної досяжності політика, його дружності, його близькості до виборців. Публіка дізнається про дитинство політика, його сімейне оточення, їхні складнощі тощо.

Особливого значення набуває так звана культура скандалу. Новинні медіа хапаються за скандали – за суттю новинний потік зараз представляє собою череду безкінечних сенсаційних історій – від вбивства модельєра Джані Версаче та загибелі принцеси Діани до сексуального скандалу, який майже спричинив імпічмент Клінтона в грудні 1998 року; або, якщо брати українські реалії, від вилазки журналістки через огорожу президентської резиденції в Межигор'ї до випадкового вбивства людини сином народного депутата. Коли скандал стосується офіційних урядовців, культура скандалу передбачає постійне мусування злочинних або просто некоректних дій можновладців. Таким чином, медіа претендують на те, що вони просувають інформаційну транспарентність та транспарентність підзвітності.

Але насправді культура скандалу не є культурою зростаючої політичної транспарентності. Це самовиробничий, само дублюючий культурний феномен. За влучним висловом Балкіна, це культурний вірус, який розповсюджується як епідемія в публічній сфері. Він провокує дискусії щодо деталей скандалу, але зовсім необов'язково робить зрозумілішим дії уряду, і не змушує урядовців звітуватись про свою діяльність.

Так, скандал Клінтон/Левінські породив чисельні дискусії та сюжети [6]:

- історії про юристів, які представляли сторони, історії про людей, які могли, або не могли повідомити якусь інформацію пресі, історії про Моніку Левінські та про її колег, друзів, знайомих;
- сюжети про юридичний процес, який подається як своєрідне спортивне змагання. Репортери сперечаються, хто йде попереду – президент, республіканці, демократи тощо;
- сюжети про те, хто політично виграє від цього скандалу;
- новинні програми та ток-шоу з чисельними взаємними звинуваченнями з боку республіканців, демократів, інших політичних діячів;
- чисельні історії щодо процесу виняття цієї історії – хто першим знайшов якусь подробицю, реакція публіки на це викриття тощо.

Таким чином, культура скандалу не передбачає простого повторення одних й тих самих історій – тема мутує, поновлюється, генерує нові лінії та сюжети – тобто, створює власний дискурс. Але створення власного дискурсу зовсім не означає, що громадськість дізнається про ключові причини скандалу, не дорівнює глибини аналізу. Траєкторія скандалу веде не до глибини висвітлення, а до його широти – тема охоплює все більше нюансів та людей в процесі обговорення.

Звісно, час, який витрачають глядачі на стеження за скандалом, витісняє час, який вони могли б потратити для того, щоб дивитися інші події. Замість того, щоб створити транспарентність, телебачення створює нову реальність, зі своїми пріоритетами, в якій скандал є політично важливим, оскільки його обговорюють та висвітлюють. Відбувається зміщення системи політичних цінностей. Культура скандалу не просто маскує політичне життя – вона його підмінює.

Конкуренція серед мас-медіа, пошук більшої аудиторії змушує їх робити акцент на драматичних подіях – злочинах, корупції, катастрофах, політичній некомпетентності тощо. Навіть якщо сам конфлікт за суттю не є значним, мас-медіа зроблять з нього подію.

Мас-медіа та імплементація стереотипів

Важливим напрямом політичної мінус-мобілізації є імплементація у свідомість громадськості системи певних стереотипів – стандартів поведінки, соціальних міфів, політичних ілюзій тощо. Стереотипизація, тобто психологічний вплив з метою створити ілюзорні стереотипи є одним з головних методів пропаганди.

Визначимо стереотип як емоційно-оцінне утворення. Його природа складається з двох компонентів – знання та ставлення, причому знання це є стандартизм та спрощення, а ставлення – емоційним. Ставлення є стереотипом є ключовим.

Стереотипні утворення, судження, оцінки, образи концентруються в готових формулах: мобілізаційних штампах, що концентруються в мас-медіа за допомогою мовних засобів та візуальних зображень. Як правило, стереотипи проявляються себе у ярликах, узагальненнях, які активно використовуються для виклику відповідної емоційної реакції у аудиторії. Стереотипи становлять основу міфів, на яких базується будь-яка ідеологія. Відповідно, мас-медіа укорінюють цю систему у свідомість користувачів.

Вперше про поняття «соціальний стереотип» в контексті практики пропаганди згадав американський журналіст Волтер Липман в своїй

книзі «Суспільна думка» (1922). Проаналізувавши масову свідомість та роль преси у формуванні суспільної думки, він дійшов висновку, що всім процесом сприйняття керують стереотипи. Сутність концепції Ліпмана зводиться до наступної тези: оскільки людина спочатку уявляє світ, а потім бачить його; оскільки реальна дійсність занадто широка, складна та мінлива, щоб безпосередньо її пізнавати, людина перебудовує навколишній світ за простою моделлю. Отже, під впливом інформації про події, а не безпосереднього спостереження, в свідомості людини складаються спрощені образи, стандартизовані уявлення про навколишній світ, тобто стереотипи. Але оскільки вони засновані на зовнішньому, поверхневому знанні про явища або предмети, то вони можуть бути неправдивими та ілюзорними.

Відповідно, стереотипи, які виступають в якості стимулу, мають викликати у людини реакцію – почуття симпатії чи антипатії, страху чи гніву, любові чи ненависті до тих чи інших соціальних явищ. Тобто мас-медіа, формуючи суспільну думку, може створювати некоректну картину світу, яка не відповідає дійсності, яка розрахована на емоційну реакцію аудиторії. Мас-медіа володіють величезними маніпулятивними можливостями.

Насправді, природа мас-медіа, яка передбачає швидкість подання інформації, передбачає певну стандартизацію інформації, певне ігнорування тонкощів. Стереотипи використовуються з метою економії часу та зусиль. Коли складні ідеї втілюються у спрощеному образі, їхнє сприйняття та усвідомлення вимагає значно менше часу та зусиль. Стереотипи відчувують людину аналізувати явища, критично їх оцінювати. Упередженість властива стереотипам, і впередженість емоційного символу часто сприяє перетворенню його на ярлик та забобон, після чого його складно знищити.

Ліпман вважав, що кожній категорії людей властиві свої стереотипи, і антагонізм між людьми визначається не їхнім класовим положенням, а різницею між їх стандартами стереотипів. Відповідно, об'єднати людей може єдиний символ.

Це питання особливо актуальне для України, яка зіткнулась з існуванням двох систем стереотипів, між якими майже немає збігів, а певні з них повністю протилежні.

Відповідний набір символів діє на індивіда, викликаючи позитивні та негативні емоції, і цей вплив є найглибшим. Оскільки індивід, як правило, мислить іраціонально, ефективна мобілізація як правило звертається до його емоцій, а не свідомості. Саме тому мас-медіа мають величезну роль в мобілізації суспільства, виробляючи за допомогою інформації систему стереотипних уявлень.

Таким чином, мас-медіа створюють альтернативну політичну реальність, побудовану на системі стереотипних уявлень. Функціонування цієї реальності передбачає високу активність громадян, яка знаходить свій вираз у спостереженні за політичними обговореннями, емоційному залученні до подій, що висвітлюється тощо. Але оскільки ця активність обмежена рамками політичного дискурсу, який створюють мас-медіа, вона не знаходить свого виразу в більш серйозних політичних діях. Фактично, мас-медіа як канал комунікації виступають інструментом мінус-мобілізації, знижуючи рівень політичної участі суспільства та імплементуючи в громадське суспільство систему стереотипів, які сприяють політичній апатії суспільства.

Список використаних джерел

1. Fallows J. Breaking the News. – New York: Pantheon Books, 1996. – 408 p.
2. Bennett S. E., Staci L. R., Flickinger R., Bennett L. Videomalaise Revisited: Reconsidering the relation between the public's view of the media and trust in government // The Harvard International Journal of Press/Politics. – 1999. – 4(4). – pp. 8-23.
3. Postman N. Entertaining Ourselves to Death. – New York: Viking, 1985. – 300 p.
4. Balkin J. M. Cultural Software: A Theory of Ideology. – Yale University Press, 2002. – 335 p.
5. Balkin J. M. Cultural Software: A Theory of Ideology. – Yale University Press, 2002. – 335 p.
6. 5. Balkin J. M. Cultural Software: A Theory of Ideology. – Yale University Press, 2002. – 335 p.

* * *

УДК 321.27:327

Світлана Мітряєва, канд. історичних наук, директор регіонального філіалу, Національний інститут стратегічних досліджень, Україна, м. Ужгород

Теоретико-методологічні засади дослідження громадянського суспільства як колективного актора міжнародної співпраці

Розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження громадянського суспільства в контексті розгляду міжнародної співпраці. Особлива увага присвячена аналізу робіт європейських (чеських та словацьких) політологів, які наразі не були предметом наукових досліджень.

Ключові слова: громадянське суспільство, індекс громадянського суспільства, міжнародна співпраця, транскордонне співробітництво.

Светлана Митряева. Теоретико-методологические основы исследования гражданского общества как коллективного актера международного сотрудничества

Рассматриваются теоретико-методологические основы исследования гражданского общества в контексте международного сотрудничества. Особое внимание уделено анализу работ европейских (чешских и словацких) политологов, которые до сих пор не были предметом научных исследований.

Ключевые слова: гражданское общество, индекс гражданского общества, международное сотрудничество, трансграничное сотрудничество.

Svitlana Mytryayeva. Theoretical and methodological foundations of the study of civil society as a collective actor of international cooperation

The article is devoted to the research of the theoretical and methodological issues of civil society studies. Special attention is paid on the European researchers which were not published in Ukraine before.

Keywords: Civil society, index of civil society, international cooperation and transborder cooperation.

Сучасна політична наука та теорія міжнародних відносин давно відійшли від суто реалістської парадигми та трактування виключно держави як субєкта міжнародної політики. Громадянське суспільство вже визнано суб'єктом внутрішньої політики, тому нагальним є обґрунтування його залучення до міжнародної співпраці як колективного актора.

На думку відомого соціолога неофункціоналіста Джефрі Александера «громадянське суспільство потрібно розуміти як аналітичну, а не конкретну категорію. Воно не є сферою, до якої можна доторкнутися або яку можна побачити...» [17, с.168]. Роз'яснення такому визначенню дає проф. А. Колодій, яка стверджує, що «по-перше, громадянське суспільство не зводиться до структурного аспекту. Адже, де йдеться про суспільство, важливими є зв'язки, солідарність, цінності і норми, культура, до яких справді неможливо «доторкнутися». По-друге, багато непорозумінь при обговоренні проблем громадянського суспільства виникає через неврахування різниці між теоретичною абстракцією (ідеальним типом) «громадянське суспільство», що використовується науковцями як інструмент аналізу суспільної реальності, та описовими (емпіричними) характеристиками реально існуючих громадянських суспільств, що певною мірою і в певний спосіб наближаються до цієї абстракції. Тому, говорячи про розвиток громадянського суспільства у тій чи іншій країні, ми завжди повинні пам'ятати, що йдеться саме про певну міру і специфічну форму громадянськості, а не про якийсь абсолют, який начебтодесь втілений у життя в повному обсязі і який іншим народам потрібно просто скопіювати» [7].

Д.Александр формулює коротке, але містке визначення даного феномена: «громадянське суспільство – це сфера людської солідарності». Для формалізації цього терміну наводиться перелік інститутів: добровільні громадські об'єднання: економічні, культурно-мистецькі, освітні, благодійні, а також рухи й політичні партії (особливо – на низовому рівні або на початкових стадіях своєї діяльності), незалежні засоби масової інформації, усі інші осередки формування громадської думки, суспільної ініціативи й народного волевиявлення. Фонд «Відродження», який на практиці займається безпосереднім фінансуванням різних проєктів, дає свій перелік «цільової аудиторії»: – недержавні громадські організації; – незалежні експертно-аналітичні установи; – органи державної влади та місцевого самоврядування; – органи самоорганізації населення (ОСН); – об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ); – ініціативні групи громадян [11]. Тобто, А.Колодій називає це інституціоналізованим спілкуванням, та дає своє оригінальне визначення, якого будемо притримуватися в подальшому: Інституціоналізоване громадянське суспільство – це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави [7]. У ньому не тільки існує велика кількість добровільних асоціацій, забезпечених та поєднаних відповідною мережею засобів комунікації, але й домінують громадянські цінності, та спілкування на засадах довіри та толерантності. Влучним зауваженням, на нашу думку, є факт, що «логіка становлення інститутів громадянського суспільства у постсоціалістич-

них країнах докорінно відрізняються від логіки аналогічних процесів у стабільних демократіях» [6, с. 5].

Слід зазначити, що тема громадянського суспільства активно розвивається не тільки в рамках англо-саксонської школи політології, але й в Центральноевропейських студіях, позаяк після демократичних революцій 1989 р. чеські, словацькі, угорські та польські вчені отримали методологічну свободу досліджувати процеси в суспільстві без обов'язкового спираючись на авторитет К.Маркса, Ф.Енгельса чи В.Леніна. Серед найвідоміших виділимо: Маліну Догналову, яка першоосновою утворення громадянського суспільства вважає рівність людей перед законом, бо воно розглядається в якості важливого елемента для створення демократії, іноді навіть визнається в якості стандарту. Це зусилля для розвитку сучасного суспільства позаполітичної сфери впливу [19, с. 474–475]. О.Матушек розглядає громадянське суспільство як сектор суспільного життя, створений спонтанними об'єднаннями громадян, відповідно до їх інтересів. Таке об'єднання, як правило, покликане до життя, виходячи з партикулярних або місцевих інтересів, що не мусять бути репрезентованими в політичному житті [20, с. 129].

В політичній науці введено Індекс громадянського суспільства, що включає в себе: сукупність існуючої інформації, регіональні консультації, дослідження населення, моніторинг медіа, тематичні дослідження та огляд. Зокрема, в Чехії у дослідженні були оцінені чотири основні виміри громадянської участі:

- Структура: ширина участі, інтенсивність участі, різноманітність громадських організацій, рівень організації, взаємини в рамках операційної системи, ресурси громадського сектора;

- Навколишнє середовище: політичний контекст, фундаментальні права і свобод людини, соціально-економічний контекст, соціально-культурний контекст, нормативно-правова база, відносини між операційною системою і державою, відносини між ГО і корпоративним сектором;

- Вплив: вплив на державну політику, на державні компанії, зміцнення спроможності громадян вирішити для себе, і для захисту своїх інтересів і прав, вміння вирішувати соціальні проблеми;

- Значення: демократія, прозорість, терпимість, ненасильство, рівність чоловіків і жінок, боротьба з бідністю, охорона навколишнього середовища.

Близьким до цього є також американська методика визначення індексу сталості громадянських структур на основі оцінки декількох складових: 1) правового забезпечення; 2) організаційної спроможності; 3) фінансової життєздатності; 4) спроможності до захисту і просування громадських інтересів; 5) надання послуг; 6) інфраструктури; 7) публічного іміджу [22].

Вважаємо за доцільне також ввести для потреб нашого дослідження й деякі інші терміни. Зокрема, партicipація (від латинського *partem capere* – приймати участь) – в сучасній політичній теорії панує думка, що в прийнятті управлінських рішень мають брати участь, по можливості, всі зацікавлені сторони – в компанії, в суспільстві, в державі [18]. Домінуючі форми політичної участі є одним із критеріїв, які відрізняють демократичний політичний режим від решти, а також належать до показників рівня його консолідації, зазначає М.Лендьял [8]. Складна концептуальна основа вивчення цього явища не є у фокусі даного дослідження, однак потребує розгляду визначення цього поняття, а також специфіка його прояву на місцевому рівні. Серед різних дефініцій, вживаних у вітчизняній науці (В.Бортніков [1], А.Романюк [14]), скористаємося підходом Н.Ротар, яка пояснює політичну участь як дії людей або груп, що ухвалюються для виразу власних інтересів і як вплив на зміст рішень, що ухвалюються на різних рівнях публічної влади [15], тобто дотримуємося розуміння участі як діяльного залучення, на противагу психологічному підходу [6]. Існує сумнів, чи можна застосовувати до аналізу політичної участі у постсоціалістичних країнах, зокрема Східної Європи, класичні концепти. Причиною цього є розвинуті структури клієнтелізму в цих суспільствах, інші прояви неформальних політичних практик, імітація участі громадянськими структурами, які є лояльними до влади, і лише формують ілюзію демократичності політичних процесів [3, с. 15–29].

Громадськість можна розглядати як групового політичного актора у випадку організованого впливу на процес прийняття значущих рішень, всупереч позиції більшості політичних регіоналістів, які вважають громадськість ресурсом для політичних акторів [13].

Вважаємо за потрібне навести класифікацію Європейської Комісії, яка серед типів організацій громадянського суспільства виділяє, окрім неурядових організацій (англ. *non-governmental organizations*), метою функціонування яких є об'єднання громадян, що мають спільні інтереси, також громадів організації (англ. *community-based organizations*), що діють на низовому рівні для задоволення запитів їх членів через механізми участі у місцевому громадсько-політичному житті [21]. Незважаючи на обставину, що у контексті дослідження вважаємо найбільш доцільним використовувати поняття «організація громадянського суспільства», для уникнення повторень вважаємо коректним вживати терміни «неурядові організації», «громадські об'єднання», «асоціації», не акцентуючи на юридичних та змістовних відмінностях [8].

Роль інститутів громадянського суспільства постійно зростає в публічній політиці. Громадський вимір вже став невід'ємною складовою діяльності наприклад ОБСЄ, співпраця з організаціями громадянського суспільства набула системного характеру.

Україна має певний досвід, що може вважатись позитивним, зокрема ухвалене у 2012 році законодавство щодо громадських об'єднань відповідає демократичним стандартам і створює певне підґрунтя для подальшого посилення інститутів громадянського суспільства. Тим не менше, зазначене законодавство ще має бути імplementованим на практиці. Для України було б логічним ініціювати на рівні ОБСЄ міжнародний діалог щодо створення та підтримки належних умов функціонування громадянського суспільства з метою створення більш гомогенного, заснованого на спільних цінностях, громадського простору євроатлантичного співтовариства [9].

Громадські організації є формою самоорганізації громадян. Цілі таких організацій можуть набувати величезного спектра значень і залежать від засновників. В подальшому ми будемо вести мову, що численні моніторинги діяльності неурядового сектору носять на собі відмітину особистого фактору, що призводить до прірви між теорією та практикою, зокрема, в питанні прибутковості/неприбутковості. Вважається, що завдяки «третьому сектору» у суспільстві можуть з'явитися соціально активні громадяни, залучені в різні соціальні структури, котрі сповідуватимуть загальні гуманістичні ідеї свободи і добровільного співробітництва, більш широкі, ніж поняття свободи членів ідеологічних кланів чи вільного ринку [16, с. 332].

Згідно статистичних даних, найбільша кількість зареєстрованих організацій припадає на 1996–1999 роки, що пояснюється сприятливими для ГО умовами щодо законодавчого забезпечення та посилення міжнародної допомоги у цей період. При дослідженні джерел фінансування неурядових організацій, бачимо нестиковки. Одне дослідження ще в 2003 році виявило, що 53% у цих джерелах – благодійні пожертви бізнесу та 46% – гранти від міжнародних організацій, на третьому місці – пожертви від громадян (43%). Інші інформаційні джерела містять протилежну інформацію та стверджують, що українські неурядові організації, як і на початку свого становлення, фінансуються з іноземних джерел, і на сьогодні не вдалося сформувати національну систему фінансового живлення «третього сектору». В середньому не менше 80% у фінансуванні наших неурядових організацій становлять кошти міжнародних фондів-донорів [16, с. 337]. Виходячи з таких даних ми можемо зробити двоякі висновки: з одного боку, таку непомірно високу фінансову частку іноземних коштів можна трактувати як латентний геополітичний вплив, який здійснюється, з іншого, ці кошти можуть бути про трактовані як відсутність власної ініціативи серед українських активістів, які не розуміють сутності громадської діяльності, а розглядають її лише як можливість особистого збагачення чи просування на передові позиції в системі суспільної ієрархії.

Питанням залучення громадських організацій, підприємств та пересічних громадян до планування соціально-економічних процесів та управління ними також займається Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень «Євроregion–Україна», який опублікував науково-методичний посібник «Залучення громадян до діяльності органів місцевого самоврядування» [4]. З 2006 року Канадським інститутом урбаністики у двох пілотних областях, а саме Закарпатській та Запорізькій, було розпочато реалізацію проекту «Регіональне управління та розвиток» [10], який сприяє розробці інтегрованих регіональних стратегій розвитку за активної участі громадськості. Можливість апробації в Україні польського досвіду планування соціально-економічного розвитку територій розглядають і польські автори Я.Варда та В.Клосовські [2]. Водночас згадані праці або ж не ілюструють апробовані у західних демократіях моделі залучення громадськості до управління розвитком конкретними прикладами з українського досвіду управління, або ж не аналізують наявні можливості вітчизняного нормативно-правового поля щодо участі громадян у цій сфері.

Стандарти ЄС у сфері державного управління та місцевого самоврядування визначають потребу залучення громадських організацій, представників бізнесу та пересічних громадян до розробки і реалізації управлінських рішень, а також стратегічних і програмних документів, зокрема на рівні громад і регіонів. Такий підхід, з одного боку, сприяє задоволенню інтересів громадян щодо соціально-економічного розвитку територій, а з іншого – органи публічної влади отримують демократичний інструмент визначення пріоритетних проблем розвитку територій, вирішення яких потребує підтримки держави. Втім, залучення громадянського суспільства до вироблення управлінських рішень є важливим не тільки у внутрішній політиці, але й у зовнішньополітичній активності будь-якої держави. Зокрема, слід зазначити, що в прикордонних регіонах саме буденна рутинна громадян визначає політичну дійсність та зв'язки, які є недоступними для центру.

Основними формами залучення громадськості до формування політики на місцевому та регіональному рівнях в контексті транскордонного співробітництва є:

- 1) форми публічного громадського обговорення: конференції, семінари, форуми, «круглі столи»; громадські слухання; збори, зустрічі з громадськістю; громадські приймальні; теле- або радіодебати, дискусії, діалоги, інтерв'ю та інші передачі теле- і радіомовлення; Інтернет-конференції; телефонні «гарячі лінії»; інтерактивне спілкування в інших сучасних формах.

- 2) вивчення громадської думки.

В Закарпатті, як прикордонній зоні, дослідження показали, що найпоширенішими засобами, які використовують громадські організації при здійсненні транскордонної співпраці, це офіційні зустрічі (89%), фестивалі та виставки (78%), інформацію в Інтернеті (67%). Найменше використовується телебачення (11%), оскільки вимагає значних фінансових ресурсів [22, с.344].

Проте, аналіз проблемних питань співробітництва влади та громадськості в транскордонній площині, проведене львівськими дослідниками [12], демонструє сильну кореляцію між суб'єктивним фактором (компетентність людей, задіяних у співпраці), шаблоном співробітництва (обласний, районний, сільський рівень) та ефективністю такого співробітництва. Це пов'язано з суспільно-психологічними особливостями (більшість інтелектуально-розвинених, активних та енергійних людей не залишаються на місцевому рівні, та мігрують або до столиці, або за кордон). Звідси одна з найгостріших проблем – кадрова. Чим нижчий шабелів транскордонного співробітництва (особливо районний та сільський), тим менше компетентних людей і тим більше проблем в налагодженні ефективної співпраці в громадському секторі, зокрема у контексті транскордонного співробітництва. Саме тому на сьогоднішній день, як стверджує Н.Мікула, в Україні спостерігається ситуація відсутності координації дій між владними інституціями та громадськими організаціями в частині транскордонної діяльності (місцева влада українських регіонів співпрацює з місцевою владою суміжних регіонів іноземних держав, підприємств – з підприємствами, науковці – з науковцями, громадські організації – з громадськими організаціями, навчальні заклади – з навчальними закладами тощо). Відтак втрачається синергетичний ефект від такого співробітництва і губиться значна частина енергії та зусиль учасників транскордонного співробітництва, що відповідним чином знижує його ефективність [12]. Крім того, найбільш суттєвими проблемами громадських організацій в транскордонному співробітництві є складність перетину кордонів та отримання віз, відсутність міждержавних угод і невідповідність стандартів України стандартам країн партнерів, законодавча нестабільність [22, с.346].

Список використаних джерел

1. Бортніков В.І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту: автореф. дис. ... доктора політ. наук: спец. 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / В.І. Бортніков. – Львів, 2008. – 35 с.
2. Варда Я., Кіосовські В. Острови надії: розробка стратегій локального розвитку / Я.Варда, В.Кіосовські; Пер. з пол. М.Р. Желяк. – 2-е вид., стереотип. – К.: Молодь, 2005. – 312 с.
3. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации / Владимир Яковлевич Гельман // Полис. – 2001. – №1. – С.15–29.
4. Залучення громадян до діяльності органів місцевого самоврядування: Навч. посіб. / І.Бураковський, В.Зайчикова, С.Максименко, І.Парасюк; За ред. І.Бураковського. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – 80 с.
5. Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн вищерадянської групи та України / Г.І. Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
6. Зеленько Г. Форми реалізації народодовладдя в країнах Центрально-Східної Європи / Галина Зеленько // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – №1 (51). – С.74–93.
7. Колодій А. *Сутність громадянського суспільства і механізми його впливу на політику* [Електронний ресурс] / А.Колодій // Доповідь на заключній регіональній конференції проекту «Чемпіони громадянського суспільства». – Львів, 8 лютого 2003 р. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=148>
8. Лендль М.О. Місцева демократія у країнах Центральної та Східної Європи: Монографія [Текст] / Мирослава Олександрівна Лендль. – Ужгород: Мистецька лінія, 2011. – 688 с.
9. Позиційний документ щодо порядку денного головування України в ОБСЄ у 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://od.niss.gov.ua/content/articles/files/paper-osce-\(1\)-0471b.pdf](http://od.niss.gov.ua/content/articles/files/paper-osce-(1)-0471b.pdf)
10. Прес-реліз міжнародного семінару «Стратегічне планування розвитку регіону», 27 лютого 2006 року, м. Ужгород.
11. Про програму «Місцева демократія суспільство та належне врядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irf.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=9757&Itemid=204
12. Проблеми розвитку транскордонного співробітництва України в умовах розширеного ЄС: Монографія / За ред. д.е.н., проф. Н.Мікулт, к.е.н., доц. В.Борщевського, к.е.н. Т.Васильців. – Львів: Ліга Прес, 2009. – 436 с.
13. Романова В.В. Трансформація політичного режиму в Україні на регіональному та субрегіональному рівні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / В.В. Романова. – Миколаїв, 2008. – 17 с.
14. Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи [Електронний ресурс] / Анатолій Романюк. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/770>. – Назва з екрану.
15. Ротар Н. Політична участь громадян у трансформаційних процесах на пострадянському просторі: основні моделі, досвід та перспективи еволюції / Наталія Ротар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип.5–6: Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989–1991 рр.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – С.68–73.
16. Чубарь О. Напрями і особливості міжнародної співпраці громадських організацій України та Закарпаття / О.Чубарь, І.Крайний // Транскордонне спів-

робітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід: Монографія / В.П. Мікловда, М.А. Лендел, С.С. Слава, С.В. Сембер та ін.; За заг. ред. д-ра екон. наук, проф., член-кор. НАН України В.П. Мікловди. д-ра екон. наук, проф., член-кор. УААН М.А. Лендела, канд. екон. наук доцентів С.С. Слави і С.В. Сембера. – Ужгород: Карпати, 2006. – С.332.

17. Alexander J. Bringing Democracy Back In / J.Alexander // Intellectuals Beyond Academy. Ed. by Ch. Lemert. – Sage, 1990. – P.168.
18. Charvatova D. Občanska participace na věcech veřejných a její dopady na rozvoj lokality / Dagmar Charvatova Případová studie z regionu Litoměřicko. – Praha: Karlova univerzita, Filozofická fakulta, Katedra sociálních práce, 2012. – 141 s.
19. Dohnalova M. Slovník antropologie občanské společnosti / M.Dohnalova, J.Malina. – Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2006. – 778 s. ISBN: 80-7204-349-8 – S.474–475.
20. Matoušek O. Slovník sociální práce / O.Matoušek. – Praha: Portal, 2003. – 288 s. ISBN: 80-7178-549-0. – S.129.
21. Opinion of the Economic and Social Committee on the Role and Contribution of Civil Society Organisations in the Building of Europe, Brussels, 22 September 1999, CES 851/99 D/GW [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eesc.europa.eu/sco/docs/ces851-1999_ac_en.PDF. – Назва з екрану.
22. 2009 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/2009/. – Назва з екрану.

* * *

УДК 217

Вікторія Дементьєва, канд. політичних наук, доцент кафедри філософії, Донбаська державна машинобудівна академія, Україна, м. Краматорськ
Олександр Кваша, канд. політичних наук, старший викладач кафедри філософії, Донбаська державна машинобудівна академія, Україна, м. Краматорськ

Становлення християнської церковної організації як найважливішого політичного інституту Київської Русі

Досліджується такий важливий поворотний момент в історії християнської церкви, як початок перетворення церковної організації в один з головних політичних інститутів соціально-політичної системи давньоруського суспільства. Дослідженню даного феномену і присвячена пропонується стаття.

Ключові слова: церковна організація, політичні функції, держава, культурна диференціація.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Викторія Дементьева, Александр Кваша. Становление христианской церковной организации как важнейшего политического института Киевской Руси

Исследуется такой важный поворотный момент в истории христианской церкви, как начало ее преобразование в один из основных политических институтов политической системы древнерусского общества. Изучению данного факта и посвящена предлагаемая статья.

Ключевые слова: церковная организация, политические функции, государство, культурная дифференциация.

Viktoriya Dementieva, Aleksandr Kvasha. Genesis of the Christian church organization as the key political institution of the Kievan Rus

The Church was the universal, unifying, motivational and inspiring force in many social systems for centuries. So its powerful spiritual potential is particularly acute in demand in times of social crises, transformations and instability. However, this potential is still not fully known, and was not used in the national political science practice. Such an important moment in the history of the Christian church as the beginning of its transformation into one of the main institutions of the political system of ancient society is specially little studied. The proposed article is devoted to the exploration of this fact.

Keywords: church organization, the political functions, the state, cultural differentiation.

На протязі тисячоліть універсальною, консолідуючою, мотиваційно-інспіруючою силою у багатьох суспільних системах виступала церква. Тому її духовний потенціал стає особливо остро востребован в періоди суспільних кризисів, трансформацій і нестабільності. Актуальність даної статті обумовлена тим, що до сих пор остаточно не вивченим і не досліджуваним в українській політологічній думці. Особливо мало досліджуваним стається такий важливий поворотний момент в історії християнської церкви, як початок її перетворення в один з основних політичних інститутів політичної системи давньоруського суспільства. Дослідженню даного факта і присвячена пропонується стаття.

В науку не установлені конкретні дати виникнення церковної організації на Русі. Ряд дослідників (Е.Е. Голубинский, М.Д. Приселков, В.О. Пархоменко) рекомендують вести відлік з 1037 г., когда в

летописной статье впервые появляется упоминание о начале строительства церкви Святой Софии и церкви Благовещения Святой Богородицы «на Золотых Воротах», то есть в Киеве. Существует также много других предположительных дат, среди которых мнение польского историка А. Поппе, который выставляет аргументы в пользу того, что первая митрополия в Киеве появилась сразу же после провозглашения христианства государственной религией Руси. Ссылаясь на свидетельства византийских источников, в которых содержится перечень всех митрополитских кафедр, подчиненных Константинополю, он датирует возникновение первой митрополии временем не позднее 997 г.

Наиболее важной считается дата возникновения именно церковной иерархизированной структуры, а не построение первого храма на Руси, поэтому отчет церковной истории следует начинать с момента возникновения митрополии как структурированной церковной единицы, институализированной и обладающей качествами организации.

Другие исследователи, делая ударение на идеологических элементах принятия христианства на Руси, процесс создания и укрепления церковной организации соединяют с длительным процессом утверждения христианской православной идеологии.

Например, О. М. Рапов в своем исследовании «Русская церковь в IX – первой трети XII века» не выделяет конкретно датировку становления церковной организации на Руси, а отмечает лишь моменты постройки отдельных храмов, которые сыграли определенную роль в утверждении христианства в качестве государственной религии. Опираясь на летописи, О. М. Рапов сообщает, что «на Руси было принято отмечать различные знаменательные события храмовым строительством» [1, с. 243], о чем в самой летописи, именуемой «Жития князя Владимира», сказано: «...и тогда обещае Володимир поставити церковь свягаго Преображеня, бе то в ть день Преображене Господне, егда си бысть сеча. Избыв же Володимир сего, постави церковь...» [11]. Появление подобного рода церквей отмечается историками задолго до официальной христианизации Руси.

В «Повести временных лет» указано, что в 991 г. были заложены основы первого христианского храма – церкви Успения Богородицы. Этот храм великий князь Владимир доверил Анастасию Корсунянину, с которым, согласно летописи, он поддерживал дружеские отношения и очень часто общался на религиозные темы. Церковь была освящена в 996 г. и одной из основных ее функций являлась «охрана государственных и церковных Святых» [2, с. 241]. Собственно, многие из первых древнерусских храмов являлись не только центрами религиозного культа, но и своеобразными памятниками каким-то важным событиям, а также людям, их основавшим, давшим им богатые дары – поминки по себе. Так, например, киевская Десятинная церковь сразу же после постройки, как отмечает О. М. Рапов, превратилась в такой музей памятник Корсунскому походу, крещению Руси и самому князю Владимиру. Таким же музеем был и Успенский собор в городе Владимире-Залесском, где были выставлены для всеобщего обозрения одежды древних князей, иконы, книги, драгоценная утварь, пожертвованные храму представителями русской феодальной знати.

Безусловно, строительство первых храмов сыграло значительную роль в общем процессе христианизации Руси, и с момента своего возникновения первые церкви выполняли некоторые социальные, культурные и политические функции, которые имели позитивное влияние в целом на формирование и утверждение христианской идеологии, чем косвенно укрепляли и оформляли процесс становления киевской государственной организации.

На процесс становления церкви значительное влияние оказала также византийская модель объединения церкви и власти.

В качестве примера можно рассмотреть значение Новгородского Софийского собора, который представлял собой не только религиозный, но и политический центр города (в нем принимали великих русских князей, избирали новгородских архиепископов, возле него собиралось вече), а также «все, что создавалось «преудивительного» в Новгороде и привозилось из «заморских стран», шло в Софийский собор» [3, с. 6–7]. То есть религиозные святыни и святыни государства (и духовные, и материальные) сливаются в представлениях русичей и имеют общий смысл и равную ценность.

Конечно, нельзя отрицать, что для христианских церквей (Восточной и Западной), успевших уже «неофициально» разделиться к тому времени, распространение своего влияния на нехристианские народы и в социальном, и в политическом, и в экономическом плане сулило определенные выгоды. Но, при этом следует учитывать и выгоды самой Киевской Руси, стоявшей в тот период на геополитическом и культурном распутье. А также следует учесть, что во второй половине X века в Киевской Руси уже сформировались феодальные отношения. Язычество, как форма родоплеменной идеологии, уже не соответствовало новой социально-политической ситуации.

В «Повести временных лет» рассказывается о так называемом «испытании» различных вер князем Владимиром. Владимир созвал своих бояр и градских старцев, рассказал им о приходе к нему мусульманских, иудейских, католических и православных проповедников и попросил совета у своих приближенных, какую религию следует принять Руси. Бояре и старцы посоветовали князю послать своих мужей в различные страны

для испытания «кто како служить богу» [12]. Возвратившись, мужи сообщили, что их наиболее впечатлила служба в греческой церкви» [1, с. 218].

Что касается иудаизма и ислама, то и без «дальних походов» культурное несоответствие данных религиозных систем славянской цивилизации очевидно. Выбор разумно было принять либо в пользу католической идеологии, либо в пользу православной. И Восточная, и Западная церкви, как уже отмечалось, в качестве средства упорочения своего геополитического влияния видели религию. Следовательно, принятие христианства, хоть Византийского, хоть Римского, неминуемо должно было бы привести к тому, что русские великие князья попали бы в вассальную зависимость от византийских или римских императоров, которые через Церковную организацию стали бы навязывать правителям Руси свою волю. В силу историко-политических обстоятельств этого не произошло.

Укрепление феодальных порядков и феодальной стратификации на Руси (то есть вертикальной соподчиненности всех членов социальной системы, высшей точкой которой мог быть только Бог) одновременно делегитимировало старые общественные установки, правила, отношения и Богов, олицетворяющих их. Однако этот процесс не был безболезненным. По мнению большинства историков, в некоторых регионах Руси христианство буквально навязывалось, а в некоторых землях, например, Новгородских, Суздальских, социальные протесты против новой веры принимали вид религиозно-политической борьбы. Так или иначе, но церковь в данном случае нельзя выставлять виновником социальных протестов и беспорядков. Протесты, имеются факты, подтверждающие, что церковь выполняла функцию стабилизации общественной системы в период ее трансформации в феодальное общество. Так, например, церковная организация, проводила достаточно гибкую политику, в которую включалась и такой момент как защита наиболее обездоленных категорий населения древнерусского государства. Как отмечают в своих исследованиях О. П. Моця и В. М. Ричка, доступными ей методами она выступала против своеволия феодалов, жестких поборов с народа, крайностей общественной жизни того времени. Такая деятельность, конечно, не была абсолютно результативной, но все-таки объективно способствовала сглаживанию социальных противоречий и сохранению относительно стабильной и спокойной ситуации в стране.

Все вышеизложенные функции церкви касались внутренней жизни Киевской Руси. Однако церковь играла также важную роль и на макрополитическом уровне. Например, некоторое время она выполняла функцию утверждения автономии и независимости государства Киевская Русь. Одним из самых актуальных вопросов в период правления Владимира было сохранение Киевской Русью автономности и независимости от Византии. Факт принятия христианства кроме положительных сторон имел и отрицательные. Как уже отмечалось, у Византии имелись свои политические планы по поводу славянских земель – и культурно-религиозная зависимость Руси могла достаточно быстро трансформироваться в зависимость политическую. Причем эта проблема касалась бы не только Руси, но и других славянских государств, таких как Польша, Чехия, Сербия. Правители этих стран стремились утвердить свою культурную независимость путем создания собственной церковной епархии или даже отдельной автокефальной (самостоятельной) церкви. Поэтому совершенно неслучайно в церковно-исторических источниках, которые по мнению ряда историков являются поздним компонажем исторических текстов, подчеркивается самостоятельность решения князя Владимира по поводу принятия христианства на Руси, а сам князь, стремясь избежать влияния присланного из Греции митрополита на государственные дела, отводит ему второстепенную роль в иерархии сакрально-политического соподчинения общественных субъектов, определив местом его пребывания окраинный город Переяслав. Владимир опасался, что власть митрополита со временем может выйти из-под контроля и захлестнуть мощным духовно-идеологическим давлением княжескую власть. Именно поэтому на золотых и серебряных монетах Владимира Святославовича правитель изображался с короной на голове и с крестом в правой руке. А изображение Христа и надпись «Владимир на престоле» придавали княжеской власти сакральную силу, подчеркивая освященные свыше полномочия и право на исключительную власть.

После крещения Руси всё богатство идей христианской этики стало, по сути, теоретической основой формирования таких социально-политических приоритетов, как государственная независимость, единство, справедливость, честность, законность и т. п.

Фактически в средневековой Руси не было такой области жизнедеятельности, которая была бы свободна от религиозных установок. Если говорить об этике, то идеология христианской церкви существенно повлияла на формирование и развитие этических воззрений первых древнерусских мыслителей.

Одним из талантливейших среди них считается князь Владимир Мономах. В его трудах, самый популярный из которых называется «Поучения», отображен процесс возникновения новой морали. В форме наставлений своим сыновьям-князьям Мономах изложил идеи по поводу мудрого управления государством. Среди наставлений наиболее важными являются следующие:

– не творить самим и запрещать чиновникам творить беззакония; то есть подчиняться законам, которые через князя установлены самим Богом;

– не потворствовать злу; злодеи будут уничтожены, «а те, кто надеется на Господа, будут владеть землей. ...И не станет нечестивого, будет искать он место свое и не найдет его» [4, с.80];

– необходимость каждого (не зависимо от социального положения) заботиться о славе и могуществе державы; в противном случае человека ожидает проклятие небесное и проклятие собственного народа;

– призыв к смелости и самоотдаче: все пути человеческие определены Богом, поэтому в честном бою ничего плохого не может случиться с человеком, если не будет на то воли Божьей;

– необходимость сохранения мира внутри страны и за её пределами.

Таким образом, политические воззрения Владимира Мономаха впитали в себя основы христианской этики (они буквально построены на библейских выводах, что прослеживается даже при построении фраз в мономаховских «Поучениях») и явились выражением норм политической культуры периода существования Киевской Руси.

Из данного документа видно, что церковь и государство в то время были взаимозависимы. Даже их организационные структуры были по своим иерархическим образцам похожи. Ряд функций политической системы общества они выполняли вместе (например: интегративную, культурно–воспитательную, регулятивную, организационную и т.п.).

Со временем на смену относительно единой раннефеодальной монархии в Киевской Руси стало устанавливаться полицентрическое политическое устройство, признаки которого наиболее ярко проявились в XII в., после смерти Мстислава.

Наряду с процессами децентрализации в стране начали проявляться также тенденции раздробления и церковной власти. Можно сказать, что кроме стабилизирующих факторов, церковь инициировала проявление одновременно и дестабилизирующих элементов в социальной жизни. Характерной в этом смысле считается церковно–политическая борьба, которую в 60–е гг. XII в. развернул владими́ро–суздальский князь Андрей Боголюбский. Посредством распространения религиозных мифов, скрываясь за ширмой религиозного благочестия, Боголюбский преследовал реальные политические цели: «чудесной Владимирской иконе Божьей Матери «не нравится» пребывание на Киевской земле» [2, с.35]; получается, Киев начал утрачивать статус священного города – центра православия... Политическим подтекстом стало стремление к перенесению столицы Руси во Владимир – на – Клязьме, где для этих целей была предпринята попытка установить автокефальную митрополию.

Однако эта идея не получила поддержки в Константинополе, хотя Андрей Боголюбский и его брат Всеволод продолжили настаивать на том, чтобы Северо–Восточная Русь стала центром православия.

Таким образом, именно через церковные структуры осуществлялась национальная и культурная дифференциация, которая со временем привела к возникновению новых государственных образований. Эта особенная, хотя и малозаметная, функция церкви может считаться характерной для периода децентрализованной христианской Руси.

Особое место в структуре древнерусской церковной организации занимали монастыри. Первые из них появились, очевидно, при Ярославе, 1019–1054 гг. Преимущественно монастыри можно рассматривать как первые институты социальной защиты населения: под их опекой находилась большая группа социально и материально обездоленных людей. Именно благодаря существованию монастырей церковь могла реально вмешиваться во внутригосударственную жизнь. Например, сдерживать своеволие светских правителей и судов, защищая обиженных и обманутых, укрывая преследуемых, излечивая больных.

Как уже отмечалось, история церкви прочно связана с историей самого государства, поэтому изменения в государственной жизни неизбежно влекли за собой изменения в направленности функциональной деятельности церкви.

Следующим важным этапом в трансформации церковной организации стал период татаро–монгольского нашествия. В 1237–1241 гг. церковь переживала такое же состояние разрухи и опустошения, что и большинство регионов Киевской Руси: в местах боевых действий разрушались храмы, грабились монастыри, иногда физическая расправа постигала монахов и средние чины духовенства. Все эти акции зафиксированы в летописях о событиях, происходивших на пути орд Батыя. Возвратившись из похода на Запад, монголы основали (приблизительно в 1243 г.) собственное милитаристское образование, со временем названное Золотой Ордой. Его правители на правах завоевателей навязали русским князьям свой сюзеренитет. Во второй половине XIII–XIV ст. Русь и особенно её северно–западные земли продолжали терпеть ордынское военно–политическое вмешательство. Но при этом можно говорить только об экономическом ущербе церковной организации, зато в морально–духовном плане её сила и влияние существенно возросло. Церковь действительно проявила свою политическую и идеологическую мощь. По мнению многих исследователей, «во второй половине XIII ст. наблюдается резкое возрастание популярности христианского вероучения и его распространение среди народных масс» [2, с.146]. В глазах народа церковь стала единой наследницей духовных ценностей, символом державного единства и его связи со всем христианским миром.

Также следует отметить тот факт, что в отличие от светской власти, древнерусская церковь в период татаро–монгольского нашествия, напротив, получила большую свободу действий. На протяжении первых десяти-

летий после монгольского завоевания она поддерживала антиордынскую княжескую коалицию, лидерами которой были Данила Галицкий и великий князь Андрей Ярославич.

Со временем церковь становится более сильным противником Золотой Орды, поэтому ряд чисто политических интересов заставил монгольских ханов подкорректировать свои отношения с русской церковью: церковная организация получила защиту своих социальных прав, некоторые экономические льготы, а также содействие в решении различных внутриорганизационных проблем. Восстановлен был статус Киева как общерусского церковного центра, места объединения государственной и церковной власти. Улучшение официальных отношений между церковью и правителями Золотой Орды позволило основать в ордынском политическом центре – Сарае – православную епископскую кафедру. Благодаря этому событию древнерусские князья смогли поддерживать через сарайского владыку постоянные контакты с правительством Орды. Церковь стала посредником, арбитром в отношениях воюющих государств.

Одновременно, как отмечают в своих исследованиях О.П. Моця и В.М. Ричка, церковь являлась носителем патриотических традиций и её роль в этом смысле нельзя игнорировать.

Эпоха Киевского христианства завершилась татаро–монгольским нашествием и перенесением резиденции киевских митрополитов на север, с чего и началось преобразование Киевской митрополии в Московскую. С этого момента история киевского (украинского) и московского (русского) православия разделилась.

Список использованных источников

1. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII века. Принятие христианства / О.М. Рапов. – М.: Высш. школа, 1988. – 416 с.
2. Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – Київ: Глобус, 1996. – 224 с.
3. Никитина Ю.И. Софийский собор / Ю.И. Никитина. – Л.: Лениздат, 1967. – 32 с.
4. Політологія / За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1994. – 592 с.
5. Євсєєва Т.М. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // Український історичний журнал. – 1999. – №2 (425).
6. Wardlaw G. Political Terrorism. Theorie Tactics and Countermeasures. – Gamb., 1982. – P.51.

* * *

УДК 327.5:303.833.6

Тетяна Стародуб, канд. політичних наук, доцент кафедри політичної аналітики і прогнозування, Національна академія державного управління при Президенті України, Україна, м. Київ

Особливості використання конструктивістської методологічної парадигми для дослідження «Я–образу просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону»

Пропонується авторське бачення особливостей використання конструктивістської методологічної парадигми для дослідження процесів формування «Я–образу просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону».

Ключові слова: соціальний конструктивізм, «Я–образ просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону», регіональна (просторова) ідентичність, норми, інститути, інтереси просторових/регіональних спільнот, «іміджева політика».

Татьяна Стародуб. Особенности использования конструктивистской методологической парадигмы для исследования «Я–образа пространственного сообщества/международно–политического региона»

Предлагается авторское видение особенностей использования конструктивистской методологической парадигмы для исследования процессов формирования «Я–образа пространственного сообщества/международно–политического региона».

Ключевые слова: социальный конструктивизм, «Я–образ пространственного сообщества/международно–политического региона», региональная (пространственная) идентичность, нормы, институты, интересы пространственных/региональных сообществ, «имиджевая политика».

Tetyana Starodub. The peculiarities of using of constructivist methodological paradigm to research «self–image of spatial community/international–political region»

The author's vision on the peculiarities of using of constructivist methodological paradigm to research processes of shaping of «self–image of spatial community/international–political region» is proposed.

Keywords: social constructivism, «self–image of spatial community/international–political region», regional (spatial) identity, norms, institutes, interests of spatial/regional communities, «image policy».

Посилення ролі міжнародно–політичних регіонів у світі в умовах збільшення нетрадиційних викликів та загроз, усвідомлення просторовими спільнотами необхідності сформулювати власну ідентичність та на-

підставі цього визначити власне місце в сучасній системі міжнародних відносин, постійна потреба у відстоюванні інтересів регіону малими та великими державами в рамках глобальних та інтеррегіональних форумів призвело до того, що політична еліта країн, які представляють собою конкретний регіон, з однієї сторони, та когнітивні актори – з іншої, зіштовхнулися з необхідністю формувати та постійно підтримувати позитивний імідж міжнародно-політичного регіону на світовій арені.

Використання конструктивістської методологічної парадигми є необхідним для розуміння особливостей формування різноманітних схем міжнародного співробітництва з акцентуацією на питанні ідентифікації акторів, а саме яким чином впливає ідентичність суб'єкта на формування його пріоритетів зовнішньополітичної стратегії. Методологічні засоби соціального конструктивізму надають змогу нам застосувати практики політичної психології з метою вивчення ролі політичних лідерів та їх уявлень про реальність кризів призму формування образу держави та її зовнішньополітичної ідентичності [2, р.346].

В процесі формування власної ідентичності держава прагне визначити своє місце в системі міжнародних відносин на субрегіональному/регіональному та глобальному рівнях шляхом ототожнення себе з іншими державами або спільнотами держав, які представляють конкретний регіон, що в свою чергу є простором найближчого оточення держави, яка намагається сформувати власний образ, та, таким чином, заявити про себе в геополітичному середовищі, що в сучасних умовах характеризується кардинальними трансформаціями, передусім в нормативно-ціннісному полі. Зміни характеру взаємодії держав після розпаду Ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин зробили закритість інформації у взаємодіях міжнародних акторів неможливою та недоцільною. Силова політика в міжнародних відносинах почала традиційно доповнюватися, а в деяких випадках й витісняється «іміджевою політикою» [1, с.10]. Вона пов'язана із створенням таких когнітивних та афективних паттернів, які не тільки не сприяють вирішенню конфліктів, але й негативно впливають на конструктивний діалог між країнами.

Реалізація зовнішньополітичної стратегії, в основу якої покладена чітка ідентифікація держави з конкретним міжнародно-політичним регіоном або просторовою спільнотою, безумовно впливає на міжнародний режим співробітництва та конструювання регіональних та інтеррегіональних схем взаємодії. Співробітництво в цьому зв'язку, за Я.Верцбергером, є можливим в рамках соціального контексту [2, р.346]. Адже в умовах формування багатополарності, яка передбачає можливість розширення політичного/економічного/ідеологічного/культурного впливу інших провідних держав світу шляхом об'єднання їх зусиль, інституціоналізації їх регіональних ініціатив, досягнення більш високого рівня взаєморозуміння з важливих питань міжнародної безпеки, вироблення спільної стратегії розвитку регіону та узгодження власних зовнішньополітичних пріоритетів із пріоритетами спільноти, формується новий соціальний та політичний порядок, який за своєю природою значною мірою є когнітивним.

Удосконалення змісту категорії «регіональна (просторова) ідентичність» актуалізувало проблему дослідження процесів формування концептуальних та ситуативних «Я-образів міжнародно-політичного регіону» за допомогою різних методичних засобів політичної науки, зокрема, конструктивістської методологічної парадигми.

Теоретичні та практичні аспекти формування міжнародно-політичних регіонів у сучасному світі є предметом наукових доробків таких вчених політичної регіоналістики як: Ш.Бреслін, Х.Веем, П.Містрі, Ф.Содербаум, Р.Хайтгогт, Б.Хеттне, Т.Шоу та ін. Конструктивістська методологічна парадигма в дослідженні міжнародних відносин має давню традицію, яку формували вчені світового рівня: Р.Абделал, Е.Адлер, М.Бліс, А.Вендт, С.Гуцціні, Н.Онуф, Л.Седерман, К.Сіккінг, М.Фіннемор та ін.

Слід відзначити підвищений інтерес до проблеми використання теоретичного підґрунтя конструктивістської школи для розуміння особливостей формування міждержавної взаємодії на регіональному рівні, а також вивчення процесів формування української ідентичності держав та недержавних утворень з боку молодих українських вчених: В.Андрусів, Є.Барщевського, К.Шинкарук та О.Шурко.

Фактична відсутність у вітчизняній науковій думці монографічних видань, присвячених проблемі використання методичних засобів соціального конструктивізму для дослідження образу/іміджу просторової спільноти/міжнародно-політичного регіону, обумовила завдання цієї статті – окреслити можливість використання конструктивістської методологічної парадигми для розуміння процесів формування, еволюції та підтримки «Я-образу просторової спільноти/міжнародно-політичного регіону» в міжнародних відносинах.

Центральною категорією цієї наукової розвідки є «Я – образ регіональної/просторової спільноти або міжнародно-політичного регіону». Просторові спільноти як своєрідні актори міжнародних відносин, які є більш або менш формалізовані, можна уявити як соціальні суб'єкти, що формують середовище взаємодії, учасниками яких вони є, шляхом створення «Я-образів» та вибірково реагують на вплив середовища, використовуючи «Я-образи» в якості інформаційних фільтрів. Також регіональні спільноти можуть впливати на процес формування образів інших просто-

рових спільнот або окремих держав, передусім, тих, які ще не визначилися із вибором тієї чи іншої зовнішньополітичної ідентичності.

Просторові спільноти виступають в якості колективних суб'єктів, які характеризуються такими ознаками: належність до одного культурно-історичного типу, почуття спільності, що ґрунтується на спільній історії, системі цінностей тощо, наявність спільних зовнішньополітичних пріоритетів та потреб у забезпеченні власної та регіональної безпеки, спільна активність на міжнародній арені, рівень якої визначається здатністю впливати на механізми глобального управління регіональним та інтеррегіональними проектами, та, найважливіше, групова саморефлексивність, тобто здатність групи формувати власну ідентичність, почуття «Ми» та образ «Ми», що базується на проведенні дихотомії «Ми» – «Чужі».

У разі, якщо регіональна/просторова спільнота інституціоналізована, тобто представлена конкретною міжнародною організацією, що представляє інтереси певного міжнародно-політичного регіону (ЄС, ЛАД, АС, АСЕАН тощо), то керівництво цієї структури представляє Я-концепцію спільноти на міжнародній арені в рамках глобальних/інтеррегіональних форумів та конструє ситуативні «Я-образи спільноти/регіону» в процесі соціальної взаємодії з іншими просторовими спільнотами або міжнародно-політичними регіонами. Окрім цього, провідні держави регіону можуть також представляти та захищати інтереси просторової спільноти на міжнародній арені. Так, Нова Зеландія активно лобіює інтереси острівних держав в рамках глобальних та регіональних організацій/форумів, а також поширює в світовому інформаційному просторі бренд регіону «Тихоокеанський» («Pacific») з метою створення позитивного іміджу про країни регіону та підвищення привабливості рекреаційних ресурсів південно-тихоокеанського простору, а також привернення уваги світової спільноти до проблем сталого розвитку Океанії в цілому [4, р.291].

В якості основи формування образів інших просторових спільнот або міжнародно-політичних регіонів виступає «Я-образ окремо взятої спільноти». Процес формування образів не лише конструє каркас майбутньої ідентичності як інституту, але й сприяє закладенню передумов для виникнення у перспективі конфліктів на ґрунті цінностей та ідеологій. В цьому контексті просторова спільнота представляє собою окремий культурно-історичний тип. Важливо зауважити, що зміни «Я-образу однієї просторової спільноти/міжнародно-політичного регіону» викликають зміни образів інших просторових спільнот, а також впливають на «іміджеву політику» окремих держав, передусім тих, які складають ядро того чи іншого об'єднання. Зміни стосуються передусім трансформацій уявлень про «Інших» або «Чужих» на рівні свідомості колективного суб'єкта.

«Я-образ просторової спільноти/міжнародно-політичного регіону» складається з трьох структурних елементів: (1) регіональна/просторова ідентичність, яка покладена в основу «Я-образу», що ґрунтується на системі цінностей та спільній історії, та створює передумови для процесу інституціоналізації системи регіональної/інтеррегіональної співпраці; (2) статус, що демонструє місце регіону в системі міжнародних відносин; (3) роль регіону/просторової спільноти, яку він відіграє на міжнародній арені з акцентуацією на його функціях. Третій структурний компонент слід розглядати у зв'язі з уявленнями політичних еліт країн регіону про стратегію розвитку міжнародно-політичного простору, його місце в сучасній системі геополітичних координат. Якщо регіон представлений міжнародною організацією, то можна стверджувати, що керівництво цієї структури робить певний внесок у конструювання «Я-образ просторової спільноти/міжнародно-політичного регіону», адже, сприймає по-своєму регіональну ідентичність та статус об'єднання на міжнародній арені. При цьому ідентичність виступає багатовимірним феноменом, який включає в себе не лише культурно-історичний критерій, але й політичний, економічний, військовий та оборонний аспекти. Важливо зауважити, що не лише керівництво міжнародних організацій генерує ролі, що виконуює просторова/регіональна спільнота на міжнародній арені, адже, до цього процесу долучається й епістемологічна спільнота міжнародно-політичного регіону. Таким чином, взаємозв'язки між елементами «Я-образу просторової спільноти/міжнародно-політичного регіону» здійснюються за допомогою рольової компоненти. При цьому статус та ідентичність виступають в якості зовнішнього та внутрішнього мотиваційних чинників поведінки. Сприйняття просторою/регіональною спільнотою геополітичних трансформацій, які відбуваються у світі, призводить до формування нової конфігурації профілю за рахунок зміни співвідношення ідентифікаційної, статусної та рольової складових.

Використовуючи методологічний інструментарій концепції осмислення світу соціальним суб'єктом, яка представлена «сильністами» когнітивістами: А.Вендт, Х.Мюллер, Дж.Паргі, Е.Харрел; концептуальних підходів до розуміння Я-концепції (Х.Абельс, Р.Берне, Ш.Страйкер), психологічних розвідок, присвячених інтерпретації поняття «образ» (М.Коттам, Р.Херрманн, Р.Хольт), наукових теорій, предметом яких є співвідношення понять «образ» та «імідж» (Л.Вайткунене, І.Гоффман), підходів до розуміння образу держави в міжнародних відносинах (М.Коттам, Р.Коттам, Р.Херрманн), можна, по-перше, визначити «Я-образ просторової спільноти/міжнародно-політичного регіону» в якості сукупності уявлень колективного суб'єкта про себе; по-друге, оперуючи вихідними положеннями теорії Д.Ольшанського, трактувати «Я-образ просторової спільноти/міжнародно-політичного регіону» як результат інтерсуб'єктивної, діалогічної взаємодії колективних суб'єктів міжнародних відносин у форматі

«Я»–«Вони», тобто «Я–образ просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону» – «Інші просторові спільноти/міжнародно–політичні регіони», або у форматі «Я»–«Ми»–«Вони», тобто «Я–образ конкретної взятого регіону» – «Регіональна/просторова спільнота, з якою держава себе ідентифікує за різними критеріями (історично–цивілізаційний, географічний, геополітичний тощо), – «Інші просторові спільноти/міжнародно–політичні регіони», по–третє, досліджувати процеси формування образів міжнародно–політичних регіонів та зміни, що призводять до трансформації образів, які обумовлені впливом внутрішніх та зовнішніх чинників.

Розглянемо більш детально нормативну складову «Я–образу» просторової спільноти, а саме яку роль відіграють норми в процесі формуванні «Я–образу» в системі міжнародного співробітництва. П.Каценштейн визначає норми як колективні очікування на належну поведінку актора в рамках заданої ідентичності. Норми можуть виступати регулятором поведінки та одночасно бути складовою ідентичності актора. Рішення можуть піддаватися впливу раціональної поведінки актора або соціальних обмежень, наприклад, таких як норми й правил [5, р.5].

Вчені Марта Фіннемор і Катрін Сіккінг розрізняють два концепти «норми» та «інститути» й стверджують, що норми виключають єдині стандарти поведінки, в той час як інститути акцентують увагу на способах, за допомогою яких правила поведінки можна структурувати та співвіднести, отже, припускається існування різних моделей поведінки, які підлягають узгодженню не лише в нормативно–ціннісному, але й в інституціональному полі [3, р.891].

Біполярне протистояння в період Холодної війни негативно відобразилося на розвитку регіональних систем співробітництва, проте сьогодні в умовах нового соціального контексту співпраці відбуваються зміни у формуванні власного «Я–образу» просторових/регіональних спільнот та ідентичності міжнародно–політичних регіонів (йдеться про ідентифікацію одного кооперативного суб'єкту з іншим, в результаті завершення процесу ідентифікації має бути сформована просторова цілісність, тобто «Я–образ» або «Ми» [7, р.57]. Таким чином, процес соціалізації на регіональному та інтеррегіональному рівнях сприяє реконструюванню «Я–образів» як самої просторової спільноти, так і інших регіональних спільнот. Наведене твердження дає підстави говорити про те, що «Я–образи» не є статичними змінними. Не дивлячись на те, що процесу формування «Я–образу» притаманний психологічний контекст, не слід забувати про культурний вимір ідентифікації колективного суб'єкту, адже саме приналежність просторової/регіональної спільноти до певного культурно–історичного типу впливає на її сприйняття себе та інших спільнот/міжнародно–політичних регіонів. Отже, і психологічний і культурний аспекти «Я–образу» обумовлюють поведінку й дії просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону на світовій арені.

Важливо зауважити, що, з точки зору соціальних конструктивістів, саме ідентичність є основою інтересу. Актори не володіють портфоліо інтересів, яке вони тримають при собі незалежно від соціального контексту. Навпаки, вони визначають свої інтереси в процесі складання характеристики ситуації. Інтерес в моделі конструктивістів є залежною змінною, що змінюється під впливом різноманітних соціальних факторів. Таким чином, інтереси просторових/регіональних спільнот трансформуються від впливом внутрішнього контексту та зовнішнього середовища. Інтереси декількох спільнот як кооперативних суб'єктів акумулюються на міжсуб'єктному рівні. Інститути в цьому контексті відображають структуру ідентичностей та інтересів. Такі структури часто кодується у вигляді формальних правил та норм, проте ці формальні правила набувають сили мотивації тільки за умови соціалізації та участі акторів в колективному знанні [8, р.83]. Інтереси формують інститути, які, в свою чергу, здійснюють стримуючий вплив на спосіб просування інтересів.

Інтереси акторів конструюються, а не визначаються матеріальними умовами, – вважають Р.Абделал та М.Бліс. Вони ґрунтуються на колективних смислах, що зафіксовані у суспільних договорах та практиках. В ситуації невизначеності взаємне розуміння акторами спільних для всіх них принципів функціонування середовища веде до стабільності та здатності акторів виробити спільний підхід до вирішення проблем просторового розвитку [2, р.13].

Стратегія регіонального/просторового розвитку як процес узгодження інтересів усіх учасників спільноти ґрунтується на «Я–образі просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону» і є віддзеркаленням уявлень про регіон когнітивних акторів, політичної еліти країн простору, а також бачення спільноти іншими кооперативними суб'єктами системи міжнародного співробітництва. «Я–образ» у значенні «імідж просторової/регіональної спільноти» постійно моделюється, що обумовлено необхідністю реагувати на зміни середовища.

При формуванні «Я–образу просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону» доцільно звернути увагу когнітивних акторів на необхідність проведення аналізу міжнародно–політичної ситуації у світі загалом та в регіоні зокрема; визначення інтересів просторової спільноти і в цьому зв'язку формулювання пріоритетів регіонального розвитку, визначення сфер впливу; структурування середовища за об'єктами впливу (визначення держав або регіональних об'єднань, які можна розглядати як партнерів, стратегічних союзників або противників, наприклад, для ОЧЕС головним партнером в сфері реалізації інтеррегіональних проєктів

є ЄС), розробка «Я–образів» («іміджевих образів») та застосування методів та засобів їх створення (ЗМІ, Інтернет, публічна дипломатія, заяви політичних лідерів тощо).

Взаємодія просторових спільнот/міжнародно–політичних регіонів відбувається на міжнародній арені в контексті циркулюючих ідей/знань. Просторові спільноти/міжнародно–політичні регіони є соціальними суб'єктами, кооперативними за своєю природою, які, з однієї сторони, формують середовище взаємодій з рештою учасників міжнародних відносин, в тому числі образи інших просторових/регіональних спільнот, шляхом створення «Я–образів» та, з іншої, вибірково реагують на виклики зовнішнього середовища, використовуючи Я–образи в якості інформаційних фільтрів.

В основу «Я–образу» покладено структуру знання, що являє собою ментальну репрезентацію суб'єктом своїх характеристик, атрибутів, соціальних ролей, історичного досвіду та сформованих на майбутнє завдань розвитку. Знання може бути декларативним й виступати формі «Я–концепції» та процедурним – в формі ситуативних «Я–образів». Формування ситуативних «Я–образів просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону» є відповіддю на виклики та загрози міжнародного середовища.

Процеси формування «Я–образів просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону», необхідність постійних змін в структурі «Я–образів» пов'язані із постійною потребою в оцінці «себе» по відношенню до «інших» в міжнародному контексті. «Я–образ просторової спільноти/міжнародно–політичного регіону» впливає на конструювання образів інших просторових спільнот/міжнародно–політичних регіонів, трансформуючи систему переконань/уявлень політичної еліти країн ядра інституціоналізованого простору та змінюючи їх свідомість.

В перспективі варто звернути увагу наукової та експертної спільноти на визначення можливостей впливу епістемологічної спільноти на процес розробки стратегії регіонального/просторового розвитку в умовах трансформації геополітичної реальності та зростання новітніх викликів та загроз.

Список використаних джерел

1. Киселев И.Ю., Смирнова А.Г. Динамика образа государства в международных отношениях // И.Ю. Киселев, А.Г. Смирнова. – СПб.: СПбГУ, 2006. – 376 с.
2. Abdelal Rawi and Blyth Mark, and Parsons Craig. Constructivist Political Economy // Rawi Abdelal and Mark Blyth, and Craig Parsons, January 14, 2005. / [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://ducis.jhfc.duke.edu/wp-content/uploads/archive/documents/ABP.pdf>
3. Finnemore Martha and Sikkink Kathryn. International Norm Dynamics and Political Change // Martha Finnemore and Kathryn Sikkink, International Organization, 1998, Vol.52. – No.4. – P.887–917.
4. Henderson John. New Zealand and Oceania // John Henderson, in Bruce Brown (ed) // New Zealand in World Affairs 1972–1990. – Auckland: New Zealand Institute of International Affairs, 1999. – P.267–294.
5. Katzenstein Peter J. «Introduction: Alternative Perspectives on National Security» // P.J. Katzenstein. – In The Culture of National Security, ed. by P.J. Katzenstein. – New York: Columbia University Press, 1996. – P.1–32.
6. Vertzberger Yaacov. The world in their minds: information processing, cognition, perception in foreign policy decision-making // Yaacov Vertzberger. – Stanford: Stanford University Press, 1990. – 447 p.
7. Wendt Alexander. «Identity and structural change in International Politics» // Alexander Wendt. – In The return of culture and identity in International Relations theory, Y.Lapid & F.Kratochwil F (eds.), Lynne Rienner Publishers, Boulder Colorado, 1996. – P.47–64.
8. Wendt Alexander. Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics // Alexander Wendt. – In: Lipson, Charles and Cohen J. Benjamin. Theory and Structure in International Political Economy. – MIT Press, London, 1999. – P.75–110.

* * *

УДК 341

Катерина Андрущенко, помічник з правових питань, Регіональне представництво Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Україна, м. Київ

Принцип еволюційного тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та концепція «margin of appreciation»

На основі опрацювання відповідних науково-теоретичних джерел та рішень Європейського суду з прав людини досліджується тлумачення положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. Проаналізовано принцип еволюційного тлумачення та його взаємозв'язок з концепцією «margin of appreciation». Досліджено розвиток прецедентної практики зазначеного Суду та наслідки тлумачення ним Конвенції.

Ключові слова: Принципи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., принцип еволюційного тлумачення, концепція «margin of appreciation», свобода розсуду держав, Європейський суд з прав людини.

Катерина Андрущенко. Принцип эволюционного толкования Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. и концепция «margin of appreciation»

На основе изучения соответствующих научно-теоретических источников и решений Европейского суда по правам человека исследуется толкование положений Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. Проанализирован принцип эволюционного толкования и его взаимосвязь с концепцией «margin of appreciation». Исследовано развитие прецедентной практики указанного Суда и последствия толкования им Конвенции.

Ключевые слова: Принципы толкования Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г., принцип эволюционного толкования, концепция «margin of appreciation», свобода усмотрения государств, Европейский суд по правам человека.

Kateryna Andrushchenko. The Principle of Evolutionary Interpretation of the 1950 Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms and the Concept of «Margin of Appreciation»

On the basis of relevant scientific and theoretical sources and judgments of the European Court of Human Rights, there is examined interpretation of provisions of the 1950 Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms. There is analyzed the principle of evolutionary interpretation and its interconnection with the concept of «margin of appreciation». Development of case-law of the mentioned Court and consequences of its interpretation of the Convention are researched.

Keywords: Principles of interpretation of the 1950 Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, principle of evolutionary interpretation, concept of «margin of appreciation», discretion of the countries, the European Court of Human Rights.

Конвенцією про захист прав людини і основних свобод 1950 р. сформульовано керівні початки, які визначають сутність і зміст основних прав людини, є першоосновою її правового статусу [1, с.44]. Судова ж практика Європейського суду з прав людини вважається джерелом права, яке разом із положеннями Конвенції та Протоколів до неї слугує авторитетним засобом при розгляді судових справ.

У цьому контексті надзвичайної актуальності набуває принцип еволюційного тлумачення Конвенції, оскільки рішення Суду, як це було зазначено в низці його постанов, повинні тлумачитися в світлі умов сьогодення. Даний принцип тісно пов'язаний із концепцією «margin of appreciation», тобто свободою розсуду держав, в межах якої вони можуть діяти, дотримуючись положень Конвенції та Протоколів до неї.

Для розкриття питання взаємозв'язку принципу еволюційного тлумачення Конвенції та концепції «margin of appreciation» ми користувалися науковими роботами таких вітчизняних та зарубіжних вчених як О.Лавринович, М.Мазур, В.Кострицький, С.Тагієв, С.Беніцький, Б.Маланчук, В.Паліюк, П.Рабінович, С.Федик, Д.Шпільман та інших, а також опрацювали певні постанови Європейського суду з прав людини.

Ціллю даної статті є дослідження інтерпретаційних процесів всередині системи Конвенції, оскільки це допоможе нам найповніше зрозуміти концепцію «margin of appreciation».

Суть еволюційного тлумачення полягає у встановленні змісту конвенційної норми з урахуванням сукупності конкретно-ситуаційних умов та обставин, які існують саме на момент її інтерпретації. У даному випадку норма має бути витлумачена так, аби вона виконала функцію засобу, інструменту для досягнення певних цілей («функціональне» тлумачення). Найчастіше Євросуд використовує такий спосіб тлумачення Конвенції в разі інтерпретації її «гнучких», насамперед, оцінних норм, формулювання яких дає можливість для широкої дискреції правозастосовного органу. Саме функціональне тлумачення слугує дієвим інструментом вітлення в життя основних принципів і концепцій інтерпретації Конвенції [6, с.454].

Наприклад, у рішенні Євросуду від 13 червня 1979 року, ухваленому в справі «Маркс проти Бельгії» [8], перед Євросудом постало завдання з'ясувати, чи порушила Бельгія право на сімейне життя, передбачене ст.8 Конвенції, законодавчо закріпивши різницю у правовому статусі дітей, народжених у законному шлюбі та поза ним. Розглядаючи цю справу, Євросуд визнав, що дану Конвенцію слід інтерпретувати в контексті умов сьогодення. З урахуванням цього в мотивувальній частині рішення

зазначено: «Євросуд не може не зважати на той факт, що національне законодавство більшості держав-членів Ради Європи, а разом з ним різноманітні акти міжнародного права еволюціонують у напрямі визнання повної рівноправності дітей, народжених поза шлюбом, із «законно народженими» дітьми» [6, с.454–455].

Зазначене рішення Суду стосується порушень, які відбувалися безпосередньо через законодавство, а не через дії чи заходи, здійснені конкретними особами. Однак у своєму рішенні Суд не мав наміру ставити питання про відміну законодавчих норм щодо спадкування майна позашлюбними дітьми. Рішення Суду має в основному декларативний характер і залишає за державами-учасницями свободу розсуду щодо вибору засобів, які національні правові системи будуть використовувати для виконання своїх зобов'язань за ст.53 [8]. З метою забезпечення правової визначеності, Страсбурзький суд у більшості випадків тлумачить Конвенцію в контексті своїх попередніх рішень, змінюючи свою практику лише в тих випадках, коли цього вимагає принцип динамічного тлумачення, який дозволяє забезпечити максимально ефективний захист прав людини та основоположних свобод в умовах постійної еволюції європейських стандартів у галузі прав людини [3, с.136].

Еволюційне тлумачення знайшло своє застосування при інтерпретації пункту 1 статті 10 Конвенції щодо, наприклад, таких понять як «свобода вираження поглядів», «право передавати інформацію», «ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств» тощо. Прикладом розуміння категорії «свобода вираження поглядів» у контексті ст.10 Конвенції можуть бути класичні з цього приводу рішення Європейського суду. Зокрема, до них слід віднести справи «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» 1979 р., «Лінгенс проти Австрії» 1986 р., «Обершлік проти Австрії» 1991 р., «Толстой-Милославський проти Сполученого Королівства» 1995 р., «Ферессоз і Руар проти Франції» 1999 р. та інші.

Вчений В.Паліюк [5, с.411–412] називає досліджуваний принцип еволюційного тлумачення найяскравішим виявом правотлумачної діяльності ЄСПЛ (Європейського суду з прав людини). Конкретним прикладом забезпечення еволюційним тлумаченням поступового розвитку змісту Конвенції внаслідок змін у суспільстві може слугувати інтерпретація Європейським судом усіх трьох категорій порушення, визначених у ст.3 Конвенції (« катування », « нелюдське поводження і покарання ») і « таке, що принижує гідність, поводження і покарання »). Слід підкреслити, що питання про правовідносини, які стосуються гарантій ст.3 Конвенції, найчастіше виникають у сферах, пов'язаних з діяльністю правоохоронних органів, збройних сил, пенітенціарних установ та органів із захисту прав неповнолітніх. Саме тут держава зобов'язана передбачити для особи достатні гарантії проти зазначених вище категорій порушень [2, с.7].

Вчений Б.Маланчук [4, с.44] стверджує про особливе значення принципу динамічного тлумачення для з'ясування змісту ст. 3 Конвенції. Виходячи із хрестоматійної справи «Прайс проти Сполученого Королівства» 2001 р., він наголошує на розгляді Конвенції Європейським судом як «живого механізму». Умови тримання під вартою, які були незадовільні для інваліда, були б абсолютно прийнятними для здорової людини. Цікавою для ознайомлення щодо цієї справи є окрема думка судді Грев про те, що «фізичні вади заявників неприховані і їх важко не помітити, <...> тому в цьому випадку не потрібно мати жодної спеціальної кваліфікації, щоб зрозуміти, що поводження з цією людиною повинне бути відмінним від того, яке застосовувалося б, якщо б на її місці була інша людина» [9].

Аналогічним роздумом Європейський суд керувався при винесенні постанови по справі «Од'євр проти Франції», у якій зазначено наступне: в більшості держав-членів Ради Європи не існує законодавства, однакового з французьким, принаймні щодо питання про повну неможливість встановлення родинних зв'язків з біологічною матір'ю у випадку, якщо остання вперто бажає зберегти свою особистість в таємниці від дитини, яку вона народила на світ; проте в деяких країнах неонов'язково декларувати імена біологічних батьків при народженні дитини, і в декількох країнах встановлені випадки відмови від власної дитини, які призвели до відновлення дискусії про анонімне дітонародження. Виходячи з цього, Суд вирішив, що через різноманітність правових систем і традицій, а також практики відмови від власної дитини, держави повинні користуватися деякою свободою розсуду при прийнятті заходів, покликаних забезпечити права, гарантовані Конвенцією будь-якій особі, яка відноситься до їх юрисдикції [7, с.34].

У постанові по справі «Х'юст проти Сполученого Королівства» (№2), в якій йшла мова про заборону для ув'язнених, які знаходяться під вартою, голосувати на виборах в законодавчий орган і муніципальні органи влади, Європейський суд заявив наступне: «Що стосується того, існує чи ні консенсус серед держав-членів Ради Європи, Європейський суд відзначає, що, незважаючи на наявність певної незгоди з приводу правового положення в деяких державах, Сполучене Королівство, безумовно, не є єдиною державою, яка позбавляє права голосу всіх ув'язнених. Можна також сказати, що сфера дії цього британського закону не заходить так далеко, як в інших державах. Насправді він передбачає позбавлення не тільки щодо осіб, покараних тюремним ув'язненням за неповагу до суду чи за несплату штрафу, але також на відміну від діючого в деяких країнах, позбавлення права голосу припиняється з моменту звільнення з місця позбавлення волі. Проте тільки незначна кількість держав-членів повністю позбавляють права голосу відбуваючих термін ув'язнення чи не

передбачають жодної норми, яка дозволяє ув'язненим голосувати. Навіть відповідно до урядової статистики, кількість таких держав не перевищує тринадцять. Якби-то не було, той факт, що загальноєвропейський підхід до цієї проблеми не може бути знайдений, не є вирішальним у цьому випадку». Таким чином, наявність чи відсутність консенсусу може зіграти важливу, але не вирішальну роль. Легше виявляти консенсус в світі правової практики держави (законодавчі акти, судові та адміністративна практика). Відсутність консенсусу може бути пов'язана з дуже різними причинами (відсутність однаковості, сильні розбіжності в судовій практиці стосовно новітніх проблем) [7, с.33–35].

Загальновизнаними особливостями Конвенції є підвищена загальність (абстрактність) її формулювань, що спонукає Євросуд використовувати еволюційне тлумачення як найбільш зручний спосіб інтерпретації «гнучких» конвенційних норм, формулювання яких залишає можливість широкої свободи розсуду для правозастосовного органу. Водночас, еволюційне тлумачення виступає інструментом, засобом забезпечення інших принципів інтерпретації юридичних норм щодо прав та основних свобод людини, особливо принципу ефективності. Позиція Євросуду ґрунтується на тому, що Конвенція має бути живим інструментом, тому її необхідно тлумачити в контексті умов сьогодення.

Отже, певний обсяг опрацювання наукових робіт О.Лавриновича, В.Лутковської, М.Мазура, В.Кострицького, С.Тарієва, С.Беніцького, Б.Маланчука, В.Паліюка, П.Рабіновича, С.Федика та Д.Шпільмана, та прецедентного права Європейського суду з прав людини дає нам підстави стверджувати, що Суд, який інтерпретує положення Конвенції, часто наповнює їх новим змістом як «живий механізм». Фактично, найважливішою ознакою якості правової позиції Суду є гнучкість її застосування, оскільки його рішення приймаються за огляду на умови сьогодення. Також, за наявності істотних підстав, Суд може відступати від раніше прийнятих правових позицій, засновуючи таким чином нову правову позицію.

Слід враховувати і те, що рішення Суду залишають за державами-учасниками свободу розсуду стосовно вибору засобів для виконання своїх зобов'язань за Конвенцією. Тому держави користуються певною свободою розсуду при життєвих заходах, спрямованих на забезпечення прав, визначених Конвенцією стосовно осіб під їх юрисдикцією.

Таким чином, ми дотримуємося думки, що принцип еволюційності має особливе значення, адже застосування його Європейським судом з прав людини впливає на розширення розуміння прав і свобод людини та розширення обов'язків Договірних Держав перед людиною з метою забезпечення їй найвищого рівня захисту і поновлення прав і свобод. А оскільки йдеться про ефективність тлумачення Конвенції та поступовий розвиток її змісту, тема нашого дослідження буде актуальною для практикуючих юристів та адвокатів, державних службовців, а також науковців, викладачів та студентів, які цікавляться захистом прав і свобод людини і громадянина.

Список використаних джерел

1. Лавринович О. Європейська конвенція з прав людини – надійний дороговказ гуманістичного розвитку України // Право України. – 2010. – №10. – С.43–47.
2. Лутковська В. Європейські стандарти заборони катування // Заборона катування. Практика Європейського суду з прав людини. – К.: Український центр правничих студій, 2001. – С.7.
3. Мазур М.В., Кострицький В.В., Тарієв С.Р., Беніцький С.О. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навч. посіб. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 593 с.
4. Маланчук Б. Особливості статті 3 Європейського суду з прав людини криз призм основних принципів тлумачення Конвенції // Право України. – 2011. – №7. – С.44.
5. Паліюк В. Місце Конвенції про захист прав людини та основних свобод у правовій системі України // Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики. – К.: Укр. центр правничих студій, 2003. – 582 с.
6. Рабінович П., Федик С. Правотлумачна практика Європейського суду з прав людини. Питання загальної теорії // Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики. – К.: Укр. центр правничих студій, 2003. – С.454, 454–455.
7. Шпільман Дин. Сыграть на свободе усмотрения государства. Европейский суд по правам человека и теория национальной сферы усмотрения: отказ от европейского контроля или его субсидиарность? // Права человека. Практика Суда по правам человека (Перевод с французского языка). – 2011. – №6. – С.33–35.
8. CASE OF MARCKX v. BELGIUM, judgment of 13 June 1979, para. 41 // European Court of Human Rights: official website [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57534> – 12.05.2013
9. CASE OF PRICE v. THE UNITED KINGDOM, judgment of 10 July 2001, Separate opinion of Judge Greve // European Court of Human Rights: official website [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59565> – 12.05.2013

* * *

УДК 327(477+581)

Петро Черник, канд. політичних наук, начальник кафедри іноземних мов та військового перекладу, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Україна, м. Львів

Українсько-Афганські відносини в аспекті глобальної геополітики

Комплексно проаналізовано геополітичні передумови та стратегічні цілі США та союзників щодо проведення воєнної кампанії в Афганістані в 2001–2012 роках. Доведено важливість регіону в частині транспортування енергоносіїв. Визначено роль та місце України в даному конфлікті. Змодельовано можливості щодо економічних перспектив нашої держави в Афганістані.

Ключові слова: воєнна кампанія, миротворча операція, національні інтереси, стратегічні цілі, економічні перспективи.

Петр Черник. Украинско-Афганские отношения в аспекте глобальной геополитики

Комплексно проанализированы геополитические предпосылки, стратегические цели США и их союзников по проведению военной кампании в Афганистане в 2001–2012 годах. Доказана важность региона в части транспортировки энергоносителей. Определена роль и место Украины в данном конфликте. Смоделированы возможности экономических перспектив нашего государства в Афганистане.

Ключевые слова: военная кампания, миротворческая операция, национальные интересы, стратегические цели, экономические перспективы.

Petro Chernyk. The Relationship between Ukraine and Afghanistan in the Aspect of global geopolitics

The geopolitical conditions and strategic objectives of the U.S. and allies regarding the military campaign in Afghanistan from 2001 to 2012 are analyzed. The significance of the region in terms of energy transportation is proved. The role and place of Ukraine in the conflict is defined. There are modeled opportunities of economic prospects of our country in Afghanistan.

Keywords: military campaigns and peacekeeping operations, national interests, strategic objectives, economic prospects.

Україна велика миротворча держава, чії контингенти присутні у багатьох «гарячих точках» планети. Участь України в подібних операціях, звичайно, сприяє зміцненню позитивного іміджу нашої країни та можливому економічному приходу в регіони де проводяться ті чи інші миротворчі операції. Після відомих подій 11 вересня 2001 року в США почалася чи не найбільша за своїми масштабами та кількістю учасників стабілізаційно-миротворча операція в Афганістані. Взяла участь у цій операції на рівні миротворчого персоналу і наша країна. Тому дослідження витоків цієї глобальної військово-політичної кампанії та можлива користь з неї для нашої держави є безперечно актуальним питанням.

Отже метою автора є показати динаміку розвитку «афганського питання» на міжнародній арені в новітньому історичному контексті, з'ясувати роль, місце та перспективи України в регіоні.

Методологічний інструментарій дослідження склали досягнення таких наук, як історія, геополітика і теорія міжнародних відносин [2;3]. Використано такі методи дослідження класичної геополітики як системний, порівняльний, історичний, нормативно-ціннісний та ін., що дозволило авторам комплексно проаналізувати наявний емпіричний матеріал та зробити чіткі, недвозначні висновки [6, с.33–37].

Слід констатувати, що ґрунтовних наукових досліджень з даної проблеми наразі немає, а переважна більшість доступної літератури носить публіцистичний та побіжно аналітичний характер.

Найперше, розглянемо сформульовану проблему в глобальному геополітичному контексті.

Американська стратегія вирішення складних міжнародних питань має в своїй основі добре перевірений часом принцип «воювати на чужій землі і чужою кров'ю». Дана стратегія закладена ще з часів війни у В'єтнамі та апробована на низці локальних воєн та конфліктів кінця ХХ початку ХХІ сторіччя. Масовані бомбові удари, звичайно, допомагають умиротворити неугоди режимів, але цей засіб ніколи не спрацює на всі 100 відсотків. Зрештою, здійснювати сухопутну фазу операції є вкрай необхідною умовою кінцевого успіху [8].

На сьогодні виникає логічне запитання чому американці почали боротьбу з тероризмом саме з Афганістану? Отже, коротко проаналізуємо цей аспект.

Нині чітко проглядається цільова настанова Вашингтона затвердити міцний вплив США на Середньому Сході й у Середній Азії і тим самим не допустити укоренитися в державах Середньої Азії впливу Росії. Проникнення США на Середній Схід і в Афганістан дозволяє вирішити ряд важливих стратегічних завдань: одержати доступ до енергоносіїв Туркменістану, Узбекистану, Казахстану і через територію дружнього Пакистану здійснювати їхнє транспортування; вийти в тил головному опоненту Ірану; установити безпосередній контакт із кордонами Китаю – країни, що є основною протипагою США на Далекому Сході; убити клин між Росією і її сусідами на основі допомоги США країнам Середньої Азії; за допомогою програм оборонного значення витиснути Росію з ринку озброєнь у Середній Азії тощо [8].

Як бачимо, тут особливе місце займає «російське питання» регіону. Увійшовши в Афганістан під видом боротьби з міжнародним тероризмом США міцно обґрунтувалися на півдні пострадянського простору і впритул присунулися до російських південних кордонів. Досвід Югославії переконливо показує, що Вашингтон не має наміру швидко залишати ті місця, куди ступив «черевик американського солдата». У цілому, якщо подивитися на карту, видно, що Росія вже практично знаходиться в кільці американських і натовських баз – США послідовно реалізують принцип «анаконди» визначений Альфредом Мехеном ще у XIX столітті [7]. Сьогодні США міцно закріпилися в регіоні, що з іншого боку викликає шквал критики як з боку опонентів так і в середині країни. Гостро стоїть питання про можливість та терміни виведення військ коаліції з Афганістану.

Отже, питання виведення американських військ і військ НАТО з Афганістану – дуже непросте рішення для США. Адже після одинадцяти років затяжної війни багато експертів в Америці і певні політичні кола в Демократичній партії починають бачити перемогу США як щось доволі невизначене. Відчутні втрати особового складу, уже доволі велика тривалість операції актуалізують питання про виведення військ США та союзників з регіону [5,с.5]. Разом з тим, на думку більшості експертів поспішне виведення американських військ з Афганістану може викликати «ефект доміно» і ще більше радикалізувати ісламістських фундаменталістів усього регіону. На даний час існує висока ймовірність того, що після виходу військ США з Афганістану в країні знову може спалахнути повномасштабна громадянська війна [5,с.5].

Припущення, буцімто виведення військ – найкращий вихід для всіх, – помилкове. Можливо, в цьому сенсі треба говорити про те, що має бути найкращим для афганського народу? Коли «Талібан» був при владі, то це була влада над однією третьою всього населення Афганістану. Решта або померли, або ж перебували в таборах біженців у Пакистані чи Ірані.

Тобто, виведення американських військ здатне спричинити гуманітарну катастрофу для 11 мільйонів людей, що автоматично підніме хвилю нових біженців, проте ні Іран, ні Пакистан, наразі, не готові до такого напливу нових людей. До цього слід додати, що, зважаючи на природні здібності та знання його кадрів, «Талібан» просто не здатний здійснювати владні повноваження на рівні сіл, міст, районів чи провінцій, останні вибори до органів місцевого самоврядування що відбулися восени 2010 року також не вселяють оптимізму [9].

Якщо навіть відкинути всі негативні військові аспекти поспішного виходу Сполучених Штатів з Афганістану, то він, безперечно, здатний спровокувати одну з найбільших гуманітарних криз у світі, яка за дуже стислий період може призвести до катастрофічних наслідків для всієї країни.

Варто звернути увагу не лише на військову афганську дійсність, варіанти й позиції сторін протистояння, а й на можливі сценарії розгортання подій в Афганістані після початку виведення військ США і НАТО з країни. Крім того, необхідно визнати, що в Афганістані США та їхні союзники зіштовхнулися з війною ідей, яку нав'язали їм таліби і «Аль-Каїда». Адже таке жорстоке протистояння з ісламськими терористами було б неможливе, якби ісламісти не вірили у свою моральну та релігійну вищість над «невірними».

Ситуація може розвиватися за сценарієм, схожим на той, який реалізувався по закінченні радянсько-афганської війни. Особливо коли немає механізму переходу до нового етапу, коли коаліція нездатна забезпечити професійну підготовку та створення сильних афганських збройних сил і поліції, достатніх для того, аби протистояти натискові з боку «Талібану». Можна сказати, що «Талібан» уже бачить себе переможцем, і, в разі поспішного виведення американських військових сил та сил НАТО з Афганістану, це матиме дуже негативні наслідки також для Таджикистану, Узбекистану, китайського Туркестану, Пакистану та Ірану [8].

Крім того, передчасне виведення військ США і НАТО дозволить «Аль-Каїді» повернутися до використання Афганістану як плацдарму для нападів і може призвести до виникнення нових конфліктів між етнічними групами в країні. При цьому не виключено, що афганська нестабільність перекинеться на сусідній Пакистан, який володіє ядерною зброєю, і підштовхуватиме місцевих пакистанських ісламістських екстремістів до намагання отримати ядерні боеголовки.

Якщо розглядати далекосяжні стратегічні цілі Америки та її союзників, то на цей час вони явно виходять за рамки заявленої США політики в Афганістані. У такому разі найближчою метою мало б стати блокування поширення впливу «Талібану» і зменшення ісламістської загрози до рівня, який би дозволив афганському уряду самостійно керувати своєю країною. Необхідно створити стабільну й дієздатну систему безпеки та управління, аби афганський уряд мав на кого спиратися у своїй діяльності.

Власне, перш ніж виходити з Афганістану, США мали б розробити політичну стратегію для налагодження мирного врегулювання, яка задовольнила б усі сторони протистояння, включно з поміркованими представниками противників режиму, який панує в країні. Адже лише ефективне афганське урядування на місцевих і національному рівні та всеосяжне політичне врегулювання матимуть вирішальне значення для встановлення надійного миру в Афганістані.

Тому з огляду на вищевикладені міркування логічно припустити, що США та союзники в Афганістані надовго.

Взяла участь в операції, на рівні миротворчого персоналу, й Україна. Однак перш ніж аналізувати роль, місце та можливі вигоди нашої держави в цій кампанії коротко розглянемо динаміку українсько-афганських взаємин останніх десятиріч.

Керівництво Ісламської Держави Афганістан визнало незалежність України 24 грудня 1991 року. Держави встановили дипломатичні відносини 17 квітня 1995 року [11]. Ще у складі колишнього Радянського Союзу Україна брала активну участь у співробітництві з Афганістаном в різних галузях. Понад 115 фахівців з України працювали у газовій промисловості. При цьому були розвідані родовища природного газу з загальними запасами в декілька сот млрд. куб.м. Був введений в дію газопромисел Джаркурдук з комплексом по очищенню газу від сірки потужністю 2 млрд. куб.м на рік. Було облаштоване родовище та створений промисел Шибеган з видобутком до 3 млрд. куб.м газу на рік, збудовано газопровід довжиною близько 100 км до кордону з Туркменістаном. Природний газ становив 70% від загального обсягу експорту Афганістану [11].

Українські фахівці обслуговували завод азотних добрив в м. Мазарі-Шаріф, сировиною для якого є природний газ. Продукція заводу, в основному, зорієнтована на експорт.

Були збудовані Джелалабадський та Джилгський (провінція Газні) іригаційні комплекси для зрошення 24 тис. га і 17 тис. га відповідно, гідроелектростанція Наглу (100 тис. кВт) та теплоелектростанція Мазарі-Шаріф (36 тис. кВт).

Україна також брала активну участь у підготовці кадрів для різних галузей народного господарства. Викладачі найвищої кваліфікації з України працювали у вищих навчальних закладах, середніх спеціальних навчальних закладах та загальноосвітніх школах Афганістану. У вищих навчальних закладах України в період з 1980 до 1992 року щорічно навчалася до 1500 студентів та аспірантів [11].

Підписання 26 січня 2007 року Указу Президента України №47/2007 «Про направлення миротворчого персоналу України для участі в операції Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан», створює хороші передумови для успішного й ефективного розвитку двосторонніх відносин.

Україна зацікавлена у створенні зони стабільності в Афганістані, оскільки це має вплив на національну безпеку України. Упродовж всього внутрішньоафганського конфлікту Україна незмінно виступала за мирне вирішення проблеми шляхом переговорів між причетними сторонами. У своїй політиці по відношенню до Афганістану Україна дотримується принципу невтручання у внутрішні справи та підтримує контакти лише з владою, визнаною світовим співтовариством. Україна готова надавати гуманітарну допомогу афганському народу, запропонувала використання своєї авіації для доставки гуманітарних вантажів, надання допомоги в розмінуванні території країни, використання своїх технічних спеціалістів для відбудови економіки країни.

Разом з тим попри хороші дипломатичні передумови приходу України в регіон, сьогодні спостерігається певна відстороненість України від масштабних економічних проєктів в Афганістані. Прикладом може слугувати Росія, яка на дипломатичному рівні всіляко критикує дії НАТО в цій країні, але на практиці доволі активна в цій країні, наприклад, в енергетичній та комунікаційній сферах, в яких не менше 40% проєктів належать російським компаніям; вони ж беруть активну участь у розробці перспективних афганських родовищ корисних копалин, – наприклад, мідної руди [10].

Варто також зауважити, що у травні 2010 року Росія заявила про готовність приступити до здійснення відновлення і реконструкції газодобувних і газопереробних підприємств на півночі Афганістану, перевалу Саланг, іригаційних споруд у Нангархарі, Кунар, Гельменді і ін., гідроенергетичних об'єктів Наглу і Суробі, а також малої енергетики, домобудівного комбінату в Кабулі і цементних заводів тощо. Натомість Україна бере участь в операції НАТО, – тобто політичні передумови для подібної діяльності створені, здавалося б, ще більш сприятливі. При тому, що, на відміну від відправки до Афганістану військових, для приєднання до економічних проєктів українських приватних компаній не потрібні рішення парламенту і виконавчої влади.

У той же час, на думку представників українського зовнішньополітичного відомства, Україні дуже непросто вклинитися в економічні проєкти в Афганістані. Враховуючи масштабність та колоальність інвестицій західних держав (насамперед США), «чужинців» тут немає місця – все давно розподілено. За великим рахунком, реконструкція афганських провінцій – це дуже серйозний бізнес, і, як у будь-якому бізнесі, тут свої жорсткі закони. Зайняти свою нішу можна тільки в результаті серйозних зусиль, які поки що в Україні ніхто не поспішає продемонструвати.

Розмах робіт з реконструкції Афганістану, зауважмо, вражає. Уже початок цієї роботи – а проводилася вона у відповідності з такими документами, як Боннської Угода (грудень 2001), Токійський домовленості (січень 2002), Берлінська декларація (квітень 2004), двосторонні угоди Афганістану з країнами-донорами тощо – було пов'язане з використанням величезних коштів країн-донорів. Наприклад, одразу після підписання Боннської Угоди Світовий Банк, Азіатський Банк Розвитку та Програма Розвитку ООН оцінили розмір необхідної допомоги, включа-

ючи гуманітарну, на десять років, тобто до 2012 року, в 14,5 млрд. доларів. І вже до жовтня 2004 року було виділено 3,6 млрд. доларів. Після Берлінської конференції в березні 2004 року і Форуму у Кабулі з розвитку Афганістану в країні був створений Національний Бюджет Розвитку (National Development Budget), через який стала проходити інформація про здійснювану урядом Афганістану і спонсорами допомогу. Цікаво, що основна сума допомоги проходить поза контролем уряду. На думку експертів, це означає, що відповідальність за результати відновлення країни лежить на країнах-донорах, які побоюються передавати кошти недосвідченій і корумпованій адміністрації Афганістану [10].

До початку 2010 року всі попередні оцінки необхідної допомоги Афганістану восьмирічної давності виявилися дрібницею в порівнянні з реальними витратами. Усього обсяги наданої фінансової допомоги Афганістану 56 країнами-донорами за період 2002–2009 рр. склали 35,5 млрд. дол. США. Розподіл коштів здійснюється на даний момент за такою схемою: 75% всього обсягу допомоги – на проекти і програми, розроблені і запущені самими країнами-донорами, під їх контролем і з мінімальним або зовсім без участі уряду Афганістану, інша частина – через казначейство уряду Афганістану на цілі виконання національного бюджету і лише 2% – у розпорядження і на розсуд уряду Афганістану.

У Кабулі вважають, що така схема не відповідає завданням відновлення і розвитку країни і повинна бути переглянута у бік посилення контролюючої ролі афганського уряду за донорською допомогою. У той час, як самі країни-донори вказують на найвищий рівень корумпованості держструктур країни. Але, поки йде дискусія про механізм розподілу коштів, вже ясно, що нинішні 35,5 млрд. дол. – це лише початок витрат, а говорити про досягнення економіки Афганістану доведеться, на жаль, ще не скоро [10].

То ж якими є перспективними галузями Афганістану для українських підприємств? Наприклад – це енергетика. Сьогодні проблема забезпечення електроенергією є для Афганістану проблемою номер один, місцеве населення використовує в основному дизель-генератори малої потужності китайського та корейського виробництва. При тому, що істотна частина провінцій країни знаходяться значно вище рівня моря. А значить, тут є всі умови для розвитку вітроенергетики. Цю думку, до речі, підтверджують і експертні оцінки про перспективи розвитку даного виду енергетики в країні. Більше того: Афганістану вже пропонуються проекти на основі використання великих, середніх і малих системних вітрових генераторів, з досвіду таких країн, як Данія та Німеччина. При цьому фахівці нагадують: частка електроенергії, що виробляється вітровими установками в країнах Євросоюзу, становить не менше 5%. І це дуже значна величина, оскільки перевищує 700 ГВт електроенергії. За розрахунками, середня величина потімних капіталовкладень на 1 кВт установленної потужності, виробленої установкою на базі нетрадиційних джерел енергії, становить від \$ 1,5 до 2 тисяч доларів. Причому вартість 1 кВт установленної потужності для традиційних джерел енергії збільшується з ростом світових цін на паливо і рівнем інфляції [10].

Але, як відзначають експерти, для Афганістану як досить бідної країни більш доцільні поставки вітрових електростанцій малої та середньої потужності, в тому числі і демонтованих, але які ще мають великий термін служби. Зокрема, в країні може бути досить добре освоєні, наприклад, вітроенергетичні установки потужністю до 100 кВт. Це, в основному, ті установи, які повинні працювати в автономному режимі. Можливий ще варіант так званих бівалентних систем, тобто поєднання вітроустановок потужністю до 100 кВт з дизелем: якщо вітер є, то працює вітроустановка, а якщо вітру немає – включається дизель. Більш великі системні вітроустановки потужністю 1,5–5 МВт поки не дуже перспективні в силу значної вартості даних проектів, і використовуються в країнах з більш енергоємними виробництвами.

У той же час в Україні, як відомо, існує виробництво вітрових генераторів (якраз потужності близько 100 кВт), як є і великий досвід їх використання – зокрема, в Криму. На даний момент сумарна віддача вітроенергетики України складає близько 100 МВт. В основному діють сьогодні в Україні вітроелектростанції (ВЕС) – з 107,5 кВт-них вітроагрегатів, вироблених в Україні за ліцензією американської фірми «Кенетек Віндпауер». З червня 2003 р. в Україні почали вводити в експлуатацію 600 кВт-ні ВЕС бельгійської фірми «Турбовіндс».

Всі українські ВЕС були побудовані в рамках виконання «Комплексної програми будівництва вітроелектростанцій», прийнятої урядом України в 1997 році і передбачала до 2010 року введення в експлуатацію 1990 МВт вітроенергетичних потужностей (ця програма не була повністю профінансована). Саме в рамках цієї програми було освоєно виробництво ліцензійних установок потужністю 107,5 кВт, причому 100% компонентів цих машин виготовляються в Україні. У їх виробництві сьогодні задіяні 23 заводи колишнього військово-промислового комплексу, а збірку віротурбін здійснює Південний машинобудівний завод у Дніпропетровську, що займається також виробництвом ракет.

Крім того, як відомо, в українських фахівців КБ «Південне» є досвід створення ВЕС – зокрема, ними свого часу була сконструйована модель АВЕ–250 (вітроагрегат з вертикальними лопатями). Це – лише один із прикладів, з чим Україна може прийти до Афганістану. Крім цього не варто забувати про доволі перспективну тему модернізації військової техніки та озброєння, яка в основному є ще радянського виробництва [4]. Також

чимало перспектив лежить в сільському зокрема в постачанні добрив, модернізації та побудові іригаційних систем тощо. Може бути цікавою тема транспорту, а саме авіація й особливо залізниця котра в Афганістані практично відсутня.

Підсумовуючи скажемо, що миротворчо-стабілізаційна операція США та союзників в Афганістані носить глобальний стратегічний характер та лягає у загальну концепцію захисту національних інтересів США у світі [1]. Прикриваючись риторикою боротьби з ісламським тероризмом США послідовно та системно здійснює політику щодо встановлення власної світової гегемонії в першу чергу в регіонах котрі багаті на енергоносії. Крім того конкретно в Афганістані переслідуються такі цілі як: вихід в стратегічне запілля – Ірану, усунення із зони впливу Росії, вихід до кордонів Китаю тощо. Станом на сьогоднішній день політика США з точки зору захисту власних інтересів виглядає доволі успішною.

Що ж до України то пори дипломатичний успіх участі в коаліції держав-учасниць в Афганістані, наразі, відчутних економічних результатів немає. Зрозуміло, що лобіювати інтереси українських виробників і приватних компаній будуть не українські військові. У той же час, вони свою роль відіграли і відіграють сьогодні – створюють умови як в плані формування ставлення до України серед місцевого населення (а український персонал, як відомо, не бере участі в бойових діях і виконує суто миротворчі функції), так і в плані участі в операції НАТО. Справа – за іншими держструктурами, здатними якщо не забезпечити, то хоча б допомогти українському бізнесу «увійти» в Афганістан слідом за нашими військовими. Україні слід проявити більшу наполегливість в цьому питанні.

Список використаних джерел

1. Бжезінський З. Велика шахівниця / З.Бжезінський – Львів; Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2000. – 236 с.
2. Геополітика. Військово-політичні аспекти: Навчальний посібник / О.Бойко, Ю.Бураков, С.Власюк та ін. – Львів, ЛІСВ НУ «ЛП», 2008. – 343 с.
3. Бучин М., Гетьманчук М., Ільницька У та ін. Основи теорії міжнародних відносин. Навчальний посібник / М.Бучин, М.Гетьманчук, У.Ільницька та ін. – Львів: Академія сухопутних військ, 2010. – 240 с.
4. Зарубежное военное обозрение. – №1 – 2002. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://commi.narod.ru/mforce/index.htm>
5. Каспрук В. Афганістан: вихід може бути передчасним / В.Каспрук // Дзеркало тижня. – 2010. – №30 (810). – С.5.
6. Кудряченко А. Геополітика / А.Кудряченко, Ф.Рудич, В.Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 293 с.
7. Мэкен А.Т. Влияние морской силы на историю: 1660–1783 / А.Мэкен – М.: СПб: АСТ Terra Fantastica, 2002. – 196 с.
8. Міжнародна антитерористична операція в Афганістані і проблема міжнародної допомоги новим афганським властям [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://otherreferats.allbest.ru/international/00002864_2.html
9. ООН і НАТО похвалили афганських виборців за хоробрість [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-396639.html>
10. Тимчук Д. Україна – Афганістан: чи є «життя» після ISAF? / Д.Тимчук [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://fot2017.com/show/editorial/24715>
11. Україна – Афганістан [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/Afganistan/afganistan.php?menu=attitudes>

* * *

УДК 32.001:94(470) «1985/1991»

Руслан Буравченко, канд. історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін і права, Черкаський державний технологічний університет, Україна, м. Черкаси

Ідеологічна направленість політики радянського керівництва при реалізації курсу «нового політичного мислення» в суспільно-політичному житті СРСР

Розглядаються спроби змістити ідеологічний вектор від марксистсько-комуністичної ідеологічної парадигми до соціал-демократичної, які відбулися в політиці СРСР під час так званої «перебудови» (1985–1991 рр.). Ці зміни отримали назву «нове політичне мислення».

Ключові слова: СРСР, соціалізму, економічної системи, політичної системи, соціал-демократії, Горбачов, КПРС, реформ суспільства, реформування.

Руслан Буравченко. Идеологическая направленность советского руководства при реализации курса «нового политического мышления» в общественно-политической жизни СССР

Рассматриваются попытки сменить идеологический вектор от марксистско-коммунистической идеологической парадигмы к социал-демократической, которые произошли в политике СССР во время так называемой «перестройки» (1985–1991 гг.). Эти изменения получили название «новое политическое мышление».

Ключевые слова: СССР, социализм, экономической системы, политической системы, социал-демократии, Горбачев, КПСС, реформ общества, реформирование.

Ruslan Buravchenko. The ideological thrust Soviet leadership in the implementation of the course «new political thinking» in socio-political life of the USSR

Attempts to displace an ideological vector from marksistko-kommunistichnoy ideologicheskoy paradygmy to social democratic are examined, which took place in the policy of the USSR during the so-called «re-erecting» (1985–1991). These changes got the name «new political thought».

Keywords: USSR, socialism, economic system, political system, social-democracies, Gorbachov, CPSU, the reforms of society, reform.

У всесвітній історії термін «перебудова» стосується змін, що відбувалися в суспільно-політичному та соціально-економічному житті СРСР у 1985–1991 роках. Термін означав початок проведення політичних, економічних, моральних та ідеологічних реформ, оновлення життя суспільства. В економічній сфері передбачався перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних, розглядалася можливість створення надійних і ефективних механізмів соціально-економічного розвитку суспільства, поєднання науково-технічного прогресу і планової економіки, впровадження самооплатності та самофінансування. В політичній сфері передбачалося всебічне впровадження демократії, реформування політичної системи, передача реальної влади Радам, поширення гласності та свободи думки. В зовнішній політиці планувалося впровадження нового політичного мислення, котре відкидало мілітаризм, культ насилля, орієнтувалося на співробітництво та взаєморозуміння між усіма членами світового співтовариства, в тому числі між СРСР та США.

В умовах економічної кризи, коли неосоціалістичні та соціал-демократичні тенденції знову починають набувати популярності, постає питання конкурентоспроможності в економічній сфері ідеологічних вчень, основний принцип яких полягає в т.зв. «соціальній справедливості». Видатний теоретик-економіст, політичний філософ, доктор права і політичних наук, прихильник концепції «вільного суспільства», ліберально-демократичних принципів в економіці, лауреат Нобелівської премії, член Британської академії, Австрійської академії наук, Аргентинської академії економічних наук Фрідріх Август фон Гаск, ще в 1944 році в праці «Шлях до рабства» (англ. The Road to Serfdom) [12, с.192], використовуючи порівняльний аналіз різних ідеологій, основу яких складали прагнення до планування, економічного контролю з боку держави, надання переваги колективізму над індивідуалізмом, робить невтішний для цих ідеологій економічний присуд – неконкурентоспроможні. За іронією долі, одне з останніх досліджень видатного мислителя «Пагубна самовпевненість, або помилки соціалізму» (англ. The Fatal Conceit. The Errors of Socialism) [11], вийшло в 1988 році, коли в Радянському Союзі молодий і амбітний керівник М.С. Горбачов активно намагався замінити одну соціалістичну ідеологію – комуністичну, іншою, теж соціалістичною – соціал-демократичною, не розуміючи, що демократизм і державний контроль над виробництвом принципово несумісні явища. Результатом став розпад як політичної системи, так і країни, яка не змогла повністю відмовитися від помилкових соціалістичних ідей – Радянського Союзу.

Відповідно постає питання, чому спроба заміни комуністичної ідеології на соціал-демократичну, або «соціалістичну з людським обличчям» була приречена на провал? Передусім необхідно проаналізувати етапи та ідеї впровадження перетворень, які отримали назву «перебудова» та «нове політичне мислення».

Вперше необхідність перетворень Генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Сергійович Горбачов, який зайняв найвищу партійну посаду

у КПРС у березні 1985 р., виклав на квітневому Пленумі ЦК КПРС в 1985 р. Найбільш важливою причиною необхідності проведення реформ стала глибока політична, соціально-економічна, культурна та моральна кризи, які вразили всі сфери суспільно-політичного та соціально-економічного життя СРСР. Причини краху крилися в сутності самої системи. А саме – в економічному укладі, основаному на екстенсивному розвитку та підневільній праці. Знищення приватної власності, економічної свободи, вільного підприємництва, тобто ринкової економіки, відмова від природного, ліберально-ринкового розвитку виробництва на користь надуманої схеми, так званої «планової економіки», привели країни Східної, Центральної Європи та СРСР до постійного дефіциту найнеобхіднішого і, нарешті, до економічної катастрофи.

«Перебудову» поділяють на два основні етапи. Перший етап припадає на 1985–1987 рр., коли була здійснена спроба косметичної модернізації радянської соціалістичної системи [1, с.45; 3, с.249; 4, с.557; 5, с.303]. Другий етап «перебудови» припадає на 1987–1991 рр. [3, с.250; 5, с.302]. У січні 1987 р. М.Горбачов проголосив нову ідеологію і стратегію реформ, а червневий пленум ЦК КПРС затвердив їх офіційно [2, с.81–84; 5, с.350]. В цей період керівник радянської держави пішов на серйозні корективи свого, задекларованого у 1985 р. реформаторського курсу. Було прийнято рішення про створення політичної системи демократичного соціалізму та правової держави.

В Радянському Союзі впроваджувалася посада президента, а вибори народних депутатів Рад передбачалося проводити на альтернативних засадах [3, с.252; 5, с.303, 351]. На перших виборах до Верховної Ради СРСР у березні 1989 р. були обрані також прихильники радикальних політичних і економічних реформ, які вже на I з'їзді народних депутатів СРСР 25 травня – 9 червня змогли донести до громадськості свої погляди [3, с.251; 5, с.351].

Демократизація суспільства, законодавчі зміни щодо відміни монополії КПРС, в т.ч. і в діючій на той час Конституції СРСР, у березні 1990 р. сприяла формуванню чисельних політичних партій. В економічній сфері були впроваджені ринкові елементи: було дозволено індивідуальну трудову діяльність, створення кооперативів, право самостійної реалізації позапланової продукції. Була реформована банківська система, починають виникати комерційні та кооперативні банки. Збільшувалися іноземні інвестиції, починають створюватися спільні іноземно-радянські підприємства. У державно-територіальній устрої була спроба здійснення переходу від унітарно-центральної до федеративно-децентралізованої форми, котра передбачалася Конституцією СРСР, радянським республікам надаються реальні економічні права.

Однак, незважаючи на нетривалі успіхи, реформування системи, в основу якої були закладені негнучкість та консервативність, призвело до «половинчастості» внутрішньої політики та невдач. Політична система була зруйнована, планова економіка припинила своє існування, а ринкова не почала функціонувати, умови життя населення погіршуються.

Логічним завершенням «перебудови», не зважаючи на протилежний задум її засновника, став провал путчу 19–21 серпня 1991 р. та розпад Радянського Союзу. Подвійні стандарти, які притаманні майже усім явищам «перебудови», пояснювалися як складністю самої проблеми, так і очевидним небажанням консервативної частини радянського керівництва відмовитися від політико-ідеологічних догматів, внаслідок чого система зазнала краху.

Для виявлення внутрішніх причин нежиттєздатності радянської системи, насамперед необхідно зауважити, що історія політичних вчень чітко вказує на спільне походження з німецької класичної філософії, англійської політекономії та французького, італійського та англійського утопічного соціалізму в середині XIX ст. марксистсько-комуністичної і соціал-демократичних ідеологій [6, с.281–282; 7, с.295; 8, с.330; 9, с.249; 10, с.345–348; 13, с.550].

Ідеологія – це теоретично узагальнена система поглядів і переконань стосовно суспільства, в якій теоретичне та емпіричне знання переплітається з віруваннями і ціннісними орієнтаціями. Основними ідеалами, які поєднували марксистсько-комуністичне та соціал-демократичне ідеологічне вчення, були пріоритет суспільної власності над іншими формами (слово соціалізм походить від лат. socialis – суспільний, socius – товариш, societas – суспільство), відсутність експлуатації людиною людини, справедливий розподіл матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці, на забезпечення соціальних прав особистості в першу чергу.

Відповідно всі ці ідеали, вступаючи в суперечність з психологічною природою людини, по суті нехтували значення економічної свободи індивідів, конкуренції, не надавали чіткого, адекватного і справедливого механізму визначення міри «затраченої праці», передбачали нетрудові перерозподіли прибутків, функціонування та пріоритет неринкових механізмів в економіці, втручання невиробничого актора (партії, класу, держави) в виробничі відносини.

Базовими цінностями марксизму є суспільна власність на засоби виробництва, рівність, народовладдя, інтернаціоналізм. В основу марксистського трактування соціалізму покладено наступні постулати: 1) соціалізм є вищою порівняно з капіталізмом формою суспільної органі-

зації, перехід до якої можливий тільки шляхом революції; 2) побудова соціально справедливого суспільства неможлива без знищення приватної власності на засоби виробництва; 3) шлях до соціалізму пролягає через заміну буржуазного парламентаризму диктатурою пролетаріату, відповідно марксизм особливо багато уваги приділяє розробленню теорії диктатури; 4) необхідність заборони приватної власності, ринкових відносин, політичної і духовної опозиції; 5) в політичній боротьбі активне використання насильства та примусу, які визначалися як «диктатура пролетаріату», «революційна боротьба», «революційне правосуддя», «пролетарська справедливість» тощо; 6) визнання соціалізму як проміжної ланки між буржуазно-капіталістичним та комуністичними формаціями [6, с.281–282].

Базовими ж цінностями соціал-демократизму є свобода, справедливість, рівність і солідарність. В основу соціал-демократизму покладено такі основні ідеї і принципи: 1) державне регулювання економіки і розвиток ринкових механізмів, поєднання їх; 2) соціальне партнерство, а не класова боротьба; 3) перехід до нового суспільства шляхом реформ, відмова від революції; 4) відданість парламентаризмові, орієнтація на плюралізм і порозуміння в розв'язанні суспільних проблем; 5) соціальна захищеність людини і введення робітничого самоуправління; 6) заперечення диктатури як форми політичної влади; 7) підвищена увага до етичних стимулів політичного розвитку; 8) визнання соціалізму не як кінцевого ладу, а як мету, процес [6, с.282–283].

Як марксизм, так і соціалізм розвивалися в ході своєї еволюції. Австро-марксист М.Адлер і О.Бауер, поєднуючи ідеї комунізму і соціал-демократії, створили «інтегративну» концепцію соціалізму. Також розроблялися і розробляються в наш час теорії «екологічного» та «християнського» соціалізму [10, с.347]. В той же час соціал-демократія все більше сприймає деякі ідеї лібералізму, включаючи до своїх базових цінностей відкритість та плюралізм, відкидаючи при цьому одну з основних ідей лібералізму – конкуренцію, як двигун розвитку, так як вона суперечить солідаризації [9, с.250–253].

Більше того, ХХ ст. називають століттям соціал-демократії. Соціал-демократичні партії представлені в усіх європейських політичних структурах, в багатьох мають значний вплив, а в деяких країнах майже безперервно здійснюють досить успішне правління. Існує організація світової соціал-демократії. Координатором діяльності виступає Соціалістичний Інтернаціонал, діяльність якого у 1951 р. у Франкфурті-на-Майні була затверджена Установчим конгресом Соцінтерну, на якому була офіційно проголошена доктрина під назвою «Демократичний соціалізм». За статутом Соцінтерну, прийнятим 1986 р., ця міжнародна організація стала об'єднанням політичних організацій і партій, мета діяльності яких – демократичний соціалізм. На XVIII конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу була прийнята нова програма Соцінтерну – «Декларація принципів», в якій переглянуто попередні погляди на деякі методи економічної діяльності, котрі раніше вважалися незаперечними. Зокрема, у ній зазначається, що націоналізація не є панацеєю від соціальних хвороб; ні приватна, ні державна власність не є гарантією економічної ефективності або соціальної справедливості; не можна абсолютизувати економічне піднесення, оскільки воно завдає соціальної та екологічної шкоди тощо [8, с.331; 9, с.254–255; 13, с.258–259].

Отже, є хибним твердження, що комуністична парадигма, на відміну від соціал-демократичної, закостеніла та не шукає шляхи розвитку. Однак, тоді виникає питання, чому тогочасний керівник СРСР вибрав саме соціал-демократичний варіант реформування? Парадоксально, але соціал-демократичній ідеологічній направленості була надана перевага саме через її більшу ліберальність, наявності ліберальних ідей. «Більше соціалізму – отже, більше динамізму і творчості, організованості, законності і порядку, науковості та ініціативи у господарюванні, ефективності в управлінні, краще і зможніше життя людей. Більше соціалізму – отже, більше демократизму, гласності, колективізму у співжитті, більше культури, людяності у виробничих, громадських і особистих стосунках між людьми, більше гідності і самоповаги особи.

Більше соціалізму – отже, більше патріотизму, спрямованості до високих ідеалів, більше діяльного громадського піклування про справи всієї країни і їх благотворний вплив на справи міжнародні» – саме так суперечливо викладає своє бачення соціалізму М.Горбачов в книзі «Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу» [2, с.32]. Тобто про диктатуру пролетаріату та побудову комунізму вже не йдеться. Але є у кращих традиціях соціал-демократії прагнення поєднати демократизм та гласність, гідність і самоповагу з колективізмом та громадянським (замість державного чи партійного) піклуванням. Однак, психологічні, економічні та соціологічні як емпіричні так і теоретичні дослідження заперечують можливість такого поєднання.

Більш того, вказують на їх несумісність. «До зростання продуктивності призводить, напевно, не просто збільшення кількості людей, а збільшення кількості *різних* людей. Люди стали могутніми тому, що стали різними: нові можливості, відкриті спеціалізацією, обумовлені не стільки підвищенням інтелектуального рівня індивідів, скільки посиленням їх диференціації, створюють основу для більш успішного використання ресурсів нашої планети» – цю тезу виводить в своєму дослідженні Ф.А. фон

Гаск [11, с.210]. А колективізм якраз різноманітність узагальнює, спрощує, стандартизує, намагається призвести до спільного знаменника.

Аналіз успішної, а правильніше – некатастрофічної імплантації у суспільство ідей соціал-демократії на рівні державної політики скандинавських країн, свідчить, що це можливо лише при досягненні певного рівня різноманіття людей, тобто індивідуалізму, що є класичним постулатом лібералізму [10, с.339–342]. Різноманітне суспільство ще здатне переважити невелику кількість солідарності та державного втручання, головне, не упустити момент точки неповернення, запобіжним механізмом для недопущення якого є демократія, глобалізація та відповідно – політична конкуренція.

В той же час, радянське суспільство після довготривалої політики тоталітарної стандартизації населення та відчуження продуктивних сил від результатів праці було абсолютно не придатне для впровадження конкурентної та життєздатної соціал-демократичної ідеології – не було створених ліберальною економікою ресурсів для успішного функціонування соціал-демократії.

Підсумовуючи вищевикладене можна констатувати, що 1) розуміння необхідності реформування ідеології в політичному та економічному житті були присутні керівництву СРСР в кінцевому етапі існування соціалістичного табору; 2) направленість реформування, на відміну від інших колишніх соціалістичних країн Східної та Центральної Європи, керівництвом СРСР розглядало в переході від одного вектора до іншого соціалістичної парадигми – від комуністичної до соціал-демократичної; 3) нерозуміння керівництвом що побудова соціал-демократичної економічної та соціальної моделі можлива лише після тривалого ліберального розвитку призвело до краху як соціалістичної системи, так і СРСР в цілому.

Список використаних джерел

1. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): Навчальний посібник для студ. історичних спец. вузів / За ред. проф. А.О. Копилова. – К.: Либідь, 2004. – 624 с.
2. Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К.: Політвидав України, 1987. – 271 с.
3. Даниленко В.М., Кокін С.А. Всесвітня історія: Хронологія основних подій. – К.: Либідь, 1997. – 264 с.
4. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Пер. з нім. / Худож. Гаральд і Рут Букор; Наук. ред. пер.: А.Г. Слюсаренко, О.Ф. Іванов. – К.: Знання-Прес, 2001. – 631 с.
5. Панкова Є.В. Історія Європи: Навчальний посібник. – К.: Альтер-прес, 2007. – 352 с.
6. Політологія [Текст]: підручник для вищих навч. закладів / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін.; за ред. Ф.М. Кирилюка. – 2-е вид. перероб. і доп. – К.: Здоров'я, 2004. – 776 с.
7. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. Друга: Держара і політика / А.Колодій, Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.: іл.
8. Політологія: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.І. Панов (керівн. авт. кол.), Л.М. Герасіна, В.С. Журавський та ін. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – 520 с.
9. Політологія: Посібник для студентів вищих н них закладів / За редакцією О.В.Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 368 с.
10. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 559 с.
11. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность: ошибки социализма / Пер. с англ. Елены Осиновой; под ред.: У.У. Бартли, Е.Гордеевой. – М.: Изд-во «Новости», 1992. – 304 с.
12. Хайек Фридрих Август фон. Дорога к рабству / Пер. с англ. Михаил Гнедовский, Игорь Пильщиков – М.: Новое издательство, 2005.
13. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

УДК 32.001

Оксана Зорич, аспірантка кафедри політології факультету соціальних наук та соціальних технологій, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна, м. Київ

Концепт гри як теоретичний засіб аналізу політики

Досліджено евристичний потенціал концепту гри в політологічному аналізі. У результаті аналітичного співставлення феноменів ігрового та політичного, охарактеризована їх структурно-смыслова подібність.

Ключові слова: політика, гра, влада, методи політологічного аналізу.

Oksana Zorych. Game concept as the theoretical mean in a political science analysis

Исследовано эвристический потенциал концепта игры в политологическом анализе. В результате аналитического сопоставления феноменов игрового и политического, охарактеризовано их структурно-смысловое подобие.

Ключевые слова: политика, игра, власть, методы политологического анализа.

Oksana Zorych. Game concept as the theoretical mean in a political science analysis

The paper provides a comprehensive research of heuristic potential of the game concept in a political science analysis. As a result of analytical comparison of the game and politics, the article represents their basic structural and sense similarity.

Keywords: politics, game, power, methods of political science analysis.

Аналіз політики складає багатовимірну теоретичну та епістемологічну проблему. Можна без перебільшення сказати, що сьогодення ставить сенс політики під знак запитання. У царині політичної теорії наразі особливої гостроти набуває проблема смислу політики, що спонукає пердовсім до перегляду усталених поглядів на форми політичного життя та пошуку інноваційних рішень в його інтерпретаційному полі. Для відповіді на цей виклик часу теоретичний розум здійснює розвідку в широкому просторі різноманітних концептуалізацій політичного, пропонуючи способи аналізу політичних феноменів, альтернативні щодо класичних зразків.

Ці аналітичні практики постають з різних засад, використовуючи потугу провідних теоретичних парадигм у розумінні соціальності. Найбільший ефект і теоретичний вплив у цьому плані мають структурно-функціональний (Т.Парсонс, М.Леві, Р.Мертон), біхевіористський (Е.Торндайк, Дж.Уотсон, Е.Толман), системний (Д.Істон, Н.Луман), комунікативний (К.-О. Апель, Ю.Габермас, В.Гюсле), політико-культурний (Г.Алмонд, С.Верба) підходи.

Інші теоретичні напрацювання в розумінні політики ґрунтуються на використанні евристичного потенціалу загально-гуманітарних концептів, які мають універсальне значення щодо всієї царини соціальних феноменів. Серед них особливо активно використовують концепти праці/власності (як, наприклад, в теорії соціального простору/капіталу П.Бурдьє чи агоризми та «контрекономії» Дж.Шульмана), вітальності (Г.Маркузе, не-офрейдизм), конфлікту (Р.Дарендорф), інтертекстуальності (Ю.Кристева) тощо. Окрім конкретних результатів, зазначені підходи мають і більш загальний пізнавальний ефект – створюючи можливості для нових засад у розумінні політики як такої.

Однак жоден з означених підходів не задовольняє сьогочасний інтелектуальний запит на долання соціально-культурного синкретизму, фрагментарності, іронічності та пародійності соціально-політичного кшталту, яким вирізняється сучасний світ. Більше того, пост-модерні інтелектуальні орієнтири, що спрямовані на оскарження новочасових ідеалів раціональності, системності та впорядкованості, гедоністична домінація суспільства споживання, в умовах якого ми існуємо, ставлять на порядок денний наукового дискурсу питання про екстремум уподібнення політики та гри, пошуку принципово нової логіки дослідження політичних практик. Відповідний запит актуалізується і в середовищі сучасних політологів у світовому масштабі. Якскравим підтвердженням цьому є слова Дж.Сарторі: «Я вважаю, що мейнстрім політичної науки здобув не у повній мірі сприятливий для себе модельний прототип науки (у кінцевому рахунку позичений з точних наук), і їй в цілому не вдалося здобути власну ідентичність (як м'якої науки), оскільки вона не змогла виробити власну методологію. Як підтвердження, мої полиці завалені книгами, з назвами «методологія соціальних наук», однак ці праці стосуються просто технік дослідження і статистичної обробки. Вони не мають нічого спільного з методологією та логікою пізнання. Так що тепер у нас є достатньо гротескна наука, якій не вистачає логічного методу і яка насправді ігнорує чисту та просту логіку» [4, с.6]. Гі Дебор дав виключно вдалу дефініцію поточному стану розвитку цивілізації через його маркування як «суспільства спектаклю» [2]. Соціодинаміка наукового та політичного життя, таким чином, провокує пошук принципово нових інтерпретаційних підходів до аналізу політики, які б на паритетних основах включили в аналітичний апарат як раціональний, так й ірраціональний компоненти політичних процедур на строго логічних засадах.

Гра належить до кола цих визначних гуманітарних, загальнокультурних універсалій. Вона створює одну з найбільш продуктивних можливостей дослідження політичної реальності та відрізняється особливою

евристичною потугою як щодо осмислення феномену політики, так і – що не менш важливо – щодо аналізу всього спектру актуально існуючих політичних явищ та процесів. Ці два аспекти виділені не випадково. Адже сам запит на нові концептуалізації політичної реальності містить щонайменше подвійне смислове навантаження. З одного боку, він вимагає наново визначитися щодо сутності політичного у світлі тих змін, що в нього привносить актуальна сучасність глобального світу. З іншого боку, йдеться про пошук нових інструментів політичного аналізу, які б могли прислужитися політичній практиці, виявити евристичні можливості побудови оптимальних політичних стратегій, стати дієвим засобом прогнозування та інженерії політичних процесів. Назвемо першу з виокремлених складових сучасного запиту на нові концептуалізації політичного загальнотеоретичною, а другу – аналітичною.

Ця відмінність найменувань не означає розведення чи відособлення теоретичної та аналітичної складової запиту на концептуалізацію політики. Навпаки, можна відстежити чимало моментів їх взаємного перетину та взаємообумовленості. Очевидно, що без ґрунтового промислення феномену політики всі аналітичні практики залишаться концептуально обмеженими та, відтак, недостатньо продуктивними. З іншого боку, будь-яке теоретичне розуміння політики лише тоді досягає належного інтелектуального ефекту, коли має продовження в системі свого аналітичного застосування, через яку здатне справити вплив на безпосереднє політичне життя.

Використання концепту гри для прочитування й аналізу політики вдало поєднує обидва ці компоненти. Адже гра є потужним гуманітарним і математичним концептом, однією з провідних культурних універсалій, сенс якої відкриває можливість для виявлення нетривіальних якостей політичної реальності сьогодення. Варто зазначити, що в оптиці всезагального змісту будь-якої універсалії можна вибудувати розуміння найрізноманітніших явищ та процесів. Понад те: кожна універсалія щодо іншої має неабиякий пояснювальний потенціал, їх відрізняє своєрідна взаємоконвертованість сенсів.

Сама політика належить до числа цих культурних універсалій, що дозволяє витлумачити все розмаїття людських феноменів у форматі політичного (що, зокрема, на свій кшталт було здійснено в постструктуралізмі з його ключовою тезою «все – політика», яку вперше постулював Жиль Дельоз). Однак гра є не лише одним з можливих варіантів розуміння політики як такої, а й відрізняється, так би мовити, особливою теоретичною чутливістю до змісту та специфіки політичних реалій.

Своєрідну «вибіркову спорідненість» застосування концепту гри до розуміння політики засвідчує вже саме мовлення про політичні реалії, яке часто і активно використовує метафору гри та загалом ігровий поняттєвий ряд. Причому це рівною мірою стосується як мовлення про політику (експертно-аналітичний аспект) та мовлення в політиці (дискурс, імплантований в саму політичну практику). Поняття, що генеалогічно походять з царини гри – «ставки», «блеф», «гравці», «вдалий/невдалий хід», «страategie», «комбінації», «політичні ігри», «переможці», «аутсайдери» тощо є широко живими в політичному дискурсі. Так, наприклад, аналізуючи сучасну політичну реальність, відомий німецький науковець Ульріх Бек констатує, що звичні правила політичної дії втратили свою дієвість. Він прочитує за мірками гри не лише політику загалом, а й конкретні. Одне з показових у цьому плані висловлювань: «Стара гра, що, наприклад, виступає під назвами «національна держава», «національне індустріальне суспільство», «національний капіталізм» або «національна соціальна держава», як така вже неможлива. Ця проста гра нагадувала гру в шашки, коли обидва гравці мають однорідний набір шашок і відповідних ходів... Одні держави несуть збитки за вірність старим правилам гри у шашки і змушені платити іншим, — тим, котрі змінили національний погляд на космополітичний» [1, с.39]. Також Бек мовить про «основних гравців світової політики», про «змагання» національних та транснаціональних еліт, про трансформацію характеру сучасної політики як заміну «гри» «метагрою» тощо.

Подібний приклад активного використання словника гри для опису політичних процесів аж ніяк не поодинокий; він є типовим для сучасного політичного дискурсу. Таким чином, дискурс гри висвітлює онтологічну основу політики, влучно схоплює її сутнісний вимір, виступаючи вузловим пунктом ґносеологічного розкриття політичної теорії та практики.

Разом із тим, у вітчизняному науковому полі ігровий горизонт осмислення політичного є найбільш невизначеним, ситуативно-дискурсивним, дисонансним, особливо якщо брати до уваги розповсюджене (часто навіть в академічних колах) сприйняття «ненауковості», «несерйозності» аналізу гри як такої, і, як наслідок, визнання неможливості охоплення концепту гри через надто широкий діапазон підходів до її осмислення. Очевидно, що дане враження не є виправданим, адже сьогодні категорія гри давно перебуває поза межами культурологічного контексту й активно використовується зарубіжними політологами, філософами та математиками, істориками, соціологами, психологами. Через дану «мультиматематичність», гра сьогодні чимдалі більше розширює спектр свого застосування в гуманітарних дослідженнях, чим підтверджує свій вагомий евристичний та інструментальний потенціал, розкриває вкоріненість в усталених способах взаємодії в суспільстві.

У той же час, певна критична налаштованість до пізнавально-аналітичного використання концепту гри спонукає до предметного розгляду

питання: чи дійсно у зверненнях до дискурсу гри є щось більше за інтелектуальну експлуатацію виразної метафори? Яким є правдивий теоретичний потенціал прочитування політики за мірками гри? Щоб отримати вагому відповідь на дане питання, необхідно простежити змістовну подібність політики та гри. При цьому в якості тестового контролю будемо керуватися визначальними рисами гри, виокремленими у класичній для нашої теми праці Й.Гейзінга [5].

Найперше, що маємо констатувати, це фундаментальну властивість як політики, так і гри створювати свою автономну реальність, цілковито підпорядковану власним смисловим презумпціям та настановам. Гейзінга зазначав: «У грі ми маємо справу з безумовно впізнаною для кожного, абсолютною первинною життєвою категорією, певною тотальністю, якщо існує взагалі щось, що заслуговує на це іменування. Ми повинні спробувати зрозуміти та оцінити гру тільки в її цілісності». Кожен «може невідкладно уявити собі цю реальність – гру, «грання» – як дещо самостійне...; знаходить гру в культурі як задану величину...; помічає присутність гри як певної якості діяльності, відмінної від «повсякденного» життя...; розглядає гру безпосередньо як соціальну структуру в її багатоманітних конкретних формах» [5, с. 12–13]. Таким чином, ми маємо справу із вихідним постулатом щодо універсального характеру гри як умовно-символічного порядку та політики як сукупності потестарних (владних) практик на рівні соціальної емпірії – передовсім це стосується різних етапів соціалізації, засвоєння ключових норм і приписів співжиття в суспільстві, які людина починає опановувати ще в дитинстві, граючи у безлічі виховальних ігор та розігруючи ті чи інші моделі суспільно значущої поведінки, а також у більш свідомому віці – щодо правових можливостей здійснення власного вільного вибору – це стосується комплексу законів, що виступають, сутнісно, тим само стримувальним механізмом проти зловживання свободою на користь свавілля, що і переважна більшість дитячих виховальних ігор.

Саме тому політика, рівною мірою як і гра, передовсім може бути розглянута як певний феномен соціального світу, що має свій структурно-смисловий порядок та цільове призначення. Що ж автономізує політику та гру, робить їх самостійними реальностями? Визначальна роль у цьому належить просторово-часовому континууму – хронотопу, в якому все існуюче набуває значення у відповідності до чітко визначених символічних кодів ігрового/політичного світу. Підкреслимо, що йдеться не просто про окремі «особливості» політичного світу, а про самостійну, конгеніальну (суголосну) феномену політичного систему темпоральних (часових) та просторових координат. У них не лише «розміщуються» та прочитуються явища політичного гатунку.

Хронотоп завжди містить у собі універсалістське зазіхання на сенс, або інакше. Це означає, наприклад, що політичне значення мають не лише безпосередні елементи політичного процесу – ті явища, інститути, суб'єкти та форми діяльності, які втворюються власне потугою політичного. Політика як певний хронотоп геть усьому існуючому надає політичне значення, певним чином символічно перекодовує всі явища та елементи соціальної дійсності, оскільки остання утворює поле політичної гри. Навіть суто фізичні властивості світу не уникають такого переозначення, а інколи навіть і перейменування.

Розгляньмо цей аспект питання детальніше. Наочним прикладом може слугувати отождествлення розмірів території країни з масштабами політичної могутності. Образ «імперії, над якою ніколи не заходить сонце», є підсвідомим імпульсом усіх зазіхань на світове панування. Навіть прихми географічної ортогональної проекції тут набувають неабиякого значення. Ще від часів Російської імперії ствердження потуги й особливої ролі («євразійський колос»!) цієї держави стверджувалося її масштабами «однієї шостої частини земної кулі». Не будемо зауважувати, що йдеться не про земну кулю, а про суходіл; і 1/6 нараховувалася (з натяжкою) разом з Польщею, Фінляндією та Маньчжурією, втраченими в катаклізмах руйнації імперії. Важливіше те, що велетенські масштаби Росії, які так втішливо та переконливо засвідчує географічна карта, є омаюною ортогональної проекції еліпсоїдної форми Землі на площину. Усі полярні області в цій проекції надзвичайно зростають у масштабах, внаслідок чого, наприклад, порівняно невелика Гренландія (2 млн. км²) зовово дорівнює всій Західній Європі, а Російська федерація виглядає величезною з Африку, щодо якої вона реально майже вдвічі менша. А якщо зважити, що близько 2/3 російської території розташовуються в широтах, непридатних для людського існування – правдива величина країни ще значно зменшується. Однак усі ці очевидні кореляції здорового глузду не мають жодного впливу ані на політично втішливі споглядання політичної карти, якими пестується національна гордість, ані на нічим не обґрунтовану логіку аналогій між територією держави та її зазіханнями на роль у світі.

Прикладом впливу політичного хронотопу вже не на простір, а час, може слугувати темпоральна обумовленість реального обсягу впливу громадян на політичне життя, репрезентована у феномені делегування владних повноважень. Так, в один період, а саме в міжвиборчому інтервалі, коло суб'єктів політичних рішень розширюється до меж виборців (перший рівень делегування) – тих, хто «тут і зараз» може впливати на політичне життя в заданих обставинах фізичного місця й часу. Однак поза плембісцитною ситуацією громадянин, символічно означений як суб'єкт права, після оприявлення власного волевиявлення (другий рівень

делегування) отримує значно вужче поле доступу і, як наслідок – впливу на політичне життя.

Можна стверджувати, що ефект політичного хронотопу виявляє себе у своєрідному редукціонізмі щодо фізичних, часово-просторових та іносмислових (позапоблітичних) характеристик світу. Усі інші характеристики дійсності – від фізичних параметрів та тілесності, до культурних сенсів та екзистенційних вимірів існування – переінакшуються у відповідності до логіки політичного життя. При цьому відповідні характеристики людей, речей, явищ суспільного життя отримують специфічно символічні визначення – не тільки в сенсі ідентифікації, але й у сенсі власних гранично можливих умов реалізації.

Виразним історичним прикладом цьому може слугувати явище «соціалістичного реалізму» як певного культурного проекту тоталітарної ідеології, що ґрунтувався на пропаганді ідеї диктатури пролетаріату у всіх сферах життя суспільства та з іншого боку – явище дисидентства як протестної соціально-політичної практики. У цій смисловій конфігурації хронотоп гри/політики починає активно впливати на ідентичність як засадничу умову самозасвідчення та розвитку в життєсвіті кожної людини, а також на точки «розриву», різноголосося соціальних акторів, сумісне буття яких уможливорюється через спільне визнання або незгоду із певною системою цінностей, культурних кодів та ідеологічних настанов.

Політичний хронотоп виглядає як певна інтерсуб'єктивна інваріантність значень, в смислове поле яких залучаються конкретні дієві. Тут заявляють про себе дві чільні, конститутивні складові хронотопу. З одного боку, він постає як певний безособовий порядок, означений в самому собі. З іншого, хронотоп не є самодостатньою реальністю, на кшталт природних властивостей речей. Він має смислову природу, що з необхідністю передбачає його учасників – себто конкретних особистостей, дієвців, які є носіями його сенсу. Хронотоп завжди сполучає в собі якість «об'єктивної» (інтерсуб'єктивної та імперсональної) реальності з властивістю місця суб'єктивної участі, присутності.

Однак виникає питання: наскільки ситуація всеохопної дієвості особливого хронотопу властива лише політиці? Чи не створює також економіка власної системи часово-просторових координат, у відповідності до якої все існуюче також отримує переозначення, і чи не є створення таких хронотопів загальним правилом існування всіх великих, визначальних культурних систем – від політики та економіки до моралі та науки? Але з неї випливає інша констатація. Співіснування культурних хронотопів з властивими кожному домаганнями універсальної значущості, задає відмінну від звичної картину соціокультурної дійсності, яка постає не гомогенним простором єдиної системи цінностей та регулятивних настанов, а складним ландшафтом перетинання, взаємодії, конкуренції і навіть боротьби різних культурних хронотопів.

Та обставина, що кожна з провідних систем культури створює свій хронотоп, в контексті нашого аналізу має підпорядковане значення. Значно важливішим є сам факт існування політики та гри в режимі автономних хронотопів, з характерним для цих хронотопів зазіханням на універсальну значущість. При цьому хронотоп політики постає як певний пан-хронотоп, що охоплює, трансформує, переозначає весь світ, включно із знаково-символічними формами культури, і, зрештою, задає оптику розуміння та інтерпретації соціальної практики та соціального дискурсу для кожної людини.

Таким чином, концепт гри створює продуктивні аналітичні можливості щодо осмислення різноманітних явищ політичної реальності. Системне застосування категорій гри до аналізу політичних явищ не лише відкриває можливість отримання продуктивних, евристично потужних результатів, а й дозволяє виробити особливий тип їх аналізу – гейм-аналіз, розробка якого є однією з пізнавальних перспектив подальших досліджень у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації: нова світова політична економія / Ульрих Бек; [пер. з нім. та наук. ред. О.Юдіна]. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 406 с.
2. Дебор Г. Общество спектакля / Ги Дебор; [пер. с фр. С.Офертаса]. – М.: Логос, 1999. – 224 с.
3. Делёз Ж. Различие и повторение / Жиль Делез; [пер. с фр. Н.Б. Маньковской и Э.П. Юровской]. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 384 с.
4. Сартори Дж. Куда движется политическая наука / Джованни Сартори // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2010. – Вып. 7. – С. 5–9.
5. Хейзинга Й. Homo Ludens / Й.Хейзинга // Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. – М.: Прогресс, 1992. – С. 7–240.

* * *

УДК 323.23

Кирил Молчанов, аспірант кафедри політичних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Маркетингова специфіка формування іміджу політичного лідера

Розглядається поняття політичного іміджу. Визначаються принципи та джерела маркетингових засад формування іміджу політичного лідера. Досліджується сучасний етап розвитку маркетингового підходу до політики.

Ключові слова: імідж, політичний імідж, політичний маркетинг.

Кирил Молчанов. Маркетинговая специфика формирования имиджа политического лидера

Рассматривается понятие политического имиджа. Определяются принципы и источники маркетинговых основ формирования имиджа политического лидера. Исследуется современный этап развития маркетингового подхода к политике.

Ключевые слова: имидж, политический имидж, политический маркетинг.

Kiril Molchanov. Marketing specificity of image formation of a political leader

This article considers the concept of political image. Identify sources of marketing principles and principles of image formation of a political leader. Studies the current stage of development of a marketing approach to politics.

Keywords: image, political image, political marketing.

Становлення демократичної політичної системи в Україні, модернізаційні процеси в економічній, політичній, соціальній сферах життя сучасного українського суспільства роблять актуальним та необхідним формування інституту ефективного політичного лідерства.

Вимоги компетентності та здатності забезпечити реформування суспільно-політичних відносин сьогодні стають одними із головних ознак політичного лідерства.

Саме тому проблема політичного лідерства посідає провідне місце у всьому комплексі політичного знання, вона безпосередньо пов'язана із характером і якістю політичних еліт, політичної влади, конкретним способом її легітимації та здійснення у нашій країні. Ключовою проблемою досліджень іміджу політичного лідера національного рівня виступає розуміння сутності й чинників, механізмів та умов політичного вибору громадянина, в результаті якого, в умовах демократичного політичного режиму, і формується інститут лідерства.

До проблеми іміджу в сучасному його розумінні у відкритих дослідженнях та літературі почали активно звертатися порівняно недавно: на Заході з 1960-х років, в країнах колишнього СРСР з кінця 1980-х початку 1990-х років. Серед зарубіжних фахівців з питань іміджу можна назвати таких дослідників, як Дж.Наполітан, Мет Різ, Тоні Шварц, Річард Верселін, Девід Герген, Дік Моріс, Жак Сегела, Гордон Ріс, Герд Бехер, В.Шепель, К.Сгорова-Гантман, П.Гуревич, С.Голдмен, Є.Блажнов та ін.

В Україні до питань іміджології зверталися В.Бєбик, Д.Видрін, А.Гуцал, В.Королько, В.Моїсєєв, С.Недбаєвський, Г.Почепцов, С.Телешун, М.Томенко тощо. Проблеми дослідження сутності політичного іміджу розглядаються в працях Н.Азарова, С.Алексєєва, В.Андрушенка, О.Бабкіної, В.Бєха, С.Бульбенюк, А.Бутенка, І.Варзара, В.Воронкова, К.Гаджієва, В.Горбатенка, Г.Зеленько, О.Зернецької, В.Ільїна, В.Корнієнка, І.Кресіної, О.Лісничука, М.Михайленка, М.Остапенко, А.Пахарєва, Ф.Рудича, М.Хілька, П.Фролова тощо.

За визначенням українських PR фахівців Г.Почепцова і В.Королька, імідж – це досить стійке уявлення громадськості про людину чи організацію, що цілеспрямовано формується за допомогою різних комунікативних засобів. Імідж має символічний характер й призначений для породження у масовій свідомості чітких, як правило, позитивних асоціацій та емоцій [1, с.7].

К.Сгорова-Гантман називає іміджем спеціально створюваний, навмисно формований політичний образ для досягнення поставлених цілей.

Політичний імідж особливий вид іміджу, що включає в себе як політичні та психологічні характеристики, властиві іміджу загалом, так і особливі ознаки, властиві лише конкретним різновидам політичного іміджу.

Для виокремлення та аналізу практичного виміру політичного лідерства в Україні можна застосувати декілька напрямків дослідження, які є взаємодоповнюючими та дозволяють комплексно проаналізувати маркетингові засади формування іміджу політичного лідера. Такими напрямками виступають «теорія рис» політичного лідерства (з її увагою до особистих якостей, мотивації, індивідуальної поведінки лідера), «ситуаційна теорія» (у якій визначальними є соціально-політичні обставини діяльності лідера) та «інтеракційний» підхід.

Інтеракційний підхід до розуміння лідерства дозволяє трактувати цей феномен у термінах політичної взаємодії. Особа лідера, зовнішній контекст та взаємодія між лідером і громадянами є невід'ємними компонентами феномена політичного лідерства. При цьому головними його рисами в сучасних умовах, на думку М.Школяр, можна вважати «дистанційність» або «віддаленість» [2, с.5].

У межах останнього можна виділити «теорію обміну» (від психологічних «стимул – реакція» та «очікування – результат» до ринкових обчис-

лювань витрат та винагород, що виникають під час спільної діяльності лідера і послідовників). Вищенаведені напрямки дослідження політичного лідерства дають можливість подивитися на цей феномен з різних ракурсів та описують формування іміджу політичного лідера маркетинговими засобами.

Поняття «політичний маркетинг» з'явилося порівняно недавно, але вже затвердилося в політичній науці і практиці. Спочатку термін «маркетинг» використовувався стосовно економічної сфери як поняття, що означає засновану на вивченні ринку систему цінової, товарної і інформаційної дії на нього з метою збільшення ефективності діяльності підприємства. Введення ж терміну «політичний маркетинг» відкриває можливість для пояснень політики з позицій «політичного ринку».

В цілому, дослідження політичної реальності з точки зору маркетингових підходів почалося у 60–70-х роках минулого століття.

Поява та утвердження маркетингових візій політичного процесу в цілому та політичного лідерства зокрема, пов'язано з тим, що поступово з політичного простору було витіснено ідеї та механізми соціально-класового й ідейно-політичного представництва. Це знайшло своє відображення у зміні статусу політичних партій, зменшенні ролі програмових засад та ідеологій, класових ідентифікацій. Їм на зміну прийшли політичні іміджі, які почали сприйматися як товар на політичному ринку. Передумовою маркетингового підходу стали теорії раціонального вибору, прихильники яких вважали, що індивід має необхідні знання про політику, за якого голосує та здійснює «своєрідну купівлю, керуючись свідомим, зваженим підходом і власними вимогами до якості політичного товару» [3, с.93].

На сучасному етапі розвитку маркетингового підходу до політики стає очевидно, що у зв'язку з крайньою розмитістю ідеологій та програм переважної більшості учасників виборчих змагань (блоків, партій, кандидатів) та схожості їх виборчих повідомлень у нашій країні, український виборець часто не розуміє справжньої «вартості» «товару» (особистості лідера, кандидата у депутати, політичної партії), а тому раціональний вибір виявляється майже недосяжним ідеалом.

Проте, оскільки виборець купує імідж лідера, політичні об'єкти виступають аналогами фірм, які надають послуги політичного керівництва та державного управління громадянам країни (покупцям послуг політичного керівництва та державного управління). Варто погодитися із українським дослідником В.Токовенко, що «у сфері політики прибутковість значною мірою вимірюється кількістю голосів виборців. Голоси виборців – це свого роду політична валюта... аналогом прибутковості можна вважати впливовість здобутої чи збереженої політичним лідером державної посади (чи посад у випадку політичної партії), а також кількість та силу союзників» [4, с.283].

Отже, у зв'язку із маркетинговими новаціями, політика стала інтерпретуватися як політичний ринок, а на рівні з економічним маркетингом з'явився політичний маркетинг, який має наступні значення:

- дослідження суспільної свідомості з метою виявлення соціальних та економічних установок як електорату так і політичної та правлячої еліт;
- регулювання правовими, адміністративними та іншими заходами політичних відносин у процесі функціонування політичної сфери суспільства (насамперед, вибір норм представництва та процедур обрання органів влади);
- розробку відповідних іміджів політичних, державних та інших інституцій, ідей, доктрин, окремих лідерів та особистостей тощо;
- систему заходів щодо впровадження у суспільну свідомість відповідних коректив і поправок стосовно об'єктів і суб'єктів політичної діяльності [5, с.199].

У науковій літературі часто ототожнюють такі поняття як політичний маркетинг та виборчий маркетинг, хоча виборчий існує в межах політичного маркетингу і має метою проведення ефективної виборчої кампанії. Отже, політичний маркетинг охоплює весь політичний простір, на відміну від виборчого, який задіяний тільки в електоральному.

Розуміння іміджу як певного типу товару передбачає його створення та поширення за законами політичного ринку. На основі етапів політичного рекламування, які виділяє В.Бєбик в межах маркетингового підходу до політики, можна виокремити наступні етапи створення іміджу політичного лідера: – вивчення ідеологічних, соціальних та політичних установок громадян щодо іміджу «ідеального» політичного діяча, сформованого на конкретному етапі у суспільній свідомості; – дослідження характеристик іміджу реального кандидата, сформованого громадськістю на підставі виступів кандидата по телебаченню, на радіо, у пресі до початку виборчої кампанії; – створення іміджу кандидата, що його можуть «купити» виборці внаслідок проведення рекламної кампанії; – розробка форм і методів використання засобів масової інформації та результатів опитувань у розповсюдженні політичної реклами, базуючись на обраному іміджі; – реалізація («продаж») створеного іміджу через засоби масової інформації [5, с.201].

У роботі С.Кузнєцової саме з точки зору маркетингового підходу запропоновано визначення поняття офіційне політичне лідерство, під яким розуміється «постійний пріоритетний легітимний вплив на суспільство чи певну його структуру однієї або кількох осіб, які мають державний статус та формуються й діють на засадах права й конкурентного обрання» [6]. Вона вважає, що поняття «державний політичний діяч», яке

традиційно вживають в літературі стосовно формального лідерства, не враховує суттєвих показників демократичної організації влади, зокрема: переважання лідерського (висувається «знизу») стилю політичної діяльності над позиціями керівництва (призначається «зверху»), інституціоналізацію офіційного лідера як системний елітарно-електоральний процес, який включений в громадянське суспільство» [6, с.12].

У розумінні етапів формування іміджу політичного лідера існують деякі розбіжності, що пов'язано із наявністю сучасних комунікативних засобів. Імідж політичного лідера, виступаючи одиницею товару на політичному ринку (маркетинговий підхід), водночас є комунікативною одиницею.

Сутність комунікативного підходу зводиться до розуміння того, що комунікація виступає основою політичної системи, оскільки забезпечує циркуляцію політичної інформації між інститутами та політичними акторами, між лідером та громадянами. На думку О.Соловйова саме комунікація «визначає формат політичних відносин. Втративши свій колишній допоміжний статус, вона перетворилася в системоутворюючий фактор політики, від якого залежить збереження зв'язків між державою та суспільством... комунікація є опосередкованою взаємодією двох суб'єктів... метою яких являється не обмін матеріальними предметами, а повідомлення один одному значень, що мають ідеальну природу. Носіями таких значень є знаки, символи, тексти, що мають зовнішню, почуттєво сприйману форму та внутрішній, що осягається уможливленою зміст» [7, с.125].

Якщо розглядати політику як комунікативний процес, а імідж як комунікативну одиницю, певне повідомлення, можна виділити наступні етапи у формуванні іміджу політичного лідера. По-перше, соціологічний етап, у результаті якого визначаються:

1) провідні теми (по трьох-чотирьох для кожної фази кампанії, наприклад, підвищення добробуту громадян України, збереження мирних відносин із зарубіжними країнами тощо);

2) характеристики лідера, які є істотними для даної кампанії в цей момент для даного часу й місця;

3) групи електорату, які а) підтримують лідера, б) є його супротивниками, в) ще не прийняли рішення.

По-друге, іміджевий етап, що складається в породженні іміджевих повідомлень за наступними напрямками:

1) особистість лідера;

2) його минулі успіхи, докази його службової компетентності для зайняття високої посади;

3) його бачення майбутнього;

4) негативні властивості особистості супротивника;

5) невиконання супротивником у минулому своїх обіцянок.

По-третє, етап тестування, на якому в рамках фокус груп і інших методів перевіряється ступінь комунікативності підготовлених повідомлень (як своїх, так і чужих). По-четверте, етап атаки, де варто відповісти на обвинувачення супротивника, а також породжувати повідомлення з урахуванням появи майбутніх текстів супротивника. І, нарешті, по-п'яте, етап моніторингу, завдання якого складається в об'єктивному обліку ефективних повідомлень, які були створені у рамках іміджевої кампанії.

Як бачимо, поетапна схема формування іміджу політичного лідера дещо схожа, як для маркетингового так і для комунікативного підходів, а тому можна виділити основні етапи як для першого так і для другого варіантів:

– проведення соціологічних досліджень з метою виявити ідеальний образ;

– аналіз особистості кандидата, виявлення слабких і сильних сторін, аналіз наявного іміджу;

– створення іміджу, що передбачає акцент на сильних сторонах кандидата, приписування тих, які повинен мати політик в ідеалі;

– проведення масивної інформаційної кампанії з метою популяризації створеного образу.

На думку Г.Почепцова, формування політичного іміджу можна уявити як діяльність, що перебуває на перехресті чотирьох основних факторів, серед яких маркетинговий фактор передбачає виділення особливостей об'єкта, соціологічний – визначення переваг аудиторії, ситуативний – зміна потреб електорату, а комунікативний полягає у створенні повідомлень [8, с.78]. Розглянемо більш докладно кожний етап формування іміджу політичного лідера. Як правило, при роботі над створенням іміджу, орієнтуються на один з наступних основних принципів роботи з різними соціальними групами й верствами населення: – принцип «хапай усіх». Його сутність полягає у тому, що імідж формується як сукупність характеристик, спрямованих до всього населення певної території, на якій він буде впроваджуватись; – принцип «цільової» аудиторії, або сегментація, структурування електорату за певними характеристиками, відповідно до яких впроваджується імідж найбільш привабливий для певної аудиторії. Американський автор С.Ліпсет вважав, що в стабільному суспільстві, де не має яскраво вираженого соціального конфлікту більше ефективним буде перший принцип, оскільки кандидат може мати прихильників серед всіх верств населення. Навпаки, у періоди соціального конфлікту, економічної кризи кандидат має апелювати до тих верств суспільства, інтереси яких він може реально представляти і захищати, тобто спиратись на другий принцип у створенні політичного іміджу [8].

Серед соціологічних опитувань, що передують розробці іміджевої кампанії кандидата, чільне місце займають ті, що визначають «ідеального» політичного лідера для певного округу на момент виборів, чи для країни в цілому. Тобто опитування виділяє привабливі та відразливі риси, які впливатимуть на вибір пересічного представника населення. Як пише Е.Слободянюк, дані опитування дозволяють відкоригувати імідж реального кандидата до бажаного, якщо реальний кандидат аж надто далекий від ідеалу, відкоригувати очікування виборців, створити нового лідера, який би втілював електоральні бажання [9, с.56]. Образ ідеального політичного лідера включає в себе ряд типових характеристик, які можна згрупувати у наступні блоки: – психофізіологічні (такі як активність, агресивність, сила або потужність, а також протилежні до них); – особистісно-комунікативні (на практиці пов'язані з каналом передачі інформації, такі як фото– або телегенічність, тембр голосу); – соціальні (які моделюють людські якості, що сприймаються людьми як позитивні – доброта, чуйність; – міфо-символічні (які підводять об'єкт під стереотипні уявлення аудиторії); – професійно-політичні (які відображають вимоги і очікування масової аудиторії щодо зовнішніх, а частково і внутрішніх рис даної професії).

За результатами досліджень було сформовано перелік основних рис, що визнаються необхідними для іміджу сучасного політичного лідера: 1) перш за все, лідер повинен конструюватись як особа діяльна, активна; нерешучість губить політика; 2) перебарання на себе відповідальності за події, що відбуваються в суспільстві (це має важливий психологічний зміст, оскільки реально лідера не звинувачують за якісь прорахунки); 3) новаторські дії в подоланні перешкод (однак в розумних межах); 4) риси «переможення», впевненість; 5) здатність досягати успіху (перевагу на виборах мають люди, що вже досягли успіху, і не лише в політиці); 6) одночасне володіння як «батьківським» стилем політики (агресивність, хоробрість), що застосовується переважно до ворогів, так і «материнським» (опіка і любов), що проявляється в стосунках з прихильниками [10, с.124].

В умовах перехідного періоду відбувається відкрите або латентне протистояння між різними механізмами формування іміджу політичного лідера: маркетингового (конкурентного, виборчого) та бюрократичного (номенклатурного). На думку С.Кузнецової, «утвердження конкурентного (виборчого) представництва забезпечує розвиток антрепренерської (в перспективі – багатомірної) системи підготовки лідерів, тоді як бюрократичні елементи у механізмі кандидатування в умовах авторитарно-реформаторського режиму продукують номенклатурний кадровий ресурс... для України оптимальним є багатомірний спосіб формування політичного лідерства, здатний забезпечити: а) зміцнення прошарку офіційних лідерів як невід'ємного інституту громадянського суспільства, б) збільшення їх політичної ваги й вплив на хід реформаційного процесу; таким чином, його впровадження сприятиме демократизації політичної системи в Україні» [11, с.62].

Деталізуючи цю модель формування політичного лідерства в сучасному українському суспільстві (яка, на нашу думку, може бути застосована до процесу формування іміджу лідера), С.Кузнецова зазначає: «Система формування політичного лідерства обґрунтована автором у концептах багатомірності, тобто множинності підходів до здійснення лідеротворчої політики; розглядаються такі її моделі: антрепренерська (підприємницька) – відкрита, система гільдії (бюрократична) – закрита, номенклатурна система кадрового добору (напівзакрита), модель «практопії», майбутнього державного управління й такі, що пов'язані з «зміщенням влади»... Перехід до моделі самоорганізації лідеротворчого вибору відкротого, представницького типу, інституційна ідентифікація системи потребують: а) розвитку демократичних політичних інститутів, б) ефективної діяльності владних структур та в) прискорення темпів реформування економіки» [11, с.63].

Розвиток маркетингових засобів формування іміджу політичного лідера призведе до розвиненості ринку послуг із цього питання, і навпаки – бюрократизація політичної взаємодії утворить умови для використання адміністративних, економічних, номенклатурних важелів впливу на вибір громадянина під час електоральних змагань. Один із французьких іміджмейкерів, Ж.Сегела сформулював вісім «заповідей» утворення політичного іміджу, які стали основою професійної діяльності для багатьох експертів, іміджмейкерів та політиків та ілюструють маркетинговий підхід у формуванні іміджу політичного лідера: «голосують за людину, а не за партію; голосують за ідею, а не за ідеологію; голосують за майбутнє, а не за минуле; голосують за образ соціальний, а не політичний; голосують за людину-легенду, а не посередність; голосують за долю, а не за буденність; голосують за переможення, а не за невдачу; голосують за цінності справжні, а не за вдавані» [12, с.427].

Український дослідник Г.Почепцов говорить про такі закони (за аналогією із математичними законами) створення іміджу політичного лідера: «закон додавання, закон віднімання, закон множення і закон ділення, а також закон поширення іміджу» [1, с.596]. Закон додавання полягає у тому, що у ході сполучення іміджів більш сильний імідж втягує у свою орбіту слабший; закон віднімання говорить про те, що наявність негативних рис образу не послаблює сильний імідж, у ряді випадків робить його більш об'ємним; третій закон – ділення – наголошує, що виділення якоїсь риси з іміджу може спричинити зміну в його оцінці; закон множення полягає у тому, що імідж може переноситись із загального на

частку. Наприклад, голосують за представників тої або іншої партії, переносячи на конкретних людей сформований імідж партії; і, нарешті, закон поширення іміджу полягає у тому, що іміджеві характеристики зростають, якщо умови поширення (канал) також мають позитивний імідж, або падають, якщо їхній імідж негативний [1, с.597].

Щодо останнього закону, то як слушно зазначає В.Бебик, в «ідеалі кандидату бажано робити ставку на засоби масової інформації, які мають імідж об'єктивних і незалежних, хоча, можна також творчо використати імідж будь-якого джерела інформації, працюючи, скажімо, методом від супротивного» [13, с.51].

Російський фахівець із іміджології В.Лісовський виділяє наступні принципи формування іміджу політичного лідера маркетинговими засобами:

- імідж створюється для досягнення чітко визначеної мети, формування попередньо визначеного уявлення, створення іміджу не допускає випадковостей і побічних втручань. Усе має бути ретельно відпрацьованим;
- довірливість іміджу та його правдивість базуються на відсутності прямих, безпосередніх контактів між кандидатами та виборцями. Зі сцени, екрану телевізора люди бачать сформовану «оболонку», а не реальну особистість;
- при побудові та реалізації іміджу треба посилати інформацію, яка сприйматиметься виборцями з прогнозованим ефектом;
- для підсилення іміджевих характеристик доцільно використовувати негативну інформацію про конкурента. Але це має бути не просто неприваблива риса чи якийсь невеличкий факт з його життя, а ретельно підібрана правдива інформація;
- імідж демонструє найбільш яскраві грані особистості, а не відображає повне уявлення про особистість. У цьому розумінні він є дещо спрощеним і схематичним;
- імідж розрахований на сприйняття масовою свідомістю, відібрані іміджеві характеристики повинні подаватися у дещо перебільшеній формі; змодельовати бажану електоральну поведінку можна тільки будучи впевненим у собі та готовим до будь-яких несподіванок. Впевненість кандидата має передаватися оточуючим;
- кожен прагне виглядати привабливим і красивим, але типаж краси постійно змінюється. Варто враховувати чого обставину, і кожен кандидат має виховувати в собі чуття власного іміджу;
- імідж має здатність відокремлюватися від свого носія і жити в інформаційному просторі власним життям, що частково забезпечується наданням кандидатам певних прізвиськ. Треба намагатися сформувати його таким, щоб і незалежне його існування було на користь;
- треба бути готовим до того, що навколо кандидата конкурентами формується негативне поле. При намаганні вийти з нього не можна змінювати імідж, для цього є інші варіанти виходу. Слід враховувати, що є природні проміжні часи, в рамках яких події забуваються. Якщо ж активізувати роботу по спростуванню інформації, то це надовго прикує увагу громадськості до неї і розкриє ваш негатив ширшому електоральному колу; люди завжди схильні створювати собі кумирів. Треба лише сформувати саме те, чого прагне електорат. Буде дуже корисним, якщо поряд з іменем кандидата звучатимуть імена авторитетних, популярних людей [14, с.42].

Враховуючи вищенаведений аналіз факторів, що обумовлюють формування іміджу політичного лідера маркетинговими засобами, можна стверджувати, що демократизація політичного лідерства здатні забезпечити конкурентність політичних акторів, багатоканальність політичної комунікації (головним чином – через мас медіа) та поліархічність форм політичної участі громадян.

Проаналізувавши маркетингову специфіку формування іміджу політичного лідера, можна дійти таких висновків:

Виявлено що, на сучасному етапі розвитку маркетингового підходу до політики – виборець часто не розуміє справжньої «вартості» «товару» (особистості лідера, кандидата у депутати, політичної партії), а тому раціональний вибір виявляється майже недосяжним ідеалом.

Аргументовано, що розвиток маркетингових засобів формування іміджу політичного лідера призведе до розвиненості ринку послуг із цього питання, і навики – бюрократизація політичної взаємодії утворить умови для використання адміністративних, економічних, номенклатурних важелів впливу на вибір громадянина під час електоральних змагань.

У межах маркетингового підходу до формування іміджу політичного лідера визначальним є урахування таких факторів організації демократичного політичного процесу, як громадська думка та мас медіа.

Список використаних джерел

1. Почепцов Г.Г. Имиджология / Г.Г. Почепцов – К.: 2002. – 574 с.

2. Школяр М.В. Технологічність процесу політичного лідерства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / М.В. Школяр. – Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 21 с.

3. Поліщук І. Політичні знання та політичні інтереси громадян у контексті виборчого процесу (вітчизняний та іноземний досвід) / І. Поліщук // Людина і політика. – 2001. – №4. – С.87–96.

4. Токовенко В. Політичне лідерство, політична конкуренція і державне управління в Україні / В.Токовенко // Вісник УАДУ. – 2000. – №3. – С.280–285.

5. Бебик В. Політичний маркетинг / В.Бебик // Політологічні читання. – 2000. – №2. – С.198–214.

6. Кузнєцова С.В. Політичне лідерство: сутність та механізм формування в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / С.В. Кузнєцова. – Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 19 с.

7. Соловьев А.И. Политический дискурс. Политический дискурс медиа-кратий: проблемы информационной эпохи / А.И. Соловьев // Политические исследования. – 2004. – №2. – С.124–132.

8. Почепцов Г.Г. Имидж и выборы. Имидж, политика, партия президента / Г.Г. Почепцов – К.: Изд-во АДЕФ-Украина, 1997. – 140 с.

9. Слободянюк Е. Соціологічні дослідження як фундамент виборчої кампанії / Е.Слободянюк // Нова політика. – 2000. – №3. – С.55–60.

10. Егорова-Гантман Е.В., Плешаков К.В., Байбакова В.Б. Политическая реклама / Егорова-Гантман Е.В., Плешаков К.В., Байбакова В.Б. – М.: Центр политического консультирования «Никола М», 1999. – 240 с.

11. Кузнєцова С. Механізм формування політичного лідерства в Україні / С.Кузнєцова // Нова політика. – 2002. – №2. – С.60–62.

12. Политическая энциклопедия [В 2 т.] / Нац. обществ. науч. фонд; рук. проекта Г.Ю. Семин; науч. ред. совета Г.Ю. Семин. – М., 2000. – Т.1.

13. Бебик В.М. Як стати популярним і перемогти на виборах і утриматись на політичному олімпі / Бебик В.М. – Київ, 1993. – 126 с.

14. Лисовский С.Ф. Политическая реклама / Лисовский С.Ф. – М.: ИВЦ «Маркетинг», 2000. – 256 с.

* * *

УДК 35.076+342.72/73+321.01

Євген Карась, аспірант відділу стратегій розвитку громадянського суспільства, Національний інститут стратегічних досліджень, Україна, м. Київ

Проблематика доступу до публічної інформації в громадянському суспільстві України

Сучасне впровадження доступу до публічної інформації в контексті громадянського суспільства. Проаналізована специфіка доступу до публічної інформації в новому законодавстві, а також проблеми та перспективи цього процесу. Встановлено пріоритетні напрямки до розв'язання проблем ефективного використання громадянами доступу до публічної інформації.

Ключові слова: доступ до публічної інформації, інформація, громадянське суспільство, влада, національна безпека.

Евгений Карась. Проблематика доступа к публичной информации в контексте украинском гражданском обществе

Анализ современного внедрения возможностей доступа к публичной информации в контексте гражданского общества. Проанализирована специфика доступа к публичной информации в новом законодательстве, а также проблемы и перспективы этого процесса. Установлены приоритетные направления к разрешению проблем, что мешают эффективному использованию гражданами доступа к публичной информации.

Ключевые слова: доступ к публичной информации, информация, национальная безопасность, гражданское общество, власть.

Yevgen Karas. Problem of access to public information in the context of Ukrainian civil society

The article is devoted to the analysis of modern implementation of access to the public information in the context of civil society. In the work the specific of new law, the problems and perspectives of new instruments in the sphere of public information access are revealed. It has been established a ways to solve problems, that obstruct to effective use of access to public information by citizen.

Keywords: access to public information, information, national security, civil society, authority.

9 травня 2011 року набув чинності закон «Про доступ до публічної інформації», а також новий закон «Про інформацію». Це відкрило новий простір можливостей участі громадян України в політичних процесах всередині країни. Громадяни отримали змогу значно сильніше контролювати дії влади та уряду. Суспільство отримало широкі можливості контролю більшості бюджетних процесів. Закон означає появу швидкого доступу до значного обсягу державної та урядової інформації. Він дозволяє громадськості суттєвим чином впливати на рівень корупції шляхом контролю ефективності використання бюджетних коштів. Новий закон розкрив нові горизонти для громадянського суспільства.

Державний апарат значною мірою опанував свої нові обов'язки по практичному впровадженні закону про доступ до публічної інформації. Щоденно в Україні 343 державних службовці отримують зарплатню для роботи над запитами громадян. Центральні органи влади та обласні адміністрації за 2012 рік отримали понад 33 тисячі інформаційних запитів. До Президента України звернулися понад 4 тисячі запитувачів. Усі запитувачі отримали відповіді на свої звернення. Загалом за рік було відкрито для громадського доступу 112 тисяч документів. Половина із загального числа запитувачів – що склало більш ніж 30 тисяч громадян – здійснювала запит на отримання інформації за допомогою електронної пошти [2, с.46].

Актуальність дослідження зумовлена важливістю розуміння громадянами сутності нового закону, що забезпечить сталу і широку активність щодо роботи з ним. Без цього належного рівня знання громадськістю своїх законних прав стає неможливим виконання поставлених перед законом цілей. В даному матеріалі йдеться саме про дослідження роботи закону про доступ до публічної інформації в сучасних реаліях українського громадянського суспільства.

Ефективність вітлення закону про доступ до публічної інформації гальмує інертність в роботі державних службовців щодо своїх нових обов'язків. Сьогодні існує тенденція, що держава має труднощі у розставанні з видачею громадянам інформації у повній мірі. В тій чи іншій сфері громада ще зустрічає неповноцінну роботу закону про доступ до публічної інформації. Однак проблему головним чином формує не лише очікувана відсутність великої активності з боку державних службовців. Найголовнішим коренем проблем щодо реалізації можливостей являється низький рівень поінформованості громадян шляхів використання нового закону.

Принцип свободи інформації повноцінно втілюється за умови існування механізмів забезпечення доступу громадян до цієї інформації. Правова держава можлива лише за умови прозорості органів влади та широкого охоплення громадян процесами прийняття суспільно важливих рішень. З огляду на це існує потреба забезпечення права на доступ до публічної інформації, якою володіють органи державної влади. Подібна потреба обгрунтована самим змістом владних відносин, адже службовці приймають здійснюють свою політику від імені громади, що робить їхню діяльність підзвітною перед нею.

Правове забезпечення права на доступ до публічної інформації є однією з найважливіших гарантій становлення будь-якого демократичного суспільства. Характер взаємодії влади та громадян, що закладається законом про доступ до публічної інформації відповідає міжнародному досвіду побудови злагоджено працюючого державного механізму. Ще з 1766 року Закон Швеції про свободу преси визначив принцип, згідно з яким урядові документи мають бути відкритими для суспільства, а також надав громадянам право звертатися із запитом до урядових органів щодо надання документів. У цілому досвід інших країн, які прийняли закони про доступ до публічної інформації, свідчить про позитивний вплив таких законодавчих змін на реалізацію громадянами інших основоположних прав, підвищення ефективності діяльності органів влади, а також зменшення ризиків корупції [1, с.8]. Закони, що регулюють питання доступу до публічної інформації працюють у більшості демократичних країн світу, таких як: США, Великобританія, Латвія, Естонія, Словаччина, Болгарія, Угорщина [1, с.7].

Закон дає презумпцію відкритості інформації, дає людям більше знати, чим займається влада. Закон створює тиск на владу, змушує рахуватися з громадською думкою. Із моменту набуття чинності Законом було максимально спрощено доступ громадян до будь-якої необхідної їм публічної інформації, якою володіють суб'єкти владних повноважень та інші розпорядники. Влада постає перед фактом, що необхідно враховувати громадян при розгляді наприклад питань розпорядження бюджетними коштами, адже потім доведеться відповідати на запити.

Під час прийняття закону про доступ до публічної інформації в Україні безпосередньо з боку Президента були поставлені такі цілі:

- виконання Закону зробить роботу влади більш відкритою та зрозумілою для громадян.

- Закон зменшить поле для корупції серед державних службовців через неможливість приховати інформацію про розпорядження державним майном та коштами.

- Закон впроваджує сучасні елементи електронної демократії – вперше дає можливість громадянину спілкуватися з державою без обов'язкової ідентифікації через електронну пошту [2, с.58].

Безумовно, що закон про доступ до публічної інформації також сильно полегшив роботу журналістів, особливо тих, що здійснювали створення аналітичних матеріалів та журналістські розслідування.

Міжнародні стандарти, на яких базується і український закон, розглядають доступ у пасивному і активному аспектах. Держава має забезпечити доступ до інформації в активний та пасивний спосіб. Це передбачає не лише роботу із запитом на отримання інформації, але й регулярне оприлюднення публічної інформації в друкованих виданнях відповідних органів та на веб-сторінках розпорядників інформації.

Оприлюднення інформації про діяльність органів виконавчої влади на офіційних веб-сайтах передбачає не просто її розміщення там, але й постійне оновлення невідкладно, та не пізніше 5 робочих днів із дня:

- затвердження документа;
- після створення чи зміни інформації [2, с.14].

На відміну від позиції, коли активний і пасивний доступ розглядається як дії особи щодо отримання публічної інформації, міжнародні стандарти розглядають аспекти доступу саме в контексті забезпечення органом влади реалізації права на доступ до публічної інформації.

- Пасивний аспект доступу (з боку органу влади) передбачає відповідь органу на запит від особи/групи осіб, забезпечення їхньої участі в

засіданні колегіальних органів, надання можливості ознайомитися з публічною інформацією в органи влади.

- Активний аспект доступу (з боку органу влади) – обов'язок органу влади оприлюднювати інформацію про свою діяльність, ухвалені документи та проекти, що готуються, реєстр публічної інформації тощо в один або кілька способів – публікувати в ЗМІ, розміщувати на офіційних веб-сайтах, вивішувати на інформаційних стендах тощо [1, с.13].

Глибоко опрацьована також процедура обмеження доступу громадян до закритої інформації. Розроблено чіткий перелік вимог згідно яких інформація не підлягає відкритому опублікуванню. Цю процедуру детально описано з метою уникнення непорозуміння та зловживань з боку влади бажанням приховати ту, чи іншу інформацію. Обмеження доступу до публічної інформації може відбуватися за сукупності 3–х показників:

- 1). В інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

- 2). Розголошення інформації може завдати істотної шкоди вищезазначеним інтересам.

- 3). Шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес щодо її розповсюдження [2, с.7].

Строга регламентація публічної інформації має на меті спростити доступність її для населення. Державний службовець має строгий перелік документів, яка заборонена для публікації. Службовець зобов'язаний аргументувати відмову в наданні інформації посиланням на конкретну норму закону. Ці заходи спрямовані на максимальне спрощення процесу доступу до публічної інформації та нівеляцію бюрократичних перешкод на цьому шляху.

Однак, незважаючи на простий та зрозумілий алгоритм роботи Закону, практика його застосування показує, що поки ще очевидно рано казати про повну практичну реалізацію його можливостей. Протягом 2011–2012 років Центр Політичних Студій та Аналітики в рамках Партнерства громадських організацій «Новий громадянин» здійснював системний моніторинг органів влади на виконання ними норм Закону, шляхом щомісячного надсилання однотипних тематичних запитів у всі обласні державні адміністрації та міські ради міст обласного підпорядкування. Після аналізу 12–ти хвиль запитів експерти Центру відмітили типові порушення, як то ненадання відповіді, невчасність відповідей, відповіді не в повному обсязі, не повною мірою забезпечений пасивний доступ до інформації – оприлюднення інформації на сайтах і т.п. [2, с.5].

Державні представники неодноразово підкреслювали розуміння важливості взаємодії державного та недержавного сектору у забезпеченні ефективного впровадження закону в дію. В перші місяці роботи закону публічної інформації Адміністрації Президента України наголосив [3]: «Лише спільними зусиллями влади, місцевого самоврядування і громадських організацій ми можемо забезпечити якісну роботу Закону «Про доступ до публічної інформації».

Основною проблемою лишається правове незнання широкими колами громадян шляхів отримання публічної інформації. За час введення закону в дію різними громадськими організаціями було проведено низку семінарів і видано ряд посібників спрямованих на навчання населення України роботи в новому правовому полі. Але на сьогодні можна точно сказати, що рівень охоплення громадян поточною просвітницькою мережею по використанні закону є вкрай недостатнім. Характерною рисою України є висока соціальна напруженість та поширеність протестних настроїв серед населення. Високий рівень корупції – а на сьогодні згідно з результатом індексу сприйняття корупції за 2012 рік Україна займає 144 місце зі 176 країн, охоплених дослідженням Transparency International [4] – сприяє ще більшому загостренню соціальних проблем.

Тому саме в українських соціально-політичних реаліях пізнання громадою в повній мірі усіх можливостей закону сприятиме суттєвому покращенню стану громадянського суспільства. Закон дозволяє набуті безпрецедентно широкого ознайомлення з усією інфраструктурою державних процесів. Простий та швидкий доступ до публічної інформації практичний не лише у вирішенні тої чи іншої проблеми. Прозорий характер інформації може слугувати і важливим фактором підвищення правової освіти населення, прояснення шляхів функціонування державних механізмів.

Високий рівень корупції в органах державної влади викликає наявність в суспільстві великого обсягу процесів, що пов'язані з неефективним та непрозорим характером використання державних коштів, або ж надання тих чи інших дозволів, чи рішень. Часто розвиток подібних процесів провокує громадські протести, підриває довіру до державних органів і підриває соціально-політичну стабільність суспільства. В такій обстановці реагування громадськості на помилки та порушення державних чиновників проходить у вкрай напруженій за характером формі. В таких умовах важко вести змістовний конструктивний діалог, що призвів би до вирішення проблеми. Наявність закону про доступ до публічної інформації суттєвим чином нормалізує та цивілізує цей процес. Оперативність,

швидкість та доступність інформації забезпечена новим законом дозволяє громадським організаціям, журналістам та рядовим громадянам отримувати на руки змістовні державні документи. Ці документи стають вагомим інструментом в апелювання до органів влади. Таким чином, громадський протест здобуває значно більше можливостей для конструктивного діалогу з державними органами. Закон дозволяє представникам громади отримати для своєї аргументації офіційну державну документацію з реальними підписами керівних осіб. Це можливо зробити в короткі строки і по широкому обсягу питань. Такий шлях розвитку сфери вирішення конфліктних питань між громадою і владою мінімізує суб'єктивні політичні протестні настрої та сильно сприяє утворенню клімату діалогу та конструктивності.

Практичне застосування доступу до публічної інформації розкриває перспективи більш змістовного та конструктивного вирішення щонайширшого різноманіття проблемних суспільних питань. Закон дозволяє глибоке інспектування громадськістю усіх сфер державної роботи. Від найвищих органів влади до районної адміністрації громадська організація, чи простий громадянин може просто та швидко отримати необхідний йому документ, що офіційно завіряється під відповідальність конкретним державним органом. В першу чергу важливо відмітити велику практичну цінність закону до застосування щодо наріжних гостросоціальних конфліктних проблем з виділенням бюджетних коштів, а особливо на рівні міст та селищ, питаннями будівництва, чи містобудування в цілому, ремонту доріг, забезпеченні освітньої інфраструктури тощо.

Наявність доступу до публічної інформації в сучасній Україні має дуже важливе значення для гармонійного розвитку громадянського суспільства та державних інституцій. Уміння громадянами використовувати вільний обіг публічної державної інформації забезпечує підвищені можливості вирішення громадянами соціальних проблем та контролю влади. Доступ до публічної інформації сприяє зниженню рівня корупції державних службовців та збільшенню соціальної відповідальності в роботі державних органів влади. Разом з тим, основними перепонами до повноцінного практичного функціонування можливостей доступу до публічної інформації, лишається низький рівень правової освіченості населення. Постає вкрай важливою задача навчання широких кіл громадян використанні нових інформаційних можливостей. Дані потреби спільно витребувані, як інститутом громадянського суспільства, так і державною владою.

Список використаних джерел

1. Методичні рекомендації щодо практичного впровадження Закону України «Про доступ до публічної інформації» / [М.В. Лациба, О.С. Хмара, В.В. Андрусів [та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2-е вид. допов. – К.: [Агентство «Україна»], 2012. – 164 с.
2. Абетка з доступу до публічної інформації: навчально-методичний посібник / За ред. Д.М. Слизьконіс, В.В. Тарана. – К.: Центр Політичних Студій та Аналітики, 2012. – 88 с.
3. Прес-служба Президента України Віктора Януковича. «Денис Іванеско: Влада і недержавні організації повинні об'єднати зусилля, щоб громадяни України більше дізналися про переваги, що надає Закон «Про доступ до публічної інформації» / Інтернет-ресурс. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/20330.html?PrintVersion>. – Дата доступу: 13.11.2012.
4. «Transparency International оцінила рівень корупції в Україні: Ганьба для нації.» / Інтернет ресурс. – Режим доступу: http://news.dt.ua/ECONOMICS/transparency_international_otisnila_riven_koruptsiyi_v_ukrayini_ganba_dlya_natsiyi-113229.html – Дата доступу: 12.11.2012.

* * *

УДК 321.6.8:324](477+438)

Олексій Сидорчук, аспірант кафедри політології, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна, м. Київ

Особливості виборів у напівпрезидентських республіках: досвід України й Польщі

Аналізується співвідношення значимості президентських і парламентських виборів у напівпрезидентських республіках. Для цього будується аналітична модель стимулів учасників президентських і парламентських виборів, яка дає певні теоретичні очікування щодо ролі цих двох типів виборів. Далі теоретична модель зіставляється з політичними практиками України й Польщі, які представляють два підтипи напівпрезидентської форми правління. У кінці аналізуються причини відхилення передбачень теоретичних моделей від практичної ролі виборів в Україні й Польщі.

Ключові слова: вибори, напівпрезидентська республіка, прем'єр-президентська, президент–парламентська.

Алексей Сидорчук. Особенности выборов в полупрезидентских республиках: опыт Польши и Украины

Анализируется соотношение значимости президентских и парламентских выборов в полупрезидентских республиках. Для этого строится аналитическая модель стимулов участников президентских и парламентских выборов, которая дает определенные теоретические ожидания по поводу роли этих двух типов выборов. Далее теоретическая модель сопоставляется с политическими практиками Украины и Польши. В конце анализируются причины отклонений ожидаемых теоретических моделей от практической роли выборов в Украине и Польше.

Ключевые слова: выборы, полупрезидентская форма правления, премьер–президентский, президент–парламентский.

Oleksiy Sydorчук. Peculiarities of elections in semi–presidential republics: Ukraine's and Poland's experience

Analysis of correlation of roles of presidential and parliamentary elections under semi–presidentialism is made. Firstly, an analytical model of incentives of main participants of presidential and parliamentary elections is constructed, which projects theoretical expectations about relative significance of these two election types. Then, the theoretical model is juxtaposed with political practices of Ukraine and Poland. Finally, the reasons of deviations of theoretical expectations from the practical roles of political elections in Ukraine and Poland are analyzed.

Keywords: elections, semipresidentialism, premier–presidential, president–parliamentary.

Одна з головних особливостей напівпрезидентської форми правління полягає в тому, що виконавча гілка влади в ній формується з двох джерел, які є носіями прямої легітимності – інститутів парламенту й президента. Цим вона відрізняється і від парламентської системи, де пряму легітимність має тільки парламент, і від президентської, де виконавча влада зосереджена в руках лише президента. Зважаючи на складнішу природу виборів у напівпрезидентських республіках, їх взаємозв'язок потребує більшої уваги, ніж цій проблематиці було досі приділено уваги в науковій літературі.

Мета цієї статті полягає у визначенні відносної значимості президентських і парламентських виборів у межах напівпрезидентської форми правління на прикладах України й Польщі. Заради цього буде побудовано дві аналітичні моделі стимулів учасників виборів та проведено їх співставлення з політичними практиками України й Польщі. Вибір країн пояснюється тим, що ці країни представляють два підвиди напівпрезидентської моделі: президент–парламентську і прем'єр–президентську. Тому порівняння політичних систем цих держав дозволить краще зрозуміти роль і взаємозв'язок виборів у напівпрезидентських моделях розподілу влади.

Стаття спирається на теорію напівпрезидентської моделі як третього типу республіканського правління, вперше запроваджену в науковий обіг Морісом Дюверже [3]. При цьому використовується підхід Джованні Сарторі до визначення напівпрезидентської форми правління, згідно з яким і Україна, й Польща підпадають під цю категорію, оскільки мають всенародно обраного президента, який розділяє виконавчу владу з прем'єр–міністром і його урядом, що, у свою, чергу, відповідальні перед парламентом [1, с.130]. Виокремлення двох підтипів напівпрезидентської форми правління (президент–парламентської та прем'єр–президентської) здійснено згідно з класифікацією Метью Шугарта і Джона Кері. Згідно з їх тлумаченням, президент–парламентський тип передбачає можливість президента відправити уряд у відставку за власним бажанням, у той час як за прем'єр–президентської моделі президент такого права позбавлений [6, с.230].

Аналітичні моделі політичних виборів у напівпрезидентських республіках

Заради побудови структури стимулів учасників парламентських і президентських виборів у напівпрезидентських системах необхідно передусім окреслити особливості інститутів, за контроль над якими відбуваються виборчі змагання. В умовах президент–парламентського підтипу ключовим інститутом політичної системи є президент. Він поєднує пряму легітимність із правом призначати прем'єр–міністра та брати участь

у формуванні особового складу уряду, а також відправляти його у відставку. Це, з одного боку, дає йому можливість відігравати провідну роль у здійсненні виконавчої влади, а з іншого – створює стимули використовувати свою пряму легітимність як важливий інструмент боротьби з прем'єр-міністром за повноваження. Крім того, формальна відокремленість інституту уряду від президента дає останньому спокусу вдаватися до стратегії «повноваження без відповідальності», тобто намагатися контролювати діяльність уряду і в той же час перекладати на нього всю відповідальність за невдачі державних політик. З іншого боку, президент також має стимули активно впливати на внутрішню структуру парламенту, від чієї позиції також залежить склад і життєздатність уряду: в умовах лояльної до президента парламентської більшості він може отримати повний контроль і над виконавчою, і над законодавчою владою, що недостатньо навіть для президента у президентських системах [2, с. 9–10].

Парламент у президент–парламентській моделі також бере участь у формуванні уряду та може відправити його у відставку, однак позбавлений внутрішньої єдності інституту президента. Відповідно, здатність парламенту контролювати діяльність уряду залежить від поведінки партій і їх здатності узгоджувати власні інтереси та слідувати єдиній стратегії. Це, в свою чергу, визначається станом розвитку партійної системи, а отже парламент може конкурувати з президентом за контроль над виконавчою владою лише у випадку існування сильних партій і консолідованої та неполяризованої партійної системи.

Таким чином, можна припустити, що в умовах президент–парламентської системи президентські вибори є більш пріоритетними, адже їх переможець здобуває контроль над ключовим політичним інститутом із дуже потужними можливостями впливу на інші органи влади. Парламентські вибори, згідно з теоретичним очікуваннями, відіграють другорядну роль і є радше змаганнями між пропрезидентськими і антипрезидентськими силами, адже саме президент має більше шансів нав'язувати свій порядок денний учасникам цих виборів. Зростання ваги парламентських виборів можливе лише в разі існування розвинутої й консолідованої партійної системи, яка даватиме стимули учасникам парламентських виборів змагатися за контроль над парламентською більшістю і – відповідно – урядом.

Ситуація за прем'єр–президентської моделі є іншою. Ключову роль, згідно з теоретичною моделлю, відіграє парламент, оскільки лише він одночасно може призначати й звільняти уряд. Це дає очевидні стимули для розвитку партійної системи, оскільки партії змагаються не лише за представництво в парламенті, а й за право призначати й контролювати інститут виконавчої влади. Парламентські перегони у прем'єр–президентських республіках, таким чином, більше нагадують аналогічний процес у парламентських системах. Президент у цьому підтипі напівпрезидентської форми правління не має права відправляти уряд у відставку і відіграє в його призначенні другорядну роль. Відповідно, він позбавлений потужних важелів впливу на виконавчу гілку, тому привабливість цього інституту є нижчою, ніж у парламенті. Поле діяльності президента зводиться більше до узгодження конфліктуючих інтересів різних політичних сил й інститутів і підтримання балансу політичної системи. Відтак, парламентські вибори мають відігравати першочергову роль, оскільки від них більшою мірою залежить контроль над виконавчою владою, у той час як президентські вибори мають значення у більш символічному вимірі.

Утім, можна припустити, що пряма легітимність президента вкупі з обмеженими повноваженнями у сфері виконавчої влади може спонукати його до конфронтації з прем'єр-міністром і/чи парламентською більшістю. Цілком вірогідно, що перевага загальнонаціонального «кредиту довіри» та фіксований термін повноважень дадуть президентові стимули використовувати їх у протидії голові уряду та компенсувати ними нестачу конституційних повноважень. У такому разі значимість президентських виборів залежатиме від стратегії їх учасників: якщо вони будуть націлені на здійснення активного впливу на уряд в разі свого обрання, роль виборів суттєво зросте. Крім того, значення президентських виборів буде більшим і в разі, якщо кандидатами в президенти будуть лідерами своїх партій: це свідчитиме про те, що партії вкладають великі ресурси у перемогу своїх висуваних [5, с. 9]. І навпаки, якщо кандидати не демонструватимуть бажання активно впливати на виконавчу владу і займатимуть відносно невисоке положення в партійній ієрархії, президентські вибори будуть менш значимими у відносному – порівняно з парламентськими – й абсолютному вимірах.

Узгодження моделей із політичним розвитком України й Польщі

З часу прийняття закону «Про внесення змін і доповнень до Конституції України» на початку 1992 р. і до вступу в силу так званої конституційної реформи 1 січня 2006 р. (за винятком короткого періоду дії Конституційного договору 1995 р.) Україна перебувала в межах президент–парламентського підтипу напівпрезидентської форми правління. За цей час відбулося три президентські (1994, 1999 і 2004 рр.) та три парламентські (1994, 1998 і 2002 рр.) виборчі кампанії. Ступінь узгодженості аналітичної моделі з політичною практикою був досить високим, адже президентські вибори з усією очевидністю відігравали ключову роль. З одного боку, президентські вибори 1999 і 2004 рр. були більш важливими для політичних акторів, ніж парламентські 1998 і 2002 рр., адже визначали того, хто матиме домінуючий вплив на здійснення виконавчої влади. Відповідно, їх учасники вкладали куди більше ресурсів у виборчі перегони й застосовували ширший арсенал засобів для досягнення перемоги,

свідченням чого, зокрема, стала фальсифікація результатів голосування в другому турі президентських виборів 2004 р. З іншого боку, парламентські вибори були підпорядковані президентським ще й тим, що більше нагадували змагання пропрезидентських і антипрезидентських сил, а не партій з різними ідеологіями та програмами. В обох випадках лінія розколу між опонентами на виборах проходила довкола особи президента Леоніда Кучми, а їх виборча кампанія непропорційно сильно спиралася на висвітлення власної позиції щодо політики тодішнього президента. Дещо іншою була ситуація з виборами 1994 р., які проходили паралельно і були наслідком одночасного дострокового припинення повноваження президента й парламенту, тому визначити їх відносну значимість було досить важко.

Протягом 2006–2010 рр. українська форма правління набула рис прем'єр–президентської. Ступінь узгодженості з аналітичною моделлю протягом цього часу був нижчим, адже президентські вибори 2010 р. були важливішими для учасників політичного процесу, ніж парламентські 2006 і 2007 рр. Водночас це можна пояснити вищевикладеними припущеннями. По–перше, провідні учасники президентських виборів (Віктор Янукович і Юлія Тимошенко) демонстрували бажання активно впливати на виконавчу владу в разі свого обрання на посаду глави держави. Як показав час, переможець виборів Янукович зумів втілити свою стратегію в життя, підпорядкувавши собі виконавчу гілку влади завдяки широкому арсеналу законних і незаконних методів. По–друге, обидва кандидати були лідерами своїх партій; відповідно, їхні політичні сили продемонстрували пріоритетність посади президента перед посадою прем'єр–міністра і тому вкладали в президентські перегони більше ресурсів. Подальший розвиток подій підтвердив високий потенціал інституту президента до домінування в межах політичної системи незалежно від конституційно закріпленого підтипу напівпрезиденталізму, що є характерним для більшості країн пострадянського простору [4].

Рішення Конституційного Суду від 30 вересня 2010 р. повернуло дію Конституції України у редакції 1996 р., тобто – президент–парламентську систему. У відповідності з очікуваннями аналітичної моделі, парламентські вибори 2012 р. знову пройшли за нав'язаним президентом порядком денним, що вилилося в змагання «влади» й «опозиції». Цьому сприяла й недостатньо розвинена партійна система, яка зуміла дещо консолідуватися протягом першого десятиліття 2000–х рр., однак зберегла низку суттєвих недоліків: низький рівень внутрішньопартійної демократії, непрозорий характер фінансування, відсутність чіткого ідеологічного маркування, засилля популізму в передвиборчій риторичі тощо. У результаті українські партії досі не набули ознак потужних колективних акторів, здатних протидіяти агресивній стратегії президента. Саме тому учасники політичного процесу надають боротьбі за партійне представництво в парламенті куди менше значення, ніж змаганням за здобуття контролю над або отриманням переваг від президентського інституту.

У свою чергу, Польща, прийнявши в 1992 р. так звану «малу конституцію», встановила прем'єр–президентську форму правління, яка була дещо модифікована новою конституцією 1997 р., однак лишається чинною й наразі. Протягом свого посткомуністичного періоду політичний розвиток Польщі в цілому узгоджувався з аналітичною моделлю: парламентські вибори здебільшого відігравали провідну роль у політичній системі, однак час від часу на перший план виходили президентські перегони. Перші повністю вільні президентські й парламентські вибори, які відбулися в 1990 і 1991 рр., відповідно, були однаково важливими для становлення нових інституцій, а політичні актори все ще перебували в пошуку прийнятних стратегій взаємодії. Позачергові парламентські вибори 1993 р. багато в чому стали поворотним пунктом в політичному розвитку Польщі, адже завдяки зміні конституції і модифікованій виборчій системі створили потужні стимули для партій до консолідації та структуризації в майбутньому парламенті. У їх результаті було вперше створено стійку парламентську коаліцію та відповідальний перед нею уряд, здатний ефективно протистояти наступальній стратегії президента.

Президентські вибори 1995 р. також слідували логіці аналітичної моделі: їх значимість було підвищено внаслідок бажання одного з провідних кандидатів – діючого на той час президента Леха Валенси – активно впливати на уряд. Крім того, роль виборів зумовлювалася й тим, що виборці фактично обирали між двома баченнями конституційного устрою, які втілювали Валенса та його основний конкурент і майбутній переможець Александр Квасневський. Надалі внаслідок усталення модифікованої прем'єр–президентської форми правління парламентські вибори почали відігравати провідну роль, а президентські – другорядну. Такою була ситуація з парламентськими виборами 1997, 2001, 2007 і 2011 рр. і президентськими 2000 і 2010 рр. Єдиним винятком стало співвідношення парламентських і президентських виборів 2005 р., які практично збіглися в часі. Цього разу значення президентських виборів було вищим від звичайного внаслідок кількох факторів: по–перше, принаймні один із ключових учасників перегонів (Лех Качинський) демонстрував бажання активно впливати на виконавчу владу в разі свого обрання; по–друге, обидва провідні кандидати – Качинський і Дональд Туск – були лідерами своїх партій; по–третє, завдяки перемозі на парламентських виборах, які відбулися напередодні президентських перегонів, партія Качинського ймовірність втілення в життя стратегії його контролю над діяльністю уря-

ду була високою, що спонукало його вкладати ще більше ресурсів у свою перемогу, яку він, зрештою, здобув.

Водночас уже президентські вибори 2010 р. засвідчили їх повернення до звичайного русла свого другорядного характеру. Однією з ключових передумов цього стало рішення правлячої партії не виставляти свого лідера Туска, який тоді обіймав посаду прем'єр-міністра, кандидатом у президенти. Ним, натомість, став майбутній переможець виборів Броніслав Коморовський, який не займав головної позиції в партії. Таким чином домінуюча політична сила продемонструвала пріоритетність посади прем'єр-міністра над посадою президента, що суттєво послабило значимість президентських виборів.

Таким чином, рівень відповідності викладених аналітичних моделей значимості парламентських і президентських виборів у напівпрезидентських республіках політичним практикам України й Польщі виявився лише у випадку структурованої, консолідованої та неполяризованої партійної системи. Від прем'єр-президентської моделі очікувалася провідна роль парламентських виборів, яка, втім, могла порушуватися у випадку, якщо учасники президентських виборів мали стратегію щодо активного впливу на уряд і займали лідируючі позиції в ієрархії власних партій.

Політичний розвиток України й Польщі в цілому узгоджувався з припущеннями аналітичних моделей. У випадку України президентські вибори постійно грали першочергову роль – унаслідок чого конституційно закріпленої ключової ролі інституту президента, чи бажання їх учасників контролювати діяльність виконавчої гілки влади. Парламентські вибори, у свою чергу, були зазвичай підпорядковані президентським і відбувалися за нав'язаним ними порядком денним. Єдиними винятками стали парламентські вибори 2006 і 2007 рр., які більше відповідали традиційній моделі змагання партій, а не конкуренції пропрезидентських і антипрезидентських сил. У Польщі, натомість, парламентські вибори постійно були на першому плані, адже визначали, хто буде призначати уряд. Президентські вибори виходили з тіні парламентських у випадках, коли кандидати намагалися втілювати в життя стратегію активного впливу на уряд – в 1995 і 2005 рр. Останні президентські вибори, втім, знову засвідчили їх другорядний по відношенню до парламентських характер.

Список використаних джерел

1. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
2. Bahro H.H. Virtues and Vices of Semi-Presidential Government / Horst H. Bahro // Journal of Social Sciences and Philosophy. – 1999. – Vol.11. – No.1. – P.1–37.
3. Duverger M. A New Political System Model: Semi-presidential Government / Maurice Duverger // European Journal of Political Research. – 1980. – Vol.8. – P.165–187.
4. Millard F. Presidents and democratization in Poland: The roles of Lech Walesa and Aleksander Kwaśniewski in building a new polity / Francis Millard // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2000. – Vol.16. – No.3. – P.39–62.
5. Samuels D.J. and Shugart, M.S. The «Semi-presidential» model and its subtypes: Party presidentialization and the selection and deselection of prime ministers / David J. Samuels // Paper presented at the Committee of the 10th Congress of the French Political Science Association (A.F.S.P.). – Grenoble, 7–9 septembre 2009.
6. Shugart M.S. and Carey J.M. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics / Matthew Soberg Shugart and John M. Carey – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 316 p.

* * *

УДК 321.6/8:323.383:338.24.021.8

Олексій Харченко, аспірант кафедри політичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Запровадження заходів «жорсткої економії» як прояв кризи соціальної держави

Аргументується наявність генетичного зв'язку між заходами «жорсткої економії» та «політикою скорочення» соціальної держави. Обґрунтовується, що заходи «жорсткої економії» спричиняють кризові явища в державі, а також поглиблюють соціально-економічні та політичні протиріччя. Як наслідок, виникає політична, урядова і соціально-економічна нестабільність, що засвідчують неспроможність соціальної держави виконувати свої функції.

Ключові слова: соціальна держава, заходи «жорсткої економії», «політика скорочення» соціальної держави, криза соціальної держави.

Алексей Харченко. Введение мер «жесткой экономии» как проявление кризиса социального государства

Аргументируется существование генетической связи между мерами «жесткой экономии» и «политикой сокращения» социального государства. Обосновывается, что меры «жесткой экономии» вызывают кризисные явления в государстве и углубляют социально-экономические и политические противоречия. Как следствие, возникает политическая, правительственная и социально-экономическая нестабильность, что является свидетельством неспособности выполнения социальным государством своих функций.

Ключевые слова: социальное государство, меры «жесткой экономии», «политика сокращения» социального государства, кризис социального государства.

Oleksiy Kharchenko. Austerity measures as manifestation of the welfare state crisis

Author argues the existence of a genetic link between the austerity measures and welfare state retrenchment. Substantiated that austerity measures causing crisis and exacerbate socio-economic and political contradictions. As a result, there is a political, governmental, socio-economic instability, confirming the failure of the welfare state to perform its functions.

Keywords: welfare state, austerity measures, welfare state retrenchment, welfare state crisis.

Починаючи з 60-х років XX століття, основна проблематика порівняльних досліджень соціальної держави концентрувалася на описі стабільності даного типу держави. Проте, останні десятиліття доводять, що чим далі розвиваються соціальні держави, тим більше нестабільними вони виявляються, ніж це здавалося на перший погляд. Як демонструють дослідження, зміни в соціальній державі відбуваються навіть частіше, ніж впровадження реформ, що мали б забезпечити поступальний розвиток даного типу держави.

Варто зазначити, що «окрім «старих» соціальних ризиків, які вдавалося успішно запобігати реформуючи соціальну державу, – старіння населення, безробіття, захворювання (включно з системою страхування здоров'я), нещасні випадки, бідність та нерівність, – додалися нові, які, переважно, пов'язані із наслідками пост-індустриалізації, наприклад, суміщення роботи та домогосподарства, нестандартні форми працевлаштування, низький та неадекватний рівень навичок» [1, р.3].

Таким чином виникає потреба в дослідженні чинників, які впливають на виникнення кризових явищ у функціонуванні соціальної держави, а також в операціоналізації кризи соціальної держави.

Останнім часом, у деяких країнах, наприклад Греції, були розроблені та впроваджені пакети реформ, які почали називати заходами «жорсткої економії». Так, більшість громадян відчули на собі зростання податків, зменшення соціальних пільг та фінансування державного сектору, проте окремі групи громадян підпали під програму соціального захисту, отримавши більші соціальні пільги чи зменшення податків. У свою чергу, в інших країнах не так легко виявити ці заходи, враховуючи відсутність суттєвого дефіциту бюджету, який є одним із найбільш яскравих визначників кризових процесів. Наприклад, у середині 2010 року у Великобританії після зміни уряду, змінився й підхід до зменшення бюджетних витрат, що передбачав скорочення витрат на соціальний захист та реструктуризацію соціальної держави. Відповідно, такі ініціативи правлячої політичної партії також можна віднести до заходів «жорсткої економії».

Проте, виникає питання: чи можуть бути віднесені до режиму економії всі заходи, що передбачають збільшення податків і зменшення витрат на соціальні програми, чи це лише стосується програм, що передбачають також зменшення фінансування державного апарату та зменшення пенсій? Більше того, залишається відкритим питання, чи відносяться до заходів «жорсткої економії» зменшення витрат на державну службу, так само як і скорочення грошових виплат.

Крім того, виникає питання щодо строків запровадження заходів «жорсткої економії». Так у певних країнах ці заходи були оголошені та запроваджені в межах одного року (2009 чи 2010), у той час як у інших, наприклад, Великобританії, «вони були оголошені в один рік (2009 чи 2010), проте не будуть запроваджені до 2014/2015 років» [11, р.5].

Так само існує питання з цілями збільшення податків та зменшення витрат: ці заходи можуть бути направлені на зменшення ризику іншого

(чи подальшого) макроекономічного спаду та на пом'якшення соціально-го вибуху з політичних причин; або ж це може бути пов'язано з процесом довготривалого реконструювання соціальної держави та системи оподаткування. Варто також сказати, що у даному контексті взагалі ускладнюється проблема визначення заходів «жорсткої економіки», оскільки будучи оголошеними, плани можуть бути переглянуті чи скасовані з політичних чи інших причин ще до того, як настане термін впровадження цих заходів (у випадку Великобританії – до 2014 року).

Розглядаючи дане питання, не можна не звернути увагу на проблему індексації соціальних програм. Відповідно, виникає питання чи маємо ми справу з режимом економії, коли перегляд індексів спричиняє зменшення співвідношення соціальних пільг до інших частин доходу. Крім того, вплив зазначеного чинника можна ідентифікувати тільки в часовій перспективі, коли проміжок часу становить більше року. Також залишається проблема визначення початку впровадження заходів «жорсткої економії», оскільки відправною точкою може бути докризова політика, коли не враховується ефект від впровадження, а потім скасування стимулюючих заходів (наприклад, скорочення ставки ПДВ), або ж повернення до докризового статус-кво – це вже і є складова частина заходів «жорсткої економії».

Отже, окресливши основні проблеми, що виникають при аналізі даної проблеми, спробуємо дати визначення заходів «жорсткої економії».

Звернемо увагу, що одним із найбільш поширених підходів побудови визначення у дослідженнях соціальної держави є обмеження (перерахування) ознак досліджуваного явища. Так, заходи «жорсткої економії» визначають, як урядову політику, що спрямована на: обмеження умов виплати допомоги з безробіття, продовження виборності для пенсії і охорону здоров'я, скорочення держслужбовців та їх заробітної плати, скорочення програм для підтримки незаможних груп населення, а також підвищення податків (збільшення податку на додану вартість (ПДВ), податку на прибуток, особливо на багатих, більш строгі покарання за податкове шахрайство та ухиляння від сплати податків). Також до заходів «жорсткої економії» інколи зараховують приватизацію важливих для держави підприємств (комунальне господарство, транспорт та інфраструктурні об'єкти, телекомунікації) [2].

Варто враховувати, що термін «заходи «жорсткої економії» почав активно вживатися після кризи європейського суверенного боргу у 2010 році. Оскільки рівень заборгованості країн був надзвичайно високим, багато країн були змушені вдатися до значних скорочень витрат, щоб не допустити дефолт. Загалом, політику уряду, спрямовану на зменшення дефіциту бюджету шляхом підвищення податків та / або зменшення державних витрат зазвичай називають заходами «жорсткої економії» [3].

Проте, щоб дати оцінку цьому явищу, розглянемо причини та наслідки запровадження заходів «жорсткої економії».

Згідно припущення К.Рогоффа та К.Рейнхарта, економіки країн, державний борг яких перевищує 90% ВВП, втрачають економічний потенціал, подолати який можна впроваджуючи заходи «жорсткої економії» [13, р.2]. Після оприлюднення цього дослідження, воно було взято на озброєння віце-президентом Європейської Комісії, Комісаром з економічних, фінансових питань та євро О.Реном та набуло статусу обов'язкового інструменту подолання кризових явищ. Відтак, уряди країн-членів Європейського Союзу були змушені запроваджувати заходи «жорсткої економії» в обмін на кредитні транші.

Наприклад, у Греції вони були направлені на реформування податкової системи, яка включала боротьбу з неплатниками податків, скорочення адміністративних витрат та введення цільових показників. Також серед заходів «жорсткої економії» в Греції можна виокремити: зниження чисельності державних службовців та їх заробітної плати, зменшення пенсій, збільшення податків на нерухоме майно, ліквідація субсидій на опалення, приватизація державних активів.

У свою чергу уряд С.Берлусконі в Італії у 2011 році підвищив збори на систему охорони здоров'я і скоротив субсидії регіональним адміністраціям, відрахування на допомогу сім'ям та пенсії для багатих. Його наступник М.Монті підняв податки для багатих, підвищив пенсійний вік, а також акцентував увагу на тих, хто ухилявся від сплати податків. Того самого року в Ірландії уряд зменшив заробітну плату державним службовцям, а також скоротив систему соціальної допомоги. А у Великобританії також впровадили підвищення пенсійного віку, що можна розглядати як зменшення пенсійних виплат, а також зменшення допомоги по догляду за дітьми.

У той самий час для з'ясування питання про причини збільшення боргу, варто розглянути структуру витрат державного бюджету цих країн. Звернемо увагу, що видатки на соціальні програми уряду, що вираховуються як частка ВВП, не є основною причиною збільшення дефіциту бюджету, а відтак – політику розширення соціальної держави не можна вважати єдиною та основною причиною фінансової кризи, оскільки частка ВВП суттєво не змінилася [12]. Проте, враховуючи запровадження заходів «жорсткої економіки», необхідно звернути увагу на можливі їх наслідки для соціальних програм.

Отже, оскільки частка ВВП на соціальні програми лишається переважно незмінною, а в деяких країнах зменшилася, разом зі збільшення числа безробітних, переважно за рахунок державних службовців і зростання податків, які призводять до зменшення ВВП, можна констатувати,

що соціальна держава буде неспроможна вирішити нові проблеми. Таким чином, зменшення обсягів економічного виробництва призведе до зменшення соціальних програм, що, імовірно, буде поглиблювати кризу. У свою чергу, урядові партії досі дотримують політики «уникнення звинувачень» та не вдаються до «політики скорочення» соціальної держави, що спричинить невиконання останньою своїх функцій, і як наслідок – погіршення соціально-економічного становища населення. Відтак, неспроможність економіки внаслідок запровадження заходів «жорсткої економіки» виявляється в кризі соціальної держави.

Проте, якщо під час кризи 70-х років питання про кризу соціальної держави час від часу виникали, то зараз дане питання як науковці, так і політики уникають. Натомість, у наукових колах набув поширення термін «політика скорочення» соціальної держави. Отже, виникає питання, чи це застосування іншого терміну на позначення кризових явищ для зменшення негативного впливу на громадськість, чи це один із проявів кризи соціальної держави? Щоб відповісти на дане питання, звернемося до аналізу «політики скорочення» соціальної держави.

Аналізуючи літературу, присвячену «політиці скорочення» соціальної держави, необхідно констатувати, що загально прийнятого визначення цієї політики не існує. Так, О.Кангас дає наступне визначення: «політика скорочення може мати вигляд різних форм у різних країнах та застосовуватися щодо різних сфер. Ця політика може включати скорочення в наданні публічних благ та підвищення якості вимог до потенційних реципієнтів соціальних благ, роблячи їх менш універсальними. Також можуть застосовуватися зміни у формі фінансової допомоги. Так, в багатьох країнах фінансова відповідальність була перенесена із обов'язків держави на громадян. Держава обмежила свою роль у забезпеченні добробуту громадян, і громадяни тепер самі мають турбуватися про власний добробут. При чому, це стосується різноманітних сфер суспільного життя. Інколи термін «скорочення» вживають як синонім до скорочення, зменшення, реструктуризування, повернення до попереднього стану, реформування, відзворотності, перегляду та демонтажу соціальної держави» [7, р.525].

Варто зазначити, що за останній час були здійснені спроби визначити зміст поняття «скорочення» соціальної держави. Зокрема, П.Штарке зазначає, що «розглядаючи політику скорочення соціальної держави, варто розуміти, що при загальній схожості практики, далеко не кожна ініціатива уряду зі зменшення соціальних благ може бути визнана як політика скорочення. При більш докладному аналізі стає зрозумілим, що загальне зменшення соціальних благ, чи приватизація сфери послуг, або ж лібералізації економіки не можуть бути віднесені до політики скорочення. Проте, такі заходи як зменшення числа соціальних благ, а також звуження числа громадян, які мають право на отримання соціальних благ цілком відповідає змісту політики скорочення» [15, р.19]. Натомість, Г.Шумахер та Б.Віс дають наступне визначення: «ми визначимо політику скорочення як зменшення у державному бюджеті коефіцієнта заміщення на виплати у зв'язку з хворобою, безробіттям, чи досягненням пенсійного віку та звуженням умов надання соціальних благ за цими категоріями. Ми розуміємо, що концепт соціальної держави ширший за перераховані соціальні блага і багато реформ не підпадають під визначення політики скорочення. Проте, ми акцентуємо увагу на цьому ядрі (медична допомога, безробіття, пенсійне забезпечення – прим. наша О.Х.), соціальної держави, оскільки скорочення цих програм найбільш відчутне для громадян і викликає масове незадоволення» [16, р.2].

Повертаючись до питання про операціоналізацію кризи соціальної держави, звернемо увагу, що найбільш поширені визначення заходів «жорсткої економії» не є конкретними, оскільки не з'ясовують, які саме податки можуть бути підняті та про зменшення яких витрат іде мова. Так зараз у наукових колах обговорюються наступні питання: «Які скорочення витрат можуть принести найбільший ефект? Який вид податкових реформ можуть принести більше надходжень зі зменшенням частки викривлень? З чого має початися лібералізація ринку?» [4, р.13].

Отже, узагальнюючи всі наведені вище визначення, можна навести робоче визначення: заходи «жорсткої економії» – це обмежена в часі політика уряду, направлена на зниження дефіциту бюджету шляхом підвищення податків на банківські операції та окремі види товарів (тютюнові вироби), зменшення кількості державних службовців і їх зарплат разом із скорочення програм соціальної допомоги (обмеження умов надання допомоги по безробіттю, пенсій і медичного страхування). Таким чином, можна зробити висновок, що «політика скорочення» соціальної держави, яка полягає в зменшенні частки ВВП на загальнодержавне медичне страхування, пенсійні виплати та допомогу безробітним, є окремим випадком заходів «жорсткої економії».

Проте, не зважаючи на значну кількість робіт присвячених дослідженню «політики скорочення» соціальної держави, досі науковці не звертали уваги на наслідки реалізації цієї політики, хоча й існують наукові роботи, в яких розглядаються окремі аспекти проблематики, наприклад, електрональні наслідки «політики скорочення». Але враховуючи генетичний зв'язок цих урядових ініціатив, можна припустити, що наслідки заходів «жорсткої економії» будуть тотожними до «політики скорочення».

Як демонструють останні дослідження, «середні темпи зростання ВВП для країн із державним боргом, який перевищує 90% ВВП складає +2,2%, а не -0,1% як стверджували Рейнхарт та Рогофф». Продовжуючи дослідження (Хернборн, Еш і Полін) не змогли знайти переломну точку,

після якої зростання економіки різко та суттєво знижується» [8]. Варто наголосити, що навіть після запровадження заходів «жорсткої економії», вони не працюють, оскільки стримують економічне зростання.

Так, заходи «жорсткої економії» призводять до зниження споживання і, як наслідок, економічних втрат. У свою чергу, політичний вплив проявляється в зростанні урядової нестабільності, протестних настроїв та збільшення позасистемних рухів і поширення радикальних ідей (наприклад, Греція, Кіпр, Іспанія у 2011–2013 роках тощо). Крім того, соціальний вплив заходів «жорсткої економії» передбачає «зменшення доходу домогосподарств, оскільки держава є роботодавцем для великого числа громадян, а також впливає на трудові відносини» [9]. Також у 2012 році МВФ опублікував доповідь, в якій заявив, що в Єврозоні впровадження цих заходів, можливо, призведе до уповільнення економічного зростання та погіршення боргової кризи. Проте представник Європейської Комісії О.Рен, звернувшись із закликом необхідності продовження курсу на впровадження режиму «жорсткої економії», оскільки це, на його думку, має відновити довіру інвесторів [14]. Так О.Рен стверджує, що, «починаючи з листопада ми побачили зростаючу фіскальну консолідацію Італії, що зменшило волатильність євробондів Італії і, як наслідок, підвищило збереження італійських платників податків, що сприяло відновленню економіки» [10].

Але навряд чи цей випадок можна вважати наслідком впровадження режиму економії, оскільки «як можна відновити довіру інвесторів, коли кризові економіки впали в рецесію?.. Наслідки впровадження економії в ЄС будуть затяжними та, можливо, важкими. Якщо Єврозона й виживе, то це обернеться високим безробіттям та проблемами... І сама криза цілком імовірно буде поширюватися... не існує прикладів, коли велика економіка – а Європа це найбільша економіка в світі – могла б відновитися в результаті заходів «жорсткої економії» [17]. Так, «країни які вдалися до (або були змушені їх прийняти) заходів «жорсткої економії», наприклад Великобританія та Греція, зіткнулися зі збільшення рецесії (і у випадку Греції – економічною депресією). Більше того, оскільки малі економіки отримують менше прибутку шляхом оподаткування, дефіцит державного бюджету залишився надзвичайно високим [5].

Отже, заходи «жорсткої економії» не лише не вирішують проблему державного боргу та дефіциту бюджету, але й спричиняють скорочення темпів розвитку економіки, що, в свою чергу, викликає збільшення навантаження на соціальні програми внаслідок зростання безробіття та зменшення фондів соціальної допомоги. Крім того, досі лишається не з'ясованою роль та вплив «політики розширення» соціальної держави на зростання бюджетного дефіциту, а також шляхів урегулювання ситуації.

Враховуючи це, можна стверджувати, що внаслідок проведення урядами попередньої політики, а також впровадження режиму «жорсткої економії» настала криза соціальної держави, яка проявляється в наступному: відсутності механізмів подолання рецесії економіки, зростанням безробіття та зменшення розмірів фондів соціального страхування, поглиблення політичної нестабільності, а також нез'ясованість нових інститутів соціальної держави, які б могли забезпечити соціально-економічний та політичний баланс. За таких умов, соціальна держава не може ефективно функціонувати, що в перспективі може призвести до зміни політичного режиму та демонтажу такого типу держави.

Таким чином, постає необхідність у з'ясуванні місії «політики розширення» соціальної держави у структурі дефіциту бюджетів та державного боргу країн, які впровадили різні моделі соціальної держави, визначити інституційні можливості для досягнення політичного й соціально-економічного балансу, а також оптимальних моделей реформування соціальної держави для подолання її кризи.

Список використаних джерел

1. Afonso A. Social Concertation in Times of Austerity: European Integration and the Politics of Labour Market Governance in Austria and Switzerland / Alexandr Afonso. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013. – 312 p.
2. Amadeo K. Austerity Measures. Definition and Examples in the U.S., Europe and Greece / Kimberly Amadeo // About.com US Economy. – [from the World Wide Web]: <http://useconomy.about.com/od/usdebtdanddeficit/a/Austerity-Measures.htm>
3. Austerity measure // Financial Times Lexicon. – [from the World Wide Web]: <http://lexicon.ft.com/Term?term=austerity-measure>
4. Austerity: To Much of a Good Thing? A VoxEU.org eCollection of views by leading economists / ed. by Gincarlo Corsetti. – London.: Centre for Economic Policy Research, 2012. – 216 p.
5. Blodget H. The Economic Argument Is Over – Paul Krugman Has Won / Henry Blodget // Business Insider. Apr. 24, 2013. – [from the World Wide Web]: <http://www.businessinsider.com/paul-krugman-is-right-2013-4>
6. Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff / Thomas Herndon, Michael Ash, Robert Pollin. – Gordon Hall: Political Economy Research Institute, 2013. – 26 p.
7. Kangas O. The retrenchment / O.Kangas // Blackwell encyclopedia of sociology, the, [edited by George Ritzer] – 5783 p.
8. Konczal M. Shocking Paper Claims That Microsoft Excel Coding Error Is Behind The Reinhart-Rogoff Study On Debt / Mike Konczal // Business Insider. Apr. 16, 2013. – [from World Wide Web]: <http://www.businessinsider.com/thomas-herndon-michael-ash-and-robert-pollin-on-reinhart-and-rogooff-2013-4>

9. Kuepper J. What is Austerity? Austerity Measures and their Impacts / Justin Kuepper // About.com International Investing. – [from the World Wide Web]: <http://internationalinvest.about.com/od/gettingstarted/a/What-Is-Austerity.htm>

10. Mahony H. Rehn rebuffs IMF criticism of austerity measures / Honor Mahony // EUobserver.com. – 11.01.13. – [from the World Wide Web]: <http://euobserver.com/economic/118701>

11. Modelling the distributional effects of austerity measures: The challenges of a comparative perspective / Chrysa Leventi, Horacio Levy, Manos Matsaganis, Alari Paulus & Holly Sutherland // European Commission Employment, Social Affairs and Equal Opportunities. Social Situation Observatory – Living Conditions and Income Distribution. December 2010. – 30 p.

12. OECD Social Expenditure Statistics // OECD iLibrary. – [from the World Wide Web]: http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/data/oecd-social-expenditure-statistics_socx-data-en

13. Reinhart C., Rogoff K. Growth in a time of debt / Carmen Reinhart, Kenneth Rogoff. – Cambridge, 2010 – 26 p.

14. Rehn O. Europe must stay the austerity course / Olli Rehn // Financial Time. – December 10, 2012. – [from the World Wide Web]: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/35b77c12-42d6-11e2-a3d2-00144feabdc0.html>

15. Starke P. Radical Welfare State Retrenchment: a comparative analysis / Peter Starke. – Palgrave Macmillan, 2008. – 266 p.

16. Schumacher G., Vis B. To retrench or not to retrench. A simulation of Strategic Situation of Social-Democratic Parties and the Emergence of Welfare State Retrenchment / Gijs Schumacher, Barbara Vis. – 2010. – 27 p.

17. Stiglitz J. After Austerity / Joseph Stiglitz // Project Syndicate. – May 7, 2012. – [from the World Wide Web]: <http://www.project-syndicate.org/commentary/after-austerity>

* * *

УДК 323.1.001.11(045)

Світлана Костіна, аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, Маріупольський державний університет, Україна, м. Маріуполь

Національна ідентичність як міждисциплінарна категорія

Проаналізовано підходи до розуміння феномену національної ідентичності в різних дисциплінарних дискурсах. Визначені основні категорії та критерії, за якими відбувається дослідження цього явища в психологічній, історичній, філософській та політологічній науках.

Ключові слова: національна ідентичність, націогенез, націоналізм, патріотизм, міф, громадянська ідентичність.

Светлана Костина. Национальная идентичность как междисциплинарная категория

Проанализированы подходы к пониманию феномена национальной идентичности в разных дисциплинарных дискурсах. Определены основные категории и критерии исследования этого явления в психологической, исторической, философской и политологической науках.

Ключевые слова: национальная идентичность, нациогенез, национализм, патриотизм, миф, гражданская идентичность.

Svitlana Kostina. National identity as an interdisciplinary category

The scientific approaches for understanding the phenomenon of national identity in different disciplinary discourses are analyzed. The author determined the principal categories of the scientific research of the concept in psychology, history, philosophy and in political science.

Keywords: national identity, nationalism, patriotism, political myth, civic identity.

В основі сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин знаходиться концепція миру ХХІ ст., що передбачає загальноприйняті принципи взаємодії держав на міжнародній арені, які сприяють затвердженню миру без насильства, забезпеченню всебічної безпеки, переходу держав і окремих регіонів до стійкого розвитку, побудові на планеті гармонійної цивілізації, усуненню осередків конфліктності між державами, націями, культурами та релігіями. Головним засобом для реалізації цієї концепції є глобалізація. Цей термін з'явився в науковому обігу в середині ХХ ст. і, безперечно, сьогодні залишається фундаментальним при оцінці та аналізі будь-якого суспільно-політичного або економічного явища.

Сьогодні науковці констатують, що, поряд із всеохоплюючим процесом глобалізації, з'являється ще один символ сучасності – ідентичність. Цей феномен науковці починають досліджувати практично одночасно з вивченням глобалізаційних процесів і, як зазначає українська дослідниця, етнополітолог Л.Нагорна, він справив ефект революційноізуючого чинника і відтоді виступає як одна з виразних домінант у науковому, політичному, публіцистичному дискурсах [1, с.33].

Поряд з тим, як глобалізаційні процеси швидко набирають обертів, не залишаючи недоторканою жодну зі сфер суспільного буття, в сучасних соціумах виникає проблема національного самовизначення. Вона виникає в результаті колізії між уявленнями громадянина про національне та універсалістськими цінностями. Як наслідок – постає необхідність у

перейдентифікація, пошуку нових ідентитетів громадянина. Це явище сьогодні прийнято називати кризою національної ідентичності.

Кризні явища національного контексту притаманні й для націй–держав, що мають сталу національну самототожність. Але критичного рівня цей феномен набуває в суспільствах, де процеси націєтворення знаходяться на початковому етапі. Все це є характерним й для сучасного українського суспільства. Можна констатувати, що Україна переживає кризу національної ідентичності, яка періодично то посилюється, то вщухає, але повністю не зникає [17]. Тож для нашої країни першочерговим завданням є пошук шляхів подолання ідентифікаційної кризи населення для стрімкого та стабільного процесу українського націобудівництва.

Виходячи з того, що феномен національної ідентичності за своєю природою не є статичним, а конструйованим, таким, що постійно модифікується, виникає необхідність всебічного його дослідження з урахуванням всіх дестабілізуючих чинників (етнічних, регіональних, політичних та ін.) для винаходження державних практик конституційної інженерії, вироблення національної політики в сфері громадянського виховання, для виокремлення та укорінення єдиної для всієї країни консолідуючої національної ідеї.

Проблеми ідентичності присвячено багато праць у різних сферах наукового пізнання. Але дослідження цього феномену розпочали саме психологи (Е.Еріксон, З.Фрейд та Е.Фромм) [15]. У радянській науці проблема ідентичності також вивчалася спочатку виключно психологами, але згодом до них долучилися етносоціологи, антропологічні філософи та політологи (К.Гаджів, Л.Гудков, А.Зверев та ін.) [4;5]. Ці науковці пропонують нове трактування феномену ідентичності з поглядом на зміну суспільно–політичних умов та соціальної системи держави.

З початком глобалізаційних тенденцій та, як результат, невілованим концепту «суверенітет», виникає необхідність досліджувати ідентичність в новому розрізі – національному. Серед західних науковців необхідно виокремити відомого дослідника націоналізму та національної ідентичності Е.Сміта, іспанського соціолога та політолога М.Кастельса, який в своїй роботі «Влада ідентичності» дав комплексну природу феномена ідентичності, американського політолога У.Коннора, який уточнює поняття «національний» концептом «етнонаціональний» [14;16].

Серед вітчизняних науковців слід виокремити дослідження М.Віварика, О.Картунова, І.Кресіної, С.Римаренка, Ю.Римаренка, С.Телешуна, Л.Шкляра, які виокремили етнодержавознавство в новий напрям наукових досліджень, змістовно розкрили в своїх дослідженнях концепти «національна ідея» та «національний інтерес». Фундаментальні доробки в області політичної історії та регіональної ідентичності були зроблені Л.Нагорною [1;7]. Необхідно також виокремити дослідника легітимної політики О.Висоцького, який аналізує процес міфотворення в структурі національної політики [19] та ін.

Можна констатувати, що в науковій літературі достатньо профільних досліджень, які вивчають психологічні, соціальні, культурологічні, історичні та інші аспекти національної ідентичності, але фактично відсутні роботи, які б давали комплексну оцінку феномену національної ідентичності.

Мета дослідження – проаналізувати підходи до розуміння феномену національної ідентичності в різних дисциплінарних дискурсах.

В динамічному, постійно змінному світі, спостерігаючи невпинну течію змін цінностей, культурних детермінант, політичних орієнтацій, економічних чинників, людина стикається з необхідністю виокремлення себе з–поміж довкілля інших. Так, наша самосвідомість, під впливом чисельних зовнішніх та суб'єктивних факторів, продукує власну систему соціальних ідентичностей. Наскільки ця система стійка до викликів сьогодення, чи має розгалужену структуру типів ідентичностей, залежить, на нашу думку, від кількості та закоренілості ідентитетів, за допомогою яких людина ідентифікує себе з тією чи іншою спільністю або певною територією.

Важливість дослідження категорії «ідентичність» точно підтверджують висловом відомого американського соціолога та політолога С.Хантінгтона: «Ідентичність важлива тому, що вона визначає поведінку людини» [2,с.50]. Психологи розглядають національну ідентичність через призму етнічності, тобто вдаються до етнічного виміру суспільно–людського буття. З точки зору психологічної науки, етнічна спільність це, передусім, спільні уявлення про якісь ознаки, а не сама по собі культурна відмінність. Фактично, сьогодні існує дихотомія між глобалізацією і особистими диспозиціями людини, які формуються у формі включення або виключення. Тут мається на увазі, що будь–яка ідентичність – це за сіб синтезу подібності через відмінність, тому слід навчитися розглядати відмінність як прямий спосіб вираження нашої спільної подібності. Ідентичність – це хто ми, звідки ми є. Власне, це те підґрунтя, на якому наші смаки та бажання, думки та прагнення набувають смислу [3,с.36].

Якщо говорити про психологічний аспект особистісної ідентичності, то кожна людина має необхідність отожденовати своє «Я» з певним «Ми», але це можливо лише за умови виокремлення невід'ємного структурного елементу в цій системі – «Вони». Саме за таких умов відбувається посилення етнічної ідентичності у населення для відчуття захищеності, несамотності в нестабільному глобалізуючому світі. Як доречно зазначає російський дослідник А.Зверев, в умовах глобалізації етнічність не тільки не послаблюється, а навпаки актуалізується – через порівняння себе з образом «іншого» відбувається чітке сприйняття самих себе [4,с.33]. Більш радикально з цього приводу зауважує російський дослід-

ник політичної філософії К.Гаджів, говорячи, що ідентичність повинна бути підсилена образом противника, зовнішнього ворога, який, на його думку, слугує міцним стимулятором досягнення консолідації та ефективності суспільних спільностей [5,с.6].

Тож можна зробити припущення, що коли нація не має «зовнішнього ворога», боротьба проти якого згуртовувала б громадян, об'єднувала б їх зусилля навколо досягнення загальної мети, населення в такому разі розпочинає пошук внутрішніх противників. Тут знов–таки спрацьовує «ми–вони» концепція, але на більш локальному рівні, в середині самої суспільної системи. Прикладом може слугувати регіональне протистояння політичних сил України, які не нехтують політичними «прийомами» і, переважно у штучний спосіб, створюють прообраз «інших» українців у свідомості населення регіону свого протегування. Це саме той випадок, коли регіональна ідентичність переважає над національною, створюючи феномен кризи національної ідентичності.

Усвідомлення належності до певної нації (в розумінні політичної нації) створює відчуття залежності, є джерелом патріотизму і національної гордості, але у слабкій, поляризованій державі воно може викликати почуття дискомфорту, провокувати настрої протесту. Комплекс негативних емоцій, які виникають на цьому ґрунті, здатен девальвувати національні цінності, підживлювати ксенофобію, еміграційні прояви [6].

Простежити процес націєгенезу можна, залучивши історичний аналіз формування національної ідентичності. Ґрунтовне роз'яснення передумов та особливостей розвитку української нації дала дослідниця політичної історії України Л.Нагорна, наголошуючи, що від початку географічно розділена територія України розвивалася за різними сценаріями, тому сьогоденна регіональна ідентичність віддзеркалює насамперед особливості історичного розвитку територій. Так західним українцям властивий високий ступінь релігійності, підвищене почуття власної гідності, «постійний присмак оборонності» в регіональній самосвідомості під впливом того, що сусідні іноземні держави свого часу розглядали західні території України як свої. В свою чергу поліетнічність південно–східного регіону Л.Нагорна пояснює тим, що Росія заохочувала переселення на ці території іноетнічного населення (німців, сербів, греків). Внаслідок такого «перемішування» формувалася особливий тип регіональної ідентичності [7,с.108,114,116].

Поняття «нація» полісемантичне, але однією з найважливіших трактовок цього терміну є визначення нації як історичної спільності людей, що складається в ході формування спільності їх території. Дослідник державних символів пострадянської Росії А.Дерябін зазначає, що необхідно аналізувати історію та вивчати ідентичність в історичній ретроспективі не для того щоб просто згадати, але заради конструкції наново відтворюваних суспільством кожного разу, коли в цьому буде з'являтися необхідність. Відтак нація має як просторовий так і часовий вимір. Тож, що стосується питання пошуку консолідуючої націю ідеї, А.Дерябін погоджується з тим, що її не слід шукати, її слід пригадати [8].

Що відбувається, якщо неможливо «відшукати» універсальну ідею в історії? Останній властиво продукувати на своїй основі «квазіісторію» – міфи, які радянський філософ А.Лосєв трактував як цілком реальний пласт уявлень, закладених у свідомості людини [9]. Тут дуже доречно твердження дослідника символізму в національній ідентичності Е.Сміта про те, що нації створюються істориками [10,с.236].

Тож, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що при дослідженні передумов та чинників, виокремленні основних ознак формування національної ідентичності найбільш дієвим та об'єктивним механізмом є аналіз культурних зв'язків, мови, вірувань, символів та міфів нації в історичному розрізі. Але аналізуючи ці вразливі свідомісні аспекти людського буття, необхідно враховувати й суб'єктивні чинники, брати до уваги їх (міфи) обставини та ситуативне пригадування, адже влучне використання символу пам'яті найчастіше застосовується як прийом політичного менеджменту, спосіб маніпулювання свідомістю населення.

Неабиякий інтерес до проблем ідентичності виявляють й політики. Цей інтерес помітно посилюється наприкінці минулого століття, що обумовлено розпадом багатонаціональних держав, а також впливом процесів глобалізації на регуляцію всієї системи національних відносин. Оскільки глобалізація розвиває не лише традиційні ідентичності (пов'язані із сім'єю, місцем проживання, релігією тощо), не лише ідентичності, вироблені в період становлення індустріального суспільства (праця, фірма, корпорація), а й пов'язані з нацією–державою (інтенсивний наступ на неї з боку глобалізації також досить відчутний), то саме тому проблема ідентичності постала так гостро в період розгортання глобалізаційних процесів [11,с.3]. Тут необхідно наголосити, що політологи займаються дослідженням національної ідентичності з точки зору двох різних за змістом та природою понять – «націоналізм» та «патріотизм».

Сучасна українська дослідниця Т.Зубро, вивчаючи проблему зростання етнічної ідентичності на теренах України, робить акцент на тому, що для побудови сильної політичної нації вкрай необхідне об'єднання українського поліетнічного суспільства на основі загальноприйнятої національної ідеї для подолання культурно–історичної неоднорідності українського суспільства. Саме тому дослідниця розглядає націоналізм як політичний консолідаційний проект [12,с.92].

Інший український науковець О.Шевченко, характеризуючи національну ідентичність як вищу соціальну єдність поза всіма становими, класовими, культурними та матеріальними розбіжностями, гово-

рять про національну політику як технологію соціального виховання. Педагогічно-виховна домінанта таких соціальних практик полягає в тому, що населення є пасивним об'єктом цих практик [13, с.322].

Ще одним об'єктом дослідження в структурі національної ідентичності є концепт «патріотизм». Тут виникає питання: чи є поняття націоналізм та патріотизм тотожними, а якщо ні, то чим відрізняються? Дослідженням цього питання ще на початку 90-х рр. займався засновник модерністської школи політичного аналізу націоналізму та етнічних конфліктів, американський вчений У.Коннор. У своїй роботі «Етнонаціоналізм: пошук до розуміння» науковець характеризує патріотизм як погодження людини з конституційним устроєм та інституціональною системою держави, а націоналізм він трактує як погодження людини з культурним надбанням, традиціями якої-небудь соціальної спільності [14]. В першому випадку доречно буде казати про громадянську ідентичність, в другому – про етнонаціональну. Сам У.Коннор вважає термін «етнонаціональний» більш влучним ніж «національний», адже під ним розуміється лояльність і до державоутворюючої нації (до якої сама людина може і не належати), і лояльність до етнічної групи, представником якої вона є сама. Підсумовуючи твердження У.Коннора, можна сказати, що зазначені два компоненти (громадянська та етнонаціональна ідентичності) складають більш складне сконструйоване явище – національну ідентичність.

Таким чином досліджуване явище національної ідентичності є багатовимірним, що вимагає при його аналізі залучати різні аспекти дослідження (психологічні, культурологічні, політологічні), вивчати у декількох розрізах (теоретичному та практичному), враховуючи об'єктивні (історичні) та суб'єктивні (міфотворення, символізм) сторони об'єкту вивчення.

Кожна наукова галузь вивчає та оцінює національну ідентичність за різними критеріями. Для психологічної науки властиве дослідження цього феномену через концептуальну систему «Я-Ми-Вони» з урахуванням етнічного фактору в суспільних ідентифікаціях. Історики вивчають національну ідентичність через трактування нації як спільності людей, що склалася історично, тому особливості націогенезу розглядають насамперед в часовому вимірі. Необхідно також віддати належне філософським доробкам цього феномену, вагомим місцем в яких займає аналіз особливостей міфотворення та символізму у формуванні національної ідентичності. Політична наука ж досліджує зазначене явище з позиції поширення та просторового закріплення владних повноважень окремих політичних сил, залучаючи до своїх політичних практик концепти національної ідеї та національного інтересу.

Спираючись на політичні дослідження національної ідентичності, можна констатувати, що вона має два шляхи формування: природний (свідомісне співвіднесення себе з національною спільністю, її історією, культурою) або договірний (патріотизм громадянина, який проявляється у визнанні влади, конституції, державних інституцій та лояльності до всіх існуючих етнічних груп держави).

Вбачаємо за необхідне подальше теоретичне вивчення та концептуальне закріплення поняття патріотизму як структурного компонента феномена національної ідентичності для практичного застосування отриманих результатів у патріотично-виховному напрямі державної національної політики в Україні з метою подолання ідентифікаційних розбіжностей українського населення.

Список використаних джерел

- Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Нагорна Лариса. – К.: ІНПЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
- Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / Хантингтон Самюэль. – М.: АСТ МОСКВА, 2004. – 635 с.
- Тейлор Ч. Мультикультурализм и «Политика признания» / Тейлор Чарльз. – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.
- Зверев А. Этническая идентичность в условиях политической трансформации постсоветского периода: политико-психологический анализ / Зверев А. // Вестник Московского университета, сер.12. Политические науки. – 2006. – №1. – С.27–38.
- Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект Гаджиев К.С. // Вопросы философии. – 2011. – №10. – С.3–16.
- Фактори етнічної, національної та регіональної ідентифікації в сучасній Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://safari-perm.ru/osnovi-menedzhmentu/469-faktori-etnichnoyi-nacionalnoyi-ta-regionalnoyi-identifikatsiyi-v-suchasniy-ukrayini.html>.
- Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витoki Л.Нагорна // Регіональна історія України. – 2007. – Вип.1. – С.107–122.
- Дерябин А.А. «Русский проект»: конструирование национальной истории и идентичности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/rp.htm>
- Див.: Лосев А.Ф. Диалектика мифа; Дополнение к «Диалектике мифа» / Лосев А.Ф. – М., 2001.
- Смит Э.Д. Национализм и истории / Смит Э.Д. // Нации и национализм. – М., 2002. – С.236–263.
- Лях В.В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації / В.В. Лях // Мультиверсум: Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – №57. – С.3–19.
- Зубро Т. Етнічна ідентифікація, або Мрії про минуле / Тетяна Зубро // Політичний менеджмент. – 2010. – №1. – С.88–95.

13. Шевченко О. Стратегії формування національної ідентичності на пострадянському просторі / О.Шевченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип.18. – С.320–331.

14. Див.: Connor W. Ethnonationalism: The Quest for Understanding / Connor Walker. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994. – 248 p.

15. Див.: Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого Я / Зигмунд Фрейд // Психология. Хрестоматия. – СПб.: Питер, 2001. – С.408–436; Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эриксон Э.; пер. с англ. – М.: Флинта, 2006 (Серия: Библиотека зарубежной психологии). – 342 с.; Фромм Э. Природа благополучия Э.Фромм // Психотерапия и духовные практики. Подход Запада и Востока к лечебному процессу / Составитель В.Хохлов, пер. с англ. – Мн.: Вида, 1998. – 194 с.

16. Smith A. National Identity / Smith A. – Reno: University of Nevada Press, 1991; Castells M. The Power of Identity / Castells Manuel // The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. II. – Oxford, UK: Blackwell, 2004 (second edition).

17. Костіна С.Б. Криза національної ідентичності в Україні / Костіна С.Б. / Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу: Збірник матеріалів Третьої Інтернет-конференції (29.03.2013 р.) / Під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь, 2013. – С.218–221.

18. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / [Ю.І. Римащенко, М.М. Віварчик, О.В. Каргунов та ін.]; за заг. ред. Ю.І. Римащенка. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.

19. Висоцький О.Ю. Міф як інструмент легітимізаційної політики / Висоцький О.Ю. // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – Вип.13. – С.241–249.

* * *

удк 327.82

Наталія Криворучко, аспірантка кафедри міжнародних відносин, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Україна, м. Івано-Франківськ

Вплив американської концепції системи ПРО на формування внутрішньополітичної ситуації в Чеській Республіці

Проаналізовано позицію Чеської Республіки, в процесі переговорів щодо розміщення елементів американської системи протиракетної оборони в межах європейського безпекового простору. Окреслено позицію чеського уряду, парламенту та президента у внутрішньополітичній дискусії та міжнародних переговорах, досліджено динаміку розвитку громадської думки з питань розміщення американської системи протиракетної оборони в Чеській Республіці. Метою даного дослідження є комплексний аналіз впливу американської концепції системи протиракетної оборони (ПРО) на процес формування внутрішньополітичного дискурсу Чеської Республіки.

Ключові слова: система протиракетної оборони (ПРО), безпекова політика, США.

Наталья Криворучко. Влияние американской концепции системы ПРО на формирование внутриполитической ситуации в Чешской Республике

Проанализировано позицию Чешской Республики, в процессе переговоров по размещению элементов американской системы противоракетной обороны в рамках европейского пространства. Очерчено позицию чешского правительства, парламента и президента во внутриполитической дискуссии и международных переговорах, исследовано динамику развития общественного мнения по вопросам размещения американской системы противоракетной обороны в Чехии. Целью данного исследования является комплексный анализ влияния американской концепции системы противоракетной обороны (ПРО) на процесс формирования внутриполитического дискурса Чешской Республики.

Ключевые слова: система противоракетной обороны (ПРО), политика безопасности, США.

Natalya Krivoruchko. The influence of the American concept of a Missile Defense system on the formation of the political situation in the Czech Republic

The following analysis evaluates the Czech Republic's role in negotiations on the European site of missile defense from 2006–2009. The author examines the role of the Czech government and the Parliament in the domestic political debates and the international negotiations related to the project. The paper further explores the developments of public opinion on missile defense in the Czech Republic. The purpose of this analysis is to contribute to an informed debate on the issues of national security in the Czech Republic. An aim of this research is comprehensive analysis of the impact concept of missile defense system of the USA on the process of forming internal political discourse about Czech Republic.

Keywords: Missile Defense, security policy, USA.

Початок ХХІ століття ознаменувався змінами в системі міжнародних відносин у сфері безпеки, що дає підстави говорити про початок нового етапу їх розвитку. Трансформація безпекової доктрини Європи дала змогу малим та середнім за територіальними розмірами державам стати повноправними суб'єктами міжнародних відносин. У цьому контексті Чеська Республіка розглядається як мала держава у міжнародному вимірі та середня у європейському, та посідає одне з чільних місць у єв-

ропейській системі безпеки. Історично зумовлена співпраця із США як глобальним лідером та «гарантом безпеки» європейського простору ставить чесько-американські відносини у розвитку європейської системи безпеки в ряд пріоритетних.

Питання американської системи ПРО в Центральній Європі актуалізувало протистояння «старої» і «нової» Європи. За словами дослідників, держава Центральної Європи стають для США додатковим інструментом впливу на західноєвропейських партнерів, при цьому нейтралізуючи амбіції Євросоюзу щодо розбудови спільної і зовнішньої політики і політики безпеки. Переговори між Вашингтоном і центрально-європейськими країнами щодо ПРО в обхід механізмів НАТО викликали засудження і нехвалення ряду західноєвропейських держав, зокрема, Німеччини і Франції, а також гострі дебати в політичних, експертних та суспільних колах Чеської Республіки. Ухвалюючи рішення розмістити об'єкти ПРО на території східноєвропейських країн, Сполучені Штати спровокували конфлікт у відносинах з Росією, що призвело до загострення взаємин між РФ та державами регіону. Попри запевнення польських та чеських лідерів щодо неспрямованості елементів американської системи ПРО проти Росії, Москва схильна розглядати даний проект як пряму загрозу своїм національним інтересам і безпеці [3].

Актуальність дослідження обумовлюється необхідністю формування неупередженого бачення щодо масштабності зусиль США, спрямованих на встановлення системи безпеки шляхом розміщення систем протиракетної оборони в Європі, призначеної для захисту Сполучених Штатів та Європи від міжконтинентальних балістичних атак з Близького Сходу.

Дослідження спрямоване на обговорення широкого кола питань щодо національної безпеки в Чеській Республіці та буде актуальним при аналізі державної політики і прийняття політичних рішень щодо безпекової політики для держав, які прагнуть інтеграції з Європейським Союзом, зокрема України. Досвід формування внутрішньополітичного дискурсу в процесі переговорів із США щодо розміщення елементів системи ПРО становить безперечний інтерес для розуміння сутності європейської системи безпеки та американської системи протиракетної оборони.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз впливу американської концепції системи протиракетної оборони (ПРО) на процес формування внутрішньополітичного дискурсу Чеської Республіки у процесі переговорів.

Серед чеських та польських авторів, дослідження яких розкривають певні аспекти безпеки у чесько-американських взаємовідносинах, ми можемо виділити: В.Балук, Я.Друкаль, А.Грушак, М.Хорошніцкі, С.Козей, П.Турчинські, К.Братова, С.Клауцкі, Е.Палатова, В.Лоренц, М.Качмарські, В.Клаус, М.Мареш, П.Плеціти, Л.Кудліцкі, Г.Сабатіла, Я.Янда та ін. Крім того, невід'ємною частиною дослідження стали офіційні заяви та звернення прем'єр-міністрів, президентів, лідерів політичних партій, а також результати експертного аналізу науковців Центру Економіки і Політики Міхала Петріка, експерта чеського міністерства оборони Любоса Марєка та ін.

Зокрема П.Турчинські у своєму дослідженні «Американські концепції системи протиракетної оборони в Європі» ґрунтовно висвітлює етапи концепцій розвитку ПРО у контексті зміни американської адміністрації, динаміку та проблематику американських підходів протиракетної оборони [15]. Я.Янда у статті «Концепції міжнародної та національної безпеки ЧР» робить спробу аналізу зовнішньополітичної доктрини Чеської Республіки та внутрішньополітичних загроз, що виникають у співпраці з глобальними та регіональними державами. Польський дослідник В.Балук у монографічній розвідці «Центральна Європа. Декада трансформації. Чеська Республіка» на основі територіально детермінованих факторів визначає можливості розвитку співпраці з Чеською Республікою у сфері європейської безпеки та оборони [6].

Попри важливість та актуальність чесько-американських відносин щодо розміщення елементів системи ПРО, в Україні дана проблема не отримала належного наукового висвітлення. Окремі аспекти зовнішньополітичної доктрини ЧР висвітлено в дослідженнях С.Мотрука, Л.Кіцили, К.Чигири, Т.Будзінського, Ю.Пахомова, М.Примуша, В.Сіденка, С.Фоміна, В.Чалого та ін.

Виходячи з предмету та мети, у дослідженні поставили наступні завдання:

- 1) визначення основних рис внутрішньополітичного процесу в контексті переговорів щодо розміщення елементів американської системи протиракетної оборони;
- 2) розгляд основних позицій політичних парламентських партій щодо розміщення елементів системи ПРО в ЧР;
- 3) визначення проблем та особливостей переговорного процесу Чеської Республіки щодо розміщення системи ПРО США.

Стаття ґрунтується на застосуванні міждисциплінарних підходів та таких методів наукових досліджень, як системний аналіз, контент та івент-аналіз чеських, польських та американських джерел та літератури.

Відносини Чеської Республіки з США мають особливу вагу для Праги. Чеська Республіка виступає постійним союзником Сполучених Штатів і за визначенням Міністерства закордонних справ, розглядає НАТО не лише з точки зору безпеки, але й як інструмент більшого залучення США у європейські справи та посилення взаємодії між США та Європою. Незважаючи на те, що історично зумовлені чесько-американські відносини періодично стають предметом напруги у відносинах Чехії з партнерами по ЄС, а окремі аспекти співпраці викликають широку

критику в середині суспільства, чеська підтримка дій США залишається незмінною [11, с.17].

ЧР бачить в США насамперед гаранта власної безпеки, а також безпеки всієї Європи, тому підтримка спільних з США інтересів є стратегічно обумовленою. У свою чергу, низка подій міжнародного значення, що періодично відбуваються в Празі засвідчує важливість для США позиції Чеської Республіки як свого союзника в Центральній Європі. Так, під час головування ЧР в ЄС в 2009 р. відбулася перша офіційна зустріч президента США Б.Обами з лідерами ЄС та саміт ЄС–США; Прага була обрана місцем підписання президентами Росії та США нового Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО).

Підтвердженням динаміки та розвитку у чесько-американських відносинах стала активна позиція уряду ЧР щодо розміщення систем протиракетної оборони в Європі. Початок офіційних переговорів у сфері протиракетної оборони відбувся ще у листопаді 2003 року, коли сторони обмінялись технічною інформацією щодо ПРО та обговорили можливі шляхи дислокації майбутньої військової бази. Відповідно 2007 рік став знаковим у реалізації проекту США: уряд ЧР отримав офіційну пропозицію розмістити на своїй території радіолокаційну станцію в Х–діапазоні. У липні 2008 року Держсекретар США Кондоліза Райс і міністр закордонних справ Чехії Карл Шварценберг підписали в Празі основний Договір про розміщення американської бази РЛС ПРО на території Чеської Республіки [4]. На додаток у вересні в Лондоні міністр оборони Чехії Власта Парканова і глава Пентагону Роберт Гейтс підписали другий документ щодо ПРО – Договір про правовий статус військових сил США на території Чехії (SOFA). Підписання Договору щодо розміщення елементів системи ПРО поставили на порядок денний проблему залежності зовнішньополітичних питань від внутрішніх факторів, серед яких: позиції політичних партій, громадських рухів та суспільної думки.

Якщо розглядати політичні передумови переговорів щодо розміщення елементів американської системи ПРО в ЧР, то варто екстраполювати погляд у 2005 рік, коли під час конференції у Вашингтоні Американська Агенція Протиракетної оборони оголосила про намір розміщення елементів системи ПРО в Європі, зокрема в ЧР та РП, а також кілька елементів у Великій Британії [18, с.1–2]. На той час не зовсім зрозумілим видавалось відхилення кандидатур Болгарії та Румунії для розміщення американських протиракетних комплексів, що займали серйозні позиції у цьому питанні. Як пояснюють експерти, рішення щодо розміщення протиракет на території РП та ЧР було прийнято після виборів 2004 року, після переобрання Буша молодшого, що було зумовлено політичним кліматом та відповідністю технологічним вимог. Адміністрація Президента США усвідомлювала, що витрати коштів на побудову ПРО в ЧР та РП будуть в два рази менші, ніж у Великобританії, що, очевидно, стало причиною відмови у побудові ПРО на території Сполученого Королівства [17]. Відповідно для держав Центральної Європи підтримка системи ПРО стала можливістю наблизитись до членства в трансатлантичних структурах, що гарантують безпеку Європи.

Територіальний вибір щодо розміщення систем ПРО пояснювався вищою успішністю перехоплення балістичних ракет з Близького Сходу. Зазвичай, перехоплювачі, розміщені на території США, не забезпечували оборони європейського континенту за допомогою системи ПРО, тому в разі балістичних атак не могли забезпечувати належного рівня захисту. Розміщення перехоплюючих ракет та радару ХВР в Центральній Європі, служило б у певній мірі «охороною парасолькою» для більшості європейських держав. Крім того європейські перехоплювачі гарантували б успішне перестрахування для території США [12, с.6].

Однак, за словами польського дослідника Домініка Янковського, попри запевнення експертів, зокрема директора протиракетних програм Узі Рубіна, в тому, що ЧР та РП займають одне з найвигідніших геополітичних положень у попередженні загроз перед балістичним нападом держав Близького Сходу, система ПРО не забезпечує охорони всім європейським державам, особливо членам НАТО: Болгарії, Румунії та Республіці Турція. Зважаючи на одну з основних засад НАТО про те, що кожній державі-члену гарантується відповідний рівень зовнішньополітичної безпеки, американська пропозиція розміщення протиракетних установок, що служить для захисту лише частини держав НАТО, видавалася нелогічною [7, с.79–80].

Деякі експерти розглядають іншу сторону розміщення ПРО в Центральній Європі, а саме: позиціонування США як гегемона. Реалізуючи стратегію «divide et impera» (розділяй і владарюй), на основі двосторонніх переговорів між Польщею та Чеською Республікою, США намагаються по-новому поділити Європу та забезпечити собі довгострокові гарантії присутності в регіоні. Мало того, розміщення в Центральній Європі своїх військових станцій США прагнуть консолідувати сферу впливу колишнього СРСР довкола власної зовнішньої політики та бачення розвитку міжнародного ладу [10, с.1–2]. Вдаючись до короткого історичного екскурсу, варто зазначити, що для США після загрози Радянського Союзу, в 90-х роках ХХ ст., актуальним став перегляд пріоритетів та цілей щодо Східної Європи. Важливість східноєвропейського регіону визначалася питаннями гарантії національної безпеки та необхідністю збереження стабільності на європейському континенті. Як декларовано у Палаті Представників Конгресу США, при обговоренні можливостей, які виникли у зв'язку зі змінами в регіоні, підтримка протягом попередніх 40 років демократичного самовизначення і ринкової економіки у всіх європейських країнах здійснювалася не з метою отримання

стратегічних переваг і використання їх проти будь-якої країни, а тому, що ці «цінності є найважливішими для американської національної мети і головними для світу, в якому американські інтереси повинні бути захищеними» [16]. Зважаючи на декларації, проголошені в національній стратегічній доктрині безпеки про виключність та глобальне лідерство США, постає питання про однозначність підтримки відносин з Центрально-Європейськими державами та рівень безкорисливої підтримки системи безпеки в регіоні.

У ситуації суспільної незгоди з рішенням щодо розміщення системи ПРО на території ЧР, лідери політичних сил постали перед вибором «за» чи «проти». Відсутність політичної підтримки проекту ПРО європейськими партнерами ускладнювало процес чесько-американських переговорів та створювало ситуацію внутрішньополітичної невизначеності. Задля розуміння джерел підтримки і протесту розміщення елементів системи ПРО, проаналізуємо позиції політичних партій з даного питання.

Громадянська демократична партія (Občanská demokratická strana, ODS) – репрезентувала чеських виборців у складі 81 парламентаря на чолі з прем'єром Мірком Тополанеком та виражала позицію уряду в питанні прихильності питання розміщення ПРО. Партія підтримувала розміщення американської системи ПРО на території ЧР, і після оприлюднення американського поп-раєр щодо інсталяції частин системи ПРО, М.Тополанек отримав значний рівень підтримки зі сторони свого «кабінету». Будучи на посаді прем'єра, розміщення на території держави американської радіолокаційної станції, аргументував наступним чином: «Наша держава відновила незалежність та свободу близько два десятиліття тому. Вступ до НАТО забезпечив найвищі гарантії оборони і суверенності. Беручи участь у міжнародних військових місіях, нас почали відносити до держав, що стоять на охороні свободи інших, беручи також на себе відповідальність перед світовими загрозами, що виникають. Через активну участь у програмі протиракетної оборони підтверджуємо, що готові збільшити свою відповідальність в обороні залежності та попередженні загроз. Від союзника не можна лише брати, йому потрібно і віддавати» [14]. ODS не демонструвала партійної різноманітності поглядів щодо питання ПРО. Віце-прем'єр О.Вондра наголошував, що відмова американської пропозиції щодо розміщення ПРО, призведе до повернення до комуністичної системи оборони та засад військової служби. Цю думку підтримувала і міністр оборони ЧР Власта Парканова.

Християнсько-демократичний союз (Křesťanská a demokratická unie–Československé stany lidové KDU–ČSL) – партія нараховувала 13 голосів у парламенті та чолі з міністром регіонального розвитку Єжи Чунком. Група підтримувала ідею ПРО, хоча й ситуативно. Встановлення елементів системи ПРО вбачали у спільній системі оборони НАТО. Після Саміту НАТО в Бухаресті, більшість членів KDU–ČSL утвердилися у прихильності до цієї позиції, внаслідок чого з 13 послів парламентської групи клубу Християнсько-демократичного союзу, чеський уряд міг розраховувати на 12 голосів підтримки, що мало неабиякий вплив на голосування в разі прийняття рішення парламентом. Посол Людвіг Говорка, котрий висловив бажання голосувати проти, вважав, що питання ПРО стосується виключно американської сфери безпеки та просування виключно американських інтересів, тому й стояв на позиції необхідності проведення референдуму щодо питання ПРО.

Партія Зелених (Strana Zelených SZ) – це третя партійна група, що входить до складу коаліції. В нижній палаті парламенту засідало шість її представників. З вересня 2005 року головою обрано Міністра охорони здоров'я Мартіна Бурсіка. Серед коаліції це партійне об'єднання найбільше виражало незгоду з приводу розміщення радару ПРО в м. Брди. Керівництво партії в квітні 2008 року прийняло рішення голосувати проти підписання договору з США. В даній парламентській групі думки виявилися розділені: 2 члени виступили «за», двоє «утрималися» і двоє (Ольга Зубова та Віра Якубкова) відкрито проголосували «проти». Варто зауважити, що політичне становище Партії Зелених у голосуванні щодо ПРО мало вирішальне значення, оскільки коаліція могла забезпечити лише 100–101 голос. Громадянська демократична партія (ODS) володіла 81 голосом, Християнсько-демократичний союз (KDU) – 12, і навіть якщо враховувати потенційні голоси «зелених», то для остаточного рішення не вистачало ще кілька. Тому чеський прем'єр М.Тополанек був змушений шукати порозуміння з різними партійними об'єднаннями, зокрема із «зеленими», котрі нерідко були ініціаторами проведення масових акцій проти ПРО [14].

Чеська соціал-демократична партія (Česká strana sociálně demokratická, ČSSD) – найбільша опозиційна партія, що володіє 71 голосом в нижній палаті парламенту. Головою був колишній прем'єр Єжи Пароубек. 25 квітня 2008 року він виголосив аргументи до чеського уряду членів своєї партії щодо проблеми розміщення ПРО в ЧР. По-перше, він не вбачав необхідності у розміщенні елементів системи ПРО в ЧР, оскільки, на його думку, це не відповідало стратегії безпеки держави. По-друге, домовленості щодо системи протиракетної оборони знаходяться в стані юридичних (паперових) домовленостей, немає готовності промисловості та суспільної підтримки. По третє, відповідальність за шкідливі наслідки від системи ПРО та «крайньо консервативну політику» Дж.Буша, повинна лягти на прем'єра М.Тополанека. По четверте, сучасні міжнародні відносини вимагають мінімізації напруження між державами, а система ПРО створює непорозуміння між європейськими партнерами. Втім, варто відзначити також і змінність позиції Є.Пароубека. Від початку оголошення планів щодо розміщення ПРО, він допускав можливість реалізації

американської системи, навіть без проведення референдуму, однак після негативної реакції з боку Росії, змінив своє рішення. Однак невдовзі після розмови з Послом США в Празі знову змінив своє рішення в позитивну сторону. В підсумку соціал-демократи (ČSSD) не підтримали концепції розміщення радару в ЧР.

Ситуація складалась таким чином, що без голосів партії, проект ПРО не мав шансів бути прийнятим у парламенті. Зважаючи на це, після виборів кілька депутатів підтримала позицію ПРО-активної коаліції та проголосували «за». Таким чином, рішення було прийнято трьохсторонньою коаліцією із мінімальною перевагою.

Комуністична партія Чехії і Моравії (Komunistická strana Čech a Moravy KSČM) – третя за масштабністю політична сила Чехії, котра репрезентувала голоси виборців у кількості 26 голосів; керівником партії з 2005 року був Войцех Філіп. Партія називалась спадкоємницею Комуністичної партії Чехословаччини та залишалась в стані перманентної опозиційності. Жодна з політичних сил не прагнула стати коаліційною з комуністами. Ідеологічно партія виступала проти розміщення радару на території ЧР та проводила широку суспільну антиінформаційну кампанію проти ПРО, вважаючи, що присутність американських військових в м. Брди, сприятиме підтримці правоцентристського режиму в ЧР та може затримати ліві позиції серед громадськості. Основним аргументом комуністів залишалась думка про те, що радар сприятиме реалізації політичним та військовим інтересам США, і небезпечною для ЧР. Наступним аргументом стало те, що продаж нафти Іраном до США, стримує запуск ракет. Більше того, комуністи твердили, що єдиною ядерною Близькосхідною державою, що несе загрозу, залишається Ізраїль [8]. Комуністи підтримували виступи, акції проти встановлення ПРО, зокрема, кампанія «Ne základnám» дістала значний рівень підтримки зі сторони комуністів.

Таким чином, чеська політична сцена у питанні щодо розміщення системи ПРО була розділена: єдиною партією, що виступала за розміщення радарної установки в ЧР була партія громадянських демократів, соціал-демократи та комуністи хоча й не мали достатньо широкої підтримки у суспільстві, все ж виступали «проти». За словами експертів, чеський уряд в попередніх консультаціях з США щодо побудови елементів системи протиракетної системи, не мав чітко визначеної стратегії безпеки. Відсутність широкого експертного обговорення, своєчасного широкого інформування громадськості та закритість доступу до переговорного процесу не дали змогу здійснити підготовку «в домашніх умовах» до міжурядових переговорів і реалізації проекту з найбільш вигідної позиції для Чеської Республіки. Основою чесько-американських переговорів щодо ПРО стало обговорення на дипломатичному і виконавчому рівні «за закритими дверима», результатом чого постала суспільна та парламентська напруженість у даному політичному питанні, повна відсутність готовності взяти на себе відповідальність за виконання політичного проекту з США, не кажучи вже про створення позитивного внутрішньополітичного політичного консенсусу.

У ході переговорів і внутрішніх дебатів відповідальність за виконання проекту була розділена між кількома міністерствами без єдиної стратегії чи конкретних функціональних обов'язків. Від початку переговорів відповідальність за внутрішній політичний і суспільний клімат здійснювало Міністерство закордонних справ (МЗС) спільно консультаціями експертів Міністерства оборони. Після початку переговорів МЗС припинило консультації, посилаючись на переговорний процес військових органів влади. Нечіткість функціональних обов'язків та надмірна фрагментація проекту між різними органами виконавчої призвели до подальшого послаблення ролі парламенту в дискусії щодо ПРО. У результаті успішність реалізації угод і домовленостей у процесі переговорів була мінімальною, адже рішення вимагали ратифікації парламентом. До того ж, чесько-американський проект не здобув широкої популярності серед широкої громадськості та носив переважно закритий характер. За словами чеських дослідників Інституту стратегічних досліджень м. Праги, процес переговорів щодо ПРО був занадто сконцентрований в руках чиновників і солдатів, тому й залишився закритим у будівлях міністерств. Саме тому рішучість опозиції у блокуванні голосування щодо схвалення чесько-американських договорів у парламенті змусила уряд Чеської Республіки 17 березня 2009 року їх відкликати [16].

Екстраполуючи погляд на суспільний дискурс у питанні розміщення ПРО в ЧР, скористаємось з даних соціологічного дослідження, оприлюдненого у червні 2008 року Центром вивчення громадської думки (ЦВГД): 68% опитаних висловилися проти побудови в Чехії радару ПРО США, що становило на 5% більше, ніж в квітні, і на 3% більше, ніж в березні того ж року. При цьому 72% респондентів вважали за необхідне проведення обов'язкового загальнонаціонального референдуму з питання розміщення радару ПРО США [1].

Серед причин низького рівня суспільної підтримки, експерти відзначають наступні чинники: 1) підвищення рівня внутрішньополітичного протистояння у парламенті, що супроводжувалось гострими ідеологічними дебатами коаліції та опозиції, призвело до поступової парламентської кризи та унеможливило досягнення консенсусу; 2) у внутрішній дискусії одним з основних виступів російський фактор: відбувалось відкрите втручання із сторони Російської Федерації у внутрішньополітичні справи Чеської Республіки, спрямоване на недопущення розміщення системи ПРО; 3) ні чеська, ні американська сторони не мали ілюзій щодо другорядної ролі НАТО у розміщенні елементів системи ПРО; 4) уряд віддав перевагу концепції PR комунікацій задля створення враження відкритої

дискусії, однак зважаючи на соціологічні дослідження у чеському суспільстві існувало низьке розуміння проблеми ПРО: 74% громадян стверджували, що у них недостатньо інформації [5].

Громадська думка становила моральну складову в переговорах щодо розміщення елементів системи ПРО. Образ американського радару сприймався більшістю в категоріях «чужий», а плани щодо побудови американської станції приверталося до окупації Радянською владою. Поруч з стараннями влади в Празі і Посла США в ЧР покращити імідж США в очах чеських громадян, дослідження громадської думки все ж вказували на антиамериканські настрої серед громадян ЧР. Основними мотивами такого стану стало переконання в тому, що:

- разом з інсталяцією американської системи ПРО зростає ризик загроз безпеці ЧР;
- присутність іноземних військ на території ЧР створить широкі можливості для розвідувальної та контррозвідувальної діяльності;
- загроза втрати контролю над іноземною станцією, що в майбутньому може стати загрозою суверенності ЧР.

Прихильники інсталяції елементів системи ПРО з іншої сторони розглядають дане питання, наводячи протилежні аргументи, серед яких: покращення рівня безпеки і оборони держави за рахунок гарантій з боку США, зміцнення системи оборони та військових можливостей за рахунок фінансів, виділених на спорудження радару та американської бази, обмін новітніми технологічними розробками тощо [17]. Виходячи з вищесказаного, можемо стверджувати, що у рішенні щодо розміщення радару ПРО для чеської громадськості вирішальну роль мали такі аргументи:

- 1) на додаток до інтенсивного політичного, дипломатичного та економічного тиску на Іран, чия ядерна і ракетна програми сприймаються як загроза, проект ПРО відіграватиме випереджувальне стратегічне значення тоді, коли для вирішення чи попередження ядерного конфлікту сили дипломатії недостатньо;
- 2) ПРО – це система оборони всієї Європи, а не тільки США, тому необхідно поглиблювати контакти та координувати зусилля з європейськими союзниками, що беруть участь у проекті;
- 3) більша частина громадськості матиме змогу убезпечитись від ризиків, пов'язаних з розташуванням елементів якщо проект передбачатиме підвищення системи безпеки та носитиме перспективу розширення впливу Чехії в ЄС;
- 4) необхідною умовою прийнятності проекту ПРО стала необхідність підтримки провідних політичних діячів в країні і сильного політичного керівництва з питань безпеки у Чеській Республіці.

Попри вагомий аргументи на захист позитивного рішення, одним з основних питань, що дезінтегрувало як парламентські, так і громадські дебати було питання щодо наслідків розташування елементів ПРО для системи безпеки ЧР та вплив США на військовий комплекс. Питання полягало в тому, хто отримає більше користі від розміщення радару ПРО на чеській території. Дебати поляризували тих, хто бачив присутність елементів американської системи для ЧР як основу по зміцненню безпеки і трансатлантичних відносин через присутність США в Центральній Європі, і тих, хто вбачав у американській системі ПРО, ризик і загрозу для системи безпеки Чеської Республіки, аж до обмеження суверенітету країни.

Негативну роль у дебатах щодо реальних загроз внесла і позиція Росії, котра активно втручаючись у чеські внутрішньополітичні дебати, продовжувала стверджувати, що радар спрямований «проти Росії» набавлятиме більше, ніж у відношенні стримування Ірану. За словами дослідників Празького Інституту студій безпеки (Ivan Gabal Oldřich Černý Jiří Schneider), вперше після закінчення холодної війни, у суперечках безпосередню участь брали представники російської армії, що погрожували відповідними контрзаходами. Відсутність готовності до компромісу та пошуку спільного рішення у даному питанні, привели до того, що частина чеських політиків відкрито заявляли про необхідність присутності військових баз США в якості забезпечення безпеки ЧР від Росії [19, с.6]. На сьогодні, дослідники вважають, що саме тиск з боку Росії став одним з факторів, що вплинули на рішення нової адміністрації США переглянути проект ПРО у 2009 році. Таким чином, Росія показала прагнення впливати на політику безпеки в регіоні Центральної Європи.

З огляду на важливість та актуальність питань чесько-американської співпраці в сфері ПРО важливо окреслити і позиції президентів, які, зважаючи на персоніфікованість чеської політики, відігравали одну з провідних ролей в історичній ретроспективі переговорного процесу. Зокрема, Вацлав Гавел наводив три причини, що спонукали його до підтримки американського проекту. «По-перше, оборона Америки не лише фактично, але й морально та психологічно, забезпечує оборону Європи. По-друге, Америка є нашим найважливішим союзником. По-третє, ми історично зобов'язані, адже без американців не закінчилася б «холодна війна», а членство в НАТО, яке є основним гарантом безпеки всієї Європи, залишалося б мрією. Припускаю, що без США не було б також самого ЄС» [9].

Президент Вацлав Клаус стверджував, що його позиція формується на основі постійної американської присутності США в Європі, передусім військової, що продовжуватиме відігравати важливе значення для стабільності, відчуття безпеки та розвитку держав регіону. «Європа завдячує Америці шістьдесятьма роками повоєнного розвитку. Утримання трансатлантичної співпраці є безсумнівно важливим з точки зору майбутнього. Тому інтерес ЧР як і Європи загалом виражається передусім в

гарантуванні США безпеки в обороні всім державам ЄС. Про напрямок розвитку цих відносин потрібно дискутувати» [9].

Попри те, що на сьогодні не було заяв у питанні ПРО зі сторони обраного всенародним голосуванням Президента Мілоша Земана, про його негативну позицію нині можемо судити зважаючи на досвід членства у політичних партіях ЧР. 1968–1970 – член Комуністичної партії ЧР, 1989–1990 – платформи Громадянський форум, 1992–2007 – Чеської соціал-демократичної партії, з 2009 р – партії Зелених. За словами експертів, велике значення у президентстві М.Земана відіграватиме російський фактор, що спонукає до припущення негативної позиції у питанні розміщення ПРО.

Отже, неоднорідність позицій партій щодо питання військової співпраці ЧР та США у питанні ПРО, невідповідність позицій «уряд–парламент–президент», а також зміна американської парадигми ПРО у 2009 році та всенародне обрання соціаліста президентом Чехії наводить на думку щодо «застою» у питаннях протиракетної оборони.

Висновки – рекомендації. Виділяючи вплив позитивних і негативних факторів у розміщенні елементів системи ПРО на території Чеської Республіки, на основі висновків чеських, польських та європейських експертів у галузі безпеки, виділимо основні рекомендації, що слугимуть у подальших дискусійних обговореннях тощо.

По-перше, рішення про напрямок руху та орієнтацію безпекової політики Чеської Республіки повинні засновуватись на більш широкому професійному та політичному консенсусі, враховуючи суспільний компонент та відкритість внутрішньо– та зовнішньополітичного обговорення, що спонукатиме до ефективнішого досягнення консенсусу з історично пов'язаними партнерами (зокрема Російською Федерацією) та створить позитивний внутрішній клімат всередині держави. Інституційна відповідність органів влади повинна бути заснована на максимальній відкритості та динамічному обговоренні, що відображатиме процес і хід переговорів, позиції сторін.

По-друге, здатність урядовців, політиків, військових, експертів у сфері безпекової політики нести відповідальність щодо політичних та фінансових наслідків рішень. Експертний розгляд двосторонніх відносин в динаміці даватиме змогу професійно та неупереджено переглянути вигоди та перспективи у переговорному процесі, а також полегшить процес стратегічного управління, вироблення єдиної стратегії діяльності. У цьому контексті небезпечною видається поляризація політичного спектру політичних партій, що значно послаблює геополітичні напрямки розвитку країни.

По-третє, передбачуваність політичної позиції та відносини довіри зміцнюють безпеку держави в цілому та є сприятливими у підвищенні стабільності в міжнародному середовищі. Це дуже важливо для держав малих та середніх держав, серед яких Чеська Республіка, котра в ході переговорного процесу не змогла показати єдиної консолідованої стратегії, політичного консенсусу та довіри з боку громадськості.

По-четверте, необхідним є чіткий дипломатичний діалог з Росією щодо системи безпеки протиракетної оборони та гарантуванні відсутності загроз у цьому контексті. Позиція чеських дипломатів повинна була ґрунтуватись на неприйнятності втручання у внутрішні справи Чехії та зовнішнього тиску шляхом енергетичного шантажу європейських партнерів.

По-п'яте, важливо підтримувати громадський діалог щодо політики безпеки та співпраці з глобальними та регіональними партнерами, як безпосередньо, так і за допомогою демократичних інститутів. Питання безпекової політики не повинні зводитись до сфери PR–комунікації та обговорення медіа–агентствами. Передумовою для взаємодії вищих органів влади–суспільства–медіа можуть стати послідовна і передбачувана стратегія безпекової політики Чеської Республіки.

Таким чином, на основі політологічного аналізу програм парламентських політичних партій Чеської Республіки щодо питання розміщення елементів ПРО, позицій президента, уряду, у статті проаналізовано основні проблеми та чинники негативної динаміки суспільної думки, доведено необхідність формування зовнішньополітичної стратегії держави. Погоджуючись розмістити на своїй території елементи американської системи ПРО, Чехія керувалась інтересами зміцнення та поглиблення стратегічних відносин з США, результатом чого стало підписання урядами двосторонніх договорів, котрі однак не були ратифіковані у парламенті. На сьогодні, Чехія співпрацює з США в рамках нової концепції протиракетної оборони Європи, за якою планується створення Центру раннього попередження протиракетної оборони ПРО і НАТО.

Список використаних джерел

1. Опитування: Більшість чехів проти розміщення радару ПРО США: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/483420-opituvannya-bilshist-chehiv-proti-rozmishchennya-radaru-pro-ssha>
2. Чигир К. Політичні дебати в Чехії щодо розміщення елементів американської ПРО в Європі / К.Чигир // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – 2011 – Вип.11. – С.147–150.
3. Тарасов И. Ориентиры внешней политики Чехии / Илья Тарасов // Фонд исторической перспективы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/oykumena/politika/orientiry_vneshnej_politiki_chehii_2008-09-17.htm

4. Agreement between the Czech Republic and United States of America on the establishment of missile defense radar station U.S. in the Czech Republic: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.valka.cz.viewtopic.php/t/74745>
5. Citizens on U.S. Anti-Missile Radar Base in Czech Republic: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cvvm.cas.cz/> – 15/04/2009
6. Europa srodkowa. Dekada transformacji. Republika Czeska / pod redakcją Walentego Baluka. – Wrocław, 2009. – 444 s.
7. Jankowski Dominik Amerykański system obrony przeciwrakietowej. – Wydawnictwo Adam Marszałek. Toruń, 2011.
8. Jurn V. Nemoc zvaná radar, KSCM proti základnám USA v ČR – KSCM.cz: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ksm.cz.article.asp.thema=3513
9. Koncepce zahraniční politiky: II. Evropská a mezinárodní bezpečnost, Documents. Available: Ministry of Foreign Affairs home page: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mzv.cz/_dokumenty/koncepce_b2.html
10. Kubbing B.W. Raketenabwehr in Europa – erhöhte Sicherheit order Rustungswettlaufe? // Bulletin 2007/2008/ No 61, Frankfurt am Main.
11. O'Reilly, Brig Gen Patrick. Address. «Missile Defense Program Overview» Atlantic Council of the United States. A Research Report Submitted to the Faculty Partial Fulfillment of the Graduation Requirements. Advisor: Dr. Edwina S. Campbell 19 Apr 2007 Maxwell Air Force Base, Alabama. April 2009. – 28 s.
12. Proponowane elementy systemu obrony przeciwrakietowej w Europie. – Departament Stanu USA, Departament obrony USA, Agencja Obrony Przeciwrakietowej, Waszyngton 2007.
13. Radek Khol «The Czech Republic and Missile Defence» In British American Security Information Council (BASIC) Papers, edited by Nigel Chamberlain. February 2003, Number 42.
14. Topolánek M. Protiraketová obarana, NATO a svoboda, Projev na konferenci o protivrakietové obrane. Května 2008. Praha // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ods.cz/knihovna/projev.php?ID=797
15. Turczyński P. Amerykańskie koncepcje tarczy antyrakietowej w Europie / Paweł Turczyński – Wydawnictwo POLTEXT. – Warszawa, 2012. – 170 s.
16. US Department of State. U.S.–Czech Events Related to Missile Defense Cooperation: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prague.usembassy.gov>
17. Viz studie Gabal Consulting & Analysis z října 2006: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gac.cz/documents/nase_prace_vystupy/GAC_RAD_zapojeniCR_dosystemu_obrany_PPT.pdf
18. Wągrowa M. Polska za amerykańską tarczą? Ewentualność dyslokacji systemu MD a interes narodowy // Raporty i Analizy 2006. Centrum Spotkań Międzynarodowych, – nr 2. – S.1–12.
19. Zvládla česká republika jednání o protiraketové obraně v letech 2006–2009 / Ivan Gabal, Oldřich Černý, Jiří Schneider // PRAGUE SECURITY STUDIES INSTITUTE. Praha, 24. února 2010. – 10 s.

* * *

УДК 314.74:061.1ЄС

Христина Фогел, аспірантка факультету міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Львів

Сучасні проблеми міграційної політики ЄС

Розглядаються особливості сучасного стану міграційної політики ЄС. Досліджується проблема встановлення узгодженості та прозорості прийняття рішень інституціями ЄС щодо формування спільних політик у сфері юстиції та внутрішніх справ. Аналізується роль неурядових організацій у формуванні та реалізації міграційної політики ЄС.

Ключові слова: міграційна політика, узгодженість та прозорість рішень, інституції ЄС, спільні політики ЄС.

Кристина Фогел. Современные проблемы миграционной политики ЕС

Рассматриваются особенности современного состояния миграционной политики ЕС. Исследуется проблема становления согласованности и прозрачности принятия решений институтами ЕС по формированию общей политики в сфере юстиции и внутренних дел. Анализируется роль неправительственных организаций в формировании и реализации миграционной политики ЕС.

Ключевые слова: миграционная политика, согласованность и прозрачность решений, институты ЕС, общая политика ЕС.

Khristina Fogel. Modern problems of EU migration policy

The peculiarities of the current state of EU migration policy. The problem of establishing consistency and transparency of decision-making institutions of the EU on a common policy in the field of Justice and politics of Justice Internal Affairs. The role of NGOs in the development and realization of the EU's migration policy.

Keywords: immigration policy, consistency and transparency of decisions, the EU institutions, common EU policy.

Значення Європейської міграційної політики за останні 10 років постійно збільшується. Очевидно, що питання управління міграцією, значення надання притулку і захист внутрішніх кордонів безпосередньо торкається інтересів всіх країн-членів ЄС. Однак, як показує досвід, деяким державам це дається нелегко, зокрема, відмовитись від національного законодавства та прийняти компетенцію регулювання цих питань інституціям ЄС. Перш за все, це питання щодо безпеки зовнішніх кордонів і боротьба з нелегальною міграцією. Найважче виробити спільну стра-

тегію, особливо коли йдеться про регулювання трудової міграції. Крім того значною перешкодою є різне політичне поле формування спільної міграційної політики в державах-членах ЄС. В майбутній європейській політиці повинна посилюватись роль, разом з внутрішньою та зовнішньою безпекою, гуманітарних, економічних та політичних аспектів формування спільної політики. Метою статті є аналіз ролі інституцій ЄС в регулюванні міграційної політики та у забезпеченні прозорості та узгодженості політичних рішень.

Слід зазначити, що різні питання, що пов'язані з міграційною політикою, свободою пересування та інтеграцією, розглядалися вітчизняними та російськими дослідниками, зокрема, В.Андрієнком, М.Анісімовою, О.Аносенковим, Н.Антонюк, І.В. Арістовою, Ю.Архіповим, О.Г. Бабенком, М.О. Баймуратовим, О.М. Бандуркою, І.Грицяком, В.Копійкою, М.Микієвичем, М.Мальським, В.Муравйовою, О.А. Красівською, Б.Парахонським, В.Посельським, О.Сушко, О.Чалим та ін. Обговоренню питання щодо трудової міграції до Європейського Союзу та вплив її на трансформацію міграційної політики об'єднання в умовах формування нової економіки присвячені праці О.В. Довжук, Т.Будзінського, Н.Г. Леонтія, А.Морачевської, І.С. Новоженної, Н.В. Резнікової, а також публікації на сайтах ЄС. Серед відомих іноземних теоретиків євроінтеграційних процесів на особливу увагу заслуговують розробки В.Волеса, Д.Дайнена, К.Дойча, Л.Ліндберга, Д.Мітрані, Е.Моравчика, а також праці Н.Мусиса, Е.Гааса, С.Гоффмана. Разом з тим у науковій літературі лише частково розкрито питання формування спільної міграційної політики ЄС (М.Відякіна, А.Геддес, Р.Козловські, В.Шамраса та ін.). Це пояснюється тим, що процес гармонізації міграційного законодавства та адміністративної практики в Європі розпочався відносно недавно і розвивається надзвичайно динамічно.

До важливих завдань європейської міграційної та інтеграційної політики можна віднести становлення узгодженості та відкритості рішень. Для досягнення поставлених Комісією цілей, по-перше, з одного боку повинна бути створена узгодженість між політичними площинами в європейській багаторівневій системі, з іншого боку – узгодженість між інститутами ЄС. Питання ефективності та прозорості повинні розглядатися з науково-політичної та нормативно-демократичної точки зору.

Явище імміграції стосується передусім важливих сфер державного суверенітету: безпека зовнішніх кордонів, питання щодо осіб, що мігрують і яким чином мігранти повинні приймати участь в суспільних, політичних та економічних інституціях приймаючої держави, – тобто узгодженість між юрисдикцією держав-членів ЄС в різних політичних сферах. У пропозиціях, висунутих під час головування Франції в літку 2008 року та у прийнятому Пакті про міграцію знову сталяться інтереси держав-членів над інтересами Спільноти, вони недооцінюють потенціал європейських цінностей у встановленні спільного регулювання імміграцією та надання притулку. Подальше об'єднання щодо формування спільної політики в цій сфері здається також сумнівним [4]. Пакт напевно не враховує в повній мірі, що деякі рішення знаходяться під юрисдикцією національного законодавства, так як і приймаються на субнаціональному, регіональному рівні (як, наприклад, для Німеччини питання освіти у сфері інтеграції) або навіть місцевими органами. Також тут можливі і перешкоди у подальшому об'єднанні щодо формування спільних дій.

Навіть у більш спільних підсферах імміграційної політики як в політиці щодо біженців і надання притулку існує тенденція до «зняття вершків» у реалізації мінімальних норм обмежених зазвичай директивами ЄС. Йдеться про те, що інститути ЄС самі пропагують узгодженість міграційної політики, окремі частини повинні бути набагато більше пов'язані один з одним.

ЄС насправді може надати високий рівень захисту біженців та осіб, які шукають притулок, але він повинен також забезпечувати реалізацію можливостей цих людей (керуючись положеннями Женевської конвенції щодо питань біженців), зокрема, щодо отримання доступу до такого захисту і можливості ним скористатись [1].

По-друге, повинна бути досягнута прозорість рішень всередині співтовариства та між інститутами ЄС. У рамках політичної системи Європейського Союзу за останні роки компетенція поступово відповідно до прийнятого «Пакту» перейшла до наднаціональних органів. Компетенцію щодо міграційної політики ЄС мають:

а) Європейська Рада, яка в рамках п'ятирічної програми визначає основні напрямки політики ЄС. «Імміграційний пакт» залишає традиційну роль Європейської Ради, що визначає основні напрями політики внутрішніх справ та юстиції, хоча лідери урядів та держав могли б змінити це без внесення змін до договору на користь більш сильних наднаціональних елементів. Так національні інтереси в політичній плутанині Європейського Союзу отримують її владу.

б) Європейська Комісія, яка як наднаціональний інститут, згідно з затвердженою п'ятирічною програмою Європейської Ради виробляє конкретні законодавчі пропозиції. Комісія з 2004 року, де jure отримала виключну ініціативну функцію щодо формування спільної політики в сфері міграції. Ще Амстердамський договір між 1999 і 2004 роками передбачав перехідний період, протягом якого вони повинні були поділитися цією компетенцією з державами-членами. De facto держави-члени у Тампере (1999 р.) доручили Комісії ще п'ять років перед цим взяти на себе виключне право ініціативи в питаннях щодо надання притулку. У свою чергу,

вони залишають за собою право пропонувати ініціативи, що стосуються управління міграцією [3].

в) Рада Європейського Союзу у Форматі міністрів внутрішніх справ та юстиції (Рада Міністрів), що відіграють основну роль у відстоюванні національних інтересів держав-членів. Домінантну роль в міграційній політиці завжди займала Рада міністрів, що і надалі координує сферу «міграції робочої сили та самозайнятих мігрантів» та «інтеграції», спираючись на національні інтереси. Серйозною перешкодою на шляху інституційних рішень є правило одноголосності в Раді для прийняття рішень в цій сфері. Прийняття директив передувало складний процес голосування, так як кожна держава-член має де-факто право вето, яке до ратифікації Лісабонського договору передбачало, так званий, пункт «пассарель» (Passarelle Clause). Він дозволяв у тих сферах, що формуються у галузі правосуддя та внутрішніх справ, які ще залишалися у третій опорі, на основі одноголосного рішення Європейської ради, перейти від голосування в Раді Міністрів за принципом одностайності до голосування за принципом кваліфікованої більшості, особливо в тих сферах, що стосуються притулку, імміграції, співробітництва поліції і судових органів у кримінальних справах, контролю зовнішніх кордонів і дипломатичного і консульського захисту [5]. Ця схема покращує здатність ЄС діяти і дозволяє уникнути блокади Ради міністрів (критерій ефективності), але збільшує ризик «пакетних пропозицій» («package deals») у політичному полі, які об'єктивно не пов'язані між собою. Це ускладнює підзвітність та прозорість політичних рішень.

Ці повноваження міністрів внутрішніх справ та юстиції тепер наскрізь розпливчаті в Раді, по-перше, через компетенцію і по-друге через експансію міграційної політики інших сфер політики як зовнішня, зовнішньо-торговельна і політика стимулювання соціально-економічного розвитку країн, що розвиваються.

г) Європейський парламент, який тільки з 2005 року за процедурою спільного ухвалення рішень наділений законодавчими повноваженнями щодо прийняття рішень щодо політики у справах біженців і надання притулку і спільно з Радою Європейського Союзу приймає рішення щодо нелегальної міграції [6]. Він свідомо дотримується цієї функції і посилює у своїх документах неодноразово на необхідності «повного демократичного контролю та прозорості» такої політики, що відноситься до першої опори, і, таким чином, взяв на себе зобов'язання «зберігати і сприяти фундаментальним цінностям союзу».

З нетерпіння очікувалося як парламент буде реалізовувати ці нові повноваження, першою все-таки зазнала поразки зворотна директива щодо спільного ухвалення рішень, при якій Європейський парламент разом з Радою вперше виступив в якості законодавця. Парламент під час голосування Словенії на початку 2008 року здійснив цілу низку змін, що проілюстрували самоусвідомлення його як захисника прав людини та людяності [2].

Встановлення вертикальної узгодженості в умовах сильних національних інтересів і потужних вето-гравців в сфері економічної міграції та інтеграції залишається важким завданням. Хоча тенденція останнього десятиліття показала, що, незважаючи на всі невдачі, залишилося сильна наднаціональність політичного поля, яка поширилася також за умов «побічних ефектів» від політики щодо надання притулку та біженців на інші сфери імміграційної політики за винятком економічної міграції та інтеграції. Але зазвичай функціонує це в даній сфері суверенітету тільки тоді, коли правові основи міграційної політики та інтеграції залишаються дуже гнучкими і держави-члени, наприклад, їхні субнаціональні партнери, залишають відносно велику свободу дій для обміну. Європейська Комісія, що вже давно визначає основні положення «порядку денного», повинна на основі національних особливостей керуватися двома стратегіями: салями-тактика у трудовій міграції, в якій вона прагне до гармонізації кожної підсфери міграційного політики та стратегією «кращої практики», наприклад, «моніторинг» в галузі міграції, через яку може досягатися поступове прирівнювання стандартів.

По-третє, створити нові інститути, які відображають характер міграційної політики як міждержавної політики. Для роботи неурядових організацій, а також для політичної науки повинна бути розроблена в подальшому співпраця між внутрішнім і зовнішнім вимірами міграційної політики. З цієї точки зору повинна використовуватися різна логіка, різні уявлення про політику у відповідності один до одного, це відбувається за участі зовсім різних акторів. Для встановлення інституційної узгодженості між ще не повністю сформованими колонами, потрібно нові інститути, а також нові методи ведення переговорів, які політична наука повинна підготувати, з урахування не тільки ефективності, але й питань щодо прозорості рішень.

З метою досягнення демократичних механізмів контролю, ЄС повинен активно співпрацювати з неурядовими організаціями, що також є одним з вимог прозорості. Слід очікувати, що нові гравці керуючись принципами внутрішньої та зовнішньої політики візьмуть на себе регулювання прав біженців та мігрантів.

По-четверте, встановлення внутрішньої узгодженості з урахуванням нових тенденцій. Як ми бачили, успішні заходи та інструменти зосереджені в міграційній політиці ЄС в галузях контролю та безпеки, засновані на цілях, при яких можливе якнайшвидше досягнення консенсусу в інтересах держав-членів. Хоча часто стандарти захисту відстають від

своїх власних цільових напрямків ЄС. Недавнє повернення до важливості питань міграції і розвитку повинно бути чітко зафіксоване за допомогою норм, що регулюють права людей та біженців.

Якщо ж розглядати в майбутньому 2014 і 2015 роки, то прийдуть нові і комплексні вимоги щодо міжнародної міграційної політики, а також і до міграційної політики Європейського Союзу, що ще більше буде ускладнюватися міждержавними питаннями, такими як: зміна клімату, забруднення навколишнього середовища, стихійні лиха і ресурсна війна – це все причини міграції, які навряд чи враховуються міжнародною політикою щодо захисту біженців і також не встановлено імміграційною політикою ЄС. Це досить мало досліджено взаємний вплив економічних, політичних та екологічних факторів на причини міграції [7]. Цей розрив між країнами-переможцями і переможеними глобалізації часто дає поштовх для мільйонів людей шукати майбутнє за межами своєї батьківщини. Однак це не означає, що кількість мігрантів у Європі неминуче збільшиться, а те, що їхні цілі зміняться на багаті і безпечні регіони світу. Вирішення проблем узгодженості та дієвості, а також внутрішніх проблем, в майбутньому, на нашу думку, – це завдання політичних інститутів та політичної науки.

Існує нагальна потреба у встановленні механізмів сталої комунікації й консультації між неурядовими організаціями й урядами всіх держав-членів ЄС у міграційній сфері. Участь неурядових організацій (НУО) в моніторингу й інформуванні урядових інституцій про виконання міграційних політик, зокрема міждержавних угод і програм має бути збільшена. Існує досвід імплементації програм і надання мігрантам послуг НУО, який поступово перейняли урядові інституції. Визначені попередньо силами НУО сфери діяльності можна далі використовувати як стартові майданчики для співпраці між державами. Також існує необхідність у розвитку соціальних програм для біженців і шукачів притулку, які надавали б реальний доступ до соціальної і медичної допомоги, освіти, робочих місць тощо. Обмін досвідом у цій сфері і співпраця між країнами будуть взаємно вигідними. Це питання, до яких НУО повинні долучатися більшою мірою, орієнтуючись у своїй роботі на практичний результат, наскільки це можливо.

Реформи Комісії і Ради, що створювалися в рамках Лісабонського договору на основі відкритості (доступ до документів, інформаційна свобода, відкритість засідань Комісії та Ради) могли б і повинні були б підвищити рівень прозорості цих органів. Тим самим зросла б і зацікавленість громадськості в цій сфері: так європейські дослідження показують, що інтерес до міграційної політики зріс до 60,8% і до 54,1% до політики щодо біженців, трохи менше громадяни цікавляться іншими підгалузями політики юстиції та внутрішніх справ [6].

Висновок, до якого дійшов ЄС, полягає в тому, що глобальний та узгоджений підхід до міграції є нині обов'язковим. Європейська Комісія взяла на себе відповідальність за спільну міграційну політику і вже запропонувала певні законодавчі зміни, враховуючи економічну й демографічну ситуацію в ЄС.

Список використаних джерел

1. Andreas Maurer, The Prospects for Policy-Change in EU-Asylum Policy: Venue and Image at the European Level, in: European Journal of Migration and Law, Heft 9, 2007. – S.173–205.
2. Tony Bunyan, Statewatch Analysis: Secret trilogues and the democratic deficit, September 2007.
3. European Commission 2009: Flash Eurobarometer 252, Awareness of key-policies in the area of Freedom, Security and Justice. Analytical report, January, o.O.
4. Vgl. Christina Boswell, Evasion, Reinterpretation and Decoupling: European Commission Responses to the, External Dimension of Im-migration and Asylum, in: West European Politics, Vol.31. – No.3. – May 2008. – S.491–512.
5. Council of the European Union 2009: Press Release, 2927th Council meeting, Justice and Home Affairs, Brussels, 26 and 27 February 2009, 6877/09 (Presse 51), Brussels.
6. UNHCR 2009: «A Europe Without Barriers»: UNHCR's Recommendations to the Czech Republic for its European Union Presidency (January–June 2009); ECRE 2009: Comments on EU plans to establish a European Asylum Support Office (EASO), AD05/12/2008/exr/AP sowie ECRE 2008: Memorandum to the Czech Presidency. Redefining the building blocks of the Common European Asylum System, AD/16/2007/AB/AP/MDM.
7. Report on the evaluation and future development of the FRONTEX Agency, COM/2008/67 final, 13.2.2008.

* * *

УДК 328.3:342.8(438)

Юлія Нечипоренко, аспірантка кафедри політичних наук, Інститут політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Політичне структурування парламенту Республіки Польща під впливом виборчої системи

Розглядається вплив виборчої системи на політичну структуру польського парламенту. Аналізуються переваги та недоліки пропорційного представництва і еволюція виборчого законодавства Республіки Польща в посткомуністичний період. Визначено роль виборчої системи в умовах багатопартійності транзитних суспільств. Висновки зроблені на основі результатів парламентських виборів до Сейму 1991–2007 рр.

Ключові слова: пропорційна виборча система, парламент, вибори, політичні партії.

Юлія Нечипоренко. Политическое структурирование парламента Республики Польша под влиянием избирательной системы

Рассматривается влияние избирательной системы на политическую структуру польского парламента. Анализируются преимущества и недостатки пропорционального представительства и эволюция избирательного законодательства Республики Польша в посткоммунистический период. Определена роль избирательной системы в условиях многопартийности транзитных обществ. Выводы сделаны на основе результатов парламентских выборов в Сейм 1991–2007 гг.

Ключевые слова: пропорциональная избирательная система, парламент, выборы, политические партии.

Julia Nychyporenko. The political structuring of the parliament of the Republic of Poland under the influence of the electoral system

The article examines the impact of electoral systems on the political structure of the Polish parliament. The author analyzes the advantages and disadvantages of proportional representation and the evolution of the electoral legislation of the Republic of Poland in the post-communist period. The role of the electoral system in a multi-party system in transit societies is defined. The conclusions are made from the results of the parliamentary elections to the Sejm in 1991–2007.

Keywords: proportional electoral system, parliament, elections, political parties.

Виборча система відіграє важливу роль у політичних процесах транзитних суспільств і визначає рівень легітимності державної влади. Крім того, транзит від авторитарного правління починається саме з конкурентних виборів, які висувають політичні партії на перший план. Українська дослідниця Г.Зеленько вказує на принципове значення виборчої системи щодо якості законотворення та легітимності політичних рішень влади у посткомуністичних країнах [6, с.62]. Вітчизняний дослідник політичних партій та виборчих систем Ю.Шведа визначає парламентські вибори як загальнонаціональні вибори до парламенту з метою формування персонального складу останнього. Вчений також наголошує, що парламентські вибори передбачають єдність принципу вибору політичної сили та політичного курсу [13, с.369].

Для посткомуністичних країн вибір оптимальної виборчої системи сприяє політичному структуруванню парламенту і як наслідок підвищує ефективність його функціонування в цілому. У даному контексті доречно вивчати польський досвід формування законодавчого органу, який приніс позитивні результати. У нашій статті розглянемо вплив виборчої системи на політичну структуру нижньої палати польського парламенту на основі результатів парламентських виборів 1991–2007 рр. Для досягнення поставленої мети проаналізуємо особливості пропорційної виборчої системи і доцільність її застосування у посткомуністичних країнах, відстежимо еволюцію виборчого законодавства Республіки Польща і відповідні практичні результати.

А.Ліппхарт до найбільш важливого вибору який мають зробити творці конституцій відносить вибір виборчої системи і для розділених суспільств з метою максимального представництва дослідник беззаперечно віддає перевагу пропорційній системі. Для країн молодого демократії особливо важливо, щоб ця система була максимально простою та зрозумілою. Враховуючи критерій простоти, А.Ліппхарт пропонує наступні варіанти пропорційної системи: високий рівень пропорційності, нехай і не ідеальний; не сильно великі багатомандатні округи, щоб не втрачався зв'язок з електоратом; відкриті списки кандидатів від партій у яких виборці визначають їх порядок та закриті або майже закриті списки у яких обирають партії, а не конкретних кандидатів (це сприяло б формуванню сильних партій) [17, с.99–101].

Країни ЦСЄ мали унікальні стартові умови у цьому випадку: не враховуючи колишні комуністичні партії, партійні системи Вишеградської Європи почали формуватися в період суспільних потрясінь в 1989 р. і тому партії відображали всі складніші демократичного процесу посткомуністичних суспільств [15, с.131]. Д.Олсон та Ф.Нортон зауважують, що саме виборчі системи відіграють ключову роль у визначенні типу партійної системи, хоча в деяких системах законодавчі обмеження щодо створення партій також можуть внести вирішальні корективи [19, с.8].

Основними перевагами пропорційної виборчої системи є те, що вона забезпечує: а) представництво інтересів різних класів суспільства; б) навіть невеликі партії мають можливість пройти до парламенту (оптимальний виборчий бар'єр не дозволяє потрапити великій кількості дрібних партій до парламенту); в) можливість формування уряду коаліцією; г) політичну структурування парламенту; д) у випадку дострокового припинення повноважень одним із депутатів, не потрібно проводити додаткові вибори у певному окрузі, а його місце займає наступний у списку член партії (такий механізм дозволяє заощадити на виборчому процесі) [8, с.9]. Підсумовуючи, відмітимо, що найкраще забезпечує принцип політичного представництва саме пропорційна виборча система, яка широко застосовується у світовій практиці, особливо протягом останнього століття.

І.Алексесенко вважає, що в умовах напівпрезидентської форми правління пропорційна виборча система перешкоджає президенту отримати абсолютну виконавчу владу, адже уряд формує більшість в залежності від співвідношення фракцій у парламенті. Президент повинен запропонувати тільки ту кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, яка зможе сформувати уряд і програма діяльності якого отримає вотум довіри [1, с.19]. На нашу думку, вищезазначене слугує ще одним аргументом на користь саме пропорційного представництва у польському законодавчому органі.

Розглядаючи переваги і недоліки різних виборчих систем, неможливо дати однозначну відповідь, яка з них краща, адже, як пише Дж.Сарторі «жодна виборча система не є універсальною» [10, с.73]. Такого ж висновку дійшла й американська дослідниця П.Норріс, зазначаючи, що не існує найкращої виборчої системи і завжди складно зробити вибір на користь однієї або іншої системи [18, с.65], необхідно брати до уваги рівень розвитку політичної системи, історичні передумови, традиції політичної участі та політичної поведінки громадян. Президент Інституту виборчого права Ю.Ключовський стверджує, що вибір певної виборчої системи має базуватися на таких загальних критеріях: правовому критерію (включає реалізацію виборчих прав, основні принципи об'єктивного виборчого права та ін.); політологічному критерію (узгодженість з необхідними суспільно-політичними цілями); суспільному критерію (зрозуміла для електорату система і суспільство визнає її справедливою) [7, с.90].

Досліджуючи взаємозв'язок виборчої системи та політичного структурування парламенту Польщі, зупинимося на еволюції виборчого законодавства. Однак спочатку відмітимо, що прозорість виборів забезпечує і спосіб формування Лічильної комісії (складається з 10 осіб): дев'ять її членів визначають завдяки відкритому жеребкуванню з представників громадських організацій та партій, громадян, а десятого члена комісії призначає орган державної влади [11, с.37]. Загалом, виборчі процедури прописані в законах про вибори парламенту, президента, місцевих органів влади та референдуму [5, с.73].

Маємо наголосити на специфіці партійної системи посткомуністичної Польщі, яка вимагала корегування виборчого законодавства. Адже у 1989 р. спостерігалось різке збільшення кількості політичних партій внаслідок спроби процедури рестрації політичних партій у країнах Центрально-Східної Європи. У 1990 р. щоб зареєструвати політичну партію у Польщі до відповідного органу надавалися лише програма, статут і список з п'ятнадцяти осіб. Таким чином протягом 1990–х рр. у країні з'явилося близько 250 партій. Слід зазначити, що переважна кількість цих партій не мали підтримки населення і носили формальний характер [6, с.65], не виконуючи своєї основної функції – виборчої, відбір політичної еліти для здійснення управління державою.

Після парламентських виборів до законодавчого органу Польщі у жовтні 1991 р. з 111 виборчих об'єднань та блоків, які взяли участь у виборах, пройшли 24: Союз демократичних лівих сил (союз 17 партій) отримав 12%; «Громадянське об'єднання – центр» («Угода центристських сил») очолена угрупованням Я.Качинського – 9%, «Виборча католицька акція» («Виборча католицька коаліція») також 9%, «Демократичний союз» – 12%, «Польська селянська партія» (ПСР) – 9%, КНП – 9%. У результаті у Сеймі було сформовано 18 депутатських фракцій, які по-різному бачили європейську інтеграцію країни і не могли ефективно взаємодіяти [2, с.124].

Реформування виборчого законодавства Польщі з 1991 р. є предметом дослідження чеського вченого М.Кубата. І хоча модель виборчої системи країни для парламентських виборів залишається незмінною протягом зазначеного періоду – пропорційна виборча система (лише перші демократичні вибори до Сейму та Сенату влітку 1989 р. пройшли за мажоритарною системою), політолог наголошує на необхідності звернути увагу на виборчі округи, математичні методи розподілу місць та виборчий бар'єр, які є тими змінними, що впливають на кінцевий результат навіть у межах однієї виборчої системи. У Польщі розмір виборчих округів змінювався досить часто. У 1991 р. країна була поділена на 37 регіональних округів у яких обиралося 397 народних депутатів від загальної кількості, 69 членів парламенту обиралися в одному всепольському окрузі. У 1993 р. змінилася кількість та розмір виборчих округів: 52 округи з кількістю місць від 3 до 17. А вже на виборах 2001 р. знову внесено зміни: скасовано всепольський округ, утворено 41 регіональний (від 7 до 19 місць) [16, с.42].

Змінювався і математичний метод розподілу місць: у 1991 р. використовували метод Хер-Німеїра для регіональних округів та метод Сент-Лагюе для всепольського округу. З 1993 р. по 1997 р. на всіх рівнях діяв метод Д'Хондта (надає привілеї великим партіям), а у 2001 р. Польща

повернулася до методу Сент-Лагюе, з метою підтримки середніх та дрібних партій. Щодо виборчого бар'єру, то у Польщі з 1993 р. для політичних партій – 5%, 18% для коаліцій у регіональних округах та 7% у всепольському окрузі. З 2001 р. виборчий бар'єр становить для політичних партій – 5%, для коаліцій – 8% [16, с. 42–43]. На сьогодні викликає інтерес питання зниження виборчого бар'єру для партій до 3% для попередження монополії двох чи трьох політичних сил. Однак лунають і абсолютно протилежні думки, а саме: збільшити поріг та кількість виборчих округів та змінити методику підрахунку голосів і таким чином зміцнити позиції найвпливовіших польських політичних партій – «Право і справедливість» та «Громадянська платформа» [5, с. 76].

Отже, сьогодні до верхньої палати сенатори обираються за мажоритарною виборчою системою, а до нижньої – за пропорційною у багатомандатних виборчих округах, у кожному з яких обирається щонайменше 7 депутатів, на практиці максимальна кількість мандатів становить 20, а у середньому це 9–12 мандатів у багатомандатному регіональному виборчому окрузі. Кількість мандатів на округ залежить від його чисельності, враховуючи норми представництва: кількість польських громадян ділиться на кількість депутатських місць нижньої палати [3, с. 17].

Враховуючи результати виборів 1991–2007 рр., простежимо динаміку зменшення кількості політичних сил, які проходили до польської нижньої палати за допомогою таблиці. У даному випадку ми враховуємо кількісні показники, тобто підраховуємо загальну чисельність виборчих об'єднань, блоків, коаліцій, партій, що долали виборчий бар'єр. Не включаємо до аналізу політичні сили, які мають визначену квоту місць у Сеймі і, як правило, дуже незначну.

Табл. 1. Вплив виборчої система на кількість політичних сил парламенту

Рік парламентських виборів	1991 р.	1993 р.	1997 р.	2001 р.	2005 р.	2007 р.
Кількість політичних сил, що подолали виборчий бар'єр	24	6	5	6	6	4

Отримані показники свідчать про тенденцію до певної кількості політичних сил, що проходять до польського парламенту. Однак, як відмічає К.Стром, в умовах багатопартійності, коли кількість парламентських партій перевищує 4 або 5, чисельність можливих варіантів коаліцій різко зростає. Рішенням у даній ситуації можуть бути структурні обмеження, що здатні лише помірно зменшити кількість можливих коаліцій. Дослідник застерігає від висновків на основі спостережень за спектром альтернатив для формування більшості. Слід пам'ятати, що коаліційний уряд – це процеси вибору і результати перемовин складно визначити [20, с. 27]. До того ж, за багатопартійної системи формування уряду часто не є відображенням результатів парламентських виборів.

Наголосимо на тому, що вибори у посткомуністичних країнах на початку 90-х років значно відрізнялися від виборів через 10 років та на початку XXI ст. і головним чином втрацю довіри виборців до політиків та партій. Після піднесення внаслідок перших демократичних виборів, електорат почав сприймати їх як процедуру, коли суспільство має хоча б якийсь вплив на політичний процес у державі [4, с. 11]. Таке ставлення зумовлене не лише економічними показниками, але й використанням новітніх виборчих технологій та зловживанням владою у власних інтересах. Ще у перехідний період почали утверджуватися досить жорсткі правила політичної боротьби: чорний піар, компромат, агресивність та ін. [4, с. 20].

Виборці переконалися, що практично результати виборів мало впливають на їх життя. Так у 1989 р. явка була 62% у першому турі, у 1991 р. – 43,2%, у 1993 р. – 52,08%, а у 1997 р. – 47,93% [12, с. 72]. І.Яжборовська наголошує, що вибори представницького органу та електоральна участь є важливою складовою демократичних перетворень для посткомуністичних країн і необхідним способом легітимізації нової влади. А зменшення чи збільшення електоральної активності населення є індикатором рівня підтримки існуючого політичного устрою та функціонування демократії чи навпаки. Дослідниця вважає можливим, що до кінця розчарувавшись в основних партіях, які вже були при владі, виборці відмовляться підтримувати ці політичні сили і переорієнтуються на країні партії чи взагалі не братимуть участі у виборчому процесі. Говорячи про Польщу, як члена ЄС, І.Яжборовська підкреслює визначальну роль політики Брюсселя в соціально-економічному розвитку країни і у зв'язку з цим послаблення інтересу електорату до внутрішньополітичних процесів [14, с. 328].

Загалом, у Польщі під час голосування, підрахунку голосів та оголошення результатів виборів переважно дотримуються демократичних стандартів. За прозорістю виборчого процесу спостерігають іноземні представники, громадські організації та політичні партії і фальсифікація результатів народного волевиявлення практично неможлива.

Політична практика показує, що незважаючи на загальноприйняту думку про те, що пропорційна система сприяє розвитку багатопартійності, а для транзитних суспільств необхідно навпаки зменшити кількість партій, найбільш оптимальною для посткомуністичних країн є пропорційна виборча система з високим обмежувальним бар'єром та преферен-

ційними списками. Використання такої системи протягом тривалого часу сформує таку партійну систему, за якої інтереси всіх виборців пропорційно будуть представлені в парламенті. І доказом цього є парламент Польщі VI скликання, який успішно сформував коаліцію та ефективно виконав покладені на нього функції, оскільки був політично структурованим.

Список використаних джерел

- Алексеев І. В. Выборная система и формы правления: аспекты перетину / Игорь Алексеев // Политологические и социологические студии: Т.Х. Выборы процессы в Украине та постсоциалистических странах: сб. науч. работ / науч. ред. А.М. Круглашов. – Чернівці: Букрек, 2011. – С. 11–21.
- Брусилівська О. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. 1989–2009: [навчальний посібник] / Ольга Брусилівська. – Одеса: Астропринт, 2011. – 448 с.
- Відкриті виборчі списки. Як це працює. Інформаційно-аналітичні матеріали / Підготовлено С.Г. Конончук, О.А. Ярош; за заг. ред. С.Г. Конончук / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К., 2012. – 44 с.
- Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005. – 184 с.
- Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національні державотворення та правотворення: Аналітична доповідь / За заг. ред. к.філос.н. О.А. Фісуна. – К.: НІСД, 2007. – 120 с.
- Зеленько Г. Яка виборча система потрібна Україні / Галина Зеленько // Политологические та социологические студии: Т.Х. Выборы процессы в Украине та постсоциалистических странах: сб. науч. работ / науч. ред. А.М. Круглашов. – Чернівці: Букрек, 2011. – С. 61–73.
- Ключковский Ю. Загальні проблеми реформування виборчої системи в Україні / Юрій Ключковский // Выборы та демократія. – 2008. – №4. – С. 87–92.
- Панкевич О. Проблеми вдосконалення виборчої системи України в контексті досвіду країн-членів Європейського Союзу / О.Панкевич, М.Кілік // Выборы та демократія. – 2009. – №1. – С. 5–12.
- Політологічний енциклопедичний словник: [навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів]. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
- Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі; [пер. з англ. О.І. Мороз]. – К.: АртЕк, 2001. – 211 с.
- Харченко Л.В. Выборная система Республики Польша: опыт для Украины / Людмила Викторовна Харченко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №3(4). – С. 35–40.
- Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3 т. – М.: Наука, 2002. – Т.3. Трансформация 90-х годов. Ч.1. – 461 с.
- Шведа Ю.Р. Партії та вибори: енцикл. слов. [понад 1500 термінів і понять] / Ю.Р. Шведа. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 750 с.
- Яжборовская И. Глобализация и опыт трансформации в странах Центрально-и Юго-Восточной Европы: [монография] / Иннеса Яжборовская. – М.: «Academia», 2008. – 378 с.
- Elster J. Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea / Jon Elster, Claus Offe, Ulrich K. Preuss. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 352 p.
- Kubát M. Electoral reforms in Poland after 1991 and their political consequences / Michal Kubát // Politics in Central Europe – The Journal of the Central European Political Science Association. – Volume 2. – June 2006. – Number 1. – P.41–62.
- Lijphart A. Constitutional Design for Divided Societies / Arend Lijphart // Journal of Democracy – Vol. 15. – 2004. – No. 2. – P.96–109.
- Norris P. Electoral engineering: voting rules and political behaviour / Pippa Norris. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 390 p.
- Olson M.D. Legislatures in Democratic Transition / David M. Olson, Philip Norton // The New Parliaments of Central and Eastern Europe / [edited by David M. Olson, Philip Norton]. – London: Frank Cass, 1996. – P.1–16.
- Strom K. Minority Government and Majority Rule / Kaare Strom. – Cambridge: Cambridge University, 1990. – 293 p.

* * *

УДК 322

Дмитро Посредников, канд. історичних наук, доцент кафедри політології, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Політичні релігії

Розглянуто взаємодію політичних і релігійних процесів і явищ: релігійного модернізму, релігійного фундаменталізму, політичної релігії у взаємодії зі сферою політики. Постмодерн інкорпорував релігію, але так як разом з секуляризцією нових високих смислів не було запропоновано, у християнстві, ісламі, юдаїзмі йде становлення політичної релігії.

Ключові слова: політична релігія, квазірелігія, релігійний фундаменталізм, релігійний модернізм, сакралізація, секуляризація.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Дмитрий Посредников. Политические религии

Рассмотрено взаимодействие политических и религиозных процессов и явлений: религиозного модернизма, религиозного фундаментализма, политической религии во взаимодействии со сферой политики. Постмодерн инкорпировал религию, но так как вместе с секуляризацией новых высоких ценностей и смыслов не было предложено, в христианстве, исламе, иудаизме идет становление политической религии.

Ключевые слова: политическая религия, квазирелигия, религиозный фундаментализм, религиозный модернизм, сакрализация, секуляризация.

Dmitro Posrednikov. Political religion

The article is devoted to the interaction of political and religious processes and phenomena of religious modernism, religious fundamentalism, political religion in conjunction with the scope of the policy. Postmodern incorporated the religion in system, but as with the secularization of the new high values and meanings have been proposed, in Christianity, Islam, Judaism, is becoming a political religion.

Keywords: political religion, quasi-religion, religious fundamentalism, religious modernism, sacred, secularization.

Политика и религия на протяжении всей истории человечества находятся во взаимодействии, о чем свидетельствуют процессы сакрализации и секуляризации, а в настоящее время – рост влияния так называемых политических религий. Данной проблеме посвящено немало работ: А.Верховского [2], А.Малера [4], А.Митрофановой [5], К.Костюк [3], С.Семедова [6], Е.Холмогорова [7] и др., но, тем не менее, некоторые ее теоретические моменты остаются дискуссионными.

В статье автор стремится дать определение и выразить собственный взгляд на проблему возникновения и развития феномена политической религии.

Термин «политическая религия» был введен Э.Фётелином в 1938 г., которым он обозначил тоталитарные идеологии, подобные коммунизму, фашизму и национал-социализму. Р.Арон для их обозначения предложил термин «светские религии». Х.Линц выстроил цепочку смены форм взаимодействия религии и политики, включающую: «теократию» или «цезарепанизм», «политизированную религию», «дружественное отделение государства от церкви», «враждебное отделение государства от церкви», и, наконец, «политическую религию», которую он понимал, как и Э.Фётелин. После Исламской революции в Иране для обозначения тоталитарных идеологий представляется более удачным использовать понятие «квазирелигия», тогда как резкий подъем политической активности в исламе, иудаизме, протестантизме, католицизме и в православии, обозначить термином «политическая религия». А.Митрофанова дала определение «политической религии», которая «...может быть определена либо как особая форма религии, которая обосновывает политическое действие, либо как особая форма идеологии, которая обосновывает политическое действие через апелляцию к потусторонним силам» [5].

Прообразом современных политических религий, вероятно, следует считать основанные на религии идеологии периода «Осевого времени» (по К.Ясперсу), когда национальные религии вышли за свои родоплеменные границы, единый мифологический комплекс распался по признаку сакральное – светское. В те времена проблема преодоления Разрыва была решена созданием идеологии, предметом которой был обожаемый правитель, власть и государство, которые поддерживали трансцендентный порядок в посюстороннем мире. Религии Откровения (иудаизм, христианство, ислам) омыслили представление о власти как делегированной правителю от Бога, о линейности истории, имеющей начало и конец. Но когда повседневность Священного царства стала отличаться от образа, зародился иноческий, аскетический вариант религии, довлеющий вплоть до Нового времени.

Идея прогресса, взятая из западного христианства, стала сущностной характеристикой культурной парадигмы Модерна, задавала динамику модернизации. Инструментом Модерна стала секуляризация, которая на основных этапах – Возрождение, Реформация, Просвещение, революции XVII–XX вв. – приобрела необратимый характер в западной культуре, и, по мере распространения в мире последней, охватила все цивилизации.

Просвещение стало новым «Осевым временем» формирования «сакрализовавших» политику идеологий (либеральной демократии,

социализма, национализма), каждая из которых в своем крайнем проявлении становилась тоталитарной квазирелигией, требовавшей жертвенного служения. Церковная культура в западном секулярном обществе была локализована в субкультуру. Слом Традиции на Востоке не способствовал ее изживанию как на Западе, оставил целые ее пласты, соседствующие ныне с Модерном и Постмодерном. На вызов Модерна религия дала два варианта ответа: конформистский – модернизм и неконформистский – фундаментализм.

Религиозный модернизм призван к преодолению церковной маргинальности и психологической отчужденности между церковным и светским путем адаптации вероучения, внедрения форм и практик, воспринимаемых современным обществом. Модернизация религии проходила под знаменем либерализма, который стал антитезой аскетическому христианству в направлении активного социального служения, развития экуменического диалога. Фундаментализм, напротив, принял под защиту основы вероучения, он стремится преодолеть религиозный модернизм и секуляризацию общества, и, используя политические, социальные и медийные инструменты Модерна, реконструировать основанное на религии общество [3].

К концу XX в. общество стало постсекулярным. Оно не отрицает религию, но и не ощущает необходимости в спасении. Постмодернизм в религии характеризуется плюрализмом и эклектизмом вероучений и практик, утратой традиций, обрядов, правил, традиционных способов передачи информации, периодической сменой вероисповеданий и религиозных организаций, разрывом отношений между верующими, разрушением этнопсихологической целостности, деконструкцией традиционной религиозной организации. Но, несмотря на то, что традиционная религия легализована и вписана в общекультурный контекст, ее маргинализация усилилась.

Одновременно происходит «десакрализация» политики, что выражается в девальвации «великих учений», в отсутствии принятого всеми основополагающего принципа. Из политической жизни исчезают абстрактные ценности, во имя которых можно было бы чем-либо жертвовать. Переориентация политики с действия во имя идеалов на действие во имя жизни и благополучия отдельного человека становится одной из характеристик постмодернизма. Президент католической организации Civitas А.Эскада, говоря по поводу закона об однополых браках во Франции (апрель 2013 г.), удачно охарактеризовал деятельность творцов современной политической культуры: «...глобальная власть корпораций хочет уничтожить все узы, которые мотивируют человека защищать его ценности. Новый идеальный тип – кочевник без корней. Если ты не имеешь родины, семьи, истории, значит, у тебя нет ничего, за что ты должен бороться. Вялому и эгоистичному человеку надо оставить только потребительский инстинкт, реагирующий на рекламу» [1].

Становление религиозного модернизма и фундаментализма происходило в борьбе с модерном. Деидеологизация политики, угроза деконструкции традиционной религии и вытеснения веры из сердца человека, вызвали к жизни политические религии. Политический характер религии вынуждает ее соперничать за влияние на общество с государством, коренные интересы которого – сопротивление ограничению суверенитета со стороны наднациональных структур. Некоторые государства в борьбе за утверждение цивилизационной идентичности в глобализирующемся мире еще могут обратиться к политическим религиям [7].

Таким образом, «политическая религия» – это политизированная религиозная идеология, мобилизующая своих приверженцев на достижение религиозных целей политическими средствами. Психология политических религий основана на борьбе добра со злом, их основной акт – размежевание «своих» и «чужих». Это понятие не адекватно фундаментализму (в «Теологии освобождения», в либеральном католицизме или протестантизме нет ничего «фундаментального»). Иудаизм, протестантизм и католицизм (за исключением «теологии освобождения»), в основном, заняли позицию поддержки глобализации. Политический ислам продвигает альтернативную стратегию воссоздания Халифата. Политическое православие, находящееся на стадии формирования, обращается к проекту Священной монархии, оберегающей церковь и мир от разлития мирового зла. Не правы те авторы, которые полагают, что политические религии возникают в обществе, которое не прошло через секуляризацию [6]. Подлинными причинами вызревания политических религий, вероятно, кроются в кризисе человека Модерна, в кризисе технической цивилизации и ее институтов, в усугублении глобальных проблем, что ведет к осознанию поражения прогрессизма, усиливая эсхатологические предчувствия, которые и являются идейным вдохновителем политических религий.

Список использованных источников

1. Асламова Д. Почему мусульмане Франции не протестовали против гей-браков? [Электронный ресурс] / Д.Асламова. – Режим доступа: http://stringer-news.com/publication.mhtml?Part=48&PubID=25451&utm_source=twitterfeed&utm_medium=twitter. – Название с экрана.
2. Верховский А. Политическое православие в российской публичной политике. Подъем антисекулярного национализма [Электронный ресурс] / А.Верховский. – Режим доступа: <http://www.sova-center.ru/religion/publications/2005/05/d4678/>. – Название с экрана.

3. Костюк К.Н. Православный фундаментализм [Электронный ресурс] / К.Н. Костюк. – Режим доступа: <http://ateism.ru/articles/fundament.htm>. – Название с экрана.

4. Малер А. Понятие политического православия [Электронный ресурс] / А.Малер. – Режим доступа: http://www.katehon.ru/html/top/idea/ponatie_politicheskogo_pravoslavia.htm. – Название с экрана.

5. Митрофанова А.В. Религиозный фактор в мировой политике и проблема «цивилизаций» [Электронный ресурс] / А.В. Митрофанова. – Режим доступа: http://www.sociouni.ru/authors/mitrofanova_a_v/. – Название с экрана.

6. Семедов С. Политические религии [Электронный ресурс] / С.Семедов. – Режим доступа: http://www.isras.ru/files/File/Vlast/2009/08/Politicheskie_religii.pdf. – Название с экрана.

7. Холмогоров Е. «Политическое Православие» [Электронный ресурс] / Е.Холмогоров. – Режим доступа: http://www.religare.ru/2_18563.html. – Название с экрана.

* * *

УДК 32:327.7

Владлена Васютіна, помічник народного депутата,
Верховна Рада України, Україна, м. Київ

Регулювання національних інформаційних просторів Європейського Союзу

Висвітлюється система прямих і непрямих вимог Європейського Союзу, які він пред'являє до країн-членів щодо регулювання національних інформаційних просторів. Ці вимоги стосуються регулювання медіа контенту та інформаційного законодавства, встановлення технічних стандартів і формування адекватної інформаційної інфраструктури.

Ключові слова: інформаційний простір, медіа контент, медіа плюралізм, телекомунікаційний ринок, суспільне мовлення, Європейський Союз.

Владлена Васютіна. Регулирование национальных информационных пространств Европейского Союза

Освещается система прямых и косвенных требований Европейского Союза, которые предъявляются к странам-членам по регулированию национальных информационных пространств. Эти требования касаются регулирования медиа контента и информационного законодательства, установок технических стандартов и формирования адекватной информационной инфраструктуры.

Ключевые слова: информационное пространство, медиа контент, медиа плюрализм, телекоммуникационный рынок, общественное вещание, Европейский Союз.

Vladlena Vasyutina. Regulation of the national information space of the European Union

The article highlights the European Union system of direct and indirect requirements imposed on member states to regulate the national information space. These requirements deal with the regulation of media content, the formation of information legislation, the establishment of technical standards and the formation of the adequate information infrastructure.

Key words: information space, media content, media pluralism, the telecommunications market, the public broadcasting, European Union.

Створення європейського телекомунікаційного ринку, стирання інформаційних кордонів між країнами ЄС вимагають встановлення відповідних правил і стандартів в інформаційній сфері та її адекватного регулювання. Враховуючи значимість інформаційного фактора в розвитку інтеграції і формуванні певної інформаційно-комунікаційної політики Європейського Союзу, зрозуміло, що європейські інститути наділяють себе правом накладати певні зобов'язання на країни-члени в інформаційній та медіа сфері з метою не допустити спроб інформаційного домінування або нерівноправних умов для участі в інформаційному обміні та на ринку інформаційних послуг.

Різні аспекти інформаційного суспільства, зокрема, роль і місце людини в процесах глобалізації та інформаційних взаємодіях, специфіка розвитку інформаційного суспільства в окремих високорозвинених країнах, і країнах, що розвиваються, проаналізовані в українській і російській літературі у працях І.Ю. Алексеевої, Т.А. Берези, Л.В. Березовець, О.Л. Варганової, М.С. Демкової, С.Е.Зуєва, А.В.Колодюка, І.Б. Колишко, В.І. Лисицького, А.В.Манойло, Л.Г. Мельника, І.С. Мелюхіна, А.І. Ракитова, Г.Л. Смоляна, А.А. Чернова та ін.

Мета статті: з'ясувати особливості механізмів регулювання національних інформаційних просторів Європейського Союзу.

Перш ніж перейти до аналізу основних компонентів національного інформаційного простору, що потрапляють у сферу компетенції Європейського Союзу, варто визначитися з тим, що ми розуміємо під національним інформаційним простором. По-перше, інформаційний простір має умовні кордони, не статичний і не має незмінної структури. Дослідник А.В. Манойло говорить, що інформаційному простору притаманна структура: організаційна сукупність фахівців, інформаційних ресурсів та інформаційних технологій, і є сферою діяльності окремих

людей, професійних груп, суб'єктів державного управління, економічних і політичних відносин і т.п. [1,с.23]. На підставі дослідження існуючих визначень, поняття «інформаційний простір» складається з сукупності інформаційної інфраструктури, інформаційного законодавства, інформаційно-технологічних засобів та інформаційних процесів.

У контексті даного визначення інформаційного простору регулювання інформаційної діяльності країн-членів з боку Європейського Союзу стосуються регулювання медіа контенту, трансформування інформаційного законодавства, встановлення технічних стандартів, контролю інформаційних процесів та інформаційної інфраструктури [2,с.15].

Регулювання здійснюється на підставі базового європейського законодавства, європейських директив та законів в сфері інформації, з урахуванням цілей інтеграції в політичній, економічній, культурній та інформаційній сферах і являє собою прямі і побічні дії. Перші припускають обов'язкові вимоги ЄС до країн-членів, другі – безпосередня участь європейських інститутів в управлінні тими чи іншими аспектами національних інформаційних процесів.

Ключовим обмеженням втручання ЄС в інформаційні процеси є принцип субсидарності, зафіксований в Протоколі «Про застосування принципу субсидарності», який є додатком до амстердамського договором «Про створення ЄС». Принцип регулює використання владних повноважень, визначаючи, чи справді втручання Євросоюзу необхідно, або дії щодо вирішення цього питання слід залишити у країн-членів. У відповідності з цим принципом ЄС може втручатися в ті області, які не потрапляють в сферу його виключної компетенції, тільки тоді, коли цілі запланованої дії можуть бути краще досягнуті на європейському рівні.

Втручання держави в діяльність мас-медіа має бути винятком із загального правила і потребує серйозного обґрунтування [3,с.28]. Особливість регулювання медіа контенту на європейському рівні полягає в тому, що країни-члени зобов'язані розглядати і гарантувати не лише права і обов'язки своїх мовників і своїх громадян, а враховувати і забезпечувати права та обов'язки на європейському рівні. ЄС вимагає від країн-членів дотримання основних прав людини, в тому числі і при регулюванні інформаційної сфери. У відношенні регулювання змісту інформації, національні уряди зобов'язані гарантувати на європейському рівні доступ та можливість отримання достовірної інформації. Країни-члени вживають заходів відповідно до законодавства Співтовариства для забезпечення того, щоб їх мовники не транслювали на ексклюзивних правах події, які розцінюються іншою країною як події особливої важливості для суспільства. Ця інформація не повинна виявитися недоступною для частини населення. Для того, щоб такого не відбулося, країни-члени повинні готувати список таких подій національного рівня, які представляють особливу важливість для суспільства, і транслювати їх у зручний для перегляду час (Директива «Телебачення без кордонів»). До таких вимог ЄС належить забезпечення контролю за захистом прав неповнолітніх та громадського порядку, що повинно відбиватися на змісті поширюваної інформації.

В обов'язки країн-членів входить вживати відповідних заходів для забезпечення того, щоб телевізійне мовлення і мовники під їх юрисдикцією не включали програми, які можуть завдати серйозної шкоди фізичному, ментальному і моральному розвитку неповнолітніх, зокрема, програми, які включають порнографію і невинуватну жорстокість. Виключення робиться для тих програм, які транслюються в певний час або за допомогою особливих технічних заходів гарантують, що передачу не побачать і не почують неповнолітні [4]. Згідно з Директивою «Про аудіо візуальному сервісі» 2007 року зміст телевізійної реклами та телемагазинів не повинен порушувати людську гідність, включати дискримінацію за расовою, статеву чи національною ознакою, бути образливим для релігійних чи політичних поглядів, небезпечним для здоров'я, безпеки і навколишнього середовища. Телевізійна реклама не повинна бути причиною моральної чи фізичної погіршення здоров'я неповнолітніх і тому повинна слідувати наступним критеріям: не спонукати неповнолітніх купувати цей продукт, використовуючи їх недосвідченість, не спонукати неповнолітніх переконувати батьків або інших людей купити рекламовані алкогольні продукти, не підірвати довіру неповнолітніх до батьків, учителів та інших осіб, показувати неповнолітніх у небезпечних ситуаціях.

Забезпечення та підтримання медіа плюралізму також ставиться європейськими інститутами в обов'язки країн-членів. Медіа плюралізм в розумінні європейської інформаційної політики – це двостороння концепція, що відображає внутрішній і зовнішній плюралізм ЗМІ. Поняття вільної преси полягає у тому, що будь-яке регулювання контенту преси буде вважатися втручанням у цю свободу. В окремих країнах – в Норвегії, Швеції, Фінляндії – довго існувала система субсидій для підтримки різноманітності та незалежності в регіональній пресі [5]. Найбільш складний період для регулювання медіа контенту у відношенні плюралізму відбувається під час виборних компаній і зачіпає аудіовізуальний і друкований сектори. Мета європейської вимоги медіа плюралізму – забезпечення «вільних і відкритих виборів» та «права на відповідь» для тих, хто був несправедливо звинувачений. Вимога до країн-членів – регулювання в цій сфері повинно гарантувати, що простір і час, відведені під політичні теми і передвиборчі маніфести, не буде спотворюватися політичним впливом, а ЗМІ не будуть втручатися в політичний процес.

У контексті інтеграції, розвиток медіа ринку в Європі відбувається з урахуванням прихильності європейській культурі і побоювання відносно безпеки європейської політичної та культурної ідентичності перед обличчям американського інформаційного домінування. Особливість вимог ЄС, що пред'являються до регулювання контенту країнами-членами визначається необхідністю створювати сильний просвіщенський інформаційний імпульс і протиставляти наднаціональний європейський продукт інформаційної експансії США. Однак з прагненням зберегти плюралізм на національному рівні в одиницях культурного уявлення і політичного мислення, а також з побоювання втратити культурні та інформаційні переваги в межах своєї держави, країни-члени часто перешкоджають пан-європейському прагненню встановити загальні правила, аргументуючи це тим, що регулювання ринку – справа національного рівня.

«Незважаючи на те, що в друкованих ЗМІ та в системі освіти збільшується європейський контент, існуючі ЗМІ не підтримують всю публічну сферу Європи» [6, с.12]. Споживання міжнародних ЗМІ зростає, ЗМІ стають глобальними, спостерігається наступна тенденція: люди хочуть слухати новини на рідних мовах. Регіональні і локальні газети мають велику аудиторію, але, в цілому, мало уваги приділяють європейському контенту. Збільшення кількості приватних каналів, зміна моделей мовлення і програм, скорочення часу, що приділяється політичним питанням та європейській інформації через посилення конкуренції, не тільки не сприяє, але і стримує прагнення ЄС до Європейської єдності. Тому Європейський Союз вимагає від країни-членів гарантії того, що національні мовники більшу частину свого ефірного часу відводять для європейського контенту. Ці пропорції, враховуючи інформаційну, освітню, культурну та розважальну відповідальність мовників перед їх аудиторією, повинні досягатися поступово на основі відповідних критеріїв. Для країн-членів пропорції розраховуються відносно дати їх вступу в Європейський Союз. Стаття 5 Директиви «Телебачення без кордонів» визначає: національні уряди повинні гарантувати, що мовники резервують принаймні 10% свого ефірного часу, виключаючи час відведений на новини, спортивні події, ігри, рекламу, телетекст і телемагазини, відводити на європейську роботу, створену незалежними європейськими продюсерами. Кожні два роки Європейська Комісія зобов'язана представляти доповідь про застосування вимог, що стосуються європейської роботи та незалежного виробництва (ст. 4 та ст. 5). Основними інструментами європейського регулювання медіа контенту є основні закони ЄС і Директива «Телебачення без кордонів». Основні європейські інститути та організації, які беруть участь у прямому і непрямому регулюванні медіа контенту – Європейська Комісія, яка відповідає за моніторинг національних ЗМІ і результатів виконання загальноєвропейських вимог; Суд ЄС, який розбирає порушення європейського законодавства і виносить рішення, обов'язкові для всіх країн-членів [7, с.63].

Зміни національного інформаційного законодавства також безпосередньо пов'язані з діяльністю та вимогами Євросоюзу. В першу чергу, національні уряди повинні адаптувати своє законодавство під загальноєвропейські стандарти, щоб уникнути юридичної плутанини. Єдиного базового закону про ЗМІ європейського зразка не існує, Євросоюз розробив єдиний документ, який визначає діяльність в аудіовізуальній сфері. Директива «Телебачення без кордонів» адресована країнам-членам і є першим і основним законом, що регулює правила здійснення політики членів ЄС в інформаційній сфері та висуває вимоги до національних медіа секторів. Сектор друкованих ЗМІ залишається у розпорядженні національних урядів. Питання регулювання технічних стандартів, виникнення нових інформаційних технологій і послуг, що вимагає особливого регулювання, на сучасному етапі вирішується на рівні Європейського Союзу і, в подальшому, розроблені правила інкорпуються в національні законодавства у вигляді законів і поправок до існуючих законів. Будь-які зміни, що виникають в інформаційному законодавстві ЄС, так чи інакше, відбиваються в національних законодавствах [7, с.67].

До регулювання інформаційних процесів країнами-членами Європейського союзу теж висуває особливі вимоги. Країни-члени повинні забезпечувати вільний рух товарів і послуг на інформаційному ринку. Сюди входить зобов'язання країн-членів в повазі закону ЄС і країни-одержувача поширювати свій інформаційний сигнал і приймати сигнал країн ЄС незалежно від національних кордонів. Також до компетенції країн-членів входить забезпечення конкуренції на інформаційному ринку. Відкриття телекомунікаційного ринку для конкуренції змінило раніше монополізований ринок. Знадобилося нове законодавство, яке підтримувало б і приваблювало б інвестиції в цей сектор. У відповідності до вимог ЄС, національне регулювання цього питання має будуватися на принципах незалежності, прозорості та неупередженості. Тобто, країни-члени повинні гарантувати незалежність національних регулюючих органів, які повинні бути відокремлені і функціонально незалежними від усіх організацій, що забезпечують електронну комунікацію, обладнання та послуги. Будь-який користувач на національному рівні або фірма, що забезпечує інформаційні електронні послуги повинні мати право на апеляцію до незалежного органу в разі будь-якого спору з національними органами по врегулюванню цього питання. І країни-члени повинні гарантувати прозорість і неупередженість діяльності органів, які регулюють сферу ІКТ.

Концентрація медіа контенту підвищує шанси великих гравців зберегти лідерство в секторі, закрити ринок для менш слабких акторів, відтіс-

нити на другі позиції менш сильних і менш крупних учасників. Подібний приклад можна привести відносно компанії Майкрософт, яка приєднала свій перший Інтернет браузер Explorer до операційної системи Microsoft. Захоплення ринку однією компанією призводить до зростання цін на окремі товари і послуги, що надаються цією компанією, до можливості шифрування сигналу, а також дозволяє бути єдиним правовласником на транслювання унікальних програм і передач, що теж піднімає їх вартість. Суттєвим моментом є те, що у владних гравців з'являється можливість здійснювати помітний тиск на громадську думку.

Безліч аргументів на користь концентрації і консолідації ЗМІ в відношенні потенціалу кампанії призводить економічний фактор, так як економічна шкала дозволяє перекинути частину ресурсів, матеріалів, засобів, у тому числі і трудових, в найбільш незахищений на даний момент сектор компанії. Дві основні тенденції інформаційного суспільства – діджиталізація і конвергенція – з одного боку сприяють збільшенню каналів інформації, а з іншого збільшують можливість концентрації медіа впливу. Конвергенція являє собою, по-перше, злиття технологій, що дозволяє різним технічним носіям доставляти інформацію користувачеві, по-друге, конвергенція – це злиття роз'єднаних ЗМІ, в результаті чого у користувача з'являється можливість отримувати однакові інформаційні продукти різними каналами, по-третє, конвергенція являє собою злиття ринків, різних інформаційних сфер. Крім змін в інформаційній індустрії, ці трансформації можуть завдати очевидної шкоди медіа плюралізму.

Г.Ангелер, член координаційної ради з інформаційного суспільства в Брюсселі відзначає, що з середини 90-х рр., телекомунікаційний сектор вступив у фазу швидкої конвергенції з сусідніми секторами, тому особливу увагу необхідно приділяти конвергенції телекомунікації і медіа сектору. З точки зору політики конкуренції, конвергенція повинна бути побудована на розвитку широкої бази конкурентної інфраструктури телекомунікаційних і кабельних телевізійних мереж [8, с.44]. Комітет із злиття вмонтував в існуючий закон Європейського Союзу про конкуренцію спеціальний статус для засобів масової інформації відповідно до положень Регулювання злиття [9, с.114].

Крім вимог до національного інформаційного врегулювання до технічних стандартів інформаційних послуг, Європейський Союз висуває до країн-членів особливі вимоги щодо інформаційної інфраструктури, зокрема, щодо питання про реалізацію концепції суспільного мовлення. ЄС не регулює і не впливає на відповідальність країн-членів у відношенні організації решти інфраструктури інформаційного та медіа ринку – включаючи системи ліцензування, адміністративної авторизації та податків – фінансування та змісту програм. Так само незацепленим залишається незалежність культурного розвитку в країнах-членах.

Питання громадського мовлення стоїть особливо гостро у зв'язку з позначеними проблемами інформаційної сфери ЄС: відсутністю єдиної публічної сфери, необхідної для розвитку демократії та громадянського суспільства, інформаційно-комунікаційним розривом між європейськими громадянами і європейськими інститутами, відсутністю духу європейської ідентичності. Поява приватних ЗМІ, які за більшим прибутком йдуть на поводу у масових інтересів і забезпечують фрагментований контент, падіння ролі державних ЗМІ, розвиток нових інформаційно-комунікаційних технологій, які ділять наше суспільство на максимально диверсифіковані групи, піднімають питання про особливості ведення інформаційної політики в суспільстві, про те, наскільки сильна роль мас-медіа у підтримці національної єдності.

У більшості країн зараз діє змішана модель мовлення: державні ЗМІ, які виконують функції суспільної служби, співіснують нарівні з приватними телерадіокомпаніями. Протиставлення інтересів державних кампаній, змущених в силу своєї природи, забезпечувати інформаційно підтримку державі, і приватних мовників, які прагнуть до максимального прибутку, призвели до розуміння того, що необхідний компромісний варіант. Виходом із ситуації, в якій засоби масової інформації або перебувають під державним контролем, під контролем правлячих політичних еліт, або обмежені системою комерційного мовлення, шляхом подолання слабкості обох систем стала концепція служби громадського мовлення. Таким чином, збільшення пропускну здатності каналів, зникнення аудіовізуальних кордонів, завдяки технічному розвитку, руйнування моделі державного мовлення в країнах колишнього соціалістичного режиму і поява приватного телерадіомовлення в країнах, де раніше існувала монополія державного мовлення, характеризують нове середовище, в якому повинні розвиватися служби суспільного мовлення.

Роль служб суспільного мовлення (ССМ) у зміцненні демократичних, соціальних і культурних потреб суспільства, у збереженні плюралізму в контексті тенденції до концентрації ЗМІ, визнається ЄС дуже істотною. Нові технології поширення інформації змінюють форму ССМ. ССМ у відповідь розробляють на радіо і ТВ нові типи програм, але в багатьох країнах вже втратили значну частку колишньої аудиторії, відпустивши її до комерційних каналів [10, с.96]. Радіо і ТВ, що знаходяться у власності держави не могли розглядатися як служба суспільного мовлення. Незважаючи на те, що вони виконують деякі функції суспільного мовлення, моделі фінансування, державний контроль за ними, недостатня самостійність у відношенні контенту, програмування і управління не дозволяють їх віднести до повноцінного суспільного мовлення. «Сенс існування суспільного мовлення, яке знаходиться поза державним і комерційним

контролем, полягає у виконанні функцій публічної служби, ССМ повинна полегшувати доступ до суспільного життя і участь до неї, повинна розвивати знання, розширювати горизонти і дозволяти людям краще зрозуміти себе, розуміючи світ та інших людей.

На даний момент не існує єдиної моделі ССМ, фахівці і дослідники виділяють три основні організаційні моделі: національно-інтегрована організація, де ССМ контролюють всі області державної діяльності в аудіовізуальній сфері (Великобританія – BBC, Іспанія – RTVE, Італія – RAI); регіонально-інтегровані організації (Німеччина). Вона виходить з інтегрованої моделі, але відображає особливості політичної організації країни, де, згідно з конституцією повноваження у сфері культури передані землям; фрагментована структура (Франція), де кожен вид аудіовізуального сектору контролюється одним або кількома самостійними публічними операторами.

ЄС, однак, враховує й економічні інтереси, зазначаючи, що «хоча держави-члени ЄС високо цінують організації служб суспільного мовлення в якості основних провідників свободи інформації, плюралізму і культурного розмаїття, але суспільне мовлення повинне дотримуватися основоположних принципів ринкової економіки, що забезпечує здоровий розвиток системи, побудованої на дуалізмі [2, с.5].

Всі країни-члени взяли зобов'язання по створенню ССМ. Країни-члени забезпечили фінансову та іншу підтримку, направлений на розвиток, створення і поширення аудіовізуальної продукції. Кожна країна-член може визначити і організувати ССМ на свій розсуд. Держави-члени вільні у «визначенні сфери діяльності публічної служби, способів її фінансування та організації, у відповідності із вподобаннями, історією та традиціями». Однак Європейська Комісія при цьому вимагає прозорості цієї системи для того, щоб можна було оцінити домірність державного фінансування та здійснювати контроль. Європейська Комісія залишає за собою право втручатися «у випадках, коли спотворення в конкуренції, спричинені такою допомогою, не можуть бути виправдані необхідністю виконання функцій публічної служби так, як вона визначена державою-членом» [10, с.133]. Ця заява – відповідь Єврокомісії на скаргу приватних мовників на систему фінансування ССМ, яка порушує конкуренцію. Суд ЄС поставив жорсткі рамки, в яких повинна діяти служба суспільного мовлення. Вона повинна дотримуватися вимог прозорості, її повноваження мають бути чітко визначені, а нагляд за її діяльністю повинен здійснюватися незалежним регулятором. Інтеграція ССМ в нову цифрову аудіовізуальну середу вимагає збалансованого підходу. Майбутнє дуальної системи мовлення в Європі, що включає приватне і суспільне мовлення, залежить від ролі мовників громадських служб, злагодженої за принципами вільної конкуренції функціонування, вільного ринку у відповідності з Договором. ССМ ТВ відіграють важливу роль у країнах-членах ЄС: у відношенні культурного та лінгвістичного розмаїття, освітніх програм та об'єктивного інформування суспільства, гарантованого плюралізму і в підтримці якості програм. Служби суспільного мовлення залежать від і в той же час формують публічну сферу, необхідну для розвитку демократії та громадянського суспільства, яка визначається участю громадян у вирішенні найважливіших питань, що виникають перед сучасним суспільством.

Отже, з одного боку, Євросоюз будує свою інформаційний простір на основі духу єдності і цілісності при збереженні національних відмінностей. Створення та підтримання цього духу неможливо без загальноєвропейської інформаційної політики, що сприяє взаєморозумінню, взаємоповазі, формуванню єдиних соціальних і політичних цінностей, цілей та ідеалів. З другого боку, визначальним чинником розвитку інформаційних просторів ЄС є технічний фактор, який також висуває свої вимоги і формує нові умови існування журналістики. Отже, Європейський Союз змушений адаптувати норми і вимоги до нових інформаційних реалій, щоб використовувати їх в ім'я своїх цілей.

Список використаних джерел

1. Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: [монография] / А.В. Манойло. – М.: МИФИ, 2003.
2. Зуев С.Э. Измерения информационного пространства (политики, технологии, возможности): [Электронный ресурс] / Зуев С.Э. – Режим доступа: <http://future.museum.ru/part01/010601.htm>.
3. Быкова А.С. Масс-медиа стран – членов Европейского Союза: политико-правовые вопросы регулирования содержания информации / А.С. Быкова. – С.–Петербург. гос. ун-т. – СПб., 2004.
4. Directive 2007/65/EC of the European Parliament and of the Council of 11 December 2007 amending Council Directive 89/552/EEC on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation on administrative action in Member States concerning the pursuit of television broadcasting activities. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32007L0065:EN:NOT>.
5. Report on the implementation of the EUs information and communication strategy (2004/2238(INI) / Ed. by Luis Francisco Herrero-Tejedor. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=EN&objRefId=95673>
6. Calhoun C. The democratic integration of Europe : Interests, Identity and the Public sphere / C. Calhoun. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eurozine.com/pdf/2004-06-21-calhoun-en.pdf>. – С–25.

7. Directive 2002/21/EC of the European Parliament and of the Council of 7 March 2002 on a common regulatory framework for electronic communications networks and services. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2002:108:0051:0051:EN:PDF> – С.108.

8. Economic Implications of new Communication Technologies on the Audiovisual Markets. Norcontel. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/avpolicy/docs/library/studies/finalised/new_comm_97/new_comm.pdf

9. Забузов О.Н. Эффективность власти и ее отношения с обществом: информационно-коммуникативный аспект // Общество и безопасность: история, перспективы эволюции, современное состояние: Межвузовский сборник научных статей / Под ред. Н.П. Шабанова. – Саратов: СВВРХБЗ, «Научная книга», 2007. – С.111–118.

10. Информационная экономика и динамика переходных процессов: сб. науч. тр. / Рос. акад. наук, Отд.–ние обществ. наук; [под ред. Е.Ю. Иванова, Р.М. Нижегородцева]. – ББК 65.9(2)39 – М.–Барнаул: Бизнес-Юнитек, 2003.

* * *

УДК 11.25.91

Володимир Крижанівський, д-р історичних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Олена Ковтун, канд. політичних наук, доцент, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Денис Яцишин, студент, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Складові та напрями енергетичної дипломатії Росії

Аналізується дипломатична стратегія Росії в галузі енергетики. Енергетична дипломатія як самостійний напрям стає на чолі важливих стратегічних чинників зовнішньої політики держав на початку ХХ століття і на сьогодні є невід'ємною складовою у визначенні геополітичного статусу країни в глобальному світі.

Ключові слова: енергетична дипломатія, геополітика, Росія, енергоресурси, національні інтереси, глобальні проблеми і виклики.

Владимир Крижановский, Елена Ковтун, Денис Яцишин.
Составляющие и направления энергетической дипломатии России

Анализируется дипломатическая стратегия России в области энергетики. Энергетическая дипломатия как направление деятельности дипломатической службы стоит во главе стратегических направлений внешней политики государств в начале ХХ века и является неотъемлемой составляющей в определении геополитического статуса стран в глобальном мире.

Ключевые слова: энергетическая дипломатия, геополитика, Россия, энергоресурсы, национальные интересы, глобальные проблемы и вызовы.

Volodymyr Krizhanivsky, Olena Kovtun, Denis Yatsyshyn.
Components and directions of energy diplomacy of Russia

This article is devoted to the analysis of diplomatic strategy in the energy sector. Energy diplomacy as the direction of the activity of the Diplomatic Service is in charge of the strategic directions of the foreign policy of the early twenty-first century, and is an integral component in determining the geopolitical status of countries in the global world.

Keywords: energy diplomacy, geopolitics, Russia, energy resources, national interests, global issues and challenges.

Енергетична дипломатія як самостійний напрям діяльності дипломатичної служби на теоретично-концептуальному рівні виокремлена на початку ХХ століття видатним російським вченим і дипломатом С.Жізініном і, на сьогодні, є стратегічно важливим інструментом реалізації національних інтересів Російської Федерації.

Спосіб досягнення державних цілей у глобальному світі підпадає під «м'який» вплив маніпуляцій виробників енергоресурсів. Від ефективності дипломатичної політики в сфері енергетики залежить не тільки стан економіки країни, а й майбутній устрій євразійського регіону та світу в цілому.

«Росія намагається вступити в глобальний світ, використовуючи енергетику, як основний аргумент, як в глобальній економіці, так і в глобальній політиці» – зазначалося на презентації книги Станіслава Жізініна «Енергетична дипломатія Росії: економіка, політика, практика» [1, с.3].

Росія демонструє світові як дипломатичними засобами захищати пріоритети своєї зовнішньої політики, поширюючи вплив на політичне поле Європи і зберігаючи провідне місце на європейській та світовій аренах. Активну дослідницьку діяльність ведуть створений за підтримки Союзу нафтогазових промисловців Центр енергетичної дипломатії і геополітики, Інститут енергетичної політики, Фонд національної енергетичної безпеки, Інститут енергетичних досліджень РАН, Фонд «Світова політика і ресурси», Російське газове товариство та ін. Методологічна основа досліджень російської енергетичної політики та дипломатії формувалась під впливом концептуальних робіт зарубіжних авторів, що ще в 70-х роках ХХ ст. почали досліджувати ці проблеми. Особливої уваги заслуговують

роботи А.Сампсона (A.Sampson), Н.Метцера (N.Metzer), Дж.Силовича (J.S. Szyliowicz), Д.Ергина (D.Yergin) [2].

Розвиток освітніх ініціатив у сфері енергетики надав поштовх популяризації дослідження даної тематики серед молодих вчених Росії. В тій чи іншій мірі питання енергетичної дипломатії Росії піднімаються в дослідженнях М.В. Маргелова, П.С. Канигіна, М.С. Богучарського, В.І. Семендусова, Т.А. Аджисва, А.Б. Шнирова, І.Ю. Акімовича, Ю.В. Боровського [3]. Серед українських дослідників проблеми енергетичної дипломатії, зокрема окремих держав, наприклад України, США та Російської Федерації розглядали Б.І. Соколовський, С.В. Корсунський, М.Мартиненко, А.Сременко, В.С. Стогній та ін. [4;5;10].

Російська Федерація як найбільший виробник і експортер енергоресурсів, володіючи значними запасами вуглеводнів, незворотно залучена в глобальні енергетичні процеси. Підвищення динаміки конкурентної боротьби за регіональні енергетичні ринки та за світовий енергетичний ринок в цілому вимагає від неї нових зусиль, пошуку ефективних методів зовнішньополітичної діяльності, диверсифікації транзитних транспортних комунікацій, встановлення надійних партнерських зв'язків з виробниками і споживачами енергоресурсів. Основним джерелом поповнення ВВП Росії залишається експорт енергоносіїв. З цієї причини важливим завданням російської енергетичної дипломатії є забезпечення стабільних для протікання цього процесу умов в інтересах зростання національної економіки, підвищення геополітичного впливу країни.

Зрозуміло, що ефективність енергетичної дипломатії є прямо пропорційною зміцненню позицій країни на світовій арені. Спробуємо аргументувати це наступними факторами.

По-перше, розвиток Росією дипломатичних відносин в енергетичній сфері тісно переплітається з її міжнародною політикою в цілому. У сучасній зовнішній політиці Росії експорт і транзит вуглеводнів стає системоутворюючим фактором, від якого залежать національна могутність і становище на світовій арені. У результаті, під впливом цього чинника, в російській зовнішній політиці формується важливий стратегічний напрямок, що має велике значення для реалізації національних інтересів країни в цілому, – енергетична дипломатія.

По-друге, Російська Федерація під впливом зовнішніх факторів стикається з необхідністю уточнення акцентів у зовнішній енергетичній політиці. Беручи безпосередню участь у функціонуванні низки міжнародних і транснаціональних організацій Росія залишає за собою право обмежувати будь-які політичні та економічні впливи у сферах і регіонах, які вважає зоною власних інтересів. На глобальному рівні в якості пріоритетного напрямку енергетичної дипломатії виступає діяльність Росії у «Великій вісімці», що дозволяє їй ставити питання щодо глобальної енергетичної взаємодії і відстоювати свої позиції в діалозі з великими споживачами сировини. На регіональному рівні основна увага зосереджена на розвитку енергетичного діалогу з Європейським Союзом. Росія використовує «трубопровідну» дипломатію як інструмент збереження та розширення впливу на політичному полі Євразії.

По-третє, будучи провідною світовою державою за запасами природного газу і одним з основних виробників нафти, Росія все більш активно інтегрується у світовий енергетичний ринок, домагається встановлення вигідних цін на енергоресурси. Зростання політичного та економічного впливу Росії сприяють такі об'єктивні чинники як випереджаючі темпи споживання природного газу в порівнянні з іншими видами енергетичної сировини і динаміка приросту виявлення запасів газу, значно випереджає аналогічну динаміку приросту розвіданих запасів нафти. У середньостроковій і довгостроковій перспективі ці фактори можуть призвести до стратегічних змін в міжнародних експортних потоках і глобальному транзиті енергоресурсів. Природний газ, поряд з нафтою, стає переважаючим інструментом геополітики, важливість використання якого демонструє ситуація на головному для Росії експортному напрямі – європейському.

По-четверте, державне регулювання енергетичної галузі в Росії пов'язано зі стратегічним значенням ПЕК для національного і оборонного потенціалу країни. Формування концептуальних основ енергетичної політики ведеться від початку 2000–х рр. Так, у 2009 році прийнята Енергетична стратегія Росії на період до 2030 року, розроблена з урахуванням нових зовнішньополітичних завдань і посилення ролі Росії у світовій торгівлі енергоресурсами. Накопичений у цей період досвід зовнішньополітичної і дипломатичної діяльності щодо реалізації енергетичних проектів потребує багатостороннього вивчення і представляє науково–теоретичний і практичний інтерес.

В добу глобалізації у зв'язку з неминучим підвищенням вимог до конкурентоспроможності національних економік енергетичний фактор матиме все більш зростаючий вплив на міжнародні економічні відносини і зовнішню політику в цілому. Його всебічний аналіз має насамперед практичну цінність для виявлення напрямків, методів, можливостей зовнішньополітичної діяльності з метою підвищення ефективності та безпеки російської економіки. Дослідження поставлених завдань та шляхів означених проблем представляє безсумнівну актуальність як для подальшого визначення російських зовнішньополітичних інтересів, так і для вироблення стратегій у внутрішньому розвитку країни. Енергетична політика Росії на сучасному етапі є одним з ключових напрямів зовнішньої політики країни; її цінності та пріоритети в значній мірі визначають поведінку Росії на світовій арені [6,с.39]. Основним інструментом реалізації енер-

гетичної політики Росії стають нові форми і методи зовнішньополітичної діяльності держави, до яких відноситься т.зв. енергетична і трубопровідна дипломатія. Завдяки інтенсивному розвитку у зовнішній політиці Росії цих нових напрямків діяльності російські енергетичні проекти стають перспективним напрямком міжнародного співробітництва, зміцнення зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних зв'язків, найважливішим фактором забезпечення і підтримки стабільності в міжнародних політичних та економічних відносинах. У завдання сучасної російської енергетичної дипломатії входить не тільки сприяння економічному розвитку країни, вихід і закріплення її на нових, перспективних світових ринках вуглеводнів, але і формування та зміцнення міжнародного іміджу та авторитету, а разом з тим забезпечення енергетичної безпеки Росії, посилення її ролі і впливу на світові процеси, як енергетичної держави.

Пріоритети російської енергетичної дипломатії включають в себе два основних рівні – стратегічний (глобальний) і тактичний (операційний).

На стратегічному рівні основним завданням енергетичної дипломатії є використання енергетичного потенціалу російської економіки для реалізації зовнішньої політики країни: в інтересах зближення Росії з провідними світовими лідерами та регіональними економічними домініантами, пошуку союзників, забезпечення економічної та політичної присутності Росії в різних регіонах світу, для використання економічних факторів в якості інструменту зовнішньополітичного впливу як на союзників, так і на суперників Росії на світовій арені. На глобальному рівні енергетичний потенціал Росії визначає її вагу у світовій політиці: Не випадково Росія – активний учасник «Великої вісімки», члени якої є імпортерами енергетичних ресурсів. Крім того, у зовнішній енергетичній політиці Росія спирається на підтримку провідних експортерів вуглеводнів, інтереси яких багато в чому співпадають з російськими.

На тактичному рівні енергетична дипломатія покликана відстоювати інтереси російських експортерів вуглеводневої сировини, зацікавлених у розширенні ринків збуту, обсягів поставок нафти і газу та в утриманні цін на достатньому рівні, щоб приносити прибуток видобувній галузі, а не транзитерам чи посередникам. Ці інтереси не завжди збігаються з інтересами найбільших імпортерів вуглеводневої сировини, що вимагають від Росії забезпечення надійних поставок енергоресурсів за зниженими цінами [7,с.99]. Для тиску на Росію провідні імпортери діють не поодинокі, а організовано: їх інтереси відстоюють міжнародні лобістські організації, такі як Міжнародне енергетичне агентство. Росія, виходячи зі своїх національних інтересів, прагне враховувати думку імпортерів, однак рішуче пріскає будь-які спроби нав'язати їй чужу волю, докладаючи значних зусиль для досягнення збалансованості світового ринку нафти і газу, дбаючи про власні національні інтереси на глобальному, регіональному та двосторонньому рівнях.

Енергетична дипломатія Росії використовує різні схеми та інструментарій політичного впливу на імпортерів вуглеводневої сировини. Одним з таких є придбання найбільшими російськими нафтогазовими монополіями (Газпром і ін.) зарубіжних компаній, що забезпечують транзит і доведення потоку вуглеводнів до кінцевих користувачів. Тим самим реалізується важливий принцип прямих поставок енергоресурсів споживачам, мінаючи посередників і уникаючи залежності від їх транзитних можливостей, що нерідко пов'язуються останніми з претензіями чисто політичного чи кон'юнктурного (спекулятивного) характеру. Ця політика російських нафтогазових компаній зустрічає до себе з боку імпортерів (насамперед західних) неоднозначне ставлення: деякі європейські держави (Німеччина) вбачають у цьому прагнення Росії підпорядкувати та монополізувати ринок вуглеводнів ЄС, залишаючи за собою право диктувати умови та ціни.

Важливим інструментом енергетичної дипломатії Росії є створення нових маршрутів транспортування вуглеводнів в обхід сумнівних партнерів та зон політичної нестабільності. Це формує принцип альтернативності вибору маршрутів постачання вуглеводнів та знижує залежність Росії від позицій країн–транзитерів [8,с.258].

Природні переваги дають можливість Росії реалізовувати енергетичну політику не тільки на регіональному, а й на глобальному рівні, спираючись на колосальну ресурсну базу і транзитний потенціал. Реалізація нових трубопровідних проектів та освоєння нових (шельфових) родовищ, таких як Штокман в Баренцовому морі, постійно збільшують цей потенціал і разом з тим міжнародну вагу Росії в енергетичній сфері. У прямому зв'язку з цим зростає вплив Росії в міжнародних організаціях/об'єднаннях та можливості формування інституцій регулювання світовим ринком вуглеводнів.

Завдання енергетичної політики Росії сьогодні вирішуються державою і за допомогою спеціальних агентів – найбільших російських природних монополій (Газпром, Роснефть, Транснефть і ін.). Це і не випадково. Дані монополії, що володіють колосальним потенціалом і можливостями, каналами ділової комунікації та мережею партнерів, постачальників, контрагентів у країнах–імпортерах, здатні здійснювати прямий вплив на політичні структури (у тому числі міжнародні) і там, де діяльність дипломатів в силу різних причин та існуючих процедур ускладнена. З іншого боку, висока частка участі держави в справах цих корпорацій створює ситуацію, коли різні виконавчі органи цих монополій фактично інтегровані в структуру державного управління, що перетворює зазначені монополії в прямий інструмент реалізації зовнішньої політики як в політичній

так і в енергетичній сферах [9]. Місце і значення вказаних компаній в енергетичній дипломатії Росії зберігатиме в майбутньому тенденцію до зростання.

В останнє десятиліття поряд із західним вектором російської енергетичної дипломатії все більшого значення набуває присутність Росії в регіонах Центральної Азії та Каспію, які перетворюються в арену суперництва і взаємодії провідних світових держав, в першу чергу США і Китаю. Центральна Азія володіє великими запасами нафти і газу та величезними транзитними можливостями, які важко недооцінити. Росія стурбована втратою позицій у цьому регіоні після розпаду СРСР, де можливе поступове підвищення впливу завдяки інструментам енергетичної дипломатії. Пов'язаний з Каспійським і Центральноазійськими регіонами далекосхідний вектор енергетичної політики Росії сьогодні розглядається російським керівництвом як альтернативний і страховий варіант, що має забезпечити стабільність обсягів збуту російських енергоресурсів та як напрямок, що в середньостроковій перспективі має врівноважити значення європейського напрямку транзиту.

Крім розбудови відносин з провідними світовими лідерами енергетичного сектору – найбільшими імпортерами та експортерами вуглеводнів – російська енергетична політика і дипломатія відводить співпраці з гравцями другого плану, від яких в тій чи іншій мірі залежить забезпечення безперервності і безперервності транзиту російських енергоносіїв [10]. На європейському полі це колишні союзники СРСР у Центральній та Східній Європі. Вони традиційно є споживачами російських вуглеводнів і служать коридором для транзиту до Західної Європи. Конфлікти з цими країнами, що періодично виникають через умови транзиту енергоресурсів вдається згадити, тим не менше вони викликають резонанс на найвищому рівні міжнародного співтовариства і є чинником, який не можна ігнорувати.

Будучи найбільшим споживачем російських вуглеводнів Європейський Союз, робить зусилля, спрямовані на ослаблення його залежності від російського енергетичного імпорту. ЄС в свою чергу створює певні бар'єри на шляху російського газового експорту, веде пошук альтернативних шляхів прокладання трубопроводів. Загальноєвропейська енергетична безпека відіграє роль стримуючого фактору, і контролює дії, що можуть спричинити загрозу ускладнення конфліктів в енергетичному секторі. Російська дипломатія не обмежується роз'ясненням можливих наслідків недружніх кроків, а прагне виробити компроміс у співвідношенні російської енергетичної присутності в ЄС і його енергетичного забезпечення.

Стабільність енергетичного суверенітету Росії не дає можливості сподіватися, що Росія піде на поступки зважаючи на прагнення Заходу отримати доступ до російських енергоресурсів за умовами, що не входять в далекоглядні плани держави. Будь-які поступки Заходу в цьому плані означали б зміну політичної функції російських енергоносіїв, оскільки перетворило б їх з геополітично-стратегічного товару в товар лише комерційного іміджу.

Варто відзначити і великий досвід державного регулювання енергетики, накопичений США. Володіючи колосальними ресурсами США виступають в ролі найбільшого гравця на глобальному і регіональних нафтогазових ринках, у тому числі на європейському і центральноазійському. У цій грі Вашингтон часто виступає не безпосередньо, а користується послугами агентів: провідні світові паливно-нафтові компанії енергетичного профілю мають переважно американське походження. Разом з тим викликають негативної оцінки прагнення Вашингтону домінувати в нафтогазовому секторі, нав'язуючи свої умови іншим учасникам глобального ринку і їх схильність шукати вирішення енергетичних проблем в політичній та військовій площинах. Це вимагає активізації енергетичної політики і пошуку дипломатичних кроків Росії у північноамериканському напрямку з метою досягнення компромісів і домовленостей з США в енергетичній сфері.

Росія володіє третинною світових запасів природного газу і є лідером у сфері нафтогазоекспорту і нафтопереробки. Беручи безпосередню участь у функціонуванні всіх командних центрів світової енергетичної безпеки, Росія залишає за собою право обмежувати будь-які політичні та економічні впливи у сферах і регіонах, які вважає зоною власних інтересів. Тому надзвичайно важливим для енергетичної безпеки нашої держави є дослідження дипломатичних стратегій Росії в даному напрямі.

Список використаних джерел

1. Жизнин С.З. Основы энергетической дипломатии. Учебник. В 2 т. – 2006. – Т.1. – 379 с.
2. Sampson A. The Seven Sisters: The Great Oil Companies and The World They Made London: Coronet Books, 1988 – 370 p.
3. Корсунський С.В. Енергетична дипломатія. [Текст]: навч. пос. / С.В. Корсунський. – К.: Вища школа, 2008. – 159 с.
4. Соколовський Б.І. Основні проблеми розвитку українського газового ринку на сучасному етапі / Б.І. Соколовський // Економічний часопис-XXI: Науковий журнал. – 2009. – №10/11. – С.22–23. – ISSN 1728-6220.
5. Жизнин С. Энергетическая дипломатия России: экономика, политика, практика / Станислав Жизнин. – М.: Ист Брук, 2006. – 640 с.
6. Деніел Ергін «Видобуток. Всесвітня історія боротьби за нафту, гроші і влада» // Yergin D., Stanislaw J. «The Commanding Heights» – N.Y., 1998.

7. Жизнин С.З. МГИМО(У) МИД России, Междунар. ин-т топливно-энергет. комплекса. – М.: МГИМО, 2003. – 318 с. – ISBN 5-9228-0109-0.

8. Аджиев Т.А. Энергетический фактор в международных отношениях стран СНГ. Дисс. к.полит.н. – М., 2005.

9. Yergin D. The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World [5 вересня 2000] / Daniel Yergin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Daniel_Yergin/.

10. Єременко А. Газ: від Азії до ЄС. – Дзеркало тижня. – 2008. – №11.; Єременко А. Про політичний газ та газову політику. – Дзеркало тижня. – 2008. – №25.

11. Боровський Ю.В. Энергетическая безопасность Российской Федерации в рамках СНГ. Дисс. к.и.н. – М., 2006.

12. Маргелов М.В. Влияние динамики глобального рынка углеводородного сырья на выработку внешнеполитического курса современной России. Дисс. к.полит.н. – СПб., 2005.

13. Мартиненко М. Енергетична безпека країни: пріоритети та перспективи. – Голос України. – 2007. – №42.

14. Семендурев В.И. Энергетическая геополитика России в контексте формирования нового миропорядка. Дисс. к.полит.н. – М., 2006. – 258 с.

15. Стогній В. Энергетична безпека України. Світові та національні виклики / Стогній В.С., Кириленко О.В., Денисюк С.П. – К.: Українські енциклопедичні знання, 2006. – 406 с.

* * *

УДК 324

Олена Чальцева, кандидат історичних наук, доцент, Донецький національний університет, Україна, м.Донецьк
Олександра Піденко, студентка, Донецький національний університет, Україна, м.Донецьк

Реформування виборчого законодавства України (1993–2012 рр.): політичні наслідки і проблеми

Аналізується становлення виборчої системи України на прикладі парламентських виборів, його взаємозв'язок із демократією, а також залежність реформування виборчого законодавства від розстановки політичних сил в країні.

Ключові слова: вибори, виборча система, виборче законодавство, демократія, парламент, президент.

Елена Чальцева, Александр Пиденко. Реформирование избирательного законодательства Украины (1993–2012 гг.): политические последствия и проблемы

Анализируется становление избирательной системы Украины на примере парламентских выборов, его взаимосвязь с демократией, а также зависимость избирательного законодательства от расстановки политических сил в стране.

Ключевые слова: выборы, избирательная система, избирательное законодательство, демократия, парламент, президент.

Olena Chaltseva, Olexandra Pidenko. The reform of the electoral legislation of Ukraine (1993–2012): political consequences and problems

The article analyzes the formation of the electoral system of Ukraine on the example of the parliamentary elections, its interrelation with democracy, also the dependence of the electoral legislation from the alignment of political forces in the country.

Keywords: elections, the electoral system, the electoral law, democracy, the Parliament, the President.

Одним із головних елементів здійснення і відтворення демократичного суспільства є принцип виборності влади. Вибори і голосування здавна практикуються в житті людей як спосіб здійснення народовладдя, ухвалення рішень, що є невід'ємним правом для всіх членів спільноти. Добровільно беручи в них участь, громадяни в демократичному суспільстві мають можливість безпосередньо впливати на формування державних, представницьких, законодавчих, судових, виконавчих органів, втілення волі тієї частини суспільства, котрої, згідно з законодавством, достатньо для визнання виборів дійсними.

В країнах перехідного типу на виборчу систему покладаються особливі функції: це і стабілізація політичної системи, рекрутування політичної еліти та збереження і підтримка демократичних цінностей та інститутів у суспільстві. Розгляд еволюції української виборчої системи за часів незалежності, аналіз позитивів і негативів виборчих моделей випробуваних в Україні та з'ясування завдань, які покладаються на виборчу систему сучасної країни є вкрай необхідним для реформування вітчизняного виборчого законодавства та упередження можливих негативних наслідків трансформаційних процесів.

Визначаючи роль парламентських виборів у демократизації політичної системи України, необхідно звернутися до праць зарубіжних науковців: А.Пішевського, Д.Расто, Ф.Шміттєра, які визначають теоретико-концептуальні основи демократичного переходу. Певний внесок у дослідження процесу трансформації політичної системи України зробили українські дослідники: М.Бойчук, В.Косахівська. Безпосередньо

на зв'язок демократії та виборів звертають увагу у своїх дослідженнях Ю.Ключковський [2], О.Лазор [4], І.Мельник [5], М.Федоров [8], Ю.Шведа [9] та ін.

Розвиток і реформування виборчої системи в Україні пройшли низку етапів. Процес формування законодавчої бази виборчого права не припиняється до сьогодні. В основному законі України: «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському і місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [3, с.12]. Згідно з цим правом, за роки незалежності України було здійснено п'ять законів про вибори народних депутатів (18.11.1993 р., 24.09.1997 р., 18.10.2001 р., 25.03.2004 р. та 17.11.2011). За цей час у 27 законів було внесено поправки і доповнення [8, с.75]. Становлення законодавчої бази виборів до українського парламенту має свою специфіку: майже кожного разу вибори до Верховної Ради України відбуваються на іншій законодавчій основі. Традиційно закон про вибори приймають напередодні проведення самих виборів, що спостерігається протягом виборчих циклів: 1994–1998–2002–2006–2007 років.

Вибори 1994 року – перші в історії України. Вони проводилися за системою абсолютної більшості (Закон 1993 року вперше вказав серед кандидатів політичні партії). Виборчий закон 1993 року встановлював критерієм обрання у другому турі вимогу абсолютної більшості голосів виборців, які взяли участь у голосуванні [1]. Це викликало серію повторних виборів у багатьох округах, більшість з яких теж виявилися не результативними через незацікавленість виборців, які відмовлялися брати участь у голосуванні, зокрема, й через відсутність популярних кандидатів, які були позбавлені права брати в них участь. Не результативність виборів знайшла своє відображення в тому, що жодна із політичних сил не була в змозі сформувати більшість і це не давало можливості приймати реальні політичні рішення та призвело до внутрішніх протиріч та боротьби лідерів між собою. Фактично, така ситуація сприяла зміцненню позицій президента.

Вибори до Верховної Ради України, що відбулися у березні 1998 року, проводилися за новим Законом «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 року [6]. Слід зазначити, що до розгляду та прийняття Закону України «Про вибори народних депутатів України» Верховна Рада протягом весни–осені 1997 року поверталася 13 разів, а в остаточній редакції, після врахування пропозицій і зауважень Президента України, його прийняли 14 жовтня 1997 року [7]. Вибори згідно з цим законом відбувалися за змішаною системою. Вона базувалася на використанні 225 (відповідно до половини конституційного складу Верховної Ради України) одномандатних виборчих округів [2, с.99].

Виборча формула такої системи стандартна (згідно з мажоритарною моделлю відносної більшості): обраним вважається кандидат, який отримав голосів більше від будь-якого іншого кандидата (відносну більшість голосів). Це призвело до того, що розміри одномандатних округів збільшилися вдвоє, а отже, привілеї мали ті кандидати, які володіли значним фінансовим та адміністративним ресурсом або мали у якості опори великі, добре організовані партії. Встановлення прохідного бар'єру 4% навпаки зменшувало шанси малих партій на проходження в парламент. Результати виборів 1998 року показали, що становлення виборчої системи йде уповільненими темпами, причому, реформування відбувається на користь діючої влади та великих партій, що загалом робить зростаючу багатопартійність формальним явищем.

Вибори 31 березня 2002 року спричинили загострення протистояння між парламентом і Президентом із питання щодо типу виборчої системи. Більшість парламентарів виступала за цілком пропорційну систему, натомість глава держави Л.Кучма з їхньої думкою не погоджувався. Роздвоєння відбулося і серед політичних партій: на «пропрезидентські» та «антипрезидентські». Основні принципові моменти, навколо яких тодішнися політична боротьба, крім типу виборчої системи, за якою потрібно проводити вибори до парламенту, – це тривалість виборчої кампанії, порядок формування виборчих комісій тощо. Компромісний варіант, як і в 1997 році, знайшли, прийнявши Закон, що закріпив змішану систему проведення виборів із 4% прохідним бар'єром для партій і блоків, в одномандатних округах діяла система відносної більшості [5, с.81]. Кількість політичних партій, порівняно з 1998 роком, збільшилась майже вдвічі і становила близько 120,76 із яких висунули своїх кандидатів.

Участь партій у складі політичних блоків дало можливість не тільки здолати прохідний бар'єр, а і сприяти певній структуризації парламенту. Таким чином, незважаючи на супротив Президента під час реформування виборчої системи, бачимо певне демократичне зрушення, що відобразилось у спроможності опозиційних партій здобути значну кількість депутатських мандатів.

У 2006 році українці знову обирали своїх представників до вищого законодавчого органу країни за новими виборчими правилами. Головним законодавчим актом, що регламентував проведення виборів, був Закон про вибори народних депутатів, ухвалений у березні 2004 року, але суттєво змінений 7 липня 2005 року. Цей Закон, за винятком декількох положень, набув чинності 1 жовтня 2005 року [6].

Серед помітних змін у виборчому законодавстві було введення цілком пропорційної системи виборів, замість попередньої змішаної. Виборчий поріг для отримання представництва в парламенті встановлено на рівні

3% голосів виборців. Ці норми були на користь діючої влади, адже у 2002 році, перебуваючи в опозиції, вони набрали більшу кількість голосів саме за партійними списками. Окрім того, змінюється і сама політична система, де вже Парламент, а не Президент грає важливішу роль – тому саме перевага надається пропорційній системі. Проте очікуваних результатів провальна партія на виборах не отримала, набравши близько 14%.

Дострокові парламентські вибори 30 вересня 2007 року відбулися через припинення повноважень Верховної Ради України, що було викликано політичною кризою у взаємовідносинах між Секретаріатом Президента, Верховною Радою та Урядом України. Ці вибори проводили фактично за Законом 2005 року. Вибори 2007 року проводилися за пропорційною системою в загальнодержавному виборчому окрузі, прохідний бар'єр для партій і блоків становив 3% від кількості виборців, що взяли участь у голосуванні [5, с.81]. Фактично, проведення дострокових виборів допомогло Президентові запобігти процедурі імпідменту, який став би можливим за умови створення конституційної більшості.

Останній закон «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 (із змінами, внесеними згідно із Законом №5463–VI від 16.10.2012) проголосив змішану, пропорційно-мажоритарну систему. Вона передбачає наявність 225 одномандатних округів і один багатомандатний. Головною відмінністю цього закону у порівнянні з законами 1998 та 2002 років полягає у збільшенні прохідного бар'єру до 5%. Як і в 1994 та 1996 роках, даний закон знову ж таки укріплює позиції Президента, надаючи можливості для використання адміністративного та фінансового ресурсу, що і знайшло своє відображення на виборах 2012 року, з приводу яких досі немає офіційних результатів ЦВК через призначення перевиборів у 7 округах.

Отже, законодавство про вибори в Україні перебуває в стадії перманентного оновлення. Складність цього процесу полягає в тому, що підготовка, прийняття та реалізація на практиці всього масиву виборчого законодавства відбувається у винятково складних умовах перехідного періоду Української держави за відсутності консенсусу серед правлячих еліт щодо стратегії суспільного розвитку. У нашій країні триває пошук оптимальних сучасних демократичних процедур в організації та проведенні виборів, які б адекватно відображали розвиток політичного процесу. Багато в чому методи вдосконалення виборчого законодавства залежатимуть від реальної розстановки політичних сил. Огляд згаданих процесів може стати предметом подальших досліджень демократичного розвитку нашої держави.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №48. – ст.455.
2. Ключковський Ю.Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: монографія. – К.: Час Друку, 2011. – 132 с.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, 1996 р. – К.: Вид-во «Юрінком-Інтер», 1999. – №30. – ст.38. – С. 12, ст.81.
4. Лазор О.Я., Дроздик Е.Л. Проблематика демократизацій виборчого процесу в Україні: понятійно-категоріальний апарат // Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 25 «Ефективність державного управління». – С.25–31.
5. Мельник І.В. Динаміка розвитку законодавства про вибори до Верховної Ради України // Науковий вісник Волинського національного університету, 2010. – №26. – С.79–83.
6. Про вибори народних депутатів України: Закон України: офіц. тексти. – К.: Право, 2005. – 148 с.
7. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року №1–рп/98 щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» // Офіц. вісн. України. – 1998. – №23. – С.19–27.
8. Федоров М.П. Виборче право і виборчий процес в Україні: досвід, проблеми і перспективи розвитку – Тернопіль: Вид-во ТерНЕУ, 2006. – 276 с.
9. Шведа Ю.Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. – Львів, 2010. – 462 с.

* * *

УДК 327(410:73):061.1

Софія Джурина, студентка, Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Україна, м. Київ

Світлана Ковальчук, канд. політичних наук, Німецька організація
міжнародного співробітництва, Україна, м. Київ

Взаємодія Великої Британії та США в рамках НАТО

Розглянуто основні принципи взаємодії Великої Британії та США, з'ясовано ключові тенденції їх співпраці протягом XX ст. та початку XXI ст. у сфері забезпечення миру та стабільності в рамках їх членства в НАТО.

Ключові слова: США, Велика Британія, НАТО, взаємодія.

София Джурина, Светлана Ковальчук. Взаимодействие Великобритании и США в рамках НАТО

Рассмотрено основные принципы взаимодействия Великобритании и США, выяснено ключевые тенденции их сотрудничества в XX – начале XXI вв. в сфере обеспечения мира и стабильности в рамках их членства в НАТО.

Ключевые слова: США, Великобритания, НАТО, взаимодействие.

Sofiya Dzhurynska, Svitlana Kovalchuk. The interaction of us and Great Britain within NATO

The basic principles of cooperation between the UK and the U.S. are considered, the key trends for their cooperation during the twentieth century and early twenty-first century in the area of peace and stability within their membership in NATO are found out.

Keywords: US, Great Britain, interaction, NATO.

Сучасна система міжнародних відносин надзвичайно динамічна. Нові виклики і загрози вимагають удосконалення глобальних та регіональних механізмів адекватного реагування на них. Відповідно виникає необхідність об'єднання зусиль для підвищення рівня міжнародної безпеки. Все це обумовлює на нинішньому етапі зміну концепції побудови міждержавних взаємовідносин, а саме – перехід від конфронтаційної моделі до моделі співробітництва та міжнародній арені. В цьому контексті заслуговує на увагу унікальний досвід співпраці Сполучених Штатів Америки і Великої Британії в політичній, економічній, військовій та інших життєво важливих сферах. Дослідження процесу співробітництва двох провідних держав світу становить інтерес і для України. Адже США та Велика Британія посідають особливе місце в системі зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних пріоритетів України і дослідження американського і британського підходів до проблем євроатлантичної безпеки в цілому дасть змогу повніше уявити позиції цих країн стосовно основних проблем сучасної світової політики.

Метою статті є розгляд та аналіз основних тенденцій взаємодії Великої Британії та США в рамках їх членства в НАТО.

Теоретичну основу дослідження складають праці зарубіжних та вітчизняних вчених. Особливості зовнішньої політики США та Великої Британії розглянуто у працях Г.В. Колосова, А.Лебедева, І.М. Леміна, А.І. Уткіна. У сучасній українській науковій думці проблематика трансатлантичного партнерства США та Великої Британії безпосередньо відображена у працях В.Ю. Крушинського, Н.Л. Яковенко, С.М. Пик, М.Бесараб, Т.Купренюк та ін. Вагоме значення у вивченні особливостей англо-американських відносин протягом XX ст. мали дослідження відомих британських та американських науковців та політичних діячів, а саме У.Черчілля, Р.Рейгана, К.Халла, Д.Неффа, Дж.Дайки, Кр.Крейлінга.

Існування між Великою Британією та США відносин в різних сферах співробітництва, які помітно вирізняють їх серед будь-яких інших держав на міжнародній арені є незаперечним фактом. Вони почали складатися ще в роки Другої світової війни, пройшли еволюційний шлях свого розвитку протягом всього XX ст. та продовжують розвиватися особливим чином і нині. Майже кожен керівник англійського уряду по-своєму визначав ці особливого роду відносини. У.Черчілль, Г.Макмільлан називали їх «особливими», Г.Вільсон говорив про «тісні відносини», а М.Тетчер вважала їх «екстраординарними». Для Т.Блера відносини зі США були «базовими» та «особливими» [1, с. 6].

Американо-британську домовленість, яка широко відома як «особливі відносини» можна визначити як взаємовигідний взаємозв'язок між державами, що простежується у всіх важливих сферах життєдіяльності їхніх суспільних систем, а також виявляється у вигляді узгодження дій на міжнародній арені внаслідок реалізації спільних інтересів. Характерною рисою таких відносин між Великою Британією та США є те, що вони ґрунтуються на спільному історичному минулому, мові та культурі, що не лише поєднує ці країни як жодні інші, а й полегшує спілкування та взаєморозуміння між їхніми лідерами і представниками керівних структур [4, с. 14].

Інтеграція зусиль США та Великої Британії у військовій сфері досягла такого рівня, аналогів якого важко знайти в історії, а в сфері дипломатії ще жодні великі держави не намагалися так тісно координувати свою політику щодо інших країн, як трансатлантичні союзники. Основною метою відносин США і Великої Британії були якомога тісніша співпраця і координування політичної та фінансової могутності обох держав для тривалого миру. У військовому плані це означало інтеграцію стратегії,

збройних сил і ресурсів, в економічному – спільне стимулювання міжнародної торгівлі, забезпечення перевезень і засобів зв'язку, у політичному – підтримку дружніх відносин між державами, а також координування політики щодо інших країн [11, с. 1479].

Після закінчення Другої світової війни відносини між Вашингтоном та Лондоном не вичерпалися як звичайний військовий союз, що також є підтвердженням їх винятковості. У цей час країни Західної Європи знаходилися у стані повної кризи, яка супроводжувалась ще й загрозою панування СРСР. Підйому та відновленню західноєвропейських держав значною мірою сприяла фінансова допомога США, тому військово-політичний союз зі Сполученими Штатами значно спрощував ведення переговорів щодо такої необхідної матеріальної допомоги.

Найбільш повно сутність «особливих відносин» розкрив у своїй промові У.Черчілль 5 березня 1946 р. у штаті Міссурі. На його думку, уникнути війни у майбутньому, а також постійно зміцнювати роль світової організації у справі забезпечення миру можна лише за умови братерства між англосовітськими народами, а це означає «особливі відносини» між Британською Співдружністю і Сполученими Штатами Америки. Таке братерство, зазначав У.Черчілль, «вимагає не лише зростаючої дружби і взаєморозуміння між нашими величезними, але спорідненими суспільними системами, а й постійних тісних стосунків. Забезпечити підтримку взаємної безпеки за допомогою спільного використання військових баз морських і повітряних сил, якими володіють обидві країни у всьому світі» [9, с. 10]. Акцент на військовій сфері в американо-британських відносинах пояснюється послабленням Британії після війни і намаганням останньої використати зв'язок зі США для збереження і зміцнення становища своєї країни на міжнародній арені.

Уряд лейбористів, що прийшов до влади після дострокових виборів у червні 1945 р. продовжив атлантичний курс, проголошений У.Черчіллем, а також погодився на роль «молодшого партнера» у відносинах зі Сполученими Штатами, які перетворилися на світового лідера.

Підписання 4 квітня 1949 р. Вашингтонського договору про створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) стало базовим для британсько-американських відносин в контексті НАТО. Велика Британія стала одним з головних партнерів США у питанні створення блоку НАТО. З моменту свого входження до Північноатлантичного союзу Велика Британія відіграв одну з найактивніших ролей, при цьому всіляко підтримуючи позицію США у цьому альянсі.

Із закінченням «холодної війни» Північноатлантичний альянс зіткнувся з серйозною проблемою адаптації до нових обставин і переосмислення своєї ролі в змінних умовах.

По завершенні «холодної війни» НАТО для США, насамперед, стала інструментом підтримання спільної «ідентичності у галузі безпеки» з країнами Західної Європи, запорукою функціонування єдиного атлантичного простору стабільності та демократичних принципів.

90-ті роки XX ст. започаткували період інтенсивної інтеграції європейських держав. Фундаментальні зміни на континенті спричинили перегляд американських підходів до європейської політики. Сполучені Штати хотіли зберегти свій вплив у регіоні і намагалися реорганізувати систему атлантизму так, щоб у сучасних умовах забезпечити міцні зв'язки із Західною Європою. З огляду на це, Вашингтон висунув концепцію «нового атлантизму», що мало на меті збереження НАТО як фундаменту взаємозалежності країн Заходу [3, с. 23–24].

У березні 1991 року у промові до обох палат конгресу президент Дж.Буш–ст. зазначав, що для забезпечення безпеки і добробуту у світі потрібні, передусім, міжнародні зусилля [10, с. 122]. У Вашингтоні добре розуміли, що протистояти викликам нового і такого розмаїтого світу, яким він став після розпаду СРСР, можна лише разом із міжнародною спільнотою, серед держав якої основною опорою для Сполучених Штатів залишалася Велика Британія. Лондон продовжував активну підтримку США на міжнародній арені.

Так, у 1995 році, під час політичної кризи в Югославії, США, на чолі з НАТО, втрутилися у конфлікт на боці однієї із сторін. Лондон же активно підтримував США, беручи участь у розробці мирних домовленостей між ворогуючими сторонами.

Красномовним доказом тісних британсько-американських відносин в рамках їх членства в НАТО стали спільні бомбардування Іраку в грудні 1998 року, під приводом недотримання Багдадом санкцій, введених після війни 1991 року [12]. Уряд Т.Блера також діяв в унісон з адміністрацією Б.Клінтона у широкомасштабних військових акціях НАТО проти Югославії, яка, незважаючи на відсутність рішення ООН, почалася 24 березня 1999 року. Серед європейських партнерів США, Велика Британія займала найактивнішу позицію щодо питання подолання цієї кризи за допомогою зброї [7, с. 135].

У квітні 1999 року у Вашингтоні з нагоди 50-річчя Альянсу було сформовано нову концепцію НАТО, тенденції якої мали внести суттєві корективи у внутрішні співвідношення сил на Заході. Це був принциповий поворот в історії Альянсу, що докорінним чином змінював не лише концептуальні основи блокової стратегії, але і його географічні рамки, напрямок подальшого розвитку, організаційну структуру, принципи взаємовідносин з іншими міжнародними організаціями, а також його правову базу [2, с. 227].

Уряд Т. Блера зробив рішучі кроки у бік зближення із США і зміцнення «особливих відносин», намагаючись показати себе ефективним союзником Вашингтону на європейському континенті. Англія поділяла точку зору Сполучених Штатів Америки щодо верховенства рішень НАТО над рішеннями ООН, а також щодо глобального застосування в разі потреби його збройних сил. Вона не захищала інтереси європейської половини блоку і не пропонувала своїх проєктів створення механізмів стримування американського впливу на європейському континенті. Крім цього, Британія явно висловила небажання роз'єднувати американські та європейські частини НАТО, що могло призвести до обмеження присутності США в Європі [6, с. 22–23]. Лондон прагнув зберегти за Альянсом, в якому провідну роль відігравали США, ключові позиції в системі європейської безпеки, зважаючи на взаємини Британії та США. У даному питанні позиції обох держав повністю співпадали.

Головну роль при збереженні та посиленні НАТО, його докорінному перетворенні зіграли Сполучені Штати, які завжди розглядали блок як основний інструмент свого домінування на євроатлантичному просторі, а в нових умовах, приблизно до середини 1990-х років, коли США розпочали реалізацію ідеї моно полюсного світопорядку, – як важливий інструмент забезпечення Сполученим Штатам статусу єдиної супердержави, збереження їх абсолютного глобального лідерства у майбутньому.

Крім того, США та Велика Британія взяли курс на встановлення широким контактів і активний розвиток кооперативної взаємодії з країнами, що не входили до НАТО. У 1991 р. була створена Рада Північноатлантичної співпраці, консультативний форум, що залучив до свого складу разом з державами НАТО колишні соціалістичні країни, а потім і держави, які виникли на території СРСР, що розпався. Згодом «партнерами» НАТО стали також декілька нейтральних країн, і загальне число учасників цієї консультативної структури досягло 44. У 1997 р. вона була формально замінена Радою євроатлантичного партнерства (РСАП), яка мала стати інструментом сумісного розв'язання проблем країн НАТО і їхніх партнерів з європейської безпеки. У 1994 р. ініційована програма «Партнерство заради миру».

Отже, США та Британія у НАТО тісно співпрацювали у багатьох сферах, насамперед у реформуванні Альянсу, у сфері міжнародної та європейської безпеки.

Реформування США та Великобританією НАТО посилює розвиток демократичних цінностей та сприяло демократичним перетворенням на всьому Євроатлантичному просторі. Для реалізації цієї мети організація забезпечувала своїх партнерів політичними та практичними рекомендаціями, пов'язаними з безпекою та аспектами внутрішніх реформ.

Серед головних напрямів зовнішньополітичного курсу Вашингтона у ХХІ ст. було виокремлено, насамперед, зміцнення стосунків з союзниками в Європі та розширення НАТО, тобто продовження політики атлантизму. Дж. Буш молодший був прихильником розширення Північноатлантичного альянсу на схід, однак його позиція містила ідею про «новий розподіл праці» всередині організації, що передбачав обмеження використання збройних сил США в миротворчих операціях [5]. Найближчим союзником США залишалася Велика Британія.

З початком ХХІ ст. міжнародне середовище набуло якісно нового вигляду. Загрози, ризики та виклики, з якими стикаються сьогодні країни-члени НАТО сильно відрізняються від тих, які були за часів «холодної війни» [8]. Як США, так і Велика Британія відводили НАТО виняткову роль у тому, що стосувалося виконання їхніх ключових завдань у нових умовах. Механізм багатосторонньої співпраці, створений Вашингтонським договором, реформований та пристосований до нових умов постбіполярного світу, продовжував бути унікальною системою колективної безпеки, що надавала своїм членам безпрецедентно надійного захисту. Членство обох держав у НАТО надало їм надійну платформу для проведення спільної політики. Такі загрози сьогодення як тероризм, інформаційна безпека тощо вимагають координації та об'єднання зусиль. Нові виклики у сфері міжнародних відносин змусили НАТО дещо змінити вектор самосвідомості. Якщо раніше НАТО позиціонувалося як військова структура, то в нових реаліях міжнародного життя визначальним став політичний чинник. Віднині поняття регіональної безпеки не лише європейське чи американське, а означає безпеку всього Євроатлантичного регіону. НАТО в новому столітті – це не мілітаристське об'єднання держав за принципом «всі проти всіх», а готова до співробітництва організація, пріоритетною задачею якої є встановлення хрестоматійного «миру у всьому світі». Ця задача реалізується за допомогою тісної взаємодії країн-учасниць НАТО. Одні з головних ролей на міжнародній арені як і раніше відіграються США та Велика Британія.

Найбільший вплив на глобальну та регіональну безпеку на початку ХХІ ст. мав міжнародний тероризм – виклик, що виник внаслідок складного процесу еволюції постбіполярної системи міжнародних відносин. Терористичні акти 11 вересня 2001 року в США повністю змістили пріоритети держави у сфері національної безпеки. Спільна боротьба з цими загрозами зміцнила як стратегічні американо-британські відносини, так і трансатлантичні зв'язки в цілому; але згодом, після початку військової операції в Іраку, цим відносинам судилося пройти крізь ряд складних кризових моментів.

Американо-британські відносини в цей період залишалися ключовими для трансформації НАТО. Саме ініціативи адміністрацій Б. Клінтона і

Дж. Буша – мол. та, з іншого боку, уряду Т. Блера надавали нових імпульсів Альянсу для реагування на зміни стратегічного оточення, розширення та вдосконалення євроатлантичної співпраці. Спільність цінностей та ідеологічна близькість американського і британського керівництва у цей період значною мірою «синхронізували» їхні ініціативи у сфері розвитку трансатлантичних відносин. Саміти в Празі та Стамбулі продемонстрували готовність НАТО реагувати на нові виклики, і готовність ця багато в чому була результатом американо-британського партнерства.

Маючи на меті здійснити широкі демократичні перетворення, Лондон та Вашингтон встановили пріоритетними напрямки своєї діяльності допомогу країнам-партнерам щодо розвитку сучасних та надійних засобів захисту, що здатні підтримувати співробітництво у міжнародній безпеці.

Щодо співробітництва у боротьбі проти тероризму та здійснення всіх спільних зусиль у цьому напрямі НАТО під керівництвом США та Великобританії прагнуть до діалогу, обміну експертними знаннями про розвиток механізмів та інструментів, направлених на протидію організації тероризму.

Таким чином, в сучасних умовах глобалізації співробітництво США та Великобританії в рамках НАТО ставало тіснішим. Обидві держави відіграють все значнішу роль на міжнародній арені, взаємодіючи у питаннях економіки, політики, захисту оточуючого середовища, культури, стратегії. Їх співробітництво в НАТО не обмежується лише участю у вирішенні окремих питань, а впливає на розстановку сил на міжнародній арені. Ці держави є головними «ідеологами» розробки стратегії реформування НАТО, його розширення. І взаємодія цих двох сильних акторів впливає не лише на стан та розвиток НАТО, але й міжнародних відносин загалом. Співробітництво США та Великої Британії являє собою приклад сприятливого двостороннього розвитку відносин. Незважаючи на плюралізм думок щодо «особливих відносин», ці відносини є все ж таки корисними та конструктивними.

Список використаних джерел

1. Гончар Б. Сполучені Штати в системі зовнішньополітичних пріоритетів Великої Британії – еволюція «особливості» // Б. Гончар, Н. Яковенко // Дослідження світової політики: 36. наук. пр. – К.: ICEMB, 2000. – Вип. 13. – С. 3–12.
2. Кулагин В. М. Международная безопасность / В. М. Кулагин. – М., 2006. – 318 с.
3. Михеев В. С. Новые подходы в Европейской политике Вашингтона / В. С. Михеев // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 2. – С. 23–31.
4. Пик С. М. США и Велика Британія: «особливі відносини» / С. М. Пик. – К.: Знання, 2006. – 283 с.
5. Позиция Альберта Гора и Джорджа Буша по основным вопросам внешней и внутренней политики США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.itarass.com/asp/message>.
6. Уткін А. І. США – НАТО – ЕС (Вашингтон проводить реформу НАТО) / А. І. Уткін // США – Канада: економіка, політика, культура. – 1999. – № 10. – С. 13–28.
7. Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин / Н. Л. Яковенко. – К.: Наук. світ, 2003. – 227 с.
8. Comprehensive Political Guidance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/SID-4867EB2E-1F3A4E0B/natolive/topics_49176.htm?
9. Dickie J. Special No More. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1994. – 289 p.
10. The Bush Presidency. First Appraisals / Ed. by C. Campbell, B. Rockman. – Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers, Inc., 1991. – P. 122.
11. The Memoirs of Cordell Hull, 2 vols. – N.Y.: The Macmillan Company, 1948. – Vol. 2. – P. 919–1804.
12. US-UK Strikes on Iraq Continue to Draw Support, Criticism. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.org/news/iraq/1998/12/18/wwwh818d.html>.

* * *

УДК 327

О. Жидченко, студентка, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ
Л. Примаченко, канд. політичних наук, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Середземноморська політика Франції в період президентства Н.Саркозі

Досліджено політику Франції у Середземноморському регіоні під час президентства Ніколя Саркозі. Досліджуються теоретичні та практичні аспекти середземноморського вектору зовнішньої політики Франції, політичні ініціативи та перспективні інститути, запропоновані адміністрацією Саркозі для співпраці з країнами регіону, а також структура та регіональні зв'язки Середземномор'я у контексті відносин з Францією зокрема та ЄС в цілому. Автор проводить аналіз важливих доктринальних засад регіональної політики Франції та актів їх практичної імплементації наведеного періоду, а також оцінює перспективи розвитку даного напрямку міжнародної співпраці.

Ключові слова: Франція та Середземноморський союз, Україна та євроінтеграція, питання енергоносіїв та енергопостачання, Середземноморський союз, Н.Саркозі та ЄС.

А. Жидченко, Л. Примаченко. Средиземноморская политика Франции в период президентства Саркози

Исследована политика Франции в Средиземноморье во время президентства Николая Саркози. Исследуются теоретические и практические аспекты средиземноморского вектора внешней политики Франции, политические инициативы и перспективные институты, предложенные администрацией Саркози для сотрудничества со странами региона, а также структура и региональные связи Средиземноморья в контексте отношений с Францией в частности и ЕС в целом. Автор проводит анализ важных доктринальных основ региональной политики Франции и актов их практической имплементации приведенного периода, а также оценивает перспективы развития данного направления международного сотрудничества.

Ключевые слова: Франция и Средиземноморский союз, Украина и евроинтеграция, вопрос энергоресурсов и энергопоставок, Средиземноморский союз, Н.Саркози и ЕС.

O. Zhydchenko, L. Primachenko. Mediterranean policy of France during the cadence of Nicolas Sarkozy

The article investigates the policy of France in the Mediterranean during the presidency of Nicolas Sarkozy. This paper investigates the theoretical and practical aspects of the Mediterranean vector of French foreign policy, political institutions and promising initiatives proposed by Sarkozy administration for cooperation with countries in the region, as well as the structure and the Mediterranean regional ties in the context of relations with France in particular, and the EU as a whole. The author analyzes the important doctrinal foundations of regional policy in France and acts of the practical implementation of the above period, and assesses the prospects of development of this area of international cooperation.

Keywords: France and Mediterranean Union, Ukraine and eurointegration, problem of energy sources and supplies, structure of Mediterranean Union, N.Sarkozy and EU.

Актуальність даного дослідження обумовлена тим, Україна досі знаходиться на роздоріжжі між європейським та російсько-азійським напрямками розвитку зовнішньополітичного курсу, а аналіз регіональної політики однієї з ключових держав ЄС дає можливість екстраполювати закономірності співпраці Франція–Середземномор'я на відносини Україна–ЄС, і встановити можливі важелі тиску та «підводні камені», які очікують нашу державу на шляху євроінтеграції.

Дослідженню проблематики зовнішньої політики Франції періоду президентства Ніколя Саркозі наразі присвячено достатньо мало академічної літератури – науковці не спішають давати оцінки настільки недавній політиці великої європейської держави. Проте, у книзі відомого історика Ю.І. Рубінського, присвяченій президенту Франції Ніколя Саркозі, всебічно аналізується політичний режим П'ятої республіки, в тому числі і механізм здійснення зовнішньої політики. У ній розглядається і європейська політика Саркозі, що бере свої витоки у дипломатії де Голля і Помпіду. Вагомий внесок в розробку аналітичних праць на тему сучасного стану відносин між Російською Федерацією та Францією продовжують робити й спеціалісти з зовнішньої політики Франції з російського МГІМО, зокрема І.В. Болгова, Н.М. Наумова, Є.О. Обічкіна присвятили певну кількість праць зовнішній політиці Франції, Є.О. Обічкіна в своїй книзі «Зовнішня політика Франції від де Голля до Саркозі (1940–2012)» частково аналізує і стратегії адміністрації Саркозі. Також значна кількість політологічних статей на дану тематику була опублікована у французькому журналі Le Monde, які, проте, не претендують на абсолютну об'єктивність.

Наукова новизна статті полягає в дослідженні окремих аспектів французько–середземноморської співпраці, таких як інституційні особливості оборонного співробітництва, відносини Франції та країн регіону в контексті лобіювання регіональних інтересів у ЄС, перспективи такого

співробітництва та «підводні камені» такої зосередженості адміністрації Саркозі на Середземномор'ї.

Мета статті – визначити та проаналізувати основні аспекти середземноморського вектору зовнішньої політики Франції під час каденції Ніколя Саркозі, а також з'ясувати перспективи подальшої співпраці.

У першу чергу важливою є актуальність даного питання для України, яка проявляється у європейському векторі зовнішньої політики країни, що передбачає, у кінцевому результаті, вступ до Європейського Союзу. Хоча Україна не відноситься до Середземноморського регіону, проте важливим для нас є питання щодо транзитного статусу у сфері постачання енергоносіїв з Росії до країн-членів Європейського Союзу, адже після створення Середземноморського Союзу з'являється альтернативний варіант, який дозволить країнам Європейського Союзу уникнути залежності від Росії, або максимально послабити її [5].

Для України ж який варіант матиме двоякі перспективи, беззаперечним негативним наслідком буде те, що Україна може втратити свій статус країни–транзиту, але з іншого боку це відкриває нові перспективи для нашого звільнення від залежності від російського газу так і може дати доступ до альтернативних, і, можливо, більш дешевих поставок енергоносіїв з країн Середземноморського регіону, зокрема з країн Північної Африки (Алжир, Лівія).

Головною ідеєю створення Середземноморського Союзу було об'єднання країн ЄС, які мають вихід до Середземного моря, в перспективі Н.Саркозі навіть вбачав створення спільних інститутів з ЄС. По суті, сама ідея належала не самому Саркозі, а євро скептику та помічнику з політичних питань, Анрі Гено [2, с.345–351].

Передісторія: у 1995 році був розпочатий Барселонський процес, Декларацію якого було підписано 27 країнами, у тому числі країнами-членами ЄС (15) та неєвропейськими середземноморськими країнами (12). Учасниками Барселонського процесу з самого початку були: Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Марокко, Палестинська територія, Сирія, Туніс та Туреччина. У 2007 році до них приєдналася Мавританія, а Лівія набула статусу спостерігача. Метою створення було сприяння регіональній співпраці, створення режиму вільної торгівлі в регіоні, проведення економічних реформ, збільшення обсягу інвестицій, подолання актуальних проблем та конфліктів у регіоні. Через неефективну політику та повільне впровадження програм розвитку регіону, цей проект не вдалося реалізувати [7]. Тому на хвилі невдачі, Франція, на перших порах, втративши ініціативу у євро–середземноморській сфері співробітництва, і віддавши вплив Мадриду та Брюсселю, отримала звучну нагоду, щоб знову включитися в цей процес [4, с.7–11].

Етапи формування ідеї про створення Середземноморського Союзу:

– Лютий 2007 року на мітингу у Тулоні Н.Саркозі, у ході своєї передвиборчої кампанії, була озвучена ідея створення Середземноморського Союзу,

– Далі вона згадувалася між двома турами голосування в Монпель'є,

– Офіційну заяву було зроблено 6 травня 2007 року, після обрання Н.Саркозі Президентом Франції, на нічній прес-конференції,

– Жовтень 2007 року – прямий заклик країн, що мають вихід до Середземного моря до створення політичного, економічного та культурного союзу, у виступі з промовою у Танжері [5].

У грудні 2007 року в Римі відбулася важлива зустріч між лідерами Франції, Італії та Іспанії, результатом якого стало схвалення французького проекту. Але Париж був вимушений піти на значні поступки. Так як Німеччина залишалася однією з найбільших країн–донорів ЄС, а Франція не мала фінансових можливостей самостійно профінансувати провадження проекту в життя, 2 березня 2008 року у Ганновері відбулася зустріч Н.Саркозі та А.Меркель, де було підписано двосторонній договір, який було оприлюднено в Любляні, де зазначалося таке:

– проект буде являти собою продовження Барселонського процесу і віднині матиме назву «Барселонський процес: Союз для Середземномор'я» (далі СДС),

– в СДС мають входити усі країни ЄС, навіть ті, що не мають виходу до Середземного моря,

– Франція на початковому етапі займає позицію співголови в СДС,

– Німеччина отримує гарантію, що розмір дотацій для країн цього регіону (7,5 млрд. євро на період 2007–2013 рр.) не буде змінюватися за рахунок зменшення фінансування проектів зі Східною Європою [6].

13 липня 2008 року було проведено Саміт, на якому було представлено 43 країни Європи, Північної Африки Близького Сходу, голови та члени представництв усіх 27 країн-членів ЄС, а також керівництво країн «середземноморської дуги» від Північної Африки до Балкан, що можна вважати успіхом для Франції, на якому було домовлено про проведення регулярних зустрічей на найвищому рівні для «сприяння миру, безпеки, добробуту та розвитку у регіоні» та було засновано СДС.

І от, нарешті, у Парижі відбувся перший саміт нової міжнародної організації – Союзу заради Середземномор'я (Union for Mediterranean), ініціативу створення якого більше року лобіював Ніколя Саркозі. І хоча в більшості вітчизняних джерел назва організації подається як Середземноморський Союз, все-таки коректніше вживати менш благозвучне версію, винесену в заголовок: адже за дискусіями навколо назви проекту криється концептуальна суперечка, що супроводжував весь процес його становлення. Первинне пропозицію Саркозі звучало саме як

Середземноморський Союз (Mediterranean Union) – за очевидної співзвучності з Європейським Союзом (European Union), що навіювало думки про створення організації, конкурентної ЄС [8].

Інституційна структура:

В організації буде діяти два співголови строком на два роки, один – від ЄС, другий від країн СДС, буде створено секретаріат з 20 співробітників, саміти будуть проводитися один раз в два роки. Бюджетні надходження будуть формуватися на основі коштів з ЄС та на приватних вкладах, внесках інших країн та міжнародних фінансових інститутів.

Також учасники домовилися про шість конкретних проектів, зокрема щодо очищення моря та прибережної зони, використання сонячної енергії, підтримка студентських програм (наприклад, поширення програми Erasmus на країни Середземномор'я), наукові обміни та будівництва автомагістралей.

«Стовпами» проекту мали стати такі завдання, як спільна міграційна політика, економічний та торговельний розвиток, підтримка та дотримання загальних правових норм, захист навколишнього середовища і спільний розвиток та процвітання, і це все мало сприяти політичному зближенню і створенню «великої політичної конструкції» [1, с.153–159].

Позиції країн:

I. Іспанія

Як ініціатор Барселонського процесу, для Іспанії було справою честі відстояти право на вплив у життєво важливому регіоні, в якому вона займала головуючу позицію з самого початку виникнення ідею про створення союзу для країн Середземномор'я.

II. Країни Магрибу (Алжир, Ліван, Мавританія, Марокко, Туніс)

Сприймали цю ідею як наві'язування штучної ідентичності, яка не пов'язана ні цивілізаційними, ні геополітичними, ні соціокультурними факторами. Заявляючи, що вони не середземноморці, а араби, підкреслюючи цим свою відмінність від європейців і небажання так звану «ідентичність» та грати в «геополітичні ігри» Франції. Але Тунісу прийшлося зайняти сторону за створення СДС, так як він не являвся найбільшою впливовою державою в регіоні і йому довелося просто чекати на рішення.

III. Африканські партнери

Для цих країн важливим питанням є вирішення проблеми бідності і допомоги найбіднішим верствам населення, вбачаючи це як обов'язок багатих країн перед бідними, а також питання щодо нерівних умов конкуренції та доступу продукції Африканських країн на ринок ЄС.

IV. Лівія

Лівійський лідер Муаммар Каддафі, взагалі, закликав бойкотувати Саміт, хоча цей заклик був проігнорований міжнародною спільнотою. Саме через той факт, що відношення до самої Лівії завжди було більше недружнім, чим навпаки, так і сама Лівія не брала активної участі й у попередньому Барселонському процесі.

V. Сирія та Ліван

Хоча Франція назвала своє посередництво на зустрічі Президентів Сирії та Лівану історичним досягненням, але по факту підготовка до заключної декларації продемонструвала пануючу недовіру між країнами регіону.

VI. Італія

З однієї сторони, для Риму участь у даному проекті мала значний пріоритет, особливо у сфері міграційної політики та безпеки, що допомогло б у вирішенні проблеми нелегальної міграції, а також проблему забезпечення енергетичної безпеки, спираючись на Північноафриканський ринок енергоресурсів. З іншої сторони, стояло питання щодо продовження Барселонського процесу, а також питання вступу Туреччини до ЄС, яке підтримували Іспанія та Португалія, і якщо її вступ до СДС був би заміною вступу до ЄС, Рим не міг погодитися на таке.

VII. Туреччина

Піднімала найважливіше питання, так як Туреччина також мала в планах вступ до ЄС. Її хвилювало питання чи не стане вступ до СДС квитком в одну сторону, та чи не закриті двері у ЄС. Спершу проект ігнорувалася, але після видозмін та запевнення, що створення та входження в СДС не є альтернативою стратегії розширення ЄС та зупинення переговорів про членство Туреччини, вона звернула увагу на цей проект. В свою чергу Франція не бачить реальних можливостей і перспектив вступу Туреччини до ЄС, взамін пропонуючи участь у СДС, адже її геостратегічне положення як плацдарму до енергоресурсів сусідніх країн (Іран, Ірак та країни Каспійського регіону) цікавить не тільки Францію, але й ЄС в цілому, так і самій Туреччині дає важелі впливу та надає статус можливої транзитної країни.

VIII. Великобританія

Будучи стратегічним партнером Туреччини і представником турецьких інтересів в ЄС, Великобританія підтримала, спочатку, протест, а, потім довгий час, її насторожене та негативне ставлення до ідеї створення такого союзу. Та і саму Британію не дуже влаштовувало посилення ролі Франції в Європі на отримання, фактично, прямого доступу до ресурсів країн Північної Африки.

IX. Німеччина

Хвилювало питання чи не стане створення СДС альтернативою та конкуренткою ЄС, що може розколоти вже усталену наддержавну структуру на два табори. Адже навіть початковий варіант назви, запропонованої Н.Саркозі – Середземноморський Союз (Mediterranean Union) дуже

був співзвучний з Європейським Союзом (European Union). Наступним було питання фінансування, на яке Німеччині, по суті, не було сенсу розмінюватися, тим самим даючи можливість Франції повернути свій регіональний вплив. Ще одним важливим сумнівом для зовнішньополітичного відомства Німеччини, країни, яка займає лідерську позицію у Європейському Союзі, з самого початку дуже хвилювала можливість укріплення позиції Франції, і як наслідок, можливе послаблення впливу ФРН. Також, не будучи середземноморською країною, Німеччина не могла претендувати на безпосередню участь у Середземноморському Союзі, а мала б визнати роль Франції як посередника у політичному діалозі з країнами Середземномор'я і країнами–постачальниками африканського природного газу. Така позиція призвела до того, що Німеччина втратила статус великого європейського лідера. Тому, тільки після внесення змін у початковий варіант цього союзу, вона погодилась підтримати ініціативу Франції у його створенні. Ці зміни, насамперед, стосувалися рівного доступу до діалогу з країнами–учасниками Середземноморського Союзу і саме рішення про початок процесу створення даної Організації було прийнято на саміті ЄС [6].

X. Марокко та Йорданія

Королі, не приїхавши на Саміт особисто, прислали на нього офіційних представників, даючи зрозуміти, що зацікавлені у співпраці у проекті для Середземномор'я. Якщо говорити про Марокко, то керівництвом була зайнята вітчизняна позиція, поки європейські держави не прийдуть до консенсусу.

XI. Франція

Головними цілями цього проекту є просування Франції на ключові позиції у європейському діалозі з середземноморським регіоном, який не входить до складу ЄС, досягнення лідерства у технологічному розвитку північноафриканських країн і прямий доступ Європейського Союзу до газових родовищ Північної Африки. А газопровід, який у майбутньому виконуватиме роль поставок африканського природного газу в Європу, знаходиться вже на стадії активного будівництва. Цьому також сприяє фінансова підтримка Ізраїлю, який з 2008 року активно сприяє розбудові північного напрямку для збільшення потенційної пропускної здатності [3, с.129–131].

Отже, головною метою Франції у створенні Середземноморського Союзу є повернення своєї природної сфери впливу, яку вона спочатку віддала на користь Іспанії та Барселонського процесу. Хоча, як ми бачимо, отримавши нагоду втілити ідею в життя, через відсутність фінансових можливостей, Франція має йти на поступки Німеччині, що знову ж таки можна назвати поразкою дипломатії Саркозі.

Адже придумати щось нове у тематиці Середземноморського регіону дуже важко, так як все вже було зроблено, наприклад вже існує механізм співпраці поза Барселонським процесом, Середземноморський Форум, де працюють дипломати щодо вирішення важливих питань, існує Барселонська Конвенція та Синій План, щодо охорони навколишнього середовища, формат роботи п'ять-п'ять, діють програми з регіонального співробітництва у сфері культури. І головним питанням постає: чого хоче досягти Н.Саркозі, і якщо він дійсно має на меті створити щось схоже на ЄС по обидва береги Середземного моря, він ризикує розбити ЄС на дві частини.

Тому на наш погляд, Франція поки що не здатна досягти світового лідерства в Європейському Союзі.

Список використаних джерел

1. Акимов Ю.Г., Костюк Р.В., Чернов И.В. Франция в мировом порядке начала XXI века / СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. – 198 с.
2. Обичкина Е.О. Внешняя политика Франции от де Голля до Саркози (1940–2012): научное издание / Е.О. Обичкина – М.: Аспект Пресс, 2012 – 382 с.
3. Dubien Arnaud. Nicolas Sarkozy et la Russie, ou le triomphe de la Realpolitik / Revue internationale et stratégique. – 2012. – №77. – P.129–131.
4. The foreign policy of Nicolas Sarkozy: Not principles, opportunistic and amateurish / Ed. by Marchel H. Van Herpen. – The Cicero Foundation, 2010. – 13 с.
5. Олександр Сушко. – «Дзеркало тижня» №27, 19 липня 2008, Стаття: Союз заради Середземномор'я чи Середземномор'я заради Франції?
6. Mainstream Journal / Article №29: Sarkozy's 'Mediterranean Union': What Does It Mean? – July 07, 2007.
7. Стаття №26 (396): Средиземноморский Союз, – 2008 [электронный ресурс www.e-slovo.ru]
8. BBC News: Europe, Article: Mediterranean union is launched.

* * *

УДК 656.086.26

Олія Андрейченко, канд. філософських наук, доцент кафедри іспанської філології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Катерина Буличева, студентка, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Проблема піратства навколо узбережжя Африки в сучасних міжнародних відносинах

Досліджується проблема розвитку та спаду активності піратства навколо узбережжя Африки. Серед проблем постають причини виникнення піратства, та значення його як інструменту незаконної діяльності як одного з основних способів заробітку бідних верств населення. На міжнародній арені питання постійно регулюється та вирішується за допомогою санкцій та військового втручання, що призводить до позитивних зрушень в даній проблемі.

Ключові слова: піратство, міжнародні відносини, міжнародна безпека, Африка, військове втручання.

Олія Андрейченко, Катерина Буличева. Проблема піратства в узбережжя Африки в сучасних міжнародних відносинах

Исследуется проблема развития и спад активности пиратства вокруг побережья Африки. Среди проблем появляются причины возникновения пиратства и значение его как инструмента незаконной деятельности как одного из основных способов заработка бедных слоев населения. На международном уровне вопрос постоянно регулируется и решается с помощью санкций и военного вмешательства, которое ведет к позитивным изменениям в данной проблеме.

Ключевые слова: пиратство, международные отношения, международная безопасность, Африка, военное вмешательство.

Yuliya Andreychenko, Kateryna Bulichova. The problem of piracy around the coast of Africa in contemporary international relations

This article refers to the analysis of the development and activity decrease of piracy on the African Coast. Mainly the problems pertaining to piracy refer to the reasons which cause it and its significance as an instrument of illegal activity and means of earning for the poorest segments of the people. The problem of the piracy is solved on the international stage by means of sanctions and military interventions, which leads to positive effects.

Keywords: piracy, international relations, international security, Africa, military intervention.

Упродовж багатьох тисячоліть процес становлення морського судноплавства і розвитку міжнародної морської торгівлі переплітався з історією морського піратства. У своєму розвитку піратство проходило етапи злетів і падіння, набувало нові форми, але ніколи не зникало повністю. З давніших часів і по сьогоднішній день піратство залишається однією з найбільш гострих проблем міжнародного морського права.

За останні десятиліття піратство з різною мірою активності проявляло себе в Карибському басейні, водах Західної Африки, Малаккській та Сінгапурській протоках, Південно-китайському морі та інших районах Світового океану. Останнім часом найбільш поширена проблема піратства в районі Аденської затоки. Пов'язано це, передусім, з тим, що одна з найбільших прибережних держав регіону Сомалі фактично позбавлена можливості брати участь в охороні морських акваторій зважаючи на повний розпад державної системи.

Ще однією причиною є те, що через Індійський океан пролягають жваві комунікації. Шлях з Китаю, Індії, країн Південно-східної Азії в Європу лежить навколо Індії, через Індійський океан, Аденську затоку, а далі до Суецького каналу. Зі сходу на захід йдуть контейнеровози з товарами широкого попиту, із заходу на схід – балкери з вугіллям і рудою, танкери з нафтою. Невеликі місцеві судна, як сотні років назад, ходять між Індією, Аравією і Африкою. Щорічно Аденською затокою слідує близько 25 тисяч судів – до 100 судів в добу [1]. Окрім торгових суден в Аденській затоці знаходиться багато рибальських суден – еменських, сомалійських, ефіопських.

У західній частині Індійського океану рух менший – 600–1000 суден в рік. Тут теж активно розвинене рибальство, працюють не лише місцеві, але і європейські і азійські рибалки [1]. У цих умовах на сході Африканського континенту існує держава Сомалі, де вже 25 років безперервно йде громадянська війна. Влада в країні немає, держава фактично припинила своє існування, розпавшись на безліч частин, контрольованих польовими командами, що ворогують між собою. Перехідний федеральний уряд контролює тільки автономний район Пунтленд в центрі країни.

Економіка країни, і раніше була дуже відставала, а зараз знищена повністю. Промисловість відсутня, середньовічні методи тваринництва і рибальства не можуть забезпечити харчуванням шестимільйонне населення Сомалі. Безробіття досягає 95% [1]. За роки воєн на руках населення скупчилася величезна кількість зброї, тож зрозуміло, звідки з'явилися пірати.

Жодна політична сила в Сомалі не має бажання і можливості боротися з піратами. Навпаки – місцеві лідери оголосили піратів борцями за справедливість [1].

Так, В.Лансфорд працівник Військово-морського інституту США, виділяє п'ять об'єктивних факторів, які забезпечують процвітання сучасного сомалійського піратства.

По-перше, в банкрутії та насиченій численними внутрішніми суперечками країні немає можливості легально заробляти. Проте є загрози бойовиків, які заселяють напівавтономні області Пунтленд та Сомаліленд. Вони добре озброєні та підготовлені, їх зброя та транспортні засоби постійно вдосконалюються за рахунок великих викупи.

По-друге, майже безпечна основа для піратських операцій. Прийняття Радою Безпеки ООН Рішення №1846 (2008) [2] дозволяє протягом 12 місяців державам та регіональним організаціям входити в територіальні води Сомалі для припинення морської злочинності. Не беручи до уваги дозвіл приймати всі заходи при необхідності призупинити дії піратів та морських розбій в цих водах, цей мандат не поширюється на дії сил на березі.

Третім фактором є досвідчена організація піратських нападів. Четвертий фактор – визначена зовнішня підтримка. І останній фактор – кланова система. Родинні зв'язки дуже важливі в Сомалі: пірати працюють як єдина команда, а їх лояльність один-до-одного замінює їм всі інші почуття [3].

Виходячи з вищезазначених причин, можна зробити висновок що пірати зазнали успіхів у розвитку своєї діяльності. Особливо це спостерігається в 2008 та 2009 роках.

Міжнародне Морське Бюро повідомило про 293 напади піратів по всьому світі в 2008 році (на 11% більше ніж в 2007 році). Аденська затока, в свою чергу, була визначена найбільш небезпечним місцем у світі, оскільки тут сталося 111 інцидентів. Істотне зростання активності сомалійських піратів привело до зростання атак на судна майже удвічі в 2009 році в порівнянні з 2008 роком. Зростання кількості атак в 2009 році приписується в основному збільшенню активності піратів поблизу Аденської затоки і узбережжя Сомалі. У цих двох районах сталося 61 з 102 атак під час перших трьох місяців 2009 року, порівняно з 6 інцидентами в той же період 2008 року [4].

Згідно із звітами ММБ всього у світі було узятو на абордаж 34 судна, 29 суден стріляли, і 9 суден було захоплено. В цілому 178 членів екіпажа було узято в заручники, 9 були поранено, 5 викрадено і двос вбито [4].

Зараз спостерігається зниження піратських захоплень морських суден. Останнє захоплення було майже рік тому, 5 травня 2012 року. Сомалійське піратство схоже, повністю зійшло нанівець. Нажаль, через політику зацікавлених сторін досить мало інформації, щоб аналізувати причини зникнення піратства. Швидше за все, це сталося не лише завдяки масованому застосуванню приватної охорони, але і завдяки потужним переминам в Сомалі.

Так чи інакше, останнім часом атак сомалійських піратів стало менше, а захоплень немає взагалі. В свою чергу, витрати на боротьбу з піратством теж знизилися – з семи мільярдів доларів в 2011 році до шести в 2012.

Проте, поки обережність все ж таки потрібна. Єдиним надійним способом гарантувати безпеку судна був і залишається найм охорони. Також необхідно продовжувати вкладати кошти в пошук вирішення проблеми піратства в довгостроковій перспективі. Якщо понизити увагу до цього питання, сомалійські пірати знову вийти на морські маршрути уздовж африканського узбережжя.

Отже, якщо піратство в Аденській затоці пішло на спад, то піратство у Гвінейській затоці набуває свого процвітання. Скоро, мабуть, по масштабах перевершить злочинність біля берегів Сомалі. Гвінейська затока стала найгарячішою піратською точкою планети, особливо води Нігерії.

У 2012 році зареєстровано 58 інцидентів, у тому числі 10 викрадень суден, 207 членів екіпажів потрапили у заручники. Пірати у Гвінейській затоці діють з особливою жорстокістю, застосовуючи зброю, що мало місце найчастіше під час 37 з нападів. На противагу загальному становищу Бенін демонструє значний прогрес: торік тут сталося два інциденти, включаючи одне викрадення судна, тоді як ще у 2011 було зафіксовано 20 інцидентів, з них – вісім викрадень суден [5].

У Нігерії 2012 року сталося 27 інцидентів та ще дві спроби нападів, під час яких 4 судна було викрадено, 13 суден взято на абордаж, 8 обстріляно. У 2011 році кількість інцидентів була меншою – 10 випадків, з них – 2 викрадення. У Того також спостерігалося погіршення ситуації – 5 інцидентів сталося у 2011 році, 15 – у 2012, з них – 4 викрадення [5].

У Кот-д'Івуарі 2012 року повідомлялося про 5 інцидентів, 2011 – лише про один. В останньому кварталі 2012 нафтоналивний танкер Rapamax був викрадений, як підозрюється, нігерійськими піратами поблизу Абіджану. Це перше зареєстроване викрадення судна біля берегів Кот-д'Івуару. Інцидент засвідчує збільшення діапазону діяльності нігерійських піратів [5].

Отже, морські розбої жваво розвиваються. Напади на судна вже стали щоденним подіями, які тримають в стані страху екіпажі суден. І тому потрібно змінити заходи, прийняті міжнародною громадськістю із запобі-

гання морського піратства та боротьбі з ним, для ефективного вирішення даної проблеми.

Список використаних джерел

1. Поникаров Н. Морское пиратство в водах Восточной Африки и борьба с ним – часть I // Экспорт вооружений. – 2011. – 26 января – №3 (369).
2. Резолюция №1846 (2008) Совета Безопасности ООН: принята на 6026-м заседании 02.12.2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/сresol/res2008/res1846.htm>
3. Lansdale A. The roots of piracy // Safety at Sea International. – August 2009.
4. IMB Piracy Reporting Centre. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iccc-ccs.org/piracy-reporting-centre>
5. 2012 року рівень піратства на морі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iccu.org/content/2012-roku-riven-piratsvta-na-mori-dosyag-pyatirichno-minimumu-ale-vodni-prostori-bilya-uzb>
6. Останні піратські напади на світових морях. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iccc-ccs.org/piracy-reporting-centre/live-piracy-map>

* * *

УДК 327.56

Артем Сапсай, канд. політичних наук, асистент кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна, м. Київ
Мгер Манташян, студент, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Військово-політична складова відносин Чилі – Перу

Аналізуються причини конфліктогенності двосторонніх відносин Чилі та Перу. В статті досліджуються проблеми військово-політичної напруженості в відносинах країн. Визначено найперспективніші шляхи нормалізації відносин Чилі та Перу.

Ключові слова: Чилі, Перу, гонка озброєнь, протистояння.

Артем Сапсай, Мгер Манташян. Военно-политическая составляющая отношений Чили – Перу

Анализируются причины конфликтогенности двусторонних отношений Чили и Перу. В статье исследуются проблемы военно-политической напряженности в отношениях стран. Определены наиболее перспективные пути нормализации отношений Чили и Перу.

Ключевые слова: Чили, Перу, гонка вооружений, противостояние.

Artem Sapsay, Mger Mantashyan. Military and political component of the relationship between Chile – Peru

The reasons of conflictogenity of bilateral relations of Chile and Peru are analyzed. The problems of military and political strain in relations of the countries are studied in the article. The most perspective ways of normalization of relations of Chile and Peru are determined.

Keywords: Chile, Peru, race of armaments, confrontation.

В відносинах Чилі – Перу присутня перманентна напруженість, що зумовлюється історичною спадщиною й присутністю реваншистських тенденцій з боку Перу, а також рядом спірних питань та частим небажанням сторін йти на компроміс.

Метою статті є висвітлення коренів протистояння в відносинах Чилі та Перу, а також чітке визначення об'єктного поля цього міждержавного конфлікту. Проблеми відносин цих двох держав широко досліджувалися латиноамериканськими авторами, серед яких варто відзначити Хорхе Домінгеса [1], Хорхе Батагіно [3], Кайє Фабіана [7] та інших, що схильні дефініювати процеси, що відбуваються в двосторонніх відносинах, як конфронтацію з елементами гонки озброєнь.

Коріння чилійсько-перуанського суперництва лежить в Тихоокеанській війні 1879-1884 рр., за підсумками якої Чилі розбила Болівію й Перу, Болівія залишилася без виходу до океану, а велика частина перуанських земель була окупована чилійськими військами [1]. Після цих подій в двосторонніх відносинах постійно було присутнім певне напруження. Черговий етап ескалації регіонального суперництва держав припав на останні кілька років.

Загострення відносин знайшло своє відображення у збільшенні витрат на оборону країн, при чому значна їх частина витрачається на закупівлю нового озброєння. В процесі переозброєння Чилі є регіональним лідером, витрачаючи на оборону щороку більше 3% ВВП (3,79% в 2008 році [2]). При чому чилійська сторона проводить створення сучасної мобільної армії, в той час як Перу просто намагається не відпускати далеко стратегічного супротивника.

Між сторонами досі не підписано договору про розмежування водних просторів і морського дна. В зв'язку з цим час від часу відбувається загострення ситуації, коли одна із сторін виступає з претензіями щодо права на прибережні морські території. Суть проблеми полягає в тому, що Чилі й Перу не можуть дійти згоди щодо модифікованої лінії кордону й намагаються компенсувати свою неможливість приєднання території легітимним шляхом за рахунок переозброєння. Після чергового загострення

питання в 1994 році було вирішено провести кордон по серединній лінії на основі Конвенції з морського права 1982 року. Проте домовленість була порушена в односторонньому порядку з боку Перу, яка в 2005 році видала закон, що встановлював нову модифіковану лінію кордону. З цього часу ситуація загострювалася, стимулюючи переозброєння воєнно-морських сил аж до 2009 року включно. Кульмінацією протистояння стала заява Перу в березні 2009 року до Гаазького суду з проханням вирішити суперечку. Чилі зі свого боку наполягає на проведенні кордону відповідно до двосторонніх угод 1952 та 1954 років. Згідно з цими документами кордон між державами проходить по лінії 18° 21' 03" південної широти. Проте Перу наполягає, що угоди стосуються лише риболовлі в товщі води й мають бути переглянуті. Контрвимоги також максимальні – лінія кордону, перпендикулярна до перуанської берегової лінії. Таким чином спірно залишається територія, площею 38 тис км2 [3].

В контексті цього конфлікту ситуацію сильно загострив інцидент, що відбувся в жовтні 2009 року. Під час саміту Азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва, що проходив в Сінгапурі, виник шпигунський скандал. Було виявлено факт передачі офіцером перуанських ВПС і працівником посольства в Сантьяго секретної інформації про закупки зброї Перу до 2021 року чилійським спецслужбам [4]. Перуанська сторона виступила з нотою протесту та вимогами вибачень, проте Чилі своєї причетності до інциденту не визнала. Зрештою після невдалої спроби врегулювання конфлікту за участі УНАСУР та інших структур Перу перестала проявляти активність в даному питанні. Проте показовим залишається факт ведення доволі агресивної політики з боку Чилі, котра маючи значну військову перевагу й будучи впевненою, що Перу не вдасться до радикальних заходів, дозволяла собі в ході врегулювання питання виступати з цинічними заявами про шкоду для відносин між країнами таких звинувачень зі сторони Перу. Даний інцидент можна розглядати в контексті вікна вразливості, про виникнення якого говорилося в теоретичній частині. Чилі володіє порівняльними перевагами перед супротивником і в контексті наявної міжнародної ситуації та розподілу сил може провокувати незначні загострення, з яких можна отримувати політичний зиск.

Чилі проводить модернізацію своєї системи оборони, частиною якої є переозброєння військових частин. За еталон було взято збройні сили країн-членів НАТО й США зокрема, таким чином проводиться зміна структури збройних сил та інститутів, покращення якісних характеристик окремих формувань. На фоні модернізації збройних сил всіма країнами регіону чилійський варіант виглядає найуспішнішим. На даний момент війська Чилі найкраще технічно оснащені й підготовлені в регіоні. З майже 70-тисячною армією Чилі продовжує процес модернізації, всередині країни активно піднімається питання вироблення єдиної концепції перетворень в воєнній сфері. Зокрема в Сенаті перебуває закон про зміну структури міністерства оборони, ведуться обговорення щодо конкретизації положень «мідного закону» та законодавчого закріплення основних напрямків військових перетворень. Ціллю процесу модернізації збройних сил визначається підвищення їх мобільності та здатності до гнучкого реагування в умовах збройного конфлікту. Нова структура ЗС сильно нагадує німецьку чи голандську, при чому чилійська сторона офіційно заявляла про орієнтацію на військові перетворення з метою досягнення натівських зразків. На озброєнні сухопутних сил перебувають танки Леопард 1А та 2А4, більшість з яких були придбані протягом останніх кількох років. З майже 70 бойових літаків 28 – це F-16 АМ, ВМ, С і D, з них 10 – нові літаки, придбані в США минулого року. Ще 18 літаків було придбано в Голландії. Характерно, що більшість з них перебуває на базі Серро Морено в м. Антофагаста, що в безпосередній близькості від перуанського кордону. Окремо варто відзначити кілька цифр військових закупок протягом 2008 – 2009 років: ВМС – в рамках програм «Міст»(I, II, III) придбано 9 фрегатів, в рамках програми «Нептун» – 2 французькі підводні човни Scorpene, ракети ММ40 – SM39, в рамках програми «Дунай» – 2 патрульні кораблі типу PZM; сухопутні війська – 140 німецьких танків Леопард II А4, 139 броньованих автомобілів YPR 765, 100 Хаммерів, 8 гелікоптерів AS – 52 МК «Cougar», 40 танків з системою протиповітряної підтримки «Gepard» К; ВПС – 10 американських F-16, 18 голандських, 6 гелікоптерів BELL 412 EP, 142 ракети AIM-120, та ін. [5;6]. Крім того, необхідно відзначити високий рівень підготовки та морального стану в армії, за рахунок чого збройні сили Чилі останнім часом вважаються найбосдатнішими в Південній Америці.

Порушення рівноваги в озброєннях та концентрація воєнних формувань біля кордонів інших держав з боку Чилі викликає аналогічну реакцію зі сторони сусідів, перш за все Перу. Занепокоєння з цього приводу об'єктивно виникають і в Болівії та Аргентині, однак обидві держави можуть розраховувати на підтримку регіональних лідерів: Венесуели та Бразилії відповідно. Окрім того, з Чилі Аргентина зв'язана союзницькими обов'язками по Андській групі.

За кількістю військовослужбовців Перу перевищує показники Чилі майже вдвічі, однак в плані босдатності порівнювати їх важко. Перу володіє третіми за розміром ВПС в регіоні, укомплектованими літаками четвертого покоління, зокрема білоруськими Міг-29 та російськими Су-25. Проте проблеми з технічним забезпеченням літаків, через що в належному стані перебувають тільки 4, ставлять під сумнів босдатність ВПС. Натомість в непоганому стані перебувають ВМС з 6 підводними човнами Тіро 209/1200 1974 року виробництва, та сухопутні сили, на числу

озброєнні перебувають танки Т-54 та російські ракети 9М133 Корнет-Е [6]. Такий стан збройних сил попри зростання витратів на оборону (1,2% від ВВП в 2008 році порівняно з 1,14% в 2007 [2]) не дозволяє тягатися з південним сусідом, проте в випадку збройного конфлікту, за словами військових спеціалістів, Перу зможе відбити напад з боку Чилі. Тому акцент чилійської сторони на ВМС є зрозумілим з огляду на орієнтованість на підтримку своїх претензій щодо прикордонних морських територій. Однак виникає питання щодо можливості такого гіпотетичного конфлікту. Факторами, що мінімізують можливість загострення ситуації є тісні економічні зв'язки між країнами, що проявляється в значному товарообігу та взаємних інвестиціях, а також зміна курсу нового правління Чилі з цього питання.

Для повноцінного уявлення про процес модернізації збройних сил Чилі необхідно розглянути проект реструктуризації міністерства оборони та так званий «мідний закон». В 2008 році Конгресом був схвалений проект закону, що передбачає перехід від постпіночетівської моделі управління збройними силами військовими на сучасну модель цивільного управління. Передбачається підпорядкування міністерству оборони сухопутних сил, ВМС та ВПС. Інші відомства, зокрема служба карабінерів повинні перейти в відання міністерства громадянської безпеки. Нове міністерство оборони повинно включати секретаріат з оборони, що повинен буде займатися розглядом питань політично-стратегічного характеру в сфері оборони [5]. Цей намір відображає тенденцію в чилійському керівництві до інституціоналізації нового курсу в оборонній політиці, а також прагнення вироблення цілісної концепції та стратегії військових перетворень.

Іншим дискусійним питанням є «мідний закон». Фактично, Чилі протягом останнього десятиліття цілеспрямовано не збільшувала воєнних витратів. Відповідно до закону 1958 року фінансування воєнних закупівель проводиться за рахунок відрахувань від продажу міді державним підприємством «Коделько» в розмірі 10% від суми продажу [7]. З огляду на сприятливу кон'юнктуру на ринку міді в останні роки можна сказати, що саме цей чинник забезпечив можливість такого активного переозброєння. Проте законом на передбачено механізму розподілу коштів, через що неможливим є довготермінове стратегічне планування воєнних закупівель. З 2005 року обговорюється новий проект закону, що має диверсифікувати джерела фінансування армії та розробити схему довготермінового планування переозброєння. З цього приводу суперечності виникають в військових та урядових кіл. Причин декілька, найвагомішою можемо назвати небажання військових відмовлятися від стабільного джерела «фонднормового» фінансування.

Можемо зробити висновок, що вагомим фактором впливу як на процес переозброєння чилійської армії, так і на загострення відносин з Перу включаючи локальну гонку озброєнь, була фактична автономізація управління збройними силами військовими від цивільного сектору. З одного боку це сприяє підвищенню обороноздатності країни, з іншого викликає негативні міжнародні наслідки.

З перемогою на виборах Піньєри відбулася певна зміна зовнішньополітичного курсу країни, в ході зустрічей президентів та міністрів оборони Чилі та Перу було відзначено перехід до конструктивного співробітництва. Самі сторони дефініюють свої двосторонні відносини як флюктуативні, в цьому контексті можна зробити висновок, що політичне зближення й взаємні поступки (проявилися в поверненні до розгляду територіальних суперечок за схемою 2х2 – міністри закордонних справ та міністри оборони обох країн) носять ситуативний характер. Таке зближення спричинене комплексом внутрішніх та зовнішніх причин, деякі з них розглядалися вище. Проте зрозумілим є факт, що сьогоднішнє потепління в відносинах не припинить довготермінового процесу переозброєння чилійських збройних сил, що в свою чергу провокує гонку озброєнь, при чому з іншими країнами окрім Перу також, хоча й меншою мірою. Попри зміну політичного керівництва на чолі військового управління залишилися попередні посадовці-військові, позиція яких з даного питання є зрозумілою. Спроби ж обмежити контроль оборонного сектору з боку військових й передати стратегічне планування воєнних реформ цивільному сектору настановлюються на супротив з боку зі сторони тих же військових. Таким чином виникла доволі патова ситуація, розв'язати яку повинен парламент (а саме Сенат, оскільки Конгрес необхідні закони прийняв), який поки що не втручається в боротьбу міністерств виконавчої влади. Крім того, виникає питання, чи варто в принципі в односторонньому порядку припиняти гонку озброєнь, в якій Перу вже не витримує заданого темпу, оскільки «воєнний» аргумент в двосторонніх відносинах, зокрема в вирішенні питання спірних морських територій, є доволі вагомим.

Виходячи з аналізу фактів чилійського та перуанського переозброєння можемо зробити наступні висновки. Внаслідок структурних суперечностей між країнами ведеться серйозне військово-політичне протистояння. Комплексних причин для початку переозброєння з боку Чилі практично не було, оскільки для врегулювання певних територіальних суперечок зосереджувати свою авіацію біля кордонів іншої держави не обов'язково (для таких випадків існує дипломатія). Тому фактично чилійська сторона в конфлікті є ревізіоністом, що йде на субоптимальне озброєння. Проте назвати переозброєння Перу оптимальним можна з дуже великим «але», оскільки ще до загострення ситуації Перу в односторонньому порядку проводила модернізацію своїх танків, щоправда відсутність достатнього

фінансування не дозволило розгорнути цей процес в таких масштабах, в яких він проводиться сьогодні в результаті здійснюваної гонки озброєнь. Таким чином, сторони вкотре вдалися до силового вирішення дилеми безпеки. При чому на відміну від інших випадків в регіоні дану субрегіональну гонку озброєнь можна розглядати як класичну, оскільки причиною її є дилема безпеки й односторонні дії ревізіоніста, що одразу викликають відповідь противника. В контексті ж останнього ряду зустрічей президентів та тимчасового потепління відносин треба відзначити, що жодних реальних поступок зроблено не було, через що ця суперечка продовжує залишатись латентною і в майбутньому може стати джерелом нового загострення двосторонніх відносин.

Список використаних джерел

1. Domínguez, Jorge (2003) Conflictos territoriales y democracia en América Latina. Universidad de Belgrano, Siglo XXI editores, Flaco.
2. Adelanto del Balance Militar de América del Sur 2008 [електронний ресурс]// Nueva Mayoría – Режим доступу: http://www.nuevamayoria.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1130&Itemid=30
3. Battaglini, Jorge (2008): Palabras Mortales: «¿Rearme y carrera armamentista en América del Sur?», Revista Nueva Sociedad, Nro. 215, Mayo – Junio.
4. Las fuerzas armadas en América Latina hoy [електронний ресурс]// Nueva Mayoría – Режим доступу: http://www.nuevamayoria.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2219&Itemid=30
5. Libro de Defensa Nacional de Chile [електронний ресурс]// Resdal – Режим доступу: <http://www.resdal.org/Archivo/chi-02-part5b.htm>
6. Recursos para Defensa [електронний ресурс]// Defensa br – Режим доступу: http://www.defesabr.com/MD/md_recursos.htm
7. Calle, Fabian (2007): «Rambo versión sudamericana. El impacto regional del rearme de Venezuela y Chile», Nueva Sociedad, Nro. 211, septiembre – octubre.

* * *

УДК 327.54

Павло Тусь, студент, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна, м. Київ
Павло Бовсунівський, викладач кафедри країнознавства, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Доктрина «масованої відплати» і політика США

Дослідженню еволюцію доктринальних засад внутрішньої та зовнішньої політики США другої половини 1950–початку 1960 років в умовах холодної війни. Наводиться передумови появи, динаміка модернізації доктрини «масованої відплати» і кореляція політичних дій американського уряду з актуальними змінами зовнішньополітичної обстановки вказаного періоду. Автор проводить аналіз важливих теоретичних та практичних моментів формальних проявів холодної війни та дає оцінку їх історичній важливості.

Ключові слова: доктрина масованої відплати, холодна війна, ОДКБ, НАТО, «зоряні війни», ОСО–I, ОСО–II, взаємне гарантоване знищення, удар у відповідь, СОІ, неприйнятна шкода, СНО–I.

Павло Тусь, Павло Бовсунівський. Доктрина «массированного возмездия» и политика США

Исследовано эволюцию доктринальных основ внутренней и внешней политики США второй половины 1950–начала 1960 годов в условиях холодной войны. Приводятся предпосылки появления, динамика модернизации доктрины «массового возмездия» и корреляция политических действий американского правительства с актуальными изменениями внешнеполитической обстановки указанного периода. Автор проводит анализ важных теоретических и практических моментов формальных проявлений холодной войны и дает оценку их исторической важности.

Ключевые слова: доктрина массированного возмездия, холодная война, ОДКБ, НАТО, «звездные войны», ОСВ–1, ОСВ–2, взаимное гарантированное уничтожение, удар в ответ, СОИ, неприемлемый урон, СНВ–1.

Pavlo Tus, Pavlo Bovsunivsky. The doctrine of «massive retaliation» and U.S. Policy

The article investigates the evolution of the doctrinal principles of US domestic and foreign policy of the second half of the 1950s and early 1960s during the Cold War. This paper provides a background introduction, the dynamics of modernization of the doctrine of «massive retaliation» and the correlation of political actions of the U.S. government with foreign policy environment changes in a specified period. Author analyzes important theoretical and practical points of formal manifestations of the Cold War and assesses their historical significance.

Keywords: the doctrine of massive retaliation, the Cold War, CSTO, NATO, the «Star Wars», START I, START II, mutual assured destruction, retaliation, SDI, unacceptable damage, START–I.

Актуальність даного дослідження обумовлена тим, що в умовах мультиполярного світоустрою уроки холодної війни, а особливо протистояння могутніх політичних та економічних сил на міжнародній арені, стають усе більш застосовними до існуючих реалій глобальної політики.

Напрацювання, практичні досягнення, проекти, розроблені та прийняті за часів протистояння капіталістичного та комуністичного блоків в цілому, як СРСР та США зокрема можуть скласти основу для прогнозування можливих сценаріїв розвитку міжнародних відносин у коротко- та середньостроковій перспективі.

Дослідженню доктринальних засад ведення холодної війни періоду блокового протистояння присвячено багато робіт як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Не намагаючись применшити їх внесок у розвиток знань про радянсько-американське протистояння, необхідно зазначити, що вони мають здебільшого описовий характер, що може послугувати лише умовним базисом для аналізу загальних політичних тенденцій періоду. За декілька останніх десятиліть чимало робіт видано в США, Росії, Європі, націлених на висвітлення загальноконцептуальних засад «холодної війни», передумов та причин її появи після Другої світової, характеру, цілей, і результатів її завершення. Найбільш цінними з точки зору достовірності (хоча, разом з тим, найбільш суб'єктивними) є наукові праці, спогади та мемуари тих західних та радянських державних діячів, які брали безпосередню участь у ключових подіях 1945–1991 років, представляли та імплементували механізми регулювання відносин періоду холодної війни. Серед них, з одного боку, Генрі Кіссінджер, Збігнев Бжезінський, Томас Бейлі, Вільям Епплмен Вільямс, Волтер Лафібєр, з іншого – А.Добринін, Г.Корнієнко, В.Фалін, та й взагалі більшість дослідників з пострадянського простору, базуючись на гігантських об'ємах фактичного матеріалу та особистих вражень описують саму суть тогочасних політичних проблем та конфронтацій. Автори знаходять логічні виправдання діям керівників США та СРСР, відповідно, і звинувачують у всіх бідах керівників противника. Наукова новизна статті полягає в дослідженні окремих технологічних аспектів військово-політичного протистояння наддержав у контексті блокових протиріч та постійного еволюціонування офіційних та неофіційних підходів до ведення «великої політики», яким дослідники зазвичай неохоче приділяють значну увагу, віддаючи перевагу мимохідним характеристикам.

Мета статті – визначити та проаналізувати основні положення американської стратегії масованої відплати, а також з'ясувати зв'язок між військовим та політичними діями американського керівництва та діями у відповідь їх радянських протеже.

12 січня 1954 року держсекретар США Джон Фостер Даллес стривожив увесь Радянський Союз та Західну Європу своєю промовою, у якій заявлялося про те, що адміністрація Ейзенхауера у своїй військовій політиці буде покладатися на «сили масованої відплати», включно з ядерними потужностями, а не розмінюватиметься на обмежені воєнні конфлікти, подібні до війни в Кореї [1]. Єдиним шляхом стримати агресію для «спільноти вільних держав», як він заявив, була можливість «рішуче відповісти у місцях та засобами, обраними ними самими».

Промова позиціонувалася як така, що перевизначала зовнішню політику США. Даллес покладав надію на те, що запропонована ним стратегія стримає глобальну війну та змусить «час та обставини працювати на нас» як допоки комунізм не знає краху. Критики такої політики ставили під сумнів ефективність ядерного терору, резонно заявляючи про те, що існує реальна можливість таким чином «злякати росіян» та підштовхнути їх до рішучих дій – і таким чином відкидали можливість «одиначої відплати» і заявляли про «взаємне гарантоване знищення». Протягом публічних обговорень було піднято ідею про перший удар, який би унеможливив радянський удар у відповідь – можливість здійснення такого маневру на десятиліття заповнила радянсько – американську дипломатію і стала ідеєю-фікс американських політиків.

Але, повертаючись до перспективи підштовхування Радянського Союзу до рішучих дій, варто згадати, що існували й альтернативні позиції, які виходили з того, що радянські танки все-таки не будуть вторгатися у Західну Німеччину, Францію чи Італію, незалежно від погроз Даллеса масованою відплатою. Один з критиків цієї концепції, Г.Моргентау, писав: «нагальна загроза безпеці Заходу випливає не з локальних актів агресії, спровокованих Радянським союзом чи будь-ким іншим, і навіть не з можливості свідомого розгортання атомної війни проти Радянського Союзу, але з революційних рухів, які котяться по всій Азії, Африці, Західній Європі та Латинській Америці».

У березні 1954 року США провели на атолі Бікіні у Тихому океані випробування першої водневої бомби, для якої у них існували засоби доставки – вибух виявився у 750 разів більш потужним, ніж від бомби, скинутої на Хіросіму [2]. Радянський Союз випробував аналогічну бомбу ще 12 серпня 1953. З'явилася реальна загроза ядерного знищення людства.

Кертіс ЛеМей та Стратегічне командування сил ВПС США тепер мали змогу послати у СРСР таку кількість бомбардувальників з атомними зарядами, якої вистачило б для знищення усіх шестиста (чи щось біля того) військових аеродромів та їх командних центрів, а також міських військових центрів.

У той же час Даллес організовував підірвання комуністичної діяльності у Ірані та Латинській Америці.

Доктрина масованої відплати була піддана широкій критиці. Демократична партія США, чию політику, запроваджену за адміністрації Трумана було розвернуто на 180 градусів доктриною Даллеса – а також сухопутні війська та флот, чие фінансування тепер урізали на користь сил Стратегічного командування ВПС – заявляли про те, що теперішня адмі-

ністрація занадто покладається на свій ядерний потенціал, у той час як ядерні сили СРСР стрімко зростають.

Якби виник обмежений військовий конфлікт десь на китайсько – радянській периферії (а американці бачили цих двох комуністичних гігантів у ролі єдиної монолітної сили) у той час як США так нехтували власними звичайними збройними силами, тоді перед адміністрацією США став би вибір між «здатися або піти на самогубство» [3].

Масовану відплату критикували також за нездатність військового керівництва адекватно оцінити області військового домінування СРСР. Така критика тільки посилилась після того, як СРСР довів свої технологічні переваги, успішно запустивши у жовтні 1957 року перший штучний супутник Землі «Спутник-1», незадовго після того, як ним же було випробувано першу міжконтинентальну балістичну ракету SS-6 «Sapwood».

Зростала впевненість у перевазі СРСР перед США у ракетобудуванні і, відповідно, у появі «ракетного розриву». (Проте на це можна заперечити тим, що після досягнення сторонами певного рівня розвитку технологій, буде досягнуто межі граничної корисності, і подальша різниця у ядерних потенціалах уже слабо впливатиме на розстановку сил, а лише варіюватиме, як виразився Уїнстон Черчілль, «радіус розкидування уламків»).

Як би там не було, до цього часу ядерна стратегія стала набагато складнішою. За участі RAND Corporation, мозкового центру, розташованого у Санта Моніці, штат Каліфорнія, було представлено нові аналітичні методики. Вони частіше за все базувалися на економічних та інженерних дослідженнях, на відміну від традиційних історії та політології. В одному з відомих досліджень RAND середини 1950-х, виконаному під керівництвом Альберта Вольштеттера демонструвалося, що повітряні бази Стратегічного командування ВПС США були вразливі до раптових атак, після якої масована відплата була б абсолютно неможливою – і в такому разі США та їх союзники були б повністю у владі СРСР [4].

Спустошивши раптовий напад став можливим через удосконалення систем наведення, яке зробило ядерну зброю більш точною. Таким чином, виявилось, що першочерговим використанням ядерної зброї буде не удар по легкодоступних економічних та політичних центрах, а удар по військових цілях. Вдалий напад, який зробив би масовану відплату неможливою – його пізніше назвали «першим ударом» – був би стратегічно вирішальним. Якби все-таки атакована держава мала достатньо сил, щоб пережити перший удар і при цьому зберегти ядерні сили відплати неушкодженими, виникала б ситуація, відома під назвою «здатність до удару у відповідь».

Інші дослідники-стратегі, як-от Томас Шеллінг, попереджували, що якщо обидві сторони нарощуватимуть сили для першого удару, то це призведе до надзвичайно нестабільної обстановки, особливо під час періодів політичної напруженості, коли сторони з осторогою відносяться до намірів противника. Якщо будуть підстави вважати перший удар противника невідворотним, то це стане достатньою умовою самому завдати першого удару. Шеллінг назвав це «взаємним страхом першого удару».

З іншого боку, якщо сторони будуть впевнені у свої здатності нанести удар у відповідь, існуватиме відносна стабільність, за якої не буде резону розгортати ядерну агресію. Переваги концепції взаємної здатності до удару у відповідь привели до ідеї обмеження озброєнь, за якою потенційні противники зменшили б пріоритетність зменшення кількості озброєнь (як пропонували прихильники роззброєння) і підвищили б пріоритет засобів забезпечення переваги у разі критичної кризової ситуації.

Тим часом, розвиток технологій працював на користь удару у відповідь. З самого початку бомбардувальники з великим радіусом доставки повинні були зберігатися в режимі постійної боеготовності для того, щоб убезпечити їх від знищення у ході раптової атаки. У той час як на початку 1960-х було налагоджено масштабне виробництво трансконтинентальних балістичних ракет систем Titan та Minuteman I у США та SS-7 і SS-8 у СРСР, їх розміщували у важкодоступних підземних шахтах, для знищення яких необхідно було б провести удар нереальної точності. Ще менш вразливими були розміщені на субмаринах балістичні ракети з системами підводного запуску, як-то Polaris у США та SS-N-5 і SS-N-6 у СРСР, які повною мірою використовували переваги океанських просторів для того, щоб заховатися від атак ворога.

Тим часом, спроби розробити ефективні засоби оборони проти ядерної атаки з повітря виявилися даремними. Вимоги до протиповітряної оборони в ядерну еру були набагато вищі, ніж до оборони від повітряних атак звичайними засобами, адже щонайменше проникнення за оборонний кордон загрожувало неминучою катастрофою для сторони, що обороняється.

Деякого успіху було досягнуто в обороні від бомбардувальників, за умови використання ракет типу земля-повітря, таких, як Nike у США. Але будь-які спроби перешкодити нападу з допомогою трансконтинентальних балістичних ракет здавалися безнадійними через мінімальний час реагування. Згодом, у 1960-х, розвиток радарів та ракет земля-повітря обіцяв певний прорив у протиракетній обороні, але у 1970-х це було нівельовано відповідним розвитком наступальних ракетних озброєнь – в першу чергу розділюваних головних частин з індивідуальним наведенням, здатні вражати будь-які цілі. (Першими ракетами з розділюваними головними частинами та індивідуальним наведенням стали американські Minuteman III та радянські SS-17).

Заходи цивільної оборони, які могли забезпечити мізерний захист цивільного населення від ядерної зброї та, у найкращому випадку, лише шанс врятуватися від радіоактивних викидів, також були безнадійними у світлі масштабів ядерних арсеналів обох сторін.

До середини 1960-х страх перед технологічним розвитком, який може дати противнику можливість завдати нищівного удару дещо послабився. У найближчому майбутньому кожна зі сторін могла знищити противника як розвинену промислово державу. Роберт МакНамара, міністр оборони США, який провів на посаді більшу частину десятиліття, заявляв, що допоки обидві сторони впевнені у можливості гарантованого масового знищення противника – а саме можливості нанести «неприйнятної шкоди», яку визначали як 25% населення і 50% промисловості – відносини між країнами будуть стабільними.

Необхідність забезпечення стратегічної стабільності вплинула на переговори щодо обмеження стратегічних наступальних озброєнь, які розпочалися у 1969 році і стали центральним елементом політики розрядки президента Р.Ніксона щодо СРСР. У 1972, з підписанням договору про обмеження систем протиракетної оборони, сторони погодилися заборонити всенаяльні системи протиракетної оборони, таким чином підтверджуючи пріоритет наступальних озброєнь.

Спроби інституалізувати стратегічний баланс за допомогою договору про обмеження наступальних озброєнь виявилися дещо менш плідними. (У 1972 було погоджено лише тимчасове обмеження). Другий раунд переговорів проходив під гаслами встановлення паритету озброєнь, за яким мали б встановлюватися рівні обсяги наступальних ядерних озброєнь. Як виявилось, проблеми у порівнянні двох ядерних арсеналів з різною вагою відповідних елементів призвели до довгих та складних переговорів. Договір, названий ОСО-2, було погоджено у червні 1979, але до цього часу розрядка пішла на спад і була остаточно зірвана радянською інтервенцією в Афганістан наприкінці року. На додачу до цього, здобутки політики контролю за озброєннями були підірвані зростаючим незадоволенням населення США принципом гарантованого взаємного знищення.

Критики називали умови гарантованого взаємного знищення тривожними. Якби така політика провалилася, будь-яка війна могла вилитися у масштабний геноцид. На додачу до цього, якби ядерна зброя застосовувалася виключно у формі відплати за використання ядерної зброї, то втрачалася б значення ядерного потенціалу як політичного аргументу. В принципі, це могло підірвати гарантії союзникам щодо можливості використання ядерної зброї від їх імені в разі такої агресії.

Особливо тривожним було розуміння ядерної стратегії СРСР, яка бачила можливим використання ядерної зброї у воєнних конфліктах на рівні зі звичайними озброєннями – з метою забезпечити вирішальну перевагу СРСР у конфлікті і мінімізувати загрозу, яку несе ворог радянській території (якщо є така потреба – шляхом нанесення превентивних ударів). Протягом переговорів щодо підписання ОСО-2, критики також заявляли, що імпульс, який отримали радянське озброєння після створення програми покращення трансконтинентальних балістичних ракет та удосконалення систем наведення, які забезпечили небачену точність ракетами з розділюваними головними частинами та індивідуальним наведенням, відкрив «ахіллесову п'яту» у системах стримування США. Вони виразили занепокоєння тим, що СРСР, розгорнувши свої SS-17, SS-18, та SS-19, створив озброєння такої потужності й точності, навіть частини якої вистачить для знищення американських арсеналів Minuteman та Titan навіть без масштабних жертв серед цивільного населення. Хоча це і не був би повноцінний перший удар, адже американські бомбардувальники та субмарини могли б завдати удару у відповідь, проте засоби доставки останніх не могли забезпечити точності, необхідної для того, щоб завдати еквівалентного контрудару по радянських ракетах підземного базування [6, с.247–248]. Замість цього США доведеться націлювати озброєння відплати на великі міста. Такі відразливі дії не мали б ніякого стратегічного значення хоча б тому, що решта радянського арсеналу залишилася б неушкодженою і могла спокійно стерти всі міста США з поверхні Землі. Таким чином, США опинилися б у ситуації вибору між капітуляцією та самогубством.

Реальність розвитку подібного сценарію залишається під питанням, адже атака на ракети США могла б і не бути достатньо точною, щоб уникнути жертв серед цивільних; тому СРСР могли б не сумніватися, що рука у американців таки підніметься вдарити по містах Радянського Союзу. Тим не менше, цей аргумент називався серед таких, які критикували ОСО-2 як складний договір, який давав замало механізмів контролю і мало впливав на радянську програму розвитку ракет з розділюваними головними частинами з індивідуальним наведенням. Також цей сценарій використовувався, щоб наголосити на недосконалоості американських ракет з розділюваними головними частинами у порівнянні з радянськими.

Перший формальний відхід від стратегії гарантованого взаємного знищення відбувся, коли міністр безпеки США Джеймс Шлезінгер оголосив у 1974 році, що новітні американські системи наведення будуть розвиватися в бік селективних точкових ударів, а не масованих атак, які лежали в основі філософії масованої відплати. І хоча прес-секретар Джиммі Картера Гарольд Браун скептично заявив, що СРСР не повірить у можливість здійснення таких ударів, він визнав необхідність створення подібних технологій для того, щоб продемонструвати СРСР, що кількіс-

ними методами вони переваги не здобудуть. Це і стало основною ідеєю «компенсаційної» стратегії, представленої у 1980 році [5, с.51–55].

Рональд Рейган зайняв пост президента на наступному році і відразу ж виступив з куди радикальнішою критикою гарантованого взаємного знищення, і його каденція була присвячена намаганням відійти від обмежень, на яких ґрунтувалася стратегія масованої відплати. З самого початку це проявилось у намаганні створити таку ядерну зброю, яка могла б надати перевагу США у веденні тривалої ядерної війни з СРСР, а не просто компенсувати шкоду. Це включало оновлення систем цивільної оборони та розгортання MX, експериментальних ракет з розділюваними головними частинами з індивідуальним наведенням. Жоден з цих заходів не був популярним у політичному сенсі. В кінці кінців, цивільна оборона була відкинута як неможлива, а MX (пізніше названа Peacekeeper missile) були встановлені в шахтах ракет Minuteman, і то лише в масштабах, в рази менших за заплановані.

У березні 1983 Рейган оголосив про початок другого етапу намагань відійти від стратегії масованої відплати. Цього разу головною ідеєю було створення систем перехоплення балістичних ракет. Рейган заявляв про те, що краще зберігати життя, ніж мстити за них, і про можливість переведення ядерної зброї у ранг «безперспективної та застарілої», але його бачення так і не втілювалося в реальність [5, с.48–49].

І хоча було створено COI (Стратегічну Оборонну Ініціативу), яку критики називали «Зоряними війнами» по аналогії з новим на той час шедевром кінематографу, і дослідженням щодо створення оборонних систем, покликаних захистити усе американське суспільство, було надано найвищого пріоритету та мільярдів доларів, ідея виявилася безнадійною через різноманітність засобів доставки ядерних ракет.

Головним запитанням залишалися – чи зможе COI захистити хоча б ключові політичні та військові пункти? Але навіть найбільш футуристичні ідеї – такі, як розміщення в космосі лазерів, які мали б знищувати балістичні ракети відразу ж після запуску – виявилися занадто технологічно складними та дорогими. Політична підтримка зникала прямо на очах.

Тим часом, Рейган перейшов від переговорів про обмеження стратегічних наступальних озброєнь до переговорів щодо Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Спочатку СРСР наполягав на тому, що не може бути ніяких переговорів щодо контролю за озброєннями, поки в США діє програма COI. Михайло Горбачов, який став лідером СРСР у 1985 році, запропонував власне бачення способу уникнути гарантованого знищення у своїй промові у січні 1986, у якій говорив про радикальний договір про роззброєння, який мав би дати в результаті світ без ядерної зброї до кінця століття. У жовтні 1986, на саміті у Рейкявіку, Ісландія, Рейган впритул підійшов до втілення такого бачення, хоча ніякої домовленості не було досягнуто через відмову американців на вимогу Горбачова закрити COI [7, с.384–388]. Тим не менше, ідея зменшення арсеналів була взята за основу, і переговори щодо СНО просувалися далі з наголосом на масштабне скорочення ядерних озброєнь.

Перехід до політики скорочення озброєнь мав означати, що критика Рейгана щодо масованої відплати, пов'язаної з розгортанням і наступальних, і оборонних озброєнь, прийшла до висновку, що краще за все просто відмовитися від ядерної зброї. Це стало новим викликом ортодоксальним поглядам на ядерне стримування міжнародних конфліктів і ядерні гарантії США європейським союзникам, на кордонах з якими стояли звичайні війська СРСР. Рейган переглянув свої критичні положення, але уже після того, як виникли певні сумніви щодо здатності США гарантувати безпеку союзників ядерною зброєю.

З іншого боку, легкість, з якою Горбачов запропонував повне роззброєння, показала, наскільки великий простір для політичних маневрів мав радянський лідер, і наскільки серйозною була субординація всередині Варшавського договору. У той час як європейські члени НАТО хотіли змусити США виконувати свої безпекові зобов'язання через страх перед СРСР, вистояти перед яким самотужки їм не вдалося, Радянський Союз створив альянс, у якому всі країни працювали на безпекові інтереси СРСР – таким чином, було створено буферну зону між європейськими країнами та Радянським Союзом, і, хоча країни соціалістичного табору отримували певні ядерні гарантії безпеки, рішення щодо застосування ядерної зброї приймав виключно СРСР.

Фактично, протягом 1970-х років радянська доктрина була направлена на те, щоб отримати щонайбільше бонусів від свого ядерного статусу – як у Європі, так і від Китаю – одночасно з цим обезпечуючи радянську територію від ядерного спустошення. Пріоритетною поведінкою для СРСР в будь-якому конфлікті було б погрожувати Європі і не чіпати територію США, надіючись на відповідне від них ставлення [8, с.446–447].

Якщо все-таки ескалації конфлікту не вдалося б уникнути, або сталося б, що США готуються нанести перший удар, то радянська доктрина закликала до нанесення превентивного ядерного удару по американських трансконтинентальних арсеналах з метою зменшення можливої шкоди території СРСР.

Такий підхід було підірвано очевидним фактом того, що США не обмежували свою стратегічну безпеку власними кордонами, а СРСР визнавав складність обміну ядерними ударами, за якого Радянському Союзу було б завдано меншої шкоди.

Навіть до приходу Горбачова в мілітаристських колах існувала впевненість у тому, що і починати війну, і перемагати в ній треба виключно звичайними військами. Горбачов просто посилив цей тренд. Через свою неготовність пожертвувати відносинами з Заходом для того, щоб зберегти амбіційні ядерні стратегії Горбачов був більш поступливим у переговорах щодо обмеження ядерних арсеналів, ніж будь-хто з його попередників [6, с. 350–351]. На додачу до всього, аварія на ЧАЕС у квітні 1986 року продемонструвала, що радіоактивні випадки не визнають ніяких державних кордонів.

Підсумовуючи вищесказане, можна з упевненістю заявити, що доктрина «масованої відплати», покладена в основу ядерної політики ще Джоном Фостером Даллесом, визначила відносини США–СРСР на майже сорок років вперед, і всі інші концепції адміністрацій США мусили митися з тоном, заданим нею. Ефективність подібного підходу, при всій його ризикованості, не викликає сумнівів – адже на територіях і США, і колишнього СРСР і досі живуть люди без костюмів хімізасти. Більше того, ця концепція продемонструвала необхідність відходу від потенційної ядерної війни і безпосередньо вплинула на відносини НАТО–ОВД і сучасні США–Росія.

Навіть зараз було б важко запропонувати інший вихід із ситуації, що склалася на міжнародній арені в кінці 1940–х років.

Список використаних джерел

1. Macrohistory and world report: Retaliation Theory and the Bomb [електронний ресурс] / Macrohistory and world report – Режим доступу: <http://www.fsmitha.com/h2/ch24t5.htm>
2. John Foster Dulles (12 January 1954). «The Evolution of Foreign Policy». [електронний ресурс] / Department of State, Press Release No. 81. Archived from the original on 1998–2011 Nuclear Age Peace Foundation. – Режим доступу: http://www.nuclearfiles.org/menu/key-issues/nuclear-weapons/history/cold-war/strategy/article-dulles-retaliation_1954-01-12.htm
3. Eisenhower's Policy of «Massive Retaliation» [електронний ресурс] / The Information Warfare Site – Режим доступу: <http://www.iwar.org.uk/military/resources/asp/text/excur/massret.htm>
4. Nuclear strategy, the formation of tenets and strategies for producing and using nuclear weapons [електронний ресурс] / Encyclopedia Britannica – Режим доступу: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/421797/nuclear-strategy>
5. Збігнев Бжезінський. «Холодна війна» та її наслідки // Політика і час. – 1993. – №1.
6. Дж. Арнольд, Дж. Берт, У. Дадлі. Пламя «холодной войны»: Победы, которых не было / под ред. Питера Цурса, пер. Ю. Яблокова. – М.: АСТ, Люкс, 2004. – 480 с.
7. Hopkins, Michael F. «Continuing Debate and New Approaches in Cold War History.» Historical Journal, Dec 2007, Vol. 50 Issue 4.
8. Leffler, Melvyn P. and Odd Arne Westad, eds. The Cambridge History of the Cold War (3 vol, 2010) 2000 pp.

* * *

УДК 327

Богдан Черкас, канд. політичних наук, радник президента Асоціації «Українські інвестиції», Україна, м. Київ
Софія Гапон, студентка, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Досвід Індії з впровадження електронного урядування

Актуальність цієї теми обумовлена необхідністю всебічного дослідження політики Індії щодо переходу до електронного урядування. Вивчення індійського досвіду з цього питання сприятиме виробленню ефективних підходів становлення електронного урядування в Україні.

Ключові слова: електронне урядування, Індія, інформаційне суспільство, інновації.

Богдан Черкас, Софія Гапон. Опыт Индии по внедрению электронного управления

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью всестороннего исследования политики Индии по переходу к электронному управлению. Изучение индийского опыта по этому вопросу будет способствовать выработке эффективных подходов становления электронного управления в Украине.

Ключевые слова: электронное управление, Индия, информационное общество, инновации.

Bogdan Cherkas, Sofiya Gapon. The experience of India in E-Governance implementation

The relevance of this topic is specified due to the need for a comprehensive study of India's policy to move towards e-governance. The study of Indian experience in this issue will assist in developing efficient approaches for e-government establishment in Ukraine.

Keywords: e-government, India, the information society, innovation.

Починаючи з 70–х років XX ст. Індія розпочала процес переходу об'єднання на комп'ютеризовану основу. Передусім це стосувалося вій-

ськово-промислового комплексу, виборчої та податкової систем тощо. У 80–х роках влада Індії серйозно задумалась над впровадженням елементів електронного урядування, зокрема, було створено Національний центр інформатики, на який було покладено провідну роль у реалізації проєктів комп'ютеризації країни. Вже в 90–х роках почали з'являтися перші реальні приклади електронного урядування.

Теоретичні основи стосовно впровадження електронного урядування аналізуються в західній та російській науці наступними вченими: Д.Белл, Л.Гросман, В.Дрожжинов, Д.Зейферт, П.Норіс, Е.Тофлер, О.Яковлева тощо.

Серед індійських вчених, які займаються питаннями електронного урядування потрібно відзначити А.К. Бхарті, С.К. Вайд'я, С.К. Двіведі, Н.С. Кальсі, Р.Кіран, С.Сачдева, Ш.Сінгх.

В українській науковій думці на сьогодні впровадження системи електронного уряду займаються О.Андрєєва, М.Демкова, І.Клименко, Є.Макаренко, Г.Почепцов, М.Рижков.

Мета статті полягає у встановленні основного змісту, особливостей та напрямів впровадження електронного уряду в Індії.

Проблема електронного урядування в Індії полягає в наданні послуг близько мільярду осіб. На даний момент станом на 2012 р. Індія займає 124-е місце у глобальному рейтингу готовності електронного уряду. Порівняно з попереднім рейтингом 2010 року Індія опустилася на 5 сходинку, займаючи 119 позицію [1]. Дослідження показали, що існує певний розрив у реалізації ідей електронного уряду між різними регіонами Індії. Три провідні індійські штати в електронному урядуванні є Андхра-Прадеш, Карнатака і Таміл Наду, в той час як штати Керала, Гуджарат, Махараштра, Мадх'я-Прадеш, Західна Бенгалія і Раджастан знаходяться недалеко позаду. Ці десять індійських штатів із 28 складають більше половини загального населення країни.

Є багато факторів, які обмежують або створюють перешкоди для розробки та реалізації ідей електронного урядування. Зокрема, головними факторами є:

- 1) пов'язані з людським фактором;
- 2) технологічні фактори;
- 3) інші фактори [2, с.298].

Пов'язаними з людським фактором є такі чинники, які стосуються людських знань, якості робочої сили та політичних аспектів, які можуть обмежувати, а також створювати перешкоди на шляху реалізації електронного уряду. В цьому контексті можна виділити декілька субфакторів, серед них:

– Рівень комп'ютерної грамотності: з рівнем грамотності населення Індія все ще має безліч проблем, особливо, що стосується статистики у відсотках від загальної чисельності населення. Чинниками, що зумовлюють ці умови є: рівень загальної грамотності, мовні бар'єри й обмежені ресурси інфраструктури, що надається урядом.

– Якість робочої сили: в Індії є чимало державних установ і організацій, які мають дефіцит людських ресурсів, обізнаних у питанні як належним чином управляти веб-сайтом у режимі он-лайн та час від часу оновлювати ресурс.

– Мовний бар'єр: одним з основних стримуючих чинників є мова. В Індії 70% населення як і раніше живе в селах, де національною мовою Індії є гінді. Однак, крім гінді існує ще більш ніж 26 офіційних мов і більше 100 місцевих мов, які використовуються для спілкування. Тому проблема полягає в тому, що, наприклад, одним із основних напрямків впровадження послуг електронного уряду є підтримка фермерів, але вони не можуть легко навчитися використовувати Інтернет-портали, бо сайти надають інформацію здебільшого англійською та гінді.

– Політичні питання: електронне урядування охоплює право на інформацію, що означає, що державні службовці повинні розкривати свої заробітні плати, а також є рухоме та нерухоме майно, яким володіють. Політики та політичних партій в Індії не готові прийняти ці правила. Електронний уряд є інструментом по боротьбі з корупцією, а рівень корупції в Індії настільки високий, що країна виходить в топ рейтингу найбільш корумпованих країн.

Щодо технологічних факторів, то, хоча протягом останніх років і був зроблений великий крок вперед, факт залишається фактом, що більшість країн, що розвиваються далекі від належного рівня комп'ютерної та телекомунікаційної інфраструктури. В Індії існує брак технологічних ресурсів, які необхідні для належного здійснення електронного урядування [2, с.300].

До інших факторів належать:

– Вартість: як відомо, проєкт електронного уряду є дорогою справою, яка вимагає велику суму грошей для реалізації. Загальний економічний стан Індії не настільки сприятливий. Багато проєктів електронного урядування все ще знаходяться в черзі на виконання через брак фінансових ресурсів.

– Інфраструктура систем збору даних: для реалізації проєктів електронного уряду необхідна підтримка систем збору даних, через які значно легше своєчасно оновлювати відповідну інформацію на Інтернет-порталах. В Індії, безсумнівно, існують проблеми якості збереження та безпеки таких даних.

– Законодавство: база нормативних актів Індії з питань електронного урядування не є досконалою. Наприклад, у зв'язку з різними причинами закон про цифровий підпис не може бути прийнятий в Індії порівняно з розвиненими країнами.

– Інституційна інфраструктура: проект електронного уряду може прогресувати лише в тому випадку, коли існуючі установи будуть усвідомлено підтримувати подібні ініціативи та виступати в якості засобу полегшення електронного урядування. Натомість, в Індії є багато установ, які не мають веб-сайтів, а деякі, якщо й мають веб-сайти, то часто вони працюють без суттєвого наповнення інформацією, хоча мусять наповнювати й регулярно оновлювати сайт згідно з законодавством.

– Неправильне планування [2,с.301].

Переходячи до процесу впровадження електронного уряду в Індії та досягнутих результатів, варто спочатку ознайомитися з опитуванням, проведеного в країнах, що розвиваються, та в державах з перехідною економікою щодо ініціатив електронного уряду. Згідно з результатами опитування, лише 15 відсотків проектів електронного уряду можна назвати успішними, 55 відсотків зазнали часткової невдачі, а 35 відсотків відзначилися повним провалом [3,с.1].

Протягом останніх років в Індії було проведено численні аудити проектів електронного урядування починаючи з методології оцінки розвитку системи до оцінки загальної продуктивності з точки зору досягнення цілей. Результати перевірок звернули увагу на те, що питання впровадження електронного уряду є набагато більше, ніж технологічна ініціатива. Вона передбачає складний комплекс відносин між зобов'язаннями зацікавлених сторін, структуровані процеси розвитку та адекватні інфраструктурні ресурси. Було виявлено цілий ряд причин чому проекти електронного урядування не стали успішними або виявилися далекими від очікувань. Левова частка цих причин не є суто індійськими, а є загальними, можна сказати, спільними для більшості країн світу, які стикалися з цим питанням [3,с.2].

Серед них найбільш важливими є:

– по-перше, відсутність моделі бізнес-процесу впровадження елементів електронного урядування. Наприклад, були комп'ютеризовані відділи, які видають документи права власності на землю, дозволи на землеробство, особливо в сільській місцевості. Проте, вихідні дані, отримані за допомогою таких систем не мали юридичної сили. Отже, результату, заради якого проводилася ця реформа, досягнуто не було, і пересічні громадяни не отримали полегшення від бюрократизованості процесу видання подібних дозволів. Таким чином, величезні суми коштів витрачаються на комп'ютеризацію діяльності, водночас не даючи переваг електронного управління для кінцевих користувачів;

по-друге, часто на практиці електронне урядування залишається лише модним словом в коридорах влади і міжнародних донорських організацій, які обіцяють виділення значних сум коштів для впровадження таких схем. Неefективне та неконтрольоване використання коштів на придбання програмного та технічного забезпечення для цих процесів значно зменшують результативність реформ. Більше того, у зв'язку з прагненням якомога швидше реалізувати проекти в цій сфері, навіть, якщо вони не повністю готові до втілення в життя, призводять до далеко невітніших результатів у підсумку. Все це говорить про неготовність державних установ до переходу на новий рівень діяльності. Крім того, часто залишає бажати кращого контроль за виконанням завдань та діяльності підрядників, оскільки не встановлені критерії для оцінки діяльності постачальників послуг. Зокрема, положення про штрафні санкції за ненадлежа виконання замовлених державою послуг і відповідальність за такі дії або відсутні взагалі, або вкрай слабо юридично підготовлені. Таким чином, існує замкнене коло, починаючи з відсутності прозорості у виборі технології та постачальників і продовжуючи відсутністю контролю за фінансуванням цих послуг. У кінці-кінців, результати впровадження електронного урядування не виправдовують очікувань і в прогріші опиняється пересічний громадянин;

– по-третє, дискусійним є питання конфіденційності електронних даних, особливо щодо системи проведення електронних тендерів на державні закупівлі та стосовно персональних даних громадян. Зокрема, система проведення тендерів електронним шляхом не шифрує дані та слабо обмежує доступ до такої інформації. Більше того, не існує належного контролю за діяльністю адміністратора даних, що призводить до вкрай високого ризику для проведення різноманітних маніпуляцій. Безумовно, це приносить більше шкоди справі впровадження сучасних технологій та електронного урядування в цілому. Існує безліч випадків, коли доля великих контрактів на державні закупівлі була вирішена на основі такої системи. Аналогічно, якщо особисті дані, такі як номер соціального страхування або деталі оподаткування, внесені через електронну систему подачі податкових декларацій, не зберігаються в безпечних умовах, це у кінцевому підсумку підриває довіру користувачів у використанні таких систем;

– по-четверте, завжди існує ризик, що впровадження проектів електронного уряду можуть бути направлені для отримання вигоди від них лише певними верствами суспільства. Крім того, механізм запровадження електронного урядування не рахується з існуючим в індійському су-

спільстві цифрового розриву. Це може призвести до того, що навіть найширіші наміри згаданих ініціатив не досягнуть поставлених цілей. Тому, на мою думку, до цього процесу потрібно підходити більш комплексно, поширюючи серед індійського суспільства переваги інформатизації та сучасних технологій і робити їх доступними для пересічних громадян.

Отже, проекти спрямовані на підвищення прозорості управління та спрощення процесу спілкування для пересічних громадян з органами державної влади, а також подолання корупції, призводять до діаметрально протилежних результатів. Ініціативи впровадження електронного уряду в Індії нашоухуються на опір державних структур, які відчують загрозу з боку прозорого управління. Багато разів вони були помічені в спробах загальмувати ці реформи та в кінцевому підсумку дискредитувати нововведення. Незацікавлене у реформах лобі в органах державної влади сподівається, що критично налаштований аудиторський звіт допоможе зірвати процес переходу до електронного уряду.

Водночас, існують і позитивні приклади впровадження проектів електронного уряду на місцевому рівні. Уряди штатів започаткували різні програми для поліпшення обслуговування своїх громадян. Проект «Г'яндут» (Gyandoot) у штаті Мадх'я–Прадеш був започаткований ще 2000 року з метою спрощення механізму розгляду скарг і подолання труднощів в отриманні доступу до інформації про документи на власність земельних ділянок [4,с.27]. У рамках програми «Г'яндут» було створено інформаційні кіоски з підключенням до мережі Інтернет в окремих населених пунктах. Подібний проект для сприяння комп'ютеризації фермерів під назвою «Бхумі» було розпочато і в штаті Карнатака. Проект «Пуне» (Pune) надав можливість отримати доступ до мережі Інтернет за пільговою ціною в 5 дол. США на місяць за швидкість 256 кбіт/сек. Проект «Сева» (Seva) у штаті Андхра–Прадеш посприяв створенню мережі 273 електронних кіосків для спрощеної процедури оплати комунальних послуг [4,с.28].

Зазначені проекти сприяли отриманню місцевим населенням інформації про поточні ціни на сільськогосподарські продукти на місцевому та загальнодержавному рівнях. Також було передбачено можливість оформлення всіх необхідних документів, що містять інформацію про земельні володіння, і відправити по електронній пошті скарги на погану якість на-сіння, добрив, питної води, незадовільне функціонування шкіл, органів місцевої влади тощо.

Проект «Сампарк» (Sampark) в штаті Чандігарх мав дещо інше на-правлення. У рамках цієї програми були створені електронні сервісні центри, які надають послуги від імені державних установ. За допомогою них, люди отримали можливість зручно сплачувати податки, проводити оплату за користування комунальними послугами та телефонні розрахунки, отримувати пенсійні доручення, свідоцтва про народження та смерть і навіть паспорти. Таке нововведення дозволило скоротити витрати та значно заощадити час на отримання вищезгаданих послуг. У свою чергу, це підвищило якість послуг, що надаються громадянам, за одночасного спрощення процедур документування і поліпшення умов для ведення бізнесу та діловодства [4,с.29].

У дев'ятому за територією штаті Індії Одіша більш комплексно підійшли до впровадження ініціативи електронного уряду. Влада штату Одіша визнала пріоритет інформаційних технологій в якості ефективного інструменту в активізації економічної діяльності, в ефективному управлінні та в розвитку людського потенціалу. Можновладці, таким чином, вклали значні інвестиції в проекти у цій сфері та успішно інтегрували їх у процесом розвитку, тим самим надавши широкі переваги суспільству. Починаючи з 2000 року штат взявся втілювати заплановані ініціативи, які включають в себе розбудову інфраструктури та розробку програмних додатків спеціально для створення сприятливих умов у сфері ІКТ, орієнтованих на надання послуг громадянам.

Ініціативи охопили промисловий сектор, галузь освіти, обслуговування і органи державного управління, а їх вплив останнім часом стає дедалі відчутнішим. Уряд Одіша ініціював багато проектів для реалізації електронного управління у штаті. В першу чергу, було комп'ютеризовано всі 180 відомств державних реєстраторів штату Одіша. В результаті, громадяни отримали можливість швидко та без черг відсилати необхідні документи для подальшої реєстрації. Інший проект реалізується, щоб досягти досконалості в розробці й отриманні різних видів податків Департаментом комерційних податків уряду Одіша. Було створено Інтернет-портал (<https://odishatax.gov.in/>), де можна зручно сплачувати необхідні податки без черг і зайвих документів [5,с.2].

Окрім цього, Департамент освітніх програм штату Одіша започаткував програму, яка стала першою в Індії за своєю інноваційністю. Вона складається з двох компонентів: система контролю за дітьми та система інформації і моніторингу за несанкціонованим доступом. Була створена всеосяжна база даних всіх дітей віком до 14 років, яка включає їх соціально-економічне походження, а також демографічні деталі (www.opera.in). Також було створено систему моніторингу за продовольчими зерновими. Пілотні проекти наразі проводяться в районах Хорда та Корупат.

Проект «Odisha Online» полягає в наданні громадянину послуг від усіх державних відомств за принципом «єдиного вікна» в однаковому інтерфейсі на основі загальних центрів обслуговування (www.orissanonline).

gov.in). Державні закупівлі в галузі будівництва, водних ресурсів і високі технології здійснюються лише електронним способом [5, с.4].

На загальнодержавному рівні є окремі галузі економіки, зростання та якісна перебудова яких залежить від електронного урядування. Індійський дослідник Суніл К. Нікам з'ясував користь проектів електронного уряду в галузі сільського господарства Індії. Він вважає, що сільське господарство є найбільш важливою галуззю, яка чи не найбільше потребує розвитку в країні, тому що Індія є державою, де понад 70% громадян залежать від сільського господарства і проживають у сільській місцевості. Електронне урядування забезпечує належне управління галуззю, покращує врожайність і якість сільськогосподарської продукції. Правильне використання ІКТ може поліпшити продуктивність і якість сільськогосподарської продукції.

Отже, можна зробити висновок, що в Індії існують позитивні приклади втілення концепції електронного уряду. З іншого боку, є й критика, що більшість проектів, ініційованих державними відомствами, не функціонують, застарілі, неефективні і не заохочують інтерактивного спілкування з населенням. При цьому, розглядаючи «дві сторони медалі» процесу впровадження електронного уряду та загальної реалізації цієї концепції на місцевому рівні, потрібно пам'ятати, що електронне управління повністю трансформувє усталені суспільні системи та правила поряд зі

змінною адміністративного мислення. Цілком очевидно, що такі реформи не робляться швидко, та ще й у таких традиційних суспільствах, як індійське.

Список використаних джерел

1. Country Data View [Електронний ресурс] // United Nations e-Government Development Database. – Режим доступу: <http://unpan3.un.org/egovkb/datacenter/CountryView.aspx>
2. Sharma P. E-Governance in India is the Effectual and Challenging Approach to Governance / Payal Sharma // Int.J.Buss.Mgt.Eco.Res. – Vol.2 (5). – 2011. – P.297–304.
3. Shukla S. Why E Governance Projects Fail / Shrilal Shukla // SAI India. – 7 p.
4. Кращі практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід. Методичні матеріали до навчальної дисципліни: «Теоретико-методологічні, організаційні та інституційні основи електронного урядування» / авт. кол.: К.Синицький, Я.Олійник, М.Міхальова та ін.; за заг. ред. д.н.держ.упр., проф. С.А. Чукут, к.н.держ.упр. О.В. Загвойської. – К., 2010. – 144 с.
5. Sharma L. Initiatives and implementation of e-Governance Programmes: A Case Study of Odisha / Lalit Sharma // International Journal of Scientific & Engineering Research. – Vol.3. – Issue 10. October, 2012. – 4 p.

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Віктор Борщевський, д-р економічних наук, завідувач відділу прогнозування та моделювання розвитку регіону, Інститут регіональних досліджень НАН України, Україна, м. Львів

Рецензія на монографію: К.В. Нікітенко Функціонування банківської системи УРСР (1921–1939): Монографія. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – 312 с.

Віктор Борщевський. Рецензія на монографію: Нікітенко К.В. Функционирование банковской системы УССР (1921–1939) / К.В. Нікітенко. – Львов: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – 312 с.

Viktor Borshchevsky. Review of the monograph: Nikitenko K.V. Functioning of banking system of USSR (1921–1939) / Nikitenko K.V. – Lviv: Ivan Kryp'yakevych Inst of Ukrainian studies NAS of Ukraine, 2012. – 312 p.

У монографії розглянуто проблеми функціонування банківської системи УРСР в період 1921–1939 рр., вона стала логічним підсумком наукових досліджень автора. Питання функціонування банківської системи, регулювання фінансово-кредитних механізмів є актуальними як із теоретичного, так і з практичного погляду. Однією з головних проблем розвитку будь-якого сектору економіки завжди була і залишається проблема фінансування. Неможливо собі уявити сучасне суспільство і економіку без розвинутої банківської системи. Для успішного здійснення економічного реформування потрібне об'єктивне й всебічне вивчення того величезного досвіду методів управління й організації фінансово-банківської системи, який було накопичено у 1920–1930-ті рр. Актуальність монографії зумовлена відсутністю спеціальних та узагальнюючих праць щодо функціонування банків окресленого періоду.

Автор опрацював чимало документів, архівних матеріалів, значну історіографію. Під час характеристики стану наукового розроблення теми дослідник аналізує як загальноісторичні, так і економічні праці. Наукова новизна дослідження виявляється у тому, що залучаючи неопубліковані джерела Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також матеріали десяти обласних державних архівів, автор комплексно проаналізував та узагальнив проблеми розвитку банківської системи республіки 1921–1939 рр., які досі не були об'єктом спеціального дослідження.

Системний підхід допоміг автору створити цілісну картину взаємодії різних чинників, які тісно або іншою мірою впливали на процеси функціонування банківських інституцій в умовах радянського суспільства. Так, вся банківська мережа діяла як розгалужена система з великим діапазоном внутрішніх і зовнішніх причинно-наслідкових зв'язків. Відповідно, структурні зміни фінансово-банківського ринку були зумовлені не тільки внутрішніми процесами (конкуренція між установами різних форм власності, кон'юнктура ринку, оптимальне вирішення кадрового питання тощо), але й впливом зовнішніх чинників: політичних, економічних, соціальних, які визначали долю радянської країни в цілому.

У першому розділі дослідження переосмислено історіографічний доробок попередників. В систематизованій формі проаналізовано різні погляди радянських, зарубіжних та сучасних вітчизняних дослідників щодо окремих питань функціонування банків 1920–1930-х років. У праці акцентовано на малодосліджених аспектах порушеної проблеми.

Монографія містить багатий і цінний фактологічний і статистичний матеріал. У другому розділі висвітлено діяльність головних кредитно-банківських установ. Автор розглядає проблему комплексно, висвітлює як функціонування Держбанку в системі командно-адміністративної економіки, так і низки спеціальних банків (Промбанку, Українбанку, міських банків тощо). Це дало змогу з'ясувати особливості функціонування банківської системи в Україні, дослідити побудову її фінансово-кредитних взаємодій з союзним центром.

У наступному розділі детально проаналізовано діяльність недержавних кредитних інституцій: відродження приватної ініціативи на фінансово-кредитному ринку, його характерні особливості, внесок приватних фінансистів в економічні процеси, вплив на них державного регулювання, зокрема адміністративного тиску та примусу. У монографії осмислено процес ліквідації приватних банківських інституцій (ТБК), проаналізовано переродження кредитної кооперації в умовах радянського суспільства.

У розділі четвертому досліджено форми впливу владних структур на діяльність кредитно-банківської системи. Окремо слід виділити підрозділ 4.1 монографії «Проблема кадрів – боротьба за радянський характер банківських інституцій», в якому вперше в українській практиці розглянуто актуальні питання форм, методів і наслідків регулярних «чисток»,

фабрикування гучних політичних справ про «шкідництво» в банківській сфері республіки. Слушними, на наш погляд, є висновки автора про те, що класовий підхід, ігнорування ринкових регуляторів, домінування кон'юнктурних міркувань над економічною доцільністю призвели до спотворення сутності банківської системи, знищення кредитних відносин у принципі, перетворення банківських установ на допоміжні центри перерозподілу бюджетних коштів.

Приділено увагу особливостям соціалістичного змагання працівників банківських відділень. Добре висвітлений також і такий важливий аспект, як проблема запровадження та ефективності роботи планового кредиту. Дослідник аргументовано доводить, що свідоме ігнорування ринкових законів, самовпевнене переконання, що закони історико-економічного розвитку можна легко «переламати» на свою користь, «змусити» працювати у потрібному напрямку, призвело до спотворення сутності радянської банківської системи. Результатом став надзвичайно низький рівень корисної дії банків.

Привертає увагу чіткість і логічність побудови монографії, її тісний зв'язок із практикою. К.В. Нікітенко глибоко проаналізував різноманітні питання окресленої проблеми. Дослідження має як науково-пізнавальне, так і суто прикладне застосування. Історико-теоретичний аспект проблеми за наявності репрезентативних джерел розкриває перспективи для подальшого вивчення, зокрема у регіональному аспекті. Висновки науковця відкривають перспективи для продовження роботи. Фактичні дані, особливо статистичні, можуть стати у нагоді у процесі наукового вивчення як окремих аспектів цієї багатопланої теми, так і ще не розв'язаних соціально-економічних проблем. Прикладний характер висновків і матеріалів дослідження полягає в можливості їх використання під час написання узагальнюючих вузівських курсів з історії України ХХ ст., економічної історії, підготовці спеціальних курсів для студентів, навчальних програм, лекційної роботи.

Монографія Нікітенка Костянтина Вікторовича «Функціонування банківської системи УРСР (1921–1939)» є ґрунтовною науковою працею. Вона буде цікавою і корисною для керівників та спеціалістів фінансово-банківської системи та широкого загалу: наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів. Книга займе гідне місце серед видань, присвячених аналізу складних проблем діяльності банківських інституцій.

* * *

Л. Зашкільняк, д-р історичних наук, професор, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Львів

Рецензія на книгу: Андрій Боляновський. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.) / Андрій Боляновський / [Міністерство науки і освіти України, Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України]. – Львів, 2013. – 877 с.

Л. Зашкільняк. Рецензія на книгу: Андрей Боляновский. Иностранные военные формирования в Вооруженных силах Германии (1939–1945 гг.) / Андрей Боляновский / [Министерство науки и образования Украины, Львовский национальный университет имени Ивана Франка, Институт украинологии им. Ивана Крип'якевича НАН Украины]. – Львов, 2013. – 877 с.

L. Zashkilnyak. Review of book: Andrey Bolyanovskiy. The foreign soldiery formations are in Military powers of Germany (1939–1945) / Andrey Bolyanovskiy / [Ministry of science and formation of Ukraine, Lviv national university of the name of Ivan Franka, Institute of ukrainovedeniya the name of Ivan Kryp'yakevicha of NAN of Ukraine]. – Lviv, 2013. – 877 p.

Тема Другої світової війни понад 60 років привертала і продовжує привертати увагу й викликати гарячу полеміку та гострі дискусії в сучасній історіографії, а насамперед – публіцистиці. Наявні публікації та монографії через строкатість оцінок, а часто й діаметрально протилежні висновки викликають більше запитань, аніж пропонують вичерпних відповідей на задану тему. Водночас, тема останньої світової війни та її складової під назвою «Велика Вітчизняна війна» є об'єктом величезних ідеологічних маніпуляцій, спрямованих далеко не на науково обґрунтоване вивчення проблеми, а на її інструментальне використання у заданих не в українських реаліях чинниках. Усе це зумовлює потребу подальшого вивчення багатьох аспектів війни і, передусім, таких її дискусійних тем, якими є колабораціонізм з німецькими нацистами та гітлерівським райхом.

Однією з таких контрверсійних проблем є проблема мілітарного співробітництва Третього Райху з населенням окупованих ним територій. Ця тема належить до важливих військово-політичних аспектів вивчення історії Другої світової війни. Останнім часом помітне зростання зацікавлення нею не тільки на науковому, а й на науково-популярному рівні. Цю проблему за власним уподобанням доволі вільно інтерпретують не дуже обізнані політики, журналісти, громадські діячі тощо. Натомість в дискусіях бракує знання конкретного документального матеріалу, який, значною мірою, ще донині залишається за «сімома печатами». І, тим не менше, наукове опрацювання цієї тематики продовжується, часом досить успішно – з добрими пізнавальними результатами.

У зв'язку з вищесказаним потрібно особливо відзначити напрацювання львівського дослідника Андрія Боляновського, який тривалий час розробляє складні питання з історії східноєвропейських збройних формувань періоду 1939–1945 рр. й у рецензованій роботі поставив перед собою доволі-таки нелегке завдання – підготувати синтетичне дослідження з урахуванням попередніх здобутків світової історіографії та залученням великого масиву документів, більшість яких досі не була запроваджена в науковий обіг.

Друга світова війна у долях українців – історія трагізму і страждань, ілюзій і втрачених надій та розчарувань. Оскільки серед багатьох сучасних громадян України проблема все ще сприймається кризь призму політичного бачення, важливим здобутком автора є спроба неупередженого підходу до її вивчення. Історик подає багато цікавих думок, важливих для всебічного аналізу проблеми, не робить однозначних категоричних оцінок. Авторське бачення є важливим для подальшого вивчення інших подібних аспектів воєнної історії, особливо тих, котрі безпосередньо стосуються України.

Рецензована праця є результатом тривалої і прискіпливої роботи дослідника з пошуку і опрацювання великого масиву історичних документів і численної літератури. Враховуючи важливе і значною мірою неврагільне значення піднесеної А.Боляновським наукової теми, треба з особливою увагою поставитися до залученого автором документального матеріалу і проведеної ним реконструкції історичних подій, запропонованих оцінок і висновків.

Ознайомлення з текстом монографії переконує в тому, що її автор здійснив надзвичайно глибокий та всебічний пошук і аналіз документів в численних архівосховищах багатьох країн. Тільки перелік німецьких, українських, російських, британських, канадських, польських та інших іноземних архівів, віднайдених в них і опрацювання з позицій кваліфікованого дослідника великої кількості надзвичайно важливих документів, що стосуються теми вивчення, заслуговує всілякого схвалення. Можна висловити міркування, що на даний час робота А.Боляновського є вичерпним дослідженням теми не тільки в українській, але, на чому слід наголосити, і світовій історіографії. Це не означає, що автор вичерпав або «закрив» дану тему. Але проведений ним аналіз і представлені висновки відрізняються від попередньої історіографії насамперед вичерпною документальною базою.

У центрі уваги дослідника – політична історія, але автор не обмежується виключно нею. Він згадує не тільки сухопутні війська (у тому числі формування спецслужб й військ СС), а й військово-морський флот, військово-повітряні сили, що, безумовно, буде цікаво для ознайомлення фахівцям з питань військової історії.

Уважний і вдумливий аналіз дозволяє у достатній мірі розкрити основні завдання, які намагався вирішити автор. А.Боляновський відмежовується від політизованих крайнощів в оцінках і провадить до спокійних і виважених висновків, тоді як для праць деяких авторів з країн пострадянського простору (але не тільки їх) притаманні спрощені негативні оцінки явища т.зв. колабораціонізму, а роботи деяких західних авторів інколи «трішать» доволіною безкритичною описовістю. Автор, натомість, намагається знайти «золоту середину», не забуваючи наголосувати на головному: що іноземні формування в німецьких збройних силах були лише інструментом реалізації завоюницької політики Гітлера. А.Боляновський слушно вказує на безпідставність версій деяких авторів щодо можливості зміни політики гітлерівської Німеччини в останній рік війни значною мірою через те, що уся реальна влада і вплив на політику Третього Райху на той час зосередилися в руках інстанцій СС, відомих своїми злочинними планами й практичними діями супроти окупованих країн Європи.

Автор показує, що есесівці й нацисти ніколи не прагнули підтримувати ідею створення національних держав на Сході Європи, розглядаючи їх як колонізаційний простір для розселення німецьких колоністів, й намагалися обмежити створення національних формувань з числа іноземців до локальних експериментів, а також всіляко обмежити вплив й звузити їх функції до ролі слухняних виконавців. Ортодоксальні доктринери нацистської Німеччини, на думку А.Боляновського, в останні пів року Другої світової армії задекларували створення національних армій, спекулюючи на національних та державницьких аспіраціях й патріотичних прагненнях передовсім у пропаганді з метою спонукати вояків іноземців за Третій Райх.

При цьому автор вірно зауважує, що не можуть ніколи бути виправданими ті особи, які брали участь у масових воєнних злочинах і масових вбивствах цивільного населення. Що стосується цієї категорії, то можна тільки відзначити, що ці люди були піддані справедливому покаранню за їх злочини. Утім, можна погодитися з автором у тому, що висвітлення злочинного аспекту в повній мірі можливе тільки після розсекречення ар-

хів радянських спецслужб, зокрема тих їх фондів, у яких зберігаються фонди засуджених й страчених, але не реабілітованих військовослужбовців цих формувань.

Намагання автора уникнути тенденційності й бути максимально об'єктивним простежується також у тому, що він намагається відійти від притаманного працям інших авторів «етноцентризму», а саме, не зосереджує своєї уваги на історії укомплектованих із його співвітчизників формувань, що діяли на боці Вермахту, а розглядає проблему як інтернаціональне явище.

Водночас хотілося би висловити авторові деякі зауваження і побажання. Досліднику не завадило б дещо скоротити основну текстувальну частину праці з метою зменшення фактологічного навантаження. З огляду на те, що сама тема є дуже розлогою, а вчений прагне не обійти мовчанкою майже кожне з її важливих питань поданий матеріал є дуже насичений і спресований, так що часом читач губиться в численних цифрах, назвах, прізвищах, військових частинах тощо. Низка розділів буквально просяться стати окремими монографіями. Зокрема, відчувається скорочення таких важливих питань, котрі в майбутньому можуть стати окремими дослідженнями: історіографія теми, іноземні формування Ваффен-СС, Східні війська, іноземці в Люфтваффе, колабораціонізм в Росії та інших країнах тощо.

Бажано було би приділити більшу увагу сформованим з українців формуванням. Однак, з другого боку, це не можна вважати недоліком автора, зважаючи на те, що його висвітленню він присвятив дві спеціальні монографії, обсяг першої з яких перевищує 500 сторінок, обсяг другої сягнув майже 700 сторінок. Практично незаторкнутою в монографії залишилася історія формувань поліційного підпорядкування, загальна чисельність осіб в них перевищила 300 тисяч осіб. З іншого боку, це питання не було об'єктом дослідження автора, але загальна історія цих формувань могла би бути предметом подальшого вивчення дослідника.

Проблематика монографії є дуже розлогою і багатоманітною, охоплює і затронує національні і державні інтереси багатьох народів сучасної Європи, виходить на питання колабораціонізму та низки інших питань соціальної і політичної орієнтації населення багатьох країн в роки Другої світової війни, в тому числі й України. Не уникаючи відповідей на складні питання, дослідник монографії, тим не менше, дає свої, достатньо наукові і виважені з точки зору наукової парадигми відповіді. Не з усіма цими відповідями рецензент згідний, але віддає перевагу автору в конструюванні його позиції та поглядів на представлені явища світової війни, більшість яких внаслідок впливу численних чинників була міфологізована і препарована в більшості країн світу.

На нашу думку, А.Боляновський здійснив надзвичайно глибокий і пізнавальний аналіз як нацистської політики щодо європейських народів, так і ставлення цих народів до цієї політики, яке не вміщалося в рамках однокольорових чорно-білих оцінок.

Не вдаючись до детальнішого аналізу, можна констатувати, що монографія А.Боляновського заслуговує на те, щоб з нею ознайомилася наукова громадськість. Її науковий рівень і актуальність не викликають жодного сумніву. Було би дуже бажаним, якби після незначної «адаптації під західного читача» вона була би перекладена російською, німецькою й англійською мовами, якнайшвидше опублікована і презентована фаховому середовищу. На сьогоднішній день вона є найбільш повною, виваженою і документально обгрунтованою репрезентацією складної проблеми історії Другої світової війни.

Зважаючи на сказане, є усі підстави стверджувати, що монографія А.Боляновського є помітним явищем в сучасній українській та світовій історіографії і не пройде непоміченою серед фахівців і ширшої громадськості. Як видається, є усі підстави стверджувати, що авторське бачення проблеми сприятиме появі нових цікавих досліджень з складних проблем Другої світової війни та інших контрверсійних питань «добі тоталітаризму».

* * *

Марія Казьмирчук, д-р історичних наук, доцент, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Рецензія на підручник: Довжук І.В. Історія і теорія світових цивілізацій: Підручник / І.В. Довжук, В.Б. Попов, А.І. Атоян та ін.; Під заг. ред. І.В. Довжука. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2012. – 1088 с.

Марія Казьмирчук. Рецензія на учебник: Довжук И.В. История и теория мировых цивилизаций: Учебник / И.В. Довжук, В.Б. Попов А.И. Атоян и др.; Под общ. ред. И.В. Довжука. – Луганск: изд-во ВЛУ им. Дая, 2012. – 1088 с.

Maria Kaz'mirchuk. Review on a textbook: Dovzhuk I.v. History and theory of world civilizations: Textbook / I.V. Dovzhuk, V.B. Popov, A.I. Atoyan and in.; Under zag. editor I.V. Dovzhuka. – Lugansk: vid-vo To SLEEP the name of V.Dalya, 2012. – 1088 s.

У сучасному світі цінуються кваліфіковані фахівці, які мають не тільки вузькофахові знання, але й високий рівень освіченості, ерудиції та загальної культури, що передбачає розуміння суті процесів, що відбуваються, глибокі знання. Саме тому першочерговим завданням вітчизняної системи вищої освіти має бути підвищення ефективності її загальнокультурного компонента. Для цього потрібне створення чіткої орієнтації

на цілісне сприйняття світу. У цьому розумінні в нагоді стане підручник «Історія і теорія світових цивілізацій», де висвітлюються найважливіші проблеми розвитку світових цивілізацій з найдавніших часів до наших днів.

Історія світових цивілізацій є однією і найбільш об'ємних, складних і одночасно цікавих у історичній науці. Історія цивілізацій користується попитом серед студентів природничих спеціальностей. Слід відзначити, що підручник має чітку структуру, що дозволяє студентам ефективно опанувати матеріал з найбільш важливих проблем історико-цивілізаційного процесу. Це досягається поєднанням різних концептуальних схем, діахронії та синхронії. Майже на кожній сторінці підручника дається посилання на згадуваних визначних осіб або вживані авторами терміни. У Вступі подається визначення терміну «цивілізація» та розглядаються існуючі теорії цивілізацій. Авторі пропонують читачам власний погляд на чинники розвитку цивілізацій і нарис їхньої історії, не відкидаючи розгляд різних концептуальних схем, які панували протягом різних історичних періодів.

Важливим є те, що структура підручника поєднує хронологічний та цивілізаційний методи. Розділи підручника виділено відповідно до процесів розширення цивілізаційного ареалу, появи локальних однотипних цивілізацій якісно нового типу суспільного ладу (античне суспільство), що дав початок формальному європейському типу розвитку. Цікавою є думка авторів, що вибух історичного поліморфізму міняється пануванням однієї західної цивілізації, що надає світовій історії форму конуса, який знову вивертається черговим різноманіттям уже в першій половині XX ст.

Розробка науково обгрунтованої типології цивілізацій входить у число актуальних завдань історіографії. Від її успішного вирішення багато в чому залежить дослідження загальних закономірностей історичного розвитку світових цивілізацій. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є подане у підручнику концептуальне ядро підходу, що втілюється в ідеї виділення центрів зв'язаного цивілізаційного розвитку, чий імпульс виявилися найбільш дієвими для зростання і розширення культурних ареалів у детермінантах руху, простору і часу.

Не менш важливими у підручнику є те, що основна увага приділена явищам і процесам, що визначають сутнісні риси світових цивілізацій, а також формуванню глобальної цивілізаційної структури. Такий підхід дав можливість з більшою повнотою висвітлити, а в окремих випадках підняти і розглянути ряд питань, пов'язаних із розвитком світових цивілізацій тривалого хронологічного періоду.

У другій частині «Передісторія цивілізацій. Первісне суспільство» виділяється низка вузлових проблем: походження людини, основні етапи соціо- і антропогенезу, освіта і сутнісні риси родового ладу, проблема переходу від родового ладу до державності. Цікаво висвітлюються різні типи періодизації первісності – історична, археологічна та геологічна. Чітко і зрозуміло аналізується проблема походження людини, концентрується увага читача на дискусійності цих проблем. На думку авторів, навіть ті питання, що вважалися вирішеними, тепер уже не здаються такими. Помітна наукова новизна властива дослідженню проблеми прабатьківщини людини та критики теорії «двох стрибків» щодо вивчення антропогенезу. Правомірно звернута увага на соціальні відносини в родовому суспільстві: первісне стадо, праобщина, родова община. Корисним для вивчення передісторії цивілізацій є висвітлення у підручнику радянських історіографічних підходів щодо первісності та причин переходу від родового ладу до державності.

Заслугою авторів є введення в науковий обіг значних історичних матеріалів щодо Стародавнього Сходу. З початку розділу «Давньосхідні суспільства в глобальному історико-цивілізаційному процесі» чітко виділено низку структуроутворюючих моментів: суть поняття «Стародавній Схід», роль і місце давньосхідних суспільств у всесвітній історії; характерні риси соціально-економічного ладу суспільств Сходу й основні закономірності їхньої еволюції. Збагачує підручник детальний аналіз теоретичних проблем, зокрема щодо виникнення державності у східних суспільств, де достатньо зрозуміло пояснюється ставлення до цього питання радянської і західної історіографії. У розділі про західноазійський цивілізаційний простір широко розглядаються єгипетська, месопотамська цивілізації та імперські держави Близького Сходу, причини їхнього виникнення та специфіка розвитку.

У наступному розділі підручника цікавою є характеристика давньоіндійської (Хараппської) та давньокитайської цивілізацій. Авторі достатньо аргументовано і переконливо виділяють релігійний чинник, що вплинув на їхнє формування та еволюцію. Важливим та інформативним є наступний, підсумковий розділ щодо розвитку давньосхідних суспільств. Досить детально автори характеризують проблему хронологічних рамок давніх суспільств, відзначаючи різні позиції науковців (К.Ясперса, Л.Гумільова, А.Тойнбі). У підручнику підкреслюється, що «в основі періодизації східних суспільств лежить не гіпотетична грань між рабовласництвом і феодалізмом, а процеси розростання соціальних організмів із супровідною їх трансформацією» (с.106).

Цілком аргументовано виглядає четверта частина присвячена античній цивілізації. Дуже корисним для орієнтації у матеріалі присвяченому античності як всесвітньому феномену виглядає коротке визначення проблем, які широко розкриваються у наступних розділах. У підручнику відводиться відповідне місце першій європейській крито-мікенській цивілізації. Даються чіткі пояснення виникнення точки розходження у розвитку

між Сходом та Заходом. Грецька та Римська цивілізації висвітлені у відповідності до класичної періодизації, прийнятої у вітчизняній науці, що є беззаперечним позитивним моментом у підручнику. Логічним виявляється висновок про те, що антична культура заклала підвалини європейської.

У частині п'ятій «Західно християнська середньовічна цивілізація» слід відзначити актуальне тлумачення терміну «середні віки», історію його виникнення та змістовне обґрунтування буде новим та цікавим для студентів-природничиків. Важливим є обґрунтування правильності вживання терміну «феодалізм», який деякі дослідники вважають пережитками радянської доби. У підручнику досить зрозуміло дається пояснення суті феодального способу виробництва та характеристика феодального суспільства. Політичний та економічний розвиток західно-європейської цивілізації в середні віки розкритий крізь призму етапів державного розвитку Франції, Німеччини та Англії.

Заслугує на увагу шоста частина підручника, присвячена східно-християнській макроцивілізаційній спільноті, де серед розмаїття фактичного матеріалу відзначена велика роль християнства для європейського ареалу. Важливим є виділення «візантизму» як визначального чинника саме східнохристиянського світу та пояснення цього феномену. Важливим для розуміння подальших цивілізаційних процесів є аналіз візантійської, східнослов'янської, євразійської цивілізацій, їхнього культурного надбання.

Значне місце у підручнику відводиться аналізу західноєвропейського суспільства у XV–XVII ст., коли закінчується доба середньовіччя і відбуваються значні цивілізаційні трансформації. Важливим є висвітлення різних поглядів та підходів до назви цього періоду, а також звернення уваги на здатність європейської цивілізації у цей період зробити прогресивний рух вперед, обігнати Схід та продовжити цивілізаційний розвиток. Чітким та зрозумілим у підручнику є аналіз капіталістичних відносин як основи соціально-економічних відносин в Європі того періоду. Переконаливо доводиться, що первинне накопичення капіталу передбачає наявність грошей, а їхнє спрямування у виробництво товарів за схемою: гроші–товар–гроші. У політичних процесах Європи в XV–XVII ст. автори підручника звертають увагу на те, що вони характеризуються гострою внутрішньою боротьбою між центральною королівською владою, що продовжувала посилюватися, і різного роду відцентровими сепаратистськими силами. Підкреслюється, що процеси внутрішнього державного, економічного й ідеологічного перетворення в європейських країнах визначали зовнішньополітичні обставини того часу (с.245). Щодо соціокультурних процесів в Європі, то у підручнику цей матеріал подається як складний синтез декількох традицій, античної спадщини та християнської соціокультурної системи (с.253).

У наступному розділі підручника вірно наголошується, що східні суспільства у VII – першій половині XIX ст. не вписувалися в тричленну систему «рабовласництво – феодалізм – капіталізм», яка була характерною для європейської історії. Дійсно, на Сході основна роль відводилася всесильній державі, проте використання терміна «феодалізм» щодо східних суспільств автори підручника вважають припустимим, пояснюючи це відсутністю принципової різниці між структурами Давнього та Середньовічного Сходу (с.265). Також у підручнику коротко охарактеризовані арабо-мусульманський цивілізаційний ареал, індійська та китайсько-конфуціанська цивілізації, їхні соціополітичні й соціально-економічні процеси. Окремий параграф присвячено аналізу класичної мусульманської культури.

У частині дев'ятій щодо доколумбових суспільств Латинської Америки автори підручника стверджують, що ці «локальні співтовариства із замкнутим космосом справ і уявлень» проходили самостійний шлях до цивілізації (с.321). Обґрунтовуються умови появи перших індіанців в Америці, стверджується, що жителі Азії або Європи не мали значних переваг перед ними. Дається періодизація розвитку американських індіанських культур та цивілізацій і компактно аналізуються цивілізації Мезоамерики та Перу. Окрему десяту частину підручника автори виділяють для висвітлення конкісти та формування латиноамериканського ареалу Західної цивілізації (XVI–XIX ст.).

Одинадцяту частину присвячено становленню і розвитку північно-американської цивілізації (XVII – середина XIX ст.), де автори підручника стверджують, що американська історія – це не лише історія США, хоча їхня роль у латиноамериканських справах розширювалася. Однак у підручнику звернута належна увага, що обидві Америки по-різному завоювали досвід Європи. Цікаво і не ординарно висвітлюється утвердження загально американських цінностей, таких як народний суверенітет, громадянське суспільство, федералізм і розподіл влади – складові національної доктрини зразкової демократії.

У дванадцятій частині підручника характеризується західноєвропейська цивілізація другої половини XVII – середини XIX ст., зокрема виділено ранньокapіталістичний (передіндустріальний) та індустріальний періоди, аналізу яких відповідно відводиться по розділу. Відзначено, що вступивши у Новий час держави ускладнили взаємодію, що дозволяє авторам підручника стверджувати про зародження світів-економік та світів-імперій (с.467). У соціокультурних тенденціях Нового часу підручник характеризує перший загальноєвропейський стиль бароко та загалом народження нового європейського мислення і способу життя.

Окрема тринадцята частина присвячена розгляду російської (євразійської) цивілізації XVIII – початку XX ст. Проаналізовано імперську модернізацію Росії як цивілізаційний феномен, що проводилася задля подо-

лення відставання від країн Заходу. Автори підручника відзначають, що сформувався російський варіант індустріальної цивілізації, де основою є держкапіталізм у важкій та військовій промисловості. Російським реформам XVIII – кінця XIX ст. присвячено окремий розділ, де наголошено на потужному імпульсі цих радикальних перетворень. Автори підручника відзначають у той період проблеми пошуку власного шляху в історії, місця в системі європейських держав та випробування на міцність цивілізаційних основ Росії. Процеси модернізації в Росії у XIX – на початку XX ст. охарактеризовані у наступному розділі кризь призму реабілітації позитивно-ліберальної ролі російських монархів (с.524). Серед основних тенденцій в розвитку російської культури Нового часу відзначено важливе місце освіти петровської епохи, появи світськості та інтересу до особистості.

Західнохристиянській цивілізації другої половини XIX – першої чверті XX ст. відведено чотирнадцяту частину підручника, де автори традиційно і цікаво охарактеризували соціополітичний і соціально-економічний розвиток в глобальних цивілізаційних структурах. Соціокультурну еволюцію було актуально проаналізовано кризь призму суперечностей та конфліктів даного періоду, характеристики діяльності окремих політичних лідерів і держав, що стали образами та символами епохи. Наголошено, що європейська культура – це культура універсалізму індивідуального характеру.

Наступна п'ятнадцята частина також висвітлює розвиток західної цивілізації але вже XX–XXI ст., зокрема цей період поділено на періоди між Світовими війнами, під час Світових війн та формування післявоєнної системи. Щодо особливостей політичних процесів розвитку західноєвропейських цивілізацій XX ст., то автори підручника цікаво висвітлюють феномен формування тоталітарних режимів, соціалістичного табору Центральної Європи та виникнення «холодної війни». Серед соціально-економічних тенденцій розвитку західноєвропейської цивілізації виділяються швидке відновлення економік після війн, економічне зростання і несподівані кризи, небачену націоналізацію деяких галузей паливно-енергетичного комплексу, банків, транспорту. У підручнику відзначено зниження рівня європейської культури, що, на думку авторів, обумовлено внутрішньою гомогенністю соціуму і зовнішнім тиском англосаксонського посткультурного простору.

У шістнадцятій частині «Радянське суспільство (1917–1991 рр.)» характеризується загибель Російської імперії і створення на її уламках Радянської держави. Широко та обґрунтовано розглядаються три Російські революції, громадянська війна та воєнний комунізм, НЕП і соціалістична модернізація, Велика Вітчизняна війна й тенденції післявоєнного розвитку. Автори не обійшли увагою і Радянську Україну, історії якої присвячено окремий розділ. Цікаво та ґрунтовно висвітлена радянська культура.

Окремі частини авторів підручника відвели для характеристики цивілізаційних процесів пострадянського розвитку, зокрема трансформаціям України та Росії, Північноамериканському, Латиноамериканському цивілізаційному ареалу та Східним суспільствам в середині XIX – на початку XXI ст. Найцікавішою виявилася остання частина підручника щодо глобальних проблем сучасного цивілізаційного універсалу, зокрема проблем постіндустріалізації, глобалізації і світової цивілізаційної структури.

Відзначаючи належний науковий рівень рецензованого підручника, відзначаємо й певні недоліки. Серед них в окремих випадках надмірну дискусійність, упущення, непояснені заздалегідь скорочення (с.297), які при їх відсутності могли б явно підвищити рівень підручника.

Підручник має занадто великий обсяг та забагато фактів і дат, хоча він розрахований на студентів вищих навчальних закладів неісторичних спеціальностей, яким викладається «Історія світових цивілізацій» (с.3). При чому автори підручника наголошують на тому, що завданням є не синхронний виклад усієї історії цивілізаційних просторів, а «позначення контурів» (с.6). Підручник багатий інформацією і може використовуватися як фундаментальний довідник.

Досвід роботи на фізичному факультеті та викладання там історії цивілізацій дозволяє відзначити, що великий обсяг утруднює користування книгою, а безліч фактів заважає скласти цілісне загальне уявлення про історію світових цивілізацій. Деякі речення важко сприймаються через перевантаженість термінами та філософськими категоріями, які будуть зрозумілі тільки вузькому колу зацікавлених історією або історією філософії осіб. Позитив від того, що у підручнику пояснюються найновіші терміни губиться у потребі весь час перериватися задля виявлення чергового тлумачення.

Не зважаючи на побажання, слід відзначити, що підручник відрізняється новизною підходів та актуальністю проблематики, має важливе практичне значення, адже може використовуватися при опануванні студентами дисципліни «Історія цивілізацій», у спеціальних курсах, семінарах на історичних факультетах вищих навчальних закладів України. Підручник зацікавить широке коло науковців і всіх, хто цікавиться Всесвітньою історією.

* * *

О. Ластовська, старший науковий співробітник, Національний заповідник «Софія Київська», Україна, м. Київ

Незгасаючий інтерес до декабристів. Рецензія на книгу: Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Упор.: Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш. – Т. 7. – К.: «ПП»КП»УкрСІЧ», 2013. – 440 с.

О. Ластовська. Незатухающий интерес к декабристам. Рецензия на книгу: Декабристы в Украине: исследование и материалы / Упор.: Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латыш. – Т. 7. – К.: «ПП»КП»УкрСІЧ», 2013. – 440 с.

O. Lastovska. Undamped interest to the decembrists. A review is of book: Decembrists are in Ukraine: research and materials / Support.: G.D. Kaz'mirchuk, Yu.v. Lett. – Т. 7. – К.: «PP»KP»UkrSICH», 2013. – 440 s.

Традиційний збірник сучасних пострадянських досліджень і публікацій новоявлених матеріалів з історії декабристського руху, що постійно готується до друку кафедрою історії та гуманітарних факультетів (зав. кафедри д.і.н., професор Г. Казьмирчук) Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в черговий раз продемонстрував зацікавленість науковців до заявленої проблематики.

Відкриває збірник передмова академіка НАН України В. Смолія, в якій наголошено на безпосередньому символічному зв'язку видання цієї книги із рядом ювілеїв: 110-річчям з дня народження відомого історика М. Нечкіної (2011), 200-річчям російсько-французької війни (2012) та 190-річчям утворення Товариства об'єднаних слов'ян (2013).

Тематично матеріал збірника поділений на 4 розділи: «Документи і матеріали», «Актуальні питання декабристського руху», «Місця пам'яті декабристів» та «Історіографія, огляди, рецензії».

Збірник має міжнародний характер і досить широке географічне представництво авторів. Україну тут представляють публікації науковців із Києва, Кам'янки, Ніжина, Кіровограда, Новоград-Волинського, Черкаса та Одеси; Російську Федерацію – із Красноярська, Комсомольська-на-Амурі, Москви, Санкт-Петербургу, Новосибірська, Єкатеринбурга, Ялutorовська, Нижньогородської області, Туринська, Омська та Іркутська; Францію – із Ліона; Швецію – із Уппсали. Різноманітність географічна підкреслила й іншу різноманітність – тематичну та методологічну. Адже дослідники з різних кінців євразійського континенту представляють різнопланові зацікавлення та водночас різні наукові школи й напрями.

В розділі «Документи і матеріали» у збірнику представлено три публікації документів. Дослідниця Т. Комарова (Красноярськ) підготувала до друку 12 листів Олександри Давидової – дружини декабриста Василя Львовича Давидова, одного з керівників Південного товариства, котрий перебував на заслання у Сибіру. Листи датуються 1828-1851 рр. і адресовані різним особам, пов'язаним із родиною. Крім того, проф. Г. Казьмирчук і доц. Ю. Латиш надали для публікації документи з Державного архіву Одеської області щодо процесу арешту графів Булгарі та записку історика І. Линиченка (1857-1926), професора Новоросійського університету, про спогади жителя одного із сіл під Васильковом на Київщині щодо приведення до присяги селян під час подій 1825 р.

В розділі «Актуальні питання декабристського руху» висвітлюються досить різнопланові проблеми діяльності декабристів, їх життя, погляди, сприйняття ідей сучасниками та наступними поколіннями. На особливу увагу заслуговують спроби концептуального осмислення декабристського руху, представлені в дослідженнях Сусанни Ребоу-Едлінг із Уппсали («From Subjects to Citizens: Republicanism, Nationalism and Literary Decembrism»), Жюлі Грандей із Ліона («Декабристська республіка: поиск определения») та Валерії Балахніної із Комсомольська-на-Амурі («Антропологическая модель человека-декабриста»). Товариству об'єднаних слов'ян та Союзу благоденства присвятили свої розвідки Л. Наумець та В. Шкерін.

Ряд публікацій має персоналістський характер: в них представлені епізоди із життя і творчості А. Єнтальцева, княгині М. Волконської, Ф. Глінки, П. Пушина, Г. Новицького, С. Трубецького, М. Цертелєва. Суспільну діяльність дружин декабристів у Сибіру проаналізувала І. Суховенко із Кіровограда, дійшовши думки про її дуже активний характер, спрямований «на покращення умов життя у заслання та культурне просвітництво». А на маловідомий епізод із ідеєю замаху на імператора Олександра I у 1817 р. та стосунками з цього приводу у середовищі мовників звернув свою увагу М. Сафонов із Санкт-Петербургу.

Особливий інтерес дослідників має викликати розділ «Місця пам'яті декабристів», в якому подаються інформаційні матеріали не лише з історичними, але й пам'яткознавчими та музеєзнавчими аспектами. Серед таких місць сучасними дослідниками, опублікованими у збірнику, вивчалися сибірське місто Ялutorовськ, що було назване «опальною столицею декабристів», українське містечко Кам'янка, де неодноразово проводили зустрічі члени Південного товариства, село Янівка Київської губернії (нині – Чигиринського району Черкаської області), де знаходився майданчик декабристів Поджіо, та інші. Також тут опубліковані розвідки з історії музеїв – у Туринську на Уралі, де діє з 1960 р. музей Декабристів, та у Ніжині, де розташована кімната-музей відомого історика-декабристознавця Міліції Нечкіної. Автор із Туринська З. Мачихіна, відзначає роль музею у житті свого міста і зауважує, що він є його «візитною карточкою».

Необхідно відзначити й спільну публікацію трьох сучасних українських істориків – О. Реєнта, Г. Казьмирчука та Ю. Латиша – «Хомутець –

місце пам'яті декабристів». На увагу ця публікація заслуговує не тільки з приводу викладеного в ній матеріалу, але й з погляду її авторів на проблему криз теорії «місць пам'яті». Вони вважають, що «головна роль місць пам'яті – «заблокувати дію забування»». Саме з цією метою дослідники відновлюють інформаційний простір Хомутця, перешкоджаючи «ерозії пам'яті про декабризм».

Останній розділ «Історіографія, огляди, рецензії» ставить за мету ознайомлення фахівців із історіографічними дослідженнями та новинками і досягненнями історичної науки у сфері вивчення історії декабристського руху. Серед історіографічних праць тут читач знайде публікації, присвячені як відомим дослідникам М. Довнар-Запольському, Ю. Оксману, М. Закревському, так і розкриттю проблемних тем – декабристи і релігія, декабристи і Сибір. Несподіваний ракурс декабристської тематики представлений у роботі Сергія Ерліха із Санкт-Петербурга «Серафим Саровский и классики русской литературы против декабристов. Эпизод из войны мифов современной России». Тут представлено сучасний міфологічний проект російської влади і православних монархістів по використанню образів декабристів у власних політичних цілях. Насамкінець автор зауважує: «М'ятежні образи будуть востребованы до тех пор, пока российское общество не сможет влиять на власть законными средствами, например, путем выборов».

Інтерес для нинішніх і майбутніх декабристознавців представлятимуть також огляд документальної серії «Полярная звезда», що видається в Іркутську з 1979 р. (Т. Перцева) і рецензії на книги «14 декабря 1825 года. Источники, исследования, историография, библиография. Вып. VIII» (М. Гедін) та «Українські декабристи чи декабристи на Україні?» (В. Ластовський).

Таким чином, виданий збірник засвідчив різноплановість тематики в дослідженнях історії декабризму та подальшу перспективу наукових пошуків у цьому напрямі. Важливо відмітити, що ця тематика представляє інтерес не лише із суто наукових позицій, але й ідеологічних та політичних.

* * *

В. Ластовський, д-р історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, Київський національний університет культури і мистецтв, Україна, м. Київ

Етнополітика для студентів. Рецензія на підручник: Казьмирчук М.Г. Етнополітика: підручник для студентів історичного факультету 1 курсу ОКР «Магістр». – К.: ПП «КП УкрСіч», 2013. – 360 с.

В. Ластовский. Етнополитика для студентов. Рецензия на учебник: Казьмирчук М.Г. Етнополитика: учебник для студентов исторического факультета 1 курса ОКР «Магистр». – К.: ПП «КП УкрСич», 2013. – 360 с.

V. Lastovskiy. Etnopolitika for students. A review is on a textbook: Kaz'mirchuk M.G. Etnopolitika: textbook for the students of historical faculty of a 1 course of OKR master's «Degree». – K.: PP «KP UkrSich», 2013. – 360 s.

Сучасний фахівець-історик повинен орієнтуватися в різноманітних суспільно-політичних процесах не лише минулого, але й сучасності. З метою поглиблення відповідних знань Марією Казьмирчук був підготовлений для студентів історичного напрямку підручник з предмету «Етнополітика». Автор у вступній частині наголошує на необхідності ознайомлення їх із основами етнополітики, теорією та історією розвитку етнополітичної думки, головними етнополітичними проблемами, етнополітичною картиною світу.

У підручнику етнополітика визначається як наука про закономірності взаємодії етнічного та політичного сфер (с. 11). При цьому автор зауважує, що усталеного і загальноприйнятого визначення етнополітики на сьогодні не існує.

Структурно підручник складається із вступу, 2 розділів, 9 тем, запиту, тем рефератів і списку джерел та літератури.

Тематично книга розділена на 2 великі частини: «Теорія та історія світової і вітчизняної етнополітики» і «Сучасна етнополітика в Україні і світі». До першої частини були включені наступні теми: 1. «Етнополітика як наука». 2. «Зародження та розвиток світової етнополітичної думки». 3. «Етногенез та етнічна історія українців». 4. «Етнополітичні виміри української історії». До другої частини ввійшли теми: 5. «Етнополітичні процеси у сучасному світі (друга половина XX – початок XXI століть)». 6. Законодавче забезпечення етнополітичного розвитку сучасної України. 7. «Національні меншини в незалежній Україні». 8. «Міжетнічні суперечності й конфлікти в сучасній Україні». 9. «Етноконфліктологія на пострадянському просторі».

Автор показує зв'язок етнополітики із цілим рядом наукових галузей – етнографією, етноархеологією, етнологією та іншими, визначає функції та завдання етнополітики, її структуру та методи, окреслює коло відповідних джерел та літератури.

Розвиток світової етнополітичної думки М. Казьмирчук веде від часів античності – стародавніх Греції і Риму, називаючи серед найбільш відомих вчених того часу Геродота, Плінія Старшого, Страбона, Тацита та ін-

ших. Саме в цей час з'явилася і почала розроблятися ідея месіанізму. До цього ж періоду відноситься і поява перших понять та категорій етнополітики. В подальшому на розвиток етнополітики вплинули такі процеси як Велике переселення народів, хрестові походи. В епоху Відродження деякі ключові ідеї були висловлені відомим мислителем Н. Макиавеллі. Автор представляє у підручнику також ідеї Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Т. Пейна, І. Канта, Й.-Г. Гердера та ін.

Представляючи етногенез та етнічну історію українців, автор знайомить студентів із основними теоріями їх походження (М. Грушевського, Л. Залізняка та ін.), з періодизацією та історичною обумовленістю структури українського суспільства. Вона вірно наголошує, що «нині активно ведуться дискусії про етногенез... Проблема етногенезу ще не розв'язана. Через етноцентризм, притаманий кожному народові, та намагання неісторичних народів замаскуватися, зростає заміфологізованість цієї проблеми» (с. 61). Досить розлого розглядається етнополітична трансформація на українських землях, позиція влади щодо українського етносу та правосуб'єктний статус останнього в різні періоди історичного процесу.

Для кращого сприйняття студентам подається узагальнена інформація щодо етнічних моделей розвитку країн Європи та Північної Америки. При цьому справедливим видається наступне твердження: «Новий світовий устрій, що формується наприкінці XX – початку XXI ст., характеризується відродженням місцевої ідентичності, тенденції до децентралізації та партитуляризації» (с. 205). Власне достатньо інформації для цього дає хоча б історія Європейського Союзу. Етнічний критерій панує на сьогодні і в процесі розвитку Центрально-Східної Європи. Крім того, для історика важливо пам'ятати про розвиток етнічних процесів після остаточного розвалу колоніальних систем у сер. XX ст. на африканському та євразійському континентах. Разом з тим, «...етнічна та конфесійна солідарність приходить на зміну національно-державній ідентичності, запозиченій раніше у держав-метрополій» (с. 229).

Важливим моментом в існуванні і розвитку етносу є безумовно правовий аспект. Адже народи і нації – це потенційні суб'єкти державотворення і міжнародного права. Тому законодавче забезпечення формує умови етнічних відносин в окремо взятих країнах. На сторінках свого підручника М. Казьмирчук саме й звертає увагу студентів на особливості розвитку права і законодавства сучасної України. При цьому не лише стосовно українського етносу, а й стосовно національних меншин. Виклад матеріалу починається від 1980-х років, а в основу початку позитивного процесу було покладено прийняття 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України». І це цілком справедливо. Оскільки цим документом було закладено конституційні основи нового процесу українського державотворення, у т.ч. у сфері етнополітики. Сама ж Конституція України закріпила ці основи вже у 1996 р.

Автор підручника в контексті викладення матеріалу дає визначення поняття державної етнополітики – «це регулювання етнічного життя у всіх його проявах, урахування етнічного фактора в усіх сферах соціального буття» (с. 237). Відповідно до Конституції України вона подає три рівні етнічної політики:

- політика щодо української етнічної спільноти,
- політика щодо корінних народів та національних меншин,
- політика щодо представників українського етносу за межами України.

Водночас не можна не погодитися із думкою М. Казьмирчук, що формування власної держави поставило перед українським етносом вимоги якісно нового рівня розвитку, співвідносного з положеннями «Міжнародного пакту про громадянські та політичні права» (1966).

З огляду на новий формат існування, звичайно, виникає питання щодо національних меншин в Україні. В підручнику цій проблемі відводиться окрема тема, де розглядається політика щодо задоволення їх національно-культурних потреб, її реалізація крізь призму регіональних аспектів, зокрема й щодо адаптації депортованих народів в контексті проблеми легітимності Кримської автономії. При цьому, відзначаючи зміни в етнічній структурі населення України в пострадянський період, автор зауважив два основних чинники, що на них вплинули: природні фактори і міграційні процеси.

В цілому ж М. Казьмирчук відстоює думку, що «в Україні формуються передумови для втілення концепції багатоетнічного та багатокультурного розвитку» (с. 273).

Завершальні теми підручника присвячені найбільш проблемним моментам у міжетнічних стосунках – суперечностям і конфліктам, етнополітичному екстремізмі і шовінізму.

Звичайно, варто висловити і деякі побажання для наступного видання підручника. На мою думку, варто доповнити кожну тему питаннями для самоконтролю, подати зразки тестів, додати словник використовуваних специфічних термінів.

В цілому ж слід зазначити досить широку інформаційну базу підручника, що тісно влітається в теоретичне обґрунтування.

Таким чином, маємо на сьогодні один із серйозних підручників з етнополітики, завдяки якому студенти мають змогу опанувати і зрозуміти основні проблеми у цій сфері.

* * *

Михайло Масаєв, канд. історичних наук, доцент, завідувач лабораторії факультету соціокультурної діяльності та музичного мистецтва, Кримський університет культури, мистецтв та туризму, Україна, м. Симферополь

У Криму серйозно беруться за філософське осмислення історії

Рецензія на підручник: Габрієлян О. А. Філософія історії: підручник / О. А. Габрієлян, І. І. Кальной, О. П. Цветков. – К.: Академвидав. – 216 с.

(рецензія друкується мовою оригіналу)

Михаил Масаев. В Крыму серьёзно берутся за философское осмысление истории. Рецензия на учебник: Габриэлян О.А. Философия истории: учебник / О.А. Габриэлян, И.И. Кальной, О.П. Цветков. – К.: Академвидав. – 216 с.

Myhaylo Masayev. In the Crimea Seriously Undertake to Philosophical Study of History. Review on a Manual: Gabrielyan O. A. Philosophy of History: a Manual / O. A. Gabrielyan, I. I. Kalnoi, O. P. Tsvetkov. – K.: Academvydav, 2010. – 216 p.

Крым часто становился узлом международных противоречий, которые нередко приводили к войнам. Поэтому внимание крымских учёных к философскому осмыслению истории не случайно. В 2008 г. в Симферополе в издательстве «Доля» вышло учебно-методическое пособие «Философия истории» [3]. На первое в Крыму издание по философии истории обратили внимание Е. Г. Папилина [1] и О. А. Мирошников и С. О. Переход [2].

На второе крымское пособие по философии истории коллеги-философы пока внимания не обращают. Хотя, по сравнению с первым пособием, там есть и кое-какие новые моменты, в частности, ноосферная концепция философии истории, что приобретает особую актуальность в 2013 году, когда исполняется 150 лет со дня рождения отца ноосферного подхода В. И. Вернадского, методологическое значение работ которого трудно переоценить [4-6].

Рецензируемая книга содержит так необходимый студентам терминологический словарь.

Авторы не посчитали целесообразным выделить отдельно украинскую философию истории. Скорее всего они посчитали это лишним при скромном объёме пособия.

В целом интерес к философии истории в Крыму можно и нужно приветствовать. И рассматривать проблемы философии истории следует во всём их комплексе, а также в многообразии идей различных историософских школ. Особенно это актуально сейчас, когда никто не может позволить себе, как это делали находящиеся у власти марксисты, что только их концепция может дать ответ на все вызовы современной жизни. Авторам нового пособия по философии истории и прежде всего главе авторского коллектива Олегу Аршавиновичу Габриеляну хочется пожелать новых успехов в развитии философской науки и совершенствовании системы высшего образования в Крыму.

Список использованных источников

1. Папилина Е. Г. Рецензия. Масаев М. В. Философия истории. Учебно-методическое пособие. – Симферополь: Доля, 2008. – 304 с. / Е. Г. Папилина // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 143. – С. 141.
2. Мирошников О. А., Переход С. О. Инструментарий осмысления истории людства: про перший в Крыму посібник з філософії історії. Рецензія на навчально-методичний посібник: Масаєв М. В. Філософія історії. Навчально-методичний посібник / М. В. Масаєв. – Симферополь: Доля, 2008. – 304 с. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Васькевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 69 (№ 2). – 822 с. – С. 796-799.
3. Масаев М. В. Философия истории. Учебно-методическое пособие. / Министерство образования и науки Украины. Министерство образования и науки Автономной республики Крым. Республиканское высшее учебное заведение «Крымский гуманитарный университет» / М. В. Масаев. – Симферополь: Доля, 2008. – 304 с.
4. Масаев М. В. Методологический ракурс научно-философского наследия В. И. Вернадского: философско-исторический аспект в контексте проблем философской антропологии и концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов / М. В. Масаев // Інформація і суспільство. Матеріали науково-практичної конференції. Симферополь, 29 березня 2013 року. – Випуск II. – Симферополь: ТОВ «Симферопольська міська друкарня» (СГТ), 2013. – 132 с. – С. 83-85.
5. Масаев М. В. Научно-философское наследие В. И. Вернадского: методологический аспект / М. В. Масаев // В. И. Вернадский и глобальные проблемы современной цивилизации: Международная конференция [тезисы]. – Симферополь: ИТ «Ариал», 2013. – 256 с. – С. 40.
6. Масаев М. В. Опыт осмысления методологического аспекта научно-философского наследия В. И. Вернадского в процессе подготовки экономистов (к 150-летию со дня рождения великого мыслителя) / М. В. Масаев // Участь України у глобалізаційних процесах: зб. матер. III Всеукр. Семінару молод. Учених та студ. (23-24 квіт. 2013 р., м. Симферополь) / КЕІ ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана». – Саки: ПП «Підприємство Фенікс», 2013. – 404 с. – С. 49-50.

* * *

Ірина Петренко, д-р історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії, Полтавський університет економіки і торгівлі, Україна, м. Полтава

Рецензія на книгу: Радовський В.С. «Замкнена душа» Петра Сагайдачного. – Львів: «СПОЛОМ», 2012. – 208 с.

Ірина Петренко. Рецензия на книгу: Радовский В.С. «Закрытая душа» Петра Сагайдачного. – Львов: СПОЛОМ, 2012. – 208 с.

Iryna Petrenko. Review of the book: Radovsky V.S. «The closed soul» Petra Sagaydachno. – Lviv: SPOLOM, 2012. – 208 p.

У роботі сучасного українського письменника, історика, журналіста, публіциста Володимира Сергійовича Радовського йдеться про виняткову особистість історії України Петра Сагайдачного. Серед проблем історії українського козацтва XVI-XVII ст. його постать є однією із найзагадковіших і найгероїчніших.

Чимало сторінок його життя подані автором під новим кутом зору. Яснішими і прозорими стають такі епізоди його життя, як шлях до козацького лицарства і справжня причина вступу до січового братства; походження гетьмана; його участь у «Смачній експедиції», а також взаємини з гетьманом Яковом Бородавкою і трагічна смерть у доволі молодому віці.

Книга становить собою науково-популярне видання і розрахована на широке коло читачів.

Для глибоких дослідників життя, діяльності та героїчних походів гетьмана Петра Сагайдачного праця В.С. Радовського становить неабиякий інтерес, адже по-суті становить собою джерелознавче видання. Авторіві вдалося здійснити великий бібліографічний пошук, віднайти і опублікувати уривки з робіт дореволюційних, радянських і сучасних дослідників, котрі досліджували життя і діяльність гетьмана. Це праці українських, російських, радянських, польських, турецьких, татарських, болгарських та інших учених (зокрема, І. Франка, П. Куліша, Б. Барвінського, І. Каманіна, Н. Яковенко, П. Саса, В. Корнієнка, В. Брехуненка, Ф. Нурутдінова). Автор зіставив думки і міркування дослідників про Петра Сагайдачного, подав їхню оцінку гетьмана, а також спробував у цьому контексті виявити реальні факти життя і діяльності цієї загадкової постаті.

В.С. Радовський ретельно проаналізував джерельну базу фактів із біографії Петра Сагайдачного. Зокрема, виявив, осмислив і подав цитати із багатьох джерел (літописів, хронік), які проливають світло на роль гетьмана в історії України.

Справді, В.С. Радовський провів копітку роботу, перш за все, по виявленню джерел, потім їх ґрунтовному вивченню. Зрештою, дослідник виявив суперечності у них, і сформував своє бачення постаті Петра Сагайдачного.

Новизною науково-популярного видання В.С. Радовського є залучення праць і оцінок яскравої особистості XIX ст., поета-пророка, історика України в піснях і думках Тимка Падури, котрий був піонером багатьох тем і сюжетів української історії.

Праця «Замкнена душа» Петра Сагайдачного складається зі сімох частин: перша частина присвячена походженню славного гетьмана, друга – шляхові до лицарства, третя – морським походам, четверта – так званій «Смачній експедиції», п'ята – як полковник Сагайдачний приймав патріарха та охорону його, шоста – гетьманові Бородавці і його відношенням із Сагайдачним, сьома – «почесним ранам чоловічим».

В.С. Радовський, проаналізувавши джерела, зокрема, свідчення медика-француза, котрий лікував і королевича Владислава, і недуги Петра Сагайдачного, – подав цікаві міркування щодо справжньої передчасної причини смерті гетьмана – його нестримності і пристрасності до молодого жіноцтва. Наслідком цього стала хвороба, яка спричинила його смерть. Це один із поглядів на проблему смерті гетьмана, який теж заслуговує уваги та подальшого ретельного джерелознавчого вивчення.

Чималий інтерес дослідників становить українська народна пісня «Ой, на горі та й жінці жнуть...». Дослідники, в контексті розповідей про долю головного героя твору – Петра Сагайдачного, не оминають увагою і сюжетну лінію, пов'язану із ставленням козаків до жіночої статі. Трактують рядків пісні, в яких Сагайдачний «проміняв жінку на тютюн та люльку» традиційно зводиться до славнозвісного козацького аскетизму та суворой заборони появи жінки на Січі, тобто, в межах козацького табору. Однак, сучасні дослідження доводять, що ординарні жінки ранньомодерної України брали участь у козацьких війнах і збройних протистояннях XVI – першої половини XVII ст.

Насамкінець, В.С. Радовський доходить до висновку «справжній образ Сагайдачного, так само як і Мазепи, поки що не під силу жодному з українських митців. Адже вони не знають, ким були ці видатні діячі за походженням. Для наших митців це велика таємниця. Величезна армія фавістів з національної слави України робить все залежне від них, аби приховати правду про того чи іншого діяча (якщо вони знають цю правду), або ж дублюють і тиражують гіпотетичні вигадки і видатних, і парціальних істориків» (С. 206).

Різноманітність приводу причини смерті гетьмана справляє враження ніби наші історики свідомо подають версії про його смерть від звичайних і отруйних стріл, або від куль, від попадання у різні місця (у руку, в плече і навіть у ногу). Змушують його у подарованій королевичем кареті, через занадто хворобливий стан, не прощаючись, від'їхати у напрямку

до Кисва і т.п. І ніхто з істориків не звернув увагу на свідчення сучасника Петра Сагайдачного і учасника битви під Хотиним – вірмено-кипчацького літописця Аксента, який у Кам'янецькій хроніці зробив запис: «...казацького гетьмана Сагайдачного ранили из янычарки в плечо, но всё обошлось благополучно».

Виділивши ці слова, В.С.Радовський навіть ще один запис Аксента після перемоги під Хотиним: «В пятницу (15(5) окт. 1621г.) королевич со своим лагерем снялся из-под Жванца, подошел к Каменцу и расположился лагерем в Долушке, а сам вошел в Каменецкую крепость. И польный гетман вошел в город и остановился как гость у армянского войта пана Лукаша... Кроме того, гетман казаков Сагайдачный прошел мимо Каменца с 30 тысячами человек. Сам гетман со (свитой) в 100 человек вошел в город и находился здесь с утра и до вечера потому что польный гетман пригласил его на банкет в доме армянского войта, а затем к ночи уехал со своей дружиной на окраину, потому что там ему было отведено место для ночлега».

Далі автор книги «Замкнена душа» Петра Сагайдачного» робить висновки, що хроніка «правдомовного» вірмено-кипчацького літописця, безстрашного свідка і збирача об'єктивної інформації про людей і події Хотинської кампанії, дозволяє нарешті відмовитись від безпідставних тверджень, що буцімто після замирення між поляками і турками запорозьке військо самовільно залишило табір й пішло додому, а його тяжко поранений вождь, безсилий і нерухомий, не встигши навіть попрощатися з королевичем, поїхав у подарований ним кареті в супроводі королівського лікаря. «Коли б це було правдою, – завершує свій висновок автор, – навряд чи напівмертвий гетьман міг би взяти участь у холеричній забаві на банкеті в будинку вірменського войта у Кам'янці».

Отже, рецензована праця не претендує на всеосяжність, а скоріше становить хрестоматию напрацювань учених-дослідників про відомого гетьмана Петра Сагайдачного. Праця ставить багато питань і показує лакуни в дослідженні цієї непересічної постаті. Потреба ж у написанні фундаментальної, узагальнюючої монографії постаті Петра Сагайдачного є викликом часу. Праця В.С. Радовського заслуговує на схвальні відгуки та увагу читачської аудиторії. Вона буде цікавою як для тих, хто безпосередньо пов'язаний із даною проблемою, так і тих, хто за покликанням душі прагне зробити щось корисне для вітчизняної науки і освіти, тобто науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, і для широкого загалу читачів.

* * *

Олександр Тригуб, д-р історичних наук, професор, Україна, м. Миколаїв

Рецензія на підручник: Казьмирчук М.Г. Етнополітика: підручник для студентів історичного факультету 1 курсу ОКР «Magistr». – К.: ПП «КП УкрСіч», 2013. – 360 с.

Александр Тригуб. Рецензия на учебник: Казьмирчук М.Г. Етнополитика: учебник для студентов исторического факультета 1 курса ОКР «Magistr». – К.: ЧП «КП УкрСич», 2013. – 360 с.

Oleksandr Trygub. A review is on a textbook: Kaz'mirchuk m.g. Etnopolitika: textbook for the students of historical faculty of a 1 course of OKR master's «Degree». – К.: PP «KP UkrSich», 2013. – 360 s.

Етнополітологія є однією з рівноправних наук гуманітарного циклу, складовою частиною історії України, всесвітньої історії, політології, використовує їх закони, категорії та поняття. Збагачує і доповнює історію теоретичним аналізом процесів етнополітичного розвитку людства. Етнополітичний аналіз суспільних явищ є частиною теоретичного базису проблем, що вивчаються іншими науками (історія, політологія). В силу особливостей предмета свого дослідження розкриває детермінантне поле етнічних явищ, що відбивається у сучасному правознавстві, міжнародних відносинах, економіці. Особливе місце етнополітика посідає в циклі природничих наук. Вона практично формує соціальне замовлення на активізацію вивчення національної різноманітності світу, адекватне її осмислення на політичному та законодавчому рівні.

Етнополітика включає вивчення етнополітичної царини людського буття, виявлення закономірностей і тенденцій етнополітичних процесів, виходу і діяльності етнонаціональних спільнот на політичній арені, їх суперництва і боротьби та співжиття і співпраці між собою та з державою, зокрема вивчення етнополітичних процесів в Україні на сучасному етапі та в історичній ретроспективі, а також озайомлення з історією світової етнополітичної думки.

У підручнику в доступній формі проаналізовано законодавчі та нормативні державні акти, державні програми з проблем розвитку національних меншин, програмні положення політичних партій і рухів з питань етнополітики, зміст етнополітичних вимог національних громад, досліджувати еволюцію конфліктогенних ситуацій та механізми їх подолання, пропонувати власне бачення механізмів попередження та ліквідації етнополітичних конфліктів.

Слід відзначити належний рівень висвітлення змісту і складових етнополітики, головних визначень і категорій, етапів розвитку етнополітичної думки, віх етнічної історії українського народу, особливостей етно-

політичного розвитку провідних держав світу, напрямів етнополітики в Україні і державах пострадянського простору.

Підручник містить матеріали до лекційних і семінарських занять, що дозволяє студентам певні теми готувати самостійно. Список рефератів також допомагає зорієнтуватися студентам у пошуках самостійної роботи або розширення власних знань самостійно.

Логічним та правильним є перший розділ підручника «Теорія та історія світової і вітчизняної етнополітики», де подано різні визначення щодо терміну етнополітики, а також запропоноване сучасне та зрозуміліше із них для засвоєння предмету, який вивчається. Це важливим виявляється тим більше, що етнополітична наука досить молода дисципліна, адже її поява зумовлювалася потребою пошуку розв'язання етнополітичних проблем останньої чверті XX ст. Але на сьогоднішній день у світовій науковій думці немає єдиного загальноприйнятого визначення науки, яка досліджує етнополітичну сферу людського буття. Вірно підмічено автором, що численні кризи, етнічні конфлікти, розпад багатонаціональних держав за етнотериторіальним принципом актуалізували етнополітичну проблематику. Проаналізовано таку дискусійну проблему, як авторство терміна «етнополітика» і вичерпно пояснено у чому полягала причина його винайдення.

Цікавим та всебічним підходом автора вирізняється у підручнику аналіз тісних зв'язків етнополітики та інших дисциплін. Дуже просто показано наскільки етнополітики є важливою у науковому просторі. Виявляється вона пов'язана із етнографією, етноархеологією, етнологією, психологією, соціологією і цілим рядом інших наук. Тому переконливим є висновок, що етнополітологія як наука та навчальна дисципліна здійснює теоретичне осмислення етнополітичних процесів, закономірностей, тенденцій їх розвитку, в тому числі методологічні й теоретичні засади етнополітики (практичної політики держави щодо врегулювання міжнаціональних та міжетнічних відносин).

Вичерпно висвітлено функції та завдання етнополітики, при цьому подана класифікаційна система виділення цих функцій. Чітко окреслено у підручнику структуру і методи етнополітики, проведено розгляд найважливіших праць для кращої орієнтації студентів у запропонованому навчально-методичному матеріалі.

Належним чином висвітлено зародження та розвиток світової етнополітичної думки, зокрема показано взаємозв'язок від часів Античності до етнополітичних концепцій німецьких вчених XVIII – початку XIX ст. Найважливішим у підручнику є не просте перерахування заслуг мислителів різних епох, а аналіз їхніх ідей та їхньої еволюції.

Доречним видається наступна тема «Етногенез та етнічна історія українців», вона відрізняється актуальністю і викликає найбільше бажання продовжити ознайомлення із іншими науковими працями щодо нашого славного народу. Основні теорії походження українців викладені у підручнику зрозуміло та вичерпно. Висвітлено достатньо об'єктивно проблема походження українського народу в російській, вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дуже доречними є виділені автором періоди етногенезу та етнічної історії українців: трипільський, скіфо-сарматський, антиський, києво-руський.

У четвертій темі «Етнополітичні виміри української історії» висвітлено особливості територіально-політичного устрою поліетнічної Давньоруської держави, толерантність етнополітичної практики у Київській Русі, їхня зовнішня- та внутрішньоетнічна обумовленість. Цікаво та вичерпно описано етнополітичні відносини за «оксамитовою» литовської експансії. Особливо актуальним є висвітлення проблем українців у міжетнічних взаєминах у Литовсько-Польській державі. Дуже оригінально є розгляд автором міжетнічного антагонізму у національно-визвольній війні середини XVII ст. та трансформації статусу українців від об'єкта до суб'єкта етнополітики. Також не викликає заперечень доцільність та вичерпність дослідження статусу українців у складі Російської та Австрійської імперій.

У другому розділі «Сучасна етнополітика в Україні і світі» автор висвітлює етнополітичні процеси в сучасному світі. Дійсно новим є погляд на світову етнополітичну проблему як досить гостру. Оскільки переважна більшість сучасних національних держав є поліетнічними за складом населення і лише близько 12% із них можна розглядати як моноетнічні, тому задовольнити державні устремління всіх без винятку етносів у повному об'ємі одночасно неможливо. У значній більшості держав існують дві та більше державних мов, а ще більша кількість різних національних держав використовують одну й ту ж мову як державну (англійську, німецьку, французьку, іспанську).

Відзначаючи належний науковий рівень проаналізованого підручника, відзначаємо й певний недолік. Зокрема доцільніше було б більше звернути увагу на висвітлення саме світової етнополітичного розвитку, особливо сучасного періоду. Незважаючи на це підручник відрізняється новизною підходів та актуальністю проблематики. Підручник має практичне значення, адже може цілком використовуватися при опануванні студентами дисципліни «Етнополітика», у спеціальних курсах, семінарах на історичних факультетах вищих навчальних закладів України. Підручник зацікавить широке коло науковців і всіх, хто цікавиться історією України, політологією та іншими науками.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Ніколаєва Н. Завершальний етап походу козацьких військ під керівництвом Антона Ждановича в Польщу в 1657 р.	4
Сременко М. Склад запорозького духовенства часів Нової Січі.	7
Бегей О. Господарська діяльність Добромільського монастиря св. Онуфрія у XVIII–XX ст.	8
Казьмирчук М. Німецькі поселенці у Київській губернії 1861–1917 рр.	10
Гавліч І. Діяльність «Земельного банку гіпотечного» у Східній Галичині в 1910–1914 рр.	13
Венгерська В. Розвиток російського та українського національних проектів в умовах Російської імперії.	15
Єрич Т. Кишинівська духовна семінарія: до історії створення (1813–1823 рр.).	17
Ленченко Ф. Кооперація на Всеросійській виставці промисловості та сільського господарства (Київ, 1913 р.).	19
Тарас Я. Національна ідентичність в сакральній архітектурі українців Карпат. Ч.1.	21
Рибко О. Громадські організації Волинської губернії, як складова частина владної системи краю (березень–жовтень 1917 р.).	23
Прах Б. Участь греко-католицьких священиків Лемківщини у політичних подіях 1918–1919 рр.	25
Стегній П. План організації повстання на теренах УСРР Державного Центру УНР у 1921 році.	28
Хаялі Р. Кримськотатарське театральне мистецтво в Кримській АРСР (1923–1941 рр.).	30
Лазуренко В. Форми проявів громадянської активності українського фермерства в роки розквіту НЕПу.	33
Орешкін М., Снегірьов В. Битви еліт або пролог репресій. Ч.1.	35
Салата О. Карикатура як механізм інформаційно-психологічного впливу на населення в роки Другої світової війни.	37
Стельникович С. Соціальний захист населення на Житомирщині у період нацистської окупації.	40
Стрижак Є. Героїзм і трагедія Черкаського краю в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.	42
Сичевський А. Анклав старообрядницьких безпопівських поселень у Базарському районі Житомирщини в 1945–1962 рр.	44
Красніцька Г., Чернишук Н. Історичний розвиток соціального захисту населення в Україні.	47
Шевченко О. Кластеризація як засіб інноваційного розвитку України й бар'єри її реалізації.	50
Гарагонич В. Співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи (друга половина 50–х – початок 90–х рр. XX ст.): постановка наукової проблеми.	52
Зеркаль М. Історичний нарис: полікультурність як чинник етнічної освіти України (1990–2000–і роки).	55
Антонюк Т. Міжнародна співпраця НУБіП: напрями і значення для модернізації аграрної освіти України.	58
Фрей Л. Сімейний туризм як засіб додаткової освіти для підростаючого покоління.	60
Спіркіна О. Вшанування пам'яті почесного земляка Богдана Хмельницького в Черкаській області: формування національної самосвідомості та патріотичне виховання (1991–2001 рр.).	62
Дутчак О., Калущий І. Теоретико-методологічні проблеми українського етнотуризму в контроверсійному баченні науковців.	64
Автушенко І. Нормативно-правова база соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України.	66
Анісімова О. Становлення пожежної служби в кримських містах.	68
Деттеренко А., Нікольченко Ю. Документознавчий аспект друкарської діяльності Івана Федорова в Україні.	70
Гедін М. Погляди Михайла Максимовича на проблему витоків Старокиївської держави в контексті зародження наукової полеміки XIX століття.	73
Грищенко Т. Видатні організатори вітчизняної аграрної науки: академік М.І. Вавилов та М.М. Вольф.	75
Боровик О. Суспільно-політична та екологічна діяльність Ф.Т. Моргуна (1973–1988 рр.).	77
Козлов Д. «Я всегда объявлял жестокою брань миру сему»: перша промова митрополита Київського Володимира (Богоявленського) в Києво-Печерській Лаврі.	80
Цьомка Н. Науково-педагогічна діяльність П.М. Ардашева в Київському університеті.	81
Адамович Н. Д.М. Петрушевський і дослідження англійського парламентаризму.	83
Беззубенко А. Загальний контекст та становище польського третього сектору в 1989–2004 рр.	85
Вагіф Л. TEMPUS/TACIS та Азербайджан.	87
Кириленко А. Етапи розвитку інститутів цивільного страхування у світовій історії.	88
Суслова В. Адаптація палестинських біженців за сприяння іорданського уряду.	91
Рустапов Р. Археологічний пам'ятник Мухуртепе.	92
Шихалиев Х. Абдулабадинські археологічні пам'ятники.	94
Залсток Н. Британські жінки у складі допоміжних служб в роки Другої світової війни. Ч.1.	95
Махорін Г. Розвиток історичної науки у XIX–XX ст.	97
Гедьо А., Кухлев А. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст.	99
Конта Р. Збирання етнографічних матеріалів в Науковому товаристві ім. Шевченка у світлі матеріалів «Літературно-наукового вісника» (1898–1906 рр.).	101
Мацюта П. П.І. Бартев і «Архів князя Воронцова»: укладання та наповнення архіву.	103
Ткаченко І. Внесок товариства «Просвіта» у розвиток вітчизняної культури.	105
Кравець Д. Модернізаційні процеси в УСРР (індустріалізація, колективізація) у західноукраїнській громадсько-політичній думці.	107
Шпаковські Л. Становлення і розвиток православних конфесій в Україні в 90–ті роки XX ст. Історіографія проблеми.	110
Науменко Л. Дослідники історичної минувшини Переяслава.	114
Русін Р. Проблема державного терору на Україні в працях істориків української діаспори та західних дослідників.	116

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Сторіжко Л. Гносеологічні пошуки в філософії ірраціоналізму.	118
Казакова О. Символ і смисл в інтелектуальному просторі сучасного філософського дискурсу.	120
Кичирук Т. Поняття «нелінійне мислення» у науковому дискурсі філософської науки.	122
Зінченко Н. Симулякр: походження та значення поняття.	124
Родний О. Сміхові витoki ренесансного філософського діалогізму.	126
Шигімагіна Л. Просторово-часовий континуум любові.	127
Юхимук Ю. Гламур: симулятивна сутність феномену.	130

Половніков В. Контамінантний аспект історико-філософського дешифрування	132
Палагута В. Чи можливо створити сучасну соціальну теорію без суб'єкта: частина 2	134
Дутковський І. Взаємодія традицій і новацій у науці	136
Осипенко Л. Становлення і розвиток інформаційно-комунікативного процесу та його вплив на управлінську діяльність: постнекласична методологія	138
Смирнова О. Ідентифікаційні трансформації в сучасній політиці	141
Романюк О. Убіквітарний характер гуманітарного знання на теренах України	143
Гашутіна О., Діденко Н., Новоградська-Морська Н. Модельний підхід розвитку науково-технічної сфери в рамках національної інноваційної системи	146
Андрущенко Т. Глобалізація та перспективи людського розвитку: політико-психологічний вимір	147
Кивлюк В. Роль комунікативного ресурсу в контексті глобалізаційних процесів	149
Майдебуря О., Гудюк І. Перший центр радіобіологічних та радіоекологічних досліджень в Україні	151
Щербина О. Специфіка використання аналогії як способу обґрунтування в юридичній аргументації	153
Фролова Н. Сучасна соціальність і мовні процеси	155
Бублик К. Тема людської особистості в богословських працях Володимира Лоського	158
Завідняк Б. Антропо-психологічний вимір алегоризму у Філона Олександрійського	159
Шаталович О. Програма соціалізації інстинктів та проблема культурогенезу в ученні З.Фрейда	161
Мелешук А. Роль православ'я і католицизму у здійсненні релігійного синтезу в історіософії Володимира Соловйова	163
Река К. Філософське осмислення людини у спадщині А.Камю	165
Чернігова Т. Велика перевага любові у філософії життя М.Метерлінка	167
Новак М. Ши Цзин та Шу Цзин як авторитетні джерела у вченні Конфуція. Ч.2	169
Патерікіна В. Григорій Сковорода про сакральне і профане бачення світобудови	172
Поцюрко О. Національна ідея як фундаментальний чинник державотворчого процесу у спадщині Т.Г. Шевченка	173
Кузьменко В. Онтологія філософсько-правової концепції Ф.М. Достоевського. Ч.2	176
Іванов Є. Соціально-філософський аналіз управлінської концепції А.Файоля	178
Добко Т. Любов і щастя у філософії Дітріха фон Гільдебранда	179
Шелюх Л. Можливості та межі структуралістської філософії мови у контексті діалогізму М.Бахтіна	182
Поліщук О. Особливості колективної дії у традиційних суспільствах	186
Киселиця С. Інтеграція віри у людському бутті	188
Войнов О. Зв'язок феномена честі з цілісністю і централізованістю мислення	190
Дупак В. Вплив віртуальної реальності на особистість людини: соціально-філософський аналіз	192
Ткаченко Л. Синергетичний підхід до розвитку особистості: <i>modus vivendi</i>	194
Крилова С. Феномен відчуження в соціальному бутті людини	196
Андрєєва Т., Стасенко С. Моральний вимір демографічної політики: світові тенденції та український контекст	198
Висоцька О. Етика відповідальності у контексті відносин «людина – природа»	200
Закревський В. Досконала людина: релігійна та світська складові	202
Вашкевич В. Ціннісно-світоглядні настанови молоді в сучасних умовах	205
Козловець М., Ковтун Ю. Національна ідея як рефлексія національно-культурної ідентичності	210
Попов В. Концепт «турботи» в західній філософії	212
Ярчук Ю. Здоровий спосіб життя: реальний стан та державна політика	215
Дорошко І. Сім'я рефлексивного модерну: філософські інтенції	218
Білогур В. Філософія сучасного спорту як сублімативного вираження індивідуальної і соціальної життєдіяльності людини	220
Запорожченко П. Спортсмен: культ чемпіона та трагедія	223
Омельченко Ю. Правозахисний рух за свободу переконань в СРСР у контексті етики ненасилля	225
Дзьобань О. Природний аспект безпеки: історико-філософська ретроспектива	227
Добродум О. Онлайн-інтерпретація дискурсів дзен-буддизму	229
Ібрагімов М. Філософсько-релігійна аскеза у фізкультурно-спортивному дискурсі	231
Грек І. Релігійна віра у структурі релігійних конфліктів	233
Мешков В. «Апостольський» період розвитку конфуціанської метафізики	235
Харченко С. Місце особистості в контексті зіткнення конфуціанських моральних принципів і масової культури	237
Сенченко А., Бородай А. Сенс та призначення світоглядної культури в соціокультурному бутті людини: екзистенційний вимір	239
Гарбар Г. Глобалізація сучасного соціокультурного простору як актуальна проблема культурології	241
Журба М. Сучасна культура та процеси віртуалізації суспільства	243
Таганов О. Особливості структури творчого акту в мистецтві	246
Уваркіна О., Бекетова Н. Філософські аспекти трагедії В.Шекспіра «Гамлет, принц данський»	248
Козловець М., Горохова Л. Культурні основи націй та ідентичність у добу глобалізації	250
Полянська В. Мистецтво як вища форма опанування світом	255
Литвиненко О. Ліберальні підвалини мультикультуралізму	257
Ювковецька Ю. Комунікативно-інформаційні виміри реклами	258
Васильєва Л., Мантула Б. Краса – гламур як детермінанти феномену реклами	260
Ахмедова Х. Гуманістичні ідеї – основа культурних цінностей людства	262
Плахта С. Дискурс імпресіонізму в мистецькому просторі Галичини кінця XIX – першої половини XX ст.	264
Столяр М. Радянська сміхова культура як форма моральнісного протистояння тоталітаризму	266
Шпак В. Українські газети: вчора, сьогодні, завтра	269
Тунджер М. Філософське осмислення і соціалізація давньотюркських культів в ісламській культурі	271
Кязимова К. Кілька слів про стиль	273
Алієва З. Творчість народного письменника Азербайджану Анара в історико-літературних зв'язках з Росією і Туреччиною	274
Пашаєва А. Роль Мехрібан Алієвої у розвитку міжкультурного діалогу між Сходом і Заходом	276
Куліненко Л. Освіта як чинник формування громадянських якостей особистості	278
Жижко Т., Левіт Д. Аналіз «сили змін» в університетській освіті на рубежі століть	280
Матвєєв В. Актуальність і можливі шляхи інтенсифікації навчального процесу у вищій школі	284
Морозов В. Технології освіти в європейському просторі	286
Фатхутдінова О. Особливості модернізації правової освіти в Україні на початку XXI ст.	288

Козубов І., Куцаєв В. Філософія інформаційної безпеки в умовах її кібернетичного розповсюдження в сучасній динамічній науковій картині світу на прикладі надання знань молодим вченим та студентам	291
Семенов Н. Компетентнісна модель безперервної освіти та технології її реалізації в Україні.....	293
Матусевич Т. Аксіологічні аспекти функціонування системи роздільної освіти в сучасному суспільстві	295
Чорний О. Історія філософсько-освітніх ідей в Україні XVII–XVIII ст. та їх антропологічна орієнтація	297
Кислицька Ю. Проблеми формування правосвідомості вчителів у системі їх професійної підготовки в сучасній Україні	299
Дребницька К. Українська мова в стратегії реалізації мовних практик сучасної освіти.....	301
Галкіна А. Теоретичні основи психологічної готовності студентів до сімейного життя.....	303

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Куц Г. Ідентичність бренду: політико-регіональний вимір.....	306
Турчин Я. Світовий досвід у реалізації концептуальних засад електронного голосування	308
Пустоловська О. Поняття еліти: політологічний дискурс	310
Ярмоленко М. Етнополітичні особливості функціонування російської мови в незалежній Україні	312
Баглікова М. Єврорегіон Донбас як інструмент транскордонної співпраці України та Росії	314
Горло Н. Роль етнічної ідеології в обґрунтуванні політики іредентизму.....	316
Загурська-Антонюк В. Проблеми гендерної рівності у соціологічно-політичному вимірі.....	319
Кремень Т. Мас-медіа як фактор симуляції політичних процесів.....	321
Мітряєва С. Теоретико-методологічні засади дослідження громадянського суспільства як колективного актора міжнародної співпраці	323
Дементьєва В., Кваша О. Становлення християнської церковної організації як найважливішого політичного інституту Київської Русі.....	325
Стародуб Т. Особливості використання конструктивістської методологічної парадигми для дослідження «Я-образу просторової спільноти/міжнародно-політичного регіону»	327
Андрущенко К. Принцип еволюційного тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та концепція «margin of appreciation».....	330
Черник П. Українсько-Афганські відносини в аспекті глобальної геополітики	331
Буравченко Р. Ідеологічна направленість політики радянського керівництва при реалізації курсу «нового політичного мислення» в суспільно-політичному житті СРСР	334
Зорич О. Концепт гри як теоретичний засіб аналізу політики.....	336
Молчанов К. Маркетингова специфіка формування іміджу політичного лідера.....	338
Карась Є. Проблематика доступу до публічної інформації в громадянському суспільстві України	340
Сидорчук О. Особливості виборів у напівпрезидентських республіках: досвід України й Польщі.....	342
Харченко О. Запровадження заходів «жорсткої економії» як прояв кризи соціальної держави	344
Костіна С. Національна ідентичність як міждисциплінарна категорія.....	346
Криворучко Н. Вплив американської концепції системи ПРО на формування внутрішньополітичної ситуації в Чеській Республіці.....	348
Фогел Х. Сучасні проблеми міграційної політики ЄС	352
Нечипоренко Ю. Політичне структурування парламенту Республіки Польща під впливом виборчої системи	354
Посредніков Д. Політичні релігії.....	356
Васютіна В. Регулювання національних інформаційних просторів Європейського Союзу	357
Крижанівський В., Ковтун О., Яцишин Д. Складові та напрями енергетичної дипломатії Росії	359
Чальцева О., Піденко О. Реформування виборчого законодавства України (1993–2012 рр.): політичні наслідки і проблеми.....	361
Джуринська С., Ковальчук С. Взаємодія Великої Британії та США в рамках НАТО.....	363
Жидченко О., Примаченко Л. Середземноморська політика Франції в період президентства Н.Саркозі.....	365
Андрейченко Ю., Буличева К. Проблема піратства навколо узбережжя Африки в сучасних міжнародних відносинах	367
Салсай А., Мгер Манташян М. Військово-політична складова відносин Чилі – Перу	368
Тусь П., Бовсунівський П. Доктрина «масованої відплати» і політика США.....	269
Черкас Б., Гапон С. Досвід Індії з впровадження електронного урядування.....	372

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Борщевський В. Рецензія на монографію: К.В. Нікітенко Функціонування банківської системи УРСР (1921–1939): Монографія. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2012. – 312 с.	375
Зашкільняк Л. Рецензія на книгу: Андрій Боляновський. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.) / Андрій Боляновський / [Міністерство науки і освіти України, Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України]. – Львів, 2013. – 877 с.	375
Казьмирчук М. Рецензія на підручник: Довжук І.В. Історія і теорія світових цивілізацій: Підручник / І.В. Довжук, В.Б. Попов, А.І. Атоян та ін.; Під заг. ред. І.В. Довжука. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2012. – 1088 с.	376
Ластовська О. Незгасаючий інтерес до декабристів. Рецензія на книгу: Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Упор.: Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш. – Т. 7. – К.: «ПП«КП»УкрСіч», 2013. – 440 с.	378
Ластовський В. Етнополітика для студентів. Рецензія на підручник: Казьмирчук М.Г. Етнополітика: підручник для студентів історичного факультету 1 курсу ОКР «Магістр». – К.: ПП «КП УкрСіч», 2013. – 360 с.	379
Масаєв М. У Криму серйозно беруться за філософське осмислення історії. Рецензія на підручник: Габрієлян О. А. Філософія історії: підручник / О. А. Габрієлян, І. І. Кальной, О. П. Цветков. – К.: Академвидав. – 216 с.	380
Петренко І. Рецензія на книгу: Радовський В.С. «Замкнена душа» Петра Сагайдачного. – Львів: «СПЛОМ», 2012. – 208 с.	380
Тригуб О. Рецензія на підручник: Казьмирчук М.Г. Етнополітика: підручник для студентів історичного факультету 1 курсу ОКР «Магістр». – К.: ПП «КП УкрСіч», 2013. – 360 с.	381

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Николаева Н. Заключительный этап похода казацких войск под руководством Антона Ждановича в Польшу в 1657 г.	4
Еременко Н. Состав запорожского духовенства времен Новой Сечи	7
Бегей О. Хозяйственная деятельность Добромильского монастыря св. Онуфрия в XVIII–XX ст.	8
Казьмирчук М. Немецкие поселенцы в Киевской губернии в конце XIX – в начале XX ст.	10
Гавлич И. Деятельность «Земельного банка гипотечного» в Восточной Галиции в 1910–1914 гг.	13
Венгерская В. Развитие российского и украинского национальных проектов в условиях Российской империи	15
Ерич Т. Кишиневская духовная семинария: к истории создания (1813–1823 гг.)	17
Ленченко Ф. Кооперация на Всероссийской выставке промышленности и сельского хозяйства (Киев, 1913 г.)	19
Тарас Я. Национальная идентичность в сакральной архитектуре украинцев Карпат, Ч. 1	21
Рыбко А. Общественные организации Волынской губернии, как составная часть системы власти края (март–октябрь 1917 г.)	23
Прах Б. Участие греко-католических священников Лемковщины в политических событиях 1918–1919 гг.	25
Стегний П. План организации восстания на территории УССР Государственного Центра УНР в 1921 году	28
Хаяли Р. Крымскотатарское театральное искусство в Крымской АССР (1923–1941 гг.)	30
Лазуренко В. Формы проявления гражданского активности украинского фермерства в годы расцвета НЭПа	33
Орешкин М., Снегирев В. Битвы элит или пролог репрессий	35
Салата О. Карикатура как механизм информационно психологического влияния на население в годы Второй мировой войны	37
Стельникович С. Социальная защита населения на Житомирщине в период нацистской оккупации	40
Стрижак Е. Героизм и трагедия Черкасского края в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.	42
Сычевский А. Анклав старообрядческих беспоповских поселений в Базарском районе Житомирщины в 1945–1962 гг.	44
Красницкая А., Чернишук Н. Историческое развитие социальной защиты населения на Украине	47
Шевченко А. Кластеризация как способ инновационного развития Украины и барьеры ее реализации	50
Гарагонич В. Сотрудничество молодежи западных приграничных областей Украины и стран Восточной Европы (вторая половина 50–х – начало 90–х гг. XX в.): постановка научной проблемы	52
Зеркаль Н. Поликультурность как фактор этнического образования Украины (1990–2000–е годы)	55
Антонюк Т. Международное сотрудничество НУБІП: направления и значение для модернизации аграрного образования Украины	58
Фрей Л. Семейный туризм как средство дополнительного образования для подрастающего поколения	60
Спиркина О. Увековечивание памяти почетного земляка Богдана Хмельницкого в Черкасской области: формирование национального самосознания и патриотическое воспитание (1991–2001 гг.)	62
Дутчак Е., Калущий И. Теоретические проблемы украинского этнотуризма в противоречивых видениях ученых	64
Автушенко И. Нормативно-правовая база социальной защиты военнослужащих Вооруженных сил Украины	66
Анисимова О. Становление пожарной службы в крымских городах	68
Дегтеренко А., Никольченко Ю. Документоведческий аспект книгопечатной деятельности Ивана Федорова в Украине	70
Гедин М. Взгляды Михаила Максимовича на проблему истоков Старокиевского государства в контексте зарождения научной полемики XIX века	73
Грищенко Т. Выдающиеся организаторы отечественной аграрной науки: академик Н.И. Вавилов и М.М. Вольф	75
Боровик О. Общественно-политическая и экологическая деятельность Ф.Т. Моргуна (1973–1988 гг.)	77
Козлов Д. «Я всегда объявлял жестокую брань мира сему»: первая речь митрополита Киевского Владимира (Богоявленского) в Киево-Печерской Лавре	80
Цёмка Н. Научно-педагогическая деятельность П.М. Ардашева в Киевском университете	81
Адамович Н. Д.М. Петрушевский и исследование английского парламентаризма	83
Беззубенко А. Общий контекст и положение польского третьего сектора в 1989–2004 гг.	85
Вагиф гызы Л. TEMPUS/TACIS и Азербайджан	87
Кириленко А. Этапы развития институтов гражданского страхования в мировой истории	88
Суслова В. Адаптация палестинских беженцев при содействии иорданского правительства	91
Рустамов Р. Археологический памятник Мухуртепе	92
Шихалиев Х. Абдулабадинские археологические памятники	94
Залеток Н. Британские женщины в составе вспомогательных служб в годы Второй мировой войны. Ч. 1	95
Махорин Г. Развитие исторической науки в XIX–XX веках	97
Гедё А., Кухлев А. Материалы личного происхождения как источник по истории городов Южной Украины конца XVIII – начала XX вв.	99
Конта Р. Сбор этнографических материалов в Научном обществе им. Шевченко на основании данных «Литературно-научного вестника» (1898–1906 гг.)	101
Мацюта П. П.И. Бартенев и «Архив князя Воронцова»: составление и наполнения архива	103
Ткаченко И. Вклад общества «Просвита» в развитие отечественной культуры	105
Кравец Д. Модернизационные процессы в УССР (индустриализация и коллективизация) в западно-украинском общественно-политическом мнении	107
Шпаковский Л. Становление и развитие православных конфессий в Украине в 90–е годы XX в. Историография проблемы	110
Науменко Л. Исследователи исторического прошлого Переяслава	114
Русин Р. Проблема государственного террора на Украине в работах историков украинской диаспоры и зарубежных исследователей	116

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Сторишко Л. Гносеологические поиски философии иррационализма	118
Казакова О. Символ и смысл в интеллектуальном пространстве современного философского дискурса	120
Кичирук Т. Понятие «нелинейное мышление» в научном дискурсе философской науки	122
Зинченко Н. Симулякр: происхождение и значение понятия	124
Родный О. Смеховые истоки ренессансного философского диалогизма	126

Шиги́магина Л. Пространственно–временной континуум любви	127
Юхимик Ю. Гламур: симулятивная сущность феномена	130
Половников В. Контаминационный аспект историко-философской дешифровки	132
Палагута В. Можно ли создать современную социальную теорию без субъекта: часть 2	134
Дутковский И. Взаимодействие традиций и новаций в науке	136
Осипенко Л. Становление и развитие информационно–коммуникативного процесса и его влияние на управленческую деятельность: постнеклассическая методология	138
Смирнова О. Идентификационные трансформации в современной политике	141
Романюк О. Убиквитарный характер гуманитарного знания на территории Украины	143
Гашутина О., Диденко Н., Новоградская–Морская Н. Модельный подход развития научно–технической сферы в рамках национальной инновационной системы	146
Андрущенко Т. Глобализация и перспективы человеческого развития: политико–психологичний измерение	147
Кивлюк В. Роль коммуникативного ресурса в контексте глобализационных процессов	149
Майдебуря О., Гудков И. Первый центр радиобиологических и радиозоологических исследований в Украине	151
Щербина Е. Специфика использования аналогии как способа обоснования в юридической аргументации	153
Фролова Н. Современная социальность и языковые процессы	155
Бублик К. Тема человеческой личности в богословских трудах Владимира Лосского	158
Завидняк Б. Антропо–психологическое измерение аллегоризма у Филона Александрийского	159
Шаталович А. Программа социализации инстинктов и проблема культурогенеза в учении З.Фрейда	161
Мелешук А. Роль православия и католицизма в осуществлении религиозного синтеза в историософии Владимира Соловьева	163
Река Е. Философское осмысление человека в философии А.Камю	165
Чернигова Т. Великое преимущество любви в философии жизни М.Метерлинка	167
Новак М. Ши Цзин и Шу Цзин как авторитетные источники в учении Конфуция. Ч2	169
Патерикина В. Григорий Сковорода о сакральном и профанном видении мироздания	172
Поцюрко О. Национальная идея как фундаментальный фактор процесса государственного в наследстве Т. Шевченко	173
Кузьменко В. Онтология философско–правовой концепции Ф.М. Достоевского. Ч.2	176
Иванов Е. Социально–философский анализ управленческой концепции А.Файоля	178
Добко Т. Любовь и счастье в философии Дитриха фон Гильдебранда	179
Шелюх Л. Возможности и границы структуралистской философии языка в контексте диалогизма М.Бахтина	182
Полищук А. Особенности коллективного действия в традиционных обществах	186
Киселица С. Интеграция веры в человеческом бытии	188
Войнов А. Связь феномена чести с цельностью и централизованностью мышления	190
Дупак В. Влияние виртуальной реальности на личность человека: социально–философский анализ	192
Ткаченко Л. Синергетический подход к развитию личности: <i>modus vivendi</i>	194
Крылова С. Феномен отчуждения в социальном бытии человека	196
Андреева Т., Стасенко С. Моральное измерение демографической политики: мировые тенденции и украинский контекст	198
Высоцкая О. Этика ответственности в контексте отношений «человек–природа»	200
Закревский В. Совершенный человек: религиозные и светские составляющие	202
Вашкевич В. Ценностно–мировоззренческие установки молодежи в современных условиях	205
Козловец Н., Ковтун Ю. Национальная идея как рефлексия национально–культурной идентичности	210
Попов В. Концепт «заботы» в западной философии	212
Ярчук Ю. Здоровый образ жизни: реальное положение и государственная политика	215
Дорошко И. Семья рефлексивного модерна: философские интенции	218
Билогур В. Философия современного спорта как сублимативного выражения индивидуальной и социальной жизнедеятельности человека	220
Запорожченко П. Спортсмен: культ чемпиона и трагедия	223
Омельченко Ю. Правозащитное движение за свободу убеждений в СССР в контексте этики ненасилия	225
Дзевань А. Природный аспект безопасности: историко–философская ретроспектива	227
Добродум О. Онлайн-интерпретация дискурсов дзен–буддизма	229
Ибрагимов М. Философско–религиозная аскеза в физкультурно–спортивном дискурсе	231
Грек И. Религиозная вера в структуре религиозных конфликтов	233
Мешков В. «Апостольский» период развития конфуцианской метафизики	235
Харченко С. Место личности в контексте столкновения конфуцианских моральных принципов и массовой культуры	237
Сенченко А., Бородай А. Смысл и назначение мировоззренческой культуры в социокультурном бытии человека: экзистенциальное измерение	239
Гарбар Г. Глобализация современного социокультурного пространства как актуальная проблема культурологии	241
Журба Н. Современная культура и процессы виртуализации общества	243
Таганов О. Особенности структуры творческого акта в искусстве	246
Уваркина Е., Бекетова Н. Философские аспекты трагедии В.Шекспира «Гамлет, принц датский»	248
Козловец Н., Горохова Л. Культурные основы наций и идентичность в эпоху глобализации	250
Полянская В. Искусство как высшая форма освоения действительности	255
Литвиненко А. Либеральные основания мультикультурализма	257
Ювовецкая Ю. Коммуникативно–информационные измерения рекламы	258
Васильева Л., Мантула Б. Красота – гламур как детерминанты феномена рекламы	260
Ахмедова Х. Гуманистические идеи – основа культурных ценностей человечества	262
Плахта С. Дискурс импрессионизма в художественном пространстве Галиции конца XIX–первой половины XX в.	264
Столяр М. Советская культура смеха как форма нравственного противостояния тоталитаризма	266
Шпак В. Украинские газеты: вчера, сегодня, завтра	269
Тунджер М. Философское осмысление и социализация древнетюркских культов в исламской культуре	271
Кязимова К. Несколько слов о стиле	273
Алиева З. Творчество народного писателя Азербайджана Анара в историко–литературных связях с Россией и Турцией	274
Пашаева А. Роль Мехрибан Алиевой в развитии межкультурного диалога между Востоком и Западом	276
Кулиненко Л. Образование как фактор формирования гражданских качеств личности	278
Жижко Т., Левит Д. Анализ «силы перемен» в университетском образовании на рубеже веков	280

Матвеев В. Актуальность и возможные пути интенсификации учебного процесса в высшей школе	284
Морозов В. Технологии образования в европейском пространстве	286
Фатхутдинова Е. Особенности модернизации правового образования в Украине в начале XXI ст.	288
Козубов И., Куцаев В. Философия информационной безопасности в условиях ее кибернетического распространения в современной динамической научной картине мира на примере предоставления знаний молодым ученым и студентам	291
Семенюк Н. Компетентностная модель непрерывного образования и технологии ее реализации в Украине	293
Матусевич Т. Аксиологические аспекты функционирования системы раздельного образования в современном обществе	295
Черный А. История философско–образовательных идей в Украине XVII–XVIII вв. и их антропологическая ориентация	297
Кислицкая Ю. Проблемы формирования правосознания учителей в системе их профессиональной подготовки в современной Украине	299
Дребницка Е. Украинский язык в стратегии реализации языковых практик современного образования	301
Галкина А. Теоретические основы психологической готовности студентов к семейной жизни	303

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Куц Г. Идентичность бренда: политико–региональное измерение	306
Турчин Я. Мировой опыт в реализации концептуальных положений электронного голосования	308
Пустоловська А. Понятие элиты: политологический дискурс	310
Ярмоленко М. Этнополитические особенности функционирования русского языка в независимой Украине	312
Багликова М. Еврорегион Донбасс как инструмент трансграничного сотрудничества Украины и России	314
Горло Н. Роль этнической идеологии в обосновании политики ирредентизма	316
Загурская–Антонюк В. Проблема гендерного равенства в социологично–политичном измерении	319
Кремень Т. Масс-медиа как фактор симуляции политических процессов	321
Митряева С. Теоретико-методологические основы исследования гражданского общества как коллективного актера международного сотрудничества	323
Дементьева В., Кваша А. Становление христианской церковной организации как важнейшего политического института Киевской Руси	325
Стародуб Т. Особенности использования конструктивистской методологической парадигмы для исследования «Я–образа пространственного сообщества/международно–политического региона»	327
Андрущенко Е. Принцип эволюционного толкования Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. и концепция «margin of appreciation»	330
Черник П. Украинско–Афганские отношения в аспекте глобальной геополитики	331
Бурваченко Р. Идеологическая направленность советского руководства при реализации курса «нового политического мышления» в общественно–политической жизни СССР	334
Зорич О. Концепт игры как теоретическое средство анализа политики	336
Молчанов К. Маркетинговая специфика формирования имиджа политического лидера	338
Карась Е. Проблематика доступа к публичной информации в контексте украинском гражданском обществе	340
Сидорчук А. Особенности выборов в полупрезидентских республиках: опыт Польши и Украины	342
Харченко А. Введение мер «жесткой экономии» как проявление кризиса социального государства	344
Костина С. Национальная идентичность как междисциплинарная категория	346
Криворучко Н. Влияние американской концепции системы ПРО на формирование внутривнутриполитической ситуации в Чешской Республике	348
Фогел К. Современные проблемы миграционной политики ЕС	352
Нечипоренко Ю. Политическое структурирование парламента Республики Польша под влиянием избирательной системы	354
Посредников Д. Политические религии	356
Васютина В. Регулирование национальных информационных пространств Европейского Союза	357
Крижановский В., Ковтун Е., Яцишин Д. Составляющие и направления энергетической дипломатии России	359
Чальцева Е., Пиденко А. Реформирование избирательного законодательства Украины (1993–2012 гг.): политические последствия и проблемы	361
Джуринская С., Ковальчук С. Взаимодействие Великобритании и США в рамках НАТО	363
Жидченко А., Примаченко Л. Средиземноморская политика Франции в период президентства Саркози	365
Андрейченко Ю., Буличова Е. Проблема пиратства вокруг побережья Африки в современных международных отношениях	367
Сапсай А., Манташян М. Военно–политическая составляющая отношений Чили – Перу	368
Тусь П., Бовсуновский П. Доктрина «массированного возмездия» и политика США	369
Черкас Б., Гапон С. Опыт Индии по внедрению электронного управления	372

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Борщевский В. Рецензия на монографию: Никитенко К.В. Функционирование банковской системы УССР (1921–1939) / К.В. Никитенко. – Львов: Институт украиноведения им. И.Крипьякевича, 2012. – 312 с.	375
Зашкильняк Л. Рецензия на книгу: Андрей Боляновский. Иностранные военные формирования в Вооруженных силах Германии (1939–1945 гг.) / Андрей Боляновский / [Министерство науки и образования Украины, Львовский национальный университет имени Ивана Франка, Институт украиноведения им. Ивана Крипьякевича НАН Украины]. – Львов, 2013. – 877 с.	375
Казьмирчук М. Рецензия на учебник: Довжук И.В. История и теория мировых цивилизаций: Учебник / И.В. Довжук, В.Б. Попов А.И. Атоян и др.; Под общ. ред. И.В. Довжука. – Луганск: изд–во ВЛУ им. Даля, 2012. – 1088 с.	376
Ластовска О. Незатухающий интерес к декабристам. Рецензия на книгу: Декабристы в Украине: исследование и материалы / Упор.: Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латыш. – Т. 7. – К.: «ПП»КП»УкрСич», 2013. – 440 с.	378
Ластовский В. Этнополитика для студентов. Рецензия на учебник: Казьмирчук М.Г. Этнополитика: учебник для студентов исторического факультета 1 курса ДКР «Магістр». – К.: ПП «КП УкрСич», 2013. – 360 с.	379
Масаев М. В Крыму серьезно берутся за философское осмысление истории. Рецензия на учебник: Габрієлян О. А. Філософія історії: підручник / О. А. Габрієлян, І. І. Кальной, О. П. Цветков. – К.: Академвидав. – 216 с.	380
Петренко И. Рецензия на книгу: Радовский В.С. «Закрытая душа» Петра Сагайдачного. – Львов: СПОЛОМ, 2012. – 208 с.	380
Тригуб А. Рецензия на учебник: Казьмирчук М.Г. Этнополитика: учебник для студентов исторического факультета 1 курса ОКР «Магістр». – К.: ЧП «КП УкрСич», 2013. – 360 с.	381

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Nikolaieva N. The final part of the Cossack troops' campaign under the leadership of the Anton Zhdanovich in Poland in 1657.....	4
Eremenko M. Composition of Zaporizhzhya Clergy during the period of New Sich.....	7
Behei O. Business activity of Dobromyl' monastery of st.Onuphrius in the XVIII–XX centuries.....	8
Kazmirchuk M. German colonists at the Kyiv guberniya at the end of the XIX and the beginning of the XX century.....	10
Havlich I. Activity Zemelny Bank hipotechnoho Eastern Galicia in the 1910–1914.....	13
Vengerska V. The development of Russian and Ukrainian national projects in the terms of Russian Empire.....	15
Yerich T. Kishinevskaja Theological Seminary: to the story of creation (1813–1823).....	17
Lenchenko F. Cooperation at the National Exhibition Industry and Agriculture (Kyiv, 1913).....	19
Taras Ya. On national identity in Carpathian Ukrainians' temple architecture. P.1.....	21
Rybko O. Public organizations Volyn province, as part of the power system region (March–October 1917).....	23
Prach B. Participation of the Greek Catholic priests of Lemko Region in the political events of 1918–1919.....	25
Stegniy P. The plan of uprising organization in USSR of State Centre of Ukrainian People's Republic.....	28
Hayali R. Crimean Tatar theater at the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic (1923–1941).....	30
Lazurenko V. Civil activity manifestations of Ukrainian farmers during the peak time of NEP.....	33
Orshkin M., Snegiryov V. Battle of the elite or the prologue of repression.....	35
Salatan O. Caricature as mechanism informatively psychological influence on a population in the years of Second World War.....	37
Stelnykovych S. Social Protection in the Zhytomyr Region During the Nazi Occupation.....	40
Strizhak E. Heroism and tragedy of Cherkasy region during the Great Patriotic War 1941–1945.....	42
Sychevsky A. Enclave of old believers settlements in Bazar district of Zhytomyr province in 1945–1962.....	44
Krasnitska G, Chernyschuk N. The historical development of social protection.....	47
Shevchenko O. The cluster approach as the means for region's innovation development as well as for overcoming the barriers to it.....	50
Garahonych V. Cooperation young western border regions of Ukraine and Eastern Europe (the second floor. 50th – early. 90s of the twentieth century): Formulation of scientific problems.....	52
Zerkal M. Multicultural education as a factor of ethnic Ukraine (1990–2000–s).....	55
Antonyuk T. International cooperation of National university of bioresources and ecosystem exploitation: directions and values for modernization of agrarian education of Ukraine.....	58
Frey L. Family tourism as a means of additional education for teenagers.....	60
Spirkina O. Honoring the memory of the honorary countryman Bohdan Khmelnyts'ky in Cherkasy region: the formation of national identity and patriotic education (1991–2001 years).....	62
Dutchak H., Kalutsky I. Theoretical and methodological problems of Ukrainian etnoturism controversial vision of scientists.....	64
Avtushenko I. Legal framework of social security Armed forces of Ukraine.....	66
Anisimova O. Becoming a fire service in the Crimean cities.....	68
Degterenko A., Nikolchenko Yu. The aspect of Record Managing in book printing activity of Ivan Fedorov in Ukraine.....	70
Gedin M. The views of Michail Maksimovich on the problem of the origins of Old Kiev State in a context of the birth in scientific controversy of the XIX century.....	73
Hryshchenko T. Prominent organizers of national agricultural science: Acad. N.I. Vavilov and M.M. Wolf.....	75
Borovyk O. Socio-political and ecological activity of F.T. Morgun (1973–1988).....	77
Kozlov D. «I have always declared the brutal struggle to this world»: the first sermon of Metropolitan of Kiev Volodymyr (Bogoyavlensky) in Kiev–Pechersk Lavra.....	80
Tsomka N. Research and teaching activities P.Ardasheff at Kiev University.....	81
Adamovich N. Dmitry Petrushevsky and the study of English parliamentary.....	83
Bezzubenko A. The context and situation of the Polish third sector in 1989–2004 years.....	85
Vaghfigizi L. TEMPUS/TACIS and Azerbaijan.....	87
Kirilenko A. Stages of development of institutions of civil insurance in world history.....	88
Suslova V. Adaptation of Palestinian refugees with the assistance of the Jordanian government.....	91
Rustamov R. The Mukhurtepe archaeological monument.....	92
Shikhaliyev H. Abdulabad archaeological sites.....	94
Zalietok N. British women in the auxiliary services during the Second World War. P.1.....	95
Makhorin G. Developing of a historical science in XIX – the XX-th centuries.....	97
Gedo A., Kuhlev A. The materials of a personal origin as a source on the history of cities of the South of Ukraine at the end of XVIII – beginning of XX centuries.....	99
Konta R. The collection of ethnographic materials in Shevchenko Scientific Society on the basis of information of «Literary–science herald» (1898–1906).....	101
Matsiuta P. P.I. Bartenev and «Prince Vorontsov's Archive»: Arranging and Composing.....	103
Tkachenko I. A contribution of a association «Prosvita» in development of domestic culture.....	105
Kravets D. Modernization processes in USSR (collectivization and industrialization) in Western Ukrainian public and political opinion.....	107
Shpakovskyi L. Generation and Development of Ukrainian Orthodox Confessions in the 90s of the 20 th Century. Historiography of the Issue.....	110
Naumenko L. The researchers of the historical past of Pereyaslav.....	114
Rusin R. Problem of state terror on Ukraine in works of historians of the Ukrainian diaspora and foreign researchers.....	116

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Storizhko L. The gnosiological searches of philosophy irrationalism.....	118
Kazakova. A Symbol and a Sense in the Intellectual Space of Contemporary Philosophical Discourse.....	120
Kichkiruk T. The term «non-linear thinking» in the scientific discourse of philosophy of science.....	122
Zinchenko N. Simulacrum: the origin and meaning of the term.....	124
Rodnyi O. Renaissance philosophy dialogism comic sources.....	126

Shigimagina L. Spatio-temporal continuum of love.....	127
Yukhymyk J. Glamour: simulative nature of the phenomenon.....	130
Polovnikov V. Contamination aspect of the history of philosophy decryption.....	132
Palaguta V. Is it possible to create a contemporary social theory without a subject: part 2.....	134
Dutkovsky I. Interaction of Traditions and Innovations in the Science.....	136
Osipenko L. Development of information and communication process and its impact on administrative activity: postnonclassical methodology.....	138
Smirnova O. Identification of transformation in contemporary politics.....	141
Romanuk O. Ubiquitous character of humanitarian knowledge on the territory of Ukraine.....	143
Gashutina O., Didenko N., Novogradskaya-Morska N. Modelling approach in development of the scientific and technological sphere within the national innovation system.....	146
Andruschenko T. Globalization and prospects of human development: politiko-psikhologichnyi measuring.....	147
Kyviyuk V. Role of communication resource in the context of globalization processes.....	149
Maydebura O., Gydkov I. The first center of the radiobiological and the radioecological investigations in Ukraine.....	151
Shcherbyna O. The specific use of analogy as a means of justification in legal argumentation.....	153
Frolova N. Modern sociality and language processes.....	155
Bublyk K. Theme of the human person in the theological works of Vladimir Lossky.....	158
Zavidniak B. The Anthropological-psychological measuring of the allegoresy in Philo of Alexandria.....	159
Shatalovich O. The program of socialization instincts and the problem of the genesis of culture in the teachings of Sigmund Freud.....	161
Meleshchuk A. The role of Orthodoxy and Catholicism in the religious synthesis in the historiography of Vladimir Solovyov.....	163
Reeka K. Philosophical understanding of man in philosophy A. Camus.....	165
Chernigova T. Big advantage of love in philosophy of M. Maeterlinck.....	167
Novak M. Shi Jing and Xu Jing as authoritative sources in the teachings of Confucius. P.2.....	169
Paterukina V. G. Scovoroda about sacral and profane sight of the worldview.....	172
Potsyurko O. The national idea as a fundamental factor state building in the heritage T. Shevchenko.....	173
Kuzmenko V. Life of the legal concept F.M. Dostoevsky. P.2.....	176
Ivanov Ye. Socio-philosophical analysis of H. Fayol's concept of management.....	178
Dobko T. Love and happiness in the philosophy of Dietrich von Hildebrand's.....	179
Sheluh L. Potential and limits of the structuralist philosophy of language in the context of Bakhtin's dialogism.....	182
Polishchuk O. Peculiarity of collective activity in traditional societies.....	186
Kyselytsia S. Integration of belief in human existence.....	188
Voynov O. Connection the phenomenon of honor with integrity and the centralized of mindset.....	190
Dupak V. The influence of virtual reality on the human personality: the socio-philosophical analysis.....	192
Tkachenko L. The synergetic approach to personal development: modus vivendi.....	194
Krylova S. Phenomenon of alienation in social being of a human.....	196
Andreyeva T., Stasenko S. The moral aspect of the demographic policy: global trends and Ukrainian context.....	198
Vysotska O. Ethics of responsibility in the context of the «man-nature» relations.....	200
Zakrevsky V. Perfect man: religious and secular components.....	202
Vashkevich V. Value-worldview of young people in today's.....	205
Kozlovets' M., Kovtun Yu. National Idea as National and Cultural Identity Reflection.....	210
Popov V. The concept of «Care» in western philosophy.....	212
Yarchuk J. Healthy lifestyle: current state and public policy.....	215
Dorozhko I. Family reflexive modernism: philosophical intentions.....	218
Bilogur V. Philosophy of modern sport as expression sublimativnoho individual and social human life.....	220
Zaporozhchenko P. Sportsman: cult of champion and tragedy.....	223
Omelchenko Yu. Freedom of opinion human rights movement in the USSR in the non-violence context.....	225
Dzeban O. Natural aspect of safety: historical and philosophical retrospective view.....	227
Dobrodom O. Online interpretation of Zen Buddhism discourse.....	229
Ibragimov M. Philosophical-religious askeza in to athletic-sporting diskursi.....	231
Grek I. The Religious Faith in the Structure of Religious Conflict.....	233
Meshkov V. «Apostolic» period of development of Confucian metaphysics.....	235
Kharchenko S. The place of the personality in the context of the collision of Confucian moral principles and mass culture.....	237
Senchenko A., Boroday A. The meaning and purpose of ideological culture in social and cultural human existence: yekzistentsionalnyy dimension.....	239
Garbar G. Globalization of modern sociokul'turnogo space as issue of the day of kul'turologii.....	241
Zhurba M. Modern Culture and Processes of Virtualization of Society.....	243
Taganov O. The features of creative act structure in art.....	246
Uvarkina O., Beketova N. Philosophical aspects of W. Shakespeare's tragedy «Hamlet, the prince of Denmark».....	248
Kozlovets M., Gorokhova L. Cultural foundations of the nation and identity in the age of globalization.....	250
Polianska V. The art as the search for inner harmony.....	255
Litvinenko O. The Liberal Background of Multiculturalism.....	257
Yuvkovetska J. Communicative and informational dimensions of the advertising.....	258
Vasileva L., Mantula B. Beauty – glamour as determinants of advertising phenomenon.....	260
Akhmedova K. Basis for appreciation of the humanity culture – humanist ideas.....	262
Plahta S. Discourse of Impressionism in East Galicia Art in the End of the XIX – the first half of the XX century.....	264
Stolyar M. Soviet culture of laughter as a form of moral opposition to totalitarianism.....	266
Shpak V. Ukrainian newspapers: yesterday, today, tomorrow.....	269
Tuncer M. The philosophical significance and socialization of the old turkic cults in Islamic culture.....	271
Kyazymova K. A few words about the style.....	273
Aliyeva Z. Creativity national writer of Azerbaijan Anar in historical and literary relations with Russia and Turkey.....	274
Pashayeva A. Mehriban Aliyeva's role in the development of the East-West intercultural dialogue.....	276
Kulinenko L. Education as factor of forming of civil qualities of personality.....	278
Zhyzhko T., Levit D. Analysis of «force of changes» in university education.....	280
Matveev V. The topicality and possible ways of intensifying the of educational process at the higher school.....	284

Morozov V. Technologies of education in European space	286
Fatkhutdinova's O. Peculiarities of Modernization of Legal Education in Ukraine on the Turn of the XXI Century	288
Kozubtsov I., Kucaev V. Philosophy of informative safety in the conditions of its cybernetic distribution in the modern dynamic scientific picture of the world on the example of grant of knowledges youths to the scientists and students	291
Semenyuk N. Kompetentnostnaya model of continuous education and technology of its realization in Ukraine	293
Matusevich T. Axiological aspects of the system of single-sex education in modern society	295
Chorniy O. The history of philosophical and educational ideas in Ukraine XVII–XVIII centuries and anthropological orientation	297
Kyslytska J. Problems of forming of sense of justice of teachers in the system them professional preparation in modern Ukraine	299
Debnicka K. Ukrainian in strategy of realization of linguistic practices of modern education	301
Galkina A. Theoretical bases of psychological readiness of students to domestic life	303

POLITICAL SCIENCES

Kuts G. Identity of a brand: political and regional dimension	306
Turchyn Ya. Realization of Conceptual Basis of Electronic Voting: World's Experience	308
Pustolovska O. Concept of elite: political science diskurs	310
Yarmolenko M. Ethnic political peculiarities of functioning of the Russian language in independent Ukraine	312
Baglikova M. Euroregion Donbass as a tool for cross-border cooperation between Ukraine and Russia	314
Gorlo N. The role of ethnic ideology in justifying the policy of irredentism	316
Zagurska–Antoniuk V. The problem of gender equality in the sociological and political field	319
Kremen T. Mass-media as a factor of simulation of political processes	321
Mytryayeva S. Theoretical and methodological foundations of the study of civil society as a collective actor of international cooperation	323
Dementieva V., Kvasha O. Genesis of the Christian church organization as the key political institution of the Kievan Rus	325
Starodub T. The peculiarities of using of constructivist methodological paradigm to research «self-image of spatial community/international-political region»	327
Andrushchenko K. The Principle of Evolutionary Interpretation of the 1950 Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms and the Concept of «Margin of Appreciation»	330
Chernyk P. The Relationship between Ukraine and Afghanistan in the Aspect of global geopolitics	331
Buravchenko R. The ideological thrust Soviet leadership in the implementation of the course «new political thinking» in socio-political life of the USSR	334
Zorych O. Game concept as the theoretical mean in a political science analysis	336
Molchanov K. Marketing specificity of image formation of a political leader	338
Karas Ye. Problem of access to public information in the context of Ukrainian civil society	340
Sydorchuk O. Peculiarities of elections in semi-presidential republics: Ukraine's and Poland's experience	342
Kharchenko O. Austerity measures as manifestation of the welfare state crisis	344
Kostina S. National identity as an interdisciplinary category	346
Krivoruchko N. The influence of the American concept of a Missile Defense system on the formation of the political situation in the Czech Republic	348
Fogel Kh. Modern problems of EU migration policy	352
Nechyporenko. The political structuring of the parliament of the Republic of Poland under the influence of the electoral system	354
Posrednikov D. Political religion	356
Vasyutina V. Regulation of the national information space of the European Union	357
Krizhanivsky V., Kovtun O., Yatsyshyn D. Components and directions of energy diplomacy of Russia	359
Chaltseva O., Pidenko O. The reform of the electoral legislation of Ukraine (1993–2012): political consequences and problems	361
Dzhurynska S., Kovalchuk S. The interaction of us and Great Britain within NATO	363
O. Zhydchenko O., Primachenko L. Mediterranean policy of France during the cadence of Nicolas Sarkozy	365
Andreychenko Yu., Bulichova K. The problem of piracy around the coast of Africa in contemporary international relations	367
Sapsay A., Mantashyan M. Military and political component of the relationship between Chile – Peru	368
Tus P., Bovsunivsky P. The doctrine of «massive retaliation» and U.S. Policy	369
Cherkas B., Gapon S. The experience of India in E-Governance implementation	372

SCIENTIFIC LIFE

Borshchevsky V. Review of the monograph: Nikitenko K.V. Functioning of banking system of USSR (1921–1939) / Nikitenko K.V. – Lviv: Ivan Krypiakevych In-t of Ukrainian studies NAS of Ukraine, 2012. – 312 p.	375
Zashkilnyak I. Review of book: Andrey Bolyanovskiy. The foreign soldiery formations are in Military powers of Germany (1939–1945) / Andrey Bolyanovskiy / [Ministry of science and formation of Ukraine, Lviv national university of the name of Ivan Franka, Institute of ukrainovedeniya the name of Ivan Kripyakevicha of NAN of Ukraine]. – Lviv, 2013. – 877 p.	375
Kaz'mirchuk M. Review on a textbook: Dovzhuk I.v. History and theory of world civilizations: Textbook / I.V. Dovzhuk, V.B. Popov, A.I. Atoyan and in.; Under zag. editor I.V. Dovzhuka. – Lugansk: vid-vo To SLEEP the name of V.Dalya, 2012. – 1088 s.	376
Lastovska O. Undamped interest to the decembrists. A review is of book: Decembrists are in Ukraine: research and materials / Support.: G.D. Kaz'mirchuk, Yu.v. Lett. – T. 7. – K.: «PP»KP»UkrSich», 2013. – 440 s.	378
Lastovskiy V. Etnopolitika for students. A review is on a textbook: Kaz'mirchuk M.G. Etnopolitika: textbook for the students of historical faculty of a 1 course of OKR master's «Degree». – K.: PP «KP UkrSich», 2013. – 360 s.	379
Masayev M. In the Crimea Seriously Undertake to Philosophical Study of History. Review on a Manual: Gabrielyan O. A. Philosophy of History: a Manual / O. A. Gabrielyan, I. I. Kalnoi, O. P. Tsvetkov. – K.: Akademvydav, 2010. – 216 p.	380
Petrenko I. Review of the book: Radovsky V.S. «The closed soul» Petra Sagaydachnogo. – Lviv: SPOLOM, 2012. – 208 p.	380
Tryub O. A review is on a textbook: Kaz'mirchuk m.g. Etnopolitika: textbook for the students of historical faculty of a 1 course of OKR master's «Degree». – K.: PP «KP UkrSich», 2013. – 360 s.	381

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Відомості про автора (авторів): ім'я, по батькові, прізвище, вчене звання, вчений ступінь, посада і місце роботи, службова і домашня адреси (з поштовим індексом, контактний телефон (української, англійської, російської мовами);
 - УДК;
 - назва статті мовою оригіналу;
 - анотація української, англійської, російської мовами (до 50 слів);
 - ключові слова української, англійської, російської мовами;
2. **Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:**
 - *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
 - *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку;
 - обов'язковий список використаних джерел у кінці статті;
 - обсяг статті – 12–25 тис. знаків (як виняток, не більше 35 тис. знаків);
3. **Стаття подається мовою оригіналу** (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.
4. **Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою
5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими дужками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «**Недруковані знаки**».
6. **Посилання на джерела в тексті** подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7– номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв].
7. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріалів не рецензує і не повертає. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 73

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
В ы п у с к 73

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
73 e d i t i o n

Співзасновники:
Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф – редактор: Андрущенко В.П.
Головний редактор: Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар: Халамендик В.Б.

Видавництво: УАН ТОВ «НВП «ВІР»
03142, м. Київ, вул. Семашка , 13
Друк: ПП «Фенікс»

Підписано до друку 31.05.2013 р.
Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.: 95,53
Наклад 300 прим.

Ціна договірна